Printed by M. S. Sathe, at the Prajna Press, 315 Gangapuri, Wai
&
Published by V. G Joshi, for Prajna Pathashala Mandal,
Wai, Dist N Satara.

Price Rs 40

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

प्राज्ञपाठशालामण्डलग्रन्थमाला

मीमांसाकोषः

तृतीयो भागः

(उ- ज)

संपादकः

केवलानन्दसरस्वती

विजया दशमी गुरुवासरः शकः १८७६.

मीमांसाकोषोऽयं यद्यपि विषयकोषः, तथापि शतसहस्रादिसंख्यत्वात् भूयिष्ठानां विषयाणां परस्परमसंनद्धत्वात् यथायथं वर्णक्रमेणैव ते निवेशनीया इति दुरपह्नवो वर्णक्रमः, इति वर्णक्रमं स्वीकृत्यैव रचना कर्तव्या। तत्र रीतिद्वैविध्ये इदानीमेवोक्ता द्वितीया रीतिरेव तृतीयभागान्ते स्वीकृता, चतुर्थादिभागेषु च सैव स्वीकरिष्यते शुद्धत्वात् इत्युक्तमेव। वाचकानां तु अत्र किञ्चित् स्खलितमिव स्यात् तथापि शुद्धत्वपक्षपातेन किञ्चित् कष्टं स्वीकरिष्यन्ति सहृदया इति आशास्महे।

अधिकरणादिसंख्या—तृतीये ऽस्मिन् भागे भाष्याधिकरणानि १६४, संकर्षाधिकरणानि २१, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि १२६, तौतातिकाधिकरणानि ५, न्यायाः ३०९, लघु-सिद्धान्ताश्च ३७१० ।

अथ प्रथमभागमारभ्य भाष्याधिकरणानि ४५६, संकर्षाधिकरणानि १४७, केवलानन्दीवृत्त्यधिकरणानि २८३, तौतातिकाधिकरणानि २०, न्यायाः ६२६, लघुसिद्धान्ताश्च ९३२३ इति।

मुद्रितशोधनविषये च धर्मकोशकार्यनिर्वाहकाः श्रीरङ्गनाथशास्त्री जोशी महाशयाः भूयसा साहाय्यकमाचरन्तीति कृतज्ञा वयम्। इत्यलम्।

विजया दशमी
गुरुवासरः शकः १८७६.

स्वामी केवलानन्दसरस्वती

कु. कुतूहलम्— अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचिता । श्रीरङ्ग—वाणीविलासे मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

के— केवलानन्दसरस्वती । तत्कृता जैमिनिसूत्रवृत्तिश्च ।

कैयटः— व्याकरणमहाभाष्यस्य टीकाकारः । काश्यां भाष्यसाहित्येन मुद्रितः ।

कौ— मीमांसाकौस्तुभः खण्डदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९३९ सने मुद्रितः । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम्, पृष्ठाङ्कश्च ।

कौषीतकिब्राह्मणम्— पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९११ सने मुद्रितम् ।

चन्द्रिका— अद्वैतसिद्धेः टीका ब्रह्मानन्दी नाम । निर्णयसागरे मुद्रिता ।

टुप्— टुप्टीका नाम वार्तिकं कुमारिलभट्टप्रणीतम्, पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे शाबरभाष्येण सह १९३३ सनादौ मुद्रितम् ।

तत्त्व— तत्त्वप्रकाशिका शेखरटीकायाः भूतेः टीका । २००२ संवति काश्यां मुद्रिता ।

तन्त्ररत्नम्— टुप्टीकायाः पार्थसारथिप्रणीता टीका । लिखिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रं चेति अङ्कचतुष्टयम् ।

तैसं— तैत्तिरीयसंहिता । काण्डम्, प्रपाठकः, अनुवाकः इत्यङ्कत्रयम् ।

तैसंसा— तैत्तिरीयसंहितायाः सायणभाष्यम् ।

तौता— तौतातितमततिलकः भवदेवप्रणीतः मीमांसासूत्रवृत्तिरूपः अधिकरणरचनात्मकः । काश्यां मुद्रितः ।

द्र०— द्रष्टव्यम् ।

नीतिमयूखः— श्री ज. र. घारपुरे प्रकाशित । पृष्ठाङ्कः ।

नृ. पू. भा— नृसिंहपूर्वतापिन्याः भाष्यं शाङ्करम् ।

न्यायनि— न्यायनिर्णयः नाम शाङ्करशारीरकभाष्यस्य टीका आनन्दगिरिप्रणीता । अध्याय—पाद—सूत्राङ्काः ।

न्या. माला— न्यायरत्नमाला पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां मुद्रिता ।

न्या. सू— न्यायदर्शनसूत्रम् । अध्यायः, आह्निकम्, सूत्रम् इति त्रयोऽङ्काः ।

पं— पङ्क्तिः ।

पराक्रमः— उपक्रमपराक्रमः अप्पय्यदीक्षितप्रणीतः । लिखितः । पत्रम्, पृष्ठम् इत्यङ्कद्वयम् ।

परि— परिभाषा । क्रमाङ्कः ।

परिभाषेन्दुः— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीत । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः ।

परिमलः— भामत्याटीकायाः कल्पतरोः टीका । अप्पय्यदीक्षितविरचित. । मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रितः ।

प्रकाशकस्य निवेदनम्

अस्मद्गुरुचरणैः केवलानन्दसरस्वतीभिः संपादितस्यास्य पूर्वमीमांसाकोषस्य तृतीयभागेन प्रकाश्यमानेन गीर्वाणवाणीप्रणयिनां तत्त्वदर्शनप्राणानां पदूतर्क्यामान्वीक्षिक्यां कृतपरिश्रमाणां विशेषतः मीमांसातर्कलाघवे प्रणिहितमनसां परिणतप्रज्ञानां चेतांसि समुल्लासमनुभवेयुरित्याशास्महे। गुरुचरणानां खलु वलीपलितवतामायुषः अष्टसप्ततितमां शरदं प्रविष्टानामपि योगानुष्ठानलब्धसमाधिवैभवेन स्मृतिः धिषणा शरीरसंपत्तिश्च संप्रत्यपि प्रभवत्येव गम्भीरस्य मीमांसार्णवस्य तलमवगाहितुम्। एतस्मादेव हेतोः अनुमंस्यामहे यत् प्रचिकाशयिषितानां सप्तप्रमाणामष्टानां भागानां प्रकाशनं गुरुचरणानां समक्षमेव निर्वर्तयितुं शक्ष्यामः इति।

विजया दशमी
शकः १८७६

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः
अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य
मुख्यसंपादकश्च धर्मकोशस्य

मीमांसाजीवरक्षा— प्राभाकरमतानुसारिणी शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके अन्ते काश्यां १९०४ सने मुद्रिता ।

मुरारिः— अङ्गत्वनिरुक्तिकर्ता । आनन्दाश्रमीये मीमांसादर्शने तृतीये भागे अन्ते १९३१ सने मुद्रिता ।

मेधातिथिः— मनुस्मृतेः भाष्यकारः ।

याज्ञ— याज्ञवल्क्यस्मृतिः । अध्याय, श्लोक इति द्वौ अङ्कौ ।

रत्न— तन्त्ररत्नम् । पार्थसारथिमिश्रप्रणीतम् । टुप्टीकावार्तिकस्य टीका । लिखिता । अध्याय, पाद, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् ।

रत्नप्रभा— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका गोविन्दसरस्वतीप्रणीता । अध्यायपादसूत्राङ्का ।

रत्नाकरः— न्यायरत्नाकर श्लोकवार्तिकस्य टीका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रित ।

रसायन— विधिरसायनम् अप्पय्यदीक्षितप्रणीतम् । चौखम्बायां १९०१ सने मुद्रितम् ।

रहस्य— भाट्टरहस्य श्रीखण्डदेवप्रणीतम् । शाब्दबोधविषयकम् । काञ्चीनगरे मुद्रितम् ।

वा— तन्त्रवार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचितं शाबरभाष्यस्य विवरणात्मकम् । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे भाष्येण सह १९३१ सने मुद्रितम् ।

वाक्यार्थ— वाक्यार्थमातृकावृत्ति शालिकनाथप्रणीता । प्रकरणपञ्चिकापुस्तके एव अन्ते १९०३ सने मुद्रिता ।

वि. विस्तर— जैमिनीयन्यायमालाविस्तर सायणमाधवाचार्यप्रणीत । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९१६ सने मुद्रित । अध्याय, पाद, अधिकरण चेति अङ्कत्रयम् ।

विठ्ठल— विठ्ठलेशी अद्वैतसिद्धेः चन्द्रिकाटीकायाः टीका । निर्णयसागरे १९१६ सने मुद्रिता ।

विधि— विधिविवेक मण्डनाचार्यप्रणीत । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रित ।

वृ— मीमांसासूत्रवृत्ति सुबोधिनी नाम रामेश्वरसूरिविरचिता । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १९२३ सने मुद्रिता ।

वैजयन्ती— महादेवकृता सत्याषाढश्रौतसूत्रवृत्ति । पुण्यपत्तने आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रिता ।

वैद्यनाथ— शाबरभाष्यीयतर्कपादस्य टीकाकार । आनन्दाश्रमे १९२९ सने मुद्रिता वैद्यनाथी नाम ।

वै. सार. कारिका— वैयाकरणभूषणसारस्था कारिका ।

व्यवहारमयूखः— श्री ज. र. घारपुरे प्रकाशित ।

ॐ नमो गुरुभ्यः ।

शबरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथयः ।
अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणास्ते ॥

प्रस्तावः

मीमांसाकोषस्यायं तृतीयो भागः प्रकाश्यते । तस्यादौ 'उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम्' इत्यधिकरणं क्रमप्राप्तम् । अन्ते च 'ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्' इति लघुसिद्धान्तः ।

मीमांसाकोषोऽयं न शब्दकोषो न वा वाक्यकोषः, किन्तु विषयकोषोऽयम् । मीमांसाशास्त्रस्य आकरग्रन्थेषु प्रकरणग्रन्थेषु च ये प्रतिपादिता विषयाः, तेषां वर्णक्रमेणात्र रचना कृता भवति । वर्णक्रमेण रचना च स्थूलदृष्ट्या च सूक्ष्मदृष्ट्या चेति द्वेधा संभवति । तत्राद्या वाचकानां विषयोपलम्भाय सुज्ञेया भवति, द्वितीया तु किञ्चिदिव क्लिष्टा । तत्र प्रथमे द्वितीये च भागे स्थूलदृष्टिरेव स्वीकृताऽऽसीत् । तृतीयभागेऽप्यस्मिन् आदौ सैव स्वीकृता । अन्ते तु कियतिचित् प्रविभागे द्वितीया दृष्टिः स्वीकृता । इत उत्तरं च द्वितीयैव स्वीकारिष्यते शुद्धत्वात् तस्याः । तच्च स्पष्टत्वार्थं किञ्चिदिवोदाह्रियते– 'जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः' इत्यादिरेको बिन्दुः, 'जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः' इत्यपरो बिन्दुः । अत्रोभयत्रापि 'जैमिनेः परत' इत्यक्षराणि समानान्येवेति नात्र विचार्यम्, अग्रे तु 'न्त्राप' इत्येकत्र 'न्त्रत्वाप' इत्यपरत्र । एवं सति अनयोः क्रमश्चिन्तनीयः । तत्र 'त्र' इति ह्रस्वमक्षरम्, 'त्रा' इति च दीर्घम् । ह्रस्वं पूर्वं दीर्घमुत्तरम् इति च स्थूलः क्रमः । तथा च 'तन्त्रत्वापत्तेः' इति बिन्दुः पूर्वं निवेशनीयः 'तन्त्रापत्तेः' इति तु पश्चात् इति सुगमः पन्थाः । सूक्ष्मदृष्ट्या तु विचारे 'तन्त्रापत्तेः' 'तन्त्र+आपत्तेः' इति शब्दभेदः, द्वितीये तु 'तन्त्र+त्व+आपत्तेः' इति शब्दभेदः । सति चैवं 'तन्त्रापत्तेः' इति पूर्वं निवेश्यम्, 'तन्त्रत्वापत्तेः' इति पश्चात् इति मतिरस्माकम् । यथा वा 'अवघातन्यायः' इति 'अवघातादिधर्माः' इति च द्वौ बिन्दू । अत्र 'अवघा' इत्यक्षराणि समानान्येव । ततः परं त–ह्रस्वः, ता–दीर्घः इति स्थूलदृष्ट्या आदौ 'अवघातन्यायः' इति बिन्दुं निवेश्य परस्तात् 'अवघातादिधर्माः' इति बिन्दुर्निवेशनीयः इति स्थूला पद्धतिः । परन्तु 'अवघात–आदि' इति पदभेदात् आकारस्य च नकारात् प्राचीनत्वात् आदौ 'अवघातादिधर्माः' इति बिन्दुर्निवेश्यः, ततः परम् 'अवघातन्यायः' इति । इति दिक् ।

शुद्धिपत्रकम्

मीमांसाकोषस्य प्रथमे भागे ४५४ पृष्ठे '❈ अन्त्यलोपाधिकरणम् । एकत्रिके क्रतौ' इत्यादि मुद्रितम् । तत्र '❈ अन्त्यलोपाधिकरणम् । कपालन्यायो द्रष्टव्यः' इति वाचनीयम् । '❈ एकत्रिके क्रतौ इत्यारभ्य च ४५५ पृष्ठे '❈ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् । ' इत्यस्मात् प्राक्तनं सर्वमधिकरणम् इत उद्धृत्य तृतीये भागे १२७२ पृष्ठे द्वितीयस्तम्भे १०–१२ इति पङ्क्तित्रयस्थाने ग्राह्यम् । अनवधानेन विपर्यासोऽयं समजनि ।

किञ्च 'कारणादभ्यावृत्तिः' (५।२।१।३) इति सूत्रं भाष्यकारैर्द्वेधा व्याख्यातम् 'पदार्थानुसमयन्यायः' इतिशीर्षकयुक्तप्रथमाधिकरणगुणसूत्रत्वेन च 'काण्डानुसमयन्यायः' इतिशीर्षकयुक्तद्वितीयाधिकरणसूत्रत्वेन चेति । तत्र 'कारणादभ्यावृत्तिः' इति सूत्रस्य टुप्टीका तु प्रथमाधिकरणे एव सङ्ग्रहीतव्या न द्वितीयाधिकरणे । अस्माभिस्तु काण्डानुसमयन्यायाख्ये द्वितीयाधिकरणे मुद्रितेति अयुक्तमभूत् । पदार्थानुसमयन्यायस्तु वर्णक्रमेण आगमिष्यति । तत्रैव टुप्टीका द्रष्टव्या ।

भूयास्येव च प्रतिभागमशुद्धान्यभवन् । तथापि तृतीयभागे अन्तिमे प्रविभागे अशुद्धन्यूनतैव । इत उत्तर तु अशुद्धं न भविष्यति इत्याशास्महे । तथापि 'यदभावि न तद् भावि, भावि चेन्न तदन्यथा' इत्याभाणक स्मारयित्वा तृतीयभागस्य शुद्धिपत्रकमेव निवेदयते ।

इद चावधेयम्, प्रथमभागे 'अतिक्रमाधिकरणम्' गतम् । तत्र सूत्रद्वयेनैकमधिकरण भाष्यानुसारेण निवेदितम् । विस्तरे तु 'कर्मार्थे तु' इतिसूत्रेण त्रयोदशम् 'व्यपदेशाच्च' इतिसूत्रेण तु चतुर्दशमधिकरणम् इति विभागः कृतः । तदनुसारेण, अस्माभिः अस्मिंस्तृतीये भागे "ज्योतिष्टोमे उपरवेषु 'किमत्र" इत्यादिक शीर्षक निवेश्य 'व्यपदेशाच्च' इत्येतदेव सूत्रं तदीयं भाष्य वार्तिकं चातिक्रमाधिकरणस्यमेव निवेश्य वि–मण्डन–शकरग्रन्थाः पूर्वतो भिन्ना निवेशिता. । तेन वि–मण्डन–शकरग्रन्था अलग्ना भवेयुः, विषयस्पष्टता च स्यात् । इति ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१०	२	२९	स्तुतेरपि	स्तुवेरपि
१२३१	,,	१	भूतानि ब्राह्मण	भूतानि आर्षाणि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुतः ? स्मृत्युपदेशाभ्याम् । एव हि स्मरन्ति 'मन्त्रभूतानि एतानि आर्षाणि नित्यानि' इति । उपदिशन्ति च एवंविधमेव शिष्येभ्यः । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेव उपदिशन्ति । बाढम् । अयमस्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहश्चिकीर्षितः इति ब्राह्मण

ग्रन्थादिसंक्षेपाक्षराणि तद्विवरणं च।

अद्वैत— अद्वैतसिद्धिः श्रीमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता मोहमय्यां निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता।

आचारमयूखः— श्री ज र. घारपुरे प्रकाशित।

आपस्तम्बाचार्यः— प्रसिद्ध कल्पसूत्रकार।

आभरणम्— शांकरशारीरकभाष्यस्य टीका। अध्याय-पाद-सूत्राङ्का। क्वचित् तृतीयोऽङ्क अधिकरणस्य।

आर्षेयब्राह्मणम्— सामवेदीयम्।

आश्व गृ— आश्वलायनगृह्यसूत्रम्। तत्रत्या नारायणवृत्तिश्च।

इ०— इत्यादि।

उपदेशसाहस्री— श्रीशंकराचार्यप्रणीता। रामतीर्थ टीकाकार। प्रकरणश्लोकाङ्कौ। गद्य पद्य च।

ऋजु—ऋजुविमला नाम शाबरभाष्यव्याख्यानरूपायां प्राभाकरीयबृहत्या टीका श्रीशालिकनाथप्रणीता। चौखम्बासीरीज् १९२९ सने मुद्रिता।

ऋसं— ऋग्वेदसंहिता। मण्डलम्, सूक्तम्, ऋक् इत्यङ्कत्रयम्।

ऐब्रासा— ऐतरेयब्राह्मणस्य सायणभाष्यम्। अध्याय-खण्ड-सूत्राणामङ्का। आनन्दाश्रमे १९३० सने मुद्रितम्।

कठोप— कठोपनिषत्।

कणादसूत्रम्— वैशेषिकदर्शनम्। अध्याय-आह्निक-सूत्राणामङ्का।

कणिका— न्यायकणिका विधिविवेकस्य टीका वाचस्पतिमिश्रप्रणीता। काशी मेडिकल् हॉलमुद्रणालये १९०७ सने मुद्रिता।

कर्क— कर्काचार्य, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भाष्यकार।

कल्पतरुः— भामत्या टीका। अमलानन्दसरस्वतीप्रणीत, १९१७ सने मोहमय्यां निर्णयसागरे मुद्रित। अध्याय, पाद, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम्।

कस्तूरि—कस्तूरिरङ्गाचार्यविरचिता जैमिनिसूत्रवृत्ति। सन १९०८ सने मैसूरनगरे मुद्रिता। सा च भाट्टदीपिका पुस्तके एव मुद्रिता।

कातीयसूत्रम्— कात्यायनश्रौतसूत्रम्।

काशीखण्डः— स्कन्दपुराणान्तर्गत। रामानन्द टीकाकार। अध्याय-श्लोकाङ्कौ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७७	१	९	तात्पयतो	तात्पर्यतो
१३८१	,,	३	असितिष्ठ	आसितिष्ठ
१३८५	,,	३२	सिद्ध	सिद्धं
१३९३	,,	२६	वा. पृ.	(वा. पृ.
,,	२	१४	भावनाया	भावनया
१३९७	,,	२०	जहोति	जुहोति
१४०६	१	१५	यप्रत्यये छान्दस-	ऋहलोर्ण्यत् इति
			त्वाम्युपगमेन	ण्यप्रत्यये
१४२६	,,	३४	(पञ्चमं	पञ्चमं
१४२८	२	१०	सवर्यो-	सर्वेषां-
१४४०	१	१७	⧗ कार्म्यं	* कार्म्यं
,,	२	१५	कर्तव्यानि	कर्तव्यम्
१४४३	,,	३१	कथादे	कुथादे
१४४८	१	६	मनपा	मतुपा
१४५३	२	,,	यस्तुविल	वस्तु विल
१४५६	,,	८	प्रत्यार्था	प्रत्ययार्था
१४६२	१	२३	⧗ कारमे	* कारमे
,,	,,	२६	,,	,,
१४६३	,,	३५	तपसा	तत्वसा
१४७०	,,	२८	समासः	समासैः
,,	,,	३४	स्क्षणा	लक्षणो
१४७१	,,	५	विधित्वे ,	विधित्वे
,,	२	३	यथाय	यथार्थे
१४७२	,,	८	प्रातम	प्रतिष्ठ
,,	,,	२१	दिष्टन	दिष्टेन
१४७८	१	२४	पूरो	पुरो
१४८८	२	३२	केन्	* केन्
१४९१	,,	१३	मुपनय	मुपनयनं
१४९२	१	११	अग्रियो	अमीरो
,,	,,	१४	कादा	कादौ
१४९३	,,	पादटिनि	कमुतिक	कैमुतिक
१४९५	,,	२५	साम	नाम

पा— पाणिनिः । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् ।

पृ— पृष्ठम् ।

प्र. पञ्चिका—प्रकरणपञ्चिका श्रीशालिकनाथप्रणीता । काश्यां विद्याविलासयन्त्रालये १९०४ सने मुद्रिता ।

प्र. वि— प्रभाकरविजयः नन्दीश्वरविरचितः । कलकत्तायां १९२६ सने मुद्रितः ।

प्रा. मयूखः— प्रायश्चित्तमयूखः । ज. र. घारपुरे प्रकाशितः । पृष्ठाङ्कः ।

बाल— बालमीमांसाप्रकाशः शङ्करभट्टप्रणीतः । काश्यां विद्याविलासमुद्रणालये १९०२ सने मुद्रितः ।

बिन्दुः— न्यायबिन्दुः तत्सदुपाध्यवैद्यनाथप्रणीतः मुंबई गुजरातीमुद्रणालये १९१५ सने मुद्रितः ।

बृहती— शाबरभाष्यस्य प्रभाकरमतानुसारिणी टीका । नव्यप्राभाकरमतमत्र । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

बृहस्पतिः— बृहस्पतिस्मृतिः ।

ब्रसू— ब्रह्मसूत्रम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् । अङ्कचतुष्टये सति तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

भट्टसोमेश्वरः— तन्त्रवार्तिकटीकायाः न्यायसुधायाः कर्ता ।

भा— शाबरभाष्यम्, आनन्दाश्रमे मुद्रितम् । अध्यायः, पादः, अधिकरणम्, सूत्रम् इत्यङ्कचतुष्टयम् । क्वचित् पृष्ठाङ्कः अधिकः ।

भाट्ट— भाट्टदीपिका नव्यमीमांसकखण्डदेवप्रणीता । मैसूर १९०८ सने मुद्रिता । अध्याय., पादः, अधिकरणमिति अङ्कत्रयम् ।

भामती— श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता शाङ्करशारीरकभाष्यस्य टीका । मुंबई · निर्णयसागरे १९१७ सने मुद्रिता ।

भाट्टालंकारः— न्यायमीमांसाप्रकाशस्य टीका अनन्तदेवविरचिता । चौखम्बायां १९२१ सने मुद्रितः ।

भूतिः— परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका श्रीतात्याशास्त्रीपटवर्धनप्रणीता । काश्यां २००२ संवति मुद्रिता ।

मणि— भाट्टचिन्तामणिः गागाभट्टविरचित. । तर्कपादमात्रम् । चौखम्बायां १९०० सने मुद्रितः ।

मण्डन— मण्डनमिश्रकृता मीमांसाऽनुक्रमणी । चौखम्बायां १९२९ सने मुद्रिता ।

माघ— माघकविकृतं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यम् । सर्ग., श्लोक इत्यङ्कद्वयम् ।

मीन्या— मीमांसान्यायप्रकाश. श्रीआपदेवप्रणीतः । चौखम्बायां १९२० सने मुद्रित. ।

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८५	१	८-९	३।२।१६।३९(१८वि.)	३।२।१७।१८वि.
,,	,,	१६	तो नै	तोऽनै
१७९६	२	१६	मूदुपा-	मूदुपा
१७९९	,,	९	चमिसि	चमसि

एवमुपलब्धानि अशुद्धानि शोधितानि। अन्यान्यपि कदाचित् कानिचित् स्युः। तानि विपश्चिद्भिः शोध्यानीति संप्रार्थ्यते।

शंकर— शंकरभट्टकृतः मीमांसासारसंग्रहः । काश्यां विद्याविलासमुद्रणालये प्रकरणपञ्जिका-पुस्तकान्ते १९०४ सने मुद्रितः ।

शांभा— शांकरं भाष्यम् । अध्यायः, पादः, सूत्रम् इत्यङ्कत्रयम् । चतुरङ्कत्वे तु तृतीयोऽङ्कः अधिकरणस्य ।

शा— शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रप्रणीता । निर्णयसागरे १९१५ सने मुद्रिता । अध्यायः, पादः, अधिकरणं चेति अङ्कत्रयम् ।

शेखर— परिभाषेन्दुशेखरः नागेशप्रणीतः । काश्यां २००२ संवति मुद्रितः भूत्यादिसहितः ।

श्राद्धमयूखः— श्री ज. र. घारपुरे प्रकाशितः ।

श्रीकर— ब्रह्मसूत्रभाष्यकारः शैवमतानुसारी ।

श्लोवा— श्लोकवार्तिकम् आचार्यकुमारिलभट्टविरचितम् । तर्कपादः । चौखम्बायां १८९८ सने मुद्रितम् ।

संकर्ष— संकर्षकाण्डम् । भास्करभट्टप्रणीता भाट्टचन्द्रिका भाट्टदीपिका वा वृत्तिः । काश्यां मेडिकल्हॉलमुद्रणालये १८९४ सने मुद्रिता ।

संक्षेपशारीरकम्— रामतीर्थकृतटीकासहितम् । अध्यायः, श्लोकः इति अङ्कद्वयम् ।

संग्रहः— न्यायसंग्रहः । लिखितः ।

सत्या. श्रौ— सत्याषाढीयं श्रौतसूत्रम् । आनन्दाश्रमे १९०७ सने मुद्रितम् ।

सना. ध. प्र.— सनातनधर्मप्रदीपः । श्रीकुरुन्दवाडकरमहाराजप्रेरितैः म. म. अनन्तकृष्ण-शास्त्रिभिः प्रणीतः ।

समयमयूखः— श्री ज. र. घारपुरे प्रकाशितः ।

सा— जीवानन्दविद्यासागरैः कलकत्तायां मुद्रितं शाबरभाष्यम् ।

साहस्री— भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री । मुंबई वेङ्कटेश्वरे १८२० शके मुद्रिता । साहस्र्यां यो न्यायक्रमाङ्को निवेशितः स एवास्माभिः प्रदर्श्यते ।

सु. सुधा— न्यायसुधा तन्त्रवार्तिकस्य टीका । भट्टसोमेश्वरविरचिता राणकापरपर्याया चौखम्बायां मुद्रिता ।

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं कृतम् । तत्र विध्यर्थवाद-मन्त्रस्मृतयः तत्त्वतो निर्णीताः, गुणविधिः नामधेयं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थानां वाक्यशेषात् अर्थाच्च अध्यवसानमुक्तम् । भा. २।१।१।१.

प्रमाणलक्षणं तावत् चोदनालक्षणाश्रयणस्य विध्यादि-तत्त्वनिर्णीतिः प्रमाणेनैव स्थिता । समस्तो हि प्रथमः पादः चोदनासूत्रपरिकरः । तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षण-त्वमुक्तम् । श्रुतिमूलत्वं विज्ञानस्य स्मृतिप्रामाण्ये वक्तव्यम् । नामधेयस्य चोदनान्तर्गतत्वात् प्रमाणत्वम् । संदिग्धार्थ-निर्णये वाक्यशेषसामर्थ्ययोः प्रामाण्यम् । इत्येवं समस्त-मध्यायं प्रमाणलक्षणमाचक्षते । वा. २।१।१।१ पृ. ३७०। प्रथमाध्यायप्रतिपादितो हि प्रमाणविवेकविध्यर्थवादमन्त्र-स्मृतिगुणविधिनामधेयवाक्यशेषाद्येकृतसंदिग्धविधिनिर्णय-प्रविभागः प्रत्येकं भेदादिलक्षणेषु भेदेनैवोपलक्ष्यते । वा. ३।१।१ पृ. ६४९.

'विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमा-ध्यायतः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥' प्रथमे पादे विधि-रूपं मानमीरितम् । द्वितीये अर्थवादमन्त्ररूपं मानमुक्तम् । तृतीये स्मृतिराचारश्च । चतुर्थे उद्भिच्चित्राऽऽदिनामरूपं मानं निरूपितम् । वि. प्रस्तावना श्लो. १२ । 'विधिः साक्षाद्भिनिर्धर्मे, तस्य शेषोऽर्थवादगीः । वेदमूला स्मृतिर्, नाम वाक्याद्योऽभीष्टतः क्रमः ॥' २७ । 'प्रमाणमुप-जीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।' २।१।१.

अथ अधिकरणशो निवेश्यते

१।१।१।१ अथातो धर्मजिज्ञासा । अत्र यद्यपि 'शास्त्रारम्भप्रतिज्ञा' इति शीर्षकं संभवत्येव तथापि सूत्रेणैव निर्देशो युक्तः ।

१।१।२।२ धर्मलक्षणम् ।

१।१।३।३ धर्मविषयकप्रमाणपरीक्षा—प्रतिज्ञा ।

१।१।४।४ प्रत्यक्षसूत्रम् ।

१।१।५।५ औत्पत्तिकसूत्रम् । अत्र (१) वैदिक-चोदनानां स्वतःप्रामाण्यम् । (२) शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम् । तस्यानित्यत्वे तु वेदस्य कृतकत्वं प्रसज्येत । (३) वृत्तिकारमतेन तृतीयादिसूत्रचतुष्टयस्य अर्थान्तरप्रति-पादनम् । (४–५) निरालम्बनशून्यवादयोर्निरासः । अन्यथा स्वर्गादेरवास्तवत्वे स्वर्गादिफलकर्मप्रतिपादक-वेदस्य प्रामाण्यं न स्यात् । (६–१०) अनुमान–शब्द–उपमान–अर्थापत्ति–अनुपलब्धीनां प्रामाण्यम् । तच्च वाक्यार्थज्ञानोपयोगि व्यवहारोपयोगि च । (११) स्फोटवादः । वाक्यवाक्यार्थभूतकार्याणामभावे वेद-वाक्यात् धर्मप्रमितिर्न स्यात् । अतः वर्णपदवाक्यातिरिक्त-वैयाकरणसिद्धान्तभूतस्य स्फोटात्मकशब्दस्य निरासः । (१२) आकृतिवादः । अनित्यव्यक्तेः पदवाच्यत्वे नित्यवेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् नित्या आकृतिरेव पदवाच्या इति साधितम् । (१३) अपोहवादनिरासः । गोभिन्नभेद एव गोत्वमपोहरूपमिति बौद्धाः । तथात्वे च वेदस्या-प्रामाण्यप्रसङ्गः । अतः अपोहनिरासः । (१४) वनवादः । अत्र वनादिवत् परमाण्वादिपुञ्जात्मक एवावयवी, नार्थान्तरम् इति मतं पुञ्जस्य अप्रत्यक्षत्वेन व्यवहारा-नुपयोगित्वात् संगतिग्रहासंभवेन तन्मूलकवेदाप्रामाण्या-वहम्, इति वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव वनादिदृष्टान्तवैषम्यो-पपादनेन निरस्तम् । (१५) संबन्धाक्षेपनिरासः–पदपदार्थसंबन्धाक्षेपनिरासः । संकेतस्य ईश्वरकृतत्वे स्वीकृते वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात् वेदप्रामाण्यायैव ईश्वरादिसर्वज्ञनिरा-सोऽत्र कृतः । (१६) चित्राऽऽक्षेपनिरासः । तथा च कर्मानन्तरहितोत्तरमेव फललाभेऽपि कर्मानुष्ठानेन प्रति-बन्धनिरासे ऐहिकप्रयत्नेन पश्वादिफललाभस्य सिद्धिः । (१७) आत्मवादः । शरीरभिन्नः परलोकगामी आत्मा नास्ति इति आक्षेपस्य निरासोऽत्र कृतः । तेन पारलौकिके कर्मणि प्रवृत्तेः सिद्धिः । एवं सप्तदश पदार्था औत्पत्तिक-सूत्रे भाष्यश्लोकवार्तिकयोः प्रतिपादिताः ।

१।१।६।६–२३ शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । 'अनित्य-वर्णसमुदायात्मकस्य वेदस्यापि अनित्यत्वात् उत्पादका-धीनत्वेन धर्मे न प्रमाणता' इत्याक्षेपस्य निरासोऽत्र कृतः । वर्णानां नित्यतया तत्समुदायात्मकस्य पदस्यापि नित्यत्वात् तस्य कारणाभावात् स्वत एव प्रामाण्यम् इत्युक्तम् ।

१।१।७।२४–२६ वाक्याधिकरणम् । कार्यार्थमयात् चोदनानां धर्मप्रमोत्पादनाशक्तिः इत्याशङ्क्य पदार्थ-

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४५	२	२२	तद्वचन	तद्वचन
”	”	१३	सारी	सारी ,
१२५४	”	३१	श्रति	श्रुति
१२५५	१	३३	भति	भृति
१२५८	२	१४	निर्वृत्तिः	निर्वृत्तिः
१२७२	१	२२	वर्चो अम्या	वर्चः अम्या
१२८२	”	शीर्षणि	पश्चात्तैव वपा	एकप्रसरताभङ्गभयेन
१२८४	”	३५	बोधक	बोधैक
१२८९	”	१७	पूर्वस्य पा०	पूर्वस्य । पा०
”	२	२६	क्रतुसयोगात्	क्रतुसंयोगात्
१२९८	१	१०	श्रतिः	श्रुतिः
१३०१	”	१	स्यात् । इत्यन्न	स्यात् इत्यत्र
१३०७	२	२५	याजेषु	याजेषु
१३०८	१	६	बभ्रः	बभ्रुः
१३०९	२	३१	सिद्धान्तः ।	सिद्धान्तः । कै.
१३१६	”	६	एन्द्र	ऐन्द्र
१३१८	१	९	एन्द्र	ऐन्द्र
”	२	२१	चतर्धा	चतुर्धा
१३२०	”	३१	त्वात् । सद्य	त्वात् सद्य
१३२२	”	१०	पाष्ण	पौष्ण
१३२८	१	३१	ड	ड्प्
१३३१	”	५	धर्माधर्मा	धर्माधर्मौ
”	”	६	समद्धर्तु	समुद्धर्तु
१३३५	२	९	आत्पत्ति	औत्पत्ति
१३४१	१	११	सिद्ध	सिद्धे
”	”	१६	शतः	शृतः
१३४४	२	१४	आदु-	औदु-
१३४६	१	२१	दश	दर्श
”	२	५	अमि	अग्नि
१३५७	१	२४	यथाकपालं	यथा कपालं
१३६२	”	१९	करञ्जाकादि	करञ्जकादि
”	२	२८	--	ड्प्
१३६३	”	३	साधक	। साधक

१।४।१२-५।२३-५ भूमाधिकरणम् । वि. १७.

१।४।१२-६।२३-६ लिङ्गसमवायन्यायः । वि. १८.

१।४।१३।२४ शक्त्याधिकरणम् ।

१।४।१४।२५ शक्त्यधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायार्थः । प्रथमाध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते भिन्नानि अभिन्नानि चेति । एष एवार्थो वर्णनीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसंबन्धः । तदिह षड्विधः कर्मभेदो वक्ष्यते शब्दान्तरम् , अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नामधेयमिति । वक्ष्यमाणमनुसंकीर्त्यते प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यते इति, श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतत् 'नानाकर्मलक्षणम्' इति अध्यायमाचक्षते । एतत् तात्पर्येण, अतोऽन्यत् उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तं चेति । भा. २।१।१।१ पृ. ३७०.

वा— (पृ. ३७१) ननु प्रधानाप्रधानचिन्ता तृतीयचतुर्थयोर्विषयः, कथमत्रोपन्यस्यते । के चिदाहुः । इह द्रव्यकर्मणोः, उत्तरत्र तु कर्मणामेव गुणप्रधानत्वविचारादपौनरुक्त्यमिति । तदयुक्तम् । 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु' (३।१।३।३) इत्यत्र सर्वाभिधानात् । तेन एवं वाच्यम्, 'लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन भेदः शब्देतरादिभिः । तत्संबन्धपूर्वभेदोऽपि, प्राधान्यं तत्प्रसिद्धये ॥' कर्मभेदस्तावत् औत्सर्गिको लक्षणार्थः, तदपवादत्वेन अभेदः । तदनुनिष्पादिनौ तु अपूर्वभेदाभेदौ । तत्र प्रतिकर्मभेदमपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयसिद्धः प्रधानाप्रधानविचारः पुनरपवादत्वेन आरभ्यते । तथाहि अवहननादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्मान्तराद्वक्षितदृष्टप्रयोजनपर्यवसानात् क्रियाजन्यापूर्वान्तरोत्पत्तिः । ननु नियमापूर्वम्, तत् क्रियाकृतं न भवति इति न तथा व्यवह्रियते । तेन यथैव द्रव्यादीनि प्रति क्रियाणां प्रधानत्वम्, तथैव तद्भेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । अस्य च विवेकार्थं यत् गुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते तदपवादार्थम् 'धर्ममात्रे तु' (२।१।४।९) 'स्तुतशस्त्रयोः' (२।१।५।१३) इति चाधिकरणद्वयं प्रस्तोष्यते । ततश्च आम्नातदेविष्ये विचारिते प्रसङ्गात् तृतीयं प्रकरणम् अभिधायकत्वं प्रतिपादयितुं मन्त्रप्रस्तावः (२।१।६।१०-११) । तद्धर्मादीनि तु प्रसक्तानुप्रसक्तेन यावत्पादसमाप्ति । ततः शब्दान्तराभ्यासाभ्यां भेदमुक्त्वा पौर्णमास्यधिकरणेन अभ्यासापवादः करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । ततः तदपवादार्थम् उपांशुयाज-आघाराग्निहोत्र-पशुसोमाधिकरणानि । ततः संख्या-संज्ञा-गुणैः भेदः । तावच्च गुणगतो विचारो यावत् प्रकरणान्तराधिकरणम् । (२।२।१०-११। २४-२९, २।३।१-१०।१-२३) । ततः तन्न्यायानुवृत्तिः आ शाखाऽन्तराधिकरणात् (२।३।११-१४।२४-२८, २।४।१।१-७) । तत्र च षट्कातिरिक्तभेदकारणानुवादः, संज्ञाऽभ्यासगुणप्रक्रियाणां च आद्याङ्गानिवृत्तिः इत्येतावान् भेदलक्षणार्थः । एष एव चार्थः अवश्यं वक्तव्यः अङ्गाङ्गित्वावधारणार्थम् । न चान्यस्य इदानीमवसरोऽस्ति इत्ययमेवाध्यायसंबन्धः । कुतः ? 'शेषशेष्यादयः सर्वे कर्मभेदनिबन्धनाः । कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादुपदेशोऽतिदेशधीः ॥' प्राक् तावत् प्रमाणलक्षणात् वेदार्थविचारात्मकत्वात् न कस्यचित् भेदलक्षणादेः प्रस्तावः इति तदुत्तरकालमारम्भः । तत्रापि शेषशेषित्वं प्रयोजकाप्रयोजकत्वं क्रमश्च भिन्नानां भवति इति न भेदलक्षणात् प्रागारभ्यते । तथा अधिकारः कर्मस्वरूपे अवधारिते तदन्यतया शक्यो निरूपयितुम् इति पश्चादपि लक्षणानि प्रतीक्षते । तथा उत्तरः षट्कः अतिदेशविषयत्वात् उपदेशज्ञानाधीनसिद्धिः समस्तः समस्तं पूर्वषट्कमपेक्षते । ततश्च परिशेषसिद्धोऽस्य भेदलक्षणस्य संबन्धः इति आरभ्यते ।

सोम— प्रमाणनिरूपणानन्तरं धर्मस्वरूपविशेषस्य प्रथमं जिज्ञासितत्वात् तदर्थं भेदनिरूपणमेव कर्तव्यम्, न तु विनियोगादिनिरूपणम् । भावनाभेद एवाध्यायार्थः । अपूर्वभेदकार्यभेदौ तु तत्र प्रमाणत्वा गुणतया च अन्यथासिद्धौ । २।१।१.

वि— 'उपोद्घात. कर्मभेदस्य तत्प्रकारवादिनः । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायवादिनः ॥' द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातस्यैव अपूर्वबोधकत्वम्, अपूर्वप्रकारश्च इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्तः उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेद. । तृतीये

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४९८	१	२७	ऽन्तमानो	ऽन्तर्मात्रो
,,	२	६	मपाजाना	मपाजादीना
१४९९	१	१५	माते ।	माते
१५००	२	३५	कन्व नेशा	कन्वमानेशा
१५०३	,,	१०	भत्वा	भुत्वा
१५१३	,,	६	चान्वयः ।	चान्वयः । के.
१५२३	१	२६	एक्य	ऐक्य
१५४८	,,	१३	मगाथाः ।	मगाथाः
१५५१	,,	१	न्त्दः	न्त्न्दः
१६०७	२	१०	भवेत् ।	भवेत् ।,
१६२५	,,	११	भूरत् सामा	भूरत्सामा
१६२७	१	२७	यात् तया	यात् । तया
१६३८	,,	७	चकन्य	चैकन्य
१६४२	,,	५	ममातोः	समातेः
१६५९	२	१८	दयग्रपे	दयग्रापे
१६७१	१	४	भित्वा	भत्वा
,,	२	२५	माघ्या	माघी
,,	,,	२१	ममाम्	मम्
१६७९	,,	१४	योगम्	उद्योगम्
१६८१	१	१५	एवेत्यत्र	यत्र
,,	,,	२३	मुग्रा	मुग्रा
१६८१	,,	२५	इति न्याय	इति पूर्वपक्षन्यायः
,,	२	२२	दर्भ	दर्भ
१६८४	,,	११	प्रव	प्रजा
१६९१	१	७	।' ना	ना ।'
१६९२	,,	१०	भिद्य	भिद्यं
१७११	,,	११	दिरदृ	दिरदृ
१७११	,,	१०	[illegible]	[illegible]
१७१४	,,	१९	[illegible]	[illegible]
१७१५	२	२	[illegible]	[illegible]
१७००	१	१८	रितः, हेन्हे	रितऽहेन्हे
१७२४	१	१९	न्तः ।	न्तः
१७८१	,,	६	वेदन्ते	वेदे न्ते

२।३।११।२४ प्रकरणान्तरन्यायः ।

२।३।१२।२५ फलसंस्कार्याधिकरणम् ।

२।३।१३।२६ प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः ।

२।३।१४।२७–२९ आग्नेयस्तुत्यर्थताऽधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रयोगभेदः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वम् । पूर्वपादे कर्मभेदे सहायत्वेन उक्तानुपादेयसमभिव्याहारेण प्रयोगभेदस्योत्पादनात् आनन्तर्यम् । सोम. २।४।१.

२।४।१।१–७ यावज्जीवाधिकरणम् ।

२।४।२।८–३३ शाखाऽन्तराधिकरणम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः । नानाकर्मलक्षणं वृत्तम्, अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः । कः शेषः, केन हेतुना शेषः, कथं च विनियुज्यते इति । श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानि इति वक्ष्यते, तेषां च बलाबलमुक्त्वा । एतत् तात्पर्येण, अन्यत् उपोद्घातादिना । शा. ३।१।१।१.

वा––तत्र ‘ कः शेषः ’ इति स्वरूपाभिधानप्रतिज्ञा । ‘ केन हेतुना ’ इति येनासौ शेष इत्युच्यते । तस्य च कारकहेतोः तद्धर्मस्यैव लक्षणं वक्ष्यते इति प्रतिज्ञायते । तथा विनियोगप्रकारज्ञानं क शेषिणि कः शेषः, कतमेन प्रमाणेन, कतमत् प्रमाणान्तरं बाधित्वा विना बाधेन वा विनियुज्यते । तथा विनियोजकश्रुत्यादिषट्कस्वरूपज्ञानम्, तेषां बलाबलज्ञानं च । तत्र प्रथमे पादे तावत् श्रुतिविनियोगः किञ्चिच्च प्रासङ्गिकम् । द्वितीयपादादौ लिङ्गविनियोगः । तृतीयपादादौ तदेव प्रमाणद्वयमुपन्यस्य उपक्रमोपसंहारद्वारेण एकवाक्यत्वेन सिद्धान्तस्थापनात् विनाऽपि वाक्यग्रहणेन ‘ प्रायदर्शनात् ’ (३।३।१।२) इति वाक्यविनियोगमुक्त्वा प्रकरणक्रमसमाख्याभिः विनियोगः सूत्रोपबद्ध एव वक्ष्यते (३।३।४–५–६ अधि०) । ततो बलाबलाधिकरणम् (३।३।७।१४) । ततः परं च श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणेन सह विरोधाविरोधचिन्ता तावत्, यावत् ‘ तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः ’ इति । (३।३।८।१५–३।४।१–१७, ३।५।१–२०, ३।६।१–६, तुल्यः सर्वेषाम् इति तु ३।६।७।१८) । ‘ ततश्चतुर्णाम्, (श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानाम्) क्रमेण सह पुनः सैव चिन्ता यावत् शास्त्रफलं प्रयोक्तरि ’ इति (३।६।७–१६, ३।७।१–७ शास्त्रफलम् इति तु ३।७।८) । ततः उपोद्घातपूर्वकं पञ्चभिः सह समाख्यायाः विरोधाविरोधविषयविचारेण अध्यायपरिसमाप्तिः । ‘ एतत् तात्पर्येण अन्यत् उपोद्घातादिना उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तेः इति वक्ष्यमाणमनुसंकीर्त्यते । प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यते । सर्वं चैतत् शेषलक्षणप्रतिज्ञयैव पिण्डीकृतं प्रतिज्ञातम्, इति न भेदेन सूचितम् । वा. पृ. ६४७–६५३.

सोम–– हेतुहेतुमद्भावः अध्याययोः संगतिः । शेषत्ववत् शेषित्वस्यापि अवश्यविज्ञेयतया शेषशेषिभावस्यैव अध्यायार्थत्वम् । ३।१।१, तृतीये विनियोगव्यापारः व्युत्पाद्यः विनियोगविधिप्रवृत्तेः उत्पत्तिविधिप्रवृत्तिपूर्वकत्वात् द्वितीयतृतीययोः पौर्वापर्यम् । ५।१।१.

वि–– ‘ श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधः प्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तिबह्वर्थसाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ ’ प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिषु अर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठे अनारभ्याधीतानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि । प्रस्तावनायां श्लो. १५, ‘ द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे मिथोऽन्वयम् । बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽत्राभिधीयते ॥ ’ ३।१.

भाट्ट––षट्प्रमाणके भेदे निरूपिते संप्रति शेषिनिरूपितं शेषत्वापरपर्यायमङ्गत्वं निरूप्यते । भिन्नानां च तत् संभवति नाभिन्नानाम्, इति तन्निरूपणस्य तत्र हेतुत्वम् । यद्यपि च द्रव्यकर्मणोः मिथोऽङ्गाङ्गिभावे न पूर्वोक्तनिरूपणस्य हेतुता, तथापि अङ्गत्वसामान्याधिकरण्येन हेतुतामादायैव संगत्युपपत्तौ अवच्छेदकावच्छेदेन तदसत्त्वेऽपि न कश्चित् विरोधः । अतो एव हेतुत्वम् अंशान्तरस्य तु तद्व्यवस्थानिरूपणम् इत्यपि वा बोध्यम् । अङ्गत्वमेव चाध्यायार्थः । अङ्गित्वं तु अर्थात् । यद्यपि च श्रुत्यादिषट्कप्रमाणकम्, अतिदेशप्रमाणकस्य इहाविचार्यत्वात् । तच्च अनेकप्रकारं विचार्यते । अङ्गत्वलक्षणम्, शेषपदार्थताऽवच्छेदकम्, अङ्गाङ्गितयोरवच्छेदकम्, श्रुत्यादीनि षट् अङ्गत्वे प्रमाणानि, तेषां विरोधे बलाबलम्, विरोधश्च क्वास्ति क्व नास्ति इत्यादि ।

अधिकरणशीर्षकाणि *

मीमांसाकोशे तावत् अधिकरणशीर्षकाणि वर्णक्रमेण निवेशितान्येव, अत्र तु पाठक्रमेणेति विशेषः। यान्येव तु तत्र वर्णक्रमेण, तान्येवात्र पाठक्रमेण। इत्थमुभयथा निवेशो च वाचकानां भूयानुपकारः स्यादिति कल्पनाऽस्माकम्। शीर्षकेषु च कानिचित् पारिभाषिकाणि स्युः, कानिचिच्च अधिकरणार्थबोधकानि स्युः। उभयान्यपि यद्यपि अधिकरणार्थबोधकान्येव तथापि पारिभाषिकेषु क्लेशेन अर्थबोधः, इतरेषु तु क्लेशाभाव इति विशेषः। ननु तर्हि पारिभाषिकाणि नैवात्र निवेशयितव्यानि, सत्यम्। तथापि मीमांसायामेव आकरग्रन्थेषु प्रकरणेषु च तत्रतत्र पारिभाषिकाण्येव अधिकरणनामानि उद्दिश्यन्ते, धर्मशास्त्रादिषु च पारिभाषिकैरेव व्यवहारः। तस्मात् पारिभाषिकाणि अवश्यं निवेशयितव्यानि। केषाचिदधिकरणानां च पारिभाषिकं नाम नोपलभ्यते, तत्र अपारिभाषिकमेव निवेशनार्हमिति उभयथा समावेशः।

अत्र च तत्तदध्यायतत्तत्पादविषयप्रदर्शनम् अध्यायपादसंगतिप्रदर्शनं च करिष्यते। अधिकरणसंगतिप्रदर्शनं च कोशे एव भविष्यति।

मीमांसाया वेदोपाङ्गभूताया अध्यायास्तावत् विंशतिः। तत्र अन्तिममध्यायचतुष्टयं ब्रह्ममीमांसा नाम शास्त्रान्तरमिति भगवत्पूज्यपादसिद्धान्तः। अत एव संकर्षकाण्डान्ते 'विद्यतेऽन्यकालत्वाद् यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्यासंप्रैषः' इति द्विरुक्तिः। नैतादृशी च पदादिद्विरुक्तिः षोडशलक्षण्याम्। ब्रह्ममीमांसायां तु प्रथमद्वितीयतृतीयेषु अध्यायसमाप्तिद्योतकः पदाभ्यासः, चतुर्थे च शास्त्रसमाप्तिद्योतकः सूत्राभ्यासः प्रसिद्धः। अस्या धर्ममीमांसायास्तु अध्यायाः षोडश। तत्र प्रथमे द्वादशाध्यायाः द्वादशलक्षणी नाम। उत्तरे चत्वारोऽध्यायाः संकर्षकाण्डं संकर्षणकाण्डं वा। द्वादशलक्षण्यां च तृतीयषष्ठदशमाध्यायानां प्रत्येकमष्टावष्टौ चरणाः, शेषेषु चत्वारश्चत्वारः। संकर्षकाण्डेऽपि प्रत्यध्यायं चत्वारश्चत्वार एव चरणाः। तत्र द्वादशलक्षण्यां वर्णकादिसंकलनया ९३३ अधिकरणानि, संकर्षे च ३४२। संकलनेन १२७५ अधिकरणानि। श्रीशंकरभट्टैस्तु स्वीये मीमांसासारसंग्रहे नाम श्लोकात्मके प्रकरणे द्वादशलक्षण्यामेव सहस्राधिकरणानि प्रदर्शितानि। अत एव च शारीरकमीमांसाटीकायां न्यायनिर्णयाख्यायां श्रीमदानन्दगिरिभिः 'न्यायसाहस्री' इति द्वादशलक्षणी निर्दिष्टा।

द्वादशानामध्यायानां नामानि च न्यायविस्तरमालायां सायणमाधवाचार्यैः सार्धश्लोकेन निर्दिष्टानि यथा–
'प्रमाण–भेद–शेषत्व–प्रयुक्ति–क्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन–विशेषतः। ऊहो–बाधश्च–तन्त्रं च–प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्॥' इति। प्रथमेऽध्याये धर्मविषयकाणां प्रमाणानां निरूपणम्। द्वितीये कर्मभेदाभेदयोर्निरूपणम्। तृतीये शेषत्वस्य शेषशेषिभावस्य, चतुर्थे प्रयुक्तेः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य, पञ्चमे क्रमस्य, षष्ठे अधिकारस्य, सप्तमे सामान्येन अतिदेशस्य, अष्टमे विशेषतः अतिदेशस्य, नवमे ऊहस्य, दशमे बाधस्य, एकादशे तन्त्रस्य तन्त्रावापस्य, द्वादशे च प्रसङ्गस्य निरूपणं कृतम्। इति कृत्वा अध्यायानां प्रमाणादीनि नामानि प्रमाणलक्षणम्, भेदलक्षणम्, इत्यादि।

* द्वादशलक्षणीस्थानामधिकरणानां शीर्षकाणि पाठक्रमेण प्रदर्शनार्थं किञ्चिट्टिप्पणं लिखितमस्माभिः। तदेव मीमांसाकोशस्य तृतीये भागे मुद्राप्यते। वस्तुतो यद्यपीदं सर्वकोशान्ते प्रकाशयितव्यमित्यत्र नास्ति संदेहः, तथापि नातिचिरादेव वयसः अष्टसप्ततितमे संवत्सरे प्रविशतो मे सर्वमीमांसाकोशप्रकाशनप्रतीक्षाकरणं न साधीयः, इति इदानीमेव तन्मुद्रणं निश्चितम्। नातो हेतुविशेषचिन्तने मनः खेदनीयम्।

समर्थनाय इदमधिकरणम् । सोम- कालार्थसंयोगे विभज्यविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाङ्गित्वमुपजीव्य अयं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गक्रमसमाख्यानाधिकरणम् । सु- श्रुतेर्लिङ्गसापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रसङ्गात् लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वमभिधीयते ।

३।२।८।२१-२४ आग्नेयीन्यायः । सु- लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे अभिहिते प्रसङ्गात् लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसंबन्धापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५-२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु- लिङ्गश्रुत्योः सामान्यान्वयसिद्ध्यपेक्षत्वात् दुर्बलक्रम-प्रकरणाद्यनुरोधात् संकोचलक्षणे बाधे अनन्तराधिकरण-द्वयेनोक्ते अत्रापि सामान्यान्वयादिसिद्धये मध्यानुवाक-समाख्यापेक्षलिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणाभिधानाधिकरणम् । सु- पूर्वा-पवादोऽयम् ।

३।२।११।२८-२९, ३९, ४४ इन्द्रपीताधिकरणम् । सु- मन्त्रादिमन्त्रो भक्षणे विनियुज्यते इत्युक्ते प्रसङ्गात् किमैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते, सर्वेषु वा सोमभक्ष-णेषु इति चिन्ताऽर्थम् आ पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागर्भिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधि-करणानि) ।

३।२।१२।३०-३२ पुनरभ्युन्नीताधिकरणम् । वा- कृत्वाचिन्तया रूढविषयत्वं चिन्तयति । सु- निष्कर्ष-सामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकविशेषचिन्ताऽऽरम्भमिदम् ।

३।२।१३।३३-३४ पूर्वदेवताऽनुपलक्षणाधिकरणम् । वा- पूर्वापवादार्थमारम्भः ।

३।२।१४।३५-३६ त्वष्ट्रधिकरणम् ।

३।२।१५।३७ त्रिंशदधिकरणम् । वा-- अधिकरणा-तिदेशोऽयम् ।

३।२।१६।३८ अनुवषट्काराधिकरणम् ।

३।२।१६।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अनैन्द्राग्नमन्त्रकं भक्षणम् ।

- ३।२।१७।४०-४१ ऐन्द्राग्नसोमभक्षणममन्त्रकम् ।

- ३।२।१८।४२-४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु--पूर्वाधि-करणोक्तसापेक्षसमाख्यायोगापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । वा--एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रस्तूयते । सु-- वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तनानन्तरं वाक्यीयविनियोग-प्रकारचिन्ता । कौ-- लिङ्गकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगो-पयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्य-प्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि, न श्रुतिलिङ्गे अपि ।

३।३।१।१-८ उपक्रमाधिकरणम् । वा-व्यवधारणकल्प-नया अन्यतरपक्षावधारणं कार्यमित्यारभ्यते । कौ-वाक्य-गम्यविनियोगोपयोगि- उद्देश्यताऽवच्छेदकविचारणमत्र ।

३।३।२।९ गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः ।

३।३।३।१० ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात् उपांशुः प्रयोगः । वा- इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि, तानि येन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।३।४।११ प्रकरणाधिकरणम् । वा- एवं तावत् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानशेषसंकीर्णविविक्तविषयाणि प्रत्युदाहरणं व्याख्यातानि । इदानीं बलाबलचिन्ता प्रत्यासन्ना, इति उत्तराण्यपि त्रीणि प्रमाणानि स्वरूपेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगा-ङ्गानसंशयविपर्ययाणामन्यतमेन उपन्यस्यति ।

३।३।५।१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।३।६।१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।३।७।१४ बलाबलाधिकरणम् । अत्र विस्तरे ७ श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गवाक्याधिकरणम्, ९ वाक्य-प्रकरणाधिकरणम्, १० प्रकरणक्रमाधिकरणम्, ११ क्रम-समाख्याऽधिकरणम्, उभयोश्च बाधयोग्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उपन्यस्तानि ।

श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् । वा. पृ. ८२१ आरभ्य ।
श्रुतिवाक्ययोः । वा पृ. ८३५, ८३८ ।
श्रुतिप्रकरणयोः । वा. पृ. ८३५, ८३८ ।
श्रुतिक्रमयोः । वा. ८३६, ८३८ ।
श्रुतिसमाख्ययोः । वा. पृ. ८३६, ८३८ ।

करणत्वप्रतिपादनेन चोदनाप्रामाण्यं प्रतिपादितमत्र । पदार्थमूलतया च वाक्यार्थप्रामाण्यम् ।

१।१।८।२७–३२ अपौरुषेयत्वाधिकरणम् ।

अथ द्वितीये पादे अर्थवादमन्त्ररूपं मानमीरितम् इति वि. । उपजीवकत्वं पादसंगतिः । अप्रामाण्यप्रसञ्जकत्रिप्रकारकपुरुषसंस्पर्शाभावप्रतिपादकतया प्रथमपादस्य उपजीव्यत्वात् तदानन्तर्यमस्य विचारस्य इति पादयोः संगतिः । सोम. 'सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मे वेदस्य सर्वशः । विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽधुनोच्यते ॥' सामान्यतः प्रामाण्ये सिद्धे अधुना विभज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते । अवधृतप्रामाण्यस्य वा वेदस्य इदानीं समस्तस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्मं प्रति उपयोगः प्रतिपाद्यते । वा. १।२।१।१ पृ. १०९.

१।२।१।१–१८ अर्थवादाधिकरणम् ।

१।२।२।१९–२५ औदुम्बराधिकरणम् । फलबोधकनिगदा अपि स्तावकत्वेन धर्मे प्रमाणम् ।

१।२।३।२६–३० हेतुवन्निगदाधिकरणम् ।

१।२।४।३१–४५ मन्त्राधिकरणम् ।

अथ तृतीये पादे पौरुषेयीषु स्मृतिषु आचारेषु च वैदिकपरिगृहीतेषु चिन्ता । स्मृतीनामप्रामाण्येऽपि चोदनाप्रामाण्यं न विहन्यते, तथापि किंलक्षणो धर्मः इति जिज्ञासाऽधिकारात् स्मृतिप्रामाण्यं लक्षणे संगतम् । शा. कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यचिन्ताऽनन्तरं तन्मूलकतया प्रमाणत्वात् स्मृत्यादीनां प्रामाण्यं विचार्यते इत्यानन्तर्यम् । सोम. एवं तावत् विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मं प्रति उपयोगः साधितः । इदानीं पौरुषेयीषु स्वर्यमाणावधिषु मन्वादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिषु अनिबद्धेषु चाचारेषु चिन्ता । वा. १।३।१।१ पृ. १९९.

१।३।१।१–२ स्मृत्यधिकरणम् । । भाष्यकारीयाधिकरणाक्षेपः । वा. पृ. १८७.

१।३।२।३–४ विरोधाधिकरणम् । बाह्यग्रन्थानामप्रामाण्यम् । वा. पृ. १९४–१९६.

१।३।३।५–७ शिष्टाकोपाधिकरणम् । भाष्यकारोक्तोदाहरणाक्षेपः । वा. पृ. २९८ । शाक्यादिवचसामप्रामाण्यम् । वा. पृ. २०१ । सदाचारप्रामाण्यम् । वा. पृ. २०३–२१६ । भाष्यकारोक्तोदाहरणाद्याक्षेपः । वा. पृ. २१८.

१।३।४।८–९ यववराहाधिकरणम् । आर्यम्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिबलाबलम् । वा. पृ. २१९–२२० । स्मृत्याचारविरोधे बलाबलम् । वा. पृ. २२०–२२१ । लोकवाक्यवेदयोर्विरोधे बलाबलम् । वा. पृ. २२१ । त्रिवृद्बर्हिरश्ववालाधिकरणम् । वा. पृ. २२१.

१।३।५।१० पिकनेमाधिकरणम् ।

१।३।६।११–१४ कल्पसूत्राधिकरणम् ।

१।३।७।१५–२३ होलाकाऽधिकरणम् ।

१।३।८।२४–२९ व्याकरणाधिकरणम् ।

१।३।९।३० लोकवेदाधिकरणम् ।

१।३।९।३०–३५ आकृत्यधिकरणम् ।

अथ चतुर्थः पादः । चतुर्थे उद्भिच्चित्राऽऽदिनामरूपं मानमीरितम् । वि., नामधेयपादोऽयम् ।

१।४।१।१ नामधेयप्रामाण्यम् । वि.

१।४।१।१–२ उद्भिदधिकरणम् ।

१।४।२।२–३ चित्राऽधिकरणम् ।

१।४।३।४ तत्प्रख्यन्यायः ।

१।४।४।५ तद्व्यपदेशन्यायः ।

१।४।५।६–८ वाजपेयाधिकरणम् ।

१।४।६।९ आग्नेयाधिकरणम् ।

१।४।७।१० बर्हिराज्याधिकरणम् ।

१।४।८।११ प्रोक्षण्यधिकरणम् ।

१।४।९।१२ निर्मन्थ्याधिकरणम् ।

१।४।१०।१३–१६ वैश्वदेवाधिकरणम् ।

१।४।११।१७–२२ जातेष्टिन्यायः ।

अर्थवादप्रसङ्गात् तदुपकारिगुणवादविधिलक्षणं तत्र लोकमिदानीमभिधीयते । अथवा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते । वा. । इयं तत्सिद्धिवेदिका । अस्यां वेदिकायाम् अधिकरणानि षट् । तानि यथा—

१।४।१२–१।२३–१ तत्सिद्ध्यधिकरणम् । वि. १३.

१।४।१२–२।२३–२ ज्यात्यधिकरणम् । वि. १४.

१।४।१२–३।२३–३ सारूप्याधिकरणम् । वि. १५.

१।४।१२–४।२३–४ प्रशंसाऽधिकरणम् । वि. १६.

समर्थनाय इदमधिकरणम् । सोम– कार्यसंयोगे विमस्यविनियोगस्याप्राप्तेः अङ्गाङ्गित्वमुपजीव्य अयं विचारः प्रवर्तते ।

३।२।७।२० लिङ्गक्रमसमाख्यानाधिकरणम् । सु– श्रुतेर्लिङ्गसापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रसङ्गात् लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वमभिधीयते ।

३।२।८।२१–२४ आग्नेयीन्यायः । सु– लिङ्गस्य सामान्यसंबन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे अभिहिते प्रसङ्गात् लिङ्गपरायाः श्रुतेरपि सामान्यसंबन्धापेक्षया विनियोजकत्वमभिधीयते ।

३।२।९।२५–२६ लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् । सु– लिङ्गश्रुत्योः सामान्यान्वयसिद्धयर्थापेक्षत्वात् दुर्बलक्रमप्रकरणाद्यनुरोधात् संकोचलक्षणे बाधे अनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते अत्रापि सामान्यान्वयाविसिद्धयै मन्त्रानुवाकसमाख्यापेक्षलिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादः ।

३।२।१०।२७ गुणाभिधानाधिकरणम् । सु– पूर्वापवादोऽयम् ।

३।२।११।२८–२९, ३१, ४४ इन्द्रपीताधिकरणम् । सु– मन्द्रादिमन्त्रो भक्षणे विनियुज्यते इत्युक्ते प्रसङ्गात् किमैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते, सर्वेषु वा सोमभक्षणेषु इति चिन्ताऽयम् आ पादसमाप्तेः एकमधिकरणम् (अन्तरागर्भिणीत्वेन तु मध्ये अनेकान्यपि अधिकरणानि) ।

३।२।१२।३०–३१ पुनरभ्युन्नीताधिकरणम् । वा– क्रत्वाचिन्तया कर्तृविषयत्वं चिन्तयति । सु– निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकविशेषचिन्ताऽऽत्मकमिदम् ।

३।२।१३।३३–३४ पूर्वदेवताऽनुपलक्षणाधिकरणम् । वा– पूर्वापवादार्थमारम्भः ।

३।२।१४।३५–३६ त्वष्ट्रधिकरणम् ।

३।२।१५।३७ त्रिंशदधिकरणम् । वा— अधिकरणातिदेशोऽयम् ।

३।२।१६।३८ अनुवषट्काराधिकरणम् ।

३।२।१६।३९ (वि.) ज्योतिष्टोमे अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणम् ।

३।२।१७।४०–४१ ऐन्द्राग्नसोमभक्षणममन्त्रकम् ।

३।२।१८।४२–४३ छन्दोऽधिकरणम् । सु—पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थमधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । वा—एवं लिङ्गविनियोगमुपवर्ण्य वाक्यविनियोगः प्रस्तूयते । सु— वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तनानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ता । कौ— लिङ्गकल्पकप्रमाणगम्यविनियोगोपयोगिचिन्तनं पादार्थः । तानि च (प्रमाणानि) वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि, न [illegible] श्रुतिलिङ्गे अपि ।

३।३।१।१–८ उपक्रमाधिकरणम् । वा—व्यवधारणकल्पनया अन्यतरपक्षावधारणं कार्यमित्यारभ्यते । कौ—वाक्यगम्यविनियोगोपयोगि– उद्देश्यताऽवच्छेदकविचारणमत्र ।

३।३।२।९ गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः ।

३।३।३।१० ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात् उपांशुः प्रयोग. । वा– इदानीं यानि वेदान्तरेषु श्रूयन्ते प्रधानानि, तानि येन (वेदेन) उपदेष्टव्यानि इति विचार्यते ।

३।३।४।११ प्रकरणाधिकरणम् । वा– एवं तावत् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रधानशेषसंकीर्णविविक्तविषयाणि प्रत्युदाहरणं व्याख्यातानि । इदानीं बलाबलचिन्ता प्रत्यासन्ना, इति उपरिष्टात् त्रीणि प्रमाणानि स्वरूपेण विनियोगसामर्थ्येन च दर्शयति । तत्र प्रकरणं विनियोगाज्ञानसंशयविपर्ययाणामन्यतमेन उपन्यस्यति ।

३।३।५।१२ क्रमाधिकरणम् (क्रमस्यैव स्थानमिति नामान्तरम्) ।

३।३।६।१३ समाख्याऽधिकरणम् ।

३।३।७।१४ बलाबलाधिकरणम् । अत्र विस्तरे ७ श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्, ८ लिङ्गवाक्याधिकरणम्, ९ वाक्यप्रकरणाधिकरणम्, १० प्रकरणक्रमाधिकरणम्, ११ क्रमसमाख्याऽधिकरणम्, द्वादश च याथयोग्यताऽधिकरणम् इति पृथगेव अधिकरणानि उपन्यस्तानि ।

श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् । भा. पृ. ८२१ आरभ्य ।
श्रुतिवाक्ययो । भा पृ. ८३५, ८३८ ।
श्रुतिप्रकरणयोः । भा. पृ. ८३५, ८३८ ।
श्रुतिक्रमयोः । भा. ८३६, ८३८ ।
श्रुतिसमाख्ययो. । भा. पृ. ८३६, ८३८ ।

रथंतरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

- भाट्ट— एवं धर्माधर्मप्रमाणेषु निरूपितेषु अधुना तत्स्वरूपं निरूप्यते । यद्यपि च तदपि एतावत्प्रमाणप्रतिपाद्यत्वेन रूपेण बुद्धमेव, तथापि एकत्वानेकत्वादिरूपेण अबुद्धत्वात् इह तेन रूपेण निरूप्यते । अत्र च शब्दान्तरादिषट्प्रमाणकभावनाभेद एवाध्यायार्थः । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिद्ध्यर्थः क्वाचित्को निरूप्यते । अपूर्वभेदोऽपि फलत्वेन इति न तौ अध्यायार्थौ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादार्थः उपोद्घातः प्रसक्तानुप्रसक्तं च । भा. २।२।१ । उपोद्घातः धात्वर्थकरणत्वम् । तच्च स्तुतशस्त्राधिकरणान्तैः (१–५) अधिकरणैः सपरिकरं विचारितम् । तत्प्रसक्तं मन्त्रगताख्याताविधायकत्वम् (६) । तदनुप्रसक्तं मन्त्रलक्षणादि (७–१८) । सोम. २।१।१ । द्वितीयादिदशमान्तानामध्यायानां संगतिः, सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रातिरिक्तविषयत्ववद् बाधेन अतिदेशस्य बाधितेतरविषये संकोचकरणेन बाधनिरूपणस्यापि विशेषातिदेशनिरूपणात्मकतया दशमान्तैरेव उपदेशातिदेशसंस्थितिः । सोम. १।१।१।१.

२।१।१।१ प्रतिपदाधिकरणम् ।
२।१।१।२–४ भावार्थाधिकरणम् ।
२।१।२।५ अपूर्वाधिकरणम् ।
२।१।३।६–८ तानिद्वैधाधिकरणम् ।
२।१।४।९–१२ उंसर्गाधिकरणम् ।
२।१।४।१२ सूत्रे भाष्यवार्तिकयोः शकुन्यायः ।
२।१।५।१३–२९ स्तुतशस्त्राधिकरणम् । अत्रैव इन्द्रमहेन्द्राधिकरणम् ।
२।१।६।३०–३१ विधिमन्त्राधिकरणम् ।
२।१।७।३२ मन्त्रलक्षणम् ।
२।१।८।३३ ब्राह्मण–(वेदभागः–)लक्षणम् ।
२।१।९।३४ ऊहप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् ।
२।१।१०।३५ ऋग्लक्षणम् ।
२।१।११।३६ सामलक्षणम् ।
२।१।१२।३७ यजुर्लक्षणम् ।
२।१।१३।३८–४५ निगदाधिकरणम् ।
२।१।१४।४६ एकवाक्यताऽधिकरणम् ।
२।१।१५।४७ वाक्यभेदाधिकरणम् ।
२।१।१६।४८ अनुषङ्गाधिकरणम् ।
२।१।१७।४९ व्यवेतानुषङ्गाधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । प्रसक्तानुप्रसक्तादौ गते अधुना शब्दान्तरादिभिः भेदो लक्षणायोऽभिधीयते । भा. २।२।१।१। उपोद्घातः पूर्वस्य पादस्यार्थः, अस्य तु कर्मभेदः इति पादभेदो द्रष्टव्यः । सोम.

२।२।१।१ शब्दान्तराधिकरणम् ।
२।२।२।२ अभ्यासाधिकरणम् ।
२।२।३।३–८ पौर्णमासीन्यायः ।
२।२।४।९–१२ उपांशुयाजाधिकरणम् ।
२।२।५।१३–१६ आघाराग्निहोत्राधिकरणम् ।
२।२।६।१७–२० पशुसोमाधिकरणम् ।
२।२।७।२१ संख्याऽधिकरणम् ।
२।२।८।२२ संज्ञाऽधिकरणम् ।
२।२।९।२३ गुणन्यायः ।
२।२।१०।२४ गुणप्रत्युदाहरणम् ।
२।२।११।२५–२६ इन्द्रियकामाधिकरणम् ।
२।२।१२।२७ रैवत्यधिकरणम् ।
२।२।१३।२८–२९ सौभराधिकरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम– पूर्वस्मिन् पादे कर्मभेदः प्रतिपादितः । अस्मिन् पादे तदपवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरारम्भानन्तर्यं चेत्याहुः । २।३।१.

२।३।१।१–२ रथंतराधिकरणम् ।
२।३।२।३ अवेष्ट्यधिकरणम् ।
२।३।३।४ आधानाधिकरणम् ।
२।३।४।५–११ दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् ।
२।३।५।१२–१५ आलम्भनिर्वापन्यायः ।
२।३।६।१६–१७ वत्सालम्भाधिकरणम् ।
२।३।७।१८ चरुप्रधानाधिकरणम् ।
२।३।८।१९ त्वाष्ट्रपात्नीवताधिकरणम् ।
२।३।९।२० अंशदाभ्याधिकरणम् ।
२।३।१०।२१–२३ अन्व्यधिकरणम् ।

३।४।९।२५–२७ जयादिन्यायः । शा– क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसङ्गात् पूर्वाधिकरणे अनारभ्यवादः प्रस्तुतः, तत्प्रस्तावादेव अनारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते ।

३।४।१०।२८–२९ अश्वप्रतिग्रहेष्टिः । वा– लौकिकवैदिकप्रमाणसंबन्धविचारप्रसङ्गात् यत्र निमित्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का, तानि विचार्यन्ते । शा– अनारभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारः ।

३।४।११।३०–३१ अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् । इष्टिर्दातुरेव । सोम– प्रसक्तानुप्रसक्तमिदम् ।

३।४।१२।३२–३३ वमनाधिकरणम् ।

३।४।१३।३४–३६ सोमेन्द्रभक्षः यजमानपानव्यापदि ।

३।४।१४।३७–४१ सर्वप्रदानाधिकरणम् । शा– वमनस्य हवि.शेषविषयत्वात् तत्प्रसङ्गात् हवि.शेषो हृदयमागत' इति अत प्रभृति आ पञ्चमपादपरिसमाप्ते. हविःशेषविषया कथा वर्तिष्यते । प्रथम तावत् (उपोद्घातत्वेन) शेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते ।

३।४।१५।४२–४५ स्विष्टकृदधिकरणम् ।

३।४।१६।४६–४७ प्रथमोपस्थितन्यायः ।

३।४।१७।४८–५१ चतुर्धाकरणाधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम– शेषकार्याणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्वपादोक्तस्यापवाद' अत्र प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यम् (पादयोः) चेत्येके । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः शेषसद्भावे उक्ते तद्विशेषचिन्तनात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्यन्ये ।

३।५।१।१–१२ उपांशुयाजद्रव्यादान्यात् स्विष्टकृदिडावदातव्यम् ।

३।५।२।१३ साकंप्रस्थायीयाधिकरणम् । वा– अमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिड (स्विष्टकृत् इडा च अनयोः समाहारः । समाहारपदार्थस्तु न विवक्षितः । वै.) सांनाय्यादवदीयते, तद्गुणविकारश्च साकंप्रस्थायीयः, अत इहापि अवदातव्यमित्येतावता विरोधेन अनुत्पाद्यमानामतिदेश क्रियते ।

३।५।३।१४–१५ सौत्रामण्यां शेषकार्यं नास्ति ।

३।५।४।१६–१७ सर्वपृष्ठेष्टिः (शेषकार्यं तन्त्रेण) । वा– इदानीं सत्सु शेषकार्येषु तद्विशेषश्चिन्त्यते । यद्यपि अयमेवाद्यानुगुणो विचारः, तथापि अत्र शेषकार्यप्रसङ्गात् शेषदोषविचारात्मकत्वाच्च क्रियते ।

३।५।५।१८ ऐन्द्रवायवन्यायः । वा– ' सोमेऽवचनाद् भक्षो न विद्यते ' (३।५।१९) इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽयं कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतर क्रियते, तत् पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात् ।

३।५।६।१९–२१ ज्योतिष्टोमे सोमशेषभक्षविधानात् अस्ति सोमभक्षः ।

३।५।७।२२ ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्षः ।

३।५।८।२३–२६ उद्गातृचमसभक्षाधिकरणम् । वा– इदानीं वषट्कारहोमाभिषवभक्षान् अनुक्त्वैव प्रसङ्गात् समाख्याभक्षविशेषानुसरणमेव तावत् करोति । (स्मृतस्य उपेक्षाऽनर्हत्व प्रसङ्गः) ।

३।५।९।२७–३० ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोमभक्ष' । सर्वशब्दन्यायः । वा– गतः समाख्याभक्षः, इदानीं याचनिकमेवानुगच्छति ।

३।५।१०।३१ ज्योतिष्टोमे वषट्कारोऽपि पृथक् सोमभक्षकारणम् ।

३।५।११।३२ ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ सोमभक्षे निमित्तान्तरम् ।

३।५।१२।३३–३५ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षनिमित्तानां समुच्चयः ।

३।५।१३।३६–३९ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणे होतुः प्रथम भक्षः । वा– एकस्मिन् पात्रे अनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते ।

३।५।१४।४० ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकैः सोमभक्षणे अनुज्ञाप्यैव भक्षयितव्यम् ।

३।५।१५।४१ ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे अनुज्ञापनाऽनुज्ञे वैदिकमन्त्रेणैव ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुतेः प्राबल्यात् श्रुतिविनियोगप्रकारः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । सोम. ३।१।१.

३।१।१।१ शेषलक्षणप्रतिज्ञा ।

३।१।२।२ शेषत्वनिर्वचनम् । भा– इह सूत्रे शेषस्य लक्षणं येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते । शा– अनेन सूत्रेण शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते । श्रुत्या हेतुरुच्यते परार्थत्वात् शेष इति, स्वरूपं तु अर्थात् ।

३।१।३।३–६ बादर्यधिकरणम् । भा– एवं चतुः-सूत्रेणाधिकरणेन समस्तः शेषत्वविषयः प्रतिपादितः ।

३।१।४।७–१० तेषामर्थाधिकरणम् । भा– उक्तः सहेतुः सविषयश्च शेषः । इदानीं कथं च विनियुज्यते इत्ययमंशो विचार्यते । तत्र त्रिषु अधिकरणेषु क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां विनियोगः कथ्यते । तत्रापि किल प्रथमे लिङ्गेन, द्वितीये वाक्येन, तृतीये तु श्रुत्या विनियोग इति केचित् । तत्तु आचार्यः (शबराचार्यः) नेच्छति । श्रुतिविनियोग एवात्र पादे, लिङ्गादिविनियोगस्तु द्वितीयादिपादात् प्रभृति भविष्यति इत्युक्तम् ।

३।१।५।११ द्रव्याधिकरणम् ।

३।१।६।१२ अरुण्याऽधिकरणम् ।

३।१।७।१३–१५ ग्रहन्यायः । भा– एवं यथासंयोगं शेषविनियोगः स्थितः । इदानीं तद्विशेषचिन्ता । संस्कारचिन्ता सप्तमे, द्रव्यचिन्ता अष्टमे, गुणचिन्ता नवमे ।

३।१।८।१६–१७ चमसाधिकरणम् ।

३।१।९।१८ आनर्थक्यतदङ्गन्यायः ।

३।१।१०।१९–२० अभिक्रमणाधिकरणम् । भा– एवं संस्कारद्रव्यगुणा विचारिताः । इदानीं यत् कर्म कर्मसंबन्धित्वेन श्रूयमाणमर्थात् संस्कारत्वं प्रतिपत्स्यते, तद् विचार्यते ।

३।१।११।२१ उपवीताधिकरणम् । भा— सिद्धे कर्मणां कर्मसमवाये अधुना अवान्तरप्रकरणमहाप्रकरणयोः कतरद् विनियोजकमिति उपवीतमुदाहृतम् ।

३।१।१२।२२ वारणाधिकरणम् । भा– आनर्थक्यात् तदङ्गेषु इत्यस्यापवाद आरभ्यते ।

३।१।१३।२३ वार्त्रघ्न्य (पौ– र्ण) धिकरणम् । वा– यथासंयोगं निवेशार्थमारम्भः । क्रमविनियोगोऽत्र । सु– यथावचनवाक्येन पात्राणां प्रकरणात् आधानाङ्गत्वबाधे अभिहिते अनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाङ्गत्वबाधस्य प्रसक्तस्य अपवादायैतदधिकरणम् ।

३।१।१४।२४–२५ आनन्तर्याधिकरणम् । भा– क्रमविनियोगः अनन्तरमवस्थितः । इदानीं तदपवादः क्रियते ।

३।१।१५।२६–२७ उपसंहारन्यायः । भा– यथासंयोगं धर्मव्यवस्था उक्ता । स तु संयोगः किमेकदेशेनापि भवति, उत समस्तेनैव इति विचारः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । भा– इदानीं लिङ्गविनियोगः प्रस्तूयते । तत्सिद्धिसूत्रे तु सिद्धे गौणे तन्निमित्तभेदः स्वार्थापरित्यागवृत्तित्वं च व्याख्यातम्, इत्ययं विचारः अर्थात् पूर्वं प्रत्येतव्यः । सोम— श्रुतिविनियोगलिङ्गविनियोगरूपार्थभेदात् पादभेदः । लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकतया विनियोजकत्वेन लिङ्गविनियोगस्य श्रुतिविनियोगोपजीवकत्वात् प्रबलश्रुतिविनियोगविचारानन्तरं तदपेक्षया दुर्बललिङ्गविनियोगविचारस्य अवसरप्राप्तत्वात् पादयोः आनन्तर्यम् ।

३।२।१।१–२ बर्हिर्न्यायः ।

३।२।१।२ सूक्ते पूषाद्युपमन्त्रणमन्त्रन्यायः ।

३।२।२।३–४ ऐन्द्रीन्यायः ।

३।२।३।५–९ आह्वानाधिकरणम् । भा— एवं तावत् मुख्ये कार्ये मन्त्राणामिति सापवादमवस्थितम् । अत.परमेतद्विचार्यते (अधिकरणचतुष्टयेन) क उत्सर्गस्य विषयः को वा अपवादस्येति । सु—को लिङ्गस्य विषयः, को वा वाक्यस्येति विचार्यते ।

३।२।४।१० उत्थानवाग्विसर्गाधिकरणम् ।

३।२।५।११–१५ सूक्तवाकन्यायः । भा— ऐन्द्र्यधिकरणस्यापवादः । सु– सूक्तवाकस्य वचनविनियोज्यत्वात् प्रसक्तापवादविषयत्वस्यापि उत्सर्गविषयतैव इत्यभिधानार्थमिदमधिकरणम्, आपवादिकी तु अवान्तरसंगतिः ।

३।२।६।१६–१९ सूक्तवाकविभागन्यायः । भा– अधिकारमुपजीवन् विचारयति । सु– पूर्वोक्तापवाद-

३।७।७।१५–१७ ज्योतिष्टोमे 'उत्त यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना श्रुतेन वाक्येन सामिधेन्यनुवचनार्थे हविर्धानदेशो लक्ष्यते।

३।७।८।१८–२० शास्त्रफलाधिकरणम्। वा– अतः परं समाख्यायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वर्तिष्यते। तत्र प्रथमं तावत् उपोद्घातः क्रियते। सु– अष्टमनवमयोः उपोद्घातः, दशमादिषु अष्टादशान्तेषु प्रसक्तानुप्रसक्तविचारः।

३।७।९।२१–२४ ऋत्विजः कर्मान्यानुसारिसंख्यया ग्रहीतव्याः।

३।७।१०।२५ चमसाध्वर्युपृथक्त्वन्यायः।

३।७।११।२६ चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायः।

३।७।१२।२७ चमसाध्वर्युदशत्वन्यायः।

३।७।१३।२८–२९ पशौ अग्नीषोमीये शमिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः।

३।७।१४।३० उपगातारः ऋत्विग्यजमानेभ्यो न भिन्नाः।

३।७।१५।३१ ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी ऋत्विग्भ्यो भिन्नः।

३।७।१६।३२–३५ ऋत्विक्शब्दः यागीयसर्वकर्मकरेषु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशस्वेव।

३।७।१७।३६–३७ ऋत्विङ्नियमो दक्षिणाभिः।

३।७।१८।३८ ऋत्विजः स्वामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमे।

३।७।१९।३९ (सूत्रार्थः) अध्वर्य्वादीनां समाख्यया नियतपदार्थकर्तृत्वम्।

३।७।१९।३९–४० अग्निराहवनीयादिः सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थः। वा– एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्य इदानीं समाख्यायाः पूर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि (३।७।८।१८) इत्यादिना प्रवृत्तस्य उपोद्घातस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य च समाप्त्या प्रासङ्गिकोऽयं विचारः।

३।७।२०।४१–४२ ऋत्विजामनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया।

३।७।२१।४३–४५ प्रैषानुवचनाधिकरणम्। सु– प्रैषेषु अनुवचनेषु च मैत्रावरुणविशेषात् समाख्याबाधे इष्टान्विते प्रसङ्गात्. सर्वेषु प्रैषेषु चानुवचनेषु च बाधः, केषुचिद्वा इति चिन्ता।

३।७।२२।४६–४९ चमसाध्वर्यवः अध्वर्योरन्यत्वे चमसहोमेषु कर्तारः। सु– अत्र विशेषसमाख्यायाः सामान्यसमाख्याबाधकत्वस्य अपवादः।

३।७।२३।५०–५१ श्येनवाजपेययोः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वम्। सु– विशेषसमाख्याया अपि सामान्यसमाख्यासापेक्षत्वात् दौर्बल्ये अभिहिते प्रसङ्गात् औपदेशिक्या अपि प्रयोगवचनाश्रयायाः समाख्यायाः आतिदेशिकसमाख्याऽपेक्षत्वात् दौर्बल्याभिधानम्।

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः। सोम— अस्मिन् पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धनाध्वर्य्वादिकर्तृकत्वापवादेन स्वामिकर्तृकता प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहुः। वि– अष्टमे पादे याजमानानि विचारितानि।

३।८।१।१–२ ऋत्विजां परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्विक्कर्म।

३।८।१।२ वि.। अग्निचयने स्वयमातृण्णोपधाने परदानमध्वर्योः कर्म।

३।८।२।३–८ वपनाधिकरणम्।

३।८।३।९–११ तपोऽधिकरणम्। वा–तपसो दुःखकरत्वात् कर्ता गुणभूतः समाख्यया नियम्यते इत्याशङ्कां निवर्तयति।

३।८।४।१२ लोहितोष्णीषाधिकरणम्।

३।८।५।१३–१४ काम्याधिकरणम्।

३।८।६।१५–१६ आशीरधिकरणम्।

३।८।७।१७ आम्नाताधिकरणम्।

३।८।८।१८ वत्सत्यधिकरणम्।

३।८।९।१९–२१ दर्शपूर्णमासयोर्द्वादश द्वंद्वानि आध्वर्यवाणि, न याजमानानि।

३।८।१०।२२ परिव्ययणाधिकरणम्। सु– एकस्य कर्तुः द्वयोर्मन्त्रयोः प्राप्तयोर्विरोधे को ग्राह्य इति विचार्यते।

३।८।११।२३ प्रैषाधिकरणम्।

३।८।१२।२४–२५ दर्शपूर्णमासादौ प्रैषा आध्वर्यवाः।

३।८।१३।२६–२८ पर्योन्यायः।

लिङ्गवाक्ययोः । भा. पृ. ८४७–८५२, वा. ८३८ ।
लिङ्गप्रकरणयोः । वा. पृ. ८३६, ८३९ ।
लिङ्गक्रमयोः । वा. पृ. ८३६, ८३९ ।
लिङ्गसमाख्ययोः वा. पृ. ८३६, ८३९ ।
वाक्यप्रकरणयोः । भा. पृ. ८५१–८५५, वा. ८३९ ।
वाक्यक्रमयोः । वा. पृ. ८३७, ८३९ ।
वाक्यसमाख्ययोः । वा. पृ. ८३७, ८३९ ।
प्रकरणक्रमयोः । भा. पृ. ८५४–८५५ । वा. ८५४, ८३९ ।

प्रकरणसमाख्ययोः । वा. पृ. ८३९ ।

क्रमसमाख्ययोः । भा. पृ. ८५५–८५८ । वा. ८५५, ८४० ।

श्रुत्योः विरोधोदाहरणम् । वा. पृ. ८४० ।

लिङ्गयोः । वा. पृ. ८४० ।

वाक्ययोः । वा. पृ. ८४० ।

प्रकरणयोः । वा. पृ. ८४० ।

क्रमयोः । वा. पृ. ८४० ।

समाख्ययोः । वा. पृ. ८४० ।

श्रुतिलिङ्गादिषु क्वचित् विपरीतोऽपि बाध्यबाधकभावः । वा. पृ. ८४१ ।

बाधस्वरूपविचारः । भा. पृ. ८५८–८६२, वा. ।

लिङ्गवाक्यादीनां प्राबल्यदौर्बल्ये बीजम् । वा. पृ. ८३१–८३५ ।

३।३।८।१५–१६ अहीनाधिकरणम् ।

३।३।९।१७–१९ द्वित्वबहुत्वाधिकरणम् । वा— पूर्ववदेव विचारः । एतावत्तु भिद्यते, पूर्वत्र प्रधानान्तरेण प्रकृतासमर्थशब्दाभिधेयेन सह संबन्ध आसीत्, इह तु गुणेन सह यजमानद्वित्वादिना कथञ्चिदाशङ्कितप्रकृतसंबन्धेन ।

३।३।१०।२०–२३ जाघनीन्यायः । वा— उत्कर्षप्रद्वेषपवादः प्रस्तूयते । सु— निमित्तत्वेन उद्देश्यभूतयोः द्वित्वबहुत्वयोः प्रकृतकर्मसंयोगात् तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामपि उत्कर्षे प्रक्रमपत्नदित्तु चिन्तैषा इति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तैषा ।

३।३।११।२४–३१ संतर्दनाधिकरणम् । वा— इह वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाविरोधचिन्ता ।

३।३।१२।३२–३३ प्रवर्ग्यन्यायः ।

३।३।१३।३४ पौष्णपेषणाधिकरणम् । वा–संतर्दनादिन्यायेनैव वाक्यप्रकरणविरोधे सति विकृत्यर्थत्वं सिद्धम् । उत्तरविवक्षाऽर्थं प्रारभ्यते ।

३।३।१४।३५–३८ पौष्णं पेषणं चरावेव ।

३।३।१५।३९–४१ पौष्णं पेषणं पूषमात्रदेवत्ये चरौ ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । वा— स एव श्रुत्यादिनिश्चयस्य प्रकरणेन सह विरोधाविरोधविचारः । सोम— अत्र प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमित्याहुः ।

३।४।१।१–९ निवीताधिकरणम् । सोम— यद्यपि विध्यर्थवादचिन्ता अस्मिन्नध्याये न संगता गतार्था च, तथापि अध्यायसंगतायाः मनुष्यधर्मत्वादिचिन्तायाः कृत्वाचिन्तात्वस्फोरणार्थं तदुपन्यासः ।

वि. ३।४।२।१०–११ पट्सूत्री । उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

वि. ३।४।३।१२ पट्सूत्री–उपवीतस्य विधिः ।

वि. ३।४।४।१३–१४ पट्०उपवीतोदग्रत्वयोरनुवादः ।

वि. ३।४।५।१५ पट्०— उपरिधारणन्यायः ।

३।४।२।१० दिग्विभागाधिकरणम् ।

३।४।३।११ परुषिदिताधिकरणम् ।

३।४।४।१२–१३ अनृतवदनवर्जनन्यायः ।

३।४।४।१२–१३ कर्माधिकरणम् (इदं भाष्यवार्तिकयोः प्रासङ्गिकम्, न स्वतन्त्रम्) ।

३।४।५।१४–१६ अजक्ष्यमाणाधिकरणम् । वा— इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह प्रकरणं विरुध्यते, न विरुध्यते इति विचार्यते । सु—तीर्थस्नानोदाहरणे लिङ्गवाक्याभ्याम्, मन्त्रोदाहरणे तु वाक्येनैव । शुद्धक्रतुधर्मत्वापवादोऽत्र ।

३।४।६।१७ अवगोरणन्यायः ।

३।४।७।१८–१९ संवादाधिकरणम् ।

३।४।८।२०–२४ हिरण्यधारणन्यायः । वा— इदानीम् अप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रकरणसमवायं गच्छन्ति, न वा इति विचार्यते ।

४।२।११।२६ अवघातादिसंस्कारविधिर्नियमविधिः ।

४।२।१२।२७ यागलक्षणम् । भा– शेषविनियोग उक्तः, प्रधानलक्षणमुच्यते । किं तत् प्रधानम् ? यस्यैते शेषा इति ।

४।२।१३।२८ होमलक्षणम् ।

(अधिकेन सूत्रेण सुबोधिनीमण्डनाभ्यां पृथगधिकरणं कृतम् । तत्र च दानलक्षणम् । भाष्यवाक्यं तत् इति परे) ।

४।२।१४।२९–३० व्यातिष्पोशघ्नयोपोमीयपशूनां बार्हितैकेमेव ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः पादः । सोम—'अत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इति सूत्रे प्रथमोपात्तक्रत्वर्थपदसूचिता क्रतुप्रयुक्तिः पादद्वयेन विचारिता । इदानीं चरमोपात्तपुरुषार्थपदसूचितफलप्रयुक्तिर्विचार्यते ।

४।३।१।१–३ पर्णमयीन्यायः (फलश्रुतिरर्थवादः) ।

४।३।२।४ नैमित्तिकानि न नित्यत्वप्रयुक्तानि ।

४।३।३।५–७ संयोगपृथक्त्वन्याय:

४।३।४।८–९ व्रताधिकरणम् ।

४।३।५।१०–१२ विश्वजिदादि सफलम् ।

४।३।६।१३–१४ विश्वजिदादि एकफलकम् ।

४।३।७।१५–१६ विश्वजिन्न्यायः ।

४।३।८।१७–१९ रात्रिसत्रन्यायः ।

४।३।९।२०–२४ स्ववाक्यश्रुतफलाना कर्मणां न स्वर्गः फलम् ।

४।३।१०।२५–२६ दर्शपूर्णमासन्यायः ।

४।३।११।२७–२८ योगसिद्ध्यधिकरणम् ।

वर्णक २ ऐहिकामुष्मिकत्वम् (पुत्रपशुप्रमुखादेः फलस्य) ।

४।३।१२।२९–३१ बृहस्पतिसवन्याय. ।

४।३।१३।३२–३५ वैमृधन्यायः ।

४।३।१४।३६ अनुयाजानाम् 'आग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्याः' इति कालो विधीयते ।

४।३।१५।३७ ज्योतिष्टोम· दर्शपूर्णमासोत्तर कर्तव्य. इति कालार्थः संयोग. ।

४।३।१६।३८–३९ वर्णक १ फलसंयोगाधिकरणम् ।

वर्णकं २ जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तर कर्तव्या ।

वर्णकं ३ जातेष्टिः पत्न्याः माण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे पौर्णमास्यादौ स्वकाले कर्तव्या ।

४।३।१७।४०–४१ अग्निचयनाद्यङ्गभूताः सौत्रामण्यादयः स्वकाले एव कर्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव प्रयोगमध्ये ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः । सोम– पूर्वस्मिन् पादे फलप्रयुक्तिर्विचारिता । इदानीं फलप्रयुक्तस्य प्रकारः प्राधान्येन विचार्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

४।४।१।१–२ राजसूयन्यायः ।

४।४।२।३–४ विदेवनाधिकरणम् ।

४।४।३।५–६ सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवाना पुरोडाशानामुपसत्प्राक्कालिकत्वम् ।

४।४।४।७ आमनहोमन्यायः ।

४।४।५।८–११ दधिग्रहाधिकरणम् ।

४।४।६।१२–१३ अग्निचयने संवत्सरगुरुत्वधारणाभावे वैश्वानरेष्टिः ।

४।४।७।१४–१८ चित्यधिकरणम् ।

४।४।८।१९–२१ पिण्डपितृयज्ञाधिकरणम् ।

४।४।९।२२–२४ रथाङ्गाऽधिकरणम् ।

४।४।१०।२५–२८ स्वर्वं–(रु–अ)धिकरणम् ।

४।४।११।२९–३८ इन्ध्माऽधिकरणम् ।

४।४।१२।३९–४१ सोमयागप्राधान्याधिकरणम् ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः । भा— इदेदानीं क्रमनियमलक्षणमुच्यते । तत्र श्रुति– अर्थ–पाठ–प्रवृत्ति–काण्ड–मुख्यैर्क्रमः, श्रुत्यादीनां च बलाबलम् । भा—(इ. ६५१) 'प्रयोजकवशौ चेष्टे (च–१) मुख्यप्रावृत्तिकौ क्रमौ । चतुर्थलक्षणादूर्ध्वं क्रमोऽत्रभिन्नविचिन्त्यते ॥' सोम– चतुर्थपञ्चमयोर्हेतुहेतुमद्भाव. । यद्यपि उभयत्रापि प्रयोगविधिव्यापार एव श्रुत्यात , तथापि चतुर्थे केषामङ्गानां प्रयोगविधिः प्रयोजक इति प्रयोज्यविशेषविचार·, इह तु किंक्रमविशिष्ट प्रयोग विधत्ते इति तद्विशेषणक्रमविशेषविचार. इत्यर्थभेदात् अध्यायभेदः । प्रयोगविधिप्रवृत्तिहेतुभूतौ. प्रयोज्यस्वरूपक्रमविशेषस्वरूपावधारणयो. परस्परहेतुहेतुमद्भावात् तदवधारणार्थयोरध्याययो. पौर्वापर्यम् । वि–'द्वितीयविनिये प्रोक्त भेदश्चेयप्रयुक्तिभिः । अत्रोच्य,–

३।५।१६।४२ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे अनुज्ञायाः याचने दाने च अर्थानुसारेण मन्त्रक्रमः।

३।५।१७।४३ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षः अनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव।

३।५।१८।४४–४६ ऋतुयाजेषु स्वयं याज्यापाठे अर्जमानस्य वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भक्षः।

३।५।१९।४७–५१ फलचमसाधिकरणम्।

३।५।२०।५२ दक्षपेयन्यायः।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः। सु– अस्मिन् पादे अनारभ्याधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्। हिरण्यभरण– (३।४।८) जयादि– (३।४।९) अश्वप्रतिग्रहेष्टि– (३।४।१०–११) पानव्यापत्तीनाम् (३।४।१२) अनारभ्याधीतानां विचारे प्रस्तुते वमनस्य हविःदोषविषयत्वात् तत्प्रसङ्गागत–हविर्दोषविषयविचारसमाप्तौ पुनः अनारभ्यविचारस्यैव बुद्धौ विपरिवर्तनात् आनन्तर्यं च।

३।६।१।१–८ अनारभ्याधिकरणम्। वा– अनारभ्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृतिप्रकरणसंबन्धः, उत सर्वार्थता इति विचारः।

३।६।२।९ सप्तदशत्वन्यायः। वा– अपवादाधिकरणमेतत्। तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसप्तदशत्वादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पञ्चदशत्वेन सह विकल्प इति विशेषाशङ्का निवर्तयति।

३।६।३।१० गोदोहनाधिकरणम्।

३।६।४।११–१३ पवमानेष्टिन्यायः। वा– अनारभ्यवादप्रस्तावेन आग्न्याधेयस्य प्रथमं तावत् अनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते।

३।६।५।१४–१५ आधानं सर्वकर्मार्थम्।

३।६।६।१६–१७ आधाने पवमानेष्टयः न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ, किन्तु केवलाधानसंस्कृते एव।

३।६।७।१८–२७ पशुधर्माधिकरणम्। वा– इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वेण विरोधाविरोधौ चिन्त्येते। अत्र तु अविरोधः साधितः।

३।६।८।२८–२९ दर्शे शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्वयार्था एव, न केवलं सायंदोहार्थाः। वा– एवमविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति।

३।६।९।३० प्रहधर्माधिकरणम्। वा– ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाम्नानमनुष्ठानं च इत्यनेन अतुल्यत्वाशङ्काया तुल्यत्वमापाद्यते।

३।६।१०।३१ दधानाऽधिकरणम्।

३।६।११।३२–३४ अंशवदाभ्ययोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति। वा– प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते। शा– अतः परं प्रासङ्गिकी कथा।

३।६।१२।३५ चित्रिण्यादयोऽपि अग्न्यङ्गम्।

३।६।१३।३६ सोमधर्मासमानविधित्वाधिकरणम्। वा– अधिकरणद्वयेन (१०–११) कार्यप्रयुक्तत्वात् धर्माणां साधारण्यमुक्तम्। इदानीं फलचमसस्यापि सोमधर्मविधिः साधारण इति प्राप्ते अभिधीयते।

३।६।१४।३७–३९ प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम्।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः श्रुतस्यापि मुख्येन समानविधित्वम्। वा– यदि अशास्त्रलक्षणत्वात् नीवाराणां कार्यापत्तिर्नास्ति, पूर्वोक्ताना तर्हि शास्त्रलक्षणत्वात् अनित्यत्वाच्च फलचमसवत् कार्यापत्तिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अभिधीयते।

३।६।१६।४१–४७ संस्थाऽधिकरणम्।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः। सोम—वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचार एव अनानुवर्तते। एकप्रकरणगताङ्गप्रधानानां समानासमानविधानत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारभ्यविचारानन्तर्यं च। वि– सप्तमे पादे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि विचारणीयानि।

३।७।१।१–५ वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः।

३।७।२।६ स्वामियुक्ताधिकरणम्।

३।७।३।७,९ चित्रीर्गान्यायः।

३।७।४।८,१० अभिमर्शनाधिकरणम्।

३।७।५।११–१२ दीक्षादक्षिणान्यायः।

३।७।६।१३–१४ मूलवेदिन्यायः।

५।३।५।१३–१४ अतिरात्रे साम्यस्तोमाभिवृद्धौ संख्यापूरणार्थे माध्यंदिनार्भवपवमानयोः आगमितानां साम्नां गायत्रीछन्दस्के तृचे आवापः।

५।३।६।१५–१६ प्रदेशकाधिकरणम्। वा— औपोद्धातिकमिदम्।

५।३।७।१७–१९ अग्निचयने चित्रिण्यादीनामिष्टकानां मध्यमचितौ उपधानम्।

५।३।८।२० अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां लोकम्पृणातः प्रागुपधानम्।

५।३।९।२१–२५ आधानेन पवमानेष्टिभिश्च संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि।

५।३।१०।२६–२८ अग्निचयने अग्निविद्व्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानम्।

५।३।११।२९–३१ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्ट्या दीक्षासिद्धिः, न तु दण्डादिमात्रेण, अतो दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितधर्मानुष्ठानम्।

५।३।१२।३२–३६ काम्येष्टिन्यायः।

५।३।१३।३७–३८ अग्निष्टोमस्य यज्ञेषु प्राथम्यम्।

५।३।१४।३९–४२ अग्निष्टोमविकाराणामग्निष्टोमोत्तरकालमनुष्ठानम्।

५।३।१५।४३–४४ अग्निष्टोमविकाराणामेकानेकस्तोमकानामपि अग्निष्टोमोत्तरमनुष्ठानम्।

अथ पञ्चमस्य चतुर्थः पादः। सोम— इह श्रुत्यादिक्रमविषयकप्रमाणानां बलाबलं चिन्त्यते। पूर्वं तु कश्चिद् विचारः प्रासङ्गिकः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च।

५।४।१।१ क्रमकोपाधिकरणम्।

५।४।२।२–४ दर्शे आग्नेयपुरोडाशस्य अवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा सान्नाय्यस्य तत् कर्तव्यम्।

५।४।३।५–१० आधानस्य इष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः।

५।४।४।११–१४, १७–१८ उत्कर्षाधिकरणम्।

५।४।५।१५–१६ आधानस्य सोमपूर्वत्वे सोमकालस्य बाधः, नाधानकालस्य।

५।४।६।१९–२१ उपांशुयाजस्य सोमोत्तर नोत्कर्षः विष्णुप्रजापतिदेवत्यस्य प्राप्ति संभवात्।

५।४।७।२२–२४ ऐन्द्राग्नादीनां विकृतिरूपाणामिष्टीनां सद्यस्कालता।

५।४।८।२५ अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां सान्नाय्यविकाराणां च सोमोत्तरकालता।

५।४।९।२६ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राङ् नानुष्ठानम्।

अथ षष्ठोऽध्यायः। वा— अधिकारलक्षणमिदम्। अधिकरोति यथोपदिष्टकर्मानुष्ठानसामर्थ्येन कर्तुरवधार्यते इति क्रमनियमपर्यन्तोपदेशज्ञानोत्तरकालमारभ्यते। ३।१। १।२. वा— (६।१।१) अथमवसरोऽध्यायस्य। कथम्? भेदाभेदशेषशेषिप्रयोज्यप्रयोजकैककमयुक्तैः कर्मभिः कोऽधिक्रियते इति विचारस्य अयमेवावसरः। सोम— द्वितीयाद्यध्यायचतुष्टयस्य अनुष्ठेयकर्मनिरूपणात्मकतया अनुष्ठेयनिरूपणाधीने अधिकारनिरूपणे हेतुत्वात् द्वितीयाद्यध्यायचतुष्टयानन्तरम् अधिकारलक्षणारम्भो युक्तः। अधिकारविशेषश्च अध्यायार्थः नाधिकारसद्भावमात्रम्। अधिकारप्रमेयव्युत्पादनपरमधिकारलक्षणम्।

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः। सोम— (६।२।१) अत्र स्वर्गकामनिषादस्थपतीष्ट्यादिभिः अधिकारिनरोपस्थापकशब्दैः अधिकारो निरूपितः।

६।१।१।१–३ स्वर्गकामाधिकरणम्। वा— औपोद्धातिकमिदम्। फलवत्त्वे अवगते क एतैरधिक्रियते इति युक्तो विचारः। अफलत्वे च विचारानुपपत्तिः। सोम— अधिकारसद्भावमात्रे प्रथमाधिकरणप्रतिपाद्यम्। के— देहविशेषो वा सुखमेव वा प्रीतिपदवाच्यं स्वर्गपदार्थः इत्यपि विचारितमत्र।

६।१।२।४–५ तिर्यगधिकरणम्।

६।१।३।६–१६, १९–२१ अधिकारः स्त्रीषु स्त्रिया अपि।

६।१।४।१७–१८ सहाधिकाराधिकरणम्। दम्पत्योः सहाधिकारः।

६।१।५।२२–२३ द्रव्याधानाधिकरणम्।

६।१।६।२४ चैत्रादपभुग्न्यायः।

६।१।७।२५–३८ अरथ्याधिकरणम्।

६।१।८।३९–४० अधिकारः कर्मसु द्रव्यरहितस्यापि।

३।५।१६।४२ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षे अनुज्ञायाः याचने दाने च अर्थानुसारेण मन्त्रक्रमः ।

३।५।१७।४३ ज्योतिष्टोमे सोमभक्षः अनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव ।

३।५।१८।४४–४६ अनुयाजेषु स्वयं याज्यापाठे यजमानस्य वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भक्षः ।

३।५।१९।४७–५१ फलचमसाधिकरणम् ।

३।५।२०।५२ द्रापेयन्यायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः । सं– अस्मिन् पादे अनारभ्याधीतानामङ्गत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम् । हिरण्यभरण– (३।४।८) जयादि– (३।४।९) अश्वप्रतिग्रहेष्टि– (३।४।१०–११) पानव्यापत्तीनाम् (३।४।१२) अनारभ्याधीतानां विचारे प्रस्तुते यमनस्य हविःशेषविषयत्वात् तत्प्रसङ्गागत–हविःशेषविषयविचारसमाप्तौ पुनः अनारभ्यविचारस्यैव बुद्धौ विपरिवर्तनात् आनन्तर्यं च ।

३।६।१।१–८ अनारभ्याधिकरणम् । सा– अनारभ्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृतिप्रकरणसंबन्धः, उत सर्वार्थता इति विचारः ।

३।६।२।९ सप्तदशन्यायः । सा– अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसप्तदशत्ववादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पञ्चदशत्वेन सह विकल्प इति विरोधाशङ्कां निवर्तयति ।

३।६।३।१० गोदोहनाधिकरणम् ।

३।६।४।११–१३ पवमानेष्टिन्यायः । सा– अनारभ्यवादप्रस्तावेन अग्न्याधेयस्य प्रथमं तावत् अनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते ।

३।६।५।१४–१५ आधानं सर्वकर्मार्थम् ।

३।६।६।१६–१७ आधाने पवमानेष्टयः न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ, किन्तु केवलाधानसंस्कृते एव ।

३।६।७।१८–२७ पशुधर्माधिकरणम् । सा– इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वत्र विरोधाविरोधौ चिन्त्येते । अत्र तु अविरोधः कथितः ।

३।६।८।२८–२९ दर्शे शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्वयार्था एव, न केवलं सायंदोहार्थाः । सा– एवमविरोधं दर्शयित्वा विरोधं दर्शयति ।

३।६।९।३० ग्रहधर्माधिकरणम् । सा– ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाम्नानमनुष्ठानं च इत्यनेन अतुल्यत्वाशङ्कायां तुल्यत्वमापाद्यते ।

३।६।१०।३१ रशनाऽधिकरणम् ।

३।६।११।३२–३४ अंशवदाभ्ययोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति । सा– प्रसङ्गात् प्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते । शा– अतः परं प्रासङ्गिकी कथा ।

३।६।१२।३५ चित्रिण्यादयोऽपि अग्न्यङ्गम् ।

३।६।१३।३६ सोमधर्मासमानविधित्वाधिकरणम् । सा– अधिकरणद्वयेन (१०–११) कार्यप्रयुक्तानाम् धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । इदानीं फलचमसस्यापि सोमधर्मविधिः साधारणः इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१४।३७–३९ प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम् ।

३।६।१५।४० प्रतिनिधेः श्रुतस्यापि मुख्येन समानविधित्वम् । सा– यदि अशास्त्रलक्षणत्वात् नीवाराणां कार्यापत्तिर्नास्ति, पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वात् अनित्यत्वाच्च फलचमसवत् कार्यापत्तिप्रसङ्गः इति प्राप्ते अभिधीयते ।

३।६।१६।४१–४७ संस्थाऽधिकरणम् ।

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम– वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधविचार एव अत्रानुवर्तते । एकप्रकरणगताङ्गप्रधानानां समानासमानविधानत्वविचारः प्राधान्येन क्रियते इति पादान्तरत्वम्, अनारम्भविचारानन्तर्यं च । वि– एतस्मिन् पादे बहुप्रधानोपकारकत्वप्रकारादीनि विचारणीयानि ।

३।७।१।१–५ वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः ।

३।७।२।६ स्वामिसंस्काराधिकरणम् ।

३।७।३।७,९ शिरोवर्तन्यायः ।

३।७।४।८,१० अभिमर्शनाधिकरणम् ।

३।७।५।११–१२ दीक्षादक्षिणान्यायः ।

३।७।६।१३–१४ यूपवेदिन्यायः ।

प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । [redacted] च पूर्वपादोक्तद्रव्यापचारानुपद्मागतः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।४।१।१-२ अवत्तनाशे प्रतिनिधिमाज्यमवदाय यष्टव्यम् ।

६।४।२।३ नाशाधिकरणम् ।

६।४।३।४-९ दर्शपूर्णमासादौ इडाऽऽदिशेषभक्षणमृत्विजामेव (यजमानस्य [redacted]) ।

६।४।४।१०-१६ दर्शपूर्णमासयोः कपालादेरेकदेशभेदनादावपि प्रायश्चित्तम् ।

६।४।५।१७-२१ क्षामेष्टिन्यायः ।

६।४।६।२२-२३ आर्तिन्यायः ।

६।४।७।२४-२५ ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ सहितौ एकं मन्त्रनिमित्तम् ।

६।४।८।२६-२७ अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे पुनराधानं प्रायश्चित्तम् ।

६।४।९।२८-२९ दर्शपूर्णमासयोः हविरार्तौ पञ्चशराव ओदनः कर्मान्तरम्, न सांनाय्यस्य प्रतिनिधिः ।

६।४।१०।३०-३१ दर्शस्यैव हविरार्तिनिमित्तकः पञ्चशरावयागः ।

६।४।११।३२-३३ सत्रसंकल्पानन्तरं सत्रमकुर्वतः सत्रफलार्थतया विश्वजिद्विधानम् ।

६।४।१२।३४-४० दर्शपूर्णमासयोर्व्रते वत्सापाकरणलक्षितकालस्य विधानम् ।

६।४।१३।४१-४३ दर्शे वत्सापाकरणकालेन व्रतसंयोगः असंनयत्यपिऽपि ।

६।४।१४।४४-४८ दर्शे शाखाप्रहरण प्रस्तरप्रहरणकाले ।

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः । सोम—तृतीयपादोक्तद्रव्यापचारानुषङ्गागतद्रव्यापचारनिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारनिरूपणानन्तरं परिशिष्टकपालाद्यपचारनिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारनिरूपणात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।५।१।१-९ अभ्युदितेष्ट्यधिकरणम् ।

६।५।२।१०-११ अभ्युदितेष्टौ उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः ।

६।५।३।१२-१५ अभ्युदितेष्ट्यनुष्ठानं दर्शप्रवृत्त्युत्तरं निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये ।

६।५।४।१६-१७ अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागपि चन्द्राभ्युदये वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः ।

६।५।५।१८-२० अभ्युदितेष्टौ अर्धनिर्वापोत्तरं चन्द्राभ्युदये अवशिष्टनिर्वापः तूष्णीं कर्तव्यः ।

६।५।६।२१-२४ अभ्युदितेष्टिरूपं चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं प्रायश्चित्तं असंनयतोऽपि भवति ।

६।५।७।२५-२७ सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य सत्राभ्युत्थाने विश्वजिद्विधानम् ।

६।५।८।२८-२९ द्वादशाहे दीक्षा द्वादशैव ।

६।५।९।३०-३७ गवामयनस्य दीक्षा माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरहे, न चैत्र्याः ।

६।५।१०।३८-३९ दीक्षोत्कर्षे अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः ।

६।५।११।४०-४१ ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमा नानुष्ठेयाः ।

६।५।१२।४२ उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानां नानुष्ठानम् ।

६।५।१३।४३ प्रतिहोमपक्षे सायमग्निहोत्रमारभ्यानुष्ठानम् ।

६।५।१४।४४ षोडशिसंस्थायां प्रातरग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमानामनुष्ठानम् ।

६।५।१५।४५-४७ भेदनादिनिमित्तकहोमाः दर्शपूर्णमासाङ्गम् ।

६।५।१६।४८ व्यापन्नं नाम आर्याणामभोज्यम् ।
(अभोज्यतां प्राप्तम्) ।

६।५।१७।४९-५० अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तम् ।

६।५।१८।५१-५३ अपच्छेदयौगपद्ये अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्पः ।

६।५।१९।५४ अपच्छेदन्यायः ।

६।५।२०।५५ उद्गात्रपच्छेदस्य परत्वे तन्निमित्तकपुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् ।

३।८।१४।२९ (विस्तरानुसारेण) ज्योतिष्टोमे उपरवेषु 'किमत्र, भद्रम्, तन्नौ सह' इति श्रुतं फलमृत्विजोऽपि।

३।८।१४।२९–३० अतिक्रमाधिकरणम्।

३।८।१५।३१ द्रव्यसंस्कारन्यायः। भा– गतः समाख्याविरोधाविरोधविचारः सर्वश्च श्रुत्यादिविरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतावपि द्रष्टव्यः।

३।८।१६।३२ यूपावटस्तरणबर्हिर्न्याय.।

३।८।१७।३३ विधृतिपवित्राधिकरणम्।

३।८।१८।३४ पुरोडाशकपालाधिकरणम्।

३।८।१९।३५–३६ उपांशुत्वाधिकरणम्।

३।८।२०।३७–३९ हतिनवनीताधिकरणम्।

३।८।२१।४०–४२ हतिनवनीतं श्येने सर्वेषामेवाङ्गानाम्, न सुत्याकालीनानामेव।

३।८।२२।४३–४४ मासाधिकरणम्।

अथ चतुर्थोऽध्याय॰। भा– क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते क॰ क्रत्वर्थः कः पुरुषार्थ इति। वि– 'प्रधानस्य प्रयोक्तृत्व, मप्रधानप्रयोक्तृता।, फलचिन्ता, जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः॥' भाट्ट– सिद्धे शेषिनिरूपिते शेषत्वे प्रयोजकनिरूपितं प्रयोज्यत्वमिदानीं निरूप्यते। प्रयोज्यत्वं क्वचित् क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण, क्वचित् अन्यद्वारेण, क्वचित् साक्षादेव निरूप्यते इति प्रयोज्यत्वमेवाध्यायार्थः। क्रत्वर्थपुरुषार्थत्व तु तृतीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्ध्यर्थं विचार्यते।

अथ चतुर्थस्य प्रथमे पादे प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्।

४।१।१।१ क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम्।

४।१।२।२ वर्णकं १ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम्।

वि वर्णकं २ फलं न विधेयम्।

वि. वर्णकं ३ गोदोहनवर्णकम्।

२ वेदिस्तरणादेः पुरुषार्थत्वम्।

३ द्रव्यार्जनवर्णकम्।

४।१।३।३–६ प्रजापतिव्रताधिकरणम्।

४।१।४।७–१० मलवद्वासाधिकरणम्।

४।१।५।११–१५ पश्वेकत्वाधिकरणम्।

४।१।६।१६–१८ लिङ्गाधिकरणम्।

४।१।७।१९ आमिक्षान्यायः।

४।१।८।२०–२२ प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञा। भा– अतिक्रान्तस्तृतीयाध्यायविषयः। अतः प्रभृति द्रव्याणां कर्मणां च अर्थे प्रयोजने समवैषम्य वक्ष्यते। आमिक्षावाजिनयोर्वैषम्यम्, क्रयपासृता वैषम्यम्। दण्डस्य मैत्रावरुणधारणे यजमानधारणे च साम्यम्। एव तत्रतत्र द्रष्टव्यं साम्यं वैषम्यं च।

४।१।९।२३–२४ आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयनस्य प्रयोजिका, न वाजिनम्।

४।१।१०।२५ अक्षाभ्यञ्जनन्याय.।

४।१।११।२६ पुरोडाशकपालन्यायः।

४।१।१२।२७ शकृल्लोहिताधिकरणम्।

४।१।१३।२८–३२ अवदानार्थन्याय.।

४।१।१४।३३–३९ प्रयाजशेषाभिघारणन्यायः।

४।१।१५।४०–४१ आज्यग्रहणनयनाधिकरणम्।

४।१।१६।४२–४५ दर्शपूर्णमासयोः ध्रौवमाज्यं प्रयाजार्थम् (औपभृताज्यं च प्रयाजानुयाजार्थम्)।

४।१।१७।४६–४८ उपभृति चतुर्गृहीतयोर्द्वयविधेयम्, न तु अष्टगृहीतमेकम्।

अथ चतुर्थस्य द्वितीय पाद॰। सोम– पूर्वस्मिन् पादे साक्षाद्यागसाधनहविरादेः प्रयोक्तृता चिन्तिता, इह तु पारम्पर्येण तत्साधनस्वर्वादेः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहु॰।

४।२।१।१–६ स्वरु अग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न प्रयोजक॰।

४।२।२।७ शाखावादः।

४।२।३।८–९ उपवेषाधिकरणम्।

४।२।४।१०–१३ शाखाप्रहरणाधिकरणम्। फे– इत आरभ्य पञ्च अधिकरणानि प्रतिपत्तिपेटिका।

४।२।५।१४–१५ निनयनन्याय।

४।२।६।१६–१८ दण्डदानन्यायः।

४।२।७।१९ कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम्।

४।२।८।२०–२२ अवभृथे ऋजीषादिनयनं प्रतिपत्तिकर्म।

४।२।९।२३–२४ कर्तृदेशकालनियमो नियमार्थः।

४।२।१०।२५ द्रव्येषु गुणश्रुति॰ नियमविधानार्था।

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः। वि–प्रथमे पादे 'समानमितरत् श्येनेन' इत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः।

७।१।१।१–१२ अतिदेशन्यायः।

७।१।२।१३–१६ अतिदेश इषौ श्येनीयविशेषधर्माणाम्।

७।१।३।१७–२१ अतिदेशः वरुणप्रघासगतपञ्चसंचरेषु वैश्वदेविकतार्थवादविधिकाण्डस्य।

७।१।४।२२ अतिदेशः साकमेधीयेन्द्राग्नैककपाल्योः सारुणप्राघासिकसार्थवादविधिकाण्डस्य।

७।१।५।२३ अतिदेशः साकमेधीयैककपाले वारुणप्राघासिकैककपालधर्माणाम्।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः। सोम— गीतिवचनत्वविचारस्य अतिदेशार्थत्वेन तन्मुखेन अतिदेशस्यैव विचार्यत्वात् द्वितीयपादस्य अध्यायसंगतिः। प्रथमपादे आद्याधिकरणे पारिप्लववाक्यानन्तरं तत्सापेक्षत्वेनातिदेशवचनातिदेशो विचारितः। इदानीं तन्निरपेक्षो वचनातिदेशो निरूप्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च।

७।२।१।१–२१ रथन्तराधिकरणम् (द्वितीयम्)।

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः। सोम— प्रत्यक्षवचनस्य प्रथम बुद्धौ आरोहात् तन्निमित्तमतिदेशं पादद्वयेन विचार्य कल्पनीयवचनतया ततो विलम्बितो नामधेयातिदेशः तृतीये प्रस्तूयते।

७।३।१।१–४ मासाग्निहोत्रन्यायः।

७।३।२।५–६ अतिदेशो न प्रमाणीयनाम्ना।

७।३।३।७–१२ अतिदेशः विश्वजिति षड्हगतपृष्ठानाम्।

७।३।४।१३–१६ अतिदेशः वरुणप्रघासावभृथे अवभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माणाम्।

७।३।५।१७ निष्कासावभृथन्यायः।

७।३।६।१८ वैष्णवन्यायः।

७।३।७।१९ निर्मन्थ्यन्यायः।

७।३।८।२०–२३ प्रणयनाधिकरणम्।

७।३।९।२४–२६ चातुर्मास्येषु अग्निप्रणयन मध्यमयोरेव पर्वणोः।

७।३।१०।२७ स्वरसामैककपालामिक्षाधिकरणम्।

७।३।११।२८–२९ अनोसाम्सोन्यायः।

७।३।१२।३०–३२ गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहसोमकाले लौकिकाग्नेरुपनिधानम्।

७।३।१३।३३–३४ अतिदेशो न उपशये यूपसंस्काराणाम्।

७।३।१४।३५–३६ अग्निचयने पृष्ठैरुपतिष्ठते इति पृष्ठशब्दः स्तुद्रव्यवाचकः।

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः। सोम— प्रत्यक्षवचननिमित्तातिदेशविचारानन्तरं कल्प्यश्रुतिकतया ततो विलम्बितनामधेयनिमित्तातिदेशं विचार्य अनन्तरं कुप्तस्य वचनस्यैव कल्प्यतया नामापेक्षयाऽपि विलम्बितेन चोदनालिङ्गानुमितशब्देन अतिदेशो विचार्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च।

७।४।१।१ अतिदेशः सौर्यादौ इतिकर्तव्यतायाः।

७।४।२।२–१२ विध्यन्ताधिकरणम्।

७।४।३।१३–२० अतिदेशः गवामयनगतज्योतिरादिषु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणाम्।

अथ अष्टमोऽध्यायः। भा– एवं तावत् सप्तमेनाध्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम्। अथेदानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः।

सोम– अस्मात् कर्मणः इमे पदार्थाः अत्र भवन्ति इति अतिदेशविशेषसिद्धयर्थत्वम् ७।१।१। सामान्यतो निरूपणानन्तरं तद्वेतुके विशेषातिदेशो निरूप्यते इति हेतुहेतुमद्भावः संगतिरध्याययोः ८।१।१। भाट्ट– तत्रापि प्रत्यक्षवदेव त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः। तत्रापि चोदनावचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता कृता। चोदनालिङ्गस्य तु सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थम् अष्टम आरभ्यते।

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः। वि– प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेन अतिदेशविशेषः। (प्रस्तावनायाम्)।

८।१।१।१ अतिदेशविशेषप्रतिपादनप्रतिज्ञा।

८।१।२।२ अतिदेशो धर्माणां साहश्यविशेषेण नियतप्रकृतितः।

८।१।३।३–१० अतिदेशो न सोमे ऐष्टिकधर्माणाम्। वि.वर्णक २ इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वा।

अनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥ श्रुत्यादिभिः क्रम, तस्य विशेषो, द्वयमवर्यने ।, श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥'

अथ पञ्चमस्य प्रथमः पादः ।

५।१।१।१ श्रौतक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ क्रमधर्मः चोदनालक्षण एव ।

वर्णकं ३ श्रुत्या क्रमो विधीयते ।

५।१।२।२ अर्थक्रमाधिकरणम् ।

५।१।३।३ दर्शपूर्णमासयोः याजमानानां प्रयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्राणां क्रमो न नियामकः ।

५।१।४।४-७ पाठक्रमाधिकरणम् ।

५।१।५।८-१२ प्रावृत्तिकक्रमन्यायः ।

५।१।६।१३ स्थानक्रमाधिकरणम् ।

वर्णकं २ साद्यस्के सवनीयमालभ्य इतरयोरालम्भ इति साहित्यम् ।

५।१।७।१४ मुख्यक्रमाधिकरणम् ।

५।१।८।१५ पाठक्रमः मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् ।

५।१।९।१६ पाठयोर्मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् ।

५।१।१०।१७-१८ अध्वरकल्पान्यायः ।

५।१।११।१९-२२ साकमेधीयन्यायः ।

५।१।१२।२३-२४ सहादितन्त्रान्यायः ।

५।१।१३।२५-२६ ज्योतिष्टोमे प्रोक्षणादय ऐष्टिकाः पूर्वमनुष्ठेयाः प्रचरणीहोमादयः सौमिकास्तु पश्चात् ।

५।१।१४।२७ पूर्वकर्मन्यायः ।

५।१।१५।२८ दाक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् ।

५।१।१६।२९ वेदिकरणन्यायः ।

५।१।१७।३०-३४ सांवनीयान्यायः ।

५।१।१८।३५ उक्थ्यस्तोत्राणामुत्कर्षे षोडशिस्तोत्रस्यापि उत्कर्षः ।

अथ पञ्चमस्य द्वितीयः पादः । सोम— पूर्वस्मिन् पादे श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः क्रमो निरूपितः । इह तु यथायथं पूर्वोक्तप्रमाणजन्यं क्रमं स्वीकुर्वन् प्रयोगविधिः अनुष्ठानगुणभूतक्रमनिरूपणन्यायोपबृंहणेन क्वचित् पदार्थानुसमयं दर्शयति, क्वचित् काण्डानुसमयमिति श्रुत्यादिप्रमाणगम्यस्यैव क्रमस्य विशेषपर्यवसानमुत्पादनात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

५।२।१।१-२ पदार्थानुसमयन्यायः ।

५।२।२।३ काण्डानुसमयन्यायः ।

५।२।३।४-५ समुदायानुसमयन्यायः ।

५।२।४।६ अवदानादिप्रदानान्तानुसमयन्यायः ।

५।२।५।७-९ ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनीपक्षे अञ्जनादिपरिव्याणान्तेन काण्डेन अनुसमयः कर्तव्यः ।

५।२।६।१०-१२ वाजपेये प्राजापत्यपशुषु देवतावदानादिना अनुसमयः ।

५।२।७।१३-१५ कृष्णाजिनास्तरणन्यायः ।

५।२।८।१६ पात्रभेदन्यायः ।

५।२।९।१७-२० उपहोमन्यायः ।

५।२।१०।२१ विदेवनादीनामभिषेकात् प्रागपकर्षः ।

५।२।११।२२ सावित्रहोमन्यायः ।

५।२।१२।२३ अग्निचयने रुक्मप्रतिमोचनादि दीक्षितसंस्कारेभ्यः परस्तात् कर्तव्यम् ।

अथ पञ्चमस्य तृतीयः पादः । सोम— एवं पादद्वयेन नानापदार्थाश्रितः क्रमश्चिन्तितः । अस्मिन् पादे अभ्यासाश्रितः क्रमश्चिन्त्यते इति पादान्तरत्वम् । भिन्नपदार्थाश्रितक्रमापेक्षया आवृत्तिनिष्पन्नक्रमस्य सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च । वि— प्रस्तावनायां १७, पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेन ऐकादश्यमित्यादिवृद्धिः, अदाभ्यग्रहचिनिष्योरनावृत्तिः इत्यादिर्वृद्ध्यभावश्च निरूप्यते ।

५।३।१।१-२ प्रवावेशस्थत्वन्यायः ।

५।३।२।३ अग्निचयने उत्तरस्यां यदूर्ध्वं तिरश्चां स्वस्थानविवृद्ध्या संपादनीयम् ।

५।३।३।४-६ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीसंख्यायां काम्यविवृद्धौ आगन्तूनामन्ते निवेशः । वा— स्थिते चैतस्मिन् दण्डकलितवत् आवृत्तिः स्वस्थानविवृद्धिर्वा इति चिन्ता प्रवर्तते ।

५।३।४।७-११ अतिरात्रे काम्यस्तोमविवृद्धौ संख्यापूरणार्थं वक्ष्यमाणे आगमिकानां तृचानां पर्यायोर्ध्वं निवेशः ।

प्रसङ्गेन च। सोम– अतिदेशसिद्धयनन्तरमतिदिष्टपदार्थविषयतया तत्सापेक्ष ऊहो हेतुहेतुमद्भावसंगत्या चिन्त्यते।

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः। टुप्– प्रथमे पादे मन्त्र्यूहः प्रायेण चिन्तितः।

९।१।१।१ अग्निहोत्रादीनां धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः।

वर्णकं १ अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः।

९।१।२।२–३ हन्तिपिष्यधिकरणम्।

वर्णकं १ दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायः।

९।१।३।४–५ फलदेवताऽधिकरणम्।

९।१।४।६–१० देवताऽधिकरणम्।

९।१।५।११–१९ द्रव्यसंस्कारहेतुसमुदायन्यायः।

९।१।६।२०–२२,२५ अग्नीषोमीयपशुप्रागभावावर्तिपदार्थधर्मे उपांशुत्वं तत्तत्पदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तम्।

९।१।७।२३–२४ प्रणीताधर्मन्यायः।

९।१।८।२६–२८ हिरण्यशकलाधिकरणम्।

९।१।९।२९–३२ अहर्गणे द्वादशाहे उत्तमाहर्यर्थे पत्नीसंयाजान्तत्वम्।

९।१।१०।३३ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु निरम्यासः प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रयाजादिकाङ्गविशेषधर्मः।

९।१।११।३४–३५ आरम्भणीयान्यायः। दर्शपूर्णमासावृत्तावपि आरम्भणीयायाः आदौ सकृदेवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्ति।

वर्णकं २ अन्वारम्भणीया पुरुषस्य आरम्भयोग्यतां संपादयति।

९।१।१२।३६–३७ देवस्यत्वेतिमन्त्रन्यायः। (सवित्रादिपदानां नोहः)। टुप्– उपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तादि वृत्तम्। इदानीमूहश्चिन्त्यते।

९।१।१३।३८–३९ ऊहः अग्निशब्दस्य विकृतौ निर्वापमन्त्रे।

वर्णकं १ धान्याधिकरणम्।

९।१।१४।४० यज्ञपत्यधिकरणम्।

९।१।१५।४१ आयुरादिपदन्यायः।

९।१।१६।४२–४४ अग्निहुति मुद्गदध्यानियदे हरिवदादिपदानां नोहः।

वर्णकं १ ऊहो न सामके सोमत्यागने साण्डे पुरुषेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य तत्रैव सूक्तम् इत्यादेः।

९।१।१७।४५–४९ मेध्यधिकरणम्।

९।१।१८।५०–५३ गिरापदस्य इरापदेन बाधः ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये।

९।१।१९।५४–५८ गिरापदस्थानापन्ने इरापदे गानं कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये।

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः। सोम– अस्मिन् पादे (९।२।९।३१ आरभ्य) सामोहश्चिन्त्यते। सामोपोद्घातस्य अवान्तरसंगतिलोमेन पूर्वपादे एव प्रक्रान्ततया आनन्तर्यं च।

९।२।१।१–२ सामशब्दो रथंतरादिशब्दाश्च गीतिवाचकाः।

वर्णकं १ ऊहग्रन्थः पौरुषेयः।

९।२।२।३–१३ साम्नामृक्संस्कारकर्मत्वेन प्राधान्यं नास्ति।

९।२।३।१४–२० तृचे गेयं साम प्रत्यृच समापनीयम्।

९।२।४।२१–२२ साम एकं समानच्छन्दस्के एव तृचे गेयम्।

९।२।५।२३–२४ उत्तरयोर्गायति इति उत्तराशब्देन उत्तराग्रन्थस्थयोर्द्वयोर्ऋचोर्ग्रहणम्।

वर्णक १ (२१–२४) भेदोक्ताधिकरणम्।

९।२।६।२५–२८ ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरयोः स्वयोन्युत्तराप्रग्रथनेन संपादितयोः ककुभोरेव गानम्।

वर्णकं २ ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे पौरवयौधाजयसाम्नोर्गानम्।

वर्णकं ३ ज्योतिष्टोमे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रग्रथनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे श्यावाश्वान्धीगवसाम्नोर्गानम्।

वर्णक ४ गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानम्।

९।२।७।२९ (पूर्वाध.) गौष्क्तायननो विश्वेदादीनां शाखाभेदेन समाम्नातानां विकल्पः।

९।२।८।२९–३० साम्नैव स्तोतव्यम्।

६।१।९।४१ अधिकारः अग्निहोत्रादौ प्रतिसमाधेयाङ्ग-वैकल्यस्यापि ।

६।१।१०।४२ अधिकारो नास्ति कर्मणि अप्रति-समाधेयाङ्गवैकल्यस्य ।

६।१।११।४३ त्र्यार्षेयाधिकरणम् ।

६।१।१२।४४–५० रथकाराधिकरणम् ।

६।१।१३।५१–५२ निषादस्थपतिन्यायः ।

अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम– इह व्याख्यातेन अधिकारो निरूप्यते । आख्यातं च अनव-गतसंख्याप्रधानप्रतिपादकम्, तद्द्वारा नयप्रतीतिर्विलम्बिता इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहुः । वि– द्वितीये पादे अधिकारिधर्मा उक्ताः ।

६।२।१।१–२ प्रयोजनाधिकरणम् ।

६।२।२।३–१३ अधिकारो दर्शपूर्णमासादौ एकस्यैव कर्तुः स्त्रीसद्वितीयस्य ।

६।२।३।१४–१६ शिष्टगर्हाऽधिकरणम् ।

६।२।४।१७–१९ तथाधिकरणम् ।

६।२।५।२०–२१ कलञ्जभक्षणप्रतिषेधन्यायः ।

६।२।६।२२–२३ अधिकारः स्मार्तादिकर्मसु उप-नीतस्यैव ।

६।२।७।२४–२७ अग्निहोत्रन्यायः ।

६।२।८।२८–२९ वेदाध्ययनोत्पत्तिकत्वाधिकरणम् ।

६।२।९।३० काम्यानां नैमित्तिकानां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः, यथा भेदनस्कन्दनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः ।

६।२।१०।३१ गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः ।

६।२।११।३२ वर्णक १ सोमविद्याप्रवाधिकरणम् ।
वर्णकं २ ऋणत्रयापाकरण क्षत्रियवैश्ययो-रपि नित्यम् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम— नित्ये यथाशक्ति अङ्गोपसंहारसमर्थस्याधिकारः अस्मिन् पादे व्युत्पाद्यते । स च पूर्वपादद्वयोक्तकाम्यनित्यनैमित्ति-काधिकारनिरूपणाधीननिरूपणः इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।३।१।१–७ यथाशक्त्यधिकरणम् ।

६।३।२।८–१० सर्वशक्त्यधिकरणम् ।

६।३।३।११–१२ द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ।

शा— अतः परं अतिप्रसङ्गनिराकरणेन नैमित्तिके स्थापितस्य यथाशक्तिप्रयोगस्य शेषत्वेन प्रतिनिधिविचाराः प्रस्तोष्यन्ते । तदुपोद्घातत्वेन इदं चिन्त्यते ।

६।३।४।१३–१७ प्रतिनिधिन्यायः । इत आरभ्य पादसमाप्तिपर्यन्तं प्रतिनिधिपेटिका ।

६।३।५।१८–१९ देवताऽग्निशब्दक्रियाणामपचारेऽपि प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः ।

६।३।६।२० प्रतिनिधित्वं प्रतिषिद्धस्य माषादेर्द्रव्यस्य नास्ति ।

६।३।७।२१ प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः ।

६।३।८।२२ सत्रे कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रति-निधिर्भवति ।

६।३।९।२३–२५ सत्रे स्वामित्यपक्षे प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् ।

६।३।१०।२६ सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मस्य भवति ।

६।३।११।२७ सहवान्यायः ।

६।३।१२।२८–३० वैकल्पिकन्यायः ।

६।३।१३।३१ पूतीकाः सोमस्य प्रतिनिधि. श्रौतः ।

६।३।१४।३२ प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशस्यैव प्रति-निधित्वम् ।

६।३।१५।३३–३४ प्रतिनिधेः श्रुतस्यापचारे मुख्य-द्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य ।

६।३।१६।३५ मुख्यानुपादन्यायः ।

६।३।१७।३६–३७ प्रतिनिधिना प्रधानकार्ये निष्पा-दिते ततो मुख्यद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम् ।

६।३।१८।३८ द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् ।

६।३।१९।३९ मुख्ये कार्यासमर्थे लब्धेऽपि प्रतिनिधेः कार्यसमर्थस्य सत उपादानम् ।

६।३।२०।४०–४२ मुख्यस्य अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहसमर्थस्य सत. उपादानम् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम— चतुर्थपञ्चमयोः पादयोः प्रायश्चित्ताधिकारो विचार्यते । तत्र चतुर्थे पादे द्रव्यापचारनिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकारः

षडशीतिरेषां वहूकयः इति समासवचनम् । चतुर्स्त्रिंश-न्मन्त्रतप्रतिषेधन्यायः ।

९।४।३।२२ अग्रिगुप्रैषगतेन उरूकशब्देन वपाऽभि-धानम् ।

९।४।४।२३–२४ अग्रिगुप्रैषगतेन प्रशसाशब्देन बाह्वोः प्रशंसा ।

९।४।५।२५–२७ अग्रिगुप्रैषगताः श्येनवत्साऽऽदि-शब्दाः कृत्स्नोद्धरणप्रकाशकाः ।

९।४।६।२८ ज्योतिष्मतीष्टयधिकरणम् ।

९।४।७।२९–३० अग्निचयने धार्याग्निनाशे ज्योति-ष्मतीष्टेर्नानुष्ठानम् ।

९।४।८।३१ अग्निहोत्रार्थोद्धरणमन्त्रस्य दर्शपूर्णमासा-र्थोद्धरणकाले नानुष्ठानम् ।

९।४।९।३२–४० आविरुपयोऽधिकरणम् ।

९।४।१०।४१–४२ अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेय-धर्मानुष्ठानम् ।

९।४।११।४३–४४ दधिपयसोः पशुकामेष्टौ प्रदेय-धर्मा नानुष्ठेयाः ।

९।४।१२।४५–५० ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादिग्रहेषु श्रयणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्मा न कर्तव्याः ।

९।४।१३।५१–५५ आरण्यन्यायः ।

९।४।१४।५६–६० पात्नीवते पशौ 'आग्नेयेन शेषं संस्थापयति' इति वाक्येन कर्मान्तर विदधाति ।

अथ दशमोऽध्यायः । टुप्— दशमे बाधाम्युच्चया-नुनिष्पादिनी शेषेयत्ताचिन्ता । ७।१।१, दशमेऽध्याये बाधाम्युच्चयौ वृत्तौ चोदकप्राप्तानां प्रत्यक्षविहितानां च पदार्थानाम् इयत्ता चिन्तिता । ११।१।१ । सोम— अत्र बाधाम्युच्चययो नाध्यायार्थत्वम् अध्यायभेदापत्ते. । किन्तु अङ्गादिमानमेकमेव अध्यायार्थः इति न भेदप्रसक्ति-रित्याहुः । वस्तुतस्तु बाध एवाध्यायार्थः । तस्य चैक-त्वात् नाध्यायभेदप्रसङ्ग । बाधापवादतया च अभ्युच्चय-चिन्तनोपपत्तिः ।

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतु-द्वारलोपो निरुपित. । वि.

१०।१।१।१–३ विकृतौ तुषार्थानां प्राकृतानामङ्गानां बाधः ।

वर्णकं १ अवघातस्य कृष्णलचरौ बाधः ।
वर्णकं २ वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनस्य

विष्णोरुरुक्रमस्य आवाहनस्य बाधः ।

१०।१।२।४ आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ बाधः ।

१०।१।३।५ आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्या-दीष्टौ बाधः ।

१०।१।४।६–८ आरम्भणीयान्यायः ।

१०।१।५।९ यूपाहुतिन्यायः ।

१०।१।६।१०–१३ स्वाध्वाहुतिन्यायः ।

१०।१।७।१४–१५ दर्शपूर्णमासयोः पश्चमः प्रयाजः आज्यभागादिदेवतासंस्कारार्थः ।

१०।१।८।१६–१८ आग्नेयाज्यभागन्यायः ।

१०।१।९।१९–३५ पशुपुरोडाशन्याय. ।

१०।१।१०।३६–४६ चरुशब्दवाच्येनौदनेन सौर्य-यागे प्राकृतहविषो बाधः ।

१०।१।११।४७–५१ सौर्यचरोः पाकः स्वाल्यामेव ।

१०।१।१२।५२–५३ सौर्ये चरौ पेषणस्य बाधः ।

१०।१।१३।५४ सौर्ये चरौ संवननस्य बाधः ।

१०।१।१४।५५ सौर्ये चरौ संवपनस्य बाधः ।

१०।१।१५।५६ सौर्ये चरौ संतापनस्य बाधः ।

१०।१।१६।५७ सौर्ये चरौ उपधानस्य बाधः ।

१०।१।१७।५८ सौर्ये चरौ प्रथनश्लक्ष्णीकरणयो-र्बाधः ।

१०।१।१८।५९ सौर्ये चरौ भस्मसहितानामङ्गाराणा-मध्यारोपस्य बाधः ।

१०।१।१९।६० सौर्ये चरौ अवज्वलनस्य बाधः ।

१०।१।२०।६१ सौर्ये चरौ व्युद्वरणस्य बाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पाद. । सोम— पूर्वस्मिन् पादे द्वारलोपनिबन्धनो बाधो व्युत्पादितः । अस्मिन् पादे तदपवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहु । वि— पूर्वं संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य इह बहुभिरुदाहरणैर्विस्तार. ।

६।५।२१।५६ अह्नान्यच्छेदविशिष्टस्यैव अह्नः अहर्गणे आवृत्तिः, न तु सर्वस्याहर्गणस्य ।

अथ षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः । सोम— पूर्वेषु पादेषु प्रकृतिषु अधिकारः प्राधान्येन निरूपितः, इह तु विकृत्यधिकारः प्राधान्येन निरूप्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

६।६।१।१–११ अधिकारः सत्रे समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः)।

६।६।२।१२–१५ अधिकारः कुलाययज्ञे भिन्नकल्पयोरपि ।

६।६।३।१६–२३ अधिकारः सत्रे ब्राह्मणानामेव ।

६।६।४।२४–२६ अधिकारः सत्रे वैश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव ।

६।६।५।२७–३२,३५ अधिकारः सारस्वतमित्रसत्रेषु आहिताग्नीनामेव ।

६।६।६।३३–३४ अधिकारः सत्रे संपादितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम् ।

६।६।७।३६–३९ अधिकारः अध्वरकल्पाऽऽदिषु भूतसामिधेनीसाप्तदश्यासु विकृतिषु वर्णत्रयस्यापि ।

अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम— पूर्वेषु पादेषु एकपदार्थालोचनात् अविशेषतः प्रवृत्तस्याधिकारस्य पदान्तरवाक्यान्तरादिबलात् व्यवस्था कथिता । इह तु पदान्तरपर्यालोचनात् अविशेषतः प्रवृत्तिः, तत्पदबलादेव विशेषे व्यवस्थाप्यते इति पादान्तरत्वम्, अस्य सूक्ष्मत्वात् आनन्तर्यं च । वि– सप्तमे पादे देयविचारः ।

६।७।१।१–२ सर्वस्वदानन्यायः ।

६।७।२।३ विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देया ।

६।७।३।४ विश्वजिति अश्वादयः केसरिणो न देयाः ।

६।७।४।५ विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ।

६।७।५।६ विश्वजिति धर्मार्थसेवकः शूद्रो न देयः ।

६।७।६।७ विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम् ।

६।७।७।८–१३ विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देयः ।

६।७।८।१४–१७ अहरान्नातेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम् ।

६।७।९।१८–२० अधिकारो नास्ति विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य ।

६।७।१०।२१–२२ अपरिमिताधिकरणम् ।

६।७।११।२३–२५ आधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं सहस्रादधिकम् ।

६।७।१२।२६–३० परकृतिपुराकल्पाधिकरणम् ।

६।७।१३।३१–४० अधिकारः विश्वसृजामयने मनुष्याणामेव संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् ।

अथ षष्ठाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम— चतुर्होतृहोमादिषु आहिताग्नेरेवाधिकारः इत्येवमधिकारप्रवादोऽत्र प्राधान्येन व्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च । वि– अष्टमे पादे लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः स्थपतीष्टिः इत्येवमादिः अग्निविचारः ।

६।८।१।१–१० अधिकारः चतुर्होतृहोमेषु अनाहिताग्नेरेव ।

६।८।२।११–१९ उपनयनहोमाधिकरणम् ।

६।८।३।२०–२१ निषादस्थपतीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु स्यात्, न संस्कृतेषु ।

६।८।४।२२ अवकीर्णिपश्वधिकरणम् ।

६।८।५।२३–२४ उदगयनादिकाले उपनयनादिकर्माणि कर्तव्यानि ।

६।८।६।२५ पित्र्यकर्मणामपरपक्षादिः कालः ।

६।८।७।२६–२७ ज्योतिष्टोमे भूतिवनन सोमक्रयश्च नियमो ।

६।८।८।२८ ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनि नित्यानि ।

६।८।९।२९ ज्योतिष्टोमे अवदाने प्रत न नियम् ।

६।८।१०।३०–४३ छागन्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः । भा– षष्ठे तावत् प्रत्यक्षा धर्माः (ऐन्द्राग्नादिषु) इत्युक्ते । टुप्- १०।१।१ सप्तमेन अतिदेशसत्ता व्याख्याता ।

सोम— यथाप्रकरणं दर्शपूर्णमासादिषु धर्मेष्वरतारां दर्शितायां धर्माग्रहणेषु सौर्यादिषु अतिदेशो धर्मप्राप्त्यर्थं सप्तमः ।

१०।३।४।२३-२९ अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः ।

१०।३।५।३०-३३ नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकादिदक्षिणाया बाधः ।

१०।३।६।३४ आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया अतिदिष्टान्वाहार्यदक्षिणाया बाधः ।

१०।३।७।३५ आग्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः ।

१०।३।८।३६ आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वत्से पाकस्य बाधः ।

१०।३।९।३७ आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वाससि पाकस्य बाधः ।

१०।३।१०।३८ आग्रयणे वासोवत्सयोः अन्वाहार्यस्थानापन्नयोरपि अभिघारणस्य बाधः ।

इत उत्तरमधिकरणत्रयं करिष्यमाणविकृतिगतदक्षिणाविचारस्य उपोद्घातरूपम् ।

१०।३।११।३९-४९ दक्षिणाऽधिकरणम् ।

१०।३।१२।५०-५२ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोरूपदक्षिणा सदस्यसहितेभ्य. षोडशभ्य ऋत्विग्भ्यो विभज्य देया ।

१०।३।१३।५३-५५ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः अर्धिनस्तृतीयिन. पादिनः इति समाख्याऽनुरोधेन विभागः कर्तव्यः ।

१०।३।१४।५६-५८ धेनुन्याय. ।

१०।३।१५।५९,६२ सोमापहारादौ एकादिगोदक्षिणया नित्यप्रयोगीयप्रयोगगतद्वादशशतसंख्याया एव बाध , न तु अश्वादीनाम् ।

१०।३।१६।६०-६१ अन्तरागर्भिणीन्यायस्याधिकरणम् ।

१०।३।१७।६३-६४ प्राकाशन्याय. ।

१०।३।१८।६५-६७ रथावाधाधिकरणम् ।

१०।३।१९।६८-७१ ऋतपेये विहितया सोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाध. ।

१०।३।२०।७२-७३ ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्ति ।

१०।३।२१।७४-७५ यजुर्युक्ताधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम—पूर्वपादे बाधापवादत्वेन अबाधो व्युत्पादितः । इह तु अभ्युच्चयो व्युत्पाद्यते । इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहुः ।

१०।४।१।१-२ नारिष्ठहोमादीनामातिदेशिकानां नक्षत्रेष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः समुच्चयः ।

वर्णकं १ शरन्यायः ।

वर्णकं २ रथघोषाधिकरणम् ।

१०।४।२।३-५ ग्रहसमुच्चयन्यायः ।

१०।४।३।६ वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिः आतिदेशिकाना क्रतुपशूना समुच्चयः ।

१०।४।४।७ सामिधेष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनूयाजाना समुच्चयः ।

१०।४।५।८-९ उपगानकर्तृभिः पत्नीभिः आतिदेशिकोपगानकर्तृणामृत्विजां गवामयनगते महाव्रते समुच्चयः ।

१०।४।६।१०-१२ अङ्गनाम्यङ्गने सत्रे गोगुल्वादिना नवनीतस्य समुच्चयः ।

१०।४।७।१३-१५ महाव्रते साप्तविभिः प्राकृताहवनीयस्य समुच्चयः ।

१०।४।८।१६-१७ महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामभिः प्राकृतसाम्नां समुच्चय. ।

१७ वर्णकं १ कौत्सकाण्वश्रविष्ठसत्रनिशादिसामभि· विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां बाधः ।

१०।४।९।१८-१९ कौत्सादिन्यायः ।

१०।४।१०।२० विवृद्धस्तोमकक्रतुषु उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां न बाध , अविवृद्धस्तोमकक्रतुषु च उपदिष्टै. सामभि. प्राकृतसाम्नां बाधः ।

१०।४।११।२१-२२ विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवाप., अविवृद्धत्वे उद्वापः) ।

१०।४।१२।२३-२४ विधिशब्दाधिकरणम् ।

१०।४।१३।२५ देवतानां विधिगतशब्देनैव प्रकाशनं सोमादिविकृतौ आवाहनादिनिगमेषु ।

१०।४।१४।२६-२९ पावकाग्निन्यायः ।

८।१।४।११ अतिदेशः ऐन्द्राग्नादिविकृतौ दार्शपौर्णमासिकधर्माणाम् ।

८।१।५।१२ अग्नीषोमीये पशौ दार्शिको विध्यन्तः ।

८।१।६।१३ दैक्षन्यायः ।

८।१।७।१४ अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्माणाम् ।

८।१।८।१५ अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिनपशुधर्माणाम् ।

८।१।९।१६ अतिदेशः उद्भिदादिषु अव्यक्तयागेषु सौमिकधर्माणाम् ।

८।१।१०।१७ अतिदेशः अहर्गणेषु (अहीनात्मक–) द्वादशाहधर्माणाम् ।

८।१।११।१८ अतिदेशः संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणाम् ।

८।१।१२।१९ अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् ।

८।१।१३।२०–२२ अतिदेशो न फलनियमकर्तृसमुदायानां दार्शपौर्णमासिकानाम् ।

८।१।१४।२३–२५ अतिदेशो न विकृतौ प्राकृतकाम्यगुणानाम् ।

८।१।१५।२६ अतिदेशः सौर्ये चरौ आग्नेयद्वयधर्माणां विकल्पेन ।

८।१।१६।२७–३१ अतिदेशः सौर्ये चरौ आग्नेयस्यैव धर्माणाम् ।

८।१।१७।३२–३४ अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् ।

८।१।१८।३५–३९ अतिदेशः कृष्णलचरौ आग्नेयधर्माणाम् ।

८।१।१९।४०–४३ अतिदेशः चित्रेष्टौ मधूदकयोः उपांशुयाजधर्माणाम् ।

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीये पादे स्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः ।

८।२।१।१–९ अतिदेशः वाजिनसुरायद्योः दैष्टिकधर्माणाम् ।

८।२।२।१०–१४ अग्नीषोमीयः पशुः सांनाय्यविकारः ।

८।२।३।१५–१८ अग्नीषोमीयपशोः पयोविकारत्वम्, न दधिविकारत्वम् ।

८।२।४।१९–२४ अतिदेशः वैश्वदेव्यामिक्षायां सांनाय्यपयोधर्माणाम् ।

८।२।५।२५–२९ अतिदेशः सत्राहीनयोः सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थया ।

८।२।६।३०–३३ अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणाम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये तृतीये पादे प्रबलेन लिङ्गेन द्विदेवत्यत्वादिना अतिदेशः प्रतिपाद्यते । वि. प्रस्तावना २०.

८।३।१।१–२ अतिदेशः अध्वरकल्पायामाग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणाम् ।

८।३।२।३–५ जनकसप्तरात्रन्यायः ।

८।३।३।६–७ अतिदेशः षट्त्रिंशद्रात्रे प्लवद्धर्माणाम् ।

८।३।४।८–९ अतिदेशः ज्योतिष्ट्यादिसंस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्माणाम् ।

८।३।५।१०–११ अतिदेशः ज्योतिष्ट्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्राणाम् ।

८।३।६।१२–३४ बृहस्पतिसवादौ दाशतयीभ्यः उत्पन्नगायत्रीणामानयनम् ।

अथ अष्टमेऽध्याये चतुर्थे पादे दर्विहोमेषु अतिदेशः अपोद्यते । वि. प्रस्तावना २०.

८।४।१।१,५–९ दर्विहोमन्यायः ।

८।४।२।२–३ दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।४।३।४ दर्विहोमशब्दः होमानामेव नामधेयम्, न यागानाम् । अन्तरागर्भिणी ।

८।४।४।१०–२८ दर्विहोमा अपूर्वाः ।

अथ नवमोऽध्यायः । भा– इदानीमूहलक्षणं वर्तयिष्यामः । त्रिविधश्चोहः मन्त्रसामसंस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चित् उपोद्घातेन

१०।५।२१।७३-७४ ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः ।

१०।५।२२।७५-७६ ग्रहाग्रताम् सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः ।

१०।५।२३।७७-७८ द्वादशाहे व्यनीकायां प्रथमद्वितीययोः अह्नोः ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः पुनःश्रवणात् समानविधित्वम् ।

१०।५।२४।७९-८२ द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः ।

१०।५।२५।८३-८७ व्यनीकाऽधिकरणम् ।

१०।५।२६।८८ द्वादशाहे व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपालमन्त्रगतानां गायत्र्यादिच्छन्दसामेव व्यतिक्रमो नार्थानाम् ।

अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः । सोम—स्वाध्यायप्रातिकर्षेऽस्यबाधो विध्यन्तत्वात् इति पादान्तरता । यद्वा सामविषये बाधः प्राधान्येनात्र चिन्त्यते इति पादान्तरता । पूर्वत्र वचनबलात् अयथास्वाध्यायत्वेऽपि इह यथास्वाध्यायत्वमेव इत्युत्थानात् पादान्तरसंगतिरित्याहुः । वस्तुतस्तु एकाहाहर्गणात्मकसोमयागविषयो बाधोऽत्र व्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वं बोध्यम् ।

१०।६।१।१-२ रथन्तरादिसाम्ना तृचे गानम् ।

१०।६।२।३ रथन्तरगाने 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इति वीक्षणे स्वर्दृकपदपाठकालस्य विधानम् ।

१०।६।३।४-५ गवामयने पृष्ठ्ये षडहे बृहद्रथंतरयोः प्रत्यहमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् ।

१०।६।४।६-१२ पैङ्गादशिनाः पशवो द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च उदयनीये षट् इति विभज्यानुष्ठेयाः ।

१०।६।५।१३-१४ विश्वजिति षाडहिकरथंतरादिसाम्नां मध्ये वैरूपस्यैव होतुः पृष्ठस्तोत्रार्थे निवेशः ।

१०।६।६।१५-२१ उक्थ्यादिक्रतौ बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टानां वैरूपादिसाम्नां होतृः पृष्ठे एव निवेशः, न तु कृत्स्ने क्रतौ ।

१०।६।७।२२-२३ अग्निष्टुति भूतस्य त्रिवृत्स्तोत्रीयानवकरूपस्य स्तोत्रान्तरगतस्तोमप्रमाणबाधकत्वम् ।

१०।६।८।२४-२६ संसवादौ उभयसामके क्रतौ बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्रे एव समुच्चित्य निवेशः ।

१०।६।९।२७-२८ गवामयने पृष्ठ्यषडहान्ते वैकल्पिकमध्वशनघृताशनयोरनुष्ठानम् ।

१०।६।१०।२९-३० गवामयनादौ पृष्ठ्यषडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्वशनम्, न तु प्रतिषडहान्तम् ।

१०।६।११।३१ गवामयने विजातीयषडहव्यवधानेन पृष्ठ्यषडहावृत्तौ मध्वशनादेरपि आवृत्तिः ।

१०।६।१२।३२-३३ द्वादशाहे सत्रात्मके सर्वैः मधुभक्षणं कर्तव्यं क्रत्वर्थत्वात् ।

१०।६।१३।३४-४४ मानससंज्ञको ग्रहः द्वादशाहदशमाहाङ्गम् ।

१०।६।१४।४५-५० सत्रे यजमाना बहवः ।

१०।६।१५।५१-५९ सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः ।

१०।६।१६।६०-६१ सत्रस्वामिनोपाधिचोदनत्वम्, अहीनत्वं तु यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् ।

१०।६।१७।६२-६८ पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वसहस्रस्य च सकृद् दानम् ।

१०।६।१८।६९-७२ पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वसहस्रस्य च दक्षिणायाः प्रत्यह विभज्य वेद्योर्मध्येन उत्तरस्यां दिशि नयनम् ।

१०।६।१९।७३-७६ सोमारौद्रेष्टौ सामिधेनीकार्ये मानवीनामृचामेकादशानामेव दाशतयीभ्यः समानयनम् ।

१०।६।२०।७७ ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये ।

१०।६।२१।७८ अहर्गणे प्रत्यहं सोमोपावहरणार्थं पृथक् वासः उत्पादनीयम् ।

१०।६।२२।७९ उपावहरणाधिकरणम् ।

अथ दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः । सोम—सोमयागविषयकबाधव्युत्पादनानन्तरं प्रायेण तदङ्गभूतेषु पश्वादिषु मध्यपूर्वाधादिबाधो विचार्यते इति पादान्तरत्वं मानन्तर्यं च । गृहमेधीयविचारस्तु अवान्तरसंगत्या ।

१०।७।१।१-२ अग्नीषोमीये पशौ प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

१०।७।२।३-९ हृदयादिन्यायः ।

वर्णकं १ अयं सहस्रमानव इति ऋचा प्रगीतयैव द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानम्।

वर्णकं २ ऋग्यजुर्मन्त्राणां कर्मणि तानस्वरेणैव प्रयोगः। तान एकश्रुतिः।

९।२।९।३१–३२ सामोहन्यायः। टुप्—'आम्नातादन्यत्' (९।१।१८।५०) इत्यारभ्य औपोद्घातिकं वृत्तं प्रासङ्गिकं च। प्रकृतमिदानीमभिधीयते। सामोहः प्रतिज्ञातः, सोऽभिधीयते।

९।२।१०।३३–३७ स्तोभाधिकरणम्।

९।२।११।३८ स्तोमलक्षणम्।

९।२।१२।३९ ऊहः स्थानिधर्माणां प्रतिनिधौ। टुप्— अनेनाधिकरणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते।

९।२।१३।४०–४२ परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाक्षेपस्य समाधानम्।

९।२।१४।४३–४४ अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मानुष्ठानम्।

९।२।१५।४५–४६ बृहद्रथंतरधर्माणां व्यवस्थया तत्तत्सामगानकाले अनुष्ठानम्।

९।२।१६।४७ कण्वरथंतरे अविरुद्धानां बृहद्रथंतरधर्माणां समुच्चयो वैश्यस्तोमे।

९।२।१७।४८–४९ बृहद्रथंतरोभयसामके क्रतौ रथंतरादिधर्माणां प्रकृतिवद् व्यवस्था।

९।२।१८।५०–५५ पार्वणन्यायः।

९।२।१९।५६–५७ पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानम्।

९।२।२०।५८–५९ दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आरादुपकारकाः समिदादिपदानां नामधेयत्वात्।

अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः। सोम—प्रथमे पादे मन्त्रोहमध्ये एव अवान्तरसंगतिलोभेन सामोहोपोद्घातप्रसक्त्या सोपोद्घातं सामोहविचारं तदंगतसंस्कारोहविचारं च परिसमाप्य इदानीं स एव मन्त्रोहः प्रस्तूयते इत्यानन्तर्यम्। न चैवं प्रथमपादसंबन्धिनो मन्त्रोहस्यैवात्रापि विचारे कथं पादभेद इति वाच्यम्। मन्त्रोहावान्तरभेदमादाय पादभेदोपपत्तेः। प्रायेण प्रथमपादे मन्त्रोहो विचारितः। अत्र पादे तु प्रायेण वचनोहश्चिन्त्यते। प्रकृत्यूहस्तु अल्पशः इति प्रायेण प्रकृतिवचनोहविचारात्मकत्वात् प्रथमतृतीययोर्भेदः।

९।३।१।१–२, ४–८ मन्त्रोहन्यायः।

९।३।२।३ सौर्ये चरौ प्राकृतबर्हिःस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहः।

९।३।३।९ अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तरं लौकिके यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तम्।

९।३।४।१०–१४ पाशन्यायः।

९।३।५।१५–२० पाशाधिकरणम्।

९।३।६।२१ पत्नीसंनहनन्यायः।

९।३।७।२२ ऊहो न 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र वचनस्य द्विबहुपत्नीके विकृतिप्रयोगे।

९।३।८।२३ अध्रिगुप्रैषगतस्य अस्मै इति पदस्य अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे न विकारः।

९।३।९।२४–२७ ऊहो न व्रीहिमन्त्रस्य नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वेऽपि।

९।३।१०।२८–२९ अध्रिगुप्रैषगतानां 'संसर्गिद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदानां पशुगणे ऊहो न।

९।३।११।३०–३२ एकधाऽधिकरणम्।

९।३।१२।३३–४१ मेधपत्यधिकरणम्।

९।३।१३।४२–४३ अध्रिगुप्रैषगतस्य मेधपतिशब्दस्य एकवचनान्तस्य बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः।

९।३।१४।४४ अध्रिगुप्रैषगतस्य मेधपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य एकादशिन्यामूहः।

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः। सोम—येषामवान्तरकार्यं संदिग्धम्, तेषां मन्त्राणामूहः अस्मिन् पादे विचार्यते। तादृशमन्त्रोहश्च मन्त्रगतपदावान्तरकार्यनिरूपणपूर्वकनिरूपणीयत्वेन विलम्बोपस्थितिकः इत्यानन्तर्यं च। ज्योतिष्मत्त्वादिविचारस्तु प्रासङ्गिकः।

९।४।१।१–१६ अध्रिगुप्रैषे पशुगणे समस्तषड्विंशत्याद्यभिधानार्थं समासेन वचनम्।

९।४।२।१७–२१ अश्वमेधे अध्रिगुप्रैषे अश्वषड्विंशत्यात्रयणार्थं वैरोधिकमन्त्रकरणको भवाग्नीं पशूनामर्थे

एकप्रयोगवचनचोदितानां संहत्यकारिणां बहूनां कर्मणां साधारणाङ्गमात्राणामङ्गानुष्ठानं किं तन्त्रेण, उताऽऽवृत्त्या (आवापेन) इति चिन्ता लक्षणार्थः। सोम— प्रकृतौ विकृतिषु च अनुष्ठेयपदार्थयत्ता अवधारयितुं शक्यते नान्यथा। ततश्च न परिमाणप्रसङ्गमात्रात् इह निरूपणम्, किन्तु बाधाध्यायफलभूतपदार्थयत्ताऽवधारणहेतुतया फलयोः हेतुहेतुमद्भावादपि, इति न पूर्वपट्के अस्य विचारस्य प्रसक्तिः। फलतन्त्रं पदार्थतन्त्रम् अनुष्ठानतन्त्रं चेति त्रिविधमपि तन्त्रमध्यायार्थः। यद्यपि उपदेशातिदेश-साधारणं तन्त्रम्, तथापि बाधस्य अङ्गपरिमाणं फलम्, तन्त्रस्य प्रयोगपरिमाणम्। तथा च दशमे अङ्गपरिमाण-फलके बाधे निरूपिते प्रयोगपरिमाणफलकं तन्त्रं परिमाण-फलकत्वसामान्यात् एकादशे चिन्त्यते। वि— अथ एका-दशस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः।

११।१।१।१–४ तन्त्रन्यायः।

११।१।२।५–१० अङ्गानां समुच्चितानामेव एको-पकारकत्वम्।

११।१।३।११–१९ अङ्गानां समुच्चितानामेव प्रधा-नोपकारकत्वं काम्येषु।

११।१।४।२०–२६ कृषिन्यायः।

११।१।५।२७ अवघातादिक्रियाणाम् अदृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यासः। (इदमेव न्यायस्य स्वरूपम्)।

११।१।६।२८ अग्निचयने सर्वौषधावपातस्य नाभ्यासः।

११।१।७।२९–३७ फलभूमाधिकरणम्।

११।१।८।३८–४६ कपिञ्जलाधिकरणम्।

११।१।९।४७–५३ उत्तरगोदोहाधिकरणम्।

११।१।१०।५४–६७ दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादि-प्रधानभेदेऽपि देशकालकर्तॄणामेकत्वात् आधाराद्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम्।

११।१।११।६८–७१ आग्नेयपशुदृष्टन्यायः।

अथ एकादशस्य द्वितीयः पादः। सोम— पूर्व-स्मिन् पादे केवलप्रधानार्थानामनुष्ठानतन्त्रता विचारिता। इह तु अङ्गप्रधानार्थानां देशादेः तन्त्रता प्राधान्येन विचार्यते इति पादान्तरत्वम्। अनुष्ठानतन्त्रतानिर्वाह-कत्वात् देशादितन्त्रतायाः आनन्तर्यं च बोध्यम्।

११।२।१।१–२, ८–१२ आग्नेयादिप्रधानानां एक-देशकालकर्तृकत्वं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ।

११।२।२।३–७ अङ्गप्रधानयोः एकदेशकालकर्तृक-त्वम्।

११।२।३।१३–१९ हविरासादनाधिकरणम्।

११।२।३।१९ पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः। (३।२।५।११ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके उल्लिखितोऽयम्)।

११।२।४।२०–२४ अध्वरकल्पान्यायः (१)।

११।२।५।२५ वसाहोमन्यायः।

११।२।६।२६ ऐकादशिनपशुवसाहोमानां तन्त्रभेदः।

११।२।७।२७–३० यूपैकादशिन्यां यूपाहुतीनां तन्त्रम्।

११।२।८।३१–३४ अवभृथः साङ्गः अप्सु अनु-ष्ठेयः।

११।२।९।३५–४३ वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमारुत्यर्थं पृथगङ्गानुष्ठानम्।

११।२।१०।४४–४८ वरुणप्रघासेषु अध्वर्युभिन्नानां कर्तॄणां तन्त्रम्।

११।२।११।४९–५० वरुणप्रघासेषु पत्नीसंयाजानां द्विरावृत्तिः।

११।२।१२।५१–५३ प्राजापत्यानां पशूनां ब्रह्म-सामकाले आलम्भोत्कर्षणाम्नम्।

११।२।१३।५४–५६ पञ्चशारदीयाधिकरणम्।

११।२।१४।५७–६२ अभिषेचनीयदशपेययोः भिन्नं तन्त्रम्।

११।२।१५।६३–६६ अवभृथधर्मककर्मान्तरस्य वरुणप्रघासेषु विधानम्।

११।२।१६।६७–६९ उदयनीयानिर्वापाधिकरणम्।

अथ एकादशस्य तृतीयः पादः। सोम— पूर्व-स्मिन् पादे कालादीनामङ्गप्रधानादिषु तन्त्रता प्राधान्येन निरूपिता। इदानीं तदपवादतया क्वचित् अङ्गप्रधानयो-र्भिन्नकालत्वं प्रस्तुत्य भिन्नदेशकालानामङ्गानां तन्त्रं न्युत्पाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च।

११।३।१।१ अङ्गप्रधानयोः वचनबलात् भिन्नदेश-कालकर्तृकत्वमपि।

११।३।२।२ आघारं सर्वकर्मणां तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक्।

१०।२।१।१–२ कृष्णलेषु मुख्यपाकासंभवात् औष्ण्यरूपः पाकः कार्यः ।

१०।२।२।३–१३ कृष्णलचरौ उपस्तरणाभिधारणयोर्बाधः ।

१०।२।३।१४–१७ कृष्णलचरौ भक्षणा न बाधः स्रुवस्रुगाद्याकारेण तत्संभवात् ।

१०।२।४।१८ कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहरणीयाः ।

१०।२।५।१९–२० कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षाः पुत्रपात्रान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीयाः ।

१०।२।६।२१ कृष्णलचरौ युगपदुपहृताः सर्वे भक्षाः ब्रह्मणा तत्तद्भक्षकाले एव भक्षणीयाः ।

१०।२।७।२२ कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणस्य बाधः ।

१०।२।८।२३–२९ दक्षिणान्यायः ।

१०।२।९।३०–३४ इडाऽऽदिभक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्थाः ।

१०।२।१०।३५ वरणं सत्रे नास्ति ।

१०।२।११।३६–३९ सत्रे ऋत्विक्परिक्रयस्य बाधः ।

१०।२।१२।४०–४१ उदवसानीयन्यायः ।

१०।२।१३।४२,४४ पुनःप्रयाणीयन्यायः ।

१०।२।१४।४३ पुनःप्रयाणीये सनिभ्योऽन्येऽपि ऋत्विजः, न तु त एव ।

१०।२।१५।४५–४६ सारस्वते सत्रे दक्षिणादानमदृष्टार्थम् ।

१०।२।१६।४७ दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजमतकपालामिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ द्रेष्याय दानमदृष्टार्थम् ।

१०।२।१७।४८–४९ अस्थियज्ञस्य जीवतामविकारः ।

१०।२।१८।५० अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे जप–संस्कार–इष्टीना लोपः ।

१०।२।१९।५१ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे ऋत्वर्थानामनुष्ठानम् ।

१०।२।२०।५२ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे गुणकामाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२१।५३–५५ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकान्तर्गतायुरादिफलप्रकाशकभागस्य नानुष्ठानम् ।

१०।२।२२।५६–५७ अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे होतृकामनया अनुष्ठीयमानानां गुणकामाना नानुष्ठानम् ।

१०।२।२३।५८–५९ सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि समापनीय ।

१०।२।२४।६० सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर कार्यं कर्तव्यम्, इतरन्न कर्तव्यम् ।

१०।२।२५।६१–६२ सर्वस्वारे यजमानजीवद्दशाया क्रियमाणप्रावणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गतायुराशासनादेर्न बाधः ।

१०।२।२६।६३ ऋत्वाख्यावरणहिरण्यदानयोः भद्रवार्थयोः सत्रे न बाधः ।

१०।२।२७।६४ गुणलोपन्यायः ।

१०।२।२८।६५–६८ संख्यापुष्टिन्यायः ।

१०।२।२९।६९ धेनुवत्सर्पमाधिकरणम् ।

१०।२।३०।७० द्रव्यस्य गुणेन न बाधः ।

१०।२।३१।७१ खलेवाल्या प्राकृतस्य खादिरत्वस्य विकृतौ च तण्डुलाना व्रीहियवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति ।

१०।२।३२।७२–७३ खलेवाल्या तक्षणजोषणादिधर्माणा बाधः ।

१०।२।३३।७४ खलेवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम् ।

१०।२।३४।७५ महापितृयज्ञे धानासु अवघातस्य न बाधः ।

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम — पूर्वत्र पादद्वये बाधः प्राधान्येन स्तुतादितः । ... तु विकृतौ श्रुतेन प्राकृतस्य अबाधः प्राधान्येन स्तुयादते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

१०।३।१।१–१२ अग्नीषोमीयपशावौ प्रयाजादिषु एकादशत्वादिगुणविधिः ।

१०।३।२।१३–१७ हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायः ।

१०।३।३।१८–२२ चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामुल्करपरिधिभ्यां प्राकृतयोर्वेदियूपयोर्बाधः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः । भा- अधुना प्रसङ्गलक्षणं व्याख्यायते । टुप्- तन्त्रापवादत्वेन ईदृश्यामियत्तायां प्राप्तायां तदपवादत्वेन द्वादश आरभ्यते । अन्यादृशी इयत्ता प्रसङ्गेन भवति । सोम--यद्यपि तन्त्रप्रसङ्गयोर्न हेतुहेतुमद्भावः, तथापि प्रसङ्गनिरूपणं तन्त्रनिरूपणमपेक्षते । तत्र च प्रयाजादीनामगृह्यमाणविशेषतया एकदेशकालकर्तृकानेकप्रधानोपकारकत्वलक्षणतन्त्रत्वोपपादनस्य गृह्यमाणविशेषस्थलेऽपि एकस्यानेकोपकारकत्वसंभावनाद्वारा प्रसङ्गनिरूपणहेतुत्वात् युक्तमानन्तर्यम् । वस्तुतस्तु देशाद्यभेदं विना प्रसङ्गोऽपि न संभवति इति देशादितन्त्रतायाः प्रसङ्गोपजीव्यत्वात् साक्षादपि तन्त्रप्रसङ्गयोरपि हेतुहेतुमद्भावः संभवतीति ध्येयम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१२।१।१।१-६ पशुपुरोडाशाधिकरणम् ।

१२।१।२।७ पौरोडाशिकाख्यभागन्यायः ।

१२।१।२।८-९ सौमिकवेदिन्याय. ।

१२।१।४।१०-११ प्रसङ्गः न ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशादिषु सौमिकपात्रैर्दर्शपूर्णमासेः दार्शिकपात्राणां शुद्धादीनाम् ।

१२।१।५।१२ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपण शाला मुखीये, न तु धाम्मिन्ये ।

१२।१।६।१३ कृष्णपाशिनामयने प्राजहितेऽग्नौ माशाग्निहोत्रश्रपणम् ।

१।२।१।७।१४-१६ ज्योतिष्टोमे इष्ट्यादौ हविर्धानशकटाभ्यां भिन्ने शकटे हविर्निर्वापः ।

१२।१।८।१७ जागरणन्याय. ।

१२।१।९।१८ वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थाता मन्त्राः अध्वर्योः पृथगुच्चारणीयाः ।

१२।१।१०।१९ अग्न्यन्वाधान ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु [illegible] कार्यम् ।

१२।१।११।२०-२३ ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिषु दार्शिकं मन नानुष्ठेयं प्रसङ्गात् सिद्धेः ।

१२।१।१२।२४-२८ अग्न्यन्वाधान ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् ।

१२।१।१३।२९ प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनेन सौमिकेष्टिपशुषु पत्नीसंनहनस्य ।

१२।१।१४।३० आरण्यभोजनन्यायः ।

१२।१।१५।३१-३२ प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकशेषभक्षणा सौमिकव्रतभक्षेण ।

१२।१।१६।३३ सौमिकदक्षिणान्यायः ।

१२।१।१७।३४ प्रसङ्गो न सोमाङ्गेष्टिगतशेषभक्षाणां सौमिकदक्षिणया ।

१२।१।१८।३५-४२ होतृवरणं दार्शिकं ज्योतिष्टोमे ।

१२।१।१९।४३-४४ आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायः ।

१२।१।२०।४५ अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्याबर्हिषः स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः ।

१२।१।२१।४६-४७ संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् ।

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः । सोम-- पूर्वस्मिन् पादे यदीयतन्त्रमध्ये यन्निपतति तदीयाङ्गानां तत्र प्रसङ्ग इति तन्त्रमध्यगतस्थलीयः प्रसङ्गो व्युत्पादितः । इदानीं तन्त्रमध्यपाताभावस्थलीय. प्रसङ्गः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वम् । तन्त्रमध्यपाते हि प्रसङ्गो झटित्युपतिष्ठते तदभावे तु विलम्बेन इत्यानन्तर्यं च ।

१२।२।१।१-७ विहाराधिकरणम् ।

१२।२।२।८-१० सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ।

१२।२।३।११ सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः ।

१२।२।४।१२-१३ हविष्कृदाह्वानं तार्तीयसवनिकपुरोडाशेषु न कर्तव्यम् ।

१२।२।५।१४-१८ निरुप्तेष्टिन्याय. ।

१२।२।६।१९-२१ आरम्भणीयायाः दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु पुनरनुष्ठानम् ।

१२।२।७।२२ भूयोऽनुग्रहन्यायः ।

१२।२।८।२३-२४ आग्नावैष्णवन्यायः ।

१२।२।९।२५ अङ्गगुणविरोधन्यायः ।

१२।२।१०।२६ चातुर्मास्येषु पाशुकेषु परिधौ यूपपरिव्ययधर्माणामविरुद्धानामनुष्ठानम् ।

१२।२।११।२७-२९ चातुर्मास्येषु पाशुकेषु परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः ।

१०।४।१५।३०–३१ पवमानेष्टिषु आज्यभागयोः गुणवाचकपदरहितस्यैव देवतापदस्याभिधानं कर्तव्यम्।

१०।४।१६।३२–३३ अनुबन्ध्यावनस्पतियागयोर्निगमेषु विधिगत–उस्रावनस्पतिशब्दाभ्यामेव द्रव्यदेवतयोः अभिधानम्।

१०।४।१७।३४–३५ अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु सर्वेष्वेव अग्नीवरुणयोर्वचनं सस्विष्टकृच्छब्दकमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे।

१०।४।१८।३६–३७ अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे निगमेषु च स्विष्टकृच्छब्दलोपः।

१०।४।१९।३८ अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य शेषसंस्कारार्थावाचिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः।

१०।४।२०।३९–४२ दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरोऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारार्थम्।

१०।४।२१।४३ मनोतान्यायः।

१०।४।२२।४४–४७ कण्वरथन्तरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य 'पुनानः सोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम्।

१०।४।२३।४८–४९ कण्वरथन्तरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्वोत्तरयामेव 'दुहान ऊधर्दिव्यम्' इत्यस्यामेव गानम्।

१०।४।२४।५० अग्निष्टुति स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानामेव अविकारेण प्रयोगः।

१०।४।२५।५१–६० पृषदाज्याधिकरणम्।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः। सोम—प्राकृतस्य पदार्थस्य बाधनिरूपणानन्तरं पदार्थैकदेशबाधो निरूप्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च।

१०।५।१।१–६ कपाल्न्याय.। अन्त्यलोपाधिकरणम्।

१०।५।२।७–९ एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे आद्ये एव तृचे गानम्। (इदमधिकरणम् अनवधानेन मी. कोशस्य प्रथमे भागे ४५४–५५ पृष्ठयोर्मुद्रितम्। तत्र द्रष्टव्यम्)।

१०।५।३।१०–११ एकत्रिके क्रतौ एकस्या एव ऋच. त्रिरभ्यासेन त्रिकस्तोमपूर्णानम्।

१०।५।४।१२–१३ द्विरात्रन्यायः।

१०।५।५।१४ अन्त्यलोपापवादाधिकरणम्।

१०।५।६।१५–२५ अतिरात्रे एकविंशादौ काम्ये अधिकसंख्यापूरणमप्राकृताना साम्नामागमेन कर्तव्यम्।

१०।५।७।२६ विवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने सामाभ्यासः।

१०।५।८।२७–३३ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां काम्यसंख्यायां विवृद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाभ्यासेन।

१०।५।९।३४–४१ षोडशिग्रहो ज्योतिष्टोमाङ्गम्।

१०।५।१०।४२–४३, ४५–४८ षोडशिनः आग्रयणपात्रादेव ग्रहणम्।

१०।५।११।४४ अन्तरार्गमिषी। ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव षोडशिनो ग्रहणम्।

१०।५।१२।४९–५२ अग्निष्टोमोक्थ्ययोः षोडशी गृहीतश्चेत् सस्तुतशस्त्र एव।

१०।५।१३।५३–५४ अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिग्रहस्य उपसंहारः (इति कुत्तिकारमतम्। वर्णकं १–षोडश्युत्तरे इत्यस्य वैखानससामविषयत्वादत्वमिति भाष्यमतम्)।

१०।५।१४।५५–५७ नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे दिवसे षोडशिनो ग्रहणम्।

१०।५।१५।५८ आमयणाग्रतायाः विषुवति निवेश.।

वर्णकं १ जगत्साम्नाधिकरणम्।

१०।५।१६।५९–६१ उपवत्सप्रवत्योः नैमित्तिकयोः प्राकृतयोः पूर्वप्रतिपदोः सस्रादिविकृतौ नानुष्ठानम्।

१०।५।१७।६२–६४ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैत्रावरुणादिग्रहापेक्षया पूर्वमनुष्ठानम्।

१०।५।१८।६५–६६ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य कामसंयोगेऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु पूर्वोदितः।

१०।५।१९।६७–६९ काम्याग्रविधौ शुक्रादिग्रहस्य पूर्वोदितः प्रतिकर्षः।

१०।५।२०।७०–७२ अग्रतायाः काम्याया विधौ शुक्रादिग्रहस्य ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न तु उपायोः प्राक्।

१।२।१७ 'अग्नीषोमीयेन यजेत पौर्णमासीमभिचरन्' इति न प्राकृतानुवादः ।

१।३।१ साकंप्रस्थायीये दोहयोरेव सह प्रदानम् ।

१।३।२ साकंप्रस्थायीये दारुपात्रैरेव होमः, न कुम्भीभिः ।

१।३।३ साकंप्रस्थायीये 'कुम्भीभिः' इति सायंप्रातर्होमयोरनुवादः ।

१।३।४ साकंप्रस्थायीये उपस्तरणाभिघारणे स्विष्टकृच्च नास्ति ।

१।३।५ साकंप्रस्थायीये प्रैषद्वयं 'महेन्द्रायानुब्रूहि, आश्रावय, इन्द्रं यज' इति यथाकालं विभज्य प्रयोक्तव्यम् ।

१।३।६ दाक्षायणयज्ञे दर्शस्यैवावृत्तिः ।

१।३।७ दाक्षायणयज्ञे द्विरेव आवृत्तिर्नियता ।

१।३।८ दाक्षायणयज्ञे पठितानि अन्तरालव्रतानि न प्राकृतानि ।

१।३।९ दाक्षायणयज्ञे गुणविकाराणां प्रथमप्रयोगे एव विकल्पः ।

१।३।१० यूपविरोहणे प्रायश्चित्तं प्रकृतावपि ।

१।३।११ अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकम्पृणारूपगुणान्तरविधिः ।

१।३।१२ अग्निचित्कर्तृके सोमे उत्तरवेदिपुरीषाभिधयस्यैव एकविंशतिलोकम्पृणानां च समुच्चयः ।

१।३।१३ अग्निचित केवलसोमयागे एव एकविंशतिलोकंपृणानिक्षितिः गुणविधिः ।

१।३।१४ अग्नीषोमीये पशावेव प्लक्षशाखाया विनियोगः ।

१।३।१५ 'बर्हिः स्तृणीहि' इति प्रैषः सोमार्थः ।

१।३।१६ 'यथाभाग व्यावर्तेथाम्' इत्यत्र पिण्डावेव संबोध्यौ ।

१।३।१७ 'इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः' इति विभक्तयोरेव पिण्डयोः देवतानिर्देशः ।

१।३।१८ पुरोडाशगणे 'यथाभागं व्यावर्तध्वम्' इत्यूहः कार्यः ।

१।३।१९ पुरोडाशगणेऽपि उत्तमयोः पिण्डयोः यथाप्रकृति 'यथाभागं व्यावर्तेथाम्' इति प्रयोगः ।

१।३।२० पुरोडाशगणे देवतानिर्देशः अन्त्ययोः पिण्डयोः देवताज्ञानार्थः, न सर्वेषाम् ।

१।३।२१ अधिवपनकालेऽपि समन्त्रक एव विभागः ।

१।३।२२ चरुपुरोडाशोभयसत्त्वे चरूणां पुरोडाशानां चेति द्वौ राशी युगपत् कर्तव्यौ ।

१।३।२३ चरुपुरोडाशोभयसत्त्वे राशिद्वये देवतानिर्देशः समुच्चित्य कार्यः ।

१।३।२४ सर्वपृष्ठायां न हविर्विभागमन्त्रावृत्तिः ।

१।४।१ वाजिनम् उपसेचनार्थं यागार्थात् पृथङ् नोत्पाद्यम् ।

१।४।२ वाजिनानुवषट्कारस्यैव स्विष्टकृद्यागत्वात् आमिक्षायागस्विष्टकृतोर्न बाधः ।

१।४।३ अनुवषट्कारयागः पूर्वोत्पन्नदोषादेव कार्यः, छन्दवदानादि न कार्यम् ।

१।४।४ यूपे विशाखे (शाखाद्वयवति) नियोजनस्थानस्यैव भेदः ।

१।४।५ यूपे विशाखेऽपि यूपधर्मः शाखयोर्भेदेन कार्यः ।

१।४।६ यूपे विशाखता उपराद्ध्वं कतिपयाङ्गुलपरिमितभागे एव, न तु नाभिदघ्नादूर्ध्वम् ।

१।४।७ यूपे विशाखे 'दिवमग्रेण' इत्यत्र 'दिवमग्राभ्याम्' इत्यूहः कार्यः ।

१।४।८ यूपादौ पञ्चारत्नित्वादि परिमाणं उपरं वर्जयित्वा ज्ञेयम् ।

१।४।९ यूपादौ अरत्न्यादिपरिमाणं यजमानगतमेव ।

१।४।१० अग्निचयने चितिमानेषु यजमानगतमेव मानं ग्राह्यम् ।

१।४।११ निर्वापे मुष्टिपरिमाणम् अध्वर्योरेव ।

१।४।१२ 'अग्निष्ठे रशना वासयति' इति रशनासंस्कारः ।

१।४।१३ अग्निष्ठे द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव क्रमेण परिव्याणमेकादशिन्याम् ।

१।४।१४ यूपैकादशिन्यामपि रशनाद्वयेन युगपत् परिव्याणम् ।

१०।७।३।१०–११ अग्नीषोमीये पशौ स्विष्टकृत् अनिज्याशेषैः त्रिभिरङ्गैः कर्तव्यः ।

१०।७।४।१२–१६ अध्यूध्नीन्यायः ।

१०।७।५।१७ वनिष्टु–अधिकरणम् ।

१०।७।६।१८–१९ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य अस्ति भक्षः ।

१०।७।७।२०–२१ अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य एक एव भागः ।

१०।७।८।२२–२३ अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थातुः भक्षो नास्ति ।

१०।७।९।२४–३३ गृहमेधीयाज्यभागन्यायः ।

१०।७।१०।३४ गृहमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम् ।

१०।७।११।३५–३७ गृहमेधीये आज्यभागपुनःश्रवणस्य परिसंख्याऽर्थत्वमिति पञ्चमे पक्षे स्विष्टकृच्छ्रपणमपि स्वस्वजातीयप्रतिपत्त्यन्तराणां विशेषकार्याणां निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ।

१०।७।१२।३८–३९ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शंय्वन्तैव, आतिथ्या च इडाऽन्तैव ।

१०।७।१३।४०–४२ ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वशंय्वन्ता, आतिथ्या च पूर्वेडाऽन्ता ।

१०।७।१४।४३–४६ उपहन्यायः ।

१०।७।१५।४७–५० अवभृथः सौमिकः अपूर्वः ।

१०।७।१६।५१–५७ वाजपेयादिविकृतौ वैकल्पिकानां प्राकृतानां खादिरादीनां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमविधित्वम् ।

१०।७।१७।५८–६० काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्द्रव्यदेवताऽऽदिभिः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां बाधः ।

१०।७।१८।६१–६३ खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सौमापौष्णे पशौ श्रूयमाणेन औदुम्बरत्वेन बाधः ।

१०।७।१९।६४–७१ सौमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः शुक्लादिगुणविशिष्टव्रीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः ।

१०।७।२०।७२–७३ अग्नीषोमीये पशौ यथायाभिव सर्वेष्वङ्गेषु पञ्चावत्तत्वम् ।

अथ दशमाध्यायस्य अष्टमः पादः । सोम—बाधस्य द्वैविध्यकथनात् अस्पष्टयोः अर्थलोपप्रत्याम्नाननिबन्धनबाधयोर्निरूपणानन्तरम् अतिस्पष्टस्य प्रतिषेधनिबन्धनबाधस्य अस्मिन् पादे प्राधान्येन निरूपणम् । इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

१०।८।१।१–४ पर्युदासन्यायः ।

१०।८।२।५ याजुकाज्यभागन्यायः ।

१०।८।३।६ नातिरात्रे इत्यत्र नशब्दः प्रतिषेधार्थक एव, न पर्युदासार्थकः, न वा अर्थवादः ।

१०।८।४।७ आर्तिल्यवागून्यायः ।

१०।८।५।८ त्र्यम्बकाधिकरणम् ।

१०।८।६।९–११ उपवादाधिकरणम् ।

१०।८।७।१२–१५ नदीक्षिताधिकरणम् ।

१०।८।८।१६ ज्योतिष्टोमादौ धर्माग्निना विशेषविहितेन आहवनीयस्य सामान्यविहितस्य बाधः ।

१०।८।९।१७–१९ वैमृधादौ सामिधेनीषासदद्वयपुनःश्रवणस्य अनारभ्याधीतवाक्यद्वयेन उपसंहारः ।

१०।८।१०।२०–२२ दर्विहोमेषु क्वचित् स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य अनारभ्याधीतस्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहारः ।

१०।८।११।२३–२८ अग्न्यतिग्राह्याधिकरणम् । अग्न्यतिग्राह्याणां विकृतौ अतिदेशः ।

१०।८।१२।२९–३२ उपस्तरणादिविधिन्यायः ।

१०।८।१३।३३–३४ उपांशुयाजे उपस्तरणाभिघारणयोर्लोपेऽपि हविषः एव चतुरवत्तसंपत्तिः ।

१०।८।१४।३५–४६ दर्शपूर्णमासयोरसोमयाजिनः पुरोडाशद्वयश्रवणमनुवादः ।

१०।८।१५।४७–४८ उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् ।

१०।८।१६।४९–५० उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासतन्त्रगतदेवताऽन्यतमदेवतानियमः ।

१०।८।१७।५१–६१ उपांशुयाजे वैकल्पिकी विष्ण्वादिर्देवता पौर्णमासीकालश्च ।

१०।८।१८।६२–७१ उपांशुयाजः एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्याम् ।

अथ एकादशोऽध्यायः । भा–इदानीं तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्तयिष्यामः । शा—संप्रति उपदेशातिदेशबाधाख्येन प्रयोगपरिमाणं परिमाणप्रसङ्गात् एकादशे तन्त्रावापचिन्तया चिन्त्यते । उपदिष्टातिदिष्टपदार्थैयत्ताऽवधारणाधीनं च प्रयोगैयत्ताऽवधारणमिति तदुत्तरकालमारम्भः । तदिह

२।१।३२ अग्निचयने 'यद्वीणामाग्नेयम्, तेन संवत्सरमग्निं चिन्वीत' इति दाशतयीभ्य आग्नेयमन्त्रा आहार्याः ।

२।१।३३ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आहृतानामाग्नेयीनां याज्ञसेनीभिर्न समुच्चय ।

२।१।३४ अग्निचयनाङ्गत्वं दाशतयीभ्य आनीतानां सर्वासामेव आग्नेयीनाम् 'यद्वीणामाग्नेयम्' इत्यनेन ।

२।१।३५ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतैराग्नेयसूक्तैरेव प्रतिसूक्तमुपधानम्, न प्रत्यृचम् (सूक्तपाठमात्रमेवेद न तु इष्टकोपधानमिति मन्तव्यम्। के.)।

२।१।३६ अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयसूक्ताना चयनातिरिक्ते उपस्थानादौ नोपयोग । (तत्तद्दिने नोपयोगः । दिनान्तरे तु उपयोगः स्यादिति भाति । के.)।

२।१।३७ अग्निचयने सांवत्सरिके 'गायत्रचितं चिन्वीत ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादि तत्तत्फलकामुकानामेव, अकामाना तु तदितरच्छन्दस्का एव ऋच• (गायत्र्यः इतरा वा इच्छया ग्राह्या इति भाति । के)।

२।१।३८ इष्टकाविशेष एव 'सशिरस्क एवाभिचेतव्यः' इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः ।

२।१।३९ अग्निचयने सुपर्णाकृतिर्न नित्या, तद्बोधकमन्त्रास्तु अर्थवादः ।

२।१।४० अग्निचयने श्येनाकृति. कार्येव (नित्येति याज्ञिका.)।

२।१।४१ अग्निचयने लोकम्पृणामन्त्रेणोपधान सूद दोहसा च अभिमन्त्रणम्, न तु द्वाभ्यां मिलित्वा उपधानम् ।

२।२।१ आग्नेयोग्नीषोमीयपशुप्रयाजैः शूलत्वम् ।

२।२।२ समिद्–बर्हिर्–वनस्पत्यादीनामलौकिकानां देवतात्वम् ।

२।२।३ पार्वणहोमौ विकृतिषु न भवत• ।

२।२।४ ज्योतिष्टोमे यजमानस्य प्राणा न परिसंख्या ।

२।२।५ अवदानं चतुरवत्तं विना वचन सर्वहोमेष्वेव ।

२।२।६ अवदानं पञ्चावत्तं जामदग्न्यादीनाम् ।

२।२।७ अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममौपभृत्येव ।

२।२।८ अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममवदानमभिघारणात् प्रागेव ।

२।२।९ अवदाने पञ्चावत्ते तृतीयं पश्वार्धाद्गुदतृतीयात् ।

२।२।१० वनस्पतियागे नोपस्तरणाभिघारणे ।

२।२।११ अवदाने 'पूर्वपूर्वाण्यवद्येत्' इति न वैशकालपरत्वम् ।

२।२।१२ 'षोडशाण्यानि गृह्णाति' इति समस्तसंख्या ।

२।२।१३ 'सप्तदशाण्यानि पशुकामस्य' इति वाम्यपुवाक्यपञ्चत्वाभिप्रायम् ।

२।२।१४ अवदानं मैत्रावरुणीयाया सहैव ।

२।२।१५ नानाप्रदानाधिकरणम् (भिन्नगुणकदेवताभेदे प्रदानभेदः)।

२।२।१६ अवदानं प्राकृतमेककपाले वैश्वानर्यां वपाया च नातिदिश्यते ।

२।२।१७ पाशुकेषु सर्वेष्वङ्गेषु प्रत्यभिघारणम् ।

२।२।१८ अवदान पश्वो देवताद्विकृतयोः समकालम् ।

२।३।१ प्रजापतिः सप्तदशो दशार्थ एव ।

२।३।२ आग्न्यादिदेवतापदयोगेऽपि न सप्तदशप्रजापतित्वभङ्गः ।

२।३।३ अनुयाजेषु 'देवान् यज' इति प्रैषः त्रिक्षयसाधारण ।

२।३।४ अनुयाजेषु एकादशसु चत्वारो बर्हिषो विकारा., चत्वारो नराशंसस्य, नवम एकादशश्च स्विष्टकृत ।

२।३।५ अनुयाजो दशम बर्हिर्विकारः ।

२।३।६ प्रयाजेषु पाशुकेषु आद्याश्चत्वारः प्राकृतानां चतुर्णां क्रमेण विकारः, पञ्चमादिषु षट्सु त्र्यप्रत्यय. चतुर्थपञ्चमयोर्विकारः, अन्त्यश्चान्त्यस्य ।

२।३।७ अनुयाजाः पाशुकाः प्राकृतस्य प्रथमस्य प्रैषस्य विकारः ।

११।३।३।३–४ यूपन्यायः ।

११।३।४।५–९ अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थयूपसंस्काराणां तन्त्रम् ।

११।३।५।१०–१४ अग्निष्टोमे पशुत्रयार्थः स्वरुः तन्त्रम् ।

११।३।६।१५–१६ अहर्गणे अन्यदिने एव कृष्णविषाणायाश्चात्वाले प्रासनम् ।

११।३।७।१७ राजसूये नानाबीजेष्टौ अन्त्यबीजसंबन्धिहविष्कृदाह्वानकाले एव वाग्विसर्गः ।

११।३।८।१८ अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्गः सौरोऽग्निकर्मार्थं हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः ।

११।३।९।१९–२२ अग्निचयने प्रयाणादौ अग्नियोगः, प्रयाणान्ते च अग्निविमोकः ।

११।३।१०।२३ अहर्गणे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानं तन्त्रम् ।

११।३।११।२४–३४ अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य प्रत्यहमावृत्तिः ।

११।३।१२।३५ देवयजनादीनामप्रयुक्तानां प्रयोगान्तरे उपादानेऽपि न दोषः ।

११।३।१३।३६–४४ पशुनाम्नां यावज्जीवं धारणं नियतम् ।

११।३।१४।४५–४७ पशुनाम्नां धारणमाधानमारभ्यैव ।

११।३।१५।४८–५४ वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यानुप्रचारः ।

११।३।१६।५५ आग्नेयमारुतादूर्ध्वं अनुयाजोत्कर्षेण उत्कृष्यमाणे सूक्तवाके सवनीयपुरोडाशदेवतानामपि उत्कर्षः ।

अथ एकादशाध्याये चतुर्थः पादः । सोम—पादत्रयेण देशकालकर्तॄणां भेदाभेदौ स्फुटौ, तद्विषयकतन्त्रावापौ निरूपितौ । इदानीं यत्र भेदाभेदौ न स्फुटौ किन्तु दर्शितस्थायादिना ऊह्यौ, तद्विषयकौ तन्त्रावापौ चिन्त्येते इति पादान्तरारम्भानन्तर्ये च । अथ चतुर्थे पादे आवापः तद्विषयकतन्त्रेन प्रपञ्च्यते ।

११।४।१।१–३ राजसूये पृथग्दक्षिणायुक्तानामनुमतेष्टीनां भेदेनानुष्ठानम् ।

११।४।२।४–८ राजसूयोपक्रमे वृतानामेव ऋत्विजां समाप्तिपर्यन्तता ।

११।४।३।९–१२ अवेष्टेः ब्राह्मणादिकर्तृकायाः राजसूयात् भिन्नतन्त्रता ।

११।४।४।१३–१६ आधाने पवमानहविषां काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोस्तन्त्रम्, ब्रह्मवर्चसकामत्वे नित्यप्रयोगे च त्रयाणामपि तन्त्रम् ।

११।४।५।१७–२५ द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वम्, तेन षट्त्रिंशदाहत्वम् ।

११।४।६।२६–२९ द्वादशाहे सुत्याकालीनानामङ्गानामावृत्तिः ।

११।४।७।३०–३२ द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वाने विवृद्धसुत्याह्वानुपलक्षणम् ।

११।४।८।३३ तन्त्रं कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां वाजपेयगतप्राजापत्यपशुश्रपणार्थम् ।

११।४।९।३४–३९ ऐकादशिनेषु पशुषु कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रम् ।

११।४।१०।४०–४१ तन्त्रं न कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां नानाजातीयेषु पशुषु पाकवैषम्यात् ।

११।४।११।४२–४४ अश्वप्रतिग्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः ।

११।४।१२।४५ अवघातन्यायः ।

११।४।१३।४६ नानाबीजन्यायः ।

११।४।१४।४७–४८ निर्वापन्यायः ।

११।४।१५।४९–५० वेदिप्रोक्षणन्यायः ।

११।४।१६।५१–५२ कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गभेदेनापि कण्डूयने सकृदेव प्रयोगः ज्योतिष्टोमे ।

११।४।१७।५३ ज्योतिष्टोमे शाखिकाकृष्णविषाणाऽर्थं सकृदेव मन्त्रः अवान्तरनिमित्तभेदेऽपि, एवं नदीतरणे अभिवर्षणे अमेध्यदर्शने च ।

११।४।१८।५४ ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य यजमानस्य मन्त्रः सकृदेव प्रथमप्रयोगे ।

११।४।१९।५५–५६ ऊहन्यायः ।

११।४।२०।५७–५९ हविष्कृतः अग्निहोत्रे पुरोऽनुवाक्यामनोतायाश्च आवृत्तिः ।

३।१।५ सद्यस्कालताऽपि साङ्गप्रधानस्य ।

३।१।६ सोमे सुत्या संधिदिने एव ।

३।१।७ श्यामयत्यादीनां तन्त्रमध्ये प्राप्तौ उत्कर्षः ।

३।१।८ आग्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे सस्यभेदेन भिन्नमेव कार्यम् ।

३।१।९ भक्षेषु समन्त्रकेष्वेव भक्षमन्त्रः ।

३।१।१० आग्रयणाकरणे ग्राम्यधान्यभक्षणनिषेधः ।

३।१।११ आग्रयणाकरणेऽपि शाकप्राचीनोपवीता भक्षणे यथाकामम् ।

३।१।१२ आग्रयणाकरणेऽपि शमीधान्यभक्षस्य न निषेधः ।

३।१।१३ आग्रयणस्य आधानोत्तरमेव प्राप्तौ तद्-करणे नवान्नभक्षणप्रतिषेधः ।

३।१।१४ आग्रयणं नवान्नबुभुक्षाऽभावेऽपि कर्तव्यम् ।

३।१।१५ व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत आ यवेभ्यः इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः ।

३।१।१६ आग्रयणेषु न द्रव्यविकल्पः, नापि कर्मविकल्पः ।

३।१।१७ आग्रयणेषु सस्योत्पत्तिकालविधिः, न चान्द्रादिसंवत्सरविधिः ।

३।१।१८ चातुर्मास्येषु चान्द्रो मासः स्वीकार्यः ।

३।१।१९ चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकपक्षे मध्ये मासस्यैवोत्कर्षः, न तु संवत्सरस्य ।

३।१।२० चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकपक्षे इव यावज्जीवाभ्यासपक्षोऽपि विधीयते ।

३।१।२१ चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकपक्षेऽपि वैश्वानरपार्जन्य-पञ्चहोतृहोमानां सकृदेवानुष्ठानम् ।

३।१।२२ चातुर्मास्येषु 'यदि प्रावृषि यजेत चतुर-दुपस्तीर्य द्विरभिघारयेत्' इत्यत्र वरुणप्रघासग्रहणम् ।

३।१।२३ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेन सदा प्रभूतपयस्काले वसन्ते यजेत ।

३।१।२४ चातुर्मास्यानां पञ्चसाम्प्रयोगे वह्वस्त्रानु-प्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवमेव आरभ्य अथ स्वस्वकाले वरुणप्रघासादीनि पर्वाणि अनुतिष्ठेत् ।

३।१।२५ कुण्डपायिनामयने 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति प्रत्यहं यागः ।

३।२।१ आधाने मथितोऽग्निः गार्हपत्यार्थ एव ।

३।२।२ आधाने आहवनीयः गार्हपत्यात् प्रणीय आधीयते ।

३।२।३ आधाने सभ्यावसथ्यौ लौकिकाग्निरूपौ, न तु आहवनीयात् प्रणेतव्यौ ।

३।२।४ आधाने दक्षिणाग्निर्निर्मन्थ्यः, गार्हपत्याद्वा प्रणेतव्यः ।

३।२।५ आहवनीयधारणं गतश्रीत्रितयमिभस्य न नित्यम् ।

३।२।६ आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुनराधानम् ।

३।२।७ आहवनीयादेः प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्धरणमेव, न तु मथनम् (उद्धरणपक्षे इदम्) ।

३।२।८ आहवनीयः गार्हपत्यादुद्धृत्यैव उपस्थेयः ।

३।२।९ अग्निरुद्धृतः अपवृक्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते ।

३।२।१० अग्निः ज्योतिष्टोमे सदपवर्गे एव लौकिकः स्यात्, न तु दीक्षणीयाऽऽद्यपवर्गे ।

३।२।११ अग्निः औत्तरवेदिकः शालामुखीयस्य एकदेश एव, न कृत्स्नः ।

३।२।१२ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शाला-मुखीयः गार्हपत्यः संपद्यते, प्राचीनगार्हपत्यश्च मार्जालीयो भवति ।

३।२।१३ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव ।

३।२।१४ ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीध्रीय-प्रणयनम् ।

३।२।१५ ज्योतिष्टोमे धिष्ण्यविहरणं आग्नीध्रीयादेव ।

३।२।१६ ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने द्विर्धिष्ण्यविहरणम् ।

३।२।१७ ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव आग्नेन व्याघारणम् ।

३।२।१८ ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आग्नेन सोमेन वा व्याघारणम् ।

१२।२।१२।३०–३२ सवनीयादिन्यायः ।

१२।२।१३।३३ प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे विकृतितन्त्रेण प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धिः । कृत्वाचिन्ता ।

१२।२।१४।३४ आग्रयणेष्टिन्यायः ।

१२।२।१५।३५ आग्रयणे ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनियमो नास्ति । आग्रयणेष्टिन्यायः । (द्वितीयः) ।

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः । सोम—इदानीं विकल्पसमुच्चयमुखेन प्रसङ्गकथा प्रस्तूयते । अत्र च पादे समुच्चयः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । ततश्च प्रसङ्गापवादनिरूपणपर्यवसानात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं च । अस्फुटविषयविकल्पसमुच्चयचिन्ता अत्र पादे ।

१२।३।१।१–२ अहरात्रगते विश्वजिति षडहत्वगहत धारयोः समुच्चयः ।

१२।३।२।३–८ अनुनिर्वाप्याधिकरणम् ।

१२।३।३।९ समुच्चयो भिन्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि ।

१२।३।४।१०–१५ विकल्पाधिकरणम् ।

१२।३।५।१६ प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानां विकल्पः ।

१२।३।६।१७ समुच्चयाधिकरणम् ।

१२।३।७।१८–१९ अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगः ।

१२।३।८।२०–२२ भाषास्वराधिकरणम् ।

१२।३।९।२३–२४ जतौ ब्राह्मणोत्पन्नानां मन्त्राणां भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ।

१२।३।१०।२५ करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः ।

१२।३।११।२६–२७ अग्निचयने वसोर्धाराया मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः ।

१२।३।१२।२८ आघारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः ।

१२।३।१३।२९ करणमन्त्राणामेकार्थानां विकल्पः ।

१२।३।१४।३० अग्निचयने संख्यया विहितानां मन्त्राणां समुच्चयः ।

१२।३।१५।३१–३५ मन्त्राणां ब्राह्मणविनियुक्तानां विकल्पः ।

१२।३।१६।३६–३८ हौत्रमन्त्राणां समुच्चयः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः । सोम—अस्फुटविषयकविकल्पसमुच्चयचिन्ताऽनन्तरं स्फुटविषये तच्चिन्तनात् पादान्तरत्वमानन्तर्यं च ।

१२।४।१।१–२ जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः ।

१२।४।२।३–४ ऐन्द्रार्बार्हस्पत्ये कर्मणि याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य विकल्पः ।

१२।४।३।५–७ सोमक्रयन्याय ।

१२।४।४।८ जपादिसमुच्चयन्यायः ।

१२।४।५।९ आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः ।

१२।४।६।१०–१६ ऐकादशिनादिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु जाघनीनां विकल्पः ।

१२।४।७।१७–२५ अग्निचयनगतेन उखलद्वुखाआत्माहुतेन काम्येनाग्निना उखस्थाग्नेर्बाधः ।

१२।४।८।२६–२७ अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य उखलद्वुखाआत्माहुतस्य काम्याग्नेः आहवनीयत्वं नास्ति ।

१२।४।९।२८–२९ अग्निचयने श्रुतस्य उखलद्वुखाआत्माहुतस्य काम्याग्नेः आधानादिसंस्काराणां लोपः ।

१२।४।१०।३०–३१ अग्निचयनगतस्य उखस्थाग्नेः नित्यं न धारणम् ।

१२।४।११।३२ सत्राहीनयोः सुत्यारम्भादीनामेकयजमानकर्तृकत्वम् ।

१२।४।१२।३३ अहीने सुत्यारम्भादि केनचिद्यजमानेन कर्तव्यम् ।

१२।४।१३।३४ सत्रे सुत्यारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वम् ।

१२।४।१४।३५–४१ सत्रे यजमानसंस्काराः सर्वयजमानानाम् ।

१२।४।१५।४२–४७ अधिकारः आर्त्विज्ये ब्राह्मणस्यैव ।

३।४।४ प्रवरेषु अध्वर्युक्रमात् होतुरपि आनुपूर्वीनियमः ।

३।४।५ आर्षेयभिन्नब्राह्मणानां मनुवत्प्रवरः ।

३।४।६ निषादरथकारयोरपि आर्षेयवरणमस्ति ।

३।४।७ राजोपेतब्राह्मणोपेतयोरपि जातिप्रयुक्तप्रवरवरणम् ।

३।४।८ प्रवरवरणे द्विगोत्राणाम् एकतो द्वौ अन्यत एकः इति नयः ।

३।४।९ अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वषट्कर्तॄणामेव वरणम् ।

३।४।१० अग्नीषोमीये पशौ सप्तानामपि वरणं लौकिक्या वाचा ।

३।४।११ 'ऋतुप्रैषादिभिर्वृणीते' इति येषां शाखायां वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम् ।

३।४।१२ अग्नीषोमीये पशौ 'सप्त वृणीते' इति वषट्कर्त्रनुवादः, न वरणान्तरम् ।

३।४।१३ निरूढपशुबन्धे होतुर्मैत्रावरुणयोर्द्वयोर्वरणम् ।

३।४।१४ सोमार्थं वरणम् औपवसथ्येऽहनि ।

४।१।१ व्याहृति– हिंकार– दशहोतृ– सामिधेनीनां न्यायात् क्रमः ।

४।१।२ 'अन्तराऽनूच्यम्' इति मध्यमस्य स्वरस्य विधिः ।

४।१।३ 'अन्तर्धेयम् पादः' इति लक्षणया देशविधिः ।

४।१।४ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोः त्रिरावृत्त्या संख्यापूरणम्, नागमः ।

४।१।५ सामिधेनीषु आद्योत्तमयोरवसानविधिः तृतीये वचने एव ।

४।१।६ सामिधेनीनां सर्वासामेव सातत्यविधिः ।

वर्णकं २ देवता नैघण्टुकैरेव ध्यातव्या ।

४।१।७ सामिधेनीषु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः संधानं कार्यम् ।

४।१।८ सामिधेनीषु पठिते एव आम्नाने ऋचौ राथंतरी बार्हती च, न तु सामगीती ।

४।१।९ सामिधेनीषु 'त्रिर्विगृह्णाति' इति विग्रहः 'तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः' इत्यस्यामेव ऋचि ।

४।१।१० सामिधेनीषु 'समिद्वती घृतवती चानूच्येते' इति 'तं त्वा समिद्भिः' इत्येव ग्राह्या ।

४।१।११ सामिधेनीषु प्रणवविधानम् ऋगक्षरस्थाने एव ।

४।१।१२ सामिधेनीषु प्रणवविधानम् अन्त्ये ऋगक्षरे एव टेः स्थाने ।

४।१।१३ सामिधेनीषु प्रणवशब्दार्थस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य ।

४।२।१ सामिधेनीषु 'त्रींस्तृचाननुब्रूयात्' इति त्रिरुक्तौ प्रथमोत्तमौ द्वौ तृचौ, 'अग्न आ याहि' इत्यादिश्च तृतीयः ।

४।२।२ सामिधेनीषु 'सर्वाणि छन्दांसि अनुब्रूयात्' इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव सर्वाणि छन्दांसि ।

४।२।३ पशुयाजी नाम सोमयाजी एव ।

४।२।४ निविदामनवानत्वं वाचनिकमेव, न संतानः ।

४।२।५ वरणधर्मः ऊर्ध्वज्ञुत्वादिर्होतुरेव, न सर्वेषामृत्विजाम् ।

४।२।६ प्रवरो होतुरेव पूर्वः, अध्वर्योरुत्तरः ।

४।२।७ आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति कल्प्यमानानां सर्वदेवानामेव वादः ।

४।२।८ 'अग्निमग्न आवह' इति संबोध्योऽग्निः आहवनीयः ।

४।२।९ 'अग्निं होत्रायावह' इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयादन्यः ।

४।२।१० अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव ।

४।२।११ अग्नेः स्विष्टकृत आवाहनं हव्यवहनार्थमेवेति तत्रैव 'अग्निं होत्राय' इति निगदः ।

४।२।१२ 'स्व महिमानमावह' इति गार्हपत्यवादः ।

४।२।१३ 'अनूतो होता तूर्णिर्हव्यवाट्' इति आहवनीयवादः ।

४।२।१४ 'आ चाग्ने देवान् वह' इति आहवनीयवादः ।

४।२।१५ 'स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणः' इति स्विष्टकृद्वादः ।

संकर्षकाण्डीयाधिकरणशीर्षकाणां पाठक्रमः ।

[अधुनैव पूर्वं द्वादशलक्षणीस्थाधिकरणशीर्षकाणि पाठक्रमेणोपन्यस्तानि । इदानीं न्यूनतापरिहाराय संकर्षकाण्डस्थाधिकरणशीर्षकाणां पाठक्रमेणैवोपन्यासः क्रियते । एतानि शीर्षकाणि लिखितसंकर्षकाण्डपुस्तके आदौ उपलब्धानि । तान्येव कचिदक्षरपरिवर्तनेन क्वचिन्न्यूनतापूरणेन च परिष्कृत्य उपन्यस्यन्ते । त्रयोदशादयश्चत्वारोऽध्यायाश्च एकद्वित्रिचतुरङ्कैरेवास्माभिरत्र प्रदर्शयिष्यन्ते इति ज्ञेयम् । तथा च अध्यायपादाधिकरणप्रदर्शकास्त्रयोऽङ्का अत्र भविष्यन्ति । षोडशलक्षण्या अधिकरणशीर्षकाणि वर्णक्रमेणापि परस्तान्निवेक्ष्यन्ते ।]

१।१।१ अनुवषट्कारविधिः ।

१।१।२ अनुवषट्कारस्य द्रव्य पूर्वेणशेष एव ।

१।१।३ अनुवषट्कारस्य प्रतिशेषमावृत्ति ।

१।१।४ प्राजापत्यपशुषु उत्कर्षे यूपो-मोचनप्रभृति माध्यंदिने एव ।

१।१।५ ‘ अग्निं चित्वा ’ इति विहित. सौत्रामणी क्रत्वङ्गम् , न चित्यङ्गम् ।

१।१।६ अग्निचयने तिस्रधन्वदान ब्राह्मणायैव ।

१।१।७ अग्निं चिन्वानाय दक्षिणादान क्रत्वङ्गम् ।

१।१।८ अग्निचेतृदक्षिणया न क्रतुदक्षिणाबाधः ।

१।१।९ प्राजापत्यपशुना सवनीयपशुना च शामित्रो ऽग्निस्तन्त्रम् ।

१।१।१० परिव्यहोमयोः ‘ अभितः पुरोडाशौ ’ इति पूर्वोत्तरकालवादः ।

१।१।११ ‘ वाग् वै हविष्कृत ’ इति वाचो हविष्कृत्त्वमर्थवादः ।

१।१।१२ शमिता एक एव ।

१।१।१३ शमिता ऋत्विगेव , न भिन्नः ।

१।१।१४ शमिता अध्वर्युगणस्य एव ।

१।१।१५ अध्वर्युगणस्यैवात्र पशुप्रेक्षणं कर्तव्यम् ।

१।२।१ संनहनादौ यजमानस्यैव पत्नी , नाध्वर्योः ।

वर्णक १ यजमानस्य सर्वासां पत्नीनां संनहन दर्शादौ ।

१।२।२ विषमकर्मेम-न्याय• (एकस्मिन् कर्मणि शाखाऽऽदिभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विनियोग.) ।

१।२।३ भूयोमन्त्राधिकरणम् (एकस्मिन् कर्मणि भूयोमन्त्रसत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन ग्रहणम्) ।

१।२।४ सान्नाय्ये पुरोडाशविधिवाक्य दारुपात्र-स्तुत्यर्थम् ।

१।२।५ वैमृधो भिन्नतन्त्र एव, न समानतन्त्रः ।

१।२।६ वैमृधो यद्युपबन्धात् अनित्य एव ।

१।२।७ वैमृधारम्भः आधानानन्तरपौर्णमास्यामेवेति न नियमः ।

१।२।८ अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ तां कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः कार्यः ।

१।२।९ पिण्डपितृयज्ञ दर्शदिनेऽपि स्वकाले एव ।

१।२।१० पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुह्वोः संनिपाते उत्तरस्मिन् दिने कार्यः ।

१।२।११ पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणाग्नौ , नाहवनीये ।

१।२।१२ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्नेरप्यधिकारः ।

१।२।१३ पिण्डपितृयज्ञ. अनाहिताग्नेः औपासनाग्नौ स्यात् ।

१।२।१४ पिण्डपितृयज्ञे अनाहिताग्निना अतिप्रणीतः औपासनो वा उपस्थेय ।

१।२।१५ पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रस्य गार्हपत्यपदस्य लोप. । (अनाहिताग्नेरिदम्) ।

१।२।१६ ‘ अमावास्यामभिचरन् ’ इत्यनेन अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयमात्रहविर्विधि , पौर्णमासीनित्यत्र पौर्णमासीनमुदायविधिः ।

अकाराद्यनुक्रमेणाधिकरणशीर्षकाणि

[इतः परं द्वादशलक्षणीस्थानि अधिकरणशीर्षकाणि संकर्षकाण्डचतुर्लक्षणीस्थानि अधिकरणशीर्षकाणि च एकीकृत्य वर्णक्रमेण निवेक्ष्यन्ते । तत्र पूर्वं पाठक्रमोपन्यस्तानि शीर्षकाण्येव सन्ति, परन्तु तत्रत्यप्रधानशब्दान् प्राथम्येन उपन्यस्य तदनुसारेण शेषपदानि यथायथं विपरिवर्त्य पूर्वसंख्यापेक्षया द्वित्रगुणेन वर्धयित्वा निवेक्ष्यन्ते, न केवलं प्राचीनानामेव यथालिखितरूपेणैवेति ध्येयम् । एवं सति नानारीत्या यथेच्छं अधिकरणलाभः स्यात् । संकर्षकाण्डस्य अध्यायचतुष्टयं यद्यपि वस्तुतः १३–१६ इत्येवाङ्काः प्रदर्शनीयाः, तथापि अस्माभिः १–२–३–४ इत्यङ्कैरेव अध्यायनिर्देशः कृतः । यत्र 'संकर्ष.' इति अङ्कादौ निवेशः तत् शीर्षकं संकर्षकाण्डस्थम्, तत्र च अध्यायपादाधिकरणाङ्का निवेशिताः । 'संकर्ष' इतिपदरहितः केवलाङ्कनिवेशो तु द्वादशलक्षणीस्थं शीर्षकमिति ज्ञेयम् । तत्र च अध्यायपादाधिकरणाङ्कत्रयमेव निर्दिष्टं न सूत्राङ्का निवेशिताः ।

अत्रत्यवर्णक्रमे तु तृतीयभागप्रस्तावे प्रदर्शितरीतिद्वये प्रथमैव रीतिः सरलवर्णक्रमरूपैव स्वीकृता, न तु द्वितीया शास्त्रीया रीतिरित्यवधेयम् ।]

अंश्वदाभ्यग्रहौ संयोगपृथक्त्वेन काम्यौ नित्यौ च । संकर्ष. ३।३।१५.

अंशुदाभ्ययोरपि सादनादयो ग्रहधर्माः सन्ति । ३।६।११.

अंशुदाभ्ययोर्दधिग्रहानन्तरं यागः । (इदं ३।३।८ अधिकरणेन विरुद्धं भाति) । संकर्ष. ३।३।१४.

अंशुदाभ्यादयो ग्रहाः क्रतुशेषत्वात् धाराग्रहेभ्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । चित्रिण्यादय इष्टकाश्च अग्निशेषत्वात् सकृदेवोपधातव्याः । ५।३।६.

अंशुदाभ्याधिकरणम् (अंशुदाभ्यग्रहयोर्ज्योतिष्टोमार्थता) । २।३।९.

अंशुदाभ्यानन्तरमेव दधिग्रहयागः न तु प्राक् । (इदं ३।३।१४ अधिकरणेन विरुद्धं भाति) । संकर्ष. ३।३।८.

अक्ताधिकरणम् । (अक्ताः शर्करा इति घृतेनेति वाक्यशेषात् ज्ञेयम्) । १।४।१२.

- अक्षाभ्यञ्जनन्यायः । (एकहायनीनयनं न अक्षाभ्यञ्जनप्रयुक्तम्) । ४।१।१०.

अगान्यस्मक्ष्यायुमीयादावे (दो प) कादशैव सामिधेन्य. । संकर्ष. ४।४।२.

अग्निं चित्वेति सौत्रामणी क्रतोरङ्गम्, न चित्यङ्गम् । संकर्ष. १।१।५.

अग्निं चिन्वानाय दक्षिणादानं क्रत्वङ्गम् । संकर्ष. १।१।७.

'अग्निं होत्रायावह' इत्युक्तोऽग्निः आहवनीयादन्यः । संकर्ष. ४।२।९.

अग्निः शालामुखीयः औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं गार्हपत्यः संपद्यते । संकर्ष. ३।२।१२.

अग्निः स्विष्टकृत् गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकर्ष. ४।२।१०.

अग्निचयन (ने) उपधानं पद्धत्वं तिसृणां स्वस्थानविवृद्धया संपादनीयं न तु दण्डकलितवत् । ५।३।२.

अग्निचयन (ने) उपधानं पद्धत्वसंख्या सर्वसंबाधा । ५।३।१.

अग्निचयनं त्रिवारमेव कर्तव्यमिति न नियमः चतुर्थाद्याहारसंभवात् । संकर्ष. २।१।३०.

अग्निचयनगतनिर्मन्थ्ये अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्थ्यधर्माणां नातिदेशः । ७।३।७.

अग्निचयनगतस्य उख्याग्नेः नित्यं न धारणम् । १२।४।१०.

१।४।१५ यूपैकादशिन्याम् 'युवा सुवासाः' इति होत्रमन्त्रस्तन्त्रम् ।

१।४।१६ यूपे 'एकयूपं मिनोति' इति संख्याविधिः ।

१।४।१७ यूपानामग्निष्ठभिन्नाना मानं सौत्येऽहनि ।

१।४।१८ यूपैकादशिनीसमानमुत्कृष्टं सत् तन्त्रमेव ।

१।४।१९ यूपैकादशिन्यामग्निष्ठरशने यूपरशनाश्च तन्त्रम् ।

१।४।२० यूपैकादशिन्यादौ अग्निष्ठभिन्ना यूपाः उदग्दक्षिणा मातव्याः ।

१।४।२१ यूपैकादशिन्यादौ रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि ।

१।४।२२ यूपैकादशिन्या 'वेदिसंमितान् विमिनोति' इत्यस्य रशनामानेन न विकल्पः ।

१।४।२३ यूपैकादशिन्या दशमैकादशयो॰र्व्यत्ययः अग्निकोणे दशमः, ऐशानकोणे चैकादशः इति ।

१।४।२४ यूपैकादशिन्यामुपराणां दैर्घ्येण साम्यम्, न तिर्यक्त्वेन ।

१।४।२५ यूपैकादशिन्यामेकादशपश्वयोजन कापेक्षा पद्धत्या अहीनेषु उत्कृष्यते, इतरा पद्धतिस्तु प्रकृतौ ।

२।१।१ इष्टकाश्चयनसाधनीभूता मृन्मय्य एव ।

२।१।२ इष्टकाः अभिमत्य एव कार्याः ।

२।१।३ इष्टकाः समचतुरस्राः कार्याः ।

२।१।४ इष्टकाः पशुशीर्षाद्युपधाने अन्तरालपूरणार्थे न विधेयाः ।

२।१।५ 'इष्टकासु सर्वान् वर्णान्' इति रेखावादः ।

२।१।६ इष्टकाः पक्वा एव ग्राह्याः ।

२।१।७ इष्टकापाकः निर्मन्थ्येन लौकिकेनाग्निना ।

२।१।८ इष्टकाशब्दात् दूर्वादिषु नेष्टकाधर्माः ।

२।१।९ इष्टकाधर्माः सिकतासु न भवन्ति ।

२।१।१० इष्टकाधर्माः चरुसर्वौषधेषु न भवन्ति ।

२।१।११ इष्टकाधर्मा नैर्ऋतीषु न भवन्ति ।

२।१।१२ अग्निचयने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः न पशुपरः ।

२।१।१३ अग्निचयने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दः इष्टकापर एव ।

२।१।१४ अग्निचयने 'सहस्रस्य प्रमा असि' इति मन्त्रः सर्वचित्यङ्गम् ।

२।१।१५ इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे अवशिष्टमन्त्राणामुपयोगः ।

२।१।१६ इष्टकासंख्यापूरणं लोकंपृणाभिः मन्त्रन्यूनत्वे ।

२।१।१७ अग्निचयने चितिशब्दो न प्रस्तारपरः, किन्तु समुदायपरः ।

२।१।१८ इष्टकोपधाने 'प्राचीरुपदधाति' इति रीत्यपवर्गवादः ।

२।१।१९ इष्टकोपधाने 'प्राचीं, प्रतीचीम्' इति कर्तुर्मुखवादः ।

२।१।२० अग्निचयने कूर्मचितौ 'प्राञ्चम्' इति कर्तुर्मुखवादः, 'प्रत्यञ्चम्' इति तु कूर्ममुखवादः ।

२।१।२१ अग्निचयने 'पुरस्तादन्याः प्रतीचीः पश्चादन्याः प्राचीः' इति विधी अपवर्गनियमार्थौ ।

२।१।२२ अग्निचयने 'वृषभमुपदधाति' इति 'त्वामग्ने वृषभम्' इति मन्त्रोपधेयेष्टकापरो वृषभशब्दः ।

२।१।२३ इष्टका एव प्राणशब्दघटितमन्त्रैरुपधेयाः 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र ।

२।१।२४ अग्निचयने 'घृतेष्टका उपदधाति' इति घृतपूर्णघटोपधानम् ।

२।१।२५ अग्निचयने चतुरस्राणामिष्टकानामेव 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् ।

२।१।२६ अग्निचयने चितिसमुदायस्यैव वेदिधर्माः, न तु तदाधारभूमेः ।

२।१।२७ अग्निचयनमुपसदहस्स्वेव, न तु ततः पूर्वम् ।

२।१।२८ इष्टकानिर्माणं दीक्षोत्तरमेव ।

२।१।२९ अग्निचयनविशिष्टे क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाणां न बाधः ।

२।१।३० अग्निचयनं त्रिवारमेव कर्तव्यमिति न नियमः, चतुर्थाद्याहारसंभवात् ।

२।१।३१ अग्निचयने चतुर्थाद्याहारेषु त्रिवारदशाधिका संख्या स्यात् ।

अग्निचयने भृतस्य जलदूषणाभावाद्धृतस्य काम्यस्याग्नेः आधानादिसंस्काराणां बाधः। १२।४।९.

अग्निचयने भृताना दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां सोमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः। १०।३।४.

अग्निचयने षष्ठी चितिर्नैमित्तिकी। ४।४।७.

अग्निचयने संख्यया विहितानां मन्त्राणां समुच्चयः। १२।३।१४.

अग्निचयने संवत्सरमुख्यधारणाभावे वैश्वानरेष्टिः। ४।४।६.

अग्निचयने समारोप्यैव अन्यत्राग्निनयनम्। संकर्ष. ३।२।३४.

अग्निचयने सर्वौषधावघातस्य नाभ्यासः। ११।१।६.

अग्निचयने 'सहस्रं चिन्वीत' इति सहस्रशब्दो न क्रतुपरः, किन्तु स्थण्डिलपरः। संकर्ष. २।१।१२.

अग्निचयने 'सहस्रस्य प्रमा असि' इति मन्त्रः सर्वचित्यङ्गम्। संकर्ष. २।१।१४.

अग्निचयने सांवत्सरिके 'गायत्रचितं चिन्वीत ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादि तत्तत्फलकामुकानामेव। अकामानां तु तदितरच्छन्दस्का एव ऋचः। संकर्ष. २।१।२७.

अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आहृतानामाग्नेयीनां वाजसनेयिभिः न समुच्चयः। संकर्ष. २।१।३३.

अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयसूक्तानां चयनातिरिक्ते उपस्थानादौ नोपयोगः (तद्दिने, दिनान्तरे तु स्यादेव इति वक्तव्यम्। के)। संकर्ष. २।१।३६.

अग्निचयने सांवत्सरिके दाशतयीभ्य आनीतैः सूक्तैरेव प्रतिसूक्तमुपधानम्, न प्रत्यृचम्। संकर्ष. २।१।३५.

अग्निचयने सावित्रहोमोत्तरं दीक्षणीया कर्तव्या। ५।२।११.

अग्निचयने सुवर्णाकृतिर्न नित्या, बोधकमन्त्रस्तु अर्थवादः। संकर्ष. २।१।३९.

अग्निचयने स्वयमातृण्णोपधाने वरदानमध्वर्योः कर्म। वि. ३।८।२.

अग्निचयने हिरण्यशकलैः प्रोक्षणं सकृत् कर्तव्यम्। ९।१।८.

अग्निचितः केवलसोमयागे एव एकविंशतिलोकंपृणाभिश्चितिः गुणविधिः। संकर्ष. १।३।१३.

अग्निचित्कर्तृकसोमे उत्तरवेदिपुरीषामिष्टकयैव एकविंशतिलोकंपृणानां च समुच्चयः। संकर्ष. १।३।१२.

अग्निचित्कर्तृकसोमे लोकंपृणारूपगुणान्तरविधिः। संकर्ष. १।३।११.

अग्निचिद्व्रताना क्रत्वन्ते अनुष्ठानम्, न तु चयनमानान्ते। ५।३।१०.

अग्निचेतृदक्षिणया क्रतुदक्षिणायाः न बाधः। संकर्ष. २।१।८.

अग्निनयनमन्यत्र समारोप्यैव अग्निचयने। संकर्ष. ३।२।३४.

अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषु मध्यमयोरेव पर्वणोः। ७।३।९.

अग्निभेदेऽपि अरणिभेदो नावश्यकः। संकर्ष. ३।२।३२.

'अग्निमग्न आवह' इति संबोध्योऽग्निः आहवनीयः। संकर्ष. ४।२।८.

अग्नियोग: प्रधानादौ, अग्निविमोकः प्रधानान्ते अग्निचयने (इति भाष्यम्। साङ्गप्रधानादौ साङ्गप्रधानान्ते च इति वार्तिकम्)। ११।३।९.

अग्निराहवनीयादिः सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थः। ३।७।१९.

अग्निरुद्धृतोऽपवृक्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यते। संकर्ष. ३।२।९.

अग्निरौत्तरवेदिकः शालामुखीयस्य एकदेश एव, न कृत्स्नः। संकर्ष. ३।२।११.

अग्निर्ज्योतिष्टोमिकः तदपवर्गे एव लौकिकः संपद्यते, न तु दीक्षणीयाऽऽद्यपवर्गेऽपि। संकर्ष. ३।२।१०.

'अग्निर्देवो होता देवान् यक्षत्' इति आहवनीयवादः। संकर्ष. ४।२।१८.

'अग्निर्होता वेत्तु' इति सूक्तवाकनिगदे आहवनीयवादः। संकर्ष. ४।२।१९.

'अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषत' इति गार्हपत्यवादः। संकर्ष. ४।२।१६.

२।३।८ प्रैषः 'अवैदग्निः' इत्यतः पृथक् 'उप प्रेष्य होतः' इति ।

२।३।९ प्रैषः 'अवैदग्निः' इति अध्वर्योर्मैत्रावरुण प्रति ।

२।३।१० प्रैषः 'उक्थशा यज सोमस्य' इति शास्त्रवन्मात्रे निर्देश्यते ।

२।३।११ प्रैषः 'उक्थशा यज सोमानाम्' इति शास्त्रवत्स्वपि चमसैर्ग्रहैश्च युगपद् यमानेष्वेव सोमेषु निवेश्य ।

२।३।१२ 'पुरोऽस्यर्धुर्विभजति' इति देवता वाद एव ।

२।३।१३ प्रैषान् मैत्रावरुण एव ब्रूयात् अनुयाजेषु ।

२।३।१४ 'होतर्यज, प्रशास्तर्यज' इति वक्तृविकल्पः ।

२।३।१५ अनुवषट्कारे आश्रावणादीना प्रतिषेधः ।

२।४।१ यजतिचोदनासु प्रक्षेपान्तत्वम् ।

२।४।२ अश्रुतदेवताकेषु मन्त्रवर्णादिना देवताविधिः ।

२।४।३ सामिधेनीना नाहुतिमन्त्ररूपत्वम् ।

२।४।४ अग्निचयने अन्वारम्भणीयहोमेषु मान्त्रवर्णिकी देवता ।

२।४।५ चित्रेष्टौ 'अग्ने गोभिर्न' इत्यादिभि पुष्टिमन्त्रैरेव होमः ।

२।४।६ दर्विहोमेषु वचनाभावे स्रुच्गृहीतमेव नित्यम् ।

२।४।७ आहुतिगणे प्रत्याहुति सकृद् ग्रहणम् ।

२।४।८ दर्विहोमेषु प्रतिहोमं समिधमाधायैव होम. ।

२।४।९ पाकयज्ञशब्द. नाहुतिपर्यायः ।

२।४।१० पाकयज्ञशब्दः दर्विहोममात्रवाचकः ।

२।४।११ पाकयज्ञशब्दः लौकिकहोमानामेव वाचकः ।

२।४।१२ पाकयज्ञेषु 'द्विर्जुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्विः प्राश्नाति, उत्सृप्याचामति, निर्लेढि' इति धर्मा भवन्ति (अग्निहोत्रे इदम्) ।

२।४।१३ वैश्वदेवपर्वणि 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इति विहारदेशोपदेशः ।

२।४।१४ 'पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति' इति आहवनीयापवादः ।

२।४।१५ त्र्यम्बकेषु चतुष्पथ-एकोल्मुकयोः समुच्चयः ।

२।४।१६ 'अवभृथेन पत्यञ्चश्चरन्ति' इति कर्तृगर्भविहारविधानम् ।

२।४।१७ होमे पुरस्तात्स्वाहाकारा अपि मन्त्राः करणम् ।

२।४।१८ 'स्वाहाकृतमिन्द्राय जुहोमि' इत्यादौ स्वाहाशब्दो न प्रदानार्थः ।

२।४।१९ 'वषट् ते विष्णो' इति वषट्शब्दः न होमार्थः ।

२।४।२० वनस्पतियागयाज्याया न देवतोपलक्षणम् ।

२।४।२१ 'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्थ्या विपरिणामः ।

२।४।२२ 'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः शाखाऽन्तरीयमन्त्रैः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादीना विकल्प ।

२।४।२३ अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकरणिकमन्त्रैरेव ।

२।४।२४ अग्निचयने भूतेष्टकानामुपधानं राजसूयगतमन्त्रैरेव इति पक्षे यथाऽऽम्नातैरेव स्वाहाकारान्तैः कर्तव्यम् ।

२।४।२५ अनुवाक्यासु प्रैषाद्यस्योद्धारः ऋतुग्रहेषु ।

२।४।२६ राष्ट्रभृद्धोमेषु 'ताभ्यः स्वाहा' इत्येव द्वितीयोऽद्वितीयो मन्त्र. ।

२।४।२७ आध्वरिकाहुतीना दीक्षाऽऽहुतिभिः समुच्चयः ।

२।४।२८ 'भुवनस्य पते' इत्यादयो दशाहुतयः रथमुखेषु ।

२।४।२९ 'भूत भव्यं भविष्यद् वषट् स्वाहा नमः' इत्यादौ न मन्त्रभेदः ।

३।१।१ दर्शपूर्णमासशब्दौ सूर्याचन्द्रमसोः संनिकर्षविप्रकर्षवचनौ ।

३।१।२ पर्वसंधि. तन्त्रमध्ये भवितव्यः ।

३।१।३ दर्शपूर्णमासयागस्य परेद्युरनुष्ठानेऽपि दिनैव अनुष्ठानम् ।

३।१।४ अमावास्याया प्रागुदयाद् यागस्योपक्रमः ।

अग्नीषोमयोर्वचनं सस्विष्टकृच्छब्दकमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु। १०।४।१७.

अग्नीषोमीयः पशुः छाग एव। ६।८।१०.

अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्यगतपयोविकारः। ८।२।३.

अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्यविकारः। ८।२।२.

अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थम् आतिथ्याबर्हिषि संनह्य आह्रियमाणे संनहनहरणमन्त्रयोर्नावृत्तिः। १२।१।२१.

अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्थ्यधर्माणां अग्निचयनगत निर्मन्थ्ये नातिदेशः। ७।३।७.

अग्नीषोमीयपशुधर्माणां सवनीये पशौ अतिदेशः। ८।१।६.

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपणं शालामुखीये, न तु धामित्रे। १२।१।१५.

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्विष्टकृति त्यागे निगमेषु च स्विष्टकृच्छब्दलोपः। १०।४।१८.

अग्नीषोमीयपशुप्राग्भागवर्तिपदार्थधर्मे उपांशुत्वं तत्त्पदार्थजन्यान्तरापूर्वप्रयुक्तम्। ९।१।६.

अग्नीषोमीयपश्वादौ प्रयाजादिषु एकादशत्वादिगुणविधि। १०।३।१

अग्नीषोमीयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः अध्वरकल्पागताग्नावैष्णवे। ८।२।१.

अग्नीषोमीयपुरोडाशविकाराणां सान्नाय्यविकाराणां च सोमोत्तरकालता। ५।४।८

अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे अग्निप्रणयनगतस्य प्रास्मै इति पदस्य न विकारः। ९।३।८.

अग्नीषोमीयादिपशुतन्त्रार्थं. शूल. तन्त्रम्। संकर्ष. २।२।१.

अग्नीषोमीयार्था. पशुधर्मा.। ३।६।७

'अग्नीषोमीयेण यजेत अमावास्यामभिचरन्' इत्यनेन अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयहविर्विधि। संकर्ष. १।२।१६.

'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीमभिचरन्' इत्यनेन अभिचारोद्देशेन अग्नीषोमीयहविर्विधि। संकर्ष. १।२।१७

अग्नीषोमीये पशावेव प्लक्षशाखायाः विनियोग। संकर्ष. १।३।१४.

अग्नीषोमीये पशौ अग्नीधः प्राकृतकृत्स्नेडाभक्षस्य वनिष्ठुना निवृत्तिः। १०।७।५.

अग्नीषोमीये पशौ अध्यूध्न्या होतुः कृत्स्नेडाभक्षस्य निवृत्तिः। १०।७।४.

अग्नीषोमीये पशौ आतिथ्याबर्हिष. स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः। १२।१।२०.

अग्नीषोमीये पशौ दार्शिको विध्यन्तः। ८।१।५.

अग्नीषोमीये पशौ पार्शकल्पपाद्यबहुत्वाभिधायिनो मन्त्रयोर्विकल्पः। ९।३।५०.

अग्नीषोमीये पशौ प्रतिप्रस्थातुर्भक्षो नास्ति। १०।७।८

अग्नीषोमीये पशौ प्रत्यक्ष हविर्भेदः। १०।७।१.

अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजानूयाजार्थपात्रयोर्भेदः। ५।२।८.

अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्तापकर्षः, सवनीयपशौ च अनूयाजादेरुत्कर्ष. तदादितदन्तन्यायात्। ५।१।१२.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य अस्ति भक्षः। १०।७।६.

अग्नीषोमीये पशौ मैत्रावरुणस्य एक एव भाग.। १०।७।७

अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तर लौकिके यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तम्। ९।३।१२.

अग्नीषोमीये पशौ यूपनिखनने 'अर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि' इति उभयोपलक्षितदेशविशेषस्य विधानम्। ३।७।६.

अग्नीषोमीये पशौ वपायागेष सर्वेष्वङ्गेषु पश्चात्तत्त्वम्। १०।७।२०.

अग्नीषोमीये पशौ वाग्विसर्गः पौरोडाशिकधर्मार्थे हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः। ११।३।८.

अग्नीषोमीये पशौ 'सत्स वृणीते' इति वषट्कर्तृणामेव वरणम्। सकर्ष. ३।४।९.

अग्नीषोमीये पशौ 'सत्स वृणीते' इति वषट्कर्त्रनुवादः, न वरणान्तरम्। सकर्ष. ३।४।१२

अग्नीषोमीये पशौ समानामपि वषट्कर्तृणां वरणं लौकिक्या वाचा। सकर्ष. ३।४।१०.

१।२।१९ ज्योतिष्टोमे सोमेन धिष्ण्यव्याघारणं परिप्लुताभिरेव ।

१।२।२० ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमेषु आज्यमेव न सोमः ।

१।२।२१ ज्योतिष्टोमे 'स चैव स्यात्' इति प्रायश्चित्तवादः ।

१।२।२२ शालामुखीये निरूढादिष्वपि भवति ।

१।२।२३ पशौ प्रथमेऽहनि इष्टयर्थं प्रणीत एव आहवनीयः पशवर्थमपि धार्यः ।

१।२।२४ अग्निहोत्रहोमः सायंतनः पशुयागदिनेऽपि नौत्तरवेदिके, दैवात् पशुकर्मण उत्कर्षे तु औत्तरवेदिके एव ।

१।२।२५ अग्निहोत्रयागः पशोः प्रातःकाले प्राजहिते एव ।

१।२।२६ पशौ पुरोडाशस्य श्रपणं शालामुखीये एव ।

१।२।२७ पशुः उत्तरकालः, न प्राक्कालः ।

१।२।२८ पशौ पत्नीसंयाजेषु च शालामुखीयोऽस्ति ।

१।२।२९ सोमापवर्गे शालामुखीयस्यैव समारोपः ।

१।२।३० सोमापवर्गे गतश्रियः शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः ।

१।२।३१ अग्निहोत्राभावेऽपि दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्ते अग्नेः समारोप्यैव नेयः ।

१।२।३२ अग्निभेदेऽपि अरणिभेदो नावश्यकः ।

१।२।३३ उत्तरस्य प्रत्यक्षमेव नयनात् न समारोपः ।

१।२।३४ अग्निवत्से समारोप्यैव अन्यत्रनियमनम् ।

१।२।३५ अग्नेः आत्मसमारोपेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोह मथनं कार्यम् ।

१।२।३६ अग्नेः आत्मसमारोपेऽपि अरण्योरेव प्रत्यवरोहणम् ।

१।३।१ अग्निष्टुतो [illegible] ।

१।३।२ अग्निष्टुतः [illegible] अग्निहोत्रेऽपि, न [illegible] ।

१।३।३ अग्निष्टुदीयः [illegible] एव ।

१।३।४ अग्निष्टुतः [illegible] ।

१।३।५ अतिग्राह्याणां पूर्वपदे उत्तरपदे च व्यवस्थितविकल्पः ।

१।३।६ अतिग्राह्याः पृष्ठ्ये षडहे वैराजस्तोत्रीय आग्नेयो गृह्यते, नात्र देवताविधिः ।

१।३।७ अतिग्राह्याणां माहेन्द्रग्रहानन्तरमेव होमः, न तु सह ।

१।३।८ दधिग्रहयागः अंशवदाभ्यानन्तरमेव, न तु प्राक् (इदं १।३।१४ अधिकरणेन विरुद्धम् । वक्ष्यमाणमेव तु युक्तम्, नेदम्) ।

१।३।९ दधिग्रहविकारः आग्रयणग्रहो कर्मान्तरम् ।

१।३।१० दधिग्रहो नित्यः काम्यश्च संयोगपृथक्त्वेन ।

१।३।११ दधिग्रहविकारे सोमग्रहे न सोमधर्मः ।

१।३।१२ दधिग्रहविकारे सोमग्रहे सोमधर्माभावेऽपि अभिषवस्यादोषः ।

१।३।१३ अभिषवे एव 'मित्रो यद्वस्य समिधः' इति मन्त्रः प्रयोगः ।

१।३।१४ अंशवदाभ्ययोः दधिग्रहानन्तरं यागः । (इदं १।३।८ अधिकरणेन विरुद्धम्, परन्तु युक्तम्) ।

१।३।१५ अंशदाभ्यग्रहौ संयोगपृथक्त्वेन काम्यौ नित्यौ च ।

१।३।१६ अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु ग्रहचमसानां समुच्चयः ।

१।३।१७ पृश्निग्रहास्तदा अपि ग्रहा एव ।

१।३।१८ [illegible] एव [illegible] ।

१।३।१९ पृश्निग्रहमन्त्रा न ग्रहार्थाः, किन्तु सोमग्रहणार्थाः ।

१।३।२० पृश्निग्रह[illegible] दारुमये [illegible] च निषेधः ।

१।४।१ 'आर्षेयं वृणीते' इति वचनमार्षेयत्व एव वरणम् ।

१।४।२ आर्षेयस्य [illegible] ।

१।४।३ आर्षेयाणामेव वरणम्, [illegible] ।

अतिदेशः अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां च विकृतिषु । १०।८।११.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सांनाय्यगतपयोधर्माणाम् । ८।२।३.

अतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ सानाय्यधर्माणाम् । ८।२।२.

अतिदेशः अध्वरकल्पागतामावैष्णवादौ अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणाम् । ८।३।१.

अतिदेशः अहर्गणेषु अहीनाग्न्यकद्वादशाहधर्माणाम् । ८।१।१०.

अतिदेशः आग्नेयपुरोडाशधर्माणां शुचिदेवताके हविषि । वि. ८।३।१.

अतिदेशः इषौ श्येनीयधर्माणाम् । ७।१।२.

अतिदेशः उद्भिदादिषु अप्यनयनेषु सौमिकधर्माणाम् । ८।१।९.

अतिदेशः ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्माणाम् । ८।१।७.

अतिदेशः ऐन्द्राग्नादिविकृतौ दार्शपौर्णमासिकधर्माणाम् । ८।१।४.

अतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् । ८।१।१७.

अतिदेशः कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे नित्याग्निहोत्रधर्माणाम् । ७।३।१.

अतिदेशः कृष्णलचरौ आग्नेयपुरोडाशधर्माणाम् । ८।१।१८.

अतिदेशः गवामयनगतज्योतिरादिषु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणाम् । ७।४।२.

अतिदेशः गवामयनगतस्वरसामधर्माणाम् अष्टरात्रगतस्वरसामद्वये । ७।३।१०.

अतिदेशः चित्रेष्टिगतमधूदकयोः उपांशुयाजधर्माणाम् । ८।१।१९.

अतिदेशः जनकसप्तरात्रे द्वादशाहिकसप्ताहधर्माणां क्रमेण । ८।३।२.

अतिदेशः दार्शपौर्णमासिकपुरोडाशधर्माणाम् ऐन्द्रे एकादशकपाले, न तु सानाय्यधर्माणाम् । वि. ८।१।१७.

अतिदेशः दार्शिकधर्माणामग्नीषोमीये पशौ । ८।१।१०.

अतिदेशः धर्माणां सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतिकः । ८।१।२.

अतिदेशः न अग्निचयनगतनिर्मन्थ्ये अग्नीषोमीयपशुगतनिर्मन्थ्यधर्माणाम् । ७।३।७.

अतिदेशः न उपशये यूपसंस्काराणाम् । ७।३।१४.

अतिदेशः न चातुर्मास्यगताग्निप्रणयने सौमिकाग्निप्रणयनधर्माणाम् । ७।३।८.

अतिदेशः न पार्वणहोमयोर्विकृतौ । ९।२।१८.

अतिदेशः न प्राकृतावदानधर्मस्य एककपाले वैश्वानर्यां यवाग्वां च । संकर्ष. २।२।१६.

अतिदेशः न प्रायणीयनाम्ना । ७।३।२.

अतिदेशः न फलनियमकर्तृसमुदायानां दार्शपौर्णमासिकानाम् । ८।१।१३.

अतिदेशः न राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यागतवैष्णवधर्माणाम् । ७।३।६.

अतिदेशः न विकृतौ प्राकृतकाम्यगुणानाम् । ८।१।१४.

अतिदेशः न सोमे ऐष्टिकधर्माणाम् । ८।१।३.

अतिदेशः निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माणाम् । ८।१।१२.

अतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च तन्त्रात्मकद्वादशाहधर्माणाम् । ८।१।६.

अतिदेशः पशुगणेषु ऐकादशिनपशुधर्माणाम् । ८।१।८.

अतिदेशः योनिगतानां स्तोमानामुत्तरयोर्ऋचोः । ९।२।१०.

अतिदेशः वरुणप्रघासगतपञ्चसञ्चरेषु वैश्वदेविकसार्थवादविधिकाण्डस्य । ७।१।२.

अतिदेशः वरुणप्रघासगतैककपालधर्माणां साकमेधीयैककपाले । ७।१।५.

अतिदेशः वरुणप्रघासावभृथे अवभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माणाम् । ७।३।४.

अनवानत्वमनुयाजेषु सर्वेष्वेव, नोत्तमे एव । संकर्ष. ४।३।१४.

अनारभ्याधिकरणम् । (अनारभ्याधीतं प्रकृत्यर्थम् । अनारभ्याधीतन्यायः । अनारभ्यन्यायः । अनारभ्यवादन्यायः ।) ३।६।१.

अनारभ्याधीतब्राह्मणदर्शनेन वैमृधादौ सामिधेनीब्राह्मणपुनःश्रवणस्य उपसंहारः । १०।८।९.

अनारभ्याधीतस्वाहाकारश्रवणेन दर्विहोमादौ क्वचित् स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य नोपसंहारः । १०।८।१०.

अनाहिताग्निना पिण्डपितृयज्ञे अतिप्रणीतः औपासनो वा उपस्थेयः । संकर्ष. १।२।१४.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञः औपासनाग्नौ स्यात् । संकर्ष. १।२।१३.

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञे उपस्थानमन्त्रस्य गार्हपत्यपदलोपः । संकर्ष. १।२।१५

अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञे अधिकारः । संकर्ष. १।२।१२.

अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमेषु अधिकारः । ६।८।१.

अनुज्ञापनानुज्ञे एकपात्रे सोमभक्षे वैदिकमन्त्रेणैव । ३।५।१५.

अनुज्ञापूर्वकं सोमभक्षणमेकपात्राणामेव । ३।५।१७.

अनुज्ञापूर्वकमेव सोमभक्षणं एकपात्रे अनेकैः सोमभक्षणे । ३।५।१४.

अनुनिर्वाप्याधिकरणम् (अग्निचयनादौ अनुनिर्वाप्येषु देवसुवां हविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तिः.) । १२।१।२.

अनुपादेयगुणानां कर्मान्तरत्वापादकत्वं नास्ति । २।३।११.

अनुबन्ध्यायामनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रवृत्तिः । १२।१।२.

अनुबन्ध्यावनस्पतिभागदोर्निगमेषु विधिगत-उत्थापनत्वादिपदाम्नानेन द्व्येकदेवत्ये अभिधानम् । १०।४।१६.

अनुमत्यादीष्टौ पवमानहविषां आरम्भणीयायाभावः । १०।१।२.

अनुयाजस्य तृतीयस्य अग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य शेषसंस्कारार्थत्वाभावात् स्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोः । १०।४।१९.

अनुयाजाः आग्निमारुतादूर्ध्वं कर्तव्याः इति कालो विधीयते । ५।३।१४.

अनुयाजाः पाशुकाः प्राकृतस्य साधारणस्य प्रथमस्य प्रैषस्य विकारः । २।३।७.

अनुयाजानामासनहोमैः समुच्चयः सांग्रहणीष्टौ । १०।४।४.

अनुयाजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहनमन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः चातुर्मास्येषु । १०।४।२५.

अनुयाजेषु ‘देवान् यज’ इति प्रैषः त्रितयसाधारण एव । संकर्ष. २।३।२.

अनुयाजेषु येयजामहस्य पर्युदासः । १०।८।१.

अनुयाजेषु सर्वेषु अनवानत्वम्, नोत्तमे एव । संकर्ष. ४।३।१४.

अनुयाजेष्वेकादशसु चत्वारो बर्हिषो विकाराः, चत्वारो नराशंसस्य, नवम एकादशश्च स्विष्टकृतः । संकर्ष. २।३।४.

अनुयाजो दशमो बर्हिर्विकारः । संकर्ष. २।३।५.

अनुवषट्कारयागः पूर्वोत्तरशेषादेव । संकर्ष. १।४।२.

अनुवषट्कारविधि । संकर्ष. १।१।१.

अनुवषट्कारस्य द्रव्यं पूर्वेष्टशेष एव । संकर्ष । १।१।२.

अनुवषट्कारस्य प्रतिदेवमावृत्तिः । संकर्ष. १।१।३.

अनुवषट्काराधिकरणम् (अनुवषट्कारदेवता अग्निः सोमे प्रथमभक्षे नोपलक्षणीयः) । ३।२।१६.

अनुवषट्कारे आश्रावणादीनां प्रतिषेधः । संकर्ष. २।३।१९

अनुवाक्ययोर्द्वयोरपि प्रत्येकं प्राप्तः महापितृयज्ञे । संकर्ष. ४।४।६.

अनुवाक्यातः पूर्वं याज्यान्तरहवनवादः अनुवाक्योत्तरं याज्यानन्तरोपदेशः । संकर्ष. ४।३।८.

अनुवाक्यासु याज्यासु च गायत्र्युष्णिगनुष्टुबादिच्छन्दसां विकृतिषु यथायथं समुच्चयः । संकर्ष. ४।३।११.

अग्निचयनगतेन ज्वलद्वृक्षाग्राद्याहृतेन काम्येनाग्निना उख्यस्याग्नेर्बाधः । १२।४।७.

अग्निचयनगतो निर्मन्थ्यशब्दः लौकिकनिर्मथनजन्याग्निवाचकः योगरूढः । १।४।९.

अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां बीजवपनार्थानामाधूननार्थानां च मन्त्राणां श्रुतवाक्याधुपपत्तये केषांचिदेव उपादानम्, न प्रथमानामेव । १०।५।५.

अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वलद्वृक्षाग्राद्याहृतस्य काम्याग्नेः आहवनीयत्वं नास्ति । १२।४।८.

अग्निचयनमुपसद्दिनेष्वेव, न तु ततः पूर्वम् । संकर्ष २।१।२७.

अग्निचयनविशिष्टे क्रतौ एकादिदीक्षापक्षाणां न बाधः । संकर्ष. २।१।२९.

अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां च विकृतिषु अतिदेशः । १०।८।११.

अग्निचयनादा(दौ अ) नुनिर्वाप्येषु वैश्वसृजां हविरादिषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।२।९.

अग्निचयनाद्यङ्गभूताः सौत्रामण्यादयः स्वकाले एव कर्तव्याः, न तु चयनाद्यनन्तरमेव प्रयोगमध्ये । ४।३।१७.

अग्निचयनेऽकामिनः उख्योऽग्निर्नित्यः, कामिनस्तु वृक्षाग्रजन्यादिः काम्यः इति व्यवस्थितो विकल्पः । १२।४।७.

अग्निचयनेऽग्निविद्व्रतानां क्रत्वन्ते अनुष्ठानम्, न तु चयनमात्रान्ते । ५।३।१०.

अग्निचयने चतुर्थ्याद्याहारेषु त्रियाहस्ताधिका संख्या स्यात् । संकर्ष. २।१।२१.

अग्निचयने चरुमुपदधाति इति नैवारचरोः उपधानमात्रं विधीयते । २।३।७.

अग्निचयने चितिमानेषु यजमानगतमेव मानं ग्राह्यम् । संकर्ष. १।४।१०.

अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां लोकंपृणातः प्रागुपधानम् । ५।३।८.

अग्निचयने चित्रिण्यादीनामनारभ्याधीतानामिष्टकानां छन्दस्योपधानम् । ५।३।६.

अग्निचयने चित्रिण्यादीनामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानम् । ५।३।७.

अग्निचयनेऽज्यानीहोमेषु मान्त्रवर्णिकी देवता । संकर्ष. २।४।४.

अग्निचयने त्रिस्रधन्वदानं ब्राह्मणायैव । संकर्ष. १।१।६.

अग्निचयने पार्थाग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेनानुष्ठानम् । ९।४।७.

अग्निचयनेऽनुनिर्वाप्येषु देवसुवां हविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः । १२।३।२.

अग्निचयने 'निवेशनः संगमनः' इति मन्त्रः गार्हपत्योपस्थाने विनियोक्तव्यः । ३।२।२.

अग्निचयने पृष्ठैरुपतिष्ठते इति पृष्ठशब्दः ऋग्द्रव्यवाचकः । ७।३।१४.

अग्निचयने प्रधानादौ अग्नियोगः प्रधानान्ते च अग्निविमोकः (इति भाष्यमतम् । साङ्गप्रधानादौ अग्नियोगः साङ्गप्रधानान्ते अग्निविमोक इति वार्तिकमतम्) । ११।३।९.

अग्निचयने प्रोक्षणविकर्षणे सकृदनुष्ठेये । ९।१।८.

अग्निचयने भूतेष्टकानामुपधान राजसूयमन्त्रैरेव इतिपक्षे यथाऽऽम्नातैरेव स्वाहाकारान्तैः कर्तव्यम् । संकर्ष. २।४।२४.

अग्निचयने भूतेष्टकोपधानं प्राकरणिकमन्त्रैरेव । संकर्ष. २।४।२३.

अग्निचयने 'यद्ग्रीणामाभेयम्, तेन संवत्सरमग्निं चिन्वीत' इति दाशतयीभ्यः आमेयमन्त्रा आहार्याः । संकर्ष. २।१।३२.

अग्निचयने रुक्मप्रतिमोचनादि दीक्षितसंस्कारेभ्यः परस्तात् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

अग्निचयने वसोर्धारायां मन्त्रान्ते कर्मादित्वनियमः । १२।३।११.

अग्निचयने 'वृषभमुपदधाति' इति वृषभशब्दः 'त्वामग्ने वृषभम्' इति मन्त्रोपधेयेष्टकापरः । संकर्ष. २।१।२२.

अग्निचयने श्येनाकृतिः काम्यैव । संकर्ष. २।१।४०.

अपूर्वप्रयुक्तो दीक्षणीयायामुच्चावचध्वनिः । ९।१।२ वर्णकं २.
अपूर्वबोधकम् आख्यातपदमेव । २।१।१.
अपूर्वस्यैव फलप्रदत्वेन देवताना धर्मप्रयोजकत्वं नास्ति । वि. ९।१।४.
अपूर्वाधिकरणम् (कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम्) । २।१।२.
अपौरुषेयत्वाधिकरणम् । १।१।८.
अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्य कर्मसु नाधिकारः । ६।१।१०.
अभिक्रमणाधिकरणम् ('अभिक्रामं जुहोति' इति अभिक्रमण प्रयाजमात्राङ्गम्) । ३।१।१०.
अभिघारणात् प्रागेव पश्चात्त्वे पञ्चमभवदानम् । संकर्ष. २।२।८.
अभिघारणानभिघारणस्य म्यमकपुरोडाशेषु मीमांसा अर्थवादः । १०।८।९.
अभिचारोद्देशेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः 'अग्नीषोमीयेण यजेत पौर्णमासीमभिचरन्' इति । संकर्ष. १।२।१७.
अभिचारोद्देशेनाग्नीषोमीयहविर्विधिः 'अग्नीषोमीयेण यजेतामावास्यामभिचरन्' इति । संकर्ष. १।२।१६.
अभिमर्शनाधिकरणम् (हविरभिमर्शनमङ्गप्रधानार्थम्) । ३।७।४.
अभिवर्षणभेदेऽपि सकृदेव मन्त्रप्रयोगो दीक्षितस्य । ११।४।१७.
अभिषवे (सोमस्य) एव 'तिस्रो यहस्य समिधः' इति मन्त्र. प्रयोज्य. । संकर्ष. ३।३।१२.
अभिषेचनीयदशपेययोर्भिन्नं तन्त्रम् । ११।२।१४.
अभ्यासः काम्यानां कर्मणां पुनःपुनः कामनाऽनुरोधेन कृषिवत् । ११।१।४.
अभ्यासाधिकरणम् (समिधो यजति, तनूनपात यजति इत्यादौ यजतिपदाभ्यासः कर्मभेदकः) । २।२।२.
अभ्यासो न अग्निचयने सर्वोपधानप्रसज्य । ११।१।६.
अभ्यासो न प्रयाजादीनामङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे । ११।१।७.
अभ्यासोऽवधातादिक्रियाणां दृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तम् । ११।१।९.
अभ्युदितेष्टाव(ष्टौ अ)धर्मनिर्वापोत्तर चन्द्राभ्युदये अवशिष्टनिर्वापः तूष्णीं कर्तव्यः । ६।५।५.
अभ्युदितेष्टा(ष्टौ उ)पांशुयाजस्य लोपः दर्शे । उपांशुयाजाभावे न कृत्वाचिन्ता । वि. ६।५।२.
अभ्युदितेष्टा(ष्टौ उ)पांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः । ६।५।२.
अभ्युदितेष्टिप्राप्तौ वा कृत्वा केवलदर्शोऽपि पुनः कार्यः । संकर्ष. १।२।८.
अभ्युदितेष्टिरूप चन्द्राभ्युदयनिमित्तकं प्रायश्चित्तम् असंनयतोऽपि भवति । ६।५।६.
अभ्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मानुष्ठानम् । ९।२।१४.
अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानम् । ९।४।१०.
अभ्युदितेष्टौ दर्शप्रवृत्युत्तर निर्वापात् प्रागपि चन्द्राभ्युदये वैकृतीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः । ६।५।४.
अभ्युदितेष्ट्यधिकरणम् (अभ्युदितेष्टौ नैमित्तिको देवताऽपनयः) । ६।५।१.
अभ्युदितेष्ट्यनुष्ठान दर्शप्रवृत्युत्तर निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये । ६।५।३.
अमावास्यातन्त्रस्य निशीथे प्रवृत्तिः । १२।२।५.
अमावास्याया प्रागुदयात् यागस्योपक्रमः । संकर्ष. ३।१।४.
अमेध्यानामनेकेषामेकदा दर्शनेऽपि दीक्षितस्य सकृदेव मन्त्रप्रयोगः । ११।४।१७.
अय सहस्रभानवः (साम.४५८) इति ऋचा प्रणीयैव द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसरतोत्राद् प्राक् आहवनीयोपस्थानम् । ९।२।८ वर्णक १.
'अयाड् देवानामाज्यपानाम्' इति प्रयाजानुयाजोभयदेवतावाद. । संकर्ष. ४।३।१३.
अरणिभेदोऽग्निभेदेऽपि नावश्यकः । संकर्ष. ३।२।३२.
अरण्योरेव अग्ने. प्रत्यवरोहः आत्मसमारोपपक्षेऽपि । संकर्ष. ३।२।३६.

अवेष्ट्यधिकरणम् (अवेष्टिः क्षत्रस्यैव) । २।३।२.

अशक्तानामन्धादीनां न कर्माधिकारः । ६।१।२.

अशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायः (नित्ये कर्मणि कस्य चिदङ्गस्य अशक्त्या अकरणेऽपि न दोषः) । ६।३।१.

अश्वदानन्यायः (अश्वदाने वैदिके वारुणी इष्टिः) । ३।४।१०.

अश्वप्रतिग्रहेष्टिः (वैदिकेऽश्वदाने) । ३।४।१०.

अश्वप्रतिग्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः । ११।४।११.

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् (दातुः) । ३।४।११.

अश्वमेधधर्मेभ्यातवीयाया दीक्षणीयाया नास्त्यूहः । वि. ९।१।२ वर्णक २.

अश्वमेधेऽग्निग्रुपेपेऽश्वतद्गीयत्वापकाशनार्थे वैशेपिकमन्त्राकरणपक्षे भयाग्न पशूनामर्थे षडशीतिरेषा वह्नकया इति समाख्यवचनम् । ९।४।२.

अश्वमेधे परस्वयागे आरण्यपशुषु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः । ९।४।१२.

अश्वमेधे यवनीयपशुग्नयार्थे अग्निग्रुपेपे अश्वविषये 'चतुस्त्रिंशद्वाजिन' इति मन्त्रस्य विकल्पः । वि. ९।४।२.

अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यां महिमग्रहाभ्यामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः । १०।४।२.

अश्वशस्त्रादिप्रतिग्रहे पुरोडाशधर्माणां काण्डानुसमयः । ५।२।२.

अष्टरात्रगतस्वरसामद्वये गवामयनगतस्वरसामधर्माणामतिदेशः । ७।३।१०.

अष्टरात्रगतेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानम् । ६।७।८.

अष्टरात्रगते विश्वजिति वत्सत्वगाद्दतवाससो" समुच्चयः । १२।३।१.

अष्टाकपालादिवाक्यानि जातेष्टिप्रकरणगतानि द्वादशकपालस्यार्थवादः । १।४।११.

असंनयतोऽपि चन्द्राभ्युदयनिमित्तक अभ्युदितेष्टिरूपं प्रायश्चित्तं भवति । ६।५।६.

असंनयत्पक्षेऽपि दर्शे व सापाकरणकालेन नतसंयोग. । ६।३।१३.

असंबद्धपदव्यवायन्यायः (असंबद्धपदेन व्यवधाने पूर्वस्य पदस्य उत्तरत्र नानुषङ्गः) । २।१।१७.

अस्थियज्ञस्य जीवतामधिकारः । १०।२।१७.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे कर्त्वर्थानामनुष्ठानम् । १०।२।१९.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे गुणकामाना नानुष्ठानम् । १०।२।२०.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे जपसंस्कारादीनां लोपः । १०।२।१८.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकान्तर्गतायुरादिफलप्रकाशकभागस्य नानुष्ठानम् । १०।२।२१.

अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे होतृकामनया अनुष्ठीयमानानां गुणकामाना नानुष्ठानम् । १०।२।२२.

अहतवाससस्ताप्यादिभिः समुच्चयो महाव्रते । १०।४।७.

अहर्गणे उन्नाथच्छेदविशिष्टस्यैवाह्नः आवृत्तिः, न तु सर्वस्याहर्गणस्य । ६।५।२१.

अहर्गणे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वान तन्त्रम् । ११।३।१०.

अहर्गणे तत्तदहःसंबन्धिसोमोपावहरणकाले एव पृथक्पृथग् वासोऽन्तरमुत्पादनीयम् । १०।६।२२.

अहर्गणे द्वादशाहे उत्तमाहयर्थे पत्नीसंयाजान्तत्वम् । ९।१।९.

अहर्गणेऽन्त्यदिने एव कृष्णविषाणाया श्वात्वाले प्रासनम् । ११।३।६.

अहर्गणे प्रत्यह सोमोपावहरणार्थे पृथग् वासः उत्पादनीयम् । १०।६।२१.

अहर्गणेषु अहीनात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः । ८।१।१०.

अहर्गणे सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य प्रत्यहमावृत्तिः । ११।३।११.

अहीनत्वं यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम् । १०।६।१६.

अहीनाधिकरणम् (अहीनस्य उपसदो द्वादश) । ३।३।८.

आग्रयणाकरणेऽपि शमीधान्यभक्षणस्य न निषेधः। संकर्ष. ३।१।१२.

आग्रयणाकरणेऽपि शाक(प्राचीन-)पक्वौषधीनां भक्षणं यथाकामम्। संकर्ष. ३।१।११.

आग्रयणाग्रतायाः विषुवति निवेशः। १०।५।१९.

आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि यन्से पाकस्य बाधः। १०।३।८.

आग्रयणे अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वाससि पाकस्य बाधः। १०।३।९.

आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया अतिदिष्टान्वाहार्यदक्षिणाया बाधः। १०।३।६.

आग्रयणे ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्वाचापृथिव्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्रनियमो नास्ति। १२।२।१५.

आग्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः। १०।३।७.

आग्रयणे वासोवत्सयोः अन्वाहार्यस्थानापन्नयोरपि अभिघारणस्य बाधः। १०।३।१०.

आग्रयणेषु तत्तत्सस्योत्पत्तिकालविधिः, न चान्द्रादिसंवत्सरविधिः। संकर्ष. ३।१।१७.

आग्रयणेषु न द्रव्यविकल्पः, नापि कर्मविकल्पः। संकर्ष. ३।१।१६.

आग्रयणेष्टिन्यायः (आग्रयणे जघन्यद्यावापृथिव्यानुरोधेन मुख्यस्य ऐन्द्राग्नादेरपि विशेषाभावात् प्रसूनबर्हिषो नियमः)। १२।२।१४.

आघारशब्दः कर्मनामधेयम्। १।४।२.

आघाराग्निहोत्राधिकरणम् (आघाराग्निहोत्रवाक्यमपूर्वकर्मविधायकम्)। २।२।५.

आघाराग्निहोत्राधिकरणम् (कर्मनामधेयम्)। १।४।३.

आघारादीनामाग्नेयाद्यङ्गत्वम्। ४।४।११.

आघारे उत्तरे हिरण्यगर्भमन्त्रस्य निवेशः वायव्यपशौ। १०।३।२.

आघारे मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः। १२।३।१२.

आचमनं पदार्थत्वात् प्रबलम्, तत्क्रमो गुणत्वाद् दुर्बलः। १।३।३.

'आ चाग्ने देवान् वह' इति आहवनीयवादः। संकर्ष. ४।२।१४.

आज्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकाग्नेरुपनिधानं गर्भभिराज्ये। ७।३।१२.

आज्यभागः आग्नेयः आरादुपकारकः। १०।१।८.

आज्यभागपुनःश्रवणेन गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वम्। १०।७।९.

आज्यभागप्रतिषेधस्य सोमे नित्यानुवादत्वेन पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम्। १०।८।२.

आज्यभागयोः ऋग्गुणाणवाक्ययोर्विकल्पः। संकर्ष. ४।३।१०.

आज्यभागयोः गुणवाचकपदरहितस्यैव देवतापदस्याभिधानं पवमानेष्टिषु कर्तव्यम्। १०।४।१५.

आज्यभागाङ्गता वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योरनुवाक्ययोः। ३।१।१३.

आज्यभागौ पशुपुरोडाशे कर्तव्यौ। १२।१।२.

आज्यभागौ विकृतिषु सद्यस्कौ वा प्राकृतौ वा इति विकल्पः। संकर्ष. ४।४।२.

आज्यमेव वैसर्जनहोमेषु, न सोमो ज्योतिष्टोमे। संकर्ष. ३।२।२०.

आज्यसमानयनाधिकरणम् (प्रयाजार्थमाज्यसमानयनमौपभृताज्यस्य प्रयोजकम्)। ४।१।१५.

आज्यसोमग्रहौ दधिग्रहविकारः कर्मान्तरम्। संकर्ष. २।३।९.

आज्येडा पत्नीसंयाजाङ्गमेव। संकर्ष. ४।१।१६.

'आज्येन यूपमनक्ति' इति आज्य लौकिकम्, न संस्कृतम्। ३।८।१६.

आज्येन व्याघारणं तृतीयसवने एव ज्योतिष्टोमे। संकर्ष. ३।२।१७.

'आज्येन शेषं संस्थापयति' इति वाक्यं कर्मान्तरं विदधाति पात्नीवते पशौ। ९।४।१४.

आज्येन सोमेन वा व्याघारणं ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः। संकर्ष. ३।२।१८.

आतिथ्या इडान्ता ज्योतिष्टोमे। १०।७।१२.

आतिथ्या पूर्वेडाऽन्ता ज्योतिष्टोमे। १०।७।१३.

अधिकारः विश्वसृजामयने मनुष्याणामेव, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात्। ६।७।१३.

अधिकारः सत्रे प्रत्येकं कृत्स्नेनार्थिनाम्। ६।२।१.

अधिकारः सत्रे ब्राह्मणानामेव। ६।६।२.

अधिकारः सत्रे वैश्वामित्रव्यतिरिक्तसमानकल्पानामेव। ६।६।४.

अधिकारः सत्रे सर्वादितसाधारणपात्राणामेव यजमानानाम्। ६।६।६.

अधिकारः सत्रे समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः, न तु सूत्रम्)। ६।६।१.

अधिकारः सारस्वतमित्रसत्रेषु आहिताग्नीनाम् इष्टप्रथमयज्ञानाम्। ६।६।५.

अधिकारः स्नातादिकर्मसु उपनीतस्यैव। ६।२।६

अधिकारन्यायः (कर्मानुष्ठानाधिकारस्तत्फलेच्छोः)। ६।१।१.

अधिवपनकालेऽपि समन्त्रक एव विभागः। संकर्ष. १।३।२१.

अध्यूध्नीन्यायः (अग्नीषोमीये पशौ अध्यूध्न्या होतुः कृत्स्नेडाभक्षस्य निवृत्तिः)। १०।७।४.

अध्रिगुप्रैषगतस्य एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य एकादशिन्यां बहुवचनान्तेन ऊहः। ९।३।१४.

अध्रिगुप्रैषगतस्य 'मात्रे' इति पदस्य अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे न विकारः। ९।३।८.

अध्रिगुप्रैषगतस्य मेधपतिशब्दस्य एकवचनान्तस्य बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः। ९।३।१३.

अध्रिगुप्रैषगताः श्येनवक्षआदिशब्दाः कृत्स्नोदरप्रकाशकाः। ९।४।५.

अध्रिगुप्रैषगतानां सर्गादिद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदानां पशुगणे ऊहो न। ९।३।१०.

अध्रिगुप्रैषगतेन उरूकशब्देन वपाऽभिधानम्। ९।४।३.

अध्रिगुप्रैषगतेन प्रशसाशब्देन बाहू प्रशस्ता। ९।४।४.

अध्रिगुप्रैषस्य सारस्वत्यां मेष्यां बाधः। कृत्वाचिन्ता। ९।१।१७.

अध्रिगुप्रैषे अश्वमेधे अश्वबहुत्वीयचाप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशूनामर्थे षड्विंशतिरेषां वङ्क्रय इति समासवचनम्। ९।४।२.

अध्रिगुप्रैषे एकधाशब्दस्य पशुगणे यावत्त्वमभ्यासः। ९।३।११.

अध्रिगुप्रैषे पशुगणे समस्तबहुत्वीयचाप्रकाशनार्थं समासेन वचनम् ('द्विपञ्चाशदनयोः, अष्टशतविरेषाम्' इत्यादिरीत्या)। ९।४।१.

अध्रिगुप्रैषे मेधपतिशब्दस्य द्विपत्वादिविकृतौ देवताऽनुसारेण वचनोहः कर्तव्यः। ९।३।१२.

अध्रिगुमन्त्रस्य आवृत्तिः वाजपेये क्रतुपशूनां प्राजापत्यपशूनां च। ११।४।२०.

अध्वरकल्पागतामावेष्यादौ अग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्माणामतिदेशः। ८।३।१.

अध्वरकल्पाऽऽदिषु श्रुतसामिधेनीसामदश्यात्तु अधिकारः वर्णत्रयस्यापि। ६।६।७.

अध्वरकल्पान्यायः (अध्वरकल्पायां संघत्रये अङ्गानां भेदेनानुष्ठानम्)। ११।२।४.

अध्वरकल्पान्यायः (बार्हस्पत्यचरुधर्मा आग्नेयविकारत्वात् पूर्वं कार्याः)। ५।१।१०.

अध्वर्युगणस्थ एव शमिता। संकर्ष. १।१।१४.

अध्वर्युगणस्थेनैव पत्नीसंयाजनं कार्यम्। संकर्ष. १।१।१५.

अध्वर्युप्रमितानां कर्तॄणां वरणमप्रासेषु वरणम्। ११।२।१०.

अध्वर्योरन्यस्य व्यापृतत्वे चमसहोमेषु चमसाध्वर्यवः कर्तारः। ३।७।२२.

अध्वर्योरेव मुष्टिपरिमाणनिर्णये। संकर्ष. १।४।११.

अध्वर्य्वादीनां समाख्यया नियतपदार्थकर्तृत्वम्। ३।७।१९ (२९ सूत्राणि)

'अनड्वाहो युनक्ति' इति लिङ्ग विवक्षितं ज्योतिष्टोमे। ४।१।९.

अनध्यायादावपि कर्माङ्गभूतमन्त्रप्रयोगः। १२।३।७.

अनवानं च निविदां वाचनिकमेव, न यजनः। संकर्ष. ४।२।४.

आनन्तर्याधिकरणम् (सूत्रपदानुसारात् शीर्षकम् । हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गता) । ३।१।१४.

आनर्थक्यतदङ्गन्यायः (प्रधाने अनर्थकं तदङ्गे अवतरति) । ३।१।१९.

आन्धीगवसाम्नो गानम् अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रग्रथनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे । ज्योतिष्टोमे । ९।२।६ वर्णके ३.

आमनहोमन्यायः (साग्रहण्यङ्गम्) । ४।४।४.

आमनहोमैः अनूयाजानां समुच्चयः साग्रहण्याम् । १०।४।४.

आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयनस्य प्रयोजिका, न वाजिनम् । ४।१।९.

आमिक्षायां वैश्वदेवपर्वगतायां सान्नाय्यपयोधर्माणामतिदेशः । ८।२।४.

आमिक्षायागस्विष्टकृतोर्न बाधः । संकर्ष. १।४।२.

आमिक्षाशब्दो धर्मातिदेशकः । ७।३।१०.

आमिक्षासु सर्वासु वैश्वदेवपर्वगतमैत्रावरुण्यामिक्षाधर्माणामतिदेशः । ७।३।१०.

आयुराशादिफलन्यायः ('यजमान आयुराशास्ते' इत्यत्र सत्रे 'यजमाना आयुराशासते' इत्यूहः) । ९।१।१५.

आरण्यन्यायः (आरण्यपशुषु पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधः अश्वमेधे पशुयागे) । ९।४।१३.

आरण्यभोजनन्यायः (आरण्याशनस्य प्राकृतस्य प्रायणीयाऽऽदिषु दौर्भिकपयोव्रतादिना प्रसङ्गसिद्धिः) । १२।१।१४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयायां आरम्भणीयाया बाधः) । १०।१।४.

आरम्भणीयान्यायः (आरम्भणीयायाः दर्शपूर्णमासावृत्तावपि आदौ सकृदेवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्ति) । ९।१।११.

आरम्भणीयायाः ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ बाधः । १०।१।२.

आरम्भणीयायाः दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु पुनरनुष्ठानम् । १२।२।६.

आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्यादीष्टौ बाधः । १०।१।३.

आराद्रुपकारकः आग्नेय आज्यभागः । १०।१।८.

आर्तिन्यायः (एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापः) । ६।४।६.

आर्त्विज्ये अधिकारः ब्राह्मणस्यैव । १२।४।१५.

आर्भवपवमाने विवृद्धस्तोमकक्रतुषु साम्नामावापः, अविवृद्धस्तोमकक्रतुषु तु उद्वापः । १०।४।११.

आर्यम्लेच्छाविप्रतिपत्तिबलाबलम् । १।३।४ शा. पृ. २१९.

'आर्षेयं वृणीते' इति यजमानपूर्वजा एव ऋषयः । संकर्ष. ३।४।१.

आर्षेयत्रयस्यैव वरणम्, इतरे अर्थवादाः । संकर्ष. ३।४।३.

आर्षेयवरण निषादरथकारयोरपि । संकर्ष. ३।४।१.

आर्षेयाणां नामानि अपत्यप्रत्ययान्तानि संबुद्ध्यन्तानि । संकर्ष. ३।४।२.

आलम्भनिर्वापन्यायः (आलभेत, निर्वपेत् इति यागविधिः) । २।३।९.

आवसथ्योऽग्निः लौकिकरूपः, न तु आहवनीयात् प्रणीतः । संकर्ष. ३।२।१.

आवाहननिगदे 'आवह देवान्' इति ऊह्यमानानां सर्वेषामेव देवानां वादः । संकर्ष. ४।२।७.

आवाहनस्य बाधो न सामिधेनीनिषेधेऽपि गृहमेधीये । संकर्ष. ४।४।७.

आवाहनादिनिगदेषु देवतानां विधिगतशब्देनैव प्रख्यानं कर्तव्यम् । १०।४।१३.

आवृत्तिः प्रतिदोषमनुनासिकस्य । संकर्ष. १।१।१.

'आशास्तेऽयं यजमानः' इति नित्यं निर्देशः । 'यम निर्दिशेत्' इति नित्यानुवादः । संकर्ष. ४।१।२०.

आशीरधिकरणम् ('आयुर्दा अग्नेऽसि' इत्यादय आशीर्मन्त्राः याजमानाः) । ३।८।६.

आश्रयिन्यायः (आश्रयिकर्मणां स्वार्थता) । ४।१।७.

अनुषङ्गाधिकरणम् (पूर्ववाक्यगतपदानुषङ्गेण उत्तरवाक्यपूर्तिः 'या ते अग्ने इयाशया' इत्यादौ)। २।१।१६.

अनुष्ठानसादेश्यरूपक्रमात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम्। ३।३।१५.

अनृतवदनवर्जनन्यायः (दर्शपूर्णमासप्रकरणे अनृतवदननिषेधः क्रत्वर्थः)। ३।४।१४.

अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम्। वि. ३।२।१६.

अनैन्द्राधिकरणम् (अनैन्द्रसोमभक्षणेऽपि समन्त्रकत्वम्)। ३।२।११.

अनोवाहोन्यायः (अनोवाहःशब्दो जातिवचनौ, सिद्धयोरेव तयोर्दानम्)। ७।३।१.

'अन्तराऽनूच्यम्' इति सामिधेनीपाठे मध्यमस्य स्वरस्य विधिः, न तु व्याहृतिहिंकारयोर्मध्यभागस्य विधिः। संकर्ष. ४।१।१२.

अन्तर्वेदिबहिर्वेदिपदलक्षितदेशविशेषः यूपाङ्गम्। ३।७।६.

'अन्तर्वेद्यन्यः पादः' इति लक्षणया सामिधेनीपाठे देशविधिः। संकर्ष. ४।१।१३.

अन्तेनिवेशन्यायः (नारिष्ठहोमानामन्ते उपहोमाः)। ५।२।९.

अन्त्यलोपाधिकरणम् (प्राकृतैकदेशग्रहणे प्राथमिकानां ग्रहणम्, अन्त्यानां लोपः)। १०।५।१.

अन्त्यलोपापवादाधिकरणम् (अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां बीजवपनार्थानाम् आधूननार्थानां च मन्त्राणां श्रुतसंख्योपपत्तये केषांचिदेव उपादानम्, न प्रथमानामेव)। १०।५।५.

अन्वारम्भणीया पुरुषस्य आरम्भयोग्यतां संपादयति। ९।१।११ वर्णक १.

अन्वारम्भणीयाविषयकम् आरम्भणीयाशब्दे द्रष्टव्यम्।

अन्वाहार्यदक्षिणायाः अतिदिष्टायाः आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया बाधः। १०।३।६.

अन्वाहार्यदक्षिणायाः सौमिकदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धिः। १२।१।१६.

अन्वाहार्यधर्माः आग्रयणे दक्षिणारूपयोर्वासोवत्सयोः कर्तव्याः। १०।३।७.

अन्वाहार्यस्थानापन्नयोरपि वासोवत्सयोः अभिघारणस्य बाधः आग्रयणे। १०।३।१०.

अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वत्से पाकस्य बाधः आग्रयणे। १०।३।८.

अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वाससि पाकस्य बाधः आग्रयणे। १०।३।९.

अपच्छेदन्यायः (अपच्छेदपौर्वापर्ये परनिमित्तकं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्)। ६।५।१९.

अपच्छेदयौगपद्ये अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्पः। ६।५।१८.

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तम्। ६।५।१७.

अपरपक्षादिः पित्र्यकर्मणां कालः। ६।८।६.

अपरिमितत्वं दक्षिणायाः सहस्रादधिकत्वमाधाने। ६।७।११.

अपरिमिताधिकरणम् (अपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्याऽन्तरम् आधाने)। ६।७।१०.

अपशवो वै अन्ये गोअश्वेभ्यः इति गोअश्वानां स्तुतिः। १।४।१२-४. वि. २६.

अपशूद्राधिकरणम् (शूद्रभिन्नानां त्रैवर्णिकानां श्रौते अधिकारः)। ६।१।७.

अपां प्रणयने गोदोहनादिपात्रं काम्यम्। ३।६।३.

अपूर्वं धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं च। ९।१।१ वर्णक १.

अपूर्वप्रयुक्तः प्रणीतावाग्यमः। ९।१।७.

अपूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्— अग्नीषोमीयपशुप्रागभागवर्तिपदार्थधर्मे उपांशुत्व तदुत्तरपदार्थेऽन्यायान्तरापूर्वप्रयुक्तम्। ९।१।१५.

अपूर्वप्रयुक्ताः अग्निहोत्रादीनां धर्माः। ९।१।१.

अपूर्वप्रयुक्ताः अवघातादिधर्माः। ९।१।१ वर्णक २.

अपूर्वप्रयुक्ताः प्रयाजादिधर्माः। ७।१।१.

अपूर्वप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, न तु द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ताः। ९।२।५.

अपूर्वप्रयुक्ताः फलदेवताप्रकाशका मन्त्राः। ९।१।२.

इष्टकानिर्माणं दीक्षोत्तरमेव अग्निचयने । संकर्ष. २।१।२८.

इष्टकापर एव ‘ सहस्रं चिन्वीत ’ इति सहस्रशब्दः अग्निचयने । संकर्ष. २।१।१३.

इष्टकापाकः निर्मन्थ्येन लौकिकेन अग्निचयने । संकर्ष. २।१।७.

इष्टकाविशेष एव अग्निचयने ‘ सशिरस्क एवाभिश्रेतव्यः ’ इति शिरःशब्देन ग्राह्यः, न तु पक्षिशिरः । संकर्ष. २।१।१८.

इष्टकाशब्दात् दूर्वाऽऽदिषु न इष्टकाधर्माः अग्निचयने । संकर्ष. २।१।८.

इष्टकासंख्यापूरणे लोकंपृणाभिः मन्त्रन्यूनत्वे अग्निचयने । संकर्ष. २।१।१६.

इष्टकासु ‘ सर्वान् वर्णान् ’ इति रेखावादः अग्निचयने । संकर्ष. २।१।५.

इष्टकोपधाने ‘ पुरस्तादन्याः प्रतीचीः, पश्चादन्याः प्राचीः ’ इति विधी अपवर्गनियमार्थौ । संकर्ष. २।१।२१.

इष्टकोपधाने ‘ प्राची , प्रतीची ’ इति कर्तृमुखवादः । संकर्ष. २।१।१९.

इष्टकोपधाने ‘ प्राचीरुपदधाति ’ इति रीत्यपवर्गवादः । संकर्ष. २।१।१८.

इष्टकोपधाने मन्त्राधिक्ये चयनान्तरप्रयोगे अवशिष्टमन्त्राणामुपयोगः । संकर्ष. २।१।१५.

इष्टिराजसूयाधिकरणम् (दर्शपूर्णमासराजसूयचातुर्मास्येषु संघभेदेन प्रयोगभेदे अङ्गानामावृत्तिः) । ११।२।२.

इष्टीनां विकृतिरूपाणामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालता । ५।४।७.

इष्ट्य(ष्टि अ)ग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता । वि. ८।१।२ वर्णकं २.

ईषाऽधिकरणम् (उदाहरणवाक्यस्य ईषापदघटितत्वात् शीर्षकम् । आलभेत निर्वपेत् इति यागविधिः) । २।३।५.

‘ उक्थशा यज सोमस्य ’ इति प्रैषः शस्त्र-माने निवेश्यते । संकर्ष. २।३।१०.

‘ उक्थशा यज सोमानाम् ’ इति प्रैषः शस्त्रेष्वपि चमसैर्ग्रहैश्च युगपद्धूयमानेष्वेव सोमेषु निवेश्यः । संकर्ष. २।३।११.

उक्थ्यस्तोत्राणामुत्कर्षे षोडशिस्तोत्रस्यापि उत्कर्षः । ५।१।१८.

उक्थ्यादिक्रतौ बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टानां वैरूपादिसाम्नां होतुः पृष्ठे एव निवेशः, न तु कृत्स्ने क्रतौ । १०।६।६.

उक्थ्येऽतिग्राह्यनिषेधः पृष्ठ्योक्थ्ये एव । संकर्ष. ३।३।१.

उक्थ्येषु पृष्ठ्यगतेषु अतिग्राह्याणां विकल्पः, न पर्युदासः । संकर्ष. ३।३।४.

उक्थ्ये षोडशी गृहीतश्चेत् संस्तुतशस्त्र एव । १०।५।१२.

उक्थ्योषड्-व्यर्पणयोः औपदेशिकाश्वदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधः । १०।३।१८.

उख्यस्य प्रत्यक्षमेव नयनात् दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्तेऽपि न समारोपः । संकर्ष. ३।२।३३.

उख्यस्याग्नेः अग्निचयनगतस्य नित्यं न धारणम् । १२।४।१०.

उख्यस्याग्नेः अग्निचयनगतेन ज्वलद्धुताशनाद्याहृतेन काम्येनाग्निना बाधः । १२।४।७.

‘ उत यत् सु-वन्ति ’ इति वाक्येन सामिधेन्यनुवचनार्थे हविर्भागनिर्देशो लक्ष्यते । ३।७।७.

उत्करेण प्राकृतवाजिनासादनानुवादेन विहितेन वैदेवांत्यः चातुर्मास्येषु सौमिकेषु । १०।२।२.

उत्कर्षः आग्नयणादीनां तन्मध्ये प्राप्तौ । संकर्ष. ३।१।७.

उत्कर्षाधिकरणम् (अग्नीषोमीयं पौर्णमासं हविः सोमात् परस्तात् उत्कृष्टव्यं ब्राह्मणेन) । ५।४।४.

उत्तरयोर्ऋचोर्गानिगतानां स्तोभानामतिदेशः । ९।२।१०.

‘ उत्तरयोर्गायति ’ इति उत्तरशब्देन उत्तराग्र-मध्ययोर्द्वयोर्ऋचोर्ग्रहणम् । ९।२।९.

अरत्न्यादिपरिमाणं यूपादौ यजमानगतमेव । संकर्ष. २।४।१.

अरुणाऽधिकरणम् (अरुणया पिङ्गाक्ष्या इति आरुण्यं क्रयसाधनम्) । ३।१।६.

अर्कप्रदेशैन्द्रवायवादीनां समुच्चयः विषुवति । १०।४।१२.

अर्थक्रमः पाठक्रमाद् बलवान् । ५।४।१.

अर्थक्रमाधिकरणम् । ५।१।२.

अर्थवादाधिकरणम् । १।२।१.

अवकीर्णिपश्वधिकरणम् (अवकीर्णिपशुर्लौकिकेऽग्नौ) । ६।८।४.

' अवगूर्य वषट् करोति ' इत्यनयोर्याज्यान्यवायेऽपि पौर्वापर्यम् । संकर्ष. ४।३।४.

अवगोरणनिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षः । ३।४।६.

अवगोरणन्यायः (अवगोरणस्य प्रकरणादुत्कर्षः) । ३।४।६.

अवघातन्यायः (दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्रन्यायः (अवघातन्यायः) । ११।४।१२.

अवघातमन्त्रावृत्तिर्नानाबीजेष्टौ प्रतिबीजम् । ११।४।१३.

अवघातस्य कृष्णलचरौ बाधः । १०।१।१ वर्णके १.

अवघातस्य धानासु न बाधो महापितृयज्ञे । १०।२।३४.

अवघातादिक्रियाणामदृष्टार्थानां प्रयोजननिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यासः । ११।१।५.

अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । ९।१।१ वर्णके २.

अवघातादिसंस्कारविधिर्नियमविधिः । ४।२।११.

अवज्वलनस्य बाधः शौर्ये चरौ । १०।२।१९.

अवधनाशे प्रतिनिधिमाज्यमवदाय यष्टव्यम् ६।४।१.

अवदानं चतुरवत्तं विनावचनं दर्विहोमेष्वेव । संकर्ष. २।२।५.

अवदानं त्रैधातवीयायां सदैव । संकर्ष. २।२।१४.

अवदानं पञ्चावत्तं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्ष. २।२।६.

अवदानं पशौ देवतास्विष्टकृतोः समकालमेव । संकर्ष. २।२।१८.

अवदानं प्राकृतमेककपाले, वैश्वानर्याम्, वपाया च (तत्र सकृदेव ग्रहणम्) । संकर्ष. २।२।१६.

अवदानं वाजिनस्य नास्ति परप्रयुक्तद्रव्यत्वात् । संकर्ष. ४।४।८.

अवदानादिप्रदानान्तानुसमयन्यायः (दर्शपूर्णमासयोः)। ५।२।४.

अवदाने पञ्चावत्ते तृतीयं पश्चार्धादुत्तरार्धाद्वा । संकर्ष. २।२।९.

अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममभिघारणात् प्रागेव । संकर्ष. २।२।८.

अवदाने पञ्चावत्ते पञ्चममौपभृत्यैव । संकर्ष. २।२।७.

अवदाने 'पूर्वंपूर्वमवद्येत्' इति न देशकालपरत्वम्, किन्तु कर्मपरत्वम् । संकर्ष. २।२।११.

अवभृथ(थे) आप एव संमार्जनीयाः, नाग्निः । २।१।४.

अवभृथ(थे) ऋजीषाभिनयनं प्रतिपत्तिकर्म । ४।२।८.

अवभृथः साङ्गोऽप्सु अनुष्ठेयः । ११।२।८.

अवभृथः सौमिकः अपूर्वः । १०।७।१५.

अवभृथधर्मकर्मान्तरस्य वरुणप्रघासेषु विधानम् । ११।२।१५.

अवभृथशब्दो धर्मानतिदिशति । ७।३।४.

अवभृथे ' प्रत्यञ्चोऽवभृथेन चरन्ति ' इति कर्तृगर्भविहारविधानम् । संकर्ष. २।४।१६.

अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु अग्नीवरुणयोर्वचनं सस्विष्टकृच्छब्दस्यैव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे । १०।४।१७.

अवभृथोत्कर्षे दीक्षाया अनुवृत्तत्वात् होमादिनिषेधानुवृत्त्या प्रतिहोमाभावः । वि. ६।५।१२.

अवहननादीनां व्रीह्यादिष्वेवानुष्ठानम् इति धर्मव्यवस्था । ३।१।४.

अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वम् । २।३।११.

अवेष्टेर्नाद्यमादिकर्तृकायाः राजसूयात् भिन्नतन्त्रता । ११।४।१.

ऊहो न विकृतौ इडानिगदे यजमानशब्दस्य । ९।१।१४.

ऊहो न व्रीहिमन्त्रस्य नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे । ९।३।९.

ऊहो न सायरके सोमक्रयणधने साण्डे पुंस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोमगतस्य मन्त्रस्य 'तस्यै शृतम्' इत्यादेः । ९।१।६ वर्णक १.

ऋक्संस्कारकर्मत्वेन साम्नः प्राधान्यं नास्ति । ९।२।२.

ऋज्वुपाणाधिकरणम् (आज्यभागयोः ऋज्वुपाणयाज्ययोर्विकल्पः) । संकर्ष. ४।३।१०.

ऋगद्रव्यवाचकः पृष्ठशब्दः 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति । ७।३।२४.

ऋग्यजुर्मन्त्राणां कर्मणि तानस्वरेणैव प्रयोगः । तान एकश्रुतिः । ९।२।८ वर्णक २.

ऋग्लक्षणम् । २।१।१०.

ऋजीषादिनयनं प्रतिपत्तिः अवभृथे । ४।२।८.

ऋणत्रयापाकरणं क्षत्रियवैश्ययोरपि नित्यम् । ६।२।११.

ऋतपेये विहितया सोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधः । १०।३।१९.

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः ब्रह्मभिन्नपुरुषाणां न निवृत्तिः । १०।३।२०.

'ऋतुप्रैषादिभिर्वृणीते' इति येषां शाखायां वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैः वषट्कर्तॄणां वरणम् । संकर्ष. ३।४।११.

ऋतुयाजेषु प्रैषान् मैत्रावरुण एव ब्रूयात् । संकर्ष. २।३।१३.

ऋतुयाजेषु स्वयं याज्यापाठे यजमानस्य वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भक्षः । ३।५।१८.

ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अद्वार्यर्थयोः सत्त्रे न बाधः । १०।२।२६.

ऋतुयाज्यासु प्रैषाशस्योद्धारः । संकर्ष. २।४।२५.

ऋत्विक्परिक्रयस्य सत्त्रे बाधः । १०।२।१३.

ऋत्विक्परिक्रयार्थे दक्षिणादानमुदवसानीये, तस्य सत्रानङ्गत्वात् । १०।२।१२.

ऋत्विक्शब्दः याजीयसर्वकर्मकर्तृषु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशस्वेव । ३।७।१६.

ऋत्विक्संस्काराः सर्वेषामृत्विजाम् । ३।८।४.

ऋत्विगानत्यर्थं दक्षिणादानम् । १०।२।८.

ऋत्विगेव शमिता, न भिन्नः । संकर्ष १।१।१३.

ऋत्विग्भ्यः सोमविक्रयी भिन्नः । ३।७।१५.

ऋत्विग्यजमानेभ्य उपगातारो न भिन्नाः । ३।७।१४.

ऋत्विङ्नियमो दक्षिणाभिः । ३।७।१७.

ऋत्विजः कर्तव्यानुसारिसंख्यया वरीतव्याः । ३।७।९.

ऋत्विजः सोमे सप्तदश । ३।७।१६.

ऋत्विजः स्वामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमे । ३।७।१८.

ऋत्विजां परिक्रयः स्वामिकर्म, न ऋत्विक्कर्म । ३।८।१.

ऋत्विजां राजसूयोपक्रमे वृतानामेव समाप्तिपर्यन्तता । ११।४।१.

ऋत्विजामनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया । ३।७।२०.

ऋत्विजामुपगाने पत्नीनां समुच्चयः महाव्रते । १०।४।५.

ऋषीणां कर्माधिकारो नास्ति । ६।१।२.

एककपालशब्दो धर्मातिदेशकः । ७।३।१०.

एककपाले प्राकृतावदानधर्मस्य नातिदेशः । संकर्ष. २।२।१६.

एककार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः । १२।३।४.

एकत्रिके क्रतौ (वौ प) चैकस्या एव ऋचः त्रिरभ्यासेन त्रिकस्तोमधूर्गानम् । १०।५।३.

एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे आद्ये एव तृचे गानम् (इदमधिकरणं अनवधानेन मीमांसाकोशस्य प्रथमे भागे ४५४–५५ पृष्ठयोर्मुद्रितम्, तत्र द्रष्टव्यम्) । १०।५।२.

एकदेवताकपशुगणे वपाहोमानां तन्त्रम् । ११।२।९.

एकधाऽधिकरणम् (पशुगणे अध्रिगुप्रैषे एकधाशब्दस्य यावद्वचनमभ्यासः) । ९।३।११.

एकवाक्यताऽधिकरणम् (एकवाक्यत्वलक्षणम्) । २।१।१४.

अहीने शुक्रान्वारम्भणादि केनचिद् यजमानेन कर्तव्यम् । १२।४।१२.

अहीनेषु यूपैकादशिन्यां पशुनियोजनं कापेय्या पद्धत्या, इतरा तु पद्धतिः प्रकृतौ । संकर्ष. २।४।२५.

अहीनेष्वहीनात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः।८।२।५.

आकृत्यधिकरणम् (आकृतिः शब्दार्थः, न व्यक्तिः) । १।३।९.

आख्यातपदमेव अपूर्वबोधकम् । २।१।१.

आग्नावैष्णवन्यायः (प्रधानेषु समसंख्येषु सहानुष्ठीयमानेषु धर्मविरोधे प्रथमपठितधर्मोऽनुष्ठेयः) । १२।२।८.

आग्नावैष्णवादीनां पृथग्दक्षिणायुक्तानां भेदेन राजसूये अङ्गानुष्ठानम् । ११।४।१.

आग्निमारुतात्पूर्वमनुयाजोत्कर्षेण उत्कृष्यमाणे गृहवाके हवनीयपुरोडाशदेवतानामपि उत्कर्षः । ११।३।१६.

आग्नीध्रप्रणयनं शालामुखीयादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. १।१।१४.

आग्नीध्रीयादेव धिष्ण्यविहरणं ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. १।२।१५.

आग्नीध्रोपस्थाने प्रकृतावैवाग्नेयीमन्त्रस्य विनियोगः । १।२।८.

आग्नेयचतुर्धाऽधिकरणन्यायः (उपहारन्यायः) । ३।१।१५.

आग्नेयद्विरुक्तिः ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्था । २।३।१४.

आग्नेयपुरुषन्यायः (कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोः पश्वोः भेदेनानुष्ठानम्) । ११।२।११.

आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः सौर्ये चरौ । ८।१।१५.

आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः ऐन्द्रे पुरोडाशे । ८।१।१७.

आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः कृष्णलचरौ । ८।१। १८.

आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः [illegible] दुग्धे [illegible] हविषि । वि. ८।१।१.

आग्नेयपुरोडाशस्य अवदानादिकाण्डं [illegible] सांनाय्यस्य तु कर्तव्यम् । ५।३।२.

आग्नेयपुरोडाशस्यैव धर्माणामतिदेशः सौर्ये चरौ । ८।१।१६.

आग्नेयस्तुत्यर्थताऽधिकरणम् (आग्नेयद्विरुक्तिः ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्था) । २।३।१४.

आग्नेयाज्यभागन्यायः (आग्नेय आज्यभागः आरादुपकारकः) । १०।१।८.

आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ । ११।२।१.

आग्नेयादीष्टीनां कर्मान्तरत्वम् । २।३।१२.

आग्नेयाधिकरणम् (आग्नेयद्विरुक्तिः ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्था) । २।३।१४.

आग्नेयाधिकरणम् (आग्नेयशब्दो देवताविधायकः, न नामधेयम्) । १।४।६.

आग्नेयाद्यकपालादेः द्व्यवदानमात्रस्य होमः । ३।४।१४.

आग्नेयीन्यायः (आग्नीध्रोपस्थाने प्रकृतावैवाग्नेयीमन्त्रस्यैव विनियोगः) । १।२।८.

आग्नेये पयसि सांनाय्यापोधर्माणामतिदेशः । वि. ८।१।१७.

आग्नेयोऽष्टाकपालः इत्यत्र पठ्यते 'येऽग्निमाय पठ्यते' इति नाम देवताविधिः । संकर्ष. ३।१।६.

आग्नेयो ब्राह्मणः इति आग्नेयशब्दः ब्राह्मणस्य स्तावकः उभयोः प्रकाशत्वगुणसम्बन्धात् । १।४।१२-२. वि. १४.

आग्रयणे नवान्नभक्षणाऽधिकारेऽपि कर्तव्यम् । संकर्ष. ३।१।१४.

आग्रयणप्रधानाहुतिभिरेकदेवके वैश्वदेवकर्मणि कृष्णलचरोरतिदेशः । ०।१।१०.

आग्रयणाद्धेव पोडशिनो ग्रहणम् । १०।५।१०.

आग्रयणेऽपि सर्वदा वषट्कारेण निमित्तेन कर्तव्यम् । संकर्ष. ३।१।८.

आग्रयणस्थाने [illegible] । संकर्ष. ३।१।१०.

आग्रयणस्थाने नवान्नप्रदर्शनेन आग्रयणेष्टिरेव । संकर्ष. ३।१।११.

कपिञ्जलाधिकरणम् (बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानम्) । ११।१।८.

' कपिञ्जलानालभते ' इति बहुत्वं विवक्षितमश्वमेधे । ४।१।५.

करणमन्त्रप्रकाश्यं कर्मोपयोगिफलं ऋत्विग्गामि । ३।८।१४.

करणमन्त्रप्रकाश्यं फलं याजमानम् । ३।८।१३.

करणमन्त्राणामेककार्याणां विकल्पः । १२।३।१३.

करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः । १२।३।१०.

कर्तृगर्भविहारविधानमवभृथे 'प्रत्यञ्चोऽमुयेन चरन्ति' इति । संकर्ष. २।४।१६.

कर्तृदेशकालविषयो नियमार्थाः । ४।२।९.

कर्त्रधिकरणम् । ३।४।४. (इदं भाष्यवार्तिकयोः प्रासङ्गिकम् । कर्ता नाख्यातवाच्यः)

कर्मकालीनो मन्त्रप्रयोगः अनध्यायादावपि । १२।३।७.

कर्मजन्यमपूर्वं स्वीकर्तव्यम् । २।१।९.

कर्मणा सर्वेषामाधानं तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् । ११।३।२.

कर्मणि एकस्मिन् भूयोमन्त्रवत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन ग्रहणम् । संकर्ष. १।२।३.

कर्मणि एकस्मिन् शाखाभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विनियोगः । संकर्ष. १।२।२.

कर्मणि समाप्ते उद्धृतोऽग्निः लौकिकः संपद्यते । संकर्ष. १।२।९.

कर्मनामधेयम् अर्थपरिच्छेदकत्वेन धर्मे प्रमाणम् । १।४।१ वर्णकं १.

कर्मप्रारम्भो मन्त्रान्ते करणमन्त्रेषु । १२।३।१०.

कर्मभूयस्त्वाधिकरणन्यायः (अनीकाऽधिकरणम्) । १०।५।२५.

कर्मसु यजमानेन त्यागः स्वयं कर्तव्यः, इतरत् ऋत्विग्द्वारा । ३।७।८.

कर्मसु व्याकरणसिद्धाः साधवः शब्दा एव प्रयोज्याः । १।३।८.

कर्मादिसंनिपातो मन्त्रान्तेन अग्निचयने षष्ठोपधाने... १२।३।११.

कर्मादिसंनिपातो मन्त्रान्तेन आघारे । १२।३।१२.

कर्मार्थफलाधिकरणम् (कर्मसिद्ध्यर्थस्य अङ्गफलस्य ऋत्विग्गामित्वम्) । ३।८।१४.

कलञ्जन्यायः (कलञ्जं न भक्षणीयम्) । ६।२।५.

कलञ्जभक्षणनिषेधन्यायः । ६।२।५.

कल्पसूत्राधिकरणम् (कल्पसूत्रं वेदाविरोधे धर्मे प्रमाणम्) । १।३।६.

कांस्यभोजिन्यायः (कांस्यपात्रभोजननियमवतः शिष्यस्यानुरोधेन नियमरहितस्य गुरोरपि कांस्यपात्रग्रहणम्) । १२।२।१४.

काण्डाधिकरणम् (गुणकामा याजमानाः) । ३।८।५.

काण्डानुसमयन्यायः (अश्वसहस्रादिप्रतिग्रहे पुरोडाशधर्माणां काण्डानुसमयः) । ५।२।२.

कापेय्या पद्धत्या पशुनियोजनं यूपैकादशिन्यामहीनेषु, इतरा पद्धतिस्तु प्रकृतौ । संकर्ष. १।४।२५.

काम्यं नित्यस्य बाधकम् । ३।६।३.

काम्यकर्मणः प्रारब्धस्य भूतग्न्यापचारे प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४.

काम्यगुणानां प्राकृतानां विकृतौ नातिदेशः । ८।१।१४.

काम्ययाज्याऽनुवाक्याकाण्डस्य काम्यमात्राङ्गता । ३।२।७.

काम्यापत्ताविधौ शुक्लादिग्रहस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः । १०।५।१९.

काम्यानां कर्मणां कामनाऽनुरोधेन पुनःपुनरभ्यासः कृषिवत् । ११।१।४.

काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः । ५।३।१२.

काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैरन्यदेवताऽऽदिभिः प्राकृतान्यदेवताऽऽदीनां बाधः । १०।७।१७.

काम्येषु समुच्चितानामेवाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वम् । ११।१।३.

काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारः । ६।३।२.

काम्येष्टिन्यायः (काम्यानुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः) । ५।३।१२.

काम्येष्टिषु उपांशुत्वं प्रधानार्थम् । ३।८।१९.

आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायः (आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणाद्विना उपसदग्नीषोमीयबर्हिःप्रोक्षणादेः प्रसङ्गसिद्धिः)। १२।१।१९.

आतिथ्याबर्हिषः उपसदग्नीषोमीययोः स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्य आवृत्तिः। १२।१।२०.

आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थे संनह्य आह्रियमाणे संनहनहरणमन्त्रयोः नावृत्तिः। १२।१।२१.

आतिथ्यावैष्णवधर्माणां राजसूयगतवैष्णवे नातिदेशः। ७।३।६.

आतिथ्योपसदग्नीषोमीयपशूनां बर्हिरेकमेव। ४।२।१४.

आत्मसमारोपपक्षेऽपि अरण्योरेव मत्थनयोः। संकर्ष. ३।२।१६.

आत्मसमारोपेऽपि अग्नेः मत्थनयोः अरण्योरेव, ततो मथनम्। संकर्ष. ३।२।१५.

आदित्यपयोऽधिकरणम् (अदितिचरुश्रपणार्थे पयसि प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः)। १।४।९.

आदित्यो यूपः इति आदित्यशब्दः यूपस्य स्तावकः तेजस्वित्वसारूप्यात्। १।४।१९–२ धि. १५.

आधानं न पवमानेष्ट्यर्थम्। ३।६।४.

आधान सर्वकर्मणां तन्त्रम्, न तु प्रतिकर्म पृथक्। ११।१।२.

आधानं सर्वकर्मार्थम्। ३।६।५.

आधानमारभ्यैव यज्ञपात्राणां धारणम्। ११।३।१४.

आधानस्य सोमपूर्वत्वे सोमकालस्य बाधः, नाधानकालस्य। ५।४।५.

आधानस्येष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः। ५।४।१.

आधानाधिकरणम् (वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत इत्यादिना वसन्तादिकालविशिष्टमाधानं विधीयते)। २।३।२.

आधाने आहवनीयः गार्हपत्यात् मथित्वा आधीयते। संकर्ष. ३।२।२.

आधाने एकस्यैव पुरुषस्याधिकारः। ६।२।१९.

आधाने यानस्योपाङ्गता। ३।१।२.

आधाने दक्षिणाग्निः निर्मन्थ्यः गार्हपत्याद्वा। संकर्ष. ३।२।४.

आधाने दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः। १२।४।५.

आधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं पूर्वोक्तात् संख्यान्तरम्। ६।७।१०.

आधाने दक्षिणानामपरिमितत्वं सहस्रादधिकत्वम्। ६।७।११.

आधानेन पवमानेष्टिभिश्च संस्कृतेषु अग्निषु कर्माणि कर्तव्यानि। ५।३।९.

आधाने निन्दावादेन विहितसामगानप्रतिषेधात् सामविकल्पः। १०।८।६.

आधाने पवमानहविषां काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोस्तन्त्रम्, ब्रह्मवर्चसकामत्वे नित्यप्रयोगे च त्रयाणामपि तन्त्रम्। ११।४।४.

आधाने पवमानेष्टयः न पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्नौ, किन्तु केवलाधानसंस्कृते एव। ३।६।६.

आधाने ब्राह्मणस्यापि इष्टिसोमपूर्वत्वयोर्विकल्पः। ५।४।४.

आधाने मथितोऽग्निः गार्हपत्यार्थ एव। संकर्ष. ३।२।१.

आधाने सभ्यावसथ्यौ लौकिकाग्निरूपौ, न तु गार्हपत्यात् प्रणीतौ। संकर्ष. ३।२।३.

आधानोत्तरमेव आग्रयणस्य प्राप्तौ तदकरणे नवान्नभक्षणनिषेधः। संकर्ष. ३।१।१३.

आधूनवार्थानां अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां बहूनां मन्त्राणां मध्ये केषाञ्चिदेव समानामेव ग्रहणं, न प्रथमानामेव। १०।५।५.

आध्वरिकाहुतीनां शीर्षाऽऽहुतिभिः समुच्चयः। संकर्ष २।४।२७.

आध्वर्यवाः प्रैषाः। ३।८।१२.

आध्वर्यवसमाख्यया अध्वर्य्वादीनां नियतपदार्थकर्तृत्वम्। ३।७।१९।२९ सूत्रांशः.

आध्वर्यवे याजमाने च काण्डे आम्नाता मन्त्रा द्रष्टव्याः। ३।८।७.

क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् । ४।१।१.

क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम् । ४।१।२ वर्णक १.

क्रत्वर्थानां नैमित्तिकानां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः यथा भेदनस्कन्दनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः । ६।२।९.

क्रत्वर्थानामनुष्ठानम् अक्षियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।१९.

क्रमकोपाधिकरणम् (पाठक्रमात् श्रुत्यर्थक्रमौ बलवन्तौ) । ५।४।१.

क्रमयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८४०.

क्रमश्चोदनालक्षण एव । ५।१।१ वर्णक २.

क्रमसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८५५. वा. पृ. ८४०,८५५.

क्रमसमाख्याऽधिकरणम् । वि. ३।३।११.

क्रमाधिकरणम् (क्रमोऽपि विनियोजकं प्रमाणम्) । ३।३।५.

क्रमो न्यायात् व्याहृति–हिंकार–दशहोतृ–सामिधेनीनाम् । संकर्ष. ४।१।१.

क्रियायाः न प्रतिनिधिः । ६।३।५.

क्षत्रियवैश्ययोरपि ऋणत्रयापाकरणं नित्यम् । ६।२।११.

क्षामवत्यादीनां तन्त्रमध्ये प्राप्तौ उत्कर्षः । संकर्ष. ३।१।७.

क्षामेष्टिन्यायः (सर्वपुरोडाशक्षामे प्रायश्चित्तम्) । ६।४।५.

क्षौमाधिकरणम् (अग्नीषोमीयानयोर्दम्पत्योर्वसने क्षौमत्वविधानम्) । ६।१।६.

खदिरत्वादीनां वैकल्पिकानां प्राकृतानां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमविधित्वं वाजपेयादिविकृतौ । १०।७।१६.

खदिरालाभेन कदरे संस्कृते पुनः खदिरलाभे खदिरः संस्कृत्य ग्राह्यः, संस्कृतोऽपि कदरस्त्याज्यः । वि. ६।३।१७.

खदिरे लब्धेऽपि पशुनियोजनासमर्थे सति नियोजनसमर्थः कदर एवोपादेयः । त्रि. ६।३।२०.

खलेवाल्यां दक्षणजोषणादिधर्माणां बाधः । १०।२।१२.

खलेवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम् । १०।२।१३.

खलेवाल्या प्राकृतस्य खादिरत्वस्य चिन्नेष्टौ च तण्डुलानां व्रीहियवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति । १०।२।२१.

खलेवाल्या यूपाहुतेर्बाधः । १०।१।५.

खादिरत्वस्य प्राकृतस्य खलेवाल्या नियमो नास्ति । १०।२।२१.

खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापौष्णे पशौ यूपार्थे श्रूयमाणेन औदुम्बरेण बाधः । १०।७।१८.

गतश्रियः सोमापवर्गे शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः । संकर्ष. ३।२।३.

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकाग्नेरुपस्थानम् । ७।३।१२.

गवामयनगतज्योतिरादिषु एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणामतिदेशः । ७।४।३.

गवामयनगतप्रायणीये द्वादशाहगतप्रायणीयधर्माणा नातिदेशः । ७।१।२.

गवामयनगतस्वरसामधर्माणाम् अहर्गणगतस्वरसामसु अतिदेशः । ७।३।१०.

गवामयनधर्माणां सावत्सरिकसत्रेषु अतिदेशः । ८।१।११.

गवामयनस्य दीक्षा माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरहे, न चैत्र्याः । ६।५।९.

गवामयनादौ पृष्ठ्यषडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते उक्तदेव मध्वाशनम्, न तु प्रतिषडहान्तम् । १०।६।१०.

गवामयने त्र्यनीकायाः स्वस्थानविवृद्ध्या अभ्यासः, न तु दण्डकलितवत् । १०।५।२९.

गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानम् । ९।२।६ वर्णक ४.

गवामयने पृष्ठ्यषडहान्ते वैकल्पिकमध्वशनघृताशनयोरनुष्ठानम् । १०।६।९.

गवामयने पृष्ठ्ये षडहे बृहद्रथंतरयोः प्रत्यहमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।३.

आश्ववाल. मस्तरः इति दर्भमयत्वम् । १।३।४ या. पृ. २२१.

आश्विनग्रहो दशमो गृह्यते, तृतीयो हूयते ज्योतिष्टोमे । ५।४।१.

आसनोपायिचोदनत्वं सन्नत्वम् । १०।६।१६.

आहवनीयः गार्हपत्यात् प्रणीय आधीयते आधाने । संकर्ष. १।२।२.

आहवनीयत्व नास्ति अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वलद्दृषदाधाराद्दृतस्य काम्यस्याग्नेः । १२।४।८.

आहवनीयधारण गतश्रीश्रितयग्निचस्य न नित्यम् । संकर्ष. १।२।८

आहवनीयस्य उपस्थानादि गार्हपत्यादुद्धृतस्यैव कार्यम् । संकर्ष. १।२।८.

आहवनीयस्य प्रतिकर्म गार्हपत्यादुद्धरणमेव, न तु मथनम् । संकर्ष. १।२।७.

आहवनीयस्यापि शालामुखीयवत् समारोपः गतश्रियः सोमापवर्गे । संकर्ष. १।२।१०.

आहवनीयादिरग्नि. सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थः । ३।७।१९.

आहवनीयादेः कर्मापवर्गेऽपि न पुन.पुनराधानम् । संकर्ष. १।२।६.

आहवनीयापवादः 'पदे जुहोति' 'वल्मीके जुहोति' इति । संकर्ष. २।४।१४.

आहवनीयोपस्थान 'अयं सहस्रमानव.' (साम. ४५८) इति ऋचा प्रणीतयैव द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसस्तोमात् प्राक् । ५।२।८ वर्णक १.

आहुतिगणे प्रत्याहुति वषट्कार हविर्ग्रहणम् । संकर्ष. २।४।७.

आह्वानाधिकरणम् (हविष्कृदेहि इति मन्त्र आह्वानार्थम्) । ३।२।१.

इज्याऽधिकरणम् (आधारादीनामङ्गत्वम्)।४।४।११.

इडाऽऽविभक्षः दोषप्रतिपत्त्यर्थः । १०।२।९.

इडाऽऽदिदोषभक्षणमृत्विजामेव यजमानस्य च । ६।४।३.

इडानिगदे विकृतौ मनव्विदानद्म्य नोह. । ९।१।१४.

'इदमग्नेः, इदमग्नीषोमयोः' इति विभक्तयोरेव पिण्डयोः देवतानिर्देशः । संकर्ष. १।३।१७.

इन्द्रपीताधिकरणम् (इन्द्रपीतस्येतिपद ऐन्द्रसोमभक्षणे विनियोक्तव्यम्) । ३।२।११.

इन्द्रमहेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रौ भिन्नौ)।२।१।९.

इन्द्रियकामाधिकरणम् (इन्द्रियरूपकामाय दधि विधीयते, न कर्मान्तरम्) । २।२।११.

'इमे वयम्, स्मो वयम्' इति स्रुगादापनमन्त्रे पाठयोर्न विकल्पः, कर्मान्तरे सावकाशत्वात् । संकर्ष. ४।३।१.

इरापदे गिरापदस्थानापत्ते गान कर्तव्य यज्ञायज्ञीये । ९।१।१९.

इषौ यागे श्येनीयधर्माणामतिदेशः । ७।१।२.

इष्टका अग्निचयने अभिमत्य एव कार्याः । संकर्ष. २।१।२.

इष्टका अग्निचयने पक्वा एव ग्राह्याः । संकर्ष. २।१।६.

इष्टका अग्निचयने पशुशीर्षाद्युपधाने अन्तरालपूरणार्थं न विधेया. । संकर्ष. २।१।४.

इष्टका अग्निचयने समचतुरस्रा एव कार्याः । (मीमांसनपद्धत्येदम्) । संकर्ष. २।१।३.

इष्टका एव प्राणशब्दघटितमन्त्रोपधेयाः 'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र, अग्निचयने । संकर्ष. २।१।२१.

इष्टकाः चयनसाधनीभूता मृन्मय्य एव । संकर्ष. २।१।१.

इष्टकाधर्मा अग्निचयने नैकावीषु इष्टकासु न भवन्ति । संकर्ष २।१।११.

इष्टकाधर्मा. शिक्यासु न कर्तव्या. अग्निचयने । संकर्ष. २।१।९.

इष्टकाधर्माधस्तदौपचेषु न कार्याः अग्निचयने । संकर्ष. २।१।१०.

इष्टकाधर्माग्निविष्ण्यादीनामपि । ३।६।१२.

इष्टकानां चतुरस्रतयैव 'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति नामान्तरम् । संकर्ष. २।१।२५.

ग्रहधर्माः सादनादयः अंश्वदाभ्ययोरपि । ३।६।११.

ग्रहधर्माधिकरणम् (स्वनग्रयार्थता) । ३।६।९.

ग्रहधर्मा न फलचमससाधारणाः । ३।६।१२.

ग्रहन्यायः (ग्रहम् इत्येकत्वं न विवक्षितम्) । ३।१।७.

ग्रहसंमार्जनाधिकरणम् (ग्रहाणां सर्वेषां संमार्जनम्) । ३।१।७.

ग्रहसमुच्चयन्यायः (बृहस्पतिसवादिविकृतौ औपदेशिकैर्बार्हस्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः) । १०।४।२.

ग्रहाग्रतायां ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः । १०।५।२१.

ग्रहाग्रतायां सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः । १०।५।२२.

ग्रहेष्टकाधिकरणम् (ग्रहा इष्टकाश्च सकृत् कार्याः) । ५।३।६.

ग्रहैकत्वन्यायः (ग्रहमित्येकत्वं न विवक्षितम्) । ३।१।७.

ग्राम्यधान्यभक्षणनिषेधः आग्रयणाकरणे (नवान्नभक्षणनिषेधः) । संकर्ष. ३।१।१०.

ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोमभक्षः । ३।५।९.

'घृतं देवानां, मस्तु पितॄणाम्' इत्यादिरर्थवादः । १।४।३.

'घृतेष्टका उपदधाति' इति घृतपूर्णघटोपधानमग्निचयने । संकर्ष. २।१।२४.

चतुरवत्तसंपत्तिः उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सहैव । १०।८।१२.

चतुरवत्तसंपत्तिः उपांशुयाजे उपस्तरणाभिघारणयोर्लोपेऽपि हविषैव । १०।८।१३.

चतुरुपह्वयते इति इडोपहूतेतिपदविषयमेव । संकर्ष. ४।३।१८.

चतुर्गृहीतद्रव्याधिकरणम् (उपभृति) । ४।१।१७.

चतुर्धाकरणस्य बाधः कृष्णलचरौ । १०।२।७.

चतुर्धाकरणाधिकरणम् (उपसंहारन्यायः) । ३।१।१९.

चतुर्धाकरणाधिकरणम् (चतुर्धाकरणं भक्षार्थम्) । ३।४।१७.

चतुर्होतृहोमेषु अधिकारः अनाहिताग्नेरेव । ६।८।१.

चतुष्पथैकोल्मुकयोः समुच्चयः त्र्यम्बकेषु । संकर्ष. २।४।१५.

चतुस्त्रिंशन्मन्त्रवत्प्रतिषेधन्यायः । ९।४।२.

चमसहोमेषु चमसाध्वर्यवः कर्तारः अध्वर्योरन्यत्र व्यापृतत्वे । ३।७।२१.

चमसाधिकरणम् (चमसा न संमार्जनीयाः) । ३।१।८.

चमसाध्वर्युवरत्वन्यायः । ३।७।१२.

चमसाध्वर्युपृथक्त्वन्यायः । ३।७।१०.

चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायः । ३।७।११.

चमसिनामेव सोमशेषभक्षः । ३।५।७.

चयनमग्निसंस्कारविशेषः । २।३।१०.

चयनाङ्गत्वं दाशतयीस्थ आम्नातानां सर्वासामेव आग्नेयीनाम् । संकर्ष. २।१।२४.

चरुपुरोडाशद्रव्यसत्त्वे चरुणा पुरोडाशेन चेति द्वौ राशी युगपत् कर्तव्यौ । संकर्ष. १।३।२२.

चरुपुरोडाशोभयसत्त्वे राशिद्वये देवतानिर्देशः समुच्चित्य कर्तव्यः । संकर्ष. १।३।२३.

चरुशब्दः ओदनवाची । १।३।४ पा. पृ. २२१.

चरुशब्दवाच्येन ओदनेन सौर्ययागे प्राकृतहविषो बाधः । १०।२।१०.

चरूपधानाधिकरणम् (अग्निचयने चरुमुपदधाति इति नैवारचरोः उपधानमात्रं विधीयते) । २।३।७.

चरौ इष्टकाधर्माः अग्निचयने न कर्तव्याः । संकर्ष. २।१।८.

चरौ सप्तदशशरावे मुष्टिलेपेन चतुःसंख्याऽनुग्रहः कर्तव्यो वाजपेये । १०।२।२८.

चातुर्मास्याग्निप्रणयने सौमिकाग्निप्रणयनधर्माणां नातिदेशः । ७।३।८.

चातुर्मास्यानां पञ्चसमप्रयोगे सहस्रसंमितिपर्यन्तं वैश्वदेवेनैव अभ्यासः अथ वरुणप्रघासादीनि पर्वाणि अनुतिष्ठेत् । संकर्ष. ३।१।२४.

उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासकल्पगतदेवताऽन्यतम-देवतानियमः । १०।८।१६.

उपांशुयाजस्य सोमोत्तरं नोत्कर्षः, विष्णुप्रजापति-देवत्यत्वस्य प्रागपि संभवात् । ५।४।६.

उपांशुयाजाधिकरणम् । ('उपांशुयाजं यजति' इति यजतिपदं अपूर्वयागविधायकम्) । २।२।४.

उपांशुयाजे उपस्तरणाभिघारणयोर्लोपेऽपि हविषेव चतुरवत्तसंपत्तिः । १०।८।१३.

उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् । १०।८।१५.

उपांशुयाजे पत्नीसंयाजेषु च आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रणव-वषट्कारादिभिन्नेष्वेव मन्त्रेषु उपांशुत्वम् । संकर्ष. ४।३।१५.

उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः अभ्युदितेष्टौ । ६।५।२.

उपांशुयाजे वैकल्पिकी विष्ण्वादिर्देवता पौर्णमासी-कालश्च । १०।८।१७.

उपावहरणे सोमस्य वाससा कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०.

उपावहरणाधिकरणम् (अहर्गणे तत्तदहःसंबन्धि-सोमोपावहरणकाले एव पृथक्पृथग् वासोऽन्तरमुत्पाद-नीयम्) । १०।६।२२.

उरूकशब्देन अध्रिगुप्रैषगतेन वपाऽभिधानम् । ९।४।३.

ऊहः अग्निपदस्य विकृतौ निर्वापमन्त्रे । ९।१।१३.

ऊहः अध्रिगुप्रैषगतस्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य बहुवचनान्तेन एकादशिन्याम् । ९।३।१४.

ऊहः । 'इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालम्' इत्यत्र पुरोडाशसादनमन्त्रे 'व्रीवाराणां मेध' इति ऊहः कर्तव्यः । वि. ९।३।१.

ऊहः कार्यः पुरोडाशगणे 'यथाभागं व्यावर्तध्वम्' इति । संकर्ष. १।३।२८.

ऊहः कार्यः यूपे विशाखे 'द्विवमयेण' इत्यत्र 'द्विवमयाभ्याम्' इति । संकर्ष. १।४।७.

ऊहः । द्विपश्वादिविकृतौ अध्रिगुप्रैषे मेधपतिशब्दस्य देवताऽनुसारेण वचनोहः कर्तव्यः । ९।३।१२.

ऊहः 'धान्यमसि' इत्यत्र 'माषमसि' इति शाक्त्या-नामयने । ९।१।१३ वर्णकं १.

ऊहः पशुद्वयवत्या विकृतौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभि-धायिनोर्मन्त्रयोः द्विवचनान्तेन । ९।३।४.

ऊहः वैकृतद्रव्यादिवाचकपदस्य सौर्यादिविकृतौ अतिदिष्टे मन्त्रे । ९।३।१.

ऊहः सौर्यचर्वादौ अगन्मोज्जितिमन्त्रयोः, दर्शपूर्ण-मासयोरपूर्वार्थत्वात् । वि. ९।१।३.

ऊहः स्थानिधर्माणां प्रतिनिधौ । ९।२।१२.

ऊहः हरितपदस्थाने रक्तपदस्य मौद्गे चरौ बर्हिः-स्तरणमन्त्रे । ९।२।२०.

ऊहग्रन्थः पौरुषेयः । ९।२।१ वर्णकं १.

ऊहप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् । २।१।९.

ऊहसिद्धिः वचद्धर्माणामपूर्वार्थत्वात् । वि. ९।१।१ वर्णकं १–२.

ऊहो न अग्निष्टुति सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवादिपदानाम् । ९।१।१६.

ऊहो न अध्रिगुप्रैषगतस्य प्रास्मै इति पदस्य अग्नीषोमीयसवनीययोः समानविधित्वपक्षे । ९।३।८.

ऊहो न अश्वमेधत्रैशतवीयायां दीक्षणीयायाम् । वि. ९।१।२ वर्णकं २.

ऊहो न कर्तव्यः पाशुकचातुर्मास्येषु मध्यमे परिधौ 'परिधयेऽध्यमानाय' इति । वि. ९।२।१३.

ऊहो न दर्शपूर्णमासयोर्द्विबहुपत्नीके यागे 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र एकवचनस्य । ९।३।६.

ऊहो न निर्वापमन्त्रगतानां सवित्रादिपदानाम् । ९।१।१२.

ऊहो न 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र वचनस्य द्विबहुपत्नीके विकृतिप्रयोगे । ९।३।७.

ऊहो न पशुगणे अध्रिगुप्रैषगतानां संसर्गिद्रव्यवाचक-चतुरादिपदानाम् । ९।३।१०.

ऊहो न वायव्यादिपशौ मन्त्रोत्तमवचनस्य ('त्वं ह्यग्ने प्रथमः' इत्यत्र 'त्वं हि वायो प्रथमः' इति) । १०।४।२१.

जपसंस्कारेष्टीनां लोपः अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।१८.

जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः । १२।४।१.

जपादिमन्त्रेषु क्रतौ मन्त्रसमाम्नायसिद्धस्वर एव प्रयोक्तव्यः, न भाषिकस्वरः । १२।३।८.

जयादिन्यायः । जयाभ्यातानाधिकरणम् (जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमाः वैदिकेष्वेव कर्मसु) । ३।४।९.

जर्तिलगवीधुकाधिकरणम् । जर्तिलयवाग्न्यायः (जर्तिलादिवाक्यानां निषेधः पयोहोमविध्यर्थवादः) । १०।८।४.

जागरणन्यायः (सोमिकेन दीक्षाजागरणेन दार्शिकजागरणस्य न प्रसङ्गः) । १२।१।८.

जाघनीया विकल्पः ऐकादशिनादिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु । १२।४।१६.

जाघनीन्यायः (जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति) । ३।३।१०.

जातेष्टिः पत्न्याः भाण्डरस्थानिहितायामपि पौर्णमास्यादौ स्वकाले कर्तव्या । ४।३।१६ वर्णकं २.

जातेष्टिः पुत्रगतपूतत्वादिफलप्रयुक्ता । ४।३।१९.

जातेष्टिन्यायः (अष्टाकपालादिरूपाणि अर्थवादः) । १।४।११.

जातेष्टिर्जातकर्मानुष्ठानोत्तरं कर्तव्या । ४।३।१६ वर्णकं २.

जात्यधिकरणम् (आग्नेयो ब्राह्मणः इति आग्नेयशब्दः ब्राह्मणस्य स्तावकः उभयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वात्) । १।४।१२-२. वि. १४.

जामदग्न्यादीनां पञ्चावत्तमवदानम् । संकर्ष. २।२।१९.

जुहोत्यर्थे दध्यादन्त्राग्नः प्रयुक्तप्रदानैः । ३।८।५.

ज्योतिः विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः इति त्रिषा एषां सर्वमेतदेकं प्रमाणम् । ३।३।८.

ज्योतिष्टोमेऽनेकसंस्थाकत्वेऽपि ये धर्माः, ते प्रदिदेशः गवामयनादीनामतिदेशे । ७।७।१.

ज्योतिष्टोमः स्वर्गकामेन कर्तव्यः इति वाक्यस्य विधित्वम् । ४।३।१५.

ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वं द्वादशाहस्य । ४।३।११.

ज्योतिष्टोमः सर्वसोमानां प्रकृतिः । वि. ८।१।२ वर्णकं २.

ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिकत्वम् उपांशुः प्रयोगः । ३।३।२.

ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनि नित्यानि । ६।८।८.

ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानं ऋत्विगानत्यर्थम् । १०।२।८.

ज्योतिष्टोमादौ बर्हिरादिना विशेषविहितेन आहवनीयस्य सामान्यविहितस्य बाधः । १०।८।८.

ज्योतिष्टोमे अनुयाजोत्कर्षेऽपि पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्नोत्कर्षः । ५।१।१९.

ज्योतिष्टोमे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च समपनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे एकसप्तदशपञ्चदशस्तोमोगानम् । ९।२।६ वर्णकं २.

ज्योतिष्टोमे अनैन्द्राणाममन्त्रकं भक्षणम् । वि. ३।२।१६.

ज्योतिष्टोमे अपराह्णे व्रतं न नित्यम् । ६।८।१.

ज्योतिष्टोमे अवभृथे वारुणोऽग्निर्लौकिकः संपद्यते, न तु सोमधारापात्रोऽपि । संकर्ष. ३।२।१०.

ज्योतिष्टोमे अवभृथे निरवदानीयनिगमेषु अग्नीवरुणयोरेवन्नं कर्तव्यम् । १०।४।१७.

ज्योतिष्टोमे अवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां दाक्षहोमादिप्रतिषेधानामपि उत्कर्षः । वि. ५।१।११.

ज्योतिष्टोमे आश्विनग्रहः दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते । ५।४।१.

ज्योतिष्टोमे सवनादौ हविर्निःशेषाभावात् नित्ये पक्षे हविर्निर्वापः । १२।१।७.

ज्योतिष्टोमे 'अग्र यत् सुन्वन्ति' इत्यादिना श्रुतेन वाक्येन आश्विने-स्तुतशस्त्रार्थं हविर्धानदेशो लक्ष्यते । ३।७।२.

ज्योतिष्टोमे उदवसानीये कर्मे अग्निहोत्रहोमः अहोरात्रे वा न कार्यः । वि. ६।८।१३.

ज्योतिष्टोमे स्तोत्रेषु 'हिङ्कार, भक्ष, गमो गृह' इति मन्त्रेण सह अभ्युदयस्तोत्रेष्वपि । वि. ३।८।१६. भा. ३।८।१०।२९.

एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापः प्रायश्चित्तम् । ६।४।६.

एकहायनीनयन न अक्षाभ्यञ्जनप्रयुक्तम् । ४।१।१०.

ऐकादशिनपशुधर्माणामतिदेशः पशुगणेषु । ८।१।८.

ऐकादशिनपशुवसाहोमाना तन्त्रभेदः । ११।२।६.

ऐकादशिनाः पशवो द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च उदयनीये षट् इति विभज्यानुष्ठेयाः । १०।६।४.

ऐकादशिनादिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु आधनीना विकल्पः । १२।४।६.

ऐकादशिनेषु पशुषु कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रम् । ११।४।९.

ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्माणामतिदेशः । ८।१।७.

ऐन्द्र(न्द्रे) एकादशकपाले दार्शपौर्णमासिकपुरोडाश-धर्माणामतिदेशः, न तु ऐन्द्रस्य सानाय्यस्य । वि. ८।१।१७.

ऐन्द्रवायवन्यायः (ऐन्द्रवायवग्रहस्य द्विर्भक्षणम्) । ३।५।९.

ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य कामसंयोगेऽपि पाठप्राप्ते एव स्वस्थाने अनुष्ठानम्, न तु सर्वाग्रित. । १०।५।१८.

ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य मैत्रावरुणादिग्रहापेक्षया पूर्व-मनुष्ठानम् । १०।५।१७.

ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः पुन श्रवणात् समान-विधित्व द्वादशाहे ग्मनीकाया प्रथमद्वितीययोरह्नो. । १०।५।२१.

ऐन्द्रवायवादिपात्रेषु प्रकृतपुरोडाशशकलादीनामेव निधानम् । ३।८।१८.

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्याज्यानुवाक्यानुरोधेन वैश्वदेविकतन्त्र-नियमो नास्ति आग्रयणे । १२।२।१५.

ऐन्द्राग्नसोमग्रहणममन्त्रकम् । ३।२।१७.

ऐन्द्राग्नधुन्यर्था आग्नेयपदप्रवृत्तिः । २।३।१४.

ऐन्द्राग्नादिविकृतौ दार्शपौर्णमासिकधर्माणामतिदेशः । ८।१।४.

ऐन्द्राग्नादीना विकृतिरूपाग्निष्टीनां सद्यस्कालता । ५।४।७.

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि याज्याऽनुवाक्यायुगलद्वयस्य विकल्पः । १२।४।२०.

ऐन्द्रीन्यायः (ऐन्द्या ऋचा गार्हपत्यमुपतिष्ठते) । ३।२।२.

ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः । ८।१।१७.

ऐष्टिकशेषभक्षाणां सौमिकचमसादिभक्षणेन न प्रसङ्ग-सिद्धिः । १२।२।१९.

ऐहिकामुष्मिकत्वम् (पुत्रेष्ट्यादेः फलस्य) । ४।३। ११ वर्णक २.

औत्पत्तिकसूत्रम् । १।१।५.

औदुम्बराधिकरणम् (उदाहरणवाक्यगतपदानुसारि शीर्षकम्) । १।२।२.

औदुम्बरेण सोमापौष्णे पशौ यूपार्थे विहितेन प्राकृतस्य खादिरस्य बाधः । १०।७।१८.

औपवसथ्येऽहनि सोमार्थं वरणम् । सकर्ष. ३।४।१४.

औपासनाग्नौ अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञः स्यात् । सकर्ष. १।२।११.

कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गभेदेनापि कण्डूयने यद्वत् प्रयोग. ज्योतिष्टोमे । ११।४।१६.

कण्वरथन्तरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य 'पुनानः सोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम् । १०।४।२२.

कण्वरथन्तरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्तोत्रयामेव 'पुहान ऊर्वदिम्' इत्यस्या गानम् । १०।४।२३.

कण्वरथन्तरे अविरुद्धानां बृहद्धर्माणां अनुपयो वैश्यस्तोमे । ९।२।१६.

कपाल न तुषोपवापप्रयुक्तम् । ४।१।११.

कपालचतुष्कभेदः प्रतिपुरोडाशमश्मनादिप्रदेशो । ११।४।११.

कपालन्याय. (विकृतौ प्राकृतैकदेशग्रहणे प्रदेशविशेष-नानेव ग्रहणम्) । १०।५।१.

कपालादेरेकदेशभेदनादावपि प्रायश्चित्तम् । ६।८।४.

ज्योतिष्टोमे राजन्यवैश्ययोर्यजमानयोः फलचमसः होमभक्षयोः । ३।५।१९.

ज्योतिष्टोमे रात्रिगतकृत्स्ननिद्रार्थम् आदौ सकृदेव मन्त्रः अवान्तरनिद्राभेदेऽपि, एवं नदीतरणे अभिवर्षणे अमेध्यदर्शने च । ११।४।२७.

ज्योतिष्टोमे वषट्कारोऽपि पृथक् सोमभक्षकारणम् । ३।५।१०.

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमेषु आज्यमेव, न सोमः । संकर्ष. ३।२।२०.

ज्योतिष्टोमे शालामुखीयादेव आग्नीध्रप्रणयनम् । संकर्ष. ३।२।१४.

ज्योतिष्टोमे श्रुतम् अभिषवणफलकयोः संतर्दनं दीर्घसोमसंस्थासु निविशते । ३।३।११.

ज्योतिष्टोमे श्रुतं देवानामित्यादि नवनीतेनाभ्यङ्क्ते इति विधेरर्थवादः । ३।४।३.

ज्योतिष्टोमे श्रुतं 'यत् पूर्णं तन्मनुष्याणाम्' इत्यादि 'अध. उपम-थति' इति विधेरर्थवादः । ३।४।३.

ज्योतिष्टोमे श्रुतो दिग्विभागः प्राचीनवंशविधेरर्थवादः । ३।४।२.

ज्योतिष्टोमे सदोनीचमानादौ पुत्र्यादिकामना याजमानी, नार्त्विजी । ३।८।५.

ज्योतिष्टोमे सप्तमपदग्रहणादि सोमक्रयण्यानयनस्य न प्रयोजकम् । ४।१।१०.

ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशेषु सौमिकपात्रैर्ग्रहचमसैः दार्शिकपात्राणां जुह्वादीनां न प्रसङ्गः । १२।१।४.

ज्योतिष्टोमे सुत्या पर्वणि कार्या, दीक्षा तु अपर्वणि । १२।२।९.

ज्योतिष्टोमे सोमभक्षनिमित्तानां समुच्चयः । ३।५।१२.

ज्योतिष्टोमे सोमभक्षेऽनुज्ञायाः याचने दाने च अर्थानुसारेण मन्त्रक्रमः । ३।५।१६.

ज्योतिष्टोमे सोमभक्षोऽनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव । ३।५।१७.

ज्योतिष्टोमे सोमविक्रयी ऋत्विग्भ्यो भिन्नः । ३।७।१५.

ज्योतिष्टोमे सोमशेषभक्षविधानात् अस्ति सोमभक्षः । ३।५।६.

ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये । १०।६।२०.

ज्योतिष्टोमे सोमेन धिष्ण्यव्याघारणं परिप्लुपात्रेण । संकर्ष. ३।२।१९.

ज्योतिष्टोमे स्वामिसमदक्षा ऋत्विजः । ३।७।१८.

ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ सहितौ एकं भक्षनिमित्तम् । ३।४।७.

ज्योतिष्टोमे होमाभिषवौ सोमभक्षे समुच्चयेन निमित्तान्तरम् । ३।५।११.

ज्योतिष्टोमोक्थ्यादिस्तोत्राणामतिदेशः शतोक्थ्यादौ । ८।३।५.

ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमा नानुष्ठेयाः । ६।५।११.

ज्योतिष्मतीष्टेर्नानुष्ठानम् अग्निचयने धार्याग्निनाशेऽपि । ९।४।७.

ज्योतिष्मतीष्ट्यधिकरणम् (दर्शपूर्णमासयोरुद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरनुष्ठानम्) । ९।४।६.

ज्वलद्रुक्माभावाद्वचस्य अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य काम्यस्याग्ने. आधानादिसंस्काराणां बाधः । १९।४।९.

'तं चतुर्धा कृत्वा, आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति वाक्ययोरुपसंहारेण आग्नेयपुरोडाशस्यैव चतुर्धाकरणम् । ३।१।१५.

तक्षणजोषणादियूपधर्माणां स्वरुमात्र्या बाधः । १०।२।३२.

तत्रयास्त्रम् । तत्रस्मृतिः । तत्राधिकरणम् (आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तिर्न नियता) । १।२।४.

तण्डुलानां व्रीहियवान्यतरजन्यत्वस्य विशेषो नियमो नास्ति । १०।२।२१.

तत्प्रख्यन्यायः (आघाराग्निहोत्रशब्दौ कर्मनामधेयम्) । १।४।३.

तत्सिद्ध्यधिकरणम् (यजमानः प्रस्तरः इति यजमानशब्दः प्रस्तरस्य स्तावकः उभयोः कर्मसिद्धिहेतुत्वात्) । १।४।१२–१. वि. १३.

तथाक्रमाधिकरणम् (गुणक्रमा याजमानाः) । ३।८।५.

कालवादः । 'परिधानहोमयोः अमितः पुरोडाशौ' इति पूर्वोत्तरकालवादः । संकर्ष. २।१।१०.

कालविधिर्दर्शपूर्णमासादौ नियमार्थः । ४।२।९.

कुण्डपायिनामयनगतः अग्निहोत्रशब्दः नित्याग्निहोत्रधर्मान् अतिदिशति । ७।३।१.

कुण्डपायिनामयने आध्वर्यवं परिधानकरणमन्यं होता ब्रूयात् । ३।८।१०.

कुण्डपायिनामयने अजहितेऽग्नौ मासाग्निहोत्रश्रपणम् । १२।१।६.

कुण्डपायिनामयने 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति प्रत्यह यागः । संकर्ष. ३।१।२५.

कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रादिक कर्मान्तर प्रकरणान्तरगतत्वात् । २।३।१२.

कुण्डपायिनामयने उभयत्रदाह्वाहधर्माणामतिदेशः । ८।२।९.

कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तन्त्र न नानाबीयेषु पशुषु पाकवैषम्यात् । ११।४।१०.

कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तन्त्र वाजपेयगतप्राजापत्यपशवङ्गादिश्रपणार्थम् । ११।४।८.

कुम्भीशूलवपाश्रपणीना तन्त्रमेकादशिनेषु पशुषु । ११।४।९.

कुलायपज्ञे अधिकारः भिन्नकल्पयोरपि । ६।६।२.

कुलायादौ प्रतिपदोत्कर्षः (युवं हि स्थः, पते असृग्रमिन्दवः) । ३।३।९.

कूर्मचितौ अग्निचयने प्राञ्चमिति कर्तृमुखवादः, प्रत्यञ्चमिति तु पूर्वमुखवादः । संकर्ष. २।१।२०.

कृषिन्यायः (काम्यानां कर्मणां कामनाऽनुरोधेन पुन.पुनरभ्यासः कृषिवत्) । ११।१।४.

कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययो. पशो. भेदेनानुष्ठानम् । ११।२।११.

कृष्णलचरौ अवघातस्य बाधः । १०।१।१ वर्णक १.

कृष्णलचरौ आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः । ८।१।१८.

कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणस्य बाधः । १०।२।७.

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहरणीयाः । १०।२।४.

कृष्णलचरौ भक्षाणां न बाधः चुम्बुकाकारेण तत्संभवात् । १०।२।३.

कृष्णलचरौ युगपदुपहूताः सर्वे भक्षाः ब्रह्मणा तत्तद्भक्षणकाले एव भक्षणीयाः । १०।२।६.

कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षाः पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीयाः । १०।२।५.

कृष्णलेषु मुख्यपाकासंभवात् औष्म्यरूपः पाकः कार्यः । १०।२।१.

कृष्णलेषूपस्तरणाभिघारणयोर्बाधः । १०।२।२.

कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम् (प्रतिपत्तिः) । ४।२।७.

कृष्णविषाणायाश्चात्वाले प्रासन अहर्गणे अन्त्यदिने एव । ११।३।६.

कृष्णाजिनास्तरणन्यायः (नानाबीजेषु) । ५।२।७.

क्लृप्त्यधिकरणम् (क्लृप्तिमन्त्राणां वाचन ज्ञानवत एव वाजपेये) । ३।८।८.

केशश्मश्रुन्यायः (केशश्मश्रुमतः पुरुषस्यैव आधाने अधिकार, तस्यैव विहितवपनस्य संभवात्) । ६।१।६.

केसरिप्र. अश्वादयः विश्वजिति न देयाः । ६।७।२.

कौण्डपायिनामयने इति कुण्डपायिनामयने इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

कौत्सकण्वश्रवसिग्रस्वननिधादिसामभिः विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां बाधः । १०।४।८ वर्णक १.

कौत्सादिन्यायः (विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः तत्समसंख्याकप्राकृतसाम्नां बाधः) । १०।४।१.

क्रतुपशूनां प्राजापत्यपशूनां च वासिनोऽभिस्तन्त्रम् । संकर्ष. ३।१।९.

क्रतुपशूनां प्राजापत्यैः पशुभिः समुच्चयो वाजपेये । १०।४।३.

क्रतौ ब्राह्मणप्रोक्तानां मन्त्राणां प्रादिकः स्वप्रयोक्तव्यः । १२।३।१.

क्रत्वर्थे यजमानमरणोत्तर कर्तव्यम्, इतरत्र कर्तव्यं सर्वसारे । १०।२।२४.

तेषामौत्पत्तिकत्वाधिकरणम् (इदं सौत्रपदानुसारि । अग्निहोत्रादिकर्मणां निमित्तानुरोधेन आवृत्तिः)। ६।२।८.

त्यागातिरिक्तस्य ऋत्विक्कर्मत्वम् । ३।७।८.

त्यागावाहनादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि प्रयोगः पवमानेष्ट्यादिषु । १०।४।१४.

त्रिंशदधिकरणम् (पात्नीवतसोमभक्षमन्त्रे त्रयस्त्रिंशतां देवानां नोपलक्षणम्)। ३।२।१५.

त्रिकस्तोमघूर्णनम् एकस्या एव ऋचः निरभ्यासेन एकत्रिके क्रतौ । १०।५।३.

त्रिवत्साधिकरणम् (साद्यस्के विहितेन त्रैवार्षिकेण पुंगवेन प्राकृतसर्वक्रयद्रव्यस्य बाधः)। १०।३।१६.

त्रिवृच्चर्माश्ववालाधिकरणम् । १।३।४ वा. पृ. २२१.

त्रिवृत्त्वस्य स्तोत्रीयानवकरूपस्य अग्निष्टुति श्रुतस्य स्तोत्रान्तरगतस्तोममात्रबाधकत्वम् । १०।६।७.

त्रिवृत्–शब्दः कहूनवकवाची । १।३।४ वा. पृ. २२१.

त्रैधातवीयायामवदानं षड्वेव । संकर्ष. २।२।१४.

त्रैवर्णिकभिन्नस्यापि निषादस्य रौद्रेष्ट्यधिकारः । ६।१।११.

त्रैशोकाधिकरणम् (त्रैशोकसाम्नः उत्तराग्रन्थपठितयोर्बृहत्योरेव गानम्)। ९।२।५ वर्णके १.

त्र्यनीकाऽधिकरणम् (गवामयने त्र्यनीकायाः स्वस्थानविवृद्धया अभ्यासः, न तु दण्डकलितवत्)। १०।५।२५.

त्र्यनीकाया प्रथमद्वितीययोरह्नोः ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रयोः पुनःश्रवणात् समानविधित्वं द्वादशाहे । १०।५।२३.

त्र्यम्बकाधिकरणम् (त्र्यम्बकपुरोडाशेषु अभिघारणानभिघारणमीमांसा अर्थवादः)। १०।८।५.

त्र्यम्बकेषु चतुष्पथोल्मुकयोः समुच्चयः । संकर्ष. २।४।१९.

त्र्यार्षेयभिन्नब्राह्मणानां मनुवत् कल्पः । संकर्ष. ३।४।९.

त्र्यार्षेयाधिकरणम् (प्रवरत्रयवत एव दर्शाद्यधिकारः)। ६।१।११.

त्वष्ट्रधिकरणम् (पात्नीवतसोमभक्षमन्त्रे त्वष्टा नोपलक्षणीयः)। ३।२।१४.

त्वाष्ट्रपात्नीवताधिकरणम् (त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पशोः पर्यग्निकरणान्तत्वम्)। ९।३।८.

दंपत्योः सहाधिकारः । ६।१।४.

दक्षिणया अग्निं चिन्वानाय दत्तया क्रतुदक्षिणायाः न बाधः । संकर्ष. ३।१।८.

दक्षिणविहारे क्रियमाणमाध्वर्यवे पृथगङ्गानुष्ठानम् । ११।२।९.

दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा मन्त्राः अध्वर्योः पृथगुच्चार्याः वरुणप्रघासेषु । १२।१।९.

दक्षिणाः प्रधानार्थाः । ३।७।५.

दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानं विश्वजिति । ६।७।६.

दक्षिणाग्निः निर्मन्थ्यः गार्हपत्याद्वा प्रणीयते । संकर्ष. ३।१।४.

दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृहोमः, नाहवनीये । संकर्ष. १।२।११.

दक्षिणादानं स्वामिकर्म । ३।८।१.

दक्षिणादानमग्निं चिन्वानाय कल्पनम् । संकर्ष. २।१।७.

दक्षिणादानमदृष्टार्थं सारस्वते सत्रे । १०।२।१५.

दक्षिणादानमृत्विक्परिक्रयार्थमुदवसानीये समानक्र-त्वात् । १०।२।१२.

दक्षिणा द्वादशशतगोरूपा ज्योतिष्टोमे सदस्यसहितेभ्यः षोडशभ्यः ऋत्विग्भ्यः विभज्य देया । १०।३।१२.

दक्षिणाऽधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे दक्षिणाऽन्तर्गतगोष्वेव द्वादशशतसंख्याया निवेशः)। १०।३।११.

दक्षिणानां संख्यासु विकल्पः आधाने । १२।४।५.

दक्षिणानामपरिमितत्वमाधाने पूर्वोक्तात् षट्त्वादवि-कल्पम् । ६।७।११.

दक्षिणान्यायः (आनत्यर्था दक्षिणा) । १०।२।८.

दक्षिणाभिः ऋत्विङ्नियमः । ९।३।१७.

दक्षिणायाः द्वादशशतगोरूपायाः ज्योतिष्टोमे अर्धिनः तृतीयिनः पादिनः इति समाख्यानुरोधेन विभागः कर्तव्यः । १०।३।१३.

गवामयने विजातीयषडहव्यवधानेन पृष्ठयषडहावृत्तौ मध्यघनादेरपि आवृत्तिः। १०।६।११.

गानं कर्तव्यं गिरापदस्थानापन्ने इरापदे ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये। ९।२।१९.

गायत्रच्छन्दसः इत्यादिपदानामनेकच्छन्दस्के सोमे विनियोगः। ३।२।१८.

'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति' इत्येवमादिलक्षणानि अनुपदिष्टयाज्यासु विकृतिषु नेयानि। संकर्ष. ४।३।११.

गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव ज्योतिष्टोमे। ३।२।१३.

गार्हपत्यन्यायः (ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते)। ३।२।२.

गार्हपत्यादाग्निषु लौकिककर्मणा नानुष्ठानम्। १२।२।१.

गार्हपत्यार्थ एव मथितोऽग्निराधाने। संकर्ष. ३।२।२.

गावीधुकयवाग्वा, निषेध पयोहोमविप्रतिषेधवाद.। १०।८।४.

गिरापदस्थानापन्ने इरापदे गानं कर्तव्य ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये। ९।२।१९.

गिरापदस्य इरापदेन बाध ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये। ९।२।१८.

गीत्युपायाना विक्षेपादीना शाखाभेदेन समाम्नाताना विकल्पः। ९।२।७.

गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति कर्माणि द्विविधानि। २।१।३.

गुणकामाधिकरणम् (दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इति इन्द्रियफलाय दधिगुणो विधीयते, न तु कर्मान्तरम्)। २।२।११.

गुणकामाना नानुष्ठानम् अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्व पक्षे। १०।२।२०.

गुणकामानां होतृकामनया अनुष्ठीयमानाना नानुष्ठानम् अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे। १०।२।२२.

गुणकामा याजमानाः। ३।८।९.

गुणन्याय (गुणभेद कर्मभेदक.)। २।२।९.

गुणप्रत्युदाहरणम् (दध्ना जुहोति पयसा जुहोति इति अग्निहोत्रे वैकल्पिक द्रव्यं विधीयते, न कर्मान्तरम्)। २।२।१०.

गुणभेदः कर्मभेदकं प्रमाणम्। २।२।९.

गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः (गुणस्य मुख्यस्य च अतिक्रमे प्राप्ते गुणः अतिक्रमितव्यः, न मुख्य)। ३।३।२.

गुणलोपन्यायः (पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि निर्वापोऽनुष्ठेयः)। १०।२।२७.

गुणाभिधानाधिकरणम् (मन्द्राभिभूतिरित्यादिमंत्र-याज्यन्त एको मन्त्र.)। ३।२।१०.

गुदानामुपयाजसाधनाना समुच्चय, पशुगणे। १२।४।४.

गुर्वनुगमनादीना निमित्तावृत्तौ आवृत्ति.। ६।२।१०.

गृहपतिकर्तृकत्व शुनान्वारम्भादेः सत्रे। ११।४।१३.

गृहमेधीय (ये) आज्यभागपुन.श्रवणस्य परिसंख्याऽर्थत्वमिति पञ्चमे पक्षे स्विष्टकृच्छ्रवणमपि स्वतन्त्रावीय-प्रतिपत्त्य-तराणा विशेषकार्याणा निवर्तकमिति प्रयोजन-प्रतिपादनम्। १०।७।११.

गृहमेधीयन्याय.। (गृहमेधीयस्य आज्यभागपुन.श्रवणेन अपूर्वत्वम्)। गृहमेधीयाज्यभागन्याय.। १०।७।९.

गृहमेधीये यावदुक्त स्विष्टकृदादि कर्तव्यम्। १०।७।१०.

गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहनबाध.। संकर्ष. ४।४।७.

गोदोहनवर्णकम्। वि. ४।१।२ वर्णक ३.

गोदोहनादिगुणकामाना दर्शपूर्णमासगताना विकृतौ नातिदेश। ८।१।१४.

गोदोहनाधिकरणम् (गोदोहनपात्रमपां प्रणयने काम्यम्)। ३।६।३.

गोग्गुल्कादितैलेन नवनीतस्य समुच्चय. अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे। १०।४।६.

गौणमुख्याधिकरणम् (गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य-संप्रत्यय.)। ३।३।१.

ग्रहचमसानां समुच्चय. अतिरात्रे राजिपर्यायेषु। संकर्ष. ३।३।१६.

ग्रहप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्ष. ग्रहाभ्यास। १०।५।२१

ग्रहधर्मा. अवनयनार्था। ३।६।९.

दर्शपूर्णमासयोः अवघातमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः । ११।४।१२.

दर्शपूर्णमासयोः असोमयाजिनः पुरोडाशादयश्रवण-मनुवादः । १०।८।२४.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चात् अग्नीषोमीयादेरवदानहोमौ इति अवदानादिप्रदानान्वानु-समयः । ५।२।४.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशयोः मुष्टि-कपालोपधानावदानेषु समुदायानुसमयः । ५।२।३.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयादिप्रधानभेदेऽपि देशकाल-कर्तॄणामेकत्वात् आधाराद्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् । ११।१।१०.

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयाष्टाकपालादेः द्व्यवदानमात्रस्य होमः । ३।४।१४.

दर्शपूर्णमासयोः कपालादेरेकदेशभेदनादावपि प्राय-श्चित्तम् । ३।४।४.

दर्शपूर्णमासयोः जौह्वाज्यं प्रयाजार्थम् (औपभृताज्यं च प्रयाजानुयाजार्थम्) । ४।१।१६.

दर्शपूर्णमासयोः तुषोपवापः पुरोडाशकपालस्य न प्रयोजकः । ४।१।११.

दर्शपूर्णमासयोः तृतीयस्यानुयाजस्य शेषसंस्कारार्था-थापिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वम् । १०।४।१९.

दर्शपूर्णमासयोः निवृत्ती संयाज्ये काम्ये नित्ये च संयोगपृथक्त्वेन । संकर्ष. ४।३।१२.

दर्शपूर्णमासयोः द्रव्यविधिः 'व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभि-र्देव यजेत आ यवेभ्यः' इति । संकर्ष. ३।१।१५.

दर्शपूर्णमासयोः द्वादश द्वंद्वानि आध्वर्यवाणि, न याजमानानि । ३।८।९.

दर्शपूर्णमासयोः द्विबहुपत्नीके यागे 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र एकवचनस्य नोहः । ९।३।६.

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चमः प्रयाजः आज्यभागादिदेवता-संस्कारार्थः । १०।१।७.

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु जाघनी द्रव्यम् । सा च आज्येन विकल्प्यते । ३।३।१०.

दर्शपूर्णमासयोः पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तदमु-दायोपकारकस्य अनुष्ठानम् । ९।२।१९.

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य सर्वस्य दाहे पुनरिष्टिः कर्तव्या (सैव क्षामेष्टिः) । ६।४।५.

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजशेषेण हविरभिघारणार्थे शेष-धारणतत्पात्रे पृथङ् न कर्तव्ये । ४।१।१४.

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आरादुपकारकाः समिदा-दिपदानां नामधेयत्वात् । ९।२।२०.

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षण्यासादनादि कर्म नाध्वर्योः, किन्तु अग्नीधः । वि. ३।८।१२.

दर्शपूर्णमासयोः याजमानाना प्रयाजाद्यनुयाजमन्त्राणां क्रमो न नियामकः । ५।१।३.

दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुरोऽनुवाक्याऽनुवचनं देवता-संस्कारार्थम् । १०।४।२०.

दर्शपूर्णमासयोः वत्सोपावसर्जनोखाऽधिश्रयणादीनि द्वादश द्वंद्वानि अध्वर्योः कर्म, न यजमानस्य । ३।८।९.

दर्शपूर्णमासयोः व्रते वत्सापाकरणलक्षितकालस्य विधानम् । ६।४।१२.

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं निवीतप्राचीनावीतवाक्यम् उपवीतविधेरर्थवादः । ३।४।१.

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं 'यो विदग्धः' इत्यादि 'अवि-दहता श्रपयितव्यः' इत्यस्य विधेरर्थवादः । ३।४।३.

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतस्य 'मयि दक्षक्रतू' इति मन्त्रः क्रतुयुक्तजङ्गमभ्यमानपुरुषसंस्कारः । ३।४।९.

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतोऽनृतवदननिषेधः क्रत्वर्थत्वेन विधीयते । ३।४।४.

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां काम्यसंख्याया विवृद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाभ्यासेन । १०।५।८.

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु त्रिरभ्यासः प्रथमोत्तम-स्थानधर्मः, न तु प्रयोत्राबादिङ्ग्विशेषधर्मः । ९।१।१०.

दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृत् हविःसंस्कारपूर्वोभयार्थः । वि. ४।१।७.

दर्शपूर्णमासयोः हविरभिमर्शनमङ्गनयानोभयार्थम् । ३।७।४.

चातुर्मास्येषु चान्द्रो मासः स्वीकार्यः । संकर्ष. ३।१।१८.

चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकपक्षः इव यावज्जीवपक्षोऽपि विज्ञायते । संकर्ष. ३।१।२०.

चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकपक्षे मध्ये मासस्यैवोत्सर्गः, न तु संवत्सरस्य । संकर्ष. ३।१।१९.

चातुर्मास्येषु पाञ्चसांवत्सरिकावृत्तावपि वैश्वानरपार्जन्यपञ्चहोतृहोमानां सकृदेवानुष्ठानम् । संकर्ष. ३।१।२१.

चातुर्मास्येषु पाशुकेषु परिधौ यूपधर्मैः पशुनन्धनं कर्तव्यम् । वि. ९।२।१९.

चातुर्मास्येषु पाशुकेषु परिधौ यूपपरिध्युभयधर्माणामविरुद्धानामनुष्ठानम् । १२।२।१०.

चातुर्मास्येषु पाशुकेषु परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः । १२।२।११.

चातुर्मास्येषु पाशुकेषु सविष्ठे मध्यमे परिधौ अविरुद्धा यूपधर्माः कर्तव्याः, यूपाञ्जनमैपे च ('परिधयेऽज्यमानाय') इति ऊहः न कर्तव्यः । वि. ९।२।१३.

चातुर्मास्येषु 'यदि प्रावृषि यजेत वरुणप्रघासैः स्तीर्णं दिरभिघारयेत्' इत्यत्र वरुणप्रघासग्रहणम् । संकर्ष ३।१।२२.

चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामुत्करपरिधिभ्यां प्राकृतयोर्वेदियूपयोर्बाधः । १०।३।५.

चातुर्मास्येष्वग्निप्रणयनं मध्यमयोरेव पर्वणोः । ७।३।१९

चातुर्मास्येष्वनुयाजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहनमन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः । १०।४।२५

चात्वाले कृष्णविषाणाया. प्रासनम् अहर्गणे अन्त्यदिने एव । ११।३।६.

चान्द्रो मास एव स्वीकार्यश्चातुर्मास्येषु । संकर्ष. ३।१।१८.

चिकीर्षान्यायः (सौमिकवेदि. चिकीर्षितप्रधानार्था) । ३।७।१.

चितिशब्द' अग्निचयने न प्रस्तरस्य, किन्तु तदुत्तरपर. । संकर्ष. २।१।२७.

चितिसमुदायस्यैव वेदिधर्माः, न तु तदाधारभूमेः । संकर्ष. २।१।२६.

'चित्तं च चित्तिश्च' इत्यादौ न चतुर्थ्या विपरिणामः । संकर्ष. २।४।२१.

'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः शाखाऽन्तरमन्त्रैः 'चित्त च स्वाहा' इत्यादीनां विकल्पः । संकर्ष. २।४।२२.

चित्यधिकरणम् (षष्ठी चितिर्नैमित्तिकी) । ४।४।७.

चित्राऽऽज्याधिकरणम् । चित्राऽधिकरणम् (चित्राशब्द. कर्मनामधेयम्) । १।४।२.

चित्रिण्यादय इष्टका' सकृदेवोपधातव्याः । ५।३।६.

चित्रिण्यादयोऽपि अग्न्यङ्गम् । ३।६।१२.

चित्रिण्यादीनामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानम् । ५।३।७.

चित्रिण्यादीनामिष्टकानां लोकंपृणातः प्रागुपधानम् । ५।३।८.

चित्रेष्टिवत्सम्भूदकयोः उपांशुयाजधर्माणामतिदेशः । ८।१।१९.

चित्रेष्टौ 'अग्ने गोभिर्न' इत्यादिभिः पुष्टिमन्त्रैरेव होमः । संकर्ष. २।४।९.

चित्रेष्टौ वस्तुगतानां व्रीहियवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति । १०।२।३१.

चोदक प्रयोगवचनाद् बलीयान् । ५।१।१०.

चोदनासूत्रम् । १।१।२.

छन्दोऽधिकरणम् (गायत्रच्छन्दस इत्यादिपदानामनेकच्छन्दस्के सोमे विनियोग) । ३।२।१८.

छागस्य । छागपशुन्याय' । (अग्नीषोमीयः पशुश्छाग एव) । ६।८।१०.

जगत्सामाधिकरणम् (जगतीच्छन्दस्कास्वप्यृक्षु यद्यत्साम उत्पन्नम्, स जगत्सामा) । १०।५।२५ वर्णक १.

जञ्जभ्यमानाधिकरणम् (जृम्भायां कर्त्तव्यायां मन्त्रपाठः क्रत्वङ्गपुरुषधर्म.) । ३।४।९.

जनकसप्तरात्रन्यायः (प्राकृताङ्गविकृतिधर्माणां क्रमेणातिदेश) । ८।३।२.

दार्शिकं होतृवरणं ज्योतिष्टोमे कर्तव्यम् । १२।१।१८.

दार्शिकजागरणस्य सौमिकेन दीक्षाकालीनजागरणेन न प्रसङ्गः । १२।१।८.

दार्शिकपात्राणां जुह्वादीनां सवनीयपुरोडाशेषु सौमिकपात्रैर्द्रचमसैर्न प्रसङ्गः । १२।१।४.

दिग्विभागाधिकरणम् (ज्योतिष्टोमे श्रुतो दिग्विभागः प्राचीनवंशविधेरर्थवादः) । ३।४।२.

दीक्षणीयाऽऽदिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गता । ३।६।१६.

दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ आरम्भणीयाया बाधः । १०।१।२.

दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । १२।१।१२.

दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं न कार्यम् । १२।१।१०.

दीक्षणीयाऽऽदिषु अन्वाहार्यदक्षिणायाः सौमिकदक्षिणया प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१६.

दीक्षणीयाऽऽदिषु दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यम् । १२।१।१८.

- दीक्षणीयाऽऽदीनां सोमयागाङ्गता । ४।४।१२.

दीक्षणीयाऽधिकरणम् (अङ्गगुणविरोधन्यायः) । १२।२।९.

दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितधर्मानुष्ठानम् । ५।३।११.

दीक्षणीयाशाङ्नियमन्यायः (दीक्षणीयाया उच्चावचध्वनिः अपूर्वप्रयुक्तः) । ९।१।२ वर्णक २.

दीक्षा गवामयनस्य माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरहे , न चैत्र्याः प्राक् । ६।५।९.

दीक्षाणां क्रमविशेषनियमो द्वादशाहे । ५।१।१ वर्णकं १.

दीक्षादक्षिणन्यायः (दीक्षा दक्षिणाश्च प्रधानार्थाः) । ३।७।५.

दीक्षा द्वादशैव द्वादशाहे । ६।५।८.

दीक्षासु यूपभागापकर्षः ज्योतिष्टोमे । ५।१।१४.

- दीक्षाऽऽहुतिभिः आग्नचितिकाहुतीनां समुच्चयः । संकर्ष. २।४।२७.

दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां अग्निचयने श्रुतानां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः समुच्चयः । १०।३।४.

दीक्षितकर्तृकत्वस्य पुरुषार्थदानपाकहोमेषु पर्युदासः । १०।८।७.

दीक्षितधर्मानुष्ठानं दीक्षणीयाऽन्ते । ५।३।११.

दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्ते अग्निहोत्राभावेऽपि समारोप्यैव अग्निर्नेतव्यः । संकर्ष. ३।२।३१.

दीक्षितस्य अन्यत्र गमने प्राप्तेऽपि उख्यस्य प्रत्यक्षमेव नयनात् न समारोपः । संकर्ष. ३।२।३३

दीक्षितस्य निन्द्राभेदेऽपि , नदीतरणे अनेकस्रोतस्त्वेऽपि , अभिवर्षणभेदेऽपि , अनेकामेध्यदर्शनेऽपि च सकृत्सकृदेव तत्तन्मन्त्रपाठः । ११।४।१७.

दीक्षितस्य संकल्पितप्रयाणसमाप्तिपर्यन्तमादौ सकृदेव प्रयाणमन्त्रपाठः । ११।४।१८.

दीक्षोत्कर्षे अग्निहोत्रादीनामपि उत्कर्षः । ६।५।१०.

दीक्षोत्तरमेव इष्टकानिर्माणमग्निचयने । संकर्ष. २।१।२८.

दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वेन द्वादशाहस्य षट्त्रिंशदहत्वम् । ११।४।९.

दृतिनवनीतं श्येने सर्वेषामेवाङ्गानाम्, न सुत्याकालीनानामेव । ३।८।२१.

दृतिनवनीताधिकरणम् (श्येने दृतिनवनीतमङ्गानामेव) । ३।८।२०.

दृष्टमूलकस्मृतेर्धर्मे न प्रामाण्यम् । वि. १।३।३.

देवतागततगुणभेदे प्रदानभेदः । संकर्ष. २।२।१४.

देवताऽभिशब्दक्रियाणामपचारेऽपि प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः । ६।३।९.

देवतात्वं समिद्बर्हिर्वनस्पत्यादीनामलौकिकानाम् । संकर्ष. २।३।२.

देवताऽधिकरणम् (देवता विग्रहवत्यो न सन्ति) । ९।१।४.

देवताध्यानं वषट्कारात् प्राक् 'तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्' इति लृट्प्रयोगात् । संकर्ष. ४।३।६.

देवतानां विधिगतशब्देनैव प्रकाशनं सौर्यादिविकृतौ आवाहनादिनिगमेषु । १०।४।१२.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकैः सोमभक्षणे अनुज्ञाप्यैव भक्षयितव्यम् । ३।५।१४.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणे होतुः प्रथम भक्षः । ३।५।१३.

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे अनुज्ञापनानुज्ञे वैदिकमन्त्रेणैव । ३।५।१५.

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिपात्रेषु प्रकृतपुरोडाशकपालादीनामेव निधानम् । ३।८।१८.

ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकाग्निप्रणयनोत्तर शालामुखीयः गार्हपत्यत्वमापद्यते । संकर्ष. ३।२।१२.

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गमेवेनापि कण्डूयने सकृत् प्रयोगः । ११।४।१६.

ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव । संकर्ष. ३।२।११.

ज्योतिष्टोमे चमसिना सोमशेषभक्षः । ३।५।७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव आज्येन व्याघारणम् । संकर्ष. ३।२।१७.

ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव षोडशिनो ग्रहणम् । १०।५।११.

ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोष्वेव द्वादशशतसंख्याया निवेशः । १०।३।११.

ज्योतिष्टोमे दधिग्रहो नित्यः । ४।४।५.

ज्योतिष्टोमे दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यम् । १२।१।१८.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । १२।१।१२.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं न कार्यम् । १२।१।१०.

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्ट्या दीक्षासिद्धिर्न तु दण्डादिमात्रेण । अतो दीक्षणीयाऽन्ते दीक्षितधर्मानुष्ठानम् । ५।३।११.

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य संकल्पितयागकर्मसमाप्तिपर्यन्त मादौ सकृदेव प्रयाणमन्त्रपाठः । ११।४।१८.

ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोरूपदक्षिणा ऋत्विग्भ्यः षोडशभ्यः ऋत्विग्भ्यो विभज्य देया । १०।३।१२.

. ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणायाः अर्धिनः तृतीयिनः पादिनः इति समाख्याऽनुरोधेन विभागः कर्तव्यः । १०।३।१३.

ज्योतिष्टोमे द्विर्धिष्ण्यविहरणं तृतीयसवने । संकर्ष. ३।२।१६.

ज्योतिष्टोमे धिष्ण्यविहरणम् आग्नीध्रीयादेव । संकर्ष. ३।२।१९.

ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः आज्येन सोमेन वा व्याघारणम् । संकर्ष. ३।२।१८.

ज्योतिष्टोमे प्रत्युपस्तरणमुपस्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः । ११।४।१९.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिषु दार्शिकं प्रवं नानुष्ठेयम् । १२।१।११.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयाऽऽदिषु सौमिकपयोव्रतादिना दार्शिकस्य आरण्यभोजनस्य प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१४.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीया पूर्वसंस्थान्ता, आतिथ्या च पूर्वेडाऽन्ता । १०।७।१३.

ज्योतिष्टोमे प्रायणीया शंय्वन्तैव, आतिथ्या च इडान्तैव । १०।७।१२.

ज्योतिष्टोमे प्रोक्षणादय ऐष्टिकाः पूर्वमनुष्ठेयाः, प्रवर्ग्यहोमादयः सौमिकास्तु पश्चात् । ५।१।११.

ज्योतिष्टोमे बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रगाथनेन उत्तरवे आर्हते तृचे रौरवयौधाजययोर्गानम् । ९।२।९ वर्णके २.

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरयोः स्वयोनुचप्रगाथनेन संस्कारयोः ककुभोरेव गानम् । ९।२।६.

ज्योतिष्टोमे भुक्तिवत्न सोमभक्षणं नित्यो । ६।८।७.

ज्योतिष्टोमे मैत्रावरुणादिग्रहेषु भक्षणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्मा न कर्तव्याः । ९।८।१२.

ज्योतिष्टोमे यजमानीये द्रव्ये निरवदानधर्मः आप्रीभावादिः कर्तव्यः । वि. १।२।१२.

ज्योतिष्टोमे यजमानमन्त्रार्थो न परिसंख्या । संकर्ष. २।२।४.

ज्योतिष्टोमे यूपे प्रदक्षिणीकरणे अग्नावाधेरिति मन्त्रेण मन्त्रेण अनुमन्त्रणं कर्तव्य. । ९।२।५.

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि 'विश्वाः पृतनाः' इत्यतिजगत्यामुत्पन्नं नैशोकं साम उत्तरयोर्बृहत्योरेव गेयम् । वि. ९।२।५.

द्वादशाहे व्यनीकाया प्रथमद्वितीययोरह्नोः ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः पुनःश्रवणात् समानविधित्वम् । १०।५।२३.

द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसस्तोत्रात् प्राक् 'अयं सहस्रमानवः' (साम. ४५८) इति ऋचा प्रगीतयैव आहवनीयोपस्थानम् । ९।२।८ वर्णकं १.

द्वादशाहे दीक्षाणा क्रमविशेषनियमः । ५।१।२ वर्णकं १.

द्वादशाहे दीक्षा द्वादशैव । ६।५।८.

द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वेन षट्त्रिंशाहत्वम् । ११।४।९.

द्वादशाहे प्रधानैरपृथक्कालत्वानामङ्गाना तन्त्रं न । ११।४।६.

द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च उदयनीये षट् इति विभज्य ऐकादशिनाः पशवोऽनुष्ठेयाः । १०।६।४.

द्वादशाहे व्यूढे बहिष्पवमानपरिधिकपालमन्त्रगताना गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः, नार्थानाम् । १०।५।२६.

द्वादशाहे सत्रात्मके ऋत्विग्भिः मधुभक्षणं कर्तव्यं ऋत्वर्थत्वात् । १०।६।१२.

द्वादशाहे सुत्याकालीनानामङ्गानामावृत्तिः । ११।४।१.

द्वादशाहो व्यूढः समूढस्य विकारः । १२।५।२४.

द्वादशोपसत्ताऽधिकरणम् (द्वादशोपसत्ता अहीनाङ्गम्) । ३।३।८.

द्विगोत्राणा प्रवरवरणे एकौ द्वौ अन्यत एकः इति न्यः । संकर्ष. ३।४।८.

द्वित्वबहुत्वाधिकरणम् (द्विबहुयजमानके कुलायादौ 'युव हि स्थः, एते असृग्रमिन्दवः' इति प्रतिपदोक्तकर्मः) । ३।३।९.

द्विपदत्वादिविकृतौ देवताऽनुसारेण अभिगुरुपे मेधपतिशब्दस्य वचनोहः कार्यः । ९।३।१२.

द्विरात्रन्यायः (द्विरात्राद्यहर्गणेषु द्वादशाहिकदशाहधर्माणामनुष्ठानम्) । १०।५।४.

द्व्याधानाधिकरणम् (श्रौतपदानुसारि इदम् । द्वयोः पुरुषयोः आधाने न सहाधिकारः) । ६।१।५.

द्व्याम्नाताधिकरणम् (आध्वर्यवे याजमाने च काण्डे आम्नाता मन्त्रा द्वयोरपि) । ३।८।७.

धनाहितस्यापि कर्मस्वधिकारः । ६।१।८.

धर्मजिज्ञासाऽधिकरणम् । १।१।१.

धर्मलक्षणम् । १।१।२.

धर्मविषयकप्रमाणपरीक्षा-प्रतिज्ञा । १।१।३.

धर्माणां प्रयोजकं निमित्तं चापूर्वम् । ९।१।१ वर्णकं ३.

धर्मे प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्यम् । १।१।४.

धानासु अवघातस्य महापितृयज्ञे न बाधः । १०।२।३४.

धान्याधिकरणम् । (शाक्त्यानामयने 'धान्यमसि धिनुहि' इत्यत्र 'माषमसि धिनुहि' [वस्तुतस्तु 'तरसमसि धिनुहि' इति केवलः] इत्यूहः) । ९।१।१३ वर्णकं १.

धार्याग्निनाशेऽपि अग्निचयने ज्योतिष्मतीष्टेरनुष्ठानम् । ९।४।७.

धिष्ण्यविहरणं तृतीयसवने द्विवारं ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१६.

धिष्ण्यविहरणमाग्नीध्रीयादेव ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१५.

धिष्ण्यव्याघारणं सोमेन परिप्लुतान्तेन । संकर्ष. ३।२।१९.

धेनुन्यायः (भूसंज्ञकैकाहे औपदेशिकधेनुदक्षिणया आतिदेशिकद्वादशशतदक्षिणायाः बाधः) । १०।३।१४.

धेनुवत्सधर्माधिकरणम् (द्यावापृथिव्यादौ प्रत्यक्षधेनुवत्सादिशब्दोपदिष्टगोद्रव्येण प्राकृताजद्रव्यस्य बाधः) । १०।२।२९.

ध्रुवाया पञ्चाज्यग्रहणं पशुकामस्य । संकर्ष. २।२।१३.

ध्रौवाज्यस्य उपांशुयाजे विधानम् । १०।८।१५.

नक्षत्रेष्टिन्यायः (नक्षत्रेष्टिषु नारिष्ठहोमा उपहोमेभ्यः पूर्वम्) । ९।२।९.

तदागमन्यायः ('तदागमे हि तद् दृश्यते' इति सूत्रानुसारात् शीर्षकम् । पशवेकत्वं विवक्षितम्) । ४।१।१५.

तदादितदन्तन्यायः । तदाद्युत्कर्षतदन्तापकर्षन्यायः (अग्नीषोमीये पशौ प्रयाजान्तापकर्षः सवनीयपशौ अनूयाजादेरुत्कर्षः) । ५।१।१२.

तद्भूताधिकरणम् (वेदवाक्यं धर्मप्रत्यायकम् । शीर्षकं तु सौत्रपदानुसारि) । १।१।७.

तद्व्यपदेशन्यायः (श्येनादिशब्दः कर्मनामधेयम्) । १।४।४.

तन्त्रम् अध्वर्युभिन्नाना कर्तृणां वरुणप्रघासेषु । ११।२।१०.

तन्त्रम् आधानं सर्वकर्मणाम्, न तु प्रतिकर्म पृथक् । ११।३।२.

तन्त्रम् उपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमहर्गणे । ११।३।१०.

तन्त्र कुम्भीशूल्यवपाश्रपणीनां वाजपेयगतप्राजापत्यपशव्यादिश्रपणार्थम् । ११।४।८.

तन्त्र कुम्भीशूल्यवपाश्रपणीनामेकादशिनेषु पशुषु । ११।४।९.

तन्त्रं न कुम्भीशूल्यवपाश्रपणीनां नानाबीजेषु पशुषु पाकभेदात् । ११।४।१०.

तन्त्रं न प्रधानेष्टपृथक्कालानामङ्गानां द्वादशाहे । ११।४।६.

तन्त्र पशुप्रयार्थयूपसंस्काराणामग्निष्टोमे । ११।३।४.

तन्त्रं यूपः अग्निष्टोमे पशूनां प्रयाणाम् । ११।३।३.

तन्त्र यूपाहुतीनां यूपैकादशिन्याम् । ११।२।७.

तन्त्र यूपैकादशिनीमानमुक्तं तत् । संकर्ष. १।४।१८.

तन्त्रं यूपैकादशिन्याममितरशने यूपरशनाश्च । संकर्ष. १।८।१९.

तन्त्रं वपाहोमानामनेकदेवत्यके पशुगणे । ११।२।५.

तन्त्रं शामित्रोऽग्निः प्राजापत्यपशूनां सवनीयपशूनां च वाजपेये । संकर्ष. १।१।१.

तन्त्र गुरुः अग्नीषोमीयादिरन्यार्थः । संकर्ष. २।२।१.

तन्त्रं स्वरुः पशुत्रयार्थः अग्निष्टोमे । ११।३।५.

तन्त्रं हौत्रमन्त्रः 'युवा सुवासाः' इति यूपैकादशिन्यां परिव्याणे । संकर्ष. १।४।१५.

तन्त्रन्यायः (दर्शपूर्णमासादिषु आग्नेयादीनां समुदितानामेकस्वर्गफलकत्वम्) । ११।१।१.

तन्त्रभेदः भिन्नदेवताके पशुगणे । ११।२।६.

तन्त्रेण शेषकार्यं सर्वपृष्ठेष्टौ । ३।५।४.

तपोऽधिकरणम् (उपवासरूपं तपो याजमानम्) । ३।८।३.

तानस्वरेणैव जपन्यूङ्खसामवर्जं कर्मणि प्रयोगः । तान एकश्रुतिः । १।२।८ वर्णक २.

तानिद्वैधाधिकरणम् (गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति कर्माणि द्विविधानि) । २।१।६.

ताप्यांदिभिः अहतवाससः समुच्चयो महाव्रते । १०।४।७.

तिर्यगधिकरणम् (तिरश्चां न कर्माधिकारः) । ६।१।२.

तिसृधन्वदानमभिचयने ब्राह्मणायैव । संकर्ष. १।१।६.

'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति संख्या कर्मभेदकप्रमाणम् । २।२।७.

'तिस्रो पञ्च समिधः' इति मन्त्रः अभिषवे (सोमस्य) एव प्रयोज्यः । संकर्ष. ३।१।११.

तुषोपवापन्यायः (तुषोपवापः कपालस्य न प्रयोजकः) । ४।१।११.

तृचे भेदं साम प्रत्यृचं समाप्तनीयम् । ९।२।२.

तृचे रथन्तरादिसाम्नां गानम् । १०।६।१.

तृतीयमवदानं पश्वाहवे पश्वापोडाशवर्षोदा । संकर्ष. २।२।९.

तृतीयसवनगतपुरोडाशेषु सौम्यवन्-माध्यन्दिनपाके च भेदेन हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । १२।२।८.

तृतीयसवने एव ज्योतिष्टोमे षोडशिनो ग्रहणम् । १०।५।११.

तैजसार्थाधिकरणम् (सूत्रगतपदानुसारि शीर्षकमिदम्) । ३।१।४.

निर्वापालम्भन्यायः (निर्वपेत् आलभेत इति यागविधिः)। २।३।५.

निर्वापे मुष्टिपरिमाणमध्वर्योरेव । संकर्ष. १।४।११.

निविदधिकरणम् (प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशतिसामिधेन्यनुवचनं दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । शीर्षकं तु निविद्भिर्व्यवधानात्)। ३।१।११.

निविदामवसानत्वं वाचनिकमेव, न संतानः । संकर्ष. ४।२।४.

निवीताधिकरणम् (निवीतप्राचीनावीतवाक्यं दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतम् उपवीतविधेरर्थवादः)। ३।४।१.

निवीतेन इयेने उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य समुच्चयः। १०।४।११.

निशीष्टिन्यायः (निशीष्टौ अमावास्यातन्त्रस्य प्रसङ्गः)। ११।२।५.

निषादरथकारयोरपि आर्षेयवरणमस्ति । संकर्ष. ३।४।६.

निषादस्थपतिन्यायः (रौद्रेष्टयामधिकारः)। ६।१।१२.

निषादस्थपतीष्टिः लौकिकेष्वग्निषु स्यात्, न संस्कृतेषु। ६।८।३.

निषेधातिक्रमे पुरुषस्य प्रत्यवायः । ६।२।५.

निष्कासावभृथन्यायः (वरुणप्रघासावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वम्)। ७।३।५.

नीवाराणाम् । 'इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालम्' इत्यत्र पुरोडाशसादनमन्त्रे 'नीवाराणां मेध' इत्यूहः कर्तव्यः । वि. ९।३।१.

नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे व्रीहिमन्त्रस्य ऊहो न । ९।३।१.

नैमित्तिकानि न नित्यत्वप्रयुक्तानि । ४।३।२.

नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकाऽऽदिदक्षिणाया बाधः । १०।३।५.

नैर्ऋतीषु इष्टकासु इष्टकाधर्मा न कर्तव्याः अग्निचयने। संकर्ष. २।१।११.

पञ्चदशरात्रे सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः । ८।२।६.

पञ्चशराव ओदनः हविरार्तौ विहितः कर्मान्तरम्, न सान्नाय्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।९.

पञ्चशरावन्यायः (एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापः)। ६।४।६.

पञ्चशरावयागो हविरार्तिनिमित्तकः दर्शस्याङ्गम् । ६।४।१०.

पञ्चशारदीयाधिकरणम् (पञ्चशारदीये उक्षवाक्ये कर्मशेषप्रतिषेधात् प्रतिसंवत्सरं भिन्नानामेवोक्ष्णामानयनम्)। ११।२।११.

पञ्चावत्तत्वं वपायामिव सर्वेष्वङ्गेषु अग्नीषोमीये पशौ । १०।७।२०.

पञ्चावत्तमवदानं जामदग्न्यादीनाम् । संकर्ष. २।२।६.

पञ्चावत्ते अवदाने तृतीयं पञ्चार्धोत्तरार्धाद्वा । संकर्ष. २।२।९.

पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममभिघारणात् प्रागेव । संकर्ष. २।२।८.

पञ्चावत्ते अवदाने पञ्चममौपभृतस्यैव । संकर्ष. २।२।७.

'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र वचनस्य नोहः द्विबहुपत्नीके विकृतिप्रयोगे । ९।३।७.

पत्नीभिरुपगानकर्त्रीभिः ऋत्विजामुपगाने समुच्चयो गृह्यते । १०।४।५.

पत्नीसंनहनन्यायः (दर्शपूर्णमासयोर्द्विबहुपत्नीके यागे 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र एकवचनस्य नोहः । ९।३।६.

पत्नीसंनहनेन सौमिकेन प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेष्टिपशवादिषु पत्नीसंनहनस्य दार्शिकस्य । १२।१।१३.

पत्नीसंयाजगतकपालाभिहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ द्रव्याय दानमदृष्टार्थम् । १०।२।१६.

पत्नीसंयाजन्यायः (पत्नीसंयाजेषु पशुआज्यवती हविः । सा च आज्येन विकल्प्यते दर्शपूर्णमासयोः)। ३।३।१०.

पत्नीसंयाजाङ्गमेव आज्येडा । संकर्ष. ४।३।१६.

पत्नीसंयाजाना वरुणप्रघासेषु द्विरावृत्तिः । ११।२।११.

पत्नीसंयाजान्तत्वमुत्तमाहवर्जमहर्गणे द्वादशाहे । ९।१।९.

पत्नीसंयाजेषु आज्यवतीनां विकल्पः ऐकादशिनादिपशुगणेषु । १२।४।६.

दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव विश्वजिति सर्वो देयः । ६।७।७.

दण्डदानन्यायः । दण्डन्यायः । दण्डप्रदानाधिकरणम् (मैत्रावरुणाय दण्डदानमर्थकर्म) । ४।२।१६.

दधिग्रहयाग. अवदाम्यानन्तरमेव, न तु प्राक् (इदं १।३।१४ अधिकरणेन विरुद्धम्, अयुक्त च भवति)। संकर्ष. ३।१।८.

दधिग्रहविकारः आज्यसोमग्रहो कर्मान्तरम् । संकर्ष. ३।३।९.

दधिग्रहविकारे सोमग्रहे न सोमधर्मः । संकर्ष. ३।२।११.

दधिग्रहविकारे सोमग्रहे सोमधर्माभावेऽपि अभिपवस्य आक्षेपः । संकर्ष. ३।२।१२.

दधिग्रहाधिकरणम् (दधिग्रहः ज्योतिष्टोमे नित्यः) । ४।४।५.

दधिग्रहो नित्य. काम्यश्च संयोगपृथक्त्वेन । संकर्ष. ३।३।१०.

दधिन्यायः (संयोगपृथक्त्वम्) । ४।३।३.

दधिपयसो. पशुकामेष्टौ प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः । ९।४।११.

दधिपयसोः प्रणीताधर्माणामनुष्ठानमभ्युदितेष्टौ । ९।२।१४.

दधिपूपयोः अभ्युदितेष्टौ प्रदेयधर्मानुष्ठानम् । ९।४।१०.

'दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति' इति अग्निहोत्रे वैकल्पिक द्रव्य विधीयते, नात्र गुणभेदात् कर्मभेदः । २।२।१०.

'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति इन्द्रियफलकामाय दधिगुणो विधीयते, न कर्मान्तरम् । २।२।११.

दधिमन्त्रो मध्यवर्ती मध्यवर्तिन. उपानुयाजस्याङ्ग यथासंख्यपाठात् । ३।३।५.

दर्विहोमन्याय. (दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम्)। ८।४।१.

दर्विहोममात्रवाचकः पाकयज्ञशब्द. । संकर्ष. २।४।१०.

दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयम् । ८।४।२.

दर्विहोमशब्दो होमानामेव नामधेयं न यागानाम् । ८।४।३.

दर्विहोमाः अपूर्वाः । ८।४।४.

दर्विहोमेषु क्वचित् स्वाहाकारपुन.श्रवणस्य अनाम्नातस्वाहाकारश्रवणेन नोपसंहारः । १०।८।१०.

दर्विहोमेषु प्रतिहोमं समिधमाधायैव होमः । संकर्ष. २।४।८.

दर्विहोमेषु वचनाभावे सकृद्गृहीतमेव हविः । संकर्ष. २।४।६.

दर्विहोमेष्वेव विनावचनमवदानं चतुरवत्तम् । संकर्ष. २।२।५.

दर्शधर्माणामग्नीषोमीये पशौ अतिदेशः । (दार्शिक इति भवे प्रत्ययम्) । ८।१।५.

दर्शपूर्णमासगतपुरोडाशधर्माणामतिदेशः ऐन्द्रे एकादशकपाले, न तु सान्नाय्यधर्माणाम् । वि. ८।१।१७.

दर्शपूर्णमासगतानां फलनियमकर्तृसमुदायानां नातिदेश. । ८।२।१२.

दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वम् । ११।२।१.

दर्शपूर्णमासतन्त्रगतदेवताऽन्यतमदेवतानियमः उपांशुयाजस्य । १०।८।१६.

दर्शपूर्णमासधर्माणां सोमे नातिदेशः । ८।१।२.

दर्शपूर्णमासधर्माणामैन्द्राग्नादिविकृतौ अतिदेशः । ८।१।४.

दर्शपूर्णमासन्यायः (दर्शपूर्णमासौ स्वर्गकामार्थौ) । ४।३।१०.

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ध्रुवस्य मल्लहास संवादनिषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्ष. । ३।४।७.

दर्शपूर्णमासयागस्य परेद्युरनुष्ठानेऽपि द्वितीय अनुष्ठानम् । संकर्ष. ३।१।३.

दर्शपूर्णमासयो. अग्नीषोमीयमन्त्रयो. अपूर्वप्रयुक्तत्वेन सौर्यचर्वादौ ऊहः । वि. ९।१।१.

पवमानहविषां काम्यप्रयोगे प्रथमस्य तन्त्रभेदः उत्तरयोस्तन्त्रम्, अवान्तरैककामत्वे नित्यप्रयोगे च त्रयाणामपि तन्त्रम्। ११।४।४.

पवमानेष्टयः केवलाधानसंस्कृतेऽग्नौ। ३।६।६.

पवमानेष्टिन्यायः (पवमानेष्ट्यर्थं नाधानम्.)। ३।६।४.

पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि निर्वापोऽनुष्ठेयः। १०।२।२७.

पवमानेष्ट्याज्यभागयोः गुणवाचकपदरहितस्यैव देवतापदस्याभिधानं कर्तव्यम्। १०।४।१५.

पवमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगः। १०।४।१४.

पशुः सवनकालः, न द्रव्यकालः। संकर्ष. ३।२।२७.

पशुकामस्य चातुर्मास्यप्रयोगे सहस्रपशुप्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवमेवाभ्यस्य अथ वरुणप्रघासादीनि पर्वाणि अनुतिष्ठेत्। संकर्ष. ३।१।२४.

पशुकामस्य ध्रुवाया पत्न्याज्यग्रहणम्। संकर्ष. २।२।११.

पशुकामेष्टौ दधिपयसोः प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः। ९।४।११.

पशुगण (णे) उपाकरणोपनयनानां गुदानां समुच्चयः। १२।४।४.

पशुगण(णे) एकदेवताके वसाहोमानां तन्त्रम्। ११।२।५.

पशुगणेऽध्रिगुप्रैषगतानां संवर्गिद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदानां नोहः। ९।३।१०.

पशुगणेऽध्रिगुप्रैषे एकधाशब्दस्य यावत्त्वमभ्यासः। ९।३।११.

पशुगणेऽध्रिगुप्रैषे समस्तवङ्क्रीशब्दाभ्यासबाधनार्थं समासेन वचनम्। ९।४।१.

पशुगणे भिन्नदेवताके वसाहोमानां तन्त्रभेदः। ११।२।६.

पशुगणे भेददर्शिनवपशुधर्माणामतिदेशः। ८।१।१८.

पशुगणे भेददर्शिनादिषु पत्नीसंयाजेषु आपनीनां विकल्पः। १२।४।६.

पशुश्रपणीवाक्यन्यायः। ३।३।१०.

पशुतन्त्रविप्रकर्षन्यायः (पश्वङ्गानां प्रचारस्य वचनात् विप्रकर्षः। २।२।५।१६ पृ. ५०६ इत्यत्र वार्तिके उल्लिखितोऽयम्)। ११।२।३।१८ (१९).

पशुत्रयार्थः स्वरुस्तन्त्रमग्निष्टोमे। ११।३।५.

पशुत्रयार्थयूपसंस्कारणा तन्त्रमग्निष्टोमे। ११।३।४.

पशुद्वयवत्यां विकृतौ पार्श्वकश्यपाद्यवदानाभिधायिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ। ९।३।४.

पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् अनुष्ठानसादेश्यरूपात् क्रमात्। ३।३।५.

पशुधर्माधिकरणम् (अग्नीषोमीयपदसार्थता)। ३।६।७.

पशुपुरोडाश (शे) आज्यभागौ कर्तव्यौ। १२।१।२.

पशुपुरोडाशः सवनीये पशावपि कर्तव्यः। १२।२।२.

पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः अग्निचयने अनुनिर्वाप्येषु दैवसुवां हविरादिषु। १२।३।२.

पशुपुरोडाशन्यायः (पशुपुरोडाशयागः पशुयागीयदेवतासंस्कारकः)। १०।१।९.

पशुपुरोडाशाधिकरणम् (पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादिभिरेव पशुपुरोडाशस्यापि उपकारसिद्धेः तदर्थं पृथगङ्गानुष्ठानं न कर्तव्यम्)। १२।१।१.

पशुयागदिनेऽपि अग्निहोत्रहोमः सायंतनः नौत्तरवेदिके, देशात् पशुक्रमेण; उत्कर्षे तु औत्तरवेदिके एव। संकर्ष. ३।२।२४ (२४–२७).

पशुषु नानाजातीयेषु कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां न तन्त्रम्, पाकवैषम्यात्। ११।४।१०.

पशुषु भिन्नदेवताकेषु एकजातीयेषु कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रम्। ११।४।९.

पशुप्रेषणमध्वर्युगणस्यैव कार्यम्। संकर्ष २।१।१५.

पशुसोमाधिकरणम् ('पशुमालभेत', सोमेन यजेत' इति आख्याताभ्यामपूर्वकर्मविधिः)। २।२।६.

पशूनां सवनानां यूपस्तन्त्रमग्निष्टोमे। ११।१।१.

पशोर्देवंसत्त्वे प्राजापत्ये एव अग्निहोत्रोत्कर्षः। संकर्ष ३।२।२५.

पशौ अग्नीषोमीये अनिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः। ३।७।१३.

दर्शपूर्णमासयोः हविरार्तौ पञ्चशरावः ओदनः कर्मान्तरम्, न सांनाय्यस्य प्रतिनिधिः । ६।४।१.

दर्शपूर्णमासयोरन्त्यः प्रयाजः देवतासंस्कारापूर्वोभयार्थः । ४।१।७.

दर्शपूर्णमासयोरेव इडानिगदे 'सूपावसाना सूपचरना' इत्यस्य निवेशः । संकर्ष. ४।३।१९.

दर्शपूर्णमासराजसूयचातुर्मास्येषु सवभेदेन प्रयोगभेदे अङ्गानामावृत्तिः । ११।२।३.

दर्शपूर्णमासविकृतिषु सौर्यादिषु आरम्भणीयायाः पुनरनुष्ठानम् । १२।२।६.

दर्शपूर्णमासशब्दौ सूर्याचन्द्रमसोः संनिकर्षविप्रकर्षवचनौ । संकर्ष. ३।१।१.

दर्शपूर्णमासादाविडाऽऽदिशेषभक्षणम् ऋत्विजामेव (यजमानस्य च) । ६।४।३.

दर्शपूर्णमासादावेकस्यैव कर्तुः स्त्रीद्वितीयस्य अधिकारः । ६।२।२.

दर्शपूर्णमासादीनां सर्वफलकत्वेऽपि प्रतिफलं पृथगनुष्ठानम् । ४।३।११.

दर्शपूर्णमासादौ निर्वापादिमन्त्राणामावृत्तिः । ११।४।१४.

दर्शपूर्णमासादौ प्रैषा आध्वर्यवाः । ३।८।११.

दर्शपूर्णमासानुष्ठानात् प्राक् सोमविकाराणां नानुष्ठानम् । ५।४।९.

दर्शपूर्णमासार्थमग्नेरुद्धरणममन्त्रकम् । वि. ९।४।९.

दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टाग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेनानुष्ठानम् । ९।४।६.

दर्शपूर्णमासावृत्तावपि आरम्भणीयायाः आदौ सकृदेवानुष्ठानम्, न तु प्रत्यावृत्ति । ५।२।११.

दर्शपूर्णमासेष्टिः सर्वेष्टीनां प्रकृतिः । वि. ८।१।३ वर्णक २.

दर्शपूर्णमासेष्टिधर्माणामतिदेशो वाजिनसुत्रामह्योः । ८।२।१.

दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्राक् चन्द्राभ्युदये अभ्युदितेष्टौ वैद्रुपीभ्य एव देवताभ्यो निर्वापः । ६।५।४.

दर्शप्रवृत्त्युत्तर निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये अभ्युदितेष्ट्यनुष्ठानम् । ६।५।३.

दर्शभ्रान्त्या यागारम्भे कृते चन्द्रोदये सति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पुनः स्वकाले दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः । वि. ६।५।१.

दर्शे पूर्वेद्युर्वेदिरपकर्षेऽपि हविरभिवासनान्तस्य नापकर्षः । ५।१।१६.

दर्शे वत्सापाकरणकालेन व्रतसंयोगः असंनयतोऽपि । ६।३।१२.

दर्शे शाखाप्रहरणं प्रस्तरप्रहरणकाले । ३।४।१४.

दर्शे शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्वयार्था एव, न केवल सायंदोहार्थाः । (दार्शपौर्णमासिक इत्यादौ पुनर्द्रष्टव्यम्) । ३।६।८.

दशपेयन्यायः (दशपेये राजन्यचमसभक्षणं ब्राह्मणानामेव) । ३।५।२०.

दशपेयस्य अभिषेचनीयात् भिन्न तन्त्रम् । ११।३।१४.

दाक्षायणयज्ञाधिकरणम् । २।३।४.

दाक्षायणयज्ञे गुणविकाराणामैच्छिको विकल्पः प्रथमप्रयोगे एव । २।३।१.

दाक्षायणयज्ञे दर्शस्यैव, तत्रापि सांनाय्यस्यैवावृत्तिः । संकर्ष. १।३।१.

दाक्षायणयज्ञे पठितानि 'नानृतं वदेत्, न मांसमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात्, (ऋतौ भार्यामुपेयात्) नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुः' इति व्रतानि प्रक्रममाणान्यपि यागान्तरकालेऽपि कर्तव्यानि, न तु प्रकृतिवत् यागदिनमात्रकर्तव्यानि । संकर्ष. १।३।८.

दाक्षायणयज्ञे सांनाय्यस्य द्विरेव आवृत्तिर्नियता । संकर्ष. १।३।७.

दाक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् । ५।१।१५.

दानलक्षणम् (भाष्ये) । ४।२।१३.

दारुपात्रैरेव होमः शाकप्रस्तपीये, न कुम्भीभिः । संकर्ष. १।३।२.

दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजगतकपालाग्निहोमनिमित्तकवैश्वानरेष्टौ द्वैष्याय दानमदृष्टार्थम् । १०।२।१६.

: पाशुकाज्यभागन्यायः (सोमे आज्यभागप्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम्) । १०।८।२.

पाशुकेषु सर्वेष्वङ्गेषु प्रत्यभिघारणम् । संकर्ष. २।२।७.

पिकनेमाधिकरणम् (पिकनेमशब्दयोः म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण अर्थो ग्राह्यः आर्यप्रसिद्ध्यभावात्) । १।३।५.

पिण्डपितृयज्ञ(े) उपस्थानमन्त्रस्याहंपताघदलोपः (अनाहिताग्नेरिदम्) । संकर्ष. १।२।१५.

पिण्डपितृयज्ञः सिनीवालीकुह्वोः संनिपाते उत्तरस्मिन् दिने कार्यः । संकर्ष. १।२।१०.

पिण्डपितृयज्ञहोमो दक्षिणाग्नौ, नाहवनीये । संकर्ष. १।२।११.

पिण्डपितृयज्ञाधिकरणम् (न दर्शाङ्गम्) । ४।४।८.

पिण्डपितृयज्ञेऽनाहिताग्निना अतिप्रणीतः औपासनो वा उपस्थेयः । संकर्ष. १।२।१४.

पिण्डपितृयज्ञेऽनाहिताग्नेरपि अधिकारः । संकर्ष. १।२।१२.

पिण्डपितृयज्ञे श्रुतं पत्नीविदितादि समूलबर्हिर्विधिरर्थवादः । ३।४।३.

पिण्डपितृयज्ञो दर्शदिनेऽपि स्वकाले एव । संकर्ष. १।२।१.

पिण्डपितृयज्ञो न दर्शाङ्गम् । ४।४।८.

पिण्डपितृयज्ञोऽनाहिताग्नेः औपासनाग्नौ स्यात् । संकर्ष. १।२।१३.

पित्र्यकर्मणामपरपक्षादिः कालः । ६।८।६.

पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्दक्षिणाग्निक्रियोर्नोत्कर्षः अनुयाजोत्कर्षेऽपि । ५।१।१५.

पुंस एकस्यैव स्त्रीद्वितीयस्य दर्शपूर्णमासादावधिकारः । ६।१।२.

पुनरभ्युन्नीताधिकरणम् (पुनरभ्युन्नीतसोमभक्षमन्त्रे इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः) । ३।२।१२.

पुनराधानं प्रायश्चित्तम् अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे । ६।४।८.

पुरोडाशकपालन्यायः (कपालं न तुषोपवापप्रयुक्तम्) । ४।१।११.

पुरोडाशगणे देवतानिर्देशः अन्त्ययोः पिण्डयोः देवताज्ञानार्थः, न सर्वेषाम् । संकर्ष. १।३।२०.

पुरोडाशगणेऽपि उत्तमयोः पिण्डयोः यथाप्रकृति 'यथाभागं व्यावर्तेथाम्' इति प्रयोगः । संकर्ष. १।३।१९.

पुरोडाशगणे 'यथाभागं व्यावर्तध्वम्' इति ऊहः कार्यः । संकर्ष. १।३।१८.

पुरोडाशद्वयश्रवणमनुवादः दर्शपूर्णमासयोः असोमयाजिनः । १०।८।१४.

पुरोडाशविधिवाक्यं दाक्षायणं च सांनाय्ये स्तुत्यर्थम् । संकर्ष. १।२।५.

पुरोडाशशकलाधिकरणम् (ऐन्द्रवायवादिपात्रेषु पुरोडाशशकलादिनिधानं प्रकृतेभ्य एव) । ३।८।१८.

'पुरोऽध्वर्युर्भवति' इति देशवादः । संकर्ष. २।३।१२.

पुरोऽनुवाक्यायाः 'अग्ने नय सुपथा' इति कृष्णग्रीवयोः सौम्यव्यवहितयोः आवृत्तिः । ११।४।२०.

पुरोऽनुवाक्ये द्वे महापितृयज्ञे । संकर्ष. ४।४।५.

पूतीकाः सोमस्य प्रतिनिधिः श्रौतः । ६।३।१३.

पूतीकापचारे सोमसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न पूतीकसदृशस्य । ६।३।१५.

पूर्णमासशब्दः सूर्याचन्द्रमसोर्विप्रकर्षवचनः । संकर्ष. ३।१।१.

पूर्णमासे पूर्वमाग्नेयस्य, पश्चात् अग्नीषोमीयस्यानुष्ठानं मन्त्रपाठस्य प्राबल्यात् । ५।१।९.

पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपेयात् । ६।४।१२.

पूर्वदेवताऽनुपलक्षणाधिकरणम् (पात्नीवतग्रहभक्षमन्त्रे पूर्वदेवतानामिन्द्रवाय्वादीनां नोपलक्षणम्) । ३।२।१३.

पूर्वदोर्बल्यन्यायः (अपच्छेदन्यायः) । ६।५।१९.

पूषानुमन्त्रणमन्त्रन्यायः (पूषानुमन्त्रणमन्त्रः पूषदेवत्ये उत्कर्षणीयः) । ३।२।१।२.

'पृषदाज्यवत्यौ याज्ये, अनुपदाज्यभागौ' इत्यनारभ्यवादाः विकृतौ उत्कर्षणीयाः । संकर्ष. ४।१।१.

पृथिव्यादिदेवता अपि सत्या एव । संकर्ष. २।३।१७.

देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगः वमानेष्ट्यादिषु । १०।४।१४.

देवतापदस्य गुणवाचकपदरहितस्यैव पवमानेष्टिषु आज्यभागयोः अभिधानं कर्तव्यम् । १०।४।१५.

देवतापरिग्रहार्थमपि आन्यन्वाधानं दीक्षणीयाऽऽदिषु न कर्तव्यम् । १२।१।१२.

देवताप्रकाशका मन्त्रा अपूर्वप्रयुक्ताः । ९।१।२.

देवताप्रकाशन यागादौ विधिगतशब्देनैव कार्यम् । १०।४।२२.

देवता मान्त्रवर्णिकी अग्न्यानीहोमेषु । संकर्ष. २।४।४.

देवता वैयशब्दरूपैव ध्यातव्या । सकर्ष. ४।१।६ वर्णकं २.

देवता वैयशब्देनैव ध्यातव्या । संकर्ष. ४।१।६ वर्णकं २.

देवताश्रवणाभावे मन्त्रवर्णादिना देवताविधिः । संकर्ष. २।४।१.

देवतासंस्कारार्थं याज्यापुरोऽनुवाक्याऽनुवचन दर्शपूर्णमासादौ । १०।४।२०.

देवता समानाऽपि अन्येन व्यवहिता चेत् भेदेनावाहन प्रदान च । संकर्ष. ४।४।१.

देवतास्विष्टकृतयोरवदानं पशौ समकालमेव । संकर्ष. २।२।१८.

देवतोपलक्षणं भवति यनस्पतियागयाज्यायाम् । संकर्ष. ३।४।२०.

देवद्रुता हविरादिषु अग्निचयने अनुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्ग. । १२।३।२.

देवसन्वेति मन्त्रन्यायः (सवित्रादिपदाना नोहः) । ९।१।१२.

देवाना न कर्माधिकारः । ६।१।२.

देविकाहविरधिकरणम् (अनुकम्पायां अनुनिर्वाप्येषु देविकाहवि.षु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य प्रसङ्गः) । १२।३।२.

देशकालकर्तृभेदोऽपि अङ्गप्रधानयोर्वचनबलात् । ११।३।१.

देशकालकर्त्रैक्यं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ आग्नेयादिप्रधानानाम् । ११।२।१.

देशकालकर्त्रैक्यमङ्गप्रधानयोः । ११।२।२.

देशपानादीनामुपयुक्तानां प्रयोगान्तरे उपादानेऽपि न दोषः । ११।३।१२.

देशविधिर्दर्शपूर्णमासादौ नियमार्थः । ४।३।९.

देशन्यायः (अग्नीषोमीयपशुधर्माणां सवनीये पशौ अतिदेशः) । ८।१।६.

दोहयोरेव सहप्रदानं साक्प्रस्थायीये । संकर्ष. १।३।१.

द्यावापृथिव्यादौ प्रत्यक्षधेनुवत्सादिशब्दोपदिष्टगोद्रव्येण प्राकृताज्यद्रव्यस्य बाधः । १०.२।२९.

द्रव्यकर्मसंयोगन्याय. (इदं सौत्रपदानुसारि) । ६।१।१.

द्रव्यदेवतादिभि. काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैः प्रकृतद्रव्यदेवताऽऽदीना बाधः । १०।७।१७.

द्रव्यन्यायः । द्रव्यसंख्यान्यायः । द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायन्यायः (प्रोक्षणादयो धर्माः द्रव्यादिप्रयुक्ता न भवन्ति, किन्तु अपूर्वप्रयुक्ताः) । ९।१।९.

द्रव्यभेदेऽपि कर्म न भिद्यते । ६।३।३.

द्रव्यसंस्कारन्यायः (सौत्रपदानुसारि शीर्षकम् । वेदिधर्माः बर्हिर्धर्माश्च अङ्गप्रधानोभयार्थाः) । ३।८।१५.

द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणम् (विरोधे द्रव्यस्यैवोपादानम्) । ६।३।१८.

द्रव्यस्य गुणेन न बाधः । १०।२।३०.

द्रव्याधिकरणम् (स्फ्यादि द्रव्यम् उत्पत्तिवाक्यानुसारात् तस्मिंस्तस्मिन् पदार्थे उपयोक्तव्यम्) । ३।१।९.

द्रव्यार्जनवर्णकम् । ४।१।२ वर्णक १.

द्रव्येषु गुणश्रुतिः नियमविधानार्था । ४।२।१०.

द्वादशानि द्वादश आध्वर्यवाणि, न यावमानानि दर्शपूर्णमासयोः । ३।८।९.

द्वादशाहस्य अहीनात्मकस्य धर्माणामहर्गणेषु अतिदेशः । ८।१।१०.

द्वादशाहिकधर्माणामतिदेश. शतोक्थ्यादिसत्रगणेषु । ८।३।४.

द्वादशाहिकसत्रधर्माणामतिदेशः क्रमेण वनकसत्रे । ८।३।२.

द्वादशाहे सत्रत्वमहीनत्वमुभयलक्षणाऽऽहाने त्रिवृद्गुणग्रहानुपलक्षणम् । ११।४।७.

प्रणयनाधिकरणम् (चातुर्मास्यगताग्निप्रणयने सौमिकाग्निप्रणयनधर्माणां नातिदेशः)। ७।३।८.

प्रणवविधानं सामिधेनीषु अन्त्ये अक्षरे एव टेः स्थाने ('अचोऽन्त्यादि टि' पा० १।१।६४)। संकर्ष. ४।१।१२.

प्रणवविधानं सामिधेनीषु अन्त्याक्षरस्थाने एव। संकर्ष. ४।१।११.

प्रणवशब्दवाच्यस्य ओङ्कारस्यैव सामिधेनीषु विधानम्, न तु 'प्रणव' इति शब्दस्य। संकर्ष. ४।१।१३.

प्रणीताधर्मन्यायः। प्रणीतायाङ्नियमन्यायः (प्रणीतावाग्यमः तद्देशापूर्वप्रयुक्तः)। ३।१।७.

प्रणीताधर्माणामनुष्ठानम् अन्युदितेष्टौ दधिपयसोः। ६।२।१४.

प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिकर्म। ४।२।५.

प्रतिनिधावपि मुख्यधर्माणामनुष्ठानम्। ३।६।१४.

प्रतिनिधित्वं प्रतिषिद्धस्य माषादेर्द्रव्यस्य नास्ति। ६।३।६.

प्रतिनिधिना प्रधानकार्ये निष्पादिते ततो मुख्यद्रव्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव समापनम्। ६।३।१७.

प्रतिनिधिन्यायः (द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनम्)। ६।३।४.

प्रतिनिधिपेटिका। ६।३।४–२०.

प्रतिनिधिर्न भवति स्वामिनः। ६।३।७.

प्रतिनिधेः श्रुतद्रव्यापचारे मुख्यद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्, न तु प्रतिनिधिसदृशस्य। ६।३।१९.

प्रतिनिधेः श्रुतस्यापि मुख्येन समानविधित्वम्। ३।६।१५.

प्रतिनिधौ संस्कारयोग्ये सत्येऽपि संस्कारयोग्यस्यापि मुख्यस्योपादानम्। ६।३।१८.

प्रतिनिधौ स्वनियमाभावः। ५।२।१२.

प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्। ६।३।१८.

प्रतिपत्तिः प्राक्काले कृष्णविषाणास्यसनम्। ४।२।७.

प्रतिपत्तिः प्रणीतानिनयनम्। ४।२।९.

प्रतिपत्तिः शाखाप्रहरणम्। ४।२।४.

प्रतिपत्तिरवभृथे ऋजीषादिनयनम्। ४।२।८.

प्रतिपदाधिकरणम् (वाक्यगतं प्रत्येकं पदं नापूर्वबोधकम्, किन्तु एकमेव)। २।१।१.

प्रतिपदोः कुल्मायादौ उत्कर्षः (ध्रुवं हि स्थः, एते असृग्रमिन्दवः)। ३।३।९.

प्रतिपदोः पृष्ठगतयोः उपवत्यप्रवत्योर्नैमित्तिकयोः प्राकृतयोः संवत्सरादिविकृतौ नानुष्ठानम्। १०।५।१६.

प्रतिप्रस्थातुः पशौ भक्षो नास्ति। १०।७।८.

प्रतिप्रस्थाना मन्त्राः अध्वर्योः पृथगुच्चारणीयाः वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे। ११।१।९.

प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशतिसामिधेन्यनुवचनं दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम्। ३।१।११.

प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्याप्यधिकारः कर्मसु। ६।१।९.

प्रतिहोमपक्षे प्रथमाग्निहोत्रमारभ्यानुष्ठानम्। ६।५।१३.

प्रतिहोमाः षोडशिसंस्थायां प्रथमाग्निहोत्रमारभ्य कर्तव्याः। ६।५।१४.

प्रतिहोमा नानुष्ठेयाः अवभृथोत्कर्षे दीक्षाया अनुवृत्तत्वात् होमादिनिषेधानुवर्तनात्। वि. ६।५।१२.

प्रतिहोमा नानुष्ठेया ज्योतिष्टोमोत्कर्षे। ६।५।११.

प्रतिहोमो न कार्यः उदवसानीयोत्कर्षे। वि. ६।५।१३.

प्रत्यक्षसूत्रम्। १।१।४.

प्रत्यभिघारणं धानुष्केषु सर्वेष्वङ्गेषु। संकर्ष. २।१।१७.

प्रत्यवरोहः अग्नेः अरण्योरेव आत्मसमारोपणेऽपि। संकर्ष. ३।२।१६.

प्रथमस्तम्भीकरणधर्मलोपः सौर्ये चरौ। १०।१।१७.

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासः (प्रथमोत्तमयोरेव त्रैस्वर्यं)। ३।८।१६.

प्रदानभेदः मिथुनदेवताभेदे। संकर्ष. २।२।१५.

प्रधाने अनर्थकं सद् तदङ्गे अनर्थकम्। ३।१।९.

प्रधानेषु समकर्तृकेषु सहानुष्ठीयमानेषु धर्मविशेषे प्रधानाङ्गधर्मोऽनुष्ठेयः। १२।२।८.

प्रधानेषु सहानुष्ठीयमानेषु धर्मविशेषे भूयसामनुग्रहन्यायेन अनुष्ठानम्। १२।२।७.

नक्षत्रेष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः नारिष्ठहोमादीनामतिदिष्टानां समुच्चयः । १०।४।१.

नदीक्षिताधिकरणम् (पुरुषार्थदानपाकहोमेषु दीक्षितकर्तृकत्वस्य पर्युदासः) । १०।८।७.

नदीतरणे अनेकस्रोतस्त्वेऽपि आदौ सकृदेव दीक्षितस्य तरणमन्त्रप्रयोगः । ११।४।१७.

'न बृहत्या वषट् कुर्यात्' इति अश्वस्तोमीयविचारः ... बृहत्सामविषयं ... संकर्ष. ४।४।४.

नवनीतस्य गौग्गुलवादितैलेन समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे । १०।४।६.

'नवनीतेनाभ्यङ्क्ते' इति विधेः ज्योतिष्टोमे श्रुतं देवानामित्यादि अर्थवादः । ३।४।२.

नवान्नबुभुक्षाऽभावेऽपि आग्रयणं कर्तव्यमेव । संकर्ष. ३।१।१४.

नवान्नभक्षणनिषेधः आधानोत्तरमेव आग्रयणप्राप्तौ तत्करणे । संकर्ष, ३।१।१२.

नातिरात्रे इत्यत्र नञ्शब्दः प्रतिषेधार्थक एव न पर्युदासार्थकः न वा अर्थवादः । १०।८।३.

नानाप्रदानाधिकरणम् (भिन्नगुणदेवताभेदे प्रदानभेदः) । संकर्ष. २।२।१५.

नानाबीजन्यायः (नानाबीजेष्टौ प्रतिबीजम् अवघातमन्त्रावृत्तिः) । ११।४।१३.

नानाबीजेषु कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलप्रक्षालननिनयनान्तेनानुसमयः । ५।२।७.

नानाबीजेष्टौ अन्त्यबीजस्य स्विष्टकृदावाहनकाले एव वाग्विसर्गः राजसूये । ११।३।७.

नानाऽहीनेषु अत्यहीनं चतुर्थे दिवसे षोडशिनो ग्रहणम् । १०।५।१४.

नामधेयं दर्विहोमशब्दः श्रौतस्मार्तकर्मणाम् । ८।४।२.

नामधेयं दर्विहोमशब्दो होमानामेव, न यागानाम् । ८।४।३.

नामधेयन्यायः । नामधेयप्रामाण्यम् (कर्मनामधेयं धर्मे प्रमाणम्) । १।४।१ वर्णकं १.

नारिष्ठन्यायः (नारिष्ठहोमा उपहोमेभ्यः पूर्वम्) । ५।२।९.

नारिष्ठहोमादीनामातिदेशिकाना नक्षत्रेष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः समुच्चयः । १०।४।१.

नाशाधिकरणम् (शेषकार्यार्थावचनात्तो शेषकार्यलोपः) । ६।४।२.

निकायिना पूर्वेषां ये धर्मास्तेषामतिदेशः उत्तरेषु निकायिषु । ८।१।१२.

निगदाधिकरणम् (निगदाः यजुर्विशेषाः) । २।१।१३.

नित्यकर्मणः भुवद्व्यापचारे प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।४.

नित्यस्य काम्यं बाधकम् । ३।६।३.

नित्याग्निहोत्रधर्माणा कुण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे अतिदेशः । ७।३।१.

नित्ये यथाशक्ति अङ्गानुष्ठानम् । ६।३।१.

निनयनन्यायः (प्रणीतानिनयनं प्रतिपत्तिः) । ४।२।५.

निमित्तपरीष्ट्यधिकरणम् । ११।१।२.

नियमविधिरवघातादिसंस्कारविधिः । ४।२।११.

निरूढपशुबन्धे होतृमैत्रावरुणयोर्द्वयोर्द्वयोर्वरणम् । संकर्ष. ३।४।१२.

निरूढादिपशुष्वपि शाखप्रलीयो भवति । संकर्ष. ३।२।२२.

निर्मन्थ्यन्यायः (निर्मन्थ्यशब्दो धर्मान् नातिदिशति) । ७।३।७.

निर्मन्थ्याधिकरणम् (निर्मन्थ्यशब्दो यौगिकः अग्निविशेषबोधकः) । १।४।९.

निर्मन्थ्येन लौकिकेन अग्निप्रणयने इष्टकापाकः । संकर्ष. २।१।७.

निर्वापः अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि कर्तव्यः एव मानेष्टिषु । १०।२।२७.

निर्वापन्यायः । निर्वापमन्त्रन्यायः (दर्शपूर्णमासादौ निर्वापाद्यमन्त्राणामावृत्तिः) । ११।४।१४.

निर्वापमन्त्रगतसवित्रादिपदानां नोहः । ९।१।१२.

निर्वापमन्त्रगताग्निपदस्य विकृतौ ऊहः । ९।१।१३.

प्रसङ्गोऽनुबन्ध्यायामनुनिर्वाप्येषु देविकाहविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य । १२।१।२.

प्रसङ्गोऽमावास्यातन्त्रस्य निशीथे । १२।२।५.

प्रस्तरप्रहरणकाले शाखाप्रहरणं दर्शे । ६।४।१४.

प्रस्तरप्रहरणन्यायः (प्रस्तरप्रहरणाङ्गं सूक्तवाकः) । ३।२।५.

प्राकाश्यन्यायः (राजसूयगते दशपेये [अश्वमेधे इति भाष्यम्] विहिताभ्यां प्राकाशाभ्यां प्राकृताध्वर्युभागमात्रस्य बाधः) । १०।३।१७.

प्राकृतधर्माः विकृत्यपूर्वपदार्थानां नाङ्गम् । ३।८।१६.

प्राचीमाहरति इति शाखावादो न विधिवादः । ४।२।२.

प्राजहितवादः 'स चैव स्यात्' इति ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।२१.

प्राजहिते एव अग्निहोत्रपाकः पयोः दधत्कालत्वे । संकर्ष. ३।२।२५.

प्राजहितेऽग्नौ प्रातरग्निहोत्रभरणं कुण्डपायिनामयने । १२।१।६.

प्राजापत्यन्यायः (प्राजापत्यपशुधर्माणां पदार्थानुसमयो वाजपेये) । ५।२।१.

प्राजापत्यपशुषु ऊर्ध्वं यूपोन्मोचनप्रभृति माध्यंदिने एव । संकर्ष. १।१।१८.

प्राजापत्येषु दैवतावदानादिना अनुसमयः वाजपेये । ५।२।६.

प्राजापत्यपशूनां पत्नीवतपशूनां च सान्निध्येऽपि स्थानम् । संकर्ष. ८।१।९.

प्राजापत्यसवनीयग्रहयागः वाजपेये सर्वहोमोत्तरम् । ११।२।१५.

प्राजापत्यानां पशूनां महानामकाले आलम्भोत्कर्षमात्रम् । १२।१।१२.

प्राजापत्यैः पशुभिः ऋतुपशूनां समुच्चयो वाजपेये । १०।४।३.

'प्राणभृत उपदधाति' इत्यत्र प्राणभृत्पदेष्टकामन्त्रोपेता इष्टका एव । संकर्ष. २।१।२१.

प्राणभृदिष्टका मन्त्रा एव लक्षणार्थाः । संकर्ष. २।१।१८.

प्राणभृन्न्यायः । लिङ्गसमवायन्यायः । (प्राणभृच्छब्देन इष्टकासमुदायो गृह्यते) । १।४।१२–६. वि. १८.

प्रातरग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमानामनुष्ठानं षोडशिसंस्थायाम् । ६।५।१४.

प्राथमिकहविःशेषादेव स्विष्टकृदादिशेषकर्मानुष्ठानम् । ३।४।१६.

प्रायणीयनाम्ना नातिदेशः । ७।३।२.

प्रायणीयन्यायः (प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः) । ९।४।९.

प्रायणीयाऽऽदिषु दार्विकं व्रतं नानुष्ठेयम् । १२।१।११.

प्रायणीयाऽऽदिषु सौमिकयोर्व्रतादिना प्रसङ्गसिद्धिः प्राकृतस्य आरण्यभोजनस्य । १२।१।१४.

प्रायणीयानिष्कासे उदयनीयानिर्वापः उदयनीयासंस्कारः, नार्थकर्म नापि प्रतिपत्तिः । ११।२।१६.

प्रायणीया पूर्वसंस्थाना ज्योतिष्टोमे । १०।७।११.

प्रायणीया संस्थान्ता ज्योतिष्टोमे । १०।७।१२.

प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः । ९।४।९.

प्रायश्चित्तं कपालादेरेकदेशभेदनादावपि । ६।४।४.

प्रायश्चित्तं पुनराधानं अग्निहोत्रे उभयाग्निनाशे । ६।४।८.

प्रायश्चित्तं यूपविरोहणे प्रकृतावपि । संकर्ष. १।३।१०.

प्रायश्चित्तमग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तर लौकिके यूपस्पर्शे (यूपसंस्पर्शानुसारेण 'एष ते वायो, एतौ वै वायू, एते वै वायवः' इति मन्त्रपाठः) । ९।३।१.

प्रायश्चित्तमभ्युदितेष्टिरूपं चन्द्राभ्युदयनिमित्तकम् अज्ञानवतोऽपि भवति । ६।५।६.

प्रायश्चित्तमुत्सर्गविच्छेदयोरपराधेऽपि । ६।५।१७.

प्रायश्चित्तमेकदेशिपर्णेऽपि पञ्चशरावनिर्वापः । ६।४।९.

प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानां विकल्पः । १२।३।५.

प्रायश्चित्तानामदोषनिर्घातार्थानां समुच्चयः । १२।३।६.

प्रारब्धस्य कर्मणः समाप्तिर्नियमात् । ६।३।१.

प्रवृत्तिकरणन्यायः । ५।१।१०.

प्रियङ्ग्वधिकरणम् (प्रियङ्गवः न यवप्रत्याम्नायाः) । ३।१।८.

पत्नीसंयाजेष्वाज्यभागस्याज्यप्रणववषट्कारभिन्नमन्त्रेष्वेव उपांशुत्वम् । संकर्ष. ४।३।१५.

पत्न्यधिकरणम् (दंपत्यो. सहाधिकारः) । ६।१।४.

पत्न्याः यावदुक्तमधिकार. । ६।१।६.]

पदकर्मन्याय. । पदन्याय. (पदपाशवः न प्रक्र- हायनीनयनप्रयोजकाः) । ४।१।१०.

पदार्थप्राबल्याधिकरणम् (पदार्थ. प्रबल., गुणो दुर्बल. । आचमनं प्रबलम्, तत्क्रमो दुर्बल.) । २।३।३.

पदार्थानां शक्तिमालोच्य कर्मसु विनियोगः । २।४।१४.

पदार्थानुसमयन्यायः । ५।२।१.

'पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति' इति आहवनीयापवाद. । संकर्ष. २।४।१४.

पयआदिषु मैत्रावरुणादिग्रहेषु श्रयणार्थेषु प्रदेयधर्मा नानुष्ठेया. ज्योतिष्टोमे । १।४।१२.

पयसि अदितिचरुश्रपणार्थे प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः प्रायणीये । १।४।१.

पयसि आग्नेये सान्नाय्यपयोधर्माणामेवातिदेशः । वि. ८।१।१७.

पयोधर्माणां सान्नाय्यगतानामतिदेशः वैश्वदेवपर्वगतामिक्षायाम् । ८।२।४.

पयोव्रतादि ज्योतिष्टोमे अपराधे न नित्यम् । ६।८।१.

पयोव्रतादीनां क्रत्वर्थता । ४।३।४.

पयोव्रतादीनि ज्योतिष्टोमे नित्यानि । ६।८।८.

परकृतिपुराकल्पाधिकरणम् । ६।७।१२.

परप्रावल्यन्याय. (अपच्छेदन्याय.) । ६।५।१९.

परिक्रय. ऋत्विजां स्वामिकर्म । ३।८।१.

परिगृहीतद्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरस्य न प्रतिनिधित्व यथा व्रीह्यपचारे यवानाम् । ६।३।१२.

परिचयो यत्र बाधवन्त., तत्र बाधवन्त एव संमार्ष्टव्या. । २।१।४.

परिधिना प्राकृतयूपनियोजनानुवादेन विहितेन यूपस्य बाध. शौनिकेषु चातुर्मास्येषु । १०।२।२.

परिधौ मध्यमे अविरुद्धा यूपधर्माः कर्तव्याः पाशुकचातुर्मास्येषु । वि. १।२।१३.

परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाशेरस्य समाधानम् । ३।२।१३.

परिधौ यूपपरिध्युभयधर्माणामविरुद्धानां चातुर्मास्येषु पाशुकेषु अनुष्ठानम् । १२।२।१०.

परिधौ स्वधर्मविरोधे यूपधर्मा नानुष्ठेयाः चातुर्मास्येषु पाशुकेषु । १२।२।११.

परिप्लुपात्रेण सोमेन धिष्ण्यन्याघारणं ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१९.

परिमाण यूपस्य पञ्चारत्न्यादि उपर वर्जयित्वा ज्ञेयम् । संकर्ष. २।४।८.

परिवाप्यहोमयो. 'अभितः पुरोडाशौ' इति पूर्वोत्तरकालवाद. । संकर्ष. ३।१।१०.

परिव्याण रशनाद्वयेन युगपत् यूपैकादशिन्यामपि । संकर्ष. ३।४।१४.

परिव्याणमग्निष्ठे द्वाभ्यां द्वाभ्यामेव, रशनाभ्यां क्रमेण । संकर्ष. ३।४।१३.

परिव्याणाधिकरणम् (परिव्याणकरणमन्त्रमाध्वर्यव कुण्डपायिनामयने होता ब्रूयात्) । ३।८।१०.

परिसंख्या न भवति याजमानमन्त्राणां ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. २।२।४.

परिसंख्या पशौ हृदयादीनामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्ट्वेन वनिष्ठ्ववयवानां हविष्ट्वस्य । १०।७।२.

पर्णपिहिताधिकरणम् (पर्णपिहितमित्यादिवाक्यमनुवादकम् । पर्णपिहितादि पिण्डपितृयज्ञे ध्रुव समूढवर्हिविधेरर्थवादः) । ३।४।३.

पर्णतान्यायः (प्रकृत्यर्थता) । ३।६।१.

पर्णतान्याय. । पर्णमयीन्यायः । (फलश्रुतिरर्थवादः) । ४।३।१.

पर्युदास. पुरुषार्थदानपाकहोमेषु दीक्षितकर्तृकत्वस्य । १०।८।७.

पर्युदासन्यायः (अनुयाजमहापितृयज्ञयोः येयजामहेहोतृवरणयो. पर्युदास.) । १०।८।१.

पर्यग्न्यादिसंस्काराणां रक्षोऽपहत्यामनुष्ठानम् । १०।२।३१.

पर्वसंधिः कञ्जलप्ये मर्दितव्यः । संकर्ष. ३।१।२.

। बादर्यधिकरणम् (मूलगतबादरिशब्दानुरोधेनेदं नामधेयम् । शेषलक्षणाधिकरणमिदम्) । ३।१।३.

बाधः अतिदिष्टान्वाहार्यदक्षिणायाः आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया । १०।३।६.

बाधः अग्निप्रैषस्य सारस्वत्या मेष्याम् । कृत्वाचिन्ता । ९।१।१७.

बाधः अवघातस्य कृष्णलचरौ । १०।१।१ वर्णक १.

बाधः अवज्वलनस्य सौर्ये चरौ । १०।१।१९.

बाधः आघारणस्य अन्वाहार्यस्यानापन्नयोरपि वासोवत्सयोः आग्रयणे । १०।३।१०.

बाधः आतिदेशिकद्वादशशतदक्षिणायाः औपदेशिकैकधेनुदक्षिणया भूसंज्ञकैकाहे । १०।३।१४.

बाधः आधानादिसंस्काराणाम् अग्निचयनप्रकरणे श्रुतस्य ज्वलद्वृक्षाग्रादाहृतस्य काम्यस्याग्नेः । १२।४।९.

बाधः आरम्भणीयायाः आरम्भणीयया । १०।१।४.

बाधः आरम्भणीयायाः दीक्षणीयाऽऽदिविकृतौ । १०।१।२.

बाधः आरम्भणीयायाः राजसूयगतानुमत्यादीष्टौ । १०।१।३.

बाधः आहवनीयस्य ज्योतिष्टोमादौ विशेषविहितेन चर्मादिना । १०।८।८.

बाधः उत्पन्नाग्नेः अग्निचयनगतेन ज्वलद्वृक्षाग्राहृतेन काम्येनाग्निना । १२।४।७.

बाधः उपधानस्य सौर्ये चरौ । १०।१।१६.

बाधः उपहारणाभिघारणयोः कृष्णलेषु । १०।२।२.

बाधः ऋत्विक्परिक्रयस्य सत्रे । १०।२।११.

बाधः कुशानां शरैः सोमारौद्रे यागे । १०।४।१ वर्णक १.

बाधः कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः ब्रह्मभिन्नपुरुषाणां च ऋतपेये विहितेन ब्रह्मणे देयेन सोमचमसेन । १०।३।२०.

बाधः गिरापदस्य इरापदेन ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये । ९।१।१८.

बाधः गुणकामानामस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकल्पपक्षे । ३०।२।२०.

बाधः चतुर्धाकरणस्य कृष्णलचरौ । १०।२।७.

बाधः तक्षणप्रोक्षणादिधर्माणां खलेवाल्याम् । १०।२।२२.

बाधः तत्तत्संख्याकप्राकृतसाम्नां विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः । १०।४।९.

बाधः पाकस्य अन्वाहार्यस्यानापन्नेऽपि वत्से आग्रयणे । १०।३।८.

बाधः पाकस्य अन्वाहार्यस्यानापन्नेऽपि वाससि । १०।३।९.

बाधः पेषणस्य सौर्ये चरौ । १०।१।१२.

बाधः प्रथनश्लक्ष्णीकरणयोः सौर्ये चरौ । १०।१।१७.

बाधः प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः उक्थ्योपहव्ययोर्यागयोः औपदेशिकाश्वदक्षिणया । १०।३।१८.

बाधः प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः ऋतपेये विहितया सोमचमसदक्षिणया । १०।३।१९.

बाधः प्राकृतदर्भमन्त्रयोः माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहितेन रथदुन्दुभिघोषेण वाजपेये । १०।४।१ वर्णक २.

बाधः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्द्रव्यदेवताऽऽदिभिः । १०।७।१७.

बाधः प्राकृतयवानां सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः शुक्लादिव्रीहिभिः । १०।७।१९.

बाधः प्राकृतयोर्वेदियूपयोः प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यां उत्करपरिधिभ्यां सौमिकेषु चातुर्मास्येषु । १०।२।२.

बाधः प्राकृतसर्वैकपद्रव्यस्य साद्यस्के विहितेन मैषार्षिकेण पुयवेन । १०।३।१६.

बाधः प्राकृतसाम्नां अविवृद्धस्तोमक्रतुषु उपदिष्टैः सामभिः । १०।४।१०.

बाधः प्राकृतसाम्नां कौत्सकाण्ववसिष्ठस्यजनित्रादिसामभिः विकृतिविशेषे । १०।४।८ वर्णक १.

बाधः प्राकृतस्य खादिरस्य सोमापौष्णे पशौ यूपार्थं विहितेन औदुम्बरेण । १०।७।१८.

बाधः प्राकृतहविषः चरुवन्नधान्येनोदनेन सौर्ययागे । १०।१।१०.

बाधः प्राकृताज्यद्रव्यस्य द्यावापृथिव्यादौ प्रत्यक्षधेनुवत्सादिशब्दोपदिष्टद्रव्येण । १०।२।२३.

पशौ आज्यभागप्रतिषेधः अर्थवादः । १०।८।२.

पशौ उत्तमप्रयाजार्थमपि स्रुगादापनप्रैषस्य आवृत्तिः । संकर्ष. ४।४।१०.

पशौ देवतस्विष्टकृतयोरवदानं समकालम् । संकर्ष. ३।२।१८.

पशौ पुंस्त्वादि लिङ्गं विवक्षितम् । ४।१।६.

पशौ पुरोडाशस्य श्रपणं शालामुखीये एव । संकर्ष. ३।२।२६.

पशौ प्रधानेष्टिपक्षे इष्टयर्थं प्रणीत एव आहवनीयः पश्वर्थमपि धार्यः । संकर्ष. ३।२।२३.

पशौ बहुदेवत्ये अग्निशुप्रैषगतस्य एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तेन विकल्पः । ९।३।१३.

पशौ वरुणप्रघासेषु च शालामुखीयोऽग्निः । संकर्ष. ३।२।२८.

पशौ शकृत्प्रमेधः लोहितनिरसनं च पश्वालम्भस्य न प्रयोजके । ४।१।१२.

पशौ हृदयादीनामेव अवदानसंबन्धितया श्रूयमाणानां हविष्ट्वेन तदितरावयवानां हविष्ट्वस्य परिसंख्या । १०।७।२.

पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादिभिरेव पशुपुरोडाशस्यापि उपकारसिद्धेः तदर्थं पृथक्प्रयाजानुष्ठानं न कर्तव्यम् । १२।१।१.

पश्वेकत्वाधिकरणम् (पशुना यजेत इत्येकत्वं विवक्षितम्) । ४।१।५.

पाकः कृष्णलेषु औष्ण्यरूपः कार्यः । १०।२।१.

पाकयज्ञशब्दो दर्विहोममात्रवाचकः । संकर्ष. २।४।१०.

पाकयज्ञशब्दो लौकिकहोमानामेव वाचकः । संकर्ष. २।४।११.

पाकयज्ञेषु ' द्विर्जुहोति, द्विर्निमार्ष्टि, द्विः प्राश्नाति, उत्सृज्य आचामति, निर्लेढि ' इति धर्मा भवन्ति । संकर्ष. २।४।१२.

पाकहोमशब्दो नाकृतिपर्यायः । संकर्ष. २।४।९.

पाञ्चदाशच्छरिकयोऽपि चातुर्मास्येषु । संकर्ष. ३।१।१९.

पाञ्चदाशच्छरिकावुचावपि चातुर्मास्येषु वैश्वानरपार्जन्यनातुर्होद्होमाना सकृदेवानुष्ठानम् । संकर्ष. ३।१।२१.

पाठक्रमः काम्यानुष्ठाने न नियामकः । ५।३।१२.

पाठक्रमो मुख्यक्रमापेक्षया बलीयान् । ५।१।८.

पाठक्रमात् यथासंख्यरूपात् दधिमन्त्रो मध्यवर्ती मध्यवर्तिनः उपांशुयाजस्याङ्गम् । ३।३।५.

पाठक्रमाधिकरणम् । ५।१।४.

पाठयोर्मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् । ५।१।९.

पात्नीवतभक्षणाधिकरणम् (पात्नीवतग्रहभक्षमन्त्रे पूर्वदेवतानामिन्द्रवाय्वादीना नोपलक्षणम्) । ३।२।१३.

पात्नीवतसोमभक्षणे त्रयस्त्रिंशतामनुपलक्षणम् । ३।२।१९.

पात्नीवतसोमभक्षमन्त्रे त्वष्टा नोपलक्षणीयः । ३।२।१४.

पात्नीवताधिकरणम् (त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पशोः पर्यग्निकरणान्तत्वम्) । २।३।८.

पात्नीवते पशौ ' आज्येन शेषं संस्थापयति ' इति वाक्यं कर्मान्तरं विदधाति । ९।४।१४.

पात्रन्यायः । पात्रभेदन्याय. (पशौ प्रयाजानूयाजयोः) । ५।२।८.

पानव्यापत् (पीतसोमव्यापत्तौ प्रायश्चित्तम्) । ३।४।१२.

पार्वणन्यायः (पार्वणहोमयोर्विकृतौ नातिदेशः) । ९।२।१८.

पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानम् । ९।२।१९.

पार्वणहोमौ विकृतिषु न भवतः । संकर्ष. २।२।१.

पावकाग्निन्यायः (पवमानेष्ट्यादिषु देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि यागादौ प्रयोगः) । १०।४।१४.

पाशन्यायः (पशुद्वयवत्यां विकृतौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिनौ मन्त्रौ द्विवचनान्तेन ऊहितव्यौ) । ९।३।४.

पाशाधिकरणम् (अग्नीषोमीये पशौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिनोर्मन्त्रयोर्विकल्पः) । ९।३।५.

पाशुकतन्त्रस्यैव सवनीयपुरोडाशेषु प्रसङ्गः । १२।२।१२.

पृश्निप्राणग्रहाणाम् अनारभ्याधीतानामपि द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीययोः दशमेऽहनि च निवेशः । संकर्ष. ३।३।२०.

पृश्निप्राणमन्त्राः न यागार्थाः, किन्तु सोममानार्थाः । संकर्ष. ३।३।१९.

पृषदाज्याधिकरणम् (चातुर्मास्येषु अनुयाजीयदेवता-प्रकाशनार्थे प्राकृतावाहनमन्त्रस्य अविकारेणैव प्रयोगः) । १०।४।२५.

पृष्ठशमनीयन्यायः (पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तर-संपादनेन सत्रकर्तृणा प्रत्येक कर्तव्यम्) । १०।२।२२.

पृष्ठशमनीये सत्रिभ्योऽन्येऽपि ऋत्विजः, न तु त एव । १०।२।२४.

पृष्ठैरुपतिष्ठते इति पृष्ठशब्दः ऋग्द्रव्यवाचकः । ७।३।१४.

पृष्ठ्यगतेषु उक्थ्येषु अतिग्राह्याणां विकल्पः, न पर्युदासः । संकर्ष. ३।३।४.

पृष्ठ्यषडहस्य विजातीयषडहव्यवधानेन आवृत्तौ मध्यस्थानावेरपि आङ्गिरसामयने । १०।६।११.

पृष्ठ्यषडहान्ते गवामयनगते वैकल्पिकमध्यस्थानश्रुता-स्थानयोरनुष्ठानम् । १०।६।९.

पृष्ठ्यषडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्यायतनम्, न तु प्रतिषडहान्ते गवामयने । १०।६।१०.

पृष्ठ्ये षडहे उपदिष्टेन मध्यमेन अतिदिष्टस्य पयोव्रतादेः समुच्चयः । १०।४।१.

पृष्ठ्ये षडहे गवामयनगते बृहद्रथन्तरयोः प्रत्यहमेकैकस्यैव अनुष्ठानम् । १०।६।२.

पेषणस्य बाधः सौर्ये चरौ । १०।१।१२.

पेषणस्य मन्त्रे न बाध. महापितृयज्ञे । १०।२।३४.

पौण्डरीकबर्हिषि 'पुण्डरीके. स्तृणीत रुक्मे.' इत्यूहः कर्तव्यो मौद्गे चरौ । वि. ९।३।२.

पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वसहस्रस्य च दक्षिणायाः प्रत्यह विभज्य वेद्योर्मध्येन उत्तरस्या दिशि नयनम् । १०।६।१८.

पौण्डरीके गवायुतस्य अश्वसहस्रस्य च सकृत् दानम् । १०।६।१७.

पौरोडाशिककर्मार्थे हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गः कर्तव्यः अग्नीषोमीये पशौ । ११।३।८.

पौरोडाशिकाज्यभागन्यायः (पशुपुरोडाशे आज्यभागौ कर्तव्यौ) । १२।१।२.

पौर्णमासीन्यायः (पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ यागत्रिकयोरनुवादकौ) । २।२।३.

पौर्वापर्यन्यायः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्याय. (अपच्छेदन्यायः) । ६।५।१९.

पौष्ण पेषण चरावेव । ३।३।१४.

पौष्णं पेषणं पूषमात्रदेवत्ये चरौ । ३।३।१५.

पौष्णपेषणाधिकरणम् (विकृतौ पौष्ण पेषणम्) । ३।३।१३.

प्रकरणक्रमयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८५४. वा. पृ. ८५४, ८३९.

प्रकरणक्रमाधिकरणम् । वि. ३।३।१०.

प्रकरणयोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.

प्रकरणसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८३९.

प्रकरणाधिकरणम् (प्रकरणमपि विनियोजकं प्रमाणम्) । ३।३।४.

प्रकरणान्तरन्यायः (कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रादिकं कर्मान्तरं प्रकरणान्तरगतत्वात्) । २।३।११.

प्रकरणान्तरप्रत्युदाहरणन्यायः (अनुपादेयगुणानां कर्मान्तरत्वसाधकत्वं नास्ति) । २।३।११.

प्रकृतिविकृत्यो. समानकल्पत्वे विकृतिकल्पेन प्रकृतेः प्रसङ्गसिद्धि. । कृत्वाचिन्ता । १२।२।१३.

प्रगीताया एव ऋचः वैकृतापूर्वस्तोत्रसाधनत्वम् । ९।२।८ वर्णक १.

प्रजापतिः सप्तदशो हृदये एव । संकर्ष. २।३।१.

प्रजापतिव्रताधिकरणम् (व्रतानि पुरुषार्थानि) । ४।१।३.

प्रजापतिव्रतानि उद्यदादित्यानीक्षणसंकल्पादीनि पुरुषार्थानि । वि. ४।१।३.

प्रजापतिसप्तदशत्वस्य अग्न्यादिदेवतायोगेऽपि न भङ्गः । संकर्ष. २।३।२.

महाव्रते शुक्रग्रहेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः । १०।४।२.

महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामभिः प्राकृतसाम्नां समुच्चयः । १०।४।८.

महिमग्रहाभ्यामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः अश्वमेधे । १०।४।२.

महेन्द्राधिकरणम् (इन्द्रमहेन्द्रौ भिन्नौ) । २।१।५.

मांसाधिकरणम् (धान्यमसि इत्यत्र मांसमसि इत्यूहः शाक्त्यानामयने) । ९।१।१३ वर्णकं १.

मांसाधिकरणम् (शाक्त्यानामयने सवनीयपुरोडाशा मांसमयाः) । ९।८।२२.

माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरहे गवामयनदीक्षा कर्तव्या , न चैत्र्याः प्राक् । ६।५।९.

माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे आद्ये एव तृचे गानम् एकत्रिके क्रतौ । १०।५।९.

माध्यंदिनार्भवपवमानयोः संख्यापूरणार्थमागमितानां साम्नां गायत्रीछन्दस्के तृचे आवापः अतिरात्रे काम्य स्तोमविवृद्धौ । ५।३।५.

माध्यंदिनार्भवपवमानयोरेव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु साम्नामावापोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवापः, अविवृद्धत्वे उद्वापः) । १०।४।११.

मानमुपावहरणं च सोमस्य वाससा कर्तव्ये ज्योतिष्टोमे । १०।६।२०.

मानवीनामृचाम् एकादशानामेव सामिधेनीकार्ये दाशतयीभ्यः समानयनं सोमारौद्रेष्टौ । १०।६।१९.

मानससंज्ञको ग्रहः द्वादशाहदशमाहाङ्गम् । १०।६।१३.

माषपाकाधिकरणम् (माषपाकवाक्यमर्थवादः) । ६।७।१२.

माषादेः प्रतिषिद्धस्य द्रव्यस्य न प्रतिनिधित्वम् । ६।३।६.

" माषानेव मह्यं पचत ' इत्यर्थवादः । ६।७।१२.

मास ' दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति प्रत्यहं यागः कुण्डपायिनामयने । संकर्ष. ३।१।२५.

मासाग्निहोत्रन्यायः (अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशः) । ७।३।१.

मासाग्निहोत्रश्रपणं प्राजहितेऽग्नौ कुण्डपायिनामयने । १२।१।६.

माहेन्द्रस्तोत्रानन्तरमेव अतिग्राह्याणां होमः, न तु सह । संकर्ष. ३।३।७.

माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहितेन रथदुन्दुभिघोषेण प्राकृतवर्धमन्त्रयोर्बाधो वाजपेये । १०।४।१ वर्णकं २.

मीमांसा अभिधारणानभिधारणस्य त्र्यम्बकपुरोडाशेषु । १०।८।५.

मुख्यक्रमादौपदेशिकात् पाठक्रमः आतिदेशिको बलवान् । ५।१।१०.

मुख्यक्रमाधिकरणम् । ५।१।७.

मुख्यस्य अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहसमर्थस्य सत उपादानम् । ६।३।२०.

मुख्यानुग्रहन्यायः (मुख्यद्रव्यापचारे गृहीते प्रतिनिधौ पुनर्मुख्यप्राप्तौ मुख्यस्यैवोपादानम्) । ६।३।१६.

मुख्ये कार्यासमर्थे लब्धेऽपि प्रतिनिधेः कार्यसमर्थस्य सत उपादानम् । ६।३।१९.

मुष्टिकपालादिषु चतुर्मुष्टिनिर्वापादिसमुदायेन अनुसमयः । ५।२।३.

मुष्टिपरिमाणं निर्वापे अध्वर्योरेव । संकर्ष. १।४।११.

मेधपतिशब्दस्य अध्रिगुप्रैषगतस्य एकवचनान्तस्य बहुदेवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकल्पः । ९।३।१३.

मेधपतिशब्दस्यैकवचनान्तस्य अध्रिगुप्रैषगतस्य एकादशिन्यां बहुवचनान्तेन ऊहः । ९।३।१४.

मेधपत्यधिकरणम् (द्विपश्वादिविकृतौ देवताऽनुसारेण अध्रिगुप्रैषे मेधपतिशब्दस्य वचनोहः कर्तव्यः) । ९।३।१२.

मेष्यधिकरणम् (मेष्या सारस्वत्या अध्रिगुप्रैषस्य बाधः । कृत्वाचिन्ता) । ९।१।१७.

मैत्रावरुण एव ऋतुयाजेषु प्रैषान् ब्रूयात् । संकर्ष. २।३।१३.

मैत्रावरुणस्य अग्नीषोमीये पशौ अस्ति भक्षः । १०।७।६.

प्रधानेष्वनेकेषु संनिपातिनां पदार्थानुसमयः । ५।२।१.

प्रधानैरनुपकुर्वतामङ्गानां तन्त्रं न द्वादशाहे । ११।४।६.

प्रमेयबलाबलन्याय. (प्रमेयः पदार्थो बलवान्, गुणः अबलः)। १।३।२.

प्रयाजः पञ्चमः आज्यभागदेवतासंस्कारार्थो दर्शपूर्णमासयोः । १०।१।७.

प्रयाजशेषाभिघारणन्यायः (प्रयाजशेषेण हविरभिघारणार्थं शेषधारणवत्पात्रे पृथङ् न कर्तव्ये)। ४।१।१४.

प्रयाजा आरादुपकारका दर्शपूर्णमासयोः । ९।२।२०.

प्रयाजादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । ७।२।१.

प्रयाजादिषु एकादशत्वादिगुणविधिः अग्नीषोमीयपश्वादौ । १०।४।१.

प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं प्रकरणात् । ३।३।४.

प्रयाजादीनामङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे सकृदनुष्ठानम् । ११।१।७.

प्रयाजानूयाजादीनामेकादशत्वादिसंख्या सर्वसपाथा पश्वादौ । ५।४।१.

प्रयाजार्थमाज्यसमानयनम् औपभृताज्यस्य प्रयोजकम् । ४।१।१५.

प्रयाजेषु पाशुकेषु आद्याश्चत्वारः प्राकृतानां चतुर्णां विकार', पञ्चमादिषु षट्सु त्रयस्त्रयः चतुर्थपञ्चमयोर्विकारः, अन्त्यः अन्त्यस्य । संकर्ष. २।३।६.

प्रयाजैकादशत्वन्यायः (एकादशत्वसंख्या सर्वसंपाद्या)। ५।३।१.

प्रयाजोऽन्त्यः देवतासंस्कारपूर्वोमपार्थः । ४।१।७.

प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञा । ४।१।८.

प्रयोजनाधिकरणम् (सत्रे प्रत्येकं कृत्स्नफलभोक्तृगामधिकारः)। ६।२।१.

प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञा । ४।१।८.

प्रवरसम्पादनसमर्थस्य दर्शादावधिकारः। ६।२।११.

प्रवरवरणे द्विगोत्राणाम् 'एकतो द्वौ अन्यत एकः' इति न्यायः । संकर्ष. ३।४।८.

प्रवरेष्वध्वर्युवशात् होतुरपि आनुपूर्वीनियमः । संकर्ष. ३।४।४.

प्रवरो होतुरेव पूर्वः, अध्वर्योस्तूत्तरः । संकर्ष. ४।२।६.

प्रवर्ग्यन्यायः (प्रवर्ग्यस्य निषेधः अग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे)। ३।३।१२.

प्रवृत्तिक्रमात् मुख्यक्रमो बलीयान् । ५।४।२.

प्रशसाऽधिकरणम् (अपशवो वै अन्ये गोअश्वेभ्यः इति गोअश्वानां स्तुतिः)। १।४।१२-४. वि. १६.

प्रशसाशब्देन अग्निगुणैपगतेन बाहोः प्रशंसा । ५।८।४.

प्रसङ्गः पशुपुरोडाशतन्त्रस्य अग्निचयने अनुनिर्वाप्येषु देवसुवां हविरादिषु । १२।३।२.

प्रसङ्ग. सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव । १२।२।१२.

प्रसङ्गसिद्ध दार्शिक व्रतं प्रायणीयाऽऽदिषु सौमिकपयोव्रतादिना । १२।१।११.

प्रसङ्गसिद्धिः प्रकृतेर्विकृतितन्त्रेण प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे । कृत्वाचिन्ता । १२।२।१३.

प्रसङ्गसिद्धिः प्राकृतस्य आरण्यभोजनस्य सौमिकपयोव्रतादिना प्रायणीयाऽऽदिषु । १२।१।१४.

प्रसङ्गसिद्धिः सौमिकेन पत्नीसंनहनेन सौमिकेष्टिपशुषु दार्शिकपत्नीसंनहनस्य । १२।१।१३.

प्रसङ्गसिद्धिरपसदग्नीषोमीयवर्हिःप्रोक्षणस्य अतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणेन । १२।१।१९.

प्रसङ्गसिद्धिर्दार्शिकवेदेः सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या । १२।१।१२.

प्रसङ्गसिद्धिर्दीक्षणीयाऽऽदिषु अन्वाहार्यदक्षिणायाः सौमिकदक्षिणया । १२।१।१६.

प्रसङ्गसिद्धिर्न ऐष्टिकशेषभक्षणां सौमिकव्रतादिभक्षणेन । १२।१।१५.

प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति सौमिकेन दीक्षाकालीनजागरणेन दार्शिकजागरणस्य । १२।१।१८.

प्रसङ्गोऽग्निचयने अनुनिर्वाप्येषु देवसुवां हविःषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्य । १२।२।२.

प्रसङ्गो न ज्योतिष्टोमे सवनीयपुरोडाशेषु सौमिकवाग्नेन्द्रचमसैः दार्शिकपात्राणां जुह्वादीनाम् । १२।१।४.

प्रसङ्गो न सोमाङ्गेष्टिगतशेषभक्षणा सौमिकदक्षिणया। १२।१।१७.

याजमानाः 'आयुर्दा अग्नेऽसि' इत्यादय आशीर्मन्त्राः। ३।८।६.

याजमानाः गुणकर्माः। ३।८।५.

याज्याऽनुवाक्यायुगलद्वयस्य विकल्पः ऐन्द्राबार्हस्पत्यादिकर्मणि। १२।४।२.

याज्यापुरोऽनुवाक्याऽनुवचनं देवतासंस्कारार्थं दर्शपूर्णमासादौ। १०।४।२०.

याज्यावषट्कारयोः समुच्चयः संतान च। संकर्ष. ४।३।१.

यावज्जीवपक्षोऽपि चातुर्मास्येषु विज्ञायते। संकर्ष. ३।१।२०.

यावज्जीवाधिकरणम् (अग्निहोत्रं यावज्जीवं कार्यम्)। २।४।१.

यूपकर्मन्यायः (दीक्षासु यूपमात्रापकर्षः)। ५।१।१४.

यूपधर्माः विशाखे यूपे शाखयोर्भेदेन कार्याः। संकर्ष. १।४।५.

यूपधर्माणामुपशये नातिदेशः। ७।३।१३.

यूपनिखनने 'अर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि' इति उपलक्षितदेशविशेषस्य विधानम्। ३।७।६.

यूपन्यायः (अग्निष्टोमे त्रयाणां पशूनां यूपतन्त्रम्)। ११।३।३.

यूपमन्त्रः यूपैकादशिन्या 'युवा सुवासाः' इति होममन्त्र. परिव्याणे तन्त्रम्। संकर्ष. १।४।१५.

यूपविरोहणप्रायश्चित्तं प्रकृतावपि। संकर्ष. १।३।१०.

यूपविशाखता उपराद्‍र्ध्वं कतिपयाङ्गुलपरिमितभागे एव, न तु नाभिदघ्नादूर्ध्वम्। संकर्ष. १।४।६.

यूपवेदिन्याय.(अन्तर्वेदिबहिर्वेदिपदलक्षितदेशविशेषो यूपाङ्गम्)। ३।७।६.

यूपस्पर्शे लौकिके अग्नीषोमीये पशौ यागसमाप्त्युत्तर प्रायश्चित्तम्। ९।३।३.

यूपस्य पञ्चारत्निन्यादि परिमाणं उपर वर्जयित्वा ज्ञेयम्। संकर्ष. १।४।८.

यूपादौ अरत्न्यादिपरिमाणं यजमानगतमेव। संकर्ष. १।४।९.

यूपाधिकरणम् (दीक्षासु यूपमात्रापकर्षः)। ५।१।१४.

यूपानामग्निष्ठभिन्नानां मानं सौत्येऽहनि। संकर्ष. १।४।१७.

यूपावटस्तरणबर्हिर्न्यायः (इदं बर्हिः लौकिकम्)। ३।८।१६.

यूपाहुतिन्यायः (सद्यस्के खलेवाल्या यूपाहुतेर्बाधः)। १०।१।५.

यूपाहुतीनां यूपैकादशिन्यां तन्त्रम्। ११।२।७.

यूपे 'एकयूपं मिनोति' इति संख्याविधिः। संकर्ष. १।४।१६.

यूपे विशाखे 'दिवमग्रेण' इत्यत्र 'दिवमग्राभ्याम्' इत्यूहः कार्यः। संकर्ष. १।४।७.

यूपे विशाखे नियोजनस्थानस्यैव भेदः। संकर्ष. १।४।४.

यूपे विशाखे यूपधर्मौ शाखयोर्भेदेन कर्तव्यौ। संकर्ष. १।४।५.

यूपैकादशिनीमानमुत्कृष्टं सत् तन्त्रमेव। संकर्ष. १।४।१८.

यूपैकादशिन्यां दशमैकादशयोर्व्यत्ययः अग्निकोणे दशमः ऐशानकोणे चैकादश इति। संकर्ष. १।४।२३.

यूपैकादशिन्यां परिव्याणे 'युवा सुवासाः' इति होममन्त्रः तन्त्रम्। संकर्ष. १।४।१५.

यूपैकादशिन्यां यूपाहुतीनां तन्त्रम्। ११।२।७.

यूपैकादशिन्यां 'वेदिसंमितान् विमिनोति' इत्यस्य रथाक्षमानेन न विरोधः वेदिप्रान्तस्यापि लक्षितत्वात्। संकर्ष. १।४।२२.

यूपैकादशिन्यादौ अग्निष्ठभिन्ना यूपाः उदग्दक्षिणा मातव्याः। संकर्ष. १।४।२०.

यूपैकादशिन्यादौ रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि। संकर्ष. १।४।२१.

यूपैकादशिन्यामग्निष्ठस्थाने यूपरशनायाः तन्त्रम्। संकर्ष. १।४।१९.

यूपैकादशिन्यामपि रशनाद्वयेन युगपत् परिव्याणम्। संकर्ष. १।४।१४.

क्रीता ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः क्षत्रियाः ब्राह्मणोपेताः) । संकर्ष. ३।४।७.

राजिकन्यायः (आर्थवादिकं फलम्) । ४।३।८.

राष्ट्रभृद्धोमेषु 'ताभ्यः स्वाहा' इत्येव द्वितीयोद्वितीयो मन्त्रः । संकर्ष. २।४।२६.

रुक्मप्रतिमोचनादि अग्निचयने दीक्षितसंस्कारेभ्यः प्राक् कर्तव्यम् । ५।२।१२.

रैवतीवारवन्तीयाधिकरणम् । रैवत्यधिकरणम् (उदाहरणगतरेवतीपदानुसारात् शीर्षकम् । वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरत्वम्) । २।२।१२.

रौद्रेष्ट्या निषादस्याधिकारः । ६।१।१३.

रौरवयौधाजयसाम्नोर्गानं बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे गानं ज्योतिष्टोमे । ९।२।६ वर्णक २.

लिङ्गक्रमयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गक्रमसमाख्यानाधिकरणम् (काम्ययाज्यानुवाक्याः लिङ्गादिभिर्विनियोक्तव्याः) । ३।३।७.

लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधे । भा. ३।३।७ पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८४०.

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे । भा. ३।३।७ पृ. ८४७, भा. पृ. ८३८.

लिङ्गवाक्यादीनां प्राबल्यदौर्बल्ये बीजम् । ३।३।७. भा. पृ. ८३१.

लिङ्गवाक्याधिकरणम् । वि. ३।३।८.

लिङ्गविनियोगाधिकरणम् (बर्हिर्लवनमन्त्रस्य लिङ्गेन मुख्ये विनियोगः) । ३।२।१.

लिङ्गसमवायन्यायः (प्राणभृदादिशब्दैः प्राणादिलिङ्गसंबन्धात् तन्मन्त्रैरुपधेया इष्टका गृह्यन्ते) । ३।४।१२–६. वि. १८.

लिङ्गसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३६, ८३९.

लिङ्गसमाख्यानाधिकरणम् (लिङ्गसमाख्याभ्यां मन्त्राणां विनियोगः) । ३।२।९.

लिङ्गाधिकरणम् (पशौ पुंस्त्वादि लिङ्गं विवक्षितम्) । ४।१।६.

लिङ्गाधिकरणम् (लिङ्गेन बर्हिर्लवनमन्त्रस्य मुख्ये विनियोगः) । ३।२।१.

लिप्सासूत्रम् । ४।१।२।२.

लोकंपृणामन्त्रेण उपधानम्, सूददोहसा च अभिमन्त्रणम्, न तु द्वाभ्यां मिलित्वा उपधानम् । संकर्ष. २।१।४१.

लोकवाक्यशेषयोर्विरोधे बलाबलम् । १।३।४. भा. पृ. २२१.

लोकवेदाधिकरणम् (य एव लौकिकास्त एव वैदिकाः शब्दाः) । १।३।९ वर्णक १.

लोपः जपसंस्कारादीनां अक्षियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे । १०।२।१८.

लोहितोष्णीषाधिकरणम् (लोहितोष्णीषादि–ऋत्विक्संस्काराः सर्वेषामृत्विजाम्) । ३।८।४.

लौकिककर्मणः आरब्धस्यापि समाप्तिर्न नियता । ६।२।४.

लौकिककर्मणा गार्हपत्याद्यग्निषु नानुष्ठानम् । १२।२।१.

लौकिकाग्नेरुपनिधानं गर्भनिरासे आज्यदोहस्तोत्रकाले । ७।३।१२.

लौकिकेऽग्नौ अवकीर्णिपशुः । ६।८।४.

लौकिकेऽग्नौ उपनयनहोमः । ६।८।२.

लौकिकेष्वग्निषु निषादस्थपतीष्टिः । ६।८।३.

वत्सत्वगाहतवाससोः समुच्चयः अप्रराग्नाते विश्वजिति । १२।३।१.

वत्सापाकरणकालेन व्रतयोगो दर्शे अवत्सपक्षेऽपि । ६।३।१३.

वत्सापाकरणकाले व्रतमुपेयात् दर्शे । ६।४।१२.

वत्सालम्भाधिकरणम् ('वत्समालभेत' इति अग्निहोत्रदोहे वत्सस्पर्शमात्रविधिरयम्) । २।३।६.

वनस्पतियागयाज्याया न देवतोपलक्षणम् । संकर्ष. २।४।२०.

वनस्पतियागे निगमेषु विधिगतवनस्पतिशब्देनैव देवताया अभिधानम् । १०।४।१९.

बाधः प्रकृत्याध्वर्युभागमात्रस्य राजसूयगते दशपेये विहिताभ्यां प्राकाशाभ्याम् । १०।३।१७.

बाधः भस्मसहितानामङ्गाराणामध्यारोपस्य सौर्ये चरौ । १०।१।२८.

बाधः यूपाहुतेः सायस्के सद्योवाल्याम् । १०।२।५.

बाधः विकृतौ कुशार्थानां प्राकृतानामङ्गानाम् । १०।३।११.

बाधः वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले विष्णोरुरुक्रमस्य आवाहनस्य । १०।१।१ वर्णक २.

बाधः स्रुवहरणस्य सौर्ये चरौ । १०।१।२०.

बाधः संतापनस्य सौर्ये चरौ । १०।१।१९.

बाधः संवपनस्य सौर्ये चरौ । १०।१।२३.

बाधः संवपनस्य सौर्ये चरौ । १०।१।१४.

बाधः सामान्यविहितैकादिदक्षिणायाः नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया । १०।३।५.

बाधः सोमापहारादौ एकादिदक्षिणया नित्यप्रयोगीयगोगवहादशशतसंख्यायाः, न तु अश्वादीनाम् । १०।३।१५.

बाधः स्वाध्याहुतेः सायस्के । १०।२।६.

बाधयोग्यताऽविष्करणम् । वि. १।३।१२.

बाधस्वरूपविचारः । १।३।७. भा. वा. पृ. ८५८.

बाधो न अवघातस्य महापितृयज्ञे धानासु । १०।२।३४.

बाधो न आमिक्षायागस्विष्टकृतः । संकर्ष. २।४।२.

बाधो न एकादिदीक्षापक्षाणां साग्निचित्ये क्रतौ । संकर्ष. २।१।२९.

बाधो न कृष्णलचरौ भक्षाणां चुम्बनाकारेण तत्संभवात् । १०।२।२.

बाधो न क्रतुदक्षिणायाः अग्निचेतृदक्षिणया । संकर्ष. २।१।८.

बाधो न कृत्वर्यानामस्थियज्ञस्य मृताग्निहोत्रिकल्पसंघे । १०।२।१९.

बाधो न निर्वापस्य अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि पवमानेष्टिषु । १०।२।२७.

बाधो न पर्यूहणादिसंस्काराणां सायस्के सद्योवाल्याम् । १०।२।२३.

बाधो न पश्वादिविकृतौ उपदिष्टैरेकादशप्रयाजादिभिः रज्जोः प्राकृतान्तरस्य । १०।३।१.

बाधो न पाकस्य कृष्णलचरौ । १०।२।१.

बाधो न प्राकृतसाम्नां विषुवत्स्तोमकक्रतुषु उपदिष्टैः सामभिः । १०।४।१०.

बाधो न प्राकृताज्यस्य वायव्यपशौ उपदिष्टश्वेतगुणेन । १०।२।३०.

बाधो न मन्थे पेषणस्य महापितृयज्ञे । १०।२।३४.

बाधो न सत्रे ऋत्विग्याज्यावरणहिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः । १०।२।२६.

बाधो न सर्वस्वारे यजमानजीवद्दशायां क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकस्थानगतायुराशासनादेः । १०।२।२५.

बार्हस्पत्यग्रहेण ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः बृहस्पतिसवे । १०।४।२.

बार्हस्पत्यचरुधर्माः पूर्वम्, पश्चात् सारस्वताज्यस्य कर्तव्याः अध्वरकल्पायाम् । ५।१।१०.

बाह्मणपानामप्रामाण्यम् । १।३।२. वा. पृ. १९४.

बीजवपनार्थानां अग्निचयनप्रकरणे पठ्यमानानां बहूनां मन्त्राणां केषांचिदेव चतुर्दशानाम् उपादानम्, न प्रथमानामेव । १०।५।५.

बृहद्रथन्तरधर्माणां व्यवस्थया तत्तत्सामगानकाले अनुष्ठानम् । ९।२।१५.

बृहद्रथन्तरधर्माणामविरुद्धानां कण्वरथन्तरे समुच्चयो वैरूपस्तोत्रे । ९।२।१६.

बृहद्रथन्तरयोः पृष्ठस्तोत्र एव समुच्चित्य निवेशः संसवादौ उभयसामके क्रतौ । १०।६।८.

बृहद्रथन्तरयोः प्रत्यहमेकैकस्यैवानुष्ठानं गवामयने द्वये पक्षे । १०।६।१३.

बृहद्रथन्तरयोः स्वयोन्युत्तरप्रगाथयोरपनेन उत्तरादिवयोः ककुभोरेव गानम् । ९।२।६.

बृहद्रथन्तरयोरुभयसामके क्रतौ रथन्तरादिधर्माणां महानाम्न्यवस्था (पृष्ठस्तोत्रे) । ९।२।१०.

वाक्यप्रकरणाधिकरणम् । वि. ३।३।९.
वाक्यभेदाधिकरणम् । २।१।१५.
वाक्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.
वाक्यशेषाधिकरणम् (संदिग्धस्योपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयः) । १।४।१३.
वाक्यसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८३७, ८३९.
वाक्याधिकरणम् (वेदवाक्य धर्मप्रत्यायकम्)। १।१।७.
वाग्विसर्गः पौरोडाशिककर्मार्थे हविष्कृदाह्वाने कर्तव्यः अग्नीषोमीये पशौ । ११।३।८.
वाग्विसर्गः राजसूये नानाबीजेष्टौ अन्यबीजसंबन्धिहविष्कृदाह्वानकाले एव । ११।३।७.
'वाग् वै हविष्कृत्' इति वाचो हविष्कृत्त्वमर्थवादः। संकर्ष. १।१।११.
वाजपेयः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकः । ३।७।२३.
वाजपेयगतप्राजापत्यपश्वङ्गादिग्रहणार्थे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रम् । ११।४।८.
वाजपेयादिविकृतौ वैकल्पिकानां प्राकृतानां खादिरत्वादीनां मध्ये अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमविधित्वम् । १०।७।१६.
वाजपेयाधिकरणम् (वाजपेयशब्दः कर्मनामधेयम्)। १।४।५.
वाजपेये ऋतुपशूनां प्राजापत्यपशूनां च अग्नितुमन्त्रस्यावृत्तिः । ११।४।२०.
वाजपेये स्वस्तिमन्त्रवाचनं शानवत एव यजमानस्य । ३।८।८.
वाजपेये नैवारचरुनीवारेषु प्रोक्षणावघातादयः कर्तव्याः । वि. ९।२।१२.
वाजपेये प्राजापत्यपशुधर्माणां पदार्थानुसमयः । ५।२।१.
वाजपेये प्राजापत्यपशुषु दैवतावदानादिना अनुसमयः। ५।२।६.
वाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहितेन रथदुन्दुभिघोषेण प्राकृतदर्भमन्त्रयोर्बाधः । १०।४।१ वर्णकं २.
वाजपेये श्रुतेन यजुर्युक्तरथेन अध्वर्योः दास्यादिभागान्तरस्य समुच्चयः । १०।३।२१.
वाजपेये सप्तदशशरावे चरौ मुष्टिलोपेन चतुःसंख्याऽनुग्रहः कर्तव्यः । १०।२।२८.
वाजपेये सर्वस्तोमोत्तर प्राजापत्याङ्गप्रचारः । ११।३।१५.
वाजपेये हिरण्यमालित्वं सर्वेषामेव ऋत्विजाम्, नाध्वर्योरेव । ३।८।४.
वाजपेयोपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिः आतिदेशिकानां क्रतुपशूनां समुच्चयः । १०।४।३.
वाजिन-यायः (वाजिनं तप्ते पयसि दध्यानयनस्य न प्रयोजकम्) । ४।१।९.
वाजिनन्यायः (वाजिनयागः द्रव्यदेवतारूपगुणभेदात् कर्मान्तरम्) । २।२।९.
वाजिनमुपसेचनार्थे पात्रार्थात् पृथक् नोत्पाद्यम् । संकर्ष. १।४।१.
वाजिनसुराग्रहयोः ऐष्टिकधर्माणामतिदेशः । ८।२।१.
वाजिनस्य परप्रयुक्तद्रव्यत्वात् नावदानम् । संकर्ष. ४।४।८.
वाजिनानुवषट्कारस्यैव स्विष्टकृद्यागत्वम् । संकर्ष. १।४।२.
वायव्यपशौ उत्तराघारे हिरण्यगर्भमन्त्रस्य निवेशः । १०।३।२.
वायव्यपशौ उपदिष्टश्वेतगुणेन प्राकृताजद्रव्यस्य न बाधः । १०।२।३०.
वायव्यादिपशौ मनोतामन्त्रस्य नोहः ('त्वं ह्यग्ने प्रथमः' इत्यत्र 'त्वं हि वायो प्रथमः' इति नोहः) । १०।४।२१.
वारणवैकङ्कताऽधिकरणम् । वारणाधिकरणम् (वारणवृक्षजन्यपात्रविचारात् शीर्षकम् । वैकङ्कतपात्राणां दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु विनियोगः) । ३।१।१२.
वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरत्वम् । २।२।१२.
वारुणाधिकरणम् (वारुणी इष्टिः वैदिके अश्वदाने)। ३।४।१०.

भूतियाचनं ज्योतिष्टोमे नित्यम्। ६।८।७.

भेदनस्कन्दनाद्यावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः। ६।२।९.

भेदनादिनिमित्तकहोमाः दर्शपूर्णमासाङ्गम्। ६।५।१५.

भ्राष्ट्रायग्निना काम्येन अग्निचयनगतेन उख्यस्याग्नेर्बाधः। १२।४।७.

भ्राष्ट्राग्नेः काम्यस्य अग्निचयनप्रकरणे भृतस्य आहवनीयत्वं नास्ति। १२।४।८.

'मण्डलेष्टका उपदधाति' इति चतुरस्त्राणामेवेष्टकानां नामान्तरम्। संकर्ष. २।१।२५.

मथितोऽग्निः आधाने गार्हपत्यार्थ एव। संकर्ष. ३।२।१.

मधुभक्षणं ऋत्वर्थं सत्रिभिः कर्तव्यम्। १०।६।१२.

मधूदकयोश्चित्रेष्टिगतयोः उपांशुयाजधर्माणामतिदेशः। ८।१।१९.

मध्वशनघृताशनयोर्वैकल्पिकयोः गवामयने पृष्ठ्यषडहान्ते अनुष्ठानम्। १०।६।९.

मध्वशनादेरनुष्ठानं गवामयने पृष्ठ्यषडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते सकृदेव, न तु प्रतिषडहान्ते। १०।६।१०.

मध्वशने घृताशने च वैकल्पिके षडहधर्माः कर्तव्याः। चि. ९।२।१२.

मध्वशनेन पृष्ठ्ये षडहे उपदिष्टेन अतिदिष्टस्य पयोव्रतादेः समुच्चयः। १०।४।१.

मनुवत् कल्पः स्यादिंयभिन्नब्राह्मणानाम्। संकर्ष. ३।४।५.

मनोतान्यायः (मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिषु नोहः— 'त्वं ह्यग्ने प्रथमः' इत्यत्र 'त्वं हि वायो प्रथमः' इति नोहः)। १०।४।२१.

मनोतामन्त्रस्य 'त्वं ह्यग्ने मनोता' इत्यस्य सौम्यव्यवहितयोः कृष्णग्रीवयोरावृत्तिः। ११।४।२०.

मन्त्रगतमात्स्यत्व न विधायकम्। २।१।६.

मन्त्रप्रयोगः कर्मकालीनः अनध्यायादावपि। १२।३।७.

मन्त्रलक्षणम्। २।१।७.

मन्त्रलक्षणशेषाधिकरणम् (ऊहप्रवरनामधेयानां न मन्त्रत्वम्)। २।१।९.

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् (मन्त्रस्य लिङ्गेन कर्मणि विनियोगः)। ११।२।४.

मन्त्रस्य न प्रतिनिधिः। ६।३।५.

मन्त्राणां ब्राह्मणविनियुक्तानां विकल्पः। १२।३।१५.

मन्त्राणां ब्राह्मणोत्पन्नानां माधिकः [illegible]ः प्रोक्तव्यः। १२।४।९.

मन्त्राणां संख्यया विहितानां समुच्चयः अग्निचयनादौ। १२।३।१४.

मन्त्राणां हौत्राणां समुच्चयः (याज्याऽनुवाक्ययोः)। १२।३।१६.

मन्त्राधिकरणम् (प्रोत्साहनमन्त्रा याजमानाः)। ३।८।६.

मन्त्राधिकरणम् (मन्त्रा अनुष्ठेयार्थस्मारकाः)। १।२।४.

मन्त्रान्ते कर्मप्रारम्भः करणमन्त्रेषु। १२।३।१०.

मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः आघारे। १२।३।१२.

मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातो वसोर्धारायामग्निचयने। १२।३।११.

मन्त्रोहन्यायः (सौर्यादिविकृतौ अतिदिष्टे मन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदस्योहः)। ९।३।१.

मन्द्राभिभूतिरित्यादिः भक्षपाकमन्त्रः एको मन्त्रः। ३।२।१०.

मलवद्वासःसंवादनिषेधाधिकरणम् (रजस्वलया संवादस्य निषेधः पुरुषार्थः)। ३।४।७.

महापितृयज्ञे तिसृणामृचां द्वे एव पुरोनुवाक्ये, तृतीया याज्या। संकर्ष. ४।४।१५.

महापितृयज्ञे द्वयोरनुवाक्ययोः प्रत्येकं प्रणवः। संकर्ष. ४।४।१६.

महापितृयज्ञे धानासु अवघातस्य [illegible] बाधः। १०।२।२४.

महापितृयज्ञे मन्थे पेषणस्य न बाधः। १०।२।२४.

महापितृयज्ञे चेयवामहस्य पर्युदासः। १०।८।१.

महाभूमिर्न देया विश्वजिति सर्वस्वदाने। ६।७।२.

महाव्रते वाण्यादिभिः प्राकृताऽऽदत्वाभ्रादः समुच्चयः। १०।४।७.

- विधृतिपवित्राधिकरणम् (विधृतिः पवित्रं च लौकिकाद् बर्हिषः)। ३।८।१७.
- विष्यन्ताधिकरणम् (सौर्यादौ वैदिकस्यैव विष्यन्तस्यातिदेशः)। ७।४।२.
- विरोधाधिकरणम् (प्रत्यक्षवेदवाक्यविरोधे स्मृत्यर्थो नानुग्रेयः)। १।३।१.
- विवृद्धस्तोमकक्रतुषु उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्ना न बाधः, अविवृद्धस्तोमकक्रतुषु च उपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्ना बाधः। १०।४।१०.

विवृद्धस्तोमके क्रतौ बहिष्पवमाने सामैकत्वात् क्रमागमेन संख्या पूरयितव्या (एकस्यैव साम्नः आम्यासः इति भाट्ट, सामाभ्यम्यसितव्यमिति भाष्यम्)। १०।५।७.

विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वापौ (विवृद्धत्वे आवापः, अविवृद्धत्वे उद्वापः)। १०।४।११.

विश्वजिति अश्वादयः केसरिणो न देयाः। ६।७।३.

विश्वजिति अष्टरात्रत्वेऽपि सर्वस्वदानम् (इति भाष्यम्। द्वादशशतमेवेति वार्तिकम्)। ६।७।८.

विश्वजिति अष्टरात्रत्वे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयः। १२।३।१.

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम्। ६।७।६.

विश्वजिति दक्षिणार्थनिर्दिष्टो भाग एव सर्वो देय.। ६।७।७.

विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य नास्त्यधिकारः। ६।७।९.

विश्वजिति धर्मार्थसेवकः शूद्रो न देयः। ६।७।५.

विश्वजिति विद्यमानस्यैव सर्वस्वस्य दानम्। ६।७।४.

विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादयो न देयाः। ६।७।१.

विश्वजिति सर्वस्वदाने महाभूमिर्न देया। ६।७।२.

विश्वजिति षड्हगतपृष्ठनामतिदेशः। ७।३।३.

विश्वजिति षाडहिकरथन्तरादिसाम्ना मध्ये वैरूपस्यैव होतुः पृष्ठस्तोत्रार्थे निवेशः। १०।६।५.

विश्वजिदादि एकफलकम्। ४।३।६.

विश्वजिदादि सफलम्। ४।३।५.

विश्वजिद्विधिः सत्राय प्रवृत्तमात्रस्यापि साम्युत्थाने। ६।५।७.

विश्वजिन्न्याय. (स्वर्गः फलम्)। ४।३।७.

विश्वसृजामयने मनुष्याणामेवाधिकारः संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात्। ६।७।१३.

विषमकर्ममन्त्रन्यायः (एकस्मिन् कर्मणि शाखाभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विनियोगः)। संकर्ष. १।२।२.

विषुवति अर्कप्रदेश ऐन्द्रवायवादीनां समुच्चयः। १०।४।२.

विषुवति आग्रयणाग्रतायाः निवेशः। १०।५।१५.

विष्णोरुरुक्रमस्य आवाहनस्य बाधः वैश्वदेवीयदेवताऽऽवाहनकाले। १०।१।१ वर्णक २.

विहारदेशस्योपदेशः 'प्राचीनप्रवणे यजेत' इति वैश्वदेवपर्वणि। संकर्ष. २।४।१३.

विहारस्य—'प्रतङ्क्ष्योऽवभृथेन चरन्ति' इति कर्तृधर्मविहारस्य विधानमवभृथे। संकर्ष. २।४।१६.

विहाराधिकरणम् (गार्हपत्यादाग्निषु लौकिककर्मणां नानुष्ठानम्)। १२।२।१.

'वृषभमुपदधाति' इति वृषभशब्दः 'व्याममे वृषभम्' इतिमन्त्रोपधेयेष्टकापरः अग्निचयने। संकर्ष. २।१।२२.

वेतसावकन्यायः (अग्निचयने वेतसावकैर्विकर्षण सकृत् कार्यम्)। ९।१।८.

वेदवाक्य धर्मप्रत्यायकम्। १।१।७.

वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्। १।१।८.

वेदिकरणन्याय. (दर्शे पूर्वेद्युर्वेदेरपकर्षेऽपि हविरभिवासनान्तस्य नापकर्षः)। ५।१।१६.

वेदिधर्माः चितिसमुदायस्यैव, न तु तदाधारभूमेः। संकर्ष. २।१।२६.

वेदिधर्मो बर्हिर्धर्माश्च अङ्गप्रधानोभयार्था.। ३।८।१५.

वेदिप्रोक्षणन्यायः। (वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य सकृत् प्रयोग.)। ११।४।१५.

वेदिबर्हिर्धर्मन्यायः। वेदिबर्हिर्न्याय. (अङ्गप्रधानार्था.)। ३।७।१.

मैत्रावरुणस्य अग्नीषोमीये पशौ एक एव भागः। १०।७।७.

मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनकर्तृत्वम्। ३।७।२१.

मैत्रावरुणादिग्रहेषु श्रयणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्मा नानुष्ठेयाः। ९।४।१२.

मैत्रावरुणाय दण्डदानमर्थकर्म। ४।२।६.

मौद्रे चरौ प्राकृतबर्हिःस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदस्योहः। ९।३।२.

यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वमहीनत्वम्। १०।६।१६.

यजतिचोदनासु प्रक्षेपान्तत्वम्। सकर्प. २।४।१.

यजति जुहोति इत्यादौ शब्दान्तरं कर्मभेदकं प्रमाणम्। २।२।१.

'यजमानः प्रस्तरः' इति यजमानशब्दः प्रस्तरस्य स्तावकः, उभयोः कर्मसाधकत्वात्। (याजमान-शब्देऽपि द्रष्टव्यम्)। १।४।१२-१. वि. १३.

यजमानगतमेव अरत्न्यादिपरिमाण यूपादौ। संकर्ष. १।४।९.

यजमानगतमेव मानम् अग्निचयने चितिमानेषु ग्राह्यम्। संकर्ष. १।४।१०.

यजमानपूर्वजा एव ऋषयः 'आर्षेयं वृणीते' इति उक्ताः। संकर्ष. ३।४।१.

यजमानमरणोत्तरमपि सर्वेस्तार. ऋत्विग्भिः समापनीयः। १०।२।२३.

यजमानसंस्काराः प्रधानमात्रार्थाः। ३।७।२.

यजमानसंस्काराः सर्वयजमानार्थाः सत्रे। १२।४।१४.

यजमानसोमपानव्यापत्तौ सोमेन्द्रभक्ष. । ३।४।१३.

यजमानस्य ऋतुयाजेषु स्वयाज्यापाठे वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भक्षः। ३।५।१८.

यजमानस्य पत्नीनां सर्वासां संनहनं दर्शपूर्णमासादौ। संकर्ष. १।२।१.

यजमाना एव ऋत्विजः सत्रे। १०।६।१९.

यजमानाः सत्रे बहवः। १०।६।१४.

यजमानेन कर्मसु त्यागः स्वयं कर्तव्यः, इतरत् ऋत्विग्द्वारा। ३।७।८.

यजुर्युक्ताधिकरणम् (वाजपेये श्रुतेन यजुर्युक्तरथेन अध्वर्यौ. दास्यादिभागान्तरस्य समुच्चयः)। १०।३।२१.

यजुर्लक्षणम्। २।१।१२.

यज्ञपत्यधिकरणम् (विकृतौ इडानिगदे यज्ञपतिशब्दस्य नोहः)। ९।१।१४.

यज्ञपात्राणां धारणमाधानमारभ्यैव। ११।३।१४.

यज्ञपात्राणां यावज्जीवं धारणं नियतम्। ११।३।१२.

यज्ञायज्ञीये गिरापदस्थानापन्ने इरापदे गानं कर्तव्यम्। ९।१।१९.

यज्ञायज्ञीये गिरापदस्य इरापदेन बाधः। ९।२।१८.

यज्ञायुधाधिकरणम् (यज्ञायुधवाक्यमनुवादकम्)। ४।१।४.

यज्ञेषु अग्निष्टोमस्य प्राथम्यम्। ५।३।१३.

'यथाभागं व्यावर्तध्वम्' इति ऊहः पुरोडाशगणे कार्यः। सकर्ष. १।३।१८.

'यथाभाग व्यावर्तेथाम्' इत्यत्र पिण्डायेव सत्रोप्यौ। सकर्ष. १।३।१६.

यथाशक्त्यधिकरणम् (यथाशक्त्यनुष्ठातुरपि नित्यकर्मसु अधिकारः)। ६।३।१.

'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्' इत्यादिग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्। ३।३।१.

यववराहाधिकरणम् (यववराहशब्दयोः आर्यप्रसिद्ध्यनुसारेण अर्थः कर्तव्यः)। १।३।४.

यवाग्रयण-व्रीह्याग्रयणयोर्भेदेनानुष्ठानम्। संकर्ष. ३।२।८.

यागलक्षणम्। ४।२।१२.

यागादौ विधिगतशब्देनैव देवताप्रकाशनं कार्यम्। १०।४।१२.

यागे निर्धनस्याप्यधिकारः। ६।१।८.

याजमानं जप उपांशुरूपम्। ३।८।२.

याजमानमन्त्राणां न परिसंख्या ज्योतिष्टोमे। संकर्ष. २।२।४.

याजमानमितिसमाख्यातानां कर्मणां पत्नीकर्तृकत्वाभावः। ६।१।६.

व्यवस्थाऽधिकरणम् (शक्त्यनुसारेण पदार्थविनियोग-व्यवस्था) । १।४।१४.

व्यवायाधिकरणम् । व्यवेतानामनुषङ्गाधिकरणम् (अर्थान्तरपरेण पदेन व्यवहितस्य पूर्वस्य पदस्य उत्तरत्र नानुषङ्गः) । २।१।१७.

व्याकरणाधिकरणम् (व्याकरणसिद्धाः साधवः शब्दाः कर्मसु प्रयोज्याः) । १।३।८.

व्याघारणमाज्येन ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव । संकर्ष. ३।२।१७.

व्याघारणमाज्येन सोमेन वा ज्योतिष्टोमे पूर्वयोः सवनयोः । संकर्ष. ३।२।१८.

व्यापन्नं नाम आर्यणामभोज्यतां प्राप्तम् । ६।५।१६.

व्याहृति-हिंकार-दशहोतृ-सामिधेनीनां न्यायात् क्रमः । संकर्ष. ४।२।१.

व्युद्धरणस्य बाधः शौर्ये चरौ । १०।१।२०.

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानपरिधिकपालमन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः, नार्थानाम् । १०।५।२६.

व्यूढो द्वादशाहः समूढस्य विकारः । १०।५।२४.

'व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति' इति व्रतकरण-वाग्विसर्गयोः कालार्थः संयोगः । ३।२।४.

व्रताधिकरणम् (पयोव्रतादीनां क्रत्वर्थता) । ४।३।४.

व्रीहयः सोपकार्यपर्याप्ता अपि प्रधानपर्याप्ताश्चेत् त एव ग्राह्याः । वि. ६।३।२१.

व्रीहिन्यायः (व्रीहीनवहन्ति इत्युदाहरणानुसारात् शीर्षकमिदम्) । ३।१।४.

व्रीहिभिः शुक्लादिभिः सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः प्राकृतयवानां बाधः । १०।७।१९.

'व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरेव यजेत आ यवेभ्यः' इति प्रकृतौ द्रव्यविधिः । संकर्ष. ३।१।१५.

व्रीहियवन्यायः (व्रीहियवयोः एककार्यत्वात् एकस्मिन् कर्मणि विकल्पः) । १२।३।४.

'व्रीहीणां मेध' इति व्रीहिमन्त्रस्य नीवाराणां व्रीहि-प्रतिनिधित्वे 'नीवाराणां मेध' इति ऊहो न कर्तव्यः । ९।३।९.

व्रीह्यलाभेन नीवारसंकल्पे कृते पुनर्व्रीहिलाभे व्रीहय एव ग्राह्याः । ६।३।१६.

व्रीह्यवघातन्यायः (अवघातन्यायः) । ११।४।१२.

शंयु-अधिकरणम् (अवगोरणादीनां पुमर्थत्वात् प्रकरणादुत्कर्षः) । ३।४।६.

शकृल्लोहिताधिकरणम् (शकृत् लोहितं च न पदार्थ-लम्भप्रयोजकम्) । ४।१।१२.

शक्त्यधिकरणम् (शक्त्यनुसारेण कर्मसु पदार्थ-विनियोगव्यवस्था) । १।४।१४.

शतोक्थ्यादिसंस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्माणामतिदेशः । ८।३।४.

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्राणामतिदेशः । ८।३।५.

शब्दनित्यत्वाधिकरणम् । शब्दाधिकरणम् । १।१।६.

शब्दान्तराधिकरणम् (यजति जुहोति इत्यादौ शब्दान्तरं कर्मभेदकम्) । २।२।१.

शमिता अध्वर्युगणस्य एव । संकर्ष. १।१।१४.

शमिता ऋत्विगेव न भिन्नः । संकर्ष. १।१।१३.

शमिता ऋत्विग्भ्यो न भिन्नः परोः । ३।७।१३.

शमिता एक एव । संकर्ष. १।१।१२.

शमीधान्यभक्षणस्य न निषेधः आग्रयणाकरणेऽपि । संकर्ष. ३।१।१२.

शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचः सेमाङ्ग्याः वरुण-प्रघासेषु । २।१।४.

शरन्यायः (सोमारौद्रे यागे उपदिष्टैः शरैः आतिदेशिकानां कुशानां बाधः) । १०।४।१ वर्णकं १.

शाक-(प्राचीन-) पक्षौषधीनां भक्षणं यथाकामम् । संकर्ष. ३।२।११.

शाक्यानामयने धान्यमसि इत्यत्र मांसमसि (वत्समसि इति तु केचन) इत्यूहः । ९।१।१३ वर्णकं १.

यूपैकादशिन्यामुपराणां दैर्घ्येण साम्यम्, न तिर्यक्त्वेन। संकर्ष. १।४।२४.

यूपैकादशिन्यामेकादशपशुयोजनं कापेय्या पद्धत्या अहीनेषु उत्कृष्यते, इतरा पद्धतिस्तु प्रकृतौ। संकर्ष. १।४।२५.

येयजामहन्यायः (पर्युदासन्यायः)। १०।८।१.

योगसिद्ध्यधिकरणम् (प्रतिफलं पृथगनुष्ठानम्)। ४।३।११.

योनिगतानां स्तोमानाम् उत्तरयोर्ऋचोरतिदेशः। ९।२।१०.

योनिसाम्नः उत्तरवर्णवशेन उत्तरयोर्ऋचोर्गानम् (सामयोन्या ये आर्द्रभावादयः, ते उत्तरयोः तद्गतवर्ण-वशेनैव कर्तव्याः)। ९।२।९.

'यो विदग्धः' इत्यादि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् 'अविदहता श्रपयितव्यः' इत्यस्य विधेरर्थवादः। ३।४।३.

यौधाजयसाम्नो गान बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे ज्योतिष्टोमे। ९।२।६ वर्णक २.

रथन्तरगाने 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इति वीक्षणे स्वर्दृक्पदपाठकालस्य विधानम्। १०।६।२.

रथन्तरादिशब्दाः सामशब्दश्च गीतिवाचकाः। ९।२।१.

रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानम्। १०।६।१.

रथन्तराधिकरणम् (यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् इत्यादिग्रहाग्रताया: ज्योतिष्टोमाङ्गता)। २।३।१.

रथंतराधिकरणम् (रथन्तरादिशब्दानां गीतिवाचि त्वम्)। ७।२।१.

रथकारस्यापि आर्षेयकरणमस्ति। संकर्ष. २।४।६.

रथकाराधिकरणम् (सौधन्वनः आधाने अधिकारः)। ६।१।१२.

रथघोषाधिकरणम् (वाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरण-साधनतया विहितेन रथदुन्दुभिघोषेण प्रकृतदर्भमन्त्रो-बाध)। १०।४।१ वर्णक २.

रथमुखे 'भुवनस्य पते' इत्यादय. दयाहुतयः स्युः। संकर्ष. २।४।२८.

रथाक्षमात्राणि अन्तरालानि यूपैकादशिन्यादौ। संकर्ष. १।४।२१.

रशनाः ऐकादशिनाः 'अभिष्ठे परिवीय वाचयति' इति रशनासंस्कारविशेषः। संकर्ष. १।४।१२.

रशनाद्वयेन युगपत् परिव्याणं यूपैकादशिन्यामपि। संकर्ष. १।४।१४.

रशनाऽधिकरणम् (यूपाङ्गम्)। ४।४।९.

रशनाऽधिकरणम् (रशनाधर्माः सर्वपशुसाधारणाः)। ३।६।१०.

राजन्यचमसभक्षणं दशपेये ब्राह्मणानामेव। ३।५।२०.

राजन्यवैश्ययोर्यजमानयोः फलचमसः होमभक्षयोः। ३।५।१९.

राजसूयगतवैष्णवे आतिथ्यावैष्णवधर्माणां नातिदेशः। ७।३।६.

राजसूयगते दशपेये (अश्वमेधे इति भाष्यम्) विहिताभ्यां प्रकाशाभ्यां प्राकृताध्वर्युभागभागस्य बाधः। १०।३।१७.

राजसूयन्यायः। ४।४।१.

राजसूयशब्दवाच्यानां यागानामेव फलार्थत्वम्। ४।४।१.

राजसूयाद् भिन्नं तत्र ब्राह्मणादिकर्तृकाया अवेष्टेः। ११।४।३.

राजसूये नानाबीजेष्टौ अन्यबीजसंसर्ग-चहविष्कृदा-ह्वानकाले एव वाग्विसर्गः। ११।३।७.

राजसूये नैर्ऋते चरौ तुषविमोकसाधनेषु नखेषु उलूखलमुसलधर्म. प्रोक्षण कर्तव्यम्। वि ९।२।१२.

राजसूये पृथग्दक्षिणायुक्तानामामावैष्णवादीनां भेदेन अङ्गानुष्ठानम्। ११।४।१.

राजसूये विदेवनादीनामभिषेकात् प्रागपकर्षः। ५।२।१०.

राजसूयोपक्रमे वृतानामेव ऋत्विजां समाप्तिपर्यन्तता। ११।४।२.

राजोपेतब्राह्मणोपेतयोरपि जातिप्रयुक्त प्रवरत्वम् (क्षत्रियवृत्तिमाश्रिता विप्रा राजोपेताः। ब्राह्मणेन पुनर्देन

सत्रे यजमानैः साधारणानि पात्राणि संपादनीयानि । ६।६।८.

सत्रे वरणं नास्ति । १०।२।१०.

सत्रे शुक्रान्वारम्भणादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वम् । १२।४।११.

सत्रे शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वम् । १२।४।१३.

सत्रेषु संवत्सरसाध्येषु गवामयनधर्माणामतिदेशः । ८।१।११.

सत्रे सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः । ८।२।५.

सत्रे सारस्वतमिते आहिताग्नीनामिष्टप्रथमयज्ञानामधिकारः । ६।६।५.

सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् । ६।३।९.

सत्रे स्वामिस्थले प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मत्वं भवति । ६।३।१०.

सदाचारप्रामाण्यम् । १।३।१. वा. पृ. २१८.

सदस्यन्यायः (मृतद्व्यसदस्यैव प्रतिनिधित्वम्) । ६।३।११.

सद्योनीयमानादौ पुष्ट्यादिकामना याजमानी, नार्त्विजी । ३।८।९.

सद्यस्कालताऽपि साङ्गप्रधानस्यैव । संकर्ष. ३।१।५.

'सप्तदशान्यानि पशुकामस्य' इति काम्यश्रुतस्य पक्षाधाभिप्रायम् । संकर्ष. २।२।१३.

'सदा वृणीते' इति अग्नीषोमीये पशौ वषट्कर्त्रनुवादः, न तु वरणान्तरम् । संकर्ष. ३।४।१२.

सभ्यावसथ्यौ लौकिकाग्निरूपौ, न तु आहवनीयात् प्रणीतौ । संकर्ष. ३।२।३.

समाख्यया अध्वर्य्वादीनां नियतपदार्थकर्तृत्वम् । (३।७।१९।३९ सूत्राणि) ।

समाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. वा. पृ. ८४०.

समाख्याऽधिकरणम् (समाख्याऽपि विनियोजक प्रमाणम्) । ३।३।६.

समानकल्पानामेव सत्रे अधिकारः । ६।६।१.

समिद्बर्हिर्वनस्पत्यादीनामलौकिकानां देवतात्वम् । संकर्ष. २।२।२.

'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' इत्यादौ यजतिपदाभ्यासः कर्मभेदकं प्रमाणम् । २।२।२.

समुच्चयः अग्निचयनादौ सस्यया विहितानां मन्त्राणाम् । १२।३।१४.

समुच्चयः अग्निचयने श्रुतानां दीक्षाऽऽहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाऽऽहुतिमन्त्रैः । १०।३।४.

समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे गौग्गुलवादितैलेन नवनीतस्य । १०।४।६.

समुच्चयः अनुवाक्यासु याज्यासु च गायत्रीपुरस्तात्ककुम्त्वादिधर्माणां विकृतिषु यथायथम् । संकर्ष. ४।३।११.

समुच्चयः आतिदेशिकोपगानकर्तॄणामृत्विजाम् उपगानकर्त्रीभिः पत्नीभिः गवामयने महाव्रते । १०।४।५.

समुच्चयः आध्वरिकाहुतीनां दीक्षाऽऽहुतिभिः । संकर्ष. २।४।२७.

समुच्चयः क्रतुपशूनां प्राजापत्यैः पशुभिर्वाजपेये । १०।४।३.

समुच्चयः ग्रहचमसानाम् अतिरात्रे रात्रिपर्यायेषु । संकर्ष. ३।३।१६.

समुच्चयः चतुष्पथैकोल्मुकयोः त्र्यम्बकेषु । संकर्ष. २।४।१५.

समुच्चयः जपमन्त्राणाम्, स्तुतिमन्त्राणाम्, आशीर्मन्त्राणाम्, अभिधानमन्त्राणां च प्रत्येकम् । १२।४।१.

समुच्चयः न दाशतयीभ्य आनीतानामाग्नेयीनां पाठसैनीभिः सांवत्सरिके अग्निचयने । संकर्ष. २।१।३२.

समुच्चयः नारिष्ठहोमादीनामातिदेशिकानां नक्षत्रेष्ट्यादौ उपदिष्टैरुपहोमादिभिः । १०।४।१.

समुच्चयः पशुगणे उपयाजश्रापणानां गुदानाम् । १२।४।४.

समुच्चयः पृष्ठ्ये षडहे उपदिष्टेन मध्वशनेन अतिदिष्टस्य पयोव्रतादेः । १०।४।११.

समुच्चयः प्रकृतयाम्नातस्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामभिः महाव्रते । १०।४।८.

वनस्पतियागे नोपस्तरणाभिघारणे। संकर्ष. २।२।१०.

वनिष्ठु-अधिकरणम् (वनिष्ठुना अग्नीषः प्राकृतकृत्स्नेडामधस्य निवृत्तिः. अग्नीषोमीये पशौ)। १०।७।५.

वपनाधिकरणम् (वपनादयः संस्कारा याजमानाः)। ३।८।२.

वपाया प्राकृतावदानधर्मस्य नातिदेशः। संकर्ष. २।२।१६.

वमनाधिकरणम् (सोमवमने प्रायश्चित्तम्)। ३।४।१२.

वरणम्। 'ऋतुप्रैषादिभिर्वृणीते' इति येषां शाखाया वचनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम्। संकर्ष. ३।४।१२.

वरण निरूढपशुबन्धे होतुमैत्रावरुणयोर्द्वयोः। संकर्ष. ३।४।१३.

वरण वषट्कर्तॄणां सतानामपि लौकिक्या वाचा, अग्नीषोमीये पशौ। संकर्ष. ३।४।१०.

वरण वषट्कर्तॄणामेव अग्नीषोमीये पशौ 'सत वृणीते' इत्यनेनोक्तम्। संकर्ष. ३।४।९.

वरण सत्रे नास्ति। १०।२।१०.

वरण सोमार्थम् औपवसथ्येऽहनि। संकर्ष. ३।४।१४.

वरणधर्म ऊर्ध्वज्ञुत्वादिः होतुरेव, न सर्वेषामृत्विजाम्। संकर्ष. ४।२।५.

वरुणप्रघासगतपशुबन्धेषु वैश्वदेविकसार्थवादविधिकाण्डस्य अतिदेशः। ७।१।२.

वरुणप्रघासगतैककपालधर्माणां साकमेधीयैककपाले अतिदेशः। ७।१।९.

वरुणप्रघाससार्थवादविधिकाण्डस्य साकमेधीये द्व्येककपालयोरतिदेशः। ७।१।४.

वरुणप्रघासानां प्रावृषि अनुष्ठाने 'सकृदुपस्तीर्य द्विरभिघारयेत्' इति विधिः। संकर्ष. ३।१।२२.

वरुणप्रघासावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वम्। ७।३।५.

वरुणप्रघासावभृथे अवभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माणामतिदेशः। ७।३।४.

वरुणप्रघासेषु अध्वर्युभिन्नानां कर्तॄणां तन्त्रम्। ११।२।१०.

वरुणप्रघासेषु अवभृथधर्मककर्मान्तरस्य विधानम्। ११।२।१५.

वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे क्रियमाणमारुत्यर्थे पृथगग्न्यनुष्ठानम्। ११।२।९.

वरुणप्रघासेषु दक्षिणविहारे प्रतिप्रस्थात्रा मन्त्रा अध्वर्योः पृथगुच्चारणीयाः। १२।३।९.

वरुणप्रघासेषु पत्नीसंयाजानां द्विरावृत्तिः। ११।२।११.

वरुणप्रघासेषु शमीमय्यौ हिरण्मय्यौ वा स्रुचः संमार्जन्याः। २।१।४.

वरुणप्रघासेषु स्थालमुखीयोऽग्निः। संकर्ष. ३।२।२८.

वर्चोन्यायः (करणमन्त्रप्रकाश्यं फल याजमानम्। 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' इत्युदाहरणमन्त्रगतपदानुसारेण शीर्षकम्)। ३।८।११.

वर्णत्रयस्यापि अधिकारः अध्वरकल्पाऽऽदिषु भुवनानिचेनीत्यादनयासु। ६।६।७.

वर्मादिना विशेषविहितेन ज्योतिष्टोमादौ आहवनीयस्य सामान्यविहितस्य बाधः। १०।८।८.

वषट्कारे प्राणापाननिमेषाणां प्रतिष्ठात्वमुपसंहारः। संकर्ष. ४।३।७.

वषट्कारे 'य कामयेत प्रमायुकः स्यात्' इति स्वर्गकामविधेरर्थवादः। संकर्ष. ४।३।५.

वषट्कारोऽपि पृथक् सोमभक्षकारणम्। ३।५।१०.

'वषट् ते विष्णो' इति वषट्शब्दः न होमार्थः। संकर्ष. २।४।१९.

'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिना वसन्तादिकालविधिश्चाधान विधीयते। २।३।१.

वसाहोमन्यायः (वसाहोमानामेकदेवताकपशुगणे तन्त्रम्)। ११।२।५.

वसाहोमाना भिन्नदेवताके पशुगणे तन्त्रभेदः। ११।२।६.

वसोर्धाराया मन्त्रान्ते कर्तारित्तनिपातः अभिधयते। १२।३।११.

वाक्यक्रमयोर्विरोधे। २।३।७. वा. पृ. ८४७, ८६९.

वाक्यगत प्रत्येक पदं नापूर्वबोधकम्, किन्तु एकमेव। २।१।१२.

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे। २।३।७. वा. पृ. ८६१, वा. पृ. ८६९.

शेषलक्षणप्रतिज्ञा । ३।१।१.

शेषलक्षणाधिकरणम् । ३।१।२.

श्यावाश्वाधिकरणम् (उक्थ्योपहव्ययोर्यागयोः औपदेशिकाश्वदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः बाधः) । १०।३।१८.

श्यावाश्वान्धीगवसाम्नोर्गानम् अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रग्रथनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे ज्योतिष्टोमे । ९।२।६ वर्णक ३.

श्येनः इत्यादिशब्दाः कर्मनामधेयम् । १।४।४.

श्येनधर्माणामिषौ यागे अतिदेशः । ७।१।२.

श्येनवाजपेययोः प्राकृताङ्गेषु नानाकर्तृकत्वम् । ३।७।२१.

श्येन–घृताऽऽदिशब्दाः, अग्निगुणोपगताः कृत्स्नोद्धरणप्रकाशकाः । ९।४।५.

श्येनाकृतिरग्निचयने काम्यैव । संकर्ष. २।१।४०.

श्येनादौ उपदिष्टेन निवीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य समुच्चयः । १०।४।१.

श्येने हविर्नवनीत सर्वेषामेवाङ्गानाम्, न मुख्यकालीनानामेव । ३।८।२१.

श्येने हविर्नवनीतमङ्गानामेव । ३।८।२०.

श्येने लोहितोष्णीषादिकं सर्वेषामृत्विजाम्, नोद्गातॄणामेव । ३।८।४.

श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम् । ६।३।११.

श्रुतद्रव्यापचारे नित्यकर्मणः आरब्धकाम्यकर्मणश्च प्रतिनिधिना समापनम् । ६।३।८.

श्रुतिक्रमयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३९, ८३८.

श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३५, ८३८.

श्रुतिप्राबल्याधिकरणम् (स्मृत्यपेक्षया श्रुतिः प्रबला) । कु. १।३।२.

श्रुतिलिङ्गादिषु क्वचिद् विपरीतोऽपि बाध्यबाधकभावः । ३।३।७. भा. पृ. ८४१.

श्रुतिलिङ्गाधिकरणम् (श्रुतिर्लिङ्गात् प्रबला) । वि. ३।३।७. भा. पृ. ८२१.

श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३५, ८३८.

श्रुतिसमाख्ययोर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८३६, ८३८.

श्रुत्यर्थक्रमौ पाठक्रमात् बलवन्तौ । ५।४।१.

श्रुत्या क्रमो विधीयते । ५।१।२ वर्णक २.

श्रुत्योर्विरोधे । ३।३।७. भा. पृ. ८४०.

श्रौतक्रमाधिकरणम् । ५।१।१.

श्लक्ष्णीकरणस्य सौर्ये चरौ बाधः । १०।१।१७.

श्लोकादिसामभिः प्राकृतसाम्नां समुच्चयो महाव्रते । १०।४।८.

षट्त्रिंशद्रात्रे पञ्चदशधर्माणामतिदेशः । ८।३।३.

षडहगतपृष्ठानां विश्वजिति अतिदेशः । ७।३।३.

'षोडशान्यानि गृह्णाति' इति समस्तसंख्या । संकर्ष. २।२।१२.

षोडशिग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे उपसंहारः इति वृत्तिकारमतम् । 'षोडश्युत्तरे' इत्यस्य वैखानससामविध्यर्थवादत्वमिति भाष्यमतम् । १०।५।१३.

षोडशिग्रहो ज्योतिष्टोमाङ्गम् । १०।५।९.

षोडशिनः आग्रयणपात्रादेव ग्रहणम् । १०।५।१०.

षोडशिनः ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने एव ग्रहणम् । १०।५।११.

षोडशिनः नानाऽहीनेषु प्रत्यहीनं चतुर्थे दिवसे ग्रहणम् । १०।५।१४.

षोडशिसंस्थायां प्रातरग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमानामनुष्ठानम् । ६।५।१४.

षोडशिस्तोत्रस्योत्कर्षः उक्थ्यस्तोत्राणामुत्कर्षे । ५।१।१८.

षोडशी अग्निष्टोमोक्थ्ययोर्नैव भवेत् सनुतयज्ञ एव । १०।५।१२.

संख्यया विहितानां मन्त्राणां समुच्चयः, अग्निचयनादौ । १२।३।१४.

संख्याऽधिकरणम् (तिस्र आहुतीर्जुहोति इति संख्यया कर्मभेदः) । २।२।२.

संख्यानुग्रहन्यायः (पार्थिवे शतरुद्रहोमे चये मुष्टिभेदेन चतुःसंख्याऽनुग्रहः) । १०।२।२८.

संज्ञाऽधिकरणम् (ज्योति. विश्व.ज्योति. सर्व.ज्योतिः इति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः) । २।२।८.

वारुणीष्टिः अश्वदातुः । ३।४।११.

वार्त्रघ्न्यधिकरणम् (वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योरनुवाक्ययो-राज्यभागाङ्गत्वम्) । ३।१।१२.

वासोवत्सदक्षिणया आग्रयणे उपदिष्टया अतिदिष्टान्वाहार्यदक्षिणाया बाधः । १०।३।६.

वासोवत्सयोः आग्रयणे दक्षिणारूपयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्माः कर्तव्याः । १०।३।७.

विकल्पः अग्नीषोमीये पशौ पार्श्वेकस्वप्रायबहुत्वाभिधायिनोर्मन्त्रयोः । ९।३।५.

विकल्पः अदाक्षिण्य-सर्वस्वदाक्षिण्ययोः उद्गातृप्रतिहर्त्रोरपच्छेदयौगपद्ये । ६।५।१८.

विकल्पः अभिगुप्रैषगतस्य एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तेन । ९।३।१२.

विकल्पः अश्वमेधे सवनीयपशुनयार्थे अभिगुप्रैषे अश्वविषये 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनः' इति मन्त्रस्य । वि. ९।४।१.

विकल्पः आधानदक्षिणाना संख्यासु । १२।४।९.

विकल्पः । एकस्मिन् कर्मणि शाखाभेदेन मन्त्रनानात्वे विकल्पेन विनियोगः । संकर्ष. १।२।२.

विकल्पः ऐकादशिनादिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु ज्ञापनीनाम् । १२।४।६.

विकल्पः करणमन्त्राणामेककार्याणाम् । १२।३।१२.

विकल्पः । कर्मणि एकस्मिन् भूयोमन्त्रसत्त्वे मन्त्रस्य विकल्पेन ग्रहणम् । संकर्ष. २।२।२.

विकल्पः गौत्पुपायानां विश्लेपादीनां शाखाभेदेन समाम्नातानाम् । ९।२।७.

विकल्पः 'चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा' इत्यादिभिः शाखान्तरमन्त्रैः 'चित्त च स्वाहा' इत्यादीनाम् । संकर्ष. २।४।२२.

- विकल्पः प्रायश्चित्तानां दोषनिर्घातार्थानाम् । १२।३।५.

विकल्पः याज्याऽनुवाक्यायुगलद्वयस्य ऐन्द्राग्नाईस्थत्वे कर्मणि । १२।४।२.

विकल्पाधिकरणम् (विकल्प एककार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि) । १२।३।४.

विकल्पो न 'इमे वयम्, स्मो वयम्' इति पाठयोः स्रुगादापनमन्त्रे, कर्मान्तरे सावकाशत्वात् । संकर्ष. ४।३।१.

विकल्पो न द्रव्यस्य कर्मणो वा आग्रयणेषु । संकर्ष. ३।१।१६.

विकल्पो ब्राह्मणविनियुक्तानां मन्त्राणाम् । १२।३।१५.

विकल्पो व्यवस्थित. अग्निचयने अकामिनः उख्योऽग्निर्नित्यः, कामिनस्तु पृथगाग्राचाहृतः काम्यः इति । १२।४।७.

विकल्पो व्यवस्थितः अतिग्राह्याणां पृथग्यग्रहद्वये । संकर्ष. ३।३।९.

विकृतिगतद्व्यादिवाचकपदस्योहः सौर्यादिविकृतौ अतिदिष्टे मन्त्रे । ९।३।१.

विकृतियागेषु केषुचित् अग्निचयनस्य अतिग्राह्याणां चातिदेश. । १०।८।११.

विकृतिषु पार्वणहोमौ न भवतः । संकर्ष. २।१।१.

विकृतौ इडानिगदे यज्ञपतिशब्दस्य नोहः । ९।१।१४.

विकृतौ द्विबहुपत्नीकायाम् 'पत्नीं संनह्य' इत्यत्र वचनस्य नोहः । ९।३।७.

विकृतौ पार्वणहोमयोर्नातिदेशः । ९।४।१८.

विकृतौ प्राकृतकाम्यगुणानां नातिदेश. । ८।१।१४.

विकृतौ प्रकृतेऽदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणम् । १०।५।१.

विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानामङ्गानां बाधः । १०।१।१.

विदेवनाधिकरणम् (द्यूतस्य यागाङ्गता) । ४।४।२.

विदेवनाधिकरणम् (विदेवनादीनामभिषेकात् प्राक्पर्कषः राजसूये) । ५।२।१०.

विधिमन्त्राधिकरणम् (लोभशदानुसारेण यौर्पकम् । मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकम्) । २।१।६.

विधिवन्निगदाधिकरणम् (फलविधिवत् निगद्यमानमपि वाक्य सावकमेव) । १।२।२.

विधिशब्दाधिकरणम् (यागादौ विधिगतशब्देनैव देवतात्मग्रहणं कार्यम्) । १०।४।१२.

सस्यभेदेन आग्रयणमेकस्मिन्नपि संवत्सरे भेदेन कर्तव्यम् । संकर्ष. ३।१।८.

सहस्रसंवत्सरसत्रे मनुष्याणामेवाधिकारः, संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् । ६।७।२३.

सहाधिकाराधिकरणम् (दंपत्योः) । ६।१।४.

साग्रहणीन्यायः (साग्रहण्यङ्गमामनहोमाः) । ४।४।४.

साग्रहणीष्टौ उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिकानामनूयाजानां समुच्चयः । १०।४।४.

सांतपनीयान्यायः (सांतपनीयोत्कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः) । ५।१।१७.

सांनाय्यधर्माणामतिदेशः अग्नीषोमीये पशौ । ८।२।२.

सांनाय्यपयोधर्माणामाग्नेये पयसि अतिदेशः । वि. ८।१।१७.

सांनाय्यविकाराणां होमोत्तरकालता । ५।४।८.

सांनाय्यार्थे तिसृभ्योऽधिकाः सर्वाः स्वीया गावो दोग्धव्याः । ११।१।९.

सांनाय्ये पुरोडाशविधिवाक्यं दारुपात्रं च स्तुत्यर्थम् । संकर्ष. १।२।४.

साकंप्रस्थायीयाधिकरणम् (साकंप्रस्थायीये सर्वस्य हविषो हुतत्वेन शेषाभावात् न शेषकार्यम्) । ३।५।२.

साकंप्रस्थायीये उपस्तरणाभिघारणे स्विष्टकृच्च नास्ति । संकर्ष. १।३।४.

साकंप्रस्थायीये 'कुम्भीभिः' इति सायंप्रातर्दोहयोरनुवादः । संकर्ष. १।३।३.

साकंप्रस्थायीये दारुपात्रैरेव होमः, न कुम्भीभिः । संकर्ष. १।३।२.

साकंप्रस्थायीये दोहयोरेव सहप्रदानम् । संकर्ष. १।३।१.

साकंप्रस्थायीये 'महेन्द्रायानुब्रूहि, आश्रावय, इन्द्रं यज' इति प्रैषत्रयं यथाकालं विभज्य प्रयोक्तव्यम् । संकर्ष. १।३।५.

साकमेधपर्वगतसांतपनीयोत्कर्षेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य नोत्कर्षः । ५।१।१७.

साकमेधीयन्यायः (साकमेधीयानामनीकवत्यादीनां सद्यस्कालता) । ९।१।११.

साकमेधीयैककपाले वारुणप्राघासिकैककपालधर्माणामतिदेशः । ७।१।५.

साकमेधीयैन्द्राग्नैककपालयोः वारुणप्राघासिकसार्थवादविधिकाण्डस्य अतिदेशः । ७।१।४.

साङ्गप्रधानस्यैव सद्यस्कालता । संकर्ष. ३।१।५.

सादनस्यापि प्रतिकर्षः ग्रहणप्रतिकर्षे ग्रहाग्रतासु । १०।५।२१.

सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः ग्रहाग्रतासु । १०।५।२२.

सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्माणामतिदेशः । ८।१।२.

साद्यस्के खलेवाल्यां यूपाहुतेर्बाधः । १०।१।५.

साद्यस्के विहितेन त्रैवार्षिकेण पुंगवेन प्राकृतसर्वक्रयद्रव्यस्य बाधः । १०।३।१६.

साद्यस्के सवनीयमालभ्य इतरयोरालम्भ इति साहित्यम् । ५।१।६ वर्णकं १.

साद्यस्के सोमक्रयसाधने षाण्डे पुंस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य 'वस्वे भूतम्' इत्यादेर्नोहः । ९।१।१६ वर्णकं १.

साद्यस्के स्थाण्वाहुतेर्बाधः । १०।१।६.

साद्यस्कादिनिकायिषु तत्तत्प्रथमनिकायिधर्माणामतिदेशः । ८।१।१२.

साधुशब्दाधिकरणम् (कर्मसु साधव एव शब्दाः प्रयोज्याः) । १।३।८.

सामिधेनीसाप्तदश्यन्यायः (सामिधेनीसाप्तदश्यं विकृतिगामि) । ३।६।२.

साम एकं समानच्छन्दस्के एव तृचे गेयम् । ९।२।४.

सामगानमाधाने उपांशु । ३।३।२.

साम तृचे गेयम्, तच्च प्रत्यृचं समापनीयम् । ९।२।३.

सामर्थ्याधिकरणम् (पदार्थसामर्थ्यानुसारेण विनियोगः) । १।४।२४.

सामलक्षणम् । २।१।११.

'सारस्वतौ भवतः' इति। तत्र सरस्वती च सरस्वांश्च इति स्त्रीदेवत्यस्य पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नानम् 'प्र णो देवी' इति। मुख्यक्रमात्। ५।१।७.

सारस्वत्या मेष्या अग्निपुंपेयस्य बाधः। क्त्वाचिन्ता। ९।१।१७.

सारूप्याधिकरणम् (तेजस्वित्वसारूप्यात् आदित्यशब्दः यूपस्य स्तावकः)। १।४।१२-३. वि. १५.

सावित्रहोमन्यायः। (सावित्रहोमाः साग्निचित्ये दीक्षणीयायाः प्राक्)। ५।२।११.

सिकतासु इष्टकाधर्मा अग्निचयने न कर्तव्याः। संकर्ष. २।१।९.

सिनीवालीकुह्वोः संनिपाते उत्तरस्मिन् दिने एव पिण्डपितृयज्ञः कार्यः। संकर्ष. १।२।१०.

सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्तिः। ११।३।११.

सुत्याकालीनानामङ्गानामावृत्तिर्द्वादशाहे। ११।४।६.

सुत्या पर्वणि कार्या प्रधानत्वात्, दीक्षा तु अपर्वणि अङ्गत्वात्। १२।२।९.

सुत्या संधिदिने एव सोमे। संकर्ष. ३।१।६.

सुवर्णाकृतिरग्निचयने न नित्या, बोधकमन्त्रास्तु अर्थवादः। संकर्ष. २।१।१९.

सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवादिपदानाम् अग्निष्टुति नोहः। ९।१।१६.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वानमुपसत्काल़ीन सत्त्रमहर्गणे। ११।३।१०.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वानस्य सुत्याकालीनस्य अहर्गणे प्रत्यहमावृत्तिः। ११।३।११.

सुब्रह्मण्याऽऽह्वाने उपसत्कालीने विवृद्धसुत्याहानुपलक्षण द्वादशाहे। ११।४।७.

सुराग्रहे पैष्टिकधर्माणामतिदेशः। ८।२।१.

सुवर्णधारणं पुरुषार्थम्। ३।४।८.

सूक्तवाकन्यायः (सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम्)। ३।२।५.

सूक्तवाकमन्त्रे 'यजमान आयुराशास्ते' इत्यत्र सत्रे 'यजमाना आयुराशासते' इत्यूहः। ९।१।१५.

सूक्तवाकविभागन्यायः (सूक्तवाकमन्त्रो दर्शे पूर्णमासे च विभजनीयः)। ३।२।६.

सूक्तवाकान्तर्गतायुराद्यिफलप्रकाशकभागस्य नानुष्ठानम् अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे। १०।२।२१.

सूक्तवाकान्तर्गतायुराशासनादेः न बाधः सर्वस्वारे यजमानजीवदशायां क्रियमाणत्वादायणीयाऽऽदौ। १०।२।२५.

सूक्तवाके असोमयाजिना नामद्वयग्रहणम्। संकर्ष. ४।३।२२.

सूक्तवाके यजमाननामनिर्देशे नामद्वयग्रहणम्, सोमयाजिनस्तु तृतीयमपि। संकर्ष. ४।३।२१.

सूपावसानाऽधिकरणम् ('सूपावसाना सूपचरणा' इत्यस्य प्रकृतावेव इडानिगदे निवेशः। संकर्ष. ४।३।१९.

सृष्टिन्यायः (सृजधातुघटितमन्त्राणां बहुत्वात् 'सृष्टीरुपदधाति' इति इष्टकासमुदायो गृह्यते)। १।४।१२-५. वि. १७.

सोमक्रयस्य बाधः नाधानकालस्य आधानस्य सोमपूर्वत्वे। ५।४।५.

सोमक्रयः ज्योतिष्टोमे नित्यः। ६।८।७.

सोमक्रयन्यायः (सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयः)। १२।४।२.

सोमक्रयसाधने षण्डे पुस्त्वेऽपि ज्योतिष्टोमगतमन्त्रस्य 'तस्यै गृतम्' इत्यादेः नोहः साद्यस्के। ९।१।१६ वर्णक १.

सोमक्रयात् प्रागपि सत्रं संकल्प्य उत्तिष्ठतो विश्वजिद्विधिः। वि. ६।५।७.

सोमग्रहे दधिग्रहविकारे न सोमधर्मः। संकर्ष. ३।३।११.

सोमग्रहे दधिग्रहविकारे सोमधर्माभावेऽपि अभिषवस्य आक्षेपः। संकर्ष. ३।३।१२.

सोमचमसदक्षिणया ऋतपेये विहितया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः बाधः। १०।३।१९.

सोमचमसेन ऋतपेये विहितेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः ब्रह्मस्थितपुरुषाणां च निवृत्तिः। १०।३।२०.

सोमधर्मेष्वमानविध्याधिकरणम् (सोमधर्मा अंशुदाभ्ययोरपि अनारभ्याधीतयोः)। ३।६।११.

संतर्दनाधिकरणम् (फलकयोः संतर्दनं दीर्घसोमेषु)। ३।३।११.

संस्थापनस्य सौर्ये चरौ बाधः। १०।१।१५.

संदिग्धस्योपक्रमस्य वाक्यशेषान्निर्णयः। १।४।१३.

संनिहिते एव सोमे सुत्या। संकर्ष. ३।१।६.

संनहनं सर्वासां यजमानपत्नीनां दर्शादौ। संकर्ष. १।२।१.

संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् (आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे हरणार्थं संनह्य आह्रियमाणे संनहनहरणमन्त्रयोर्निवृत्तिः।) १२।१।२१.

संनहनादौ यजमानस्य पत्नी एव, नाध्वर्युः। संकर्ष. १।२।१ वर्णकं १.

संनिधिपाठात् 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः सानाय्यपात्रशोधने विनियुज्यते। ३।३।९.

संनिपत्योपकारकस्तृतीयोऽनुयाजो दर्शपूर्णमासयोः। १०।४।१९.

• समार्गाधिकरणम् (स्रुक्संमार्गो गुणकर्म)। २।१।४.

संमार्जनाधिकरणम् (संमार्जनं सर्वासां ग्रहाणाम्)। ३।१।७.

संयवनस्य बाधः सौर्ये चरौ। १०।१।१२.

संयाज्ये त्रिष्टुभौ काम्ये नित्ये च संयोगपृथक्त्वेन दर्शपूर्णमासयोः। संकर्ष. ४।३।१९.

संयोगपृथक्त्वन्यायः। संयोगान्तरन्यायः (कामनासंयोगः नित्यसंयोगश्च वाक्यद्वयेन पृथक् प्रतिपाद्यते)। ४।३।३.

संवत्सरशब्दस्य दिवसपरत्वात् विश्वसृजामयने सहस्रसंवत्सरसत्रे मनुष्याणामेवाधिकारः। ६।७।१३.

संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माणामतिदेशः। ८।१।११.

संवपनस्य सौर्ये चरौ बाध.। १०।१।१४.

संवादाधिकरणम् (रजस्वलया संवादस्य निषेधः पुरुषार्थः.)। ३।४।७.

संसवादिनिकृतौ उत्तरन्यायवत्योः (उदास्ने गायत, प्रयुजो वाचो अग्रियः) नैमित्तिकयोः प्राग् नो. पूर्व प्रतिपदो. नानुष्ठानम्। १०।५।१६.

संसवादौ उभयसामके क्रतौ बृहद्रथंतरयोः पृष्ठस्तोत्रे एव समुच्चित्य निवेशः। १०।६।८.

संस्थाऽधिकरणम् (सोमसंस्था न समानविधानाः)। ३।६।१६.

सक्तुन्यायः (सक्तून् जुहोति इति द्वितीया न प्राधान्यबोधिका)। २।१।४।१२ भाष्यवार्तिकयोः.

सत्रं संकल्प्य अकरणे प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्याग कुर्यात्। वि. ६।४।११.

सत्रकर्तॄणां प्रत्येकं पृष्ठशमनीयकर्तृत्वं ऋत्विगन्तरसंपादनेन। १०।२।१३.

सत्रत्वमासनोपायिचोदनत्वम्, अहीनत्वं तु यजतिचोदनत्वे सति अहर्गणसाध्यत्वम्। १०।६।१६.

सत्रन्यायः (रात्रिसत्रन्यायः)। ४।३।८.

सत्रसंकल्पानन्तर सत्रमकुर्वतः सत्रफलार्थतया विश्वजिद्विधानम्। ६।४।११.

सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः पञ्चदशरात्रे कुण्डपायिनामयने च। ८।२।६.

सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य साम्युत्थाने विश्वजिद्विधानम्। ६।५।७.

सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः व्यवस्थया सत्रे अहीने च। ८।२।९.

सत्रे अधिकारः वैश्वानिव्रतसमानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः)। ६।६।४.

सत्रे अधिकारः समानकल्पानामेव (कल्पः प्रयोगः, न तु सूत्रम्)। ६।६।१.

सत्रे ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अदक्षार्थयोर्बाधः। १०।२।२६.

सत्रे ऋत्विक्परिक्रयस्य बाधः। १०।२।११.

सत्रे कस्यचित् स्वामिनो मरणे प्रतिनिधिर्भवति। ६।३।८.

सत्रे प्रत्येकं कृत्स्नेन फलेनार्थिनामधिकारः। ६।२।१.

सत्रे नाराशंसन्यायेनाधिकार.। ६।६।१.

सत्रे यजमानसंख्या. सर्वयजमानार्थाः। १२।४।१४.

सत्रे यजमाना एव ऋत्विजः। १०।६।१५.

सत्रे यजमाना बहवः। १०।६।१४.

शावस्याना-(श्याना)मयने सवनीयपुरोडाशाः तरसमयाः । शावस्यानामयनाधिकरणम् । ३।८।२२.

शाक्यादिवचसामप्रामाण्यम् । १।३।३ वा. पृ. २१८.

शाखा छेदनादिप्रयोजिका, नोपवेषः । ४।२।३.

शाखान्तराधिकरणम् (शाखाभेदेऽपि न कर्मभेदः)। २।४।२.

शाखाप्रहरणं दर्शे प्रस्तरप्रहरणकाले । ६।४।१४.

शाखाप्रहरणाधिकरणम् (शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म)। ४।२।४.

शाखाभेदेऽपि नाग्निहोत्रभेदः । एवं कर्मान्तरेषु । २।४।२.

शाखावादः (प्राचीमाहरति)। ४।२।१.

शाखाऽऽहरणादयो धर्मा दोहद्रव्यार्था एव, न केवलसायंदोहार्थाः । ३।६।८.

शामित्रोऽग्निस्तत्र प्राजापत्यपशूनां सवनीयपशूनां च । संकर्ष. १।१।१९.

शालामुखीय. पशौ वरुणप्रघासेषु चास्ति । संकर्ष. ३।२।२८

शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः गतश्रियः सोमापवर्गे । संकर्ष ३।२।२०.

शालामुखीयस्य एकदेश एव औत्तरवेदिकोऽग्निः, न तु कृत्स्न. । संकर्ष. ३।२।११.

शालामुखीयस्यैव समारोप सोमापवर्गे । संकर्ष. ३।२।२९

शालामुखीयादेव आग्नीध्रप्रणयन ज्योतिष्टोमे । संकर्ष ३।२।१४.

शालामुखीये अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशश्रपणम्, न तु शामित्रे । १२।१।१५.

शालामुखीये एव गार्हपत्यकर्माणि ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।१३.

शालामुखीये एव पशौ पुरोडाशस्य श्रपणम् । संकर्ष. ३।२।२६.

शालामुखीयोऽग्निः औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तर गार्हपत्यः संपद्यते । संकर्ष. ३।२।१२.

शालामुखीयोऽग्निः निरूढादिपशुष्वपि भवति । संकर्ष. ३।२।२२.

शास्त्रफलाधिकरणम् (सूत्रगतपदानुसारि नामधेयमिदम् । त्यागातिरिक्तम् ऋत्विक्कर्म)। ३।७।८.

शिष्टगर्हाऽधिकरणम् (आरब्ध समापनीयम्, अन्यथा शिष्टा गर्हन्ते)। ६।२।३.

शिष्टाकोपाधिकरणम् (विहितस्य अबाधे स्मृतिः प्रमाणम्)। १।३।२.

शुक्रप्रदेश ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः महाव्रते । १०।४।२.

शुक्रादिग्रहस्य काम्यायतताविधौ सर्वादितः प्रतिकर्षः । १०।५।१९.

शुक्रादिग्रहस्य काम्याया अग्रतायाः विधौ ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया पूर्वं प्रतिकर्षः, न तु उपांशोः प्राक् । १०।५।२०.

शुक्रान्वारम्भणादीनामेकतमयजमानकर्तृकत्वं सत्रे । १२।४।११.

शुक्रान्वारम्भादौ नियोगतो गृहपतिकर्तृकत्वं सत्रे । १२।४।१२.

शुचिदेवताके हविषि आग्नेयपुरोडाशधर्माणामतिदेशः । वि. ८।३।१.

'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्रशोधने विनियुज्यते सन्निधिपाठात् । ३।२।५.

शूद्र. धर्मार्थसेवक. सन् विश्वजिति न देय. । ६।७।५.

शूद्रस्य वैदिके कर्मणि नाधिकारः । ६।१।७.

शूर्पाधिकरणम् (उदाहरणवाक्यगतशूर्पशब्दानुरोधात् शीर्षकम् । तेन ह्यन्नं क्रियते इत्यर्थवादः । १।२।३.

शूलगवस्य अग्नीषोमीयादिपशुधर्माः । संकर्ष. २।२।१.

शेषकार्यं तन्त्रेण सर्वपृष्ठेष्टौ । ३।५।४.

शेषकार्यानुष्ठानं सर्वेभ्यो हविर्भ्यः । ३।४।१५.

शेषकार्यार्थमन्नस्य नाशे शेषकार्यलोप. । ३।४।२.

शेषत्वनिर्वचनम् । ३।१।२.

शेषप्रतिपत्त्यर्थो इडाऽऽदिभक्ष. । १०।२।१.

शेषभक्षाः सर्वे कृष्णलचरौ पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीयाः । १०।२।५.

समुच्चयः प्राकृतावृतवाससः तार्प्यादिभिः सहाक्ते । १०।४।७.

समुच्चयः बृहद्रथंतरधर्माणामविरुद्धानां वैरूपखोये ऽप्यरथंतरे । ९।२।१६.

समुच्चयः बृहस्पतिसवादिविकृतौ औपदेशिकैर्बार्ह-स्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामैन्द्रवायवादिग्रहाणाम् । १०।४।२.

समुच्चयः भिन्नकार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि । ११।३।२.

समुच्चयः वाससःअगहतवाससोः अष्टरात्रगते विश्वजिति । १२।३।१.

समुच्चयः वाजपेये श्रुतेन यजुर्युक्तरथेन अध्वर्योः दाक्षादिभागान्तरस्य । १०।३।२१.

समुच्चयः श्येनादौ उपदिष्टेन निवीतेन अतिदिष्टस्य उपवीतस्य । १०।४।१.

समुच्चयः सेतानं च याज्यावषट्कारयोः । संकर्ष. ४।३।२.

समुच्चयः साद्यस्क्रे उपदिष्टैरामनहोमैः आतिदेशिका-नामनूयाजानाम् । १०।४।४.

समुच्चयः सोमक्रयद्रव्याणाम् । १२।४।२.

समुच्चयः सोमभक्षाणां निमित्तसंनिपाते । ३।५।१२.

समुच्चयः होममन्त्राणाम् (याज्याऽनुवाक्ययोः) । १२।३।१६.

समुच्चयाधिकरणम् (समुच्चयः अदोषनिमित्तानां प्रायश्चित्तानाम् ।) १२।३।६.

समुदायानुसमयन्यायः (मुष्टिकपालादिषु) । ५।२।३.

समूढस्य न्यूढो द्वादशाहो विकारः । १०।५।२४

सर्वपरिदानाधिकरणम् (सर्वपुरुषपरामर्शात् अव-गोरणादीनां प्रकरणादुत्कर्षः) । ३।४।६.

सर्वपृष्ठायाम् ' न बृहत्या वषट् कुर्यात् ' इति अक्षरन्यूनविध्यर्थवादः । संकर्ष. ४।४।४.

सर्वपृष्ठयामिष्टौ न हविर्विमागमन्त्रावृत्तिः । संकर्ष. १।३।२४.

सर्वपृष्ठेष्टिः (शेषकार्ये वर्त्मना) । ३।५।४.

सर्वप्रदानाधिकरणम् (सोमपदानुसारि सौर्यकम् । द्विवचनस्यैव होमः) । ३।४।२४.

सर्वशक्त्यधिकरणम् (काम्येषु सर्वाण्येवाङ्गान्यनु-ष्ठेयानि) । ६।३।२.

सर्वशब्दन्यायः (हारियोजने सर्वशब्देन ग्रावस्तुतोऽपि ग्रहणम्) । ३।५।९.

सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः । २।४।२.

सर्वस्वदानन्यायः (विश्वजिति सर्वस्वदाने पित्रादयो न देयाः) । ६।७।१.

सर्वस्वस्य विद्यमानस्यैव विश्वजिति दानम् । ६।७।४.

सर्वस्वारः यजमानमरणोत्तरमपि समापनीयः । १०।२।२३.

सर्वस्वारे यजमानजीवद्दशायां क्रियमाणप्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाकान्तर्गतायुराशासनादेर्न बाधः । १०।२।२५.

सर्वस्वारे यजमानमरणोत्तर क्रत्वर्थं कर्तव्यम्, इतरन्न कर्तव्यम् । १०।२।२४.

सर्वोपधावघातस्य नाभ्यासः अग्निचयने । ११।१।६.

सर्वोपधेषु इष्टकाधर्मा अग्निचयने न कर्तव्याः । संकर्ष. २।१।८.

सवनीयपशुधर्माणाम् ऐकादशिनेषु पशुषु अतिदेशः । ८।१।७.

सवनीयपुरोडाशाः आवस्थानसमयने तत्समयाः । ३।८।२२.

सवनीयपुरोडाशेषु सौमिकपात्रैर्ग्रहचमसैः दार्विह-पात्राणां जुह्वादीनां न प्रसङ्गः । १२।१।४.

सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानाभावः । १२।२।३.

सवनीयादिन्याय. (सवनीयपुरोडाशेषु पाशुकतन्त्रस्यैव प्रसङ्गः) । १२।२।१२.

सवनीये पशौ अग्नीषोमीयपशुधर्माणामतिदेशः । ८।१।६.

सवनीये पशौ पशुपुरोडाशः कर्तव्यः । १२।१।२.

सवित्रादिपदानां निर्वापमन्त्रगतानां नोहः । ९।१।१२.

' स एव स्यात् ' इति प्रजहितवादो ज्योतिष्टोमे । संकर्ष. ३।२।२१.

■ उपांशुयाजे ध्रौवाज्यस्य विधानम् ॥

उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद् यथाकामी प्रतीयेत । १०।८।१५।४७ ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति । तत्र द्रव्यं प्रति संदेहः किम नियमः, उत नियतं किञ्चित् द्रव्यमिति । किं प्राप्तम् ? न किञ्चित् हवीरूपं श्रूयते । तस्मात् यथाकामी प्रतीयेत । तत्रोच्यते । श्रूयते हवीरूपम् ' आज्यस्यैव नो उपांशु पौर्णमास्यां यजन् ' इति । तस्मात् आज्यद्रव्यकं स्यात् । उच्यते । एवमपि अनियमः । यत्किञ्चित् आज्यं गृहीत्वा इज्येतेति ।

ध्रौवाद् वा, सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

भाष्यम्— ध्रौवात् वा आज्यात् इज्येत, न यतः-कुतश्चित् । कुतः ? सर्वसंयोगात् । सर्वयजतिभिर्हि संबद्धं ' सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते, यद् ध्रुवायामाज्यम् ' इति । तस्मात् ध्रौवाज्यात् यजेतेति ।

सोम— अलोमकाजिनः सांनाय्यबाधवत् उपांशुयाजेऽपि अर्थप्राप्तद्रव्यान्तरस्य न बाधः इत्युत्थितेः दृष्टान्तसंगतिः । विस्पष्टतादर्थ्यचतुर्थीमत्त्वात् अश्रुतद्रव्यकप्रकृतयागानां द्रव्यापेक्षाबलात् ध्रौवस्य प्रयोजनापेक्षाबलाच्च विधितात्पर्ये निश्चिते येशब्दो ' यदाग्नेय.' इत्यादौ यच्छब्दवत् न विधित्वप्रतिबन्धकः । सूत्रार्थस्तु— द्रव्यं विना यागानुपपत्त्या यजतेर्द्रव्यलिङ्गत्वात् विशेषाश्रवणाच्च ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यत्र द्रव्ये यथाकामी इति ।

वि— ' उपांशुयाजे यत्किञ्चिद् द्रव्यमाज्यमुत,— प्रिमः । विशेषानुक्तितो , मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥ '

भाट्ट— उपांशुयाजे उत्पत्तिवाक्ये द्रव्याविधानेऽपि आक्षेपेण यत्किञ्चिद्द्रव्यप्राप्तौ ' चतुर्भुवायां गृह्णाति ' इति प्रयोजनविशेषासंयुक्तं ध्रौवाज्यं द्रव्यसाकाङ्क्षप्रकृतक्रियामात्रे अधिकाराख्यप्रकरणेन विनियुज्यमानम् आज्यभागादाविव उपांशुयाजेऽपि प्राप्नोति । ' सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम् ' इत्यनन्यशेषभूतात् वचनाच्च वैयर्थ्यमलब्धविधिशक्तिकात् तल्लाभः । न च अत्र यत्र पत्नीसंयाजादौ सामान्यतः आज्यद्रव्यकत्वं प्राप्तम्, तत्र लाघवात् ध्रौवतामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । तथात्वेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितचतुर्गृहीतविधिना आज्यभागादाविव उपांशुयाजेऽपि सामान्यात् आज्यद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् तदनूदितत्वेन ध्रौवविधानोपपत्तेः, पत्नीसंयाजादौ आज्यस्याज्यस्य वाचनिकत्वाच्च । न चैवं प्रकरणादेव ध्रौवाज्यस्य उपांशुयाजाद्यर्थत्वसिद्धेः ' सर्वस्मै वै ' इति वाक्यानर्थक्यापत्तिः, प्रकरणात् अयज्ञेष्वपि अलङ्करणादिषु तत्प्राप्तौ तद्व्यावृत्तिफलकत्वेन सार्थक्यात् । अत एवात्र यज्ञोद्देशेन एतच्छब्दार्थभूतध्रौवाज्यस्यैव विधिः, तत्तात्पर्यग्राहकं च ' ध्रुवायामाज्यम् ' इति पदम् । अतो न विधेयानेकत्वा । एवं चालङ्करणादौ आज्यस्थाल्याज्यमेव । सर्वथा उपांशुयाजे ध्रौवमेवेति तद्विकारभूतं मधूदकम् आज्यस्य बाधकम् । पूर्वपक्षे तु अनियमात् नियामकमात्रमिति बाधोपयोगिता । पूर्वपक्षस्यातिमन्दत्वेऽपि शिष्यहितार्थमुक्तत्वान्न विरोधः ।

मण्डन— ' उपांशु. स्याद् ध्रुवाज्यतः । ' १६.

शंकर— ' ध्रौवं चोपांशुयाजके । ' १७.

* उपांशुयाजेऽपि देवताऽपनयः चन्द्रांशुरितीशौ । भा. ६।५।२।१०–११. * उपांशुयाजे याज्याऽनुवाक्यायुगलयोः क्रमविनियुक्तानामपि देवताक्रमः दृश्यते । मु. पृ. ४५७.

सामविकल्पः आधाने विहितत्वात् निन्दितत्वात् । १०।८।६.

सामशब्दो रथंतरादिशब्दाश्च गीतिवाचकाः । ९।२।१.

सामिधेनीकार्ये मानवीनामृचा एकादशानामेव दाशतयीभ्यः समानयनं सोमारौद्रेष्टौ । १०।६।१९.

सामिधेनीकाले 'अन्तर्वेद्यन्यः पादः' इति लक्षणया देशविधिः । संकर्ष. ४।२।३.

सामिधेनीनां काम्यसंख्याया विवृद्धौ प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य अवशिष्टानामृचामागमेन संख्यायाः पूरणम्, नाभ्यासेन दर्शपूर्णमासयोः । १०।५।८.

सामिधेनीनां नाहुतिमन्त्ररूपत्वम् । संकर्ष. २।७।३.

सामिधेनीनां सर्वासामेव सातत्यविधिः (तत्र पूर्वस्या ऋच उत्तरार्धस्य उत्तरस्या ऋचः पूर्वार्धस्य सातत्येनैव सिध्यति) । संकर्ष ४।१।६.

सामिधेनीनामेकविंशतेरनुवचनं प्रतिष्ठाकामस्य दर्शपूर्णमासप्रयोगान्तर्गतम् । ३।१।११.

सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहननाशः पशुमेधीये । संकर्ष. ४।४।७.

सामिधेनीषु आद्योत्तमयोः अनवानत्वविधिः तृतीये वचने एव । संकर्ष. ४।१।५.

सामिधेनीषु आद्योत्तमयोः त्रिरावृत्त्या संख्यापूरणम् । संकर्ष. ४।१।४.

सामिधेनीषु उत्तरार्धपूर्वार्धयोः संधानं कार्यम् । संकर्ष. ४।१।७.

सामिधेनीषु त्रिरभ्यासः प्रथमोत्तमस्थानधर्मः, न तु प्रवोवाजादिऋग्विशेषधर्मः दर्शपूर्णमासयोः । ९।१।१०.

सामिधेनीषु 'त्रिर्विगृह्णाति' इति विग्रहः 'त त्वा समिद्भिरङ्गिरः' इत्यस्यामेव ऋचि । संकर्ष. ४।२।९.

सामिधेनीषु 'त्रींस्तृचाननुब्रूयात्' इति त्रिसंख्याके प्रथमोत्तमे एव द्वौ तृचौ 'अग्न आ याहि' इत्यादिश्च तृतीयस्तृचः । संकर्ष. ४।२।१.

सामिधेनीषु पठिते एव आद्यान्त्ये ऋचौ गायत्री बार्हती च, न तु साम्पयोनी । संकर्ष. ४।१।८.

सामिधेनीषु प्रणवविधानम् अन्त्ये ऋगक्षरे एव टेः स्थाने ('अचोऽन्त्यादि टि' पा० १।१।६४) । संकर्ष. ४।१।१२.

सामिधेनीषु प्रणवविधानम् ऋगक्षरस्थाने एव । संकर्ष. ४।१।११.

सामिधेनीषु प्रणवशब्दवाच्यस्य ओङ्कारस्यैव विधानम्, न तु 'प्र ण व' इति शब्दस्य । संकर्ष. ४।१।१३.

सामिधेनीषु 'समिद्वती घृतवती चानूच्येते' इति 'त त्वा समिद्भिरङ्गिरः घृतेन वर्धयामसि' इत्येव प्राप्ता (द्विवचनं छन्दसं पदद्वयपरं वा) । संकर्ष. ४।१।१०.

सामिधेनीषु 'सर्वाणि छन्दांसि अनुब्रूयात्' इति गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्य एव सर्वाणि छन्दांसि । संकर्ष. ४।२।२.

सामिधेनीसंख्याया काम्यविवृद्धौ आगन्तूनामृचां समिध्यमानवतीसमिद्वत्योरन्तराले निवेशः । ५।३।३.

सामिधेनीसामद्वय विकृतिगामि । ३।६।२.

सामिधेनीसामद्वयपुनःश्रवणस्य अनारभ्याधीतसामद्वयेन उपसंहारः वैमृधादौ । १०।८।९.

सामिधेन्य एकादशैव अग्रस्त्यस्य कयाशुभीयादौ । संकर्ष. ४।४।३.

सामिधेन्यनुवचनं दक्षिणहविर्धानदेशे ज्योतिष्टोमे । ३।७।७.

सामिधेन्यनुवचनार्थम् 'तत यत् सुन्वन्ति' इति वाक्येन हविर्धानदेशो लक्ष्यते ज्योतिष्टोमे । ३।७।७.

सामोह्न्यायः (सामयोन्यां ये आर्हभावादय, ते उत्तरयोस्तद्गतवर्णवशेनैव कर्तव्याः) । ९।२।९.

साम्नामप्रकृतानामागमेन अतिरात्रे एकविंशादौ काम्ये अधिकसंख्यापूरणं कर्तव्यम् । १०।५।६.

साम्नामृक्संस्कारकर्मत्वेन प्राधान्यं नास्ति । ९।१।२.

साम्नैव स्तोतव्यम् । ९।२।८.

सायमग्निहोत्रमारभ्य प्रतिहोमाः कार्याः प्रतिहोमकरणपक्षे । ६।५।१३.

सारस्वतसत्रेषु अधिकारः आहिताग्नीनामिष्टप्रथमयज्ञानाम् । ६।६।५.

सारस्वते सत्रे दक्षिणादानमदृष्टार्थम् । १०।२।१५.

आनन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते। कथम्? 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिः अभिक्रामन् आह' इति आग्नेयादनन्तरं सांनाय्यस्य दर्शयति, नोपांशुयाजस्य। तस्मात् नामावास्यायामुपांशुयाज इति।

अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते। ५६॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदेवम्, पौर्णमास्यामेव उपांशुयाज इति। उभयत्र स्यात्, देवताविकल्पश्च। कुतः? अविशेषेण हि उपांशुयाजः श्रूयते, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति। यदेतत्, 'आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम्। तस्मादग्नीषोमदेवत्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः। मन्त्राम्नानात् वैष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात्।

प्रतिषिध्य विधानाद्वा विष्णुः समानदेशः स्यात्। ५७॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, यदुक्तम् उभयत्रोपांशुयाजो देवताविकल्पश्चेति। किं तर्हि? पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः, तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवता इति। कुतः? प्रतिषिध्य विधानात्। किमिदं प्रतिषिध्य विधानादिति। अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानादिति। कथम्? 'आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति प्रकृत्य समाम्नायते, 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ, उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति। पौर्णमास्यामिति गम्यते। तत्रैव चेदं वचनम्, 'विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय' इति। तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः। तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवता इति।

तथा चान्यार्थदर्शनम्। ५८॥

भाष्यम्— इतश्च नामावास्यायामुपांशुयाजः। कुतः? अन्यार्थोऽपि एतमर्थं दर्शयति। कथम्? चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायामिति। इतरथा अमावास्यायामपि चतुर्दशाहुतयो भवेयुः, त्रयोदशेति नोपपद्यते। तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति।

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासंबन्धात्। ५९॥

भाष्यम्— इतश्च नामावास्यायाम्। नहि सकृच्छ्रूयमाणमनङ्गम् उभयत्र भवति। अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात्। प्रधानं चेदं नाङ्गम्। तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, असंबन्धात्। नहि प्रधानं प्रधानेन, अङ्गमङ्गेन संबन्धं यातीति।

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति। ६०॥

भाष्यम्—गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति। न प्रधानानाम्, अपरार्थत्वात्। कथम्? 'अभ्युमन्त्राज्यभागौ यजति' इति, 'एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान्' इति। तस्मादपि उपांशुयाजो नामावास्यायामिति।

विकारे चाश्रुतित्वात्। ६१॥

भाष्यम्— अमावास्याविकारे च साकमप्रस्थायीये उपांशुयाजो न श्रूयते। कथम्? 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन च पुरोडाशेन अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय, सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति आग्नेयादनन्तरं सांनाय्यं दर्शयति, नोपांशुयाजम्। तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयाज इति।

शा— (सिद्धान्तमाह–) 'विष्ण्वाद्या देवताः सत्यं मन्त्रवर्णाद् विकल्पिताः। न तु कालद्वये याताः पौर्णमास्यां तु वाक्यतः॥' ये तु आश्वलायनाः कालविधिमलिप्सन्तः पर्वद्वयेऽपि उपांशुयाजमाहुः, ते कथमिव 'त्रयोदशामावास्यायाम्' इति लिङ्गं समर्थयेरन्। कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्यमेव अनुवादासंभवात् पूर्णमासशब्देनापि न फले विनियुज्येत इति प्राधान्यमुपांशुयाजस्य न स्यात्, आज्यभागादिवत् अङ्गता स्यात्, इत्यास्तां तावत्। तस्मात् पौर्णमासीकालस्य वाचनिकत्वात् प्रधानानुवर्तित्वाच्च देवतानां तिसृणामपि तत्रैव विकल्पः।

सोम— पूर्वसिद्धार्थे विशेषविचारात् एकविषयत्वं संगतिः।

सोमधर्माणाम् उद्भिदादिषु अन्यत्रयागेषु अतिदेशः। ८।१।९.

सोमधर्मांशमानविधित्वाधिकरणम् (फलचमसस्य)। ३।६।१३.

सोमभक्षः अनुज्ञापूर्वकः एकपात्राणामेव। ३।५।१७.

सोमभक्षः एकपात्रे अनुज्ञापूर्वकः। ३।५।१४.

सोमभक्षनिमित्तानां समुच्चयः। ३।५।१२.

सोमभक्षमन्त्रे अनुवषट्कारदेवताया अग्नेः नोपलक्षणम्। ३।२।१६.

सोमभक्षे अनुज्ञापनं वैदिकमन्त्रेण। ३।५।१५.

सोमभक्षे अनुज्ञायाः याचने दाने च यथानुसारेण मन्त्रक्रमः। ३।५।१६.

सोमभक्षे होमाभिषवौ समुचितं निमित्तम्। ६।४।७.

सोमयागप्राधान्याधिकरणम्। ४।४।१२.

सोमयाजिनां तृतीयमपि नाम प्रहीतव्यं सूक्तवाके। संकर्ष. ४।१।२१.

सोमयाजी एव बहुयाजी नाम। संकर्ष. ४।२।१.

सोमलिप्तानामवभृथे नयनं प्रतिपत्तिः। ४।२।८.

सोमवमनाधिकरणम् (सोमवमने प्रायश्चित्तम्)। ३।४।१२.

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासानुष्ठानात् प्राङ् नानुष्ठानम्। ५।४।९.

सोमविक्रयी ऋत्विग्भ्यो भिन्नः। ३।७।१५.

सोमविद्याप्रज्ञाधिकरणम् (सोमविद्याप्रज्ञानां संपादनं नित्यम्)। ६।२।११.

सोमशेषभक्षश्चमसिनाम्। ३।५।७.

सोमशेषभक्षे होमाभिषवौ समुच्चित्य कारणम्। ३।५।११.

सोमसंस्थाः न समानविधानाः। ३।६।१६.

सोमस्य प्रतिनिधिः श्रोतः पूतीकाः (यानरोर इति भाषा)। ६।३।१२.

सोमस्य मानमुपावहरणं च वाससा कर्तव्ये ज्योतिष्टोमे। १०।६।२०.

सोमाङ्गेष्टिगतशेषभक्षाणां सौमिकदक्षिणया न प्रसङ्गसिद्धिः। १२।१।१७.

सोमाङ्गेष्टिपत्न्यादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेदेः प्रसङ्गसिद्धिः। १२।१।३.

सोमापवर्गे गतश्रियः शालामुखीयवत् आहवनीयस्यापि समारोपः। संकर्ष. ३।२।२०.

सोमापवर्गे शालामुखीयस्यैव समारोपः। संकर्ष. ३।२।२१.

सोमापशयादौ एकादिदक्षिणया नित्यप्रयोगीयगोगतद्वादशशतसंख्याया एव बाधः, न तु अश्वादीनाम्। १०।३।१५.

सोमापौष्णे पशौ विहितेन औदुम्बरेण प्राकृतस्य खादिरस्य बाधः यूपार्थम्। १०।७।१८.

सोमारौद्रादियागे श्रूयमाणैः शुक्लादिगुणविशिष्टव्रीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः। १०।७।१९.

सोमारौद्रे यागे उपदिष्टैः शरैः अतिदिष्टानां कुशानां बाधः। १०।४।१ वर्णकं १.

सोमारौद्रेष्टौ सामिधेनीकार्ये मानवीनामृचां एकादशानामेव दाशतयीभ्यः समानयनम्। १०।६।१९.

सोमार्थे वरणम् औपवसथ्येऽहनि। संकर्ष. ३।४।१४.

सोमे आज्यभागप्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पशौ आज्यभागप्रतिषेधस्यार्थवादत्वम्। १०।८।२.

सोमे ऋत्विजः सप्तदश। ३।७।१६.

सोमे पैष्टिकधर्माणां नातिदेशः। ८।१।२.

सोमेन धिष्ण्यव्याघारणं परिप्लुपात्रेण। संकर्ष. ३।२।१९.

सोमेन्द्रभक्षः यजमानसोमपानव्यापदि। ३।४।१३.

सोमे सुत्या संविदिने एव। संकर्ष. ३।१।६.

सोमोपावहरणार्थम् अहर्गणे प्रत्यह पृथग् वासः उत्पादनीयम्। १०।६।२१.

सोल्येऽहनि अग्निष्टोमिपानां यूपानां मानम्। संकर्ष. १।४।१७.

सौत्रामणी ' अग्निं चित्वा ' इति विहितः क्रत्वङ्गम्, न नित्याङ्गम्। संकर्ष. १।१।५.

सौत्रामणी चयनाङ्गमपि। ४।३।१२.

मानवचनो नावकल्पेत । मत्पक्षे तु आज्यमपि तत्राव- दीयते, इति अवकल्पिष्यते । क पुनरिदं श्रूयते ? तदभिधीयते 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः' इत्येको यागश्चोदितः । पुनस्तत्रैवोक्तम् 'आज्यस्यैव पञ्चमभिपूर्य आज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता यष्टव्याः' इति (अर्थतः श्रुत्यनुवादोऽयम्)। ते च द्रव्यसामान्यात् उपांशुयाजविकाराः चत्वारोऽपि यागाः, आदित्यश्चरु. (अदितेश्चरु.) आग्नेयविकार.। तत्र 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इति श्रूयते । तत् यदि चरोरेकस्य अतिदेशेन स्विष्टकृत् प्राप्तः, ततः अवद्यति इत्येव स्यात् (न समवद्यति इति)। यदा तु प्रकृतौ आज्यादपि उपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृत्, तदा अत्रापि यष्टव्यः, द्वयोरुभयोः चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्थितो भवति । तस्मादपि सन्ति आज्ये शेषकार्याणि इति । (एकस्मादवदानेऽपि अवत्तशब्दः, समवत्तशब्दस्तु अनेकेभ्योऽवदाने एव प्रयुज्यते)।

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य । ४ ॥

भाष्यम्— ध्रौवे चाज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति, 'अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति । न हि ततः परामाहुतिं यक्ष्यन् भवति' इति प्रत्यभिघारणस्य एतत् प्रयोजनं दर्शयति, ततः परामाहुतिं होष्यति, इति । सौविष्टकृते अवत्ते ततः परा आहुतिर्नास्तीति न प्रत्यभिघारयेत । स्विष्टकृदर्थे ध्रुवाया भवति प्रत्यभिघारणमिति दर्शयति ।

वा— 'अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिघारयति, स्विष्टकृतेऽवदाय न प्रत्यभिघारयति' इति ध्रुवात एव अवदायेति प्रतिशब्दात् अवद्यार्थत्वाच्च अवगम्यते । यद्यपि स्विष्टकृते अवदीयते, तथापि ध्रुवात एव, येन तदर्थे अवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिघारणं प्रतिषिध्यते । 'न हि ततः परामाहुतिम्' इति हेतुवचनात् पूर्वाणि प्रत्यभि- घारणानि स्विष्टकृदर्थानि इति दर्शयति । ततश्च 'तत्सामान्यात् इतरेषु तथात्वम्' (१।२।२३) इति सर्वै. शेषकार्यैर्भवितव्यम् ।

अशेषत्वात्तु नैवं स्यात्, सर्वादानादशेषता । ५ ॥

भाष्यम्— नैव ध्रौवाज्यात् स्विष्टकृदिडम् अव- दातव्यमिति । कस्मात् ? अशेषत्वात् । कुतो नास्य शेषः ? सर्वादानात् । (सर्वस्य आदानात्)।

वा— सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते । न च उपांशुयाजहविःशेषो विद्यते । सर्वादानात् । कथं सर्वादानमिति चेत्, तत् उत्तरसूत्रेणाह ।

साधारण्याच्च ध्रुवायां स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— ननु उपांशुयाजार्थं गृहीते यत् ध्रुवाया शिष्टम्, तत् शेषभूतम् । नैतत्, साधारणं हि तत् उपांशुयाजाय अन्येभ्यश्च प्रयोजनेभ्यः । यावत् आज्येन यष्टव्यम्, तत्तत् आज्यं प्रयोजयति । यस्ययस्य आज्यम्, तस्यतस्य एव ग्रहीतव्यं संस्कर्तव्यं चेति । तस्मात् साधारणं ध्रौवमाज्यम् । दर्शयति च 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति । किमतो यद्येवमिति ? यत् साधारणमुपांशुयाजाय अवत्तं ध्रुवायामाज्यम्, तेनान्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न तु तत् प्रतिपाद्यम्, यदि कृतप्रयोजनम् आकीर्णतरमवतिष्ठते, तत् प्रतिपादयितव्यमिति । क चित् यत् प्रतिपादयितव्यम्, तदेवं प्रतिपादयितव्यम् । तस्मात् ध्रुवायामुपांशुयाजार्थस्य सौविष्टकृतस्य कश्चिच्छेषः प्रतिपादनीयः । यथा यत्रैकस्या- मुखायां बहूनामोदनः शृतो भवति, तत्रैकस्मिन् भुक्त- वति, न तस्य शिष्टं भूत्येभ्यः प्रतिपादनीयम्, उत्पन्न मस्तीति गम्यते । प्रयोजनवदिदं तत् । एवमुपांशुयाजा- ज्येऽपि द्रष्टव्यमिति ।

वा— ध्रुवाया तावदुपांशुयाजस्य शेषो विद्यते । ध्रौवस्य असंयुक्तोत्पत्तेः सर्वाज्यकार्यार्थमादानात्, 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते' इति वाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु कतिपयोपस्तरणाभिघारणादिकार्यानुक्रमणात् तन्मध्ये चोपांशुयाजस्यापि संकीर्तनात् तावता साधारणम् 'उप- स्तृणन्नभिघारयन्नाज्यस्य यजन्' इति वाक्याद्गम्यते । साधारणेषु च परिपक्वोदहारगोष्ठीभोजनादिषु इय स्थिति.। यदेकस्य भागे अपयाविते तावन्मात्रमेव तस्य। अवशिष्टं तु तत्समानभागानाम् अन्यार्थत्वात् न पूर्वशेष इत्येवम् अकृतार्थत्वेन प्रतिपत्तिमपेक्षते । यदा तु सर्वै. समानभागिभिर्यथायोगमुद्धृत्य भागा भवन्ति, तदा तस्य साधारणस्यानुगुणैव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । तदिह उपांशु- याजार्थे भागे आनीते, न कश्चिदपि तदीय शेषो

स्मृतिः प्रमाणं विहितस्य बाधाभावे । १।३।३.

स्मृत्यधिकरणम् । स्मृत्याचारप्रामाण्याधिकरणम् (स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्) । १।३।१.

स्मृत्यपेक्षया श्रुतिः प्रबला । १।३।२.

स्रुगादापननिगदे 'अग्निर्होता वेत्तु' इति आहवनीयवादः । संकर्ष. ४।२।१६.

स्रुगादापनप्रैषस्य आवृत्तिः पशौ उत्तमप्रयाजार्थमपि । संकर्ष. ४।४।१०.

स्रुगादापनमन्त्रे 'इमे वयम्, सो वयम्' इति पाठौ कर्मान्तरे सावकाशत्वात् न विकल्पः । संकर्ष. ४।२।१.

स्रुचः शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा समार्ह्याः वरुणप्रघासेषु (स्रुवादिसंमार्गो गुणकर्म) । २।१।१४.

स्रुवाधिकरणम् (स्रुवदादिरत्वविधिः प्रकृतिगामी) । ३।६।१.

'स्व महिमानमावह' इति गार्हपत्यवादः । संकर्ष. ४।२।१२.

स्वयमातृण्णोपधाने वरदानमध्वर्यो. कर्म अग्निचयने । वि. ३।८।२.

स्वरसामैककपालामिक्षाधिकरणम् (स्वरसामादिशब्दाः धर्मातिदेशकाः) । ७।३।१०.

स्वरुः अग्नीषोमीये पशौ छेदनादेर्न प्रयोजक. । ४।२।१.

स्वरुसन्धं पशुप्रयाजैः अग्निष्टोमे । ११।३।५.

स्वर्गकामाधिकरणम् (स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठाने अधिकार) । ६।१।१.

स्वर्वं(रु अ)धिकरणम् (छेदनादेर्न प्रयोजकः) । ४।२।१.

स्वर्वं(रु अ)धिकरणम् (स्वरुः पशवङ्गम्) । ४।४।१०.

स्ववाक्यश्रुतफलानां कर्मणां न स्वर्गः फलम् । ४।३।६.

स्वामिकर्म ऋत्विजां परिक्रय. । ३।८।१.

स्वामिनः कस्यचिन्नाशे सत्रे प्रतिनिधिर्भवति । ६।३।८.

स्वामिनः (यजमानस्य) न प्रतिनिधिः । ६।३।७.

स्वामियुक्ताधिकरणम् (स्वामिसंयुक्ता धर्माः प्रधानार्थाः) । ३।७।२.

स्वामिसप्तदशा ऋत्विजो ज्योतिष्टोमे । ३।७।१८.

स्वामिस्थले सत्रे प्रतिनिहितस्य न स्वामित्वम् । ६।३।६.

स्वामिस्थले सत्रे प्रतिनिहितस्य स्वामिधर्मा वपनादिसंस्कारा भवन्ति । ६।३।१०.

स्वाहाकार—पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः होमे करणम् । संकर्ष. २।४।१७.

'स्वाहाकृतमिन्द्राय ते जुहोमि' इत्यादौ स्वाहाशब्दो न प्रदानार्थः । संकर्ष. २।४।१८.

'स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणाः' इति स्विष्टकृद्वादः । संकर्ष. ४।२।१५.

'स्वाहा देवा आज्यपाः' इति प्रयाजानुयाजदेवतावादः । संकर्ष. ४।३।९.

स्विष्टकृच्छब्दलोपः अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशाभिश्रुति स्थाने आवाहनादिनिगदेषु च । १०।४।१८.

स्विष्टकृतः आमिक्षायागीयस्य न बाधः । संकर्ष. ११४।२.

स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं हव्यवहनार्थैव इति तत्रैव 'अग्निं होमाय' इति निगद. । संकर्ष. ४।२।११.

स्विष्टकृत् शाकवस्त्वयीये नास्ति । संकर्ष. ८।२।४.

स्विष्टकृत् हवि.संस्कारापूर्वोभयार्थः । वि. ४।१।७.

स्विष्टकृदग्निः गार्हपत्याधिष्ठाता देवताविशेष एव । संकर्ष. ४।२।१०.

स्विष्टकृदधिकरणम् (सर्वेभ्यो हविर्भ्यः) । ३।४।१५.

स्विष्टकृदनिज्याशेषैः शिभिरङ्गैः कर्तव्यः अग्नीषोमीये पशौ । १०।७।३.

स्विष्टकृदादि यावदुक्तं कर्तव्यं पारमेष्ठीये । १०।७।१०.

स्विष्टकृदादिशेषकर्म याथमिकहवि.शेषादेव । ३।४।१६.

स्विष्टकृद्यागीयनिगमेषु अग्नीवरुणयोर्नचन सस्विष्टकृच्छब्दकमेव कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे अवभृथे । १०।४।१७.

स्विष्टकृद्यावाहननिगदे 'भयाडग्निरग्नेः' इति गार्हपत्यस्यैव वादः । संकर्ष. ४।२।१७.

येषां शेषसद्भावेन प्रतिपत्तिकार्याधिकारोऽस्ति, ये वा विद्यमानत्वेन प्रकृतशेषाः, तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ।

जातिविशेषात् परम् । ११ ॥

भाष्यम्--अथ यदुक्तम्, प्रायणीये केवले चरौ समवत्तशब्दो नावकल्पते । यदि न तत्र चोदकेन आज्या दपि स्विष्टकृदवदानमिति । उच्यते । असत्यपि आज्यात् शेषकार्ये समवत्तशब्दो जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिम् आज्यजातिं चापेक्ष्य अनुवादो हि स । यथासंभव चानुवादः कल्प्येत ।

वा-- पूर्ववदेव समवद्यतेः अनुवादत्वात् यथासंभवम् आज्येऽपि इति चरौ अवदीयमाने सौक्ष्म्यात् तदवयवस्य अविनिर्वर्तितमपि अवदानं बलात् भवति । तदेतत् सपृष-द्रव्यजातिद्वयमपेक्ष्य सशब्दः अनुवादः ।

अन्त्यमरेकार्थे । १२ ॥

भाष्यम्-- अथ यदुक्तम्, स्विष्टकृदर्थे ध्रुवायाम भिघारण दर्शयतीति । न तत् स्विष्टकृदर्थम्, दोषाभावा-दित्युक्तम् । तस्मादन्य तस्यार्थः, न हि तत आहुतिं पश्यन् भवति, इति न रेक्ष्यते । ध्रुवातो यदि आहुतिर-परा होतव्या भवेत्, न च प्रत्यभिघार्येत, ध्रुवा ततः किल रिच्येत । न रेक्ष्यते । अपरस्या आहुतेरभावात् किं प्रत्यभिघारणेनेति ।

वा-- अन्यत्तु कारण स्विष्टकृदर्थ. अर्थवादः इत्युक्तम्, तत् अध्यन्तरक्षेऽपि उपपद्यते एव, अरेकार्थ-त्वात् । ' स्विष्टकृतेऽवदाय ' इति तावत् यतः तस्या-वदान भवति । यादृश वा संभवति, तादृशम् इति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानम्, ध्रुवातश्च उपस्तरणा-भिघारणे । न चतुर्थत्वेन प्रौढमेव अवदान संबध्यते । सा हि देवताऽर्थद्रव्यान्तरावदानेऽपि उपस्तरणाभि-घारणोपयोगित्वात् प्रत्यभिघारणमपेक्षते एव । तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि ध्रौवोपयोगोऽस्ति, इति अवत्ते-अवत्ते प्रतिपूरयितव्या । ततः परं तु न किञ्चित् कार्यमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । नहि एतद् प्रतिपूरण पूर्वस्यावदानस्य संस्कारकम्, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अरेकस्तु उत्तरकार्यार्थः प्रत्यक्षः । तस्मात् अन्तरेणापि स्विष्टकृद-र्थत्व दर्शयितृत्वर्थत्वेन उपपन्न. अर्थवादः ।

सोम-- शेषकार्याणि सर्वेभ्यः कर्तव्यानि इति पूर्वपादोक्तस्य अत्रापवादः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, इति पादान्तरत्व आनन्तर्यं चेत्येके । सर्वप्रदानाधिकरणे सामान्यतः शेषसद्भावे उक्ते तद्विशेषचिन्तनात् पादान्त-रत्वमानन्तर्यं चेत्यन्ये । सूत्रार्थस्तु-- आज्यादपि शेषकार्याणि कर्तव्यानि, तेषामविशेषेण सर्वप्रदानशेष संयोगादिति ।

वि-- ' उपांशुयाजशेषेण शेषकार्यं भवेन्न वा ।, भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥, हुताज्य-द्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् । अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं तत. कथम् ? ॥ ' नास्तीत्यर्थः ।

भाट्ट-- उपांशुयाजप्रयाजाज्यभागानुयाजादिद्रव्याणां जौहवादीनां स्विष्टकृदिडादीनि शेषकार्याणि कर्तव्यानि, उत न इति चिन्तायाम्, 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति' ' सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति ' इत्यादिवचनेभ्य. ' येषां हवींष्यासादयति ' इतिवदङ्गप्रधानसाधारण हविरर्थत्वप्रतीते. कर्तव्यानि । इति प्राप्ते, यत्तावद्येषां तत्तद्यागेषु असाधारण प्रयाजानुयाजेषु जौहवाद्येकदेशरूपम् आज्यभागोपांशुयाजेषु च यावतिक ध्रौवादादानक चतु-र्गृहीतं,तस्य तत्तद्यागाक्षिप्तप्रक्षेपरूपविशेषप्रतिपत्तिपरत्वात्, ' चतुर्गृहीतं जुहोति ' इति भाष्यकारोदाहृतोपांशुयाजा-नान्तरप्रकरणस्थवाक्यादेव तत्परत्वात् न सामान्यविहित-विद्यमानशेषोपजीविस्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिप्राप्तिः । अत एव यत्र प्रयाजशेषाभिघारणादौ विशिष्यैव तद्विधानम्, तत्र भवत्या अनयवदास्तयोः समुच्चय. । न च एवमा-ग्नेयस्यापि विशिष्य चतुर्धाकरणभक्षणरूपप्रतिपत्तिविधा-नात् स्विष्टकृदाद्यकरणापत्तिः, तत्र भक्षणस्य कल्प्यत्वेन तस्यापि विलम्बोपस्थितिकत्वेन तुल्यत्वात् । नापि तत्त-दुपादानभूतध्रौवगतत्वात् स्थाल्याज्याद्वा उपकरणम्, तयोः 'सर्वस्मै वा एतत्' इत्यादिवाक्यात् यज्ञादिरूपकरिष्यमाण-कार्यार्थत्वस्यापि अवश्यम्भावेन आकीर्णकरत्वाभावात् । न च, आकीर्णकरत्वाभावेऽपि आज्येडादन् मध्ये एव प्रतिपत्ति, तत्रापि स्थाल्याज्यस्य स्विष्टकृदादिकरणादौ उपयोगसत्त्वेऽपि वचनादेव पत्नीसंयाजानन्तरशेषस्यैव प्रतिपत्त्युपपत्तावपि प्रकृते तादृशवचनाभावेन साधारण-

होमाभिषवौ सोमभक्षे समुच्चित्य निमित्तान्तरम् । ३।५।११.

होमे पुरस्तात्स्वाहाकारोऽपि मन्त्रः करणम् । सकर्षः २।४।१७.

होमो दर्विहोमेषु प्रतिहोम समिधमाधायैव । सकर्षः २।४।१८.

होलाकाऽधिकरणम् (होलाका सर्वलोकधर्मः, न प्राच्यानामेव)। १।३।७.

हौत्रमन्त्राणां समुच्चयः (याज्याऽनुवाक्ययोः) १२।३।१६.

हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रम् इति समाख्यया होतुः अध्वर्योः उद्गातुश्च तत्तत्कर्मभिः सम्बन्धः । ३।३।६.

यष्टव्योऽजामित्वाय ' 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय ' ' अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय ' इति । तत्र संदेहः ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति किं विष्ण्वादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां समुदायस्य वाचकः, अथवा अपूर्वस्य यागस्येति । तत्र उच्यते पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः ? नामसंबन्धात् । नामसंबद्धो हि विशिष्टो यागः श्रूयते उपांशुयाजसंज्ञकः । न च द्रव्यदेवते रूपम्, प्रकृताश्च उपांशुगुणकाः यागा विद्यन्ते । तस्मात् समुदायशब्द इति । ननु उपांशुगुणकं यागान्तरम् उपांशुत्वेन रूपेण रूपवद् विधीयते । (उत्तरम्–) नैवंजातीयकः शब्दः उपांशुविशिष्टं यागं शक्नोति वक्तुम् । उपांशुयाग इति हि तस्य वक्ता । ' चजोः कु घिण्ण्यतोः' (चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । पा० ७।३।५२) इति कुत्वेन भवितव्यम् । अव्युत्पन्नः पुनः उपांशुयाजशब्दः । तस्मान्न रूपवद् यागान्तरम् । अथापि नामसंयुक्तं यजतिसामान्येन, तथापि अनुपदिष्टदेवताद्रव्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्येमहि । ननु एवं सति प्रकृतानामपि अवाचकः प्राप्नोति । (उत्तरम्–) मा भूद् उपांशुयाजशब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति । तथा सति उपांशुयाजशब्देऽपि अनुवादत्वात् अनाञ्जस्येऽपि न दोषः ।

धा— इदानीमधिकरणनयेन समुदायानुवादापवादः क्रियते । तत्र ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति तावत् सकलः प्राघुक्तो न्यायोऽस्ति । कुतः ? ' यागान् विष्ण्वादिसंयुक्तैर्विहितान् रूपवत्तया । अरूपमन्तरायुक्तमगत्यैवावलम्ब्यते ॥ ' तेषु तावत् तन्यपलायेनैकान्तिको विधिः । तत्र यदीदं यागान्तरं कल्प्यते, तत. प्राप्त रूपाज्ञानम् अदृष्टान्तरकल्पनं च । किञ्च ' अजामिकरणं चेषु प्रत्येकमवगम्यते । जामिदोषेण चोपांशुयाजोपन्यसनं कृतम् ॥ ' यथोपक्रममुपसंहारात् आम्युपन्यासस्य, अजामितायाश्च एकविषयत्वात् एते एव विधयो गम्यन्ते । नहि अन्तरालवाक्ये तादृगर्थवादो विधिर्वा स्पष्टो दृश्यते । समुदायानुवादप्रयोजनं च कथं नाम ' उपांशु पौर्णमास्यां यजन् ' इत्यत्र एकीकृतानां कालसंबन्धे सति सर्वेषां प्राधान्यं स्यात् । ननु उपांशुगुणकम् इति । कथं द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तं रूपत्वेनोच्यते ? नैष दोषः । सर्वथा येन यागान्तरात् व्यवच्छिन्नो यागो निरूप्यते, तदेव रूपम् । शक्यते च उपांशुत्वेन अयं व्यवच्छिन्नरूपः प्रत्येतुमिति । अत आह– नैवंजातीयकः शब्दः ...शक्नोति इति । यदि हि अवयवार्थभेदेन गुणविधिरयं कल्प्येत, ततो याजशब्दस्य घञन्तत्वात् अकुत्वकृतस्य असाधुत्वं स्यात् । अव्युत्पन्ननामधेयत्वे तु नैष प्रसङ्गः । ननु एवं सति इति नामधेयत्वेऽपि अवश्यम् ' तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ' इत्येवम् ' विष्णुरुपांशु यष्टव्यः ' इत्यादिभिर्विहितम्, तद्गुणयोगमाश्रित्य प्रसिद्धिरवगन्तव्या । ततश्च तुल्यो दोष इति । तत् परिहरति मा भूद् उपांशुयाजशब्दः, यजतिशब्दो भविष्यति इति । विधौ हि अत्यन्तमाञ्जस्येन कार्यम्, नामधेये तु यजिप्रासानुवादरूपेण प्रवर्तमाने किञ्चित्सारूप्यानुगमेऽपि अविरोधः ।

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥

भाष्यम्— कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात् उपांशुयाजं यजतीति । कुतः ? प्रकृतानां यागानामभावात् । न चेत् प्रकृता विद्यन्ते, कस्य समुदायं वक्ष्यति । ननु इदानीमेवोक्तं विष्ण्वादिगुणकाः प्रकृता यागा विद्यन्ते इति । न विद्यन्ते । नहि ते विधयो ' विष्णुरुपांशु यष्टव्या' इत्येवमादयः । अर्थवादा हि ते । कथम् ? अस्मिन् वाक्ये विध्यन्तरस्य भावात् । ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इत्येतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते । यदीमेऽपि विधीयेरन्, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अपि च यागस्य विष्ण्वादीनां च संबन्धोऽत्र गम्यते वाक्ये, न च यागस्य विधानम् । ननु च ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इत्यत्रापि अन्तरालसंबन्धोऽवगम्यते । बाढम् । स तु विधीयते उपांशुत्वादिसंबन्ध. । एकं हीदं वाक्यं नानेकं विधातुमर्हति । कथम् ? ' जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते' इत्येवमुपक्रमम् एतद्वाक्यम् अजामित्वाय इत्येवमन्तम् । तस्य मध्ये समाम्नातं विष्ण्वादिवाक्यम् । तेन संबध्यमाने न वाक्यान्तरं भवितुमर्हति । तस्मात् ' विष्णुरुपांशु यष्टव्यः ' इत्येवमादयो न विधयः, किं तर्हि, अर्थवादाः । क. पुनरर्थवादः ? आग्नेयाग्नीषोमीययोर्निरन्तरं क्रियमाणयोः

एवं तर्हि तद्वदेव नियम देवतायाः सम्प्रदानत्वेनैव निर्देशः प्रसज्यते। नैतस्याः तादृशं सम्प्रदानत्वमपि अस्ति, प्रतिग्रहीतृत्वाभावात्। अपिच दृश्यते हि क चित् सम्प्रदान- (त्वेन) निर्देशः 'योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति। सर्वथा इयं देवता न चान्यैः सम्प्रदानैस्तुल्या, न च कर्मभिः। असाधारणेन तु (अत्र आनन्दाश्रमीये 'कर्मभिः साधारणैः नैव तु' इति पाठः, स न युक्तः। सुधागतपाठस्तु पृ. ७९० अस्माभिर्गृहीतः) आत्मनः केवल यजिविषयं कर्म, सम्प्रदानं वा भवति। तच्च एतस्याः (देवतायाः) क्रियासाधनत्वात् सप्तमकारकासंभवाच्च एवं कल्प्यते। नहि देवता शब्दवाच्येन आत्मना धात्वर्थसान्निध्यं प्रतिपद्यते। तेन तदुद्देश्यत्यागाश्रयेण प्रतिग्रहीतृव्यापारात् विनाऽपि कथञ्चित् साकल्यकल्पनया सम्प्रदानं निर्दिश्यते। यद्वा उद्देशगतमपि आप्यमानत्वं त्यागादेऽपि अध्यस्य सकलस्य यजेः कर्मत्वेन उच्यते, तेन यत्र संप्रदानत्वनिर्देशः, तत्रैव एतदुक्तं भवति परस्वत्वमिव आपादयितुं तदुद्देशेन द्रव्यं त्यजेत् इति। यत्रापि कर्मनिर्देशः, तत्रैषोऽर्थः 'त्यक्तुं द्रव्यं देवता उद्दिशेत्' इति। तथा च केवलोद्देशव्यापारेषु त्यक्तृत्वरहितेषु 'यज' इति प्रयोगो भवति। तदेव तूभयमपि लाक्षणिकम्। तथापि संप्रदानत्वं त्यागाव्यभिचारित्वात् असमस्तात्मकत्वात् (समस्तसम्प्रदानत्वाभावात्) दूषितमपि सन् प्रत्यासन्नतर देवतात्वस्य, कर्मत्वं तु क्रियान्तरेष्वपि व्याप्यमानत्वसंभवात् सव्यभिचारम्, इति विप्रकृष्टतर देवतात्वस्य। नहि तत् देवतात्ववत् सकलं यजिं प्रति कर्म इत्यवधार्यते। परमार्थतः पुनः देवताशब्देन तद्धितशब्देन वा देवतात्वमभिधीयते, न कारकविभक्त्या कया चित्। तथा च 'देवतातद्धितोत्पादे नहि पाणिनिना तथा। इदमस्य इत्येवं तेनक्रीतमिवोदितम्॥' ये हि विभक्तिवाच्या अर्था भवन्ति तद्विभक्तिसमर्थेभ्य एव तेभ्यः तद्धितविधानं दृश्यते 'तदर्हति, तेन क्रीतम्, तस्मै हितम्, तत आगतः, तस्यापत्यम्, तत्र भवः' इति। न तु देवतायाम् 'तस्यै इदम्' 'तामनेन यजति' इति वा निर्देशो दृश्यते। कथं तर्हि? 'साऽस्य देवता' इति। तस्मात् नूनम् अनन्यवाच्योऽयमर्थः इति गम्यते। ततश्च स्थितमेतत् 'न विष्णुरुपांशु यष्टव्यः इत्यनेन देवताऽपि अभिधीयते' इति। तत्र क्लेशेन तं कल्पयित्वा यजिभावना कल्पनीया। ततश्च वरम् अर्थवादत्वमेव आश्रितम्। 'अन्तरा यजति' इति तु यद्यपि अन्तरालसंबन्धविधिपरत्वात् न स्वरूपविधानार्थम् इत्याशङ्क्यते, तथापि अनन्यगतित्वात् विशिष्टविधानम्। नहि यथा इतरेषाम् अर्थवादत्वेन अर्थवत्ता, तथा इह केन चित् प्रकारेण। ननु च समुदायीकरणेन अर्थवत्ता इत्युक्तम्, यथा च नैतेन अर्थवत्ता, तथा अन्यार्थदर्शने व्याचक्षाणाः वक्ष्यामः। किञ्च 'अन्तरालेऽनुपादेये कर्म तत्र विधीयते। तादृग् विपरिवृत्तिश्च नेत्युत्पत्तिरपीष्यते॥' यादृशी हि आख्यातेन स्वप्रधाना पूर्वापरीभूता भावना अन्तरालमनुपादेयं प्रति उपात्ता, न तादृशी 'विष्णुर्यष्टव्य' इत्यादिभिः उपस्थाप्यते इति नोत्पत्तिविधिकल्पनाभङ्गः। तत्र सत्यपि इतरेषां कर्मविधित्वे कर्मान्तरं स्यात्, न प्रकृतानुवादः इति मत्वा आह— 'कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्' इति (भाष्यम्)। देवतायाः पुनः उपादेयत्वात् कर्मोद्देशेन (देशे न) विधिः संभवति इति नानुवादबुद्धिरपैति। (अत्र चौखम्बायाम् आनन्दाश्रमे च 'कर्मोद्देशेन' इति तृतीयान्तमेव मुद्रितम्। तथापि 'उद्देश्यत्वेऽपि देवतायाः कर्मकाले शब्दप्रतिपाद्यत्वेन आपाद्यत्वलक्षणोपादेयत्वात् न तदन्वयः कर्मान्तरत्वापादकः' इति सुधाग्रन्थात् 'कर्मोद्देशे' इति सप्तम्यन्तम् 'न विधिः संभवति' इति ततः उत्तरान्वयं च पश्यामः)। कर्मविध्यभ्युपगमे तु सत्यपि प्रकृतसद्भावे तद्रूपाणां प्रकृतानामभावात् इत्यभिप्रायः। अथवा यदिदम् आग्नेयादिभ्यः कर्मान्तरं चोद्यते, तस्य 'उपांशुयाजं यजति' इत्ययं वाचकः स्यात्, नेतरेषाम्। तस्मात् अन्तरालानुपादेयत्ववशेन अस्य ऐकान्तिके कर्मविधित्वे सति इतरैरर्थवादैरेव भवितव्यम्। धात्वर्थे चान्यत्र विदधत् अन्यपदः संनिकृष्टवृत्तिर्भविष्यति। 'स तु विधीयते उपांशुत्वादिसंबन्धः' इति (भाष्यम्) उपांशुयाजशब्दं गुणविधिं मन्यते। यत्तु आनर्थक्यमस्मिन् पक्षे कृत्स्नप्रसङ्गात् इति, तत्रोच्यते। तुल्यमेतत् त्वत्पक्षे। कुतः?

विधिप्रसङ्गात् । अतः 'उपांशु याजमन्तरा' इत्यनेनैव प्राप्तस्य संकीर्तनमिति ।

प्राये वचनाच्च । १२ ॥

भाष्यम्— प्रधानकर्मप्राये वचनं प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति, यथा अग्रमप्राये लिखितं दृष्ट्वा, भवेदयमग्र्य इति मतिः । तस्माच्च समुदायशब्दः इति ।

वा— 'हृदयमुपांशुयाजः' इति यज्ञपुरुषस्य प्रधानप्रायेण अवयवेन संस्तवात् प्रधानमिति अवगम्यते । कथं पुनः अप्रधानत्वं पूर्वपक्षे प्रसज्यते ? उच्यते । 'त्रयाणां वैष्णवादीनां समुदायेऽवधारिते । अग्नीषोमीय एवैकः पौर्णमास्यां विधीयते ॥' 'तावब्रूतामग्नीषोमौ' इति योऽग्नीषोमदेवत्यः, स एवैकः कालविशेषसंयुक्तः पूर्णमासग्रहणेन फले चोद्यते । तत्र वैष्णवप्राजापत्ययोः गुणभावात् सफलोपांशुयाजप्राधान्यवचनानुपपत्तिः । ननु तथापि वैकल्पिकदोषत्वात् देवतासु यदैव अग्नीषोमीय (सोम-) देवत्यः, तदैव प्राधान्यम्, इति नित्यवत् प्रधानत्वसंकीर्तनं नैव घटते । नैष दोषः । 'कालदेवतयोर्नात्र संबन्धोऽयं विधीयते । यत्तु तल्लक्षितं कर्म तदन्यत्रापि विद्यते ॥' यदि हि अग्नीषोमयोरेव पौर्णमासीसंबन्धः क्रियते, ततो विष्णुप्रजापतिपक्षे न स्यात् । अयं पुनः देवतोपलक्षितस्य यागस्य संबन्धः । सर्वत्र च उपलक्षणापायेऽपि उपलक्ष्यं गृह्यते, यथा वक्ष्यति 'अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ' (१०।८।१७।७०) इति । न च एकस्यैव कर्मणः कदा चित् प्रधानत्वं कदा चिदङ्गत्वम् इत्युपपद्यते । नानात्वे तु अविरुद्धं स्यात् । न च संभवति तत् । तस्मात् एककर्मत्वाय 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्ययमेव विधिः ।

शा— 'तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु तव्यप्रत्ययदर्शनात् । नैकान्तिको विधिर्नात्र वर्तमानापदेशतः ॥' तस्मात् विष्ण्वादियागानां समुदायानुवादः । इति प्राप्तेऽभिधीयते । "जामित्वोपक्रमादेकमजामित्वोपसंहृतेः । वाक्यम्, तन्मध्यपाताच्च विष्ण्वादेरर्थवादता ॥ प्राक्पक्षोक्तानुपपत्तेश्च गतौ सत्यां न युज्यते । अनूचीननिमित्तश्च (पुरोडाशद्वयनिमित्तश्चेति) जामिदोषोऽत्र कीर्तितः ॥ तेनान्तरालसंयुक्तो विधिस्तत्रैव निश्चितः । अजामित्वं च तस्यैव प्रशंसेत्यवधारितम् ॥' तस्मात् (उपांशुयाजमन्तरा यजति इति) विधिरयम्, न समुदायानुवादः ।

सोम— दशमे 'अजामिकरणाच्च' इति सूत्रभाष्ये जामिता सादृश्यम् इति व्याख्यातम् । सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वं च एकरूपायाः क्रियायाः पुनःपुनरनुष्ठाने तन्द्रा स्यात् इति तन्द्राऽऽपादकत्वेन बोध्यम् । इदमेव च न्यायसुधायां सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुक्तम् । (सौन्दर्यवाचिजामिशब्दलक्षितस्य सादृश्यस्य नैरन्तर्यानुष्ठाने सति आलस्यापादकत्वेन दोषत्वात् तत्कीर्तनस्य च निषेधाश्रुतेः निन्दापर्यवसायित्वायोगात् आकाङ्क्षावशेन अजामित्वकरस्तुत्यर्थत्वावगमात् जामित्वोपन्यासयोः एकवाक्यता अवसीयते सुधा. पृ ७८७) । नयविवेके तु दशमे जामिता सादृश्यम् एकरूपा द्विःक्रियेति, तेन कृताकृतानुपपत्तिदोषः इति सादृश्यस्य दोषपर्यवसायित्वमुक्तम् ।

यथा विद्वद्वाक्ये समुदायानुवादात् आग्नेयादीनां फलसंबन्धः, एवमन्तरावाक्ये समुदायानुवादात् विष्ण्वादियागानामपि कालसंबन्धः इति वा, फलसंबन्धः इति वा प्रत्यवस्थानात् (दृष्टान्त-) संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे विष्ण्वादिदेवत्यास्त्रयो यागाः, समुच्चयेनानुष्ठेयाः । सिद्धान्ते तु एक एव विकल्पितविष्ण्वादिदेवत्यः इति । सूत्रार्थस्तु 'पौर्णमासीं यजते' इति वाक्यवत् 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति वाक्यमपि समुदायानुवादः स्यादिति ।

वि— 'उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽप्राप्ततो विधिः ।, विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥, जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ । स्तुत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूप श्रौतमन्त्र. ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय' इति श्रुते अन्तरावाक्ये पूर्ववदेव न कर्मान्तरविधिः, अपि तु तत्समभिव्याहृतान्यैर्विहितानां देवतोपांशुत्वविशिष्टयागानां अनुवाद-

विद्यते। शिष्टस्य परस्तात्कार्यानुपस्तरणाभिघारणादिगृहीतत्वेन अकृतार्थत्वात्। कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्याणि न स्वयम् अकृतार्थत्वात्। कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्याणि न स्वयमेव अकृतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रयुज्यते। तस्माच्च ध्रुवाया नैव शेषोऽस्ति। यस्तु समस्तकार्यनिर्वृत्त्युत्तरकाल साधारणः शेषो भविष्यति, तस्य समिष्टयजुरादि प्रतिपत्त्यन्तरमाम्नातम्। यदा तु इदमपि उपस्तरणादिवदेव अर्थकर्म अवधार्यते, तदा सुतरां शेषाभावः। इतस्य तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षया उपस्तो अन्यसंयोगात् समिष्टयजुषश्च जुहोतिचोदितत्वेन अयुक्तत्वात् प्रतिपत्तिकर्मावधारयितुम्। नि शेषत्वेन चास्तो अवशिष्यतेति शेषकार्याण्यपि बाध्यते। तस्मात् ध्रुवाया तावन्नास्ति शेष।

अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्, तस्य च होमसंयोगात्। ७॥

भाष्यम्— आह। जुह्वां तर्हि आज्यस्य शेषो भविष्यति चमसवत्। यथा चमसेषु ग्रहेषु च चोदनया इति। तत्र प्रत्याह। ध्रुवाया तावन्नास्ति शेष, उपांशुयाजस्य साधारणत्वात् इत्युक्तम्। अथ यस्मात् जुह्वा यच्छिष्ट तेन शेषकार्यम्, यथा होमार्थे चमसे शेष इति। उच्यते। यज्जुह्वामवत्तं तत्सर्वं होमेन सम्बद्धम्, तस्मान्न जुह्वां शेष।

वा— तत्र एतत् स्यात्। यत् केवलोपांशुयाजार्थे जुह्वामवत्तं तस्यैव —ग्रहचमसेष्विव होमस्य— शेषो भविष्यतीति। तदनुपपन्नम्। कुत? तस्य समस्तस्य 'चतुरवत्तं जुहोति' इति होमसंयोगात्। उक्तं घृतात् (२।१।७।१८) उपधानार्थे चरौ नान्यत्र भूतम्, अन्यत्र विनियोक्तव्यमिति। तस्मात् न जुह्वां शेष उपपद्यते।

चमसवदिति चेत्। ८॥

भाष्यम्— इति पुनर्यदुक्तम्, तत्परिहर्तव्यम्।

वा— अथ यदुक्तं चमसवत् सत्यपि होमसंयोगे शेषो भविष्यतीति। तत् परिहर्तव्यम्।

न, चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनत्वाच्च। ९॥

भाष्यम्—नैतदेवम्। कुत? चोदनाविरोधात्। 'होमस्याग्रे व्रीहीत्यनुवषट्करोति' इति तत्र चोदना। अपि च तत्र 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येवमादीनि ग्रहणानि न होमसंयुक्तानि, (किन्तु) हविःप्रकल्पनान्येव। इह पुनर्होमसंयोगः, 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति।

वा— नैतत् सोमेन तुल्यम्। तत्र हि ग्रहचमसेषु हविःप्रकल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमः, तथा 'सोमे अवचनात्तद्रसो न विद्यते' इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः। तेन चोदनाविरोध तत्र वक्ष्यमाण परिहरता न सर्वहोमो भविष्यति। शेषकार्यान्यार्थदर्शनं च 'होमस्याग्रे व्रीहीत्यनुवषट्करोति' इत्यादि, 'सर्वत परिहारमाश्विनं भक्षयति' इत्यादिचमसमाख्या न च विरोत्स्यते, अन्यथा तद्विरोध स्यात्। अथवा न तत्र अवमस्व अन्यथा तद्विरोध स्यात्। अथवा न तत्र अवमस्व होमे सति का चिच्चोदना विरुध्यते इत्यविरोधात् असर्वहोम, इह तु विरोध स्यात्। अयमेव चाविरोधो हेतु, इति सूत्रगमनिका। यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमत इति सूत्रगमनिका। यथा तु भाष्यकारेण पूर्वं चमसमत दाढ्यर्थं 'चमसवदिति चेत्' इति सूत्रमुपन्यस्तम्, तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्तिकत्वप्रदर्शनार्थं कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्य। तत्र वचनान्तरकृतं वा कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्य। तत्र 'वचनान्तररहितत्वे सति' इति शेष स्यात्, अत्र 'वचनान्तररहितत्वे सति' इति विशिष्टस्य हेतो अव्यभिचारात्। अथवा 'अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्' इत्येतदेव तुशब्दस्थाने चशब्दं कृत्वा पूर्वपक्षवादिप्रयत्नस्थाने व्याचक्षाणे चमसो दृष्टान्तो दातव्य। परं च अनुभाषणसूत्रं कर्तव्यम्। एतदुक्तं भवति 'अवत्तत्वात्तु जुह्वां चमसवत् शेषोऽस्तु' (इति)। तस्योत्तरम् 'तस्य च होमसंयोगात्' इति गतार्थम्।

उत्पन्नाधिकारात् सति सर्ववचनम्। १०॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम्, 'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति' इति। उच्यते। उत्पन्न शेषमधिकृत्य एतदुच्यते, नाविशेषणम्। तस्मात् इह शेषा, तेभ्य सर्वेभ्य इति। यथा 'सर्व ओदनो भुक्त' 'सर्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्त' इति प्रकृतापेक्ष सर्वशब्द, एवमत्रापीति।

वा—यत्तु सर्वेभ्य इति प्राप्त्यर्थ अनुवाद, तत्र यावत्त्व वक्ष्यामि सर्वत्र पश्याम, तावत्सर्वेणानुवाद इति मन्यामहे। सत्येव च परमसर्वेण व्यवहाराभावात् अधिकृतापेक्षः सर्वशब्दो गम्यते, इति न विरोध। तत्

* **उपाकरणादीनां** पशुधर्माणाम् अग्नीषोमीयमात्रार्थता । भा. ३।६।७।१८–२७.

* **उपाकरणानन्तरमेव** नियोजनम् इति यथाप्रकृति प्राजापत्येषु अनुष्ठानम् । भाट्ट. ५।२।१.

* **उपाख्यानानाम्** असत्यत्वेऽपि तत्र अर्थवादानामतात्पर्यात् तात्पर्यगोचरीभूते च प्राशस्त्याप्राशस्त्यरूपेऽर्थे सत्यत्वात् नाप्रामाण्यापत्तिः । सु. पृ. ५७. * **उपाख्यानानां** वेदगतानामसत्यत्वेऽपि प्रवर्तकत्वम् । 'लोकेऽपि या क्रिया फलान्तरयुक्ता मेधादिहेतुत्वेन आप्ता मन्यन्ते, तस्यां कं चित् प्रवर्तयन्तः तदभिप्रेतं सौभाग्यादिफलम् असत्यमपि उपन्यस्य नियुञ्जते । तत्प्रवृत्तश्चेतरोऽपि क्रियाऽऽश्रयं फलं प्राप्नोति । यद्यपि च प्रतिपत्ता जानाति 'नैतदत्र पारमार्थिकं फलं मदभिप्रायानुसारेण एतैरुपन्यस्तम् । सर्वथा तु अपुरुषार्थे मा न प्रवर्तयन्ति, तदवश्यं मानैतत्, किमपि अन्यद्वाप्स्यामि' इति ज्ञात्वाऽनुतिष्ठति । एवं वेदेऽपि विधिना तावत् फलमवगमितम् । अर्थवादास्तु असत्येन नाम प्ररोचयन्तु, न तद्गते सत्यासत्यत्वे किञ्चित् दूषयतः, प्रवर्तनमात्रोपकारित्वात् । यत्तु परस्ताद्भविष्यति, तत् विधेरुपरि गतम् इति निश्चित्य नैव विद्वांसो न प्रवर्तन्ते । तस्मात् उपाख्यानानाम् असत्यत्वमतन्त्रम् । वा. १।२।१।१० पृ. १२५.

* **उपाख्यानार्थस्वतन्त्रार्थवादकल्पः** विधिः एककर्तृकोपाख्यानरूपपरकृतिकल्पः, अनेककर्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पकल्पश्चेति द्विविधः । तत्र 'ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इति प्रथमः । 'तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव नो उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति द्वितीयः । बाल. पृ. १२.

* **उपादातव्यम्** । यदि उपादातव्यम्, नहि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते । नहि अनुपादाय व्रीहीन् प्रस्तुत्य प्रयोगम्, व्रीहीन् मृगयति । एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्तेत । भा. ११।३।५।९.

* **उपादानस्य**–कपालोपादानस्य अवघातकालीनस्रुगोपवापः न प्रयोजकः । भाट्ट. ४।१।११.

* **उपादानलक्षणा** एव अजहत्स्वार्था लक्षणा इति आलंकारिकाः । मणि. पृ. ७५.

* **उपादानविधानशब्दौ** भिन्नार्थौ । अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् । तच्च कर्मविषयः पुरुषव्यापारः । वि. २।३।१३.

* **उपादीयमानेषु** आकाङ्क्षा उपजायते, न उद्दिश्यमानेषु । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७२३.

* **उपादेयं** विच्छिन्नप्रकरणस्य कर्मणः संबन्धि, यथा आहवनीयप्रतिपदादि । तस्य प्रदेशान्तरस्थोद्देशेन अपि शक्यं विधानम् । वा. २।३।११।२४ पृ. ६१५. * **उपादेयम्** अनुपादेयेन बाध्यते यथा गातपत्नीयोत्कर्षे अग्निप्रणयनं कालेन । बाल. पृ. १३२. * **उपादेयः** गुणः तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः । स हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बलात् कर्मान्तरत्वमापादयति इति स्थितं प्रकरणान्तराधिकरणे । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४१.

* **उपादेयक्रियासंबन्धिनामेव** परस्परान्वयः, नोद्देश्यक्रियासंबन्धिनाम् । उक्तं च अग्निमाधिकरणे (६।४।७) तन्त्ररत्ने 'उपादेयानां हि ऐककर्म्यनियमः । नोद्देश्यानाम् इति तत्रतत्र क्षुण्णम्' इति । सोम. ६।४।६ पृ. ४८६.

* **उपादेयगतं** द्वित्वादि विवक्षितम् । यथा 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति द्वित्वम् । वि. १०।२।१४, यथा वा 'चमसाध्वर्यून् वृणीते' इति बहुत्वम् । ३।७।११.

* **उपादेयत्वं** कृतिव्याप्यत्वम् । बाल. पृ. ९८. * **उपादेयत्वं** यज्ञैः अनुष्ठीयमानताऽऽकारः शरीरोपाधिकः । वि. २।४।६. * **उपादेयत्वेन** चोदितस्य एकत्वं विवक्षितम् । यथा 'प्रसवसमुत्पन्नं दक्षिणा ददाति' इति दक्षिणैक्यमाह । भा. ११।२।१०।४६, * उपादेयत्वेन हि अनुबन्ध्या चोद्यते तदेकत्वं विवक्षितम् । ३।१।१३।२३.

* **उपादेयपशुत्वादिगता** संख्या विवक्षिता । भाट्ट. ४।१।५.

द्रव्यस्य प्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् । न च सर्वकार्यान्ते क्रमं साधित्वाऽपि प्रयोजनवशेन तत्करणम्, समिष्टयजुरादि-विधिप्रतिपत्त्यन्तरविधानेन तत्र तदप्राप्तेः । अतः शेषाभावाच्च शेषकार्याणि ।

मण्डन— ' आज्याच्च शेषकार्याणि । '

शंकर— ' शेषकार्यं न चाज्यतः । '

✽ उपांशुयाजधर्माणामतिदेशः विनेष्टौ मधू-दकयोः । भा. ८।२।१९।४०-४३.

𝕾 उपांशुयाजपत्नीसंयाजेषु देवतापदयाज्यानु-वाक्ययोरेव उपांशुत्वम् ॥

पत्नीसंयाजे उपांशुयाजे च ' उपांशु यजति ' इति विहितमुपांशुत्वं वाक्याघाते असम्भवात् तदङ्गमन्त्रेषु अवि-शेषात् सर्वेषु निविशते । इति प्राप्ते, प्रैषार्थादिप्रतिपत्त्य र्थत्वेन आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रवरपठ्ठाद्यादिभिन्नमन्त्रेष्वेव वस्तुसामर्थ्यादुपांशुत्वम् । सकर्प ४।२।१५.

✽ ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति यजति पद विधायकम्, न तु अनुवादक दर्शपूर्णमासयो. । वि. २।२।४. ✽ ' उपांशुयाजमन्तरा यजतीति ' इति सूत्रेण (१०।८।१५।४७) हविर्निर्देशाश्रवणेन उपांशु याजे द्रव्यानियम पूर्वपक्षयित्वा ' ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ' (४८) इत्यनेन अविहितद्रव्यकेषु ध्रौवविधि. वक्ष्यते । सु. पृ. ७२२.

𝕾 उपांशुयाजमन्तरायजतीति हविर्लिङ्गाश्रुति त्वात् यथाकामी प्रतीयेत । १०।८।१५।४७ ॥

दर्शपूर्णमासयो ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति श्रूयते, तत्र हविर्लिङ्गाश्रुतित्वात्, हविर्विशेषस्य किञ्चित् लिङ्ग न श्रूयते । हविर्लिङ्गस्य श्रुतिर्यस्मिन् सः हविर्लिङ्ग-श्रुति. । न हविर्लिङ्गश्रुतिः हविर्लिङ्गाश्रुति. उपांशु याजः । तादृशत्वात् । तस्मात् ऐन्द्रिक किञ्चित् द्रव्य प्राप्यम् । ननु ' आज्यस्य नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन् ' इति श्रवणात् आज्य हविर्निश्चेतु शक्यम् । सत्यम्, तथापि कीदृशम् आज्यम् इति न ज्ञायते । इति यथाकामी स्यात् इति प्रतीयेत । यथा कामयते तथा, यत् किञ्चिदाज्य प्रतीयेत । इति पूर्वः पक्ष. ।

ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् । ४८ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासाय । उपांशुयाजः ध्रौवात् ध्रुवाया विद्यमानात् आज्यात् प्रतीयते न यत् तुत श्चित् । सर्वसंयोगात् । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति सर्वैरेव यागैः ध्रौवाज्यस्य संयोगात् संयोगस्य श्रुतत्वात् । तस्मात् ध्रौवाज्यात् उपांशुयाजः इति सिद्धान्तः । के.

✽ उपांशुयाजविधिः एकपुरोडाशायामपि पौर्ण मास्याम् । भा. १०।८।१८।६२-७१.

✽ उपांशुयाजशब्दः अव्युत्पन्न. । यजोः कु धिण्य-तोरिति कुत्वेन भवितव्यम् । भा. २।२।४।९. ✽ उपांशु याजशब्दस्य नामधेयता वार्तिककारानभिमता । सु. पृ ७४६.

✽ उपांशुयाजसत्त्वम् अमावास्यायामपि शाट्यायन शाखाऽनुरोधेन । रत्न. १२।२।७।२२.

✽ उपांशुयाजाग्नेयविकृत्योः आज्यबार्हस्पत्यो बार्हस्पत्यौषधधर्मा. चोदकवशात् आज्यधर्मेभ्य. पूर्वं कर्तव्या', न तु प्रयोगविधिचोदिताङ्गप्रधानप्रत्यासत्त्यनु ग्रहात् मुख्यक्रमेण आज्यधर्माणां प्रथमम् अनुष्ठानम् अध्वरकल्पायाम् । कल्पतकल्पयोः कल्पने बलवत् । भा. ५।१।२।१०. ✽ उपांशुयाजाघाराग्निहोत्र-पशुसोमाधिकरणानि पौर्णमास्यधिकरणोत्तरसमुदाया-नुवादापवादः । वा २।२।४।९. ✽ उपांशुयाजाग्नेय-निर्वापात् पूर्वम् आग्नीषोमीयपुरोडाशनिर्वाप. कार्यः दर्शपूर्णमासयोः मुख्यक्रमस्य पाठक्रमात् दुर्बलत्वात् । भा ५।१।८।१५

✽ उपांशुयाजादौ याज्याऽनुवाक्यारूतवाक्यादिमन्त्र-कल्प्यो देवताविधि' विधियुक्तवाक्यान्तरकल्पनात् । बाल पृ. १२. ✽ उपांशुयाजादावर्धहविष्यै शेषकार्यं नानुष्ठेयम् । भा. ३।५।१।१-१२.

𝕾 उपांशुयाजाधिकरणम् । उपांशुयाजमन्तरा यजति इति विधि, नानुवादः । उपांशुयाजन्याय. ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् । २।२।४।९ ॥

भाष्यम्— 'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ, उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति । 'विष्णुरुपांशु

उभयार्थे संभवति, अहर्भेहुत्वात्। तस्मात् हरणकाले एव उपास्यमिति।

सोम— चोदकप्राप्तैकत्वबाधेऽपि कालो न बाध्यः इत्युत्थानात् संगतिः। अन्तिमेऽहनि तु अनुपपत्त्यभावात् मानवासस्यैवोपावहरणमिति।

वि— 'तत् किं माने द्वयो वा, ऽऽद्यः प्रकृतावेकत्वेक्षणात्।, अर्थात् तदैक्यं तनोस्त्या द्वयो स्यात् सार्थकत्वतः॥'

भाट्ट—पूर्वाधिकरणे गतम्।

मण्डन— 'पृथग्यत्नमहर्गणे।' २२. 'हरणार्थं पृथग्वासः।' २३.

शंकर—'अहर्गणे वाससो भिदा।' २२. 'काले वा त्याहुतेः कार्या।' २३. सा वाससो भिदा।

● उपावहरणाधिकरणे 'यस्मिन् काले यत् प्रयोजनमपेक्षते तस्मिन् काले तत् संपादनीयम्' इति लौकिको न्यायो बीजम्। सू. १०।६।२२।८०.

● उपावहरणार्थं मध्यह वाससोऽन्तरोत्पादनम् (अहर्गणे) तच्च सोमोपावहरणकाले एव। भा. १०।६। २२।७९–८०.

● उपासनात्मकस्य ज्ञानस्य कर्मणि पुरुषे च दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टापेक्षायाम्, स्तुत्यात्मभावेन फलार्थत्वाभावात् वाक्यशेषोपनीताभ्युदयनिःश्रेयसफलवत्त्वा सन्निधसन् पुरुषार्थत्वम्। रत्नाकरः संन्यासेरिवपरिहारे १०४.

☒ उपासनाफलभाजो यजमानस्यैव उपासनकर्तृत्वम् इति न्यायः (पूर्वपक्षे)। कल्पतरुः ३।४। ११।४४ म. सू.

● 'उपाश्मे गायता नरः इति आमत्यामाय प्रतिपदं कुर्यात्' प्रतिपदो गुणस्तस्य विहितो नातिदेशः। भा. ८।३।१४।२३–२५.

☒ उपास्योपासकयोर्भेदाभेदः संभवेत् इतिन्यायेन सर्ववेदान्तसिद्धान्तः। श्रीकर. ३।३।३९ ब्र. सू.

● उपेक्षात्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकज्ञानत्वम्। आदरेण संस्कारानुत्पत्ते. सर्वधर्मकत्वात्। उपेक्षाऽन्यत्व च उपेक्षाविलक्षणत्वात्। तेन अतो उपेक्षाऽऽत्मकस्य अतो अनुपेक्षाऽऽत्मकस्य 'मुरणीपुरे' इति ज्ञानस्य आवात्तेन संस्काराजनकत्वमप्रयुक्तम्। तदरो उपेक्षात्वाभावस्त्वात्। मणि. पृ. १२, ● उपेक्षात्वानुपेक्षात्वयोः अविरुद्धयो. एकानुभववृत्तित्वं संभवति। पृ. ३०.

● उपोद्घातस्य लक्षणम् 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते। प्रस्तकानुप्रसक्तादि प्रस्तुतादुपजायते॥' वा. ३।१।१।१ पृ. ३७२.

☒ उपोद्घातन्यायः। 'प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्घातः' न च सूत्रकारवत् भाष्यकारेणापि विषयप्रयोजनवत्त्वं मुखतो नाभिधेयम् इति वाच्यम्। शिष्यानुग्रहाय उपोद्घातन्यायेन प्रवर्तनात्। शारीरकभाष्यवार्तिकम् पृ. ३१.

● उपोद्घातपादोऽयं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः। सा. ३।१।१७।४९ अन्ते।

● उपोषणम्। दार्शपौर्णमासिके विष्णवे इति नियतम् उपोषणं स्यात्। (उपोषणमत्र दर्शादिदाहः समाप्तौ। 'उष दाहे'।) भा. ८।१।३।९.

☒ उभयोरविशेषात्। ९।२।१९।५६॥

दर्शपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम्। तत्र च द्वावपि पार्वणहोमौ विहितौ। उभयोः प्रकरणे तयोर्विधानात् उभयोरपि यागयोः उभावपि पार्वणहोमौ स्याताम् अविशेषात्, पौर्णमास्यामेवैकः अमावास्यायामेव अपरः इति विशेषस्य चक्तुमशक्यत्वात्। तस्मात् उभयोः उभौ इति पूर्व. पक्षः।

यद्भीज्या वा, तद्विषयौ। ५७॥

पूर्वपक्ष वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह। उभयोर्यागयोः उभावपि होमौ न कर्तव्यौ। किन्तु यद्भीज्या समुदायम् अभिलक्ष्य या इज्या स. पार्वणहोमः, तद्विषयः होमः। आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजसमुदायमुद्दिश्य 'ऋग्य वाजिनम्' इतिमन्त्रकरणको होमः, आग्नेयसान्नाय्यसमुदायमुद्दिश्य च 'अमावास्या सुभगा सुशेवा' इति मन्त्रकरणकहोमो विहितः। तस्मात् एकसमुदायविषयक एकः, अपरसमुदायविषयकोऽपरः। नोभौ उभयत्रापि इति सिद्धान्त.। के.

● उभयोर्हविषोर्दधिपयसोर्मध्ये एकैकस्य नाशेऽपि पञ्चशराव. कर्तव्यः। आर्तिन्यायः। भा. ६।४।६। २२–२३.

जामितादोष उक्तः, तं ,भिषजितुम् ' उपांशुयाजमन्तरा यजति ' इति विहितम् । कथं तेन भिषज्यते ? तस्मिन् क्रियमाणे ज्ञायते एव, यथा विष्णुर्यष्टव्यः प्रजापतिरग्नीषोमौ चेति । ततश्च व्यवधानात् अजामिता अवगम्यते एव । तेनाजामिताऽर्थवादं वक्ष्यामीति विष्ण्वादिसंबन्धोऽनूद्यते, न तु अन्तरालसंबन्धस्य अन्यत् प्रयोजनमस्ति अतो विधानात् । कथं विष्ण्वादयो यष्टव्या इत्यवगम्यते ? यष्टव्यान् अयष्टव्यान् वा विष्ण्वादीन् उपांशुयाजाभिधानाय संकीर्तयति इति गम्यते । तत्र के चित् तावदाहुः प्राप्ता एवेति । कुतः ? शाखाऽन्तरे विधानादिति । यद्यपि अप्राप्तिः, तथापि उपांशुत्वसामान्यात् प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चेति अनुवादावेव, उपांशुधर्माणौ हि विष्णुप्रजापती । तस्मात् ' यत् किंचित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, तदुपांश्वेव क्रियते ' इत्येवमादिसंकीर्तनात्, मन्त्रसमाम्नानाच्च विष्णुम् अप्राप्तमपि प्राप्तमिव वदेत् । अग्नीषोमयोस्तु विधायकमुदाहियते एव ' तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन् ' इति । तस्मात् यागान्तरम् ।

या—कर्मचोदना ' उपांशुयाजं यजति ' इति, न समुदायानुवादः । कुतः ? ' प्रकृतानामसद्भावाद् गम्यते नानुवादता । यागो विष्ण्वादिसंयुक्तैर्नहि वाक्यैर्विधीयते ॥ ' यथा वैश्वानरस्य द्वादशकपालेन उपक्रमोपसंहाराभ्याम् अष्टत्वादयः एकवाक्यतामापद्यमानाः पृथक् विधित्वं न प्रतिपन्नाः, तथा अत्रापि ' जामि वा एतत् ' इति विष्णुप्रक्रमे दोषसंकीर्तनं कस्य चित् विधीयमानस्य आकाङ्क्षितम्, तदपनयनद्वारेण स्तुत्यर्थमिति गम्यते । जामिता च पुरोडाशयोरन्तराले कस्मिंश्चित् अविधीयमाने भवति, इति यत् अन्तरालकालसंयोगेन विधास्यते, तस्य अजामिकरत्वे प्रशंसा, इत्यवधारणात् ' उपांशुयाजमन्तरा ' इत्यस्य स्तुत्यर्हत्वेन ज्ञानात् विष्ण्वादियुक्तेषु च तदपेक्षिताजामित्वस्तुतिसंकीर्तनात् अनपेक्षितं विधित्वमनादृत्य स्तुत्यर्थता गृह्यते । नहि विष्ण्वादिसंयुक्तेषु अन्तरालकालसंयोगोऽस्ति, येन उपक्रमोक्तया जामितया तद्विधिः तद्गतं च जामित्वं स्तावकतया अपेक्षितं संबन्धेत । अन्तरालकालसंयुक्तस्य पुनः निरपेक्षाभ्युपक्रमवाक्यविधानार्हत्वात् तद्गतेन च इतरेषां स्तावकत्वोपयोगे सति न अनेकादृष्टकल्पनाऽनुबन्धिविध्यभ्युपगमो युक्तः । किंच ' विष्ण्वादियागसंबन्धे कृते यागोऽर्थतो भवेत् । उपसर्जनभूतस्य श्रौते चैतन्न युज्यते ॥ ' कर्मोत्पत्तावप्रत्ययः यागोपसर्जनविष्ण्वादिप्रधानः । तत्र अर्थात् निष्कृष्य यागकर्तव्यता कल्पनीया, न चासौ युज्यते, ' अन्तरा यजति ' इत्यनेन प्रत्यक्षप्रधानोपदेशोपपत्तेः । तत्र यद्यपि तावत् विष्ण्वादियुक्तानि पृथक् वाक्यानि भवेयुः, तथापि तस्मिन्नेव अन्तरालविहिते यागे देवता निदध्युः, न कर्मान्तराणि । न च देवताऽपि एवंविधैः सम्यगभिधीयते । नहि एते सम्प्रदानं देवतात्वं वा वदन्ति, किं तर्हि ? कर्मोपसर्जनद्रव्यवचनाः । तत्र कर्मशक्तिं प्रधानीकृत्य द्वितीयानुत्पत्त्यर्थता तावत् लब्धव्या । न च तावता देवतात्वं सिध्यति । त्यागार्थत्वात् हि यजतेः परमार्थतः त्यज्यमानं द्रव्यमेव कर्म भवति । ततः तेन आप्यमाना देवता पश्चात् कर्म संपद्यते । तत्र द्विकर्मकत्वप्रसक्तौ ' समाप्तिः शब्दार्थः ' इत्यनेन (' प्रकृमात्तु नियम्येत ' ६।२।२।१४ अस्यभाष्योक्तेन) न्यायेन पूर्वं त्यज्यमानकर्मविशेषणेन पर्यूयमानकर्माविर्भावात् एककर्मत्वावधारणेन संप्रदानत्वशक्तिम् अभिभूयैव निर्देशो भवति ' विष्णुं यजति ' ' विष्णुर्यष्टव्यः ' इति, न तु तत्र देवतात्वमभिधीयते, किं तर्हि ? कर्मत्वान्यथाऽनुपपत्तिलक्षणयैव गम्यमानं निश्चीयते । ननु च यजतेः देवतापूजात्मकत्वात् तदीयकर्मदेवताशब्दौ पर्यायौ एव, इति न वक्तव्यम् ' लक्षणया गम्यते ' इति । नैष साक्षात् देवतापूजावचनः । कुतः ? ' स्तुतेरपि हि पूजात्वात् ज्ञायते यजियाऽन्यता । न चाऽतिथिवद्देवस्याः पूज्यतेति च वक्ष्यते (देवताऽधिकरणे) ॥ ' नहि देवताः स्तुवानः तत्पूजाव्यापृतोऽपि यत् कश्चित् ' यजते ' इत्युच्यते । स्वाभावादित्वाच्च नातिथिवत् देवता पूज्यमानतां प्रतिपद्यते । न च यजिः तत्परः इति नयमे वक्ष्यते । दानेन वा उत्तमर्णादिः पूज्यमानोऽपि न कर्म संपद्यमानो दृष्टः ।

इति वचनात् तुल्यं दधि आज्येन प्रधानभूतमिति। तन्न। ग्रहणे हि तत् तुल्यमाज्येन, न यागे। यागो हि चित्रेण आज्येन श्रूयते 'पृषदाज्येन यजति' इति। अस्याः श्रुतेः आज्यप्रधानत्वात् दध्नो गुणत्वम्, न प्रधानत्वम्। तस्मात् दध्नः उपलक्षणं न कर्तव्यम्।

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्। ५७॥

चातुर्मास्येषु 'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति श्रुतम्। चोदकप्राप्तेषु आवाहनादिनिगमेषु 'देवानाज्यपानावह' इत्यादि वक्तव्यम् इति पूर्वमुक्तम्। इदानीम् 'देवान् दधिपानावह' 'स्वाहा देवान् दधिपान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह। वाशब्देन इतरपक्षं निवर्तयति। दधि प्रधानं स्यात्, न आज्यम्। कुतः? आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्। प्रथमः संयोगः उपस्तरणम्। अन्त्यः संयोगः अभिघारणम्। उपस्तरणाभिघारणश्रुतिश्च 'यदि वसन्ते यजेत द्विरुपस्तृणीयात् सकृदभिघारयेत्, यदि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तृणीयात् द्विरभिघारयेत्' इति। आभ्याम् उपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतम् आज्यं च तस्य गुणभूतम् इति गम्यते। तस्मात् 'देवान् दधिपानावह' इति दध्न एव उपलक्षणं कर्तव्यम् इति।

अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद् गुणार्थे व्यपदेशो भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात्। ५८॥

अपिवाशब्दः दधिप्राधान्यपक्षस्य निरासार्थः। न दधिप्रधानं पृषदाज्यम्, आज्यप्रधानत्वात् पृषदाज्यस्य। तत्र आज्यमेव प्रधानम्, तस्य विशेषणीभूतः पृषच्छब्दः गुणार्थो व्यपदेशः। आज्यस्य पृषत्तागुणं पृषच्छब्दो व्यपदिशति। स च पृषच्छब्दः संस्कारबोधकः शब्दः। एवं च पृषदाज्यपदार्थस्य आज्यप्रधानत्वात् पृषत् इति व्यपदेशो गुणार्थे सति पृषत् इति संस्कारवाचकः शब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात्। किञ्च 'पृषदाज्येन अनुयाजान् यजति' इति आज्यस्यैव यागसंबन्धात् तदेव प्रधानम्, तदेव च प्रयोजनवत्। न च यागे दधि करणं भवितुमर्हति श्रुतिप्राप्ते आज्ये सति प्रत्यर्थिनि। दध्ना तु आज्ये पृषत्ता गुणः संपाद्यते। पृषत्तागुणकं हि आज्यं यागकरणत्वेन श्रूयते। तस्मात् 'उपस्तृणाति अभिघारयति' इति व्यपदेशो गुणार्थे सति उपस्तृणाति इत्यादिः संस्कारशब्दः भक्त्या स्यात् गौणः स्यात्। तस्मात् आज्यपानिगमा एव भवेयुः, न दधिपानिगमाः इति सिद्धान्तः।

अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्, तेन स्यादुपलक्षणम्। ५९॥

चातुर्मास्येषु आवाहनादिनिगदेषु चोदकप्राप्तेषु 'देवान् पृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् पृषदाज्यपान्' इत्यादि वक्तव्यम् इति पक्षमाह अस्मिन् सूत्रे। अपिवाशब्दः इतरपक्षव्यावृत्त्यर्थः। निगदेषु पृषदाज्यशब्दो वक्तव्यः आख्याविकारत्वात्। आख्यायाः आज्यपदस्य पृषदाज्यशब्दो विकारः। आज्यस्य दधिमिश्रणेन पृषदाज्यं नाम विकारो भवति। आख्याविकारत्वात् आख्येयविकारत्वात् तेन आज्यपदेन पृषदाज्यस्य उपलक्षणं स्यात्। तस्मात् 'देवान् पृषदाज्यपानावह' 'स्वाहा देवान् पृषदाज्यपान्' 'अयाड् देवानां पृषदाज्यपानाम्' 'देवाः पृषदाज्यपाः पृषदाज्यम् जुषन्ताम्' इति पठनीयम् इति अन्यः पूर्वपक्षः।

न वा स्याद्, गुणशास्त्रत्वात्। ६०॥

न वा वक्तव्यम्। वाशब्दः पृषदाज्यशब्दोपलक्षणपक्षव्यावृत्त्यर्थः। पृषदाज्यं न द्रव्यान्तरम्। आज्यशब्दो हि सर्पिषो वाचकः, पृषच्छब्दः चित्रस्य यथा पृषद्रज्जुः पृषन्मृगः इति। तेन पृषदाज्यशब्दः चित्राज्याभिधानं गम्यते। तेन पृषच्छब्दः गुणशास्त्रं गुणशासनं गुणबोधकः। तस्मात् पृषदाज्यपदस्य नोपलक्षणम्। अतः आज्यपानिगमा एव भवेयुः इति सिद्धान्तः। के

* उभयप्राप्तौ व्यवस्थाविधिर्यथा वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योः आज्यभागक्रमे पाठच्छिद्राच्च उभयप्राप्तेः। बाल. पृ १८.

* उभयवादितुल्यत्वात् नैकः पर्यनुयोज्यः। सु. पृ. ७७३.

* उभयविधाने वाक्यभेदः। भा. ३।४।१।२ पृ. ३२५, * उभयसंबन्धे वाक्यं भिद्येत। २।२।१२।२७ पृ. ५६२.

* उभयसामके संचारिकत्वौ नोपरतौ प्रतिपत् नाभिपरतौ, अन्यैः क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति। भा. १०।

* उभयहविरार्तिन्यायः। 'आर्तिन्यायः' इति हिन्दी अधिकरणं द्रष्टव्यम्। के. ६।४।६।२२-२३.

* उभयाकाङ्क्षालक्षणसंबन्धाभावे हि अन्यतराकाङ्क्षालक्षणः संबन्धो गृह्यते, न उभये। तस्मात् नद्याश्वदग्धरथवदेव परस्परनियमः सिद्धः। वा. ३।३।४।११ पृ. ८१८.

* उभयाभिनाशे पुनराधानरूपं प्रायश्चित्तम्। भा. ६।४।८।२६-२७.

卐 उभयाभावे विशिष्टाभावः इति न्यायः। अस्य न्यायस्याप्युदाहरणं पक्षता संभवति। तथाहि यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति, तत्र प्रकृतन्यायेन पक्षता न भवति। पक्षताप्रतिबन्धकसिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेः सत्त्वात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्य अवश्यमुभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः इत्यलमतिविस्तरेण। साहस्री. ५४८.

* उभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत। 'भिद्येत तर्हि एव सति वाक्यम्'। भा. १।२।१।७ पृ. ११६.

卐 उभयार्थमिति चेत्। ४।३।१३।३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणे 'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति' इति श्रुतम्। तत्र किम् उभयाङ्गं वैमृधः कालार्थः पौर्णमासीसंयोगः, उत अङ्गत्वप्रयोजनाभ्यां संबन्धः इति विचारे पूर्वः पक्षः। वैमृधः उभयार्थं दर्शाङ्गं पौर्णमास्यङ्गं चेति। उभयोः प्रकरणे आम्नानात्। इति चेत्।

न, शब्दैकत्वात्। ३३ ॥

पूर्वसूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते तं निषेधति। न उभयाङ्गं वैमृधः। शब्दैकत्वात् अनुनिर्वपति इति विधिशब्दस्य एकत्वात्। नहि एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः वैमृधस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां पौर्णमासीकालेन च संबन्धं विधातुं शक्नोति। तस्मात् नोभयाङ्गं वैमृधः।

प्रकरणादिति चेत्। ३४ ॥

'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति' इति श्रुतो वैमृधयागः प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् उभयार्थ एव स्यात्, न पौर्णमासीमात्राङ्गम् इति पुनः पूर्वपक्षः। इति चेत्।

नोत्पत्तिसंयोगात्। ३५ ॥

सिद्धान्ती निषेधति। न प्रकरणादुभयाङ्गता, किन्तु पौर्णमासीमात्राङ्गता। उत्पत्तिसंयोगात्। उत्पत्त्या उत्पत्तिवाक्येन वैमृधस्य संबन्धात्। एतदेव हि वैमृधस्य उत्पत्तिवाक्यम्। तच्च प्रकरणात् दर्शपूर्णमासाभ्याम् एकवाक्यतामियात् प्रत्यक्षं वा पौर्णमास्या। तत्र प्रत्यक्षसंयोगः प्रकरणात् बलवान्। तस्मात् पौर्णमासीमात्राङ्गं वैमृधः। के.

* 'उरु प्रथस्व' इत्यादीनां पुरोडाशप्रथनमन्त्राणां निरपेक्षसाधनत्वावगमात् विकल्पः। भा. १२।३।१५।३१-३५.

* 'उरूकं मन्यमानाः' इत्यभिगुप्रैषे उरूकशब्देन वपाऽभिधानम्। उरु विस्तीर्णम् ऊरो मेदो यत्र इत्यवयवद्वारा वपाया युक्तः उरूकशब्दः। वि. ९।४।४.

* उरोबृहती बृहती। पादेषु अक्षराणि ८।१२।८।८। उदा० एवा ह्यसिन्द्रा (ऋग्. १०।९३।११)। के.

* 'उलपराजिं स्तृणाति' ऊर्ध्वैस्तृणैः दीर्घं वेदिमध्ये स्तरणम् उलपराजिस्तरणं प्रयेतव्यम्। वा. २।१।१४।२४ पृ. ५४०। अपूर्वस्य स्तृणातेः कपन्-प्रत्यये चाल्लोपसर्गान्तयोः लोपनिपातनात्, ककारनकारयोश्च इत्संज्ञकेन लोपात् उलपशब्दस्य ऊर्ध्वलवनार्हतृण-ध्यादिकठिनतृणवाचिता ऊर्ध्वशब्देनोक्ता। तृतीयया उलपैः कृता राजिः इत्यर्थे तृतीयासमासो दर्शितः। रेखाऽपरपर्यायराज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं भाष्यमात् दीर्घमित्युक्तम्। सु. पृ. १०६७, (ऊर्ध्वलवन नाम कियन्त चित् मूलमात्रं त्यक्त्वा भूमेरुपरि चतुरङ्गुलादिभागे लवनम्। के.) * 'उलपराजिं स्तृणाति' वेद्यामास्तरीतुं सम्पादितस्तृणसमुदायः उलपराजिः। वि. ३।१।१४.

* उलूखलम् एकं तन्त्रेण सवनपूर्ये नानाबीजेष्टौ, न तु नाना। भा. ५।२।७।१३-१५. * उलूखलम् औदुम्बरम् अग्निचयने उपधानार्थम्। तत्र 'सर्वौषधम्य पूरयित्वाऽवहन्ति' इत्यवहननं संस्कारार्थं सकृदेव कर्तव्यम् अदृष्टफलकत्वात्। वि. ११।१।६. * उलूखल किं तन्त्रम् उत भिन्नम् इति फलसंशयः, किं कृष्णाजिनादयः पृथक् पदार्थाः उत कृष्णाजिनास्तरणादिषष्ठी-

सिद्धस्यैवानुवादः एव । तत्प्रयोजनं च अन्तरालकाल-विधित्रयाणामेषाम् । 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति कालसम्बन्धतात्पर्य-प्रद्वारा फलसंबन्धसिद्धिर्वा । अन्यथा हि अग्नीषोम-देवत्यस्यैव कालसंबन्धात् फलसंबन्धः स्यात् । इति प्राप्ते, उपक्रमोपसंहारयोः एकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीतेर्न तव्यप्रत्ययान्तवाक्यैः कर्मविधिः । अन्तरावाक्ये एव तु कालोपाधुत्वविशिष्टः एककर्मविधिः । तदर्थवादश्चायं पूर्वोत्तरभावेन सर्वोऽपि । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । अत एव 'तव्यप्रत्ययान्तैर्देवतामात्रविधिः अन्तरालवाक्य-स्यकर्मणि' इत्यपास्तम् । न च तत्र देवताऽलाभ. । वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्याऽनुवाक्या-शाखाभेदेन विकल्पेन तत्त-युगलानाम् एतद्यागक्रमे समाम्नातानां देवताफलकत्वोपपत्ते. । तस्य च 'तावब्रूताम्' इत्यनेन कालसम्बन्धात् फलसंबन्धः । न च उत्पत्तिशिष्टकालसंबन्धा-नामेव आग्नेयादीनां शब्दिन्युपस्थितत्वेन उत्पन्नशिष्टकाल-संबन्धस्योपांशुयाजस्य फलसम्बन्धानापत्ति. । अन्यथा पौर्णमास्यां पुरोडाशान्तरालकालसंबन्धान्यथाऽनुपपत्त्यैव 'तावब्रूताम्' दिकाललाभेन उपांशुयागस्य फलसंबन्धापत्तौ 'तावब्रूताम्' इत्यस्यापि तत्फलत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति इत्येतदनन्तरम् अस्यापि कालस्योत्पत्ति-पठितमिति वार्तिकदर्शनात् भिन्नवाक्यत्वाभावेन तुल्यत्वात् वाक्येनैव विधेयतया समुदायानुवाद इति फलसम्बन्धोपपत्तेः । अतो नाय सिद्धम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ।

मण्डन— 'स्यादन्तरालवचने गवतेर्विधानम् ।' यद्विधि

शंकर— 'अन्तरा यद्विधिर्मत. ।' यद्विधि

र्यागविधि. । भावे क्तिन् क्विप् वा ।

* यत्तु साधिचेतन्यस्य पूर्वं पश्चादपि गुणोक्तेः तन्मध्यस्य निर्गुणवाक्यमपि उपांशुयाजन्यायेन तदनु-गुणतया नेयमिति, तन्न । अद्वैत. २।४।८०६.

* उपांशुयाजाधिकरण पौर्णमास्यधिकरणापवादः । वा. २।२।१।१ पृ. ३०१ * तावब्रूतामग्नीषोमौ इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे उपांशुयाजविध्येकवाक्यत्वे वा फलसंबन्ध-सिद्ध्यर्थम् अमावास्यायामुपयर्थं वा कालमात्रविधायकत्व-मेव न तु देवताविधायकत्वम्, तस्याः आज्यस्यैव प्रमाणा-न्तरेण समवगतिसिद्धयाः विधिवैयर्थ्यात् इत्युक्तम् उपांशु-याजाधिकरणे । भाट्ट. १०।८।१६. * 'विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय' इति शाखाभेदेनो-पांशुयाजक्रमे आम्नातैः वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्या-ऽनुवाक्यायुगलैः प्रसाः विष्ण्वाद्या देवताः उपांशुयाजस्तुत्यर्थं कीर्त्यन्ते इत्युक्तम् उपांशुयाजाधिकरणे शास्त्रदीपिकायाम् । देवताविधिस्वरूपः अर्थवादोऽयम् । बाल. पृ. ५३.

* उपांशुयाजानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गानुगृहीतक्रम एवात्र प्रकरणात् बलीयान् विज्ञायते । वा. ३।३।७।२५.

* उपांशुयाजानुष्ठानं प्रथमम्, ततः अग्नीषोमीयानु-ष्ठानम्, मन्त्रक्रमस्य ब्राह्मणक्रमात् अन्तरङ्गत्वात् । पू. ५।१।१।१६.

* उपांश्वन्तर्यामग्रहयोः वषट्कारहोमो नास्ति । सोम. २।७।६

* उपांश्वादिभ्यः उत्तरमेव दधिग्रहो ग्राह्यो न पूर्वम् । सकर्प. ३।३।८.

* उपाकरण आग्नेयस्यैव पशो प्रथमम्, न तु अग्नीषोमीयस्य साद्यस्के । रत्न. ५।१।५।११. * उपा-करणम्, पर्यग्निकरणम्, यूपे नियोजनम् इत्यादयः पशु-धर्मा । तत्र 'प्रजापतेर्जायमानाः' 'इमं पशुम्' इत्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनम् उपाकरणम् । दर्भज्वालया अग्नेः प्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम् । वि. ३।६।७. * उपा-करण प्रथमतः सवनीयस्य कार्यम् । तदुत्तर ऐकादश्य, तदुत्तरम् अनुबन्ध्यस्य प्रकृतिदृष्टपौर्वापर्यस्य एव नियामक-त्वाभावे नियामकत्वाङ्गीकारात् । साद्यस्के तदपवादः लम्भे सवनीयोत्तरम् । के * उपाकरण सवनीयपशोः आश्विनग्रहोत्तरं द्वितीयस्थानतया यूपपरिव्याण कृत्वा कर्तव्यम् । के

* उपाकरणनियोजनादय संस्कारा. वाजपेये प्राजापत्यपशुषु कर्तव्या. । तत्र उपाकरणे यः पौर्वापर्यक्रमः स्वीकृत, स एव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यः । सोऽयं प्रवृत्तिक्रमो नाम । वि. ५।१।५.

● ऊर्ध्वजान्वासनं होतृवरणधर्म एव, न सर्वर्त्विग्वरणधर्मः प्रकरणधर्मो वा 'आसीनमूर्ध्वजानुं होतारं वृणीते' इति विधानात्। संकर्ष. ४।२।५.

● ऊर्ध्वत्वम् ऋजुत्वं संततत्वम् इत्याघारधर्माणां दर्शपूर्णमासयोः समुच्चयः, न विकल्पः। वि. १२।३।२.

● ऊर्ध्वबृहती बृहती। पादेषु अक्षराणि १२।१२। १२ उदा० अध यदिमे (ऋग्वे. ९।११०।९)। के.

● ऊर्ध्वमानं रत्नदशारत्नित्वं वाजपेययूपस्य, न तु षोडशिपात्रस्य। वि. ३।१।९.

❖ ऊषरवापितबीजन्यायः। वैयर्थ्यबोधकोऽयम्। यत्र क्रिया निष्फला तत्रैनावतरतीति स्पष्टार्थः। साहस्री. ५६२.

❖ ऊषरवृष्टिन्यायः। (यथा ऊषरे जायमानाऽपि वृष्टिर्व्यर्था न धान्यजननायालम्। एवं यत्र कर्मादि निष्फलं तत्रायं प्रवर्तते। के.) साहस्री. २९५.

(उत्तरस्मिन् ऊहपदके बिन्दुक्रमरचना विषयानुसारेण कृता, न ग्रन्थवत् इति ज्ञेयम्। तत्र आदौ संगतिः, स्वरूपम्, ऊहभेदाः, यत्र ऊहः, यत्र नोहः। ततः परं च ग्रन्थवदेव ऊहपदारब्धानां समस्तपदानां निवेशः इति)।

● ऊहः अतिदेशोपजीव्यत्वात् अतिदेशनिरूपणानन्तरं निरूप्यते। कु. ९।१।१।१. ● ऊहः अभ्यासाभावः भाक्तः अग्निगुणैर्व्ये एकधास्यावल्य । सोऽयम् अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावात् ऊहः इति व्यवह्रियते। भाट्ट. ९।३।११. ● ऊहः। इदानीम् ऊहलक्षणं वर्ण्यते। त्रिविधश्च ऊहः मन्त्रसामसंस्कारविषयः। स इह प्राधान्येन वक्ष्यते। अन्यदपि किंचिद् तदोपयोगेन प्रसङ्गेन च। भा. ९।१।१।१. ● ऊहः द्वारान्तरसंबन्धनिमित्तः अन्यथाभावात्मकः (प्रयोगविकारात्मकः. सोम.)। शा. ९।१।१ पृ. ५७४. ● ऊहः नाम प्राकृतस्य प्रयोगस्य अन्यथाभावः। १०।१।१. ● ऊहः नाम वितर्कणा। सा च एकरूपा। मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणा भेद सा। न वस्तु. कश्चिद्विशेषः। विषयस्तु भिन्नोऽयम्। वा. ९।१।१।१ पृ. १६३५. ● ऊहः पदान्तरप्रयोगः 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र सौर्ये चरौ 'सूर्याय जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिः। वि. ९।१।९. ● ऊहः। यस्य पदार्थस्य यत्पदार्थसंस्कारता उपदेशादवगता, तस्य पदार्थस्य तद्विलक्षणपदार्थसंस्काराय विकृतः पदार्थः ऊहः। कु. ९।१।१।१. ● ऊहः विकारेषु उपपद्यते। भा. ३।२।११।२९. ● ऊहः। विकृतौ (सौर्ये चरौ) नाम्य ब्रह्मवर्चसम्। तस्य प्रत्यक्षं वाक्यविहितं करणम्। नाम्यमानं धर्मान्नाकाङ्क्षति करणानुग्रहद्वारेण। न च सन्निधाने धर्माः सन्ति। तस्मात् चोदनासामान्यात् आग्नेयधर्माः सौर्येऽतिदिश्यन्ते साकाङ्क्षत्वात् वाक्यस्य। तत्रैषा वचनव्यक्तिः यथा आग्नेये उपकृतं तथा सौर्येऽपि उपकर्तव्यम्। आग्नेये च निर्वापमन्त्रेण भाव्यमानस्य देवता प्रकाशिता। इहापि तथैव प्रकाशयितव्या। न च ऊहादृते शक्यते प्रकाशयितुम्। तस्मादूहः कर्तव्यः। टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३७. ● ऊहः सिद्धो भवति अङ्गानाम् अपूर्वप्रयुक्तत्वात्। भा. ९।१।१।१ पृ. १६३६.

● ऊहः द्विविधः वाचनिको न्यायगम्यश्च। आद्यो यथा 'अध्रिगुवदूहन्ति' इति। द्वितीयस्य तु लक्षणमाहुर्माधवाचार्याः अधिकरणमालायाम् 'प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः। ऊहः प्रयोगो विकृत ऊह्यमानतयोदितः॥' इति (नवमे प्रस्तावना)। अत्र कार्यत उपकारात् प्रयोजनत्वेन चास्य हेतुत्वम्, तेन तत्कार्यमित्यर्थः। अत्र च प्राकृतस्थानपतित इत्यनुक्तौ, पदार्थान्तर व्रीहितो यवाः, तदुपकारार्थं विकृते पदार्थान्तरान्वयादेन अन्यथाभूते प्रोक्षणादिप्रयोगे अतिव्याप्तिः स्यात्, अत उक्तं प्राकृतस्थानपतितेति। न च व्रीहिस्थानापन्ना यवाः 'प्रत्यक्षविधिना भावे विधानेन निवर्ततः। स्वधान्त्रस्य निषेधानुवादात् तत्कार्यकारिता॥' इति सोमेश्वरसंगृहीतन्यायोक्त्यानापत्तिरसाधारणत्वाभावात्। अन्यथा वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च। पदार्थान्तरेत्यनुवादः। तेन हि विकृतत्वं संभवति नान्यत्, इत्यतः कार्यत इति न कार्यम्। कार्यतः इत्यनुक्ते 'अध्रिगुवदूहन्ति' इति वाचनिके विकृतौ अवघातस्य विकृतप्रयोगे अतिव्याप्तिः स्यात् अत उक्तं कार्यत इति। अतो न वाचनिको न व्याप्तिः. आघूर्णसौवायपात्रस्य पुरपिणोत्क्रमप्रयोगः मनो.

जुष्टमिति । अत्र लिङ्गं तदवस्थम् । (६) क चित् लिङ्गवचने यथा 'प्रास्ता अग्निं भरत' इत्यत्र 'अग्नी'-पदं पुल्लिङ्गैकवचनम्, 'महूला आलभेत' इत्यादिषु 'प्राग्नीऽग्निम्' इति स्त्रीलिङ्गबहुवचनरूपेण ऊह्यते । अत्र प्रकृतिस्तदवस्था । (७) क चित् त्रयाणामपि, यथा 'आपो देवीः शुद्धाः स्थ' इति प्रोक्षण्यभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः तत्र अप्शब्दः स्त्रीलिङ्गेषु बहुवचनान्तः 'घृतं प्रोक्षणम्' इति विहिते घृते 'घृत देव शुद्धमसि' इति । (८) क चित् तु तदवस्थस्य सकलस्य अभ्यासः । यथा पशुगणे एकधैकधा इति एकधाशब्दः अभ्यस्यते । टुप्-रत्न. ९।३।१।१.

* ऊहः पञ्चाङ्गः । मन्त्रविषय इदानीमूहश्चिन्त्यते । स च पञ्चाङ्गः । ये अर्थवन्तो मन्त्राः, मुख्यार्थाभिधायिनश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः, प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायिन', अपरार्थाश्च, यदि चोच्यते प्राकृतस्थानापन्नान्यद्रव्यदेवताका विकृतिरिति । टुप्. ९।१।१।१ पृ. १७४३. अत्र तन्त्ररत्नम् । (१) अर्थवन्तः अर्थप्रकाशनार्थाः न तु उच्चारणमात्रात् अदृष्टं कुर्वन्ति, (२) मुख्यार्थाभिधायिनः न तु गौणार्थाः, (३) तथा अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः न तु अभ्यादिलरूपप्रयुक्ताः, (४) तथा प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायिनः न तु अविमादिपदवत् असमवेतार्थाः, (५) तथा अपरार्थाश्च न तु मखपतिशब्दवत् परार्थाः, (६) तथा यदि वा प्राकृतस्थानापन्नान्यद्रव्यदेवताका विकृतिः इति ।

(अथ यस्य ऊहः)

अ॰ ऊहः अग्निशब्दस्य विकृतौ निर्वापमन्त्रे ॥ गुणशब्दस्तथेति चेत् । ९।१।१३।२८ वर्णक १ ॥

भाष्यम्— तस्मिन्नेव वाक्ये (देवस्य त्वा इत्यादौ) दर्शपूर्णमासयोः 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति समाम्नायते । तत्रायमर्थः सांशयिकः किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोह्यते, सोऽपि न समवेतवचनः, उत ऊहितव्यः, समवेतवचनो हि स इति । किं प्राप्तम् ? एवं चेत्तत्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दः तथैव असमवेतवचनः । कुतः ? सवित्रादयः अस्मिन् वाक्ये असमवेतवचनाः । यदि अग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः,एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् । यदि समानं कारणं तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेह कारणम्, य एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यस्यापि योऽर्थः इह नास्ति । 'अग्नये जुष्ट निर्वपामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टं चेह निर्वप्तव्यम् । निर्वापेणैव तत् जोष्यते । तस्मान्न समवेतवचनः । तस्यापि अश्रुतार्थस्य वचनम् इतरार्थं प्रयुज्येत निर्वापस्तुत्यर्थेनेति । तस्मात् एतदपि विकृतौ नोहितव्यमिति ।

टुप्— 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति (धातुपाठेन) अग्निना यत् द्रव्यं सेवितम्, तत् निर्वाप्यम् । न च अग्निना सेवित द्रव्य मस्ति । तस्मात् अविद्यमानत्वात् तादृशस्य द्रव्यस्य असमवेतवचन इति ।

न, समवायात् । ३९ ॥

भाष्यम्—नैतदेवम् । समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति । ननु एतदुक्तं जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वप्तव्यमिति । अत्रोच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वाप. एतेन वाक्येनोच्यते । किं तर्हि ? निर्वापेण जुष्टकरणम् अग्नये जुष्टं करोमि इति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अत. अतुल्यकारणत्वात् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात् समवेतवचनः अग्निशब्द. ऊहितव्यश्च विकृताविति ।

टुप्— समवेतवचनः (अग्निशब्दः ।) कुतः ? (न जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, किन्तु) निर्वापेण करणभूतेन जुष्टं भावयेत् (इत्युच्यते । स जुष्टो) भाव्यमान एवं भाव्यते अग्निरिदं जोषिष्यते द्रव्यम् (इति) । एवं (देवताविशिष्ट.) सेव्यमानः (प्रकाश्यमान.) दृष्टार्थो भवति निर्वापः ।

शा— 'तत्राय समवेतोऽग्निरस्मिन् कर्मणि यद्यपि । मन्त्रे त्वत्राग्निशब्दो न समवेताभिधायकः ॥' (तस्मादग्निशब्दो विकृतौ नोहितव्य इति प्राप्ते,) उच्यते 'नात्र जुष्टस्य निर्वापो मन्त्रेणानेन कथ्यते । निर्वापकरणात् तत्र कीर्त्यते जुष्टभावना ॥' तस्मात् अग्निशब्दस्य ऊहः ।

ऊहितव्यः नैमित्तिकः अविकारेण प्रयोक्तव्यः, उत उभावपि यथास्थानमूहितव्यौ, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये इति। तत्र एव तावत् परीक्ष्य किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभिविवक्षयेति। कश्चात्र विशेषः? यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसौ अदृष्टोऽर्थः। तदा पुण्डरीकाणामपि अदृष्टायैव हरितसम्बन्धो वक्तव्यो भवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः। अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति। तदेतत् द्वयमपि हरितशब्दादवगम्यते। किं तु विवक्षितमिति संशयः। किं तावत् प्राप्तम्? अविकारेण प्रयोक्तव्य इति। तत एतत् तावच्चिन्त्यते हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति। कुतः? हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात्। नहि योयो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवक्तव्यो भवति। यस्ययस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते। हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति। तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति। ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः। नेत्याह। नहि असौ स्तरणद्रव्यगुणः इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते। कथं तर्हि? हरितयोगात् हरितशब्देनोच्यते। स एव हारित्यं श्रुत्या अभिदधाति, लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम्। श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी। तस्मात् हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतौ नोहितव्य इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। जातिशब्दो नैमित्तिकश्चोभावपि ऊहितव्यौ। तत एतत् वर्ण्यते। स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति। यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिवदति, तथापि हरितगुणवचनमनर्थकम्। अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात्। तथाशस्य दृष्टे सम्भवति। स्तरणद्रव्यगुणं तु लक्षणया अभिवदति। तद्वचने तु दृष्टं प्रयोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनम्। एवं चेत् इहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः। तस्मात् तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्द इति।

शा— प्रकृतौ अस्ति बर्हिषि मन्त्रः 'दर्भैः स्तृणीत हरितैः' इति। तत्र दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकपदमूहितव्यं पूर्वेणैव न्यायेन। हरितपदस्थानेऽपि रक्तपदमूहितव्यम्, नेति संशयः।

सोम— द्रव्यवाचकशब्दोहमुपजीव्य तद्विशेषगुणवाचकशब्दोहविचारात् संगतिः। अत्र दर्भपदेनैव अभिधानसिद्धेः हरितपदे नोहः इति पूर्वपक्षः, गुणद्वारेणापि द्रव्यप्रकाशकत्वात् ऊहः इति सिद्धान्तः। सूत्रार्थस्तु– जातिशब्दो दर्भशब्दो द्रव्ये नैमित्तिकः, गुणशब्दो गुणे च यथास्थानम् ऊहितव्यौ इति।

वि— 'हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याज्या त्यज्यतेऽथवा।, नादृष्टार्थत्वतो, नैवं गुणिद्रव्यस्य भासनात्॥'

भाट्ट— सौत्रे चरौ 'पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ति' इति श्रुतम्। तत्र बर्हिःपदेन तत्कार्याणि हविरासादनवेदिस्तरणहोतृषदनपवित्रकरणादीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्डरीकाणि विधीयन्ते। अन्यत्[illegible] वर्जितः। तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते 'स्तृणीत बर्हिः० मध्ये' (भाष्ये द०) इति मन्त्रः अवश्यं बर्हिःपदे दर्भपदे चोहितव्य एव। हरितपदेऽपि ऊहितव्यो न वेति चिन्तायाम्, गुणस्य प्रकृतौ अविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्य असमवेतार्थत्वात् अनूहः। कथञ्चित् मान्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थत्वेऽपि पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव गुणप्रकाशनोपपत्तेः, न पुनः पदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा। अतो हरितपदलोप एव, न तु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेपः। इति प्राप्ते, विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तन्मन्त्रप्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितव्यत्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदवाच्यगुणवाचिपदान्तरोहः आवश्यक एव। तत्र यद्यपि 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इति त्रिकाण्डीस्मरणात् सितपदं प्रसज्यते, तथापि 'यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' इति वेदे (छान्दो. १।६) प्रयोगात् 'पुण्डरीकाक्ष' इत्यादौ रक्ताम्भोजे एव शास्त्रस्थानीयपुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेव ऊहितव्यम्। शास्त्रदीपिकायां तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोहं वदतः पार्थसारथेः रक्तगुणस्यापि तेनैव प्रकाशनात् न रक्तपदोहः सिध्येत् इति ध्येयम्। (मन्त्रे

किं नीवारेषु व्रीहिशब्दस्य ऊहेन प्रयोगः, उत अविकारेणेति । किं प्राप्तम् ? अविकारेण व्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति । तस्मादूहः कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रतिनिधौ चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति किम् ? ऊहो न कर्तव्य इत्यनुकृष्यते । किमेवं भविष्यति ? एवमविकारो भविष्यति । तत्र आर्षमनुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ।

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥२४॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति अनूह इति । एवमनूहो भवेत्, यदि तस्मिन् मन्त्रे व्रीहिशब्दः अनाम्नातः स्यात् । अभावाच्चेतरस्य, यदि च नेदं द्रव्यान्तरं नीवाराख्यं स्यात् । न चेदमुभयमस्ति । तस्मादभिधानसिद्धये ऊहितव्यो नीवारशब्द इति ।

तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्, संस्कारैरविशिष्टत्वात् ॥ २५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, नैतदस्ति ऊह इति । अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? तादर्थ्यात् । तादर्थ्ये व्रीह्यर्थता नीवाराणाम् । ये व्रीहौ प्रोक्षणादयः संस्काराः, ते तल्लक्षितेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां च विशेषाणां के चित् नीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारैः अविशिष्टश्चायं व्रीहिशब्दो यथा अन्येषु व्रीहिलक्षितेषु भवति, एवमेतेष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ।

उक्तं च तत्त्वमथ । २६ ॥

भाष्यम्— कथ पुनरवसीयते, योऽसौ व्रीहिगतो विशेषः, स नीवारेष्विति । उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः पष्ठेऽध्याये, 'सामान्यं तच्चिकीर्षा' (६।३।११।२७) इति । तस्मादप्यविकारः ।

टुप्— व्रीह्याकृतिव्यक्तिसादृश्यानां च व्याख्यानं तत्रैवोक्तम् । 'व्रीहीणां मेध' इत्यस्य मेषकृषादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि व्रीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि यवानाम्, ततोऽनभिधानमेव । इति प्राप्ते, ब्रूमः । कथरथतरवदेतत् (मैत्रावरुणं हविः) उभयविकारम्, उभयधर्माणां ग्राहकमिति ।

सोम— 'प्रास्मै' इत्येकवचनस्य अविवक्षितत्वात् अनूहेऽपि व्रीहिशब्दस्य विवक्षितत्वात् ऊहः इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—प्रतिनिधौ च अविकारमाश्रित्यैव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

वि— 'व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा ।, अर्थादूहो, न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमः यथा नीवारपूतीकादौ, तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यवयवसमानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्यद्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् 'व्रीहीणां मेध' इतिमन्त्रोऽपि अविकारेणैव प्रवर्तते, न तु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः । एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्त्यतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नीवारगतव्रीह्यवयवादौ व्रीहित्वजातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथं व्रीहिपदप्रयोगः, पुरोडाशप्रकृतित्वस्य पदार्थत्वेन व्रीहिपदशक्यव्रीहित्वजातेः प्रकृतित्वायोगे व्रीहित्वेन लक्षणया व्रीहित्वसाधनताऽऽक्षिप्तसाधनताकत्वसम्बन्धेन व्रीह्यवयविनः इव तदवयवानामपि उपादानेन नीवारगतव्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः । 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यनेन व्रीहित्वजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनः तदवयवानां च साधनत्वम् अर्थादाक्षिप्यते इत्युक्तं तृतीये । वस्तुतः पुरोडाशस्य व्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन व्रीहिपदेन व्रीह्यवयवानामेव लक्षणाच्च । सोमत्वादिकं तु अवयवावयविवृत्तिजातिरिति पूतीकगतसोमावयवेष्वपि सा अस्त्येव । पूतीकगतविजातीयावयवांशस्तु सा नाभिधास्यते । अतस्तत्रापि नोहः । यदि हि नीवारत्वादिना नीवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत्, तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासंभवे कर्मविध्याक्षिप्तानां संस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकत्वया समानविधानत्वाभावात् भवेदप्यूहः । वस्तुतस्तु तदाऽपि नीवारेषु व्रीहिधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्यपि व्रीहिकार्यापन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्षत्वात् यूपाद्यास्तरणबर्हिषीव अतिदेशकल्पनाऽनुपपत्तेः, अन्यथा यूपाद्यास्तरणेऽपि बर्हिःसाध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु 'चमसे भक्ष प्रयच्छेत्' इति लिङ्गादेव

मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्' इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गाशे पुलिङ्गोहस्तु अविवाद एव। घृतादिपदे ऽपि किम् 'तस्य शुक्रम्, तस्य बलम्, तस्य युद्धम्, तस्य जयः, तस्य कुम्भारम्भः, तस्य पलायनम्, तस्य लीला, तस्य भारोद्वहनम्' इत्येवम् ऊहितव्यो न वेति संदेहे, 'घृतम्' इत्यादौ 'जिनक्षि' इत्यादिवत् अवश्याध्याहार्ये क्रियापदे यद्यपि 'अस्ति' इति नाध्याहर्तुं शक्यते एकहायन्यवस्थायां घृतादेरभावात्, तथापि 'भविष्यति' इत्यध्याहर्तव्यम्, तत्रश्च भविष्यत्तया समवेतत्वात् विक्रेतानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात् निवृत्तेऽपि विक्रेतानविहेतुनिवृत्तगुणप्रकाशनार्थे कर्तव्य एवोहः। इति प्राप्ते, भविष्यत्ताया अपि मरणव्याध्या-दिना नियतत्वाभावात् 'प्रभवति' इत्येव पदं प्रकृतौ अध्याहार्यम्, तच्च गोत्वावच्छिन्ने विक्रेतानमनार्थे चेत्यन्य देतत्। उभयथाऽपि निवृत्ते अविकृतस्यैव प्रयोगाद-नूहः। शक्यते हि सा एव यत् वा गौर्निष्यते तस्या जायमानं घृतादि तावदीयमिति व्यपदेष्टुम्। तस्मात् संभावनाया विकृतावपि सम्भवादनूह एव।

मण्डन— 'तस्यैघृतादौ न भवेत्तथोहः।' १८.

शंकर— 'साण्डे क्रयमनो तथा।' मनौ मन्त्रे। तथा नोहः। २४.

* ऊहः न स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानाम् अभिप्लुति। भा. १०।४।२४।४६, * ऊह. न हरिवदादि-पदानां ज्योतिष्टोमगतसुब्रह्मण्यानिगदस्थानां अभिप्लुति सुब्रह्मण्यानिगदे। याज्ञिकास्तु ऊहं कुर्वन्ति। ९।१।१६। ४२-४४. * ऊहस्य विकृतिमात्रविषयतया दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। कु. ३।२।११।२९.

ऊहग्रन्थः पौरुषेयः॥

सामानि मन्त्रमेके, स्मृत्युपदेशाभ्याम्। ९।२। ११ वर्णक २॥

भाष्यम्— एव च। इदं संदिह्यते योऽयम् ऊहो नाम 'कयानश्चित्र आभुवत्' इति (कया नश्चित्रा आभुवत् इति) किमयमपि आर्षो नित्यः, उत पुरुष-प्रणीतः इति। किं प्राप्तम्? एतानि ऊहसामानि मन्त्रभूतानि ब्राह्मणमुपदिशन्ति। चिकीर्षित इति च इष्ट उच्यते। इच्छाया हि सन् विधीयते। यदि चायम् अपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यस्ततः इष्टः। अथ पुरुषप्रणीतः ततो न प्रमाणम्। यज्ञे चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः। चिकीर्षित इति च शब्दो भवति। तस्मान्नित्य ऊह इति।

तदुक्तदोषम्। २॥

भाष्यम्— तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम्। भवतैव हेतुं वर्णयता अस्योक्तो दोषः, ऊहश्चिकीर्षित इति। ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्भवति। यदुक्तम्, इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छाया हि सन् विधीयते इति। उच्यते। बलम् इष्टं कर्तुम्, यदि क्रियते, तत्कर्तुमिष्टं भवतीति। तस्मादनित्य ऊहः। यदुक्तम्, स्मृतेर्नित्यतेति। नैषा स्मृतिः प्रमाणम्। दृष्टमूला ह्येषा। भवति हि वचनम्, 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति। तस्मादतिदेशवचनात् न्यायेनैव गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विधानम्। तत एषा स्मृतिः। तस्मादप्रमाणम्, कृत्रिम ऊह इति। किं भवति प्रयोजनम्? न्याय-विरुद्धमपि प्रमाणं यथा पूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धान्तः न्यायविरुद्धमप्रमाणम्।

टुप्— (भाष्योक्तं सिद्धान्तमाक्षिपति—) 'तदुक्तदोषम्' इत्येतदयुक्तम्। कथम्? 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति कवत्यस्तावत् न कृतकाः। रथंतरमपि नैव कृतकम्। यदपि अतिदेशवाक्यम् 'कवतीषु रथंतरं गायति' इति, तदपि नैव कृतकम्। तस्मात् ऊहग्रन्थे न किंचित् कृतकम् (पश्याम)। अत्रोच्यते। रथंतरगीतौ कवतीषु गीयमानायां पुरुषस्य गीतिक्रिया प्रति यः प्रथमः प्रयत्नः, स कृतकः। समाम्नायेन (तावत्) अभिव्यक्ता रथंतरगीतिर्दृष्टा अतिदेशसामर्थ्यात्तु अन्यासु (कवत्यादिषु) क्रियते। यथा प्रयाजानां नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत् कृतकम्, एवमिहापि (कवतीषु रथंतरस्यानुष्ठानं विधिवशात् पुरुषेण स्वयं क्रियते, न तु आम्नानसिद्धम्)।

सोम— सूत्रार्थस्तु— सामानि ऊहसामानि मन्त्रभूतानि आर्षाणि इत्येके मन्यन्ते इति।

मुख्यत्वेऽपि धेनहनीमपत्नीसंख्याप्रकाशनाच्च स्वार्थत्वेऽपि, एकत्वस्य च अनेकपत्नीप्रयोगेऽपि पत्नीत्वसामान्ये समवायात् समवेतार्थत्वेऽपि प्रकृतौ अपूर्वसाधनीभूतपत्नी-व्यक्तिपरत्वात् सामान्यसंख्याप्रकाशनस्य अदृष्टार्थत्वेन ऊहाभावात् दृष्टार्थता इत्युक्तम्। (३) इडोपाह्वानमन्त्रे 'यज्ञपतिं वर्धन्' इति यज्ञपतिशब्दस्य यजमाने मुख्यत्वेऽपि तत्प्रोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वासंभवेऽपि यजमानस्य च कर्मसमवायात् समवेतार्थत्वेऽपि इडास्तुत्यर्थबुद्धिविशेषणत्वात् स्वार्थत्वाभावेन ऊहाभावात् स्वार्थे इत्युक्तम्। (४) 'इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ' इति सुब्रह्मण्यामन्त्रे हरिवच्छब्दस्य हरिवत्त्वलक्षणे गुणे मुख्यत्वेऽपि तस्य च 'इन्द्राय हरिवते धानाः' इति सवनीयहविरादिषु देवतात्वावगतेः तत्प्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणेन्द्रप्रकाशनाच्च स्वार्थत्वेऽपि वस्तु वृत्त्या ऐन्द्रे हरिवत्त्वासमवायात् समवेतार्थत्वाभावेन ऊहाभावात् समवेतार्थता इत्युक्तम्। (५) सत्स्वपि मुख्यत्वादिषु अर्थप्रकाशनवत् शब्दस्वरूपस्यापि आदरे सति अर्थान्तरयुक्तायां विकृतौ ऐन्द्रीवत् गौणत्वोपपत्तेः ऊहासंभवात् 'प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् (९।२।१।१) इत्येत-दधिकरणसिद्धशब्दस्वरूपानादरसूचनाय आदिशब्दः। (६) ननु प्रकृतौ मन्त्राणां मुख्यत्वादिरूपेण प्रयोगेऽपि विकृतौ अर्थान्तरयुक्तायाम् अतिदेशेन प्राप्तानां तदीय-द्रव्यदेवताऽऽदिप्रकाशनासामर्थ्येन प्राकृतकार्यार्थत्वायोगात् अतिदेशवशात् कार्यान्तरकल्पनैव स्यात् नोहेन प्राकृतकार्य-सामर्थ्यकल्पना इत्याशङ्क्य विकारेषु कार्यातिदेशतो गताः इत्युक्तम्। प्राकृतकार्यनैरपेक्ष्येण पदार्थातिदेशो शास्त्राति-देशो वा कार्यान्तरकल्पना मुख्येव वैकृतभावनाऽऽकाङ्क्षा-वशात्तु करणोपकारलक्षणात् कार्यद्वारस्यैव अतिदेशस्य दशमाद्ये वक्ष्यमाणत्वात् न कार्यान्तरकल्पना इत्याशयः। (७) यद्यपि प्रकृतौ व्रीहिमन्त्रे मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थ-त्वसमवेतार्थत्वव्रीहिस्वरूपा विषयाः सन्ति, यवेषु व्रीहिकार्ययागसाधनताऽप्यस्ति, तथापि व्रीहियवविध्योः युगपद्यागानुप्रवेशेन प्रवृत्तेः व्रीहिकार्यं सत् यवैः साध्यते इति विनिगमनाविरहात् अनवगतेः छेदनिर्देशेनेव

कार्यापत्तिमुख्यातिदेशेनापि अप्राप्तेः व्रीहिमन्त्रानूहः इति अतिदेशविकृतिशब्दाभ्यां सूचितम्। (८) मुख्य-त्वादिदृष्टप्रयोजकसत्त्वेऽपि 'पूयति वा एतद्वचोऽक्षरं यदेनदूहति तस्मादृचं नोहेत्' इति निषेधात् अनूह्यं प्राकृतयाज्याऽनुवाक्याऽऽदौ वक्तुम् 'अनिषिद्धोहाः' इत्युक्तम्। (९) कार्यद्वारा अतिदेशेऽपि कार्यान्तरार्थे व्रीह्यादौ यूपावटस्तरणबर्हिर्न्यायेन मन्त्रप्राप्तेरेव अभावेन ऊहाभावात् 'प्राकृते कार्यमापन्नेषु' इत्युक्तम्। (१०) प्राकृतकार्यापन्नेष्वपि वैकृतव्रीहिषु अर्थान्तरत्वाभावेन अविकृतस्यैव व्रीहिमन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेः ऊहाभावात् 'अर्थान्तरेषु' इत्युक्तम्। (११) ननु कार्यद्वारकेऽपि अतिदेशे व्रीह्यादिकार्यापन्नेष्वपि च नीवारेषु व्रीह्यादिप्रकाशकत्वाभावेन व्रीहिमन्त्रस्यैव अप्राप्तेः नोहः स्यात् इत्याशङ्क्य 'अपूर्वार्थद्वारेण' इत्युक्तम्। स्वरूपप्रयुक्तत्व-निरासेन अपूर्वप्रयुक्तत्वस्य नवमाद्ये वक्ष्यमाणत्वात् नीवारादिषु व्रीह्यादिस्वरूपाभावेऽपि व्रीह्यादिलक्षिता-पूर्वसाधनत्वसद्भावात् तद्द्वारेण अस्ति प्राप्तिः इत्याशयः।

कार्यापत्तिश्च पञ्चधा विभक्तविभागात् प्रमाणपञ्चक-प्रमेयत्वाच्च। तद्यथा– क्व चित् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। शब्दात्तु त्रेधा। क्व चित् प्रत्यक्षादेव स्वशब्दात्, क्व चित्तु प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानम् अनुमिताच्च स्वशब्दात् कार्या-पत्तिः, क्व चित्तु अभावेन प्रतिषेधानुमानं प्रतिषेधाच्च स्वशब्दानुमानं तेन अनुमितानुमानलब्धात् स्वशब्दात् कार्यापत्तिः इति। तत्र (१) 'नैवारश्चरुः' इति विकारतद्धितेन नीवाराणां चरुप्रकृतित्वोक्तेः प्रत्यक्षदृष्ट-क्लृप्तविधिना प्रदेयप्रकृतित्वलक्षणव्रीहिकार्यापत्तिरवसीयते। (२) 'नखावपूतानां चरुः' इत्यादौ न प्रत्यक्षेण कार्यापत्तिः, नहि निर्लुञ्चनावघातयोः प्रत्यक्षेण ऐक्यं गम्यते, येन प्रत्यक्षतो नखानामुलूखलमुसलकार्यापत्तिः स्यात्। किन्तु अवघातस्य वैतुष्यं फलं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अनुमानं भवति 'नूनम् उलूखलमुसलकार्ये नखा वर्तन्ते' इति। अतोऽत्र अनुमानेन कार्यापत्तिः। (३) 'परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इत्यत्र तु स्वशब्देनैव परिधेः यूपकार्ये नियोजने प्राकृते अधिकरणत्वेन यूपवत् विधी-यते। नन्वयम् अप्राकृतनियोजनान्तरविधिः गौरवात्।

नासावयवव्याधिरयविनाशेषु विनश्यति ॥' नहि गोर्गड्डुनि जाते विषाणे वा भग्ने गोत्वं तिरोधीयते, तदभिव्यक्तिसमर्थावयवान्तरसद्भावात् । कियत्यपि संस्थाने म्रियमाणे सर्वा विशीर्यन्ते । सा चेयं मन्त्राकृतिर्विशिष्टस्वरवर्णानुपूर्व्याद्यभिव्यक्ता न किञ्चिद्विकारदर्शने नश्यतीति प्रत्यक्षमुपलभामहे । तथाहि, 'यत्र वर्णविकारो वा वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः । स्वरान्तरनियोगो वा न मन्त्रस्तत्र नेष्यते ॥' यत्र वचनात् वर्णलोपं विकारं वा कृत्वा प्रयोगः 'पेर कृत्वोद्रेयम्' इत्यादौ, यत्र च स्वाध्यायकालदृष्टश्रैस्वर्यादिपरित्यागेन ऐकश्रुत्यं नियुज्यते, न तत्र कस्य चित् मन्त्रबुद्धिरपैति । स्यादेतत्, वचनसामर्थ्यादिह नापैतीति । तदयुक्तम् । वचनेन हि प्रयोक्तव्यमेतदुच्यते न मन्त्रत्वं न नश्यतीति । नहि वचनविनियुक्तानां शीक्षादीनां मन्त्रत्वं भवति, अतश्च अमन्त्राणामेव सतां वचनाद्विनियोग इत्यापद्यते । न चार्हति भवितुममन्त्रत्वम्, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्च अत्रापि कामम् इरापदादीनामेव अमन्त्रत्वं भवतु, न सकलस्य वाक्यस्य । (सिद्धान्तमाह—) न च तेषामपि समस्तवेदालोचनेन मन्त्रत्वनिरूपणात् इह गिरापदवान् मन्त्रः इह इरापदवान्, इह नैस्वर्यवान्, इहैकश्रुतिमानिति हि आदित एवावधार्यते । यद्येवम्, ऊहादीनामपि मन्त्रत्वप्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रकृतिविकृत्यालोचनेन शक्यमेवं निरूपयितुम् इह अग्निपदवान् निर्वापमन्त्रः, इह सूर्यादिपदवानिति । नैतत् समानम् । कुतः 'यत्र वैदिकमन्यत्वं तत्र मन्त्रत्वमिष्यते । न्यायेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥' वैदिकं हि आलोच्य एवमवधारणा भवति, इहेदृशो मन्त्र इहेदृश इति । सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवशेन न्यायात् कल्प्यते, न च मन्त्रत्वं न्यायगम्यमिति वैषम्यम् ।

ननु चातिदेशोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकम्, इतरथा हि अप्रमाणकमेव स्यात् । न हि अङ्गाङ्गिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः । तस्मात् सूर्येरापदयोरविशेष इति । अत्रोच्यते । सत्यम्, ऊहस्यापि वैदिकत्वम् । अत एव 'अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्' इत्युच्यते । वेदभागो हि कश्चित् प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्च आम्नात इत्युच्यते । तत्र यथा इरापदादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादीनाम् । ननु 'सौर्यं चरुम्' इत्येतदेव श्रुतिसमवायित्वात् देवतायाः सूर्यपदस्य विनियोजकं श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्यपदस्य प्रक्षेपं ब्रवीति, हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणाभिधानात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः, सोऽतिदेशकृतो भविष्यति । न चातिदेशवचनमन्यामलभ्यत्वादेव आम्नायते । तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वात् अमन्त्रत्वं सूर्यपदादीनाम् ।

नन्वेवं सति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशात् मन्त्रत्वप्रसङ्गः । स्यादेवम्, यदि तत्स्वरूपमाम्नायेत, वचनार्थं तु ज्ञात्वा अनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगात् मन्त्रत्वनिरूपणायाम् अन्तर्गतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनामयुक्तमन्त्राम्नाने सति तस्य स्थाने अन्यपदप्रक्षेपः क्रियते, तत्रापि अमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति केचित् । (स्वमतेन परिहरति—) अथवा विशेषाणामानन्त्यात् अयुगपत्कालत्वाच आम्नातुमशक्तेः स्वरूपस्य सर्वनामप्रकारेण आम्नानमस्त्येव इत्यशून्यस्थानत्वान्मन्त्रस्य शक्यमेव निरूपणं कर्तुम्, यत्र पद निवेश्यते तत्रानयं मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हत्वात् यदि विशेषाम्नानमेवैतत् तेनोपायेनेति न शक्यते, ततः तदशन्यूनत्वात् मन्त्रस्वरूपस्य व्यर्थमेव सर्वनामाम्नानं स्यात् । प्रवरनामधेयवदेव तु विधानात् तदवकाशस्थपदप्रयोगः कल्प्यते । तस्मादेवमादीनि आम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मैः संबध्येरन् । न तु प्रवरादीनां मन्त्रपाठकाले कश्चिदपि संस्पर्शः । न च ब्राह्मणेन रूपं दर्शितम्, येन प्रवचनलक्षणत्वात् मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत् । (चिन्तान्तरसिद्धान्तमुपसंहरति—) अतश्च विकृतिषु अभिधानार्थचोदकाभ्यां सकले मन्त्रे प्रापिते यावन्मात्रम् अर्थाभावात् व्यावर्त्य अन्यत् प्रक्षिप्यते तावन्मात्रमेव लौकिकम् । अवशिष्ट तु तथा प्राप्तमेन कृत्वाकाङ्क्षितप्रत्यभिज्ञायमानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छन्दःप्रयोगैर्वर्जनीयमिति सिद्धम् ।

सु — वेदस्य (मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् इति) द्वैरूप्यनियमे सति ऊहादेरपि अनुमानादिगम्यवेद-

संस्तौति । न च ऋक्समुदायेन कश्चिदर्थः (संभूय) स्तूयते । इति (९।२।३।१७) । के.

● ऋचः एकविंशतिनिष्केवल्यषडहादिषु आगमयितव्याः, ताः काण्डक्रमेणैव न ॥ अनियमेन । भा. ५।३।६।१३. ● ऋचः ता एव काश्चित् त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यन्ते, तथा यजूंषि । वा. ३।३।२।१ पृ. ८०४. ● 'ऋचः सामानि यजूंषि' इति प्रकृत्य 'एषा त्रय्येव विद्या' इति वेदेषु लक्षणायाः संमतत्वात् त्रैविद्योऽयं ब्राह्मणः इति वेदत्रये लक्षणा लोकसंमता । पराक्रम०. ४।२. ● पादेनार्थेन चोपनिबद्धा वृत्तबद्धा मन्त्राः ऋचः । वि. २।१।१०. ● ऋचा 'अयं सहस्रमानवः' इत्यनया प्रणीतयैव द्वादशाहस्य दशमेऽहनि आहवनीयोपस्थानम् । भा. ९।२।८।३०-३१ वर्णक २, ● ऋग्भिर्युक्तं रथं होत्रे ददाति वाजपेये, नान्यत्, न चान्यस्मै । १०।३।२१।७५, ● ऋचः अध्ययन सामार्थं गम्यते । नहि अन्तरेण ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति, अन्तरेण तु साम ऋक् निर्वर्त्यते । ९।२।८।३१ वर्णकं २, ● ऋचः एकस्या एव त्रिरभ्यासेन त्रिकस्तोमपूर्णानम् एकत्रिके क्रतौ । १०।५।१।१०-११, ● ऋचः संस्कारकर्म साम गुणभूतम् । ९।२।२।३-१२, ● ऋचोः द्वयोर्द्वयोः प्रग्रथनेन ब्राह्मणाच्छंसिसामगानं गवामयने । ९।२।६।२५-२८ वर्णकं ४, ● ऋचाम् उत्तराग्रन्थपठितानामेव ग्रहणम् 'उत्तरयोर्गायति' इति उत्तराशब्देन । ९।२।५।२३-२४, ● ऋचाम् एकादशानामेव मानवीनां दाशतयीस्थ अनन्तर विवृद्धिविधेये सामिधेन्यर्थम् । १०।६।१९।७३-७६. ● ऋचां विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु बहिष्पवमाने आगमयितव्यानाम् अन्ते निवेशः । स्व. ५।३।५।१३-१८, ● ऋचि ऊहो न भवति । पाठमन्त्रयोर्भवति, परन्तु न तौ ऋग्वेदस्थौ । तस्मात् ऋग्वेदस्थानाम् ऋचि नोहः इत्येव तत्त्वम् । पाठन्याये (९।३।४) द्रष्टव्यम् । के. ● ऋचि (दाशतयीस्थायाम्) ऊहो नास्ति 'पुनति मा एकशतोऽस्यम्, यद्वेनद्भवति, तस्मादेवं नोहेत्' । भाट्ट. ९।१।१ पृ. १४०. ● ऋचि गुणगतायां प्रत्येकं साम परिसमापयितव्यम् । भा. ९।२।३।१८-२०, ● ऋचोः उत्तरयोः योनिसाम्नो गानमुत्तरवर्णकेन । ९।२।१।३२-३३, ● ऋचोः उत्तरयोः योनिस्थस्तोमानामविदेशः । ९।२।१०।३४-३८. ● ऋक्षु तिसृषु समानच्छन्दस्कास्वेव गानं ज्योतिष्टोमे । वि. ९।२।४. ● ऋक्षु पादव्यवस्था अपर्यवसिते अर्थे वृत्तवशेन । वा. २।१।१०।३५

● ऋक्तो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तम् 'भूः स्वाहा' इति गार्हपत्ये जुहुयात् । वि. १२।३।५.

● ऋक्त्वादिन्यायेन च अनेकवर्णसमूहात्मकेषु पदेषु न पदत्वं जातिः । भाट्टालंकारे. पृ. १६. ● ऋक्शब्दः सब्राह्मणके वेदे प्रयुक्तः । 'ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते' इत्यत्र । वा. ३।३।१।३. ● ऋक्सामयजुःषु त्रयी इति शब्दः प्रसिद्धः । भा. ३।३।१।५. ● ऋगादीनाम् (शब्दानाम् उच्चैस्त्वं ऋचा इत्यादौ) वेदलक्षणाऽर्थत्वम् । वा. ३।३।१।२ पृ. ८०७.

● ऋगादिशब्दाः केवल्यः ऋग्वेदादिषु वेदे दृष्टाः । 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' इति । पराक्रम०. ४।२.

ऋग्जुषाणाधिकरणन्यायः । आज्यभागयोः ऋग्-जुषाणयाऽयोर्विकल्पः ॥

आज्यभागयोः 'जुषाणो अग्न आज्यस्य वेतु । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु' इति निगदरूपौ याज्यामन्त्रौ श्रुतौ । 'ऋग्रूपावेकेषां जुषाणशब्दौ भवतः' 'ऋग्याज्यौ भवतः' 'सहविषौ भवतः' 'अहविषौ भवतः' इति च विधयः । तत्र ऋग्जुषाणयोर्विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वेन कार्यभेदात् समुच्चयः । सहविष्कहविष्कयोस्तु पदमात्रवदवाक्यकृतभेदेऽपि प्रतिपाद्याभेदात् उच्चमशाखयाख्यानां हविःपदस्यैव विकल्पः, कार्यैक्यात् । इति प्राप्ते, अर्थप्रतिपादनरूपकार्यभेदेऽपि मुख्यविशेष्यभूतप्रदानप्रकाशनरूपकार्यैक्यात् ऋग्जुषाणनिगदयोर्विकल्पः । याज्यानुवाक्ययोरुपादानेऽपि वाचनिकः समुच्चय इत्युक्तम् । हविःपदविषये तु अहविसहविःपदयोः कस्मिंश्चिदन्यायेनोभयोरेव निगदयोः प्रयोगसंभवाद्समुच्चयमाश्रयम् । उत्तमप्रयाजे तु याज्यान्तरीय हविःपदरहित निगदाग्रपदत्व 'अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति देव आहुर्नं तथा कुर्वीत' इति निषिध्य विहितः 'एकाद् स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न

चि---‘ ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवा,ऽग्रिमः । वेदसाम्यसमानत्वाद्, विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥ ’

भाट्ट--- अथवा योऽयमूहो नाम ग्रन्थविशेषः सामगैः पठ्यते , स किं पौरुषेय उतापौरुषेय इति चिन्तायाम्,कर्तृस्मरणाभावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोः अत्रापि तुल्यत्वात् । इतरथा तस्यानैकान्तिकत्वेन वेदस्यापि अपौरुषेयत्वानापत्तेः । स्वाध्यायाध्ययनपरिपालनस्य च तुल्यत्वात्, ऊह इति समाख्यायाश्च रूढत्वेनापि नेतुं शक्यत्वात् । इतरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्याबलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे काठकादिसमाख्यया वेदस्यापि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय ऊहग्रन्थः । इति प्राप्ते, ‘ ऊह पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय ऊहग्रन्थः । इति प्राप्ते, ‘ऊह वितर्के ’ इति स्मृत्या तर्कप्रभवत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तौ रूढत्वे प्रमाणाभावात् । ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साम्नो ‘यद्योन्या गायति, तदुत्तरयोर्गायति ’ इत्यादिना अतिदिष्टस्य न्यायेनोत्तरादौ पठनीयस्य गीतस्य यथार्थं पाठात् । अस्यापि वेदत्वे सर्वासामाम्नानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादिविभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अत एव बलवत्पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणाभाव एव पौरुषेयत्वाभावसाधकः इति नानैकान्तिकता । यद्यपि च तत्रत्या ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयाण्येव, तथापि उत्तराऽऽदिषु न्यायसिद्धातिदिष्टसमर्पणरचनाप्रकारः पौरुषेयः । अत एव स्वाध्यायाध्ययनपरिपालनम् ऋगादिविषयत्वादन्यथासिद्धम् । कर्तृस्मरणाभावस्तु मूलश्रुतिकल्पनाऽभावादपि उपपद्यते । मन्वादिस्मृतिषु हि मन्वादिनैष्ठिकेन श्रुतिकल्पनाऽपि कर्तृस्मरणमावश्यकम् । प्रकृते तु न्यायमूलकत्वात् तदभावेऽपि न क्षतिः । अत एव मन्वादिविरोधे अस्य चित् क्षतिः । अत एव मन्वादिविरोधे अस्या- प्रामाण्यम्, न तु अन्यस्मृतिवत् मूलभूतश्रुतिकल्पनया न्यायस्यैव आभासीकरणम् । अत एवास्य साम्नोऽन्यायविचारोऽपि संगच्छते ।

मण्डन--- ‘ साम्नोऽहः क्रियते नृभिः ।’

शंकर--- ‘ ऊहग्रन्थो न नित्यः स्यात् । ’

• ऊहग्रानार्थमध्येयं व्याकरणम् इति वेदकरणाः ‘ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ’ इति (‘रक्षा-ऊह-आगम-लघु-असंदेहाः प्रयोजनम् महाभाष्यम्) । तत्राह मीमांसावार्तिककारः ‘ ऊहार्थमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् । ऊहस्याप्यन्यतः सिद्धेरूह्यानूह्यविभागवत् ॥’ १।३।८।२४ पृ. २६३। यथा ऊह्यानूह्यविभागः मीमांसासिद्धत्वात् न व्याकरणापेक्षः, तथा ऊहस्वरूपमपि लोकवेदसिद्धत्वात् इत्यर्थः । सु. पृ. २७९.

* ऊहप्रमाणं स्थानापत्तिर्नाम एकम् । मणि. पृ.११.

* ऊहप्रयोजकम् एकादशविधं निरूप्यते । तदुक्तम् ‘मुख्यद्व्यर्थता स्वार्थसमवेतार्थताऽऽविभिः । प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्यातिदेशतः ॥ विकारेऽन्यनिषिद्धोहाः कार्यापत्तेषु पञ्चधा । अर्थान्तरेष्वपूर्वार्थद्वारेणोहं प्रवन्ति नः ॥’ इति । तत्र एवमेकादश प्रयोजकानुक्तानि । १ मुख्यार्थत्वम्, २ द्व्यर्थत्वम्, ३ स्वार्थत्वम्, ४ समवेतार्थत्वम्, ५ शब्दस्वरूपाविवक्षा आदिशब्दार्थः । ६ कार्यंगुणोऽतिदेशः, ७ विकृतिगतत्वम्, ८ अनिषिद्धोहत्वम्, ९ कार्यापत्तिः, १० अर्थान्तरत्वम्, ११ अपूर्वार्थत्वं च धर्माणाम् इति । तानि चैतानि एकादशापि प्रयोजकानि कालयुक्तमन्त्रोहे एवापेक्षितानि, न साममन्त्रसंस्कारोहयोः । तत्र तु अष्टावेव प्रयोजकानि १ द्व्यर्थत्वम्, २ शब्दस्वरूपाविवक्षा, ३ कार्यगुणोऽतिदेशः, ४ विकृतिगतत्वम्, ५ कार्यापत्तिः, ६ अर्थान्तरत्वम्, ७ अनिषिद्धोहत्वम्, ८ अपूर्वार्थत्वं च धर्माणामिति । एतच्च ‘ मन्त्राः ’ इत्यनेन सूचितम् । अत्र एकादशानामपि मुख्यार्थत्वादीनाम् ऊहप्रयोजकत्वविवक्षै एकैकस्याभावेऽपि ऊहाभाव नवमाधिकरणेषूक्तं द्रष्टव्यम् च । कार्यगुणातिदेशस्य ऊहप्रयोजकत्वमुच्यते । यथाहि (१) ‘ इष गोः वत्स श्रीणानि तस्य गृह्णन्’ इत्यादौ सोमक्रयार्थद्रव्यानीयमानार्थे मन्त्रे धीरादिवाचिना मुखादिशब्दानां विवेचनमनर्थत्वात् द्व्यर्थत्वेऽपि, ऋद्धसाधनमुन्यर्थत्वाय स्वार्थत्वेऽपि धातुरर्थे चैव दावन्यमपि धीरादिगुणत्वात् समवेतार्थत्वेऽपि एवमन्यन्यायान् उच्यमानस्य धीरादिगतत्वस्य मुख्यवाचकत्वं भोगवादिकस्य धीरादिमात्रस्य शब्दोत्पादितस्मानवेषुदोषेण सत्त्वेऽपि ऊहवेः ऊहाभावात् दृष्टेऽपूर्वम् । (२) ‘ पत्नीम् ’ इत्येकवचनस्य विवक्षितार्थत्वेन

ऋत्वपेये विहितया

कथमवगम्यते ? पशुप्रतिषेधानुवादात् । एवमाम्नायते ' ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो, यत्पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात्, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा ' इति । पशुदानमपोह्य सोमचमसो विधीयते । यः पशून् दद्यात्तस्यैव दोषो भवेत् । एतस्माच्च पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, ' सोमचमसो दक्षिणा ' इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्ते इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्तकः इति ।

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् । ७० ॥

भाष्यम्— इति चेत्पश्यसि, पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः इति । ब्रह्मदानेऽपि एतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः यः पशून् दद्यात् ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्माच्च नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यते इति ।

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात्तत्र च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् । ७१॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः इति । कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, ' सोमचमसो दक्षिणा ' इति । न च प्रकृतौ एकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्दः इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽपि एतदविशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन्, प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागः, न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणाऽवयवे दक्षिणाशब्दो निविशमानो गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये, गौणः उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानिवृत्तिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानाम्, न ब्रह्मदानम् । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमसः इति ।

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् । ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात् तासां क्रतुप्रधानत्वात् । ७३ ॥

भाष्यम्— प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा । एतेन विकारेण अन्या दीयेरन् यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते । तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते ' स ब्रह्मणे देयः ' इति । तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्वर्त्विगानमनेन हि क्रतुः सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृता, इति नान्यत् किं चन दीयेत । एतत् प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ।

के— सूत्रद्वयमिदं पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनकथनार्थत्वेन व्याख्याय भाष्यकारेण पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम् । तत् प्रकृताधिकरणोत्तरं निवेक्ष्यते ।

शा— तत्र पूर्ववत् संशयपूर्वोत्तरपक्षाः । का पुनर्विशेषाशङ्का ? (प्राभाकरोक्तमाह—) पूर्वत्र द्वे एव वाक्ये, इह तु एकमिदम् वाक्यम् । अतः प्रथमं क्रतुसंकोचाभावात् ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः इति विशेषाशङ्का । (प्राभाकरोक्तं परिहारमाह—) यद्यपि एकं वाक्यम्, तथापि दक्षिणासंयोगात् सर्वनिवृत्तिः । इत्येवं के चित् वर्णयन्ति । (प्राभाकररचनां निरस्यति—) न तु एतद्युक्तम् । अत्रापि द्वे एव वाक्ये, ' सोमचमसो दक्षिणा ' इत्येकम्, ' स ब्रह्मणे देयः ' इत्यपरं स्पष्टमेव । अतो नायं विशेषः । सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः । सति हि एकवाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः स्यादिति वक्ष्यामः । तस्मादेवं वक्तव्यम् । अत्र हि केषां चित् दक्षिणाद्रव्याणां प्रतिषेधः श्रूयते, असौ सत्यां प्राप्तौ घटते । तस्माच्च सोमचमसः सर्वस्य निवर्तकः इति विशेषाशङ्का । सोमचमसस्तुत्यर्थोऽयं अर्थवादः ' यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ' इत्यादिः, न प्रतिषेधः । तस्मात् पूर्ववत् सर्वनिवृत्तिः ।

वि— ' किं सोमचमसो ब्रह्मभागमर्युत (री उत) कृत्स्नहृत् ।, पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्मभागहृत् ॥, निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये स्थितौ । प्रत्याम्नानवत्

(४) 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' इति गिरापदकार्यं लक्षयति । प्रतिषिद्धे हि गिरापदे तत्कार्ये साधनामिलापिणो लक्ष्यते । तत्र च लक्षिते इरापदस्य साध्याभिलापिणो विधिः । नहि इरापदं कार्यप्रतिपादकशब्दाहते तत्साधनत्वेन शक्यं विधातुम् । नहि अशब्देन शब्दस्य एकवाक्यता भवति इति । तस्मादत्र स्वशब्दानुमानम् । परिधौ तु आम्नात एव स्वशब्दः इति विशेषः । (५) 'शुद्रुपा पर्हि वाग् भवति, यर्हि पृष्ठ्यः षडहः संतिष्ठते' इत्यत्र संस्थया प्रतिषेधो लक्ष्यते, नहि संस्थितः कर्तव्यो भवति इति । प्रतिषेधेन च पूर्ववत् कार्यं लक्ष्यते । तस्मिन् लक्षिते मध्वशनघृताशने विधीयेते । एवमत्र लक्षितलक्षणया स्वशब्दः । तदिदं मधुघृताशनोदाहरणं वार्तिककृता दूषितम् । संस्था हि समाप्तिः, नचाभूतस्य संस्था, संस्थितस्य च अभावः । तेन छिद्रवाक्याभ्यां कृतषडहस्य पुनः संस्कारके अवगम्यमाने मधुघृताशने कथं षडहकार्यं स्यातामिति । तस्मात् अमोदाहरणं न्याय्यम् इत्युक्तम् । तत्तु वय ब्रूमः । षष्ठे (६।४।११) उक्तम् 'सत्रायणं विश्वजिता यजेत' इत्यत्र आगोरणशब्दोक्ते सत्रप्रकल्पे विहिते विश्वजित् सत्रमकुर्वतो भवति, न कुर्वतः इति । तेन इदमभावे विधानस्योदाहरणमिति । इति एकादशविधस्य ऊहप्रयोजकस्य निरूपणम् । याज. पृ. १२७–१३०.

ऊहप्रवरनामधेयानां नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

ऊहप्रवरनामधेयानां हि विभागः । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः । २।१।९।३४ ॥

भाष्यम्— ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः मन्त्राः, उत नेति । अभिधायकत्वात् मन्त्राः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न स्यादभिधायकेष्वपि । नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः, किं तर्हि ? अभियुक्तप्रयोगः । नचैते अभियुक्तैर्मन्त्रा इति नोच्यन्ते, न ते मन्त्राः । तस्मादमन्त्राः । प्रयोजनं मादृशो मन्त्रसमाम्नाये सन्ति । तस्मादमन्त्राः । प्रयोजनं मन्त्रे प्रश्ने यत् प्रायश्चित्तम्, अमन्त्रेषु तत्र ।

वा— सूत्रेण उह निर्वपामि, इन्द्रः । तथा यत्र यजमानस्य आर्षेयं व्रियते स प्रवरः । यत्र यजमानयजमानस्य पुत्रादीनां नामग्रहणं तन्नामधेयेन, यथा 'देवदत्तो यजते' इत्यादि । तेषामपि 'तच्चोदकेषु' इत्यस्माल्लक्षणात् मन्त्रमध्यपाताच्च मन्त्रत्वप्राप्तौ उच्यते, 'स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् । ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं स्थितम् ॥'

किं पुनरेकस्मिन् पदे ऊह्यमाने समस्तस्यैवामन्त्रत्वम्, ऊहितपदमात्रस्यैव चेति । समस्तस्यैव । इति प्राप्तम् । कुतः ? 'स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते । मन्त्रशब्दस्ततोऽन्यत्वे न तस्यार्थः प्रतीयते ॥' संप्रदायकालावगतरूपान्यत्वं चेत् केन चिदप्यंशेन जातं न शक्यते मन्त्रत्वं प्रत्यभिज्ञातुम् । अथ एकदेशेऽपि न शक्यते मन्त्रत्वं प्रत्यभिज्ञातुम्, ततः सर्वत्रैव मन्त्रपदादिविशेषात् तत्तद्भावाभ्युपगमः, ततः सर्वत्रैव मन्त्रत्वप्रसङ्गः । (पूर्वपक्षप्रयोजनमाह—) तस्मात् एकवर्णापायेऽपि मन्त्रत्वाभावात् समस्ततत्कार्यनिवृत्तिः । (एतदेव प्रपञ्चयति—) ततश्च यथैव वाहिनादौ सर्वावयववर्तिनि प्रायश्चित्ताभावः, एवं मन्त्रच्छन्दोविषयत्वेन यावन्तः शब्दविशेषाः स्युर्मन्त्रे, तेनैं भवितव्यम् इत्येकपदतदवयवोद्देशे तन्मन्त्रपदलक्षणच्छान्दसापोद्धारेण लौकिकशब्दप्रयोगः कर्तव्यः इति । (तत्र ऊहतो यावतश्च न केवलम् ऊहितपदमात्रवर्तिनि निमित्तादौ मन्त्रप्रायश्चित्ताभावः, किन्तु सर्वावयववर्तिनि इति एकं निमित्तप्रायश्चित्ताभावः, किन्तु सर्वावयववर्तिनि इति एकं तावत् प्रयोजनम् । 'मन्त्रे श्वेतवाहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' (पा० ३।२।७१) । 'श्वेतवहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यम्' यत्र पदत्वं भाति, तत्र णिनः अपवादः डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेताः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः यजमानः, उक्थशासौ उक्थशासः इति पुरोडाः इत्यादिः । पुरो दाश्यते दीयते गच्छते इति पुरोडाः इत्यादयो मन्त्रे ऽन्यत्र यावन्तः 'श्वेतवाः उक्थशाः पुरोडाः' इत्यादयो मन्त्रविषयत्वेन, 'इन्द्रो मरुत्वान्' इत्यादिना च आम्नातविषयत्वेन, 'आग्ने दिवो मार्गस्य वेदाध्ययनदीर्घविस्तरेण' उक्तमार' 'इत्यादयः' इत्यादयो यावन्तः शब्दविशेषाः सर्वत्र, तेषामन्यत्र 'श्वेतवाहः, उक्थशासः, पुरोडाशः, वहार, अवदन्' इत्यादिः लौकिकः प्रयोगः कार्यः । इति द्वितीयं प्रयोजनमुक्तम् । (सिद्धान्तमाह—) अत्र ब्रूमः । तावन्मात्रस्यैव अमन्त्रत्वम् इति । कुतः ? 'आकर्णानामविलक्षणानां कथमभिसर्पिता ।

आनतिस्त्वेषाम् । 'यत् पशून् दद्यात्' इति तु सोमक्रयस्य स्तुत्यर्थः अर्थवादः । भा. १०।३।११।६८–७३.

● ऋतव्या इष्टका अग्निचयने 'व्यत्यस्तमृतव्या उपदधाति' इति व्यत्यासः श्रौतः क्रमः । भा. ५।१।४।७.

● 'ऋताषाड् ऋतधामा गन्धर्वः' इत्याद्या राष्ट्रभृद्धोममन्त्राः । वि. ३।४।१३.

● 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' अयं नियमविधिः पुरुषार्थः । बाल. पृ. २४. ● 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' दाक्षायणयज्ञप्रकरणे इदम् । संकर्ष. ३।३।८.

● 'ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित्' इति वृद्धमनुः । अयं क्रत्वर्थः क्रियाविषयकः स्मृतिकल्प्यः प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३१.

● ऋतुग्रहेषु 'होता यक्षत्' 'होतर्यज' इत्यनयो-रनन्वितत्वेन तौ उन्मृज्य तत्स्थाने मैत्रावरुणवषट्कार-योगेन यागे प्रयोगः । संकर्ष. २।८।२५.

● ऋतुग्रहयागेषु यजमानस्य स्वयं याज्यापाठपक्षे वषट्कारभक्षौ यजमानस्यैव ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।१८। ४४–४६. ● ऋतुग्रहयागेषु यजमानक्षमाणां याज्या-प्रयोगार्थं वरणमाम्नातम् । तेषु यजमानस्य याज्या ज्योतिष्टोमे । वा. ३।५।१८।४४.

● ऋतुनक्षत्रे न प्रतीक्षेत यदि आधानसमनन्तर-मेव सोमेन यक्ष्यमाणः स्यात् । अयं प्रतीक्षाऽभावः आधानविषयकः इति मन्त्रभाष्यकारो सुबोधिनी च । सोमविषयकः इति वार्तिकं तन्मरत्नं च । के. ५।४।३।६. ● ऋतुनक्षत्रयोरेव सोमपूर्वाधाने सोमे बाधः पर्वपञ्चाहत्यादादरस्तु कर्तव्यः एव । पर्वादरोऽपि न कर्तव्यः इति के चित् । भाट्ट. ५।४।५. ● 'ऋतु-नक्षत्रसंभारसोमपवनचातुर्मास्ययज्ञमरणेष्वपूर्वार्थान्या-रम्भणार्थयज्ञीर्वे वा कुर्यात्' इति वचननिषेधः आधाने कात्यीये । अयं अपूर्वकर्मगतधनिगाति–अदृष्टार्थक्रिया-निषेधः । बाल. पृ. २६. ● ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् सोमाधानेऽनन्तर्यमस्ति । भा. ५।४।३।६.

✠ 'ऋतुप्रैषादिभिर्गृह्णीते' इति येषां शाखायां पठनम्, तेषां तैरेव मन्त्रैर्वरणम् ॥

येषां शाखायाम् 'ऋतुप्रैषादिभिर्गृह्णीते' इत्याम्नातम्, तेषां यज्ञे तैरेव मन्त्रैर्वरणम् । परन्तु ऋतुप्रैषेषु 'होता यक्षत्' इत्यंशस्य परित्यागेन 'इन्द्रं होत्रात्' इत्यादय एव मन्त्रा भवन्ति, प्रैषयागाधिकरणन्यायात् । संकर्ष. ३।४।११.

✠ ऋतुमतीकन्यकान्यायः । यथा कन्यका स्वय-मृतुमती भूत्वा जननीं जनकं भ्रातरं सर्वं स्वजनं त्यक्त्वा भर्तारमेवैकमाश्रित्य तदेकात्मना भूत्वा तत्रैव रमते, तेनैव तुष्यति, हृष्यति, आनन्दति, नान्यं शृणोति, पश्यति, स्मरति, स्पृशति, स्वयं पतिव्रता भूत्वा तत्रैव तिष्ठति, तथैव ब्रह्मविदो यतेः प्रज्ञा समाधिना मौढीभूय देहं प्राणमिन्द्रियजातं च सर्वं दूरतः परित्यज्य सच्चिदा-नन्दैकरसं परब्रह्मैकमेवाश्रित्य तदेकात्मना भूत्वा तत्रैव रममाणा नन्दन्ती, तुष्यन्ती, हृष्यन्ती सती पतिव्रतावत् नान्यत् शृणोति, पश्यति, मनुते, विजानाति, स्वयं सदा तदात्मना तिष्ठतीति । साहस्री. ५२७.

● ऋतुयाजेषु का चिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारमेव 'होत-र्देवयज' इति याज्यां पठितुं प्रेष्यति स्वयं वा पठति । वि. ३।५।८.

✠ ऋतुयाजेषु स्वयं याज्यापाठे यजमानस्य वषट्कारनिमित्तोऽस्ति भक्षः ज्योतिष्टोमे ॥

याज्याऽपनये नापनीतो भक्षः, प्रवरवत् । ३।५। १८।४४ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऋतुयाजेषु श्रूयते यजमानस्य याज्या, 'सोऽभिप्रेष्यति होतर्देव-यजेति, स्वयं वा निषद्य यजति' इति । यदा स्वयं यजति, तदा संदेहः किमस्य भक्षोऽस्ति, नास्तीति । तदुच्यते । याज्यायामपनीयमानायां नापनीयेत भक्षणम्। होतुरेव तु भक्षणं स्यात्, न यजमानस्येति । कुतः ? अन्या हि याज्या, अन्यद्भक्षणम् । न चान्यस्मिन् अपनीयमाने अन्यदपनीयते । यथा तस्यानेव याज्याया-मपनीयमानायां प्रवरो नापनीयते, तद्वदेतद्पीति । ननु 'याज्याया अपि वषट् करोति' इति, यत्र याज्या तत्र वषट्कारः । यत्र वषट्कारस्तत्र भक्षणमपीति । नेत्यु-च्यते । न तावत् याज्यायामवश्यंभावी वषट्कारः, येन

त्वाभ्युपगमात् विधिप्रयोजनत्वाभावेन च ब्राह्मणत्वाभावात् मन्त्रत्वप्रसङ्गे पठ्यमानवेदविषयत्वं द्वैराश्य-नियमस्य वक्तुम् इदमधिकरणम्।

सोम— तच्चोदकसूत्रादापाततः प्रसक्तं मन्त्रत्वमपोद्यते इति संगतिः। 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिमन्त्रे सौर्यादिविकृतिषु 'सूर्याय जुष्टम्' इत्येवं प्रक्षिप्यमाणं सूर्यादिपदम् इह ऊहशब्देन विवक्षितम्। तथा 'अग्निर्देवो होता' इति मन्त्रे 'युवनाश्वस्य अम्बरीषवत् अग्निरोचत्' इति प्रक्षिप्यमाणं यजमानादेर्य प्रवरः। सुब्रह्मण्यानिगदे 'सूरभट्टशर्मणः पुत्रो यजते, सोमनाथयज्वशर्मणः पौत्रः यजते, सूरेश्वरयज्वशर्मणो नप्ता यजते, मैरमदायाः पुत्रो यजते' इत्येवं प्रक्षिप्यमाणानि यजमानपित्रादीनां नामधेयानि नामधेयशब्देन विवक्षितानि। (पितापुत्रीयायाः सुब्रह्मण्यायाः विशिष्ट एकदेशो योऽयं सोमनाथदीक्षितेन उदाहृतः स किल स्वानुष्ठित-सोमयागगत एवेति ज्ञेयम्। अर्थवादपादगतसमाप्ति-सफलतादिद स्पष्टं भवतीति। के.) प्रयोजनं पूर्वपक्षे ऊहभ्रेषे मन्त्रभ्रेषप्रायश्चित्तम्, सिद्धान्ते तु न तत्प्रायश्चित्तम्।

सूत्रार्थस्तु— अनाम्नातेषु ऊहादिषु अमन्त्रत्वम्। यतः आम्नातेष्वेव मन्त्रब्राह्मणविभागः इति। न्यायसुधायां तु ऊहादेरनुमानगम्यस्य वेदत्वमभ्युपगम्य पठ्यमान-वेदविषयत्वं द्वैराश्यनियमस्य वक्तुम् एतदधिकरण-मित्युक्तम्। तदयुक्तम्। तथा सति अमुना न्यायेनाऽनाम्नातस्य ब्राह्मणत्वाभावात् 'एतद्ब्राह्मणान्येव नाम्नायवेदस्य पञ्च हवींषि' इत्यादौ लिङ्गाद्यनुमितस्य वेदस्य ब्राह्मणत्वाभावेन अतिदेशाभावप्रसङ्गात्, ऊहादेरनुमानगम्यस्य वेदत्वाङ्गीकारे 'इषे त्वा' इत्यादौ 'छिनद्मि' इत्यादिपदाध्याहारस्यापि अनुमानादिगम्यत्वेन तस्यापि वेदत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् 'अपोद्य कल्पनैकदेशत्वात्' (१।४।१४।२९) इतिन्यायेन कल्प्यमानस्य शब्दस्य न वेदत्वम्। किन्तु तदर्थस्य वेदत्वमर्थविषयत्वमात्रेण तनत्व मन्त्रवचसां वेदत्वव्यवहारः। एवं च लिङ्गादि-कल्प्यस्य ब्राह्मणत्वाद्यभावात् 'आम्नातेषु हि विभागः स्यात्' इति सौत्रो हेतुः प्रतिपत्तिनिरूपो द्रष्टव्यः।

वि—'ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा नहि।, मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वात्, न तद्वदपठनात्॥'

भाट्ट— ऊहप्रवरनामधेयानां सत्यपि प्रयोगकाले अर्थस्मरणार्थमुच्चार्यत्वे मन्त्रपदैकवाक्यत्वे च स्वरूपेण वेदे अपठितत्वात् अभियुक्तप्रसिद्धयविषयत्वेन नैषां मन्त्रत्वम्। अतश्च नैषां भ्रेषे मन्त्रभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तम्। अपि तु अङ्गभ्रेषनिमित्तकमेव।

मण्डन—'नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः।'

शंकर—'ऊहादेश्चाप्यमन्त्रत्वम्।' १२.

* ऊहलक्षणम् 'अवघातादिधर्मा अपूर्वप्रयुक्ता.' इति विन्दौ भाट्टे आदित एव परिष्कृतं द्रष्टव्यम्।

* ऊहलक्षणं नवमेऽध्याये वर्तयिष्यामः। भा. ९।१।१।१.

* ऊहसाधनेषु मुख्यत्वं परिगणितमाचार्यैः (पार्थ-सारथिभिः)। 'मुख्ये ह्यर्थेता स्वार्थसमवेतार्थेताऽऽदिभिः। प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्यातिदेशतः॥ विकारेष्वनिषिद्धोहाः कार्याचषेषु पत्रधा। अर्थान्त-रेष्वपूर्वार्थद्वारेणोहं भजन्ति ते॥' इति। सोम. ९।२।१.

ऊहापोहन्यायः। अन्यथाभूतस्य शब्दस्य अन्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनम् ऊहः। उक्तं च महाभाष्ये 'ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैः, न च सर्वाभिर्विभक्तिभिः वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः' इति। अत्र कैयटो यथा "तत्र अग्निर्देवस्योऽस्ति 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति। सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते 'सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति"। 'अपूर्वोत्प्रेक्षणम् ऊहः' इति जैमिनिः। 'अध्याहारस्तर्क ऊहः' इत्यमरः। इमौ द्वौ तर्कनिरूपणन् अपोहः, अपगत ऊहः इत्यर्थः। इमौ द्वौ निलित्वा यत्र प्र., तत्रायं न्यायः प्रवर्तते। यथा ऊहा-पोहकुशलोऽयं जनः, ऊहापोहयोग्यबुद्धिनामान् इति। लाद्दसौ. १२०.

ऋ.

* ऋक् एव एकं सकृत्र वाक्यं भवति। न ऋग्द्वयात्मकम् एकं वाक्यं भवति। तदाहुः कात्या-यनाः— एकैव ऋक् सुगन्धेन प्रकृतेन यं विद् स्तुतिम् अभिनिवर्तयति। न ऋगन्तरेण सह एकं विदर्थं

तस्मात् इह दृष्टान्तवैषम्यम्। (एवं तावत् यथाभाष्यं व्याख्याय अन्यथा व्याचिख्यासुः आदौ भाष्यं तावत् आक्षिपति–) इदं त्विह वक्तव्यम्। किमिति, तत्र प्रश्नापनयो न शक्यते, यदा सर्ववैकल्पिकानि आदित एव अन्यतरतः अवधार्य प्रयोग आरभ्यते। शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुम्, किं यजमानो याज्या वक्ष्यति, उत होतेति। तथा निश्चिते च अन्यतरस्य वरणं करिष्यते। यदि हि एतत् याज्यावचनम् उरुक्रमविष्णुयागवत् ('वैश्वदेवं चरुं निर्वपेत् भ्रातृव्यवान्, तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन च व्यूहेत् इदमहममुं चामुं च व्यूहामि इति, यं द्विष्यात् तं ध्यायेत्, यद्योऽवमृधेत् यत् स्फ्ये आश्लिष्येत, तद् विष्णवे उरुक्रमायावद्यति' इति वाक्येन अधोवमर्दनस्फ्याश्लेषयोर्निमित्ते विधीयमानोरुक्रमविष्णुयागवत् १०।२।१ तृतीयवर्णके द्र०) नैमित्तिकं भवेत्, ततः प्राक् निमित्तोपजननात् अनवभूतसद्भाव सत् न कारयेदपि प्रवरणम्। नित्यं चेत्, शक्नोति प्रथममेव स्वानुसारि वरणं नियन्तुम्। यदपि होतुर्न घस्वमानेतुम् (इति)। कथमेवहोतुरपनीयेत, यदा तस्य आत्मीयपाज्यार्थमवश्यकर्तव्यमेवेति। न किञ्चिदेतदर्थे पृथग्वरणम्, यस्य अपनयः आशङ्क्येत। शक्यं हि याज्यासहस्रार्थमपि तन्त्रेण एकमेव वरणं कर्तुमहर्गणार्थं च। अतः समस्तज्योतिष्टोमप्रयोगार्थे प्रथममेव वृते सति क्रियते इति, अप्रमाणविरोधत्वादपि तन्मम्। यदपि यजमानस्य प्रस्तावकर क्रियमाणं विगुणं भवतीति, तदपि 'गुणलोपे ■ मुख्यस्य' (१०।१।२।७।९४) इत्यनेन विरुद्धम्। न च तत्र प्रकृतिविकृत्योः कश्चित् प्रयोगविरोधो भवति। यदपि यथाक्रममेव प्रकृतौ कर्तव्यमिति, तत् सर्वेहन्त्यधिकरणेन (६।३।२।८–१०) निरुद्धं शक्यमेव यथाप्रलं संवादयितुमित्युक्तम्। अत एवं सूत्रं नेतव्यम्, कारणान्तरेण एतत्प्रसिद्धिमङ्गीकृत्य नान्यत्पाजनये अन्यत्रापनयः इत्येतावता पूर्वमुदाहृतम्। इदानीं तु ब्रवीति 'प्रकृतवात् प्रवरस्यानपायः' याज्याऽन्यार्थं प्रवृत्तादित्यभिप्रायः। तेन यजमानोऽपि यदि यश्यति यदि च प्रेष्यति, तथापि इत्यर्थं प्रवृत्त्यर्थेन

प्रवरणेन। एतावता तु वैषम्यम्, यदसौ न वषट्कारभक्षवत् एतद्वाक्यानुसारं प्रतिपद्यते इति।

शा—'यजमानस्य याज्येति याज्याऽपनयचोदना। वषट्कारस्य याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते॥' इति प्राप्ते, ब्रूमः। 'यष्टृत्वं यजमानस्य प्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतम्। परिपूर्णं च यष्टृत्वं वषट्कारेण जायते॥ याज्यामात्रप्रयोगे तु न्यूनं तच्च न युज्यते। अनयानं च यष्टव्यम्, याज्यामात्रं ब्रुवन्नसौ॥ अवान्याद् यजमानोऽसौ वषट् कुर्यात् स नेतरः (होता)। भक्षोऽपि यजमानस्य वषट्कारनिमित्तकः॥' १७.

सोम—ऋत्विजा भक्षे साङ्गे उक्ते, अनन्तरं स्वामिनो भक्षचिन्ता इति पेटिकाभेदः संगतिश्च इति केचित्। तन्न। समाख्याहोमाभिषवादिविचारस्य ऋत्विग्यजमानसाधारण्येन पेटिकाभेदस्य उक्तसंगतेश्चायोगात्। तस्मात् यथा एकार्थप्रवरवपुरुषानुष्ठानमात्रेण अनुष्ठानशास्त्रस्य चारितार्थ्यम्, एवमिहापि याज्याऽपनयमात्रेण 'यजमानस्य याज्या' इति शास्त्रस्य चारितार्थ्यात् न भक्षापनयः इति प्रत्यवस्थानात् (दृष्टान्त–) संगतिः इत्यन्ये। ननु यदा यजमानो याज्यामाह तदाऽयं विचारः। यजमानस्य च याज्याप्रयोक्तृत्वं न 'यजमानस्य याज्या' इत्येतद्वचनलभ्यम्, 'तद्वचनप्रागपाज्यासंबन्धस्य 'सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यज' इत्यनेन प्रत्यर्पितत्वात्। तस्मात् 'स्वयं वा निषद्य यजति' इति वाक्यस्य याज्यामात्रापनयार्थं तत्प्रतिपादनमेव पूर्वपक्षिणयुक्तम्, न तु 'यजमानस्य याज्या' इति वाक्यस्य तत्प्रतिपादनम्, इति चेन्मैवम्। 'स्वयं वा निषद्य यजति' इति वाक्यमत्यन्तासत्त्वं याज्यासंबन्धं न स्वयं प्रापयति, किन्तु 'यजमानस्य याज्या' इत्यनेन प्राप्तः एव यजमानस्य याज्यासंबन्धः 'सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यज' इत्यनेन अपोदितः 'स्वयं वा निषद्य यजति' इत्यनेन पुनः पक्षे प्रतिप्रसूयते। प्रतिप्रसवस्य प्रापणिकप्राप्त्यनुसारी इति प्रथमं याज्यासंबन्धप्रापकस्य 'यजमानस्य याज्या' इति वाक्यस्य याज्यामात्रापनयार्थंकरप्रतिपादनस्य पूर्वपक्षोपयोगसंभवः। सूत्रार्थस्तु– यथा

होमादिवरणम् (तत् अदृष्टार्थत्वात् सत्रेऽपि कर्तव्यम्)। सूत्रे धर्ममात्राणां अदृष्टार्थानामित्यर्थः।

वि— 'आत्रेयदानर्तुयाज्यावृती सत्रेषु नाचरेत्। कुर्याद्वा, ऽऽनतिलोपाद्यो, धर्मार्थे क्रियता द्वयम्॥' ऋतुयाज्या च वृतिर्वरणं च ते द्वे।

भाट्ट— सत्रे वरणभरणयोर्दृष्टार्थत्वात् लोपे अभिहिते यत् प्रकृतावदृष्टार्थम् ऋतुयाज्यावरणम् आत्रेयाय दानं च, तत् सत्रे कार्यमेवेति प्रत्युदाहरणमात्रम्। सोमे हि वृते पुनः ऋतुयाज्यावरणमदृष्टार्थमेव। एवम् 'आत्रेयाय हिरण्यं ददाति'-इत्यपि। न च मासदक्षिणादानानुवादेनोभयविधिः संभवति, वाक्यभेदापत्तेः। अतो दानान्तरमेवावश्यं विधेयम्। तदपि च न 'चैत्रामिमो होता' इत्यादिविशेषविहितातिरिक्तऋत्विक्षु, आत्रेयत्वविधिकल्पनया तदानत्यर्थं उक्तविधिकल्पननिरपेक्षदक्षिणादानेनैव निराकाङ्क्षायमानतो विधिकल्पनसापेक्षदानस्य जनकत्वेन अन्वयायोगात्। न च पञ्चमात्रात्रेयऋत्विगानत्यर्थमेव तद्विध्युपपत्तेर्नात्रेयविधिकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम्। 'हिरण्यमन्वर्षाय' जुहोति इत्यादौ उपयुक्तहिरण्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेनापि दानस्य दृष्टार्थत्वोपपत्तौ तादृशऋत्विगानत्यर्थत्वे एव प्रमाणाभावात्। अतो विनिगमनाविरहात् अदृष्टार्थमेवेदं दानम्। अत एव नाग्नेयीन्यायेन (३।२।८) दैवयाज्यासंपादकऋत्विगात्रेयस्यैव ग्रहणम्, आत्रेयत्वस्य अपूर्वसाधनताऽवच्छेदकत्वेन अक्लृप्तेः तन्न्यायाभावात्। १०।२।२५.

मण्डन— 'सत्रे दानमदृष्टम्।' २५.

शंकर— 'सत्रे दानमदृष्टार्थम्' । २७.

※ ऋतुलिङ्गन्यायः 'यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये। स्वानिस्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः॥' (मनुः १।३० मेधपाठः) 'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव, तथा भावा युगादिषु॥' इति। (शांभा. १।३।३० अस्.) इदं न्यायस्वरूपम्। के.

• ऋतुलिङ्गन्यायेन प्रतिसृष्टि उत्पन्नानामभाव-न्यायतः पूर्वसृष्टेर्नानिश्चयमवगन्तुः। (प्रतिसंवत्सरं यथा त एव ऋतवः तैरेव लिङ्गैश्चिह्नैर्विशिष्टा आवर्तन्ते तथा सृष्टावपि।) वा. १।२।१।१० पृ. १२६.

* ऋत्विक् इति संज्ञायाः यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तम् ऋतौ यजनम्, तथापि सोमयागाध्वरस्य सप्तदशैव ऋत्विजः इति चमसाध्वर्यूणां न ऋत्विक्त्वम्। त्रि. ३।७।१६,
* ऋत्विक् एक एव अध्वर्युः अग्निहोत्रे 'अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेकः एव ऋत्विक्' इति नियमविधिः। ४।२।९.
। ※ ऋत्विक् फलं करणेष्वर्थवत्त्वात्। ३।८।१३।२६॥

दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधाने विहितमन्त्राः 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम। मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम॥' इत्यादयः पठ्यन्ते। अग्न्यन्वाधानस्य करणमन्त्रोऽयम्। तत्रोक्तं वर्चस्तनुपोषणदिङ्नमनादिफलम्। एवं करणेषु मन्त्रेषु उक्तं फलम् ऋत्विक् स्वस्यैव आशासीत न स्वामिनः। कुतः? अर्थवत्त्वात् 'ममाग्ने वर्चः' इति मन्त्रगतमच्छब्दस्य अध्वर्युणा स्वफलाशासने एव सफलत्वात्। स्वामिफलाशंसने तु ममेतिपदं व्यर्थं स्यात्। तस्मात् करणमन्त्रोक्तं फलं करणमन्त्रपाठकस्य ऋत्विजः एव इति पूर्वः पक्षः।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात्। २७॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्यन् सिद्धान्तयति। ऋत्विक्-पदमनुवर्तते। ऋत्विक् करणमन्त्रेण स्वामिनः फलम् आशासीत। तदर्थत्वात्। कर्मणो यजमानार्थत्वात्। 'मम वर्चः अस्तु' इत्यपि यजमानस्य वर्चः 'मम' इति व्यपदिशति लक्षणया। तस्मात् करणमन्त्रोक्तं फलं यजमानस्यैवेति सिद्धान्तः।

लिङ्गदर्शनाच्च। २८॥

उक्ते सिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रतिपादकं सूत्रम्। 'यां वै कां चन ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा' इति अर्थवादः फलस्य यजमानार्थकतां दर्शयति। इत्यस्मात् लिङ्गस्य दर्शनात् ऋत्विक् यजमानस्यैव फलमाशासीत न स्वस्य इति सिद्धम्। के.

* नहि द्रव्य. ऋत्विक् भवति। 'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ' इति। भा. १०।२।१६।६९, * ऋत्विजः अन्ये

भाट्ट— मन्त्रत्वादौ व्यापकधर्मे निरूपिते तत्प्रसङ्गा-
देव तदवान्तरधर्मः ऋक्त्वादिः ' ऋचः सामानि यजूंषि '
इति वेदप्रयुक्तऋगादिपदार्थपरिज्ञानार्थं निरूप्यते । पाद-
व्यवस्थापन्नमन्त्रत्वम् ऋक्त्वम् ।

मण्डन— ' ऋक् पादबद्धो भवतीह मन्त्रः । '

शंकर— ' ऋग्लक्षणमथोदितम् । ' १३.

* ऋग्लक्षणम् अर्थाधीनपादव्यवस्थावत्त्वम् । के.
२।१।१०।३५.

* ऋग्वेदः अग्नेः अजायत । भा. ३।३।१।२.
* ऋग्वेदः । वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनाम् ऋगाद्युक्तिमात्रेण
ऋगादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः तल्लक्षणार्थत्वे वेदोक्ति-
रनर्थिका । तस्मात् ऋग्बहुलो वेदः ऋग्वेदः इत्येवमादि-
मध्यमपदलोपिसमासत्वेनैव ऋग्वेदाद्युक्तिर्व्याख्येया । सु.
पृ. ११७२, * ऋग्वेदः होत्रप्रवचनाख्यः । पृ. ७८७,
११००. * ऋग्वेदेन उच्चैः क्रियते । ' उच्चैर्ऋचा
क्रियते ' । भा. ३।३।१।१, * ऋग्वेदे कृत्स्नेऽपि न प्रथमा
नाम का चित् ऋगस्ति, तथा उत्तरे इति । १०।६।१।२.
* ऋग्वेदे याज्यापुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्माः । यजुर्वेदे
दोहननिर्वापादयः । सामवेदे आज्यरतोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः ।
वि. ३।३।६.

* ऋग्वेदसामवेदाभ्यां यत्किञ्चित् काम्यं नैमित्तिकं
वा चोद्यते, तत्सर्वम् उच्चैः कर्तव्यम् । या.
३।३।२।९ पृ. ८१३, * ऋग्वेदादयः । ' तथर्ग्वेदादयो
देहा. प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् । भोग्यत्वेनात्मनो
तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥ ' ३।१।७।१३ पृ. ७०३.
* ऋग्वेदादिषु आत्मानः प्रतिष्ठिताः ' यो वै वेदेषु
तिष्ठन् वेदानन्तरो यमयति, यो वेदान् वेत्ति, य वेदा न
विदुः, यस्य वेदाः शरीरम्, एष त आत्माऽन्तर्याम्य-
मृत. ' इत्युपनिषत्प्रामाण्यात् । सु. पृ. १००८.
* ' ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः । '
या. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.
* ऋक्नवकवाची त्रिवृत्–शब्दः ' त्रिवृद् बहि-
ष्पवमानम् ' इत्यादौ । वि. १।३।८ वर्णकं ४.
* ऋङ्मन्त्रेऽपि अनुपङ्ग उक्तो मन्त्राधिकरणे । के.

* ऋजीषं निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः । स
च अवभृथदेशे नेतव्यः । तच्च नयनं प्रतिपत्तिः । वि.
४।२।८. * ' ऋजीषमप्सु प्रास्यन्ति ' इति अहर्गणे
सर्वेषाम् अह्नां यदृजीषम्, अविशेषात् तत् सर्वं
प्रास्यते । भा. १०।६।१९।७३.
* ऋजुत्ववक्रत्वप्राकरणाना मिथःकार्यत्वात् आधारे
समुच्चयः । भा. १२।३।३।९.
ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधना-
ऽयोग इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. २५१.
* ऋणत्रयापाकरणं त्रैवर्णिकानां नित्यम् । ' जाय-
मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो,
यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः
पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी ' इति श्रुतेः । वि. ६।२।११,
ब्राह्मणग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । जायमानो ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यश्चेति । भा. ६।२।११।३२.
* ऋतपेये ' घृतव्रतो भवतः ' इति वचनात्
अभावे व्रतदुहः, ' अन्या यजमानस्य व्रतदुघामाशिरे
दुहन्ति ' इति श्रुतेः आशिरार्थमन्या गौरुपादीयते ।
भा. ११।३।१२।३९, * ऋतपेये वचनप्रामाण्यात्
अस्वलक्करणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोम-
चमसः । १०।३।११।४५.

ऋतपेये विद्विवया सोमचमसद्दक्षिणया
प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधः ॥
१०।३।१९।६८ वर्णकं १ ॥
तथा च सोमचमसः ।

भाष्यम्— ऋतपेये श्रूयते, ' औदुम्बरः सोम-
चमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः '
इति । तत्र सन्देहः किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोम-
चमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । किं प्राप्तम् ?
तथा सोमचमसः स्यात् । यथा खलु उद्गात्रे तद्भागस्य
निवर्तिका, उद्गातृसंयोगात् । एवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्म-
भागस्य निवर्तकः सोमचमसः ।

सर्वविकारो वा, क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ।
६९ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्म-
भागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ? कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ।

पुनःपुनर्वरणं कर्तुं शक्यते। सकृदुपात्तस्य पुनरुपादानानुपपत्तेः। उत्पत्तिवाक्यशिष्टवरीतव्यत्वबाधविकल्पासंभवाच्च न शक्यं तेनैव वरणेन व्रियमाणान्तरं संबन्धुम्। अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते। सर्वाणि च तानि ऐन्द्रवायवादिग्रहणवत् अपर्यायविधायिना प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते। तद्ग्रहणवशेन च सर्वर्त्विजां ग्रहणम्। अतो यावद्वरणमृत्विजां भेदसिद्धिः। यत्तु भाष्यकारेण उक्तम्, तस्मादेषां वरणे संकीर्तने न विधिः इत्यादि, तदविहितवरणनियमप्राप्त्यभावात् अयुक्तम्। न चैतावतो वाक्ययशेः कश्चित्तैकवाक्यत्वस्य सुग्रहत्वेनाय-प्रवृत्तप्रवर्तनामानत्यायनं फलं भवितुमर्हति। तेन वरणविधिनैव अनुनिष्पादिनी मन्त्रविशेषेण संख्या सेत्स्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम्। न किञ्चित् तथा विहितया।

सोम—सूत्रार्थस्तु— तत्र कर्तृतरच्छब्दाने सति यावद्भिर्यत्र प्रयोगकार्यं निर्वर्त्यते, तत्र तावन्तः इति कार्यतः कर्तॄणां परिमाणं स्यात्, न तु एतावन्तः इति नियमः, विशेषानवगमात् इति।

वि— 'न क्रीतकर्तृसंख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा, नहि। अविशेषात्, दक्षिः यावत्कार्यं तावन्त एव हि॥'

भाट्ट— ते कियन्तः इत्यपेक्षायां तत्तत्कर्मणि अध्वर्य्वादिनिर्देशपुरस्कारेण तत्तत्कर्मविधानात् यावतां यत्र विधानं तावन्त एव तत्र ज्ञेयाः। अतः अग्निहोत्रे एकः एवाध्वर्युः, दर्शपूर्णमासयोः चत्वारः, चातुर्मास्येषु पञ्च, पशौ षट्, सोमे षड्विंशतिः। न च परिक्रयवाक्ये-षूपादानादस्मभावे तस्यैव पाचकलावकादिवत् तत्तत्कर्मकरणनिमित्ताः तावत्यः संज्ञाः भविष्यन्तीति वाच्यम्। संज्ञानां कर्मकरणात् पूर्वमेव 'अध्वर्युं वृणीते' इत्यादिना प्रयुक्तत्वेन कर्मकरणनिमित्तत्वाभावात्। अपितु तत्तद्वरणनिमित्तत्वं तत्तद्वरणजन्यतत्तदात्ततिनिमित्तकत्वं वा उक्तविधानविजन्यापूर्वसमवायविशेषनिमित्तकत्वं वा, कृतेऽपि वरणे 'अहमध्वर्युः स्याम्' इत्यध्यवसायाभावे अध्वर्युशब्दप्रयोगात्। वस्तुतस्तु अध्यवसायस्यापि भिन्नपुरुषाश्रयत्वकत्वात् तज्जन्याभिमानविशेषः एव निमित्तम्, तस्य न तथे सत्र यजमानत्वेन परणाभावेऽपि इन्द्रवतः एव सत्त्वादध्वर्युत्वाद्युपपत्तिः। प्रकृतावपि 'होता अनूतः सामिधेनीरन्वाह' इति वरणात् पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपपत्तिः। अत एव 'वरणजन्यादृष्टत्त्वमध्वर्युत्वादिकम्' इति प्राभाकरमतमपास्तम्। सत्रेऽपि ऋतुयाज्यावरणवत् वरणापत्तेश्च। न च एवमपि एकस्यैव तत्तदभिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावः, 'अध्वर्युं वृणीते' 'ब्रह्माणं वृणीते' इति तत्तद्विधिविहितवरणानामभ्यासेन भिन्नानां संस्कार्यभेदं विना अनुपपत्तेः। अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्तनफलकमभ्यर्थनं हि वरणम्, न च तदेकस्मिन् पुरुषे अनेकं संभवति। भिन्नानां च संस्कार्याणां तत्तत्क्रियासु भिन्नास्वेव विनियोगाच्च विकल्पाशङ्का। 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इत्याद्यनुवादबलादप्येवम्। एवं च 'ऋत्विजो वृणीते' इत्ययमपि न वरणविधिः। तथात्वे 'ऋत्विजः' इति बहुत्वानुवादानुपपत्तेः, अपितु ऋत्विक्संस्कारकवरणमात्रानुवादः ऋत्विग्धर्माणां तदुत्तरत्वप्राप्त्यर्थः, तत्तद्धर्मविधानार्थश्च। अतो यावन्ति लौकिकानि मन्त्रवन्ति वा वरणानि, तावन्तः कर्तारः इति सिद्धम्।

मण्डन— 'प्रतिनाम्नर्त्विजो भिन्नाः।'

शंकर— 'भिन्नाः स्युस्ते च वरणैः।'

● ऋत्विजः चातुर्मास्येषु पञ्च अध्वर्यु–प्रतिप्रस्थातृ–होतृ–आग्नीध्र–ब्रह्माणः। 'चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः' इति कर्तॄणां नियमविधिः। वि. ४।२।१. ● ऋत्विजः दर्शपूर्णमासयोः चत्वारः अध्वर्युः आग्नीध्रः ब्रह्मा होता चेति। भा. ४।१।१।२२, ● ऋत्विजः। 'दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्ति'। १०।२।८।२६, ● ऋत्विजः परिक्रीयन्ते। ३।७।१८।३८, ● ऋत्विजः पशुबन्धे षट् ब्रह्मा, अध्वर्युः, होता, मैत्रावरुणः, आग्नीध्रः, प्रतिप्रस्थाता चेति। ४।२।१।२३. ● ऋत्विजः प्रयोगमध्यपतितं यजमानं प्रक्रान्तकर्मावशेषसमापनीयत्वनिबद्धं समाप्त्युत्तरकालभाविस्वार्थकृत्यं च विदित्वा कार्यकर्तव्यतयैव गत्यन्तराभावविभागभावाद्यजमानत्वम् उपादाय तान्तित्यादेवकार्यं प्रधानत्वार्थवादपुरःसरं याजयन्ते। स्वयमुपविष्टदेवाद्यपरिदर्शन-

सर्वदेयपुरुषान्तरबाधकः ॥' 'यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात्' इति पशुनिन्दा ।

भाट्ट— श्चतपेये 'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति श्रुतम् । तत्रापि पूर्ववत् दक्षिणातच्छब्दयोर्वैयर्थ्यापत्तेः पूर्ववाक्येन गुणद्वय-विशिष्टप्राकृतविजातीयदानविधिः, तेन च प्राकृतकृत्स्न-दाक्षिण्यनिवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च द्रव्यसम्प्रदानोभय-विशिष्टस्य ब्रह्मानर्थत्वस्य पदान्तरकल्पनया अवगमात् पुरुषान्तरापनयः । अत्र हि ब्रह्मोद्देशेन द्रव्यविशिष्टो नैवोत्पादयितुं शक्यः, सगोत्रत्वादेः अविवक्षाऽऽपत्तेः । अत एव श्चतपेये सगोत्र एव ब्रह्मा ।

अधिकाशङ्का तु 'यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात्' इति पशुदानपर्युदासो नावत्या पशुमात्रो भवते इति ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः । अतश्च अध्वर्य्वादिभागेषु पशुमात्रो तत्पर्युदासात् तेषां माषादयो देया इति । सा न्याय्य नित्यानुवादत्वेन सोमचमसविध्येकवाक्यतया अर्थवादत्वात् गमकत्वानुपपत्तेः कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्यैव निवृत्तिरिति निराकर्तव्या ।

मण्डन— 'तथा समस्तं चमसेन बाध्यम् ।'

शंकर— 'स सोमचमसेऽपि च ।' स बाधः ।

श्चतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः ॥ (अन्तिमसूत्रद्वयेन वर्णकान्तर क्त्वाचिन्तया)।

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् । १०।३। १९।७२ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । श्चतपेये श्रूयते, 'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ब्रह्मभागेन ऊनं दातव्यम्, उत सोमचमस एव केवलो दातव्य इति । तत्रो-नतु सोमचमसो दक्षिणा इत्येष संबन्ध इत्युक्तम् । तत्रो-च्यते । सोमचमसो ब्रह्मणः इत्येष संबन्धः इति कृत्वा चिन्ता । यद्येवं ब्रह्मणः सोमचमसः इति संबन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्तितः । अत-शिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्, तासां क्रतुप्रधान-त्वात् । ७३ ॥'

भाष्यम्— सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कुतः ? सोमचमसो दक्षिणा, इत्येष संबन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दाक्षिण्ये पुरुषापनयः एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणात्वात् सोमचमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्तयतीति ।

. सा— 'सर्वं वा पुरुषापनयात्' इति क्त्वाचिन्तो-द्घाटनम् ।

सोम— पूर्ववदिहापि सर्वनिवृत्तिः इत्युक्तेः संगतिः । सूत्रे यदिशब्दः असंदिग्धे संदिग्धार्थत्वेन वा यद्येकं वाक्यम् इत्यध्याहारेण वा कथञ्चित् योज्यः ।

वि— 'पूर्वोक्त निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यताम् । क्त्वा-भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणार्थं ब्रह्मभागं निवर्तयेत् ॥' क्त्वा-चिन्तामुद्घाटयति— 'दक्षिणोक्तितः कृतो दत्ता सर्वमासो न पुंसि सा । वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्तोऽतः पूर्वनिर्णयः ॥' तस्मात् कृत्स्नदक्षिणपुरुषान्तरयोर्बाधः इत्ययमेव राद्धान्तः ।

भाट्ट— पूर्वाधिकरणद्वये अपि भिन्नवाक्यत्वमभ्यु-पगम्य कृत्स्नदाक्षिण्यनिवृत्तिरित्युक्तम् । यदा तु क्त्वा-चिन्तया एकवाक्यत्वमभ्युपगम्यते, तदाऽपि किं कृत्स्न-दाक्षिण्यनिवृत्तिः, उत ब्रह्मभागस्यैवेति चिन्तायाम्, दक्षिणापदतच्छब्दयोः श्रवणाविरोधात् भिन्नवाक्यत्वे एकवाक्यत्वेऽपि कृत्स्नदाक्षिण्यनिवृत्तिः पुरुषा-न्तरापनयश्च । इति प्राप्ते, एकवाक्यत्वे ब्रह्मो-द्देशेन द्रव्यसंप्रदानोभयविशिष्टप्राकृतदानाभ्यासस्यैव विधेयत्वावगतेः क्रतूद्देशेन द्रव्यविशिष्टप्राकृतविजातीय-दानविध्यनुपपत्तेः, दक्षिणाशब्दस्य च ब्रह्मसंबन्धिन्याम् आनतावपि शक्यत्वेन अनुवादोपपत्तेर्ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः । वस्तुतस्तु अर्थवादव्यवधानात् तच्छब्ददक्षिणा-पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् भिन्नवाक्यत्वमेव युक्तमिति तदैव कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः ।

मण्डन— 'न ब्रह्मभागव्यतिरिक्तदानम् ।'

शंकर— 'वाक्यैक्ये भागबाधः स्यात् ।'

• श्चतपेये सोमचमसपात्रं ब्रह्मणे एव देयम् । लौकिकेन तु इतरेभ्यश्च न किमपि शास्त्रीयम् ।

नाम कश्चित् पदार्थः, येन अस्य कर्तृविशेषः केन चित् प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात् सत्येव सदस्ये सूक्तम् ' स्वामिसप्तदशाः ' इति । यच्च भाष्यकारेण किञ्चित् सदस्यनिराकरणपरम् उक्तम्, तत् ऋत्विक्त्वनिराकरणपरस्य अतिरभसवचनम् इत्युपेक्षणीयम् ।

सोम— सप्तदशसंख्यानिर्धारणे केचिदेव ऋत्विजो न सर्वे इत्यस्यार्थस्यास्थिरत्वात् तत्स्थिरीकरणार्थं सप्तदशस्य निर्धारणात् हेतुहेतुमद्भाव. संगतिः । नहि यागोपयुक्तपदार्थकरणमात्रम् ऋत्विजत्वं सोमविक्रयिप्रभृतिषु अतिप्रसङ्गात्, किन्तु कल्पसूत्रकरण कृताकृतप्रत्यवेक्षणं च कल्पसूत्रेऽपि क्रतावनुपयुक्तत्वात् न यजनम् ।

वि— ' सदस्ये यजमाने वा सप्तदशत्वम्, कृत्स्नत. । सदस्ये, कुरुते किञ्चिदसौ स्वामिनि तत् स्वतः ॥ ' (तु मतः) ।

भाट्ट— सप्तदशस्तु सदस्यः । तस्यापि पृथग्वरणाम्नानात् चमसविधानाच्च । इति प्राप्ते, सदस्यकर्तव्यपदार्थाश्रवणात्, वरणस्य प्रकृत्यायेन विनियोगभङ्ग कल्पयित्वा अदृष्टार्थत्वावगतेः, सदस्यस्य पाक्षिकत्वेन सप्तदशभुतेः पाक्षिकानुवादत्वापत्तेः, उभे तस्य दीक्षाऽऽम्नानाच्च स्वाम्येव सप्तदश. । कर्मकर्त्वेऽपि सा न पत्नी सप्तदशत्व जनकीभूता, अपेक्षाबुद्धौ लिङ्गवैरूप्याङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ।

मण्डन— ' स्वामिसप्तदशाश्च ते । '

शंकर— ' स्वामी सप्तदशो मतः । '

● ऋत्विग्भिः उपदेश–समाख्यालिङ्गानुसारेण स्वंस्व कर्म कर्तव्यम् । भा. ३।७।२०।४१–४२, ● ऋत्विग्भिरेव मार्जनाविशेषभक्षण कार्यम् । ६।४।३।८–९, ● ऋत्विग्भिः चमसाध्वर्यवः वरीतव्याः, न यजमानेन । (लोके तु महारजकाले यजमान एव तान् वृणोति ।) ३।७।१०।२५, ● ' ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ' अत्र उद्देश्यगतं बहुत्वमविवक्षितम् इत्येकैकः प्रतिग्रहीता । वि. १०।३।१२, ● ऋत्विग्भ्यो यज्ञे दक्षिणा । यस्य यावान् भागः आभवति स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्य. न तु परिहरा । भा. १०।३।१२। ५०–५२, ● ऋत्विग्भ्यः अन्यः एव सोमविक्रयी । ३।७।१५।३१, ● ऋत्विग्भ्यः अन्ये चमसाध्वर्यवः । ३।७।१०।२९, ● ऋत्विग्भ्यः न भिन्ना उपगातारः । ३।७।१४।३०.

सू ऋत्विजाम् अनियतपदार्थकर्तृत्वमपि विशेषसमाख्यया । सामान्यसमाख्यायाः विशेषसमाख्यया बाधः ॥

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः । ३।७।२०।४१॥

भाष्यम्— किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति । नेति ब्रूमः । तस्योपदेशात् विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । यथोपदेशः, ' तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह ' इति । समाख्या पोत्रीया, नेष्ट्रीयेति । एष समाख्याया अपवाद इति ।

वा— विशेषसमाख्याऽपि विशेषश्रुतिवदेव सामान्यप्रवृत्तेर्बाधिका भवति ।

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् । ४२ ॥

भाष्यम्— ' यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात् ' इति होत्रे प्रातरनुवाके समाख्यया प्राप्ते होतार दर्शयति । तथेदमपर लिङ्गं भवति, ' उद्गीथ उद्गातृणाम्, ऋचः प्रणव उक्थशंसिनाम्, प्रतिगरोऽध्वर्यूणाम् ' इति समाख्याकृत भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्ग भवति । ' यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद, स्ववानेव भवति । स्रग्वा अध्वर्योः स्वम्, यदाश्रावयति ' इति समाख्याकृतं नियम दर्शयति ।

वा— सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैव एतल्लिङ्गम् । विशेषसमाख्यायां तु किञ्चिदन्यत् द्रष्टव्यम् ।

सोम— प्राभाकरैरिद सूत्र सामान्यसमाख्यायाः वचनविशेषसमाख्याभ्या बाधस्य व्युत्पादनार्थमधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम् । तदनुपपन्नम् । समाख्याया वचनापेक्षया, सामान्यस्य विशेषापेक्षया च दुर्बलत्वस्य अन्यत्र सिद्धत्वेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । तस्मात् महत्ताधिकरण(१९) शेषभूतमेवेदम् । सूत्रार्थस्तु– तस्य ' तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात् संयोगस्यार्थवत्त्वात् ' इति पूर्वसूत्रे प्रस्तुतस्य अध्वर्य्वादिपुरुषसंयोगस्य आध्वर्यवादिसमाख्यानस्य इति यावत् । तस्य उपदेशेन वचनेन विशेषसमाख्यानेन (च) निर्देशः निष्कर्षः अपवादः इति यावत् ।

याज्याग्रहणेनाक्षो गृह्येत । यत्तु तस्या अधि वषट् करोति इति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट् करिष्यति । याज्याऽपनयो हि वचनात् । न वषट्कारापनयः । यावद्वचनं वाचनिकं मन्यामहे । वचनं हि तद्विरहमेव ।

वा—ज्योतिष्टोमे ऋतुग्रहेज्यासु यजमानसमाना याज्याप्रयोगार्थे वरणमाम्नातम् । तेषु यजमानस्य याज्या । तस्याश्च पक्षद्वयं विहितम्, होत्रे प्रत्यर्पणं स्वयं वोच्चारणम् । तत्र यदा स्वयं यजति, तदा किं वषट्कारः तन्निमित्तश्च भक्षोऽपनीयते, नेति संदेहे, नापनयो वचनाभावात् । अन्यापनये च नान्यस्यापनयः, असंबन्धात् । याज्यामात्रस्य हि अपनयनं श्रूयते, न वषट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याज्याया अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयते, तथा भक्षोऽपीति । ननु च यदा स्वयं यजते, तदा नैवापनयो भवति 'यजमानस्य याज्या' इति वचनात् । यदा तु सोऽभिप्रेष्यति तदाऽपनयः । अत एवं विचारयितव्यम्, किं याज्याऽपनये यजमानात् भक्षोऽपनीयते, नेति । वक्ष्यते । 'याज्याभक्षवषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया । यजमानस्य याज्येति ततोऽपनयनं श्रुतम् ॥' (पूर्वपक्ष-श्लोकोऽयम्) होतृसमाख्यया हि प्राक् 'यजमानस्य याज्या' इति हि अतो वचनात् सर्वं होतुः प्रापितम् । तत्र वचनेन याज्यामात्रं यजमानसंबन्धि कृतम्, वषट्कारादयस्तु होतुरुच्चस्था एव । यदि पुनः यजमानादपनय इति व्याख्यायेत, ततस्तत्र याज्यामात्र प्रापितं सत् अपनीयते इति वषट्कारादिप्राप्त्यभावात् अपनयाशङ्कैव न स्यात् । तस्मात् 'यजमानस्य याज्या' इत्यनेन याज्यामात्रापनयात् वषट्कारस्य च याज्यातः अत्यन्तव्यतिरेकात् अङ्गाङ्गिभावाभावाच्च यजमानेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत् । वषट्कारनिमित्तो हि भक्षः, न याज्यानिमित्त इत्यनपनीतः ।

यष्टुर्वा, कारणागमात् । ४५ ॥

भाष्यम्—यष्टुर्वा भक्षः स्यात् । कुतः ? कारणागमात् । भक्षस्य कारणं वषट्कारः । स च याज्याभागच्छन्त्यामागच्छति । एवं हि श्रूयते 'याज्याया अधि वषट् करोति' इति । ननु एतदुक्तं यजमानेनापि प्रयुज्यमानाया अधि होता वषट् करोति इति । नैष समाधिः । अनयानया यष्टव्यम्, वषट्कारेण यागः क्रियते न याज्यामात्रेण । तस्मात् आ वषट्कारात् नापनेतव्य यजमानेन । अन्यश्चेत् वषट् कुर्यात्, अयष्टा स्यात् यजमानः, न च यजेत । यष्टव्ये चासौ चोद्यते, न याज्यामात्रवचने, 'स्वयं निषद्य यजति' इति शाङ्खस्य निषद्ययागे विधानात् ।

वा—यदि 'यजमानस्य याज्या' इत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत, ततः कदाचित् नापनीयेत भक्षः । इह त्वेवं श्रूयते 'स्वयं निषद्य यजति' इति । वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वाविज्यते, न केवलया याज्यया । तथा 'अनवानं यजति' इति याज्यातः आरभ्य यावद्यजतेः अर्थः समाप्यते तावत् न अवानितव्यम् । एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोः इदमुपपद्यते, नान्यथा । तस्मात्तत्र याज्या तत्र वषट्कारभक्षावपि इति अन्तरेणापि एकत्वम् अङ्गभावं चापनयो विज्ञायते ।

प्रयुक्तत्वात् प्रवरस्यानपायः । ४६ ॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम्, यथा प्रवरो नापनीयते एवं भक्षोऽपीति । उच्यते । अशक्यत्वात् प्रवरो नापनीयते । अतिक्रान्तो हि स कथमपनीयेत होतुः । भ्रष्टे चावसरे अनुष्ठीयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च विगुणः कथञ्चिदर्थं साधयेत् । नात्र चोदकेन प्राप्नोति । अपोह्येत, यच्छक्यं तच्चोदकेन प्रापितम्, यत्र शक्यं न तत्प्रापितमिति । प्रकृतिरियम् । अपूर्व-त्वात्र विधानं यादृशमुक्तम्, तादृशं यदि शक्यते, कर्तव्यम् । यदि न शक्यते, यथैव शक्यते तथैव कार्यम् । न तत्र विगुणमिति । तस्मात् प्रवरस्य अनपायो पुनः, भक्षस्येति ।

वा—यत्तु प्रवरवत् इति, तत्रोच्यते । 'प्रवरो न त्वतिक्रान्तो याज्याकालेऽपनीयते । भक्षणस्य तु भावित्वात् शक्यस्याऽपनयकल्पना ॥' तत्राम निमित्तापनयात् अपनीयते, यत् अपनेतुं शक्यते अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याज्याऽपनयेऽपि होतृसंबन्ध शक्यम्, नापि यजमाने अतिक्रान्तस्य करणं शक्यं वक्तुम् । भक्षस्य तु इयमपि शक्यम् ।

वचनादितरेषां स्यात् । २ ॥

भाष्यम्— किमेष एवोत्सर्गः ? नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्याद्भवति परिक्रयः । 'य एतामिष्टकामुपदध्यात्, स त्रीन् वरान् दद्यात्' इति ।

वा— उपदध्यादिति परस्मैपदात् अयाजमानत्वे अवधारिते वरदानमृत्विक्कर्म । तत्सिद्धिश्च यदि तावत् शास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यजमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपायः इति ।

सोम— अस्मिन् पादे पूर्वोक्तसमाख्यानिबन्धनाध्वर्य्वादिकर्तृकत्वापवादेन स्वामिकर्तृकत्वं प्राधान्येन प्रतिपाद्यते इति पादान्तरत्वमानन्तर्यं चेत्याहु. । 'गौर्वै वरः, अतिवरोऽन्यः । धेनुर्वरः, अतिवरोऽन्यः । अनड्वान् वरोऽतिवरोऽन्यः' इत्यापस्तम्बाचार्योक्तो वरशब्दार्थो द्रष्टव्यः । स्वयमातृण्णोपधातुः अविद्वद्ब्राह्मणस्य ऋत्विक्त्वाभावात् 'अनड्वान् होत्रा देयः' इत्यादिकमुदाहरणं बोध्यम् । **सूत्रार्थस्तु**—परिक्रयः स्वामिकर्म, तद्धस्य कर्मणः स्वाम्यर्थत्वात्, स्वामिकर्तृकत्वाभावे अङ्गानां तत्कर्तृकत्वानुपपत्तेः इति ।

वि—'दक्षिणादिपरिक्रीतैर्ऋत्विजः स्वामिनोऽथवा ।, परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद् यथेतरत् ॥, परिक्रयात् पुरोऽध्वर्युहोत्रादीनामभावतः । परिक्रयणकर्तृत्वं यजमानस्य नर्त्विजः ॥' (विस्तरे 'वचनादितरेषां स्यात्' इति सूत्रेण पृथक् द्वितीयमधिकरणमारचितम् । तच्च 'अग्निचयने स्वयमातृण्णोपधानोत्तर०' इति हिन्दी द्रष्टव्यम् ।

भाट्ट— वरणं दक्षिणादानं च समाख्यया अध्वर्य्वादिभिरेव कार्यम् । अध्वर्युश्च यथा तान् स्वद्रव्येण परिक्रीणीते, तदुपायं यजमानः कुर्यात् । अध्वर्योश्च 'इतरमन्य.' इति न्यायेन वरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् । स च अध्वर्युः दक्षिणाऽऽम्नानात् तेनानतः स्वक्रय्य कुर्यात् । ऋत्विगन्तरार्थं स्वद्रव्य दातुं यजमान उपायान्तर कुर्यात् । इति प्राप्ते, अवश्यं तत. अध्वर्युः अन्यान् वृणीते, अन्यथा अध्वर्युत्वाधमनात्, वरणस्य अदृष्टार्थत्वापत्तेश्च । तद्वरण च येन आदौ कर्तव्यम्, तस्य अध्वर्युगणत्वसपत्तये वरणस्यावश्यकत्वात् । तस्य च असमाख्यातकर्तृकत्वावश्यम्भावात् वरणे तावत् समाख्याबाध आवश्यकः एव । एवं दक्षिणादानेऽपि उपायान्तरकल्पने गौरवापत्तेः प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्तृकत्वबाधापत्तेश्च समाख्याया एव केवलायाः बाधः । वस्तुतस्तु सर्वत्र स्वामिकर्तृकत्वप्राप्तौ वरणेनेव दक्षिणादानेनापि अन्यत्र अन्यकर्तृकत्वे सिद्धे समाख्यया नियममात्र क्रियते, इति स्वल्पत्वानुरोधेनापि समाख्या वरणभरणविषयिणी । सत्यपि वा तस्मिन् उपायान्तरकल्पनाऽऽधनुरोधेनैव दानमात्रे स्वामिकर्तृकत्वम् । यत्र तु वचनं यथा 'य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्' इत्यादौ, तत्राध्वर्य्वादीनामपि दानकर्तृत्वम् । तत्र हि स्वामिकर्तृकत्वे उपधानस्य सामानाधिकरण्येन तत्समानकर्तृकत्वावगतेः, तस्यापि तत्कर्तृकत्वे 'उपदध्यात्' इति परस्मैपदानुपपत्तिः, तस्य ऋत्विक्परत्वेन उपधानमिष्टकाभिक्रियाफलकत्वावगतेः । यदि तु क्रियाफलस्य अग्न्यादिगतत्वात् परस्मैपदोपपत्तिरित्याशङ्क्येत, तत. प्राप्तोपधानानुवादेन दानस्य तत्कर्तृकत्वस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः, य इत्यनेन कर्तृमात्रप्रतीतेश्च उपधानस्य अध्वर्युकर्तृकत्वावसायात् तत्समानकर्तृकस्य दानस्यापि तत्कर्तृकत्वसिद्धिः ।

मण्डन— 'परिक्रय' स्याद् यजमानकर्म ।'

शंकर— 'परिक्रयः स्वामिकर्म ।'

● ऋत्विजां परिक्रयार्थम् उदवसानीये दक्षिणादानम्, तस्य तदङ्गत्वात् । भा. १०।२।१२।४०–४१

● ऋत्विजां प्रक्लृप्तिः लोकतः । संकर्ष. २।२।२.

● ऋत्विजां प्रतिनिधिरस्ति । वि. ६।३।८, ● ऋत्विजां प्रथमाः, अर्धिनः, तृतीयिनः इति चत्वारो वर्गाः । तत्र प्रथमाः अध्वर्युः ब्रह्मा उद्गाता होता चेति । तेषां पूर्णा द्वादशगोरूपा दक्षिणा । अर्धिनः प्रतिप्रस्थाता ब्राह्मणाच्छंसी प्रस्तोता मैत्रावरुणश्चेति । ते दक्षिणार्धं षड् गाः लभन्ते । तृतीयिनः नेष्टा अग्नीद् प्रतिहर्ता अच्छावाकश्चेति । ते तृतीयांशं गोचतुष्टयरूपां दक्षिणां लभन्ते । पादिनः उन्नेता पोता सुब्रह्मण्यः ग्रावस्तुत् च । ते चतुर्थांशं गोत्रयरूपां दक्षिणां लभन्ते । ३।७।१७,

याज्याऽपनयेन याज्याऽर्थवरणलक्षणः प्रयोगे नापनीतः तद्वत् भक्षोऽपि इति । ऋतुयाज्यावरणस्य तन्त्रेण सकलयाज्योपकारकत्वात् एकस्या याज्यायां होतुरपनीतायाः तदर्थं यजमानस्य वरणावश्यंभावेऽपि याज्याऽन्तरार्थं होतुरपि वरणस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् न तस्य होतुरपनयः इति प्रवरवैषम्यं सिद्धान्ते बोध्यम् । १७.

वि—'होतुर्याज्याऽपनीतौ किं न वषट्कारभक्षयोः । अपनीतिरुतापायो, नापनीतिर्विभेदतः ॥, यजमानेन यष्टव्य न विनैश्चिर्वषट्कृतिम् । वषट्कृतिर्याज्ययाऽतः सहापैत्यदनं तथा ॥' (अतः याज्यया सह वषट्कृतिः अपैति, तथा अदनं सोमभक्षणं होतुः सकाशात् अपैति) ।

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे ऋतुयाज्यासु होत्रवचनाम्नातासु अन्त्या याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विकल्पेन विधीयते 'यजमानस्य याज्या, सोऽभिप्रेप्यति होतरेतद्यजेति, स्वयं वा निषद्य यजति' इति । तत्र स्वयाज्यापाठपक्षे वषट्कारभक्षयोः स एव कर्ता, उत होता वा इति चिन्तायाम्, षष्ठीश्रुत्या यजमानस्य याज्यामात्र श्रुत न वषट्कार', तस्य 'याज्याया अधि वषट् करोति' इति वचनेन याज्यातो भेदात् । अतश्च वषट्कारे समाख्यानिमित्तो होतैव इति तन्निमित्तो भक्षोऽपि तस्यैव । ननु 'स्वयं वा' इति वचनम्, तद् न तावत् यागकर्तृत्वविधायकम्, तस्य प्रधानवाक्यादेव सिद्धेः । नापि यागभक्षवषट्कार प्रयोक्तृत्वविधायकम्, विध्यन्तरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । अतः आद्यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां विहितायां द्वितीयेन प्रैषकर्तृत्वविधानात् प्रैषार्थकर्तृत्वानुपपत्तेरेव याज्याऽर्थविकल्पप्राप्तेः, यागकर्तृत्वस्य च याज्यापाठोक्तमात्रेणाप्युपपत्तेः, तृतीयमर्थवादः । 'निषद्य' इत्यपि याज्याया निषण्णत्वस्य सामान्यविहित. एव प्राप्त तदनुवादः । 'अनवान यजति' इति याज्याऽन्तर्गतविषयकम् । इति प्राप्ते, आख्यातश्रवणात् याज्यान्तरत्वेऽपि तृतीयस्यैव विधायकम्, आद्य तु अर्थवादः । अतश्च याज्याऽन्तेन वषट्कारेणैव प्रधानयागकर्तृत्वात् वषट्कारोऽपि तस्यैव, याज्यावषट्कारयोः समानकर्तृकत्वस्य अनवानस्य च साधारणत्वात् वषट्कारे होतृकर्तृकत्वसमाख्यानेव एतस्य समाख्यानान्तरस्य बाधोचित्यात् । एवं च भक्षस्यापि विधित्वे न कश्चिद्दोषः । अतश्च वषट्कारनिमित्तो भक्षोऽपि तस्यैव । १४.

मण्डन— 'याज्यापाठी वषट् पठेत् ।'

शंकर— 'भक्षापनेशी याज्येष्टा ।'

• ऋतुयाजप्रैषान् अध्वर्युर्न विभजेत् किन्तु मैत्रावरुणः । संकर्ष. २।३।१३.

• ऋतुयाज्याः प्रातःसवने एव नोत्तरयोः सवनयोः । प्रस्थितयाज्यास्तु त्रिष्वपि । संकर्ष. २।३।१२.

☒ ऋतुयाज्यासु प्रैषांशस्योद्धारः ॥

ऋतुग्रहे 'होता यक्षदिन्द्रं होत्रात्' इत्यादीन् 'होतर्यज' इत्यन्तान् प्रैषानाम्नाय 'प्रैषेण यजन्ति' इत्याम्नातम् । तथापि यथासमाम्नातस्यैव मन्त्रत्वेन प्रधानाङ्गयोर्यागयाज्यावषट्कारयोः ऋगादयन्तभागयोरिव योजनया प्रयोगे प्राप्ते, होता यक्षद्धोतर्यजेत्यंशयोरन्वितत्वेन तदनुमूल्य तत्स्थाने तयोर्योगेन प्रयोगः । संकर्ष. २।४।२५.

• ऋतुयाज्यावरणस्य अदृष्टार्थस्य अनुष्ठानं द्वादशाहे तत्र । भा. १०।२।२६।६२.

☒ ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोः अदृष्टार्थयोः सत्रे न बाधः ॥

क्रिया स्याद् धर्ममात्राणाम् । १०।२।२६।६२ ॥

भाष्यम्— अस्ति द्वादशाहः 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' इति । अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा ऋतुयाज्यावरणम् आत्रेयहिरण्यदानं च । तत्र संशय किं धर्ममात्रं कार्यम्, नेति । किं प्राप्तम् ? स्वकर्तृकत्वात् सत्रस्य वरणं दानं च निवर्तते इत्युक्तम् (१०।२।१०) न तस्मात् वचनमपि कर्तव्यमिति । याज्ञनेव भृत्यो धर्मो दोषः तदानुपपत्तिनाशात् । तस्मात् न कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । क्रिया स्यात् धर्ममात्राणाम् । यदि वरणं दानं वा न भवति अन्यत्वदेव, तत् स्वकर्तृकत्वेऽपि न विरोधमुपैति । तस्मात् चोदकानुग्रहात् क्रिया स्यादिति ।

सोम— तदुदाहरणं स्पष्टम् । ऋतुयाज्यावरणे 'इह होतर् वृणीष्व मा पुनिष्व.' इत्यादि. तद्

श्रुता । नहि दण्डादिना परिक्रयः सेभवति । तस्मात् धर्ममात्र दानम् इति पूर्वः पक्ष ।

परिक्रयार्थं वा, कर्मसंयोगाल्लोकवत् । २४ ॥

वाशब्द उक्तपूर्वपक्षनिरासार्थ । 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ' इति श्रूयते । सा दक्षिणा न, धर्ममात्र किन्तु परिक्रयार्थं स्यात् । कर्मसंयोगात् कर्मणा सह कर्तृत्वेन संयोगमभिप्रेत्य दक्षिणा श्रुता । ऋतौ यजन्ति इति यागकर्तृत्वेन ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिः । 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति ' इति च श्रूयते । एव च कर्मसंयोगेन दक्षिणाश्रवणात् परिक्रयार्थत्वमवगम्यते । लोकवत् यथा लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते तत् असंकीर्तितेऽपि परिक्रये आनमनार्थमेव भवति । तस्मात् यज्ञेऽपि परिक्रयार्थं दक्षिणादानम् इति सिद्धान्त । क चित् कर्मन्यूनाधिक्यविचारमकृत्वापि अधिकन्यूनदक्षिणादान दण्ड, शुल्का इति, इत्यादिर्दक्षिणा च वचनबलात् सन्निध्यति ।

दक्षिणायुक्तवचनाच्च । २५ ।

सिद्धान्ती हेत्वन्तरमाह । 'दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विज ' इति दक्षिणायुक्तान् वचनात् लिङ्गाच्च यज्ञे ऋत्विक्परिक्रयार्थं दक्षिणादान न धर्मार्थम् इति ।

न चान्येनानम्येत परिक्रयात्, कर्मणः परार्थत्वात् । २६ ॥

ऋत्विक् दर्शादौ कर्मणि परिक्रयात् अन्येन सामादिना उपायेन नानम्येत इति उक्तं । कर्मणः परार्थत्वात्, परार्थं हि कर्म कर्तव्यम्, तच्च नान्तरेण परिक्रय परः परार्थे करोति । तस्मात् यज्ञे दक्षिणादानम् ऋत्विक्परिक्रयार्थम् ।

परिक्रीतवचनाच्च । २७ ॥

हेत्वन्तरमाह 'दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्ति ' इति परिक्रीतवचनात् ऋत्विजां परिक्रीतत्ववचनात् लिङ्गात् यज्ञे दक्षिणादान परिक्रयार्थमिति गम्यते ।

सनिवन्ये च भृतिवचनात् । २८ ॥

षणु दाने, वनु याचने । अत सनि द्रव्यम् । सने वन्य द्रव्यस्य याचनम् । याचनाप्राप्त द्रव्य सनिवन्यम् । तस्मिन् सनिवन्ये भृतिवचनं भवति । "यज्ञो वै देवेभ्यो न समभवत्, त भृत्या समभावयन्, यद् भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्यै, द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत' इति । यज्ञार्थं यत् भिक्षितम् ऋत्विजः परिक्रेतुम् अन्य च यज्ञार्थं साधयितुम्, तस्मिन्नेतत् भृतिवचन भवति । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते, तदुच्यते । तस्मात् परिक्रयार्थम् ऋत्विग्भ्यो दानम् ।

नैष्कर्तृकेण सस्तवाच्च । २९ ॥

'यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको निष्कर्तनभृतः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विजः' इति नैष्कर्तृकेण ऋत्विजां सस्तवः श्रुतः । यथा दारुहारः काष्ठहारकः निष्कर्तनेन वृक्षच्छेदनार्थेन द्रव्येण भृतः सन् कर्मयोगे वृक्षच्छेदादौ वर्तते, तथा ऋत्विजः इति परिक्रयार्थं दान दर्शयति । इति यज्ञे ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादान परिक्रयार्थम् इति सिद्धान्तः । के–

। ३ ऋत्विङ्नियमो दक्षिणाभिः ॥

नियमस्तु दक्षिणाभिः, श्रुतिसंयोगात् । ३।७। १७।३६ ॥

भाष्यम्–– सप्तदश ऋत्विज इति समधिगतम् । कतमे ते सप्तदश इतीद चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ? अज्ञानम् । एव प्राप्ते, ब्रूम । नियमस्तु दक्षिणाभि श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासंबन्धेन नियम्येरन् । एवं हि आम्नायते 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति ' इति । एवमभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादय श्रूयन्ते । आग्नीध्रेऽग्रे ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽध्वर्यवे चाग्नीध्रे चेति के चिदेव विशिष्टा श्रूयते । एव ये श्रूयन्ते, ते तत्र ऋत्विज । ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति । दक्षिणाभिर्नियम इति ।

वा–– प्रकृताना येकेचित्सप्तदश इति प्राप्ते अभिधीयते । सामानाधिकरण्यप्रयोगात् नियम । तत्र दक्षिणादानक्रमवाक्यगत ब्रह्मादीना दर्शने, न चमसाध्वर्यूणाम् । यद्यपि च लिङ्गमुक्तिकत्वम् अनुक्रमान न शक्यमुपसंहर्तुमिति बुद्धिर्भवति, तथापि सप्तदशश्रुत्यपेक्षितविशेषाव स्थानम्, तदेकेन नैवेन सिद्धवत् आश्रितम् । अत अनेनक्रमेण परिच्छेदो भवति, नूनमेते एव ऋत्विज इति ।

ऋत्विग्भ्यः पृष्ठ्यमनीषे । १०।२।१४।४३, ॐ ' ऋत्विजः उपगायन्ति ' इति प्रकृतौ । १०।४।५।८, ● ' ऋत्विजः उपगायन्ति ' इति सहस्रसंवत्सरे उक्तम् । ८।२।११।१८, ॐ ऋत्विजः एकस्मिन् प्रयोगे प्रयुक्ताः प्रयोगान्तरे ते एव ग्राह्याः अन्ये वा इच्छया । न तु तेषा यातयामत्वम् । ११।३।१२।३५.

▣ ऋत्विजः कर्तव्यानुसारिसंख्यया वरीतव्याः ॥

तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् । ३।७।९।२१ ॥

भाष्यम्—तत्र तैः परिक्रीतैः कर्तव्येषु अनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ? अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाम्नायते, अर्थेन तत्परिमाणं यावद्भिरसौ इतिकर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ।

वा—एकस्य द्वयोर्वा उपादाने परिक्रयः शक्यः कर्तुमित्यनियमः । अथवा फलभागकर्तृकत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेव अबाधित्वा परिक्रयविधिरशक्यः, तदेव बाधितव्यम् । स चैकेन कर्त्रा यत्किञ्चित्कुर्वता उपपन्नः इति नानेकं बाधितव्यमिति ।

अपि वा श्रुतिभेदात् प्रतिनामधेयं स्युः । २२ ॥

भाष्यम्— यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या भिद्यन्ते । तानि नामधेयश्रवणानि ' तान् पुरोऽध्वर्युर्यजति ' ' प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति ' ' नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति ' ' उन्नेता चमसाननुन्नयति ' इति । तथा ' प्रस्तोता प्रस्तौति ' ' उद्गातोद्गायति ' ' प्रतिहर्ता प्रतिहरति ' ' सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह ' ' होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते ' ' मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह ' ' अच्छावाको यजति ' ' ग्रावस्तुत् ग्रावस्तोत्रीयामन्वाह ' । एतावद्भिः कर्मणि प्रयोजनम् । तेन ते अवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं वरीतव्याः । एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीते इति ।

वा— भिन्नसमाख्यानियतकर्तृकपदार्थयुक्तभावनाविधिना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । ' संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ' इति चैष न्यायो यथा कर्मभेदं बोधयितुं समर्थः, तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्तार उपादातव्याः ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् । २३ ॥

भाष्यम्— एवं चेत् प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीते इति । तत्र । योयः तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति । एकोऽपि बहून् पदार्थान् कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ।

वा— व्याप्रियमाणानपेक्षाः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगता इति यूपादिवत् कार्यतस्तावत् परिच्छिद्यन्ते । ततश्च पाचकादिवत् तत्तद्धौत्रादि कर्म कुर्वन् होत्रादिशब्दैरभिधास्यते इत्यभेदः ।

नोत्पत्तौ पुरुषाणाम् । २४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते ' ब्रह्माणं वृणीते ' ' होतारं वृणीते ' ' उद्गातारं वृणीते ' ' अध्वर्युं वृणीते ' इत्येवमादि । तस्मात् कर्मणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवश्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेषा वरणे सङ्कीर्तनम्, न विधिः । प्रयोजनस्याभावान्नानुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं संख्याविशेषम् । तस्माच्च संख्याविशेष एवं प्रतीयते, तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् षोडश कर्तारो वरीतव्याः, अवत्कर्तृकश्च सोमः स्यात् । एवं दर्शपूर्णमासयोरपि ।

वा— यदि हि कर्मविनियोगवेलायामेवदुत्तरकालं वा एताः समाख्याः श्रूयेरन्, एवं सति न भिद्येरन्नपि । वरणं तु अत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते ' ब्रह्माणं वृणीते ' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते, यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् । वरणान्यपि चैतानि ' एकस्यैवं पुनःश्रुतिः ' इत्येवम्, ' गुणश्चापूर्वसंयोगे ' इत्येवं यथाश्रुति भिद्यन्ते । तद्भेदाच्च उपादेयानाम् ऋत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः । समाख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेरुत्तरकाल च सिद्धवत् व्यवहारात् वरणनिमित्ततैव गम्यते । निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदसिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नैकस्यैव कर्तुः

तस्मात् सर्वे क्रतौ यजन्ति। ये च क्रतौ यजन्ति, ते ऋत्विजः। न कश्चित् विशेष आश्रीयते, इमे एव क्रतौ यजन्ति इति ऋत्विजः, इमे नेति। तस्मात् सर्वेषामृत्विक्त्वम्। ननु परिसंख्या श्रूयते 'सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः' इति। उच्यते। परिसंख्यायां बहवो दोषाः सन्ति, इति अत्रयुक्तवादोऽयं भविष्यति।

वा— ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव (पा० ३।२।५९) उपपदधातुप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते, क्रतौ यजन्ति इति ऋत्विजः। एतस्मात् चेत् कारणात् ऋत्विजो भवन्ति, हन्त सर्वेषां तत् अविशिष्टमिति तदनुसारम् ऋत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम्। अतः चत्वारः पञ्च षट् सप्तदश इत्याद्याः समयवा अपि एतस्य महान्तः इत्येवं स्तोतुम् अयथ्रुत्यवादः।

न वा, परिसंख्यानात्। ३२॥

भाष्यम्— न वा सर्वे। कस्मात्? परिसंख्यानात्। एवं हि श्रूयते 'सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः' इति। स एष न विधिः बहुतराणां प्राप्तत्वात्, नानुवादः प्रयोजनाभावात्, न चेत् परिसंख्याऽपि आनर्थक्यमेव स्यात्। ननु परिसंख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च। उच्यते। स्वार्थहानमदोषः प्राप्तत्वात्, परार्थकल्पना च (न इत्यनुवर्तते) प्रत्ययात्। बहूनामृत्विक्त्वे ज्ञाते, पुनः 'सप्तदश ऋत्विजः' इत्युच्यते। (तेन) सप्तदशभिः ऋत्विक्शब्दस्य संबन्धः पुनः प्रकाश्यते, अधिकैश्च न प्रकाश्यते, तत्र विज्ञायते एतत्। ऋत्विक्शब्दस्य पुरुषैः संबन्धे पुनः प्रकाश्यमाने सप्तदशभ्यः अभ्यधिकाः वर्जिताः इति गम्यते। तत्र किं सप्तदशभिः संबन्धो विवक्षितः, किं वा अधिकानां वर्जनमिति। सप्तदशसंबन्धस्य अप्रयोजकत्वात् अधिकानां वर्जनं विवक्षितमिति गम्यते। आह, ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपि अधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नहि ते क्रतौ न यजन्ति, न वा क्रतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः। उच्यते, सत्यम्। न प्रतिषेधात् ऋत्विक्शब्देन न संबध्यन्ते, किन्तु प्रतिषेधसामर्थ्याद्धि ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति। किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम्? 'ऋत्विज उपवसन्ति' 'ऋत्विजो वृणीते' 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति। आह, यत् ऋत्विजां कार्यम्, कथं तत् केषां चित् ऋत्विक्शब्दकानां न स्यात्? उच्यते। एवं तर्हि द्विविधोऽयम् ऋत्विक्शब्दः, क्रतुयजननिमित्तः वरणभरणनिमित्तश्च। तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम्। तस्मात् वरणभरणनिमित्तो गृह्यते इति। आह ननु इतरेतराश्रयमेवं भवति, ये ऋत्विजः ते वरीतव्याः, ये व्रियन्ते ते ऋत्विजः, इति तदितरेतराश्रयम्। उच्यते। नहि 'ऋत्विजो वृणीते' इति (अस्य) अयमर्थः 'ऋत्विजः सन्तो वरीतव्याः', इति। कथं तर्हि? 'वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते' इति। एवं द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति 'अध्वर्युं वृणीते' इत्येवंलक्षणः। इष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति। कथमात्मेच्छया अध्वर्युर्भवति इति चेत् कश्चित् ब्रूयात्, भवतीति ब्रूयात्। कथम्? एवंशब्दकेन अथ पदार्थः कर्तव्यः इति, नास्ति एवंशब्दकः। यश्च नास्ति स यदि शक्यते कर्तुम्, कर्तव्यो भवति यथा 'शुचा जुहोति' इत्यविद्यमाना जुहूः क्रियते, एवमेतदपि द्रष्टव्यम्। तत्र अर्थात् अनियमेन ऋत्विक्शब्दसंबन्धे कर्तव्ये एवं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते। तस्मात् नेतरेतराश्रयम्। तस्मात् सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्याः इति परिसंख्या। सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्तव्या इति।

वा— परिसङ्ख्यानात् इति (सौत्रपदेन) भाष्यकारेण परिसङ्ख्यैव व्याख्याता। सप्तदशानु अन्येषु च प्राप्तेषु सप्तदशपुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिग्रहार्थम्, यः अर्थात् इतराभावप्रत्ययः तमाश्रयितुम्, न सप्तदशस्वरूपं प्रत्याययितुम्। सर्वत्र हि द्वयोः संबन्धे कृते तास्वरूपं सम्बन्धः प्रतीयते अन्यनिवृत्तिश्च। क्व चित्र किञ्चित्प्रयोजनवत्तेन विवक्ष्यते। स्वरूपसंसर्गासंभवे च बलादेव विधिः इतरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति। अतश्च त्रिदोषत्वमदोषः। स्वार्थस्य प्राप्तत्वेनैव हेयत्वात्, प्रतीतस्य च परार्थस्य अपरिग्रहे विध्यानर्थक्यात्। परस्तु कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्ते अन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यनदस्थाविरतं मत्वा आह– 'ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपि' इति कार्यप्रतिषेधेनैव तावत् प्ररूप्यते। सर्वत्र हि

॰पामोहितश्च यजमानः श्रद्धानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छति । बा. ११३।२१४ पृ. १८७. ● ऋत्विजः भृतिनिर्देशविशिष्टेन वरणेनैव उपादेयाः इति नियमः । सु.३।७ पृ. ३५, ● ऋत्विजः मध्यत.कारिण. ब्रह्मयजमानहोत्रुद्गातारः । पृ. १२४३. ● ऋत्विजः यजमानाद्न्ये ज्योतिष्टोमे । वि. १०।६।१५. ● ऋत्विजः 'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति' दर्शपूर्णमासयोः । भा. १२।२।१५। १२. ● ऋत्विजः ये ऋतौ यजन्ति, ये चाध्वर्यवादिक कुर्वन्ति । के च ते ? ये तत्समर्थाः, सामर्थ्यरहितानामनधिकारात् । के च समर्थाः ? ये विद्वांसः । तत्रापि स्मृतिप्रामाण्यात् ये ब्राह्मणाः । वरणोपात्ता ये इति पुनर्विशेषः । भा. ३।७।१६।२३ पृ. १०१७. ● 'ऋत्विजो वृणीते' इति उत्पत्तिवाक्यम् । टुप्. ११।३।१।२०. ● ऋत्विजः श्येने सर्वे एव लोहितोष्णीषा लोहितवसनाः प्रचरन्ति, न केवलम् उद्गातारः एव । वाजपेये च हिरण्यमालिनः, न केवलमध्वर्यवः एव । भा. ३।८।४।१२. ● ऋत्विजः सौम्येऽध्वरे सप्तदश । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उन्नेता च । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी अग्नीत् पोता च । होता मैत्रावरुणः अच्छावाकः ग्रावस्तुत् च । उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्या चेति । सदस्यश्च चमसाध्वर्यवो दश च, न ते ऋत्विजः । सप्तदशत्वं च यजमानेन । वि. ३।७।१७, ४।२।१९.

● ऋत्विजः स्वामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमे ॥

ऋत्विजः स्वामिसप्तदशाः, कर्मसामान्यात् । ३।७।१८।३८॥

भाष्यम्— एवमुक्तम् 'सप्तदश ऋत्विजः' इति, ते च सप्तदश । तत्र संदेहः किमेषां सदस्यः सप्तदश, उत गृहपतिः । किं तावत् प्राप्तम् ? सदस्यः इति । स हि कर्मकरः । इतरः स्वामी । यश्च कर्मकरः स परिक्रेतव्यः । ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते । तस्मात् सदस्यः सप्तदशः ऋत्विगिति । अपि च तस्य चमसमामनन्ति वरणं च । ऋत्विक् परीतव्यो न स्वामी । तस्मात् सदस्यः सप्तदशः । इति प्राप्ते, उच्यते । स्वामिसप्तदशाः स्युः । कुतः ? कर्मसामान्यात् । स्वाम्येषां सप्तदशः स्यात् । यज्ञे च कर्मसामान्यात्, यज्ञे कर्तारः ऋत्विजो भवन्ति । यज्ञकर्मसामान्यात् कर्ता गृहपतिः, तस्मादृत्विक् । यदुक्तम् 'स समामनन्ति तस्य चमसमामनन्ति वरणं च तस्मात् सदस्यः सप्तदशः' इति । उच्यते । ब्रह्मणमेव ते समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भवः । तस्मात् स्वामिसप्तदशाः ।

वा — दीक्षादक्षिणवाक्ययोः षोडशानां संकीर्तनात् तावन्तः अवधारिताः । सप्तदशः कस्तेषामिति न ज्ञायते । तत्र चमसाध्वर्युसदस्ययजमानचमसाध्वर्यवश्च अवशिष्यन्ते । तत्र चमसाध्वर्यूणां तुल्यकल्पत्वात् अन्यतमावधारणप्रमाणं नास्ति, इति सदस्ययजमानयोरन्यतरः संदिह्यते । तत्र कर्मकरत्व-सामान्यात् सदस्यग्रहणप्रसक्तौ अभिधीयते 'स्वामिसप्तदशाः स्युः' इति । कथं पुनः पूर्वेण ऋत्विग्यजनकर्मनिमित्तत्वम् अनभ्युपगम्य अधुना तत्सामान्यात् स्वामिनः ऋत्विक्कर्म अभिधीयते ? 'सदस्यं वृणीते' इति च उत्पत्तिसंयोगात् अध्वर्य्वादिवत् भेदः । न च ब्रह्मणि अवयवप्रसिद्धिः संभवति, समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्रह्मणः पुनर्वरणं विधातुमनुवदितुं वा शक्यम्, अध्वर्य्वादिष्वपि एवमेव प्रसङ्गात् । सर्वेषु च उपहवादिषु ब्रह्मणोऽन्यव्यतिरेकेण अस्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र च अन्याय्यो विकल्प आश्रीयते । न च चमससंबन्धेऽपि ब्रह्मणः संकीर्तनं सदस्यशब्देन उपयुज्यते । सामर्थ्याक्षिप्तेन च उपद्रष्टा सदस्येन अवश्यं भवितव्यम् । सोऽपि च प्रत्यवेक्षणात् ऋतौ यजति इति शक्यते वक्तुम् । सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन न गृह्यन्ते । तस्मात् भयुक्ता सदस्य-निराक्रियेति । उच्यते । 'सत्यमृत्विग्त्वेन नैवेह सदस्यस्य निराक्रिया । चमसाध्वर्युवत् स्वेष नार्त्विगित्यभिधीयते ॥' सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव । न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते, ऋत्विजने सति वरणेन ऋत्विक्त्वानियमात् । दक्षिणाभागसंबन्धात् सदीक्षावाक्ययोश्च असंकीर्तनात् 'ऋत्विक्' इति नोच्यते (सदस्य) यथा सत्यपि वरणे ऋत्विजनसंबन्धे न कारणद्वयाभावात् चमसाध्वर्यवः ऋत्विजो नोक्ताः । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरणं नास्ति, तथापि अन्यत् कर्मास्ति इति युक्तम् ऋत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणात् यजति, ऋत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणात् यजतीति, वचनसामर्थ्यादेव यागो क्रियते, न तु कश्चित् पदार्थः तदधीनः, येनास्य व्यपदेशः स्यात् । न च प्रत्यवेक्षण

वचनम् । 'एकं पद०' इति न्यायात् अर्धरात्रे यदा उभयान्तः, तदा वचनान्तरबोधितदिने एव पारणं कुर्यात्, न तु अर्धरात्रे पारणम् इत्येवंपरम् । न्यायश्चायं तृतीये सिद्धः (शा. ३।५।१८) 'यथाचमसमन्या श्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ति' इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयानभ्युपगमात् । सामयमूख . पृ. ९२.

* एकं साम तृचे क्रियते । टुप् ९।२।३।१४.
* यदेव हि एकम्, तदेव अन्यापेक्षया अनेकम् । शा. १।१।७।२४ पृ. ७२०.

Ȣ 'एकोऽपि हन्ति गुणलक्षमपीह दोषः । कश्चित् परो यदि गुणोऽस्ति न तद्विरोधी । मद्यस्य बिन्दुरपि पावनपञ्चगव्यसंपूर्णमत्र कलशं मलिनीकरोति ॥' इति न्यायः स्पष्टार्थः । साहस्री. ५७९.

* एकः घटः इति एकत्वाभिन्नसंख्यावान् घटः इति बोधः इति वैयाकरणाः । मणि. पृ. १२४.
* एकः पदार्थः अवघात., कृष्णाजिनास्तरण– उलूखला– धिवर्तन– बीजावाप– अवघात– परावपन– विवेचन– फलीकरणानि इति । शा. ५।२।१६. * एकः पदार्थः अवदान प्रदानान्तम् । भा. ५।२।४६, * एकः पदार्थः कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलनिष्पत्त्यन्तः । राजसूये नानाबीजेष्टौ विशिष्टपदार्थेनानुसमयः, तेनैकमुलूखले सन्वेण । ५।२।७।१३–१५. * एकः पदार्थः कृष्णाजिनास्तरणादिः पेषणान्तः । तत्रानुसमयो राजसूये नानाबीजेष्टौ । भाट्ट ५।२।७ पृ. १८४, * एकः पदार्थः दैवतावदानादिः प्रदानान्तः एकदेवताकपशुगणे, विभिन्नदेवताकस्थलेऽपि (च) । एकदेवताके तु पदार्थावयवानामेवानुसमयः (इति विशेष.) । ५।२।६.
* एकः पदार्थः मुष्टिचतुष्टय निर्वापे दर्शपूर्णमासयोः । वि. ५।२।३.

Ȣ एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः इति न्यायः । अयं कुमारसंभवे कालिदासोक्तिरूपः स्पष्टाऽभिप्रायकः । साहस्री. ५८०

* एकं पुरोडाशं अधिश्रयति (अवदान च सदैव । इन्द्राय राज्ञे इन्द्रायाधिराजे इन्द्राय स्वराजे इत्यत्र) । संकर्ष. २।२।१४. * एकं प्रति विकृतित्वेऽपि अन्यं प्रति प्रकृतित्वं न विरुद्धम् । (यथा दैक्षस्य पशोः दर्शादिविकृतित्वेऽपि अग्नीषोमीयपशोः प्रकृतित्वम्) । वि. ८।१।६.

Ȣ एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायः । यथैकक्रांस्तपात्रावयवादि संधातुमिच्छतः अपर तदन्यत्नाऽनवस्थसंयोगादेः प्रच्यवते, तथा 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिनाऽभवतः अभेदवचनतः प्रामाण्यसाधने प्रवृत्तानां वैष्णवं शैवमित्यादिपुराणसंज्ञाभेदात् 'चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शिष्टेषु भगवान् शिवः ॥' इत्यादिप्रमाणादिवचनाच्च प्रकृतन्यायविपर्यय दुर्वारमिति भेदवादिनो वदन्तीति । साहस्री. ८४.

Ȣ एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्, यथा क्रत्वन्तरेषु, प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् । ११।१।३।११॥

अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां प्रयोग, एकेन अपिशब्दात् द्वाभ्यां त्र्यादिभिरपि अङ्गैः युक्तः समाप्येत न सर्वाङ्गोपसंहारेणैव । एकेनापि अङ्गेन कृतेन इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः कृतार्थत्वात् । यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यार्यमण–प्राजापत्यादिषु यो यावन्ति कर्माणि करोति स तावद्भः फलमश्नुते । ननु प्रधानसंनिधानाविशेषात् सर्वाण्येव अङ्गानि प्राप्यन्ते । उच्यते । प्राप्तेषु चापि सर्वेष्वङ्गेषु उत्तरावत् यथोत्साहम् अनुष्ठानं स्यात् । यथा गृहमेधीये 'आग्यवस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवाग् अन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति' इति यस्य यावत्यो गावः, सः तिसृभ्य उत्तरा अधिका अपि तावतीर्दोहयति इति तावतीष्वपि कृतार्थः उत्तराशब्दः । एवमिहापि यथोत्साहमङ्गानि करिष्यन्ते । इति पूर्वः पक्षः ।

फलाभावादिति चेत् । १२ ॥

सिद्धान्ती वदन्ति । न यथोत्साहमङ्गानामनुष्ठानम्, किन्तु सर्गकामस्य इदं कर्तव्यमिति यावच्छ्रुतम्, तत् साकल्येन अकुर्वतः फलाभावात् । सकलानुष्ठाने फल न स्यात् । तस्मात् सकलान्येव अङ्गानि कर्तव्यानि नैयादिकम् । इति चेत् ।

न कर्मसंयोगात्, प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ।१३॥

पूर्वपक्षी उत्तरमाह । सकलाङ्गाननुष्ठानेऽपि न फला-

* ऋत्विजां लोहितोष्णीषत्वादिक श्येनयागे। न तु उद्गातॄणामेव। ३।८।५ * ऋत्विजां वरणम् ऋतुप्रैषेषु ऋतुप्रैषैरेव, येषां शाखायां तथा आम्नातम्। संकर्ष ३।४।११. * ऋत्विजां वरणं क्रयार्थम्। उभे ▯ सर्वेषां यजमानत्वात् क्रयासंभवात्र वरणम्। वि १०।२।१० * ऋत्विजां वरणं ज्योतिष्टोमे आनमनार्थं दृष्टप्रयोजनम्। भा १०।२।१०।३९ * ऋत्विजां वरणं दैक्षे पशौ वषट्कर्तॄणामेव ऋत्विजाम्, न सर्वेषाम्। संकर्ष ३।४।९, * ऋत्विजां वरणं सर्वेषां लौकिकया एव वाचा, न तु होतृमैत्रावरुणयोर्वैदिक्या। ३।४।१० * ऋत्विजां वरणं सोमे 'अग्निर्होता' इत्यादिमन्त्रे क्रियते। तच्च क्रयार्थम्। वि १०।२।१०, * ऋत्विजां समाख्याविशेषनियमः क्रतुषु कर्मानुसारेण। कार्याणि च कानि चिदेवम्, 'पुरोडाशैश्चरतिमभ्यति' 'प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति' 'नेष्टा पत्नीमुदानयति' 'उन्नेता चमसाननुनयति' 'प्रस्तोता प्रस्तौति' 'उद्गातोद्गायति' 'प्रतिहर्ता प्रतिहरति' 'सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति' 'होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते' 'मैत्रावरुणः प्रेष्यति' 'अच्छावाको यजति' 'ग्रावस्तुत् ग्रावस्तोत्रीयामन्वाह' इत्यादि। ३।७।९ * ऋत्विजां समासः आम्नातः कुण्डपायिनामयने 'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यादि। (स पोता। य उद्गाता स नेष्टा सोऽच्छावाकः। यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा, स प्रतिहर्ता। यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत्। यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत् स उन्नेता। गृहपतिर्गृहपतिः, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः। इत्यादौ १८।४।१०)। भा ३।८।१०।२१ * ऋत्विजां साम्यदर्शनं यजमानेन, न तु सदस्येन। यजमानो हि त्यागरूपां क्रियां करोति इति ऋत्विक्त्वं तस्योपपद्यते। वि ३।७।१८, * ऋत्विजां सोमवमने सौमेन्द्रचर्वादिः। यजमानस्यैव च। ३।८।१७, * ऋत्विजां हिरण्यमालित्वं वाजपेये यजुर्वेदोक्तम्। न तु अध्वर्यूणामेव। ३।८।५

* ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येकमर्तुरुच्च पुनः शमनीयस्य। भा १०।२।१३।४२-४४

* ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ इति तु पुरुषधर्मः, न कर्मधर्मः। कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च। भा ११।३।१२।३५

* ऋत्विक्कर्म स्वयमातृण्णोपधाने परदानम्। यदि तावत् शास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते, ततोऽस्यैव यजमानस्य कर्तव्यम्। अथ न लभ्यते, ततो लौकिक उपाय इति। वा ३।८।१।२

* ऋत्विग्गामि कर्मोपयोगि करणमप्रकाश्य फलसंतापाभावादि। भा ३।८।१४।२९-३०

* ऋत्विक्त्वं ब्राह्मणानामेव, न राजन्यवैश्ययोः। भा १२।४।१५।४२-४७, * ऋत्विक्त्वं योग्यतालक्षणम् अध्ययनश्रवणाभ्यां सिद्धमिति। वा ३।७।१६।३३ पृ १०९८ * ऋत्विक्त्वं सत्रे यजमानानामेव। वि १०।६।१५, * ब्रह्मवादिकरणयोग्येषु एव क्रतौ यजन्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु क्रतौ एव यजन्तु भवति न तु भवत्येव। वा ३।७।१७।३७

ऋत्विक्त्वनियामकन्याय। 'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते'। संभवति च प्रकृतानामपि आग्नेयीनां वाक्यनियमन्यायेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिष्टोमापूर्वसंबन्धसंभवेऽपि कार्यान्तरद्वारा स। आग्नेयीनां स्तोत्रादौ विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठादेव तावत् अपूर्वसंबन्धावगम। अयमेव च ब्रह्मौदनप्राशने (चतुरो ब्राह्मणान् भोजयेत् इत्यादौ) ऋत्विक्त्वनियामकन्यायः। भाट्ट ३।२।८

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् ददाति सामर्थ्यात्। १०।२।८।२३॥

'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति श्रूयते। तद्दानं किं धर्ममात्रं परिक्रयार्थं वेति विचारे पूर्वपक्षमाह। ऋत्विग्दानम् ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाया दानं धर्ममात्रं केवलं धर्मार्थम् अदृष्टार्थं स्यात्। ददातिसामर्थ्यात् ददाति इति श्रुतित्वात्। ज्योतिष्टोमे शतं सहस्रं दक्षिणा भूता अस्मिन् कर्मणि महती, वाजपेये च येन सोम चमस भूत महति कर्मणि भक्षा। इति दण्ड, उपानहौ, उष्णीष इति (चमसाः) इति दक्षिणा

तथा कर्मोपदेशः स्यात् । १७ ॥

तथा सर्वाङ्गोपसंहारे सति 'चतुर्दश पौर्णमास्या-माहुतयो हूयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इति कर्मोपदेशः आहुतिकर्मणाम् उपदेशः उपपन्नः स्यात् । पञ्च प्रयाजाः द्वौ आज्यभागौ उपांशुयाजः त्रीणि प्रधानानि स्विष्टकृत् त्रयोऽनूयाजाः इति पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतयः । अमावास्यायां तु उपांशुयाजाभावात् ऐन्द्राग्नः पुरोडाशः दधिपयोरुपसानाय्यम् इति द्वे प्रधानाहुती शेषं समानम् इति त्रयोदश आहुतयः इति उदाहृतभूत्यर्थः । नेयमाहुतिसंख्या सर्वाङ्गोपसंहारं विना उपपद्यते । तस्मात् सर्वाङ्गोपसंहारः सिद्धान्तः ।

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् । १८ ॥

यदुक्तम् 'यथा क्रत्वन्तरेषु' इति (सू. ११) तत्राह, क्रत्वन्तरेषु सौर्यार्यमणादिषु तु पुनर्वचनं भवति प्रत्येकं पृथगेव विधिः । ततस्तेषां भेद एव । इति वैषम्यम् ।

उत्तरास्वश्रुतित्वाद् विशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत । १९ ॥

यदुक्तम् उत्तरावत् इति (सू. ११) तत्राह । 'वारयतस्तिस्रो दोहयित्वा वित्सप्रागमनन्त्वात्स्य तूष्णी-मुत्तरा दोहयति' इति वाक्यं वाग्विसर्गादीनां विशेषाणां विधानेन कृतार्थं नोत्तरासां दोहनं विधातुमुत्सहते । तस्मात् उत्तरासु गोषु दोहनस्य अश्रुतित्वम्, न श्रुतिः, न विधिः । तथा च कृतार्थत्वात् उत्तरासु अश्रुतित्वात् स्वदोहे स्वासां स्वीयानां गवां दोहे यथाकामी यथाकामता प्रतीयेत । प्रकृते तु यथाकामता न संभवति इति वैषम्यम् । यथाकामी इति प्रायः सर्वत्र पाठः । प्रतीयते इति च भाष्ये मुद्रितम् । सूत्रे तु प्रतीयेत इति पाठः सर्वत्र । के.

• एकेन च नैराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजनान्तरं कल्पयितुं शक्यम् । वा. ३।४।१०।२८ पृ १५१.

☞ एकस्माच्चेद् याथाकाम्यविशेषात् । ३।४।१६। ४६ ॥

कृत्वाचिन्तया पूर्वपक्षः । स्विष्टकृदिडं शेषकार्यं एकस्मादेव हविषश्चेत् स्यात्, तदा अनेकप्रधानके याथाकामी यथाकामताबुद्धिः स्यात् । कस्माच्चिदे-कस्मात् कर्तव्यम्, न आग्नेयादेव अग्नीषोमीयादेव वा । अविशेषात् विशेषाभावात् । "याथाकाम्यम् इत्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन स्त्रीत्वविवक्षाया 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (पा० ४।१।४१) इति ङीषि कृते 'हलस्तद्धितस्य' (पा०६।४।१५०) इति यकारलोपे कृते याथाकामी इति भवति" इति वार्तिकम् ।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् । ४७ ॥

कृत्वाचिन्तयैव सिद्धान्तः । स्विष्टकृदिडम् एकस्माच्चेत् हविषः कर्तव्यं स्यात्, तदा तत् मुख्यात् प्रथमादेव कर्तव्यम् । मुखे आदौ भवं मुख्यम्, तस्मात् । वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । पूर्वकालत्वात् मुख्यस्य । पाठक्रमात् मुख्यस्य काल. पूर्वमुपस्थितः तत्परित्यागे च न कारणम् इति प्रथमादेवेति सिद्धान्तः । वस्तुतस्तु एकस्मादेवास्येव शेषकार्यं किन्तु सर्वेभ्य एवेति पूर्वाधिकरणे साधितमेव । अत एव एकस्मात् इति कृत्वा चिन्ता । सा च चेत्पदेन उद्घाटिता । के.

☞ एकस्याप्यनेकशक्तिसंभवादनेकार्थप्रत्यायन-मविरुद्धम् इति न्यायः । अनेकार्थशब्देषु चरितार्थो-ऽयं न्यायः स्पष्टार्थः । साहस्री. ४२९.

☞ एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् । २।२।२।२ ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इडो यजति' 'बर्हिर्यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इत्येवं पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति, किंवा प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदम् इति । अत्र शब्दान्तरानन्तरं पञ्चभिः प्रमाणैः कर्मभेदे वक्तव्ये अभ्यासपूर्वपक्षस्य शब्दान्तरप्रत्युदाहरणरूपत्वात् अनन्तरमभ्यासारम्भ. । अत्रायं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धि.— युक्तं प्रत्ययैकत्वेन एक-रूपतया प्रतिभासमानोऽपि प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपरागात् प्रतिधातु भिद्यते इति । इह धातोरपि एकत्वेन एक-रूपप्रत्ययार्थोपरागात् कुतो भेद इति । न हि पञ्चकृत्वोऽपि करः कर इत्युक्ते भेदोऽवगम्यते । तदुक्तम् 'प्रत्ययार्थः समानोऽपि धातुभेदेन भिद्यते । धातोरपि समानत्वे केन भेदोऽवधार्यताम् ॥' इति । (वा. २.

,उक्त्या च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ।३७॥

भाष्यम्—'य ऋत्विजस्ते यजमानाः' इत्येतमभिधाय ब्रह्मादीना दीक्षाक्रमपरे च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् । 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषितः' इति । दीक्षा च यजमानसंस्कारः । तस्मात् ब्रह्मादय ऋत्विजः सत्रदा इति ।

वा—'य ऋत्विजस्ते यजमानाः' इति यजमानर्त्विक्शब्दौ समानविषयौ नियम्य यजमानसंस्कार दीक्षा ब्रह्मादिषु तमार्थमनुवदन् एतेषु तौ द्वावपि इति दर्शयति । तस्मात् ब्रह्मत्वादिकरणयोग्येष्वेव ऋतौ यजन्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु, तद्विषयमेव च ऋतुयजनं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमत्सु गमन गोशब्दस्य । यथा धाय्याशब्दः सामिधेनीषु निपात्यमानः (पा० ३।१।१२९) तास्वेव इत्यवधारणात् नान्यासु धीयमानास्वपि धाय्याशब्दवाच्यानं भवति इत्यवधार्यते, तथैव ऋतावेव यज मु भवति, न मु भवत्येव, इत्यवधारयितव्यम् ।

सोम— प्रयोगभेदेन सर्वेषामृत्विक्त्वात् पूर्वोक्तः सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वाभावः असिद्धः इति प्रत्यवस्थानात् (आक्षेप-) संगतिः । सूत्रार्थस्तु — 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति, अग्नीधे ददाति, ब्रह्मणे ददाति' इत्येवं दक्षिणाभिः सहाम्नाते 'अग्नीधे ऋत्विजे ददाति, ब्रह्मणे ऋत्विजे' इति पर्यवसानात् सामानाधिकरण्यलब्धो यः ऋत्विक्शब्दरूपभूतिसंयोगः, तस्मात् अग्नीध्रभृतीनामेव ऋत्विक्त्वम् इति नियमः स्यात् इति ।

वि—'परल्पता अपि येथे चिचियता वा,ऽविशेषतः। भावो, न दक्षिणादाने दीक्षाया न विशेषतः ॥' दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतयः ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यव. इति नियमो द्रष्टव्यः ।

भाट्ट— के ते सत्रदा इत्यपेक्षायाम् 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति' इत्युपक्रम्य अग्नीधे ब्रह्मणे उद्गात्रे इत्यादिना षोडशानामेव संकीर्तनात् तेषामेव ऋत्विक्त्वम् । अत एव सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वात् तेषामेव यजमानसहितानां दीक्षाश्रवणम् । अतः षोडश तावत् समधिगताः ।

मण्डन— 'ते तु ब्रह्मादयो नान्ये ।'

शंकर— 'नियता दक्षिणास्विते ।'

● ऋत्विङ्न्यायेन पत्न्युपादाने स्वामिवचनपत्नीयजमानशब्दानुपपत्तेः तयोः कर्तृत्वं स्यादत्ययवृत्ति । बिन्दु. ६।१।४. ● ऋत्विङ्न्यायस्य स्वरूपम्– 'ऋत्विजो हि परिक्रीताः कर्म कुर्वन्ति, परन्तु न तेषां यागकर्तृत्वं नाम' । यजतेऽसौ यजमानः, यज्ञसंयोगाच्च पत्नीत्वं पाणिनिराह 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन । तयोस्तु यागकर्तृत्वमिति । के.

● ऋत्विक्पदस्य योगरूढ्या केषां चिदेव प्रतपाम । वि. ३।७।१९.

● ऋत्विक्प्रयोज्यानां सर्वांशिपा यजमानसंबन्धः । वा. ३।८।१३।२८.

● ऋत्विक्फलं दक्षिणाख्यमात्मकं विनाऽपि तैः (संस्कारैः) उपलभ्यते । वा. ३।८।२।४.

● ऋत्विक्बहुत्वसाधनाधिकरणे 'ब्रह्माणं वृणीते' इति वचनं भाष्यकृता उदाहृतम् । (३।७।९।२४) । शा. ३।७।१८.

● ऋत्विग्याज्ययोश्च अन्यभिचारे धर्म. । भा. ११।४।२।५.

● ऋत्विक्शब्दः द्विविधोऽयं ऋतुयजननिमित्तः वरणभरणनिमित्तश्च । भा. ३।७।१६।३३.

※ ऋत्विक्शब्दः यागीयसर्वकर्मकरेषु न प्रवर्तते, किन्तु सप्तदशस्वेव ॥

कर्मकार्यात् सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् । ३।७। १६।३२ ॥

भाष्यम्— ये एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्वे एते ऋत्विजः, उत केचिदेषामिति । किं प्राप्तम् ? सर्वे । कुतः ? कर्मकार्यात् । सर्वे यागस्य साधनं कुर्वन्ति ।

संभवादेव गुणस्य तावन्न भेदकत्वम् । नापि नामधेयस्य, अनन्यपरविध्याख्यातत्वमभिव्याहृतत्वात् । नहि अत्र अन्यथासिद्धविध्याख्याताभ्यासः, यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र, तत्र प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य यजिशब्देनानूद्य पशुफले विधानेनापि विध्याख्याताभ्यास सामर्थ्याच्च कर्मान्तरत्वम् ! किं तर्हि ? गुणस्यैव, ज्योतिष्टोम-नामावरुद्धे नामान्तरस्य प्रवेशासम्भवात् तत्र नामधेयमेव भेदकम् । अत्र तु अनन्याकृष्टतात्पर्यस्य आख्यातस्यैव कर्मान्तरमन्तरेण असंभवः । विध्याख्याताभ्यासस्यैव भेदकत्वे सिद्धे नामधेयमपि तद्विषयमेव व्यवतिष्ठते, न तु अप्रतः एव । तदुक्तम् 'प्रायेणाख्यातसंबन्धि नामेदं पारतन्त्र्यभाक् । तस्यैव प्रथमं तेन भेदा-भेदनिमित्तता ॥' इति । (वा. पृ. ४६७) । न चैवं सति यथा अभ्यासात् भेदः, तथा 'समिधो यजति' इति बहुवचनश्रुतेः संख्यातोऽपि भेदः प्राप्नोतीति वक्तव्यम् । अनन्यगामिनी हि संख्या कर्मगता कर्म भिनत्ति यथा 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति । इह पुनः 'समिद्भ्यः स्वाहा, इड्भ्यः स्वाहा' इति मान्त्रवर्णिकदेवतावहुत्वस्य नामप्रवृत्ति-निमित्तत्वात् देवताबहुत्वनिमित्तमेव एतद्बहुवचनम्, न चैतद्बहुत्वं कर्मनिमित्तमिति । अत च भावना-न्तरावगतभावनाऽनुवादेन धात्वर्थविधानस्य पूर्वाधिकरणे निरस्तत्वात्, तत्रावगतभावनाऽनुवादस्य च पूर्वापरत्वेन अनुवादासंभवात्, भावनाऽभिधानम् अवश्याङ्गीकरणीयम् । विधिश्च अभ्याससहायो भेदकः इति तदाख्यातमेव भावना विधिभेदयति । अतो यत् भ्रान्ताः के चिद्वदन्ति धात्वर्थभेद एव अभ्यासतो धात्वर्थभेदाच्च भावनाभेद इति, तदुपेक्षणीयमेवेति ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे एकस्मिन् कर्मणि देवताना वैकल्पिकत्वात् सकृदनुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु प्रत्यभ्यासं कर्मभेदेनानुष्ठानम् । सूत्रं तु– एकस्य पुनःश्रुतेरेवं स्यात्, यथा शब्दान्तरे भेदकं तथा स्यात्, अविशेषात् । अन्यथा * विद्विशेषमनभिदधत् वाक्यमनर्थकमेव स्यात् । गीता.

* एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् । २।२।२ ॥

'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजति' 'इडो यजति' 'बर्हिर्यजति' 'स्वाहाकारं यजति' इति पञ्चकृत्वः अभ्यस्तो यजतिशब्दः । अत्र शब्दान्तरं नास्ति । किन्तु एकस्य यजतिशब्दस्य पञ्चकृत्वः पुनःश्रुतिरस्ति । सा एव शब्दान्तरवत् कर्मणो भेदिका स्यात् । एकेन यजतिशब्देन यदुक्तम्, तस्मिन्नेव पुनःपुनःश्रुतेन यजतिशब्देन विधी-यमाने अविशेषात् विशेषाभावात् पुनःश्रवणम् अनर्थकं हि यस्मात् स्यात् । सार्थक्याय तु प्रत्यभ्यासम् अदृष्टभेदः स्वीकर्तव्य. । तस्मात् अभ्यासेनापि कर्मभेदः सिध्यति । समिदादयः पञ्च प्रयाजाख्या यागा विधीयन्ते । के.

* 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' इति न्यायः 'अभ्यासाधिकरणम्' इति विन्दौ द्रष्टव्यः । (२।२।२). * चोदकेनात्वयभावी, प्रत्यक्षेणाप्याश्रयभावी इति 'एकस्यैव पुनःश्रुतिः' (२।२।२।२) इत्यनेन न्यायेन कर्मान्तरम् । टुप्. १०।७।१।२७. * वरणान्यपि नैतानि 'एकस्यैवम्०' इत्येवम् 'गुणश्चापूर्वसंयोगे०'(२।२।१।२३) इत्येवं यावच्छ्रुति भिद्यन्ते । वा. ३।७।१।२४. पृ. १०१०.

* एकस्य एव पुरुषस्य स्त्रीद्वितीयस्य आधाने-ऽधिकारः । भा. ६।१।९।२२–२३.

* एकस्यैव वस्तुनः सदसत्त्वविरोधः इति न्यायः । 'तस्याश्च (श्रुतेः) सर्वगामित्वं तन्न्याय-त्वात् प्रतीयते । नैकस्यैव सा ह्यस्ति, केषां निन्दा न विद्यते ॥' वा. १।२।४।८ पृ २१६ । अत्र सुधा– (पृ. २०७) तस्मिन् सर्वगामित्वे न्यायः युक्तिः यस्याः श्रुतेरस्ति सा तन्न्याया, तद्भावस्तन्न्यायत्वम् । कोऽसौ न्यायः ? इत्यपेक्षायामाह– नैकस्यैवेति । एकस्यैव वस्तुनः सदसत्त्वविरोधादित्याशयः । सर्वेषामपि पुंसां यावकत्वान्नि. न विद्यते इत्येतदपि तच्छ्रुतीनामर्थः । इति ।

* एकस्य कर्मणः प्रक्रमात् प्रभृति आ समाप्तेः एककालत्वम् । सु पृ ७३९.

* 'एकस्य कर्मभेदादिति चेत्' इति न्यायः । एकस्य कर्मभेदादिति चेत । ३।७।९।२३ ॥ नोत्पत्तौ हि पुरुषाणाम् । २४ ॥ ज्योतिष्टोमादौ ऋत्विजां

एकस्मिन्नेकसंयोगात् । ३।३।१५।३९ ॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ चर्वर्थं भवति इत्युक्तम् । तत् पेषणं किं पौष्णे एकमात्रदेवत्ये भवति, द्विदेवत्येऽपि वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । इद पेषणं एकस्मिन् एव पूषणि देवे चर्वर्थं स्यात् । एकसंयोगात् 'पूषा प्रपिष्टभागः' इत्यत्र एकेनैव पूष्णा सम्बन्धावगमात् ।

धर्मविप्रतिषेधाच्च । ४० ॥

पौष्णे पेषणम् एकमात्रदेवत्ये एव, न द्विदेवत्ये ऐन्द्रापौष्णादौ, धर्मविप्रतिषेधात् एकस्मिन्नेव चरौ पूषार्थं पेषणं इन्द्रार्थं च अपेषणम् इति पेषणापेषणरूपधर्मयोः विप्रतिषेधात् विरोधात् । तस्मात् एकदेवत्ये एव पेषणम्, न द्विदेवत्ये ।

अपि वा सद्वितीये स्याद्, देवतानिमित्तत्वात् । ४१ ॥

पूर्वपक्षी आह । अपिवाशब्दः सिद्धान्तपक्षव्यावृत्त्यर्थः । सद्वितीयेऽपि पूषणि पेषणं स्यात् द्विदेवत्ये । देवतानिमित्तत्वात् पेषणस्य, देवता पूषा निमित्तं यस्य पेषणस्य तादृशत्वात् । पूषदेवताशब्दश्रवणमात्रनिमित्तत्वावगमात्, द्विदेवत्ये च घटकतया पूषदेवतायाः सद्भावात् । तस्मात् एकदेवत्ये द्विदेवत्ये चापि पेषणं स्यात् इति पूर्वः पक्षः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४२ ॥

पेषणं देवतानिमित्तकम् इत्यत्र लिङ्गस्य दर्शनं भवति । 'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको हि' इति स्तुत्यर्थवादः देवतानिमित्तकं पेषणं दर्शयति । 'सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् नेमपिष्टं पशुकामः' इति अर्धपिष्टता दर्शयति । 'नेम' इति अर्धार्थे सर्वनाम । 'अर्धं पिष्टमर्धमपिष्टं भवति द्विदेवत्यत्वाय' इति देवतानिमित्तकमेव पेषणं दर्शयति । तस्मादपि सद्वितीयेऽपि पूषणि पेषणं स्यात् इति पूर्वपक्षः ।

वचनात् सर्वपेषणम्, तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थाभावाद्धि चरावपेषणं भवति । ४३ ॥

ननु 'सोमापौष्णं चरुं नेमपिष्टम्' इति पेषणे नेमत्वस्य विधायकमेव कुतो न स्यात् । ततश्च नेदं लिङ्गदर्शनम् । इति चेत्तत्राह पूर्वपक्षी । पेषणशब्देन उपलक्षणतया अर्धपेषणं ग्राह्यम् । यदि तत् वचनं विधिः स्यात्, तदा चरुपदस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्य सर्वपेषणं सर्वेषु चरौ पशौ पुरोडाशे चेति सर्वत्र पेषणं नेमपेषणं स्यात्, न चरावेव । कुतः ? तं प्रति, सोमापौष्णं चरुं पशुं पुरोडाशं च प्रति अर्धपेषणस्य शास्त्रवत्त्वात्, सर्वत्र नेमपेषणं प्रति वा शास्त्रवत्त्वात् । शास्त्रम् अस्ति अस्य इति शास्त्रवान्, तादृशत्वात् । तत्र पुरोडाशे अर्थात् पेषणे प्राप्ते चरौ चरुपलक्षिते पशौ च अपेषणं भवति, पेषणं न भवति । तत्प्राप्त्यर्थं पूर्वोक्तं वचनं स्यात्, सर्वं चेदमयुक्तम् । तस्मान्नायं विधिः, किन्तु अनुवादः । तथा च तस्य लिङ्गत्वं युक्तम् । अपेषणं भवति इत्यत्र भवतिना अन्वितस्य नञः पेषणपदेन समासः असमर्थः । सोऽपि 'किमोदनम् ? शालीनाम्' इत्यादिवत् न दोषाय । अथवा 'अ' इति पृथक् नञर्थकं पदं निपातसमाख्यम् । तथा च पेषणम् अ भवति, न भवतीत्यर्थः ।

एकस्मिन् वाऽर्थधर्मत्वादैन्द्राग्नवदुभयोर्न स्याद्चोदितत्वात् । ४४ ॥

पौष्णं पेषणम् उभयदेवत्येऽपि इति पूर्वपक्षोक्तनिरासार्थो वाशब्दः । एकस्मिन् पूषमात्रैकदेवत्ये पौष्णं पेषणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रापौष्णादौ सद्वितीये पूषणि । अर्थधर्मत्वात् अर्थस्य यागस्य धर्मोऽयम्, न देवताधर्मः । अपूर्वधर्मोऽयम् । अथवा अयमत्र पूष्णो भागः, य पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते, यस्य द्रव्यस्य त्यागे पूषा देवता । 'सोमापौष्णश्चरुः' इत्यत्र उभयोः सोमापूष्णोः व्यासक्तदेवतत्वात् केवलस्य पूष्णः सोमापौष्णे अचोदितत्वात् अविहितत्वात् अनुक्तत्वात् सोमापौष्णे चरौ पौष्णं पेषणं न स्यात् । ऐन्द्राग्नवत्, यथा ऐन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य व्यासक्तदेवताकत्वात् न केवलाग्नेयत्वम् । यथा वा ऐन्द्राग्नस्य ग्रहस्य न केवलैन्द्रत्वं तद्वत् । तस्मात् केवल पूषदेवताकं पेषणं न सोमापौष्णादौ द्विदेवत्ये ।

हेतुमात्रमदन्तत्वम् । ४५ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'अदन्तको हि' इति देवताधर्मं दन्तशून्यत्वं दर्शयति इति । तत्रोच्यते । इदम् अदन्तत्व हेतुमात्रम्, हेतुवन्निगदार्थवाद एषः । तच्च पेषणस्य देवताधर्मत्वपक्षे [illegible] अपूर्वधर्मत्वपक्षेऽपि उपपद्यते एव । तस्मात् पौष्णं पेषणं एकदेवत्ये एव [illegible] द्विदेवत्ये ।

' तस्यैतस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः ' इति तु ' एकं वृणीते ' इत्यादिवत् अवयुत्यानुवादः। इतरथा परिसंख्याया त्रिदोषत्वापत्तेः। अदृष्टरूपऋत्विक्त्वकल्पनाया गौरवात्। अत एव च वरणमेव तज्जन्यादृष्टमेव वा ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तम्, रूढिकल्पनाया प्रमाणाभावात्, ब्रह्मादिवरणाना भेदात् अनेकादृष्टशक्तिकल्पनाऽऽपत्तेश्च। व्यापकधर्मस्य वरणत्वस्यैव शक्यत्वाङ्गीकारे तु अतिप्रसङ्गः इत्यसन्मतप्रवेशः, यजमाने वरणाभावेन ऋत्विक्त्वानापत्तेश्च, सर्वे ऋत्विक्त्वसम्पत्तये वरणपत्तेश्च। अत एव ' ऋत्विजो वृणीते ' इत्यस्यैव वरणविधित्वात् एकमेव वरणम् ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तवरणविधित्वात् एकमेव वरणम् ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्त- मित्यप्यपास्तम्, ' ब्रह्माणं वृणीते ' इत्यादिविधीना वैयर्थ्य- प्रसङ्गाच्च। एतेन ब्रह्मादिनिष्ठक्रतुयजनान्येव ऋत्विक्पद- प्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यपि अपास्तम्, अनेकशक्तिकल्पना- प्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यपि अपास्तम्, अनेकशक्तिकल्पना- तादवस्थ्यात्। अतश्च सर्वे एव ऋत्विक्पदवाच्याः इति सर्वेषामेव हिरण्यमाल्त्वादि ऋत्विक्कार्यम्। इति प्राप्ते, सत्यम् ऋत्विक्पदं यौगिकम् ऋतुयजनसामान्यवाचि च। तथापि सप्तदशश्रुत्या उद्भिदादिवदेव रूढिमकल्पयित्वैव सप्तदशश्रुत्युपनीतप्राचीनप्रयोगस्य सहकारित्वकल्पनेनैव सप्तदशानामेव ऋत्विक्पदशक्यत्वोपपत्तिः। नहि उद्भिदादिवदेषु अतिप्रसङ्गनिराकरणार्थं रूढिकल्पनम्, तथात्वे सोमादिवत् गत्वर्थलक्षणामङ्गीकृत्य गुणविधित्वस्यैव आपत्तेः। न चैव सप्तदशश्रुतेः परिसंख्यात्वापत्त्या त्रिदोषत्वापत्तिः। सप्तदशश्रुतेः ऋत्विक्पदशक्यताकल्पनेनैव तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेन प्राप्तपरिसंख्यात्वाभावात्। अतश्च सप्तदशानामेव ऋत्विक्कार्ये हिरण्यमाल्त्वादि।

मण्डन— ' सोमे सप्तदशर्त्विजः। '

शंकर— ' स्युः सप्तदश चर्त्विजः। '

● ऋत्विक्शब्दः संस्कारशब्दः। वरणभरणे हि संस्कारौ। तौ येषां न स्तः, न ते सत्यपि क्रियायोगे ऋत्विक्शब्दवाच्या भविष्यन्ति। ते च वरणभरणे सप्तदशानामेव यजमानेन क्रियेते। शा. ३।७।१६।३२, ● ऋत्विक्शब्दो हि (ऋत्विग्दधृक्सूत्रे) निपात्यमानः एव उपपद-धातु-प्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते (ऋतुशब्दः उपपदं यज धातुः क्विन् प्रत्ययः)। ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः। ३।७।१६।३२, ● ऋत्विक्शब्दात् निपातनाख्यानद्वारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत् परित्यक्तुं न शक्यते। ३।७।१६।३२ पृ. १०९७. ● ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ऋतौ यजनम्। वि. ३।७।१६.

● ऋत्विक्संस्काराणां सर्वलिंगधर्मता। भा. ३।८।७।१२.

● ' ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः ' इत्यत्र शेषिणोऽपि राज्ञः विशेषणत्वात् ऋद्धिमपेक्षमाणस्य समासो न भवति। रत्नाकरः. पृ. १४७.

● ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमातिरात्रः (ज्योतिरतिरात्रः) कार्तीये। बाल. पृ. ३४.

● ऋभवः नाम रथकाराः सौधन्वनाः। तेषाम् आधाने अधिकारः। ' वर्षासु रथकारः आदधीत। ' तत्र त्रैवर्णिकेभ्यो जात्यन्तर किञ्चित्। भा. ६।१।१२। ४८–५०.

● ऋषभो दक्षिणा द्वितीयायां अवेष्टौ राजसूये। आह. ११।४।२. ● ' प्रवणमृषभं दक्षिणां ददाति ' वरुणप्रघासेषु। भा. ११।२।१०।४६.

● ऋषिः गोत्रप्रवर्तकः कश्यपभरद्वाजादिः। वि. ६।१।११. ● ऋषीणां न (कर्मणि अधिकारः), आर्षेयाभावात्। न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति। न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्। भा. ६।१।२।८। रत्नदृष्— इत्युक्तम्। अनादिर्हि प्रलयोऽस्माकम्। रत्न— अस्माकमिति मीमांसकानामित्यर्थः। आह— कल्पादीनां तु अनादित्वात् तेषां मन्वन्तरादौ कल्पान्तरीयाणामपि संभवात् अधिकारोऽस्त्येव। इति भाष्योक्तमनन्यापि संभवात् अधिकारोऽस्त्येव। इति भाष्योक्तमन- पेक्षविशेषवदनादरणीयम्। ● ऋषीणां प्रतिभया (योगाभ्यासजन्येन बुद्धिविशेषेण) धर्माधर्मज्ञता इति निरस्तम्। प्रतिभायाः अनिश्चायकत्वेन प्रामाण्याभावात्। मणि. पृ. ६२.

ए.

● एकं पदमेकत्राभिहितम् अन्यत्र विना यत्नपदनुषङ्ग्या नापेति इति न्यायः। ' त्रिष्टुब्जोजेंद्र छंदो नयच्छन्दसाभि वा। सर्वदोऽसि वन् कुर्याद् वर्धयित्र महानिधम्॥ ' ६।३

शरीरीतिविशेषणेन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो बौद्धस्य व्याप्यत्वासिद्धिरापद्यते' इत्यन्तेन । साहस्री. ९२.

● 'एकां गा दक्षिणां दद्यात्' (सोमापहारे) इत्यत्र गोरेकत्वेन प्राकृतसंख्याया बाधः । भा. १०।३।१५।५९.

⁂ एकां पञ्चेति धेनुवत् । १०।३।१५।५९ ॥

'यस्य सोममपहरेयुः एकां गा दक्षिणां दद्यात्, अग्निदग्धे पञ्च गाः' इति श्रूयते । धेनुवत् यथा भूताभिकृतौ एका धेनुः कृत्स्नस्य प्राकृतस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका तद्वत् एकाम् इति पञ्च इति च यदोक्तम्, तत्रापि ज्ञेयम् । एकस्याः पञ्चानां च दक्षिणासंबन्धः प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताभिः प्राकृत्याः सर्वदक्षिणायाः व्यावृत्तिः इति पूर्वः पक्षः ।

एके तु श्रुतिभूतत्वात् संख्यया गवां लिङ्गविशेषेण । ६२ ॥

पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तुशब्दः । न कृत्स्नक्रतुदक्षिणा निवृत्ता भवति । किन्तु एके मुख्याः आदौ पठिताः अर्था एव निवृत्ता भवन्ति । तथा च एकां गाम्, पञ्च गाः इत्यनेन द्वादशशतगवामेव निवृत्तिः नाश्वादीनाम् । गवां संख्यया संबन्धस्य श्रुतिभूतत्वात् । एकाम् इत्यस्य गाम् इत्यनेन, पञ्च इत्यस्य च गाः इत्यनेन साक्षात् संबन्धः श्रुतिभूतः न पारम्परिकः । एवं लिङ्गविशेषेण 'एकां गाम्' 'पञ्च गाः' इत्यनेन प्राकृतदक्षिणापदार्थेषु आदिभूता गोपदार्था एव निवृत्ता भवन्ति । तेन अश्वादयो यथास्थिता एव दातव्याः स्युः । ६०–६१ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां अन्यदेवाधिकरणम् अधिकरणान्तरं भवति । के.

⁂ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति । (परि. १२० पृ. ११२) एष अन्वाहार्यक्लृप्ते मितार्थत्वसंभावना तदिरपोऽयं न्यायः । 'क्रत्वानुवादसूत्रे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टोऽयम् । (चौख.) । अस्मान् 'यत्र तत्र' इति नेयः । आकृतिः आरम्भसंनिपातप्रयोगैर्वा धर्मः । आग्रये पौरवाण्याः प्रयोगः । तस्य च अर्थवतः एव प्रयोजनं इष्यम् । यथा यत्र वाक्ये यदर्थकस्तदर्थेऽर्थः प्रयोगोऽपि, यत्र वाक्ये तदर्थकत्वादर्थेऽर्थः एव सोऽत्र संनिधेः प्रयोगो भवति, न तु तदर्थकत्वविषयकोऽर्थः

इति परिभाषार्थः । समानार्थकसमानधर्मवति एकस्मिन् तात्पर्यानवधारणे अन्यत्र तादृशे शब्दे तात्पर्यग्राहकान्तरानपेक्षा इति लाघवमेवात्र बीजम् । (भूतिः)

● एकस्या याज्यायाः एकस्याः पुरोऽनुवाक्यायाश्चेति द्वयोः समुच्चय एव, परस्परसापेक्षत्वात् साहित्यविधानाच्च । वि. १२।४।२ वर्णकं २.

● एककपालः पुरोडाशो वैश्वदेवपर्वणि द्यावापृथिव्यः, वरुणप्रघासेषु कायः, साकमेधेषु वैश्वकर्मणः, शुनासीरीये सौर्यः प्रत्यक्षश्च, आग्रयणे द्यावापृथिवीयः, अवभृथे वारुणः । के. ● एककपालः वरुणप्रघासगतः कायः, आग्रयणगतो द्यावापृथिव्यश्च वैश्वदेवपर्वगतद्यावापृथिव्यैककपालस्य धर्माणां ग्राहकः । भा. ७।३।१०।२६.
● 'यजमान एककपालः' अत्र एककपालो यजमानत्वेन स्तूयते, न गुणविधिः, नापि नामधेयम् । वि. १।४।१३. ● एककपालाः पुरोडाशाः चातुर्मास्येषु व्यवस्थानामकाः । तेषामभिघारणमस्त्येव । १०।८।५.
● एककपालम् 'अपर्यावर्तयन् जुहोति' । इदम् उपयोगसमये द्रव्यसंस्कारकम् अदृष्टार्थं यजिरूपोपकारकम् फलार्थं पशुविरूपं वैदिकं कर्म । प्रकृतौ तु पर्यावर्तनविधिः अदृष्टार्थः एव । बाल. पृ. ८१.
● एककपालस्य सर्वहोमे स्विष्टकृद्भागस्य लोप एव, आज्येनापि च समानयनं नास्त्येव । भाट्ट. ४।१।७
● एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रकृतिः । भा. ७।१।५।२२.

⁂ एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापर्यावृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृदवदानस्य वचनात् । ७।१।५।२२ ॥

साकमेधेषु 'प्रजापतये एककपालः' इति श्रुतम् । इत्येककपालानां वैश्वदेविकस्य, उत वरुणप्रघासिकस्य इति विचारे वारुणप्राघासिकस्य एककपालस्य प्राप्तम् इति सिद्धान्तः । साकमेधेष्वपि एककपाले वैश्वदेविकधर्माः प्राप्ताः तेषामतिदेशोऽत्रापि । वारुणप्राघासिके ये वैशेषिका धर्माः, 'हिरण्यवान् जुहो भवति, पञ्चीवतो वा' इत्येवमादयः भवन्ति, तेऽत्र नेष्टाः । तत्र एककपालविषयोऽयं

एकेनापि समाप्येव

भावः । कर्मसंयोगात् प्रधानकर्मणः फलेन संयोगात् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इति प्रधानकर्मभ्यामित्यर्थः नाङ्गैरपि । अङ्गाकाङ्क्षा तु एकेनाप्यङ्गेन शाम्यति । एवं सति प्रयोजनम् अङ्गकृत उपकारः, स्वर्गादि फलं च अशब्ददोषं स्यात् । विधिशब्दस्य दोषो न स्यात् । शब्दस्य दोषः वैयर्थ्यं शब्ददोषः, अविद्यमानः शब्ददोषः यस्मिन् प्रयोजने तत् अशब्ददोषम् । तस्मात् सकलाङ्गाननुष्ठानेऽपि न फलाभावप्रसङ्गः ।

ऐकशब्द्यान्नेति चेत् । १४ ॥

सिद्धान्ती पुनः शङ्कते । नैतदुक्तम् ऐकशब्द्यात् । एकः शब्दः विधायकः येषां प्रधानानामिव अङ्गानामपि सर्वेषां तानि एकशब्दानि, तेषां भावः ऐकशब्द्यम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्येकः शब्दः उपदेशकः प्रधानानां समिदादीनां च प्रयोगस्य । तेन च फलसंबन्धः कृतः । तस्मात् सर्वाङ्गसहितस्यैव फलम् ।

'ऐककर्म्यादिति चेत्' इति पाठान्तरे तु, एकस्य अङ्गस्य कर्म करणम् अनुष्ठानं एककर्म, तस्य भावः ऐककर्म्यम् । एकमेव अङ्गं क्रियताम् । एकेनापि प्रधानं सम्पत्स्यते । न सर्वाण्यङ्गानि कर्तव्यानि इति चेत् इत्यर्थः ।

नार्थपृथक्त्वात्, समत्वादगुणत्वम् । १५ ॥

पूर्वपक्षी आह, न अङ्गानामपि फलेन संबन्धः । अर्थपृथक्त्वात् अर्थस्य अङ्गफलस्य प्रधानफलात् पृथक्त्वात् । प्रधानस्य फलं स्वर्गादि, अङ्गानां तु फलं प्रधानसामर्थ्यसिद्धिः । एवम् अर्थपृथक्त्वात् नाङ्गानां फलसंबन्धः । यदि तु प्रधानानामङ्गानां च समेन फलसंबन्धः स्यात्, तदा प्रधानाङ्गयोः समत्वात् अङ्गानाम् अगुणत्वं गुणत्वाभावः स्यात्, गुणत्वं न स्यात्, अङ्गानामपि प्रधानत्वमेव स्यात् । तच्च न युक्तम् । तस्मात् सर्वाङ्गोपसंहारस्यावश्यकता । अथवा नाङ्गानां फलसंबन्धः अर्थपृथक्त्वात् । अर्थः उपकारः । एकेनाङ्गेन अन्य उपकारः, बहुभिरन्यः । यदि एकेन बहुभिश्च सम एव उपकारः स्यात्, तदा एकस्य बहूनां च समत्वप्रसङ्गात् एकस्यैव गुणत्वं स्यात्, इतरेषां तु अगुणत्वं स्यात् । तस्मात् अङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमस्त्येव । तस्मादेकमनेकं वा अङ्गमनुष्ठातव्यम् इत्यर्थः । समत्वादगुणत्वम् इति पाठे तु अङ्गानामपि प्रधानवत् स्वर्गादिफलदाने समर्थत्वात् गुणत्वं न स्यात् इत्यर्थः ।

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंबन्धादर्थेन युगपत् प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । १६ ॥

तुशब्दः पक्षनिरासार्थः । नैकेनाङ्गेन प्रयोगः । विधेः एकश्रुतित्वात् । अङ्गानां प्रधानानां च विधानस्य एकश्रुतित्वात् । एका 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यागाभ्याम्' इति एकैव श्रुतिः शब्दो यस्य स विधिः एकश्रुतिः । एकया श्रुत्या सर्वेषामङ्गानां प्रधानानां च विधानादित्यर्थः । कथमेकश्रुतित्वम्, तत्राह अपर्यायविधानात् एकया विधिश्रुत्या अपर्यायेण पर्यायं विनैव विधानात् एकया हेलया सर्वेषां विधानात्, 'प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते' इति ऐकविध्येनैव प्रयाजानां विधानात् । कदा चित् उशिषः, कदा चित् तनूनपात् इति नाम पर्यायो विहितः । अपर्यायविधानमेव विशदयति नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगात् इति । नित्यवत् नित्यत्वेन श्रुतभूतानि श्रुतानि अङ्गानि, तैः अभिसंयोगात् संबन्धात्, नित्यत्वेन श्रुतैरङ्गैः संबन्धात् इति । नित्यवच्छ्रुतिभूताभिसंयोगे हेतुमाह अर्थेन युगपत् प्राप्तेः इति । अर्थेन प्रधानोपकारहेतुत्वेन प्रयोजनेन तत्ते कपोतवत् युगपत् अङ्गानां प्राप्तेः । उक्तस्य सर्वस्य फलमाह यथाप्राप्त स्वशब्दः विदधाति इति शेषः । अर्थेन युगपत् प्राप्ते नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगात् अपर्यायविधानात् विधेः एकश्रुतित्वात् स्वशब्दः सर्वाङ्गसहितप्रधानविधायकः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति शब्दः यथाप्राप्तं सर्वमङ्गजातं विदधाति । एवं यथाप्राप्तं स्वशब्देन विधानात् निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् । यथा 'निवीतं मनुष्याणां प्रवर्तेत' इति वचनादौ मनुष्यविशेषानुपादानात् सर्वेषु मनुष्येषु निवीतस्य विधेः प्रवृत्तिः, तथा सर्वप्रयोगे सर्वेषामङ्गानां प्रयोगे अङ्गविधेः प्रवृत्तिः स्यात् । अथवा सर्वस्मिन् प्रयोगे अङ्गविधेः प्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात् सर्वेषामङ्गानां प्रयोगः ।

(अत्र पौर्णमास्यां सौर्ययागप्रयोगे चतुर्होत्रैवाभिमर्शनम्, अमावास्यायां सौर्ययागप्रयोगे तु पञ्चहोत्रैवाभिमर्शनम् इति मन्त्रयोर्व्यवस्थयैव विनियोगः । सामान्यतस्तु विकल्प एव भवति, व्यवस्थितविकल्पः इति तु विशेषः इति युक्ततमुत्पश्यामः । विकल्पसिद्धान्तस्तु तदवस्थ एव ।) के.

● 'एककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैकत्वात्' इत्यष्टमाधिकरणन्यायेन विकृतौ सर्वप्रतर्होमाङ्गयोः अभिसूर्ययोः विकल्पेन प्राप्तेः । (सा च व्यवस्था) । सु. पृ. ७८८, प्रकृतौ विशेषाभावेऽपि कर्मभेदे सति, 'एककर्मणि०' इतिन्यायेन एकस्य ऐन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य ग्रावस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशात् विकल्पेन एकस्य धर्माः कार्याः एकश्च यागः, कर्मैक्ये यथाप्रकृति इति विशेषः । पृ. ८०७.

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् । १२।३।३९ ॥

एककर्मणि एकस्मिन् कर्मणि बहूनां गुणानां शिष्टत्वात् विहितत्वात् सर्वकर्म सर्वेषां कर्म अनुष्ठानं स्यात् । यथा आघारे 'ऋजुमाघारयति' 'संततमाघारयति' 'प्राञ्चमाघारयति' इति विधानात् ऋजुत्व–सततत्व–प्राक्त्वानां समुच्चयः, एवमन्यत्रापि इति सिद्धान्तः । के.

● 'एककर्मणि शिष्टत्वात्' इत्यत्र आघारे ऋजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्वसंततत्वानां समुच्चयः उक्तः । बाल. पृ १७९.

✱ एककार्याणां करणमन्त्राणां विकल्पः । भा. १२।३।१३।२९, ● एककार्याणां गुणानामेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः । १२।३।४।१०–१५.

● एकजातीयधर्मानुगमको वाजपेये प्राजापत्यपशुषु कर्तव्यः सहत्वानुग्रहाय । भा. ५।२।१।१–३.

● एकतन्त्रत्वं सन्निधाने एकदेशकालकर्तृत्वे एकाधिकारचोदितानां भवति यथा दर्शपूर्णमासयोः, यथा च मित्रावाविन्दे । यानि तु नानाधिकारैश्चोदितानि, तेषु तन्त्रस्य भेदः स्यात् । भा. १२।१।१।१.

● एकतो द्वौ, अन्यतः एकं दशानुख्यायजमानामौषिरत्वम् । संकर्ष. २।४।८.

✱ 'एकत्र उभयम्' इतिरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाभावः । मणि. पृ. १५. ● एकत्र गुणस्यापि अन्यत्र प्राधान्यं न विरुद्धम् । देवतायाः पशुं प्रति गुणत्वेऽपि पशुपुरोडाशं प्रति प्राधान्यात् । वि. १०।११।°.

'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन पदसंख्यायाश्चतुःसंख्यायाश्च कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदशकापत्तिः, षट्त्रिंशद्वाक्ये 'षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति' इत्यत्र । भाट्ट. ८।३।३. ■ प्रकृतौ देवतादिवाक्ये देवयत् अङ्गप्रधानसाहित्यस्यापि 'एकत्र द्वयम्' इति न्यायेन प्रधानप्रयोगे वैशिष्ट्याङ्गीकारेण सकलविशेषणविशिष्टप्रयोगविधानात् । ११।२।१.

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथा इति न्यायः । यत्र स्वमतविरुद्धेषु नानाविधवादिमतेषु एकत्र प्रबलयुक्तिशास्त्रप्रमाणसिद्धस्वमतेन स्वमतविरुद्धवादिमत निरस्तं चेत्, तदन्ये सर्वे निरस्ता ज्ञेया इति । साहस्री. २५८.

● एकत्रिकः । एकसंख्यायाः त्रिसंख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानात् एकत्रिकनामकः कश्चित् क्रतुर्भवति । स च एवं श्रूयते 'अथैष एकत्रिकः तस्य एकस्यां बहिष्पवमानं तिसृषु होतुराज्यम्, एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः' इति । वि. १०।५।२, ● एकत्रिके क्रतौ आद्ये तृचे गानम् । १०।५।२.

एकत्रिके क्रतौ एकस्या एव ऋचः त्रिरभ्यासेन त्रिकस्तोमपूर्णानम् ॥

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् । १०।५।३।१०॥

भाष्यम्— अस्ति एकत्रिकः क्रतुः 'अथैष एकत्रिकः तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः' इति । सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु संशयः, किं तृचे गेयानि, उत एकस्यामृचि इति । किं प्राप्तम् ? त्रिकः स्तोमः तृचे स्यात् धुरिसामसु । एवं तृचस्तोत्रकमोदकः अनुग्रहीष्यते । तस्मात् तृचे गेयमिति ।

४६८.) । न च अर्थाभेदे सति दृष्टार्थाध्ययनविध्युपस्थापितस्य यजति यजतीत्यस्य पञ्चधाऽभ्यस्तस्य आनर्थक्यमयुक्तमिति प्रत्युच्चारणमर्थभेद एवेति वाच्यम् । मन्त्रवत् प्रयोगविधिपरिगृहीतानाम् असमवेतार्थानाम् अदृष्टार्थानाम् अदृष्टार्थत्वेनैव उपपत्तिः । अथवा प्राथम्यानुरोधेन समिद्वाक्येनैव सिद्धान्तवत् समिन्नामावच्छिन्ने कर्मणि विहिते तदितरैः तदनुवादेन तनूनपादादिदेवताभिधानात् अर्थवत्त्वं भविष्यति । न च कथं नामधेयत्वमिति वाच्यम् । ‘समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु’ इति मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धनिमित्त‘समिन्नयः स्वाहा’ इति मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धनिमित्तत्वेन समित्पदस्य नामधेयत्वात् । न च एवं सति वाक्येन विहिततनूनपादादिदेवताभिः दुर्बलमान्त्रवर्णिकदेवताबाध एवेति वाच्यम् । मान्त्रवर्णिकसमिद्देवतामपेक्ष्य समिन्नामावच्छिन्नयागानुवादेनैव तनूनपादादिदेवताविधानात् ‘न निमित्तं विधिरपबाधते’ इति न्यायात् मान्त्रवर्णिकसमिद्देवताबाधः । अतो देवतानां विकल्प एवेति । ननु समिद्यागवत् ‘तनूनपाते स्वाहा’ (तनूः पातयति इति तनूनपात्) इत्यादिमन्त्राः क्रमपठिताः प्रत्येकं भिद्यन्ते एव, तत्र तनूनपादादियागेष्वपि मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिनिमित्तनामावच्छिन्नकर्मविधानमेव युज्यते । गुणविधानं तु कुतः ? स्यादेवं यदि यजतीत्यत्र प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानबलेन च कर्मैकत्वे सति तस्याविधेयत्वात् यदि गुणमपि न विदध्यात्, वाक्यमनर्थकमेव भवेत् । तेन मान्त्रवर्णिकीं प्राप्तिम् उपेक्ष्य प्रकृते समिद्यागे वैकल्पिकदेवताविधानार्थत्वमेव उत्तरेषामिति ।

अथवा सर्वैरेव समिदादिवाक्यैः उपांशुयाज एव मान्त्रवर्णिकदेवताबाधेन वैकल्पिक्यः समिदाद्या देवता विधीयन्ते इति । न च उपांशुयाजवाक्यस्य मान्त्रवर्णिकस्य समिदादिदेवताप्रतिपादनेन अर्थवत्त्वम्, उत्तरेषामपि समिदादिदेवताप्रतिपादनेन अर्थवत्त्वात् । यत्र वा विष्ण्वादयो देवताः सन्ति, [illegible] सर्वत्र अर्थवत्त्वं भविष्यति । अस्मिन्न पक्षे ‘पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वं चोदयति’ इति भाष्येण केवलं एकमुपांशुयाजवाक्यम् अपूर्वं चोदयति अनुवदतीत्यर्थः । न च वाच्यम् “तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥” (वा. पृ. ५११) इति चतुर्थीमन्त्रवर्णाभ्यामेव देवताप्रतिपादकत्वमुक्तम् । तत्किं द्वितीयाऽन्ततनूनपादादिपदैर्देवताविधानमिति ”। यतो ‘विष्णुं यजति’ इत्यादिद्वितीयाऽन्तेनापि देवताविधानात् प्रायिकमिदम् । तेन पञ्चधाऽभ्यस्तेन यजतिशब्देन एकमेव समिद्यागं भावनारूपम् उपांशुयाजभावनारूपं वा कर्म प्रतिपाद्यते इति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यदि प्रत्यभिज्ञानमात्रम् अनुवादकारणं भवेत्, किं तर्हि ? अनुवादाकाङ्क्षाऽपि । सा च विधेयोपपदार्थप्राप्तौ भवति । तथाहि, भावनार्थो विधिः प्रथमं भावनामेव धात्वर्थानुरक्तां विदधाति । यदा तु उपपदार्थम् लिप्सते, तदा विशिष्टविधित्वुचितम् । यदा तु उपपदार्थमेव विधातुमनुगौरवभिया धात्वर्थं परित्यज्य उपपदार्थमेव विधातुम् सज्जते । तत्र विधियोग्योपपदार्थप्राप्तौ तस्या धात्वर्थमनुवदितुम् आकाङ्क्षति । सा चाकाङ्क्षा धात्वर्थप्रत्यभिज्ञा पूरयति । यदि तु विधियोग्योपपदार्थप्राप्तिर्न भवति, नापि धात्वर्थप्रत्यभिज्ञानम्, तदा परावृत्य भावनाऽनुरञ्जकतया धात्वर्थमेव विदधातीति सर्वत्र स्थितम् । न चात्र विधिविधानयोग्यम् उपपदार्थं पश्यति । तथाहि, विधेयता द्रव्यत्वेन वा ? देवतात्वेन वा ? न च तनूनपादादिरूपं द्रव्यं किञ्चिल्लोके प्रसिद्धमस्ति । नापि द्वितीयाऽन्तेन देवता प्रतिपादयितुं शक्यते ‘विष्णुं यजति’ इत्यादौ भगत्या तथा आश्रितम् । न चेह गत्यन्तरं नास्ति । मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वेन उपपत्तेः । अतोऽत्र प्रतिवाक्यमभ्यस्तो विधिः गुणानापत्तेः भावनामेव धात्वर्थानुरक्तां विदधाति । तदुक्तम्

‘आख्यातप्रत्ययः पूर्वं विधत्ते कर्म शक्तितः ।
अन्येनाक्षिप्तशक्तिस्तु तदाकाङ्क्षस्त्वनूदितम् ॥’

इति । (वा. पृ. ८६९) । न च विहितस्य विधानं वृथेति । न चात्र संभवतीति प्रत्यक्षार्थं कर्मभेदः एवेति । न चात्र वर्तमानापदेशाकरणस्य [illegible] एव नार्थोऽपि यच्च [illegible] । ‘[illegible] च [illegible] क्रियते, [illegible]’ इत्यर्थवादेन [illegible] [illegible] संकल्पेन [illegible], [illegible] [illegible] । यत्तु ‘गुणो वा नामधेयं वा समिदादिरूपं [illegible] ॥’ [illegible] । [illegible] च भेदोऽत्र [illegible] गुणत्वा- [illegible], तत्र [illegible] [illegible]

छन्दस्त्रयानुग्रहस्य चोदकप्राप्तत्वात् आनुमानिकत्वम् । आनुमानिकाच्च छन्दोऽनुग्रहात् क्रमानुग्रहो बलवान् । तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम्, न तु गायत्र्या तृचानां गायत्र्यामु तिसृषु ऋक्षु इति सिद्धान्तः ।

यथानिवेशं च प्रकृतिवत् संख्यामात्रविकार-त्वात् । ९ ॥

एकत्रिके नाम क्रतुविशेषे माध्यन्दिने पवमाने यथानिवेशं यथाक्रमं आद्ये एव तृचे गानं न गायत्र्या तृचानां गायत्र्यामु ऋक्षु । प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ एवमत्रापि । ननु क्रमानुरोधे स्वीकृते 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः' इत्युक्तः त्रिच्छन्दस्त्वविरोध एवेति, - तत्राह । नियतस्य संख्यामात्रस्य विकारः बाधः स्यात्, न च्छन्दसः न च क्रमस्य । क्रमानुग्रहस्तु मुख्यः, जघन्यः छन्दसाम् । तस्मात् आद्ये तृचे एव गानम् इति सिद्धान्तः । के.

● एकत्वम् 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र विवक्षितम् । भा. ४।१।७।११-१६, ● एकत्वम् अविवक्षितम् 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र । ३।१।७।१४-१५.
● एकत्वस्य कारकद्वारा क्रियाऽन्वयात् युक्ता विवक्षा ('ग्रहं' इत्यत्र । इदं पूर्वपक्षे) । सु. पृ. १०१४.

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् । १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इति । अग्निहोत्रे 'अग्नेस्तृणान्यपचिनोति' इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः 'पुरोडाशं पर्यग्नि करोति' इति । तत्र किम् एकं ग्रहम्, एकस्य अग्नेः एकं पुरोडाशम् इति, उत सर्वेषां ग्रहाणां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशान् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । संमार्जनं तृणापचयः पर्यग्निकरणं च एकत्वयुक्तं स्यात् । एकस्य श्रुतिसंयोगात् एकवचनोच्चारणात् एकस्यैव श्रुतिसंयोगात् विधिश्रुत्या संयोगात् । 'ग्रहं संमार्ष्टि' इति एकस्यैव ग्रहस्य संमार्जनेन संबन्धात् । एवम् उदाहरणान्तरेऽपि ।

सर्वेषां वा, लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् । १४ ॥

प्राप्तकः पूर्वपक्षनिरासार्थः । सर्वेषां ग्रहाणां संमार्जनं कर्तव्यं नैकस्यैव । ग्रहस्य लक्षणत्वात् कृत्स्नव्यापकत्वात्, उद्देश्यताऽवच्छेदकत्वात् इति वा । ग्रहत्वजात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं समानं हि यस्मात् लक्षणं सर्वग्रहेषु ग्रहत्वरूपम् । तस्मात् सर्वे ग्रहाः समार्ष्टव्याः, सर्वेषामग्नीनां तृणान्यपचेयानि, सर्वे पुरोडाशाः पर्यग्नि कर्तव्याः । उद्देश्यगतस्य एकत्वस्य अविवक्षितत्वात् ।

चोदिते तु परार्थत्वात् यथाश्रुति प्रतीयेत । १५ ॥

ननु तर्हि 'पशुना यजेत' इत्यत्रापि पुंस्त्वमेकत्वं च अविवक्षितं स्यात् इति चेत्, तत्राह । चोदिते विधेयतया उपादेये एकवचनप्रयोगेन विहिते पशौ तु यथाश्रुति श्रुतिमनतिक्रम्य, श्रुतमेकवचनमनतिक्रम्य एकत्वं विवक्षितं प्रतीयेत । परार्थत्वात् यागक्रियां प्रति पुंस्त्वैकत्वयोर्गुणभूतत्वात् । इति विषमो दृष्टान्तः । तस्मात् ग्रहम् इत्यादौ एकवचनमविवक्षितम् । के.

● एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् इति ग्रहाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अरुणादीनां श्रुतिसंयोगात् व्यवस्थाऽभ्युपगमे समार्ष्ट्यपि एकवचनश्रुतिसंयोगात् एकस्मिन्नेव ग्रहादौ व्यवस्थितेन इत्यभिधानात् । सु. पृ. ११९१.
● एकत्वसंख्यदः सर्वोऽपि । भा. ९।३।१२।४०.
● एकत्वसमार्ष्टियोरसंबन्धः 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र । भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१५-१६.
● एकत्वादयो यत्र विभक्त्यर्थाः, तत्र कर्मादयो विशेषणत्वेनेति । भा. ३।४।८।१३ पृ. ९२६.

एकत्वादिविलक्षण्यानुपलम्भन्यायः । 'न योगत्वादिवत् संख्या जातिभेदेषु भिद्यते ।' (वा. १।४।४।११ पृ. ९२०) इति वार्तिकोक्तेन एकत्वादिवैलक्षण्यानुपलम्भन्यायेन द्रव्यवत् क्वचिदपि एकत्वादयोऽन्तराऽऽन्ययोगाः अभिहिताः । सु पृ. १४१५.
● एकदेवताकत्वं देवतान्तराभावव्याप्त्यर्थत्वम् । एकत्वम् एकत्वसंख्यत्वम् । अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु एकदेवताभिधायकत्वमेव एतत् । भाट्ट. ८।१।७.
● एकदैवताकपशुगणे देवतो, भारतोः देवतानाम्, वौष्टिकोः श्रौष्टिकानाम्, एकैक एकैकमुपयतः सारदेये सामान्यत्वम् । भा. ५।२।१।१०-१२,

संख्यानियमो नास्ति । एकः द्वित्र्यादिका वा ऋत्विजो वरीतव्याः । होता अध्वर्युः इत्यादयः समाख्यास्तु एकस्यापि कर्मभेदात् तत्तद्विधकर्मकरणात् उपपद्येरन् । इति चेन्न । पुरुषाणाम् ऋत्विजाम् उत्पत्तौ उत्पत्तिवाक्येषु संख्यानियमस्योपलभ्यमानत्वात् । इति न्यायसूत्रयोरर्थः । के.

• सत्यम् (ऋत्विक्षु शमिता) संख्या-विशुद्धिर्गम्यते, न तु उत्पद्यमानेषु । या तु अनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्येव-मवगम्यते । भा. ३।७।१२।२९. • होत्रादिसमाख्या च तस्यैव (यजमानस्यैव) तत्तत्कुर्वाणस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यति इति मन्यते (पूर्वपक्षी) । वा. ३।७।८।१८. • शमितृशब्दस्य कर्मयोगनिमित्तत्वेन 'एकस्य कर्मभेदात्' (३।७।९।२३) इति न्यायात् प्रकृतेषु ऋत्विक्षु ब्राह्मणेषु उपपत्तेः अब्राह्मणस्य शमितृत्वप्राप्त्यभावः । सु ३।७ पृ. २८.

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ।४।३।३।५॥

अग्नीषोमीये पशौ आम्नायते 'खादिरे बध्नाति' इति, 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति च । अत्र खादिरत्वं किं नैमित्तिकमेव, उत नित्यार्थमपीति विचारे खादिरत्वं नैमित्तिकमेव, नित्यार्थं तु अन्यत् इति गोदोहनन्यायेन (४।१।२।५) पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्त-सूत्रम् । तुशब्दः गोदोहनवैलक्षण्यार्थः । नेदं गोदोहन-वत्, किन्तु खादिरत्वादेः एकस्यैव उभयत्वे नैमित्तिकत्वे नित्यत्वे च संयोगपृथक्त्वं कारणम् । क्रत्वर्थत्वेन संयोग-'खादिरे बध्नाति' इति श्रुतः, पुरुषार्थत्वेन च संयोग 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति श्रुतः । तस्मात् संयोगयोः पृथक्त्वात् एकस्यापि उभयार्थत्वं स्वीकार्यम् । एवम् 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादावपि ज्ञेयम् ।

शेष इति चेत् । ६ ॥

खादिरत्वस्य उभयार्थत्वं स्वीकार्यम् इति सिद्धान्तिना उक्ते शङ्कासूत्रमिदम् । 'खादिरे बध्नाति' इत्यस्यैव 'खादिरं वीर्यकामस्य' इति वाक्यं शेषः स्यात् । तथा च पुरुषार्थमेवेदं उभयोरेकवाक्यता स्यात् । खादिरत्वं न क्रत्वर्थमिति । इति चेत् ।

नार्थपृथक्त्वात् । ८ ॥

शङ्कां निराकरोति । नास्त्येकवाक्यता । द्वयोरपि भिन्नसाध्ययोः परस्परसंबन्धो नास्ति । अर्थपृथक्त्वात् अर्थभेदात् । 'दध्ना जुहोति' इति होमप्रयोजनेनैव निराकाङ्क्षम् । 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इति च इन्द्रियेण साध्येन निराकाङ्क्षम् । तस्मात् खादिरत्वं नित्यं क्रत्वर्थम्, वीर्यार्थं नैमित्तिकं पुरुषार्थं चेति उभयार्थत्वमेव । के.

• एकस्य उभयार्थत्वे संयोगस्य संयुज्यते तादर्थ्येन बोध्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या वाक्यस्य पृथक्त्वं नानात्वं कारणम् । तदिहाप्यस्ति इति दधिखादिरादिकम् उभयार्थम् । सोम. ४।३।२. • एकस्य एकद्रव्यस्य, उभयत्वे उभयार्थत्वे, एकस्य दध्नः होमार्थत्वे इन्द्रियार्थत्वे च, संयोगस्य संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या संयोगस्य वाक्यस्य, पृथक्त्वं वाक्यभेदः । वाक्यभेदादुद्देश्यपृथक्त्वमिति भावः । 'दध्ना जुहोति' 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति च वाक्यद्वयम् । वृ. ४।३।४।५. • 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति न्याय. 'संयोगपृथक्त्व-न्याय.' इति भिन्नो द्रष्टव्य. । ४।३।३।५. • 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इत्येवम् अग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति । वा ३।६।१६।४२ पृ. १०७१. • ननु 'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्' इति वर्णविशेषेण अवचद पृथक् राज-सूयप्रयोगवचनादेव अवेष्टेर्वचनमस्ति । नैतदेवम्, तदा हि निर्वाधत्रिवर्तकस्या. कर्मान्तरे वचनान्तरेण अविधीय-मानाया. पृथक्प्रयोगकारणाभावाच्च राजसूयमध्यस्थाया एव 'एकस्य' इत्यनेन न्यायेन साधारण च स्यादन्य पत्नी, प्रात्यक्षिक नामाय विज्ञायते । २।३।२।३ पृ ८७९ • वैश्वदेवम आ मन अपन्य च संस्कारार्थः । 'स्वनेतान् यज्ञान् अहरह. कुर्वीत' इति, 'अथ सायम्प्रात. सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' इति वचनात् च 'एकस्य तूभय त्वे०' इति न्यायाच्च । आचारमयूखः पृ. ५१.

• एकस्य युगपदनेकोपलब्धिर्दृष्टा (यथा आदित्यस्य) । बृहती. पृ. १९५.

• एकस्मिन्नपि बहुवचन पूजाऽर्थम् आचार्यादिविषये प्रयोक्तुं शक्यम् 'यथोद्दण्डे वध्यन्तो ऽस्मदनान् स्नानामि' इति । वि. १२।८।२०.

संभरणस्य पौर्वापर्यस्य च समकालत्वे एव संभवात् । तस्मात् तन्त्रम् । अमावास्यायां यानि त्रीणि हवींषि संध्रियन्ते प्रथमम् अग्निदेवताकः पुरोडाशः, तत उत्तरे च द्वे सान्नाय्यरूपे दधिपयसी इन्द्रदेवताके इति, तानि सर्वाणि पौराणि च । अग्नेः इन्द्रस्य च उभत्वात् पौरत्वा च्चेति श्रुत्यर्थः ।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । ६ ॥

किञ्च एषां देशादीनां प्रधानवत् प्रधानानामिव श्रुतिः पुनःश्रुतिवत् अनुवादत्वेन प्रतीयते ‘ समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ’ इत्यादिः । कर्मश्रुतेः ‘ दर्श-पूर्णमासाभ्याम् ’ इति कर्मवाचकश्रुतेः परार्थत्वात् ‘ दर्श-पूर्णमासाभ्यां करणभूताभ्याम् अन्यत् किमपि कार्यं कुर्यात् ’ इत्येतदर्थत्वात् । तस्मात् देशादिश्रुतिः प्रयोग-चोदनापुनःश्रुतिः । तस्मात् तन्त्रम् ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च । ७ ॥

कर्मणः कार्यस्य प्रधानस्य देशादिवाक्ये अश्रुतत्वात् । तेन देशादेर्गुणभावोऽवगम्यते । तस्मात् प्रयोगचोद-नायाः अनुवादो देशादिश्रुतिः । तस्मात् प्रधानानाम् एकदेशकालकर्तृत्वं सिद्धान्तः । चत्वारः पूर्वहेतुसमु-च्चयार्थः । फे.

● एकदेशकालकर्तृत्वम् इत्येतदष्टाधिकरणे प्रधान-श्रवलनमता वक्ष्यते । (अत्र सूत्रान्ते ‘ स्यात् ’ इति पदमधिकम्) । सु. पृ. ७३३.

● एकदेशग्रहणे आदितः प्रवृत्तिः । यथा ‘निरुप्तो वैश्वानरः’ एतानि त्रीणि कपालानि अष्टाकपालस्य आदिमकपालत्रयस्य धर्मवन्ति । यथा वा ‘ एकां सामि-धेनीमन्वाह ’ इयम् एका पञ्चदशसामिधेनीषु आदिमा प्राप्ता । यथा वा द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहस्य आदिम-स्याहस्य (द्वितीयाहस्यारम्भ) धर्माः इति । धि. १०। ५।१ । अस्मात्प्रादेशु एकत्रिके आज्यस्तोत्रेषु (१०।५। २), एकत्रिके एव पृष्ठे (१०।५।३) द्विरात्रादौ द्वादशाहस्य द्वितीयाहस्यारम्भे ग्रहादिग्रहणे (१०।५।४) अभिप्लवे (१०।५।२) आधाननमन्त्रेषु बौताग्नमन्त्रेषु च (३।३।११) । ● एकदेशग्रहणेषु अनुपूर्व्यवतां आद्योपादानम् अन्यत्रैरेवेति । भा. १०।५।१२-६.

● ‘ एकदेशद्रव्यं चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ’ इति चतुर्थाधिकरणे (४।१।१३।२८) एकदेशद्रव्यकस्य सतः कर्मणः सन्निहितशेषसत्त्वात् न द्रव्यप्रयोजकत्वम् इति वक्ष्यते । कु. ३।४।१८।४३. ● पुरोडाशधानाऽऽदीनां सवनीययागार्थत्वात् पूर्वेणैव न्यायेन ग्रहणश्रयणार्थम् अन्ये पुरोडाशकपालादयः इति प्राप्तेऽभिधीयते । ‘ एक-देशद्रव्यं च ’ इत्यनेन अप्रयोजकत्वस्य आपत्तेः अन्यस्य च शकलस्याभावात् (न अपहृतग्रहणमिति) । शा. ३।८। १८।३२ पृ. ११३५. ● यदा हि द्वयवदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः शेषाः क्रियन्ते, तदा ‘ उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति ’ इत्येवमादिचोदनावशेन ‘ एक-देशद्रव्यं० संयोगात् ’ इत्येवं स्विष्टकृदादीनां अप्रयोज-कत्वं भवति । ३।४।१४।३७ पृ. ९७४. ● ‘ एकदेश-द्रव्यं चोत्पत्तौ विद्यमानैकदेशिसंयोगात् ’ (शुभापाठः) शेषसद्भावे शेषकार्योत्पत्तौ ‘ विद्यमानैकदेशिसंयोगात् ’ इति चतुर्थाधिकरणसिद्धान्तहेतुना शेषकार्याणाम् एकदेश-प्रयोजकत्वम्, सर्वप्रक्षेपेण शेषभावप्रयोजकदेशाभावात् द्रव्यान्तरोत्पादनेन शेषकार्योत्पत्तिरित्याशयः । सु. पृ. १५१५. ● विद्यमानसंयोगायोगे च शेषकार्याणां द्रव्या-न्तरोत्पादनप्रयोजकत्वम् ‘एकदेशद्रव्यं च’ इत्येतदधिकरण-सिद्धान्तसूत्रे तस्य विद्यमानस्यैकदेशिन समस्तस्य प्रधान-देवतायै निर्देशात् शेषकार्यार्थे अन्यत् द्रव्यम् अर्थात् उत्पाद्यम् इति सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति । पृ. १५१६. ● ‘ एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ’ अप्रयो जक. (४।१।१३।२८) इति यदुक्तं तदेवोच्यते । (पाठदर्शनफलमोऽयमुद्धारः) । वा. ३।१।१०।२२ पृ. ८३०. ● ‘ एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ’ इत्यधिकरणे ‘ उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति ’ इत्युत्तरार्ध-शब्दस्य एकदेशवाचनतया कस्योत्तरार्धात् इत्याकाङ्क्षायां प्रकृतत्वेनेयाग्निद्रव्यस्य इत्यवगमेन द्रव्यान्तरप्रयोजकत्वात् स्विष्टकृतः प्रतिपत्तिः इति व्यवस्थापयिष्यते । कु ३।३। १५।१८. ● सिद्धान्ते तु विद्यमानसंयोगात् चातुर्थिक-न्यायेन (एकदेशद्रव्यश्च इत्यनेन) प्रतिपत्तिकर्म-त्वात् अविवक्षितसंस्कारोत्तरत्वव्यतिरेकेण नैष्यः (हविर्भिः स्विष्टकृतः) कल्प्यन्त । भाट्ट. ३।८।१९.

वचनं परम् । ४६ ॥

अथ यत् पर कारणमुक्तं पूर्वपक्षिणा 'नेममपिष्टं भवति' इति द्विदेवत्ये पेषणे दर्शयति, 'अर्धं पिष्टं भवति, अर्धमपिष्टं द्विदेवत्यत्वाय' इति देवतापर्वे दर्शयति इति । अत्रोच्यते । पर परस्तात् उक्त द्वितीय कारण वचनं भवति, अप्राप्ते पेषणे विधायकं वचनमिदं भवति । न च वाक्यभेदः । एति पक्षान्तरे अनेकार्थं-विधिः पक्षान्तराश्रयणेन परिह्रियते । असति पुनः पक्षान्तरे उच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गपरिजिहीर्षया अनेकार्थं वाक्यम् अभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्मात् न द्विदेवत्ये पेषणम् इति सिद्धान्तः । के.

● एकस्मिन्नेकसंयोगात् (३।३।२०।३९) इति पूर्वपक्षिद्भागविचारे पूर्वपक्षवादेन सापेक्षपूर्वदेवत्यस्य ऐन्द्रापौष्णादेश्चरोर्पेषणं (नेति) वक्ष्यति । सु. पृ. ६४७.

● 'एकस्मिन्नेकसंयोगात्' इत्यधिकरणं 'पूर्वाधिकरणम्' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् । ३।३।१५।३९-४६.

● एकस्मिन् कर्मणि एककार्याणां गुणानां विकल्पः । व्रीहियवयोः खादिरादीनां यूपद्रव्याणां बृहद्रथंतरयोश्च । भा. १२।३।४।१०-१५.

※ एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयः ॥

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् । १२।३।३।९ ॥

भाष्यम्— ये एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः शिष्यन्ते, तेषां सर्वेषां क्रिया स्यात्, समुच्चय । एव सर्वेषां शासनमर्थवद्भविष्यति । सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । यथा आघारे, 'ऋजुमाघारयति' 'संततमाघारयति' 'प्राञ्चमाघारयति' इति च ।

सोम— अस्तु भिन्नकर्माश्रितधर्मेषु मुख्यत्वेन व्यवस्था, एककर्माश्रितेषु तु उन्दायानवतारात् अनियमः इ युक्तिवेः सगतिः । सूत्रे— सर्वकर्म सर्वेषां क्रिया स्यात् इत्यर्थः ।

वि— 'ऋज्वादय आघारे विकल्प्यन्ते न वा, ऽग्निमः । एकार्थत्वा, दरहार्थभेदात् संभवतोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— वाक्येन एकाघारार्थत्वेन विहितानामपि 'ऊर्ध्वमाघारयति' 'संततमाघारयति' 'ऋजुमाघारयति' इत्यादिना ऊर्ध्वत्वादीनामवान्तरकार्यभेदात् प्रयाजादिवदेव प्रधानप्रयोगविधिना सर्वेषां युगपद्ग्रहणेन समुच्चयावगतेर्न विकल्पमङ्गीकृत्य एकस्य एकेन प्रवृत्तसिद्धिः । ऊर्ध्व हि यथा दृष्टविधया आघारजनकम्, न तथा संततत्वम् । तत्तन्नियमादृष्टभेदस्तु स्फुट एव । अवघातपेषणादिवदेव एतेषां समुच्चयः ।

मण्डन— 'कर्मण्येकस्मिन् गुणाः स्युः समस्ताः ।'

शंकर— 'सर्वमूर्ध्वादि चाघारे ।'

● एकस्मिन् पात्रे सोमभक्षणे प्रसक्ते प्रथमभक्षो होतुः, ततोऽध्वर्योः, न तु अध्वर्योः प्रथमभक्षः । वि. ३।५।११. ● एकस्मिन् प्रयोगे प्रयाजाद्यङ्गस्य सकृदनुष्ठानम् । भा. ११।१।७।२९-३०, ● एकस्मिन् वाक्ये अन्यार्थो विधीयमानो नान्येन सम्बध्यते वचनव्यक्तिभेदात् । ३।१।६।१२ पृ ६१०.

※ एकस्मिन् वाक्ये एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिद्गौणत्वम्, इति वैरूप्यं न युक्तम् इति न्यायः । अत्र भाष्यम् । 'नह्येकस्मिन् प्रकरणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौणः इत्याप्यस्थातुं शक्यः वैरूप्यप्रसङ्गात्' इति । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः०' इति श्रुतौ 'जायन्ते' इति पद यदि मुख्यार्थम्, तर्हि प्राणेऽपि मुख्यमेव ग्राह्यम् । रत्नप्रभा २।४।१।१ मनु.

● एकस्मिन् वाक्ये न मतु विशेषणद्वयं संभवति । वि. २।२।४.

※ एका क्रिया द्व्यर्थकरी बभूव इति न्यायः । यथा मुमुक्षुणा श्रोत्रियेण क्रियमाणं कर्म सत्त्वशुद्धिद्वारा स्वस्य मोक्षहेतुः भवति, दृष्टादृष्टद्वारा जगदुपकारि च भवति । अत उभयथाऽपि कर्म कर्तव्यमेवेति । साहस्री ५२१.

※ एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया आपद्यते इति न्यायः । चोदाधिकारे उद्धरणार्थोक्तः 'अहङ्कारादिषु अकार्यं शरीरकल्पनात् इत्यत्र

शुनि श्वव्यवहारवत् । अयं न्यायः शास्त्रीयकार्ये एव, तेन शास्त्रीयविकारे एव इत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायम् । छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवत् । एवम् अक्तपरिमाणग्रहणेऽपि (परिच्छिन्नपरिमाणेऽपि इत्यर्थः) नायम् (तेन संख्यात्वव्याप्यधर्मानयने, परिमाणत्वव्याप्यधर्मानयने, तद्घटितधर्मानयने च एतदप्रवृत्तिः (तेन शतत्व–शतमुद्राघटितपञ्चशतात्वयोः, शेटकत्व–शेटकपरिमितधान्यघटितमञ्जुत्वयोश्च नातिदेशः–भूतिः) (तथा च परिच्छिन्नार्थवाचकानां द्रोणाढकाद्येकद्व्यादिशब्दानां सर्वनामतिङादिशब्दानां च अनेन न्यायेन न्यूने न प्रवृत्तिः । तत्त्व.) (एकदेशः स्वावयवः, विकृतम् इति भावक्तान्तमकृतिकार्यभाव-जन्तम् । अनन्यवत् स्ववत् इत्यर्थः । तथा च स्वावयवविकारघटितं स्ववत् भवति इति यावत् । [एकदेशः विकृतं इति कर्मधारयः समासः । विकृतशब्दस्य निपातनात् परनिपातः । तत्त्व.] एकदेशो विकृतो यस्मिन् इति बहुव्रीहिर्वा बोध्यः । भूतिः ।) अशास्त्रीयविकारे तु एतन्न्यायस्य न प्रवृत्तिः–तत्त्व.)

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति इति । महाभाष्यम् ४।१।८३.

• एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायः । अयं हि– ' स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ' १।१।५६ इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः । तथाहि– ' एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पचतु, पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धम् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा, श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाऽश्वो न गर्दभः' इति । साहस्री. ३५०.

□ एकदेशविकृतन्यायेन दीव्यत्–शब्दः (प्राग् दीव्यतोऽण् पा० ४।१।८३) दीव्यतिशब्दवाच्यार्थे बोधयति । तत्त्व. परिभाषा ३७.

• एकदेशविकृतन्यायेन पुग्विशिष्टे गुणश्रुत्या निर्देशेन (प्रतिपादयति इत्यत्र) अवतरणासंगतिः इति यत्तु तन्न (यदागमपरिभाषायाः शब्देन्दुकृतस्यावतरणस्य असंगतेः) – तत्त्व. परिभाषा ११. • ऋकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेन अच्कार्यसिद्धिः । शब्दकौस्तुभः ऋलृक्सूत्रे.

• एकदेशव्यापारः श्रूयमाणः नावश्यमुपादेयत्वेन चोदयति । भा. ४।१।१४।३४.

• एकदेशस्तुतिद्वारेण चैकदेशी स्तुतो भवति । शा. १।४।११।२० पृ. ३५१.

• एकदेशानुमतौ सर्वानुमतिः इति न्यायः । मिथ्यात्वघटकप्रतियोगिलक्षण्यरूपसत्यत्वानुमतौ सद्वैलक्षण्यानुमतेरपि संभवात् । यदि सद्रूपं स्यात्, तदा न शुक्तिरजतबाध्यं स्यात् इति बाधकतर्कसचिवस्य ' एकदेशानुमतौ सर्वानुमतिः ' इति न्यायस्य जागरूकत्वात् । अद्वैतसि. टिप्पणी पृ. ३३.

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्, तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासकृत् प्रयोगः स्यात् । ११।४।१२।४५॥

दर्शपूर्णमासयोः व्रीहीणाम् अवहनने किं प्रतिप्रहारं मन्त्रः, उत सकृदेवादौ इति विचारे सिद्धान्तमाह । एकद्रव्ये एकस्मिन् व्रीह्यादौ द्रव्ये संस्काराणाम् अवहननादीनाम् ' आ तण्डुलनिर्वृत्तेः एकमिदं कर्म ' इति एककर्मत्वं व्याख्यातम् (५।२।७।१५) । यत्र तु मन्त्रार्थस्य नानात्वम्, तस्मिन् आवृत्तौ सत्यां मन्त्रस्य असकृत् प्रयोगः स्यात् । प्रकृते तु एक एव मन्त्रार्थः, करणत्वात् मन्त्रस्य । तस्मात् अवहननमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः इति । के.

• एकद्रव्यपदार्थशब्देन कर्मपदार्थ उच्यते एकद्रव्याश्रयो पदार्थश्चेति । एकद्रव्यम् आश्रयभूतं तस्यैव, न द्रव्यपदार्थस्य गुणपदार्थस्य वा । ऋजु. पृ. १९८.

• एकद्विदेवतत्वम् हविष्प्रकृतिलिङ्गम् । बाल. पृ. ११९.

• एकद्विबहुशब्दाः संख्यावचनाः, तामनभिधाय (तेषाम्) संख्येये प्रवृत्त्यसंभवात् । वा. ३।८।८।१३ पृ. ९२४.

• 'एकधा अस्य त्वचमाच्छ्यतात्' अत्र लोट् मन्त्रगतः श्रौतो विधौ । बाल. पृ. २९. • ' एकधा अस्य

ग्रहणमिति। सूत्रार्थस्तु, सर्वेषाम् एककपालानां वैश्वदेविकः एककपालः प्रकृतिर्भवति। एवं सति आग्रयणे द्यावापृथिव्यस्य एककपालस्य यः सर्वहोमः या च अपर्यावृत्तिः, तयोर्दर्शनं वैश्वदेविकस्य धर्मस्यैवानुवादः, नापूर्वो धर्मः। तस्मात् आग्रयणे सर्वहोमापर्यावृत्तिदर्शनात् वैश्वदेविक एव प्रकृतिः। सौमिके अवभृथे च वारुणस्य एककपालस्य सकृत् अवदानस्य वचनं भवति। वचनबलात् प्रधानहोमे सकृदवदानम्, स्विष्टकृति च पुनः सकृदवदानम्, इति द्विः सकृदवदानं भवति इति विशेषः। तस्मात् अवभृथे सकृत् द्व्यवदानस्य 'एककपालस्य द्विरवद्यति' इति वचनाच्च वैश्वदेविकैककपालस्य प्रकृतित्वेऽपि न विरोधः। ततश्च वैश्वदेविक एककपाल एव सर्वेषाम् एककपालानां प्रकृतिः। तथापि वारुणप्राघासिकेषु यो विशेषः 'हिरण्मय्यः शमीमय्यो वा स्रुचः' इति तत्प्राप्त्यर्थं वारुणप्राघासिकस्यैव एककपालस्य धर्माणां साकमेधीयैककपाले अतिदेशः, न साक्षात् वैश्वदेविकैककपालधर्माणाम् इति सिद्धान्तः। के.

● 'एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः' इत्यधिकरणन्यायस्य (७।१।५।२२) स्वरूपम् 'अन्यलभ्यं न विधीयते' इति। एतच्च 'आद्ये (साकमेधस्थपञ्चसंचरेषु अतिदेशविधिरस्ति इति पक्षे) एतदधिकरणन्यायस्य अन्यलभ्यत्वस्य अभावात्' इति भाट्टमन्थात् (७।१।५) ज्ञायते। के.

● एककपाले द्यावापृथिव्ये आग्नेयाष्टाकपालगतप्रथमकपालस्य निधानम्। भा. १०।५।१।६, ● एककपाले साकमेधीये वरुणप्रघासगतैककपालधर्माणामतिदेशः। ७।१।५।२२.

● एककपालधर्मा 'भस्मकृत्य, अभिपूर्य, उपाद्यपत्न्यः' इत्येवमादयः। ७।१।५।२२, 'सर्वहुतं जुहोति' 'अपर्यावर्तयन् जुहोति' इति। ७।३।१०।२६, अवभृथे एव तु एककपालस्य द्विरवदानम्। भा. ७।१।५।२, ● वरुणप्रघासगतकार्यैककपालधर्माणां साकमेधीयवैश्वकर्मणैककपाले अतिदेशः। ७।१।५।२२.

● एककपालमात्रहविष्कत्वे आज्यभागस्विष्टकृल्लोपवत् उत्तमानूयाजस्यापि लोपः। भाट्ट. १०।४।२०.

सू एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत्। ७।१।४।२२॥

वैश्वदेवे पर्वणि द्यावापृथिव्य एककपाल आम्नातः। वरुणप्रघासेषु च काय एककपालः आम्नातः, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालश्च। अथ साकमेधेषु वैश्वकर्मणमेककपालम् ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चाम्नाय 'एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः, एतद्ब्राह्मण एककपालः, यद्ब्राह्मण इतरश्चेतरश्च' इति। तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम्। एककपालश्च ऐन्द्राग्नश्च तावेतौ तद्वत् स्याताम्, यद्वत् पञ्चसंचराणि। तथा च अत्रापि सविधिकस्य सार्थवादकस्य सर्वस्य काण्डस्यातिदेशः। चशब्दः पूर्वाधिकरणोक्तदृष्टान्तार्थः। अतिदेशोऽयम्। के.

● एककपालैन्द्राग्नयोः साकमेधीययोः वारुणप्राघासिककायैककपालैन्द्राग्नसंबन्धिसार्थवादविधिकाण्डातिदेशः अनुमीयते। भा. ७।१।४।२२.

● एककर्तृकोपाख्यानत्वे सति वेद्याग्नयत्वम् अर्थवादस्य परकृतित्वम्। बाल. पृ. १२.

सू एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात्। ८।१।१५।२६॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति श्रुतम्। अस्ति च प्रकृतौ हविरभिमर्शनद्वयम् 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्' इति। वेद्यां हविंषि आसादिते 'पृथिवी होता' इत्यादिना चतुर्होतृसंज्ञकेन मन्त्रेण अध्वर्युः पौर्णमास्याम् अभिमृशति। ग्रुच्छेन पाणिना। अमावास्यायां तु 'अग्निर्होता' इत्यादिना पञ्चहोतृसंज्ञकेन मन्त्रेण अभिमृशति। अथ सौर्ये यदा पौर्णमास्या प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्रा अभिमर्शनम्, यदा च अमावास्यया सौर्यः प्रयुज्यते तदा पञ्चहोत्रा अभिमर्ष्टव्यः, किंवा उभयत्र मन्त्रविकल्पः इति विचारे मन्त्रद्वयसमुच्चय इति उक्ते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह। एककर्मणि एकस्मिन् सौर्ये कर्मणि अभिमर्शनमन्त्रे, विकल्पः स्यात्। हि यस्मात् चोदनैकत्वात् 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति चोदनाया एकत्वात् कर्मणः एकत्वात् अभिमर्शनमन्त्रो अविभागं समुच्चयः प्राप्नोति। स च एककार्यत्वात् न संभवति। तस्मात् विकल्पः इति सिद्धान्तः।

सकृत्त्वं त्वैकार्थ्यं स्यादेकत्वात् त्वचोऽनभिप्रेतम्, तत्प्रकृतित्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम्-- तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न अविकारः, अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मणि अभिधीयमाने सहत्व त्वचामभिहितं भवति । तत् प्रकृतौ एकस्या त्वचि असम्भवात् अनभिप्रेतम् । तत्प्रकृतित्वादुत्तरासां तदीनां परेषु वर्धमानेषु पशुषु अभ्यासेनाभिधानं स्यात् ।

शा-- ' प्रकृतौ यस्य शब्दस्य यादृशोऽर्थो निरूपितः । तादृगेवातिदेशेऽपि स हि कार्यपरो यतः ॥' कार्यप्रधानो हि अतिदेशः, न शब्दस्वरूपपरः । तेन प्राकृतम् एकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रत्येक त्वचाम् अभिधातुम् ' एकैकधा ' इत्येवम् अभ्यसितव्यम् ।

सोम--सर्वांगेषु इव अविकारः इत्युत्थितेः संगतिः । प्रतिपशु एकप्रयत्नसाध्यत्वं न लभ्यते इति तदर्थम् अभ्यास एव स्वीकर्तव्य. । सूत्रार्थस्तु- एकधा इत्यभ्यासेनाभिधानं स्यात् एकसंयोगात् अभ्यासेन विना सर्वविषयत्वासम्भवात् इति ।

वि-- ' एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा , सहत्वतः । आद्यो, मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ '

भाट्ट-- तत्रैव प्रैषे (अध्रिगुप्रैषे) ' एकधाऽस्य त्वचमाच्छयतात् ' इति श्रुतम् । तत्र षड्वयन्त द्वितीयान्तं पशुगणे द्विबहुवचनान्तेन ऊहितव्यम् इत्यविवादम् । एकधाशब्दस्य तु अविकार. अथवा अभ्यासात्मको भाक्त ऊहः इति चिन्तायाम्, एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च लौकिकप्रयोगेण नानाऽर्थकत्वावगते. प्रकृतौ एकत्वात् त्वचः देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थासंभवेन त्वचः साकल्यसंपत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव प्राप्तत्वेऽपि विकृतौ अभुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावात् एकधाशब्देन अर्थान्तरभूतं देशत. कालतो वा अनेकत्वक्छेदनसाहित्यमेव शक्त्या प्रकाश्यते इति अविकृतत् अनूहः । यदि तु उपकारद्वारभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णीतः, तस्य तदर्थद्वारभावेनैव प्राप्यत्वगते: न अर्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्वकल्पनम् उपपत्तिमत् इति विभाव्यते, तदा अस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विकृतौ अपि एकधाशब्दार्थः । तथापि तु नाभ्यास. सकृदुच्चरितेनैव एकधाशब्देन सर्वत्वग्गतैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचाम् एकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितम् , तथापि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वात् , उद्देश्यानां त्वचां साहित्याविवक्षणाच्च प्रत्येकमेव संभावितत् तासु एकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य अन्वयबोधोपपत्तेः नार्थोऽभ्यासेन । इति प्राप्ते, प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वे फलोपधायकता, विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वे एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम्, इतरथा प्रकृतिवद्भावानुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनैरपेक्ष्येणैव त्वक्त्वं विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्याप्तिसंबन्धको निर्णयो जनितः । न चासौ विकृतौ सकृदुच्चरितेन एकधाशब्देन सहकार्यन्तरनैरपेक्ष्येण संभवति, तस्य समुदितत्वक्त्व विशेष्यताऽवच्छेदकीकृत्यापि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसंधानस्यापि उक्तनिर्णये सहकारिकारणता वाच्या इति अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्ति. । अत. प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्तबोधजननार्थम् एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास. आवश्यक एव । सोऽयम् अभ्यासमात्रेण प्रकृतितः अन्यथाभावात् ऊह. इति व्यवह्रियते । न तु अत्र वस्तुत. संस्कारोहादिसाधारणोहलक्षणाक्रान्तः इति ध्येयम् ।

मण्डन-- ' अभ्यासमृच्छेत् यदयेकधेति । '

शंकर-- ' अभ्यस्य तनेरधेति च । ' तत्र अध्रिगुप्रैषे ।

● एकधाऽधिकरणन्यायस्य स्वरूपम् ' प्रकृतौ अन्यार्थत्वेन निर्णीतस्य शब्दस्य विकृतौ अतिदेशेन अन्यार्थपरता न न्याय्या ' इति । धाल. पृ. १००.

● एकधाशब्दः एकप्रकारवचन. । सहस्रमपि एकप्रकार", सहस्रमपि । तद्यथा, द. ८८२ गा

एकस्यां वा, स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् । ११ ॥

भाष्यम् — एकस्यां वा ऋचि गेयम् । स्तोमस्य हि तत्र आवृत्तिधर्मता भवति, वचनप्रामाण्यात् । इदं भवति वचनम् 'आवृत्त धूर्षु स्तुवते' 'पुनरावृत्त पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति । त्रिभिर वचनं न कुर्यात् । धुरि सामसु एकस्यामृचि गेयमिति ।

सोम— प्राकृतक्रमाबाधापरत् इहापि प्राकृततृचाबाधो न्याय्यः इत्युत्थितेः (दृष्टान्त०) संगतिः । गायत्र-विकारात्मकानि सामानि धूर्गानशब्देनोच्यन्ते । 'गीतिविकारो गायत्रस्य धुरः' इति वचनात् । सूत्रार्थस्तु— धुर्ये धूर्गानसपाद्यस्तोत्रमध्ये यत् त्रिवृत्स्तोमकम्, तत् तृचेषु स्यात् इति ।

वि— 'तृचे स्यादन्ते वैकस्यां धूर्गानम्, प्रकृताविव । तृचे भवे, द्वैकस्यां भूयाऽऽवृत्तिविधानतः ॥'

भाट्ट— प्रकृतौ कानि चित् धूर्गानसपाद्यानि स्तोत्राणि, कानि चित् तदसपाद्यानि । तदिह एकत्रिके त्रिवृत्स्तोमकधूर्गानसपाद्यस्तोत्रेषु किं विभिन्नासु तिसृषु ऋक्षु गानम्, उतैकस्याः एव ऋचः अभ्यासेन त्रिवृत्स्तोमकता सपाद्या इति चिन्तायाम्, तृचगानप्राप्ति चोदकानुग्रहाय विभिन्नास्वेव तिसृषु गानम् । न च एकत्रिकप्रकरणे 'आवृत्त धूर्षु स्तुवते' इति वचनेन एकस्या एवर्चो अभ्यासविधानात् तद्बाध इति वाच्यम् । अस्य सामान्यरूपमभिप्रायकतया अनुवादत्वात् । तथाहि, न तावदनेन स्तोममात्रोद्देशेन आवृत्तिविधिः, अधूर्गाने संपादनेऽपि तदापत्तेः । धूर्षु इत्यस्य विशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेः, स्तोत्रोद्देशेन अभ्यासविधौ तस्यैवावृत्तिप्रसङ्गेन एकस्या एव ऋचः आवृत्तौ प्रमाणाभावाच्च । अतो धूर्गाने एवावृत्तिसंबन्धः 'स्तुवीत' इत्यस्य अनुवादत्वमङ्गीकृत्य विधेयः । तस्य च तृचगानप्राप्तिचोदकादेव सिद्धे. अस्य वाक्यस्यानुवादत्वात् विभिन्नास्वेव तिसृषु गेयम् । इति प्राप्ते, समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्ते. अनेन धूर्षु निमित्त-भूतासु स्तोत्रोद्देशेन आवृत्तिर्विधीयते, समस्या निमित्त-त्वोक्ते. । क्रतुगतभेदनस्यैव निमित्तत्ववत् उद्देश्यभूत-स्तोत्राङ्गस्यैव धूर्गानस्य निमित्तत्वात् न स्तोत्रान्तरे आवृत्तिप्रसङ्गः । गुणसंकीर्तनात्मकस्तोत्रस्यैव तत्त्वेन धानुयाज्यत्वात् तदुद्देशेनैव आवृत्तिविधिः । अत एव लक्षणाप्रसङ्गेन आज्यस्तुत्युत्यादिना उद्देश्यत्वाभावात् न सकलस्यावृत्तिप्रसङ्गः । गुणसंकीर्तनात्मकस्तोत्रवृत्तेश्च ऋगावृत्तिमन्तरेणानुपपत्तेः एकस्या एवर्चः अभ्यासेन त्रिवृत्स्तोमकता सपाद्या, तेन त्रिवृत्स्तोमके धूर्षु तृच-गानस्य पृथक्त्वनिवेशिनमेव वाच्यम् । एकस्तोमके तृचगानमेव इति ध्येयम् ।

मण्डन— 'भवेदेकैका धुरि सामगीतौ ।'

शंकर— 'एकस्यामृचि धूर्गानम् ।'

* एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिने पवमाने गानार्थं निर्दिष्ट आद्यस्तृच एव ग्राह्य., न तु त्रयाणां तृचानाम् आद्याः तिस्र ऋचः । भा. १०।५।२१७-९.

एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने, छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् । १०।५।२७ ॥

अस्ति एकत्रिक. क्रतुः 'अथैष एकत्रिकः तस्य एकस्या बहिष्पवमानम्, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्या बहिष्पवमानम्, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्या मैत्रा-वरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यंदिनः पवमानः' इति । अस्मिन् एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिने पवमाने तृचादिषु तृचानां आद्यासु ऋक्षु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । छन्दसां श्रुतिभूतत्वात्, श्रुतिभूतानि हि गायत्रीबृहतीत्रिष्टुभो नाम त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ उक्तानि 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिन. पवमान. पञ्चसामा' इति । तानीह चोदकप्राप्तानि उपसंहर्तुं शक्यन्ते यदि तृचाद्यासु गानम् । तस्मात् तृचादिषु गानम् इति पूर्वं. पक्ष ।

आदितो वा, तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् । ८ ॥

एकत्रिके नाम क्रतुविशेषे माध्यंदिने पवमाने आदितः आद्ये तृचे एव गानम् । तन्न्यायत्वात्, सः पूर्वाधिकरणोक्तः क्रमस्य विषयको न्याय. यस्य माध्यंदिनपवमान-गानस्य तत् तन्न्यायम्, तस्य भावः तन्न्यायत्वं तस्मात् । 'क्रमबलादेकदेशग्रहणे आदितः प्रवृत्ति.' इति पूर्वोक्तो न्याय. । तेनैव न्यायेन अत्रापि निर्णय । इतरस्य 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः' इत्यनोक्तस्य

संनिपाते च समुच्चयः इत्यप्युक्तम् । तदनुसारेण यत्र एकस्मिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, तत्र केन क्रमेण भक्षणम् इति विचारे, एकपात्रे भक्षे प्राप्ते अध्वर्युः पूर्वः प्रथमः सन् भक्षयेत्, आदौ भक्षयेदित्यर्थः । कुतः ? क्रमात्, 'हुत्वा भक्षयन्ति' इति होमानन्तर्यं भक्षस्य दर्शयति । यस्य हस्ते सोमः स एव आदौ भक्षयेत् इति युक्तम् । इति पूर्वः पक्षः ।

होता वा, मन्त्रवर्णात् । ३७ ॥

पूर्वपक्षस्य निरासार्थे वाशब्दः । अध्वर्युः न पूर्वं भक्षयेत्, किन्तु होता एव पूर्वं भक्षयेत् । कुतः ? 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' इति, 'होतेव नः प्रथमः पाहि' इति च मन्त्रवर्णात् । होतुः चित् प्रथम् अदनीयं हविः आशत भक्षयत, इति प्रथमस्य मन्त्रपादस्यार्थः । यथा होता प्रथम पिबति, तथा त्वं पिब इति द्वितीयपादार्थः । अनयोर्मन्त्रयोः होतुः प्रथमं भक्षणं स्पष्टं दर्शितम् ।

वचनाच्च । ३८ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । हेत्वन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति वचनाच्च होतैव पूर्वं भक्षयेत् । प्रथमत्वविशिष्टो भक्षः प्रथमभक्षः । स च वषट्कारमुच्चारयितुः होतुः इत्यध्यर्थः श्रुतेः ।

कारणानुपूर्व्याच्च । ३९ ॥

सिद्धान्ते तृतीयहेतुप्रदर्शनार्थं सूत्रमिदम् । कारणानां भक्षनिमित्तानाम् आनुपूर्व्यात् क्रमात् होता पूर्वम्, पश्चात् अध्वर्युः भक्षयेत् इति सिध्यति । वषट्कारो होतुर्भक्षनिमित्तम् आदौ भवति ततो होमो निष्पद्यते, तच्च अध्वर्योर्भक्षनिमित्तम् । तस्मात् अध्वर्योः पूर्वं होता भक्षयेत् । पूर्वमनतिक्रम्य वर्तते इति, अनुपूर्वम् । तस्य भावः आनुपूर्व्यं क्रमः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । के.

• एकपात्रे होतुः प्रथमं सोमस्य भक्षः । भा. ३।५।११।३६-३९.

• एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यान् (सकृद्धोमात्) उपांशुयाजविधिः । भा. १०।८।१८।६२-६१.

• एकप्रत्ययरूपा श्रुतिर्यथा 'पशुना' इति सुब्रूपा, 'यजेत' इति तिङ्रूपा च । तया हि कर्मकत्वादिसंख्या भावनायां विनियुज्यते । वाल. पृ. ४२.

• एकप्रयोगवचनपरिगृहीतानि सर्वाण्यङ्गानि युगपत् प्राप्तानि भवन्ति । वि. ११।१।२.

• एकप्रसरताभङ्गापत्तिः । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति समासरूपे एकस्मिन् पदे एकांशेन उद्देश्यत्वे, एकांशेन विधेयत्वे चाङ्गीक्रियमाणे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः कर्मान्तरमेवेदम् । सर्वत्र उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्ये विधेयान्वयात् पूर्वम् उद्देश्यस्य उद्देश्यत्वेन क्रियाऽन्वयः अवश्यं वाच्यः, पश्चादेव विधेयस्य यागस्य उद्देश्ये अन्वयः इति स्थितिः । अतश्च, क्रियाऽन्वयात् पूर्वं भक्षप्राथम्ययोः विशेषणविशेष्यभावान्वयप्रमात् एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यभङ्गात् अपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेण आख्यातेनापि अन्वयायोगात् । अतश्च एकप्रसरताभङ्गभिया भक्षान्तरमेव विधेयम् ।

तत्रतत्र एकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारो पश्यते– 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादौ अतिदेशात् पूर्वमेव लोहितोष्णीषविशिष्टकार्यं प्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलकाः इत्यादि । प्रकृते एकप्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मणि अनिवेशात् गुणादेव वषट्कर्तृप्राथम्योभयविशिष्टभक्षान्तरमेव विधीयते सोमसंस्कारार्थम् । भाट्ट. ३।५।१८, • 'अयज्ञिया वै माषाः' अत्र लक्षणया यज्ञोद्देशेन माषनिषेधविधानात् नैकप्रसरताभङ्गः । ६।३।६, • 'एकप्रसरताभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः उद्देश्यविधेयभावस्य अनेकपदसाध्यत्वात् । मीन्या. • एकस्मिन् पदे उद्देश्यविधेयभावाङ्गीकारे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । १०।७।१८, • 'ग्रहाग्रो लिप्सते यजति' इत्यत्र विशिष्टयागसाधनीभूतग्रहानुवादेन नियमविधाने विशिष्टोद्देशः एकप्रसरताभङ्गश्च आपतति... (पूर्वपक्षे) । १०।७।२, • न तावत् ज्योतिष्टोमोद्देशेन संयोगेन वा संख्याया विधिः 'सप्तविंशतिम्' 'षडोक्थ्यम्' 'प्रजातिरात्रम्' इत्यत्र एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । ८।२।१८, • पञ्चधैव यथा इति पञ्चावदानवाक्ये एकप्रसरताभङ्गपरिहारार्थं वत्र अविधिना दानापराव

* एकदेवताकपशुगणे वपाहोमः तन्त्रम् । ११।२।५।२४.

* एकदेशाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याय्य समुदायार्थान् गमयितुं शक्नुवन्ति यथा गाव्यादयः । भा. १०।१।१।२४, * एकदेशेऽपि जातिनिमित्ताः (शब्दाः) दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । १।४।७।१०.

* "एकदेशेऽपि यः शब्दो दृष्टो जातिनिमित्तकः । सदत्यागात्र तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥' य एव लौकिका शब्दाः, त एव वैदिकाः, त एवामीषामर्थाः' इति स्थितत्वात् लोकप्रसिद्धिप्रतीते वेदे यत्रैकदेशेऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते, न तत्र पुनर्निमित्तान्तरशक्तिकल्पना संभवति ।" (वा. १।४।७।१० पृ. ३४३) इति चार्हिराज्याधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्षत्रिये जात्यत्यागात् अक्षत्रियेऽपि च अवहन्त्यार्थवृत्तिनिमित्तेन जात्यत्यागसंभवात् नानेकार्थकत्वापादकं निमित्तान्तरं कल्पनीयम् । कु. पृ. ९०. * एकदेशोऽपि याग हूयमाने सर्वमिदं द्रव्यं देवतोद्देशेन त्यज्यमानं साधयति । वा. ३।२।१७।१४, * एकदेशेष्वपि समुदायशब्दानाम् उपलब्धिः यथा 'ग्राम आगतः' इति । ३।२।१।१ पृ. ८०२.

* एकदेशधर्मे अवयविने न प्रयुङ्क्ते, विद्यमानस्य अवयविनः एकदेश. उपादातव्य. इति तमर्थो भवति । न अवयविनमुपाददीतेति । यथा 'इक्षुदण्डमस्मै प्रयच्छ' इति न इक्षुमुपाददीतेति 'मोदकशकलमस्मै प्रयच्छ' (किन्तु) यतः इक्षोः खण्डमुपाददीत, ततो गम्यते । मोदकात् शकलमुपाददीतेति । भा. ४।१।१२।२८.

ॐ एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् । ११।२।१।१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः मुख्यानां प्रधानानाम् एकदेशकालकर्तृत्वं तन्त्रं स्यात् । एकस्य प्रधानस्य यो देशो यो कालो ये च कर्तारः, ते एव देशकालकर्तारः इतरेषामपि प्रधानानाम् । एकशब्दोपदेशात् 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति एकेनैव शब्देन सर्वेषां प्रधानानामुपदेशात् । एकशब्दोपदेशात् समानदेशकालकर्तृकत्वं स्यात् । देशकालकर्तारो हि प्रयोगाङ्गम् । इति सिद्धान्तः ।

अविधिश्चेत् कर्मणां नाभिसंबन्धः प्रतीयेत, लक्षणार्थाभिसंयोगाच्चोदनाविधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् । २ ॥

पूर्वपक्षमाह । अविधिश्चेत् यदि देशकालकर्तृणां विधिर्न स्यात् तदा कर्मणाम् आग्नेयादीनां प्रधानानां प्रत्येकं देशादिभिः अभिसम्बन्धः सम्बन्धो न प्रतीयेत । चोदनाविशेषस्तु अथ देशादिः । तस्मात् प्रत्येकं सम्बन्धः । लक्षणार्थाभिसंयोगात् । दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायशब्दः, आग्नेयादयस्तु षट् समुदायिनः, समुदायशब्दस्य च समुदायिषु लक्षणा । तथा च लक्षणाऽर्थेन समुदायिभिः देशादीनां अभिसंयोगः सम्बन्धः ज्ञायते । इतरेषां देशादीनां च चोदनाविधिशेषत्वात् प्रधानविधिप्रपचात् प्रधानशेषत्वात् इति यावत्, प्रतिप्रधानं देशकालकर्तृणां भावः स्यात् । तस्मात् देशकालकर्तृणां न नियमेन तन्त्रम् । (३, ८-१२ सूत्रेषु अन्तरागर्भिणी अधिकरणं प्रपञ्चितमिति ध्येयम्) ।

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिसंयोगात् । ४ ॥

सिद्धान्ती पुनराह । यदि आग्नेयादेः कर्मणः देशकालकर्तृणां विधिना सम्बन्धः स्यात्, ततः स्यात् चोदनाविधिशेषत्वम्, भेदेन च देशादयः । न तु तदस्ति । कुतः ? ऐकशब्द्यात् आग्नेयादीनां समस्तानां दर्शपूर्णमासाभ्याम् इति एकेन शब्देन बोधितत्वात् एकः शब्दो बोधको येषामाग्नेयादीनां ते एकशब्दाः, तेषां भावः ऐकशब्द्यं तस्मात् । प्रधानार्थाभिसंयोगात् । प्रधानं फलम्, प्रधानार्थः प्रधानसाधनार्थः आग्नेयादीनां प्रयोगरूपो व्यापारः, तेन देशादीनाम् अभिसंयोगात् एकशब्दबोधितैराग्नेयादिभिः देशादीनां संबन्धात् । फलसाधकेन प्रयोगेण तेषां सम्बन्धस्य अवगमात् न तेषां चोदनाविधिशेषत्वं भवति । तस्मात् देशकालकर्तारः तन्त्रम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५ ॥

'उग्राणि ह वा एतानि घोराणि हवींषि यद्दर्शपूर्णमासौ, य एतानि यजते स अधिमन्यते, उभयान्याभक्षयति' इति महद्वाक्यं प्रथमभेदे ह्वरे' इति मानाख्यायां विधिसन्ते, आग्नेय प्रथमभेदे ह्वरे' इति आम्नायते, अनेन सर्वेषां प्रधानानाम् एककालत्वं दर्शयति, अन्यार्थदर्शनं सर्वेषां प्रधानानाम् एककर्तृत्वं दर्शयति,

* एकवाक्यम् । यावन्ति पदानि एकं प्रयोजनमभिनिर्वर्तयन्ति तावन्ति एकं वाक्यम् । भा. २।२।१२।२७ पृ. ५६०, * एकवाक्यस्य द्वावर्थौ विधातुमशक्यौ । १।४।२।३ पृ. ३३१.

* एकवाक्यगतस्य विपरिणामः अन्यस्मादेविन्यात् स्थीयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेनैकवाक्यता, परोक्षा अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

* एकवाक्यचोदितानाम् एकदेशकालकर्तृकत्वे एकतन्त्रत्वं भवति । यथा दर्शपूर्णमासयोः । यथा च चित्रायामिष्टौ । भा. १२।१।१।१ पृ. २२१५.

* एकवाक्यता आकाङ्क्षावशेन भवति, पूर्वप्रतीते च उत्तरम् आत्मानुगुणमधिकं वा आकाङ्क्षति । वा. १।३।१।२ पृ. ८०६, * एकवाक्यता च सति विशेषणविशेष्यभावे भवति नान्यथा । सोऽपि च सामानाधिकरण्येन भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन वा क्रियाकारकरूपः शेषशेषिरूपश्च । ३।४।४।१३ पृ. ९२३. * एकवाक्यता विधेर्विधेश्च नहि भवति, वचनव्यक्तिभेदात् तत्र एकवाक्यतारूपं बाध्येत । भा. ३।४।१।९, * अनन्तरसमुच्चरितेन हि एकवाक्यता भवति । अनन्तरसंबद्धं हि विशेषणं विशेष्यं विशेष्टुं शक्नोति । नहि व्यवहितम् । १०।३।११।४१. * 'तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते । विस्पष्टमेकमर्थस्य तावता मेकवाक्यता ॥' लोकमन्त्रब्राह्मणेषु अव्यभिचारि एतदेव वाक्यलक्षणम् इति स्थितम् । वा. २।१।१४।४६ पृ. ४४५. * न अन्यार्थे इति स्थानेन संनिहितेनापि एकवाक्यता भवति अन्यसंबन्धोपपत्तौ सत्याम् । यथा 'भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य' इति । भा. ३।८।१६।३१, * न च द्वाभ्यामपि सह एकवाक्यता स्यात् । यदा एकेन एकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य न अन्येनापि एकवाक्यता कल्प्यते । ९।१।२।२ पृ. १६४२, * न च बुद्धौ असंनिहितेन एकवाक्यता भवति । द्वाभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः ऐकन्यते नान्यतरेण । संनिधौ समाम्नानस्य एतदेव प्रयोजनम्, कथम् उभाभ्यां पदार्थाभ्यां विशिष्टां बुद्धिम् उत्पादयेयुरिति । अनन्तरावबुद्धेन वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम् । असंबद्धपदोच्चारेण च नानन्तरोऽवबुद्धो भवति । तस्माद् व्यवहितेन सह नैकवाक्यता भवतीति । ३।१।११।२१ पृ. ७३४. * नहि अङ्गाङ्गित्वरहितयोः उभयोः स्वतन्त्रयोः परस्परासंबद्धयोः विधीयमानयोः एकवाक्यता भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । अन्या हि प्रधानविधेः वाक्यमात्रोपसंहारिणी वचनव्यक्तिः, अन्या च स्तुतेः पराङ्गभावानुगतरूपा । वा. ३।४।१।९, * नहि विधायकाविधायकगतयोर्विशेषणविशेष्यभावेनैकवाक्यता, 'छागस्य वपायाः' इति वपाविशेषणं छागशब्दः । ६।८।१०।३१, * 'पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । लोकसिद्धे, न तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता ।' यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततस्तदेकत्वानुवर्तिता वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् । यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्सामर्थ्यादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्वशेन च तावन्ति पदानि एकं वाक्यम् इत्यवधार्यते, न तदा वाक्यतदेकत्वयोः व्यापारं पश्यामः । २।१।१४।४६ पृ. ४४५, * प्रत्यक्षेण विधिना यथाकथञ्चित् एकवाक्यतायां संभवन्त्यां न परोक्षा एकवाक्यता युक्ता । तथा सति च अनेकादृष्टकल्पना स्यात् । ३।४।१।९. * अर्थैकत्वाच्च एकवाक्यतां वक्ष्यति । भा. १।१।२।१ पृ. ६.

॥ एकवाक्यताऽधिकरणम् ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् । २।१।१४।४६ ॥

भाष्यम्— अथ प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःषु कथमवगम्येत, इयदेकं यजुरिति ? यावता पदसमूहेन इज्यते तावान् पदसमूह एकं यजुः । कियता चेज्यते ? यावता क्रियायाः उपकारः प्रकाश्यते तावत् वक्तव्यत्वात् वाक्यमित्युच्यते । तेनाभिधीयते अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति । एतस्माच्च कारणादेकवाक्यता भवति, तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति । किमुदाहरणम् 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इति । ननु पदपदमनेकार्थम् । सत्यं, न तु तद्विभागे साकाङ्क्षम् । न तर्हि अर्थैकत्वमुपपद्यते, बहुत्वात् पदार्थानाम् । पदसमुदायस्य न पृथगर्थो नास्तीत्युक्तम् ।

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्। ४।१।१३।२८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति' इति श्रूयते। तत्र किं पुरोडाशस्य आग्नेययागः स्विष्टकृच्चोभयं प्रयोजकम्, आग्नेययाग एव वा प्रयोजकः इति विचारे सिद्धान्तसूत्रमिदम्। एकदेशद्रव्यः एकदेशः पुरोडाशस्य उत्तरार्धाशः द्रव्यं यस्य सः एकदेशद्रव्यः स्विष्टकृद्यागः पुरोडाशस्य न प्रयोजकः। चकारः प्रकरणप्राप्तमप्रयोजकत्वं परामृशति। उत्पत्तौ 'यदाग्नेयोऽ-द्वाकपालः' इत्युत्पत्तिवाक्ये विद्यमानसंयोगात्। विद शाने इत्यस्य रूपं विद्यमानपदम्। विद्यमानेन अवधम्यमानेन आग्नेययागार्थेन पुरोडाशेन एकदेशद्रव्यकस्य स्विष्टकृतः संयोगात्। तथा च परप्रयुक्तोपजीवित्वात् स्विष्टकृद्यागः न प्रयोजकः इति सिद्धान्तः। एकदेशद्रव्यम् इति पाठे तु स्विष्टकृत्कर्म इति विशेष्यं ज्ञेयम्। 'विद्यमानैकदेशिसंयोगात्' इति हेतुपदस्य सुधापाठे तु विद्यमानस्य एकदेशिनः समस्तस्य द्रव्यस्य प्रधानदेवतया संयोगात् संयोगनिर्देशात् इति सुधोक्तानुसारेणैव (पृ. १५१६) व्याख्येयम्।

निर्देशात् तस्यान्यदर्थादिति चेत्। २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य आग्नेययागः प्रयोजकः, न स्विष्टकृद्यागः इति पूर्वसूत्रेण सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षः। निर्देशात् 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इति तद्धितेन तस्य पुरोडाशस्य अग्नये एव निर्देशात्, तस्य स्विष्टकृदर्थं दानासंभवात्, स्विष्टकृद्विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या अर्थात् अन्यत् पुरोडाशद्रव्यं स्विष्टकृदर्थम् उत्पादयितव्यम् इति स्विष्टकृदपि पुरोडाशस्य प्रयोजकः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात्।

न, शेषसंनिधानात्। ३० ॥

सिद्धान्ती ब्रूते। स्विष्टकृदर्थम् अन्यः पुरोडाशः संपादनीय इति चेन्न शेषसंनिधानात्। शेषस्य परार्थस्य अनन्यार्थस्य पुरोडाशस्य संनिधानात् प्रकृतत्वात्। यस्मिन् अनुत्पादिते शेषकार्यं न सिध्यति तदेव कार्यवशात् उत्पादनीयम्। प्रकृते तु परार्थपुरोडाशस्यैव संनिहितस्यैव उत्तरार्धात् स्विष्टकृद्यागो संभवति न पुरोडाशान्तरमुत्पादयितव्यम्। तस्माच्च स्विष्टकृद्यागः पुरोडाशस्य प्रयोजकः।

कर्मकार्यात्। ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयपुरोडाशस्य स्विष्टकृद्यागो न प्रयोजकः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम्। कर्मणः हव्यवहनरूपस्य कार्यं फलं पुरोडाशस्य उत्तरार्धात् अवत्तस्य प्राप्तिः। तद्रूपत्वात् स्विष्टकृद्यागस्य न पुरोडाशप्रयोजकत्वम्। तथाहि श्रूयते 'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वहेति। सोऽब्रवीत् वरं वृणै, भागो मेऽस्त्विति। वृणीष्वेत्यब्रुवन्। सोऽब्रवीत्, उत्तरार्धादेव मह्यं सकृत् सकृदवद्यात्' इति। कर्म कुर्वतो भागोऽयम् उत्तरार्धात् इति स्तुतिर्भवति। तस्मात् स्विष्टकृन्न प्रयोजकः।

लिङ्गदर्शनाच्च। ३२ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम्। चकारः समुच्चयार्थः। 'तद् यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति, तस्मादिदमुदरे विश्वरूपमन्नं समवधीयते' इत्यर्थवादे सर्वत्वरूपस्य लिङ्गस्य दर्शनात् न आग्नेयादेव स्विष्टकृत्। तस्मात् न स्विष्टकृत् प्रयोजकः। यथा 'शेषात् स्विष्टकृते समवद्यति' इति परार्थवचनशेषशब्दात् लिङ्गात् न स्विष्टकृद्यागः प्रयोजकः। के.

* 'एकदेशनियमे समस्तैकदेशिनियमः' इति सौभराधिकरणन्यायस्वरूपम्। बा. २।२।१३।२९ पृ. ५७०, * एकदेशनियमे सति कास्यभोजिन्यायेन समस्तनियमः सौभरादौ। २।२।१३।२९.

* एकदेशन्यायः। (४।१।१३।२८) न च क्रियान्तरस्यावच्छेदकत्वेऽपि प्रकरणावगतस्तोत्राङ्गभावानाम् आज्यादिभावनानाम् अङ्गप्रधानयोः एकदेशन्यायलभ्यस्थापनस्यैव अवच्छेदकत्वोपगमः। कौ. १।४।३। पृ. १८६.

* एकदेशभिन्नम्। यत् सकले विगतेऽपि प्रयोजनसमर्थम्, तत् एकदेशभिन्नम्। भा. ६।४।४।१०.

* एकदेशभेदनादावपि प्रायश्चित्तम्। वि. ६।४।८.

* 'एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते' इति शाब्दिकमुख्यसिद्धान्तः। सोम. ६।१।१३.

एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायः। छिन्नपुच्छे अनन्यवत् इत्यस्य अन्यवच्च इत्यर्थः।

कायज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तृणां च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोगः इति नास्मार्थे लक्षणज्ञानापेक्षा । श्रोतृणां पुनः अत्यन्तानवगते अर्थे प्रवर्तमानं पुरुषवाक्यमपि न वेदवाक्यात् भिद्यते । अवगतार्थे तु अनुवादत्वात् अनादरणीयमेव इति न एकानेकज्ञानमपेक्ष्यते ।

किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् ? यदि तु अर्थापत्त्या ज्ञास्यमेवेति, तन्न । श्रुत्या तल्लक्षणमभिधाय अर्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिः आश्रयितव्या, न चार्थापत्तिः संभवति । नहि एतत् लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानम् ईदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विना नोपपद्यते । न च एतस्यापि वाक्यलक्षणता सिद्धा, वाक्यैकत्वशब्देन अर्थैकत्वलक्षणार्थोपन्यासात् । अपिच कदा चित् वैदिकवाक्यानामपि एतत् लक्षणम् अत्यन्तविप्रकृष्टं वा किं चित् भवेत् इत्याशङ्कितत्वात् न नियोगतः अर्थापत्तिः । न च परिसंख्या, सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि हि सामान्येन इदं लक्षणं क चिदभिधाय पुनः केवलपौरुषेयसंबद्धमुच्येत, ततः परिसंख्यावशेन वैदिकानामिदं तावत् न भवति इत्येतावन्मात्रं गम्येत । न तु लक्षणविशेषः अनेकोपप्लवात् । एवमपि हि विपर्ययकल्पनं संभवति अर्थानेकत्वात् एकं (अनेक) वाक्यं नियमादृष्टं चेत् विभागे स्यादिति । अथवा अर्थैकत्वात् नानावाक्यत्वमिति । तस्मादकल्पनेयम् । किञ्च 'कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति । नहि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैव निरूप्यते ॥' वाक्यैकत्वाच्च अर्थैकत्वे अवधार्यमाणे अवश्यम् अर्थनिरपेक्षं वाक्यैकत्वम् अवगन्तव्यम् । न च तस्य अवधित्वेन किञ्चित् पश्यामो वर्णशतं वर्णसहस्रं वा । तथाहि 'अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्तिषु । न कदा चिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्तावधारणे ॥' (बहुवाक्यवर्तिषु एकवाक्यवर्तिषु वा वर्णेषु बहूनि वाक्यानि एकं वा इत्यवधारणा न दृष्टा इत्यर्थः) । 'तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते । विस्पष्टमेकमर्थस्य, तावतामेकवाक्यता ॥' लोकमन्त्रब्राह्मणेषु अव्यभिचारि एतदेव वाक्यलक्षणमिति सिद्धम् ।

यत्तु न प्राक् वाक्यात् अर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति, अत्र ब्रूमः । 'पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते । लोकसिद्धेन तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तता ॥' यदि हि वाक्यं पदवत् वाचकं भवेत्, ततः तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिता वाक्यार्थस्य अभ्युपगम्येत कदा चित् । यदा तु पृथक् भूतैरेव पदैः इतरेतरनिरपेक्षैः स्वेषु पदार्थेषु उक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्वशेन च तावन्ति पदानि एकं वाक्यम् इत्यवधार्यते, न तदा वाक्य–तदेकत्वयोः व्यापारं पश्यामः । तस्मात् अविरोधः । 'भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता । तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥' यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरादिभिः न भावनाऽन्तरं प्रतिपाद्यते तस्य एकवाक्यत्वम्, भावनाऽन्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्च एतदुभयमपि अन्यत एव ज्ञायते इति अनिमित्तं वाक्यैकत्वम् अर्थैकत्वस्य ।

(परव्याख्यां दूषयित्वा यथाभाष्य सूत्रं व्याचष्टुमुपक्रमते–) तस्मात् यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम्'। (संगतिं तावदाह–) भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावत् ऋग्यजुःसामात्मकः अभिहितः । तदवान्तरभेदाकाङ्क्षायाम् ऋक्सामानाम् [अवतुर्यचतुरेति साधुत्वम्] । अध्येतृसिद्धे भेदे लक्षणं न क्रियते । यजुषां तु प्रश्लिष्टपठितत्वात् न लक्षणात् विना भेदज्ञानम् इत्यारभ्यते । ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात् तद्भेदः (यजुर्मन्त्रभेदः) सेत्स्यतीति । न तावत् सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनियोगोऽस्ति । न च 'उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्' इत्येतत् भेदकारणम् । (ऐकार्थ्यनिबन्धना पदसमूहस्य एकवाक्यता इति–) न्यायेन तु सूत्रकारैरेव (आपस्तम्बेन आत्मीयग्रन्थेषु...) विनियोगेषु एतद्दृष्टम् इति न्यायस्य लक्षणमुच्यते । तत्र अवयवव्युत्पत्तिवशेन आह— (यजेः उसि प्रत्यये कृते यजुःशब्दः) यावता इज्यते इति । यद्यन्यत्र ब्राह्मणे 'अनेन यजेत' इति हि प्रथम प्रकरणाम्नानानुमितवाक्यविनियोगो भवति । ततः साक्षात् यागसंबन्धासंभवात् तदुपकारिप्रकाशनेन तैः इष्टं भवति इति कल्प्यते । तेनोच्यते 'यावता प्ररूपेण कार्ये

त्वचमाच्छ्यतात्' इत्यत्र एकधा इत्येष शब्दः ऐकध्य-वचनः। एकीकुरु एषां त्वचः इत्यर्थः। महीषु त्वनु एकीकरणम् एकधाशब्दो वदति इत्यवसेयम्। भा. ९।३।११।२१.

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्-सर्वविषयत्वात्। ९।३।११।२० ॥

(एकधा इति पृथक् पदम्।) अग्निषोमीये 'एकधा-ऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्' इत्याम्नायते। द्विपशुकादिषु पशुगणेषु स एकधाशब्दः अभ्यसितव्यो न वेति विचारे सिद्धान्तमाह। एकधा इति अभ्यासेन अभिधानम् उच्चारणं स्यात्। एकधैकधा इत्यभ्यसितव्यम्। एकसंयोगात् एकेति-शब्देन संयोगात्। एकशब्दात् प्रकारार्थे धाप्रत्ययः। 'एकधा अस्य त्वचम् आच्छ्यतात्' अस्य पशोः त्वचम् एकधा एकेन प्रकारेण एकेन प्रयत्नेन छिन्नां कुरु इति तदर्थः। छो छेदने दिवादिः। एकस्य प्रथम एक-स्मिन् पशौ स्यात् पशुद्वये तु प्रयत्नद्वय स्यात्। तस्मात् पशुगणे 'एकधैकधाऽनयोस्त्वचौ, एकधैकधैकधैषां त्वच' इत्यूहः कर्तव्य इति सिद्धान्तः।

अविकारो वा, बहूनामेककर्मवत्। २१ ॥

पूर्वपक्षी आह। वाशब्दः अभ्यासपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अविकारः एकधापदस्य अभ्यासरूपो विकारो न स्यात्। एकधाशब्दः एकस्मिन् काले एकस्मिन् देशे वा त्वचः एकीकुरु इत्याह; तस्मात् बहीषु त्वक्षु एकीकरणम् एकधा-शब्दो वदति। तत्र अभ्यास विनैव सिध्यति। बहूनाम् एककर्मवत् 'एकधा गाः पाययति' इत्यत्र बहूनां गवाम् एककाले पायनं यथा कर्तुं शक्यते तद्वत्। एक कर्म इव एककर्मवत् इति विग्रहः।

सकृत्त्वं स्यादेकत्वात्, त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वात्, पदेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात्। २२ ॥

एकधापदस्य अभ्यासो न कर्तव्य इति यत् पूर्व-पक्षिणा उक्तं तद्व्यावृत्त्यर्थः तुशब्दः। एककाले कर्मणि अभिधीयमाने ऐकध्यम् एकधाव नाम सकृत्त्वं साहित्यं अभिधीयमाने ऐकध्यम् एकधाव नाम सकृत्त्वं साहित्य त्वचाम् अभिहितं स्यात्। तच्च प्रकृतौ त्वचः एकत्वात् अनभिप्रेतं स्यात्, असम्भवात्। तथा च प्रकृतौ अग्नी-षोमीये पशौ ऐकध्यम् एकधाभावः एकप्रयत्नः एव स्यात् न सहत्वम्। तदेव च परेषु अनेकपशुकयागेषु तत्प्रकृति-त्वात् अग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात्, विवृद्धौ पशूनां त्वचां च विवृद्धौ अपि चोदकेन प्राप्तत्वात् एकधापदस्य एक प्रयत्नवाचकस्य अभ्यासेनैव अभिधानं स्यात्। तस्मात् पशुगणे एकधापदस्य अभ्यास एवेति सिद्धान्तः। के

● 'एकधा प्रक्षणे परिहरति' इति कृष्णादेषु भक्षाणाम् उपहारः सह कर्तव्यः इत्यर्थः। भा. १०।२।४।१७.

एकधाऽधिकरणम्। अग्निषोमीयगतैकधाशब्दस्य पशुगणे यावत्त्वचमभ्यासः ॥

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्। ९।३।११।२० ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति। तत्र अग्निषोमीये समाम्नायते 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात्' इति। तत् विकृतौ द्विपशुकादिषु संदिह्यते, किम् एकधाशब्दः अभ्यसितव्यः, उत अविकारेण प्रयोक्तव्य इति। किं प्राप्तम्? एकधा इत्ययमभ्यसितव्यः। कुतः? एक-संयोगात्। एकः त्वचः प्रकार आच्छ्यता (छिन्दता) कर्तव्य इति। तत्र द्वयोर्बह्वीषु वा त्वक्षु उत्कृत्यमानासु नैक प्रकारो भवति। पर्यायेण हि पशून् आच्छ्यन्ति। एकस्याः त्वचि आच्छ्यमानायाम् एकेन प्रयत्नेन आच्छ्येषु। तस्मात् असर्वविषयो भवति अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानः। तस्मात् अभ्यसितव्यः इति।

अविकारो वा, बहूनामेककर्मवत्। २१ ॥

भाष्यम्— वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। नैतदस्ति अभ्यसितव्य इति, अविकारेण प्रयोक्तव्य इति। कुतः? ऐकध्यवचन एष शब्दः, एकीकुरु, एषां त्वचः इति। किं तत्र ऐकध्यम्? एककालत्वं देशो वा एकदेशोद्देशो वा। बहूनामेककर्मवत्। बहूनाम् एककाले कर्माणि भवन्ति, 'एकधा गाः पाययति' इति, एवमिहापि ऐकध्यं त्वचः कुरु इति। बहूनां तु एकीकरणं शक्यते कर्तुं न एकस्यास्त्वचः। तस्मात् बह्वीषु त्वक्षु एकीकरणम् एकधाशब्दो वदति इत्यध्यवसेयम्।

अथ किमर्थम् उभयं सूत्रितम् इति । येषा संहताना एकप्रयोजनत्वम्, तेषा तदशक्तेः । व्यस्तानामेकान्तेनैव साकाङ्क्षत्वं भवति इति अवाच्यं तात् । अथवा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं संहतैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति, प्रत्येकमर्थेषु निरपेक्षपदसिद्धेः । अतः साकाङ्क्षविभागेनैव इतराक्षेपात् तन्मात्रमेव अभिधातव्यमिति । प्रत्युदाहरणे दर्शयति उच्यते इति । पुरोडाशविभागप्राशनम् एकं प्रयोजनं निरपेक्षाणा द्वयम् । निर्वापे दत्तोत्तराऽपि विभागनानात्वपरिचोदना संहत्य विरोधनानुपादानात् पुन.पुन.प्रयुक्तस्य अनुषङ्ग-दोषाभावात् उपन्यस्यते । तत्रोत्तरम्, न तावद् निरपेक्ष-साधनभेदादपि क्रियानानात्वम् इति वक्ष्यामः (अनु-षङ्गाधिकरणे ' चित्पतिस्त्वा पुनातु ' इत्युदाहरणे ' न च तस्य कारकभेदात् भेद. ' इत्यादिना) । साधनप्राधान्यं तु प्रयुक्तमेव । एतावता विशेषः कर्माङ्गत्वात् अना-दरणीयः इति सामान्यमकायनात् एकार्थत्वम् । ' तस्मिन् सीद ' इत्यस्य पूर्वविधित्वे सत्यपि प्रयोजनभेदात् वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात् संहतयोरेव लक्षणत्वम् ।

सोम— अवधर. संगतिः । प्रयोजनं— यावदेकं यजुः तावत् प्रयोगसमये प्रयोक्तव्यम्, न तु तदेकदेशः इति सूत्रे वाक्यशब्दो यजुःपरः । सूत्रे यजुःशब्दे प्रयोक्तव्येऽपि उक्तप्रयोजनसूचनायैव वाक्यशब्दप्रयोगः, इति नाकौशलं सूत्रकारस्य ।

वि— ' देवस्त्वेतिवाक्यस्य विभागमभीकृता ।, ऐकप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥, विभागे सति साकाङ्क्षत्वमैकार्थ्यं प्रयोजकम् । तस्माद् वाक्यैक्य-मेतेन मुनिनोऽर्थ्यते ॥ '

भाट्ट— यजुष्टु यावत्सु पदेषु वाक्यत्वं पर्याप्तम्, तावत्सु पर्याप्तम्, न तु वाक्यसमूहे । तस्य विनियोगा-नर्हत्वात् । वाक्यत्वं च यत्पर्यैकार्थं विभज्यमानपद-साकाङ्क्षत्वं च तावत्सु । अर्थैक्यं च भिन्नप्रतीतिविषया-नेकमुख्यविशेष्यराहित्यम्, अन्यस्य दुर्वचत्वात् । अस्ति च गामानयेत्यादौ मुख्यविशेष्यभूतया भावनाया एकत्वात् वा । दर्शपूर्णमासावभिलाषादिवाक्येषु च भावनानामने-कत्वमपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वाभावात्, व्रीहिदरावाक्ययोः ' मयो वा विभक्तु ' इत्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीति-विषयत्वे मुख्यविशेष्यभूतया भावनाया एकत्वादर्थैक-त्वम् । अतस्तत्रैकवाक्यत्वव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयमन्वीयमानयोः पदार्थयोरन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वरूप विशेषणम् । ' स्योनं ते सदन करोमि । तस्मिन् सीद ' इत्यत्रान्वये साकाङ्क्ष-त्वेऽपि भिन्नवाक्यत्वादादौ विशेषणम् । १५.

मण्डन— ' साकाङ्क्षमेकार्थमिहैकवाक्यम् । ' १४ (१५).

शंकर— ' परिमाणं यजुर्मन्त्रो । ' यजुर्मन्त्रस्य । १७. ' यजुर्मेद इत्येतादौ । ' १८.

● एकवाक्यताऽधिकरणम् । यजुष्ट्वाश्रमे निरूपिते अधुना प्रसङ्गात् यजुष्ट्वं कियत्सु पदसमूहेषु व्यासज्य वर्तते कियत्सु वा पर्याप्नोति इति विवेकार्थमिदमारभ्यते । कौ. २।१।१५।४७ पृ. १२०, (यथा) वाक्ये एव पर्याप्त यजुष्ट्वम्, एव मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात् पर्याप्तमेव । तस्मात् विद्ध वाक्यमात्रवृत्ति यजुष्ट्वमिति । पृ. १२२, ● विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकृत-वाक्यैकत्वेन यजु.परिमाण चिन्तितम् । २।१।१६।४८.

● एकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यरूपं शब्दसामर्थ्यं लिङ्गं विनियोजकम् । बाल. पृ. ९.

● एकवाक्यत्वम् अध्याहारेण अग्नीषोमीये पशौ ' सं ते प्राणो वातेन ' इत्यादौ । वि. ३।१।१८, ● एक वाक्यत्वम् अनुषङ्गेण ज्योतिष्टोमे उपसद्होममन्त्रेषु ' या ते अग्नेऽयाशया ' इत्यादौ । २।१।१९, ● एकवाक्यत्वम् अनुषङ्गेण ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे ' चित्पतिस्त्वा पुनातु ' इत्यादौ । २।१।१७. ● एकवाक्यत्वम् एकार्थ-त्वम् । बा. २।१।१२।२७ पृ. ५९०, ● एकवाक्यत्व द्वयोरवाक्ययोः केन विदुषात्वेन विना न संभवति । ३।१।१४।२४ पृ. ७४०, ● एकवाक्यत्वम्, योग्यत्वम्, अवान्तरप्रकरण च महाप्रकरणात् बलीयांसि विनियोज-कानि । ३।१।१४।२४ पृ. ७८०, ● एकवाक्यत्वं सर्वत्र आकाङ्क्षानुकूलम् । ३।३।७।१४ पृ. ८२९, ● न च निमित्तत्वादिभिर्विना अनेकवाक्यतैकवाक्यत्वं घटते । ३।४।२०।५३ पृ. १०२३. ● नहि विधायकविधायक-वाक्ययोरेकवाक्यत्वे भवति । विधायक वाक्यान् ।

पाययति, सः 'एकधा पाययति' इत्युच्यते। योऽपि सह प्रापयति सोऽपि एकधा प्रापयतीति। भा. १०।२।४।१७.

* ' एकधैकधा ' इति प्राकृतस्यैव सकलस्य पदस्य अभ्यासात्मक ऊहोऽयं पशुगणे। बाल. पृ. १२७.

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणाम्, प्रकृतौ विहृतत्वात्। १०।२।४।१८ ॥

शतकृष्णले चरौ शेषभक्षेषु श्रुतम् ' एकधा ब्रह्मणे परिहरति ' इति। तत्र एकधा इत्यनेन उपहारे उपहरणे ब्रह्मभक्षाणां सहत्वं गम्यते। प्रकृतौ विहृतत्वात् दर्शपूर्णमासयोः इमे भक्षाः विहृताः भिन्ने काले भेदेन दत्ताः भवन्ति। ते इह चोदकेन विहृता एव प्राप्ताः, तत्र सहत्ववचने एकधाशब्दः अवकल्पते। तस्मात् शतकृष्णले ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहर्तव्या इति सिद्धान्तः। के.

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्। ४।१।९।२२॥

चातुर्मास्यगतवैश्वदेवपर्वणि ' तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति श्रुतम्। दध्यानयनस्य आमिक्षा वाजिनं च उभयमपि प्रयोजकम्, आमिक्षैव वा प्रयोजिका इति विचारे पूर्वपक्षसूत्रमिदम्। एकेन दध्यानयनेन निष्पद्यते इति निष्पत्तिः, कर्मणि क्तिन्। एकेन दध्यानयनेन सुतप्ते पयसि दधिप्रक्षेपेण आमिक्षावाजिनयोरुभयोर्निष्पत्ते, सर्वम् आमिक्षा वाजिनं चेत्युभयम्, सम प्रयोजकं स्यात् उभयोः प्रयोजकत्वं तुल्यमेव स्यात्।

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्। २३ ॥

सिद्धान्तयति। वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। आमिक्षा प्रधानं प्रयोजिका स्यात्। कुतः? संसर्गरसनिष्पत्तेः दधिपयसोः संसर्गेण उभयरसस्य मधुरस्य आमिक्षायामेव निष्पत्तेः। वाजिने तु तिक्तकटुको रसो निष्पद्यते। तस्मात् दध्यानयनस्य आमिक्षैव प्रयोजिका, न वाजिनम्। रसस्य निष्पत्तिः रसनिष्पत्तिः, तस्याः संसर्गरसनिष्पत्तेः इति पञ्चमी।

मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च। २४ ॥

दध्यानयनस्य आमिक्षैव प्रयोजिका न वाजिनम् इति सिद्धान्तस्य साधकं हेत्वन्तरम् उपन्यस्यते अनेन सूत्रेण। अर्थवादे आमिक्षायाः स्तुतेः सैव प्रधानम्। कथम्? ' मिथुनं वै दधि च शृतं च, अथ यत् सन्सृष्टं मण्डमिव मस्त्विव परिदृश्यते गर्भ एव सः ' इति गर्भशब्देन आमिक्षायाः अभिसंस्तवः कृतः। मिथुनस्य च गर्भः प्रयोजको न गर्भोदकम्। तस्मात् आमिक्षैव दध्यानयनस्य प्रयोजिका न वाजिनम्। मुख्यस्य आमिक्षारूपद्रव्यस्य बोधकः शब्दः मुख्यशब्दः गर्भशब्दः, तस्य तद्बोध्यस्य द्रव्यस्य अभिसंस्तवात्। अथवा मुख्यशब्देन गर्भशब्देन आमिक्षारूपद्रव्यस्य अभिसंस्तवात् इति समासः। हेतुसमुच्चयार्थश्चकारः। के.

* ' एकनिष्पत्तेः सर्वं सम स्यात् '। (सोमकपर्णी—) नयनादुभयं निष्पद्यते क्षयः पदं च। तस्मादुभयं प्रयोजकम्, नहि गम्यते विशेषः। तदुक्तम् ' एकनिष्पत्तेः० ' इति (इति पूर्वपक्षः)। भा. ४।१।१०।२५ पृ. २११.

* एकपदरूपा विधन्तारिमका विनियोक्त्री श्रुतिर्यथा, ' यजेत ' इत्यादिका श्रुतिर्भावनाया धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयति। बाल. पृ. ४२,

* एकपदरूपा सुबन्तात्मिका विनियोक्त्री श्रुतिर्यथा ' पशुना यजेत ' इति। अत्र पदश्रुत्या पशुत्व एकत्वं प्रतीयते। पृ. ४२.

' एकपदोपात्तानामेकविशेष्यकत्वमौत्सर्गिकम् ' इति न्यायेन एककार्यकारणभावकल्पनालाघवानुरोधेन च यदि संख्याविशेष्ये भावनाऽन्वयः इत्याग्रहः, तदा अस्तु आख्यातलक्ष्ये एव कर्त्रादौ उभयान्वयः (कृतेः संख्यायाश्चेति)। रहस्य. पृ. २७.

* एकपात्राणाम् अनुज्ञापनं स्यात्। एकपात्रे सोमे साधारणे सर्वार्थे (भक्ष्यमाणे) न्यायेन समो विभागः प्राप्नोति। तत्राविभज्य पीयमाने कदा चिदन्येन (ऋत्विजा) पात्रान्यः पिबेत्। तत्रानुज्ञापनं समवति, ' यथाऽर्थं पातव्य यथाऽर्थम्, कदा चिदभ्यधिकं न्यूनं वा पिबेयं तदनुज्ञातुमर्हसि ' इति। भा. ३।५।१७।४१,

* एकपात्राणामेव ज्योतिष्टोमे सोमभक्षणम् अनुज्ञापनपूर्वकम्। ३।५।१७।४२.

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत्। ३।५।१३।३६ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमशेषभक्षणे निमित्तश्रवणम्, तेषां

* एकवृन्तगतफलद्वयन्यायः स्पष्टः । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । अयं साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे श्लेषालंकारप्रकरणे उक्तः । तथाहि– 'अभङ्गस्तु अर्थश्लेष इव यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः' इति । साहस्री. ८२४.

* एकशब्दत्वेन अनेकशब्दत्वं बाध्यते । यथा व्याकरणाधिकरणे । बाल. पृ. १४०.

* एकशब्दसंयोगात् समुदायानुवादरूपेण वा समुदायत्वापादनं भवति यथा 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' इति । शा. २।२।११ पृ. ४६३.

* एकशब्दार्थत्वेन अनेकशब्दार्थत्वं बाध्यते । अभावबाधः । शा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०.

* 'एकशितिपात् पेत्वः' (पैकादशिनेषु द्वादशः पशुः । अश्वमेधे ज्योतिष्टोमे च । पेत्वः शास्तिपुरणः । एकः शितिः श्वेतः पादः यस्य स एकशितिपात् । पादस्य लोपः हस्त्यादिपूर्वस्य पा० ५।४।१४० फे.) । वि. ८।१।७.

* एकशेषः इतरेतरयोगाख्यचार्थस्मृतद्वंद्वापवादः इतरेतरयोगवाची । सु. पृ. ८०९. * यो हि द्वंद्वस्य धर्मः इतरेतरयोगो नाम, स एकशेषस्यापि । इयांस्तु विशेषः एकत्र शब्दश्चार्थश्च द्वावपि भिन्नौ, इतरत्र अर्थो भिन्नः, शब्दः एक एव । शा. ६।१।५।२२ पृ. १३६६.

* एकश्रुतिः, प्रचयः, तानः, इति पर्यायाः । उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तः चतुर्थः स्वरः एकश्रुतिः । यागादीनां प्रयोगे तानेनैव पाठः, न तु स्वरत्रयस्य तानस्य च समुच्चयो वा विकल्पो वा । वि. ९।२।८ वर्णकं ३.

* एकश्रुतित्वं मन्त्रान्तर्गताक्षराणां एकजातीयस्वरकत्वम् । संकर्ष. ४।३।२.

* एकसंज्ञायोगः प्रयोजनान्तररहित एव अतिदेशापकः । भाट्ट. ८।१।२.

* 'एकसंबन्धिज्ञानेन अपरसंबन्धिस्मरणम्' इति न्यायेन तदुच्चारणानन्तरम् अश्वपदं गताश्वविषयकस्मरणानुरोधात् अर्थवादेऽपि च 'पशवो गोअश्वाः' इति सामानाधिकरण्यात् गताश्व(श्वान्य)गतप्राशस्त्याभावेनस्मारकम् । अतोऽर्थात् गताश्वगतप्राशस्त्यागमनात् अश्वादीनां निन्दा अवगम्यते । कौ. १।४।१६।२६ पृ. २८४. * एकसंबन्धिज्ञानात् अपरसंबन्धिस्मरणम् । मणि. पृ. ७८. * एकसंबन्धिदर्शनमपरसंबन्धिस्मारकम् इति न्यायः । यथा हस्तिपकदर्शनं हस्तिनः स्मारकं भवति, तथा हस्तिपकदर्शनस्य हस्तिस्मारकत्ववत् नद्यादिज्ञानस्य तत्संबन्धिकुशादिस्मारकत्वं भवतीति भावः । साहस्री. ११.

* 'एकसंबन्धिदर्शनेनापरसंबन्धिस्मरणम्' इति न्यायेन गङ्गापदात् शक्यैव प्रवाहबोधे जाते तत्संबन्धतटबोधः । कौ. १।४।३।२१ पृ. २७८.

* कृत्स्नक्रमकपूर्वपदार्थोपस्थितिः उत्तरपदार्थस्य झटित्युपस्थापिका एकसंबन्धिदर्श० इति न्यायात् । भाट्ट. ५।१।६.

* एकसंबन्धिदर्शनन्यायः । न्यायसुधाऽऽदौ पशुपदं गताश्वगतप्राशस्त्यपरमङ्गीकृत्य नञा तदभावः अश्वादौ प्रतिपाद्यते इत्युक्तम् । तद् यदि एकसंबन्धिदर्शनन्यायेन गताश्वगतप्राशस्त्योपस्थितिरभिप्रेता, ततः अशाब्दत्वात् तस्य शाब्देन नञर्थेन अन्वयानुपपत्तिः । कौ. १।४।१६।२६, * 'एकसंबन्धिस्मरणेन अपरसंबन्धिस्मरणम्' इति न्यायेन श्येनशब्दोच्चारणे सति शक्यैव प्रतीयमानेन श्येनेन सङ्कुचितगुणानामुपस्थानात् । तेन तेनैव न्यायेन तत्समानजातीयगुणवत्त्वावगमादेव एवंविधगुणवत्त्वज्ञाने सति श्येनपदात् उक्तविधशब्दबोधोपपत्तौ न किञ्चिद्बाधकमुत्पश्यामः । १।४।१३।२३ पृ. २७५.

सू एकस्तोमस्य वा क्रतुसंयोगात् । ५।३।१५।४३॥

'य एतेनानिरूढ्ऽन्येन यजेत' इत्यत्र अन्यशब्देन ज्योतिष्टोमविकाराणां क्रतूनां वाद इत्यवगतम् । ज्योतिष्टोमविकारस्यापि किम् एकस्तोमकस्य वादः, उत एकानेकस्तोमकानां उभयोः वादः इति विचारे पूर्वपक्षमाह । एकस्तोमस्य, एक एव त्रिवृदादिः स्तोमः यस्य स एकस्तोमकः, तस्य एकस्तोमकस्य अग्निष्टुदादेरेव अन्यशब्देन वादः स्यात् । क्रतुसंयोगात् 'यो वै त्रिवृद् अन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, यः पञ्चदशः (अन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते) स तम्, इत्यादिना एकस्तोम-

प्राकृतकार्यापवादस्य वपोद्देशेन विधानम् । अत एव
द्वितीयपक्षे पञ्चत्वाशे नित्यत्वसिद्ध्यर्थं विधिः, अवदानाशे
न हविष्ट्वसिद्ध्यर्थम् एकप्रसरताभङ्गपरिहारार्थं चेति
ग्रन्थम् । १०।७।१८, ● 'पञ्चावत्तैव वपा कार्या'
इति वचनेन एकप्रसरताभङ्गभयेन प्राकृतकार्यापवाद-
दानान्तरविधेयावस्यकत्वात् । १०।७।२, ● 'पूषा
प्रपिष्टभागः अदन्तको हि' इत्यत्र न तावत्
भागयन्दलक्षितयागोद्देशेन पेषणविधिः एकप्रसरताभङ्गा-
पत्तेः । ३।३।१३, ● पृषदाज्यम् । आज्योद्देशेन
पृषत्तामात्रं विधीयते । एकप्रसरताभङ्गभिया वा
पृषत्ताविशिष्टाज्यस्यैव अतिदेशप्राप्तिः पूर्वप्रवृत्तौ
पृषत्तामात्रफलको विधिः । १०।४।२५.

● एकभागत्वं मैत्रावरुणस्य न द्विभागत्वं ज्योति-
ष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ । भा. १०।७।७।२०–२१.

एकमन्त्राणि कर्माणि इति न्यायः ॥
(एक एव मन्त्रः अङ्गत्वेन करणं येषां तानि एक-
मन्त्राणि । एकस्य कर्मणः करणभूतो मन्त्रः एक एव
भवति इत्यर्थः ।) सत्याश्री. १।१।२४. ● अभि-
र्यैर्गुभिः (तैभा. ३।८) इत्येकविंशतिर्मन्त्राः संमार-
यजूंषि । समाप्ते अनुवाके (शेषे च सति मन्त्राकाङ्क्षा-
याम्) पुनरभ्यासः कार्यः एकमन्त्राणि कर्माणि इति
न्यायात् । सत्याश्री. सूत्रवृत्ति. २८।३।९. ● तत्र
कहोडादिषु अर्थात् तर्पयामिशब्दः कार्यः । सर्वत्र प्रति-
वाक्यं तर्पणं कुर्यात् । 'एकमन्त्राणि कर्माणि' इति
न्यायात् । आश्व. गृ. नारायणवृत्तिः ३।४।४. ● 'नमो
अस्तु सर्वेभ्यः' इत्येतेषां (त्रयाणां मध्ये) एकेन
सर्पेष्टिर उपदधाति (चयने, 'एकमन्त्राणि कर्माणि'
इति न्यायात्) । सत्याश्री. ११।७।६३.

एकयैव हि बुद्ध्याऽसौ गृह्यते चित्ररूपया ।
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतया ॥' इति न्यायेन
अरुणादिभिः क्रमेणावगतैरपि एकस्मृत्यारूढैः युगपदेव
क्रयभावना अन्वयमनुभवति । रत्न. ६।१।५।२२
वर्णकं २.

एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः, स्वाध्यायवत् ।१।६।१।१॥
रथंतरबृहदादीनि सामानि यज्ञे एकर्चस्थानि स्युः
एकस्यामृचि गातव्यानि, न तृचे । स्वाध्यायवत् । यथा
स्वाध्यायकाले एकस्यामृचि गीयन्ते तद्वत् । एका चासौ
ऋक् च एकर्चम् । 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (पा.
५।४।७४) ऋच्–पुर्–अप्–धुर्–पथिन् एतदन्तस्य
समासस्य (अ अनक्षे) अ–प्रत्ययः स्यात् । अक्षे अर्थे
या धूः तदन्तस्य तु न । इति अ–प्रत्ययः । अर्धर्चादित्वात्
नपुंसकत्वम् । एकर्चे तिष्ठन्ति इत्येकर्चस्थानि । इति पूर्वः
पक्षः ।

तृचे वा, लिङ्गदर्शनात् । २ ॥
पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति । यज्ञे सामानि
तृचे गेयानि, न एकर्चे । 'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः
प्रस्तौति, द्व्यक्षरेणोत्तरयोः' इति लिङ्गदर्शनात् । नहि
तृचं विना प्रथमायाः उत्तरयोः इति च निर्देशः संभवति ।
'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्यर्थवादपूर्वको
विधिरपि तत्र प्रमाणम् । तस्मात् सामानि यज्ञे तृचे
गेयानि इति सिद्धान्तः । कै.

● एकलक्षणया अनेकलक्षणा बाध्यते । यथा दधने
'रथघोषेण' इत्यत्र समाहारद्वंद्वः इति पूर्वपक्षे पदद्वय-
लक्षणा स्यात्, तत्पुरुषे तु पूर्वपदे एवेति, स एव युक्तः
इति सिद्धान्तः । बाल. पृ. १४३.

● एकवचनमेकस्मिन् इति प्रायिकमेतत् दारादिषु
व्यभिचारात् । बृहती. पृ. १३०–१३१.

● एकवचनान्तः कथं पुनर्बहूनां वाचको भविष्यति ?
इति यदि उच्यते, समुदायतया अवकल्पिष्यते । भा.
२।२।३।२ पृ.४७९, ● भवति हि बहूनाम् एकवचनान्तः
शब्दः समुदायापेक्षः, यथा यूथम्, वनम्, कुलम्,
परिषद् इति । पौर्णमासी, अमावास्या इति च
विद्वद्वाक्यार्थौ शब्दौ । २।२।३।२ पृ. ४८०.

● एकवचनान्तबहुवचनान्तप्राग्मन्त्रयोः द्विवच-
नान्तेन ऊहः द्विपशुकाया विकृतौ । भा. ९।३।४।
१०–१४.

● एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य पशुगणे ऊहः ।
भा. ९।३।१४।४४, ● एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य
बहुदैवत्ये पशौ द्विवचनान्तेन विकारः । ९।३।१३।
४२–४३.

अन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् । तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च । एवमिहापि क्रयार्थमन्यार्थमेकहायनीशब्दः उच्चार्यमाणः अरुणाशब्देन सह संभन्त्स्यते, न किञ्चित् दुष्यति । तस्मान्न वाक्यभेद इति । ३।१।६।१२ पृ. ६८९. • एकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना अन्वयः नारुणाशब्देन इति विचारः 'अरुणान्यायः' इति मान्यीयाधिकरणे द्रष्टव्यः । के.

• एकहायन्यादिशब्दाः कालविशेषयुक्तद्रव्यवचनाः सन्तो वयो लक्षयन्तः प्रवर्तन्ते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७९.

✠ एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत् इति न्यायः । (हेतुं व्याप्तिं च विना केवला प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं न शक्नोति इत्यर्थः । के.) साहस्री. १४८.

✠ एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् । ११।२।११।४९॥

वरुणप्रघासेषु पौर्णमिकानां होमानाम् अग्निभेदाद्भेद उक्तः । अथ अपरेषु गार्हपत्ये कर्तव्येषु पत्नीसंयाजेषु तन्त्रं स्यात् एकाग्नित्वात् । दक्षिणविहारसंबन्धिनामुत्तरविहारसंबन्धिनां च पत्नीसंयाजानां अग्निः एक एव गार्हपत्यः । एकाग्नित्वात् अपरेषु होमेषु तन्त्रं स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नाना वा, कर्तृभेदात् । ५० ॥

सिद्धान्ती आह । वाशब्देन पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अपराग्नेरैक्येऽपि कर्तृभेदात् कर्मभेदात् पत्नीसंयाजाः नाना भवेयुः भिन्नाः । दक्षिणविहारार्थाः प्रतिप्रस्थात्रा कार्याः उत्तरविहारार्थास्तु अध्वर्युणा । के.

• 'एकादश वै प्रयाजदानानि' अयं परिसंख्याव्यावर्तितविषयः प्रतिप्रसवविधिः सोमेश्वरमतेन । बाल पृ. १६. • एकादशभिरङ्गैः इतरेषामङ्गानां परिसंख्या अग्नीषोमीये पशौ । भा. १०।७।२।३–९. • एकादशानां यूपानां समूहः यूपैकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थितः एकादशो यूपः उपशयो नाम । तस्मिन् उन्नयनपरिव्याणादिको यूपसंस्कारो नास्ति । वि. ७।३।११.

• एकादशः (अध्यायः) प्रयोगैकत्वविचारार्थमारभ्यते तन्त्रार्थम् । टुप्. ७।१।१।१ पृ. १५२४.

• एकादशे अङ्गानां प्रधानानां च एकेनैव प्रयोगविधिना विधानम् इति वक्ष्यते । भाट्ट. ५।१।१.

• एकादशकपालः माध्यंदिने सवने सवनीयः पुरोडाशः । के. • एकादशकपाले ऐन्द्रे औषधस्य आग्नेयपुरोडाशस्य विध्यन्तः । भा. ८।१।१७।३२–३४.

• एकादशराज्ञे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।५।१३।७८.

• एकादशरात्रान्तानां द्विरात्रादीनामहीनत्वं यजतिचोदनात् । भा. ८।२।६।२६.

• एकादशाद्ये (अधिकरणे) यजिरूपैकशब्दोपादानात् आग्नेयादीनां साहित्यं विवक्षितम् इति साधितम् । बाल. पृ. १६८.

• एकादशाध्यायार्थः 'उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥' प्रथमे पादे तन्त्रस्य उपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रम् उदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैव आवापः प्रदर्शितः । वि. प्रस्तावना, श्लो. २३. • एकादशाध्यायार्थः । तत्र तन्त्रलक्षणम् उक्तमेव 'साधारणं भवेत् तन्त्रम्' इति । अत्र साधारणशब्दः विशेषाग्रहणमाह । ततश्च विशेषग्रहणे सति प्रसङ्गप्रयोजकत्वे भवतः । विशेषाग्रहणे तु तन्त्रं सकृदनुष्ठानमित्यर्थः । विशेषग्रहणं च सप्तधा १ फलसाधनात, २ निमित्ततः, ३ रूपतः, ४ संख्यातः, ५ कालत, ६ मन्त्रत, ७ कर्तृतश्चेति । तच्च च प्रधानानामङ्गानां चेति द्विविधम् । यथा सानाय्ययागयोः प्रयाजानां च दर्शपूर्णमासयोः । तत्र चोभयत्र पूर्वोक्तसप्तधा विशेषग्रहणं नास्ति आद्ये स्वर्गसाधनतायाः, द्वितीये फलोपकारसाधनतायाः अविशेषात् । नहि अत्र काम्याग्निहोत्रेण नित्याग्निहोत्रस्येव साधनतो विशेषग्रहणमस्ति । न चोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये निमित्ततो विशेषग्रहणमस्ति यथा वैश्वानरनिमित्तकामादरयेन निमित्तावदवयम प्रवृद्धिशो । न च तन्त्रोदाहरणद्वये द्रव्यदेवताऽऽत्मरूपतो विशेषग्रहणमस्ति, यथा पात्रैः 'द्व्यदाम्नेनानुभावान् यजति' इति द्व्यदाभ्यग्रहादिपात्रैः केवलस-

भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थः इति यद्युच्यते, तथापि एकार्थता न स्यात्। बहुपदे भेदाना संसर्गाणां च बहुत्वात्। एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम्। यथा तावत् देवस्य त्वेति निर्वापप्रकाशनम्। तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान् पदसमूहः, तत् वाक्यम्। नन्वत्र 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे निर्वपामि' इत्येकं वाक्यम्, 'अश्विनोर्बाहुभ्या निर्वपामि' इत्यपरम्। एवं बहूनि वाक्यानि। यदि निर्वपामीत्यनुषङ्गः, ततो बहूनि वाक्यानि। न त्वेवमनुषङ्गो भवति। यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत। न च निर्वापो देवस्य त्वा इत्येवमादीनामर्थेनोच्यते। साधनप्राधान्ये हि अदृष्टार्थता वचनस्य स्यात्। निर्वापे पुनः प्रधाने, दृष्टं कार्यं निर्वापप्रकाशनम्। तत् सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टमुच्यते। तस्मादविरोधः। यथा च पदं पदेन विशेष्यते, तथोक्तं तद्भूतानामिति (१।१।७।२५)। तस्मादेकं वाक्यम्।

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितम्, अर्थैकत्वादिति च, विभागे साकाङ्क्षमिति च? उच्यते। भवति किञ्चिदेकार्थम्, न तु विभागे साकाङ्क्षम्। यथा 'भगो वा विभजतु' 'अर्यमा मा विभजतु' इत्येकार्थाः सर्वे भगविशिष्टाद्विभागात् अयविभागममिदधति। ननु भगविशिष्टादिभागसामान्येन मविशिष्टोऽन्यो विभागः। नेत्युच्यते। सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो अस्य प्रयोजनम्, न विशेषेण। सामान्ये हि दृष्टोऽर्थो अस्य प्रयोजनम्, न विशेषे। विभागे तु न साकाङ्क्षम्। तस्माद्भवति, न विशेषे। विभागे तु न साकाङ्क्षम्। तथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः॥' इति क्लृप्तमिदं वाक्यं विभागे विकल्प्यते। द्वे तु प्रयोजने क्रियेते सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनं च। तस्माद्द्विधे वाक्ये, पूर्वं सदनकरणे विनियुज्यते, उत्तरं पुरोडाशप्रतिष्ठापने। तस्मात् सम्यक् सूत्रितम्, न सूत्रोपालम्भो भवति।

वा— के चिदेतत् सूत्रं वाक्यलक्षणपरत्वेन व्याचक्षते। तत्रापि किल लौकिकवैदिकवाक्यलक्षणसंभवे हेतुप्रसिद्धिवशेन लौकिकानामेव एतल्लक्षणम्। कुतः? 'अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवर्तते। तत्रैकार्थत्वविज्ञानात् सुखबोधक(धा ए)वाक्यता॥' लौकिकाना हि वाक्याना प्रमाणान्तरेण अर्थः तदेकत्वं चावधार्यते। तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वम् अवगन्तुम्। वैदिकाना पुनः अनन्यप्रमाणगम्यत्वात् प्राक् वाक्यात् तदेकत्वाज्ञानात् अज्ञातेऽर्थे तदेकत्वसिद्धिर्नास्ति इति एतल्लक्षणानुपपत्तेः अर्थापत्त्या विपरीत लक्षणं द्रष्टव्यं 'वाक्यैकत्वात् अर्थैकत्वम्' इति। यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरम् अर्थः प्रतिपाद्यते, तथा एकवाक्यधर्मेण एकत्वेन अर्थैकत्वम्। आह च 'नित्यवाक्याधिगम्यत्वात् यथावाक्यं प्रवर्तते। वेदार्थस्तदसिद्धेस्तु न वाक्यस्यार्थवश्यता॥' अत्राभिधीयते। वेदव्याख्यानप्रवृत्तस्य जैमिनेः कः प्रसङ्गो लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने? वैदिकवाक्यलक्षणस्यापि भेदलक्षणे (भेदाध्याये) कः प्रसङ्गः? किमर्थं प्रमाणलक्षणे एव नोक्तम्? एकग्रन्थश्च न वक्तव्यः, 'अर्थैकत्वात् वाक्यम्' इति एतावतैव सिद्धत्वात्। कथं च मन्त्राधिकारे तदसम्बद्धोऽर्थः अभिधीयते। भाष्यकृतश्च 'प्रश्लिष्टपठितेषु यजुःषु' इत्युपन्यासः प्रमाणवानपि विना कारणेन अतिक्रान्तः। किञ्च 'यजुर्भेदं च मुक्त्वैतद् वाक्यैकत्वस्य लक्षणम्। मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं क्वोपयुज्यते॥' ऋक्सामयोस्तावत् परिमाणं प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धम्, इति न क्वचित् वाक्यलक्षणात् एकवाक्यतालक्षणाद्वा उपकारो भवति। तथा ब्राह्मणे अग्निहोत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावत्या भावनाया नियुक्तेषु पुरुषेषु एकानेकवाक्यज्ञाने क्वोपयुज्यते। ननु अयमुपयोगः, एकवाक्यतालक्षणतो वाक्यभेदं परिहरिष्यति। नायमुपयोगः। कुतः। 'वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दानां स्याद्विशेषतः। एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते॥' यदेतदेकदेशतः समूहाद्वृत्तिविषयज्ञानमकः तद्विभागलक्षणो वा वाक्यैकत्वनानात्वज्ञाननिरपेक्षेणैव दोषत्वेन अवधार्यते। विभागलक्षणे गम्यमानसंबन्धपरित्यागः अनेकादृष्टकल्पना च दोषः। इतरत्र आद्युक्ते अपेक्षत्वात् अप्रामाण्यम् इति नैकवाक्यलक्षणेन अर्थः। पौरुषेयवाक्ये तु लक्षणनिरपेक्षस्य लोकस्य व्यवहारसिद्धेः अत्यन्तानौपयिकत्वम्। यदि च अर्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते, वाक्यस्य अर्थप्रत्यायनार्थत्वात् न लक्ष्यैक-

पुरुषस्य नियोज्यत्वात् तद्वदेव कामना निमित्तं स्यात्, न फलत्वं स्वर्गस्य सिध्येत् । स्यादेतत्, दाहादयो हि निष्पन्नाः युक्त यत् निमित्तीभवन्ति इति । स्वर्गस्तु अनिष्पन्नो न निमित्त भवितुमर्हति इति फलतयैव नियोज्यविशेषणमिति । तन्न । अनिष्पन्नस्य निष्पन्ननियोज्यविशेषणत्वायोगात् । नहि असति विशेषणे तद्विशिष्टस्य नियोज्यस्य सिद्धिरवकल्पते । असिद्धेन च कथ नियोगः साध्यते ? तेन तत्सिद्धिमङ्गीकुर्वता अवश्यमेव फलविषया कामना तद्विशेषणमभ्युपगन्तव्यम् । सा च सिद्धत्वात् शक्नोत्येव 'पत्नीकामः प्रायश्चित्त कुर्यात्' इतिवत् निमित्तत्वेनैव नियोज्यमवच्छेत्तुम् । एव च सति सर्वलोकावगतक्रियाकार्याभिधानं लिङ्श्रुतेः अबाधितं भवति । कामस्वभावबाधो न युक्त इति चेत्, न, श्रुतिबाधकत्वात् । तत्रैतत् स्यात्, यद्यपि निमित्तेनापि कामान्वयः संभवति, तथापि फलत्वेनैव विशेषणत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम्, कामनास्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । कामना हि स्वभावत एव काम्यमानप्रधाना । निमित्तत्वे च सति तत् प्राधान्य हीयेत इति फलत्वमेव युक्तमिति । तन्न, श्रुतेर्लिङ्गात् बलीयस्त्वात् । कामनास्वभावो हि लिङ्गम् । तस्य च निमित्तपरत्वे बाधः, फलपरत्वे तु लिङ्श्रुतेर्बाधः । सा हि लोके क्रियारूपकार्याभिधायित्वेन अवगता सती तत उत्तार्य फलपरत्वे सति अर्थान्तरं नेतव्या स्यात् । तत्र लिङ्गानुग्रहेण श्रुतिं बाधित्वा फलपरत्वमभ्युपेयताम्, उत श्रुत्यनुसारात् लिङ्गबाधेन निमित्तपरत्वम् इति संदेहे श्रुत्यनुग्रहो न्याय्यः । फलपरत्वे हि तस्य कालान्तरभावित्वात् तत्साधनत्व क्षणभङ्गुरस्य कर्मण साक्षान्न संभवति । न च फलपूर्वद्वारेण उत्पत्त्यपूर्वद्वारेणेव परमापूर्वसाधनस्यापि कर्मणः फलसाधनत्व संभवति । अतः समवेतस्य अतत्कालीनस्य च अपूर्वस्य तच्छक्तित्वतद्व्यापारत्वायोगात् । शक्तिव्यापारयोरेव फलसाधनत्वनिर्वाहकत्वात् । अन्यद्वारेण किल अन्यस्य साधनत्वं काष्ठादेरिव ज्वलनादिद्वारेण अनुभवस्य वा संस्कारद्वारेण स्मृतिपाकसाधनत्व न संभवति इति असाधक कर्म स्यात् । साधनसाधन तु स्यात् । न च किल साधन फल लिप्समानेन साधने साक्षात् प्रवर्तितुमशक्नुवता व्रीहिकामेनेव कर्षणम्, कार्यतया अवगन्तुं शक्यम्, इत्यनया स्वतन्त्रया लोकविरुद्धया प्रक्रियया लिङ्श्रुतेः लोकप्रसिद्धक्रियाकार्याभिधानपरित्यागेन अलौकिकापूर्वाख्यकार्याभिधायित्वं कल्पनीयम् इति श्रुतिबाधप्रसङ्गात् निमित्तपरत्वमेव ज्यायः । ननु एवं सति प्रयोजकत्वं विधेः कल्प्यम्, इति गौरवं स्यात् । नैष दोषः, श्रुत्यनुग्रहार्थे निमित्तपरत्वाभ्युपगमेन तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वात् । न च एतदतीव कल्पनीयम्, सामान्येनैव कार्यस्य स्वसाधनप्रयोजकत्वं लोकत एव सिद्धं धूमस्येव अग्न्यनुबन्धित्वम्, रूपस्येव चाक्षुषत्वम् । अतश्च कार्यविशेषवत् पूर्वानवगते अवगम्यमानेऽपि तस्य प्रयोजकत्वम् अग्न्यनुबन्धित्वादिवत् निश्चितत्वमेव अनुसन्धीयते, न तु अपूर्वं किञ्चित् कल्पयितव्यम् । सामान्येन अवगतमपि अस्मिन् विशेषे अनवगतमेव कल्प्यम् इति चेत्, नेद तावत् अनुमानस्य अनवगतगोचरत्वसमर्थं विसरता न भाषितु युक्तम् । अपिच एतावन्मात्र कामाधिकारेऽपि फलस्य कल्पनीयमेव । नो खलु फलविशेषस्य स्वर्गादेः ज्योतिष्टोमादिप्रयोजकत्व लोकसिद्धम् । न च फलस्य अतदात्मनः कार्यात् विशेषतः प्रयोजकत्व लोकसिद्धम्, येन न तत् कल्पनीयम् । किञ्च, फलमपि न फलतया प्रयोजकम्, किन्तु कार्यतया । सा च अफलरूपस्यापि कार्यस्य अविशिष्टा, इति न किञ्चित् गौरवम् । किञ्च 'फलस्य विध्यधीनस्य तावन्मात्रनिरीक्षणात् । नैव कामाधिकारेऽपि प्रयुक्तिः साधनेऽङ्गवत् ॥ ३ ॥ यदि हि नैमित्तिकाधिकारवत् कामाधिकारेऽपि विधे प्रयोजकत्व न स्यात्, ततः स्वयेतापि वस्तु प्रयोजकत्व मा भूदिति इति कामाधिकारस्य परिकल्प्यते इति, न तु एतदस्ति, कामाधिकारेऽपि विधिरेव साधनानुष्ठान अङ्गानुष्ठानवत् प्रयुङ्क्ते न फलम्, तस्य कालान्तरभाविनः तत्कालवत्त्वापि विधिपर्यन्तसाध्यस्य तत्सिद्धिमात्रप्रतीक्षत्वात् । नहि तत् साक्षात् कर्मणा सिध्यति, यतः तदनुष्ठापयेत् । विधिस्तु तेनैव साध्यमानो युक्त यत् तदनुष्ठापयति इति । स्वद्वारमेव विधिवत् फलमपि प्रयोजकमिति चेत् न, द्वारासंभवात् । अथापि स्यात् यथा हि विधिः उत्पत्त्यपूर्वद्वारेण प्रधानानामङ्गानां च

यागसाधनम् । तावद् यजुश्च वाक्यं च वक्तव्य-त्वाभिरूप्यते ॥' वचनार्हं हि वाक्य कार्ये समर्थं च तदर्हं भवति, न न्यूनमधिकं वा ; तावदेव चेष्यते । तत्तु कीदृशम् इति 'एकार्थं साकाङ्क्षावयवं च' इति लक्षणम् । ईदृशं चेत्, एकं यजुः । यत् ततोऽधिकम्, तत् वाक्यान्तरं यजुरन्तरं च इत्युक्तं भवति । एवं सर्वत्र पुरस्तात् परस्ताद्वा एकार्थत्वसमर्थपदपरिग्रहणात् असमर्थ-पदविमोकेन च भिन्नानि यजूंषि कल्प्यन्ते । तेन एक-वाक्यलक्षणोक्तौ च अर्थात् यजुर्भेद—वाक्यभेदलक्षणयोः सिद्धिरिति 'एतस्मात् चेत् कारणात्' इत्याह । 'किमुदाहरणम्' इति अभिधेयवाचिनम् अर्थशब्दं गृहीत्वा लक्षणद्वयसमावेशार्थभावनया पृच्छति । तथाहि 'एकार्थत्वं पदस्य स्यात् साकाङ्क्षावयवं न तत् । साकाङ्क्षावयवः संघस्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते ॥' पदस्य हि आकृतिर्नाम एकोऽर्थो भवेत्, न तु तदवय-वानां वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्वम्, अर्थप्रत्यायनशक्त्यभावात् । समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति, न तु एषामेकार्थत्वम्, प्रतिपदमर्थभेदात्, समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धेः । अतो लक्ष्याभावात् अलक्षणमेतत् इति (एतावता 'किमुदाहरणम्' इति आक्षेपभाष्य व्याख्यातम्)। प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण (सौत्रम् अर्थपदं प्रयोजनं ब्रूते इति प्रयोजनवाचि इति अभिप्रायेण, प्रयोजनवाचित्वाभि-प्रायेण इत्यर्थः) 'देवस्य त्वा' इत्युदाहृतम् (भाष्ये)। ननु इति परः स्वाभिप्रायं प्रकटयति । यदा पदार्थव्यति-रिक्तः कश्चित् एको निर्भागो वाक्यार्थो नास्ति, तदा तत्तत्पदार्थधर्मो एव सामीप्यवशात् तेषां गम्यमानो भेदसंसर्गौ स्याताम्, अत आह—'तथापि एकार्थता न स्यात् ।' कथम् 'भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः परस्परम् । स च प्रतिपदार्थत्वान्नैकत्वं प्रतिपद्यते ॥' व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदेनैव उपात्तत्वात् विषयशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णादिव्यवच्छेदमात्र वक्तव्यम् । तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वात् न वाक्यार्थो भवति, इति तदुपसर्जनः तेषां भेदो गम्यते । स च यथा शुक्ल-शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वात् भवति, एवं शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देन अश्वादिभ्यो निवर्तितस्य भवति, व्यवच्छेद्यनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे प्रमाणम् । भेद-सामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद-वन्तः पदार्था एव वाक्यार्थः, तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा 'संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम् । एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥' आकृति-पदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेण अभिहितयोः (व्यक्तिसहितजातेः स्वरूपतो भानम् इति परिभाषा) संनिधानात् इतरेतरानुरञ्जनम् अर्थसिद्धभेद वाक्यार्थे. । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः, शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः सामस्त्येन एकैकव्यक्त्युपसंहारात् उपलभ्यते इति नाना । यद्यपि च कथञ्चित् द्विपदे स एव उभयत्रापि संसर्गः इति एकत्व गम्येत, तथापि बहुपदे येनयेन प्रदेशेन पदद्वयं समुच्यते, तेनतेन संसर्गरूपेण उपलब्धेः अनेकत्वम् । किञ्च 'स्वप्राधान्यात् पदार्थानां धर्मा-वेतावुभावपि । धर्मिभेदेन भिद्येते नह्येकत्वमुपा-श्रितम् ॥' यावत् हि प्रयोजनैकत्वं नाश्रीयते, तावत् स्वतन्त्राः पदार्थाः न एकतामापादयितुं शक्यन्ते, इति पृथगेव भेदसंसर्गौ अनुभवन्ति, तस्मादपि नाना । यद्यपि च अस्माकं आकृतिपदार्थपक्षत्वात् नैव भेदो वाक्यार्थत्वेन अभिप्रेतः, तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेण उप-न्यस्तः । सिद्धान्ताभिप्रायविवरण प्रयोजनवाचित्वात् अर्थ-शब्दस्य उपपन्नम् । एवं सति एक एव कश्चित् पदार्थः प्रधानभूतः, तद्विशेषणत्वेन इतरोपादानम् इति । सर्वेषां च तद्भेदात् तत्संसर्गाच्च एको भेदः संसर्गो वा इत्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात् कर्मसमवायित्वेन दृष्टार्थत्वात् अशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं (देवस्य त्वा सवितुः इत्यादे.) समस्तस्य पदसमूहस्य एकं प्रयोजनम् इति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वापप्रकाशं अज्ञात्वा पृच्छति ननु अत्र देवस्य त्वा इति (भाष्य) । सिद्धान्तवादी आह यदि निर्वपामि इति अनुषङ्गः, ततः एवम् । स च अनुषङ्गः तद्गुणभावेन भवेत्, न चास्य गुणभावः, प्रयोजनवत्त्वात्, सविभागानां च अक्त-समन्वयात् इत्येकार्थत्वम् ।

एकवाक्यताऽधिकरणं

गम्यते, तस्यापि तदेव ज्यायः । आवृत्तिर्वा प्रयोगस्य दाक्षायणयज्ञवत् अर्थवत्त्वायास्तु, न तु अर्थान्तरकल्पना शक्यते कर्तुम् । अथवा नैमित्तिकस्यैव अनुष्ठानस्य यावज्जीवकालाभ्यासो यावज्जीववाक्येन लक्षणया विधीयते । सा हि लौकिकी, लिङ्शब्दस्य तु अर्थान्तरकल्पना इहैव । अतो न कामाधिकारत्वं युक्तम् । आभीषवा वा सूत्रभाष्यारूढ वार्तिककारीयं दर्शनम् 'यागाद्यवच्छिन्ना भावना विध्युपेता पुरुषाभिलषितभाव्यापेक्षिणी वाक्येन स्वर्गादिकं भाव्यतया स्वीकरोति न निमित्ततया, तस्य अनपेक्षितत्वात्' इति । तत्र हि यागादेः करणत्वं कल्पितापूर्वद्वारेण संभवति, काष्ठकर्षणादीनामिव ज्वलनविलेखनादिद्वारेण व्रीहिपाकादिसाधनत्वम्, आग्नेयादिषट्कस्येव उत्पत्त्यपूर्वद्वारेण परमापूर्वसाधनत्वम्, अवगोरणादेर्वा शतयातनादिसाधनत्वम् । इति सर्वं सुस्थितं भवति ।

'सौर्यादिषु निमित्तत्वं कामनायाः प्रसज्यते । नहि तत्र वचः किं चिदानर्थक्यमुपाश्नुते । ७ ॥' भवतु वा दर्शपूर्णमासादिषु यावज्जीवश्रुतिसद्भावात् फलपरत्वम् । येषु तु सौर्यादिषु नित्यत्वश्रुतिर्नास्ति, तत्र किमु आनर्थक्यपरिहारार्थं फलपरत्वमङ्गीक्रियते ? । अथायमभिप्रायः 'दर्शादावेव वाक्यस्यमपूर्वस्यावधारितम् । मा भाजि कामनालिङ्गमित्यन्यत्रापि संश्रितम् । ८ ॥' यावज्जीवश्रुत्यानर्थक्यपरिहारार्थमेव तावत् 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु फलपरत्वे कामशब्दस्यावधारिते सति भव साधने क्षमिनः कार्यागमानुपपत्तेः, कर्मणश्च सगमङ्गुरस्य च साधनभावाभावात् तदतिरिक्तमेव स्थायि कार्यं लिङ्शब्दः प्रतिपादयति इत्यागते सौर्यादिष्वपि लिङ्श्रुतेः कर्मणि तदतिरिक्ते वा पक्षपाताभावात् कामस्वभावाभङ्गार्थं फलपरत्वमेव युक्तमिति । नेति वदामः 'अभिधानश्रुतिर्यद्यप्येवं लिङ्गं न बाधते । समानपररूपा तु श्रुतिरस्यापि बाधिनी । ९ ॥' यद्यपि लिङ्शब्दस्य लोके क्रियायां प्रयोगात्, दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु च भूरि प्रयोगात् उभयानुगतकार्यसामान्यवाचिनः क्रियातिरिक्तेऽपि कार्यविशेषे नास्ति अभिधानव्याघातः, तथापि सामान्यस्य विशेषापेक्षाया समानपदोपादानलक्षणया श्रुत्या प्रकृत्युपात्तो भावार्थ एव विशेषत्वेन संबध्यमानो न पदान्तरोपात्तनियोज्यविशेषणीभूतकामनास्वभावाख्यलिङ्गवशेन निवारयितुं शक्यते । उत्तरन् एव हि प्रत्ययः स्वार्थे कार्यसामान्यं प्रकृत्यर्थानुरक्तमेव अभिधत्ते । यथोक्तम् 'प्रातिपदिकानुबन्ध्वी द्वितीया(यादि)विभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषकः इत्याह' इति (भा. १।१।७।२५ पृ. ९९) । तेन अभिधानाविशेषेऽपि पदश्रुतिविरोधादेव लिङ्गबाधः । तदिदमुपहसन्ति प्राभाकराः । ते किल मन्यन्ते 'अपूर्वस्याभिधेयत्वे क्रिया लाक्षणिकी भवेत् । अनेकार्थत्वदोषात्तु न द्वयोरभिधेयता । १० ॥' यदा हि फलकामिनियोज्यसमभिव्याहारात् क्रियाऽतिरिक्तमपूर्वं लिङाद्यभिधेयमाश्रितम्, तदा न क्रियाया अपि तदभिधेयत्वं युक्तम्, अनेकार्थत्वस्य अन्याय्यत्वात्, क्रियाप्रतीतेश्च लक्षणयाऽपि उपपत्तेः । अपूर्वकार्यता हि क्रियाकार्यत्वाविनाभूता शब्देनावगता तदुपस्थापयति इति नाभिधेयत्वसंभवः । न च सौर्यादिषु लक्षणाकारणमस्ति इत्यपूर्वमेव तत्रत्यैर्लिङादिभिः अभिधीयते । अतो न युक्तः कामनास्वभावभङ्गेन निमित्तपरत्वाभ्युपगमः (इति । तन् तूपपत्ति–) इह तु तेषामभिमानमात्रमिति प्रामाणिका न श्रद्दधति । तथाहि 'अनेकार्थत्वमन्याय्यं शक्त्यनेकत्वदोषतः । एकयैवोभयोः सिद्धौ प्रतीतेरभिधेयता । ११ ॥' न तावत् लौकिकाः 'गामानय' इत्यादिषु लिङः (लिङ्र्थस्य लोटः) लक्षणया वृत्तिं मन्यन्ते, किन्तु मुख्ययैव । तत्र यदि क्रियाकार्ये मुख्यया वृत्त्या अभिधीयमाने शक्त्यन्तरकल्पना आपतेत्, ततो लक्षणैव ज्यायस्यभ्युपगम्येत, न त्वेतदस्ति, एकयैव कार्यमात्राभिधानपरया उभयत्र मुख्यत्वोपपत्तेः । अनेकार्थत्वं हि अनेकशक्तिकल्पनादोषात् अन्याय्यं न स्वरूपेण, या तूपि नानाविधनित्यसम्बन्धाहृतशब्दानिरोधपूर्वकाणां तदभिधेयत्वम् । अतो यथा तेषां कार्यत्वरूपेणैकत्वात् तदभिधेयः, एवं क्रियाया अपि तदभिन्नत्वात् तदभिधेय न भविष्यति । आह, नैतत् अवश्य क्रियात्वस्य

अविधायको मन्त्र. । भा. १०।८।१०।२०, ● विभज्य-मानानि चात्र ('वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ) पदानि साकाङ्क्षाणि इत्युपपन्नमेकवाक्यत्वम् । २।३।५।१४.

● ' स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुन. संहत्य जायते ॥ ' (विध्यर्थवादादौ) वा. २।४।१३।२४ पृ ३६६ । सुधा— पदार्थाना परस्पराकाङ्क्षाऽपर्यवसानेऽपि वाक्यार्थाना परस्परापेक्षया अन्वयो न विरुद्धः इत्याशय. । भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानात् (श्लोके) अङ्गाङ्गिसंबन्धापेक्षया अङ्गस्य अङ्गिसंबन्धापेक्षया, अङ्गिनश्च अङ्गसंबन्धापेक्षया। आदिशब्देन आग्नेयादिप्रधानानाम् एकफलसंबन्धापेक्षया अङ्गाना च एककरणोपकारसंबन्धापेक्षया स्वार्थपर्यवसितानामपि वाक्याना संहत्य एकमहावाक्यार्थापादनेन एकवाक्यत्व भवतीत्यर्थः । पृ ५२५.

● एकवाक्यत्वे संभवति अनेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकविधित्वाङ्गीकरणायोगः । ६८ 'न भेदन्य प्रकल्पयेत्० ' (१०।८।४।७) इत्यस्य न्यायस्य स्वरूपम् । ☞ पृ ६२.

● एकवाक्यत्वलक्षणम् ' अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ' (सूत्र) यत् विभागे सति साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्, अविभागे च एकार्थम्, तदेकं वाक्यम् । ' स्योनं ते-तस्मिन् सीद ' इत्यत्र अतिव्याप्तिनिरासार्थम् एकार्थम् इति । ' भगो वा विभजतु, पूषा वा विभजतु ' अनयोरतिव्याप्तिनिरासार्थं विभागे साकाङ्क्षं इत्युक्तम् । वि. २।१।१४.

● एकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदस्य अन्याय्यत्वात् । पराक्रम . ५१ पृ १

☞ एकवाक्यत्वापन्नाना संभूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् इति न्याय । संभूय मिलित्वा इत्यनाविन्येनेत्यर्थ । यथा प्रयाजादङ्गजातवाक्यसंभूताना दर्शपूर्णमासाधक येन एकवाक्यत्वमिति देव विवक्ष्यते तथास्य प्रवृत्ति । यथा च अनेन एकाद्वितीयब्रह्मरूपतया हरिहरादीना तद्ब्रह्मप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रमाणभूतानि भवन्तीति संक्षेप । साहस्री १३०.

● ' एकविंशः षोडशी ' इति एकविंशविकृत. षोडशिनि अभ्यस्यमाने नैषोऽभ्यास: । (षोडशिनि सर्वस्तोत्राणि एकविंशानि भवन्ति) । भा. २।२।८।२४ वर्णक २. ● एकविंश: स्तोम: अष्टरात्रे चतुर्थेऽहनि । वि ७।३।१०, ● एकविंशः स्तोम. अतिरात्रे बहिष्पवमाने काम्यो विहित. ' एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत् ' इति । ५।३।४, ● एकविंशस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते । ' सप्तभ्यो हिंकरोति, स तिसृभि , स तिसृभि , स एकया । सप्तभ्यो हिंकरोति, स एकया, स तिसृभि', स तिसृभि , । सप्तभ्यो हिंकरोति, स तिसृभि', स एकया, स तिसृभि.' इति । ९।२।६ वर्णक ३ । भक्ष्यार्थ.— प्रथमे पर्याये प्रथमा ऋक् त्रिवारम्, द्वितीया ऋक् त्रिवारम्, तृतीया ऋक् एकवारम्. इति सप्त । अथ द्वितीये पर्याये प्रथमा एकवारम् द्वितीया त्रिवार तृतीया त्रिवारम् इति सप्तैव । तृतीये पर्याये प्रथमा त्रिवार द्वितीया एकवार तृतीया त्रिवारम् इति सप्तैव । सकलनया एकविंशति इति । फे. ● एकविंशे अतिरात्रे आगमेन संख्यापूरणे ' समाम्नायपाठक्रमादेवात्र नियम. ' । भा. ५।१।१६।१३ वर्णक १. ● एकविंशे अतिरात्रे विष्टुतस्तोमके साम्नामागमेन वृद्धिः, न त्वभ्यासेन । वि १०।५।१, ● एकविंशे अतिरात्रे विष्टुताना चतुर्णां तृचाना पर्यासोत्तर निवेश , न प्राक् बहिष्पवमाने । ५।३।४

● एकविधिगम्य एक. पदार्थ । वि ५।२।२

● एकविभक्तिनिर्देशात् अन्तरेणापि षष्ठीं सामानाधिकरण्यम् अवगमिष्याम यथा नीलमुत्पलमिति । इति वार्तिकाद । भा ३।१।६।१२ पृ ६८५.

☞ ' एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यम् ' इति न्यायेन धर्मसंख्याविशिष्टे चतु संख्यान्वयो भाव्य. । अतश्च धर्मविशिष्टं एकवाक्य वे चतु संख्या आहवनीयादिष्वेव । भाट्ट ८।३।१.

● एकविषयत्वे सामान्य विरोधो बाध्यते । वा ३।८।७।१७.

☞ एकवृन्तगतफलद्वयन्याय । नियमपरिसंख्ययोरेकवृन्तगतन्यायेन परस्परानपेक्षयो यौगपद्य नानेन संबन्धकरणेन अयं क्रम. । रसायन. पृ. १३८.

एकादशाध्यायार्थविचारः

व्याहारात् अनन्योपसर्जनं क्रियाऽतिरिक्तं कार्यं सिध्यति' इति, प्रतिश्रुयादेनं न, विपरीतसाधनत्वादिति। कामपदसमभिव्याहारो हि अन्योपसर्जनकार्याभिधाने एव प्रमाणम्, न स्वातन्त्र्ये। स हि स्वर्गं कामयमानः स्वकामित्वेन रूपेण तदुपसर्जनं कार्यं बोद्धुमलम्, इत्यनेन हेतुना तत्साधनत्वायोग्यक्रियापरित्यागेन तदनुकूलापूर्वाभिधानं लिङादीनामुपेयते, तत् कथं स्वप्रभावविरुद्धप्राधान्याभ्युपगमः। ननु वस्तुवृत्त्या फलानुगुणमपि न तथा शब्देन अभिधातव्यम्, किंत्वेतावता स्वप्रधानभूतमभिधातव्यम्, नहि प्राधान्ये कश्चिदपि प्रमाणलवः समस्ति। अपिच नियोज्यपदसंबन्धादेवं कल्पयितव्यम्, यादृशं कार्यरूपं फलकामी 'ममेदं कार्यम्' इति बोद्धुमलम्, तादृशमभिधातव्यम्। स च स्वकामानुगुणमेव बोद्धुमर्हति इति तथैव अभिधातव्यम् अप्रापूर्ववत्। यो हि 'प्रयाजादिविषयापूर्वं विनियुक्तविषयतया स्वतन्त्रीभवितुमसमर्थम् इति स्वशब्देन अधिकारवाक्यानिर्शातप्रधानकार्याभिधानशक्तिनाऽपि लक्षणया अन्योपसर्जनीभूतम् अभिधीयते' इति वदति, स कथम् (हास्यो न स्यात् इत्युत्तरेणान्वयः), कामाधिकारवाक्याद्-यत्र अविदितप्रधानकार्याभिधानसामर्थ्येन प्रत्युत लोकावगतगुणभूतकार्याभिधानसामर्थ्येन कामपदसमभिव्याहाराच्च अपूर्वाभिधानप्रमाणात् अवश्यम्भावितादृक्त्वेन लिङ्शब्देन करणीभूतविषयतया च तद्वदेव विनियुक्तविषयतया प्रायुक्तप्राधान्यमपूर्वं प्रधानतयैव लोकस्वप्रमाणस्वविषयविरुद्धम् अभिधीयते' इति वदन् हास्यो न स्यात्। तत् उभयत्रापि गुणभूतकार्याभिधानशक्त्या एकत्वैव मुख्यत्वोपपत्तेः न क्रियायाः लाक्षणिकत्वम्।

'लोकतः स्वप्रमाणाच्च फलार्थविषयत्वतः। अन्यार्थत्वमपूर्वस्य प्राधान्यं न कुतश्चन।' १२॥ इति संग्रहश्लोकः।

एतेन नैमित्तिकाधिकारेऽपि कामाधिकारव्युत्पत्त्यनुसारात् अन्यार्थस्यैव अपूर्वस्याभिधानात् तदुपपत्त्यर्थं नियोज्यवत् फलमवश्यं कल्पनीयमिति दर्शितम्। किंच,

'प्राधान्येऽपि नियोगस्य गुणभावेऽपि कर्मणः। विशेषद्वयहानेन सामान्यस्यैव वाच्यता।' १३॥

यद्यपि नियोगस्य कृत्युद्देश्यतया प्रधानस्य अन्यादृशी कर्तव्यता, क्रियायाश्च अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यतया गुणभावात् अन्यादृशी कर्तव्यता, तथापि उभयत्र प्रयुज्यमानस्य लिङ्शब्दस्य गोशब्दस्येव खण्डादिषु प्राधान्यगुणभावप्रहाणेन खण्डत्वादिविशेषप्रहाणेनेव सर्वानुगतं कार्यत्वसामान्यं गोत्वमिव वाच्यं स्यात्। अनेकत्र प्रयुक्तस्य शब्दस्य सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ अन्याय्या लक्षणा। तदेतत् कपिञ्जलाधिकरणे (११।१।८।३८) भगवता भाष्यकारेण महता प्रबन्धेन साधितमपि स्वसमयसंतमसतिरस्कृतदृष्टिभिः नालोचितम्। एतेन 'गामानय' इत्यादिषु कार्यान्विते प्रयोगात्, तथा 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ति' इत्यादिषु सिद्धार्थान्विते प्रयोगात्, उभयानुगताकाङ्क्षितसंनिहितयोग्यार्थमात्रान्वितस्वार्थाभिधायित्वात् गवादिशब्दानां कार्यान्विताभिधायित्वं निरस्तम्। 'यदि त्वेवश्च मृष्येत प्रमाणान्तरगोचरः। शब्दानामभिधेयं स्यात् ततो वेदाप्रमाणता।' १४॥

यदि हि अनेकत्र प्रयुज्यमानस्यापि शब्दस्य सर्वानुगतसामान्यसद्भावेऽपि तद्वाचित्वमनभ्युपेत्य व्युत्पत्तिस्थानगतविशेषवाचित्वेन अन्यत्र लाक्षणिकी वृत्तिरभ्युपगम्येत, ततो वृद्धव्यवहारे प्रमाणेन तदाभासेन वा वक्तृबुद्ध्यारूढे एवार्थे शब्दप्रयोगात् तथाविधः एव सर्वशब्दानामभिधेयः स्यात्, वेदे चापौरुषेये तदसंभवात् अप्रतिपादकत्वम्, वेदस्य पौरुषेयत्वं वा बलादापद्यते इति अप्रामाण्यं स्यात्। तथा लिङ्शब्दस्यापि व्युत्पत्तिस्थानाभिमते कामाधिकारे फलकामिनियोज्यफलानुगुणापूर्ववाचित्वं व्युत्पन्नम् इति नैमित्तिकनिषेधाधिकारयोरपि व्युत्पत्त्यनुसारेण तथाविधापूर्वाभिधानात् तदनुसारेण फलं तत्कामी च नियोज्यः कल्पयितव्यः इति सर्वत्र फलाधिकारत्वं जातेष्टिवत् स्यात्। तस्मात् सिद्धार्थेऽपि वेदस्य प्रामाण्याविघातात् 'आनन्दं ब्रह्म' इत्यादीनां प्रामाण्यनिराकरणं नास्तिकत्वमेव फलति, इत्यलमनेन।

तस्माच्च क्रियाया लाक्षणिकत्वम्, इति सौर्यादिषु लिङ्शब्दस्य कार्यसामान्यवाचिनः समानपदोपादानश्रुत्या मात्रार्थविषयत्वात् तत् मा बाधि इति निमित्तत्वमेव आम्नायाः मतन्मते स्यात्। तस्मात् विधिमुख्यायाः

केनैव क्रतुना संयोगो दर्शितः । तस्मात् एकस्तोमकाना-मेव वादोऽयम् इति पूर्वः पक्षः । वाशब्दः पक्षान्तरं व्यावर्तयति । अत्र 'एकस्तोमो वा' इति 'एकस्तोमे वा' इति च अन्यत्र पाठः ।

सर्वेषां वा चोदनाऽविशेषात् प्रशंसा स्तोमानाम् । ४४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्त-माह । चोदना उक्तिः वाद इति एकोऽर्थः । सर्वेषा-मेकस्तोमकानाम् अग्निष्टुदादीनाम्, अनेकस्तोमकाना-मुक्थ्यादीनां च चोदना स्यात्, वादः स्यात् अन्य-शब्दस्यार्थः स्यात् । अविशेषात् अन्यपदेन एकस्तोम-कानाम् अनेकस्तोमकानां च ग्रहणे विशेषाभावात् । 'यो वै त्रिवृत् अन्य यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति' इति एकस्तोमकस्य वादस्तु स्तोमानां सर्वेषामेव प्रशंसार्थः स्यात् । प्रकृतौ अभ्यस्ता धर्माः विकृतौ चोदकप्राप्ताः प्रागनुभूतत्वात् सुखं प्रतिपद्यन्ते इति स दीपयति प्रकाश-यति इत्युक्तम् । अनभ्यासे तु सुखप्रतिपत्त्यभावात् सम्यग्दीपनं न स्यात् । तस्मात् एकानेकस्तोमकानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमविकाराणाम् अन्यशब्देन चोदना इति सिद्धान्तः । चोदनाऽविशेषात् चोदनागतस्य अन्यशब्दस्य एकस्तोमकेषु अनेकस्तोमकेषु च अविशेषात् इति ऐकपद्यमते व्याख्या । के. सुबोधिन्यां कुतूहले च ऐकपद्येन व्याख्यातम् । के.

* 'एकस्तोमस्य वा अनुसंयोगात्' इत्यधिकरणम् 'अग्निष्टोमविकाराणाम् एकानेकस्तोमकानामपि' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् । के. ५।३।१५।४१ * विशेषप्रवृत्तोर-क्रमानुसारेण औपसंहारिकविशेषश्रवणस्य यथाकथञ्चिद् व्याख्यानम् 'एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात्' इति पाठेऽपि व्याख्यातम् । परिमळ. ३।८।४।२३-२८ समू. काधिकरणे स्थितम् । परिमळ. ३।८।४।२३-२८

* एकस्तोमकाः क्रतवः 'त्रिवृदग्निष्टोमो भवति' 'पञ्चदश उक्थ्यो भवति' इत्यादयः । वि. ५।३।१५. * एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानां च 'अथान्येन' इति वादः । भा. ५।३।१५।४३-४४. * एकस्तोम-कानाम् अनेकस्तोमकानां वा सर्वेषामेव अग्निष्टोमविकारा-णाम् अग्निष्टोमोत्तरकालता । ५।३।१५।४३-४४.

* एकहविरावीतापि पञ्चशारदवनिर्वापः कार्यः दर्श-पूर्णमासयोः सायंप्रातर्दोहयोः । आर्तिन्यायः इति विन्दौ अधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. ६।४।६।२२-२३.

* एकहायनस्य पशोः द्वेष्याय दानं धर्ममात्रं न परिक्रयार्थम् । अनृत्विजे इदम् । पत्नीसंयाजेषु कपालाग्निहोमे वैश्वानरो द्वादशकपालः । तत्रेदं दानम् । भा. १०।२।१६।४७.

* 'एकहायन्या क्रीणाति' इत्ययं द्रव्यस्य नियम विधिः । बाल. पृ. २४. * एकहायन्याः क्रयमात्रा त्वावसायात् तदङ्गभूतनयनस्यापि तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः । भाट्ट. ४।१।१०. * एकहायन्याः तन्नयनस्य वा अध्वा-भ्यञ्जन पदपांसवः पदहोमो वा न प्रयोजकानि, किन्तु सोमक्रय एव । भा ४।१।१०।२९ * एकहायन्यां क्रयार्थं नीयमानायां दैवात् ग्रावणि सप्तमपदपाते अक्षाभ्यञ्जनार्थं न पुनस्तदानयनं ज्योतिष्टोमे सोमक्रये । भाट्ट. ४।१।१०.

* एकहायनीन्याय. 'अरुणान्याय' इति विन्दौ द्रष्टव्य. । के. ३।१।६।१२ * प्रकृतौ व्रीहिमयपुरोडाश-ग्रहणात् तत्साधनत्वम् (पर्यग्निकरणस्य) शास्त्रकृतत्वात् प्राप्नोति इति वक्तव्यम् । तथापि तु एकहायनीन्यायेन अप्रयोजकत्वात् तदभावे (पर्यग्निकरणस्य) लोपप्रसङ्गः । वा. २।१।४।१२ पृ ४१५ । एकहायनीन्यायेन पुरोडा-शोत्पत्तिप्रकृतिव्रीहिद्रव्यप्रयोजकत्वेऽपि यत्किञ्चिद्द्रव्योपादानेन पुरोडाशसिद्धेः पर्यग्निकरणलोपस्याप्युक्तत्वेन एतत्पूर्व-पक्षप्रयोजनापरितोष. । सु. पृ. ६१८.

* एकहायनीपिङ्गाक्षीशब्दौ द्वावपि सामानाधि-करण्यात् एकद्रव्यवचनौ । वा ३।१।६।१२ पृ. ६७१.

* एकहायनीशब्दः क्रये विधीयमानः अज्ञातवत् स्यात् । अरुणाशब्देन संबध्यमानश्च ज्ञातवत् । भा. ३।१।६।१२ पृ ६९१. * एकहायनीशब्दः यद्यपि क्रीणातिना अभिसंबध्यमानः इत्यर्थः, न पदान्तरेण संबन्धमर्हति । (तथापि) अरुणाशब्दस्तु पदा-न्तरेण संबन्धमलभमानः आनर्थक्य इत्येकहायनीशब्देन एकवाक्यतामभ्युपैति । ननु तत्र क्रियार्थत्वाभावो नाकस्मा-त्संबन्धार्थ इति । आह, अरुणाशब्दस्य आनर्थक्यपरि-हाराय उभयार्थत्वं वाच्यं इति वदामः । अन्यार्थमपि कृतम्

ननु यदि प्रधानविधिरेव अनुष्ठापकः नाङ्गविषयः अनुष्ठापकाः, किमर्थास्तर्हि तेषु अर्थवादाः 'वर्मं वा एतद् यज्ञस्य क्रियते' इत्यादयः, ते हि विधेः प्रयोजकशक्तिम् उत्तम्भन्ति इति स्थितिः। अप्रयोजकत्वे तु तेषां किमुत्तम्भनम् एषां कार्यमिति, उच्यते, प्रधानविधेरेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानविधायिनः तदङ्गस्तुतिद्वारेण सर्वे एव अर्थवादाः शेषभूता इत्यदोषः। नैतदेवम्। विध्येकवाक्यभावेन हि अर्थवादानां तत्त्वम्, न च प्रधानविधिना अङ्गवाक्यस्थानामर्थवादानाम् एकवाक्यत्वसंभवः इति न तच्छेषत्वसंभव इति। नैष दोषः। प्रधानविधिशक्तिर्हि विशिष्टं विषयीकृत्य अर्थात् विशेषणेषु अङ्गेषु संक्रामति, तत्सविध्येकवाक्यभूता अर्थवादाः युक्तं यत् तामुत्तम्भन्ति इति। यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यनेन विशिष्टालम्भविधिशक्तेः अर्थात् विशेषणभूते वायौ संक्रान्तायाः सहायकरणम्। इयांस्तु विशेषः, यत् तत्र वायोः वाक्येन विनियोगः, प्रयाजादेस्तु प्रकरणेन। नैतावता अर्थवादसंगतेः कश्चिद्विशेषः। तत् सिद्धम् अङ्गानामपि संभूयकारित्वमिति।

ततः एककालानां बहूनां प्रधानानाम् एकदेशकालकर्तृकाणां तादृशान्यङ्गानि तन्त्रं यथा आग्नेयादीनां प्रयाजादयः। यत्र तु अन्यतमस्यापि भेदः यथा निरूढपशुः फलभेदः, वरुणप्रघासेषु मारुत्याः अन्येषां च देशभेदः, तथैव आपरामिकानां (पत्नीसंयाजानाम्) कर्तृभेदः, तत्र अङ्गानाम् आवापः– आवृत्तिरित्यर्थः। एकदेशकालकर्तृत्वेऽपि वचनादावापः यथा 'अग्नये पवमानाय निरुप्य' पात्रस्तुपिभ्यो समानबर्हिषि निर्वपेत् इति। (इति एकादशाध्यायार्थविचारः। अत्र अध्यायार्थविचारः अल्पीयानेव, प्राभाकरनिरासस्तु प्रधानम्)।

● एकादशिनी (पशूनां) गवामयने अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते। भा. १०।५।२५।८२। 'पुनः पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेत' इति वचनात् परिवृत्तिः ऐकादशिनेषु। ८६. ● एकादशिनी (पशूनां) द्वादशाहे विभाय विहितायाम् एकस्य (पशोः) अतिरेकं दर्शयति। १०।६।१३।८२, ● एकादशिन्याः समस्तौ प्रायणीयोदयनीययोः संकल्पः कर्तव्यः इत्युक्त-

विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् (११।१।१६) इत्यत्र। ११।१।१०। ५४. ● एकादशिन्याम् अग्निषुयेरे देवानां गणत्वभावेन पृथक्त्वेन च 'मेधपतिभ्यो मेधम्' इति बहुवचनान्तत्वमेव ऊहनीयम्, न त्वेकवचनान्तमन्त्रस्य विन्यासः। वि. ९।३।१४. ● एकादशिन्याम् अनारभ्य विहारः शिष्टः। 'यथा हि प्रभवः पशवः स्युः। तानेवानूचीनानहरहरालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः। अथ पुनर्ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेऽग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः' इति। तदनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टम्। तत्र अह्नां चतुष्ट्वसाभावाद्दर्शभकादपरा प्रकृतिं द्वादशाहमागतम्। तत्रापि, पुनर्ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेषु इत्येतत् श्रुयते इति तृतीयां प्रकृतिं गवामयनमापद्यम्। एवमागतस्यैतद्दर्शनमिति। भा. ७।४।३।२०, ● एकादशिन्यां (यूपानां) यूपस्तुतिः तन्त्रम् अविकृतदेशस्याविवक्षितत्वात्। १०।१।९।११.

● एकारपाठः (ए इत्यक्षरस्य पाठः) यत्रैव स्थानान्तरे उत्तरादौ, तत्रैव आईभावरूपा गीतिः ऊहितव्या, न तु प्राकृतस्थानपरिवाधस्थान्तरे कर्तव्या। भाट्ट ९।२।८.

● एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पः। भा. १२।३।१३।२९, ● एकार्थानां ब्राह्मणविनियुक्तानां प्रधानादिमन्त्राणां विकल्पः। १२।३।१५।३१–३५, ● एकार्थानां विकल्पो वा बाधो वा भवति। १०।४।२।१ पृ. १९१३.

● एकार्थत्वम् अनेकमुख्यविशेष्यराहित्यम्, न तु एकाख्यातत्वम्। तेन आख्यातभेदेऽपि यत्रैकवाक्यार्थे अन्याख्यातार्थः प्रधदे यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ, तत्रैकवाक्यत्वमेव। मणि. पृ. ६१. ● एकार्थत्वेन अनेकार्थस्य बाध्यते। पाउ. पृ. १४०. ● एकार्थत्वात् (अभिमर्शनयोः) समुच्चयो न संभवति योगे वचो। भा. ८।३।१५।२९.

द्रव्यकाणामनुयाजानां पौरोडाशिकानां प्रसङ्गसिद्धौ । नापि पूर्वोक्ततन्त्रोदाहरणद्वये संख्यातः कालतो वा विशेषग्रहणमस्ति, यथा पाशुकैः प्रयाजैः ‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इति तिष्ठति पशौ अपकृष्यमाणैः ‘ एकादश प्रयाजान् यजति ’ इत्येकादशसंख्याकैश्च, पौरोडाशिकानां ‘ आश्रयेषु हविःषु प्रयजन्ति ’ इति हविरासादनोत्तरकालविहितानां पञ्चसंख्याना च आतिदेशिकानां प्रयाजानां प्रसङ्गसिद्धौ । न च प्रागुक्ततन्त्रोदाहरणद्वये मन्त्रतः प्रसङ्गसिद्धौ । न च प्रागुक्ततन्त्रोदाहरणद्वये मन्त्रतः कर्तृतो वा विशेषग्रहणमस्ति, यथा सवनीयपशौ मैत्रावरुणकर्तृकात् ‘अग्निमद्य होतारमवृणीतायं सुतासुती यजमानः ’ इति अग्नीषोमीयात् अतिदिष्टात् सूक्तवाकप्रैषात् तन्त्रिणि सवनीयहविरङ्गाना मैत्रावरुणरहिताना प्रसङ्गोपकारित्वे । तस्मात् सर्वथा विशेषाग्रहणे तन्त्रं भवतीति सिद्धम्, सर्वथा च विशेषग्रहणे प्रसङ्गो भवतीत्यपि सिद्धम् । तत्र च प्रसङ्गात् सप्तविधान्युदाहरणान्यपि उक्तानि ।

तच्च तन्त्रं त्रिविधम् । तत्र द्विविधमुक्तं प्रधानतन्त्रमङ्गतन्त्रं च । प्रधानाङ्गतन्त्रं च तृतीयम् । प्रधानतन्त्रमपि त्रिविधं प्रकृत्योः विकृत्योः प्रकृतिविकृत्योश्च । तत्र प्रकृत्योर्यथा सानाय्ययोः इत्युक्तम् । द्वितीयं यथा आहिताग्नेः युगपत् अनेकगृहदाहादौ क्षामवत्यादीनाम् । तृतीयभेदे श्रौतमुदाहरणं मृग्यम् । स्मार्ते तु हेमाद्रिणोक्तम् अमावास्याव्यतीपातश्राद्धादीनाम् एकदिनकर्तव्यत्वापत्तौ इति । अङ्गतन्त्रमपि त्रेधा उपदिष्टानामेवाङ्गानामन्योन्यम्, यथा दार्शं दर्शाङ्गाना प्रयाजानाम् । उपदिष्टातिदिष्टयोरन्योन्यं यथा ‘ दीक्षासु यूपं छिनत्ति ’ इत्यपकृष्यमाणस्य अग्नीषोमीये उपदिष्टस्य सवनीये चातिदिष्टस्य यूपस्य तत्संस्काराणां चान्योन्यम् । अतिदिष्टानामेव अन्योन्यं यथा वरुणप्रघासेषु उत्तरे विहारे अष्टसु हविःषु अतिदिष्टाना प्रयाजाना तन्त्रम् । प्रधानाङ्गतन्त्रं तु द्वेधा प्रकृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविकृत्या सह तन्त्रम्, यथा ‘ यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् ’ इति सानाय्ययागाङ्गभूतया आग्नेययागविकृतिभूतया इष्टया सह सानाय्ययागस्य तन्त्रम् । तथा विकृतिप्रधानस्य स्वाङ्गविकृत्या तन्त्रम्, यथा ऐन्द्रस्य आमिक्षायागस्य प्रधानभूतस्य आमिक्षाऽऽर्तौ अतिदिष्टेन तदङ्गभूतेन विकृतिरूपेण सानाय्यहविरार्तिनिमित्तकैन्द्रपञ्चशरावयागेन सह तन्त्रम् । न च उक्तोदाहरणद्वये प्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । सानाय्यवत् द्रव्यभेदात् दैवतैक्याच्च । तदेवम् अष्टविधं तन्त्रं निरूपितम् । इत्येकादशाध्यायार्थसंग्रहः । वाल. पृ. १४७–१४८.

* एकादशाध्यायार्थविचारः । एकादशे तु प्रयोगपरिमाणं तन्त्रावापद्वारेण चिन्त्यते । तन्त्रं नाम साधारणम् अङ्गाद्यनुष्ठानम् । यथा आग्नेयादिषु प्रयाजादीनाम् । तत्र प्रथमं तावत् आग्नेयादीना फलतन्त्रत्वं प्रतिपाद्यते । किम् ‘ दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत ’ इत्येतत् फलम् आग्नेयादीना तन्त्रम्, उत पृथगिति । किम् अन्योन्यनिरपेक्षाणा फलसाधनत्वम्, उत सहितानामित्यर्थः । यत्तु अत्र भाष्यकारेण (११।१।१।१) पुरुषपरत्वादिनिराकरणं कृत कामशब्दस्य (स्वर्गकामशब्दस्य), तदिह असङ्गतमपि सूचितविचारोपोद्घातत्वेन भावार्थाधिकरणोपोद्घातभूतप्रतिपदाधिकरणवत् कृतमिति वेदितव्यम् । निमित्तपरत्वं तु ‘ प्रयोगे पुरुषश्रुतेः ’ (६।२।१) इत्यत्र प्रसङ्गात् सूत्रकारेणैव निराकृतम्, इदं च पुरुषपरत्वादिनिराकरणं भाष्यकारेण स्मारितम् । इदं च पुरुषपरत्वादिनिराकरणं स्वर्गकामाधिकरणस्यापि उपोद्घातत्वात् तत्रैव अस्माभिः अनागतप्रत्यवेक्षणेन प्रदर्शितम् । निमित्तपरत्वमपि अनाकाङ्क्षितत्वात् अयुक्तम् । आकाङ्क्षितत्वात्तु फलमेव अनेन प्रतिपाद्यते इति युक्तम् ।

‘ पुरुषस्य नियोज्यस्य ये विदुः (प्राभाकराः) प्रतिपादनम् । कामशब्देन भाष्येण त एतेन निराकृताः । १ ॥ ’ कार्यस्य फलानपेक्षत्वात् तदपेक्षितो नियोज्यः एव स्वर्गकामादिशब्दैः प्रतिपाद्यते इति ये मन्यन्ते, तेषां पुरुषपरत्वनिराकरणभाष्यविषयः । नहि अनेन कर्तृवचनत्वमेव निराक्रियते । ननु ‘ पुरुषश्चायं वक्ता ’ इत्यादिना पुरुषपरत्वमात्रनिराकरणात् ‘ निमित्तपरता चैवं श्रुतबाधात् प्रसज्यते । लिङ्गबाधस्तथा हि स्यादन्यथा श्रुतिबाधनम् । २ ॥ ’ यदि च नियोज्यपरः स्वर्गकामशब्दः स्यात्, ततः स्वर्गकामत्वविशिष्टस्य गृहदाहादिविशिष्टस्येव

* एकार्थत्वादविभागः स्यात् । इत्यत्र , 'रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्' 'बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत्' इत्यादौ प्रतिनियमनिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वसाधनीभूतरथंतरत्वादिलक्षणापक्षस्यापि आश्रयणात् न धर्माणां साकर्यम् इति वक्ष्यते । कौ. १।२।४४ पृ. ८४.

卐 एकार्थत्वादविभागः स्यात् । १०।२।७।२२॥

दर्शपूर्णमासयोः 'इदं ब्रह्मणः इदं होतुः' इत्यादिना चतुर्धाकरणमाम्नातं बहूनां पुरुषाणां शेषेण संबन्धः कर्तव्य इति । शतकृष्णले चरौ तु सर्वे भागाः ब्रह्मणे एव परिहृताः । तस्मादत्र सर्वशेषाणामेकार्थत्वं ब्रह्मार्थत्वं सिद्धम् । तस्मादत्र अविभागः स्यात् विभागः चतुर्धाकरणं न स्यात् । इति सिद्धान्तः । के.

* एकार्थत्वे उभयोः विकल्पो भवति । भा. १२।३।१।१.

* एकार्थविधानेन अनेकार्थविधानं बाध्यते । अभ्यासबाधः । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८६०. * एकार्थविधाने संभवति अनेकार्थविधानमन्याय्यम् । भा. ९।४।२।१८, * एकार्थविधाने हि एकं वाक्यं भवति । वा. २।१।१४ पृ. ५९२.

* एकार्षेयस्य वरणविशिष्टकर्माधिकारो नास्ति इति सूत्रभाष्यकारौ । तथापि एकार्षेयस्यापि आर्षेयत्रयवरणसमर्थत्वात् अधिकारोऽस्ति । मनुत्वपक्षे तु एकार्षेयवरणमपि ग्रन्थान्तरैः स्वीकृतम् । स्पष्टं चेदम् ६।१।१० अधिकरणे भाट्टे । के.

* एकाष्टका । माघ्यो हि अन्यासु अष्टमीषु एकाष्टकाशब्दः । एषा हि मुख्या या माघ्या वृत्ता । भा. ६।५।९।३४. * एकाष्टका माघकृष्णाष्टमी इति याज्ञिकसमाख्या । वि. ६।५।१०.

* एकाहः । एकेनाह्ना योगात् एकाहः यागः । वा. २।२।२।२ पृ. ४७१. * एकाहाः सोमविकारा गवादयः दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं स्युः, न प्राक् । भा. ५।४।९।२६. * एकाहाः सोमविकृतिरूपा यागाः अग्निष्टोमात् प्राक् नानुष्ठेयाः । वि. ५।३।१८, * एकाहे उपहव्ये क्रतौ 'अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा , स ब्रह्मणे देयः' । अयमश्वः कृत्स्नप्राकृतदक्षिणायाः ब्रह्मादिरित्वपुरुषान्तरस्य च बाधकः । १०।३।१८. * एकाहे तु एकत्वादेव विभागासंभवात् समस्ते (सामनी) 'ज्योगामयाविनः उभे कुर्यात्' इति । ज्योक् अनेककालम् आमयावी रोगयुक्तः । तस्य द्वे अपि सामनी कुर्यात् । भा. १०।६।३।५. * एकाहे भूनामके सोमे 'धेनुर्दक्षिणा' । धेन्वा च अनया 'गौश्चाश्वश्च' इत्यादिनिखिलदक्षिणाबाधः । वि. १०।३।१४, * एकाहे विश्वजिति परिधानार्था वस्त्रत्वक् विहिता । परिधानमत्र प्रावरणम् । १२।१।१.

* एकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माणां गवामयनगतज्योतिरादिषु अतिदेशः । इदम् 'अतिदेशः गवामयनगत०' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । भा. ७।४।१।१३-२०.

* एकाहशब्दस्य एकाहयोगः उपाधिः । सु. पृ. ७१७.

* एकाहादिदीक्षापक्षाणां प्रकृतितः प्राप्तानां न बाधः साग्निचित्ये क्रतौ । संकर्ष. २।१।२९.

* एकैकस्य एव सपत्नीकस्य पुरुषस्य कर्तृत्वं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ६।२।२।१-१३. * एकैकस्य फलस्य साधनत्वेन कर्म चोद्यते । वि. ४।३।११.

卐 एकैकाङ्गभवणे सति अन्येषामङ्गानामुपसंहरणम् इति मीमांसान्यायः (सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः) । श्रीकर. ३।३।२६ ब्रसू.

* एकोद्दिष्टे सदा भोजनं निषिध्यते । सपिण्डीकरणोत्तरम् एकोद्दिष्टम् अन्येषां स्मर्तॄणां मतेन अनिषिद्धम् । सु. पृ. १६६.

* एकोद्देशेन अनेकविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । मीन्या.

* एकोनपञ्चाशद्रात्रं सत्रम् अञ्जनाभ्यञ्जनं नाम । तत्र वैकृतैः गौग्गुलवादिभिरभ्यञ्जनैः प्राकृतस्य नवनीताभ्यञ्जनस्य समुच्चयः । वि. १०।४।७.

* 'एते असृग्रमिन्दवः' इति 'चतुर्भ्यो यजमानेभ्य.' इति ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितायाः प्रतिपदः सत्रे उत्कर्षः । वि. ३।३।१४.

卐 'एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यतिकीर्णाः परस्परम्' (वा. १।३।९।३० पृ. २९१) इति न्यायेन

एकादशाध्यायार्थविचारः

प्रयोजको भवति । नहि तेषामुत्पत्त्यपूर्वं साक्षात् साध्यमपि प्रयोजकम्, अकार्यत्वात् । नहि उत्पत्त्यपूर्वं कार्यम्, किन्तु तेन परमापूर्वम् । अकार्यं च न प्रयोजकम् इति परमापूर्वेणैव स्वद्वारा कर्मणां प्रयोजकम्, तद्वत् कामाधिकारे फलमपि अपूर्वद्वारेण साधनं प्रयुङ्क्ते इति । तत्र नैवम्, द्वारासम्भवात् । यदि हि उत्पत्त्यपूर्ववत् परमापूर्वमपि स्वातन्त्र्येण प्रयोजकं भवितुमशक्तम्, ततः तद्वदेव प्रयोजकस्य फलस्य द्वारीभवेत् । तत्तु स्वयमेव प्राधान्येन कार्यमव्यवहितं च फलापेक्षया प्रथमप्रतीतं च किमिति व्यवहितपरम् अप्रतीतफलप्रयुक्तिं प्रतीक्षते ? औपादानिकं हि फलस्य साध्यत्वम् । तेन प्रतिपन्ननियोगविशिष्टनियोज्यसंबन्धाधीनत्वात् युक्तमेव चरमप्रतिपन्नत्वम् ।

ननु काम्येषु फलकरणीभूतस्य विषयत्वात् फलसाध्यत्वपुरःसरमेव नियोगसाध्यत्वम् । नूनं भवान् यथाशक्ति निर्णयेऽपि न सम्यगालोचितपूर्वी । तत्र हि नियोगसाध्यत्वनिरपेक्षस्य फलस्य कर्मसाध्यत्वे निरूप्यमाणे अपूर्वाभिधानप्राधान्यमहात्म्यादिदूषणगणः प्रदर्शित एव । तेन नियोगः स्वयमेव प्रयुक्तिसामर्थ्यात् अव्यवधानाच्च न फलस्य कर्म प्रयुञ्जानस्य द्वारीभवितुमर्हति, अतत्प्रयुक्तत्वाच्च । उत्पत्त्यपूर्वाणि हि स्वगतकार्यरूपाणि परमापूर्वसिद्ध्युपायत्वेन प्रयुक्तकार्यत्वानि युक्तं यत् परमापूर्वस्य कर्मप्रयोजकस्य द्वारं भवन्ति इति परमापूर्वं तावत् कार्यम्, तच्च न ऋते अवान्तरापूर्वेभ्यः सिध्यति इति तान्यपि कर्तव्यानि । तानि च कर्माधीनसिद्धीनि इति कर्मापि कर्तव्यमिति । अनेन हि क्रमेण अपूर्वं साधनानुष्ठापकं भवति । न च एवं फलकर्तव्यत्वाधीनं अपूर्वकर्तव्यत्वम्, तस्य स्वयमेव कार्यत्वात् । यच्च यस्य न प्रयोजकम्, तत् तद्द्वारेण अन्यस्य प्रयोजकं भवति इति कुतः एतत् ? तत् सिद्धं कामाधिकारेऽपि विधेरेव प्रयोजकत्वम्, न नैमित्तिककामाधिकारयोः कश्चित् प्रयुक्तिकल्पनाविशेष इति । प्रत्युत ' कामाधिकारेऽभ्यधिकं त्रयं स्यादपूर्वरूपं फलसाधनत्वम् । यागस्य तत्साधनता च कल्प्या, प्रयोजकत्वं तु समानमेव । ४ ॥ ' प्रयुक्तिकल्पना तावत् पक्षद्वयेऽपि फलापूर्वयोः, उभयत्र वा अपूर्वस्य अविशिष्टैव । कामाधिकारे तु अप्रसिद्धमपूर्वरूपं तस्य फलसाधनत्वम्, यागस्य तत्साधनत्वं च कल्प्यम्, इति विशेषः । अथापि नाम कामाधिकारे न प्रयुक्तिकल्पना, तथापि अपूर्वस्वरूपं धर्मि, तस्य च फलसाधनत्वम्, यागस्य तत्साधनता (च) कल्प्या । नैमित्तिकत्वे तु ' क्रियारूपस्य कार्यस्य सिद्धरूपस्य धर्मिणः । प्रयोजकत्वमात्रं स्यात्, तत् नैमित्तिकता वरम् । ५ ॥ लोकसिद्धार्थत्यागाच्च श्रुतिबाधः स्थित एव । तस्मात् श्रुत्यबाधात् कल्पनालाघवाच्च नैमित्तिकत्वमेव युक्तम्, न कामाधिकारत्वमिति । कथं पुनः यच्छब्दादिविरहिणो निमित्तत्वम् ? न वयं श्रौतं निमित्तत्वं ब्रूमः, किन्तु उपगम्यमानवत् कामनाविशिष्टस्य नियोज्यत्वात् अर्थात् निमित्तत्वं कामनायाः कल्प्यते । ' किञ्च यच्छब्दवाच्यत्वं न निमित्तस्य विद्यते । उद्देश्यत्वं ततः सिध्येदिह तत् सिद्धमन्यतः । ६ ॥ ' यच्छब्दो हि उद्देश्यत्वमात्रं प्रतिपादयति, न निमित्तत्वम् । अनुपादेयविशेषणविशिष्टस्य उद्दिष्टस्य नियोज्यत्वेन गृहदाहादिमतः अन्वयात् विशेषणभूतस्य दाहस्य आर्थिकं निमित्तत्वमुच्यते । तच्च फलकामस्यापि नियोज्यस्य उद्दिष्टत्वात् तत्कामनाया अपि अविशिष्टमिति युक्तं निमित्तत्वम् । बहुशश्च यच्छब्दादि श्रूयते ' यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् ' ' यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यात् ' इत्यादिषु, इति न निमित्तपरत्वे कश्चित् विशेषः । ननु नित्यानि दर्शपूर्णमासादिकर्माणि, न तानि नैमित्तिकानि भवितुं प्रभवन्ति । यदि तावत् नियमेन क्रियेरन् ततो नैमित्तिकविध्यानर्थक्यम् । अथ तद्दर्शने निमित्ते सति अनुष्ठानम्, ततो यावज्जीवविधेरानर्थक्यम् । तस्मात् कामाधिकार एव युक्त इति । नेत्युच्यते । यदि हि उभयपक्षसाधारणं वाक्यं स्यात्, ततः अस्मिन् पक्षे अर्थवत्त्वं समाश्रीयेत । अथ तु श्रुत्यबाधनादियुक्तिकदम्बकेन निमित्तपरत्वमेव अवधीयते । यदि तथा सति आनर्थक्यमन्यतरस्य भवति भवतु, नहि आनर्थक्यं नाम श्रुतिप्रमाणवर्गे अन्तर्भवति । यस्य अर्थवत्त्वमवगम्यते, तस्य [illegible]देव । यस्य तु आनर्थक्यमेव

रत्न. ● यतः एवकारकरणं ततोऽन्यनावधारणम् । भा. १०।७।२०।७३.

● एवकारप्रतिपाद्यो नञर्थभूतश्च सर्वोऽपि निषेधः परिसंख्येति युक्तम् । रसायनं. २१६.

● एवकारश्रवणादन्यनिवृत्तिर्गम्यते । यथा ' षड्‌विंशतिरित्येव ब्रूयात् ' इति चतुस्त्रिंशद्‌व्यावृत्त्यर्थम्, न षड्‌विंशतिविधानार्थम् । टुप्. १०।७।२०।७३.

● एवशब्दः ' एताभ्यामेव अलोमयाजिनं याजयेत्, यावेतौ आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च ' इत्यत्र पुनः इत्यस्मिन्नर्थे भविष्यति । यथा ' क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव भुञ्जीत ' इति । भुञ्जीतैव इति पुनरिति गम्यते । एवमिहापि सोमयाजिनश्च असोमयाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ पुनः असोमयाजिनः तौ विधीयेते ' पुरोडाशाभ्यामेव असोमयाजिनं याजयेत् ' इति । तदर्थं शब्द्याम् इति गम्यते । भा. १०।८।१४।२६, ● दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ' पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्, यावेतौ आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च ' इति । तत्रास्थाने एवशब्दो भवति, पुरोडाशाभ्याम् असोमयाजिनमेव इति तु विवक्षितम् । यथा ' यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तम् ' इति, यं शुचिमेव विद्याः इति वक्तव्ये ' यमेव विद्याः शुचिम् ' इति । (शाबरः) । १०।८।१४।२५.

● ' एष वन्ध्यासुतो याति ' अयं शब्दाभासः । बृहती. पृ. ८२. ● ' एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम् ' अत्र वाक्ये अग्निष्टोमस्य सकलज्योतिष्टोमान्तरद्विकारमात्रे तदुत्तरायकालविधिः । भाट्ट. ५।३।१८, ● ' एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम् ' इत्यत्र वाक्यार्थो विचार्यते । अत्र अग्निष्टोमस्य प्राथम्यं न विधीयते नापि इतरेषां प्राथम्यं प्रतिषिध्यते, किन्तु इदं वाक्यम् अग्निष्टोमस्य पूर्वं कर्तव्यतामाह पश्चात् गवादीनाम् । तेन अग्निष्टोमप्राथम्यं गवादीनामङ्गम् अनेन वाक्येन चोद्यते इति वार्तिकतात्पर्यम् । के. ५।३।१४।४०.

● एषशब्दोऽपि संनिहितमन्यत्रवचनः सन् यथेव च पूर्वशब्दे तद्रूपवाच्यतते उभोचरे प्रयुज्यमानेऽपि तुल्यविशेषः । प्रकृतानीच्छेदप्रकृतक्रिये च संज्ञाश्रुतिवशात् भावीत्यर्थे निरोधे । वा. २।२।८।२२ पृ. ५३०.

● एषितव्यादन्यस्मात् एकवाक्यगतस्य विपरिणामो लघीयान् । कुतः ? प्रत्यक्षा तेन एकवाक्यता, परोक्षा अन्येन । भा. ३।४।८।२४.

ऐ.

● ऐककर्म्यात् विकल्पो भविष्यति यथा आग्नेयविकारेषु अभिमर्शनस्य । भा. ८।२।५।१४.

ऐककर्म्यान्नियमः स्यात् इति न्यायः । ' अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ' (३।१।६।१२) इति सूत्रैकदेशोऽयम् । द्रव्यस्य एकहायन्याः गुणस्य आरुण्यस्य च नियमः परस्परावच्छेदकत्व स्यात् एकहायनी अरुणैव, एकहायन्येव अरुणा इति । ऐककर्म्यात्, एकं कर्म क्रियापदं यस्मिन् पदसमूहे, तत् एककर्म, तस्य भावः ऐककर्म्यं तस्मात् । एकेन ' क्रीणाति ' इत्यनेन क्रियापदेन उभयोरपि संबन्धात् तयोर्नियमः स्यात् । इति न्यायाशयार्थः । के. ● ऐककर्म्यान्नियमः स्यात् (३।१।६।१२) (अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्) एकस्य शब्दस्य एकार्थत्वमेव युक्तं न त्वनेकार्थत्वम् । ' गोशब्देन सास्नादिमान् अभिधीयते ' इत्याप्तवाक्यात् वाच्यवाचकतावबोधायाम् अभिधानक्रियाकरणकर्मणोः सास्नादिमद्‌व्यक्तिगोशब्दयोः अभिधानक्रियाद्वारा ' ऐककर्म्यान्नियमः स्यात् ' इति तार्तीयिकन्यायात् प्रथममवगतस्य संबन्धस्य नियमरूपस्य कदा चित् व्यक्तिपरिहारेण आकृतिवाचित्वे बाधप्रसङ्गात् । (पूर्वपक्षे इदम्) । कु. १।३।११।२८ पृ. ८२.

ऐकभविकनयः — प्रायणम् अनारभ्यकर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । तथाविरोधात् यत्किञ्चिदनारब्धफलम्, तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । (शांभा. ३।१।२।८ सू.) इति न्यायस्य स्वरूपम् । एकस्मात् भवः जन्म च एकभवः तत्र भवः ऐकभविकः कर्माशयः । स न मरणकाले सर्वं एवाभिव्यनक्ति, तत्तदनेकमेव न देहमारभते, इति न्यायाशयार्थः । के. ● कर्मणाम् ऐकभविकत्वात् विसर्गभवे तत्स्थानस्य नैककं पूर्वार्थे प्रयोजनम् । योगिनामपर एव । कल्पतरुः ३।१।२।८ सू.

एकादशाध्यायार्थविचारः

हि प्रकृत्युपात्ते तस्य कर्तव्यतारूप विशेषणमेव लिङा प्रतिपादयितव्यम् । अपूर्वं तु नान्येन केन चित् प्राप्तम्, इति लिङैव कर्तव्यताविशिष्ट तत्स्वरूपमभिधातव्यम् इति नैरपाकारसंभवः । यदि विशिष्टाभिधायी, ततः अपूर्वमेव न क्रियामभिदध्यात् । अथ विशेषणाभिधायी, तत. क्रिया-मेव, नापूर्वम् अभिदध्यादिति । नैतदेवम् । विशिष्टा-भिधायी एवायं शब्दः । स यदा क्रियापरो भवति, तदा तत्स्वरूपस्य प्रकृतित एव प्राप्तत्वात् विशेषणपरो भवति । तद्यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति विशिष्टाभिधायी अपि दण्डिशब्दो विशेषणपरो भवन्नपि न लक्षणया । तथा कार्यवचन. शब्दोऽपि यदा क्रियाया प्रयुज्यते, तदा कार्यत्वरूपविशेषणपरस्य श्रुतिवृत्त. सन् प्रतिपद्यते, नैतावता लक्षणा भवति इत्युभयत्रापि मुख्यमेव ।

यत्तु वदति, 'ननु एवं सति कामाधिकारेऽपि समानपदोपात्तभावार्थ. एवाभिधेय स्यात् इत्यपूर्वाभिधान मुत्सीदेत् । तेन यदैव कामिनियोज्यसम्भवात् अपूर्वाभि-धायकत्वमवगतम्, तदा तन्निर्वाहार्थं क्रियाया लाक्षणिक-त्वमध्यवसितम्' इति । स एवमनुशासितव्य., हन्त किं नाभौषी. 'यो हि पापानान् भक्षयति, ईदृक्त्वात् तस्य मुरुष्कुल्यो भवन्ति' इति (भा. १०।३।१।८) । यो हि नियोज्यसंभवात् लिङ्शब्द क्रियारूपकार्यविशेष वाचिनम् अवगतमपि तत उद्धृत्य अपूर्वं नयति, स कथ सामान्यवाचिनमपूर्वं नेतु न क्षमेत । तस्मात् कर्त व्यतासामान्यवाची सन् अपि यत्र फलकामस्य नियोज्य-त्वम्, तत्र तद्बलेन अपूर्वमभिधत्ते, अन्यत्र तु समान पदोपादानात् क्रियाम् । तेन सामान्यवाचित्वात् लिङ्-शब्दस्य यथा अपूर्वाणा तद्योगात् तदभिधेयत्वम्, एव क्रियाया अपि किं नोपगम्यते । न कर्तव्यताभेदात् इति चेत् न, तदभावात् । तत्र एतत् स्यात् 'क्रतुपुद्देश्यता कर्तव्यता लिङभिधेया उपलक्षणम्, सर्वाणि चापूर्वाणि तदुपेतानि इति युक्त यत् तैरभिधीयन्ते इति । क्रिया यास्तु फलोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यताऽऽत्मिका कर्तव्यता इति कर्तव्यताभेदात् नाभिधेयत्वसंभव' इति । नैतदेवम्, कर्तव्यताभेदाभावात् । यद्यपि लौकिकाना गवानयनादीना न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यता अवगता, तथापि वेदे सौर्यादि-यागाना तादृश्येव कर्तव्यता भविष्यति । स्वतन्त्रकार्याभि धायी हि लिङ्शब्दो यन्निना समभिव्याहृत, तमेव तादृशं प्रतिपादयति । 'न लौकिकक्रियायाः तादृशी कर्तव्यता अवगतपूर्वा' इति चेत्, न । नियोगस्य वा किमवगता ? येन अभ्युपगम्यते । लोकानवगताऽपि वेदा-देव तस्य तादृशी कर्तव्यता अवगम्यते इति चेत्, क्रियायामपि तुल्यम् । ननु प्रत्यक्षविरुद्धा दुःखरूपाया क्रियाया. कथमागमेनापि शक्यते कर्तव्यता प्रतिपाद यितुम् । नियोगात्मा वा (कथम्) भगवद्भक्तिमात्रानन्दैक रसो य., तस्य कर्तव्यता न प्रमाणान्तरविरुद्धा स्यात् । सोऽपि बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यो दुःखरूप एव न चेतन-व्यापारस्य उद्देश्यतामनुभवितुमर्हति । यथा तु तस्य नित्यनिरपेक्षाम्नायात् कर्तव्यता, तथा क्रियाया अपि भविष्यति ।

अपि च नियोगस्य दूरतः दुःखप्राप्तिपरिहारव्यतिरिक्तस्य क्रियावत् न स्वातन्त्र्येण कार्यत्वमुपपद्यते । कृतिर्हि चेतनप्रयत्नरूपा इच्छापूर्वकत्वात् तद्गोचरमेव गोचरयितु मर्हति । इच्छा हि सुखदु खपरिहारगोचरैव इति साऽपि तद्गोचरैव । अतो नापूर्वस्य प्राधान्यमुपपद्यत इति यथा शक्तिनिर्णये वर्णितम् । किञ्च, नान्यार्थप्रवृत्तकृति-व्याप्यताऽऽत्मिका क्रियाया कर्तव्यता इति भवता शक्यते वक्तुम्, दृष्टव्याघातप्रसङ्गात् । 'लोके हि क्रिया-कार्याभिधायित्वे लिङादीनामवगते क्रियारूपविशेषण-परिहारो न वेदे अपूर्वपर्यन्तताभान्त कामपदसमभि-व्याहारात् अवगम्यते' इति भवतो दर्शनम्, तत्र यदि अन्यार्थप्रवृत्तकृतिव्याप्यतारूपकर्तव्यतोपेता क्रिया तदर्थं वेनावगता, हन्त तर्हि वेदेऽपि तद्रूपापरित्यागेन अपूर्वपर्यन्तताभान कल्पनीयम् इति अपूर्वप्राधान्यमिद व्याहन्येतेति । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारो हि क्रियारूपस्यैव विशेषस्य परिपन्थी, न तु अन्योपसर्जनत्वस्य । तेन लोकवेदयोरुभयो अन्योपसर्जनकार्याभिधानात् नास्ति अनेकार्थत्वम् । प्रत्युत सर्वकामपदसमभिव्याहाराच्च एवमेव अवगम्यते । यो हि स्वतन्त्रकार्याभिधायित्व लिङादीनामिच्छति, स वक्तव्य किमत्र ते प्रमाणमिति । स चेत् ब्रूयात् 'फलकामिनियोज्यसमभि

न्थः । ' तत्र द्वंद्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगात् सहितयोरेव आलम्भः ' इति [आर्थिकोऽयमनुवादः] । (अत्र को चिदाशङ्कामपनुदन्नाह—) प्रायणीयोदयनीयौ विधीयमानौ शब्दवृत्तेन प्रधानभूतौ । प्रधानस्य (पदान्तरम्) अपेक्षमाणस्यापि भवति समासः । (यथा ' राजपुरुषो दर्शनीयः ' इत्यत्र वस्तुतो गुणभूतस्यापि शब्दतः प्राधान्यात् पुरुषस्य दर्शनीयत्वमपेक्षमाणस्यापि राज्ञा सह समासो भवति । एवं प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोरपि भवति समासः) । यदि न विधीयेयाताम् (तथा सति शब्दतः) गुणभूतौ । गुणभूतयोश्च ऐकादशिनान् अपेक्षमाणयोः समासो न प्राप्नुयात् । तस्मात् विधीयेते (वैधत्वेन प्रायणीयोदयनीयौ । तस्मात् प्रत्येकं कृत्स्नालम्भश्चोदकप्राप्तो बाध्यते) ।

विहारप्रकृतित्वाच्च । ९ ॥

भाष्यम्— इतश्च विभागः । कुतः ? विहारः (विभागः इत्यर्थः) प्रकृतः ' एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेत ' इति । तस्यैव विकारः ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेत ' इति । यावच्छक्यम्, तावत् विहारस्य अनुग्रहीतव्यम् ।

विशये च तदासत्तेः । १० ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्रैकत्र पञ्च आलब्धव्याः, एकत्र षट् । तत्रैकदेशो न निर्णीयते, किं प्रायणीये किमुदयनीये इति । अनिर्णयेन अनध्यवसायः । अनध्यवसायतः अप्रवृत्तिः । तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यादिति । अत्रोच्यते । विशये एतस्मिन् संशये, प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीष्यते । तत्र प्रायणीये पञ्च आलभ्यन्ते, षडुदयनीये इत्यध्यवस्यामः ।

प्रयत्नस्तथेति चेत् । ११ ॥

भाष्यम्— इति चेत्पश्यसि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीष्यतेति । तस्मात् षट् एव प्रायणीये आलब्धव्याः, पञ्च तु बहुवचनमविरुद्धं भवतीति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिचोदयत्येवम् ।

न, समत्वात् प्रयाजवत् । १२ ॥

भाष्यम्— नैवदेवम् । कुतः ? समत्वात् । यदा प्रायणीयोदयनीययोः इतरेतरापेक्षयोः ऐकादशिना विधीयन्ते, न सर्वे अन्यतरस्मिन् केवले कर्तव्याः, तदपेक्षया कार्त्स्न्यं बाधितं भवति । तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्यं बाधितव्यम्, तावद्भिरनुज्ञातो बाधः । अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव । यथा, पञ्चाम्नाताः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्तु साम्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य, अभ्यधिकः (एकः) उदयनीये आलप्स्यते, प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीष्यते इति । तस्माददोषः ।

सोम— यद्यपि द्वंद्वे साहित्यविवक्षा इत्युचितेः प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूत्रार्थस्तु— प्रायणीयोदयनीययोः ऐकादशिनानां समासः सामस्त्यं स्यात्, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सामस्त्यस्य दर्शनात् इति । ' विहारप्रकृतित्वाच्च ' इति सिद्धान्तसूत्रं " विभागः प्राकृतः ' एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेत ' इति तस्यैव विकारः ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन् " इति, तद्भाष्यं च ' विभागस्य संनिहितत्वात् विभागविशेषपरत्वं प्रायणीयवाक्यस्य ' इत्येवंपरतया योज्यम् । अन्यथा प्राथमिकसूत्रतद्भाष्यविरोधात् इति ज्ञेयम् ।

वि— ' स्युरेकादशिनाः किं प्रायणीयोदयनीययोः । प्रत्येकमखिलाः किंवा विभक्ताः स्युस्तयोरपि ॥, उद्देश्ययोः प्रधानत्वाद् प्रत्येकं पशवोऽखिलाः । , नोद्देश्यौ ततस्तद् भागः शिष्टस्त्वासत्तितोऽन्तिमे ॥ '

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे वैकल्पिकी पश्वेकादशिनी समाम्नाता । सा द्वादशस्यापि तुल्यातु भेदेन तथैव कर्तव्यता प्राप्ता । तस्यां च ' अन्वहमेकैकमालभेत द्वादशे अहम् ' इति वचनेन विहारधर्मं विधाय ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः, उत ऐकादशिनानुवादेन प्रायणीयोदयनीयोरलब्धित्वसिद्धिः इति चिन्तायाम्, प्रायणीयोदयनीयपदस्य उद्देश्यपरत्वे संभवति लाक्षणिकत्वदोषप्रसक्ते प्रमाणाभावात्, द्वितीयविधिप्रसक्तौ च तृतीयविधिप्रकारस्य अध्याहारात् प्रायणीयोदयनीयोद्देशेन ऐकादशिनविधिः । द्वंद्वोपात्त-

एकादशाध्यायार्थविचारः

क्रियायाः फलापेक्षत्वात् तत्परत्वमेव कामशब्दस्य, न निमित्तपरत्वमनपेक्षितत्वात् इत्ययमेव निमित्तपरत्वनिराकरणहेतुः, अभ्युच्चयमात्रं तु नित्यत्वम् । भङ्गुराया अपि क्रियायाः फलसाधनत्वम् अवान्तरव्यापारापूर्वद्वारेण प्रागेव समर्पितम् । यदु एव हि तत्रोदाहरणं श्वाग्नेयादि यावगोरणादि इति नात्र विरोधे मनः खेदयितव्यम्, न च अलौकिकमभिधेयं कल्प्यम् । अत्र संग्रहश्लोकाः ‘श्रुतिः समर्थिता भवेन्निमित्ततासमाश्रये । फले विरुध्यते हि कामनास्वरूपलिङ्गमेव तु ।१५॥ फले समाश्रिते श्रुतिः प्रसिद्धमर्थमुत्सृजेत् । अलौकिक समाश्रयेद्यतश्च सा विरुध्यते । १६ ॥ निमित्ततासऽश्रये विधेः प्रयुक्तिकल्पनं तु यत् । फले समाश्रितेऽपि तत् समं फलस्य तस्य वा । १७ ॥ यजिश्च अपूर्वरूपमस्ति तत् फलस्य साधनं तथा । तत्र साधनं त्रयं स्थिरं ततोऽधिकम् । १८ ॥ अथ प्रयुक्तिकल्पनं निमित्त एव नो फले । तथापि तद् घरं यतस्त्रयं प्रकल्प्यमन्यथा । १९ ॥ कथं तु यत् पदादिभिर्विना निमित्ततेति चेत् । फलार्थिनो नियोगतो न तु श्रुतेर्निमित्तता । २० ॥ कथं तु नित्यवच्छ्रुतं निमित्तवद्भविष्यति । अनर्थकं प्रसज्यते वचस्तयोर्हि किं चन । २१ ॥ भवत्वनर्थक नहि प्रयोजनात् प्रमास्थिति. । प्रयोगभेदकल्पनं निमित्ततोऽथवा भवेत् । २२ ॥ निमित्तता प्रसज्यते न यत्र नित्यवच्छ्रुति. । द्वयोः प्रसङ्गतः श्रुतिर्न लिङ्गबाधनक्षमा । २३ ॥ अतः स्वभावलिङ्गत. फलत्वमेव चेन्न तत् । पदश्रुतिर्हि कामनास्वरूपलिङ्गबाधिनी । २४ ॥ अपूर्वमेव चेच्छ्रुतिर्ब्रवीति न क्रियामपि । द्वयोरपि प्रयोगतो ऽनुवृत्तमेव सा वदेत् । २५ ॥ यथैव गोत्वमेव गोकृतिस्तथैव लिङ्श्रुतिः । द्वयोः क्रियानियोगयोर्ब्रवीति कार्यमात्रकम् । २६ ॥ अतः श्रुतेरनुग्रहाच्चथाऽल्पकल्पनादपि । निमित्ततैव ते भवेदिय तु तन्निराकृतिः । २७ ॥ अपेक्षते फलं क्रिया विधिक्षमा हि नान्यथा । ततस्तदेव गृह्यते निमित्तताऽनपेक्षिता । २८ ॥ कथ फलस्य साधन क्रिया विनाशकेति चेत् । अवान्तरक्रियाऽन्वयात् स्वरूपवस्तु नो भवेत् । २९ ॥ यथैव वासनावशात् प्रमाणतः स्मृतिर्भवेत् । यथेन्धनैरवान्तरक्रियावशाच्च विक्लिदिः । ३० ॥ यथाऽवगोरणादिना शतादियातनोद्भवः । यथैव कर्मणस्तव स्वरूपभङ्गुरादपि । ३१ ॥ अवान्तरक्रियावशाद्भवेदधिक्रियाविधिः । तथा ततः फलं भवेत् किमत्र खेद्यते मनः । ३२ ॥’

तदेवं फलपरत्वे सति किं तत् आग्नेयादीना तन्त्रम्, उत भेदेन इति विचार्यते । यत्र अन्योन्यनिरपेक्षा एव आग्नेयादिभावनाः भाव्यमपेक्षन्ते, इति तथैव संबध्यन्ते । इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु फलमुद्दिश्य आग्नेयादीना मुपादीयमानाना तन्त्राभिधानावगत साहित्य विवक्षितम् । एकेनापि च फलेन सर्वेषा नैराकाङ्क्ष्यं भवति इति सर्वेषामेव तन्त्र फलमिति । तत. अङ्गाना निरपेक्षैरेव वाक्यैः क्रतूपकारसाधनत्वेन विनियोगात् निरपेक्षाणामेव तत्साधनत्व शौर्यावमणादीनामिव ब्रह्मवर्चसादिसाधनत्वमाशङ्क्य उक्त नैषा वाक्येन विनियोग., स्वरूपमात्रेण तु स्ववाक्यैरुपस्थितानां प्रकरणविनियोगः । तत्र अपर्यायव्यापारम् इति सह सर्वेषा विनियोगः । कथं तर्हि अङ्गविधीना विनियोजकत्वम् ? विनियोगः । कथं तर्हि अङ्गविधीना विनियोजकत्वम् । तदभावे प्रकरणविनियोगस्य अभावात्, न तु स्वरूपेणैव विनियोजकत्वम् । प्रयोजकैकस्वभावत्वात् इत्यपुक्तमेतत् । यदा तु श्रेयःसाधनत्वेन विधिः लिङादिभिरभिधीयते इत्याश्रीयते, तदाऽपि क्रत्वेकदमर्थ्यमात्रेण प्रकरणधनाथैः प्रातिस्विकैर्विधिभिः विनियुक्तानां प्रयाजादीनाम् एकैकेनैव प्रधानविधिना अदृष्टोपकुर्वाणकस्यपरिजिहीर्षया सर्वविशिष्टभावनाविधायिना सर्वेषां युगपत्प्रयोगावगमात् तद्द्वारेण अवान्तरकार्यभेदद्वारेण सर्वेषामुपकारकत्वस्य सहैव परिकल्पनात् काष्ठादीनामिव पाकस्येव सर्वेषां समुच्चयसिद्धि. । नहि उपकारमुद्दिश्य पदार्थानां विधि. संभवति, तेभ्य. प्राक् उपकारस्य अभावात् इति क्षुण्णमेतत् । यत्र तु प्रमाणान्तरेण एककार्यत्वावगमः यथा व्रीहियवयो., यत्र वा प्रयोगविधिनानात्वमेककार्यत्वेऽपि यथा दधिचित्रयोः पदवर्ययो., तत्र विकल्प इति ।

अयाज्यत्वाद् वसानां भेदः स्यात्, स्वयाज्याप्रदानत्वात् । ३६ ॥

भाष्यम्— कुम्भ्यास्तन्त्रभावो न घटते । अयाज्यत्वात् वसानाम् । 'याज्याऽर्धर्चान्ते वसां जुहोति' इति श्रुतं प्रकृतौ । तत्र स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते वसा हुता । इहापि तथैव होतव्या । न च वसाना लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ।

अपिवा प्रतिपत्तित्वात् तन्त्रं स्यात्, स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् । ३७ ॥

भाष्यम्— अपिवा तन्त्रं कुम्भी स्यात् प्रतिपत्तित्वात् । शेषभूता वसाः । तासां प्रतिपत्तिरियम् । प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति । कुतः तद्धारणार्थं पात्रम् । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसाः, ताः स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते एव हुता भवन्ति । ननु परयाज्याऽर्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते । अत्रोच्यते । स्वत्वस्य अश्रुतिभूतत्वात् । नात्र श्रूयते स्वयाज्याऽर्धर्चान्ते होतव्या न परयाज्याऽर्धर्चान्ते इति । तस्मात् परत्र होमो न दोषाय, नाभ्युदयाय । अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्यपि स्यात् ।

सकृदिति चेत् । ३८ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि स्वत्वं न श्रुतमिति । तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्याऽर्धर्चान्ते भवतु । एवं उद्धत्वं चानुग्रहीष्यते, याज्याऽर्धर्चान्ते च हुत भविष्यति । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ।

न, कालभेदात् । ३९ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं प्रथमे अर्धर्चान्ते इति । किं तर्हि । प्रत्यर्धर्चान्ते होतव्याः । कुतः । कालभेदात् । भिन्ना याज्याऽर्धर्चान्ताः । निमित्तसप्तमी चेयं, याज्याऽर्धर्चान्ते इति, अधिकरणस्यासंभवात् । निमित्तावृत्तौ च नैमित्तिकावृत्तिः यथा भिन्ने जुहोतीति । तस्मात् सर्वयाज्याऽर्धर्चान्तेषु होमः ।

सोम— 'अयाज्यत्वाद् वसाना भेदः स्यात्' इत्यादिसूत्रचतुष्टयं वसाविषयकम् अधिकरणान्तरत्वेन कैश्चित् व्याख्यातम्, तदयुक्तम् । एकदेवत्यस्थलेऽपि चिह्नकरणलक्षणव्यामोहनिरासोपायानुसरणस्य आवश्यकत्वेन प्रस्तुताधिकरणस्य तन्मात्रपरत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । अतो 'वसानां चिह्नकरणासंभवात् न तन्त्रत्वम्' इति विशेषाशङ्कानिराकरणार्थं प्रस्तुताधिकरणम् इति वक्तव्यत्वेन उक्तसूत्रचतुष्टयस्य अधिकरणान्तरत्वायोगात् । एवं च उक्तविशेषाशङ्कया उत्थानात् संगतिः ।

वि— (अत्र आदिमसूत्रद्वयेन एकमधिकरणं नवमम्, अन्तिमसूत्रचतुष्टयेन च द्वितीयमधिकरणं निरचितम् । इदधिकरणद्वयमपि अत्रैव निवेश्यतेऽस्माभिर्माध्यानुसारात्) 'किमेकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।, असदेहाय भेदो, न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥' (इति नवमम् । अथ दशमम्) 'तन्त्रं द्वैयमुत नो, चिह्न नास्ति वसास्वतः (वसासु, अतः) । द्वैयम्, नो प्रतिपत्तित्वात् साकर्येणाप्यदोषतः ॥'

भाट्ट— यत्र तु भिन्नदेवताका एकजातीयाः पशवः, तत्रापि चिह्नकरणेन विवेकसिद्धेः प्रयोगविध्यवगतसाहित्यलाभार्थं कुम्भ्याद्येकत्वमेव । न च वसानां चिह्नासंभवात् सर्वासां स्वेस्वे याज्याऽर्धर्चान्ते होमसिद्ध्यर्थं भेदेनैव कुम्भी स्यादिति वाच्यम् । संसर्गेऽपि क्षीरनीरविवेकिन्या देवतायास्तत्तत्काले तत्तद्भागग्राहित्वोपपत्तेः । यथा च वसासंसर्गेऽपि तत्तद्याज्याऽर्धर्चान्ते वसाहोमभेदस्तथोक्तं पुरस्तात् । न च संसर्गमिया साहित्यबाधः, साकल्येऽपि तदापत्तेः ।

मण्डन— 'एकैव भिन्नदैवत्ये ।' ९. 'वसाऽर्धमपि नो पृथक् ।' १०.

शंकर— 'नानादेवेष्वप्येवं स्यात् ।' ९. 'वसाभेदेऽप्यभिन्नता ।' १०.

* ऐकादशिनेषु पशुषु पत्नीसंयाजेषु आघनीना विकल्पः । आघनीसमुच्चयन्याय. । भा. १२।४।६।१०-१६, * ऐकादशिनेषु पशुषु प्रतिपशु यूपः । ८।१।८।१५, * ऐकादशिनेषु सवनीयपशुधर्माणाम् अतिदेशः । (अतिदेशप्रपञ्चके अधिकरण द्रष्टव्यम्) । ८।१।७।१४.

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य, द्विरुक्तन्यस्य दर्शनात् । ८।१।७।१४ ॥

सुत्यायां भवः सौत्यः आग्नेयादिः सवनीयः पशुः । सौत्यस्य पशोर्यूपः द्वाभ्यां दर्भमयरशनाभ्यां परिवेष्टयते । ऐकादशिनाः पशवः नाम '१ आग्नेयः कृष्णग्रीवः,

स्वस्थानविवृद्धिर्वाऽह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । ८४ ॥

पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति । स्वस्थानविवृद्धिः स्यात् न दण्डकलितवत् । अह्नां गवानाम् अप्रत्यक्षसंख्यत्वात् अह्नां संख्या न प्रत्यक्षा । प्रत्यक्षा संख्या येषां तान्यहानि प्रत्यक्षसंख्यानि, न तथा इति अप्रत्यक्षसंख्यानि, तस्य भावात् । अहर्मध्यमनुवादो न विधानार्थम् । अग्रता विधीयन्ते । तस्मात् स्वस्थानविवृद्धिः कर्तव्या । स्वस्य प्रथमाया ऐन्द्रवायवाग्रतायाः यत् स्थानं प्रथममहः तस्य विवृद्धिः कर्तव्या । त्र्यनीकायाः हि नव अहानि, तेषु नव अग्रताः क्रमेण विहिता द्वादशाहे । गवामयने तु सर्वाणि अहानि नवधा विभज्य एकैकस्मिन् विंशतिदिनात्मके भागे क्रमेण एकैका अग्रता संपादनीया । प्रथमे विंशतिदिनात्मके भागे ऐन्द्रवायवाग्रता, द्वितीयायां विंशतौ शुक्राग्रता, तृतीयस्यां विंशतौ आग्रयणाग्रता, चतुर्थ्यां विंशतौ पुनः ऐन्द्रवायवाग्रता इत्येवंरीत्या स्वस्थानविवृद्धिः इति सिद्धान्तः ।

पृष्ठ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् । ८५ ॥

अथ सिद्धान्ते हेत्वन्तरं पूर्वपक्षे च दोषमाह । उत्तरस्मिन् पक्षेऽपि परिवृत्तौ प्रातिलोम्येन पृष्ठ्यावृत्तौ पृष्ठ्यस्य षडहस्य आवृत्तौ त्रयस्त्रिंशे आग्रयणस्य दर्शनात् स्वस्थानविवृद्ध्या आवृत्तिर्गम्यते । दण्डकलितवत् आवृत्तौ तु पुनः ऐन्द्रवायवः स्यात्, त्रयस्त्रिंशे ऐन्द्रवायवः स्यात् तथायुक्तम् । तस्मात् स्वस्थानविवृद्धिरेव सिद्धा भवति । तथाहि स्वस्थानविवृद्धिपक्षे गवामयने आद्ययोरह्नोः यत् प्रायणिकम् ऐन्द्रवायवाग्रत्वं तद्विरोधाभावेन आदित आरभ्यैव वर्तमाना त्र्यनीका पूर्वस्मिन् पक्षेऽपि नवधा विभक्ते (१८०÷९ = २०) परिसमाप्यते । अथ प्रातिलोम्येन प्रवृत्तस्य उत्तरस्य पक्षस्य प्रथमभागगते त्रयस्त्रिंशे आग्रयणाग्रता भवति (षष्ठेऽहनि) । तदेवमुक्तं पृष्ठ्यावृत्तौ त्रयस्त्रिंशे आग्रयणस्य दर्शनात् इति । दण्डकलितवदावृत्तिपक्षे तु प्रातिलोम्येन प्रवृत्तस्य उत्तरस्य पक्षस्य उक्ते त्रयस्त्रिंशे ऐन्द्रवायवाग्रता प्राप्नोति । तथाहि, पूर्वपक्षेऽपि त्र्यनीका निविशमाना आद्ये द्वे अह्नी वर्जयित्वा भवति । ततः ऐन्द्रवायवाग्रतायाः प्रत्याम्नानात् दण्डकलितपक्षे तु द्वितीयेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रताया अभावात् शिष्टेषु अहःसु निविशमानायाः एकोनविंशतिवारम् आवृत्तायाः त्र्यनीकायाः (१८०−२=१७८ =[९×१९ = १७१+७]) सप्त अहानि शिष्यन्ते । तत्र सप्तमेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रता । तस्मिंश्च पूर्वः पक्षः समाप्तम् । त्र्यनीका तु अपरिसमाप्ता । सा च परिसमापयितव्या । ततो विषुवान् शुक्राग्रः, ततः प्रथमः स्वरसामा आग्रयणाग्रः, ततः द्वितीयः स्वरसामा ऐन्द्रवायवाग्रः, ततः तृतीयः स्वरसामा शुक्राग्रः, ततो विश्वजित् आग्रयणाग्रः, ततः षडह आवृत्तः प्रयुज्यते । तस्य आवृत्तस्य प्रथममहः त्रयस्त्रिंशम्, तत् ऐन्द्रवायवाग्रं प्राप्नोति । एवं दर्शनं नोपपद्यते दण्डकलितवदावृत्तौ । तदेतदुक्तं पुनः ऐन्द्रवायवः स्यात् इति । 'गवामयने अहः–क्लृप्तिः' इति ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

तस्मात् त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्वस्थानविवृद्ध्या इति सिद्धान्तः ।

वचनात् परिवृत्तिरैकादशिनेषु । ८६ ॥

पूर्वाधिकरणे दृष्टान्ततया यदुक्तम् ऐकादशिनवत् इति, तदुक्तम् । ऐकादशिनेषु पशुषु परिवृत्तिः 'वारुणमन्ततः, पुनःपर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेत' इति वचनात् स्यात् । सा द्वादशाहे असंभवन्ती गवामयन विशति । तथा च विषमो दृष्टान्तः । तस्मात् स्वस्थानविवृद्ध्यैव त्र्यनीका ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ८७ ॥

लिङ्गस्य दर्शनाच्च ऐकादशिनाः पशवः गवामयने दण्डकलितवत् आवर्तन्ते इति । 'प्राणा वा ऐकादशिनाः, यदेकादशिनीभिरीयुः अहान्यतिरिच्यन्ते पशवो वा' इति । स्वस्थानविवृद्धौ नास्त्यतिरेकः । दण्डकलितवदावृत्तौ तु न्यूनता अतिरिक्तता वा भवति । तस्मात् ऐकादशिनानां दण्डकलितवत् आवृत्तिरिति युक्तम् । त्र्यनीका तु स्वस्थानविवृद्ध्यैवेति सिद्धान्तः ।

१५ ऐकादशिनादिपशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु आपनीनां विकल्पः ॥

द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्, तथा विकल्पे नियमः, प्रधानत्वात् । १२।४।६।१० ॥

वचनव्यक्त्यानन्त्यात् वाक्यभेदानन्त्यम् । व्यतिनीर्णाः मिश्रिताः । सु. पृ. ७४२.

● एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनद्वारेण उपनिषदा नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातम् । भा. १।२।१।७ पृ. ११४ । अत्र सुधा (पृ. २४)– परलोकफलेषु कर्मसु विनाशिदेहादिव्यतिरिक्तनित्यकर्तृभोक्तृरूपात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अहंप्रत्ययेन च देहेऽपि दृष्टेन स्फुटतया तद्व्यतिरेकस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् शास्त्रीयमात्मज्ञानं क्रतुविधिभिरपेक्षितम् । तस्य अनारभ्यविहितस्यापि सामर्थ्येन उपनिषज्जनितस्य आत्मज्ञानस्य फलातिशय-लक्षणवीर्यवत्तरत्वाभिधानेन क्रत्वङ्गत्वावधारणात् तद्द्वारेण पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । ज्ञानस्य च अव्यापाररूपत्वेन स्वरूपेण अविधेयत्वेऽपि उपासनापरनामधेयं ध्यानमेव 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्यादिभिर्विधीयते । अप्रतिपन्नस्वरूपस्य च ध्यातुमशक्तेः आत्मस्वरूपप्रतिपादनम् 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' इत्यादिभिः क्रियमाणं विध्यपेक्षितत्वात् नार्थवादेष्विव अनादरमर्हति इति तद्द्वारेण उपनिषदां पुरुषार्थपर्यवसानम् इति भावः । एतच्च संसारिरूपात्मप्रतिपादनाभिप्रायम् । असंसारिरूपगुणनिर्गुणात्मज्ञानस्य अभ्युदयनिःश्रेयसार्थतया साधुशब्दाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ● एतेन 'य एतेनानिष्ट्वा' अत्रत्यएतच्छब्देन अग्निष्टोमसंस्थः एव ज्योतिष्टोमः परामृश्यते, न तु सप्तसंस्थारूपः ज्योतिष्टोमः प्रकरणात् लिङ्गाच्च । सु. ५।२।१।३।१७–१८. ● 'एतेन (कुलाययज्ञेन) राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' अत्र राज्ञः पुरोहितस्य चेति द्वयोर्यजमानयोः एको यज्ञो विहितः । भा. ६।१।५।२२ पृ. १३६४, ● 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इत्यत्र कर्मान्तरमेवपशुफलकम्, न तु गुणात् फलम् । २।२।१२।२७.

● 'एतया अन्नाद्यकामं याजयेत्' इत्यत्र वाक्ये 'आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति' इत्यादिना उक्तैव अवेष्टिः गृह्यते फलविधानार्थम्, न कर्मान्तरम् । भा. २।३।१३।२६.

☞ 'एतयैव दिशा वाच्या शुक्लादेरपि नित्यता' इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायेन शुक्लादिगुणानाम् अवान्तरभेदाभावेन गुणशब्दानां जातिवाचित्वायोगात् । सु. पृ. ३३१.

● एतच्छब्दः संनिहितस्य प्रतिनिर्देशकः । भा. २।३।१३।२६. ● एतच्छब्देन संनिहितवाचिना अतीतसंनिहितस्येव आगामिसंनिहितस्यापि परामर्शः ('अथैष ज्योतिः' 'अथैष विश्वज्योतिः' 'अथैष सर्वज्योतिः') आगामिसंनिहितश्च ज्योतिरादिशब्दः । वि. २।२।८.

● 'एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न', एतद्ब्राह्मण एककपाल.' इत्यनेन वरुणप्रघासगतैन्द्राग्नैककपालगतस्य सार्थवादविधिकाण्डस्य साकमेधेषु अतिदेशः । भा. ७।१।४।१२. ● 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यत्रोक्तस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं 'मन्त्रभिन्नत्वे सति वेदभागत्वम्' इति । वि. २।१।८. ● 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यनेन वरुणप्रघासगतपञ्चसंचरेषु वैश्वदेवपर्वगतसार्थवादविधिकाण्डस्य अतिदेशः । भा. ७।१।३।१७–२१.

☞ एरण्डबीजन्यायः यथा बन्धच्छेदात् एरण्डबीजस्योर्ध्वगतिरिति । साहस्री. ७०५.

☞ 'एवं पदार्थवाक्यार्थसङ्घातैरुपकल्पिताम् । विशिष्टां भावनां प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥' इति न्यायेन विधिवत् निषेधस्यापि विशिष्टभावनाविषयत्वम् । सु. पृ. १३६७. धात्वर्थकारकाणां न साक्षाद्विधिः संभवतीति यदुक्तं तदनुभाष्यते इत्यादि एव पदार्थेति । भावनामेव विशिष्टां विदधत् प्रत्यय अर्थात् यागादीन् विदधाति, न साक्षात् । रत्नाकर. श्लो. वा. वाक्याधिकरणे २७१.

● 'एव' । 'अत्र होतारवरन्ति, अथ एषोऽदन्ति' इति एवकारः परिसंख्याबोधकः । वि. १०।४।१३. ● एवकारः अन्यव्यवच्छेदवाची । सु. पृ. ८९१. ● यत्र द्वे संख्ये प्राप्नुतः तत्र एवकारः अन्यतरत् निवर्तयेत् तत्र एवकारार्थः परिगृह्यते । टुप्. १०।३।२०।७३. ● एवकारस्य अर्थवादत्वेऽपि पर्युदस्तत्वाभावो भवत्येव यथा विधौ । १०।४।२१।८२ । विधौ इव अर्थवादेऽपि अन्यथा व्याख्याने दोष एव ।

प्रयोजनापेक्षा भवति । इदं च श्रूयते, 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति । तदेव विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनम् । पशुगणे च प्रतिपशु कर्मभेदः । तस्यतस्य पशोः कर्मनिष्पन्नं जाघनीद्रव्यम् । अतस्तत्रापि तत् पत्नीसंयाजार्थमेव कर्तव्यम् । एवं सति यथाप्रकृति कृतं भवति । तस्मादर्थकर्मण्यपि समुच्चयः एव ।

कपालेऽपि तथेति चेत् । १२ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाज्जाघनीनां समुच्चय इति । तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते । तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्यतस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्तव्यम् । वक्तव्यो वा विशेषः ।

न, कर्मणः परार्थत्वात् । १३ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । कुतः ? कर्मणः परार्थत्वात् । परार्थं च कपालानां प्रयोगकर्म, पुरोडाशश्रपणार्थम् । तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनमपि अन्वासज्यते । तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणमपि अध्याधिः क्रियते, शाकमप्याहरेति । न तस्य गमनं शाकार्थमपि भवति । कथं पुनर्ज्ञायते पुरोडाशार्थे कपाले तुषोपवपनमन्वासज्यते, नैतदुभयार्थमिति । उक्तोऽत्र न्यायः । 'भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्' (४।१।१३।२६) इति । न चेत् तुषोपवपनार्था कपालानामुत्पत्तिः, नावश्यं सर्वैस्तुषोपवपनं कर्तव्यम् । अथवा उभयोरपि प्रतिषेधोऽयम्, न कर्मणः परार्थत्वादिति । कपाले व्याख्यातम् । जाघन्यामपि, कर्मणः परार्थत्वम् । हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं विशसनकर्म, न जाघन्याः । अपि च हृदयादिभिरवदानैर्यष्टुं पशोरालम्भस्य विशसनकर्मापि तदर्थमेव । तस्मान्न जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनम् । न चेदेवम्, नैतासां प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतस्तत्संबन्धः । हृदयादीनि अनुनिष्पन्ना जाघनी, सा पत्नीसंयाजनिर्वृत्त्यर्थमुपादिष्टा । एकया च तया ते निर्वर्त्स्यन्ते । तस्मात् पशुगणे जाघनीनां विकल्पः ।

प्रतिपत्तिस्तु, शेषत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— भवेद्विकल्पो यदि अर्थकर्म स्यात् । प्रतिपत्तिस्त्वेषा । कस्मात् ? शेषत्वात् । पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयोजना क्व चिन्निक्षेप्तव्या । तस्या निक्षेपः पत्नीसंयाजेषु क्रियते, न जाघनी विधीयते, न पत्नीसंयाजाः । उभये विहिताः । संबन्धो न विहितः । स विधीयते । तत्र च जाघन्याः प्राधान्य युक्तम्, न गुणभावः । गुणभावे अस्या अनेकत्र गुणभावः स्यात् । तत्र को दोषः ? 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्येषा चोदना बाध्येत । नानादेवतोऽय तदा पशुर्भवति । एकदेशोऽस्य अग्नीषोमीयः । एकदेशः पत्नीसंयाजदेवतानामिति । तस्मात् प्रतिपत्तिः । प्रतिपत्तौ यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते, तस्यैव तेन संस्कारेण वर्जनं स्यात् । तस्मादपि समुच्चयः ।

शृतेऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्—'शृते चरुम्, दधंश्चरुम्' इत्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् । कुतः ? पूर्ववत्त्वात् । अन्यपूर्वकं शृतं दधि च इन्द्राय उत्पन्नम् । तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं शिपिविष्टं प्रति । तस्मात्तस्यापि 'उत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात् तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात्' इत्यनेन न्यायेन (४।२।७।१९) प्रतिपत्तिः प्राप्नोति । वक्तव्यो वा विशेषः ।

विकल्पे त्वर्थकर्म, नियमप्रधानत्वाच्छेषे च कर्मकार्यसमवायात्, तस्मात् तेनार्थकर्म स्यात् । १६ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति, शृते च पूर्ववत्त्वात् स्यादिति च । यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति । तत्र ब्रूमः । विकल्पः प्रकृतौ जाघन्या आज्येन सह । पशौ च तथैव विकल्पे प्राप्ते, नियमप्रधाना पुनः श्रुतिः, 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति आज्यस्य निवृत्तिं कृत्वा कृतार्था भवति, जाघन्या अर्थकर्म न वारयति । यत्तु शेषत्वादिति, शेषस्यापि वचनादनेकत्र गुणभावो भवति । यथा प्रस्तरस्य । यच्च शृतस्य अन्यार्थमुत्पन्नस्य अन्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति, तदप्ययुक्तम् । कुतः ? शेषे च कर्मकार्यसमवायात् । न तावदयं दोषः, तस्मिन्

प्रायणस्य सकलकर्मशक्त्यभिव्यञ्जकत्वाद् अभिव्यक्तशक्तिभिः कर्मभिः प्रायणानन्तरभाविनि एकस्मिन्नेव शरीरे फलजननावश्यम्भावः। परिमलः. ३।१।२।८ ब्रसू.

ऐकमत्ये द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति न्यायः। अयं च एकमतिविशिष्टो द्वावपि सर्वं स्वामीष्टं साधयतः इति विषये प्रवर्तीति। साहस्री. ९४३.

● ऐकशब्द्ये परार्थवत् (३।४।५।८) 'आधन्या पत्नीः सयाजयन्ति' इत्यनेन यदि आपन्युद्देशेन च कर्म विधीयते पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते ततः अनेकार्थविधानात् 'ऐकशब्द्ये०' इति त्रैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। शा. ३।३।१०।२१ पृ. ८७०.

● ऐकादशिनाः पशव. अश्वमेधे पठिता अपि ज्योतिष्टोमे विधीयन्ते एव, तेषु सौत्यस्य द्वैरश्म्यस्य दर्शनात्। वि. ८।१।७. ● ऐकादशिनाः पशवः 'कृष्णग्रीव आग्नेय' इत्यारभ्याम्नाताः। अन्येषां च 'आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन' इति। तेषु नाग्नीषोमीयस्य विप्यन्तः। किन्तु सौत्यस्य सवनीयपशोरेव। भा. ८।१।७।१४. ● ऐकादशिनाः पशवः द्वादशाहे प्रत्यहमेकैकः। ११।४।६।२९.

ऐकादशिनाः पशवो द्वादशाहे प्रायणीये पञ्च, उदयनीये षट् इति विभज्यानुष्ठेयाः॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात्। १०।६।५।६॥

भाष्यम्— इदमाम्नायते 'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेत' इति। तत्र संशय.। किमेकादश प्रायणीये, पुनस्ते एव एकादश उदयनीये, आहोस्वित् के चित् पशव. प्रायणीये, के चिदुदयनीये इति। समानत्वान्निर्देशस्य संशय। किं प्राप्तम्? इत्युच्यते संशयनिवृत्त्यर्थं। समास एवैकादशिनेषु, सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनरुदयनीये भवितुमर्हन्ति। कुतः? तत्प्रकृतित्वात्। प्रकृतो ज्योतिष्टोमे समस्तानामैकादशिनानामालम्भः, इहापि समास चोदकः प्रापयति। अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं चाहः भवति। तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति। न गम्यते विशेष, ये प्रायणीये ऐकादशिना न विहिता इति। तथोदयनीये। तस्मात् समासस्तत्र।

विहारप्रतिषेधाच्च। ७॥

भाष्यम्— विहारप्रतिषेधश्चायम्, 'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्' इति। तत्रैकः 'अन्वहमेकैकमालभेत' इति विहारः प्राप्तः। तत्रोपशुः प्रायणीये प्राप्त एव। अन्ये अन्येष्वहःसु। तत्रोऽनेन किं क्रियते? ये अन्येष्वहःसु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्तीति। तथोदयनीये। तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति।

श्रुतितो वा लोकवद् विभागः स्यात्। ८॥

भाष्यम्—वाशब्देन पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति समासः इति। विभाग. स्यात्। कुतः? द्विवश्रुतित.। द्विवश्रुतिर्भवति, प्रायणीयोदयनीययोरिति। सा चेदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया। कुत? एकादशिनीविधौ संनिहितत्वेन, न लक्षणतया। कुतः? ऐकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्सया एतदभिधीयते, प्रायणीयोदयनीययोरिति। तत्र द्वद्भाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः। समासे चेतरेतरयोगात् नैकादशिनी केवले प्रायणीये। सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति। तद्वदुदयनीयेऽपि। तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अभिप्रेताम्, तत्र द्वद्भाविनोरप्राधान्यम्। अप्राधान्ये असत्यामपेक्षायां न समासो भविष्यति। उपादेयत्वेन तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्। उपादेयत्वेन तु एतच्छ्रूयते। तस्माद्विभाग इति। लोकवत्। यथा लोके दात देवदत्तयज्ञदत्तयोर्दीयतामित्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेवच्छतम्, तदेवरोदीयतामिति। द्वद्भुनि विभानयदेवच्छतम्, सामर्थ्याच्छत विभज्यते, एवमैकादशिन्यपि विभज्येतेति। एकादशिनी विहिता (वाक्यान्तरेण)

टुप्— एकादशिनी विहिता (वाक्यान्तरेण) प्रकरणे (इद द्वितीय तस्मिन् (एकादशिनी—) प्रकरणे 'प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्' इति। तत्र वाक्यम्–) 'प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्' इति। एकादशिनी (प्रकरणादेव सम्बध्यते, देवतान) इत्येकादशिनी (काल च देश च) अपेक्षते। अपेक्षमाणाकर्मान्तरम् (काल च देश च) अपेक्षते। तस्य देशविशेषण येन प्रायणीयोदयनीयौ विधीयेते। (तत्र) द्विवचनम् इत्येतत्तोनाथ गते विधित्सन् (तत्र) द्विवचनम्। (तत्र पुनरुपादेयता, (उपादीयमानत्वात्)। (तत्र पुनरुपादेयता, चोदेयत्वात् इत्यादुक्त तत्परभूतः) अत (भाष्य–)

राजन्यः स्तूयते । २।४।१४. * ऐन्द्रो राजन्यः इति ऐन्द्रशब्दः अर्थवादः, न गुणविधिः । भा. २।४।१२। २३-२, * 'ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि आलभ्यः' (क्रतुपशुः सवनीयस्तृतीयः) । ३।६।७।१८.

ॐ "ऐन्द्रः सोमो गृह्यते भीयते च । तेन ऐन्द्रेषु सोमः, अनैन्द्रेषु सोम एव नास्ति । इति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । कथ पुनर्ज्ञायते ऐन्द्रः सोमो गृह्यते भीयते चेति ? मन्त्रवर्णात् । 'इन्द्राय त्वा वसुमते' इत्येवमादिर्मन्त्रः ऐन्द्रं सोम वदितुं शक्नोति, नान्यम् । तस्मादैन्द्रः सोमः । तेन ऐन्द्रेषु सोमधर्माः । अन्यानि तु प्रधानानि साकाङ्क्षाणि, अतो धर्मान् ग्रहीष्यन्ति" इति न्यायः । तस्माद् यथादेवतं जहितव्यो मन्त्रः । भा. ३।२।११।२९. * 'ऐन्द्रमेकादश-कपालम् ऋषभो दक्षिणा' अवेष्टिषु द्वितीया राजसूये । भाट्ट. ११।४।३. * 'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ प्राकृतपुरोडाशधर्मातिदेशः, न तु सान्नाय्यधर्मातिदेशः, देवतासामान्यात् हविःसामान्यस्य बलवत्त्वात् । वि. ८।१।१७, * 'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः ।' अत्र असति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति तु आमुष्मिकम् । ४।३।१२, * 'ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्यादिः काम्यो यागः कामनावता कर्तव्यः । ५।३।१२. * ऐन्द्रं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता आदत्ते सौत्रामण्याम् । भा. ३।५।३।१४. * ऐन्द्राणाम् अनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभाव नास्ति । इति नास्त्यूहः अनैन्द्रेषु । ततः अनैन्द्राणाम् अमन्त्रकं भक्षणम् (क्त्वाचिन्ता) । वि. ३।२।१७. * ऐन्द्रे एकादशकपाले औपभृत्य आग्नेयपुरोडाशस्य विध्यन्तः । भा. ८।१।१७।३२-३४. * ऐन्द्रे पुरोडाशे सान्नाय्यविध्यन्तः प्राप्तः आग्नेयविध्यन्तेन बाध्यते । बाल. पृ. १४१.

* ऐन्द्रचमसभक्षणे वषट्कारदेवता अग्निर्नोपलक्षणीयः । वि. ३।२।१६.

* 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति इन्द्रवायुभ्यां संकल्पयति इत्येतावदुक्तं भवति । तत्र यागमन्तरेण संकल्पयति इति एतन्न युज्यते इति यागः कल्प्येत । भा. २।२।६।१८.

ॐ ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य कामसंयोगेऽपि पाठप्राप्ते स्वस्थाने एवानुष्ठानम्, न तु सर्वादितः ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १०।५।१८।६५ ॥

भाष्यम् — अथ यत्र कामसंयोगे वचनमैन्द्रवायवस्य 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति । तत्र किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, उत तत्रापि स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ? किं प्राप्तम् ? पूर्वेणाधिकरणेन (१७) स्वक्रमस्थस्येति । तथा प्राप्ते, ब्रूमः । कामसंयोगे तु सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? वचनात् । वचनं हि भवति 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति, तत् सर्वादितः प्रतिकर्षे अर्थवत्, अग्रतायां विधीयमानायाम् । अप्रवृत्तिविशेषकरं तदग्राणां ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः इति ।

तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात्, तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् । ६६ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्षः इति । स्वक्रमस्थस्य ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् स्वक्रमस्थस्येति । यदुक्तं अग्रताऽभिधानात् आदितः प्रतिकर्षः इति, तन्न । तद्देशानां धारादेशानाम् ऐन्द्रवायवाग्राणाम् अयमुपदेशः । तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः साध्येत । श्रुतिरेवमनुगृह्यते, इतरथा वाक्यम्, श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । अथ यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकर ग्रहणविधौ इति, तन्न । संयोगपृथक्त्वात् । एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः, ग्रहणेन कामं साधयेत् । अपरो नित्यसंयोगः, ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः, तान् गृह्णीयाद् इति । तस्मात् अस्ति प्रवृत्तिविशेषः । अतः तद्देशार्थयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणमिति ।

सोम— इह तर्हि भवतु आदितः प्रतिकर्षः इत्युत्थानात् (प्रत्युदाहरण—) संगतिः । ननु अग्रतायाः कामाय विधाने 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते' इति वचनमनर्थकं स्यात् । ग्रहाणामेव फले विधाने तु तेषां

इति । 'ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्यात्' इति निर्देशात् । नात्र ग्रहस्य कर्तव्यता उच्यते । तदग्राः कर्तव्याः इति श्रूयते । अग्रता परार्था, न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात् सर्वोदितः प्रतिकर्षः स्यात् ।

अपि वा धर्मविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणाद्ग्रहत्वमुच्यते । ६३ ॥

भाष्यम्— अपिवेति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वोदितः प्रतिकर्षः स्यात् । किं तर्हि ? स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः ? नात्र तदग्रता विधीयते । वाक्यं हि तदाऽनुवदते । किं तर्हि ? तद्धर्माणा ग्रहणं विधीयते । तथाहि श्रुतिरनुगृहीता भवति । 'यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्' (तदा) 'ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः समाम्नाताः तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्मा(मे)विशेषेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते । स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाग्राः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिः', इति न सर्वोदितः प्रतिकर्ष इति ।

धारासंयोगाच्च । ६४ ॥

भाष्यम्— अपि च धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये 'आप्यया अव्यवच्छिन्नया धारया गृह्णाति' इति । तस्मात् धाराग्रहास्ते । तद्ग्रहानधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ।

सोम— पूर्वत्र बहुव्रीहित्वात् निरपेक्षपृथक्साधनत्ववत् इहापि बहुव्रीहित्वादेव सर्वग्रहधर्मतालाभः इत्युत्थितेः संगतिः ।

वि— 'पुरोडाशोक्त स्वस्व स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।,
आद्योऽग्रत्वविधेर्, मैवं धारायुक्तग्रहोक्तितः ॥'

भाट्ट— उपांश्वन्तर्यामौ ज्योतिष्टोमे अधारग्रहौ विधाय धाराग्रहाणाम् ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादीनामुपक्रमे श्रुतम् 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो, यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति' इति । तदनेन किम् ऐन्द्रवायवस्य पाठात् मैत्रावरुणग्रहात् पूर्वमेवानुष्ठाने प्राप्ते उपांश्वन्तर्यामात् पूर्वमपकर्षो विधीयते, उत नेति चिन्तायाम्, 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' इत्यादिना प्रत्यक्षवचद्विधिभिरेव प्राप्तानां ग्रहणानां संक्षेपेण पुनर्विधानस्य विहितविधानायोगेन अनुपपत्तेः प्रकृतसर्वग्रहणोद्देशेन ऐन्द्रवायवाग्रतैव अनेन विधेया । अत एव न ग्रहपदेन मैत्रावरुणाद्या एव ग्रहा उच्यन्ते, संकोचे प्रमाणाभावात्, तदग्रतायाः पाठादेव प्राप्तत्वाच्च । अतश्च उपांश्वन्तर्यामापेक्षयाऽपि अग्रता ऐन्द्रवायवस्य विधीयते । तस्याश्च बृहत्सामत्वे नैमित्तिकशुक्राग्रत्वविरोधात् अनिवेशेऽपि रथंतरसामकत्वे एव निवेशो यद्यपि न्यायादेव प्राप्तः, तथापि 'यदि रथंतरसामा' इत्यनेन नैमित्तिकत्वेन विधीयते, तत्प्रयोजनं च सिद्धान्ते इव कण्वरथंतरादौ तदप्राप्तिः । अतः ऐन्द्रवायवस्य सर्वोदितकरणम् । इति प्राप्ते, धात्वर्थमात्रविधिलिप्सया ग्रहणान्येव अत्र विधीयन्ते नाग्रता, ग्रहणोद्देशेन तृतीयविधिप्रकारापत्तेः । न च विहितविधानायोगः, यत्प्रकारकयद्विशेष्यकविधौ कृते तत्प्रकारकतद्विशेष्यकविध्ययोगेऽपि, तस्यैव विशेष्यस्य धर्मान्तरप्रकारकविधौ बाधकाभावात् । 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिना हि विजातीयग्रहणत्वादिना तत्तद्ग्रहणानां विधिः, अनेन तु वक्ष्यमाणतावद्ग्रहणनिष्ठव्यापकीभूतवैजात्यप्रकारकः तत्तद्ग्रहणानां विधिः । वैजात्यं च एतद्विधेरेव आद्यविधिप्रकारलिप्सावशकृतस्य विधेयताऽवच्छेदकतया सिद्धम् । यदपि च न उपांश्वन्तर्यामादिसाधारण्येन, प्रकृतग्रहणमात्रे तथात्वे उपांश्वन्तर्यामोत्तरम् एतत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः, ऐन्द्रवायवाग्रा इत्यस्य अनुवादानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मप्रकारकविधिप्रयोजनानां वक्ष्यमाणानाम् उपांश्वन्तर्यामसाधारण्यानुपपत्तेश्च । अतश्च विशिष्य तत्तद्विधिविहितानामपि ऐन्द्रवायवादिग्रहणानां संक्षेपेणायं विधिः । तेषु च ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्यं पाठप्राप्तम्, इति 'ऐन्द्रवायवाग्रा' इत्यनुवादात् न ऐन्द्रवायवस्य सर्वोदितः प्रतिकर्षः । संक्षेपविधिप्रयोजनं च तेषामेव ग्रहणानां विशिष्य आकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तद्वाक्यान्तरप्रकरणसिद्धिः । ततश्च तदुपरितनवाक्येषु 'आप्यया धारया गृह्णाति' इत्यादिषु गृह्णातिना तेषामेवानुवादात् तेष्वेव धाराऽऽदिधर्मविधिः, न तु उपांश्वन्तर्यामयोरपि । अतश्च तयोरधारग्रहत्वसिद्धिः । प्रयोजनान्तरं काम्यग्रहणविधौ एतेषामेव 'कामसंयोगे' इति (उत्तराधिकरणे) वक्ष्यते । ग्रहाश्रितगुणफलेषु च एतेषामेव आश्रयत्वसिद्धिः इति च । यत्तु तन्त्र-

कुतः ? वचनात् । वचनमिदं भवति , ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति , द्विर्होतस्य वषट्करोति ' इति । नास्ति वचनस्यातिभारः ।

चा—' सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ' इति सामान्येन भक्षविचारं कृत्वा विशेषविचारोऽपि कर्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतर क्रियते तत् पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात् । पूर्वमद्भिः द्व्येकत्वात् सकृत्क्षिप्ते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् प्राप्ते , वचनात् द्विर्भक्षणं ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति ' इति । भवन्ति चेदृशान्यपि अधिकरणानि , येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतत् युक्तम् । सन्देहाभावात् । तत्र नैतत् क्रियन्ते , यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनबाधितः, तदभावात् समानन्यायेपूपकरिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मात्रैवं वर्णनीयम् । किं तर्हि ? सर्वेष्वग्रायमेव प्रतिकर्म स्विष्टकृदिदं कर्तव्यं प्रधानभेदात् । तथाहि , सिद्धवत्प्रधानभेदम् ऐन्द्रवायवसंस्कारहेतुमाह (ऐन्द्रवायवसंस्कारभूतभक्षणहेतुमाह इत्यर्थः) ' द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति , द्विर्होतस्य भक्षयति ' इति । तस्मात् यावद्वषट्कार शेषसंस्कारः इत्युक्तोत्तरे दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारो वक्तव्यः । ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनात् द्विर्भक्षः, न प्रधाननिमित्तः । हेत्वधिकरणे (१।३।२) हेतोर्निगदकृतत्वात् । (' तेन कर्म क्रियते ' इतिवत् ' द्विर्होतस्य वषट् करोति ' इत्यत्रापि वर्तमाननिर्देशात् , वर्तमानकालिकस्य च वषट्कारभेदस्य हेतुत्वासंभवात् अतो भूतकालत्वलक्षणाऽवश्यम्भावात् , लक्षणायाश्च ' न विधौ परः शब्दार्थः ' इत्यनेन निषिद्धत्वात् इति युक्त्या निराकृतत्वादित्यर्थः) । एवं च सति पूर्वाधिकरणशेषेनैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्मारणात् न क्रमकोपो भविष्यति इति ।

वि—' ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्वा उतासकृत् ।, पूर्वन्यायात् सकृत्प्राप्तौ , द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ॥ '

भाट्टे तु इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणे एवान्तर्भावितम् । ' ऐन्द्रवायवे तु वचनादेव भक्षप्रवृत्तिः ' इति च तत्रोक्तम् ।

मण्डन—' द्विरैन्द्रवायवे भक्षः । '

शंकर—' तन्त्रं त्वैन्द्रवायवे । ' तत् भक्षणरूपं शेषकार्यम् ।

* ' सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति ' इत्यादिषु ऐन्द्रवायवन्यायः एव स्यात् (पूर्वपक्षे) । ' वचनात् ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्भक्षः ' इति तस्य न्यायस्य स्वरूपम्) । बा. ३।५।६।१९.

* ऐन्द्रवायवपात्रे पूर्वसिद्धपुरोडाशशकलं निधेयं ज्योतिष्टोमे , न तु तदर्थं स्वतन्त्रपुरोडाशसंपादनम् । वि. ३।८।१९.

* ऐन्द्रवायवाग्रः द्वितीयः स्वरसामा । टुप्. १०। ५।२५।८९ पृ. १९८०.

* ऐन्द्रवायवाग्रतायाः च्यनीकायां पुनःश्रवणं अहर्गणेषु समानविषयर्थम् । भा. १०।५।२३।७७–७८.

* ऐन्द्रवायवाग्रत्वम् अनैमित्तिकं द्वादशाहविकृतिषु रथंतरसामकनिमित्ताभावेऽपि भवति । वि. १०।५।२३, * ऐन्द्रवायवाग्रत्वं ज्योतिष्टोमे बृहत्स्तोत्रस्य रथंतरसामत्वे सति कर्तव्यम् ' यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । ' २।३।१, * ऐन्द्रवायवाग्रत्वं भारग्रहेषु द्वादशाहे व्यूढे , द्वितीये षष्ठे दशमैकादशयोश्च अहःसु प्रायणीयोदयनीययोश्च इति षट्सु अहःसु । समूढे च द्वितीये पञ्चमे अष्टमे दशमे प्रायणीयोदयनीययोश्च इति षट्सु अहःसु । १०।५।२४.

* ऐन्द्रवायवाग्रत्वश्रुतेः च्यनीकायां प्रथमद्वितीययोरह्नोः पुनःश्रवणात् समानविधित्वं च्यनीकायाम् । भा. १०।५। २३।७७–७८.

* ऐन्द्रवायवाद्याग्रयो ग्रहास्तत्र ज्योतिष्टोमे प्रधानम् । इष्टिपशवोऽङ्गम् । वि. ४।४।१२. * ऐन्द्रवायवादीनि ग्रहणानि सोमयागद्रव्यस्यैव संस्कारकाणि । टुप्. १०। ३।१।२२ पृ. १८१८. * ऐन्द्रवायवादीनि यानि प्राकरणिकानि ग्रहणानि तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानि । भाट्ट. ५।३।१६.

* ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् अग्रताविधौ ग्रहणमतिकर्षेण सादनस्यापि प्रतिकर्षः । भा. १०।५।२१।७३–७४, * ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् अग्रताविधौ ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि सादनस्य नापकर्षः । १०।५।२२।७५–७६, * ऐन्द-

भाष्यम्— 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति श्रूयते। तत्र पशुगणेषु विचारो भवति किं जाघनीना समुच्चयः, उत विकल्प इति। अत्रापि पूर्व एव न्यायः। यदि अर्थकर्म ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चय इति। किं प्राप्तम्? द्रव्यविकार तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्। पूर्ववदेतदर्थकर्म, यथाजाघन्या पत्नीसंयाजनं दर्शपूर्णमासपूर्वकं चोदकपरम्परया पशुगणं प्राप्तम्। दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म। नहि तत्र या विच्छेपभूता जाघनी अस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात्। लौकिक्यास्तु तत्र आज्येन सह विकल्पश्चोदकेन अग्नीषोमीयं पशुं प्राप्तः। तत्रापि श्रूयते, 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति। सा श्रुतिर्विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति। यथाप्राप्तयोश्च नियमः। गुणभूता च प्राप्ता। तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी, कर्म प्रधानम्। यथा अग्नीषोमीये तथा पशुगणेषु। तस्मात्तत्राप्यर्थकर्म। अर्थकर्मणि च एकार्थाना समुच्चयो न युक्तः। तस्माद्विकल्पः।

टुप्— पशुगणे जाघनीना विकल्पः, अथ समुच्चयः इति (चिन्त्यते। पूर्वपक्षमाह—) समुच्चय इति ब्रूमः। कथम्? अग्नीषोमीये पशौ आज्यं च जाघनी च (पत्नीसंयाजद्रव्यतया प्रकृतितः) विकल्पेन प्राप्येते 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति। तत्पुनर्वचनं जाघनी नियमयति। स चास्य नियमो दृष्टार्थः। कथम्? (यावता) विशसनेन हृदयादीनि उत्पादितानि (तथा च विशसनं हृदयाद्युत्पादनार्थम्, न जाघन्युत्पादनार्थम्), तानि (च) वाक्यान्तरैर्विनियुक्तानि (यागार्थत्वेन), जाघनी तु अविनियुक्ता, तेन प्रतिपत्त्यर्हा। तथा यागे क्रियमाणे याऽसौ प्रतिपत्तिरपेक्षिता जाघन्याः, सा भवत्येव। (ननु अभ्युदयेष्टावपि इन्द्राद्यर्थोत्पन्नस्य सानाय्यादेः विष्ण्वादिगमन प्रतिपत्तिः स्यात्। अत आह—) सानाय्ये तु (तण्डुलेषु च) यागादपूर्वम् (न प्रतिपत्तिः उपयुक्तशिष्टत्वाभावात्)। योऽयम् (दर्शपूर्णमासयोः) आज्यजाघन्योर्विधाननियमः, सोऽपि अदृष्टार्थ एव। पशौ यागादपूर्वम्, नियमः (तु) द्रव्यसंस्कारः। पशुगणेष्वपि एवमेव (संस्कारतया नियमः) प्राप्यते चोदकेन।, तस्मात् सर्वाः (जाघन्यः) संस्कर्तव्याः (तस्मात् समुच्चयः)। (अत्र भाष्यम् 'जाघन्याः प्राधान्ये युक्तम्' इत्यादि 'तस्मात् प्रतिपत्तिः' इत्यन्तं [भा. पृ. २२७८ पं १–४] तदर्थतोऽनुभाष्य दूषयति—) यदेतत् 'तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः स्यात्' इति पूर्वपक्षवादी सिद्धान्ते दोषमुपन्यस्यति, तदयुक्तम्। हृदयादीनाम् अग्नीषोमदेवतत्वात् (न कृत्स्नस्य तद्देवत्यता पशोः)। तदुक्तं दशमे (१०।७।१)। तस्मात् पूर्वोक्तः (पूर्वमुक्तः एव) पूर्वपक्षो नेतरः (भाष्योक्तः।)।

एवं प्राप्ते ब्रूमः। नास्ति समुच्चयो जाघनीनाम्। कुतः? (गुणत्वात् जाघन्याः। संस्कार्यत्वे हि) यागः अपूर्वार्थः, दृष्टार्थं द्रव्यम्, नियमाच्च यागः (प्रधानभूतः सन् द्रव्यस्य) संस्कारकः इति विवक्षाद्वयम् (अङ्गीकर्तव्यम्, तच्च) न लभ्यते एकेन वाक्येन। अपि च यागादपूर्वं प्रधानभूतम्, द्रव्याच्च यागः (प्रधानभूतः) नियमात् (च) द्रव्यम् (प्रधानभूतम्)। तेन भवतः प्रधानम् अङ्गार्थं कृतं स्यात्। (प्रधानभूतो यागः स्वाङ्गभूतनियमार्थः स्यात्। नियम. कश्चित तद्-यत्संस्कारार्थः स्यादित्यर्थः)। [यदि तु मुद्रितलिखितयोः 'अङ्गार्थं कृतम्' इति पाठः स्वीक्रियते, तदा 'प्रधानभूतो यागः स्वाङ्गभूतद्रव्याङ्गनियमार्थः स्यादित्यर्थः' इति तद्विवरणं भा-टिप्पणीषु द्रष्टव्यम्। तत्रत्यपाठस्तु उपरिष्टात् प्रदर्शित एवास्माभिः। के.]। यदि न संस्कारार्था जाघनी ततः अप्राकृतकार्यत्वात् (पत्नीसंयाजाख्यम्) कर्मान्तरं पशौ प्राप्नोति। चोदकेन च अन्ये पत्नीसंयाजाः प्राप्नुवन्ति (वचनबलात् सौत्रामणीपशुपुरोडाशवत्) एवमेते दोषाः पूर्वपक्षे (प्राप्ताः स्युः।) तस्मात् यथा (येन प्रकारेण आराडुपकारकत्वेन) निर्ज्ञाताः पत्नीसंयाजाः प्रकृतौ, तथा प्राप्तानां पशौ जाघनी (वैकल्पिकी) नियम्यते (न तु संस्कार्या। तस्मात् पशुगणे जाघनीना विकल्पः)।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो, द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति।११॥

भाष्यम्—यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि, एवमपि समुच्चयो युक्तः। कुतः? द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः। जाघनी द्रव्य कर्मणा विशसनेन निष्पन्नेति।

* ऐन्द्राग्नद्वादशकपालवैश्वकर्मणैककपालयोः शाकमेधीययोः चातुर्मास्यवरुणप्रघासगतकार्यैककपालैन्द्राग्नगतसार्थवादविधिकाण्डातिदेशः । भा. ७।१।४।२२.

* ऐन्द्राग्नवत्— यथा ऐन्द्राग्नपुरोडाशस्य अग्निसंबन्धेऽपि चतुर्धाकरणं नास्ति, तद्वत् सौमापौष्णे चरौ पूषसंबन्धेऽपि पेषणं नास्ति । के. ३।३।१५।४४.

* ऐन्द्राग्नवत्— यथा चतुर्धाकरणं भिन्नदेवतत्वात् ऐन्द्राग्ने न भवति, तद्वत् उपांशुयाजाज्यम् अग्नीषोमीयशब्देन न शक्यते वदितुम्, वैष्णवत्वादेरपि संभवात् । सा. ५।४।१।२१.

* ऐन्द्राग्नविकाराणामपि सोमप्राक्कालत्वमेवेति केचित् । वस्तुतस्तु तद्विकाराणामनियतकालत्वम् । भाट्ट. ५।४।९.

* ऐन्द्राग्नविकृतित्वम् इन्द्राग्नीसोमीये इन्द्रमुख्यत्वात् । एवम् ऐन्द्रावैष्णवे ऐन्द्रापौष्णे ऐन्द्राबार्हस्पत्यादौ च ऐन्द्राग्नविकृतिरनेक । बाल. पृ. १२०.

* ऐन्द्राग्नविधानार्थो ‘ आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ’ इति आग्नेयपुनःश्रुतिः । भा. २।३।१४।२९, * ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्यावापृथिव्यानुरोधेन आग्रयणे वैश्वदेविकतन्त्रस्य नियमो नास्ति । आग्रयणेष्टिन्यायोऽयम् । १२।२।१५।२५–२७.

ऐन्द्राग्नसोमभक्षणममन्त्रकं ज्योतिष्टोमे ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।२।१७।४०॥

भाष्यम्— एवं स्थिते चिन्त्यते । अस्ति तत्रैन्द्राग्नः सोमः ‘ ऐन्द्राग्नं गृह्णाति ’ इति । तत्र संदेहः किं मन्त्रवद्भक्षणम् अमन्त्रकं वेति । किं प्राप्तम् ? ऐन्द्राग्ने तु स्यात् । यस्य हीन्द्राग्नी देवता तस्य नेन्द्रः । शक्यते हि स इन्द्रपीत इति व्यपदेष्टुम् । यस्य हि अवयवान्तरमिन्द्रेण पीतम्, स इन्द्रपीतः । तस्येन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्यां पीतम् अवयवान्तरमिन्द्रेण । तस्मात् मन्त्रवद्भक्षणमिति ।

वा— (अन्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे ऊहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेः अमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्रान्यापकत्वेन आक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थम् इदमधिकरणम् । सु. पृ. ११५९.) अथ यत्र अन्यसहितः इन्द्रो देवता, तत्र किं इन्द्रपीतव्यपदेशः अस्ति, न इति संदेहे अस्तीति ब्रूमः । कुतः ? ‘ न देवतात्वमिन्द्रस्य तत्पीतत्वेन कथ्यते । तेन नाग्नेयतुल्यत्वमसामर्थ्याद्दिहेष्यते ॥’ आग्नेये हि यजमानेच्छाकल्पो विशेषणत्वेन संकीर्त्यते । स च तद्धितेन अन्यनिरपेक्षाग्निविषय उक्तः, इति सापेक्षं न प्रतिपादयति । अत्र पुनः इन्द्रपीत इति संप्रदानव्यापारो विशेषणम् । स च उभयोरपि संकल्प्यमानयोः प्रत्येकं केन चिदंशेन विद्यते । यस्य च यावान् व्यापारः, स तेन यावा इत्युपलक्ष्यते । (‘ यस्य हि अवयवान्तरम् ’ इति भाष्यं पूर्वभाष्येण असंबद्धत्वात् उत्कृष्य व्याख्येयं मत्वा ‘ तस्य इन्द्राग्निभ्याम् ’ इति भाष्यम् आदौ व्याचष्टे—) तेन ऐन्द्राग्नस्य इन्द्राग्निभ्यां पिबद्भ्याम् अर्धम् इन्द्रपीतम्, अर्धम् अग्निपीतम् इति शक्यं वदितुम् । (‘ यस्य हि ’ इति भाष्यं पूर्वमुपेक्षितं अधुना व्याचष्टे—) न च वर्तमानस्य साक्षात् इन्द्रपीतत्वम् इति हुवाचपनद्वारेण व्यपदेशः । न च तस्य इयत्तानियमः अस्ति ‘ एतावता पीतेन व्यपदेष्टव्यः ’ इति । तस्मात् विशेषणोपपत्तेः मन्त्रवत् भक्षणमिति ।

एकस्मिन् वा, देवताऽन्तराद् विभागवत् ।४१॥

भाष्यम्— नास्यावयवान्तरमिन्द्रेण पीयते । न चावयवान्तरेण इन्द्रपीतेन तत् पीतं भवति । तेन पीतः इति लक्षणाशब्दोऽयम् । इन्द्रमुद्दिश्य यः सङ्कल्पितः, इन्द्रो यस्य देवतेति । यथैव च साकाङ्क्षस्य तद्धितार्थेन असंबन्धः, एवं समासोऽपि इन्द्रपीतस्येति साकाङ्क्षस्य नावकल्पते । तदुक्तम्; ‘ व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात् ’ (३।१।१५।२७) इति । आह, ननु तेनैवाधिकरणेन एतदुक्तम्, किमर्थं पुनरभिधीयते इति । उच्यते । यत्तत्र विचारितं सिद्धमेव तत्, कथं पुनर्निर्धार्यते नैव साकाङ्क्षस्य देवतासंबन्ध इति । नेवेह देवतासंबन्ध इति पूर्वः पक्षः, पानमात्रसम्बन्धोऽस्तीति । पानमात्रसंबन्धेन यत्र द्वाभ्यां पीयते, तत्रैकेन देवतासंबन्धः, इत्युत्तरः पक्षः । तस्माच्च पुनरुक्तमिति ।

वा— सत्यम्, यदि देवताव्यापारः पातृत्वम् इह विशेषणं स्यात्, ततः ऐन्द्राग्नोऽपि गृह्येत । न तु अस्माकं देवता पिबति । किं तर्हि ? संकल्पविषयत्वेनैव उपयुज्यते । न च भिन्नार्थत्वे अन्यतरव्यपदेशः संभवति,

किं प्राप्तम् ? विकृतिः प्राकृतान् धर्मांश्चोदकेन गृह्णाति । अतस्ते धर्मा आनुमानिकाः । पौर्णमासी चान्यः कालः । स यदि वा प्रकृत्या गृह्येत, यदि वा विकृत्या, असंभवे अन्यतरस्याः कालस्यत्यागः । तत्र आनुमानिको वैकृतस्य त्यज्यताम्, न प्रत्यक्षश्रुतः प्राकृतस्येति न्याय्यम् । तस्मात् सद्यस्काला एता विकृतयो भवेयुरिति ।

द्वैयह्काल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥

भाष्यम्— द्वैयह्काल्ये क्रियमाणे यथान्यायं कृतं भवति । तस्मात् द्वैयह्काल्यं स्यात् । चोदकप्राप्तोऽनुगृहीतो भवति । प्रकृतौ हि श्रूयते 'पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति, उत्तरमहर्देवता यजति' इति । तस्मात् द्व्यहकालमेकमभिनिर्वर्त्य, तदहरेवोपक्रम्य अपरेद्युः परिसमापयेत् ।

वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवं द्व्यहकाला विकृतयो भवेयुरिति । सद्यस्कालाः स्युः । कस्मात् ? वचनमिदं भवति, 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत' इति । सामर्थ्याच्चैतद्वचनम् । तस्मात् सर्वं पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुर्वीतेति गम्यते । तेन सद्यस्काला विकृतयः ।

वा— विकृतीष्टयो द्व्यहकाला इति प्राप्ते, उच्यते
'न प्रत्यक्षश्रुतः कालः संकोचं चोदकाद् व्रजेत् ।
सर्वाङ्गयुक्ता विकृतिः पञ्चदश्यामतो भवेत् ॥'

सोम— वचनस्य पूर्वत्र पुरोडाशोत्कर्षसामर्थ्यात् इह सद्यस्कालतापादनसामर्थ्यम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । ननु पौर्णमासीशब्दो यस्मिन् क्षणे चन्द्रः संपूर्णः, तद्वाचकः । अमावास्याशब्दश्च यस्मिन् क्षणे सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः, तद्वाचकः । स च पञ्चदश्यास्तिथेः अन्तिमः क्षणः । तथा च साङ्गस्य कर्मणः क्षणमात्रे अनुष्ठानुमशक्यत्वात् संकोचकत्वाऽपि वाच्य. (इति चेदुच्यते) नैतौ शब्दौ क्षणविशेषमात्रवाचनौ, किन्तु वेदे 'सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन्, तासाममावास्या च पौर्णमासी च नोपैत्' इति विशेष— (अविशेष—) प्रयोगात् लौकिकव्यवहाराच्च पञ्चदश्यामप्यविशेषवाचकौ इति तन्त्ररत्ने भाट्टदीपिकायाम् । सूत्रार्थस्तु— विकृतेः प्रकृतिवत् द्व्यहकालत्वप्रकाराद्

चोदकबाधः स्यात् । तत एव इतिः विकृतिः सद्यस्काला स्यात् । प्रकृतौ तु तयोः द्व्यहकालत्वपर्वकालत्वयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् उभयमङ्गीकृतम् । इह तु एकस्यानुमानिकत्वात् बाध एवेति ।

वि— 'द्व्यहकाला: किमैन्द्राग्नाद्याः सद्यस्कालता उत ।, आद्यः प्रकृतिवन्, नैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥'

भाट्ट— 'य इष्ट्या' इति वचनेन न तावत् प्रकृतीष्टौ पौर्णमास्यादिकालविधिः 'पञ्चान्ता उपवस्तव्याः, पञ्चदश्योऽभियष्टव्याः' इत्यादिवचनैस्तस्याः प्रतिपत्कालत्वविधानात् । अत एव 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिवचनेषु पौर्णमास्यादिशब्दावपि आरम्भद्वारकौ पर्वप्रतिपत्समुदायलक्षकौ वा । अत एव प्रकृतौ द्व्यहकालत्वं प्राकरणिकम् । अतश्च इदमनारभ्याधीतं वचनं विकृतीष्टिविशेषपरम्, विकृतिपशुपरं च । अग्नीषोमीयस्य औपवसथ्येऽहनि विहितत्वात् । अतिदेशप्राप्तोऽपि च विकृतौ पौर्णमास्यादिकाले यथा पौर्णमासीविकाराणां पौर्णमास्यां करणम्, अमावास्याविकाराणां चामावास्यायां करणमित्येव व्यवस्थया प्राप्तानामव्यवस्थार्थम्, तथा साङ्गानां तासां पौर्णमास्यादिकालविधानात् आतिदेशिकद्व्यहकालत्वबाधनार्थमपि । न च तत्तद्विकृतीनां तद्दिवसेव प्रयोगस्य प्राप्तत्वादत्र प्रयोगविध्यभावेन प्रधानमात्रे एव पौर्णमास्यादिकालविधानोपपत्तेः प्रतिपत्कालत्वादिबाधेऽपि, चतुर्दश्यामन्वाधानप्रणयनेन साङ्गद्व्यहकालत्वबाधे प्रमाणाभावः इति वाच्यम् । कालस्य प्रयोगान्वयितया प्राप्तप्रयोगसंबन्धित्वेन विधानात् अन्वाधानेऽपि पौर्णमास्यादिकालकरस्य औपदेशिकत्वात् । अतः साङ्गमपि विकृतिप्रधानं पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्यम् । तत्र पूर्वपर्वणि अपराह्णसंधौ वा विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरन्वाधानं निर्विवादमेव । अन्वाधाने प्रातःकालस्य उपदिष्टोऽपि अङ्गगुणत्वात् आतिदेशिकेनापि विकृतिप्रधानाङ्गकालत्वेन बाध्यते । पूर्वार्धभावि औपदेशिकपर्वणः प्रकृत्यर्थत्वात् पूर्वेद्युरेव वा उपदिष्टपर्वकालानुरोधेन अतिदेशप्राप्तस्य द्व्यहकालस्य च बाधितविकृत्यनुष्ठानम्, ततः प्रकृत्यन्वाधानमिति शोभनम् । एवं सोमेऽपि, पूर्वेद्युरेव अग्नीषोमीयानुष्ठानम् । यत्तु

कर्मणि उपलक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयं याज्याऽनुवाक्याद्वयं प्रयोगान्तरार्थं भवति । तस्माद् विकल्पः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४ ॥

भाष्यम् — लिङ्गं चैवमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? एवमाह, ' ऊरू वै देवानां याज्याऽनुवाक्ये, एकया प्रत्यागच्छति, समयत्वाय, अथात्र तिस्रः कार्याः ' इति, पितृयज्ञे याज्याऽनुवाक्यात्रयविधानपरे वाक्ये तयोर्द्वित्वमुचितं दर्शयति । तथा, ' न सर्वाणि सह मत्स्यानि सह मत्स्यानि, मानुषं तत् क्रियते, नैकमेकम्, पितृदेवं तत् । द्वे द्वे सह प्रहृत्ये, याज्याऽनुवाक्ययो रूपम् ' इति । तस्मादपि विकल्पः । (अथ एकस्मिन्नेव याज्याऽनुवाक्यायुगले तयोर्विकल्पं निरस्य समुच्चयं वर्णकान्तरेण प्रतिपादयति भाष्यकारः । के.) अथ तयोरेव मिथः कस्माद्विकल्पो न भवति । एकार्थत्वात् प्राप्नोति, अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति । उच्यते । समाख्या पुरोऽनुवाक्येति । पूर्वमनूच्यते इति पुरोऽनुवाक्या । आपेक्षिकः पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समुच्चये चैतदुपपद्यते । तस्मात् समुच्चयः । ननूपलक्षिते, उपलक्षणकार्याभावादर्थलोपादन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति । उच्यते । समाख्यासामर्थ्यात् द्विरुपलक्षणसाध्यं कर्म भविष्यति । यथा, ' द्वाभ्यां लुनाति ' इति वचनसामर्थ्यात् द्व्यभिधानसाध्यम् । तस्मादविरोधः ।

सोम— पूर्ववत् (अपसृत्याशीरभिधानमन्त्रवत्) इहापि समुच्चयः इत्युभयोः संगतिः । एवं च याज्यापुरोऽनुवाक्यायोरेकार्थप्रतिपादनमात्रे अस्य (अधिकरणस्य) तात्पर्यम् । पुरः पूर्वम् अनूच्यते इति समाख्या समानजातीययाज्याऽपेक्षया पूर्वभावं विना न संभवति इति तद्बलात् समुच्चयः ।

वि— ' इन्द्रादिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् । , साहित्य पूर्ववत्, मैवं देवताकोपनैरपतः ।। ' (इदंवादि ' इद वामास्ये हविः ' इत्यादि इत्यर्थः । इति प्रथमं वर्णकम्) । ' पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । , पुरेवाद्य-, समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥ ' (इति द्वितीयं वर्णकम्) ।

भाट्ट— ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि द्वे याज्याऽनुवाक्यायुगले श्रुते । तयोर्देवताप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वाद्विकल्प एव । पुरोऽनुवाक्यायास्तु याज्यया सह पुरोऽनुवाक्यासमाख्याबलादेव समुच्चयः ।

मण्डन— ' याज्याऽनेका विकल्प्यते । '

शंकर— ' अनुवाक्यायाज्ययोश्च सः । ' सः समुच्चयः । (अत्र मण्डनाचार्येण प्रथमवर्णकार्थं एवोक्तः, शंकरभट्टैस्तु द्वितीयवर्णकार्थं एवोक्तः इति ज्ञेयम् । तेन न तयोर्विरोधः । के.)

* ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः राजसूये प्रथमे निर्संयुक्ते द्वितीयं हविः । भा. ११।४।१।२. * ऐन्द्रावैष्णवस्य शुनासीरीयगतस्य ऐन्द्राग्नविकृतित्वम् इन्द्रमुख्यत्वात् । बाल. पृ. १२०.

* ऐन्द्री (एन) सुब्रह्मण्या कार्या पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुति प्रथमाहे एकादशानामह्ना धर्मभूता, नाग्नेयी । भा. १२।२।७।२२. * ' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' । अत्र गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते । वि. ३।३।७. * ' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इत्यत्र गार्हपत्यश्रुत्या ' कदा चन स्तरीरसि ' इति मन्त्रेण गार्हपत्यस्य एव उपस्थानम्, न तु लिङ्गात् इन्द्रस्य । भा. ३।३।७।१४. * ' ऐन्द्या सद. ' इति ज्योतिष्टोमे सदोमण्डपोपस्थानम् (अभिमर्शनं) प्रकृताभिरैन्द्रीभिः । वि. ३।२।८.

ऐन्द्रीन्यायः । ऐन्द्र्यधिकरणम् । अग्निचयने ' निवेशनः संगमन ' इत्यैन्द्या गार्हपत्योपस्थानं कर्तव्यम् ॥

वचनात् त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् । ३।२।२।३ ॥

भाष्यम्— अग्नौ श्रूयते ' निवेशनः संगमनो वसूनाम् इत्यैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति । तत्र संदेहः किं इन्द्रस्योपस्थानं कर्तव्यम्, उत गार्हपत्यस्येति । कुतः पुनः गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्येवं विस्पष्टे वचने संशय इति ? उच्यते । यदि वाक्येनोपस्थान कर्तृ स्तुतिवचनेन संस्करणम्, न समीपस्थानमात्रम् । न च ऐन्द्रेण मन्त्रेण अग्नेरभिधानं शक्यते कर्तुम् । अतो गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति न गार्हपत्यार्थमुपस्थानमेतत् इति जायेत शङ्का । गार्हपत्यः उपस्थानार्थो भवेत् इति शब्दश्च शब्दो नास्ति तृतीयाऽन्तः

रत्नादौ तत्तद्वाक्येन विहितानां ग्रहणानां वक्ष्यमाणक्रम-वाक्येन काम्यत्वावगतेः क्रत्वर्थत्वसिद्धिरेव एतद्वाक्य-प्रयोजनम् इत्युक्तम्, तत् प्रमाणान्तरेण अर्थादिना सम्भवत्प्राप्तिकानां तत्तद्ग्रहणानां तत्तद्देवतासंयोगानां च तत्तद्विधिभिः पुनर्विधानस्य आरादुपकारकविषया क्रत्वर्थ-त्वफलकत्वेन पशुसोमाधिकरणे (२।२।६) कौस्तुभे व्यवस्थापिततया उपेक्षितम्। सर्वथा ऐन्द्रवायवस्य सर्वा-दितः करणाभावात् न पाठबाधः।

मण्डन— 'सर्वादितो न प्रतिकर्षणं स्यात्।' ऐन्द्रवायवस्य। १८.

शंकर— 'स्वमैन्द्रवायवस्थानम्।' १९.

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्। १०।५।१७।६२॥

ज्योतिष्टोमे 'वाग् वा ऐन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवावरुन्धे' इति श्रूयते। अस्य ऐन्द्र-वायवस्य ग्रहस्य आदितः सर्वादितः उपांश्वन्तर्यामाभ्या-मपि पूर्वं प्रतिकर्षः आक्षेपः स्यात्। अग्रताग्रवचनात् ऐन्द्रवायवाग्राः इति अग्रतायाः प्राथम्यस्य वचनात्। इति पूर्वः पक्षः।

अपि वा धर्मविशेषात् तद्धर्माणां स्वे स्थाने प्रकरणादग्रत्वमुच्यते। ६३॥

पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अपि वा शब्दः। धर्मविशेषात् अव्यवहितपूर्वत्वेन ऐन्द्रवायवादित्वरूपस्य धर्मस्य धारा-ग्रहे एव विशेषात्, तद्धर्माणाम् ऐन्द्रवायवादित्वधर्म-विशिष्टानां प्रकरणात् पाठक्रमात् स्वे स्थाने मैत्रावरुणात् धाराग्रहात् अव्यवधानेन प्राक् यत् ऐन्द्रवायवस्य स्थानम्, तस्मिन् स्वे स्थाने स्वीये स्थाने अग्रत्वम् आदित्वम् उच्यते, न तु अंशोः प्राक्। तद्धर्माणाम् इत्यत्र सः ऐन्द्रवायवादि-त्वरूपः धर्मो येषामिति बहुव्रीहिः। समासान्तविधे-रनित्यत्वात् अनिच् नोत्पन्नः। अथवा तद्धर्मणाम् इति पाठः स्यात्। स च क्वचिदपि नोपलभ्यते इत्यन्यदेतत्। न सर्वादितः प्रतिकर्षः इति सिद्धान्तः।

धारासंयोगाच्च। ६४॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। धारासंयोगात्, ऐन्द्रवाय-वादित्वस्य धारासंयोगो भवति 'अध्वा अव्यवच्छिन्नया धारया गृह्णाति' इति। तस्मात् धाराग्रहास्ते। तान् धाराग्रहानपेक्ष्य ऐन्द्रवायवस्य अग्रत्वमुच्यते। तस्मात् न सर्वादितः प्रतिकर्षः। के.

ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात्। ३।५।५।१८॥

सिद्धान्तसूत्रम्। ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ऐन्द्रवायवो ग्रहो द्विदेवत्यः। तस्य भक्षः सकृत् वा द्विर्वा इति संदेहे सोमसंस्कारार्थत्वात् भक्षस्य, सकृत्करणेनापि संस्कारस्य सिद्धत्वात् सकृद्भक्षः इति पूर्वः पक्षः। तन्निराकरणार्थः सूत्रे तुशब्दः। 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्ह्येतस्य वषट् करोति' इति वषट्कारभेदात् अवान्तरकर्मभेदोऽपि। 'द्विरैन्द्र-वायवस्य भक्षयति, द्विर्ह्येतस्य वषट् करोति' इति वचनात् ऐन्द्रवायवे प्रतिकर्म कर्मणिकर्मणि वषट्कारे-वषट्कारे निमित्ते सति भक्षः स्यात्। वषट्कारद्वित्वात् भक्षोऽपि द्विः कर्तव्य इत्यर्थः।

इदं सूत्रं भाष्ये अधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातम्। वार्तिके तु इत्थम्— पूर्वाधिकरणाङ्गमिति वार्तिकम्। ऐन्द्रवायवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनात् द्विर्भक्षो न प्रधानभेदनिमित्तः हेत्वभिधाने हेतोर्निराकृतत्वात्। च सति पूर्वाधिकरणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्य-विचारस्मारणात् न क्रमकोपो भविष्यतीति—इति। के.

● ऐन्द्रवायवग्रहः ज्योतिष्टोमे द्विर्भक्षणीयः। वि. ३।५।५, ● ऐन्द्रवायवग्रहः तृतीयो मन्त्रकाण्डविधि-काण्डयोः, धाराग्रहेषु तु प्रथमः। १०।५।१७, ● ऐन्द्र-वायवग्रहः प्रातःसवने गृह्यते ज्योतिष्टोमे। ३।१।१८. ● ऐन्द्रवायवग्रहस्य प्रतिकर्षः कामसंयोगेऽपि धारा-ग्रहेभ्य आदित एव, न सर्वादितः। भा. १०।५।१८। ६५–६६.

ऐन्द्रवायवन्याय। ऐन्द्रवायवग्रहस्य द्विर्भक्षणम्॥ ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात्। ३।५।५।१८॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति। तत्र ऐन्द्रवायवे ग्रहे संदेहः किं सकृद्भक्षणम्, उत द्विरिति। सोमसंस्कारार्थे तावत् सकृत्। इति प्राप्ते, ब्रूमः। ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षयितव्यमिति।

गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संबन्धस्य शास्त्रहेतुत्वात् । ४ ॥

भाष्यम्— अत्राह, ननु एतदुक्तं न ऐन्द्र्येण मन्त्रेण गार्हपत्योपस्थानं भविष्यतीति । उच्यते । वचनात् भविष्यतीति । आह । न वचनशतेनापि शक्यमेतत् । इन्द्रशब्देन अग्निं प्रत्याययेत् इति ब्रुवन् विहन्येत । यथा 'अग्निना सिञ्चेत्' 'उदकेन दीपयेत्' इति । नहि शास्त्रहेतुकः शब्दार्थयोः संबन्धो भवति । नित्योऽसौ लोकतोऽवगम्यते इत्युक्तम् । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । ननु शब्दलक्षणोऽपि भवति शब्दार्थयोः संबन्धः कृत्रिमः । यथा देवदत्तो यज्ञदत्त इति । भवति कश्चित्, यत्र संबन्धस्य विधायकं वाक्यं भवति । न तु एतद्वाक्यं शब्दार्थयोः संबन्धस्य विधायकं गार्हपत्यस्य इन्द्रशब्दो नामेति । कथं तर्हि सिद्धसंबन्धेन इन्द्रशब्देन गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति । न च शक्यते परशब्देन परो वदितुम् । किमत्र वचनं करिष्यति । अत्रोच्यते । 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात् संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात्' इति । यद्यपि नेदं वाक्यं शब्दार्थसंबन्धस्य विधाने हेतुभूतम्, तथापि अनेन इन्द्रशब्देन शक्यं कर्तुं गार्हपत्याभिधानम् । कुतः ? गुणसंयोगात् गौणमिदम् अभिधानं भविष्यति । भवति हि गुणादपि अभिधानम्, यथा 'सिंहो देवदत्तः' 'अग्निर्माणवकः' इति । एवमिहापि अनिन्द्रे गार्हपत्ये इन्द्रशब्दो भविष्यति । अस्ति चास्य इन्द्रसादृश्यम् । यथैव इन्द्रो यज्ञसाधनम्, एवं गार्हपत्योऽपीति । अथवा इन्दतेः ऐश्वर्यकर्मणः इन्द्रो भवति । भवति च गार्हपत्यस्यापि स्वस्मिन् कार्ये ईश्वरत्वम् । तस्मात् इन्द्रशब्देन यः प्रत्याय्यते अर्थः, स प्रतीतः, सादृश्यात् गार्हपत्यं प्रत्याययिष्यति, ऐश्वर्याद्वा प्रत्याययिष्यति, इति न दोषः ।

वा— ननु च मन्त्रोऽपि अयत्नस्य एव गार्हपत्ये विनियोक्तुम् । तथाहि, 'गौणेऽपि तावदेतस्य वृत्तिः क्लेशेन जायते । अत्यन्तासदृशत्वात्तु न गौणोऽप्यत्र दृश्यते ॥' नहि वचनशतेन इन्द्रशब्दः शक्यो गार्हपत्याभिधानसमर्थः कर्तुम् । 'न चाऽऽदेश्यगुणवच्चात्तादिन्द्रोऽग्निः पारिभाषिकः । नहि शब्दार्थसंबन्धः प्रसिद्धः शास्त्रहेतुकः ॥' अत्रोच्यते । 'स्याद्वाऽग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसंबन्धकारितम् । इन्दत्यर्थानुसाराद् वा स्वकार्ये सोऽपि हीश्वरः ॥' तस्मात् अन्यथाऽनुपपत्तेर्गौणमभिधानम् इति सिद्धम् ।

शा— 'पूर्वाधिकरणन्यायात् मुख्यस्येति प्रतीयते । विनियोग्यानुसारेण विनियोगस्तु वर्ण्यते ॥ न खल्विन्द्राभिधानस्य मन्त्रस्याग्निप्रकाशने । शक्तिरस्ति न चाशक्तोऽशक्येऽर्थे विनियुज्यते ॥ तेन मन्त्रानुसारेण विनियोगार्थवर्णना । इन्द्रो हि गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते ॥ यज्ञसाधनसाधर्म्याद् यद्वा गृहपतेर्यतः । तेनायं गार्हपत्यः स्यादिन्द्रोऽवयवयोगतः ॥' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'अग्नौ वचनसामर्थ्याद् विनियोगः प्रतीयते । न चात्यन्तासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात् ॥ यत्र मानान्तरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते । प्रमाणान्तरसद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्तते ॥ पूर्वाधिकरणे ह्येवद् वर्णितं विद्यतेऽत्र च । विस्पष्टं वचनम्, तेन गार्हपत्यार्थता स्फुटा ॥ अवश्यं कल्पनीयं हि मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा । गौणत्वम्, तत्र मन्त्रस्य प्राप्तार्थस्यैव युज्यते ॥ अप्राप्तार्थे विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिमत् । न चावयवयोगेन वृत्ती [वृत्तिः] रूढ्याऽभिवेदनात् ॥ अभिधानक्रियायाश्च प्रधानत्वात् तदन्वयः । गार्हपत्यस्य नान्यार्थसमीपस्थविगामिता ॥'

सोम— श्रुतिविनियोगविचारस्यापि अस्य मुख्यार्थे एव मन्त्राणां विनियोग इति पूर्वोक्तार्थापवादतया अत्र संगतिः । सूत्रार्थस्तु– वचनत्वात् ऐन्द्री ह्यमृक् अयथाश्रुतार्था स्यात् इति । एवं च यदुक्तं न्यायसुधायाम् 'इन्द्रो न तस्थौ' इति नकारस्य उपमाऽर्थतया अग्निप्राधान्यमेवास्य मन्त्रस्य, न तु इन्द्रप्राधान्यमिति । तत् एतत्सूत्रविरोधात् 'गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्' इत्युत्तरसूत्रविरोधात् भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टमेव गौणत्वाभिधानात् नकारस्य लोकवेदोभयप्रसिद्धनिषेधार्थकत्वसंभवे तत्परित्यागेन 'उपमार्थीय कथरिष्टदुपचारः' इति निरुक्तभाष्यम् (११४) आलम्ब्य उपमाऽर्थत्वीकारयोगाच्च अनादरणीयम् ।

वायवादिग्रहाणाम् आतिदेशिकानाम् अश्वमेधोपदिष्टसौवर्णराजतग्रहाभ्यां समुच्चयः । १०।४।२।३–५, ● ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् आतिदेशिकानां बृहस्पतिसवादौ औपदेशिकैः बार्हस्पत्यादिग्रहैः समुच्चयः । १०।४।२।३–५, ● ऐन्द्रवायवादिग्रहाणाम् आतिदेशिकानां विषुवति विहितेन अर्कग्रहेण समुच्चयः । १०।४।२।३–५.

● ऐन्द्रवायवादिग्रहापेक्षया आग्रयणादिग्रहेषु शुक्रादिग्रहणस्य पूर्वं प्रतिकर्षः । भा. १०।५।२०।७०–७२.

● ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविध्यभ्युपगमः । सु. पृ. ७९०. ● ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु 'सोमेन यजेत' इत्यस्मिन् उपतिष्ठमाने नान्ययजिकल्पना । बा. १।२।१।७ पृ. १२०.

● ऐन्द्रवायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश समाम्नाताः । भा. ३।६।९।२०.

● ऐन्द्रशब्दः राजन्यस्तुत्यर्थः 'ऐन्द्रो राजन्यः' इति, न गुणविधिः । वि. १।४।१४.

● ऐन्द्राग्नः द्वादशकपालः पुरोडाशः आग्रयणगतः दर्शपूर्णमासयोर्विकृतिः । भाट्ट. १२।२।१४. ● 'ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्ये आलभ्यः' । (उक्थ्ये सवनीयो द्वौ तत्रायं द्वितीयः) । भा. ३।६।७।१८. ● 'ऐन्द्राग्नः संहितः' ऐकादशिनेषु नवमः पशुः । संहितः शुक्लकृष्णवर्णोद्रयविशिष्टः । वि. ८।१।१७. ● ऐन्द्राग्नं कर्म (–ग्रयन्) वियातसजातस्यास्ति भ्रातृव्यवतः । तत्र याज्याऽनुवाक्यायुगलमपि आम्नायते । ऐन्द्राग्नम् 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः, प्र चर्षणिभ्यः' इत्येकम्, 'इन्द्राग्नी नवतिं पुरः, अपद्रुमम्' इति द्वितीयम् । तत्र (देवतासामान्यात्) पूर्वं युगलं पूर्वस्यैन्द्राग्नस्य उत्तरमुत्तरस्येति । भा. ३।३।५।१२, ● 'ऐन्द्राग्नानि शुक्र्याणि' (देवता) । ३।६।७।१८, ● 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यादीनि वैकृतानि कर्माणि सदास्थलानि न ग्रहस्थलानि । ५।४।७।२२–२४. ● ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इति प्रजाकामेष्टिः दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरम् । वि. २।३।१२, ● 'ऐन्द्राग्न० प्रजाकामः' इत्यादेः फलम् अपवि मलिकर्षे ऐहिकम् । सति तु आमुष्मिकम् । ४।३।१२, ● 'ऐन्द्राग्न० प्रजाकामः' इत्यादिषु इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।१४, ● 'ऐन्द्राग्न० प्रजाकामः' इत्यादिषु प्राकृतयोर्दम्यदेवतयोर्न प्राप्तिः । विकल्पसमुच्चयौ तु दूरापेतौ । १०।७।१९, ● 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् भ्रातृव्यवान्' अत्र 'इन्द्राग्नी नवतिं' इत्यादिकं याज्याऽनुवाक्यायुगलम् । ३।३। ७, ● 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सजाता वीयुः' । सजाताः ज्ञातयः । वीयुः विगताः विमतिपन्नाः । अत्र 'इन्द्राग्नी रोचना' इति याज्याऽनुवाक्यायुगलं स्यात् । ३।३।७. ● ऐन्द्राग्ने एकादशकपाले निर्वापमन्त्रे ऐन्द्राग्नपदस्योहः । भा. ९।३।१।१–२.

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यात् । ३।२।१७।४०॥

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्नग्रहशेषसोमभक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्य इति व्यपदेशः स्यान्न वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । ऐन्द्राग्ने पीयमाने मन्त्रवत् भक्षणं स्यात् इन्द्रपीतस्य इति विशेषणमुभयार्थं स्यात् । लिङ्गभावात् द्वाभ्याम् इन्द्राग्निभ्यां पीतेऽपि इन्द्रपीतत्वरूपस्य लिङ्गस्य भावात् सत्त्वात् । तुशब्दः पूर्वोक्तसिद्धान्तवैलक्षण्यार्थः ।

एकस्मिन् वा, देवताऽन्तरात् विभागवत् । ४१ ॥

सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एकस्मिन् एकमात्रदेवताकग्रहगतसोमभक्षणे एव इन्द्रपीतस्य इति मन्त्रः, न तु द्विदैवत्ये ऐन्द्राग्ने । अत्र देवताऽन्तरात् अग्निरूपस्य देवताऽन्तरस्य सत्त्वात् । विभागवत् 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्याम्नातचतुर्धाकरणवत् । तत्र यथा आग्नेयपदेन अग्निमात्रदेवताकस्य तद्धितेन प्रतिपादनात् अग्नीषोमीयादौ व्यासक्तदेवताके चतुर्धाकरणं न प्रवर्तते तद्वत् । तस्मात् ऐन्द्राग्नसोमभक्षमन्त्रे इन्द्रपीतस्य इति पदं नोच्चारणीयमिति सिद्धान्तः । के.

● ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् इत्यधिकरणोदाहृता टीकाः एव पाठानुमतत्वात् (इन्द्रपीतशब्दे) । को. ३।२।११।४१ (८८) पृ. २०६. ● ऐन्द्राग्ने शाकमेधीये वाक्यसरणे द्रव्यसार्थवादविधिकल्पकस्य अतिदेशः । भा. ७।१।८।२२.

● ऐन्द्राग्नग्रहो ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने । के.

● ऐन्द्राग्नग्रहविकृतित्वम् आश्विनादिग्रहाणाम्, 'आश्विनं ग्रहं गृह्णाति' इत्यत्र च ग्रहदेवताविधिकल्पनात् । बाल. ▮ १२०.

* ऐन्द्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन ज्योतिरादिनाम्ना आग्नेयी-सुब्रह्मण्याप्रवर्तकम् अग्निष्टुन्नाम बाध्यते पञ्चदशरात्रे। बाल पृ १३२.

* ऐन्द्र्यधिकरणे (३।२।१।३) तद्धितश्रुत्यालोचनया पूर्वपक्षः, श्रुतिलिङ्गविरोधाधिकरणे तु मन्त्रस्वरससामर्थ्यालोचनेन पूर्वपक्ष. इत्यपौनरुक्त्यम्। सु. पृ. १०८६. * ऐन्द्र्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य (निवेशनः संगमनः इत्यस्य) यथार्थत्वाभिधानात्। पृ. १२०८, * तत्र (ऐन्द्र्यधिकरणे) गौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहायत्वमात्रनिरूपणात्। कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५०.

* मन्त्रस्य विधिविहितार्थप्रकाशकतया तत्परतन्त्रस्य तदुत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विधिविरोधिन मुख्यार्थमतिक्रम्य गौणार्थेऽर्थं युक्तमाश्रयितुम् इति ऐन्द्र्यधिकरणन्यायस्वरूपम्। कु ३।२।२।४. * वस्तुतस्तु यथैव नायं केवलश्रुतिविरोधः, एवं न केवलवाक्यविरोधोऽपि, गार्हपत्यपदसमभिव्याहारस्य ऐन्द्र्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन समीपस्थितिविशेषणत्वाविनाऽपि उपपत्तेः। कौ. ३।३।७।१४ पृ. ३५३, * श्रुतेरपि असमर्थविनियोगायोगेन अस्यैव स्वाश्रयताद्रूप्यपर्यवसानार्थे गौणसामर्थ्यापेक्षा (लिङ्गापेक्षा)। अतश्च ऐन्द्र्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन कथञ्चित् श्रुतिरेव (अन्यथा) व्याख्येया इति पूर्वपक्ष.। ३।३।७।१४ पृ. ३९१, * तद्धितश्रुतिदौर्बल्यस्य बलाबलाधिकरणसिद्धत्वेन ऐन्द्र्यधिकरणविषयत्वाभावात् गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकश्रुत्यसहायत्वाभावत्वेन एतदधिकरणविषयः। अत एव न तेन पौनरुक्त्यमपि। ३।२।२।१ पृ. २२९. * ऐन्द्र्यधिकरणापवादतया श्रुतिविनियुक्तस्य सूक्तवाकस्य पुरुषार्थविनियोगस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्य आक्षेपसमाधानार्थम् (३।२।६) अधिकरणम्। भा. टिप्पणी. ३।२।६।१६.

* 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्, न गिरागिरा इति ब्रूयात्, यद् गिरागिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तत् उद्गाता गिरेत्।' योनिगाने 'गायीरगीरा' इति गायन्ति, तत्र 'आयीरायीरा' इति गातव्यम्, ब्राह्मणेन वाक्यपूर्वकमुक्तत्वात्। यज्ञायज्ञीयं साम 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे' (सामसं. ७०३) इत्यस्यामृचि। वि. ९।१। १८-१९.

* ऐरवत्, गिरापदस्य स्थाने 'इरा' इति यथा पदविकारः, तथा आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य विषये ऋचः 'चतुस्त्रिंशत्-पदस्थाने षड्विंशतिः' इति पदविकारः स्यात् इति पूर्वः पक्ष.। कै. ९।४।२।२०. * ऐरवत्, यथा इरापदस्य उपदेशात् कर्मकाले गिरापदस्य निवृत्तिः, तद्वत् मन्त्रेषु मावचनस्य स्वरस्य निवृत्तिः। भा. १२।१।८।२०.

* ऐष्टिकः विध्यन्तः प्रयाजादिः। वि. ८।१।३. * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु अन्वन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्। प्रधानदेवतावत् अङ्गदेवतानामपि गृहीतत्वात्। भा. १२।१।१२।२४-२८. * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु अन्वाहार्यदानाभावः। वि. १२।१।१६. * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु दार्शिकः ऐडादिः शेषभक्षः चोदकप्राप्तः कर्तव्य. एव, संस्कारार्थत्वात्। भा. १२।१।१५।३१, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु दार्शिकम् आरण्यभोजन चोदकप्राप्तं सौमिकेन पयोव्रतादिना प्रसङ्गसिद्धत्वात् न कर्तव्यम्। १२।१।१४।३०, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु दार्शिक अग्निधारणं सौमिकेन प्रसङ्गसिद्धम्। १२।१।१८।३७-४०, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु धारणार्थम् अन्वन्वाधानं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति। १२।१।१२।२४-२८, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानम्। १२।१।१३।२९, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु शेषभक्षाः न परिक्रयार्थाः। संस्कारार्थे ते कर्तव्याः। १२।१।१७।३४-३५, * ऐष्टिकेषु सौमिकेषु होतुः वरण कर्तव्यम्। १२।१।१८।३६-३७,४०-४२.

* ऐष्टिकधर्माणां सोमे न अतिदेश.। भा. ८।१। ३।३-१०.

* ऐष्टिकधर्मातिदेशः ऐन्द्राग्नादौ। वि. ८।१।४.

* ऐष्टिकी वेदिः सौमिक्याः महावेद्याः पृथक् न कार्या। वि. १२।१।३.

* ऐहिकफलकं काम्यं वैदिकं कर्म यथा 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्येवमादि। बाल. पृ. ८५.

(शास्त्रदीपिकाकारेण) सर्वत्र लिख्यते। इह तु वैचित्र्यात् 'योगसिद्धिर्वा' इति सिद्धान्तसूत्रं लिखितं बोध्यम्।

दर्शादेः पर्यायेण सर्वफलार्थत्वे उक्ते प्रसङ्गात् इदानीं तेषां फलानाम् ऐहिकामुष्मिकत्वं चिन्त्यते। सूत्रार्थस्तु— इहापि एषां फलयोगस्य सिद्धिः स्यात्, न तु अमुत्रैव, अर्थस्य फलस्य जन्मान्तरोत्पत्तियोगित्वानवगमात् इति।

वि— 'चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा।, आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः ॥, चित्रोक्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम्। पुंस्य-स्नानादिनाऽपेते प्रतिबन्धे भवेत् फलम् ॥' चित्रया देहस्य उत्पत्तौ नियमो न श्रुतः। १२.

भाट्ट— एवं वा। स्वर्गस्यावत् आमुष्मिक एव, 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषो-पनीतं यत्सुखं तत् स्वःपदास्पदम् ॥' इति वाक्यशेषाव-गतस्य निरतिशयप्रीतिरूपस्य तस्येह जन्मन्यसंभवात्, मन्त्रार्थवादादौ देशविशेषभोग्यत्वप्रसिद्धेश्च। पशुपुत्रा-दीनां त्वैहिकामुष्मिकत्वम्, न तु केवलामुष्मिकत्वम्। तथापि भोगप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे आमुष्मिकत्वम्। तद-भावे त्वैहिकत्वमेव। न च कर्मणा शरीरारम्भद्वारैव फल-साधनत्वेऽत्र किंचित्प्रमाणमस्ति, येन केवलामुष्मिकत्वं भवेत्। न चैषां केवलैहिकत्वम्, इह जन्मनि पुत्राद्य-प्राप्त्यादिसत्त्वे तद्योग्यत्वेऽपि वा 'जन्मान्तरे तन्मे स्यात्' इति कामनाया दुरपह्नवत्वात्। अतो मुमूर्षूणामपि पश्वाद्यर्थं चित्राद्यनुष्ठेयमेव। यत्र तु वृष्ट्यादौ ऐहिके एव कामना, तत्र केवलैहिकत्वम्। अस्तु वा वृष्ट्यादेरपि तादृशकामनासत्त्वे उभयरूपत्वम्। केवलैहिकत्वं तु पुत्र-गतपूतत्वादौ आहवनीयादौ च द्रष्टव्यम्। ९ वर्णक २.

मण्डन— 'अत्र वाऽमुत्र वा फलम्।' १२.

शंकर— 'पश्वाद्यामुष्मिकमपि।' १२.

ओ.

● ओजस्कामं त्रिवृतेन अतिरात्रेण याजयेत्। भा. १०।४।१०।२०.

✠ ओतप्रोतन्यायः— अयम् 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इति (भगी. ७।७) श्लोकेऽभिप्रायो विष्णुः इति। साहस्री. ९१५.

● ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति। कामं पेषणेन व्याहन्यते, पिष्टकम् (पिठलें) यवागूर्वा स्यात् सक्तवो वा (सळ)। भा. १०।१।१२।५०, ● ओदनः पञ्चशरावः प्रायश्चित्तं दधि दोहयोरेकस्य नाशेऽपि। ६।४।६।२२-२३.

● ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् (१०।१।१०।४८) इत्यत्र चरुशब्दस्य ओदनवाचकतायाः व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् (पूर्वपक्षे)। ओदनशब्दस्य तण्डुलप्रकृतिकावस्थाविशेषव्यक्ता-विलोमविधविशदपदार्थवाचकत्वात्, चरुशब्दस्य तण्डुल-प्रकृतिकाविशदावस्थावच्छिन्नपाकविशेषवाचकत्वात्। दाश-मिकसूत्रं तु चरुशब्दस्य स्थालीपरत्वव्यावृत्तिपरम्। कु. ३।३।१९।२२. ● 'ओदनं पचति' इत्यत्र अभिधीय-मानकर्मशक्त्या आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा, स्वयमेव आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा केवल प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते। (वार्तिकनिष्कृष्टार्थोऽयम्)। वा. २।१।१।१ पृ. ३७७-३७८. ● ओदनेन चरुशब्दवाच्येन सौर्य-यागे प्राकृतहविर्बाधः। भा. १०।१।१०।३६-४६.

● ओदनकामः पचेत्, काष्ठान्याहरेत् इत्यादिषु सापेक्षेऽपि शब्दे भेदविनियोगप्रयोगक्रमप्रतीतिदर्शनात्। रत्न. ६।१।१।२. ● ओदनपाकः यदूष्मणा उदकगतेन निर्वर्त्यते, स ओदनपाकः काष्ठगतेनोष्मणा न निर्वर्त्यते। भा. १०।१।११।५०. ● ओदनवत् यथा 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छति' इत्यत्र पञ्चशराव ओदनः अन्यतरस्यार्तौ अपि भवति। (६।४।६।२२-२३) एवम् अग्निहोत्रे अन्यतराग्न्यनुगमनेऽपि प्रायश्चित्तं पुनराधेयं कर्तव्यम् इति पूर्वः पक्षः। के.

● ओदनोपमाननिवारणविधिपरे वाक्ये श्रुताना-मपि श्मार्जारादीनाम् अविधीयमानत्वात् अविशेषण-त्वम्। कुतः ? 'न श्वमभक्षणाद् रक्ष्याः श्मार्जारादयोऽत्र वः। तुल्यत्वात्प्रतिषेधात् तु श्वादेरपि वारणा ॥' यथा च आह— 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि चोदितः। उपघातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१३.

● ओषधिना वा असाधारणेन लिङ्गेन एक-देशत्वेन वा 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यत्र भावेन-प्रत्ययो नियम्यते। भा. ८।१।२।२.

-देश्च हिंसा पुण्यत्वधर्मता । ५ ॥ न पश्चात् पुण्यमिच्छन्ति के चिदेवं विजानतः । म्लेच्छार्याणां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते । ६ ॥ न चार्याणां विशेषोऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्रितम् । तन्मूलाऽर्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रामाण्ये स्थिते भवेत् । ७ ॥ तस्मादभावनमतृस्थौ धर्माधर्मौ न शक्नुयात् । चोदना चेत् समद्रष्टुं प्रस्तौ तेनैव पश्यताम् । ८ ॥ (पश्यताम् इत्यनादरे षष्ठी)। उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति योज्यते । ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः । ९ ॥ औत्पत्तिकगिरा, दोषः कारणस्य निवार्यते । अबाधोऽव्यतिरेकेण, स्वतस्तेन (स्वेन) प्रमाणता ॥१०॥ सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यम्, स्मृतिरन्यथा । चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ॥ ११ ॥ (शङ्कते–) वाक्यान्तरे समर्थेऽपि किमर्थं विधिराश्रितः । साध्यसाधनसंबन्धः सर्वाख्यातेषु विद्यते ॥ १२ ॥ सर्वेषाख्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् । प्रवृत्तिसिद्धिरिष्टश्चेत् प्रतिषेधात्तु वर्जनम् । १३ ॥ (उत्तरम्–) विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते । श्रुतस्वर्गादिबाधेन भाव्यर्थः साध्यतां व्रजेत् । १४ ॥ विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते । तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते । १५ ॥ स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्वदनाप्तनरोक्तिषु । आप्तोक्तिषु नरापेक्षा, नोभयं चोदनासु नः । १६ ॥

बृहती— ननु च शाब्दं प्रमाणमात्रं प्रमाणान्तरसापेक्षमेव लौकिकवाक्यव्यवहारे उपलभ्यते । सत्यं प्रमाणान्तरविषयमेवोपलभ्यते, न तु प्रमाणान्तरसापेक्षम् । स्वार्थे हि औत्पत्तिकी शब्दशक्तिः । तदुक्तम् ' औत्पत्तिकस्तु० ' (इति सूत्रम्) ।

ऋा— उक्तं प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वम् । तत एव तन्मूलपुरुषवचनस्यापि अनिमित्तत्वम् । एवं तर्हि शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात् तदभावे तस्याप्यप्रामाण्यात् अभावप्रमाणगम्यत्वमेव आयातं धर्मस्य । इत्याशङ्कानिराकरणाय चोदनायाः प्रामाण्यमुच्यते । सत्य लोके प्रमाणान्तरमूलत्वात् प्रामाण्यम्, अतन्मूलत्वात् च अप्रामाण्यं लक्ष्यते, न तु एवमपि सापेक्षं प्रामाण्यम्, किन्तु स्वत एव । अनाप्तवाक्यस्य तु अप्रामाण्यं न मूलविरहात्, किन्तु दुष्टमूलतया शब्दस्य दुष्टत्वात् स्वाभाविकस्य प्रामाण्यस्य अपवादात् । अपौरुषेये तु वेदे यद्यपि आप्तप्रणीतत्वं नास्ति, तथापि प्रामाण्यस्य तदपेक्षाऽभावात् अनाप्तस्पर्शनिमित्तदोषाभावाच्च अनपोदितं प्रामाण्यं भवति । नैषा ह्यत्र पुरुषानुप्रवेशः, पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थस्यैव वा भारतादिवत् पौरुषेयत्वात् । न तु एतत् त्रयमप्यस्ति । पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वम् अत्र औत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । वाक्यार्थस्य च पदार्थमूलत्वम् । वेदस्य च अपौरुषेयत्वम् उपरिष्टात् वक्ष्यते । न च साक्षात् बाधकमस्ति इति अव्यतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादलक्षणम् अप्रामाण्यमस्ति इति ' अर्थेऽनुपलब्धे ' इत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेषणत्रयं उपाददानेन सूत्रकारेण कारणदोष – बाधकज्ञानरहितम् अगृहीतग्राहि ज्ञानम् इति प्रमाणलक्षणं सूचितम् । तर्कपादे पृ. ४३–४५.

सोम— पदार्थसंबन्धः औत्पत्तिको नित्यः, न तु संकेतयितृपुरुषाधीनः । तस्य च वैदिकपदेष्वपि गोत्वादिसामान्यमुखेन सुग्रहत्वात्, अग्निहोत्रादिचोदनाभ्यो जायमानस्य ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणभूतस्य प्रामाण्यापवादकपुरुषदोषासंस्पर्शादुपपन्नं प्रामाण्यम् इति औत्पत्तिकसूत्रे प्रतिपादितम् । १।२।१.

वि— ' अबोधको बोधको वा, न तावद् बोधको विधिः । शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥, समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् । बोधकत्व विधेर्नातिमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ' यथा— ' प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति ' इत्यत्र मधुकरपदस्य अर्थमजानन् अन्यपदार्थैर्गत्या तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमानभ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । तथा ' कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ' इत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारात् अलौकिकभावनायां विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिनाऽऽक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मात् अबोधकत्वलक्षणम् अप्रामाण्यं नास्ति । न च संवादाभावात् अप्रामाण्यम्, समनन्तरभाविप्रतिनियतफले कृष्यादौ संवादस्यापि संभवात् । अनियतकालफले चित्रायागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत्,

(१२) ॥ ३ ॥ प्रामाण्यमुपमानस्या (१३) ऽप्यर्थापत्तेश्च वर्णनम् (१४) । प्रामाण्योक्तिरभावस्य (१५) स्फोटवादनिराक्रिया (१६) ॥ ४ ॥ आकृतिस्थापनं चापो- (१७) पोहवादनिराक्रिया (१८) । वनवादस्तत्राथ (१९) संबन्धाक्षेपदूषणम् (२०) ॥ ५ ॥ चित्राऽऽक्षेपनिरासश्चा- (२१) त्मवादस्ततः परम् (२२) ।'

● औत्पत्तिकसूत्रम् । 'यो धर्मस्तत्र चोदना प्रमाणमेव' इति द्वितीयस्थापनार्थम् औत्पत्तिकसूत्रम् । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्' इति । अत्र [१] 'यस्य च दुष्टं करणम्, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययः' इति भाष्योक्तस्य (१।१।५।५ पृ. २८) कारणदोषज्ञानस्य अप्रामाण्यहेतोः अभावः पदद्वयेनाद्यावयवेन उक्तः, [२] भाष्योक्तद्वितीयाप्रामाण्यहेतोः अभावः 'अव्यतिरेकश्च' इत्यनेन । तदुक्तम् 'औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते । अबाधोऽव्यतिरेकेण' इति (श्लोवा. १०) । [३] तत्र शब्दः औत्पत्तिको नित्यः, अर्थश्च आम्नाया, संबन्धश्च अपौरुषेयः सामर्थ्यात्मा इत्याद्यवयवार्थः । उपदेशो विधिः, तस्य धर्मस्य, ज्ञायते अनेन इति ज्ञानं ज्ञापकः, इत्यनेन अज्ञातज्ञापकत्वस्य अप्रामाण्यस्य अभाव उक्तः । तदुक्तम् 'अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः' इति (चोदनासूत्रे श्लोवा. ५४) । यथा 'विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते । पुरुषस्वर्गादिकार्थेन [illegible] साध्यार्थं भवेत् ॥ विधौ तु [illegible] स्वर्गादेः साध्यतेष्यते । तत्साधनत्व धर्मोऽनेन [illegible] च लभ्यते ॥' इति ([illegible] श्लोवा. १४-१५) । [४] अर्थे अनुपलब्धे इत्यनेन तु गृहीतग्राहकत्व [illegible] अप्रामाण्य निरस्तम् । [५] अनपेक्षत्वात् इत्यनेन न प्रमाण्यस्य स्वतस्त्वं [illegible] ज्ञानगुण- [illegible] अर्थविज्ञान[illegible] । प्रमाणं हि अपेक्ष[illegible]धर्मः, यदि निजी [illegible] प्रामाण्य- बुद्धिः [illegible] नाशः । तच्च स्वतो [illegible], अनेनैव निवर्तितं [illegible] । अप्रामाण्यं तु अप[illegible]

बाधकज्ञानकारणदोषज्ञानविसंवादज्ञानैः गम्यते, इति परतः । [६] तथा तेनैव सूत्रावयवेन लौकिकवाक्ये वक्तृज्ञानहेतुनिश्चयापेक्षत्व प्रामाण्यप्रतिज्ञायाः । [७] वेदे तु वक्त्रभावेन तदनपेक्षत्वादेव न तदभावात् अयथाऽर्थत्वम् इत्युक्तम् । तदेतदुभयम् 'अनपेक्षत्वात्' इतिसूत्रावयवोक्तत्वात् तद्व्याख्यानावसरे वाच्यमपि अनागतावेक्षणेन वक्ष्यमाणतयैव चोदनासूत्रे एव वार्तिककृता उक्तम् । [८] औत्पत्तिकसूत्रे एव च भाष्ये निरालम्बनवादनिरासेन बाह्यार्थसद्भाव उक्तः । ततश्च चोदनायाः, तदर्थस्य, तत्फलस्य स्वर्गादेश्च सत्वे धर्मप्रामाण्यं युक्तम्, नान्यथेति । [९] एवं माध्यमिकसंमतशून्यवाददूषणमपि । इयांस्तु तन्मतयोर्भेदः, निरालम्बनवादे बाह्यो विषयोऽपि नास्ति, नीलाद्याकारा अपि न सन्ति संविद्गता इति । अत एव तन्निरासावसरे तन्मततात्पर्यमनूदितमाचार्यैः, 'स्वच्छस्य ज्ञानरूपस्य नहि भेदः स्वतोऽस्ति ते' इति (श्लोवा. १७१) । शून्यवादिमते तु संविद्गता नीलाद्याकाराः (अपि न) सन्ति । एवं सिद्धे बाह्येऽर्थे यत् माध्यमिकैरुक्तम् 'अर्थाभावादेव ज्ञानमपि नास्ति' इति, तदपि हेतुनिरासादेव निरस्तम् । [१०] एवं स्फोटनिरासोऽपि अत्र सूत्रे चोदनायाः धर्मप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेव । ऊहादिमान् हि धर्मः चोदनागम्यः । ऊहश्च पदादिधर्मः पदावयवे कथं प्रतीयेत ? । एवं पदार्थसूक्ष्मत्वेऽपि तदाश्रितम् ऊह[illegible] । तदुक्तं स्फोटनिरासस्य [illegible]पूर्वकम् आचार्यैः 'वर्णातिरेकः प्रतिषिध्यमानः पदेषु मन्दं फलमादधाति । कर्माणि [illegible] कर्तुं [illegible] ॥' इति (श्लोवा १३७) । अनेनैव [illegible] धर्मसिद्धिः [illegible] । [illegible] स्वर्गादिभेदस्य साधनयागादिस्वरूपार्थदीर्घत्वे न स्यादिति । [११] अस्मिन्नेव च सूत्रे अनित्य[illegible] वेदप्रामाण्यार्थं, [illegible] निरूप्य [illegible] पदार्थसूक्ष्म[illegible] आकृतिश्च मीमांसकानां [illegible] । '[illegible]' इति वार्तिकम् (श्लोवा. ३) । [१२] [illegible]

श्रुतेरेव मानत्वात् । तथा च सर्गादौ भगवता स्थावर जङ्गमं जगत् धर्माधर्मौ च सृष्ट्वा व्यवहाराय तत्तच्छब्दाना तेनतेनार्थेन संबन्धं कल्पयित्वा धर्माधर्मप्रतिपादनपरान् वेदान् कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः प्रतिपादिताः, तैरन्येभ्यः, इत्येवम् उत्तरोत्तरं शब्दार्थप्रतीतिरिति ।

सिद्धान्तस्तु— प्रथमे श्रवणे अर्थप्रत्ययाभावस्य नित्यसंबन्धानवगममूलकत्वेन उपपत्तेः ईश्वरार्थकल्पने मानाभावात् । सर्गेन एकरूपस्य अनुभवसिद्धत्वेन सर्गादौ नाशाभावात् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानामपि पौरुषेयसंबन्धापेक्षितया पौरुषेयतया च वाक्यमात्रत्वात् अतीन्द्रियार्थे प्रामाण्यासंभवेन अप्रमाणप्रतिपादितसर्गादेः दूरापेतत्वात् । अतो न सर्गादिकाले पदपदार्थसंबन्धकरणं संभवति । किञ्च सर्वपदानामर्थानां च संबन्धसिद्धौ वाक्येन तत्संबन्धकरणं स्यात् । अज्ञातार्थसंबन्धपदघटितवाक्येन तदसंभवात् । न च एवं श्रोतृणाम् अप्रसिद्धसंबन्धत्वात् संबन्धविशेषकथनमपि अनुपपन्नम् इति वाच्यम् । ततः संबन्धस्य उत्पत्त्यभावात् अज्ञातस्य वाक्येन ज्ञानसंभवात् । वृद्धव्यवहारेणैव संबन्धज्ञानसंभवे तदर्थकवाक्यकथनस्य अनावश्यकत्वाच्च । तस्मात् पौरुषेयः संबन्धः इति संबन्धस्य नित्यतया पुरुषापेक्षा नास्ति इति सिद्धं चोदनाप्रामाण्यम् ।

न च तथापि चित्राऽऽदीनां अनन्तरमदर्शनेन विसंवादात् अप्रामाण्यमिति वाच्यम् । तत्तद्यागसाधनत्वमात्रस्य अपूर्वद्वारेण कालान्तरेऽपि फलजनकत्वसंभवेन अविसंवादात् । अपूर्वद्वारकत्वस्य अङ्गप्रधानभेदेनान्यथाऽनुपपत्त्या वाक्यार्थबोधे प्रविष्टत्वात् । पशुपतिविनाशस्य अङ्गतया तदुपयोगस्य फलेन तत्पर्यन्तस्थायि द्वारकल्पनाऽऽवश्यकत्वेन अपूर्वबोधाय । अतो न विसंवादः । न च तथापि 'स एष यज्ञायुधी' इत्यत्र दर्शविरोधात् अप्रामाण्यमिति वाच्यम् । शरीरशरीरिणोः अत्यन्तभेदाभावेनैव तत्सम्बन्धदेहस्य शरीरस्य यज्ञायुधपरत्वात् यज्ञायुधवतः आत्मनः स्वर्गगमनविशिष्टभोक्तृत्वादिविरोधाभावात् । व्यापकस्यात्मनोऽपि गमनस्य करणे गमनविशेषस्य 'अग्निं चिनुते, कपोतेन' 'द्विपेन यजते, स्वर्गेण लोकेनेति' इत्यादौ गतुक्षो

दर्शनात् । एवमत्रापि यजमानः स्वर्गं याति इत्युपपन्नम् । एवम् 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति संकल्पनिरूपितकर्तृत्वबोधकतया आत्मनः संकल्पं प्रति कर्तृत्वम् । न च व्यापकस्य स्पन्दो न संभवति इति वाच्यम् । प्रयत्नद्वारा प्रयोजकत्वसंभवात् । सर्वधात्वर्थस्य क्रियात्वेन तत्र कर्तृत्वसंभवाच्चेति । तस्मात् कारणदोषबाधकज्ञानरहितागृहीतग्राहित्वेन वेदप्रामाण्यम् । बादरायणग्रहणं पूजार्थम् । मनि. पृ. १६५–१६७.

* औत्पत्तिके तु० इत्यधिकरणस्य (द्यावापृथिव्याधिकरणस्य) न्यायस्तु ' असाधारणगुणवचने अधिष्ठानमन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति । तस्माच्चोदकबाधः ' इति । टुप्. १०।२।२१।६८.

※ औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् । १०।२।२१।६९ ॥

काम्यपशुखण्डे ' द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत, मारुतं वत्सम्, ऐन्द्रमृषभम् ' इति श्रुतम् । तत्र धेनुशब्देन धेनुः अजजातीया वा गोजातीया वा इति विचारे, सिद्धान्तमाह । औत्पत्तिके उत्पत्तितः स्वभावतः गोत्वं विनाऽपि प्राचुर्येण गोगतधानादिगुणाभिधायके धेन्वादिशब्दे श्रूयमाणे द्रव्यतः चोदकप्राप्ताजद्रव्यस्य विकारः बाधः स्यात् । अकार्यत्वात् प्रत्यक्षश्रुतानां धेन्वादिशब्दानाम् अजजातीयेषु लक्षणाऽऽश्रयणस्य अन्याय्यत्वात् । तस्मादिह धानादिगुणवता गव्येव आलम्भो नाजानाम् । धानं प्रस्नावनपूर्वकं दुग्धदानम् । के.

* प्रमाणान्तरजनितनिर्णयमेव औत्पत्तिकत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । न पुनर्येन शब्दावगमपूर्वके व्यवहारे ह्यौत्पत्तिकत्वं शक्यावगमम् । बृहती. पृ. २९९.

※ औत्सर्गिकप्रत्ययप्राधान्यन्यायः । कर्तृप्रत्ययेनऽपि प्रत्यक्षे प्रत्ययार्थभूताया भावनायाः प्राधान्यानिवृत्ते. कर्तृप्राधान्यनिवृत्तावपि नौत्सर्गिको न्यायो निवर्तते । कर्तृप्रत्ययार्थत्वे तु त्वक्षे कर्तृप्राधान्यानिवृत्तेन औत्सर्गिको न्यायो निवर्तते । [illegible] ११२१–२१,

* भावनायाः प्रत्ययार्थभूतायाः प्राधान्यत्यागेन औत्सर्गिकप्रत्ययार्थप्राधान्यविषयकन्यायप्रयोगः । पृ. ११०२.

आनर्थक्यप्रसक्तौ पूर्वाधिकरणेनैव (१।२।१) स्तुत्यर्थता साधिता, तथा च दर्शितम् 'शोभतेऽस्य मुखम्' इत्यादिषु (१।२।१।१५)। केचित् पुनः आहुः—युक्तम् 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादीनां स्तुतित्वम्, 'ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इति पुनः यथा फलविधित्वात् प्रच्याव्यते, तथैव विसंवादेन स्तुतित्वादपि, इति कामं विधिर्भवतु, येन कालान्तरभावित्वेन कथञ्चित् विसंवादो निवर्तते इत्यारम्भः (अस्याधिकरणस्य)। तदप्ययुक्तम्। अपि च वेदे व्यक्तम् अविसंवादः इति हि अभ्युच्चयहेतुः अपुनरुक्तः स्यात्। अधिकरणशरीरं तु तदेव (पर्णमय्यधिकरणशरीरात् अभिन्नम्) विसंवादोऽपि च 'गुणवादस्तु' (१।२।१।१०) इत्यनेन न कश्चिदपरिहृतः। पुनरपि च तावन्मात्रमेव उत्तरं भविष्यति। (प्रकारान्तरं शङ्कते—) तस्मात् 'विधिर्वा स्यात्' (१।२।२।१९) इति अविशेषेणोपादानात्, चतुर्थे च फलश्रुतिग्रहणात्। 'इह शेषद्रव्यगुणक्रियाविधिविषयरूपाः, तत्र फलविधिरूपा एव उदाहरणम्' इत्यपरे। तथा च 'विधिश्चानर्थकः क्व चित्' (१।२।२।२३), 'प्रकरणे च संभवन्' (२४) इति च, 'अप्सुयोनिर्वा अश्वः, अप्सुजो वेतसः' 'यो विदग्धः' इति चोदाह्रियते। अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तत् असंबद्धमेव स्यात्। (निरस्यति—) इहापि तस्य तावत् विशेषविषयत्वात् इदमनर्थकं भवेत्, अनेन तु सामान्यतः सर्वविषयावरोधिना तत् पुनरुक्तमेव। (प्रकारान्तरमाशङ्कते—) इति (हेतोः) व्यवस्थया केचित् उदाहरन्ति अत्र द्रव्यादिविधीनेव, तत्र फलविधीनेव। भाष्यकारोदाहरणम् अतन्त्रीकृत्य उदाहरणान्तरं दातव्यम् इति। अत्र वदामः, किम् अधिकरणद्वयम् आरब्धव्यम्, येन एवमुदाहरणव्यवस्था आश्रीयते। नहि उदाहरणभेदात् अधिकरणं भिद्यते, मा भूत् यथास्थितेऽपि स्वादिरोदुम्बरत्वभेदात् अपौनरुक्त्यम्। न्यायविषयत्वेन तु अधिकरणानां तद्भेद एव अपौनरुक्त्ये हेतुः। द्रव्यादिविषयोऽपि न सर्वे विचारिताः, केचित् उद्भिदादिसूत्रे (१।४।१।२।२१), केचित् निवीताद्यधिकरणेषु (३।४।१), परकृतिपुराकल्पद्वारेण अन्ये षष्ठे (६।७।१२), 'यद्वा स्तुवते' इत्यादयः 'अर्थैकत्वाद्विकल्पः' इति नवमे (९।२।८), अर्तिस्वाध्वीधुकविधिरूपा दशमे (१०।८।८)। (मतान्तरद्वयमाह—) अतश्च न पुनरुक्तता महान् दोषः इत्येव वक्तव्यम्, अथवा एकस्यैव न्यायस्य क्व चित् कश्चिदंशः शोध्यते इति पुनरारम्भः। (प्रकारचतुष्टये एकः प्रकार उक्तः। द्वितीयमाह—) स्पष्टं वा (चन्द्रिकायाम्) विषयनानात्वम् एव वर्णनीयम्, सर्वविधिरूपाणां केवलविधित्वनिराकरणेन अर्थवादत्वमिह सिद्धम्। यत्तु चतुर्थे पुनरारम्भः, स अर्थवादकल्पिते विधौ फलाकाङ्क्षावेलायाम् अन्यार्थोपात्तमपि क्रतुप्रयोगवचनात् तदेव संनिहिततरम्। फलसंबन्धस्य च विशेषमात्रं सुकरम्। इतरथा संबन्धः तद्विशेषश्च उपकारकत्वं कल्पनीयम् इति रात्रिसत्रप्रतिष्ठाऽऽदिवत् फलविधित्वमपि इति पूर्वपक्षाभिप्रायः। कथञ्चित् प्रयोजनान्तरे लभ्यमाने, न एकस्यानेकार्थता युक्ता, तस्मात् अर्थवादत्वमेव इति सिद्धान्तः। एतेन निवीताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि (केवलार्थवादत्वेन)। अथवा औदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षं कृत्वा चिन्तान्तराः प्रत्येतव्याः। विधित्वाभ्युपगमेन हि कस्य शेषः क्रतोः पुरुषस्य वा इत्यादि विचार्य इहसिद्धेन अर्थवादत्वेन उपसंहारः। तथा परकृतिपुराकल्पयोः किं ब्राह्मणानाम्, उत सर्वपुंसाम् इति चिन्तितम्। एवम् ऊह्यापवादैन नवमदशमगता चिन्ता। उद्भिदिसूत्रे तु गुणवादनिमित्तमात्रकथनम्। (अथ तृतीय प्रकारमाह) अथवा फलविधानैव यत्र भेदेन स्तुतिफलवाक्यानि भवन्ति, तदिह उदाहरणम्। यथा अत्रैव 'उदुम्बरः ऊर्क् पशवः' इत्येतैः स्तुतिः, 'ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इत्यनेन फलविधिः। यत्र पुनः तावन्मात्रेणैव फलं वा स्तुतिर्वा वक्तव्येति भवति, ते चतुर्थे इति। (अत्रापि अपरितोषात् चतुर्थं प्रकारमाह—) अथवा तत्र 'पदार्थत्वात्' (४।३।१) इति हेतुव्यपदेशात् प्रसिद्धेन च हेतुना व्यवहारात् ये विधातव्याः, ते उदाहरणं यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूः' इति। अत्र हि भवत्य जुहूवादेन पर्णमयीत्वं विधातव्यम्, स्वातन्त्र्येण फलार्थत्वाशङ्के। सर्वत्र हि पुनः फलस्य चोद्यमानः क्व चित्

वा— लोके तावत् बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः मात्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुञ्जते । तत्र च कर्तव्या इति विहिते बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेन आश्रीयते । न च क्षीरादयः फलविषयः, प्रत्यक्षविषयत्वात् । अतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । श्रुत्यसम्भवाच्च लक्षणापरिग्रहः इत्यदोषः ।

न, पूर्वत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्दधीरन् पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव न प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधिशब्देन न प्ररोचयन्ते, नतरामर्थवादेन । जाताशङ्को हि विधिशब्दे स तदानीम् । अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थवादशब्देन । अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, 'ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इत्यप्रसिद्धं वचनम् । 'ऊर्ग्वा उदुम्बरः' इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्मात् ऊर्गुदुम्बरः, तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्यः इत्यूर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनात् अन्यदस्य अनृतमिति परिकल्प्येत ।

वा— नायं दृष्टान्तः, स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्षत्वात् । लोके तत्संभवादुपपत्तिः, वेदे तु अविदितवादत्वात् न श्रद्दधीरन् । अथवा लोके एव यदि अविदितं कश्चित् वदेत्, तदा नैव श्रद्दधीरन् । 'पुनर्वचनादिव' इति विप्रदेशादिव । अथवा वैधर्म्योपमा, यथा अधिगतपूर्ववचने श्रद्धत्ते, नैवं अविदितवादे । न च उक्तिमात्रेण एते बहुक्षीरादयः प्ररोचयन्ते, किं तर्हि ? विदितत्वादेव । वेदे तु अर्थवादावष्टम्भेन विधौ जाताशङ्को न प्रवर्तेत । अथवा यो विधिमनुक्रम्य अर्थवादं प्रार्थयते, नूनमस्य विधौ अविश्रम्भः । तत्र चोदनाश्रयः (यत्र चोदनाऽनाश्रयः, तत्र) अर्थवादे कुतः प्रत्ययः इति । 'अपि च वेदे व्यक्तम् असंवादः' । वर्तमानेन ऊर्जोऽवरोधनेन इयं स्तुतिः, न च तदस्ति, तत्र अविद्यमानबहुक्षीरसंकीर्तनवत् एतत् स्यात् । स्वरूपतस्तावत् उदुम्बरे ऊर्जः पर्यायेण अप्रसिद्धम् । अन्तराप्रसिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धिः । नहि यथा अयं सम यूपः इति लोके वेदे वा प्रसिद्धम् । तस्मात् असंवादात् वरं विधिरेव, किं स्तुत्या संवादापेक्षिण्या इति ।

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् । २२ ॥

भाष्यम्— उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्वम् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इति । ननूक्तं फलवचनमिह गम्यते, न स्तुतिरिति । यदिह फलवचनम्, तत् औदुम्बरस्य यूपस्य । न च अविहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति । तत्र फलवचनमेव अनर्थकम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत्, इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते, फलवांश्च प्रशस्त इति । तत्र फलवत्तायाम् आनर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम, स गम्यते । लक्षणेति चेत् । लक्षणायामपि अर्थवत्ता भवत्येव । लक्षणाऽपि हि लौकिकी । ननूक्तम् असंवादो वेदे, नहि ऊर्गुदुम्बर इति । गुणवादेन प्ररोचनाऽर्थता ब्रूमहे । गौणत्वात् संवादः । किं सादृश्यम् ? यथा अन्नं प्रीतेः साधनम् एवमिदमपि । प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते । शक्यते हि तत् पक्वफलसंबन्धात् ऊर्क् इति वक्तुम् ।

वा— 'ऊर्गुदुम्बरः' इत्यादि तावत् 'ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इत्यस्योपपत्तिवचनं एकवाक्यभूतम्, न विच्छिन्नं स्तावकम् । नहि अयमुदुम्बरः इत्युक्ते पुरुषं प्रति प्रयोजनं गम्यते । 'ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इति तु प्ररोचयति । तदुपपत्तिरितरेति संगच्छते । तस्मात् कृत्स्नेन फलं प्ररोचना वा । तत्र यद्यपि तावत् लिङादिः स्यात्, तथापि सुतरामर्थवादतया गृह्णीयात् । किमुत वर्तमानापदेशो यो विधिसिद्ध्यर्थमेव । प्रकरणाच्च यागोपकारे प्रयोजने लभ्यमाने, किमित्यवाचकात् फलं कल्पयिष्यामः । प्रकरणं वाक्येन बाध्यते इति चेन्न, अविरोधात् । यदि हि एकाश्रयाविष्टत्वेन वाक्यप्रकरणे संनिपतेताम्, तथा सति बाधः स्यात् । इह तु प्रकरणमौदुम्बरताविधिं गृह्णाति, सोऽपि 'ऊर्गुदुम्बरः' इत्यादिलभ्यां प्ररोचनाम् । तत्र तद्विशिष्टौदुम्बरत्वग्राहिणः प्रकरणस्य को विरोधः । तस्मात् फलविधिसामर्थ्याभावात् प्रकरणबाधेन निरपेक्षभावो नातिक्रमितव्यः । प्ररोचनाऽपि च वाक्यशेषादुपपद्यमाना, नार्थात्तस्य विप्रदेशादेव कल्पिता भविष्यति । अन्यत्र विधिरपि हि तावत् तां कल्पयेत् । इह

(अर्थवादान्तरस्य अपेक्षया प्रवृत्ताम्) तां दर्शयति 'आपो वै शान्ताः' इति । अनेन हि विधित्वात् प्रच्युतेन अपां प्राशस्त्यमुच्यते, तत्र कस्य चित् प्रसिद्धार्थसंबन्धस्य तन्मात्रसंकीर्तनादेव स्तुतिर्भवति । अन्येषां तु संबन्धिसंबन्धात् संबन्धः कीर्त्यते । प्रसिद्धशान्तत्वसंबन्धाभिः (प्रसिद्धः शान्तत्वेन सह संबन्धो यासां ताभिः) अद्भिः संबन्धात् अश्वादिरपि शान्तात्मकः, तत्संबन्धेन च कर्मणा यजमानस्य कष्टं शाम्यति, इत्येवंविधप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एवं क्षिप्रदेवत्वेन शीघ्र फलप्राप्तिः, अन्नमयेन च यूपेन अन्नप्राप्तिः, इति स्तुतित्वे सिद्धे तत्समानन्यायानामपि एवमात्मकत्वम् ।

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति । २४ ॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः ? इदं समामनन्ति 'यो विदग्धः स नैर्ऋतो, योऽशृतः स रौद्रो, यः शृतः स दैवतः, तस्मादविदहता श्रपयितव्यः सदेवत्वाय' इति । यदि स्तुतिः, दर्शपूर्णमासयोरेव शृतः स्तावि[ष्य]ते । तथा संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत । अपकृष्यते इत्यपकर्षः । विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतः तत्र विदग्धता नीयेत । तथा सति प्रकरणं बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावात् विदग्धविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् स्तुतिरेव ।

बा— विधित्वे च अपकर्षो दोषः । यदि तावत् यथाऽवस्थितवाक्यग्रहणम्, ततः प्रकरणगतविदग्धोद्देशेन देवताऽन्तरविधानात् उत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवताऽपकर्षेण स्यात् । इदं वा तामपि अपकर्षति इति अपकर्षः । तत्र नैमित्तिकत्वात् अभ्युदितेष्टिवत् बाधोऽपि कल्प्येत यदि अन्यथा न संभवेत्, सति तु संभवे न युक्तमेतत् । अथ एतद्दोषभीतैः अर्थलभ्यवचनव्यक्त्यन्तर प्रतिपादितकल्पनया आश्रीयेत 'यो नैर्ऋतः, स विदग्धः कर्तव्यः' इति, ततः प्रकरणे नैर्ऋताभावात् यत्रासौ विहितः, तत्र विदग्धता नीयेत, तत्र प्रकरणं बाध्येत । न च अबाधसंभवे तत् युक्तम् । अतः अर्थवादत्वात् अनपकर्षः इति ।

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति विधौ तस्मिन्नाश्रीयमाणे 'ऊर्ग्वा उदुम्बरः' इत्येतस्मिंश्च, वाक्यं भिद्येत । इत्थमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः, स च ऊर्जोऽवरुद्ध्यै इति । तस्मात् विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादानामिति ।

बा— स्तुतित्वेन विधिविभक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनायां वाक्यभेदः । तस्मादर्थवाद एवेति ।

शा— (प्राभाकरैस्तु 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति यूपौदुम्बरत्वसंबन्धविधिः, 'ऊर्जं पशूनाप्नोति' इति पश्वौदुम्बरसंबन्धविधिश्च प्रतीयते इति वाक्यभेदः प्रतिभाति, तथा 'ऊर्जं पशूनाप्नोति' इत्यस्य स्तुतिपरत्वावलम्बनेन सस्तुतिकौदुम्बरताविधेः एकवाक्यत्वं च प्रतिभाति । तयोश्च बलाबलानध्यवसायात् अप्रामाण्यम्, इति पूर्वपक्षं कृत्वा यथानियोग विनियोगः इति एकवाक्यस्य प्रबलत्वात् सस्तुतिकविधिपरत्वमेव इति सिद्धान्तितम् । तत् दूषयति—) एकदेशिना तु वाक्येनैव आश्रयसंबन्धं फलसंबन्धं च गुणाधिकारे (४।३।३) अभ्युपगच्छताम् इहापि तथैव संभवात्, यत् एकवाक्येन संबन्धद्वयासंभवात् अप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थं स्तुत्यर्थत्वमापादितम्, तदनर्थकम् । (प्राभाकरा हि गुणफलविधिषु 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिषु दध्यनुरक्तो होमः फलाय विधीयते इति तदन्यो दधिहोमसंबन्धः फलसंबन्धश्च वाक्येनैव लभ्यते, इति स्वीकुर्वन्ति । तेषामिहापि एकेनैव वाक्येन यूपौदुम्बरसंबन्धस्य फलसंबन्धस्य च लाभसंभवेन वाक्यभेदाप्रसङ्गात् अनध्यवसायनिबन्धनाप्रामाण्यपूर्वपक्षानुत्थानात्, तन्निराकरणाय स्तुत्यर्थत्वमुत्पादनं व्यर्थमिति भावः । ननु तन्मतेऽपि दध्यनुरक्तो होमः फलाय विधीयते, तथापि दध्यनुरागो न वाक्येन विधेयः, किन्तु क्रियाकारकमात्रेण लोकसिद्धमेव दधिहोमसंबन्धमभिप्रेत्य केवलफलहोमसंबन्ध एव विधेयः । न च दध्यनुरागस्य होमे विधानाभावे फलार्थिनो दध्युपादाननियमेन न स्यात्, इति वाच्यम् । दध्यनुरक्तस्यैव होमस्य फलविधिविषयत्वात् गुणोपादानं विना तदनुष्ठिततया

* **औपगवादिशब्दे** देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावपि उपगवपत्यत्वमात्रप्रतीतेरुपपत्तिः । सु. पृ. ८२९.

* **औपदेशिकेन** अङ्गेन औपदेशिकस्य अङ्गस्य प्रसङ्गो यथा वैश्यनिमित्तकेन साप्तदश्येन नित्याङ्गस्य पाञ्चदश्यस्य । बाल. पृ. १४९, * औपदेशिकेन आतिदेशिकस्य अङ्गप्रसङ्गो यथा दर्शार्थेन प्रयाजादिना निशीथपर्यस्य प्रयाजादेः । पृ. १३३, * औपदेशिकेन काम्येन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रसङ्गो यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामिधेनीनाम् एकविंशतित्वेन नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य । पृ. १३३, * औपदेशिकेन काम्येन नैमित्तिकस्य औपदेशिकस्य प्रसङ्गो यथा प्रतिष्ठाऽर्थेन सामीधेनीनाम् एकविंशतित्वेन वैश्यनिमित्तकस्य साप्तदश्यस्य । पृ. १३३, * औपदेशिकेन नैमित्तिकेन अङ्गेन औपदेशिकस्य नित्यस्य प्रसङ्गो यथा वैश्यनिमित्तकसाप्तदश्येन नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य । पृ. १३२. * औपदेशिककालबलात् आतिदेशिकद्व्यहकालत्वं बाध्यम् । तेन चातुर्मास्यमाक- मेधीयेष्टिषु त्र्यहकालत्वमेव । सोम. ५।१।११. * औपदेशिकधेनुदक्षिणाया आतिदेशिककृत्स्नक्रतुदक्षिणाया बाधो भूतेष्टकैकाहे । भा. १०।३।१४।५६–५८, * औपदेशिकमुख्यक्रमापेक्षया आतिदेशिकपाठक्रमस्य बलवत्त्वम् । ५।१।१०।१७–१८.

* **औपनिषदः** याज्ञवल्क्यसंसारभाग्यणुपरिमाणलिङ्गशरीर- भिन्नत्वात् आत्मनः मूर्तत्वं वदति । सु. पृ. ६१६.

* **औपभृतमाज्यं** जुह्वाम् अर्धं समानेतव्यमन्तिम प्रयाजद्वयार्थम् । भा. ४।१।१७।४६–४८, * औपभृतमाज्यं प्रयाजानुयाजोभयार्थम्, जौहवं तु प्रयाजार्थं दर्शपूर्णमासयोः । ४।१।१६।४२–४५, * औपभृतस्य आज्यस्य प्रयोजकं प्रयाजार्थं समानयनम् । ४।१।१५। ४०–४१. * औपभृतस्य आज्यस्य प्रयोजकाः अनुयाजाः अन्तिमप्रयाजौ च दर्शपूर्णमासयोः । वि. ४।१।१५. * औपभृते आज्ये द्वे चतुर्गृहीते एते, न तु एकमेव अष्टगृहीतम् । भा. ४।१।१७।४६–४८.

* **औपयजा** अङ्गयः पशुभेदेन त्रयः सोमे । संकर्ष. ३।२।१६.

* **औपवसथ्ये** अहनि अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालम् उपाकरणादयः पशुधर्माः पठ्यन्ते । वा. ३।६।७।१८. * औपवसथ्ये अहनि एव सोमार्थं वरणम्, न तु तस्य सुत्याकाले उत्कर्षः । संकर्ष. ३।४।१४. * औपवसथ्ये अहनि दर्शपूर्णमासयोः आरण्यभोजनमाम्नातम्, तत् पुरुषार्थम् । भा. १२।१।१४।३०. * औपवसथ्ये अहनि पशुनयनाङ्गभूतो यूपः संमीयते अग्निष्टोमे । संकर्ष. १।४।१९. * औपवसथ्ये अहनि रात्रौ जागरणं दर्शपूर्णमासयोः एकेषां मतेन आम्नातम् । भा. १२।१।८। १७. * औपवसथ्ये सुत्यापूर्वदिने अग्नीषोमीयः पशुः अग्नेः सोमस्य च मधुपर्कार्थं क्रियते । वि. ५।१।९.

* **औपादानिकप्रवृत्तिनिषेधे** न क्रत्वर्थत्वप्रसक्तिः 'नानृतं वदेत्' इतिवत् । ऋजु. पृ. २९.

¶ **औपाधिकाकाशभेदन्यायः** । यथा औपाधिकाकाशगोचरं ज्ञानं सविशेषणे हि इति न्यायेन उपाधिभेदविषयम्, तथा जीवब्रह्मभेदविषयं प्रत्यक्षादिकं तदुपाधिभेदविषयमित्येवं यत्र विवक्ष्यते, तत्रायं प्रवर्तते । 'घटसंवृत आकाशो नीयमाने यथा पुनः । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥' इति श्रुतियुक्तिश्च (गौडपादाः) एतन्न्यायमूलिकेति । साहस्री. ४९२.

* **औपानुवाक्यं** काण्डम् । कर्मणि उच्यमानो मन्त्रो वाकः । तद्-व्याख्यानरूपं ब्राह्मणम् अनुवाकः । तत्र एकैकं मन्त्रमाम्नाय तस्यतस्य समीपे पठितम् उपानुवाकम् । तत्संबन्धि काण्डम् औपानुवाक्यम् उच्यते । तृतीय काण्डं (तैब्रा.) औपानुवाक्यम् इति काण्डानुक्रमण्या- मुक्तम् । अनुवाकाना समीपम् उपानुवाकम् । तत्र अन्वेतुं योग्यानामर्थानां प्रतिपादकत्वात् इदं काण्डम् औपानु- वाक्यम् । एतत् सर्वम् अनारभ्य आम्नायते । तैसंसा. ३।१।१ प्रस्तावे. * औपानुवाक्ये काण्डे श्रुतौ अंश- दाभ्यौ ग्रहौ क्रतुशेषौ, चित्रिण्यादयश्च इष्टकाः अग्नि- चयनशेषाः, न तु तदुभयं चयनचितिशेषम् । भा. ५। ३।६।१५–१६, * औपानुवाक्ये काण्डे श्रुताः चित्रिण्या- दय इष्टकाः मध्यमायामेव चितौ उपधेयाः, न तु पञ्चम्या चितौ । ५।३।७।१७–१९, * औपानुवाक्ये काण्डे

* ककुम्न्यङ्कुशिरा. उष्णिक्। पादेषु अक्षराणि ११।१२।४ उदा० 'दधीरेकणस्तन्वे'। (ऋसं. ८।४६।१५)। के

* 'कङ्कचितं चिन्वीत' इति कङ्ककारता (चयनस्य) भुवन् अग्न्यविग्रहस्य विकृतौ प्राप्ति दर्शयति। भा. १०।८।११।२६.

卐 कच्छपन्यायः। गुरुणा शिष्ये क्रियमाणस्य पद्मप्रकारस्य शक्तिपातस्य दृष्टान्तः कच्छपः। श्रीकर. ३।२।५ ब्रसू.

* 'कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च।' (मरीचिः) आदि वर्ज्यानि। अयं मरवर्थः गुणविषयकः स्मृतिकल्प्यः प्रतिषेधः। वाल. पृ. ३१.

* कठः पुनः इमां केवलां शाखां अध्यापयाबभूव। स बहुशाखाध्यायिनां संनिधौ एकशाखाध्यायी अन्यां शाखामनधीयानः तस्याः प्रकृष्टत्वात् असाधारणत्वात् उपपद्यते विशेषणम्। (तस्मात् काठकाशा इति वादः)। भा. १।१।८।३०. * कठस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वात्। सु. पृ. ९८७.

卐 कडारान्यायः यत्र बहुवचनेन आदित्व ज्ञायते तत्रायं प्रवर्तते। यथा 'कडाराः कर्मधारये' (पा० २।२।३८) इति पाणिनिसूत्रे बहुवचनेन कडारादय इति ज्ञायते, तथा 'निवीतमाग्रुपदेशात्कल्प्य आम्यधर्मेषु' इति निगमपरिशिष्टे दर्शनात्। ग्राम्यधर्मो मैथुनम्। कडारा इतिबहुवचनमादावर्थे। साहस्री. ३१४.

卐 कण्टकं कण्टकेनैव इति न्यायः। पादादौ प्रविष्टमेकं कण्टकम् अपरेण दृढेन कण्टकेनैव नि.सार यन्ति, तथा एकं कुटिलं शत्रुम् अन्येन तादृशेनैव वशीकृतेन शत्रुणा नाशयन्ति इति न्यायस्य अर्थे उपयोगश्च। संग्रह

* 'कण्टकैर्वितुदन्ति' इति श्येने। तत्र उद्गातारो वितोत्स्यन्ति। भा. ३।७।२३।५१.

卐 कण्टकन्यायः। तत्र कण्टकाः प्रसिद्धाः, शत्रवश्च। तत्र प्रथमपक्षे पादप्रविष्टं कण्टकं यथा दृढेन कण्टकान्तरेण निष्कास्य, अनेनापि कालान्तरे पीडा मा भूत् इति तमपि अग्न्यादौ प्रक्षिपन्ति। प्रथम पादलग्नेन तदुद्धारार्थं अनुप्रविष्टेन च कृतं व्रणादिकं यथा शोधोपायैरुपशमं नयन्ति। द्वितीयकल्पे च यथा, ये शत्रवः स्वदेशोपद्रवं कुर्वन्ति, तदपेक्षया प्रबलमपिशत्रन्तरं सामदानरूपोपायेन वशीकृत्य तद्द्वारा तान् पराजित्य भेददण्डरूपोपायेन तमपि पराजयन्ते, तैः कृतं प्रजोत्सादनाद्युपद्रवं च स्वस्वस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्वन्ति नीतिनिपुणा नृपाः, तथा प्रकृतेऽपि। अख्याति–आत्मख्याति–असत्ख्याति–अन्यथाख्यातिभेदात् चतुर्विधाः ख्यातयः सन्ति। तत्र अख्याति–असत्ख्याति–आत्मख्यातिवादान् अन्यथाख्यातिवादेन निरस्यन्तः तमपि निराकुर्वन्ति' इति। अनिर्वचनीयख्यातौ वैस्तारिकं दूषणगणमुद्धरन्ति इति न्यायोदाहरणसंगतिः। साहस्री. २५९.

卐 कण्ठचामीकरन्यायः। चामीकरः नाम कृतस्वराख्य. खनिविशेषः। तत्र भवं सुवर्णं चामीकरम्। यद्वा चमनं चामि. 'इणजादिभ्य.' इति इण्। 'अनाचमेः' आद. अविवक्षितत्वात् वृद्धि.। 'कृदिकारात्' इति ङीप्। चामीं करोति चामीकरम्। तेन सुवर्णेन निर्मितं भूषणमपि चामीकरम्। यथा कण्ठगतं हेमभूषणम् अज्ञानात् अप्राप्तमिव 'कण्ठे तत् पश्य' इत्युपदेशात् ज्ञातं सत् प्राप्तमित्युपचर्यते, तथा प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणः प्राप्तत्वेऽपि मायोपहितत्वात् अप्राप्तमिव 'स्वहृदि तत् पश्य' इति गुरूपदेशात् ज्ञातं सत् प्राप्तमिति निश्चीयते। उक्तं च– 'प्रत्यगात्मतया तस्य प्राप्तत्वेऽपि च सर्वदा। कण्ठचामीकरन्यायात् तत्प्राप्तिरुपचर्यते॥' इति। साहस्री.५.

* कण्ठसन्धः (उपनीतस्य) प्रयोगावाप्त इत्र। इति अस्ति नियमविधेरवसायः (निवीतं मनुष्याणाम् इति)। बा. ३।४।१।३

* कण्डूयनम् 'कृष्णविषाणया कण्डूयति' इति ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतम्। पुनश्च श्रुतम् 'नीतासु (दक्षिणासु) चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति। भा. ११।३।६।१३, * कण्डूयन कृष्णविषाणया द्वादशाहे, प्रथमाहे दीक्षामारभ्य उत्तमाहे दक्षिणानयनपर्यन्तम्। चात्वाले प्रासनम् उत्तमाहे दक्षिणानयनोत्तरम्। ११।३।६।१३–१४. * कण्डूयनं दक्षिणाप्राक्कालमात्रविषयकं 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इत्यनेन सोमे।

भाट्ट— कृष्णविषाणाकण्डूयने 'कृष्यै त्वा सुसस्यायै' इति मन्त्रः । यदि कालभेदेन कण्डूयनम् , तदा स्मृतिविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरविवादेव । यदा तु एककाले एवानेकाङ्गविषय कण्डूयनम्, तदा स्मृत्यविच्छेदा-दनावृत्तिः । न च तदाऽपि त्वापदयुक्तत्वात् निर्वापमन्त्रन्यायेन (११।४।१४) तत्तदङ्गभेदेनावृत्तिः, अङ्गानामुपयुक्तत्वाभावेनासंस्कार्यत्वात् त्वापदेन तन्निर्देशा-नुपपत्तेः । अत एव तत्तदङ्गभेदेन तत्तत्कण्डूभेदात् तज्जन्यदुःखभेदेन तद्ध्वंसरूपकार्यभेदेऽपि न मन्त्रा-वृत्तिः । त्वापदनिर्देशस्त्वात्मनः (निर्देशस्तु आत्मनः) एव कण्डूजनितचित्तविक्षेपनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वात् तस्य चैकत्वेन निर्वापन्यायानुपपत्तेः ।

मण्डन— 'सकृत् कण्डूयने मन्त्रः ।' १७.

शंकर— 'सकृत् कण्डूवा सकृन्मन्त्रः ।' १७.

* 'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कृष्माण्डं च विवर्जयेत् ।' इत्यत्र सामान्यप्रतिषिद्धस्य वृन्ताकस्य उपसंहाररूपः श्वेतवर्णः प्रतिषेधः । बाल. पृ. २४.

* कण्वकश्यपसंकृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । भा. ६।६।१।१.

* कण्वरथंतरं बृहद्रथंतरोभयविकारः इत्युक्तम् (९।२।१६।४८) । भा. १०।४।२२।४३, * प्रस्तावो-द्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकाला-भ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् योनिरपि विशेषणम् । तदयुक्तम् । १०।४।२२।४४.

ꣻ कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्र-साधनतया विहितस्य 'पुनानः सोम धारया' इति स्वयोनौ एव गानम् ॥

पृष्ठार्थेऽन्यद् रथंतरात्, तद्योनिपूर्वत्वात् ऋचा प्रविभक्तत्वात् । १०।४।२२।४३ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैश्यस्तोमः 'वैश्य. वैश्यस्तोमेन यजेत' इति । तत्र श्रूयते 'कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति' इति । उभयविकारः कण्वरथंतरम् इत्युक्तम् 'अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्' इति (९।२।१६।४७)। तत्र संशयः किं रथंतरयोनौ बृहद्योनौ वा अनियमेन कण्वरथंतरं गेयम्, उत रथंतरयोनौ , अथवा स्वयोना-विति । किं प्राप्तम् ? चोदकेन अनियमः, लाघवं हि तथा भवति । ततः प्रयोगप्राशुभावः । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पृष्ठार्थे यदेतत् अन्यत् रथंतरात् कण्वरथंतरं श्रूयते, तत् रथंतरयोनौ स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे रथंतरयोनौ पृष्ठं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैतम्, ऋचा प्रविभक्तत्वात् । ऋचा प्रविभागः इह गम्यते । यथा रथंतरयोनिर्भवतीति । कुतः ? कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः श्रूयते, तेन गम्यते रथंतरविशेषः कण्वरथंतरमिति । अर्थान्तरे कण्वरथंतरशब्दो भवेत् , यदि रथंतरधर्माः न भवेयुः । तेषु खलु यूपवदुपपद्यते । यथा 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति । नहि उदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिमित्तस्तु अयं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्तः कण्वरथंतरे रथंतरशब्दो भवति , नान्यथेति ।

स्वयोनौ वा , सर्वाख्यत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति रथंतरयोनौ गीयेतेति । किं तर्हि ? स्वयोनौ । कुतः ? सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशे-षणविशिष्टस्य हि रथंतरशब्दो वाचकः । प्रस्ताव–उद्गीथ–प्रतिहार–उपद्रव–निधनवतः सर्वस्य सस्तोभ–स्वर–काल–अभ्यासस्य कण्वरथंतरम् इत्याख्या भवति । तस्मात् योनि-रपि विशेषणम् । अपि च अर्थान्तरे कण्वरथंतरे रथंतर-शब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ।

टुप्— भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं 'प्रस्तावोद्गीथादौ कण्वरथंतरशब्दः' इति , तदयुक्तम् । 'गीतिषु सामाख्या' (२।१।११।३६) इति कण्व-रथंतरशब्देन साम उच्यते , न ऋक् । प्रकृतौ च ऋग-क्षराणि संस्कुर्वती रथंतरगीतिः पृष्ठस्य साधनभावेन अव-गता । एवं बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथंतरानुवादेन अन्यत् गीत्यन्तरं विधीयते पृष्ठसाधनत्वेन । तस्मात् गीतिः गीतेरेव कार्यं (अक्षराभिव्यक्तौ) वर्तते, न ऋक्कार्ये (असंभवात्) । ऋक् च (चोदकेन) प्राकृती प्राप्नोति । सा (विकारेण) न बाधितव्या (सा हि प्रकृतौ क्रमप्रकरणाभ्याम्) अङ्गभूता । वाक्यस्य तावत् असामर्थ्यः । (यदुत साममात्राभ्यासकरणम् । तेन तावत् न ऋचो बाधः) । न च पदार्थसामर्थ्यात्

प्राकृतसूत्राधिकरणत्वमेव । (भाष्ये अधिकरणयोर्भेदः । अत्र तु ऐकाधिकरण्यं स्वीकृतम् । के.)

मण्डन— ' स्वयोनौ साम कण्वाख्यम् । ' २५. कण्वाख्यं कण्वरथंतराख्यम् ।

शंकर— ' कण्वादिसाम्नि स्वा योनिः । ' २५.

॥ कण्वरथंतरस्य वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य स्वोत्तरायामेव ' तुभ्यम् ऊर्ध्वदिंव्यम्' इत्यस्यामेव गानम् ॥

कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति । १०।४।२३।४७ ॥

भाष्यम्— कण्वरथंतरे एष भवति संशयः । 'उत्तरयोर्गायति' इति किं रथंतरयोन्युत्तरयोः, बृहद्योन्युत्तरयोर्वा गेयम्, उत स्वयोन्युत्तरयोरिति । किं प्राप्तम् ? बृहद्योन्युत्तरयोर्वा रथंतरयोन्युत्तरयोर्वेति । कुतः ? चोदकानुग्रहात् । न तत्रैव दोषो भवति, स्वयोनिविशिष्टं कण्वरथंतरमिति । उत्तरयोर्हि यत् कार्यम्, तत्र स्वयोनिरवद्यता(?) भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ।

समानदेवते वा, तृचस्याविभागात् । ४८ ॥

भाष्यम्— न नैतदस्ति, बृहद्योन्युत्तरयोः, रथंतरयोन्युत्तरयोर्वा गेयमिति । किं तर्हि ? स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः ? तृचशब्दात् । समानच्छन्दसि समानदेवत्ये च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या चोदको बाध्यते, इति स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति ।

सोम— यथा उत्तरग्रन्थे पठितयोरपि स्वयोन्युत्तरयोः अगानम्, एवं पठितयामपि स्वयोनौ (स्वोत्तरायाम्) न गानमिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेणोत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तरयोरपि कार्यत्वात् आम्नातविरोधाभावेन पुरुषकृतिसपायात्वात् यथाप्रकृत्येव उत्तरे प्राप्ते इति ।

वि — 'संदेहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्बलौ (?)। योनिस्थाः समस्तेन तृचशब्देन बाधनात् ॥ ' २५.

भाट्टे तु इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणे एव समावेशितम् ।

मण्डन— ' स्वयोन्युत्तरयोश्च तत् । ' २६.

शंकर— 'तत्र स्वे एव चोत्तरे ।' २६.

॥ कण्वरथंतरे अविरुद्धानां बृहद्रथंतरधर्माणां समुच्चयः वैश्यस्तोमे ॥

अप्राकृते वद्विकारात्‌ विरोधाद्‌ व्यवतिष्ठेरन्‌ । ९।२।१६।४८ ॥

भाष्यम्— अस्ति वैश्यस्तोमः ' वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ' इति । तत्रेदमाम्नायते 'कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति ' इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं कण्वरथंतरे अन्यतरस्य रथंतरस्य बृहतो वा धर्माः कर्तव्याः, उतोभयोरपीति । किं प्राप्तम् ? अन्यतरस्येति । कुतः ? एवं ह्युक्तम् । रथंतरस्य राथंतरा भवन्ति बृहतो बार्हता धर्माः, निर्देशसामर्थ्यादिति । तद्विशेषे अनुच्यमाने यावदुक्तं तावत् प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्तव्या इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अप्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारात् । यस्मात् कण्वरथंतरमुभयोः कार्ये वर्तते, तस्मादुभयधर्मान् लभेत । नहि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ । अर्थापत्तित इह धर्मा भवन्ति, न चोदकेन । कण्वरथंतरमुभयोरर्थास्थम् । तस्मादुभयधर्मान् लभेत । ये तु विरुद्धा धर्माः, तद्यथा उच्चैस्त्वं बलवत्त्वमित्येवंजातीयकाः, विरोधात् व्यवतिष्ठेरन् । अविरुद्धेषु समुच्चयः ।

टुप्— द्वेधा कर्मणां प्राप्तिः चोदकेन अर्थापत्त्या च । कण्वरथंतरं च उभयोः कार्यापन्नम् । अत उभयधर्मग्राहकम् । 'अर्थापत्तितः इह धर्मा भवन्ति, न चोदकेन' इति (भाष्ये) कार्यापत्तिम् (अर्थापत्तिरूपाम्) आह । तदेवद्युक्तम् । कथम् ? बृहद्रथंतरयोः अग्निष्टोमे समुच्चयः । किमतः ? एतदतो भवति, यद्यपि अग्निष्टोमस्य बृहद्रथंतरे पृष्ठसाधनत्वेनाम्नाते, तथापि तयोर्विकल्पितत्वात् एकस्यैवेदं कण्वरथंतरमापद्यते । एवं चेत् एकस्यैव धर्मान् ग्रहीष्यतीति ।

शा— वैश्यस्तोमे श्रूयते ' कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति ' (ताण्ड्य. १८।४।७) इति । तत्र संशयः किं कण्वरथंतरं बृहद्रथंतरयोः स्थानापन्नं अर्थप्रयुक्तत्वात् रथंतरधर्मान् बृहद्धर्मांश्च यद्वा विकल्पेन गृह्णाति, उत समुच्चयेनेति । 'विकल्प एव तेषां स्यात् प्रकृतावसमुच्चयात् । मिथोऽनपेक्षैस्तद्धर्मैः प्रकृतौ साधिता स्तुतिः ॥ ' उच्यते । ' पृथङ्निर्देशसार्थक्याद्

* तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे तत्त्वज्ञानादिध्वंसस्य नाशोत्पादात् । चन्द्रिका. पृ. ३, इत्यन्ताविशेषात् कतकरजोन्यायेन—विठ्ठलेशी. * यथा कतकबीजं (निवळीच्या बिया) रजःकलुषिते जले प्रक्षिप्तं जलगतं सकलं रजो विलापयत् स्वयमपि विलीयमानं सलिलमनाविलं करोति । तथा यथोक्तविवेकबुद्धिवृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मनि सविद्या तद्गतसकलविशेषमुन्मूलयन्ती स्वयमपि उन्मूलिता प्रत्यगात्मानं निरस्तसमस्तविशेषम् अनाविलमापादयति । उपदेशसाहस्री. पद्य. १२।१४ रामतीर्थ. * वेदान्तवाक्यजन्यचरमचित्तवृत्तेः कतकरजोन्यायेन स्वपरनाशकतया अनवस्थाया अभावात् । अद्वैत. ४११.

* कतपयमीयं नाम साम भवकम् । वाल. पृ ७२.

* ' कथम् ' इत्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधौ आम्नानं निराकाङ्क्षीकरणक्षमम्, तत्र तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् भवति कृत्स्नविधानता । इह च (सोमे) संनिपत्योपकारकाः सर्वे आम्नायमाना निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाः । उपहोमादिषु संनिपत्योपकारकाभावात् कृत्स्नविधानता नास्ति । तस्मात् तत्र आकाङ्क्षा न संनिवर्तते । टुप्. ८।१।३।५. * कथम्भावः अनुत्पन्ने कर्मणि न भवति । शा. ३।२।७।२१ पृ. ५२५. * कथम्भावः सर्वः उपकारमाकाङ्क्षति । तमुपकार चोदक. शाब्दमेनोत्पादयति प्रापयति च । उत्पादितं प्रापितं च प्रयोगवचन. उपसंगृह्णाति । ते चोपकाराः शास्त्राण्यन्तरेण न संभवन्ति इति शास्त्राणामुत्पत्तिं प्राप्तिं च करोति । टुप्. १२।१।१।८. * ' कथम्भावो हि भावानां यावदाख्यातमिष्यते । न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति महाप्रकरणादिभिः ॥ नान्यप्रकरणावस्थिः संग्रहे वा विहन्ति तम् ।' वा. ३।११।११।२१ पृ. ७१२. । सुधा— महाप्रकरणावगतप्रधानभावनाऽङ्गत्वोत्पादकत्वात् प्रधानानुग्रहकस्य न महाप्रकरणावगतेन अङ्गत्वेन कथम्भावः प्रतिबध्यते इत्यर्थः । पृ. १०५४. * कथम्भावैः 'नानान्तरक्रियायोगाद् याते पार्श्वोरुक्लिरता । गुणद्रव्ये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ ' शा. ११८।२।१ पृ. ३३१, * कथम्भावस्य (प्रकारस्य) कथम्भावात् (इतिकर्तव्यताकरणात्) अन्येनासंबन्धात् । ३।४।५।१५ पृ. ९४६. * कथम्भावस्य प्रकारविशेषाकाङ्क्षात्मकत्वम् । सु. पृ. ७७७. * कथम्भाव-देशसामान्य-यौगिकरूपाणां प्रकरण-क्रम-समाख्यानविवेकः सुज्ञान एव । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८२६. * कथम्भावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षा कथम्भावाकाङ्क्षा । मीन्या. * कथम्भावाकाङ्क्षयैव उपकार्योपकारकभावेन प्रधानाः पदार्था गृह्यन्ते । मीन्या. * कथम्भावाकाङ्क्षायामुत्पन्नायाम् अङ्गसंबन्धः । स च कथम्भावो यस्मिन्नेव क्षणे प्रयाजान् गृह्णाति, तस्मिन्नेव अनुयाजादीन्यपि । न च भिन्नः कथम्भावः, येन भिन्नानि संबध्येरन् । टुप्. ११।१।२।६ पृ. २१०५. * कथम्भावाकाङ्क्षागृहीतस्य इतिकर्तव्यतात्वम् । मीन्या. * कथम्भावात्मकं प्रकरणं क्रतुधर्ममपेक्षमाणं पुरुषधर्मे विधीयमाने अत्यन्तं बाधितं भवति । शा. २।४।१।१ पृ. ६२४, * कथम्भावात्मकस्य प्रकरणस्य फलसंबन्धोच्चारणानन्तरत्वेन प्रयोगवाक्याधीनत्वात् । २।२।५।१९ पृ. ४९९. * कथम्भावात्मकस्य प्रकरणस्य वाक्ये कराकाङ्क्षकत्वेन तादर्थ्यबोधकत्वात् । सु. पृ. ९११.

कदम्बमुकुलन्यायः । कदम्बो वृक्षविशेषः, तस्य मुकुलः ईषद्विकसितपूर्णं कलिकेति यावत् ' कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः । तद्यथा गोलाकारकदम्बपुष्पस्य गोलके यथा सर्वावयवेषु युगपत्पुष्पाणामुत्पत्तिः, एवं शब्दस्यापि । अपि चोक्तम्— ' कदम्बमुकुलन्यायादुत्पत्तिः कस्य चिन्मते ' इति । साहस्री. २२९ । कदम्बवृक्षस्य कुड्मलं प्रथमवृष्टिपाते सर्वतः दशसु दिक्षु अपि सहसा विकसति तद्वत् एकस्मात् प्रथमोत्पन्नात् शब्दात् सर्वदिक्कानि दीर्घदीर्घाणि शब्दवर्तुलान्यपि उत्पद्यन्ते । के.

* वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा तार्किकाणां शब्दग्रहणस्य इन्द्रियसंनिकर्षो बोध्यः । कु. १।१।६।१५.

* कदरः खदिरस्य यूपवती प्रतिनिधिः । ' कदरः खदिरे सिते ' इत्यमरः । वि. ६।३।१७-२०.

उपरि चाङ्गारा अभ्युह्यन्ते । ॰ कपालेषु पुरोडाशस्य प्रथन दर्शपूर्णमासयोः क्रियते, 'उरु प्रथा उरु प्रथस्व' इति मन्त्रेण । १०।१।१७।५९ (५८).

॰ कपालकार्ये निष्पन्नेऽपि भेदनहोमो भवत्येव । भाट्ट. ९।४।५ (६).

॰ कपालचतुष्कभेदः अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या प्रतिपुरोडाशम् । भा. ११।४।११।३९-४१.

कपालन्यायः । कपालसामिधेनीन्यायः । विकृतौ प्राकृतैकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणम् अन्त्यानां लोपः ॥

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः स्यात् । १०।५।१।१ ॥

भाष्यम् — 'द्यावापृथिव्यमेककपालम्' 'आश्विनं द्विकपालम्' 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्याद्येकदेशवचनम् । समस्तवचनमपि भवति, 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विरात्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत, चतूरात्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण यजेत, षड्रात्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत, अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण यजेत, एकादशरात्रेण यजेत' इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' । तथा 'एकां सामिधेनीमन्वाह' 'तिस्रः सामिधेनीरन्वाह' इत्येकदेशग्रहणम् । समस्तग्रहणमपि भवति, 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति । तदत्र संशयः किं सर्वेष्वेव आद्योपादानम् अन्त्यलोपश्च, उत विकल्प. इति । किं प्राप्तम् ? आनुपूर्व्यवतां क्रमवतामेकदेशग्रहणे ब्रूम. । अन्त्यलोपः आद्योपादानं चेति । किं कारणम् ? मुख्यमाद्यम्, जघन्यमन्त्यम् । मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोप्तव्ये जघन्यो लुप्येत । मुख्यः हि अनुग्रहीतव्यः । तदुक्तम्, 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (१२।२।८।२३) इति । आगमवत् । यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वोपविष्टान् अनुपमृद्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २ ॥

भाष्यम्— इतश्च आद्योपादानमन्त्यलोपश्चेति । कुतः ? लिङ्गमप्येवं भवति, 'लुप्येत वा एतत् पञ्चमदो यत्पञ्चाहानुपयन्ति' 'लुप्येत वा एतत् षष्ठं कपालं यत्पञ्चकपालं निर्वपन्ति' इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य ।

विकल्पो वा, समत्वात् । ३ ॥

भाष्यम् —नैतदस्ति, आद्योपादानमिति । किं तर्हि ? विकल्पः । आद्यमन्त्यं वा उपादातव्यमिति । कुत. ? समत्वात् । समो हि अन्त्यलोपः आद्यलोपेन । नहि आदिलोपे श्रुतिः, नो एतत्वपि अन्त्यलोपे । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति । नहि विशेषश्रुतिरस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति । तस्मादनियम इति ।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् । ४ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं समाजेषु समासेषु च आगन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान् अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापीति, युक्तं यत् वास्तव्यैः आक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनः असम्भवात् अन्ते निविशते । स तु अनाक्रान्ते निविशते ये प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाचित् क्रमो विरुद्धः इति ।

लिङ्गमविशिष्टम्, सङ्ख्याया हि तद् वचनम् । ५॥

भाष्यम् — अथ यल्लिङ्गमुक्तम् 'लुप्येत वा एतत् षष्ठमहः' इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति, तदविशिष्टं विकल्पेऽपि । संख्याया हि षष्ठमिति पूरणवचनं भवति । यस्मिन्कस्मिंश्चिदपगते, येन प्रथमेन मध्येनान्त्येन वा सख्या पूर्यते, तत् षष्ठम् । यथा षष्ठो भ्रातृणां न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति । एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वाद्, वचनादन्त्यविधिः स्यात् । ६ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आदितः प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति । कुत. ? आरम्भस्य तदादित्वात् । आरम्भो हि तेषामानुपूर्व्यवतामादितो न्याय्य. । पूर्वेण हि अक्रान्तो द्वितीयादिः कर्तव्य । य इह प्रथममेव क्रियमाण. अनुपक्रान्त. केनचित् क्रियेत । पूर्वो हि पदार्थ. क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । यः पुनराद्य. पदार्थ., सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्तव्य. । तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने नानुपक्रमदोषो

भाट्ट. ४।२।७. ● कण्डूयनं दीक्षितेन कृष्णविषाणया कर्तव्यम्, न हस्तेन। कृष्णविषाणाप्रसनोत्तर हस्तेन इत्यर्थात्। वि. ११।३।६, ● कण्डूयनं यथादृष्टप्रयोजनमावर्त्यताम्, मन्त्रस्तु सकृत् पठनीयः। कण्डूयनजन्यनिर्दुःखत्वसंस्कारेण संस्कार्यस्यात्मनः एकत्वात्, न प्रत्यङ्गमभ्यस्यमानेऽपि कण्डूयने मन्त्राभ्यासः। ११। ४।१७. ● कण्डूयनं विषाणायाः प्रयोजकम्, प्रासनं तु प्रतिपत्तिः। ज्योतिष्टोमे। भा. ४।२।७।१९, ● विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्यते। अन्त्येऽहनि प्रासनं स्यात्। ११।३।६।१४.

सू कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्। ११।४।१६।५१॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयने 'कृषि सुसस्यामुत्कृषे' इति मन्त्र उक्तः। यदा अनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूतिरुत्पद्यते, तदा किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, उत सकृत् प्रयोगः इति विचारे पूर्वपक्षमाह। कण्डूयने कर्तव्ये प्रत्यङ्गम् अङ्गेऽङ्गे कर्मभेदात् कर्मणः कण्डूयनस्य अङ्गभेदेन भेदात् प्रत्यङ्गं मन्त्रस्य आवृत्तिः स्यात्।

अपि वा चोदनैककाल्यमैककर्म्यं स्यात्। ५२॥

सिद्धान्तमाह। न प्रत्यङ्गं कण्डूयने मन्त्रावृत्तिः। एककालम् इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। एकस्मिन् काले यावत्सु अङ्गेषु कण्डूयनम् उत्पद्यते, तावती एका चोदना स्यात्। तावत्सु चाङ्गेषु अवान्तरभेदेन भिन्नस्यापि कण्डूयनस्य ऐककर्म्यम् एककर्मता स्यात्। ततश्च अङ्गभेदेऽपि सकृदेव मन्त्रः पठनीयः। घटिकाऽर्धघटिकादिकालभेदेन कण्डूयने तु मन्त्रावृत्तिः। के.

सू कण्डूयनमन्त्रस्य एककाले अङ्गभेदेनापि कण्डूत्पत्तौ सकृत् प्रयोगः ज्योतिष्टोमे॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्। ११।४।१६।५१ (४८ अन्यत्र)॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः 'कृषिषु स्यामकृषे' ('कृषि सुसस्यामुत्कृषे') इति। यदा अनेकस्मिन् अङ्गे युगपत् कण्डूरुत्पद्यते, तदा चिन्ता किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः, अथवा सकृदेव प्रयोगः इति। किं प्राप्तम्? प्रत्यङ्गं मन्त्रः इति। कुतः? कर्मभेदात्। अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नम्। यतः पर्यवसानात् गृह्यते विशेषः। तस्मादावृत्तिः। (अत्र आनन्दाश्रमीये 'कृषिषु स्यामकृषे' इति मुद्रितम्। मैत्रायणीये (१।२।२।१८) 'कृषि सुसस्यामुत्कृषे' इति मन्त्रः। मानवश्रौतेऽपि (२।१।२।११,१३) तथा। शास्त्रदीपिकायां तु 'कृष्यै त्वा सुसस्यायै' इति मन्त्रः। विस्तरे च 'सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः' इति मन्त्रः। एवं सति भाष्ये 'स्याम् अकृषे' इति वा 'स्याम् अकृषः' इति वा छेदः इति संशयः। वयं तु भाष्यपाठः लेखकप्रमादः इति मत्वा मैत्रायणीयपाठ एव भाष्यसंमत इति मन्यामहे)।

अपि वा चोदनैककाल्यमैककर्म्यं स्यात्। ४९॥

भाष्यम्— अपि वा नैवं स्यात्। नहि अत्र कण्डूयनं चोद्यते। अर्थात् क्रियते कण्डूयपनयनार्थम्। किमतः? यदि चोद्यते, अदृष्टार्थं स्यात्। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति। प्रतिप्रयोगं च अदृष्टभेदात् कर्मनानात्वं भवेत्, तथा गृह्येत विशेषः। अथ पुनरर्थं गृह्यते कण्डूयने यावता उत्पन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षितम्। तत्र विशेषो न गृह्यते। ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षेण कृतं तत् संहृतम्, अङ्गान्तरे पुनः कर्तव्यम्। उच्यते। नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः। किं तर्हि? कण्डूयपनयनार्थः। सा च कण्डूरात्मनो, न शरीरस्य। तत्र न गृह्यते विशेषः तस्मात् सकृदेव प्रयोगः।

शा— आत्मानं कण्डूदुःखाधिष्ठितचित्तम् अपनीतकण्डूदुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते। तेन यावता तु येन अनपनीतेन आत्मनि दुःखं भवति, तावत् सर्वमपनेतुमभिसंधाय कण्डूयनमुपक्रममाणेन प्रयुक्तो मन्त्रः अगृह्यमाणविशेषत्वात् तन्त्रं भवति।

सोम— संस्कार्यैक्यात् मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगेऽपि इह तद्भेदात् (संस्कार्यभेदात्) भेद, इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— कण्डूयने प्रत्यङ्गमावृत्तिः स्यात् कर्मभेदात् इति।

वि— 'एककालीनबह्वङ्गकण्डूत्या मन्त्रे भिदा न वा?, अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो, निर्दुःखैकत्वतो न सः॥' कण्डूयने 'सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः' इत्यादिको मन्त्रो विहितः। १७.

धानोत्तरकर्तव्यपदार्थस्यैव अनुपस्थितत्वेन तदनुरोधात् तत्पूर्वपदार्थकर्तव्यतानियमानुपपत्तेः, प्रथमकपालोपधानपूर्वभाविपदार्थस्य तु उपस्थापकस्य सत्त्वेन नियमेनोपस्थितत्वात् तदनुरोधेन आद्यस्यैव यावत्संख्यमनुप्रेयता। अतोऽन्त्यस्यैव तदनुरोधेन लोपः। एवं च 'लुप्येत वा एतत्पत्नीसंयाजानां यत् पत्न्याः संयाजानुपयन्ति' 'लुप्येत वा एतत् षष्ठं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपति' इति लिङ्गमप्युपपद्यते।

खण्डन — 'सदेकदेशग्रहणेऽन्त्यलोपः।'

शंकर— 'लोपोऽन्त्यस्यैव विकृतौ।'

* कपालन्याय. । अष्टाकपालः प्रकृतिः, एककपालः द्विकपालः त्रिकपाल, इत्येवमादयो विकृतयः। तत्र अष्टाकपालगतप्रथमकपालधर्माः एककपाले भवेयुः, अष्टाकपालगतादिमकपालद्वयधर्माः द्विकपाले, अष्टाकपालगतादिमकपालत्रयधर्माः त्रिकपाले इत्यादि। भा. १०।५।१।१. * कपालन्यायस्य स्वरूपं तु 'क्रमवत्सामेकदेशग्रहणे आदिमग्रहणम् अन्त्यलोपः' इति। सू. १०।५।४।१२.

* कपालप्रयोजकं न श्रपणम्। भाट्ट. ४।१।१, * युगपदनेककपालभेदने होमतन्त्रत्वम्, ५।२।२.

* कपालमन्त्रगतच्छन्दसामेव व्यतिक्रमो व्यूढे द्वादशाहे। भा. १०।५।२६।८८.

* कपालवत्। अनेकगुणभावश्च कपालवत् भविष्यति। यथा कपालं श्रपणेऽपि तुषोपवपनेऽपि। एवम् अग्नीषोमावपि अग्निषोमौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ भविष्यतः। भा. १०।१।९।२२, * कपालवत् (नार्थहानात् कपालवत्)। यथा एकेन कपालेन तुषेषु उप्यमानेषु अन्येषां कपालानां न किंचित् हीयते, एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किंचित् पशुदेवताया हीयते (पूर्वपक्षे)। १०।१।९।२६(२७), * कपालवत्। यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति परार्थकपालेन तुषा उपवप्तव्याः इत्युपादीयते, एवम् एकेनापि यजमानेन संमिता औदुम्बरी सर्वेषां यजमानानां संमिता भवति। (औदुम्बर्याः परार्थत्वात् कपालवत्)। ६।६।२।६.

* कपालसामिधेनीन्यायः। कपालन्यायः। प्रथमाधिकरणोक्तकपालसामिधेनीन्यायेन आधूननार्थेषु वपनार्थेषु च मन्त्रेषु प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति (पूर्वपक्षे)। वि. १०।५।५. * अष्टाकपालादिषु अष्टादिकपालसमुदायः एकः पदार्थः। तेन तत्र समुदायानुसमयः। भा. ५।२।३।४-५.

* कपालाभिहोमे दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु, वैश्वानरो द्वादशकपाल.। तत्र एकहायनस्य गोर्दानं द्रष्टव्यम्। तच्च धर्ममात्रं न परिक्रयार्थम्। अनृत्विजे इदम्। भा. १०।२।१६।४६ (४७).

* कपालाष्टकोपधानम् आग्नेयपुरोडाशे एकः पदार्थः। दर्शपूर्णमासयोः। वि. ५।२।३.

* कपालोद्वासनं दर्शपूर्णमासादौ 'एकं द्वे' इत्यादिरीत्या संख्याय कर्तव्यम्, 'संख्यायोद्वासयति यजमानस्य गोपीथाय' इति वचनात्। के. * कपालोद्वासनं 'यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति' इत्यादिमन्त्रेण क्रियते। एककपालोद्वासने तु 'यद्घर्मे कपालमुपचिन्वन्ति वेधसः। पूष्णस्तदपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम्॥' इत्यूहः। आधुनिका याज्ञिकास्तु 'यद्घर्मे कपालमुपचिनोति वेधसः' इति पठन्ति, तदत्यन्तमशुद्धम्। नहि उपचिनोतेः कपालं कर्तृ, किन्तु वेधसः एव। द्विकपाले तु 'ये घर्मे कपाले उपचिन्वन्ति वेधसः। पूष्णस्ते अपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चताम्॥' इत्यूहः कार्यः। के.

* कपालोपधानम् उपवेषेणाङ्गारं सम्यगवस्थाप्य तस्मिन् क्रियते। वि १०।१।१, * कपालोपधाने 'ध्रुवमसि पृथिवीम्' 'धर्त्रमस्यन्तरिक्षम्' इत्यादयो मन्त्राः। १०।५।११, * शाखा परिशाख्य परित्यक्ते मूले संनिहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो न कर्तव्यो दर्शे। पौर्णमास्यां तु दोहनरहितायां शाखाया एवाभावात् उपवेषार्थं शाखाच्छेदो न कर्तव्यः। ४।२।३.

* कपालोपादानासादनयोः अवघातकालीनः तुषोपवापः न प्रयोजकः, निनयनकालीनस्तु कपालधारणस्य प्रयोजको भवत्येव। उपादानस्य तु सोऽपि अप्रयोजकः। भाट्ट ४।१।११.

पर्यन्ताः बहुवचनस्यार्थः । सर्वे चेदर्थः, 'कपिञ्जलाना-लभेत' इति सर्वे प्राप्यन्ते । तस्मात् विकल्पः ।

प्रथमं वा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥

भाष्यम्— प्रथमं वा बहुत्वे त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् ? नहि कश्चिच्चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते । पश्चात्कारणम् । अनुगतास्त्रयश्चतुर्षु । त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः । बहूनालभेतेति श्रुतम् । आलब्धव्याश्च बहवः । एवं सति कारणादतिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानुपादाने निञ्चिदन्यत् कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः । न तदस्ति । तस्मात् त्रित्वं नियम्येत । ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यतीति । नैतदस्ति । यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते, तेषां कश्चित् लघुः, कश्चित् गुरुः, तत्र गुरोः कल्पस्य अनुष्ठानाम्नानसामर्थ्यात् तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वम् अनुमीयते । यथा 'एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः' इति । इह एक एव कल्पः बहूनामालम्भः । स त्रिभिः चतुरादिभिः (च) तुल्यः । अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत, तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति ।

टुप्— अनेन तु (वक्ष्यमाणन्यायेन त्रित्व—) नियमः । (तमेव न्यायं निगदव्याख्यातेन सूत्रेण दर्शयति—) प्रथमं वा नियम्येत, कारणादतिक्रमः स्यात् इति । प्रकृतिः (स्वभावः) इय लोके यथा न्यग्रोधतले स्थातव्यम् इति प्रथमे एव न्यग्रोधे अवतिष्ठते, एवमिहापि । (त्रिचतुरादिषु बहुवचनार्थेषु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् त्रिभिरेव शास्त्रार्थोपपत्तौ नाधिकग्रहणमित्यर्थः ।)

श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४४ ॥

भाष्यम्— यथा 'पशुमालभेत' इति श्रुते यो महान्तं महार्घं वा पशुमालभेत, न तस्य फलभूयस्त्वं भवति । यस्तु मासीयन् (मासमिच्छन्) शीघ्रमतिक्रामेत्, स यदि तावत् वैदिकीष्वपि हिंसासु प्रत्यवायः, ततः प्रत्यवेयात् । अथ अप्रत्यवायः, तथापि शीघ्रविरोहेण न लभेत 'कृते श्रुत्यर्थे मासीयन् पशून् हन्ति' इति । तस्मात् त्रयः कपिञ्जला आलब्धव्याः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

भाष्यम्— अन्यार्थोऽपि च एतमर्थं दर्शयति यथा न्याय उपदिष्टः । यथा 'कृष्णा याम्याः (यमदेवत्याः), अवलिप्ता रौद्राः (गर्भिण्यः पशवः रुद्रदेवत्याः), नभोरूपाः पार्जन्याः (नीलवर्णाः पर्जन्यदेवत्याः), तेषामैन्द्राग्नो दशमः' इति । यदि च त्रय एते त्रिकाः, एवं नियोगतः ऐन्द्राग्नो दशमः संपद्यते । इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मादपि (कपिञ्जलानाम्) त्रित्वनियमः ।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४६ ॥

भाष्यम्— प्रकृत्या अग्नीषोमीयेण एकत्वं प्राप्यते, तस्य आसत्तिर्भविष्यति त्रित्वे उपादीयमाने । इतरथा विप्रकर्षः स्यात् । इदं चापि लिङ्गम्, गृहमेधीये श्रूयते 'ओदनानुद्धरति' इति । तत्र मध्यमस्य इति त्रयाणां निरुपपदं भवति, अन्यत्र सोपपदम्, पञ्चानां मध्यम, अष्टानां मध्यमः इति ।

सोम— पूर्वेणैकप्रयोजनत्वात् संगतिः । यद्यपि कपिञ्जलानां पर्यग्निकृतानां उत्सर्गात् न हिंसाप्रसक्तिः, तथापि यत्र न पर्यग्निकृतोत्सर्गः, तदभिप्रायेणेदं बोध्यम् ।

वि— 'कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्या पाक्षिकाधिक्यमेव वा ।, आद्यो बहुत्वमात्रत्वात्, न त्रित्वेनैव कृतार्थतः ॥'

भाट्ट— 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ यत्र बहुवचनं श्रुतम्, तत्र तस्य त्र्यादिपरार्धपर्यन्तसर्वसंख्यावाचित्वात् चतुरादिसंख्यादीनामपि शास्त्रीयत्वेन तत्करणे फलाधिक्यम् । नहि बहुवचनस्य त्रित्वमेवार्थः, 'चत्वारो ब्राह्मणाः' इत्यादौ चतुरादिसंख्यास्वपि प्रयोगात् । अस्तु वा नानाऽर्थत्वभिया बहुवचनस्य द्वित्वाधिकसंख्यामात्रे शक्तिः, अतश्च 'पशुमालभेत' इत्यत्र महापशुग्रहणेऽपि यथा न वैगुण्यम्, तथा चतुरादिग्रहणेऽपि । अस्तु वा कथञ्चित् कपिञ्जलोदाहरणे त्रित्वनियमः, 'न हिंस्यात्' इति निषेधप्रवृत्तेः संभावितत्वात् । दर्शपूर्णमासयोः 'ब्राह्मणास्तर्पयितव्याः' इत्यादौ त्रित्वग्रहणे तु नैव किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः । इति प्राप्ते, उच्यते, यद्यपि त्र्यादिरेव बहुवचनस्यार्थः, तथापि चतुरादिग्रहणे त्रिग्रहणस्यावश्यकत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रिभिरेव शास्त्रार्थोपपत्तेर्नाधिक-

व्यवस्था प्रकृतौ कृता । इदं त्वप्राकृतं साम द्वयोः कार्ये विधीयते ॥ ' तच्च द्वयोरपि कार्यं कुर्वद् धर्मानपि द्वयोः समुच्चयेन गृह्णाति इति भाष्यकारः । वार्तिककारस्तु विकल्पमेव मन्यते ।

सोम— प्रकृताविव न समुच्चयः इत्युत्थानात् प्रत्युदाहरणसंगतिः । सूत्रार्थस्तु (भाष्यमते-) अप्राकृते कण्वरथंतरे तद्विकारत्वात् बृहद्रथंतरोभयविकारत्वात् उभयस्थानापन्नत्वात् उभयधर्माः स्युः । विरुद्धास्तु ये धर्माः, ते विरोधात् समुच्चयासंभवेन व्यवतिष्ठेरन् इति । वार्तिककारपक्षे, वैश्यस्तोमस्य ज्योतिष्टोमविकारत्वात् यथाप्रकृति स्तुतिद्वयविकल्पे, तद्धर्मा अपि विकल्पेरन् ' बृहति उच्चैर्गेयम् ' ' रथंतरे नीचैः ' इत्यादिधर्माणां विरोधात् इति ।

चि— ' तयोर्धर्माः समुच्चेया न वा कण्वरथंतरे । , द्विस्थानत्वाद् भाष्य (भाष्ये) आद्यो विरोधाद् वार्तिकेऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— वैश्यस्तोमे ' कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति ' इति श्रुतम् । तच्च प्रकृतौ बृहद्रथंतरयोरिव पृष्ठशब्दसामानाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधिकरणसामान्यसादृश्येन होतुः पृष्ठे एव निविशते, न तु मैत्रावरुणादिपृष्ठेषु इति तत्रैव कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथंतरविकारत्वात् तद्धर्मप्राप्तिरपि पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या अविवादैव । सा च किं समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्तिः, उत विकल्पेनेति चिन्तायाम्, स्तोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसमूहयोः प्रकृतौ तत्तद्रथन्तरादिसामग्रीभेदेन विकल्पेनोत्पन्नत्वात् वैश्यस्तोमे कण्वरथंतरवदाभयभूतग्रन्थादिरूपसामान्यैक्येन एकस्मिन्नेव समुदायोत्पन्नसंस्कारसमूहे तत्तद्धर्माभिधानसमूहोत्पत्तौ वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वेन अविरुद्धसमीलनादिधर्माणां समुच्चयः, विरुद्धोच्चैस्त्वादीनां तु विकल्पः । इति प्राप्ते, भाष्यकारेण सापरिहारस्यैव समर्थितत्वात् । वार्तिककारस्तु— पृष्ठद्वयकार्यापन्नैकसामाभावेन अतिदेशेन इह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पेनैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्रागे तत्साधनत्वेनैव चोदितयोः कण्वरथंतरादिसामतन्त्रो विकल्पेनैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीद्वयात् वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः, निमीलनादेरपि सामग्रीसंपादकतया ऋक्साममात्रस्य तदभावात् । न च समीलनादेरपि समुच्चयः, समीलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वात् वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः, तदुत्पत्तौ च प्रयोजकत्वात् समीलनादिसमुच्चयः इति इतरेतराश्रयात् एकव्यक्तौ जातिद्वयाङ्गीकारे साङ्कर्यप्रसङ्गाच्च । अतः समीलनादीनामैच्छिको विकल्प एवेति ।

मण्डन— ' कण्वरथंतरे सर्वे (धर्माः) । ' (भाष्यमते) । २३.

शंकर— ' कण्वादौ तद्विकल्पनम् । ' (वार्तिकमते) । २७.

* कण्वरथंतरे रथंतरधर्मान् निराकरिष्यति । (१०।४।२२।४८-४७) । वा. ३।१।६।११. * कण्वरथंतरशब्दः लोके नास्ति । नासौ कण्वानां रथंतर कण्वरथंतरम् इत्येवं व्युत्पाद्यते । तस्मात् सांविज्ञायिकः (रूढ) कण्वरथंतरशब्दः । भा. १०।४।२२।४६. वस्तुतस्तु कण्वरथंतरगानस्य कण्वः ऋषिः, इति कण्वरथंतरम् इत्युच्यते । आर्षेयब्राह्मणे स्पष्टमिदम् । के. * ' गौनिधु सामाख्या ' (२।१।१।१३६) इति कण्वरथंतरशब्देन सामोच्यते, न ऋक् । कण्वरथंतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि दृष्टैव प्रयुज्यमाना । वा. * कण्वरथंतरशब्दस्य योगित्वे सति अरथंतरे रथंतरशब्दस्य तत्स्थैकत्वनया शब्दोक्तात् सादृश्यात् प्रवृत्तः, सादृश्यस्य च धर्मसामान्यलक्षणत्वात् रथंतरधर्मातिदेशश्च स्यात्, रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन रथंतरशब्दोपस्थापनद्वारा रथंतरोपस्थापनेऽपि शब्दसादृश्यस्य प्रत्यासन्नत्वेन शब्दत्वात् तद्द्वारेण रथंतरोपस्थापने शब्दस्य व्यापारात् नातिदेशकल्पना युक्ता । सु. पृ. १२०६ * नहि कण्वरथंतरशब्दो रथंतरमिति निश्चीयते । वा. २।२।८।२२ पृ ५२१.

☙ कतकरजोन्यायः । यथा कतकबीजं जलस्थं मलं नीत्वा स्वयमपि अवसन्नं सत् एव जलाकारवृत्ति· सा च निवर्तयित्वा स्वयमपि निवृत्ता भवति इति । आत्मबोधः ।

॥ कफोणिगुडन्यायः । ' भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात् कफोणिस्तु कूर्परः ' इत्यमरः । कफोणौ भुजमध्यग्रन्थौ गुडाभावेऽपि तदाशया यथा लेहनमेवं यत्र वस्त्वभावेऽपि तत्प्रत्याशया व्यापारभेदस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. ४९५.

* कर्मिपदनिरपेक्षसमभिव्याहारमात्रप्रमाणकस्य साध्यायस्य पर्णमयविकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । सु. पृ. ४९०.

* कम्बलनिर्णेजनवदेतत् भविष्यति । निर्णेजनं हि उभय करोति , कम्बलशुद्धिं पादयोश्च निर्मलताम् । भा. २।२।११।२५ पृ. ५४५.

* कयाशुभीयासु (ऋसं. १।१६५।१–१५) पञ्चदशसु एकादशसामिधेन्यः, अन्त्याश्चतस्रो याज्याऽनुवाक्याः । संकर्ष. ४।४।३.

॥ करकङ्कणन्यायः । कङ्कणशब्दस्य करभूषणवाचित्वेऽपि तत्पूर्वं करशब्दप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य करसम्बन्धिता द्योत्यते , एवमन्यस्यापि तत्काले तत्सम्बन्धद्योतनार्थं यत्र प्रयोग., तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री २०७.

* करञ्जाकादिस्थानदेवतापूजाऽऽदिक स्वस्वकुलगत क्रियते । तच्च ' आह्नीनेष्टुकम् ' इत्युच्यते । तच्च दाक्षिणात्यैः क्रियते । वि. ११३।८.

* करण — शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणः । वि. ६।१।१९.

* करणं क्रियायाः शक्तिमत् द्रव्य तदाधारा वा शक्तिः । बा. २।४।१।१ पृ. १२२ * करणम् , ' यत् साधकतमत्वेन कश्च चित् किं चिदुच्यते । तस्यानुग्राहकापेक्षा न स्वशक्तिविघातिनी ॥ ३६ ॥ नहि तत् करणं लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् । इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ ३७ ॥ प्रत्यात्मनियतत्वाच्च यथैव करण भवेत् । वाह्यान्तरविभागेन क्व चित् स्याद्वा विवक्षया ॥ ३८ ॥ ' (सर्वत्र चक्षुरादौ प्रदीपाद्यर्थित्वदर्शनात् ऐकान्तिकं सहायापेक्षत्व नाशक्तिमापादयति । प्रत्युत इतिकर्तव्यतयैव करणत्वम्, तदभावे एव तन्न सिध्यति, प्रतिकरणं तदपेक्षाया नियतत्वात् । उदाहरणमाह–) ' उद्भिन्नो ह्यन्धकारेण कश्चिदेवं प्रतीत्यपि । किं चक्षुषा ममैतेन दृष्टं दीपेन यन्मया ॥ ३९ ॥ नित्यवृत्तौ तु नान्धाना दृष्टिर्दीपशतैरपि । रूपादिदर्शने यस्मात् तस्माच्चक्षुः प्रकाशकम् ॥ ४० ॥ शरीरात्ममनोयोगादसाधारणतात्वतः । विज्ञानासन्निभावाच्च चक्षुः करणमिष्यते ॥'४१॥ श्लोवा. सम्बन्धाक्षेपवादे पृ. ५०७–०८.

* करण व्यापारवदसाधारण कारणम् । मणि. पृ. १९. * करण हि यागः । उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्देशात् करणम्, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यम् । भा. १।४।१।२ पृ. १२४. * करणैः इतिकर्तव्यता न सम्बध्यते इत्युक्तम् (इन्द्रियकामाधिकरणे) । बा. ३।६।१६।४३ पृ. १० ६९. * करणस्य अनुग्राहकापेक्षा न अशक्तिमापादयति । के. * करणस्य नक्त्वन्तरगमनविधिनिषेधः ' कर्मणस्तत्प्रवृत्तित्वात्० ' (८।१।१३।२०) इत्यत्रोक्तः । सु पृ. ९५१, * एकक्रियाकरणस्य अन्यकरणत्वानुपपत्तिः । पृ. ८६१. * करणानां मन्त्राणां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात उक्तः ' मन्त्राणां करणार्थत्वात्० ' इति । भा. १२।३।८।२५. * करणे तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा ' सोमेन यजेत ' । बाल. पृ. ४४, * करणे पञ्चमी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा श्लोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । पृ. ४५, * करणे षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा ' शतस्य दीव्यति ' ' शतस्य प्रतिदीव्यति ' ' अग्नये छागस्य वपाया हविषो मेदसः प्रेष्य ' ' आज्यस्य यजते ' । पृ ४५. ■ करणेषु (करणमन्त्रेषु) कानि चित् पदानि गुणं प्रत्याययन्ति, कानि चित् गुणिनम् । तत्र विपरिवृत्त्या स्तुतिः गुणिनं व्यापयति । ... १२।४।१।१. रत्न– करणेषु अभिधानार्थेषु इत्यर्थः । तत्र गुणिसंबन्धितया गुणकीर्तनं न स्वात्मनि पर्यवसितम्, किन्तु गुणिसंबन्धितया गुणः कथ नाम प्रकाशित. स्यादित्येवमर्थम् । तेन गुणविशिष्टतया गुणिप्रकाशनम् अभिधानमित्यर्थः ।

* करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यम् इति समधिगतम् (३।८।१३।२६) । भा. ३।८।१४।२८.

॥ 'कदर्याणां परे प्राणाः प्रायेणाऽनर्थसंचयाः' इति न्यायः। कदर्यलक्षणम्– 'आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन्। यो लोभात् संचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः॥' इति। साहस्री. ७२८

॥ कदलीफलन्यायः। कदलीफलं यथा स्वजननीं कदलीं नाशयति, तथा ज्ञानम् अज्ञानं नाशयति इति। संग्रहः.

● 'कदा चन स्तरीरसि' इति मन्त्रः श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियोक्तव्यः, न तु लिङ्गेन इन्द्रोपस्थाने। श्रुतिलिङ्गाधिकरणम्। के. ३।३।७।१४.

॥ कनककुण्डलन्यायः। यथा सुवर्णजन्यकुण्डलस्य सुवर्णाभिन्नत्वम्, तथा ब्रह्मरूपकारणजन्यजगतः कार्यस्य ब्रह्मरूपकारणाभिन्नत्वमिति। साहस्री. ४१६.

● कनककुण्डलन्यायेन ब्रह्मैव जगदाकारेण परिणतम्। सनत्सुजातीये नीलकण्ठः २।३७.

● कनिष्ठार्जितधनोपजीवनं ज्येष्ठस्यानुचितम्। सु. पृ. १८६.

● कनीयोऽर्जितभ्रातृजायापरिणयनम् अनाचारः। बा. १।३।७।१४ पृ. २०३–२०४.

॥ कन्दुकन्यायः। यथा कन्दुकः करपातैः पतितोऽपि स्वभावत उत्पतति, तथा साधुवृत्तयो भवन्तीति। साहस्री. ९९०.

● कपालम् एकं यदि नश्येत् आत्मानमितीयमेकं कपालं निर्वपेत्, यदि द्वे नश्येयाताम् आश्विनं द्विकपालं निर्वपेत्। उत्पातप्रयोगोऽयं निमित्तार्थः। भा. ४।३। १६।३८–३९ ● कपालं प्रथमं भग्नेन प्रयुज्यते। अश्मनैव प्रयुक्तं कपालं पुरोडाशार्थेऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति। वि. ४।१।११. ● 'मित्र कपालमप्सु प्रास्यति' इति सर्वनाशे श्रूयते। भा. ६।४।८।१६.

॥ कपालानि कुम्भीवत् तुल्यसंख्यानाम्। ११। ४।२१।४२॥

'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्' इति अश्वप्रतिग्रहेष्टयां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशाः अश्वसंख्याः श्रूयन्ते। यदा ते पुरोडाशा. अनेकाः स्युः, तदा किं तेषां अत्र दीर्घेषु कपालेषु स्यात्, उत प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः इति विचारे पूर्वपक्षमाह। तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भीवत् तन्त्रं स्युः दीर्घतरदीर्घतमेषु चतुर्ष्वेव कपालेषु अनेकेषां पुरोडाशानां अपणं स्यात्।

प्रतिप्रधानं वा, प्रकृतिवत्। ४३॥

सिद्धान्तमाह। प्रतिप्रधानं प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः स्यात्। प्रकृतिवत् यथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि भवन्ति तद्वत् चोदकानुसारात्।

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात्। ४४॥

'यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति' इति पुरोडाशस्य स्वीयेषु कपालेषु सर्वेषु अभिप्रथनं विहितम्। तच तन्त्रत्वे भवत्यं संपादयितुम्। तस्मात् कर्तव्यानां सर्वेषां पुरोडाशानां स्वीयेषु कपालेषु यथा अभिप्रथनं स्यात् इत्येतदर्थं प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः स्यात् इति सिद्धान्तः। के.

● कपालानि भिन्नानि प्रतिपुरोडाशं दर्शपूर्णमासयोः। भा. ११।४।११।४०.

● कपालानि यथाभुवम्। 'कपालेषु श्रपयति'। वि. ३।१।५.

● कपालेभ्यो न्युद्धृत्य पुरोडाशस्य वेद्याम् आसादनं क्रियते दर्शपूर्णमासयोः। भा. १०।१।१०। ५८. ● कपालस्य तुषोपवापं प्रति शेषत्वेऽपि तत्प्रयोजनत्वं नास्ति। वि. ३।१।२, ● कपालस्य भेदे संघर्षे वा प्रायश्चित्तं होमविशेषः। ६।४।१४. ● कपालानाम् उपधानं सौर्ये चरौ न कर्तव्यम्। भा. १०।१।१६।७४, ● कपालानां संतापनं प्रकृतौ अस्ति 'वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति मन्त्रेण। १०।१।१६।७३ (५६), ● कपालानां संतापनं सौर्ये चरौ न कर्तव्यम्। १०।१। १६।७३ (५६), ● कपाले नष्टे तदन्वेषणार्थं नहि दर्विर्युक्ता, नहि कारिष्यं नष्टार्थं तदन्वेषणं कार्यत्वेन विधत्ते। ४।३।१६।३९. भा. ६।४।८।१३. ● कपालेषु एव पुरोडाशपाक. पुरोडाशस्याप्रतर्यात्। वि.१०।१।११. ● कपालेषु तप्तेषु अप.शाप्रयं पुरोडाशोऽधिश्रीयते,

कुतः ? संनिपातित्वात् । करणा एते मन्त्राः । करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपात उक्तः, 'मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात् ' (१२।३।१०।२५) इति । न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्तैः कर्मादिसंनिपातः कर्तुं शक्यः । किं वचनमेतत् ? नहि, न्यायः सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः सर्वे उच्यते, तथापि वचनार्थः सिध्यति । एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतदेककार्यत्वे भवति । तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्पः । तच्च पूर्वमेवोक्तम्, एकार्थास्तु विकल्पेरन् (१२।३।४।१०) इति । तत्त्व प्राप्तिमात्रमिदमुत्तरचिन्तार्थम् ।

सोम— पूर्वोक्तमन्त्रान्तकर्मादिसंनिपातोपजीवनात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु– एकक्रियाकरणभूतानां मन्त्राणां विकल्पः स्यात्, संनिपातित्वात् कर्मादिसंनिपतनशीलत्वात्, विकल्पमन्तरेण सर्वेषां मन्त्राणां कर्मादिसंनिपातासंभवात् इति ।

वि—' पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।, आद्यः शक्य यतो, नैव मन्त्रान्ते संनिपातनं ॥ ' व्रीहियवयोर्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः ।

भाट्ट— तदेवमुपस्थितमन्त्रप्रसङ्गागते विचारे समाप्ते अधुना मन्त्रेषु प्रसङ्गविचार एव क्रियते । ये करणमन्त्रा एकक्रियाप्रकाशनार्थाः ' भगो वां विभजतु ' इत्यादयोऽनेके, तेषां व्रीहियवन्यायेन विकल्पात् एकेनापरस्य प्रयुक्तसिद्धिः । न च प्रकाशितस्यापि पुनः प्रकाशनसंभवात् समुच्चयः, प्रकाशनस्य अनुष्ठानार्थत्वेन सकृत्प्रकाशनेनापि अनुष्ठानसिद्धौ प्रकाशनान्तरानुपयोगात् ।

मण्डन—' स्यादेकार्थे मन्त्रकाण्डे विकल्पः । '

शंकर—' विकल्प्याः करणा मन्त्राः । '

* करणमन्त्राणां कर्मसमवेतानुष्ठास्यमानार्थस्मृतिफलकत्वम् । पृ. १०२.

करणमन्त्रेषु मन्त्रान्ते कर्मारम्भः ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् । १२।३।१०।२५॥

भाष्यम्— ये पदार्थकरणा मन्त्राः, यथा, ' इषे त्वेति छिनत्ति ' ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याददे ' इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः, यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते । किं कारणम् ? सर्वस्य वचनार्थत्वात् । एवं मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति । कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः ? प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानम् । मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्याद्वचनाच्च । क्व चित् ' इत्याददे ' ' निर्वपति ' इति । मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानम् । उपस्थितः पर्याप्तो यावत्प्रदश्यते इति । तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः करणमन्त्रेषु ।

सोम— मन्त्रप्रसङ्गात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— मन्त्राणां क्रियाऽनुष्ठानार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादेः संनिपातः स्यात्, सकलस्य मन्त्रस्य विनियोजकवचनेन स्मृत्यर्थत्वावगमात् इति ।

वि— ' यदा कदा चिन्मन्त्रान्ते वा, कर्मानियमाद् भवेत् । आद्यो, नैव कृत्स्नमन्त्रस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट— ये करणमन्त्रास्तेषामनुष्ठेयक्रियाप्रकाशनप्रयोजनकत्वात् सकलमन्त्रजन्यप्रकाशनस्यैव क्रियाऽनुष्ठानकरणत्वावगते मन्त्रान्ते एव कर्मादिः संनिपात्यः न तु क्रियावाचकपदोच्चारणानन्तरमेव, अवशिष्टपदानां वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु ' मन्त्रान्तेन कर्मादिः संनिपात्यः ' इति कल्पसूत्रकारादिवचनम्, तेनापि अयमर्थः सिध्यत्येव, तथापि न्यायेनापि सिद्ध्यतीत्येतदर्थं तदुपन्यासः । न चैवं न्यायेनैव सिद्धेः वचनानर्थक्यम्, तस्य ' आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ' इत्यादौ यत्र एकमन्त्रसाध्यानि अनेकानि संततानि कर्माणि, तत्र सकृन्मन्त्रपाठेनैव वेदिप्रोक्षणन्यायेन (११।४।१५) धृत्यविच्छेदात् होमत्रयकरणापत्तौ विहितकर्मादेः मन्त्रान्तसंनिपातविधानात् मन्त्रावृत्तिप्रयोजनकतया सार्थक्यात् । अत एव नेदं कल्पसूत्रं न्यायप्राप्तानुवादकम् । (वस्तुतस्तु आमनमस्य इति त्रिभिरेव मन्त्रैः तिस्र आहुतयो हूयन्ते, नैकेनैव मन्त्रेण । मन्त्रत्रयस्य तु ' आमनमस्यामनस्य देवा ' इति आदिमो भागः समान एव, अन्तिमो भागस्तु ' ये सजाताः ' ' ये सजाताः कुमाराः ' ' याः स्त्रियः ' इत्यादिर्भिन्न एवेति मन्त्रत्रयमेवेदम् । इति ध्येयम् । के.)

भविष्यति । तस्मात् सर्वेष्वेवं ये क्रमान्न आरब्धव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति । अपिच, प्रथमस्य निमित्तमुपसंग्राह्यम् । न च विरोधोऽस्ति तदादिषु क्रमेषु । अन्त्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादानम् अन्त्यलोपश्चेति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते यत्र वचनं भवति, तत्रान्तनीय मध्यमपि विधिर्भवति । यथा ' अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति ' ' अपबर्हिषावनुयाजौ यजति ' इति । विना वचनेन अन्त्यलोप एव न्याय्य इति ।

सोम— प्राकृतस्य पदार्थस्य बाधनिरूपणानन्तरं पदार्थैकदेशबाधो निरूप्यते, इति पादान्तरत्वम् आनन्तर्यं च । यद्यपि ' द्यावापृथिव्यमेककपालम् ' इत्यादौ कपालविशिष्टकर्मविधानेन कपालनामातिदेशिकत्वाभावात् न प्राकृतैकदेशावसंभवः, तथापि प्रकृतौ कपालोपधानार्थानाम् ' ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ' ' धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृंह ' इत्यादीनां मन्त्राणाम् इहातिदेशिकत्वात् तदभिप्रायेण 'एकदेशग्रहणम् ' इत्युक्तम्, तदभिप्रायेणैव च आदिमध्यान्तभावश्च, इति ध्येयम् । यद्यपि महापितृयज्ञे ' एकां सामिधेनीमन्वाह ' इति श्रूयते, तत्र च अप्राकृतसामिधेन्यन्तरपाठात् न प्राकृतैकदेशग्रहणम्, तथापि यत्र विकृतौ न सामिधेन्यन्तरपाठः, तत्रैकदेशत्वसंभवो बोध्यः । न च द्विरात्रादिषु द्वादशाहस्य कार्त्स्न्येन न प्रकृतित्वम्, किन्तु द्विरात्रे द्वादशाहगताहर्द्वयस्य, त्रिरात्रे तद्गताहस्त्रयस्य इत्येवमवगाह्य एव, तावताऽपि आकाङ्क्षाशान्तेः । तथाच प्राकृतैकदेशग्रहणाभावात् नास्योदाहरणत्वं संभवः इति वाच्यम् । कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य न प्रकृतित्वम्, किन्तु आद्यस्याहर्द्वयस्य इत्यस्यैवार्थस्यात्र अनुवादनात् । एवं चेद् विशेषातिदेशविचारतया अष्टमे संगतमपि कपालादितुल्ययोगक्षेमतया व्यवहारादेव कृतमिति ध्येयम् । न चायमन्त्यन्यायः । यत्र प्राकृतपदार्थनिवेशो निश्चितः, तत्र आद्यन्तन्यायात् अन्त्यलोपः । इह तु कोऽपि न निश्चितः, सर्वेषां चोदकप्राप्तत्वाविशेषात् । ' मुख्यं वा पूर्वचोदनात् ' (१२।२।८।२३) इत्यत्र मुख्यधर्मिणो धर्मोपादाने स्थितेऽपि इह एकस्यैव धर्मिण आद्यधर्मोपादाने किं स्यादिति न ततोऽपि गतार्थत्वमित्याहुः । सूत्रे आगमवत् यत्र आगन्तुषु अन्ते निवेशः, तद्वत् इत्यर्थः ।

वि— 'प्राकृतानामेकदेशो कोऽपि स्यादाद्य एव वा ।, अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वेणास्यैव बोधनात् ॥ ' आ चतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेत, इदं करिष्यामि इदं करिष्यामि इत्युक्तत्वात् अनुक्रमेण स्मृत्वा (कर्माणि) अनुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवंविधः, उपवेषनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथमम् अङ्गारविशेषं सम्यगवस्थाप्य ' ध्रुवमसि ' इति मन्त्रेण तस्मिन्नङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधाति । सोऽयमनुक्रमः चोदकप्राप्तः, तथैव स्मर्यते । तत्र अङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेन अनन्तरंभावि प्रथमकपालोपधानमेव बुद्धौ उपस्थाप्यते । तेन च द्वितीयम् । न च प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि ' धर्त्रमसि ' इति मन्त्रः प्राचीनदेशश्च विशिष्यते । सति एवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयोः अयुक्तत्वात् आद्य एवैकदेशः स्वीकार्यः । अवशिष्टस्तु प्रयोजनाभावात् लुप्यते ।

भाट्ट— यत्र प्रकृतौ अष्टत्वादिसंख्यायुक्तानि कपालादीनि श्रुतानि तत्र विकृतौ तत्समसंख्याकस्थले तावत्स्वेव कश्चिद्विचारः । अधिकसंख्याकस्थले चोक्तं प्रसङ्गात् पञ्चमे (५।३।१) । वक्ष्यते च । [illegible] विष सामिधेन्यादौ आगमादिरूपो विशेषोऽपि । न्यूनसंख्याके त्रिकपाल-सामिधेनीत्रय-द्विरात्रादौ । तत्र श्रुतसंख्याबाधेऽर्थमात्रस्यैके पदार्थलोपे विनिगमनाविरहात् यस्य कस्यचिल्लोपः । न च मुख्यस्यानुग्रहे सति अन्त्यलोपस्यैव न्याय्यत्वम्, प्रकृतौ तेषामनुष्ठेयानां पाठक्रमेण मुख्यत्वाभावेऽपि विकृतावन्येषामननुष्ठेयत्वेन तद्विरूपितमुख्यत्वाभावात् । अत एव एकादशत्वाद्यभावाद्यनुग्रहप्रत्यासत्तिविरोधित्वादिकमपि । न च प्राकृतप्रथमकपालाद्यनन्तरादेः पूर्वपदार्थरूपस्योपस्थापकस्य सत्त्वात् तदनुरोधेन तस्यैवानुष्ठेयत्वावगतौ अन्त्यलोपस्यैव न्याय्यत्वम्, अन्त्यकपालोपधानोत्तरानुष्ठेयपदार्थस्य अन्त्यकपालोपधानोपस्थापितस्यैवानुष्ठेयत्वेन तदनुष्ठानात् अन्त्यकपालोपधानस्याप्यनुष्ठेयत्वावगते, मुख्यपूर्वपदार्थानुरोधेन प्रधानपूर्वपदार्थानां नियमं बाधानुपपत्तेश्च । इति प्राप्ते, कपालोप-

* कपिञ्जला. । यथाऽनैव न विचार्यते । किं कपिञ्जला आलभ्यन्ते उत मयूराः कपोता वेति । तत् कस्य हेतोः ? यत कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोताः वा वाच्याः । (इति चेत्र) । कपिञ्जलशब्दस्य हष्ट. प्रयोगः कपोते मयूरे च । महान् कपोतः उच्यते ' कपिञ्जलोऽयं न कपोत. ' इति । तथा असौ मयूरः उच्यते ' कपिञ्जलोऽय न मयूर. ' इति । (तेन तर्हि यः उच्यते ' करडा ' ' हुल्गुट ' इति, स कपोत. स्यात् । यस्तु ' पारवा ' इत्युच्यते स कपिञ्जल स्यात् । ?) आह भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्द. प्रयुज्यते, न च भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थकाङ्क्षा भवति । भा ११।१।८।३८-४१, * कपिञ्जलानालभते इति बहुत्व विवक्षितमेव अश्वमेधे । ४।१।५।११-१६. * कपिञ्जलानालभेत इति मन्त्र. विधिरूपः । वि २।१।७ * ' कपिञ्जलानालभेत ' इत्यत्र बहुवचन कारकद्वारा यागान्वय, पश्चात् च कपिञ्जल वच्छेदकत्वम् । तथा च बहुभिरेव-त्रिभि -कपिञ्जलै र्याग., न द्वाभ्या नैकेन । के * कपिञ्जलानां पर्यग्निकृतानाम् वर्गः । (तद्कर्तव्योपनिराकरण तु कपिञ्जलाधिकरणे सोमे द्रष्टव्यम्) । सोम २।२।७ पृ १४५. * ' जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुती. ' अत्राहुतीरिति बहुवचनात् कपिञ्जलन्यायेन आहुतित्रयमेव होमम् । प्रा मयूख पृ ६, * ' पिण्याक वा कणान् वाऽपि भक्ष येत्तु समा निशि ' (याज्ञ ३-४) अत्र ' समा निशि ' इति पाठे कपिञ्जलन्यायेन अब्दत्रयं भवति । पृ ५१ * ' मन्थकृतो गृणीते ' इति विधि. । तत्र चानियमेन बहुवचनत्वात् त्र्यादीनां कपिञ्जलन्यायेन त्रयाणामेव वा चरणानां पञ्चावरणमेवमेव विधीयते इति पूर्व पक्षः । सद्धर्प ३।४।३. * कपिञ्जलन्यायात् बहुवचनस्य त्रित्वे तात्पर्य । दत्तकमीमांसाटीका ७२ * ' अमेदैकत्वमस्माया पुत्रौ मातमिति स्थिति. । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्व न्यायाद् यथोच्यते ॥ ' अभेदैकत्वसंख्या नाम संख्यावतोपाणाम् अविभागेन सत्त्वम्, परित्यक्तविशेष वा संख्यासामान्यम् । वै सार. कारिका ५४ * ' मधुपेश्च संपूज्य राजान च द्विजान् गुरून् ' । द्विजानिति बहुत्व त्रित्वपर्यवसित कपिञ्जल न्यायात् । दत्तकचन्द्रिका १०, * राजाभिषेके अभयापराजितायाः मन्त्र. प्रयोगे वक्ष्यन्ते (ते च) बहुवचनेन त्रयस्त्रयो ग्राह्याः कपिञ्जलन्यायात् । नीतिमयूखः पृ. ५. * कपिञ्जलवच्च (स्तोत्रादिषु) त्रित्वेव (उद्गातॄणाम् इति) बहुत्वश्रुतिरवसाप्यते । वा. ३।५।८।२६पृ. १००४.

॥ कपिञ्जलाधिकरणम् । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसान बाधकाभावे ॥

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् । ११।१।८।३८ ॥

भाष्यम्— ' वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ' इति श्रूयते । तत्र विचार्यते, किं तत्र त्रयश्चत्वार. पञ्च वा विकल्पेन आलब्धव्या, अथवा त्रय एवेति । किं प्राप्तम् ? विकल्पेन आलब्धव्या. । कस्मात् ? सर्वप्राप्तेः । सर्वे एते सदधाविशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते । सर्वे तस्य वाच्या, सर्वत्र प्रयोगात् । न समुच्चयेन सम्भवन्ति, अशक्यत्वात् । तस्माद्विकल्प. । नन्वेव सति एकस्य शब्दस्यानेकार्थता आश्रिता भवति, न चैव न्याय. । उच्यते । सत्यमेतत् । अगत्या आश्रीयते । यदि अगत्या आश्रीयते, सत्या गतौ नाश्रयितव्यः । अस्ति तु इय गति, यत् त्रित्व बहुवचनस्यार्थः स्यात्, तद्योगात् चतुरादिष्वपि वर्तते, सर्वेषु तेषु त्रित्वमस्तीति । नैतयुक्तम् । यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात्, ततश्च त्रयो ब्राह्मणा इति सामानाधिकरण्य नोपपद्येत । ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थ, चत्वार इत्यस्य चत्वार., तयोः सामानाधिकरण्य न प्राप्नोति । नहि भवति च गावश्च इति । एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति । यथा न्यग्रोधः क्षेत्रमिति । त्रित्व हि चतुरादीनि साहचर्यात् शक्नोति लक्षयितुम् । सिध्यति, लक्षणा आश्रिता भवति । किं क्रियताम् ? अगत्या आश्रीयते । सत्या गतौ नाश्रयितव्या । अस्ति चैव गतिः, यद्बहुत्व बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव, इति भवैव सामानाधिकरण्यम् । यदि बहुत्व विज्ञायेत, किं तद् बहुत्वमिति ? उच्यते बहुत्व वृद्धिः उपचय आधिक्यमित्यर्थ. । कथ हत्वा ? बृहति अत्र वृद्ध्यर्थं । तस्य औणादिक उकार. प्रत्यय. ' बृहेर्नलोपश्च ' इति

भा १०।२।२३।२८ ॥ ‘ जिघेन ज्ञायते कर्ता विशेषेण प्रतिक्रियम् । योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपदान्वये ॥ ’ घा २।३।७।१६ पृ २४० । ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति अविशेषश्रवणेऽपि अग्नि–विद्यारहितत्वेन अयोग्यस्य शूद्रादे कर्तृत्वासमवात् , योग्यत्वेन त्रैवर्णिक कर्ता विशेषरूपेण ज्ञायते । ‘ पतितषण्ढयो द्विजातिरर्मभ्यो हानि ’ इति निषेधात् तद्वर्जित अप्रतिषिद्धत्वेन ज्ञायते । ‘ राजा राजसूयेन यजेत ’ इति विशेषोपपदेन क्षत्रिय कर्ता ज्ञायते । सु पृ २४६ ॥ प्रतिग्रहे हेतुभूत दान य आचरति सोऽपि प्रतिग्रहे कर्ता इति व्यपदिश्यते हेतुकर्तर्यपि स्वव्यापारद्वारा प्रयोज्यव्यापारकर्तृत्वसत्त्वात् । पराक्रम ५१२ ॥ यस्य कारकान्तरव्यापार धातु प्राधान्येनाह ■ कर्ता । घा ३।४।४।१३ पृ ९१७ ॥ यस्य व्यापारो धातुना प्राधान्येनोपादीयते स कर्ता । धातुना सकलकारकानुयायि-व्यापारोपादानेऽपि कारकान्तरव्यापारस्य राजसन्निधाने अमात्यानामिव न्यग्भावाभावाभिव्यक्ति । सोम १०।२।१९ ॥ कर्तार क्रियानिर्वृत्त्या उपयुर्यन्ति । भा ११।२। १०।६९, ॥ कर्तार ते एव भा अरात् स्यु राजसूये । ११।४।२।४–७ ॥ कर्तार ते वा अन्ये वा कर्मभेदे । ११।३।१२।३३ ॥ कर्तार तत्र राजसूये इति भाष्यमतम् । इति सोमने ते एव कर्तार इति वार्तिकम् । धे ११।४।२४–९ ॥ कर्तार तत्र विहारद्वये, अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु यथाक्रमं ये अधस्त्रस्तासु । भा ११।२।१०।४४–४८, ॥ कर्तार दर्शपूर्णमासयो पुन प्रयोग ते एव ■ अन्ये वा अनियम । ११।३।१२।३३, ॥ कर्तार षोडश ऋत्विज ज्योतिष्टोमे । तानन्त्र सोम । ३।७।१।२४ ॥ तत्रे न यजमाना एव कर्तार । टुप् ११।४।१३ ॥ कर्तु आनिषेधानैर विधिपूर्व निषेध्येत अयमर्थ (अग्न्याधेय–) अभिधानानिवन्धनम् । घा ३।४।४।१३ पृ ९११ ॥ कर्तु अनाया रूपेण ग्लायलम्बस्य विमार्गेणोपहितत्वम् । सु पृ १४४० ॥ कर्तु अन्य ऋत्विग्गतादिविधिविर-काण्ड्यवच्छेदानुपपत्तेः (अन्यानाम् उपयोगादे कर्मस्मरणम्) । वि ९।२।१ वर्णक २. ॥ कर्तु दार्शपौर्णमासिकस्य विकृतौ सौर्यादौ नातिदेश । भा ८।१।१३। २०–२२ ॥ कर्तु दीक्षानिष्ठत्वलाभस्तु अनुवादबलात् इत्यपदस्येत्र नानुपपत्र । एव च सर्वस्यापि एकवाक्यत्वलाभ (दीक्षावाक्ये) । भाट्ट. ५।१।१ ॥ कर्तु नियमविधि । ‘ अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतो एक एव ऋत्विक् ’ अध्वर्यु । ‘ दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विज ’ अध्वर्यु ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति । ‘ चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विज ’ अध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति । ‘ पशुबन्धस्य यज्ञक्रतो षट् ऋत्विज ’ । अध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता होता मैत्रावरुण ब्रह्मा आग्नीध्रश्चेति । ‘ सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतो षोडश ऋत्विज ’ अध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उन्नेता च, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी अग्नीत् पोता च, उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्च, होता मैत्रावरुण अच्छावाक ग्रावस्तुत् च सदस्यश्च । ■ ४।२।१, ३।७।१७ ॥ कर्तु पुन ऐकान्तिक भावनया उपादान विशेषरूपेण चेत्युक्तम् । घा ३।४।४।१३ पृ ९११

कर्तु फलम् इति फलोत्सर्गन्याय । परिमल ३।४।१।३।४४ अग्

॥ कर्तु फलभोक्तृसंभवेनाधिकार कर्मसु । वि ६।१।१

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् (३।४।१।१२) इति न्यायेन यजमानस्य कर्तृधर्म इत्युक्तम् । भा ९।२।२।६।१२०

॥ कर्तृणाम् अध्वर्युप्रभृतीना तत्र चातुर्मास्यगतवरुण प्रघासेषु । भा ११।२।१०।४४–४८, ॥ कर्तृणाम् एकत्वम् अन्येषामेव प्रधानानां दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यानाम् । ११।२।११।१–७,८–९

कर्तृणा शास्त्रगम्येऽर्थे ’ इति य निर्वाह न्यायेन कर्तृ स्वम्य विवेकपुरुषार्थे कर्मणि श्रम मनगाभायोगत् तदुभयपुरुषेण यस्य पुरुषेण सन्निहितेन प्रधानभूतो नैव पन्थुत्वा गम्यते । ■ पृ १३८० । ‘ कर्तृणां शास्त्रस्थानेन निवारा पश्चिप्तिका । शिविल न भवन्ती पर्योजनमायते ॥ ’ कर्तारि अनुष्ठ-

ग्रहणम् । अत एव 'गा दद्यात्' इत्यादौ महोपकारकगोदाने अल्पोपकारकगोदानाभावः, तत्र तद्दाने फलाधिक्यम्, प्रकृते तु नैवम् । अत एव 'कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्यास्तेषामैन्द्राग्नो दशमः' इति लिङ्गमप्युपपद्यते । इ.

मण्डन— 'त्रित्वं नियम्येत कपिञ्जलेषु ।'
शंकर— 'कपिञ्जलेषु त्रित्वं स्यात् ।'

● कपिञ्जलाधिकरणम् । 'कपिञ्जलानालभते' इत्यत्र अवश्यंभावित्वेन प्रथमभावित्वेन लाघवेन च त्रित्वे उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपक्षिहिंसाया प्रत्यवाय. । वि. ११।१।८. ● कपिञ्जलाधिकरणस्यापवादः उत्तरान्यायः (११।१।९) । के. ● कपिञ्जलाधिकरणन्यायः । कपिञ्जलतित्तिराख्यपक्षिविशेष. 'कपिञ्जल इति प्राची, कपिलो गौरतित्तिर.' इत्युक्तेः । अधिकरणं नाम 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥' इति । यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं तत्रायं प्रवर्तते । यथा 'कपिञ्जलानालभेत' इति । अत्र कपिञ्जलानिति बहुवचनेन त्र्यादयः परार्धावधिकाः कपिञ्जलाः, त्रयो वा, चत्वारो वा, पञ्च वेत्यादि, कपिञ्जलानामच्छेदत्वाद्धिंसा वेति संशये शिष्टकृत व्याख्याने त्रित्वे पर्यवसितमिति सिद्धान्तः । साहस्री. ५३६. ● ननु तत्र कपिञ्जलत्रयः, अनेकमनुपादाय द्विबहूपादानाशक्तिः । इह त्वेकानुपादानेऽपि द्विबहूपादानं संभवति, इति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः इति शङ्क्यते । सोम. ८।१।१६. ● सोमे 'दीक्षाहुतीर्जुहोति' । अत्र बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । मन्त्रबहुत्वाम्नानात् कर्मबहुत्वगते. न कपिञ्जलाधिकरणन्यायः । भाट्ट. १०।३।१८. ● अत्र 'आग्नेः' इत्युपनिषद्वाक्ये बहुवचनात् संख्यया कर्मभेदः । कर्माणि चत्वारि न तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रीणि, तस्य प्रमाणान्तरस्थले अप्रवृत्ते. । कौ. ३।४।३।१२ पृ. १८७. ● अधिकरणत्रयोक्तं संमार्गस्य प्रधानकर्मत्वे पशुचातुर्मास्यादिषु स्रुगन्तरेष्वपि कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन तिसृणामेव संमार्गः । सोम. २।१।१८. ● 'अहानि पञ्च दिवास्यात्' अत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन पञ्चसु अपि अहःसु अपवर्गो नियमः । प्रा-

मयूख. पृ. २८. ● 'वल्लीर्योचयति' अत्र उत्तराधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमाऽन्त्यं वल्लिभेदः इति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशङ्का । कौ. २।१।१६।४८. ● 'ज्योतिष्टोमे गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च० ।' अत्र एकः अश्वादिर्देय एव । अजादयस्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रय. । भाट्ट. १०।३।११. ● त्र्यवदानमेव च तेषां (व्रीहीणां) कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन स्यः (अवघातः) इति प्रयोजनम् (पूर्वपक्षे), सिद्धान्ते तु यावद्द्रव्येऽवघातनियमः । कौ. २।१।४।८. ● प्रयोजन स्रुगुदाहरणे पूर्वपक्षे संमार्गसाधनीभूतस्रुचां प्रकृतौ विवक्षितसंख्यात्वात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शास्त्रीयत्वात् पश्वादौ स्रुग्विवृद्धावपि तिस्र एव संमार्ष्टव्याः । सिद्धान्ते तु संस्कार्यत्वात् सर्वा एव संमार्ष्टव्याः । २।१।७।१२ पृ. ७९. ● 'मनोताश्च सामिधेन्यः' प्रकृतिवदनुवचनानुवादेन मनोताश्च विधानात् उपादेयेन बहुत्वस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानप्राप्तौ अतिदेशप्राप्तसंख्यानुरोधेन एकादशैव । भाट्ट १०।६।१८. ● श्रुतौ संख्याविशेषानवगमेऽपि संख्याऽपेक्षाया प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन एकत्वं प्रतीयते । सोम. ८।१।१६. ● त्रिपर्वदशपुष्टिपरिमितसोमप्रश्नोत्तरम् 'अवशिष्टानप्यूहत् उपसमूहति' इत्युपसमूहनविधानात् अर्थवादे यावदपेक्षितपरत्वप्रतीतेः कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्यापि अप्रवृत्त्या परिमाणाभावात् प्रदेशविवृद्धिः मुख्यैव । भाट्ट. ९।३।११. ● इष्यते च उत्तरान्यायेन प्रमाणान्तरस्थले अन्यत्रापि कपिञ्जलाधिकरणन्यायबाधः । यथा— 'आग्नेः सूक्तैः इष्टका उपदधाति' इत्यत्र यावदिष्टकामेवसूक्तग्रहणम्, न तु तत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः । १०।६।१८. ● 'अग्नीन्मृगान्त्यंचिनोति' इत्यत्रापि द्वितीयका उपयुक्तपरिस्तरणतृणप्रतिपत्तिरवगमात् तद्गतं तावत्त्वं न नियमितम्, इति न कपिञ्जलाधिकरणन्यायादरः । अग्नेश्च अग्न्याधानत्वेन गुणत्वेऽपि प्रतिपाद्यत्वानुरोधेन प्रत्येकस्यानुग्राह्यत्वात् न त्रित्वविशेषणत्वम् । कौ.

पूर्वोऽर्थो भाष्यानुसारी द्वितीयोऽर्थो वार्तिकानुसारी।

कौस्तुभे तु खंडदेवेन अभिव्यक्ताकाङ्क्षम् अभिक्रमणवाक्यं प्रयाजवाक्यैकवाक्यं स्यात्। नहि आकाङ्क्षोत्थापकमात्रेण अभिव्यक्तेः समाप्तिरस्ति, तस्याः अन्विताभिधानस्यात् इति सूत्रं व्याख्येयम्–इत्युक्तम्। के.

● 'कर्तृगुणे तु कर्माऽसमवायाद् वाक्यभेदः स्यात्' इत्यत्र असत्यपि लक्षणतो वाक्यभेदे परस्पराकाङ्क्षाभिप्रायेणोक्तम्। वा. ३।६।७।२२ पृ. १०५०.

● कर्तृतः तुल्यानि अङ्गानि प्रधानानि च दर्शपूर्णमासयोः। 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इति। प्रधानैः सह अङ्गानाम् एकदेशकालकर्तृकत्वं वक्ष्यति 'अङ्गानि तु प्रधानत्वात्०' (११।२।८) इत्यत्र। भा. ११।१।१०।५६. ● कर्तृतः वाचनिको व्यवस्थाविधिः 'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इति। तथा 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य' इति। तथा 'ध्रुवं हि स्थः स्वपंती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्, एते असृग्रमिन्दवः इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति। बाल. पृ. १६–१९, ● कर्तृतः वाचनिकः व्यवस्थितविकल्पो यथा याजमाने व्रते 'अग्ने व्रतपते, वायो व्रतपते, आदित्य व्रतपते' इति मन्त्रत्रयस्य ब्राह्मणादिकर्तृतः क्रमेण व्यवस्था। (चिन्त्यमिदं ब्राह्मणेनापि उक्तमन्त्रत्रयस्य प्रयोज्यत्वात्। के.) पृ. १५९, ● कर्तृतो व्यवस्थारूपः प्रतिषेधो यथा 'नासोमयाजी संनयेत्' इति। पृ. ३४.

● कर्तृत्वम् अनुष्ठेयत्वाभिमतिपूर्वकानुष्ठातृत्वम्। बु. पृ. १३८१. ● कर्तृत्वम् इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोक्तृत्वम्। कारकान्तरनिष्ठव्यापारजनकत्वं विशेष्यदलार्थः। अस्ति चेदं कुविन्दादौ। तन्त्वादिनिष्ठपटजनकसंयोगरूपव्यापारजनकत्वात्। कुठारेऽपि काष्ठनिष्ठसंयोगजनकत्वेन कर्तृत्वापत्तौ सत्यन्तम्। तस्य पुरुषजन्यसंयोगाश्रयत्वेन तत्प्रयोज्यत्वात्। इति सर्वदर्शनानुयायिनः प्राहुः। तन्न, ईश्वरप्रयोज्यजीवे अव्याप्तेः। दण्डजन्यसंयोगाश्रयत्वेन कुलाले अव्याप्तेश्च। अतः धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम् इति वैयाकरणनव्याः। 'चैत्रः पचति' 'घटो भवति' इत्यादौ चैत्रघटादौ पाकभावनाऽऽदिरूपव्यापाराश्रयत्वात् लक्षणसमन्वयः। व्यापारपदोपादानात् न फलाश्रये कर्मणि ओदनादौ अतिव्याप्तिः। 'पाचयति चैत्रः मैत्रेण' इत्यादौ पाकस्य णिजर्थस्य च उभयोर्धातूपात्तव्यापारत्वात् तदाश्रययोरुभयोरपि कर्तृत्वोपपत्तिः। परन्तु चैत्रवृत्तेर कर्तृत्वं तिङुपात्तम् इति तस्यैव तदुपात्तसंख्याऽन्वयः न तु मैत्रस्य। न चैवं 'चैत्रो मैत्रं गमयति' इत्यत्र मैत्रे कर्तृत्वापत्तिः, तस्मिन्नपि तद्व्यवहारसत्त्वेन इष्टत्वात्। तृतीयायास्तु अनुशासनबलात् कर्मसंज्ञाऽवरोधात् न प्रसङ्गः। एवं 'स्थाली पचति' इत्यादौ स्थालीनिष्ठव्यापारस्यैव धातुना उक्तत्वात् कर्तृत्वाविरोधः इत्याहुः। तन्न। 'चैत्रो न पचति' 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ धातूपात्तव्यापाराभावाश्रये चैत्रादौ अव्याप्तेः। न च तत्र चैत्रवृत्तिः पाकः अभावप्रतियोगी इति, भूतलवृत्तिघटनिष्ठा सत्ता अभावप्रतियोगिनी इत्येवं शाब्दबोधाङ्गीकारात् नाव्याप्तिः, 'ह्रदे वह्निर्नास्ति' इत्यादौ प्रतियोगिताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनः अप्रसिद्ध्या अव्याप्त्यापत्तेः। न च तत्र 'वह्निवृत्तिसत्ता ह्रदवृत्त्यभावप्रतियोगिनी' इत्येवं शाब्दबोधाङ्गीकारात् तन्निरासः, तथात्वेऽपि 'शुक्लो पटो भवति' इत्यादौ शुक्लगुणस्यैव भावनाऽऽश्रयत्वेन तत्र अतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, पटे अव्याप्तेश्च। अथ तत्र विशेषणविशेष्ययोः उभयोर्भवनाश्रयत्वम्, तदा 'चक्रे घटो भवति' इत्यादौ चक्रस्यापि तदापत्तिः। अथ यद्धात्वर्थाश्रयत्वेन यो विवक्षितः, स तत्कर्ता इत्युच्यते, चक्रे च विवक्षाऽभावात् नातिप्रसङ्गः, तदा 'घटो घटो न' इत्यादौ अन्योन्याभावप्रतियोगिनि घटादौ धात्वर्थाश्रयत्वाभावात् अव्याप्तिः। न च तत्र भवतिपदाध्याहारेण घटपदोपस्थाप्यवृत्ति तादात्म्यभवनं भूधातुना उपस्थाप्य तादात्म्यभवनम् अभावप्रतियोगि इति शाब्दबोधाङ्गीकारात् अदोषः, अन्योन्याभावबोधोपपत्तेः तादात्म्येन भवनस्य च उभयवृत्तित्वात् उभयकर्तृत्वोपपत्तिः इति वाच्यम्। तथात्वे उभयत्रापि तिङुपात्तसङ्ख्यान्वयापत्तेः। 'घटो न घटौ' इतिप्रयोगानापत्तेः।

* करणत्वम् अतिशायितसाधकतारूपं साधकतमत्वम्। सु. पृ. ११९४, * करणत्वं धात्वर्थनिरूपितत्वेन संसर्गेण क्रियाऽन्वयित्वम्। रहस्य. पृ. १००. * करणत्वं फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारगोचरत्वम् । सोम. ३।२।४ पृ. २३७, * करणत्वं मन्त्रस्य क्रियां तत्संबन्धिनं वा प्रकाशयतो भवति। ३।८।१३. * करणत्वम् 'साधकतमं करणम्' (पा. १।४।४२) इति सूत्रेण निरुक्तम्। तच्च कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावे सति क्रियाहेतुत्वम्। सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वात्, संप्रदानस्य च स्वानुमतिद्वारककर्मनिष्ठोत्पादनद्वारा क्रियाहेतुत्वात्, अपादानस्यापि पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनहेतुत्वात्, अतिव्याप्तिवारणम्। चरमकारणस्यैव स्वपत्वेन कुठारादेरपि कर्मादिनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वात् नाव्याप्तिः इति सर्वदर्शनानुयायिनः प्राहुः। तत्र। कुठारेण छिनत्ति इत्यादिप्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अतो यद्व्यापारान्यवहितोत्तरं यत्क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते, तत् तत्क्रियाकरणम्। अधिकरणादिव्यापारानन्तरमेव यदा पच्यादिक्रियानिष्पत्तिर्विवक्षिता, तदा तेषामपि करणत्वम् इष्टमेव। पचिधातोश्च तदा तत्क्रियैव विवक्षिता। अत एव 'गवा दानं संपादयति' 'ब्राह्मणेन दानं साधयति' 'स्थाल्या पचति' इत्यादयः प्रयोगा अपि संगच्छन्ते इति वैयाकरणनव्याः। तदपि न। 'औषधभोजनेन परंपरया क्रमेण पुष्टिं संपादय' इत्यादिप्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अतः व्यापारवदसाधारणकारणत्वं करणत्वम्। कर्मादीनां च करणत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिसांकर्यस्य अदोषत्वात्। विलक्षणकारकनिमित्तत्वमित्यपि अन्ये। तदपि न। 'श्रम्या घटं करोति' 'पुण्येन स्वर्गं भुङ्क्ते' इत्यादिप्रयोगाणां भाक्तत्वे प्रमाणाभावात्। अत. करणत्वम् 'करणं करणम्' इत्याद्यनुगतप्रतीत्या अखण्डोपाधिरूपमेव करणत्वादिवत्। तदेव च तृतीयाऽर्थः। तस्य च कर्मादौ अतिप्रसङ्गनिरासः पूर्ववत्। तस्य च स्वनिरूपकधात्वर्थावच्छिन्नत्वसंसर्गेण भावनाऽन्वयः, पूर्ववदेव एककार्यकारणभावकल्पने लाघवात्। प्रकृत्यर्थान्वयस्तु आधेयतया तत्र बोध्यः। रहस्य. पृ. ९६–९७. * करणत्वं साधकतमत्वम् 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रात् (पा० १।४।४२) साधकतमत्वं च अव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्कारणत्वम्, फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वा। तेन 'आत्मना जानाति' इत्यादौ आत्मनोऽपि करणत्वमविरुद्धम्। फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारोपकार्यत्वं वा। अस्ति चेदं कुठारादौ। एवं च 'कुठारेण छिनत्ति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्याद्युपपत्तिः। मणि. पृ. १३२–१३३. * करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। अत एव अनुषङ्गः अनुकर्षो वा। वि. २।१।१७. * यत् साध्यम्, तत् कर्तव्यतां प्रतिपद्यते। यत्सिद्धम्, तत् करणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नोति दानादि। वा. ६।१।१।१ पृ. १३४७. * कर्तृव्यापारविषयस्यैव करणत्वात्। सोम. ७।१।१ पृ. ५२६. * करणत्वस्य साधकतमत्वलक्षणत्वात् तमप्प्रत्ययस्य चातिशयस्य आपेक्षिकत्वात्। सु. पृ. ८४७, * कर्तृव्यापारव्याप्यत्वं विना करणत्वायोगः। पृ. ६९७, * निर्व्यापारस्य करणत्वायोगः। पृ. ५४६.

* करणमन्त्रः कर्तव्यस्य वस्तुनः अभिधानार्थः समधिगतः। भा. ११।४।१२।४२. * करणमन्त्राः एकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वात् आध्वर्यवाः। वा. ३।८।१३।२५. * करणमन्त्राः 'करोमि' इत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति। क्रियमाणानुवादिनस्तु 'एवं कर्तव्यम्' इति। भा. १२।३।१६।३७, * 'करणमन्त्रम् आध्वर्यवम् 'परिवीरसि' इति होता कुर्यात्' कुण्डपायिनामयने यूपपरिव्याणे। हौत्रं तु कश्चित् होतृपुरुषः कुर्यात्। ३।८।१०।२१, * करणमन्त्राणाम् अन्तेन कर्मादिसंनिपातं वक्ष्यति 'मन्त्राणां करणार्थत्वात्' इति (१२।३।१०।२५)। १२।१।९।१८.

ऋ करणमन्त्राणामेकार्थानां विकल्पः ॥

मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात्। १२।३।१३।२९ ॥

भाष्यम्— ये मन्त्रा एकार्थाः, यथा पुरोडाशविभागार्थाः, 'पूषा वो विभजतु' 'भगो वो विभजतु' 'अर्यमा वो विभजतु' इत्येवमादयः, तेषां विकल्पः।

संसर्गेण अन्वयः । मानसश्च भवनाश्रययोः भेदबोधः । एवं च स्वरसतस्त्याऽन्वयः कर्तृत्व च उभयोरुपपन्नम् इति ध्येयम् । एवम् 'सत्ता न समवायेन जातिवृत्तिः' इत्यादिप्रयोगा अपि लक्षणाऽध्याहारादिना व्याख्येयाः, अयोग्या वा इत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र च आश्रयत्वमेव तृतीयाप्रथमातिबादीनामर्थः । अन्यत्तु सर्वं प्रमाणान्तरेण लभ्यम् इति ध्येयम् ।

अथवा कृत्याश्रयत्वमेव मुख्यं कर्तृत्वम्, यत्नवाचिडुकृञ्धातुघटितत्वात् कर्तृशब्दस्य । अन्यत्र कर्तृत्वव्यवहारो भाक्त एव द्रष्टव्यः ।

वस्तुतस्तु 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयम्' 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पा० ४।१।३३)' 'जायापती अग्नीनादधीयाताम्' इत्यादिप्रमाणान्तरानुरोधात् स्त्रिया अपि यजमानपदेन कर्तृत्वे अवगते 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ एकत्वश्रवणं निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणाया प्रमाणाभावात् उभयोः व्यासज्यवृत्ति एकं कर्तृत्वं गमयति । तच्च न सखण्डोपाधिरूपम्, बाधात् । अपितु पूर्वोक्तसखण्डोपाधिव्यापकम् अखण्डोपाधिरूपं कर्तृत्वम्, तद्गतमेव च एकत्वादिकम् इत्युक्तं प्राक् । अस्मिंश्च पक्षे कर्मकर्तृस्थलेऽपि न फललक्षणा । अपितु आख्यातलभ्यस्य अखण्डोपाधिरूपस्य कर्तृत्वस्यैव आख्यातोपात्तकृतो एव स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसंसर्गेण अन्वय इत्युक्तं कौस्तुभे । इदमेव च कर्तृत्वं तृतीयाऽर्थः । तस्य च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र स्वनिष्ठपक्वपाकानुकूलत्वसंसर्गेण निरूपकत्वेनैव वा विक्लित्त्यनुयोगिभावनायामन्वयः । इदमेव च कात्यायनमते प्रथमाऽर्थः कर्त्राख्यातलभ्यः कृत्प्रत्ययवाच्यताऽवच्छेदकः तृचोऽपि निमित्तकारकशेष्यं च । रहस्य. पृ ९१–९६.

● कर्तृत्वं कृतिप्रयोजकत्वं कृतिसमवायित्वं वा । मणि पृ. ८६. ● कर्तृत्वं भावनाऽऽश्रितम् अखण्डोपाधि । पृ ११३. ● कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सक्रियस्य स्यात् न निष्क्रियस्य । ब्रजु पृ १७१. ● कर्तृत्वं भोक्तृत्वार्थम् 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायात् (३।७।१८) । सोम. ३।७।२ ● कर्तृत्वं यागक्रिया निष्पादकत्वम् । चि. ६।१।१.

⁂ 'कर्तृत्वं साधकत्वेन'– इत्यादिवार्तिकोक्तन्यायेन । पृ. १२८२ । 'कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धं तत्राभिधीयते । स्वामित्वं तु ततः पश्चात् प्रमाणान्तरगोचरः ॥' यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तरलभ्ये तस्मिन् आख्यातादेरनुवादत्वात् कर्तृत्वमात्रमभिधीयते । तथा च स्वामित्वप्रतिपादनार्थाः तत्रतत्र स्वर्गकामादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तस्मात् गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम् । भा. ३।४।४।१२ पृ. ९०४.

● कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यम् । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रात् (पा० १।४।५४ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्) स स्वतन्त्रः त्रिविधः शुद्धः, प्रयोजकः, कर्मकर्ता चेति । तदनुकूलव्यापारफलाश्रयः शुद्धः । व्यापारानाश्रयत्वे सति फलाश्रयः द्वितीयः । फलानाश्रयत्वे सति अनुकूलव्यापाराश्रयः तृतीयः । कर्तृत्वं न तावत् यत्नाश्रयत्वं तदुपादानविषयकापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं वा, 'कूलं पिपतिषति' 'रथो गच्छति' इत्यादौ अभावात् । नापि कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वम्, उक्तदूषणापरिहारात् । किन्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं तत् । यद्वाख्यातार्थाख्यातेन यथायथसमभिव्याहृतेन यद्धात्वर्थान्वितधर्मवत्त्वं बोध्यते, तद्वत्त्व तत्क्रियाकर्तृत्वम् । 'चैत्रः पचति–जानाति–नश्यति' इत्यादौ पाकानुकूलव्यापारत्व–आश्रयत्व–प्रतियोगित्वादिकमेव तत्क्रियाकर्तृत्वम् । 'पच्यते तण्डुलः' इत्यादौ कर्मणि अतिप्रसङ्गवारणाय यथायथसमभिव्याहृतेन इति । तेन 'स्थाली पचति' 'काष्ठानि पचन्ति' इत्यत्र स्थालीकाष्ठादावपि कर्तृत्वम् अविरुद्धम् । मणि. पृ १६२ ● यागकर्तृत्वं यागानुकूलव्यापाराश्रयत्वम् । भाट्ट १०।२।१६.

● कर्तृदेशयोः भेदस्य अनियमः मिनक्षर्मेषु । भा ११।३।१२।१३ (३५).

मण्डन — ' मन्त्रान्ते स्यात् कर्मणः संनिपातः ।'
शंकर — ' मन्त्रान्ते कर्म चारभेत् । '

* करणमन्त्रप्रकाश्यं फलं क चित् ऋत्विजामपि, यत्र फलं कर्मार्थम् । यत्र वा उपरवेषु ' तस्मौ सह ' इति व्यपदेशो भवति । भा. ३।८।१४।२९-३०, * करणमन्त्रप्रकाश्य फलं याजमानम् । ३।८।१३।२६-२८, * करणवाचिनः प्रातिपदिकात् तृतीया भवति । ३।४।१।२ पृ. १२४, * करणवाचिनी तृतीया । वा. १।४।१।१ पृ. १२२, * करणविभक्तिविनियुक्ताना सकलोपयोगान्यथाऽनुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता । २।२।४।३५ पृ. १५३, * करणव्यतिरिक्तत्वात् इति-कर्तव्यतायाः । २।२।११।२६ पृ. ५५०, * करणशब्दो याहशमर्थं ब्रवीति, ताहशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव । कृदन्तेन हि कारकविशिष्ट द्रव्यमेव उच्यते, न विभक्तिवत् निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च ' करणम्, करणेन, करणाय ' इति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहितेनैव एकेन कारकेण वशीकारात् न द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्त्यन्तरं नास्त्येव । तस्मात् शक्त्युपसर्जनद्रव्यवचनत्वात् उपपन्नं करणशब्दार्थवाचित्वं प्रातिपदिकस्य । १।४।१।१ पृ. १२४, * करणाकाङ्क्षाऽनुरोधेन अङ्गोपकारः कल्प्यः । करणं च स्वयमेक सत् स्वशक्त्युद्बोधनलक्षणम् एकमेवोपकारम् अङ्गकृतमपेक्षते । अङ्गबहुत्वं तु द्वारभेदेनोपपद्यते । चि. ११।१।२. * करणानुग्रहद्वारेण, भाव्यमान धर्मानाकाङ्क्षति । टुप् ९।१।१।१ पृ. १६३७, * करणानुग्राहिणी इतिकर्तव्यता लोके दृष्टा, सा तथैवेहापि भवितुमर्हति । ७।१।१।१२ पृ १५२६, * करणेतिकर्तव्यते भावनया आकाङ्क्षिते । तत्र करणं फले व्याप्रियते । ११।२।७।३५. * करणेतिकर्तव्यतयोः उभयोः अपूर्वेण प्रथममन्वय । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । चि. ७।१।१. * करणेतिकर्तव्यतयोः संबन्धः स्वस्वाधिकरणन्यायेन । टुप्. ९।१।१।१ पृ. १६३७.

* करभत्वं उष्ट्रैकार्यसमवायिनी अश्वादान्तरजातिः । सु. पृ. १४११.

※ करस्थबिल्वन्यायः । बिल्वस्य फल बिल्वम् । फलात्मके विकारे तद्धितस्य लुक् । करे स्थितं बिल्वं यथा चक्षुषैव दृश्यते, न तत्र संशयादिसंभवः । तद्वत् ब्रह्मणि प्रत्यगात्मतया साक्षात्कृते न संशयविपर्ययादिसंभव. इति । साहस्री. २८१.

※ करिघण्टान्यायः । यत्र बलापेक्षया क्षुद्रैर्महत्त्वं विवक्ष्यते, तत्रास्यावतारः । उक्त च — ' मतिरेव बलाद्गरीयसी यदभावे करिणामियं दशा । इति घोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ ' इति । साहस्री. ६९३.

※ करिबृंहितन्यायः । अथ विशिष्टवाचकपदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतापा प्रवर्तते । यथा — ' बृंहितं करिगर्जितम् ' इति कोशात् विशिष्टवाचकस्य बृंहितपदस्य ' तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की ' इत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदपदसमवधानात् यथा गर्जितरूपविशेष्यमात्रपरत्वमिति । यथा वा — ' स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै ' इत्यत्रापि कीचकपदस्य ' कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ' इत्यभिधानात् विशिष्टवाचकत्वेऽपि तथा विशेष्यमात्रपरत्वमिति । साहस्री. २०१.

* करोतिः अभूतप्रादुर्भाववचन. । टुप्. ९।२।१।१४ पृ. १७०६. * ' करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ' इति यथा' चाहु. । (करोतिभावनयोरेकोऽर्थः) । वा. २।१।१।१ पृ ३८० । सुधा — (पृ. ५६५) ' विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतीश्चापि पुरंदरोऽथ । नियोजयामास स अनुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥ ' * करोति उत्पत्तिरूपफलवाचित्व तदनुकूलव्यापारो भवनरूप. प्रत्ययवाच्यः । एवं च न करोतिभवत्यो समानार्थकत्वम्, न वा भवतेः सकर्मकत्वापत्तिः अनुप्रयोगश्च । मणि. पृ १०२. * करोतिः उत्पत्तिविधानार्थः इति सिद्धान्तयितव्यम् । .. सिद्धान्ते विधान करोतिप्रत्ययम् । सु पृ. ११८० * करोति. । कृञ्जो व्यापारोऽर्थः । करोते भवत्यर्थकर्तृकर्मकत्वात् णिजन्तभवतिसमानार्थकत्वम् । मणि. पृ १०८. * ' करोति. क्रियमाणेन न कश्चित् कर्मणा विना । भाव्ययेष्व कर्ता च कथ्यते:

प्रयाजादीनामपि इति चेत्, तन्न । यत् पक्षे विधिमन्तरेण प्राप्नोति, तत् श्रूयमाणम् अनियतांशे प्रविशन् नियमः अभिधीयते । न चानुवादः शक्यते वक्तुम् । सर्वदा यत् प्राप्नोति, तत् अनूद्यते । अत आह (भाष्यम्) ' अनियतस्य नियतता ' इति ।

श्य — ' सर्वं क्रियाविधेरेव कारकं प्राप्यते यतः । ततस्तत्र विधातव्यमप्राप्ते ह्यर्थवान् विधिः ॥ विषमादिनिवृत्त्यर्थं समादिश्रवणं यदि । परिसंख्या प्रसज्येत नातोऽन्याऽस्ति विधेर्विधा ॥ ' तस्मादनुवादः । (सिद्धान्तमाह–) नैवम् । ' नियमेन नहि प्राप्तिः समादीनां क्रियाविधेः । समे च विषमे वाऽपि सोमेनान्येन वा यजिः ॥ प्राप्नोति, तेन सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्व चित् । यस्मिन् पक्षे न सोमादेः प्राप्तिर्न स्यादपि क्व चित् । अप्राप्तिपक्षसद्भावान्नियमार्थो विधिः स्थितः ॥ ' (नियमपरिसंख्ययोः इतरपरिवर्जनाऽविशेषेऽपि यत्र प्रयोगे समादेः प्राप्तिः, तत्रापि प्रायगम्य शास्त्रेण अकरणे विध्याक्षेपात् प्राप्नुवतो विषमादेः वर्जनालाभेन प्रथमोपस्थितत्वात् विधेयसमादिगततया मत्वाश्रवणात् यावत्त्वेन लघुशरीरस्याप्य अप्राप्तांशपूरणमेव फलम् । विषमादिनिवृत्तिस्तु तद्वैपरीत्यात् अप्राप्तांशपरिपूरणरूपनियमानुनिष्पादित्वाच्च न फलम् । परिसंख्यायां तु उभयोरपि नित्यप्राप्तत्वेन अप्राप्तांशपरिपूरणस्य फलत्वासंभवात् इतरपरिवर्जनमेव फलम् । एवं च ' समे एव यजेत ' इत्येवकारेण फलविवरणम् अयोगव्यवच्छेदार्थम्, न तु परिसंख्यायामिव अन्ययोगव्यवच्छेदार्थम्, इति नियमपरिसंख्ययोः फलभेदात् अत्रत्यैव तृतीयो विधिप्रकारः [नियमविधिरूपः] इत्याशय) ।

सोम— अकर्तृपदेशप्रसङ्गात् अन्यस्य समादिदेशस्य तत्समानन्यायस्य कालकर्तृवीद्गोमादेरपि बुद्धिविपरिवर्तनात् प्रासङ्गिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु— कर्त्रादीनाम् अचोदनम् अनुवाद एव स्यात्, प्रयोगे कर्त्रादिसामान्यस्य नित्यसमवायात् इति ।

वि — ' समे यजेत (इत्यादिना) देशादेरनुवादोऽथवा विधिः । , प्रयोगानुपातेन प्राप्तत्वादनुवादता ॥, समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये । अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ '

भाट्ट— तत्र कर्तारः अध्वर्य्वादयः, कालाः पौर्णमास्यादयः, देशाः समादयः, द्रव्याणि व्रीह्यादीनि, गुणाः शुक्लादयः, संस्कारा अवघातादयः तत्तद्वाक्ये श्रुताः कर्मचोदनयैव आक्षेपेण प्राप्तत्वात्र विधीयन्ते, अतो न ते कर्मविधिभिर्नियमेन प्रयुज्यन्ते इत्याशङ्क्याऽऽमासे प्राप्ते, यावदाक्षेपेण अनियताः प्राप्यन्ते, तावत् वचनेन नियमफलकविधिकरणात् नियमेनैव प्रयोक्तव्यम् । नियमविधिप्रकारश्च सर्वोऽपि अनागतावेक्षणन्यायेनात्र, कौस्तुभे च मन्त्राधिकरणे एव प्रदर्शितः ।

मण्डन — ' देशादिश्रवणे नियमो विधेयः । '

शंकर— ' कालादौ नियमो विधिः । '

* कर्तृधर्मो यावज्जीविकाभ्यासः । सू. २।४।१।१–७.
* कर्तृनामधेयानि कर्माणि यावन्ति श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्याः (कर्तारः ऋत्विजः) मिमन्ते । भा. ३।७।९। २२.

* कर्तृन्यायः । कर्त्रधिकरणम् (३।४।४।१२–१३) । के. * कर्तृप्राधान्ये (यजेत इत्यत्र) कार्याभावात् न साधनाकाङ्क्षया भवितव्यम् । नहि भवति पाचकः येन किमर्थं कथमिति । (भावप्राधान्ये तु भवति, येन किमर्थं कथमिति ।) भा. ११।१।४।२४, * कर्तृभेदः । अङ्गप्रधानानाम् अग्नौ सौत्रामण्या (च) दक्षिणाभेदात् अन्यकर्तृत्वं विज्ञायते ' यद्वरा दक्षिणा ' इति । ११।३।१।१.

■ कर्तृभेदस्तथेति चेत् । ११।२।१०।४४॥

वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोः किं कर्तारो भिन्नाः, उत तत्त्वमिति विचारे पूर्वपक्षमाह । यथा उभयोर्विहारयोः पूर्वाधिकरणे अङ्गानि भिन्नानीत्युक्तम्, तथा कर्तृभेदोऽपि स्यात् । उभयत्र सर्वे कर्तारोऽपि भिन्नाः स्युः । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, समवायात् । ४५ ॥

उभयोर्विहारयोः न सर्वे एव कर्तारो भिन्नाः । होता तावत् स्वस्थानस्थित एव सन् याज्याऽनुवाक्या अनुब्रुवन् अध्वर्युमिव प्रतिप्रस्थातारमपि प्रत्तोषयितुमलम् । आग्नीध्रो-

प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥' न च तेषाम् अण्यन्तानाम् अशक्तिः इति अन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषां वा शक्तिः, इति एषामपि तद्वत् भवितव्यम् । कुतः ? 'शक्तयः सर्वभावानां नानुयोज्याः स्वभावतः । तेन नाना यदन्यत्रार्थान् प्रकृतिप्रत्ययादयः ॥' एवं करोत्यर्थद्वारेण सर्वाख्यातेषु भावयत्यर्थः सिद्धः । वा. २।१।१।१ पृ. ३७७–३७८.

* कर्कत्वम् अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लत्वावान्तरजातिः । सु पृ. १४१०.

ङ्क कर्णे पुष्टे कटिं चालयति इति न्यायः । एतेन शाखानिवर्त्यतरूपत्वाभावनिवेशे असत्त्वाभाववैयर्थ्यमाशङ्कितम्, विषयताविशेषरूपत्वाभावनिवेशेन च तत् समाहितम् इति 'कर्णे पुष्टे' इतिन्यायेन संदर्भाशुद्धिः, इति परास्तम् । विठ्ठल. पृ. ८७.

ङ्क कर्णकौन्तेयन्यायः । यथा कर्णः कौन्तेय एव सन्नपि कौन्तेयत्वाज्ञानात् राधेयमात्मानं मेने, पश्चादाप्तोपदेशेन कौन्तेयमात्मानं मन्यते स्म, तथा मद्येन स्वस्वरूपाज्ञानात् जीवमात्मानं मन्यते । गुरूपदिष्टमहावाक्यजबोधात् अबोधबाधे मद्यैवाहमिति मन्यते इति । साहस्री. १५६.

* कर्णवर्तिनाऽपि कुण्डलेन 'कुण्डली देवदत्तः' इति देवदत्ताभिधानं भवति । एकदेशवर्तिनाऽपि निमित्तेन एकदेशिनोऽभिधानम् । रत्न. ५।४।७।२२.

* कर्णशष्कुली । कर्णच्छेदकर्णशष्कुल्यामेव श्रोत्रनिष्ठशब्दग्रहणयोग्यताजनकसंस्कारोत्पत्तिः अङ्गीक्रियते । मणि. पृ. १६८. * कर्णशष्कुली पार्थिवी संयोगरूपेण संनिकर्षेण शब्दं गृह्णाति इति न च वाच्यम् । पार्थिवत्वेन श्रवणेन्द्रियस्य गन्धोपलम्भप्रसङ्गात् । ऋजु. पृ. २४२.

* कर्तव्यम् अकृत्वा कुर्यात्, न अकर्तव्यम् । भा. ६।५।११।४०.

ङ्क 'कर्तव्यं हि सतां वचः' इति न्यायः । सद्भिः कर्तव्यतया यदिष्टं तद् कर्तव्यम् इत्यर्थः । साहस्री. ७३९.

* कर्तव्यश्च सुखवान्, अकर्तव्यो दुःखवान् । भा. ६।१।१।१ पृ. १३४९, * कर्तव्यतायां चोदितायाम् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा भवति कथं कुर्यादिति । प्रकरणेन धर्माः संबध्यन्ते इत्थं कुर्यादिति । ७।१।१।२ पृ. १५२७, * कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते । ३।३।३।१०. * कर्तव्यतावचनः भावनाया पुरुषं प्रवर्तयति । तस्याश्च प्रयोजनेन भाव्यम् । स च पुरुषार्थः प्रयोज्यतां प्रतिपद्यते । तस्मात् पुरुषार्थो भाव्यमानः । अतः सर्वाख्यातेषु पुरुषार्थः अपि न अभूतः । प्रयाजादिषु द्वारेण, दर्शपूर्णमासादिषु साक्षात् । टुप्. ४।३।५।११. * कर्तव्यतोपदेशश्च शक्यादिषु अर्थेषु भवति । भा. ६।२।३।१४ । अशक्यः कर्तुम् इत्यस्मिन्नर्थे कर्तव्यतावचनस्य कल्पना शक्या कर्तुम् । टुप्.

* कर्ता अनुष्ठेयक्रियाऽऽगमादेव अवगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत् तावत् केन चित् बाध्यते । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२१, * कर्ता आख्यातस्य आर्थिकोऽर्थः न श्रौतः । 'ननु कर्तारमपि प्रतियन्ति (आख्यातात्)। सत्यं प्रतियन्ति न तु शब्दात् । कुतः तर्हि ? अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठातव्या विधीयते, तदा अर्थात् कारकव्यापारो गम्यते । यश्चार्थात् गम्यते न स श्रौतः ।' ३।४।४।१३ पृ. ९१३, ९२१. * कर्ता आत्मवाचीनिहितभावनाऽविनाभावादेव अभ्यमानो नाभिधेयो भवितुमर्हति । शा. ३।४।८. * कर्ता एकः एव आग्नेयादिप्रधानानां दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ । भा. ११।२।१–२।८–१२ * कर्ता एव सर्वभावनासु एकान्तसंनिहितः इति अव्यभिचारित्वेन तिङ्वाच्यया संख्यया संबध्यते । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९१४. * कर्ता करणादीनि समादत्ते, तानि अव्यवहितानि न शक्नुवन्ति स्वलक्षणम् अभिनिर्वर्तयितुम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९६, * कर्ता कर्म वा नैव प्रत्ययार्थः इत्याचार्या आहुः । ३।४।४।१३ पृ. ९२३. * कर्ता नाख्यातार्थः किन्तु आक्षेपलभ्यः । मीन्या. * जीवतोऽपि पुरुषः कर्ता, न शरीरम् । स न पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव (कर्मफलस्य) परिणामी कर्ता ।

अत्रापि गुणभूतकर्तृकायाः क्रियायाः क्रतुं प्रति उपादीयमानाया न कश्चित् विरोधः । यदि तु आख्यातेन कर्तुः प्राधान्यमुच्येत ततः प्रकरणगम्येन क्रतुप्राधान्येन विरोधः स्यात् । यदि वा कर्तुरिव क्रतोरपि गुणत्वं स्यात्, तत उभयोः शेषयोः शेषिसमवायविरोधो रूप्यते । न तु तदुभयमप्यस्ति । अतः श्रुत्या कर्तुर्गुणभावात्, प्रकरणेन च क्रतोः प्राधान्यात्, नानाविषयत्वेन असमवायादविरोधः । तदभावात् अबाधः स्यादिति । नैतदेवम् । ' यद्यप्याद्यौ गुणत्वेन कर्ता कर्मणि गम्यते । तथाप्यस्य प्रधानत्वं न पश्चात् प्रतिषिध्यते ॥ ' यद्यपि प्रथमं साधकमपेक्षमाणा क्रिया कर्तारं गुणत्वेन गृह्णाति, तथापि तस्याः प्रयोजनाकाङ्क्षावेलायामपि कर्तैव संनिहितः तां निर्वर्तयितुं समर्थः । सोऽपि च साधकत्वं प्रतिपद्यमानः ' किमयं ममोपकरिष्यति ' इत्येवमपेक्षते । तयोश्च परस्परोपात्तयोः परस्परसम्बन्धे निर्वर्तमाने विप्रकर्षात् यागसम्बन्धो न गृह्यते । न च सामवायिकत्वे (संनिपत्योपकारकत्वे) संभवति आरादुपकारकल्पना युक्ता । तथा ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति ' इत्यत्र सत्यपि तद्धितेन देवतोपसर्जनत्वोपादाने यागस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सत्याम् अग्नीषोमयोरेव संनिहितयोः संस्कार्यत्वं विज्ञायते, इति न पशोः (पशुपुरोडाशयागे पशुयागस्य इत्यर्थः) आरादुपकारकत्वेन (संस्कार्यत्वम्) कल्प्यते । नहि पूर्वं गुणत्वम्, उत्तरेण प्राधान्येन विरुध्यते । अवश्यम्भाविन्या प्रयोजनकल्पनायां कस्य चित् प्राधान्यम्, प्राप्तमपि इति । अथवा आख्यातेन कर्ता चैतन्यमभिधीयते, गुणप्रधानभावस्तु अर्थात् यथेष्टं यथायोग्य भविष्यतीति । तेन उभयोः क्रियाकर्त्रोः अपेक्षासंनिधियोग्यत्वे यथायोग्यं गुणप्रधानभावो उपपद्यते । ' यद्वैतद्विशेषेण स्थितं समपशाद्बुभौ । प्रत्यार्थं सह ब्रूत- प्रकृतिप्रत्ययाविति ॥ तेनाख्यातेऽपि कर्तैव प्रकृत्यर्थोपसर्जनः । प्राधान्येनाभिधीयेत द्वाभ्यामपि कृदन्तवत् ॥ ' नहि अस्य औत्सर्गिकस्य न्यायस्य अत्यन्त वा आवश्यकं न्यायान्तर म्यान्तर चोपलभ्यते । तेन

कृत्तद्धितान्तवदेव प्रत्ययार्थप्राधान्यं प्राप्नोति । ततश्च शब्देनैव धात्वर्थस्य शेषत्वमुक्तं नातिक्रमितुं शक्यते । ननु सामान्यमुक्तं प्रतीतिविशेषेण अपोद्येत । तथाहि, ' धात्वर्थस्य प्रधानत्वमाख्यातेषु प्रतीयते । कर्त्रोपसर्जनं तस्य, प्रधानत्वे ह्यसंगतिः ॥ ' द्वयोस्तावत् प्रधानयोर्गुणयोर्वा सर्वथैव सम्बन्धो नावकल्पते । तत्रावश्यं कल्पनीये गुणप्रधानत्वे यथाप्रतीति व्यवस्था अवधार्यते । तत्प्रतीतिश्च यथा अन्यत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थविषयत्वेन उपलभ्यते, तथा अत्र प्रत्ययार्थोपसर्जनप्रकृत्यर्थविषया सर्वस्य स्वसंवेद्या । न च ततोऽन्यत् बलवत् कारणमस्ति । तस्मात् अप्रसङ्गः कर्तुः प्रधानत्वस्येति । उच्यते । ' धात्वर्थस्य प्रधानत्वं न तावदिह जन्मनि । औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्स्यति ॥' भावप्रधानत्वात् आख्यातेषु न कदा चित् धात्वर्थस्य नित्यं करणभूतस्य प्राधान्यम् इति स्थितं (भावार्थाधिकरणे) । न च धात्वर्थ एव भाव इत्युक्तम् । ननु प्रतीतिवशात् कर्तृप्राधान्य तावत् निवृत्तम् । सत्यं निवृत्तम्, न तु मत्पक्षे, किं तर्हि अस्मत्पक्षे । यो हि भावमेव प्रत्ययार्थं वदति, तस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थप्राधान्यस्य लौकिकी प्रतीतिः (च) उभयमपि न सिध्यति । यस्य तु कर्तैव शुद्धः प्रत्ययार्थः, तस्य नैव केन चित् भावोपादानम्, इति तत्प्राधान्यानुगमलक्षणं न स्यात् । एवमेव च कर्तुः प्राधान्यं प्राप्नोति, तच्च प्रतीतिविरुद्धम् । तत्र यदि प्रतीतिरनुगन्तव्या, ततः तदनुरोधेन प्रत्ययार्थलक्षणं प्रणेतव्यम् । तच्च भावप्रत्ययार्थवादिभिरेव प्रणीतं नेतरैः । अतस्तैः अतिक्रान्तायां लौकिकप्रसिद्धौ अभिधेयवत् कर्तुः प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यम्, इति क्रियायाः तादर्थ्यमयुक्तम् । (यदेतत् इति श्लोकद्वयोक्तं परिहारं दूषयितुमारभते—) आह—यत्र पुनः प्रयुज्यते, यत्र तादर्थ्यमेव धर्मेण श्रुतिविवादः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पुनः अपेक्षितदर्थविशेषणविशेष्यभावमात्रं प्रतीयते । तत्र यद्यपि विशेषणत्वेन धात्वर्थस्य उपसर्जनता, तथापि राजपुरुषः इत्यादिष्विव क्वचित् विशेषणविशेष्यभावो विपरीतः स्यात् । तथाहि, ' विशेषणतया राज्ञा पुरुषस्योपसर्जनम् । अर्थयोः शेषशेषित्वे तादर्थ्येऽपि प्रधानता ॥ ' अपि च

मानात्मकं कर्तृत्वम्, तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फल-संकल्पनमिथम्। तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मस्वधिकारो नाचेतनानाम्। विधियुक्ताश्चेत्ताः सर्वाः क्रियाः, प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसम्बन्धाधीनत्वात्। वा. ३।४।४।१२ पृ. १०६.

* कर्तरि तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा 'ब्राह्मणेन निष्कारणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'। बाल. पृ. ४४, * कर्तरि षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा 'कृष्णस्य कृतिः'। पृ. ४५.

*'कर्तृकर्मणोरेव आख्यातात् तात्पर्यविषयतया प्रतीतिः तन्निमित्तश्च संख्याऽन्वयः, न कारकान्तराणाम्' इति नियमे 'प्राधान्यविवक्षाहेतुकत्वात् तात्पर्यस्य, कारकान्तराणां च कर्मवत् वस्तुलक्षणस्य कर्तृवद्वा शब्दलक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वम्' हेतुः। सु. पृ. १४५७. * 'तस्मात् पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः। तत्पदाभेदवर्तित्वात् पक्तृपक्वादिशब्दवत्॥' अभेदवर्तित्वं हि तत्पद-सामानाधिकरण्यम् असंदिग्धवाचकेषु कृदन्तेषु 'पक्ता देवदत्तः, पक्व ओदनः' इत्यादिषु दृष्टम्। यत्र च कर्तृ-कर्मवचनत्वं नास्ति, तत्र सामानाधिकरण्यमदृष्टं यथा पाकादिशब्दे। (इति पूर्वपक्षे)। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९३०. * कर्तृकर्मकृतां कर्तृत्वाद्याश्रये शक्तिः। मणि. पृ. ११४.

*** कर्तृकर्मविशिष्टसंख्यावगत्याख्यः लौकिक-न्यायः।** [illegible] पृ. १४२७.

* कर्तृकर्माख्याते 'ओदनः पच्यते स्वयमेव' इत्यादौ ओदननिष्ठयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोः विवक्षणात् ओदननिष्ठकर्मत्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकौदननिष्ठकर्तृत्व-समानाधिकरणपाकानुकूलभावना इति बोधः। मणि. पृ. ११४. * कर्तृ-काल-देश-द्रव्य-गुण-संस्काराः अध्वर्य्वादि-पौर्णमास्यादि-समादि-व्रीह्यादि-शुक्लादि-अवघातादयः तत्तद्वाक्यैः नियमेन प्रयुज्यन्ते। (तत्र अध्वर्य्वादिः कर्ता, पौर्णमास्यादिः कालः, समादिः देशः, व्रीह्यादि द्रव्यम्, शुक्लादिः गुणः, अवघातादिः संस्कारः।) के. ४।२।९-११।२३-२६.

*** कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद् वाक्यभेदः स्यात्। ३।१।१०।१९॥**

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये श्रूयते 'अभिक्राम जुहोत्यभिजित्यै' इति। अभिक्रामम् इति णमुल्। अभिक्रम्यअभिक्रम्य इत्यर्थः। किमिदम् अभिक्रमणं प्रयाजेष्वेव निविशते, उत कृत्स्ने प्रकरणे इति विचारे पूर्वपक्षमाह। अभिक्रमणं तावत् कर्तृगुणः। तस्मिन् अभिक्रमणे कर्तृगुणे सति 'अभिक्रामं जुहोति' इत्यत्र वाक्यभेदः स्यात्। कर्मासमवायात् कर्मणा जुहोतिना अभिक्रमणस्य कर्मणः समवायाभावात् सम्बन्धाभावात्। ततश्च कर्तृद्वारा सर्वस्मिन् प्रकरणे निविशेत अभिक्रमणम्।

अथवा अभिक्रमणे कर्तृगुणे, अङ्गानाम् इतिकर्तव्यता-ऽऽकाङ्क्षाविरहेण अनान्तरप्रकरणपर्युपस्थापितकेवलप्रयाजहोमकर्मसम्बन्धाभावात् कर्मासमवायात्, तत्प्रकरणैकवाक्यत्वाभावरूपो वाक्यभेदः स्यात् इति वार्तिकानुसारी सूत्रार्थः। पूर्वस्तु भाष्यानुसारी। 'कर्तृगुणे अभिक्रमणे प्रयाजकर्मणि असमवायात् तद्वाक्यैकवाक्यता न स्यात् इति सूत्रार्थः' इति कौस्तुभः।

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण। २०॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। 'अभिक्रामं जुहोति' इति अभिक्रमणं दर्शपूर्णमासप्रकरणे न निविशते। किन्तु प्रयाजेष्वेव निविशते। अभिक्रमणेन समासीदति आहवनीयं कर्ता, दूरद्वा अभिप्रसार्य हस्तं जुहुयात्। तस्मादभिक्रमणम् उपकरोति होमस्य। अतः प्रयाजेष्वेव निवेशः। सूत्राक्षरार्थस्तु– अभिक्रामम् इत्येतत् जुहोतिना एकवाक्यम् एकार्थप्रतिपादकं स्यात्। हि यस्मात् पूर्वेण अभिक्रामम् इत्येतावता पदेन वाक्यं पदार्थज्ञानम् असमाप्तम् अपर्यवसन्नं जुहोतिना उत्तरेण साकाङ्क्षं भवति। अतः तदेकवाक्यत्वं युक्तम्।

अथवा अभिक्रमणं प्रयाजभावनया साकाङ्क्षम् इत्थम्भावाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणयुक्तमेव। तस्मात् तत् एकवाक्यं प्रयाजभावनायामेव अन्वितं स्यात्। पूर्वेण पूर्वपठितसमानयनविधिना सत्थापितं प्रयाजभावनायाः इत्थम्भावाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणम् असमाप्तम्। इति।

पुन उपकार्यत्व विवक्ष्यते, तदा तस्य विशेष्यत्वलक्षणा पत्ते राजाज्ञाकरत्वेन उपकारकभूता पुरुषा विशेषण भवन्ति, इति पुरुषराजशब्द एव प्रयोक्तव्य । प्रयोग द्वयस्य विद्यमानस्य तावत् व्यवस्थाहेतौ अर्थद्वये संभवति, किमिति वक्ष्यमाणक्रियोपयोगापेक्षया विवक्षा भेदमात्रेण क्लिष्टा व्यवस्थामाश्रयिष्यामहे । तेन भूत निमित्तमालोच्य शब्दे प्रयुज्यमाने राजपुरुष इत्यत्र उपकाराशक्तन शेषत्वमेव विवक्षितमिति गम्यते । यद्यपि गोगर्भदासादिस्वामिनि अत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वम्, तथापि उपकारकत्वसंभवात् उपचरितमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि प्रथमादीनां मुख्यत्वसिद्ध्यर्थम् उपकारकत्वमेव उपसर्जनत्वम् न शेषत्वम्, तथापि शेषस्य एकफलत्वात् एतत् प्रत्यासन्नतरम्, न शेषिण इति शेषत्वप्रतिपत्त्यर्थं त्वमेव विज्ञायते । पाचकादावपि सर्वत्र सङ्कल्पवृत्तिलाभात् उपकारकत्वसद्भावात् क्रियाणामुपसर्जनत्वम्, न निर्वर्त्यत्वेन अवस्थानात् प्राधान्यम् । ननु एवं सति 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्' इत्यत्रापि प्रोक्षणस्य द्रव्यार्थत्व प्राप्नोति । कस्य वा एतद् निष्टम् (नास्माकमनिष्टमित्यर्थः)। ननु एवं सति हविःपिष्टिप्रयुक्तस्यापूर्वप्रयुक्तत्वविचारो (९।१।२।२-३) विरुध्यते । कथं नाम विरुध्यते ? यदा अन्यदेव तत्र गुणत्वम्, अन्यच्च तादर्थ्यम् । अवस्थिते हि द्रव्यार्थत्वे कर्मप्रयुक्तो हि धर्मः किम् अनन्तरकार्येण हविषा पिष्ट्या च प्रयुज्यताम्, उत व्यवहितेनापूर्वेणेति । सोऽपि च तादर्थ्यविचारस्तत्र, सोऽपि एवमेव उलूखलमुसलपरित्यागेनैव द्रष्टव्य कि यत् तयोर्दृष्टविनियोगाय तदर्थमेतत् प्रोक्षणम्, उत यदपूर्वसाधनत्व तदर्थमिति ।

'तिरोहित च कर्मत्व न गृह्णीयादपि क्रियाम् ।
आविर्भूत तु कर्तृत्वमाख्यातस्थ ग्रहीष्यति ॥'

कृदन्ताभिहितानि कारकाणि तिरोहितत्वात् न शक्नुवन्ति प्राधान्येन क्रियां ग्रहीतुम्, सुबन्तस्थानि तु आविर्भूतत्वात् शक्नुवन्ति । यत्तु पदैकत्वादिवत् अपेतत्वाद्‌र्थसंबन्धो न अन्वयत्वेन विरोध्यते इति तत्रोच्यते 'कारकेण गृहीतत्वादेकत्वादेः क्रियाऽर्थता । कारकश्रुतिगम्यत्वाद् बाधते द्रव्यशेषताम् ।' कारकोपसर्जनीभूतस्य द्रव्यस्य प्रत्यासत्तिमात्रेण संख्यादय शेषा भवेयु, ते तु अत्यन्तप्रत्यासन्नप्रधानभूतेन कारकेण अपहृत्य क्रियायै नीयन्ते । न चैव धात्वर्थानां केन चित् बलवत्तरेण प्रमाणेन कर्तृत्वमवगम्यते, येन कर्तृत्वशेषता बाध्येत । यत्तु कर्तृत्वस्य गुणात्मकत्वात् प्राधान्याभिधाने सति सुतरां गुणत्व प्राप्नोतीति, तदसत् । कुत ? 'कर्तृणा शास्त्रगम्येऽर्थे चेतनानामधिक्रिया । विधिश्च न भवेत्तेषां फलसंकल्पनादृते ॥' यद्यपि अनुष्ठातृमात्रात्मकं कर्तृत्वम्, तथापि तत् बुद्धिपूर्वकारिणा फलसंकल्पनमिश्रम् । तादृशानामेव वैदिकेषु कर्मसु अधिकार, नाचेतनानाम् । विधियुक्ताश्चैता सर्वा क्रिया, प्रतिषेधानामपि विधिप्रत्ययसव्यपेक्षत्वात् । न च पुरुषार्थकर्तव्यतामन्तरेण विधि संभवति । तेन अवश्यमनुष्ठातृत्वेन उच्यमान पुरुष किमपि 'ममैषा क्रिया साक्षात् पारम्पर्येण वा उपकरिष्यति' इत्यध्यवस्यति । साक्षादुपकारके च संभवति, न पारम्पर्योपकारकल्पना लभ्यते । न च संस्कारानर्हं कर्ता, क्रतुफलाधारत्वेन सप्रयोजनत्वात् । कस्तस्योपकार इति चेत्, सर्वथा तावत् सामान्येनोपकारमात्रमवधारितम् । तावता च कर्तृत्वस्य व्यावर्तितम् । तद्विशेषावधारणं च यथेष्टं करिष्यते । न तद्वयमुपयुज्यते । (तृतीयपरिहारमापाततः प्रदर्शयति–) तस्मात् न कर्तृशेषता । यद्यपि च प्राधान्याश कर्तृत्ववचनेन अनभिहित, तत्र ध्वान तर्हि त, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव प्रत्यायितत्वात् संबध्यते । यथा स्वर्गकामादिशब्देन पुरुषविशेषवचनेन अनुक्तमपि स्वर्गस्य साध्यत्वं कल्पयिष्यते, तथा स्वामित्वमपि बुद्धिपूर्वकारिण पुरुषस्य फलसिद्ध्यर्थेन कर्तृत्वप्रतीत्या प्रतिपद्यते । तत्र यथैव देवताया कर्मणा अभिप्रेयमाणाया प्राधान्य यागसाधनत्वप्रतिपत्त्यर्थमेव ज्ञायते, न प्राधान्यस्वरूपपर्यवसायित्वेन, तथैव गुणत्व प्राधान्यमिद्ध्यर्थमेव द्रष्टव्यम् । 'गुणभावो हि कर्तृणां न धात्वर्थान् प्रतीयते । भावनाया तु शेषस्य धात्वर्थं किं न ते गुण ॥' यत्रापि कर्ता प्रत्ययात् तेनापि अन्य प्रतीतिवशात् भावनाऽप्युपगत्वा । तत्रश्च एकान्ययोगादानात् प्राधान्याय चैव

एतेन ' घटो न पटः ' इत्यत्र घटपदं घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववल्लक्षकम् , नञ्पदं च तात्पर्यग्राहकम् , अन्वयश्च उभयोरपि ' शुक्लो घटः ' ' अघटः पटः ' इतिवत् पार्ष्ठिकाभेदसंबन्धमादाय विशेषणविशेष्यभावेन वा अध्याहृतक्रियायाम् , इत्यपास्तम् । तथात्वे तद्वदेव ' घटो न पटौ ' इति प्रयोगानापत्तेः । ' घटो नश्यति ' इत्यादौ कथमपि कर्तृत्वानुपपत्तेश्च ।

अतो यद्धात्वर्थावच्छिन्नलिङ्गान्वयिपदोपस्थाप्यार्थाश्रयत्वं यस्य , तस्य तत्कर्तृत्वम् । अस्ति चेदम् ' पच्यते चैत्रेण ' ' पचति चैत्रः ' इत्यादौ , चैत्रस्य धात्वर्थावच्छिन्नकृत्याश्रयत्वात् कर्मलकारेणापि कृतेरुक्तेः । ' घटो भवति ' इत्यादौ आख्यातेन आश्रयत्वस्य लक्षणात् , ' घटो नश्यति ' इत्यादौ प्रतियोगित्वस्य तेन लक्षणात् तत्रापि लक्षणसमन्वय । अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष , न तु जनकत्वादेव । तेन प्रतियोगित्वादेर्नाशाजनकत्वेऽपि न क्षतिः । ' चैत्र पाचक , पक्ता ' इत्यादौ कृतेव पाकानुकूलकृते. लिङ्गान्वयिन्याः उक्तत्वात् तस्य कर्तृत्वोपपत्तिः । ' चैत्रस्य पाकः ' इत्यादिघनन्ते भावार्थे लिङ्गान्वयेऽपि पचिधातुना उक्तस्य लक्षणया पाकावच्छिन्नव्यापारस्य लिङ्गानन्वयात् तदाश्रये चैत्रे कर्तृत्वाविरोधः । घञा वा लक्षणया कृतेः, शक्त्या पाकस्य च भावस्य उक्तेः पाकावच्छिन्नकृतिसाध्य. पाकः इति शाब्दबोध. । कृतौ चैत्रस्यान्वयात् कर्तृत्वोपपत्तिः । शेषषष्ठीवादिना कर्तृत्वाभावेऽपि न क्षतिः । प्रधानभूताध्याहृतक्रियायामेव च तस्यान्वयः । चैत्रस्य पाककृतिः इत्यादिप्रयोगोपपत्त्यर्थं च इदमावश्यकम् । ' चैत्रेण कृतः ' इत्यादिकर्मकृत्सु अपि धातुना पाकानुकूलव्यापारस्यैव वस्तुत. उक्ते. तदाश्रयत्वेन चैत्रे कर्तृत्वाविघातः । एवम् ' पाचयति चैत्रो मैत्रेण ' इत्यादावपि मैत्रस्य धातूक्तपाकानुकूलकृत्याश्रयत्वात् कर्तृत्वम् । चैत्रस्य तु आख्यातोपात्तकृत्याश्रयत्वादेव । अत्र ' पाकं कारयति ' इति विवरणात् कृत्यनुकूलव्यापारः णिजर्थ. इति लक्षणसमन्वयः । कर्मलकारस्थले च फलस्य सकर्मविषयेन मानाङ्गीकारेण पदोपस्थाप्यत्वाभावात् न तदाश्रये ओदने अतिव्याप्तिः । ' विक्लिद्यन्ति तण्डुलाः ' इत्यादौ आख्यातेन धात्वर्थाश्रयत्वलक्षणात् तद्वति तण्डुले नाव्याप्तिः । एवम् ' स्थाली पचति ' इत्यादावपि धातुना स्थालीनिष्ठस्यैव व्यापारस्योक्तेः न कर्तृत्वविघातः । कर्मकर्तृस्थले च फलस्यैव अस्मिन् पक्षे आख्यातेन लक्षणात् न ओदनस्य कर्तृत्वविघातः । ततश्च वस्तुपदाभिधेयभावनायाः चैत्रान्वयवारणार्थं लिङ्गानन्वयि इति । ' चैत्रो न पचति ' ' भूतले घटो नास्ति ' इत्यादौ ' चैत्रवृत्तिपाकभावना , भूतलाधिकरणकघटसत्ताऽऽश्रयश्च अभावप्रतियोगि ' इति शाब्दबोधाङ्गीकारात् न चैत्रादेः कर्तृत्वविघातः । अभावे चैत्रवृत्तित्व समभिव्याहारात् नञा वा चैत्रवृत्त्यभावलक्षणा इति न विरोध. । ' वायौ रूपं नास्ति ' ' जातौ समवायेन सत्ता नास्ति ' ' ह्रदे वह्निर्नास्ति ' इत्यादौ च उक्तविधशाब्दबोधाङ्गीकारे प्रतियोगिप्रसिद्ध्यनापत्तेः अगत्या ' रूपादिवृत्तितत्तत्संबन्धावच्छिन्नविद्यमानत्वाश्रयत्व वाय्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगि ' इति शाब्दबोधाङ्गीकारात् न रूपादेः कर्तृत्वविघातः । प्रकारान्तरं तु सप्तमीप्रकरणे वक्ष्यते । ' घटः पटो न ' इत्यादौ भवतिक्रियापदाध्याहारात् घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववल्लक्षणात् नञ्पदस्य च तात्पर्यग्राहकत्वात् ' शुक्लो घटोऽस्ति ' इतिवत् पार्ष्ठिकान्वयलभ्याभेदमादाय उभयो· क्रियाऽन्वयात् उभयोरपि कर्तृत्वोपपत्तिः । वस्तुतस्तु ' घटो न पटौ ' इत्यादौ विभिन्नसंख्याकानुपपत्त्या न अभाववल्लक्षणा, अपितु अध्याहृतक्रियावाचकाख्यातेन प्रतियोगित्वाश्रयत्वयो. उभयोरपि लक्षणा । तयोश्च यथातात्पर्यं घटपटान्वयात् घटपटसंबन्धिनी यथाक्रमम् अन्योन्याभावीये विद्यमानत्वसंबन्धिनी प्रतियोगित्वाश्रयत्वे इति च शाब्दबोधाङ्गीकारात् उभयोः कर्तृत्वोपपत्तिः । परन्तु ' अनुयोगिवृत्तिसंख्यावचनमेव आख्याते , न तु प्रतियोगिवृत्तिसंख्यावचनम् ' इति नियमोऽपि अनुभवानुसारेण मन्मते कल्प्यते, इति नैतादृशोऽपि बोध , अपितु ' घटो भवति, पटौ न भवत. ' इति क्रियापदद्वयाध्याहारेण एकघटवृत्तिभवनाभवत्व पटद्वयवृत्तिभवनाश्रय प्रतियोगिकान्योन्याभाववत् इत्येवं नञ्पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्य द्वयोरन्वयतयो. ' पश्य मृगो धावति ' इतिवत् सप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्-

अपि च नैव कर्ता प्रत्ययार्थः कर्म वा इत्याचार्या आहुः। ननु कर्तरि कर्मणि च लकारः श्रूयते। नासौ कर्तरि कर्मणि वा श्रूयते, किन्तु एकस्मिन् एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्, इति तत्र अपर वचनम्। तत्र एवमभिसम्बन्धः क्रियते एकस्मिन् कर्तरि, द्वयोः कर्त्रोः, बहुषु कर्तृषु इति। एवं कर्मणि एकत्वादिसम्बन्धः। तत्र नैवं भवति कर्तरि भवति, एकस्मिंश्चेति। कथं तर्हि? कर्तरि एकस्मिन् एकवचनं कर्तुरेकत्वे इत्यर्थः। एवं द्वित्वे बहुत्वे, कर्मणि च। एवं वर्ण्यमाने लौकिकन्यायानुगतः सूत्रार्थो वर्णितो भवति, सूत्राक्षराणि च न्यायानुगतानि भवन्ति। आगमोऽपि चायमेव 'यदा एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः, तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन' इति। ननु एतदप्यस्ति 'यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेन' इति। उच्यते। अर्थप्राप्ता हि कर्मादयः, तेन भवन्ति शब्दस्याभिधेयभूताः, न तु एकत्वादयः अर्थात् प्राप्नुवन्ति, तेन ते शब्दार्थभूताः। तस्मात् यद्यपि विशेषणमेकत्वादयः, तथापि विशेषणमेवाभिधीयते, यथा 'हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति हिरण्यमालित्वं विशेषणत्वेन (प्रतीयते), तथापि तदेव विधीयते। तस्मात् कर्तुरेकत्वं शब्दार्थो न कर्ता (पृ. ९३०)।

वा— (पृ. ९१३) 'सर्वाख्यातेषु कर्तृणामिष्टा नैवाभिधेयता। या तु तेभ्यः प्रतीतिः, सा संयोगान्तरतो भवेत् ॥' यजेतैव तावत् शब्दादुच्चरितात् अनेकोऽर्थो गम्यते। न च तावता सर्वः एवाभिधेयो भवति, तद्भावभावित्वान्यथाऽनुपपत्त्यधीनत्वात् वाचकशक्तिकल्पनायाः। स नाम अर्थः अभिधीयते, यत्र शब्दस्य वाचकशक्तिः कल्प्यते। क चासौ अदृष्टा सती कल्प्यते? यत्र तत्कल्पनामन्तरेण प्रतीतिप्रयोगौ नावकल्पेते। यत्र तु अन्यविषयैव शक्त्या अवच्छिन्ना तया अन्यमपि तौ सिध्यतः, तत्रानुपलब्ध्या शक्त्यभावः प्रतीयते यथा आकृतिशब्दानां व्यक्तौ, शिरादिशब्दानां च माणवकादौ। तदिह पचत्यादिशब्दोच्चारणात् इयन्तोऽर्थाः गम्यन्ते भावना-धात्वर्थ-कर्तृ-सङ्ख्या-पुरुष-उपग्रह-कालविशेषाः। (पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः, उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदरूपः)। तेषां तु कः शब्दः, कोऽर्थः इति विभागो न ज्ञायते। लक्षणं चैतावत् 'योऽर्थो गम्यते स शब्दार्थः' इति। भावनायास्तावत् न शब्दव्यतिरिक्तं प्रत्यायकं पश्यामः, तत्र कालादीनां व्यभिचारित्वात्, संभवन्ति हि विनाऽपि भावनया कालसंख्यादयः। कर्तृधात्वर्थाभ्यां अव्यभिचारात् गम्यते इति चेन्न, कृदन्तवत् अप्राधान्यप्रतीतिप्रसङ्गात्। यदि कर्तृधात्वर्थेन च भावना गम्येत, ततः पाचकादिशब्देष्विव तिरोहितस्वरूपा गम्येत, प्राधान्यप्रत्ययात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम्। न च तथा कालादयः प्रतिपाद्यन्ते, कालान्तरसंख्याऽन्तरधात्वर्थान्तरपुरुषोपग्रहान्तरेष्वपि दृष्टत्वात्। एवं कालसंख्याऽऽदीनां परस्परव्यभिचारादेव अगमकत्वं वाच्यम्। यादृशश्च गुणभूतः कर्ता अभ्युपगम्यते, न तादृशेन विना भावना उत्पद्यते इत्यर्थापत्त्या अनुमानेन वा शक्ता गमयितुम्। कारकान्तरेऽपि सम्बन्धेन व्यभिचारात् अशक्तेति चेन्न, अन्यसम्बन्धमात्रात्मकव्यभिचारानभ्युपगमात्। द्विधा हि एकः सम्बन्धी अनेनैव सम्बध्यते, कश्चित् सम्बन्ध्यन्तरं परित्यजन्, कश्चित् पूर्वापरित्यागेन। तत्र यः परित्यज्य अन्यत्रान्यत्र वर्तते, स व्यभिचारादगमको भवति यथा ऊर्ध्वत्वं स्थाणुपुरुषयोः। न च तत्र अन्यसम्बन्धः कारणं व्यभिचारस्य। किं तर्हि? तेन विनाऽपि प्रवृत्तिः। यस्तु अन्यत्रापि वर्तमानः पूर्वसम्बन्धपरित्यागेनैव वर्तते यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वाधिकरणद्रव्यसमन्वेषु, न तस्य अनैकान्तिकत्वम्, सर्वेषु प्रत्यासन्नसम्बन्धविधानात्। भावना च कारकेषु वर्तमाना न विकल्परूपेण वर्तते, किं तर्हि सर्वेषु युगपत्। न चेदृशं व्यभिचारित्वमुच्यते, अन्यत्रापि वृत्तौ पूर्वापरित्यागात्। अतः सर्वकारकाणि अव्यभिचारं गम्यन्ते। यद्यपि नाम अकर्मकत्वात् संप्रदानापादानयोस्तु व्याप्यत्वात् अप्रतीत्या व्यभिचार आशङ्क्यते, तथापि तेषामेव, न तु कर्तुः कदाचित्। नहि क्व चित् कर्तृरहिता क्व चित् क्रिया विद्यते, तन्मूलत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः। तदव्यभिचारेण चेह (चेह) सुतरां प्रयोजनम्। यावत् इतराणि व्यभिचरन्ति, तावत् केवलकर्तृप्रत्यायनसामर्थ्यमस्याः स्फुटतरं गम्यते। एवमर्थेनैव

■ कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् । ४।२।९।२३ ॥

' ' अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक् ' ' दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः ' ' चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विजः ' इत्यादिना कर्तार उक्ताः । ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इत्यादिना देश उक्तः । ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इत्यादिना काल उक्तः । एतेषां कर्तृदेशकालानाम् एभिर्वाक्यैः अचोदनं न चोदनं न विधानं क्रियते, किन्तु अनुवादः क्रियते । प्रयोगे अनुष्ठाने नित्यसमवायात् नित्यं संबन्धात् । नहि विना कर्तृदेशकालैः. अनुष्ठानं भवति । तस्मादनुवादः । इति पूर्वः पक्षः ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । कर्तृदेशकालानां नानुवादः, किन्तु विधानमेव । ननु प्रयोगे नित्यसमवायात् कर्त्रादिश्रुतिरनुवादः इत्युक्तम् । उच्यते । सा श्रुतिः नियमार्था भवति । अनियमे प्राप्ते नियमार्था श्रुतिः । अग्निहोत्रानुष्ठाने एकस्मिन् अनेकस्मिंश्च ऋत्विजि प्राप्ते ' अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक् ' इति अध्वर्योर्नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः चतुर्षु अधिकेषु वा ऋत्विक्षु अनियमेन प्राप्तेषु ' दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः ' इति अध्वर्युहोतृब्रह्माग्नीध्राणां चतुर्णां नियम उक्तः । दर्शपूर्णमासयोः समे विषमे च देशे अनियमेन प्राप्ते ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति समभूतस्य देशस्य नियम उक्तः । एवं पौर्णमास्यामावास्ये पौर्णमासी अन्या वा तिथिः संभाव्यते, ततश्च ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' इत्यनेन पौर्णमासीतिथिरूपः कालः नियमेन उक्तः । एवं नियमार्था श्रुतिः । तस्मात् कर्तृदेशकालानां विधिरेवायं नानुवादः इति सिद्धान्तः । के.

■ कर्तृदेशकालविषयः नियमार्थाः ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् । ४।२।९।२३ ॥

भाष्यम्— इदं श्रूयते, ' पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षड् ऋत्विजः ' ' दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः ' ' चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विजः ' ' अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक् ' ' सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः ' । तथा, ' समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ' ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ' ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ' ' अमावास्यायाममावास्यया यजेत ' इति । तत्र सन्देहः किं कर्तृदेशकाला विधीयन्ते, उत अनूद्यन्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कर्तृदेशकालानाम् अचोदनं अनुवादः । कुतः ? प्रयोगे नित्यसमवायात् । प्रयोगे नित्यसमवेता एते इति । न ऋते कर्तृदेशकालेभ्यः प्रयोगः सिध्यति । तेन प्रयोगचोदनयैव प्राप्तानामनुवादः । ननु विषमादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचनं भविष्यति । नेति ब्रूमः । उपदेशकमेवंजातीयकं वचनम्, न प्रतिषेधकम् । तस्मादनुवाद इति ।

टुप्— कर्तृसंख्या समादयश्च प्रयोगवचनेन आक्षिप्ता न विधीयन्ते । तस्मादनुवादः । न च समादिग्रहणं विषमादिनिवर्तकम्, प्रतिषेधवचनस्य अभावात् । न चेतरनिवृत्तिः एवकाराभावात् । न च विधिः, प्राप्तत्वात् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽह— ' उपदेशकमेवंजातीयकं वचनं न प्रतिषेधकम् ' इति (भाष्यम्) ।

नियमार्था वा श्रुतिः । २४ ॥

भाष्यम्— उच्यते, न चैतदस्ति, अनुवाद इति । अनुवादमात्रमनर्थकम् । यदि विधिः, एवमपूर्वमर्थं प्रकरिष्यति । तस्माद्विधिरिति । ननु प्रयोगवचनात् प्राप्ता एवेति । उच्यते । नियमार्था श्रुतिर्भविष्यति । कोऽयं नियमः ? अनियतस्य नियतता । प्रयोगाद्धयेते सर्वे देशाः प्राप्नुवन्ति, न तु समुच्चयेन । यदा समो न तदा विषमः, यदा विषमो न तदा समः । ■ एवं समः प्राप्तश्च अप्राप्तश्च । यदा न प्राप्तः, ■ पक्षो विधिं प्रयोजयति । अतो विषमविवर्जनार्थमपि समो विधीयते । तस्मात् विषमस्य अप्राप्तिः विधौ सति गम्यते इति समो विधीयते । एवमितरेष्वपि । तस्माद्विधिरिति ।

टुप्— ' व्रीहिभिर्यजेत ' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रवणात् यावत् व्रीहयः अदृष्टार्थाः, तावत् देशादि स्थितम् । दर्शपूर्णमासापूर्वम् एवं निमित्तं प्रयोक्तं चेति । अतो नियतनिमित्तत्वात् नियम इत्युच्यते ।

विशिष्टप्रत्यये जाते विशेषणविशेष्ययोः किं शब्देनोपात्तं किमन्येन इति परीक्षायां यत्रयत्र विशेष्यमन्यतः सिध्यति तत्र विशेषणे शब्दव्यापारः, यत्र विशेषणमन्यतो लभ्यते तत्र विशेष्ये। सर्वत्र च विशिष्टप्रत्ययादेव अर्थापत्त्या एकस्य द्वयोर्वा अवयवयोः विशेषणविशेष्ययोः व्यापारः शब्दे कल्प्यते। सा च अन्यथाऽनुपपत्तिरूपत्वात् अनन्यलभ्ये विषये भवति। तदिह विशेषणभूत विशेष्य भूत वा एकत्वं तावत् नान्यतो लभ्यते, येन अनभिधेय कल्प्येत। यदि हि कर्ता तत् प्रतिपादयितुं शक्नुयात्, ततः आकृतिन्यायेन स पराभिधेयः। इतरस्तु व्यक्तिवत् गम्यमानमित्याश्रीयते, तस्य तु व्यभिचारेण अशक्तत्वात् एकत्वमपि अभिधेयमेवाश्रयणीयम्। ततश्च तत्र संचरितायामभिधानशक्तौ गम्यमानलक्षणाऽऽपन्नः कर्ता सत्यपि विशेषणत्वे नाभिधेयः सम्पद्यते। यदा तु एकत्व-मेव विशेषणम्, तदापि अवश्यं तदेव प्रथमतरमभि-धातव्यम्। तच्चेत् अभिहितम्, क्षीणशक्तिः शब्दः कर्तार-मन्यतः सिध्यन्तमपेक्षते। सिध्यति चासौ भावनातः, इति नाभिधानशक्तिकल्पनाहेतुर्भवति। यत्तु अन्या-न्यपि कारकाणि प्रतीयन्ते, न तैः प्रतीतैरप्रतीतैर्वा कश्चि-दुपकारः अनुपकारो वा भवति। सर्वथा तावत् य प्रार्थितः कर्ता, स प्रतीतः। यदि तु अन्यदपि प्रतीयते, किं नो बाध्यते। तेन हि अप्रतीतेन वयं बाध्येमहि, नाभ्यधिकप्रत्ययेन। प्रतीतान्यपि तु करणादीनि शब्द-शक्तिवशात् कर्तृभिन्नविषया संख्यया न गृह्यन्ते। नहि तया यद्यत् प्रतीतम्, तत्तत् ग्रहीतव्यम्। सर्वत्र हि प्रतीत्य पेक्षायोग्यत्वादि ग्रहणे कारणं भवति। तदत्र उभयविद्धेन सम्बन्धात् कर्तृगामित्वेन कारकान्तराणि अनपेक्षितत्वात् अयोग्यत्वाच्च सन्निहितान्यपि न सम्बन्धित्वं प्रतिपद्यन्ते। न च तेषामपि निरभिहितसंख्याऽभिधानो विद्यते, सर्वत्र पुनरभिहितसंख्यापरिच्छेदत्वात्। न चैषा संख्या सामान्य रूपेण प्रतीता सती संबन्ध्यन्तरमपेक्षते। कथितो हि पदवाक्ययोर्विशेषः पौर्वापर्यनियमात् (वाक्याधि करणे श्लो. ३५५-५७)। यत् यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतः, तावदेव 'काऽपि भावना कर्ता च कश्चित् भविष्यति' इत्यवधार्यते। ततश्च पूर्वतरप्रतीते कर्तरि संख्या येनकेन अभिधीयमाना विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा प्रतिपत्स्यते। 'यद्वा भावनया कर्ता प्रथमं प्रति-पद्यते। न संख्यासंगतेश्चास्ति तदतिक्रमकार-णम्॥' सत्यपि कारकसंबन्धाविशेषे भावना पूर्वं तावत् कर्तारमपेक्षते गृह्णाति च तदधीनत्वादितरकारकग्रह-णस्य। कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चासौ तमेव विशेषतः पर्युपस्थापयति, कारकान्तराणि तु धात्वर्थसंबन्धित्वात्, सर्वमयन्वेति कर्तव्यतात्मकव्यापारनिबन्धनत्वाद्वा बहिरङ्ग-तराणि भवन्ति। न च किञ्चित् कारणमस्ति, येन प्राथम्यप्राधान्योपस्थितकर्त्रतिक्रमेण कारकान्तराणि संख्या गच्छेत्। अपि च यस्य कारकस्य अवान्तरव्यापारं धातुः प्राधान्येनाह, स कर्ता इति। व्याकरणेऽपि कारका-न्तराणि कर्तारमेव आविर्भूतरूपं ज्ञापयन्ति, तेन स एव संख्यया संबध्यते, अभिहितश्च विशेषकत्वेन प्रतीयते। कारकान्तरेषु साहचर्याभावात् अनादरेण सदपि गम्य-मानत्वं असदिव प्रतिभाति, परमार्थनिरीक्षणवेलायां तु अविनाभावात् तान्यपि भावनया तुल्यवदुपस्थाप्यन्ते, इति नात्यन्तमनादृतानि। ननु एवं सति (पूर्वतरप्रतीति-प्राधान्याभ्यां कर्तुः तिङुपात्तसंख्याऽन्वये अङ्गीक्रियमाणे सति) 'ओदनः पच्यते त्वया' इत्यादिषु कर्मसंख्या-ऽभिधानं न प्राप्नोति। कुतः? 'प्राधान्येनात्र नोपात्ता धातुना ह्योदनक्रिया। मा भूत् तस्यैव कर्तृत्वमभिधेयं न भावना॥' नाम ओदनव्यापारो धातुना प्राधान्येनोपादीयते, यतः कर्मणो विशेषप्रतीतस्य संख्या उच्येत। मा भूत् तस्यैव कर्तृलक्षणापन्नत्वात् कर्मत्वमुत्सृज्य कर्तृत्वम्। अकर्तृत्वादेव च न तद्व्यापारो भावना। तेन तथापि (तथाऽपि) न विशेषरूपेण कर्मणः पर्युपस्थानम्। अवश्यं च मुख्यव्यापार एव प्राधान्येन वक्तव्यः, अन्यथा हि परव्यापारे अस्य नियोग एव न भवेत्। आख्यातपदेन च अकल्पितं कर्तृत्वं पदान्तरोपात्तस्यापि नाविर्भवेत्। ततश्च 'त्वया' इत्यपि तृतीया न स्यात्। तद्व्यापारेण वा अनभिभूत-व्यापारं कर्म तेन अनाप्यमानत्वात् कर्मत्वं हित्वा आविर्भूतव्यापारतया कर्तृत्वमेव प्रतिपद्येत इति स्वसंबन्धत्यागेन कर्तृसंख्ययैव सम्बध्येत। तेन

ऽपि उत्करदेशस्थः प्रत्याश्रावणं करिष्यति । ब्रह्माऽपि उभयोरपि विहारयोर्दक्षिणतः स्थितः सन् कृताकृतानि अवेक्ष्य अनुज्ञां दास्यति । तस्मादेतेषां मयाणां तन्त्रम् । समवायात् ' चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विजः ' इति वचनेन पञ्चानामेव सम्बन्धात् । अन्यथा हि दश स्युः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ तु ऋत्विजौ भिन्नौ । एवं हि पञ्च भवेयुः अध्वर्योरपि तन्त्रत्वे तु चत्वार एव स्युः, न पञ्च ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४६ ॥

' प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददाति ' इति वरुणप्रघासेषु उभयविहारार्थं दक्षिणैवयमुक्तम्, तत् लिङ्गम् एककर्तृकत्वं दर्शयति । तथा च सर्वं कर्तारः । प्रभवस्य वृद्धम् ।

वेदिसंयोगादिति चेत् । ४७ ॥

आह पूर्वपक्षी । ' अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति, बहिर्वेद्यन्यः ' इति होतुः वेद्या संयोगः श्रूयते । पादसयोगश्चायं वेद्याम् उत्तरश्रोण्या कर्तव्यः । स च एकेन होत्रा न शक्यः कर्तुं दक्षिणोत्तरयोर्वेद्योः । तस्मात् होत्रादौ तावत् द्वौ स्वीकर्तव्यौ । तस्मात् लिङ्गाच्च सर्वेऽपि भिन्नाः स्युः ।

न, देशमात्रत्वात् । ४८ ॥

सिद्धान्ती आह । नैतदेवम् । देशमात्रत्वात् ' अन्तर्वेद्यन्यः ' इत्यादिना देशमात्रं विधीयते, तस्मिन् देशे होता स्थातव्यम्, यत्र अस्य एकः पादः अन्तर्वेदि भवेत् बहिर्वेदि अन्यः । नात्र होतुः पादौ वेदेः वेद्योर्वा उपकारकत्वेनोपदिश्यते । एकस्य च होतुः द्वौ पादौ भवतः एव । न तदर्थं होतृद्वयापेक्षा । न च वेदिद्वयेऽपि होत्रा होतृभ्यां वा स्थातव्यम् । तस्मात् न कर्तृभेदः । के.

* कर्तृभेदः दक्षिणाभेदात् । कर्तृभेदाच्च अङ्गभेदः । भा. ११।४।१।१–२. * कर्तृभेदः नास्ति दक्षिणैक्यात् द्वादशाहे । टुप्. ११।४।१।१७.

* कर्तृभेदात् अङ्गभेदः । राजसूये सौमापौष्णादित्रिके आग्नावैष्णवादित्रिके च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः, कर्तृभेदाच्च त्रिकयोरङ्गभेदः । वि. ११।४।१. * कर्तृमनुष्यसंकल्पकीर्तनेन क्रिया प्रशस्ता भवति । प्रशस्तं च प्रतिपाद्यम् । भा. ६।७।१२।२६. * कर्तृवत् । यथा दीर्घः कर्ता न सतर्दनविमितं तथा सद्यः अपि, अभिपूयमाणसोमधारणे सतर्दनप्रयोजने अर्थवादोक्ते, कर्तृदैर्घ्ये इव सद्यस्त्वेऽपि अविशेषेणार्थवादयोगसाम्यात् । ' धृत्यै ' इत्यर्थवादः ' दीर्घसोमे सतृद्यात् धृत्यै ' इति । सु. * कर्तृवत् ' वषट्कारश्च कर्तृवत् ' ३।२।२६।३८ । सोमे भक्षमन्त्रे अनुवषट्कारदेवता नोपलक्षयितव्या कर्तृवत् । यथा कर्ता नोपलक्ष्यते ' होतृपीतस्य, अध्वर्युपीतस्य ' इति, एवं अग्निपीतस्य इत्येवम् अनुवषट्कारदेवताऽपि नोपलक्षयितव्या । भा. * कर्तृविकल्पः एको द्वौ बहवो वा अहीनेन यजेरन् इति । बाल. पृ. १६३, * कर्तृविधिः अर्थवादः ' एता वा अनाहिताग्नेराङ्गुलिर्यचतुर्होतारः ।' (६।८।१ अधिकरणे) पृ. ५५, * कर्तृविधिसरूपः अर्थवादः ' इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णिः माषान् एव मह्यं पचत ' इति । (६।७।१२ अधिकरणे) । पृ. ५६. * कर्तृव्यापारसामान्यरूपैव चासौ भावना, तमेव विशेषतः पर्यवसाययति । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९१७, * कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । ३।४।१७।५०. * कर्तृस्मरणाभावात् अपौरुषेया वेदाः । अर्थस्मरणेन कृतार्थानां निष्प्रयोजनं मूलस्मरणम् अनादरात् भ्रष्टम् इति (केचित्) तदयुक्तम् । वैद्यनाथ.. १।१।८।२९.

कर्त्रधिकरणम् । कर्तृन्यायः । कर्त्रनभिधानन्यायः ॥ ३।४।४।१२–१३ ॥

वा.— किमाख्यातेन कर्ता अभिधीयते नेति । तत्र यदि अभिधीयते, ततः श्रौतत्वात् प्रयोजनाकाङ्क्षिणी भावना प्रकरणवाक्यकल्प्यसम्बन्धेन पुरुषार्था भवति । अथ नाभिधीयते, ततः श्रुतिविरोधाभावात् प्रकरणेन क्रत्वर्थता (भवति) । ननु सत्यपि कर्तुरभिधाने भावनाप्रधानत्वात् आख्यातेन तां प्रति उपादीयमानस्य श्रौतोऽपि संबन्धः प्रकरणानुगुणत्वात् अविरुद्धो नैव क्रत्वर्थतां बाधते । विरोधिनी हि द्वयकयोः संबन्धौ परस्परं बाधेयाताम्, न गुणप्रधानभूतौ । तथथा ' दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि ' इत्यत्र दशापवित्रोपसर्जनस्य संमार्गस्य ग्रहं प्रति उपादीयमानस्य नैवमाशङ्का भवति ' किं दशापवित्रेण संबध्यताम्, उत ग्रहेण ' इति । तथा

नास्ति इति प्रमाणान्तरगम्यविशेषमङ्गीकृत्य सामान्यमात्रेणाभिधेयत्वम्, क्वचित् पुनः शोणादिविशेषशब्दसद्भावात् विशेषरूपेणाभिधानम्। तथा क्वचित् अपभ्रंशेन कश्चित् विशेषः प्रतिदेशमभिधीयते यथा 'रोहिणिका गौः' इति। न यदा चित् अश्वाया शावया वा रक्तगुणायामेवमभिधानं भवति। तस्मात् जात्यन्तराण्येव शोणत्व-कर्कत्व-गौरत्वादीनि अश्व-मनुष्यादिसंबन्धीनि अभिधीयमानानि तेष्वपि प्रत्ययमादधति (अश्वत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः कर्कत्वम्, मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः गौरत्वम्। एवं पद्मैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः पुण्डरीकत्वम्, रक्तावान्तरजातिः कोकनदत्वम् इत्यादि आविशब्दाभ्यामुक्तम्)। यथा गोत्व सास्नादिमत्त्व इति न वाच्यत्वमापाद्यम्। एतेनैव कुमार-करभ-कलभ-किशोर-वत्स-बर्करादयो विशिष्टजातिशब्दवयोविशेषवचनत्वेन मनुष्योष्ट्रहस्त्यश्वादीनां ग्रहणे सत्यपि अवाचका इति व्याख्यातम्। (मनुष्यत्वैकार्थसमवायिनी वयोऽवान्तरजातिः कुमारत्वम्, उष्ट्रत्वैकार्थसमवायिनी करभत्वम्, हस्तित्वैकार्थसमवायिनी कलभत्वम्, अश्वत्वैकार्थसमवायिनी किशोरत्वम्, गोत्वैकार्थसमवायिनी वत्सत्वम्, अजत्वैकार्थसमवायिनी बर्करत्वम्)। तथाहि 'बालत्वादौ समानेऽपि सद्भूतैश्चेष्टितादिभिः। वयोभेदाः प्रसिध्यन्ति प्रतिजाति व्यवस्थिताः॥'

अथ यदुक्त गवादिष्वपि तद्गतसंख्यादिमात्राभिधानादेव जातिविशेषसिद्धेः अनभिधेयत्व प्रसज्यते इति, तत्र ब्रूमः। 'न शोणत्वादिवत् संख्या जातिभेदेऽपि भिद्यते। उभयोरभिधेयत्वं नात्र शब्देन वाच्यता॥' यदि हि शोणत्वादिवत् गवाश्वगतानामेकत्वादीनामपि प्रत्यक्षेण विशेषो लक्ष्येत, तत एवं कल्प्येत। यदि च यथा शोणप्रातिपदिकम् अविभक्तान्यत्र गुणाश्वत्वयोर्वाचकमापद्यमानम् अनेकशक्तिकल्पनाभयात् अन्यतरवाचित्वेनाध्यवसीयमानम् अश्वत्वस्य व्यभिचारित्वेन अगमकत्वात् अव्यभिचारिगुणवचनत्वेनावधारितम्, एवं गोत्वसंख्ययोरपि समानशब्दाभिधानभाजो अन्यतरस्याऽव्यभिचारितया वाचकत्वमवधार्येत, न तु तदस्ति। संख्यायास्तावत् सर्वत्र परिच्छेदात्मकत्वात् न कश्चित् भेदो दृश्यते। न च तावानेव शब्दः उभयोर्वाचकत्वेन संभाव्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकेन जात्यभिधानात्, विभक्त्या च संख्याऽभिधानात्। न चानेकशब्दस्य अनेकार्थकल्पनादोषः। यदि तत्रानेकस्य शब्दस्य शक्त्यनेकत्वं न कल्प्येत, ततः अन्यतरस्य अनर्थकत्वमेव भवेत्। न च संख्यासंख्येययोः अव्यभिचारित्वम्, येन अन्यतरदुच्यमानम् इतरस्य गमकं स्यात्। तथाहि 'परिच्छेदो गवादीनां न कया चिन्न संख्यया। न क्व चिच्च न संख्येये संख्या सैव प्रवर्तते॥' ननु च लिङ्गं प्रातिपदिकेनैवोच्यमानं प्रतिजाति विलक्षणम् अव्यभिचारिरूपेण प्रवर्तमानं शोणत्वादितुल्यं स्यात्। नैतदेवम्। 'अचेतनेषु यत् तावद् दृश्यते न विलक्षणम्। तेन वृक्षादिजातीनां वाच्यत्वं न निषेधति॥ तथा यत्रापि टाबादिसंबन्धात् स्त्री प्रतीयते। तत्रापि प्राक् ततो जातेर्वाच्यत्वमवधार्यते॥' यद्यपि टाबादयः स्त्रीलिङ्गस्य द्योतकत्वात् न भेदेन वाचका भवन्ति, पूर्वस्यैव च शक्त्यन्तरमाविर्भावयन्ति, तथापि प्राक् टाबादिभ्यो यत् शब्दरूपम्, तस्य अपनीतावस्थे लिङ्गे जातिं प्रति शक्तिः कल्पिता न पश्चात् अपनेतुं शक्या। तथा यत्र विभक्तिसंबन्धात् पुंस्त्व नपुंसकत्वं चाभिव्यज्यते, तत्रापि एवमेव जात्यभिधान योग्यम्। यत्र तु प्रागेव विभक्तेः, तद्धितेषु वा सत्सु शुद्धादेव प्रातिपदिकात् अन्यतरलिङ्गप्रत्ययो भवति यथा हस्ती ना देवदत्तः श्रीः सरित् तोयं वारि इति, तत्र तथात्वाभ्युपगमेऽपि न किञ्चिद्विरुद्धम्। अथवा विनाऽपि शब्दविभागेन अर्थप्रतीतौ उत्पाद्यमानायां सर्वस्वसंवेद्येन विभागेन प्रथमतरं जातिं प्रतिपद्यते। (वा. पृ १२१) किञ्च 'व्यक्तिधर्मश्च पुंस्त्वादिः प्राक् ततो न प्रतीयते। न च जातावबुद्धायां व्यक्तिः कैश्चित् प्रतीयते॥' तेन कामं लिङ्गमेव जातिगम्यं भवेत्, न जातिर्लिङ्गगम्या। नित्यं चोपसर्जनीभूतमेव एतत् (लिङ्गम्) गम्यमानं नार्हति प्राधान्येन प्रतीयमानाया जातेरभिधेयत्वं वारयितुम्। न च गोत्वादिशब्देषु अन्यतरलिङ्गाभिव्यक्तिः, जाति-

'नि संदिग्धप्रधानत्वं पाचकादिषु कारकम् । तथापि तु न तादर्थ्यं क्रियाणामवधार्यते ॥' तथा च पश्वेकत्वपुंस्त्वादिषु समानपदोपादानलक्षणश्रुतिसंबन्धेषु वाक्येन क्रियार्थत्वेन अवधार्यमाणेषु वक्ष्यते 'न श्रुतिर्भूते वाक्यार्थो नेति' (नास्तीति इति मूले. भा. ४।१।५।१५ पृ १२०५)। तेन अत्रापि शक्य वक्तुम् 'न श्रुतिर्भूते प्रकरणार्थो नेति'। अपिच 'प्राधान्येनेह कर्तृत्वं यदि नामाभिधीयते । तत्तात्पर्यतो वाच्यं गुणत्वमवधारितम् ॥' प्राधान्येनाभिधानं तात्पर्येणाभिधानम्, न शेषित्वेन। तदिह यदि कर्तृत्वपरमाख्यातम्, ततः सुतरां गुणत्वमभिहितं भवति। नहि अकुर्वन् कर्ता इत्युच्यते। यश्च यत् करोति, स तस्मै तत्त्वेन गुणभूतः, तेन अस्यानुपपन्नं शेषित्वेन प्राधान्यम्। एतत् औदासीन्याभिधानपक्षेऽपि वक्तव्यम्। (द्वितीयं परिहार दूषयति–) यत्तूक्तम् 'अभिधीयते केवल प्रत्ययेन कर्ता, गुणप्रधानभावस्तु अर्थात् भविष्यति' इति। (वा. ९०२।९)। तथापि यदि वस्तुमात्रत्वेन कर्ता अभिधीयते, ततः औदासीन्यावस्थानात् यथेष्टम् अङ्गाङ्गिभावं प्रतिपद्येत। स तु कर्तृरूपत्वेन गुणात्मनैव अभिधीयते इति नास्ति औदासीन्यावस्थानम्। ('यद्यप्यादौ गुणत्वेन' इति श्लोकोक्तम् आद्यं परिहारं दूषयति–) यदपि उक्तम् 'गुणत्वेनाभिहितोऽपि द्वितीयया आकाङ्क्षया पुनः प्राधान्यं प्रतिपत्स्यते' इति, तदपि श्रुतिविरोधादयुक्तम्। आख्यातेन हि श्रुत्यैव गुणपर्यायात्मना कर्तृत्वमभिहितम्, तत् पश्चात् व्यावर्तयतः श्रुतिविरोध आपद्येत। न च तत्कल्पनामन्तरेण आनर्थक्यप्रसक्तिः, यत एव कल्प्येत, प्रकरणेन प्रयोजनसंबन्धसिद्धेः। यथैव च अनभिहिते कर्तरि निष्प्रतिद्वंद्वं प्रकरणं विनियोगाय पर्याप्तं भवति, तथा एवंरूपेणाभिहितेऽपि अविरोधः। न च एक एव प्रत्ययः सकृदुच्चरितः शक्नोति गुणप्रधानत्वे युगपदभिधातुम्। तत्र एकस्मिन् आश्रीयमाणे यदि प्राधान्यमाश्रीयते, ततः क्रियागुणत्वम् कर्तृत्वमुत्सृज्य तथा आप्यमानत्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात् तत्र स्वाराज्योत्पत्तौ यथात्मनेपदसम्प्रसारणसीयुडादिकरणात् अन्यरूप एव शब्दः स्यात् (कर्मणि स्वाराज्योत्पत्तौ यगात्मनेपदसम्प्रसारणसीयुडुच्चरणात् 'उच्येत' इत्यन्यरूपः शब्दः स्यात्, न तु 'यदेत्' इत्येवंरूपः)। अथोच्येत, सर्वः कर्ता किञ्चित् प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियाया न प्रवर्तते। ततश्च द्व्यात्मकमेव कर्तृत्वं साधकरूपं क्रियाफलस्वामिरूपं चेति। उभयरूपेणाभिहिते सति आकाङ्क्षाद्वयं प्रसूतं क्रियातो निर्वर्तयिष्यते इति। तदयुक्तम्। कुतः? 'कर्तृत्वं साधकत्वेन सिद्धम्, तथाभिधीयते। स्वामित्वं तु ततः पश्चात् प्रमाणान्तरगोचरः ॥' यद्यपि स्वामित्वेन विना कर्तृत्वं नोपपद्यते, तथापि प्रमाणान्तरलभ्ये तस्मिन् आख्यातैः अनुष्ठातृत्वमात्रमभिधीयते। तथा च स्वामित्वप्रतिपादनार्थाः ततत्र स्वर्गकामादिशब्दाः प्रयुक्ताः। तस्मात् गुणत्वमेव केवलं कर्तृत्वम्। अतश्च (इतश्चेत्यर्थः) एतदेवम्, तथाहि। 'अचेतनेऽपि काष्ठादौ कर्तृत्वमभिधीयते। न च तत्र फलोद्देशात्तस्मात्नैषाऽवधारणा ॥' व्यापि हि कर्तृलक्षणमङ्गीकर्तव्यम्। न च फलोद्देशस्य व्यापित्वम्, अचेतनेष्वभावात्। साधकत्वं तु व्यापि, तेन तदेवाश्रयितव्यम्। (परिहारमयूपसमुपसंहरति–) तस्मात् नैव पुरुषार्थता सुचेति। तस्मादारब्धव्यम् (अधिकरणम्। परिहर्ता तृतीयं परिहारं समाधातुम् 'तेनैतत् प्रभज्येत' (वा पृ ९०३।९) इत्यादिवार्तिकोक्तं दूषणं परिहरति–) अत्राभिधीयते। यद्यपि श्रुत्या शेषत्वं नाभिहितम्, तथापि यदेव तद्विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वम्, तदेव शेषत्वमपि आपादयति। तेन हि एकं यावत् तादर्थ्यम् अभिधानात्मकमुपात्तमेव, केवलमनुष्ठानेऽपि तदेवाङ्गीकर्तव्यम्। राजपुरुषादिष्वपि शब्दार्थवृत्त्या राजादीनां गुणत्वमेव प्राप्तम्, प्रमाणान्तरवशेन तु विपरीतं कल्प्यते। तच्च शब्दाधिकरणे दर्शितम्। न चैतावता शब्दार्थस्य भवती गुणत्वमेव। यश्च वस्तुतोऽपि तत्र राज्ञो गुणत्वाद्., तत्रैवोपादाय शब्दः प्रवर्तते। अस्ति चासौ। कथम्? 'विश्राणः पुरुषं राजा गुणत्वं वाधगच्छति। स्वामित्वं भजते पश्चात्, विवक्षा तु यथारुचि ॥' तत्र यदा राजविशिष्टः पुरुषो विवक्षितः, तदा शब्दार्थगुणत्वात् एकत्वेन परगुणत्वमपि उदाहरणं विवक्षितव्यम्। यदा

व्याकरणे। तत्र हि एकैकस्मिन् पदे प्रायेण अष्टाध्यायी व्याप्रियते। तेन 'लः कर्मणि च' इत्यस्यैकदेशान्तरपरिपूर्णस्य योऽर्थः, तेन सह विरोधः परिहर्तव्यः। इह च एतावता प्रत्ययविधिः परिपूर्यते 'प्रत्ययः, परश्च, आद्युदात्तश्च, अनुदात्तौ सुप्पितौ, धातोः, तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्, कृदतिङ्, वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्, वर्तमाने लट्, कर्तरि कृत्, लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः, लस्य, तिप्तस्झि इत्यादि सर्वं सूत्रम्), अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्, युष्मदस्मदुपपदादिषु मध्यमादयः, तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः, तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः, बहुषु बहुवचनम्, द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति। एतानि च सकलपरिभाषाऽऽदिरूपेण लोपागमवर्णविकारादिशास्त्राणि सर्वाणि एकं वाक्यम्। एकवाक्यता च सति विशेषणविशेष्यभावे भवति, नान्यथा। सोऽपि च सामानाधिकरण्येन वा भवति समानविभक्त्यन्तानाम्, वैयधिकरण्येन वा क्रियाकारकरूपः शेषशेषिरूपश्च।

तदिह अनोऽधिकारात् अवयवान्तराण्युपेक्ष्य 'लादेशाः कर्तरि कर्मणि च भवन्ति, एकस्मिन्नेकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इत्येतेषां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रवृत्तिश्च चिन्त्यते। तत्र तावत् बहुद्व्येकशब्दाः संख्यावचनाः तामभिधाय संख्येये वृत्त्यसंभवात् इत्याकृत्यधिकरणे स्थापितम्। पातञ्जलेऽपि च 'केषु बहुषु' इति प्रश्नपूर्वकमुत्तरस्य तत्र दोषानभिधाय संख्यावचनत्वमेवावधारितम्, बहुत्वे द्वित्वैकत्वयो इति विवरणात्। 'कथमन्तरेण भावप्रत्ययं भावप्रधानो भवति निर्देशः' इति पृष्टे, भवति यदा प्रथम एव गुणः स्वप्राधान्येन विवक्ष्यते इति व्याकृतम्। तथाहि, "पूर्वमेव गुणः कश्चित् स्वातन्त्र्येण विधीयते। कश्चिद् द्रव्याङ्गभावेन ततो निष्कृष्य चापरः॥' यत्र गुणः प्रथममेव स्वप्रधानो विवक्षितः, तत्रानुपाधिव भावप्रत्ययम् विना च सामानाधिकरण्यम्, सम्बन्धो भवति 'पटस्य शुक्लः' इति। यत्र तु द्रव्योपसर्जनत्वेन च न निष्कर्षो विवक्ष्यते, तत्र सामानाधिकरण्यं भवति 'शुक्लः पटः' इति। यत्र पुनः उपसर्जनत्वेन विवक्षित्वा पश्चात् निष्कर्षविवक्षा भवति, तत्र यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने 'त्वतलौ' (तस्य भावस्त्वतलौ पा० ५।१।११९) इति भावप्रत्ययोत्पत्तिः। स्वप्राधान्यविवक्षाया तु अस्यो अनङ्गत्वात् गुण एव न भवति, न तद्द्वारेण द्रव्ये शब्दनिवेशः। तेन नासौ तदा तस्य द्रव्यस्य शब्दप्रयोगं भावयति, इति भावप्रत्ययेन नाभिधीयते। पूर्वमेव निष्कृष्टत्वात् निष्कर्षकारिणः प्रत्ययस्य निष्फलत्वं स्यात्। तदा तर्हि नित्यं संख्येये षष्ठ्यैव भवितव्यम्, सत्यमेव उत्सर्गः। कदा चित्तु यथैव गुणवचनः शब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यप्रतिपादनविषया समानाधिकरणो भवति, एवमेव गुण्युपसर्जनगुणविवक्षाया गुणशब्दानुरोधेन सामानाधिकरण्यं भवति। तुल्यो हि हेतुः अभेदोपचारलक्षणयोः। तथापि एष प्रयोगो न प्रचुरः इति न शीघ्रमितरवत् प्रतिभाति। यदा तु नाम कथं चिदापतति, तदा एतेन न्यायेन अनुसर्तव्य इति कथ्यते। तस्मादृते अन्तरेणापि भावप्रत्ययं प्रत्ययपोष्यवस्तुप्रधानो निर्देशः। एवं च सति 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनं समर्थितं भविष्यति। अन्यथा हि 'द्व्येकसंख्येयसंघाते बहुत्वमुपजायते। द्व्येकेष्विति भवेत्तत्र यदि संख्येयतन्त्रता॥' संख्येयप्रधाने हि निर्देशे 'द्वौ च एकश्च' इति कृते बहुवचनमेव प्राप्नोति। संख्याप्राधान्ये तु द्वित्वैकत्वयोः प्राधान्यात् आश्रीयसंख्यानिर्देशो भवति द्व्येकयोः इति प्रयोगः। कस्मात् पुनः विशिष्टमेव भावप्रत्ययेन न निर्दिश्यते? वक्तृविवक्षाया बहुप्रकारत्वात्। अथवा यदि 'बहुत्वे बहुवचनम्' इति क्रियेत ततो यथा वैपुल्यं महत्त्वं वा शब्दस्यार्थः 'बहुः समुद्रः, बहुरोदनः' इति, यच्च त्रिप्रभृतीनां द्वित्वातिरेकसामान्यम्, तयोरुभयोरपि अविशेषेण बहुवचनं प्राप्नोति, तत्र 'बहुषु' इत्युच्यते, कथं नाम भेदनिबन्धनसंख्यावाचि एव बहुवचनं स्यात्। अतश्च 'बहुरोदनः' इत्येकवचनं सिद्धम्। यस्तु 'संख्याप्राधान्यपक्षे तदेवं प्राप्नोति' इत्येकवचनप्राधान्यात् एकवचनप्रसङ्गश्चोदितः, सः अत्यन्ताप्राप्त्यत्वेन परिहृतः। तस्मात् बहुत्वादिषु बहुवचनादीनि इति सिद्धम्।

कर्तारमङ्गीकरोति इति न धात्वर्थाङ्गता भवतीति । स तु भावनायां व्याप्तः तामन्यथाकर्तुमशक्नुवन् धात्वर्थमेवाङ्गीकरोति । न च उभयात्मकत्वं विप्रतिषिद्धम्, विषयान्यत्वादेव । यदि धात्वर्थमेव प्रति गुणत्वमेव कल्प्येत, ततः सकृदुपादाने विप्रतिषिद्धमिव स्यात् । इह तु भावनां प्रति गुणत्वम्, धात्वर्थेषु (धात्वर्थे तु) प्राधान्यम् इत्यविरोधः । स्वभावश्च उभयात्मकं वस्तु । यदि तथैव शब्द उपादत्ते, किं तत्र विप्रतिषिद्धम् ? अथवा एकं शब्दात्, एकं सामर्थ्यात् इत्यविरोधः । सर्वथा अस्ति तावत् कर्तुः प्राधान्यप्रसक्तिः, इति पुरुषार्थो धात्वर्थः प्राप्नोति । अयं चापरो विशेषः, ‘ क्रियाऽन्तरेण संबन्धः पाचकादेः प्रतीयते । तत्र शब्दार्थमात्रेण भवेन्नातुर्विशेषणम् ॥ ’ शब्दार्थवस्त्वर्थात्मना उभयप्रकारस्य उपसर्जनत्वस्यायं विवेकः । ‘ पाचकं राजपुरुषं वा आनय ’ इत्यत्र पुरुषस्य आनयनसंबन्धिनः पाचको राजा वा शब्दार्थमात्रतया उपसर्जनत्वं प्रतिपन्नः, इति शेषत्वं यावत् न गच्छेदपि । ‘यजेत’ इत्येवमादिषु तु कर्तुः कार्यान्तरसम्बन्धानुपादानात् न शब्दार्थोपसर्जनत्वमाकाङ्क्षितम्, इति परिशेषात् वस्त्वर्थोपसर्जनत्वमेव शेषत्वमवधार्यते । (कर्त्रभिधानपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानमुपसंहरति—) तस्मादस्ति अभिधानपक्षे धात्वर्थाना पुरुषार्थत्वे प्रमाणमिति ।

(सिद्धान्तप्रयोजनाभावात् कर्तुः आख्यातवाच्यावाच्यत्वचिन्ता आनर्थिका इत्याक्षिपति—) ननु एष सति अनभिधीयमानोऽपि समानपदोपात्तभावनालक्षितः प्रकरणात् स एव प्रत्यासन्नतरः शक्नोति धात्वर्थस्य प्रयोजनाकाङ्क्षां निवर्तयितुम्, इति अभिधीयमानपक्षतुल्यत्वं प्राप्नोति । (परिहरति—) नैष दोषः । ‘ स शब्दो लक्षणां याति यः श्रुत्या नोपयुज्यते । श्रुत्यर्थेनोपयुक्ते तु लक्षणा नान्तरीयकी ॥ ’ अभिधीयमानो हि अगम्यमानविशेषया श्रुत्या सम्बन्धोपात्तो यथा कार्यमुपतिष्ठते, तथा सर्वं निराकाङ्क्षीकर्तुं समर्थ इति न क्वचित् शास्त्रार्थत्वात् हीयते । लक्ष्यमाणः पुनः आदित एव ‘नैष शास्त्रेणोक्तः’ इत्येवं तावत् प्रतीयते । न च तेन अनुक्तः आदर्तव्यो भवति । तत् यदि लक्षणयैव शास्त्रेणोपसंहरिष्यते, ततः शास्त्रार्थत्वमध्यवसाय प्रमाणीकरिष्यते । सर्वमेव शास्त्रम्, यदा श्रुत्यर्थः कर्मणि नोपयुज्यते, तदा लक्षणार्थमात्मानं प्रापयति । श्रुत्यर्थे एव च इह भावना उपयुज्यते । न च युगपत् श्रुतिलक्षणावृत्त्युपयोगित्वमवकल्पते । तस्मात् यथैव ‘ पूर्वो धावति ’ इत्युक्ते सम्बन्धित्वात् अपरो गम्यमानोऽपि न कार्येण संबध्यते, तथेह अन्यपरेऽपि शब्दबलात् सम्बन्धी कर्ता गम्यते एव केवलम् इत्यवधारणात् नोपयोगित्वेन गृह्यते । या चासौ प्रतीतिः, सा गुणत्वेनापि उपयुक्ता, इति न पुनः प्राधान्यकल्पनामपि करोति । तदा च भावना कर्तारम् आत्मसिद्ध्यर्थम् अनन्यथासंभवमात्रेण उपसर्जनीकृतमेव गमयति, न प्रधानभूतम्, इति निष्प्रमाणिकैव प्राधान्यप्रतिपत्तिर्भवेत् । नहि त प्रधानभूतं भावना गमयितु समर्था । तेन यदैव कर्ता प्रधानत्व प्रतिपत्तुमारभते, तदैव ‘किम् एतस्य प्रमाणम्’ इत्यन्विष्यमाणे शब्दो भावना च उभयमप्युदासीनम् । न च ततः अन्यत् प्रमाणमस्ति । (कर्तृवाच्यावाच्यत्वविचारस्य अर्थवत्त्वमुपपादितमुपसंहरति—) तस्मात् अर्थवान् अभिधानानभिधानविचारः ।

भाष्यम्—(३।४।४।१३ पृ. ९१३) अत्र ब्रूमः । सर्वेष्वाख्यातेषु क्रियाऽनुष्ठानं श्रूयते, न कारक किञ्चित् । कथमेतत् गम्यते ? प्रत्ययात् । यतः क्रियामनुष्ठेयां प्रतीमः । ननु कर्तारमपि प्रतियन्ति, सत्यं प्रतियन्ति, न तु शब्दात् । कुतस्तर्हि ? अर्थात् । यदा क्रिया अनुष्ठातव्या निधीयते, तदा अर्थात् कारकव्यापारो गम्यते । यश्चार्थात् गम्यते, न स श्रौतः । यश्च न श्रौतः, न स वाक्यात् गम्यते, कथमसौ प्रकरणं बाधिष्यते ? आह । ‘ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत ’ इत्याचार्योपदेशात् कर्ता शब्दार्थः कर्म च इत्यवगम्यते ‘ कर्तरि शप् (पा० ३।१।६८)’ कर्मणि यक् (‘सार्वधातुके यक्’ ३।१।६७ धातोर्यक् प्रत्ययः स्यात् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे इति सूत्रेण इत्यर्थः) इति प्रत्ययार्थे कर्तरि कर्मणि च समामनन्ति आचार्याः । तस्मात् शब्दार्थः कर्ता कर्म चेति । उच्यते । नाचार्यवचनात् सूत्रकारवचनाद्वा शब्दार्थो भवति । प्रत्ययादसौ गम्यते । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती कारकाणि प्रत्याययति इत्यवगतमेतत् ।

विभक्त्यर्थाः, नार्थः अनभिहिताधिकारेण' इति तु पातञ्जलमूले पाठः। भट्टपादैस्तु अर्थतः अनूदितः। के.) 'ननु एतदप्यस्ति, यदा कर्मादयो विभक्त्यर्थाः, तदा एकत्वादयो विशेषणत्वेन' इति। एतत् पूर्वपक्षवचनत्वात् अनुपन्यसनीयं सत् अभ्युपेत्यवादेनोपन्यस्तम्। एतदुक्तं भवति, यदाऽपि कर्मादयो विशेष्यभूताः प्राधान्येन विभक्त्यर्थाश्चिन्त्यन्ते, तदाऽपि एकत्वादय एव विशेषणत्वेनावस्थिताः सन्तः अभिधीयन्ते, अनभिहितानां विशेषणत्वानुपपत्तेः, विशेष्यस्य चान्यत एव सिद्धेः। भवति हि ईदृश्यामवस्थायाम् उपसर्जनपरत्वं विधेः यथा लोहितोष्णीषादिषु। अथवा अर्थशब्देन प्रयोजनमभिधीयते। यदाऽपि ते प्रयोजनं तादर्थ्येन विभक्तिः प्रयुज्यते इत्यर्थः। यद्वा उभयोर्वचनयोः उत्सृष्टयोः (अनिर्दिष्टविषयविशेषयोरित्यर्थः) यथासंभवं निवेशात् एकं तिङ्विषयं यत् पूर्वमुदाहृतम्, अपरं तु सुब्विषयं भविष्यति, तत्र कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्। ननु च समानत्वात् बहुवचनादिशब्दस्य ऐकरूप्ये सति यथैव तिङा कर्मादिविशिष्टसंख्याऽभिधानात् न कारकाभिधानं जातम्, तथैव सुपामपि प्राप्नोति। ततश्च 'यत् करणाभिधायिन्या विभक्त्या संयुज्य निर्दिशति' (भा. ३।१।६।१२ पृ. ६७९), 'यदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानम्' (सू. ४।१।५।१५) इत्यादिव्यवहारविरोधः स्यात्। (आगमद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्वादित्थमेव समाधानमाह–) तत्र केचिदाहुः। एकमपि शास्त्रं प्रयोजनवशात् सन्निभेदेन भिद्यमानम् अन्यथा च विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्ते तिङ्क्षु विशेष्यत्वेन संख्या न वक्ष्यति, सुप्सु विशेषणत्वेनेति। (स्वमतेन आह–) अथ एतेनापरितोषः, ततोऽन्यथोच्यते (वा. पृ. १२७) 'शास्त्रे यद्यपि नैतेषामभिधेयत्वमाश्रितम्। तथाप्याश्रितसिद्ध्यर्थमभिधेयत्वमिष्यते॥' शास्त्रे हि कार्यवशेन अनभिधेयस्यापि अभिधेयत्वं पारिभाषिकमाश्रीयते। न च तावता लोके तथैव प्रसज्यते। न च कर्मादयः अनभिधेया एव इत्येतत् शास्त्रे अभिहितम्, किं तर्हि? एकान्ताभिधेये-

कन्यादिविशेषणं तावत् (कर्मादयः) भवन्ति इत्येतत् व्याख्यातमेव। तस्मात् विशेषणतामेवैते प्रतिपत्स्यन्ते।

यत् यत्र न शास्त्रेण, न न्यायेन अभिधेयत्वप्राप्तिः, तत्रानभिधेया विज्ञास्यन्ते। यत्र पुनः शास्त्रोक्तां विशेषणतामनभिधीयमानाः प्रतिपत्तुं न शक्ष्यन्ति, तत्र न्यायलभ्याम् अनन्यगतित्वात् अभिधेयतामपि प्रतिपत्स्यन्ते। अर्थापत्त्या वा शास्त्रेणापि अभिधेयतया उक्ता भविष्यन्ति। तत्र तिङ्क्षु भावनोपस्थानात् विशेषणत्वसिद्धेः, नावश्यम् अभिधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम्। सुप्सु पुनः प्रातिपदिकार्थानामेकत्वादीनां च अकारकेषु कारकान्तरेषु च व्यभिचारात् अन्यत्रप्रतिपादनशक्तौ विहतायाम्, अन्यस्य च भावनाख्यस्यार्थस्य गमकस्यानभिधानात् न किञ्चिदुपस्थापकमस्ति इति स्वयं कारकमनभिधाय तद्विशिष्टसंख्याऽभिधानानुपपत्तेः कारकमपि अभिधेयं भवति। ननु च केवलकारकपदप्रयोगाभावात् अवश्यम्भाव्याख्यातपदाभिहितभावनोपनीतानामेव कारकाणां तिङ्वदेव संख्यासम्बन्धः अवकल्पिष्यते। (परिहर्ता आह–) कथमवकल्पते, यदा वाक्ये स्वनियतपदक्रमेषु यदा विनाऽऽख्यातशब्दात् प्रथमप्रयुक्तेन सुबन्तेन 'वृक्षम्' इति कारकप्रत्ययो जन्यमानो नाभिधानमन्तरेण सिध्यति। (स एव शङ्कते–) ननु तत्रापि क्रियासम्बन्धात् प्राक् कारकत्वानुपपत्तेस्तावत् कारकविभक्त्या नोत्पत्तव्यम्, यावत् क्रियासम्बन्धो नोपदर्शित। ततश्च क्रियापूर्वकत्वं संप्रतिपद्यते इति। (परिहर्ता शङ्कां दूषयति–) सत्यम्, वक्तुरेवम्। श्रोता पुनः यः प्रथममेव वृक्षमिति शृणोति, न तेन क्रिया तत्सम्बन्धो वा अन्यतः पूर्वमवधारितः, किं तर्हि? शब्दमात्रात् कारकं प्रतिपद्य अनुमानेनार्थापत्त्या वा वक्त्रा पूर्वतरसंकल्पिता क्रिया प्रतिपद्यते। अन्यथा हि इतरेतराश्रयत्वं स्यात्। कुतः? 'क्रियया कारकं गम्यं कारकेण क्रिया तथा। एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम्॥' द्वयोः संबन्धिनोः अवश्यमेकस्य इतरनिरपेक्ष प्रतीतिमूलत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तदिह यदि क्रियागम्यं कारकम्, ततः क्रिया येन प्रत्याय्यते इति वक्तव्यम्। न च तावत् शुद्धप्रातिपदिकं क्रियाया

एव च यथोऽर्थः (भावनायाः कारकान्तराव्यभिचाररूपः) संख्यासम्बन्धे (घटनीये) कर्तुः असाधारणतासिद्ध्यर्थम् । अस्तितिष्ठत्यादिषु करणानपेक्षणात्, चलनपतनादिषु च आधारानाश्रयणात्, अकर्मकेषु कर्माभावात्, आसनस्थानवचनादिषु संप्रदानापादानाभावात् कर्त्रैव सर्वभावनासु एकान्तसंनिहितः, इति असाधारणत्वेन तिङ्वाच्यया संख्यया संभन्त्स्यते । कर्तृविशिष्टा चेह संख्या गम्यते, न कारकान्तरगता, इति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तत्र यदि कश्चित् वदेत् 'समाने सर्वकारकाणां गम्यमानत्वे कस्मात् कर्त्रैव संख्यासंबन्धः, न करणादिभिरपि' इति, स वक्तव्यो यथैव भवतः इति । स चेत् ब्रूयात् 'मम कर्ता संख्या च एकेन शब्देन उपात्तौ परस्परं नियम्येते इति, तेन अनभिधेयेभ्यो बाह्येभ्यो निवृत्ता संख्या कर्तर्येव वर्तिष्यते' इति । तत्र एवं प्रत्यवस्थेयम्, 'अथ समाने कारकत्वे किं कारणं भवतः, कर्तैवाभिधीयते, न कारकान्तराणि' इति, तत्र अवश्यं फलावगम्या शब्दशक्तिरेव शरणं प्रतिपत्तव्या, यतः तद्विषया बुद्धिरुत्पद्यते इति । सा च अस्मत्पक्षेऽपि अविशिष्टा 'यतः कर्तृगतां संख्यां प्रतीमः केवलामतः । तस्मादेतावती शक्तिरित्थं कार्यात् प्रतीयते ॥' 'समाने भावनया कारकोपस्थाने कर्तृशक्तिनियमे हेतुः' इति चेत्, 'उक्तं यत्र समाने कारकत्वे कर्त्रभिधाने शक्तिनियमहेतुः' इति । न च शक्तयः पर्यनुयुज्यन्ते, यथाकार्यं व्यवस्थया अनुगन्तव्याः इत्युक्तम् (शक्तयः सर्वभावानां इत्यादिना २।१।१।१ पृ १७८) । अपिच भवता कर्त्रभिधाने शक्तिं कल्पयित्वा भूयः तद्गतसंख्याऽभिधाने शक्तिः कल्पयितव्या । ननु एकप्रत्ययोपादानादेव तत्सिद्धेः न कल्पनाऽन्तरमाश्रयिष्यते, कुतः खलु अनेकशक्तिकल्पनया विना नियमः सिद्ध्यति ? । अवश्यं हि एतदपि कल्पनीयम्, यत् समाने संख्याभाक्त्वे अभिहितस्यैव संख्यामाह, न अनभिहितस्य । शक्त्या हि विना एतदेव विपरीतमपि उच्येत 'यतश्च अभिधीयते कर्ता, ततः एवास्य न वक्तव्या संख्या परम् अनभिहितानामेतावता संनियमः कृतः' इति । न च अभिहितत्वं केवलं व्यवस्थाकारणं भवति, तेनैव प्रत्ययेन

अभिहितानामपि भावनाकालोपग्रहपुरुषविशेषाणां संख्यासम्बन्धाभावात् । प्राधान्यप्रतीता भावनैव सुतरां संबध्येत । यदि तु अयोग्यत्वात् तत्संबन्धोऽभिधीयते, तत् गम्यमानेषु कारकान्तरेष्वपि अविशिष्टम् । अथोच्येत 'अस्ति तेषां संख्यासम्बन्धयोग्यत्वम्, येन शब्दान्तराभिहितया संबध्यते' इति, तत् भावनाऽऽदिष्वपि भावनाऽऽदिशब्दाभिहितेषु समानम् । अथेह तेषामसत्त्वभूतत्वात् अयोग्यत्वमिति, तदयुक्तम् । असत्त्वभावस्यैव पर्यनुयुक्तत्वात् । नहि संख्याऽऽविसम्बन्धायोग्यत्वादन्यत् असत्त्वभूतत्वम् । तत्र एतदेवाभ्युपगन्तव्यम्, 'तादृशेन शब्देनाभिहिता संख्या भावनाऽऽदयो वा न परस्परं संबन्धुं शक्नुवन्ति' इति, तच्च तुल्यम्, एतदभिहितायाः कारकान्तरसंबन्धायोग्यत्वात् । कथमयोग्यत्वमिति चेत्, 'शब्दशक्तिवशेन भावनाऽऽदिष्विव' इत्युक्तम् । ननु च आख्याताभिहितसंख्यायोग्यत्वं कर्मणो दृष्टम्, इति तस्य संबन्धः प्राप्नोति यथा 'पच्यते ओदनः' इति । नैतदस्ति । कुतः ? 'यथैव क्वचित्कर्तृत्वाऽपि कर्माऽन्यत्र न वक्ष्यति । तथैवैतस्य संख्याऽपि शब्दशक्तेर्व्यवस्थिता ॥' यो हि मन्यते 'कर्मणः क्वचित् तिङभिहितसंख्याऽर्हत्वं दृष्टम्, अतोऽन्यत्रापि तेन भवितव्यम्' इति, तस्य क्वचित् तिङन्ताभिधेयत्वदर्शनात् सर्वत्राभिधेयत्वमपि स्यात् । अथ तत् कथञ्चित् व्यवतिष्ठते, ततः संख्याऽपि तथैव व्यवस्थास्यते, इत्यचोद्यमेतत् । तत्र एतत् स्यात्, 'कर्तृविशिष्टा संख्या अभिधीयमाना न शक्या कर्तारमनभिधाय वक्तुम्' इति, उच्यते 'विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् । अभिधाऽनभिधाने तु न केन चिदिहाश्रिते ॥' 'अगृहीतविशेषणे तदनुरक्ता विशेष्यबुद्धिर्नोपजायते' इति तद्ग्रहणमादर्तव्यम् । न तु अनभिहितविशेषणत्वेन किञ्चित् दुष्यति । यदि नाम अनभिहितमपि विशेषणं केन चिदन्येन प्रत्याय्यमानं विशिष्टप्रत्ययोत्पादनाय पर्याप्तं भवति, किं तत्र अभिधानानुरोधेन । अस्ति चेह भावनयैव प्रत्यायितस्य कर्तुः विशेषणत्वशक्तिः, इति नाभिधानमपेक्षते । सर्वत्र विशिष्टप्रत्ययेषु चैतदवस्थितम् 'न चेदन्येन शिष्टः' (१।४।१।९) इति । तत्र

वर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते । तत्तु सामानाधिकरण्यात् भवति । सामानाधिकरण्यं च द्वयोरपि एकविषयत्वे कल्प्येत । तेन यदि हि देवदत्तादयः सामान्यतः पचतिशब्देनाभिहिताः, ततस्तैः सामानाधिकरण्यं लभ्यते । लक्षणया आकृत्यधिकरणाऽधिकरणोक्तन्यायेन भविष्यतीति चेन्न । तण्डुलस्येव पाकेन लक्षयितुमशक्यत्वात् । तत्समवेतमेव हि एकत्वादि लक्षयितुं शक्यते, नान्यसमवायि । तत्र एतत् स्यात्, अधिश्रयणादयोऽपि देवदत्तसमवेताः तस्य पाकत्वेनोच्यन्ते इति । सत्यमुच्यन्ते, न तु तद्द्वारं सामानाधिकरण्यं भवति । गोत्वाक्षणत्वादीनि हि विशेष्ये स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनात् मत्वर्थलोपाभेदोपचारनिमित्ततां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्तयन्ति (प्रथमाबहुवचनमेतत्) सामानाधिकरण्यं कारयन्ति, न त्वेवम् अधिश्रयणादिरूपपाको देवदत्तो गम्यते, येन अभेदोपचारमत्वर्थलोपौ स्याताम् । अतो यथा दण्डादिशब्दाः देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्रतिपद्यन्ते ' दण्डो देवदत्त ' इति । यथा वा ' अधिश्रयणादयः पाको वा देवदत्त. ' इति प्रयोगो न भवति, तथा ' पचति देवदत्त. ' इत्यपि न स्यात् । ' तस्मात् पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः । तस्याभेदवर्तित्वात् पक्तृपक्वादिशब्दवत् ॥ ' (अनुमानं तु ' पचतिशब्दः कर्तृवाची देवदत्तादिकर्तृपदाभेदवर्तित्वात् पक्तृशब्दवत् ' ' पच्यतेशब्दः कर्मवाची ओदनादिकर्मपदाभेदवर्तित्वात् पक्वशब्दवत् ' इति) । अभेदवर्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यम् अशेषेष्वाख्यातेषु कृदन्तेषु ' पक्ता देवदत्तः ' ' पक्व ओदन. ' इत्यादिषु दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति , तत्र सामानाधिकरण्य दृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किञ्च ' तच्छब्दोपात्ततद्गतसंख्याभेदानुवर्तनात् । तथैव वाचकत्वं स्यात् दृष्टान्तो नाविहापि च ॥ ' ' पचति देवदत्त , पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ, पचन्ति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राद्य.' इति यैव कर्तृगताख्यातं देवदत्तादिशब्दे संख्या, सैव आख्यातेऽपि दृश्यते । यत्र वाचो दृश्यते, स वाचको दृष्टो यथा ' पक्ता देवदत्त, पक्तारौ ' इत्यादि । तथा कर्मण्यपि ' पच्यते ओदनः, पच्येते ओदनौ ' ' पक्व ओदनः, पक्वौ शाकौदनौ ' इत्यादीनि पक्वदृष्टान्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । (तथा च प्रयोगो ' पचतिशब्दः कर्तृवचनः कर्तृगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् पक्ता देवदत्त इति वाक्यस्थपक्तृशब्दवत् ' इति, ' पच्यतेशब्दः कर्मवचन. कर्मगतसंख्याविशेषानुवर्तनात् पक्व ओदन इति वाक्यस्थपक्वशब्दवत् ' इति च) । किञ्च ' तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् । साधर्म्यं पूर्ववदेवास्य देवदत्तेन पच्यते ॥ ' इतश्च वाचकः, येन अनभिहिताधिकारविहितकारकविभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते ' पचति देवदत्तः ' ' पच्यते ओदनः ' इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात्, ततः ' अनभिहिते ' (पा० २।३।१), ' कर्मणि द्वितीया ' (पा० २), ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' (पा० २।३।१८) इति च विभक्तिप्राप्तिर्न येन चित् प्रतिबध्येत । यथा ' पच्यते देवदत्तेन ' ' पचत्योदनम् ' इति । यत्तु खलु प्रतिबन्धः, तेनावगम्यते पक्तृपक्वसाधर्म्येणैव वाचकत्वम् । साधर्म्यादन्यत् वैधर्म्यम्, तदेव दर्शयितव्यम् ' यत्र च वाचकत्वं नास्ति , तत्र कारकविभक्तिप्रतिबन्धोऽपि नास्ति, यथा पच्यते देवदत्तेन, पचत्योदनम्' इति । ' इतश्च बोधकः शब्दस्तद्विशेषावबोधनात् । यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधकम् ॥ ' (पचतिपच्यतेशब्दौ कर्तृकर्मणोर्बोधकौ कर्तृकर्मविशेषबोधकत्वात्, यत् यद्विशेषबोधकं तत् तद्बोधकं यथा श्रोत्रं शब्दविशेषाकार- [विशेषस्य अकारस्य] बोधकम् इति प्रयोगः) यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणी नोच्येयाताम्, कथं तद्विशेषः संख्या अभिधीयते । ' तत् नाभिधत्ते , तद्विशेषमभिधत्ते ' इति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । नहि श्रोत्रं शब्दसामान्यम् अगमयत् तद्विशेषम् अकारं गमयति । न च शब्दस्य अभिधातृत्वात् अभ्यासात् बोधकत्वं भवति । भावनया हि गम्यमानत्वे अर्थे एव बोधकः स्यात् शब्दः । तस्मादपि वाचकत्वम् (वा. पृ. ९३२) किञ्च ' विशेषणैश्च सम्बन्धादुच्येते कर्तृकर्मणी । नह्यनुक्तस्य संबन्धः स्याद्गुणैरपदस्तते ॥ ' इतश्चाभिधीयेते, विशेषणैः संबध्यमानत्वात् ' ॥ शोभनः पचति ' ' शोभनः पच्यते ' । यत्र अनयोर्विशेषणसंबन्धः, तत्राभिधेयत्वमपि

पचतिशब्दवदेव पच्यतेइत्येषमाद्यभिहिताऽपि संख्या अनभिभूतत्वात् कर्तुरेव प्राप्नोति, न कर्मण इति। (वा. प्र. ११७) उच्यते। 'यस्यापि कारकं वाच्यं तस्याप्येतत् प्रसज्यते। न चोभयाश्रयं दोषमेकश्चोद्यो विचारयन् ॥' सर्वथा 'यल्लक्षणो हि भवतः कर्ता सन्नभिधीयते। कर्म वा, तादृशस्यैव यत्र संख्याऽभिधीयते ॥' तत् यदि मम कर्मोत्पन्न-लकारेष्वपि कर्तुरेव संख्या प्राप्नोति, तत्रापि तर्हि तत्र कर्त्रभिधानेन भवितव्यम्। अथ तत्र तत्र कथञ्चित् कर्तु-रनभिधानम्, तद्वत् ममापि तत्संख्याऽनभिधानम्, इत्यदोषः। तदेतत् अवश्यमावाभ्याम् एवं परिहर्तव्यम्, 'सर्वत्रैव तावत् ईप्सिततमत्वात् वस्तुलक्षणं कारका-न्तरेभ्यः कर्मणः प्राधान्यम्, भाव्यांशेन च तद्व्यापारस्य भावनाऽन्तर्गतत्वम्। तत्र यदा तत् प्राधान्यम् आख्या-तेनैव दर्शयामि इति विवक्ष्यते, तदा सत्यपि कर्तुः शब्दा-र्थरूपेण लिङ्धातुभ्याम् अभिधीयमानप्रधानभूतसामान्य-विशेषरूपव्यापारत्वे, तावता च कर्तृत्वलाभे अपरस्य वस्तु-लक्षणस्य प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् कर्मणि तत्संख्याया वा लकारोत्पत्तिः। यदा तु खलु तत् विद्यमानमपि अविवक्षितत्वात् धातुविशेषवशेन वा नैव तदस्ति इत्यवगम्यते, शब्दार्थस्यप्राधान्यमात्रे (च) विवक्षा भवति, तदा सुपा कर्मप्राधान्याभिव्यक्तिमङ्गीकृत्य कर्तरि तत्संख्याया वा लकार उत्पद्यते। करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा, नापि शब्दलक्षणा प्राधान्यविवक्षा अस्तीति नित्यमेव चाप्रशब्दोपादेयत्वम्'। के चित् पुनराहुः। यदा एवंविधं शब्दसामर्थ्यमवगम्यते यथा 'अयं कर्तुरेव संख्या शक्नोति वक्तुम्, अयं कर्मण एव' इति, तदा अन्तरेणापि भावनोपस्थापनं सैव संख्या अनन्य-विषयत्वेन अभिहितत्वात् कर्तारमुपादास्यते, तथा शोण-शब्दः अन्येन अनुपात्तेऽपि अश्वे तद्गतं गुणं वदन् आत्मनैव अश्वत्वमपि गमयति। तथा च सति अनेनैव न्यायेन सर्वे गवादयोऽपि अनभिधेयाः प्राप्नुवन्ति। कथम्? 'कश्चित् तद्गत एवेह लिङ्गसंख्यादिरुच्य-ताम्। स एवाभिहितः पश्चाद् गवादीन् ज्ञाप-यिष्यति ॥' एतावती चेत् शब्दशक्तिः कल्पिता तद्गत-मेवैषा गुणं ब्रवीति, किं ततः परं शक्त्यन्तरकल्पनया, पूर्वयैव व्यवहारोपपत्तेः। अयं तु एवमादिषु एकशब्दो-पात्तत्वेन सम्बन्धनियमो न शब्दशक्तिवशेन, ततः कर्तृ-संख्यादिष्वपि तदेव (सुपा केवलसंख्याऽभिधानम्) अभ्यु-पगन्तव्यम् इति अनभिधेयत्वहानिः। तत्रापरे मन्यन्ते 'शोणेऽपि नैव वाजित्वमनुक्त्वा वर्ततेऽभिधा। दृष्टा हि न क चिद् बुद्धिरगृहीतविशेषणा ॥' कथं हि अश्वत्वे अनुच्यमाने तदवच्छिन्नरक्तत्वप्रत्ययो जायेत, रक्तत्वविशिष्टो ह्यसौ। गुणो (गुणिनमर्थं) गमयिष्यति इति चेन्न, गवादिषु व्यभिचारात्। ऐका-न्तिकं हि गमकं भवति, न रक्तत्वमश्वत्वाव्यभिचारि। द्रव्यमात्रं तु ऐकान्तिकत्वात् गमयेत्, न तद्विशेषम्। तस्मादुभयोरपि अश्वत्वरक्तत्वयोः अन्योन्यव्यभिचारि-त्वेन अगमकत्वात् वस्त्वन्तरोपस्थापितान्यतरग्रहणा-सम्भवाच्च शोणशब्दाभिधेयत्वमभ्युपगन्तव्यम्, नहि तत्र वस्त्वन्तरसाधारण्येन अश्वत्वमेव ऐकान्तिकं केन चित् गमितम्। कर्तुः पुनः ऐकान्तिकं भावनया उपादानं विशेषरूपेण च इत्युक्तम्। अथवा अस्तु शोणशब्देन अश्वत्वैकार्थसमवायिगुणमात्राभिधानम् (तथापि न तद्-दृष्टान्तेन संख्यायाः कर्तृगमकता युक्ता)। कथमनव-गतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः इति चेत्, उच्यते। 'अश्वत्वं नैव शोणस्य विशेषणतयेष्यते। गुण-जात्यन्तरं त्वेतद् दैवात् तत्संगति गवम् ॥' यदि हि रक्तत्वमात्रमयं ब्रूयात् ततोऽश्वत्वेन विशेषणमाकाङ्क्षेत् शक्त्यन्तरं वा, येन तदेकार्थसमवाय्येव रक्तत्वं वदेत्। एष तु यथैव सत्तागुणत्वयोरवाचकः, तथा रक्तत्वमतिक्रम्य शोणत्वं नाम रक्तावान्तरजातिं वदति। सा च अश्वेष्वेव विद्यते, न गवादिषु, इत्यश्वत्वं प्रतीयते, न रक्तत्वादिवत् संशयो भवति। कीदृशं पुनस्तत् गवादिरक्तत्वातिरेकेण शोणत्वम्, यत् अश्वेषु समवेतम्, अन्यत्र चासमवेतमिति, उच्यते। 'सर्वपुंसां स्वसंवेद्यं प्रतिजाति गुणा-न्तरम्। क चित्तस्य विशेषेण, क चित् सामान्यतोऽभिधा ॥' सर्वजातिषु तावत् स्वव्यक्तिमात्रा-नुसारिणः कृष्णशुक्लरक्तत्वादयो विलक्षणाः प्रत्यक्षमुप-लभ्यन्ते। तत्र क चित् सतो विशेषस्य वाचकः शब्दो

कर्त्रधिकरणं

(सिद्धान्ती–) यदि एवम्, ततः सर्वदैव तिङभिहितया संख्यया कर्ता नातिक्रमितव्यः । (शङ्कते) कथं तर्हि ' स्थाली पचति ' इति प्रयोगः । (सिद्धान्ती–) उच्यते । किं पुनरत्र युक्तम्, किं कुतश्चित् कारणात् कर्तारमतिक्रम्य अधिकरणं संख्यया आश्रितम्, अथवा तत्संख्याऽर्हे कर्तृत्वमेव स्थाल्या विवक्ष्यते इति (विचारे) कर्तृत्वविवक्षा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ? ' न मुख्यातिक्रमे किञ्चित् दृश्यते कारणान्तरम् । मुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं ननु युज्यते ॥ ' सर्वत्रैव अर्थद्वये संभवति अन्यतररूपविवक्षा युक्ता । संभवति च सर्वकारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वम् इति पुरस्तात् प्रतिपादितम् (वाक्याधिकरणे श्लो. ६६ इत्यादिना) । नहि प्रधानक्रियागतकारकवैचित्र्य स्वव्यापारविषयात् कर्तृत्वादिना उपपद्यते । तस्मात् तदेव विवक्षितम् इति न्याय्यम्, न कारकान्तरसंख्याऽभिधानमिति । एवं च सति यत् कर्मसंख्याऽपि क्वचिदभिधीयते, तत्रोक्तं कारणम् । न च तत् अन्यत्रास्तीति व्यवस्था । (अन्य एकदेशी आह–) तदा तु अनभिहिताधिकारोऽपि एवं करिष्यते ' अनभिहिते कर्मणि एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि ' । कुतः ? ' विभक्त्यो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् । युज्यतेऽनभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणे ॥ ' नहि उपसर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते । विशेष्यास्तु एकत्वादय एव पुनः विशेषणान्तरमनन्य सहन्ते प्रधानत्वात् । तथा च समासाधिकारेऽप्युक्तम् ' भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ' इति (समर्थसूत्रे पतञ्जलिना । संख्याविशेषणत्वेन अनभिहिताधिकारव्याख्यामुपसंहरति–) तस्मात् एकत्वादिषु अनभिहितेषु इति संबन्धः । (अनिष्टापत्त्या एतां व्याख्यां दूषयति–) एतस्मिंस्तु व्याख्याने ' कृतः कटः ' इति शब्दयोरपि द्वितीया स्यात्, उभयत्रापि कर्मैकत्वस्य अनभिहितत्वात् । अथ प्रथमयैवाभिहितत्वात् न भविष्यतीत्युच्यते, तदयुक्तं प्रायेण प्रथमोत्पत्तेः तदग्रहात् । अपि च ' कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् ' इत्यत्रापि कटद्वितीययैवाभिहितत्वात् भीष्मादिषु अभावः प्रसज्यते ।

ननु कर्मादिविभक्त्यर्थवादिनोऽपि (कर्मादिविशेषणानभिहितत्वादिनोऽपि । विभक्त्यर्थस्य विशेषणम् अनभिहितत्वम् इति वादिनः इत्यर्थः) अविशिष्टमेतत् । न, तस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैः अनभिहितेषु इति परिसंख्यानात् । न च कटद्वितीया तिङादिष्वन्तर्भूता, यतः तयोक्ताना पर्युदासो भवेत् । ननु ममापि परिसंख्या भविष्यति, भवेत्, यदि कृदादीनामपि संख्या वाच्या स्यात् । न त्वेते संख्याया स्मर्यन्ते, नापि यदन्तो दृश्यन्ते । तेन तिङः केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते, नेतरेषाम् । कर्मादयस्तु सर्वेषामर्था इति वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्देभ्यः प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादयः, इत्यन्यः परिहारो वक्तव्यः । स च एव संभवति, यर्हि कर्मादिविशेषणम् अनभिहिताधिकारः । तथाहि, ' कृतः कटः इतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते । तस्मिन्नभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥ ' यस्य च कर्मादयो वाच्याः, यस्य च तद्विशिष्टा एकत्वादयः, तयोरुभयोरपि अनभिहितत्वं कर्मादिविशेषणम्, ' अनभिहिते कर्मणि द्वितीया, अनभिहिते वा कर्मणि ये एकत्वादयो वर्तन्ते तेषु द्वितीया ' इति । यद्यपि चोपसर्जनं कर्मादयः, तथापि विशेषणेन संबध्यन्ते । समासस्थं हि उपसर्जनं विशेषणैर्न संबध्यते, वाक्यस्थं तु ' ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः ' इतिवत् संबध्यमानं दृष्टम् एवमादि । एवं च वृत्तिवाक्ययोर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्थाश्च कर्मादयः । अतः सत्यपि उपसर्जनत्वे शक्नुवन्ति समानविभक्तिकानभिहिताधिकारविशेष्यतां प्रतिपत्तुम् । (पूर्वपक्षी शङ्कते–) ततश्च ' पचति देवदत्तः ' इति तिङादिभिरनभिहितस्य कर्तुः संख्यामभिधातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । (संख्यायां कारके वा धीः [पृ. १३५] इत्यत्र तृतीयाप्राप्तिर्निरस्ता इति शङ्कते–) गतार्थत्वात् अप्राप्तिः इति चेत् । (भीष्मादिकारकविभक्तिभिः अनैकान्तिकत्वेन हेतुं दूषयति–) न, भीष्मादिभिरनैकान्तात् । उक्तं ह्येतत् कटद्वितीयोक्तेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया गतार्थत्वात् नोत्पद्यते, ततः प्रथमाऽप्यसंख्या गतैवेति कामं सा नोत्पद्यते । येषामप्रातिपदिकप्रयोगासंभवात् तदुत्पत्तिरिति चेन्न,

वदन्ति । तस्मात् जातिस्तावदभिधेया । सा च यत्र लिङ्गं न व्यभिचरिष्यति, तत्र गमयिष्यत्यपि । यत्रापि (अचेतने) व्यभिचारे सति अन्यतः प्रतीयते , तत्र तदेव गमकं तदनुगृहीता वा जातिः प्रातिपदिक वेति यथेष्टं कल्प्यते । (गवादिशब्देषु शोणादिशब्दतुल्यत्वाशङ्काया निरासमुपसंहरति–) तस्माच्च शोणादितुल्यता ।

पचत्यादिशब्देष्वपि यदि संख्या सर्वकारकान्तरव्यावृत्तरूपा कर्तृमात्रानुसारिणी शोणत्ववत् उपलभ्येत, ततः तया नाम कर्ता गम्यताम् , तावताऽपि अनभिधेयो भवत्येव । यदा तु पूर्वोक्तेन न्यायेन संख्याभेदो न लभ्यते , प्रतिवस्तु च अनन्तान्येकत्वादिजात्यन्तराणि न शक्यन्ते कल्पयितुम् , तदा भावनाधात्वर्थाभ्यामेव (कर्तुः) उपादानमादर्तव्यम् । किञ्च ' शोणादीनां न चान्येन जातिर्बुद्धौ निधीयते । क्लेशस्तेनाश्रितस्तत्र , न त्वत्राप्येवमिष्यते ।। ' यदि शोणस्यापि कश्चिदन्यः अश्वमुपनयेत् , नेत्रावी स्वयं विलश्येत् । संख्यायाश्च भावनाधात्वर्थौ उपनेतारौ इति न समस्यायस्यति । भावनोपस्थाने चोक्तो विशेष. (वा. पृ. ९१४।१५) (भाष्यं व्याख्यातुमाह–) तस्मात् अनभिधेयस्यैव कर्तुः विशेषणविशेषणत्वोपपत्तेः अप्रमाणमभिधानशक्तिकल्पन मित्यवगच्छामः ।

एवं न्यायेनावधारिते कश्चित् आगमविरोधं दर्शयन्नाह (भाष्य) ' प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः इत्याचार्योपदेशात् कर्ता शब्दार्थः, कर्म च इत्यवगम्यते ' इति, ' ल कर्मणीतिसूत्रेण (पा० ३।४।६९) चशब्दात् कर्तरीति च । आदेशस्थानिवत्त्वाच्च लिङर्थौ कर्तृकर्मणी ।। ' ननु सूत्रार्थेनैव आगमविरोधे दर्शिते प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थम् इत्येतदसंबद्धम् । कथमसंबद्धम् । यदा पूर्वेण न्यायेन (यद्वैतद्विशेषण• इति । वा. पृ. ९०२) कर्तुः प्राधान्यमपि पूर्वपक्षवादिना दर्शयितव्यम् । तदेतत् अभिधानं प्राधान्यं च उभयमपि स्मृतिसिद्धं दर्शयति । यस्मात् प्रकृतिप्रत्ययौ सह ब्रूतः प्रत्ययार्थं च कर्ता कर्म च स्मर्यते , तस्मात् क्रियाविशिष्टयोस्तयोः अभिधानात् अस्त्येव श्रुतिविरोध इति । अत्र ' ल. कर्मणि च ' (भावे चाकर्मकेभ्यः पा० ३।४।६९ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः, अकर्मकेभ्यः भावे कर्तरि च) इत्यत्र तावत् एकान्तेन अभिधेयत्वेन कर्तृकर्मणोरुपादानम् । ' कर्तरि शप् ' इत्यत्र पुनः एकमभिधेयत्वदर्शनम् । अन्यत्तु कर्तरि इति परसप्तमी । न च शब्दसंनिधेशे कर्ता परत्वावस्थितः संभवति , अतः ' आनन्तर्यात् सदृशेषु ' इति शब्दे कार्यं विज्ञायते । तत्र एषोऽर्थः (कर्तरि शप् इत्यस्य–) कर्तृवाचिनि सार्वधातुके प्रत्यये परत्र अवस्थिते इति । सर्वथा तावत् प्रत्ययार्थः कर्ता इत्युक्तम् आचार्यैः (व्याकरणाचार्यैः) तस्मात् अयुक्तम् अनभिधेयत्वानुमानमिति । तदुच्यते । ' वाच्यवाचकसंबन्धो नाचार्यैरुपदिश्यते । अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यवहारात् स गम्यते ।। ' तत्र नाम आगमविरोधो युक्तः उद्भावयितुम्, यत्र न्यायागमौ समानविषयौ भवतः । इह तु न्यायस्य अन्य एव विषयः ' किं वाच्यं किं गम्यमानम् ' इति, अन्य एव व्याकरणस्मृतेः ' एवमर्थप्रयुक्तानां कः साधुः कोऽपभ्रंशः ' इति । न च अन्यविषयेण अन्यविषयस्य दुर्बलस्यापि बाधो युक्तः, किमुत वाच्यगम्यमानविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव सर्वस्वसंवेद्यस्य । तेन यद्यपि ' कर्ता शब्दार्थः ' इत्येवमाचार्या वदेयुः, तथापि स्वविषयादन्यत्र वदन्तो नादर्तव्याः भवेयुः । ते तु नैव तथा वदन्ति । ननु प्रत्यक्षमेव सूत्रमुदाहृतम् । सत्यम्, न तु शास्त्रस्वरूपमालोच्य । किं तर्हि । एकदेशालोचनेन । न च तावन्मात्रेण शास्त्रविरोधोद्भावनं शक्यम् । कुतः । ' सर्वाण्येव हि शास्त्राणि स्वप्रदेशान्तरैः सह । एकवाक्यतया युक्तमुपदेशं प्रतन्वते ।। ' यदि शास्त्रैकदेशालोचनेन तद्विरुद्धत्वमभ्युपगच्छता शास्त्रविरोध उद्भाव्यते, ततः ' सुरा न पातव्या ' इत्यस्यापि एकदेशेन पानं विहितमकुर्वन् शास्त्रविरुद्धं कुर्यात् । तथा भिन्नवाक्येषु ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ' इत्यादिमात्रापेक्षया दीक्षितोऽपि जुह्वन् प्रत्यवेयात् । व्याकरणेऽपि ' मिदेर्गुणः ' इत्येतावन्मात्रे दृश्यमाने ' मिदः ' इत्यत्र गुणाकरणं शास्त्रविरुद्धं स्यात् । तस्मादेकदेशेन विरोध उद्भावनीय. । आह च ' अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च परिपूर्णेन समस्तार्थोपसंहृतौ ।। ' विशेषेण तु

प्राप्नोति। तस्मात् शक्तिमद्द्रव्यकारकपक्षेऽपि अवश्यं निष्कृष्य शक्तिमात्रं सुप्तिङ्भ्याम् अभिधेयमेष्टव्यम्। तथा सति हि 'आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम्। न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते॥' तेन कारकान्तरायोगो लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्रव्यप्रधानकृत्वैलक्षण्येन सिद्धम्। (श्रौतत्वविशिष्टस्य सामानाधिकरण्यस्य हेतुतायाः उभयासिद्धतामुपसंहरति-) ततश्च अवस्थितं श्रुतिसामानाधिकरण्यस्य उभयोरसिद्धत्वम्। अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यम् अविशेषितं वा हेतुः, ततः 'सिंहो माणवकः' इत्यादिषु अन्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, इत्यनैकान्तिकता। (श्रौतत्वविशेषणपक्षे एव हेतौ, साध्याविशिष्टत्वलक्षणप्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेन अन्यतरासिद्धत्वमनुमारभते –) यच्च श्रौतं सामानाधिकरण्यम्, तस्य कोऽर्थः? समानमधिकरणम् इति समानं वाच्यमित्यर्थः। नहि अन्यथा शब्दस्य अर्थः अधिकरणं भवति, सर्वशब्दानामनधिकरणत्वात् (वैयाकरणमतेन तु-) सामानाधिकरण्याद्वा। वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्या अधिकरणत्वमुच्यते। तदपि च लक्षणादिनिवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते। ततश्च मुख्यया वृत्त्या समानाधिकरणम् – समानो विषयः – समानमभिधेयमिति यावत्। ततश्च एवं साधनं भवति, पाचकः पचतिशब्दो देवदत्तस्य तच्छब्दसमानार्थत्वात् देवदत्तवचनस्थादित्यर्थः। ततश्च अनित्यः शब्दः अनित्यत्वात् इतिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात्। तद्भूताधिकरणोसैन च न्यायेन (वार्तिकेनेन श्लो. १०-४६), यथा तत्प्रमाणेन (भाष्योक्तेन) च शब्दयोः तद्बुद्धयोः अर्थयोः अर्थबुद्ध्यो इत्यादिभिः शब्दवाच्यार्थे (अनुमानव्यवहारकाले) सामानाधिकरण्यं विकल्प्य सर्वप्रकारमसिद्धत्व सत्याभिधानादिविशेषाद्वा अनैकान्तिकत्वमुद्भावनीयम्। अनुमानविरोधेनैव हेतुभिः (कर्तृकर्मादिनाभूतैरपि चानादिभिः अनुमानविरोधाय उक्तैर्हेतुभिः कर्तृकर्मादि विनिवेशेन) मुख्यसामानाधिकरण्यनिराकरणात् असिद्धत्वं विज्ञेयम्। (नैव हेतुभिः द्रव्यमात्राणुपगमे) लक्षणलक्षणत्वं च वक्तव्यम्। दृष्टान्तोऽपि यदि तावत् शक्त्यभिधानत्वेन, ततः साध्यविकलता। नहि पाचकादिशब्दाः शक्तिपराः, किं तर्हि शक्त्यन्तरयोगित्वात् शक्तिमत्परा इत्युक्तम्। सति च शक्तिपरत्वे तथैव मुख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकल्पत्वम्। (हेतोर्विरुद्धत्वमाह-) पाचकादिशब्दवदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात् विवक्षयिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता। अथवा यदा मुख्यं सामानाधिकरण्यमसिद्धम्, तदा इतरदवाचकेऽप्येव दृष्टम् इति विरुद्धता। न च लक्षणया गौणत्वे वा वाचकत्वमस्ति इति तत्सिद्धिसूत्रे (भाष्यकृता) अर्थाभिधानसंयोगात् इत्यत्र च (सूत्रे अर्थेन नित्यसंयोगात् इत्यवयवेन सूत्रकृता) साधितम्। तेन विपक्ष एव नास्तीत्येवं शक्यं वक्तुम्। एवं परेष्वपि साधनेषु यथासंभवं योजयितव्यम्। तद्गतलक्षणोपादानमपि शक्तिगतत्वेन साध्यच्छिद्रम्। नहि शक्त्यात्मककारकाश्रयाः संख्याः येन विशिष्यन्ते द्रव्याभिधानाचारात्। अथ तु यद्गतामसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति प्रतिज्ञायते, ततः पूर्वाभ्युपगमविरोधः। नहि कश्चित् वैयाकरणः आख्यातस्य द्रव्यवचनत्वमिच्छति। यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानम् अभेदोपचाराद्वा गौणमेवैतत् हेतुः, ततः 'सिंहो देवदत्तः, सिंहौ देवदत्तयज्ञदत्तौ, सिंहाः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः' इत्यादिभिः अनैकान्तिकम्। पाचकादौ यावति पचतिकर्त्रभिधानम्, तावति संख्याभेदोपादानमपि नास्ति, विभक्तिवाच्यत्वात् संख्याया इति हेतुविकल्पता। यत्र [illegible] विभक्तौ नश्यति, तस्यां कर्त्रभिधानाभावात् साध्यविकल्पता। तेन सूत्रेदान्त्येन किञ्चित् पदमुदाहर्तव्यम्। तथापि तु पूर्वे सामानाधिकरण्यवत् दोषाः संभवन्ति इत्यसाधनम्। इदमपरम् (दूषणम्, यदुत) अनैकान्तिकत्वम्, गोशब्दो न वर्तते इत्यम्, अथ तु तद्गतसंख्याभेदमुपादत्ते। नैव विरुद्ध इति यदि वदेत्, आकृत्यधिकरणन्यायेन व्याख्यातम् (अत्र व्यक्त्याकृतिवादनिराकरणात् व्यक्त्यभिधानवादिनोऽपि वैयाकरणेन सोऽयमस्याभिप्रायानुपगमेन अनैकान्तिकता परिहर्तुं न शक्यत इत्यर्थः) 'कल्पदुराणुमानं बाधितुमर्हति' इति (भाष्येण)

एवं च सति तिङ्विधाने लादेशत्वात् कर्तरि तिप् इत्येकं वचनम्, एकवचनसञ्ज्ञत्वाच्च एकत्वे तिप् इत्यपरम्। तत्र यदि वा अनयोः परस्परमसम्बध्य तिपैव केवलेन संबन्धः स्यात्, 'कर्तरि तिप् एकत्वे वा' इति। अथवा एकस्मिन् कर्तरि इति प्रतिपन्नविशेषणविशेष्यत्वयोः तिब्विषयत्वम्। (तत्र नैवं इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे–) तत्र न तावत् अविशेषितयोस्तिपा संबन्धः। कुतः? 'अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः कर्तरि स्यात् तिपस्तथा। सर्वकारकसंस्थे च सैकत्वे च प्रसज्यते॥' यदि हि स्वतन्त्रमेव कर्तरि एकत्वे च अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यभेदेन तिब्विधानमिष्यते, ततः प्रयोगकाले तद्वदेव नैरपेक्ष्यम्, इति द्विबहुष्वपि कर्तृषु प्राप्नोति, कारकान्तरगतेऽपि वा एकत्वे। तस्मादवश्य प्रथम विशेषणविशेष्यसम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्यः। स चैक विभक्त्यन्तत्वात् सामानाधिकरण्येन। तत्रापि श्रोतव्याभावात् एकस्य लक्षणावृत्तिः, विभक्तिविपरिणामेन वा वैयधिकरण्यसंबन्ध। सामानाधिकरण्ये तावत् अवस्थितसंख्याप्राधान्यानुरोधेन कर्तृशब्दो लक्षणाम् अभेदोपचार वा भजते नैकशब्द., संख्यैवप्राधान्यप्रसङ्गात्। ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धसमर्थे मुख्यया वृत्त्या दर्शयितुम् उपसर्जने षष्ठी प्रयुक्ता 'कर्तुरेकत्वे इत्यर्थ.' इति (भाष्ये)। अथवा भिन्नार्थविषये सामानाधिकरण्यं न भवति। न च व्यधिकरणयो. एकविभक्त्यन्तयोः षष्ठ्या विना एवंजातीयकः संबन्धोऽत्रकल्पते। न च संबन्धमन्तरेण अभिप्रेतोऽर्थः सिध्यति। तदा अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरविभक्तिविपरिणामे तेनैव न्यायेन संख्याप्राधान्यात् नित्यं च विशेषणे षष्ठीप्रयोगात् एव विपरिणामेन कथ्यते 'कर्तुरेकत्वे' इति। दूरापगतश्चात्र एकत्वस्य विभक्तिविपरिणामः, अर्थान्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। यदि चैकत्वस्य कर्तरि कर्मणि चेत्युच्यते, ततोऽन्य एवार्थ आपद्येत, एकत्वं यः करोति, यच्च तस्य कर्मेति। तस्मात् कर्तुरेकत्वे इत्येवमादिना दर्शिते कर्तृकर्मविशिष्टा एकत्वादयः प्रत्ययवाच्याः शास्त्रानुगताः इत्यविरोधः। एवं च व्याख्यायमाने यत् लौकिकेन न्यायेन (अन्यतः प्राप्तकर्तृकर्मणोरवाच्यता इत्यनेन) भावनायाः प्राधान्यात् कारकानभिधानमवगतम्, तदपि अनुगतं सूत्रैर्भविष्यति। सूत्राक्षराणि च 'द्व्येकयोः' इत्येवमादीनि एतदपेक्ष्य नियम्यमानानि विशेषणविशेष्यत्वादिन्यायानुगतानि भविष्यन्ति (विशेषणविशेष्यता उचिता इति न्यायमनुगतानि इति, विशेषणविशेष्यत्वन्यायानुगतता इति च सुधायामुक्तम्)। '**लौकिकन्यायानुगतश्च सूत्रार्थः**' इत्यस्य अपरोऽपि अभिप्रायः, यथा लोके कर्तृकर्मविशिष्टसंख्याप्रतिपत्तिरियम् एवं व्याख्यायमाने अनुगता भवति। अन्यथा हि स्वातन्त्र्येण इतरनिरपेक्षलक्षणव्याख्याने लोकप्रसिद्धिविपरीतपरस्परासंबद्धसंख्याकारकमात्रवाचित्वग्राही सूत्रार्थः स्यात्। न केवलमेतावन्मात्रम् किं तर्हि स्वगौणेनापि (व्याकरणगौणेन योऽनुसृतो न्यायः व्याख्याप्रकारः तेनापि) सूत्राक्षराणि न्यायापेतानि स्युः। विशेषणविशेष्यतया तु व्याख्याने सर्वं न्याय्यं भविष्यति। तत्र एतत् स्यात्, त्वया मीमांसकेन वचनव्यक्तिकुशलेन सूत्रं स्वमनीषिकया एवमुच्यते, न व्याकरणसंप्रदाय एवमवस्थित इति, अत आह– (भाष्यम्) '**आगमोऽपि चायमेव, यदा एकवाक्यो विभक्त्यर्थाः तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन**' इति। द्वाभ्यामपि वाक्यकारभाष्यकाराभ्यां बहुवचनवार्तिके अनभिहितवार्तिके च द्वावपि कर्मत्वाद्येकत्वादिवाच्यत्वपक्षौ दूरमनुसृत्य अन्ते निर्दोषतया अवधारितम्। (पा०२।३।१ सूत्रान्ते) कर्मादिविशिष्टा एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः। इतरथा येष्वेषुचित् बहुवचनं प्राप्नोति। अनभिहिताधिकारश्च न कर्तव्यः स्यात्। अन्यत्राप्यभिहिते, विधानाभावात् तिङ्कृत्तद्धितसमासाभिहितेषु कर्मादिषु कः प्रसङ्गो द्वितीयादीनाम्, येन अनभिहिताधिकारः क्रियेत। अनभिहितानां तु कर्मादीनां एकत्वादिषु द्वितीयाऽऽदयः इति नैतदनुक्तं गम्यते। नहि न्यायेन तेषामभिहितानामनभिहितानां न कश्चित् विशेषो दृश्यते। तदेतत् वार्तिकोपसंहारे स्पष्टं भाष्यकारेण (पतञ्जलिना) उक्तम् 'एकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु कर्तव्यः अनभिहिताधिकारः, कर्मादिषु तु अनर्थः' इति। ('अनभिहिताधिकारः कर्तव्यः, न कर्तव्यः यदि एकत्वादयः विभक्त्यर्थाः। अथ हि कर्मादयो

मिहिते द्रष्टव्ये इति । किं पुनरस्य प्रयोजनम्, यदा न लोकवेदयोस्ते तयोरुपलभ्येते । यदपि च तत्र नास्ति प्रयोजनम्, सूत्रान्ते तु अस्ति, कथं नाम अनभिहिताधिकारेण लकारप्रयोगे तयोरभिहितत्वाश्रयणात् पर्युदासः स्यादिति । (मुख्यन्याय्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिमुपपादितामुपसंहरति–) तस्मात् यद्यपि परमार्थतो नाभिधीयेते, तथापि अभिहितवदाश्रयणात् अनभिहिताधिकारविहिते विभक्ती न लक्ष्येते इति परिहृतः कारकविभक्तिप्रसङ्गः । (चतुर्थप्रयोगस्थं 'तद्विशेषावबोधकत्वात्' इति हेतुम् अनैकान्तिकत्वेन दूषयति–) यत्तु तद्विशेषाभिधाना- दिति (पृ. १२११२०), तत् शिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकम् । शिंशपाशब्दो हि न तावत् वृक्षत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानाम् अभिधायकः, अथ च तद्विशेषमेव शिंशपात्वमभिधत्ते । तेन यथा अस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्यते, यथा च चक्षुरः सामान्यमनित्यत्वमगृह्णतोऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते, यथा च भवतोऽपि द्रव्यमनभिधायैव निद्रा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते, तथा मम कर्त्रभिधानात् ऋते तद्विशेषसंख्याऽभिधानं द्रष्टव्यम् । यदपि गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्ति, अनाख्यातसंबन्धदर्शनात् अभिधानेति (वा. पृ. १२२), तदपि आख्यातकाऽधिकरणयोः उभयथाऽपि दर्शनाभिप्रायम् । अपि च 'मधुरो रसः स्निग्धः शीतो गुरुश्च' इत्यनेन अनैकान्तिकत्वम् । अत्र हि मधुरत्वस्य गुणत्वात् गुणान्तरे शीतादिभिः संबन्धो नास्तीति एकार्थसमवायिना द्रव्य संबध्यते, न च तत्राभिधानं रसशब्दस्य द्रव्यवचनत्वम् । तथा 'अश्वमहिषेण नगरं मुषितम्' इति गम्यमानानामेव शालिनो मोषक्रियासंबन्धः । यत्तु च किम् धूमादौ क्वापि वा न दृश्यते, न तावता सर्वत्र नियम्य क्वचित्तु दृश्यते । तस्मादभिधेय कर्ता । (इति कर्त्रधिकरणम्) ।

● कर्त्रधिकरणे आख्यातार्थस्य कर्तृत्वस्य अपास्य मानाधिकरणे न्यायदर्शने मीमांसकपदार्थैः मीमांसा अपि परास्ता । न्यायदर्शनानुसार १११. ● कर्त्रधिकरणे तु आख्यातस्याभिहितत्वात् शब्दान्तरेण विशेषस्य प्रतीयमानत्वमुक्तम् । [illegible] १।१।६।२७ [illegible] ● कर्त्रधिकरणे [illegible]

वदेत्' इति पुरुषार्थनिषेधेऽपि क्रत्वर्थं संयोगान्तरम् अर्थवत् इत्युक्तम् । पुरुषार्थनिषेधेन नैतत् सिध्यति । यत् तदतिक्रमे क्रतुफलं न भवतीति तदर्थं संयोगान्तरम् । बाल. पृ. १६९–७०. ● कर्त्रधिकरणे भावनावाचित्वेन भावनाऽऽक्षेपादेव कर्तृप्रतीतिसिद्धेः आख्यातस्य कर्तृवाचित्वं निषेत्स्यते । सु. पृ. ५४७, ● कर्तुः आख्यातवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य यागस्य तद्विशेषणत्वप्रतीतेः, विनष्टस्य च कार्यानुपयोगित्वात् प्रमेयान्तर्भूतव्यावर्तकत्वे लक्षणविशेषणत्वानुपपत्तेः उपलक्षणत्वमात्रकल्पनया अतिक्रान्तयागस्य पुरुषस्य साधनत्व संभाव्येत, तस्य कर्त्रधिकरणे निषेत्स्यमानत्वात् यागस्य पुरुषोपलक्षणत्वानुपपत्तेः शुद्धस्यैव पुरुषस्य साधनताऽऽपत्तेः फलनानात्ववैचित्र्ये न युज्येते । पृ. ६००–६०१. ● दर्शपूर्णमासयोः 'नानृतं वदेत्' इति श्रूयते स निषेधः क्रत्वर्थः । तेन यो दर्शपूर्णमासौ अनुतिष्ठन् तदुपयोगिद्रव्यसंपादनार्थितया पुरुषार्थं निषेधमुल्लङ्घ्य अनृतं वदेत्, तस्य न केवलं पुरुषार्थनिषेधातिलङ्घनेन प्रत्यवायमात्रम्, किन्तु क्रतोर्वैगुण्यमपि । इति निर्णीतं कर्त्रधिकरणे । परिमल. ३।३।६।१८ अ. गू. ● भावनाऽऽक्षेपादेव कर्तृप्रतीतिसिद्धेः आख्यातस्य कर्तृवाचित्वं न कर्त्रधिकरणे निषेत्स्यते । सु. पृ. ५४७. ● भावना हि कर्तृव्यक्षत्वे आक्षेपोपाधिरूपे आश्रितानि । ते न स्वाश्रयमाश्रिता. । कर्तृकर्मसंख्ययोश्च आक्षेपलभ्ययोरपि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणा, [illegible] तद्वाच्यत्वोपपि शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणा, [illegible] एवं चैतत् विस्तरेण कर्त्रधिकरणे निरूपयिष्यामि । वा. ३।१।२।५ पृ. ९२. ● गम्यमानस्यापि अभिधाने । वा. ३।१।२।५ पृ. ९२. ● गम्यमानस्यापि तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वात् सामानाधिकरण्योपपत्तेः कर्त्रधिकरणसिद्धदृष्टान्ताभिधानम् । सु. पृ. ७०३ । दृष्टान्ते यत् 'यथैव भावनाया ...' ... गुणत्वे यत् 'यथैव भावनायाः ... ' कर्तृप्रतीतिसिद्धेः न कर्तृकर्मणोरभिधानं भविष्यति, एवं कर्त्रनभिधानादेव तद्गतसंख्यानुरक्ता भावनाभिधेया, गम्यमानत्वेनैव च कर्तृसामानाधिकरण्यम्, इति । वा. २।१।१।१ पृ. ३८२. ● 'अभिधानं तदुक्तं' । 'आख्यातं भावे प्रधानम्' इति भाष्यं तदुक्तं कर्तुरुपादाय कर्त्रधिकरणन्यायेन

वाचकम्, शालादिमव्याप्तिमात्रवचनत्वात् । नापि प्रातिपदिकार्थो गमकः विनाऽपि क्रियया उपपत्तेः । अथोच्येत, न जातु चित् कश्चित् निष्क्रियः सम्भवति, अतः अस्तितिष्ठत्यादिका का चित् एकान्तेन आक्षिप्ता क्रिया भविष्यति । अथवा 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति इति गम्यते' (महाभाष्यं २।३।४६) इत्येव सक्रियत्वात् कारकाक्षेपः सेत्स्यति इति (नेतरेतराश्रयत्वम्)। तदनुपपन्नम् । कुतः? 'तिङ्ख्यादादुपात्तेऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके । कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥' सामान्येन ह्यत्र अस्त्यादिक्रिया का चित् प्रातिपदिकार्थेन आक्षिप्येत, न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्था, इति कर्मादीनामन्यत् मापकं मृग्यम् । न च विभक्तिः क्रियां ब्रवीति, यया कर्म आक्षिप्येत । न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपसमर्था इत्युक्तम् । अतो न कारकप्रतीतिं मुक्त्वा अन्यत् क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति । तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया प्रत्यायिकेष्यते, ततः स्फुटतरम् इतरेतराश्रयेण उभयोरपि निर्मूलत्वमापद्यते । तस्मादिह अनन्यगतिकत्वात् कारकं विभक्तिवाच्यम् । तत्रैव श्चाव तदनुरूपक्रियाऽऽक्षेप इति वक्तव्यम् । यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते, तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्यात् विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयेत । तत्रमेवमपि प्राप्स्यत्, यदि नियम् आख्यातोपक्रमाण्येव वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त, तेषां तु अनियमेनैव प्रयोग सर्वदा स्थितः 'गां पश्य, पश्य गाम्' चेति । (कारकस्य वाच्यत्वमुपपादितमुपसंहरति-) तस्मात् नानभिधेयता । ननु एवमपि अभिधानपक्षेऽपि अनियमेन भवितव्यम् । न शक्यमेव भवितुम् । यदा हि सुबन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिः, तदा किमसौ प्रयोगान्तरे अपनेतुं शक्यते । नहि अनित्यः शब्दार्थसंबन्धः । अनित्यनियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् (श्लो. संबन्धाक्षेपवादे १३-१४)। अथोच्येत आख्यातपूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावे अवधारिते अवश्यम्भाविनि चैकरूप्ये सत्यतमशक्तिरेव भवन्तीति, तद्युक्तम् । कुतः? 'सत्यप्यन्वयानुगता शक्तिः फलार्थत्वान्न दुष्यति । असत्यास्तु फलं तस्याः मार्थिव दुर्लभं भवेत् ॥' सर्वत्रैव यस्य कस्यचित् कार्यस्य सदसद्भावदर्शनात् विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वानभ्युपगमे सति ऐकरूप्यं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः, सतामपि प्रतिबन्धात् कारणान्तराभावात् अन्यतो वा सिद्धेः कार्यानारम्भाविरोधात् । अतश्च कार्यवेलायां दैवैरपि अप्राप्तेः अनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गात् इत्युक्तं संबन्धनित्यत्वे (संबन्धाक्षेपपरिहारे श्लो. ३३)। तस्मात् कल्पिता वाचकशक्तिः नामपूर्वं तावत् प्रयोगे व्यापरिष्यते । विपर्यये (आख्यातपूर्वप्रयोगे) पुनः उदासिष्यते । लक्षणात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे सति अनुमानप्रत्ययं निराकुर्वती कार्यमारप्स्यते । (तदेवं न वाक्येष इत्यादिनोपपादितं न्यायात् व्यवस्थामुपसंहरति-) अतश्च सिद्धाः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः । तिङां तु नियतपौर्वापर्यत्वात् एकान्तेन धात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः पश्चात् संख्या अवगम्यते इति न कदाचिदपि कारके विशेषणे वाचकशक्तिकल्पनाऽवसरः । ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणी इति सिद्धम् ।

भाष्यम्— (पृ ९३०-३१,३५) ननु कर्तुरेकत्वात् एकवचनम्, कर्तुर्द्वित्वात् द्विवचनम्, कर्तुर्बहुत्वात् बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थः इति गम्यते । उच्यते । नैतदनुमानात् अवगम्यते । कर्ता अनुष्ठेयक्रियाऽवगमादेवावगम्यते इति प्रत्यक्षम् । तत्तावत् केन चित्र बाध्यते । एकवचननिर्देशे कर्तैकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्तुर्द्वित्वम्, बहुवचननिर्देशे कर्तुर्बहुत्वम् । तदपि प्रत्यक्षम् । कथं तदनुमानं बाधितुमर्हतीति । यथा आकृतिवचने शब्दे द्विवचने द्रव्यभेदोऽवगम्यते एकवचने द्रव्यैकत्वम् एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

वा— (पृ. ९३०) अथात्र कश्चित् अनुमानकुशल आह— 'ननु कर्तुर्द्वित्वात् द्विवचनम्, कर्तुरेकत्वादेकवचनम्, कर्तृबहुत्वात् बहुवचनम् । तेन नूनं कर्ता शब्दार्थः' इति (भाष्यम्)। कोऽभिप्रायः? कर्तृविशेषणत्वावगमार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिः, तेन सह पचत्यादीनां प्रयुज्यमानानां तद्गु-

ध्यायम् अदृष्टार्थमेव यथा प्रयाजा । संनिपत्योपकारक तु त्रिविध दृष्टार्थम् अदृष्टार्थम् उभयार्थं च आश्रयिकर्मा ख्यम् । दृष्टार्थमपि द्विविध भाव्युपयोगसंस्कारार्थं भूतो पयोगसंस्कारार्थं चेति । तत्र आद्यद्वय प्रत्येक द्विविधम् । द्रव्यसंस्कारक देवतासंस्कारक चेति । तत्र दृष्टार्थं भाव्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं संनिपत्योपकारक द्विविधम्, साक्षात् विनियुक्तसंस्कारार्थम्, साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुप कारकम्, तत्संस्कारार्थं चेति । तत्राद्य यथा 'व्रीही-नवहन्ति' इति । द्वितीय यथा 'वत्समालभेत' इति । अत्र हि 'वत्सस्यैव विनियुक्तदोहा द्युपोद्रव्योपकारकतया 'वत्समालभेत' इत्यत्र आलम्भसंस्कारार्थत्वम् इति पशुसोमाधिकरणे (२।२।६) भयदेव । (भूतोपयोगद्रव्यसंस्कारार्थं दृष्टार्थं संनिपत्यो पकारक–) प्रतिपत्तिस्तु त्रिविधा प्रधानोत्तरकाला तत्पूर्व काला तत्समकाला च । तत्राद्या यथा 'चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति' इत्यादि । द्वितीया यथा 'शकृत् मविष्यति' 'लोहित निरस्यति' इति । इय चतुर्थे 'पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम्' (४।१।१२।२७) इत्यधिकरणे प्रतिपादिता । प्रधानसमकाला यथा आग्नेय चोदनया विहिते यागे 'चतुरवत्त जुहोति' इति होम रूपा प्रतिपत्ति । होमो हि 'वषट्कृते जुहोति' इति विधानात् वषट्कारोच्चारणोत्तरक्षणे अध्वर्युणा कर्तव्य तस्मिन्नेव च क्षणे याज्यमाणार्येन वषट्कारेण स्मारितो यागो यजमानेनानुष्ठेय । तदिद सर्वप्रधानाधिकरण वार्तिके (३।४।१४) प्रतिपादितम् । भूतभाव्युपयोगो भयसंस्कारार्थं तु द्रव्यसंस्कारक नास्त्येव । भूतभाव्यु पयोगोभयदेवतासंस्कारकस्तु पशुपुरोडाशयाग आश्रयि कर्मभेदेषु वक्ष्यते । अदृष्टार्थं संनिपत्योपकारक यत्, तदपि प्रतिपत्तिवदेव त्रिविधम् । भूतोपयोगसंस्कारार्थं भाव्युपयोगसंस्कारार्थम् उपयोगसमकाल च । तत्राद्य यथा हुतहविर्दोह शिष्टाचारकल्पविधिप्रमा । न चेय प्रतिपत्ति, होमेन प्रतिपादितस्य ध्वाङ्क्षीणकरतानिवृत्तौ प्रतिपत्त्यन्तरानपेक्षत्वात् । भाव्युपयोगद्रव्यसंस्कारार्थमपि द्विविध साक्षाद्विनियुक्तसंस्कारार्थं साक्षाद्विनियुक्तस्य यदुपकारकम्, तत्संस्कारार्थं चेति । तत्राद्य यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति । द्वितीय यथा दक्षिणाल्या स्माप्याहुति यूपीयाननस्याणुसंस्कारद्वारा यूपसंस्कारार्था । तृतीय यथा 'एककपालमपर्यावर्तयन् जुहोति' इति । प्रकृतौ तु पर्यावर्तनविधि अदृष्टार्थं एव । दृष्टादृष्टोभयार्थम् आश्रयिकर्माख्य यत्, तदपि त्रिविध किञ्चित् द्रव्यप्रक्षेपा शेन दृष्टार्थम्, देवतोद्देशांशेन तु अदृष्टार्थम् । यथा स्विष्टकृद्याग अग्नेः स्विष्टकृतः क्वचिद् यत्राविनियोगात् । किञ्चिद्देवतोद्देशांशेन दृष्टार्थं द्रव्यप्रक्षेपांशेन तु अदृष्टार्थं यथा उत्तम प्रयाज । तत्र हि 'स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्' इत्यादियाज्यामन्त्रलिङ्गात् क्रमेण प्रत्यभिधीयमाना आज्यभागादिषु यक्ष्यमाणा एव देवता संस्कार्या । तदेतद्दशमे 'प्रयाजे च तन्न्यायत्वात्' (१०।१।७) इत्यधिकरणे प्रतिपादितम् । पशुपुरोडाशयागोऽपि एव मेवेति दशमे एव 'पशावपीति चेत्' इत्यधिकरणे (१०।१।९) प्रतिपादितम् । किञ्चिदाश्रयिकर्म देवतो द्देशांशेनापि दृष्टार्थं द्रव्यप्रक्षेपांशेनापि, द्रव्यत्यागांशेनैव तु केवल अदृष्टार्थम् इति आश्रयिकर्मता लभते यथा 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति प्रस्तरप्रहरण सूक्त- वाक्यप्रकाशितेष्टदेवताकल्पनात् तदुद्देशेनापि दृष्टार्थम् । एवम् 'प्रस्तरे जुहूमासादयति' इत्युपयुक्तप्रस्तरद्रव्य- प्रक्षेपांशेनापि दृष्टार्थम् । त्यागमात्र तु तत्रादृष्टार्थ मिति ।

पुनरपि वैदिक कर्म चतुर्विधम् उत्पत्ति–प्राप्ति–विकृति– संस्कृत्यर्थभेदेन । तत्राद्य यथा 'प्रणीताभि संयौति' इति संयवन पुरोडाशपिण्डोत्पत्त्यर्थं यागादि च स्वर्गाद्युत्पत्त्यर्थम् । द्वितीय यथा 'पयो दोग्धि' इति ऊधस्स्थस्यैव हि दुग्धस्य प्राप्त्यर्थं दोहनम् । तृतीय यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इति, वैतुष्यरूपविकारार्थत्वात् । चतुर्थं यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इति, अदृष्टरूपसंस्कारार्थत्वात् ।

पुनरपि वैदिक कर्म चतुर्विध प्रकृतिर्विकृतिरुभया त्मकमनुभयात्मक च । तत्राद्य यथा अग्निहोत्रदर्शपूर्ण मासादि । द्वितीय यथा मासाग्निहोत्रादि । तृतीय यथा अग्नीषोमीयसवनीयपश्वादि । अस्य हि दर्शपूर्ण- मासयो अग्नीषोमीयो विकृति, तस्य च सवनीयपश्व, तेषां चैकादशिना मुख्याकार्यत्वात्, तेषां च प्राजा

दृष्टं यथा, शोभनः पक्ता, रमणीयः पक्तः ' इति । यत्र तु अभिधेयत्वं नास्ति, तत्र विशेषणसंबन्धोऽपि न दृष्टः यथा ' शोभनमास्यते ' इति । न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धूमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध इति । तदेतत् सर्वम् ' ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनम् ' इत्यादिनैव (भा. पृ. ९३० पं. १) दर्शितत्वात् भाष्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्वत्संख्यायोग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मात् अभिधानपक्ष एव न्याय्य इति । अत्राभिधीयते । यत् तावदुक्तं ' वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्यात् ' इति, तत्र यदि वाचकशक्त्याश्रितत्वमनुमीयेत, ततः पूर्वोक्तेन अर्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमाणानुपपत्ते अनुपलब्धिविरोधः । सर्वशक्तीनां च अर्थापत्तिरेवैका प्रमाणम् । सा चेह अन्यथाऽप्युपपत्तेर्निराकृता । अनुमानविरोधश्च नाभिधाता कर्तृकर्मणोः पचत्यादिशब्दः, तदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वात् । (कर्तृकर्माविनाभूतभावनारूपार्थाभिधायित्वात् इत्यर्थः) यो यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी, स तस्य न वाचकः यथा शिंशपाशब्दो वृक्षत्वनियतशिंशपात्वस्य (वाचको, न वृक्षत्वस्य) । तथा कर्तृकर्मणी नाभिधेये तिङा, तदभिधेयापरित्यागात् तद्वाचकात् विनाऽपि च प्रतीयमानत्वात्, द्रव्यत्ववत्, तस्मिन्नेव शिंशपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वात् आख्यातानभिधानं करणादिवत् । तिङ्शब्दस्य अवाचकत्वम् आख्यातत्वात् आस्यते इत्यादिवत्, इत्येवमपि शक्यं वक्तुम् । ननु ' अचन्द्रः शशी ' इतिवत् एतत् लौकिकविरुद्धमनुमानम्, नैष दोषः । यदि वयं प्रत्याय्यस्य प्रत्यायकत्वं वा निह्नुमहि, ततो लोकविरुद्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्तु अयं क्रियते, न च तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः, प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य (वा. पृ. ९२३) लोकस्य अभिधेयगम्यद्योत्यविषयरूपार्थचतुष्टयविवेकानादरात् । (गवादिशब्दानाम् अभिधेया जातिः, गम्या व्यक्तिः, उपसर्गाणां द्योत्यः, यमनादिरर्थः, योगरूढानां विषयः पद्मत्वादिरिति चतुष्टयम्) । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमात्रं साध्येत, ततः

प्रागुक्तेन भावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात् सिद्धसाधनम् । लोकविरोधोऽपि तत्रैव आपद्येत । कुतः ? ' लोको यदन्यतः **सिद्धम्, नाभिधेयं तदिच्छति । यथा श्रोत्रगृहीतत्वात् स्वरूपं नाभिधीयते** ॥ ' शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन मार्गेण (श्लोवा. शब्दनित्यत्वाधिकरणोक्तमार्गेण ३१८) वर्णस्फोटजात्यादिशब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयितव्याः (सुधा. पृ. १४४०) ।

तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वा हेतुरुच्यते ? श्रौतं तावत् उभयोरप्यसिद्धम् । कस्मात्, अस्माकं भावनामात्राभिधानात्, तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपगमात् । देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति । कारकं च अभिदधत् प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेण अभिदध्यात् न द्रव्यरूपेण, तस्याकारकत्वात् । यद्यपि हि द्रव्यं कारकम्, तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेन अवश्यमभ्युपगन्तव्या तद्रहितद्रव्यव्यापारासंभवात् । ततश्च आकृत्यधिकरणात् शक्तेरेवाभिधानम्, इति द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैव आख्यातसमभिव्याहृतः कश्चित् शब्दोऽस्ति, येन सह श्रौतं सामानाधिकरण्यं स्यात् । [illegible] हि कारकविभक्त्यन्तो भवेत् । न चेदानीं कारकविभक्तिः प्रयुज्यते । यस्य तु (शक्त्यनभ्युपगन्तुर्वैशेषिकस्य) द्रव्यं कारकम्, तस्य यत् द्रव्यं केन चित् कारकात्मना अवधारितम्, तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात् यावत्सद्भाव कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति । शक्तिपक्षेऽपि अविशिष्टमिति चेन्न, एकद्रव्याश्रितानां तासाम् आविर्भावतिरोभावविवक्षावशेन तथातथाऽभिधानात् । द्रव्यस्य तु एकात्मकत्वात् अपेक्षाकारणरहितस्य न विवक्षाऽन्तरं प्राप्नोति । ' यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते । ततो लिङ्गादियोगः स्यात् सत्त्वभावात् कृदन्तवत् ॥ ' यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात् सत्त्वरूपप्रत्ययो भवति, एवं सुप्तिङ्स्वपि स्यात् । ततश्च यथैतेष्वेव ' पाचकं ब्रूहि ' ' पाचकेन कृतम् ' ' पाचकाय देहि ' इति कारकान्तरयोगो भवति, एवम् ' पचत्योदनम् ' इत्यादिष्वपि

तद्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् । ४ ॥

सामशब्दो गीतिवाचकः । सा गीतिश्च न प्रधानभूता किन्तु गुणभूता । ननु यत् प्रति गीतिः गुणभूता, तत् किं स्यात् ? आह । तत् आश्रयभूतं द्रव्यम् ऋक् स्यात् । अथवा ऋक् द्रव्यं यस्य साम्नः तत् ऋग्द्रव्यं स्यात् । ऋग्रूपं द्रव्यं प्रति गुणभूता गीतिः । वचनात् ' ऋचि अध्यूढं साम गायति ' इति । पाकयज्ञवत् पाकयज्ञेषु इव । पाकयज्ञेषु वाचनिकं द्रव्य भवति लाजाः धानाः तण्डुलाः आज्यम् इति, एवमिहापि द्रव्यम् ऋक् । तस्य गुणभूता गीतिः, इति पूर्वः पक्षः ।

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च । ५ ॥

सामस्वरूपा या गीतिः सा ऋचः प्रति प्रधानभूता इति पूर्वपक्ष उक्तः । तत्र विरोधमाह । तत्र ऋगाश्रिते साम्नि प्रधानभूते स्वीकृतेऽपि आश्रयात् ऋग्द्रव्यात् व्यतिरेकः द्रव्यान्तरं ऋगन्तरे योनेः सकाशात् उत्तरायाम् ऋचि प्रदेशश्च संबन्धश्च अविप्रतिषिद्धः न विरुद्धः । ' कवतीषु रथंतरं गायति ' इति विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण सामान्यविहितम् ' अभि त्वा शूर ' इति ऋग्-रूप द्रव्य बाध्येत । अतो न विरोधः । तस्मात् प्रधानकर्म साम इति पूर्वः पक्षः ।

शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यात् । ६ ॥

साम ऋचः प्रति प्रधानम् इति पूर्वपक्षं प्राप्त निरस्यन् सिद्धान्तं सूचयति । एवं न स्यात् साम ऋचः इति सामपक्षस्य प्रधानं न स्यात्, किन्तु ऋगेव प्रधानम्, साम तु तस्याः ऋचः गुणभूतम् । शब्दार्थत्वात् ऋग्रूपशब्दार्थत्वात् ऋगक्षराणां संस्कारार्थं गायेति प्रत्यक्षमेव । यत्र सति नादृष्टकल्पना । तस्मात् ऋक् प्रधानं साम गुणभूतम् इति सिद्धान्तः ।

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् । ७ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । परार्थाः शब्दाः स्तुत्यर्थाः । ' अग्नेः स्तुवते ' ' पुत्रैः स्तुवते ' इति स्तुतिशब्देन, स्तुतिश्च ऋगक्षरैर्भवति । एवम् ऋग्शब्दाना परार्थत्वात् ऋक् प्रधानम्, साम गुणभूतम् ।

असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ।८॥

साम ऋचो गुणभूतम् इति सिद्धान्तवादी साम्नः ऋक् गुणभूता इति पूर्वपक्षे दोषमाह । ऋचो गुणभूतत्वे कर्मणा स्तोत्ररूपकर्मणा साम्नः असंबन्धः, संबन्धो न स्यात् । शब्दयोः ' रथंतरं पृष्ठं भवति ' इत्यत्र रथंतरशब्दस्य गीतिवाचकत्वेन पृष्ठशब्दस्य च स्तोत्रवाचकत्वेन पृथगर्थत्वात् भिन्नार्थकत्वात्, श्रुतं सामानाधिकरण्यं बाध्येत । ' रथंतरं पृष्ठम् ' रथंतरगुणकं पृष्ठम् इत्युपदिश्यते । साम्नः गुणभूतत्वे सति रथंतरशब्दो गीतिविशिष्टवाची सन् पृष्ठशब्देन सामानाधिकरण्यं लभेत । तस्मात् साम ऋचो गुणभूतम् । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः ।

संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्निवत् स्यात्, प्रयुक्तत्वात् । ९ ॥

ऋचः गुणभूतं साम इति सिद्धान्ते पूर्वपक्षी शङ्कते । अप्रकरणे, प्रकरणं प्रकरणगतं कर्म, अप्रकरणम् अकर्म अकर्मकालः । अप्रकरणे अकर्मकाले अध्ययनकाले गानेन ऋचः संस्कारः प्रयुक्तः संपादितः । तथा च अकर्मकाले संस्कारस्य प्रयुक्तत्वात् कर्मकाले पुनः गानेन संस्कारो न कर्तव्य । नहि कृतस्य पुनः करणं सफलम् । अग्निवत् अग्न्याधानवत् सकृत् कृते अग्न्याधाने पुनर्न क्रियते तद्वत् ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ।१०॥

सिद्धान्ती आह । तव मते सकृत् संस्कृतानां शब्दानां पुन कर्मकाले अकार्यत्वात् पुनः संस्कार्यत्वाभावात् अप्रयोगः गानस्य कर्मकाले प्रतीयेत । अयमर्थः, यदि हि अध्ययनकाले गान कृतं कर्म यावत् तिष्ठेत् तावत विनश्येत्, यदि वा पुनः न शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुम्, एवम् अकार्यत्वात् पुनरप्रयोगः स्यात् । तत्र तथा नास्ति । शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मात् अध्ययनकाले प्रयुक्तमपि गानम् समापक कर्मणि इति कर्मकाले पुनः प्रयुज्येत तत्तस्य दोषः ।

आश्रितत्वाच्च । ११ ॥

कर्मकाले ऋक्षु गानं कर्तव्यमेवेति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । ' औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा समन्वभिध्य उद्गाता

एवं सति यथाविहिततृतीयाप्रसङ्गात् । (पूर्वपक्षी-) न चैव न्यायेन प्रसङ्ग आपादितः, किं तर्हि ? आगमेन, न चागमविरोधे न्यायः कार्यक्षमो भवति । (अनभिहिताधिकाराख्यागमेनैव तृतीयापर्युदासोपपत्तिं मत्वा सिद्धान्ती परिहरति-) तस्मात् अनभिहितशब्द एव लक्षणया विशेषात्मना अनवगतत्वे वर्तते, पचतिपच्यते-शब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादरम् विशेषरूपेण कर्तृकर्मणी गम्येते । तस्मात् तत्तद्विभक्तिर्नोत्पत्स्यते । कारकान्तराणि न कदा चिदेवं विशेषरूपेण प्रतीयन्ते इति स्वविभक्तीरुत्पादयन्ति । कारकत्वाविशेषेऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव विशेषप्रतीतिः संख्यासंबन्धश्च भवति इति, तथोक्तम् (यल्लक्षणो हि भवतः इत्यादिना करणादीनां तु न वस्तुलक्षणा इत्याद्यन्तेन ग्रन्थेन उक्तम् । पृ. ११८।३-१५) यत्तु भावोत्पन्नलकार-पक्षेण व्यभिचारः ' नेह पच्यते, नेह भुज्यते ' इत्यादिषु पचिभुजिविवक्षायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणात् धात्वर्थभावनयोः आग्रहलपते ततश्च अगमकत्वमिति (भा. पृ. ९१४।१५-१६) तत्रोच्यते । ' तुल्योऽभिधान-पक्षेऽपि स दोषः शब्दगोचरः । वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव नेष्यते ॥ ' यथैवान क्रियाया अनैकान्तिकत्वात् अभ्यनागमकत्वमापाद्यते, तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात् ' ओदनः पच्यते ' इत्यत्रापि अनभिधातृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचारी अप्यसौ केन चिदनुगृहीतः सन् अभिधास्यति, तथा ममापि तदर्थो गमयिष्यति इत्यविशेषः । तत्र सर्वत्र सकर्मकाकर्मकश्यन्-विकरणेतरविकरणोपपदविशेषज्ञानात् अनभिधातृत्ववत् गमकत्वं विलिप्यते (अभिधातृत्ववत् गमकत्वं न विरुध्यते इति पाठः क्वचित्) इत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्यन्विकरणात्मनेपदीयङ्यक्श्यन्क्यङ्प्रत्ययेषु चाविशेषः (श्यन्विकरणेषु आत्मनेपदिषु धातुषु, ' कर्तरि यक् ' इति इयङ्प्रत्ययेषु, ' धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ' इति यङ्प्रत्ययेषु, ' सार्वधातुके यक् ' इति यकप्रत्ययेषु, ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ्प्रत्ययेषु च संदेहः) इति अत्यन्तसंशयहेतुत्वमेव अभिधानपक्षेऽपि स्यात् । तस्मात् तद्भूताधिकरणोक्तेनैव अन्वयव्यतिरेक-भङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि (अभिधातृत्वगमकत्वरूपं पक्षद्वयं) समर्थनीयम् । ततश्च विशेषहेतुभिः शक्यो गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । भाष्यकाराभिमतलक्षणाश्रयपरितोषात् स्वयं मुख्यत्वाभ्युपगमेन पर्युदासोपपत्तिं वक्तुमारभते-) अथवा मुख्यः एव अनभिहितशब्दः । कथं तर्हि ' पचति देवदत्तः ' इति तृतीया नोत्पद्यते ? पर्युदस्तत्वात् ? कथं पर्युदस्तत्वम् ? तिङा अभिहितत्वात् । किमर्थं तर्हि पुरस्तात् अनभिधानक्लेशः कृतः ? लोक-वेदार्थम्, न व्याकरणार्थम् । किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणव्यवहाराः सन्ति ? बाढम् । नहि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोः आदैजदेङाम् (आत्-ऐच्-अत्-एङाम्) वाचकौ दृष्टौ । भवतु संज्ञापरिभाषाणामलौकिकत्वम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थास्तु न लोकवेदव्यतिरिक्ताः प्रयुज्यन्ते । कथं न प्रयुज्यन्ते ? यदा ' लः कर्मणि ' च इति वेद-लोकयोः अत्यन्तम् असन्नेव लकारः कर्तृकर्माभिधायित्वेन कथ्यते । ननु लादेशानामत्र लकारग्रहणेन ग्रहणं युक्तम्, स्थानिनि वा अर्थादेशनमादेशार्थम् । नैतद्युक्तम् । कुतः ? ' लकारे लक्षणा तावदादेशार्थे प्रसज्यते । स्थानिद्वाराऽपरोक्षा च वृत्तिरादेशभाग् भवेत् ॥ ' लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्य आदेशा गृह्यन्ते इति श्रुतिबाधः । अथापि लकारस्यैव वाच्याः कर्मादयोऽपि उच्यन्ते, तथापि तेन अनभिधीयमानाः सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेः न शक्याः तथाऽध्यवसातुम् । अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव (अर्थापचिभङ्गन्यायेन विरोधः) । अतश्च कस्मिंश्चित् अवश्यङ्गते अवश्यकल्पनीये, वरम् अभिधेयस्यैव पारिभाषिकं कल्पितम्, एकान्तस्य आश्रयणीयत्वात् । नहि कथञ्चिदपि लक्षणायाम् अपारिभाषिकमभिधेयत्वं संभवति । तेन ' लः कर्मणि च ' इत्यादेशद्वारेण लोकवेदार्थम् अर्थादेशनम्, उत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थम् इति परीक्षाया यदि लोकवेदयोः तिङाच्यत्वं युक्त्या अवकल्पयिष्यते, ततः तादर्थ्यपरिकल्पनम् युक्तम् ? अथ अनवक्लृप्तिः, ततः स्वशास्त्रार्थत्वमिति । तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात्, परिशेषतः स्वशास्त्रार्थता । तेन एतदुक्तं भवति, पाणिनेर्मम कर्तृकर्मणी लकारा-

भा. ११।१।४।२४. ● कर्मणा आकृष्यमाणस्य (मन्त्रस्य) तावमानकर्तृकत्वनियमः। बा. ३।८।१३।२६. ● कर्मणा कर्मणः असमवायात्। भा. ३।१।१०।१९. ● कर्मणा प्रयोज्यव्यापाराक्षेपः निर्व्यापारस्य कर्मत्वायोगात्। सु. पृ. ५५७. ● कर्मणः एकस्य नहि अनेकया देवतया अनेकया (वा) अनुवाक्यया कार्यमस्ति। बा. २।१।३।३ पृ. ४७९. ● कर्मणः नास्ति प्रतिनिधिः। वि. ६।३।५. ● कर्मणः निरपेक्षस्य संयोगविभागौ फलम्, अभिघाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारः, तथा अव-यवसंयोगापेक्षस्य अवयविद्रव्यमपि इति वदन्ति। सु. पृ. ८४३. ● कर्मणः पूर्वापरीभूतानित्यफलरूपत्वात् नित्यत्वं न संभवति इति कूटस्थनित्यत्वाभावेऽपि नित्यविधिविषयत्वरूपेण प्रवाहनित्यत्वम्। पृ. ७१६.

● कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोप-देशात्। ७।३।१४।३५ ॥

अग्निचयने 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति श्रुतम्। तत्र किं पृष्ठधर्माः कर्तव्या न वेति विचार्यते। ते च हिंकारादयः सामान्यधर्माः, 'रथंतरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेत्, बृहति समुद्रम्' इत्येवमादयो विशेषधर्माः। किंच अयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, अथवा द्रव्य स्येति। तत्र कर्मणः स्तोत्रकर्मणः वाचकः पृष्ठशब्दः पृष्ठ इति शब्दः स्यात्। पृष्ठ इति शब्दः सामवाचकः स्यात्। तथाभूतोपदेशात्। पृष्ठशब्दः कर्मनामधेयम् इत्युक्तं प्राक् (२।४।२।३) । तथाभूतस्य कर्मवाचकस्यैव 'पृष्ठै-रुपतिष्ठते' इत्ययमपि उपदेशः। तस्मात् गीतिवाचकः। ततश्च पृष्ठधर्मा अपि अत्र कर्तव्या एवेति पूर्वः पक्षः। 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इत्यस्य पृष्ठशब्दैः कर्मभिः उप-तिष्ठते इत्यर्थः।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधात् द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्। ३६ ॥

पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, तेनात्र हिंकारादयः पृथिवी-ध्यानादयश्च धर्माः कर्तव्या इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह। 'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति अभिधानस्य उपदेशोऽयम्। पृष्ठैः अभिदधाति इत्यर्थः। उपतिष्ठते इति वाक्यदात्मनेपदम्। उपोपसर्गात् परस्मात् तिष्ठतेः आत्मनेपदं मन्त्रकरणत्वे भवति। मन्त्राश्चात्र पृष्ठशब्दोक्ता एव संभवन्ति। पृष्ठशब्दस्य कर्मनामत्वे तु आत्मनेपदेन विप्रतिषेधः प्राप्नोति। विप्रतिषेधात् नायं पृष्ठशब्दः कर्मवाचकः। अभिधानोपदेशात्, अन्यथा आत्मनेपदेन विप्रतिषेधात्, अयं पृष्ठशब्दः द्रव्येषु स्यात् 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इति ऋग्रूपद्रव्यवाचकः स्यात्। न कर्मवाचकः। तथा च नात्र हिंकारादयः पृथिवीध्यानादयश्च धर्मा भवन्ति इति सिद्धान्तः। के.

● कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात्। 'पृष्ठै-रुपतिष्ठते' इति पृष्ठशब्दोऽयं हिंकारादिपृष्ठधर्मातिदेशार्थो न वेति विचारयितुम् अयं स्तोत्रवाची ऋग्वाची वेति संदिह्य चित्राऽधिकरणे (२।४।२) स्तोत्रक्रिया-वाचित्वेन सिद्धस्य पृष्ठशब्दस्य इह अनेकार्थतादोषप्रसङ्गात् ऋग्द्रव्यवाचित्वकल्पनाऽनुपपत्तेः मुख्यानां च पृष्ठानाम् अन्यत्र क्रियावाक्ये विनियुक्तानाम् इह विनियोगात् 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इतिवत् धर्मातिदेशार्थता इति पूर्वपक्षिते, 'अभिधानोपदेशात्' (३६) इति सूत्रेण 'अभि त्वा शूर' इत्याद्यानामृचाम् अयं पृष्ठशब्दो वाचकः इति सिद्धान्तयिष्यते। सु पृ. ४२७.

● कर्मणः फलसाधनत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यम्। वि. ६।३।२. ● कर्मणः भिन्नत्वे कार्यैक्यादावृत्तिरित्युच्यते, न स्वत कार्यस्वाभाव्यात्। बृहती.। आवर्तमान हि कार्यं कार्यान्तरमेव स्यात् न पुनस्तदेव कृतम्क्रियमाणयो-र्भेदात्। ऋजु. पृ. २४३. ● कर्मणः विधेयस्य फल-वत्त्वासंभवात्। बा. ३।४।१०।२८ पृ. ९५८. ● कर्मणः श्रौतस्यापि आहवनीयाभावे आचारप्राप्ते लौकिकेऽग्नौ अनुष्ठानम् अविरुद्धम्। सोम. ६।८।४. ● कर्मणः सर्वस्यापि द्रव्येच्छा भवति गुणभूता। तथा द्रव्यमानेतुं यतते दृष्टेनैव द्वारेण। भा. ६।१।१।१ पृ १३९०. ● कर्मणः सर्वत्र विच्छिन्नप्रकरणस्य संबन्धि द्विप्रकारं श्रूयते, उपादेयमनुपादेयं च। तत्र यदुपादेयं यथा आहवनीय-प्रतिरदादि, तत् प्रदेशान्तरस्थोद्देशे नापि शक्यं विधातुम्। यत्तु अनुपादेयं देशकालनिमित्त-फलसंस्कार्यात्मकम्, तस्य प्रदेशान्तरगतस्थितस्य कर्म

सप्रतिसाधनता यथोक्ता दर्शयित्वा ' यथा आकृतिवचने शब्दे ' इति परकीयस्य अनैकान्तिकतामुद्भाव्य आत्मीयेन निर्णय. कृत: । यदपि च कारकविभक्तेः प्रतिबन्धनम्, तदपि यदि तावत् सर्वस्याः, ततः असिद्धम्, प्रथमाया अपि अभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्, ततः अनभिधायकेष्वपि अपवादेषु तदस्ति, इत्यनैकान्तिकता । (एतदेव विवृणोति–) ' उभयप्राप्तौ कर्मणि ' (पा० २।३।६६) इति परिसंख्यानात् कर्मगता षष्ठी न तावत् कर्तारमभिधत्ते, अथ च कृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धिकर्तृविभक्तिः षष्ठीं प्रतिबध्नाति । यत्तु अनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नुतः इति, तदनुपपन्नम् । कुतः ? ' संख्यायां कारके वा वीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते । उभयं चात्र तत् सिद्धं भावनातिङ्विभक्तितः ॥ ' ' पचति देवदत्त.' इत्यत्र कर्तृत्वं तावत् भावनयैव बोधितम् । याऽपि संख्या, साऽपि तिङा । किमन्यदवशिष्यते, यदर्थं विभक्तिरुत्पद्येत । कथं पुनः अनेककारकसंनिपाते सति कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितम्, न कारकान्तरत्वमिति ? योग्यतावशेन इति केचित् । देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यः, न करणत्वादियोग्यः, न चाकारकस्य सतः आख्यातेन संबन्धः अवकल्पते, तस्मात् कर्तृत्वं गृह्णाति इति । न त्वेतत् ' काष्ठानि पचन्ति ' इत्यत्र सम्भवति, नहि तानि कर्तृत्वयोग्यानि, किं तर्हि ? करणत्वार्हाणि इति प्रसिद्धमेतत् । अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वम्, किं तर्हि ? करणत्वमेव । इदमुक्तेन न्यायेन (आश्रितत्वादिषु इत्यादिना उक्तेन भा. पृ. ११४ पं १५) कर्तृत्ववत् सा विभक्तिं नोत्पादयति, एवम् ' स्थाली पचति ' इत्यधिकरणस्य सप्तमीम् ' तण्डुलाः पचन्ति ' इति कर्मणो द्वितीयाम्, ' कुसूलः पचति ' इत्यपादानस्य पञ्चमीम्, ' ब्राह्मणाः पचन्ति ' इति सम्प्रदानस्य च चतुर्थीम्, सर्वत्र योग्यतायाः निर्णयकारणत्वादिति । (सिद्धान्ती–) तदनुपपन्नम्, कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवेद्यत्वात् । (एकदेशी–) आह । नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिः । नानाकारकप्रतीतिरेव तु सती तिङ्वाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृप्रत्ययवत् आभासते । यस्तु निपुणः पश्यति, तस्य भवत्येव तत्तत्र कारकविवेकः । तथाहि, ' स्थाल्यादेर्योऽपि कर्तृत्वं तदानीमध्यवस्यति । नाधारादन्यथाभूतं व्यापारं सोऽपि विन्दति ॥ ' यं हि व्यापारं साधयन्ती स्थाली अधिकरणत्वं प्रतिपद्यते, कर्तृत्वेनापि अभिधीयमाना तमेव प्रतिपद्यते । तस्मात् परमधिकरणत्वेनैव स्थाली उच्यते इति कल्पितम् । लकारवाच्ये तु सति कर्तरि अधिकरणादिषु लकारानुत्पादात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, तिङा च तस्याऽनभिधानात् सप्तम्यादिप्रसक्तौ तस्याः प्रथमासिद्ध्यर्थं तिङभिधानार्हकर्तृत्वमेवाभ्युपगम्यते इति बलादभ्युपगमनीयं स्यात् । अनभिधाने तु यस्यैव तिङुक्तसंख्यासम्बन्धो विवक्षितः, तदेव सिद्धफलत्वात् फलभूतां विभक्तिम् अनुत्पादयदपि गम्यते, शिष्टानि पुनः उत्पादयिष्यन्ति । ननु एवं सति सर्वेषां भावनाया गम्यमानत्वं संख्यासम्बन्धयोग्यत्वं चास्ति, इति सर्वदैव द्वितीयाऽनुत्पादः प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपि कारकाणि स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदर्थं विभक्तिं न प्रयोजयन्ति, तथापि तिङुपात्ता संख्या केन संबध्य उपयुज्यते इति शेषसंख्यार्थमवश्यं विभक्त्यन्तराणि प्रयोक्तव्यानि । ननु तिङुपात्तैव अश्रूयमाणविशेषावशात् सर्वैः संबध्यते । (परिहर्ता–) कथमेका सती शक्नोति संबन्धुम् । संबध्यमानाया च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विकल्पः स्यात् इति चेत् । इष्ट एवासौ, यथाप्रयोग तु व्यवस्थितो न प्रयोगान्तरकाल पर्यायकल्पनया । यदेव प्रथमाऽन्तम् आदितः प्रयुक्तम्, तदेव तिङ्वाच्यसंख्यायोग्यत्वेन विवक्षितम् इत्यवगम्य शेषेषु यथास्वं विभक्त्यन्तराणि प्रार्थ्यन्ते । (आशङ्कते–) यदा तर्हि बहुवचनप्रयोगः, तदा साधारणत्वविभवात् शेषेषु विभक्त्यन्तराप्रसङ्गः । (परिहरति–) इष्ट एवैषोऽपि, यदा सर्वाणि तुल्यकल्पत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा ' काष्ठादीनि पचन्ति ' इत्यत्र । यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बहुत्वं विवक्ष्यते, कारकान्तराणि च अन्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्यानि, तदानीं प्राधान्याप्राधान्याभ्यां कर्त्रैव लभनात् तदतिक्रमकारणाभावाच्च न कारकान्तराणि गच्छति इति कर्तृत्वेन लीयते, कारकान्तराणां च स्वविभक्तिभिरेव संख्या अभिधीयते ।

गुमनाः । भा. * कर्मणां यागहोमादिरूपेण भेदः, न यागादीनां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिरूपेण इति केषा- ञ्चिन्मतम् । सु. पृ. ३४३. * कर्मणां लौकिकानां गार्ह- पत्यादिष्वनुष्ठानम् । भा. १२।२।१।१–७, * कर्मणां सर्वेषाम् आधाने तन्त्रम् । ११।३।२।२, * कर्मणां स्मार्तानां स्थालीपाकादीनां वैदिकस्य च वास्तुहोमस्य नामधेयं दर्विहोमशब्दः । ८।४।२।२–३. * 'एक- कालाभिसंयोगाद् भिन्नानामपि कर्मणाम् । समुदायार्थसं- वाक्यमेकदेशास्वावृक्षवत् ॥' यथैव हि एकदेशावस्थितान् वृक्षान् आलोच्य वनमिति समुदायबुद्धिर्भवति, एवम् एककालयुक्तकर्मसमुदायनामधेयबुद्धिः । वा. २।२।३।१ पृ. ४८०, * नहि उत्पत्तिवाक्ये अस्ति कर्मणां प्रकरणम्, फलसंबन्धोत्तरकालत्वेन कथम्भावात्मकस्य प्रकरणस्य प्रयोगवाक्याधीनप्रमूलत्वात् । २।२।५।१५, * कर्मणि अगुणोत्पत्तौ तत्रैव गुणः, सगुणोत्पत्तौ तु प्रकारान्तरेण चाविधीयमानानेकगुणसंगतौ सत्यां कर्मान्त- रत्वम् इति । २।२।११।२९ पृ. ५३९, * कर्मणि अधिकारः अविदुषः असमर्थस्य च नास्ति । ३।४।५।१५ पृ. ९४५. * कर्मणि अधिकारः नास्ति अन्धपङ्ग्वा- देरशक्तस्य । वि. ६।१।२, * कर्मणि अधिकारः स्त्रीणामपि । ६।१।३. * कर्मणि अपवृत्ते संस्कारापायात् अग्नयो लौकिकाः संपद्यन्ते । संकर्ष. १।२।९. * कर्मणि अपि कारकस्मृतेः कारकत्वेनैव क्रियाऽन्वयः । स्वशब्देन भूततया उपादानात् । ईप्सिततमत्वं तु प्रमाणान्तरविषयः । विधि. पृ. ४३५. * कर्मणि अविहिते गुणविधान- मनर्थकम् । भा. १।४।१।१ पृ. ३२२.

सू कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः । ११।१।४।२० ॥

काम्ये कर्मणि प्रत्यारम्भम् आरम्भेआरम्भे इति प्रत्यारम्भम् । पुनःपुनरारम्भे पुनःपुनः फलानि स्युः । पुनरभ्यासे फलभूयस्त्वम् । आरम्भभाव्यत्वात् आरम्भेण कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते जन्यते । इति कर्मावृत्तौ फलावृत्तिः । कृषिवत् यथा कृषेरावृत्तौ यथा फलावृत्तिर्भवति तद्वत् । इति सिद्धान्तः ।

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः । २१ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । सर्वेषां काम्यानां कर्मणां पुनःपुनरपि कार्यत्वात् अनुष्ठेयत्वात् विशेषः अधिकारः अधिकः फलसंबन्धः उपपद्यते । तस्मात् यथेच्छमभ्यासः इति सिद्धान्तः ।

सकृत्तु स्यात्, कृतार्थत्वादङ्गवत् । २२ ॥

पूर्वपक्षी तु आह । काम्यं कर्म सकृदेव कर्तव्यं स्यात् सकृद्विधाने सकृत्करणे च चोदनायाः कृतार्थत्वात् कर्तुश्च । अङ्गवत् एकस्मिन् प्रयोगे यथा अङ्गानि सकृदेव क्रियन्ते, नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ।

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥

पूर्वपक्षी एवाह । लोके शब्दार्थः शब्दस्य अर्थः तथैव भवति । 'काष्ठान्याहर' इत्युक्तः सकृदाहरति, न पुनःपुनः । तद्वत् । चशब्दः पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपरः ।

अपिवा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुति- त्वाद्, विधिषु वचनानि स्युः । २४ ॥

अपिवाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अर्थिनः कर्मणश्च संप्रयोगे संबन्धे सति यथाकामी यथाकामताबुद्धिः प्रतीयेत अनुष्ठाने । फलभूमार्थी बहुकृत्वः, संतुष्टः सकृत् । अश्रुतित्वात् सकृदसकृत्करणस्य श्रुतिर्नास्ति । तस्मात् फलाधिक्यार्थिना काम्यं कर्म यावदिच्छमभ्यसितव्यम् । यदि च नियमेन सकृदेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुः' इत्यादीनि सत्रादीनां विधिषु वचनानि निरर्थकानि स्युः । अथवा काम्यकर्मविधायकानि वचनानि विधिषु स्युः, कर्म विधाय कृतार्थानि, सकृत्त्वे असकृत्त्वे वा उदासीनानि । तस्मात् फलभूमार्थी असकृदपि प्रयुञ्जीत ।

ऐकशब्द्यात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणा अङ्गवत् इति (सू० २२) तत्राह । अङ्गेषु ऐकशब्द्यात् तथा । अङ्गानां प्रधानानां च उपदेशकः एक एव शब्दः अपेक्षया सर्वाण्यङ्गानि गृह्णाति । इति अङ्गानां सकृत् प्रयोगो युक्तः । प्रकृते तु प्रतिप्रयोगम् अन्यस्यान्यस्योत्पत्तिर्न विरुद्धा । इति दृष्टान्तवैषम्यम् ।

व्याख्यातेनापि तस्यानुपादानाच्च । कौ. ३।१।१०।१९ पृ. १९१. ● कर्त्रधिकरणन्यायस्य स्वरूपम्, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति । बाल. पृ. ९३. ● 'लः कर्मणि च' इत्यागमस्य एकदेशान्तरैः पूर्णस्य योऽर्थः, तद्विरोधः कर्त्रनभिधानन्यायं बाधेत, न चाधावस्ति । सु. पृ. १४१९.

● साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधानमात्रेण भावनाऽऽक्षेपादेव तन्निष्पादनसमर्थकर्त्रवगमसिद्धिः । सु. पृ. २४६.

● कर्त्राख्याते आख्यातलक्षितकर्तृत्वस्य सामानाधिकरण्येन भावनायामन्वयः । मणि. पृ. ११३. ● कर्त्राख्याते 'देवदत्तनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणः पाकानुकूलो यत्नः' इति बोधः । पृ. ११४. ● कर्त्राख्यातस्थले संख्याया अन्वयः 'संख्याया अपि तिबाद्युक्तायाः' इति विन्दौ द्रष्टव्यः । रहस्य.

ꣳ कर्तुरुत्सर्गन्यायः 'अङ्गाश्रितम् अङ्गकर्त्रा कर्तव्यम्' इति । 'फलभाजः एव प्रधानकर्तृत्वम्' इति । 'सर्वं कर्म ऋत्विजाम्' इति च तस्य स्वरूपम् । ३।४।१३।४४ भस्. । के. ● 'उपाकरणं प्रधानत्वात् यजमानेन कर्तव्यम्' इति फलोत्सर्गन्यायात् कर्तुरुत्सर्गन्यायो दुर्बलः प्रधानवाक्यगतात्मनेपदश्रुतेः । परिमळ. ३।४।१३।४४ भस्.

● कर्त्रैक्यमङ्गानां प्रधानैः सह । भा. ११।२।१।१–२, ४–७.

● 'कर्त्वं हविः' अत्र त्वन्प्रत्ययः कृत्यार्थः विधौ, कर्तव्यम् इति । बाल. पृ. ४०.

● कर्म अपि उपकाररूपेण कर्मसाध्यं भवति । था. ३।१।१०।२० पृ. ७३०. ● कर्म असतः फलस्य उत्पादकम् । भा. ११।१।४।२५. ● कर्म अस्माभिः इतिकर्तव्यतायुक्तं फलसाधनं दृष्टम् । टुप्. ८।१।२।२ पृ. १५८४. ● कर्म आरब्धम् अवश्यं समापनीयम् । ६।४।१०।३१. कर्म आरब्धं बाध्य समापयितव्यमेव । भा. ६।२।३।१४–१६. ● कर्मैव फलं ददाति, न देवता । यागे गुणभूता देवता । तस्मात् दातृत्वं स्तुत्योक्तम् । ८।१।१८।३४. ● कर्म फलकर्तृभूतं न भवति । ऋजु. पृ. १७७. ● कर्म कर्ता च नैव 'प्रत्ययार्थः' इत्याचार्याः आहुः । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२३. ● कर्म कर्तुं संकल्प्य अननुष्ठाने प्रायश्चित्तं भवति । यथा 'यः सत्रायागुरते' इति निमित्तत्वेन उन्नायानात् यदि सत्रं संकल्प्य नानुतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यात् । वि. ६।४।११. ● कर्म, कर्मत्वम् अनयोः लक्षणं विभागादिकं च 'द्वितीया' इति बिन्दौ मणौ द्रष्टव्यम् । के. ● कर्म कालान्तरानवस्थायि इति मीमांसकमतम् । ऋजु. पृ. २४६.

ꣳ कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्तेत, तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् । १०।१।५।९ ॥

'साद्यस्के खलेवाली यूपो भवति ।' खले बलीवर्दान् वारयति दूरं गन्तुं प्रतिबन्धं करोति इति खलेवारी, रलयोरभेदात् सैव खलेवाली खलमध्यस्थः स्तम्भः । स एव यूपः । तत्र यूपाहुतिरूपं कर्म, यत् द्रव्यसंयोगार्थं यूपसंस्कारार्थं भवति, तत् अर्थाभावात् प्रयोजनलोपात् निवर्तेत निवृत्तं भवति । तादर्थ्ये यूपाहुतेः यूपसंस्कारार्थत्वं तु श्रुतिसंयोगात् 'यूपमच्छेष्यता होतव्यम्' 'आग्नं चारणिं चादाय यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति' इति श्रुत्युच्चारात् । तस्मात् साद्यस्के यूपकरणार्था यूपाहुत्यादयः संस्काराः अर्थलोपात् निवर्तन्ते । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपाहुतिः इति सिद्धान्तः । के.

● कर्म चतुर्विधम् उत्पाद्य–आप्य–विकार्य–संस्कार्यरूपम् । सु. पृ. ८१३. ● कर्म चलनात्मकम् एकम् । (न तु न्यायमते इव पञ्च) । मणि. पृ. २१. ● कर्म दर्शादिकं न विध्यन्तविहितम्, विध्यादिविहितं तत् । भा. ८।१।१३।२०. ● कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्य उत्सर्गः । ८।१।१७।३२.

● कर्म द्विविधं लौकिकं वैदिकं च । वैदिकमपि त्रिविधं प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपम् उभयरूपं च । अन्त्यं पर्युदासाख्यम् इति । तत्र आद्यं कर्म द्विविधं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च । पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं गुणकर्म प्रधानकर्म च अर्थकर्माङ्गपर्यायम् । तत्र आद्यं यथा आधानम् । द्वितीयं यथा अग्निहोत्रादि । कर्मापि द्विविधम् आरादुपकारकं संनिपत्योपकारकं च । तत्र

तस्यैव गुणत्वेन लक्षणया उपादानात् आख्यातेन विवरणानुसारेण शक्त्यैव कृतेरुपादानात् तस्यामेव कर्तृत्वस्य स्वनिरूपकविक्लृत्तिनिरूपकफलजनकव्यापारजनकत्वसंबन्धेन , ओदनस्य च स्वनिष्ठकर्मत्वनिरूपकफलप्रयोजकत्वसंबन्धेन अन्वयः इति व्यक्तं कौस्तुभे । रहस्य. पृ. ४५–४६.

कर्मकार्यात् सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् । ३।७।१६।३२ ॥

ज्योतिष्टोमे अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टा उन्नेता , ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता , होता मैत्रावरुणः अच्छावाको ग्रावस्तुत् , उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यः , सदस्य इति सप्तदश , चमसाध्वर्यवश्च दश , शमिता उपगातारः सोमविक्रयी चेति भूयांसः पुरुषाः यजमानपत्नीभ्यामन्ये यागानुष्ठाने उपयुक्ताः ज्ञाताः पूर्वस्मात् । तेषां सर्वेषामेव ऋत्विक्त्वं स्यात् । कुतः ? कर्मकार्यात् । कार्यशब्दो भावार्थके यत्प्रत्यये छान्दसत्वाभ्युपगमेन वृद्धौ च करणार्थकः । ते सर्वे यागं कुर्वन्ति । यागरूपस्य कर्मणः करणात् सर्वेषामृत्विक्त्वम् । अविशेषाच्च ये ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजो नाम । तथा च ऋतुयजनरूपस्य ऋत्विक्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सर्वेषु अविशेषात् विशेषस्य भेदस्य अभावात् सर्वेषामृत्विक्त्वमपि अविशिष्टम् । तस्मात् सप्तविंशतेरपि पुरुषाणाम् ऋत्विक्त्वम् इति पूर्वपक्षः ।

न वा , परिसंख्यानात् । ३३ ॥

सूत्रेण पूर्वपक्षे प्राप्ते वाशब्देन तं निरस्य सिद्धान्तयति । न सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वम् । कुतः ? परिसंख्यानात् ‘सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः’ इत्यनेन सप्तदशभ्योऽधिकानाम् ऋत्विक्त्वं निषिद्धम् । ततश्च सप्तदशानामेव ऋत्विक्त्वं नाधिकानाम् । ऋत्विक्शब्दो हि यथा ऋतुयजननिमित्तः , तथा वरणभरणनिमित्तोऽपि । तत्र वरणभरणनिमित्तोऽयमत्र गृह्यते । तेन येषां विधितः वरणं भरणं (भृतिदानं) च क्रियते ते ऋत्विजः । ते च सप्तदशैव ।

पक्षेणेति चेत् । ३४ ॥

सप्तदशानामेव अध्वर्युप्रभृतीनाम् ऋत्विक्त्वम् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षिणः शङ्का । यद्यपि सप्तविंशतेरेव ऋत्विक्त्वं तथापि ‘सप्तदश ऋत्विजः’ इति वादः अवयुत्यवादपक्षेण स्यात् । सप्तविंशतौ सप्तदशसंख्यावान् अवयुत्य पृथक्कृत्य वादोऽयम् । न तावता इतरेषां चमसाध्वर्यूणाम् ऋत्विक्त्वं विनश्यति । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न , सर्वेषामनधिकारात् । ३५ ॥

अवयुत्यानुवादः इति पूर्वपक्षिणा शङ्किते सिद्धान्ती उत्तरयति । न अवयुत्यानुवादः संभवति । कुतः ? सर्वेषाम् अनधिकारात् । ‘सौम्यस्याध्वरस्य सप्तदश ऋत्विजः’ इति वाक्यस्य प्राक् पश्चात् वा सर्वे सप्तविंशतिसंख्याकाः नाधिकृताः नोक्ताः , यानधिकृत्य ‘सप्तदश’ इति अवयुत्यानुवादो भविष्यति । यत्र महती संख्या कीर्त्यते तत्र अवरस्यां संख्यायामुक्तायाम् अवयुत्यानुवादो भवति । यथा द्वादशकपालमुक्त्वा ‘यदष्टाकपालो भवति’ इति वादः । न चेह तथा , तस्मान्नायमवयुत्यानुवादः । ततश्च ऋत्विक्त्वं सप्तदशानामेव । के.

* कर्मकालशास्त्रं सर्वापेक्षया प्रबलमपि प्रातिस्विकशास्त्रेण बाध्यते इति नव्याः । तन्न । सर्वत्र हि प्रातिस्विकशास्त्रं कर्मकालबाधकम् , यदनन्यथासिद्धं भवति । समयमयूख पृ १८.

* कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगः अनध्यायादावपि । भा १२।३।७।१८–१९.

* कर्मचोदना द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति , तत्र व्रीह्यादिशास्त्रं नियामकम् । वि ६।३।४.

कर्मजे कर्म यूपवत् । ७।३।११।२८ ॥

‘अश्वो ददाति’ ‘वासो ददाति’ इति श्रूयते । अत्र वास एवमादयः शब्दाः क्रियानिमित्ताः । अतः कर्मजे क्रियाजन्ये द्रव्ये श्रूयमाणे कर्म तक्षणवानादिक्रिया । तक्षणेन अश्वो निष्पाद्य देयम् । एवं यागकाले वानेन वस्त्रं निष्पाद्य देयम् । न तु पूर्वसिद्धम् । यूपवत् । यथा यूपशब्दः छेदनादिक्रियानिमित्तः । स यत्र श्रूयते तत्र छेदनाद्या क्रिया प्राप्यन्ते तद्वत् ।

सिद्धरूपं वाऽशेषभूतत्वात् । २९ ॥

‘अश्वो ददाति’ ‘वासो ददाति’ इति अश्ववासःशब्दौ आकृतिनिमित्तौ , न क्रियानिमित्तौ । ततश्च प्राक्-

पशः पशुगणस्यश्रवणादिति । चतुर्थं यथा दर्विहोमा नारिष्ठादयः । तेषां हि अपूर्वत्वम् अष्टमान्त्ये उक्तम् । एवं गृहमेधीयाद्यपीति ।

पुनरपि वैदिकं कर्म द्विविधं नैमित्तिकं काम्यं च । नैमित्तिकमपि द्विविधं नियतनिमित्तकम् अनियतनिमित्तकं च । अनियतनिमित्तकमपि द्विविधं दोषनिर्घातार्थम् अदोषनिर्घातार्थं च । तत्र नियतनिमित्तकं यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति । तत्राद्यं यावज्जीवाधिकरणे (२।४।१) प्रतिपादितम्, द्वितीयं तु षष्ठे 'सोमविप्राप्रजमृणवाक्येन संयोगात्' (६।२।११।३२) इत्यधिकरणे प्रतिपादितम्। अनियतनिमित्तकं दोषनिर्घातार्थं यथा 'योऽमावास्या पौर्णमासी वाऽतिपातयेदग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इति, 'योऽमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेद् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति च। दोषनिर्घातार्थत्वादेव एकार्थत्वादनयोर्विकल्पो द्वादशे 'प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यात्' इत्यधिकरणे (१२।३।५।१६) वक्ष्यते । अनियतम् अदोषनिर्घातार्थं यथा द्वादशे एव 'समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु' इति पूर्वापवादार्थेऽधिकरणे (१२।३।६।१७) प्रतिपादितम् 'भिन्ने जुहोति' इत्यादि ।

काम्यमपि कर्म त्रिविधम् ऐहिकफलकं आमुष्मिकफलकम् अनियतफलकं च । तत्राद्यं यथा 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति, जातेष्टिश्च पूतत्वादिफलिका । उपस्थितसमयेन हि वृष्टिः सर्वैः काम्यते, नानुपस्थिता ऐहिकसमयार्थाऽपि, किमुत जन्मान्तरीयसमयार्था । एवमभिचारोऽपि उपस्थितशत्रोरेव काम्यते, नानुपस्थितस्य ऐहिकस्यापि, किमुत जन्मान्तरीयस्य । एवं पूतत्वाद्यपि यो यदा जायते पुत्रस्तस्यैव काम्यते, न कालान्तरजातस्य ऐहिकस्यापि, किमुत जन्मान्तरीयस्येति । आमुष्मिकफलकं यथा स्वर्गार्थाग्निहोत्रादि । नहि स्वर्गः केवलसुखात्मको मानुषशरीरेण सुखदुःखोभयभोगार्थं धर्माधर्मोभयारब्धेन अनुभवितुं शक्य इति । अनियतफलकं यथा 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादि । पश्वादि हि फले ऐहिकामुष्मिकत्वेनानियतं चतुर्थे योगसिद्ध्यधिकरणे (४।३।११) प्रतिपादितमिति ।

निवृत्तिरूपमपि कर्म द्विविधं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च । तत्राद्यं यथा 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति । द्वितीयं यथा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकतया उभयरूपं पर्युदासाख्यं यत् कर्म, तदपि द्विविधं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च । तत्राद्यं यथा 'यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु' इति, 'नार्षेयं वृणीते, न होतारं वृणीते' इति च । द्वितीयं यथा 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इति । इति सकलकर्मभेदनिरूपणम् । बाल. पृ. ८१-८६.

* कर्म न आख्यातवाच्यम्, किन्तु अर्थात् गम्यते । 'आख्यातेषु सर्वेषु' इतिशब्दे द्रष्टव्यम् । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९१३-९४०. * कर्म न भिद्यते द्रव्यभेदेऽपि तदेवेदं चलनं वदनम्, इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलात् क्रियैक्यप्रतीते प्रतिनिध्युपादानेऽपि न क्षतिः । तत्र च जातीतत्वर्तिनी एकैव कर्मव्यक्तिः । अभिव्यक्तिमात्रं तु भिद्यते । अथवा माऽस्तु व्यक्तिभेदः, शब्दान्तरादिप्रमाणेश्च आग्नेयादिजातय एव भिद्यन्ते । भाट्ट. ६।३।३. * कर्म नित्यानुमेयम् । ऋजु. पृ. २४६.

* कर्म प्रक्रान्तं वीतायामपि फलेच्छाया प्राप्तेऽपि वा फले अवश्यं समापनीयम् इति 'प्रक्रमात्तु नियम्येत' (६।२।३।१४) इत्यत्रोक्तम् । सु. पृ. ७४९. * कर्म लोके अर्थलक्षणं भवति, न शब्दलक्षणम् । यथा अर्थस्तथा क्रियते न यथा शब्दः । वेदे तु शब्देनैवार्थोऽवगम्यते तथैवानुष्ठेयमिति । भा. ६।८।७।२७, * कर्म लोके अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वेदे । ३।१।८।१७.

ॐ कर्म वा विधिलक्षणम् । ९।२।२।३ ॥

सामशब्दः गीतिवाचकः इत्यवगतम् । सा गीतिः किम् ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत गुणभूता इति विचारे पूर्वपक्षमाह । सामशब्देन कर्म प्रधानकर्म उच्यते । यतः विधिलक्षणम् । 'रथंतरं गायति' 'बृहत् गायति' इत्यत्र प्रधानकर्मणो विधेः स्वार्थं स्वरूपं दृश्यते द्वितीया विभक्तिः । वाशब्दः पक्षान्तरनिरासार्थः ।

इति समासे विभक्तिलोपस्यैवाभावात् न तस्य सम्बन्धाभिधायकत्वसंभवः । तस्मात् निषादशब्देनैवात्र लक्षणया षष्ठ्यर्थः प्रतिपादनीयः । न चैवं सति षष्ठीसमासोच्छेदः, पदद्वयस्यापि समानाधिकरणतया कर्मधारयप्रसङ्गात् इति वाच्यम् । यत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यम्, तत्र षष्ठीसमासः । यत्र लक्षणां विनैव सामानाधिकरण्यम्, तत्र कर्मधारयः इत्युपगमात् । न चैवमपि राजपुरुष इत्यत्र राजा चासौ पुरुषश्चेति विग्रहः स्यात् । राजशब्देन राजसंबन्धिनः पुरुषस्य प्रतिपादनात् राज्ञः पुरुष इति विग्रहो न स्यात् । समासे षष्ठ्यभावात् समासान्तर्भूतस्य च विग्रहवाक्ये प्रयोगायोगात् इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । कथं तर्हि राज्ञः पुरुष इति व्याख्यातारोऽपि विगृह्णते इति चेत् । अर्थविस्पष्टीकरणार्थमिति गृहाण । अन्यथा हि कर्मधारयोऽपि समाप्येत । तत् सिद्धं षष्ठीसमासे निषादशब्दस्य लक्षणाऽऽपातात् कर्मधारय एव समासः । अतो निषाद एव स्थपतिः अधिक्रियते इति । कु. ६।१।१।५२. ● यत्र षष्ठ्यर्थलक्षणां विनैव सामानाधिकरण्यम्, तत्र कर्मधारयः । यत्र तु षष्ठ्यर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं तत्र षष्ठीसमासः । सोम. ६।१।१३. ● निषादस्थपत्यधिकरणे लक्षणाऽऽपत्त्या तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयस्य प्राबल्यमुक्तम् । मणि पृ. १४९ ● कर्मधारयविचारः 'समासवादः' इति विशेषे मणिग्रन्थे द्रष्टव्यः । के.

● कर्मनाम सर्वम् अन्यत्र श्रूयमाण कर्मणो ग्राहकम् इति दर्शन. । भा. ७।३।२।५.

● कर्मनामधेयम् अग्निहोत्रशब्दः 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । भा. १।४।१।४, एवं अभिजित् शब्दः 'अभिजिता यजेत' इति । १।४।१।१, एवम् आघारशब्दः 'आघारमाघारयति' इति । १।४।२।८, एवम् आज्यशब्दः स्तोत्रकर्मविशेषनामधेयम् 'पञ्चदशानि आज्यानि' इति । १।४।२।३, एवम् उद्भिद्-शब्दः कर्मनामधेयम् 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति । १।४।१।१, एवं गो-शब्दः 'गवा अभिचरन्' यजेत इति १।४।४।०, एवं चित्राशब्दः 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति । १।४।३।३, एवं दर्विहोम-शब्दः होमनामधेयम् । ८।४।१-२।१-६, एवं पवमानशब्दः स्तोत्रविशेषनामधेयम् 'त्रिवृद् बहिष्पवमानम्' इति । १।४।२।३, एवं पृष्ठशब्दः 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति । १।४।२।२, एवं बलभिद्-शब्दः यागविशेषनामधेयम् 'बलभिदा यजेत' इति । १।४।१।१, एवं वाजपेयशब्दः 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । १।४।५।६, एवं विश्वजित्-शब्दः 'विश्वजिता यजेत' इति । १।४।२।१, एवं वैश्वदेवशब्दः 'वैश्वदेवेन यजेत' इति । १।४।१०।१३, एवं श्येनशब्दः 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति । १।४।४।५, एवं संदंशशब्दः 'संदंशेनाभिचरन् यजेत' इति । १।४।४।५० । के. ● कर्मनामधेयं स्वाहाकारशब्दः पञ्चमस्य प्रयाजस्य । वि. १०।१।७, ● कर्मनामधेयानाम् अग्निहोत्रादिशब्दानाम् आतिदेशिकत्वम् । यौगिकानां प्रायणीयादिशब्दानाम्, गुणविधीनां च वैमृधादिशब्दानाम् आतिदेशिकत्वं नास्ति ।

● कर्मपदार्थः अनुमेयः । ऋजु. पृ. १९८, ● कर्मपदार्थः एकस्मिन्नेव द्रव्ये वर्तते इति एकद्रव्यपदार्थशब्देन उच्यते । पृ. १९८.

● कर्मप्रयोगः सर्वकालम् अध्याये अनध्यायेऽपि । अपि च कर्म वर्तते, वर्तते चाध्ययनस्य प्रतिषेधः । श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति, स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः । श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी । भा. १२।१।७।१९, ● कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते । कथं ज्ञायते ? प्राक् फलात् कर्मणः फलं नास्ति । यदि भवेत्, कर्म अनर्थकं स्यात् । कर्मोत्तरकालं च अस्तीति श्रुतितोऽवगम्यते । यत् प्राक् कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकालं च भवति, तत् तेन कर्मणा भाव्यते कृषिवत् । ११।१।१।२०.

● कर्मफलयोः संबन्धे, कर्म गुणतः, फलं प्रधानतः । इत्युक्तं 'प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्' (६।१।१।२) इत्यत्र । भा. ७।८।१।१ पृ. १५६९.

● कर्मफलविपाकमूलत्वं वेदमूलम् । शु पृ. ११०.

● कर्मफलसंबन्धपरः वाक्य. पुरुषार्थाधिकारविधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । वाद. पृ १८.

● कर्मान्तराणां इष्टत्वापादनमशक्यम् 'एतद्वा [illegible] उपदधीत.' इति वाक्येन स्मृतिः

उद्गायेत्' इति कर्मकाले गानस्य आश्रितत्वात् । तस्मात् अध्ययनकाले कृत गानम् अग्न्याधानवत् न कल्पयितव्यम् ।

प्रयुज्यत इति चेत् । १२ ॥

अध्ययनकाले कृतेऽपि गाने कर्मकाले गातव्यमेवेति सिद्धान्तिना उक्ते पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते । यत् अर्थपद्ममात् गानात् अध्ययन प्रयुज्यते, तत् कर्मफलाय भविष्यति । ततश्च कर्मकाले माऽस्तु गानम् । इति चेत् ।

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत । १३ ॥

गानाध्ययन कर्मफलाय स्यात् इति पूर्वपक्षिते सिद्धान्ती आह । गानाध्ययन न कर्मफलाय भवितुमर्हति अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । दृष्ट हि तत्र फलम् । यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यसन्निधौ अधीते तत् ग्रहणार्थम् । यत् शिष्यः, तत् धारणार्थम् । ग्रहणधारणे न प्रयोगार्थे । तस्मात् दृष्टार्थे सति नादृष्टार्थमध्ययनम् । तस्मात् संस्कारकर्म साम । ऋक् प्रधानम्, साम च गुणभूतम् इति सिद्धान्तः । के.

* कर्म वा विधिलक्षणम् । साममन्त्राणां गीत्यात्मकत्वेन अर्थाभावात् तदभिधानद्वारोपयोगासंभवेऽपि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वात् दृष्टविधयैव उपयोगसंभवे नादृष्टार्थोच्चारणप्रयोगजनकत्वकल्पना युक्ता इति निरूपयिष्यते । कौ. १।२।४।४२ पृ ७२. * कर्म श्रुतिमूलमित्युक्त चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति । भा. २।३।५।१३. * कर्म साकाङ्क्षं कर्मान्तरात् यथा धर्मान् गृह्णाति, तथा द्रव्यमपि । वा. ३।६।१३।२६.

* 'अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके । अन्यदेव च सर्वत्र प्रत्ययार्थनिबन्धनम् ॥' ओदनं पचति, ग्रामं गच्छति, इति धात्वर्थापवर्गलभ्यमेक कर्म । अपर पुनर्भावनाकर्म । तत्र कदा चित् धात्वर्थकर्मैव भावनाकर्मत्वमपि प्रतिपद्यते पाकेन ओदनं भावयतीति । वा. २।१।१।१ पृ ३८५.

* यत् आश्रय देशान्तर प्रापयति तत् कर्म इत्युच्यते, न तदात्मनि समवेतं सर्वगतत्वात् आत्मनः । भा २।१।२।५ पृ. ४००. * यदाऽपि कामना अनेकविषया उत्पन्ना, तदाऽपि एकमेवोद्दिश्य कर्म अनुष्ठातव्य कर्मणस्तया सामर्थ्यात् । वा. ४।३।११।२८.

* कर्माणि अग्निहोत्रादीनि नियतानि । ऐन्द्राग्नादीनि अनियतानि । भा. ५।३।९।२१. * कर्माण्यपि जैमिनिः (३।१।३।४) इत्यनेन कर्मणा फलशेषभाव. उक्त. । वा ५।१।१।१. * कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । जैमिनिस्तु आचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते । स हि ददर्श, न यागः कर्तव्यतया चोद्यते । फलकामस्य तु तत्साधनत्वेनेति । द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः, यागोऽपि शेषभूतः फल प्रतीति । भा. ३।१।३।४. * कर्माणि अवधृतस्वरूपाणि प्रयोगवाक्येन गृह्यन्ते । वा. २।२।१।१ पृ. ४६६. * कर्माणि कर्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति । भा. १०।३।१।१. * कर्माणि, 'क्रमभेद न यास्यन्ति स्वशास्त्रविहिताः क्रियाः । परिमाण च तद्वर्ति नान्यत्व प्रतिपत्स्यते ॥' वा. २।४।२।३२. * कर्माणि न इमानि फलदानि परस्य (कर्तुरन्यस्य) भवन्ति । भा. ४।३।१६।३८. * कर्माणि न देवताप्रयुक्तानि, किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि । वि. ९।१।४. * कर्माणि न फलप्रयुक्तानि (किन्तु अपूर्वप्रयुक्तानि) । भा. ४।३।१।१-४, * कर्माणि नहि इतिकर्तव्यतां प्रति विधीयन्ते, किन्तु फल प्रति तेषा विधिः । इतिकर्तव्यता तु कर्मणा विधीयते । ३।२।६।१९, * कर्माणि यानि परार्थानि सत्राहीनयोः यजमानानां गणे शुक्रान्वारम्भौदुम्बरीसंमानादीनि, तानि एको यजमानः कुर्यात्, न सर्वे । १२।४।११।३२, * कर्माणि शुक्रान्वारम्भौदुम्बरीसंमानादीनि कश्चिदेको यजमानः कुर्यात्, न तत्र नियम. अहीने कस्य चिन्मुख्यत्वाभावात् । १२।४।१२।३३, * कर्माणि शुक्रान्वारम्भौदुम्बरासंमानादीनि सत्रे एको यजमानः कुर्यादिति यदुक्तम्, स गृहपतिरेव कुर्यात् नियत. । १२।४।१२।१३. * कर्माणि समानफलान्यपि यानि परस्परानपेक्षाणि क्रियन्ते, तेषां यथारुचि अनुष्ठानात् नान्यार्थैक्यकरत्वम् । वा. १।२।१।४, * 'वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः । न तु कल्पैर्विना केचि मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥' १।३।६।११ पृ २३२. * कर्मणा असत् भाव्यते । पुन.पुनरपि भावयिष्यते इतिवत् ।

● कर्ममध्ये न कर्मान्तरम् 'अप वा एतद्यज्ञस्य च्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते अन्यस्य तन्त्रं प्रतायते' इति क्रमभेदे दोषश्रवणात् । भा. ५।१।१७।२१.

● कर्मवत् । 'अभिधानं च कर्मवत्' प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन 'प्रउगं शंसति' 'निष्केवल्यं शंसति' इति । भा. २।१।५।२८. ● कर्मवत् । 'प्रतिषेधश्च कर्मवत्' । यथे ऋत्विजामेव यजमानत्वात् यथा वरणरूपं कर्म न प्राप्नोति, एवं गवाविदानमपि न प्राप्नोति स्वत्वप्रदानकल्पासंगतेः । तथा 'न स्म गौर्दीयते, न वासः' इत्यादिः प्रतिषेधोऽपि न प्राप्नोति । के. १०।२।११।२६, ● कर्मवत् 'याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात् कर्मवत्' । ज्योतिष्टोमे वपनादिसंस्काराः याजमानाः स्युः 'केशश्मश्रु वपते, दतो धावते' इति संस्कारफलस्य यजमानगामित्वेन यजमानप्रधानत्वात् । कर्मवत् यथा प्रधानकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्ति तद्वत् । ३।८।२।४, ● कर्मवत् । 'संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद् व्यवतिष्ठेरन्' । यथा वपनादिभ्योऽन्ये पदार्थाः यस्मिन् वेदे आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, तथा ज्योतिष्टोमे वपनादिसंस्कारा अध्वर्युवेदोक्ता. अध्वर्युणा कर्तव्याः इति पूर्व. पक्ष. । ३।८।२।३.

● कर्मविधीनाम् अध्ययनसिद्धविशेषज्ञानविलम्बमेव, न तु स्वयं विषयप्रयोजकत्वम् । क्रोड ६।८।२.

● 'देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्त्यनुसारतः । प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यात् दृश्यन्तेऽत्यन्तासमान् ॥' वा. ३।१।७।११ पृ. ७०२ । ननु देहानां पार्थिवत्वात्. क्लेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वनिवृत्त्या व्याप्यदेहत्वनिवृत्त्यसमान् नामपि. (वेदानां) अभिज्ञान गुणम् इत्याशङ्क्याह— देहेति । पृथिवीसमवायादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्यात् देहानां भिन्नाः प्रकारा इष्यन्ते प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यनिमित्तं वैचित्र्यम् अतस्मदादीनां देहविचित्रकर्मजन्यत्वनियमत्वेन भोगायतनत्वपूर्वान्वयशक्तिप्रयत्नानुगा, इत्युक्तम् । तत्र मृदादय. पृथिव्या एव देहप्रकृतिनाम्भसात् बहुत्वस्य च भूतान्तरेष्वपि भावात् देहत्वस्य पार्थिवत्वेन व्याप्तिरसिद्धा इति परिहाराशयः । सु. पृ. १००९.

● कर्मशब्दाः भवन्ति केचित्, न भावार्थाः यथा श्येनैकत्रिकादयः । केचिद् भावार्थाः, न कर्मशब्दाः यथा मथनं भावो भूतिः इति । भा. २।१।१।१ पृ. ३८६. ● कर्मशब्दं लौकिकाः कार्येऽर्थे प्रयुञ्जते । बृहती. पृ. २७.

● कर्मशेषस्य उक्थ्यवाक्ये प्रतिषेधविधानेन प्रतिषेधस्य भिन्नानाम् एव वक्ष्यमाणत्वम् । पञ्चशारदीये अहीने । भा. ११।७।१३।५४-५६, ● कर्मशेषत्वपक्षे द्रव्यसंस्कारः प्रयोजनवान्, अनर्थकस्तु पुरुषधर्मे । ३।४। ८।२३. ● कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वसंभवे कर्मोपकारित्वात् मन्त्राः प्रयोक्तव्याः, नान्यथा (द्वितीयसूत्रवाक्याधिकरणन्यायस्य स्वरूपमिदम्) । सु पृ. ११०८.

● कर्मसंयुक्ताः (वैदिककर्मसंयुक्ताः) जय-अभ्यातान-राष्ट्रभृत्-होमाः । न स्वतन्त्रा., न वा लौकिककर्मसंयुक्ता. । भा. ३।४।९।२५-२६.

● कर्मसंस्कारपक्षे द्रव्यानसंस्कारपक्षे वा तद्भेदात् भेदो भवेत् (सर्वपृष्ठेष्टौ त्रिवृत्प्रभृतिस्तोम्य पदेषु इन्द्रेषु) । भा. ३।५।४।१७ पृ. ९९६

● कर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् । बाल. पृ. ९.

● कर्मसाद्गुण्यप्रयोजनत्वात् विधे. । भा. १०। ६।१२।३३.

● कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्रयोगपरिच्छेदे साधिते कर्म साधितम् । सु पृ. ८५६. ● कर्मस्वरूपत्वेन इन्द्रदेवताश्रितम् अवधार्य यजुर्वेदे समाम्नायते । वेदान्तरे तु क्रियामात्रं संकीर्त्य स्तोत्रशस्त्रादीनि पठ्यन्ते । भा. ३।३।४।११ पृ ८१६.

● कर्माख्याते (ओदनं पच्यते) तद्गुणविभाजित तत्कर्तृत्वस्वत्वाधिकरणकल्पप्रयोगतो व्यापारः इति बोध । मणि. पृ. ८१४. ● कर्माख्यातस्थले गन्तव्या अन्यय 'गन्तव्या अपि त्रिमार्गगासः' इति विभक्तिः । के.

प्रति विध्यशक्तेः, एषा वचनव्यक्तिर्भवति 'तेनैव कर्म कर्तव्यम्' इति। वा. २।३।११।२४ पृ. ६१५.

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्बन्धनत्वात् । ८।१।१३।२० ॥

तुशब्दः उत्सूत्रशङ्कानिरासार्थः। दर्शपूर्णमासादिरूपं कर्म न प्रवर्तते सौर्यादिकर्मणि, विध्यादिविहितत्वात् कर्मणः, विध्यन्तविहितत्वाच्च धर्माणाम्। यत्र च कर्मणः अप्रवृत्तित्वात् न प्रवृत्तिर्यस्य तादृशत्वात् दर्शपूर्णमासकर्मणः यत् फलं स्वर्गः, यश्च नियमः यावज्जीविकत्वादिः, यश्च कर्ता स्वर्गकामः, यश्च आग्नेयादिः समुदायः, तस्य फलनियमकर्तृसमुदायस्य सौर्यादौ अनन्वयः, न अन्वयः, न प्रवृत्तिः। तद्बन्धनत्वात् कर्मबन्धनत्वात् फलादेः। दर्शपूर्णमासकर्मणो यत् फलादि, तत् दर्शपूर्णमासकर्मणैव निबद्धं सत् न सौर्यादौ सङ्क्रमितुं समर्थम्। फलनियमकर्तृसमुदायस्य इति समाहारद्वंद्वः। तेन कर्मणा बन्धनं नित्यसंबन्धो यस्य फलादेः इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः।

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् । २१ ॥

दर्शपूर्णमासादिकर्मणः ये फलनियमकर्तृसमुदायाः, तेषां सौर्यादौ प्रवृत्तौ स्वीकृतायां चापि अपि च तादर्थ्यात् पुरुषार्थत्वात् सौर्यादौ प्रवृत्तिः व्यर्थैव। प्रकृतिफलादेः विकृतौ अनुपकारकत्वात्। तस्मात् प्राकृतं फलादि विकृतौ न प्रवर्तेत। 'अपिच' इति वक्तव्ये 'चापि' इति व्यत्ययेन पाठः सूत्रकृतेर्नानाविधत्वात्।

अश्रुतित्वाच्च । २२ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रतिपादकं सूत्रम्। दार्शपौर्णमासिक फलनियमकर्तृसमुदाय सौर्यादौ न प्रवर्तते, अश्रुतित्वात्। प्रयाजादीनि तु विध्यन्तेन प्राप्तानि। फलादौ तु श्रुतिर्नास्ति। तस्मात् दार्शपौर्णमासिकं फलादिकं सौर्यादौ न प्रवर्तते। नास्ति श्रुतिर्यस्य तत् अश्रुति तस्य भावः अश्रुतित्वम्। के.

* कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्० (८।१।१३।२०) इत्यत्र करणस्य क्रत्वन्तरगमनविधिनिषेधः उक्तः। सु. पृ. ९५१. * 'कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्' इत्यष्टमस्याद्ये पुरुषार्थस्य नातिदेशः इति वक्ष्यते। [illegible] २।४।१।६. * कर्मणः हविः प्रत्यासन्नम् (अन्तरङ्गम्), देवता तु बहिरङ्गम्। भा. ८।१।१७।३२. * फलस्य अनुपादेयत्वेन प्राप्तस्यापि कर्मणः फले विधानात् अनेकगुणविशिष्टता सेत्स्यति। सु. पृ. ८६९. * कर्मणाम् अग्निहोत्रादीनां नानाशाखासु विहितानामैक्यम्। सू. २।४।२।८-१२. * कर्मणाम् अदृष्टार्थत्वात् तस्य प्रतिनिधिना सिद्धौ प्रमाणाभावात् प्रतिनिध्यभावो वक्ष्यते 'न देवताग्नि०' (६।३।१८) इत्यत्र। सु. पृ. ६२१. * कर्मणाम् उत्पत्तिवेलायाम् एकानेकत्वनिर्णयो भवति। उत्पत्तिश्च सर्वत्रोपदेशेन गम्यते, नातिदेशेन। नहि अनुत्पन्ने कर्मणि कथमप्यात्म्यं भवति। न च तस्मिन् असति अतिदेशः प्रवर्तते। वा. ३।२।७।२१ पृ. ५९५. * कर्मणां तन्त्रभेदः कालभेदात्। भा. ११।२।५।२१. * कर्मणां दृष्टादृष्टसाधनत्वविवेकः। सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुपपत्तेः प्रथमं तावत् द्रव्यं कर्मोत्पादयत् दृष्टोपकारित्वात् तदर्थमास्ते। तत्र [illegible]चित् भूयः कर्म परावृत्य द्रव्यस्योपकरोति, क्वचित् आत्मलाभमात्रमनुभवति। तत् यदा आत्मलाभमात्रं तत्र दृश्यते, तदा साकाङ्क्षत्वात् अदृष्टं कल्पयितुं शक्यते। यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुलनिर्वृत्त्यादिना द्रव्योपकारेण निराकाङ्क्षी भवति, तदानीम् अदृष्टकल्पनाऽवसराभावात् अन्यथैव विधानार्थवत्त्वोपपत्तेः नादृष्टसाधनत्वं प्रतीयते। वा. ३।१।३।६, * कर्मणां देशाद्युद्देशेन विधीयमानानां स्वरूपानुवादकल्पनं युगपद्विध्यनुवाददोषादयुक्तम्। १।३।११।२६ पृ. ६११. * कर्मणां देवानामुपनयनादीनाम् उदगयन-पूर्वपक्ष-अहः-पुण्याहाः इति कालस्य नियमः। भा. ६।८।५।२३, * कर्मणां नामधेयं दर्विहोमशब्दः। ८।४।१।१। स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणाम्। ८।४।२।२-३। परन्तु होमरूपकर्मणामेव। ८।४।३।४. * कर्मणां प्रातिर्देष्या, चोदकेन कार्यापत्त्या च। कण्वरथन्तर च उभयोः (बृहद्रथंतरयोः) कार्यापत्तम्। अतः उभयधर्मग्राहकम्। टुप् ९।२।१७।४८, * कर्मणां फलशेषभावः 'कर्माण्यपि जैमिनि.' (३।१।३।४) इत्यत्रोक्तः। ५।१।१।१ पृ. १२८७ * कर्मणां भिन्नानामपि फलस्य एकत्वमपेक्ष्य एकवचनं भवति। यथा अङ्गारकल्पा, सर्वपृष्ठा, मृगारा

नहि संयोगविभागातिरिक्तं निपुणमपि निरूपयद्भिः अपरं वस्तु उपलभ्यते । तदुक्तम् ' नहि ते प्रत्यक्षाः ' इति (भा. पृ ७७ पं. ३) । किमर्थं तर्हि ' देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य आदित्येऽपि गतिस्मरणम् ' इत्युक्तम् ? (भा. पृ. ३७ पं १) देवदत्तेऽपि अनुमेयत्वात् । उच्यते । देवदत्ते तावत् आत्मसंयोगातिरेकिणि अनुमिते तत्सामान्यात् आदित्येऽपि गतिरेवानुमीयते । देवदत्ते देशान्तरप्राप्तेः तत्कारणत्वेन निश्चितत्वात् । एतदुक्तं भवति, सर्वत्र चेतने वा अचेतने वा गतिरेव देशान्तरे प्राप्तौ निमित्तमिति । ऋजु. पृ ७६–७८.

● कर्मानुवादेन गुणविधिः इत्युद्दोषः । सु. पृ. ७६६.

● कर्मान्तरम् अवभृथः वरुणप्रघासेषु । भा. ११। २।१५।६३–६६. ● कर्मान्तरम् अवेष्टिः ' यदि ब्राह्मण.' इत्यादिना विहिता राजसूयप्रकरणे । वि. २।३।२, ● कर्मान्तरम् आग्नेयादिकाम्येष्टिः । २।३।१२. ● कर्मान्तरं कौण्डपायिनामयनगतमग्निहोत्रं नित्याग्निहोत्रात् इत्यधिगतम् । (२।३।११) । भा ७।३।१।१. ● कर्मान्तर तेजस्कामेष्टिः । (रुक्कामेष्टिः, आग्नेयेष्टि. ।) वि २।३। १२ ● कर्मान्तर पञ्चशरावो द्रव्यदेवतासंबन्धेन गम्यते । भा. ६।८।१।१. ● कर्मान्तर पशुरम्भणम् ' एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम् ' इत्यादिना विधीयते अग्निष्टुति । वि. २।२।१२, ● कर्मान्तर प्रजाकामेष्टि' ' ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम ' इति । २।३।१२ ● कर्मान्तरम् ' वायव्यं श्वेतमालभेत ' इति विहितं वायव्यश्वेतपश्वालम्भनम् । भा २।३।५।१२–१५, ● कर्मान्तरम् ' सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम ' इति द्रव्यदेवतागुणत्वात् । २।३।५।१२–१५.

● कर्मान्तरं न ' अग्निं चिनुते ' इत्यत्राग्नि. । किन्तु चयनरूपसंस्कारस्य विधि । वि ७।३।१०, ● कर्मान्तर न ' घृतसंज्ञायतकाम याजयेत् ' इत्यत्रेष्टि', किन्तु फलसंबन्धविधिनेन । २।३।११, ● कर्मान्तर न ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवग्रहादि, किन्तु सोमयागे गुण । २।३।१, ● कर्मान्तर न ' दध्नेन्द्रियकामस्य ' इति, किन्तु गुणमात्रं फलाय विधीयते । २।२।११. ● कर्मान्तरं न दाक्षायणयज्ञ, किन्तु दर्शपूर्णमासयोरेव विकारः । आवृत्तिगुणविधानात्तु संज्ञाविशेषः । भा. २।३।४।५–११, ● कर्मान्तर न ' नैवारश्चरु-र्भवति ' ' चरुमुपदधाति ' इति, किन्तु उपधानमात्रविधि. अभिधयते । २।३।७।८, ● कर्मान्तर न पर्यग्निकरणान्तत्वं त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य, किन्तु गुणः । २।३।८।१९. ● कर्मान्तर न ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत ' इत्यादिना विधीयते, किन्तु कालसंबन्धः । वि. २।३।११, ● कर्मान्तर न ' यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ' इति पुनरुक्तः आग्नेयः दार्शिकात् ऐन्द्राग्नात् । २।३।१४. ● कर्मान्तरं न ' यौऽशुं गृह्णाति ' इति अंशुः, किन्तु ज्योतिष्टोमे गुणविधि' । भा. २।३।९।२०, ● कर्मान्तर न ' योऽदाभ्यं गृहीत्वा ' इति अदाभ्यः । किन्तु ज्योतिष्टोमे गुणविधि. । २।३।९।२०, ● कर्मान्तर न ' वत्समालभेत ' इत्यनेन अग्निहोत्रदोहाधिकारे, किन्तु स्पर्शमात्रगुणविधि. । २।३।६।१६–१७. ● कर्मान्तर न सन्निधिसत्त्वेऽपि अनुपादेयगुणयोगेऽपि । भाट्ट. २।३। १३. ● कर्मान्तर न ' समे यजेत ' इत्यादिना विधीयते, किन्तु दर्शपूर्णमासाभ्यां देशविशेषसंबन्धो विधीयते । वि. २।२।१२. ● कर्मान्तर न साकंप्रस्थायीयः (सान्नाय्य-पाठः) किन्तु दर्शपूर्णमासयो. फलाय गुण । भा. २।३।४।५–११. ● कर्मान्तर न स्विष्टकृदादि', किन्तु संस्कार. प्रधानहविषाम् । वि. २।३।११. ● न च गुणसम्बन्धपरे वाक्ये सति कर्मान्तरम् । भा २।२।८।२२

● कर्मान्तरत्वम् । भावनाऽन्यथानुपपत्तिरीदृशपेक्षया सत्यपि धात्वर्थैकत्वे भावना तावत् अन्यप्रमाणत्वात् आख्यातस्यथाप्रत्ययेणानुगतीयमाना ■ कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञायते इत्युपाय प्रयोजनाभावम् । (कर्मान्तरत्वम्) । भा. २।३।११।२४ पृ ६१६. ● कर्मान्तरत्वसाधकत्वं नास्ति अनुपादेयगुणानां देश-काल-निमित्त-फल-संबन्धानां सन्निधे । वि. ७।३।११. ● उत्पत्तिशिरस्कं विना अनेकार्थविप्रयोगात् तदन्यथाऽनुपपत्तेः उत्पत्तिशिर-

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

यदुक्त पूर्वपक्षिणा 'यथा लोके' इति (सू. २३) तत्राह । लोके कर्म अर्थलक्षणम् अर्थेन प्रयोजनानुसारेण लक्ष्यते । कार्यवशात् सकृदप्युक्तः असकृदाहरति, सकृदाहरति नाहरति वा । प्रकृते तु शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थे प्रवृत्तिर्युक्ता । तस्मात् काम्ये कर्मणि फलभूमार्थी असकृत् प्रवर्तेत इति सिद्धान्तः । कृषिन्यायोऽयम् । के.

* 'कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् इत्यधिकरणे' 'सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वात्' इति गुणसूत्रे कृतयागस्य आप्मन एव फलम् इति कल्पना उद्भाव्य निराकरिष्यते । कु. २।१।२।३. * कर्मणि उपक्रान्ते महत्प्राप्य नहि कर्मान्तरमारब्धुं युक्तं वचनाभावे । संकर्ष. ३।१।७. * कर्मणि एकेन (अधिकरणेन द्रव्येण वा) अवरुद्धे न अन्यत् संभवति । वा. २।२।५।१६ पृ. ५०७. * कर्मणि एकस्मिन् एकार्थाना गुणाना विकल्पः यथा व्रीहियवयोः खादिरादीना यूपद्रव्याणा बृहद्रथंतरयोश्च । विकल्पाधिकरणम् । भा. १२।३।४।१०-१५, * कर्मणि एकस्मिन् भिन्नकार्याणा गुणानां समुच्चयः । यथा आघारे 'ऋजुमाघारयति, संततमाघारयति, प्राञ्चमाघारयति' इति । १२।३।३।९, * कर्मणि गुणभूता देवता याज्याऽनुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलक्ष्यते । १२।४।२।३.

* कर्मणि द्वितीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । यथा 'व्रीहीनवहन्ति' । बाल. पृ. ४४. * कर्मणि तृतीया कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । यथा 'मन्त्राभ्यां जुहोति' 'पिता पितर वा सजानीते' । पृ. ४४, * कर्मणि चतुर्थी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । यथा 'ग्रामाय याति' 'फलेभ्यो याति' 'तृणाय मन्यते' । पृ. ४४. * कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः यथा 'जगतः कर्ता' 'चित्रपटीपेन गवा दोहः' 'धर्मजिज्ञासा' 'ब्रह्मजिज्ञासा' । पृ. ४५.

* कर्मणि नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति । यो हि अविद्वान् नासौ अधिकृतः, सामर्थ्याभावात् । भा. ३।८।८।१८. * कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणविधिः । वि. १२।३।८. * कर्मणि फलश्रुतिः 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते' इयमर्थवादः । 'कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादः' इत्यत्र कर्मपदं आरादुपकारककर्मपरम् । मीन्या. * कर्मणि यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्ग किञ्चित् शब्दगतमर्थगतं वा वैकृत्या कर्मचोदनाया तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्यात् । भा. ८।१।२।२.

* 'कर्मणि ज्यायते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः' इति न्यायः । कार्यकरणे बुद्धिः प्रकाश्यते । स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने को वा जनः पण्डितो न, सर्व एव पाण्डित्यं दर्शयतीतिभावविषयेऽस्य प्रचार इति । साहस्री. ८००.

* कर्मसु उपाङ्गे स्वयं कुर्यात् शेषमन्यः कुर्यात् । वि. ३।७।८. * कर्मसु दैवेषु उदगयनं पूर्वपक्षः अहः पुण्याहश्च कालः । भा. ६।८।५।२३-२४, * कर्मसु इश्वरहितस्यापि अधिकारः । ६।१।८।३९-४०, * कर्मसु पित्र्येषु अपरपक्षादिकालनियमः । ६।८।६।२५, * कर्मसु भिन्नेषु देशकर्तृविषये न भेदनियम. । पुरुषधर्मोऽसौ, न कर्मधर्मः । ११।३।१२।३१.

* कर्मकरः परिक्रेतव्यः । ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते । भा. ३।७।१८।३८, * कर्मकर. यः परस्योपकारे वर्तते । नैवासौ फलं प्राप्नोति । ६।३।९।२४, * कर्मकराः कर्म कुर्वाणाः पादिकमपि अहः लभन्ते, यन्नानुरूपं नेत्र ज्ञायते । १०।३।११।४५. * कर्मकराणां धनकामानामपि प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया भृतेः अधिकं धनं न लभ्यते । वि. १०।२।२६, * कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टम् । १०।३।१३.

* कर्मकरानतिक्षापनवचने हि दक्षिणाशब्दः । भाट्ट. ३।७।८.

* कर्मकर्तारौ नित्यानुमेयौ भावनया । वा. २।४।४।१३ पृ. ९३०.

* कर्मकर्तरि आख्याते कर्तृत्वादेः भानानामेवान्वयः । एवम् 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा० ३।१।८७) इति सूत्रात् 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ यत्र सकर्मकधातोः यत् कर्मकारकं तद्गुणव्यापारे॰ पारिरूपकर्मत्वातिविवक्षया कर्तृत्वविवक्षा, तत्र आख्यातेन

मुताः प्रादेशान्तरालाः । तत्र हस्तौ प्रवेश्य अध्वर्युर्यजमानमाह 'किमत्र' इति । आह 'भद्रम्' इति । 'तन्नौ सह' इत्यध्वर्युः प्रत्याह । इति व्यपदेशो भवति अध्वर्योर्यजमानस्य च । 'तन्नौ सह' इत्युभयोर्वचनम् अध्वर्युयजमानयोः । तस्मात् अध्वर्युफलम् आशासितव्यमेवेति ।

वा— 'व्यपदेशादितरेषाम्' (३।८।५।१४) इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतम् इह प्रस्तावबलेन मन्त्रगतम् । तद्धि क्लेशेन कल्प्यमानं कदा चित् उभयोर्न शक्यते कल्पयितुम् इत्याशङ्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेः अविरोधः, इति न किंचित् गौरवम् । अथ कस्मात् नोभावेव प्रयुञ्जाते, यदा एकेनापि प्रयुज्यमानः शक्तो येव उभयगामि फल प्रकाशयितु तदा सिद्धेऽर्थे न किंचिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्ति इत्यध्वर्युनियमः ।

शा-वि-भाट्टेषु मण्डन-शंकरयोश्च 'कर्मार्थे तु॰' 'व्यपदेशाच्च' इति अधिकरणद्वय मेलीकृतम् । भाष्ये तु सूत्रद्वयेनापि एकमेव । उभेऽपि पूर्वन्यायात् यजमानगामित्वमिति प्रथमे, वैषम्यात् इति द्वितीये सगतिः उक्ता । के. ।

वि— 'मा मा संताप्सीत्येतत् कस्मिन्, स्वामिनि पूर्ववत् ।, आध्वर्यव तु तत् तेन स्वामिकर्तृकयोगतः ॥' १५. 'भद्र तन्नौ सहेत्येतत् कस्मिन्, स्वामिनि युज्यते ।, द्विवचनाद् द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयो ॥' १६.

भाट्ट— यत्र तु 'मा मा संताप्सम्' इत्यादौ इतिकरणविनिर्मुक्ते एव अर्धतापनाशिरूप फलम् ऋत्विग्गामि वेऽपि श्रुतिविरोधिमतानिवर्तकतया तदुपयोगि, तत्र 'यजमानस्य मा' इति पठ्यमा परंपरयाऽपि उपयते॰ लिङ्गानुरोधात् ऋत्विग्गाम्येव । १४. एव यद्यपि 'तन्नौ सह' इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः, तथापि ऋत्विग्गामित्वम् । १५.

मण्डन— 'न स्वामिनोऽर्थतरनं फल स्यात् ।' १५. 'द्वयोः फलं भद्रसदाभिधेयम् ।' १६.

शंकर— 'अर्थतापनाशान्विर्त तु ।' १७. 'व्यपदेशे च तद्वदेव ।' (व्यपदिष्टम् उभयगामि) १८.

* कर्मोऽव्यवहिते फले अलब्धेऽपि कालान्तरे लभ्यते इत्याह— 'तस्माच्चे नहि बीजो फलमुत्पद्यते क्व चित् । अथाङ्कुरोऽपि तस्य स्यात्, स्वर्गोऽप्यस्तीति गम्यताम् ॥ स्थूलीभूतशरीरेणैव भोग्यत्वं प्रतिपद्यते । सर्वस्योत्पद्यमानस्य क्रमः स्वाभाविकः स्थितः ॥' श्लोवा. चित्राऽऽक्षेपपरिहारे ८-९.

सू कर्मैके, तत्र दर्शनात् । १।१।६।६॥

पूर्वसूत्रात् शब्दस्य इति शब्दः प्रथमाऽन्तत्वेन विपरिणतः अनुषञ्जनीयः । क्रियते इति कर्म कार्यम् अनित्यम् इत्यर्थः । तथाच गकारादिः शब्दः अनित्यः इत्येके वदन्ति । कुतः ? तत्र उच्चारणप्रयत्ने कृते सति दर्शनात् । अतः प्रयत्नानन्तर्यात् तेन क्रियते इति गम्यते । तस्मादनित्यः शब्दः इति पूर्वः पक्षः । शब्दः कार्यम् ; अतः स संबन्धोऽपि अनित्यः इति के चिन्मन्यन्ते । तत्र दर्शनात् प्रयत्नोत्तरकाले दर्शनात् इति कु ।

अस्थानात् । ७ ॥

यदुक्तं पञ्चमे सूत्रे शब्दार्थयो संबन्धो नित्य इति तदयुक्तम् । शब्दस्य अनित्यत्वात् । कथम् अनित्यत्वम् ? तत्राह द्वितीयं हेतुम् । अस्थानात् । स्थानं स्थितिः स्थिरता । शब्दस्य मुहूर्तमपि स्थिरता नास्ति उत्पन्नप्रध्वंसी शब्दः । तस्मादनित्य ।

करोतिशब्दात् । ८ ॥

पूर्वपक्षी शब्दानित्यत्वे तृतीयं हेतुमाह । 'शब्दं कुरु, मा कार्षीः' इति व्यवहर्तारः करोतिशब्दं प्रयुञ्जते । तेन मन्यामहे क्रियमाणत्वात् अनित्यः शब्दः, घटवत् उत्पत्त्यर्थकत्वात् । करोतिशब्दात् करोतिशब्दप्रयोगात् इत्यर्थ ।

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् । ९ ॥

शब्दानित्यत्वे चतुर्थं हेतुमाह पूर्वपक्षी । कायान्तरे सत्त्वान्तरे शब्दज्ञानस्य यौगपद्यात् । नानादेशस्थितैर्वक्तृभिः उच्चरितः एक एव गकारादिशब्दः युगपत् नानादेशेषु उपलभ्यते । न चेदं नित्यस्य एकस्य संभवति । तस्मादनित्य शब्दः । चकारो हेतुसमुच्चये ।

सिद्धं रूपं यस्य तत् सिद्धरूपम् अनः सिद्धरूपं च वासो देयम् । न तु दानकाले निष्पाद्य देयम् । वाशब्द. पूर्वपक्षनिरासार्थः । अशेषभूतत्वात् । नान तक्षणादिक्रिया दानशेषभूता । यूपे तु जोषणाद्याः क्रियाः श्रूयन्ते । तस्मात् विषमो दृष्टान्तः । एवं तक्षणादिक्रियायाः दानशेषभूतत्वाभावात् सिद्धरूपमेव अनो वा वासो वा देयमिति सिद्धान्तः । के.

* कर्मजे कर्म यूपवत् । अनङ्गस्यापि विधिना आक्षेपे, ' वासो ददाति ' ' अनो ददाति ' इति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वानतक्षणयोः आक्षेपः समभाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणः । तक्षण- (वयन-) कर्मजन्ये शकटे वस्त्रे च विहिते तदुत्पादकम् आक्षिप्यते । यथा यूपे विहिते तदुत्पादक छेदनादि इति सूत्रार्थः । सु. पृ. ९१७.

* कर्मतः वाचनिक. व्यवस्थाविधिः यथा ' रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्, बृहति समुद्रं मनसा ध्यायेत् ' इति । स्मार्तेऽपि बृहस्पतिः– ' इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष., सायौ नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कालकामौ, काम्ये तु धुरिलोचनौ ॥ पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥ ' इत्यादि । तथा मनुः– ' विप्रे स्वदितमित्येवं वाच्यम्, गोष्ठे तु सुश्रुतम् । सम्पन्नमित्यभ्युदये, दैवे रोचितमित्यपि ॥ ' इति । बाल पृ. १९,

* कर्मतः वाचनिकः व्यवस्थितविकल्पो यथा वरुणप्रघासेषु ' अग्रावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींषि आसादयति, माहतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन् ' इति । पृ. १६०.

* कर्मतः व्यवस्थारूपः प्रतिषेधो यथा कातीयसूत्रे अतिरात्रान् प्रयोदश उपक्रम्य ' तेषां चत्वारः अषोडशिकाः प्रथमाः ' इति सूत्रेण चतुर्ष्वेव व्यवस्थितः षोडशिनिषेधः कृतः इति । पृ. ३४–३५.

* कर्मतारतम्येन भृतितारतम्यं लौकिके कर्मणि, यज्ञकर्मणि तु नायो न्यायः । के. १०।३।१९।६८.

* कर्मत्वं (जुहोतेः) त्यागप्रक्षेपविषयौपचारिकम्याप्यत्वम् । [illegible] पृ. ६३२. * कर्मत्वं परसमवेतक्रियाजन्यफलभागित्वम् । मणि. पृ. ५४, * कर्मत्वं भावनाऽऽश्रितः आरण्डोपाधिः । पृ. ११३. * निर्यापारस्य कर्मत्वायोगः । सु. पृ. ५५७.

* कर्मधारयः तत्पुरुषात् बलीयान् । 'समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान् तत्र हि स्वार्थे शब्दौ (निषादस्थपतिं इति) वृत्तौ भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तन्त्रेणोभाभ्यां संबध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निषादो गम्यते । तत्र पद्धयर्थं कल्पयन् अमुख्यं गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्थपतिः स्यात् । भा. ६।१।१३।५१.

* कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषात् बलवान् । निषादस्थपतिः । तथाहि, ' समर्थः पदविधि. ' (पा० २। १।१) इति समासः सामर्थ्यापेक्षः । सामर्थ्यं च एकार्थीभावः । नीलोत्पलम् इत्यत्र हि नीलोत्पलशब्दाभ्याम् एक एवार्थः प्रतिपाद्यते इति एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यसत्त्वात् समासः । एवं षष्ठीसमासेऽपि सामर्थ्यापेक्षा । तत्र यदि निषादशब्देन निषादः एवोच्येत स्थपतिशब्देन स्थपतिरेव, तदा भिन्नार्थकत्वात् सामर्थ्याभावात् समासो न स्यात् । ततश्च सामर्थ्यसिद्धयर्थं निषादशब्दः षष्ठीसमासे स्थपतिलक्षकः स्यात् । न च निषादानां स्थपतिः इति विग्रहवाक्ये लक्षणाऽभावात् समासेऽपि न लक्षणा, व्यासतमासयोरेकार्थत्वात् इति वाच्यम् । निषादानां स्थपतिः इति विग्रहवाक्ये हि षष्ठ्यैव निषादसंबन्धिस्थपत्यभिधानात् नास्ति लक्षणा । समासे तु षष्ठी न विद्यते, अनुपलभ्यमानत्वात् । अतो निषादशब्देनैव लक्षणया संबन्धी प्रतिपादयितव्य. । न चैतावता व्याससमासयोर्भिन्नार्थकत्वम्, उभाभ्यामपि निषादसंबन्धिनः स्थपतेः प्रतिपादनात् । इयांस्तु भेदः, क्व चित् श्रुत्या, क्व चिल्लक्षणया । न तु एतावता एकार्थत्वहानिः । न च समासे लुप्ता षष्ठी संबन्धिनमभिधास्यति इति वाच्यम् । व्याघातात् । नहि लुप्ता षष्ठी शक्नोत्यभिधातुम्, अविद्यमानत्वात् । एतेन षष्ठीलोप एव अभिधास्यति इत्यपि निरस्तम् । लोपस्य अभावात्मकत्वेन तस्य अभिधायकत्वासंभवात् । समासे विभक्तिलोपस्यैव अविदेश्च । ' एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ' इति वैयाकरणसिद्धान्तात् । एव च रेरासवयन्यायेन अनुशासनस्य कल्पिते प्रक्रियावाक्ये एव विभक्तिलोपः काल्पनिकः

गोशब्दाः इति । तथा च शब्दे संख्याया अभावात् शब्दभेदो नास्ति । तच्च नित्यत्वं विना न घटते इति नित्यः शब्दः ।

अनपेक्षत्वात् । २१ ॥

पटादिषु तन्तुवियोगात् तन्तुविनाशाद्वा कारणात् अनित्यत्वं ज्ञायते । शब्दे तु तादृशापेक्षितविनाशकारणाभावात् नित्यत्वम् अवगम्यते । नहि गकारादिः शब्दः सावयवः येन अवयवनाशादिना विनष्टः स्यात् । तस्मात् विनाशकारणानपेक्षत्वात् नित्यः शब्दः ।

प्रख्याऽभावाच्च योगस्य । २२ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते पञ्चमो हेतुः प्रतिपाद्यते । मत्ता ख्या ख्यातिः प्रख्या प्रत्यक्षाभिज्ञा प्रत्यभिज्ञा । योगस्य वायवीयावयवसंयोगस्य इत्यर्थः । तथाच शब्दस्य वायुकारणकत्वपक्षे कारणीभूतवायवीयावयवसंयोगस्य प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाया अभावात् न वायुकारणकत्वं शब्दस्य इति न अनित्यत्वम् ।

वैद्यनाथी । योग्यस्य इति वृत्तौ पाठः । योग्यस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयस्य शब्दस्य वायुविकारत्वे प्रख्याया अभावात् श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वस्य अभावप्रसङ्गात् न तस्य वायवीयत्वं तस्मात् नित्यत्वम् इत्यर्थः । कुतूहले तु, 'प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य' इति पाठः । शब्दे वायव्यवयवसंयोगस्य अनुपलब्धेः न वायुकारणकः शब्दः । प्रख्याभावाच्च इति पाठे योग्यस्येति जातावेकवचनम् । योग्यानां वाय्ववयवानां प्रख्यायाः उपलब्धेः अभावात् इत्यर्थः । चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः शङ्कापरिहारं समुच्चिनोति । ननु वायुर्न प्रत्यक्षः किन्तु तदीय एव स्पर्शः स्पार्शनप्रत्यक्षः । अतः शब्दे वाय्ववयवानुपलब्धिः इति चेन्न । 'वायुं स्पृशामि' इति प्रतीत्या तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् स्पर्शमात्रोपलम्भासम्भवाच्च । न च शब्दे अनुद्भूतस्पर्शकल्पनात्र दोष इति वाच्यम् । तथा कल्पने मानाभावात् इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । २३ ॥

शब्दनित्यत्वसिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रदर्शनपरम् अन्तिमं सूत्रम् । लिङ्गं च एव भवति 'वाचा विरूपनित्यया' इति । अन्यपरं हीदं वाक्यं वाचो नित्यताम् अनुवदति । तस्मात् नित्यः शब्दः । भा. । 'विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयति इति रूपं कर्ता । विगतं रूपं यस्याः इति कर्तृरहिता इत्यर्थः । अत एव नित्या वाक् ।' वैद्यनाथी । के.

* 'कर्मैके तत्र दर्शनात्' इत्यधिकरणे (१।१।६।६–२३) वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं शब्दनित्यत्वम् आक्षिप्य समाधीयते । तदिदं अष्टादशसूत्रकं शब्दाधिकरणं नाम । बाल. पृ. ७.

* कर्मैकत्वविज्ञान 'सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखान्तरे गच्छति ॥' वा. २।४।२।९ पृ. ६३५.

* कर्षतिन्यायः । 'षड्भिर्हलैः कर्षति' इत्यत्र षड्हलोपादानसामर्थ्यात् कर्षतेः प्रयोजककर्तृत्वं यथा, तथा 'सोऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इत्यत्रापि प्रयोगस्य निर्वाहः । पराक्रमः. ६।१.

* कलञ्जन्यायः । कलञ्जभक्षणप्रतिषेधन्यायः । के.

* कलञ्जभक्षणप्रतिषेधन्यायः । कलञ्जन्यायः । प्रतिषेधातिक्रमे पुरुषस्य प्रत्यवायः ॥

प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात् क्रिया स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणाम् । ६।२।५।१९ ॥

भाष्यम्— इदं हि समधिगतम् । 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्, न लशुनम्, न गृञ्जनं च' इति । तत्र संदेहः, किमेवंजातीयकं फलकामेन न भक्षयितव्यम्, निष्कामेन आद्यम्, अथवा नियोगतो वर्जयितव्यमेवेति । किं प्राप्तम् ? फलार्थिना न भक्षयितव्यम् । अनर्थिनः अनियम इति । कुत ? नियमो हि अपमृश्यते, इदं न भक्षयितव्यमिति । एवमुक्ते द्वयमापतति, यदि वा अभक्षणं कर्तव्यमिति, यदि वा भक्षणं न कर्तव्यमिति । यदि नञ्विशिष्टं भक्षणं कर्तव्यमित्यभ्युपगम्यते, ततः अभक्षणं श्रुत्या तव्यो विदधाति । नञ् भक्षयतिविशेषणम् । तद्व्यापाराच्च कर्तव्यता नञ् न संबध्यते । अथ नञर्थः कर्तव्यः ततो वाक्येन विधानम् । भक्षयतिश्च नञ्विशेषणम् । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्माद्भक्षणं कर्तव्यमिति गम्यते । अभक्षणं च भक्षणाभावः । न तस्य कर्तव्यता अस्ति । तस्मात् यत्नः मानसो व्यापारः, यः

प्राबल्यात् संनिहितत्वाच्च उपधाने करणत्वम् । न च मन्त्रात्वम्, दण्डकलितवदावृत्तिसंभवात् कर्मभूयस्त्वाधिकरणन्यायेन (१०।५।२५।८३–८४) स्वस्थानविवृद्धेर्वा संख्यापूरणसंभवात् । इति पूर्वः पक्षः । स्वयमातृण्णाधिकरणम् । संकर्ष. २।१।२३.

* कर्मभेदः दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदाच्च । 'आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्र एकादशकपाल ऋषभो दक्षिणा, वैश्वदेवश्चरुः पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा, मैत्रावरुण्यामिक्षा वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणा' इति दक्षिणाभेदात्, दक्षिणायाश्च कर्मानत्यर्थत्वात् कर्तृभाविशिष्टानद्दगैक्येऽपि प्रयोगानुभूतकर्तृरूपभेदद्वारा प्रक्रियाभं प्रयोगभेदावगतिः । सु. पृ. ९१२. * कर्मभेदः न 'आश्रयत्वेन गृह्णाति यो गुणः प्रकृतां क्रियाम् । तत्सयन्यानुवादत्वात् तत्र भेदो न गम्यते ॥' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् इत्यत्र । वा. २।२।१२।२७ पृ. ५५३. * कर्मभेदः न उत्पत्तिवाक्ये द्रव्यविशेषानुक्तौ । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति' । वि. २।२।१०. * कर्मभेदः न 'तथा न भिद्यते धर्मं काठकादिसमाख्यया ।' वा. ३।१।१।१ पृ. ६५०. * कर्मभेदः नाम्नां प्रयोजनम् । मयि. पृ. ६. * कर्मभेदः शब्दान्तरात् 'यजति, जुहोति, ददाति' इति यागहोमदानानां भेदः । वि. २।२।१, अभ्यासात् 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति' इति यजतिपदाभ्यासात् प्रयाजानां पञ्चानां भेदः । २।२।२, 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति प्रकरणभेदात् यागयोर्भेदः । २।२।३, 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति संख्यया आहुतिकर्मणो भेदः । २।२।७, 'अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः' इति ताण्ड्यब्राह्मणे संज्ञाभेदात् कर्मभेदः । २।२।८, 'वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति द्रव्यदेवतारूपगुणभेदात् कर्मभेदः । २।२।९. * कर्मभेदः संस्कारभेदे न भवति । 'प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णाति' इति दशापग्रहः आदीहन्य ग्रहचोदनैषा, गृह्णाति इति संस्कारविधानात् । (तस्मात् मानसो ग्रहः) दशमस्याह्नो गुणस्य विधिः स्यात्, नाहरन्तरचोदना । भा. १०।६।१३।३८. * कर्मभेदे प्रतिकर्म मन्त्र आवर्तनीयः यथा आमनहोमादौ । सोम. २।२।७. * कर्मभेदे प्रमाणानि शब्दान्तरम्, अभ्यासः, नामधेयम्, गुणः, प्रकरणान्तरं चेति । एतानि उत्पत्तिपरतां विधेर्बोधयन्ति वाक्यान्तरविहितात् कर्मणः स्ववाक्यविषयस्य भेदं बोधयन्ति । संख्या च स्ववाक्यविधेयानामेव कर्मणां मिथो भेदमावहति । शा. २।१।१.

* कर्मभेदकत्वं नास्ति संनिधौ फलादेः । (देशकालनिमित्तफलसंस्काराणाम् ।) । भा. २।३।१३।२६, * कर्मभेदकत्वं फलसंस्कारयोर्भिन्नयोः । फलसंस्काराधिकरणम् । २।३।१२।२५. * कर्मभेदकप्रमाणानां चतुष्ट्वमेवेति भाष्यान्तरकारोक्तमतनिरासः 'अवेष्टिरेव अन्नाद्यकामस्य' इत्यत्र वार्तिके द्रष्टव्यः । के. * कर्मभेदहेतुः कर्तृभेदश्च फलभेदश्च । सु. पृ. ९१२. * कर्मभेदहेतुः सप्तमः अनुपादेयान्वयसहकृतासंनिधिलक्षणः प्रकारविशेषः प्रकरणान्तरस्यैव । सु. पृ. ९५६ । तदेतत् सप्तमं भेदाधिकरणम् (फलसंस्काराधिकरणम्) । वा. २।३।१२।२५.

* कर्मभेदाभेदौ । परोद्देशेन कर्म विधीयमाने यदि अन्येन तद्रूपेण वाक्येन उपस्थाप्यते, ततः 'तदेव' इति अकर्मान्तरबुद्धिर्भवति । अथ तु ईषदपि तिरोधानात् नोपतिष्ठेत, ततः पर विधीयमानत्वेनैव विहितादन्यत्वबुद्धिः स्थिता न शक्या अपनेतुम् इति कर्मान्तरत्वं भवति । वा. २।३।११।२४ पृ. ६१५, * कर्मभेदाभेदौ । यदि मन्त्रीयस्य विपरिवृत्त्या तद्रूप्यात् अप्रच्युततया पूर्वकर्म उत्पत्तिरूपं स्थाप्यते तत्र तत्पादकशक्तिविरोधात् प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेव कर्म अध्यवसीयते इति न भिद्यते । यदा तु पूर्वकर्मरूपात् किञ्चिदप्याधिक्यं विज्ञायते, तदा नैव अविभागज्ञानमस्ति इत्यर्थात् तत्परविधिर्भवन् अन्येन तद्रूपोत्पत्तिसमर्थेन विध्यन्तरेण अनिवारितशक्तिः सत्यपि अन्यपरत्वे अनुपादेयं प्रति उपादानात् कर्म भिनत्ति । २।२।१।१।२५ पृ. ५४०. * कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भः यदि प्रमादे प्रवृत्ते दर्शकर्ममध्ये अनुष्ठेयमिष्टौ इष्टिवत् । सोम. ५।१।११.

कथं पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियमः कर्तव्यतया चोद्यते इति ? उच्यते । 'तस्य व्रतम्' इति प्रकृत्य प्रजापतिव्रतानि समाम्नातानि । व्रतम् इति च मानसं कर्म उच्यते 'इदं न करिष्यामि' इति यः संकल्पः । कतमत् तत् व्रतम् ? 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत' इति, यथा तदीक्षणं न भवति, तथा मानसो व्यापारः कर्तव्यः, तस्य च पालनम् । तत्र तस्माद् (संकल्पात्) पुरुषार्थोऽस्ति इत्यवगन्तव्यम् । तत्र च एतान्येव प्रकृत्य उच्यते 'एतावता हैनसा अयुक्तो भवति' इति, एतावता कृतेन अयुक्तः एनसा (पापेन) भवति इति । अथ इह तयोः असमवायित्वम् । इह क्रिया प्रतिषिध्यते, न अक्रिया उपदिश्यते । नहि कलञ्जं भक्षयन् प्रतिषेधविधिं नातिक्रामति । इह पुनः आदित्यं पश्यन् नातिक्रामति विधिम् । नहि तस्य दर्शनं प्रतिषिद्धम् । नियमः तत्रोपदिष्टः । यः तं नियमं करोति, स फलेन संबध्यते । इह तु प्रतिषिध्यते कलञ्जादि । कथमवगम्यते ? नात्र 'तस्य व्रतम्' इति प्रकृत्य वचनमस्ति । न च 'न भक्षयितव्यम्' इत्यस्य मानसो व्यापारः अर्थः । भक्षयितव्यम् इति च भक्षणं कर्तव्यं शब्देन उच्यते, नेति तत् प्रतिषिध्यते श्रुत्यैव । एवं प्रसिद्धोऽर्थः अनुगृहीतो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मात् इह प्रतिषेध उच्यते । आह, प्रतिषिद्धं नाम, दोषो न श्रूयते । तस्मात् प्रतिषिद्धमपि अनुष्ठातव्यम् इति । कल्पयिष्यते इति चेत्, न, प्रमाणाभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाणम्, उपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् इति यदि उच्येत, नैतदेवम् । व्यर्थोऽपि उपदेशः अज्ञानात् संभवति । न कल्प्यो दोष इति । उच्यते । स च न कल्पनीयः, किन्तु गम्यत एव । कथम् ? अनन्तरमेव एनं शिष्टाः वर्जयेयुः 'पतितः कर्मभ्यश्च' इति वदन्त । महांश्चैव दोषः, यत् शिष्टाः वर्जयन्ति । तस्मात् नियोगतः कलञ्जादि न भक्षयितव्यमिति । यथा 'न सर्पाय अङ्गुलिं दद्यात्'। तत्र दोषदर्शनात् नियोगतः न सर्पाय अङ्गुलिर्दीयते, कण्टको वा न पादेन अधिष्ठीयते, एवमिदमपीति ।

टुप्— 'तस्य व्रतम्' इति उपक्रम्य 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत' इति श्रूयते । व्रतमिति च कर्मनाम । तद्यदि प्रतिषिध्यते, पूर्वमुत्तरेण न संबध्यते । तस्मात्तत्र विरोधात् नञ् प्रच्युतः प्रत्ययानन्तरेण धातुना संबध्यते । इह तु नास्ति व्रतस्थानीयं पूर्ववाक्यम् । अतः श्रुत्या कर्तव्यतावचनेन नञ् संबध्यते । धातुसम्बन्धे तु उभे अपि पदे लक्षणावृत्ते स्याताम्, असमासे च समासः अध्यारोप्य प्रदर्शनीय इत्येते दोषाः । तथा, नञ्प्रत्ययसम्बन्धे सर्वाणि स्वार्थवृत्तानि । शिष्टविगर्हणा कोपायत्वेन वर्णयितव्या । चोदनायाम्, फलश्रुतेरिति द्वे सूत्रे अस्मिन्नूहेन नेये । (विश्वजिदधिकरणस्थे द्वे अपि पूर्वोत्तरपक्षसूत्रे (४।३।५।१०-११) विश्वजिदादिषु अश्रुतफलकेष्वपि विधिसामर्थ्यादेव समीहितं फलं कल्पयितव्यम् इत्येव प्रतिपादनपरे कलञ्जभक्षणादिष्वपि अश्रुतफलेषु निषेधस्य निवर्तकत्वसिद्ध्यनुरोधेनैव प्रत्यवायरूपं फलं कल्प्यते इत्यस्मिन् अर्थेऽपि ऊहेन योजनीये इत्यर्थः) ।

शा— 'भक्षणव्यवधानेन नञ्विध्योर्नास्ति संगतिः । भक्षणं तु नञा युक्तमव्यवायाद् विधीयते ॥ श्रुत्या च विधिसंबन्धो भक्षणस्य नञः पुनः । पदान्तरत्वाद् वाक्येन श्रुतेर्वाक्यं च दुर्बलम् ॥ तस्माद् भक्षणमेवेह नञा युक्तं विधीयते ॥' अत्रोच्यते 'नञ्भक्षयत्योरेवं तु स्वार्थहानिः प्रसज्यते । संबन्धलक्षणात् तत्र श्रुतेरत्यन्तबाधनम् ॥' मन्यसे पुनः प्रत्यासत्तिमात्रसाधनम् । न वा तदपि, किं तर्हि, भक्षयेत् इति पदं परिपूर्णं नञा सम्बध्यते 'भक्षयेत्' इति । भक्षयेत् इति च भक्षणभावनाया प्रवर्तना गम्यते, नञा संबन्धेन विधिना तद्विपरीतनिवर्तनाप्रतीतिः । निवर्तना च निवृत्तिफलो व्यापारः । न च प्रेक्षापूर्वकारी पुरुषो रागात् प्रवर्तमानः अकृतप्रत्यवायफले निवर्तयितुं शक्यते, इति पुनर्निवर्तना अन्यथाऽनुपपत्त्या विषयीभूतभक्षणव्यापारस्य प्रत्यवायफलत्वं कल्प्यते । अत्र तत्परिहाराय सर्वेषामेवं व्याजीकरणम् । (सोम—ननु यदि क्रियाया निवर्तनानिषेधः, तर्हि विधिनिषेधयोः एकविषयत्वात् भेदो न स्यात् इति चेत्, अन्यापि विषयैक्ये परस्परप्रत्यनीकतया

* कर्माङ्गानामियत्ता श्रुत्या निश्चीयते । लौकिककर्माङ्गानामियत्ता तु प्रत्यक्षेण निश्चीयते । वि. ८।१।१ वर्णक २.

* कर्माङ्गस्मारका मन्त्राः । नियतोच्चारणं च नियमादृष्टार्थम् । के. १।२।४।३१–५३ (वि).

* कर्मोदयः अर्थप्राप्ताः, ते न भवन्ति शब्दस्य अभिधेयभूताः । भा. ३।४।४।१३ पृ. ९२७, * कर्मादिसंनिपातः मन्त्रान्तेन आधारे दर्शपूर्णमासयोः । १२।३। १२।२८, * कर्मादिसंनिपातः मन्त्रान्तेन करणमन्त्रेषु । १२।३।१०।२५, * कर्मादिसंनिपातः मन्त्रान्तेन यजोधारायाम् । १२।३।११।२६–२७.

* कर्माधिकारः नास्ति अप्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्य । भा. ६।१।१०।४२, * कर्माधिकारः प्रतिसमाधेयाङ्गवैकल्यस्यास्ति । ६।१।९।४१.

* कर्मानुमेयत्वविचारः । ' यद्यत् फलभूतं तत्तत् तदुत्पत्तिमतोऽनन्तरम् ' इति सामान्यतः तत्त्यादि संयोगादि न भवतीति संबन्धदर्शने सति देशान्तरप्राप्तिं कादाचित्कीं फलभूताम् अवधार्य उत्पत्तिमत् प्राग्भावि किंचिदनुमीयते । तत्र च लोकस्य कर्मशब्दप्रयोगः । न च द्रव्यमेव उत्पत्तिमत् इति वक्तव्यम् । तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वेनावधृतत्वात् । न च दृष्टविरुद्धमनुमानम् अविरोधिनि संभवति इति युक्तम् , तस्मात् द्रव्यातिरेकि कर्म अनुमीयते । अपरः परोक्षकर्मात्मवादी प्रत्यक्षतामाकाङ्क्षते । तामाह । ननु नानुमेयं कर्म, किन्तु रूपिद्रव्यसमवेतचाक्षुषमेव, 'चलत्यश्वम्' इति प्रतीतेः इन्द्रियव्यापारानुसारित्वात् । तथा च तन्त्रान्तरे सूत्रम् ' संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ' (कणादसूत्र ४।१।११) इति । अथ संयोगविभागानुमितक्रियाविषयोऽयं प्रत्यय इति । तदनुपपन्नम् । आकाशस्य अतीन्द्रियत्वात् तेन सह संयोगस्य वायुवत्स्पर्शसंयोगवत् अप्रत्यक्षत्वात् लिङ्गाभावात् पतत्सु पतत्रिषु ' पतति ' इति बुद्धिर्न स्यात् । अयोध्यगते, तिरयति तिमिरतरीतिरोधे: सह संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ विद्युतीति, तत्र । शाङ्करालस्तकाले निशीथे झटिति तडिति स्फुरन्त्या चलतीति प्रतीतेः । अपि च संयोगविभागौ गम्ये गन्तरि च स्तः । ताभ्या चेत् कर्म अनुमेयम्, गन्तरीव तद्बुद्धिः गम्येऽपि स्यात् । किञ्च कार्यविरोधि कर्म । ततश्च संयोगादुत्पन्ने कर्मणि वर्तमानावभासो न स्यात् । किञ्च न संयोगविभागौ कर्म अनुमापयितुमीशाते । तस्यापि कादाचित्कत्वेन हेत्वन्तरापेक्षत्वात्, तद्धेत्वभिमतादेव तयोरुत्पत्तेः । तदेतत् बधिरदोषविलसमानम् । अनुमितक्रियानिमित्तः चलतीति प्रत्ययः । विद्युति तु मेघावयवसंयोगविभागलिङ्गानुमिता चलनक्रिया इति नानुपपत्तिः । न च गम्ये क्रियाऽनुमानम् । गन्तृसमवेतयैव क्रियया संयोगविभागयोरुपपत्तेः । न चेदं विपरीतमापादयितुं शक्यते गम्यक्रियैव गन्तरि फलं प्रसूतम् इति उत्तरदेशसंयोगस्य गन्तरि क्रियाऽन्तरानुमाऽऽपत्तेः । देशदत्तगता तु क्रिया पूर्वप्रदेशेन विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं चारभते युगपदम् । न च ' चलति ' इति वर्तमानावभासः एकक्रियाक्षणाभिप्रायेण, क्षणस्य पौर्वापर्याभावात् । तस्मात् क्रियाक्षणानां संतानमिमित्त एव ' अयं चलति ' इति वर्तमानताऽवसायः । तेन क्षणान्तरे नष्टेऽपि क्षणान्तरे अनागतेऽपि प्रारब्धापरिसमाप्तत्वात् एकफलावच्छिन्नस्य क्रियासंतानस्य वर्तमानता नानुपपन्ना । संभवति च फलोद्देशेन उत्तरक्षणपरामर्शात् एषा प्रतीतिः । तदुक्तम् ' यदा त्वाद्यपरिस्पन्दप्रभृत्या फलागमात् । क्रिया पूर्वापरीभूता दृश्यते वर्तते तदा ॥' इति (श्लो. स्फोटवादे ७९) । न च कर्महेतोरेव संयोगविभागाद्यः । तथाहि । आत्मशरीरसंयोगात् आत्माश्रितप्रयत्नानुग्रहीतात् पादहस्तादिषु कर्म दृश्यते । तदुक्तम् ' आत्मशरीरसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ' इति (कणादसू. ५।१।१) । संयोगश्च संयोगिन्येव कार्यमारभते यथा अवयविनम् अवयवसंयोगः । संयोगविभागौ च न केवलमाश्रयसमवेतौ, अनाश्रयेऽपि देशे समवायात् । तेन आत्मसंयोगातिरिक्तम् अपर कर्म अनुमीयते । न च तत्र अयं नियमो दृष्टः ' स्वाश्रयमेव फलमारभते ' इति, तन्तुपूर्वसंवत् । तेन भङ्गमेवमेऽपि न विरोधः । प्रकृतं तु प्रतिविधित्सुम् ।

न्यायगतेः उभयोःफलयोगात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः। सु. पृ. ८७०.

* कर्मान्तरविधाने तु अनेकार्थत्वमदोषः (न वाक्यभेदः)। वा. २।३।१२।२४ पृ. ६१४.

* कर्माभीज्या पार्वणहोमः न कालाभीज्या। (कालम् अभिलक्ष्य इज्या यागः कालाभीज्या। एवं कर्म अभिलक्ष्य इज्या कर्माभीज्या)। संकर्ष. २।२।२.

* कर्मार्थे तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात्। ३।८।१४।२९ (भा. २८) ॥

करणमन्त्रोक्तं फलं यजमानस्य, न ऋत्विजः इत्युक्तं पूर्वस्मिन्नधिकरणे। तदपवाद उच्यते अत्र। तुशब्दः पूर्वस्माद्विलक्षणार्थः। यत् कर्मार्थं फलम्, यजमानकर्मसिद्ध्यर्थं यत् फलम्, तत् तु तेषाम् ऋत्विजां स्यात्। यद्यपि च तत् ऋत्विजां फलम्, तथापि तस्य फलस्य स्वामिनं प्रति अर्थवत्त्वादेव फलत्वम्, न स्वातन्त्र्येण। ऋत्विक्फलेनापि स्वामिन एव अर्थवत्ता फलत्वं परम्परया भवति। यथा 'अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषम्, विजिहाथाम्, मा मा संताप्तम्' इत्यादिर्मन्त्रः आघारार्थं वेदिमतिक्रम्य दक्षिणस्यां दिशि गमनकाले अध्वर्युणा पठ्यते। भो अग्नाविष्णू अहं वां युवां मा अवक्रमिषम्। मया युवयोः अतिक्रमो न कर्तव्यः। तदर्थं युवां विजिहाथां युवाभ्यां किंचिदपसरणं क्रियतां मार्गो मे दीयताम् इति प्रार्थना। किंच मा मां प्रति युवां मा संताप्तं मम युष्मत्तेजसा यथा तापो न स्यात् तथा क्रियताम्। इति मन्त्रार्थः। अयमपि करणमन्त्र एव गमने। अत्र संतापाभावः फलमुक्तम्। इदं तु फलं साक्षात् अध्वर्योरेव। अध्वर्यो संतापाभावे सिद्धे यजमानस्य निर्विघ्नं कर्म स्यात् इति परम्परया यजमानस्य फलसिद्धिरस्त्येव। तथापि साक्षात् फलम् अध्वर्योः इति विशेषः।

व्यपदेशाच्च। ३० (भा. २९) ॥

इदं सूत्रं केषुचित् ग्रन्थेषु कुतूहले च पृथगधिकरणत्वेनैव स्वीकृतम्। भाष्यादौ तु पूर्वाधिकरणगुणसूत्रत्वेनास्य स्वीकृतम्। अग्निष्टोमे दक्षिणस्य हविर्धानशकटस्य अक्षस्य पुरस्तात् चत्वारः उपरवाः नाम गर्ताः प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तरालाः अधस्तात् एकीभूताः, उपरिष्टात् पृथग्भूताः खन्यन्ते। तत्र हस्तौ प्रवेश्य धृत्वा अध्वर्युर्यजमानमाह 'किमत्र' इति। यजमान आह 'भद्रम्' इति। अध्वर्युराह 'तन्नौ सह' इति। अत्र 'नौ' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानयोर्व्यपदेशः। अस्मात् व्यपदेशाज्ज्ञायते यजमानस्येव अध्वर्योरपि फलमिति। तस्मात् व्यपदेशात् ऋत्विजोऽपि फलं भवतीति। याजमानफलनियमस्य क्वचित् प्रमाणानुरोधात् अपवाद उक्तः। अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि सूत्रार्थः ॥ एव। के.

* कर्मार्था अप्येते (प्रोक्षणादयो धर्माः) सन्तः न आस्कन्दपालिकावत् (साक्षात्) कर्मणि संबध्यन्ते। किं तर्हि? बर्हिर्द्वारेण। (आस्कन्दः केदारस्थं सस्यम्। तस्य पालिका तु सा सस्यपालनकर्मण्येव साक्षात् संबध्यते)। भा. १२।१।१९।४४.

* कर्मार्थकरणमन्त्रोक्तं फलमार्त्विज्यम्। वि. ३।८।१५.

* कर्मार्थता द्रव्यस्य स्वभावतः। भा. ४।१।१।१ पृ. १३४६.

* कर्मार्थफलाधिकरणम्। अतिक्रमाधिकरणम्। दर्शपूर्णमासादौ करणमन्त्रप्रकाश्यं कर्मोपयोगिफलम् ऋत्विग्गामि ॥

कर्मार्थे तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात्। ३।८।१४।२९ ॥

भाष्यम्— इदं समधिगतं करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यमिति। तस्यैष अपवादः। नेत्याह। क्वचित् ऋत्विजामपि फलमाशासितव्यमिति, यत्र कर्मार्थं फलम्। यथा 'अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा संताप्तम्' इति। असंतप्तोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्तुम्। कर्मसिद्धिः यजमानस्योपकारिकेति ऋत्विक्फलमाशासितव्यमेवेति।

वा.— यत्तु असंतापादि फलं कर्मप्रयोगे प्रयोक्तृगतं, तत् यजमानेनापि तदेष्यते एवेति नात्मनेपदेन विरुध्यते।

व्यपदेशाच्च। ३० ॥

भाष्यम्— यत्र च व्यपदेशो भवति तत्राप्येवम्। दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधस्तात् चत्वार उपरवाः प्रादेश-

कल्पसूत्राधिकरणं

तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम् । कल्पाः पठितसिद्धा हि प्रयोगाणां प्रतिक्रतु ॥ बौधायनीयवाराहमाशका-दिप्रबन्धवत् । स्वसंज्ञापरिभाषाभिर्यद्वुत्सर्गा-पवादनम् ॥ हेतुदृष्टान्तवत् सूत्रं तल्लक्ष्यव्यापि लक्षणम् । आश्वलायनकं सूत्रं वैजावापिकृतं तथा ॥ द्राह्यायणीयलाटीयकात्यायनकृतानि च ॥' तत्र सकल-प्रत्यक्षवत् अप्रतिपाद्यक्रतुप्रयोगोपनिबन्धनात् अन्तर्हित-विप्रकीर्णानुमेयप्राय श्रुतिमूलस्मृतिबन्धनेभ्यो महानेव कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तत्तन्न्यायं व्यवस्थाप्य प्रामाण्यानि विचार्यन्ते । 'अप्रामाण्यं स्मृतीनां च यद्वाक्यद्वयोदितम् । पूर्वपक्षे, न तदुक्तुं कल्प-सूत्रेषु शक्यते ॥ प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात् तदुक्ता नापशब्दता । नह्यस्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्व-पक्षिणा ।' स्मृत्यधिकरणे (१।३।१) चाप्रमाणत्व मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षे अभिधाय सिद्धान्ते अनुमितश्रुति-मूलत्वेन प्रामाण्य स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदा-हृतानि पूर्वपक्षहेत्वसम्भवात् । न चैषामिह प्रामाण्यप्रति-पादनम् । अतिरिक्तप्रामाण्यापवादप्रतिपादनार्हत्वात् अधिकरणस्य । 'यद्वा भवतु नामैषां तस्मिन्नपि विचारणा । तेषां चात्रापि सर्वेषामिति प्रामाण्य-धारणा ॥' यदि धर्मं प्रति स्मृतीनां प्रामाण्यमभ्युप-गम्यते तथा सति 'तासामपि हि वेदत्वे तेषां तुल्यप्रमाणता । स्वातन्त्र्याच्छक्यते वक्तुं न तु मूलानुमानतः ॥ यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वमङ्गानाम-भिधीयते । वेदत्वं वा षडङ्गेऽपि वेदत्वस्मृतिरस्ति हि ॥' 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयं षडङ्गमेके' इति अङ्गान्यपि वेदशब्दवाच्यानि स्मर्यन्ते । 'तस्मात् तान्यपि वेदा वा प्रमाणानि स्वतोऽथवा । प्रतिभान्तीति कर्तव्यमन्यथा प्रतिपादनम् ॥ यद्वा शाक्यादिशास्त्राणां स्मृतिशास्त्रत्ववारणात् । वेदशाखासमानत्वमाशङ्क्येह निवार्यते ॥' वेदशाखा हि एव पठ्यन्ते । यथा 'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषा धर्मनियता' इति । 'ततश्च वेदत्वमित्यास्तेऽपि चेदागमा मताः । चोद-नालक्षणो धर्मस्तदुक्तोऽपि प्रसज्यते ॥ काम न

प्रविशेद् ग्रामं वारितो दण्डपाणिभिः । स्पष्टं महा-पथेनैव संप्रति प्रविविक्षति ॥' एवमेतानि चत्वार्यपि विचारस्थानानि एकमार्गपतितानि कल्पसूत्रविचारेणैव गतप्रायाणि भविष्यन्तीति मन्वानेन तदुपन्यासमात्रमेव क्रियते ।

'का गतिः कल्पसूत्राणामित्यस्मिन् संशये सति । प्रयोगशास्त्रतां तावत् प्राह स्म लघुसंश-यम् ॥ वेदत्वं कल्पसूत्राणां न मोक्तव्यं मनागपि । यदि वा वेदतुल्यत्वं स्वतन्त्राणां प्रतीयताम् ॥ वेदत्व-वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता धर्मे तेषां प्रमाणता । वेदत्व-मेव वा सिद्धं सवादादिप्रमाणकम् ॥' ननु 'नैतेषां च पौरुषेयत्वादेषामेतदुभयमप्यनुपपन्नम्, पौरुषेयत्व भविष्यति हि वेदवत् । प्राशकावि-समाख्या हि प्रोक्तत्वात् काठकादिवत् ॥' यथैव कठादिप्रोक्ताः शाखाः काठकादिसमाख्यया अभिधीयन्ते इति अकृत्रिमाः स्थापिताः, तथैव वेदसमाम्नातमशकादि-समाख्यातग्रन्थनियताऽपि प्रत्येतव्या । यथा सामसूक्ता-नाम् इदमस्य आर्षम् इदमस्य इति सत्यामपि तन्निमि-त्तायां समाख्यायां न नित्यत्वप्रतिघातः । एवं प्रख्यातर्षि-प्रकल्प(कल्प)सूत्रप्रथनामपि । तथाहि, 'न तावदृषिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूत्रकृत् । कर्तृत्वं यद्यपीष्टं तु तत् सर्वं मन्त्रकृत्समम् ॥' यथा 'शैशव भवति, शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत्' इत्यत्र मन्त्रकृच्छब्दः प्रयोक्तरि प्रयुक्तः, एवं तस्यतस्य कल्पस्य सूत्रस्य वा प्रयोक्तारः तत्कारित्वेन व्यपदेक्ष्यन्ते । ब्रह्मयज्ञ-विधाने च 'एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीयीत' इत्युक्त्वा तत्प्रशंसार्थे 'यद्योऽधीते यद्यपि यन्सामानि यद्ब्राह्मणानि यदितिहासपुराणानि यत्कल्पान्' इति तत् अध्यमानत्वेन विधानात् आर्षत्वमेव विज्ञायते । पुरुषकृतानां अप्र-निमित्तधर्महेतुत्वेन नित्यविधिविषयत्वासंभवात् । चरण-पराख्यशाखाध्ययनस्य च कल्परूपत्वात् सर्वशाखीयैश्च स्वशाखाध्यायिभ्यः निरिक्तकल्पसूत्रप्रयोगान्यशाखा-व्यवस्थानात् कल्पमन्त्राणां च इतरसमाम्नायाधीतवत् क्रतुविनियोगाभ्युपगमात् तुल्यत्वम् । 'आर्षपदवचनं नित्य-पर्यायत्वेन गम्यते । आर्षेयत्वप्रसिद्धिश्च कल्पसूत्रे-

येषां तद्वशो नाभिसंगतम् । स्वग्रन्थकरणं तेषां वेदस्थाने कथं भवेत् ॥ वेदादेव च विज्ञातो वेदार्थः साधयेत् फलम् । नान्यस्मात् पुरुषग्रन्थात् मन्त्राभासात् स्मृतो यथा ॥ कृता मन्वादिभिर्येऽत्र मन्त्रप्रतिकञ्चुकाः । न ह्येतेन स्मृतं कर्म सिध्यतीत्यवधारणात् ॥ तथैव तैर्न कर्तव्या ब्राह्मणप्रतिकञ्चुकाः । नावेदविहितं कर्म फलतीति हि निश्चितम् ॥ न चैभिर्भिन्नदेशस्थवेदवाक्यसमुच्चयः । कृत इत्यवगन्तव्यमीदृग्ग्रन्थावधारणात् ॥ ईदृगेवंक्रमग्राह्यं वेदग्रन्थ इतीदृशी । युज्यते हि मतिः कर्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥ तेन प्रयोगशास्त्रत्वं तदेषापतितं बलात् । धर्मे प्रत्यक्षप्रमाणत्वं यदेवैषां न संमतम् ॥ चोदनालक्षणे धर्मे पूर्वमेवावधारिते । अवेदस्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणस्यापि नेष्यते ॥ तेनैषां धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोपयोगिता । वेदवा वाऽभ्युपेतव्या गतिर्नास्त्यान्तरालिकी ॥ यदन्ति धर्ममेतानि चोदनां गमयन्ति च । अशक्यमीदृशं वक्तुं यावदुक्तप्रमाणकैः ॥ उक्तमर्थं परित्यज्य यदनुक्तं प्रतीयते । अनुक्तेन च सोऽप्यर्थ इति किं नोपपद्यते ॥ तस्माद्धर्मप्रयोगस्य साक्षादुक्तस्य तत् स्वयम् । प्रमाणं धर्मशास्त्रस्यास्य वेदवदवधानत ॥'

'शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्राभासे निराकृते । धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदमिदोच्यते ॥ (वा इदम् इति च्छेदः)। येनैवाकृतकत्वं हि वेदस्य प्रतिपाद्यते । न्यायेन, तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि भविष्यति ॥ पौषकन्याम् प्रमाणत्वं स्वतस्तत्रापि लभ्यते । न च सद्दिश्यते बुद्धिर्न विपर्ययते क्वचित् ॥ अपरीक्षकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति । वेदवद् बुद्धवाक्यादि कर्तृस्मरणवर्जनात् ॥ बुद्धवाक्यसमाख्याऽपि प्रवक्तृत्वनिबन्धना । मद्रदृष्टत्वनिमित्ता वा काठकाङ्गिरसादिवत् ॥ यावदेवोदितं किञ्चिद्वेदप्रामाण्यसिद्धये । तत्सर्वं बुद्धवाक्यानामतिदेशेन गम्यते ॥ तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य संमतम् । तथैव बुद्धशाक्यादेर्वक्तुं मीमांसकोऽर्हति ॥' इति ।

नासन्नियमात् । १२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । असन्नियमात् । नैतत् सम्यक् निबन्धनम् । सत्याभावात् ।

वा— 'एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तन्नासन्नियमादिति । असन्निबन्धनं ह्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमीक्ष्यते ॥ ईदृशा परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते । अन्या भ्रान्तिरजाताऽपि त्वन्या जाताऽपि दुष्यति ॥ परेण सह केषांचिद् वाकोवाक्यानि जल्पताम् ॥ (उत्तरप्रत्युत्तररूपवाक्यानि वाकोवाक्यानि) उक्तयः प्रातिभासिक्यो जायन्ते परवाक्यतः ॥ स्वलंघ्यं च सिद्धान्तमात्मीयमपि जानताम् । छायां तथापि रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥ यथा मीमांसकत्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः । नित्य एवागमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनम् ॥ प्रद्वेषाद् वेदपूर्वत्वमनिच्छन्तः कथंचन । सम्मार्थेऽपि च भूयिष्ठामिच्छन्तः सत्यवादिताम् ॥ भूयसां वेदबाह्यत्वाद् बुद्धादिवचसामपि । अहिंसाऽऽद्यपि तत्पूर्वमित्याहुस्तर्कमानिनः ॥ ततश्च पौरुषेयत्वादप्रामाण्यमतीन्द्रिये । प्राप्तुवन्तीह नित्यत्ववचसामार्यैर्विमोह्यते ॥'

यद्यपि तावदस्मन्मीमांसकैरपि अतीन्द्रियविषयपुरुषवचनप्रामाण्यनिराकरणात् अपौरुषेयवाक्यस्यैव प्रामाण्यनिराकरण दोषाभावनिरस्ताप्रामाण्यसिद्धिः प्रतिपन्नुमशक्या मन्यमाना निरुत्तरीभूता वाक्ये तु परपक्षदोषैः स्वपक्षे सत्त्वन्निःस्यमानदृढवाः गन्तोऽपि प्रवीणबुद्धेनुपपन्नवाक्यान्यवकाशेन प्रमाणभूतं स्वपक्षोत्तरमेवाश्रयन् । ' यदेव प्रथमो गोत्रं तदस्माकमपीत्थिदम् । आहुः स्वागमनित्यत्वं परवाक्यानुसारिणः ॥ अस्मदीयमिदं वाक्यं भवतामिति चोदिताः । तत्सन्नयमक्षमेवेतच्छ्रुत्वा मीमांसकेर्हितम् ॥ स्वपक्षत्यागं ब्रुवाणो हि वाचोयुक्तिमनर्थिकाम् । कुर्वन् परातिसंधानमभ्रान्तः कोऽपरीदृशि ॥ तत्र शाक्यैः प्रसिद्धाऽपि सर्वक्षणिकवादिता । त्यज्यते वेदसिद्धान्तात्ममुखर्द्धिर्नित्यमागमम् ॥ धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयमनित्यं सर्वसंस्कृतम् । तस्मिन्न सर्वसंस्कारा अस्थिरागी

इहोपदिश्यते, येनोपायेन नञ्विशिष्टं भक्षणं भवति। पूर्वं नञ्भक्षयत्योः संबन्धः, ततो विधानम्। यथा 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत' इत्येवमादिषु प्रजापतिव्रतेषु कुर्वतः फलम्, अकुर्वतो न फलं न दोषः, एवमिहापि। विभक्तत्वादकर्मणाम्। नात्र कर्म प्रतिषिध्यते, अकर्ममात्रमुपदिश्यते। अन्यद्धि कर्म भक्षणं प्रतिषिध्यमानम्, अन्यदकर्म मानसः संकल्प इति।

टुप्— (पूर्वपक्षमाह– 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्' इति) त्वन्मतेन प्रतिषेधोऽयम्, मम तु पर्युदास एव। कथम्? 'न कलञ्जं भक्षयितव्यम्' इति उपश्लेषलक्षणया (पद–)श्रुत्या भक्षयतेः कर्तव्यता तव्यो विदधाति। नकारश्च (कलञ्जभक्षयतिभ्या–) व्यवहितत्वात् न कर्तव्यतावचनेन (प्रत्ययेन) संबध्यते। (चशब्दः तुशब्दार्थे नकारस्तु इति) तस्मात् (धात्वर्थावरुद्धात् कर्तव्यतावचनात्) प्रच्युतः (नञ्) अन्येन (शब्देन) संबध्यमानः पर्युदासः (एव) भवति। (केनास्य तर्हि संबन्ध इति विवेक्तुमाह–) तत्र नायं कलञ्जेन (अव्यवहितेनापि) संबध्यते। किं कारणम्? असमर्थत्वात् [असामर्थ्यात् इति मुद्रिते पाठः] सुबन्तयोः समासे सति पर्युदासो भवति, न असमासे। अतः (असमस्तत्वात्) तस्मात् (कलञ्जशब्दात्) पर्युदस्तः (प्रच्युतः भक्षयति इति–) धातुना संबध्यते। तत्र सुबन्तत्वाभावात् समासो नास्ति (न प्रसज्यते इत्यर्थः) तस्मात् (नञो भक्षयतिना संबन्धात्, तद्विशिष्टस्य च भक्षयतेः विधिना संबन्धात्) अभक्षणं कलञ्जादिविशिष्टं (विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग–) फलार्थिना कर्तव्यम्। (हेत्वन्तरमाह–) अथवा। सर्वपदानि भावनोपनिपातीनि। तत्र यदि अयम् (नञ्) स्वार्थेयुक्तः (सन् भावनया) संबध्येत, ततो भावनावैपरीत्येन (विरोधेन) वर्तेत (तद्विरुद्धनिवृत्तिप्रतिपादनात्)। तस्मात् (स्वार्थयुक्तो) भावनाविरोधात् स्वार्थं हित्वा लक्षणावृत्त्या संबध्यते। न च केवलः (नञ्) लक्षणां प्रतिपत्तुं शक्नोति। ततः (अर्थविशेषलक्षणासिद्ध्यर्थम्) धातुना संबध्यते तेनैव न्यायेन ('समासाभावात् न कलञ्जसंबन्धः' इति उक्तेन न्यायेनैव)। अर्थभावनाविरोधात् तस्याः प्रच्युतः (नञ्) अनन्तरेण धातुना संबध्यते। तस्मात् अभक्षणं नाम मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः फलार्थिना) अनुष्ठेयः। क्रियां कुर्वन् प्रथमं तावत् संकल्पं करोति, तदुत्तरकालं तस्यां प्रवर्तते। स्पर्शनादिक्रिया (तु) विप्रकृष्टा, मानसस्तु संकल्पः (सर्वक्रियासाधारणत्वात्) अनन्तरः (संनिकृष्टः), अतः तमेव (संकल्पं पर्युदासवृत्तिः नञ्) आह इति। (प्रकारान्तरमाह–) प्रतिषेधेऽपि प्रथमं संकल्पयति, ततो निवर्तते। एवं चोदितत्वात् नान्तरीयकः संकल्पः क्रियाचोदनायाम् (वर्जनचोदनायाम्) अविनाभूतः। (अस्मिन् पक्षे नञ्भक्षयतिभ्यां भक्षणाभावः प्रतिपादितः स्वयं विधिसंबन्धयोग्यं स्वमूलभूतं संकल्पं लक्षयति। पूर्वस्मिन् पक्षे तु भक्षयतिनैव श्रुत्यर्थाभ्यां भक्षणसंकल्पे सामान्यरूपे प्रतिपादिते नञा श्रुतिप्रतिपादितभक्षणव्युदासेन स एव संकल्पो न लक्षयेत् इत्येवं विधिविशेषरूपेण प्रतिपाद्यते इति विवेकः। पुनरपि प्रथमपक्षमेव उपसंक्रम्याह–) यथा अब्राह्मणमानय इति नञ्शब्देन ब्राह्मणजातेरेव अभावः क्रियते, पुरुषजातेः (आर्थिक्याः) नाभाव उच्यते। तस्मात् यत्र पुरुषत्वं विद्यते (क्षत्रियादौ) ब्राह्मण्यं पर्युदस्तम्, स आनीयते, एवमिहापि नकारेण भक्षणं पर्युदस्तम् (श्रौतम्)। यस्तु मानसो व्यापारः (संकल्पाख्यः सर्वक्रियासु) अनुस्यूतः, सः अन्तरङ्गत्वात् (अपर्युदस्तत्वाच्च) कर्तव्यतावचनेन संबध्यते। यथा नोद्यन्तमादित्यम् ईक्षेत इति (अत्र संकल्पविधिः, एवमत्रापि)। इयांस्तु विशेषः, तत्र (प्रजापतिव्रतेषु) शतृप्रत्ययात् (हेतोः) नोद्यन्तमित्यनेन निमित्तमभिधीयते। अतः तत्र (आगते आदित्योदये) नित्यम् (संकल्पस्य) अनुष्ठानम्।

शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरसमवायित्वात् तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः। २१ ॥

भाष्यम्— उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते। युक्तं यत् प्रजापतिव्रतेषु शास्त्राणाम् अर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते। तत्र नियमः कर्तव्यतया उपदिश्यते। यश्च कर्तव्यः, स कल्याणोदयः। यो न कर्तव्यः, स पापोदयः।

रूपताम् ॥ को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात् कल्प-
यिष्यति । तेन वेदस्यतन्त्रत्व रूपादेवावगम्यते ॥
किञ्चिदेव तु तद्वाक्य सदृश लौकिकेन यत् ।
तत्रापि चछान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभि ॥ '
एव च यत् अध्येतारोऽध्यापयितार पार्श्वस्था वा
वेदपदवाक्यतदर्थरूपाणि आलोचयन्ति, तदा स्वसंवेद्यमेव
अपौरुषेयत्वमध्यवस्यन्ति । तावता बाह्यतार्किकाणा
प्रतीतिभावना नोत्पद्यते इति तत्प्रतिपादनक्षमवेदो या
पित यायोपनिबन्धनात् मीमासके केवल यश एव पीतम् ।
शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्यदपि किञ्चित साधुशब्दाभिप्रायेण
अविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तम्, तत्रापि प्रहतिविशसिपश्यताति
घृताऽऽदिप्रायप्रयोगात् किञ्चिदेव अविप्लुत लभ्यते ।
किमुत यानि प्रसिद्धापभ्रष्टदेशभाषाभ्योऽपि अपभ्रष्टतराणि
भिक्खवे इत्येवमादीनि । द्वितीयाबहुवचनस्थाने हि एक
शन्त प्राकृत पद दृष्टम्, न प्रथमाबहुवचने संबोधनेऽपि ।
संस्कृतशब्दस्थाने च ककारद्वयसंयोगोऽनुस्वारलोप ,
ऋवर्णाकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतापभ्रंशेषु दृष्ट न हकारा
पत्तिरपि । सोऽय संस्कृता यमा इत्यस्य सर्वकाल स्वयमेव
गतिविद्धोऽपि विनाश कृत इति असाधुशब्दनिबन्धनात्
इत्यनेन हेतुना वेदबाह्यशाक्याद्यागमानिवृत्ति ।
(तृतीय व्याख्यानमाह-) यानाश अङ्गतोऽविनष्ट
शब्दराशि तस्य व्याकरणमेव एकमुपलक्षणम्, तदुपल
क्षितरूपाणि च 'वेदे यथोपलभ्यन्ते नैव शाक्यादिभा
षिते । प्रयोगनियमाभावादतोऽप्यस्य न शाश्वता ॥ '
असन्निबन्धनादिति च व्याकरणोक्तनियमाभावादित्यर्थ ।
(प्रागविद्यमानस्य ग्रन्थस्य निबन्धनात् इति चतुर्थ
व्याख्यानमाह-) क्षणिकत्वनिराकृतनित्यत्वान्यन्ताविद्य
मानग्रन्थनियमाभ्युपगमाभिप्रायेण असन्निबन्धनात् इत्यु
क्तम् । (स्वसिद्धान्तसिद्धपक्षक्षणिकत्वनिराकृतेन ' स्थिते
वेद धर्मनित्यता ' इत्युक्तेन धर्मप्रतिपादकागमनित्यत्वेन
सिद्धमनित्यत्व यस्य ग्रन्थस्य तत्र तयोक्त, अत एव
निबन्धनात् प्राक् अत्यन्ताविद्यमानस्य निबन्धनाभ्युप
गमात् इत्यभिप्रायेण इति योज्यम् । मु पृ. २३८ ।
(पञ्चम व्याख्यानमाह-) असता वा शाक्य
शून्यवादिनामक्षवादिनाम् । (षष्ठ व्याख्यानमाह-)
असद्धेतुभिर्वा प्रतिपादननियमात् तदेकर्तृकधर्मवचना
नामपि अप्रामाण्यम् । ' कर्तृस्मरणदार्ढ्याच्च नैषाम
कृतता मता । तेनाकृतकगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्यान्न
प्रमाणता ॥ एव समस्तवेदाङ्गधर्मशास्त्रेष्वपीदृशात् ।
कर्तृस्मृतिदृढिम्न स्यान्न स्वातन्त्र्येण शाश्वता ॥
अनेन कल्पसूत्राणा प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता । कर्तृ
स्मृत्या दृढ ज्ञाता तेषामप्यसता क्रिया ॥ येन
न्यायेन वेदाना साधिताऽनादिता पुरा । दृढकर्तृ
स्मृतेरस्य कल्पसूत्रेषु बाधनम् ॥ ' यथैव हि कल्प
सूत्रग्रन्थान् इतराङ्गस्मृतिनिबन्धनानि च अध्येतृध्यापयि
तार स्मरन्ति, तथा आश्वलायनबौधायनापस्तम्बकात्यायन
प्रभृतीन् ग्रन्थकारत्वेन (स्मरन्ति) । (प्रागसता पेदाति
रिक्तविद्यास्थानाना निबन्धनात् इति सूत्र योजयति-)
' ततश्च प्रागवस्थायामसतामेव बन्धनात् । कृत
प्रयोगशास्त्रत्व वेदवद् वेदतैव वा ॥ ' न चैषा
समाख्यामात्रबलादेव कर्तृत्वमुच्यते, येन ' आख्या प्रवच
नात् ' इत्युक्तमुच्येत । पुरुषपरम्परयैव हि स्मृतेषु कर्तृ
समाख्या अभ्युदयहेतुत्वेन ज्ञायते । यथा च कठादिचरणे
अनादिभि प्रोच्यमानानाम् अनादिवेदशाखानाम्
अनादिसमाख्याश्रयत्व , नैव नित्यावस्थितमाश्वलायनादि
गोत्रचरणप्रवचननिमित्तसमाख्योपपत्ति । माशकयोधा
यनापस्तम्बादिशब्दा हि आदिमदेकद्रव्योपदेशिन , इति
न तेभ्य प्रवृत्तिभूतेभ्य अनादिग्रन्थविषयसमाख्या
व्युत्पादनक्षमत्व । (अनाप्तत्वेऽपि सूत्र योजयति-) अतश्च
माशकादिसमाख्याऽपि अविद्यमानग्रन्थनिबन्धनादेव
प्रवृत्तेत्यपि हेत्वर्थयोजना । वेदरूपनियमाविद्यमानत्या
दिति वा अत्र हेतुव्याख्या । ' काम तु वेदाङ्गानि ' इत्यन
द्धिति वा अत्र व्याख्यानियमाभावादिति योज्यम् । यत्तु भाष्यकारेण
' स्वराभावात् ' इत्यनियमार्थं व्याख्यान कृतम् ।
' तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्व कल्पाधीतेषु प्राप्नुयात् । तथा
गृह्योपदिष्टेषु च्छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥ ब्राह्मणानि
हि सामवर्ज्यं स्वरवत्त्या यधीयते । छन्दोगानेषु
सर्वेषु न कश्चिन्नियत स्वर ॥ तेन तेष्वप्यवेदत्व
स्वराभावात् प्रसज्यते । तस्मादुक्तप्रकारेणैव पा

स्वरूपत एव भेदोपपत्तेः। उक्तं च न्यायसुधायाम् ‘पञ्चधाऽप्यन्तभिन्नत्वाद् भेदो विधिनिषेधयोः। विधिरिष्टफलोऽनिष्टपरिहारफलोऽपरः॥, प्रेरितोऽस्मीति पूर्वे धीर्वारितोऽस्मीति चापरे।, विषयस्येष्टहेतुत्वं विधिना च प्रमीयते॥ निषेधेन निषेध्यस्य प्रत्यवाय निमित्तता।, विधिश्चापि करोत्यन्यकारणेनाप्रवर्तितम्। रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम्॥, नञ्वर्जितो लिङादिश्च विधिबोधस्य कारणम्। लिङाद्यनुगृहीतस्तु नञ् निषेधस्य बोधकः॥’ इति। एतदेवाभिप्रेत्य बृहट्टीकायामुक्तम् ‘अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः। दृश्यते तादृगेवेद विधानप्रतिषेधयोः॥’ इति।

प्राभाकरास्तु सर्वत्र कार्यवाक्यार्थवादिनः निषेधस्य प्रत्यवायफलकत्वं न प्रमाणवत्, तेन विनाऽपि विषयनियोज्यान्वितनियोगस्य वाक्यार्थस्य परिपूर्णत्वेन तत्कल्पकाभावात्। तथाहि निषेधवाक्यस्थलिङा कार्यमभिधीयते, तस्य च नञर्थो विषयः। न च विषयत्वं कार्यत्वच्छेदद्वारा कार्यताऽवच्छेदकम्। तच्च कृतिविषयस्यैव संभवति। नञर्थश्च औदासीन्यात्मा न कृतिसाध्यः, इति न तस्य विषयत्वम् इति वाच्यम्। औदासीन्यस्यापि प्रागभावरूपस्य केवलात्मस्वरूपावस्थाऽपरपर्यायस्य प्रचलितावस्थपुरुषेण अनुपाल्यतया कृतिविषयत्वोपपत्तेः। प्रचलितत्वं नाम निषेध्यकार्यतात्रोधः तदुपायचिकीर्षा या। तदवस्थस्य पुरुषस्य भक्षणप्रागभावपरिपालनम् उत्तरकालसंबन्धित्वलक्षणम् उक्तचिकीर्षाविघातकानुपाल्यत्वबुद्ध्युत्पादनं विना न संभवति। ततश्च अनुपाल्यत्वबुद्ध्युत्पादनेन उक्तचिकीर्षापनयनद्वारा अनुपाल्यस्य प्रागभावस्य कथञ्चित् कृतिसाध्यत्वात् युक्तं विषयत्वम्। भक्षणप्रवृत्तश्च भक्षणाभावविषये कार्ये नियोज्यः। तस्मात् विषयस्य नियोगस्य नियोज्यस्य च प्रत्यवायपरिहारानपेक्षमेव लब्धात्मकत्वेन अनुपपत्त्यभावात् न प्रत्यवायः कल्प्यः इत्याहुः। तन्मतमनूद्य निरस्यति—ये तु इति) ये तु नञर्थविषयस्य नियोगस्य, भक्षणप्रवृत्तस्य नियोज्यस्य च लब्धत्वात् न प्रत्यवायकल्पना प्रमाणवती इत्याहुः, ते श्रुतार्थोपपत्तेः प्रमाणत्वोपपादनात् निरस्ताः। किंच भक्षणं नञर्थविशेषणत्वेनोपस्थितं न नियोज्यविशेषणम्, आख्यातेन कर्तुरनभिधानात्। उभयविशेषणत्वे च आवृत्तिप्रसङ्गात्। ननु न ब्रूमः श्रुत्या नियोज्यविशेषणत्वम्। नञर्थविशेषणस्यैव अर्थात् नियोज्यविशेषणतामाचक्ष्महे। भक्षणप्रवृत्त एव हि तदभावे नियोक्तुं शक्यते, नान्यः। सत्यमेवम्, तथापि न नियोज्यविशेषणत्वे भक्षणस्य प्रमाणमस्ति। यदि हि एतावतैव नियोज्यविशेषणत्वमाश्रीयते, ततः सर्वत्र जीवनं शक्तिश्च नियोज्यविशेषणं स्याताम्। तत्र यत् किञ्चित् केन चित् उच्यते ‘प्रवृत्तिलाघवाय फलकल्पनम्’ इति, तत् निषेधाधिकारेष्वपि समानम्। इत्यास्तां तावत्।

सोम—— यथा गृहादिफलेच्छावतामेव प्रक्रान्तं समापनीयम्, एवम् ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादिकमपि फलेच्छावतामेव कर्तव्यम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु– प्रतिषेधत्वेन सिद्धान्त्यभिमतेषु ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादिषु अकर्मत्वात् भक्षणकर्मव्यतिरिक्तसंकल्पविधित्वात् प्रतिषिद्धानां भक्षणादीनां निष्कामपुरुषैः क्रियाऽपि स्यात् अकर्मणा संकल्पानां विभक्तत्वात् कर्मनिषेधान्यत्वात्, अत्र कर्मनिषेधाभावात् इति।

वि—— ‘पर्युदासो निषेधो वा नाथाद् यजतिरित्यतौ, नञ्धात्वोरन्वयाद्याद्यः कल्प्यः संकल्पतः फलम्॥, पदान्वयात्तु नञ्श्योर्निषेधोऽनर्थहानये। संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्तथा॥’

भाट्ट—— ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादिषु किं स्वर्गकामस्याधिकारः, उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिन्तायाम्, नञो निपातत्वेन क्रियाऽन्वयनैयत्याभावात्। क्रियाऽन्वयाङ्गीकारे च प्रधानभूतायास्तस्या एवान्यथान्वयापत्तेः, आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन (३।१।१८) क्रियाविशेषणेऽन्वयावगमात्, तत्रापि कलञ्जान्वये सुबन्तसंबन्धेन नञ्समासापत्तेः, कलञ्जातिरिक्तभक्षणस्य च रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् पारिशेष्येण धातुसंबन्धाश्रयतेः भक्षणाभावस्य च कर्तुमशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव लक्षितस्य भक्षणाभावसंकल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधानम्। इति प्राप्ते, ‘तस्य व्रतम्’ इत्युपक्रमानुसारात् प्रजा-

मित्युक्तं न कल्पसूत्रकारवचनविषयम् । 'न च पुंवचनं सर्वं सत्यत्वेनावगम्यते । यागिद्र श्रूयते यस्मात् प्रायादनृतवादिनो ॥' तथा अन्यत्राप्युक्तम् । 'तस्माद् द्वय वाचा वदति सत्यं चानृतं च, पाप्मना ह्येषा विद्धा' इति ।

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्, संनिधानशास्त्राच्च । १४ ॥ (वा–सु–प–कु–पाठोऽयम्)

भाष्यम्–– यदुक्तं सत्यवाचामेतानि वचनानीति, तन्न । आचार्यवचनं हि भवति 'पूर्वपक्षे सर्वासु तिथिषु अमावास्या' इति, संनिहितं च शास्त्रम् 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति । तेन श्रुतिविरुद्धवचनात् न सत्यवाचः । तस्मादप्रमाणम् ।

वा–– 'वेदादेवानृतत्वं च तद्वाचामवगम्यते । विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्न्यायेन च दृश्यते ॥' ('यज्ञायज्ञीयमेव प्रायणीयाग्निष्टोमसाम कार्यम्' इत्यादेः [कल्पसूत्रस्य] पञ्चविंशब्राह्मणे अग्रायोधीययज्ञायज्ञीययोः प्रायणीयाग्निष्टोमसामकार्यैकल्पिकविधानेन साक्षात् वेदेन विसंवाददर्शनात्, 'अपिता नानागोत्रा. स्युः' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) तनूनपान्नाराशंसकल्पाद्यवैगुण्याय 'समानकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः' इति वेदोत्थेन न्यायेन (६।६।१।१८–११) विसंवाददर्शनात् कल्पसूत्रकारवाचां वेदादेव अनृतत्वावगतिः' इत्यर्थः । सु पृ २४२) 'सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्शयते । संनिधानाच्च शास्त्रस्य विसंवादः स्फुटः स्फुटः ॥' तत्र यत् वृत्तिकारेणोदाहरणं पार्वणस्थालीपाकविषयगृह्यसूत्रकारवचनभवणात् दर्शपूर्णमासचरककल्पसूत्रकारवचनाध्यारोपेण दत्तम्, (अत्र सुधायां दर्शपूर्णमासयोः चरकं नामक कल्पसूत्रकारवचनम् इति व्याख्यातम् । चरकशाखीयकल्पसूत्रकारवचनम् इति तु व्याख्यातुं युक्तं भाति–वे.) तत् अत्यन्तारोपाभिमानाभिप्रायप्रयुक्तम्, इत्यनादृतम् । गृह्यकारवचनं हि एतत् । अग्निहोत्रे तावत् 'आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आ प्रातराहुतेः सायमाहुतिः' इति । अतश्च यथैतत् अग्निहोत्रविषयत्वेन न कल्प्यते (प्रदोषान्तो होमकालः, सङ्गवान्तः प्रातः, तमतिनीय 'चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्' इति अग्निहोत्रस्य स्वकालातिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । सु. पृ. २४३), तथैवैतदपि कर्म 'आ पौर्णमास्याः अमावास्या नात्येति, आ अमावास्यायाः पौर्णमासी' (इत्येतदपि) दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यत् उदाहार्यम् । ('सर्वाणि हवींषि पर्यग्नि करोति' इति कल्पसूत्रकारैः पर्यग्निकरणस्य सर्वत्र हविःषु प्रयुक्तत्वात् तद्विरुद्धस्य च 'पुरोडाशं पर्यग्नि करोति' इति शास्त्रस्य संनिधानात् इत्येवं व्याख्येयमित्यर्थः । सु. पृ. २४३)

शा–– अत्र कल्पसूत्राण्युदाहृत्य किं प्रमाणमप्रमाणं वेति भाष्ये विचारितम् । ननु स्मृत्यधिकरणे एव सर्वासामेव वेदातिरिक्तानां प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता वृत्ता । तत्र के चिदाहुः, तत्र अशब्दतया पूर्वपक्षमुक्त्वा शब्दानुमानेन सिद्धान्तितम् । एतानि च वैदिकार्थनिबन्धनत्वात् प्रत्यक्षशब्दानि, इति न तत्रोदाहरणम् । स्मृतयो हि प्रायेण इतस्ततोविप्रकीर्णपरप्रकरणपठितवाक्यशेषगतसिद्धवन्निर्देशानुपपत्तिकल्पिततिरोहितप्रायविधिमूलाः । तद्यथा 'नचन वक्षिण दीक्षित. पूर्वम् भङ्क्ते, छत्रं हि मनुष्याः पूर्वगञ्जते' इति प्रसिद्धवत् सव्यस्य पूर्वमञ्जनं निर्दिष्टम्, तच्च दृष्टप्रयोजनाभावात् प्रमाणान्तरेणाप्राप्तम् । इत्यनुपपत्त्या विधिः कल्प्यते ('मानुषीभिः सव्यनयनाञ्जनं प्रथम कर्तव्यम्' इति) । तथा 'तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति' (आदित्यग्रहस्य द्विदेवत्यग्रहेभ्यो ग्रहणं सार्थवादकं श्रूयते 'देवा वै यज्ञात् रुद्रमन्तरायन्, आदित्यानन्वाक्रमन, ते द्विदेवत्यान् प्रापद्यन्त, तान् न प्रतिप्रायच्छन्, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति, तस्मात् द्विदेवत्येभ्यो गृह्यते' इति । अत्र शरणागतो न प्रत्यर्पणीय. इति विधिरनुमीयते) । 'तस्मात् गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा' ('अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणस्थाल्या गृह्णाति वायव्येन जुहोति' इति विधिशेषः 'तस्मात् गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा' इति । आग्रयणाख्यो ग्रहः स्थाल्या ग्रहणसमये 'ये देवा दिवि' इति मन्त्रेण ऐन्द्रवायवादिमन्त्रवत् देवताविशेषविज्ञानाभावात् अविज्ञातो गृह्यते । अतः स्थाल्या गृहीतस्य न स्थाल्यैव होतव्यम्, किन्तु स्थालीतः सोमं वायव्येन ऊर्ध्वपात्रेण पुनर्गृहीत्वा तेन जुहुयात् । तथा

पुरुषैर्यः प्रकाश्यते । स पठद्भिः प्रकाश्येत स्मरद्भिर्नैति तुल्यभाक् ॥ ' वा. १।३।२।४ पृ. १८७, * कल्पसूत्राणाम् ' तस्माद् वर्षसहस्रेऽपि यस्य न ज्ञायतेऽवधिः । न तत्कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलताम् ॥ ' १।३।६।११ पृ. २३३. * कल्पसूत्राणां ब्राह्मणोक्तार्थानुवादकता अवसीयते, ' होतुर्वषट्कारे चमसा नीयन्ते उद्गातुर्ब्रह्मणो यजमानस्य ' इति भक्षणार्थं नयनमुक्त्वा केनादौ भक्षणीयम् इत्यपेक्षायाम् ' तेषां होताऽग्रे भक्षयेत्' इति प्रतिज्ञाय ' तस्य वषट्कारान्वयत्वात् ' इत्यादिभिः ' वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष.' इत्यादिब्राह्मणोक्तैर्हेतुभिर्व्याख्यानदर्शनात् । तथा ' प्राश्य घृतं नासेत् यथा ह वा इदमनो वा रथो वाऽक्तो वर्तते एवं हैवाक्तो वर्तते ' इत्यादिभिः घृतप्राशनादिविधिशेषभूतैर्ब्राह्मणैः 'नाचामेदिति विज्ञायते, वैवस्वो वा यद् होता, नाद्भिः करवाणीति ' इत्यादिवाक्यैः आचमनाभावादिज्ञापनात् अनुवादकत्वनिश्चयः । सु. पृ. २४१. * कल्पसूत्रेषु अर्थवादादिभिन्नशाखाऽन्तरविप्रकीर्ण–न्यायलभ्यविध्युपसंहारफलम् अर्थनिरूपणं यत्, तत् प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकव्यवहारपूर्वकाश्च केचित् ऋत्विगादिव्यवहाराः सुगार्थहेतुत्वेन आश्रिता. । वा १।३।१।२ पृ. १६७ * कल्पसूत्रेषु क्रत्वर्थपुरुषार्थाङ्गप्रधानप्रतिपादन प्रयोजनम्, वेदश्च मूलम् । अर्थवादमन्त्रमिश्राणां विधीनामुपसंहारो विविक्तीकरणं शाखान्तरविप्रकीर्णानामेकत्र सनिवेश. न्यायलभ्यानां तात्पर्यनिर्णयश्च । ये तु कल्पसूत्रेषु ऋत्विगादीनाम् ' को यजः ' इत्यादिप्रश्नोत्तरादिव्यवहारा. तेषामनुष्ठानसौकर्यादिमुक्तं प्रयोजनम् । दक्षिणाप्रश्नोत्तरादिव्यवहाराणां च अर्थः प्रयोजनम् । लोकश्च उभयत्र मूलम् । सु. पृ. १२९. * कल्पसूत्रेषु सर्वाङ्गोपसंहरणाय प्रवृत्तेषु, नानाशाखागतविनियोजकब्राह्मणवाक्यसंग्रहात्मकत्वात् कल्पसूत्राणाम् । कु. १।२।१।१८ पृ २८. * कल्पसूत्रकाराः । ' स्वशाखाविहितैश्चापि शाखाऽन्तरगतान् विधीन् । कल्पकारा निबध्नन्ति सर्व एव विकल्पितान् । सर्वशाखोपसंहारो जैमिनेश्चापि संमत. ।।' वा. १।३।२।२ पृ. १७८. * कल्पसूत्रकाराणाम् । ' वेदादेवानुतत्वं च तद्वाचामवगम्यते । विसंवादो हि भूयिष्ठस्तन्न्यायेन न दृश्यते ॥' वा. १।३।६।१४ ' यज्ञायज्ञीयमेव प्रायणीयाऽग्निष्टोमसाम कार्यम् ' इत्यादेः (कल्पसूत्रस्य) षड्विंशब्राह्मणे वारवन्तीययज्ञायज्ञीययोः प्रायणीयाऽग्निष्टोमसामकार्यवैकल्पिकविधानेन साक्षात् विसंवाददर्शनात्, ' अपिवा नानागोत्राः स्युः ' इत्यादेः (कल्पस्य) तनूनपान्नाराशंसकल्पाधनैगुण्याय ' समानकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः ' इति वेदोत्थेन न्यायेन विसंवाददर्शनात् कल्पसूत्रकाराणां वेदादेव अनृतत्वावगतिः इत्यर्थः । सु. पृ. २४२. * कल्पसूत्रग्रन्थाः बोधायनापस्तम्बकात्यायनादिनामाङ्किताः पौरुषेयाः । तथापि वेदमूलकत्वात् प्रमाणम् । वि. १।३।७. * कल्पसूत्र–निरुक्त–मीमांसानाम् अधीतमन्त्रब्राह्मणार्थविज्ञानोपयोगक्षमत्वात् । वा. १।३।८।२४ पृ. २६८.

* कल्पसूत्राधिकरणम् । कल्पसूत्राणि धर्मे प्रमाण वेदमूलकत्वात् ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् । १।३।६।११ ॥

भाष्यम्— इह कल्पसूत्राण्युदाहरणम् । माशकम्, हास्तिकम्, कौण्डिन्यकमित्येवंलक्षणकानि किं प्रमाण मप्रमाण वेति संदिग्धानि । किं प्राप्तम् ? प्रयोगस्य शास्त्रं प्रमाणम् एवंजातीयकमिति ब्रूम. । सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते ? वैदिकैरेषां संवादो भवति । ये एव हि वेदे प्रशस्ते एवेह, या एव वेदे इष्टकास्ता एवेह । तस्मात् सत्यवाच आचार्याः । आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुतिः । प्रत्यक्षत प्रामाण्यमनवगतमिति यदि उच्येत, प्रमाणान्तरेण वचनेन अवगतमिति *न दोष. । वेदवाक्यैश्च एषां तुल्य आदर. । तस्मात्* प्रमाणम् ।

वा— ' कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते । किमेतेषां स्वतन्त्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवेत् ॥ किंवा वेदत्वमेवैषां मन्त्रब्राह्मणवन्मतम् । वैदिकार्थप्रबन्धाद्धि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥ ' आह । के पुन. कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते । ' सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ॥ ते कल्पा, लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते । कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ॥ सूत्र सूचनात्

कालान्तरे प्रक्रान्ते सति अन्तः–मध्ये एतम्–पथिकृती मिष्टिं निर्वपन्ति–कुर्वन्ति ऋत्विजः, एतस्य यजमानस्य उपक्रान्तो यज्ञो विच्छिद्यते–विगुणः स्यात् । अतः योऽयम् आग्नेययाग. अमावास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो विहित. , तम् अग्नये पथिकृते कुर्यात्, तेन पथिकृत्त्व-गुणेन पन्थानम्–कालातिक्रमतः प्रच्युतं स्वर्गस्य पन्थानं पुनरवैति–प्राप्नोति । न च उपक्रान्तं यज्ञं विच्छिनत्ति–न विगुणीकरोति इति अन्येषा शाखिना श्रुतिवाक्यं विज्ञायते–प्रत्यक्षं ज्ञायते इति । अत्र शाखाऽन्तरे समानतन्त्रतानिन्दा नहिनिन्दान्यायेन पथिकृत्त्वगुणविधिप्रशंसाऽर्थैव, न तु एतन्निषेधार्था । समानतन्त्रता द्वेधा शाखान्तरे विद्यते वा, न वा ? न द्वितीय, अप्रसक्तत्वेन तन्निषेधायोगात् । नाद्यः शाखान्तरे विहितत्वेन नित्यवत् प्रतिषेधानुपपत्ते. । पाक्षिकनिषेधे च पक्षान्तरे तत्सत्त्वात् तन्निन्दाऽनुपपत्तेः । नहि विहितत्वे निन्दा युज्यते । अत. प्रशंसाऽर्थैव सा । तया च निन्दया समानतन्त्रताऽपि शाखाऽन्तरे अनुमीयते, अतो विकल्पः । तदाहुर्बौधाय-नादय. कल्पकाराः ‘समानतन्त्रे वा मुख्यः कार्यः’ इति । यदि च स्वकालातिक्रमे सति कालान्तरे अतिपन्नयोः दर्शपूर्णमासयोः अनुष्ठानमेव न स्यात्, तर्हि इद सर्वम् अभिचिच्छिद्रायितमेव स्यात् । अतो बौधायनादिमहर्षिमुनि दृष्टश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या कालान्तरेऽपि दर्शपूर्णमासयोः चरणमनुमीयते । निश्च ‘अथातोऽनुग्रहान् व्याख्यास्याम.’ इत्युपक्रम्य ‘सायंहोम वा उपोदय जुहुयात्, प्रातर्होमं वा उपासमयम्, कालेन कालम् अनतिक्रम्य दर्शपूर्णमासयोः अग्निहोत्रस्य च न स्कन्दते न व्यथते इति विज्ञायते’ इति संक्षेपश्रुतिमुदाहृत्य तां व्याकुर्वन् उदाहरणेषु विस्तारयामास बौधायन ‘आ प्रातराहुति-कालात् सायमाहुतिकालो नातीयात्’ इत्यादिना ‘ओचर-कालात् ज्योतिष्टोमस्य चरणात् पूर्वयज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य कालो नातीयात्’ इत्यन्तेन । पूर्वस्य कर्मण. कालेन उत्तरस्य कर्मण कालमनतिक्रम्य अन्तरालकाले दर्शपूर्णमासयो. अग्निहोत्रस्य चरणात् तत्पतीयानाम् आग्रयण–चैत्रवैश्वदेव–वरुणप्रघास – साकमेध – शुनासीरीय – निरूढपशुबन्ध – ज्योतिष्टोमानां चानुष्ठानं शाखाऽन्तरे विज्ञायते इत्यर्थ. ।

अतः ‘सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य’ इति कल्पसूत्रमिदं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् अप्रामाण्ये कथमुदाहृतं भाष्य-कृता । यच्च वार्तिकादिग्रन्थेषु ‘अविशेषादुभौ वा’ इति कात्यायनसूत्रे सर्वपुरोडाशाना चतुर्धाकरणवचनम् ‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ‘शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत’ इति तृतीयाद्यपादीया-न्त्याधिकरणपूर्वपक्षन्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् । तथा ‘स कृताकृतः’ इत्यापस्तम्बसूत्रे सवनीयपशौ पशुपुरो-डाशविकल्पवचनम् ‘सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पुरो-डाशो न स्यात् अन्येषामेवमर्थत्वात्’ इति द्वादशिक-द्वितीयपादीयद्वितीयाधिकरणपूर्वपक्षमूलकम् अप्रमाणम् ‘वपया प्रात.सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । तथा वीप्रसुति (नाम सोमयागे) ‘यावद्यूपं वेदिमुद्धन्ति’ इति आपस्तम्बादिसूत्रे वेदेः यूपाद्बहिर्वचनम् ‘अर्धमन्तर्वेदि, अर्धं बहिर्वेदि’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ‘तथा यूपस्य वेदि.’ इति तार्तीयीकसप्तमपादीयाधिकरण–(६) पूर्वपक्षन्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् । तथा पूर्व-वादधिन्याम् ‘आघनीभिश्च पत्नी. संयाजयन्ति’ इत्या-पस्तम्बादिवचनम् ‘आघन्या पत्नीः संयाजयन्ति’ इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ‘द्रव्यविकारास्तु पूर्ववद्धर्मं स्यात्’ इति द्वादशिकचतुर्थपादीयाधिकरण– (६) पूर्वपक्ष-न्यायाभासमूलकम् अप्रमाणम् इत्यादि प्रपञ्चितम् (वार्तिकादिग्रन्थेषु इति पूर्वेण सम्बन्ध.) तदुदाहरणं तत्तदधि-करणे निरूपयिष्यते । तथा च निखिलकल्पसूत्रवाक्या-न्तरम् उदाहरणान्तरम् अत्र अन्वेषणीयम् इत्याशा

तावत् । १।३।७।१०–१२ पृ. ६९–७१.

● ननु कल्पसूत्रं वेदे एवान्तर्भवेत् ..। न, पौरुषेय-त्वस्मरणात् । ..ताविमौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्रा-धिकरणे स्पष्टतर द्रष्टव्यौ । वैजयन्ती. १।१।१.

● न हि वाक्यस्थित्या वेदमूलत्व [illegible] निश्चिराकृतम् । कल्पसूत्राधिकरणे वेदवत् स्वातन्त्र्यस्य प्रयत्नसूत्रे च प्रत्यक्षमूलत्वाद्यङ्गीकारेण धर्मे प्रामाण्यस्य निराकरणात् (पूर्वपक्षे इदमुक्तम्) । बो. १।३।२।४ पृ २७,

● प्रयोगाणां शाखाऽन्तरस्थानां विधीनाम्, अर्थवाद-

ग्ववस्थिता ॥ ' लाटद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च इदकल्पप्रामाण्यापेक्षया इदं माशकमपेक्ष्य 'तत्प्रत्यक्ष-विहितं च आर्षकल्पेन, तत्रानुमानं न विद्यते' इति ब्राह्मणविहितादपि आर्षकल्पविहितगरीयस्त्वमङ्गीकृत्योक्तम्। कात्यायनेन च कृताश्वसूत्रप्रणयनप्रक्रमेऽभिहित यज्ञविषयब्राह्मणमतस्तोत्रविधिवाक्यशेषे 'यथामाशकं तत्प्रामाण्यात् करिष्यते, न तन्निरपेक्षश्रुतब्राह्मणप्रामाण्यात्' इति। तथा च प्रायणीयाऽग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञीयेन सह वैकल्पिकम् 'जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्' इति पञ्चविंशब्राह्मणे अभिहितमपि माशकानुवृत्त्या कात्यायनेन आर्भवीयगायत्रतृतीयत्वेन 'जरा सात्' इति लक्षितम् (जरा जराबोधीयम्, सात् आर्भवीयगायत्रात् परम् इत्यर्थः)। आर्भवीयगायत्रीयतरायज्ञानन्तरसाम्नो हि तेन समिति संज्ञा कृता। तस्माच्च परत्वेन पदैकदेशप्रयोगेण जराबोधीयमुक्तम्, ळेशब्देन च ज्योतिष्टोमिकाग्निष्टोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञायज्ञीयमेव अग्निष्टोमसामत्वेन नियतम्। यदि च कल्पात् ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्यायनोऽमस्यत ततः प्रत्यक्षब्राह्मणदृष्टं विकल्पमेवावक्ष्यत्।

'बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यदब्रवीत्। कात्यायनो न तद्वाक्यमन्याय्यमिति मादृशैः॥
आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुतौ। अङ्गानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः॥
यथा च सर्वशाखानां संवादात् तुल्यकल्पता। तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता॥'

यान्यपि अप्रत्ययितपुरुषवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि भवन्ति, तान्यपि सत्यत्वेन अवधार्यन्ते, किमङ्ग पुनः सत्यवाचां वचनानि। 'सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च। ज्ञातसत्यानि तान्येव कोऽन्यथा कल्पयिष्यति॥' अपि च 'वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः। न तु कल्पैर्विना के चिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात्॥' तुल्यं न सांप्रदायिकं स्वाध्यायाध्ययनविधिवचनं प्राक् दर्शित कल्पग्रहणात्। 'अथवा संप्रदातॄणामध्येतॄणां च यादृशः। मन्त्रब्राह्मणयोर्यत्न', कल्पसूत्रेषु तादृशः॥ अनुयोगेषु वेदानां घटिकामार्गवृत्तिषु। (वेदकौशलजिज्ञासाऽर्थं तत्तद्वेदभागचिह्नलेख्यानि घटिकाया कुम्भाख्यायां निक्षिप्य तत्तद्वेदभागपरीक्षाकाले तान्याकृष्य आकृष्टलेख्यचिह्नितं पठन्ति अध्येतारोऽनुयुञ्जते इति घटिकामार्गवर्तिनोऽनुयोगाः इति)। न कल्पसूत्रहीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता॥ तस्मात् कर्मप्रयोगाणां शास्त्रमेवदतिस्फुटम्। वेदो वा वेदतुल्यं वा कल्पसूत्राद्यसंशयम्॥'

'एतेन धर्मशास्त्राणामङ्गानां चापि वेदता। तत्तुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः॥ धर्मशास्त्रपदं येषु सर्वकालं प्रयुज्यते। प्रयोगशास्त्रतां तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति॥ अपि चाङ्गानि वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत्। विद्यास्थानानि गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः॥'

किञ्च 'कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्त्राः प्रकाशकाः। अष्टकापार्वणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव हि॥ तथाऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा। वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत् स्वयं कथमवैदिकम्॥ सिद्धवह्निशिरस्त्वादि यच्च मन्त्रैरनूद्यते। चौलोपनयनप्राप्तं तत् स्यात् कथमवैदिकम्॥ एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते। संभवत्येव वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे॥ वेदं हि कल्पयित्वैभ्यः पुनस्तस्यापि नित्यता। वक्तव्यैव परं तेन सा तेष्वेवावधारिता॥ सिद्धानां नित्यतैवैका सुबोधा वेदताऽपि वा। असंशयितवेदार्थविषयत्वात् प्रकल्प्यते॥ तस्माद्वर्षसहस्रेऽपि यस्य न ज्ञायतेऽवधिः। न तत् कृतकतां लब्ध्वा लभते नित्यमूलताम्॥ यान्येव धर्मशास्त्राणां मूलवाक्यानि मन्यसे। तान्येवैतानि पठ्यन्त इत्येतत्कल्पितं वरम्॥ मन्वादिभिरवश्यं च स्वग्रन्थप्रतिपादने। तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेदवादिनाम्॥ तेन तान्येव तेभ्यः संप्रत्तानीति गम्यते। के हि तेषूपलब्धेषु गृह्णीयुः प्रतिकञ्चुकान्॥ यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्चुकाः। ब्राह्मास्तथा पुराऽप्यासन् वेदप्रतिकञ्चुकाः॥ संप्रदायविनाशाच्चेत् प्रीतेस्तदसमर्पणम्। मन्वादिष्वनुमीयेत स्वग्रन्थाकरणं तथा॥ वेदवाक्यार्पणं

निरवकाशत्वाभावात् । सोम. ६।१।२. ● ननु अविरोधे कांस्यभोजिन्याय: । इह उपासनासु प्रधानं फलभाजा साक्षादेव कर्तव्यम् इति प्रागेव दर्शनात् विरोधोऽस्ति । परिमल. ३।४।१३।४४–४५ ब्रसू. ● यत्र हि गुणानुरोधित्वेऽपि प्रधानस्य न बाधः तत्रैव कांस्यभोजिन्यायः। कु. १।४।१९।२०. ● 'अत्ता: सर्वेषा उपदधाति तेजो घृतम्' घृतनियमे हि ■ विष्णुदेशो विरुध्यते अर्थवादोऽप्यनुगृह्यते । अतः कांस्यभोजिन्यायेन विष्णुदेशस्य प्रधानस्यापि गुणभूतार्थवादानुसारेण घृते सङ्कोचः । ३।३।१।१. ● आख्यातस्य उत्पत्तिप्रयोगयोरुदासीनतया नाम्ना प्रसिद्धाग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञानेन उत्पत्तेः प्रतिरोधात् कांस्यभोजिन्यायेनापि आख्यातस्य प्रयोगविधिपरता सिध्यति । प्रकरण. ३।३।१४।२५ ब्रसू. ● उत्पत्तिविधेर्मन्त्रेण विना अपर्यवसानेऽपि प्रयोगवचनात् मन्त्रस्य नित्यग्रहणात्, अनेन मन्त्रेण प्रकाशितं पशुमालभेत इत्येव मुमन्तोरेकवाक्यतापर्यवसानात् मन्त्रानुरोधेऽपि विधिवाक्यविरोधाभावात् कांस्यभोजिन्यायेन विधेस्त्यागविषयत्वम् । सोम ६।८।१०. ● पामभृतिः सर्वाद्रोणसंहरणसमर्थेऽपि उत्पत्तेन तत्राविरोधात् कांस्यभोजिन्यायेन तदनुरोधेन अग्निवृत्तिः । विधि. पृ. २१९ । क्वचिदिद हि कामोपाधिना प्रतिपुरुषव्यवस्थितविधिनिरोधेन समर्थे नियम्यमानमपि न विरुध्येत कांस्यभोजिन्यायेन । तथा उपाध्याय प्रधानो नित्य तत्कांस्यभोजी, शिष्यस्तु अप्रधान कांस्यपात्रे एव भुङ्क्ते । तत्र प्रवृत्तिलाघवात् एकस्मिन् पात्रे उपादातव्ये यदि प्रधानोपाध्यायानुरोधात् यत्किञ्चित् पात्रमुपादीयेत शिष्यस्य भोजनं न सम्भवेत, कांस्यपात्रे तु उपादीयमाने नानियतपात्रभोजिन उपाध्यायस्य भोजनविरोध । तेनाविरोधेन प्रधानमपि गुणानुरोधात् नियम्यते एव इति तदनुरोधेन अङ्गविध्यविरोधे अङ्गविधिप्रवृत्तिः इति । कणिका. पृ. ३१९–३२०. ● गुणानुरोधेन क्व चित् प्रधाननयनम् इति कांस्यभोजिन्यायेन उच्यते । कु. ३।४।१९।२०. ● दधिपुरस्सेचनस्य इष्यमाणत्वेनावगतस्य भोजनस्य तु नार्थविवेनैष्यमाणतया 'पयसा सर्वाणि कुर्वीत' इति व्यञ्जनार्थमेव आहवनीयापरत्वात् भोजनमनुवर्तन्ते तदभावेऽनुष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेन उपसेचन नियमात् शालिभोजननियमावगतेः । सु. पृ. ८९०–९१. ● 'धार्यो गतश्रिय आहवनीयः' इति सर्वकर्मार्थेनापि धारणेन आक्षितम् उद्धरणं कांस्यभोजिन्यायेन अग्निहोत्रोपकारकतया समन्त्रकमेवाक्षिप्यते । भाट्ट. ९।४।६. ● प्रकरणानुग्रहे वाक्यस्यात्यन्तबाधाभावात् कांस्यभोजिन्यायेन अत्र प्रकरणानुग्रह एव युक्तः इत्यपि निरस्तम् । प्रकरणानुग्रहे यजशब्दस्य लक्षणाऽनुपपत्त्या श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । सोम. ३।१।१२. ■ प्रधानत्वादेव च गुणद्रव्याभ्याम् (आहवनीयदक्षिणीयाभ्याम्) द्रव्यान्तरगुणान्तराक्षेप कृपणं निरुणद्धि । कांस्यभोजिन्यायेन वा अमुख्योऽपि अनियमं वारयेत्, किमुत मुख्य एव सन् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९४. ● ब्रह्मगतफलदातृत्वप्रधानत्वयो कर्मस्विव आदित्याद्युपासनेष्वपि संभवात् कांस्यभोजिन्यायेन लौकिकन्यायानुगृहीतत्वमुक्तम् (उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्या यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि इति लौकिको न्याय)। कल्पतरु. ४।१।४।५ ब्रसू., ● यजमानकामिता फलस्य साक्षात्कर्तृकत्वे परिक्रीतर्त्विक्कर्तृकत्वे च उपायीना संभवति । ततः सा कांस्यभोजिन्यायेन लिङ्गदर्शनमनुग्रहीतुं परिक्रयद्वारकं कर्तृत्वमाश्रयति । ३।४।१३।४४–४५ ब्रसू. ● विष्णुदेशाद्युक्तेऽपि तत्क्रमस्थेनार्थवादेन दातृविषयत्वेऽवधारिते विष्णुदेशस्य विषयावधारणे व्यापाराभावात् कांस्यभोजिन्यायेन अर्थवादानुरोधश्रुतिस्वाविरोधमापद्यत ..। सु. पृ. १४९७ ● साम्नो गुणत्वेऽपि तदनुसरणेऽपि तुचसाम्नस्तोत्रपाठे. अयम्तानुरत्यमानगुणानुसारेण कांस्यभोजिन्यायेन तृचप्राजवर्णनमेव युक्तम् इति संयरविशिष्टदोषपरिहारार्थं समाम्नेत ग्रहणम् । सोम. १।२।४. ● सोमारौद्रे चरौ यदि पूषानुरोधेन भागान्तरमपि कांस्यभोजिन्यायेन लिप्येत, एकस्यामेव च स्थाल्यां पच्येत, तर्हि भागसंकरात् अन्यदीयभागोऽन्यस्मै दीयमाने वैगुण्यमापद्येत । कु. ३।३।२०।२४. ● दीर्घनियमविधे समानमन्त्रगोभगस्य दीर्घत्वादयोगात् नियमान्तरत्वाद्वाहुविफलत्वेऽपि दीर्घक्षितनियमगुणविकल्पदीर्घगोभगस्य तस्य कर्त्रवर्तनमात्रदिक्षकषमपि कांस्यभोजिन्यायेन न

कुतः क्रिया ॥ बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं च तत् ॥'

'तथा शब्देऽपि बुद्धेर्नियमात् नाभिव्यक्तिर्द्वेषाऽपि दोषात्' इत्येवमादिभिः सर्वदा पदार्थसंबन्धानित्यत्वप्रतिपादनात् तद्विपरीतम् आगमनित्यत्वम् अभ्युपगम्यमानं लोकोपहासास्पदमात्रमेव भवेत् । तथाहि, 'यस्तन्तूननुपादाय तुरीमात्रपरिग्रहात् । पटं कर्तुं समीहेत, स हन्याद् व्योम मुष्टिभिः ॥ यावदागमनित्यत्ववेश्मदारूपकल्पिते । (दारुभिः काष्ठैः उपकल्पिते) हेत्वाभासाग्निनिर्दग्धे तस्मिंस्तद् वेश्म दुष्करम् ॥' व्यवहारनित्यताशब्दश्च क्रियानित्यत्वपर्यायः, तत् यस्य शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वम्, तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्वं निराधारं भविष्यतीत्यतिदुःसंपादम् । 'न च शब्दार्थसंबन्धकूटस्थत्वमनिच्छताम् । नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवकल्पते ॥ शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहारः क्व वर्तताम् । स्थितैषां धर्मतेत्येतदर्थशून्यमतो वचः ॥ एषैत्यपि न निर्देष्टुं शक्या क्षणविनाशिनी । किमुत स्थितया साकं पर्यायस्यैकवाक्यता ॥' तेनानित्यशब्दवादिनाम् आगमनित्यत्वानुपपत्तेः अतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोगशास्त्राभावात् नात्रियमादित्युच्यते । 'असाधुशब्दभूयिष्ठाः शाक्यजैनागमादयः । असन्निबन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥' मागधदाक्षिणात्यतदपभ्रंशभाषाऽसाधुशब्दनिबन्धना हि ते । 'मम वि हि भिक्खवे कम्म वट्टती सवे' । तथा 'उक्खित्ते लोडम्मि उड्ढे अत्थि कारणम्, पडणे णत्थि कारणम्, अणुभवे कारणम्, इमे सक्कडा धम्मा, संभवन्ति सकारणा, अकारणा विणस्सन्ति । अणुप्पत्तिकारणम्' इत्येवमादयः । (मम वि-मम अपि, हि, भिक्खवे-भिक्षोः, कम्म-कर्म, वट्टती-वर्तते, सवे-सर्वम् । उक्खित्ते-उत्क्षिप्ते, लोडम्मि-लोष्टे, उड्ढे-ऊर्ध्वम्, अत्थि-अस्ति कारणम् । पडणे-पतने, णत्थि-नास्ति कारणम् । अणुभवे-अनुभवे कारणम् । इमे सक्कडा-संस्कृताः, धम्मा-धर्माः । विणस्सन्ति-विनश्यन्ति । अणुप्पत्तिकारणं-अनुत्पत्तिकारणम् इति संस्कृतम् । के.) 'बधप्रासत्यवादेषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता । दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥' वेदेषु हि तावदेव पदवाक्यसंघातात्मकत्वादिहेत्वाभासैः कृतकत्वभ्रान्तिर्भवति । 'या तद्बुद्धिरवस्थानाद् वेदरूपं न दृश्यते । ऋक्सामादिस्वरूपे तु दृष्टे भ्रान्तिर्निवर्तते ॥ आदिमन्त्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता । न शक्याऽध्यवसातुं हि मनागपि सचेतनैः ॥ दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः । पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते ॥ प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः । लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातममित्येतन्नृवचः कथम् ॥ किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा वाक् प्रतिच्छन्दसीदृशम् । रचयेत् पुरुषो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयोजनम् ॥ अग्नेः पुरोहितत्वं च क्व दृष्टं येन कीर्त्यते । ईळेशब्दप्रयोगश्च क्व दृष्टः स्तोत्रगोचरः ॥ देवत्वं चास्य यज्ञस्य विहितं क्वोपलक्षितम् । विधिनैव हि देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते ॥ न जात्या देवतात्वं हि क्वचिदस्ति व्यवस्थितम् । होतृत्वमपि यत् तस्य देवताह्वानहेतुकम् ॥ रत्नधायितमत्वं च तमरैशायते कथम् । अविज्ञातगुणानां च कल्पते स्तवनं न तु ॥ स्वतन्त्रो वेद एवैतत् केवलो वक्तुमर्हति । इषे त्वेत्ययमप्यर्थः पुरुषेणोच्यतां कथम् ॥ शाखाच्छेदोपयोगश्च पुंभिरस्मैष्यतां कुतः । एवमूर्जेत्ययं मन्त्रः केन शाखाऽनुमार्जने ॥ वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वककारिणाम् । वायवः स्थेत्ययं मन्त्रो वत्सापाकरणं प्रति ॥ एकशो विनियोक्तव्य इति कः कथयिष्यति ॥' वायुशब्देन बहुवचनान्तेन मातुर्वियोज्यमान एकैको वत्सोऽभिधीयते इति नैतत् बुद्धिपूर्वकारिणा विन्दितुं शक्यम् । 'सामवेदे यद्वोप्राईप्रभृतीनां प्रयुज्यते । रूपं तत्रापि पौंस्नत्वे नाभिप्रायोऽस्ति कश्चन ॥' 'को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः अर्थाभिधानरहितम् कण्ठस्थानं लोकव्याकरणादिषु अनवगमपूर्वम् अग्ने इत्यस्य पदस्य अकारोकारेण प्लुतेन निबध्नीयात् । 'तथा वीतय इत्यभिमत्रीकारस्यापि विक्रियाम् । तदन्तस्य च होशब्दं येनाम्नायापि

※ 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' इति न्यायः। अत्यन्तनिकृष्टस्यातितुच्छस्यापि दुर्लभत्वेऽयं न्यायः प्रवर्तते इति। साहस्री. ४९६.

※ काकाक्षिगोलकन्यायः। काकस्यैकमेव चक्षुरिन्द्रियं गोलकद्वयेऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षोपजनने हि उपकारकं भवतीति। 'न वेति विभाषा' (१।१।४४) इति सूत्रस्थः इतिशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते। नेति निषेधः, वेति विकल्पः, विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः। किञ्चोक्तं मुनीश्वरैः 'अविबोधिमुखे बुद्धिः स्वानन्दे च गमागमौ। कुर्वत्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः॥ एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः। यात्यायात्येवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः॥ भुञ्जानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित्। विभाषाभिज्ञवद्विद्याद्उभौ लौकिकवैदिकौ॥' इति। साहस्री. २४८.

● 'नाराधये मूलकृष्णसूनेः किं मय्यनागस्यपराधदृक् स्याः' । नाराधये किम्? अपराधदृक् किं स्याः? इति काकाक्षिन्यायेन किंशब्दस्य उभयत्राप्यन्वयः। काशीखण्डः. रामानन्दः. ५।२२, ● 'रसालैः स्वैरशोकैः शोकहारिणम्' इति मूलम्। तत्र टीका— तैः रसालैः आम्रैः। काकाक्षिन्यायेन तच्छब्दस्य उभयत्र संबन्धात् तैः अशोकैः शोकरहितैः शोकहारिणं ब्रह्मलोकं विलोकयाञ्चक्रे। १।८. ● तेनदर्शनादिदोषस्य इति वा (ससमसूत्रस्य) समाप्तिः। अनन्तरसूत्रे विप्रतिपत्तु पातविरोधाभावोक्तेः अनुपपद्यमानत्वात्, इह च प्रक्रान्तविरोधाभावस्य अवश्यवचनीयत्वात् उपयोगसद्भावेऽपि च काकाक्षिवत् अनुषङ्गेण उभयेन संबन्धात्। शा. १।३।३।७ पृ. १९८. ● 'मातुर्निवृत्ते रजसि, प्रजासु भगिनीषु च। निवृत्ते वाऽपि रमणे निवर्तुरवगृहे॥' (नारदः १४।३ ध. को. व्य का. पृ. ११५२) अत्र 'प्रजासु भगिनीषु च' इति काकाक्षिवत् रजोरमणनिवृत्त्योर्विशेषणम्। व्यवहारमयूखः ४२. ● नञश्च अभिधेय- भावनोरिभ्यां शब्दानपि काकाक्षिवत् संबध्यते। सु. पृ. १४०६। अनेन सुधाग्रन्थेन 'प्रधान्येनात्र ('ओदनः पच्यतां त्वया' इति वाक्ये) नौदना धातुना क्लेदनक्रिया। मा भूत् तथैव कर्तृत्वमभिधेयं न भावना॥' इति वार्तिकश्लोके (पृ. ९१७) चतुर्थचरणे 'न' इति शब्दः 'अभिधेयं' इति पदेन च सम्बध्यते इति प्रतिपादितं दृष्टान्तेन। के.

※ काकिणीन्यायः। 'वराटकानां दशकद्वयं यत् सा तु काकिणी' इति। पदेन विवृतोऽयम्, यथा— 'भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा। एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः॥' इति। अस्यार्थः— भिद्यन्ते स्नेहं त्यजन्ति। कथम्भूताः एकास्निग्धाः एके एकधामास्ते च ते आस्निग्धा अतिप्रियाश्चेत्यर्थः। कुतः? काकिणिना। पुंस्त्वमार्षमिति। श्रीभागवते एकादशस्कन्धे त्रयोविंशाध्याये। साहस्री. ५५७.

※ काचमणिन्यायः। यथा मणिकाचयोः परीक्षाकाले एवाय काचोऽयं मणिरिति निश्चीयते, एवं यत्र विवक्षा, तत्रायं प्रवर्तते। उक्तं च— 'मणिर्लुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते। क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः॥' इति। साहस्री. ६९०.

● 'यथा च पद्मरागादीन् काचस्फटिकमिश्रितान्। परीक्षका विजानन्ति साधुत्वमितरे तथा॥ यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम्। तथा व्याकरणात् सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम्॥' शा. १।३।८।२७ पृ. २८२.

● काञ्जिकादिनाऽपि अन्येन अम्लेनापि दध्यभावे पयो घनीक्रियते। भा. ८।२।५।२२.

● काठकम् अग्निहोत्रं येन श्रुतं नासौ कदा चित् तैत्तिरीयकं शृणोति। (श्रुतमपि वा स्वशाखस्थेन प्रतिपन्नत्वात् तैत्तिरीयकप्रतिपत्त्यर्थमेवैतत् इति कश्चित् [illegible] पुन श्रुतिं मन्यते।) शा. २।४।२।१६. ● काठकं नाम यजुर्वेदस्य शाखाऽन्तरम्। वि. २।१।१८, ● काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्म आम्नातम्। तत्र रूपाद्यभेदात् एकं कर्म, न शाखाभेदेऽपि कर्म भिद्यते। २।४।२. ● 'कृत्रिम काठकादिपुरुषाख्याप्रवचनादिति। न चाऽनादीनि भिद्यन्ते कर्माण्यादिमता सता॥' यद्यपि काठकादेर्वाक्यैः नित्यत्वं निर्वेशाच्चा, तथापि प्रवचननिमित्तैव स्मर्यते। शा. २।४।२।१२, ● 'मन्त्रब्राह्मणयोः समूहे काठकादिके। वेदस्य यत्रैव निरपेक्षप्रमाणमिति॥'

भावोऽत्र कारणम् ॥ स्वरोऽपि त्वस्ति रूपांशे नत्वसावेव केवलः ॥'

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥

भाष्यम्— 'ऋत्विजो वृणीते' 'वृता यजन्ति' 'देवयजनमध्यवस्यन्ति' इति नात्र विधिर्गम्यते वर्तमानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चात्र वाक्यशेषः स्तावकोऽस्ति । तस्मादप्रमाणम् । यश्च आदर उक्तः, स नान्तरीयकत्वात् वेदवाक्यभिन्नसमाम्नानात् । यत्तु श्रुतिरिति, नैतत् अर्थवादत्वात् । कथमर्थवादः ? विध्यन्तर अस्ति, आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । अत्र आचार्यो वेदोऽभिप्रेतः । आचिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वा आचार्यवचनं प्रमाणं तदपेक्षम् । कतरत्तत् ? यत् प्रमाणगम्यम् ।

वा— 'अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोपयुज्यते । बहवो वाक्यशेषा हि येषां लोकेष्वसंभवः । अबुद्धिपूर्वतासिद्धिस्तेन वेदस्य तैरपि ॥' बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत्, इन्द्रो वृत्रमहन्, प्रजापतिर्वपामात्मन उदखिदत्, गावो वा एतत्सत्रमासत तासां दश मासा शृङ्गाण्यजायन्त इत्यादयः कथमिव बुद्धिपूर्वकारिणा अर्थवादाः प्रणीयेरन् । 'नित्यत्वे सति येषां हि क्लेशेन विधियोजना । तान् कृत्वाऽध्यापयन् कर्ता सुसमर्थं व्यजेष्यत ॥' न च तादृशवाक्यशेषमुद्राऽपि कल्पसूत्रादिग्रन्थेषु का चिदस्ति, यद्बलेन अकृतकत्वमेषाम् अवसीयेत । 'विधिशून्यतया चैषां विहिताऽऽख्यातरूपता । गम्यते न स्वपूर्वार्थप्रतिपादनशक्तता ॥ वर्तमानापदेशोऽपि ह्यर्थवादपरोचितः । विधित्वं लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥ पञ्चमेन लकारेण विधिर्यश्छन्दसि स्मृतः । मन्त्रब्राह्मणभिन्नत्वात् सोऽप्येतेषु न युज्यते ॥' यद्यपि 'षडङ्गमेके' इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्वं भवेत् । 'तथापि तर्कवत् तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते । मन्त्रब्राह्मणयोरेव च्छान्दसा विषयः स्थिताः ॥' यथैव 'विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः' (विधिः ब्राह्मणम्, विधेयः मन्त्रः, तर्कः मीमांसा) इत्येतस्मिन् दर्शने सति समस्तवैदिकतर्कोपसंहारात्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवति न तु अमन्त्रब्राह्मणरूपत्वात् छन्दोनिबन्धनानि कार्याणि लभते, तथा कल्पसूत्राण्यपीति विधिपर्यायप्रयोगशास्त्रत्वाभावः । 'इतिहासपुराणाभ्यां सा त्वनैकान्तिकी स्मृता । या त्वेषां ब्रह्मयज्ञेऽपि विधानान्नित्यतोदिता ॥ इतिहासपुराणानि कल्पानिति हि सा श्रुतिः । तस्मात् कृत्रिममप्यत्र विद्यास्थानं ग्रहीष्यते ॥' वेदार्थोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वात् । अवश्यं च यावद्वेदं यावत्कर्मप्रयोगं च क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाशून्यताऽर्थं कैरपि कल्पसूत्रैर्भवितव्यम् । 'वेदार्थकल्पनात् कल्पो नित्यवेदाख्ययोच्यते । जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेव विधीयते ॥ कर्माभ्यासाभिसंधानं विध्यर्थश्चात्र गम्यते । स चार्थो नित्य एवेति नापतेद् ग्रन्थनित्यता ॥ यः पुनर्वेदसंवादः स तत्पूर्वतयेष्यते । तदर्थानुगमाच्चैषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥ वेदशब्दाभिधेयत्वं नैषामध्येतृषु स्थितम् । षडङ्गमेक इत्येतच्च सिद्धान्तभाषितम् ॥ संवादस्यानुवादत्वमेकस्यैकान्तनिश्चितम् । ऐकान्तिकविधित्वाच्च ब्राह्मणे तच्च युज्यते ॥ कल्पादावनुवादत्वमापन्नं परिशेषतः । न च शाखाऽन्तरन्यायस्तुल्याध्येतृकतावशात् ॥ सर्वशाखाविधित्वं हि सिद्धमध्येतृभेदतः । प्रतिशाखं तु ये कल्पास्तदर्थप्रतिपादकाः ॥ समानाध्येतृकत्वाच्च न कदाचिद् विधिक्षमाः । विब्रुवन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोदितैः ॥ कल्पकारास्ततोऽप्येषां नैव ब्राह्मणतुल्यता । अन्यार्थैर्ब्राह्मणैश्चान्यान् ज्ञापयन्त्यर्थनिर्णयान् ॥ तस्मादपि स्वतन्त्रत्वं कल्पानां नोपपद्यते । अर्थैकत्वेन चैषां चिरस्मरणाच्च साम्यतः ॥ सादृश्याद् ब्राह्मणभ्रान्तिर्जातैवमपनीयते । आचार्यवचसां यच्च प्रमाणत्वं श्रुतौ श्रुतम् ॥ श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् तस्याप्यन्यार्थतोदिता । व्याचक्षाणस्य वेदार्थान् वेदांश्च वदतः स्वयम् ॥ शिष्यान् प्रत्यागमाभावात् स्यादाचार्योक्तिप्रमाणता ॥' आचार्यशब्दस्यार्थो मन्वादिभिरेवं व्याख्यातः । 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इति । वेदसंप्रदानकाले च शिष्याः तद्वचनं तु कथं नाम श्रद्दधीरन् इत्येवमर्थम् आचार्यवचनं प्रमाण-

सोम--सदोनामकमण्डपः उद्गायतः । तत्र दक्षिणत आरभ्य उद्गातृवर्गासु मध्यमासु स्थूणासु औदुम्बरी यजमानसंमिता, इतरा औदुम्बरीसंमिताः । तासां पश्चात् पुरस्ताच्च याः स्थूणाः, ताः पर्यन्तस्थूणाः । तास्तु नाभिदघ्न्यः इति नित्ये प्रमाणम् । वृष्टिकामस्य तु औदुम्बरीमपि नीचैः कृत्वा सदो मातव्यम् ।

अत्र समाख्यायाः वचनानुगुणत्वात् न बाधः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । अधिकारचिन्ताऽपीयं काम्यगुणदोषपर्यवसिता, इति अध्यायसंगतिर्बोध्या । सूत्रार्थस्तु कामोऽपि तथा याजमान एव अर्थेन तत्फलेन यजमानस्य नियमयोगात्, तदर्थं नित्यगुणस्य प्रयोज्यत्वे तत्र परकीयकाम्यगुणानवकाशात् इति ।

वि-- 'वृष्टिकामो सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना । अध्वर्योः स्वामिनो वा, ऽऽद्यो वाक्यान्मानु, स्तदुच्यते ॥ परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता । प्रतीताऽतो वाक्यबाधे दोषवत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥' ३।८।६.

भाट्ट-- ये गुणजन्याः कामाः 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात्' इत्यादयः ते मानाद्याश्रयस्य तावत् आध्वर्यवत्वात् तत्सामानाधिकरण्याच्च कामयतेः तत्समानकर्तृकत्वप्रतीतेः अध्वर्युनिष्ठा एव । अत एव यत्र 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यादिवैयधिकरण्यम्, तत्र यजमानगामित्वमेव, प्रत्येतारस्य होमस्याध्वर्यवत्वात् । इति प्राप्ते, 'मिनुयात्' इति नित्यः परस्मैपदनिर्देशात् अध्वर्युभिन्नकर्तृकत्वावगतेः सामानाधिकरण्यबाधेन याजमानत्वमेव । यत्रापि 'यो वृष्टिकामः स क्षीरेण जुहुयात्' इत्यादौ न परस्मैपदम्, तत्रापि न उद्गात्रनुगामित्वम्, ऋत्विक्कामानुरोधेन यजमानकर्त्राधनीभूतनित्यगुणबाधानुपपत्तेः । अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेपदं च प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेणैव व्याख्येयम् । अत एव यत्र न नित्यगुणबाधः, तत्रेऽपि वा साक्षादेव वचनम्, तत्र स्वामिभिन्नगामित्वेऽपि न क्षतिः, यथा 'आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमुद्गायेत्' इति । अत्र पृथग्यजमानपदश्रवणात् कामानुश्रवणाच्च आत्मनेपदेन उद्गातृगोचरत्वे । अत एवानुपदेन वाक्यभेदोऽपि अदोषः । 'तम्' इत्यनेनोभयनिष्ठं वैकल्पिकं कामं परामृश्य उद्देश्यत्वविधानाद्वा न वाक्यभेदः । गायतेश्च 'गायन्ति यं सामगाः' इत्यादौ अर्थाभिधानेऽपि प्रयोगात्त कामरूपार्थस्य उद्देश्यत्वविधानः । ('यं शैवाः समुपासते' इति श्लोकारम्भः ।)

मण्डन-- 'स्वामी सदो मानफलस्य योगी ।' ६.

शंकर-- 'आर्त्विज्यं न गुणात् फलम् ।' ८.

● काण्डाधिकरणे अङ्गाश्रितगुणफलानां यजमानगामित्वमुक्तम् । परिमल., ३।४।१३।४४ मधू.

● काण्डानुसमयः अनेकाश्वप्रतिग्रहे अभ्युपेतव्यः । भा. ५।२।२।३. ● काण्डानुसमयः । काण्डं पदार्थवर्गः । अनुसमयः पश्चात् सङ्गतिः, 'इण् गतौ' इति धातुनिष्पन्नत्वात् अनुसमयशब्दस्य । ततश्च एकस्य पशोः कृत्स्नोपाकरणादिपदार्थवर्गं कृत्वा परस्य तथा कर्तव्यमित्यर्थः । सोम. ५।२।१. ● काण्डानुसमयः सन्निपातिनामङ्गानां प्रधानविरोधे सति । भा. ५।२।२।१. ● एकैकस्य प्रधानस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गकाण्डं कृत्वा इतरस्य कर्तव्यम् इत्येवं काण्डानुसमयः । भाट्ट. ५।२।१.

काण्डानुसमयन्यायः । अश्वप्रतिग्रहादिप्रतिग्रहे पुरोडाशधर्माणां काण्डानुसमयः ॥

कारणाद्भ्यावृत्तिः । ५।२।२।३ ॥

भाष्यम्-- अथवा अधिकरणान्तरम् । अनेकाश्वप्रतिग्रहे तन्त्रानुष्ठानम् इति पूर्वः पक्षः । काण्डानुसमयः अभ्युपेतव्यः इति सिद्धान्तः ।

डुप्-- कारणाद्भ्यावृत्तिः इति । न दृष्टान्तो युक्तः, नापि परिहारः । अश्वप्रतिग्रहे (निमित्ते) चतुष्कपाला निर्वीयन्ते । यावतः इत्यनेन अभेदता उच्यते, तावतः इति पुरोडाशैकता । एकत्र निमित्तेषता, अपरत्र नैमित्तिकैकता, यावतः इति देवतासंबन्धो निर्वीयते, कपालेन अत्र (एतान्) वारुणान् (निर्वीयते ?) । तस्मात् नित्या एवैषा प्रयोगा. । कृतेऽपि तु एकः (न प्रयोगः) । यथा प्रयाजानुयाजानाम् (एककर्तृकत्वादपदेशानामपि) न तन्त्रेण हविष्कर्तव्यता (किन्तु प्रयाजप्रयोगं कृत्वा तस्य अनुयाजप्रयोगः) एवमिहापि । (येन तु 'प्रयाजानुयाजा तन्त्रेण हविष्कर्तव्यता' इति पाठः, तत् न घटते, देवताभेदः, हविर्भेदरूपतात्पर्येण

यति 'वाममद्य सवितः' इत्यादिषु पुनर्ग्रहणमन्त्रेषु होमार्थमन्त्रेषु च सवित्रादिदेवताविशेषविज्ञानसद्भावेन अज्ञातत्वदोषः परिहृतो भवति । अविज्ञातयस्य च दोषत्वम् 'तस्मात् गर्भेण' इति वाक्यशेषेण प्रतिपाद्यते । गर्भिणीवधे गर्भस्य स्त्रीपुंसभावेन विशिष्याविज्ञानात् 'ब्रह्महा भवति' इति गर्भस्याविज्ञातत्वेन ब्रह्महत्याऽभिधानात् । अत्र च अविज्ञातगर्भवधे सिद्धवत् ब्रह्महत्यानिर्देशान्यथाऽनुपपत्त्या तत्र ब्रह्महत्यातुल्यप्रायश्चित्तविधिः 'हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्' इति स्मृतिमूलभूतः अनुमीयते–) २।१।७ ।

सोम–– पिकादिशब्दार्थनिर्णये म्लेच्छप्रसिद्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यवत् आर्याणामपि स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम् इत्युत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु–प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे पूर्वपक्षापरपक्षमात्रे दर्शपूर्णमासकर्तव्यतापरकल्पसूत्रस्य अप्रामाण्यं सूत्रकारेणैव प्रतिपादितम्, इति स्वतन्त्रमानन्यायत्वात् 'अविशेषादुभौ वा' इत्यादेरपि अप्रामाण्यं तदनुमतम् इत्यर्थप्रयोगमूलं स्वतः प्रमाणम् इति चेत् इति ।

वि–– 'अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा, न कृत्रिमाः । श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मानत्वं यतः सपम् ॥, पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकादिवदमत्वतः । सयोगक्षेमिरे के चिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥'

भाट्ट–– स्मृतीनां कल्पसूत्राणां वा, षडङ्गानामेव वा, शाक्यादिग्रन्थानां वा वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा भवतु । न श्रुत्यादिमूलकत्वम्, गौरवात् नित्यप्रत्यक्षविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । अङ्गानां तु 'षडङ्गमेके' इति स्मृतेरपि वेदत्वम् । कुम्भबौधायनशाक्यादिसमाख्या ॥ काठकादिवत् प्रवचननिमित्तत्वेनापि उपपद्यते । इति प्राप्ते, कर्तृस्मरणात् काठकादिवत् प्रवचननिमित्तत्वानुपपत्तेः, नैषां वेदत्वं वेदतुल्यत्वं वा । प्रतिमन्वन्तरं च एवंविधानां ग्रन्थानां सत्वात् नित्यप्रत्यक्षविधिविषयत्वोपपत्तिः । 'षडङ्गमेके' इति तु परमतोपन्यास. एकदेशमतमात्र । तस्मादेतेषां स्मृत्यधिकरणन्यायेन (१।३।१) वेदमूलकत्वमेव । शाक्यादिग्रन्थानां तु तदर्थमप्रामाण्यमेव । प्रयोजनम् पूर्वपक्षे कल्पसूत्रादीनां वेदत्वे वेदतुल्यत्वे वा यत्र प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः, तत्र विकल्पः । यत्र वा प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि न्यायाभासमूलकं वचनम्, तथापि वचनत्वादेव तदनुष्ठानम्, न्यायोपन्यासस्तु हेत्वधिकरणन्यायेन अर्थवादः। सिद्धान्ते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे वा न्यायविरोधे वा यावच्छ्रुतिदर्शनम् अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्। श्रुतिदर्शनोत्तरं तु विकल्पादि । यत्र तु न्यायोपन्यासरहितं मीमांसान्यायविरुद्धं च स्मृतिवचनम्, तत्र श्रुतिमूलत्वसंभवेन वचनविरोधे न्यायस्यैव आभासत्वात् तदर्थः यथानुष्ठेय इति । अत्र सर्वत्रोदाहरणानि मूलोक्तोदाहरणदूषणानि चास्मत्कृतकौस्तुभे द्रष्टव्यानि ।

मण्डन– 'न कल्पसूत्राणामनपेक्षमाणम् ।'

शंकर–– 'कल्पसूत्रास्वतन्त्रता ।' १२ । स्मृतीनामस्वतन्त्रत्वम् । १३, । अङ्गानामस्वतन्त्रता । १४ । शाक्यादेश्चास्वतन्त्रत्वम् । १५ । '

अत्र कुतूहलम्—अत्रेदं चिन्त्यम् । 'सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य, सर्वः पूर्वपक्षो दर्शस्य' इतिकल्पसूत्रम् 'अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् अप्रमाणम् इत्यनुपपन्नम् । पूर्वपक्षापरपक्षयोरपि दर्शपूर्णमासकर्मकालत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । एवं हि उदाहरन्ति श्रुतिवाक्यं बौधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजाः "अथैकेषां 'यि या यतस्य पक्षदिक्षयते, अस्य यत्रे मवते अन्वेताभिह्नि निर्वपन्ति । य एवासौ आग्नेयोऽष्टाकपाल. पौर्णमास्यां योऽमावास्यायाम्, तम् अग्नये पथिकृते कुर्यात्, तेनैव पुनः पन्थानमेति, न पथ विच्छिनत्ति' इति विज्ञायते" इति । अस्यार्थः— 'अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्' इत्यादिना दर्शपूर्णमासयोः स्वकालातिक्रमे पथिकृतीष्टिः प्रायश्चित्तत्वेन विहिता तैत्तिरीयादिशाखासु । तस्यास्तत्र अतिक्रान्त पूर्णमासेन दर्शेन च समानतन्त्रता शाखान्तरे विहिता । पथिन्याद्यूर्वेक दर्शपूर्णमासिकप्रतिपत्त्यन्तरेव पथिकृद्गुणकत्वं शाखान्तरे विधीयते 'यस्य यत्रे' इत्यादिना । तत्र यजमानस्य दर्शपूर्णमासयोः अन्यतरस्मिन् अतिक्रमे यज्ञे प्राप्ते

कृते कात्यायनस्य इदमित्यस्मिन्नर्थे 'वृद्धाच्छः' (पा० ४।२।११४) इति छप्रत्यये तस्य ईयादेशे 'कद्रुकमण्डल्वोः छन्दसि' ... 'पत्युत्तरपदाद्' ... रन्यतरस्याम्' (पा० ४।१।९१) इति फक्प्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्यः इति । यकारान्तात् परतः छप्रत्यये 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (पा. ६।४।१५१) इति आकारादिवर्जिते तद्धिते परे अपत्यवाचिनः यकारस्य लोपात् कातीयम् इति रूपसिद्धिः । सु. पृ. १०७५.

● कात्यायनः । नित्यो हि अस्य नञ्शब्दस्य सुबन्तशब्देन समासः इति वार्तिककारो भगवान् मन्यते स्म । 'आवचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्' इति । (समर्थसूत्रे वार्तिकमिदम् ।) न इति भगवान् पाणिनिः । स हि 'विभाषा' (पा० २।१।११) इति मन्त्रस्य ईदृशं समासमुक्तवान् । वृद्धादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम् । असद्वादित्वात् न कात्यायनस्य । भा. १०।८।१।४. ● कात्यायनः मन्वादिसमानः प्रामाण्ये । वि. १।३।५, ● कात्यायनकल्पसूत्र पौरुषेयमेव । वेदमूलत्वाच्च प्रमाणम् । १।३।७.

🙜 कान्तारन्यायः । यथा, कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपाददीत, स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति, तदा सार्थं जहातीति । 'लदादीनि च' (पा० १।१।७४) इति सूत्रभाष्ये प्रोक्तोऽयम् । साहस्री. ८१४.

🙜 कान्तारोत्तरणाय सार्थं इति न्याय । अयं न्याय. 'इको गुणवृद्धी' (पा० १।१।३) इति सूत्रस्थभाष्येऽभिहित । तथाहि, 'संबन्धमनुवर्तिष्यते' इति महाभाष्यस्थसंबन्धमिति प्रतीकमादाय संबध्यते इति संबन्धम्, कर्मणि घञ्, नपुंसकत्वाभिधेयत्वात् नपुंसकनिर्देशः । आदैच्ग्रहणाभेदद् वृद्धिग्रहणम् 'अदेङ् गुणः' (पा० १।१।२) इत्यत्रानुवर्तते, तेन अदेङ्भिर्न संबध्यते । इह अनुवृत्तमादैचौ जहाति कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने इति । साहस्री. ४७४.

● कापिवन द्विरात्र. । उत्तमपक्षस्य अतिरात्र. । कु. १०।५।१३।४८.

● 'कामं हुते सेवरेत्, पश्चादि गत.' (होमोत्तरम् अग्नीनां मध्येन कामं गच्छेत् । कामम् इत्यव्ययम् । दिग्भागात् स. आहवनीयः पश्चात् गार्हपत्ये गत इति)। होमोत्तरम् आहवनीयस्य दक्षिणेनैव गार्हपत्ये गमनात् अग्निद्वयमध्येन मध्ये सञ्चाराभ्यनुज्ञानमत्र । संकर्ष. ३।२।५. ● कामः याजमान: एव न आर्त्विजः । 'यः कामयेत वर्षेत् पर्जन्य: इति नीचैः सदो मिनुयाद्' इत्यादिः ज्योतिष्टोमे । वचनात् तु आर्त्विजोऽपि स्यात् । भा. ३।८।५।१२–१४. ● कामः वा निमित्तं वा यदोत्पद्यते, तदा तथोदितो याग. कर्तव्यः । वि. ५।३।१२.

🙜 'कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्' इति न्यायः । तद्यथा 'उशीनरवत् मद्रेषु यवा. सन्ति न सन्ति इति, मातृवत् अस्या. कला. सन्ति न सन्ति इति' इति महाभाष्यम् (६।१।१४) । उपमानोपमेयभावविषयो वति. । तत्र उपमाने सत्ता असत्ता वा प्रसिद्धा उपमेये प्रतिपाद्यते इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचारः इति कैयटः । साहस्री ८३६.

● कामचारकामवादकामभक्षाः प्रागुपनयनात् । वि. ६।२।६.

● कामपदोपादानादेव फलस्य पुरुषार्थत्वं गम्यते । नहि कश्चित् बुद्धिपूर्वकारी एव कामयते 'स्वर्गं आत्मानं स्पृशताम्' इति । किं तर्हि ? ममोपभोग्यः स्यादिति । भा. ३।१।३।५.

● कामवत्स 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादिमन्त्रोऽपि याजमानः । वि. ३।८।७.

● कामशास्त्रस्य दृष्टप्रमाणमूलत्वेन प्रामाण्यसिद्धिः । (इति संक्षेप•) । सु पृ १३२.

● कामश्रुतय वसन्तादिश्रुतिमि. प्राप्तेन आधानाशेषसमर्था. इति आहिताग्नेरेव अधिकुर्वन्ति । भा. १।२।८।२२ पृ. ७७९

● कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्य पाठप्राप्तस्य स्थाने एवानुष्ठानम् । ज्योतिष्टोमे । भा. १०।५।१८।६५–६६, ● कामसंयोगे ज्योतिष्टोमे आश्विनादेर्ग्रहस्य ऐन्द्रवायवात् प्राक् प्रतिकर्षं कर्तव्य. । १०।५।१९।६७-६९ । स च प्रतिकर्षं धारग्रहेभ्य प्राक् । १०।५।२०।७०–७२ । ग्रहप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः । परन्तु ऐन्द्रवायवग्रहणोत्तर सादनम् । १०।५।२१।७३–७४ । प्रदानस्य तु न प्रतिकर्ष• । १०।५।२२।७५–७६.

मिश्राणां च तदुद्वारेण एकत्रोपसंहारः, न्यायलभ्यानां चार्थानां तात्पर्यनिर्णयः प्रयोजनम् इति पूर्ववदेव वेदाङ्गत्वम् इति कल्पसूत्राधिकरणे वक्ष्यते। १।३।१।२ पृ. १०, ● ब्राह्मणाध्ययनस्य कल्पसूत्राधिकरणे (वा.पृ. १७७) 'कर्माभ्यासानुसंधानं विध्यर्थश्चानुगम्यते' इत्यत्र प्रयोगप्रत्युभानोपयोगिकर्मानुसंधानप्रयोजनस्य वक्ष्यमाणत्वेन केवलदृष्टार्थत्वम्। १।२।३।७ पृ. २७.

● कल्प्यात् क्लृप्तं बलवत्। चोदकप्राप्तः क्रमः क्लृप्तः, प्रयोगवचनात् तु कल्प्यः। ततश्च अध्वरकल्पायां पूर्वम् आग्नेयविकारो गार्हपत्यनवनिर्वापः, ततः सारस्वताज्यनिर्वापः। के. ५।१।१०।१७–१८. ● कल्प्यात् क्लृप्तं बलीयः इति प्रताधिकरणन्यायस्वरूपम्। के. ● कल्प्यात् क्लृप्तं बलीयः। 'न च क्लृप्ते उपपद्यमाने कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम्।' भा. ३।८।३।६. ● कल्प्यात् प्रकृतप्रत्ययो बलवान्। टुप्. ६।५।१।२. ● कल्प्योपकारात् क्लृप्तोपकार बलीयः। वैकुलोपहोमेभ्यः प्राकृतचोदकप्राप्तनारिष्टहोमाः प्रबलाः। के. ५।२।९।१७–२०.

● कवत्यः ऋचः तिस्रः ककारघटिताः 'कया न श्चित्र० (ऋसं. ४।३।११ साम. ६८२) कस्त्वा सत्यो० (ऋसं. ४।३।१२ साम. ६८३) अभी षु णः० (ऋसं. ४।३।१३ साम. ६८४) इति। वि. ७।२।१.

● कवषशब्दः अभिपुष्ठैस्यः क्वान्र्यपरः। भा. ९।४।५।२५–२७.

● कविभिर्निर्मिते गवे तत्तद्देशीयभाषासु च चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यया गायत्रीछन्दस्कत्वं भवत्येव। वि. ८।३।६.

● कश-शब्दः कश-शब्दस्यैकदेशः समुदायप्रत्ययमादधाति। भा. ९।४।३।२२

● कशा-शब्दो मेदसि प्रसिद्धः। यथा कशावाहिनो रथाः मेदोवाहिनः इति गम्यते। भा.। ९।४।३।२२.

● कशाङ्कुशप्रतोदैः अश्वेभवृषभाः प्रेर्यन्ते (क्रमेण)। ऋजु. पृ. १५३.

● कश्यपभोज्याणां नावाखेलो द्वितीयः प्रयाजः। वि. ६।६।१. ● कश्यपशब्दः अभिपुष्ठैस्यः क्वान्र्यपरः। भा. ९।४।५।२५–२७.

● 'कषायमवहन्ति' इति विनाऽपि तण्डुलैः प्रयोगो दृश्यते अवहन्तेः। न चायं प्रयोगः गौणः विशेषाभावात्। (कषायप्रकृतिद्रव्यम् अवघातेन संस्करोतीत्यर्थः। के.) भा. ११।१।६।२८.

[दे] कष्टं कर्मेति न्यायः। कर्मणो दुःखहेतुत्वम् अनुभवसिद्धमिति भावः। साहस्री. १७४. ● अग्निहोत्रादिकर्मसु इष्टसाधनत्वावगतिवत् अनिष्टसाधनत्वावगतेरपि 'कष्टं कर्म' इति न्यायेन लोकसिद्धत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्मध्यस्थ उदासीतैव, न प्रवर्तेत। सोम. २।२।१.

● कांस्येन प्रधानर्चनकाममस्य प्रणयेत् दर्शपूर्णमासयोः। भा. ४।३।२।४.

[दे] कांस्यभोजिन्यायः। अस्यायमर्थः। 'यथा मया नियमं गुरूच्छिष्टं भोक्तव्यं कांस्यपात्रे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनेयस्य नियमसाहाय्य गुरुर्नित्यं कांस्यपात्रे भुङ्क्ते इति। यद्यप्ययं शास्त्रीयः, तथाप्येतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात् सुन्दोपसुन्दन्यायवल्लौकिकेषु परिगणितः इति। साहस्री. ३३८. ● आग्रयणे ऐन्द्राग्नादीनि मुख्यानि हवींषि, तेषां बर्हिः प्रसूनम् अप्रसूनं चेति न कश्चिन्नियमोऽस्ति। द्यावापृथिव्य एककपालो जघन्यं हविः, तस्य वैश्वदेवैककपालप्रकृतिकत्वात् प्रसूनं पुष्पितं बर्हिः इति नियमः प्राप्तः। तत्र मुख्यत्वात् बहुत्वाच्च ऐन्द्राग्नादीना तदनुरोधादनियमप्राप्तौ जघन्यस्यापि द्यावापृथिव्यस्य धर्मः प्रसूननियमः आदर्तव्यः, प्रसूनोपादानेऽपि ऐन्द्राग्नादीनामवैगुण्यात् अनियमे च द्यावापृथिव्यस्य वैगुण्यप्रसङ्गाच्च। यथा अनियतपात्रभोजिनो गुरोः नियतकांस्यभोजिनः शिष्यस्य च क चिदेकपात्रभोजनप्राप्तौ गुणभूतस्यापि शिष्यस्यानुरोधेन कांस्यपात्रनियम आदीयते तद्वत्। तस्मादाग्रयणे पुष्पितमेव बर्हिरिति सिद्धान्तः। पराक्रमः. २९।२–३०।१. ● गुरुणा यथा कांस्यपात्रभोजननियमवान् छात्रोऽनुस्रियते तथा विदुषा अज्ञोऽनुसर्तव्य। संग्रहः. ● कांस्यभोजिन्यायः प्रधानपीडायां नावतरति इति दशमे वक्ष्यते। कु. ६।३।१८।३८. ● नचात्र कांस्यभोजिन्याय अङ्गप्रधानयोः यत्नविषये अर्थवत्वेन गुणस्य

मे स्यात्' इति । साध्ये च मुख्या कामना, साधने तु नान्तरीयकी, साधनेन विना साध्यासंभवात् । तस्मात् साधने या कामना सा गौणी । टुप् ११।१।१।१२ पृ २०९९ * कामनाऽनुरोधेन पुनः पुनरभ्यासः काम्यानां कर्मणाम् । भा ११।१।४।२०–२६

* कामिनं हि अधिकृत्य साङ्गस्य यागस्य वचनम् । भा ६।३।१।८

* कामिनोऽपि काम्यकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायो नास्ति । वि ६।३।२ * कामिनं स्वयं फलसाधनावच्छिन्नभावना कारित्वम् 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' (३।७।८।१८) इत्यनेनोक्तम् । सु ३।८ पृ ६० * कामिना तत्र विधीयते । ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव । वचनात्तु बहुफलसंबद्धः प्रयोगो विधीयते । भा १०।६।१४। ४५–४६ * कामिना स्वतः फले प्रवृत्तत्वात् तदर्थितयैव कर्मणि प्रवृत्ते 'न हिंस्यात्' इति प्रतिषेधाविरोधः । न्यायसु पृ २९.

※ काम्यं कर्म आरब्धम्, मध्ये कामे निवृत्ते वा लब्धेऽपि वा समापनीयमेव, निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । वि ६।२।३, * काम्यं कर्म कृत्स्नाङ्गोपेतं कर्तुं यदा शक्नुयात्, तदैव कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्नुयात् तथा कुर्यात् । ६।३।२, * काम्यं कर्म विनाऽऽवृत्तिं सकृदेव कर्तव्यमिति न नियमः । य स्वर्गपश्वादीन् भूयोभूयः कामयते, तेन प्रयोगावृत्तिः कर्तव्या । ११।१।४, * काम्यगोदोहनादि नित्यप्रयोगे ग्रहीतुमशक्यम् । ४।१।२ * काम्यं नित्यात् नैमित्तिकाच्च बलवत् 'आसन्नपुरुषार्थत्वाद् विप्रकृष्टफलत्वात् तथा । अन्यत् शीघ्रकारित्वात् काम्यं नैमित्तिकादपि ॥' वा ३।६।३।१० पृ १०३३. * काम्यं नित्यात् प्रबलं कामस्य शीघ्रं प्रवर्तकत्वात् । [illegible] १२।२।१३, * काम्यं नित्यस्य बाधकम् अग्निचयने काम्येन षड्भुन्तरेण उल्लस्य बाधो यथा । १२।४।७

※ काम्यं नित्यस्य बाधकम् इति न्यायः । लिङ्गादेव अग्नेः प्रकृत्याश्रयत्वमपि प्राप्नोति पुरुषार्थसमासत्ते, काम्यं नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन पश्चात्तदा धन्यतस्याः उत्तरवेदिबाधकत्वात् । अयमेव काम्यत्व-न्यायः । रसायन पृ १७७

* काम्यं नित्यस्य बाधकम् । 'पुरुषार्थसमासत्ते काम्यं नित्यस्य बाधकम्' इति 'नैमित्तिके तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात्' (३।६।३।१०) इति तृतीयाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायोऽयम् । (वा पृ ३५२) । 'पुरुषसिद्ध्यर्थो हि सर्वः प्रयास इति तत्प्रत्यासन्नं वस्तु बलीयो भवति ।' (वा पृ ३५२) काम्यस्य नित्यबाधकत्वे अयमेव मुख्यो न्यायः । 'अविशेषेण यच्छास्त्रम्' (१०।८।८।१६) इति दशमाधिकरणन्यायेनापि काम्यं नित्यस्य बाधकम् । 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' (६।५।५४) इति षष्ठाधिकरणन्यायेनाप्येवम् । [illegible] पृ. ४८८ * काम्यं नित्यस्य बाधकम् इति न्यायेन काम्यप्रयोगे चमसस्य (प्रणयने) अनङ्गत्वम् । मुरारि पृ ११७८ * काम्यं नैव सदो मानमित्यादि अशिष्यत्वे न कर्तव्यानि । भा १०।२।२०।५१. * काम्यं वैदिकं कर्म त्रिविधम् । ऐहिकफलकम् 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादि । आमुष्मिकफलकं स्वर्गार्थाग्निहोत्रादि । अनियतफलकम् 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादि । बाल पृ ८१

* काम्यानि अभ्यान्तरफलानि । भा ४।३।११।२७ वर्णक २

※ काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद् यथेतरस्यानुच्यमानानि । १०।२।२०।५२ ॥

अशिष्यत्वे 'यदि कामयेत वर्षेत् पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयात्' इत्येवमादीनि काम्यानि न विद्यन्ते, न कर्तव्यानि । यजमानकामनया हि तानि कर्तव्यानि भवन्ति । यदा हि यजमानोऽवसरं तत्कामस्य ज्ञानं स्यात् तदा कर्तव्यकर्तुं शक्यं । अशक्या तु कामाज्ञानात् ऋत्विजां यजमानकामस्य अज्ञानात् तत् कथं क्रियेत । यथा इतरस्य जीवतोऽपि यजमानस्य काम्यानि येन अनुच्यमानानि ऋत्विग्भिः कर्तुं न शक्यन्ते । अशिष्यत्वे तु का कथा । तस्मात् अशिष्यत्वे काम्यानि न कर्तव्यानि । कुतूहल कर्तव्यताऽऽशङ्कया अप्रवृत्त्यर्थम् । पै

* काम्यः गुणः नित्यमर्थं विकरोति, तत् इति कामाधिकरण– (७।२।११) गोदोहनाधिकरण– (३।६।१३)

विरुध्यते । अत एव यत्र न कांस्यभोजिन्यायः यथा कारीर्यादौ, तत्र न तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावर्त्यते । कौ. २।२।१३।२८. * पशुत्वसामान्यस्य च कृत्स्नस्य छागेऽपि सद्भावाविरोधेन कांस्यभोजिन्यायावतारात् । पराक्रमः. ४।१।२.

❀ **काकतालीयन्यायः** । अयं न्यायोऽप्रस्तुतोपमाऽलङ्कारमीमांसाया धर्मोपमानवाचकलुप्तोपमोदाहरणे 'यस्तया मेलन तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥' इति । 'अभवत् किं ब्रवीमि ते' इति वा पाठः । इति पद्यं प्रकृत्योदाहृतः अप्पयदीक्षितैः कुवलयानन्दे इष्टावाप्तौ । वेणीसंहारनाटके तु, 'फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति' इत्यत्र अनिष्टावाप्तौ उदाहृतः । काकतालशब्दौ समासविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति 'समासाच्च तद्विषयात्' (५।३।१०६) इति ज्ञापकादिवार्थे समासः । इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेन इवार्थविषयसमासानुवादस्य अनुपपन्नत्वात् तज्ज्ञापकत्वमिति । 'सह सुपा' (२।१।४) इति सूत्रेण वा समासः । उभयत्र काकागमनतालपतनयोरुपमेयं क्रमेण स्वस्य च चिद्गमनं तत्रैव रहसि तन्व्या अवस्थानम्, तेन च काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोः इवार्थसमासेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलतीति । तादृशसमासानन्तर च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति सूत्रेण 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इत्यधिकारस्थेन छ. प्रत्ययः । तथा च पतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तम्, एवं रहोदर्शनक्षुभितहृदया तन्वी स्वेनोपभुक्तेति तदर्थः । अयं न्यायः 'समासाच्च तद्विषयात्' इति सूत्रमहाभाष्येऽपि व्याख्यात इति । साहस्री. ५५.

* यद्यपि 'समासाच्च तद्विषयात्' इति सूत्रेण इवार्थविषयात् समासात् इवार्थेन छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्दः उपमाद्वयगर्भः । तथा च काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागमः इत्येका समासार्थोपमा, तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृतः इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य संपूर्णार्थता, तथापि यादृच्छिकसमागममात्रेऽपि अस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते । परिमल. पृ. १४.
* काकतालीयन्यायेन संवादकारिणी का चन शक्तिः । यथा ऋतुमतीनां योषितां कया चित् कस्मिंश्चिदृतौ गर्भधारणं इत्यादि । श्वेताश्व. शंकरानन्दः १।२.
* फलार्थमपि संततफलकामेन काकतालीयन्यायेन पञ्चदशवर्षपर्यन्तद्विरावृत्तदर्शपूर्णमासप्रयोगानुष्ठाने तावतैव त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोगसंख्यासंपत्तेः पञ्चदशवर्षपक्षस्तुतिरुपपन्ना भवति । कौ. २।२।४।९ पृ. ४०.

❀ **काकदधिघातकन्यायः** । संग्रह. (उत्तरन्याये द्रष्टव्यम्) ।

❀ **काकदध्युपघातकन्यायः** । यथा 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्युक्ते काकपदं दध्युपघातकमात्रलक्षकम्, एवं यत्र तात्पर्यवशेनेतरार्थपरत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. १२४. 'नखाद्यभक्षणाद् रक्ष्याः श्वमार्जारादयोऽत्र नः । तुल्याभ्यासोपघातात्तु काकादेरपि वारणा ॥' तथा चाह, 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालेऽपि चोदितः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' वा. १।१।७।२४ पृ. ७११.

❀ **काकदन्तपरीक्षा (– गवेषण) न्यायः** । काकस्य दन्ताः सन्ति न वा, तेषां शौक्ल्यं न वेति विचारो यथा निष्फलः, एवं यत्र तत्रास्य प्रवृत्तिः । साहस्री. १०४.

* काकदन्तविचारो निष्फलः । 'काकस्य कति वै दन्ता मेषस्याण्डं कियत्पलम् । गर्दभे कति रोमाणि व्यर्था तु विचारणा ॥' 'काकदन्तविचारवत्' इति विस्तरः । ४।१।१.

* काकनिलयत्वम् अनभिधीयमानमपि देवदत्तगृहशब्दस्य स्वार्थमभिदधतः चिह्नभूततया प्रतिपद्यते । वा. २।३।९।२२ पृ. ३१७.

❀ **काकपिकन्यायः** । 'काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः । प्राप्ते वसन्तसमये काकः काकः पिकः पिकः ॥' इति । साहस्री. ६५१.

कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र यथा प्रणयनरूपे यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः । अर्थ्यते इत्यर्थः उपकारः, क्रतोः अर्थः क्रत्वर्थः क्रतूपकारः, स नित्य एव गोदोहनस्यापि नित्य प्रयोजनं पशुलाभोऽपि अन्वाचयेन, एवं प्रकृतेऽपि ।

वीते च कारणे नियमात् । २१ ॥

पूर्वपक्षे हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । फलेच्छारूपे कर्मानुष्ठानस्य कारणे वीते अपगते निवृत्ते वा सत्यपि कर्मसमाप्तिनियमो दृश्यते । तत्र काम्ये फले लब्धेऽपि स्वर्गरूपनित्यफल-लाभार्थः कर्मसमाप्तिनियम उपपद्यते नान्यथा । कारीर्यां वृष्टिकामेष्ट्याम् 'यदि वर्षेत् तावत्येव जुहुयात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूते जुहुयात्' इत्युक्तम् ।

कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते । २२ ॥

सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । काम्ये कर्मणि स्वर्गः न नित्य, किन्तु कामः एव नित्यः । काम्यते इति कामः अमुककाम, इति शब्देनोक्त फलमित्यर्थः । यस्मात् तत्संयोगेन कामसंयोगेन कर्म चोद्यते । आनुमानिकोऽस्य स्वर्गकामेन एकवाक्यभाव, प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन । प्रत्यक्षं चानुमानात् बलीय । तस्मात् काम एव फलम्, न स्वर्गः ।

अङ्गे गुणत्वात् । २३ ॥

दृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनार्थं सिद्धान्तसूत्रम् । गोदोहनादौ अङ्गे गुणत्वात् गुणत्वेन विधानात् युक्तं क्रत्वर्थत्वम् । सौर्ये चरौ तु न तथा विधानम् ।

वीते च नियमस्तदर्थम् । २४ ॥

गौर्यवरादौ काम्ये कर्मणि स्वर्गो नित्यं फलम्, काम्य तु फलम् अन्वाचयेन इति पूर्वपक्षे 'वीते च कारणे नियमात्' इति सूत्रेण यो हेतुरुक्तः, तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदम् । वीते च अनुष्ठानस्य कारणे यो नियम उक्तः, स तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय । कस्मै ? शिष्टाविगर्हणाय । उपक्रम्य अपरिसमापयन्तः तदन्तरमेव शिष्टा विगर्हयेयुः 'प्रारभ्य निकोऽयं कापुरुषः' इति वदन्तः । तस्मादवश्य समापयितव्यम् । तस्मात् काम्यानां काम एव फलम्, न स्वर्गोऽपि । के.

● काम्ये कर्मणि श्रुतमेव फलं ग्राह्यम्, न स्वर्गः, कल्पनीय । वि. ४।३।१०. ● काम्ये कर्मणि श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरेणापि तत् कर्म अनुष्ठातव्यमेव । न तु श्रुतद्रव्याभावात् कर्मलोपः । ६।३।४. ● काम्ये नित्यप्रयोगः अन्तर्गतः । श्रुतिकृतस्तु अस्ति भेदः । टुप्. ६।३।१।१. ● काम्ये प्रवर्तनाऽऽक्षिप्तेष्टसाधनत्वं प्रधानांशे एव, न तु साङ्गे । भाट्ट. ६।३।१ पृ. २५०. ● काम्ये भ्रातृव्याह्वतादौ अग्नौ आधानादयः संस्कारा लुप्येरन् । भा. १२।४।९।२८-२९. ● काम्ये विध्या-क्षिप्तेष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमेव अङ्गविनियोगः । भाट्ट. ६।३।१ पृ. २५०. ● काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्य अधिकारः । टुप्. ६।३।२।१. ● काम्येषु अङ्गवैकल्ये फलासिद्धेः नास्ति तत्राङ्गविकलस्याधिकारः । वि. ६।१।१०.

काम्येषु चैवमर्थित्वात् । ६।३।२।८ ॥

ऐन्द्राग्नसौर्यवारुणेष्ट्यादिषु काम्येषु कर्मसु नित्येष्विव कतिपयाङ्गरहितेष्वपि एवं फलवत्ता स्यात् । अर्थित्वात् प्रधानजन्यफलकामनावत्त्वात् कर्तुः । नित्यादिव विगुणादपि काम्यात् फल स्यादिति पूर्वः पक्षः । चकारः नित्यकर्मदृष्टान्तार्थः ।

असंयोगात्तु नैवं स्याद्, विधेः शब्दप्रमाणत्वात् । ९ ॥

काम्य कर्म विगुणमपि निरवद्य फलवत् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । एव विगुणस्य काम्यकर्मणः फलवत्ता न स्यात् । प्रधानमात्रस्य फलेन असंयोगात् संबन्धाभावात् । विधेः विधीयमानस्य साङ्गस्यैव प्रधानस्य फलवत्तायाः शब्दप्रमाणत्वात् । शब्देन हि प्रमाणेन साङ्गमेव फलवत् इति विज्ञायते ।

विधेः विधानस्य फलाय समस्ताङ्गोपेतप्रधानप्रयोगस्य फलसाधनत्वबोधकत्वात् सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव काम्येष्वधिकारः । इति कुतूहलम् ।

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् । १० ॥

काम्यं कर्म साङ्गमेव कृतं फलवत् इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरपरं सूत्रम् । चकारः समुच्चये । नित्ये कर्मणि प्रधानस्य अकरणे प्रत्यवाय उच्यते, नैव काम्ये प्रधानस्य अकर्मणि अकरणे प्रत्यवाय, श्रूयते । अकर्मण्यपि अप्रत्यवायात् प्रत्यवायाभावात् न काम्यं नित्यतुल्यम् । तस्मात् सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैव काम्ये कर्मणि अधिकार. ।

३।३।१।१ पृ. ८०४, * 'तथा न मिद्यते कर्म काठकादिसमाख्यया । अन्यनामस्मृतेर्लोके निमित्त-स्मरणादपि ॥' ३।१।१।१ पृ. ६५०.

* काठिन्यं नाम न गुणान्तरम्, अपितु अवयवानाम् अविरलः संयोगः । ऋजु पृ. १४६.

* काणादाः परमाणवो जगत्कारणमाहुः । ऋजु पृ. १३१.

* काण्डक्रमः अतिदेशविषयोऽपि । टुप्. ५।१ १।१ पृ. १२८७ । न केवलमुपदेशविषयः । काण्डक्रमो-ऽपि भिन्नस्थानानां सतामेकस्थाने सहचोदितानां सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च संभवति । रत्न. * काण्डक्रमः चोदकाश्रितत्वात् बलीयान् मुख्यप्रवृत्तिक्रमौ तु प्रयोग-वचनाश्रितत्वात् दुर्बलौ । टुप् ५।१।१०।१८, * काण्ड-क्रमः । भिन्नदेशानां हि सहानुष्ठाने चोदिते क. प्रथमः आरभ्यताम् इति यस्यैव बोधक पदार्थो विद्यते, स प्रथमं क्रियते । ५।१।३।३.

* काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभि-नदनसमानजातीयम् । गवामयने महाव्रते 'पत्नय उप-गायन्ति' काण्डवीणादिभि । तत्र पत्न्यो न ऋत्विजां निवर्तिकाः । वि. १०।४।६.

काण्डाधिकरणम् । गुणजन्यकामानां याजमान-त्वम् । तथाकामाधिकरणम् ॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् । ३।८।५।१३ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे समामनन्ति 'यदि काम-येत वर्षेत् पर्जन्यः इति, नीचैः सदो मिनुयात्' इति । तत्र संदेहः किम् आर्त्विजं कामम्, अथ याजमानः इति । किमेवम् ? यदि कामयेत अध्वर्युः इति, उत यजमानः इत्येव संशय.। किं प्राप्तम् ? आर्त्विजः काम., समाख्यानात् । अर्थी प्रकृतः अध्वर्युः । स वाक्येन संबध्यते मिनुयात् इति । तस्मात् आर्त्विजः काम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथा कामः स्यात्, यथा तप. । याजमानः काम. इत्यर्थः । कुतः ? अर्थ-संयोगात् । अर्थेन यागस्य साद्गुण्य यजमानः फलेन संबध्यते इति गम्यते उपग्रहविशेषात् (आत्मनेपदात्) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । उपग्रहविशेषाच्च (परस्मैपदात्) मिनुयात् इति अध्वर्युः परार्थ (र्थः) इति गम्यते । अथ यदुक्त प्रकृतेन अर्थिना सह एकवाक्यत्वात् इति, उच्यते । एवमपि प्रकृतेन अर्थिना सह एकवाक्यता यजमाने कामयमाने मिनुयात् इति ।

वा— प्रधानकामस्य 'यजेत' इत्यात्मनेपदात् सामानाधिकरण्यात्, आख्यातगताच्च आत्मनेपदात् प्रधानकर्तृविषयत्वे अन्यतः (शास्त्रफलाधिकरणात् ३।७।८) सिद्धे, ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुता., तेषु 'मिनुयात्' इत्यनेन समानकर्तृकत्वात् अविरुद्धया समाख्यया अध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते, प्रधानगतेन आत्मने-पदेन समस्तप्रयोगविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयोऽ-वगम्यते इति 'यदि कामयेत यजमानः' इति प्रकरणात् अध्याहार्य तद्गामित्व गम्यते । तथा च अध्वर्युव्यापारे परस्मैपदमुपपद्यते । अन्यथा 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायां ञित्वात् आत्मने-पदं स्यात् । अनया च श्रुत्या सामानाधिकरण्यं वाक्य-गम्यं बाधितमित्यदोष. । यद्वेन वा यजमानमार्थिना तुल्यो वा. अध्वर्यो. कामः 'एष मे यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयात्' इति, तदपेक्षया सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणात् एतावत् अतिदिश्यते 'समाख्यया न नियम्यते' इति ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् । १४ ॥

भाष्यम्— यत्र भवति व्यपदेशः तत्र आर्त्विजः कामो भवति । यथा, 'उद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायति' इति । यदि आत्मने इति यजमानायेति परिकल्प्येत, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्मात् यजमानव्यपदेशात् आत्मानमेव उद्गाता प्रतिनिर्दिशतीति गम्यते ।

वा— अन्यत्र 'वचनादितरेषां स्यात्' (३।८।१।२, ३।८।३।११), इह शब्दस्य वचनस्याभावात् व्यप-देशात् इत्युच्यते । वाशब्दोपादानात् यजमानव्यतिरेकेण च आत्मग्रहणात् चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतेः 'आत्मने वा यजमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फल-संबन्ध इति यत्नं विज्ञातुम् ।

सिद्ध एव च बाधः पूर्वं तत्रतत्र व्यवहृत इति ध्येयम् । १५.

मण्डन— 'द्रव्येषु काम्येषु न चोदकोक्तम् ।' १७.

शंकर— 'प्रत्याम्नानाच्च बाधनम् ।' १७.

* काम्यकर्मणः प्रारब्धस्य समाप्तिर्नियता । भा. ६।२।३।११–१५, * काम्यकर्मसु सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठानम् । ११।१।३।११–१९. * काम्यकर्माकरणेऽपि कामिनोऽपि प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न भवतः । वि. ६।३।२.

* काम्यकर्मारम्भोत्तरं वीताया स्वर्गादिफलेच्छाया तत्फलासंभवात् नित्यकर्मवत् पापक्षय एवास्य फलम् । स्पष्टं चेदम् उत्पत्त्यधिकरणे टुप्टीकातन्त्ररत्नयोः । सोम. ६।२।३.

* काम्यगुणानां विकृतौ नातिदेशः । भा. ८।१।११४। २१–२५. * 'काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम्' । वा. ३।६।३।१० पृ. १०११.

* काम्यपशुकाण्डे 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधाया स्पर्धमानः' इति पठितयोः आग्नेययोः सौम्येन व्यवधानात् न तन्त्रम् । वि. ११।१।११.

* काम्यफलत्यत्वन्यायः । काम्यं नित्यस्य बाधकम् इति न्यायाभिध एवायम् । के.

* काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डं तैत्तिरीयादौ प्राप्तप्रसिद्धपाठकम् अन्तिमानुवाकसमुदायात्मकम् । के.

* काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डोक्तानां मन्त्राणां काम्येष्टिषु एव प्रथमायामिष्टौ प्रथमस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये, द्वितीयेष्टौ द्वितीयस्थानपठिते याज्यानुवाक्ये इति क्रमेण विनियोगः । क्वचित् युगलद्वयादिकमपि पठितम् । तस्य तु क्रमसमाम्नानादिवेन लिङ्गेन विनियोगः । के. ३।३।७।१०.

* काम्यामतासु अपि ऐन्द्रवायवाग्रे ऐन्द्रवायवस्य स्वस्थाने एव ग्रहणम्, न तु तदीये. पूर्वम् । भा. १०।५।१८।६५–६६.

* काम्यामताविधौ शुक्रादिग्रहस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः ॥

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु । १०।५।१९।६७ ॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते 'आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य' इति । तत्र संशयः, किमेतेष्वपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम् उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् ? परेषु च ऐन्द्रवायवात् परेषु एवमादिषु ग्रहणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्थग्रहणमिति । यस्ययस्य अग्रता श्रूयते तदग्रता कामसंयोगः इति ।

प्रतिकर्षो वा, नित्यार्थेनाग्रस्य तत्संयोगात् ।६८॥

भाष्यम् — प्राक् ऐन्द्रवायवात् प्रतिकर्षः स्यात् । कुतः ? नहि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्थ्यग्रान् इति अग्रशब्द. अस्य नोपपद्येत । नहि तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चित् विशेषः उपलभ्यते । प्राक् ऐन्द्रवायवात् पुन. प्रतिकर्षे वचनम् अर्थवत् भवति । अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः, तेषाम् आश्विनाग्रता, शुक्राग्रता (न) विधीयते । तस्मात् आदितः प्रतिकर्ष इति ।

प्रतिकर्षं च दर्शयति । ६९ ॥

भाष्यम् — 'धारयेयुस्तम्, यं कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेत् य कामाय गृह्णीयु' इति कामाय गृहीते धार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादित. प्रतिकर्षश्च इति ।

सोम— पूर्ववत् इहापि ग्रहाणामेव विधानम् इत्युक्तिने. संगतिः । सूत्रार्थस्तु– शुक्राग्रान् परेष्वपि परेषु अग्रशब्द' पूर्ववत् स्वक्रमस्थस्यैव अभिधानात् स्यादिति ।

वि— 'स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः, पूर्वपक्षवेद् । स्थाने, मैव तदग्रता भावेः प्रतिकृष्यते ॥'

भाट्ट— तत्रैव 'शुक्राग्रान् प्रतिष्ठाकामस्य, मन्थ्यग्रान् अभिचरन्' इति श्रुत फलम्, न तु ग्रहणक्रमम्, तद्ग्रहणक्रमेषु भाष्यवादे. कथमपि अग्रामत्वेन गोदोहनादिवत् विधेयतया तस्यैव फलार्थत्वम् । पूर्ववत् गुणवाचकशब्दस्य प्रत्येकनामत्वेन दध्यादिवत् फलाय भोरपरोक्षम । न च ग्रहायुष्टमाविशायैव ग्रहणानां भावा

क्रतूपकार उच्यते, यथा प्रयाजादीनां भिन्नप्रयोगाणामपि एक एव क्रतूपकारः प्रयोजनं भवति, एवमिहापि।) वारुणान् इत्यनेन साहित्यमिति चेन्न। देवता हि अनेन उच्यते (न तत्र बहुत्वं विवक्षितम्। किञ्च वारुणान् इत्यत्र—) बहुत्वं श्रूयमाणं (विवक्षितं सत्) यागभेदं कुर्यात्, यथा प्राजापत्यान् इति। तत्र एकस्मिन् अश्वप्रतिग्रहे बहवो वारुणाः प्राप्नुवन्ति (न चैतदिष्टम्)। पुनरपि नैवास्ति साहित्यम् (इति न चोद्यपरिहारौ उभावपि उपपन्नौ इति)। तस्मात् वचनान्तरमेव साहित्यप्रतिपादकं द्रष्टव्यमिति।

सोम—अत्र भाष्ये कारणादभ्यावृत्तिः इति सूत्रं बहुषु पुरोडाशेषु यथा काण्डानुसमयः एवमिहापि इति पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तवैषम्यकथनार्थत्वेन व्याख्याय बहुषु पुरोडाशेषु अपि उक्तन्यायेन पदार्थानुसमयं प्राप्तस्य प्रधानगौरवप्रसङ्गात् काण्डानुसमयः इति अधिकरणान्तरपरतयाऽपि व्याख्यातम्। यद्यपि अश्वदाने निमित्ते चतुष्कपालेष्टिर्विधीयते, तत्र यावत इति विधेयविशेषणीभूतनिमित्तेयत्ताप्रतिपादनेनैव नैमित्तिकेयत्तायाः अवगतत्वात् अवगतविषयतया 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इत्यत्र बहुत्ववत् चतुष्कपालत्वस्य अविवक्षितत्वात् 'यावतोऽश्वान्' इति बहुत्वस्य निमित्तगतत्वादेव अविवक्षितत्वाच्च एकस्मिन् द्वयोः बहुषु वा अश्वेषु दत्तेषु तावत्संख्या वारुणीष्टिः कर्तव्या इति वाक्यार्थः। तथा च साहित्यस्य अविवक्षितत्वात् न सहप्रयोगः, किन्तु भेदेन इति काण्डपदार्थानुसमयाप्रसक्तेः इदमयुक्तम्। तथापि साहित्यविधायकं वचनान्तरमस्ति इति तत्स्थाने समर्थितम्।

वि— 'प्रतिग्रहे तु बहवो पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा।, अस्ति साम्यतो, भेद पुरोडाशस्य चोदनः॥'

भाट्ट— यत्र तु प्रधानविरोधः, यथा अश्वप्रतिग्रहेष्टौ द्वित्रे वा बहवो वा अश्वदाने तावत्सु पुरोडाशेषु अपेक्ष्यमाणेषु यदि योगामधिभवगं कृत्वा अवदानं क्रियेत, दुष्येत्। तत्रापि काण्डानुसमय एव अनित्याङ्गत्वात्।

यत्तु अत्र वार्तिके निमित्तगतस्य यावत्त्वस्य अविवक्षितत्वात् नैमित्तिकगतस्य च तावत्त्वानुवादः पृष्ठशमनीयन्यायेन (१०।२।१३) अनुवादगतत्वेन अविवक्षितत्वात् साहित्यबोधकवचनाभावेन अनेकेष्वपि अश्वदानेषु प्रत्येकप्रयोगेणैव वारुणेष्टिकर्तव्यताऽवगते, भाष्यस्थमेतदुदाहरणं साहित्यबोधकवचनान्तरसंभावनया इत्युक्तम्। तन्न। 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इत्यत्र हि उदवसानसमानकर्तृकत्वबलेनैव पृष्ठशमनीये बहुत्वादेः प्राप्तत्वात् युक्ता साहित्याविवक्षा। प्रकृते तु निमित्तसमसंख्याकत्वस्यैव तावच्छब्दार्थस्य नैमित्तिकविशेषणतया अप्राप्तस्य विधेयत्वात् युक्तमेव अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकसाहित्यम्। तावच्छब्दाभावे हि युगपदनेकनिमित्तसंनिपाते तन्त्रेण नैमित्तिकी इष्टिरेकैव प्रसज्येत इति युक्त एव तावच्छब्दार्थविधिः। यत्रापि हि पुरुषार्थतया न क्रत्वन्तःपातित्वं यथा युगपदनेकचण्डालादिस्पर्शादौ अनेकगृहदाहादौ च, तत्रापि नैमित्तिकस्य सकृदनुष्ठानम्, किमुत क्रतुप्रयोगमध्यवर्तितदङ्गवारुण्येष्टेः। अतश्च आग्नेयादिभेदेऽपि प्रधानाद्यावृत्त्यभाववत् युगपदनेककपालभेदने होमतन्त्रवच्च वारुणेष्टेः तन्त्रप्रसक्तौ निमित्तसमसंख्याकत्वविधानेन तावत्त्वप्रतीतावपि एकप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेन साहित्यप्रतीतेः युक्तमेव उदाहरणम्।

तत्र च आरादुपकारकेषु बहुधा प्रसङ्ग एव। संनिपातिषु बहुधा पदार्थानुसमय एव। क्वचिदेव तु प्रधानविरोधे काण्डानुसमयः। प्रदाने तु संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् तन्त्रत्वमेव। पुरोडाशमात्रे तु निमित्तसमसंख्याकत्वं प्राजापत्यवत् इति द्रष्टव्यम्।

मण्डन— 'काण्डे पुरोडाशगुणे भवेत्।'

शंकर— 'काण्डानुसमयश्चोपः।' २.

● काण्ड नाम शाखाभेदः शुक्लयजुर्वेदगतः। त्रि. २।४।२, ● काण्वं नाम साम त्रिष्टुब्विशेषस्य प्राहग्नस्य साम्नो बाधकम्। १०।४।१०. ● काण्वानां यजमानानां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः। बा. ११।३।१७.

● कातीयम् इति रूपस्य सिद्धिः। कत्यस्यापत्यं गोत्रम् इत्यस्मिन्नर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्' (पा० ४।१।१०५) इति यञ् कृत्वा कात्यस्यापत्यं युवा इत्यस्मिन्नर्थे 'यञिञोश्च' (पा० ४।१।१०१) इति फक्प्रत्यये तस्य च आयनादिसूत्रेण (पा० ७।१।२) आयनादेशे

सोम— दीक्षितधर्माणाम् इष्टिसाध्यदीक्षालक्षणनिमित्तानन्तर्यनियमेऽपि पथिकृतादीनां नैमित्तिकानां न निमित्तानन्तर्यनियमः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः ।

भाट्ट— काम्यानाम् ऐन्द्राग्नसौर्यादीनाम्, नैमित्तिकानां च भेदनहोमादीनां समिदादिवदेव पाठक्रमात् क्रमे प्राप्ते, उपायप्रवृत्तिविषयविच्छिन्न प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात् नैमित्तिकानुष्ठानस्य च निमित्ताधीनत्वात् तदनुरोधेनैव क्रमावगतेः न पाठस्य नियामकता । वस्तुतस्तु, यत्रैकप्रयोगविधिपरिग्रहः अनेकेषाम्, तत्रैव क्रमापेक्षाया पाठादीनां नियामकता, न तु यत्र भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहः । अत एव तादृशस्थले पाठः पारायणादौ उपयुज्यते ।

मण्डन— ' काम्ययागेषु न क्रमः । '

शंकर— ' पाठक्रमः अमूनां न । '

* **कायस्य** एककपालस्य वरुणप्रघासगतस्य यत् सार्थवादविधिकाण्डम्, तस्य साकमेधीयैककपाले अतिदेशः । भा. ७।१।४।२२, * काये एककपाले वरुणप्रघासगते आग्रयणगतद्यावापृथिव्यैककपाले च द्यावापृथिव्यैककपालविध्यन्तस्यातिदेशः । एककपालत्वसामान्यात् । ७।३।१०। २६–२७.

* **कारकम्** अभिदधत् प्रत्ययः शक्तिमात्ररूपेण अभिदध्यात्, न द्रव्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । वा. ३।४। ४।१३ पृ. ९२३. * कारकमेव प्रधानम् । ' प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन ' इति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेः । लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषेण एकस्मिन् पदे अनेकेषां प्राधान्यायोगात् एकस्यैव प्राधान्येऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् प्राधान्यप्रतीते. लिङ्गसंख्याऽपेक्षया वा प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्यानुपपत्ते. कारकमेव प्रधानम् । बृ. पृ. १०१४. * कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य । के. * कारकं च नियोऽर्थेन, भूतवान् । भा ११।२।१६। ६६. * कारकं न विभक्तिप्रतिपादितम् आविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेशः इत्युक्तम् । वा ३।१।७।१३ पृ. ७०४, * कारकं विभक्त्या अनूद्य प्रातिपदिकार्थो विधीयते इत्येव परमार्थः । ३।१।६।१२ पृ. ६९१, * कारकं विभक्त्या प्रत्याय्यते । २।२।५।१६ पृ. ५०७. * कारकं सर्वं कार्यसमधिगम्यम् । ऋजु. पृ. १४. * ' कारकं ह्युच्यते कुर्वत्क्रियां तत् करोति च । तस्माद्द्रव्यसंबन्धः कारकस्यास्ति कस्य चित् ॥ ' (क्रियां कुर्वत् कारकमुच्यते । तत् च कारकं अक्रिया क्रियाभिन्नं द्रव्यादिकं न करोति इत्यन्वयः) । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९२. * कारकाणि कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियायाः उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं कार्यभेदः । भा. ११।१।२।७. * कारकाणि कृदन्ताभिहितानि तिरोहितत्वात् शक्नुयुरपि नामार्थत्वेन क्रियां ग्रहीतुम् । तुमिन्नन्तस्थानि तु आविर्भूतत्वात् शक्नुवन्ति । वा. ३।४। ४।१२ पृ. ९०५. * विधीयमानाया क्रियाया कारकाणि उद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियया संबध्यन्ते कारकत्वात् । अविधीयमानाया तु क्रियाया कारकाणि अनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । टुप्. १०।३।१७। ६४. * कारकस्य कर्तृकरणापादानाधिकरणकर्मसंप्रदानातिरिक्तस्य अभावात् । सु पृ ७९१. * कारकस्य क्रियानिर्वृत्त्येकस्वभावत्वम् । सोम. ४।१।५ पृ. ३५१. * कारकस्य य आत्मीयो व्यापारः स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्तव्यो भवति । भा. ६।१।४।१७. * कारकयोः साक्षात् (क्रिया विना) अन्वयायोगात् । सु. पृ. ८२७.

* **कारकाणाम्** अवान्तरक्रियासु कर्तृत्व प्रतिपद्यमानानां प्रधानक्रियासु कर्मादिविभागो जायते । प्रतिक्रियं योग्यताभेदात् अवान्तरक्रियावैचित्र्यं भवति । वा. २।१।१।१ पृ. ३७७. * कारकाणां क्रियाऽऽश्रितत्वेन परस्परसंबन्धाभावात् । २।१।१२।४८ पृ. ४५८, * कारकाणां क्रियापरिहारेण (क्रियां विना इत्यर्थः) अन्योन्यसंबन्धाभावात् । १।२।४।३१–२ पृ. १४६. * कारकाणां धात्वर्थान्वयस्य अभ्युपगतत्वात् । एतेन कारकाणां धात्वर्थान्वयवादिनो नैयायिकाः परास्ताः । रहस्य. पृ १३४. * कारकाणां न कश्चित् परस्परं साक्षात् संबन्धः । क्रियाऽन्वितानां तु तद्द्वारकोऽन्योन्य पश्चात् संबन्धः । रत्नाकरः. श्लोवा. शब्दार्थसंबन्धे १४ * कारकाणां प्रथमतो भावनाऽन्वय एव स्वीक्रियते । भाट्ट.

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् । १०।५।१८।६५ ॥

तुशब्दः पूर्वसिद्धान्तनिरासार्थः । कामसंयोगे 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति यत्र कामेन ऐन्द्रवायवस्य संयोगः, तत्र आदितः सर्वादितः अंशोरपि प्राक् प्रतिकर्षः स्यात् 'यः कामयेत' इत्यादेर्वचनात् । इति पूर्वः पक्षः ।

तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् । ६६ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य न सर्वादितः प्रतिकर्षः । किन्तु तद्देशानां धारादेशानामेव अग्रसंयोगात् अग्रतासंबन्धात् तद्युक्तं धाराऽग्रतायुक्तं कामशास्त्रं फलस्य शासनं स्यात् । धाराग्रहाणामग्रतयैव कामः साधयितुं शक्यते । नित्यसंयोगात् अत्र कामसंयोगेऽपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यसंयोगात् ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रतयैव काम्यत्वं नित्यत्वं च संयोगभेदेन सेत्स्यति । तस्मात् कामसंयोगेऽपि स्वक्रमस्यैव ग्रहणम्, न सर्वादितः इति सिद्धान्तः । अत्र अग्रता न विधीयते, किन्तु तदनुवादेन ग्रह एव विधीयते इति शेषम् । के.

कामाकुलकामिनीन्यायः ।

यथा नायकगुणगणश्रवणप्रवृद्धानुरागा का चन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखाऽपकलनस्वागतानिवेदनानि विधत्ते । ततो वेगात् तन्निकटं अटत्यपि । तस्मिन् अवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणं प्राप्ते हृदयंगममात्रं लभते । यदा तु पूर्ववचनात् तदीयगुणपरामर्शं करोति, तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमन्वेति । एवं स्वात्मनि विशेषरूपतया भासमानेऽपि तन्निर्भासिनं तदीयगुणगणपरामर्शविरहसमये पूर्णभावं न संपादयति । यदा गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणगुणपरमेश्वरो कर्त्तृत्वपरामर्शो जायते, तदा तत्क्षणमेव पूर्णोऽहमात्मेति इति । म. द. सं. प्रत्यभिज्ञादर्शने प्रतिनोऽयं न्यायः । माहत्ती. ७१२.

• कामाधिकारे नियोगो भावस्य कर्तव्यता न यद्गौ, फलत एव कर्तव्यतासिद्धेः । प्रभु. पृ. २९,

• कामाधिकारेषु काम्यमानफलसिद्धिपर्यन्तत्वात् शास्त्रस्य न नियोग एव स्वसिद्ध्यर्थं पुरुषं प्रयुङ्क्ते । रागाक्षिप्तप्रवृत्तित्वात् पुरुषाणां फलत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । पृ. २९.

कामेष्टौ च दानशब्दात् । १०।२।१५।४५ ॥

'प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्य अग्नये कामाय अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति, तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति' इति सारस्वते सत्रे कामेष्टिरुक्ता । तत्र च अश्वां धेनुकां पुरुषीं च धेनुकाम्, अश्वजातीयां मनुष्यजातीयां च धेनुकां धयन्तीम् अर्भकाय दुग्धदात्रीं दत्त्वा इति ऋत्विग्भ्यो दानमुक्तम् । इयं कामेष्टिश्च सारस्वतसत्राङ्गम्, सत्रे च दानं नास्तीत्युक्तम् तथापि दानशब्दात् दत्त्वा इति दानवाचकशब्दात् इदं परिक्रयार्थमेव स्यात् । इति पूर्वः पक्षः । चशब्दः उदवसानीयदृष्टान्तार्थः । उदवसानीये कर्मणि यथा परिक्रयार्थमेव दानमित्युक्तं तद्वत् इति ।

वचनं वा, सत्रत्वात् । ४६ ॥

वाशब्दात् पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । सारस्वते सत्रे विहितायां कामेष्टौ 'तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा' इति वचनं भवति । कामेष्टेश्च सत्रमध्यपतितत्वेन सत्रस्यात् सत्राङ्गत्वात् न तत्र परिक्रयः संभवति । वचनबलात् तु अश्वजातीयाया मनुष्यजातीयायाश्च धयन्त्याः दानं धर्ममात्रं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् इति सिद्धान्तः । के.

• कामेष्टौ सारस्वतसत्रगतायां तुरग-मनुष्य-गोजातीयानां दानमदृष्टार्थं न त्वानत्यर्थम् । 'अश्वां पुरुषीं धेनुके दत्त्वा' इति । वि. १०।२।१५.

• कामैकत्वं सौभरनिधनयोः (सौभर साम) । हीष्, ऊर्क्, ऊ इति निधनविशेषनियमविधिः कामभेदेन । वि. २।२।१३.

• कामोपबद्धानां यज्ञानां फलसंयोगम् एकादशाये पश्यते । प्रभु पृ. ८८२.

• कामना न विषयसौन्दर्यज्ञानात् स्वात्मप्रयोजने, न तु विधिश्रवणात् संपद्यते । वि. २।१।१२. • कामना द्विविधा साध्ये साधने च । तत्र स्वर्गस्य साध्यत्वेन कामना । स्वर्गकामः । को ऽयं कामयते 'स्वर्गो

भ्युपगमात् । अन्यथा च एक वादे कारकद्वारा क्रियाङ्ग त्वोक्त्यसंयोगापत्ते संख्यैव कारकविशेषणम् । पृ १४३० ● कारकविभक्ते षष्ठीयस्त्वात् । सर्वो हि संबन्ध क्रियागर्भ एव । तेन सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयो लक्षण क्रियागर्भोऽय संबन्ध । न चेह लक्षणक्रिया उपात्ता, ज्ञापनयात्तामपेक्ष्य अय संबन्ध प्रत्येतव्य इति विप्र कृष्यते । क्रियाकारकसंबन्धस्तु नान्यापेक्ष इति बलीय स्त्वम् । तेन करणमेव सूक्तवाक । शा ३।२।८। सोम-- क्रियागर्भे क्रियघटित क्रियाप्रयुक्त इति यावत् । यथा राज्ञ पुरुष इति राजपुरुषयो संबन्ध एकस्यां दानक्रियायाम् उभयो दातृप्रतिग्रहीतृत्वभावात् तथा दानक्रियया प्रयुज्यते, तद्वत् सर्वोऽपि संबन्ध क्रिया प्रयुक्त । उक्त च ' न क्रियागर्भसंबन्धादृते संबन्ध कश्चित् ' इति । तेन यद्यत्र तृतीया इत्थभूतलक्षणे स्यात्, तदा तृतीयया (सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति) सूक्तवाकस्य प्रस्तरस्य च लक्ष्यलक्षकभाव प्रत्याय्य । स च लक्षणक्रियाप्रयुक्त, लक्षणक्रिया विना लक्ष्यलक्षण भावस्यासंभवात् । लक्षणक्रिया नाम ज्ञानक्रिया । न चात्र ज्ञानात्मिका क्रिया उपात्ता । एव च लक्षणक्रिया कथञ्चित् हृदयमागमय्य ज्ञाप्यज्ञापकभावात्मको लक्ष्य लक्षणभावः प्रत्येतव्य इति तत्प्रतीति विलम्बेन जायते । कारकभावेन संबन्धस्तु शब्दोपात्तक्रियाया साक्षादेव संगच्छति इति क्रियान्तरानपेक्षत्वात् क्रियाकारकसंबन्ध शीघ्र प्रतीयते । एव च (उपपद-कारक-विभक्त्यो) स्वस्वार्थप्रतीतिशैघ्र्यमान्द्यकृत बलाबलमित्यर्थ । ● कारक विभक्तीनां विनियोजकत्वम् । शा ३।१।७।१२ पृ ७०० ● कारकविभक्तिरूपा विनियोजकी श्रुति । कर्तरि तृतीया यथा ब्राह्मणेन निष्कारण षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्च' । कर्तरि षष्ठी, यथा ' कृष्णस्य कृति ' । कर्मणि द्वितीया, यथा ' व्रीहीनवहन्ति ' । कर्मणि तृतीया, यथा ' यवाग्वा जुहोति ' ' गिरा गिरा च दक्षसे ' । कर्मणि चतुर्थी, यथा ' ग्रामाय याति ' । कर्मणि षष्ठी, यथा ' जगत कर्ता ' ' चित्रमश्वेन गवां दोह ' । करणे तृतीया, यथा ' सोमेन यजेत ' । करणे पञ्चमी, यथा ' स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त ' । करणे षष्ठी, यथा ' शतस्य दीव्यति ' ' शतस्य प्रति-दीव्यति ' ' अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस प्रेष्य-अनुब्रूहि ' ' आज्यस्य यजते ' । संप्रदाने चतुर्थी, यथा ' मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छति ' । संप्रदाने षष्ठी, यथा ' गोधा कालका दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम् ' । अपादाने पञ्चमी, यथा ' अग्नेस्तृणान्यपचिनोति ' । अधिकरणे षष्ठी, यथा 'पञ्चकृत्वो दिवसस्याह्नो भुङ्क्ते' । अधिकरणे सप्तमी, यथा 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' । प्रातिपदिकार्थक्रिययो अस्वार्थयोरपि विनियोजकी सुप्-तिङ्-श्रुतिस्तु स्वोक्तानामेव अर्थानां विनियोजकी । बाल पृ ४४, ४५ ● कारकविभक्तिश्रुतेरेव विनियोगहेतुत्वम् । सु पृ १२०९ ● कारकविभक्ति साध्यत्वात् क्रियासंबन्धस्य । वा ३।१।६।१२ पृ ६७९

● कारकश्रुति तद्धितश्रुतेर्बलीयसी इति ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्' इत्यत्र मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गत्वमेव, नेन्द्राङ्गत्वम् । शेष्यनेकत्वे इदम् । कौ (तात्पर्यम्) ३।३।७।१४ पृ ३५१, ● कारकश्रुति पदश्रुत्यपेक्षाया दुर्बल उप जीवकत्वात् ' सोमेन यजेत ' इत्यादौ । शेषानेकत्वे इदम् । ३।३।७।१४ पृ. ३५१, ● कारकश्रुत्योर्विरोधे सामान्यविशेषभावादिना बलाबल द्रष्टव्यम्, ' आग्नेय चतुर्धा करोति ' ' पुरोडाश चतुर्धा करोति ' इत्यत्र यथा । इद शेष्यनेकत्वे । ३।३।७।१४ पृ ३५१

● कारकान्वये विधेयभेदो भवति एककारक निबन्धन तु अर्थसहस्रमपि एकप्रयत्नसाध्यम् । वा. २।२।५।१६ पृ ५०७

● कारणम् । अव्यभिचारि च कारणम् कारणवता मिदम् । भा ३।१।६।१२ पृ ६८२ ● न च बलीय कारण शक्यते बाधितुम् । ३।३।७।१४ पृ ८४१ ● येन विना यन्न संभवति, तत् तस्य कारणम् । बृहती. पृ ७४

● कारणादभ्यावृत्ति । ५।२।१।३ ॥

पौण्डरीकाख्ये यत्र यागे भूयसामश्वानां प्रतिग्रहो भवति, तत्र प्रत्यश्वप्रतिग्रह चतुष्कपालो वारुण पुरोडाशः प्रायश्चित्तत्वेन कर्तव्यो भवति । तत्र भूयःसु पुरोडाशेषु तन्त्रेण हुतेषु कपालोपधानादिद्रव्यविमोकान्तानां

न्यायमुपसंहर्तव्यम् । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७, ● काम्यः गुणः भिन्नप्रयोजनोऽपि अवान्तरकार्यैकत्वात् विरोधिगुणान्तरज्ञानमिथ्यात्वावधारणसमर्थः । ३।६।३।१० पृ. १०३६.

■ काम्यः गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । इति न्यायः । यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकम् अपां प्रणयनं विकृत्य निविशते, एव-मुक्थ्यगुणो नित्यामग्निष्टोमस्य संस्थां विकृत्य संस्थाऽन्तरत्वं गमयति । वि. ३।६।१६. ● काम्यः पुरुषार्थः अधि-कारविधिः कर्मफलसंबन्धपरः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेत' इत्यादिः । गुणफलसंबन्धपरश्च 'दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिः । बाल. पृ. २४.

■ काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । इति न्यायात् अनित्याधिकारेण निविश-मानमपि न नित्यमनित्ययति । भामती. ३।४।८।३२ ब्र. सू., ● काम्यो वा० यथा अश्वामये मुद्गौदनभोजनं निषादशय्या चेति नित्यं शय्यासनं भोजनं च विकरोति। भा. १०।३।५।१२, १०।५।२४।८१. ● काम्यो वा० यथा स्वर्गार्थोऽग्निहोत्रो नित्यप्रयोगं विकृत्य प्रयोग-स्यौभयत्राविशेषात् नित्यविधेः प्रयोगत्वं बाधित्वा निविशते, यथा वा फलचमसप्रयोगो नित्यं सोमप्रयोगं विकृत्य निविशते काम्यनैमित्तिकाभ्यां नित्यकार्यसिद्धेः। कल्पतरुः. ३।४।८।३२ ब्र. सू. ● 'उच्यते यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते। क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ॥' वा ३।६।३।१० पृ. १०१५. ● काम्याः सामिधेनीकल्पाः दर्शपूर्णमासयोः 'एकविंशतिमनु-ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' 'त्रिंशतिमनुब्रूयात् अन्न-कामस्य' 'चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य' 'द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य' 'षड्विंशतिमनु-ब्रूयात् पशुकामस्य' इत्येवमादयः तत्र यावदुक्तमभ्यस्य (आद्यन्तयोः त्रिरावृत्तिं कृत्वा) अवशिष्टानामा-गमेन संख्या पूरयितव्या। भा. १०।५।८।२७–३२. ● काम्येन अग्निहोत्रप्रयोगेण नित्यस्य अग्निहोत्र-प्रयोगस्य प्रसङ्गसिद्धिः । बाल. पृ. १३२, ● काम्येन नित्यस्य अङ्गप्रसङ्गो यथा प्रतिष्ठाऽर्थस्य एकविंशत्यनु-वचनस्य अङ्गेन एकविंशतित्वेन नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य । पृ. १४९. ● 'काम्येन नित्यस्य बाधः' इति 'उपायां काम्यनित्यसमुच्चयः' (१२।४।७।१७–२५) इत्यधि-करणस्य न्यायः । के. ● काम्येन नैमित्तिकस्य अङ्ग-प्रसङ्गो यथा प्रतिष्ठाऽर्थस्य एकविंशत्यनुवचनस्य अङ्गेन एकविंशतित्वेन वैश्यनैमित्तिकस्य साप्तदश्यस्य । बाल. पृ. १४९, ● काम्येन नैमित्तिकस्य बाधः । पृ. १३१. ● काम्यस्य अग्नेः (अग्निचयने श्येनाकारादिजन्यस्य) आहवनीयत्वाभावः । भा. १२।४।८।२६–२७. ● काम्यस्य अङ्गवैकल्ये नैष्फल्यम् । वि. ६।३।२. ● काम्यस्य उत्पत्तिशिष्टस्यापि उत्पत्तिशिष्टबाधकत्वम् । सु. पृ. ४८८. ● काम्यस्य कर्मणः यावदिच्छमभ्यासः सकृत् वा बहुकृत्वो वा । फलभूयार्थी बहुकृत्वः, संतुष्टः सकृत् । यथाकामी प्रतीयेत । भा. ११।१।४।२४, ● काम्यस्य धर्मा न नित्यस्य भवितुमर्हन्ति । ६।३।१।५. ● काम्यानां कर्मणाम् अनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः, एकप्रयोगाभावेन परस्परक्रमाकाङ्क्षाया अभावात् । तस्मात् कामो वा निमित्तं वा यत् यदोत्पद्यते, तदा तन्नोदितो यागः कर्तव्यः । वि. ५।३।१२, ● काम्यानां कर्मणाम् असति प्रतिबन्धे ऐहिकं फलम् । सति तु आमुष्मिकम् । स्वर्गस्तु आमुष्मिक एव । ५।३।१२. ● काम्यानां प्रति-निधिभिः प्रक्रमो नास्ति । यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चित् गुणप्रक्रमकल्पे द्रव्यनाशे सति प्रतिनिधीयते, ततस्तस्य अवश्यं समापनीयत्वात् विकारेण प्रतिनिधिना तुल्यं समापनम् । वा. ३।६।१५।४०. ● काम्यानां प्रारब्धानां नित्यकर्मणां च मुख्यद्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनम् । भा. ६।३।४।१३–१७.

■ काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः । ४।३।५।२० ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्यादौ काम्ये कर्मणि विश्वजिद्वत् नित्यः स्वर्गः स्यात् । ब्रह्मवर्चसादिकं तु अन्वाचयेन स्यादेव । यथा पात्रान्तरात् प्रणीतः उच्यते 'महता पात्रमपि आहर्तव्यम्' इति । तत्र पात्रमपि आहर्तव्यमाहियन्ते, तस्मिन् पात्रे सोऽपि आह्रियते तद्वत् । यथा यज्ञाङ्गे क्रत्वर्थः 'गोदोहनेन पशु-

इदं सूत्रं कुतूहले नास्त्येव । के.

* काम्येषु सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारः । सर्वशक्त्यधिकरणम् । भा. ६।३।२।८–९.

* काम्याः इष्टयो गोप्या इति तासु प्रधाने उपांशुत्वम् । वि. ३।८।२०. * काम्यासु इष्टिषु उपांशुत्वं प्रधानैरेव संबध्यमानम् अङ्गस्याचोदितम् इति वक्ष्यते (३।८।२९।३५–३६)। शा. २।१।४।१२ पृ. ४१४.

※ काम्यासु विकृतिषु उपदिष्टैर्द्रव्यदेवताऽऽदिभिः प्राकृतद्रव्यदेवताऽऽदीनां बाधः ॥

सर्वेषां गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् । १०।७।१७।५८ ॥

भाष्यम्— काम्या इष्टयः श्रूयन्ते । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्कामः ' ' अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्चसकामः ' ' ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम.' इति । तत्रैतेषु यागेषु अयमर्थः सांशयिकः किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्तते, उत न निवर्तते इति । सर्वासामेवंजातीयकानां चोदनानामागमानां द्रव्यदेवतेनैव सहोत्पत्तिः । तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्मादगृहीते द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनैव प्राप्ते । द्रव्यदेवतं प्रति निराकाङ्क्षे यागे अवशिष्टान्यङ्गानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । अथ यदुक्तम् (१०।७।९।३०) अग्रहणात् ग्रहणमिति, तदिह सिद्धम् ।

अधिकं स्यादिति चेत् । ५९ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यतीति । नैतदेवम् । अधिकं स्यात् । उक्तमेतत् (१०।७।९।३१) तुल्यश्चोदकः सर्वेष्वङ्गेषु । नहि स पदार्थमाकाङ्क्षति । पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति । तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति । प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं भविष्यति । एकं वचनप्रापितम्, अन्यच्चोदकेनेति ।

नार्थाभावात् । ६० ॥

भाष्यम्— नैतदेवम्, अधिकं कर्तव्यमिति । कुतः ? अर्थाभावात् । प्रयोजनाभावादित्यर्थः । यत्तं चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिनिद्धं द्रव्यदेवतम्, किन्तु परार्थं तत्, यागनिर्वृत्तये । स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्वर्तयितव्यः. श्रूयते ' आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्कामः ' इत्येवमादि । तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाध्येत । अथ तेन निर्वर्तिते चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि निर्द्धनात् प्रयोजनस्य न करिष्यते ।

सोम—पूर्वेण श्रुतस्यैव नियतत्वेऽपि इह श्रुतस्य चोदकप्राप्तस्य च विकल्पः इत्युच्यते। संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सर्वासां द्रव्यदेवतादिगुणयुक्तवैकृतचोदनानां चोदके द्रव्यविषये अप्रवृत्ते सति वैकृतद्रव्यादीनां ग्रहणं स्यात् उपदेशार्थवत्त्वाय इति ।

वि— ' काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते,। निवर्तते वा, न प्राप्तेर्वैकल्प्ये वा समुच्चयः ॥ , उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः । चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्तते ॥ ' (चोदकः कुतः, नास्तीत्यर्थः । किन्तु अस्य विषयः शिष्ट एव इत्यन्वयः)।

भाट्ट— वैकृतं श्यामाकादिद्रव्यं सूर्यादिदेवता क्रियाऽऽश्रयसाधनं च प्रयाजादि प्राकृतस्थानापन्नद्रव्यदेवताकुशादेः निवर्तकं न वेति संदेहे, उभयोरपि प्रमाणसिद्धत्वात्, कल्प्यत्वेऽपि अतिदेशस्य प्रयाजादिविषये आवश्यकत्वेन कुशादिविषयस्याप्यवश्यम्भावात्, दुर्बलप्रमाणप्राप्तिस्यापि च प्रबलप्रमाणप्रापितेनापि अत्यन्तबाधायोगात् उभयोरपि तुल्यबलत्वेन विकल्पः । नहि प्रत्यक्षश्रुतोऽतिदेशः कथम्भावाकाङ्क्षिण्या विकृत्या लाघवेन प्रकृतिवदितिवैयग्र्याकारकस्य एकस्यैव अतिदेशस्य करणात् । अतो न ■ विरुपि प्रत्याम्नानाद्बाधः । इति प्राप्ते उपकारप्रयुक्तत्वेन पदार्थानामतिदेशात् यदुपकारजनकीभूत पदार्थो विकृतौ आम्नातः, तदुपकारजनकीभूतप्राकृतपदार्थातिरिक्तपदार्थानामेव विकृतावतिदेशात् कुशादिपदार्थस्य आकाङ्क्षाऽभावे अतिदेशविषयत्वस्यैव अकल्पनात् कुशानां नैव प्रामाणिकत्वम् । अत एव दललः अप्राप्तस्यैव कलादेर्विधिप्रदर्शने सति प्राप्तकशाहस्य आहवनीयादिवाक्ये व वल्साभेन कुशादिविषयत्वप्रमात् प्राप्तबाधनव्यवहार । विस्तरेण चैतत् निरूपितं कौस्तुभे कृष्णलाधिकरणे (३।३।७)। आग. सिद्धः प्रत्याम्नानात् शरादिभिः कुशादीनां बाधः । इद

कम् । तद्यथा– कश्चित् कंचिदुपदिशति ' प्राचीनं ग्रामादाम्राः ' इति, तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता । ' ततः पश्चादाह ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधाः ' इति । स तत्र आम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते । स ततः पश्यति बुद्ध्या, आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्च आधीयमानान् । नित्या एव च हि अस्मिन् विषये आम्राः, नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते इत्येवं प्रकृतेऽप्यूहनीयम् । साहस्री. ६०६.

* कार्यवेलायाम् असतः देवैरपि अप्राप्तिः, अनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गात् इत्युक्तं संबन्धनिरूपणे । (श्लोक. संबन्धाक्षेपपरिहारे ३३) । पा. ४।३।४।१२ पृ. ९२९.

* कार्यव्युत्पत्तिसमर्थनम् । इदानीमाद्या व्युत्पत्तिः कार्ये एवेति प्रतिपाद्यते । प्रवृत्त्यैव आद्या व्युत्पत्तिः, प्रवृत्तिश्च कार्यज्ञानादेव भवति ।

ननु न तावदयं प्रवृत्त्यधीनैव व्युत्पत्तिः, 'पुत्रस्ते जातः ' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं श्रोतुर्मुखविकासं व्युत्पित्सुः पश्यति, तदा मुखविकासस्य हर्षहेतुकत्वेन तस्य स्वसिद्धत्वगतत्वात् हर्षोऽस्तीति निश्चिनोति, हर्षस्य च प्रियार्थागमपूर्वकत्वेनावगमात् प्रियार्थज्ञानमनुमिनोति, प्रियार्थज्ञानं च शब्दानन्तर्यात् शब्दहेतुकमेवेत्यवधारयति । तत्र कः प्रियार्थ इति पर्यालोचनायां प्रत्यक्षेण पुत्रजननं दृष्ट्वा हेत्वन्तरादर्शनाच्च पुत्रजन्मैवानेन शब्देन प्रतिपादितमिति समाकलयति, तत्र प्रतिपदमावापोद्वापाभ्यां पदार्थविशेषोऽपि निश्चीयते इति गुरुरेव सिद्धेऽपि आद्या व्युत्पत्तिः । अथोच्येत पुत्रजन्मैवास्य प्रियमिति पारिशेष्यावधारणं न शक्यते, अतीतानागतहर्षहेतूनामपि तदैव संभवादिति । तन्न, दृष्टहेतौ हेत्वन्तरसंभावनामात्रेण तस्य हेतुत्वत्यागो न युक्तः, अनियमप्रसङ्गात् ' हेतुदर्शनाच्च ' इत्यधिकरणविरोधाच्च । अतः पुत्रजन्मैव हर्षहेतुरिति शक्यः पारिशेष्यनिश्चयः । किञ्च पुत्रजनने सत्येव बहुशः प्रयोगदर्शनात् हर्षहेत्वन्तरेष्वप्रयोगात् पुत्रजननरूपो हर्षहेतुविशेषोऽर्थः इति निश्चीयते । किञ्च यद्यपि न शक्यः पारिशेष्यनिश्चयः, तथापि हर्षहेतुमात्रनिश्चयात् सिद्धार्थेऽपि शब्दार्थावगमात् सिद्धः कार्यव्यभिचारः । किञ्च यद्यपि प्रवृत्त्यधीनैव आद्या व्युत्पत्तिः, तथापि न कार्यविषयैवेति नियमः । यदा वृद्धमातुरं वा प्रति विनोदार्थं 'नद्यास्तीरे फलानि सन्ति' इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तदा अन्यः कश्चिदेतद्वाक्यमर्थाच्छ्रुत्वा तत्र गत्वा फलमाहरति तत्र अन्यः अव्युत्पन्नतत् दृष्ट्वा तत्प्रतिपादने तस्य वाक्यस्य सामर्थ्यं कल्पयति । अतो न कार्ये एव व्युत्पत्तिरिति नियमः ।

किञ्च ' कोऽयं राजा ? पाञ्चालराजः ' इत्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनादिषु दृष्टः कार्यव्यभिचारः । किञ्च यद्यपि कार्ये एवाद्या व्युत्पत्तिः तथापि उत्तरकालं बहुशः सिद्धार्थे लौकिकवैदिकप्रयोगदर्शनात् सिद्धार्थकार्यविशेषं परित्यज्य अर्थमात्रे शक्तिनिश्चयो युक्तः, यथा गोशब्दस्यैकस्यां व्यक्तौ चेष्टां दृष्ट्वा तत्रैव शक्तिकल्पने सति, तेन व्यक्तिमात्रनिश्चयप्रतीतेः पश्चात् व्यक्त्यन्तरेऽपि बहुशः प्रयोगदर्शनादनुगतं सामान्यमेव गोशब्दार्थः इति कल्प्यते, एवमत्रापि सिद्धकार्यविशेषं परित्यज्यार्थमात्रे शब्दस्य शक्तिकल्पनमुचितम् । किञ्च कार्यज्ञानात् प्रवृत्तिरिति इदमेव दुर्घटम्, सर्वत्रेष्टोपायज्ञानादेव प्रवृत्तिदर्शनात् । यत्रेष्टोपायत्वमवगतं तत्र लौकिकाः प्रवर्तन्ते, यत्र तन्नास्ति, न तत्र प्रवर्तन्ते इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिष्टसाधनज्ञानमेव प्रवर्तकम् । अथोच्येत अनन्यथासिद्धौ अन्वयव्यतिरेकौ हि कार्यकारणभावं कल्पयतः, अत्र चेष्टोपायज्ञानात् ' ममेदं कार्यम् ' इति ज्ञानमुत्पद्यते, तज्ज्ञानात् व्यनन्तरः प्रवर्तते इति । तन्न । इष्टोपायज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ निरर्थकमन्तर्भूतमानं कार्यज्ञानं मध्ये निक्षिप्यते । ननु इष्टोपायज्ञानमात्रे प्रवृत्तौ व्यभिचरति अतीतेऽनागते चेष्टोपायज्ञानं न प्रवर्तयति, अतः कार्यज्ञानं निक्षिप्यते, कार्यं च कृतिसाध्यम्, अतीतमनागतं च कार्यमेव न भवति कृतं यत् करिष्यमाणं च । अतोऽतीतानागतकार्यज्ञानेषु न व्यभिचारः शङ्कनीयः । अतः अव्यभिचारित्वात् कार्यज्ञाननिवेशः । एवं तर्हि इष्टोपायज्ञानं कार्यज्ञानोत्पादकम् इत्यङ्गीकृतम् । तत्र च अतीतानागतयोः इष्टोपायज्ञानं कार्यज्ञानं नोत्पादयति इति कार्यज्ञानं कारणं न स्यादिति तुल्यचर्चम् । अथ कृत्यर्हेष्टोपायज्ञानात् कार्यज्ञानमुत्पद्यते इति विशेषयाम इति चेत्, तर्हि तत एव प्रवृत्ति-

र्थाधिकरणन्यायेन फलसंबन्धोपपत्तेः तावत्सु च शुक्राग्रन्थ-मन्थ्यग्रत्वादेः प्राप्तत्वात्, विधेयताऽवच्छेदकशुक्रादि-ग्रहत्वमन्थ्यादिग्रहत्वप्रतिपादकतया च गुणवाचकपदस्य सार्थक्योपपत्तेर्नात्र प्रकृतधाराग्रहमात्राश्रितशुक्राग्रत्वादेर्गुणस्य फलसंबन्धः इति वाच्यम्। तथात्वे 'शुक्राग्रान्' इति अग्रपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः विधेयताऽवच्छेदकस्य शुक्रादिग्रहत्वस्य 'शुक्राग्रान् गृह्णीयात्' इत्येवं पदेनाभिधातुं शक्यत्वात्, शुक्रग्रहापेक्षयाऽपि पूर्वं धाराग्रहसत्वेन अग्रपदस्यानुवादानुपपत्तेश्च, 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्' इत्यादिवाक्यस्थग्रहपदस्य सर्वधाराग्रहवाचिनः ग्रहानुपकस्य कतिपयधाराग्रहपरत्वे वैरूप्यापत्तेश्च। अतश्च ग्रहपदसंकोचे प्रमाणाभावात् प्रकृतधाराग्रहाभिन्ना शुक्राग्रता मन्थ्यग्रता च तत्तत्फलोद्देशेन विधीयते। शुक्रादेश्च पाठप्राप्तं स्वस्थानं बाधित्वा पूर्वं प्रतिकर्षः।

मण्डन-- 'मन्थ्यग्रताऽऽदिः सकलग्रहाणाम्।'

शंकर-- 'काम्या शुक्राग्रताया न।' २१. काम्या अग्रता।

● काम्येष्टीनामेकार्थाना पुरुषार्थैकियतोर्न्यायगम्ययोर्विकल्पः। पाल. पृ. १५४. ● काम्येष्टीनां काम्यकाण्डस्थान्ये प्रधाने 'यज्ञाथर्वणं वै' इत्यादिना विशेषवचनेन उपांशुत्वविधानात् अङ्गमात्रे स्वरभयं शुक्रम्। सु. पृ. ११७८. ● काम्येष्टिषु उपांशुत्वं प्रधाने एव, अङ्गेषु तु तत्तद्वेदानुसारी स्वरः। उपांश्वधिकरणम्। भा. ३।८।१९। १५-३६. ● काम्येष्टिषु ऐन्द्राग्नादिषु द्व्यदेवते उपदिष्टे एव, ■ मारुतादिद्विदाग्म्या विकल्पः समुच्चयो वा, अङ्गकलापस्तु चोदकप्राप्तः। वि. १०।७।१७, ● काम्येष्टिषु प्रधानम् उपांशुस्वरेण, अङ्गानि तु तत्तद्वेदानुसारेण स्वरेण। ३।८।२०, ● काम्येष्टिकाण्डे 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' 'घृते श्रपयति' इति। तत्रावघातो न कर्तव्यः पाकस्तु कर्तव्यः, स चोष्णीकरणपर्यन्तः। कृष्णल सुवर्णशकलं गुञ्जापरिमितम्। १०।१।१ वर्णकं २, ● काम्येष्टिकाण्डपठिताः 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इत्यादय इष्टयः प्रकृतेः कर्मान्तरम्। २।३।१२.

☸ काम्येष्टिन्यायः ॥

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम्। ५।३।१२।३२ ॥

भाष्यम्— इह काम्या इष्टय उदाहरणम् 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवमादयः, गवादयः सोमाः, सौम्यादयः पशवः। तत्र संदेहः किं येन क्रमेण अधीतास्तेनैव क्रमेण प्रयोक्तव्याः, उतानियमः इति। किं तावत् प्राप्तम्? क्रतूनामानुपूर्व्यं यत् पाठे, तदेव प्रयोगे भवितुमर्हति। एवं पाठक्रमोऽनुगृहीतो भविष्यति। इतरथा पाठक्रमो बाध्येत। तस्मात् भूरिति क्रमेणानुष्ठातव्यम्।

न वाऽसंबन्धात्। ३३ ॥

भाष्यम्— न चायं क्रमो नियम्येत। कुतः? असंबन्धात्। पृथक्पृथगेषां कर्मणां प्रयोगवचनानि। तानि स्वपदार्थानामुपसंहारकाणि। यो यस्य नोपकारकः, ■ तस्य न क्रमेण नोत्क्रमेण। यो यस्योपकरोति तस्य चित्, तस्योपकुर्वतः क्रमः साहाय्ये वर्तते। न चैतानि कर्माणि अन्योन्यस्योपकुर्वन्ति। तस्मात् नैषां क्रमः साहाय्ये वर्तते। तस्मादसंबन्ध इति।

टुप्— अनियमेन कामा उत्पद्यन्ते। तेषां नास्ति क्रमः। कामेन च निमित्तेन कर्म कर्तव्यम्। तस्मात् नैमित्तिकेन क्रमेण प्रयोगे स्वाध्यायक्रमो बाध्यते अनाकृत्वात्तेषाम्। एकप्रयोगवचनाभावाच्च नास्ति क्रमः।

काम्यत्वाच्च। ३४ ॥

भाष्यम्—काम्यानि चैतानि कर्माणि। कामाश्च न क्रमेणोत्पद्यन्ते। तेन निमित्तस्य अक्रमत्वात् न क्रमवन्त इति।

आनर्थक्यान्नेति चेत्। ३५ ॥

भाष्यम्— इति यदुक्तं पूर्वपक्षे, तदेव पुनरुच्यते परिहर्तुम्। एवं क्रमेण पाठः अर्थवान् भविष्यतीति। एतदाभाषान्तं सूत्रम्।

स्याद्विद्याऽर्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात्। ३६ ॥

भाष्यम्— स्यादर्थवान् क्रमपाठः असत्यपि प्रयोगे क्रमे विद्याग्रहणार्थत्वात्। कर्मावबोधनार्थायां विद्यायां क्रमनियमादृष्ट तदाश्रयमेव भविष्यतीति। यथा त्वन्यत्र परेषु सर्वस्वारात्। यस्यापि क्रमः आद्यमिति पक्षः, तस्यापि सर्वस्वारात् परेषां सर्वस्वारेण यः क्रमः, तस्याप्यदृष्टार्थता अवश्य कल्पनीया।

हर्षहेतुविशेषनिश्चयो न घटते । न भवतु विशेषनिश्चयः,
एतावतैव शब्दार्थत्वनिश्चयः कार्यव्यभिचारश्च सिद्धः ।
नैवम् । इदं च हर्षहेत्वनुमानमात्रम्, हर्षहेतुमात्रं च न
'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यस्यार्थः । किन्तु पुत्रजनन-
रूपहर्षविशेषः एव, यावद्विशेषनिश्चयश्च न शक्यते,
हर्षहेतूनां बहूनां संभवात् । न च पारिशेष्याद्विशेषधीः,
नहि कस्य चिज्जन्तोरेकमेव प्रियम् । अथ यद्यपि बहूनां
प्रियार्थानां संभावनाऽस्ति, तथापि पुत्रजननविशेषस्य
दृष्टत्वात् पारिशेष्यनिश्चय इति । नैवम्, तत्रैव बहूनां
हर्षहेतूनां दृष्टत्वात् । यथा पुत्रजननं हर्षहेतुस्तथा सुख-
प्रसवः प्रियायाः, पितामहादीन् प्रति ऋणापाकरणम्,
तथा पुन्नाम्नो नरकात् त्रायते इति पुत्रः अतो नरकात्
त्राणम्, अवन्ध्यात्वं चेत्येवमादीनां बहूनां दृष्टत्वान्न
विशेषावधारणम् । किञ्च वर्तमान एव हर्षहेतुः हर्षो-
त्पादक इति नियमो नास्ति, अतीतादीनामपि स्मृतिद्वारेण
हर्षहेतुत्वेन स्वस्मिन् दृष्टत्वात् । परहर्षेऽपि तथैव
संभवात् । किञ्च विरक्तश्च कश्चित्सुवर्णादिलाभे सत्यपि
स्ववैराग्यनिमित्तं सर्वसंन्यासं स्मृत्वा हसति विकसितमुखश्च
दृश्यते, तत्र वर्तमानोऽपि सुवर्णादिलाभो न हर्षहेतुः ।

यदुक्तम्, बहुशः पुत्रजनने सति एवंविधवाक्य-
प्रयोगात् पुत्रजन्मविशेषावगतिरिति, तदतिमन्दम्,
बहूनां हर्षहेतूनां संभवात् यदाऽनिश्चयः, तदा प्रयोगा-
न्तरेऽपि तत्संभवादनिश्चय एव । यदि प्रयोगान्तरे
निश्चयहेतुरस्ति, स च प्रथममेव वक्तव्यः । यत्तूक्तम्,
यद्यपि प्रथमं कार्ये एव व्युत्पत्तिः तथाप्युत्तरकालं बहुशः
सिद्धेऽपि प्रयोगदर्शनात् उभयानुगते अर्थमात्रे शक्ति-
र्युक्तेति, तदयुक्तम्, गङ्गाशब्दस्य नदीविशेषवाचकत्वे
निश्चिते उत्तरकालं तीरादिषु बहुशः प्रयोगदर्शनात् उभया-
नुगते अर्थान्तरे शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । तीरादिषु लक्ष-
णादिनाऽस्य प्रयोगोपपत्तेर्न शक्तिकल्पनेति चेत्, अत्रापि
तर्हि लक्षणया सिद्धार्थप्रयोगोपपत्तेर्न कल्प्यतामिति तुल्य-
न्यायः । गोपदे तु आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तौ कल्पना-
ऽनुपपत्तेः सामान्ये कल्पनमिति विशेषः । यदुक्तम्,
यद्यपि प्रवृत्त्यैव व्युत्पत्तिः, तथापि कार्यज्ञाननियमो
नास्ति, यथा कुमारादीन् प्रति विनोदार्थम्, 'नद्यास्तीरे

फलानि सन्ति' इति कार्यपदरहितवाक्यप्रयोगे याद‍ृच्छिकः
कश्चित् प्रवर्तते इति । तच्च नैवम्, तत्रापि कार्यज्ञाना-
देव याद‍ृच्छिकस्य प्रवृत्तिः प्रत्यक्षाद्यवगतोदकादौ यथा
पिपासोः कार्यबुद्धिरुत्पद्यते, तथाऽत्रापीति । शब्दात् कार्य-
बुद्धिर्नास्ति, तथापि व्युत्पित्सोः शब्दहेतुकत्वभ्रमः, सोऽपि
पश्चान्निवर्तते । अतो न कार्यव्यभिचारः प्रवृत्तेः । यत्तू-
क्तम् अर्थान्तरान्वितपरत्वकल्पनयाऽपि कार्यपरत्वसिद्धेः
वृथैव कार्यरूपविशेषे शक्तिगौरवमिति, तदपि न,
प्रवृत्तेः कार्यनियतत्वेन कार्यान्विते एव कल्पनं युक्तम्, न
तु अर्थान्तरान्विते । कल्पनागौरवमपि विपरीतमेव ।
अस्माकं तु कार्यमात्रे शक्तिरेकविषया, तव तु अर्था-
न्तरान्विते महाविषये शक्तिरिति, यथा वह्निरिति नियते
दाहकार्ये न द्रव्यमात्रे शक्तिः, एवं कार्यपरत्वद्वारेण पर-
स्परान्वयोऽपि व्युत्पन्नः इति न प्रतिपदाधिकरणविरोधः ।
न च लोकवाक्यवत् परस्परान्वयपरत्वं वेदान्तानामभ्यु-
पगन्तुमुचितं विवक्षाऽभावात् । अतः कार्यपरत्वमेव
वेदान्तानाम् । ननु सिद्धार्थव्यपदेशेषु लौकिकेषु मुख्या-
र्थाभावादन्विताभिधानं न स्यात् । सत्यं तत्र वक्त्रभि-
प्रायादेवार्थनिश्चयः, नान्विताभिधानात्, संकेतपदेभ्य
इव सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तेरितरविभक्त्यर्थानां व्युत्पत्ति-
रस्त्येव । तथा 'अस्य शब्दस्य अयमर्थः' इत्यप्यस्ति,
तथा प्रश्नप्रतिवचनादिष्वपि । तत्र यदीया व्युत्पत्तिः आद्या
कार्यविषयैवेति सिद्धं कार्ये एव व्युत्पत्तिरिति । प्रवि.
पृ. ४७–५१. ● कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः । भा.
१०।६।११।७४. ● कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं कल्प्यते,
न पुनः कार्यविनाशाय । बृहती. पृ. ५४. ● कार्यानु-
सारेण ऋत्विजां संख्याविशेषनियमः । वे. ३।७।१।
२१–२४. ● कार्यानुसारिणा कारणेन भाव्यम् इति
नियमम् अवलम्बन्ते सांख्याः । परिमलः. २।२।७।४१
ब्र. सू. ● कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना
न्याय्यैव । बृहती. पृ. २१४. ● कार्यान्यत्वात्
एकस्यापि स्थानभेदप्राप्तिः । वा. २।२।११।२९ पृ. ५६१.
● कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात् । सु. पृ. ८९४.
● कार्यान्वितः पदार्थः सर्वशब्दाभिधेयः । कार्याऽगम-
पूर्वकत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकत्वाच्च

४।१।३. * कारकाणां भावनाऽन्वयः साक्षादसंभवात् धात्वर्थपरिच्छेदद्वारकः। मणि. पृ. ११२. * कारकाणां भावनोपसर्जनधात्वर्थनिष्पत्त्यर्थत्वात् धात्वर्थेनैव संबन्धसिद्धिः। स एव हि तानि स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते, भावनाऽपि च तथाभूतान्येव तानि गृह्णाति इत्यविरुद्धः संबन्धः। वा. २।१।१।१ पृ. ३८२, * कारकाणां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्। 'करणाभिधायिन्यां तृतीया-विभक्त्या' इति अरुणाऽधिकरणस्थं (३।१।६।१२ पृ. ६७९) भाष्यम्। १।४।१।२ पृ. ३२४. * कारकाणां सर्वेषां तद्भूताधिकरणवार्तिके (१।१।७) स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्योक्तत्वात् (६५-६८ श्लो.)। तस्मिन्नेव चाधिकरणे 'तत्स्वातन्त्र्यावगत्यैव विनियुङ्क्ते प्रयोजकः' (२९५ श्लो.) इत्यादिवार्तिकेन स्वव्यापारकर्तृत्वादिना प्रधानक्रियागतकारकत्वे विरोधानुपपत्त्युक्त्या स्वव्यापारे कर्तृत्वस्योपपादितत्वात्। सु. पृ. १४५१, * कारकाणां सिद्धरूपत्वेन व्यापाररूपगात्रार्थनिष्पादनं विना साक्षात् भावनाऽन्वयायोगः। पृ. ७६७, * कारकाणां स्वव्यापारेषु कर्तृत्वसद्भावात् स्वात्पादीनां कर्तृत्वविवक्षया तिङः स्वात्पादिपदोक्तसंख्याऽनुवर्तनम्। पृ. १४५३. * कारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वं संभवति इति पुरस्तात् प्रतिपादितम्। (वा. २।१।१।१ पृ. ३७७ इत्यत्र)। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२७. * गुणस्येव द्रव्यपरिच्छेदं विना, कारकाणां धात्वर्थनिष्पादनं विना भावनाऽन्वयायोगात् धात्वर्थसिद्ध्यर्थत्वेनैव भावनया ग्रहणात् आख्याताश्रवणे भावनाऽन्वयाभावेऽपि धात्वर्थान्वयः अविरुद्धः। सु. पृ. ५७३.

* कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम्। वि. ४।१।५. * कारकत्वं विना क्रियाऽन्वयायोगः। सु. पृ. ७५१. * ननु किमिदं कारकत्वम्। न तावत् क्रियाप्रयोजकत्वम्, 'देवदत्तस्य तण्डुलं पचति' इत्यत्र अनुमतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्ते अतिप्रसङ्गात्। नापि क्रियाजनकत्वम्। 'यथाज्ञानं पचति' इति ज्ञाने अतिप्रसक्तेः। अथ धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम्, 'धनाय गच्छति' 'स्वर्गाय यतते' इत्यादौ अकारकयोः धनस्वर्गयोः अतिव्याप्तेः। 'न पचति' इत्यादौ नार्थेऽतिव्याप्तेश्च, तस्य पाकान्विताख्यातविभक्त्यर्थान्वयात्। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणे 'नक्तं पचति' इत्यादौ अधिकरणे नक्तादौ अव्याप्तेः। तस्मात् कर्तृकर्माद्यन्यतमत्वं कारकत्वम् इति नैयायिकाः। सामान्यतः समवेतासमवेतस्य द्वैविध्यात् कारकत्वं कर्तृत्वादिकं च अनुगतव्यवहारसिद्धम् अखण्डोपाधिरूपं सामान्यम् इति रत्नकोशकृतः। सिद्धान्तस्तु आख्यातार्थान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वम्। लिङ्गसंख्याऽऽदीनां कारकत्वम् इष्टमेव। 'आढ्यस्य पचति' इत्यादौ षाष्ठिकसंबन्धर्थस्यापि आख्यातार्थान्वयात् आढ्यादेः कारकत्वम्। उपपदविभक्त्यर्थानां तु कल्पितधात्वर्थान्तरे अन्वयात् भूतभावनाऽनन्वयित्वेन न कारकत्वम्। मणि. पृ. १२८–१२९. * कारकत्वेन यद्यपि द्रव्याणि प्रतीयन्ते, तथापि तत्पदानि अविधायकान्येव। वा. ३।२।६।१२ पृ. ६९४. * निर्व्यापारस्य कारकत्वायोगः। सु. पृ. १४४०.

* कारकप्रतीतिं मुक्त्वा नान्यत् क्रियायाः प्रत्यायकमस्ति। वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२९.

* कारकप्रतीतिपरा विभक्तिः नान्तरीयकत्वात् संख्यां प्रतिपादयति (उद्देश्ये)। वा. ३।१।७।१४ पृ.७२३.

* कारकलक्षणा द्वितीयाऽऽदिः विभक्तिः क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति। सा क्रियासंबन्धस्य वाचिका। भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.

* कारकविभक्तिः द्वितीया सामर्थ्यादेव आख्यातेन संबध्यते, न नाम्ना। भा. १०।३।१७।६३. * कारकविभक्तिः नामपदार्थालोचनाय (नया) प्रत्ययं प्रयुङ्क्ते। सा च नानोच्चारितानां नैव प्रयुङ्क्ते। वा. २।२।५।१६ पृ. ५०७. * कारकविभक्तिः यत्र कर्तृत्वादेः विभक्त्यर्थस्य साक्षात् भावनायामन्वयः, सा। मणि. पृ. १३३. * न च कारकविशेषणत्वात् गुणानां कारकविभक्तिः, किं तर्हि? कारकत्वादेव। एतदपि पक्षेकत्वविवक्षाऽधिकरणे वक्ष्यते (४।१।५।११–१६)। वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८, * कारकविभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात्। ३।१।७।१४ पृ. ७११. * कारकविभक्तिं विना आख्यातान्वयायोगः। सु. पृ. ४०१, * कारकविभक्तिभिः कारकस्यैव प्राधान्येनाभिधाना-

६।२।६।२५. * कालः नञ्समभिव्याहाराभावे कालिक संबन्धेन भावनायामन्वेति । नञ्समभिव्याहारे तु तत्ता-दीनाभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन साक्षादेव वा तन्मात्रेण । रहस्य. पृ. ३९. * कालः । ननु नाडिकामुहूर्तप्रहरादि-प्रत्ययानां परत्वापरत्व–यौगपद्यायौगपद्य–चिरत्वक्षिप्रत्व-विशिष्टपदार्थप्रत्ययानां च कालकृतत्वेन अङ्गीकृतानां विभक्तत्वात् आकाशवदविभक्तेन कालद्रव्येण करणाशक्तेः, सूर्यादिगतिक्रियाऽवच्छेदात् विभक्तस्य कालस्य विभक्त-प्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगतिक्रियाणामेव नभः-षष्टितमभागातिलङ्घनफलः सूर्यादिगतिप्रचयः नाडिका, नभस्त्रिंशत्तमभागातिलङ्घनफलः मुहूर्तः, नभो-ऽष्टमभागातिलङ्घनफलः प्रहर., इत्येवं नाडिकादिप्रत्यय-हेतुत्वोपपत्तेः, प्रतियोगिपदार्थापेक्षया बहुल्पतमसूर्यादि-गतिलक्षणा– (गतिक्षणा–) वच्छेदयो. परत्वापरत्व-विशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः, एकस्मिन्क्षणावच्छेदयोः यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्तेः, उत्पत्त्या-दिभावविकारान्तर्गतबहुल्पसूर्यादिगतिलक्षणावच्छेदयो. चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपत्ते., क्रियाव्यति-रिक्तकालाभावात् जीवनक्रियाया एव कालत्वापत्तिः इति क्रियामात्रातिरिक्तकालाभाववादिन. । अत्र (अत्र किञ्चित् परिवर्तितमस्माभि)। सूर्यादिस्थायाः गति-क्रियायाः युवस्थविरादिपदार्थसंबन्धाभावेन तदवच्छेदक-त्वायोगात् । कालस्य तु सर्वगतत्वात् स्वसंयुक्तसूर्यादि-समवेतक्रियाऽवच्छेदलब्धविभागत्व युवस्थविरादिपदार्था-वच्छेदकत्वोपपत्ते युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रियाऽतिरिक्तकालानुमानात् ।

पदार्थासंबद्धाया. क्रियायाः तेषु परादिप्रत्ययहेतुत्वा-योगात् कालस्य अनुमेयत्वेऽपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिः इत्यपि वदन्ति । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यात् । परापरादिप्रत्ययानां हि सार्व-त्रिकत्वात् सर्वगतद्रव्यापेक्षत्वेऽपि आकाशादेरेव अन्यतः सिद्धत् कालवत् स्वरूपेण असिद्धादपि सहकारिभेदा-पादितविलक्षणसामर्थ्यात् उपपत्तेः न कालस्यावश्यकत्वं भवति । प्रत्यक्षत्वे तु ‘ सूर्योदयो वर्तते ’ इति क्रिया-विषयोदयप्रत्ययविलक्षणा । ‘ वर्तते ’ इति वाक्यप्रत्यय-विषयत्वात् व्यतिरिक्तकालसिद्धिः । ‘ भूतः सूर्योदयः भविष्यति वा ’ इति भूतभविष्यत्कालावच्छिन्नोदयसत्ता-ग्राहिणि प्रत्यये वर्तमानत्वाप्रतीतेश्च न ‘ वर्तते ’ इति बुद्धेः सत्ताऽऽलम्बनत्वं शङ्कनीयम्, ‘ ह्यो भूतः ’ ‘ अद्य नश्यति ’ ‘ श्वो भविष्यति ’ ‘ अद्य नोत्पद्यते ’ इति प्रध्वंसप्रागभावग्राहिणावानुत्पत्तिबुद्धिवैलक्षण्याच्च भूतभवि-ष्यद्बुद्धयोः प्रध्वंसप्रागभावालम्बनानुपपत्ते भूतभविष्य-त्कालावच्छिन्नसत्ताऽऽलम्बनत्वं यथानुभवपर्यालोचनया भासमानं नापह्नोतुं शक्यम् । कालानवच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वयोः आकाशशशविषाणवत् सर्वदा सदसत्त्वापत्ते. कादाचित्कत्वप्रतीतिविरोधः । स्वतश्च कालस्य एकरूपत्वेऽपि उपाधिभेदात् भूतभविष्यद्वर्तमानत्वव्यप-देशोपपत्तिः । एकफलावच्छिन्नाः हि क्रियाक्षणाः यावन्त कालं व्याप्नुवन्ति, तावान् काले वर्तमानत्वेन व्यपदिश्यते । क्रियाक्षणानां च अयौगपद्येऽपि एकफलोद्देशेन अनुष्ठीय-मानानाम् आद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्यन्त क्रियैक्य-व्यपदेशात् विद्यमानक्रियाऽवच्छेदौपाधिकं कालस्य वर्त-मानत्वम्, विनष्टक्रियाऽवच्छेदौपाधिकं भूतत्वम्, भावि क्रियाऽवच्छेदौपाधिक भविष्यत्वम् उपपन्नम् । सूर्यादि-क्रियाऽवच्छेदकस्य च कालस्य अक्षिपक्ष्मादिक्रियया अवच्छेदाभ्युपगमात् नान्योन्याश्रयापत्तिः । अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छेदात् क्रियाव्यतिरिक्तस्य आकाशादिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादिमते विलक्षणप्रतीतिबलादेव सिद्धेः तेषां तावत् पराजय. अनाशङ्क्य एव । अनुमेयकाल वादिनोऽपि तु आकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियात. तावत् व्यतिरेकसिद्धे. अशक्याः पराजेतुम् । गणनाऽ-पपर्यायसंख्यानवाचित्वेन स्मृतात् कलयतेः धातो. घञि कृते कालशब्दव्युत्पत्ति. । मु. पृ १७०–७१. * काल पशो अग्नीषोमप्रणयनात् अनन्तरम् । भा. १२।१।१।१९, * कालः पशुपुरोडाशस्य वपा-प्रचारादूर्ध्वम् । १२।१।१।१९, * काल· प्रकृतेः दर्शस्य पूर्णमासस्य । १२।२।६।२०, * काल लक्ष्यते । यथा ‘ नागवेलायाम् आगन्तव्यम्, शकटवेलायामागन्तव्यम्, पटहवेलायामागन्तव्यम् ’ । यस्मिन् ग्रामे न नागाः न

भूयोभूयः स्मारकमपेक्षन्ते नेतं कालः। टुप्. ३।७।१९।५७. ● कालस्य उदगयनादिरूपस्य नियमो दैवकर्मणाम्। भा ६।८।८।२३–२४. ● कालस्य नियमविधिः 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिः, न अनुवादः। ४।२।९।२३–२४, ● कालस्य समर्हिकालक्षितस्य दर्शपूर्णमासयोरंशार्थे विधानम् 'वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वत्सैरमावास्यायाम्' इति। ६।४।१२।३४–४०. ● कालस्य षडिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वं बाह्यविषयसंबन्धित्वेन 'इदानीं घटो ज्ञात.' इत्याद्यनुभवात्। मणि. पृ १७०, ● कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वं पूर्वक्षणविशिष्टघटस्य विषयीकरणात्। पृ. ११. ● कालस्य संबन्धः 'पौर्णमास्यां यजेत' इत्यादिना विधीयते, न कर्मान्तरम्। वि. २।३।१२. ● कालस्य सर्वत्रैव अधिकरणत्वात्। भा. २।२ ३।३ पृ. ४७८. ● कालस्य सिद्धवदाकारत्वोद्देश्यत्वेऽपि स्वारसिकप्रवृत्तिविषयताऽऽपादकप्रयोजनाकाररूपेण उद्देश्यत्वाभावात् स्वरूपतश्च सिद्धवत्कृत्य निर्देशेऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वात् विधेयत्वोपपत्तिः। सु. ह ९५८, ● कालस्य स्वतन्त्रद्रव्यत्वेन धर्मिरूपत्वात्। पृ. १७५. ● कालस्य स्वर्दकादपाठसंबन्धिनः वीक्षणे विधानम्। भा. १०।३।२।३. ● आकाश–दिक्–कालात्मना परमाणुदृष्टान्तत्वेन नित्यत्वात्। भा. ३।३। ८।२७ पृ. २८५, ● देशकालयोश्च शाकृप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात् शब्दार्थत्वम्। ३।७।४।९, ● काले निमित्ते कर्मे विधीयमान तस्मिन्नेव काले कर्तव्यम्। ५।१।१७।३३. ● काले भिद्यमाने तन्त्रभेदो भवति यथा दर्शे पौर्णमासेऽपि। भा. ११।४।६।२३, ● काले विहिते एव अग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानि। १२।२।७।२३–२६.

● कालकर्तृदेशानां नियमविधि.। भा. ४।२।९। २३–२४

● कालनः तुल्यानि दर्शपूर्णमासयो. अङ्गानि प्रधानानि च, 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्याया अमावास्यया यजेत' इति। प्रधानैः सह अङ्गानाम् एकदेशकालकर्तृकत्व वक्ष्यति। 'अङ्गानि तु विधानत्वात्' (११।२।२ ८) इत्यत्र। भा. ११।१। १०।५६. ● काल. वाचनिको व्यवस्थाविधि. यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्य, वर्षासु रथकारः आदध्यात्' इति। स्मार्तमपि 'दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुख.॥' इति। बाल.पृ. १८. ● कालतः वाचनिक. व्यवस्थितविकल्पो यथा आज्यभागयोः 'वार्त्रघ्नी पौर्णमास्याम् अनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्' इति। पृ. १५९, ● कालतः विशेषग्रहण यथा 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति' इति अपकृष्यमाणे एकादशभि. प्रयाजैः हविरासादनोत्तरकालविहितानां पशूनाम् आतिदेशिकानां प्रयाजानां प्रसङ्गसिद्धौ। पृ. १४७–४८, ● कालतः व्यवस्थारूपः प्रतिषेधो यथा 'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्। नान्तरा भोजनं कुर्यात्' इति। पृ. ३४. ● कालदेशादेरनुपादेयसंनिधेः कर्मभेदकत्वं नास्ति इत्यधिकरणार्थ.। भा. २।३।१३।२६, ● निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रमासवर्षभेदेन कालपरिमाणं लोकव्यवहारसिद्ध्यर्थम्। सु. पृ. १२८. ● कालपरिमाणादिकथनं लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनगणितसम्प्रदायानुमानपूर्वकम्। भा. १।२।२।२ पृ. १६७।२.

● कालपादः। संकर्षे ३।१।१–२५ अधिकरणानि। तत्र दर्शपूर्णमासयो. काल. ३।१।१–४, अन्वाधानस्य ३।१।५, सुत्याया. ३।१।६, नैमित्तिकेष्टीनाम् ३।१।७, आग्रयणस्य ३।१।८–१७, चातुर्मास्यानाम् ३।१।१८–२५, मासदर्शपूर्णमासयो. ३।१।२५ इति। ● 'अथा दधीत' इत्यनेन आधाने एव कालबाधः इति वक्ष्यते। भाट्ट. ५।४।३ ● आधानस्य सोमपूर्वकत्वपक्षे सोमस्य विहितकालबाध.। भा ५।४।५।१५–१६. ● कालभेदः दर्शपूर्णमासयो 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति। तथा चातुर्मास्येषु पर्वणाम् 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत' 'वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत' 'हेमन्ते साकमेधैर्यजेत' इति। भा ११।२।३।१३, ● कालभेदात् अङ्गभेद. दर्शपूर्णमासयो. 'पौर्णमासकालान्यङ्गानि कालभेदात् न दर्शस्योपकुर्वन्ति।' ११।४। ३।२, ● कालभेदात् कर्मणां तन्त्रभेद.। ११।२।४।२२.

पृ. २१९. • कार्यकारणयोरेवानुमानम् इति केचित् । तदयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि कृत्तिकादीनाम् अचिरोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । वा. १।२। २।२६ पृ. १२९.

कार्यकारणभावनियमः अतिप्रसङ्गं भङ्क्तुमर्हति इति न्यायः । अन्यस्योद्देशे अन्यदीयस्यापि छहानुष्ठानमतिप्रसङ्ग. । सदसं. आर्हते । साहस्री. ७०१. • न खलु अन्वयमात्रात् कार्यकारणभावावगतिः, व्यभिचारात् । किन्तु यदि अस्मिन् सति भवति, सत्यपि तदन्यस्मिन् तदभावे न भवति, तत् तस्य कारणम् इति प्रामाणिकाः । कणिका. पृ. ४०६. • कार्यकारणसंबन्धो नाम भवति यस्मिन् सति यद्भवति, यस्मिन्नसति यन्न भवति, तदेव कार्यकारणसंबन्धः । भा. ४।३।१।२ पृ. १२४६. • कार्येतस्तु कारणावगतिरनुमानमेव । ऋजु पृ. २४. • कार्यताज्ञानं द्विविधम् । 'मयेदं कर्तुं शक्यते ' इत्येवंरूपमेकम् । 'ममेदमवश्यं कार्यम्' इत्येवंरूपं द्वितीयम् । तत्राद्यं पदार्थनिष्ठयोग्यतागम्यम् इति न प्रवृत्तिं प्रति हेतुः । द्वितीयं तु इष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानजन्यं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिं प्रति हेतुः इति गुरवः । मणि. पृ. ८३, • कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम् इति गुरवः । पृ. ८४, • कार्यत्वमेव विध्यर्थः इति गुरवः । पृ. ८४.

कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति । १०।४।२३। ४८ ॥

वैश्यस्तोमे काण्वरथंतरं साम । 'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ' इति यत् गानम् उत्तरयोर्ऋचोरुपरि उक्तम्, तत् किं रथंतरस्य उत्तरयोरेव बृहतः उत्तरयोः. स्वस्योत्तरयोर्वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह । कार्यत्वात् उत्तरयोर्गेयत्वं कर्तव्यं तस्य कार्यत्वात् अनुप्रवेशात् उत्तरयोः रथंतरस्य बृहतो वा उत्तरयोः यथाप्रकृति अग्निष्टोमप्रकृतिमनुसृत्य कर्तव्यम्, न स्वोत्तरयोः इति ।

समानदैवते वा, तृचस्याविभागात् । ४९ ॥

वाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्यन् सिद्धान्तमाह । समाना एकैव देवता यस्य तृचस्य, तस्मिन् समानदैवते तृचे काण्वरथंतरं साम्नम् । तृचस्य एकत्वस्य अविभागात् विभागाभावात् । 'एकं साम तृचे क्रियते ' इति हि एकस्यैव अविभक्तस्य तृचस्य सामाधारत्वेन विधानात् । तस्मात् काण्वरथंतरं स्वयोन्युत्तरयोरेव गेयम् इति सिद्धान्तः । काण्वरथंतरम् 'पुनानः सोम धारयापो, दुहान ऊधर्दिव्यम्' इति ऋग्द्वयं प्रग्रथनेन ऋक्त्रयं कृत्वा गीयते इति शेषम् । (उत्तरार्चिके ६७५-६७६ गानग्रन्थे च ५।११।९) । के.

• कार्यद्रव्यवृत्तिविशेषगुणानां पाकादिना विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या द्रव्यनाशेन वा नाश्यत्वम् इति नियमः । मणि. पृ. ५३.

कार्यनाशे कारणनाशः इति न्यायः । यथा पटनाशे तन्तुनाश इत्यादि । साहस्री. २७८.

• कार्यप्रयुक्ता हि स्थानविशेषादयः न स्वरूपप्रयुक्ताः स्वरूपस्य स्थानान्तरेऽपि अविभागात् । नहि यत् देवदत्तस्य युध्यमानस्य स्थानमवगतम्, तदेव भुञ्जानस्यापि भवति इति गम्यते । वा. ३।२।१३।२९ पृ. ८६९.

कार्यप्रयोजकस्य कस्य चिद्विरहे एकजातीयानेककारणान्तरसत्त्वेऽपि फलानुत्पत्तिः इति न्यायेन भूयोभिरपि प्रतिहेतुभिः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वानिर्वाहात् । गादाधरी. उपाधिदूषकताबीजे पृ. १०५९.

• कार्यरूपो वेदार्थः इति गुरुमतम् । वि. १।१।२. • कार्यलक्षणया धर्मत्वमा वाच्यते । यथा त्रैधातव्या दीक्षणीया इति । बाल. पृ. १४३. • कार्यविनाशः कारणविनाशात् । 'यथा अभिनवं पटं दृष्ट्वा, न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान्, अथ च अनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिषङ्गजनितोऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात् तन्तुविनाशाद्वा विनश्यति इत्यवगच्छति ' । भा. १।१।६।२१. • साधनविनाशव्यतिरेकेण कार्यविनाशाभावात् । वा. ३।२।७।२१ पृ. ५२८.

कार्यविपरिणामात् सिद्धम् इति न्यायः । अन्यार्थस्य विपरिणामाद्यभावात् सामर्थ्यात् कार्यान्तरे बुद्धिर्गृह्यते, तेन कार्यशब्दो बुद्धिपर्याय इति वेदः । अत एव भाष्ये कार्या बुद्धिः, सा विपरिणम्यते इत्यु-

* कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् । ८।३।३।६॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते 'षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति' इति । किमत्र विधीयते, किं द्वादशाहिकानामह्ना प्रवृत्तिः, उत षडहस्यैवेति । तत्र पूर्वपक्षमाह । चत्वारः षडहाः इति तावत् कालस्य अभ्यासः श्रूयते । षडहरूपस्य कालस्य चतुर्वारमभ्यासोऽयम् । अस्मिन् कालाभ्यासेऽपि जनकसप्तरात्रवत् द्वादशाहिकाना नाना अह्ना प्रवृत्तिः स्यात् इति बादरिराचार्य आह स्म । षडहशब्देन एकैकेनाह्ना निर्वर्त्यानि षट् सौत्यानि कर्माणि उच्यन्ते । तेषां च षण्णां कर्मणां भेदः कर्मभेदः गम्यते, चत्वारः षडहा इति संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् । तस्मात् द्वादशाहिकाना नाना अह्ना प्रवृत्तिः ।

तदावृत्तिं तु जैमिनिरह्नामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । ७ ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे चत्वारः षडहा भवन्ति इति न द्वादशाहिकाना अह्ना प्रवृत्तिः, किन्तु जैमिनिराचार्यः तदावृत्तिं तस्य प्रकृतस्य पृथक्त्वेव षडहस्य आवृत्तिं मन्यते स्म । अह्नाम् अप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । अह्ना चतुर्विंशतिसंख्या प्रत्यक्ष साक्षात् नोच्यते , अप्रत्यक्षा अनुमेया इय संख्या, चत्वारः षडहा इत्युत्तरात् । तत्रानुमान षडहचतुष्टयेनैव । तत्र प्रथम षडहस्य प्रत्यय , तत तच्चतुष्टयस्य । एव सति षडहप्रत्ययादेव प्रथमिकात् षडहप्रवृत्ति. प्रसज्यते । तस्मात् षडहाभ्यास । इति सिद्धान्त. । तुशब्दः पक्षव्यावृत्तये । षट्त्रिंशद्रात्रस्य अहःक्लृप्तिस्तु 'अतिरात्र , चत्वारोऽभिप्लवा., द्वादशाहस्य दशाहानि , अतिरात्रः' (१+२४+१०+१=३६) इति । सैव सत्याषाढीये श्रौतसूत्रे १८।२।१३ इत्यत्र द्रष्टव्या । के.

* कालार्थः संयोगः 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' इति अनुयाजानाम् आग्निमारुतोर्ध्वसमयेन सह । वि. ४।२।१४. * कालार्थः संयोगः आग्निमारुतानुयाजयोः हारियोजनपरिधिप्रहरणयोश्च । भा. ४।३।१४।३६, * कालार्थ. संयोग. 'उत्तिष्ठन् अन्वाह अग्नी दग्नीन् विहर' इति, तथा 'व्रत कृणुतेति वाचं विसृजति' इति । उत्थानकाले व्रतकरणकाले च प्रैषादि कर्तव्यम् । ३।२।४।१०, * कालार्थः संयोगो न 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इति, किन्तु अङ्गप्रयोजनसंबन्धः । ४।३।१२।२९–३१, * कालार्थः संयोगो न 'संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु निर्वपति' इति किन्तु पौर्णमास्या एवाङ्गं वैमृधः । (परंतु वैमृधस्य पृथगनुष्ठानं स्यात् । याज्ञिकास्तु पौर्णमास्या तन्त्रमपि कुर्वन्ति) । ४।३।१३।३२–३५, * कालार्थः संयोगो न 'सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति सूक्तवाकप्रहरणयोः, किन्तु प्रहरणमन्त्रः सूक्तवाकः । ३।२।५।११–१५. * कालार्थः संयोगः स्वर्दृक्शब्दवीक्षणयोः । १०।६।२।३, * सर्वत्र च कृतार्थयोः संबन्धे कालार्थत्वं स्यादिति (४।३।१२– १५ अधि०) । वा. ३।२।५।११ पृ. ७५९.

* 'कालेयत्ताक्रमाणा हि सर्वाङ्गे प्रातिरिच्यते' । (तु. पृ. १८० 'ननु वैदिकपदार्थप्राप्त्युत्तरकालीनानामपि क्रमादीनाम् आचमनादिभिः स्मार्तैः पदार्थैः सह यौगपद्यात् विरोधो भविष्यति इत्याशङ्क्याह–कालेति । प्रयोगावस्थाया क्रमापेक्षा , स च सकलपदार्थप्राप्त्युत्तरभावी इत्याशय. ।) वा. १।३।३।७ पृ. १९९.

* कालैकत्वमङ्गानां प्रधानैः सह । भा. ११।२।२।३.

* कालिदासादिवाक्यं पौरुषेयम्, वेदवाक्यं तु अपौरुषेयम् । वि. १।१।८.

* कालेयं साम 'तरोभिर्वो विदद्वसुम्' (सासं. ६८७) इति बृहतीपङ्क्तिच्छन्दस्कककुद्याम्के सूक्ते प्रग्रथनेन तृचात्मके गीयते । तच्च माध्यंदिने पृष्ठस्तोत्रेषु चतुर्थम् । वि. ११४।३, ९।२।६ वर्णक २.

* कार्वं साम 'अभि प्रियाणि पवते' (सासं. ५५४, ७००) इति जगतीरूपे सूक्ते गेयं ज्योतिष्टोमे तृतीयसवने आर्भवपवमाने । वि. ९।२।६ वर्णक ३.

* काविराट् अनुष्टुप् । पादेषु अक्षराणि ९।१२।९ उदा० ता विद्वांसा (सासं. ११२०।३) । के.

* काव्यम्–(काव्यविनोदोदाहरणम्) 'निदाघसमयसंबन्धिमध्यदिनार्कविकीर्णखरतरकरनिकरनिपाताहित तु सहसंतापह्नानतो हि निखिलगगनमण्डलं प्रत्यक्षप्रभवितम् आकासिनीम् अभ्र.संभारगम्भीराम् अभिनव-

रिति किं कार्यज्ञानव्यसनेन ? किञ्च कृत्युद्देश्येष्टोपायातिरिक्ते कृत्युद्देश्ये न तन्निरूप्यते, अतः कार्यज्ञानं प्रवर्तकमिति वदता नामान्तरेणेष्टोपायज्ञानविशेषात् प्रवृत्तिरित्युक्तं भवति इति ।

अत्रोच्यते । कार्यधीतः (धीशब्दात् तसिल्) एव प्रवृत्तिः, तदन्वयव्यतिरेकित्वात् प्रवृत्तेः । इष्टोपायज्ञानस्यापि अन्वयव्यतिरेकौ स्तः इति चेन्न, कार्यज्ञानोत्पादकत्वेन अन्यथासिद्धत्वात् । तथाहि, यत्र कार्यज्ञानं नास्ति केवलमिष्टोपायज्ञानमेव, तत्र अतीतानागतवर्तमानोपायज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्न दृश्यते । ननु अयं व्यभिचारः इष्टोपायताया कार्यधीजननेऽपि समः । नैवम्, कृत्युद्देश्यस्य इष्टोपायस्य कार्यधीहेतुत्वम्, अतः अतीतादिव्यावृत्तिसिद्धिः । द्विधा हि उपायताधीः अतीताद्याकारा कार्याकारा च । तत्र कार्याकारातः प्रवृत्तेः कार्यधीतः प्रवृत्तिरुच्यते । ननु पूर्वापरविरुद्धमुच्यते पूर्वमिष्टोपायज्ञानात् कार्यज्ञानमुत्पद्यते, कार्यज्ञानात् प्रवृत्तिरित्युक्तम्, इदानीमिष्टोपायधीविषयमेव कार्यमित्युक्तम् । नैवम्, इष्टोपायताऽऽकारोल्लेखनादेव कार्यपर्यन्तं भेदमिति कृत्वा इष्टोपायताकार्यत्वमुक्तम्, न तु भिन्नज्ञानाङ्गीकारेण । यथा आकृतिव्यक्त्योरेकज्ञानविषयत्वेऽपि आकृतिज्ञानस्य व्यक्तेरुक्तं भाष्यकारेण, 'शब्दादाकृतिः, आकृतितो व्यक्तिः' इति । अतः कृत्युद्देश्यत्वं नाम धर्मः कृत्युद्देश्येष्टोपायगोचरज्ञानसिद्धोऽङ्गीकर्तव्यः । तदेव च कार्यमित्युच्यते । ननु कृत्युद्देश्येष्टोपायज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु, किं कृत्युद्देश्यत्वाख्येन धर्मेणाङ्गीकृतेन ? नैवम्, यदि तथाविधस्य कृत्युद्देश्यता कृतिप्रयोजनत्वं विनाऽपि सिध्यति, ततः कृत्युद्देश्यत्वधर्मानङ्गीकारो युक्तः । न च तथा संभवति, तथाविधेषु कृतिसंबन्धः कृत्युद्देश्यतयैव संभवति नान्यथा । अतो मानसानुमानाभ्यां कृतीप्सितधर्मत्वाख्यो धर्मः अवश्याङ्गीकार्यः । इष्टोपायत्वमेव कार्यत्वमिति न शक्यते वक्तुम्, कार्यत्वेष्टोपायत्वयोरत्यन्तभेदस्य स्फुटत्वात् । कार्यत्वं च इष्टे च वर्तते इष्टसाधने च, तथा अनिष्टपरिहारेऽपि वर्तते, इष्टोपायत्वं तु न तथेति तयोर्भेदः स्फुटतर एव । इष्टसाधनत्वं तु फलप्रतियोगिकम्, कार्यत्वं च कृतिप्रतियोगिकम् । न चैकाधिष्ठानतया तयोरभेदः पितृपुत्रत्वयोरिव । यथैक एव देवदत्तः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः, स्वपुत्रापेक्षया पिता, पितृत्वप्रयुक्तं च कार्यमन्यदेव, पुत्रत्वप्रयुक्तं चान्यत् । न च तत्रैकाधिष्ठानतया तयोरभेदः । किञ्च रूपभेदादपि तयोर्भेदः, एकस्य फलसाधनत्वं रूपम्, इतरस्य कृतिप्रयोजनकत्वम् । कथं विभिन्नरूपयोरभेदः ? विलक्षणाकारबुद्धिबोध्यं वस्तुविलक्षणमिति हि प्रसिद्धिः । किञ्च अन्योन्यव्यभिचारादपि भेदः, कार्यत्वं सुखेऽपि विद्यते, तत्रेष्टोपायत्वं नास्ति । इष्टोपायत्वं भूतभोजनादावपि वर्तते, तत्र कार्यत्वं नास्ति । अतोऽन्योन्यव्यभिचारादपि भेदः । किञ्च इष्टसाधनतैव कार्यतेति यो वदति स प्रष्टव्यः किं कार्यशब्दानुविद्धबोध्ये कृतिजन्यताऽतिरेकेण कश्चिद्धर्मः स्फुरति न वा ? यदि न स्फुरति, तर्हि अपुरुषार्थेऽपि कृतिजन्ये कार्यधीः स्यात् । स्फुरति चेत्, स कृतिप्रतियोगी धर्मः कार्यबुद्धिशब्दयोरर्थोऽङ्गीकृतः । किञ्च कार्यशब्दस्तावत् समासशब्दः, कृतिस्तु प्रकृत्यर्थः तत्प्रयोजनं प्रत्ययार्थः, अतः प्रकृत्यर्थसंबद्ध एव प्रत्ययेन सोऽर्थोऽभिधातव्यः, इतरथा सामर्थ्याभावात् प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारो न स्यात् । अत एव 'समर्थः पदविधिः' इति । अतः कृतिसंबद्धरूपमेव कार्यशब्देनाभिधातव्यम् । अतः कार्यशब्द एवेष्टसाधनकार्ययोर्भेदे प्रमाणम् । अथ इष्टसाधनताऽपि कृतिजन्याधिष्ठानतया कृतिनिरूप्या, तस्मात्तदभिधानेऽपि कृतिसंबन्धः उपपद्यते इति । तत्र कृतिसंबन्धाभिधाने अङ्गीकृते साक्षात्कृतिसंबन्धाभिधायित्वमेवाश्रयणीयम्, व्यवधाने प्रमाणाभावात् । न च कृतिनिरूप्यधर्माभिधानं युक्तम्, अतः इष्टसाधनकार्ययोः स्फुटतर एव भेदः । एवम् सर्वमभिप्रेत्योक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम् 'फलसाधनता नाम परा, परा च कार्यता' इति । तत्सिद्धम् 'कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलोत्पादे ते भिन्ने परस्परम् ॥' इति ।

यत्तूक्तम्— आद्या व्युत्पत्तिः सिद्धेऽपि पुत्र 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादाविति, तदयुक्तम् । यद्यपि 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यश्रवणसमनन्तरं श्रोतुर्मुखविकासो दृश्यताम्, मुखविकासश्च हर्षकार्यः इति निश्चीयताम्, हर्षश्च प्रियार्थज्ञानकार्य इति, तथापि

नलदग्धा दुःखं लभमानाः पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकादेव तत्त्वदर्शिनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवदाचार्यात् सद्गुरोः सकाशादुपदेशं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थजन्यज्ञानरूपमवाप्य मोक्षसुखं प्राप्नुवन्तीति । साहस्री. ५५०.

कीलप्रतिकीलन्यायः । अयं यथा ' अन्तःकरणसंयन्धात् निखिलानीन्द्रियाण्यपि । रथाङ्गनेमिवलये किलिता इव कीलकाः ॥ ' इति । साहस्री. ९१०.

' कुकर्मे सर्वे सर्वस्य फलत्यात्मनि सर्वदा ' इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. ७२५.

● कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ, सूकरश्च सूकरी च सूकरौ, एवं क्षौमं वसानश्च वसाना च वसानौ । भा. ६।१।९।२२-२३. ● कुक्कुटस्यानय मिथुनं करिष्यामः इत्यादिविरूपैकशेषस्य अर्थप्रकरणापेक्षत्वात् विलम्बेनावगतिः । सु. ८१०.

कुक्कुटरुतन्यायः । आदौ लघुरपि पश्चात् दीर्घो भवति, तद्वत् सज्जनमैत्री । संग्रहः.

कुक्कुटध्वानन्यायः । यथा कुक्कुटध्वनिर्ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन क्रमेण वर्धते, तथा साधुमैत्री । कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्राप्रसिद्धेः अकारादयो नोक्ता इति ' ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ' (पा० १।२।२७) इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे इति । साहस्री. ३३२.

कुञ्जरस्नानन्यायः । अयं स्वच्छकर्म कृत्वा तदनु तत्कुत्सकर्मविघातककर्मकरणविषये प्रवर्तते । यथा हस्ती स्नानं कृत्वा जलाशयाद्बहिर्निर्गम्य स्वशुण्डादण्डेन धूलिं निजशरीरपृष्ठोपरि क्षिपति मलिनीकरोतीति यावत् । एवं प्रकृतेऽपि योज्यम् । साहस्री. ८९४.

● कुठारादीनां छेदनादौ करणत्वात् उद्यमनादौ च कर्मत्वात् भिन्नविषयत्वेन अविरोधः (कर्मत्वकरणत्वयोः) । सु. पृ. ३९९.

● कुण्डगोलकरचनमपि यत्नेन ब्राह्मण्ये अवान्तरसंज्ञाविशेषप्रतिपादनपरम् । सु. पृ. १३.

कुण्डपायोपशमितन्यायः । यथा कुण्डपायो हि कश्चिदसौ भगाग्रे त्यक्तिपरलोकगमनो दुःखतः कश्चिन्निश्चयीभूय धनादिरूपपुरुषार्थमलं मन्यमानत्वेन सह देवतानां प्राप्य, देवताः प्रार्थ्य, तत्प्रसादेन ज्ञानानुष्ठानभावं कृत्वा तं मोक्षभागिनमकरोदिति भारते प्रसिद्धिः । तथा शिवशक्त्यादिमन्त्रग्राहीगुरपि तत्तद्देवताः स्वप्रसादेन मोक्षोपायानुष्ठानादिविरोधिरजस्तमोनिबर्हणसत्त्वाभिवृद्धिद्वारा चिरात् मोक्षं संपादयन्तीति रामानुजीया इति । साहस्री. ८४२.

● कुण्डपायिनामयनम् इति क्वचित्, कौण्डपायिनामयनम् इति च क्वचित् व्यपदिश्यते । के.

● कुण्डपायिनामयनम्, ' मासमग्निहोत्रं जुहति ' इत्यारभ्य यावत् ' दशरात्रो महाव्रतम् उदयनीयोऽतिरात्रः ' इति । भा. ८।२।६।२९. ● कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रधर्मा नाम्ना प्राप्यन्ते । वा. ५।३।९।३२. ● कुण्डपायिनामयने अध्वर्युः चमसैः सोमान् भक्षयन्ति । भा. १०।२।९।३३ (३४). ● कुण्डपायिनामयने यदा आध्वर्यवम् ' परिवीरसि० ' इति यूपपरिव्याणकरणमन्त्रं होता पठेत्, ' युवा सुवासाः० ' इति क्रियमाणापरिव्याणानुवादिनं हौत्रं मन्त्रं कश्चित् होतृपुरुषः पठेत् । ऋत्विजां व्यत्यासविधानात् । के. ३।८।११.

कुण्डपायिनामयने मात्रहितेऽग्नौ मासाग्निहोत्रश्रपणम् ॥

श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्, मात्रहितस्य विद्यमानत्वात् । १२।१।६।१३ ॥

भाष्यम्— कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे क्रियते किं तदीयस्य द्रव्यस्य शालामुखीये श्रपणम्, अथवा मात्रहिते इति । मात्रहितः इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः । गार्हपत्ये श्रपणं ध्रुवम्, स एव प्रकृतौ विद्यते, अप्रकृते च प्रसङ्गः स्यात् इति । भूयोऽत्र परिहारः । चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते । ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्यत्वं ध्रुवम् । तत्र चोदकप्राप्त्या कौण्डपायिनामयनमागतम् । नामधेयेन तु मात्रहिते श्रपणं प्राप्यते । चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तरः । तस्मात्तत्र श्रपणं कर्तव्यमिति ।

टीका—(प्राभाकरास्तु नामकरणस्य पतने एव स्थितत्वेन पूर्वपक्षानुपपत्तेः इति चिन्तेयमाहुः । तत्र च—) के चित्तु प्रत्याचिन्तामाहुः । अत्र यदि नामधेये ' गार्हपत्ये ह्यौते भवति ' इत्यत्र मात्राहितशब्दस्य गार्ह-

व्यवहारस्य, वृद्धव्यवहारे एव च शब्दानां स्वार्थे व्युत्पत्तेः । ऋजु. पृ. १६.

* कार्यापत्तिः पञ्चधा । ऊहप्रयोजकेषु या कार्यापत्तिः सा पञ्चधा प्रमाणपञ्चकप्रमेयत्वात् । प्रत्यक्षेण अनुमानेन शब्देन अनुमितशब्देन अनुमितानुमानलब्धशब्देन चेति । बाल. पृ. १२९–१३०. * कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । वास्तवी सा द्विविधा प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । शब्दात् भेधा । स्वशब्दात्, प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानम्, पैत्रया प्रतिषेधानुमानम्, प्रतिषेधाच्च शब्दः । (प्रत्यक्षात्, अनुमानात्, श्रुतस्वशब्दात्, प्रतिषेधानुमितस्वशब्दात्, अभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दात् इत्यर्थः । अस्य उदाहरणादिविस्तरः 'ऊहः स्थानिधर्माणां प्रतिनिधौ' इति हिन्दी ग्रन्थः) । भा. ९।२।१२।१९. * कार्यापत्तिप्रमाणानि नावमिकानि पञ्च । प्रत्यक्षविधिः, अभावविधिः, विकारः, स्वशब्दः, निषेधानुवादश्चेति । बाल. पृ. ८.

* कार्याभिधायकत्वं लिङादेः अवसीयते अपौरुषेये वेदे । ऋजु पृ. १९.

* कार्षापणः द्वात्रिंशत्कृष्णलरजतपरिमाणः । सु. पृ. १४५. * कार्षापणं शुद्धं साध्वसाधुकार्षापणमध्यात् तत्परीक्षिभिः विवेक्तुं शक्यते । भा. १।३।४।९ पृ. २२०.

* कालः अङ्गप्रधानयोर्वचनेन भिन्नोऽपि, 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति । भा. ११।३।२।१. * काल. अङ्गान्तरात् बलीयान् क्रमात्तु बलिष्ठः । 'कालस्य च पूर्वाधिकरणरीत्या अङ्गान्तरादपि बलीयसः क्रमात् बलीयस्तरत्वात्' । रत्न ५।१।१८।३५. * 'कालेऽपि च प्रयोगाङ्ग सर्वान्ते सोऽपि गृह्यते । स्मार्तै. सह स साहित्यमाधुर्यं वा प्रशस्यते ॥' (ननु यद्यपि प्रधानसाहित्यं शैघ्र्यं च स्मार्तैः सह माध्यं संभवति, तादृशाङ्गीकरणात् अविरोधः, तथापि पूर्वाह्णादिकालातिक्रमो भूयिष्ठाङ्गानुष्ठाने दुर्वार एव इत्याशङ्क्याह–) 'काले यत्र प्रधानस्य सर्वाङ्गसहितस्य यः । अङ्गैरविप्रकृष्टत्वमीदृशस्यैव चोद्यते ॥' (प्रधानस्यैव साक्षात् विहितः कालः । स च प्रयोगाङ्गत्वात्, प्रयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात् प्रधानद्वारा अङ्गेषु प्राप्नोति, इति प्रधानस्य स्वकालसंपादमादृत्य अङ्गेषु यथासंभवं संपाद्यमानो न विरुध्यते इत्याशयः । साहित्यसंपत्तिं विवृणोति–अङ्गैरिति । आशुत्वमपि सर्वाङ्गसहितस्यैवेति । सु. पृ. १८०) भा. १।३।३।७ पृ. २००. * कालः । 'आ पौर्णमास्या अमावास्या नात्येति, आ अमावास्यायाः पौर्णमासी' इति सूत्रकारवचनस्य सत्यपि दर्शपूर्णमासविषयत्वे 'स्वकालादुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः' इति वचनान्तरानुरोधात् गौणकालविषयत्वावगतेः न मुख्यकालविधायकमन्यश्रुतिविरोधः । कौ. १।३।६।१४ पृ. ९५. * कालः इति लोके विप्रकर्ष उच्यते । (विप्रकर्षः कालस्य विप्रकर्षः इत्यर्थः) । भा. १।२।१।१४. * कालः इष्टेः पशोः सुत्यायाश्च 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत' । भा. १२।२।९।२५, * काल एक एव आग्नेयादीनां प्रधानानां दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादौ । ११।१।१।१–२, ४–७. * कालः त्रिविधः प्रधानसंनिकर्षलक्षणः, प्रयोगप्राशुभावलक्षणः, पूर्वाह्णादिलक्षणश्च । तत्र पूर्वाह्णादिकालः 'पूर्वाह्णो वै देवानाम्' इत्यादिश्रुतिगम्य इति निर्विवादम् । इतरौ तु प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसहितप्रयोगानुष्ठापकेन एकस्मिन् क्षणे असंभवात् साहित्यनिर्वाहार्थमाक्षिप्तत्वात् प्रयोगविधिगम्यौ । कु. १।३।४।८. * कालः दर्शपूर्णमासयोः 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाम् अमावास्यया यजेत ।' वि. ११।२।१. * कालः दर्शपूर्णमासयो. । यदा पौर्णमासी अमावास्या च अहन्येव दण्डद्वयं सती समाप्यते तदा पूर्वेद्युर्यागः इति पूर्वपक्षः । परेद्युरेवेति सिद्धान्तः । संकर्ष. ३।१।१, तथापि आवर्तनात् परतो रात्रौ वा यदि संधिः, सोऽयं वासाहो पौर्णमासी, तस्यामन्वाधानं परेद्युर्यागः । आवर्तने ततः पूर्वं वा यदि संधिः, तदा पूर्वा उत्तराऽहां संधिदिने यागः । ३।१।२, परेद्युरपि न यागो किन्तु द्वितीये । ३।१।३. * कालः दर्शपूर्णमासयो. 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । भा. २।४।१।१. * काल. देश. पर्व निमित्तं संस्कार्यम् इति अनुवादेऽपरत्वम् । बाल. ८८. * कालः न गुणः, निमित्तं केवलं । भा.

कार्यान्तरे प्रवृत्तत्वेऽपि एतत्कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वेन लाघवाभावात्, सन्निहितत्वमात्रस्य प्राजहितेऽपि सत्त्वाच्च। न च भागधर्मत्वेन प्रधानाश्रितत्वात् शालामुखीयस्य प्राबल्यम्, प्रधानाश्रितस्यापि अङ्गेषु कल्प्यत्वेन स्वाश्रितप्राजहितापेक्षया दुर्बलत्वात्, मासाग्निहोत्रस्यापि कौण्डपायिनामयने प्रधानत्वेन प्रकरणान्तराधिकरणवार्तिके स्थापितत्वाच्च। वस्तुतस्तु नायं भागधर्मः, पदार्थवत् भागस्यापि स्ववाक्ये श्रुतत्वाभावात्, योग्यतया साक्षात्पदार्थधर्मत्वस्यैव युक्तत्वाच्च। अतश्च अपूर्वमासाग्निहोत्रे न शालामुखीयस्याङ्गत्वप्रसक्तिः। वस्तुतस्तु न कौण्डपायिनामयनत्वेन एकोऽतिदेशः, प्रमाणाभावात्। अपि तु तद्वृत्तितत्तत्सोमयागत्वेन भिन्न एव। अतश्च शालामुखीयस्य प्रकृतौ प्रकृतापूर्वसंबन्धिगार्हपत्ये एव विनियोगः, न तु असंबन्धिप्रासकार्ये। अतश्च मासाग्निहोत्रे तदतिदेशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् स्वातिदेशेन प्राजहितप्राप्तिरविकलैव। अत एव प्राजहितसत्त्वेऽपि सोमयागापूर्वसाधनीभूतवचत्कार्ये एवेति ध्येयम्।

मण्डन— 'स्त्रे पचिः प्राजहितेऽग्निहोत्रके।'

शंकर - 'नाम्ना पाकोऽपराग्निः।' ७.

कुण्डपायिनामयने 'मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति प्रत्यहं यागः॥

'मासं दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्यादिवाक्यविहितदर्शादेः प्रकृतिप्राप्तकालानुग्रहाय त्रिंशत्पर्वस्वनुष्ठानम् 'चत्वारोऽभिप्लवाः एकः पृष्ठ्यः, स मासः' इत्यादौ भिन्नकर्मस्वपि मासपदप्रयोगात्। इति प्राप्ते, 'मास विवृत.' इत्यादिग्रन्थे पाठात् अत्यन्तसंयोगद्वितीयया च सतत्मेव यागः इति। संकर्ष. ३।१।२५.

* कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति कर्मविधिः न मासगुणविधिः। वि. २।३।११. * कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति यथाप्रकृति अनुष्ठानम्। वा. २।२।५।१६ पृ. ५०९. * कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयात्। तत्रौपासनसंबन्धो न भवति सिद्धान्ते। भा. ९।१।७।२५. * कुण्डपायिनामयने 'यो होता सोऽध्वर्युः ■ पोता, य उद्गाता स नेष्टा सोऽच्छावाकः, यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ता, यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत्, यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत् स उन्नेता, गृहपतिर्गृहपतिः, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः' इत्यृत्विक्समस्ते समाम्नाते होत्रादिशब्दाना मुख्यार्थत्वमङ्गीकृत्य तत्सामानाधिकरण्याय अध्वर्य्वादिशब्दानां लक्षणाऽऽर्थत्वं तृतीये 'विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषात्' (३।८।१०।२२) इति समवायविशेषं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता उक्तम्। सु. पृ. ४९६. * कुण्डपायिनामयने सत्रात्मकद्वादशाहधर्माणामतिदेशः, तस्य सत्रत्वात् अहीनत्वाभावात्। भा. ८।२।६।२०–२१, * कुण्डपायिनामयनगतमग्निहोत्रं नैयमिकादग्निहोत्रात् कर्मान्तरम् इति समर्थितम् (२।३।११)। मासाग्निहोत्रन्यायोऽयम्। ७।३।११.

कुण्डबदरन्यायः। 'ऋचि प्रणवं दधाति' इति विधानात् सामिधेनीषु प्रत्यृचं प्रणवः प्रयोज्यः। स च यद्यपि कुण्डबदरन्यायेन ऋगक्षराधमिश्रो वा दधनिसितान्यायेन तत्सम्मिश्रो वा इति द्वेधाऽपि संभाव्यते, तथापि प्रकृतेऽनन्तरवाक्यपुरोवाक्योत्तरमिव कुण्डबदरन्याय एव युक्तः इति पूर्वपक्षः। संकर्ष. ४।१।११.

'कुब्जोऽपि चित्रं शयितुं समीहते' इति न्यायः। कुब्जः नाम हस्तेन विकृतः। साहस्री. ९०४–९०५.

* कुमार- करभ–कलभ–किशोर–बाल–अर्भकादयः। विशिष्टवाविसंवदवयोविशेषवचना. मनुष्योष्ट्रहस्त्यश्वादीनाम्। (अश्वशब्दोत्तर गोभजयोरुपलक्षणं कार्यम्)। वा ३।४।४।१३ पृ. ९२०. * कुमारत्वं मनुष्यैकार्थसमवायिनी वयोवान्तरजातिः। सु. पृ. १४०१.

* कुमारिलपादा अपि 'उपाख्यानानां न तदाख्याने तात्पर्यम्' इति अर्थवादाधिकरणे विवेचयन्ति। मना. प्रदीपे प्रमाणप्रकाशे पृ. ४८.

कुमारीकङ्कणन्यायः। अयं श्लोकेन विवृत.। तथाहि 'बहूनां कलहो नित्यं द्वाभ्यां संघर्षणं तथा। एकाकी विचरिष्यामि कुमारीकङ्कणं यथा॥' इति। साहस्री. ८१६.

शङ्का न पठ्या, तस्मिन्नपि स एव कालः । तत्र हि आगमनं क्रियते । १०।८।१८।६९.

* कालः संनयत्पक्षे तल्लिङ्गसंयोगात् । ६।४।१३।४१ ॥

'वत्सैरमावास्यायां वत्समुपयन्ति' 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' इति वत्सापाकरणकालः मतार्थे निर्दिश्यते इति पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तितम् । स कालः संनयत्पक्षे स्यात् । यः सानाय्यं करोति, तस्य स कालः स्यात् । तल्लिङ्गसंयोगात् तस्य सानाय्यस्य वत्सापाकरणं लिङ्गम् । तादृशेन लिङ्गेन संयोगात् संबन्धात् संनयतः पक्षे एव स कालः स्यात्, न असंनयतः सानाय्यमकुर्वतः इति पूर्वः पक्षः ।

कालार्थत्वाद्वोभयोः प्रतीयेत । ४२ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निराकृत्य सिद्धान्तमाह । उभयोः संनयतः असंनयतश्च अयं कालः प्रतीयेत । कालार्थत्वात् प्रतस्य । न वत्सापाकरणेन प्रते किञ्चिदाधीयते, कालेन तु प्रयोजनम् । कथं पुनर्वत्सापाकरणं कालार्थमिति, परार्थत्वात् । पयसे [redacted] ते अपाक्रियन्ते । तथाहि दृष्टार्थता भवति । तस्मान्नोपादेयत्वेन वत्सापाकरणं श्रूयते ।

इदं परार्थत्वात् इति हेतुपदं सूत्रगतमेव स्यात् इति भाष्यस्वारस्यात् ज्ञायते । अपि पुस्तके सूत्रगतत्वेनाधिगमाभावात्तु नास्माभिरपि सूत्रे प्रवेशितम् ।

असंनयतोऽपि कालाद्यानाम् । ४३ ॥

यत्तु तल्लिङ्गसंयोगात् संनयत्पक्षे एवेत्युक्तम्, तत्र । असंनयतोऽपि, यस्यापि न सानाय्यं तस्यापि, वत्सापाकरणाभावेऽपि वत्सापाकरणकालोऽस्ति । कालेन च नः प्रयोजनं न वत्सापाकरणेन । तस्मान्न संनयत एव मतम्, किन्तु असंनयतोऽपि । के.

* कालः सानाय्यविकाराणां सोमात् प्रागूर्ध्वमिति न नियतः । 'तद्विकाराणामनियतकालत्वम्' । भाट्ट. ५।४।८. * कालो हि दुरतिक्रमः । वा. ३।१।१३।२३ पृ. ७४०, * अनादिर्हि कालः अस्माकम् । ६।१।२।५. * प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । भा. १।३।३।७ पृ. २००. * 'सूक्ष्मः कालोऽस्ति तत्र नः । दुर्लक्ष्यस्तु यथा वेधः पद्मपत्रशते तथा ॥' श्लोवा. शून्यवादे १५७ । सन्तमपि कालभेदं अतिसौक्ष्म्यात् अलक्षयता पद्मपत्रशतव्यतिभेदे इव यौगपद्यभ्रमः । रत्नाकरः । * न यावज्जीवकालः प्रकृतेः शेषभूतः, कर्तृधर्मोऽसौ इत्युक्तम् 'कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात्' इति (२।४।१।२) । भा. १२।२।६।२०. * संबन्धभेदसत्त्वेऽपि वर्तमानकालः सर्वत्र कृत्यावेव अन्वेति इति न क्वापि तस्य विशेष्यान्तरकल्पना । अतः सिद्धं सर्वत्र वर्तमानकालस्य कृत्यावेवान्वय इति । रहस्य. पृ. ४१,४२. * कालौ द्वौ सोमस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रागूर्ध्वं च । वा. ५।४।३।६, * भाष्यकारः 'उपसद्भिश्चरित्वा' इति लक्षितकालमेव अनुपादेयरूपं भेदहेतुत्वेन दर्शयति । २।३।११।२४ पृ. ६१७. * कालेन सर्वमपक्षीयते । भा. ९।१।१६।४४. * कालस्य अननुष्ठेयत्वेन मन्थनाकरद्भूतत्वम् । सु. पृ. ७२२. * कालस्य अनुपादेयत्वेन निमित्तत्वात् तदनुरोधेण प्रणयनबाधः । तस्मादग्निहोत्रं हुत्वा सातपनीयेष्टिः । बिन्दुः. ५।१।१७. * कालस्य अपरपक्षादेः नियमः पित्र्यकर्मसु । भा. ६।८।६।२५. * कालस्य अपि अनुष्ठेयतापर्यावच्छेदकत्वेन विधेयत्वात् । [redacted] पृ. १७५. * कालस्य अपि निमित्तवदेव अनुपादेयत्वात् । वा. २।४।१।१ पृ. ६२४ * कालस्य अपि षडिन्द्रियवेद्यत्वम् 'इदानीं शृणोमि' 'इदानीं पश्यामि' इत्यादिप्रतीतेः । धारावाहिके च तत्तत्क्षणविशिष्टघटादेः पूर्वपूर्वज्ञानागृहीतस्यैव उत्तरोत्तरज्ञानविषयत्वम् । न च कालः अतिसूक्ष्मत्वात् कथं प्रत्यक्षग्राह्य इति वाच्यम् । ज्ञानधारायामुपरतायाम् 'किमत्र घटोऽवस्थित.' इति पृष्ट. सन् कथयति 'अस्मिन् क्षणे मयोपलब्धः' इति, 'प्रातरारभ्यैव एतावन्त काले मयोपलब्धः' इति च । कालभेदे तु अगृहीते कथमेव भवेत् । 'शतपत्रपत्रशतं मया सूच्या युगपत् भिन्नम्' इति तु स्थूलकालविषयकम् । कालभेदस्य इन्द्रियवेद्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः । कु. १।१।५।५. * कालस्य असंस्कार्यत्वात् । यद्यपि कालस्य कर्माङ्गता अवगम्यते, तथापि सकृदेव वेदिते कर्म प्रतूयते । न तस्य भूयोभूयः स्मृत्या प्रयोजनम् । यथा अन्यान्यङ्गानि

☞ कुलालचक्रकीटन्यायः । यत्र शीघ्रगत्या आधाराश्रयेण आधेयस्य प्रतीपगतिः प्रतीयते, तत्राय-मवतरतीति ॥ ज्योति.सिद्धान्तेऽस्य व्यवहृत. । तथाहि 'यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खेटास्तु तस्यापरशीघ्रगत्या । कुलालचक्रे भ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा इव भान्ति यान्तः ॥' इति सिद्धान्तशिरोमणिगोलाध्याये भास्कराचार्येणोक्तः इति । एवं हि श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशतितमाध्यायेऽपि 'यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्, एवं नक्षत्रराशिभिरुप लक्षितेन कालचक्रेण' इत्यादि । साहस्री. ५९७.

☞ कुलालचक्रन्यायः । यथा हस्तदण्डादिभ्रमि प्रेरित कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिंस्तद्बलादेव आसंस्कार-क्षयं भ्रमति, तथा भवत्येनात्मना अपवर्गप्राप्तये प्रवृत्तो यत्कृत प्रणिधान मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व-संस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते इत्यार्हता आहुः । साहस्री. ७०१

☞ कुलालचक्रभ्रमणन्यायः । जीवन्मुक्तिः सिध्यति न्यायेनानेन । संग्रहः.

● 'कुशा दर्भादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनःपुनः ॥' इति वचनेन विनियुक्तविनियोगेऽपि शिष्टाचारविरोधाभावः । भाट्ट ११।३।१२. ● कुशाः शाखा एव शरेषीका इत्युक्त बलवत्ताधिकरणे । शा. ३।६।१।८. ● कुशाना-मातिदेशिकानां सोमारौद्रयागे उपदिष्टैः शरैर्बाधः । भा. १०।४।१।१-२ वर्णकं २.

☞ कुशकाशावलम्बनम् इति न्यायः । अयमेव काशकुशावलम्बनन्यायः । ऋजु. पृ ७१ ● 'अर्थवत्त्वं न चेमत्तं मुन्बैरस्य प्रयोजनैः । तस्यानुपत्तिरूपाञ्या कुशकाशावलम्बनी ॥' वा १।२।८।२४ पृ २६८. ● 'शरद्देशपूर्वं कुर्यात्' इति शास्त्रार्थः । शापनयुक्तिपक्षे तद्ग् कुर्यात् इत्यविशेषो 'शरद्वेः कुर्यात्' इत्यर्थो भवति । तस्मात् सिध्यति विकृतौ अश्रयात । तेन यत्प्रापूर्व्यसामाप्यात्तोऽप्युन् इत्यादि कुश-काशावलम्बनमनर्थकम्, यत् परं धर्मतद्भूतं स्यात् । शा.९।१।१. ● नहि अत्र ग्रहस्य परिच्छेदानाकाङ्क्षत्वात् न तत्कर्मत्वे परपदार्थकत्वेन एकत्वान्वयः इत्यादि कुश-काशावलम्बनं शङ्कितुं शक्यम् । आकाङ्क्षाऽभावे (वाक्य-भेदाभावे) वैकृताङ्गवत् आकाङ्क्षोत्पादनसंभवेन तस्या-किंचित्करत्वादिति चेत् । कौ. ३।१।७।१४ पृ १८०. ● यथा नद्यादौ पतितः सन् अन्यदालम्बनमलभमानो व्याकुलचित्तः कुशकाशादीनालम्बते, तथा वादे दृढासु युक्तिषु निरस्तासु भ्रान्तचित्तः पुमान् निर्बला युक्तिमव-लम्बमानः कृतकृत्यो भवतीति भाव. । साहस्री. ४६५. ● यद्यपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्र-वृत्तित्वासंभवे कारणम् औपदेशिकऋग्नाधायोगरूपम् उक्तं तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे ऋचा साम्नश्च बाधापत्तेः उभयत्राप्यपेक्षया च एकस्यैवौपदेशिकस्यापि बाधौचित्यात् कुशकाशावलम्बनम् । कौ. २।२।१२।२६ पृ २८७.

☞ कुशकाशावष्टम्भनन्यायः । नद्याः वेगेन नीय-मानो य. तीरगत वृक्षमपि अवष्टभ्य स्थातुं न शक्नोति, तस्य यथा कुशावष्टम्भनं काशावष्टम्भनं चानर्थकं तथैतदपीत्यर्थः इति । सु. पृ २९२.

● कुशबर्हिषः शरमयबर्हिषा बाधः सौमारौद्रे चरौ आभिचारिके । भाट्ट. १०।४।२.

● कुशलवने एव 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति मन्त्रः, न तु उलपराजिलवने । मीम्या.

● कुशलः इति शब्दः, बहुषु कुशानां लवनगुणेषु सत्सु, निपुणतामात्रेण कुशलशब्दप्रयोगात् रूढिशब्द एव भवति । भा. ६।७।१०।२२

● कुयुम्भकसूक्तादीनां तु यदि क विहितोप रूपार्थो नास्ति, ततः सामान्यविधानेन अर्थवत्ता भविष्यति । गव.स्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात्, तथा आश्विने सूर्योदयावधि समाप्त्यसंभवे सर्वासामृचामुपदेशात् । वा. २।१।५।२८ पृ. ४२७ (कुयुम्भकसूक्त तु 'कद्रुतो न कद्रुतः' इत्यादि, अग्निमयोऽसंज्ञो. कुयुम्भकशब्दपाठात् ऋग्. १।१९१।१-१६ पं.)

☞ कुसुमस्तबकन्यायः । यथा पुष्पस्तबकं द्विगतिक भवति सर्वस्य मूर्ध्नि वर्तते वने विशीर्यते वा तथा महात्मनामपी वेदविषयेऽस्य वर्तनमिति । (बहुष्क

* कूलं पिपतिषतीत्येवमादौ पतनकालप्रत्यासत्तेः इच्छामुपचर्य एवं व्यपदेशो भवति । वा. ३।१।७।१२ पृ. ७००.

* कृञ् ' गन्धन–अवक्षेपण–सेवन–साहसिक्य–प्रतियत्न–प्रकथन–उपयोगेषु कृञः ' (पा० १।३।३२) उत्पूर्वस्य करोतेः अपकारप्रयुक्तहिंसात्मकसूचनाख्ये गन्धने, अवपूर्वस्य च भर्त्सनाख्ये अवक्षेपणे, प्रपूर्वस्य च अनुवृत्त्याख्यसेवने, प्रकर्षकथनाख्यप्रकथने, धर्मार्थविनियोगाख्योपयोगे उपपूर्वस्य, साहसिककर्माख्यसाहसिक्ये, उपपूर्वस्य सतः गुणान्तराधानाख्ये प्रतियत्ने कृञ्–धातोः प्रयोगः । सु. पृ. ५५६–५७ । एष्वर्थेषु कृञः आत्मनेपदं भवति । अत्र कौमुदी– गन्धनं हिंसा, उत्कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वात् हिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम्, श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते सेवते । परदारान् प्रकुरुते तेषु सहसा प्रवर्तते । एधः (इन्धनम्) दकस्य (जलस्य) उपस्कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते प्रकथयति । शतं प्रकुरुते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् ? कटं करोति । इति । के. * कृञ्. यत्नाभिधायकत्व ' किं करोति ' इति प्रश्ने पचति इत्युत्तरात् । इति नैयायिकाः । मणि. पृ. १०६.

■ कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात् तेन प्रत्यक्षसंयोगान्न्यायमात्रमितरत् । ५।२।१०।२१ ॥

राजसूयावयवभूतात् अभिषेचनीयात् सोमयागादूर्ध्वं दशपेयात् प्राक् विदेवनादयः अभिषेकान्ताः पदार्थाः पठ्यन्ते । अभिषेकश्च 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यते ' इति वाक्येन अभिषेचनीयसोमयागमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अपकृष्टः । स च इतरानपकर्षति न वा इति विचारे वैकृतानामन्ते निवेशः इति विदेवनादयः अभिषेकेण सह नापकृष्यन्ते इति प्राप्ते पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्य सिद्धान्तमाह । कृतदेशात् इति भावप्रधानो निर्देशः । कृतो देशो यस्य अभिषेकस्य स कृतदेशः कृतदेशत्वात् । अभिषेकस्य माहेन्द्रस्तोत्ररूपदेशस्य कृतत्वात् स्वस्थानत्वात् ततः पूर्वेषां विदेवनादीनां स एव देशः स्यात् । तेन प्रत्यक्षसंयोगात् अभिषेकेण साक्षात् संयोगात्

अभिषेकात् पूर्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठात् । तथा च माहेन्द्रस्तोत्रकाले आदौ विदेवनादयः ततोऽभिषेकः इति तदन्तस्यापकर्षः । इतरत् अन्ते निवेशनं तु न्यायमात्रम् ' अन्ते तु बादरायणः ' इति न्यायेन प्राप्तम् । तत्तु पाठक्रमात् बाध्यते । तस्मात् अभिषेकान्तस्यापकर्षः । के.

• कृतदेशात्तु पूर्वेषा० (५।२।१०।२१) इत्यत्र अप्राकृतानामपि विदेवनादीना अपकर्षवर्णनेन । वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४८.

⌛ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः इति न्यायः । कृतस्य प्रणाशः कृतप्रणाशः इति । अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात् फलदातृत्वेनाभ्यागमः स्वीकार इति यावत् अकृताभ्यागमः तयोः प्रसङ्गः, अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । साहस्री. ७०२.

⌛ कृतमप्यकृतं भवेत् इति न्यायः । ' श्रद्धाविहीनेन कृतमप्यकृतं भवेत् । ' स्कन्दपुराणे प्रभासखण्डे वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्ये १३।४१.

• अग्निहोमं प्रदोषादिकालावन्येषु कालेषु अविहितत्वात् कृतमपि अकृतं स्यात् । भा. ६।२।७।२५.

⌛ कृते कार्ये किं मुहूर्तप्रश्नेनेति न्यायः । साहस्री. ३१०. । कार्यनिर्वर्तनोत्तर तत्कार्यमुहूर्तप्रश्नो निरर्थकः इत्यर्थः । ' वरातीमागून घोडे ' इति भाषान्यायः । के.

• कृते युगे 'अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ॥ ' इति स्मरणम् । सु. पृ. ६०.

• कृताकृतम् आग्रहोमेषु परिस्तरणम् (आश्व.गृह्यसूत्रम् १।३।८.) इदं संप्रर्षतः व्यवस्था । बाल. पृ. ३५.

⌛ कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः इति न्यायः । कर्मणि कृतेऽपि यो भवति अकृतेऽपि च भवति स विधिः नित्यः स्यात् इति । संग्रहः.

⌛ कृतात्ययेऽनुशयवानिति न्यायः (३।१।२।८ ब्र. सू.) कृतस्य कर्मणः अत्ययो नाशः कृतात्ययः तस्मिन् अनुशयवान् भवति । ' मोऽनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः ' इति मेदिनी । वेदविहितकर्म तु कर्म न,

तपने पयोदानेन साधनीभवन्ति। तस्मात् प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेः यत् वेदः धनम्, तदस्माकं नैचाशाखं नगरम् आभर। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः। अथवा अस्मान् प्रति तत् बिभृहि धारय पोषय च (वा) इत्येतत्। नो मघवन् रन्धय साधय अस्माकमिति। छन्दसे दीर्घत्वम्। वा. पृ. १४९। सुधा– ऋषिप्रत्ययाधीनत्वात् अर्थतश्च निर्णयस्य आर्षकथनम्। आहारसामर्थ्ययोतनार्थं त्रैलोक्यैश्वर्यवचनम्। 'किं कृतेन इति वदन्तः' इति कीकटशब्दनिर्वचनम्। तस्मै घृते पयोनिक्षेपेण निष्पन्दिते यत् सिद्धम्, तत् घर्मशब्देनोच्यते। 'भृञ् भरणे' इति भौवादिकस्य भृञो धात्वन्तरेणार्थकथनं व्याख्यानार्थम्। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' इति जौहोत्यादिकस्य भृञो रूपं बिभृहि इति दर्शितम्। पृ. १०१। यजमानस्तावत् प्रार्थयिता, इन्द्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्वदा अस्ति। कीकटाः नाम यद्यपि जनपदाः, तथापि नित्याः। अथवा सर्वलोकस्था कृपणाः कीकटाः। प्रमगन्दः कुसीदवृत्तिः। स हि प्रभूततरमागमिष्यति इत्येवं ददाति। नीचाशाखः पण्डः। तदीयं धनं नैचाशाखम्। तच्च सर्वम् अयज्ञाङ्गभूतम्, तेषां कर्मणि अप्रवृत्ते। तत् अस्माकमाहर इति। शेषं गतार्थम्। वा. ३।२।४।४२। सुधा– प्रमगन्दनैचाशाखशब्दयोः राजनगरविशेषसंज्ञात्वे सति अनित्यसंयोगापत्तेः अन्यथा व्याख्यानम्। पृ. ११२.

☞ कस्मै चिद्दत्तस्य पुनः कस्मै चिद्दान कर्तुं न शक्यम्। वि. ३।८।२१। अस्यापवादः स्विष्टकृद्धोम.। ३।४।१९.

☞ 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' (ऋसं. १०। १२१।१-९) इति। एकस्मै देवाय इत्यर्थे। एकशब्दलोपेन एतच्छब्दविज्ञानात् एतदर्थप्रत्ययो भवति। एकस्मै देवाय हविर्दोतव्यमिति। भा १०।३।८।१५ पृ. १८७०.

● किञ्चित् इति वीप्सार्थे वर्तते। टुप्. ३।१।६।२५ पृ. १६६७ ● किञ्चित्-पदस्य अज्ञातप्रकाराश्रितत्वे शक्तिः। सर्व. पृ. १६४.

☞ किञ्चित्प्रकरणाम्नातैकस्य शब्दस्य प्रदेशान्तराम्नातानेकवाक्यशेषभावादपि पापीयान् विकल्पः इति न्यायः। परिमल. ३।३।१५।२६ ब्र.सू.

☞ 'किञ्चित् वस्तु स्वत एव विलक्षणम्' इति न्यायेन प्रपञ्चस्य सदसद्रूपत्वोपपत्तेः। सिद्धिव्याख्या. पृ. ८१.

● किञ्चिच्छिष्टे अभ्युदये अवशिष्टस्य तूष्णीं निर्वापः। वि. ६।५।५.

● यत्र स्ववाक्ये एव विधीयमानस्यैव किमंशपूरणं पदान्तरेणोपनीयते यथा 'युव हि स्थः स्वर्पती' इति प्रतिपत् विधीयमानेन वाक्येन क्रियमाणेन क्रतुना संबध्यते, तत्र प्रकरणबाधो युक्तः। यथा च द्वादशोपसत्त्वस्य विधीयमानस्यैव किमंशपूरणम् अहीनशब्दः करोति। टुप्. १०।५।९।३७.

☞ किमु ज्ञानस्य दुष्करम् इति न्याय.। संग्रह.

● किण्वमवहन्ति इति विनाऽपि तण्डुलैः प्रयोगो दृश्यते अवहन्तेः। न चायं गौणः प्रयोगो विशेषाभावात्। भा ११।२।६।२८.

● किशोरत्वम् अश्वत्वैकार्थसमवायिनी वाल्यावस्थाजातिः। सु पृ. १४११. ● किशोरशब्दः अश्वस्य वयोविशेषवचनः। शा. ३।४।४।१३ पृ. ९२०.

● कीकटाः नाम जनपदाः। 'किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः।' भा. ३।२।४।३१। ते हि नास्तिकाः किं क्रतुना इति वदन्तः न किंचित् कर्म अनुतिष्ठन्ति वा.। 'किं कृतेनेति वदन्तः' इति कीकटशब्दनिर्वचनम्। सु. पृ. १०१.

☞ कीटभृङ्गन्यायः। यथा 'कीटको भ्रमरं ध्यायन् भ्रमरत्वाय कल्पते' एवञ्च कीटो भ्रमरेण गृहीतश्चन्द्रिय तमभिध्यायन् तत्स्वरूपतामेति, तथा हरिहरौ प्रेम्णाऽन्योन्यमभिध्यानादन्योऽन्या मकता प्राप्ताविस्यर्थः। साहस्री. ११०

☞ कीटोद्धारन्यायः। यथा नदीप्रवाहपतिताः कीटा आवर्तादावर्तान्तरमाप्नु भवन्तो दुःखिताः सन्त सत्कर्मपरिपाकात् (पूर्वोपार्जितपुण्यकर्मपरिपाकात्) कृपालुना केन चित् पुरुषविशेषेणोद्धृत्य नदीप्रवाहाद्बहिर्निःसारिताः सन्त. तीरतरुच्छायां प्राप्य सुखं यथा भवति तथा विश्राम्यन्ति, तथैवमाद्य स्वकृतकर्मबन्धफलभोगाय मनुष्यादियोनिषु जन्मनो जन्म भवन्तो जीवा. संसार-

कत्वम् । अभिधानियामकत्वं च तात्पर्यसंकोचकत्वम्, अर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वम् । यत्तु संज्ञाशास्त्राणां (वृद्धि-रादैच् इत्यादीनाम्) मन्त्रासे अनेन शब्देन एते एव इति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजम् इति, तन्न तेषाम् अगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे, संभवति नियमत्वायोगात् । अत एव आम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणम्, न तु द्विरुक्तस्य । सूचि. पृ. ३५-३६.

● कृत्वसुच् प्रत्ययः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति-गणने कृत्वसुच्' (पा० ५।४।१७) इति विहितः विनियोक्त्री श्रुतिः इति भट्टसोमेश्वरमते । पार्थसारथिमते तु तत्र वाक्यीयो विनियोगः, न श्रौतः । बाल. पृ. ४५, ४६. ● कृत्वसुच्प्रत्ययार्थो भावनाऽन्वयी । मणि. पृ. ११३.

● कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं न वक्तव्यम् । भा. ६।८। १०।४१.

✠ कृत्वाचिन्तान्यायः । (यथा कृत्वाचिन्ता तथा तथा रीत्या इत्यर्थः) । यत् पुनः पतञ्जल भाष्यकारेणोक्तं (पतञ्जलिना व्याकरणे) 'अथवा पुनरस्तु ज्ञाने धर्मः' इति अभ्युपेत्यवादमात्रं तत् पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्य-प्रदर्शनार्थं कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । वा. १।३।८।२७ पृ. २८७.

● कृत्वाङ्गत्वश्च नैव विधौ समर्थे । वा. २।१। १२।२७ पृ. ५५८.

● यत्र संनिधौ आम्नानं नियकाङ्क्षीकरणक्षमम्, तत्र तेनैव नियकाङ्क्षत्वात् भवति कृत्वसंनिधानता । टुप्. ८।१।३।८. ● कृत्स्नैकदेशभेदे (कालस्य) प्रायश्चित्तानुष्ठानम् । भाट्. ६।४।४.

✠ कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् । ३।२। ६।१६ ॥

'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति दर्शपूर्णमासयो-राम्नायते । स किं सर्वः सूक्तवाकः पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यः सर्व एव च अमावास्यायाम्, उत यथासामर्थ्यं विभज्य यथार्थं प्रयोग इति विचारे पूर्वपक्षमाह । उभयत्र पौर्णमास्याम् अमावास्यायां च कर्मणि सर्वस्य सूक्तवाकस्य वचनं कर्तव्यम् । कुतः ? कृत्स्नोपदेशात् । दर्शपूर्णमासयोः एकमेव प्रकरणम् । तत्र च कृत्स्नस्यैव सूक्तवाकमन्त्रस्य उपदेशः कृतः ।

यथार्थं वा, शेषभूतसंस्कारात् । १७ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्त-माह । यथार्थम् अर्थमनतिक्रम्य सूक्तवाकः उभयत्र प्रयोक्तव्यः । ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दाः, ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या नामावास्यायाम्, ये अमावास्यादेवतावाचिनः, ते अमावास्यायां न पौर्णमास्याम् । पूर्वसूत्रात् समाप्तैकदेशभूतं वचनशब्द-मनुकृष्य यथार्थं वचनं कर्तव्यम् इति योजना । शेषभूतसंस्कारात् यागशेषभूतानां देवतानां संस्कारात् संस्कारार्थत्वात् सूक्तवाकस्य । तस्मात् विभज्य प्रयोक्तव्यः ।

वचनादिति चेत् । १८ ॥

ननु 'सूक्तवाकेन प्रहरति' इति वचनात् सर्व एव सूक्तवाक एको मन्त्रः, तत्र विभागो न संभवति । तस्मा-दुभयत्र सर्वो वक्तव्यः इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः । १९ ॥

सिद्धान्ती आह । प्रकरणाविभागात् पौर्णमास्या अमावास्यायाश्च एकमेव महाप्रकरणम् । तस्य प्रकरणस्य विभागो नास्ति । तेन उभयोर्मिलित्वा यावान् सूक्तवाक-मन्त्रः स सर्वोऽपि एकत्र पठितः । तस्मात् उभे प्रति दर्शपूर्णमासकर्मणी प्रति, कर्मद्वयमभिप्रेत्य, कृत्स्नशब्दः कृत्स्नसूक्तवाकपाठः । विनियोगस्तु देवताऽनुसारेण विभज्यैव कर्तव्यः । तस्मात् पौर्णमास्याम् अमावास्यायां च सूक्तवाकमन्त्रः विभज्यैव विनियोक्तव्यः ।

कौस्तुभे तु –प्रकरणस्य महाप्रकरणस्य अवान्तरप्रकि-रूपस्य अविभागात् प्रत्यभिज्ञानात् कृत्स्नशब्दनाऽनुपपत्तेः उभे प्रति अवान्तरप्रयोगेऽपि कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थो नानुपपन्नः– इति सूत्रं व्याख्यातम् ।

कुतूहले तु प्रकरणं च अविभागमेति समाहारद्वन्द्वः । प्रकरणं प्रक्रिया अवान्तरप्रयोगसादनम् । तु उक्त भाष्य-भाष्यादिषु निर्दिष्टम् अभ्यर्हित पक्षे इति ‹‹‹ सूक्तवाकशब्दः स्वदेवतामात्रप्रकाशनपरः । अतः पौर्णमास्यमावास्ययोः उभे प्रकरणे प्रति यथादैवतं विभज्य मन्त्र नियते सूक्तवाकशब्दः । कुतू. ३।२।६. । यत्र

त्वात् उपदेशतः प्राप्तः प्राजहितः चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधते इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्, कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्य अश्रुतत्वात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेः द्विरुक्तत्वात् नोपदेशसंभवः । तस्मात् नाम्नैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु कुण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रे न चोदनालिङ्गातिदेशेन अन्यतः श्रपणप्राप्तिः, तस्य दर्विहोमत्वेन अपूर्वत्वात् । नापि नामधेयात् नैयमिकाग्निहोत्रतः श्रपणप्राप्तिः, परैः नाम्ना अतिदेशो नास्ति इति कृत्वाचिन्तया अधिकरणस्य प्रवर्तितत्वेन नाम्ना श्रपणप्राप्त्यसंभवात् । तस्मात् प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सह प्राजहितेन प्राप्तेः द्विरुक्तत्वम् इत्येतदयुक्तम् । इति चेत्, सत्यम् । परैरपि नाम्ना अतिदेश एव नास्ति इति कृत्वाचिन्तया अधिकरणं न प्रवर्तयितुं शक्यम् । तथा सति श्रपणस्यैवात्र प्राप्त्यभावेन 'कुत्र श्रपणम्' इति विचारस्यैवानुपपत्तेः । श्रपणस्यात्र प्रत्यक्षविध्यभावात्, दर्विहोमत्वेन चोदनालिङ्गातिदेशाभावाच्च । तस्मात् परैरपि नामधेयेन नैयमिकाग्निहोत्रतः श्रपणप्राप्तिमङ्गीकृत्य तत्रापि नाम्ना अतिदेशो तस्य प्राबल्यं नास्ति इति कृत्वाचिन्ता प्रवर्तनीया । तथा सति यदा नैयमिकात् श्रपणं प्राप्यते, तदा सहैव प्राजहितेन प्राप्नोति इति युक्तमेव द्विरुक्तत्वाभिधानमिति । न च एवं नाम्ना प्राजहितप्राप्तिसंभवेऽपि तस्य प्राबल्याभावेन कुण्डपायिनामयने चोदकतः शालामुखीय एव प्राप्नुयात्, इति तद्बाधनार्थम् अनारभ्यविधेः आतिदेशिकश्रपणविषयत्वमपि संभवति, इति न द्विरुक्तत्वमिह दोषावहम् इति वाच्यम् । तथा सति द्वादशाहादिष्वपि श्रपणस्य आतिदेशिकतया तत्रापि चोदकप्राप्तशालामुखीयबाधेन अनारभ्यविधिना मुख्यगार्हपत्यस्यैव विधिप्रसङ्गेन चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयनगते श्रपणे शालामुखीयप्राप्तेरेव संभवापत्त्या अनारभ्यविधेः तत्र शालामुखीयबाधनार्थत्वानुपपत्तेः । तथा सति द्वादशाहादिष्वेव अस्य विचारस्य प्रवर्तयितुं शक्यत्वेन सूत्रभाष्ययोः कुण्डपायिनामयनपर्यन्तधावनानुपपत्तिः, तत्र कृत्वाचिन्ता श्रपणक्लेशाभावात् इति दिक्) । ननु किंदं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । 'शालामुखीयस्तावत् अस्मिन् तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः, स एव प्रसङ्गात् अग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति विनाऽपि तादर्थ्येन' इति शङ्का । सेयं निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वात् इति । पूर्ववत् 'साद्गुण्यसंभवे वैगुण्यानाश्रयणात्' इत्यस्यैव न्यायस्य (पाद्गेषु च० १२।१।४ इत्यत्र सिद्धस्य) प्रपञ्चोऽयम् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि शालामुखीये पाकः इत्युक्तेः संगतिः ।

वि— 'शालामुखीयवह्नौ किं श्रप्यतां कौण्डपायिने । किंवा प्राजहिते वह्नौ, चोदकप्राप्तितोऽग्रिमः ॥ प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत् प्राजहितोऽत्र सः । अग्निहोत्रेतिनाम्नाऽऽसौ नामातो लिङ्गतो मतौ ॥' तस्मात् प्राजहिते श्रपणम् ।

भाट्ट— सोमे आहवनीयादुत्तरवेद्याम् अग्निप्रणयनोत्तरम् अवशिष्टाहवनीयस्य शालामुखीयः इति संज्ञा । स एव च 'शालामुखीयः एव अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति वचनेन अग्निप्रणयनादूर्ध्वं गार्हपत्यकार्ये विनियुक्तः । गार्हपत्यस्य तु तदारभ्य प्राजहितः इति संज्ञा । कौण्डपायिनामयने च परस्परं सर्वमिदमविदितम्, तत्र मासाग्निहोत्रमपि सर्वोपसदुत्तरकालीनसायंकालकत्वात् अग्निप्रणयनोत्तरमिति तदीयं श्रपणं शालामुखीयस्य प्राप्तत्वात् तत्रैव स्यात् । नहात्र यामिकवत् मासाग्निहोत्रीयश्रपणे तत्प्राङ्गतामारक-प्रमाणाभावः, चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव प्रमाणत्वात् । न च तदपेक्षया प्रबलनामातिदेशप्रापितप्राजहितेन तस्य बाधासंभवत्वम्, कार्यान्तरे प्रवृत्तस्यैव शालामुखीयस्य लाघवादुपजीवनेन नामातिदेशस्यैव प्राजहितविषयत्वाकल्पनात्, शालामुखीयस्य प्रकृतौ अग्निप्रणयनोत्तरकालीनयज्ञभागधर्मत्वेन प्रधानार्थत्वात्, तेन नामातिदेशप्रापितस्य बाधोपपत्तेश्च, प्राजहितप्राप्त्या तस्य कार्यसाधनत्वाभावप्रतीतेश्च । अतश्चोपादानलाघवानुरोधेन शालामुखीयस्यैव प्रसङ्गेन महत्त्वात् प्राजहितस्य निवृत्तिः । इति प्राप्ते, नात्र किञ्चिदुपादानलाघवम्, शालामुखीयस्य

शब्दार्थश्च तथा लोके । २३ ॥

भाष्यम्— लोकेऽपि तथैव शब्दार्थो भवति । 'काष्ठान्याहर' इत्युक्तः सकृदाहरति, न पुनःपुनः ।

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्, विधिषु वचनानि स्युः । २४ ॥

भाष्यम्— अपि वा नैवं स्यात्, अस्मिन् आर्थिनः कर्मणश्च संप्रयोगे सकृदेव अर्थी कर्मप्रयोगे वर्तेतेति । कथं तर्हि ? यथाकामी प्रतीयेत । सकृद्वा बहुकृत्वो वा । फलभूमार्थी बहुकृत्वः, संतुष्टः सकृत् । कुतः ? अश्रुतित्वात् । नात्र यदुद्देशेन फलं श्रूयते । यत्तु 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः' इति, तत् कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु पाचको लावक इत्येवमादिषु । आख्याते तु न कर्ता, न क्रिया प्रधानतः । किं तर्हि ? भावप्रधानमाख्यातं भावनां कस्यापि ब्रूते, भावमयुक्तस्य साधनग्रामस्य अपेक्षितत्वात् । यजेत, केन किमर्थं कथमिति । कर्तृप्राधान्ये कार्याभावात् न साधनाकाङ्क्षया भवितव्यम् । नहि भवति, पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना च फलस्य उच्यते न क्रियायाः, तृतीयानिर्देशात् 'उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेत' इति । भाव्यत्वे हि द्वितीयया निरदेक्ष्यत । स्वर्गस्तु ईप्सितः कामसंयोगात् स्वर्गकामः इति । तदेतत् एवमापद्यते 'स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति । यच्च भाव्यते तत् व्यक्तम् असत् । सतो हि भावः (उत्पादनम्) नोपपद्यते । असत् चेत् कर्मणा भाव्यते, पुनःपुनरपि भावयिष्यते । कृषिवत् । तस्माद् फलार्थिना काम्यं यावदिच्छं अभ्यसितव्यमिति । यदि च नियोगतः सकृदेव कर्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथमं यजेरन्' इत्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनानि एतानि कल्प्येरन् 'न द्वितीयं यजेरन्' इति । तथा च वाक्यानि भिद्येरन् । 'ये च द्वितीयं यजेरन् तेषां गौः अतिरात्रः' इति ।

ऐकशब्द्यात् तथाऽङ्गेषु । २५ ॥

भाष्यम्— यत्तु अङ्गवत् इति, युक्तं यत् अङ्गानां सकृत् प्रयोगः, ऐकशब्द्यात् । एकस्तत्र अङ्गानां प्रधानाना च उपदेशकः शब्दः सर्वाङ्गानि अपेक्षया गृह्णाति इत्युक्तम् । सा चापेक्षा सकृदेव एषु अङ्गेषु भवति कृतार्था । तस्मात् तत्र पुनःपुनः क्रियायाः हेतुर्नास्ति । इह तु असतः फलस्य कर्म उत्पादकम् । तस्य प्रतिप्रयोगं अन्यस्यान्यस्य उत्पत्तिः अविरुद्धा इत्येवमपदिष्टो हेतुः । तस्मात् विषमत्वमङ्गैः ।

लोके कर्मार्थलक्षणम् । २६ ॥

भाष्यम्— यच्च लोकवत् इति । लोके कर्म अर्थप्रधानम् । कार्यवशात् सकृदपि उक्तः असकृत् आहरति, असकृदपि उक्तः सकृदाहरति, नाहरति वा । अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः । तस्मात् लोकवत् इति अदृष्टान्तः ।

शा— काम्यानां कर्मणामनर्थकः पुनःप्रयोगः, सकृदेव तु प्रयोगः । इति प्राप्ते, ब्रूमः । 'आत्मन्यतिशयः कश्चित् कृते कर्मणि नैव चेत् । प्रागवस्थासमानत्वादात्मनो न भवेत् फलम् ॥ आत्मस्वरूपहेतुत्वे ह्यकर्तुरपि तद् भवेत् । तस्मादतिशयः कश्चित् कर्मभ्यो जायते नरे ॥ स च कार्यविरोधित्वात् स्वफलाप्तेर्विनश्यति । फलान्तरार्थं कर्तव्यं तस्मादतिशयान्तरम् ॥ स एवातिशयोऽस्माभिरपूर्वमिति गीयते । तस्माद् भूयः प्रयोक्तव्यं भूयःफलमभीप्सता ॥' कर्मभ्यः फलसिद्धिप्रकारे विकल्पसमुच्चयरूपे चिन्तिते बहुफलसिद्धिप्रकारः सकृदसकृद्रूपश्चिन्त्यते इति संगतिः । ३.

सोम— सूत्रार्थस्तु— काम्यकर्मणि प्रतिप्रयोगं कृषिवत् फलानि स्युः, फलस्य कर्मप्रयोगसाध्यत्वात् इति ।

वि— 'काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवाथवाऽसकृत् वा ।, फलसिद्धेरादिमो, ऽन्त्यो भूयः स्वेच्छाऽनुसारतः ॥'

भाट्ट— काम्यानां कर्मणां भूयोभूयः फलकामनायां पुनःपुनः प्रवृत्तिर्न वेति चिन्तायाम्, सकृत्करणेऽपि सामग्रीसत्त्वेन पुनःपुनः कामनायां पुनःपुनःफलोत्पत्तिसंभवात् आवृत्तिः । तथाहि, यदा तावत् फलोत्पत्तेः पूर्वमेव फलान्तरापेक्षा, तदा तत्फलव्यक्त्युत्पादकापूर्वस्यैव सत्त्वात् तेनैव फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः । न चैकमपूर्वमेकामेव फलव्यक्तिमुत्पादयति इत्यत्र नियामकमस्ति, प्रतिबन्धकसत्त्वेन फलधारया आपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकत्वनस्य चापूर्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे फलोत्पत्तिप्रसङ्गेन तथापि आवश्य-

कुमारीन्यायः । कुमारीकट्टन्यायार्थक एवायम् । संग्रहः.

● कुम्भकारः घटादीन् उत्पाद्योत्पाद्य विक्रीणाति ददाति च । शा. ३।३।३४ पृ. ९९१.

कुम्भीधान्यन्यायः । कुम्भी उष्ट्रा, रन्धनस्थालीति यावत् । यथा कुम्भीधान्याय विप्रायेयं धेनुर्देयेत्यत्र विशेषणसाफल्याय कुम्भ्यामेव धान्यं यस्येति विगृह्यते, तथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यत्र औपनिषदमिति उपनिषन्मात्रैकगम्यमिति विगृह्यताम्, अन्यथा विपुलधान्यवतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भीधान्यत्वसंभवेन कुम्भीधान्यायेति विशेषणवैयर्थ्यवत् जीवतदुपास्यादेरपि औपनिषदबोधविषयत्वसंभवेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् । अयं च– 'वृद्ध' (पा. १।१।७) इति सूत्रमहाभाष्येऽप्यभिहितः । तथाहि– 'कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यम्, नासौ कुम्भीधान्यः । नायम् इद्धिभिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम्' इत्यादि । साहस्री. २०२.

● कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां तन्त्रं वाजपेयप्राजापत्यादिपशुतन्त्रश्रपणार्थम् । भा. ११।४।८।३३, ● कुम्भ्यादीनां तन्त्रं भिन्नदेवताकेषु पशुषु एकजातीयेषु । ११।४।९।३४–३९, ● कुम्भ्यादीना तन्त्रं न नानाजातीयेषु पशुषु, पाकवैषम्यात् । ११।४।१०।४०–४१.

कुरुपाण्डवन्यायः । (यद्यपि) आचारोऽपि कर्मविशेष एव, तथापि (करणचरणयोः) भेदोक्तिः कुरुपाण्डवन्यायेन । गोविन्दभाष्ये ३।१।१२ ब्र. सू. । यद्यपि पाण्डुपुत्रा अपि कुरुवंशीया एव तथापि पाण्डुपुत्रत्वेन विशेषेण तेषां पृथक् ग्रहणम् । एवं समानधर्मवत्त्वेऽपि यत्र अवान्तरधर्मेण भेदेन निर्देशो भवति, तत्रायं न्यायः । के.

● 'कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् । एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥' एवं हि पदवाक्यार्थन्यायविदः श्लोकमामनन्ति । विधिविभक्तिं हि विधायिकां लिङं मन्यमानाः त एवं समामनन्ति । भा. ४।३।१।३ पृ. १२४७.

● कुले महताध्ययनात् मेधावी जायते, इति स प्रतिमहादनं प्राप्नोति । भा. १।२।१।१५.

कुलकन्यान्यायः । यथा कुलकन्यका छह सौन्दर्यादिगुणैर्निजजनकहर्म्ये एव गौरवं प्राप्नोति, तथा विद्याक्षयमयमवतरतीति । प्रोक्तं च रुद्रकविना– 'सन्ति गृहेगृहे सुकवयो येषां वचश्चातुरी, स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ॥' इति । साहस्री. ७१७.

● कुलकरः यदेकेनारब्धं पुत्रपौत्रादिभिः समाप्यते स कुलकरः । रत्नाकरः आत्मवादे २६.

● कुलपरीक्षापूर्वकः इदानींतनपुरुषगतविवाहादिव्यवहारः । सु. पृ. १२. ● कुलशब्दो हि समुदायवचनः समानजातीयेषु दृष्टः ब्राह्मणकुलम् इत्यादौ । रत्नाकरः स्फोटवादे श्लो. ४९.

● 'कुलत्थाश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।' मरीचिः । अयं कुलत्थः जातिविषयकः स्मृतिकल्प्यः प्रतिषेधः । बाल. पृ. २१.

● कुलाययज्ञे 'अनेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' अत्र राजा च पुरोहितश्च इति द्वयोः कर्तृत्वम् । भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । प्रयाजेषु तु नाराशंसतनूनपातौ विकल्पितौ (भिन्नकल्पत्वं तु क्वचित् क्षत्रियस्य ब्राह्मणस्य च प्रयोगभेदेन) । वि. ६।६।२. ● कुलाययागो द्वियजमानके तावत्संख्याकाञ्जनाद्यनुसमयः न प्रत्येकम् । ततश्च पदार्थानुसमयः यत्र । एकपदार्थस्तु त्रिवृद्विशिष्टाञ्जनमेव । सोम. ५।२।२. ● कुलायादौ प्रतिपदोत्कर्षः ज्योतिष्टोमात्, 'युवं हि स्थः' 'पते असृग्रम्' अनयोः प्रतिपदोः प्रथमायाः द्वियजमानविषयत्वात् द्वितीयस्याश्च बहुयजमानविषयत्वात् । भा. ३।३।९।१७–१९.

● कुलायिनी त्रिष्टुतिः त्रिवृत्स्तोमस्य । तत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रमः एव प्रथमे पर्याये । द्वितीये पर्याये द्वितीये सूक्ते मध्यमोत्तमप्रथमाः इति क्रमेण गानम् । तृतीये पर्याये तृतीये सूक्ते उत्तममध्यमप्रथमाः इति क्रमेण गानमिति । वि. ३।४।२.

वीर्यो भ्राता इत्यादावस्य मातृसंबन्धवचनम् । सत्यवत्यामनूढाया पराशरात् द्वैपायनो जातः, शन्तनुना पश्चादूढाया विचित्रवीर्यः । एवमपि 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥' इति नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वात् अम्बिकाऽम्बालिकयोश्च विचित्रवीर्येण परिणीतत्वात् दारयाश्च भ्रातृजायात्वाभावात् ब्रह्मचारिणश्च मैथुनस्य निषिद्धत्वात् अपरितोषेण माकुरुतेत्याद्युक्तम् । पृ. १९१.

* 'कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति के चन । येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥' (त्रिकाण्डमण्डनः) अयं देशतो व्यवस्थारूपः प्रतिषेधः । बाल. पृ. ३४.

* कृष्णमृत्तिकाप्रायः (यो देशः) स आहीनैशुकादीना (देशः) । भा. ११३।७।२२.

* 'कृष्णलं जुहोति' सौर्ये चरौ प्रयाजेप्रयाजे । वि. ७।४।२, * कृष्णलानां अनदनीयानामपि प्रदानं 'सर्वे अक्षणे परिहरति' इति वचनात् कर्तव्यम् । १०।२।२, * कृष्णलाना शेषभक्षणं प्राजापत्ययागे चुरचुराकारेण 'चुरचुराकार भक्षयन्ति' इति वचनात् । इक्षुदण्डभक्षणे रसस्वीकारे यः शब्दविशेष उत्पद्यते, स चुरचुराकारः । १०।२।२.

* कृष्णलेषु मुख्यपाकासंभवात् औष्ण्यरूपः पाकः कार्यः ॥

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् । १०।२।१।१ ॥

भाष्यम्— 'प्राजापत्यं चरु निर्वपेद् घृते शतकृष्णलमायुष्कामः' इति । तत्र संदेहः किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते न कर्तव्य इति । किं तावत् प्राप्तम् ? कृष्णलेषु पाको न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इह अन्तरेणापि पाकम्, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्तव्य इति ।

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्, प्रदानवत् । २ ॥

भाष्यम्— स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षं तु अस्य शासनम्, 'घृते श्रपयति' इति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न भवति, वचनप्रामाण्यात् अदृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेव अनदनीयाना प्रत्यक्षशासनात् प्रदानम् । एवं पाकोऽपीति ।

सोम— ननु न विक्लित्तिः पाकशब्दार्थः, किन्तु तद्धेतुभूतमग्निसंयोजनमेव । अन्यथा धातूपात्तस्य विक्लित्तिलक्षणव्यापारस्य तण्डुलनिष्ठत्वेन 'देवदत्तः पचति' इति देवदत्तस्य कर्तृत्वं न स्यात्, तेजःसंयोजनस्य च न कृष्णलेष्वशक्यत्वम् इति चेन्न । अग्निसंयोजनमात्रस्य पाकत्वे आकाशादेरपि पाकप्रसङ्गात् विक्लित्तिहेतुभूतस्तेजःसंयोगः इति वक्तव्यम् । तथा चावयवकल्पनात् नागृहीतविशेषणान्यायेन रूपपरावृत्तिलक्षणविक्लित्तिरेव पच्यर्थः । न चैवं देवदत्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः, नहि धातूपात्तव्यापारवत्त्वेन कर्तृत्वम्, तथा सति 'देवदत्ताय रोचन्ते मोदकाः' इत्यत्र मोदकाना कर्तृत्व न स्यात् । रुचधातोः इच्छार्थकत्वेन मोदकाना तद्वत्त्वाभावात्, किन्तु धातूपात्तव्यापार प्रति प्रयोजकीभूतो यः प्रत्ययोक्तो व्यापारः, तद्वत्त्वेन कर्तृत्वम् । तथा च विक्लित्तेः तण्डुलनिष्ठत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारस्य देवदत्तसमवायात् युक्तं देवदत्तस्य कर्तृत्वमिति । वस्तुतस्तु न विक्लित्तिः पाक शब्दार्थः, किन्तु अनुष्णस्पर्शवद्द्रव्यस्य उष्णीकरणम् । किमत्र प्रमाणमिति चेत्, विक्लित्त्यसंभवेऽपि कृष्णलेषु पाकप्रतिपादकम् 'कृष्णलं श्रपयति' इति वचनमेव । लक्षणायां प्रत्यये वा मानाभावात् । विक्लित्तिस्तु फलम् । एव च 'पचेर्हि विक्लित्तिः प्रधानार्थः' इति महाभाष्यमपि फलाभिप्रायम् । यद्वा भवतु एतद्भाष्यानुसारात् विक्लित्तिरेव पच्यर्थः, तथापि न रूपरसाद्यन्यथाभावो विक्लित्तिः, किन्तु उष्णीकरणमेव, कृष्णलेषु पाकश्रवणादेव ।

वि— 'नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः, औतोऽप्यसंभवी ।, अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरा भवेत् ॥' औष्ण्ये पचधात्वर्थे स्वीकृते तु सुतरा भवेत्, न संशयः ।

भाट्ट— कृष्णलचरौ पाकः कर्तव्यो न वेति चिन्तायाम्, कृष्णलानामेव हविष्ट्वात्, तेषां च श्रपणमन्तरेणापि तत्तादर्थ्यलोपादकरणम् । यत्तु 'घृते श्रपयति' इति तत्प्रकरणे वचनम्, तच्च श्रपणविधायकम्, तच्चाफलानुकूलव्यापारस्यैव पच्यर्थत्वेन स्थापितत्वात्, मत्वे

‘कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः । मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य, शीर्यते वन एव वा’ ॥) साहस्री. ५८५.

● कुसुरुविन्दादयः अष्टौ सप्तरात्राः । तत्राष्टमो जनकसप्तरात्रो नाम । सोम. ८।३।२.

❖ कुसूलधान्यन्यायः । अयमपि नीलकण्ठेन व्यवहृतः । तथाहि ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति गीताप्रतीकमादाय कुसूलेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टब्धमित्युक्तमिति । साहस्री. १२२.

● कूटं दक्षिणा निषादेभ्याम् । तत्र ये एवैतेन (कूटेन) व्यवहरन्ति तेभ्य एव (कूटधवल–) अर्थवत्त्वं ज्ञात्वा दीयते । शा. ● कूटं (मृगबन्धनयन्त्र) निषादानां द्रव्यम् । निषादानामेवोपकारकं नार्याणाम् । स्वमेव तन्निषादानाम् । भा. ६।१।१३।५२.

● कूटकार्षापणेन यो हि कं चित् कालं लोकमध्ये व्यवहरति, न तेन विवेकज्ञानजनितयुक्त्याचिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् । न च अस्य तदानींतनज्ञानाज्ञानबुद्धिर्भवति । शा. १।१।२।२ पृ. १७९.

❖ कूपखानकन्यायः । यथा कूपखानकेन पतितं पङ्कादि कूपाम्बुस्रुतेन आत्मना प्रक्षाल्यते, तथा तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशभेदबुद्धिको दोषः तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्ना तत्त्वेनाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्यते इति ज्ञेयम् । साहस्री. १५०.

● ‘कूपखानकवदेतद् भविष्यति । तद्यथा–कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजातासु तत एव तद्गुणमासादयति, येन च स दोषो निर्हण्यते, भूयसा चाभ्युदयेन युज्यते (महाभाष्यमिदम् । १।१।१ पृ. ३१) । सु पृ. ३२५. ● मङ्गलश्लोके ‘नागेशः कुरुते सुधीः’ इति दोषस्वरेणोक्तम् । तत्र ‘आत्मनाम गुरोर्नाम’ इति आत्मनामोच्चारणस्य निषिद्धत्वात् आत्मनामोच्चारणमयुक्तम् इति शङ्कायां ‘यत्तु कूपखानकन्यायेन समाहितं केचित् तन्न । मङ्गलस्य विघ्नध्वंसादिप्रयोजनकत्वस्य अनुमितश्रुत्यादिबोधितत्वेऽपि आत्मनामोच्चारणजन्यदुरितध्वंसप्रयोजनकत्वस्य अप्रसक्तेः । भूवि. पृ. २.

❖ कूपमण्डूकन्यायः । यत्र महाजनप्रणीतसत्यपदार्थे ज्ञानलवदुर्विदग्धोऽल्पज्ञो न संमनुते तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा, समुद्रमण्डूकः कथंचित्तीरसमीपस्थकूपे प्रविष्टस्तत्र दृष्ट्वा कूपमण्डूका अदृष्टपूर्वोऽयमिति ज्ञात्वा पप्रच्छुः कुत आगतो भवानिति, समुद्रादिति तत्प्रतिवचनं श्रुत्वा कियान् सः इति पृष्टवन्तो महानिति तेन प्रत्युक्ताः । ततस्तेष्वेकः कूपमण्डूकः स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानित्युक्तवान्, ‘नहि महान् सः’ इति प्रतिवचनमाकर्ण्य द्वितीयजङ्घां प्रसार्य तर्ह्येतावानिति भविष्यतीत्युवाच । पुनरपि तेन निराकृतस्तृतीयजङ्घां प्रसार्य तुरीयां जङ्घां च प्रसार्योत्प्लुत्य च क्रमेण प्रावेशवितस्तिपरिमितं देशं किमेतावानिति पृच्छंस्तेन च निरस्तस्तर्हि कूपसदृशो भविष्यतीत्युवाच । भूयोऽपि आवर्तास्ति अयं कूपस्त्वल्पः, अन्यः सरितां पतिरनवगाह्यगम्भीरोऽलक्ष्यपारावारोऽतीव महत्तम इति तेन प्रत्युक्तस्तर्हि नास्त्येव सः, यः कूपादपि महान् त्वं तु मिथ्यैव प्रलपसीति तं निराचक्रे । स च तं स्वमनसि हसितवानिति गाथा लोके गीयते । तथा च यथा समुद्रमज्ञात्वा निराकुर्वन् कूपमण्डूकः उपहास्यतां प्राप्तस्तथा अन्यमतानभिज्ञस्तद्दूषणपरः उपहासास्पदीभवतीति न्यायसङ्गतिरिति । साहस्री. ७४.

❖ कूपयन्त्रघटिकान्यायः । अयं मृच्छकटिकाख्यप्रकरणदशमाङ्कैकोनषष्टितमश्लोकेन व्याख्यातः । तथाहि– ‘कांश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं कांश्चित्पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् । अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥’ इति । अस्यार्थः प्रकारान्तरेणापि, गम्भीरकूपादपि यन्त्रेण घटिका उत्तोल्यते, एवमतिदुर्बोधत्वेन गम्भीरादपि शास्त्रादुपदेशादिरूपयन्त्रेण सारोद्धरणं भवतीति । साहस्री. ६६४.

❖ कूर्माङ्गन्यायः । यथा कूर्मदेहे तदिच्छया तदङ्गानि निःसरन्ति लीयन्ते च तथैव, एवं परमेच्छावशात् लोकाध्यक्षप्रपञ्चजातस्य लोकाध्यक्षे संकोचविकासकारित्वम् एव त्रिजगत्त्रिपयेऽस्य प्रवृत्तिः । ‘यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः’ इति भगवद्गीता । साहस्री. १७३.

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात्, सामान्यात् तद्गुणत्वम् । ६ ॥

भाष्यम्— क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् 'अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यति' इति । इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसंख्यया अनुबध्यते 'चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति' इति । न यानि चत्वार्यवदानानि, तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचनः एष कृष्णलशब्दः, नान्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । नहि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतम्, तस्य कार्ये वर्तमानं तत् निवर्तयेत् । यथा 'इदं दधि घृतं शाकमिमे शाल्य. देवदत्तो भोज्यताम्, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेन' इति । तैलं हि भोजने स्नेहनेन उपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति घृतम्, न शाकं दधि ओदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते, न द्रव्यं निवर्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्, नोपस्तरणाभिघारणयोः । तस्मात् तयोरनिवृत्तिरिति ।

तेषां चैकावदानत्वात् । ७ ॥

भाष्यम्— चतुर्णां च एकावदानतां दर्शयति 'चत्वारि कृष्णलानि एकमवदानम्' इति । इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यन् । तत्र एकावदानवचनम् उपरोत्स्यते । तस्मादपि अनिवृत्तिरिति ।

आप्तिः संख्यासमानत्वात् । ८ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् आप्तिवचनं भवतीति, चतुःसंख्यासंस्तुतिरेषा । एवं चतुःसंख्यायाः माहात्म्यम्, यत् एकस्मिन् अवदाने चत्वारि अवदानानि भवन्ति इति । यथा 'यद् वैश्वदेवः प्रातःसवने गृह्यते, प्रातःसवने वा (वै) एतद् वैश्वदेवयज्ञं संस्थापयति' इति वैश्वदेवसंस्तुतिः, नान्यग्रहनिवृत्तिः । एवमिहापि चतुःसंख्यासंस्तवः, नोपस्तरणाभिघारणयोः निवृत्तिरिति ।

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् । ९ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं चतुःसंख्यासंस्तवं व्यावर्तयति । नहि विद्यमानयोः उपस्तरणाभिघारणयोः तदाप्तिवचनेन कश्चित् संस्तवोऽस्ति । यदि अविद्यमानम् आपयति इत्युच्यते, ततो गुणवान् इत्युक्तो भवति, तत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानम् आपयति इति, अनर्थको भवति इत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्मात् विद्यमानयोः उपस्तरणाभिघारणयोः आप्तिवचनं व्यर्थमेव । अन्यः परिहारो वक्तव्यः ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् । १० ॥

भाष्यम्— तुशब्दः 'आप्तिवचनात् निवृत्तिः उपस्तरणाभिघारणयोः' इत्येतत् निवर्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनात् लिङ्गात् निवृत्तिः एतयोरिति, एवम् एकावदानवचनात् लिङ्गात् अनिवृत्तिः एतयोः इति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च न एकान्ततः निवृत्तिम् आप्तिवचनं कर्तुमर्हति ।

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यात् । ११ ॥

भाष्यम्— तुशब्दः आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेषु अभ्यासोऽनर्थकः स्यात् 'चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यवद्यति समृद्ध्यै' इति । अस्मत्पक्षे पुनः इतरत् हविः द्वितीयमवदानमपेक्ष्य अभ्यासोऽवकल्पिष्यते ।

अपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् । १२ ॥

भाष्यम्— अथ मतम्, एतन्नमापि स्विष्टकृतमपेक्ष्य अभ्यासो भवतीति । तन्नैवम् । इतरस्य स्विष्टकृतः अपेक्षणमन्याय्यम् । प्रकरणात् प्रधानमभिसंबध्यते वचनेन । न च स्विष्टकृतः प्रकरणम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्मात् त्वत्पक्षे अभ्यासः अनर्थक एव । उपस्तरणाभिघारणे कर्तव्ये एव । (एवद् सूत्रद्वयं प्रायः सर्वैरेकत्वेनैव मुद्रितं व्याख्यातं च । तत्तु अस्माभिः छिन्नम् । भाष्यमपि तदनुसारेण छित्त्वा गृहीतम् । तत्कारणं तु अस्मदीये मीमांसादर्शने अत्रैव सूत्रे टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् । के.)

अकर्म वाऽसंसर्गार्थनिवृत्तित्वात्, तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् । १३ ॥

भाष्यम्— अक्रिया उपस्तरणाभिघारणयोः । कृष्णलैः सर्वा. स्रुचि पुरोडाशचूर्णानां, संसर्गो मा भूदिति

तद्वानित्यर्थः । कर्मफलसंक्षये शेषकर्मानुभूत्यै निवर्तते इति भावः । साहस्री. ५४०.

* कृतार्थयोः संबन्धे षष्ठ्यर्थत्वं ख्यापयति (४।२ प्रतिपत्तिपेटिकायाम्) । शा. ३।२।५।११.

* कृतार्थद्रव्यशेषः उपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमर्हति । वि. ३।५।११. * कृतार्थसंयोगस्य कालविधिहेतुत्वम् 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति' 'प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति' 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यादौ ख्याप्यते । सु. पृ. २०९९.

* कृतिः अनुष्टुप् । पादेषु अक्षराणि १२।१२।८ उदा० मा कस्मै धात (ऋसं. ८।१२०।८) । के.

* कृतिः चेतनप्रयत्नरूपा इच्छापूर्वकत्वात् यद्गोचर- मेव गोचरयितुमर्हति । इच्छा हि सुखदुःखपरिहार- गोचरैव । न्या. माला. एकादशाध्याय.

* कृतिमुख्यविशेष्यकत्वमेव भट्टसंमतम् । रहस्य. पृ. १७. * कृतिविषयता त्रिविधा साध्यता, उपा- दानता, उद्देश्यता चेति । तद्यथा स्वर्गमुद्दिश्य यागं साधयितुं हविरादिकमुपादत्ते इत्यादिप्रतीत्या यागे साध्यता- ऽऽख्यविषयता । स्वर्गे उद्देश्यताऽऽख्या, हविरादौ उपादान- ताऽऽख्या । मुरारि. पृ. ११५१. * कृतिव्याप्यमुपादेय- त्वम् । तदव्याप्यत्वं च अनुपादेयत्वम् । बाल. पृ ९८. * कृतिसाध्यत्वापर्यायं विषयत्वं प्रयोज्यमपि इष्ट- साधनत्वमिव प्रवर्तनारूपो विधिः आक्षिपति । भाट्ट. ४।१।१.

* 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकम् अभि- धायी श्रुतिः । (कृदन्तं तद्धितान्तं समासश्च प्रातिपदिक- संज्ञक भवति इति पाणिनिसूत्रार्थः) । बाल. पृ. ४१. * 'कृत्तद्धितसमासैः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति स्मृतेः संबन्धवाची षष्ठ्यन्तशब्दः । सु पृ. ३६४. * कृत्प्रत्ययानाम् आश्रयवाचिनां कृत्वो अन्वयः । मणि. पृ. १६२. * कृत्प्रत्ययानां कारकस्वरूपत्वाद्धि- त्वेऽपि द्रव्योपसर्जनीभूतशक्तिवाचित्वेन शब्दो तात्पर्या- स्वरूपभावात् । सु. पृ. १४४०. * कृत्प्रत्ययावृत्ति लक्षणा वाक्यभेदः । बाल. पृ. १८१.

* कृत्यः प्रतिषेधे श्रौतो यथा 'तस्माद् बर्हिषि रजतं न देयम्' । बाल. पृ. ४०, * कृत्यः विधौ श्रौतो यथा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' । पृ. ३९, * कृत्यः विधौ स्मार्तो यथा 'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।' पृ ४०. * कृत्यानां प्रैषवाचित्वात् सत्यपि भावनाऽभिधाने तावत् स्वार्थपर्यवसानं नास्ति, यावत् अंशत्रयपरिपूर्णा भावना न लब्धा । वा. २।१।१।१ पृ. ३८२, * कृत्येषु तावत् भोक्तव्यं वक्तव्यम् इति किञ्चिन्न्यूना आख्यातात् भावना गम्यते । तथापि कर्मोत्पत्तेषु द्रव्यप्राधान्यात् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति भावोत्पत्तेभ्यो न्यूनतरा भावना गम्यते । २।१।१।१ पृ. ३७९, * कृत्यप्रत्ययानां विनाऽपि स्मरणेन न विधायकत्वम् । २।१।१।१ पृ. ३८२. * कृत्यार्थः प्रति- षेध. श्रौतो यथा—तवै —'तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छि- तवै' । केन—'नावगाहे' अवगाहितव्यम् इत्यर्थः इति काशिकायाम् । केन्यत्—नौ मृग्यो । बाल. पृ ४०, * कृत्यार्थः विधिः श्रौतो यथा— तवै— 'अन्वेतवै' अन्वेतव्यम् इत्यर्थः । केन— 'अवगाहे' अवगाहितव्यम् इत्यर्थः । केन्यः— शुश्रूषेण्यः शुश्रूषितव्यमित्यर्थः । त्वन् 'कर्त्वं हविः' कर्तव्यमित्यर्थ. इ० । पृ. ४०.

* कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायः । तद्यथा लोके गोपालकमानय, कटजकमानयेति । यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते, न यो गाः पालयति, यो वा कटे जातः इति । अथ संप्रत्ययः अर्थात् प्रकरणाद्वा भवतीति । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्य- तीति यद्विहत्यस्य अध्यापनासंभवात् कृतसंज्ञक एव ग्रहणमिति । व्याकरणशास्त्रे तु 'उभयगतिरिह भवति' इत्युक्तम् 'बहुगणवतुडति संख्या' (पा० १।१।२३) इति सूत्रमहाभाष्यकैयटयोरिति । साहस्री. ६५.

* ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामेव (बहुगणवतुडतीना- मेव) ग्रहणं स्यात् प्रकरणस्य अभिधानियामकत्व- सिद्धात् 'कृत्रिमाकृत्रिमयो.०' इति न्यायात् । अस्ति च प्रवृत्ते बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृता इति शानकव प्रकरणे न तु लोकप्रसिद्धसाद्दीनाम् । मूलि:. पृ ३९, मेधातिथिः ३।१५७. * कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजम् अभिधानियाम-

तत्रापि सम्भावितत्वात्। प्रकृते तु सर्वांगस्य असंभावितत्वात् प्रत्युत उपस्तरणादिकरणे एव तत्संभावनान्निवृत्तिस्तयोः।

मण्डन— 'नोपस्तृत्यभिघारणे' कृष्णलेषु।

शंकर— 'नोपस्ताभ्यभिघारणे।'

कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणस्य बाधः ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ १०।२।७।२२ ॥

भाष्यम्— तत्रैवेदं चिन्त्यते। प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः' इति। स इह कर्तव्यो न कर्तव्य इति संशयः। चोदकप्राप्त्या कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम्। प्रकृतौ बहूना सम्बन्धः कर्तव्यः। स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति विभागो बहुसंबन्धाय क्रियते। इह तु 'सर्वं ब्रह्मणे परिहरति' इति एकस्मै सर्वश्रवः। तत्र विभागेन न प्रयोजनम्। क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत। तस्मात् कृष्णलचरौ न व्यादेशः इति।

सोम— यदि अपनयमात्रं विधाय वचनस्य चरितार्थत्वात् न कालनाशः, तर्हि व्यादेशोऽपि न बाध्यः इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— एकार्थत्वात् 'इदमस्मै' इत्येवंरूपो विभागो न कर्तव्यः इति।

वि— 'चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्रसे स्तो न वा, ऽग्रिमः। चोदकात्, तौ तु ब्रह्मैकार्थत्वाऽर्थवत्तोऽत्र न ॥'

भाट्ट— प्रकृतौ पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं बर्हिषत्करणं च विधाय 'इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः' इति व्यपदेश आम्नातः, स कृष्णलेषु सर्वस्यैव ब्रह्मणा भक्षणीयत्वान्न कर्तव्यः। नहि होत्रादिसंबन्धाभावे 'इदं होतुः' इत्यादिव्यपदेशो युज्यते। अतश्च व्यावर्तनीयाभावात् 'इदं ब्रह्मणः' इत्यपि न। न चैवं चतुर्धाकरणस्यापि प्रयोजनाभावः, सर्वपरिहरणीयोद्देशेन सहत्वविधानादेव तदावश्यकत्वात्। यदि तु तत्तत्फलकर्तव्यभक्षणार्थपरिहरणीयानामेव सहत्वविधिरिति विभाव्यते, तदा माऽस्तु सूत्रस्यास्यात्तदपि। बर्हिषत्करणं तु सूत्रमत्वात् कृष्णलानां चतुर्धाकरणोपस्काराभावाच्च निवर्तते इत्यन्यदेतत्।

मण्डन— 'न कृष्णलेषु व्यादेशः।'

शंकर— 'व्यादेशो न चतुर्धाऽत्र।'

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाः युगपत् परिहरणीयाः ॥

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणाम्, प्रकृतौ विहृतत्वात्। १०।२।४।१८ ॥

भाष्यम्— तत्रैव श्रूयते, 'एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इति। तत्र संदेहः किमेतत् सहत्वम्, उत सकृत्त्वमिति। किं प्राप्तम्? सकृत्त्वं वा, सहत्वं वा, अनियम इति। कुतः? एकप्रकारवचनः एकधेति शब्दः। सकृत्त्वमपि एकः प्रकारः, सहत्वमपि। तद्यथा, यः सकृद् गाः प्रापयति, स एकधा प्रापयतीत्युच्यते। योऽपि सह प्रापयति, सोऽप्येकधा प्रापयतीति। तस्मात् सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्तव्यमिति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति सहेति गम्यते। एवं ब्रह्मभक्षस्य अब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति। इतरस्मिन् पक्षे कस्य चिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियते। तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत। विहृतान्यामी भक्षाः प्रकृतौ। ते इह चोदकेन विहृता एव प्राप्ताः। तत्र सहत्ववचनः एकधाशब्दोऽवकल्पते। ननु वाचनिक इह भक्षः अप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्तुमर्हन्तीति। उच्यते। पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति। यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनमिति? भक्षोपायविधानार्थम्। ननु निधानं गुञ्जाकरणं वा अर्थप्राप्तम्। अर्थप्राप्तत्वादनुवादः। उच्यते। न नियमेन प्राप्यते। नियमार्थश्च विधीयते इति।

टुप्— 'ननु वाचनिक इह भक्षः अप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः (विभक्तकालीनाः) प्राप्नुवन्ति' इति, कोऽभिप्रायः अस्य (भाष्य-) ग्रन्थस्य? (पूर्वाधिकरणे प्रीत्यर्थत्वात् अप्राप्तिं प्राकृतानामुक्त्वा कथमिदानीं प्राप्त्यभिधानम् इति भावः। उत्तरम्—) नेते कर्तृसंस्कारार्थाः (भक्षाः) यः (कर्ता) अत्र गुणभूतः, प्रधानभूता भक्षाः। (भक्ष्यन्ते इति भक्षाः द्रव्याणि)। कथं (प्राशित्रम् इडाम् इति) द्वितीयान्तो भक्षः (क्रिया प्रति-)

यावन्तो देवता इष्टाः तत्र तावद्देवतापदप्रयोगस्य सत्त्वात्। अनिष्टदेवतानामपि प्रयोगे तुल्यत्वाकल्यं स्यात्। अविभागात् उभयदेवतापदसंकीर्णे कृत्स्ननिगदे सूक्तवाकशब्दस्य प्रसिद्धेरुपसिद्धेः अध्ययनकाले विभागानाकल्येन अन्यथासिद्धत्वाच्च इति व्याख्यातम्। के.

* कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् (३।२।६।१६) इत्यधिकरणे सूक्तवाकनिगदे अग्नीषोमादिदेवतापदं पौर्णमास्याममावास्यायां च यथालिङ्गं विनिष्कृष्य प्रयोक्तव्यम् इति स्थितम्। कु. १।६।५।१३.

* कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते, न विभक्तिवत् निष्कृष्टा शक्तिः। वा. २।४।२।२ पृ. १२४, * कृदन्तानां शक्त्युपसर्जनद्रव्यवचनत्वम्। २।४।२।२ पृ. १२४, * कृदन्तेष्वपि भावना अस्त्येव किञ्चिदप कृष्यमाणरूपा। २।१।१।१ पृ. ३७९.

कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायः। अस्य न्यायस्य तु 'प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति गौतमीयसूत्रान्तर्गतमभिमत इति पदमुदाहरणं बोध्यमिति संक्षेपः। माहसी. २२७.

* कृपा न खलु रागपक्षे वर्तते। ननु इयं परदुःखप्रहाणेच्छा इति राग एव, नैवम्। नहीच्छामात्रं रागः। अपि तु चित्तमलम् आत्मनो दर्शनावरणम् अभूतगुणाभिनन्दनं रागमाचक्षते। कणिका. पृ ११३.

* कृमिकीटाद्यवान्तरभेदानां विशेषसंविज्ञाब्दरहितानामपि अनेकशो दर्शनात् सामान्यतोऽभिधानेनापि च व्यवहारसिद्धेः विशेषशब्दाभावेऽपि अवान्तरजात्यपह्नवो न युक्तः। सु पृ. १४१०.

* 'कृषिषु स्वामकृते' इति ज्योतिष्टोमे कण्डूयनमन्त्रः। यदा अनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूयते, तदाऽपि कण्डूयनमन्त्रस्य सकृदेव प्रयोगः, न तु प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः। भा. १०।४।१६।५१-५२.

* कृषिकर्माणि। 'रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्' 'पुरस्तात् कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेत्'। सु. पृ. १७८३.

कृपिन्यायः। काम्यानां कर्मणां कामनानुरोधेन पुनःपुनरभ्यासः॥

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृपिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः। ११।१।४।२० ॥

भाष्यम्— काम्येषु कर्मसु चिन्ता किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, अथवा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यमिति। किं प्राप्तम्? काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोग फलभेदः, आरम्भभाव्यत्वात्। कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं ज्ञायते? प्राक् कृतात् कर्मणः फलं नास्ति। यदि भवेत् कर्मानर्थक्यं स्यात्। कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितोऽवगम्यते। यत्र प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकालं च भवति, तत्तेन कर्मणा भाव्यते। कृपिवत् यथा कर्षणेन धान्यम्। अतश्चेत् भाव्यते पुनःपुनरपि। धान्यवदेतद्भविष्यति।

अधिकारश्च सर्वेषाम्, कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः। २१ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणां पुनःपुनः क्रियमाणानामधिकारो भविष्यति। तथेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते। 'तेषां ये प्रथमं यजेरंस्तेषां गौरविराजः, ये द्वितीयं तेषामायुः' इति। प्रथमं यजेरन्, द्वितीयं यजेरन्, इत्येतदभ्यासे सति भवति। तस्मात्कामविच्छमभ्यासः।

सकृत्तु स्यात्, कृतार्थत्वादङ्गवत्। २२ ॥

भाष्यम्— सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्यम्। कुतः? कृतार्थत्वात्। सकृत्कृतेन कृतश्चोदनाऽर्थः। न च कृते पुनः कर्तव्यमस्ति। कः पुनश्चोदनाऽर्थः? यागस्य कर्तुः फलं होमस्य कर्तुः फलमिति। कथं कृत्वा तदुच्यते? इह यजेत जुहुयादिति धातुना क्रियोच्यते, प्रत्ययेन कर्ता। तयोः कर्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया। 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः'। अनुप्रयोगश्च कर्तृप्राधान्ये एव भवति 'पचति देवदत्तः' इति। तेन होतुर्यष्टुश्च फलमुच्यते। सकृत्कृतेन सकृदिष्टेन चासौ होता यष्टा च जातः। तत्र द्वितीयादिप्रयोगः अनर्थकः स्यात्, कृतार्थत्वात्। अङ्गवत्। तद्यथा प्रधानस्य साङ्गस्योपकाराय अङ्गानि क्रियन्ते। सकृत्कृतैश्च तदुपकारितमिति नावर्त्यन्ते, तद्वत्।

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्याद्भागित्वात् । १६ ॥

भाष्यम्— न ह्येतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षाः इति, अर्थलोपादेषां निवृत्तिः । यत्तु भक्षणे विशेषवचनं भवतीति, वचनादेतत् आज्यस्य भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्ति आज्यमिति, चुन्चुणाकारं भक्षयन्ति आज्यमिति । निर्धानं चुन्चुणाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्य अनूद्यते इति न वाक्यभेदः ।

वचनं वा हिरण्यस्य, प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् । १७ ॥

भाष्यम्— सत्यम्, वचनमेतत् हिरण्यस्य, न तु आज्यस्य । कुतः ? भक्षयन्ति इत्येतावत् श्रूयते, न इदं वा तद् वा इति । तत्र यत् निर्दिष्टं प्रकृतम्, तस्य तेन संबन्धो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यम् । कथम् ? 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलम्' इति । शतकृष्णलश्चरुः अत्र कार्यं संबन्धार्थमुच्यते, तद्विशेषणार्थेन घृतम्, न स्वनिर्देशार्थेन । तस्मात् चरुरेव शब्दान्तरैः संबध्यते, न घृतम् । तद्यथा 'एष दण्डः इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहर अनेन' इति, 'दण्डेन' इति गम्यते, न 'इष्टकाकूटेन' इति । एवमिहापि चरुः भक्षणवचनेन संबध्यते, न घृतम् । तस्मात् चरोर्भक्षणम् । प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णलानाम् अनवदानीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ।

सोम— यथा उपस्तरणाभिघारणयोर्द्वारलोपात् अननुष्ठानम्, तथा भक्षाणामपि तृप्तिरूपद्वारलोपात् अननुष्ठानम् इत्युभयोः संगतिः ।

वि— 'भक्षो नास्त्यथवा तेषु, नास्ति प्रीतेरभावतः ।, चुन्चुणाकारनिर्धानवचनात् स्यात् प्रदानवत् ॥' हिरण्यभक्षणे तदनङ्गीकारे च न शब्दविरोधः, दन्तानुकरण चुन्चुणा इति । निर्धानं निःशेषेण आज्यस्य चोषणम् ।

भाट्ट— प्रकृतौ 'शेषभक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्थाः' इति वक्ष्यते (१०।२।१८) । शेषप्रतिपत्त्यर्थं चेऽपि च प्रयाजशेषन्यायेन (४।१।१८), कर्तुः करिष्यमाणकर्मापि बलाधानार्था अपि, इत्युक्तं षष्ठे (६।४।३) । तत्र च प्रतिपत्तेः प्रयोजकस्य सत्त्वात् कृष्णलेषु कर्तव्या एव ते । यदा तु क्त्वाचिन्तया शुद्धकर्तृप्रीत्यर्थत्वम्, तदा ते तत्र भवन्ति न वा इति चिन्तायाम्, कृष्णलानामनदनीयत्वेन प्रीत्ययोग्यत्वादर्थलोपाद्बाधः । न च 'हिरण्यस्य निरवधयन्तो भक्षयन्ति चुन्चुणाकारम्' इति वचनेन प्रतिप्रसवः, योग्यतया अत्र आज्यस्यैव हिरण्याधारस्य भक्षणविधानात् 'हिरण्यस्य निरवधयन्तः' इत्यस्य हिरण्यं त्यक्त्वा इत्यर्थात् । यदा तु भाष्यानुसारात् 'हिरण्यस्य' इति न पठ्यते तदा आज्यस्यैव निरवधानं दन्तासंयोगः । अत एव 'चुन्चुणाकारम्' इत्यपि अनुवादः, आज्यभक्षणे तदावश्यकत्वात् । अतश्च अप्राकृतमिदं भक्षणम् आरादुपकारकम् अधिकरणीभूताज्यप्रतिपत्तिर्वा, इति न तत्र प्राकृतभक्षधर्माः कार्याः । इति प्राप्ते, प्रधानान्वयसाम्यर्हित्वात् हिरण्यस्यैव भक्षणम्, न तु आज्यस्य 'निरवधयन्तः' इत्यस्य दन्तैः पीडनमकुर्वन्तः इत्यर्थात् । अतो लाघवात् हविर्भक्षणस्यैव प्रतिप्रसवविधिः । स च चुन्चुणाकारत्वविशिष्टस्य प्रधानान्वयानुरोधेन प्रक्रमविधिप्रकारस्यापि अङ्गीकारात् । वस्तुतस्तु स्वसंप्रकाश्यामिप्रायेण चुन्चुणाकारत्वस्यापि अनुवाद एव । अतश्च पेषणन्यायेन (३।३।१३) कार्या एव भक्षधर्मा भक्षाश्च । क्त्वाचिन्तोत्थाने तु प्रात्यभक्षानुवादेन दन्तसंयोग एव निषिध्यते इति विवेकः ।

मण्डन— 'भक्षोऽस्ति कृष्णलचरौ ।'

शंकर— 'भक्षस्तु तत्र स्यादेव ।' तत्र कृष्णलचरौ ।

कृष्णलचरौ युगपदुपहृताः सर्वे भक्षाः भक्षाणां तत्तद्भक्षकाले एव भक्षणीयाः ॥

पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् । १०।२।६।२१ ॥

भाष्यम्— तत्रैव संदेहः समस्तिगते होत्रकर्मणि कस्मिंश्चित् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले इति । किं प्राप्तम् ? भक्षयितुं बलिहरण क्रियते । भक्षो यद् भक्षणस्य परिहाणम्, तद् अनन्तरं भक्षयितव्ये । एवं प्राप्ते, ब्रूमः, पुरुषापनयात् स्वकालत्वमिति । पुरुषापनय कृत्वा इज्यते यत्र

कत्वात् । न च सकृत्करणजन्यापूर्वव्यक्तेः आद्यफलव्यक्त्युत्पत्त्या नाशात् न फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः, ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया तत्त्वज्ञानस्यैव अपूर्वनाशकत्वेन फलस्य तन्नाशकत्वे प्रमाणाभावात् । फलैकनाश्यत्वे पशुपुरोडाशोपकारजननेनैव नाशात्, पशूपकारजनकत्वानुपपत्त्या प्रसङ्गसिद्ध्यनापत्तेश्च । अतश्च फलोत्पत्त्यनन्तरमपि अपूर्वस्य सत्त्वात् फलान्तरकामनाया सत्या तेनैवापूर्वेण फलान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम् । यदि तु अपूर्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् ' कृतयागादात्मन एव फलम् ' इति मूलोक्तः पक्ष आश्रीयते, तदा सुतराम् । इति एकस्मिन् जन्मनि सकृदेव काम्यकरणम् । इति प्राप्ते, न तावत् कृतयागादात्मनः फलम्, यागेन आत्मनि अतिशयानाधाने यागकरणे ▮ यागकरणात् प्रागपि आत्मसत्त्वेन फलोत्पत्त्यापत्तेः । यागध्वंसविशिष्टस्य फलजनकत्वाङ्गीकारे ध्वंसस्यैव तद्यापत्तौ अपूर्वाधिकरणोक्तदूषणप्रसङ्गात् । नापि अपूर्वस्य ज्ञानैकनाश्यत्वम्, तथात्वे प्रयाजाद्यपूर्वाणामपि सत्त्वेन विकृतौ तत्करणानापत्त्या आज्यभागादेः ' न तौ पशौ करोति ' इत्यादिनिषेधानुपपत्तेः, ब्रह्महत्याजन्यपापापूर्वस्य नरकभोगेऽपि सत्त्वेन पुनर्नरकप्राप्त्यप्रसङ्गाच्च । न च तत्र कामनाऽभावात् पुनरनुत्पत्तिः, फलकामनायाः प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि फलं प्रति अकारणत्वात् । अतोऽवश्यं यत्र समवायादिसम्बन्धेन फलम्, तत्र अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन अपूर्वनाशः इत्येवं कार्यकारणभावः कल्पनीयः । अत एव जीवन्मुक्तिशास्त्रमपि उपपद्यते । अत्र च यदुद्देशेन तादृशापूर्वव्यापकीभूतक्रियाऽनुष्ठानं तस्यैव फलत्वम्, न तु आनुषङ्गिकजन्यस्यापि, स्वर्गारम्भकशरीरोत्पत्त्या अपूर्वनाशानङ्गीकारात् । अतश्च पशुपुरोडाशोपकारोत्पत्तावपि तस्य फलत्वाभावाच्च तेन प्रयाजाद्यपूर्वनाशः । अतश्चैकेन अपूर्वेण एकस्यैव फलस्योत्पत्तेः फलान्तरार्थं पुनरेव पुनःपुनः काम्यकरणम् । अत एव ' तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रो, ये द्वितीयं तेषामायुः ' इति लिङ्गमप्युपपद्यते । ३.

मण्डन— ' काम्य यथेष्टं पुनरेव कुर्यात् । '

शंकर— ' काम्याभ्यासः प्रतिफलम् । '

* कृपीवलादिभिर्बलिभिश्च केशश्मश्रुवपनादिसंस्काररहितैरपि क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततो न तादृशा दृष्टार्थाः, किन्तु अदृष्टार्था एव । वि. ३।७।२.

* कृष्यादितः कर्मणः व्रीह्यादि फलं दृष्टम् । लाङ्गलादिसाधनत्वं कृषेः । पाटनात्मकत्वं कृषेः । भा. २।२।११।२५.

* 'कृष्णस्य कृषिः' इयं कर्तरि षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोजिका श्रुतिः । बाल. पृ. ४५.

* ' कृष्णानां व्रीहीणां नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् ' । भा. १०।७।१९।६४, * ' कृष्णानां व्रीहीणां सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् अभिचरन् ' । १०।७।१९।६४.

* कृष्णग्रीवयोः आग्नेययोः प्रथमतृतीययोः प्रदानं भेदेन कर्तव्यम् । आग्नेयपशुद्वयन्यायः । भा. ११।१।११।६८, * कृष्णग्रीवयोः कालभेदेन कर्मभेदात् भेदेनावाहनं कर्तव्यम् । ११।४।७।२७,२९, * कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवायात् कालभेदात् ' अग्ने नय सुपथा ' इति पुरोऽनुवाक्यायाः ' त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ' इति मनोतासूक्तस्य चावृत्तिः, न तन्त्रम् । ११।४।२०।५७–५९.

* कृष्णद्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य विचित्रवीर्यदारेषु अपत्योत्पादनप्रसङ्गः (धर्मव्यतिक्रमः) । बा. १।२।३।७ पृ. २०३.

अत्र सुधा— विचित्रवीर्ये अनपत्ये एव मृते तद्भार्यायामम्बिकाया धृतराष्ट्रम्, अम्बालिकायां पाण्डुम्, अम्बिकाप्रेषितायां दास्यां विदुरं च कृष्णद्वैपायनो जनयामास । विधवानियोगोऽपि ब्रह्मचारिणोऽनुचितः । नियोगविधेरपि एकापत्यविषयत्वात् अनेकोत्पादनानौचित्यम् । पृ. १८९.

था— द्वैपायनस्यापि गुरुनियोगात् ' अपतिः अपत्यलिप्सुः देवरात् गुरुप्रेरितात् ऋतुमतीयात् ' इत्येवमागमात् भ्रातृभार्यापुत्रजननं प्राकृतपश्चात्करिष्यमाणतपोबलेन नातिदुष्करम् । अन्योऽपि यस्मादस्तपोबलो निर्वहेत्, स कुर्यादेव । पृ. २०८ । अत्र सुधा— कथं पराशरपुत्रस्य द्वैपायनस्य शन्तनुपुत्रो विचित्र-

सोम— पूर्वत्र यथावचनं चोदकाविरोधेन नीतम्, एवमिहापि इत्युत्थितेः संगतिः। परिहरति प्रयच्छतीत्यर्थः। सूत्रार्थस्तु— तेषां ब्रह्मभक्षाणां सर्वत्वं विधेयं स्यात्, अधिकारात् स्वरूपेण तेषां चोदकतः प्राप्तत्वात्। ततश्च सर्वस्य विध्यर्हम् इति।

वि— 'सर्वे ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता। अन्यभागस्यापि वा, ऽऽद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥, सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते। स्वमात्मीयं चोदकाप्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥'

भाट्ट— तत्रैव (दानकृष्णलचरौ) 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति श्रुतम्। तदनेन ब्रह्मभागस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वविधाने, तस्य वा परिहरणीयस्य सर्वत्वविधाने विशिष्टोद्देशापत्तेः वाक्यभेदापत्तेश्च सर्वोद्देशेन ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते। परिहारस्य च पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादाश्रयत्वम्। अतश्च परिहरतीत्ययमनुवादः। अत एव पूर्ववाक्ये परिहारस्य कर्मापेक्षायां कृष्णलशेषस्य पूर्वप्रकृतस्य प्राधान्येनोपस्थितस्य अन्वितत्वात् तत्परिहार एवाश्रय, न तु अन्वाहार्यादिपरिहारः। अथवा परिहरणोद्देशेनैव ब्रह्मसम्बन्धः प्रकृतिप्राप्तेः पूर्वं विधीयते। तत्फलं चावच्छेदकावच्छेदेन ब्रह्मसम्बन्धविधानात् ब्रह्मभागस्य तत्सम्बन्धप्राप्तावपि पुरुषान्तरभागस्य तत्सम्बन्धसिद्धिः, सर्वत्वं चानुवादः। अतश्च भागान्तरेषु प्रत्याम्नानात् पुरुषान्तरस्य बाधः। एवं च 'निरवधयन्तो भक्षयन्ति' इति बहुवचनं व्याख्येयम्। एवद्वलाद्वा पुरुषान्तरबाधो वैकल्पिकः। अपूर्वप्रवृत्त्या विशिष्टप्राकृतभक्षविधानाच्च न वाक्यभेदः।

मण्डन— 'ब्रह्मणे सर्वभक्षाः स्युः।' समर्पणीयाः।

शंकर— 'भक्षाः सर्वे ब्रह्मणः स्युः।'

• कृष्णविषाणया कण्डूयनं द्वादशाहे प्रथमाहे दीक्षामारभ्य उत्तमाहे दक्षिणानयनपर्यन्तम्। चात्वाले प्रासनं च उत्तमाहे दक्षिणानयनोत्तरम्। भा. ११।३।६। १५-१६, • कृष्णविषाणायाः कण्डूयने शेषभूतायाः ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिने सवने दक्षिणादानोत्तरं चात्वाले प्रासनम्। ४।२।६।१६, • कृष्णविषाणायाः प्रासनं द्वादशाहादौ अहर्गणे अन्त्ये एवाहनि, न प्रथमे मध्ये वा। तेन सर्वस्मिन्नेवाहर्गणे विषाणाकण्डूयनं नियम्यते। ११।३। ६।१५-१६.

कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम्। कृष्णविषाणाऽधिकरणम्। ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणाप्रासनं प्रतिपत्तिः॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात्। ४।२।७।१९॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम्। विषाणायाः कण्डूयनं प्रासनं चोभयमपि प्रयोजकमिति पूर्वः पक्षः। एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यादिति उत्तरः पक्षः। कण्डूयने तृतीयानिर्देशात् विषाणाया गुणभावः, प्रासने च द्वितीयानिर्देशादन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्राधान्यमिति।

शा— 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति विधाय श्रूयते 'चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति। तत्र संशयः किं चात्वाले प्रासनम् अर्थकर्म, उत प्रतिपत्तिरिति। तत्र 'न द्रव्यस्य कृतार्थस्य संस्कारेण प्रयोजनम्। प्रतिपत्तिरतो नेयमिडा स्विष्टकृदादि च॥' उच्यते। 'कृतार्थमपि च द्रव्यमाकीर्णकरमिष्यतः। प्रतिपत्तिमपेक्षेत तद्विधानमतो वरम्'॥

सोम— अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचारसमापनानन्तरं प्रतिपत्तेरेव अर्थभावित्वात् कथम् अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचारः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः। यद्यपि अभिमर्शनाधिकरणेऽपि प्रतिपत्तिविचारः क्रियते, तथापि सोमलिप्तनयनस्य अर्थकर्मत्वेऽपि अर्थाभिधानकर्मतया प्रयोजकत्वाभावात् प्रयुक्तिपर्यन्तस्तद्विचारः समाप्त एव।

इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणे दण्डप्रदानं कृष्णविषाणाप्रासनं च प्रतिपत्तिः स्यात् इति पूर्वपक्षे दृष्टान्तीकृतप्रासनवैषम्यपरतया व्याख्याय कल्पान्तःपातिवत्कण्डूयनस्य विषाणाकार्यतया प्रासनानन्तरमपि कण्डूयनसद्भावेन विषाणायाः कृतार्थत्वाभावात् न प्रासनं प्रतिपत्तिः इति पूर्वपक्षं कृत्वा द्वितीयाप्रयोगात् प्रासनं प्रतिपत्तिः। न च तावता विषाणासंस्कार एव प्रासनमस्तु, न तु प्रतिपत्तिः इति वाच्यम्। यथाले प्रासनात् पूर्वभाविषु कण्डूयनेषु केवलविषाणायाः विनियोगः, तदनन्तरभाविषु तु प्रासनसंस्कृतायाः, इति 'विषाणया कण्डूयते' इति विधेरैरूप्य-

टुप— शूर्पमुसलकृष्णाजिनानि तन्त्रेणैव उपकुर्वन्ति (पक्षद्वयेऽपि । शूर्पादिग्रहणम्, सूत्रे उलूखलग्रहणं मुसलाद्युपलक्षणं मा विज्ञायि इति सूचयति) उलूखलम् (एव ॥) चिन्त्यते (किं तन्त्रम्, उत पृथगिति) । अत्र येयं, तन्त्रावापचिन्ता, इदमस्य (अधिकरणस्य) फलम् । (अधिकरणशरीर तु अन्यदेव । तच्च संगतमेवेत्याह—) किं कृष्णाजिनास्तरणादिः तण्डुलनिर्वृत्यन्त एक पदार्थः इति अयमस्य प्रबन्धः (अवान्तरसंगतिरित्यर्थः । लक्षणसंगतिमाह—) क्रमान्यत्वमपि [दार्शिकावहननावयवक्रमात् क्रमान्यत्वम्] विद्यते प्र ।

विवृद्धिर्वा नियमानुपूर्व्यस्य तदर्थत्वात् । १४ ॥

भाष्यम्— विवृद्धिः उलूखलाना स्यात् । नियतं हि आनुपूर्व्यं पाठकृतं बहुत्वे सति उपपद्यते, पदार्थाना चानुसमयः । पृथक् पदार्थाश्च अधःस्तरणादयः, यतीभावस्य पर्यवसानात् । [यतिर्विच्छेदः इति छन्दोविदः । अयतेः यतेः भावः यतीभावः विच्छिन्नत्वम्, समाप्तिरिति यावत्, यतीभावश्च] अधःस्तरणादेश्च परैरभिधानात् । तस्मात् विवृद्धिरिति ।

एक वाऽऽतण्डुलभावाद्धन्तेस्तदर्थत्वात् । १५ ॥

भाष्यम्— एकं वोलूखल पर्यायेण स्यात् । एको हि अधःस्तरणादिः तण्डुलपर्यन्तः पदार्थः । स्तरणादिः हन्तेरुपक्रमः, फलीकरणान्तश्च तस्यैव शेषः । यतो हन्तिः तण्डुलनिष्पत्त्यर्थः । एवं स्तरणादीना हन्तेश्च नादृष्टार्थता भविष्यति । तस्मात् तन्त्रमिति ।

शा— फलविचारोऽयम् (तन्त्रावापचिन्तायाः) । 'तत्र नानापदार्थत्वं विधिभेदेन मन्यते । तण्डुलीकरणांशत्वादपृथक्त्वं तु गम्यते ॥' यद्यपि 'कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति' 'शूर्पेण विविनक्ति' इति विधिभेद, तथापि तण्डुलभावनाऽवयवत्वेन विधानं न स्वातन्त्र्येण, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एक चासौ तण्डुलभावना ।

सोम— पूर्ववत् इहापि प्रत्येकमनुक्रमः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । पूर्वपक्षेऽपि एकस्मिन्नेव कृष्णाजिने बहूनामुलूखलानां अधिवर्तनसंभवात् एकेनैव मुसलेन शूर्पेण च पर्यायेण अवहननपरावपनादिसिद्धेः कृष्णाजिनमुसलशूर्पाणा तन्त्रत्वमेव इत्याशयेन सूत्रे उलूखलमात्रनिर्देशः ।

वि— 'नानाबीजेषु नानात्वमुलूखल उतैकता । अजिनास्तरणादीना भिन्नत्वात् स्यादनेकता ॥, स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुक्रमात् । उलूखलैकत्वं नीवार-श्यामाकादिष्वपेक्षितम् ॥'

भाट्ट— राजसूये 'अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णाना व्रीहीणाम्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्' इति नानाबीजेष्टिराम्नाता । तत्र अतिदेशप्राप्तानि कृष्णाजिनास्तरण–उलूखलाधिवर्तन–बीजावाप–अवघात–परावपन–विवेचन– फलीकरण– पात्राधिकरणकतण्डुलप्रक्षालनानि तत्तद्विधिविहितत्वेन पृथक्पदार्थत्वात् प्रत्येकम् अनुसमेयानि । नहि अत्र अवदानस्य अवत्तहोमनिष्पाद्यत्ववत् सर्वेषाम् अवघातनिष्पाद्यत्वम्, येन एकपदार्थत्वं घटेत, तद्व्यतिरेकेणापि अवघातसंभवात् । नापि सर्वेषामेव अवघातपदार्थत्वम् उलूखलमुसलसंयोगविशेषस्यैव सर्वोपधावघातत्वात् तत्पदार्थत्वात् । अतः प्रत्येकानुसमये प्राप्ते, तत्तद्विधिविधेयत्वेऽपि पृथक्पदार्थत्वे अदृष्टार्थत्वापत्तेः सर्वेषामेषां तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातविधिशेषत्वेनैव विधेयत्वात् एकपदार्थत्वावगतेः तावता अनुसमयः । एव सति उलूखलमपि एकमेव इति सिध्यति पत्नी च । इतरथा हि कृष्णाजिनमुसलशूर्पाणाम् एकत्वेन उपकारकत्वसंभवेऽपि उलूखलान्तरभेदावश्यंभावात् । तस्मात् कृष्णाजिनास्तरणादिपात्राधिकरणकतण्डुलप्रक्षालनान्तपदार्थत्वेन अनुसमयः । उलूखले तु प्रतिनिधिस्तु तन्त्रेण इति विवेकः । एवं कृष्णाजिनास्तरणादिपेषणान्तत्वेन तत्राप्यनुसमयः । तेषामपि पेषणविधिशेषत्वेन तथा एकपदार्थत्वात् ।

ननु अत्र किम् अनुसमेयपदार्थाना पदार्थत्वम् ? न तावत् अनुष्ठेयत्वम्, एकमुष्टिनिर्वापादौ अतिव्याप्तेः । नापि विधिविषयत्वं, दृष्टादावतिव्याप्ते । नापि क्रियात्वेनोपस्थितत्वम्, उपस्तरणकृष्णाजिनास्तरणादौ अतिव्याप्तेः । नापि प्रधानकारके सति विधिजन्यफलत्वम्, अन्यत्राप्यतिव्याप्तेरप्रसङ्गात् । दर्शिते [illegible] क्रियाजन्योपकारकत्वमिति चेत्, अवघाते [illegible]

उपस्तरणेन स्रुक् स्निग्धीक्रियते, अभिघारणेन हविः स्रुचि असंयुक्तं कृष्णलं यथा अग्नौ पतेदिति । न तु विशदस्य कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति, यन्निमित्तम् उपस्तरणमभिघारणं च स्नेहनार्थे सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेषु उपस्तरणाभिघारणे निवर्तितुमर्हतः । एवं च आप्तिवचनम् उपपन्नं भविष्यति । 'चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै' इति ।

सोम— दृष्टार्थं अपनमपि यदा कर्तव्यम्, तदा किं वक्तव्यमदृष्टार्थयोः उपस्तरणाभिघारणयोः इत्युत्थानात् सङ्गतिः । सूत्रार्थस्तु— उपस्तरणाभिघारणयोः स्वादिमार्थत्वात् अनुष्ठानं स्यात् इति ।

वि— 'उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा, द्वयं भवेत् । अदृष्टार्थं, मर्दवत्किर्दृष्टार्थौ नेति युज्यते ॥'

भाट्ट— तत्रैव उपस्तरणाभिघारणे कार्ये न वेति प्रकृतौ अदृष्टार्थत्वात् कार्ये एव । न च 'उपस्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोति' इति वाक्यशेषेण अनयोः स्वादिमार्थत्वावगतेः कृष्णलानां च अनदनीयत्वेन तदभावाल्लोप इति वाच्यम् । देवताया भोगाभावेन तस्य अर्थवादमात्रत्वात् । यद्यपि च प्रकृतौ एतयोः नादृष्टार्थता कल्प्येत, किन्तु चतुरवत्तसंपत्त्यर्थतैव, तथापि कृष्णलचरौ अलोपः । न च तथापि 'चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै' इति वचनेन अवदानानुवादेन कृष्णलचतुष्कविधानात्, तेन च चतुरवत्तसंपत्त्यनुवादात्, प्रकृतौ अवदेयचतुष्कस्यानवगतेः उपस्तरणाभिघारणसाधनीभूतावदानस्य बाध इति वाच्यम् । तथात्वे वीप्सानुपपत्तेः । न च विशदशब्दविधानेन गुणार्थः, प्रमाणाभावात्, ईदृशकृष्णलचतुष्कविधानस्य अदृष्टार्थत्वेनाप्यवदानसंस्कारोऽपि संभवेन प्रधानभेदेऽपि वीप्सोपपत्तेश्च । चतुरवत्तसंपत्त्यनुवादस्तु कृष्णलचतुष्कविधानार्थ इति चतुरवत्तसंपादकत्वेन उपस्तरणाभिघारणप्राप्त्येन आवरणं नैव सिध्यते । अतश्च चतुरवत्तसंपत्त्यर्थता इति कर्तव्य एव उपस्तरणाभिघारणे । नहि तदा प्रकृतौ सुवर्णस्य पृथगवदानं स्रुचि संगच्छते, कारणान्तरसमवेतेन अदृष्टत्वेनान्वयात्, कृष्णलेषु च तत्प्रसक्त्यभावात् लोपः इति वाच्यम् । तथात्वे उपस्तरणाभिघारणयोः अन्यतरेणापि तत्सिद्धया विकल्पापत्तेः, प्रधानस्याऽऽदौ संसर्गाभावात्या तदनापत्तेश्च, प्रकृतौ चतुरवत्तसंपत्त्यर्थत्वाभावे वपाऽऽदौ पञ्चावदानादिविधयर्थमभिघारणस्य दुर्वचनापत्तेश्च । इति प्राप्ते, दृष्टार्थत्वाय असंसर्ग एव तयोः प्रयोजनम्, न तु चतुरवत्तसंपत्तिः, तस्य प्रकृतौ अविहितत्वात् । 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यत्र अवत्तोद्देशेन प्रक्षेपो विधीयते, चतुःपदं तु उपस्तरणाभिप्रायेणानुवादः, इतरथा विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् गौरवाच्च । अतश्च चतुरवत्तस्य उद्देश्यत्वेनैव अप्रसिद्धौ विधेयत्वेन कुत्राप्यसिद्धेः न तत्संपत्त्यर्थता उपस्तरणाभिघारणयोः । अतः असंसर्गमात्रार्थत्वात् अत्रापि कृष्णलेषु तयोरिति मूलानुयायिनः । वस्तुतस्तु चतुष्टस्य प्रमादादापत्ते. उद्देश्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमस्त्येव । कारकताऽतिरिक्तसंबन्धेन विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वाच्च न वाक्यभेदः । अत एव उद्देश्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या चतुरवदानस्य विधिकल्पना । अत एव वपायां पञ्चावदानविधानेऽपि प्राकृतस्य चतुरवत्तस्य प्राप्तेः 'यद्यपि चतुरवत्ती' इति निर्देशः संगच्छते । इतरथा असंसर्गार्थे सत्त्वेव उपस्तरणाभिघारणमात्रेः प्राप्नोतीति निर्दिश्यते. । अतः उपस्तरणाभिघारणयोः प्रकृतौ असंसर्गवत् चतुःसंख्या संपत्तिरपि प्रयोजनम् । तत्र तु एतावान् विशेषः, असंसर्गांशे मुख्यप्रयोजनता वैतुष्यवत् दृष्टार्थत्वात्, चतुःसंख्या तु गौणत्वे एव । अतश्च यथैव नावघातादयो वैतुष्याभावे नियमादृष्टेन प्रयुज्यन्ते अपि तु लुप्यन्त एव, तथा असंसर्गादिप्रयोजनकत्वे एव च गुरुत्वादाप्ते उपस्तरणाभिघारणे प्रयुज्येते, नान्यथा । अतश्च कृष्णलेषु निष्प्रयोजनम् असंसर्गाद्यर्थं चतुःसंख्यासंपत्त्यर्थं वोपस्तरणाभिघारणम् । एवं वैतुष्याभावेऽवघातोऽपि सर्वोपरि तु तदवरोधत्वात् पुरोडाशार्थे तदनुष्ठानम् । कर्कटशाले तु कश्चिदवदानागतैः संसर्गितत्वात् सर्वमुपस्तरणाभिघारणे एवं तत्प्रयोजनं तर्हि दीर्घस्यापि कल्पनान्तर्गतत्वेन संगच्छते । एवं च कल्पे सर्वदैव चतुरवत्तविधानार्थं तद्विधिः,

परिस्थितयोर्विशेषणयोः क्लृप्तोपस्थितिकस्यैव लाघवेन ग्राह्यत्वम् । पराक्रमः. २६।२.

• क्लृप्तजातिवाचित्वेन संस्कारनिमित्तत्वं बाध्यते यथा बर्हिराज्यपुरोडाशादौ । बाल. पृ. १४५. • क्लृप्तयोगं परित्यज्य कल्प्यरूढ्याश्रयणायोगात् अभीरुगौ लिङ्गकृच्छब्दसहितौ पक्ष्यौ । वि. १०।४।११. • क्लृप्तयोगेन संस्कारनिमित्तत्वं बाध्यते यथा प्रोक्षणीशब्दे । बाल. पृ. १४५, • क्लृप्तलक्षणया अक्लृप्ता लक्षणा बाध्यते यथा 'ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते०' इत्यत्र ऋगादिशब्दाना वेदपरा लक्षणा क्लृप्ता, 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इत्यत्र ऋगादिशब्दा एव वेदपराः, वेदपदं न ऋगादिलक्षणम्, तल्लक्षणायाः अक्लृप्तत्वात् इति । पृ. १४३. • क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनाऽयोगः । सु. पृ. १२००, • क्लृप्तोपकारकत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यं षड्भेषीयाधिकरणे वक्ष्यते । पृ. ११९७.

Ⓧ' क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह । संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्य चोदितम् ॥' (वा. २।१।४।१२ पृ. ४१४) इति न्यायः । आनुमानिकेभ्यः प्राकृतेभ्यः अङ्गेभ्यः प्राक् प्रत्यक्षत्वात् वैकृतानामेव बर्हिर्लुनाति इत्यतिदिष्टया श्रुत्या प्राकृतेष्वेव बर्हिः-शब्देन लवनविधानात् सर्वार्थत्वम्, इति पूर्वपक्षयित्वा क्लृप्तोपकार० इति न्यायेन आनुमानिकत्वेऽपि क्लृप्तोपकारत्वात् प्राकृतसंस्कारविधौ अपूर्वस्य अनुदेशः इति निराकृतम् । भा. ३।७ पृ. ७९.

Ⓧ क्लृप्तोपकाराद्यसंभवे कल्पनागौरवापादकक्लृप्तोपकाराङ्गानां नाकाङ्क्षा इति न्यायः 'निर्देशात्तु०' (३।८।१६।३१) इत्यधिकरणस्य स्वरूपभूतः । सु. पृ. ६३४.

Ⓧ क्लृप्त्यधिकरणम् । वाजपेये क्लृप्त्यादिमन्त्रवाचनम् अविदुषोऽपि यजमानस्य ॥

ख्याते च वाचनम्, न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति । ३।८।८।१८ ॥

भाष्यम्—वाजपेये श्रूयते 'क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति' 'उज्जितीर्यजमानं वाचयति' इति । अत्र संदेहः किं शक्तश्च अशक्तश्च सर्वो वाचयितव्यः, उत ज्ञः एवेति । किं प्राप्तम् ? अविशेषात् शक्तश्च अशक्तश्च । इति प्राप्ते, ब्रूमः ज्ञः एवेति । कुतः ? नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति । यो हि अविद्वान् नासौ अधिकृतः, सामर्थ्याभावात् । ननु प्रयोगकाले शिक्षित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यात् अधिक्रियेतेति । नेति ब्रूमः । वेदाध्ययनात् उत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । कुतः ? अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते 'तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । सति एतस्मिन् वचने 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्येवमादिभिः वेदोऽध्येतव्यः इति एतदुक्तं भवति इति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्तः इति अधिक्रियते, नाविद्वान् । कियता पुनः विदितेन विद्वान् अधिक्रियते इति ? यावता विदितेन शक्तो भवति यथोक्तं क्रतुम् अभिनिर्वर्तयितुं तावत् यो वेद, स तेन क्रतुना अधिक्रियते । ननु 'वेदमधीयीत' इति वचनात् कृत्स्नो वेदः अध्येतव्यः इति भवति, न वेदावयवेन अधिक्रियते इति । उच्यते । क्रतुना ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तत्र अन्यस्मिन् क्रतौ कर्तव्ये अन्यक्रतुज्ञानं न द्दृष्टाय भवति । तस्मात् क्रत्वन्तरज्ञानम् अधिकारे नादर्तव्यम् । क्रत्वन्तरज्ञानाय क्रत्वन्तरमन्यः । सर्वे क्रतवः कथं ज्ञायेरन् पृथक्पृथक् इति कृत्स्नस्य वेदस्य अध्ययनं श्रूयते । तस्मात् स्वपदार्थज्ञः अधिक्रियेत इति । तेन अस्वपदार्थज्ञस्य कर्म नास्ति, कथमसौ वाच्येत । तस्मात् साधु अभिधीयते ज्ञः एव वाचयितव्यः इति ।

वा — यत्र 'यजमानं वाचयति' इति श्रूयते, तत्र अविद्वानपि यजमानः शक्यो वाचयितुम् इति अनियमः । अथवा विद्वान् स्वयमेव ब्रूयात्, तत्र प्रयोजकव्यापारो व्यर्थो भवेत् । तस्मात् अविद्वानेव वाचयितव्यः । इति प्राप्तेऽभिधीयते । नहि अविद्वान् विहितोऽस्ति इति । यदि प्रयोगश्रुतिपरिगृहीतं वेदाध्ययनं भवेत्, ततः प्रयोगकालेऽपि अध्याप्येत, तत्तु आधानात् अनारभ्य विधीयते 'तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति । तथा यदि च अर्थावबोधमात्रात् विद्वानेवेदं सर्वं कर्माणि अधिकारं दधन्ति, न शिक्षणं प्रयुज्यते । न च त्रिविधे वेदे भाति (अत्र अविदितो वेदो भवति इति वाक्यो युक्तो भाति तथापि

प्रधानभूतः ग्रहवत्, कर्ता (तु) क्रियायां गुणभूत उपादीयते अध्वर्युवत्। शब्दतस्तावत् एवम् (प्राधान्यम्), वस्तुतश्च (द्रव्यप्राधान्यमेव गम्यते)। कृत्स्नम् (हि) द्रव्यम् उदप्रक्षेपेण संस्क्रियते, न तु कर्तुः कृत्स्नस्य संस्कारः (नहि एतावता तस्य सामर्थ्यं जन्यते।) इष्टार्था च (कृतप्रयोजनस्य) द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः। ननु कर्तृसंस्कारेऽपि इष्टमेव (प्रयोजनम्)। सत्यम्, उक्तम् (तु) द्रव्यस्य कृत्स्नस्य संस्कारो न कर्तुः। (कृत्स्नस्याक्षीति मन्दं तत्र प्रयोजनम्)। अपिच सोमे (तिक्तकटुके) अत्यन्तमेव संस्कारो नास्ति (पूतीकाननिमित्तेदम्, न मुख्यं सोमम्)। अपकारस्तु कदा चित् स्यात् (संभवेत्)। अपिच (जायतां नाम कर्तुरपि संस्कारः, तथापि) कृतप्रयोजन द्रव्य प्रतिपत्तिमपेक्षते। सत् (वचनात्) कर्तृषु प्रतिपाद्यते। तत्र यदि कर्तृसंस्कारोऽपि (नियम-) प्रयोजनं (अनुनिष्पादि) भवति, तथापि सति अविरोधः एव। न तु स विवक्षितः। (नैतावता द्रव्यार्थता ॥ हीयते। तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थाः प्राकृता भक्षाः कृष्णलेष्वपि प्राप्नुवन्ति इति तेषां सहत्वविधानमुपपन्नम्। कथं तर्हि पूर्वाधिकरणम्, तत्राह-) या चासौ (पूर्वा) चतुःसूत्री सा अनेन न्यायेन (विरुद्धा) प्रत्याख्येयैव (कृत्वाचिन्तया)।

सोम-- पूर्वत्र यथा वचनबलात् भक्षणम्, एवमिहापि वचनस्य साधारण्यात् सहत्वादनियमः इत्युचितेः सगतिः। सूत्रार्थस्तु-- ग्रहभक्षाणां प्रकृतौ विहितत्वात् भिन्नकालत्वात् तेषाम् 'एकधा' इत्यनेन इह सहोपहारो विधीयते इति।

वि-- 'सकृत्सहत्वयोरेकधेत्यन्त्यमेव वा।, एकनियामकाभावात्, दत्रभादन्त्यमेव हि ॥' अन्त्यपक्षत्वं सहत्वमेव एकधा इत्यस्य शब्दस्यार्थः।

भाट्ट-- कृष्णलचरावेव 'एकधा ब्रह्मणे उपहरति' इति श्रुतम्। तनैकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वाख्ये सकृत्त्वे एककालकर्तृत्वाख्ये सहत्वे च लोके प्रयोगात् किमनेन विधीयते इति चिन्तायाम्, प्रकृतौ इडाप्राशित्र चतुर्धाकरणसायुवाककाल भक्षणानां मध्ये सकृत्त्वविधानात् आद्यस्यैव करणम्, इतरेषां निवृत्तिः। सहत्वविधानात्तु सर्वेषां यौगपद्यम्। इत्यनियमे प्राप्ते, यत एवायं विधिः साधारणः, अत एव प्रतिदेशेन हविःसंस्कारकतया प्राप्तानां भक्षाणां बाधे प्रमाणाभावात् सहत्वमेव सर्वेषां विधीयते। अत्र च तत्तच्छेषभक्षणार्थानां तत्तद्धारणानामेव उद्देशेन साहित्यं विधीयते, भक्षणे नानाकालीनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ब्रह्मसंबन्धश्च वक्ष्यमाणन्यायेन अनुवाद इति न विशिष्टोद्देशः। अतः सहत्वविधानात् कालस्यैव प्रत्याम्नानाद्बाधः।

मण्डन-- 'एकधेति सहार्थकम्।'

शंकर-- 'एकधेति तु सहत्वगीः।'

॥ कृष्णलचरौ भक्षाणां न बाधः, सुवर्णपाकारेण तत्संभवात् ॥

भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात्। १०। ३।३।१४ ॥

भाष्यम्-- शतकृष्णलश्चरुरुदाहरणम्। सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणसायुवाककालाः। तेषु संशयः कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्याः, उत नेति। किं प्राप्तम्? न कर्तव्याः। प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति। न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम्। अतो न कर्तव्याः।

टुप्-- 'भक्षाणां तु' इत्यादिकेयं चतुःसूत्री कर्तृसंस्कारार्था भक्षा इत्येतमर्थं प्रतिपादयति। ते न कृष्णलचरौ प्राप्नुवन्ति'। असंस्कारकत्वात्। तस्मात् (चोदकेन) अप्राप्तो भक्षो वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य। (चतुर्थाधिकरणान्ते तु 'याऽसौ चतुःसूत्री (१४-१७), सा अनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव' इति टुप्टीकायामुक्तम्। कृत्वाचिन्तेति इत्यपि तत्र तन्त्ररत्ने उक्तम्)।

स्याद्वा, निधानदर्शनात्। १५ ॥

भाष्यम्-- स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः। भक्षणविशेषदर्शनात्। 'निरवधयन्तो भक्षयन्ति' 'कुक्कुटाकार भक्षयन्ति' इति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपाय विधास्यति शब्द इति। इतरथा भक्षोपाय भक्षण च विकृतौ विदध्यात्, तत्र वाक्यं भिद्येत। तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्षः इति।

✽ केन्य-प्रत्ययः कृत्यार्थः प्रतिषेधे मृग्यः । बाल. पृ. ४०, ✽ केन्यप्रत्ययः कृत्यार्थः विधौ यथा 'शुश्रूषेण्यः' शुश्रूषितव्यम् इत्यर्थः । बाल. पृ. ४०.

✽ केवलान्वयिव्यतिरेकिहेत्वोः पक्षस्योपपन्नत्वाभावेन अनुमापकत्वाभावात् । एवं च केवलान्वयिव्यतिरेक्यनुमानमेव नास्ति । मणि. पृ. ३१.

✽ केशकीटादिभिः दूषितमन्नम् आर्यैरभोज्यम् । तच्च 'व्यापन्नमप्सु हरन्ति' इति वचनादप्सु त्यक्तव्यम् । वि. ६।५।१६. ✽ केशकीटावपन्नादि यदभोज्यमार्याणाम्, तत् व्यापन्नं नाम । भा. ६।५।१६।४८.

卐 केशश्मश्रुन्यायः । स्त्रियाः यावदुक्ते एव कर्मणि अधिकारः ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् । ६।१।६।२४ ॥

भाष्यम्— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिषु एतदुक्तं स्त्रीपुंसयोः सहाधिकार इति । अथेदानीं संदिह्यते किं सर्वे याजमानं पत्न्या कर्तव्यम्, उत यावदुक्तम् आशीः ब्रह्मचर्यं चेति । किं प्राप्तम् ? सर्वं याजमानं पत्न्याः स्यात् । साऽपि हि यजमाना, तुल्यत्वात् । तस्मात् सर्वं तस्याः इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तस्याः यावदुक्तं स्यात् वचनप्रामाण्यात् । आशीः ब्रह्मचर्यं च स्यात् । कस्मात् ? अतुल्यत्वात् । अतुल्या हि स्त्री पुंसा । यजमानः पुमान् विद्वांश्च, पत्नी स्त्री च अविद्या च । किमतो यदि एवमतुल्यत्वम् ? एतदतो भवति, क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि श्रवणानि, तेषु उपादेयत्वेन श्रवणात् विवक्षितं लिङ्गम् । तेन तेषु पत्नी न स्यात् । यानि च क्रत्वर्थानि समन्त्रकाणि, तेषु अविद्यत्वात् पत्नी न स्यात् । तत् पत्न्याः अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यात् इति यदि उच्येत । तन्न । असत्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्वृत्तिर्भविष्यति । अस्ति हि तस्य पुमान् निर्वर्तकः । यच्च क्रत्वर्थम्, तत् एकेन येनकेनचित् निर्वर्तयितव्यम् । तस्मात् प्रतिषिद्धस्य पत्न्याः अध्ययनस्य पुनः प्रसङ्गे न किंचिदस्ति प्रमाणम् । अतः तदपि पत्नी न कुर्यात् । यास्तु आशिषः यच्च ब्रह्मचर्यम्, तत् पुरुषं प्रति गुणभूतम्, न तत्र अन्यतरेण कृते सिध्यति । अन्यतरस्य हि संस्कारो हीयेत । न च तत्र उपादेयत्वेन यजमानस्य श्रवणम् । तस्मात् लिङ्गमपि अविवक्षितम् । अतः आशीः ब्रह्मचर्यं च उभयोरपि स्यात्, यच्च आहत्य उच्यते, यथा 'पत्नी आज्यमवेक्षते' इति । तस्मात् अतुल्यत्वात् असमानविधाना पत्नी यजमानेन भवितुमर्हति इति ।

टुप्— (आशीःशब्देन 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादिमन्त्रवचनमुच्यते । तथायुक्तम्, अतिशायः स्त्रियाः मन्त्रवचनासंभवात् । तत्राह—) आशीःशब्देन केशश्मश्रुवपनादयः संस्कारा लक्ष्यन्ते । (आदिशब्देन अञ्जनाभ्यञ्जनस्नानादीनां ग्रहणम् । केशश्मश्रुवपनग्रहणं च संभवत्संस्कारोपलक्षणार्थम् । नहि पत्न्याः केशश्मश्रुवपनमस्तीति द्वितीये व्याख्याने वक्ष्यामः) । ते उभयोरपि भवन्ति । पुरुषार्थत्वेन ब्रह्मचर्यमुक्तम्, तथा क्रत्वर्थत्वेनापि दृश्यते (प्राकरणिकेन वाक्येन) । एवं चेत् (क्रत्वर्थत्वे सति) अब्रह्मचर्येण क्रतोः वैगुण्यम् (स्यात्) । इतरथा (क्रत्वर्थत्वाभावे, तस्य केवल—) पुरुषार्थत्वात् (तद्धानावपि क्रतोर्वैगुण्यं) न स्यात् । (तस्मात् आशीः ब्रह्मचर्यं च यावदुक्तं पत्न्याः स्यात् । ततोऽन्यत्तु याजमानं पुरुषे एव । कथम् ? तत्र—) 'गुरुं यजमानोऽन्वारभते' इत्येवमादिषु (तावत्) तस्य (यजमानस्य) उपादीयमानत्वात् पुंलिङ्गं विवक्षितम् । याजमानकाण्डेऽपि ये समाम्नायन्ते (समारुह्यमन्तो इति मुद्रितपाठो रत्नपाठश्च) तेऽपि यजमानकर्तृका एव । (कथम् ?) तत्र ये मन्त्राः, ते (तावत्) यजमानेनैव उच्चारणीयाः । कथम् ? स हि विद्वान् (अध्ययनवत्त्वात्) इतरा तु अविद्या । अन्यथाऽनुपपत्त्या (सा) अध्येष्यते इति चेत्, (निराकरोति—) साऽपि (अन्यथाऽनुपपत्तिः) यजमानविद्वत्तया क्षीणा, तदीयेनैव अध्ययनेन (क्रतोः) निराकाङ्क्षत्वात् न प्रतिषिद्धमध्ययनम् (स्त्री) करिष्यति । एवं चेत् 'याजमानम्' इति अन्यतरस्मात् तद्विलोपतो कृतार्थो वेऽपि अमन्त्रकाः पदार्थाः, तानपि यजमान एव करिष्यति । (तदेव स्पष्टयति—) यदपि तेषु अवेक्षणम् (विचारणापन्न)

स्वकालता भक्षणाना न निवारयति । तस्मात् यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ।

द्या— (कृष्णलचरौ) किं युगपदुपहृताना युगपद्भक्षणम्, उत प्रकृतिवत् नानाकाल भक्षणम् (इति संशये) 'भक्षार्थो ह्युपहारोऽतो भक्षोऽपि युगपद्भवेत् । सहाप्युपहृतौ शक्य यथाकाल तु भक्षणम् ॥' तस्माच्चोदकाबाधाय सहोपहृतानामपि प्रकृतिवत् नानाकाल भक्षणम् ।

सोम— गतनयद्वयोपजीवनात् सगति ।

वि— 'युगपत् स्वस्वकाले वा तत् सर्वे भक्षये दयम् ।, अविलम्बादादिमो, ऽन्त्यस्तत कालमबाधितुम् ॥' अथ भक्षा ।

भाट्ट— सर्वेषा शेषाणा युगपदुपसंहृताना युगपदेव भक्षणा भक्षणम्, उत तत्त प्राकृतकाले इति चिन्तायाम्, परिहारस्य भक्षार्थत्वात् तत्रैव अनेन सह व नामान्तरेण विधीयते । इतरथा सर्व स्यापि परिहारमात्र विधानापत्त पुरुषान्तराणामपि भक्षापत्ति । इति प्राप्ते, सर्व स्य परिहारमात्र विधौ अदृष्टार्थत्वापत्तेयुक्त भक्षे पुरुषान्तर निवर्तकत्वम् तद् ग्रस्य तु परिहारमात्रे विधावपि अदृष्टार्थत्वाभावात् युगपत् सर्वे ब्रह्मणे परिहृत्य तत्तत्काले तेन भक्षणोपपत्ते न भक्षणे प्राकृतकालबाध ।

मण्डन— 'यथाकाल तु भक्षणम् ।'

शङ्कर— 'स्वकालास्ते तु संमता ।' ते भक्षा ।

कृष्णलचरौ सर्वे शेषभक्षा पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहरणीया ॥

सर्वत्व च तेषामधिकारात् स्यात् ।१०।२।५।१९॥

भाष्यम्— कृष्णलचरावेव उदाहरणम् । तत्र श्रूयते, 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति । तत्र संदेह किं ब्रह्मभक्षाणामेव एष परिहार, उत पुरुषेभ्य शेषापनय इति । कथ ब्रह्मभक्षाणा परिहार, कथ वा शेषापनय इति ? यदि ब्रह्मणे परिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वा अनूद्य परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणा परिहार । अथ सर्वमिति लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा सर्वे ब्रह्मणे इति, तत शेषापनय । किं प्राप्तम् ? सर्वेषु ब्रह्मभक्षाणा स्यात् । कुत ? ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव, न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्त, तस्य विधान भवितुमर्हति । अथवा, अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भाग । तत्र कस्य चिद्भागस्य परिहार प्राप्त, कस्य चिन्न प्राप्त । यस्य च न प्राप्त, तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृताना ब्रह्मभक्षाणामेष वाद इति ।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ।२०॥

भाष्यम्— वाशब्द पक्ष व्यावर्तयति । पुरुषापनय स्यात् । यदि एवमुच्येत 'यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वम्' इति, सर्वमेव हि तत् विधानम् अनर्थक स्यात् । अथ 'यत् ब्रह्मणे तत् सर्वे परिहरति' इति, विशेष्यस्य अनिर्देशात् न ब्रह्मशब्दो विशेषणम् । अथ 'यत् ब्रह्मणे सर्वम्, तत् परिहरति' इति, एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्ट स्यात् । 'यत् सर्वम्, तत् परिहरति' इति नैव वचनमर्हति । सर्वे हि सर्वम् । ततश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात् 'सर्वे ब्रह्मणे परिहरति' इति ब्रह्मसंबन्ध सर्वस्य विधीयते चरौ । यत्र न किञ्चित् अनर्थकम् । तस्मात् पुरुषेभ्य शेषापनय इति ।

टुप्— (यदुक्त 'सर्वे विधीयते' इति तत्राह—) यदि (तावत् केवल) ब्रह्मशब्दोऽनुवाद, सर्वमिति विधीयते (यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वम् इति), तथा सति न ज्ञायते किं (तत्) सर्वम् (यत्) विधीयते इति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारशब्दौ अनूद्येते (यत् ब्रह्मणे परिहरति इति), तथापि सर्वमिति न विधीयते (प्राप्तत्वात्) । यदा (हि) कस्य चित् भागस्य परिहार प्राप्त, कस्य चिन्न तदा विधानमुपपद्यते । सर्वेषा तु (ब्रह्मभागाना तेन भक्षयितव्यत्वात्) प्राप्त एव परिहार । (तस्मात् सर्वपद नात्र विधेयम्) । अथापि 'ब्रह्मणे सर्वम्' (इति ब्रह्मपद सर्वपद च) अनूद्य परिहार (विधीयते, यत् ब्रह्मणे सर्वम्, तत् परिहरति इति) तथापि प्रथमपक्षोक्तो यो दोष, स तृतीयेऽपि (पक्षेऽस्मिन् प्रसज्येत) । तस्मात् सिद्धान्ते ब्रह्मपद विधीयते (न सर्वपदम्, नापि परिहरतिपदम् । प्रकृत परिहर्त यमनूद्य 'तत् ब्रह्मणे' इत्येतावत् विधीयते) ।

भावात् । प्रकृते तु प्रत्येकमेव क्रियाऽन्वयात् नैकल्पेपे अपरलोपः । ६।५।२०.

* 'केशश्मश्रु वपते' इति वपनस्य 'मृता वा एषा त्वक्' इत्यादिः फलार्थवादः, न तु फलविधिः ज्योतिष्टोमे । भा. ४।३।११-२. * केशश्मश्रुवपनं अहिंयपक्षे मृताधिकारपक्षे लुप्यते । वि. १०।२।१८. * केशश्मश्रुवपनं ज्योतिष्टोमे यजमानसंस्कारः । भा. ३।८।२।३-८. * केशश्मश्रुवपनेऽपि नित्यं नापितकर्तृकत्वम् इति नाध्वर्योः क्षुरग्रहणापत्तिः । बा. ३।८।२।४. * केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्काराः प्रैः सोमहोमरूपमुख्यार्था एव, न तु अग्नियोमीयपश्वाद्यर्थाः । वि. ३।७।२. * केशश्मश्रुसमुदायेन वपनस्यानुसमयः यजमानानेकत्वे । भा. ५।२।३।४-५.

* केशोण्डूकादा मनुष्यमस्तकाद्विगतकेशेभ्यः अन्यत्वेऽपि आकाशावयवसंनिवेशविशेषरूपपरिणामात्मकानाम् अत्यन्तासतां केशानाम् आरोपो दृष्टः इति चेत्, तिमिरादिविरलीकृतालोकविच्छिन्नाः तमोऽवयवाः तत्र अत्यन्तसौक्ष्म्यकार्ष्ण्यादिदैर्घ्यादिगुणसंबन्धेन सादृश्यात् केशरूपतया आरोप्यन्ते । (इति तत्त्वम्) । सु. पृ. ५०८.

* केसरिणः दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनाचारः उदीच्यानाम् । बा. १।३।३।७ पृ. २०४.

꣸ कैदारिकन्यायः । यथा कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं संचारयन् एकस्य द्वारं पिधाय अपरस्योद्घाटयति, तद्वत् वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन, कल्याणस्रोतः उद्घाट्यते इति । (नीलकण्ठः गीता, ६।३५) । साहस्री. ९१८.

꣸ कैमुतिकन्यायः । अयं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः स्तुतिनिन्दोभयसाधारणः । 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य' (गी. ९।३२) इत्यपिशब्दसूचितोऽयं न्यायः । संग्रहः-

* कैमुतिकन्यायः । किं च तत्, उत च, समाहारो वा, किमुत । तस्य भावः कैमुत्यं कैमुतिको वा । काव्यार्थापत्तिः अस्य नामान्तरम् । उक्तं च 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते । स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम् ॥' इति । क्वचित् अपिना अयं द्योत्यते । यथा- 'स्वामिनो निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति नराऽ-न्विताः । स्थानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्तेऽपि स्युः पापयोनयः ॥' अयं भावः— यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं स्थानान्तरं न यान्ति, ते ह्यप्रतिष्ठाः सन्तः पापयोनयो भवन्तीति किमु वक्तव्यम् । अत्र प्रकृतन्यायद्योतकः अपिरिति । साहस्री. १०८. * ननु एवं ■ विधीयमानस्य उपद्रष्टारो भवन्ति, किमु वक्तव्यं विवेचनं न कर्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनैव अभ्यर्थ्यादीनामपि विवेचननिषेधसिद्धिः इति चेन्न, तस्य दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् । सत्या. श्री. ज्योत्स्ना. ७।१।७५.

* यच्च विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् संभवति, स ततोऽपि अधिकतरविज्ञानः इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यम् अनेकशाखाभेदभिन्नस्य ऋग्वेदाद्याख्यस्य यस्मात् लीलान्यायेन संभवः, तस्य सर्वज्ञत्वम् । शां.भा. १।१।३।२ वर्णकं १, * लौकिकस्यापि पुंसः समग्दर्शनार्थत्वं दृष्टम्, किमुत विषयशून्यादात्मनः अन्यद्रष्टव्यान्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । २।३।१७।४६. * विशेषणत्वेन श्रूयमाणस्यापि कपालादेः तुषोपवापादिविध्यप्रयोजकत्वोक्त्या विशेषणत्वेन अश्रूयमाणस्य आर्थिकस्य साधनस्य दृष्टानयनादेः याजिनाप्रयोजकत्वं कैमुत्यादेव सिध्यति । सोम. ४।१।१. * कैमुतिकन्यायः धर्मशास्त्रे नाश्रीयते इति तु आग्रहमात्रं गौरीतृतीयादिनिर्णयेषु तदङ्गीकारस्य अनेकशो दृश्यमानत्वात् । यदपि च 'ऊढाऽपि देया' इत्यत्र न कैमुतिकन्यायाङ्गीकारः, तथा सगोत्रेणोढाया अपि पुनरन्यस्मै प्रदानं प्राप्नुयात् । न चेनयुक्तम् 'भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव' इत्युक्तेः । सनातनधर्मप्रदीपे विशारदराशी पृ. ७.

* प्रकृतौ पृथक्स्तुतेः एकत्वात्स्तुत्यभेदेऽपि कल्पान्तरे धर्मविकल्पसिद्धौ किमु वक्तव्यं प्रकृतौ स्तुतिभेदे कल्पान्तरे वृहद्रथंतरधर्मविकल्पसिद्धिः इति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्य प्रथमं स्तुत्यैक्येऽपि विकल्पमुपपादयति । सोम. ९।२।२६. * प्रत्यक्षवचनातिदिष्टप्रमाणविषये यदि अवदानगुणकारेण ऊहबाधौ उपपादनीयौ, तदा किमु वक्तव्यम् अनुमितवचनातिदिष्टप्रमाणविषये इति कैमुतिकन्यायमभिप्रेत्याह । सोम. * मुमुक्षोरपि नास्ति यत्नेषु चेष्टा, पुनः

प्रसङ्गात् । न च एवम् 'अपरे गावो वास्यन्ताम्' इतिवत् चात्वालसंस्कार. प्रासनमस्तु, द्वितीया च अभीप्सितेऽस्तु इति वाच्यम् । तथात्वे सप्तम्याः लक्षणाऽऽपातात् । तस्मात् द्वितीयाबलात् प्रतिपत्तिः प्रासनम्, सद्भावप्रासनात् प्राचीनेष्वेव कण्डूयनेषु विषाणविनियोगपर्यवसानात् कृतार्थत्वमुपपद्यते । इत्यधिकरणान्तरत्वेनापि भाष्यकारेण व्याख्यातम् । आचार्याणां तु " इडा- प्राशित्र- चतुर्धाकरण- शंयुवाक- कृष्णमृगरूप-विशेषकार्याणाम् 'उत्पत्तौ येन संयुक्तम्' इत्यनेन प्रतिपत्तित्वस्य स्थितत्वात् " इति वदताम् इदमधिकरणान्तरम् इडाभक्षणस्विष्टकृदादिसर्वविषयमेवाभिमतम् । सूत्रार्थस्तु- उत्पत्तिसमये यत् येन संयुक्तम्, तत् तद्धर्मेण स्यात्, तादर्थ्यस्य श्रुतिहेतुकत्वात् । तस्य उत्पत्तिसंयुक्तकार्योपयुक्तत्वात् अर्थान्तरसंबन्धे तत् अर्थान्तरं प्रतिपत्तिः स्यात् । अत्र उत्पत्तिग्रहण प्रदर्शनार्थम् । अन्यत्र कृतार्थानाम् अन्यत्र गमनं प्रतिपत्ति. इत्येव लक्षणम् । अन्यथा प्रणीतानिनयनादे. अप्रतिपत्तित्वापत्ति. ।

वि--- 'चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो न. सोऽर्थकर्म वा । प्रतिपत्ति, सार्थकत्वादाद्यो, ऽन्त्योऽस्त्वनुपयोगतः ॥' तस्मात् प्रासन प्रतिपत्ति ।

भाट्ट--- सोमे 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति कण्डूयनाङ्गत्वेन कृष्णविषाणा विधाय पुनराम्नातम् 'नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति' इति । अत्र निनयनवत् प्रासन प्रतिपत्तिरेव, द्वितीयाश्रवणात् । न च दक्षिणादानोत्तरकालमपि दीक्षितस्य कण्डूयनसंभवात् कृतकार्यत्वाभावात् न प्रतिपत्तिः इति, अनन्यथासिद्धप्रतिपत्तिविधिबलादेव दक्षिणादानप्राक्कालभाविकण्डूयनस्यैव कार्यत्वावधारणात् । न च प्रतिपत्तिमात्रे कार्यस्य जातत्वेन संस्कारवैयर्थ्यापत्तेः विनियोगभङ्गेन यजुर्वदर्थकर्मत्वमेव स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि कार्ये उपयुक्तादि क निक्षेप्तव्यम् इत्यपेक्षा अस्त्येव इति प्रतिपत्तिनियमविधेरप्यनुपपत्ते. । तदन्यनियमादृष्टस्य चोत्पत्तपूर्वे जातेऽपि तदन्यत्वादिकार्यो चत्सुनोमित्याग्रपूर्वेणेव सम्बन्धाजनने प्रयोगः । न तु तदकरणस्य तत्कार्यनाशक कल्पनम्, प्रयाजादावपि अकरणस्य आग्नेयादिकार्यानुत्पादकत्वकल्पनाऽऽपत्तेः, अकरणत्वादेः कारणताऽवच्छेदकत्वकल्पने गौरवाच्च इत्यादि कौस्तुभे 'अपूर्वाधिकरणे (२।१।२) क्षुण्णम् । अत एव आहिताग्नेः परिधानीये कर्मणि पात्रासादनादिरूपप्रतिपत्तेरपि ऐहिककर्मातिरिक्तकर्माङ्गत्वस्यैव फलत्वेन कल्पनात् ऐहिकफलोत्पत्तावपि न क्षतिरित्यपि तत्रैव क्षुण्णम् ।

मण्डन--- 'प्रासो विषाणप्रतिपत्तिकर्म ।'

शंकर--- 'विषाणप्रासनं तु न ।' अर्थकर्म न ।

● कृष्णशकुनि. (काकः) इत्यर्थो म्लेच्छप्रसिद्धो वराहशब्दस्य, स न ग्राह्य, किन्तु सूकर इत्यर्थ एव आर्यप्रसिद्धो ग्राह्य. । यववराहाधिकरणम् । भा. १।३।४। ८-९.

● कृष्णसारङ्ग. पशुरग्नीषोमीयः । 'कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीय.' इति विधानात् । मीन्या.

● कृष्णाजिनं न संस्कारजनक द्रव्यत्वात्, परन्तु तत् संस्कारव्यञ्जक भवति । वि. ५।३।११, ● कृष्णाजिन यज्ञायुधम् । ३।१।८, ● कृष्णाजिनं राजसूये नानाबीजेष्टौ तन्त्रेणैकम् (अवहननादौ) । ५।२।७, ● कृष्णाजिनास्तरणम् अवघातपदार्थान्तरम्. । ५।२।७.

ॐ कृष्णाजिनास्तरणन्याय. । राजसूये नानाबीजेष्टौ कृष्णाजिनमेकमेव ॥

नानाबीजेष्वेकमुलूखलम्, विभवात् । ५।२।७।१२ ॥

भाष्यम्--- अस्ति राजसूये नानाबीजेष्टिः 'अग्नये गृहपतयेऽसितानामष्टाकपाल निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाक चरुम्' इत्येवमादि । अस्ति तु तत्र प्राकृतोऽवहननविधिः । तत्र संदेहः किं तत्र एकमुलूखल पर्यायेण, उत यौगपद्येन बहूनि इति । कुत. संशय ? यदि कृष्णाजिनास्तरणादय. पृथक् पदार्थाः, ततो भेदः । अथ कृष्णाजिनास्तरणादि तण्डुलनिर्हरणान्त. एक. पदार्थः, ततस्तन्त्रमिति । किं तावत् प्राप्तम् ? एकमिति । कुतः ? पर्यायेण विभवात् । एकस्योपादानेन सिद्धेः द्वितीयस्योपादानमनर्थक स्यात् । तस्मात् तन्त्रमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः। अर्थे तु अश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, अश्रूयमाणेऽपि अर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात्। शेषभूतं हि प्रकृतौ साम। इदमपि साम श्रूयते। तत् सामत्वेन सामान्येन साम्नः कार्ये भवितुमर्हति। तद्यथा, दधि घृतं शाकं शाल्यः, देवदत्तो भोजयितव्य, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेनेति। यद्यपि तैलेन स्नेहयितव्य इति न श्रूयते, तथापि स्नेहने एव तैलं भवति, तत्समर्थत्वात्। एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक्संस्कारे एव भवितुमर्हति।

सोम०— अर्थे त्वश्रूयमाणे इति इदं सूत्र पूर्वाधिकरणे स्तोत्रादेः कौत्सादेश्च नैरर्थक्यप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्याय पुनः 'एवं वा' इत्यधिकरणान्तरत्वेन भाष्ये व्याख्यातम्। पूर्ववत् प्राकृतस्तुत्यर्थत्वाभावात् अनिवृत्तिः इत्युत्थानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु— स्तुतिरूपे प्राकृते प्रयोजने अश्रूयमाणेऽपि प्राकृतसामनिवृत्तिः स्यात्, प्राकृतस्य गायत्रादेः स्तुत्यर्थतया शेषत्वात्, इहापि तथात्वसंभवात् इति।

वि०— 'अमुष्यैव कौत्सादि यद्वा प्राकृतबाधकम्। स्तुत्यभावाद्धादिमो, ऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात्॥' १०.

(भाष्यस्य 'अर्थे तु' इति सूत्रस्य द्वितीयवर्णकम् 'सर्वेषां' इत्यादिसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं च मिलित्वा एकमेवाधिकरणं दशमं भाट्टदीपिकायां भवति। तदुद्भियते—)

भाट्ट०— तत्तद्विकृतिविशेषे 'कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, क्रोशानि भवन्ति' इत्यप्राकृतानि सामानि विहितानि। तेषां चोदकहोमन्यायेन (८।२।९) सन्निपातत्वं न तद्विधेयस्य, दृष्टसंभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् प्राकृतसामबाधापत्तिद्वारक एवावगतेः प्राकृतसाम्नां निवृत्तिः। न च कौत्साद्याधारभूतयोनिऋगभावात् आश्रयकल्पना येनैव अध्ययनस्तवन् कौत्सादेरध्यायनाने, तदनुरोधेन च ऋचामपि अर्थप्रकाशनद्वारा अनुष्ठानकल्पोपपत्तेर्न प्राकृतसामबाधकत्वमिति वाच्यम्। अध्ययनयोनिऋच् कौत्सादिवैकृताध्ययने पाठाभावेन पृथगाम्नातस्य कौत्सादेः प्रकरणे विनियोगप्रकरणेन कारक तदाधारभूताया ऋचोऽपि तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पकत्वमाक्षिप्यते, तावत् अतिदेशप्रमाणागताङ्गमात्रनामेव ऋचा कौत्साद्याधारत्वमानकल्पनेन प्राकृतसामबाधोपपत्तेः, अत एव 'उद्यन्ति' इत्युद्गापश्रवणानुरोधेनापि तस्यावश्यकत्वाच्च। अत एव न कौत्सादीनि सर्वेषां प्राकृतसाम्नां निवर्तकानि। यदि हि अत्र प्राकृतस्तोत्रानुवादेन तानि विधीयेरन्, ततः शरन्यायेन (११।४।१) उपदिष्टसाम्नैव निराकाङ्क्षत्वात् तद्विषये अतिदेशस्यैव अकल्पनेन भवेत् सर्वसामबाधः, इह तु अतिदेशकल्पनोत्तरम् उपहोमन्यायेन कौत्सादिविधिवैयर्थ्यान्यथाऽनुपपत्त्या अन्यतराकाङ्क्षयैव कौत्सादि*विधानात्, तस्य च यावत्प्रयोजनमात्रकल्प्यप्राकृतसामबाधेनापि* परिहारोपपत्तौ सर्वबाधे प्रमाणाभावः। अत एव यत्र प्राकृताङ्गानुवादेन वैकृतविधिः यथा 'आग्नेयी ग्रहा भवन्ति' 'आग्नेयीषु स्तुवते' इत्यादौ, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव वैकृतविधिरिष्टः। १०.

मण्डन— 'कौत्सादि पूर्वं बाधेत' पूर्वं प्राकृतं प्रति। ११.

शंकर— 'कौत्सेन प्राकृतं बाध्यम्।' ११.

इ कौत्सादिन्यायः। कौत्सादिसामभि विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः तावन्मात्रस्य प्राकृतसामबाध॥

सर्वेषामविशेषात्। १०।४।९। १८॥

भाष्यम्— क विध्यते 'कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, क्रुञ्चाक्रौञ्चीये भवतः, मार्गयवसी भवतः, क्रोशानि भवन्ति' इति। सन्ति तु प्राकृतानि सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि। तानि प्राकृतानां निवर्तकानीत्येतत् समधिगतम्। अथेदानीमिदं संदिह्यते किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किम् एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति। किं तावत् प्राप्तम्? सर्वाणि सर्वेषामपि। कुतः? विशेषाभावात्। नहि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यते इदमस्य निवर्तकम्, नान्यस्येति। तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्तकमिति।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्, प्रकृतेश्चाविकारात्। १९॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानीति। एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति।

यागपेषणाद्युपकारकत्वेन अवयवत्वापत्तौ अवघातादि-पेषणान्तेन अनुसमयापत्तेः । अवघातकालीनवदद्ध्वर्यवादि-मन्त्राणाम् अदृष्टविधया उपकारकत्वेन अवयवत्वाना-पत्तेश्च । किञ्च सत्यपि अवयवत्वे कृष्णाजिनास्तरणादीनां विहितत्वेन अङ्गत्वात् प्रयोगविध्युपसंग्रहेण साहित्यावगतेः प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् । एवं द्रव्यदानस्यापि होमवत् हविःसंस्कारकत्वात् पेषणावघातन्यायेन (३।१।१३) प्रत्येकानुसमयः किं न स्यात् । इति चेत्, न । सत्यपि कृष्णाजिनास्तरणादीनां स्वतन्त्रविधिविधेयत्वे अङ्गत्वेन प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वे वा अवघाताद्यङ्गत्वेन तद्द्वारैव प्रयोज्यत्वावगमात् तदनुसमयेनैव अनुसमयः, इति न प्रत्येकमनुसमयः, प्रत्येकं साहित्यानवगतेः । एवं पात्रवपनादिप्रक्षालननिनयनान्तानामपि तण्डुलरूपावघातफलोपयोगितया अवघातार्थत्वात् न पृथक्पदार्थता । अत एव अदृष्टार्थमपि तदङ्गं न पृथक्पदार्थः । एवमुपस्तरणादेरपि स्रुचि आज्यधर्मद्वारा होमार्थत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रयोज्यता, इति न पृथगनुसमयः । द्रव्यदानस्य च हविःसंस्कारकस्यापि अवत्तोद्देशेन होमविधानात् लाघवेन अवत्तहोमस्यैव प्रयोज्यत्वम् । अवदानादेरपि पृथक्प्रयोज्यत्वाकल्पनात् न पृथक्पदार्थत्वम् । अत एव पदार्थत्वं नाम स्वातन्त्र्येण प्रयोगविधिविषयत्वम् । पदार्था-वयवत्वेन संमतानां हि कृष्णाजिनास्तरणादीनां न अव-घातादिनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्वज्ञानं विना प्रयुक्तिविषयत्वं ज्ञायते । अवघातादीनां तु नान्यनिष्ठप्रयुक्तिविषयत्व-ज्ञानोपजीवकत्वमिति तथात्वम्, प्रयोगविधिना अङ्ग-प्रधानोभयविधिप्रमाणतया प्रयुक्तिज्ञापकत्वेन अङ्गप्रयुक्तेरपि प्रधानप्रयुक्त्यपेक्षत्वात् तु तत्राचिन्त्यत्वाभावात् । अतश्च पदार्थानुसमयस्य पाठानुसमयस्थितेरेव तत्प्रयुक्तविषयत्वज्ञानम्, इति तेषां पदार्थान्तरमिति सिद्धम् ।

मण्डन— ' ऊरुर्नैवं चतुर्थेवदाने । '

शंकर— ' नानादैवेषु चाप्ययम् ' (काण्डानु-समयः) ।

● अवयवकृष्णाजिनास्तरणन्यायेन पदार्थदेन सर्वोपकारकस्य ग्रहणम् । भाट्ट. ५।३।३. ● कृष्णाजिना-स्तरणादिः तण्डुलप्रक्षालननिनयनान्तः. एकः पदार्थः अवहननं नाम । भा. ५।२।७।१३, ● कृष्णाजिना-स्तरणादितण्डुलप्रक्षालननिनयनान्तेन अनुसमयः नाना-बीजेषु । ५।२।७।१३–१५.

● कृष्णादिव्रीहिभिः सोमारौद्रादौ विहितैः प्राकृत-यत्नादीनां बाधः । भा. १०।७।१९।६४–७१.

● कृष्णार्जुनयोः क्षत्रियत्वात् पैष्टीपानं विरुद्धमेव । मध्वासवपानं तु अविरुद्धम् । सु. पृ. १९५.

● क्लृप्तं कल्प्याद् बलवत् । चोदकप्राप्तः क्रमः क्लृप्तः, प्रयोगवचनात् तु कल्प्यः । ततश्च अध्वरकल्पा-याम् आग्नेयविकारस्य अष्टाकपालस्य निर्वापः पूर्वम्, ततः उपांशुयाजाज्यविकारस्य आज्यनिर्वापः । शा. ५।१।१०.

● क्लृप्तं कल्प्यात् बलीयः । न च क्लृप्ते उपपद्यमाने कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम् । भा. ३।८।२।६, ● न च क्लृप्तमुल्लङ्घ्य कल्पनीयसंबन्धो न्याय्यः । १०।७।१।१३.

☞ ' क्लृप्तेन विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यत् सिध्यति ' इति न्यायः । रहस्य. पृ. ११.

☞ ' क्लृप्ते सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविधौ विशेषान्वयविधिमात्रेण आग्नेयीयम् अर्थस्योपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनाऽऽपादकम् आग्नेयी-मात्रग्रहणं न युक्तम् ' इत्यनेनैव न्यायेन प्रकृत-मात्रग्रहणकल्पनविशेषसिद्धिः । सु. पृ. ११११.

● क्लृप्तया रूढ्या योगो बाध्यते यथा रथकारः इति । (रथकारशब्देन रूढ्या जातिविशेषस्य ग्रहणम्, न तु ' रथं करोति ' इति योगेन नैमित्तिकस्य इति) बाल. पृ. १८९. ● क्लृप्तार्थं यदा श्रुतिः कल्पयितुं न शक्यते । वा. ३।२।८।२२ पृ. ७३९.

☞ क्लृप्तकल्पनान्यायः (क्लृप्तं कल्प्याद् बलीयः) । यद्यपि लिङ्गेनाश्रिपदे प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धिः अनुदात्तप्रसिद्धिरन्यत्र क्लृप्ता च, लिङ्गादिप्रसिद्धिषु अव-यवप्रसिद्धिरेव कल्प्या च । अतश्च रथकाराधिकरणन्यायेन क्लृप्तकल्पनान्यायेन च प्रत्यक्षश्रुतिरेव बलीयसी भवेत् । तथापि लिङ्गादिभिरर्थापत्त्या आनर्थक्यनिरा-करणन्यायेन प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यमनुकल्पनं युक्तम् । को. ३।३।१।१० पृ. ८० । एवं च न्याय-प्रतिपादकाधिकरणस्यावतारः । ३।३।७।८–१. ● मनुष्यकल्प्यो-

युक्तम् ' तथाफलं उपलभ्य वाजपेयसमभिव्याहृतं वाक्यात् वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्येति । तथा चतुर्थे एव उपवेषाधिकरणे (४।२।३।८–९) उक्तम् ' न च परिवास्येति क्त्वाप्रत्ययात् उपवेषकरणार्थं परिवासनं वाक्यसंयोगात् बलीयस्या द्वितीयया ' इत्यादि । यत्तु धातुसंबन्धविहितश्च क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयबृहस्पतिसवयोरेव संबन्धमाचष्टे इति तत् परमतम्, क्रियाऽन्वयस्य वाक्यार्थत्वोपपत्तौ वाच्यत्वायोगात् । ' धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ' (पा० ३।४।१) इति तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रार्थम् । बाल. पृ. ४५–४६.

● क्त्वाप्रत्ययस्य मुखं व्यादाय स्वपिति इतिवत् समानकर्तृकत्वमात्रेण उपपत्तिः । सु. पृ. ८६७. ● क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च शक्तिः इति वैयाकरणाः । नैयायिकास्तु ' भुक्त्वा व्रजति ' इत्यादौ भोजनोत्तरकालीन व्रजनम् इति बोधात् उत्तरकालत्वे समानकर्तृकत्वे च शक्तिः । समानकर्तृकत्वं च सामभिव्याहृतपदार्थजन्यव्यापाराश्रयत्वनिरूपितम् । तेन ' रथो गत्वा तिष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । उत्तरकालत्वं च तात्पर्यविषयीभूतक्रियाजन्यव्यापारविशिष्टं बोध्यम् । तेन ' अत्र गत्वा श्वस्तिष्ठति ' इत्यादिप्रयोगः । ' मुखं व्यादाय स्वपिति ' इत्यादौ समानकर्तृकत्वमात्रे सामानाधिकरण्ये वा लक्षणा । 'सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति वैपरीत्येन बोध.' इति कश्चित् । ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ' इत्यादौ तु अव्यवहितकालत्वम् । मणि. पृ. १६४, ● क्त्वाऽपि भावनाऽन्वयी । पृ. ११३. ● क्त्वाशब्द पूर्वकालतां समानकर्तृतामात्रं च वदति नानन्तर्यम् । पूर्वे दशपदेऽपि उत्तर स्तम्भ. इवेत्यादि अन्यत्रापि तु यदि पदार्थमात्रमपि करोति, नास्ति पूर्वोत्तरभाव । टुप्. ५।२।१।१.

● मनु आकुञ्चितमीलितादी, मोक्षणादिकं तु वैदिककर्माणि । वि. ४।१।२ वर्णक ४. ● मतुः क्रत्वन्तरं नादेशते । भा. २।३।८।२१ पृ. ५१८. ● क्रतवः अनाहिताग्नेर्न सन्ति । भा ६।८।१५. ● क्रत्व- इष्ट पुरुषधर्मविरुद्धैर्न विगुणीभवन्ति । सु. पृ. १३१४. ● क्रतवः स्वधर्मैः क्रतौ विधिनिषेधौ क्रत्वन्तरेषु दृष्टव्यतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये पुरुषगता विधिप्रतिषेधाः, ते क्रत्वन्तरगता इव अस्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । तेन दर्शपूर्णमासयोरनृतं वदन् नरकं च प्राप्नुयात्, दर्शपूर्णमासफलं च अविकलमेव आप्नुयात् । भा. ३।४।५।१३ पृ. ९१२, ● क्रतोः तत्र न वैगुण्यम् ' यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् । न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः ॥ ' ३।४।४।१३ पृ. ९१९, ● क्रतूनां क्रमविवक्षा न चेति वक्ष्यामः (५।३।१२ अधिकरणे) । २।२।८।२२. ● क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कार्यम् । तत्र अन्यस्मिन् क्रतौ कर्तव्ये अन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति, तस्मात् क्रत्वन्तरज्ञानम् अधिकारे नादर्तव्यम् । क्रत्वन्तरज्ञानाय मन्त्रान्तरग्रन्थः । भा. १।८।८।१८, ● क्रतौ अनध्यायेऽपि मन्त्रप्रयोगः कर्तव्य', अनध्यायशास्त्रस्य ग्रहणाध्ययनविषयत्वात् । १२।३।७।१८–१९, ● क्रतौ जपादिमन्त्राणां प्रावचनः स्वरः एव प्रयोक्तव्यः । १२।३।८। २०–२२.

क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्ष्णाजिनिः । ४।३।८।१७ ॥

' प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति ' ये यजमानाः एताः रात्रीः अहोरात्रैः साध्यानि सत्ररूपाणि कर्माणि उपयन्ति अनुतिष्ठन्ति ते ह वै निश्चयेन प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठां लभन्ते । रात्रिशब्दः अहोरात्रवचनः । उपेयुः इत्यस्मात् सत्रत्वं ज्ञायते । अत्र किमेते फलार्थवादाः, उत फलविधयः इति विचारे पूर्ववत्साह । क्रतौ रात्रिसत्रस्ये कर्मणि ' प्रतितिष्ठन्ति ' इति फलार्थवाद मन्यते कार्ष्णाजिनिराचार्यः । अङ्गवत् यथा जुहूपर्णमयीत्वादिषु अङ्गेषु अपापश्लोकश्रवणादिः अर्थवादः तद्वत् । तस्मादत्र स्वर्गः कल्पनीयः ।

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् । १८ ॥

सिद्धान्तमाह । रात्रिसत्रादौ क्रतौ ' प्रतितिष्ठन्ति ' इत्यादि फलम् आत्रेय आचार्यो मेने, न फलार्थवादम् । कर्मणः फलेन भवितव्यम् । तच्च संनिहिते अर्थवादे श्रुतम् । सम्प्रदायात् वरं संनिहितस्यैव कल्पना । सर्वथा

सुधायाम् 'विशिष्टानुपूर्वीकस्य अक्षरराशेर्वेदत्वेन क्लृप्त्या-दिमन्त्रमात्रस्य शिक्षितस्य वेदत्वाभावात् वेदाध्ययनाभावेन च मन्त्राणां स्वाध्यायविधिसामर्थ्यात् कर्माङ्गत्वावगतेः' इति अवतरणात् यथामुद्रित एव पाठः समीचीनः-- के.) । तस्मात् प्राक् कर्मणो ये मन्त्राः पठिताः, ते अङ्गत्वं प्रतिपद्यन्ते इति नाविदुषः अधिकारोऽत्र । शक्यते च तत्रापि पैत्रात् प्रयोजकव्यापारस्य अर्थवत्ता, सत्यामपि शक्तौ अप्रयुक्तो न ब्रूयात् इति । तच्च प्रयोजकत्वं द्वेधा भवति, यदि वा स्वच्छन्दः समर्प्यते, अथवा 'ब्रूहि' इत्यभिधीयते, इति यथेष्टं कर्म । 'किंवता पुनः विदितेन' (इति भाष्यं), वैशेषिकादयः स्वशास्त्रेणापि अनधिगतेन अनधिकारं वदन्ति इति स्पष्टनिरूपणार्थं पृच्छति । (वैशेषिकैः 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' १।१।१ इति स्वशास्त्रस्य धर्मव्याख्यानार्थ-त्वोक्त्या स्वशास्त्राधीनो धर्माधिकार उक्तः । सु. ३।७ पृ. ६६)। तत्र विद्वत्तायाः शक्त्युत्पादनद्वारेण प्रत्यक्षेणैव उपकारित्वात् 'यावता विदितेन' इत्याह (भाष्यकारः)। यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकलो वेदः परिगृहीतः, तथापि दर्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्योतिष्टोमिकमन्त्रज्ञानं न क्व चिदुपयुज्यते इति अमहति नाधिकारं व्यावर्तयति, इति वेदेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात् । तेन तथाविधः शास्त्रेण स्वाध्यायः । यत्तु अग्नौ मन्त्रः पठ्यते, तत् नित्य-काम्य- नैमित्तिकानां कर्मणां प्रयोगवचनाभावात् न ज्ञायते 'कतरत् कदा करिष्यते' इति । तत्र कदा चित् यत् न पठित तत्कृत्यार्थनाभिनिर्वृत्तं वा अध्येतव्यं, तत्र तदविद्वत्त्वात् (तस्य विद्वान् तद्विद्वान्, न तद्विद्वान् तद-विद्वान्, तस्य भावः तदविद्वत्त्वम्, तस्मात् इति विग्रहः । के.) अशक्नुवन् विहन्यते । तदानीं वा अधीयानस्य तदनियमवदध्ययनाभावात्, कर्मणि विशिष्टक्रियो-पायवेदनिराकृतेः तदङ्गस्य अज्ञानात् वैगुण्यमवश्यं । काम्यमुत्तरत्रिफलाय अर्थे. अनवच्छेदाद्विप्रयोगो वेदः अपेक्षितः, इत्यतश्च प्रागुक्तवद्यत्नेऽपि एव समस्तो वेदोऽ-ध्येतव्यः । यदि तु कश्चित् अशक्तो नाधीते सकलम्, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रम् (तु) कश्चित् अधिगच्छति, न तस्य तत्र अनधिकारः । एवं च यदि कल्पान्तं दूरविप्रकृष्टमेव । यत्तु आत्मज्ञानम्, तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्ति, अतः सर्वकर्मार्थम् अङ्गीकर्तव्यम् ।

शा-- याजमानमन्त्रप्रसङ्गात् चिन्त्यते । तत्र 'अविशेषादुभौ (तः अत्रस्थ) यद्वा स्वयमेव वदेद् बुधः । अज्ञस्तु वाच्यते, नैवं नह्यज्ञो विद्यते क्वचित् ॥ अधिकारो हि विदुषां नान्येषामिति निश्चयः । ब्रूहीति स्मारणाद् ज्ञस्य संभविष्यति वाचनम् ॥'

सोम-- 'आयुर्यज्ञेन कल्पताम्' इति क्लृप्त्य-र्थकयजुर्युक्ता मन्त्राः क्लृप्तयः ।

वि-- 'वाचयेत् स्वामिनं ज्ञातौ वाचनीयौ स एव वा ।, अविशेषादुभौ, तस्य स्वामित्वाद् वाचयेदमुम् ॥' ९.

भाट्ट-- वाजपेयादौ यत्र 'क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति' इति श्रुतम्, तत्र याजमानो मन्त्रः, वाचनमाध्वर्यवम् इत्यविवादम् । परन्तु वाचयतेः प्रदानादिणो गायत्र्युप-देशादौ शिक्षणशक्तित्वेन क्लृप्ततया प्रकृतेऽपि शिक्षण-विधायित्वावगतेः, तस्य च अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गेन शास्त्रे अप्रतिभरात्, उक्तविधाङ्गानुरोधेन अज्ञ एव वाजपेयादौ अधिकारी । अतोऽन्येषां क्रतूनामध्ययनविधिसिद्धज्ञानो-पजीवनेन ज्ञाधिकारिकत्वेऽपि वाजपेयादौ तदसंभवात् अज्ञस्यैव वाचनम् । इति प्राप्ते, वाचयतेः स्वस्वानु-कूलव्यापारमात्रवाचित्वेन क्व चिदन्यथाऽनुपपत्त्या शिक्षण-ग्रहणेऽपि स्मारणमात्रग्रहणेनापि प्रवृत्ते वाचनोपपत्तेः अज्ञानाधिकरणे (अज्ञस्य आधेयत्वम्, न भवति तत् अज्ञानाधेयत्वम्, तस्य भावं इत्यर्थः) प्रमाणाभावात् तज्ज्ञ एव वाचनम् । तच्च स्वच्छन्दो वा, 'इमं मन्त्रं ब्रूहि' इत्येव वा इत्यन्यदेतत् ।

मण्डन-- 'क्लृप्त्यादयः स्युर्विदुषैव वाच्याः ।' ९.

शंकर -- 'स एव वाच्यः क्लृप्तीः ।' ११.

● केन्-प्रत्ययः कृत्यार्थः तवैकेन्केन्यत्वनः यथा 'नावगाहे' नावगाहितव्यमित्यर्थः इति काशिकाकारः । बाल. पृ. ८०, केन्-प्रत्ययः कृत्यार्थः तिष्ठेत् यथा 'अवगाहे' अवगाहितव्यम् इत्यर्थः । पृ. ८०.

५६–५८. ● क्रतुदक्षिणायाः कृत्स्नायाः उपद्रष्ट्रे क्रतौ इयावेन अश्वेन बाधः । वि. १०।३।१८. ● क्रतुदक्षिणायाः कृत्स्नाया ऋतपेयविहितसोमचमसदक्षिणया बाधः । भा. १०।३।१३।६८–७२, ● क्रतुदक्षिणायाः कृत्स्नायाः (ब्रह्मभिन्नस्य) पुरुषान्तरस्य च ऋतपेयविहितसोमचमसेन निवृत्तिः । १०।३।२०।७२–७३.

● क्रतुधर्मता अनृतवदननिषेधस्य दर्शपूर्णमासयोः इत्यधिकरणार्थः । भा. ३।४।४।१२–१३.

● क्रतुपशवः । आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आरभ्यते (एक एव), ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्ये (द्वितीयः), ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि (तृतीयः), सारस्वती मेषी अतिरात्रे (चतुर्थी) । भा. ९।१।१७।४५. ● 'क्रतुपशवः ऐकादशिनाश्च विकल्प्यन्ते' इति विकल्पविधानात् ऐकादशिनानां मुख्याकालत्वम् । सोम. ८।१।७. ● क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्च वाजपेये सहोपक्रम्यन्ते । तत्र क्रतुपशूनामालम्भः प्रातःसवने एव । प्राजापत्यानां तु पर्यग्निकरणान्तं प्रातः कृत्वा माध्यंदिने ब्रह्मसाम्नि आलम्भः । वि. ४।१।१४. ● क्रतुपशूनां प्राजापत्यानां च वाजपेये समुच्चयो बध्यते (१०।४।४।६) । भा. ४।१।१४।३३, ● क्रतुपशुषु वाजपेयेऽग्नियुपेस्य प्रत्येकमावृत्तिः । ११।४।२०।५७–५९. ● क्रतुप्रकरणे यच्छ्रुतम्, तत् नियमेन क्रत्वारम्भकम् । वि. ११।४।१२. ● क्रतुप्रक्रमे एव सर्वैर्ऋत्विक्भिरसमयाचरणात् अवश्यम् ऋत्विग्यजमानैः 'एवमिदं कर्तव्यम्' इत्यवधार्य प्रतिज्ञातव्यम्, तदधीन प्रयोगवशोऽस्यास्याद्विसिद्धेः । बा. २।१।१२ पृ. ५७७.

● क्रतुभावनाऽन्तर्भावो नास्ति अग्न्यग्निष्टोमादिसंस्थानाम्, तासां फलार्थत्वात् । अग्निष्टोमसंस्था तु क्रतुभावनाऽन्तर्गता । शा. ५।३।१३. ● क्रतुमध्ये अन्यप्रयोगनिषेधः 'न वा एतच्छास्त्रिणने, यदन्यस्य तन्त्रे प्रतते अन्यस्य तन्त्रं प्रतायते' इति । के.

● क्रतुयुक्तपुरुषधर्मासो पुरुषद्वारा क्रत्वङ्गत्वेन अग्निमे प्रत्येकगुणसाधकत्वम् । सु. पृ. १३९४. ● क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वं नाम प्रविश्यस्य, क्रतुसंबन्धि-पुरुषगतयोग्यतासंपादकक्रियाविषयत्वम् । भाट्ट. ३।४।८ पृ. ३१६.

क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् । ११।१।७।२९ ॥

वाशब्दः संशयं निरस्यति । दर्शपूर्णमासादेः सकृत्प्रयोगे प्रयाजानामङ्गानाम् अभ्यासे कृते फलभूमा फलबहुत्वं स्यात् । अनुमानेन प्राक् अङ्गप्रयोगात् प्रधानोपकारो नासीत्, ऊर्ध्वं [illegible] भवति, तेन विज्ञायते नूनं अङ्गेन क्रियते, इति पुनःपुनः क्रियेत चेत्, उपकारोऽपि पुनःपुनः करिष्यते इति । क्रतुवत् यथा सौर्यार्यमणादिषु क्रतुषु फलं कर्मणा क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वं भवति, तद्वत् । इति पूर्वः पक्षः ।

सकृद्वा, कारणैकत्वात् । ३० ॥

एकस्मिन् प्रयोगे अङ्गानां सकृत् प्रयोक्तव्यं नावृत्त्या । कारणैकत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य एकं कारणं प्रधाने फलदानसामर्थ्यजननम् । तच्च सकृत्करणे निष्पन्नमिति न पुनःप्रयोगः । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पक्षव्यावर्तकः ।

परिमाणं चानियमे न स्यात् । ३१ ॥

अनियमे एकस्मिन् क्रतुप्रयोगे अङ्गानुष्ठानं सकृद्-सकृद्वा इति नियमाभावे 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायाम्' इत्युक्तं परिमाणं न स्यात्, बाधितं स्यात् । तस्मात् अङ्गानां नाभ्यासः । अत्र पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतयः 'पञ्च प्रयाजाः, द्वौ आज्यभागौ, आग्नेयाग्नीषोमीयौ द्वौ, उपांशुयाजः एकः, स्विष्टकृत्, त्रयोऽनुयाजाः' इति । अमावास्यायां तु उपांशुयाजाभावात् त्रयोदशैव ।

फलस्याकर्मनिष्पत्तेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् । ३२ ॥

यदुक्तं क्रतुवत् इति (सू. २९) तत्र वैषम्यमाह । क्रतुषु सौर्यादिषु अनुष्ठानान्यत्वे फलान्यत्वं स्यात् नाम । फलस्य आरम्भेण अनुष्ठानेन निष्पत्तेः निष्पद्यमानत्वात् । अङ्गानां तु सकृत्करणेन प्रधानोपकारे सिद्धे न पुनःकरणम् ।

अर्थवांस्तु, नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको, यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्, प्रधाने च क्रियाऽर्थत्वादनियमः स्यात् । ३३ ॥

नास्ति दोषः, तथापि यजमानेनैव केशछेन, तद्धितस्य उत्पद्यमानत्वात् (उत्पद्यमानत्वात्) न पत्न्या अनुष्ठानम्। न च पत्नीयजमानयोः कृतैकशेषयोः (यजमानश्च यजमाना च यजमानौ तयोः कर्म याजमानम् इति) तद्धितः, प्रमाणाभावात् ।

[तृयाधानं च० तस्य यावदुक्तं० इत्यधिकरणद्वय वार्तिककारैः प्रकारान्तरेण पुनर्व्याख्यातम्। तत्र द्वितीयाधिकरणस्य व्याख्या इत्थम्-] (सर्वं याजमानम् उभाभ्यामपि कर्तव्यम् उभयोरपि यजमानत्वात् । इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह-) 'शुक्र यजमानोऽस्यारभते इत्येवमादिषु (तावत् यजमानस्योपादेयत्वात् तद्गतयोः) पुंस्त्वैकत्वयोः विवक्षितत्वात् पुमान् (एव) मन्तव्यः । न च ('आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादि-) आशीर्वचन तस्याः । कुतः ? 'ब्राह्मणमुपनयीत' इति आचार्यकरणे नयतेरात्मने पद भवति (तेन आत्मनेपदश्रवणात्) देवदत्तः (उपनयनेन) आत्मनः आचार्यत्व भावयति । तत्र देवदत्तः उपनयनफलम् (आचार्यत्वम्) भजमानः प्रधान भूतः । (अष्टवर्षस्य) माणवकस्य तु (उपनयन प्रति) उपादीयमानत्वात् लिङ्गसंख्ये विवक्षितम् । स तु (देवदत्त) वेदमध्यापयन् आचार्यो भवति नान्यथा । तस्मात् (अध्ययनाध्यापनयोः पुंविषयत्वात्) पुंस (एव) अध्ययनं विहितम्, इतरस्याः (तु स्त्रियाः) विधानाभावात् अवैधता । न च (आशीर्वचना-) अन्यथानुपपत्त्या अध्ययनं कल्प्यं (कल्पयितु शक्यम्), अन्यथाऽपि (पुरुषद्वारैव आशीर्वचनस्य) उपपद्यमानत्वात् । (यत सर्वं न्यायादेव सिद्धमध्ययनम्) अतः स्त्रीणामध्ययनप्रतिषेध. । (पक्षान्तरमाह-) अथवा स्मृतेः (प्रमाणात्) प्रतिषेधः । (कथं तर्हि मूलमत आह-) यत्र वेद आशीःशब्देन वेदमन्त्र उच्यन्ते, ते उभयोरपि भवन्ति । (पुन. ?) तत्र (हि) स्त्रियाः स्तवनं वर्जितम् । (सप्तमंरमति-) न च पत्न्या वपनम् । किं कारणम् ? 'केशश्मश्रु (वपते)' इति संकीर्तनम् । तत्र (केशश्मश्रुणः) छेदनस्योक्तेर्न वपन निषिध्यते । (न च पत्न्याः तयोः केशश्मश्रुणि

श्मश्रुणः अभावात्) । ननु केशश्मश्रुणोः संस्कार्यत्वात् (तद्गत संख्यागतम्) साहित्यमविवक्षितम् । उच्यते । (न तयोः संस्कार्यत्वं भूतभाव्युपयोगित्वाभावात् । तथाहि,) तयोः अपनीतयोः अन्यत्र किञ्चित् प्रयोजनं श्रूयते, येन संस्क्रियेयाताम् । वपनेन अपनीताश्च (श्मश्रुकेशाः) अमेध्या भवन्ति । न च कृतप्रयोजनाः । ततः पुरुषः वपनेन संस्क्रियते । तस्मात् केशश्मश्रुणोः संस्कारार्थत्वेन उपादानात् विवक्षित साहित्यम् । (एवमसंभवात् स्त्रियाः वपनस्य निवृत्तिः । एवम् आशी.पदमनुसधाय ब्रह्मचर्यपदमनुसंधत्ते-) ब्रह्मचर्यं क्रत्वर्थतया यदि न विधीयते, ततः (तल्लोपेऽपि) क्रतुरविगुणः, किन्तु पुरुषस्य वैगुण्यम् । (विधाने तु सति क्रत्वर्थतया तदानीं क्रतुवैगुण्यं स्यात्) तस्मात् (पुरुषार्थवाक्येन) अधर्मत्वात् निषेधम् (एव) ।

(एव ब्रह्मचर्यपद यथाश्रुतं व्याख्याय आक्षिपति-) संस्कारेण गतार्थत्वात् (संस्कारबोधकाशी.पदात् पृथक्) अवाच्यम् (आक्षेपं स्वीकृत्य ब्रह्मचर्यमन्यथा व्याचष्टे-) अतो ब्रह्मचर्येण कामा लभ्यन्ते । ते (च) पत्न्याः अपि समवयन्ति । (चोदयति-) तेषु नावैयर्थ्यदोषः (अनन्यफलत्वात्) न चोपादीयमानता (गुणान्यारम्भणादिवत्) अत्र (अयम्) नियमः इति चेत् । न । तथापि गुणत्वात् (स्वातन्त्र्यात्) यजमान एव भवति (कर्ता, न पत्नी परतन्त्रत्वात् । परिहारान्तरमाह-) अथवा, यद्यपि अनन्यफलत्वे पदार्थाः, तथापि विद्यया तेषु यजमानेन क्रियमाणेषु (पदार्थेषु) प्रमादो न भविष्यति । (पत्नी तु प्रमाद्येत)। न च (पदार्थज्ञानस्य) अन्यथाऽनुपपत्त्या तस्याः (अध्ययनादिकल्पनया) विद्या प्रकल्पयितुम्, तद्विषया (यजमानसंबन्धिन्या विद्यया) प्रयोगनिर्वाहसुलभत्वात् । (परिहारान्तरमाह-) अथवा (योऽयं कल्पितवान्) 'याजमानम्' इति तद्धितः, (सः) स्त्रीपुंसाधिकृतम् (यजमानद्वन्द्वात् वा) उत्पन्नः, पुंस्त्रियोरेकत्व (यजमानत्वात्) । तत्र स्त्रीपुंसयोरधिकृतयो (अभ्युपगमप्रमाणाभावात्) यजमानेषु निरोध. (कर्तृ, स्त्री. अनधिकारात्) । न तु पुंस्त्रियोरधिकारात् उभयो यथार्थ विरोधः (पुनः यदंस

सा मुक्तस्य स्यात् इति कैमुतिकन्यायमाह । उपदेशसाहस्री. पद्य. १८–२१ रामतीर्थः. ● सगुणब्रह्मविदामपि ब्रह्मलोकं गतानां तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनप्रसादादेव मुक्तिरिति स्थितिः, सम्यग्दर्शिनाम् अनावृत्तिस्तु सुतरां सिध्यति इति कैमुतिकन्यायमाह । न्यायनिर्णय. ४।४।७।२२ ब्रसू. ● एकवाक्योपात्तयोरपि आवश्यद्वन्द्वयोः परस्परनियमे एकश्रव्ययोपात्तयोः क्लिन्नपुंस्त्वयोः कैमुतिकन्यायेन परस्परनियमात् पुंद्वयाक्रमः । ('क्षौमे वसानौ अग्निमादधीयाताम्' इत्यत्र । पूर्वपक्षे इदम् ।) सोम. ६।१।५. ● 'गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥' मनुः (७।३५१) अत्र विज्ञानेश्वर.– एतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्य. किमुतान्यः इति कैमुतिकन्यायेन एतादृशान्यपरमाह । वस्तुतस्तु स्वरूपोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव । नीतिमयूखः. पृ. ६२. ● ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणामयुक्तत्वसिद्धये कैमुतिकन्यायेन ज्ञानकाले कर्मणामसंभवमाह । सं. शारी. रामतीर्थः ४।९. ● न च भगवद्भक्तिशाल्येनैव कैमुतिकन्यायेन रात्रिसंध्यावपि परदिने यावद्विद्धौ रात्रिसंधिद्वयमनर्थकं स्यात्, अतश्चन्द्रदर्शने निषेधबाधकत्वेन रात्रिसंधिविधानं सार्थकमिति वाच्यम् । समयमयूखः. पृ ७२. ● कैमुतिकन्याये हि अन्यार्थे तात्पर्यं पर्यवसीयते, स्वार्थे निषेधश्च भवति । यथा 'दोषा वाच्या गुरोरपि' इत्यत्र गुरोस्तु दोषा नैव वाच्याः, तदन्यमहाशये. । अन्येषां तु सर्वेषामपि वाच्या इत्यर्थ. । (तत्त्वप्रकाशिका पृ. २००) । 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इत्यत्र अपि तत्त्वज्ञेनैव अर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं वैयाकरणा मन्यन्ते, किमुत ततोऽधिकलाघवेन इति कैमुतिकन्यायेन मात्रादिकलाघवस्य आदरणीयतामाहुः । मूर्तिः. पृ २२७. ● अन्यदीयत्वप्रयोजकविरोधाभावेऽपि अधिष्ठानस्यगत्या विरोधसमाधानेन विनियुक्तविनियोगः कर्तुं शक्यते, इह (वाजपेयबृहस्पतिसवयोः) तदभावे किमु (किमुत) वक्तव्यम् इति कैमुतिकन्यायोद्घाटनार्थम् अनया भङ्ग्या विरोधसमाधानमित्युक्तम् । परिमल. ३।३।१८।२५ ब्रसू. ● मनु स्मरणे– 'आर्तानां तु येषां चिरन्तरा येषु इष्यते । कशलेषु इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ॥' इति, तत् कैमुतिकरीत्या अप्रमोदत्रैधनिन्दाऽर्थम् इति माधवः । तत्त्वं तु पूर्वचतुर्थमेषु प्रतर्कलपूत्रवर्जनार्थमित्यनुपदमेव वक्ष्यते । समयमयूखः पृ. ४२.

● कोकनदत्वं पद्मत्वैकार्थसमवायिरक्तत्वावान्तरजातिः । सु पृ. १४१०.

● कोटिद्वये साधारणधर्मस्य आवश्यकत्वम् । संकर्ष. ३।२।२१.

⌧ कोटिशोदृश्यमानोपबृंहणन्यायः । एतन्न्यायानुरोधात् ईश्वरस्य अजरत्वादेर्षड्गुणत्वसिद्धिः । स्वधीकल्पितैः न्यायैर्मन्त्रसंपादनात् उपबृंहणानुरोधेन अवसायनं न्यायः इत्यर्थः । (इतिहासपुराणानि उपबृंहणप्रदार्थः । कोटिशो दृश्यमानम् उपबृंहणं न्यायः इत्यक्षरार्थः । के.) साहस्री. ८१४.

● कोद्रवाः मुद्गानां न प्रतिनिधिः 'अयज्ञिया वै माषाश्चणकाः कोद्रवाः ।' वि. ६।३।६.

⌧ कोपपानन्यायः । व्यवहारे दिव्यविशेषोऽयम् । यथा च याज्ञवल्क्यः 'देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत् तस्मात् जलं तु प्रसृतित्रयम् ॥' (२।११२) 'अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशय. ॥' (११३) इति । साहस्री. ११५.

● कौण्डपायिनामयनविषयक सर्वं कुण्डपायिनामयन–शब्दे द्रष्टव्यम्, शब्दभेदेऽपि अर्थस्याभेदात् । के.

■ कौत्सकाण्वरसिहरपञ्चनिधनादिसामभिः विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां बाधः ॥

अर्थे स्वप्नयमाणे दोषत्वात् प्राकृतस्य विकार स्यात् । १०।४।८।१७ वर्णक २ ॥

भाष्यम्— पद्यं वा । कश्चिच्छ्रूयते 'कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवत., सुदापुदीये भवत, अर्कस्यमी भवत, क्रौञ्चानि भवन्ति' इति । सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि । किं तानि निवर्तन्ते, न ? देशोऽर्थः संदिह्यते । किं प्राप्तं ? अनिवृत्तिः नवमपर इति । कुत ? शामनस्य निवर्तने, न श्रूयते इति यद्यन्तिविहितशेषोऽस्मि । यत्र इदेकमि ते।

मेवाध्यायार्थः । क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं तु तृतीयसिद्धमपि उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्धयर्थं विचार्यते इति विवेकः ।

मण्डन— ' अथ प्रयोक्त्राध्यायः । '

शंकर— 'तुर्याध्यायप्रतिश्रवः ।' प्रतिश्रवः प्रतिज्ञा ।

● क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं तृतीयाध्यायसिद्धम् । भाट्ट० ४।१।१.

ऊ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणम् ॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा, ऽविभक्तत्वात् । ४।१।२।२ वर्णकं १ ॥

भाष्यम्— अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षण वाच्यम् । तथाहि स्पष्टा प्रतिपत्तिः, पृष्ठकोटेन उपदेशो गरीयसी । (भूमिगतानां मनेनेषा द्रष्याणां प्रत्येक स्पर्शनेन प्रदर्शने पर्तव्ये पृष्ठस्य आकोट० पुटिकीकरण कर्तव्यं भवति , इति गौरवम्) तदुच्यते । यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति, स पुरुषार्थः पदार्थः । कुत ? तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा । तस्य लिप्सा अर्थेनैव भवति, न शास्त्रेण । अर्थो हि साक्षादवगम्यते, नान्यथा । अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या । योयः प्रीतिसाधनः, स पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थ इति क्रत्वर्थस्य लक्षण सिद्धम् ।

टुप्— (भाष्यमाक्षिपति-) यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिरुपजायते (स्वर्गादिलक्षणा), स पुरुषार्थः पदार्थः (दर्शपूर्णमासादि.) । तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा इति । किमुक्तं भवति ? यदि लिप्साशब्देन अनुष्ठानमुच्यते, तत् अयुक्तम् । नहि क्रत्वर्थेनापि विधिना बलात् पुरुषः प्रवर्त्यते । (समाधत्ते-) सत्यम् । क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः द्वयोरपि साध्यसाधनसंबन्धो वैदिकः । किन्तु पुरुषार्थे वरणम् इच्छातः, ■ नियोगत. । क्रत्वर्थे तु अनिच्छातो नियोगतः । तेन वरणमभिप्रेत्य उक्तम्, ' तस्य लिप्सा अर्थलक्षणा ' इति । दुःखाकरत्वात् कथं यागः पुरुषार्थ. ? साध्येन अविनाभावात् साधनस्य पुरुषार्थता उक्ता ।

सोम— सूत्रार्थः-यस्मिन् पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीतिः स्वर्गादिलक्षणा उपजायते, स दर्शपूर्णमासादिः पुरुषार्थः । यतः तस्य लिप्सा अनुष्ठानम्, अर्थलक्षणं पुरुषार्थस्य प्रीत्या अविभक्तत्वात् इति ।

वि— 'क्रत्वर्थादेर्नास्ति वाऽस्ति लक्ष्म, नास्त्यनिरूपणात् ।, क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥'

भाट्ट— वक्ष्यमाणयोः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणमुच्यते । तत्र तन्त्ररत्ने तावत् स्वयंप्राथितसाध्याधीनानुष्ठानं पुरुषार्थः । तदुपकारकं क्रत्वर्थः इत्युक्तम् । तन्न । फले काम्यशालादौ 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति निषेधेषु च अव्याप्त्यापत्तेः, अनुष्ठेयत्वाभावात्, निषेधेषु स्वयंप्राथित साध्याप्रसिद्धेश्च । क्रत्वर्थलक्षणस्य आधानादौ अतिव्याप्तेश्च । यदपि शास्त्रदीपिकायां इतिकर्तव्यतात्वेन अन्वितत्वं क्रत्वर्थत्वम्, तद्भिन्नत्वं करणफलवृत्तिपुरुषार्थत्वमित्युक्तम् । तदपि न, क्रत्वर्थनिषेधानाम् अक्रियात्वेन अनितिकर्तव्यतात्वेन तेष्वव्याप्तेः, आधानाध्ययनयोः समवभिन्नत्वस्य तन्त्ररत्ने त्वदुक्तत्वेन तत्र पुरुषार्थलक्षणस्य अतिव्याप्तेश्च । तस्मात् स्वयंप्रार्थितत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयंप्रार्थितत्वं च शास्त्रानधीनेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वम्, स्वर्गपश्वादौ हि इष्टसाधनता न शास्त्रगम्या । इदं च स्वर्गस्य देहविशेषरूपत्वे । सुखविशेषरूपत्वे तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानाजन्येच्छाविषयत्वं बोध्यम् । यागानुपकारादौ तु सा शास्त्रजन्येति ते न स्वयंप्रार्थिताः, स्वर्गादयश्च तथा । अतः तदुद्देशेन विधीयमानयागादिर्भवति पुरुषार्थः । फलस्य पुरुषार्थत्वव्यवहारो भाक्तः इत्युक्तमेव ' फलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्र । उद्देश्यताविधेयत्वे न स्वरूपसंबन्धरूपे लक्षणघटके, न तु साध्य तानुष्ठेयविषयताविशेषात्मके लक्षणघटके । तेन निषेधस्थले नरकाभावोद्देशेन निवृत्तिविधानात् फलोद्देशेन च फलविधानात् नाव्याप्तिः । पुरुषार्थेषु अभ्यनुज्ञाविधिषु च दोषाभावोद्देशेन तत्तत्क्रियाविधानात् नाव्याप्तिः । एवं च स्वयंप्रार्थितनिष्ठत्वोद्देश्यतानिरूपितविधेयताकत्वमेवेह क्रत्वर्थत्वम् । क्रतुशब्दो हि अस्मिन् प्रकरणे स्वयमप्रार्थितपरः । तेन आधानाध्ययनयोः ज्योतिष्टोमाद्यर्थत्वाभावेऽपि तादृशान्यार्थत्वज्ञाना-

कुतः ? श्रुतिसामर्थ्यात् । 'कौत्सं भवति, कार्ण्वं भवति' इत्येकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था अर्थवतीति । एवम् 'वशिष्ठस्यजनित्रे भवतः' 'शुद्धाशुद्धीये भवत' । 'मर्गयशसी भवत' इति द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा, 'कौञ्चानि भवन्ति' इति त्रिमिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यदि एकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्यते, ततो यावती एवासौ अङ्गीकृता प्राकृती सामसंख्या, तावत्येव भवति । एवं सर्वत्र । किमेव भविष्यति ? प्रकृतेरविकार, प्राकृताना मेवशिष्टाना साम्ना ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मादेकमेकस्य निवर्तकम्, द्वे द्वयो, बहूनि बहूनामिति ।

सोम-- पूर्वेणैव विशेषचिन्तनात् संगतिः ।

वि-- 'तत् सर्वबाधक सर्वमेकद्वयायुक्तितोऽथवा ।, अविशेषादयिमो, ऽन्त्य एकायुक्तिविशेषत ॥' ११. तत् को वादिनाम्।

भाट्टदीपिका ■ ' कौत्सकाण्व ' इति सिद्धौ एव संगृहीता ।

मण्डन-- ' तद्वाप समसंख्यया । ' तद्वाप' प्राकृतसामबाध । १२.

शंकर-- ' तत्रापि समसंख्यकम् । ' १२.

● कौत्सादिन्यायेनैव समसंख्यप्राकृतसामबाधकतया यत्किञ्चित्स्तोत्रे तद्विशेषाश्रवणेऽपि शब्दविशेषेण नियम (वैरूपवैराजादिनियम)। भाट्ट १०।६।६

● कौथुमं साम धापाऽन्तरम्। वि. २।१।८.

■ कौन्तेयराधेयन्याया । कर्ण. कौन्तेयत्वमजानानः स्वस्य राधेयत्व मेने, तथा जीव स्वस्य अविद्यारिजन्यात्मसामस्याय संसारिव मन्यते । संग्रह.

● कौपीनं (गुह्यमिन्द्रिय) छादयितुं प्रकृतो विकृतौ च प्रच्छादन' क्रियते वाससा । भा. १०।४।७।१३.

● कौषीतकिब्राह्मणे ज्योतिष्टोमप्रकरणे प्रवर्ग्य-भणीत. (८।३-७) । ■ पृ १३२१.

● क्त्वा । न तावत् क्त्वाऽन्त पूर्वं प्रयोक्तव्यमाख्यातात् इति कस्य चिद्व्याख्यानमस्ति । नापि क्त्वाऽन्तमेव लोक पूर्वं प्रयुङ्क्ते, आख्यातादपि परस्तात् क्त्वान्तपूर्विणा आम्नाये च क्त्वाऽन्तपदप्रयोग दर्शनात् । तस्मादनन्यथासिद्धे: समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालता तदर्थ. इति परमार्थ. । कणिका. पृ ४२०.

● क्त्वा । पूर्वकालताया हि क्त्वा स्मर्यते, नानन्तर्यं । बृहती. पृ. १० । अध्ययनस्य दृष्टार्थता च क्त्वाप्रत्ययस्य आनन्तर्येऽर्थे स्वीक्रियमाणे व्याहन्येत । अतो नानन्तर्यं क्त्वाप्रत्ययस्यार्थ. । यद्यपि क्त्वाऽन्वयेन आनन्तर्यविशिष्टा पूर्वकालता उच्यते, तथापि अध्ययनविधिविरोधात् पूर्वकालतामात्रमेव अर्थो गृह्यते । ऋजु. पृ १०. ● क्त्वा। भवति हि ' गच्छति भुक्त्वा ' इत्यपि गमनमपेक्ष्य भोजनस्य पूर्वकालत्वम् । भा. ३।५।१९।४८.

● क्त्वाऽन्तानां नास्ति परस्परसंबन्ध. साकाङ्क्षत्वात् क्त्वाऽन्तस्य । ... ६।४।७।२४.

● क्त्वापेटिका । (१) ' वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत ' इति बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वमुक्तम्, (२) ' अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' इति सौत्रामण्या. चयनाङ्गत्वमुक्तम् । ४।३।१२।३०-३२ । (३) ' सस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इति वैमृधस्य पूर्णमासाङ्गत्वमुक्तम्। ४।३।१३।३३-३६ । (४) ' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति ज्योतिष्टोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वमुक्तम् । ४।३।१५।३८ । के.

● क्त्वाप्रत्यय एकस्य पूर्वकालीनता ब्रूते, अपरस्य चोत्तरकालीनतामिति चेन्न । अङ्गत्वबोधनमेव तस्य मुख्योऽर्थ, पूर्वकालस्तु न नियत ' मुखं व्यादाय स्वपिति' इति कालैक्येऽपि प्रयोगात्। वि ४।३।१३-१४.

● क्त्वाप्रत्यय. भट्टसोमेश्वरमते विनियोक्त्री श्रुति । तत्रापि द्वयी गति पूर्वस्योत्तराङ्गत्वम्, उत्तरस्य वा पूर्वाङ्ग त्वम् । तत्र आद्योदाहरण यथा ' मुखत धाराः परिवारयोपरेष करोति ' इति । उपवेषस्याङ्गं परिवासनम् । द्वितीयोदाहरण यथा ' वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत ' इति । एवं तदादेशो ध्वयपि ' वत्साकारमाधर्य ' इत्यादि । क्त्वाप्रत्यये पार्थसारथिमते न श्रुतित्वम् । तन्मते चतुर्थे वाक्यीयमङ्गत्व-

च स्यात् । नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किञ्चित् दृष्टं प्रयोजनमस्ति । पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः, स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयन्ति, यथाऽर्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानात् । स च पाठो द्विविधः । मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्र आग्नेयाग्नीषोमयोः (पुरोडाशयोः) तत्तद्याज्याऽनुवाक्याक्रमात् यः क्रमः आश्रीयते, स मन्त्रपाठात् । स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् बलवान्, अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्य अन्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगात् बहिरेव ' इदमेवं कर्तव्यम् ' इत्येवमवबोध्य कृतार्थम्, इति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते । मन्त्राः पुनः अनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः इति वक्ष्यामः । तेन अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात्, तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वात् अन्तरङ्गो मन्त्रपाठः इतरस्मात् अतिबलवान् । अत एव आग्नेयाग्नीषोमीययोः ब्राह्मणपाठात् आदौ अग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानम् इत्येवं क्रमं बाधित्वा मन्त्रपाठात् आदौ आग्नेयानुष्ठानं पश्चात् अग्नीषोमीयस्य इत्येवं क्रमः इत्युक्तम् । प्रयाजानाम् ' समिधो यजति ' ' तनूनपातं यजति ' इत्येवं विधायकवाक्यक्रमात् यः क्रमः, स ब्राह्मणपाठक्रमः । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यानि अर्थं विधाय कृतार्थानि, तथापि प्रयाजानां स्मारकान्तरस्याभावात् तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथा च येन क्रमेण तानि अधीतानि तेनैव क्रमेण अर्थस्मरणं जनयन्ति, इति युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति । किञ्च यत्रार्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव यथा तूष्णींविहितेषु कर्मसु, तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात्, तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् । प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वाचिन्तया, तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । यथा आहुः अर्थवादचरणे वार्तिककाराः 'प्रयाजादिवाक्यानि अर्थे मतर्थ्यं चरितार्थानि स्वरूपेणार्थे यद्यपि प्रयोजकतां न प्रतिपद्यन्ते' इति । तस्मात् समन्त्रककर्मणां पाठक्रमो मन्त्रपाठात्, अमन्त्रकपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेव इति ।

प्रकृतौ नानादेशस्थानां पदार्थानां विकृतौ यत्रैकस्मिन् देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशे अनुष्ठीयन्ते, तस्य प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात्, अयं यः क्रमः स स्थानक्रमः । स्थानं नाम उपस्थितिः । यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते, तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवति, इति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव साद्यस्के अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानम्, तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः, इतरयोस्तु पश्चात् । आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः । प्रकृतौ ' आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा, त्रिवृता यूपं परिवीय, आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ' इत्याश्विनग्रहणानन्तरं तस्य विहितत्वात् । तथा च साद्यस्केऽपि आश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवति, इति युक्तं तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोश्च पश्चात् । प्रधानक्रमेण यः अङ्गानां क्रम आश्रीयते, स मुख्यक्रमः । येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते, तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गानि अनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामङ्गानां स्वप्रधानैः तुल्यं व्यवधानं भवति, व्युत्क्रमेण तु अनुष्ठाने केषां चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैः अत्यन्तमव्यवधानम्, अन्येषाम् अत्यन्तं व्यवधानं स्यात्, तथायुक्तम्, प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽपि अङ्गक्रमे हेतुः । अत एव प्रयाजशेषेण आदौ आग्नेयहविषः अभिघारणम्, पश्चादैन्द्रस्य दध्नः, आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । अतश्च आदौ आग्नेयहविरभिघारणम्, ततः ऐन्द्रस्य हविषः, ततः आग्नेययागः, ततश्च ऐन्द्रो यागः इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमात् सिद्धो भवति । अतो युक्तः प्रयाजशेषाभिघारणस्य मुख्यक्रमात् क्रमः इति । स चायं मुख्यक्रमः पाठक्रमात् दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिः । पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथा (विलम्बितप्रतिपत्तिः) इति बलवान् । अत एव आग्नेय– उपांशुयाज– अग्नीषोमीयानां क्रमेण अनुष्ठीयमानानामपि उपांशुयाजाङ्गनिर्वापः मुख्यक्रमात् न पूर्वमनुष्ठीयते तस्य दुर्बलत्वात्, पाठक्रमात्तु पश्चादनुष्ठीयते

अश्रुतौ अश्रवणे हि यस्मात् विश्वजिति इव फलस्य अनुमानं स्यात्। इह तु अर्थवादे श्रुतमेव फलम्। ततो नानुमानम्। तस्मात् रात्रिसत्रादौ अर्थवादस्थमेव फलं कल्प्यते कल्पनालाघवात्।

अङ्गेषु स्तुतिः, परार्थत्वात्। १९ ॥

पूर्वपक्षोक्तदृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनार्थं सिद्धान्तसूत्रम्। जुहू: स्रुवः इत्येवमादिषु अङ्गेषु 'न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यादि यत् फलवचनं सा स्तुतिरेव, जुह्वादीनां परार्थत्वात् प्रधानार्थत्वात्। रात्रिसत्रेषु तु नैवम्, परार्थत्वाभावात्। तस्मात्तत्र 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै' इत्येषा स्तुतिः। तस्मादत्र आर्थवादिकं फलम्। के.

* क्रतौ ब्राह्मणोत्पन्नानां मन्त्राणां भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

तन्न्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम्। १२।३।९।२३ ॥

भाष्यम्-- यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये मैत्रस्वर्येण दृष्टः, तस्य तथैव प्रयोगः। यस्तु तत्र न दृष्टः, ब्राह्मणेन च भाषिकेण उपदिष्टः यथा 'स वै प्रोहेत् वाजस्यत्योऽसि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः? उच्यते। तन्न्यायत्वात् अदृष्टोऽपि। योऽसौ न्याय उक्तः 'मन्त्रोपदेशोऽपि तद्रूपत्वात् शब्दस्य' इति, तेनैव न्यायेन (१२।३।८।२१ प्रथमव्याख्यायाम् आर्थिकेन) अदृष्टोऽपि मन्त्रोपदेशः एव, न भाषिकोपदेशः। तस्मात् (न इति पदं यद्यपि आनन्दाश्रमीये तस्मात् इति पदात् परस्तात् मुद्रितम्, तथापि तदयुक्तम् इति मन्यामहे) तस्यापि प्रावचनेनैव स्वरेण प्रयोगः।

तदुत्पत्तेर्वा, प्रवचनलक्षणत्वात्। २४ ॥

भाष्यम्-- तदुत्पत्तेः वा ब्राह्मणोत्पत्तेः मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात्, प्रवचनलक्षणत्वात्। प्रवचनं ब्राह्मणानां लक्षणम्। यथा प्रोच्यन्ते तथाविधा विज्ञायन्ते। ते च भाषिके एव उत्पन्नाः। तेषाम् अन्यथाविधत्वे प्रमाणं नास्ति। तस्मात् यथोत्पन्नाः, तथाविधा एव प्रयोक्तव्याः।

सोम-- सूत्रार्थः--मन्त्रसमाम्नायादृष्टेऽपि मन्त्रे पूर्वन्यायात् न ब्राह्मणस्वरः इति।

वि-- 'ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथवा। आद्योऽन्यमन्त्रवत्, मैवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥' प्रावचनस्वरविवर्जनात् इत्यर्थः।

भाट्ट-- ये पुनर्मन्त्रसमाम्नाये नाधीताः ब्राह्मणे एवोत्पन्नाः जपमन्त्राः, तेषां स्वरान्तराभावात् असत्यपि स्वरश्रुते विनियोगविधौ यथापठितमन्त्रपाठबलेन स्वरस्यापि स्वाध्यायविधिवशेन विनियोगकल्पनात् भाषास्वरोऽपि तत्र प्रयोक्तव्य एव। भाषास्वरश्च 'छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चनीचस्वरं प्राहुः, स वै भाषिक उच्यते ॥' इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्वर एव।

मण्डन-- 'स्यादेवाय ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे।' अयं भाषिकः स्वरः।

शंकर-- 'तत्रोत्पत्तास्तत्स्वरेण।' तत्र ब्राह्मणे।

* क्रतौ मन्त्रेषु प्रवचनस्वर एव प्रयोक्तव्यो न भाषिकः। वि. १२।३।८। ज्योतिष्टोमे क्रतौ सोमद्रव्यस्य इन्द्रादिदेवतानां च यजुर्वेदे विधानात् उपांशु स्वरः। ३।३।१। 'वाजस्यत्योऽसि' इत्यादिब्राह्मणपठितेषु मन्त्रेषु तु भाषिकस्वरः एव प्रयोक्तव्यः, नास्त्येषाम् प्रवचनस्वरः। १२।३।९.

* क्रतुषु स्त्रिया अपि अधिकारः। भा. ६।१।२।६-१६.

* क्रतुकर्मायमहणात् अङ्गाङ्गिसंबन्धः स्यात्। भा. १।२।१२।२७ पृ. ५६२

* क्रतुजन्यमपूर्वं ज्ञातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्याऽपूर्वस्य कल्पकम्। वि. १।१।१.

* क्रतुतो ह्यर्थवादानुपपत्तेः। ३।३।१०।२७ ॥ भाष्येण कर्तृत्वनिरासार्थतया यावदं व्याख्याय क्रतुत इति सूत्रावयवस्य पूर्वसूत्रस्थप्रधानविपरिणामविशेषणत्वानुपपत्त्या क्रतुतः एवार्थ विनेयः, (अभिगमनकयोः दर्शनम् 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात् धृत्यै' इति श्रुतयः) न कर्तृतः, धृत्यै इत्यर्थवादानुपपत्तेः इत्येवं व्याख्यातम्। सु. पृ. १३०४.

* क्रतुदक्षिणायाः दृष्टार्थत्वात् आतिदेशिकदक्षिणायाः पूर्वदेशस्थे उपदिष्टेनैव क्रतुदक्षिणया बाधः। भा. १०।१।१४।

प्रधानाङ्गता तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्य पाठक्रमेणैव । अत्रापि पूर्ववत् दर्वीहोमादिरूपत्वे उभयाकाङ्क्षा, विकृतिरूपत्वे तु अन्यतराकाङ्क्षा । उपहोमानां विकृत्यङ्गत्वं संनिधिपाठात्, तेषां प्रमाणान्तरेण अविनियोगात् । उभयाकाङ्क्षया संनिधेर्विनियोजकत्वे तु यद्यपि नैतोदाहरणं संभवति, तथापि तस्य अपूर्वविशेषोपस्थापनादिना तदुपयोगित्वात् विनियोजकव्यवहारः । इति सिद्धं क्रमस्य विनियोजकत्वम् । (ग्रन्थसंक्षेपोऽयम्) । कौ. ३।३।५।१२ पृ. ११६. * क्रमः हि आनन्तर्यम् । तच्च विशेषसंबन्धे कारणम् इति समधिगतम् । सत्यं कारणम्, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते । भा. १०।६।१।२७-२८, * अनेकस्य आम्नायमानस्य संनिधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रमः । ३।३।७।१४ पृ. ८५५. * उपाकरणादीनां पाठक्रमेणैव औपरसप्याख्ये देशप्रदेशे अनुष्ठानागमात् अनुष्ठानसादेश्यलक्षणोऽपि क्रमोऽस्ति । सु. पृ. ११९०, * वैकृतकर्मसंनिधिरपि क्रम एव । पृ. ११९७. * क्रमं समाख्या च शक्नोति लिङ्गं बाधितुमिति । तथापि याज्यायाज्याऽनुवाक्याकाण्डसमाख्या बलवती । भा. ३।२।७।२०, * क्रमेण अनुष्ठानं गम्यते वाक्यात् पदार्थानाम् । यथा लोके स्नायादनुलिम्पेत् भुञ्जीत इति । यथा च अदृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु कश्चिद् ब्रूयात् देवाय धूपो देयः पुष्पाण्यवकरितव्यानि चन्दनेनानुलेप्तव्यः उपहारः अस्मै उपहर्तव्यः, एवं कृते देवस्तुष्यतीति । तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेवम्, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाण्यवकरितव्यानि इति, एवं मन्यते धूपदानस्य प्राथम्यमनेनोक्तमिति । ५।१।४।४, * क्रमेण अपच्छेदे परनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । ६।५।१९।५४.

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे, तद्गुणत्वात् । ५।१।४।४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' समिधो यजति ' ' तनूनपातं यजति ' ' इडो यजति ' ' बर्हिर्यजति ' ' स्वाहाकारं यजति ' इति पञ्च प्रयाजा नाम यागाः श्रुताः । तेषामनुष्ठानं किम् अनियतेन क्रमेण कर्तव्यम्, उत पाठेन यः क्रमस्तेनेति विचारे अनियतः क्रमः इति पूर्वः पक्षः । तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तयति । क्रत्वेकत्वे क्रतोरेकत्वे सति अनुष्ठानं क्रमेण पाठक्रमेण नियम्येत । पाठक्रमेण अनुष्ठाननियमः स्वीकर्तव्यः । तद्गुणत्वात् तस्य पाठक्रमस्य पदार्थक्रमं प्रति बोधकतया गुणत्वात् । यथा स्नायात् अनुलिम्पेत् भुञ्जीत इति क्रमेणानुष्ठानं गम्यते पदार्थानां तद्वत् ।

अशाब्द इति चेत् स्याद् वाक्यशब्दत्वात् । ५ ॥

पूर्वपक्षिणः सूत्रम् । वाक्यशब्दत्वात् अशाब्दः स्यात् इति चेत् इत्यन्वयः । वाक्यमेव शब्दः शब्दरूपं प्रमाणं यस्य ॥ क्रमः वाक्यशब्दः, तस्य भावः वाक्यशब्दत्वं तस्मात् । वाक्यार्थः पदार्थपूर्वकः, पदेभ्यश्च पदार्था एवावगम्यन्ते न क्रमः । तथा चास्य क्रमस्य वाक्यशब्दत्वमेव नास्ति इति अशाब्दोऽयं क्रमः, न शब्देन प्रतिपाद्यते । तस्मादनियम एव क्रमस्य ।

अर्थकृते वानुमानं स्यात् क्रत्वेकत्वे, परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन संबन्धस्तस्मात् स्वशब्दमुच्यते । ६ ॥

पाठोऽपि क्रमनियामकः इति सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम् । क्रत्वेकत्वे क्रतोः कर्तुश्च एकत्वे सति अवश्यं स्वीकार्ये क्रमे अर्थकृते सति आर्थिके क्रमे स्वीकार्ये सति अनुमानं स्यात् क्रमस्य । सर्वत्र आनुमानिक एव क्रमः स्यात् । परार्थत्वात् वेदस्य इति भाष्ये सुबोधिन्यां चाध्याहारः कृतो वेदशब्दस्य । वेदस्य क्रत्वनुष्ठानोपयोगिपदार्थतत्क्रमज्ञापनार्थत्वात् स्वेन अर्थेन संबन्धो वेदस्य । यथा च पदार्थो वेदार्थः, तथा क्रमोऽपि वेदार्थः । तस्मात् वेदस्य क्रमार्थत्वात्, पदार्थानुष्ठानक्रमः स्वशब्दः, स्वः स्वीयः स्वप्रतिपादकः शब्दो यस्य तादृशः उच्यते । वेदसिद्धः पाठसिद्ध एव क्रम इत्युच्यते । एकस्य कर्मणः कर्ता एकः । अनुष्ठेयाः पदार्थास्तु बहवः, तत्र कश्चित् क्रमः स्वीकार्य एव । वेदश्च अनुष्ठानार्थः सन् स्वार्थभूतेन क्रमेणापि प्रतिपादकतासंबन्धेन संबद्धः । अतः क्रमः वेदशब्दपाठेन चोदित एव भवति । तस्मात् पाठक्रमोऽपि नियामक इति सूत्रतात्पर्यम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ७ ॥

अनियमः इति द्वितीयं पूर्वपक्षमाह । अङ्गानाम् अभ्यासः अर्थवान् सफलः । न अभ्यासः अनर्थकः स्यात् । एकत्वादभ्यासः अनर्थकः स्यात् । अभ्यासे अनभ्यासे च फलस्य एकत्वे [redacted] अभ्यासः अनर्थकः स्यात् । यथा एकस्मिन्नेव प्रहरादिन्यूनकाले भोजनं तृप्तिरूपैकफलकत्वात् नाभ्यस्यते तद्वत् । क्रत्वङ्गेषु तु अर्थस्य फलस्य अपरिमाणत्वात् परिमाणशून्यत्वात् अपरिमितत्वात् अभ्यासो नानर्थकः । प्रधाने च प्रधाने तु क्रियाऽर्थत्वात्, प्रधाने या क्रिया सफलत्वकरणं तदर्थत्वा दङ्गाना सकृत् करणमपि संभवति । तस्मात् अभ्यासस्य सकृद्वा असकृद्वा इति अनियमः स्यात् इति ।

पृथक्त्वाद् विधितः परिमाणं स्यात् । ३४ ॥

यदुक्त सिद्धान्तिना 'परिमाण च' इति (सू. ३१), तत्राह अनियमवादी । उपकारस्य पृथक्त्वात् अङ्गाभ्यासे प्राप्ते । परिमाणम् आहुतिसंख्यानियमः विधित. स्यात् । आहुतिविधीना परिमाणमिदं नाहुतीनाम् । तेन आहुत्यभ्यासेऽपि न दोष. ।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्, सर्वस्य युगपच्छास्त्रात्फलार्थत्वात्च कर्मणः स्यात् क्रियाऽर्थत्वात् । ३५ ॥

सिद्धान्ती आह । वाशब्दः अनियमपक्षव्यावृत्यर्थ. । अङ्गानाम् अनभ्यासः स्यात् अभ्यासो न स्यात् । अङ्गाना प्रधानाना च प्रयोगवचनैकत्वात्, प्रयोगवचनमेक येषा तादृशत्वात् । सर्वस्य अङ्गप्रधानकलापस्य युगपत् शास्त्रात् शासनात् विधानात् । सर्वस्य युगपच्छास्त्रात् प्रयोग वचनैकत्वम्, तस्माच्च अनभ्यास. । कर्मण अङ्गानुष्ठानस्य स्वातन्त्र्येण अफलत्वाच्च नहि केवले अङ्गे अनुष्ठिते किञ्चित् फलं स्यात् । अभ्यासे कृतेऽपि न किञ्चित् फलम् । क्रियाऽर्थत्वात् अङ्गकर्मणः प्रधानक्रियाऽर्थत्वात् । प्रधानं कथं फलप्रद स्यात् इति अङ्गानि क्रियन्ते । तस्मात् अङ्गानामेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेवानुष्ठानम्, नाभ्यासः ।

अभ्यासो वा, छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात् सकृत्त्वस्य । ३६ ॥

वाशब्देन सिद्धान्तपक्षस्य व्यावृत्ति । अङ्गानामभ्यासः कर्तव्य. । पितृयज्ञे 'सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति छेदने सकृत्त्वमुक्तम् । 'सकृत् परिधीन् संमार्ष्टि' इति संमार्गे सकृत्त्वमुक्तम् । 'उत्तरार्धात् सकृदवद्यति' इति अवदाने सकृत्त्वमुक्तम् । एवं छेदनसमार्गावदानेषु सकृत्त्वस्य वचनात् लिङ्गात् अभ्यासस्य सिद्धिः । सकृत्त्ववचनाभावे तु अभ्यासः स्यात् इति सकृत्त्वम् आहत्य उच्यते । ततः एतत् ज्ञायते विशेषवचनाभावे अभ्यासः एवेति । तस्मादभ्यास इति पूर्वः पक्षः ।

अनभ्यासस्तु, वाच्यत्वात् । ३७ ॥

तुशब्द. पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दर्शपूर्णमासयो बर्हिश्छेदने परिधिसमार्गे च त्रित्वस्य विधानात् स्विष्टकृति च द्वित्वस्य विधानात् पिण्डपितृयज्ञेऽपि तत्प्राप्तौ सकृत्त्वस्य वाच्यत्वात् सकृत्त्वमुक्तम् । तस्मात् यत्र आहत्य अभ्यासो न विहित., तत्र सकृत्त्वमेव । तस्मात् एकस्मिन् प्रयोगे प्रयाजादीना सकृदनुष्ठानम् । इति सिद्धान्तः । के.

* क्रतुविधयः अर्थज्ञानोपायाक्षेपकत्वाभावलाघव- सहकृता ब्राह्मणादिपरा एव भवन्ति । मणि. पृ. ४.

* क्रतुशेषः अनारभ्याधीता ग्रहाः, न तु वचन शेषः । तेन तेषां सकृद् ग्रहणम्, न प्रतिशपनम् । भा. ५।३।६।१५–१६.

* क्रत्वन्ते अनुष्ठानम् अभिचिद्व्रतानाम् । भा. ५।३।१०।२६–२८.

* क्रत्वन्तरम् अवेष्टि राजसूयान्तर्गतावेष्टि सका शात् ब्राह्मणाद्यधिकारात् । भा. २।३।२।३. * क्रत्वन्तर नित्यात् मासाग्निहोत्रं कुण्डपायिनामयने । वि. २।३।११. * क्रत्वन्तरेषु सौर्य–आर्यमण–प्राजापत्य–नैर्ऋतादिषु यो यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्भ्य. फलमश्नुते । भा. ११।१।३।११. * क्रत्वर्थम् अतिदिश्यते । न च गोदोहनादीना क्रत्वर्थता, फलार्थत्वात् । रत्न. ८।१।१४ २४.

क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् । १०।२। १९।९१ ॥

'यजमानेन संमिता औदुम्बरी भवति' इति, 'उत्त यजमानोऽन्वारभते' इति च प्रकृतो श्रुतम् । तच्च क्रत्वर्थम्, न पुरुषार्थम् । एतादृशं क्रत्वर्थं कर्म अविप्रये क्रियेत । तुशब्द पुरुषार्थकर्मवैलक्षण्यार्थः । तत्र

सोम— श्रुत्यादिप्रमाणानां बलाबलं चिन्त्यते। पूर्वं तु क्व चित्तद्विचारः प्रासङ्गिक इति पादान्तरत्व-मानन्तर्यं च। तत्र श्रुत्यर्थयोर्विरोध एव न संभवति, यथाश्रुत्यैव प्रयोजनस्य कल्पनीयत्वात्। तदुक्तम् (तन्त्ररत्ने) 'श्रुत्यर्थयोर्विरोधस्तु नैव क्व चन संभवी। यथाश्रुत्यैव हि प्राप्यमर्थस्य परिकल्पनम्॥' इति। सूत्रार्थस्तु- प्रयोजनश्रुतिभ्यां पाठक्रमस्य बाधः, श्रौत-क्रमस्य श्रुत्या प्रत्यक्षश्रवणेन कल्पनीयपाठक्रमात् विशेष-सद्भावात् सर्वस्य प्रयोजनार्थत्वाच्चेति।

वि— 'आश्विनो दशमः पाठे यद्यप्यैन्द्राद्क्रमः। नियतो वा, ऽथिम पाठश्रुत्यर्थानां समन्वतः॥, पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुते क्रमः। तस्मिर्न्नेदशक्तिमुत्कृष्य श्रुत्यर्थौ प्रबलौ ततः॥'

भाट्ट— तदेव निरूपितेषु क्रमप्रमाणेषूत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यं प्रागेवास्माभिर्निरूपितम्। सुबोधत्वात्तु न सूत्र-कारेणोच्यते। शिष्यानुग्रहार्थं तु क्व चिदुच्यते। श्रुति-विरोधे पाठस्य दौर्बल्यं यथा 'आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति' इति। अत्र पाठात् 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाति' इत्येवंविधात् आश्विनग्रहणस्य तृतीयस्थाने प्राप्तस्य दशमश्रुत्या दशमस्थाने अनुष्ठानम्। 'तं तृतीयम्' इति तु पाठप्राप्तानुवाद एव, ग्रहणे पाठेन बाधात्। एवमर्थेनापि पाठस्य बाधः। यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति' इति। व्याख्यातपूर्वमिदम्।

मण्डन— 'श्रुत्यर्थाभ्यां पाठबाधः क्रमेषु।'

शंकर— 'श्रुत्यर्थाभ्यां पाठबाधः।'

क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपर-त्वाच्च। ५।४।१।१॥

पाठक्रम श्रुतिक्रमेण अर्थक्रमेण च बाध्यते न वा इति विचारे क्रमस्य प्रमाणत्वाविशेषात् सर्वेषां तुल्यबलतया न बाध्यते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, सिद्धान्तमाह। क्रमशब्देन पाठक्रमो गृह्यते। क्रमस्य पाठक्रमस्य कोपः बाधः, अर्थशब्दाभ्याम् अर्थेन श्रुत्या च भवति। श्रुतिविशेषात् 'आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति' इति। अत्र प्रत्यक्षा श्रुतिरेव क्रममाह। स आनुमानिकं पाठेन क्रमं बाधेत। अर्थपरत्वात् च। अग्निहोत्रहोमः पूर्वं पठ्यते, यवागूश्रपणं पश्चात् पठ्यते, तत्र यवागूश्रपणस्य प्रधानार्थत्वात् पाठक्रमो बाध्यते। तस्मात् पाठक्रमात् श्रौतक्रमः आर्थक्रमश्च बलवान्। के

क्रमधर्मः चोदनालक्षण एव। वि ५।१।१ वर्णक २ क्रमनियमलक्षणः पञ्चमेऽध्याये उच्यते। तत् श्रुति-अर्थ-पाठ-प्रवृत्ति-काण्ड-मुख्यैर्भवति। भा ५।१।१।१। श्रुत्यर्थपाठक्रमाः उपदेशविषया एव। प्रवृत्ति-काण्डमुख्यक्रमास्तु अतिदेशविषया अपि प्रधानभूताः पदार्थाः। कर्ता गुणभूतः। तस्य प्रतिप्रधानमनुष्ठानं कुर्वतः क्रमः सिद्ध एव। क्रमनियमस्तु चिन्त्यते। भा क्रमप्रमाणानां षण्णामभावे अनियमः। यथा प्रया-जानुयाजादीनां नानाशाखाऽन्तरसमाम्नातानाम् 'यस्त्वं सूनृता प्रीणासि' इत्यादीनाम् 'एको मम' इत्येवमादीनां च। भा ५।१।३।१ क्रमबोधकानि प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपाणि षट्। मणि पृ १२

क्रमवन्त ये आरभ्यन्ते, ते प्रथमानुपक्रमितव्याः। भा १०।५।१।१६, क्रमवताम् एकदेशग्रहणेषु आद्यो-पादानम् अन्त्यलोपश्च। १०।५।१।१-६

क्रमविनियोगस्य (३।३।१३।२३) अपवादः आनन्तर्यमचोदना इति। भा ३।१।१४।२४-२५

क्रमविपर्यासनिमित्तं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् (अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशे च) न (तु अङ्गानाम्) आवृत्तिः प्रायश्चित्तं तर्हि कर्तव्यम्? क्रियते 'अयाश्चाग्ने' इति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति। प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ता-भावः। भा १२।१।१।४

क्रमविपर्यासन्यायः। यत्र क्रमस्य पूर्वापर-विधेर्विपर्यासो ऽन्वयो भवति, तत्रायमवतरतीति। साहस्री ४१०

क्रमविशेषो वाक्येन गम्यते यत्र दीक्षाणाम्। वि ५।२।२ वर्णक ३

क्रमविषये प्रयोगविधिः प्रबलः, सर्वत्र क्रमकल्पने प्रयोगविध्यधीनत्वात् इति चेन्न, पदार्थप्राप्त्यधीनत्वात् प्रयोगविधेः तत्प्राप्तेश्चोदकाधीनत्वात्। चोदकोपजीवितया प्रयोगविधिर्दुर्बलः। सोम ५।१।१०

बलाबलाधिकरणवार्तिके पशुकामप्रयोगे च (पृ. ८३८) उक्तः। बाल. पृ. १५७. * क्रत्वर्थनिषेधातिक्रमे क्रतोर्वैगुण्याख्यः प्रत्यवायः। सु. पृ. १३९५. * क्रत्वर्थनैमित्तिकानां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः (इति शीर्षकम्)। भा. ६।२।९।२९. * क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा शेषलक्षणगोचरत्वात् नाध्यायान्तरं प्रयोजयति। रत्न. ५।१।१।१.

क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाऽधिकरणम् ॥

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा। ४।१।१।१॥

भाष्यम्—तृतीयेऽध्याये श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानैः शेषविनियोगलक्षणमुक्तम्। इदेदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते। कः क्रत्वर्थः कः पुरुषार्थ इति। याऽपि प्रयोजकाप्रयोजकफलविध्यर्थवादाङ्गप्रधानचिन्ता, साऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव। कथम्? अङ्गं [illegible]र्थः, प्रधानं पुरुषार्थः,। फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः। प्रयोजकः कश्चित्पुरुषार्थः, अप्रयोजकः क्रत्वर्थः। तस्मात् क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति सूत्रितम्। तत्र अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ। अथेति पूर्वप्रकृतं शेषविनियोगलक्षणम् अपेक्षते। अत इति क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते। क्रतवे यः, स क्रत्वर्थः। पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः। जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्रैव समधिगतः, ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति। तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रं क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेति।

टुप्—तृतीयेन अवधृते शेषत्वे कः क्रत्वर्थः, कः पुरुषार्थः इति विशेषः चिन्त्यते पूर्वम् अवधृते सामान्ये। यथा सप्तमेन सामान्यातिदेशे सिद्धे अष्टमेन विशेषातिदेशः चिन्त्यते। एष लक्षणभेदः। अथवा 'अर्थे समवैषम्यम्' (४।१।८।२१) इति (उपक्रम्य) प्रयोजकाप्रयोजकत्वं यत् तत् असाधारणं चिन्त्यते। भाष्यकारश्च इदमेव अभिप्रेत्य आह (अर्थे समवैषम्यम् इति सूत्रे) 'अति क्रान्तः तृतीयविषयः' इति। पञ्चमे च (प्रथमे सूत्रे) असाधारण्येनैव एवं व्यपदेक्ष्यते 'प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणमुक्तम्' इति।

सोम—क्रत्वर्थत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वम्, पुरुषार्थत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, एकत्वादेः यागाङ्गत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, स्विष्टकृदादौ त्यागांशे अपूर्वसद्भावे तत्प्रयुक्तत्वम्, नियमविधौ सति दर्शादेर्नियमेन समदेशादिप्रयुक्तत्वम्, भगाश्लोकश्रवणादीनां फलविधित्वे पर्णमयत्वादीनां फलप्रयुक्तत्वम् अर्थवादत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वम्, विश्वजिदादीनां अफलत्वे प्रयुक्तिरेव दुर्लभा फलवत्त्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा इत्यस्य कालार्थत्वे सोमस्य न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वम्, सौत्रामण्यादेः अन्यत्रत्वे तत्प्रयुक्तत्वम्, अनुमन्त्रादीनां विदेवनादीनां च समप्रधान्ये सर्वेषां फलमेव प्रयोजकं विदेवनादीनामङ्गत्वे क्रतुप्रयुक्तत्वम् इत्यादिरूपेण सर्वस्मिन् अध्याये प्रयुक्तिरेव चिन्तिता। क्रत्वर्थपुरुषार्थशब्दयो, प्रयुक्तिपरत्वात् युक्तं प्रतिज्ञासूत्रम्। यद्वा प्रायेण पुरुषार्थः प्रयोजकः इति पुरुषार्थशब्देन प्रयोजको लक्ष्यते, क्रत्वर्थशब्देन च तत्प्रतिपक्षवाचकेन अप्रयोजको लक्ष्यते इति सूत्रयोजनिका। प्राभाकरास्तु उपादानापरं श्रुत्यादिव्यतिरिक्तं शेषत्वे प्रमाणान्तरमस्ति इत्यवगमात् उपादानाख्यप्रमाणगम्य शेषत्व- प्रयुक्ति- अधिकार-उत्पत्त्याख्यं चतुष्टयम् अध्यायार्थः इति वदन्ति। तत्र युक्तम्।

वि—'चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः।, अफलत्वान्न कर्तव्या, प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥, क्व चिदेतद्विचारेण क्व चित् फलविधेर्वशात्। क्व चित् साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते ॥' वर्णकं १.

भाट्ट—एवं सिद्धे शेषिनिरूपिते शेषत्वे प्रयोजकनिरूपित प्रयोज्यत्वमिदानीं निरूप्यते। अत्र च यद्यपि न प्रयोज्यत्वावच्छेदेन तन्निरूपणं प्रति शेषत्वनिरूपणस्य हेतुत्वम्, निमित्ताद्यङ्गत्वाभावेऽपि नैमित्तिकस्य तत्प्रयोज्यत्वेन अङ्गत्वे व्यापकत्वस्यैव पुरोडाशकपालादेः तुषोपवापं प्रति कारकत्वेन अङ्गत्वसत्त्वेऽपि तत्प्रयोज्यत्वाभावेन व्याप्यत्वस्यापि अभावात्। अतो न अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुहेतुमद्भावः, तथापि क्व चित् दध्यानयनादिनिष्ठप्रयोज्यत्वनिरूपणे तन्निष्ठशेषत्वनिरूपणस्य उपयोगात् सामानाधिकरण्येन तन्निरूपणं प्रति अङ्गत्वनिरूपणस्य हेतुत्वात् सङ्गत्युपपत्तिः। अत्र प्रयोज्यत्वं क्व चित् क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेण, क्व चिदन्यद्वारेण निरूप्यते, क्व चित्साक्षादेवेति प्रयोज्यत्व-

वि— ' दन्विनामिति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुयजतेर्न वा । साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥, मन्त्राणां कर्मणा चात्र क्रमेणाम्नानमीक्ष्यते । प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथा- संख्यं ततोऽङ्गता ॥ ' (क्रमं विभजति—) ' क्रमः सामानदेशत्वम्, पाठादर्थाच्च, पाठतः । यथासंख्यं, संनि- धिश्च, यथाऽऽख्यमुदाहृतम् ॥, शुन्धध्वमिति सांनाय्य- पात्राङ्गं संनिधेर्मतम् । पशुधर्मोऽर्थसादेश्यादग्नीषोमीयतो भवेत् ॥' तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

भाट्ट—स्थानं चाङ्गत्वे पञ्चमं प्रमाणम् । तच्च इति- कर्तव्यतात्वेन अयोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः संनिधिः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्वं द्वेधा । क्व चित् आकाङ्क्षाविर- हात् यथा विकृतेरुपहोमादिविषये क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गै- रेव निराकाङ्क्षत्वात् । क्व चिद्व्यापारात्मकत्वात् यथा जपादिमन्त्रादौ । अत्र च एकवाक्योपात्तव्रीहियागादि संनिधेरपि तथात्वापत्तेः वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजादीनां स्थानविषयत्वापत्तिनिरासार्थमाद्यं विशेषणम् । तच्च सादेश्यापरपर्यायं द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं च । आद्यं द्विविधं यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । द्वयमपि इदं द्विविधम् उभयाकाङ्क्षया अन्यतराकाङ्क्षया च इति । अत्र उभयाकाङ्क्षापदकप्रधानाकाङ्क्षा च इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभिधा द्रष्टव्या । तत्र पाठक्रमात् काम्ययाज्याऽनुवाक्यामन्त्राणां काम्येष्ट्यङ्गत्वम् । संनिधेस्तु सांनाय्यपात्रशुन्धनविधिसंनिधौ समाम्नातस्य ' शुन्धध्वम् ' इति मन्त्रस्य तदङ्गत्वम् । अनुष्ठानसादेश्यस्य तु पशुधर्माणां दैक्षपश्वङ्गत्वम् । यद्यपि चैषां लिङ्गादिप्रमाणान्तरेणैव विनियोगात्, क्रमादीनां च क्व चिदपूर्वसाधनत्वलक्षणा- तात्पर्यग्राहकत्वमात्रत्वात् नाङ्गत्वे प्रामाण्यम् । तथापि षड्विधस्यापि क्रमस्य असंकीर्णोदाहरणानि कौस्तुभोक्त- रीत्या ऊहनीयानि । अत्र षड्विधेऽपि क्रमे आरादुप- कारकस्थले तावत् इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः कल्पनीय- त्वात् प्रकरणकल्पकत्वम् । मन्त्रादिरूपसंनिपत्योपकारक- स्थलेऽपि मन्त्रादेः स्वरूपेण यागजनकत्वेऽपि तच्चि- यमादृष्टोपहितस्य तद्जनकत्वात् करणनिष्ठयोग्यताजनकत्व- रूपेतिकर्तव्यताऽऽत्मकप्रकरणकल्पना आवश्यक्येव । अत एव तदपेक्षया तस्य दौर्बल्यम् । षड्विधे तु क्रमे उभया- काङ्क्षालक्षणात् अन्यतराकाङ्क्षालक्षणस्य, तत्रापि पाठ- क्रमात् अनुष्ठानसादेश्यस्य विधिसंनिधानस्य पुरःस्फूर्ति- कत्वात्, तयोस्तु मध्ये संनिधानस्य प्राबल्यम्, एकप्रत्य- यत्वात्, इत्यादि कौस्तुभे द्रष्टव्यम् ।

मण्डन— ' क्रमेण विनियोगोऽस्ति । '

शंकर— ' क्रमश्च विनियोक्ता स्यात् । '

● ' शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे ' यथा चात्र महापि- त्राख्यगौणप्रकरणेन समाख्या संनिधिं च बाधित्वा न सर्वसंबन्धिपात्राङ्गत्वम्, तथा क्रमाधिकरणे एव व्युत्पादितम् । कौ. ३।३।७।१४ पृ. २६६.

● क्रमानियमाधिकरणम् । ' दर्शपूर्णमासयोः यजमानाना प्रयाजायनु ' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । कें. ५।१।१।१. ● क्रमानुमहः मुख्यः, जघन्यः छन्दसाम् । तस्मात् आन्ये तृचे गातव्यमिति । (एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमाने) । भा. १०।५।२।१९. ● क्रमोऽप्ययनं च सर्वेषु पदार्थेषु आम्नातेषु पश्चात् पाठादिभिः संपद्यते । वि ५।१।१६.

● क्रयः यागसाधनसोमप्राप्त्यर्थः । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९८. ● क्रय. सोमस्य नित्यो ज्योतिष्टोमे स्वयं सोमवतोऽपि । भा. ६।८।७।२६–२७. ● नहि विधीय- मानावस्थः क्रयः गुणेन संबध्यमानं द्रव्यं विच्छिनत्ति इति ज्ञाम् अरुणाऽधिकरणे (३।१।६) । भा. ३।१।७।१४ पृ ७१५. ● क्रयौ द्वौ एकः अर्थहेतुकः, अन्यः शब्दकृतः । तत्र शब्दकृत. प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः यदसाधनो- पार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः । मूल्यार्पणं चार्थहेतुकः । भा. ११।२।१४।५९. ● क्रयाः साधन- द्रव्यरूपगुणभेदात् भिन्नाः । भाट्ट. ३।१।६. क्रये एव अरुणिमा निवेक्ष्यति न सर्वस्मिन् प्रकरणे । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९६.

● क्रयद्रव्याणां सोमविक्रयिकाणां समुच्चयः । भा. ११।४।३।९, ● क्रयप्रयुक्तं सोमनयनीनयनम्, न तु पदपांसुप्रयुक्तं ज्योतिष्टोमे । ४।१।१०।२५. ● क्रयसंबन्धः आरुण्यस्य द्रव्यपरिच्छेदद्वारा लब्धः । भा. ३।२।२।२ पृ. ७५२. ● क्रयसमुच्चयपरम् ' दशभिः क्रीणाति ' इति वचनम् । भाट्ट. ३।१।६. क्रयाभिपवादिः मुख्य-

र्थत्वात् क्रत्वर्थत्वोपपत्तिः । क्रत्वर्थनिषेधेषु च उक्तविधया क्रतुवैगुण्यपरिहारोद्देशेन निवृत्तेर्विधेयत्वात् नाव्याप्तिः । 'नातिरात्रे' इत्यादौ च क्रतुसाद्गुण्यस्य अङ्गान्तरजन्यत्वेऽपि षोडशिग्रहणाभावं प्रति उद्देश्यत्वाविघाताच्च सा । एवं क्रत्वर्थाभ्यनुज्ञाविधिष्वपीति सर्वं समञ्जसम् ।

मण्डन— ' पुमर्थे पुरुषप्रियम् । '

शंकर— ' लक्षणं पुरुषार्थस्य । ' २.

* क्रत्वर्थपुरुषार्थोभयरूपं प्रवृत्तिरूपं वैदिकं कर्म यथा अध्ययनम् आधानं च । बाल. पृ. ८१. * क्रत्वर्थलक्षणसूत्रम् 'असंयुक्तं प्रकरणात्' (४।३।४) इत्यनेन श्रुत्यादिभिर्यदसंयुक्तं फलवता च क्रतुना प्रकरणे गृह्यते, तत् क्रत्वर्थम् इति । टुप्. ५।१।१।१ पृ. १२८७. * क्रत्वर्थविकल्पभेदाः न्यायगम्याः वाचनिकाश्च 'विकल्पभेदनिरूपणम्' इति हिन्दी बालमीमांसाप्रकाशे द्रष्टव्याः । के. * क्रत्वर्थविधिविषयकं सर्वम् 'विधिः द्विविधः' इति हिन्दी बालमीमांसायां द्रष्टव्यम् । के.

* क्रमः आनन्तर्यलक्षणः । सु पृ. १०६७. * क्रमः क्रियाविशेषणतया विधीयते । वि. ५।१।१ वर्णकं २. * क्रमः न कश्चित् पाठविनियमितः काम्यानां नैमित्तिकानां च कर्मणामनुष्ठाने । यथाकामं यथानिमित्तं चानुष्ठानम् । भा. ५।३।१२।३१–३६.

* क्रमः नाम अव्यवहितोत्तरत्वरूपम् आनन्तर्यम् । तच्च एकप्रतियोगिकम् एकवृत्ति । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्ति । अत्र च दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि सोमाङ्गत्वात् तद्-व्यावृत्त्यर्थम् अव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालिकत्वमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः, न तु अव्यवहितत्वांशोऽपि । न च सोमविधेस्तदपेक्षा, येन अव्यवधाने एव तत् पर्यवस्येत्, सोमविधेः भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात् । अतस्तत्र उत्तरकालत्वमेव विधेयम्, न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्र उत्तरपदार्थाङ्गं तस्यैव 'क्वाहं कर्तव्यः' इत्यपेक्षणात्, न तु पूर्वपदार्थाङ्गम् 'मदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्यः' इत्यपेक्षायाः क्वचिदपि अनुदयात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः ।

एतेन उभयपौर्वापर्यरूपोऽपि क्रमः पदार्थद्वयाङ्गम् इति केषाञ्चिदुक्तम् अपास्तम्, प्रमाणाभावात् । अस्तु वा 'प्रथमभक्षः' इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव । 'तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्थाः इत्येवम् अनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रमः' इति मूलोक्तः पक्षः अशाब्दत्वात् विकृतौ क्वचित् एकपदार्थलोपे तावत्पदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायस्य असंभवात्, व्युत्क्रमेणानुष्ठानेऽपि वैगुण्यानापत्तेः उपेक्षितः । अस्य च क्रमस्य प्रयोगनिष्ठत्वात् तन्निरूपणोत्तरमारम्भः । तन्नियमे च षट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि । तेषां लक्षणानि तत्तन्निरूपणावसरे वक्ष्यन्ते । तत्र श्रौतः क्रमः प्रातिस्विकविधिना विधीयते । आर्थादिक्रमास्तु प्रयोगविधिनैव इति मूलानुयायिनः । वस्तुतस्तु श्रौतक्रमस्यैव क्त्वाऽऽदिना अवगतेः उत्पन्नस्य वाक्येन विनियोगः । क्रमान्तरे तु अर्थादिना उत्पन्नस्य प्रकरणादिकल्पितश्रुत्या विनियोगः । प्रयोगस्तु सर्वत्रैव अङ्गान्तरवत् प्रयोगविधिनैव । इदं च तत्रतत्र स्फुटीकरिष्यते । पुष्पवे च क्रमस्यापि द्रव्यगुणादिवत् पदार्थविशेषणत्वेन विधानम् । भाट्ट. ५।१।१ पृ. १५३.

* क्रमः नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा । तत्र च षट् प्रमाणानि श्रुति–अर्थ–पाठ–स्थान–मुख्य–प्रवृत्त्याख्यानि । तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इति केवलक्रमपरम्, वेदिकरणादेः वचनान्तरेण विहितत्वात् । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्, एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् । सेयं श्रुतिः इतरप्रमाणापेक्षया बलवती, शेषा वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एव आश्विनस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ 'आश्विनो दशमो गृह्यते' इति वचनात् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् । यत्र तु प्रयोजनवशेन निर्णयः, स आर्थः क्रमः । यथा अग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वाः होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठक्रमात् बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमप्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं

केश्चिदपि क्रिया न साध्यते इत्यन्वयः)। वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९२. ● क्रिया तिङन्तेन उच्यते। भा. २।२।५।१४. ● क्रिया धातुवाच्या इति लौकिकाः। अन्यथा धातुसंज्ञैव न स्यात्। ऋजु. पृ. १७३. ● 'क्रिया धात्वर्थमात्रं स्यात्' न तु परिस्पन्द एव। श्लोवा. आत्मवादे ७५. ● क्रिया न च स्वसमवायिन्येव केवला, चलनात्मिका वा सर्वैरेष्यते। वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३. ● क्रिया न धात्वर्थः मीमांसकमते। 'भावार्थाधिकरणोक्तरीत्या धात्वर्थस्य क्रियात्वाभावात्... स्वमते धात्वर्थस्य क्रियात्वाभावेन कारकविशेषकर्माक्षेपकत्वायोगात्। सोम. ३।४।८. ● क्रिया न प्रत्यक्षा, किन्तु विभागोत्तरसंयोगाभ्यामनुमेया। अतस्तत्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य न हेतुता इति केचित्। मणि. पृ. २१. ● क्रिया यत्र पुनः स्वविशेषणविशिष्टा विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियाऽन्तरस्य विशेषणम्, तत्रावश्यावर्तनीयो विधिप्रत्ययः। वा. ३।६।७।२२ पृ. १०४८–४९. ● क्रिया यत्र विधीयते द्रव्यस्य च किञ्चित्, तत्र प्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः। ३।१।६।१२ पृ ६८९. ● क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति। टुप्. १०।३।१७।६३ पृ १८९८. ● क्रिया संस्कारहेतुः, न द्रव्यम्। तत्तु ब्रह्म स्यात्। वि. ५।३।११. ● क्रिया साधनविशेषणमाकाङ्क्षति। भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५.

● क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम्। १०।२।२६।६३॥ द्वादशाहे सत्रे ऋत्विगुपवरणम् आत्रेयाय हिरण्यदानम् इति किञ्चित् चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं पठ्यते, तेषां धर्ममात्राणां क्रिया स्यात्। तत् कर्तव्यम्। नहि तत् आनर्थक्यम्, किन्तु धर्ममात्रम्। के.

● क्रिया हि कर्तारमाक्षिपति इति क्रियाद्वारा कर्ताऽपि विधेयः। वि. ६।२।२.

● क्रिया हि विकल्प्यते न वस्तु इति न्यायः। तदेतदुक्तं शारीरकभाष्ये 'कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति' 'रथेन पद्भ्यामन्यथा वा गच्छति, न गच्छति वा'। इति। ■ तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते। विकल्पना हि पुरुषबुद्धिसापेक्षा, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम्, किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव, न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वा इति तत्त्वज्ञानं भवति। तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम्, स्थाणुरेवेऽति तत्त्वज्ञानम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम् इति। साहस्री. ५१.

● नहि अन्यार्था क्रिया प्रधानं भवति, क्लेशात्मकत्वात् क्रियायाः। अन्यार्थाया एव प्राधान्यम्। ऋजु पृ. ११. ● नहि कचित् कर्तृरहिता काचित् क्रिया विद्यते, तन्मूलत्वात् क्रियाप्रवृत्तेः। वा ३।४।४।१३ पृ ९१४. ● 'प्रथमं हि स्ववाक्यस्थैर्गुणैः संबध्यते क्रिया। वाक्यान्तरगतैः पश्चात् शुद्धा सा ध्यायते॥' १।४।२।२ पृ. २३०. ● 'यदा त्वात्मपरिस्पन्दात् प्रभृत्या फललाभतः। क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्तते तदा॥' अनेकफलसाधनानेकक्रियाऽवयवसमूहस्यैव क्रियात्वाभिधानात्, तस्याः पूर्वापरानेकक्षणव्यापकत्वं पूर्वापरीभूतस्य विशेषणम्। सु पृ. ५५४. ● विधीयमाना हि क्रिया साध्यमानत्वात् कारके, सवध्यते। अविधीयमानायाः न कारकैर्भवति सम्बन्ध.। वा. ६।१।६।२४ पृ. १३७१. ● 'नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात्। गुणद्रव्ये कथंभावैर्गृह्यन्ति प्रकृताः क्रियाः॥' १।४।२।१ पृ. २११. ● क्रियाम् अभिनिर्वर्तयतो गुणस्य एतदेव सामर्थ्यम्, यत् साधनं विशिष्यात्। भा. ३।१।६।१२ पृ ६९५.

● 'क्रियां क्रियासंबन्धिनं वा प्रकाशयन् मन्त्रः करणत्वं भजते' इति न्यायः। भविष्यपुराणोक्ते संकल्पवाक्ये उपवासस्य कर्तव्यत्वेनोल्लेखात् सोऽपि प्रधानमिति चेत् न। अत्र नेऽप्युपवासस्य 'क्रिया ..भजते' इति न्यायात् क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेनापि मन्त्रस्य (संकल्पस्य) करणत्वोपपत्तेः, उपवासस्य पूजाकरणत्वासम्भवात्। समयमयूखः.

● क्रिया प्रति द्रव्यं साक्षादुपकरोति, गुणस्तु क्रियां नहि साधनम्। भा ३।१।६।१२ पृ ६९५. ● क्रिया विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते, पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनां ओदनसाधकत्वादर्शनात्।

तस्य प्रबलत्वात् । चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बलवान् । प्रवृत्तिक्रमे हि आश्रीयमाणे बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति । अस्मिंस्तु आश्रीयमाणे सन्निकर्षः । तथा दर्शपूर्णमासयोः आदौ आग्नेयानुष्ठानम्, ततः सान्नाय्यस्य । तद्धर्माश्च के चित् पूर्वमनुष्ठीयन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्धर्माः सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन्, ततः आग्नेयधर्माः, ततः आग्नेयानुष्ठानम्, ततः सान्नाय्यानुष्ठानम्, तदा तद्धर्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्याम् आग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् । यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषां चित् पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रित्य आग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरम् अनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषाम् आग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणाम् एकेनैव विजातीयेन व्यवधानं भवति, आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह आग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानात् इति न विप्रकर्षः । तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बलवान् ।

सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामङ्गानाम् आवृत्त्या अनुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात् यः क्रमः, स प्रवृत्तिक्रमः । यथा प्राजापत्याङ्गेषु । प्राजापत्याः हि 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्तव्यताकाः एककालत्वेन विहिताः । अतस्तेषां तदङ्गानां च उपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं सम्पादनीयम् । अतः प्राजापत्येषु एक पदार्थं (उपाकरणं) सर्वेषामनुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चित् पशोः (इच्छया) आरभ्य कर्तव्यम् । द्वितीयस्तु पदार्थः, येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितः, तेनैव क्रमेण अनुष्ठेयः । तत् सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात् यो द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । सदेवं निरूपितः संक्षेपतः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः । (अत्र सर्वो ग्रन्थो न गृहीतः किन्तु मध्यमध्युपयुक्तमेवेति ध्येयम् ।) मीन्या. पृ. २२४–२३५.

* क्रमः पदार्थानां गुणभूतो भवति । भा. ५।१।२।२. * क्रमः प्रयोजकाप्रयोजकत्वादत्र नास्ति । वा. ७।१।१।१ पृ. १५२४. * क्रम. भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि कर्ममन्त्राणां उपकार्योपकारकाकाङ्क्षया ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिः मन्त्रसंहिताऽधीतेषु मन्त्रेषु उपकारकत्वेन, मन्त्रैश्च कर्मसु उपकार्यत्वेन, आलोच्यमानेषु आदित आरभ्य आलोचनात् आद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोः अन्योन्यम्, द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्च अन्योन्यम्, इत्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्य सर्वेणत्वेन अपह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुकः क्रमोऽस्ति । सु. पृ. ११९७, * क्रमः भिन्नप्रयोगवचनगृहीतानां नास्ति । पृ. ९५१.

सू क्रमश्च देशसामान्यात् । ३।३।५।१२ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणवत् क्रमश्च, क्रमोऽपि अङ्गाङ्गिभावे प्रमाणं भवति । क्रमः स्थानं सन्निधिः इति पर्यायाः । देशसामान्यात् । क्व चित् देशः स्थानम् उभयोः समानं भवति । क्व चित्तु उभयोरपि एकस्मिन् देशे पाठो भवति । तेन तयोस्तयोः अङ्गाङ्गिभावः सिध्यति । यथा दर्शपूर्णमासयोः अनुमन्त्रणमन्त्रपाठे 'अग्नेरहम्' इति प्रथमः पठ्यते, 'दब्धिरसि' इति द्वितीयः पठ्यते । तेनैव क्रमेण प्रथमम् आग्नेययागः, ततः उपांशुयाजः इति नियमः । यथा व्याकरणे 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इत्युक्तम् । तेन च 'एचोऽयवायावः' इति एकारस्य स्थाने अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव् इत्यादेशा भवन्ति अचि परे तथैवायं स्थानक्रमः । के.

* क्रमः संयोगादिवत् अनेकपदार्थवृत्तिकः अभिमतः । कणिका. पृ ४२१. * क्रमः सादेश्य-स्थानापरपर्यायो द्विविधः अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति । पाठसादेश्यमपि द्वेधा यथाक्रमपाठः सन्निधिपाठश्चेति । त्रयमपीदं उभयाकाङ्क्षा अङ्गमात्राकाङ्क्षा चेति । एवं क्रमः षड्विधः । सोऽयं स्थानापरपर्यायो विनियोजकः । यत्र फलवत् एकं समाम्नातम्, स्थलान्तरे च अनारभ्यविधया अफलमप्युपकारकम् । तयोश्च उभयोरपि वचनद्वयात् स्वतन्त्रैककालकर्तव्यता, तत्र तस्याफलस्य फलवदङ्गत्वम् अनुष्ठानसादेश्यात् इति । तच्च फलवतो दर्विहोमत्वेन अपूर्वत्वे उभयाकाङ्क्षया, विकृतित्वे तु अन्यतराकाङ्क्षयेति । यत्र भिन्नफलकानेकप्रधानाम्नानं ब्राह्मणे, मन्त्रे च तेनैव क्रमेण यथादिमन्त्रोच्चारणविधानम्, तत्र तत्तद्विधीनां पाठक्रमेणैव तत्तत्प्रधानविध्युपस्थापकत्वात्

● क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । द्रव्यान्तरेण नोदनादिना कृतस्य कर्मणः वीडादिद्रव्यकात् दर्शपूर्णमासादेर्योगात् भेदशक्तेः न प्रतिनिष्पादनं युक्तम् इति प्रतिपादनार्थं पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । सु. पृ. २४३. ● क्रियाया यथैव द्रव्यादीनि प्रति प्रधानत्वम्, तथैव तद्भेदनिमित्तापूर्वभेदसिद्धिः । शा. २।१।१।१ पृ. ३७१. ● क्रियायामेकस्याम् एकस्य कर्तृत्वकर्मत्वानुपपत्तिः । मणि. पृ. ५४. ● क्रियाया विधीयमानाया कारकाणि उद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियया संबध्यन्ते कारकत्वात् । अविधीयमानाया तु क्रियाया कारकाणि अनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । शा. १०।३।१७।६४, ● क्रियासु यासु फलं प्रत्यक्षतो (वाक्यात्)ऽवगम्यते ताः फलार्थाः, नाश्रुतफला वैदिक्यः । ६।३।१।२ पृ १४०८.

● क्रियाकारकयोः भावितरूप एव च संबन्धः इति करणविभक्त्यन्तर्गतत्वात्, प्रत्ययार्थस्य च प्राधान्यात् प्रातिपदिकोपसर्जनः संबन्ध एव फलाय विधीयते । शा. २।१।११।११ पृ ५५१. ● क्रियाकारकतद्भावाः यथा शाब्दाः, तथा तद्भवान्तर्गतः दोषदोषिभावोऽपि शाब्द एव । वि. ३।१।१. ● क्रियाकारकभावस्य साक्षात्संबन्धरूपत्वम् । सु २।१।१२।२७ पृ. १६४.

● क्रियाकालयोरभेदात् । 'न च यावच्छब्दः कालवचनः क्व चित् प्रसिद्धः, क्रियामेव तु समाप्तिपर्यन्तत्वेन (यावज्जीव) विशिनष्टि । क्रियाकालयोरभेदात् न लक्षणेति चेत्, अत्र वैशेषिकानवदातिव्य परिहारायोपस्थातव्यम् । अपि च सत्यपि क्रियाणां कालत्वे क्व चित् व्यवस्था विद्यते । शा १०।८।१।२ पृ ६२८. ● क्रियाक्रियावतोर्भेदाभेदः । मणि पृ. २२ ● क्रियाक्षणानां संतानमिमित्त एव 'अयं चलति' इति वर्तमानताऽवगमः । ऋजु. पृ ७७.

● क्रियाऽनुमेयता । संप्रति क्रियाया अनुमेयत्व प्रसाध्यते । तत्र तावत् गच्छति देवदत्ते संयोगविभागातिरिक्तं गमनाख्यं वस्तु नेन्द्रियेणोपलभ्यते । ननु प्रत्यक्षैव क्रिया, विवादाध्यासितम् गमनादिज्ञानम् इन्द्रियजम् इन्द्रियभावभावित्वात् रूपादिप्रतीतिवत् । नैवम्, लैङ्गिकत्वेनापि प्रतीतेरुपपत्तेः । कथम् ? ऐन्द्रियकत्वलैङ्गिकत्वयोः केन विशेषेण लैङ्गिकत्वस्वीकार इति चेत्, अस्त्येव विशेषः । ऐन्द्रियकत्वे इन्द्रियस्य क्रियाग्रहणे शक्तिकल्पना कल्प्यते । लैङ्गिकत्वेऽपि शक्तिकल्पनमविशिष्टमिति चेन्न, सामान्येन व्याप्यस्य व्यापके सकलशक्तित्वात् । इन्द्रियस्य तु सामान्ये न शक्तिः, क्व चित् संयुक्तस्य घटादेर्ग्रहणम्, क्व चित् न संयुक्तस्यैव गोलकादेः, परमाण्वादेश्च अग्रहणम्, संयुक्तसमवायाच्चक्षुषा रूपादिग्रहणम्, न रसादीनाम् । अतो यत्र प्रतीतिस्तत्रेन्द्रियस्य शक्तिरिति प्रतिविषयमिन्द्रियस्य शक्तिकल्पनया लैङ्गिकत्वेनापि उपपत्तेः ऐन्द्रियकत्वस्वास्मन्यायम् । किञ्च विवादाध्यासितं गमनादिकमनुमेयं क्रियात्वात् आदित्यादिक्रियावत् । अतः अनुमेयैव क्रिया । किं तर्हि क्रियाऽनुमाने लिङ्गम् ? विभागपूर्वकः संयोगः । तथाहि, यदत् कादाचित्कं तत्तदागन्तुककारणमान् दृष्टं यथा तन्तुसंयोगेभ्य पटः, अयमप्यागन्तुककारणवानिति । आगन्तुकशब्देन असमवायिकारणमुच्यते । ननु समवायेन अनैकान्तिकः, तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरभावात् । कार्यं यत्र समवैति, तत् समवायिकारणम् । असमवायिकारणं च कार्येकार्थसमवायि, कारणैकार्थसमवायि वा । समवायस्य समवायान्तराभावादुभयमपि नास्ति । नैवम्, तस्यापि पिण्डसमवायिकारणादिना उपपत्तेः । तथा चोक्तं प्रकरणपञ्जिकायाम्, 'यत एव हि पिण्डस्योदयः समवायिकारणात्, तत एव तस्य जातिसमवायोऽपि संपद्यते' इति । समवायिकारणासमवायिकारणलक्षणं च समवायव्यतिरिक्तविषयम्, अतो नानैकान्तिकत्वम् । ननु विभागपूर्वकसंयोगस्य स्पन्दादावपि दृष्टत्वात् तत्रापि कर्मानुमानं स्यात् । नैवम्, एकत्र कर्मानुमानेन उभयत्रापि विभागसंयोगोपपत्तेः । यत् कार्यम् तत् कारणवदिति व्याप्तिः, न पुनर्यत्र कार्यम् तत्र कारणमिति । किञ्च स्वदेशविभागपूर्वकसंयोगस्यैव लिङ्गत्वम्, स्पन्दे तु तदभावात् न कर्मानुमानमिति । स्थित्र लिङ्गत्वे स्थितोऽपि पूर्वकर्मवशादेव विभागसंयोगयोरुत्पत्तौ कर्मान्तरानुदयात्, 'न चलति' इति प्रत्ययप्रसङ्गः । ननु कर्मकारणा-

दर्शपूर्णमासयोः 'समिधो यजति' इत्यादीनां प्रयाजानामनुष्ठानं पाठक्रमेण कर्तव्यमितिसिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । तथा च पाठक्रमेण अनुष्ठातव्ये अन्यार्थस्य दर्शनं भवति, 'व्यत्यस्तं ऋतव्या उपदधाति' 'आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति' 'अभिचरता प्रतिलोमं होतव्यम्' इत्यादि । यदि अनियमेनैव उपधानादिकं स्यात् व्यत्यस्तादिवचनमनर्थकं स्यात् । तस्मादेतस्मात् अन्यार्थस्य दर्शनात् अन्यत्र पाठक्रमेण प्रयोगः सिध्यति । तस्मात् प्रयाजानां पाठक्रमो नियामकः । के.

● क्रमात् पाक्यप्रकरणे बलीयसी । भा. ३।६।१।२०. ● क्रमात् विनियोगः । प्रथमस्य हि प्रधानस्य मन्त्रपरिच्छेदं अवश्यं मन्त्रसमाम्नायम् आदित आरभ्य आलोचयति । ततश्च प्रथमः एव मन्त्रः प्रथमं हृदयमागच्छति । न चास्यानियमे कारणमस्ति इति स एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणस्य अनयैव प्रक्रियया आद्येन शेषिणा सह संबन्धो भवति । ततश्च तन्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामपि एवमेव द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । वा. ३।३।५।१२ पृ. ८९९. ● क्रमस्य आनन्तर्यलक्षणस्य सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वं नाभ्युपगम्यते । सु. पृ. ११९३, ● क्रमस्य पाठसादेश्यलक्षणस्य अनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्य वा प्रकरणादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आनन्तर्यलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितेषु अनर्जीयतया उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणाभावेऽपि उपपत्तेः तत्कल्पनायोगात् न विनियोजकता इत्याशङ्क्य संनिधिविशेषस्यानर्थक्यात् प्रकरणादिकल्पनस्य आनन्तर्येऽपि तुल्यत्वात् विनियोजकत्वं दर्शयति इति सूचयति । पृ. १०६७. ● क्रमस्य पाठेतरस्य विनियोजकत्वाकल्पनया अङ्गत्वे आगते प्रयोगविधानम् । भाट्ट. ५।१।१८. ● क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य सर्वार्थत्वादानि सिद्धान्ते, न पक्ष संनिधौ दर्शयति । भा. ११।१।१०। ६५. ● क्रमस्य श्रुतिवत् साक्षाद्विनियोजकत्वाभावः । सु. पृ. १०१८. ● न तत्र पदार्थानां यावकः सन्त्, न एव क्रमादयोऽपि । भा. ५।१।४।१६. ● यथोत्पत्तिपदार्थानियमस्याप्यभावः, तदनियम एव क्रमस्य । यथा 'वसन्तमृतूनां०' इत्येवमादीनां शाखाभेदेनाम्नातानां प्रयाजानुमन्त्रणानाम् दर्शपूर्णमासयोः । शा. ५।१।३. ● क्रमयोर्विरोधे काम्ये एव याज्याकाण्डे पौर्वापर्यप्रत्यासत्तिक्रमेण तयोरेव ऐन्द्राग्नयोर्युगलयोः अनियमेन प्राप्नुवतोः यथासंख्यक्रमेण अत्यन्तदेशसाम्येन प्रत्यासन्नत्वात् विनियोगो भवति । वा. ३।३।७।१४ पृ. ८४०. ● क्रमे भेदः प्रमाणम् । वि. ५।१।१. ● क्रमकालपरिमाणानि समस्तपदार्थधर्मत्वेन निश्चितानि । वा. १।३।३।५ पृ. १९६.

☞ क्रमकोपाधिकरणम् । श्रुत्यर्थक्रमाभ्यां पाठक्रमस्य बाधः ॥

क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च । ५।१।१ ॥

भाष्यम्— इह पाठक्रमस्य श्रुत्यर्थक्रमाभ्यां सह बाधं प्रति विचारणा । किं पाठक्रमस्ताभ्यां तुल्यः, उत बाध्यते इति । किं प्राप्तम् ? तुल्यत्वमेवेति । पाठोऽपि हि कारणम्, श्रुत्यर्थावपि । न च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तस्मादनियम इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पाठक्रमो हि बाध्यते श्रुत्या, अर्थेन च । कुतः ? श्रुतिविशेषात्, अर्थपरत्वाच्च । श्रुतिविशेषः कः ? यत्र श्रवणम्, तत्र प्रत्यक्षं कारणम् । पाठक्रमस्तु आनुमानिकः । पाठक्रमेण स्मरणम् एवमभिनिर्वर्तयितव्यम् इत्यवगम्यते । तस्यार्थगत्वेन एकया उपात्तया तथैवानुष्ठानम्, श्रुत्या पुनरनुष्ठानमेव एवं भवतीति प्रत्यक्षादवगम्यते । तथा अर्थेन । कुतः ? अर्थपरत्वात् । अर्थार्थं हि सर्वं प्रधानार्थम्, प्रधानमभिनिर्वर्तयिष्यतीति सर्वं क्रियते । तस्मात् पाठस्ताभ्यां बाध्यते । श्रुत्युदाहरणं प्रयोजनं च । श्रुतौ 'आश्विनो दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोति' । अत्र पाठक्रमस्य बलीयस्त्वे तृतीयस्य ग्रहणम्, सिद्धान्ते तु दशमस्य । अर्थे, अग्निहोत्रहोमः पूर्वमाम्नातो, पश्चात् श्रपणम् । एवं कर्तव्यम्, यदि पाठो बलवान् । सिद्धान्ते श्रपणं पूर्वम्, ततो होमः ।

वा— 'क्रमे श्रुत्यैव विहिते पाठतः को नु कल्पयेत् । प्रयोजनविशेषे वा कः पाठमनुरुध्यते ॥ दृष्ट्वा हि पच्यमानस्य भवेद्धवनमर्थवत् । पाठेऽपि यवागूपाकं पक्त्वा जुहुयात्ततः ॥'

तथा आहिताग्निशावप्रतिपत्तेः 'दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयति' इत्याम्नाया. प्रतिनिधिः पतिताद्विजाग्निपात्रेषु अन्या स्मर्यते 'पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते' इति। यथा वा द्विजाभावे श्राद्धान्नभोजनस्य दर्भवटुषु अग्नौ गवे अप्सु वा इति देवलः। बाल. पृ. २३.

* क्रियाप्राधान्ये तस्या विधीयमानत्वात् विशेषणं विवक्षितम्। गुणभूतायां तु यत् प्रधानस्य विशेषणम्, तदविवक्षितम्। शा. ६।४।६।२१ पृ. १४४२.

* क्रियाभेदः प्रतिकारकम्। भा. ६।१।४।२७.

* क्रियाभेदात् फलभेद इति न्यायः। यथा-यथा यद्यत्करोति, तथा तत्तत्फलमाप्नोतीति। साहस्री. ५३९.

* क्रियाऽव्यावृत्तौ हि कृत्यसुवर्थः प्रत्ययो न क्रियाभेदे। भा. ११।४।१५।४७.

* क्रियामात्रसंबन्धे श्रुत्या कृते विशेषसंबन्धो वाक्येन अरुणया क्रीणाति इत्यत्र। शा. ३।३।४।११ पृ. ८१७.

* क्रियाविशेषणानि द्वितीयाऽन्तानि। एतद्विषयो विचारः 'द्वितीया (भाट्टरहस्यगता)' इति बिन्दो द्रष्टव्य॰ अन्त्यभागे। के. * क्रियाविशेषणानि सर्वाणि यत्र भवन्ति तत्र विशिष्टविधानात् अक्लेशो भवति। शा. ३।१।६।१२ पृ. ६८९, * यानि एकक्रियाविशेषणानि भवन्ति तया (क्रियया) विधीयमानया अर्थादाक्षिप्यमाणानि न विधायकव्यापार भिन्दन्ति। क्रियान्तरविशेषणे पुनर्विधीयमाने तया क्रियया संबन्धरहितया अनाक्षिप्यमाणे अवश्यं विधायकस्यावृत्तिरेष्टव्या इति वाक्यभेद॰ प्राप्नोत्येव। ३।३।१२।२४ पृ. ५५६.
* क्रियाविशेषणानां कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च इति वचनात्। के.

* क्रियाशब्दानां यागादिशब्दानां जातिवाचकत्वं नास्ति। सु पृ. २३१, वार्तिकमते तु तेऽपि जातिवाचकाः गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामाख्यातशब्दानां अन्तर्भावार्थमिति युक्तत्वात्। पृ. २०५

* क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्यत्वात्। शा. ३।१।६।१२ पृ. ६७९. * क्रियासंबन्धस्य वाचिका विभक्तिः कारकलक्षणा द्वितीयाऽऽदिः। सा क्रियासंबन्धे विवक्षिते भवति। भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८८.

* 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे' इति न्यायः। अयमपि पद्येन विवृतः। तथाहि- 'घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जवसनं वने वासः कन्दादिकमशनमेवंविधगुणः। अगस्त्यः पाथोधिं यदकृत कराम्भोजकुहरे क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे॥' इति। साहस्री. ९००.

* क्रीणातेः प्रयोग. क्रयार्थे उपलब्धादेऽपि दृष्ट.। यथा देवदत्तेन सह अस्माभिर्धान्यं क्रीतम्। उपका सङ्गचा, अतस्तस्य संवादः। भा. ११।२।१४।५९.
* क्रीणातेः स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनेन परद्रव्यस्य आत्मस्वत्वापादने द्रव्यविनिमये वृत्तिः। कु. ३।१।६।१२ पृ. २५६.

* क्रीते वा राजनि यूपं छिनत्ति दीक्षासु वा। भा. ११।३।२।३. * 'क्रीतराजकः अभोज्यान्नः' अयं निषेध. विशेषरूपः। बाल. पृ. १६, * 'क्रीतराजका भोज्यान्नः' अयं पुरुषार्थः अभ्यनुज्ञाविधिः। पृ. १२, * 'क्रीतराजकः भोज्यान्न.' अयं प्रतिप्रसवरूपः अभ्यनुज्ञाविधिः। पृ. १५. * 'क्रीतराजको भोज्यान्नः' इति स्मृतिर्धर्मे प्रमाणं नवेति संदेहे 'तस्मादग्नीषोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽशितव्यम्' इति श्रुत्या विरुद्धत्वात् प्रमाणम् इति सिद्धान्त.। भा. १।३।२।२ पृ. १६१. * क्रीतराजकभोज्यान्नत्ववचनम् अथर्ववेदेऽस्ति। शा. १।३।२।२ पृ. १८१. 'तस्माद्दीक्षितस्य क्रीतराजकस्य भोज्यं भवति।' सु. 'क्रीतराजकभोज्यान्नवाक्यं चाथर्ववैदिकम्। न च तस्याप्रमाणत्वे किञ्चिदप्यस्ति कारणम्॥ यदि वक्षोरयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः। अर्थान्तरप्रमाणत्व येनास्याः प्रतिहन्यते॥' 'वाक्यान्तरैर्निषिद्धं यद्दीक्षितस्यान्नभोजनम्। तस्यैव श्रूयते पश्चादभ्यनुज्ञाविधिद्वयम्। अग्नीषोमीयसंस्थायां क्रीते वा सति राजनि। सोऽयं कालविकल्पः स्यादादीक्षच्छेदकालतः॥' पा. पृ. १८९०, 'आपद्धर्मो यथैवान्ये मुख्यधर्माभवहेतुका.। तथैव प्राणपीडायां क्रीतराजकभोजनम्॥' पृ. १९०, यत् क्रीतराजकभोज्या-

* क्रमसमाख्ययोः क्रमे वेदकल्पितमेव अङ्गाङ्गिनोर्देशसामान्यनिमित्तं परस्परपर्युपस्थानम् । सर्वत्र हि येन चित् अभिन्नदेशेन संबन्धोऽवकल्पते । न च समाख्यानवतः किं चित् देशसामान्य वेदक्लृप्तम् उपलभामहे, येन संबन्धाभिमुख्यसंभव. । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८३४.

क्रमाधिकरणम् । क्रमोऽपि विनियोगे प्रमाणम् ॥

क्रमश्च, देशसामान्यात् । ३।३।५।१२ ॥

भाष्यम् — अथ किं एतावन्त्येव विनियोगकारणानि ? नेत्युच्यते । किं ? क्रमश्च, देशसामान्यात् । क्रमवताम् आनुपूर्व्येण समाम्नायमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते । सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोग. इति । किमिहोदाहरणम्, किं च प्रयोजनम् । आनुपूर्व्यवतां यागानाम् अनुमन्त्रणेषु आम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे 'दब्धिर्नामाऽसि' इति (मन्त्रः) समाम्नातः । तस्य आकाङ्क्षानुरूपत्वं, तेन एकवाक्यता यागा तत्रैव विनियोगमर्हति इति । तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म वियातसजातस्य (यस्य सजाताः बान्धवाः वियाताः विरोधं गताः, तस्य) अस्ति भ्रातृव्यवत. । तस्य याज्याऽनुवाक्यायुगलमपि आम्नायते ऐन्द्राग्नम् 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः, प्र चर्षणिभ्यः' इत्येकम्, अपरम् 'इन्द्राग्नी नवतिं पुरः, श्नथद् वृत्रम्' इति । तत्र लिङ्गात् विनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरमुत्तरस्य इति । एतत् उदाहरणं प्रयोजनं च इति ।

पा— पूर्वं श्रुत्यादिषु क्रमसमाख्ययोरपि अङ्गानाङ्गिभिः सम्बन्धः दर्शितः । 'तत्र क्रमो द्विविधो देशसामान्यलक्षणः । पाठानुष्ठानसादेश्याद् विनियोगस्य कारणम् ॥' तत्राऽपि अनुष्ठानदेशसाम्येन यानि प्रदेशे आम्नाने प्रधान पठ्यते, तत्रैव मन्त्रेषु मन्त्र. । तथोक्त अङ्गाङ्गप्रत्येकापेक्षायां यथार्थस्तत्त्वापेन समाख्यानात् बुद्धौ संनिधान भवति । प्रधानस्य हि प्रधानम प्रयमनिष्ठान् भवत् मन्त्रसमाम्नायम् भाविन भवम्य अन्नेनयति । तत्र प्रधान एव मन्त्र प्रधान दृश्यमानाद्धि । तत्र अन्यानिक्रमे देशदर्शि, इति एव गृह्यते । तथा मन्त्रस्य शेषिणमपेक्षमाणस्य अनन्येन प्रक्रियया आद्येन शेषिणा सह संबन्धो भवति । ततश्च तन्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनामपि एवमेव द्वितीयादिभिरेव योगेन भवितव्यम् । तत्र आग्नेयाद्यनुमन्त्रणाना आग्नेयादिलिङ्गत्वात् तेनापि व्यवस्था सिध्यति इति अव्यक्तलिङ्गम् उपांशुयाजक्रमाधीतम् 'दब्धिर्नामाऽसि' इत्युदाहरति । ननु नास्य प्रकरणात् सर्वार्थत्वं विज्ञायते, तच्च बलीय. इत्यत्रापि विनियोग. प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । उपांशुयाजग्रहणात् इयमपि अनुग्रहते, तस्मात् तद्ग्रहणमिति । शक्य तु वक्तुम् अननुग्राह्य एव क्रमः प्रकरणप्रत्ययविरुद्धत्वात् इति । शेषस्य हि सर्वार्थत्व प्रतिप्रधानावृत्तेः प्रकरणावगतं न शक्यं बाधितुम् । तत्र एतावदुत्तरं भवति येऽन्ये शेषिणः आग्नेयादयः, ते विस्पष्टलिङ्गैः क्रमप्रकरणवद्भिः मन्त्रान्तरैः अवरुद्धत्वात् नैनमपेक्षन्ते । न च निरपेक्षः, अस्पष्टलिङ्गत्वेन वैयर्थ्यात् । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति चेत् न । प्रकृतयागग्रन्थवेक्षणेन दृष्टार्थत्वात् । सत्यपि च अदृष्टार्थत्वे निरपेक्षाणां मन्त्रान्तरे सति समुच्चयानाभवणात् । आग्नेयादिभिः कृतार्थैः उपेक्षितः सन् अगत्या पुनः वैयर्थ्य भवेत् । अस्ति चास्य गतिः उपांशुयाज इति । किंच 'न चाऽविज्ञातलिङ्गानां प्रक्रिया विनियोजिका । अतीत्यस्य च सामर्थ्यं संनिधावुपसंहृतम् ॥' 'दब्धिर्नामाऽसि' इति अस्पष्टलिङ्गोऽयम् । न च ईदृश मन्त्रे प्रकरणं विनियोक्तु समर्थम् । अथ तु अभिचारः शुभार्थविरुद्धत्वात् संनिहितम् अभिमुख वा अभिधत्ते, नान्यम् । उपांशुयाजश्च संनिहितः अभिमुखश्च इति अभिधानसामर्थ्यं क्रमात् उपांशुयाजनियतं विज्ञायते । ततश्च लिङ्गेन प्रकरण बाध्यते एव इत्यदोषः । क्रमवाक्यानुपपत्तेः व्याख्यान एव । अनुष्ठानदेशक्रमोऽपि चतुर्थाध्याये अधीनोत्पन्नत्वेन भविष्यति ।

बोध— सूत्रार्थस्तु— क्रमश्च विनियोगे प्रमाणं देशसामान्यात् तस्मात् आकाङ्क्षैकवाक्येन विनियोगसंभवात् इति ।

वस्तु अतदात्मानमपि गोचरयति, दवीयसी त्वस्य स्वसमयगोचरता। स्वसंवेदनाभ्युपगमेऽपि आत्माऽऽत्मप्रकाशनमात्रं नात्मानं समयेन आत्मना वा, नीलं समयेन वा घटयेत्। आलोचनमात्रतया विशेषणविशेष्यभावाऽविषयत्वात्। आलोचनस्यापि तत्समयावच्छेदेऽपि नीलादीनां नैकक्षणमात्रवर्तित्वसिद्धिः। आलोचनस्यापि द्वित्रादिक्षणवर्तित्वात् एकक्षणमात्रवर्तित्वासिद्धेः। न चैतस्य नमवदनेकसम्बन्धो विरुध्यते इति निवेदयिष्यते। तत् सिद्ध प्रत्यक्षेण क्षणविवेकाप्रतिभासमानात् न इन्द्रियविषयत्वविषयता मानसस्य किञ्चिदिन्द्रियविषयग्राहित्वमेवेति।

नतु मा नाम क्षणभेदः प्रतिभासताम्, तदभेदस्तु कुत इत्यत आह— 'अभेदप्रतिभासनात्' (वि०.) सोऽयं स्फटिक इति प्रत्यभिज्ञैव भगवती स्थापयिष्यति स्फटिकस्य पूर्वापरक्षणावस्थानलक्षणम्। नन्वियं न स्फटिकस्य स्थिरत्वं गोचरयितुमर्हति। न ह्येतद्विज्ञानमेकम्, कारणभेदात् विषयभेदात् स्वभावविरोधाच्च। तथाहि, स इति पारोक्ष्यम्, अयमिति च साक्षात्कारः। न त्वनयोः स्वभावविरुद्धयोर्दहनतुहिनयोरिव शक्यमैक्यमापादयितुम्, त्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसङ्गात्। सत्यपि च 'स्फटिकः' इति व्यपदेशाभेदे देशकालभेदात् विरुद्धधर्मसंसर्गात् अनयोर्गोचरो भिद्यते। न च संस्कारः पूर्वानुभवयोनितया तद्गोचरनियतः संप्रतितमीमनुभूतचरीम् अस्य सत्ताम् अवगमयितुमर्हति। न चेन्द्रियाणि संनिहितविषयाणि प्राक्तनीं गोचरयन्ति सत्ताऽऽस्पदमस्य सत्ताम् असंनिहिताम्। न च कारणभेदेऽपि कार्याभेदसंभवः। कारणभेदाभेदाधीनत्वात् कार्यभेदाभेदयोः। अन्यथा आकस्मिकत्वापत्तेः। तत्तेदन्ताऽऽस्पदे च स्वगोचरमात्रचारिणी स्मरणग्रहणे न परस्परस्य गोचरं संभिन्तः। न च आभ्यामन्यदेकं विज्ञानमुभयविषयसंभेदसमर्थं संभवति तत्रादेव प्रमात्। न चास्य प्रामाण्यम्, विसंवादेन अवस्तुनिर्भासत्वात् स्मार्तादविशेषाच्च। तस्मात् प्रत्यभिज्ञा स्थापयति भावानिति मनोरथमात्रम्। अत्रोच्यते। एकमेवेदं विज्ञानं प्रत्यभिज्ञासमाख्यानम्। यत्तूक्तं स्वभावविरोधाच्चेति, तत् किमिदानीं भवतामनुमानविज्ञानमपि नैकम्? तदपि हि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा विकल्पोऽविकल्पश्च, समारोपोऽसमारोपश्च। स्वानुभवावस्थापिताभेदस्य स्वरूपस्य तद्ग्राह्यभेदापेक्षया प्रत्यक्षत्वादीनामविरोधः इति चेत्। न, इहापि साम्यात्। न खल्वेतदपि विज्ञानं तत्तेदन्ताऽधिकरणमेकम् आभ्यामनुरक्तं स्फटिकं गोचरयति, यदभिन्नं नानुभूयते अनुभूयते वा। एकत्वेऽपि च वस्तुनः तदनुरञ्जकतत्तेदन्ताऽभेदापेक्षया प्रत्यक्षताऽपरोक्षते न विरोत्स्येते। तदसंभवाभावात्, विज्ञानैकत्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वात्। न च स इति पूर्वदेशकालसंसर्गं, अयमिति च संनिहितदेशकालसंसर्गः एकस्य विरुध्यते। अतो युक्तं यत् पद्मरागस्य स्वरूपे परिच्छिद्यमाने तदभावो व्यवच्छिद्यते इति। तदव्यवच्छेदे तत्स्वरूपापरिच्छेदात् स्वरूपच्युतिर्व्यवच्छेदस्वभावत्वात् पद्मरागभावस्य, तदव्यवच्छेदे तदपरिच्छेदानुपपत्तेः। कस्मात् पुनस्तदन्ये पुष्परागादयो व्यवच्छिद्यन्ते? तदभावाविनाभावादिति चेत्, स एव कुतः? प्रत्यक्षेण कदाचिदपि पुष्परागपद्मरागयोः तादात्म्यानुपलम्भादिति चेत्, यत्र तर्हि तत्तादात्म्यप्रतीतिः, तत्र न तदभावाविनाभावः। समस्ति च 'सोऽयं पद्मरागः' इति देशकालभेदानुगतमेकं पद्मरागतत्त्वमवभासयन्ती साक्षात्कारवती प्रतीतिः। तेन भवतु देशकालयोस्तत्संसर्गयोर्वा परस्परम् अतदात्मत्वम्, न तु तदवच्छिन्नस्य पद्मरागस्य तस्य भावात्, संसर्गाभ्यामन्यत्वात्। ततोऽन्य एव स संसर्गो कुन्तलादीपवदिति चेत्, स्वभावादेवेति संसर्गपरीक्षायां निपुणतरमुपपादयिष्यते। तस्मात् तत्तेदन्ताऽऽस्पदस्य पद्मरागस्य तदवभासिनोऽनुभवस्य च एकत्वमनुभवाद्वा अनुमानाद्वा तदनुमानमल्पगतकार्यभेदस्य मनः सिद्धम्। विशदतरकार्यसिद्धौ च अप्रतीयमानमपि कारणं कल्पनीयम्, न पुनः अप्रतीयमानकल्पनाभयात् कार्यवैशद्यमपह्नोतुमुचितम्, रूपादिविज्ञप्तीनामपि अपह्नवप्रसङ्गात्। तदिह यद्यपीन्द्रियं केवलमपर्याप्तम्, यद्यपि च संस्कारमात्रम्, संस्कारसध्रीचीनं तु इन्द्रियं भावयिष्यति प्रत्यभिज्ञावद्याभावानुविधानात् प्रत्यभिज्ञाभावाभावयोः। नहि नाजीजनत् बीजमङ्कुरम्, इति मृदादिसहितमपि न जनयति। तेन

सोमधर्मः पूतीकादिषु श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु तुल्यः। भा. ३।६।१५।४०, ● क्रयार्थे सोमस्य साद्यस्के विहितेन त्रैशार्षिकपुंगवेन प्राकृतस्य सर्वक्रयद्रव्यस्य बाधः। १०।३।१६। ६०-६१.

● क्रयणं सुरायाः सौत्रामण्याम् 'सीसेन क्लीबात् क्रय्या'। भा. ८।२।१।४.

[redacted] क्रयणेषु [redacted] विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्। १२।४।३।५॥

'अजया क्रीणाति' 'हिरण्येन क्रीणाति' इत्यादिना उक्तेषु क्रयणेषु सोमक्रयणार्थेषु दशसु द्रव्येषु विकल्पः स्यात्। केन चित् एकेन क्रीणीयात्। एकार्थत्वात् एककार्यकरत्वात्। इति पूर्वः पक्षः।

समुच्चयो वा, प्रयोगे द्रव्यसमवायात्। ६॥

वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। सोमक्रयणद्रव्याणां न विकल्पः, किन्तु समुच्चयः। प्रयोगे क्रयणस्य प्रयोगे विक्रेतुरानमनं कर्तव्यम्, तत्र द्रव्याणां समवायात् समवायस्य आवश्यकत्वात्। एकहायनादिना द्रव्येण विक्रेतुरानमनासंभवात्। तस्मात् विध्यनुसारेण समुच्चयः इति सिद्धान्तः। दशद्रव्याणि तु १ एकहायनी गौः, २ हिरण्यम्, ३ अजा, ४ धेनुः, ५ तद्वत्सः, ६ ऋषभः, ७ अनड्वान्, ८-९ मिथुनौ गावौ, १० वासश्च इति।

समुच्चयं च दर्शयति। ७॥

'स वै दशभिः क्रीणाति, दशाक्षरा विराट् विराजमेव प्राप्नोति' इति क्रयानुवादः सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयं दर्शयति। तस्मात् समुच्चयः सिद्धान्तः। के.

● 'क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्' इत्यधिकरणे सोमक्रये गवादीनां न्यायेन समुच्चयः साधितः। सोऽयं गायो. समुच्चयः। बाल. पृ. १६६. ● क्रयणे तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् (क्रयणेषु विकल्पः इति सु-पाठः) इति सूत्रेण सोमक्रयसाधनानां द्रव्याणां विकल्पः पूर्वपक्षितः। सु. पृ. १३०२. ● क्रयभेदाम्नुरागमे क्रयणेषु० इत्यधिकरणस्य अनुन्मेयप्रसङ्गात्। तत्र हि क्रयसाधनेषु अजाऽऽदिद्रव्येषु विकल्पः स्यात् इति पूर्वपक्षयित्वा सोमक्रयस्य अनुष्ठाने द्रव्याणां समवायस्योपपत्तेः समुच्चय एव। कार्यप्रधानत्वात् पदार्थानां लोकमालोच्य द्रव्यविधीनां सापेक्षत्वकल्पनात् समुच्चयः इति सिद्धान्तयिष्यते। कु. ३।१।६।१२ पृ. २५६.

● क्रियते देवदत्तेन, क्रियते स्वयमेव इति वा प्रयोगे उपसर्जनीभूतप्रयोजकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारः विवक्ष्यते। बा. २।१।१।१ पृ. ३७८.

● क्रियमाणता नाम संकल्पादेः कारकप्रचलनात् प्रभृति आ समाप्तेः। वा. ३।८।१०।२२ पृ. ११२५.

● क्रियमाणानुवादी मन्त्रः होतुः यूपपरिव्याणे 'युवा सुवासाः' इति। भा ३।८।१०।२२ पृ. ११२४, ● क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः अध्वर्युणा क्रियमाणमनुवदन्ति 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः' इति यथा। सोऽनुवादः अलमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम्। १२।१।१६।३७, ● क्रियमाणानुवादिनो मन्त्राः एवं कर्तव्यमिति प्रत्ययं कुर्वन्ति, करणमन्त्रास्तु करोमि इत्येवम्। १२।३।१६।३७, ● क्रियमाणानुवादिनः हौत्रा मन्त्राः अध्वर्योः स्मरणार्थाः। स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्य आम्नानसामर्थ्यात् स्मारित कृतम् अदृष्टार्थाय भवति। तस्मात् हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयः। १२।३।१६।३६-३८. ● क्रियमाणानुवादिनां मन्त्राणाम् अनुष्ठीयमानार्थस्मृतिफलकत्वम्। सु पृ. १०२.

● क्रिया अनुमानगम्या। बृहती पृ २४३.

● क्रिया अनुमेया प्रतीता सती कारकाणि प्रत्याययति इत्यवगतमेतत्। भा. ३।४।४।१३ पृ ९२३. ● क्रियाऽपि वाय्वादिवत् देवदत्तादिभेदेऽपि 'चलति पतति दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति' इत्येवं एकबुद्धिवेदनीया न भेदं प्रतिपद्यते। नहि अत्यन्ताभिन्न द्रव्यात् क्रियायाः, येन तद्भेदात् भेदः स्यात्। भेदोऽपि तु अस्त्येव, अनैकान्त्यानुगमात्। शा. ६।३।१. सोम——यत्र तु न शब्दान्तरादिभेदकप्रमाणमस्ति, तत्र प्रत्यभिज्ञायाः क्रियाव्यक्तिरेकैव, भेदप्रत्ययस्तु कर्त्रादिभेदालम्बनः। सततानुसन्धिश्च व्यञ्जकसामग्र्यादुपपद्यते। ततश्च शब्दवत् क्रियाया अपि नित्यत्वम्। अस्तु वा सर्वैर्नैमित्तिकैकर्मभिरेकत्वं एकस्याप्यनेकत्वात् अभेदाभेदोपपत्तिरेकत्वम्। यावत् एकपूर्वानुवृत्तम् एकेन यत्नेन विपरीतम्, तावदेकं कर्म, अन्यत्तु भिद्यते। ● 'क्रियाऽपि न विना भेदैः भाव्यते कारकैः क्वचित्।' (कारकैर्विना

द्वयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरव्यवस्थानमिति प्रकारान्तराभावात् भावानामर्थक्रिया क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता, तौ च स्थिरात् व्यावर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयतो वृक्षत्वेव शिंशपात्वम् एकशिलामयादचरप्रदेशात्। तथाहि, न स्थिरात् क्रमेण अर्थक्रियासंभवः, स्वेनैव हि रूपेण भावा अर्थक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते। यतो यत् यत्कार्यान्वयव्यतिरेकानुविहितभावाभावं तत् तत्कार्यप्रसवसमर्थम्, रूपं च तेषां कार्येण अनुकृतान्वयव्यतिरेकम् इति तदेव समर्थम्। तच्च द्वितीयादिष्विव क्षणेषु प्रथमेऽपि क्षणे सदिति द्वितीयादिक्षणजन्यं कार्यकलापं प्रथमे एव क्षणे जनयेत्, समर्थस्य क्षेपायोगादिति नाक्षणिकस्य क्रमवद्व्यापारसंभवः।

स्यादेतत्। असमर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिसंनिधानात् क्रमेण करोतीति। तदनुपपन्नम्, विकल्पासहत्वात्। किमस्य सहकारिणः किंचित् उपकारमादधति न वा? आदधाना अपि भावाद्भिन्नमभिन्नं वा? तत्र भिन्नोपकाराधाने भावरूपे सत्यपि अलब्धजनने सत्यस्मिन् अनुपलब्धेरुपलम्भत उपकारात् कार्यस्य निष्पत्तेर्न सहकारीभाव स्यात्। न चोपकारसहकारिणः कार्यजननमिति साम्प्रतम्। उपकारस्योपकारान्तरजनने अनवस्थाऽऽपातात्। तत एव चोपकार्योपकारकयोर्भावस्य अतत्कारित्वप्रसङ्ग इत्युक्तम्। अभिन्नोपकाराधाने भाव एवाभिधीयेत, न च स प्राक् सिद्ध शक्य आधातुम्। अनुपकारकत्वे वा सहकारिणो भावेन नापेक्ष्येरन् इत्यु स्वभावमात्रेणैव बीजमङ्कुरं जनयेत्, अनपेक्षस्य क्षेपायोगात्। क्षेपे वा पश्चादपि न जनयेत्। यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणः, यस्मात्ते सहभावं कार्यं करोति। न च नापेक्ष्यन्ते, तैर्विना कार्यस्य अनुपपत्तेरिति। सत्यम्। स्वरूपेण चेत् कार्यजनको भावः, तस्मात्तैरनन्तरेण जनयति? तेभ्य प्रागपि रूपसद्भावात्। सहकारिरूपेण वा जनकत्वे ते एव जनका, न भावः। अन्यरूपेण वा भावस्य जनकत्वे गगनकमलस्यापि सत्त्वेन सद्व्यवहारगोचरत्वप्रसङ्ग। न चोभयभावाभावानुविधानात् अर्थक्रियासाधकत्वो, एकैकस्यापि व्यभिचारात्, अस्मादुभयाधीनजन्मतेति साम्प्रतम्।

चरमभाविनि सति हेतौ उत्पत्तिमति कार्योत्पत्तेरवश्यम्भावनियमेन व्यभिचाराभावात्। न च स्वकारणात् कतिपयकालक्रमविलम्बेन कार्यजननस्वभावो भावो जात इति स्वभावादेव विलम्बकारीति साम्प्रतम्, विकल्पासहत्वात्। किं कतिपयकालविलम्बे अस्य विलम्बनकारितास्वभावो निवृत्तो न वा, निवृत्तश्चेत् कथं स्वभावो न निवृत्त? स्वभावनिवृत्ते। अनिवृत्तौ वा कथमस्य स्वभाव? निवृत्तानिवृत्तरूपविरुद्धधर्मसंसर्गात्। अतः स्वभावे वा विलम्बते इति ब्रुवाणवस्तुतः कृतकृत्य प्रत्यपेत। अनिवृत्तौ कतिपयकालव्यतिक्रमेऽपि न कार्यं जनयेत्। विलम्बकारिताया रूपस्य तादवस्थ्यात्। तदुक्तेन क्रमेण न क्रमेणार्थक्रियाकारिता संभवति भावस्य। नापि यौगपद्येन युज्यते। यस्मात् यावत्कार्यं किमपि प्रथमे क्षणे तेनाक्षणिकेन स्वेनात्मना सम्पादितं, तावत् सर्वं द्वितीयादिक्षणे सम्पादयेत्। तत्कार्यसम्पादनयोग्यस्य आत्मनो द्वितीयादिक्षणेषु संनिधानात्। तथा च संपादितस्य संपादनाऽनुपपत्ते, तदन्यथे द्वितीयादिक्षणसंपादस्य न यौगपद्येन निखिलार्थक्रियानिर्वर्तनम् अक्षणिकस्य युज्यते। तदनेन पर्ययेण नाक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारिता कल्पते इति। विपक्षे अक्षणिकत्वे व्यापकाभावात् ततो व्यावर्तमानं सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्यते इति प्रतिबन्धसिद्धिः।

स्यादेतत्। क्षणिकोऽपि भावः अर्थक्रियाजननस्वभावो न वा? न चेदस्थैर्य। जनकस्वभावश्चेत्, किमस्य सहकारिभि? इत्युत्पत्तिमात्रेणैव बीजमङ्कुरं जनयेत्। ननूत्पन्नो बीजक्षण समर्थो जनयत्येवाङ्कुरम्, कुत पुनस्तस्योत्पत्ति पूर्वसहकारिसंभवात्। तर्हि तत्सन्तानपतिता सर्वैव बीजजातिरविशेषात् अङ्कुरजननसामर्थ्यमिति उत्पत्तिमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत्। नैवम्। पूर्वपूर्वक्षितिबीजजलादिक्षणसमासादितोत्पत्तिरुत्तरोत्तर क्षणपरम्परया अन्यो बीजक्षण समर्थक्षित्यादिक्षणसंभूत अनपेक्ष एवाङ्कुरं जनयति। न चास्य क्षित्यादिसहभुव तदनपेक्षस्यापि तैर्विना कार्यकरणम्। तदेव तदपेक्षणस्य तदभावे अभावात्। न चासहकारिता क्षित्यादीनाम्, तैरेव सह अङ्कुरजननात्।

वि. २।१।१ वर्णकं २. * असंबद्धेषु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्द्युः इति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति। वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१७. * क्रियया गुणा न संबध्यन्ते अमूर्तत्वात् । द्रव्येणैषां संबन्धो भवति । भा. १०।२। २९।६९. * क्रियया च संबन्धः समासोत्तरकालभावी । वा. ३।१।६।२५ पृ. १२७२. * क्रियया हि कारकाणां संबन्धः, न द्रव्येण । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८६. * क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यं गुणेनापि । वा. ३।१।७। १४ पृ. ७१८. * क्रियायाः अन्तः उभयप्रकारः । कृत्वा औदासीन्यम्, क्रियान्तरप्रवर्धनं च इत्युक्तमेव (पूर्वाधिकरणे)। भा. १०।६।११।३१. * क्रियायाः अपूर्वविधिर्यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति'। बाल. पृ. २२. * क्रियाया अभिधायकं वाक्यं चोदना । भा. २।१।१।१ पृ. ३७२. * क्रियाया एव लोके कथम्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । मीन्या. * क्रियायाः कारकैः सह समवायलक्षणः संबन्धः अनादिः । ऋजु. पृ. १८८. * क्रियायाः नियमविधिः यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इति । बाल. पृ. २४. * क्रियायाः प्रतिनिधिर्नास्ति । भा. ६।३।५।१८–१९. * क्रियायाः सकर्मिकायाः कर्मप्रधानत्वात् । ऋजु. पृ. १८६. * क्रियायाः स्वसाधनभूतद्रव्यपरिच्छेदसामर्थ्यात् अरुणाऽऽदिर्गुणः उपरयैव शेषः । वा. ३।१।३।१२. * चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । भा. १।१।२।२ पृ. १२. * न च प्रधानक्रियायाः सर्वाण्येव साक्षात् साधनानि भवन्ति । अवान्तरव्यापाराधीनत्वात् संबन्धस्य । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६९३, * क्रियाणामपि संकल्पादिभिराप्यमानत्वात् कर्मत्वं भवति । तेन जुहोत्याश्रितसंकल्पाद्यपेक्षया अग्निहोत्रमिति द्वितीयानिर्देशः । २।२।५।१६ पृ. ५०५.

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतोऽतस्तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् । ११।१।५।२० ॥

क्रियाणामर्थः शेषत्वात् इति पाठ आवश्यकः, स तु क्वापि नोपलभ्यते । कस्य शेषत्वात् इत्याकाङ्क्षायाम् संनिधिनया अर्थं एवान्वेति । अर्थः प्रयोजनम् । तथा च क्रियाणाम् अवघातपेषणादीनाम् अर्थशेषत्वात् फलसाधकत्वात् क्रियाप्रयोगः प्रत्यक्ष एव । अवघाते कृते तण्डुलाः प्रत्यक्षा भवन्ति, पेषणे च कृते पिष्टानि । अतः क्रियाणामर्थवत्त्वात् तस्य फलस्य निर्वृत्त्या निष्पत्त्या क्रियाणामपवर्गः समाप्तिः स्यात् । तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तमवहननम्, पिष्टनिष्पत्तिपर्यन्तं च पेषणं कर्तव्यम् । न तु सर्वोपधावघातवत् सकृत् । क्रियाणामिति पदस्य अर्थशेषत्वे अपवर्गे चान्वयः ।

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् । ६।३।३।११ ॥

क्रियाणां दर्शपूर्णमासादिकर्मणाम् आश्रितत्वात् व्रीह्यादिद्रव्याश्रितत्वात् द्रव्यान्तरे प्रतिनिधित्वादिना नीवारादिद्रव्ये अन्यस्मिन् स्वीकृते विभागः कर्मभेदः स्यात् । तस्मात् द्रव्यापचारेऽपि प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः इति पूर्वः पक्षः ।

अपि वाऽव्यतिरेकाद् रूपशब्दाविभागाच्च, गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् । १२ ॥

प्रतिनिधिर्न ग्राह्यः इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं अपि वा इति पदेन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । विहितद्रव्यापचारे प्रतिनिधिर्ग्राह्य एव । अव्यतिरेकात् द्रव्यभेदेऽपि यागस्य व्यतिरेकाभावात् भेदाभावात् । रूपशब्दाविभागाच्च रूपभेदाभावात् शब्दभेदाभावाच्च । व्रीहिस्थाने नीवाराणां प्रतिनिधित्वेन ग्रहणेऽपि यागस्वरूपस्य भेदो न भवति । नापि दर्शपूर्णमासशब्दात् शब्दान्तरप्रसङ्गः । तस्मात् प्रतिनिधिना क्रियमाणेऽपि कर्मणि ऐककर्म्यं स्यात्, न कर्मभेदः । गोत्ववत् । खण्डस्थाने मुण्डे आनीतेऽपि यथा गोत्वस्य भेदो न भवति तद्वत् । नामधेयं च सत्त्ववत् । यथा आश्रयभेदेऽपि गोत्वादिसत्त्वस्य गोत्वादिसामान्यात् अभेदात् तन्निमित्ते गोः इत्यादि नामधेयं न भिद्यते तद्वत् नीवारादिद्रव्यभेदेऽपि कर्मभेदाभावात् दर्शपूर्णमासादि नामधेयं न भिद्यते । तस्मात् नीवारादिरूपप्रतिनिधिग्रहणेऽपि न यागान्तरप्रसङ्गः ।

'रूपाविभागात् रूपस्य रूपगस्य अभेदप्रत्ययस्य अविभागात् बाधाभावात् । शब्दाविभागात् शब्दान्तरादीनां भेदकारणानां अभावात् । सत्त्ववत् (गोत्ववत् इत्यस्य स्थाने पाठः) सत्त्वशब्देन व्यक्तयो विवक्षिताः । सप्तम्यन्ताद्वतिः । यथा व्यक्तिषु भिद्यमानास्वपि जातिर्न भिद्यते तद्वत्' इति कुतूहलम् । शेषं समानम् । के.

भाव । अनुकारयन्ति च बहव एव क्षितिबीजादय स्वान्वयव्यतिरेकौ अङ्कुरम्, यत् नियमेन तदुत्पादस्य पुरस्तात् सहभवन्त । काकतालीयन्यायेन तु क्षित्यादिक्षणानां प्रागभावो न नियमवान् भवेत् । न चाङ्कुरमात्र बीजक्षणस्य परस्तादवश्यम्भावि, क्षित्यादीनामपि तथा भावात् । तान्यपि खलु अङ्कुर इव बीजक्षणस्य परस्तादवश्यम्भावनियतानि । न च पौर्वापर्यनियमादन्य कार्यकारणभाव । अपि च एकैककारणत्वाभावे न नियमेन अङ्कुरादिसहभुवो भूम्यादयो भवेयु तस्मान्नैकस्मादेकम् । यदाह 'न किञ्चिद् एकमेकस्मात्' इति । नाप्येकस्मादनेकम्, अनेकक्षितिबीजोदकोऽनिलसलिला-नलसहभावनियमात् अङ्कुरादीनामनेकेषाम् । नाप्यनेकस्मादेकस्यैवाङ्कुरस्य जन्मेति साम्प्रतम् । अङ्कुरात् भिन्नानां भूम्यादीनां तेन सहैकहेतुकत्वाभावे तत्सहभाव नियमाभावप्रसङ्गात् । तत्सहभावनियमस्य च अङ्कुरवत् तेषामप्यविशेषात् । तदनेकस्मादनेकोत्पत्ति परिशिष्यते । तत्रेदमालोचनीयम् । किं पूर्वक्षणा उत्तरेषां क्षणानां परस्परनिरपेक्षा एव जनका आहोस्वित् सापेक्षा ? इति । ननूक्तम् अन्त्यक्षणप्राप्ता परस्परनिरपेक्षा कार्याणि जनयन्तीति, तत् किम् अनभ्युपेतारोपितप्रतिषेधप्रसङ्गेन । तत् किमिदानीं समर्थबीजक्षणजनकोऽपि तज्जनने, इति कृत सहकारिभि । ननूक्त नैते प्रेक्षावन्त किन्तु स्वसामग्र्यधीननियतसन्निधयो न व्यवधीयन्ते इति । किमयं कृषीवलोऽपि प्रेक्षावान् य कुसूलान्तस्थनीय बीजमावपति भूमौ परिकर्मितायां क्षित्यादिसहभाविन एवातिशयोत्पादपरम्परया अङ्कुरजनन सामर्थ्यदर्शनात्, बीजात् कुसूलस्थात् तदसम्भवेनापि तददर्शनात् । तथाप्रतीति चेत् । अथ किमयं न स्वसन्तानमात्रप्रभवसमर्थो बीजक्षण ? तथा चेत् कथं सन्तानान्तर सहकारि अपेक्षेत कार्यकरणे । ननु अपेक्ष्यते एव नैव स्वोत्पादे, स्वकार्ये तत्र चास्यानपेक्षा उच्यते न तु स्वोत्पत्तौ । ननूपचारादपि अस्य स्वसन्तानवर्ती आगामि पूर्व एव निरपेक्ष क्षण । एवं तस्य पूर्वं पूर्व स्वसन्ततिवर्ति एवानपेक्षो जायमान जनने, इति कुसूलनिहितबीजे एव स्यात् कृती कृषीवल, कृतमस्य प्रेक्षावत कृषिकर्मणा दुष्करेणेति ।

यदि मन्येत । द्विविधमिह कार्यम् । एक सहकारिभिराहितातिशयविशेषम् अक्षरपरागमधर्मकम्, द्वितीय तु सहकार्यातिशयनिरपेक्षजननम् । तत्राङ्कुरे आहितातिशयविशेष परापेक्षजन्म । आन्त्योऽतिशयस्तु सहकारिकृतातिशयपरम्परानिरपेक्षोत्पाद । न नैतद् सर्वविधमपि कार्यं बीजस्य सन्तानमात्रात् उत्पत्तुमर्हतीति क्षित्यादिसन्तानान्तरापेक्षमेव स्वसन्तानवर्ति भिन्नसन्तानवर्तिनान् कादाचित्क कार्यं करोतीति कल्प्यते कृषिकर्म । सन्तानान्तराणि तु कादाचित्ककार्योत्पत्तौ ये सहकारिप्रत्यया त एव, यथा अङ्कुरोत्पत्तौ सहकारिणो बीजस्य सामर्थ्यप्रबोधहेतव, तथा किन्तु एषां क्षित्यादीनां ये मेलनहेतवस्त एव सामर्थ्यावबोधहेतवो भवन्ति, तथा बीजानामप्यातिशयोत्पादने सामर्थ्यप्रबोधहेतव उपसर्पण प्रत्यया । सर्वथा सन्तानान्तरे अनाहितातिशयसामर्थ्यं न बीजं कार्यविशेषं कादाचित्कं करोति । न सामर्थ्यप्रबोधहेतवश्च द्वये, सहकारिप्रत्यया उपसर्पणप्रत्ययाश्चेति । तदनुपपन्नम् । तथाहि, भवतु द्विविध कार्यम्, अस्तु च तत् कादाचित्कत्वात् सन्तानान्तरापेक्षम् । अपेक्षार्थस्तु वक्तव्य । कारणस्य स्वसामर्थ्यप्रबोध इति चेत् । ननु सामर्थ्यतत्प्रबोधयो समर्थभावतत्प्राकट्याव्यतिरेकात् समर्थप्रत्ययोत्पाद इत्युक्त स्यात् । तथा च स्वोत्पादे अपेक्षेत कारण सहकारिप्रत्ययान् । सत्यम् । नाभ्युपगम एव दोषत्वेन चोद्यते । अथायमङ्कुरसमर्थो वा क्षण आधातिशयो वा, किं निरपेक्षेण स्वसन्तानमात्रजन्मना पूर्वबीजक्षणेन जन्यते निरपेक्षेण, न पुन स्वसन्तानमात्रजन्मना तस्यापि पूर्वस्मादेव पुञ्जादुत्पत्ते । ननु समानकुसूलजन्मसु बहुषु बीजसन्तानेषु कस्मात् किञ्चिदेव बीजं परम्परया अङ्कुरजननानुगुणमुपजनयति बीजक्षणम्, नान्य बीजक्षणा भिन्नसन्ताने पतिता ? न खलु उपसर्पणप्रत्ययात् प्राक् तेषां समानासमानसन्तानवर्तिनां कश्चित् परस्परातिशयो बीजक्षणानाम् । अथोपसर्पणप्रत्ययात् प्राक् तत्सन्तानवर्तिनो जनयति परम्परया अपि अङ्कुरजननानुगुणं बीजक्षणम्, बीजमात्रजननात्तु तेषां कस्य चित् बीजक्षणस्योपसर्पणप्रत्ययसहभुव आधातिशयोत्पाद । हन्त तर्हि तदभावे सति कश्चोऽपि जनयेदेव । न चास्य उपसर्पण

भिमतात् प्रयत्नवदात्मनः शरीरसंयोगादेव विभागसंयोगयोरुपपत्तौ निमन्तर्गडुना कर्मणा ? प्रत्यक्षत्वे तु गमनादर्शनं कर्मानङ्गीकारेऽपि न दोषः । नैवम्, संयोगो हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यमारभते इति नियतम् । यथा तन्तुसंयोगाः स्वाश्रयेषु तन्तुषु पटम्, प्रचयाख्यसंयोगास्तु स्वाश्रयसमवेते अवयविनि महत्त्वम्, तन्तुतुरीसंयोगस्तु स्वाश्रये तुर्याम्, स्वाश्रयसमवेते च पटे पटतुरीसंयोगम्, अतः स्वाश्रयास्वाश्रययोः शरीरदेशयोर्विभागसंयोगौ संयोगहेतुको न भवतः । अत आत्मशरीरसंयोगात् स्वाश्रये शरीरे कर्मोत्पद्यते, ततो विभागसंयोगाविति न कर्मविच्छेदः । ननु यथा स्वाश्रये कार्यकरस्य संयोगस्य स्वाश्रयसमवेतेऽपि कार्यकरत्वमङ्गीकृतम्, तथैव अस्वाश्रयेऽपि कार्यकरत्वमङ्गीक्रियताम्, स्वाश्रयसमवेतेऽपि हेत्वन्तरं वा कल्प्यताम्, किमर्थं नैरस्येन ? नैवम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते च हेतुत्वम्, तत्रान्यदर्शनापेक्षा अन्यतरस्य नास्ति । आत्मशरीरसंयोगस्य विभागसंयोगहेतुत्वे नास्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम्, व्यतिरेकाभावात् । आत्मशरीरसंयोगे सत्येव कार्यस्योदयात् यद्यपि सिद्धोऽन्वयः, तथापि आत्मशरीरसंयोगस्य सर्वदा सद्भावात् नास्ति तदभावे कार्याभावः । अतश्च बुद्ध्यादीनामात्मकारणत्ववत् अन्वयव्यतिरेकावसितकार्यकारणभावदृष्टान्तेन तत्समवेतकार्यत्वादित्यादिहेतुना अनुमानेन कार्यकारणभावः, इति प्रतिपत्तव्यम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकापेक्षत्वादनुमानस्य, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भस्य अवगतत्वात्, तदनुसारेणानुमातव्यम्, न अस्वाश्रये इति । स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेतोदाहरणयोरन्योन्यापेक्षा नास्ति, तुल्यप्रमाणगम्यत्वात्, अतः संयोगस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भकत्वं नास्वाश्रये इति कर्मैवानुमेयम् । अर्थेन्द्रियसंयोगस्य आत्मनि ज्ञानजनकत्वात् स्वाश्रये इति नियमो नास्तीति चेन्न, असमवायिकारणप्रयुक्तत्वात् अस्य नियमस्य । अर्थेन्द्रियसंयोगस्तु निमित्तकारणम् । असमवायिकारणस्यापि तर्हि व्यभिचारः, वेणुदलविभागासमवायिकारणेन दलविभागोत्पत्तेः एकत्वेन च दादेः क्रियायाश्च देशविभागसंयोगोत्पत्तेश्चेति चेत्, एवं हि असमवायिकारणसंयोगप्रयुक्त इत्यवगम्य शाम्यतु भवान् । तर्हि तन्तुद्वयसंयोगस्य असमवायिकारणभूतस्य बहुतन्तुव्यापिपटहेतुत्वात् व्यभिचार इति चेन्न, तत्रापि विभागद्वारेण उत्पादकत्वात् । तथाहि, तन्तुद्वयसंयोगः प्रथमं स्वाश्रये तन्तुद्वये पटभागमुत्पादयति, उत्पन्नेन पटभागेन तन्त्वन्तरस्य संयोगात् स्वाश्रये पटभागान्तरम् इत्येवमुत्तरत्राप्यूह्यम् । अतो न व्यभिचार इति । एवं द्व्यणुकाद्युत्पत्तावपि द्रष्टव्यम् । अथवा यावतां संयोगानामेकस्मिन् कार्ये असमवायिकारणत्वम्, तावन्तमपेक्ष्य स्वाश्रयादिव्याप्तिः । अत एककार्यत्वेऽपि महापटस्य न व्यभिचारः । अथवा यत्रैकस्मिन् कार्ये एकस्यैव असमवायिकारणत्वम्, तत्रैवेयं व्याप्तिः । प्रयत्नवदात्मशरीरसंयोगस्यैक एवेति न कश्चिद्दोषः । ननु यदा प्रयत्नवदात्मशरीरसंयोगात् शरीरे विभागसंयोगोत्पत्तिः, तदा प्रयत्नवदात्मदेशसंयोगात् देशेऽपीति न तदतिरिक्तकर्मानुमानम् । नैवम्, देशशरीरविभागसंयोगस्यैकं कार्यम् । अत एकस्मिन्नेव कार्ये प्रयत्नवदात्मशरीरसंयोगस्य प्रयत्नवदात्मदेशसंयोगस्य च हेतुत्वात् नात्मशरीरसंयोगस्य अस्वाश्रये देशे कार्यकरत्वम्, आत्मदेशसंयोगस्य वा अस्वाश्रये शरीरे इति । किञ्च आत्मदेशसंयोगस्यापि हेतुत्वं न क्लृप्तम्, कल्पनीयम्, तद्वरं कर्मकल्पनम् । अतः कर्मैव शरीरे अनुमेयम्, ततो विभागसंयोगाविति सर्वमुपपन्नम् । प्रवि. पृ. ३५–३८.

* क्रियाऽन्वयं विना कारकत्वव्याघातः । मणि. पृ. ११२ * कारकत्वं विना क्रियाऽन्वयायोगः । सु. पृ. ७५१.

* क्रियाऽपचारे न क्रियाऽन्तरं प्रतिनिदध्यात् । क्रियाया न प्रतिनिधिः । भा. ६।३।५।१८–१९.

* क्रियापदं विना अन्वयबोधाजननम् । मणि. पृ. ११२.

* क्रियाप्रतिनिधिनियमविधिः यथा 'यदि यजमानः म्रियेत प्रजापतेर्विभाजान् लोकः इति मुख्याय यजमानभागमवधाय समिष्टयजुषा सह जुहुयात्' इत्यापस्तम्बः । अत्र होमः प्रक्षेपमात्रम्, देवताऽभावात् ।

 क्षणभङ्गवाद तत्खण्डन च

न च कारणतैव सत्ता स्वरूपं नीलादेरनुभवावसितम्। तद्धि तेनैव स्वरूपेण स्वभावान्तरविच्छिन्नं तामुतामु अर्थक्रियामुपयुज्यते, न पुनस्तत्कारिता एवास्य रूपम्। मा भूदपर्यायेण अनेकार्थक्रियाकारणे रूपभेदः, मा च भूदुपाध्यपेक्षमस्यापि निरूपणम्, कार्यत्वस्येव सत्त्वस्य शुद्धस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। कारणत्वे तु सत्त्वे यथा कार्यत्वं भावस्वभावोऽपि वस्तुतः कारणाधीननिरूपणम्, तथा कारणत्वमपि स्वसंबन्धिकार्यमन्तरेण अशक्यनिरूपणमिति सत्त्वं शुद्धं न निरूप्येत। ततश्चोपाध्यपेक्षं शुद्धो वा, नाशे कार्यत्वसत्त्ववदिति व्याहन्येत। तथा च यद्यस्ति सर्वज्ञः, तथापि सिद्धः सद्रूप एव भावस्तद्विज्ञानालम्बनप्रत्ययत्वम् अनुभविष्यति। अथ नास्ति, तथापि स्वस्वहेतुतो लब्धसत्ताक एवायमर्थः अकिञ्चित्करः, समर्थोऽपि तत्सहकारिसंनिधौ तामुतामु अर्थक्रियामुपयोक्ष्यते। न च प्रथमतः कार्यानुपलब्धेरसामर्थ्यम्, तथा सति शालमादेरपि क्षित्यादिसमवधानात् अङ्कुराद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम्। ननु जनकत्वमजनकत्वं च विरुद्धौ धर्मौ कथमेकत्र समाविशतः? तथैकत्रैव बीजे अङ्कुरजनकत्वं तदजनकत्वं च क्षित्यादिजनकत्वे कस्मान्न विरुद्धे? विरोधिनी चेत् कथमभेदः? भेदश्चेह जगति किञ्चित् इति नानेकमपि स्यादिति सुनिरूपितमनुभवता भावानां तत्त्वम्। सकृदुपलभ्यमाने कार्यभेदेऽपि बीजस्वरूपस्य जनकस्य अभेदावगतेः प्रत्यक्षेण अभेद इति चेत्। इहापि समानत्वात्। न ह्यत्रापि क्रमवत्कार्यभेदेऽपि बीजस्वरूपमन्यदन्यत् प्रेक्ष्यते। न च तत्र प्रयोगाप्रयोगमात्राभ्यां विरोधावगतिः, अतिप्रसङ्गात्। न च बीजस्यापि यदैव जनकत्वम्, तदैवाजनकत्वम्। न च जनकत्वमस्य स्वभावः, अपि तु बीजं जनकं न तदितरप्रत्ययसमवधानं वा सामर्थ्यं वा धर्मभेदः। समवधानं चोत्पत्तिमत्प्रत्ययाधीनमस्य। न च न धर्मधर्मिणोरभेदः, तस्य ततोऽन्यत्वात्। अन्यत्वेऽपि च तत्संभितत्वात् तस्योपलम्भे। तेन च सह कार्यकारणात् सत्त्वश्च, तत् निश्चयसिद्धस्यापि प्रमाणमात्रा अप्रतिहतावादिदोषत्वे संदिग्धव्यतिरेकित्वात् अनैकान्तिक सत्त्वसाधनात् क्षणभङ्गुरत्वे भावानामिति।

यच्च विकल्पितम्, स्वभावतो भावा विनश्वरा अविनश्वरा वा जायन्ते इति, तत्रोच्यते। न वयं विनश्वरत्वमविनश्वरत्वं वा जानीमः, किन्तु सन्तः स्वहेतुभ्यो जायन्ते, ध्वंसन्ते च हेत्वन्तरेभ्यः स्वप्रत्ययाधीनसन्निधानेभ्य इति। एवंच ध्वंसमानाभिन्नो हेतुभेदात् स्वभावभेदाच्च। उपपादितश्च स्वभावभेदो नियोगपरीक्षायाम्। नन्वस्मिन्नुत्पन्नेऽपि भिन्नमूर्तौ किमायातं भावस्य? न किञ्चिद् आयातम्। अस्ति अयमायुष्मान् भावः। अस्तु स्वकारणाधीनजन्मना तदभावेन तत्स्वरूपविरहलक्षणेन स्वल्पमहाशालिना स्वानुरूपं व्यवहारं प्रवर्तयता निरुद्धा समस्तार्थक्रिया, किं नश्छिन्नम्? न च ध्रुवभाविता विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षतामावहति, असिद्धत्वादनैकान्तिकत्वाच्च। इदं हि भवान् निरूपयतु, किं घटसन्तानात् संस्थितया कपालसंततिः ध्रुवभाविनी न वा? न चेद्विनाशोऽपि घटस्याध्रुवभावी। न खलु सविभागसंयोगनाशमन्तरेण घटविनाशमीक्षामहे अपिहितचक्षुषः। तथा चासिद्धा ध्रुवभाविता विनाशस्य। अथ ध्रुवभाविनी, तस्यामेव विभागासत्तौ ध्रुवभाविन्यामपि मुद्गराद्यपेक्षिण्यामनैकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नानपेक्षत्वेन व्याप्तमिति हेत्वन्तरापेक्षत्वं निषेद्धुमर्हति। तस्मात् क्षणिकत्वसाधनानुमानप्रतिक्षेपात् अबाधितं प्रत्यभिज्ञानं स्थापयति भावान् इति सिद्धम्। कणिका पृ १२२-१४०

क्षणभङ्गवाद तत्खण्डन च। (शा-) ननु सर्वभावानां क्षणिकत्वात् कथं शब्दस्य नित्यता? किं पुनः सर्वक्षणिकत्वे प्रमाणम्? प्रत्यक्षं तावत् कालसत्तां बोधयति, न कालान्तरनिषेधं करोति। नीलप्रत्यक्षमिव न पीतिमानं निषेधति। दृश्यादर्शनेन तु तस्य निषेधः। न च संप्रति कालान्तरं दृश्यम्, येन दृश्यादर्शनात् तन्निषेधः स्यात्, न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः, स्वभावहेतुकं प्रमाणं सत्ताभावानुबन्धि क्षणाध्यक्षविषयत्वादिति। कथं पुनः सत्ताभावानुबन्धसिद्धिः क्षणिकतायाः, विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्ते, क्षणिकविपक्षे हि अक्षणिकत्वे व्यापकानुपलभ्यमाना सत्ता क्षणिकत्वं व्याप्यमाना तन्नुपादयति। किं पुनः सत्ताया व्यापकम्, क्रमाक्रमाविति ब्रूमः। यथाहि, अर्थक्रियाकारितैव सत्ता,

चत्वम्, तत् गत्यन्तरासंभवे निर्दोषत्वज्ञापनार्थमेव । पृ. १९१, निन्दितस्यापि संभवद्दोष्यान्तरेणापि लोकयात्रादिवशेन भोक्तव्यम् । पृ. १९१.

* 'कौष्ठानि भवन्ति' इति विकृतिविशेषे सामानि । वि. १०।४।११.

■ छिन्नकाष्ठाभ्याधाननिषेधादिमतम् आहितमात्रेषु अग्निषु कर्तव्यम्, न तत्र पवमानेष्ट्यपेक्षा । अग्निहोत्रं तु पवमानेष्ट्युत्तरकालम् । शा. ५।३।९।२१–२५. * क्षोमाद्यः पशवः यद्यपि वेदे चोदिताः सन्तः अध्वर्य्वादिभिः स्वयमशाप्यमानार्थत्वात् ये नित्य प्राणिवधाभियुक्ताः, तेभ्य पशूनधार्यं विनियुज्यन्ते । शा. १।३।५।१० पृ. २२७.

■ क्वचिदपवादविषयेऽपि उत्सर्गोऽभिनिविशते (इति न्यायः) । (पृ. २४३. परि ६९) अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः । यत्तु 'काञ्चनी' इत्यादौ अपवादभयहृविषयेऽपि अण् भवति 'क्वचिदपवादविषयेऽपि' इति न्यायादिति, तन्न । 'अण् कर्मणि च' इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि अणः पुनर्वचनम् अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थम् 'गोदायो व्रजति' इत्याद्युक्तम् । 'काञ्चनी' इत्यादौ काञ्चनेन निर्मिता इत्यर्थे दीपिकोऽण् योग्यः । शेखर.

■ क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति न्यायः (परिभाषा १८) । पूर्वतः एकयोगनिर्दिष्टानाम् इति पदमनुवर्तते । एकत्र अर्थे योग. संबन्धः । तेन निर्दिष्टयोः सहशब्दाभिधानविशद्दनिर्दिष्टयो. इत्यर्थः इति 'प्रशास्तिः' इति सूत्रे कैयट. । तावन्मात्रादौ स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् लभ्यमिदम् । तथा चेदं 'दामहायनान्ताच्च' इति सूत्रे 'ओतोऽम्शसोः' इति सूत्रे च भाष्ये । शेखर. पृ ९४ । ('नेड्वशि कृति' इत्यतः अनुवर्तमानस्य 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यत्र–) वशः निवृत्तिस्तु 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' इति न्यायेन सिद्धा । शेखर. पृ.९३.

* क्व चित् कर्मविशेषे 'कत्वा स्तुवते' 'साम्ना स्तुवते' इति श्रुतम् । नात्र ऋक्सामयोर्विकल्पः, किन्तु साम्नैव स्तोतव्यम् । वि. ९।२।८ वर्णकं १, * क्व चित् कर्मविशेषे (त्रिवृति) श्रूयते 'भं कारसामान' इत्येवम् 'आहवनीयमुपतिष्ठते' इति अनंतरमेव ऋचा प्रगीतयैव उपस्थानम्, न ■ गानविकल्पः । ९।२।८ वर्णकं २. * क्व चिद्दर्विहोमे स्वाहाकारपुनःश्रवणस्य अनारभ्याधीतस्वाहाकारानुषङ्गहारकत्वम् । भा. १०।८। १०।२०–२२.

* क्षणस्य पौर्वापर्याभावात् । ऋजु पृ. ७७.

* क्षणभङ्गवादः तत्खण्डनं च (विवि.) । क्षणिकत्वे हि सिद्धे भावानामेव तद्भवेदपि, न त्वेतदस्ति । तथाहि । अस्य साधनं प्रत्यक्षमनुमानं वा भवेत्, प्रमाणान्तराभावात् । प्रमाणस्य सतः अनयोरन्तर्भावात् । अन्तर्भावे तत्त्वानुपपत्तेरिति स्थितेः । तत्र न तावत् प्रत्यक्षं लौकिकं नीलादिवर्ति क्षणिकता गोचरयति । ननु न नीलादन्यत् क्षणिकत्वं नाम वस्तु सत् । अर्थक्रियाभेदे हि तथा स्यात् शिवादिवत् । न च क्षणिकत्वस्य नीलसाध्याया अर्थक्रियायाः भिन्ना समस्ति अर्थक्रिया, या स्वलक्षणभेदेनावतिष्ठेत । क्षणिकत्वं पीतादिव्यावृत्तसाध्यमेव चेदर्थक्रियया सत् तत्त्वतो नीलान्न भिद्यते । न भिन्नत्वे चेन्नूनं नीलग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव क्षणिकत्वं गृहीतम्, तदव्यतिरेकात् । तदनुपपन्नम्, अनुभवानारोहात् । न खलु अनुभवो व्यवस्थानमर्हति । स च नीलमिति, न तु क्षणिकत्वमिति । तदव्यतिरेकात् तद्गोचरत्वे स्थैर्योऽपि तदभिन्नस्य तत्त्वप्रसङ्ग. । मानान्तरात्तु क्षणिकत्वस्य तद्भेदसिद्धौ प्रत्यक्षसिद्धमभिधानं प्रलापः, तत्र तस्यावस्थानाक्षमत्वात् । अवस्थायाऽननुगतव्यापारस्य प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिविषयं प्रति प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।

स्यादेतत् । अनुभवबलादेव वर्तमानवर्तिना नीलादीनाम् । तथाहि । प्रत्यक्षनिकर्षं क्षणिकं स्वरूपमपेक्ष्य अवच्छिन्नं परिच्छिनत्ति । तत्र यथा नीलाकारमालोचनं नीलं परिच्छिन्दत् तदभावं व्यवच्छिन्दत् तदभावाव्यभिचारिणः पीतादीनपि व्यवच्छिनत्ति । तथा अतत्स्वभावाच्छिन्नं नीलं परिच्छिन्दत् समयवर्तिताऽभावमप्यस्य व्यवच्छिन्दत् तदभावाविनाभाविनीं पूर्वापरकालवर्तितामस्य व्यवच्छिनत्ति । तदव्यवच्छेदे पीतादीनामव्यवच्छेदः । तथा च नीलग्रहणार्थक्रियार्थिनो न क्व चिदेव नियमेन प्रवर्तेरन् । तदनुमानादेव क्षणिकता भावानामिति । तदनुपपन्नम् । नीलस्यानौचित्यात् अर्थोपनाय न

क्षितिसलिलसंयोगानपेक्षात् कुसूलस्थादेव बीजादङ्कुरो जायेत। ननु अन्त्यक्षणप्राप्त समर्थ एव भाव अनपेक्षो जनयितुम् । निरपेक्षोऽपि असौ सहकारिभिर्विना नास्तीति तैर्विना न करोति। कुसूलस्थं हि बीजमन्यदेव, अन्यच्चेद क्षितिसंयुक्तम् यतोऽङ्कुरो जायते। सत्यम्। इद अत्र वक्तव्यम् । यदिदम् अन्त्यक्षणप्राप्त क्षिति सलिलसंयुक्तमङ्कुरजनकम् तदपि कृषीवलप्रयत्नविरहात् कुसूलस्थमेव स्यात् तदाऽपि किमङ्कुर जनयति ? । ओमिति चेत् किमर्थं तर्हि कृषीवलस्य प्रेक्षापूर्वकारिण प्रयास विदुषा च स्वर्गापवर्गार्थं चैत्यवन्दनादिप्रयास, तदुपदेशश्च देशिकानाम् अनर्थक स्यात् अन्त्यक्षण प्राप्तात् विज्ञानादेव धर्माधर्मानपेक्षात् स्वर्गापवर्गसिद्धे । तस्मात् सहकार्यपेक्षा अङ्गीकर्तव्या। ततश्च सहकारि संनिधिक्रमेण सम्भवति स्थायिनोऽपि भावस्य क्रमेण अर्थक्रियाकरणम्, इति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् अनियता क्षणिकत्वेन सत्ता नाल तदनुमापयितुम् । न च ध्रुवभावित्वया विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वम्, घटसंताने चपाटमतानस्य ध्रुवभाविनो मुद्गरप्रहाराद्यहेत्वन्तरापेक्षा दर्शनात् अनैकान्तिकत्वात् । ननु हेत्वन्तरेण भावाद्भिन्ने विनाशे जाते विनाशेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धि स्यात्। तस्मात् स्वाभाविको विनाश । किमिद स्वाभाविको विनाश इति ? स्वकारणभावादेव विनाशो जायते, न हेत्वन्तरादित्यर्थ । ननु भावादपि जातो विनाशो भावा द्भिन्नश्चेत्, तुल्य एव दोष पूर्ववदुपलब्धि स्यादिति । अथाभिन्न एव विनाशो भावात् ततो विनाशस्य अप्र त्यक्षत्वात् भावोऽपि अप्रत्यक्ष स्यात् । अत्य तविपरीत स्वभावयोश्च भावाभावयो एकत्वाभिधान साहसमात्रम् । अथ वि विनाशो नाम किञ्चित् भिन्नमभिन्न वा तत्त्वम् तु इच्छन्तीति । ततो जातस्य भावस्य अततिविनाशे नित्यमेव स्यादिति सुसमर्थित क्षणभङ्ग । तस्मात् भिन्नेनापि विनाशेन भावस्योपलब्ध्यादि निरस्यते इत्यवश्यमेव अभ्युपगन्तव्यम् । यत्तु प्रतिक्षणम् अवस्थाभेद इति, भवतु नैतावता अवस्थावतो भावस्य प्रतिक्षण विनाशेन भवितव्य प्रमाणाभावात, नानाऽवस्थानामपि युगपदेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धाना क्रमेण अविरुद्धानां च सम्भवात्। ततश्च नूतनावस्था क्रमेण अनुभूय पुराणावस्था प्राप्तस्य प्रत्यन्तरक्षितस्यापि पुन अवयव विश्लेषणाद्विनाश । न च सत्तया दीपदृष्टान्तमात्रेण घटादेरपि क्षणिकत्वम्, सत्ताया संदिग्धविपक्षव्यतिरेकात् अहेतुत्वात् प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात् । न च सादृश्यात् तदुपपत्तिः, अवयवसामान्याभावात् । अनुवृत्त हि सामान्य संभवति, न च सर्वक्षणिकवादिना-मनुवृत्त किञ्चित् सम्भवति, संभवे वा न सर्वक्षणि कत्वम्, तस्मान्न सर्वभावानां क्षणिकत्वम् न्यतरा शब्दस्य । शा ११११६

* क्षणभङ्गवादखण्डनम् । 'प्रभाकरगुरोर्भाव परिभाव्याभिधीयते । मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिक त्वनिराक्रिया ॥' अत्र सुगतमतानुसारिण क्षणभङ्गिन सर्वानेव भावानिच्छति । किं पुनस्तेषा तत्र प्रमाणम् ? न तावत् प्रत्यक्ष क्षणिकतामीषितु क्षमते । स्तम्भादिभाव विषये निपुणतरनिरीक्षमाणस्य क्षणिक बाध्यरसाभावात्। स्यादेषा मनीषा, न क्षणिकता नाम भावस्वभावानति भाविनी तेन भावगुणत्वादेव प्रत्यक्ष क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तदिद मनोरथमात्र मन्यते मति मन्त । तथाहि । संविन्निष्ठा विषयव्यवस्थितय इति स्थितिरियमविवादा सर्ववादिनाम् । तदियमपि क्षणिकता भावस्य स्वभावभूता सती संविन्निमित्तिरोहती तद्व्यति-रेकेण व्यवतिष्ठते, नान्यथा । न चै तथा संविदमुष्य मानाम् उपेक्षामहे इति । कुतस्तस्या भावस्वभावानतर्भा विता । कुतस्तरा च तद्वबोधेनावबोध । अथ मन्यीरन् क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्षिताऽपि न निश्चयपथमवतीर्णा, तेनागृहीतेव अभासतीति । तथापि न तस्या प्रत्यक्ष प्रमाणम् । यत्र हि प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यतो विकल्पविरहिण पृष्ठभाविना सविकल्पकप्रत्ययेन व्यापारोऽनुगम्यते तत्र प्रत्यक्ष प्रमाणमिति सौगता । यत्र न दृष्टमेतत् इति प्रत्ययो नोन्मिषति, न तत् प्रत्यक्षमिति स्वत सिद्धान्तव्याख्यातॄणां वाक्यान्तरितल्लिखितम् यदपि केचिदूचिरे, प्रत्यक्ष ज्ञान क्षणिकम्, स्वकालानतिरिक्तवस्तुविषयतया क्षणिकतामवगमयतीति । तदपि वाग्जालमात्रम् । एकक्षणमात्रवर्तिता हि क्षणिकता। न तत् प्रत्यक्षेणावगमनीयेन

भवतु स्थिरस्य भावस्य सहकारिप्रत्ययसमवधानसमासादितातिशयस्य कार्यकारिता, भवतु वा उत्तरोत्तरं प्रत्ययपरंपरालब्धतथात्वादभेदस्य, उभयथाऽपि लोचनादीनां संस्काररहितानामनुभवसंस्कारसहभुवां वा प्रत्यभिज्ञानजननसामर्थ्यसंभवः । अनुभवसंस्कारमात्रजत्वे अथभित्यनुपपत्तेः इन्द्रियमात्रजत्वे वा स इति, अनर्थजत्वे वा अर्थसन्निधानासंनिधानाभ्यां तत्प्रतिभासभेदानुपपत्तेः । न चैवमतीतकालसंबन्धिता इन्द्रियाणाम् । तदसंबन्धेऽपि अतीतकालतायाः तत्कारणसंस्कारसंस्कारद्वारेण अवभासोपपत्तेः । न चैवमतीतकालता न प्रत्यक्षेति साम्प्रतम्, इन्द्रियजविज्ञानविषयत्वात् तन्मात्रानुबन्धित्वाच्च प्रत्यक्षतायाः इन्द्रियाश्रितत्वे । तन्मात्रानुबन्धित्वे तु तद्विज्ञानविषयाणामपि तद्गन्धादीनां परमाणुगमन प्रभृतीनाम् अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्मात् कारणभावः । नापि सामग्रीभेदः, यतः कार्यभेदः स्यात् । तस्मिन् जननीये नियमेन तत्पूर्वभाविनां संस्कारेन्द्रियादीनां एकस्य सामग्रीभावात् । तस्सिद्धमभेददर्शनं प्रत्यभिज्ञानाऽऽत्मकं एकमनेकदेशकालावस्थासंबन्धं पद्मरागादि गोचरयतीति । न चेदं स्मार्तम्, पूर्वापरदेशकालावस्थाऽनुगतेः अधिगमात् । न च विकल्परूपतया अस्य अप्रामाण्यम्, अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रामाण्ययोः अविरोधात् । समारोपितगोचरत्वस्य असति बाधके अनुपपत्तेः । न चैतदनुसन्धानमात्र यथा भिन्नानामपि यजमानानाम् 'एकीभूता वयमिह स्थ' इति व्यपदेशमात्रम्, तत् केन चिद् उपाधिना न लौकिकाभ्युपगमः । इह तु देशकालावस्थासंसर्गभेदेऽपि परस्परस्यैकं पद्मरागमभिन्नदेशकालमिव लौकिकपरीक्षकाः । तत् सिद्धम् अभेदप्रतिभासनादिति ।

नन्वस्तु अभेदप्रतिभासः, न पुनरयमक्षणिकतामावहति भावानाम् । बाधके सति समारोपितगोचरत्वात् । अस्ति हि बाधकम्, यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घटादि । सन्तश्च विवादास्पदीभूताः शब्दादय इति स्वभावहेतुः, भावमात्रानुबन्धित्वात् क्षणिकत्वस्य । कथं पुनरिह सत्त्वमात्राऽनुबन्धसिद्धिः क्षणिकतायाः पूर्वापरभागविकलसत्तायाः स्थिरनिवृत्त्या ? इत्थम् । तथाहि, सर्वसामर्थ्यविरहितलक्षणनिरूपणा यथा भावानां नार्थक्रियाकारितायाः व्यतिरिच्यते, नो खलु समस्तार्थक्रियाऽनुपयोगिभावसम्भवः । तथाहि स्वरूपमात्रानुबन्धिधर्मेन्द्रियविज्ञानगोचरो न वा ? अगोचरश्चेत्, निरुपाख्यो न भावः, तद्विषयताभावस्य वस्तुरूपस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । तद्गोचरत्वे वा कथमनालम्बनम् ? आलम्बनं चेत् कथमप्रत्ययः ? प्रत्ययश्चेत् कथमर्थक्रियायां नोपयुज्यते ? तदर्थक्रियाकारिता एव सत्ता भावानाम् । सा च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता, तृतीयप्रकारविरहात् । तथाहि, भावानां तासु तासु अर्थक्रियासु क्रमाक्रमौ परस्परपरिहारस्थितौ प्रत्यक्षत एव चकास्तः । तथा च प्रकारान्तरमपि क्रमाक्रमात्मकम् ईदृशाभ्यामेवानुभूयमानाभ्यां क्रमाक्रमाभ्यां व्यतिरिक्तमङ्गीक्रियेत, ततो दृश्यमानयोस्तयोरपि क्रमाक्रमयोः परस्परसंकरप्रसङ्ग इति दृश्यमानः क्रमः अक्रमात्मकः, अक्रमश्च क्रमात्मक इति तयोर अनुभवविरोधे प्रसज्येयाताम् । तदेवं परस्परपरिहारस्थितौ क्रमाक्रमौ परिच्छिन्दत् प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षिपति, न मृष्यति च प्रकारान्तरमीदृक्क्रमाक्रमसंकीर्णमिति । तदनुपलम्भश्च दृश्यविशेषणरहितोऽपि दृश्यमानतादात्म्यनिषेधात्मकतया तद्व्यवहारमेव करोति । दृश्यमानस्वभावतादात्म्येन स्वभावदर्शना पिशाचपरमाण्वादीनाम् अवेदितेन अनुपलम्भमात्रेण अव्यवहारसिद्धेः । अनेन भूतक्रमयोगव्यतिरेकेणापि तु प्रकारान्तरे कल्पनीयत्वे एव न संभवतः । ननु मा भूताम्, अस्त्वेव एव क्रमाक्रमाभिधानयोग्यत्वेन प्रकारः, यमाश्रित्य अर्थक्रियासु उपयोक्ष्यते इति चेत् । नन्वेष प्रकारान्तरत्वं किं अर्थक्रिया विज्ञानव्यापारे एव ? तथा चेत् किं तदिदानीम् ? दृश्यमानास्त्वनुभूताशेषावस्थासमूहक्रमयोगपद्यप्रकारद्वयमालिङ्गितशरीराः अर्थक्रियाः न प्रकारान्तरात् सविनुमीयते । न च तदपि । तथाहि, यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन यद् ज्ञानप्रकारावस्थानम्, न प्रकारान्तरसंभवः । यथा नीलप्रकारव्यवच्छेदेन भणीतप्रकारव्यवस्थानं पीते । अस्ति च क्रमयोगपद्ये अन्यतरव्यवच्छेदेन तदितरप्रकारावस्थानं व्यवच्छिन्नप्रकारान्तरे अर्थक्रिया तदैव कार्यं दर्शं, इति विरुद्धोपलब्धिः । निरंशमानस्वभावयोगपद्येदं हि

भेदे हेतुः । अन्यथा आकस्मिकत्वापत्तेः । उच्यते । न सहकारिकारणभेदाद् भेदः कार्यस्य । किन्तु सामग्रीभेदादिति हेतुबिन्दौ कृतपरिश्रमाणामनायासमधिगम्यम् । तस्माच्च क्षणिकत्वेऽपि अक्षणिकत्ववदसमर्थस्य पर्यनुयोगानवकाशः । बीजादीनां हि क्षणपरम्परापरिणामे न तादृशाः क्षणाः संजायन्ते । यतः अनपेक्षितहेत्वन्तरप्रवृत्तेरनन्तरमङ्कुर प्रादुर्भवति । नन्वेवमपि परापरेषु बीजादिक्षणेषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा नोपपद्यते । अपि च अनुमानप्रत्यक्षविरोधे कथमनुमानमात्मानं लभते इत्यपि वाच्यम् । लाभे वा वह्नावपि शैत्यानुमानप्रसङ्गः । समाधिरभिधीयते । ये ते क्षणास्तेषामात्यन्तिकभेदग्रहणतया दृष्टमपि प्रत्याकलयितुमनीशस्य भेदाग्रहणनिबन्धनः अभेदग्रहणव्यवहारः प्रवर्तते, शुक्तिकायामिव रजतव्यवहारः । न चानुमानोदयविरोधः अर्थक्रियाऽन्यथाऽनुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञा तु भेदाग्रहणे नापि उपपद्यते इति निरवद्यम् । अत एव च वृद्धा वदन्ति 'भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीय' इति । युक्तं चेदमेव पश्यामः । यत्तदेवेदमिति विज्ञानद्वयमिति एकविज्ञानोदये स्यातम् । अपि च कृतकानां भावानामवश्यम्भावि विना कारणान्तराभावात् इन्द्रियं संनिहिते व्याप्रियते । न पुनः पूर्वसम्बन्धितारूपतामुपलक्षयति । पूर्वानुभवभाविता च भावना नेदन्तामपरकालयोगाधिकामिति । तदिदं ज्वालाप्रत्यभिज्ञानेन व्याख्यातम् । अपि च कृतानां भावानाम् अवश्यम्भाविविनाशः प्रतीयते । अतोऽपि शक्या क्षणभङ्गिता अनुमातुम् । तथाहि, यद्येषा ध्रुवभाविनी, नव तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति । ध्रुवभावी च कृतकानां विनाशः, इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धि लिङ्गमनुमानं विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षितां प्रतिक्षिपति । ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वविरुद्धनिरपेक्षत्वव्याप्तोपलब्ध्या हेत्वन्तरानपेक्षिताभावमापादयति । सा च स्वविरुद्धं हेत्वन्तरापेक्षित्वं निराकरोति । ये हि हेत्वन्तरापेक्षास्ते ध्रुवभाविनो न भवन्ति । यथा वाससि रागादयः । अतो हेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धनिरपेक्षत्वव्याप्तध्रुवभावित्वस्य या उपलब्धिः, सैवाध्रुवभावित्वस्यानुपलब्धिः । विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति । तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो हेत्वन्तरं विनाशं प्रत्यपेक्षेरन्, तदवश्यं हेत्वन्तरस्य संनिधाननियमे प्रमाणाभावात् कश्चित् कृतकोऽपि न विनश्येत् । स्वहेतोस्तु विनश्वरस्योत्पन्नस्य उदयानन्तरमेव ... इति क्षणभङ्गुरत्वसिद्धिः । अपि चेदं चिन्तनीयम् । किं कृतका भावाः स्वहेतुभ्यः समुपजायमाना विनश्वरा एव जायन्ते अविनश्वरा वा । विनश्वरा उदयानन्तरमेव लीयन्ते इति क्षणभङ्गिनः । अविनश्वरस्वभावास्तु न कदाचिद्विनश्येयुः । न च हेत्वन्तरात्तेषां विनाशोदय, विकल्पासहत्वात् । स हि जायमाने विनाशो भावात् अव्यतिरेकी व्यतिरेकी वा ? न तावदव्यतिरेकी, हेतुभेदात् । व्यतिरेकिणि तु जाते भावस्य प्राग्वत् उपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तेन तिरोधीयते इति कल्पनायामपि तिरोधानं प्रत्येष विकल्प इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

अत्र केचिदेवं समादधति । तत्तेदन्ते परस्परसंवलिते समाकलयदेकं प्रत्यभिज्ञाख्यमाख्यातं प्रत्यक्षविज्ञानं क्षणभङ्गानुमानं निरुणद्धीति । न चेदमिह समीचीनम् । एते विज्ञाने ग्रहणस्मरणरूपे यथायथं तत्तामात्रे इदन्तामात्रे च व्याप्रियमाणे नात्मनुभयानुभवसंभवसमयवर्तिताम् अर्थस्य अवभासयितुमिति, प्रतीतिविरोधात् । यथैव खलु अभिन्नदेशकालं वस्तु एकतया चकास्ति, तथा अथापि भिन्नदेशकालमपि एकतयैव परिस्फुरतीति । तथाविधसंवेदनोदयश्च नैकविज्ञानमन्तरेण इत्येकमेवेदं विज्ञानमुरीकरणीयम् । कार्यतद्भावोपपादनाय अप्रतीतमपि कारणं परिकल्पनीयम् । न पुनः कारणगुणनिरीक्षणेन स्वरूपतः कार्यविपर्ययः पर्यालोचनीयः । तेन यद्यपि केवलादिन्द्रियात् केवलात् पूर्वानुभवसमासादितजन्मनो भावनाऽभिधानात् संस्कारात् नेदृशैवंविधं विज्ञानमुदेतुमर्हति, तथापि तयोरन्योन्यसमवधानसमासादितदशाऽन्तरयोः इदं कार्यमित्याचार्या, न चेदमप्युचितम् । प्रत्यक्षमेवेदं न भवतीति । यद्यपि संस्कारोपयोगे इन्द्रियव्यापाराधीनजन्मतया अस्य प्रथमसमागमसमयभाविनः सकलजादिनामदृष्टविनाशानां प्रत्यक्षगमनात् अविरोधात् । न चेदं प्रमाणाभासमिति किंचन प्रमाणमस्ति । बाधककारणदोषसंवेदनान्तरविरहाद् नेदमेवानुमानं बाधकमिति निश्चितचित्तमनुरज्यते, परस्पराश्रयदोषसमासङ्गे । यावत्

तेषामपि तत्पूर्वभावित्वस्य नियमवत्त्वाविशेषात्, तन्मात्रत्वादेव च कारणतया। न च अनपेक्षाणामपि परस्पर कार्यान्तरारम्भणम्, तन्मात्रस्य तेभ्य उपलब्धेः, तत्रैव सामर्थ्यनियमात्। न च कृतकरतया इतरेषामक्रिया, सहक्रियया कृतमित्यसंभवात्। न च स्वकारणबललब्धपरस्परसंनिधयः अपेक्षावन्तः शक्यमिदमेकेनापि अस्माभिः कर्तुमिति कृतं संनिधिनेति निवर्तितुमीशते। न च सहकारिकारणभेदः कार्यभेदहेतुः, अपितु सामग्रीभेदः, तस्मिन् सति कार्यभेदोपलब्धेः। अभिन्ना चेह सामग्रीति न कार्यभेदसंभवः। परस्परसमवधानं चोपसर्पणप्रत्ययेभ्यः क्षित्यादीनामिति न क्षणिकस्य अर्थक्रियाविरोधात् असाधारणता हेतोः। न च साध्यधर्मिणि दृश्यमाने शब्दादौ व्याप्तिप्रसाधनादेव साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गहेतुवचनम्। न खलु सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्दृश्यमात्रविषया भवितुमर्हति। शक्यं हि वक्तुं परेण दृश्यमानानां सत्त्वम् अक्षणिकत्वात् व्यावर्तितं ततश्चेति सत्त्वमनैकान्तिकं न क्षणिकत्वसाधनम् इति। तस्मात् यत् सत् दृश्यमदृश्यं वा, तत्सर्वं क्षणिकमिति दर्शनीया व्याप्तिः। ननु एवमपि शब्दादेर्विनाशदृष्टीभूतस्य व्याप्तिदर्शनबलादेव सिद्धा क्षणिकतेति तदवस्थमेव असाधनाङ्गहेतुवचनस्य। नैवम्। असत्यपि शशविषाणादौ यत् सत् दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति यथा सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः सिध्यति, न च शशविषाणादयो भवन्ति क्षणिकाः, एवमस्त्यपि विनाशदृष्टत्वे शब्दादौ व्याप्तिसिद्धावपि न सिध्यति क्षणिकता इत्यवश्यं दर्शयितव्यमेव। तेषां क्षणिकत्वसाधनाय सत्त्वम्, इति नासाधनाङ्गता हेतुवचनस्य। अपि च कृतकाः भावाः स्वहेतुभ्यः उत्पद्यमाना विनश्वरा जायन्ते अविनश्वरा वा। विनश्वराश्चेत् उदयानन्तरमेव अपवृज्येरन्निति सिद्धः क्षणभङ्गः। अथ अविनश्वराः न कदाचिदपि नश्येयुः। न खल्वविनश्वरो विनष्टुमर्हति। न जातु स्वकारणादुत्पन्नं नीलं पीतं भवति। न च हेत्वधीनत्वमपि विनाशस्य एवामिति साम्प्रतम्, विकल्पासहत्वात्। न हि हेत्वन्तरेण भावानां विनाशो भवाद्भिन्नः अभिन्नो वा। न तावदभिन्नः, भावरूपत्वात्। भिन्ने तु भावस्य तादवस्थ्यात् पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः। तेन भावस्तिरोधीयते इति चेत्। न। तिरोधानस्यापि भेदे भावतादवस्थ्यम्। अभेदे वा हेतुभेदाऽनुपपत्तिः। तस्मादभावस्यापि समस्तरूपविरहिणो निरुपाख्यस्य क्रिया अनुपपन्नेति 'अभावं करोति' इति करोतिक्रियाया अभावेन निःस्वभावेन संबन्धानुपपत्तेः, नञा सह संबन्धो भावं न करोतीति। यश्च न करोति तस्याकारकस्य अहेतुत्वमिति न विनाशहेतुः। केचित्तु तस्मात् स्वहेतोरयमेकक्षणस्थितिधर्मा भावो जातः इति द्वितीयक्षणे स्वयमेव न भवति, न पुनरयं हेतुमपेक्षते। न खलु स्वकारणतः स्वभावव्यवस्थितं नीलमुत्पद्यमानम् अपीतादिभावे हेतुमपेक्षते पर्यनुयुज्यते चेति। अपि च कृतकानां भावानामवश्यंभावी विनाशः प्रतीयते, तेनापि शक्या क्षणिकता अनुमातुम्। तथाहि, यदेषां ध्रुवभावि तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा नास्ति यथा रूपादीनां लोहमयत्वे। ध्रुवभावी च कृतकानां भावानां विनाश इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षतां प्रतिक्षिपति, ध्रुवभावित्वं हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धतन्निरपेक्षत्वेन व्याप्त्या लब्धा हेत्वन्तरानपेक्षत्वमुपस्थापयति। तच्च स्वविरुद्धं हेत्वन्तरानपेक्षत्वमपाकरोति। तथाहि। येये हेत्वन्तरापेक्षा, न ते ध्रुवभाविनः यथा वाससि रागादयः। तथा यदि भावा अपि स्वहेतुभ्यो हेत्वन्तरं विनाशं प्रत्यपेक्षेरन् ततस्तस्य संनिधाननियमप्रमाणाभावात् कश्चित् कृतकोऽपि न विनश्येत्। सोऽयमवश्यंभावी क्षणिकानां भावानां विनाशः स्वहेतुभ्य एव एकक्षणस्थायिनामुत्पत्तिं सूचयति। तथा च स्वयमेव न भवन्ति भावा द्वितीये क्षणे, इति सिद्धः क्षणभङ्गः एतेषाम्।

(खण्डयति—) नैव तावत् सत्त्वं क्षणिकत्वसाधनसमर्थम्, क्षणिके व्यवस्थाऽनुपपत्तेरसाधारणत्वात्। तथाहि अन्त्यक्षणभाविनो क्षणान्तरकार्यमनुपपन्नम्। तदेवं सत्त्वं पूर्वे व्यावर्तमानम्, विपक्षादेव कार्यंकुर्वाणेऽवतिष्ठते। एवं विपक्षव्यतिरेकं सन्दिग्धम् [illegible]। न तावदेकस्मिन्, एकदा देशे अनुरक्तात्मन्येक करणे कर्तुर्णो, यथा नानात्मनि यद् निरवयव

क्षीर नास्तीत्येवमादिका भावविषया संविदिति यदुच्येत, तदा अमृतकल्यायामुदिता नीतिरुद्धरणीया । नहि नास्तीति बुद्धिरस्ति । किन्तु दधिस्वरूपमात्रानुभवे एव स्वयं-प्रकाशे शब्दप्रयोगमात्रमेव...तत्रैव...पयसो नास्ति । तादृशश्चे...तस्मिन् दधिस्वरूपमात्रोपलब्धिः । न च तां प्रति पयस एव निरपेक्षस्य हेतुता । अनुपनिपतिते हेत्वन्तरे पयसः दध्योपलब्धेः । न चेदं पयोऽन्तरमुपलभ्यते इति वाक्यं वक्तुम् । प्रत्यभिज्ञानस्य अभेदसाधकत्वात् । ननु च हेत्वन्तरापेक्षित्वे ध्रुवभाविता नोपपद्यते । ध्रुवभावितैव कुतोऽवगम्यते । दर्शनादिति चेत्, हेत्वन्तरेणैवावश्यं भवितव्यमिति । न च वयं परमाणवः, येनैवं विवादात् नीपयामहे । यत् पुनरिदं स्वहेतुभ्यो भावानामपि नश्वराणामुत्पत्तौ हेत्वन्तरायत्ते विनाशे व्यतिरेकिणि जातेऽपि पूर्ववत् भावस्य उपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते । उक्तमस्माभिः, यथा तन्मात्रोपलब्धितः एव विनाश इति । तेन तस्या हेतुसद्भावात् तथैव भवितव्यम् । अनुपलब्धिरपि तस्य सैवेत्युपलब्धिरेव नोपलब्धिस्तत्प्रतिबन्धनत्वाभावव्यवहार इति सर्वमनाकुलम् । सुगतशीतिनिरसनक्षणभङ्गविधानलयलीलायाः । मीमांसाया विहिता सत्यमयी जीवरक्षेयम् ॥ १ ॥ मीमांसा-जीवरक्षा (वालिकनाथप्रणीता) पृ. १–१७.

* क्षणलवत्रुटयादयः । अक्षिपक्ष्मसंयोगविभाग-परस्य अक्षिपक्ष्मसंयोगविभागकालस्य चतुर्थो भागः क्षणः, क्षणद्वयं लवः, क्षणत्रयं त्रुटिः, क्षणचतुष्टयं निमेषः, पञ्चदशनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठा च कला । सु. पृ. ९७२.

♛ क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमिति न्यायः । अयमापदि आपदन्तरे प्रवर्तते इति । साहस्री. ९९३.

♛ क्षते मक्षिकापातः इति न्यायः । अयं विघ्नबहुले कर्मण्यिष्टान्वेषणेऽपि प्रवर्तते । स्पष्टः । साहस्री. ७५३.

* क्षत्रियस्य उपनयनम् आधानम् च ग्रीष्मे । वि. २।३।१२. * क्षत्रियस्य वैदीक्षणं निषिद्धमेव मध्यमाग्र पानं तु अनुज्ञातम् । [illegible] पृ. १९९, * क्षत्रियस्य प्रजा-पालनं परमो धर्मः । पृ. ९००, * क्षत्रियस्य प्रदेश वीर्यातिशयात् प्रजापालनविधानाच्च अपालयतस्यापि क्षत्रिय-जातीयत्वेन योग्यत्वात् राजशब्दप्रयोगोपपत्तिः । पृ. ९०१. * 'अभिषेकोऽपि धर्मश्चेः क्षत्रियस्यैव पठ्यते । तदाशौ राजशब्देन तेन नाक्षत्रिये मतः ॥' वा. २।३। २।३ पृ. ५८२. * क्षत्रिये राज्यरहितेऽपि राजशब्द-प्रयोगः । सु. पृ. ९००. * क्षत्रियवैश्ययोः अपि ऋणत्रयापाकरणं नित्यम् । भा. ६।२।११।३२ वर्णक २. * क्षत्रियवैश्ययोः इव ब्राह्मणस्यापि इष्टिपूर्वकत्वसोमपूर्व-कत्वयोर्विकल्पः । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य तु सोमादूर्ध्वं ब्राह्मणस्य । वि. ५।४।४, * क्षत्रियवैश्ययोः नार्त्विज्यम्, विप्रस्यैव तदधिकारात् । 'प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजना-ध्यापने तथा' इति याज्ञवल्क्यः । १२।४।१६.

* क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थाविधिः । अयं व्यवस्थाविधिः पुरुषार्थः । बाल. पृ. १८.

♛ क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-त्वात् । ६।४।५।१७ ॥

भेदनहोमात् वैलक्षण्यस्य सूचनार्थः तुशब्दः । होमः एकदेशस्य कृत्स्नस्य वा भेदने भवतु, क्षामे तु, क्षैधातोः क्तः, 'क्षायो मः' (पा० ८।२।५३) । हविर्दाहे सति यत् प्रायश्चित्तम्, तत् सर्वदाहे सर्वस्य हविषो दाहे एव स्यात्, नैकदेशस्य दाहे । एकदेशस्य एकदेशदाहस्य अवर्जनीयत्वात् । एकदेशस्य दाहः यत्नेनापि न शक्यते । अग्निसंयोगे सति नियत सूक्ष्मा अवयवाः क्षायन्ते एव । तस्मात् सर्वदाहे दाहप्रायश्चित्तम् ।

दर्शनादेकदेशे स्यात् । १८ ॥

सर्वहविर्दाहे दाहप्रायश्चित्तम् इति सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षी सूत्रेण प्रत्यवतिष्ठते । एकदेशे दग्धे दाह-प्रायश्चित्तं स्यात्, दर्शनात् । 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत, अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति तेनैव हविषा संस्थानं दर्शयति । तत् सर्वक्षामे नावकल्पते । तस्मात् एकदेश-क्षामे एव प्रायश्चित्तम् ।

अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः । १९ ॥

एकदेशदाहे एव दाहप्रायश्चित्तम् इति पूर्वपक्षं सूत्रात् ... अनेन सूत्रेण निराकुर्वन्नाह सिद्धान्ती । 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत' इति एतत् ... सर्वक्षामे न तेनैव

प्रत्ययेन सहभावनियमः। तत्सेनानाना कुसूलवर्तिनां बीजक्षणानां तेन सह समानयोगक्षेमाणामपि उपसर्पणप्रत्ययसहभावाभावात्। क्षणस्य चैकस्य क्षणान्तरेणैकेन कार्यकारणभावनिश्चयायोगात् सामान्यविषयत्वादन्वयव्यतिरेकयोः तत्रैवोपपत्तेः, न खलु कारणभेदेन। तथा च केवलाना व्यभिचारसंभवात् आद्यातिशयोत्पादमङ्कुरोत्पादं वा प्रति क्षित्यादीनां परस्परापेक्षाणामेव उत्पादकत्वमकामेनापि अङ्गीकरणीयम्।

अपि च, अन्त्यक्षणप्राप्तं बीजमनपेक्षम् अङ्कुरावनिपवनधामतेजांसि जनयत्, किं येनैव रूपेणाङ्कुरं जनयति, तेनैव तदितराण्यपि, किंवा रूपान्तरेण? न तावत्तेनैव, क्षित्यादीनामपि अङ्कुरस्वाभाव्यापत्तेः। न खलु कारणाभेदे भेदवत् कार्यं भवितुमर्हति, कार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। यदाह 'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति। नापि सामग्रीभेदः, तस्या अप्येकत्वात्, अन्यथा सहभावे नियमाभावात्। रूपान्तरेण तदितरेषां जनकम्। तथाहि, बीजमङ्कुरादि जनयत् उपादानम्, तद्विक्रियया तदुपपत्तेः। तदितरेषु पुनरस्य सहकारिप्रत्ययता। तेषां तु पूर्वे पवनादयो यथास्वमुपादानानि, तद्विक्रियया तदुत्पादादिति चेत्। ननु सहकारितोपादानतेति किमेकं तत्त्वम्, नाना वा? एकं चेत्, कथं रूपान्तरेण जनकम्? नानात्वेऽपि अनयोर्बीजात् भेदः अभेदो वा? भेदे कथं बीजस्य जनकत्वम्? ताभ्यामेव अङ्कुरादीनामुपपत्तेः। अभेदे वा कथं बीजस्य नानात्वम्? भिन्नतादात्म्यात्। एतयोर्वा एकत्वमेकतादात्म्यात्। यत्तूच्यते 'क्षित्यादौ जनयितव्ये तदुपादानभूतमेव क्षित्यादिबीजस्य रूपान्तरम्' इति। न तर्हि बीजं तदनपेक्षं क्षित्यादीनां जनकम्। तदनपेक्षत्वे तेषामङ्कुराद्भेदानुपपत्तेः। न चानुपकारकाणि अपेक्ष्यन्ते इति त्वयैवोक्तम्। न च क्षणिकस्योपकारसंभवः, अन्यत्र जननात्, तस्याप्यपेक्षत्वात्। तथा च अर्थक्रियाकारितायाः एकानेकक्षणापेक्षानपेक्षत्वव्याप्तत्वात्, तृतीयप्रकारविरहात्, अनयोरन्योन्यव्यवच्छेदस्य अन्यतरविधाननान्तरीयकत्वात्, क्षणिकत्वे च तदाकारयोः एकानेकत्वप्रकारयोः अभावादुक्तेन क्रमेण सत्त्वं न निवृत्तम्, इत्यसाधारणानैकान्तिकं सत्त्वमुक्तवदिति।

यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणः, अपेक्षणीयाश्च कार्येणानुविहितभावाभावत्वात् सहकार्यकरणाच्च। नन्वनेन क्रमेण अक्षणिकोऽपि भावः अनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमवतः कार्येण अनुकृतान्वयव्यतिरेकान् अपेक्षिष्यते, करिष्यते च क्रमवत्सहकारिसमवधानवशात् क्रमेण कार्याणीति व्यापकानुपलब्धेः असिद्धेः संदिग्धव्यतिरेकमनैकान्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वसिद्धौ इति। ननु अयमक्षणिकः स्वरूपेण कार्यं जनयति, तच्च स्वरूपं तृतीयादिष्विव क्षणेषु द्वितीयेऽपि क्षणे अस्तीति तदाऽपि जनयेत्। अकुर्वन् वा तृतीयादिष्वपि न कुर्वीत, स्थिरस्य तादवस्थ्यात्। अतादवस्थ्ये वा तदेवास्य क्षणिकत्वमिति। अत्रोच्यते। सत्य स्वरूपेण कार्यं जनयति, न तु तेनैव, सहकारिसहितस्य तस्य जनकत्वात्। क्रमवत्सहप्रत्ययापेक्षिणः तत्सहकारिसमवधानस्य द्वितीये क्षणे भावात्। स्वरूपवत् सहकारिसमवधानमपि अस्य मनः अन्वयव्यतिरेकौ अनुकारयति वा कार्योत्पादने। न चैतावता सहकारिसमवधानादेवोत्पत्तिमतः कार्यसिद्धेः कृतमेतेषां स्वरूपेणेति सांप्रतम्। तत्सहितादेव तत्तदुत्पत्तिदर्शनात्। रूपे सत्यपि अनुत्पादात् समवधाने तु उत्पादादेव कार्यस्य तदेव हेतुः, न पुना रूपमपीति चेत्। ननु एवमहेतुत्वे समानेऽपि बीजे रूपस्य रासभादिभिः सह कस्मादीदृशो सन्येन अङ्कुरोत्पादः, न रासभादिषु। तस्यैव बीजादिस्वरूपसमवधानस्यैव हेतुत्वादिति चेत्? तद्धेतुत्वे कथं तन्निवेशि स्वरूपमपि न हेतुः? अहेतुत्वे वा कथं न रासभादितुल्यता? न चाववर्जनीयतया रूपनिवेशः, समवधानमात्रस्य तदन्तरेणापि भावात्। विशेषस्तु रूपमेव। तस्माद्यथा उभयाधीननिरूपणा व्याप्तिर्व्यापकस्य व्याप्ये भाव एव नाभाव इति, व्याप्यस्य तु व्यापके एव भावः, नान्यत्रेति निरूप्यते, तथा कार्यकारणभावः उभयाधीननिरूपणोऽपि कारणस्य कार्यात् प्राग् भाव एव नाभावः, इति कार्यस्य कारणे सत्येव भवति भावः इति अनुभवानुसाराभिधीयते। तथैव लौकिकपरीक्षकाणां कार्यकारणभावावगतेः।

कृत्स्नक्षामे एव प्रायश्चित्तम् । उपसंहारं हि निमित्तं यच्छास्त्रोक्तम्, 'पुरोडाशो क्षायतः' इति । कृत्स्नस्य क्षतिर्नीयवत्त्वम् । न चैकदेशक्षामे, तस्यावर्जनीयत्वात् । अथ यदुक्तम्, क्षामेण हविषा समाप्तिर्दर्श्यते, यदा तद्धविः संतिष्ठेतेति । उच्यते । संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तम् । यदाऽपि अन्येनापि हविषा तत् संस्थाप्यते, तदाऽपि प्रायश्चित्तमिति न दोषः ।

तद्धविःशब्दान्नेति चेत् । २० ॥

भाष्यम् — एवं चेदुच्यते, अन्येन हविषा यदा संस्थाप्यते इति । नैवम् । तद्धविःशब्दात् । तद्धविःशब्दोऽत्र भवति 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत' इति । अत्रान्येन हविषा संस्थाप्यमाने तद्धविःशब्दो नावकल्प्येतेति ।

स्यादिज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् । २१ ॥

भाष्यम् — स्यादिज्यागामी हविःशब्दः । तद्धविः संतिष्ठेत तद्धविष्कं कर्म संतिष्ठेतेति । ननु मुख्याभावे गौणो गृह्यते, नान्यथेति । उच्यते । मुख्याभावः एवायम् । कथम् ? यदा संतिष्ठेत तत्कर्म, तेन हविषेति वाक्यं भिद्येत । अवाचकं च स्यात् । कर्मैव हि संतिष्ठते, न हविः । तेन संस्थानं निमित्तम् । तद्धविरित्यनुवादः । अनुवादश्चेत्, अन्यहविष्केऽपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्तमिति गम्यते । कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तते इति ? तल्लिङ्गसंयोगात् । हविःसंबद्धं कर्म हविःशब्देन हविःसंबन्धादवगम्यते । यथा प्रमादकारितया देवदत्तमवद्वा लक्ष्यते सिंहः । एवं हविषाऽपि कर्म लक्ष्यते । तस्मात् कृत्स्नक्षामे प्रायश्चित्तमिति ।

सोम—यदा अभिन्न एव कपालानां च साम्यम्, उदकसेवनादिकं च अपेक्षितपरिमाणम् । तदा अल्पांशदाहादेव अदनीयत्वफलकयागोत्पत्तिः । यदा तु पक्षान्तरमनेवविधम्, तदा कस्मिंश्चित् हविः. बहुवक्रदाहात् अन्तरमदनीयत्वम्, कस्मिंश्च एकस्यावयवस्य अत्यन्तदाहात् अर्धान्तरस्य अदनीयत्वम्, इति सर्वत्र एकदेशदाहस्य अदनीयत्वफलकयागनान्तरीयकतया तद्विलक्षणस्य एकदेशदाहस्य वक्तुमशक्यत्वात् न निमित्तत्वम् । एवं च यत्र मध्यपूर्वार्धमात्रम् अनिदग्धम् इतरत्तु अदनीयत्वम्, तत्रापि मध्यपूर्वार्धयोः अवदानदेश-

मात्रतया स्वयं हविष्ट्वाभावात् पुरोडाशस्यैव हविष्ट्वात्, तस्य च सद्भावात् यथानियतकाले द्विरवदाय होतव्यम् । न च सर्वक्षाणे तस्य हविष एवाभावात् 'यदा तद्धविः संतिष्ठते' इत्येतत् कथमुपपद्यते इति वाच्यम् । पुरोडाशो हविर्यस्य इति बहुव्रीहिणा तद्धविःशब्दस्य यागपरत्वात् यागस्य संस्थानसंभवात् । तथा च सर्वक्षाणेऽपि 'यस्य सर्वाणि हवींषि' इति वचनात् आज्येन तद्धविष्कत्वलक्षितयागस्य समाप्तिः संभवति, इति न कश्चिद्दोषः ।

वि— 'क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा, पूर्ववद् द्वयोः । , अंशदाहस्य नियतत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥'

भाट्ट— 'यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति, यदा तद्धविः संतिष्ठते अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति श्रुतप्रायश्चित्ते सर्वपुरोडाशदाहरूपं क्षाणमेव निमित्तम् । अग्नित्रयेऽपि हविषि एकदेशक्षाणस्य अवर्जनीयत्वात् । न च अवर्जनीयक्षाणातिरिक्तैकदेशक्षाणस्यैव निमित्तत्वम्, तस्यैव परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न च 'तद्धविः संतिष्ठते' इति श्रवणात् अवशिष्टेन हविषा यागप्रतीतेः एकदेशक्षाणस्यैव निमित्तत्वम्, प्रयोगसमाप्तेः एवंजातीयशब्दप्रयोगस्य सर्वत्र दर्शनेन प्रयोगसमाप्तेरेव लक्षणया अत्रापि प्रतिपादनीयत्वात् । अतः सर्वक्षाणे एवेदं पुनःप्रयोगरूपं प्रायश्चित्तम् । 'यद्देवत्यं हविर्व्यापद्येत, अन्यत्तद्देवत्यं निर्वपेत्' इत्यापस्तम्बवचनात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम् । 'यदि चाऽवदानेभ्यो न प्रभवेत्' इत्यापस्तम्बेन सर्वदाहे अवदानापर्याप्तैकदेशदाहे वा पुनःप्रयोगविधानेन तद्भिन्नैकदेशदाहे प्रायश्चित्तानुपपत्तेः । अत एव एकदेशदाहस्य परिच्छेत्तुमशक्यत्वेऽपि एतन्मूलभूतश्रुत्यैव तत्र प्रायश्चित्तासंभवः । तादृशैकदेशक्षाणे तु प्राकृतन्यायाधिकरणन्यायेन आज्येन दग्धावशिष्टेन वा प्रयोगसमाप्तिमात्रम् । एवं सर्वक्षाणेऽपि प्रयोगसमाप्तिः आज्येन पुरोडाशान्तरेण वा ॥ द्रष्टव्या ।

मण्डन— 'क्षामेऽत्र कृत्स्ने यजनं विधानम् ।'

शंकर— 'सर्वक्षामनिमित्तता ।'

क्षामवत्यादीनां तन्त्रमध्ये प्राप्तो दरकर्षः ॥

'नान्यद् हविरन्तरं निर्वपेत् पौर्णमासीमेव श्वोभूते यजेत' इत्यनेन अन्वाधानयजनयोर्मध्ये इष्ट्यन्तर-

नान्या । नहि स भावः सत्तां लभते, यो न कां चिदर्थक्रियामारभते, यतः स्वज्ञानस्यापि सर्वे भावाः कारणम् । यदपि किञ्चित् अज्ञायमानमपि सत्त्वेन संभाव्यते, तदपि सर्वं विज्ञानं प्रति आलम्बनत्वात् अर्थक्रियाकारि, तदर्थक्रियाकारित्वैव सत्ता, यदेव अर्थक्रियाकारि, तदेव परमार्थसदिति । सा च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता, न च अक्षणिकत्वे ते संभवतः । स्थायी हि पदार्थो न तावत् अर्थक्रियाः सर्वाः युगपत् कर्तुमर्हति, तथा सति द्वितीये क्षणे कृत्याभावात् अर्थक्रियाकारित्वविरहात् असल्लक्षणापत्तेः क्षणिकत्वमेव स्यात् । नापि क्रमः संभवति, स हि भावः सर्वार्थक्रियासमर्थः किमिति कां चिदेवारभते नान्याम्, समर्थस्य क्षेपायोगात् । सहकार्यपेक्षया विलम्बते इति चेत् । न । सहकारिणो हि अकिञ्चित्करा अनपेक्ष्याः । किञ्चित्कराश्चेत् यत् तैः क्रियते, तदेव कार्यसाधनं स्यात्, तदनन्तरं कार्यनिष्पत्तेः भावः तत्कारणमेव स्यात् । नहि आगन्तुके अतिशये कार्यमारभमाणे भावस्य कारणता संभवति भिन्नत्वात्, अभेदे वा भावोऽपि तत्कालजन्मा क्षणिक एव स्यात् । भेदाभेदौ तु विरुद्धावेव, तस्मान्न अक्षणिकस्य सत्ता संभवतीति सिद्धं सत्त्वमात्रानुबन्धित्वं क्षणिकतायाः । किञ्च कृतकानां भावानाम् अवश्यंभावी विनाशः, तेनापि क्षणिकत्वं घटादीनाम् । तथाहि, यत् येषां ध्रुवभावि, न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा । ध्रुवभावी च कृतकानां विनाशः, इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः । ध्रुवभाविता हि निषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षित्वव्याप्ता अग्न्युष्णतादिषु उपलब्धा स्वव्यापकमनपेक्षत्वम् उपस्थापयन्ती तद्विरुद्धं सापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति । अथवा हेत्वन्तरापेक्षाणां वाससि रागादीनाम् अध्रुवभावित्वव्याप्तेः तद्विरुद्धं ध्रुवभावित्वं व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षां निवारयति, निरपेक्षश्च विनाशः स्वाभाविको जन्मानन्तरमेव भवतीति सिद्धः क्षणभङ्गः । मुसलप्रहारादयस्तु विसदृशसंतानहेतवो न विनाशस्य । प्रतिपत्तारस्तु सदृशापरापरोत्पत्त्या क्षणानां भेदमलक्षयन्तः तत्त्वभ्रान्त्या विनाशमनुभ्य मुसलप्रहारानन्तरं विसदृशसंतानदर्शिनः तदैव विनाशं मन्यमाना मुसलादेर्विनाशहेतुतां मन्यन्ते । परमार्थतस्तु न केऽपि विनाशहेतवः । हेत्वन्तरजन्मा च विनाशो न तावत् भावादभिन्नो भवितुमर्हति, हेतुभेदात् । भिन्नत्वे तु तस्मिन् जातेऽपि भावस्य पूर्ववदुपलब्धिः स्यात् पटजन्मनि घटवत् । तस्मात् स्वहेतुत एव भावा विनाशस्वभावा जायन्ते इति क्षणभङ्गसिद्धिः । किञ्च प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियताऽपि कालेन अवयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः, सोऽयम् उत्पत्तिप्रभृति किञ्चित्किञ्चिदपचयमन्तरेण नोपपद्यते, प्रत्यक्षेणैव च अन्यथात्वम् अभिनवपुराणावस्थयोः अज्ञातघटोत्पत्तिकालैरपि पुरुषैरुपलभ्यते । न च एकस्यैव घटस्य नानारूपत्वं संभवति, नानात्वैकत्वयोर्विरोधात्, तस्मात् प्रतिक्षणमन्यत्वं घटादेः । प्रयोगश्च भवति 'विवादाध्यासिता भावाः सत्त्वात् क्षणविनाशिनः ॥ दीपवत् प्रत्यभिज्ञाऽपि स्यात् प्रदीपवदेव नः ॥'

अत्राभिधीयते । न तावत् अर्थक्रियाकारितैव सत्ता, सतो हि अर्थक्रियाकारिता, न तु सैव सत्ता । न च सर्वस्य भावस्य अर्थक्रियाकारितानियमः, अतत्कारिणोऽपि संभवात् । न च ज्ञानकारणत्वमपि सर्वस्य नियतम्, अज्ञायमानस्यापि स्वरूपसद्भावसंभवात् । न च सर्वेषां विज्ञानं प्रति आलम्बनहेतुता अतीतानागतानां भावानां संभवति, अविद्यमानानां हेतुत्वानुपपत्तेः । हेतुत्वे वा सर्वज्ञाननिष्पत्तौ सर्वेषां व्यापृतत्वात् क्रमानभ्युपगमेन च पुनर्व्यापारानुपपत्तेः, तल्लक्षणत्वाच्च सत्तायाः, सर्वज्ञानानन्तरमेव समस्तस्य जगतः शून्यताप्रसङ्गः, इति यत्किञ्चिदेतत् । संभवति च भावानां क्रमेण अर्थक्रियाकरणत्वम्, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बोपपत्तेः । सहकारिणश्च अतिशयमागन्तुकं भावात् भिन्नाभिन्नं भिन्नमेव वा कुर्वन्त्येव, यथा बीजस्य क्षितिसलिलसंयोगे अतिशयः, तदलाभे स्थायिनोऽपि बीजस्य प्रागङ्कुरानारम्भः लाभे चारम्भः, इति न कदा चिदनुपपत्तिः । नन्वेवं संयोगस्यैव कारणत्वं स्यात्, न [illegible] बीजस्य । नैवम्, संयोगमात्रात् तदुत्पत्त्यदर्शनात् । नहि क्षितिसलिलसंयोगः अङ्कुरं जनयति । बीजविशिष्टस्य तु संयोगस्य कारणत्वे विशेषणीभूतस्य बीजस्यापि कारणत्वमङ्गीकार्यम् । यत्तु सहकार्यपेक्षा नतुमन्यते, तस्य

* 'खण्डपर्वणि सोमश्चेत् प्रतिपन्मिश्रपर्वणि । सोमसुत्या प्रयोक्तव्येत्याह कौषीतकी श्रुतिः ॥' त्रिकाण्डमण्डनः । संकर्ष. ३।१।६.

* खननं 'द्वाभ्या खनति' इति वचनसामर्थ्यात् दर्भाभिधानसाध्यं भवति । भा. १२।४।२।४. * खनन वेदेः दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति खनति' राजसूये रश्मिना हविःषु मैत्राबार्हस्पत्ये तु न वेदिखननम् 'स्वयकृता वेदिः' इति तत्र विधानात् । वि. १०।१।१. * खनने उपरवस्य प्रत्येकं उपरवमन्त्रस्यावृत्तिर्ज्योतिष्टोमे । भा. ११।४।११।५५-५७, * खनने द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयः अग्निचयने (उखाऽऽर्थमृत्खनने 'द्वाभ्या खनति' इति विधानात्) । १२।३।१४।१०.

* खपुष्पम् । 'नित्यं न भवनं यस्य, यस्य वा नित्यभूतता । न तस्य क्रियमाणत्वम् (करोतिकर्मत्वं) खपुष्पाकाशयोरिव ॥' य एव हि प्रकृतभवनः, संभावितभवनो वा अन्येन प्रयुज्यते, स एव क्रियमाणत्वेन अवधार्यते, नान्यः । तथा च न कश्चित् खपुष्पमाकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । वा. २।१।१।१ पृ. ४७७. * खपुष्पम् । समासं विना खपुष्पशब्दात् संसर्गाप्रतीतेः समासवाच्यत्वं खपुष्पसंसर्गस्य अभ्युपगन्तव्यम् । विग्रहवाक्यार्थश्च समासवाच्यः । प्रमाणान्तरेण च खस्य पुष्पस्य संसर्गाप्रतीतेः खस्य पुष्पमस्ति इति विग्रहायोगात् खस्य पुष्पं नास्ति इतिवाक्यार्थे समासप्रतीतेः खपुष्पाभाव एव खपुष्पशब्दस्य वाच्यत्वात् मुख्योऽर्थः । [illegible] पृ. ५०५. * खपुष्पादीनां ननु स्वार्थाविनाभूतगुणाभावात् गौणप्रयोगाभावप्रसङ्ग । न । 'अद्यास्ते खपुष्पमगमन् कथमस्तमुपैति ।' इत्यत्र 'खपुष्पकल्पोऽयं आत्मा' 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्तः' इत्यादिः प्रयोग, तत्र यद्वत् खपुष्पम् असत् तथा सिद्धान्तवदभ्युपगतम्, यदत्यल्पेन । तेन खपुष्पसदृशत्वेन गौणम् अत्यन्तासत्त्वमनुपलब्धत्वम् । न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिर्गुणत्वा अर्थान्तराभावात् । प्रयत्नवशेन यदि खपुष्पादिशब्दस्य न मुख्यार्थत्वं ... खपुष्पादौ सदृशप्रयत्नसम्भवात् । ... न चार्थान्तरसदृशत्वेन खपुष्पादेः संबन्धो दृश्यते । वा. १।४।११।२३-१ पृ. ३०५.

* खपुष्पन्यायः । पक्षमध्ये तिथिद्वयवृद्धिस्तु खपुष्पन्यायतुल्यैवेत्युक्तः पीयूषधारायाम् । साहस्री. ५६१.

* खपुष्पविचारः । 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्तः' इत्यादौ खपुष्पादीनाम् अननुभूतपूर्वत्वात् ईदृशमिति निरूपणाशक्तेः सिद्धान्तादौ आरोपासंभवेन गौणत्वानापत्तिः । अथ तत्र समुदायरूपेण खपुष्पादेरप्रसिद्धावपि खपुष्पशब्दस्य यौगिकत्वात् विघटितप्रसिद्धिमादाय स्वाधिकरणतासंसर्गारोपेण आरोपितगगनाधिकरणताक लतादौ प्रसिद्धं पुष्पं खपुष्पसमासार्थमङ्गीकृत्य तदारोपेण सिद्धान्ते गौणता खपुष्पशब्दस्य इत्युच्यते, ततः खपुष्पशब्दस्य आरोपितसंसर्गरूपार्थवृत्तित्वात् तदाश्रयलतापुष्पे एव खपुष्पशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, तस्य गौणत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अत एव अर्थलक्षणमपि आरोपितार्थाश्रयत्वरूपं लतापुष्पे अतिप्रसक्तम्, तन्यायारोपितगगनाधिकरणताकत्वरूपार्थाश्रयेण गौणत्वोपपत्तेः । को. १।४।१३।२२ पृ. २७४.

पुष्पादौ गगनसंबन्धित्वाध्यारोपेण चारोपितं खपुष्पशब्दार्थमङ्गीकृत्य तद्वृत्तिगुणानामसत्त्वादीनां सिद्धान्ते सत्त्वाच्च न 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्तः' इत्यादौ अव्याप्तिः (गौणत्वलक्षणस्य) । भाट्ट. १।४।२३ पृ. ७७.

(ननु वादिना प्रतिवादिसिद्धान्तस्य अत्यन्तासत्त्वख्यापनार्थम् 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्तः' इति यत्र प्रयुज्यते तत्र खपुष्पादीनामत्यन्तासत्त्वेन मुख्यार्थगुणयोगाभावात् आरोपितार्थयोगमेव गौणत्वमङ्गीकर्तव्यम् इति शङ्कते-) कथं तर्हि खपुष्पशशविषाणादीनां शब्दानां गौणता 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्तः' इत्यादिषु । नहि तेषां मुख्यमभिधेयमस्ति, येन सादृश्यात् गौणत्वं स्यात् । उच्यते । (आरोपितार्थगतासत्त्वादिना हि पदस्य मुख्यार्थयोगात् गौणत्वमिष्यते । तथा च अगत्या खपुष्पादीनां पदानामारोपितार्थयोगात् तन्मतेऽपि इदं रूपमं मुख्यमित्याह-) यदि इदानीमभिधेयं नास्ति, कथं तर्हि अत्यन्त तद्रूपारोपः । यदि स्वरूपेणाविद्यमानम् अत्यन्तासत्त्वेऽपि सम्भवति । (प्रतिवन्द्या समाधानमाह-) तेन तद्रूपेण आरोपितमङ्गीकर्तव्यम् । तस्य आरोपितस्यापि तस्य मुख्यत्वात्

व्यवस्थितिं प्रतिपद्यते, कालान्तरं प्रति औदासीन्यात् । प्रत्युत प्रत्यभिज्ञालक्षणं प्रत्यक्षमेव क्षणिकतां दूरमुत्क्षिपति । पूर्वापरकालकलितभावावकल्पनात् । अनुमानमपि संबन्धानुसन्धाननिबन्धनं क्षणिकतां न पक्षीकर्तुं क्षमते । तया सह कस्यचिल्लिङ्गस्य संबन्धबोधविरहात् । न खलु अप्रतीते संबन्धिनि संबन्धबुद्धिराविर्भवति । न चैतद् द्वयातिरेकि प्रमाणं सुगतमतानुसारिणो मन्यन्ते । तदिदमाकाशभ्रान्तमित्यपहसन्ति सौगताः । ते हि स्वभावहेत्वनुमानसमधिगमनीयां क्षणिकतामाचक्षते । किं पुनस्तदनुमानम् ? यत् सत् तत् क्षणिकम् । सन्तश्च सर्वे भावा इति । भावमात्रानुबन्धिनि साध्ये स्वभावो हेतुर्भवति । यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वे । शिंशपामात्रानुबन्धि हि वृक्षत्वम् । तथेहापि सत्तामात्रानुबन्धिनी क्षणिकता । कथं पुनस्तन्मात्रानुबन्धसिद्धिः, विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अक्षणिके हि व्यापकानुपलब्धिः सत्तां बाधते । अर्थक्रियाकारिता हि सत्ता, नापरा काचिदस्ति । सा च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता तृतीयराशिविरहात् । अनयोः परस्परप्रतिक्षेपतया एकप्रतिषेधस्य इतरविधिनान्तरीयकत्वात् । न च क्रमयौगपद्ये अक्षणिकेषु संभवतः । ते तु निवर्तमाने सत्तामपि निवर्तयतः, वृक्षत्वं शिंशपात्वमिव । कथं च क्षणिकेषु क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहः ? अत्राहुः । अक्षणिको हि भवन् किमर्थक्रियाजननस्वभावो भवेत् । अतः स्वभावो वा, नापरः प्रकारोऽस्ति । तत्राभिमतपक्षपरिग्रहे सर्वासामर्थक्रियाणाम् एकस्मिन्नेव क्षणे कृतकरत्वात् कृतस्य च करणानुपपत्तेः, अनन्तरक्षणे अर्थक्रियासामर्थ्यशून्यत्वात् असत्त्वप्रसङ्गात् अक्षणिकत्वहानिः । द्वितीयविकल्पावलम्बने तु कदाऽपि ततोऽर्थक्रिया नोदीयते इत्यसत्त्वमापद्येतैव । स्यान्मतम् । असमर्थोऽपि स्वभावतो भावः सहकारिसमवधानवशेन कदाचित् करोति तदभावाच्च तदा नेति । तदपि विमर्दं न क्षमते । स हि सहकारी किञ्चिदारभते वा न वा । आरभमाणोऽपि अर्थक्रियासाधनसामर्थ्यमभिन्नभावस्वभावभूतम्, उत अर्थान्तरभूतो वेति विकल्पनीयम् । अनारम्भपक्षे अपेक्षैवाऽभिधानान्तरम् । न खलु अनुपकारके प्रति अपेक्षा । अर्थान्तरे । स्वभावभूतपक्षे च भावस्य अभ्यु-

त्पत्तिरापतति । न ह्युत्पद्यमानः अनुत्पद्यमानस्वभावो भवति, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् । भावोदयाङ्गीकारपक्षे त्वक्षणिकत्वपरिक्षयः । अत स्वभावभूतारम्भाभ्युपगमे भावस्य प्राप्ता क्षणिकत्वम् । नाक्षणिकात् क्रमेणार्थक्रियासिद्धिः । तत एव ... र्थक्रियोदयः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । न च तद्व्यतिरेकाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति, परस्परविरुद्धयोः एकत्र समवायप्रतीतिविरहात् । ननु क्षणिकोऽपि भावः किमर्थक्रियाजननस्वभावः ? किं वा नेति प्राचीं विकल्पनां .. नास्तीति वर्तते । तत्र समर्थस्वभावस्य सहकारिव्यपेक्षा न स्यात् । नहि असमर्थादर्थात् अर्थक्रिया उदीयते । शृणुत परमरहस्यं सौगतानाम् । अन्त्यक्षणप्राप्तः समर्थ एव भावः कार्यमपि एकैकमेवारभते । किमिति तर्हि सहकारिभिर्विनाऽपि न करोति । निरपेक्षस्य जनकत्वे सहकारिताऽपि तस्य नोदयतीति वक्तव्यम् । अत्र वदामः । यत्तावदिदमुक्तं विनाऽपि सहकारिभिः किमिति न करोति, तत् तावत् सुगतमतं कौशलविरहविजृम्भितम् । क्षणिको हि भावो न सहकारिभिर्विनाऽस्ति । कथमेतत् करिष्यति । यस्तु अस्ति, नासौ न इति । इति न किञ्चित् क्षीणम् । सहकारिभिर्विना किमिति न भवत्येवेति पर्यनुयोगे हेतुरुत्तरं वाच्यम् । तेन तथा भवन्ति, भावयन्ति चेति । एककार्यकारिता च अन्त्यक्षणवर्तिनां सहकारिता । ननु तेऽपि अन्यनिरपेक्षा एव जनकाः किमिति न कार्यान्तरमारभन्ते । अत्रापि वयमनीशाः, भावास्तु यदारभन्ते तदारभन्तामिति अनुमन्तार एव वयं प्रभवामः । तेनामी जनका अपि तदेव जनयन्तीति पश्यतामस्माकं तावदेवाभ्युपगमः । नन्वेकेन कृते अपरः किं करोतीति । भवेदेतदेवं पर्यायेण क्रियायाम् । सहक्रियायां तु 'कृते०' इत्येव नास्ति । नन्वेकस्मादपि तत्सिद्धेः किमपरे कुर्वन्ति । नैतदेवम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणः, येनैवं पर्यनुयुज्येरन् । अन्योऽपि ... विना .. अस्माभिर्विना समर्था यथा । इदं तु न भवाम इति । ते तु ईश्वरानपेक्षा न न भवितुं न शक्नुवन्ति इति पर्यनुयुज्यन्ते । ननु कथमेकं कार्यमनेकस्मादुत्पद्यते । सामग्र्येव हि कार्यस्य

सूत्रः। परेषा प्रतिषेधः स्यादिति। तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगः। खलेवालीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति। कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाय यतितव्यम्। अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि। न चात्र यूपेन प्रयोजनम्। अयूपो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः। तस्मात् तक्षणादयो न कर्तव्या इति।

प्रतिषेधाच्च। ७३॥

भाष्यम्— इतश्च न कर्तव्याः। विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तक्षः खलेवाल्याः। यत् काष्ठं खले वारणप्रवृत्तम्, सा खलेवाली। तादृश्येव उपादातव्या। तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत, यत्र खले वारणे प्रवृत्तम्। जोषणं तु प्रशस्यतरमेव। जोषितं तत् अन्यार्थेनैव। वृक्षाणां हि जोषणम्, न तु विकारस्य। सत्पूर्णं च उच्छ्रितायाः अशक्यमेव। तस्मात् तक्षणादयो न कर्तव्या इति।

सोम— यथासिद्धखलेवाल्युपादानेऽपि तक्षणादयः कर्तव्याः वाक्यत्वात् इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— परेषां छेदनादीनां प्रतिषेधः इति।

वि— 'खलेवाल्या जोषणं न छेदनं तक्षणोच्छ्रयौ। स्युर्वा नो, चोदकात् स्युः, नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः॥' वैयर्थ्यात् विरोधतश्च जोषणादि न कार्यम्।

भाट्ट— यथासिद्धखलेवाल्या प्रयोगादानात् छेदननिवृत्तावपि तक्षणादीनामनिवृत्तिं मन्वान प्रति उत्तरम्। प्रयोजनाभावात् तक्षणादीनि। तेषां हि यदि तावत् रशनीमानादि दृष्टं प्रयोजनम्, ततस्तस्य खलेवारणक्रियाप्रयुक्तत्वेन सत्त्वेन प्रसङ्गसिद्धयुपपत्तेः, न पार्थक्येन तक्षणाद्यनुपपत्तेः। यदि तु दीक्षाकालकर्तव्यपदार्थानाम् अदृष्टरूपयूपत्वोत्पादकत्वस्य स्वाभिमतत्वात्, प्रकृते च खलेवारणक्रियाप्रयुक्तवार्तायाधानेन छेदनादिकृतियूपधर्माभावस्य आवश्यकत्वात्, सामान्यभावेन यूपकल्पनाचेः अपूर्वमेव खलेवाल्यां पशुनियोजनम्, तदा सुतरां तक्षणादीनां दीक्षाकालकर्तव्यानां पदार्थानामभावः। अत एव नाद्याधिकरणमपि। निरूढनोच्छ्रयणयोस्तु अदीक्षाकालीनयोः यूपस्वरूपादृत्वाभावेऽपि यत्र क्षेत्रदेशे खलेवाली—तत्रैव आधारकविधानात् प्रसङ्गसिद्धकार्यत्वादेवाभावः। ३१.

मण्डन— 'नास्यां स्यात् तक्षणादिकम्।'

शंकर— 'लुतार्थे न खलेवाल्याम्।' लुतार्थे जोषणादिकं न कार्यम्।

खलेवाल्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानम्॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात्। १०।२।३३।७४॥

भाष्यम्— खलेवाल्यामेव संदेहः किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समक्रिया, अद्भिरवसेचनं, बल्वजवधानम्, अञ्जनम् इत्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः, उत नेति। किं प्राप्तम्? न कर्तव्या इति। परेषां प्रतिषेधः स्यादित्युक्तम्। यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्तव्यः अयूपः। यूपार्थाश्च चोदकप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन्निवर्तेरन्निति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। अर्थाभावे कार्याभावे, यदि खलेवाल्याः तैः संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खलेवाल्यां न भवेयुः। इह पुनर्भूमेः समक्रियया, अद्भिरवसेचनेन, बल्वजवधानेन च कार्यमस्ति दार्ढ्यम्। शिथिला हि सा खले वारणेन भवति। न च खलेवालीरनुपमन्ति। तस्मात् कर्तव्याः। अञ्जनमपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यात्, न दोषाय। तस्मात्तदपि कर्तव्यमिति।

सोम— तक्षणादिवत् पर्यूहणादिकमपि खलेवाल्यां न इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— अर्थाभावे हि यूपस्वरूपाद्युत्पत्तिरूपार्थतामादाय खलेवाल्यां निवृत्तिः स्यात्, न तु अत्र अर्थाभावः इति।

वि— 'पर्यूहणाञ्जनादि न स्यात् स्याद्वा, उत पूर्ववत्। न स्याद्, दृष्टादृष्टप्रयोजनविरोधाच्च तत् भवेत्॥'

भाट्ट— यानि तु पर्यूहणपरिबृंहणपरिषेचनादीनि दृष्टार्थानि, यानि च प्रोक्षणाञ्जनादीन्यदृष्टार्थानि तेषां दीक्षाकालकर्तव्यत्वाभावेन यूपोत्पत्त्यर्थत्वाभावात्, यूपद्रव्योद्देशेन च अर्थलोपस्यापि अभावात्, पशुपूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनप्रयुक्ततया खलेवाल्याः करणमिष्टमेव। एवं परिधौ अपि प्रोक्षणादि बोध्यम्।

यस्त्वेतत् विज्ञानमबाधितम्, तावदनुमानमेव नोदेतुं प्रभवति, संजातवति चानुमाने बाधितमिदं भवति इति विशदतरमितरेतरकारणत्वम्। अबाधितविषयता चापि कारणमनुमानोदये। अन्यथा हुतवहे शीतता किमिति नानुमीयते। नन्वेवं तर्हि कथं ज्वालादीनामेकत्वात् अवधारितानामनुमानतो भेदसिद्धिः। अत्र सिद्धान्तसारमुदीरयन्ति। सामान्यविशेषात्मकानि सर्ववस्तूनि। तत्र ज्वालाऽऽदिषु प्रत्यक्षम्, सामान्यविषयमनुमानं तु विशेषविषयमिति भिन्नगोचरप्रचारिणोः प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधाभावात् न प्रत्यक्षेणानुमानोदयविरोधः। कथं पुनरक्षणिकस्य अर्थक्रियाकारिता क्रमेणेति वद। स खलु सहकारिसमवधानोपहितविशेषो भावः तां तामर्थक्रियां क्रमेणैव संपादयति। ननु विकल्पितं सहकारिभिः किं व्यतिरिक्तोऽव्यतिरिक्तो विशेष आधीयते इति। दूषणानि चेह विकल्पयुगले पूर्वमावेदितानि। अत्रापि स प्रतिविधानक्रम ... बहिना अयमेकान्तः अस्माकं भिन्नान्येव सर्ववस्तूनि, न भिन्नानि चेति, किन्तु सर्वभावेषु भेदाभेदौ संगिरामहे। तत्र भेदमात्रविकल्पसंभावीनि दूषणानि अभेदाश्रयेण परिहृतानि। अभेदमात्राश्रितानि च भेदावलम्बनेनेति। नन्वेतेन भेदाभेदौ कथमेकत्र विरोधिनौ निविशेते। तत्राहुः। नेमौ विरोधिनौ, सहदर्शनात्। सहानवस्थानलक्षणो हि विरोधः। अनवस्थानं च दर्शननिबन्धनम्, नास्ति विरोधः। तदिदमविचारितरमणीयमिति गुरूणां नानुमतम्। स हि न ददर्श भेदाभेदावेव स्वरूपेण न संभवतः। विरोधात्। नहि तयोः सहदर्शनमुपपद्यते। एकाकारप्रतीतिरेव ननु अभेददर्शनम्। विलक्षणाकारप्रतीतिश्च भेददर्शनम्। तत्र यद्येक आकारः प्रतीतः, तदा विलक्षणाकारप्रतीतिर्नास्ति। विलक्षणाकारे च प्रतीते नैकाकारप्रतीतिरेव नास्ति (अस्ति) तेन भिन्नाभिन्नविशेषाश्रयणेन अर्थक्रियासमर्थनमघटमानम्। न च प्रत्यभिज्ञानानुमानविरोधः। प्रत्यभिज्ञाया एव परीक्षणीयत्वात्। दृष्टा शुक्तिकायां तदेवेदं रजतमिति मतिः। सा च सादृश्यवशेनैव भेदाग्रहणनिबन्धनैवेति युक्ता भवति परीक्षा। तत्र परीक्ष्यमाणस्य अर्थक्रियानुसरणात् क्षणिकत्वे सिद्धेऽपि सहकारवशादुत्पत्तिविनाशमाः,

अयमिति निश्चीयते। भवति च विमृशतो ... हुतवहादिष्वनुमानवशेन बाधाया अपि प्रतीतेर्विपर्ययः। हुतवहादिषु चौष्ण्यप्रतीतिरुपजाता परीक्ष्यमाणाऽपि नान्यथोपपद्यते ... इति न विपर्ययानुमानोदयः। तस्मादलमनेन नानाटङ्कारजल्पितेन ... दर्शनेनातिनिर्बन्धेन गम्भीरतरगुरुदर्शनसागरपारदृश्वानस्तु संप्रति समाधिमभिदधति। स्तम्भादिषु प्रथममनुभूतेषु पुनरन्तरा तिरोधानादिवशेन विच्छिन्नोपलम्भेषु पुनरनुभवतः स एवायमिति तावज्जायते मतिः। तत्र यदि अर्थक्रिया स्थिरादपि कथञ्चिदुपपद्यते, ततो भेदाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदभ्रमः इति किमिति कल्प्यते। उपपद्यते च स्थिरादपि सहकारिवशोपजातागन्तुकक्रियाऽऽदिरूपविशेषभाजः क्रमेणार्थक्रिया। स च विशेषो व्यतिरिक्त एव भावात् अर्थक्रियाकारिणम् (णः)। न च स एव अर्थक्रियाकारी, भावस्तूदास्ते इति चतुरस्रम्। तथा विशिष्टविशेषाश्रितस्य एव तस्य साधनता, यदनन्तरमर्थक्रियोदयः, तद्विशेषयोगितयैव भावेषु साधनताव्यवहारो लौकिकानाम्। कथं पुनरसौ विशेषः तस्यैवेति व्यवह्रियते, तदाश्रयत्वेनानुमानात्। कथं पुनस्तदाश्रयत्वेन, स्वहेतुपरोक्षेति मत्वा निवर्ततां भवान्। अलमस्माभिर्दूरमनुयातैः। अथ कस्मात् भावस्यैव भेदो नानुमीयते। प्रत्यभिज्ञानानुगुण्यादिति वदामः। तदनुसारि चानुमानमुचितम्, दृष्टोपपत्तिमूलत्वात्। यथा च अर्थक्रियाकारिता, तथेदमपि दृश्यते स्थायी भाव इति तदनुगुणमनुमानमुचितम्। तेन स्थायिनोऽपि अर्थक्रियाक्रमयौगपद्यानिवृत्तेरसिद्धो व्यापकानुपलम्भः ... सदसिद्धेन विपर्यये बाधकाभावात् असिद्धतन्मात्रानुबन्धिनी क्षणिकता न सत्ता साधयितुमलम्, अनैकान्तिकत्वादिति। न च अर्थक्रियाकारित्वेन सत्ता, किन्तु प्रमाणसम्बन्धयोग्यता। स्वरूपसत्ता च प्रमाणसम्बन्धयोग्यता। अतोऽर्थक्रियामकुर्वतोऽपि सत्त्वमिति न किञ्चिदवद्यम्। यदिदमुदितम्। अनपेक्षभावा विनाशहेतोः, तदपि विमृश्यमानं नोपपद्यते। विनाशो हि किं ननु भावस्य विनाशसम्बन्धः। प्रध्वंसाभावो विनाश इति चेत्, कः पुनः प्रध्वंसाभावः। यदि

गाशीयस्यवचनात्, तेन खलेवाल्यादिद्रव्येण नियोजनादिकर्मसंयोगात् इति ।

वि— 'खलेवालीतण्डुलयोः खादिरत्रैहते न वा ।, यूपोक्तेर्मुख्यकृत्यर्थमुद्देशात् खादिरी हि सा ॥ अवघातादयथार्थे व्रैहता तण्डुलेष्वपि ।, प्रत्यक्षवचनत्वार्थे कार्ये यूपेन लक्ष्यताम् ॥ अन्तरेण हविर्देवयोगाख्यातविधानम् । न नियन्तुं शक्यतेऽतः खादिरव्रैहताऽनयोः ॥'

भाट्ट— सादस्के 'खलेवाली यूपो भवति' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्तं खादिरत्वं निवर्तते न वा, तथा चित्रेष्टौ 'दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्यत्र तण्डुले व्रीहियवनियमो निवर्तते न वेति चिन्तायाम्, आद्योदाहरणे तावत् न यूपकार्ये खलेवाली यथाऽवस्थिता विधीयते यूपपदे कार्यलक्षणाऽऽपत्तेः । किन्तु यूपोद्देशेन खलेवालीत्वं गले धारणक्रियायाः संस्कारकतया विधीयते । न चादृष्टार्थत्वापत्तेः लक्षणाऽङ्गीकारेऽप्यदोषः, निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन तस्या दोषत्वात् । अतश्च प्रकृतिवत् खादिरमेव यूपं संपाद्य तस्य प्रयोगमध्ये एव खलेवालीत्वं संपादनीयम् । अस्तु वा खलेवाल्याः एव यूपकार्योद्देशेन विधिः, तथापि स्थानापत्त्या इतरधर्मवत् खादिरत्वस्यापि लाभात्, तेन वस्तुतः पूर्वं खादिरी खलेवाली, सैव प्राप्नोति । एवं तण्डुलेष्वपि चोदकबलेन व्रीह्यादिनियमः । इति प्राप्ते, न तावत् यूपोद्देशेन खलेवालीत्वविधिः, तदा हि उद्देश्यसमर्पकं यदि तावत् खलेवालीपदमेव, तदा एकप्रसरताभङ्गः । यदि तु यूपपदम्, तदा सुबन्तयो परस्परमभेदान्वयाभावात् 'खलेवालीत्वेन यूपं भावयेत्' इत्येवंविधशाब्दबोधनिर्वाहार्थं खलेवालीपदे खलेवालीत्वस्य विशेष्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणाऽऽपत्तेः । न च 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इतिवत् तदनापत्तिः, तत्र शाब्दबोधे दण्डविशिष्टपुरुषस्यैव कर्तृत्वेनान्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन दण्डे एव विधिफलोपपत्तेः । प्रकृते तु यूपकर्मकभावनायां खलेवाल्याः करणत्वेनान्वयानुपपत्तेः अवश्यं खलेवाली वस्यैव भावनायामन्वयो वाच्यः । तस्य च न विशेषणप्राधान्यं विना सिद्धिरिति लक्षणाऽवश्यम्भावः । तत्र च मुख्ये खलेवालीपदे लक्षणाऽपेक्षया वरं यूपपदे एव पशुनियोजनरूपतत्कार्यलक्षणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेन खलेवालीविधिर्युक्तः । न च तथापि स्थानापत्त्या खादिरत्वादिप्राप्तिः, प्रकृतौ हि 'यूपे पशुं नियुञ्जीत' इत्येतद्वाक्यमात्रपर्यालोचने पशुनियोजनसमर्थयत्किञ्चिल्लौकिकद्रव्यमात्रग्रहणप्रसक्तौ 'यूपं छिनत्ति' इति वचनात् प्रयोगमध्ये छेदनप्राप्तौ तत्प्रकृतिद्रव्यापेक्षायाम् 'खादिरो यूपो भवति' इत्यनेन तन्नियमविधिः । अतश्च खादिरत्वस्य पशुनियोजनसाधनीभूतद्रव्यच्छेदनाक्षिप्तप्रकृतिद्रव्यद्वारैव विधानात् खलेवाल्याः च लौकिकखलेवारणक्रियाप्रयुक्तकाष्ठस्यैव यूपकार्ये विधानात् छेदनलोपेन द्वारलोपात् खादिरत्वनियमस्य लोपः । एवं चित्रेष्टौ तण्डुलेषु व्रीहिनियमस्यापि । तत्रापि हि प्रकृतौ पुरोडाशमात्रविधिपर्यालोचने लौकिकस्यैव अन्योपायेन पुरोडाशस्य ग्रहणप्रसक्तौ 'पिण्डं करोति' 'पुरोडाशं श्रपयति' इत्यनेन प्रयोगमध्ये पिण्डकरणपुरोडाशश्रपणादिप्राप्तौ प्रकृतिद्रव्यापेक्षायां व्रीह्यादिवाक्येन तन्नियमविधानात् व्रीह्यादीनामामेमाद्यपूर्वसाधनयागमध्ये षट्कपालप्रयोजकश्रपणविध्याक्षिप्तोपादानकतण्डुलव्यापारकत्वस्यैव कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् । प्रकृते च तण्डुलानां पाकाभावेन उक्तविधव्यापाराभावान्न प्रकृतिद्रव्योपादानम्, न वा व्रीह्यादिनियमः, न वा तेषु प्रोक्षणादिधर्मप्राप्तिः । निर्वापस्तु लौकिकः पक्षार्थसिद्धस्तण्डुलानाम् । प्रदेयधर्मास्तु पर्यग्निकरणादयः केचिदर्थलोपाभावे कर्तव्याः । अतः सिद्धं चित्रेष्टौ तण्डुला व्रीहियवान्यतरभिन्नप्रकृतिका अपि ग्राह्या इति ।

मण्डन—' न खादिरी खलेवाली । '

शंकर—' अव्रैहा अपि तण्डुलाः । ' १२.

● खलेवाल्यां यूपाहुतिर्नास्ति सादस्के । यूपाहुतिन्याय. । भा. १०।१।५।१. ● खलेवाल्या स्थाण्वाहुतिः न कर्तव्या यूपीयाभ्यञ्जनस्थाणुसंस्कारद्वारा यूपसंस्कारार्थत्वात् इति सिद्धान्तितं दशमे ...। स्थाण्वाहुतिश्च साक्षाद् विनियुक्तोपधारकभाग्युपयोगद्व्यसंस्कारार्थम् अदृष्टार्थं पौनिक्योपकारकं वा न च प्रवृत्तिरूप वैदिकं कर्म । स्थाण्वाहुतिन्याय । बाल. पृ ८१. ● खलेवालीशब्दः म. गले धारणे प्रवर्तते तस्य पचक० । भा. १०।३।३१।७१ । खलेवालीशब्दः गले धारयति

हविषा। किन्तु अन्येन हविषा आज्यादिनाऽपि सम्भवति। तस्मात् नैकदेशदाहे प्रायश्चित्तं किन्तु सर्वदाहे। 'यस्य पुरोडाशौ क्षायतः' इति शास्त्रात् हि यस्मात् सर्वदाहेऽपि कारणस्य प्रायश्चित्तकारणस्य दाहस्य प्राप्तिरस्त्येव। एकदेशदाहस्तु अवर्जनीयः। तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तम्।

कुतूहले तु 'अन्येन वैतत् शास्त्राधिकरणप्राप्तिः' इति पाठः। 'अधिकरणेति कर्मणि ल्युट्। सर्वदाहे अन्येन हविषा एतद्धविः इत्येतच्छास्त्राधिकृतसंस्थाप्राप्तिः उपपद्यते' इति च व्याख्यातम्।

तद्धविःशब्दान्नेति चेत्। २०॥

'यस्य पुरोडाशौ क्षायतः तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति, यदा तद्धविः संतिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इत्युक्तं समापनम् अन्येन हविषा स्यात् इति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्वपक्षी शङ्कते। समापनं अन्येन हविषा कर्तुं न शक्यते। तद्धविःशब्दात् 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत' इत्यत्र तत् हविः इति शब्दः प्रयुक्तः। इति तेनैव हविषा समापनं प्रतीयते नान्येन हविषा। सर्वदाहे तु तेनैव हविषा समापनमशक्यम्। एकदेशदाहे तु तेनैव समापनं सुकरम्। तस्मात् एकदेशदाहे एव दाहप्रायश्चित्तमिति।

स्याद्विज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात्। २१॥

यत् पूर्वपक्षिणा पूर्वसूत्रेणोक्तं तन्निरस्यति। 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत' इत्यत्र पठितो हविःशब्दः न हविर्द्रव्यपरः किन्तु इज्यागामी यागपरः स्यात्। 'यदा तद्धविः संतिष्ठेत' यदा स यागः संतिष्ठेत इत्यर्थः। कर्मैव हि संतिष्ठते न हविः। अतः समापननिमित्तं यद्धविः इत्यनुवादः। तेन अन्यहविष्केऽपि कर्मणि समाप्ते प्रायश्चित्तमिति गम्यते। कथं पुनः हविःशब्दः कर्मणि वर्तेत तत्राह, तल्लिङ्गसंयोगात्। संतिष्ठते इति यागलिङ्गस्य संस्थानस्य समापनस्य संयोगात् संबन्धात्। तस्मात् पुनरिष्टिनिमित्तं सर्वदाह एव न एकदेशदाहः। तस्मात् सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् इति सिद्धान्तः।

स्याद्न्यायत्वादिज्यागामी इति पाठे तु हविःशब्दस्य हविर्द्रव्यपरत्वे अन्याय्यत्वात् न्यायत्वान्यत्वात्। हविःशब्द इज्यागामी तल्लिङ्गसंयोगात् इति व्याख्येयम्। के.

* क्षामेष्टिः नाम न काचित् स्वतन्त्रा, किन्तु हविषः क्षामत्वे दग्धत्वे सति पूर्वेष्टिः पुनः कर्तव्यतया प्रायश्चित्तरूपेणोक्ता सैव क्षामनिमित्ता इष्टिः क्षामेष्टिः। पूर्णमासेष्ट्यनन्तरं क्षामत्वदोषनिरासार्थं पुनः पूर्णमासेष्टिरेव विहिता सैव क्षामेष्टिः। के. ६।४।५.

॥ क्षामेष्टिन्यायः। सर्वपुरोडाशदाहे प्रायश्चित्तेष्टिः कर्तव्या नैकदेशदाहे॥

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात्। ६।४।५।१७॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। यदा तद्धविः संतिष्ठेत, अथ तदेव हविर्निर्वपेत्। यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः' इति। तत्र संदेहः किं सर्वक्षामे प्रायश्चित्तम् उतैकदेशक्षामे इति। किं प्राप्तम्? प्राप्तनिमित्तत्वात् कृत्स्ने वा एकदेशे वा। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। क्षामे तु सर्वदाहे स्यादिति। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात्। कुतः? एकदेशस्य अवर्जनीयत्वात्। न शक्यते एकदेशक्षामो वर्जयितुम्। नियतमग्निसंयोगे दाह्यस्य सूक्ष्मा अवयवाः क्षीयन्ते। तप्तेषु च कपालेषु अधःपाकार्थं पुरोडाशोऽधिश्रीयते, उपरि चाङ्गारा अभ्युह्यन्ते। तदवर्जनीयम्। निमित्तत्वेनापि श्रूयमाणं नित्यमेव स्यात्। तत्र यस्येति निमित्तश्रवणमविवक्षितं स्यात्। तस्मात् सर्वक्षामे प्रायश्चित्तमिति।

दर्शनादेकदेशे स्यात्। १८॥

भाष्यम् — [redacted]चैतदस्ति, सर्वदाहे प्रायश्चित्तमिति। एकदेशे क्षायति भवितुमर्हति। निमित्तं हि उपलभ्यते क्षामं नाम। एकदेशक्षाणमपि क्षाणमेव। यदि तत्र न क्रियते, ध्रुवं न क्रियेत। न चैतद्युक्तम्। अपि च दर्शयति, 'यदा तद्धविः संतिष्ठते, अथ तदेव हविर्निर्वपेत्' इति, तेनैव हविषा संस्थानं दर्शयति। तत् सर्वक्षाणे नावकल्पते। तस्मादेकदेशो एव क्षायति प्रायश्चित्तमिति।

अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः। १९॥

भाष्यम्—वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न चैतदस्ति, यदुक्तम् एकदेशो क्षायति प्रायश्चित्तमिति। किं तर्हि।

खादिरत्वादिन्यायः । ३।६।१।१-८ । खादिरत्वादिद्वारस्य स्रुवादेः अतिदेशं विना विकृतावप्राप्तेः द्विरुक्तत्वापत्तिभयात् विकृत्यर्थत्वं खादिरत्वादेर्न वाच्यम् । आहवनीयादिद्वारस्य तु होमस्य विकृतावपि भक्षणेष्ट्यादौ उपदेशात् प्राप्तत्वात् तादर्थ्येऽपि आहवनीयस्य द्विरुक्तत्वानापत्तेः खादिरत्वादिन्यायाभावात् यूपोत्पादकस्य च्छेदनस्य प्रकृत्यर्थत्वात् यूपस्य प्रकृत्यर्थत्ववत् आधानस्य प्रकृत्यर्थत्वे न कश्चिद्धेतुरस्ति । सु. ३।७ पृ. ४२.

* खादिरलाभे तस्य तक्षणादिसंस्कारासामर्थ्येऽपि नियोजनकार्यसामर्थ्ये सति खादिर एव ग्राह्यः । के. ६।३।२०।४०-४१.

* खादिरालाभेन कदरयूपे पशुनियोजनानन्तरं खादिरो लब्धोऽपि नोपादेयः प्रयोजनस्य जातत्वात् । भा. ६।३।१७।३६, * खादिरालाभेन प्रतिनिधौ कदरे स्वीकृते पुनः खादिरलाभे तस्य पुनः तक्षणादयः कर्तव्याः, संस्कृतोऽपि प्रतिनिधिस्त्याज्यः । वि. ६।३।१७.

* खादिरादीनां यूपद्रव्याणां विकल्पः एककार्यार्थत्वात् । भा. १२।३।४।१०-१५, * खादिरादीनां वाजपेयादिविकृतौ वैकल्पिकानां प्राकृतानाम् अन्यतमपुनःश्रुतौ नियमविधिः । १०।७।१४।५१-५७.

ग.

* गकारः ककारः । प्रतिवर्णं व्यञ्जकध्वनिभेदात् भिन्नध्वनिसन्निधिवन्यन्यस्य सत्त्वेऽपि गकारोऽयं ककारोऽयम् इत्यादिप्रत्ययभेददर्शनम् । सु. पृ. ७०६. * गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सत्सु द्रुतादिभेदस्य परोपाधित्वात् गकारादिकव्यैकत्वसिद्धेः गत्वादिमात्रं न कल्पितम् । या. २।२।२।२ पृ. ४७१.

गगनरोमन्थन्यायः । असंभवद्वस्तुनि व्यर्थप्रयत्नकरणे प्रवर्तते । पशुसामुद्रीयं चर्वेण रोमन्थ उच्यते । साहस्री. ६६६.

गगनारविन्दन्यायः । अयमत्यन्ताभावदृष्टान्ते प्रवर्तते । गगनकमलं हि यथा नास्त्येव तद्वदिति । साहस्री. ७१५.

गङ्गां प्रविष्टाऽनेका नदी गङ्गाग्रहणेन गृह्यते इति न्यायः । (' तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ' इतिन्यायोदाहरणरूपोऽयं न्यायः । के.) भूतिः. पृ. २९८.

* ' गङ्गायां घोषः ' इत्यादौ लक्षणां विना पदान्तरान्वयासंभवः । सु. पृ. ७९६. * गङ्गास्रोतोवत् क्वचित् अनुवृत्तिः । (गङ्गाप्रवाहो वहन् मार्गस्थान् सर्वानेव भूभागानार्द्रयति तद्वत्) । मणि. पृ. ७१.

गजघटान्यायः । यथा ' मदान्धसिन्धुरघटा ' (गङ्गाष्टकं) । यथा च ' यत्रैषा मेघनीला चलति गजघटा राक्षसस्तत्र यायादेतत् पारिप्लवाम्भः प्लुतितुरगबलं धार्यतां राक्षसेन । पत्तीनां राक्षसोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन् मन्त्रमाज्ञासीत् स्नेहयोगात् स्थितमिह नगरे रक्षतां चन्द्रगुप्तम् ॥ ' इति मुद्राराक्षसनाटके २ अङ्के । साहस्री. २०८.

गजभुक्तकपित्थन्यायः । यथा गजभुक्तं हि कपित्थफलं तदुदराद्भग्नमेव निःसरति, तच्च भग्नं सत् मज्जाशून्यं प्रक्षालितमिवाभातीति प्रसिद्धम् । तथा च, यथा निश्छिद्रादतिकठिनात्तस्मादतिसाग्रं तन्मज्जाऽऽदि कथं निःसृतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा गताऽपि लक्ष्मीर्नैव लक्ष्यते । उक्तं च ' गता विलक्ष्यते नैव गजभुक्तकपित्थवत् ' इति । साहस्री. २६९.

गड्डलिकाप्रवाहन्यायः । यथा गड्डलिकानामवीनां गणादेका चेत् कूपे पतिता, तदा वार्यमाणा अपि सर्वास्तत्र पतन्तीति तथा प्रकृतेऽपि । (गड्डलिका इत्यपि पाठः) । साहस्री. २१.

* गण एव संघातधर्मैः गणमनुगृह्णीतु समर्थः । भा. ८।१।१०।१७.

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् । ८।३।५।१० ॥ गवामयनादिषु द्वादशाहिकानि दशाहानि प्रवर्तन्त इत्यवगतम् । तानि च तत्प्रकृतिकानि द्वौ अग्निष्टोमौ । ज्योतिष्टोमस्य उक्थ्ये च अग्निष्टोमेषु उक्थ्यस्तोत्रोपचयः कर्तव्यः, षोडशिगणे च सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र किं द्वादशाहादुपचयः किंवा ज्योतिष्टोमात् इति विचारे पूर्वपक्षमाह । गणात् द्वादशाहात् स्तोत्राणामुप-

निषेधस्तु अविशेषात् सर्वेषामाम्। इति प्राप्ते, नहि कर्मण्युपक्रान्ते तदसमाप्य कर्मान्तरमारब्धुं युक्तम्। अतो न प्राप्तमेव नित्यं काम्यं वा कर्म। नैमित्तिक्य एव तु इष्टयो निमित्तान्तरभावित्वात् प्रसक्तास्तु अयं निषेधः। तास्वपि याः क्रत्वङ्गभूतास्ता भवेयुरेव। पुरुषार्थभूतानां तु क्षामेष्ट्यादीनां पर्वान्तरे करणमिति। संकर्ष. ३।१।७.

⧗ क्षीरं विहायारोचकग्रस्तः सौवीरकचिमनु-भवति इति न्यायः। यथा सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः प्रकृतन्यायमनुभावयतीति सर्वदर्शनसंग्रहे अक्षपादीये-ऽभिहितः। साहस्री. ६६५.

⧗ क्षीरदग्धजिह्वान्यायः। यथा तप्तक्षीरेण दग्ध-जिह्वः कश्चित् तक्रं फूत्कृत्य पिबति, तथा दैवात् दुःख-कारिवस्तुनः प्राप्तौ अनिष्टविशङ्कायां बोध्योऽयमिति। उक्तं च– 'क्षीरेण दग्धजिह्वस्तक्रं फूत्कृत्य पामरः पिबति। दम्भिनमवलोक्य जनस्तद्वन्मा शङ्कते त्वया त्यक्ताम्॥' इति भक्तवाक्यं भगवन्तं प्रति। साहस्री. ४७२.

⧗ क्षीरभोजनन्यायः। यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति, यदि तस्मै सशर्करं दीयते, न कश्चिद्विरोधो भवति। सशर्करमपि तत् पय एवेति। भा. १२।१।१।४.

⧗ क्षीराब्धिवासिक्षीरकामन्यायः। अयं यत्रा-ऽऽप्तकामोऽपि स्वीयजनतुष्टिचिकीर्षया किञ्चिद्याचेत तद्विषये प्रवर्तते। यथा क्षीरार्णवनिवासी श्रीकृष्णो गोष्ठे गोपीः क्षीरं याचते स्मेति शंकरजये। साहस्री. ८८७.

⧗ क्षीरोदकन्यायः। यथा क्षीरपूर्णे घटे कति-चित् अब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। नहि क्षीरग्रहणात् अब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते, एवं ब्रह्मणा तत्कार्यस्य अव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। शांभा. पूर्वपक्षे २।३।६ ब्रसू., * न क्षीरोदकन्यायेन इदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम्। क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात्। सावधारणा चेयम् 'एकमेवा-द्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत। सिद्धान्ते। २।३।६ ब्रसू.

⧗ क्षीरोदकसंपृक्तन्यायः। अयं न्यायः 'सन्यडोः' (पा० ६।१।९) इति सूत्रमहाभाष्ये अभिहितः। अस्यायमर्थः। संमिश्रत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरम्, किय-दुदकमिति। कस्मिन् वा अवकाशे क्षीरम्, कस्मिन् वा अवकाशे उदकमिति। प्रकृतिप्रत्ययविवेकलोपेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्दर्शिता भाष्यकारेणेत्यलमतिपल्लवितेन। किञ्चायं न्यायः 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' (पा० १।२।३२) इति सूत्रमहाभाष्येऽपि विस्तरेणोक्तः इति। साहस्री. ४८०.

* क्षुतस्य श्लेष्मारूयमलबिन्दूत्सर्जनात्मकत्वेन अशुचित्वापादकत्वात् क्रतुवैगुण्यापादकत्वं युक्तम्। सु. पृ. १३९४, * 'क्षुते आचामेत्' इत्यादि स्मृतिः प्रमाणम्। वि. १।३।४, * क्षुतादिनिमित्तकं विष्णुस्मरणं पदार्थमध्ये कर्तव्यं भवति। सु. पृ. ११९९.

⧗ क्षुत् स्वादुतां जनयति इति न्यायः। तीव्रायां क्षुधि कदन्नमपि स्वादुतया भक्ष्यते इत्यर्थः। साहस्री. ४११.

* क्षुधितोऽश्नीयात्। अत्र क्षुधितार्थमशनम्, न तु अशनार्थं क्षुधितः। रत्न. ६।१।१।१.

* क्षुरग्रहणापत्तिर्नास्ति अध्वर्योः ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनात्मके यजमानसंस्कारे, नापितकर्मत्वात्। वा. ३।८।२।४.

* 'ऋग्वेदादिसमूहेषु ये क्षेत्रज्ञाः प्रतिष्ठिताः।' वा. ३।१।७।१३ पृ. ७०२.

* क्षेत्रियः मातुरेव वा यदि पुत्रः स्यात् तत्तज्जायोः प्रसिद्धजातित्वात् नैव (पुत्रजातेः) दुर्ज्ञानता भवेत्। वा. १।२।१।१३.

* क्षेमसुभिक्षोऽयमतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामि (इति वदन्ति) तेन अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थ इति ज्ञायते। भा. १।१।१।१ पृ. ८.

* क्षौमाधिकरणे (१०।१।५) आधाने न पुंदयविधानमित्युक्तम्। वाक्यार्थे. पृ. २०.

ख.

* खद्योते अविद्यमानमेव ज्वलत्वं ज्वालादिप्रत्यय-दर्शनेन आरोप्यते। सु. पृ. ४६४.

युक्तमन्यत्र गौणत्वम् । (नहि मुख्यत्वमनारोपितत्वकृतम्, किन्तु वृत्त्यन्तरमनपेक्ष्य शब्दप्रयोगकृतम् । तच्च आरोपितस्यापि संभवतीति भावः । यदि च प्रागुक्तप्रतिबन्दीपरिहारार्थम् आरोपितार्थत्वादिना यत्र मुख्यार्थारोपमादाय गौणत्वं नेष्यते, किन्तु आरोपितार्थत्वमादायेष्यते तदा दोषमाह—) खपक्षे तु खपुष्पे एव खपुष्पशब्दो गौणः स्यात् आरोपितवचनत्वात् । भवतु इति चेन्न सर्वलौकिकविरोधात् । तस्मात्साध्यारोपो गौणलक्षणम् । स्वार्थसादृश्यं तु भवति । खपुष्पादीनामपि मुख्यसादृश्यविवक्षयैव लौकिका गौणं प्रयोगं प्रयुञ्जते । यथा आकाशस्य पुष्पात्मना धारामूर्धवर्तिनां चावयवानां विपाकात्मना विकारः अत्यन्ताप्रसिद्धो निष्प्रमाणकः, तथा भवत्सिद्धान्तः इति । (अनेन ग्रन्थेन आकाशस्यैव सादृश्यप्रतियोगित्वम्, तस्य तु न स्वरूपेण सादृश्यप्रतियोगित्वम्, किन्तु पुष्पादिविकारात्मना । ततश्च पुष्पादिविकारात्मना असत्त्वेऽपि स्वरूपेण सत्त्वात् अत्यन्तासतः कथं सादृश्यनिरूपकत्वम् इति शङ्का निरस्ता)। शा. सोम. १।४।१३ पृ. ८९. ● खपुष्पशब्दस्य ख–पुष्पसंसर्गात्मकारोपितार्थत्वेन खपुष्पे एव गौणत्वोपपत्तेः गौणशब्दवृत्तिविषयतया खपुष्पस्यैव आरोप्यस्य गौणत्वमापद्येत । न च एतस्य आरोप्यस्य लोके गौणत्वं प्रसिद्धम्, सिंहत्वादेः आरोप्यस्य गौणत्वाप्रसिद्धेः । सु. पृ. ५०५.

● खरस्य दानं प्रतिग्रहो विक्रयश्च अनाचार उदीच्यानाम् । शा. १।३।१।७ पृ. २०४.

❖ खरीविषाणन्यायः । अत्यन्तासंभावनविवक्षायामयं प्रवर्ततीति स्पष्टः । साहस्री. ८८८.

❖ खलमैत्रीन्यायः । खलस्य मैत्री आदौ गाढाऽपि क्रमेण ह्रसति अन्ते च नश्यति यथा, तद्वत् इति । संग्रहः.

❖ खलेकपोतन्यायः । उक्तं च — 'वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥' इति न्यायः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैर्भिन्नवयोभिर्हितकालैकाना पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । यत्र पदार्थानां युगपदन्वयस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति । साहस्री. १८३.

● खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गानां अन्वितत्वात् । वृ. ११।१।३।१६. ● खलेकपोतन्यायेन शाब्दबोधे पदार्थानामन्वयबोधः । तदुक्तम् । 'वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः' इत्यादि । मणि. पृ. ७०. ● 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'दध्ना पयसा जुहोति' इति सर्वैरेव गुणविधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव युगपत् प्रवृत्तेः एकावरुद्धत्वाभावात् । भाट्ट २।२।१०, ● एकस्य प्रधानस्य एक एव फलाधानसामर्थ्याधानाख्यः उपकारः सकृदेव स्वोपायमपेक्षते, अतश्च तया एकयैव आकाङ्क्षया खलेकपोतन्यायेन युगपत् सर्वेषामङ्गवाक्यानां प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यतामङ्गीकृत्य ......। ११।१।२. ● पदार्थोपस्थितेः क्रमिकत्वेऽपि क्रियायां खलेकपोतन्यायेन युगपदन्वयात् सर्वेषामेव विधेयद्रव्यसमर्पकत्वोपपत्तिः । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १६३. ● छत्री बालकी कुण्डली देवदत्तः इत्यादौ तावत्पदार्थानां स्मरणात् एकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् । न्यायमुक्तावली. शब्द० ● अर्थेन प्रधानोपकारेण खलेकपोतवत् युगपत् संनिपतन्त्यङ्गानि । तत्र न गृह्यते विशेषः इदं प्राप्यते इदं चेति । अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । भा. ११।१।२।१६.

● 'खलेवाली यूपो भवति' । खलेवालत्वं यूपस्य विधीयते, न यूपस्य खलेवालिता । तथा अव्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । भा. १०।२।२१।२१, टुप्.—यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमाने अदृष्टार्थता प्राप्नोति । खलेवाल्याः यूपकार्ये विधीयमानायां दृष्टमेव पशुबन्धनं प्रयोजनम् । ● खलेवाली यूपकार्ये विधीयमाना तद्धर्मान् लभते । टुप्. १०।१।२।२ वर्णकं २ पृ. १६४०.

❖ खलेवाल्यां तक्षणजोषणादिधर्माणां बाधः ॥ परेषां प्रतिषेधः स्यात् । १०।२।३२।७२ ॥

भाष्यम्— खलेवालीयनेव संशयः किं तस्यां जोषणमुपप्लवनं इत्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः, नेति । किं प्राप्तं ? चोदकानुग्रहात् कर्तव्या इति । एवं प्राप्ते,

मण्डन— ' अन्नादि भवेत् तस्याम् । '

शंकर— ' अल्लसार्थे भवेदिह । ' इह खलेवाल्याम् । ३४.

ख़लेवाल्यां प्राकृतस्य खादिरत्वस्य चित्रेष्टौ च तण्डुलानां व्रीहियवान्यतरजन्यत्वस्य नियमो नास्ति ॥

विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्, तेन च कर्मसंयोगात् । १०।२।३१।७१ ॥

भाष्यम्—साद्यस्के श्रूयते 'खलेवाली यूपो भवति' इति । तत्र संदेहः किं खादिरश्चोदकेन प्राप्यते स खलेवाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते खादिरो अखादिरो वा खलेवाली स्यादिति । तथा चित्रायां श्रूयते 'दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत् संसृष्टं प्राजापत्यं भवति' इति । तत्रापि संदेहः किं व्रीहयश्चोदकेन प्राप्यन्ते वैहास्तण्डुलाः कर्तव्याः, उत न प्राप्यन्ते वैहा अवैहा वा तण्डुला उपादातव्या इति । किं तावत् प्राप्तम् ? खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या, वैहास्तण्डुलाः कर्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते ' यो यूपः स खलेवाली कर्तव्यः ' इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्तुम्, न खलेवाली केन चित् प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न तु अन्येषाम् । तत्र यूपो भवतीति यूपकार्ये भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । व्रीहीणामपि तण्डुलाश्चोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्भूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासंबन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः । व्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्याः ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विप्रतिषेधे एतस्मिन्, प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिषेधः ? तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता । तथा (सति) अव्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्दश्च यः खले (बलीवर्दानाम्) धारणे प्रवर्तते, तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्ये विनियुज्यते ' या खलेवाली स यूपः ' इति । शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तुम् । यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति, व्यवधानात् लक्षणाऽपि ज्यायसी । प्रत्यक्षं हि लक्षणायाम्, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्मात् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनां चोदको विशेषे अवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षा श्रुतिः तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न खादिरादिनियम इति ।

टुप्— 'न यूपस्य खलेवालीत्वं (विधीयते) तथा अव्यवहितेन भवतिना संबन्धात् प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन (भवतिना) संबन्धात् परोक्षं स्यात् ' इति (भाष्यम्) अयुक्तमिदं (पूर्वपक्षनिराकरणम्) । कथम् ? शब्दधर्मोऽयम् (क्रमः), अर्थं प्रति शब्दो गुणभूतः, शब्दं प्रति क्रमः (गुणभूतः) । तस्मात् वाच्य एव शब्दस्य योऽर्थः, स ग्रहीतव्यः (प्रधानत्वात्) । क्रमस्तु (अर्थाङ्गभूत-) शब्दधर्मत्वात् उपेक्ष्यः । तस्मात् पूर्वपक्षनिराकरणम् (एतत्) अयुक्तम् इति अन्यथा वर्ण्यते । यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमाने (सति) अदृष्टार्थता (विधेः) प्राप्नोति । खलेवाल्याः (तु) यूपकार्ये विधीयमानायाः दृष्टमेव (परवत्यक्रमणम्) प्रयोजनम् । तस्मात् (दृष्टार्थत्वात् सिद्धान्ते) यथाश्रुतमेव (अव्यवहितसंबन्धेन) वाक्यम् (भवति) । न तु अव्यवहितकल्पनाप्रसादात् (सिद्धान्तः) । कथं तर्हि अयम् (भाष्य-) ग्रन्थः ? (उत्तरम्) उपपन्नत्वेन । (एतदुक्तं भवति) अयं वाक्ये गुणः (सिद्धान्ते लभ्यते, यदुत) अव्यवहितेन भवतिना संबन्धः इति ।

सोम— किमत्र प्राकृतं खादिरादिकं प्रवर्तते, उत न इति अधिकरणाङ्गः संशयः । किं यो यूपः स खलेवाली कर्तव्यः इति वचनव्यक्तिः, उत या खलेवाली स यूपः इति तदर्थः संशयः । पूर्ववत् इहापि चोदकाबाधः इत्युभित्तेः संगतिः । **सूत्रार्थस्तु**— विप्रतिषेधे संशये सति प्राकृतगुणस्य खादिरत्वादेः निवृत्तिः स्यात् तद्वचनात् खलेवाल्याः यूपत्ववचनात्, तण्डुलानां

 गवामयनस्य दीक्षा

न, भक्तित्वादेषा हि लोके । ३४ ॥

भाष्यम्-- नैतदेवम्। भाक्तो हि अन्यासु अष्टमीषु एकाष्टकाशब्द । एषा हि मुख्या , या माघ्या ऊर्ध्वा । मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्यय । तस्मात् माघी एव पौर्णमासीति ।

दीक्षाऽपराधे चानुग्रहात् । ३५ ॥

भाष्यम्--'एकाष्टकायां दीक्षेरन्, एषा वै संवत्सरस्य पत्नी, यदेकाष्टका' इत्युक्त्वा पुन 'चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या ' दीक्षा विधाय ' तेषामेकाष्टकाया क्रय संपद्यते , तेन एकाष्टका न छम्बट् कुर्वन्ति ' इति दीक्षात प्रच्युतामेकाष्टका क्रयेण तु गृह्णन् (क्रयेणानुगृह्णन् इति विबलकरीये शुद्ध पाठ) माघ्या पौर्णमास्या अधिकार दर्शयति । अस्या च माघ्यामष्टम्याम् अभीज्यमानाया भवति मन्त्र 'या जना प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवा यतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥ अष्टकायै सुराधसे स्वाहा ' इति । या असौ माघ्यष्टमी , तामेकाष्टका दर्शयति ।

उत्थाने चानुप्ररोहात् । ३६ ॥

भाष्यम्— उत्थाने च अनुप्ररोह दर्शयति ' तानु त्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति ' इति वसन्ते उत्थान दर्शयति । तस्मिन् ओषधयो वनस्पतयश्च उत्तिष्ठन्ति । तस्मादपि सा निगम्यते ।

अस्यां च सर्वलिङ्गानि । ३७ ॥

भाष्यम्—'आर्ता वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते , य एकाष्टकायां दीक्षन्ते ' इति । आर्ता यस्मिन् काले भवन्ति , स आर्त काल । शीतेन च आर्ता भवन्ति । तस्मात् माघी अष्टमी एकाष्टकेति । तथा ' व्यस्त वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते , य एकाष्टकायां दीक्षन्ते ' इति । अयनपरिवृत्ति व्यस्तशब्देनोच्यते । तथा ' अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्ति ' इति । चैत्र्या दीक्षिता अभिनन्दन्तोऽभ्यवेयुः । तस्मादपि माघी पौर्णमासीति ।

शा—दीक्षाप्रसङ्गात् इदमधिकरणम् ।

सोम— अत एव आपस्तम्बाचार्यै ' या माघ्या पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी , तामेकाष्टकेत्याचक्षते ' इत्युक्तम् । १०

वि—'गवामयन उक्ता या नित् पूर्णिमाऽथवा । चैत्री माघ्युत, का चित् स्यादविशेषात् प्रसक्तया ॥ चैत्री स्यात् , क्रय एकाष्टकायामिनुपवर्णितम्'। माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपूर्णिमा ॥ ' १०

भाट्ट— गवामयने एकाष्टकाया दीक्षेरन्, एषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका ' इत्युपक्रम्य ' आर्ता वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते , य एकाष्टकाया दीक्षन्ते ' ' व्यस्त वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते , एकाष्टकाया दीक्षन्ते ' ' अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्ति ' इत्यनेन तत्र दोषानभिधाय ' चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्, मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासस्तस्य न का चन निर्या भवति ' इत्यनेन चैत्रीं स्तुत्वा ' चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्ये दीक्षेरन्, तेषामेकाष्टकाया क्रय संपद्यते , तेनैकाष्टका न छम्बट् कुर्वन्ति ' इति श्रुतम् । आर्ते दुरयुक्त शीतात् । व्यस्तम् अयनपरावृत्त्या । अपो नाभिनन्दन्ति शीतादेव। निर्या दोष । छम्बट् रिक्तम् । अत्र आर्तिव्यस्तान्यायेन सर्वमिदमेकवाक्यमिति तावद-विवादम् । अतश्चतुरहे इत्येव विधि पयोहोमन्यायेन । न च तत्र पौर्णमासीवाक्यगेयरे नैष्या स्तुतत्वाच्चैत्र्येव । न च वाक्यशेषे एव उपक्रमोपसंहारगो एकाष्टकाया माघ्युत्तरा ष्टमीरूपाया परामर्शात् तस्या क्रयसंपत्त्यनुपपत्त्या योक्ते च माघ्येव माघीति वाच्यम् । अष्टकाशब्दस्य कर्मविशेष नामतया तत्कालत्वेन अष्टम्यामष्टकाशब्दप्रयोगे ' हेमन्त शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका ' (आश्व २।४।१) इति वचसुष्वपि तदष्टमीषु प्रयोगेण माघ्युत्तराष्टमी ग्रहणे एव प्रमाणाभावात् ' द्वादश पौर्णमास्यो द्वादश्ये ष्टका ' इति श्रुत्यन्तरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च । अतश्चैत्र्युत्त राष्टम्या अपि तत्त्वानपायात् चैत्र्या एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्या पुरस्ताच्चतुरहे एकादश्या दीक्षा । इति प्राप्ते, वृद्धव्यवहारेण एकाष्टकाशब्दस्य माघ्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात् , तस्याश्च संवत्सरपत्नीत्वेन उपक्रमे स्तुतत्वात् , माघ्युत्तराष्टमीस्तकर्माङ्गदेवतायाश्च ' यां जना प्रति-नन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥' इति मन्त्रे संवत्सरपत्नीत्वेन संकीर्तनात् माघ्युत्तराष्टम्यामेव एकाष्टकाशब्दवृत्तीने , तस्यां

बलीवर्दान् इति स्मृत्या खल्योरभेदेन खले वारणक्रियाविशिष्टे काष्ठे वर्तते। सोम.। यत् काष्ठं खले वारणप्रयुक्तं सा खलेवाली। भा. ७३.

■ खादकघातकन्यायः। यदि मांसखादका न स्युः, तदा प्राणिघातका अपि न स्युः। तस्मात् खादका एव घातकाः इति न्यायार्थः। संग्रहः.

* खादिरः अङ्गासमर्थोऽपि प्रधानपशुनियोजनसमर्थश्चेत् स एव ग्राह्यः, न प्रतिनिधिः। भा. ६।३।२०।४०–४१, * खादिरः एव यूपो वाजपेये। १०।७।१६।५७, * खादिरः पालाशो रौहितको वा यूपः तन्त्रं ज्योतिष्टोमे पशुत्रयार्थम्। ११।३।३।२–४, * खादिरः लब्धोऽपि पशुनियोजनासमर्थश्चेत् नियोजनसमर्थः कदर एवोपादेयः। ६।३।२०।४०–४१. * खादिरः ध्रुवः प्रकृतौ विधीयते विकृतौ तु चोदकात्। वि. ११६।१. * 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' अयं जातिविषयकः अपूर्वविधिः। बाल. पृ २२. * खादिरस्य प्रतिनिधिः कदरः। 'कदरः खादिरे सिते' इत्यमरः। वि. ६।३।१७. * 'खादिरे बध्नाति' 'पालाशे बध्नाति' 'रौहितके बध्नाति' एकार्थाः सन्तो विकल्प्यन्ते एते खादिरादयः। भा. २।२।६।१७, * खादिरे स्रुवे (दर्वादौ) फलश्रुतिरर्थवादः, न फलमुक्तम्। ४।३।१।१–४, * खादिरी अग्निहोत्रहवणी भवति। ७।३।१४, * खादिरत्वम् उभयार्थम् 'खादिरे बध्नाति' इति नित्यत्वम् 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति नैमित्तिकत्वम्। ४।३।३।५–७, * खादिरत्वस्य प्राकृतस्य वाजपेये खलेवाल्यां न नियमः। १०।२।३१।७१.

⧗ खादिरत्वस्य प्राकृतस्य सोमापौष्णे पशौ श्रूयमाणेन औदुम्बरत्वेन बाधः॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्। १०।७।१८।६१॥

भाष्यम्— कश्चित् कर्मविशेषे (सोमापौष्णे पशौ) श्रूयते, 'औदुम्बरो यूपो भवति' इति। तत्र संशयः किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं लभ्यते, उत न लभ्यते इति। किं प्राप्तम्? एकार्थविकारेऽस्मिन् औदुम्बरे—एकार्थत्वात्—खादिरादिनिवृत्तिरिव—तत्र प्राकृतस्य खादिरादेरप्रवृत्तिः। यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन्नधिकरणे, तथा अस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्याप्रवृत्तिः। प्रवृत्तौ हि तस्य विषमशिष्टो विकल्पः स्यात्, चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च। न चैष न्याय्यः। तस्मादप्रवृत्तिः।

यावच्छ्रुतीति चेत्। ६२॥

भाष्यम्— इति चेत्पश्यसि, विकल्पः सदोष इति। समुच्चयो भवतु। उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः। तदा चोदकानुग्रहो भविष्यति।

न, प्रकृतावशब्दत्वात्। ६३॥

भाष्यम्— नैतदेवम्। केवले औदुम्बरे नियोजनं श्रूयते। केवले च खादिरे प्रकृतौ 'खादिरे बध्नाति' इति। उभयस्मिंश्च बन्धनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यम्, न च प्रत्यक्षश्रुतम्। तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति। अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्तते इति।

सोम— पूर्वत्र प्राकृतवैकृतद्रव्याभ्यां सहिताभ्यां वा वैकृतेन वा यागानुष्ठानेऽपि यागक्रियायां विशेषाभावात् एकेनापि तत्सिद्धेः न समुच्चयः इति युक्तम्। इह तु यूपद्वये युगपन्नियोजने सति दार्ढ्यातिशयात् पशोः अत्यन्तानपक्रमणसिद्ध्या एकयूपनियोजनापेक्षया विशेषसद्भावात् समुच्चय एव युक्तः इति विरोधाशङ्कया उत्थानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु— एकार्थो यूपः यत्र खादिरत्वादिना विकृतः श्रूयते, तत्र प्राकृतस्य यूपस्य निवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् इति।

वि— 'औदुम्बरः खादिरेण समुच्चेयोऽथ बाधकः।, द्वयोर्नियोजनादार्ढ्यो, निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः॥'

भाट्ट— औदुम्बरत्वादि वैकृतं प्राकृतखादिरत्वादीनां पूर्वन्यायेनैव निवर्तकम्। न च द्वयोर्यूपयोः समुच्चयेन बन्धनसाधनता, नैरपेक्ष्येण साधनत्वविधानात्, प्राकृतयूपोद्देशेन औदुम्बरत्वमात्रविधानेन पूर्वद्रव्यनिवृत्तेश्च। सिद्ध एव चायमर्थः सिद्धवत्कृत्यार्थमुपन्यस्त इति वेदितव्यम्। १६.

मण्डन— 'तथा पर्णाद्यैः खादिरेण बाध्यः।' 'औदुम्बरः खादिरत्वेन बाध्यः' इति तु युक्तम्। पे.

शंकर— 'समुच्चयो यूपयोर्न।'

न्चय: । तत्प्रकृतित्वात् अहर्गणानां द्वादशाहप्रकृतिकत्वात् । तस्मात् द्वादशाहादुपचयः ।

एकाहाद्वा, तेषां समत्वात् । ११ ॥

शतोक्थ्यादिषु गणेषु आगमनीयानां स्तोत्राणामुपचयः प्रकृतिभूतात् द्वादशाहात् कर्तव्यः इति पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति । स्तोत्राणामुपचयः द्वादशाहात् न कर्तव्यः, किन्तु एकाहात् कर्तव्यः । तेषां द्वादशाहिकानामह्नां वैकृतैरहोभिः समत्वात् । तान्यपि संख्यासाकाङ्क्षाणि इमान्यपि । नहि भिक्षुको भिक्षुकात् याचते । द्वादशाहे संख्यास्तोत्राणि नाम्नातानि इति यत्र आम्नातानि ततो ग्राह्याणि । तानि च ज्योतिष्टोमिके उक्थ्ये अतिरात्रे चाम्नातानि, इति तत एव एकाहात् स्तोत्राणामुपचयः कर्तव्यः इति सिद्धान्तः । अत्र उपचयश्चिन्तितः अग्रे अपचयश्चिन्तयिष्यते । के.

☞ गणेषु द्वादशाहस्य । ८।१।१०।१७ ॥

गणशब्दोऽत्र द्विरात्रादीनां सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानां अहर्गणानां वाचकः । तेषु गणेषु अहर्गणेषु द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्तते । प्रकृतिचोदनासामान्यात् 'द्वादशाहेन यजेत' 'द्विरात्रेण यजेत' इति । अहःशब्दोऽपि अहोरात्रवचनः रात्रिशब्दोऽपि तथा, इति एतत् शब्दगतं लिङ्गम् । अर्थगतमपि गम्यताम् । एवम् 'द्वाभ्यां लोमावद्यति, द्वाभ्यां मांसम्' इत्येतदारभ्यः द्वादशोपचारं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः । के.

☞ गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् । ८।३।२।३॥

जनकसप्तरात्रे 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्ति' इति श्रूयते । तत्र किं पृष्ठ्यषडहगतस्य प्रथमस्याह्नः अभ्यासोऽत्र विहितः तस्य त्रिवृत्स्तोमकत्वात्, किंवा द्वादशाहिकेषु क्रमेण चतुर्षु अहःसु चोदकेन प्राप्तेषु त्रिवृत्स्तोमकत्वं विधीयते इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षमाह । 'चत्वारि अहानि' इति गणस्य चोदना । एवंविधायां गणचोदनायां यस्य यस्य अह्नः लिङ्गं स्यात्, तदावृत्तिः प्रतीयेत । यतो त्रिवृन्ति इति त्रिवृत् लिङ्गं पृष्ठ्यषडहगतस्य प्रथमस्याह्नः । तस्मात् तस्यैव इदं चतुर्गुणं

आवृत्तिः प्रतीता भवति । आग्नेयवत् यथा 'अग्नये पावकाय' 'अग्नये शुचये' इति देवतैक्यात् सामान्यात् आग्नेयस्य विध्यन्तस्याभ्यासः तद्वत् ।

नानाऽहानि वा संघातत्वात्, प्रवृत्तलिङ्गेन चोदनात् । ४ ॥

जनकसप्तरात्रस्य 'सप्त चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि अग्निष्टोममुखानि, विश्वजित्, महाव्रत (स्तोत्रं) अतिरात्रे' इति अहःक्लृप्तिः उत्थापाद्यीये पठिता (१७।८।२४) अग्निष्टोमः प्रथममहः, ततः चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि इति पञ्च, विश्वजित् षष्ठम्, अतिरात्रः सप्तमं तत्र च महाव्रतं स्तोत्रम्, इति सप्त अहानि । तत्र चत्वारि अहानि इति संघात एव उच्यते । चत्वारि इति संख्या पृथक्त्वनिवेशिनी अह्नां पृथक्त्वे एव संभवति । सन्ति च सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि द्वादशाहिकानि नाना अहानि । तानि अनूद्य त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते, न तु त्रिवृन्ति बहूनि अहान्यनूद्य तत्र चतुःसंख्या विधातुं युक्ता । तस्मात् संघातत्वात् प्रवृत्तलिङ्गेन चोदनात् जनकसप्तरात्रे चत्वारि अहानि द्वादशाहिकानि नाना अहानि स्युः । तेषु च त्रिवृत्त्वं विधीयते इति विशेषः । इति सिद्धान्तः । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ५ ॥

जनकसप्तरात्रे 'चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि' द्वादशाहिकानि नाना अहानि, न पृष्ठ्यषडहगतप्रथमाहाभ्यासरूपाणि इत्यत्र, 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि अग्निष्टोममुखानि' इति अन्यार्थदर्शनं भवति । मुख्येव अग्निष्टोमः, तस्यापि चत्वारि तु अग्निष्टोमभिन्नानि । अस्मात् अन्यार्थदर्शनात् ज्ञायते तानि चत्वारि अहानि द्वादशाहिकानि इति । तेषां तु त्रिवृत्स्तोमता विधीयते । इति सिद्धान्तः । के.

☞ गणपतिन्याय । 'गणः प्रमथसंख्यौघे पञ्चसेनाङ्गभेदयो.' इति मेदिनी । गणस्य प्रमथसमूहस्य पत्योर्भूतपत्यमेदनसमुदायस्य उद्देश्य पतिर्यो भावुकश्चणपत्यभेदनत्वमनुज्ञा वा पतिरिति तत्पुरु-

१६ गवामयने पृष्ठ्ये षडहे बृहद्रथन्तरयोः प्रत्यहमेवैकस्यैवानुष्ठानम् ॥

पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेरेकाहवद् द्विसामत्वम् । १०।६।३।४ ॥

भाष्यम्— इदमाम्नायते 'पृष्ठ्य षडहो बृहद्रथन्तरसामा' इति । तत्र अयमर्थः सांशयिकः किं अहरहः द्विसामकः कर्तव्यम्, उत केषु चित् अहःसु रथन्तरम्, केषु चित् बृहत् इति । कुतः संशयः ? यदि एते समस्ते सामनी यदि विभक्ते, उभयथा पृष्ठ्य षडहो बृहद्रथन्तरसामा इति शब्द अवकल्पते । तत्र एष विचारः किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयं बृहद्रथन्तरे सामनी यस्य इति, उत अनेकपदो बहुव्रीहिः बृहत् अस्य रथन्तरं अस्य इति । यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः प्रत्यहं समस्ते सामनी, अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् ? समस्ते इति । तत एतत् वर्ण्यते द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः इति । कुतः ? बृहद्रथन्तरशब्दयोः आनन्तर्यात् वृत्तिपक्षस्य आश्रितत्वात्, वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । द्वन्द्वे च स्वार्थाभिधानात् श्रुत्यनुग्रहः अन्तरङ्गता च । इतरथा च उभयमपि बाध्येत । अतो द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । एवं चेत् प्रत्यहं समस्ते सामनी भवेताम् । कुतः ? इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य भावात् । यत्र रथन्तरम्, तत्र बृहदपीतम् । एष युगपद्विधिः, यत् इतरेतरयोगः । तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति । एकाहवत् । यथा 'ज्योतिष्टोमयाजिन उभे कुर्यात्' 'संवत्सरे उभे कुर्यात्' 'अपचितावपि एकाहे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्' इति ।

टुप्— किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयम्, अथवा अनेकपदविग्रहः इति (संशयः) । तत्र पूर्वः पक्षः । बृहच्छब्दः उच्चरितः सन्नभिधानमपेक्षते, रथन्तरशब्दोऽपि । तयोः (आनन्तर्येण उच्चरितत्वात् प्रथमं तावत् आनन्तर्येण (द्वन्द्वलक्षण) संबन्धः (भवति) पश्चात् अन्यशब्देन । वृत्तिपक्षस्य आश्रितत्वात्' इति (भाष्ये) वृत्तिशब्देन समासं ब्रवीति । स प्राग् अन्यपदार्थसंबन्धात् (बहिरङ्गात्) द्वन्द्वसमासो भवति, पश्चात् अन्यपदार्थसंबन्ध । ननु 'विभाषा' (पा०२।१।११) इत्यनेन (अधिकारेण) वैकल्पिकः समासः स्यात्

(न नित्यः) । तत्र यदा वाक्यम् (आश्रितम्), तदा अन्यपदार्थसंबन्ध एव (भवति), न अवान्तरसंबन्धः (द्वन्द्वनिमित्तः इतरेतरयोगाख्यः) । यदा समासः (आश्रितः) तदा (अवान्तरसंबन्धः) लभ्यते । (तत्र वाक्यं समासाधीनता समासो वा इति) एतस्मिन् द्वैते (प्रत्येकसाधनत्वप्राप्ति–) चोदकसामर्थ्यात् वाक्यमेव आश्रयामो न समासम् इत्याशङ्का निराकर्तुम् 'वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात्' (इत्यनेन भाष्यकार–) नित्यं समासं प्रतिपादयति ईदृशेषु (वाक्येषु) । कथम् (नित्यत्वम् ? उच्यते –) प्रथमाह (कात्यायन) 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' (तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रे पा० २।१।५१ वार्तिकम् । उदाहरणमाह–द्वन्द्वे–) वाक्त्वचप्रियः, (तत्पुरुषे–) पञ्चगवधनः दशगवधनः इति । यदि पूर्वं समासेन क्रियेत, तथा सति अप्रयोग (समासान्तस्य) प्राप्नोति (अप्रयोगोऽपि कदा चित् स्यादित्यर्थं) । तस्मात् (समासस्य नित्यत्वात्) द्वन्द्वभाविनो (ययोर्द्वन्द्वः संभवति, तयोः) पूर्वं पदयोः अवान्तरसमासः (द्वन्द्वः) नित्यः इति ।

विभक्ते वाऽसमस्तविधानात् तद्विभागेऽपि प्रतिपिद्धम् । ५ ॥

भाष्यम्— न च एतदस्ति अहरहः द्विसामकमिति । केषु चिदहःसु रथन्तरम्, केषु चित् बृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते । कुतः ? यदि उभयोरपि पक्षयोः 'बृहद्रथन्तरसामा' इति शब्दः अवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्याय्यम् । कुतः ? प्रकृतौ एकेन साम्ना पृष्ठं साधितम्, विकृतावपि एकेन साधितव्यं चोदकानुग्रहाय । तथा च सति बृहन्निमित्तं रथन्तरनिमित्तं च फलम् अभिनिर्वर्तयिष्यते । अथ बृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न बृहत् साधनम्, न रथन्तरं साधनमिति तत् निमित्तं न प्रकल्पेत । तत्र चोदकोपरोधः स्यात् । न केवलं तन्निमित्तं न प्रकल्पते, बृहत्पृष्ठताऽपि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठताऽपि । तत्र वैषम्यात् स्यात् अयमेव प्रयोगान्तरम् । अपि च समस्तं पृष्ठमिति उपचर्यमाणे लक्षितम्, बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवतीति, तत् असमुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च बृह-

* ऐकान्तिकं हि गमकं भवति । बा. ३।४।४।१३ पृ. ९१९. * गमकविशेषाः त्रयः इन्द्रियम्, लिङ्गम्, अभिधायकमिति । यत् सत्तामात्रेण स्वसंनिकृष्टमर्थं गमयति तत् इन्द्रियम् । यत्तु व्याप्यतया ज्ञायमानं व्यापकं गमयति तत् लिङ्गम् । यत्तु गमकत्वावगमादेव गमयति, तत् अभिधायकम् । रत्नाकरः संबन्धाक्षेपवादे श्लो. ११.

* गमेः स्त्रीसंयुक्तस्य मैथुनवाचित्वम् । सु. पृ. ९२३.

* गम्यगमकभावः । कार्यकारणयोरेव गम्यगमकभावो भाष्यकाराभिप्रेत इति के चिन्मन्यन्ते । तत्तु अयुक्तम् । अकार्यकारणभूतानामपि अनित्यत्वकृतकत्वादीनां गम्यगमकभावप्रसिद्धेः । कार्यकारणयोरपि च न तथा कारणं गमकम्, व्यभिचारबहुल्यात्, यथा कार्यम् । बा. १।२।११।२५ पृ. ५४४, * गम्यगमकसंबन्धे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते । १।३।७।१८ पृ. २४९.

* गम्यमानं च न शक्यं मिथ्येति कल्पयितुम् । भा. १।४।१।४ पृ. ३३४. * गम्यमानस्यापि तात्पर्यवृत्त्या शाब्दत्वम् । सु. पृ. ५७३. * गम्यमानस्यार्थस्य विशेषणादर्शनात् । तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ' गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ ' इति । ऋजु. पृ. ७०. * गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्ति, अतस्तत्संबन्धदर्शनात् अभिधानमिति, तदपि आकृत्यरुणाधिकरणयोरुभयथाऽपि दर्शनात् निराकृतम् । बा. ३।१।३।१२ पृ. ९४०, * गम्यमानानामेव सादिनाम् ' अश्वसहस्रेण नगरं मुषितम् ' इति मोपक्रियासंबन्धः । ३।४।४।१३ पृ. ९४०.

* ' गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् ' इत्यत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । भा. ३।८।६।१२ पृ. ६९७.

ꣽ गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहस्तोत्रकाले लौकिकाग्नेरुपनिधानम् ॥

विशये लौकिकः स्यात्, सर्वार्थत्वात् । ७।३। १२।३०॥

भाष्यम् — गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते ' अग्निमुपनिधाय स्तुवते ' इति । अत्र विशयः किं लौकिकोऽग्निः उपनिधेयः, उत वैदिक इति । किं प्राप्तम् ? वैदिकः इति । कुतः ? सर्वकर्मार्थः उत्पन्नोऽसौ ' यान्यहं कर्माणि करिष्ये, येष्वास्म्यधिकृतः ' इति । अतो वैदिक उपनिधेय इति । एवं प्राप्ते, उच्यते — विशये लौकिकः स्यात्, सर्वार्थत्वात् । एतस्मिन् विशये लौकिकं वैदिकमिति लौकिकः स्यात् । कुतः ? सर्वार्थत्वात् । लौकिकः सर्वार्थः, न तस्य कार्यं किञ्चित् निर्दिष्टम् । अतो यद्यत् अग्निना कर्तव्यं दृष्टमदृष्टं वा, तत्तदुपादीयमानमविरुद्धम् । तस्मात् लौकिकः स्यात् ।

न वैदिकमर्थनिर्देशात् । ३१ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं वैदिकं सर्वकर्मार्थमुत्पन्नम्, तस्मात् तदुपनिधेयमिति । अत्र ब्रूमः । न वैदिकमग्निं शक्यं शास्त्रेणोत्पादितम् । तस्य शास्त्रेणैव कार्यं निर्दिष्टम् ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यारभ्य । तस्मिन् सर्वार्थे कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् लौकिकोऽग्निरुपनिधेयः । सर्वार्थत्वं चैषां स्वेस्वे कार्ये वर्तमानानां भविष्यति । एवमुभयमविरुद्धं सर्वार्थत्वं निर्देशश्चेति ।

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् । ३२ ॥

भाष्यम्— अथ धिष्ण्या अग्नयः कस्मान्नोपनिधीयन्ते ? अत्रोच्यते इतरेषामपि अग्नीनां धिष्ण्यानां तथोत्पत्तिः । न सर्वार्था इत्यर्थः । कुतः ? समत्वात् एतेऽपि इतरैरग्निभिः समाः । एतेषामपि निर्दिष्टं कार्यम् ' प्रागासीनो धिष्ण्यानाघारयति ' इति । अतस्ते नोपनिधेया इति ।

टुप्— आहवनीयादयः कैमर्थ्याभिलाषिणः प्रयोजने दत्ते निराकाङ्क्षीभूताः, अन्यत्र शेषभावे यतो नास्ति प्रमाणम् । धिष्ण्या अपि (अग्नयः) व्याघारणार्थमुत्पन्नाः तेनैव निराकाङ्क्षाः नान्यत्र विनियोक्तव्याः । व्याघारणे कृते अप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकः, इति प्रयत्नाद् उपनिधाने संपतति, योऽन्य आनीयते तत्र प्रयत्नः कर्तव्य इति (स चायुक्तः) ।

शा— ' वह्निमात्राभिधायित्वात्र संस्कारातिदेशनम् । होमादिभिः फलापेक्षा संस्कृतानां निवर्तिता ॥ ' तस्माल्लौकिकः उपनिधेयः ।

इत्येव क्रमावगतेः द्वंद्वावगतः क्रमोऽपि असान्तरत्वादेव व्याख्येयः ।

मण्डन--' प्रत्यहं न द्विशामत्वम् ।'

शंकर--' पृष्ठ्ये साम्नोर्विमज्योक्तिः ।'

ड गवामयने पृष्ठ्यषडहान्ते सैकल्पिकमध्वशनघृताशनयोरनुष्ठानम् ॥

पृष्ठ्ये रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् । १०।८।९।२७ ॥

भाष्यम्-- क्व चित् कर्मविशेषे श्रूयते, ' पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः ' इति । द्वादशाहे वचनं ' संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद् घृतं वा ' इति । तदिदं मध्वशनं घृताशनं च चोदकप्राप्तं सत् संदिह्यते किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम्, उत षडहान्ते इति । किं प्राप्तम् ? ततः सूत्रेणैवोपक्रमः, पृष्ठ्ये रसभोजनमावृत्ते षडहे त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते कार्यम् । कुतः ? तदानन्तर्यात् । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं श्रुतम्, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति । अथ तु अन्यस्याह्नोऽनन्तरं कुर्यात् चोदकं बाधेत । आनन्तर्यं हि क्रम । स च विशेषसंबन्धे कारणमिति समधिगतम् । एतदानन्तर्यं च रसभोजनस्य त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमिति । अतस्त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियते इति ।

अन्ते वा, कृतकालत्वात् । २८ ॥

भाष्यम्--न चैतदस्ति त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनमिति । किं तर्हि ? षडहान्ते स्यात् । कुतः ? संस्थिते षडहे इत्युच्यते, न संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति । षडहाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते । षडहश्च यत्सु अहःसु पर्यवसितो भवति, नैकस्मिंस्त्रयस्त्रिंशे अहनि । यदुक्तं त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भवितव्यमिति । नैतद्युक्तम् । तत्र हि अर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं श्रुतम् । कुतः ? तस्मिन्नहनि द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इति । इहापि यत्र पर्यवस्यति, तत्र भोजनं भविष्यति । तत्र षडहावसानलक्षितेन भोजनस्य संबन्धः संस्थिते षडहे इति, न त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेनेति । यत्तु क्रमः कारणं विशेषसंबन्ध इति, सत्यं कारणम्, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते । इह तु वाक्येन षडहावसाने विधीयते इत्युक्तम् । तस्माद्वाक्येन विशेषसंबन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम् । अतः षडहान्ते भोजनं स्यादिति ।

शा-- सिद्धान्तस्तु-- ' द्वादशाहाङ्गता ह्यस्य गम्यते प्रक्रियावशात् । वाक्याद्वा षडहाङ्गत्वं त्रयस्त्रिंशाङ्गता क्रमात् ॥ ' तस्मात् षडहान्ते रसभोजनं स्यात् ।

सोम-- पूर्वत्र चोदकप्राप्तविकल्पबाधेऽपि इह तत्प्राप्तक्रमस्य न बाधः इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रे-- रसभोजनं मध्वशनं घृताशनं वा आवृत्तेः प्रातिलोम्येनानुष्ठीयमाने इत्यर्थः ।

वि-- ' त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् । षडहान्तेऽथवा, ऽऽद्यः स्यात् सान्निध्यात्, वाक्यतोऽन्तिमः ॥ '

भाट्ट-- प्रकृतौ द्वादशाहे 'त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः' इति षडहः श्रुतः । तस्य गवामयनोत्तरे पक्षसि प्रातिलोम्ये त्रयस्त्रिंशस्याद्यत्वम् । प्रकृतौ च ' संस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा ' इति श्रुतम् । अत्र च विकल्पविशिष्टघृतमध्वशनभावनाविधानात् न वाक्यभेदः । तदिदं प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशान्ते कृतमपि अत्र त्रिवृदन्ते एव कार्यम्, प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशस्यैव षडहान्तत्वेन तदन्तत्वस्य आर्थिकत्वात् । ' संस्थिते षडहे ' इत्यनेन षडहान्तत्वस्यैव विधेयत्वाच्च । नहि इदम् अनुष्ठानसादेश्यात् त्रयस्त्रिंशाङ्गम्, येन विकृतौ तदन्ते एवापद्येत, अपि तु वाक्यात् वैमृधन्यायेन षडहाङ्गम् । अनुष्ठानसादेश्यस्य वाक्येन बाधात् । अत एव न संस्थाऽङ्गत्वमपि शङ्कनीयम्, संस्थाया उत्पन्नरूपाया अनुपयोगेन अनुद्देश्यत्वात् । अत एव संस्थाया उत्पन्नयोरुत्पत्तिकालोपलक्षणत्वम्, ' पुत्रे जाते ' इतिवत् निमित्तत्वमेव । अतश्च हविरार्तिन्यायेन निमित्तविशेषगतया अन्वितस्यापि षडहस्य उपस्थितत्वात् वैमृधवत् पदान्तरकल्पनया तदङ्गत्वमेव । यत्तु भाष्यकारेण प्रकरणात् द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तम्, तद्वैमृधेऽपि

* 'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात् तु द्वादशे विशः ॥' (मनुः) इयं गर्भसंस्कार्थतः वाचनिकी व्यवस्था । बाल. पृ. १९.

※ गलेपादुकान्यायः । यथा कस्य चित् गृहस्थस्य गृहे अन्नार्थिनेच्छलेनागतो निषण्णश्च कश्चिद्विटः । स्तेनं तस्यतो ज्ञात्वा गच्छगच्छेति पुनःपुनरुच्यमानोऽपि यदा धौर्त्येन स्वेच्छया गमनं न स्वीकरोति, तदा पादुकासहितं पादं गले निधाय तोदयित्वा च बलान्निःसार्यते, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. २८४.

* गलवेणिकाबन्धं के चित् निवीतं स्मरन्ति, के चित् पुनः परिकरबन्धम् । तत्र गलवेणिकाबन्धः युद्धादन्यत्र न प्राप्नोति । परिकरबन्धस्तु सर्वकर्मसु अन्यमताकरत्वात् प्राप्तः । वा. ३।४।१।२.

※ गवाक्षेभ्यो निःसृतदीपप्रभान्यायेन श्रोत्रादिभिर्द्वारैर्निःसृता तामासा बुद्धिः सदा प्रज्वलति । उपदेशसाहस्री. पद्यं १५।२१ रामतीर्थः.

* गवादयः एकाहाः सोमविकाराः दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊर्ध्वमेव कर्तव्याः न प्राक् । भा. ५।४।९।२६. * गवादयः (यागाः) दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं प्राग् (वा) भवन्ति इति संप्रधारणा । तत्रानियमे प्राप्ते, उच्यते । नहि वचनमस्ति यत् प्राक्कालता सोमस्य विदध्यात् दर्शपूर्णमासयोः । कुतस्तर्हि ? अर्थप्राप्तः । न चार्थप्राप्तं चोदकः प्रापयति । अथोच्येत, आधानानन्तरः सोमस्य कालो वचनादिति । न शक्यम् । प्रकृत्यवरुद्धो नहि संभवति विकृतेः । स हि यदा प्रकृत्या अवरोधनीयो यदा विकृत्या । तत्र यदि प्रकृतिर्नावरुणद्धि, विकृतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रकृत्या चेदवरुद्ध सामर्थ्यादेव इतरासां नास्ति । तस्मादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां गवादय इति सिद्धम् । भा. ५।४।९।२६.

* गवादीनां (पशूनां) चण्डालादिस्पृष्टानां स्नानप्रक्षालनविषयभावात् शुद्धिर्निशाम्यते । वा. १।३।२।३ पृ. १८२. * गवादीनां प्रतिग्रहे निषेधाभावात् नरकाख्यो दोषो नास्ति । सु. पृ. १४९१.

* गवादिप्रशंसार्थः अपशुशब्दः 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' इति । वि. १।८।१६.

* गवादिसाधनकाः क्रयाः स्वरूपतो भिन्ना एव स्वीकर्तव्याः । वि. ३।१।६. * गवादिसोमानां काम्यानामनुष्ठाने पाठक्रमो न नियामकः, किन्तु काम एव नियामकः । भा. ५।३।१२।३२-३६.

* गवानयनस्य क्रयः प्रयोजकः, न पदकर्म । वि. ४।१।१०.

※ गवामयनस्य दीक्षा माघ्याः पौर्णमास्याः पुरस्तात् चतुरहे, न चैत्र्याः ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् । ६।५।९।३० ॥

भाष्यम्— गवामयने श्रूयते 'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन्' इति । तत्र संदेहः कस्याः पौर्णमास्या इति । किं प्राप्तम् ? पौर्णमास्यामनियमः इति । कुतः ? अविशेषात् । नात्र कश्चित् विशेषवचनः शब्द उपादीयते ।

आनन्तर्यात्तु चैत्री स्यात् । ३१ ॥

भाष्यम्—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतत् अनियम इति । चैत्री पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः ? आनन्तर्यात् । पौर्णमासीमुक्त्वा अनन्तरं वाक्यशेषे चैत्री संकीर्त्यते । 'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन् । मुखं वा एतत् संवत्सरस्य, या चैत्री पौर्णमासी' इति । अत्र 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति चैत्री नियम्येत ।

माघी वैकाष्टकाश्रुतेः । ३२ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति चैत्रीति । किं तर्हि ? माघी इति । कुतः ? एकाष्टकाश्रुतेः । क्रये हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति 'तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते' इति । तस्मात् माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षितस्य एकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्तुम्, न चैत्र्याः । तदेतत् सामर्थ्यं नाम लिङ्गम्, तत् वाक्यस्य बाधकं भवति । तस्मात् माघी पौर्णमासीति ।

अन्या अपीति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, माघी पौर्णमासी, एवम् एकाष्टकायां क्रयः संपत्स्यते इति । तन्न । सर्वा अपि अष्टम्य एकाष्टकाः, 'द्वादश एकाष्टकाः' इति । तेन न दोषः ।

प्रथमभागगतेषु अहःसु ऐन्द्रवायवाग्रत्वम्, द्वितीयभागगतेषु शुक्राग्रत्वम्, तृतीयभागगतेषु आग्रयणाग्रत्वम्, पुनरप्येवम् इति क्रमेणानुष्ठानं कर्तव्यमिति भाष्यसंमतः सिद्धान्तः। पूर्वस्य पक्षस्य नवधा विभागं कृत्वा विंशतिसुत्याकम् एकैकस्मिन् भागे एकैकाग्रता इति स्वस्थानविवृद्धिः इति वार्तिकानुसारी सिद्धान्तः। वि. १०।५।२५.

● गवामयनाङ्गेषु ज्योतिरादिषु अहःसु नाम्ना एकाहरूपज्योतिरादिधर्मेषु चोदकाच्च द्वादशाहधर्मेषु प्राप्तेषु चोदकबलीयस्त्वात् द्वादशाहधर्माः कार्याः, नामबलीयस्त्वाद्वा एकाहधर्माः इति संदिग्धे, प्रत्येकं फलसाधनत्वाभावेन नामान्तरगतप्रत्यासत्तिमद्धर्मानाकाङ्क्षत्वात्, अविरुद्धाधिकधर्मातिदेशकत्वे च नामोपपत्तेः, द्वादशाहिकद्वादशोपसत्त्वैकादशिनीविहारदर्शनाभ्यां च लिङ्गाभ्यां चोदकानुसारेण द्वादशाहिकधर्मातिदेशे प्राप्ते, फलवाक्ये साधनभूतानामह्नां साहित्यावगमेऽपि उत्पत्तिवाक्येषु प्रत्येकमेव साधनत्वावगमात् धर्माकाङ्क्षोपपत्तेः, नाम्नश्च प्रत्यक्षत्वेन आनुमानिकात् यागत्वाव्यक्तचोदितत्वाहर्गणत्वाद्यनेकलिङ्गापेक्षात् चोदकात् बलीयस्त्वात्, ज्योतिरादिनाम्नश्च सामान्यविहितत्वेन अधिकधर्मातिदेशकत्वायोगात्, एकाहरूपज्योतिरादिधर्मातिदेशः सिद्धान्तितः. तत्समानत्वे (७।४।१) अधिकरणे। तु पृ ७२०-२१.

■ गवामयनादौ पृष्ठ्यषडहावृत्तौ सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्वशनम्, न तु प्रतिषडहान्तम् ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः, कर्मणः पुनः प्रयोगात्। १०।६।१०।२९ ॥

भाष्यम्— 'आवृत्तं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति' इति श्रूयते। तत्र एतत् चोदकेन प्राप्यते 'संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आशयेत् घृतं वा' इति। तत्र संदिह्यते किं षडहावृत्त्या आवर्तेत भोजनम्, उत षडहान्ते सकृदेव क्रियेत इति। किं प्राप्तम्? षडहावृत्तौ सत्याम् आवर्तेत भोजनम्। कुतः? कर्मणः पुनःपुनः प्रयोगात्। तत् हि कर्म पुनरावर्तते। तदावृत्त्या यदपि तत्संबद्धम्, तदपि आवर्तेत यथा स्तोत्रशस्त्रादि षडहसंबद्धमावर्तते, एवं षडहसंबन्धि भोजनमपि आवर्तेत इति।

अन्ते वा, कृतकालत्वात्। ३० ॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति यदुक्तम् 'षडहावृत्त्या भोजनमपि आवर्तेत' इति। किं तर्हि? षडहान्ते सकृदेव अनुष्ठीयेत। कुतः? कृतकालत्वात्। कृतो हि भोजनस्य कालः 'संस्थिते षडहे' इति। संस्थानं पर्यवसानं षडहगतस्य व्यापारस्य उपरमः। न च पुनः षडहं कुर्वाणः षडहगतात् व्यापारात् उपरत इत्युच्यते। न च अनुपरतो कर्तुः षडहः संतिष्ठते। संस्था हि क्रियां प्रति औदासीन्यं व्यापारान्तरकरणं वा पूर्वस्मात् कर्मणः। न च पुनः षडहं कुर्वाणः औदासीन्यं भजते, न वा व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव कर्मणः आवृत्तिं करोति। अतः अपर्यवसितः। अपर्यवसिते च संस्थाऽभावात् अप्राप्तमेव प्राशनम् इति न क्रियते। यदुक्तम् 'यथा अन्ये षडहधर्माः स्तोत्रशस्त्रादय आवर्तन्ते, तद्वत् प्राशनमपि आवर्तेत' इति, नैतत् युक्तम्। ते हि अहःसंबद्धाः, तेषामह्नाम् आवृत्तिः, इति स्तोत्रादीनामावृत्तिः इति युक्तम्। नहि ते अहःसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते। इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युक्तो हेतुः। तस्मात् न भोजनस्य आवृत्तिर्युक्ता इति। अपि च यद्येतत् भोजनं षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या आवर्तेत। न चैतदङ्गम्। कुतः? अङ्गत्वप्रज्ञापकस्य कारणस्य अभावात्। प्रकरणात् अङ्गत्वं स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा। एतेषां चेह न किञ्चित् कारणं पश्यामः। प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य, न षडहस्य। वाक्यसंयोगोऽपि 'संस्थिते षडहे' इति षडहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे। संस्थितश्चैवं षडहो भवति, यदि अस्य न किञ्चिदपरमङ्गजातं परिशिष्यते। न च मध्वशनघृताशने प्रत्यक्षेण उपकुरुतः षडहस्य। कुतः? निवृत्ते करणात्। कामं यथा च यावत्या च तर्पणमात्रया कर्तॄणां यानि परस्तात् कर्माणि वर्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपजननेनोपकुर्यात्, नातिवृत्तस्य षडहस्येति। यान्यपि क्रमादीनि कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसंबन्धमुपादाय विशेषसंबन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि। तस्मात् षडहावसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो न आवर्तेत भोजनमिति।

क्रयसंपत्त्यनुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन माघ्या एव पौर्णमासीपदेन अभिधानात्, ततः पुरस्तादेकादश्यां दीक्षेति सिद्धम्। अत एव सर्वोऽयमर्थवादः एवं व्याख्येयः, यद्यपि दोषान्तराभावादेकाष्टकैव दीक्षायां प्रशस्ता, तथापि आर्तत्वव्यस्तत्वानभिनन्दकत्वरूपदोषभयात् तामतिक्रम्यापि चैत्र्येव परं प्रशस्ता, माघ्येकादशी तु तदपेक्षयाऽपि प्रशस्ततरा, एकाष्टकाया द्वादशदीक्षोत्तरं त्रयोदशदिनरूपायाः क्रयसंपत्त्यनुगृहीतत्वादिति। १०.

मण्डन— 'माघी दीक्षासु पूर्णिमा।' १०.

शंकर— 'गव्यदीक्षा पुरा माघ्याः।' १०.

* गवामयनस्य धर्माः सत्रेष्वतिदेष्टव्याः, संवत्सरसाध्यत्वषट्युत्तरशतत्रयदिनसाध्यत्वपत्न्युपगानलिङ्गेभ्यः। वि. ८।१।११, * गवामयनस्य समूढद्वादशाहः प्रकृतिः। १०।५।१४, * गवामयने 'अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति'। अभीवर्तं नाम साम द्वयोर्ऋचोः पादप्रग्रथनेन गातव्यम्, न तु ऋक्त्रये। ९।२।६ वर्णकं ४. * गवामयने अह्नामुत्पत्तिं ताण्डकिशाखिनः समामनन्ति। प्रायणीयचतुर्विंशे आद्ये द्वे अहनी, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः एकः पृष्ठ्यः षडहः स एको मासः। तादृशाः पञ्च मासाः। ततः त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, एकः पृष्ठ्यः षडहः, अभिजिन्नामा एकाहः, त्रयः स्वरसामानः, इत्यष्टाविंशतिरहानि। आद्याभ्यां अहोभ्यां सह षण्मासाः। तदिदं पूर्वं पक्षः (सान्तो नपुंसकोऽयं शब्दः)। ततो विषुवान्। अथ उत्तरं पक्षः। त्रयः स्वरसामानः, विश्वजित्, पृष्ठ्यः षडहः त्रयस्त्रिंशारम्भणः, त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः इत्यष्टाविंशतिरहानि। पुनः पृष्ठ्यः षडहः त्रयस्त्रिंशारम्भणः त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः स मासः। तादृशाः चत्वारो मासाः। ततः त्रयोऽभिप्लवाः, आयुर्गौः इति द्वे अहनी, द्वादशाहदशाहानि, महाव्रतं च अतिरात्रश्च इति द्वात्रिंशदहानि। आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिः सह षण्मासाः। उत्तरे पक्षसि पूर्वस्य पक्षसः संबन्धिनामेव प्रायः यागानां प्रातिलोम्येनानुष्ठानम्। रत्न. १०।५।२५।८२. * गवामयने आद्ययोरह्नोः ऐन्द्रवायवाग्रता, प्रत्यक्षाम्नानात्। टुप्. १०।५।२५।८५ पृ. १९०९. * गवामयने आवृत्ते पृष्ठ्ये षडहे अनुपरतस्य पृष्ठ्यस्य आवृत्तिः। परावि षडहे तु चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते। भा. १०।६।११।२१, * गवामयने उत्तरे पक्षसि 'आवृत्तं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति' तत्र रसभोजनं द्वादशाहात् प्राप्तम्। तत् सर्वषडहान्ते सकृदेव, न प्रतिषडहान्ते। १०।५।१०।२९-३०. * गवामयने उत्तरे पक्षसि पृष्ठ्यषडहे 'संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा' इति विहितं मधुभोजनं त्रिवृत्संनिधौ कर्तव्यम्, न तु त्रयस्त्रिंशसंनिधौ। तत्र हि त्रयस्त्रिंशः स्तोमः प्रथमेऽहनि, त्रिवृत्स्तोमश्च षष्ठेऽहनि। वि. १०।६।९. * गवामयने एकादशिनी (पशूनाम्) अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यसते, न स्वस्थानविवृद्धया। भा. १०।५।२५।८३। 'पुनः पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेत' इति वचनात् परिवृत्तिः ऐकादशिनेषु। ८६. * गवामयने 'चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्, तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते'। एकादश्यां दीक्षा, पूर्णिमोत्तरं सप्तमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते, अष्टम्यां सोमक्रयः। सा च पौर्णमासी माघी एव ग्राह्या, न याकाचित्, नापि चैत्री। माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका इति याज्ञिकसमाख्या, तस्यां सोमक्रयः। वि. ६।५।१०, * गवामयने चत्वारः अभिप्लवाः षडहाः एकश्च पृष्ठ्यः षडहः स एको मासः। एवमुत्तरे चत्वारो मासाः। तत्र प्रतिमासभ्यासमाप्तिः इति प्रतिमासान्ते मध्वशनम्। १०।६।११. * गवामयने व्यनीका प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते। टुप्. १०।५।२५।८५ पृ. १९८१. * गवामयने व्यनीकायाः स्वस्थानविवृद्ध्याऽभ्यासः। व्यनीकाऽधिकरणम्। भा. १०।५।२५।८३-८७.

* गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनेन महासामगानम्॥

प्रागाथिकं तु। ९।२।६।२५ वर्णकं ४॥

भाष्यम्— एवं वा। गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति 'चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः (१०४) प्रगाथाः। त्रयस्त्रिंशच्च सतोबार्हतास्तृचाः' इति। तत्र संदेहः किं द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः ग्रथनं कृत्वा गातव्यम्, उत त्रिषु त्रिषु गातव्यमिति। किं प्राप्तम्? त्रिषु त्रिषु इति। कुतः? एवं ह्यस्तौ श्रूयते 'तस्मादेकं साम तृचे

साम्नोः बृहतीविशारवदुक्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे कार्यं ज्योतिष्टोमे। ९।२।६।२५–२८ वर्णकं २, • गानं इयाश्वान्धीगवसाम्नोः अनुष्टुप्–गायत्रीद्वय-प्रग्रथनेन (एका अनुष्टुप् ततो गायत्रीद्वयम् इति विलक्षण प्रग्रथनेन) संपादिते आनुष्टुभे तृचे कार्यम्। ९।२।६।२५–२८ वर्णकं ३, • गानं समानच्छन्दस्कास्वेव त्रिषु ऋक्षु। ९।२।४।२१–२२, • गानं स्वयोनावेव, न रथंतरादियोनौ कण्वरथंतरस्य वैश्वस्तोमे पृष्ठस्तोत्र साधनतया विहितस्य। १०।४।२२।४३–४६। उत्तरयोरपि स्वयोन्युत्तरयोरेव, न रथंतराद्युत्तरयोः। १०।४।२३। ४७–४८. • गानं स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रम् ऋगक्षर-व्यतिरिक्तम्। वि. ७।२।१. • गानस्य उपाङ्गता आधाने। भा. ९।३।२।९. • गानस्य फलं दृष्टम् ऋगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिः। वि ९।२।२, • गानस्य संस्कारकर्मत्वम्, न तु मुख्यत्वम्। ९।२।२. • गानकर्मणो वाचकः सामशब्दः इति सिद्धम्। भा ९।२।११।१, • गानकाले साम्नाम्, ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरधर्माणां व्यवस्थया अनुष्ठानम्। ९।२।१५। ४६–४७, • गानशब्दो हि शारीरो गीतौ प्रसिद्धः। १०।४।५।८। भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः। ९, • गानशास्त्रम् औक्थिक्यम् अनर्थकं स्यात् इति पूर्वपक्षः (शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् इति सूत्रस्यार्थम्) मेने। ७।२।१६.

■ गायत्रमेतदहर्भवति इति न्यायात् आनुष्टुभम् इति अनुष्टुप्छन्दउत्पादकं ऋग्विशेषगाह। नृ. पृ. भा. २।१। एतत् बृहस्पतिसवाख्यमहः. एकाहसाध्य कर्म, गायत्र गायत्रीच्छन्दस्काभिर्ऋग्भिः साध्यम् इत्यक्षरार्थः। • 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति वचनात् बृहस्पतिसवे दाशतयीभ्य. उत्पत्तिगायत्रीणामागमः कर्तव्यः, न तु प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरापलोपेन गायत्रीसंपादनम्। भा. ८।३।६।१२–३६.

• गायत्रं साम ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने 'उपास्मै गायत' 'दविद्युतत्या' 'पवमानस्य ते' इति त्रिषु तृचेषु गीयते। वि २।४।३। माध्यंदिने पवमाने 'उच्चा ते जातम्' इति गायत्रे तृचे गेयम्। आर्भवपवमाने च 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' इति गायत्रे तृचे गेयम्। ९।२।६ वर्णकं २.

• गायत्रचितं चिन्वीत ब्रह्मवर्चसकामस्य, त्रिष्टुप्चितं वीर्यकामस्य, जगतीचितं पशुकामस्य। संकर्ष. २।१।१७. • गायत्रच्छन्दसः इति सोमभक्षमन्त्रगतं पदम् अनेकच्छन्दस्केऽपि सोमे स्यात्। भा. ३।२।१८।४२–४३, • गायत्रविकारात्मकानि सामानि धूर्गानशब्देनोच्यन्ते 'गीतिविकारो गायत्रस्य धुरः' इति वचनात्। सोम. १०।५।३. • गायत्रादीनि बहूनि सामानि ज्योतिष्टोमे। २।३।१।१ पृ. ५७२.

• गायत्री छन्दःसु मुख्या, प्रजापतेर्मुखतः सृष्टत्वात्। वि. १।४।१४. • गायत्री त्रिपदा। पादेषु अक्षराणि ८।८।८. उदा॰ 'अयं देवाय' (ऋसं. १।२०।७)। के.

'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति' इत्येवमादि-लक्षणानि अनुपदिष्टयाज्याऽनुवाक्यासु विकृतिषु ज्ञेयानि ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति, त्रिष्टुब् याज्या' 'त्रिपदा पुरोऽनुवाक्या भवति, चतुष्पदा याज्या' 'पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति, उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या' 'मूर्धन्वती पुरोऽनुवाक्या भवति, नियुत्वती याज्या' इत्येवंजातीयकानि बहूनि वाक्यानि श्रूयन्ते। 'अग्निर्मूर्धा॰' इत्येषा ऋक् त्रिपदा गायत्री, प्रथमपादे एव देवतापदवती मूर्धपदवती च। 'युक्ष्वा हि' इति तु चतुष्पदा त्रिष्टुप्, उत्तरार्धे देवतापदवती नियुत्पदवती च। एवमन्या अप्यृचो यथासंभवं वर्तन्ते। तेनैनयोरेव क्रमप्रकरणाभ्यां प्राप्ताङ्गवाक्ययोर्ऋचोः स्तावकानि नित्यानुवादरूपाणि वाक्यानीमानि। इति प्राप्ते, क्रमादिना तत्तद्व्यक्तित्वस्य अङ्गताऽवच्छेदकत्वेन बोधितस्य भावेन गायत्रीत्वादिधर्माणामङ्गताऽवच्छेदकत्व-बोधनेन सार्थक्यसंभवेन केवलं नित्यानुवादः। तेन भावनासंस्पर्शेन विवक्षिततया आर्थिकत्वाभावेन चोदकत-स्तेषामपि अतिदेशो यस्यां विकृतौ एतद्विधा ऋचः आम्नाताः तत्र उपदेशेनैव अतिदेशबाध। यास्तु अनाम्नातयाज्याऽनुवाक्याका विकृतयः, तत्र एते संभवे

प्रतिषडहं तृतीयदिनवर्जे प्रतिमासं विंशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतम् । तेषु उत्तमवर्जे नवनवतिप्रगाथाः इन्द्रदेवत्याः बृहतीछन्दस्काश्च समाप्यन्ते । षडहतृतीयेषु उत्तमे च सतोबृहतीनां तृचानामाम्नानात् । अत एव 'तान्येकविंशतिर्दिनानि, षष्ठमासस्य आद्यानि द्वादश, इत्येवं त्रयस्त्रिंशतं सतोबार्हतास्तृचाः' इति वाक्येन तेषां सतोबृहतीनां विधानम् । एवं पञ्चममासपर्यन्तं पृष्ठ्यषडहेष्वपि सतोबृहतीनां विधानं भाष्यकारलेखनात् अवगन्तव्यम् । शेषेषु तु अहःसु विशेषवचनाभावे तिसृणामुष्णिहां त्रिभिर्गायत्रीपादैः संयोगेन बृहतीत्रयसंपादनम् । न तु क्वापि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रगाथः । तदेतत् 'पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथाः समाप्यन्ते' इति लिङ्गं द्वयोः प्रग्रथने उपपद्यते, न तु तृचमात्रे क्रियमाणे भाष्यलेखनात् । अष्टोत्तरशतद्वयसंख्याकानाम् ऋचां पञ्चप्रगाथसंपादकदशकत्र्यूनत्वात् अष्टनवत्यधिकशताविशिष्टानां षट्षष्टिः तृचा भवन्ति । ते च सप्ताधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्येरन् । तथाहि, पूर्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोबृहतीछन्दस्कत्वात् विंशतिदिनानि अवशिष्टानि । तानि मासत्रयेण षष्टिः संपद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्य अभिप्लवतृतीयवर्जम् उपादेयानि, इति सप्ताधिकेषु त्रिषु मासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु तुल्यन्यायात् पञ्चस्वपि प्रगाथेषु मुख्यतृचे गानम्, तदा पञ्चदशानामृचां न्यूनत्वात् अवशिष्टाः त्रिनवतिशतम् ऋचः, तासां तृचाः चतुःषष्टिरेका च ऋक्, इति पञ्चाधिकैः त्रिभिर्मासैः तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते इति तदैपर्ये च । सर्वथा लिङ्गानुपपत्तिः, प्रगाथशब्दानुपपत्तिश्च । न च एकं तृचं पठित्वा, अन्त्यामृचं पुनरुपादाय अभिमतच्छन्दस्पाठः इत्येवम् ऋक्प्रग्रथनमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । 'अन्या अन्या ऋचो भवन्ति' इतिवचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धम् । इयं च लिङ्गानुपपत्तिः भाष्यकारलेखनानुसारात् प्रकरणे एव तावत्संख्याकऋक्पाठमङ्गीकृत्य । यदा तु 'चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथाः दाशतयीषु' इति पञ्चसूत्रकारवचनात् दाशतयीभ्यः समानयनम्, तदा

पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशतं तृचानामेव समानयनोपपत्तेः लिङ्गोपपत्तिरविकलैव । इति प्रगाथशब्दादेव प्रग्रथनम् ।

मण्डन—'द्वयोः प्रगाथे गातव्यम् ।' ११.

शंकर—'बार्ह्ये चैन्द्रेषु स (प्रगाथः) तृचे ।' ११.

* गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहः । ततः प्राचीनाः स्वरसामनामकाः अहर्विशेषास्त्रयः । तथा उपरिष्टादपि त्रयः स्वरसामानः । तेषां स्वरसाम्नां ब्रह्मसामत्वसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । वि. ७।३।१०, * गवामयने द्वादश दीक्षाः । ८।२।१०. * गवामयने द्वादशाहिकं द्वादशोपसत्त्वं धर्मं दर्शयति 'द्वाभ्यां लोमावद्यति' इत्यादिना । भा. ८।१।१०।१७, * गवामयने द्वादशाहिकं प्रथममहः प्रायणीयोऽतिरात्रः । तस्य धर्मो द्वादशोपसत्त्वम् । ७।४।३।१९, * गवामयने द्वादशाहिको विष्यन्त इति वक्ष्यति (८।१।१७) । ७।४।३।१३. * गवामयने धर्मा विधीयमाना अवान्तरप्रकरणेन पूर्वस्मिन् पक्षसि निविशन्ते । अतश्च पूर्वे पक्षो नवधा विभज्य नवापि अनीकानि निवेशनीयानि । तत्र चान्त्ये भागे आग्रयणग्रहता भवति । उत्तरस्मिंश्च पक्षसि यत् पूर्वस्मिन् पक्षसि विहितं तत् प्रातिलोम्येनानुष्ठेयम् । शा. १०।५।२५ पृ. ७३९. * गवामयने नामधेययुक्तेषु अहःसु अविरुद्धा धर्माः द्वयेऽपि कर्तव्याः । विरुद्धास्तु नामधेयप्रापिताः । विरुद्धा अपि अनुन्याख्याता ये सर्वेषामह्नां तन्त्रेणानुष्ठेया धर्माः, ते भूयोऽनुग्रहन्यायेन चोदकप्रापिता एव कर्तव्याः, न नामप्रापिताः । सोम. ७।४।२. * गवामयने पूर्वे पक्षसि त्र्यहशिरोन्ताः पृष्ठ्यः षडहः । उत्तरे पक्षसि च प्रातिलोम्येन त्र्यहशिरआदिः पृष्ठ्यः षडहः । वि. १०।६।१. * गवामयने पृष्ठ्यः षडहः प्रतिमासम् (चतुर्भिरभिप्लवैः) अव्यवधानं आवर्तते । तस्मिन्नावर्तमाने एकभोगमपि प्रतिमासमावर्तते । भा. १०।६।११।३१. * गवामयने 'पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथंतरसामा' । तत्र महद्वैरूप्यादीनां निवृत्तिः । तत्र च पूर्वपक्षसि प्रथमतृतीयपञ्चमेषु रथंतरं गातव्यम्, द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु अहःसु बृहत् गातव्यम् । उत्तरपक्षसि षष्ठेन वैरूपी येन स्याम्नाम् । सोम. १०।६।१.

उपात्ता भवन्ति इति। सर्वथाऽपि बृहस्पतिसवे प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामक्षराद्यलोपं कृत्वा गायत्र्यो निष्पादनीयाः संख्यायां च गायत्रीशब्दः इति पूर्व. पक्षः।

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात्। १६॥

बृहस्पतिसवे 'गायत्र्यमेतदहर्भवति' इति गायत्रीशब्दः संख्यावाचक इति पूर्वपक्षं वाशब्दो व्यावर्तयति। न संख्यायामयं गायत्रीशब्दः किन्तु गुणात् चतुर्विंशतिसंख्यारूपात् भिन्नोऽयं द्रव्यशब्दः चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य ऋग्द्रव्यस्य वाचकः स्यात्। असर्वविषयत्वात्। नास्य चतुर्विंशतिसंख्याकगवादिसंख्येयं विषयः। नहि 'अस्माकं चतुर्विंशतिर्गावः' इति वक्तव्ये 'अस्माकं गायत्री गावः' इति कश्चित् ब्रवीति। सर्वविषयत्वाभावात् नायं गायत्रीशब्दः संख्याशब्दः। इत्याह सिद्धान्ती।

गोत्ववच्च समन्वयः। १७॥

गायत्रीशब्दः ऋग्द्रव्यवाचकः इति सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। गायत्रीशब्दस्य ऋग्द्रव्ये समन्वयः वाचकत्वेन सम्बन्धः गोत्ववत्। गमधातोर्निष्पन्नो गोशब्दः गमननिमित्तोऽपि सामान्यद्रव्याभिधाने सास्नादिमत्यैव समन्वेति तद्वत्। गोरस्य इव गोत्ववत् इति विग्रहः।

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात्। १८॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। संख्यायाः चतुर्विंशतिसंख्यायाः वाचकः शब्दः अस्ति, नास्या अपरेण गायत्रीशब्देनार्थः। तस्मात् छन्दोविशेषविशिष्टऋग्द्रव्यवाचक एव गायत्रीशब्दः। शब्दः अस्या अस्ति इति शब्दवती संख्या, तस्या भावः शब्दवत्त्वं तस्मात् इति विग्रहः।

इतरस्याश्रुतित्वाच्च। १९॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह। इतरस्य पूर्वसूत्रोक्तायाः संख्यायाः इतरस्य भिन्नस्य ऋग्द्रव्यस्य अश्रुतित्वात् गायत्रीशब्दभिन्नशब्दाश्रुतत्वात्, तस्यापि च संव्यवहारार्थं संज्ञाशब्दस्य कस्य चिदावश्यकत्वात् गायत्रीशब्दः सार्थको भवति। संख्यायां तु निष्प्रयोजनः। तस्मात् गायत्रीशब्दो ऋग्द्रव्यवाचकः। अथवा प्रकृतौ अग्निष्टोमे गायत्र्यः प्रयुज्यन्ते ताभ्योऽधिकाः गायत्र्यो बृहस्पतिसवे अपेक्ष्यन्ते। परन्तु इतरस्य अधिकस्य ऋक्समुदायस्य अश्रुतित्वात् विधायकश्रुतेरभावात् अधिकाः कुतो ग्राह्या इति विचारे ता ऋग्वेदादेव ग्राह्याः इति सिद्धान्तः। चकारो हेत्वन्तरसमुच्चयार्थः।

द्रव्यान्तरेऽनिवेशादुक्थ्यलोपविशिष्टं स्यात्। २०॥

बृहस्पतिसवे त्रिष्टुब्जगतीनामक्षराद्यलोपेन गायत्रीनिष्पादने अग्निष्टोमदृष्टान्त उक्तः। तमन्यथयति सिद्धान्ती। अग्निष्टोमशब्दस्य कस्मिंश्चित् द्रव्यान्तरे अनिवेशात् प्रयोगाभावात् शताग्निष्टोमे द्वादशाहिकानामह्नाम् उक्थ्यलोपमन्तरेण अग्निष्टोमता न सम्भवति इति अग्निष्टोमपदम् उक्थ्यलोपविशिष्टमुक्थ्यस्तोत्राणां लोपेन विशिष्टं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रान्तं यत् कर्म, तद्वाचकं स्यात् इति युक्तम्। गायत्रीशब्दस्तु ऋग्द्रव्यवाचकः प्रसिद्धः। तस्मादक्षरलोपेन गायत्रीत्वसंपादनम्।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च। २१॥

शताग्निष्टोमे द्वादशाहिकानामह्नाम् उक्थ्यस्तोमलोपेन अग्निष्टोमतासंपादने हेत्वन्तरमाह। शताग्निष्टोमे उक्थ्यस्तोत्राणाम् अशास्त्रलक्षणत्वात् शास्त्रलक्षणत्वाभावात् शास्त्रीयत्वाभावात् अग्निष्टोमशब्दार्थत्वेन बाधः। बृहस्पतिसवे तु 'गायत्र्यमेतदहर्भवति' इति शास्त्रलक्षणा एव गायत्र्यः। ततस्तासाम् आनुमानिकीभिः त्रिष्टुब्जगतीभिर्न बाधो भवितुमर्हति, अशास्त्रलक्षणत्वात् त्रिष्टुब्जगतीनाम्।

उत्पत्तिनामधेयत्वाद् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात्। २२॥

'तं नित्यवच्च पृथक् सतीषु' इति सूत्रे यदुक्तं संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टः इति तत्परिहारार्थमाह सिद्धान्ती। छन्दोविशेषविशिष्टायाः ऋचः उत्पत्तिन एव नामधेयं गायत्रीशब्द। उत्पत्त्या नामधेयं यस्याः सा उत्पत्तिनामधेया, तद्भावात् गायत्र्याः सकाशात् पृथक्सतीषु त्रिष्टुब्जगतीषु गायत्रीशब्दो भक्त्या गौण्या वृत्त्या स्तुत्यर्थः स्यात्। गायत्रीद्वयप्रशंसार्थम् 'ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगती' इति। तस्मात् गायत्रीशब्दो न संख्यावचनः।

वचनमिति चेत्। २३॥

वचनात् गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः स्यात् इति पूर्वपक्षी शङ्कते। 'तिस्रोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्रीः

च्छदः सामशब्देन संबन्धमपेक्षमाणो न रथंतरशब्देन संबद्धः स्यात् । आनन्तर्यं च तुल्यं रथंतरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षाश्रये सुतरां द्वन्द्वपदेन असामर्थ्यम् । न चैष नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति । विभाषा हि स्म भगवान् पाणिनिरधीते । सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथंतरयोर्लक्षणताम् आचष्टे । तस्मादसमस्ते सामनी स्यातामिति । एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि साम्नो: अविप्रतिषिद्धो बृहद्रथंतरसामशब्द इति । यथा 'मासं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्ते अर्धमासं घृतेन अर्धमासं तैलेन, एवमपि शब्दः अवकल्पते । एकाहे तु एकत्वादेव विभागासंभवात् समस्ते, 'ज्योतिष्टोमयाजिन उभे कुर्यात्' इति ।

सोम— पूर्वत्र पीडणस्य अर्थप्राप्तत्वात् अविधेयत्वेऽपि इह तदुभयस्य अप्राप्तत्वात् विधेयत्वम् इत्युत्थितेः संगतिः । बृहद्रथंतरोभयसामत्वेऽत्र प्रथमे तृतीये पञ्चमे च रथंतरम्, द्वितीये चतुर्थे षष्ठे च बृहत् इति नियम एव । सूत्रार्थस्तु— पृष्ठ्यस्य बृहद्रथंतरस्य युगपद्विधौ संसर्गोऽन्यत्रैकाहवत् एकैकस्मिन्नहनि सामद्वयं स्यादिति । न च द्वंद्वगर्भबहुव्रीहौ बृहद्रथंतरशब्दस्य अन्तोदात्तत्वम्, अनेकपदबहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बृहच्छब्दाकारस्य उदात्तत्वम् इति स्वरभेदात् यः समासः अध्ययनसिद्धस्वरानुगुणः, स एव ग्राह्य इति कथमयं विचार इति वाच्यम् । वेदे बहुषु स्थलेषु स्वरव्यत्ययदर्शनेन स्वरमात्रात् अर्थनिर्णयासंभवेन न्यायत एव अर्थनिर्णयस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा पूर्वोत्तरपक्षयोः समासभेदेन प्रवृत्तानां बहूनामधिकरणानामनुत्थानप्रसङ्गात् ।

वि— 'गवामयनिके पृष्ठ्यषडहे प्रत्यहं द्वयम् । बृहद्रथंतर चैत भवेत् किं चित् क चिद्दिने ॥, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिरायो, ऽन्येऽपि सत्ये द्वन्द्वौ । अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदनाद्दन्तिमो भवेत् ॥'

भाट्ट—द्वादशाहे रथंतरबृहद्भ्यां रूपाभ्यां तदुपरितनता- भ्यामनुष्ठानयुक्तः पृष्ठ्यषडहः समाम्नातः । गवामयने च 'पृष्ठ्यषडहो बृहद्रथंतरसामा कार्यः' इति श्रुतम् । तेन च वैरूपादीनां निवृत्तिरिति सिद्धम् । निवर्तकं च किं समुचितं बृहद्रथंतरम्, उत एकैकम् ? इति चिन्तायाम्, अस्य द्वंद्वगर्भबहुव्रीहित्वात् द्वंद्वेन च बृहद्रथंतरयोः परस्परसाहित्यावगतेः एकैकस्मिन् अहनि द्वयोः संनिपातिवत् समुच्चयप्रतीतेः समुच्चितमेव निवर्तकम् । समासेन च समुच्चयविशिष्टयोरेव विधेयपदविशेषणत्वेन विधानात्र विधेयानेकता उद्देश्यानेकता एकप्रसरताभङ्गो वा । न च अस्य शुद्धत्रिपदबहुव्रीहित्वाऽपि उपपत्ते अतिदेशप्राप्तनिरपेक्षसाधनत्वानुरोधेन एकैकस्मिन् अहनि एकैकस्यैव करणप्रतीतेर्न समुच्चितयोर्निवर्तकता इति वाच्यम् । 'द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यं समासवचनम्' इति कात्यायनवचनेन त्रिपदबहुव्रीहौ द्वन्द्वस्यावश्यकत्वात् । न च अस्य यत्र द्वंद्वाभावेऽन्यथारूपम्, द्वंद्वकरणे चान्यथा यथा वाक्त्वचमिव इति द्वंद्वकरणे । तथात्वे समासान्तत्वसिद्ध्या तन्निमित्तटच्–प्रत्ययकरणेन वाक्त्वचम् इति रूपसिद्धेः । अन्यथा द्वंद्वाकरणे वाक्त्वगिव इति रूपापत्तेः । तत्र टच्प्रत्ययुक्तरूपस्यैव साधुत्वं नान्यस्येति वक्तुं द्वंद्वविधानमावश्यकम्, अपेक्षितविधेर्यायित्वात् । न तु प्रकृते उभयथाऽपि रूपाविशेषेण द्वंद्वविधिप्रयोजनाभावादिति पूर्वोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि शुद्धबहुव्रीहिपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वापत्ते, द्वंद्वकरणे चान्तोदात्तत्वापत्ते. स्वरविशेषस्यैव प्रयोजनत्वात् । अतो द्वंद्वस्यावश्यकत्वात्, तेन च साहित्यप्रतीतेः सहितयोरेव निवर्तकता । इति प्राप्ते, द्वंद्वगतसाहित्यस्य एकहायन्यादावपि उपपत्तेः अतिदेशप्राप्तपृष्ठस्तोत्रगतनैरपेक्ष्यबाधेन तन्निरूपितत्वकल्पने प्रमाणाभावेन नैकैकस्मिन्नहनि उभयोः समुच्चयः । किञ्च नात्र पूर्वं द्वंद्वं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहिः, तथात्वे त्रिपदबहुव्रीहेरेवापत्तौ उत्तरपदे इत्यस्य अर्थागतापत्तेः । उत्तरपदशब्दो हि व्याकरणे व्यवस्थितः । तद्यदि बहुव्रीहिः पूर्वम्, ततस्तदन्तरूपे उत्तरपदे निमित्ते द्वन्द्वो विधीयेत, नान्यथा । अत एव पार्थसारथेः पूर्वं द्वन्द्वोक्तिरपास्ता । अतश्च पूर्वं त्रिपदबहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् प्रयोजनसिद्ध्यर्थं द्वंद्वविधिः । तेन बहुव्रीहिवेलायां सामन्यपदार्थे परस्परानन्वितयोरेव बृहद्रथंतरयोः अन्वयात्, पश्चाद्द्वन्द्वगम्यसाहित्यस्य च एकहायन्यादा- ऽपि उपपत्तेः नैकस्मिन् दिने तयोः समुच्चयः । अत एव अतिदेशानुरोधेन 'आद्ये रथंतरं द्वितीये बृहत्'

शब्दस्य संख्यावाचकत्वाच्च न प्रकृतिगायत्रीणामागमः। इति चेत्।

तथेहापि स्यात्। ३०॥

सिद्धान्ती आह। बृहस्पतिसवे 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति गायत्रीशब्दः अक्षरसंख्यायामेव यथा प्रसिद्धः, तथा इहापि स्यात्, इहैव ऋच्येव प्रसिद्धो नान्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा।

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धनाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात्। ३१॥

बृहस्पतिसवे 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति गायत्रीशब्दः यद्यपि ऋक्षु प्रसिद्धः, तथापि चोदकेन प्राकृत्यः गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः प्रापिताः। तत्र त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरावलोप कृत्वैव तावत्यो गायत्र्यो निष्पादनीयाः। एवं सति प्राकृतश्च वैकृतश्च विधिः अनुगृहीतो भविष्यति इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायामाह सिद्धान्ती। अविशये विशयाभावे गायत्रीशब्दार्थे अत्र संशयाभावेऽपि, यदि प्रकृत्या उपबन्धनात्, प्रकृत्या नियमितत्वात्, चोदितत्वात्, चोदकेन प्राप्तत्वात् नियमः स्यात् अगायत्र्यामपि त्रिष्टुभि जगत्यां च गायत्रीशब्दः कल्पितः स्यात्, तदा 'शरमयं बर्हिर्भवति' इत्यत्र शरेषु प्रसिद्धः शरशब्दोऽपि कुशेषु बर्हिष्ट्वेन कल्पयितव्यः स्यात्। तच्चानिष्टम्।

दृष्टः प्रयोग इति चेत्। ३२॥

पूर्वपक्षी शङ्कते। ननु अगायत्र्यामपि गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः 'ये द्वे गायत्र्यौ सैका जगती' इति। इति चेत्।

तथा शरेष्वपि। ३३॥

गायत्रीशब्दस्य अगायत्र्यामपि प्रयोगो दृश्यते इति पूर्वपक्षिणः शङ्कायां सिद्धान्ती आह। यदि अक्षरगताया चतुर्विंशतिसंख्याया गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते, तथा शरेषु प्रसिद्धस्य शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते। कुशावनमपि शरवणम् इति उच्यते। इदं प्रतिबन्द्युत्तरम्।

भक्त्येति चेत्। ३४॥

पूर्वपक्षी आह। कुशेषु शरशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते। गौणोऽयं प्रयोगः। दीर्घपत्रत्वात् पृथुपत्रत्वात् सादृश्यवादोऽयम्। तस्मात् शरशब्दः नोदाहरणम्। इति चेत्।

तथेतरस्मिन्। ३५॥

आह सिद्धान्ती। तथा शरशब्दवत् इतरस्मिन् अपि गायत्रीशब्दस्यापि जगत्यां गौणः प्रयोगः स्यात्। न चैतत् सर्वं युक्तम्।

अर्थस्य चासमाप्तत्वान्न तासामेकदेशे स्यात्। ३६॥

सिद्धान्ती अधिकरणार्थमुपसंहरन् पूर्वपक्षं निरस्य अर्थात् सिद्धान्तं सूचयति। बृहस्पतिसवे चोदकेन याः त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ताः तासामेकदेशे चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्ने अर्थः समाप्तो न भवति। मन्त्रप्रयोगश्च अर्थाभिधानार्थः। तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात्। एकदेशे अर्थस्य असमाप्तत्वात् तासां त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे चतुर्विंशत्यक्षरात्मके गायत्रीशब्दस्य प्रयोगो न स्यात्। तस्मात् बृहस्पतिसवे 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति उक्ता गायत्र्यः अपेक्षितसंख्यापूरणार्थम् उत्पत्तिगायत्रीणामेव दाशतयीभ्यः आगमः कर्तव्यः। न तु त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरलोपेन गायत्र्यो निष्पादनीयाः। 'गायत्रम्' इति उपदेशेन त्रिष्टुब्जगतीनां चोदकस्य बाधः इति सिद्धान्तः। के.

• गायत्रीद्वयमुत्तरम् अनुष्टुप् च प्रथमा, तथा प्रथमेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे स्वाध्यायाध्ययनाभ्यो-गानम्। भा. ९।२।६।२५–२८ वर्णकं ३, • गायत्री-बृहत्यनुष्टुप्सु एव आगम्यमानानां साम्ना निवेशः त्रिवृत्स्तोमयज्ञेषु ऋतुषु माध्यंदिनार्भवपवमानयोः, न तु अन्ये तृचे। ५।३।५।१३–१४, • गायत्रीशब्दः छन्दोविशेषस्य वाचक इत्युक्तम्। ८।३।६।१० । यत्र तु विधिः 'तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति' इति तत्र संख्याया गायत्रीशब्दः। २३.

• गार्हपत्य'। आधाने ब्राह्मौदनिके अरणी संताप्य मथित्वा सर्वेण मथितेन गार्हपत्यः एव आधेयः, न तु सर्वे अग्नयः। संकर्ष. ३।२।१. • गार्हपत्यः इष्टौ पश्चिमोऽग्निः। ज्योतिष्टोमे च महावेदिनिष्पत्त्यनन्तरं प्राचीनवंशशालास्थः आहवनीयोऽपि गार्हपत्य एव संपद्यते तस्य 'शालामुखीय.' इति नाम। प्राचीनवंशस्य. प्राग्वंशो गार्हपत्यश्च प्राजहितः नाम। वि. १२।१।५–६. • 'गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तं उद्धरति'

तदापत्तेः उपेक्षितम् । यद्यपि तेन मध्वशनस्य या च यावती च मात्रा तृप्तिजननात् तदुत्तरकर्तव्यपदार्थोपकारकत्वप्रतीतेः द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तम्, तदपि तथात्वे तादृगङ्गिनिपदार्थमात्राङ्गत्वापत्तेः उपेक्षितम् । सर्वथा गवामयने त्रिवृदुत्तरमेव मध्वशनम् ।

मण्डन— ' पष्ठहान्ते चाशनं स्यात् । '

शंकर— ' पडहान्ते मध्वशनम् । '

● गवामयने प्रथममहः प्रायणीयम्, द्वादशाहे च प्रथममहः प्रायणीयम्, अनयोः प्रकृतिविकृतिभावो नास्ति, इति न धर्मातिदेशः । वि. ७।३।१२. ● गवामयने प्रायणीयातिरात्रे ज्योतिष्टोमिको त्रिष्टुतः । टुप्. ७।४।३।१९. ● गवामयने महाव्रताख्ये उपान्त्ये अहनि ' पत्नय उपगायन्ति ' । तत्र उपगातृपत्नीभिः प्राकृतानामुपगातॄणां न बाधः । दुन्दुभिगानानामिदमुपगानम् । वि. १०।४।६, ● गवामयने ये त्रयः स्वरसामानः, तेषां धर्माः, अष्टरात्रे यौ अन्तिमौ स्वरसामानौ, तत्राविदिश्यन्ते । ७।३।१०.

ᐤ गवामयने विजातीयषडहद्वयव्यवधानेन पृष्ठ्यषडहावृत्तौ मध्वशनादेरपि आवृत्तिः ॥

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् । १०।६।११।३१ ॥

भाष्यम्— गवामयने श्रूयते ' चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः स मासः, स द्वितीयः, स तृतीयः, स चतुर्थः, स पञ्चमः ' (इति) । तथैतत् चोदकेन प्राप्तम् ' संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आशयेत् घृतं वा ' इति । तत्र संदिह्यते किं प्रतिमासमावर्तते रसभोजनम्, उत सत्रान्ते सकृदेव कार्यमिति । किं पुनर्युक्तम् । सकृत् न्यायेन सकृदिति । सत्रान्ते हि असौ षडहगतात् व्यापारात् उपरमते, न प्राक् । अर्वाक् असौ कृत्वाऽपि षडहं पुनः षडहाय प्रवर्तते एव । न चासौ षडहः संस्थितो भवति, यदि पुनः तदर्थं प्रयतते एव । सत्रान्ते तु न पुनः प्रयतते इति । अतः सत्रान्ते कुर्यात् इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् । आवृत्तिः रसभोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया । कुतः । निमित्तावृत्तेः । षडहसंस्था निमित्तम् । स च षडहः पुनरावर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने संस्था निमित्तम् आवर्तते, इत्यत आवर्तेत । यदुक्तं सत्रान्ते हि असौ षडहात् उपरतो भवति, न प्राक्, कृत्वाऽपि असौ पुनः तदर्थं प्रयतते एवेति, अत्राभिधीयते । यद्यपि असौ पुनः प्रवर्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते । पुनश्च परिसमापयति, न यथा आवृत्ते षडहे । तत्र हि अनुपरतस्य पृष्ठ्यस्य आवृत्तिः । इह चतुर्भिः अभिप्लवैः व्यवधीयते । तेन उत्तरक्रियाऽन्तरव्यवधानात् पृष्ठ्यगतो व्यापारः पर्यवसितः, इति गम्यते विशेषः । न च तस्मिन् अपर्यवसिते क्रियाऽन्तरं शक्यं कर्तुम् । उभयप्रकारश्च अन्तः क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्यम्, क्रियाऽन्तरव्यवधानं चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ्यः आवर्तते । तस्मिन् आवर्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमपि आवर्तते इति । अतः प्रतिमासमावर्तते इति ।

शा— यत्र गवामयनादौ अभिप्लवादिभिर्व्यवेतस्य पृष्ठ्यषडहस्याभ्यासः, तत्र निमित्तभूतसंस्थाऽऽवृत्तेः नैमित्तिकस्य मध्वशनस्यावृत्तिः ।

सोम— पूर्वापवादात् संगतिः ।

वि— ' सत्रान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठ्यान्ते मधुभोजनम्, सत्रान्ते पूर्ववत्, भेदं संस्थितानां पृथक्त्वतः ॥ '

भाट्ट— यत्र गवामयनादौ षडहान्तरैरहोभिर्व्यवहितः पृष्ठ्यः षडहः, तत्र आन्त्यषडहोत्तरमपि व्यापारान्तरकरणेन तदुद्देश्यकव्यापारोपरमसत्त्वात् मध्वशनस्यापि आवृत्तिः । अत्राभिप्लवषडहस्यापि द्वादशाहिकषडहविकारत्वात् तत्रापि मध्वशनप्राप्तेः तेन व्यवधानोक्तिः पार्थसारथेश्चिन्त्या ।

मण्डन— ' प्रतिमासं तदावृत्तिः । '

शंकर— ' पुनःपुनर्व्यवाये तु । '

● गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवति । भा. ७।३।२।५. ● गवामयने समूढद्वादशाहस्थानीका चोदकप्राप्ता । पत्नीसंयाजावृत्तिः कर्तव्या । सा च क्रमयुक्तानाम् अग्न्यतिरेकेणैकानां नवानामह्नां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने पुनः पुनश्चोदकेन सर्वेषां प्राप्तेः दशकल्पितवदावृत्तिः इति पूर्वपक्षः । प्रायणीयोदयनीयान्तरालवर्तिनामह्नां कर्तव्या । सा न सत्यान्तर्गतदशमेन कर्तव्या । अन्तराले नवधा विभाग

तुल्यो हि हेतुः। गिरापदमाम्नातम्, तद्वता साम्ना ज्योतिष्टोमः साधयितव्यः इत्येतदपि अवगम्यते, इरापदेन साधयितव्यमित्येतदपि। समानार्थे चैते द्वे पदे, एकमपि स्तुत्यर्थम् अपरमपि। तस्मात् विकल्पः स्यात् इरापदं गिरापदं चेति।

टुप्— (द्वितीयपादे 'सामप्रदेशे' (९।२।१।३२) इत्यारभ्य सामोहं प्रतिपादयिष्यति, इदानीं तदुपोद्घातं चिन्तयति–) यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति (इत्यन्तं भाष्यवदेव)। अत्र पूर्वः पक्षः। 'ऐरं कृत्वा उद्गेयम्' इति इरापदस्थानेन उत्पत्तिः केवलं क्रियते (न विनियोगः) [इरापदस्थानेन इरापदस्थानापत्त्या इत्यर्थकरणेन पङ्क्तियोजयितुं शक्यते, तथापि 'इरापदस्थानेन (वाक्येन) उत्पत्तिः केवलम्' इति पाठः पूर्वोत्तरग्रन्थस्वरसात् समीचीन इति भाति। नहि इरापदस्थानापत्तिः अत्र, किन्तु इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिः अपेक्षिता] उत्पत्त्युत्तरकाले च प्रयोजनं प्रति साकाङ्क्षस्य यज्ञायज्ञीयस्य (यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत इत्यनेन) प्रयोगवचनेन अङ्गता विधीयते, गिरापदस्यापि (यज्ञायज्ञीयस्य प्रयोगवचनेनैव अङ्गता)। तस्मात् उभयोस्तुल्यप्रमाणत्वात् विकल्पः। अथवा, यद्यपि इरापदम् (ऐरं कृत्वा इति–) अनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्राङ्गत्वेन (न तु प्रमाणान्तरेण), तथापि न अनुत्पन्नं श्रुतिः शक्नोति निर्वर्तयितुम्, इति अर्थात् उत्पत्तिः अपेक्षितव्या। 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत' इत्यनेन गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वमुपपद्यते। पाठात्तु गिरापदस्य उत्पत्तिः सिद्धा। तस्मात् एकत्र (इरापदे) उत्पत्तिः अपेक्षितव्या, अपरत्र (गिरापदे) विनियोगः (अपेक्षितव्यः)। तस्मात् एकाङ्गविकल्पत्वात् द्वयोरपि प्रत्ययविप्रकर्षः। विप्रकर्षाच्च विकल्पः।

उपदेशाच्च साम्नः। ५२॥

भाष्यम्— अथ। नैतदेवमनुपपन्नं विद्यते। गिरापदे समाम्नानमात्रम्, न कर्तव्यता विधीयते। इरापदे तु कर्तव्यता विधीयते। तत्र। कुतः? उपदेशात् साम्नः। उपदिश्यते हि साम 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति' इति। गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयम्। तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरापदमपि उपदिष्टं भवति। तस्माद्विकल्प इति।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत् सामद्रव्यवत्। ५३॥

भाष्यम्— नियमो वा स्यात् इरापदस्य। कुतः? श्रुतिविशेषात्। श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम् ऐरं कृत्वेति, सामान्येन गिरापदम्। तत् कथं साम्नः कर्तव्यतोच्यते। गिरापदस्य पाठमात्रम्, न कर्तव्यता। न तु अन्यथा साम कृतं भवतीति अर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्यते। इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता। तेन साम्नि सिद्धे नास्ति अर्थापत्तिर्गिरापदस्य। अथ यः सामान्येनोपदिष्टः तस्य को विषयः? तदुच्यते। इतरत् सामद्रव्यवदिति। इतरदिति गिरापदमुपदिश्यते। यथा सामद्रव्यम्, तथा स्यात्। विकृतिषु सामद्रव्यं निविशते। इतरदपि विकृतीः अभिनिवेष्टुमर्हतीति।

टुप्— यदुक्तं 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यनेन उत्पत्तिः (केवला क्रियते), यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेन (तु) स्तुतिसाधनत्वमिति, तन्न। यदि एवं ब्रूयेत 'ऐरं भवति' इति, तदा उत्पत्तिः स्यात्। इह तु ऐरं कृत्वा ऐरमभिनिर्वर्त्य उद्गेयमिति श्रुत्यैव अस्य साधनता विधीयते। यज्ञायज्ञीयेन तु अन्यथाऽनुपपत्त्या गिरापदस्य श्रुतिसाधनता विधीयते। सा च प्रत्यक्षेण इरापदेन अन्यथाऽनुपपत्तिर्बाध्यते। यदपि अपरमुक्तम् इरापदादपि अर्थादुत्पत्तिरपेक्षितव्येति, उच्यते। श्रुत्या इरापदविशेष एव (स्तोत्रे) विहितः। तस्य अर्थादुत्पत्तिः। यदुच्यते शब्दस्य तत्र नास्ति व्यापारः, इह तु (गिरापदे) शब्देनैव कस्मिंश्चित् कार्यविशेषो विधातव्यः। तत्र गिरापदस्य (कार्यविशेषविनियोजकः क्रमः) शब्दो न विद्यते। (स हि न श्रुतो नापि कल्पयितुं शक्यते प्रत्यक्षश्रुतेन, इरापदेनैव स्तोत्रस्य निराकाङ्क्षत्वात्। तस्मादिरापदस्यैव नियमः)। 'इतरत् गिरापदं सामद्रव्यवत्' इति न तुल्यो दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकः। कथम्? 'सनत्यं साधिष्ठैर्नीतिरनुब्रूयात्' इत्यनारभ्य श्रूयते, 'पञ्चदशानुब्रूयात्' इति दर्शपूर्णमासयोः। तत्र (प्रकरणात्) पञ्चदशवचनेन पाञ्चदश्येन साप्तदश्यं

शा— (-रथमोजनस्य षडह-) अङ्गत्वनिराकरणं ॥ भाष्ये अतिशयोक्तमिति नावीनाद्दर्वन्यम्।

सोम— पूर्वोक्तषडहाङ्गत्वोपजीवनात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु- ' आवृत्तं पृष्ठ्यमुपयन्ति ' इति यत्र षडहाभ्यासः, तत्र मध्वशनस्याप्यभ्यासः स्यात्, कर्मणः पुनः प्रयोगात् इति।

वि— ' अभ्यासे षडहे मुक्तिमभ्यस्येत् किं न वा, ऽभिमः। सोमशलादिवत्, नैवं संस्थिते तद्विधानतः॥'

भाट्ट— यत्र ' आवृत्तं षडहमुपयन्ति ' इत्यादौ नैरन्तर्येण षडहावृत्तिः श्रुता, तत्र सर्वान्ते एव मध्वशनम्, षडहसंस्थायाः षडहविषयकव्यापारोपरमरूपायाः सर्वान्ते एव सत्त्वात्। अतः प्रतिषडहं निमित्ताभावादेव तस्याकरणम्। नहि अत्र प्रयोगसमाप्तिः तदुत्तरकालत्वाभावं वा संस्थापदार्थः, येन प्रतिषडहान्ते तत्सत्त्वात् आवर्तेत मध्वशनम्। व्यापारोपरमवाची तु संस्थाशब्दो वृद्धव्यवहारात्। न च षडहे कर्तव्ये तदुद्देश्यकव्यापारोपरमः संभवति। अतः सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्वशनम्।

मण्डन— ' नावृत्तिरशनस्य तु। '

शंकर— ' सकृत् तत् षडहे पुनः। ' तत् मध्वशनम्।

• गवाश्वादिशब्दा जातिवाचकाः। पाठकादिशब्दास्तु क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकाः। वि. ७।३।११.

• गवीधुकाः आरण्यगोधूमाः। (कसेई कसाड इति कौङ्कणदेशे प्रसिद्धस्य तृणविशेषस्य नाम) ' अनाहुतिर्वै जर्तिला गवीधुकाश्च '। वि. १०।८।४.

• गव्यम् इति गवामयनं ग्रहः गोर्सबन्धात् ' गावो वा एतत् सत्रमासत ' इति। तस्य धर्मग्राममतिदेशः ' आदित्यानामयनम् ' इत्यादिषु सत्रेषु। भा. ८।१। ११।१८.

卐 गव्यस्य च तदादिषु। ८।१।११।१८॥

गव्यमिति गोशब्दात् संबन्धसामान्ये अत्र यत्प्रत्ययः। ' गावो वा एतत् सत्रमासत ' इति गवामयनस्य सत्रस्य गोसंबन्धात्। तदादिषु इति तत् गव्यं सत्रम् आदिः येषां तानि तदादीनि आदित्यानामयनं इत्यादीनि सत्राणि। अन्तर्भावितण्यर्थो बहुव्रीहिः। तदादिषु आदित्यानामयनम् इत्यादिषु सत्रेषु गव्यस्य गवामयनस्य विध्यन्तः स्यात्, संवत्सरसामान्यात्। ' पत्नय उपगायन्ति ' इति महाव्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति, ' ऋत्विज उपगायन्ति ' इति च संवत्सरसत्रे। ततश्च गवामयनं संवत्सरसत्राणां प्रकृतिः। के.

• गानम् उद्गानम्। अन्यत् हि गानम्, अन्यदुद्गानम्। गीतिमात्रं गानं लौकिकं वैदिकं च। द्वितीयं साम्नः पर्यं उत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयं प्रसिद्धम्। भा. ३।५।८।२६. • गानम्, उपगानम्, काण्डवीणाभिः पत्नीनामुपगानम्, दुन्दुभिगानम्, शारीरगानम्, तन्त्रीगानम्। वि. १०।४।६. अत्र गानम् उद्गातारः कुर्वन्ति। तत्साहाय्यम् उपगानं नाम ऋत्विजः होशब्देन यजमानश्च ओशब्देन कुर्वन्ति। काण्डवीणाभिः नाम वाद्यविशेषैः पत्न्यः उपगायन्ति। दुन्दुभिध्वनिः एव दुन्दुभिगानं मह्यमते। शारीरगानं शरीरावयवैः कण्ठादिभिः गायकैः कृतं गानम्। इति अनेके गानप्रकाराः प्रदर्शिताः। के. • गानम् एकत्रिके क्रतौ एकधा एव कार्यं निरभ्यासेन कुर्वे। भा. १०।५।३।१०-११, • गानम् एकत्रिके क्रतौ माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे आद्ये एव निविष्टे तृचे। अन्त्यलोपाधिकरणम्। १०।५।३।७-९. • गानं ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये गिरापदस्थानापन्ने इरापदे कर्तव्यम्। वि. ९।१।११. • गानं वैराजसाम्नो द्वादशाहे उत्तराधरयोरधिकयोर्ऋचोरेव। अतिजगतीषु इति बहुवचनं तु प्रथमायाः अतिजगत्याः छन्दोऽन्यामात्। भा. ९।२।५।२१-२४ वर्णके २, • गानं प्रथमं परिकल्प्य कर्तव्यं तृचे कर्तव्यमपि। ९।२।२।२०, • गानं बृहद्रथंतरयोः स्वयोन्युत्तराभ्यामेव संपादित ककुभीरेव ज्योतिष्टोमे। ९।२।६।२५-२८, • गानं महानाम्नः गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रक्षेपेन। ९।२।९।२५-२८ वर्णक ४, • गानं महाव्रते भूयो ' पत्नय उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्डवीणाभिरुपगायन्ति, अलाबुवीणाभिरुपगायन्ति ' इति। तासां ऋत्विज उपगायन्ति। १०।४।५।८, • गानं योनिसाम्नः उत्तराग्रन्थेनोत्तरयोर्ऋचोः। ९।२।१।१२-१३, • गानं पर्यासादिष्वपि तृचे। १०।६।१।११-२, • गानं रौरवयौधाजय-

बलेन गिरापदबाधकत्वमायातम् । तेन च यथैव तत्कार्यस्य साधनसाकाङ्क्षत्वात् इरापदस्य च कार्यसाकाङ्क्षत्वात् तत्कार्यजनकत्वं कल्प्यते, तथा तद्बलेनैव गिरापदपाठस्यापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकल्पनाप्रतिबन्धोऽपि । अत एव कार्यस्यापि उद्देश्यता न गिराशब्दीयत्वेन, अपितु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातीयगुणाभिधानत्वेनैव । तत्कार्यप्रभावव्यवहारस्तु निषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरापदीयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अत एव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति' इति वचने यज्ञायज्ञीय साम विहितम्, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकस्तोत्राभिव्यक्तिजनकत्वेनैव उपयोगात्, तत्र च इरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य विनियोगात् सार्थक । अतः सिद्ध निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेः अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावात् इरापदस्य 'ऐर कृत्वोद्गेयम्' इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्बाधकत्व तत्कार्यापत्तिश्चेति । यत्तु अत्र तन्त्ररत्नशास्त्रदीपिकयोः उद्गानमुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तम्, तत् स्तोत्रविधया गानाङ्गत्वे गानसंस्कार्यगुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेः. उत्तरयोरपि च गानातिदेशे तदङ्गस्तोभातिदेशवत् अतिदेशापत्तेः उपेक्षितम् । यदपि कैश्चित् गानसंस्कार्यैरापदस्य स्तोत्राङ्गतया विधिः, अभिषवसंस्कृतपूतीकानामिव यागसाधनतया तद्देव संभवत्यातिकस्यापि गानस्य शीघ्रप्रवृत्त्या पुनर्विधान गिरापदस्य गानसंबन्धवारणार्थमित्युक्तम्, तदपि गानवारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेः अस्य प्रकृतगानसंबन्धेऽपि गिरापदमात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया तत एव उभयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य इरापदमात्रविधायकत्वम्, उद्गेयमिति तु स्थानापत्तिप्राप्तानुवादः, इत्येव तत्त्वम् । १०.

मण्डन—'प्रयोज्यता नित्यगिरापदस्य ।' २०.

शंकर—'गिराबाधस्त्विरापदात् ।' २६.

* गिरापदधर्माः इरापदे भवेयुः ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये । भा. ९।२।१२।३१.

ॐ गिरापदस्थानापन्ने इरापदे गानं कर्तव्यं ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् । ९।१।१९।५४ ॥

भाष्यम् — ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति 'न गिरागिरेति ब्रूयात्, यद् गिरागिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तद् उद्गातोद्गिरेत्, ऐर कृत्वा उद्गेयम्' इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं संदिह्य किं प्रगीतम् इरापदं कर्तव्यम्, उत अप्रगीतमिति । किं प्राप्तम् ? गिरापदात् अन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः अप्रगीतम् इरापदं कर्तव्यमिति । कुतः ? अप्रगाणात् । नहि तत् प्रगीतमुपदिश्यते । सर्वं हि यत् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् । ननु नैव तद् अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्धितशब्देन अयं निर्देशः क्रियते । तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते । यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गीतिविकाराः आईभावादयो न निर्दिश्यन्ते । अविकृतात् तद्धित उत्पादितः । तस्मात् अविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते तद्भूतनिर्देशः अविवक्षितः इति । उच्यते । अविवक्षाया कारणं वक्तव्यम् । विवक्षाया तु निर्देश एव कारणम् । तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ।

टुप् — गिरापदगीतिः इरापदे न स्यात् । कुतः ? गीत्या वर्णाः संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां च या संस्कारिका गीतिः, सा तानेव वर्णान् संस्करोति, तैरेव वर्णैः प्रयुज्यते, इरापदवर्णैः न प्रयुज्यते, गिरापदवर्णस्वरूपयुक्तत्वात् गीतेः । तस्मात् यथाभूतम् (यथाम्नातम्) इरापदम्, तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु 'ऐरम्' इति विकारे तद्धित उत्पन्नः । वर्णानां च स्वर एव विकारः । तस्मात् तद्धितशब्देनैव गीतिः उपदिश्यते । (उच्यते) नाप विकारे तद्धित उत्पन्नः, किं तर्हि ? स्वार्थे एव । यावदेव उक्तम् 'इरां कृत्वा उद्गेयम्' (इति) तावत् ऐरम् इति । यदि च प्रगीतात् तद्धित उत्पद्यते, तथा सति 'वृद्धं तालव्यं प्रथमस्वरं वा' कृत्वा इकारस्य आयीभावः स्यात् । ('तालव्यगामी यद्

आनीयमाना ऋक्चोदकातिदिष्टधर्मिका एवानेया इति सिध्यति, तेन धर्माणां विकृतौ संमन्त्रसमुच्चयो यथायथं बोध्यः। संकर्ष. ४।३।४.

ह्रूं गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात् संख्यातत्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात् तदाख्यत्वम्। ८।३।६।१२॥

उपचयश्चिन्तितः, इदानीमपचयश्चिन्त्यते। बृहस्पतिसवे समाम्नातम् 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति। प्रकृतौ च गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यो भवन्ति, बृहस्पतिसवे तु गायत्र्य एव। तत्र गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् चतुश्चत्वारिंशदक्षरा, जगती च अष्टाचत्वारिंशदक्षरा। अथ बृहस्पतिसवे सर्वा गायत्र्यः कथं कर्तव्याः? किं त्रिष्टुप्सु विंशतेरक्षराणां लोपं कृत्वा, जगतीषु च चतुर्विंशतेरक्षराणां लोपं वा कृत्वा द्वेधा भित्त्वा वा इति। अथवा दाशतयीभ्यः उत्पत्तिगायत्रीणाम् आगमं कृत्वा इति स्यान्मतिः। तथा च लोपो वा आगमो वा इति विचारे पूर्वपक्षमाह। बृहस्पतिसवे गायत्रीषु कर्तव्यासु प्राकृतीनां ज्योतिष्टोमगतानां त्रिष्टुभां जगतीनां च अवच्छेदः अक्षरलोपः स्यात्। त्रिष्टुब्जगतीनाम् अधिकाक्षराणां लोपं कृत्वा गायत्र्यः संपादनीयाः। प्रकृत्यधिकारात् प्रकृतेः सकाशात् बृहस्पतिसवे त्रिष्टुब्जगतीनां चोदकेन प्राप्तत्वात्। ननु प्रत्यक्षश्रुतेन गायत्रीशब्देन त्रिष्टुब्जगत्यो बाधिताः स्युः। नैवम्। 'गायत्रम्' इति गायत्रीशब्दस्य संख्यातत्वात् संख्यावाचकत्वात्। गायत्री नाम चतुर्विंशतिः। कथम्? अव्यतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य चतुर्विंशतिसंख्यया व्यतिरेकः व्यभिचारः नास्ति यतः। संख्यात्वात् अव्यतिरेकात् गायत्रीशब्दस्य तदाख्यत्वं चतुर्विंशतिसंख्यावाचकत्वम्। अग्निष्टोमवत्। यथा 'शताग्निष्टोमम्' इत्युक्ते द्वादशादिकानामग्निष्टोमस्तोत्राणामलोपः, एवमत्र गायत्री इत्युक्ते त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरलोपः। तस्मात् त्रिष्टुभां जगतीनां च अक्षरलोपं कृत्वा गायत्र्यो निष्पादनीयाः। इति पूर्वः पक्षः।

तं नित्यवच्च पृथक् सतीषु तद्वचनम्॥१३॥

गायत्रीशब्दः चतुर्विंशतिसंख्यावाचकः इति पूर्वपक्षे दोषान्तरमाह। तं गायत्रीशब्दं नित्यवत् नियमेन संख्यामात्रं ब्रुवन्तं मत्वा, तद्वचनं गायत्रीवचनं गायत्रीशब्दः पृथक् सतीषु गायत्रीभ्यो भिन्नासु जगतीषु भवति 'ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगती' इति। यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो जगत्या द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये इति एतद्वचनमुपपन्नं स्यात्। अथ ऋचि, ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्तः, इति तद्वचनमनुपपन्नं स्यात्। एवं 'तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति' इति। तस्मात् संख्यायामेव गायत्रीशब्दः।

न विंशतौ दशेति चेत्॥१४॥

सिद्धान्ती शङ्कते। विंशतौ संख्यायां दश संख्या न विद्यते। न संख्या संख्याऽन्तरे विद्यते। एवमष्टाचत्वारिंशत्संख्यायां चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति। तस्मात् एका जगती द्वे गायत्र्यौ इत्येतदनुपपन्नमेव इति। अथवा अन्योऽर्थः। न इति पृथक् वाक्यम्। न अक्षरालोपः कर्तव्यः, यद्यपि गायत्रीशब्दः संख्यायां स्यात्। यतः विंशतौ दश विद्यन्ते। द्वौ दशकौ एका विंशतिः। येन विंशतिः उक्ता, उक्ता एव तेन दश भवन्ति। एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ता एव तेन तदन्तर्गता गायत्र्यो भवन्ति, तस्मादविकारेण प्रयोगः। एवं चोदकानुग्रहश्च भवति, गायत्रं चाहः कृतं भवति। इति।

ऐकसंख्यमेव स्यात्॥१५॥

न संख्यायां संख्या विद्यते, अष्टाचत्वारिंशत्संख्यायां चतुर्विंशतिसंख्या न विद्यते इति शङ्कायां पूर्वपक्षी उत्तरयति। संख्यायां संख्या वर्तते इति न ब्रूमः। किन्तु अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये वर्तेते, न तु द्वे ऋचौ इति ब्रूमः। न च संख्या संख्याऽन्तरं निवर्तयति। यदि निवर्तयेत् ऐकसंख्यमेव स्यात्। यस्य दश गावः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम्, इति वचनं न स्यात्। भवति च तत् वचनम्। अथवा, उत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां न पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्ति। यद्यपि 'एका च दश च शतं च सहस्रं च परार्धं च' इति सर्वाः संख्या अनुक्रामति। यदि न उत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवेयुः, ऐकसंख्यमेव स्यात्, एकैव परार्धेन इति संख्या भवेत्। सा हि सर्वास्य उत्तरा। तस्मादुत्तरस्यां पूर्वा

यथावदश्रवणाभावात् । अत एव अस्माभिः ५८ सूत्रे एव लिख्यते इति ज्ञेयम्) । ' यदि पूर्वपक्षः प्रपदं प्रपदं मुखं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः प्रपीपदमेव प्रयोक्तव्यम् ' (इति क्वचित् पाठभेदेन भाष्यम्) । नैतत् अनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पमाह, न प्रगाणे । तस्मात् पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदम् ' आम्नातादन्यत् ' इत्यस्य ' प्रपदं प्रपीपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते प्रपीपदमेव ' इति । (अत्र) प्रमादात् लिखितम् । ' अप्रगाणात् ' इत्यस्य प्रयोजनम् (तु) अप्रगीतम् इरापदं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । यत् पुनरिदम् ' नात्र कश्चित् विशेषः, अन्यस्मिन् तस्मिन् प्रयोजनमस्ति ' इति इदम् ' वचनमिति चेत् ' इत्यस्य सूत्रद्वयस्य (५७-५८) प्रयोजनम् । इरापदे वचनात् प्रगाणम्, यदि वा स्थानापत्त्या, सर्वथा इरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रपीपदे तु न वाचनिकं प्रमाणमस्ति । किं तर्हि ? न्यायात् । तत्र (इरापदे) यदि वचनेन गानं प्राप्यते, प्रपीपदादीनां तु वचनाभावात् अप्रगीतता स्यात् । ' तस्मात् प्रपीपदादीनां नैव स्यादप्रगीतता । पदान्यत्वप्रधानत्वाद् वाक्यस्य स्यात् प्रगीतता ॥ '

शा— नियतमिरापदम् इति स्थिते किं तत् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यम्, उत प्रगीतमिति संशय । (तथा च प्रस्तावसरोऽयं विचारः इति अवसरसंगतिः) । तत्र ' न प्रगाणं भवेत्, कस्मादप्रगीतस्य चोदनात् । प्रगीतात् तद्धितोत्पत्तावायीरीय प्रसज्यते ॥ ' (छन्दोगाना क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्यलक्षणाः सप्त स्वराः । तत्र क्रुष्टप्रथमद्वितीयाः उत्क्षेपिणः आयामदारुण्यादिभिः उत्क्षेपकारणैरुत्क्षिप्यमाणत्वात् । चतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः स्वरा अवक्षेपिणः अन्ववसर्गमार्दवादिभिः अवक्षिप्यमाणत्वात् । तृतीयस्तु उत्क्षेपावक्षेपावधित्वेन स्थितो मध्यमः स्वरः । तथाच तृतीयनामकान्मध्यमस्वरात् द्वितीयः उत्क्षिप्तः, द्वितीयात् प्रथमः उत्क्षिप्ततरः, क्रुष्टः उत्क्षिप्ततम । एवम् अवक्षेपिष्वपि तारतम्यं द्रष्टव्यम् । अतश्च उत्क्षिप्तस्य द्वितीयनामकस्य उदात्तत्वात् उत्क्षिप्ततरस्य उदात्ततरत्वं पर्यवस्यति । तथा ' वृद्ध वृद्धो वृद्धिः प्लुतः ' इति त्रिमात्रभूतानां वर्णानां पर्यायसंज्ञाः इति फुल्लसूत्रव्याख्यातृभिरुक्तम् । तथा च तालव्यम् उक्तलक्षणप्रथमस्वरं च वृद्धं भवति प्लुतं प्राप्नोति इति इरापदे इकारस्य तालव्यत्वात् ऊहगाने ' योनिवत् स्वरः ' इति सूत्रेण अतिदेशात् इरापदगतप्रथमस्वरप्राप्त्या प्रथमस्वरत्वाच्च प्लुतलक्षणवृद्धौ सत्याम् ' वृद्धं तालव्यमायी भवति ' इति वचनान्तरेण आयीभावे आयीराशब्दस्य ' वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ' (पा० १।१।७३) इति वृद्धत्वात् ' वृद्धाच्छः ' (पा० ४।२।११४) इति छप्रत्यये तस्य आयनेयीत्सूत्रेण (पा० ७।१।२) ईयादेशे आयीरीयम् इति प्रसज्येत । वस्तुतस्तु प्रगीतात् तद्धितोत्पत्तिपक्षे स्वार्थिके अणि आयीर प्रसज्येत इत्येवात्र आपादनं युक्तम् । सोम.) तस्मादप्रगाणम् । ' गिरापदस्य यत् स्थानम्, तत्र हीदं विधीयते । इरापदमवस्तस्य या गीतिस्तां लभेत तत् ॥ ' तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । १७.

वि—' इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा, गीत्यनुक्तितः । न गेयम्, गीयमानस्य स्थाने पाठात् प्रगीयते ॥ ' ' विमुक्तादिभ्योऽण् ' (पा० ५।२।६१) इति सूत्रेण अण्प्रत्ययेऽपि ' मतौ छः सूक्तसाम्नोः ' (पा० ५।२।५९) इति सूत्रात् सामानुवृत्तेः ऐर साम इत्यर्थो भवति, सामत्वं च गीतिमात्रम् । यदा तु ' तस्य विकारः ' (पा० ४।३।१३४) इत्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीम् इराया विकारः इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात् गातव्यम् ।

भाट्ट—तत् इरापदम् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वेति संदेहे ऐरमिति अप्रगीतश्रवणात् अप्रगीतम् । यदि हि अयं स्वार्थे तद्धितः, तदा इरा कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव । नहि प्रगीतैरापदात् अयं तद्धितः, तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायां च वृद्धतापत्ते. ' तालव्यमायी यद् वृद्धम् ' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यत् त्रिमात्रात्मकतया वृद्धं तालव्यम्, तत् आयी भवतीत्यर्थेन आयीमात्रविधानात् आकारादित्वेन ' वृद्धाच्छः ' इति पाणिनिसूत्रेण छप्रत्ययोत्पत्तौ आयीरीयम् इति रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्धिते वैयर्थ्यापत्तेः विकारार्थः

करोति ' इति वचनम् । न विधौ परः शब्दार्थः । तिस्रः अनुष्टुभश्च चतस्रो गायत्र्यः कर्तुं न शक्याः । शक्यास्तु तिसृषु अनुष्टुप्सु षण्णवतिसंख्यायां चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात् तत्र संख्याया गायत्रीशब्दः इति चेत् ।

यावदुक्तम् । २४ ॥

तत्राह सिद्धान्ती । यावत् उक्तम्, तावदेव तत् । ' चतस्रो गायत्रीः करोति ' इति इहैव एकत्र संख्यार्थो गायत्रीशब्दः, नान्यत्र, क्व चिदेव संख्यावाचकत्वस्य दर्शनात् ।

अत्र क्व चित् पुस्तके ' यावदुक्तमिहैवैकत्र संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इत्येतावत् सूत्रमेव । क्व चित्तु ' यावदर्थमिहैवैकत्र संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इति सूत्रम् । मद्रुत तु ' यावदुक्तम् ' इत्येव सूत्रम् । भाष्ये तु 'यावदुक्तम् इहैवैकत्र संख्यार्थो नान्यत्र क्व चिद्दर्शनात् ' इत्येव ग्रन्थः । परंतु संशोधकैः ' याव-दुक्तम् ' इत्येव सूत्रम्, अवशिष्टं तु व्याख्या इति विभागः कृतः । सोऽस्माभिरनुसृतः व्याख्येयव्याख्यान-भावं समञ्जसं मन्यमानैः । विवलकरीयेऽपि ' याव-दुक्तम् ' इत्येतावदेव सूत्रं कृतम् ।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद् यदि संख्याविधा-नम् । २५ ॥

बृहस्पतिसवे ' गायत्रमेतदहर्भवति ' इति गायत्री-शब्देन यदि संख्यायाः विधानं स्यात्, तदा अपूर्वे प्रकृतिग्रन्थे स्वतः प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासे ' आजुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे, वृणीध्वं हव्यवाहनम् ' इत्यस्याः गायत्र्याः पञ्चविंशत्यक्षराणां च चतुर्विंशत्यक्षराणां विकल्पः स्यात् । स चायुक्तः अगत्या गतौ । तस्मात् गायत्रीशब्दः न संख्यावाचकः ।

ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् । २६ ॥

बृहस्पतिसवे ' गायत्रमेतदहर्भवति ' इति गायत्री-शब्दे संख्यावाचके स्वीकृते दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीनां परिधानीयायां विकल्पः प्रसज्येतेति सिद्धान्तिना उक्ते पूर्व-पक्षी आह । तत्र प्रयोगस्य ऋग्गुणत्वात् न विकल्पो भविष्यति इति । ऋचश्च सामिधेन्य आम्नाताः । तत्रापि च ' आजुहोता दुवस्यत ' इति गायत्र्या ऋचैव परिधानमिति । ऋक् गुणो यासां सामिधेनीनां ता ऋग्गुणाः । तासां भावः ऋग्गुणत्वम्, तस्मात् ।

तथा पूर्ववति स्यात् । २७ ॥

सिद्धान्ती आह । यदि दर्शादौ सामिधेनीनाम् ऋग्-गुणत्वात् न ऋचो विकल्पः प्राप्नोति, तर्हि पूर्ववति पूर्वा प्रकृतिः यस्यास्ति सः पूर्ववान् बृहस्पतिसवः ज्योति-ष्टोमस्य विकृतिभूतः, तस्मिन् पूर्ववति तथा दर्शादि-सामिधेनीवत् ऋग्गुणत्वं स्यात् । बृहस्पतिसवे ' गायत्र-मेतदहर्भवति ' इति गायत्रीशब्दः ऋग्वाचक एव स्यात् । दर्शादिप्रयोगवत् बृहस्पतिसवप्रयोगस्यापि ऋग्गुणत्वात् । तस्मात् न त्रिष्टुब्जगतीना अक्षरलोपेन गायत्रीसंपा-दनम् ।

गुणावेशश्च सर्वत्र । २८ ॥

सिद्धान्ती आह । दर्शपूर्णमासयोः ' आजुहोता दुव-स्यत ' इति गायत्र्या सामिधेनीः परिदधाति । तत्र सर्वत्र कृत्स्नायाम् आजुहोतायां गुणावेशः गुणस्य चतु-र्विंशतिसंख्यायाः आवेशः निवेशो भवति, तावत्ये । तेन ऋग्गुणत्वं च संख्या च उभे अनुगृहीते भवतः । बृहस्पतिसवे तु या ऋचः चोदकेन प्राप्ताः, तासां त्रिष्टु-ब्जगतीनामेव अक्षरैः संख्या निविष्टा । तत्र ऋग्गुणत्वं नानुगृह्यते । प्रकृतिगायत्रीषु उपादीयमानासु तु उभय-मनुग्रहेण तस्मात् प्रकृतिगायत्रीणामागमः स्यात् । अथवा सिद्धान्ती शङ्कते । गुणावेशश्च सर्वत्र । ननु भवान् अक्षराणामेव संख्यायां गुणोऽभिनिविष्टः । महाणां वा चमसानां वा अन्येषां वा पदार्थानां चतुर्विंशतिसंख्या गृह्यताम् । ' गायत्रमेतदहर्भवति ' इति सामान्यश्रवणात् । तस्मात् गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः आवेशः सर्वत्र ग्रहादिष्वपि प्राप्नोति इति ।

निष्पन्नग्रहणान्नेति चेत् । २९ ॥

पूर्वपक्षी ब्रूते । बृहस्पतिसवे ' गायत्रमेतदहर्भवति ' इति गायत्रीशब्दः यद्यपि संख्यावाचकः, तथापि अक्षर-गतायामेव संख्यायां निरूढः प्रसिद्धः । निष्पन्नस्य च ग्रहणात् न ग्रहाणां चमसादीनां वा संख्या गायत्रीशब्देन ग्रहीतुं शक्यते । तस्मात् अक्षराणामेव ग्रहणात् संख्या गायत्रीशब्दो ब्रवीति । तस्मात्र सर्वत्र निवेशः । गायत्री-

अत्र अग्निहोत्रप्रकरणस्थवचनेन गार्हपत्ये आहवनीयस्य लयो ध्वनितः। संकर्ष. ३।२।७, * गार्हपत्यादेव आहवनीयः आधेयः आधाने, न तु लौकिकात्। ३।२।२, * गार्हपत्यादेव दक्षिणाग्नेराधानम्, न तु दक्षिणदिगाहृतात् लौकिकात्। ३।२।४, * गार्हपत्यादेव प्रतिकर्म आहवनीयस्य समुद्धरणम्, न तु अरणीभ्याम्। ३।२।७. * गार्हपत्यस्य अङ्गत्वम्, 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' इत्यनेन (पूर्वपक्षे) (६।१।१) भविष्यति। बा. ३।२।२।२ पृ. ७५२. * गार्हपत्यस्य '.प्राजहितः' इति पूर्वाचार्यसंज्ञा। भा. १२।१।६।१३. * गार्हपत्यस्य सदा प्रदीपनं अरणिर्वा सदा धारणोपायः। संकर्ष. ३।२।६. * 'गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति' अत्र होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहितः। वि. १०।८।८.

※ 'गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतम्, स एव प्रयुक्तो विद्यते, अप्रयुक्ते च प्रसङ्ग. स्यात्' इति (यः), स एव न्यायः अत्रापि (कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रश्रपणे)। भा. ११।१।६।१२ * 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' इति गार्हपत्यस्य कर्मसु उपयोग.। ११।३।२।१२.

* गार्हपत्यन्यायः। अयमेव ऐन्द्रीन्यायः। भा. ३।२।२।३४. * गार्हपत्यशब्दः संस्कारनिमित्तकः संस्कृतमग्निं ब्रूते। वि. ७।१।१२.

* गार्हपत्याद्यग्निषु लौकिककर्माननुष्ठानम्। विहाराधिकरणम्। भा. १२।२।१।१-७. * गार्हपत्यान्वाहार्यपचनयोः दर्शपूर्णमासादौ प्रधानकर्माधिकरणत्वाभावः। ३।१ पृ. ७८०. * गार्हपत्याहवनीयौ उभावैकल्यौ। आहवनीये प्रयाति वै परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति। भा. १२।१।१।१५, * गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनादिभ्यो विना एतानि (अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि) कर्माणि न सिध्यन्ति। २।३।३।४.

* गार्हपत्योपस्थाने 'निवेशनः संगमनः' इति मन्त्रो वचनात् विनियोक्तव्यः, न तु लिङ्गात् इन्द्रोपस्थाने। भा. ३।२।२।३-४.

* गावी गोणी गोपोतलिका इत्यादयः शब्दाः गोशब्दरापभ्रंशाः न प्रमाणम्। भा. १।३।८।२४-२९, * गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य। १।३।८।२८, * गाव्यादिदर्शनात् (गावीशब्दश्रवणात्) गोशब्दस्मरणम्, ततः सास्नादिमानवगम्यते। १।३।८।२९.

* गिरागिरा। 'न गिरागिरेति ब्रूयात्' 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरम् इरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः। उच्यते। अप्राप्तत्वात् इरापदमत्र विधीयते, तेन विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो 'न गिरा' इति प्रतिषेधेन अनूद्यते। वि. ९।४।२. * गिरापदं प्रतिषिध्य इरापदं विधीयते, तत्र इरापदस्य गिरापदकार्ये लक्षयति प्रतिषिध्यमानम्। टुप्. ६।४।१०।३१. * गिरापदं विकृतीरभिनिवेष्टुमर्हति, इरापदं तु प्रकृतौ। भा. ९।१।१८।५३.

* अग्नौ 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति'। तत्र यथाम्नातमेव गिरापदं प्रयोक्तव्यम्। यत्र हि अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते, तत्रैव इरापदेन गिरापदं बाध्यते नान्यत्र। टुप्. ९।१।१८।५३.

※ गिरापदस्य इरापदेन बाधः ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद् विकारः स्यात्। ९।१।१८।५० ॥

भाष्यम् — अस्ति ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति। तत्र यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति 'न गिरागिरेति ब्रूयात्। यद् गिरागिरेति ब्रूयात्, आत्मानं तद् उद्गाता उद्गिरेत्। ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति। तत्र संशयः किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम्, अथवा इरापदमेवेति। किं प्राप्तम्? यत्र अधिकारे आम्नातात् अन्यत् उच्यते, तत्र तत् विकारभूतं स्यात्। ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदात् अन्यदुच्यते इरापदम्। तत् विशेषे उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत।

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्, सामान्याद् विकल्पः स्यात्। ५१ ॥

भाष्यम् — वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न इरापदं नियमेन, द्वैधं स्यात्, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः। को द्वौ प्रकारौ? इरापदवचनं गिरापदवचनं च।

बाधितम् । तत्र कासु चिद्विकृतिषु (पञ्चभिन्नचिन्दाऽऽदिषु) साम्नद्वयं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते प्रत्याम्नातेन । गिरापदं पुनः न कस्य चिद्विकृतौ, येन इरापदं बाध्येत । अपि च इरापदं वल्गोपकार विकृतौ चोदकेन प्राप्यते । गिरापदं पुनः नोपदेशेन नातिदेशेन (प्राप्नोति)। तस्मात् विकृतिषु इरापदस्येव । इति सूत्रं भाष्यं चानुपपन्नमेव । उच्यते । यथा प्रकृतौ साम्नद्वयं पाञ्चदश्येन बाध्यते, एवं गिरापदमिरापदेनेति तद्वाधितम् (एतावता दृष्टान्तः) । यासु विकृतिषु प्रमाणं भवति, तासु भविष्यति । प्रमाणाभावेन क्व चिदपि मा भवतु । अथवा विनाऽपि स्तुतिसाधनत्वेन प्रमाणान्तरेण भवति कासु चित् विकृतिषु गिरापदम् । तथाह्यसौ भूयते 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति ' इति । तत्र यथाऽऽम्नातमेव गिरापदयुक्तं प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते, तत्रैव कल्लोपकारेण इरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतौ उपदेशात् नान्यत्र प्राप्तिरिति ।

शा— साम्नामिदानीम् (९।२।१ सामप्रदेशो विकारः इत्येतस्मात् प्राक्) ऊहमारिप्स्यमानः उपोद्घातं चिन्तयति । तानि हि अक्षरान्तरेषु समाम्नातानि अक्षरान्तरेषु ऊह्यन्ते । तत्र इह गिरापदगीतेः इरापदे स्थानापत्त्या प्राप्तिं वक्तु स्थानापत्तिमेव चिन्तयति । १६.

सोम— यथा अभिगुत्रननस्य मेध्यामप्राप्तिः, एवमिरापदे गिरापदगीतेरप्राप्तौ गिरापदस्थानापत्त्या तत्प्राप्तिम् उत्तराधिकरणे प्रतिपादयितुमिह तदुपयोगितया स्थानापत्तिर्निर्णीयते इति संगतिः । सूत्रार्थस्तु—ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदात् अन्यत् इरापद प्रत्यक्ष वचनविहितत्वात् नित्यं गिरापदविकारः तद्बाधकः इति ।

वि— 'इरागिराविकल्पः स्यादुतेरैवा, विशेषतः । आद्यो , मैवं बाधपूर्वमिरायाः विहितत्वतः ॥ ' इरा-गिरा अनयोर्विकल्पो वा स्यात् , उत इरा एव स्यात् इति संशयः । अविशेषतः आद्यः इति पूर्वपक्षः । 'आयीरा यीरा ' इति गातव्यम् , न तु ' गायीरा यीरा ' इति सिद्धान्तः ।

भाट्ट— मन्त्रोहप्रसङ्गात् साममन्त्रोहं विचारयितुमुपोद्घातः आरभ्यते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रनामान्तरप्रकरणे श्रुतम् 'न गिरागिरेति ब्रूयात् , ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इति । तत्र गिरापदगीतेः इरापदे ऊहः इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिं विना नेति सोऽपि वक्ष्यते । तनेह सा किं नियता स्थानापत्तिः, उत अनियतेति चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावत् न ' ऐरं कृत्वोद्गेयम् ' इत्यत्र इरापदविशिष्टोद्गानान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आराडुपकारकत्वादिना विधिः, अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगानापेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावात् , 'न गिरागिरा ' इति निषेधानुवादानुपपत्तेश्च । अत एव न गानोद्देशेन इरापदविधिः, तथात्वे इरापदस्य स्तोभाक्षरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्ये विधीयते । उद्गेयमिति तु तत्संस्कारकतया प्राप्तगानानुवादः । संभवति च इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वम् , तदर्थाभिधानात् । यथैव हि इष्कर्तारमिति पदं (ऋसं. १०।१४०।५) महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्तारमित्यस्यार्थे व्याख्यातम् , ('छन्दसोः' ६।१।९ इति पाणिनिसूत्रे महाभाष्ये छान्दसवर्णलोपोदाहरणेषु ' इष्कर्तारमध्वरस्य निष्कर्तारमध्वरस्य इति प्राप्ते' इत्युक्तम्) तथैव गकारलोपे इरापदस्यापि गिरापदार्थे व्याख्यानं नानुपपन्नम् । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्योत्पत्तिः स्तोत्राङ्गत्वं च , गिरापदस्य तु पाठादुत्पत्तिः क्रमाच्च स्तोत्राङ्गत्वम् , 'यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत ' इति सामविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या वा आश्रितं — साम्नो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गतेति ऋगक्षराणामपि तदङ्गत्वसिद्धिः — उभयथाऽपि गिरापदस्य तादृशपदान्तरसाधारणमपि दुर्बलमेव । तथापि गिरापदकार्ये इरापदं विधीयमानं तत्कार्यस्य गिरापदीयत्वप्रसिद्धिमुपजीवतीति उपजीव्यविरोधापत्तेर्न गिरापदस्य नित्य बाधः, अपितु 'न तौ पशौ करोति ' इतिवत् विकल्प एव । इति प्राप्ते , न तावदत्र गिरापदकार्यस्योद्देश्यत्वं श्रुतम् , अपितु निषेधानुवाद-

श्रुद्धम् ' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशाया यत् गिमाना स्मकतया वृद्धं तालव्यम्, तत् आयी भवति इत्यर्थकेन)। तत्र ' वृद्धाच्छः ' (पा० ४।२।१२०) इति छः (ईय) भवति । तथा च आयीरीयं इति स्यात् । न चैवं श्रूयते । तस्मात् स्वार्थे तद्धितः (ऐरम् इत्यत्र)।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्, पदान्यत्वप्रधानत्वात् । ५५ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीतिः, सा इरापदे स्यात् । कुतः ? पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधानं हि इदं वाक्यम्, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति । नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनव्यक्तिः इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे । एवं हि श्रूयते इरापदस्य विकारं कृत्वा उद्गेयमिति । तत्र अनेन प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रमाणात् इरापदस्य विकार ब्रूयात्, न गिरापदस्य इत्येतत् तद्धितेन उच्यते । नात्र गीतस्य इरापदस्य विकारः तद्धितशब्देन अभ्यवसीयते । पश्चात् तद्धितार्थो विकार ब्रूयात् इति असौ अनूद्यते एव । य प्रकृत्यर्थः इरापदस्य इति, स विधीयते । तेन पदान्यत्वपरम् एतत् वचनम्, न गीत्यनन्यत्वपरम् । गीतिर्हि विकारः सामान्यात् निर्दिश्यते ।

टुप्— गिरापदे कर्तव्या गीतिः (गिरापदे या गीतिः, सा इरापदे कर्तव्या इत्यर्थः) । कुतः ? स्तोत्रपूर्वप्रयुक्ता हि गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रयुक्ता । तस्मात् गिरापदाभावेऽपि गीतिरवतिष्ठते । सा च साकाङ्क्षा (गेयं प्रति) । इरापदमपि विधीयमानं गीतिं प्रति साकाङ्क्षम् । तस्मात् तयोः संबन्धः । ननु विकारतद्धितोऽयम्, न स्वार्थिकः, आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात् शब्देनैव गीतिर्विधीयते इति (चेत्) । सत्यम् । अत्र चतस्रो वचनव्यक्तयः प्रतिभान्ति । (१) यदा इरापदगीतिविकारे तद्धितोऽयम् अनूद्य इरापदं विधीयते, (२) अथवा इरापदमनूद्य गीतिः (विधीयते) । (३) अथवा उभयम् (गीतिमिरापदं च विधीयते ' गीतम् इरापदं कर्तव्यम् ' इति) । (४) अथवा शुद्धमिरापदम् (विधीयते । प्रथमपक्षं निरस्यति-) तत्र इरापदस्य न लोकवेदयोः गीतिः प्रसिद्धा । अप्रसिद्धत्वाच्च न शक्या अनुवदितुम् । (द्वितीयपक्षं दूषयति-) इरा (पदमपि) अप्रसिद्धत्वादेव न शक्या अनुवदितुम् । अपि च यदि इरापदमनूद्य गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । न गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते, अतुल्यकार्यत्वात् । तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादो न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य भेदेन प्रतिषेधो वक्तव्य. । तस्मिन् उच्यमाने वाक्यभेदः । अपि च गिरापदे निषिद्धे अनियमेन तत्स्थाने वर्णाः प्राप्नुवन्ति, नावश्यमिरापदम् । (तृतीयं निरस्यति-) अथ उभयं प्रगीतम्, इरापदं च (इति) तथा वाक्यभेदः । तस्मात् ('ऐरम् ' इति पदे-) इरैव प्रातिपदिकं विधीयते । तत्र विधीयमानं गिरापदस्य या गीतिः, सा कार्यापत्त्या लभते ।

गानसंयोगाच्च । ५६ ॥

भाष्यम्— गानसंयोगो भवति । ' उद्गेयम् आइरा चा दाशाता ' इति इरागानं दर्शयति ।

वचनमिति चेत् । ५७ ॥

भाष्यम्—इति चेत् पश्यसि, गानदर्शनम् एतद्भवतीति । नैवम् । वचनं भविष्यति ' उद्गेयम् आइरा चा दाशाता ' इति ।

न, तत्प्रधानत्वात् । ५८ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् । किंप्रधानम् ? इरापदप्रधानम्, निर्देशात् । न गीतिप्रधानम् अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा इरापदस्य अर्थवादो भवति, न गीतेः । ' इरामहं यजमाने ददानि ' इति । पदस्य चायमर्थवादो न गीतेः । तस्मात् प्रगीत प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन् एतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, 'न प्रनेति ब्रूयात्, प्रनीति ब्रूयात् ' । यदि पूर्वः पक्षः प्रनपदं वा वक्तव्यम्, प्रनीपदं वा । यदि सिद्धान्त., प्रनीपदमेव वक्तव्यमिति ।

टुप् —(यद्यपि अन्यथदितोत्तरं वार्तिकम् आनन्दाश्रमीये ५९ सूत्रे एव मुद्रितम्, तथापि वस्तुतः ५८ सूत्रस्यैवेदम् । प्रन-प्रनी इत्यादिप्रयोजनस्य ५८ सूत्रभाष्ये एव प्रतिपादनेन प्रयोजनवार्तिकस्यापि अनेन हेतुना-

एवायं तद्धितः, विकारश्च इरापदस्य प्रमाणरूपो धर्म एवेति चेत्, तथात्वेऽपि प्रमाणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेः अप्रमाणरूपस्य गिरापदबाधकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्धितार्थत्वमङ्गीकृत्य तद्धितस्य अनुवादोपपत्तेः। न च अप्रगीतेरापदमात्रविधाने 'उद्वेयम्' इत्यनुवादानुपपत्तिः, तस्य ऐर कृत्वा अक्षरान्तरे उद्वेयम् इत्येवमर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः। न च प्रकारान्तरेण गीतेः अप्राप्तावपि गिरापदकार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः, गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात्। तद्गीतेः तद्द्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदे प्रसक्त्यभावाच्च। अत एव ऊहग्रन्थे 'आईरा-आईरा चा दाशाता' इति गानाम्नानमपि अप्रमाणमेव। न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैव अप्रामाण्यम्, ऊहग्रन्थसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात्। अत एव तन्न्यायविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव। यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थबलात् अस्य गीताम्नानस्य वेदत्वकथनम्, तत् वैदिकानां ऊहग्रन्थे पाठात् अनादरणीयम्। इति प्राप्ते, सत्यम्, इरापदस्वरूपस्यैव विधिः न तु प्रमाणस्य, तथापि प्रमाणाभावस्यापि अविधेयत्वात् कार्यापत्त्या गीतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते। तथाहि, यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगः, तथापि गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोः एकत्वात् युक्तैव धर्मलाभः। यद्यपि च न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्माः, तथापि गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्य एकस्यैव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ चोपयोगात्, धर्माणां च गीत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव रीक्षणीयात्वाद्दूनियमन्यायेन अङ्गीकारात् चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदावान्तरकार्यापन्ने अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूततादृशकार्यजनके इरापदे युक्तैव तद्धर्मप्राप्तिः। माऽस्तु वा अवान्तरकार्यभेदमङ्गीकृत्य कार्यापत्तिः, तथापि गिरापदबाधकतया तत्स्थानापत्तिः तावदस्त्येव इरापदस्य। अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वे अवगते गीतिरूपधर्माकाङ्क्षाया बाधकनिरूपस्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशे न किञ्चिद्बाधकमस्ति। आवश्यकं च गीतेः चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वम्। वस्तुतस्तु, यथैव 'यज्ञायज्ञियं पुच्छे गायति' इति वचनेन यज्ञायज्ञियस्य चयने उपयोगः, तथैव 'यज्ञायज्ञियेन स्तुवीत' इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि। अतश्च तद्गतगीत्यंशस्य यावत् चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनाद्वारा चयनोपयोगकल्पनम्, तावत् तत्पूर्वमेव अग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनया स्तोत्रोपयोगोऽपि इति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेः इरापदे अतिदेशः। यद्यपि च अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्तादुपरिष्टाच्च गिरापदस्यापि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिः इरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्क्येत, तथापि आर्चिकोद्गीथयोः अवान्तरकार्यभेदात् अभेदेऽपि वा अप्रगीतस्यैव गिरापदस्य आर्चिके पाठात् गिरापदगीतेः गिरापदद्वारा चयनादावेव उपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्रे उपयोगाभावात् तत्कार्यापत्त्या अतिदेशेन तद्गीतेः इरापदे अतिदेशः ऊहो वा, अपितु उक्तरीत्या उपदेशेनैव। तत्वं तु 'ऐर कृत्वोद्वेयम्' इत्यत्र न इरापदाक्षराणि विधीयन्ते, गिरापदयुक्तपाठेऽपि सत्त्वात्, अपितु निषेधानुवादबलात् 'गकारपरिसंख्यामात्रं विधिफलम्, अतश्च गीतेः 'आइरागाइरा चा दाशाता' इत्येवंविधाया गिरापदवृत्तित्वेन सेवतायाः वस्तुतः इराक्षरधर्मत्वात् गकारसत्त्वे इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाक्षतेः न गिरापदगीतेः इरापदे स्वतन्त्रः उपदेशः, न वा अतिदेशः ऊहो वा। यत्र तु 'न ममेति ब्रूयात्, ममीति ब्रूयात्' इत्यादौ अकारबाधेन इकारविधिः, तत्र पूर्वोक्तविधया स्वतन्त्रोपदेशो गीतेः। सर्वथा प्रगीतमेव इरापदम्। १८.

खण्डन— 'गीत्या समेतं तदिरापदं स्यात्।' २१.

शंकर— 'इरापदे प्रमाणं स्यात्।' २७.

गिरिमुत्पाट्य मूषिका उद्धृता इति न्यायः। यत्र कृतेऽपि बह्वायाससाध्ये कर्मणि, तुच्छफलोपलब्धिः तत्राय प्रवर्तते इति। तथा चोक्तं पञ्चतन्त्रे 'दन्तचाग्रविल सिंहः पाषाणशकलाकुलम्। प्राप्नोति नगभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत्॥' साहस्री. ९३१.

सर्वथा विधिसिद्धये विधेः कर्मान्तरपरत्वं कल्पयति। स च पौर्णमास्यधिकरणे प्रसङ्गात् प्रतिपादितः। शा. २।२।९. ● गुणस्य भेदकत्वं सगुणकर्मोत्पत्तौ पूर्वसंयोगानर्हत्वात्। सु. पृ. ८३५, ● गुणस्य विधित्सितस्य अन्यतः प्राप्तौ नामत्वस्य उक्तत्वात्। पृ. ४५८, ● गुणस्य विधेयस्यैव भेदकता। पृ. ८८७. ● गुणस्य श्वेतस्य वायव्ये पशौ (द्रव्ये) नियमविधि. 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ। वि. ४।२।१०. ● गुणस्य साक्षात् (भावनाऽन्वयं विना) फले विध्यनुपपत्तेः। सु. पृ. ८५२, ● आख्यातस्य भेदकत्वसंभवे तत्पारतन्त्र्यात् गुणस्य भेदकत्वं नास्ति। पृ. ७१२. ● उत्पत्त्यवगतस्य गुणस्य (आमिक्षारूपस्य) पाक्षिकबाधम् अष्टदोषदुष्टं च विकल्पं परिहर्तुं गुणान्तरं वाजिनं कर्मान्तरं कल्पयति। रत्नाकरः संबन्धाक्षेपवादे श्लो. १२. ● गुणानामनुपादेयानां संनिधौ कर्मान्तरत्वाबाधकत्वम्। (इति अधिकरणार्थः)। भाट्ट. २।३।१२. ● गुणानामेकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां समुच्चयः। ('एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणाम्' इत्यत्र अधिकरणं द्रष्टव्यम्)। भा. १२।३।३।९, ● गुणानामेकस्मिन् कर्मणि विहितानां समुच्चयः। यथा आघारे ऋजुमाघारयति, संततमाघारयति, प्राञ्चमाघारयति इति। १२।३।३।९, ● गुणानामेकार्थानामेकस्मिन् कर्मणि विकल्पः, व्रीहियवयोः, खादिरादीनां यूपद्रव्याणाम्, बृहद्रथन्तरयोश्च। विकल्पाधिकरणं द्रष्टव्यम्। १२।३।४।१०–१८. ● गुणानां कारकविभक्तिः न कारकविशेषणं स्यात्, किं तर्हि। कारकत्वादेव। एतदपि पश्चेन्द्रियश्राऽधिकरणे वक्ष्यते (६।८।१०।३५)। शा. ३।१।६।१२ पृ ६८८ ● गुणानां गुणिभिः सह समवायस्थानः संबन्ध अप्रत्येपः। ऋजु. पृ १८८.

● गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यात्। ३।१।१२।२२॥

अग्न्याधेये पवमानहवींषि अहोमार्थानि भेदकानि पात्राणि होमार्थानि च श्रूयन्ते। अग्न्याधेयेन गु तेषां पात्राणां नास्ति संबन्धः। तस्मात् तानि पवमानेष्टिषु निविशन्ते, उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वयागेषु इति विचारे आधानादिषु पवमानहविःषु पात्राणां निवेशः। इति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह। यथा आधानम् अग्नीनां संस्कारार्थम् अग्नीनां गुणभूतम्, एवं पवमानहवींष्यपि अग्निसंस्कारार्थानि अग्नीनामङ्गम्। गुणानां च परार्थत्वात् आधानस्य पवमानहविषां च अग्न्यर्थत्वात् परार्थत्वेन च समत्वात् परस्परम् असंबन्धः स्यात् संबन्धो न स्यात्। तस्मात् आधाने श्रूयमाणानि पात्राणि न पवमानहविःषु भवितुमर्हन्ति। किन्तु दर्शादिसर्वयागेषु इति भाष्यानुसारी पन्थाः।

वार्तिके तु पवमानहविषां आधानाङ्गत्वेऽपि पात्राणां सर्वयागेष्वेव निवेशः पूर्णाद्यनुमन्त्रणन्यायेन (३।२।१। १–२)। सूत्रं तु पूर्वाधिकरणस्य शेषतया 'ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वात् न व्यवधायकत्वं स्यात्' इति शङ्कोत्तरत्वेन नेयम्। निविदोऽपि अग्निसमिन्धनार्थाः सामिधेन्योऽपि। तथा च गुणानां निविदां सामिधेनीनां च परार्थत्वात् अग्निसमिन्धनार्थत्वात्, परार्थत्वेन च समत्वात् सावा परस्परमसंबन्धः स्यात्। इति निविदो न सामिधेन्यङ्गम्। इति निविद्भिः सामिधेनीनाम् उपवीतस्य च व्यवधानं भवत्येव इति सूत्रार्थः इति उक्तम्। के. ● समासविशेषणस्य भाष्ये संदिश्यमानं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वात् 'गुणानाम्' इत्यनेन न्यायेनैव विशेषणानन्वयात् धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनायाः विशेषणान्वयोऽस्त्यर्थम्। सु. पृ. १०२१. ● गुणानां च आधानगुणभूतानां पवमानेष्टीनां परार्थत्वेन अप्रधानतया आधानगतत्वात् पवार्थयोगेन श्रुतैः पात्रैः असंबन्धः स्यात् इति सूत्रव्याख्या। पवमानेष्टस्य प्रधानयागार्थानित्येन पवमानेष्टीनां पवमानभावप्रदर्शनार्थमेतत् सूत्रम्। [illegible] पृ. १०६२. ● गुणानां च इति न्यायेन सर्वे शेषा यजमानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाणि कारकाणि अन्वियन्ति। भूषणसारः। दर्पणः— विशेषणानां परार्थत्वात् अन्योन्यकारकत्वात्, अत एव समत्वात् समानधर्मत्वात् तेषां परस्परं संबन्धो न भवेत् इति न्यायार्थः। धात्वर्थनिर्णयः. कारिका १०. ● 'गुणानां च' इत्यनेन न्यायेन अप्याख्यातानां यागगुणत्वात् गुणस्य धर्मान्तरयानरं योकन्वयेनतथा मावमानगुणानामपि प्रत्ययानां गुणान्वयाम्युपगमेऽपि। सु. पृ. ११५७.

संनिधिमात्रं तद्विशेषणम् 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायात्। कौ. ३।१।१५।२६ पृ. २१७, ● ऐन्द्रा गार्हपत्यम्। द्वितीयैव प्रतियोगित्वलक्षिता गार्हपत्यसमीपे स्थित्वा इन्द्रं प्रकाशयेत् इति। गुणे॰ इति न्यायात् गार्हपत्यप्रातिपदिकस्यैव इन्द्रे गौणम्, यज्ञसाधनत्वलाभात्। (पूर्वपक्षे)। ३।२।३।२ पृ. २३०. ● यथा लक्षणातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात्। लक्षणा हि पददोषः, वाक्यभेदस्तु वाक्यदोषः। पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पदे एव दोषकल्पनाया उचितत्वात् 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायादित्युक्तं न्यायप्रकाशे। साहस्री. ८४८. ● गुणे फलकल्पनाया यजतेर्न विरोधः। भा. १।४।२।२ पृ. ३२८. ● गुणे विधिशक्तिः संक्रामति। वा. १।३।१०।२१ पृ. ८६९.

☸ 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः। यत्र स्यात्, तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम्॥' (वा. ३।३।२।५ पृ. ८१०) इत्यनेन न्यायेन उच्चैस्त्वस्य उपांशुत्वात् बलीयस्त्वात्, प्रमाणबलाबलाच्च प्रमेयबलाबलवत्त्वस्य उक्तत्वात् यावन्निरुच्यापि उपांशुत्वस्य न्यायप्राप्तेन उच्चैस्त्वेन युक्तो बाधः यजुर्वेदविषयत्वाच्च वचनानर्थक्यपरिहारः। सु. पृ. ६७९, ● स्वरूपतोऽङ्गविधायिना वेदेन अङ्गस्य स्वरविधौ उपलक्षण कल्पप्रधानद्वारा अङ्गविधायिना वेति चिन्तायाम् 'गुणे स्वरूपतो धर्मः' इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वारा अङ्गविधायिना इति निर्णयात् प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवेदधर्मः कार्यः। पृ. ११८५. ● एकान्तद्रव्यसंबन्धिनि शब्दत् गुणे विशेषणत्वात् पूर्वतरमभिहिते तत्संबन्धादेव प्रतीयमानस्य द्रव्यस्य न शक्यं वाच्यत्वं कल्पयितुमित्युक्तम्। वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८२. ● यत्रयत्र गुणे क्रमो भवति, तत्रतत्र क्रियाया साध्यमानायाम्, नान्यथा। भा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६९. ● गुणकरणत्वं 'फल्गुदेश्च कर्म॰ (२।२।११।२५-२६)' इत्यधिकरणे व्युत्पाद्यते। सु. पृ. ८४८. ● गुणकर्म दृष्टोपकारकम्। कु. २।१।४।७. ● गुणकर्माणि एव संनिपत्योपकारकाणि आश्रयिकर्माणि इति चोच्यन्ते। मीन्या. ● यैः कर्मभिः द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वा शक्यते, तानि गुणकर्माणि। यूपतक्षणं आहवनीयाधानं वा, अवघातः पेषणं वा। वि. २।१।४. ● गुणकर्मस्वरूपं वैदिकं कर्म यथा आधानम्। बाल. पृ. ८१. ● गुणकल्पना सूत्रेषु कृता यथा 'गुणकल्पनस्त्वर्था कृताः। ५७॥ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्य तयोष्णिक्ककुभोरिति। दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदय इत्यपि॥ ५८॥ श्लोवा. १।१।१ औत्पत्तिकसूत्रे (१।१।५) लक्षणया उत्पत्तिशब्देन स्वभावाभिधानम्। 'गव्यस्य च तदादिषु' (८।२।११।१८) इत्यत्र गव्यशब्देन गोविकारतदवयववाचिना 'गावो वा एतत् सत्रमासत' इत्यर्थवादोदितगोसंबन्धमात्रेण गवामयनस्याभिधानम्। तथा हानिवेनीविवृद्धौ आगम्यमानानामृचां सर्वासां वलिप्यमानवतीं सनिद्धवतीं चान्तरा निवेशः इति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'या एव धाय्यायाम्विदिताः तासामेव तत्र निवेशः नान्यासाम्, आगन्तूनामन्ते निवेशः' इति सिद्धान्तमुक्त्वा तल्लिङ्गमिदमुच्यते 'उष्णिक्ककुभोश्चान्ते दर्शनात्' (५।३।३।५) इति। अत्र उष्णिक्ककुप्शब्देन त्रिष्टुबुच्यते इत्युक्तम्। तथा 'दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदये' (१०।२।१३।५९) इत्यत्र अभ्युदयशब्देन अभ्युदयसाधनभूतो दाशरात्रो लक्षितः। रत्नाकरः। ● गुणकल्पनया विधिर्यथा 'सृष्टीरुपदधाति' 'प्राणभृत उपदधाति' इति। अत्र सृष्टिशब्दे प्राणभृच्छब्दे च गौणी कल्पना। तथा 'श्येनचितं चिन्वीत'। अत्र चयने श्येनसादृश्यं गुणो विधीयते फलाय। पुरुषार्थोदाहरणमेतत्। पूर्वं तु क्रत्वर्थे। बाल. पृ. २७.

● गुणकामा याजमानाः। काम्याधिकरणम्। तथा-कामाधिकरणम्। गुणेन सम्पाद्याः कामाः गुणकामाः। भा. ३।८।५।१३-१४, ● गुणकामानां पञ्चमसे न प्रवृत्तिः। 'सोमं ते क्रीणामि' इत्यादेश्च ऊहेन प्रवृत्तिः 'फलानि ते क्रीणामि' इति। ३।६।१३।२६, ● गुणकामाना बाधः अग्निरशस्य मृतकर्तृकत्वपक्षे। १०।२।२०।५१, ● गुणकामाना होतृकामनयाऽनुष्ठीयमाना। सौम. अग्निष्टयस्य मृतकर्तृकत्वपक्षे। १०।२।२२।५६-५७.

मन्तव्यम् । ननु देवतासंबन्धद्वारको हि द्रव्यस्य यागसंबन्धः । तत्र आमिक्षाया तद्धितश्रुत्या देवतासंबन्धः, वाजिनस्य तु वाक्येन । अतः कथं विषमशिष्टयोर्विकल्प इति । नैवम् । एवं हि मन्यते । स्यादेवं हि यदि वैश्वदेवपदेन आमिक्षासंबन्धः प्रतीयते । किं तर्हि ? आमिक्षासमभिव्याहारलक्षणात् वाक्यादेवायम् । वैश्वदेवीपदात् सामान्येन द्रव्यसंबन्धेऽवगते विशेषमात्रम् आमिक्षापदात् प्रतीयते, तर्हि वाजिभ्य इत्यत्रापि चतुर्थीतः सामान्येन प्रदेयद्रव्यावगतौ वाजिनपदात् विशेषावगम इति नास्ति वाक्यगम्यत्वे कश्चिद्विशेष इति । न च 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' (१०।४।१२।२३) इत्यनेन न्यायेन वाजिनानुवादेन वाजिशब्देनैव देवतोपादानमिति वाच्यम् । वाजिशब्दस्य आमिक्षायागीयदेवतोपलक्षणत्वात् । आमिक्षायागीयदेवतायाश्च विश्वदेवशब्दाभिहितत्वात् विश्वदेवशब्देनैव तयास्य वाजिनान्वय इति । न चैवं देवताऽन्वयेऽपि 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्' इतिवत् कर्मभेद इति वाच्यम् । यतस्तत्र निरपेक्षवाक्यद्वयेन इन्द्रसंबन्धावगमात् दधिपयोद्रव्यकयागभेदो युक्तः । इह तु वाजिपदेन आमिक्षासंबद्धपूर्वयागीयविश्वदेवसंबन्धप्रतिपादनात् कर्माभेद इति । अतः पूर्ववाक्यविहिते एव यागे वाजिनमात्रगुणविधानमिति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेव यदि औत्पत्तिकशिष्टामिक्षाऽवरुद्धे कर्मणि वाजिनगुणविधिः उपपद्यते । तथाहि, न तावत् वाजिनस्य पूर्वस्मिन् कर्मणि समुच्चयेन विधानं संभवति, भिन्नवाक्योपात्तयोस्तुल्यकार्ययोः समुच्चयासंभवात् । नापि विकल्पेन, विषमशिष्टत्वेन विकल्पासंभवात् । श्रौतो हि विश्वदेवानामामिक्षासंबन्धः । वाजिनसंबन्धस्तु वाक्यकल्प्यः । ननु आमिक्षासंबन्धोऽपि वाक्यीय इत्युक्तम्, स्यादेवं यदि विश्वे देवा देवता भवेदिति सर्वनामपदेन द्रव्यमात्रमुपादीयेत । द्रव्यविशेषविषयत्वात् तद्धितस्य, तद्धितश्रुतिगम्यः एव विश्वेषां देवानामामिक्षासंबन्धः । तदुक्तम् 'नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धितैर्देवतोच्यते । अत्यन्ताभिधेयाय विशेषस्यैव देवता ॥ आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः । आमिक्षापदसांनिध्यात् तस्यैव विषयार्पणम् ॥' इति । (वा. पृ. ५३३, ५३४) । वाजिभ्य इत्यत्र न प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा हविर्द्रव्यमभिहितम् । नापि तस्यैव देवताऽन्वयित्वम्, किन्तु वाजिनपदसमभिव्याहारलभ्यत्वात् वाक्यगम्यमेवेति । तदुक्तम् 'न प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या हविः स्वतः । न चास्य देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥' इति । (वा. पृ. ५३५) । ननु 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्ति' इत्यत्र श्रौतामिक्षासंबन्धेऽपि वरुणस्य प्रकारान्तरेणापि निष्कासतुषसंबन्धो दृष्ट एव, तद्वदिहापि वाजिभ्यो वाजिनसंबन्धो भविष्यतीति । नैवम् । तत्रावश्यं कल्पनीये निष्कासतुषयोः देवतासंबन्धे संनिहितदेवतापरित्यागे कारणाभावात् अगत्या तथा आश्रितम् । अत्र तु कर्मान्तरविधानेनैव उपपत्तेर्वैषम्यमिति । किञ्च उत्पत्तिशिष्टामिक्षाऽवरुद्धयागस्य उत्पन्नशिष्टवाजिनसंबन्धः एव नास्तीति कथं विकल्पः ? इति । इदं तु इह वक्तव्यम् । क पुनरुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधो नाम विरोधप्रकारः ? तथोच्यते, प्रतिपत्तिविरोध एवायम् । आकाङ्क्षानिबन्धनो हि शब्दस्यान्वयः । न चोत्पत्तौ गुणविशिष्टे कर्मणि अवरोधे तत्समानकार्यगुणान्तराकाङ्क्षा समस्तीति नोत्पन्नशिष्टान्वयः । यत्र तु कार्यभेदः, तत्रोत्पत्तिशिष्टेऽपि द्रव्यान्तरे उत्पन्नशिष्टानामपि द्रव्याणां संबन्धो भवत्येव । तेन उत्पत्तिशिष्टैकहायन्यवरुद्धे क्रये उत्पन्नशिष्टानामपि वास.प्रभृतीनां कार्यभेदेन आकाङ्क्षासंभवात् समुच्चयो युक्त एवेति वैषम्यम् । किञ्च वाजिशब्दो हि 'हविर्गौणमाहरन्ति' इति न्यायेन अश्वमेव प्रतिपादयति, न च विश्वान् देवान् । न च नामपदानैव देवतात्वम्, किन्तु या यस्य हविष उद्देश्यतया चोद्यते, सा तस्य देवतेति शार्दूलमन्त्रादिवत् अश्वस्यापि देवतात्वमविरुद्धम् । भवतु वा यौगिको वाजिशब्दः, तथापि कथं देवतात्वमस्य ? आमिक्षायागे हि देवा स्वरूपेण देवतात्वम्, वाजिने वाजशोभितत्वेन । ततश्च इन्द्रमहेन्द्रवत् देवताभेद एवेति । वाक्यभेदन्यायाभावादेव निर्विभक्तिकत्वेन स्वरूपस्यैव दोषः । तेन सर्वथा औत्पत्तिकशिष्टामिक्षाऽवरुद्धे कर्मणि अनुपपद्यमानं वाजिदेवत्यं वाजिनद्रव्यकं कर्मान्तरमेव कल्पनीयमिति सिद्धम् ।

गैत्वादिमात्र न कल्पितम् । वा. । २।२।२।२ पृ. ४७१, ● गुणत्वं प्रधानार्थपरत्वम् ।३।१।७।१४ पृ. ७१८. ● गुणत्वं विशेषणत्वम्, न शेषत्वम् । रत्नाकरः. श्लोवा अनुमाने ३. ● गुणत्वेन प्रतीतस्यापि प्रयोजनाकाङ्क्षाया प्राधान्यमिष्यते यथा पशुपुरोडाशादौ देवताऽऽदेः । भाट्ट. ३।४।८ पृ. ३१८.

ॐ गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । ३।८।४।१२ ॥

इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणगुणसूत्रत्वेन पूर्वं व्याख्यातम् । अथवा अनेन सूत्रेण अधिकरणान्तरमेव रचयितव्यम् । तदित्थम् – उद्गातृवेदे श्येनयागप्रकरणे 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति श्रूयते । अध्वर्युवेदे च वाजपेयप्रकरणे 'हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति । तत्र औद्गात्रसमाख्यया उद्गातॄणामेव लोहितोष्णीषवत्ता स्यात्, न सर्वेषामृत्विजाम्, एवमाध्वर्यवसमाख्यया अध्वर्यूणामेव हिरण्यमालाधारित्वं स्यात्, न सर्वेषामिति समाख्यया उत्सूत्रे पूर्वपक्षे प्राप्ते, सूत्रेण सिद्धान्तयति । गुणत्वात् लोहितोष्णीषस्य हिरण्यमालायाश्च ऋत्विग्गुणत्वात् 'ऋत्विजः प्रचरन्ति' इति ऋत्विक्पदस्य च बाधायोगात् वेदेन औद्गात्रम् आध्वर्यवम् इति समाख्यारूपेण व्यवस्था न स्यात् उद्गातृमात्रधर्मता अध्वर्युमात्रधर्मता च न स्यात्, किन्तु सर्वेषामेव षोडशानामृत्विजां लोहितोष्णीषता हिरण्यमालित्वं च धर्मः स्यात् । इति सिद्धान्तः । के

● गुणत्वाच्च इत्यनेन न्यायेन आध्वर्यवादिसमाख्याना गुणभूतेष्वेव कर्तृषु व्यापारेण प्रधानभूतकर्तृरूपस्यत्वविनियोजकत्वात् । सु. ३।७ पृ ५१. ● गुणत्वे विनियोक्त्री शेषषष्ठी यथा 'आग्नेय्यैव नापुपाद्य पौर्णमास्या यजन्' । बाल. पृ ४५. ● गुणत्वप्राधान्ये एकस्य कर्मणो न युक्ते । वा ४।२।८।२२, ● 'नानान्तरक्रियायोगाद्दृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्रव्ये कथम्मात्रैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥' २।४।२।३ पृ. ३३१, ● गुणधर्म अतिक्रमितव्य. (न प्रधानधर्म·) अवश्यं कर्तव्ये अन्यतरधर्मातिक्रमे । तथाहि प्रधानमविगुणं कृतं भवति । ३।३।२।९ पृ. ८१०.

● गुणनिमित्तो भेदाभेदविचारः अतः परं (२।२।१।२३ आरभ्य) प्राक् प्रकरणभेदात् (२।३।११।२४) वर्तिष्यते । वा. २।२।१।२३ पृ. ५३१. ● गुणनिषेधः पुरुषार्थो यथा 'शुक्तं न भक्षयेत्' इति । बाल. पृ. ३१, ● गुणनिषेधः प्रत्यक्षः पुरुषार्थो यथा रजस्वलावतेषु 'न खर्वेण पात्रेण पिबेत्' इति । पृ. ३५ ● गुणनिषेधः प्रत्यक्षः यथा पूर्वपक्षे आधाने 'अपरिमितं देयम्' । अत्र पूर्वोक्तैकादिसर्वसंख्यानिषेधोऽयम् इति मत्वर्थोऽयम् । पृ. ३२.

ॐ गुणन्यायः । गुणाधिकरणम् । गुणाधिकरणन्यायः । वाजिनन्यायः । वाजिनाधिकरणम् । आमिक्षाऽधिकरणम् । वाजिनयागः आमिक्षायागात् कर्मान्तरं द्रव्यदेवतारूपगुणभेदात् ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे, वाक्ययोः समत्वात् २।२।९।२३ ॥

भाष्यम्— चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे (पर्वणि) समामनन्ति 'तप्ते पयसि दधि आनयति, सा वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र संदिह्यते किम् आमिक्षागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिः, उत तस्मात् वाजिनगुणक(कं) कर्मान्तरमिति । किं प्राप्तम् ? गुणविधिरिति । कुतः ? यावेन अनेन आमिक्षया यजिनो विश्वे देवाः, ताननूद्य वाजिनं विधीयते । तेन उभयं वैश्वदेवम्, आमिक्षा वाजिनं च । तस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनगुणविधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युक्ते 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । गुणश्च अप्रकृतेन देवताऽभिधानेन संबध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात् । समे हि तदा एते वाक्ये भवतः । उभे अपि अपूर्वयोर्यागयोः विधातृणी । कथं पुनः अपूर्वदेवताऽभिधानम्, यदा इदानीमेवोक्तं विश्वेषां देवानाम् अनुवादो वाजिभ्य इति । तदुच्यते । इह विश्वेषां देवानां देवतात्वं क्व चित् श्रुत्या, क्व चित् वाक्येन । तद्धितनिर्देशो श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशो वाक्येन । यत्र श्रुत्या देवतात्वम्, तत्र आमिक्षया सह एकवाक्यत्वम् । यत्र चतुर्थी, तत्र वाजिनेन । तत्र एतामेकत्र श्रुत्या देवतात्वम्, वाक्येन द्रव्यविशेषसंबन्धः, एकत्र उभयमपि

ज्योतिष्टोमविषयत्वमिति । तेन रथंतरैकसामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तरं ज्योतिष्टोमव्यतिरिक्तं गमयेत् । रथंतरसंयोगस्य विशेषणत्वेन नाविशेषणभूतत्वात् कृत्स्नक्रतुसंयोगादिति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् । २ ॥

एवं प्राप्ते, अभिधीयते । अयमभिप्रायः । भवेदेवं यदि अत्र रथंतरसामत्वलक्षणो गुणः यदिशब्दोपबन्धो निमित्तत्वेन प्रतीयमानः प्रकृते कर्मणि न सम्भवेत् । संभवति तु 'रथंतरं पृष्ठं भवति' इति वचनेन ज्योतिष्टोमे रथंतरस्य विहितत्वात् । ननु 'रथंतरसामा सोमः' इत्यत्र रथंतरैकसामत्वमवगम्यते इत्युक्तम् । न च तथाभूतो ज्योतिष्टोमः, इति कथं तथास्य निमित्तार्थतया संबन्धः ? इति । उच्यते । द्विविधं हि विशेषणं भवति व्यापकमव्यापकं च । तत्र व्यापकं विशेषणं सजातीयान्ययोगव्यवच्छेदकमेव । यथा नीलमुत्पलमिति । अत्र उत्पलस्य नीलत्वम् । अव्यापकं तु विशेषणं स्वायोगव्यवच्छेदेनैव यथा 'दण्डी पुरुषः' इत्यत्र पुरुषस्य दण्डः । ज्योतिष्टोमे च 'रथंतरं पृष्ठं भवति' 'बृहत् पृष्ठं भवति' इति वैकल्पिकत्वात् रथंतरस्य स्वायोगव्यवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम् । तत्र यद्यपि इतराण्यपि सामानि रथंतरस्य सजातीयानि, तथापि बुद्धिसंनिहितं व्यवच्छेद्यं व्यवच्छेदकेन व्यवच्छिद्यते । इतरसाम्नां च बुद्धिसंनिधानं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणेन बहिरङ्गम्, पृष्ठवाक्यप्रकरणेन च बृहद्रथंतरयोः बुद्धिसंनिधानम् अन्तरङ्गम् । अतो बृहद्व्यवच्छेदेनैव रथंतरस्य विशेषणत्वम्, रथंतरव्यवच्छेदेन बृहतो विशेषणत्वमिति । अथ क्रतुविशेषितस्य रथंतरस्यैव यदिशब्देन निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते, तथा च सति ज्योतिष्टोमस्य रथंतरव्यापकत्वात् क्रत्वन्तरव्यवच्छेदेनैव विशेषणत्वम् । तेनायमर्थः ज्योतिष्टोमस्यैव रथंतरमैन्द्रवायवाग्रतानिमित्तम् । ननु 'रथंतरसामा सोमः' इत्यत्र रथंतरस्यैव विशेषणत्वं प्रतीयते, न तु सोमयागस्य । सत्यं समासपदात् न प्रतीयते, विग्रहवाक्यात् प्रतीयते एव । एवं हि विग्रहवाक्यम्, रथंतरं साम यस्येति । अत्र च षष्ठ्यन्तत्वात् क्रतोरेव विशेषणत्वमवगम्यते । एवञ्च समासपदात् अप्रतीयमानमपि यदिशब्दप्रतिपादितनिमित्तत्वानुरोधेन ज्योतिष्टोमप्रकरणानुरोधेन च स्वीक्रियमाणं कर्मान्तरकल्पनातो लघुतरमिति न दोषायेति । ननु निमित्तस्य उद्देश्यत्वात् तद्विशेषणविवक्षायां वाक्यभेदः स्यात् । तेन रथंतरस्य निमित्तत्वे कथं क्रतोर्विशेषणत्वम् ? क्रतोर्वा निमित्तत्वे कथं रथंतरस्य विशेषणत्वम् ? इति । (नैवम्) उद्देश्यविशेषणविवक्षाया हि वाक्यभेदो भवति, न पुनर्विशिष्टोद्देशे । यथोक्तम्, मुष्णामहे हविर्विशेषणमिति । तेन यथा आर्तेः केवलाया निमित्तत्वासंभवात् हविर्विशेषणभूताया एव निमित्तत्वेन उद्देश्यत्वम्, तथा इहापि केवलस्य क्रतोर्बृहद्रथंतरसामाधारस्य वैकल्पिकग्रहाग्रतानिमित्तत्वासंभवात्, केवलस्य रथंतरस्य क्रतुसंबन्धे ग्रहाग्रतानिमित्तत्वासंभवात् युक्तं विशिष्टस्यैव उद्देश्यत्वमिति । यच्च निमित्तत्वं यद्यपि प्रातःसवने ग्रहाग्रता माध्यन्दिने रथंतरम्, तथापि बुद्धिस्थीकृतस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेर्नानुपपन्नम् । ननु जगत्सामशब्दस्य न ज्योतिष्टोमपरामर्शकत्वम्, तदसंभवात् तथा भवतु नाम । नहि ज्योतिष्टोमे जगत्साम सामास्ति, अस्ति तु विषुवन्नामके कर्मणि । जगत्याधारे गीयमानं साम जगत्साम । तेन भवतु तस्य तद्विषयत्वम्, न चेह तथेति वैषम्यम् । अतो नात्र कर्मान्तरत्वमिति सिद्धम् । प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे रथंतरैकसाम्नो बृहदेकसाम्नश्च कर्मणि भेदेनानुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु ज्योतिष्टोमस्यैव वैकल्पिकग्रहणानुष्ठानमिति । सूत्रं तु—एकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य तेनतेन रथंतरसामत्वेन बृहत्सामत्वेन च लिङ्गभेदेन ग्रहाग्र्यगुणविधानार्थमुच्येत अभिधानं क्रियेत, एकत्वं कर्मान्तरत्वम्, गुणवाक्यत्वात् गुणविधानपरत्वादित्यर्थः । तौता.

गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत्, संयोगस्याशेषभूतत्वात् । २।३।१।१ ॥

'यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्' 'यदि बृहत्सामा, शुक्राग्रान्' इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरं रथंतरसामा इति बृहत्सामा इति च विधीयते, उत प्रकृते ज्योतिष्टोमे एव नैमित्तिकं ऐन्द्रवायवाग्राऽऽदि-

वुवता संप्रदेयात् विना तदनुपपत्ते. सामान्यापेद्ये
इति वाजिनपदसंनिधानेन विशेषमात्रप्रतीतेः । अपि-
■ भवतु नाम तद्धितश्रुतेः द्रव्यमात्रसंबन्धः, तत्र द्रव्य-
मात्र वाजिनेऽपि अविशिष्टमिति न विरुध्यते, विशेषयोस्तु
आमिक्षावाजिनयोः विरोधः । तयोश्च उभयत्र
वाक्यलभ्यसंबन्धत्वात् अविशेषः । तेन विकल्पः प्राप्नो-
त्येव । तदुच्यते । 'नैव हि द्रव्यमात्रस्य तद्धिते-
र्देवतोच्यते । अस्यशब्दाभिधेयस्य विशेषस्यैव
देवता ॥' विश्वे देवा देवता अस्याः इति हि न सर्व-
नाम्ना द्रव्यसामान्यमभिधीयते, किं तर्हि ? संनिहितो
विशेषः, स एव व्यवहारक्षमः, न अनिरूपितं द्रव्य-
मात्रम् । अतः प्रातिपदिकेन योऽर्थः उपात्तः, स प्रमाणा-
न्तरगम्यस्य द्रव्यविशेषस्य देवता, इत्येतत् तद्धितेन
श्रुत्यैव उच्यते । ततश्च अन्तर्णीतसंबन्धदेवतोपसर्जन-
द्रव्यविशेषप्रत्यये पदान्तरनिरपेक्षेण तद्धितान्तेन पदेन
निर्वर्तिते कः पुनरसौ द्रव्यविशेषः, यस्य तद्धितेन देवता
उक्ता इत्यन्वेषणायाम् अयमिति आमिक्षापदेन उपनीयते।
तत्र यद्यपि तावत् प्रागेव विशिष्टप्रत्ययात् संबन्धः अभि-
हितः, तदा न लक्ष्यमाणो भवति । अथापि प्रकृति-
प्रत्यययोः स्वार्थमात्रयोरेव नैरन्तर्यात् अन्तराले संबन्धः
अवगम्यमानो भवति, तथापि अत्र एकपदस्थत्वात्
पदद्वयसंनिधिगम्यात् बलीयान् विज्ञायमानः श्रौतः इत्यु-
च्यते । तेन एतौ द्वौ संबन्धौ । एको द्रव्यदेवतासंबन्धः,
अपरो विशेषणविशेष्यभावः । तत्र पूर्वः श्रौतः, उत्तरो
वाक्यलक्षणः इति विशेषः । अतश्च नैवात्र नीलोत्पल-
दिवत् अर्थद्वार वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोः विशेषणविशे
ष्यत्वम्, किं तर्हि 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्ये-
वैष तद्धितः । आमिक्षापदसांनिध्यात् तस्यैव विष-
यार्पणम् ॥' नैवात्र तद्धितान्तेन एकोऽर्थः अभिहित॰
आमिक्षापदेन अन्य॰ पश्चात् तयोर्विशेषणविशेष्यता,
तद्धितान्तवाच्यस्य प्रथमप्रतीतेः किं तर्हि ? तद्धिता-
न्तस्य अनुपयुक्तानभिधानशक्तेरेव प्रतीक्षमाणस्य उप
पदेन विषयदानमात्र क्रियते । तेन आमिक्षापदसंनिधि
बलात् वैश्वदेवीशब्दः एव तामभिधत्ते । न चेदानीम्
आमिक्षापदस्य अनुवादत्वम्, तेन विना तद्धितान्तस्य
तद्विषयताप्रतीतेः । न च वाक्यार्थत्वम्, तद्धितान्त-
पदार्थस्य पृथक् अप्रसिद्धेः । नहि द्वौ स्वतन्त्रौ पदार्थौ
अगृहीत्वा वाक्यार्थः प्रतीयते । तेन अभिधेयोपनयमात्र-
कारित्वात् न तद्धितश्रुतेः आमिक्षापदेन अर्थविप्रकर्षः
क्रियते । तथा चाह 'श्रुत्योपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाऽभि-
धीयते । तदर्थस्तद्धितेनैवं त्रयाणामेकवाक्यतात ॥'
(त्रयाणाम् उपपद–सर्वनाम–तद्धितानाम् इति)। तेन
यैव आमिक्षा, सैव देवतासंबन्धं यास्यति इत्येवमुक्ता
सती वैश्वदेवीशब्देन उच्यते । तेन शब्दयोरेवात्र सामा-
नाधिकरण्यम्, नार्थयोः । इतरत्र तु (वाजिने) 'न
प्रातिपदिकेनोक्तं न विभक्त्या द्वयोः स्वतः । न
वाऽस्य देवतायोग इति वाक्यात् प्रतीयते ॥'
वाजिभ्यः इति तु नात्र प्रातिपदिकेन विभक्त्या वा
उभाभ्यां वा द्रव्यसामान्यविशेषतत्संबन्धानाम् अन्यतम-
मपि अभिधीयते, किं तर्हि ? प्रातिपदिकार्थः संप्र-
दानम् इत्येतावन्मात्रमित्युक्तम् । तत्र ■ कथञ्चित्
द्रव्यसंबन्धः पदे अन्तर्गतः, इति अवश्यं वाक्येनैव
वाजिनपदसामीप्यात् प्रत्याययितव्यः । अपिच 'यथे-
हास्य पदार्थोऽपि तद्धितेऽन्तर्गतः स्मृतः । न
संप्रदानमस्येति चतुर्थ्येवं विधीयते ॥'
'साऽस्य देवता' (पा॰ ४।२।२४) इति
अस्यपदार्थे (अस्य इति पदस्य अर्थे) देवता-
तद्धितो विधीयते, न तु एवम् 'तत् संप्रदानमस्य' इति
चतुर्थी विधीयते, येन अस्यपदार्थोऽपि उपादीयेत, किं
तर्हि संप्रदानमात्रमेव तदभिधेयत्वेनोक्तम्, तथा च प्रती-
यते । तेन तु अन्यथाऽनुपपद्यमानेन संप्रदेयविषयम्
आकाङ्क्षामात्रं केवलमुत्पाद्यते । न चैतावता अभि-
धेयत्वं भवति, सर्ववाक्यार्थानां पदार्थत्वप्रसङ्गात् ।
आकाङ्क्षया तु एतावत् क्रियते, येन पदान्तरोच्चारणे सति
संबन्धो ज्ञायते । निराकाङ्क्षत्वे सति पुनः सोऽपि न
स्यात् । तेन यद्यपि चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वमुक्तम्, तथापि
द्रव्यसंबन्धो वाक्येनैव । तत्र चासत्कं विवादः, इति
दुर्बलो वाजिनसंबन्धः ।
किञ्च 'श्रुत्यर्थः संनिकृष्टत्वं वाक्यार्थो विप्र-
कृष्टता । विप्रकृष्टप्रकारोऽतः सर्व एव प्रपञ्च्यते ॥'

भवति । ६।१।१।३. * 'निर्व्यापारो गुणः काम न साधयति कश्चन । करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ॥' वा. ३।६।३।१० पृ. १०३५, * यथा शुक्लादिगुणो द्रव्येण विना न भवति, इत्यविनाभावात् द्रव्यं लक्षयति । ६।१।५।२३ पृ. १३६८. * यदा तु स्वप्राधान्येन विवक्ष्यते गुणः, तदा द्रव्यस्य यत् लिङ्गसंख्यम्, तन्न लभते । टुप्. १०।३।१४।५७. * गुणाः अमूर्तत्वात् न क्रियया संबध्यन्ते । द्रव्येणैषां संबन्धो भवति । भा. १०।२।२९।६८, * गुणा गुणेषु न वर्तन्ते । न संख्या संख्याऽन्तरे वर्तते, गुणो हि संख्या । भा. ८।३।६।१४, * गुणा न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । १।४।१०।१६, * गुणा भूयांसो यत्र समाम्नाताः, तत्र क्रियाऽर्था चोदना इति गम्यते । ३।१।३।१०. * गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः इति विंशतिः । (अत्र संख्यापृथक्त्वशब्दा न सन्ति । अदृष्टशब्देन धर्माधर्मौ द्वावपि) । मणि. पृ. २१. * असंबद्धेषु क्रियमाणा गुणाः क्रिया न परिच्छिन्द्युः इति क्रियासंबन्धिनमाश्रयन्ति । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१७. * गुणेन श्वेतेन द्रव्यस्य प्राकृतत्वस्य न बाधो वायव्यपशौ । भा. १०।२।३०।६९. * गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायोऽयम् । वि. ३।३।२. * क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यम्, गुणेनापि । वा. ३।१।७।१४ पृ. ७१८, * 'आत्मना धात्वर्थक्रियारूपैर्गुणैराभीप्सते क्रिया ।' दधिगोदोहनादीनि क्रियया विना करणत्वमलभमानानि तामपेक्षन्ते । वा।२।१।२।२७ पृ ५५६, * न हि व्यापारसामान्यस्य गुणैः उत्पत्तिः शक्या । न च क्रियाविशेषमसाधयन् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते । ३।६।१६।४३ पृ. १०६९. * गुणात् अनेकार्थोपादानलक्षणादपि कर्मान्तरविधिसिद्धिः । सु. पृ. ८८९. * गुणादपि अभिधानं भवति यथा सिंहो देवदत्तः, अग्निर्माणवकः इति । आ. ३।२।२।४.

* गुणादविप्रतिषेधः स्यात् (१।२।४।४७) इति सूत्रस्य 'प्रतु अर्थविप्रतिषेधः शङ्कितः, स गौणत्वात् परिहर्तव्यः' । सु. पृ. ११०, * गुणात् केवलरथंतरसामकत्वलक्षणात् केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा भेदसिद्धिः । पृ. ८८७. * गुणात् फलमुच्यते 'दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः' इति प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोः, न यागान्तरम् । एवं साकंप्रस्थायीये संक्रमयज्ञे च द्रष्टव्यमिति । भा. २।३।५।११, * गुणात् फलं भवति इति इन्द्रियकामाधिकरणे (२।२।११) द्रष्टव्यम् । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६७. * गुणस्य अपूर्वविधिर्यथा 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यात्, नीचैस्तस्य सदो मिनुयात्' । बाल. पृ. २२. * गुणस्य उभयत्रान्वयिनः कर्मभेदकत्वम् । भाट्ट. ६।५।१ पृ. २८४. * गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्तयतः एतदेव सामर्थ्यम्, यत् साधनं विशिंष्यात् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६९५. * गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना मुख्यगतक्रियाऽङ्गत्वानिर्वाहात् । सु. पृ. ११९२. * गुणस्य तु क्रियासंबन्धोत्तरकालं करणत्वं निष्पद्यते इति चिरतरेण (करणापेक्षा निवर्तते) । भा. २।२।११।२६ पृ. ५४९ । गुणस्य अव्यापाररूपत्वात् काष्ठादिवत् साक्षात् कारकत्वानुपपत्तेः भावनाऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भावनाऽऽख्यक्रियाऽवच्छेदकधात्वर्थसंबन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेः चिरेण करणाकाङ्क्षानिवर्तकता । सु पृ. ८४७, * गुणस्य देवतात्वान्तर्गतौ स्वरूपेणापि देवतायाः यागसमन्वय. । पृ. ६५१ । गुणस्य देवतात्वानन्तर्गतित्वादिना स्तुत्यर्थत्वेनैतस्य अगत्यवाच्यत्वात् । पृ. ६५४. * गुणस्य देवताविशिष्टस्य वाचकं पदम् आवाहनादिमन्त्रेषु प्रयोज्यम् । भा १०।४।१४।२६-२९. * गुणस्य धात्वर्थानपेक्षस्य भावनाऽवच्छेदकत्वायोगात् होमद्वारा गुणस्य फलसाधनता सपर्यवसिता उक्ता । सु. पृ. ८४६, * गुणस्य निराश्रयस्य फलसाधनत्वायोगः । पृ. ८४५. * गुणस्य भेदकत्वं द्वेधा । कश्चित्तावत् गुणः पूर्वं विहितस्य कर्मणः प्रबलगुणान्तरद्धत्वात् तत्र निवेशमलभमानः आत्मसंबन्धये विधेः कर्मान्तरपरतां कल्पयन् भेदको भवति (यथा वाजिनगुणः आमिक्षाऽवरुद्धे वैश्वदेवयागे निवेशमलभमानः स्वात्मसंगतये स्वविधेः आमिक्षायागात् यागान्तरपरतां कल्पयति । अन्यस्तु—) अनेकत्वात् गुणानां प्राप्तकर्मानुवादेन विध्ययोगात्

गुणत्वेन तु वाजिनम् ॥ ' यथा च उत्पत्तिशिष्टस्य बलीयस्त्वम्, न च क्रियामात्रं निष्कृष्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते, तथोक्तं चित्राऽधिकरणे वैश्वदेवाधिकरणे च। वैश्वदेवाधिकरणन्यायेन च प्रकरणमपेक्षितव्यमपरं वाजिनशब्देन। कुतः ? ' द्रव्यदेवतसंबन्धो यागमात्रमपेक्षते। आमिक्षायाग एवेति तत्र प्रकरणाद् भवेत् ॥' वाजिनं हि विना यागेन वाजिभिर्न संबध्यते, इति कश्चिद् यागमपेक्षते। तत्र यत् आमिक्षायागस्यैव तदपि अङ्गम् इति कल्प्यते सप्रकरणात्, ततश्च यद्यपि वाक्येनैव आमिक्षायागे विश्वे देवा विधीयन्ते, तथापि अन्यनिरपेक्षविहितत्वात् आमिक्षायाः प्रकरणसापेक्षवाक्यविहितात् वाजिनात् बलीयस्त्वं भवेत् इति विशेषः। प्रकरणानपेक्षयागसंबन्धे च अन्येषामिह अप्रतीतेः अपूर्वयागः संबन्धी भवति इति भेदः। न च यजमानादीनामनुमानपुरुषव्यापाराणाम् अननुमिते यागे वाक्यान्तरापेक्षा अस्ति, इत्युक्तमाग्नेयादिषु (३।४।६।१९)। (रूढियौगिकलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह-) 'विश्वे देवाश्च रूढ्यैव संबध्यन्ते पयस्यया। वाजिनेन तु संबन्धो भवेदवयवानुगः ॥' वाजिनः इति हि अवयवप्रसिद्ध्या विश्वे देवाः प्रत्याय्यन्ते। वाक्यार्थेषु च अवयवार्थौ समुच्चित्य संबन्धं कल्पयिता सा भवन्ती (अवयवप्रसिद्धिः) श्रुतिमात्रोपनिपातलभ्यायाः समुदायप्रसिद्धेर्दुर्बला भवति, इति दुर्बलतरः संयोगो वाजिनस्य। ' वाजिशब्दोऽपि वाऽश्वादौ सुनिरूढः स्वभावतः। क्लेशेनैव विना कार्याद् विश्वदेवेषु वर्तते ॥' देवतात्वं नाम यस्यैव शब्देनोक्तं तस्यैव योग्यस्य अयोग्यस्य वा भवति इति न जातिनिमित्तम्, येनायं वाजिशब्दो बलात् अन्यत्र नीयेत। अतश्च वाजिशब्दः अश्वानां देवतात्वं वदन् विना कार्येण दुर्बलया अवयवप्रसिद्ध्या विश्वदेवेषु कल्प्यते इति विप्रकर्षः। ' सत्यप्यवयवार्थे च वाजिष्वन्याऽपि (वाजिनी अन्या) देवता। पुरोडाशादिनेत्येवं क्लेशान् प्रकृतनिश्चयः ॥' सर्वे हि अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिरेव वाजिनो विज्ञायन्ते। तत्र आमिक्षाया तावत् अन्यशब्दः प्रयुक्तः, न पुरोडाशादौ इत्येकः क्लेशः। पुनरपि च आमिक्षामात्रग्रहणे सति वैश्वदेव्या आमिक्षयैव तद्वतां ग्रहणम्, इत्यपरः। ततश्च स्वरसेन श्रुतिः अन्यत्रापि वर्तमाना षष्ठी प्रकरणेनैव विशेषे स्थापयितव्या न च तत्र किञ्चिन्निमित्तमस्ति, गुणभावेनोपादीयमानत्वात् देवतायाः। संस्कार्यत्वे च 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यादिष्विव कथञ्चिद् अपूर्वसाधनलक्षणायां प्राकृतग्रहणं भवेत्, न चात्र तद्रहित विनाऽपि तेन कर्मणः प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः। कामं वाजिनस्यैव प्रतिपत्तिः संस्कारो भवेत्, न देवतायाः। प्रकृतग्रहणे च अग्न्यादीनां सद्भावात् अनवधारणम्। अथ विश्वदेवेषु सर्वे संगृहीता भविष्यन्ति इति तेषां ग्रहणम्, तदयुक्तम्, सर्वसंग्रहस्य अप्रमाणकत्वात्। बहुवचनश्रुत्या सर्वग्रहणमिति चेत्, न। तस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वात्। न च त्रिषु अवधारणकारणमिति चेत्, न। ' मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ' (१२।२।८।२१) इत्यवधारणहेतुसद्भावात्। तस्मात् न विश्वदेवग्रहणे किञ्चित् प्रमाणम्। साकाङ्क्षा च देवता द्रव्येण संबध्येत। सा चात्र वाजिशब्देन द्रव्यवती एव उपादीयमाना निराकाङ्क्षेव प्रत्यायिता इति न द्रव्यान्तरसंबन्धं क्षमते। (सप्तमं प्रकारमुपसंहरति-) तस्मात् अतुल्यबलत्वम्।

किञ्च ' श्रुत्यैव समवायित्वं दैवतानां स्वकर्मसु। विश्वदेवश्रुतिस्तत्र वाजिशब्देन दुर्लभा ॥' यदि हि वाजिनयागेऽपि विश्वे देवा एव देवतात्वेन अभ्युपगम्यन्ते, ततोऽवश्यं निगमस्थानेषु विश्वदेवश्रुतिरेव उच्चारणीया। सा चात्र विधिशब्दे अनुच्चारितत्वात् अशक्या लब्धुम्। तत्र एवं क्लेशेन लभ्येत, वाजिशब्दः किञ्चिदर्थं वदति, सोऽपि रूपसमवायात् विश्वदेवशब्दं लक्षयति, ततोऽसौ वाजिनयागवेलायां यथार्थभागत्वेन विधीयते इति क्लेशः। तत्रापि च अर्थेन शब्दलक्षणायामविशेषात् ' सर्वे देवाः ' ' निःशेषा देवाः ' इत्यादयः सर्वे पर्यायाः प्राप्नुवन्ति, इति विश्वदेवशब्दो दुर्लभः। न च अन्यशब्दोच्चारणे तेषां देवतात्वं भवति ' विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः ' (१०।४।१२।२३) इति वक्ष्यति। वाजिनशब्दे एव अत्र पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्तितः इति तदुच्चारणेनैव वाजिनस्य देवता संपादनीया। ततश्च यद्यपि विश्वदेवार्थ एव इह वाजि-

* दधित्वसिद्धयर्थास्तु के चित् तस्य (पयसः) धर्माः पूर्वैस्तु क्रियन्ते । * च ते शाखाऽऽहरणादीनां ग्राहकाः ' गुणानां च ' इति स्थितत्वात् । वा. ३।६।८।१९, * ननु निविदां सामिधेन्यङ्गत्वात् न व्यवधायकत्वं स्यात्, अत आह– गुणानां च इति । सूत्रं तु पूर्वस्यैव पदोत्तरत्वेन ज्ञेयम् । ३।१।१२।२२ पृ. ७३८. * सामिधेन्यावाहनयोर्भिन्नकार्यार्थत्वेन गुणानां च इति न्यायेन परस्पराङ्गाङ्गीभावे मानाभावात् नावाहनबाधः । संकर्ष. ४।४।७. * स्तोमाश्च उच्चैस्त्वबलादयश्च साम्नि गुणभूताः । 'गुणानां च' इत्युक्तम् । टुप्. १।२।१५।४७ पृ. १७२६. * ' गुणानां च परार्थत्वाल्लिङ्गेनापि हेतुना । सम्बद्धं नाज्यभागाभ्यामनुवाक्याचतुष्टयम् ॥ ' वार्त्रघ्नी द्वे वृध न्वती द्वे इति चतुष्टयम् । पूर्वपक्षे इदम् । वा. ३।१। १३।२३ पृ ७३९, * गुणानां च परार्थत्वात् इत्यनेनैव (आघारस्य पवमानेष्टीनां च) परस्परानङ्गत्वम् । ३।६।४।१२ पृ. १०२८, * गुणानां च परार्थत्वात् इति आतर्थक्यासदङ्गेषु (३।१।९।१८) इत्यन्यापवादः । ३।१।१२।२९. * ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति सूत्रं स्वतन्त्राधिकरणत्वेन भाष्ये व्याख्यातम् । पूर्वाधिकरणान्तर्गतमिति वार्तिकमतम् । ' मिथश्चानर्थसंबन्धात् ' इत्युत्तराधिकरणस्य पूर्वपक्षत्वेनापि योजयितुं शक्यम् इति सुधायां वार्तिके चोक्तम् । के. * ननु च यथा प्रयाजादयः पृथक्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वेऽपि ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येव परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते, तथा अङ्गहविःसंबन्धं बर्हिः न प्रतिपत्स्यते । नैतदेवम् । वा. ३।७।३।४. * प्रकृतकर्मानुवादेन गुणविधिस्थले भावनारूपस्य कर्मरूपस्य विशेष्यस्य अन्यतः प्राप्ततया विधेर्विशिष्टपरत्वाभावात् केवलगुणपरत्वमेव वाच्यम्, तत्र एकस्य इतरविशिष्टस्य विधिर्न भवति ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इति न्यायेन तेषां परस्परवैशिष्ट्याभावात् । कु २।२।३।६. * यदि परमानेष्टिवत् दर्शपूर्णमासादीन्यपि निष्फलानि भवेयुः, तेषां तु (दर्शपूर्णमासादीनां) फलवत्त्वात् ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येष न्यायो नास्ति । वा. ३।६।५।१५ पृ १०२९, * गुणानां परस्परं संबन्धो न विद्यते । १।४।२।२ पृ. ३२९. * गुणानां बहूनां विधौ (प्राप्ते कर्मणि) वाक्यभेदापत्तिः । वि. १।४।१२. * गुणानां भूयस्त्वेन कर्तव्यत्वलिङ्गेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते । भा. ३।३।३।१०.

* गुणानां मिथः असंबन्धः इति न्यायः । वारणाधिकरणम् । भा. ३।१।१२।२२. * 'गुणानां यत्र भूयस्त्वमितिकर्तव्यतात्मकम् । तत्र तेनैव लिङ्गेन तस्य कर्तव्यतेष्यते ॥' वा. ३।३।३।१०. * अवयविविशेषगुणानामवयवगुणपूर्वकत्वमिति नियमः । मणि. पृ. ५४, * कार्यद्रव्यवृत्तिविशेषगुणानां पाकादिना, विरोधिगुणान्तरोत्पत्त्या, द्रव्यनाशेन वा नाश्यत्वमिति नियमः । पृ. ५३. * परगुणानां परत्वाभावात् अवश्यं गुणेभ्य आयातः इत्येवंलक्षणं गौणत्वम् । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६, * प्रस्तुतगुणिद्वारेण अप्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति । ३।६।१६।४७, * ' लिङ्गसंख्याऽऽदिसंबन्धो गुणानां न च विद्यते । तद्योगादपि शुक्लादेर्द्रव्यवाचित्वमिष्यते ॥ ' ३।१।६।१२ पृ. ६८२. * गुणे गुणाङ्गीकारस्य निर्युक्तिकत्वेन अभद्रत्वात् । भद्रत्वेऽपि वा । रहस्य. पृ १९.

* ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति न्याय । गुणे बहुवचने अन्यायकल्पना, न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे (अदितिः पाशान् इत्यत्र) । सुत्र. ९।३।५।१५. * ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यात् 'ब्रह्मावार वृणीते ' इति च वत्सतो एकत्वात् एकस्मै एव ब्रह्मणे चमसो दातव्यः श्रूयते (पूर्वपक्षे इदम्) । वा. ३।५।८।२३, * न च वाजपेयशब्दवेलायां कश्चित् विरोधः (वसदशारत्नित्वेन) येन लक्षणा (वाजपेयशब्दस्य) आश्रीयते ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति, तदर्थं यूपशब्दे एव लक्षणा । (इदं पूर्वपक्षे) । ३।१।१।१८ * वेदसूत्रयोर्विरोधे सूत्रे एव ' गुणे त्वन्यायकल्पना ' इति न्यायेन अध्याहारादिकल्पनमिति मीमांसकानां भामतीकारादीनां च सिद्धान्तः । सनातनधर्मप्रदीप–प्रमाणप्रबोधे पृ ४४. * आत्रेय चतुर्थो करोति । प्रधानभूतद्रव्यविशेषपरिहारार्थं संबन्धसामान्ये तद्धितप्रत्यानुशासनिकी लक्षणामङ्गीकृत्य अभि-

ऋ गुणकामेष्वाश्रितत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् । ८।१।१४।२३ ॥

'गोदोहनेन प्रणयेत् पशुकामस्य' 'उपास्मै गायता नरः इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात्' इत्यादयो गुणकामाः । गुणः गोदोहनं प्रतिपत् इत्यादिः । गुणैः साध्याः कामाः पशुग्रामादयः गुणकामाः । गुणकामेषु इति निमित्तसप्तमी । प्रवृत्तिः कस्य इत्याकाङ्क्षायां गुणकामानामिति षष्ठ्यन्तेन विपरिणामः । गुणकामशब्देन गोदोहनादय एव गृह्यन्ते । गुणकामेषु गुणकामार्थं पश्वाद्यर्थं गुणकामानां गोदोहनादीनां प्रकृतिगतानां सौर्यादिविकृतौ प्रवृत्तिः स्यात् । आश्रितत्वात् गोदोहनादेः प्रणयनाद्याश्रितत्वात्, प्रणयनादेश्च प्रकृतिवत् विकृतावपि सत्त्वात् । गोदोहने च प्रवृत्ते तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तितुमर्हति । यथा 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति वीर्यफलकस्य खादिरत्वस्य प्रवृत्तिः, तद्वत् । तस्मात् गुणकामानां विकृतौ प्रवृत्तिः, इति पूर्वः पक्षः ।

निवृत्तिर्वा, कर्मभेदात् । २४ ॥

पूर्वपक्षं प्राप्तं वाशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । गुणकामानां न सौर्यादौ प्रवृत्तिः, किन्तु निवृत्तिः, प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । कुतः ? कर्मभेदात् कार्यभेदादित्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यच्च चमसस्य । चमसः क्रत्वर्थः, गोदोहनं तु पुरुषार्थम् । तस्मात् विकृतौ गुणकामा न प्रवर्तेरन् ।

अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात् प्रवृत्तिः स्यात् । २५ ॥

पूर्वपक्षे 'खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्' इति दृष्टान्त उक्तः । तद्वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रमिदम् । अपि वा इतिपदेन दृष्टान्तपरिहारः सूच्यते । खादिरस्य अतद्विकारत्वात् । तस्य क्रत्वर्थस्य विकारः तद्विकारः । न तद्विकारः अतद्विकारः । खादिरः न क्रत्वर्थविकारः । किन्तु क्रत्वर्थ एव । एवं च खादिरस्य अतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वाच्च तस्मिन् वीर्यफलस्य प्रवृत्तिः स्यात् इति युक्तम् । गोदोहनादेस्तु क्रत्वर्थत्वाभावात् न विकृतौ प्रवृत्तिः । तस्मात् गुणकामानां विकृतौ न प्रवृत्तिः इति सिद्धान्तः । के.

* गुणकामेष्वाश्रितत्वात् । गुणकामानां आष्टमिकन्यायेन प्रणयनवत् लौकिकचयनस्य आश्रितत्वव्यावृत्त्यर्थं चयने अपूर्वीयत्वविवक्षा । कौ. ४।३।१०।२२ पृ. ७०.

* गुणकामेषु याज्ञिकानां द्वयी प्रतिपत्तिः । केषांचित् मीमांसकवत् गुणात् फलम् । अपरेषां तु गुणः क्रत्वर्थः एव, तद्वतस्तु क्रतोः फलान्तरसंबन्धः । वा. २।२।१२।२७ पृ. ५६१.

* गुणकामाधिकरणम् । गुणकामाधिकरणम् । इन्द्रियकामाधिकरणं इत्यत्र द्रष्टव्यम् । के. २।२।११।२५–२६. * गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वय उक्तः । मीन्या. पृ. ७२.

* गुणक्रिययोः ऐच्छिकः पुरुषार्थः समुच्चयः यस्य-ज्ञान्वाकारवेदस्य सामिधेन्येकविंशत्यनुवचनस्य च पशु-प्रतिष्ठोभयकामनायां समुच्चयः । बाल. पृ. १७६, * गुणक्रिययोः न्यायगम्यः क्रत्वर्थः समुच्चयः यथा 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति' । अत्र वसनशब्दोक्तपरिधानक्रियायाः लौहित्यगुणस्य च प्रचारक्रियायां समुच्चयः अरुणान्यायेन । पृ. १६७, * गुणक्रिययोः न्यायगम्यः पुरुषार्थः समुच्चयः यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति । एकत्वं यागश्च फलभावनायां समुच्चित्य विधीयते । पृ. १७०, * गुणक्रिययोः वाचनिकः क्रत्वर्थः समुच्चयः । सौरपुराणे 'विविधं पायसं दद्यात् भक्ष्याणि विविधानि च । लेह्यं चोष्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ॥' । पायसशब्दप्रत्ययोपात्ता पाकक्रिया उष्णगुणश्च । पृ. १७२.

* गुणगुणिनोर्भेदाभेदः । मणि. पृ. २२. * गुणगुणिसंबन्धकीर्तनं स्तुतिः । सु. पृ. १९५.

* गुणजन्यकामानां याजमानत्वमित्यधिकरणार्थः । भा. ३।८।२।१३–१४.

* गुणतदभावयोः न्यायगम्यो विकल्पः क्रत्वर्थः यथा दार्शिकवेदिमाने 'व्याममात्री पश्चात् स्यात्' इत्याहुः 'नात्र मात्राऽस्ति' इति च शतपथे । बाल. पृ. १५३.

* गुणत्वम् । गकारादीनां वर्णत्वशब्दत्वगुणत्वेषु सत्सु द्रुतादिभेदस्य परोपाधित्वात् गकारादिरूपैक्यसिद्धे-

* गुणभेदनिमित्तककर्मभेदन्यायः (२।२।२) अभ्यासाधिकरणभाष्योक्तः। सु. पृ. ८०१.

* गुणमात्रविधौ लाघवम्, गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवम्। चोदकप्राप्ततनूनपादाद्यङ्गमनूद्य संख्यारूपगुणमात्रविधिः अग्नीषोमीयपशावौ 'एकादश प्रयाजान् यजति' इति। शि. १०।३।१.

※ गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। ३।३।२।९ ॥

आधानं यजुर्वैदिकम्। तत्र 'वारवन्तीयं गायति' 'यज्ञायज्ञीयं गायति' इति सामानि विहितानि। तानि उच्चैर्गेयानि, सामवेदगतत्वात् साम्नाम्, सामवेदस्वरस्य च 'उच्चैः साम्ना' इति उच्चैस्त्वात्। इति पूर्वपक्षे तन्त्रे प्राप्ते सिद्धान्तमाह। गुणः अङ्गम्, मुख्यं प्रधानं तयोः विभागकवेदप्रयुक्ते व्यतिक्रमे विरोधे सति मुख्येन प्रधानानुसारेण वेदसंयोगः वेदनिबन्धनस्वरसंबन्धः स्वीकार्यः। तदर्थत्वात् प्रधानार्थत्वात् अङ्गानाम्। तस्मात् आधानविधायकयजुर्वेदसंबन्धी उपांशुः स्वरः आधानाङ्गे वारवन्तीयादिसामन्यपि अनुष्ठेयः इति भाष्यानुसारि फलम्। वार्तिकानुसारी तु गुणः उत्पत्तिविधिः, मुख्यः विनियोगविधिः। तयोर्व्यतिक्रमे विरोधे वारवन्तीयादिसाम्नः सामवेदे पाठात् उत्पत्तिविधिः, यजुर्वेदे तु 'वारवन्तीयं गायति' इत्यादिः विनियोगविधिः। तस्मात् मुख्येन विनियोजकवेदानुसारेण वेदसंयोग. वेदनिबन्धनस्वरसंयोगः स्वीकार्यः। तदर्थत्वात् विनियोगविध्यर्थत्वात् उत्पत्तिविधेः इति। उभयथाऽपि आधानसामानि उपांशु गेयानि। के.

● गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। ३।३।२।९ ॥ अङ्गप्रधानयोः भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे, अङ्गे स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधपूर्वकः अतिक्रमः कार्यः, प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्वरूपनिबन्धनस्य इति संदेहे प्रधानस्य गुणार्थत्वात् अङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमात् व्यवस्थानात् प्रधानद्वारकः प्रधानवेदसंयोगः क्रियते इत्येवं सूत्रार्थः। सु. पृ. ११०५. ● गुणमुख्यव्यतिक्रमे हि सर्व व्यवस्था यथा अङ्गानि प्रधानवेदस्वरदेशं लभन्ते इति। बा. ३।७।२३।६० पृ. ११०९.

※ गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः। गुणमुख्याधिकरणम्। गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम्। गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणन्यायः। आधानसामानि उपांशु गेयानि ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः। ३।३।२।९ ॥

भाष्यम्— अस्त्याधानम् 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति। तद् याजुर्वैदिकम्। तत्र सामगानमामनन्ति 'य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति' 'य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति' 'य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति' इति। तत्र संदेहः किमाधाने सामगानमुच्चैः, उत उपांशु इति। उच्चैरिति प्राप्तम्। कुतः? सामवेदेन एतत् क्रियते यत् वारवन्तीयादिभिः। तस्मादुच्चैरेतानि सामानि गेयानीति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। गुणानुरोधेन वा मुख्यं व्यतिक्रमेत्, मुख्यानुरोधेन वा गुणम् इति गुणे व्यतिक्रमितव्यो न्याय्यः, मुख्यश्चानुग्रहीतव्यः इति। कुतः? मुख्यार्थत्वात् गुणस्य। गुणस्यानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यात् इति गुणे प्रवर्तते। गुणस्तुत्या चेन्मुख्यस्य गुणहानिर्भवति गुणप्रवृत्तौ फल्गेव नाधानं भवति। अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामि इति गुणे प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति नास्य स्वार्थो हीयते। नासौ गुणं सगुणं कर्तुं प्रवर्तते। गुणश्च सामगानम्, प्रधानमाधानम्। आधानस्य याजुर्वैदिकत्वात् उपांशुता गुणः। स गुणधर्ममुच्चैस्त्वं सामवैदिकं बाधते। तस्मात् उपांशु सामानि गेयानि इति।

वा— इष्टर्गी यत्र वेदान्तरीयस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयमङ्गं भवति, तत्र अङ्गस्य वेदधर्मः कतरः कर्तव्य इति संदेहे, प्रत्यासन्नत्वात् स्वरादेरङ्गधर्मत्वम्, यस्य यत्र समाम्नानम्, तदीयो धर्मः स्यात्। इति प्राप्ते, अभिधीयते। 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः। यत्र स्यात् तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम्' ॥ अपरं कर्तव्ये अन्तरधर्मातिक्रमे गुणधर्मोऽतिक्रमितव्यः। यदङ्गं प्रधानविगुणं कृत भवति। तच्च गुण्यपि कार्यम्। सोऽपि हि तदर्थतेन प्रवर्तते।

वाक्येन । तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च श्रुतिर्बलीयसी, इति आमिक्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेषां देवानाम्, न वाजिनवाक्ये इति अध्यवसीयते । तेन अवगम्यते अप्रकृतेन देवतापदेन अस्य संबन्धः इति । तस्मात् कर्मान्तरमिति ।

धा— अतः परं प्राक् प्रकरणभेदात् गुणनिमित्तो भेदाभेदविचारो वर्तिष्यते ।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि 'वैश्वदेवी आमिक्षा' इति द्रव्यदेवतासंयोगानुमितं यागं विधाय उच्यते 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति । तत्र संदेहः किं तस्मिन्नेव कर्मणि गुणविधिः, उत अनेनापि द्रव्यदेवतासंयोगेन यागान्तरं कल्प्यते । तत्र उभयमपि द्रव्यदेवतं पूर्वेण विधीयते इति पक्षः संभवन्नपि नोपन्यस्तः, प्रमाणान्तरप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानस्य पौर्णमास्यधिकरणे (२।२।३।६) निराकृतत्वात् । तेन वाजिनमेव केवलं किं पूर्वस्मिन् कर्मणि तया च देवतया संबध्यते, उत देवताऽन्तरेण यागान्तरेण च अपूर्वेण संबध्यते इति । किं प्राप्तम् ? पूर्वत्रैव वाजिनगुणविधानमिति । कुतः ? 'अनन्तरोपदिष्टेन यागेनाभेन वाजिनः । विश्वे देवाः प्रतीयन्ते तस्य कर्मैव वाजिनम् ॥' वाजिनो नाम केचन नैव देवताविशेषाः प्रसिद्धाः । न च अप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थं निष्पादयन्ति । सर्वत्र समुदायप्रसिद्धौ अलभ्यमानायाम् अवयवप्रसिद्धिर्गृह्यते । तदिह 'वैश्वदेवी आमिक्षा' इत्यनेन वाक्येन आमिक्षावन्तो वाजिनो विश्वे देवाः कल्पिताः । ते च वाजिनसंयोगेन अवगम्यमाना न शक्याः परित्यक्तुम् । ते च तेन पूर्वानुमितेन यागेन अनुरक्ताः । तत्र वाजिनसंयोगान्यथाऽनुपपत्त्या यागे कल्प्यमाने वाजिपदोपात्तयागातिक्रमकारणाभावात् तत्सद्भावे च अन्यविषयार्थापत्त्यनुत्थानात् स एव यागः, तदेवापूर्वम्, सैव देवता इति निश्चयात् न व्यतिरिक्तस्थानं लभ्यते । तस्मात् तत्रैव कर्मणि आमिक्षावाजिनयोः विकल्पः समुच्चयो वा । यद्यपि च उपचितावयवविशिष्टत्वे निष्कृष्य यागम्, गुणान्तरं विधास्यते । यद्यपि च द्रव्यदेवतासंयोगानुमितत्वात् असौ न निष्कृष्टः श्रुतः, तथापि क्रियाऽऽत्मना अस्त्येव आनुमानिकी व्यतिरेकबुद्धिः । यागपदमेव वा अत्र अनुमीयते, तदा आमिक्षापरित्यागेऽपि न विनश्यति (दुष्यति) । वाजिशब्दोऽपि च तदनुमितयागप्रतिभरणार्थमेव उच्चार्यते । नहि तन्निरपेक्षो वाजिवाजिनसंबन्धः अवकल्पते, कारकाणां परस्परसंबन्धाभावात् । तस्मात् न कर्मान्तरमिति ।

अत्राभिधीयते । 'गुणान्तरावरुद्धत्वात् पूर्वकर्मण्यसंभवात् । क्रियाऽन्तरमपि कुर्यादात्मसंगतये गुणः ॥' अपूर्वः कर्मान्तरसंयोगार्हो वा गुणः कर्मान्तरं कल्पयति । 'वाक्ययोः समत्वात्' इतरेतरनिरपेक्षत्वात् । उभौ हि द्रव्यदेवतासंयोगौ आत्मविरोधेन अन्योन्यावकाशमप्रयच्छन्तौ पृथक् कर्मणी विधत्तः । सत्यम्, पूर्वत्र असंभवन् गुणः अन्यत् कल्पयति । कथं पूर्वकर्मणा तद्देवतया वा वाजिनं न संबध्यते ? तत्कार्यवर्तिगुणावरोधात् । कथं न समुच्चयः ? 'एकार्थास्तु विकल्पेरन्' इति हि शास्ति एतत् (१२।३।४।९) । विकल्पः पक्षोऽस्तु इति चेन्न, अतुल्यबलत्वात् । तत् दर्शयति (भाष्यम्) 'श्रुत्या विश्वेषां देवानां तदुपात्तस्य च कर्मणः आमिक्षासंबन्धः, वाजिनसंबन्धस्तु वाक्येन' (इति) ।

तत्रैव तावत् 'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परंपरम् ॥' आह, मन्त्रस्य तावत् अविधायकत्वात् लिङ्गवत् श्रुतितो दौर्बल्यं भवेत्, चतुर्थीतद्धितयोस्तु को विशेषः इति वक्तव्यम् । तदुच्यते 'देवतासंगतिः श्रुत्या तद्धितान्तात् प्रतीयते । चतुर्थ्यन्तात्तु वाक्येन पदद्वयसमीपतः ॥' वैश्वदेवी इति हि श्रुत्यैव देवतासंबन्धः प्रतीतः, इतरत्र तु 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति पदद्वयसामीप्यात् गम्यते । ननु इहापि आमिक्षापदसंनिधानवशेनैव द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते, इति तुल्यं वाक्यशरणत्वं भवेत् । अथ वैश्वदेवी इति श्रुत्या देवतात्वम्, वाक्येन द्रव्यसंबन्धः, स इहापि अविशिष्टः, चतुर्थीश्रुत्या देवतात्वे अभिहिते वाक्येन द्रव्यसंनिधानकरणात् । अथ द्रव्यमात्रसंबन्धे तद्धितान्तेनैव कृते विशेषमात्रम् आमिक्षापदसंनिधेः भविष्यति इत्युच्यते, तदपि अविशिष्टमितरत्रापि, 'वाजिभ्यः' इत्येतावतैव संप्रदानं

पूर्वेणैव सर्वव्यापिना उपांशुत्वविधिना प्राप्तत्वात् दीक्षणीयाऽऽदिस्वरप्रशंसाऽर्थ. नित्यानुवाद एव । अग्नीषोमीये तु सवनविभागस्वरेणैव ' मन्द्रया प्रातःसवनम् ' इत्यादि-प्राकृतस्वरप्रतिप्रसवः । सवनविभागतुल्य वा साङ्ग प्रयोग त्रेधा विभज्य मन्द्रमध्यमोत्तमोच्चारणसंपादनं कार्यम् । एतेन अनूबन्ध्याऽवभृथोदयनीयोदवसानीयास्वपि उच्चारण-विशेषा व्याख्याताः । सुत्याकालस्वनीयादीनामपि एवं स्वरे प्राप्ते, प्रातःसवनाद्यन्तर्गतत्वात् यथासवनमेव स्वरा भवन्ति । ननु सवनशब्दानां सोमयागावयववचनत्वात् दीक्षणीयाऽऽद्यङ्गवत् तदीयस्वराभावप्रसङ्गः इति चेत्, न । सप्तमीनिर्देशेन तत्कालप्रयुज्यमानत्वमात्राश्रयणात् । ' यदि षष्ठी भवेदत्र सवनेभ्यः परा, ततः । तदङ्गमन्त्रमात्रेषु मन्द्रस्वरादिविधिर्भवेत् ॥ , सप्तम्यां तु तदाधारो यावानमन्त्रः प्रयुज्यते ।, तस्य सर्वस्य मन्द्रादिस्वरयोगोऽङ्गमाश्रितः ॥ के चिदाहुर्यदाधारमात्रत्व सवनेष्विह । तदा तेषां न मन्द्रादिः स्यादनाधेयता-श्रुतेः ॥ आधारे सवने भिन्न यदाधेयतया श्रुतम् । सवनीयादि, तत्रैव मन्द्राद्युच्चारणं भवेत् ॥ स्तोत्र-शस्त्रानुयाज्याऽऽदिरेषस्तु सवनस्य यः । पक्षप-ब्राह्मस्तत्रैते युक्ता मन्द्रादयः स्वराः ॥ इत्युक्ते, नैष दोषोऽस्ति यतः षष्ठ्या विनाऽप्ययम् । षष्ठ्यर्थः संभवत्येव तदाधारत्वकल्पितः ॥ यथाहि शकुनिर्वृक्षे कुल्यायामपि तथेष्यते । तत्स्थापेक्षधर्मोऽयं. स्थलेऽपि विधीयते ॥ यदि वा स्तोत्रशस्त्रादि कृत्स्नं सुत्याऽऽङ्गमेव नः । आधार एव तस्यापि सवनानीतराङ्गवत् ॥ नानावेदस्वरस्तस्मात् स्तोत्रादिमात्र आश्रित । प्रधानाङ्गतया पश्चादुपांशुत्वेन बाधितः ॥ ततो बाधनिषेधेनैव यथासवनभाविना । मन्द्रादिना समस्तानि सुत्याऽङ्गानि प्रयुञ्ज्महे ॥ ' एतेन तत्रैव ज्योतिष्टोमविकारा व्याख्याताः ।

क पुनरिदानीं नानावेदस्वरस्य अवकाशो भविष्यति । उच्यते । ' तद्यद्यन्यत्र स्वयं, व्यवस्थितकालत्वाद्दर्शन रोषे ' (३।३।२।१९) इतिवत् कल्पनीय, यत् प्रकृत्यन्तराद्दुत्पन्ना विकृतिर्वेदान्तरीयमपूर्वमङ्ग चोद्यते इति । (इम पक्ष दूषयति-) ननु तत्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रधानधर्मभाग एव । (पक्षान्तर शङ्कते-) एवं तर्हि या विकृतिः यस्मिन् वेदे भवति, तस्याः शेषेष्वङ्गेषु यथाप्रकृति प्राप्तेषु, यत् तस्मिन्नेव वेदे अङ्गान्तरम् अपूर्वं चोद्यते, स विषय इति । (एतमपि पक्षं दूषयति-) सोऽपि प्रधानद्वारेणैव लब्धत्वात् । (पक्षान्तर शङ्कते-) तदेव तर्हि प्रधानं विषयः इति । (एतमपि पक्षं दूषयति-) न, तस्यापि प्राकृताङ्गवद्दृष्टत्वात् । (अपूर्वाङ्गविषयवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते-) न तर्हि प्रधानद्वारेण अपूर्वस्याङ्गस्य प्राप्तिः इति तदेव विषय इति । (परिहरति-) नैवमपि यः प्रधानस्य धर्मः, तस्यैव तत्रापि भावात् । अपि च त्रेधा विभक्तेषु यज्ञभागधर्मे च स्वरे स्थिते यदपूर्वमपि तद्भागपाति भवति, तस्य न यूपावटस्तरणबर्हिस्तुल्यत्वमिति भवितव्यमेव प्राकृतेन धर्मेण । (नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वशङ्काम् उपसंहरति-) तस्मादपि नास्ति विषयः । प्रकरणाम्नानं च अत्यन्तमेवानर्थकं स्यात् । (शङ्काद्वयपरिहारं प्रतिजानीते-) अत्र समाधिः । (निर्विषयत्वशङ्कां निराचष्टे-) ' तयोस्तु वचनात् ' इति न्यायम् सर्वदर्विहोमेषु अर्थवत् । (प्रकरणाम्नानानर्थक्यशङ्कां परिहरति-) ऋक्सामवेदयोः (तत्स्वरयोः) अपि काम्यनैमित्तिकेषु अङ्गेषु अर्थवत्ता । ' मन्द्रं प्रातःसवने ' इत्यादि हि नित्यत्वात् अनित्यैः काम्यनैमित्तिकैः अनवष्टम्भं नित्याङ्गविषयमेव भवति । तेन यत् ऋग्वेदसामवेदाभ्यां किञ्चित् काम्यं नैमित्तिकं वा चोद्यते, तत् सर्वमुच्चैः कर्तव्यम् । तथा ' स (महावीर) भिन्नमभिमृशेत् यदि भिद्येत ' इत्यादि । एवं यजुर्वेदेऽपि उपांशुत्वमुदाहर्तव्यम् । तथा यानि मुख्योच्चारणानि अङ्गानि, तेषु सवनप्रत्याम्नायात् यथावेदमेव स्वरः इति आरम्भणमात्रेणापि तदेव्यवसिद्धिः । अन्यथा हि पर्युदासेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । दीक्षणीयाऽऽदिस्वरविधानस्तु ' प्राचीनमुत्तरतोऽपरम् ' इत्यनेन उदाहृतम् । प्रकरणान्तरं पुनः ' उच्चैः, ऋचा ' इत्येवमुक्तमेवम् ।

प्राचीनवंशं तु यजुर्वेदविहितत्वाद्विधिविहितत्वादेव उपांशुत्वम् । ' स एव विद्वान् वामदेव्यं गायति '

(पूर्वार्धे भाष्यस्थश्रुतिवाक्यशब्दाभ्यां संनिकर्षविप्रकर्षौ उक्तौ इत्यर्थः । उत्तरार्धेन तु अष्टप्रकारं संनिकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिज्ञातम्) सर्वप्रकारम् आमिक्षासंबन्धस्य संनिकर्षलक्षणं श्रौतत्वम्, वाजिनसंबन्धे च विप्रकर्षात् वाक्यीयत्वम् । (आमिक्षायां सामान्यतो देवताऽन्वयाभिधानम्, न वाजिनस्य इति प्रथमं प्रकारमाह—) यद् यथा, यद्यपि तावत् द्रव्यविशेषस्य तद्धितो न ब्रूयात् देवतात्वम्, तथापि सामान्यस्य तावत् ब्रवीति, न चतुर्थ्यन्तेन सामान्यमपि उच्यते इति विशेषः । यत्तु सामान्यं वाजिनेऽपि अविरुद्धमिति, तदयुक्तम् । वैश्वदेवी इति हि स्त्रीप्रत्ययेन समानपदगतेनैव स्त्रीद्रव्यं किमपि संनिहितमित्यवधार्यते । न च वाजिनस्य स्त्रीत्वं संनिधिर्वा अस्ति इत्यनाश्रयणम् । (ददातिकल्पनाकल्पनरूपं द्वितीयं प्रकारमाह—) अपिच '**वाजिभ्यो वाजिनं कुर्यादिति नैवास्ति संगतिः । तत्र तत्सिद्ध्येऽवश्यं दानाध्याहारकल्पना ॥**' कर्तव्यतावचनम् आमिक्षावाक्येऽपि अध्याहारात् प्रयोगवचनाद्वा लभ्यमिति न पर्यनुयुज्यते । 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इति तु ददातिमनध्याहृत्य न शक्यः संबन्धः प्रत्येतुं यथा 'वैश्वदेवी आमिक्षा' इति । कुतः ? '**साम्नां द्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः । सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा प्रतिपाद्यते ॥**' न चात्र सामानाधिकरण्यं षष्ठीं वा पश्यामः । न च वाजिभ्यः इति कारकविभक्तिः क्रियापदात् अन्येन संबध्यते, न चेह तदुपात्तम् । तत्र अध्याहारकल्पनात् एको विप्रकर्षः, त्रिपदसंबन्धगौरवात् अपरः । इतरत्रापि यजिकल्पनात् अविशेष इति चेत् न, तस्य संबन्धोत्तरकालानुमेयत्वात् । वैश्वदेव्यामिक्षा इति हि निष्पन्ने संबन्धे यजिः अनुमीयते, न तदधीना संबन्धप्रतीतिः । तत्र [illegible] परस्वत्वापादनासंभवात् स च भविष्यति अर्थसंबन्धार्थम्, आदितश्च द्रव्यदेवतापदैकवाक्यत्वसिद्धये ददातिः इति विशेषः । कल्पिते च ददातौ कारकयोः परस्परसंबन्धाभावात् तेन तावत् सह संबन्धः, ततः एकार्थत्वात् परस्परनियमः इति विप्रकृष्टता । न तु आमिक्षायां तद्वत् किञ्चित् इति संनिकर्षः ।

(सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीयं प्रकारमाह—) सत्यपि च वाजिवाजिनयोः साक्षात्संबन्धे वैयधिकरण्यात् विप्रकृष्टत्वम् । वैश्वदेवी आमिक्षा इति तु सामानाधिकरण्यात् संनिकृष्टता । तथा च वक्ष्यति (३।१।६।१२ इत्यत्र भाष्यम्) 'समर्थतराणि हि समानविभक्तीनि भवन्ति, दुर्बलो विविभक्तिः' इति । (श्रुतिलक्षणाऽऽत्मकं चतुर्थं प्रकारमाह—) किञ्च '**संप्रदानत्वमात्रे च चतुर्थी वाजिनां वदेत् । देवता लक्ष्यमाणा तु पुनर्दूरेण वाजिने ॥**' नहि तद्धितवत् देवताया चतुर्थ्युत्पत्तिः स्मर्यते । क्व तर्हि ? संप्रदाने । न च संप्रदानस्यैव देवतात्वम्, मा भूत् 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इत्यत्र आत्रेयो देवता । यदि च देवता संप्रदानं स्यात्, ततो यागदानयोरभेद एव स्यात् । प्रतिग्रहे व्यापृतं च कारकं संप्रदानं भवति । न च देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वं संभवति । तेन अवश्यं यः संप्रदानत्वात् प्राग्भावी तदुद्देशः (तस्याः देवतायाः उद्देशः), स चतुर्थ्या लक्षयितव्यः । यद्वा परस्वत्वापादनसंबन्धोत्तरकालभावि ऐश्वर्यम्, तादात्म्यप्रसिद्धेर्देवतात्वस्य । यद्यपि अनिराकरणात्मकसंप्रदानमेव देवता इत्यभ्युपगमः, तथापि सामान्येन व्यभिचारिविशेषलक्षणात् विप्रकृष्टत्वम् । (संदिग्धत्वासंदिग्धत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह—) अपिच '**चतुर्थीपञ्चमीरूपसंदेहाद् विप्रकृष्टता । तद्धितस्य त्वसंदेहात् न बुद्धिर्विप्रकृष्यते ॥**' वाजिभ्यः इति रूपसामान्यात् प्रथमं यत् यावत् पञ्चमीत्वमपनीय चतुर्थीत्वं साध्यते, तावत् प्रतिनिक्षेपः । ननु तद्धितेऽपि अनेकापत्याद्यर्थसंदेहात् तुल्यमेतत् । विषम उपन्यासः । शब्दसंदेहो मया उपन्यस्तः, त्वया अर्थसंदेहः । सर्वथा तावत् तद्धितत्वमसंदिग्धम् । अर्थः पुनः योग्यत्वात् इतरासंभवेन देवतात्मको निर्णेष्यते । भवतस्तु निर्णीतेऽपि शब्दे चतुर्थ्यर्थानेकत्वात् उपपदकारकलक्षणसंदेहात् अस्त्येव विप्रकर्षः । तेन अर्थसंदेहः उभयोः समत्वात् नैकस्योच्यते । शब्दसंदेहस्तु असाधारणत्वात् चोदितः । (उपात्तपदशिष्टत्वलक्षणं षष्ठं प्रकारमाह—) किञ्च '**आमिक्षोत्पद्यमानेन कर्मणा सह युज्यते । ततो वाक्यान्तरोपात्त-**

त्वस्य तेन दौर्बल्यमेव । इतरथा ज्योतिष्टोमाङ्गभूतस्तोत्रादेरपि अध्वर्युकर्तृकत्वापत्तेः । वारवन्तीयस्यापि यजुर्वेदे 'वारवन्तीयं गायति' इति विनियोगविधेः आम्नानाच्च । अतः एवं चिन्तनीयम्, यत्र वेदान्तरे उत्पत्तिः वेदान्तरे च विनियोगः, तत्र वारवन्तीयादौ कः स्वरः इति चिन्तायाम्, उत्पत्तेः पूर्वभावित्वात् असंजातविरोधित्वेन तन्निबन्धन एव स्वरो बलीयान् । तथा च ऋचा ऋग्वेदेन क्रियते उच्चार्यते इति (उच्चैर्ऋचा क्रियते इति-) श्रुत्यर्थः । इति प्राप्ते, आम्नानमात्रेण मन्त्रस्य प्रयोजनानवगमेन प्रयोज्यत्वानवगतेः स्वरानपेक्षत्वात् विनियोगोत्तरकालमेव स्वरसंबन्धात्, 'क्रियते' इत्यस्य प्रयुज्यते इत्यर्थावगतेः, प्रयोगस्य च विनियोगाधीनत्वेन विनियोगस्यैव अव्यवहितपूर्वं पुरःस्फूर्तिकत्वात् । तस्मात् विनियोगनिबन्धन एव स्वरः असति बाधके अनुष्ठेयः इत्याह ।

मण्डन— 'स्वरोऽङ्गे मुख्यहेतुकः ।'

शंकर— 'उपांशुत्वाधानसाम च ।'

• ऋग्वेदादिसमाम्नातानामपि प्रधानद्वारा अङ्गेष्व-प्यूक्ते गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायः (३।३।२।९) निर्दिष्टः स्यात् इत्याशङ्क्य तत्रो प्रधानेष्वपि विनियोगकृत्स्नविरोधात् प्रयोगवाचिविधिबलेनाव्यपदेशाय उच्चैस्त्वादीनां प्रयोगवेदधर्मत्वावगतेर्नैवमित्याह । सु. ३।७ पृ. ५१. • मन्द्रादिस्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रवित्र यार्ह प्रयोगं मेधा विभज्य ... । पृ. ११७९. • वेदत्रयविहितेषु अङ्गेषु नानावेदस्वरे प्राप्ते गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन याजुर्वेदिकप्रधानधर्म., तथोच्च यजुर्वेदि, एको याजुर्वेदिकः स्वरः भवति 'मन्द्रया आज्यभागान्तं, परं मध्यमया, उत्तमया अनुयाजादि' इति । भा ३।३।२।९ पृ. ८११. • गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात् प्रधानद्वारेण यजुर्वेदेऽङ्गे तद्वेदस्वरप्राप्तेः । सु. पृ. ११८१.

• गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायस्य स्वरूपम् 'गुणेन हि मुख्येऽनुगन्तव्यः' इति । वि. ३।३।२ । 'प्रधानाद् गुणधर्मत्वात् अङ्गधर्मानुरोधस्य प्रधानधर्मानुरोधेन अङ्गनिबन्धनधर्मस्य व्यतिक्रमः कार्यः' इति । सु पृ. ११७५ । 'गुणे स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारतोऽपरः । यत्र स्यात् तत्र विज्ञेयं गुणधर्मस्य बाधनम् ॥' इति । वा. ३।३।२।९ पृ. ८१० । 'उत्पत्तिविनियोगयोर्विनियोगो बलवान्' इति च । के. ३।३।२।९. • गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे उत्पत्ति-विनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयता । सु. पृ. ११८४. • गुणमुख्याधिकरणेन (तत्सिद्ध्यधिकरणस्य) गतार्थत्वं निरस्तम् । गौणवृत्तिसंभवमात्रस्य तत्र (गुणमुख्याधिकरणे) प्रतिपादितत्वेऽपि लक्षणाव्यावृत्तगौणवृत्तिस्वरूपव्युत्पादनार्थत्वात् । (तत्सिद्ध्यधिकरणस्य) । कु. १।४।१३।१९ पृ. ११३.

卐 गुणलोपन्यायः । अग्निहोत्रहवणीन्यायः । आधाने पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवण्यभावेऽपि निर्वापोऽस्त्येव ॥

गुणलोपे च मुख्यस्य । १०।२।२७।६३ ॥

भाष्यम्— सन्ति अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । 'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये' इति । तत्र चोदकेन प्राप्तम् 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेत्' इति । तत्र तावदग्निहोत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्तव्यः, उत कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् ? यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्तुम् । न च अयथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् । तस्मात् विगुणतया न कर्तव्यः इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणः अग्निहोत्रहवणी, प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न संभवेत् तदसंभवात् अग्निहोत्रहवण्यपि न संभवतीति निवर्तेत । न तु गुणलोपे मुख्यं न संभवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीग्रहणमात्रं च तस्य न संभवतीति निवर्तते ।

टुप्— ननु (योगिनि) यथाश्रुता निर्वापक्रियाऽपि (संभवति) । कथम् (संभवति किं न्विदम् ? । उत्तरम्—) तत्र वर्तमानत्वात् (अग्नि.) न संभवति (निर्वापत्वेनाग्निहोत्रहवण्या) । मुख. (अपि) न विद्यते (पवमानेष्टिष्वपरे) । मरिष्यत्कालत्वम् (तु) यद्गीतः,

शब्देन उच्यमानो देवता भवति, इतरत्र विश्वदेवशब्देन, तथापि महेन्द्रन्यायेन (२।१।५।१३) विनियोगभेदात् विस्पष्टं देवतापृथक्त्वम् इति अपरोऽयं द्रव्यदेवतासंबन्धो विज्ञायते। न च प्राप्ते कर्मणि अनेकार्थगुणविधानं संभवति। इति उपपन्नमेतत् ' गुणश्चापूर्वसंयोगे भेदकः ' इति।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत। २४॥

भाष्यम्— अथ यदुपवर्णितं यथा ' अग्निहोत्रं जुहोति ' इत्युक्ते ' दध्ना जुहोति ' इत्येवमादयो गुणविधयः इति, तत्रोच्यते। युक्तं यत् तत्र गुणविधानम्, न तत्र अप्रकृतेन केन चित् गुणेन संबन्धः, प्रकृतेन तु अस्ति यागेन। तस्मात् अनुपवर्णनमेतत्।

शा— ' वाजेनामिक्षया योगाद् विश्वे देवा हि वाजिनः। प्रकृतास्तान् यदेष्टव्या वाजिशब्दश्च यौगिकः॥ ' तस्मात् उभयोस्तुल्यबलत्वात् पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पः समुच्चयो वा। इति प्राप्ते, अभिधीयते ' आमिक्षाया बलीयस्त्वमुत्पत्तौ चोदनात् श्रुतेः। उत्पन्ने वाजिनं वाक्यात्, तेन तद् दुर्बलं मतम्॥ ' तस्मात् आमिक्षाऽवरुद्धे पूर्वकर्मणि असंनिवेशात् वाजिनगुणात् कर्मभेदः इति।

सोम— संज्ञाऽनन्तरं संनिहितात् कर्मणो भेदकत्वसामान्यात् गुणस्यैव व्युत्पादनं युक्तम् इति संगतिः। **सूत्रार्थस्तु**— अपूर्वसंयोगे पूर्वकर्मणि निवेशासंभवे गुणोऽपि भेदकः। पूर्वकर्मनिवेशाभावश्च उभयोरपि वाक्ययोः समत्वात् मिथोऽनपेक्षत्वात् अनुवादकतया एकस्य वाक्यस्येतरापेक्षायां पूर्वकर्मनिवेशः स्यात् न त्विह इति भावः।

वि— ' गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति।, गुणो देवानन्वोक्तः समुच्चयविकल्पतः॥, आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्। गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद्वाजिदेवकम्॥ ' अतो द्रव्यदेवतात्मकस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम्। (तत्र प्रतिपत्तिकर्मेति अष्टमद्वितीयाद्ये वक्ष्यते)।

भाट्ट— ' वैश्वदेव्यामिक्षा ' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टे यागे विहिते तदनुवादेन ' वाजिभ्यो वाजिनम् ' इत्यत्र न गुणमात्रविधिः। प्राप्तकर्मानुवादेन अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः। न च वाजम् अन्नम् आमिक्षारूपं विद्यते येषामिति व्युत्पत्त्या विश्वान् देवान् तद्विशिष्टयागं वा उद्दिश्य वाजिनमात्रस्य समुच्चयेन विकल्पेन वा विधिरस्त्विति वाच्यम्। वाजिशब्दस्य रूढत्वेन विश्वदेवानुवादानुपपत्तेः। उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधे द्रव्यान्तरस्य निवेशानुपपत्तेश्च। एतेन आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनसंबन्धप्राप्त्या वाजिनपदम् आमिक्षायागनामधेयमङ्गीकृत्य तदुद्देशेन वाजिदेवताविधिरित्यपास्तम्। उत्पत्तिशिष्टदेवताऽवरोधे देवताऽन्तरस्य निवेशानुपपत्तेः। किञ्च, आमिक्षायाः पार्ष्ठिको देवतासंबन्धः पदश्रुत्या, वाजिनस्य तु वाक्येनेति दौर्बल्यम्। तद्धितस्य हि देवतात्वविशिष्टे द्रव्यविशेषे शक्तिः, आमिक्षापदं च तात्पर्यग्राहकमिति प्राञ्चः। आमिक्षाऽऽदौ द्रव्ये देवतात्वे च भिन्ना शक्तिः, निरूपकत्वं तु संसर्गः। देवतात्वे एव वा शक्तिः, द्रव्ये लक्षणा। द्रव्यविशेषे एव वा शक्तिः, देवतात्वे लक्षणा। द्रव्यसामान्ये एव वा शक्तिः, आमिक्षापदेन विशेषनिर्णयः इति एते पक्षास्तु कौस्तुभे एवोपपादिताः। सर्वथा आमिक्षाद्रव्यस्य देवतासंबन्धः पदश्रुत्येति सिद्धम्। किञ्च, विश्वेषां देवानां तद्धितेन देवतात्वं शक्त्या उक्तम्, अनुशासनसत्त्वात्। वाजिनां तु संप्रदानत्ववाचिन्या चतुर्थ्या साम्प्रतिकलक्षणया, त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्वैकदेशत्वात् देवतात्वस्य, तस्याः प्रतिग्रहीतृत्वाभावात्। निरूढकधर्मसमनियतसंप्रदानत्वव्याप्यदेवतात्वरूपात्सण्डोपाधिस्वीकारे तु सुतरां लक्षणा। अतोऽपि दुर्बलत्वम्। तस्मात् वाजिनवाक्येऽपि गुणात् द्रव्यदेवताविशिष्टं कर्मान्तरमेव वाजिनप्रतिपत्त्यर्थमामिक्षायागाङ्गत्वेन विधीयते। गुणस्य च सर्वत्र अनिविशमानत्वेन भेदकत्वम्। सा च क चिद्वाक्यभेदापत्त्या क चित् प्रबलगुणावरोधात् क चिदेकप्रसक्तावमन्नात् इत्यनेकप्रकारिकेति ध्येयम्।

मण्डन— ' भिन्ना निरूढगुणयागिति वाजिनेज्या। '

शंकर— ' गुणाच्च कर्मभेदः स्यात्। '

अग्निहोत्रहवणी गुणः, निर्वापः प्रधानम् । तथा च गुणलोपेऽपि मुख्यं कर्तव्यमेव । पवमानेष्टिषु निर्वापः कर्तव्यः पात्रान्तरेण । के.

* अर्थवादगुणस्य यथाश्रुतत्वस्य विधिवाद्गुण्यार्थत्वाभावेऽपि अर्थवादस्य विधिवाद्गुण्यार्थत्वसद्भावात् 'गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यात्' इत्यनेन न्यायेन निर्वापेणाग्निहोत्रहवणीबाधवत् विधिना अर्थवादबाधाव-गमात् पूर्वापरोच्चारणकृतविशेषयोरभावाद्वस्य अर्थाव-धारणात् प्राक् विध्यर्थवादयोर्गुणप्रधानत्वानवगतेः गुण-लोपन्यायाविषयत्वम् । सु. पृ. १५००. * पौर्णमास्या यथाशक्तिप्रयोगे प्रस्तराभावेऽपि गुणलोपे चेतिन्यायेन धारासम्हरणम् । भाट्ट. ६।४।१३, * यत्र तु (पति-पत्न्योः) अन्यतररोगनिवृत्त्यर्थमेव दर्शादिप्रयोगः, तत्र इतरस्य पत्नीत्वाद्यभावेऽपि 'गुणलोपे च' इति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृकाज्यावेक्षणेऽपि न सर्वत्र तथा कल्पनाया प्रमाणमस्ति । ६।१।४, * सोमाभावे सोमकार्य-मुखद्वयम्, पूतीकतदभिज्ञत्पर्णस्य सोमावयवाङ्गत्वेन 'गुणलोपे च' इति न्यायेन बहुतरसोमावयवानामेव अनुग्राह्यत्वात् । ६।३।११. * यदपि यजमानस्य प्रत्यक्षर क्रियायां विगुणं भवतीति, तदपि 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इत्यनेन विरुद्धम् । शा. ३।५।१८।४६. * यदा नियोज-नादिकार्यमात्रयोग्यः मुख्यः, तदुत्पादितकर्तृसंस्कारयोग्यस्तु प्रतिनिधिः, तदा मुख्यपरिग्रहणम्, संस्काराणां तु 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः । भाट्ट. ६।३।१५, * लोके पूर्वं किञ्चिदवहतानां यवानां मर्दनोत्तर पुनरवघाते कृते एव धानात्वप्रसिद्धेः. प्रयोजना-नुरोधेन प्राकृतक्रम बाधितोऽपि 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इति न्यायेन मर्दनोत्तरमपि प्राकृत. धर्मकोऽवघातः कर्तव्य एव । १०।२।१३, * वायव्यादिपशौ परप्रयुक्त-दीक्षाऽभावादेव वाग्नियमः । मुष्टिच्छेदनादिकं तु 'गुणलोपे-ऽपि मुख्यस्य क्रिया स्यात्' इति न्यायात् कार्यमेव । ११।३।१, * मन्ये भर्जितयवकृतानां पिष्ट एव यवधानासिद्धेः मर्दनोत्तरमेव पेषणम्, प्रकृतत्वप्रत्यये-ऽपि इति धनत्वार्थं पेषणस्य गुणलोपाधिकरणन्यायेनैव मर्दनोत्तर करणोपपत्तिः । १०।२।११.

* गुणवचनः कश्चित् संसृष्टगुणवचनो भवति द्रव्येण यथा शुक्लः पट इति । कश्चित् निष्कृष्टगुणवचनः यथा शौक्ल्यं पटस्य इति । टुप्. ६।४।१।१२. * गुण-वचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्तनार्थो दृष्टमर्थं करिष्यति । भा. २।१।५।२४, * नहि केवलगुणवचनः शब्दः शक्नोति द्रव्यमभिधातुम् । ३।१।६।१२ पृ ६८६. * येऽपि तावत् स्वप्रधानगुणवचनाः तेऽपि कथञ्चित् लिङ्ग-संख्याभ्यां युज्यन्ते, किं पुनर्येषु द्रव्यप्राधान्यम् । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५. * गुणवचनस्यापि स्त्रीलिङ्गता भवति यथा करुणा बुद्धिः इति, तथा अरुणा इति । भा. ३।१।६।१२. * गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-वचनानि भवन्ति । गुणवचन इति न गुणाभिधानमात्रेणो-च्यते, किं तर्हि गुणमुक्त्वा यो द्रव्ये वर्तते । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८२. * गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्ग-वचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानाम् आश्रितगुणवचनेन यथा 'विश्वे देवा देवता' इति । भा. १०।३।१४।५७, * गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । अविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यद्यदस्यं आप्तं लिङ्गम् तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति । अविधित्सितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशः अनुवादभूतो भवत्येव । यथा शुक्लः पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् । शुक्ल एकः, शुक्लौ द्वौ, शुक्ला बहवः इति । शुक्ला शाटीमानय इति । ९।१। १०।३३ पृ. १६७५. * गुणवचनानाम् इत्यादौ आश्रय-निष्ठलिङ्गसंख्यादिपदप्रयोक्तृभूतगुणवचनशब्दार्थस्तु स्वाश्रयार्थेविधित्सितविषयकलुप्ताद्विशेष्यं यत्प्रकार-तया स्ववत्वनन्वयार्थक पदम्, तद्रूपः । अत्र योग्यान्त-मात्रविवक्षायाम् 'अश्वायाः शुक्लः' इत्यादावपि तथात्वा-पत्तिः, तस्य तदा स्ववृत्त्याभावेऽपि आश्वाधिकरणत्व-योग्यत्वस्य सत्त्वात् । अतः तद्यावृत्त्यर्थमनयविशेषणम् । अत एव तत्र आश्रयगतलिङ्गाभावे 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' (अमरः १।५।१७) इत्यनुशासनेन पुंल्लिङ्गमेव साधुत्वार्थं नियम्यते । 'करमणि' इत्यादावपि च प्रकारतया द्रव्यान्वयात् आपत्ति (विशेषणम्) । अनश्व स्वनिष्ठलिङ्गाभावेऽपि यथानुशासनं गुणेन परम-त्वान्वयः अदनयत् । को. ३।१।६।१२ पृ.

द्रव्याश्रितः । ऋजु. पृ. १९८. ■ गुणप्रतिनिधिनियमविधिर्यथा– 'यदि कृष्णसारङ्ग न विन्देत अथो लोहितसारङ्गः स्यात्' इति शतपथे । बाल. पृ. २३.

☒ गुणप्रत्युदाहरणम् । गुणदोषाधिकरणम् । गुणाधिकरणापवादः । अग्निहोत्रे 'दध्ना जुहोति' इति गुणविधिः ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत । २।२।१०।२४ ॥

भाष्यम्— अथवा अधिकरणान्तरम् । 'दध्ना जुहोति' इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिहीर्षया अवकल्प्यन्ते । तदेव तु कर्म 'जुहोति' इति शब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् । तस्मात् तत्रैव गुणविधिः वचनाद्विकल्पश्चेति सिद्धम् ।

वा— अगुणे तु कर्मशब्दे इति प्रत्युदाहरणसूत्रम् । **'अन्येनानवरुद्धे हि गुणो यत्र विधीयते । तस्मिन् गुणविधिः शक्य इति कर्म न भिद्यते ॥'**

सोम— एकैकस्माद्वाक्यात् एकैकस्य गुणस्योपस्थित्या सर्वेषां युगपदन्वयासंभवात् यस्य प्रथममन्वयः, तदवरुद्धे पूर्वन्यायेन अन्यान्वयासंभवात् कर्मान्तरत्वम् इत्युत्थानात् संगतिः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिविशिष्टानां कर्मणां सर्वेषामनुष्ठानम् । सिद्धान्ते तु एकस्यैव विकल्पितदध्यादिद्रव्यकस्यानुष्ठानमिति । सूत्रार्थस्तु— (पूर्वाधिकरणप्रत्युदाहरणसूत्रत्वपक्षे) 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति गुणरहिते कर्मणि उत्पन्ने दध्यादिवाक्यैः गुणविधिः संभवति, न तु सगुणश्रुतामिक्षावाक्ये इति ।

आघाराग्निहोत्राधिकरणे गुणकर्मसंनिधौ सगुणश्रुतिः गुणविधानार्था इत्युक्तत्वात् इदमधिकरणमनर्थकम् । न च यत्र निर्गुणसंनिधौ एकमेव सगुणवाक्यम्, तत्र आघाराग्निहोत्राधिकरणोक्तिः सावकाशा । प्रकृते तु सगुणवाक्यानां बहुत्वात् सर्वेषामेककर्मान्वये विकल्पापत्त्या कर्मान्तरत्वशङ्कायां तन्निराकरणार्थत्वात् न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । निर्गुणसंनिधौ श्रुतानां बहूनामपि सगुणवाक्यानां गुणमात्रविधायकत्वस्य तत्रैव वक्तव्यत्वात्, अन्यथा आघाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादपूर्वपक्षस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् ।

वि— 'दार्विहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वा, ऽन्यत्तु पूर्ववत् ।, निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥'

भाट्ट— यत्र तु नोत्पत्तौ गुणश्रवणं यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति, तत्र तदनुवादेन 'दध्ना जुहोति' 'पयसा जुहोति' इत्यादिविधिः सर्वैरेव गुणविधानं विकल्पेन । तत्र खलेकपोतन्यायेन सर्वेषामेव युगपत्प्रवृत्तेः एकावरुद्धत्वाभावात् । इति प्रत्युदाहरणमात्रम् ।

मण्डन— 'दध्ना जुहोति पयसेति न होमभेदः ।'

शंकर— 'अग्निहोत्रे तु नास्त्ययम् ।' कर्मभेदः ।

* **गुणप्रधानविध्यनुवादोद्देश्योपादेयानां युगपदेकत्र विरोधः** । (गुणप्रधानयोः विध्यनुवादयोः उद्देश्योपादेययोश्च एकत्र न संभवः इत्यर्थः) । बा. ३।१।१२।२२ पृ. ७३७. * **गुणफलोपबन्धः नाम्नां प्रयोजनम्** । मणि. पृ. ५.

* **गुणफलसंबन्धपरः** काम्यः पुरुषार्थाधिकारविधिः 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । बाल. पृ. १४. * **गुणफलसंबन्धपरे वाक्ये सति न कर्मान्तरम्** । वा. २।२।८।२२ पृ. ५२८.

* **गुणभूतः** हि पदार्थानां क्रमो भवति । यश्च यस्य निर्वर्त्यमानस्योपकरोति, स तस्य गुणभूतः । यस्मिंश्च आश्रीयमाणे पदार्थः एव न संपद्यते, न स गुणभूतः । विनाऽपि तेन न वैगुण्यम् । भा ५।१।२।२, * यः स्वभावतो **गुणभूतोऽर्थः** नासौ आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति । १०।३।२।१०. * नहि यदेकत्र **गुणभूतं** दृष्टम्, तेनान्यत्र प्राधान्यं वाचनिकमपि न प्रतिपत्तव्यम् इति किञ्चित् प्रमाणम् । यथावचनं हि गुणप्रधानभावौ स्वाभाविकौ । वा. २।३।५।१२ पृ. ५९९. * **गुणभूतेऽपि** द्वितीया भवति यथा 'सक्तून् जुहोति' 'मारुतं जुहोति' 'एककपालं जुहोति' इति । भा. २।१।४।११, * **गुणभूता देवता कर्मणि** याज्याऽनुवाक्याद्वयेन कर्मसिद्ध्यर्थमुपलप्स्यते । १२।४।२।३. * **गुणभूतदेवताविधिः** मन्त्रः 'समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु' इति । बाल. पृ. ६३, * **गुणभूतद्रव्यविधिः** मन्त्रः 'प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य' इति । पृ. ६४.

मन्द्रादिः भक्षयाम्यन्तः एको मन्त्रः, न द्वौ। स सर्वोऽपि भक्षणे विनियोक्तव्यः। के.

० गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्। सोमभक्षणस्य आनुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थत्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत् फलत्वाभावेन उत्साहनार्थे प्रकाशनानर्हत्वात्, तर्पयतेश्च तत्प्रकाशनार्थत्वहेत्वभावात्, तृप्तेश्च 'अल्पं भक्षयति' इति यावत्तृप्तिनिषेधेन अनाकाङ्क्षणीयतया अननुष्ठेयत्वात् प्रकाशनार्हत्वानुपपत्तेः, अभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्य आनर्थक्यापत्त्या विनियोजकत्वात्, तदविरोधिना एकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्, तृप्यत्वन्तवसुमद्गणादौ. मन्त्रभागयोः एकतृप्तिफलकभक्षणरूपार्थसंयोगात् सर्वमतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्यभिधानावगमात् मन्द्रादिः एक एव मन्त्रः इति सूत्रार्थः। सु. पृ. ११४०.

§ गुणाभिधानाधिकरणम्। मन्द्राभिभूति. इत्यादेरेकमन्त्रता ॥

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्, तयोरेकार्थसंयोगात्। ३।२।१०।२७ ॥

भाष्यम्— भक्षानुवाके श्रूयते 'मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु। वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः अग्निहुतः इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि' इति। तत्र संदेहः. किं मन्द्रादिः तृप्यत्वित्येवमन्तः एको मन्त्रः. वसुमद्गणादिः अपरः, उत मन्द्रादिः भक्षयाम्यन्तः एक एव मन्त्र इति। किं तावत् प्राप्तम्? द्वौ मन्त्रौ, द्वौ हि एतौ अर्थौ। अन्या तृप्तिः अन्यत् भक्षणम्। तत्र अर्थभेदात् वाक्यभेदः। तदुक्तम् 'तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात्' इति (३।२।९।२६)। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। गुणाभिधानात् मन्द्रादिः एकमन्त्रः स्यात् इति। तृप्तिः भक्षणविशेषणत्वेन अभिधीयते भक्षयामि वाक् तर्प्स्यति इति। ननु 'तृप्यतु' एष अन्यः शब्दः, अन्यश्च 'तर्प्स्यति' इति एषा भविष्यन्ती (लृट्) क्रियायामुपपदभूतायां भवतीति। तत्र द्वयोः क्रिययोः अस्ति संबन्धः, 'भक्षयामि वाक् तर्प्स्यति' इति। न पुनः भक्षयति तृप्यतु इति नास्ति कश्चित् संबन्धः। उच्यते। नहि अत्र लिङ्गो 'तृप्यतु' इति विज्ञायते, क तर्हि? प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा। यदि 'भक्षयामि वाक् तर्प्स्यति' इत्येनम् अभिसंबन्धः क्रियते, यदि वा 'भक्षयामि वाचः तर्प्तुं प्राप्तः कालः' इति, तेन विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थतायामेकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते। ननु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये, भङ्क्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते। अथोच्यते। यद्यपि एते वाक्ये भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे द्वौ अर्थौ अभिवदेयाताम्, तथापि भक्षणस्य प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्य, इति कृत्वा ऐकार्थ्यमेव भवेत्, किमङ्ग पुनः गुणभावे गम्यमाने एवात्र। तस्मात् गुणाभिधानात् मन्द्रादिः एकमन्त्रः स्यादिति।

वा— 'ग्रहणादिषु वैकार्थ्याक्षिप्तत्वसिमत्वावानात्। तृप्त्यन्तः पृथङ्मन्त्र इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ (पूर्वपक्षन्यायोऽत्र)। येषां पृथगनुष्ठानमर्थाक्षिप्तं प्रतीयते। तेषां मन्त्रप्रकाश्यत्वं नानुनिष्पादिनां भवेत् ॥' (सिद्धान्तन्यायोऽयम्)। ग्रहणादीनि अकृत्वा भक्षानुष्ठानाशक्तेः तेषु पृथक् पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारो युज्यते। न त्वेवं भक्षणादन्यः तृप्तौ व्यापारः, इति नार्थस्तत्प्रकाशनेन। तस्मात् प्रार्थनाया प्राप्तकालतायां वा शेटम् अन्वाख्याय एकवाक्यतामापाद्य तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशनार्थः सकल- (मन्त्रः) इत्यभ्युपगम्यते।

शा— 'तृप्तिर्भक्षानुनिष्पन्ना न व्यापारान्तरार्थिनी। तेन स्मृत्यनपेक्षत्वान्न मन्त्रोऽत्र प्रयुज्यते ॥'

सु— अपवादत्वेन अनान्तरसंगतिः।

सोम— प्रयोजनं पूर्वपक्षे भक्षणानन्तरभावित्वात् तृप्ते भक्षणानन्तरं मन्त्रः प्रयोज्यः, सिद्धान्ते तु भक्षणात् प्रागेव इति।

वि— 'मन्द्रेति वसुमच्चेति द्वय तर्पणभक्षयोः। विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥, लिङ्गाद् विभागो, मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः। लिङ्गस्यार्थमन्त्रे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥'

भाट्ट— तस्मिन्नेवानुवाके 'मन्द्राऽभिभूतिः' 'तृप्यतु' इत्यन्तः तृप्तौ विनियोक्तव्य. ग्रहणादाविव। इति प्राप्ते, ग्रहणादिवत् अनुष्ठेयत्वाभावात् तृप्तेः अप्र-

मप्रतिपद्यमाना: शब्दान्तराभावात् गुणविधयो विज्ञायन्ते। १।४।१।१२ पृ. ३२५. * गुणविधिना विशिष्टविधिः बाध्यते दध्ना जुहोतीत्यादौ। बाल पृ. १४०, * गुणविधित्वं नामधेयत्वेन बाध्यते तत्प्रख्यादिषु। पृ. १४५, * गुणविधित्वेन नामधेयत्वं बाध्यते निरूढेषु होमादिषु। पृ. १४९. * गुणविधिनामधेयत्वयोः संशये उद्भिदादिशब्दे यागपरत्वेन सामानाधिकरण्यं नामधेयत्वनिर्णायकम्। वि. १।४।२. * गुणविधिसरूपः अर्थवादः 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति'। वैश्वानराधिकरणे इदम्। बाल. पृ. ५४, * गुणविधिसरूपः मन्त्रः 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः' इति। पृ. ६४.

* गुणविशिष्टधात्वर्थविधिः भावनानिरपेक्षो न युक्तः। सु. पृ. ७६७. * गुणविषयकः प्रतिनिधिप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तनियमविधिः प्रत्यक्षविधिः क्रयवाक्ये 'अरुणया' इति। बाल. पृ. २४, * गुणविषयकः स्मृत्यादिकल्प्यः प्रतिषेधो यथा श्राद्धे 'कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च। न देयानि।' पृ. ११.

* गुणवृत्तयः। 'जहत्स्वार्थाभिधायित्वम्, संघातः, परिकल्पना।, तथा सोपपदा वृत्तिः, समुदायप्रसिद्धिता॥, वाक्यार्थो, ऽल्पप्रसिद्धित्व, मेवमल्पप्रयोगिता। अष्टावेतान्निराकृत्य साधिता गुणलक्षणा॥' इत्यष्टकं नवमम्। एते च तत्सिद्धिसूत्रोक्तैः षड् नव गौणपक्षा द्रष्टव्याः। वा. १।२।१।११ पृ. ७४९। (१) जहत्स्वार्थाभिधायित्वम्– स्वार्थं जहाति इति जहत्स्वार्थः अर्थान्तराभिधायी च, तस्य भावः जहत्स्वार्थाभिधायित्वं गुणिरूपाग्न्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैङ्गल्यादौ वृत्तिः गौणत्वे कारणम्। (२) संघातः। अग्न्यादिजाति–पैङ्गल्यादिगुणसंघातः अग्न्यादिशब्दवाच्यः सन् जातिरहितगुणमात्रे शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वात् गौणत्वकारणम्। (३) परिकल्पना। अग्न्यादिशब्दवाच्यस्य अग्नित्वादेः माणवकादौ अग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्पना गौणत्वकारणम्। (४) सोपपदा वृत्तिः। माणवकादुपपदसहायस्य अग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वृत्तिः अङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वात् गौणत्वकारणम्। (५) समुदायप्रसिद्धिता। अग्निर्माणवकः इत्यादिशब्दस्य अवयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैङ्गल्यादौ या प्रसिद्धिः, तस्याः भावः समुदायावयवभूतस्य अग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणत्वम् प्रवृत्तिहेतुत्वात् गौणत्वकारणम्। (६) वाक्यार्थः। पैङ्गल्यादेः अग्निर्माणवकः इत्यादिवाक्यार्थत्वमग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ वाक्यावयवत्वाख्यगुणवत्त्वात् गौणत्वकारणम्। (७) अल्पप्रसिद्धित्वम्। अग्न्यादिशब्दस्य पैङ्गल्यादौ अल्पार्थोत्प्रसिद्धत्वम् अङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्तात् गौणत्वकारणम्। (८) अल्पप्रयोगिता। यस्मिन् पैङ्गल्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य अल्पैर्वक्तृभिः प्रयोगः स अल्पप्रयोगी, तस्य भावः अल्पप्रयोगिता अल्पप्रसिद्धत्वम् गौणत्वकारणम्। एतान् गौणत्वकारणपक्षान् निरस्य (भाष्ये) अग्न्यादिशब्दवाच्येन अग्नित्वादिना अग्न्यादिगुणस्य पैङ्गल्यादेः लक्षणा माणवकादौ अग्न्यादिगुणवति अग्निशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वात् गौणशब्दवाच्यरूपगौणत्वकारणत्वेन साधिता। सु. पृ. १०८३.

§ गुणशब्दस्तथेति चेत्। ९।१।१३।३८॥

दर्शपूर्णमासयोः निर्वापमन्त्रे 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति पठ्यते। सोऽयमग्निशब्दः विकृतौ नोह्यते सोऽपि न कर्मसमवेतवचनः, उत ऊहितव्यः कर्मसमवेतवचनो- ऽयो, इति विचारे पूर्वपक्षमाह। जुष्टपदार्थे जोषणे गुणभूतोऽग्निः। तद्वाचकः अग्निशब्दः गुणशब्दः। सोऽयं गुणशब्दः तथा सवित्रादिशब्दवत् कर्मासमवेतवचनः इति विकृतौ नोहितव्यः। तथाहि, 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते। न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति। अजुष्टम् अद्यापि असेवितं हि निर्वप्तव्यम्। निर्वापेणैव तत् जोषिष्यते। तस्मात् समवेतवचनः। तस्यापि वचनमितरार्थं प्रयुज्येत निर्वापस्तुत्यर्थम्। इति चेत्।

अथवा। दर्शपूर्णमासयोः 'धान्यमसि धिनुहि देवान् इति हृपदि तण्डुलानावपति' इति श्रूयते। तत्र धान्यशब्दः समवेतवचनो न वेति विचारे पूर्वपक्षमाह। गुणवचनः धान्यशब्दः अत्र अभिप्रेतः देवप्रीणने गुणत्वात्। सोऽयं गुणशब्दो धान्यशब्दः, तथा न समवेतवचनः इति

इत्यादीनि यजुर्वेदवाक्यान्येव । तस्मादिह अनुदाहरणम् । तत्र केचिदाहुः । स्वरूपोपनिमात्रापेक्षया तेन क्रियते, इति न कारकहेत्वभिप्रायेणोपन्यास इति । तत्तु न युक्तम् । एवं सति हि उत्पत्तिविनियोगबलाबलचिन्तैव क्रियते, न गुणमुख्यविरोधचिन्ता । तत्र च विनियोगाधीनत्वात् अनुष्ठानस्य, तद्बलीयस्त्वम् इत्येव निर्णयः स्यात् । 'तस्मात् सामवेदशाखायामपि कस्यांचित् अध्येयां विधि अत्र उदाहरणम्' इत्यपरे । तदा तु यजुर्वेदपुनःश्रुतेः मन्दं फलं स्यात् । अथापि शाखाऽन्तरविधिस्तदाश्रीयेत स्वरविकल्पश्च पूर्वपक्षे क्रियेत यदि उदाह्रियेत । अनुदाहरणात्तु नैतदुपपद्यते । तस्मात् उत्पत्तिविनियोगयोरेव गुणमुख्यत्वम् इत्येवमधिकरणमारभ्यते । यत्र वेदान्तरोत्पन्नं वस्तु वेदान्तरेण विनियुज्यते तत्र किमुत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्यः, उत विनियोगवेदधर्म इति । उत्पत्तिपूर्वकत्वाद् विनियोगस्य उत्पत्तिवेदधर्मः । इति प्राप्ते, विनियोगवेदधर्म इति गृह्यते । कुतः ? उत्पत्तेस्तद्धर्मत्वात् विनियुज्यमानस्य च स्वरापेक्षित्वात् तदानीमेव यः स्वरोऽवगम्यते, स एव चोदितः, नोत्पत्तिस्थः, तत्काले विधानाभावात् । अथवा नैवात्र व्यतिक्रमशब्देन बाधो विरोधो वा अभिधीयते, किं तर्हि ? व्यभिचारः अन्यमान्यत्र च वृत्तिः । तेन एवं चिन्त्यते, यत्रोत्पत्तिविनियोगौ व्यतिक्रान्तौ, अन्यत्रोत्पत्तिः अन्यत्र विनियोगः, तत्र कतरवेदसंयोगो भवतु इति । तथैव उत्पत्तिसंयोगे विकल्पे वा प्राप्ते, विनियोगवेदसंयोगः प्राधान्यात् इत्युत्तरम् । अथवा एवं चिन्ता । यत्र अन्यत्र च प्रधानम्, अन्यत्र च अङ्गम्, तत्र अङ्गस्य केन वेदेन व्यपदेशोऽस्तु इति । ततश्च तथैव प्रधानवेदेन व्यपदेशः इति निर्णयः । अस्मिंस्तु पक्षे 'तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मा स्यात्' (३।३।२४।५१) इत्येतद् बाधित्वा प्रधानसमाख्यात एक एव प्रकृतौ विकृतौ च कर्ता प्राप्नोति । अथ तु चोदकबलीयस्त्वात् अङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणं ततः स्वरोऽपि तथैव इत्ययुक्तं प्रधानस्वरग्रहणम् । अतः उत्पत्तिविनियोगापेक्षयैव एष विचारः इत्येषैव व्याख्या शोभना । तथैव आधानोदाहरणं समर्थितं भवति । यदि तु गुणमुख्यव्यतिक्रमः अङ्गप्रधानधर्मविरोधो व्याख्यायते, ततः 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' (१२।२।१।२७) इत्यनेन सह अपौनरुक्त्यं समधारणीयम् ।

शा— (वार्तिकमतेन) यस्य मन्त्रस्य वेदान्तरे समाम्नानम् उत्पत्तिः, वेदान्तरे च विनियोगविधिः, तस्य किम् उत्पत्तिवेदनिबन्धनः स्वरः, अथवा विनियोगवेदनिबन्धनः इति संशयः । तत्र 'उत्पत्तेः पूर्वभावित्वात् तन्निबन्धन एव हि । स्वरः प्रथमभावित्वाद् युक्तो, नान्यो विलम्बितः ॥' नैतदेवम् । 'न खल्वाम्नानमात्रेण मन्त्रस्य स्यात् प्रयोज्यता । तेन क्रियत इत्येवमतो वक्तुं न शक्यते ॥ तेन तु क्रियते मन्त्रो यत्र वेदे विधीयते । विध्यायत्तं ह्यनुष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः ॥' तस्मात् वारवन्तीयादेः सामवेदेन अक्रियमाणत्वात् अनपेक्षितत्वाच्च न तन्निबन्धनमुच्चैस्त्वम् । यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात् स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात् ।

सोम— पूर्ववत् इहापि प्रथमोपस्थितत्वात् अङ्गवेदस्वर एव भाव्यः इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु—गुणप्रधानयोर्व्यतिक्रमे धर्मविरोधे गुणस्य मुख्यार्थत्वात् मुख्येन निमित्तेन वेदसंयोगः वेदसंयुक्तः स्वरः स्यादिति । आचार्यमते तु गुणमुख्यशब्दयोः उत्पत्तिः विनियोगविधिश्च अर्थः ।

वि— 'यजुर्वेदस्थमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् । उच्चैरुपांशु वा गानं, मुच्चैः सामप्रतीतितः ॥, उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुष्ठितिर्यतः । मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद् गाने उपांशुता ॥ आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताऽथवा । विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणताऽस्त्विह ॥'

भाट्ट— याजुर्वेदिके आधाने सामवेदपठितानि वारवन्तीयादीनि सामानि अङ्गत्वेन श्रुतानि । तेषु सामवेदिकः स्वरः स्ववेदनिबन्धनत्वात् शीघ्रमुपस्थितः, न तु प्रधाननिबन्धनो याजुर्वेदिकः, प्रधानैकवाक्यताऽपेक्षितत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । इति प्राप्ते, साङ्गस्यैव आधानस्य यजुर्वेदेन विधानात् अङ्गेषु विलम्बोपस्थिति रपि अयं प्रधानाश्रितत्वात् बलीयान् । अतः तेषु याजुर्वैदिक एव स्वरः उपांशुत्वम् । इति भाष्यकाराः । वार्तिककारास्तु प्रयोगविध्याश्रितस्य स्वरस्य प्रधाने श्रुतस्यापि अङ्गे

● गुणसमुदाय एव पृथिव्यादि द्रव्यम्, नाति-रिक्तमिति के चित् । तन्न । पृथिव्यादौ पाकादिना पूर्व-रूपनाशस्य उत्तररूपोत्पत्तेश्च अनुभवसिद्धत्वात् । मणि. पृ. २२.

● गुणसामान्यशाखया. चोदकं न बाध्यते । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' अत्र श्वेतः अज एव चोदक-प्राप्तः, न तु यः कश्चित् श्वेतः पशुः । वि. १०।२।३०.

꠱ गुणिनि गुणाः रमन्ते इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. ८४२.

● गुण्यमानं न भवयते इति सप्तार्थं चैतत् (गुण्य-मानं पुनःपुनरावर्त्यमानम्) । भा. ११।१।२७.

● गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽयं दृष्टार्थः अग्नीषोमीये पशौ (उपयाजेषु) । भा. १२।४।४।८, ● गुदानां उपयाजसाधनानां पशुगणे समुच्चयः उपयाजगुदसमुच्चय-न्यायः द्रष्टव्यः । १२।४।४।८. ● गुदकाण्डस्य प्रतिपत्तिः उपयड्ढोमः अग्नीषोमीये पशौ । वि. १२।४।४.

● गुरुरनुगन्तव्यः इत्यादिः स्मृतिः धर्मे प्रमाणम् । भा १।३।१।१–२. ● 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयि-तव्यश्च' इति स्मार्तनियमे उपनीतस्याधिकारः, नानुप-नीतस्य । वि. ६।२।६, ● 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्यश्च' । अस्य दृष्टप्रयोजनत्वेऽपि विहितत्वेन नियमापूर्वजनक-त्वात् निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिः कर्तव्या, न तु इच्छया तद्वत्सकृदा अनुगमनादिकम् । ६।२।१०.

● गुरवस्तु (प्रभाकरगुरवः) सर्वज्ञानानां त्रिपुटी-विषयत्वमङ्गीकुर्वन्ति । त्रिपुटी च ज्ञानात्मविषय-रूपा । मणि. पृ. १८. ● गुरोः अनुगमात् प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति । ग्रन्थग्रन्थिभेदिनश्च न्यायान् परि-तुष्टो वक्ष्यतीति । भा. १।३।१।२ पृ. १६५. ● गुर्वनु-गमनादेः निष्पन्नविधेरपि अनुष्ठीयमानस्य दृष्टार्थत्वा-योगात् अवश्यकर्तव्यताऽन्यथाऽनुपपत्तेः अकरणनिमित्त-प्रत्यवायपरिहारार्थं वाक्यात्, तस्य च अनन्यप्रमाणकत्वात् वेदमूलत्वसिद्धिः । सु. पृ. १२६. ● गुर्वनुगमनादे-र्नैमित्तिकत्वात् अक्रियाया प्रत्यवायः, करणे च न भवति । इष्टं च प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यति इत्येवमादि निष्पद्यते । वा. १।३।१।२ पृ. १६६. ● गुर्वनुगमनादीनामुप-नयनोत्तरकालं कर्तव्यता । 'अधिकारः उपनीतस्यैव स्मार्तादिकर्मसु' इति विन्दौ द्रष्टव्यम् । भा. ६।२। ६।२२–२३

꠱ गुर्वनुगमनादीनां निमित्तावृत्तौ आवृत्तिः ॥ आचारात् गृह्यमाणेषु तथा स्यात्, पुरुषार्थ-त्वात् । ६।२।१०।३०॥

भाष्यम्— 'गुरुरनुगन्तव्यः अभिवादयितव्यश्च' 'वृद्धवयाः प्रत्युत्थेयः पीमन्त्यश्च' इति । तत्र संदेहः किमागतेऽआगते गुरौ वृद्धवयसि च यदुक्तं तत् कर्त-व्यम्, उत सकृत्कृते कृतार्थतेति । आचारात् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् इत्यधिकरणातिदेशः । [illegible] यः पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः । यः उत्तरः, स उत्तरः । सकृत् कृत्वा कृतार्थः, इति पूर्वः पक्षः । निमित्तत्वात् पुनः प्रयोगः, इत्युत्तरः ।

सोम— नैमित्तिकत्वात् प्रत्यवायपरिहार एव गुर्वनुगमनादीनां वेद्यं फलम्, गुरुप्रीतिस्तु आनुषङ्गिकं फलम् । अत एवोक्तमाचार्यैः (१।३।१।२ पृ. १६६) 'गुर्वनुगमनादीना नैमित्तिकत्वात् अक्रियायां भवति प्रत्यवाय, करणे न भवति । इष्टं च, प्रीतो गुरु. अध्या-पयिष्यति इत्येवमादि निष्पद्यते । नियमाच्च अविप्रकृष्ट-समाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः' इति । न्यायसुधायां च 'निष्पद्यते' इति आनुषङ्गिकत्वं दर्शितम् इति व्याख्यातम् इति ध्येयम् ।

वि— 'यावाकालमनुत्पत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ।, स्यादाद्य· प्रीतिहेतुत्वा, त्रियमादश्ततोऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— आचारप्रमाणकेषु गुरुगमनादौ शिष्यानु-गमनादिषु आवृत्तस्यैवाचारस्य दर्शनात् तन्मूलभूतश्रुतौ गुरुगमनादेर्निमित्तत्वकल्पनाऽवगतेः प्रतिनिमित्तमावृत्ति. । न च आचरितॄणामानुसेर्दृष्टविषया गुरुप्रीत्यर्थत्वेनापि उपपत्तेर्निमित्तत्वे प्रमाणाभावः गुरुप्रीतेरध्यापनान्यथानुपपत्त्यापि सिद्धेः अधीतविद्येनापि अनुष्ठानात् नियतानुष्ठानबलेन नैमित्तिकत्वप्रतीतेः । यत्तु तन्त्ररत्ने शास्त्रेणैव सप्तमी-शतृप्रत्ययादिना निमित्त बाधगति. गुरुगमनादेरित्युक्तम्, तच्छ्रुतिरूपशास्त्रसत्त्वे सूत्रकारोक्तस्य आचारप्रमाणकत्वस्य अनुपपत्तेरुपेक्षितम् ।

निर्वापस्य (पवमानेष्टिषु) सगुणत्वाय । (अतो गुणलोपाभावात् अनर्थकमिदमधिकरणम्) । उच्यते । भविष्यत्कालतायास्तु भूतकालता न्याय्या । (कथम् ?) अनित्यः संबन्धो भविष्यत्काले (समाश्रीयमाणे स्यात् । स हि—) कदा चिन्न स्यादपि । पुरोडाशकपाले तु भूतस्य (कालस्य) भावः, एतस्मात् (कारणात् तत्र भविष्यत्ता आश्रीयते इति विशेषः । चोदयति—) अग्निहोत्रहवण्यपि भूतकाला (पवमानेष्ट्यवसरे) नास्ति । (परिहरति—) प्रकृतौ अग्निहोत्रहवणी वचनादस्ति । सा च (तत्र) भूतकालसंबद्धा । इह चोदकेन (प्राप्नुवती) तथाभूता (एव) प्राप्नोति । न च प्राक् पवमानहविर्भ्यः अग्निहोत्रम् (अस्ति) । तस्मात् (विकृतिषु प्राकृती) न (अस्ति अग्निहोत्रहवणी) । यत्तु पूर्णाहुत्यन्ते अग्निहोत्रम्, सः अपूर्व एव होमः (न मुख्यमग्निहोत्रम् । स्रुचा च तत् हूयते । तस्मात् अग्निहोत्रहवण्यभावात् युक्ता चिन्ता) ।

सोम— पूर्वत्र मन्त्रपाठ्याचरणादेः वैगुण्याभावात् अनिवृत्तावपि इह वैगुण्यात् निर्वापस्य अकरणम् इति व्याख्यानात् संगतिः ।

वि— 'लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः निष्फलोऽथवा ।, लुप्यते साधनाभावात्, तेन मुख्यो न लुप्यते ॥'

भाट्ट— यत्र प्रकृतौ गुणविशिष्टं कर्म स्वतन्त्रविधिना प्रयोगविधिना वा विहितम्, तत्र विकृतौ विशेषणीभूतगुणलोपे विशिष्टलोपात् विशेष्यस्यापि कर्मणो लोपः । इति प्राप्ते, उच्यते । उपकार्योपकारकभावेन पदार्थानामतिदेशात् सत्यपि विशेषणबाधे विशेष्यबाधस्य अन्याय्यत्वात्, यत्रापि च प्रकृतौ विकृतौ वा विशिष्टविधौ विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वात् विशेषणबाधेऽपि प्रकृतौ विकृतौ वा न विशेष्यलोपः । अत एव प्रकृतौ निर्वापानुवादेन 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति वचनेन विहितायाः अपि अग्निहोत्रहवण्याः पवमानेष्टिषु अग्निहोत्राभावेन असंभवेऽपि न निर्वापलोपः ।

ननु अग्निहोत्रहवणीशब्दस्य अवयवशक्त्या संज्ञात्वायत्तेः अग्निहोत्रस्य ततः पूर्वमकरणेऽपि कथमग्निहोत्रहवणीत्वस्य तत्र बाधः । अस्तु वा अवयवार्थस्यापि प्रतीयमानत्वात् योगरूढत्वम् । तथापि अग्निहोत्रं होष्यते अनया इति व्युत्पत्त्या पवमानेष्टिष्वपि अवयवार्थसंभवात् विशेषणबाधानुपपत्तिः । न च भाविव्युत्पत्तेः पुरोडाशकपालादौ अगत्या अङ्गीकारेऽपि भाविनि प्रमाणाभावेन अन्यत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् भूतव्युत्पत्तेरेव प्रकृतौ आश्रितायाः इहासंभवात् विशेषणबाधोपपत्तिः । नहि पवमानेष्टिषु भूतव्युत्पत्तिः संभवति । तूष्णींहोमस्य कर्मान्तरत्वेन अग्निहोत्रत्वाभावात् इति वाच्यम् । प्रकृतावपि दर्शपौर्णमास्याधाने तदहःक्रियमाणेष्टिसान्वारम्भणीयमध्यकालपौर्णमासप्रयोगे भूतव्युत्पत्तेरसंभवेन भाविव्युत्पत्तेरेव आश्रयणीयत्वात् पूर्वपर्वण्यपि मानवसूत्रे अग्निहोत्रहोमस्य पौर्णमासोत्तर विहितत्वाच्च । वस्तुतस्तु प्रोक्षणीशब्दवत् रूढत्वात् नैवात्र कस्यापि कालस्य बोधः । अपि तु स्वरूपयोग्यतया होमसाधनत्वमात्रबोधः । तच्च अकृतेऽपि होमे अस्त्येव । इति चेत्, पुरोडाशकपालन्यायेन (४।१।११) निर्वापवाक्ये अग्निहोत्रसंबन्धिश्रवणात् तत्प्रयुक्तत्वावगतेः न निर्वापः अग्निहोत्रहवण्याः प्रयोजकः । अतः तद्देव येनकेनचित् (पात्रेण) निर्वापः । अत एव 'अग्निहोत्रहवण्याऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र 'परिधीन् परिदधाति' इतिवत् पुरोडाशकपालन्यायाभावात् अग्निहोत्रस्य प्रयोजकत्वावगतेः आद्याग्निहोत्रप्रयोगे भूतव्युत्पत्तेरसंभवेऽपि न अग्निहोत्रहवणीबाध । याज्ञिकास्तु आधानाङ्गसंभाराहरणकाले एव पात्राणामुत्पादनात् लाघवेन साम्यग्निहोत्रहवण्यैव पवमानेष्टिषु निर्वापादिकं कुर्वन्ति । २६.

मण्डन— 'गुणलोपे च मुख्यं स्यात् ।'

शंकर— 'निर्वापो निर्गुणेऽपि च ।' (निर्गुणे अग्निहोत्रहवणीरूपगुणाभावेऽपि) ।

सू गुणलोपे च मुख्यस्य । १०।२।२७।६४ ॥

क्रिया स्यात् इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । प्रकृतौ 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति विहितम् । तत् आधाने पवमानेष्टिषु प्राप्तम् । परन्तु नाद्यापि अग्निहोत्रस्य काल', तेन नास्ति पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवणी । तदभावे च निर्वापो न कर्तव्यो निर्गुणत्वात् इति पूर्वपक्षे उच्यते सति सिद्धान्तमाह : गुणलोपेऽपि मुख्यस्य क्रिया स्यात् ।

विहितम् । वि. १०।७।९. ● गृहमेधीयं नाम कर्मान्तरमेव, न तु विकृतिः । 'आज्यभागौ यजति' इति तु तत्र अपूर्वमेवाङ्गम् । के. १०।७।९. ● गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वज्ञापनार्था आज्यभागपुनःश्रुतिः । सु. पृ. ९३९. ● गृहमेधीये आज्यभागौ अपूर्वविधानात् कर्तव्यौ 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' 'इडामुपह्वयते' इति विधानात् स्विष्टकृद्भक्षौ अपि कर्तव्यावेव । तथा च यावदुक्तं कार्यम् । वि. १०।७।१०. ● गृहमेधीये 'आज्यभागौ यजति' । तत्र अतिदेशप्राप्तयोः आज्यभागयोः अनुवादमात्रमेतत् इत्याद्यः पक्षः । आनर्थक्यपरिहाराय उभयत्र विहितयोः आज्यभागयोः इह अभ्युदयकारित्वकल्पनया प्रकृतिवत् इत्थं कर्तव्यम् इत्युपदेशातिदेशाभ्यां संहृत्य विधिः इति द्वितीयः । उभाभ्यां विधानस्य आनर्थक्यापत्तेः 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति च स्तुतिदर्शनात् प्रकृतगृहमेधीयस्तुत्यर्थमिति तृतीयः । गृहमेधीयविध्येकवाक्यत्वाभावेन तत्प्रशंसाऽर्थत्वायोगात् 'यज्ञतायै' इति आज्यभागस्तुतिप्रतीतेः अनन्यपरं पुनःश्रवणम् आज्यभागधर्मककर्मान्तरविधानार्थमिति चतुर्थः । आज्यभागशब्दस्य धर्मलक्षणाऽर्थत्वापत्तेः कर्मान्तरविध्ययोगात् अतिदेशेन आज्यभागयोः प्रयाजादिषु च प्राप्तेषु आज्यभागपुनःश्रवणम् अन्यपरिसंख्याऽर्थमिति पञ्चमः । चोदकप्राप्तेः प्राबल्यात् फलतः परिसंख्याऽनुपपत्तेः त्रिदोषत्वपरिहाराय उपदिष्टाज्यभागधर्ममतिदेशः इति षष्ठः । अलङ्करणोपकारातिदेशद्वारेण युगपत् सर्वपदार्थप्राप्तेः तद्वर्जनपक्षस्य तृतीये 'चोदनाऽर्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थम्' (३।६।१।८) इत्यत्र निराकृतत्वात् आज्यभागयोरेव अतिदेशोपसंहारः इति सप्तमः । अतिदेशस्य कृत्स्नपदार्थविषयत्वेन 'सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः' इत्युपसंहारायोग्यत्वात् सप्तममपि पक्षं निराकृत्य कॢप्तोपकारप्राकृताज्यभागनिराकाङ्क्षत्वेन अतिदेशाभावात् गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वज्ञापनार्थमिदं वचनम् इति सिद्धान्तो वक्ष्यते दशमे (१०।७।९।२४-३३) । सु. पृ. १०६.

※ गृहमेधीये आज्यभागपुनःश्रवणस्य परिसंख्याऽर्थत्वमिति पञ्चमे पक्षे स्विष्टकृच्छ्रवणमपि स्वसजातीयप्रतिपत्त्यन्तराणां शेषकार्याणां निवर्तकमिति प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥

स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्, तुल्यकारणत्वात् । १०।७।११।३५ ॥

भाष्यम्— अस्ति गृहमेधीयः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति । तत्रेदमामनन्ति 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति' इति । तत्रेदं सन्दिह्यते किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसंख्यापकः स्विष्टकृच्छब्दः, उत नेति । आह, ननु अपूर्वत्वात् गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्षा विद्यन्ते । अत्रोच्यते । पूर्ववान् गृहमेधीय इति कृत्वाचिन्तेयम् । पूर्वस्याधिकरणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते । यदि परिसंख्या भवेत्, आज्यभागाभ्यां यागाः परिसंख्यायेरन्, नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति । स्विष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः किं परिसंख्यायन्ते नेति । किं प्राप्तम् ? स्विष्टकृति श्रूयमाणे परिसंख्या स्यात् भक्षाणाम् । कुतः ? तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं स्विष्टकृतो भक्षाणां च । उभयमपि शेषसंस्कारार्थम् । तत्र वचनादयं शेषसंस्कारो भवति नान्यः, इति प्रतिषिध्येरन् भक्षाः ।

अप्रतिषेधो वा, दर्शनादिडायां स्यात् । ३६ ॥

भाष्यम्— यथैव स्विष्टकृच्छ्रवणे अन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति शेषभक्षा न सन्ति इत्युच्यते । एवं भक्षणदर्शनात् भक्षाः सन्तीति गम्यते । दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । किं तद्दर्शनम् ? 'इडामुपह्वयति' इति । उपह्वानं हि अनुज्ञापनम् । तत् सति भक्षणे भवति, नासति । तस्मान्न प्रतिषेधः ।

प्रतिषेधो वा, विधिपूर्वस्य दर्शनात् । ३७ ॥

भाष्यम्— प्रतिषेधो वा । तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं बाध्यते । अथ यद्दर्शनमुक्तम्, तत् विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति । एवं हि आम्नायते 'अथेडामेवावद्यति, न प्राशित्रमुपहूय (इडाम्) प्राश्नाति' इति, तस्य दर्शनम् । कृत्वाचिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । पूर्वाधिकरणस्य हि तत् प्रयोजनम् । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते । यत् प्रयोक्तव्यम्, तस्य प्रयोजनम् । तच्च पूर्वाधिकरणम् ।

१६७–१६८. * गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । महाभाष्ये ' विशेषणानां चाजातेः ' (पा० १।२।५२) इति सूत्रं यथाश्रुतं प्रत्याख्याय विशेषणशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण ' गुणवचनानाम् (शब्दानाम्) आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ' इत्येतदर्थकतया व्याख्यातत्वात् (नि.प्रथमामन्वाह इति) श्वाश्रयतो लिङ्गमुपपन्नम् । यद्यपि शाब्दिकैः गुणविशिष्टाभिधानदशायामेव आश्रयतो लिङ्गवचनप्राप्तिर्व्यवह्रियते , न तु केवलगुणाभिधानदशायाम्, तथापि गुणशब्दानां विशेषणशब्दत्वात् गुणविशिष्टद्रव्याभिधाने वचनेन विनाऽपि विशेष्यभूताश्रयवाचकशब्दान्तरसामानाधिकरण्येन लिङ्गवचनप्राप्तिसंभवात् इदं सूत्रं वाक्यसंस्कारपक्षे अनुवादकं स्यात् । तस्मादस्य सूत्रस्य विधायकत्वसिद्ध्यर्थं केवलगुणाभिधानदशायामपि विशेष्यभूतात् आश्रयतो लिङ्गवचने भवतः इत्यत्रापि तात्पर्यं वक्तव्यम् । सोम. ९।१।१०. (अत्र कैयटः— पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । यदा तु वाक्यसंस्कारः तदा अयमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तल्लिङ्गत्वात् तद्गतयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् इति) । * गुणवचनताऽपि अरुणाऽऽदिषु दृष्टा । व्यक्तिवचनता उद्भिदादिषु । बृहती. पृ. १२४. * गुणवचनशब्दश्च द्रव्यप्राधान्ये वर्तते वैयाकरणानां गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानत्वात् । नहि वैयाकरणानां वैशेषिकवत् गुणाः परिसंख्यायन्ते । किं तर्हि अङ्गाङ्गिभावापेक्षया गुणगुणिव्यवहारः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६८५.

* गुणवाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः । सु.पृ. १४८७.

* गुणवादः अर्थवादः प्रमाणान्तरेण विरोधे सति, ' विरोधे गुणवादः स्यात् ' । यथा— ' धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः ' । बाल. पृ. ४८. * गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिपन्नविपरीतत्वेन उपजायन्ते । बृहती. पृ. १०१. * गुणवादस्य फलं अन्यत्र प्रशंसा । अत्र तु गुणसारूप्यादिवत् प्रवृत्तिनिमित्तम् (अरुणो वा अन्ये इत्यादौ) । वा. १।४।१२।२३-४.

* गुणवादसूत्रेण अर्थवादाधिकरणे (१।२।१।१-१८) ' आपो वै शान्ताः ' इति अभिजनस्तुतिद्वारेण अरकानामेव स्तुतिः इति विधिस्तुत्या वैयधिकरण्यपरिहारात् । परा. ४४।२ * गुणवादसूत्रे (गुणवादस्तु १।२।१।१०) तत्सिद्धिसूत्रसिद्धायाः गौण्या वृत्तेः स्तुत्युपयोगमात्रकथनात् न पौनरुक्त्यम् । कौ. १।४।१३।२३ पृ. २६९.

* गुणविधानं वाक्यान्तरस्थेन विधिशब्देनापि भवति ' इन्द्राय राज्ञे सूकरः ' इति यथा । भा. ४।३।६।१३, * अविहिते कर्मणि गुणविधानमनर्थकम् । १।४।२।१. * गुणविधायकमाख्यातम् ' व्रीहीनवहन्ति ' इत्यादि । वि. २।३।६.

* गुणविधिः अर्थवादः ' सूर्यामुपदधाति ' ' यन्यतदशेष्टका उपदधाति ' इति मृष्टयधिकरणे सोमेश्वरः । बाल. पृ ५४.

§ गुणविधिस्तु न गृह्णीयात् समत्वात् । ५।३।६।१८ ॥

ज्योतिष्टोमे आतिथ्येष्टौ ' वैष्णवो नवकपालो भवति ' इति श्रुतम् । राजसूये च पूर्वस्मिन् त्रिसंयुक्ते ' वैष्णवस्त्रिकपालः ' इति श्रुतम् । तत्र त्रिसंयुक्तगतवैष्णवशब्दः आतिथ्यागतवैष्णवधर्माणां ग्राहको न वेति विचारे सिद्धान्तमाह । तुशब्देन ग्राहकत्वपूर्वपक्षस्य निरासः सूचितः । गुणविधिः राजसूयगतपूर्वत्रिसंयुक्तगतवैष्णवशब्दः गुणं विष्णुदेवतासंयोगं विदधाति । स आतिथ्यागतवैष्णवधर्मान् न गृह्णीयात् समत्वात् । समो हि अयमातिथ्यायां त्रिसंयुक्ते च । यथा तत्र विष्णुदेवतां विदधाति एवमत्रापि । तस्मात् त्रिसंयुक्तगतवैष्णवशब्दः आतिथ्यागतवैष्णवधर्माणां नातिदेशकः । वैष्णवनाम्ना न धर्मातिदेश इति सिद्धान्तः । के.

* गुणविधिः न आग्नेय– ऐन्द्र– वैश्वदेवशब्दाः, किन्तु ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थाः ' आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्यः, वैश्यो वैश्वदेवः ' इति । बि. १।४।१४. * गुणविधिः मन्त्रः ' दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैः ' इति । बाल. पृ. ६४. * यत्र प्रसिद्धेन वाक्ये गुणिनमुद्दिश्य गुणो विधीयते, तत्र भवति गुणविधिः, यथा ' दध्ना जुहोति ', ' शरमयं बर्हिर्भवति ' इति । वा. ७।३।८।२२ पृ. १५५८, * मन्त्रादयो हि प्रयन्तरूढाः, ते स्वार्थमजीत्यमन्तः सामानाधिकरण्य-

अविद्याऽऽग्नेयवद् द्विशब्दत्वं स्यात् । २५ ॥

भाष्यम्— (द्वितीयं पक्षमाह–) यदि हि एतावदेव अस्य सामर्थ्यं मन्येत उदितमनुवदितुम्, ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात् । अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति, ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवतीति । अस्ति च सामर्थ्ये चोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहत्य एकोऽर्थ उच्यते । गृहमेधीयो हि भवति प्रकृतिवत्, किं तत्सादृश्यम् आज्यभागौ 'यजति' इति । प्रकृताविदं श्रूयते 'आज्यभागौ यजति' (इति) । एव प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोति इति । इह पुनः आज्यभागौ यजति इति प्रकारः अतिदिश्यते, एवम् अनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति । यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्यां एकोऽर्थः उच्यते आग्नेयवत् । आवाहने 'अग्निमग्न आवह' इति य एवं संबोध्यते स एवोच्यते आत्मानमावह इति । यथा वा 'एष दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते । एवमिहापि प्रकृतौ आज्यभागौ यजति इति निकृतौ अपरेण आज्यभागवचनेन तदन्त गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते, न यागान्तरं चोद्यते, नापि चोदकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ।

टुप्— अगत्या अनुवादाश्रयणं कल्प्येत । अस्ति चात्र गतिः । (गतिमाह–) यथा (सौर्यं चरुं निर्वपेत् इति) निर्वपतिशब्दः श्रूयमाणः दर्शपूर्णमासविध्यन्तं नियमयति (पुनःश्रवणात्), एवमाज्यभागौ (श्रूयमाणौ) पैतृकविध्यन्तं नियमयतः । (तथाहि,) सादृश्येन विध्यन्तो नियम्यते । न च (आज्यभागाभ्यामन्यत् लिङ्गं गृहमेधीयस्य) सादृश्यकारणमस्ति । (तस्मात् चोदकनियमः आज्यभागश्रवणात्) ।

न वा, शब्दपृथक्त्वात् । २६ ॥

भाष्यम्-- (तृतीयं पक्षमाह–) वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतत् आग्नेयशब्दाह्वानेन तुल्यम् । तत्र हि 'अग्ने आवह' इत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः, 'अग्निमावह' इत्येतावता वोढव्यः अग्निः उच्यते । न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते । इह तु 'प्रकृतिवत्' इति एतेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते । पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मात् अनुवादमात्रम् इति अध्यवसातव्यम् । ननु अनुवादः अनर्थकः । नेत्युच्यते । अर्थवादार्थेन भविष्यति 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति । यदेतत् प्रकृतिवत् करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ यक्ष्यति । तत्र यज्ञता संपत्स्यते इति ।

टुप्— 'अग्ने आवह' इति आवाहननिगमे प्रति अग्निः कर्ता । तस्या च न ज्ञायते कः आवोढव्यः (इति) । तत्र 'अग्निम्' इति निर्दिश्यते किञ्चित् आवोढव्यम् । तत्र एतौ भिन्नार्थौ शब्दौ एकः कर्ता, अपरः कर्म । इह तु चोदकेन आज्यभागौ (प्राप्येते) प्रत्यक्षेणापि (आज्यभागौ एव), तत्र एकार्थौ द्वावपि शब्दौ (पुनरुक्तौ स्याताम्) । यदपि उच्यते, चोदकनियमं करिष्यति आज्यभागश्रवणम्, निर्वपतिवत् इति । तदपि न (युक्तम्), ओदनशब्दस्य (गृहमेधीयोत्पत्तिवाक्ये) श्रुतत्वात्, स एव (औषधद्रव्यकत्वम्) सादृश्यमापादयन् विध्यन्तनियमं करिष्यति, निर्वपतिशब्दे तु (युक्तं विध्यन्तनियमार्थत्वम् । तत्र हि) नान्यः शब्दो विद्यते (यो विध्यन्तनियमं कुर्यात्) । तस्मात् इह (आनर्थक्यात्) न द्वाभ्यामेकोऽर्थो गम्यते इति युक्तम् । किं तर्हि (युक्तम् ?) प्राकृतविधिस्तुत्यर्थोऽयम् (प्राकृतस्य विधेः क्रियायाः प्रकारस्येति यावत्, स्तुत्यर्थः अयमित्यर्थः), ईदृशोऽयम् (दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः) शोभनः, यदत्र आज्यभागावपि (स्तः) तौ च यज्ञतासंपत्तये, (इति–) अनेन द्वारेण स्तुतिः ।

अधिकं वाऽर्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे वचनादविकारे, तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् । २७ ॥

भाष्यम्— (चतुर्थं पक्षमाह –) अथवा अधिकयोः कर्मान्तरयोः उत्पत्तिः, नानुवाद इति । आज्यभागौ अत्र क्रियेते एवेति । किं तर्हि ? उपदिश्येते यागौ अत्र कर्तव्यौ इति । कुतः ? अनुवादमात्रं हि अनर्थकम् । शब्दपृथक्त्वात् न द्वाभ्यामेकं कर्म उच्यते । अथ कस्मात् न अर्थवादार्थता, गुणार्थता, विकारार्थता वा भवतीति ? उच्यते । अर्थवादार्थानिर्देशात् नार्थवादार्थता । ननु अत्र

फादयत्वम् । न च सम्यग्जरणवत् तृप्त्यनुकूलव्यापाररूप-भक्षणस्याहुत्याक्षेपकत्वम्, 'अल्पं भक्षयति' इति वचन-विरोधेन तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । अत एव तृप्तेर्भक्षणेन अजननात् तस्याः स्वर्गवत्-यत्नमात्रेण फलादयत्वोपपत्तिः । अतश्च लिङ्गविनियोगासंभवात् सत्यपि आख्यातद्वयस्य स्वतो निराकाङ्क्षत्वे इतिकरणाध्याहारेण तृप्यतु इत्येतदर्थे भक्षयामीत्येवं भक्षमन्त्रैकवाक्यता प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट-भक्षणप्रकाशकत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम् । स्वार्थश्च भुक्त्वा तृप्तिरेव, तत्प्रकाशनाशे चाहष्टार्थत्वम् । अथवा लक्षणया भक्षणस्तुतिः । सर्वथा न लिङ्गाद्विनियोगः ।

मण्डन— 'मन्त्रादिरेकः खलु भक्षमन्त्रः ।'

शंकर— 'भक्षमन्त्रेऽविभागः स्यात् ।'

● गुणाभिमुखं गच्छन्ती इतिकर्तव्यता धात्वर्थ-मुल्लङ्घ्य न शक्नोति गन्तुम्, इति धात्वर्थमुखे तावत् पतति । वा. ३।६।१६।४३ पृ. १०६९.

■ 'गुणादीनां त्वसंबन्धात्' इति वार्तिकोक्तेन न्यायेन इन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्वयकारिवाक्यैकवाक्य-त्वाभावात् नेन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयग्रहणम् । सु. पृ. ८५० । 'गुणादीनां त्वसंबन्धाद् व्यवधिः स्यात् परस्परम्' । गुणादीनां च परार्थत्वादसंबन्धे सति एकेनापि व्यवहितानाम् अननुषङ्गाय येन विदेकवाक्य-त्वमस्ति इति न 'दध्नेन्द्रियकामस्य' इत्यत्र 'दध्ना जुहोति' इत्येतदुपतिष्ठते । वा. २।२।११।२५ पृ. ५४१.

● गुणावृत्तिः प्रधानानुरोधेन उचितैव । सु पृ. ११३१.

■ गुणोपसंहारन्यायः । 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत् समाने च ।' ३।३।२।५ ब्रसू. सर्वविशा नानामन्यनोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति, अर्थाभेदात् । य एव हि तेषां गुणानामेकत्र अर्थः विशिष्टविज्ञानोपकारः, स एव अन्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेव एकं विज्ञानम् । तस्मात् उपसंहारः । विधिशेषवत् । यथा हि विधिशेषाणाम् अग्निहोत्रादिधर्माणां तदेव एकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्र इति अर्थाभेदात् उपसंहरणम्, एवमिहापि । शांभा. । (गुणानां विशेषकानां शाखादिभेदेन भिन्नानामपि गुणिनः एकत्वे उपसंहारः एकत्र संचयः कर्तव्यः । इति गुणोपसंहारो नाम.) । ● गुणोपसंहारन्यायेन द्वारसमुच्चयस्य स्थापितत्वात् । अद्वैत. २।२।५००. ● अश्रवणं श्रवणानुसारेण नेयम् इति गुणोपसंहारन्यायेन दूषयति । न्यायनि. २।४।१।१ ब्रसू. ● उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान् संप्रतितन-पुस्तकेषु च स्थितान् पाठान् श्लोकांश्च गुणोपसंहार-न्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते । नीलकण्ठः १।१. ● कलि-वर्ज्यप्रकरणस्यापि पराशरस्मृतौ गुणोपसंहारन्यायेन अनु-कर्षणस्य उचितत्वात् एतद्विषये आदित्यपुराणानुसारिण्येव व्यवस्था युक्ता । सना. ध. प्र. विवाहप्र पृ. २७.

● गुणोपसर्जनप्रधानद्रव्यविवक्षायां द्रव्यशब्दस्य प्राधान्यात् तदनुरोधेन द्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यवत् गुण्युपसर्जनगुणविवक्षायां गुणशब्दस्य प्राधान्यात् तदनु-रोधेन गुणशब्दसामानाधिकरण्यं कादाचित्कमविरुद्धम् । सु. पृ. १४२३.

● गुणशब्देन एतेन (अरुणाशब्देन) कारका-भिधानमविवक्षितम् इति द्रव्यमभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्य अव्यतिरेकः इति प्रथमा विभक्तिः प्राप्नोति । नहि तृतीयान्त. समभिव्याहारं शक्नोति वक्तुम् । भा. ३।१।६।१२ पृ. ६८७, ● द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययौ न भावनायाः, अतस्ते न भावशब्दाः । २।१।१।१ पृ. ३७८. ● गुणशब्दस्य अत्र (गुणा-भावात् ३।२।७ सू.) सामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्य-लक्षणं गौणशब्देन उक्तं भाष्ये । सु १०९७, ● गुणशब्दानां जातिवाचित्वायोगात् नात्रत्यधिकरणो-दाहरणत्वम् (केचिन्मतेन)। वार्तिकमते ■ गुणकर्मत्वमपि अवान्तरभेदाभ्युपगमात् तदाहरणत्वमस्त्येव । पृ. २३१.

● गुणलोपाधिकरणम् । गुणमयुखादस्य द्रष्टव्यम् । वे. २।३।१०।२४.

● गुणश्रुतिर्द्वन्द्वेषु नियमविधानार्था । भा. ४।२। १०।२५. ● द्रव्यगुणसंस्काराः फलवत्त्वं प्राप्य प्रति नियोगतः शेषभूताः, तत्राधि व्यापारान् प्रति शेषिणः, तं प्रति नास्ति व्यभिचारः । वा. ३।१।३।१ पृ. ६६४.

कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतौ आज्यभागौ गृहीतौ इति । आह, कस्मात् इदं गौरवमाश्रितम् । यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्याताम्, चोदक एव तौ शक्नुयात् ग्रहीतुम् । प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनमिति ।

उच्यते । न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनम् । न तु गौरवेण यत् कृतम्, तत् न कृतं भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति । न तु दोषेऽपि सति चोदकः आज्यभागौ गृह्णाति । यः परिहारेण यथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्मात् अग्रहणात् आज्यभागयोर्ग्रहणमिति ।

टुप् —प्रत्यक्षेण आज्यभागौ (गृहमेधीये) प्राप्येते, अन्यानि (तु) अङ्गानि चोदकेन । ननु आज्यभागावपि (चोदकेन) प्राप्नुतः । सत्यम्, प्रत्यक्षेण (तु) शीघ्रं प्राप्तिः, विलम्बिता चोदकेन । तस्मात् आज्यभागवर्जम् (अन्यत्) चोदकः प्रापयति । एवं च कर्मान्तरमपि (परिसंख्या न विरोधः) न भविष्यति ।

न, तुल्यत्वात् । ३१ ॥

भाष्यम् — नैतदेवम् । यदि हि चोदकः पृथक्पृथक् प्राकृतान् पदार्थान् अपेक्षेत तत्र आज्यभागौ गृहीतौ इति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्यांश्च गृह्णीयात् । न [illegible] असौ पृथक्पृथक् पदार्थानपेक्षते । किन्तु प्राकृतम् पूर्वमपेक्षते 'यद्वत् तेन, तद्वत् अनेन' इति । तस्मिन् अपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्ताऽपि अपेक्षिता भवति । तत्र एतदेवमागच्छति 'कृतकरं शास्त्रमनर्थकं भवति' इति । तस्मात् अन्यैरङ्गैः तुल्यत्वात् [illegible] चोदकेन अगृहीतयोराज्यभागयोः ग्रहणम् इति ।

टुप् — यदि विकृतिः शास्त्राणि अपेक्षेत पदार्थान् वा, ततः आज्यभागौ न प्रापयेत् (प्रत्यक्षाम्नानात् । न त्वेवमस्ति) किं तर्हि (विकृतिः) प्रकारम् (यागगत व्यापारविशेष) अपेक्षते । स च एकः (प्रकारः, न बहवः) प्रकारापेक्षाया प्रमाणमस्ति, न शास्त्रापेक्षायाम् । (संनिधिमाह—) सौर्येण साधयेत् । कथं ? सादृश्येन । (प्रथमं तावत्) आग्नेये बुद्धिर्भवति (न पदार्थेषु), आग्नेयेनापि प्रकाराः (स्वसमवेता- उपस्थाप्यन्ते), तान् गृह्णाति विकृतिः । ते च (प्रकाराः) अपेक्षिताः, शास्त्राणि पदार्थाश्च अनपेक्षितानि व्यवहितानि च । (चशब्दात् अयोग्यानि च) । तस्मात् कृत्स्नं (अङ्गजातं) चोदकः प्रापयति ।

तथा तद्ग्रहणे स्यात् । ३२ ॥

भाष्यम्— (सप्तमं पक्षमाह—) अथ यदि उच्येत आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ । प्रकृतिवत् गृहमेधीयो भवति । कथम् ? आज्यभागौ यजति एवमिति । यथा 'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति' अध्वरकल्पाऽऽदिषु इति वाक्यदोषात् नान्यासु इष्टिषु सप्तदशत्वम् । यथा शिंशपामानय वृक्षम् इति नान्योऽपि वृक्ष आनीयते, शिंशपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति, एवमिहापि चोदकेन आज्यभागावेव गृहीतौ इति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथा तद्ग्रहणे स्यात् । तुल्यम् अग्रहणेन तद्ग्रहणम् । पृथक् पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणम् अन्येषामङ्गानाम् । प्राकृतापूर्वापेक्षिणि तु नैतत् उपपद्यते इति ।

टुप्— (यद्यपि उत्तरो ग्रन्थः आनन्दाश्रमीये 'न तुल्यत्वात्' इति सूत्रान्ते एव मुद्रितः, तथापि तन्त्ररत्ने 'तथा तद्ग्रहणे' इति सूत्र पठित्वैव उत्तरो ग्रन्थो व्याख्यातः । तस्मात् तन्त्ररत्नानुसारेण अत्रैव तं टुप्ग्रन्थ निवेशयामः) ।

(तत्रेयमाशङ्का मा भूत् आज्यभागार्थं पुनर्वचनं चोदकादेव सिद्धत्वात् । उपसंहारार्थं तु भविष्यति इति । अत्रोत्तरम्) कृत्स्नप्रापित्वात् नोपसंहारः इति । ननु सामान्यस्यापि विशेषेण उपसंहारः संभवति । एवं तर्हि अनर्थकश्चोदकः । (प्रत्यक्षेणैव आज्यभागसिद्धेः नोपसंहारो युक्तः इति भावः) ।

अपूर्वतां [illegible] दर्शयेत्, ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् । ३३ ॥

भाष्यम्— (सिद्धान्तभूतमष्टमं पक्षमाह—) एवं तर्हि अपूर्वो गृहमेधीयः । कुतः ? ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात् । एवं ग्रहणम् 'आज्यभागौ यजति' इति अर्थवत् भविष्यति । पूर्वपक्षे तत् अनर्थकं स्यात् आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो [illegible] चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति इति । यस्यां तु विकृतौ अपूर्वं किञ्चिदङ्गमुक्तम्, तेन सह एकवाक्यताम् अगत्वा प्राकृतानि

शाक्यानामयनादौ नोहितव्यः । सतुषेषु हि धान्यशब्दो वर्तते । न तण्डुलेषु निस्तुषेषु इति असमवेतवचनत्वं चोद्यम् । इति चेत् ।

न, समवायात् । ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रे 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र अग्निशब्दः न असमवेतवचनः, समवायात् । कर्मणा विधिविहितस्याग्नेः समवायात् संबन्धात् संबद्धत्वात् । न च एतेन वाक्येन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । किन्तु निर्वापेण जुष्टकरणमुच्यते । जुष्टमित्यस्य अभिरुचितमित्यर्थः । "इज्यर्थानां प्रीयमाणः' इति अग्नेः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिरुचिश्च दास्यमानपुरोडाशप्रकृतिद्रव्ये निर्वापात् प्रागपि अग्नेरस्ति इति भूतार्थकथनपक्षस्य नानुपपत्तिः" इति कुतूहलम् । अतः अग्निशब्दः समवेतवचनः सौर्यादिविकृतौ ऊहितव्य इति सिद्धान्तः । अथवा । दर्शपूर्णमासयोः 'धान्यमसि धिनुहि देवान् इति हविः तण्डुलानावपति' इति धान्यशब्दो न समवेतवचनः विकृतौ नोहितव्य इति यदुक्तं तन्न । व्रीहिवाचकस्यापि धान्यशब्दस्य तद्विकारत्वात् तण्डुलेषु समवायात् । यथा कोद्रकणेषु 'शाल्यो भुज्यन्ते' इति सतुषा न भुज्यन्ते । तस्मात् धान्यशब्दः समवेतवचनः । शाक्यानामयने 'माषमसि धिनुहि देवान्' इत्यूहितव्यः । इति सिद्धान्तः । के.

* गुणाधिकरणापवादः, गुणलोपाधिकरण गुणप्रत्युदाहरणाधिकरण गुणविरोधन्यायः इति वा, 'अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत' (२।२।१०।२४) इति सूत्रम् । * न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्य आवृत्तिर्युक्ता । न च गुणवशवर्ति प्रधानम् । भा. १२।१।१।४. * गुणानुरोधेनापि प्रधानावृत्तिर्युक्ता अनन्या गतौ । क्लृप्त्यादौ विशेषणान्वयाभिधानावृत्तिर्दृष्टा । अनन्यगतिगुणसंपादनार्थां चानुष्ठानावृत्तिरपि दृष्टा । सु. पृ. ७०२.

* गुणानुरोधेन पदार्थः न कर्तव्यो भवति । भा. १।३।२।७. * गुणानुरोधेन प्रधानं नावर्तनीयम् । भा. ३।३।१५।४०. * 'गुणानुरोधेन प्रधानपरित्यागो न युक्तः' इति द्रव्यसंस्कारविरोधाधिकरणन्यायः । परा. ५६।२, * गुणानुसारेण प्रधानसंकोचायोगात् । इन्द्रपीताधिकरणन्यायोऽयम् । ४३।१.

* न च क्रियामात्रं निष्कृष्य गुणान्तरं विधातुं शक्यते इत्युक्तं वैश्वदेवाधिकरणे । (१।४।१०) । बा. २।२।४।२३ पृ. ५३७, * गुणान्तरोपजननेन यजमानस्य फलग्रहणयोग्यता भवति । तत्र संस्काराः गुणान्तरमुपजनयन्ति । ३।८।३।९.

* गुणाभावात् । ३।२।३।७ ॥ अवघाते हविष्कृत्पत्नीगतहविःसंपत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसंभवेऽपि आह्वानामन्त्रणविभक्तिप्रैषविषयत्वलक्षणाभावात् हविष्कृत्प्रातिपदिकस्य गौणसामर्थ्यसंभवेऽपि संबुद्ध्याख्यातपदयोः गौणस्यापि सामर्थ्यस्य असंभवात् सकलमन्त्रविषयत्वात् वचनस्य सकलमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेः मन्त्रविनियोगः न संभवति इति सूत्रार्थः । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्य अवघानप्रकाशनसामर्थ्येऽपि एहि इत्यस्य तदेकवाक्यत्वबाधापत्तेः पत्न्याह्वानाङ्गत्वपक्षे च लिङ्गवाक्ययोः द्वयोरपि अनुग्रहसंभवे वाक्यबाधापत्तेः एकस्य पक्षस्य अनभ्युपगमनीयत्वात् लिङ्गेनापि अवघाताङ्गता न युक्ता इति वा सूत्रार्थः । सु. पृ. १०९५.

⌛ गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्, तयोरेकार्थसंयोगात् । ३।२।१०।२७ ॥

ज्योतिष्टोमे भक्षानुवाके 'मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु, वसुमद्गणस्य सोम देव ते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसः अग्निपुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि' (तैत्ति. ३।२।५।१) इति श्रूयते । तत्र 'तृप्यतु' इत्यन्त एको मन्त्रः वसुमद्गणस्य इत्यादिः 'भक्षयामि' इत्यन्तः अपरः । ततः अर्थभेदात् वाक्यभेदः । तस्मात् स्वस्वार्थे भेदेन प्रयोक्तव्यौ इति पूर्वपक्षे उत्सूत्रे प्राप्ते सिद्धान्तमाह । मन्द्रादिः भक्षयामन्तः एकमन्त्रः स्यात् । गुणाभिधानात् गुणस्य वाक्तृप्तिरूपस्य विशेषणस्य प्राशितस्य वा तृप्यत्वित्यन्तेन भक्षयन्येकवाक्यतापन्नेन अभिधानात् । तयोः तृप्यतु, भक्षयामि इत्यन्तयोर्वाक्ययोः एकार्थसंयोगात् विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वात् । तस्मात्

मण्डन— ' अभ्यासो निमित्ते गुरुवन्दनादेः । '

शंकर— ' एवं गुर्वनुगमादौ । ' एवं प्रतिभेदतः ।

⌛ गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ' इति न्यायः । अयमभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्के (१५) उक्तः । तथाहि , ' एसा हि पियेण विणा गमेइ रअणि विसाअदीहअरम् । गुरु अपि हि विरहदुःख आसाबन्धो सहावेदि ॥ ' इति प्राकृतगाथा । अस्याः संस्कृतं यथा ' एषाऽपि प्रियेण विना गमयति रजनिं विषाददीर्घतराम् । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ ' इति । साहस्री. ७७९.

⌛ ' गुरुकृतदण्डो न दोषावहः ' इति न्यायः । अयम् ' वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ' (पा० ८।१।८) इति सूत्रमहाभाष्ये ध्वनितः । यदि असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्च एकार्थत्वात् पृथक्त्वनिर्देशस्य अनर्थकत्वमाशङ्क्य ' एवं तर्हि आह " साम्रुतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ " इति वाक्येन ' इति । साहस्री. ६२१.

* गुरुगमनावृत्तौ तदनुगमनमावर्तनीयं न इति संदिह्य गुरुगमनस्य निमित्तत्वाभावेऽपि भावे अनुगमनस्य असंभवात् तत्काले अनुष्ठेयत्वापत्तेः निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् सकृदनुष्ठानेन शास्त्रार्थसिद्धेः अनावृत्तिप्राप्तौ , वक्ष्यते आचारानुमितस्य : अधिकारिविशेषणापेक्षायाम् आवश्यकत्वोपपत्तये गमनस्य निमित्तत्वेन अधिकारिविशेषणत्वावगमात् होमादिवत् नैमित्तिकत्वात् गुर्वनुगमनस्यापि आवृत्तिः । सु. पृ. १२७.

* गुरुमतं (प्रभाकरमतं) स्वतःप्रामाण्यविषयक प्रामाण्यवादः ' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम् । मणि. पृ. १८.

* गुरुलघुपक्षयोरपि एकविंशतिसर्ववेदसयोरिव विकल्पो भवति । संकर्ष. ३।२।१६. ● गुरुशब्दस्य हि विशेषेण प्रयोगलाभः । वा. १।३।७।१८ पृ. २४९.

गुरुशुश्रूषानिष्पन्नस्य गुरुसंतोषस्य कुशाभिदर्शनाभावात् । सु. पृ. १४३१

* गृञ्जनं न भक्षयितव्यम् । भा. ६।२।५।१९। (गृञ्जनं नाम ' तमाखु. ' इति केचित् , लशुनसदृशः कन्दविशेषः इत्यन्ये । ' गाजर ' इत्यपि केचित् । के.).

* गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता क्षामवती इष्टिः अवश्यं कर्तव्या । वि. ६।३।२. ● गृहदाहादौ । युगपदनेकगृहदाहादौ नैमित्तिकस्य तन्त्रेण सकृदनुष्ठानम् । ' अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकमाहित्यम् ' । भाट्ट. ५।२।२ * गृहदाहेष्टिः गृहदाहनिमित्ता , न तस्याः फलापेक्षा । इयमेव क्षामेष्टिर्नाम । वि. १०।२।१२, * गृहदाहेष्टिः स्वतन्त्रैव, न कस्य चिदङ्गम् । ६।५।१५.

* गृहनिर्माणादि लौकिकं कर्म प्रारभ्य तत् समापनीयमेवेति न नियमः । तक्षाऽधिकरणं द्रष्टव्यम् । भा. ६।२।४।१६–१८.

● गृहपतिः ' यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रथेता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमार्ध्नोत्' । भा. १०।६।१४।५०, * गृहपति. सत्रे । अनेन गृहशब्देन कर्म उच्यते , न शाला । शालायामभिधीयमानायामविशेषः स्यात् , सर्वे हि ते शालायाः पतयः । १२।४।१४।३५, * गृहपतिः । सत्रे च तेनार्थैः क्रत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम् , अन्येषां यजमानानां व्यापृतत्वात् । ८।१।६।१२, * गृहपतिना सत्रे शुनान्वारम्भणौदुम्बरीसंमानादीनि परार्थानि कर्माणि कर्तव्यानि । १२।४।११।३२। नहि तेन आर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्तव्याः । ऋत्विजां तु स्वपदार्थसंनिपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं तर्हि गृहपतेरर्थवत्त्वम्, क्रत्वर्थानि याजमानानि करिष्यतीति । १२।४।१३।३४, ● गृहपतिकर्तृकत्वं शुनान्वारम्भादौ नियोगेन सत्रे । १२।४।१३।३४, * अथयामसिद्धयाऽपि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य. इति यजमानाभिधेयता उपपत्स्यते । प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्रयुक्तः ' गृहपतिर्यजेत ' इति । १०।६।१५।५६, * गृहपतिमग्रदशाः सत्रमुपेयुः । ८।२।६।३२, * गृहपतिसमाख्यानात् प्रकर्षगतिर्विशायते । यथा देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च फलभूयस्त्वात् । १२।४।१४।३५.

* गृहमेधीयं कर्म ' मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां

सोम—परिसंख्याप्रयोजनकथनपर्यवसानात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु–स्विष्टकृति श्रूयमाणे भक्षणनिवृत्तिः स्यात्, उभयोरपि शेषप्रतिपत्तिकारकत्वेन तुल्यजातीयत्वात् इति।

वि— 'तत्रैव (गृहमेधीये एव) परिसंख्याते प्राशित्राद्यस्ति वा न वा।, अस्तीत्यादर्शना, न्मैवं तदुक्त्याऽस्ति नेतरत् ॥'

भाट्टे इदमधिकरणं नवमाधिकरणे एव एकीकृत्य व्याख्यातम्।

मण्डन— 'नास्विष्टकृच्छेषकृतिः सपूर्वे।' (सपूर्वे गृहमेधीयस्य अपूर्वत्वाभावे)।

शंकर— 'स्विष्टकृच्छेषकार्यहृत्।' शेषकार्यबाधकः स्विष्टकृत्।

▓ गृहमेधीये यावदुक्तं कर्तव्यम् ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्। १०।७।१०।३४ ॥

भाष्यम्— गृहमेधीयः एषोदाहरणम्। तत्रैषोऽर्थः समधिगतः, आज्यभागाभ्यामेव एतस्मिन्कार्यम् अन्यान्यङ्गानि न गृह्णातीति। तदुच्यते। किमेव एषोत्सर्गः सर्वाण्येव अन्यान्यङ्गानि न गृह्णातीति? एवं खलु प्राप्ते, उच्यते। ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्। तत्र एवमुक्तम्, अङ्गानि नान्यानि गृह्णातीति। अगम्यमाने विशेषे न गृह्णीयात्। गम्यते चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति। अतो यस्ययस्य प्रत्यक्षवचनम्, सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषः। तस्माद्यावदुक्तं स्यात्। यथा 'अग्नये समवद्यति' इति, 'इडामुपह्वयति' इति।

सोम— प्राकृताङ्गस्य पुनः श्रूयमाणस्य अपूर्वताऽऽपादकत्वं यदुक्तम्, तत् किम् एकैकस्य, उत सर्वेषामिति विशेषविचारणात् संगतिः। सूत्रार्थस्तु—आज्यभागौ अधिकमपि यावदुक्तं स्विष्टकृदादि स्यादिति।

वि—'तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वा, ऽन्यानपेक्षणात्। न कार्यम्, विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥'

भाट्टे तु एतदधिकरणं नवमे एकाधिकरणे व्याख्यातम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम्।

मण्डन—'तद् यावदुक्ताङ्गयुतं प्रकुर्यात्।'

शंकर—'तत्रापि यावदुक्तं स्यात्।'

▓ गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधेऽपि नावाहनबाधः ॥

'न सामिधेनीरन्वाह' इति गृहमेधीये सामिधेनीनिषेधात् आवाहनमपि न कार्यम्। कौषीतके आवाहनविधिस्थः परतः 'अथ यत् परस्तात् सामिधेनीनां जपति, यज्ञो वै सामिधेन्यः'(३।३)इति सामिधेनीपरामर्शेन तदव्यवहितप्रकरणे पाठेन तदङ्गत्वावगतेः। इति प्राप्ते, उभयोर्मिथःकार्यार्थत्वेन 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेन परस्पराङ्गाङ्गिभावे मानाभावात् परस्तात्पदविधेर्दूरस्थानुवादेनापि उपपत्तौ अवान्तरप्रकरणाभावान्नावाहनबाधः। संकर्ष. ४।४।७.

▓ गृहमेधीयाज्यभागान्यायः। आज्यभागान्यायः। गृहमेधीयन्यायः। गृहमेधीयाज्यभागविधिन्यायः। गृहमेधीयस्य आज्यभागपुनःश्रवणेन अपूर्वत्वम् ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात्। १०।७।९।२४ ॥

भाष्यम्— चातुर्मास्येषु श्रूयते 'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासाम् (गवां) दुग्धे सायमोदनम्' इति। तत्रेदं समामनन्ति 'आज्यभागौ यजति' इति। तत्र संशयः किं चोदकेन प्राप्तयोः आज्यभागयोः अनुवादमात्रमेतत्, किंवा चोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किंवा अर्थवादार्थं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोः उत्पत्तिः, अथ परिसंख्याऽर्थम्, अथवा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यत् चोदकः प्रापयति, अथवा चोदकेन आज्यभागौ एव प्राप्येते, चोदक एव वा नास्ति अपूर्वो गृहमेधीयः इति। (अष्टौ पक्षाः)। किं प्राप्तम्? विकृतौ एतस्यां प्राकृतयोराज्यभागयोः प्राप्तयोर्ग्रहणयोः पुनःश्रवणम् अनर्थकं स्यात् अनुवादमात्रमेव, सुहृद् भूत्वा आचार्य उपदिशति स्म, नार्थान्तरशङ्का खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमात्रमेतत् इति, अन्यत् चिन्त्यतामिति। कथम्? सद्धि गम्यते, अन्यथ नावगम्यते इति। यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणाः, ते आनीयन्तां देवदत्तो यज्ञदत्तो विष्णुमित्रः इति भवन्ति लोके अनुवादमात्रस्य वक्तारः। एवमेतदपीति।

भवति, तथा सदुपदेशोऽपि खलजनहृतः त्याज्य एवेति । संग्रहः.

☞ गोक्षीरन्यायः । गोरपि क्षीरं श्वदृतौ स्थितं दुष्टमेव यथा, तद्वत् । 'स्वरूपेण धर्मस्यापि अहिंसादेः गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सति अधर्मत्वप्रसङ्गात्'। वि. १।३।४ वर्णकं २. ● गोगतद्वादशशतसंख्यामात्रस्य नैमित्तिकैकादिगोदक्षिणया बाधः । भा. १०।३।१५।५९. ● गोगर्दभाश्वादिस्वामिनि अत्यन्ताविद्यमानमेव शेषत्वं यत्रापि, तत्रापि उपकारकत्वसंभवात् उपचरितमिति द्रष्टव्यम् । वा. ३।४।४।१२ पृ. ९०५.

☞ गोगवयन्यायः । 'यथा गोगवयभ्रान्तिः कस्य नाम न जायते । दोहने ज्ञायते सम्यग् गौरेषा गवयो नहि ॥' इति । साहस्री. ६५२.

● गोत्रम् । दक्षिणास्य औदुम्बरः सोमचमसः 'स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति ऋतपेये (सोमयागे) श्रूयते । भा. १०।३।१९।६८. ● गोत्रचिह्नं शिखाकर्म । तत्रापि आचारनियमस्य अदृष्टार्थत्वात् नैव तावन्मात्रमेव प्रयोजनम् । सर्वथा हि उपायान्तरेणापि गोत्रं ज्ञातुं शक्यम् । वा. १।३।१।२ पृ. १६६. ● गोत्रचिह्नं शिखाकर्म । दर्शनं च 'यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव' इति । (अत्र विशिखाः शिखारहिताः कुमारा इव इति बालानामुपमानं कृतम्, तेन येषां चित् शिखाराहित्यमपि लभ्यते इति लिङ्गदर्शनम्) । भा. १।३।१।२ पृ. १६६, ● गोत्रकल्पव्यवस्थया शिखाकरणव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टम् । १।३।७।१७.

● गोत्वमनेकासु व्यक्तिषु प्रतीयमानम् अनेकप्रदेशमिव प्रतीयते । अथ अनेकासु व्यक्तिषु गोत्वं न प्रतीयेत, कथं तर्हि सर्वेषु पिण्डेषु गौर्गौः इति बुद्धिः । विशेषप्रत्ययमात्रपरिकल्पननिबन्धना हि विशिष्टबुद्धिः । ऋजु पृ १९७. ● गोत्वमश्वादिभ्यो व्यतिरिच्यते शाबलेयादीनन्वेति । तच्च गोत्वं प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते । टुप्. १०।८।८।१६ पृ. २०७२. ● 'गोत्वस्य नहि देशः प्रत्यक्षादिभिरिति ।' वा. १।३।१०।३१ पृ. २०१. ● गोत्वादेः पदार्थस्य गोः इत्यादिभिः नामधेयम् अभेदशब्दम् । तेन तस्य व्यपदेशेऽपि न भेदः । सु. पृ. ३४४. ● गोत्वादिसामान्यवाचिगवादिशब्दश्रवणे व्यक्तिविशेषो लक्षणया लभ्यते । सोम. ६।१।१ पृ. ४४७. ● गोत्वस्य समन्वयः । यथा "गौः इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने सास्नादिमत्येव समन्वयो नान्यत्र इति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते, एवं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' 'गायत्रमेतदहर्भवति" इत्यत्र गायत्रीशब्दः ऋग्वचन एव विज्ञातुं न्याय्यः, न तु चतुर्विंशतिसंख्यावचनः । भा. ८।३।६।१७, ● गोदक्षिणायाः द्वादशशतसंख्यायाः विभज्य दानं ज्योतिष्टोमे । १०।३। १२।५०-५२. ● गोदानं दक्षिणाविधाने विहितम् । २।१।६।२१. ● गोदानगोयागौ । 'मन्त्राणामपि यत् कार्यं विहितार्थप्रकाशनम् । तेन गोदानगोयागौ नाम्याशान्नेदमागतौ ॥' 'देवांश्च याभिर्यजते ददाति च' इत्येवमादिभिः पुनःश्रुतेरपि न कर्मान्तरं कल्पयन्ति । वा. ३।१।१।१ पृ. ६४९.

● गोदोहनम् आश्रयक्रियाऽपेक्षं प्रसङ्गात् लाघवेन अप्प्रणयनेन निराकाङ्क्षत्वात् न क्रियाऽन्तरमाश्रियति । अनुगतमेव अप्प्रणयनं गोदोहनस्याश्रयः, न प्रणयनमात्रम् । बहिःप्रणयने गोदोहनस्य वैगुण्यम् । सोम. ६।१।७. ● गोदोहनं काम्यं प्रकृतौ नित्यस्य चमसस्य बाधकम् । वि. ३।६।३, ● गोदोहनं दर्शपूर्णमासयोः अपां प्रणयने विधीयमानं पुरुषार्थम् 'चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य' । ४।१।२ वर्णकं १. ● गोदोहनं दर्शपूर्णमासाङ्गप्रणयनेन नैराकाङ्क्ष्यात् बहिःप्रणयनेन विगुणं भवति । वा. ६।१।७।२०. ● गोदोहनं पशुफलमिति स्वतन्त्रकामनायामेव तत् कर्तव्यम् । भाट्ट ४।१।२ वर्णकं १. ● गोदोहनं पुरुषार्थम् । तत् आश्रयमपेक्षमाणं प्रणयनं प्रकृतं गृह्णाति । टुप्. ८।१।३।५. ● गोदोहनं विकृतिषु न प्रवर्तते, 'गोदोहनेन (प्रणयेत्) पशुकामस्य' इति । भा. ८।१।१४।२३-२५. ● गोदोहनं सर्वकामनायामपि पशुफलकोद्देश्यकत्वेनैव प्रकरणानुरोधेन पश्वादेश्येन विधीयते इति मते, साध्यवैशिष्ट्यं वदतान्, पशुफलमेव च गोदोहनम् इति सिद्धान्तः । भाट्ट. ४।१।२ वर्णकं १.

'यज्ञतायै' इत्यर्थवादः संकीर्त्यते। उच्यते। न वाक्यान्तरेण विहिते अर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। तस्मात् यागान्तरविधानार्थः एवायं नार्थवादः। ननु यागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम्। उच्यते। आज्यभागधर्मकं भविष्यति। न च गुणसंकीर्तनमस्ति, यथा 'अप्सुमन्तौ आज्यभागौ यजति' इति। न च अन्यो वचनप्रकारोऽस्ति। यथा 'नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति प्रतिषिद्धमतिप्रसवार्थम् 'यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति निन्दित्वा 'स्रुवेणाघारमाघारयति' इति वचनम् (उपसन्तु इदम्। १०।४।१४।४५ सूत्रे भाष्ये द्रष्टव्यम्)। तेषु हि खलु एवमर्थवत्ता स्यात्। तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, अपूर्वत्वात्। एकमपूर्वमर्थं करिष्यति। इतरथा न विशिष्टा उत्पत्तिः स्यात्। किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति? 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्' (२।२।२।२) इति। अतः क्रमेण प्रधानयागात् उपरिष्टात् अपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ विधीयेते, अज्ञातौ ज्ञाप्येते इत्यर्थः।

टुप—— अर्थवादोऽपि न (घटते) भिन्नवाक्यत्वात् (गृह्मेधीयवाक्येन।)। तस्मात् कर्मान्तरम् (आज्यभागधर्मकम्। भाष्योक्तं भेदसाधकमन्यादृ दर्शयति—) चोदकेन आज्यभागौ, प्रत्यक्षेणापि 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिः' इति न्यायेन कर्मान्तरम्। (प्रकरणान्तरे कुतो नोक्तम्, अत आह—) यदि (गृह्मेधीये चोदकेन) दार्शपौर्णमासिकौ विध्यन्तौ न स्यात् (तदा) प्रकरणान्तरे इति न्यायेन (२।३।११।२४) कर्मान्तरं स्यात्।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत्। २८॥

भाष्यम्—— (पञ्चमं पक्षमाह) इति चेत् पश्यसि कर्मान्तरचोदनेति, तत्र। तत्र आज्यभागौ इति नामसंकीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपादयितुम्। तद्धर्मकत्वे सति लक्षणाशब्दः, आज्यभागौ इति च विशेषणस्य अविवक्षा स्यात्। तस्मात् न कर्मान्तरवचनम्। किन्तु परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात्, यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति शशादीनां पञ्चानाम् (शशशल्यकगोधाकच्छपखड्गानाम्) कीर्तनात् अन्येषां भक्षणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यते इति। एवमिहापि अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति।

टुप्—— (कर्मान्तरत्वे सति) आज्यभागशब्दो लक्षणार्थो भवेत्। अप्राकृतश्च अदृष्टार्थः सन् अधिको भवेत् (इति गौरवम्) तस्मात् पुनर्वचनं परिसंख्याऽर्थम् अन्येषाम् (चोदकप्राप्तानाम्) निवर्तकम्। ननु नात्र निवर्तकः शब्दो (नञादिः) नापि निवार्यशब्दः। उभयोरभावात् भ्रान्तिरेषा निवृत्तिः (वाक्यार्थः) इति। उच्यते। आज्यभागविधानं शब्देतत् न भवति (चोदकेन) प्राप्तत्वात्। किं तर्हि? एतस्मात् वाक्यात् (उच्चरितात्) अन्यनिवृत्तिः अवगम्यते। सा च अप्राप्ता, सैव विधीयते।

नाश्रुतत्वात्। २९॥

भाष्यम्—— नैतदेवम्। नहि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित् पदं श्रूयते, नापि इतराङ्गवचनम्। न च असंप्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति। पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलम्, नास्य पृथक् सिद्धिरस्ति इति, तदुक्तम् 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्' इति (१।१।७।२५)। तस्मात् न प्रतिषेधः। तत्र हि त्रयो दोषाः अस्वार्थग्रहणम्, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च। तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतत् इति। (नाश्रुतित्वात् इति सूत्रे पाठः क्वचित्। श्रुतिशून्यत्वात् इति तदर्थः)।

अग्रहणादिति चेत्। ३०॥

भाष्यम्—— (षष्ठं पक्षमाह—) इति चेत् पश्यसि कर्मान्तरचोदनेति, उक्तस्तत्र दोषः स एव महान्। तस्मात् किं भवतु? आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषामङ्गानां चोदकेन। स्वशब्देन आज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकः तौ न प्रापयति। अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यतीति। किमेव भविष्यतीति? संहारकारिता न कल्पयिष्यते। चोदकप्राप्तयोः वाक्यान्तरेण अर्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति, विस्पष्ट स्वग्रहणेन पुनःश्रुतिः इत्येतत्, न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते। यथा 'देवदत्तोऽत्र तिष्ठति' इत्युक्ते न निष्ठेन तिष्ठति इत्युक्तः, एतावता देवदत्तात् अन्योऽत्र समिधीयते इति गम्यते। न च परिसंख्या त्रिदोषा सती

स्वाश्रयोऽप्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ॥ पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मान्नैमित्तिकेष्वपि ॥'

इति प्राप्ते, उच्यते । 'नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यबाधया । द्वेधवोऽत्र त्रयः पूर्वा व्याख्याता एव संभवाः ॥ असंयोगाद्बाधेन संयोगोऽस्य विशिष्यते । पुनः फलविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥ साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः । एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥'

'नन्वतुल्यार्थयोर्बाधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः । न तुल्यौ, न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥ अतश्च पुरुषार्थत्वात् पृथक् प्रणयनक्रिया । प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥ न साधयति पश्वादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा । गोदोहनं तथाऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥ न चोभयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसञ्जनात् ॥ विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयने प्रति । अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ । अन्या प्रणयनोद्देशे, तस्माद् द्वयसंभवः ॥ आसन्नासंभवे चेष्टा (च इष्टा) विप्रकृष्टेन संगतिः । युगपत् तेन न स्यातां संभवासंभवावुभौ ॥ अतः कमिपदाक्षेपात्तस्य प्रणयने विधिः । अविधानाददोषत्वाच्च शेषान्तरबाधनम् ॥ (गोदोहनेन पशुकामस्य इत्येवं कमिपदसमभिव्याहारात् फलपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं पश्वर्थेनैव गोदोहनस्य विधेयत्वावगतेः नास्य पुनः प्रणयनोद्देशेन विधिः संभवति इत्यर्थः) । अबाधाच्चमसोऽप्यत्र वर्तव्यश्च क्रतुं प्रति । न चान्यस्यावकाशोऽस्ति क्रत्वर्थेऽन्येन साधिते ॥ तेन प्रणयनाभ्यासः कार्यः काम्यगुणं प्रति ॥ यथेन्द्रवायुदेवत्ये ग्रहे मित्राद्यसंभवात् । भिन्नं मित्रादिदेवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधेः ॥ एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् । द्वयोरेषमवैगुण्यं क्रतोश्च स्यात् फलस्य च ॥ नहि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधिते । कर्मभिः साध्यते स्वार्थश्चोदनाभिरलक्षितः ॥ उच्यते यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते । क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ॥ निर्व्यापारो गुणः कर्म न साधयति कञ्चन । करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ॥ तेनावश्यं क्रिया काचित् ग्राह्या या समभाविका ॥ सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका । तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तोऽन्यो विद्यते गुणः ॥ तदबाधादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ॥ गोदोहनाद्यबाधित्वा यथाऽसौ विहितस्तथा । तद्बाधेन नैवेह तस्य कश्चिद् विधिः श्रुतः ॥ काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका । विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ॥ क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः । करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ॥'

भिन्नप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणः अवान्तरकार्यैकत्वात् विरोधिगुणान्तरोपादानमिथ्यात्वावधारणसमर्थः । तथाहि 'प्रासङ्गिकीं क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः । गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥ सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः । अन्यार्थगुणसिद्धे तु कार्ये, ऽस्य स्वगुणेन किम् ? ॥ हविःसंयवनार्थानामपां प्रणयनं हि यत् । तद् गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियाऽन्तरम् ॥ ततश्चास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः । तदग्रहे कुतोऽयेन वैगुण्येन भिषेत सः ॥ तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते । निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात् कर्मणः सकृत् ॥'

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्य आश्रयत्व प्रतिपद्यते नान्यथा, इति पशुकामप्रयोगे अन्यार्थेन सता गोदोहनेन निर्वर्तितत्वात् न चमसमुपसंगृह्णाति । कार्यार्थे हि सर्वत्र साधनग्रहणम्, न स्वरूपमात्रसंभावनाऽर्थम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणे अन्यार्थैराग्नेः उपक्रियमाणाः पशुपुरोडाशादयः न स्वाङ्गानि उपसंगृह्णन्ति, न तद्बाध्या किञ्चिद्वैगुण्यं भवति, तथाऽत्र चमसहान्या न इति द्रष्टव्यम् । उपक्रियमाणमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं भवति । न चानङ्गस्याग्रहणे दोषः । गुणता वा न तद्ग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गः । न च सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेन आवृत्तिः । न चैकान्तेन चमसः

अङ्गानि गृह्णातीति। कुतः? 'केन प्रकारेण कुर्यात्' इति तस्य आकाङ्क्षा, न 'किं कुर्यात्' इति। प्रकृतौ च अङ्गवत्ता नाम प्रकारो विदितः, प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्ष्यते। न तु विकृतौ अङ्गवत्ता क्लृप्ता। सा कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति। न च क्लृप्तामुज्झित्वा कल्पनीयसम्बन्धो न्याय्यः। तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्यन्ते इति। गृहीतेषु च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूत् इति तेषामङ्गता कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियते एवेति।

टुप्— भावयेत् फलम्। केन? गृहमेधीयेन। कथम् इति (अपेक्षायाम्) आज्यभागौ गृह्णाति (प्रकरणेन)। तौ च क्लृप्तोपकारौ (प्रकृतौ) दृष्टौ। तस्मात् तौ गृह्णाति। उपमितप्रापणम् (उपमितया प्रकृत्या लक्षणाद्वारा विध्यन्तस्य प्रापणमित्यर्थः। उपमानप्रमाणकं प्रापणमिति सरलोऽर्थः) यावत् गृहमेधीयकथम्भावो नैव गच्छति, तावत् प्रत्यक्षाभ्यामाज्यभागाभ्यां गृहमेधीयः एकवाक्यतां गतः। तस्मात् आनुमानिकेन प्रकृतिवच्छब्देन न संबध्यते (गृहमेधीयः। 'यस्या तु विकृतौ' इत्यादिभाष्यार्थमाह—) यत्तु अपूर्वमङ्गम्, तत् क्लृप्तोपकारं न भवति। अक्लृप्तोपकारत्वात् (च) कथम्भावाकाङ्क्षां न शक्नोति पूरयितुम्। तत्र अवश्यम् (काचित्) प्रकृतिः अपेक्षितव्या (पूरणसमर्था। तस्याम्) अपेक्षितायां च चोदकेन निराकाङ्क्षीक्रियते।

शा— 'तत्र प्रकृतितः प्राप्तेश्चोदकेनाज्यभागयोः। गुणान्तरस्य चाभावादनुवादत्वमिष्यताम्॥ आनर्थक्यप्रसङ्गात्तु न त्वेतद् हृदयंगमम्। तस्मादुभाभ्यां विध्यन्तो दार्शिकोऽत्र विधीयते॥' सिद्धान्तस्तु 'तस्मादपूर्वतैव स्याद् गृहमेधीयकर्मणः। प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षं न तच्चोदकमर्थयेत्॥' इति।

सोम—प्रतिप्रस्थातुर्भक्षबाधेऽपि आज्यभागव्यतिरिक्तानामङ्गानां गृहमेधीये न बाधः इत्युक्तेः (प्रत्युदाहरण-) संगतिः। सूत्रार्थस्तु— विकृत्या प्राकृतेतिकर्तव्यताया ग्रहणात् पुनःश्रुतिरनुवादमात्रं स्यादिति।

वि— 'गृहमेधीयके त्वाज्यभागावित्यनुवादगीः। स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा॥ परिसंख्येव संकोचश्चोदकोऽन्यत्र वाऽथ वा। अपूर्वो गृहमेधीयः स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम्॥, अनुवादः पुनःश्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात्। निर्वापकचोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकृत्॥ ओदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम्। विध्येकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः॥ प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि। चोदकस्य च संकोच इतराङ्गनिषेधतः॥ स्याद्वैकवाक्यचोदकस्य स्वार्थसंहरणं भवेत्। वैरूप्यात्स निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते॥ आज्यभागेतिनाम्नोपकारक्लृप्तिस्मृतेरिह। नामताऽऽदि समं तस्माल्लुप्यते तेन चोदकः॥'

भाट्ट— चातुर्मास्येषु 'मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनं निर्वपेत्' इति गृहमेधीयेष्टिं विधाय 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति श्रुतम्। तत्रातिदेशप्राप्तेष्वप्याज्यभागेषु पुनः किमर्थमिति बाधोपयोगितया चिन्तायाम्, अनुवादमात्रमित्याद्यः पक्षः। अनुवादमात्रत्वे वैयर्थ्यापत्तेः सौर्यादौ निर्वपत्यादेः प्रकृतिसादृश्यबोधनद्वारा प्रकृतितानियामकत्ववदस्यापि तादृशवाक्यवत्त्वसादृश्येन अस्याप्याज्यभागविधायकत्वमङ्गीकृत्य तादृशार्थवत्त्वसादृश्येन वा प्रकृतिनियम इत्यपरः। औषधद्रव्यकत्वेन अनेकदेवताकत्वेन चैव प्रकृतिविशेषनियमोपपत्तेः 'आज्यभागौ यजति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः निर्वपत्यादेश्च यागलक्षकतया साधुत्वार्थं च सार्थकस्य सादृश्योपपादकत्वेऽपि बाधकाभावादुपदेशातिदेशाभ्यां विधानस्य विहितविधानायोगेनानुपपत्तेः, चोदकप्राप्तस्यैष्टिकविध्यन्तस्य प्रशंसार्थमिदं सार्थवादकं वचनम्। इत्थमत्र विध्यन्तः प्रशस्तः यत्राज्यभागौ विधेते, तौ च 'यज्ञतायै' इति विध्यन्तप्रशंसाद्वारा यागस्तुतिरिति तृतीयः। अस्य निवाचनिकगुणस्य सहितत्वेन गृहमेधीयविध्येकवाक्यत्वाभावादर्थवादत्वानुपपत्तेः प्रमाणात् कर्मान्तरमेवेदम् अप्राकृतकार्यमाज्यभागधर्मकं गृहमेधीयाङ्गतया विधीयते इति चतुर्थः। न त्वाज्यभागात् कर्मान्तरं यजमानादिरीत्या अनन्यपरत्वाभावात्, नापि प्रकरणान्तरात् अनुवादेनगुणाभावेन तदयुक्तत्वात्, उपादेयगुणा-

तेन काम्यस्य पुर स्फूर्तिकतया बल्वत्वोपपत्ते । न च काम्यस्य अवनङ्गत्वात् तेन अवङ्गभूतनित्यादेर्बाधे विगुणाङ्गबाधितात् काम्यादपि फलानापत्ति, काम्यस्य लाघवेन परप्रयुक्ताथयोपजीवितया स्यात येन अनुष्ठान साहूकाऽनुपपत्ते । आश्रयस्यापि परप्रयुक्तकाम्यगुणेनैव उपकारसिद्धौ नित्यनैमित्तिकचमसाद्यनुष्ठापकावकल्पनात् काम्यप्रयोगे चमसादे अङ्गत्वाभावेनैव वैगुण्याप्रसक्ते । अतो दुर्बलस्य नित्यादे प्रकरणात्कन्दितप्रयोगविषय त्वकल्पनया प्राप्तबाधविषया बाधकत्व काम्यनैमित्तिकादे इति सिद्धम् ।

मण्डन—' गोदोहनादेर्विकृतौ निधिर्नो । '

शङ्कर—' निय नैमित्तिक जयेत् । ' (नैमित्तिक कर्ता, निय कर्म) ।

* गोदोहनाधिकरणम् । भा ४।१।२।२ वर्णक २ अत्र गोदोहनस्य पुरुषार्थता प्रतिपादिता । ३।६।१।१० अत्र गोदोहनस्य प्रकृतिगामिता इत्युक्तम् । * यथा गुणात् फल भवति, यथाच काम्यो गुणो नित्यमर्थे निवर्तेति तत् इन्द्रियकामाधिकरणगोदोहनाधिकरणाभ्या मुपसंहर्तव्यम् । वा पृ १०६७ * गोदोहनाधिकरण सिद्ध नित्यवानित्यत्वविचार । सु पृ ९४९

* गोदोहनादि काम्य कामाभावे नित्यप्रयोगे न साधम् । भाट्ट ४।३।२ * गोदोहनादि पुरुषार्थत्वात् न क्रत्वर्थे विकृत्य निविशते । खदिरस्तु क्रत्वर्थत्वात् न क चमसं विकृत्य निविशते । खदिरस्तु क्रत्वर्थत्वात् न क निद् विकरोति । या ८।१।१९।२५ * गोदोहना दीनि नैमित्तिकानि न नित्यार्थानि । भा ४।३।२।४, * गोदोहनादे नैमित्तिकात् नित्यार्थप्रयत् । तथ्य * गोदोहनादे नैमित्तिकात् नित्यार्थप्रयत् । तच्च नारणम् (वारणात्त्वक्षुजन्यम्) दर्शपूर्णमासयो । भा ३।२।४ * गोदोहनादे पुरुषार्थतेन, उत क्रत्वर्थताऽपि इति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्यते । सु पृ ८३६ * गोदोहनादीना गुणकामाना विकृतौ नाति देश । भा ८।१।१४।२३–२५ * गोदोहनादीना प्रकृति गामिता । गोदोहनाधिकरणे इदम् । के ३।६।३।१०

* गोदोहनगुण निय चमसस्थापनस्मशा प्रणयन विकृत्य निविशते । वि ३।६।१६

* गोदोहनचमसन्याय । गोदोहनवर्णक द्रष्टव्यम् । भा ४।१।२।२ वर्णक २

** गोदोहनन्याय । भा ४।१।२।२ वर्णक २ काम्यसूक्तानो महाव्रते आज्यशस्त्रवेन ययोक्तानां गोदोहनन्यायेन पुरुषार्थत्वमेव न क्रत्वर्थत्वम् । तैआसा १।१।१।१।१६ * यदि पुनर्निविद (सामिधे नीनाम्–) अङ्ग भवेयु ततो गोदोहनन्यायेन आश्रयग्रहणादपि तावत् काम्येषु प्रकरणानुवृत्ति स्यात् । वा ३।१।१।१।२।२१ पृ ७३४. * गोदोहनपदं यौगिक त्वात् द्रव्यवाचि । बाल पृ २१

** गोदोहनवर्णकम् । टुप्– एव वा । फलार्थवाद त्वात् अनुदाहरणमनतिदृश्यत्वादि । (इति भाष्योदाहरण दूषयित्वा आह–) गोदोहनादीनि वाक्यात् पुरुषार्थानि प्रत्यक्षेण क्रतूपकारकाणि दृश्यन्ते । तस्मात् (फल्यो) समुच्चयेन पूर्वं पक्ष । सिद्धान्तस्तु अवधारणया । पुरुषार्थान्येव तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन । अस्माद्य (भाष्य–) प्रथमादनुमीयते बादरिमते पूर्वं पक्षस्तत्रेति । ४।१।२।२ वर्णक २

सोम— गावो यस्मिन् पात्रे दुह्यन्ते, तत् गोदोहन नाम ।

वि— तृतीय वर्णकमारचयति–' गोदोहन द्रव्यार्थे स्याद् वा, मानाद् द्रव्यार्थता ।, अन्यथाऽपि (चमसेनापि) क्रतो सिद्धे केवल पुरुषाय तत् ॥ '

भाट्ट— (४।१।२ वर्णक २) यद्वा । गोदोहना दीना षष्ठीश्रुत्या पुरुषार्थत्वावगमेऽपि प्रकरणात् क्रत्वङ्ग त्वम् इतरथा प्रणयनस्य चमसलोपेन अङ्गाभावात् वैगुण्यापत्त्या विगुणप्रणयनाश्रितात् गुणादपि फलानुपपत्त । अत उपजीव्यत्वात् दुर्बलमपि प्रकरण विनियोजकम् । अथवा षष्ठी संबन्धमात्रवाचिनी व्रीह्यादिन्यायेन (२।३ १३।२८) सर्वकामवाक्यप्राप्तप्रयोजकप्रणयनजनकत्व संबन्धेनैव प्रकरणानुरोधेन पश्वेन गोदोहन विधीयते न तु साक्षात् । इति प्राप्ते, दुर्बलप्रकरणानुरोधेन पर संबन्धाद्यीकारे प्रमाणाभावात्, व्रीह्यादिवत् नियम विधित्वाभावाच्च साक्षादेव उद्देश्य पशूनाम् । प्रणयनवैगुण्यस्य च परप्रयुक्तगोदोहनन्योपकारमात्रोप-

विधिवशेन तेषामङ्गत्वावगतावेव तत्साहित्यस्य अङ्गत्वावगतिः, न तु प्राकृताङ्गान्तरसाहित्यस्यापि, तेषामाकाङ्क्षाविरहेण अतिदेशस्यैवाकल्पनेन अङ्गत्वस्यैवानवगतेः।

न चैवं पाठक्रमेण प्रथमावगताङ्गेनैव प्रकृतेरपि नैराकाङ्क्ष्यात् तदुत्तराङ्गानां प्रकरणग्राह्यत्वानापत्तिः, प्रकरणस्य युगपत् सर्वाङ्गग्राहित्वेन पाठक्रमस्य दुर्बलस्य अनियामकत्वात्। अन्यथा प्रथमेनैव नैराकाङ्क्ष्ये इतरस्य कर्मान्तरत्वापत्तौ व्रीहियवयोर्विकल्पानापत्तेः। अत एव गृहमेधीयस्य प्रकरणे आम्नातानाम् आज्यभागस्विष्टकृदादीनामपि नान्यतरेणैव नैराकाङ्क्ष्यम्, अपितु प्रकरणाविशेषात् क्लृप्तोपकारकत्वाविशेषाच्च पाठक्रमम् अनन्तीकृत्य सर्वैरेव। अतश्च क्लृप्तोपकारैराज्यभागादिभिरेव नैराकाङ्क्ष्यात् गृहमेधीयस्य अतिदेशकल्पकत्वाभावेन अपूर्वत्वापत्तेः आज्यभागाद्यतिरिक्ताङ्गानां प्रमाणाभावेनैवाप्राप्तेः फलतः शेषान्तरपरिसंख्येति सिद्धम्।

न चैवं पञ्चमपक्षाविशेषः, तत्र चोदकप्राप्तपरिसंख्यास्वाङ्गीकारेण चोदकपरिलोपपूर्वकाप्राप्तपरिसंख्यारूपसिद्धान्तापेक्षया तस्य भेदात्। न चैवं तयोः पक्षयोरनुष्ठाने विशेषाभावः। प्राप्तपरिसंख्यापक्षे आज्यभागविधेर्लक्षणया तदितरपरिसंख्यार्थत्वेन 'अब्राह्मणमानय' इत्यत्र ब्राह्मणभिन्नस्य तत्सजातीयस्यैव मनुष्यादेर्ग्रहणवत् आज्यभागभिन्नस्याज्यभागसमानजातीययागान्तरस्यैव परिसंख्यापत्तेः। सिद्धान्ते प्रापकप्रमाणाभावेन तद्भिन्नस्य सर्वस्यैव परिसंख्याऽऽपत्तेः विशेषसत्त्वात्। अत एव स्विष्टकृच्छ्रवणमपि पञ्चमपक्षे समानजातीयत्वात् प्राशित्रादिशेषकार्याणां निवर्तकमेव। अथ 'इडामवद्यति' इति तु स्विष्टकृद्विधिनिवर्तकेडामध्ये अर्थान्तरविहितत्वात् इडाभक्षप्रतिप्रसवार्थमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु इडाश्रवणस्यैव शेषकार्यान्तरपरिसंख्याऽर्थत्वम्, स्विष्टकृच्छ्रवणस्य च प्रतिप्रसवार्थत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहात् उभयोरपि परिसंख्याऽर्थत्वमेव आज्यभागश्रवणवत्। तत्रावान्तरसादृश्यात् आज्यभागश्रवणम् अर्थकर्मभूतयागान्तरपरिसंख्याऽर्थम्। स्विष्टकृच्छ्रवणं च आश्रयिकर्मान्तरपरिसंख्याऽर्थम्। इडाश्रवणं च भक्षान्तरपरिसंख्याऽर्थं पञ्चमे पक्षे। सिद्धान्ते तु युगपत् सर्वैरेव क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गपुनःश्रवणैर्नैराकाङ्क्ष्यापादनेन चोदकलोपावगमात् सर्वाङ्गनिवृत्तिरेव प्रापकप्रमाणाभावात् फलम्। न चैवं 'तमुक्थ्येन' इत्यादावपि सत्यपि गुणकामप्राप्तिफलकत्वे चयनस्य क्लृप्तोपकारकत्वेन चोदकपरिलोपापत्तिः, तस्याहवनीयसंस्कारकत्वेन तत्प्राप्त्यर्थमतिदेशोपजीवित्वेन तत्परिलोपकत्वानुपपत्तेः, प्रकृताङ्गत्वबोधकविधिसमकालीनविधिबोधितत्वाभावाच्च चयनस्य उक्थ्यादौ क्लृप्तोपकारकत्वानिश्चयाच्च। प्रकृते त्वेवं विशेषाभावात् चोदकपरिलोपकत्वेन सिद्धं गृहमेधीयस्यापूर्वत्वम्।

मण्डन— 'भवेदपूर्वं गृहमेधिकर्म।'

शंकर— 'अपूर्वत्वं प्राकृतश्रुतौ।' ('प्राकृतस्य पुनः श्रवणे सति कर्मणः अपूर्वत्वम्)।

* 'शंय्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते'। अत्र संतिष्ठतिविधाने चोदकोऽङ्गानि प्रापयति, तस्मात् आज्यभागन्यायोऽत्र नास्ति। टुप्. १०।७।१४।४१.

* अवभृथे 'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति'। यागश्रवणम् अतिदेशाभावेऽपि आज्यभागन्यायेन प्राकृत एव स्विष्टकृद्यागान्तरं वा तत्कार्यापन्नम्, अप्राकृतकार्यमेव वा प्राकृतस्विष्टकृद्विकाररूपम्। भाट्ट. १०।४।१८,

* 'ईशानाय परस्वत आलभेत' 'पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति' इत्यत्र आज्यभागन्यायेन पर्यग्निकरणान्ताङ्गानीति विधानेऽपि नात्र पशोः प्रदेयता प्रमाणाभावात्। ९।४।१२.

* द्वादशाहे आद्ययोरह्नोः रथंतरबृहत्सामकत्वात् तन्नैमित्तिकयोः ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः अतिदेशेनैव प्राप्तिसंभवे पुनस्तत्र तच्छ्रवणं आज्यभागन्यायेन अङ्गान्तरपरिसंख्यार्थम् इत्याद्यः पक्षः। भाट्ट. १०।५।२३.

* क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। सु. पृ. ११९७. * गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन अपूर्वत्वं चेमूघादीनाम् इति प्राप्ते। भाट्ट. १०।८।१९.

* अश्वमेधे 'ईशानाय परस्वत आलभेत' 'पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति' इत्यत्र पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतेः चोदकतः प्राप्तेऽपि गृह०न्यायेन चोदकलोपे सति चोदकतः अङ्गान्तराणामप्राप्त्या फलतः अङ्गान्तरप्रतिषेधार्थ-

कपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' अत्र समासस्य पृथग् ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन, एकपदे इत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेः। शब्दकौस्तुभः 'अइउण्'. ● गोभिलीयः धर्मग्रन्थः छन्दोगैरेव परिगृहीतः। वा. १।३।७।१५ पृ. २४४.

● गोमान् देवदत्तः । ' विशेषणाद् विना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोदयः । विशेषणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथं चन ॥ ' देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः । ताश्च प्रातिपदिकेनोपात्ताः सन्त्येव । यत्तु नाऽमूभिरवच्छिद्यते इति, सत्यं नावच्छिद्यते । तेनैव तामिः संबन्धाक्षेपः (संबन्धप्रतीतिः) अर्थात् लभ्यते । सर्वथा तावत् गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयं इत्येतदमिहिते कथम् अनवस्थितास्ता गावः त विशिंषन्ति इति तासामेवैष व्यापारो न शब्दस्य । तथाहि, ' न विशिंषन्ति गावोऽयं पृथिव्यामनवस्थिताः । तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥ ' नहि येन विना अर्थाभिलम्भो नास्ति तत्तदमिधातव्यम्, किं तर्हि, यावता विना विशिष्टबुद्धिर्नोपपद्यते । गोभिश्चाभधीताभिः तद्वति बुद्धिर्नोपपद्यते, न संबन्धेनापि । किञ्च ' वक्तृव्यापारमात्रे च संबन्धप्रत्यवेक्षणम् । स हि गोभिरसंबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥' ... वस्तुधर्मश्चैव यदसंबद्धा गावो न विशिंषन्ति । स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन यं यथाऽवस्थित शक्नुवन्ति विशेष्टुम्, स तथाऽवस्थास्यते । संबन्धी चासौ विशेष्यत्व प्रतिपद्यते इत्यर्थात् गम्यते । ' विशेष्यत्वेन संपन्नं तद्विशेषणसंगतम् । गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥ ' तस्मादपि अनमिधेयः संबन्धः । वा. ३।१।६।१२ पृ. ९७५–७६.

⌛ गोमयपायसन्यायः । गोमयं पायसम्, गोविकारत्वात् संमतवत् इति अनुमानं यथा प्रत्यक्षेण बाध्यते । तद्वत् । संग्रहः.

⌛ गोमयवृश्चिकन्यायः । ' अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यः (चेतनानां) वृश्चिकादीनां उत्पत्तिः दृश्यते, तेन उपादानोपादेययोः अत्यन्तसादृश्यं नापेक्ष्यते । तस्मात् जगद्–ब्रह्मणोः चेतनाचेतनत्वेन वैलक्षण्येऽपि उपादानोपादेयभावः स्यात् । इदं (२।१।९६ ब्र. सू.) शाङ्करभाष्ये विस्तरेणोक्तम् । के.

⌛ गोमहिषन्यायः । गोमहिषयोर्नैमित्तिको विरोधः । सहवासेन तु मित्रताऽपि भवति । तद्वदन्यत्र । संग्रहः.

⌛ गोमहिषीन्यायः । यथा गवादेर्महिष्यादेश्च न येन केनचित्तेन अन्योऽन्यं मैत्री भवति, न केन चित् विरोध इति, तथा मह्त्वेऽपि । गोमहिषन्यायस्य शब्दभेदोऽयम् । साहस्री. २९८.

● गोमृगाः अश्वमेधे सवनीयः पशुः तृतीयः । तस्य वहनयः पड्विंशतिः । भा. ९।४।२।१७.

● गोयागः अनुबन्ध्यायां विहितः ज्योतिष्टोमे । भा. ३।१।६।११.

● गोलक्षणान्यपि ' कर्करीकर्ण्यः कर्कर्याः ' इत्येवमादीनि । (कर्करी नाम यकां कर्णयोः मासाम्, ताः । कर्णस्य स्वाङ्गत्वात् बहुव्रीहौ ङ्यन्तत्वम् । यासां कर्णौ कर्तर्या वहिर्नेमि किञ्चित्किञ्चित् कर्तित्वा चक्राकारतां उत्पादिता ता गावः ।) भा. ४।१।३।१ पृ. ११९९.

● गोधाद्वैः (यागस्य मधुपर्कगतस्य च १०) गुणान्तरधर्मत्वम् । भाट्ट. ६।७।१२.

● गोशब्दस्य गाव्यादयः अपभ्रंशाः इति पदविदः तत्त्वविदः । बृहती. पृ. २२७. ● गोशब्दस्य द्विलिङ्गत्वात् । सु. पृ. १४१४. ● गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं सास्नादिमत्त्वम् । वा. १।३।१७।३७. ● गोशब्दे एकोऽर्थः प्रतीयते । तत्र पक्षानुगमः ■ साधुः, इतरे अपभ्रंशाः । यथा एको गोणीशब्दः आवपने साधुः, न सास्नादिमति । टुप्. १०।८।१।४.

⌛ गोशब्दत्वायोगन्यायः । ' विच्छिन्नप्रयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि । व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥ अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ॥' (स्फोटवादे श्लो. ६५–६६) इति वार्तिकोक्तन्यायेन कत्वादिजात्ययोगमुपपादयितुम् ... । सु. पृ. ११७०.

⌛ गोशृङ्गमाहिकान्यायः । यथा येन चिदस्माकं गौः केति पृष्टः कश्चित् तस्य. गो. शृङ्गमादाय हस्तेन इयं

३४७ गोत्वाद्यवबोधितम् इति तत्र पाठः) अविरोधः श्रुतिप्रकरणयोः । सु. पृ. ११२३–२४.

* गौः अश्वः इत्येवमादयः शब्दाः आकृतेरभिधायकाः इति सिद्धम् । भा. १।३।९।३५. * 'गौः' इति शब्दः साधुः 'गावी गोणी गोता गोपोतलिका' एते शब्दा असाधवः । बि. १।३।९. * गौः इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने सास्नादिमत्येव समन्वयो नान्यत्रेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते । भा. ८।३।६।१७, * गौः इत्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः । १।१।५।५ पृ. ४९, * गौः इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? सास्नादिविशिष्ट आकृतिः इति ब्रूमः । १।१।५।५ पृ. ४९. * 'गौरित्युच्चरिते सप्त वस्तूनि प्रतिभान्ति नः । जातिर्व्यक्तिश्च संबन्धः समूहो लिङ्गकारके । संख्या च सप्तमी तेषामष्टपक्षी द्वयोर्द्वयोः ॥' धा. १।३।९।३३ पृ. ३११, * 'गौः न पदा स्प्रष्टव्यः' इति बोधो गौः, तत्र पदा न स्पृश्यते । ६।४।६।२३ पृ. १४४२.

* गौः नाम अतिरात्रः भ्रातृव्यवतः । कातीये । बाल. पृ. ३४. * गौः नाम एकाहो यागः । गवामयने च गौर्नामको यागः । तत्रैकाहिकीतिकर्तव्यता प्राप्ता, न तु द्वादशाहिकी । बि. ७।४।३, * गौः नाम ज्योतिष्टोमविकारः अष्टरात्रादौ । ६।७।८. * गौर्वाहीकः इति गोशब्दो वाहीके तिष्ठन्मूत्रमत्रणादि यत्, तत् लक्षयति । टुप्. ११।३।१५।४८. * गौर्वाहीकः इति संवादे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । (संगच्छति प्रत्यभिज्ञानपुरस्सरमादि वा वाहकत्वादि वा, स संवादः) । भा. १०।२।२३।४७.

* गावः शूकरमनुधावन्ति । "तस्माद्वराहं गावोऽनुधावन्ति" इति शूकरे वराहशब्दं दर्शयति । शूकरं हि गावः अनुधावन्ति ।" भा. १।३।४।९, * गावः । 'सोमावहारे एका, अभिवादे च पञ्च' इयं दक्षिणा पुरुषस्य ऋतुदक्षिणात्वेन न निर्दिष्टा, किन्तु केवलं गवाम् । १०।३।१५।६१, ६२, * गावः हि भगवन्तो महाभागाः महत्सुकृते वर्तन्ते । १०।३।११।४०. * 'गां न हन्यात्' इत्यत्र गौरनुबन्ध्यः इति वाक्ये प्रसक्ते 'अश्वता गोपशुश्चैव' इति प्रतिप्रसवरूपः प्रतिषेधः । वाल. पृ. ३. * 'गां पश्य, पश्य गाम् ।' सत्ययेवमपि प्राप्स्यत् यदि नित्यम् आख्यातोपक्रमाण्येव वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त, तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः गां पश्य, पश्य गाम् इति च । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२९. * 'गवा अभिचरन् यजेत' इति गोशब्दः कर्मनामधेयम्, न गुणविधिः । भा. १।४।४।५. * 'गवा अभिचर्यमाणो यजेत' इति गोशब्दः कर्मनामधेयं न तु धेनोर्वाचकः, 'यथा गावो गोपायन्ति' इति वाक्यशेषात् उपमानोपमेयभावाभिधानात् । (यमभिचरति कश्चित्, सः अभिचर्यमाणः) । वि. १।४।५.

* 'गवा क्रीणाति' इति क्रयवाक्ये, अयं नियमविधिः जातेः । वाल. पृ. २४. * गोः अभिधानानि– उस्रा उस्रिया अही मही अदितिः इला इति । भा. १०।४।१६।१२, * गोः प्रस्रावनं दोहधर्मः । ३।६।८। २८. * गोः बालः वत्सः । वा. ३।४।४।१३ पृ. ९२०.

* गवामयुतस्य अश्वसहस्रस्य च पौण्डरीके प्रत्यहं विभज्य नयनम् । भा. १०।६।१८।६९–७२, * गवामयुतस्य अश्वसहस्रस्य च पौण्डरीके सकृत् दानम् । १०।६।१७।६२–६८, * गवामेतानि नामानि 'इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिः अदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं कृतात्' इति । १०।३।११।४५, * गवां निसृष्टः वत्सानां पावनार्थं दोहः सानाय्ये । ११।१।९।४७–५१, * गवां प्रस्रावनं दोहधर्मः । ३।६।८।२८, * गवां प्रस्रावनं प्रस्तारनं च सानाय्यधर्मः । २।१।४।७, * गवां सार आज्यम् । ८।१।१८।३५, * गोषु एव ज्योतिष्टोमदक्षिणागतासु द्वादशशतसंख्यानिवेशः (११२) । १०।३।११। ३९–४९.

* 'गोअश्वाः' अवयवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पदार्थो गोअश्वाः । अत्र गवाश्वयोः प्रशंसार्थमन्येषां पशूनामपि अवगुणमुक्तम् । वि. १।४।१६.

‡ 'गोक्षीरं श्वदतौ घृतम्' इति न्यायः । नायं दर्शितमपि गोक्षीरे अवर्णितमपि घृतं धेनु उपाधिनन्ताम्

प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रसङ्गोऽर्थस्य, अध्यारोपितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते, तत्र मुख्यत्वदोषः । इति तत्र । १।४।१२।२३ पृ. ३५७. ● गौणत्वं (वृत्तिः) प्रसिद्धार्थत्यागेन अप्रसिद्धतद्गुणवृत्तित्वम्, समुदायवाचिन एकदेशवृत्तित्वम्, आरोपितार्थवृत्तित्वम् इति त्रयं योग्यम् । किन्तु गुणयोगनिमित्तवृत्तित्वं गौणवृत्तेर्लक्षणम् । सु. पृ. ४९२-९३. ● गौणत्वं वाक्यदोषः । के. ● गौणत्वं वाक्यार्थस्य एकं पदं प्रति वाक्यावयवान्तरगुणवशात् प्रतीतेर्गौणता इति केचित् । सु. पृ. १०८१, ● गौणत्वं वाच्यगुणयोगेन प्रतीयमानत्वम् । पृ. १०८२. ● 'अर्थगम्यस्य गौणत्वं गुणागमनहेतुकम् ।' परगुणानां परत्राभावात् अगत्यं गुणेभ्य आयातः इत्येतल्लक्षणं गौणत्वम् । वा. १।२।१।१ पृ. ७४६, ● अवयवार्थोऽन्वित समुदायवाच्यत्वे सति अवयवस्य गौणत्वम् । पृ. ७४७ । शब्दद्वयसमुदायावयवत्वं गुणशब्दात् प्रतीतेर्गौणता इति केचित् । सु. पृ. १०८१. ● गौणत्वदोषः न्यूनस्य अधिकार्थविषयत्वकल्पने यथा 'सप्तीवरद्धाति' 'प्राणभृत उपदधाति' । अत्र सप्तिपदेन सप्तिशब्दवन्त एव मन्त्रा उच्यन्ते इति न्यूनस्य गौण्या सप्तिशब्दशून्यानामपि मन्त्राणां ग्रहणेन अधिकार्थत्वे गौणत्वदेव दोषः । न च आगत्या स्वीक्रियते । बाल. पृ. ३. ● गौणमत्वयाय यदा मुख्यमुपात्ते, तदैतदापतितं भवति 'मुख्ये एव विनियोगः' इति । भा. १।२।१।१ पृ. ७५१.

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः । (परिभाषा १५) । गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः । अप्रसिद्धश्च संज्ञाऽऽदिरपि तद्गुणारोपादेव मुख्यते । मुखमिव प्रधानत्वात् मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानः मुख्यार्थापेक्षेण प्रवर्तते । एवं च अप्रसिद्धत्वे गौणलाक्षणिकत्व यत्र गौणत्वम् । तेन त्रित्वसंख्यान् इत्यादौ नतादेशो भवत्येव । तत्र त्रित्वसंख्यार्थस्य इत्यविशेषणत्वेऽपि कल्पकगौणत्वाभावात् । किञ्च अयं न्यायः न प्रातिपदिककार्ये, किन्तु शास्त्रे विविधे प्रयोज्यत्वं विविध्यं यत्र, शब्दसंस्कार्ये एव । अनुम्येतस्यान्यत्वं इत्यर्थके श्वाशुरिः इत्यादौ अत इञः सिद्धये उपात्तमित्यादि । 'अग्नीषोमौ माणवकौ' इत्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽपि अन्तरङ्गत्वात् ईत्वषत्वे भवत एव । सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोः द्वंद्वे तथाभूतौ इत्यर्थके च नेत्वषत्वे, आद्ये गौणलाक्षणिकत्वात्, अन्त्ये अप्रसिद्धत्वात् । अत एव 'अग्निसोमौ माणवकौ' इत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरम् 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । परिभाषेन्दुः. पृ. ८४-८८ (८४ पृ.) गोवृत्तिजाड्यादिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयीभूतगोत्वादिः अर्थः गौणः । तद्वृत्तिगुणानां सत्ता च वास्तविकी आरोपिता चेत्युभयविधा ग्राह्या । संज्ञाऽऽदौ आरोपिता गुणसत्ता । वाहीके च गोवृत्तिजाड्यादिगुणानां सत्ता वास्तविकी इति विवेकः । 'गौर्वाहीकः' इत्यस्य आरोपितगोत्ववान् वाहीकः इत्यर्थः । केचित्तु गोत्ववान् वाहीकः इत्येव बोधः, न तु आरोपितत्वं शाब्दविषयः इति वदन्ति । गौणलाक्षणिकत्वं सदृशलाक्षणिकत्वं सादृश्यमूलकारोपविषयत्वम् इत्यर्थः । पदकार्ये एवायं न्यायः प्रवर्तते, परं तु पदकार्ये एव यत्र पदघटकप्रातिपदिककार्यम्, तत्र न प्रवर्तते । यत्र तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायां प्रवेशम् अग्निसोमादिपदयोः सदृशतात्पर्यकत्वमदः, तत्र पूर्वमेव गौणार्थप्रतीत्या गौणमुख्यन्यायेन व्यावृत्तेः प्रातिपदिककार्येऽपि न्यायः प्रवर्तते एव । (भूतिः). ● कः पुनर्मुख्यः को वा गौण इति । उच्यते । यः शब्दादेवावगम्यते प्रथमोऽर्थो मुख्यः । मुखमिव भवति इति मुख्य इत्युच्यते । यस्तु तत्त्व प्रतीतादर्थात् केन चित् संबन्धेन गम्यते, पश्चाद्भावात् जघनमिव भवतीति जघन्यः । गुणसंबन्धाच्च गौण इति । भा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. ● केचञ्च, 'तथाऽपि गौण० इति न्यायेन इन्द्रपदस्तो प्रयोगो न स्यात्' इत्याशङ्क्य 'गौणमुख्यन्यायश्च च किल् स्वरानुरोधेनाप्यङ्गीक्रियते' इति समादधे । श्रीकर. १।१।१ ब. पृ. ● गौणमुख्ययोश्च मुख्ये संप्रत्ययः, विरोधे मुख्येन गौणे बाध्येत । भा. ३।३।७।१४ पृ. ८४४ । (३।२।१।१ पृ. ७४१ इत्यत्र

* 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति गोदोहनं नाम यस्मिन् पात्रे अग्निहोत्री गौः अग्निहोत्रपयो वा सान्नाय्यं वा दुह्यते, तत् पात्रम्। के. * 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्।' अयं द्रव्यस्य अपूर्वविधिः। बाल. पृ. २२.

卐 गोदोहनाधिकरणम्। काम्यं नित्यस्य बाधकम्। गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिता। दर्शपूर्णमासयोरेव वैश्यस्य सामिधेनीसाप्तदश्यम्। सामिधेनीसाप्तदश्यादेर्नैमित्तिकस्य प्रकृत्यर्थता॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात्। ३।६।३।१०॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोराम्नातम् 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इति। तथा अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य 'बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्यः' इति। एवंजातीयकेषु संदेहः किं प्रकृतौ निवेशः, विकृतौ वेति। किं प्राप्तम्? विकृताविति। प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते, निमित्तसंयोगेन विधानात्। खादिरपालाशरौहितकाः अविशेषेणोक्ताः चमसश्च। गोदोहनं बैल्वश्च विशेषविहितौ। विशेषविधिना च अविशेषविधिर्बाध्यते। प्रकरणं सामान्यम्, निमित्तसंयोगो विशेषः। सामान्येन यत् प्राप्नोति तत् परोक्षं लक्षणया, यत्तु विशेषेण तत् प्रत्यक्षं श्रुत्या। श्रुतिश्च लक्षणाया बलीयसी, प्रत्यक्षं च परोक्षात्। तस्मात् प्रकृतावेव स्यात्।

वा— 'यद् वैश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्यं विधीयते। तत्तु स्यात् प्रकृतावेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम्॥ तस्य प्रकरणं तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम्। निमित्तेन तु संबन्धान्नित्यात् तद् बलवत्तरम्॥ पाञ्चदश्यमबाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत्। रुद्धेन तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत्॥ साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके। अबाधेनापि तस्यात्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते॥ प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विप्रराजन्यकर्तृकाः। साप्तदश्यमबाधित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते॥ अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पो न प्रसक्तयोः। समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यात् सामिधेनीषु युज्यते॥ नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः। नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते॥ पौर्वापर्ये यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम्। काम्यनैमित्तिकाभ्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम्॥ असंजातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते। नैमित्तिकं तु तद्बाधप्राप्तविषयत्वाद् विरुध्यते॥ तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम्। विरोधायौगपद्यात्तु न विकल्पप्रसञ्जनम्॥ किञ्च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते। नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद् बलवत्तरम्॥ नित्यमङ्गं च दूरस्थप्रधानापूर्वचोदितम्। क्रियते तत् प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम्॥ काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम्। अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वान्नित्यात्ते बलवत्तराः॥ आसन्नपुरुषार्थत्वात् विप्रकृष्टफलात्तथा। बलवच्छीघ्रकारित्वात् काम्यं नैमित्तिकादपि॥ श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्ता प्रवर्तते। नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणासौ प्रवर्तते॥ नैमित्तिके श्रुते (नैमित्तिकं तु इति प्रकृतसूत्रे) यच्च काम्यमेव विचारितम् (भाष्ये)। तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात परस्परम्॥ पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः। (तमेवाह–) नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात् प्रकरणे यतः। चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थं हि विधीयते॥ बैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात् पुरुषार्थता। बाध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत्॥ पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत्॥ क्रत्वर्थाङ्गप्रहाणे हि नश्येत् तस्य क्रतोः फलम्। गुणाच्च न फलं सिध्येत् विगुणं क्रतुमाश्रितात्॥ आश्रयस्तादृशो हीष्टो यादृशः प्रकृतः क्रतुः॥ खादिरत्वादिभिर्नित्यैर्व्याप्तश्चासौ प्रतीयते। तत्प्रज्ञानरुद्धत्वात् काम्यस्य विकृतिर्गतिः। अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति। तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथंचन॥ इतिकर्तव्यताऽर्थित्वात् संयुक्तं हि न गृह्यते। (अप्रयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ३।२।४।११) तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद् बलवत्तरम्॥ नहि प्रकरणं यस्य विनियोगक्षमं मतम्। क पर्ये-

प्रणयनस्य अङ्गम् । न चात्र चमसेन कृते (प्रणयने) गोदोहनेन पुनः करणमाकाङ्क्ष्यते । किं तर्हि ? गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्थो पृथक्करणशङ्का । कथं पुनः गोदोहनप्राप्तिर्बलीयसी, न चमसप्राप्तिरिति । तदुच्यते ' विशेषविहितं ह्येतत् प्राप्ते चानवकाशकम् । पुरुषार्थसमीपे च, चमसं तेन बाधते ॥' प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहन विशेषे । पूर्वप्राप्तश्चासौ तद्बाधेन लब्धात्मा । नैवं गोदोहनम् । सावकाशश्चासौ, नेतरत् । दूरे चासौ पुरुषार्थस्य, गोदोहन तु संनिकृष्टार्थम् । पुरुषार्थो च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादर्थ्यातादर्थ्यकृतो विशेषः, नासौ तन्त्रमिति वक्ष्यति ' अर्थस्यानिकृतत्वात् ' (१२।१।१।४) इति । मन्दोऽयं विशेषः, क्रत्वर्थेनैव क्रत्वर्थो विशेषाद्विहितेन बाधितव्यः, नान्यार्थेनेति । तेन उभयोः संनिधिवशात् परस्परशक्तिविलोपात् नियमः । प्रणयनस्यापि अन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः । गोदोहनस्यापि प्रणयनान्तरकल्पनाशक्तिविघातः । पशुकामव्यतिरिक्तेष्वेव चमसस्य शास्त्रीयत्वम् । तस्मात् तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति, तथा अष्टमे वक्ष्यति ' निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति । तेन प्रकृतावेव एतत् विकारकम् इति ।

शा— वैश्यनिमित्तकं सामिधेनीसाप्तदश्यं प्रकृतावेव नित्यं पाञ्चदश्यं विकृत्य निविशते । ' तुल्यप्रकरणस्यात् समोत्कर्षं तावदृच्छति । प्रकृतौ निविशेताव-स्तत्रापि न विकल्प्यते ॥ पाञ्चदश्येन, किन्त्वस्य बाधकत्वेन वर्तते । नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते ॥ नैमित्तिकं विशेषेण पश्चान्निरवकाशकम् । नैमित्तिकमतो हेतुत्रयान्नित्यस्य बाधकम् ॥' (एवं यथासूत्र नैमित्तिकविषयतया अधिकरणमुपवर्ण्य न्यायसाम्यात् काम्येऽपि सिद्धान्तमतिदिशति—) एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादेर्बाधकत्व-म्याख्यातम् । पूर्वपक्षस्तु नैमित्तिके अतिमन्दः इति कृत्वा भाष्यकारः सूत्रितमपि नैमित्तिकम् अतिक्रम्य प्रबलतरं काम्यमुदाजहार । ' मधुदृष्टिवदेवास्य गुणकामं प्रपद्यतः । क्रियाफलविनाशात्मा विनिपातः प्रसज्यते ॥' तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः संभवति, इति विकृतिरेव गतिः । निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत् तयोऽपि सामान्यविशेषभाव— पौर्वापर्य— सावकाश निरवकाशन्यायाः अनुसंधेयाः । ' आसन्नपुरुषार्थत्वमपरं चापि कारणम् । येन काम्यं बलीयः स्यान्नित्यनैमित्तिकादपि ॥ गुणहानिर्हि वैगुण्यं न चास्य गुणता तदा । गोदोहनं च न गुणः क्रतोः कामाय चोदनात् ॥ किन्तु प्रणयनं द्रव्यहीनमङ्गं क्रतोस्तदा । काम्यनैमित्तिके तस्मात् प्रकृतौ नित्यबाधके ॥ '

सोम—सूत्रार्थस्तु—नैमित्तिक तस्य नित्यस्य विकारो बाधकं सत् विकृतावेव निविशेत निमित्तसंयोगकृतविशेषात् इति ।

वि— ' साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।, पूर्वपक्षे, न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥ गोदोहनेन प्रणयेत् कामीत्येतदुदाहरन् । भाष्यकारस्तदप्यत्र न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ '

भाट्ट— यत्तु प्रकरणे एव ' सप्तदश वैश्यस्य ' इति नैमित्तिकं (सामिधेनीनां) साप्तदश्यम्, तत् पाञ्चदश्यबाधकम् । अत्र हि षष्ठ्या निमित्तत्वमेव वैश्यस्य उच्यते । विजातीयत्वाच्च सामिधेन्युद्देशेऽपि न वाक्यभेदः । वैश्यस्वामिकसामिधेन्युद्देशेन वा साप्तदश्यविधिः । षष्ठ्या परस्परसंबन्धस्य प्राप्ता व्युत्पन्नत्वेन च विशिष्टोद्देशो युक्तः । वैश्योद्देशेनैव वा स्वस्वामिकसामिधेनीकत्वसंबन्धेन तद्विधिः, ' सामिधेनीरनुब्रूयात् ' इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । अन्त्यपक्षद्वये च वैश्याभावे साप्तदश्याननुष्ठानात् नित्यत्वं तस्यार्थिकम् ।

तथा काम्यमपि गोदोहनादि प्रकरणपाठात् उपदिष्टत्वादि च नित्यस्य चमसपाञ्चदश्यादेः नैमित्तिकस्य च साप्तदश्यादेः बाधकम् । नित्यस्य सामान्यविहितत्वेन प्रणयनादिप्रयोगे सावकाशत्वेन च विशेषविहितात् निरवकाशात् काम्यनैमित्तिकात् दुर्बलत्वात्मनेः । न च एवमपि नैमित्तिकस्य कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्वात् काम्यस्यापि कामनारहितप्रयोगे सावकाशत्वाविशेषेण नैमित्तिकापेक्षया बलवत्त्वानापत्तिः, क्रत्वात् पुरुषार्थसाधने पुरुषस्यानुप-

* ग्रथधातोः एकस्यैव चैत्रनिष्ठव्यापारवाचित्वरूप-धर्मपुरस्कारेण कर्मसाकाङ्क्षत्वात् सकर्मकत्वम्। पुष्पनिष्ठ-व्यापारवाचित्वेन कर्मानाकाङ्क्षत्वात् अकर्मकत्वम्। रहस्य. पृ. ५२.

* ग्रहः षोडशी ज्योतिष्टोमाङ्गम्। भा. १०।५।९। ३४-४१. * ग्रहः षोडशिग्रहः सस्तोत्रः ज्योतिष्टोमे उक्थ्योर्ध्वं उत्कृष्यः उक्थ्योत्तरत्वरूपमुख्यकालानु-ग्रहाय। वि. ५।१।१८. * ग्रहाः। अंशुः अदाभ्यः अन्तर्यामः आग्रयणः आदित्यः आश्विनः उक्थ्यः उपांशुः ऐन्द्रः ऐन्द्रवायवः दधिग्रहः ध्रुवः मन्थी ग्रयो मरुत्व-तीयाः मैत्रावरुणः शुक्रः इति ज्योतिष्टोमे। अर्कः विषु-वति। बार्हस्पत्यः बृहस्पतिसवे। महिमानौ अश्वमेधे। सुराग्रहाः सोमग्रहाश्च वाजपेये। इ०। के. * ग्रहा विधिकाण्डे उपांशुः प्रथमः, अन्तर्यामो द्वितीयः, ऐन्द्र-वायवस्तृतीयः, मैत्रावरुणश्चतुर्थः (वि. १०।५।१७), शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुवः, आश्विनश्च दशमः एते दशग्रहाः क्रमेणोपाः। वि. ५।२।६. * ग्रहाः सौत्रामण्यां आश्विन-सारस्वत-ऐन्द्राः श्रूयन्ते। भा. ३।५।२।१४. * ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे विधीयमाने-ऽपि दशापवित्रदेवतादीनां विवक्षा अभ्युपगम्यते। भा. ३।१।७।१४ पृ. ७१८. * 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति ग्रहग्रहणोत्तर-कालम्। वि. १०।५।१२. * 'ग्रह वा गृहीत्वा०' इति वचनं स्तोत्रस्तोभयत्र तु स्तोत्रोपाकरणे विकल्पितकाम्य-मात्रविधानार्थम्। संकर्ष. ३।१।१६ * 'ग्रहं संमार्ष्टि' इति सर्वग्रहाणां संमार्गः अभिधीयते। भा. १०।४।२।३, * ग्रहं संमार्ष्टि। ग्रहः प्रातिपदिकार्थः, एकत्व विव-क्षया. । द्वितीया कर्मत्वम्। एतदन्तो भवति, प्रातिपदि-कार्थेन हि विभक्तिः सार्थं ब्रूतेव भवति। अथैवं भवि-ष्यति। न संमार्गेण संबध्यते इति। तेन हि संबन्ध-मानं वाक्येन संबध्येत। न च श्रुत्या अनेन संबन्ध मानं वाक्येन आश्रित्य अनेन सम्बध्यते इति। असंबद्ध-मानस्तु एव तेन संमार्गः यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चिद् विरुद्धं भवति। ३।१।७।१४ पृ. ७२१. * ग्रहं संमार्ष्टि। नहि एतद् द्रव्यैकत्वसंख्यस्य विधा-यकम्। कस्य तर्हि। द्रव्यसंमार्गसम्बन्धस्य विधायकम्। एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा वाक्येन परपदार्थो विधीयेत। श्रुत्यसंभवे च वाक्यं प्रभवते, न संभवन्त्यां श्रुतौ। ३।१।७।१४ पृ. ७१४. * 'ग्रहं संमार्ष्टि' संमार्गो ग्रहं प्रति गुणः। ग्रहः प्रधानं च उद्दे-श्यश्च। वि. ३।१।७. * 'यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्रा-ग्रान्, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्'। यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामा। स विषुवान्। भा. १०।५।१५।५८. * ग्रहाभ्याम् अश्वमेधोपदिष्टाभ्यां महिमभ्यां सौवर्णराज-ताभ्याम् उपदिष्टाभ्याम् अतिदिष्टैन्द्रवायवादिग्रहाणां समु-च्चयः। भा. १०।४।२।३-५, * ग्रहैः सोमहोमो ज्योति-ष्टोमे मुख्यः। पशुः इष्टिः इत्यादिकं तु अङ्गम्। के. * ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणाद्यपेक्षया प्रथमानुष्ठानं ज्योतिष्टोमे। कामसंयोगेऽप्येवम्। भा. १०।५।१७-१८। ६२-६६, * ग्रहस्य मानसस्य द्वादशाहगतदशमाहाङ्ग-त्वम्। १०।६।१२।३४-४४, * ग्रहस्य शुक्रादेः ज्योति-ष्टोमे काम्यग्रतार्विधौ प्राक् प्रतिकर्षः। १०।५।११।६७-६९। प्राक्त्वं चैन्द्रवायवात्। १०।५।२०।७०-७२, * ग्रहाणाम् अतिदेशप्राप्तानामैन्द्रवायवादीनां बृहस्पति-सवादिविहितौ औपदेशिकैर्ग्रहैः समुच्चयः। समुच्चय-सिद्धौ दृष्टान्तम्। १०।४।२।१-५.

卐 ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-दविकारः स्यात्। १०।४।२४।५० ॥

अग्निष्टुति एकाहे 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति श्रूयते। तत्र ग्रहाणां देवताऽन्यत्वे ज्योतिष्टोमदेवताभ्यः अन्यदेवतात्वे सत्यपि स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वात् प्रधानकर्म-त्वात् अविकारः विकारः ऊहः न भवति इति सिद्धान्तः। अथवा 'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारः' (२।१।५।१३-) इति स्तुतशस्त्राधिकरणस्य प्रयोजनमाह। स्तुतशस्त्रयोः संस्कार-कर्मत्वे यथादेवतम् ऊहः कार्यः, प्रधानकर्मत्वसिद्धान्ते तु अविकारः कार्यः। अस्त्वर्थे अत्र एव। के.

* ग्रहाणां द्विदेवत्यानां प्रतिपत्ते होतुर्भक्षः, अध्वर्युः यैः प्रचरन्ति, ते एव। के. * ग्रहाणां ध्रुवव्यति-रिक्तानाम् अध्वर्यु ध्रुवहोमेन हुत्वा तदुपरि सोमे

जीवनेन प्रणयनस्य तत्प्रयोगे अनङ्गत्वमसामाहितया अनारादुपकत्वात् पुरुषार्थत्वमेव तस्य इति पशुप्रयुक्तमेव गोदोहनम्, इति स्वतन्त्रपशुकामनायामेव तत् कर्तव्यम् ।

मण्डन— 'गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम् ।'

शंकर— 'काम्यो गुणो न क्रत्वर्थः ।' ४.

■ गोद्रव्येण धेनु–वत्स–ऋषभ–शब्दोपदिष्टेन प्राकृतस्य अजद्रव्यस्य बाधो द्यावापृथिव्यादौ । भा. १०। २।२९।६९.

* 'गोधाकालकादार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम्' इयं संप्रदाने षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । बाल. पृ. ४५.

※ गोन्यायः । गवां न्यायः स्वाधीनतया शिक्षितत्वम् । यथा धेनवः शिक्षिताः प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र क्वापि पलायनचापल्यं परित्यज्य काले स्वगृहमेव आयान्ति अनायासेन च दुह्यन्ते । यथा वा बलीवर्दाः शिक्षिताः सन्तः रथादीन् स्वामिन इच्छाऽनुसारेण वहन्ति । तथा सेनायाः स्ववशत्वेन कार्यकारित्वम् । तैसंसा. १।७।११. * गोन्यायः । गुरुः शिष्ये शक्तिपातं करोति, तत्र चतुर्थस्य तत्प्रकारस्य दृष्टान्तो गौः । श्रीकर. ३।२।५ ब्र. सू.

※ गोपगृहिणीन्यायः । अयं पद्येनोपनिबद्धः । तथाहि– 'हत्वा नृपं पतिमवाप्य भुजङ्गदष्टं देशान्तरे विधिवशाद्गणिकाऽस्मि जाता । पुत्रं स्वकं समभिगम्य चितां प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रम् ॥' अस्य आख्यायिकेत्थम्– का चिन्नृपपत्नी व्यभिचारिणी दुष्टा निजपतिं नृपं विषेण हत्वा स्वेष्टोपपतिं प्रति गता । ते तत्र दैवात् सर्पेण दष्टं मृतं प्राप्य निराशा सती देशान्तरे गत्वा वेश्या जाता । तत्र दैवाद्वार्धक्यावस्थायां पूर्वपतिनृपोत्पन्ननिजसुतं वेश्याधर्मेण संगता । तत्र वार्तालापनद्वारा तद्द्वयोर्मिथो मातापुत्रत्वप्रत्यभिज्ञा जाता । ततस्तत्पापप्रायश्चित्तार्थं मातापुत्रौ नदीतीरे चितां प्रविष्टौ । पुत्रस्त्वग्निना दग्धो मृतः, इयं तु चिताप्रकाशादुत्प्लुत्य नद्यां पतिता । ततः केन चित् गोपेन निजगृहिणी कृता । तत्र सा कदा चित् तक्रविक्रयार्थं मन्थनीं शिरसि धृत्वा गता । तत्र रथ्यायां दैवात् तच्छिरसो मन्थनी पतिता भग्ना च । तक्रं च नष्टं दृष्ट्वा स्वपूर्ववृत्तान्तं स्मृत्वा प्रोवाच–हत्वा नृपमित्यादि । अयं न्यायः अनिष्टपरंपराप्राप्तिविषये प्रवर्तते इति । साहस्री. १७७.

* गोपथ–राजमार्ग–जलाशयादि–सहिता महाभूमिः न राज्ञः स्वम् । किन्तु सर्वेषामेव प्राणिनां साधारणं स्वम् । वि. ६।७।२. * गोपदस्यैव (विशेषणभूता जातिः) वाच्यत्वेनेष्टा । वा. ३।१।६।१२ पृ. ६७४.

※ गोबलीवर्दन्यायः । गामानय बलीवर्दं चानय इत्यत्र गोपदेनैव बलीवर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति । यत्र विशेषणोपात्तस्य प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायप्रवृत्तिः, यत्र तन्नास्ति किन्तु प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धनं भवेत् तत्र अयं प्रवर्तते । गोपदस्य हि स्त्रीव्यक्तौ प्रसिद्धिः, अप्रसिद्धिः पुंव्यक्तौ इति । साहस्री. २०५.

* परापरजातिविषयो गोबलीवर्दन्यायः । कल्पतरुः १।१।२।११ ब्र. सू. * गोबलीवर्दन्यायेन मन्त्रोहसामोहयोः पृथगुक्तिः तत्साधकनानाविधन्यायभेदात् । बाल. पृ. १२६. * 'एकचित्या समारूढा मृतयोरेकवह्निषि । पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् ।' 'तौ मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । प्रत्यब्दं च ।' अत्र 'मृताहनि' इत्यस्य मासिकपरत्वेन गोबलीवर्दन्यायेन च सर्वविषयत्वात् । श्राद्धमयूखः, पृ. ३०. * 'दृष्टः श्रुतो वाऽर्थः' इति भाष्यम् । दृष्ट इति प्रमित इत्यर्थः । श्रुत इति पृथगुपादानात् प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दः गोबलीवर्दन्यायेन श्रुतातिरिक्तप्रमितमात्रपरो ज्ञेयः । वैद्यनाथी. १।१।४।५ पृ. ३८. * न च ज्योतिष्टोमादेः 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्यादिना सर्वकामार्थत्वे स्वर्गार्थत्वबोधकविधिवैयर्थ्यम्, गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नविषयकत्वकल्पनया अभ्युदयविशेषत्वोपपत्तेः । भाट्ट. ४।३।८. * पुण्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति इति कर्मणि चरतेः प्रयोगात् ... (कर्म–चरणयोः) गोबलीवर्दन्यायेन उपपत्तेः । श्रीकर. ३।१।११ ब्र. सू. * प्रतिप्रसवविधेरपि च सामान्यविधिविशेषविधिभेदो संभवतः, तथापि भेदं विनाऽपि सामान्यसंभवात् गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुद्देशः । बाल. पृ. १५. * 'संहिते-

इत्युक्तम्, तत् आक्षिपति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केवलमग्निधारणार्थम्, किन्तु देवतापरिग्रहार्थमपि । प्रसङ्गेन च देवतापरिग्रहो न सिध्यति सौमिकदेवतानामैष्टिकदेवताना च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं ग्रहार्थे देवतापरिग्रहार्थे पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाक्षेपे समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टेः । तदर्थत्वात् देवतापरिग्रहार्थत्वात् 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निः प्रथमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, देवता एवं च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते' इति । सेव देवतापरिग्रहणार्था प्रसङ्गात् ऐष्टिकाना कार्यं साधयिष्यति । इति अन्वाधानं पृथङ् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

शेषवदिति चेत् । २५ ॥

दीक्षणीया यद्यपि देवतापरिग्रहार्था, तथापि प्रधानार्था सा । शेषास्तु अङ्गाङ्गदेवताः अपरिगृहीताः । तत्परिग्रहार्थं दार्शिकमन्वाधानं सोमे ग्रहेष्टिषु पृथक् कर्तव्यम् । शेषवत् शेषः अङ्गदेवता अस्ति अस्मिन् तत् शेषवत् । अङ्गदेवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु देवतापरिग्रहार्थमपि अन्वाधानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रधानदेवताऽर्था सती अङ्गदेवता ग्रहीष्यति । कथम् ? वैश्वदेवो हि । हि यस्मात् अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयागः तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते, तत्र अङ्गदेवता अपि । तस्मात् ग्रहेष्टिषु अन्यन्वाधानं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

स्याद्वा, व्यपदेशात् । २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना वैश्वदेवग्रहयागविषये, तत्राह पूर्वपक्षी । वाशब्दः सिद्धान्तपक्षव्यावृत्त्यर्थः । स्यात् प्रयोजनम् ऐष्टिकेन अन्यन्वाधानेन, नाङ्गदेवतापरिग्रहकम् । वैश्वदेवस्तु विशिष्टदेवतागणः, व्यपदेशात् । 'अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः' इति । एवं च वैश्वदेवशब्दो गणवचन एव । एवं च अङ्गदेवता अपरिगृहीता एव । तदर्थमैष्टिकमन्यन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् । २८ ॥

'बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः' इति विशेषव्यपदेशात् वैश्वदेवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्न । नानेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थत्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं व्यपदेशः । अन्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु विश्वैर्देवैः सर्वैर्देवैः वैश्वान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न गणः । अतो दीक्षणीयया अङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति इति न कर्तव्य सोमे ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानमिति सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं तु 'ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अन्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्' इति विन्दो । के.

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

ग्रहाश्च इष्टकाश्च तेषां समाहारः ग्रहेष्टकम् इति समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैकवचनम् । अनारभ्यविधिकाण्डं औपानुवाक्यमित्युच्यते । यदिदं तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयं काण्डम् । अंशुः अदाभ्यः इत्यादयो ग्रहाः, चित्रिण्यः वज्रिण्यः भूतेष्टका इत्यादय इष्टकाश्च औपानुवाक्ये नाम काण्डे समाम्नाताः । तदिदम् औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् । ग्रहाः सवनशेषाः स्युः, न क्रतुशेषाः । इष्टकाश्च चितिशेषाः स्युः, न तु अग्निशेषाः संपूर्णाग्निचयनशेषाः इति पूर्वः पक्षः ।

क्रत्वग्निशेषो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

औपानुवाक्यकाण्डपठितं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् इति पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तयति । 'औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकम्' इत्यनुवर्तते । तत् क्रत्वग्निशेषः स्यात् । ग्रहाः क्रतुशेषाः इष्टकाश्च अग्निशेषाः स्युः । अग्निरिति अग्निचयनमुच्यते । चोदितत्वात् 'अग्निं चिनुते' इति इष्टकाचयनेन अग्निः चेतव्य इति चोदितम् । 'योऽश्वमेधं यदि वा सोमाय यजते' इति अश्वमेधस्य वर्जनेन सोमस्य चोदित तथा अनुवादस्य । तस्मात् क्रत्वग्निशेषत्वम् । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य

गौर्भवताम् इति गां दर्शयति, तथा आत्मा क इति शिष्यपृष्टो गुरुः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति च स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां ब्रह्मोपदिशतीति भावः। माइस्ती. ५१४.

* 'गोसवे उभे कुर्यात्' इति बृहद्रथंतरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रम्। तत्रापि प्रत्येकमुभयधर्मसमुच्चयो न कर्तव्यः, किन्तु स्तोत्रस्यैकत्वेऽपि साम्नोर्भेदात् धर्मव्यवस्थैव। वि. ९।२।१६. * गोसवे क्रतौ बृहद्रथंतराभ्यां पृष्ठनिर्वृत्तिः। तस्मात् नोपक्ती प्रतिपत् (उपास्मै) नाभियवती (प्रयुजो वाचो अग्रियः), किन्तु अन्यैव क्लृप्तनिमित्ता भवितुमर्हति। भा. १०।५।१६।६, * गोसवे बृहद्रथंतरयोः होतुः पृष्ठस्तोत्रे एव समुच्चित्य निवेशः। १०।६।८।२४-२६, * गोसवे बृहद्रथंतरोभयसामके प्रकृतिवत् उभयोरुभयधर्मव्यवस्था। ९।१।१७। ४९-५०.

* गौग्गुलवेन (तैलेन) अभ्यञ्जनं सुत्याकालं विरुद्धीकरणार्थम्। भा. १०।४।६।१२. * 'गौग्गुलवेन प्रातःसवने अभ्यञ्जते' एकोनपञ्चाशत्तमे अञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञके सत्रे सुत्यायाम्, तेन शैत्योत्पत्तिः। वि. १०। ४।७, * गौग्गुलस्नेह - पीतुदारुस्नेह - सौगन्धिकस्नेहानामेकमेव कार्यं शैत्यम्, नावनीतस्नेहकार्यं तु न शैत्यम्। अतः तेषां नवनीतेन समुच्चयः अञ्जनाभ्यञ्जने नाम सत्रे। १०।४।७.

* गौडमैथिलाः साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः इति वदन्तः केवलान्वयिव्यतिरेकिहेत्वोः पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावेन अनुमापकत्वं नास्ति, एवं च केवलान्वयिव्यतिरेकयमनुमानमेव नास्तीति वदन्ति। मणि. पृ. ३१.

* गौडी सुरा ब्राह्मणस्यैव निषिद्धा, न क्षत्रियवैश्ययोः। गौडी एव सीधुर्नाम। वा. १।२।३।७ पृ. २०९-२१०, सु. पृ. १९४.

* गौणं मुख्येन बाध्यते अप्राप्तबाधः। वा. ३।३।७। १४ पृ. ८६०.

* गौणः। अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः संबध्यते। यथा 'गौरनुबन्ध्यः' इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबध्यते, न वाहीकः। 'गौरयं वाहीकः' इति तु संवादे (वहनकर्तरि) वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते। भा. १०।२।१७।४७. * गौणः 'पराधीनप्रवृत्तिश्च गौणो नित्यं प्रतीयते'। नहि यथा केवलादग्निशब्दात् ज्वलनप्रत्ययः भवति, एवं माणवकप्रत्ययः, पदान्तराधीनत्वात्। यत्रापि पदान्तरं न श्रूयते, तत्रापि अर्थप्रकरणादिलभ्यं तदेव व्याप्रियते इति अव्यभिचारः। तदेव च सामान्यं नाम प्रवृत्तिहेतुः गुण इति। वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६. * गौणः मुख्याभावे गृह्यते नान्यथा। भा. ६।४।५।२१, * गौणः। यस्तु खलु प्रतीतादर्थात् केन चित् संबन्धेन गम्यते, स पश्चाद् भावात् अपन्यः गुणसंबन्धाच्च गौणः। किंवा यस्मिन् सोपपदात् शब्दात् संप्रत्ययः स गौणः। योऽर्थः मनागिव प्रसिद्धः, स गौणः इति। किंवा अल्पशः प्रयुज्यमानः गौणः। ३।२।१।१ पृ. ७४६-४८. * गुणवृत्तिप्रयोजनः गौणः इत्येव लक्षणं न्याय्यं नान्यथा। वा. १।४।१२।२३ पृ. ३५१. * न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते। भा. १०।२।१७।४७, * न च विद्यमाने मुख्ये गौणः उपादीयते। १०।३।१३। ७१. * गौणम् अर्थं वेदः (क चित्) आश्रयति 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते' इति। बाल. पृ. ११४.

ॐ 'गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम्। वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥' (वा. १।३।४।९ पृ. २२३) इति न्यायेन वाक्यभेदप्रयाभ्युपगमवत् ('गौण्या लक्षणया वाऽपि वाक्यभेदेन वा पुनः' इति पूर्वार्धे पाठान्तरं परिमले ३।३।११।५१ प्र. सू.)। सु. ३।७ पृ. ८६३, * गौणं लाक्षणिकं वाऽपि॰ इत्यनेन न्यायेन (सवनीयपुरोडाशेषु) पुरोडाशशब्दस्यैव मुख्यस्यापि वैदक्लृप्तत्वात् गौणत्वमुचितम्। ३।७ पृ. ८९. * गौणस्य अर्थस्य प्रत्ययने सामर्थ्यात् बहवोऽभ्युपायाः प्राप्नुवन्ति। भा. ३।२।१।१ पृ. ७५०. * गौणेऽर्थे सिद्धे तन्निमित्तभेदः स्वार्थपरित्यागवृत्तित्वं च तद्धितसूत्रे व्याख्यातम्। वा. ३।२।१।१ पृ. ७४६,

* गौणत्वम्। कश्चित्पुनराह समारोपितत्द्भावो गौणः इति सिंहादिवदनक्रियागुणदर्शनेन देवदत्तादयः सामान्यपरिकल्पनया सारूप्यमापद्यन्ते। ततश्च स्वार्थ एव शब्दः

इत्युक्तम्, तत् आक्षिपति । पूर्वं प्राथमिकमन्वाधानं न केवलमग्निधारणार्थम्, किन्तु देवतापरिग्रहार्थमपि । प्रसङ्गेन च देवतापरिग्रहो न सिध्यति सौमिकदेवतानामैष्टिकदेवतानां च भेदात् । तस्मात् अन्वाधानं ग्रहार्थं देवतापरिग्रहार्थं पृथक् कर्तव्यमिति । अस्मिन्नाक्षेपे समाधानमाह । इष्टेः दीक्षणीयेष्टेः । तदर्थत्वात् देवतापरिग्रहार्थत्वात् 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निः प्रथमो देवतानाम्, विष्णुः परमो, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति, देवता एवं च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षते' इति । तेन देवतापरिग्रहणार्थो प्रसङ्गात् ऐष्टिकानां कार्यं साधयिष्यति । इति अन्वाधानं पृथङ् न कार्यमिति सिद्धान्तः ।

शेषवदिति चेत् । २५ ॥

दीक्षणीया यद्यपि देवतापरिग्रहार्था, तथापि प्रधानार्था सा । शेषास्तु अङ्गदेवताः अपरिगृहीताः । तत्परिग्रहार्थं प्राथमिकमन्वाधानं सोमे ऐष्टिकेषु पृथक् कर्तव्यम् । शेषवत् शेषः अङ्गदेवता अस्ति अस्मिन् तत् शेषवत् । अङ्गदेवताविशिष्टमन्वाधानं पृथक् स्यात् इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, वैश्वदेवो हि । २६ ॥

सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु देवतापरिग्रहार्थमपि अन्वाधानं न कर्तव्यम् । दीक्षणीया प्रधानदेवताऽर्था सती अङ्गदेवता ग्रहीष्यति । कथम् ? वैश्वदेवो हि । हि यस्मात् अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहयागः तत्र सर्वदेवता इज्यन्ते, तत्र अङ्गदेवता अपि । तस्मात् ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानं न कर्तव्यम् । इति सिद्धान्तः ।

स्याद्वा, व्यपदेशात् । २७ ॥

यदुक्तं सिद्धान्तिना वैश्वदेवग्रहयागविषये, तत्राह पूर्वपक्षी । वाशब्दः सिद्धान्तव्यावृत्त्यर्थः । स्यात् प्रयोजनम् ऐष्टिकेन अग्न्यन्वाधानेन, नाङ्गदेवतापरिग्रहणम् । वैश्वदेवस्तु विशेषदेवतागणः, व्यपदेशात् । 'अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति । एष च वैश्वदेवशब्दो गणवचन एव । एवं च अङ्गदेवता अपरिगृहीता एव । तदर्थमैष्टिकमन्वाधानं कर्तव्यम् ।

न, गुणार्थत्वात् । २८ ॥

'बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः' इति विशेषव्यपदेशात् वैश्वदेवो गणविशेष इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्न । नानेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः शक्यः कल्पयितुम् । गुणार्थत्वात् । गुणार्थः बृहस्पतिप्रशंसाऽर्थः अयं व्यपदेशः । अग्न्यादयो वस्वादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्पतिस्तु विश्वेदेवैः सर्वैर्देवैः तैश्चान्यैश्चेति । तस्मात् वैश्वदेवो न गणः । अतो दीक्षणीयया अङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति इति न कर्तव्यं सोमे ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानमिति सिद्धान्तः । भाष्यीयमधिकरणं ॥ 'ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अग्न्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम्' इति सिन्दो । के.

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

ग्रहाश्च इष्टकाश्च तेषां समाहारः ग्रहेष्टकम् इति समाहारद्वन्द्वे नपुंसकैकवचनम् । अनारभ्यविधिकाण्डं औपानुवाक्यमित्युच्यते । तदिदं तैत्तिरीयसंहितायाः तृतीयं काण्डम् । अंशुः अदाभ्यः इत्यादयो ग्रहाः, विभ्रिष्यः वज्रिण्यः भूतेष्टका इत्यादय इष्टकाश्च औपानुवाक्ये नाम काण्डे समाम्नाताः । तदिदम् औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् । ग्रहाः सवनशेषाः स्युः, न क्रतुशेषाः । इष्टकाश्च चितिशेषाः स्युः, न तु अग्निशेषाः संपूर्णाग्निचयनशेषाः इति पूर्वः पक्षः ।

क्रत्वग्निशेषो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

औपानुवाक्यकाण्डपठितं ग्रहेष्टकं सवनचितिशेषः स्यात् इति पूर्वपक्षे सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन निरस्य सिद्धान्तयति । 'औपानुवाक्यं ग्रहेष्टकम्' इत्यनुवर्तते । तत् क्रत्वग्निशेषः स्यात् । ग्रहाः क्रतुशेषाः इष्टकाश्च अग्निशेषाः स्युः । अग्निरिति अग्निचयनमुच्यते । चोदितत्वात् 'अग्निं चिनुते' इति इष्टकान्वयनेन अग्निः चेतव्य इति चोदितम् । 'योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति अदाभ्यस्य यज्ञेन संबन्धश्चोदितः तथा अंशुग्रहस्य । तस्मात् क्रत्वग्निशेषता । पूर्वस्य पूर्वोक्तस्य

लक्षणाया बाधः, स्वीकृतः। तथा च श्येनाख्येन यागेन शत्रुनाशं भावयेत् इति वाक्यार्थः। के.

⌘ '**गौण्या लक्षणया चापि वाक्यशेषेण वा पुनः। वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्॥**' ('गौणं लाक्षणिकं वाऽपि वाक्यभेदेन वा पुनः' इति पूर्वार्धपाठो वार्तिके पृ. २२३)। यदि राजसूयवाक्यशेषानुग्रहः स्यादार्थप्रसिद्धेः, तदा तद्वाक्यगतराजशब्दस्य वक्ष्यमाण-रीत्या प्रवृत्तिनिमित्तगौरवं गौणवृत्त्यापत्तिं चाविगणय्य पालकः पदार्थो ग्राह्यः स्यात् 'गौण्या लक्षणया०' इति न्यायात्। परिमल. ३।३।२१।५२ ब्र. सू.. ● **गौण्याः** वृत्तेर्लक्षणं लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तत्वम् इति गुणस्य अवाचकोऽपि स्वार्थमभिधाय लक्षणया गुणं प्रत्येति इति वदता सूचितम्। सु पृ. ४९८. ● **गौणीनां** वृत्तीनां मध्ये भूमलिङ्गसमवायाभ्यां या गौणी, तया इतरा गौणी बाध्यते। पूर्वस्या मत्वर्थलक्षणायामिव वाक्यस्यापि वाक्यार्थान्वयात्, उत्तरस्या च तदभावात्। तथा भूमलिङ्गसमवाययोरपि पूर्वया उत्तरा बाध्यते, पूर्वस्या बहूना वाक्यानां वाक्यार्थान्वयात् उत्तरस्या तदभावात्। बाल. पृ. १४३. ● **गौणवृत्तीनां** सर्वासां लक्षणाऽभिन्नगौणवृत्तीनामेव वा लक्षणं निमित्तं वा तत्सिद्धिपेटिकायाम् उच्यते। वा. १।४।१२।२२ पृ. ३५४. ● **गौणवृत्तिनिमित्तानि** सहचरणस्थानादीनि अन्यान्यपि (तत्सिद्धिजातिसारूप्यः) अक्षपादप्रभृतिभिः उक्तानि (वा. १।४।१२।२१ पृ. ३५४) 'सहचरण–स्थान–तादर्थ्य–वृत्त–मान–धारण–सामीप्य–योग–साधन–आधिपत्येभ्यो ब्राह्मण–मञ्च–कट–राज–सक्तु–चन्दन–गङ्गा–शाटक–अन्न–पुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः' (न्यासू. २।२।६०) इति सूत्रेण। (१) यष्टीः प्रवेशय इति सहचरणात् ब्राह्मणेषु यष्टिशब्दस्य, (प्रयोगः इति सर्वत्र योज्यम्।) (२) मञ्चाः क्रोशन्ति इति स्थानात् पुरुषेषु मञ्चशब्दस्य, (३) कटं करोति इति तादर्थ्यद्वारेण वेण्वादिषु कटशब्दस्य, (४) यमोऽयं राजा इति वृत्तात् (आचारात्) राज्ञि यमशब्दस्य, (५) आढकमभाति इति मानात् (परिमाणात्) सक्तुषु आढकशब्दस्य, (६) तुलयाऽनुलिम्पति इति धारणात् चन्दने तुलाशब्दस्य, (७) गङ्गायां घोषः इति सामीप्यात् तीरे गङ्गाशब्दस्य, (८) नीलः शाटकः इति योगात् (संबन्धात्) शाटके नीलशब्दसामानाधिकरण्यस्य, (९) अन्नं बलम् इति साधनात् (साधनत्वात्) बले अन्नशब्दसामानाधिकरण्यस्य, (१०) अयं पुरुषः कुलम् इति आधिपत्यात् कुले पुरुषशब्दसामानाधिकरण्यस्य प्रयोगः इति वदद्भिः नैयायिकादिभिः अन्येषामपि गौणवृत्तिनिमित्तानामुक्तत्वात् न षट्कस्यापि सर्वगौणवृत्तिव्यापकता इत्याशङ्का। सु. पृ. ४९४. ● **गौणवृत्तिनिमित्तभेदः** स्वार्थापरित्यागवृत्तिश्च तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यातम्। वा. ३।७।१।१ पृ. ७४६. ● **गौणवृत्तिलक्षणम्**। लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्तवृत्तित्वस्य गौणवृत्तिलक्षणस्यायोगात् प्रसिद्धवाच्यत्यागेन तद्गुणवाचित्वं गौणवृत्तिलक्षणम् अभ्युपगन्तव्यम्। सिंहशब्दस्य हि स्वार्थवाचित्वे देवदत्तसामानाधिकरण्यायोगात् तद्गुणप्रत्ययकारित्ववाचित्वकल्पनाया देवदत्तेऽपि तत्सद्भावात् 'गौरो देवदत्तः' इतिवत् सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं शक्यते। सु. पृ. ४९८. ● **गौणवृत्तिलक्षणं** समुदायवाचिनः तदेकदेशवृत्तित्वम्, तच्च समुदायानित्यत्वेन शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वापत्तेः अप्रामाण्यापादकत्वात् वेदे न संभवति। सु. पृ ४९९. ● **गौणवृत्तिविचारो** भूयान् तत्सिद्धिसूत्रे वार्तिके कृतः। के. ● **गौतमीयगोभिलीये** धर्मगृह्यसूत्रे छन्दोगैरेव परिगृहीते। वा १।३।७।१९ पृ. २४४. ● **गौरत्वं** मनुष्यत्वैकार्थसमवायिशुक्लावान्तरजातिः। सु. पृ. १४१०, ● **गौरवम्**। एकार्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसरशक्तिकल्पनलक्षणम्। अनेकविधिकल्पकार्थापत्तिप्रसरशक्तिकल्पकत्वं गौरवमिति वा। पृ. ८५२, ● यागान्तरविधौ अप्राप्तानेककार्यविशिष्टयागविधानात् गौरवम्। पृ. ८६०. ● न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनम्। न तु गौरवेण यत् कृतम्, तन्न कृतं भवति। गौरवस्य तु दोषोऽस्ति। यथा यः परिहारेण पथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति। भा. १०।७।९।३०. ● **गौरवातिशयमुत्पादयितुं** देवदत्तं राजादिसभायाम् आचार्योपाध्यायादिशब्दैर्व्यवहरन्ति। के

उच्यते 'प्रतीतिं प्रति नैवात्र विसंवादोऽस्ति कस्य चित्। प्रतीतेऽपि तु सत्येषा (सति प्रतीते एषा) विध्यविध्योर्विचारणा ॥' एकत्वं तावत् अत्र असंशयमुक्तम्। तच्च ग्रहसंबन्धि इत्येतदपि असंदिग्धम्। इह तु सर्वेषाम् 'अभिधात्री श्रुतिः का चिद् विनियोक्त्र्यपरा तथा। विधात्री च तृतीयोक्ता प्रयोगो यन्निबन्धनः ॥' प्रकृतिप्रत्ययश्रुत्योः स्वस्वार्थाभिधातृत्वम्। पदस्य कारकविभक्तीनां च विनियोजकत्वम्। लिङ्-लोट्-तव्य-पञ्चमलकाराणां तु विधातृत्वम्। तत्र अनुष्ठानकाले विधिश्रुत्यधीनः पुरुषः। स हि यत्र तया प्रवर्त्यते, तत्र अभिहिते अनभिहिते वा विनियुक्ते अविनियुक्ते वा तुल्यत्वात् प्रवर्तते। यत्र तु विधिना न नियुज्यते, तत्र अभिहिते विनियुक्तेऽपि न प्रवर्तते। नहि असौ (पुरुषः) अनुष्ठानं प्रति तयोः (अभिधात्रीविनियोक्त्रीश्रुत्योर्मध्ये) एकयाऽपि प्रेर्यते। 'इदमिहास्ति, अस्येदम्' इति च एतन्मात्रपरिच्छेदात् (निर्णयात्) विषयकर्तव्यताबुद्ध्यनुत्पत्तेः। तेन अभिहितविनियुक्तस्यापि विधिमनुष्ठानं च प्रतीत्य विवक्षाऽविवक्षे विधित्सिताविधित्सितचिकीर्षिताचिकीर्षिताभिधे भवतः। ननु इदमपि इच्छया विना नैवोपपद्यते। उच्यते। नैवात्र पारमार्थिकीमिच्छां वदामः। किं तर्हि? 'परिग्रहपरित्यागाविच्छाऽनिच्छाफले स्थिते। तल्लक्षणाऽर्थता तत्र स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥' यथैव 'कूलं पिपतिषति' इत्येवमादौ पातकालप्रत्यासत्तेः इच्छाप्रवर्त्यं एवं व्यपदेशो भवति, तथा पौरुषेयेषु वाक्येषु परिग्रहापरिग्रहौ विवक्षाऽविवक्षयोः फलत्वेन प्रदृष्टौ, इति तौ अभिप्रेत्य अयं विवक्षाऽविवक्षोपन्यासः। कथं पुनरस्य अपरिग्रहः स्यात् इति चेत्। नैव दोषः, विध्यधीनः परिग्रहः इति प्रयोजकत्वात्, 'यथैव पौरुषेयेषु पुरुषो हि प्रवर्तकः। एवं वेदेऽप्यर्थे, तथैवेह लिङादिर्विधिदायकः ॥' पुरुषस्थानीयो हि वेदे विधायकः, पुरुषेच्छास्थानीयं विधानम् (अथवा प्रार्थनाम् इत्याकारकः प्रेरणाऽन्यो लिङादिनिष्ठो व्यापारः)। अतो यद् विधिना संगृहीतम्, तद् कर्तव्यं नेतरत्, इत्याशयम् विधिव्यापारलोकसंविभागमन्वेष्टव्यम्। कथं पुनः तुल्यायां समानवाक्यगतोक्तिप्रतीतौ किञ्चित् विधिः संस्पृशति, किञ्चिन्न इति? तदुच्यते। 'विधानाय प्रवर्तन्ते स्वशक्त्यैव विधायकाः। योग्यशब्दोपनीतेऽर्थे सर्वस्मिन् नास्मदिच्छया ॥' यदि अस्मदभिप्रायानुरोधेन अभिधानविनियोगश्रुतिवशेन वा लिङादयो विदध्युः, ततः सर्वं विधीयेत। ते तु स्वशक्तिमनुरुध्यमानाः किञ्चिदेव विदधति, न सर्वम्। तथाहि 'विधिरेवं श्रौतमार्थं च भावनाकारकाश्रयम्। ताभ्यां तु व्यतिरिक्तेऽर्थे नैकमप्येतदिष्यते ॥' श्रुत्या तावत् प्रयोजनभावना विधीयते, तदन्यथाऽनुपपत्तेस्तु अर्थात् कारकान्तराणि। यस्तु श्रुतोऽपि अर्थः भावनाकारकतदाश्रयत्वेन नावधार्यते, तत्र एकमपि विधित्वम् (श्रौतमार्थं वा) नास्ति, इति अनुष्ठानं प्रति अनङ्गत्वम्।

तेन संमार्गाद्यनुष्ठाने किं ग्रहैकत्वाद्यपि कर्तव्यम्, उत नेति जायते संदेहः। तत्र यदि एकत्वादि कारकत्वेन भावनाविशेषणम्, ततो विधिसंस्पर्शात् विवक्षितं भविष्यति। अथ द्रव्यविशेषणम्, ततो न विवक्षितमिति।

तदेतत् अप्रसिद्धालौकिकवेदवाक्यार्थव्याख्यानप्रकारकरणशक्तिः पौरुषेयवाक्यव्याख्यासादृश्यापादनार्थम् अन्तर्णीतोपमानगौणवृत्त्याश्रयणेन फलसामान्यदर्शनात् विधिशक्त्यशक्त्यधीनपरिग्रहापरिग्रहयोरेव (विधिशक्त्यधीनस्य परिग्रहस्य, अशक्त्यधीनस्य अपरिग्रहस्य चेत्यर्थः) विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारणं मन्दबुद्धिशिष्यप्रतिपादनार्थं ग्रन्थकाराणां व्याख्यातॄणां च अन्यत्रापि वेदविषयम् एवमेव गमयितव्यम्।

(वेदव्याख्यातृगते वा विवक्षाऽविवक्षे) अथवा 'न्यायेन संप्रदायाद्वा ये मीमांसकयाज्ञिकाः। वेदं व्याचक्षते तेषामभिप्रायोऽयमुच्यते ॥' (तत्र मीमांसकाः न्यायेन, याज्ञिकास्तु संप्रदायात् व्याचक्षते इत्युक्ताः।) 'शब्दशक्त्यनुसारेण वाक्यार्थं गमयन्ति ते। तत्र यः शक्त्युपारूढः तैर्व्याचिख्यासुभिरिष्यते ॥ यस्तु शक्त्या परित्यक्तो न व्याचिख्यास्यते तैः ॥ तेन व्याचिख्यासितोऽर्थो यः तेषां स विवक्षितः। अनिष्टो यस्त्वशक्तत्वादविवक्षित

सादनम्, ध्रुवस्य तु अनुषोते सादनम्। वि. ३।६।९. * ग्रहाणां येषामनारभ्याधीतमेव वाक्यं यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकम्, तेषां न प्रतिकर्षनमावृत्तिः, किन्तु अन्ते एवानुष्ठानम्। भाट्ट. ५।३।६. * ग्रहाणां सवनान्तरवर्तिना प्रातःसवनिकैः सह समानविधित्वं षष्ठपादाधिकरणे (३।६।१।२०) वक्ष्यते। सु. पृ. ११५७, * ग्रहाणां (रविचन्द्रादीनाम्) कोऽस्तित्यदोऽस्तित्यरूपः संनिवेशः ज्योतिःशास्त्रविषयः। पृ. १३०.

* ग्रहामताः काम्याः 'ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' 'शुक्राग्रान् गृह्णीयात् प्रतिष्ठाकामः' 'मन्थ्यग्रानभिचरन्'। वि. १०।५।१८, २२.

※ ग्रहाग्रतास्तु सादनापकर्षेऽपि प्रदानस्य नापकर्षः॥

प्रदानं चापि सादनवत्। १०।५।२२।७५॥

भाष्यम्—इदमाम्नायते 'आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रानभिचरतः, मन्थ्यग्रानभिचर्यमाणस्य' इति। तत्र ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते इत्युक्तम्। अथेदानीमिदं संदिह्यते ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे प्रदानं प्रतिकृष्यते, नेति। किं प्राप्तम्? प्रतिकृष्यते इति। कुतः? संबन्धात्। संबद्धं हि ग्रहणं प्रदानं च। प्रदातुं हि तद् गृह्यते। तथाहि दृष्टार्थं तद्भवति। इतरथा यत् सादनादूर्ध्वं तददृष्टार्थं भवेत्। न चेदमदृष्टार्थम्। तस्मात् यतरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम्। यत्र चेत् यत्र ग्रहणम्, तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति संबन्धात्। सादनवत्। यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते, एवं प्रदानमपीति।

न वा, प्रधानत्वाच्छेषत्वात् सादनं तथा। ७६॥

भाष्यम्— न चैतदस्ति प्रदानं प्रतिकृष्यते इति। प्रधानं हि तत्। नहि तत् ग्रहणस्योपकारकम्। तस्मान्न प्रतिकृष्यते। यदुक्तं सादनवदिति, शेषो हि सादनम्। तस्मात् प्रतिकृष्यते।

सोम— सादनवत् प्रदानस्यापि प्रतिकर्षः इत्युत्थितेः संगतिः। सूत्रे प्रतिकृष्यते इति शेषः।

वि— 'प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा, सादनवद् भवेत्।, प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते॥' न शेषानुसारेण शेषिणोऽपकर्षो युक्तः।

भाट्ट— प्रदाने तु नैव प्रतिकर्षः प्रमाणाभावात्। न ह्यवदानादिप्रदानान्तस्य एकपदार्थत्ववत् ग्रहणादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वे प्रमाणमस्ति, अनेकपदार्थैर्व्यवधानाच्च। अतस्तस्य स्वस्थाने एव करणम्।

मण्डन—'न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम्।' २३.

शंकर—'प्रदानं तत्र नैव हि।' २४.

* ग्रहामताविशेषः ज्योतिष्टोमस्यैव विधीयते। 'यदि रथंतरसामा' 'यदि बृहत् सामा' इतिशब्दाभ्यां च ज्योतिष्टोमः एवाभिधीयते। भा. २।३।१।१–२.

* ग्रहाधिकरणे विभक्तिवाच्यस्यैकत्वस्याविवक्षोक्ता, न प्रातिपदिकार्थलिङ्गस्य। भा. ६।१।१।६, * न चानूद्यमानस्य श्रुतमपि विशेषणं भवति इति ग्रहाधिकरणे साधितम्। ३।४।४।११ पृ. ९४३. * न चोद्दिष्टस्य विशेषणं शक्यं विवक्षितुमिति ग्रहाधिकरणे स्थितम्। रत्न. ६।१।३. * 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' अवत्तेत्यनेन द्रव्यमवदानसंयुक्तम्, स्त्रीलिङ्गमेकसंख्यायुक्तं चोच्यते। तत्र त्वनूद्य पञ्चसंख्या विधीयते। तस्य चानूद्यमानस्य यदि लिङ्गसंख्यं विवक्ष्येत वपया च विशिष्येत, वाक्यभेदः स्यात् ग्रहाधिकरणन्यायेन। (३।१।७) तस्मादवदानप्रातिपदिकस्य पञ्चसंख्या विधीयते। टुप्. १०।७।२०।७३, * ग्रहाधिकरणवार्तिकोक्तेन 'अथापि शास्त्रतन्त्रत्वं तथापि तदनेकता' इति न्यायेन सकृदुच्चरितस्यापि प्रत्ययस्य एकपदोपात्तानेकार्थविधिशक्तत्वेऽपि एकेनैव व्यापारेण अनेकविधयशक्तेर्व्यापारभेदकल्पना अवश्यम्भाविनी। ('अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात् संसर्गः स्यात् प्रतिग्रहम्' इति वार्तिके पाठ. पृ. ७०५)। सु. पृ. ४११.

※ ग्रहार्थे च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्। १२।१।१२। २४॥

'धारणार्थत्वात्' इति सूत्रे (१२।१।१०।१९) सोमे दीक्षणीयाऽऽदिषु अन्वाधानं न कर्तव्यं धारणार्थत्वात्

शेषशेषित्वाभ्युपगमात् । तेन 'ग्रहाश्रितेन एकत्वेन संमार्गभावनां कुर्यात्' इत्येवमवगमयिष्यामः । तादर्थ्यसम्बन्धे च भावनां प्रति निर्वृत्ते अरुणैकहायनीन्यायेन पश्चात्तनो विशेषणविशेष्यभावः । सोऽयं पदेन प्रत्याय्यते । अथवा यदा एकत्वं स्वार्थत्वेन ग्रहो नोपजीवितुं समर्थः इत्यवधारितं भवति, तदा असौ तद्भावनां वाक्येनापि गच्छन् न निवारयति । यद्वा सुतरां प्रेरयति 'भावनाऽर्थं हि सत् एतत् विधिना गृह्यमाणं पश्चादपि तावत् नियम्यमानं मा परिच्छेत्स्यति, अन्यथा तु मया अगृहीत विधिना उपेक्षितं तावत् भावनायाः न मम स्यात् ।' अथवा ग्रहार्थमेव एतदस्तु । यथा ग्रहार्थत्वं येन प्रकारेण उपपद्यते, स दर्शयितव्यः । तत्र यदि ग्रहः स्वरूपमात्रेण भावनायामनुप्रविशेत्, ततः एकत्वं पश्चात् भविष्यत् अगृहीत भावनया भावनागत न स्यात्, ग्रहस्वरूपस्यैव स्यात् । अतः असौ एकत्वपुरःसरमेव तत्त्वमानदेश वा पृथक्पदोपात्तारुणादिवदेव आत्मानं प्रतिपद्यते । कुतः ? 'विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नो नाप्रक्लृप्तविशेषणः । विशिष्टो विधिनष्टीति तत्पूर्वं प्रविविक्षसी ॥ गृह्णती भावनाऽप्येवमेकसंख्यं ग्रहं श्रुतम् । न गृह्णाति विशिष्टं तमगृहीतविशेषणम् ॥' एवं च सति भावनाप्रविष्ट तद्विधिनाऽपि संस्पृश्यमान द्रव्यगुणयोर्नियमे सति ग्रहस्य ज्ञातं भवति । अथ श्रुतिबलीयस्त्वात् अस्य द्रव्यसंबन्ध उच्यते, तदेव अत्यन्तविपरीतम् । प्रातिपदिकोपात्तं हि द्रव्यं समानपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नं स्यात् । न तु समानविभक्त्युपादानात् । एकाप कारकविशेषणं शीघ्रतरं गम्यते । कारकं च विभक्तिप्रतिपादितं आविर्भूतपूर्वापरीभूतभावनैकदेशः इत्युक्तम् । प्रत्ययार्थत्वात् एतदेव प्रधानम् । सर्वे च धर्मात् प्रधानगामि भवति । तेन ग्रहश्च एकत्वं च उभयमपि कारकीभूतं विभक्तिश्रुत्यैव भावनायां प्रक्षिप्यते इति विधीयते । तत्तु विशिष्टविधानात् । वक्ष्यति हि 'शब्दवत्तूपलभ्यते, तदागमे हि तद् दृश्यते, तस्य ज्ञानं यथाऽन्येषाम्' (४।१।५।१५) इति । यथैव दशापवित्रेण ग्रहो नान्येन क्रियते, संमार्गश्च ग्रहो नाक्ष्यातः क्रियते, ग्रहस्य ग्रहो नाग्रहस्य क्रियते, तथा एकस्य ग्रहो नानेकस्य कर्तव्यः । सर्वेषां च एतेषां पूर्वाधिकरणन्यायेन परस्परनियमः । (पूर्वपक्षमुपसंहरति–) तस्मात् उपादीयमानपश्वादिवत् एव उद्दिश्यमानस्यापि संख्या विवक्षिता । (भाष्ये–) पुंपशुश्चेति प्रसङ्गात् उदाहृतम्, न तु अत्र लिङ्गमपि तुल्यन्यायत्वात् संख्याविचारेण विचारितप्रायमेव इत्युदाह्रियते, मा भूत् 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः' (६।१।३।६) इत्यस्य पुनरुक्तता ।

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति, यदुक्तं ग्रहादिषु एकत्वयुक्तेषु अमी पदार्थाः कर्तव्या इति । सर्वे ग्रहाः संमार्ष्टव्याः, सर्वेभ्योऽग्निभ्यः तृणानि अपचेयानि, पुरोडाशमात्रं च पर्यग्नि कर्तव्यमिति । कुतः ? ग्रहत्वात्या द्रव्यं लक्षयित्वा संमार्गादि विधीयते । अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु । तत्र न गम्यते विशेषः, को ग्रहः संमार्ष्टव्यः को नेति । सामान्यावगमात् विशेषानवगमाच्च सर्वप्रत्ययः । तथा अग्निपुरोडाशानामपि । ननु एकवचनं श्रूयते, तत् विशेष्यति । नैतदस्ति । एकत्वं हि श्रूयमाणं ग्रहादिषु एकत्वं ब्रूयात्, न द्वितीयादीन् प्रतिषेधेत् । एकत्वस्य असौ वाचकः, न द्वितीयादेः प्रतिषेधकः । तेन अप्रतिषिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्तं संमार्जनादि किमिति न क्रियेत । तत्र एतत् स्यात्, एकवचनमिह श्रूयमाणं प्राप्ते एव एकस्मिन् द्रव्ये द्वितीयादिषु च किमन्यत् कुर्यात् अन्यतः परिसंख्यायाः । न चेत् एकवचनं परिसंचक्षीत द्वितीयादीन्, अनर्थकमेव स्यात् । शक्नोति च द्वितीयादीन् निवर्तयितुम् । यथा 'अश्वाभिधानीमादत्ते' इति गर्दभाभिधानीं परिसंचष्टे, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति । नैतदेवम् । तत्र मन्त्रस्य अभिधानस्य च संबन्धः, तदभिधानपरं वचनम् 'इमामगृभ्णन् इति अश्वाभिधानीम्' इति, न 'अनेन मन्त्रेण आदत्ते' इति, लिङ्गेनैव आदाने प्राप्तत्वात् मन्त्रस्य, परिसंख्या युक्ता । न पुनः यत् एकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तत् श्रूयमाणमपि अविधीयमानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति । यथा कश्चित् ओदनं निर्दिश्य ब्रूयात् 'य एनं भक्षयेत् कश्चित् स मानरो

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचितिशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति चोदना । परार्थं हि तयोः श्रवणम् । के.

■ ग्रहेष्टकाधिकरणम् । ग्रहेष्टकयोरनारभ्याधीतयोः क्रत्वग्निशेषता ॥

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

भाष्यम्— औपानुवाक्ये काण्डे ग्रहा इष्टकाश्च समाम्नाताः । 'एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । तथा 'परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योंऽशुं गृह्णाति' इति । तथा इष्टकाः 'चित्रिणीरुपदधाति' 'वज्रिणीरुपदधाति' 'भूतेष्टका उपदधाति' इति । तत्र संदेहः किं ग्रहेष्टकम् औपानुवाक्यं सवनशेषः चितिशेषश्च, अथ किं क्रतुशेषः अग्निशेषश्चेति । किं प्राप्तम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? ग्रहैः सवनानि आरभ्यन्ते, इष्टकाभिः चितयः । यश्च येनारभ्यते तत् तदङ्गम् ।

टुप्— ग्रहैः सवनानि प्रत्यक्षमारभ्यमाणानि दृश्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरस्तु आह, अग्नियागयोः फलवत्त्वात् तदर्थं ग्रहेष्टकम् । औपोद्घातिकमिदम् । स्थिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

क्रत्वग्निशेषो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— क्रत्वग्निशेषः स्यात् । कुतः ? चोदितत्वात् । अग्निश्चेतव्यः श्रूयते 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इति । ■ चितिश्चेतव्या । इष्टकाचयनेन अग्निश्चेतव्यः श्रूयते, 'अग्निम्' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा 'योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति अदाभ्यस्य यजतिना संबन्धः, तथा अंशोः । तस्मात् क्रतुयागसंबन्धं कृत्वा कृतार्थः शब्दो भवति श्रुतं संबन्धमभिनिर्वर्त्य । यथा सकृत् अग्निसंबन्धं कृत्वा कृतो (कृती) मन्येत । अचोदना चितिसवनयोः । नहि ते कर्तव्यतया चोद्येते । परार्थे हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचितिशेषत्वे प्रतिसवनं ग्रहणम्, प्रतिचिति च इष्टकोपधानम् । क्रत्वग्निशेषत्वे सकृत् ग्रहणोपधाने ।

सोम— 'त्रीणि ह वै' इत्यस्य विधेयत्वेऽपि 'यां वै कां चन' इत्यस्य विधित्वासंभवात् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमायां चितौ निवेशः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्तयिष्यमाणाग्रिमाधिकरणोपोद्घातत्वात् अस्य संगतिः ।

वि— 'अदाभ्यग्रहचित्रिण्याद्यङ्गे किं सवने चितौ । यागेऽग्नौ वा, ऽत्र द्यत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥, यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्ते तदङ्गके । सवनेसवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥'

भाट्ट— यानि प्राकरणिकानि ग्रहणानि ऐन्द्रवायवादीनि, तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारभ्याधीतानि तेष्वपि यत्र अंश्वदाभ्यादौ प्राकरणिको विनियोगः, तत्रापि विधिपाठबलादेव अनुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविषयत्वम् । अत एव न तयोरन्ते करणम्, अपितु प्रातःसवने एव धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकं वाक्यम्, तत्र ग्रहणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य सामर्थ्यात् अभ्याससमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वात् द्वारभूतसवनभेदेन प्रतिसवनं ग्रहणानुष्ठानम्, निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्येव मुष्टिरूपद्वारभेदेन । एवम् अनारभ्याधीतानाम् 'चित्रिणीरुपदधाति' इत्यादीनामपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारभ्याधीतानामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायाम् 'तस्मादग्निचित् सर्वमायुरेति' इत्यर्थवादवशात् अग्न्यङ्गत्वप्रतीतावपि अग्निपदाभिधेयस्थण्डिलारम्भकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचिति आवृत्तिः । 'यां कां चन' इति वचनं तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेव अभ्याससंपादनद्वारा यागोपकारकत्वेन सिद्धेः सवनारम्भस्य आनुषङ्गिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावात् न प्रतिसवनमावृत्तिः, अपितु अन्ते एवानुष्ठानम् । एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रतिचिति अनुष्ठानम् ।

मण्डन— 'यागाग्न्यर्था ग्रहेष्टकाः ।'

शंकर— 'ग्रहेष्टकं ■ सोमाग्न्योः ।'

• ग्रहैकत्वमप्राप्तत्वात् नानुवदितुं शक्यते, एवमेकमाननया गुणत्वेन प्रधानत्वेन वा अन्वयायोगात् न विधिना गृह्यते । सु. पृ. ४७, • ग्रहैकत्वस्य कारक-

समर्थं श्रुत्यैव वदति । अथ एवं सति किम् ? न संमार्गेण संमंस्यते इति । तेन हि संबध्यमानं वाक्येन संबध्येत । न च श्रुत्या अन्येन संबध्यमानं वाक्येन आच्छिद्य अन्येन संबन्धमर्हति । असंबध्यमानस्तु एकत्वेन संमार्गो यदि नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चित् विपद्य भवति । न च एकत्वविशिष्टः संमार्गादिः, ग्रहादिमात्रस्य च विधीयते, इति किमिति द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेतेति ।

वा— (सिद्धान्तमारभते–) ' व्यक्तीकृत्येह यत् कर्म स्वजात्याद्युपलक्षिताः । विहितं गुणभावेन तत् सर्वार्थं प्रतीयते ॥' (ग्रहाधिकरणसिद्धान्तन्यायोऽयम्)। इह तावत् ' तुल्यश्रुतित्वाद्वेतरैः सधर्म स्यात् ' (३।१।४।१० इत्यत्र ' सधर्मः ' इति पाठः । सधर्मा सधर्म इति च अनिच्प्रत्ययान्ता पुलिङ्गं नपुंसकं च पाठ-द्वयमन्यत्र । ' स धर्मः ' इति तु अत्रायं आनन्दाश्रमीयं मुद्रणम् अनुकूलमेव) इत्येवं द्वितीयानिर्देशात् प्रयो-जनवत्त्वाच्च ग्रहप्राधान्यं संमार्गस्य च गुणभावो विज्ञा-यते । तत्रापि ग्रहत्वस्य संमार्गानर्हत्वात् व्यक्तयः संस्कार्य-त्वेन अवतिष्ठन्ते । तासां साक्षात् प्रत्यायनाभावात् ग्रहत्वं लक्षणत्वेन आश्रितम् । एष चोदनाऽर्थः अवगम्यते । यत् ग्रहकार्यम्, तत् संमार्गेण सगुणं भवति । तत्र य एव न संमृज्येत, तस्यैव कार्यं विगुणं भवेत् । अतः सर्वे संमार्जनीयाः । यदि तु संमार्गगुणत्वेन यागाङ्गपशुवत् ग्रह. चोद्येत, ततः एकेनैव सिद्धे कार्ये नापरो गृह्येत । नहि तदानीं ग्रहान्तरेषु अगृह्यमाणेषु कस्य चित् वैगुण्यं दृश्यते, शास्त्रार्थस्य निर्वृत्तत्वात् । प्राधान्यपक्षे तु प्रति-प्रधानं शास्त्रभेदात् एकस्मिन्नपि असंस्क्रियमाणे तद्गत-शास्त्रबाधप्रसङ्ग. । ' यद्यपि शास्त्रवत्त्वात् संमार्गः स्यात् प्रतिग्रहम् । तथाप्यकरणे तस्य ज्ञानं बाध्येत तद्गतम् ॥ अबाधिते [redacted] विज्ञाने योऽन्यो न क्रियते तथा । विहिताकरणात् तत्र प्रत्यवायः प्रसज्यते ॥' (सिद्धान्तमुपसंहरति–) तस्मात् ग्रहत्वापूर्वसंयोगात् प्रकरणाविशेषाच्च सर्वप्रत्ययः ।

' ननु च एकवचनं श्रूयते ' इति अविवक्षाकारणमप-श्यन् आह । तत्रोत्तरम् ' श्रुतमात्रस्य सर्वस्य नानुष्ठे-यत्वमुच्यते । विधानविनियोगौ हि तत्रापेक्ष्यौ श्रुताश्रुत. ॥ विहितो विनियुक्तश्च गृह्यते ह्यश्रुतोऽपि सन् । श्रुतोऽपि तु न गृह्येत योऽर्थस्ताभ्यामुपे-क्षितः ॥' तत् (इदं तस्मादित्यर्थे अव्ययम्) एकस्मिन् वाक्ये प्रकृतिप्रत्ययपदश्रुतिप्रतिपादितानां बहूनामर्थानां को विधिविनियोगाभ्यां परिगृहीतः, को वा त्यक्तः इति चिन्तायाम् ' वचनव्यक्तिभेदेन सर्वेषामेव दर्शनात् । विहितो विनियुक्तश्च कः, को नेति विचार्यते ॥ मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति । लोकदृष्टीः प्रतिघ्नन्ति वचनव्यक्तिपांसुभिः ॥ वर्तमानस्वरूपेण लिङर्थस्मृतिसाधुना । पञ्चमेन लकारेण (लेटा) किं नामात्र विधीयते ॥ केवला भावना तावन्न कदा चित् विधीयते । अननुष्ठेय-रूपत्वात् विशिष्टा सा विधीयते ॥ सा किं धात्वर्थ-मात्रेण संसर्गेण विशेष्यते । लोकप्रसिद्धरूपेण शक्यानुष्ठेयतात्मना ॥ ग्रहद्रव्येण किं, किंवा तदीयैकत्वसंख्यया । दशापवित्रशब्दस्तु सर्वार्थेषु विवक्षितः ॥ तुल्यार्थत्वात् स भेदेन नान्यैः सह विचार्यते ॥ '

' ग्रहादीनां च किं चेह नियोगेन निरूपणा ॥ संमार्गग्रहयोः किंवा विकल्पोऽथ समुच्चयः । संबन्धः समुदायो वा विशिनष्टीह भावनाम् ॥ अथवाऽ-न्यतरेणैको विशिष्टोऽन्यतरस्तयोः । विशिंषन् भावनामेव तद्द्वारेण विधीयते ॥' (ग्रह तदेकत्व-संमार्गाणां मध्ये ग्रहसंमार्गयोस्तावत् किं ग्रहः एव भावनां विशिनष्टि, संमार्गः एव वा इति नियोगेन विशेषणत्वम् । किंवा ग्रहो वा संमार्गो वा इति विकल्पः । तथा ग्रहश्च संमार्गश्च इति समुच्चयः । अथ ग्रहसंमार्गयोः संबन्धः, अथ समुदायो वा । अथवा ग्रहविशिष्टः संमार्गः, संमार्गविशिष्टो वा ग्रहः । इति अष्टपक्षीनिरूपणा कार्या । इयं ग्रहसंमार्गयो. अष्टपक्षीविचारणा । संमार्गै-कत्वयोरपि अष्टपक्षीमतिदिशति–) ' संमार्गैकत्वयो-रेवमष्टपक्षीविचारणा ।' (ग्रहैकत्वयोरपि अति-दिशति–) ' विचार्यैवं पुन. सैव ग्रहत्वैकत्वयो-रपि ।' (अष्टपक्षी विचार्या ॥ तथा किं संमार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि, एकत्वमेव वा इत्यादिः

पूर्वपक्षिणा उक्तस्य सवनचितिशेषत्वस्य तु अचोदना नास्ति चोदना । परार्थे हि तयोः श्रवणम् । के.

. ११ ग्रहेष्टकाधिकरणम् । ग्रहेष्टकयोरनारभ्याधीतयोः क्रतुशेषता ॥

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् । ५।३।६।१५ ॥

. भाष्यम्— औपानुवाक्ये काण्डे ग्रहा इष्टकाश्च समाम्नाताः । ' एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति । तथा ' परा वा एतस्यायुः प्राण एति, योंऽशुं गृह्णाति ' इति । तथा इष्टकाः ' चित्रिणीरुपदधाति ' ' वज्रिणीरुपदधाति ' ' भूतेष्टका उपदधाति ' इति । तत्र संदेहः किं ग्रहेष्टकम् औपानुवाक्यं सवनशेषः चितिशेषश्च , अथ किं क्रतुशेषः अग्निशेषश्चेति । किं प्राप्तम् ? सवनचितिशेषः । कुतः ? ग्रहैः सवनानि आरभ्यन्ते , इष्टकाभिः चितयः । यच्च येनारभ्यते तत् तदङ्गम् ।

टुप्— ग्रहैः सवनानि प्रत्यक्षमारभ्यमाणानि दृश्यन्ते, इष्टकाभिश्चितयश्च । तस्मात् तदुपकारकत्वात् एतेषां तदर्थता । इतरस्तु आह , अग्नियागयोः फलवत्त्वात् तदर्थं ग्रहेष्टकम् । औपोद्घातिकमिदम् । स्थिते एतस्मिन् क्रमविचारः ।

' क्रत्वग्निशेषो वा, चोदितत्वादचोदना तु पूर्वस्य । १६ ॥

भाष्यम्— क्रत्वग्निशेषः स्यात् । कुतः ? चोदितत्वात् । अग्निश्चेतव्यः श्रूयते ' य एवं विद्वानग्निं चिनुते ' इति । न चितिश्चेतव्या । इष्टकान्वयनेन अग्निश्चेतव्यः श्रूयते , ' अग्निम् ' इति द्वितीयानिर्देशात् तथा ' योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते ' इति अदाभ्यस्य यजतिना संबन्धः, तथा अंशोः । तस्मात् सकृद्यागसंबन्धं कृत्वा कृतार्थः शब्दो भवति श्रुतं संबन्धमभिनिर्वर्त्य । यथा सकृत् अग्निसंबन्धं कृत्वा कृतो (कृती) मन्येत । अचोदना चितिसवनयोः । नहि ते कर्तव्यतया चोद्येते । परार्थे हि तयोः श्रवणम् । किं प्रयोजनम् ? सवनचितिशेषत्वे प्रतिसवनं ग्रहणम्, प्रतिचिति च इष्टकोपधानम् । क्रत्वग्निशेषत्वे सकृत् ग्रहणोपधाने ।

सोम— ' त्रीणि ह वै ' इत्यस्य विधेयत्वेऽपि ' यां वै कां चन ' इत्यस्य विधित्वासंभवात् चित्रिण्यादीनाम् अन्तिमायां चितौ निवेशः स्यात् इति पूर्वसंगत्या प्रवर्तयिष्यमाणमिमाधिकरणोपोद्घातत्वात् अस्य संगतिः ।

वि— ' अदाभ्यग्रहचित्रिण्याद्यङ्गं किं सवने चितौ । यागेऽग्नौ वा, ऽत्र दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥, यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्ते तदङ्गके । सवनेसवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चितौचितौ ॥ '

भाट्ट— यानि प्राकरणिकानि ग्रहणानि ऐन्द्रवायवादीनि, तानि यथापाठमेव व्यवस्थितानि इति न तेषु चिन्ता । यानि तु अनारभ्याधीतानि तेष्वपि यत्र अंश्वदाभ्यादौ प्राकरणिको विनियोगः, तथापि विधिपाठबलादेव अनुष्ठानसिद्धेर्न चिन्ताविषयत्वम् । अत एव न तयोरन्ते करणम्, अपितु प्रातःसवने एव धाराग्रहेभ्यः पूर्वमेव । यत्र तु अनारभ्याधीतमेव तेषां यागाङ्गतयाऽपि विनियोजकं वाक्यम्, तत्र ग्रहणस्य यागाभ्यासोपकारकस्य सामर्थ्यात् अभ्याससमुदायात्मकसवनद्वारकतयैव यागाङ्गत्वात् द्वारभूतसवनभेदेन प्रतिसवनं ग्रहणानुष्ठानम्, निर्वापाङ्गस्य मन्त्रस्येव मुष्टिरूपद्वारभेदेन । एवम् अनारभ्याधीतानाम् ' चित्रिणीरुपदधाति ' इत्यादीनामपि प्रतिचिति भेदेनानुष्ठानम् । चित्रिण्यादीष्टकानां हि अनारभ्याधीतानामपि उपधानसंस्कृतानामुपयोगापेक्षायाम् ' तस्मादग्निचित् सर्वमायुरेति ' इत्याद्यर्थवादवशात् अग्न्यङ्गत्वप्रतीतावपि अग्निपदाभिधेयस्थण्डिलारम्भकचितिद्वारकतयैव तदङ्गत्वावगतेः प्रतिचिति आवृत्तिः । ' यां कां चन ' इति वचनं तु प्राकरणिकेष्टकाभिप्रायम् । इति प्राप्ते, ऐन्द्रवायवादिग्रहणवदेव अभ्याससंपादनद्वारा यागोपकारकत्वस्यैव सिद्धेः सवनारम्भस्य आनुषङ्गिकत्वेऽपि द्वारत्वे प्रमाणाभावात् न प्रतिसवनमावृत्तिः, अपितु अन्ते एवानुष्ठानम् । एवं चित्रिण्यादेरपि न प्रतिचिति अनुष्ठानम् ।

मण्डन— ' यागाग्न्यर्थौ ग्रहेष्टकौ । '

शंकर— ' ग्रहेष्टकं तु सोमाग्न्योः । '

* ग्रहैकत्वमप्राप्तत्वात् नानुवदितुं शक्यते , संमार्गभावनया गुणत्वेन प्रधानत्वेन वा अन्वयायोगात् न विधिना स्पृश्यते । सु. पृ. ४७, * ग्रहैकत्वस्य कारक-

भवति। तस्मात् सवनान्तरग्रहाणामपि धर्माः स्युरिति। एतेन आग्नेयाग्नीषोमीयादिपुरोडाशधर्मसाधारण्यमुक्तम्।

शा—पूर्वत्र स्थानमपि नास्तीत्युक्तम्। इह तु असंदिग्धं स्थानम्, इति विशेषाशङ्का। प्रकरणाविशेषात्तु सर्वार्थाः इति सिद्धान्तः।

सोम—सूत्रार्थस्तु— माध्यंदिनादिसवने आम्नात ग्रहत्वानमपि शूलवत् धर्मयुक्तं स्यात् इति।

वि—'ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते। त्रिषु वा, निश्चितस्थानादाद्यः, पूर्ववदुत्तरः॥'

भाट्ट—ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनिकग्रहसंनिधौ ग्रहधर्माः 'उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोप्ते ध्रुवः' इत्याद्याः श्रुताः। ते निःसंदिग्धस्थानात् प्रातःसवनिकग्रहमात्रार्थाः। इति प्राप्ते, माध्यंदिनसवनिकादीनामपि प्रकरणात्, तेन च स्थानबाधात् सर्वार्थत्वं प्रयाजादीनामिव अग्नीषोमीयार्थत्वमिति।

मण्डन—'सर्वग्रहार्थाः सवनस्थधर्माः।'

शंकर—'ग्रहधर्माश्च सर्वार्थाः।' १०.

𝕏 ग्रहन्यायः। ग्रहसंमार्जनन्यायः। ग्रहाधिकरणम्। ग्रहैकत्वन्याय.। एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुति न्यायः॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्। ३।१।७।१३॥

भाष्यम्— अस्ति ज्योतिष्टोमः 'य एवं विद्वान् सोमेन यजते' इति। तत्र श्रूयते 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इति। तथा अग्निहोत्रे श्रूयते 'अग्नेस्तृणान्यपचिनोति' इति। तथा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते 'पुरोडाशं पर्यग्नि करोति' इति। तत्र संदेहः किं एकस्य ग्रहस्य, एकस्याग्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च संमार्जनादि कर्तव्यम्, उत सर्वेषां ग्रहाणां सर्वेषामग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशानामिति। किं प्राप्तम्? एको ग्रहः, एकोऽग्नि., एक. पुरोडाश इह ग्रहीतव्य.। कुतः? श्रुतिसंयोगात्। एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः। एक हि द्रव्यमेषु श्रूयते। शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। यथा 'पशुमालभेत' इत्युक्ते एक एव पशु. पुमांश्च आलभ्यते। एवमपि एको ग्रहः समार्जनीयः, एकस्याग्नेस्तृणानि अपचेयानि, एकः पुरोडाशः पर्यग्नि कर्तव्य इति।

वा— एवं यथासंयोगं शेषविनियोगः स्थित.। इदानीं तद्विशेषचिन्ता। किमेकस्य ग्रहस्य संमार्ग., उत प्राकरणिकग्रहमात्रस्य इति। यथा च एकत्वयुक्तम्, तथा द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि उदाहर्तव्यम् 'यस्य पुरोडाशौ क्षायतः' (दाहं प्राप्नुतः) 'यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः दुष्येयुः' 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति' इत्यादि। सर्वत्र च किंचित् उद्दिश्य क्रिया विधीयते। तत्र उद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते, उत नेति संशयः।

(विवक्षाऽविवक्षयोः वेदे संभवासंभवविचारः)

ननु च वेदवाक्येषु अयुक्तोऽयं विचारः। कुतः? 'प्रतीतिव्यतिरेकेण विवक्षाऽन्या न विद्यते। निरस्तत्वात् वेदवाक्यानां श्रुतोऽर्थो नाविवक्षितः॥' यानि पुरुषप्रणीतानि, तानि पुरुषविवक्षाऽधीनवचनत्वात् संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तरप्रमाणान्तरगम्यार्थानि भवन्ति (प्रमादश्च अभिप्रायान्तरं च संभवन्ती येषाम्, तानि संभवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि, तानि च प्रमाणान्तरगम्यार्थानि च इति विग्रहः)। तत्र प्रतीतोऽपि अर्थः वक्तुः अनभिप्रेतत्वात् अविवक्षा लभेत। सा च द्वेधा विज्ञायते। यद्वा वक्तैव कथयति 'अन्यपरं मयेदमभिप्रेत प्रमादेन वा, तस्मात् एतावन्मात्रमिह न ग्रहीतव्यम्' इति, यद्वा प्रमाणान्तरवशेन अन्यथाऽर्थे अवधारिते वक्तनपेक्षाः श्रोतारः एव अभिप्रायान्तरं प्रमादं वा अध्यवस्यन्ति। न तु वेदवाक्येषु अभिप्रायान्तरं प्रमादो वा कस्य चिदस्ति। न च वक्ता, यः अन्यथात्वम् कथयेत् सर्वपुरुषाणाम्। 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्' (१।१।८।२९) इति केवलश्रोतृत्वाश्रयणात्। न च प्रमाणान्तरगम्योऽर्थ., यतः तद्वशेन स्वयमेव श्रोतारः अन्यथात्वं प्रतिपद्येरन्। विवक्षाऽविवक्षे च वक्तॄणां प्रत्ययविरोधो, इच्छाऽनिच्छाविरोधो वा। तेन विवक्षितम् अविवक्षितमिति द्वयमपि एतत् वक्त्रभावादनुपपन्नम्। अतः श्रुताश्रुतयोरेव केवलयोः अत्र ग्रहणाऽग्रहणे। नातः परं किंचित् कारणमस्ति। 'पुंवाक्येऽप्यन्यथोक्तत्वं वाक्यान्येन गम्यते। तावद् यथाश्रुतं मुक्त्वा नान्यथात्वपरिग्रह.॥'

एकत्वम् इति आश्रणीयम् । तच्च उपरिष्टात् निराकरिष्यामः । शुद्धद्रव्यविशेषणत्वे तु भावनाऽपि ग्रहमात्रेण सम्बद्धा न संख्यया, संख्याऽपि ग्रहमात्रेण संबद्धा न भावनया । तत्र विशिष्टविधिना भावनाविशेषणमात्राक्षेपपर्यवसायिना न अर्थान्तराक्षेपः शक्यः कर्तुम् । नहि भावना विशिष्टतः तस्य तदेकत्वं विशेषणम् । 'न चकत्वविशिष्टं सं ग्रहं गृह्णाति भावना । स्वरूपान्तरितत्वाद्धि (ग्रहविशेषणीभूतायाः संख्यायाः ग्रहस्वरूपेण भावनाविशेषणेन व्यवहितत्वात् इत्यर्थः) सा संख्यां नैव पश्यति ॥' नापि भावनाविशिष्टस्य (भावनां प्रति विशेष्यभूतस्यापि ग्रहस्य एकत्वं विशेषणम् इत्यध्याहारः), मा भूत् पुनरपि भावनाविशेषणत्वमेव । नहि भावना (एकत्वेन) अविशिष्ट ग्रहं विशेष्टुं शक्नोति । तस्मात् मौलिकेन विधिना अनाकाङ्क्षितत्वात् न द्रव्यविशेषणाक्षेपः संभवति । तथा सत्यपि चेत् विधिरभ्युपगम्यते तत् प्रत्ययावृत्तिमन्तरेण तदनुपपत्तेः वाक्यभेदः स्यात् । अभ्युपेत्यापि तु संमार्गवेलायां नैकत्वमादर्तव्यम्, स्वरूपस्य ग्रहस्यैव एकत्वसंबन्धविधानात् । 'नहि विधीयमानावस्थः त्वय. गुणेन संबध्यमानं द्रव्यं विशिनष्टि' इत्युक्तम् अरुणाधिकरणे (३।१।६।१२ पृ. ६८९ 'विशेषणं हि प्रसिद्धं भवति । न च विधीयमानावस्थः प्रसिद्धः' इत्युक्तं वार्तिके एव । तु पृ. १०२७) । तस्मात् तावत् न द्रव्यविशेषणभूतस्य ग्रहणम् । अथ एतदेकत्वं संमार्गभावनाया. चोद्यते, तथापि न गुणत्वेन, नापि प्रधानत्वेन संभवति । तत्र प्राधान्यं तावत् अनुपपन्नम् अमूर्तस्य संस्कर्तुमशक्यत्वात् । न च द्रव्यसंस्कारेण तत्संस्कारः, (द्रव्यात्–) अन्यत्वात् । ग्रहस्य वा अयमेकत्वद्वारेण विधीयते, तस्य च स्वयमेव विहितत्वात् पुनर्विधानानर्थक्यम् । अनुष्ठानकालेऽपि च ग्रहस्य आत्मीय एव संमार्गः प्रत्यभिज्ञायते इति न एकत्वनिमित्तबुद्धिः स्यात् । एवं गुणभावोऽपि निराकर्तव्यः । कथमरूपत्वस्य गुणत्वमिति चेत्, अत आह 'क्वचिद्द्रव्यपरिच्छेदाद् गुणोऽपि गुण इष्यते । न तु निष्फलसंमार्गगुणो ग्रह इहेष्यते ॥' (क्वचित् एकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा अरुण्य गुणोऽपि क्रयाङ्गमिष्यते । ग्रहस्य तु निष्फलसंमार्गं प्रति अङ्गत्वायोगात् न तत्परिच्छेदद्वारा एकत्वस्य संमार्गाङ्गता युक्ता इत्यर्थः) अनङ्गमाश्रितो हि गुणोऽपि अनङ्गमेव स्यात् । 'ननु प्रधानभूतमपि' इति (भाष्यम्) । यत् द्रव्यस्य आदौ निर्वर्तकत्वं प्रासङ्गिकम्, तद्द्वारेण एकत्वं संमार्गस्य उपकरिष्यति । प्रधानभूतोऽपि च ग्रहः गुणभूतद्रव्यधर्मक्रियाऽङ्गगुणपरिच्छेद्यत्वं प्रतिपत्स्यते । नहि शेषमाश्रितः शेषः, किं तर्हि ? उपकारिणमाश्रितः उपकरोति इति सर्वत्र स्थापयिष्यामः । शेषत्वं तु श्रुत्यादिप्रमाणकमेव भविष्यतीति । सिद्धान्तवादी तु वस्तुनि उपपद्यमानेऽपि अनेकार्थत्वे विधिशब्दस्य असामर्थ्यात् व्यवहितो वा गुणो वा शक्यो भवति इत्येवं एकत्वपरित्यागं वदति ।

(एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे विवक्षानिरासभाष्यम् आक्षिपति–) न तु एतदेवम् अविवक्षितं भवितुमर्हति । कथम् ? 'अविवक्षोपपन्ना स्यात् सत्यं द्रव्यविशेषणे । संमार्गेण तु संबन्धो न द्वेधाऽपि निराकृतः ॥' यत् तावदुक्तम् अमूर्तत्वात् संस्कर्तुं न शक्यते इति, तत् प्रातिपदिकार्थेऽपि ग्रहत्वे तुल्यम्, जातेरमूर्तत्वात् । अथापि व्यक्तिद्वारेण अस्याः संस्कारः, स संख्यायामपि तुल्यः । अथ व्यक्तौ कृतो जातेः कृतो भवतीति, तथा एकत्वस्यापि । तथा यदि जातिर्द्रव्यलक्षणार्था, तथा एकत्वमपि । अथ जातेर्मूर्तेन द्रव्यव्यतिरेकं चाश्रित्य साक्षादेव संस्कार इत्युच्यते, तदपि एकत्वस्य अविशिष्टम् । यदप्युक्तं न च द्रव्ये क्रियमाणः संख्यायाः कृतो भवतीति, तदपि त्वत्पक्षे जातेरविशिष्टम् । अथ ग्रहशब्दस्य व्यक्तिवाचित्वात् परिहार उच्यते, ततः आकृत्यधिकरणन्यायो बाध्येत, नहि अनेकदेशकालवर्तिज्योतिष्टोमप्रयोगस्थग्रहव्यक्तिसंबन्धानुभवोऽस्ति, अथ दृष्टेषु ग्रहेषु प्रयोगः शब्दप्रयोगो न स्यात् । अतोऽवश्यं सामान्यं किञ्चित् तल्लक्षणमाश्रयितव्यम् । न च तत् ग्रहत्वादन्यत् संभवति इति तदेव विशेषणत्वात् पूर्वमभिधेयमापद्यते । न च आकारवचनत्वं ग्रहशब्दस्य, प्रतिग्रहम् अवयवसंनिवेशस्य किञ्चिन्न्यूनातिरिक्तावयवत्वेन भिन्नत्वात् । न च तत् सामान्यं द्रव्यान्तरेभ्यो निवृत्तं तेषु तेषु चानुवृत्तं ग्रहत्वात् अन्यदस्ति, तस्मात्

एव सः ॥ अतः पूर्वसमावृत्तव्याख्यात्रिष्टं विवक्षितम् । (पूर्वासु समासु संवत्सरेषु वृत्ताः संभूताः ये व्याख्यातारः प्राचीनाः तैः इष्टं नवीनानां विवक्षितं नाम इत्यर्थः) तेनोच्येत, तथा तेषां त्वनिष्टं त्वविवक्षितम् ॥ ' तस्मात् व्याख्यातृमतमेव विवक्षिताविवक्षितत्वमुपन्यस्य विचारकरणात् वेदेऽपि अविरोधः ।

(वेदक्षेत्रज्ञात्मनो वा विवक्षाऽविवक्षे) 'ऋग्वेदादिसमूहे तु क्षेत्रज्ञा ये प्रतिष्ठिताः । तेषां वाऽयमभिप्रायः स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥ महाभौतिकदेहस्था यथाऽऽत्मानः सचेतनाः । कंचिदर्थं विवक्षन्ति, न विवक्षन्ति चापरम् ॥ तेषामन्तर्गताऽपीच्छा तद्वाक्यार्थविचारिभिः । ज्ञायते शब्दशक्त्यैव स्फुरन्तीव बहिःस्थिता ॥ देहभेदप्रकाराश्च कर्मशक्तिवशानुगाः । प्रकृत्यारम्भवैचित्र्याद् दृश्यन्ते परमात्मनाम् ॥ पार्थिवावयवप्रायाः शेषतोयाद्यनुग्रहात् । जरायुजाद्यो देहा दृष्टा भुवि चतुर्विधाः ॥ भूतान्तरानुबद्धेन तोयेनैव विनिर्मिताः । श्रूयन्ते वारुणे लोके देहाः स्वच्छाङ्गलक्षणाः ॥ अन्तरिक्षे च महतः प्राणिनो वातनिर्मितैः । भ्रमन्ति लघुभिः सूक्ष्मैर्देहैर्भूम्याद्यनुग्रहात् ॥ स्वर्लोके तैजसप्राया देहाः शुद्धप्रभाऽन्विताः । आप्यायन्ते विकीर्णेन भानवीयेन तेजसा ॥ ' तथा च नक्षत्रेष्टिवाक्यशेषे अभिहितम् ' ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति, तेषामेतानि ज्योतींषि, यत् नक्षत्राणि ' । तथा च मनुनाऽपि स्वर्गं लोकं गच्छन् अभिहितः (४।२४३) ' तेजोमूर्तिः खशरीरः' (मनुना यथा) इति । ' तथा व्योमशरीरोऽपि परमात्मा श्रुतौ श्रुतः । इज्यते वारिणा नित्यं यः स्वं प्रहोति चोदितः ॥ रूपस्पर्शादयो येऽपि महाभूतगुणाः स्थिताः । प्रत्येकमात्मनां तेऽपि देहाः संभोगहेतवः ॥ शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते ।, तदप्यधिष्ठितं सर्वमेकेन परमात्मना ॥ सप्तर्ग्वेदादयो देहाः प्रोक्ता येऽपि पृथक्पृथक् । भोक्तृत्वेनात्मनाम्, तेऽपि चैतन्यानुगताः सदा ॥ तेषां चान्तर्गतेच्छानां वाक्यार्थप्रतिपादने । विवक्षा वाऽविवक्षा वा ज्ञायते शब्दशक्तितः ॥ विधिशक्त्या गृहीतं यत्, तत् सर्वं हि विवक्षितम् । तथैव तु परित्यक्तं व्याख्येयमविवक्षितम् ॥ शब्दब्रह्मात्मनोऽप्येवं सर्ववेदानुसारिणः । विवक्षा वाऽविवक्षा वा वक्तव्या विधिशक्तितः । अनादिनिधनेऽप्येवं वेदे वेदार्थगोचरे । व्याख्यानं मुख्यवृत्त्याऽपि स्याद् विवक्षाऽविवक्षयोः ॥ '

' ततश्चैतद् ग्रहैकत्वं किं वेदेन विवक्षितम् । किं नेति न्यायमार्गेण विचार्यं स्थापयिष्यति ॥ किं तावत् प्राप्तम् ? ' स्यात् कर्मैकत्वयुक्तं यद् विधानं वाऽपि वैदिकम् । द्रव्यस्यैकस्य तत् ज्ञेयमनुष्ठेयं च कर्तृभिः ॥ ' सर्वस्य विधिप्रतिषेधात्मकत्वात् वेदस्य यावत्किञ्चित् श्रूयते, तत् सर्वं तत्संबन्धित्वेन गम्यते । तत्र येन प्रकारेण विधिप्रतिषेधविषयं भवति, तथा सर्वात्मना योजनीयम् ।

तत्र एकत्वावत् पक्षः । सत्यपि द्रव्यविशेषणत्वे यथैव द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधौ अर्थात् विशेषणेषु विधिर्भवति न तु अन्यथा विशिष्टा विहिता स्यादिति, एवं एकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टभावनाविध्यन्यथाऽनुपपत्तेः अर्थापत्त्यन्तरेण एकत्वविधानम् । एवं विशेषणमालायामपि तथा संयुक्तसंयोगपारम्पर्येण सर्वविधिप्रत्ययः । परस्परसंबन्धिषु गुणेषु एकस्मिन् विहिते, अन्यो विधीयते इत्युक्तम् । अथवा यदि नाम द्रव्यविशेषणं यावत् विधिप्रत्ययो न गच्छेत्, ततः एकस्येव अर्थापत्त्या सर्वे विधानुमिष्यते । ततो यथा दशापवित्र-तदेकत्व-ग्रह-संमार्गाणां भावनाविशेषणत्वम्, एवं ग्रहैकत्वस्यापि प्रतिपादनीयम् । ननु च एकत्वलक्षणया श्रुत्या एकत्वं ग्रहविशेषेण गम्यमानं न युक्तं वाक्येन भावनाविशेषणमापादयितुम् । नैष दोषः, विरोधाभावात् । ग्रहसंबन्धाविच्छेदेनैव हि भावनासंबन्धः अवकल्पिष्यते । भिन्नविषयत्वाद्धि विरोधाभावः । यदि हि उभयत्रापि तादर्थ्यलक्षण एव आश्रयाश्रयिविशेषणविशेष्यरूपो वा संबन्धः स्यात्, ततः सपत्नविषयत्वं प्रतीयेत, न ▮ एवमप्यस्ति, ग्रहैकत्वयोः आश्रयाश्रयिरूपेण विशेषणविशेष्यभावात् भावनया च ग्रह

न च विभक्तिः पदान्तरम्, स्वातन्त्र्येण अनियतपूर्वापरत्वेन च अप्रयुज्यमानत्वात्। गमकत्वात् पदमिति चेन्न, धूमादिषु अतिप्रसङ्गात्। एकस्मिन्नपि च आख्यातादिप्रत्यये अनेकोऽर्थः प्रतीयते इति प्रत्यर्थं पदत्वप्रसङ्गः। (अत्र आनन्दाश्रमीये 'आख्यातादिप्रत्ययेनैकोऽर्थः' इति मुद्रितम्। अस्माभिस्तु वाक्यार्थानुसारेण विपरिवर्तितम्। 'प्रत्यये नैकोऽर्थः' इति वा छेत्तव्यम्)। पदमिति च लौकिकः शब्दः, स यत्र लोकेन प्रयुज्यते, यत्र च स्मर्तृभिः स्मर्यते, न ततः अपनेतुं शक्यते। 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति च स्मृतिः (पा॰ १।४।१४)। तत्रैव च पदशब्दः प्रयुज्यते। तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय. पदम्, नावयवः। अभ्युपेत्यापि तु 'विभक्त्युपात्तकर्मत्वविवक्षा चेदिहेष्यते। संख्याऽपि तदुपात्तत्वान्न शक्या न विवक्षितुम्। अविवक्षाया शब्दस्य अश्रुतत्वमवाभाधीयते। 'यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः सन् नादरतः परिकल्प्यते। तावत् तदुक्तमर्थं को वाक्यार्थादपनेष्यति॥' तदिह यदि तावत् संख्यापरित्यागात् विभक्तिः परित्यक्ता, ततः कर्मत्वपरित्यागोऽपि प्राप्नोति, ततश्च ग्रहस्य संस्कार्यत्वं हीयेत। प्रयोजनवत्त्वात् संस्कार्यत्वमिति चेन्न, कारकविभक्तिमन्तरेण क्रियासंबन्धाभावात्। नहि अविभक्तिकस्य 'ग्रह' इत्येतावतः 'संमार्ष्टि' इत्यनेन संबन्धः अवकल्पते। ततः अवश्यं कर्मत्वं विवक्षितव्यम्। अतश्च आहतायां विभक्तौ एकदेशपरित्यागाभावात् संख्याविवक्षा दुर्निवारा, इति अवाक्यः सर्वेषां संमार्गः। तथाहि 'संमार्गो यदि सर्वेषामेकत्वस्याविवक्षया। न कस्य चिद्भवेदेष ग्रहकर्माविवक्षया॥ नह्येकस्मिन् पदे युक्त प्रकृतौ प्रत्ययेऽपि वा। इरुतारुतत्वसंकल्पौ, विरोधात् सदसत्त्ववत्॥ इरुतशब्दाभिधेयानां नार्थानां युगपत् तथा। ग्रहणाग्रहणं युक्तमर्धकुक्कुटिपाकवत्॥' (अर्धं कुक्कुट्याः पच्यते भक्षार्थम्, अर्धं च स्थाप्यते प्रसवार्थम् इति यथा न युक्तं वक्तुं वा तद्वत् इत्यर्थः)।

(आक्षिप्तं सिद्धान्त समादधाति—) अत्र प्रतिविधीयते। 'प्राप्नोति हि प्रधानस्य विस्पष्टा सर्वसंस्क्रिया। गुणभूतविवक्षा तु न द्वितीयाविरोधतः॥' यदा हि ग्रहैकत्वोद्देशेन संमार्गो विधीयते, तदा उद्दिश्यमानयोः परस्परसंबन्धाभावात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षणस्तावत् एको वाक्यभेदः। उपादेयनानात्वे पुनः सर्वविशिष्टभावनाप्रयोजनत्वात् एककार्यत्वे सति आकाङ्क्षयैव एकवाक्यत्वं स्यात्। अस्मिन्नेव च पक्षे प्रधानभूतक्रियावशीकारात् विशेषणानामन्योन्यनियमसिद्धिः। उद्दिश्यमानाना पुनः अवशीकृतत्वात् प्रत्येकं क्रियाग्रहणसामर्थ्यात् क्रियैव वशीकृता तैराकृष्यते इति एकैकस्य अन्योन्यनिरपेक्षस्य कर्तव्यता अवगम्यते। तदिह ग्रहः एकत्वनिरपेक्षः संस्कर्तव्यः, एकत्वमपि ग्रहनिरपेक्षं संस्कर्तव्यम्। तत्र यदि तावत् ग्रहगतमेव एकत्वं संस्क्रियते, ततः सापेक्षकरणात् उभयोः निरपेक्षसंबन्धाश्रयभूतं प्राधान्यं विहन्येत। अथ द्रव्यान्तरगतम्, तन्न ज्ञायेत किमिति। नहि ग्रहवत् किञ्चित् एकं नाम प्रकरणे पश्यामः। यदेव हि एकम्, तदेव अन्यापेक्षया अनेकम्। न च अवच्छेदे कारणं किञ्चिदस्ति, येन अन्यनिरपेक्षत्वेन एकमवधार्येत। ननु उत्पत्तौ यत् एकवचनान्तशब्दचोदितम्, तत् एकं भविष्यति। न, तेषामपि बहुत्वात् 'किम्' इति निरूपणाशक्तेः। अथ सर्वेषां कस्मान्न भवति? न, तत्रापि चोदितहान्यचोदितकरणापत्तेः। तथाहि, 'यदि तावद् विकल्पेन किञ्चित् संस्कृत्य तिष्ठति। अन्येषां चोदितं सन्तं विना हेतोस्त्यजेत्॥' गुणभूतेन हि एकेन एकत्वयुक्तेन क्रिया साध्यमाना नान्यमपेक्षते, इति यत्किञ्चिदपि उपादाय कृतार्थः शब्दः स्यात्। प्राधान्ये पुनः यदेव एकत्वयुक्तं न गृह्णीत, तस्यैव वैगुण्यं प्रसज्येत। यदि तु अन्यदपि संस्क्रियेत, ततः अनेकैकत्वसंनिपातात् संख्याऽन्तरोपजनने सति श्रुतैकत्वपरित्यागेन अनेकसंस्कारात् श्रुतं हीयेत, अश्रुतं च परिगृह्येत, वीप्साऽर्थश्च कल्प्येत 'एकैकं संमार्ष्टि' इति। जात्युद्देशेन शुक्लादिगुणान्तरोद्देशेन वा संस्कारे विहितेन संस्कृतावपि न जातिगुणान्तरापत्तिर्भवति। तथाहि 'न ग्रहान्तरसंमार्गे तस्माज्जात्यन्तरोद्भवः। संख्याऽन्तरवदित्येवं नैवावृत्तिर्विरुध्यते॥' तत्र एतत् स्यात्, सर्वेष्वपि संस्क्रियमाणेषु अनुष्ठानवेलायाम्

वा, स निवारयितव्यः' इति। तत्र यदि भक्षणं निमित्तत्वेन विधीयते न श्वमार्जारसंबन्धः, ततः काकोऽपि आगच्छन् निवार्यते, श्रूयमाणेऽपि शुनि मार्जारे वा श्वमार्जारसंबन्धस्य निमित्तत्वेन अविधीयमानत्वात्। एवमिहापि एकत्वसंबन्धस्य अविधीयमानत्वात् श्रूयमाणेऽपि एकत्वे ग्रहमात्रं संमृज्येतेति। न चात्र ग्रहैकत्वसंबन्धविधायकः कश्चित् शब्दोऽस्ति। ननु 'संमार्ष्टि' इति (अस्ति विधायकं पदम्)। नहि एतत् ग्रहैकत्वसंबन्धस्य विधायकम्। कस्य तर्हि? ग्रहसंमार्गसंबन्धस्य विधायकम्। एवं श्रुत्या स्वपदार्थो विहितो भवति, इतरथा वाक्येन परपदार्थो विधीयेत। श्रुत्यसंभवे च वाक्यं क्रमते, न संभवन्त्यां श्रुतौ। अतः अविधीयमानं विशेषणत्वेन एकत्वं न द्वितीयादीन् प्रतिषेद्धुमर्हति। एवं सति न द्वितीयादौ संमार्गादि क्रियमाणमचोदितं भवति, प्रतिषिद्धं वा। यथैव हि तत् एकस्य श्रुतमवगम्यते, तथा द्वितीयादेरपि। अयं च अपरो दोषः न तत् एकत्वं ग्रहस्य संमार्गादौ विषये नियम्येत। नहि संमार्गादिः यस्मिन् ग्रहे एकत्वं नियम्येत, तस्य विशेषणत्वेन भवति। विधीयते हि अत्र संमार्गादिः, न प्राप्तो लक्षणत्वेन ग्रहस्य आम्नायते, नहि यौगपद्येन विधातुं शक्यते लक्षणत्वेन च उच्चारयितुम्। प्रसिद्धसंबन्धो हि शक्नोति लक्षयितुम्। न च अविहितः एवंजातीयकः शब्दान्तरगम्यः प्रसिद्धसंबन्धो भवति। विधीयते च संमार्गादिः। तस्मात् न विशेषकः। न चेत् विशेषकः, न ग्रहे एकत्वं नियम्यते इति शक्यमाश्रयितुम्। अथ एकत्वं संमार्गे उच्यते, तथापि द्वयी गतिः स्यात्, एकत्वं प्रधानं संमार्गो वा। तत्र उभयमपि अनुपपन्नम्। न तावत् एकत्वस्य संमार्गः शक्यते कर्तुम्। न च ग्रहे क्रियमाणः एकत्वस्य उपकरोति केन चित् प्रकारेण। न च एकत्वस्य उपकृतेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, नहि तत् गुणभूतं श्रुतम्। अथ एकत्वं संमार्गं प्रति गुणभूतमिति, तदपि न। कथम्? अमूर्तत्वात्। नहि तत् संमार्गं निष्पादयति। यदपि अन्यत् अमूर्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विशिंषत्, तथापि एतत् न भवितुमर्हति। नहि अत्र ग्रहः संमार्गार्थः, संमार्गः अत्र ग्रहाय चोद्यते, स हि प्रयोजनवान्। कल्प्यप्रयोजनः संमार्गः। यदि ग्रहः संमार्गस्य उपकुर्यात्, तत् उपकारिणः उपकरोति इति संमार्गस्य उपकारकमेकत्वं भवेत्, न तु एतदेवम्। तस्मात् एकत्वसंमार्गयोः असंबन्धः। ननु प्रधानभूतमपि ग्रहादि, संमार्गं निष्पादयत्येव, अतस्तत् साधनम्, तत्र विशिंषत् तत् उपकरिष्यति। यथा इज्यार्थे दधनि पयसि च प्रणीताधर्माः पाके उपकुर्वन्ति, परिधानार्थे च परिधौ यूपधर्मा बन्धने। तस्मात् अयमसमाधिः इति। अत्रोच्यते। न ब्रूमः अतदर्थे साधके न शक्नुवन्ति उपकर्तुमिति, किं तर्हि? यदा प्रधानभूतं ग्रहादि लक्षणत्वेन उच्यते, न तदा एकत्वस्य ग्रहादिना संबन्धः, न संमार्गादिना इति। कथम्? यावदिह लक्षणत्वेन किञ्चिदुच्यते, संवादस्तत्र भवति, न तु तत् विधीयते विज्ञानाय। किमर्थं तर्हि उच्चार्यते? अन्यत् तस्य किञ्चित् विधास्यते इति। तदेतत् ग्रहादि लक्षयित्वा, तस्य संमार्गादि विधीयते। तत् यदि एकत्वसंबन्धः अपरो ग्रहे संमार्गादौ वा विधीयेत, द्वयोः संबन्धयोः विधानात् भिद्येत वाक्यम्। अथोच्यते ग्रहादि लक्षयित्वा तस्य एकत्वसंबन्धो विधीयते, न संमार्गादिसंबन्ध इति। तथा च संमार्गादीनामध्ययनं प्रमादः इति अभ्युपगतं स्यात्, न चैतदेवम्। तस्मात् उभाभ्यामेकवचनस्य असंबन्ध इति। एवमेतत् एकत्वं ग्रहस्य न किञ्चित् उपकारं करोति न संमार्गस्य, एवमेव तत् अनूद्यते। तस्मात् नैतत् किञ्चिदपि कार्यं विवक्ष्यते इति सर्वेषां ग्रहादीनां संमार्गादि कर्तव्यमिति। कुतः? प्रयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च। यदि अविवक्षितमेकत्वम्, कथं तर्हि एकवचनमुच्चार्यते, (स एवाह—) ननु बहुषु विवक्षितेषु बहुवचनेन भवितव्यम्। उच्यते। न वयम् एतत् विचारयामः एकवचनमुच्चारयितव्यं नोच्चारयितव्यमिति। उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम् एकस्मिन्नेव संमार्गादि उत सर्वेष्विति, तत्र सर्वेषु इति स्थापितम्। अपि च न विभक्तेः वचनमेव एकं प्रयोजनम्, किं तर्हि कारकसंबन्धोऽपि। अविवक्षिते एकत्वे कारकसंबन्धार्थमस्योच्चारणं भविष्यति। तस्मात् नानर्थकम्। अपि च ग्रहः प्रातिपदिकार्थः, एकत्वं विभक्त्यर्थः। भिन्नौ यदि एवम्? एतदतो भवति, प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्तिः

भावः इत्यादि पूर्ववदेव योजनीयम् । तृणानि इत्येतदपि बहुवचनमविवक्षितमिति व्याख्येयम् । तथा 'पिबे जुहोति' इत्यादिषु । यदि तावत् पिबत्येकत्वयोः नियोगविकल्पसमुच्चयादिभिः निमित्तत्वं सप्तम्या उच्येत, ततः प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः परस्परसंबन्धाभावः । अथ एकत्वमुपादेयत्वेन प्रतिपाद्येत पिबमनुपादेयत्वेन, ततो यद्यपि गुणप्रधानत्वविरोधो नास्ति, तथापि पूर्ववदेव विरोधः । एकवाक्यत्वे नानारूपत्वं नाम (उपादेयानुपादेयत्वात्मकम्) इत्यविवक्षा । तस्यां च आकाङ्क्षायां विवक्ष्येत । सा च उपादीयमानेषु आकाङ्क्षा उपजायते, नोद्दिश्यमानेषु । उद्दिश्यमाने हि प्रातिपदिकार्थसंबन्धिमात्रापेक्षितत्वात् न संख्याऽऽकाङ्क्षा, प्रमाणान्तरादेव विज्ञातसंख्यत्वात् । अतो यादृश ग्रहादि प्रमाणान्तरे (रेण) अवधृतं तादृशस्य संमार्गादय इति निश्चीयते । सर्वलक्षणेषु प्रतीतिमात्रौपयिकत्वात् अनुष्ठानानङ्गत्वम् । तथा 'योऽयं शुक्लवासा दृश्यते तमानय' इत्यादिषु वाससःप्रभृतीनाम् । तत्र यावता विना अनुष्ठानं न सिध्यति तावत् उपादातव्यम्, इति ग्रहादिमात्रं परिगृह्यते । 'ननु बहुषु विवक्षितेषु' बहुवचनम् इति अविवक्षितोऽपि अविद्यमानोऽर्थः न शक्यो वक्तुमिति मन्यते । तत्र वेदस्य नित्यत्वात् यथोच्चरितार्थान्वेषणमात्रे पुरुषाणां व्यापारः, इति न कश्चित्पर्यनुयुज्यते । तेन प्रातिपदिकार्थानुग्रहार्था विभक्तिः इति द्रष्टव्यम् । कारकप्रतीतिपरा वा सती नान्तरीयकत्वात् संख्यां प्रतिपादयति । यथा प्रकाशनार्थं प्रज्वालितोऽग्निः इन्धनं भस्मीकरोति, एवमत्रापि 'प्रथमं वा नियम्येत' (११।१।८।४३ कपिञ्जल) इत्येवं कर्मत्वप्रतिपादकमेकवचनम् । 'यस्य पुरोडाशौ' इत्यादिषु च आधिकारिकं हविर्द्वयत्ववत् द्विवचनम् । अन्यथा हि 'मुख्यं वा' (१२।२।८।२३) इति कदाचित् आग्नेयग्रहणप्राप्तिः स्यात् । 'अपि च ग्रहः प्रातिपदिकार्थः' इति । यदा अन्विष्यमाणमपि क्रियासंबन्धित्वं न घटते, तदा तुल्यायामविवक्षाया वर द्रव्यविशेषणमेवेदम् इत्यभिप्रायः । ततश्च संमार्गः तेन विनाऽपि अग्निगुणः । जातिसंख्या चैषा प्रत्येक संबध्यमानव्यक्तिगता वा समर्थनीया ।

चोदिते तु परार्थत्वाद् यथाश्रुति प्रतीयेत ।१५॥

भाष्यम्—— अथ यदुक्तम् 'यथा पशुमालभेत इत्येकः एव पशुः पुंपशुश्च आलभ्यते, एवमिदमपि' इति । अस्त्यत्र वैपरीत्यम् । इह ग्रहार्थः संमार्गः, तत्र पुनः यागार्थः पशुः । किमेवं सति भवति ? यो यागार्थं परिच्छिनत्ति, स यागस्य उपकरोति, अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुमिति । न तु ग्रहेण केन चित् विशिष्टेन संमार्गः कर्तव्यः, यत् ग्रहं विशिंषत् संमार्गस्योपकुर्यात् । पशोश्च एतदेकत्वं यागं प्रति उपदिश्यते । ननु उक्तं प्रातिपदिकार्थगतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्येव अभिवदति इति । यागे एतत् वाक्येन विधास्यति, तत्र वाक्यात् श्रुतिर्बलीयसी इत्युक्तम् । सत्यम् । यत्र श्रौतः अभिसंबन्धो विधास्यते । अविधास्यमाने च वाक्यावगतः सन् अपर्युदसितव्यो भवति । तस्मात् एकः (पशुः) पुंपशुश्च आलभ्यते इति । ग्रहैकत्वं न संमार्गस्योपकरोति इति न ग्रहं शक्नोति विशेष्टुम् । तस्मात् अविवक्षितमिति ।

वा—— पशौ पुनः द्रव्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् सक्तुवत् अविवक्षिता ईप्सितार्थया द्वितीयया कारकसामान्यं लक्षयित्वा तद्विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां भूतभव्यसमुच्चारणद्रव्यकर्मसंयोगन्यायेन (भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति भाष्योक्तः 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे' (४।१।१।१) इति सूत्रोक्तश्च एक एव न्यायः उक्तोऽत्र, न भिन्नौ) करणत्वेन गुणाभावे अवगमिते सर्वेषामेव जातिद्रव्यसंख्यालिङ्गानां भावनां यागं च प्रति उपादीयमानत्वात् अवैरूप्येण विशिष्टैकभावनाविधानात् अर्थापत्तिलभ्यविशेषणविध्यन्तराभिर्मानाच्च एकवाक्यत्वसिद्धिः ।

शा—— एवं त्रिभिरधिकरणैः (६।१।४-५-६) क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां यथासंयोगं व्यवस्था उक्ता । तयोग एवेदानीं चिन्त्यते किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा शेषस्य संयोगः, किमविवक्षितविशेषणेनेति । 'तत्र श्रुतिबलाद् यद्वत् संख्योपादेयगामिनी । विवक्षिता, तथोद्देश्यगता श्रुत्यविशेषतः ॥' इति प्राप्तेऽभिधीयते 'उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद् द्रव्यं लक्ष्यते तया । तस्याङ्गमेष संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः ॥' ... न चैकस्मिन् वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च संभवति, वचनव्यक्तिभेदात् । न चास्य विधिरपि संभवति । कुतः ?

नियोग-विकल्पादिरूपा प्रथमा अष्टपदी, किं ग्रहविशिष्टः संमार्ग एव, एकत्वमेव वा इत्यादिरूपा द्वितीया, किं एकत्वविशिष्टो ग्रह एव, संमार्ग एव वा इत्यादिरूपा तृतीया, किं ग्रहविशिष्टम् एकत्वमेव, संमार्ग एव वा इत्यादिरूपा चतुर्थी, किमेकत्वविशिष्टः संमार्ग एव, ग्रह एव वा इत्यादिरूपा पञ्चमी, किं संमार्गविशिष्टमेकत्वमेव, ग्रह एव वा इत्यादिरूपा षष्ठी । इति पूर्वोक्ताभ्यः तिसृभ्यः अष्टपदीभ्यः अन्याः षट् अष्टपद्यः विचार्याः इत्याह–) 'तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वं विशेषणविशेष्यताम् । तृतीयेन सहैकेन तादृश्येव विचारणा ॥' (कार्या) ।

(ग्रहतदेकत्वयोः संहत्य, प्रत्येकं वा संमार्गान्वयः इति विवेकाय उपादेयत्वोद्देश्यत्वे अपि विचार्ये इत्याह–) तथा 'किमुपादेयता तेषां स्यादथोद्दिश्यमानता । संमार्गं प्रति संहत्य प्रत्येकं वा समागमे ॥' (कस्मिन् पक्षे संहत्यान्वयः, कस्मिन् वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह–) 'तत्र क्रियाप्रधानत्वे साहित्यं द्रव्यसंख्ययोः । सकृच्च तादृशी कृत्वा कृत्स्नां कर्तो कृती भवेत् ॥ ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य संमार्ग उपदिश्यते । एकैकस्मिन् समाप्येते क्रियावाक्ये तदा तयो. ॥'

(उद्देश्यत्वोपादेयत्वयोरपि विशेषणत्ववत् विचारमन्तरेण असिद्धेः उद्देश्यत्वे तावत् (१) किं ग्रह एव उद्देश्यः संमार्गं प्रति, (२) एकत्वमेव वा, (३) अथ ग्रहो वा एकत्वं वा, (४) अथ ग्रहश्च एकत्वं च, (५) अथ ग्रहैकत्वयो. संबन्ध', (६) अथ समुदायः, (७) अथ एकत्वविशिष्टो ग्रह', (८) अथ ग्रहविशिष्टमेकत्वम्, इति विशिष्टा अष्टपदी विचार्या इत्याह-) 'तत्रापि तु ग्रहस्यैव संमार्गः किं विधीयते । एकत्वस्यैव किम्, किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं समुच्चितयोः, किंवा संबन्ध-समुदाययोः ।, किंवैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।, ग्रहेण वा विशिष्टा किं संख्यां प्रति विधीयते ॥'

(उपादेयत्वेऽपि ईदृश्येव अष्टपदी विचार्येत्याह–) 'क्रियां वा समुपादानं किं ग्रहस्यैव गम्यते ।, एकत्वस्यैव किम्, किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ॥, किं समुच्चितयो', किंवा विकल्पेन द्वयोरपि ।, किं समुच्चितयोः, किं वा संबन्ध-समुदाययोः ।, किमेकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव विधीयते ।, किं वा ग्रहविशिष्टैकसंख्या संमार्गगामिनी ॥'

'एवं संदेह एवाभिर्वचनव्यक्तिभिः कृते । उपादेयतया संख्यां विधेयां मन्यते परः ॥ येनयेन प्रकारेण संख्योपादीयते ग्रहे । संमार्गे वा विधीयेव स तमापादयिष्यति ॥ यथा चोद्दिश्यमानत्वे विधानं देशकालयोः । क्रियाद्वारं तथैव स्याद् ग्रहत्वैकत्वयोरपि ॥ यां यां स वचनव्यक्तिं विधेये रचयिष्यति । वाक्यभेदेन तां तां तु सिद्धान्ती दूषयिष्यति ॥ प्राधान्याच्च ग्रहस्तावदुपादेयो भविष्यति । तद्वशत्वात् तथैकत्वमुपादातुं न शक्यते ॥ ग्रहं चोद्दिश्य संमार्गविधानाश्रयणे सति । तन्मात्रक्षीणशक्तित्वादेकत्वं न विधास्यते ॥ न तावत् तद् ग्रहे शक्यं विधातुमपुनःश्रुते । द्वौ तत्रावर्तनीयौ हि स्यातां ग्रहविधायकौ ॥ ध्रुवं विधीयमाने हि संबन्धे ग्रहसंख्ययोः । ग्रहसंमार्गसंबन्धात्तदधिकेऽर्थे विधित्सिते ॥ ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात् संबन्धद्वयसिद्धये । विधायकश्च नैकेन विधिना तौ हि सिध्यतः ॥ नियत् द्वौ हि संबन्धौ युगपद्वा क्रमेण वा । द्विरनुश्रायमाणस्तौ विदध्यात् प्रत्ययः कथम् ॥ संख्यासंमार्गसंबन्धौ ग्रहोऽपि प्राप्नुयन्नुभौ । द्विरनुच्चार्यमाणस्तौ प्राप्नुयाच्च सकृच्छ्रुतः ॥ ग्रहे विधाय संमार्गं क्षीणमुच्चारणं यदा । तदैकत्वविधानाय कार्यमुच्चारणान्तरम् ॥ पुनरुच्चार्यमाणश्च समाम्नायाद् बहिः स्थित. । प्रत्ययः पौरुषेयत्वादप्रमाणं प्रसज्यते ॥ सर्वप्रकारमन्विष्टं वचनव्यक्तिभिः पृथक् । न शक्यते विधातुं चेदेकत्वं न ग्रहीष्यते ॥ केन चिन्तु प्रकारेण विधिरस्य भवेद् यदि । ग्रहादिवदनुष्ठाने क एकत्वं परित्यजेत् ॥ तत्र क्रियाप्रधानत्वे तद्विशिष्टविधेर्भयात् । विशेषणविधानं स्यात्तार्थविध्यन्तरोद्भवम् ॥ यदि क्रियाप्रधानत्वं उच्यते पूर्वपक्षिणा । ततः सर्व-

द्वयस्थलेऽपि यावज्जीवाधिकरणन्यायेन (२।४।१) निमित्तस्य फलद्वयाक्षेपकत्वात् वाक्यभेदापत्तिर्द्रष्टव्या । यथा च निमित्तद्वयेन नैकस्यैव फलस्याक्षेपस्तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अत एव निमित्तफलस्थले निमित्तस्यैककार्यस्थले वा एककर्मकत्वभङ्गाभावान्न वाक्यभेदः । न वा कालदेशाद्युद्देश्यानेकत्वे सः । यथाऽत्र फलविशिष्टस्य नैकबोधविषयता, तथा कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च तत्साहित्यविवक्षायां वाक्यभेदो दुष्परिहर एवेत्यन्यत्र विस्तरः । ननु तथापि नैकत्वादीनामविवक्षा, संमार्गभावनायां गुणत्वेन विवक्षोपपत्तेः । न च एवमेकत्वादेः द्वितीयया करणत्वलक्षणात् ग्रहादौ च प्राधान्याभिधानाद्वैरूप्यापत्तिः, युगपत् वृत्तिद्वयविरोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । ईप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयायाः शक्तत्वेन प्रमाणान्तरात् विशेषावगमेऽपि ऐकरूप्येण उभयोरप्यन्वयोपपत्तेः । न चैवमपि संमार्गाङ्गभूतस्यैकत्वस्य तदनङ्गभूतग्रहद्वारकत्वासंभवः, अङ्गत्वाद्यभावेऽपि संबन्धितामात्रेण ' आगन्म ' इति मन्त्रे स्वर्गस्येव ग्रहस्यापि द्वारत्वोपपत्तेः । अतश्च विवक्षितमेकत्वम् । इति चेत्, गुणभूतैकत्वचनाद्यनुरोधेन प्रत्यये करणत्वलक्षणाऽङ्गीकारस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधवैरूप्यादेश्च अन्याय्यत्वात् । तद्गतमनुवादके तस्मिन्नेव पाशाधिकरणन्यायेन (९।३।४) लक्षणामात्रम् । न चेप्सितानीप्सितसाधारणकर्मत्वमात्राभिधानाचोक्तदोषप्रसङ्गः, तथात्वे निरुक्तैककर्मकत्वभङ्गप्रसङ्गेन वाक्यभेदापत्तेः । अतश्च गुणत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणाऽऽश्रयणे पूर्वोक्तदोषापत्तेरेकवचनं बहुत्वत्यागार्थं सत् साधुत्वार्थमनुवादः अविवक्षितः । यथा चैवं सति ' अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत ' इत्यादौ अष्टवर्षत्वादेर्विवक्षा तथा कौस्तुभे एवोपपादितम् ।

मण्डन— ' न ग्रहैक्यं विवक्षितम् । ' ६.

शंकर— ' ग्रहैकत्वविवक्षा न । '

* ग्रहणाभ्यासाः यजुर्वेदे येन क्रमेण विहिताः, तेनैव क्रमेण सामवेदे तदङ्गभूतानि स्तोत्राणि ब्राह्मणेन विहितानि, तेनैव च क्रमेण उत्तरग्रन्थे स्तोत्रगायनभूता ऋचः पठिताः । सु. पृ. ६४१.

* ग्रहशब्दः अपूर्वविधेयग्रहणक्रियां ब्रूते (बार्हस्पत्यः ग्रहः इत्यादौ) । वि. १०।४।२. * ग्रहशब्दः पूर्णे ग्रहे भवति, तेन न शक्यानि न्यूनानि पात्राणि ग्रहीतुम् (उक्थ्यादिषु) । भा. ३।३।११।२९.

* ग्रहसंमार्जनन्यायः । ग्रहन्याय एवायम् । के.

ग्रहसमुच्चयन्यायः । बृहस्पतिसवादौ औपदेशिकैर्बार्हस्पत्यादिग्रहैः आतिदेशिकानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयः ॥

सर्वत्र तु ग्रहाम्नानमधिकं स्यात्, प्रकृतिवत् । १०।४।२।२ ॥

भाष्यम्— बृहस्पतिसवे श्रूयते ' बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति ' । विषुवति ' अर्कं ग्रहं गृह्णाति ' इति । महाव्रते ' शुक्रं ग्रहं गृह्णाति ' इति । अश्वमेधे ' सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णाति ' इति । सन्ति तु प्रकृतौ ऐन्द्रवायवादयो ग्रहाः । ते इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः वैकृतैस्ते निवर्त्यन्ते, उत अनिवृत्तिः समुच्चय इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चोदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोग इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सर्वत्र सर्वत्र ग्रहाम्नानमधिकं भवितुमर्हति । प्राकृतस्य अनिवृत्तिरिति । कुतः ? उभयेषां प्रमाणवत्त्वात् । चोदकोऽपि प्रमाणम्, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गमिति चेत्, नैतत् । यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसंबन्धेन अग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्ये वर्तते इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा एकविंशत्यरत्निर्यूपः इति । अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णातीति । अत्र अपूर्वा ग्रहणक्रिया विधीयते । तस्माच्च ग्रहशब्दश्चोदनालिङ्गम् । एकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा भवति । न चैषां पेक्षणेरैकार्थ्यता । ननु यागनिर्वृत्त्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थतेति । उच्यते । यागं प्रति संस्कारत्वे सति, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः । नहि एषां पृथक्त्वेन यागसंबन्धः अर्केण यजेत, शुक्रेण यजेतेति । कथं तर्हि ? प्रयोगवचनः एषां ग्राहकः । स च संनिहितानाम् । न च

निवृत्तिर्भेदपक्षवत् । अप्रवृत्त्यैव तत्सिद्धेः, प्रवृत्तौ हि निवर्त्यते ॥ न च गर्दभबन्धन्यां प्राप्तोऽननुमितश्रुतिः । मन्त्रो येन निवर्त्येत वाजिरज्जुपुनःश्रुतेः ॥ शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते पश्चिमा स्यात् पुनःश्रुतिः । न गर्दभश्रुतिप्राप्त्या युक्ता त्वश्वपुनःश्रुतिः । अश्वश्रुत्यैव शीघ्रत्वान्मन्त्रे प्राग् विहिते सति । निराकाङ्क्षीकृताम्नाये तथा प्रकरणिन्यपि ॥ लिङ्गप्रकरणद्वारा श्रुतिर्नैवानुमीयते । सत्यामप्राप्तितायां च मन्त्रप्राप्तिर्न गर्दभे ॥ सोऽयमाभाणको लोके 'यदश्वेन हृतं पुरा । तत् पश्चाद् गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयात् ॥' प्रयोजनं तु प्रत्यक्षश्रुतेरालोच्यते यदा । भवत्या किं प्रभुत्वेन निरुद्धा लैङ्गिकी श्रुतिः । यदाऽनुमितयाऽप्येष श्रुत्याऽश्वरशनां प्रति । प्राप्नुयादेव मन्त्रः किं त्वया विहितस्तथा ॥ सत्यं त्वद्विहितस्यास्य श्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी । तथापि तन्निरोधस्य फलं किमधिकं तव ॥ यद्यश्वरशनाप्राप्तिं केवलामानुमानिकी । प्रत्यक्षश्रुतिवत् कुर्यात् ततः सा स्यादनर्थिका ॥ लिङ्गानुमितया श्रुत्या प्राप्नुयाद् रशनाद्वये । स मा प्रापत् तयेत्येवं प्रत्यक्षा स्वरिता श्रुतिः ॥ केवलाश्वाभिधान्यां हि विधिः प्रत्यक्षया यथा । न स्यात् तथाऽनुमानिक्या श्रुत्येत्याम्नायते त्वसौ ॥ अतश्चापुनरुक्तत्वात् प्रत्यक्षाऽर्थवती श्रुतिः । तस्यां सत्यां निराकाङ्क्षान्मन्त्राम्नान्याऽनुमीयते ॥ यद्यस्य विनियुक्तस्य प्रत्यक्षा स्यात् पुनःश्रुतिः । ततश्च परिसंख्यानात् प्रसज्येत त्रिदोषता ॥ यदा तु प्रतिषिद्धत्वात् सामान्यविनियोगकृत् । नैव चेच्छ्रुतिरस्तीह न प्राप्नोति त्रिदोषता ॥

यदिदं परिसंख्येति सूत्रेऽस्मिन्नुपवर्णितम् । निर्दोषत्वं तथैवेद वाच्यं न पुनरन्यथा ॥' (यथाश्रुत- भाष्यसूत्रानुगुण्यदृष्टि–) 'ततश्च भाष्यकारेण परिदोषमचिन्तितम् । वाक्यभेदप्रपञ्चनम्, तत्र कर्तव्योऽतीव आदरः ॥'

न च एकत्वसंख्यावचनविधिः शक्यः, संमार्गैकत्वसंबन्धद्वयविधानयोरशक्यत्वाभिप्रायात् विचारस्य । यथा ओदनोपघातनिवारणविधिपरे वाक्ये श्रुतानामपि श्वमार्जारादीनामविवक्षितत्वात् अविशेषणत्वम् । कुतः ? 'तदन्नभक्षणाद् रक्ष्याः श्वमार्जारादयोऽत्र नः । तुल्यान्नोपघातात्तु काकादेरपि वारणा ॥' तथा चाह 'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि चोदितः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' न तु इदमत्र उदाहरणं घटते । कुतः ? 'पदार्थे एव काकादिः सर्वो ह्यत्राविवक्षितः । संख्यामात्राविवक्षा तु ग्रहस्येति विलक्षणम् ॥ चमसेष्वपि संमार्गप्रसङ्गो यत्र वक्ष्यते । तत्रैवैतदुदाहार्यं स्थालीसंमार्जनादिवत् ॥' सिद्धान्तोदाहरणमपि पशुप्रकरणे श्रूयते 'यदि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति । 'यत् अवत्तम्, तत् पञ्चसंख्यं कार्यम्' इत्येतद्विधिपरे वाक्ये वपाग्रहणमविवक्षितं वाक्यभेदप्रसङ्गात् इति दशमे (१०।७।२०।७२) वक्ष्यति । तत्र श्वमार्जारादिसंख्याविषयोदाहरणं पठ्यते । इह तु 'संख्यामात्रविवक्षायां लोके यच्छ्रूयते वचः । तदुदाहरणं ज्ञेयं वृषलस्य बहुत्ववत् ॥ वृषलैर्न प्रवेष्टव्यं गृहेऽस्मिन्निति चोदिते । प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥' बहुत्वस्य अविवक्षितत्वात् ।

'ननु संमार्ष्टि इति' अयमेव ग्रहैकत्वसंबन्धमपि विधास्यति । न, श्रुतिविप्रतिषेधात् । नहि एको विधायकः शक्नोति संमार्गभावनां च विधातुं ग्रहैकत्वसंबन्धं च । तत्र विरोधे सति संनिकर्षबलीयस्त्वात् संमार्गभावनाविधाने आश्रीयमाणे विध्यन्तरानुपपत्तेः अग्रहणम् एकत्वस्य । यत्तु उक्तं विशेषणविशेष्ययमपि विधीयते इति, तत् अनुपपन्नम् । 'यदि तावद् ग्रहः संख्यां क्रियायै न प्रयच्छति । शुद्धेनैव विशिष्टत्वात् विशिष्टविशिष्टता ॥' यदा हि एकत्वविशिष्टमाम्नातं ग्रहो भावनायां प्रविशति, तदा अवश्यं विशेषणं पूर्वतः प्रवेष्टव्यम् । नहि अन्यथा विशिष्टेन विशेषिता स्यात् इति, एवं भावनाऽपि एकत्वविशिष्टं ग्रहं गृह्णती न एकत्वमगृहीत्वा तद्विशिष्टं ग्रहं शक्नोति ग्रहीतुम् । तथा च शब्दो भावनाविशिष्टं द्रव्यमभिदधत् न विशेषणमनभिधाय विशिष्टे वर्तते । तेन अवश्यं भावनाविशेषणं तावत्

विग्रहवाक्ये) यदा 'अस्य देवता' इत्यय संबन्धः, अस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेन उच्चार्यते तदा परार्थमुच्चारणम् (देवताविशेषणार्थम्) न स्वार्थम्। न विधानार्थम्। यदा (तु) बृहस्पतिरस्य इति (बृहस्पतिशब्देन अस्यशब्दस्य सम्बन्धः) तदा स्वार्थम् (आत्मीयमर्थं बृहस्पतिविशिष्टतया विधातुम्) उच्चारणम्, न परार्थम् (विशेषणार्थम्) सकृदुच्चारणे च स्वार्थवत् परार्थवच्चोच्चारणं विरुध्यते। (इदम्) तदसामर्थ्यम् (यत् पूर्वमुक्तम्)। यदा तु न (अस्यशब्दः) देवताविशेषणत्वेनोच्चार्यते (सिद्धान्ते,) तदा (अस्यशब्दः) प्रधानभूतः (एव, न विशेषणम्। तदा हि न केवलं बृहस्पतिपदं तदर्थम्, अपि तु) देवताप्रातिपदिकम् (देवताशब्दोऽपि) तदर्थम्। तस्मात् द्वाभ्याम् (विशेषणाभ्याम्) विशिष्टस्तद्धितार्थो (द्रव्यं) विधीयते (बृहस्पतिदेवत्यं द्रव्यं कुर्यात् इति) नोपसर्जनम्। तस्मात् बार्हस्पत्यं गृह्णाति इति (वाक्यार्थः। ग्रहणमेवात्र विधीयते इत्यर्थः। भाष्ये च–) श्रुत्यैव विधानम् इति अनेनैवाभिप्रायेणोच्यते। (ननु यदिदमुक्तम्, 'संनिधानात् ग्रहाणां यागसम्बन्धः प्रकृतौ' इति, तदयुक्तम्, अपूर्वीय द्रव्यशेषतया द्वितीययैव विनियोगात् प्रोक्षणादिवत्। अत आह–) न चैतत् 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यनेन तुल्यम्। तत्र (हि) वाक्यान्तरेण व्रीहयो यागसाधनत्वेनावगताः, तेषां स्वरूपमपि विद्यते (धीतम्), तथा अपूर्वसाधनत्वमपि। तत्र द्वितीया प्रोक्षणस्य गुणभावं ब्रवीति व्रीहिलक्षितापूर्वं प्रति (इति युक्तम्) न तु इह ऐन्द्रवायवम् (वाक्यम्) द्रव्यं प्रमाणान्तरेणावगतं यागसाधनत्वेन, येन गृह्णातिक्रिया अपूर्वांशेन सम्बध्येत प्रोक्षणवत्। तस्मात् ऐन्द्रवायवद्रव्यं गृह्णातिक्रियां प्रति प्रधानभूतम्, द्वितीयाविभक्तिसामर्थ्यात्। (ऐन्द्रवायवस्वरूपमेव द्वितीयया प्रधानं भवति, नापूर्वीयं रूपमित्यर्थः। ननु यत्र अपूर्वसंबन्धिनः संस्कारयोगात् आरादुपकारकं ग्रहणं प्रकरणाद्विनियोगः स्यात् अत आह–) न च प्रयाजादिवाक्येन तुल्यम्। तत्र (हि) द्रव्यदेवतेन क्रिया निर्वर्त्यते। सा च आरादुपकारिका। इह तु विपरीतम्। न चाग्नेयादितुल्यम्। तत्र (हि) 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति साकाङ्क्षम् (अपरिपूर्णम्) एव वाक्यम् (पुंव्यापाराश्रवणात्)। तच्च यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति (इति यागकल्पनया पूर्यते)। परिपूर्णं च वाक्यं वाक्यान्तरेण संबध्यते, प्राक् च यागात् परिपूर्णमेव न भवति। न च यागमन्तरेण अन्येन प्रकारेण (देवतासंयुक्तं वाक्यम्) पूर्यते (तस्माद्यागविधानम्)। तत्र आग्नेयादयो यागा उत्पन्नाः 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति (अनेन) प्रकृता एव (सन्तः केवलम्) फले विधीयन्ते (न तु उत्पाद्यन्ते)। न त्विह तथा, ऐन्द्रवायवादीनां यागविधानाभावात्। अन्यथाऽनुपपत्त्या (अत्र) यागकल्पना। परिपूर्णम् (हीदं वाक्यम्) 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति (पुरुषव्यापारश्रवणात्), न तु आग्नेयादिवाक्यं परिपूर्णं साकाङ्क्षत्वात् (तत्परिपूरणाय) यागकल्पना। इह तु परिपूर्णस्य (एव वाक्यस्य) अर्थानुपपत्तिवेलायाम् 'सोमेन यजेत' इति यागो विद्यते संनिहितः। स च देवतामपेक्षते (आत्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तथा–) ऐन्द्रवायवादीन्यपि (वाक्यानि प्रकृतद्रव्यविषयाणि) यागमपेक्षन्ते। तयोः (द्वयोः) साकाङ्क्षयोः एकाङ्गविकलयोः संबन्धो भवति। तस्माच्च (प्रयाजादिवत्) प्रकरणेन ऐन्द्रवायवादीनां संबन्धः। वाक्येन च (न संबन्धः। श्रुतिरेव वाक्यशब्देनोच्यते। किन्तु–) संनिधानेन संबन्धः। न चैतैः (देवतावाक्यैः) पूर्वमसंबध्यमानः (यागः) फलेन संबध्यते। (कथम्?) देवतया विना हि अरूपत्वात् न फलेन संबध्यते। अपि तु 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यपरिपूर्णं वाक्यम्। (यद्यपि वाक्यं परिपूर्णमेव, तथापि अर्थानुपपत्त्या पुनरपरिपूर्णं भवति। तच्च–) सोमयागेन (सह) ग्रहणम् (फलसम्बन्धात् प्रागेव संनिधानात्) संबध्यते, न प्रकरणेन (संनिधानाविशेषाच्च समुच्चयः। तथा विकृतावपि अदृष्टार्थयोगात् उपदेशातिदेशाभ्यां सोमयागेन संनिहितत्वात् ग्रहशब्दस्य च विधीयमानार्थत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावात् समुच्चयः)।

अभिधेयैकवाक्यत्वात्। [illegible] ॥

भाष्यम् — इतश्च पश्यामः समुच्चय इति। कुतः? निःसंदिग्धैश्च अभिधेयैः सुपदैः एकवाक्यत्वं भवति।

तदेव वाच्यम् । यत्तु ग्रहस्य क्रियमाणः संमार्गः तदीयत्वावधारणेन एकत्वविषयो विज्ञायते इति मन्दफला च पुनःश्रुतिरिति, तत्राभिधीयते 'एकत्वेनापि संबन्ध्य साधयेच्च क्रिया यदि । ततो निष्फलतो-च्येत भेदस्तस्यैकसंस्कृतेः ॥', अयमेव एकत्व-संबन्धात् विशेषः, यत् एकस्मिन् क्रियते, अन्यथा हि ग्रहमात्रसंस्कारः स्यात् । तस्मात् द्रव्यगुणयोः नियम-सिद्धेः अस्ति अवगतान्वयस्यैव एकत्वसंबन्धस्य पृथक् प्रयोजनमिति संस्कार्यत्वोपपत्तिः । गुणत्वप्रतिज्ञानं तु प्रणीताधर्मवत् भाष्यकारेणैव प्रतिपादितम् । मन्दयुक्तिक एवायमभ्युपगमः, यत् गुणमेव आश्रितेन गुणेन उपकर्तव्यमिति । कुतः ? 'साक्षादयोग्य-संबन्धाः क्रियासंबन्धिनि स्थिताः । असंबद्धै-रसंबद्धाः साधयन्ति गुणाः क्रियाम् ॥' अतः ग्रहेषु क्रियमाणा गुणाः क्रियां न परिच्छिन्द्युः, इति क्रियासंबन्धिनम् आश्रयन्ति, न तु तद्गतगुणप्रधानत्वयोः कश्चित् विशेषः, इति तयोरुपेक्षा । यथा च क्रियासाधनं किंरूपमेतत् भविष्यति इत्येतदपेक्ष्यते, तथैव प्रधान-मपि किंरूप यस्य मया (क्रियासाधनेन) उप-कर्तव्यमिति, एतावद् संबन्धे कारणम् । अपि च 'या गुणस्योपकुर्वीत आत्मसात् कुरुते गुणम् । ग्रही-ष्यति तदासैषा तं तु संस्कार्यवर्तिनम् ॥' क्रियया हि प्रधानस्योपकर्तव्यम्, गुणेनापि । न च साधनगतो-ऽसौ तथागता याति, यथा प्रधानगतः । 'को नु खलु मम प्रधानस्य उपकर्तव्याः किञ्चिदनुग्रहं कुर्यात्' इति । महाभाष्यानुग्रहः यत् प्रधानेषत्ताऽवधारणं नाम । यज-मानसंस्काराणां च यागगुणभूतकर्त्रंशातिरेकेण फल-प्रतिग्रहणयोग्यपुरुषकरणात् भोक्तृस्वातन्त्र्यानामपि यागा-र्थत्वं वक्ष्यते (३।८।२६) । स एवात्र न्यायः, इति अविरुद्ध प्रधानाश्रयिणां गुणत्वम् । एवं विधेयेषु तु गतः विधेः असामर्थ्यमित्युक्तम्, तद् उपादीयमानेष्वपि पश्वादिषु अविशिष्टम् । तत्रापि हि द्रव्यदेवतायागविशिष्टभावनाविधिपरे वाक्ये यदि लिङ्ग-संख्यासंबन्धः अतः क्रियायां द्रव्ये वा विधीयते, ततो वाक्यं भिद्येत इति शक्यं वदितुम् । अथ तु विशिष्ट-विधानात् अवाक्यभेदः, स संमार्गेऽपि अप्राप्तत्वात् अविशिष्टः । तदिह एतावानेव विशेषः अवशिष्यते, यत् ग्रहः उद्दिश्यमानः, पशुः उपादीयमानः, न चैतावता किञ्चित् सिध्यति, अन्यथा पशुग्रहसंबन्धमात्रभेदेनापि विवक्षिताविवक्षितत्वसिद्धिः स्यात् । अपि च अस्मिन्नेव वाक्ये ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे विधीयमानेऽपि दशापवित्रतदे-कत्वादीनां विवक्षा अभ्युपगम्यते, न च वाक्यभेदः, तथा ग्रहैकत्वेऽपि भविष्यति । यस्तु पदान्तरोपादानात् विशेषं ब्रूयात्, तस्य सर्वत्र यःकश्चित् विशेषोऽस्ति इति न कश्चित् दृष्टान्तो नोपमा, तुल्यन्यायानां विषयाभावात् । किञ्च 'पदान्तरगतो यस्य गुणोऽभीष्टो विवक्षितः । तस्य तुल्यपदोपात्तः कथं स्यादविवक्षितः ॥' (उद्देश्योपा-देययोर्विशेषणविवक्षायाम् अविशेषमुपसंहरति आक्षेप्ता—) तस्मात् ग्रहैकत्वमपि विवक्षितम् । अस्ति हि उद्दिश्यमा-नस्यापि ग्रहस्य विधिसंस्पर्शः, अन्यथा हि विनाऽपि ग्रहेण संमार्गे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवेत् । अथ प्राप्तत्वात् ग्रहस्य अविधानमुच्येत, तदयुक्तम्, संमार्गं प्रति अप्राप्तत्वात् । अथ ज्योतिष्टोमे प्राप्तेः अविधिरुच्यते, स पश्वादेरपि लोके प्राप्तत्वात् प्राप्नोति । अथासौ यागे अप्राप्तो विधी-यते, तत् ग्रहस्यापि अविशिष्टम् । अथ संमार्गस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणानहिर्भावात् ग्रहविधानमुच्येत, तत् पशुयागस्यापि लोकान्तर्गतत्वात् अविशिष्टम् । शक्यं हि 'यो ग्रहः' इतिवत् 'यः पशुः' इत्यपि वक्तुम् । उद्दिश्यमानत्वात्तु या अत्र ग्रहस्य अविधानाशङ्का, सा विध्यनुवादयोः उद्दिश्यमानोपादीयमानयोश्च अत्यन्त-भेदात् अयुक्ता । तथाहि 'उद्देश्यस्यापि देशादेरेका-न्तेन विधिः स्थितः । उपादेयोऽपि चालम्भः प्राप्तत्वान्न विधीयते ॥' तस्मात् विशिष्टसंमार्गविध्या-क्षेपात् ग्रहवत् एकत्वस्यापि विधिसंस्पर्शे सति अर्थात् गुणप्रधानभावः इति एकत्व निष्प्रयोजनत्वात् गुणभूतम्, ग्रहश्च प्रयोजनवत्त्वात् प्रधानभूतः । किञ्च 'सह विध्य-विधी युक्तौ न चैकपदगोचरौ । पदभेदो न च व्याप्यः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रति ॥' (कर्मगुणरूपौ विध्य विधिशब्दौ) एकस्मिन्नेव च पदे गुणगुणरूपेण ग्रहानु-वादं प्रति विधिरप्यभीष्टो, नैकत्वम् इति विप्रतिषिद्धम् ।

होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणशेषः सादनम् । १०।५। २१।७३, * ग्रहणं षोडशिनः आग्रयणपात्रादेव । १०। ५।१०।४२–४३, ४५–४८, * ग्रहणं षोडशिनः तृतीयसवने एव । ज्योतिष्टोमे । १०।५।१२।४४. * ग्रहणं सोमभक्षव्यापारविशेषः । तत्र 'भक्षेहि मा विश०' इत्यादिर्मन्त्रः । वि. ३।२।९.

* ग्रहणावेक्षणसन्यग्जरणेषु भक्षानुवाकः यथालिङ्गं (विभज्य) विनियोक्तव्यः । शा. ३।२।१।२५.

* ग्रहणादौ भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं विनियोगो ज्योतिष्टोमे । वि. ३।२।९.

☒ ग्रहणप्रतिकर्षे सादनस्यापि प्रतिकर्षः ॥

सादनं चापि शेषत्वात् । १०।५।२१।७३ ॥

भाष्यम्— इदमाम्नायते 'आश्विनाग्रान् गृह्णीयात् आमयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयात् अभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयात् अभिचर्यमाणस्य' इति । (आमयावी बद्धकोष्ठः । अभिचर्यमाणः अभिचारविषयः) । पुरस्तात् ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः इत्युक्तम् । तत्र अयमर्थः सांशयिकः (संशयमापन्नः । पा० ५।१।७३ संशयविषयीभूतः सांशयिकः) । किं सादनमपि प्रतिकृष्यते नेति । अवचनात् नेति ब्रूमः । शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दश्च ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य । तस्मात् न सादनं प्रतिकृष्यते इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सादनमपि प्रतिकृष्यते इति । कुतः ? ग्रहणशेषो हि सादनम् । ग्रहणं हि प्रदानार्थम् । तत् अनेकस्य द्रव्यस्य युगपत् प्राप्तमसादयित्वा न शक्यं युगपत् होमार्थं धर्तुम् । सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति । तस्मात् ग्रहणशेषः सादनम्, इति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे अवश्यं प्रतिकष्टव्यम् इति ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ७४ ॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि दृश्यते यथा सादनं प्रतिकृष्यते इति । किं लिङ्गम् ? 'धारयेयुः तम्, यं कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेत्, यं कामाय गृह्णीयुः' इति सादनस्यापि प्रतिकर्ष[illegible] ।

सोम— पूर्ववैपरीत्येन उत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु— सादनमपि प्रतिकृष्येत सादनस्य ग्रहणाङ्गतया तदपकर्षेऽपि वचनतात्पर्याविशेषात् इति ।

वि— 'नापकर्षोऽपकर्षो वा, सादनस्याश्रुतत्वतः । न, मैवं ग्रहशेषत्वात् तच्चासन्ने ग्रहान्तरम् ॥' ग्रहान्तरं ग्रहीतुमशक्तेः ।

भाट्ट— धाराग्रहाणां पूर्वपूर्वं गृहीत्वा तरे सादयित्वा उत्तरोत्तरस्य ग्रहणम्, सर्वेषु च गृहीतेष्वासादितेषु च पश्चात् कालान्तरेषु क्रमेण प्रदानमिच्येषा नित्यक्लृप्तिः । कामाय तु शुक्रादिग्रहणेषु अपकृष्यमाणेषु न ग्रहणमात्रस्य प्रतिकर्षः, अपि तु सादनस्यापि । पूर्वग्रहासादने उत्तरस्य ग्रहीतुमशक्यतया एतत्सोमसंस्कारकस्यापि सादनस्य उत्तरग्रहणोपकारकतया सादनाभावे आश्रयभूतामिमग्रहणानुष्ठानानुपपत्तेः । सादननियमस्य च एतद्ग्रहणे उत्तरग्रहणसाहित्यसंपत्त्यर्थस्यापि क्लृप्ततया ग्रहणशेषत्वात् सर्वान्ते तत्करणे तद्बाधापत्तेः अर्थक्रमेण पाठक्रमबाधात् तस्यापि प्रतिकर्षः । वस्तुतस्तु 'गृहीत्वा सादयति' इति ग्रहणोत्तरत्वश्रुतेः पाठक्रमाभावाच्च न प्रतिकर्षे किंचित् बाधकम् ।

मण्डन— 'तत्सादनं च प्रतिकृष्यतेऽर्थात् ।' २२.

शंकर— 'सादनं चापि तत्रैव ।' २३.

* ग्रहणप्रतिकर्षेऽपि प्रदानानपकर्षः । भा. १०।५। २२।७५–७६.

* ग्रहणसूतकेऽपि (चन्द्रसूर्ययोः) श्राद्धविधि. । अयं प्रतिप्रसवविधिः पुरुषार्थः । बाल. पृ. १५.

☒ ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति, इति न्यायः । अनिष्टादिकारिणा तु शुभमार्गेण गतिर्या, 'ग्रामं गच्छन्०' इति न्यायेन स्वर्गप्राप्तिमात्रं वा नास्ति इति तृतीयाधिकरणे वर्णितम् । परिभाषा०. ३।२।१।१ मसू.

* ग्रामाद्रागतानां पुरुषाणां पर्यग्निकरणेन अदृष्ट उपकारः क्रियते । भा. २।१।८।१२ पृ. ४१३. यथा ग्रामाद्रागतानां शान्त्यर्थं अग्निज्वलनदध्यक्षतप्रभृतेः शिरसः उपरि भ्रामणं शुचिदेशप्रतिष्ठापनं च । वा.

* ग्रामकामः 'मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवम्' । भा. १०।१।१०।४१. * ग्रामकामः

एकैक एव दृश्यते, तस्मादविरोध इति। उच्यते। ' तथा सति ग्रहैकत्वमस्तु नाम विवक्षितम्। सर्वैः संमार्गवेलायां ग्रह एको भविष्यति॥ ' नहि कश्चिदपि युगपत् अनेकं ग्रहं संमार्ष्टि। ततश्च विवक्षितेऽपि सादृश्यमेव, इति मन्दं विवक्षाफलम्। ननु युगपत्संमार्गे विरोध एव फलं भवति। नैतदस्ति, प्रत्येकं गृह्यमाणत्वात् तद्वदेव संस्कारे सति यौगपद्यप्रसङ्गाभावात्। अभ्युपेत्य-वादमात्रं चैतत् स्वतन्त्रैकत्वाप्रतीतेः। अतश्च एकत्वाख्य-संबन्धस्य अनवधारणेन अज्ञातविषयत्वात् केवलग्रह-परमेव शास्त्रं विज्ञायते। यद्यपि च द्रव्यान्तरगतत्वेन तत् विवक्षितमेव, तथापि ग्रहस्य तावत् अविवक्षितमिति सिद्धः सर्वेषां संमार्गः। ' तस्माल्लक्षणमेवैतद् द्रष्टव्यं हि स्वगोचरे। संख्योद्देशेन संस्कारो नैव कश्चिद् विधीयते॥ ' अथ तु गुणभूतमेकत्वं विधीयेत, तत्र ' द्वितीया तावत् गुणभावं नैव ब्रवीति ' इति व्याख्यात समर्थ्यधिकरणे (२।१।४।१२)। सा (द्वितीया) यदि अविवक्षितेप्सितार्था कारकमात्रलक्षणार्था (अर्थो यस्याः इति बहुव्रीहिः) इति विवक्ष्यते, ततः ■ एव तावत् एको दोषः इति, एकत्ववत् ग्रहस्यापि गुणत्वप्रसङ्गः। अथ ग्रहस्य प्राधान्यम्, एकत्वस्य च गुणत्वं परिगृह्ये-यातम्, तथापि सकृदुच्चारणे गुणप्रधानत्वश्रुतिलक्षणाऽऽ-श्रयणात् विभक्तिवैरूप्यादिनिमित्तो वाक्यभेदः। तत्र एवत् स्यात्, ऐकरूप्यार्थमेकत्ववत् ग्रहस्यापि तावत् गुणत्वमेव अवगमयेत्, ततः प्रयोजनवत्तावशेन ग्रहस्य प्राधान्यम्। न च अर्थात् भवत् शब्दस्य वैरूप्यमापा-दयति इति। अत्र ब्रूमः। ' कथमाद्यावस्थैव गुण-भावो विवक्ष्यते। (कथम् आदौ भवन् एव)। कथं च संभवच्छब्दादर्थात् प्राधान्यमिष्यते॥ ' सर्वैव शब्दप्रवृत्तिः अर्थभवात् विपर्यये प्रतिपद्यते, नास्तरित्याप्तमात्रेण। तदिदं यदि तावत् श्रुतिवशात् प्राधान्यं परिगृह्यते, ततः तदेवैकम्। अथास्य कथञ्चित् अर्थभावं परिकल्प्य इच्छया आश्रीयते, ततः पुनः संभव-त्करणाविरोधात् सत्यपि प्रयोजनवत्त्वे शास्त्रबलेन गुणत्व-प्रसङ्गः। गुणत्वसंभवावगमतपरिहार्य प्राधान्यगुणत्वयोः प्राधान्यालोचनेन विशेषाय शब्दस्वेद्यः। प्रथमं हि

श्रुतिवशात् प्राधान्यं प्रतीयते, ततः तत् उज्झित्वा मध्ये गुणत्वम्, ततः तस्यापि असंभवात् अन्ते पुनः प्राधान्य-मिति विक्षेपः। पश्चात्तनमपि च प्राधान्यम् अवश्यं शब्दे एव आरोपयितव्यम्। नहि अर्थो नाम किञ्चित् प्रमाणम्, किं तर्हि? शब्दशक्तिकल्पनाहेतुः। अतश्च अनेककल्पनानिमित्तो हि अस्त्येव वाक्यभेदः। किञ्च, ' विधीयमानमप्यर्थमन्यतो याऽवधारितम्। अवश्यम्भाविनं प्राप्य न शब्दोऽन्यत्र वर्तते॥ ' यद्यपि च ग्रहस्य प्राधान्यं प्रयोजनवत्तयैव सिद्धम्, तथापि द्वितीया सत् आपादयन्ती सती नानुवादमात्रमपि लभमाना अर्थान्तरे वर्तेत। तद्यथा ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ' इत्यत्र प्रकरणप्राप्तमपि सन्तं होममेव धातुर-नुवदति, न विधानार्थमपि अन्यदेव गमनादि धात्वर्था-न्तरं ब्रवीति इति। ततश्च ग्रहस्य प्राधान्यानुवादात्, एकत्वस्य च गुणभावविधानात्, अपरो वाक्यभेदः। श्रुत्या च अवश्यम्भाविनि ग्रहप्राधान्यविधाने लभ्यमाने को जातु चित् अर्थात् क्लेशेन कल्पयिष्यति? ' क्वचिद् द्रव्यपरिच्छेदादेकत्वमपि चार्थवत्। अतो न तद्वशेनापि द्वितीया स्वार्थमुज्झति॥ ' तस्मात् शब्दसामर्थ्यात् उभयत्र प्राधान्यं ग्रहीतव्यम्। तत्र च अनिरूपणात् अविवक्षा इत्युक्तम्। भाष्यमपि एतेष्वेव वाक्यभेदेषु योजयितव्यम्।

ननु च ' अग्नेस्तृणानि ' इत्यत्र द्वितीयासंयोगा-भावात् यथोक्तवाक्यभेदाभावात् एकत्वविवक्षा स्यात्। नैव दोषः। यद्यपि एषा षष्ठी विशेषणत्वात् गुणभूत-मिव अग्निं प्रतिपादयति, तथापि संबन्धान्तराभावात् अङ्गाङ्गिसंबन्ध एव ज्ञायते। तथापि अग्नेः प्रयोजन-वत्त्वात्, तृणापनयस्य अदृष्टात्, ' राज्ञः पुरुषः ' इत्यत्र यथा राजा पुरुषस्य स्वामी, एवमग्निः तृणापनयस्य स्वामी इत्येतदेव गम्यते। यद्यपि चैषा पञ्चमी स्यात्, तथापि अन्यत्रादानकस्य गृह्यतत्त्वस्य फलमात्रात् अवश्यम् ' मध्यात् पूर्वार्धाच्च द्विरवद्यति ' इतिवत् अविवक्षितगुणार्थां कार्यवशेन अग्निप्राधान्यं स्थापयन्ती प्रवर्तेत। तत्र अग्नेः प्राधान्यम्, एकत्वस्य ■ गुण-

वदन् नैकदेशो कल्पितो भविष्यति, न च द्वौ संबन्धौ अपूर्वौ एकस्मिन् वाक्ये भविष्यतः। तस्मात् एष पक्षो ज्यायानिति। तदर्था ह्येषा चमसिश्रुतिः हारियोजनस्य प्रशंसार्था। चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजन प्रशंसितुम्। कथम्? महाभागो हि हारियोजनः, यस्मात् तत्र सर्वे लिप्सन्ते। अन्यान् चमसान् एकैकः, न ते महाभागाः, न्यूना हारियोजनादिति।

वा— न युक्तः सर्वशब्दः पुरुषमात्रगामी सन् अधिकारेण विशेषित, पुनः चमसिशब्देन प्रयोजनान्तरशेषाधिकेन सता विशेष्टुम्। यावद्यावत् हि शब्दः अल्पविषयी क्रियते, तावत्तावत् श्रुतिर्बाध्यते। तस्मात् चमसिनो न प्रत्येक चमससंबन्धार्थमुपात्ता.। तेऽपि च अल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसा कर्तुम्। अतो हारियोजने सर्वे एव इत्येतदेव सिद्धम्।

शा—'संनिधेः सर्वशब्दोऽयं चमसिष्वेव वर्तते। तेन तेषामयं भक्षो ग्रावस्तुत् नैव भक्षयेत्॥ उच्यते सर्वशब्दोऽयं कृत्स्नार्थवचनो यतः। तेन सर्वेषु वर्तेत, न संकोचोऽस्य युज्यते॥' तस्मात् ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः।

वि— 'किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्। सर्वेषां वा, ऽग्रिमस्तेषा पूर्ववाक्येण संनिधे.॥, लिप्सन्ते सर्वं एवेति हारियोजनवाक्यत। ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम्॥'

भाट्ट— भक्षे स्वमार्ग्यां प्रमाणमुक्त्वा वचनमिदानीमभिधीयते। 'यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति श्रुतम्। तत्र लिप्साशब्देन उपक्रमस्थार्थवादानुरोधात्, लिप्सामात्रग्रहणे अदृष्टार्थलापत्तेश्च लक्षणया भक्षणमभिधीयते। तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविधया वषट्कारनिमित्तं होमाभिषवनिमित्तं च यद्यपि प्राप्तम्, तथापि अत्र विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेर्भक्षान्तरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते। अथवा हारियोजनावान्तरप्रकरणे पाठात् तदीयभक्षानुवादेनैव 'पुरस्तादैन्द्रवायवस्य भक्षयति' 'सर्वत. परिहारमाश्विनं भक्षयन्ति' इत्यादिवत् गुणमात्रं विधीयते। विशेषधर्मपुरस्कारेण कर्तृविधानाच्च नैककर्तृत्वबोधे कर्त्रन्तरविधानानुपपत्तिश्शङ्का। सर्वथा वाचनिकः कर्तृविशेषः। तदिह सर्वपदं किं चमसिमात्रपरम्, किंवा प्रकृतसर्वर्त्विक्परमिति चिन्तायाम्, सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वादुपस्थितपरामर्शित्वावगतेः, चमसिनामेव च पूर्वमुपस्थितत्वात् तेषामेव ग्रहणम्। इति प्राप्ते, चमसिशब्दस्य अन्यचमसेषु एकैकस्यैव चमसिनो भक्षणं न्याय्यम्, अत्र तु चमसिनामन्येषां च सर्वेषामेव तत् युक्तमित्येवं स्तुत्यालम्बनत्वेनैव उपपत्तेर्न पुनः सर्वपदसङ्कोचकत्वम्। अतश्च परमसर्वेण (जगतीतलवर्तिना सर्वेण) व्यवहारासंभवात् आवश्यकेन प्रकरणादिनैव प्रकृतकर्मकरमात्रग्रहणोपपत्तौ पुनश्चमसिभिर्विशेषणे प्रमाणाभावः। न च एवं पत्न्या अपि ग्रहणापत्तिः, सेयीषदेव पुल्लिङ्गेन पत्न्याः ग्रहणानुपपत्तेः। चमसाध्वर्यूणां तु याज्ञिकाचाराभावादेव अग्रहणमिति ध्येयम्। नहि ऋत्विजः एव सर्वशब्देन ग्राह्या इत्यत्र अन्यत् किञ्चित् प्रमाणमस्ति। ७.

मण्डन— 'ग्रावस्तुतो विधेर्भक्ष' ।'

शंकर— 'भक्षो ग्रावस्तुतो भवेत्।'

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात्। ३।५।९।२७॥

पूर्वपक्षसूत्रम्। ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुत् नाम होतृगणस्य चतुर्थः पुरुषः। तस्य सोमशेषभक्षो विद्यते नवेति संशये नास्तीति पूर्वः पक्षः। ग्रावस्तुत. नाम ऋत्विज. भक्षः सोमभक्षः न विद्यते। अनाम्नानात् यतस्तस्य भक्षो नाम्नात.।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात्। २८॥

पूर्वपक्षस्य निरासार्थो वाशब्द.। ग्रावस्तुतः सोमभक्षो नास्तीति न मन्तव्यम्। हारियोजनो नाम यः सोमः, तस्मिन् सर्वेषामेव ऋत्विजां संयोगात् 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति सर्वशब्देन तेन तस्य उक्तत्वात् ग्रावस्तुदपि सर्वशब्देन उक्त एव भवति। तस्मात् ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजनसोमभक्ष। हारियोजनो नाम न स्वतन्त्र पात्रम्, किन्तु द्रोणकलश एव। तत्र एष विशेषः, परिधिप्रहरणानन्तरम् उन्नेता द्रोणकलशेन सर्वम् आग्रयणात् गृहीत सोमं गृह्णाति। स बहीभिर्धानाभिः

' ग्रहस्य संसृजेवैतत् प्रधानं गुण एव वा । सर्वथा वाक्यभेदः स्याद्वतो नास्य विधेयता ॥ '

सोम—संमार्गस्य 'तेषामर्थेन' इत्यधिकरणन्यायात् (३।१।४) यथार्थयोगं ग्रहशेषत्वे सिद्धे संयोगप्रकारविशेषः इदानीं चिन्त्यते इति श्रौतविनियोगचिन्तारूपत्वात् अध्याये संगतिः । यथार्थयोगं शेषत्वे सिद्धे एव तद्विशेषचिन्ता संगच्छते इति अवान्तरसंगतिश्च । सूत्रार्थस्तु—एकत्वसमभिव्याहृतं संमार्गादिकम् एकस्यैव स्यात् श्रुतिसंयोगात् इति ।

वि—'संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उतासिलः ।, एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयपदादरात् ॥ , प्राधान्यात् तद्गुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् । तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो ग्रहाः सर्वशोधनम् ॥ '

भाट्ट— ज्योतिष्टोमादिषु 'ग्रहं संमार्ष्टि' इति श्रुतम् । तत्र संमार्गादि प्रति ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि उद्देश्यताऽवच्छेदकता, उत तस्यैव वा, एकत्वं तु कथमपि विध्यन्वयासंभवादविवक्षितमिति चिन्तायां पश्वेकत्ववत् ग्रहैकत्वस्यापि अविवक्षाकारणाभावादुद्देश्यताऽवच्छेदकता । अतश्चैकस्यैव ग्रहस्य संमार्गः । इति प्राप्ते, यत्र हि समासादौ परस्परान्वयो व्युत्पन्नः यथा 'अरुणाग्निधानीम्' 'पतिविद्यित् सोमलिप्तम्' इत्यादौ, तत्र भवत्येव विशिष्टोद्देशः । यत्र तु स न व्युत्पन्नः, तत्र परस्परान्वयेन विशिष्टोद्देशे अव्युत्पन्नान्वयनिबन्धनवाक्यभेदापत्तेर्न विशिष्टोद्देशः । यथा 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छति' 'ग्रहम्' इति च द्वयोः सुबन्तयोर्भावनाऽन्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वेन परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा 'पञ्चदशान्याज्यानि' इत्यत्रापि विशिष्टविधानापत्तिः । एकवचनानुवादसंख्याऽऽदेस्तु समानाभिधानश्रुत्या करणत्वकर्मत्वादिरूपे प्रत्ययार्थे एवान्वितस्य पदश्रुत्या प्रातिपदिकार्थान्वयो नैव व्युत्पन्नः । एवम् ' सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ' इत्यादौ एकपदात् यत्रानेकार्थप्रतीत्युत्तरं लक्षणया प्रातिपदिकादेव साहित्यप्रतीतिः, तत्रापि साहित्यस्य प्रत्ययार्थे एवान्वयः, न प्रातिपदिकार्थे इति कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च नैतादृशस्थले विशिष्टोद्देशसंभवः । अथ विशिष्टोद्देशाभावेऽपि उभयोरपि प्रातिपदिकवचनार्थयोः प्रत्ययार्थे कर्मत्वादौ अन्वयेन तद्द्वारा भावनाऽन्वयोपपत्तेः संमार्गस्य पार्ष्णिकोद्देश्यद्वयसंबन्धे बाधकाभावः । न चोद्देश्यानेकत्वे वाक्यभेदः, भावनायामनेककारकसंबन्धवत् अनेकोद्देश्यसंबन्धे बाधकाभावात् । न च तस्यामेकोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वनियमः, 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ पुंस्त्वपशुत्वादेरनेकस्यापि तस्य दर्शनात् । विधेस्तु अनेकोद्देश्यकत्वे नैव का चित् क्षतिः । न चैकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावादसंस्कार्यता, पशुत्वेन विनियुक्तस्यापि लोहितादेः संस्कार्यत्ववत् बहुत्वावच्छेदेन विनियुक्तस्यापि ग्रहस्यैकत्वावच्छेदेन संस्कार्यत्वोपपत्तेः । न च एवमपि द्वयोरुद्देश्ययोरेकप्रधानक्रियया वशीकाराभावात् कथं परस्परनियम इति वाच्यम् । वैकृताङ्गवत् गुणानुरोधेनापि पदश्रुत्यैव वा प्रधानयोरपि आकाङ्क्षां प्रकल्प्य तदुपपत्तेः । इष्यते च यत्र भिन्नवाक्यस्थलेऽपि 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ गुणानुरोधेन प्रधानयोरभेदान्वयः, तत्रैकवाक्यस्थले सुतरां शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यभूतया क्रियया वशीकारः । एकत्वाविवक्षाऽपेक्षया च वशीकारकल्पनायां न कोऽपि दोषः । अत एकत्वादेरपि स्वातन्त्र्येणोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वोपपत्तिः इति चेत्, भावनायाः करोतिपर्यायत्वेन एककर्मकत्वावगमात् उद्देश्यानेकत्वे तद्भङ्गनिबन्धनवाक्यभेदापत्तिः । एककर्मकत्वं च एकबोधविषयकर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । अत्र च 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ सत्यपि पुंस्त्वपशुत्वादीनां कर्मत्वपर्याप्त्यधिकरणताऽवच्छेदकधर्माणां भेदे, एकेनैव सर्वपदेन युगपद्बोधाभेककर्मत्वहानिरिति अस्तां विषयेष्वन्तम् । पर्याप्तिपदकृत्यं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम् । (यत्र ' अध्वर्युंयजमानौ वाचं यच्छतः ' इत्यादौ द्वयोरुद्देश्यस्थले द्वित्वावगतसाहित्यविशिष्टानां अपेक्ष्यस्य संपादकत्वप्रकर्मत्वान्वयात् देवतात्ववत् व्यासज्यवृत्तिकर्मत्वावगतेः सत्यपि तदधिकरणानां भेदेन बोधे तेषां पर्याप्तिसंबन्धेन कर्मत्वाधिकरणत्वाभावात् न एककर्मकत्वभङ्गः इति न तत्रानेकोद्देश्यता इति कौस्तुभे उक्तम् । ३।१।७।१४ पृ. १८१)। अतश्च फलद्वये संस्कार्यद्वये फलोद्देश्यद्वये वा वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टा । निमित्त-

संनिधाने विशेषोऽस्ति । तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानां च संग्राहकः । प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवग्रहणं चोदितम्, मैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोच्यते । विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वः उत्तरस्य कार्ये भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह, अप्रकरणपठिताभ्यामंशुग्रहदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति । आह । ननु ग्रहं संमार्ष्टि गुणो विधीयते अश्वमेधे सौपर्णराजताभ्यामिति । अत्रोच्यते । न तौ प्राकृतौ ग्रहौ । 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्' (२।२।८।२२) इति ग्रहकर्मणी भिद्येते । आह । इह तर्हि, बार्हस्पत्यं गृह्णातीति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । आह । आग्नेयवत् । यथा अग्निष्टुति 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि, तस्याविवक्षितत्वात् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वग्रहाणां संमार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्तमेतत् श्रुतेर्बलीयस्त्वादिति । 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या । नहि तत्रास्ति आग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति । आग्नेयता तत्र वाक्येन श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः समुच्चीयते । यथा प्रकृतौ अंशुं गृह्णाति, अदाभ्यं गृह्णाति इति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति ।

टुप्.— प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' 'मैत्रावरुणं गृह्णाति' इत्येवमादीनि वाक्यानि प्रकृतौ श्रूयन्ते, ऐन्द्रवायवेन यजेत, मैत्रावरुणेन यजेतेति । यद्येवं श्रूयेत, तथा सति खादिरादिवत् विकल्पः स्यात्, किं तर्हि ? इन्द्रवायू देवता अस्येति तद्धितो देवतां द्रव्योपसर्जनीभूतां ब्रवीति । तच्च (द्रव्यम्) द्वितीयया गृह्णाति प्रति प्रधानभूतम् । गृह्णातिश्च द्रव्यस्य पृथक्करणवचनम् । स च (गृह्णातिः) दृष्टार्थः । यः पुनः देवतानिर्देशः, स अदृष्टार्थः । [एतच्च असमुपेत्यापि दृष्टार्थत्वं गृह्णतेः देवतासंयोगस्यादृष्टार्थत्वादेव शक्यते समुच्चयो वक्तुमित्यभिप्रायेणोक्तम् । परमार्थतस्तु गृह्णातिरदृष्टार्थ एव । तदुक्तम् 'शक्यते चागृहीतेऽपि यत्र क चिदवस्थिते । द्रव्येऽस्मिन् देवतोद्देष्टुमित्यदृष्टार्थता विधेः ॥' (वा. पृ. ६२०) इत्यपि च भाष्यकारेणोक्तम् 'विभागश्चादृष्टार्थो देवतोद्देशश्च' (भा. पृ. १९११) । रत्न.] अन्यत्र (वाक्यान्तरे) देवताया अचोदितत्वात् । तस्मात् (अचोदितत्वात्) द्वितीयादिष्वपि ग्रहणेषु अयमेव न्यायः ('अदृष्टार्थो देवतासंयोगः' इति । सति चादृष्टार्थत्वे—) न चैन्द्रवायवोऽयं मैत्रावरुणकार्ये वर्तते इति प्रमाणमस्ति (येनैतस्यार्थात् विकल्पः स्यात्) । तस्मात् (देवतासंबंधसंपाद्यादृष्टभेदात्) भिन्नान्येतानि ग्रहणानि (भेदेन कर्तव्यानि समुच्चेतव्यानि इति यावत्) । यागोऽत्र देवताम् (स्ववाक्ये अश्रवणात्) अपेक्षते । देवताश्च (तद्धितोक्ताः) यागमन्तरेण न संभवन्तीति यागमपेक्षन्ते । तयोः (यागदेवतयोः) संनिधानेन संबन्धो भवति (न वाक्येन) । तच्च (संनिधानम्) सर्वेषाम् (ग्रहणाम्) अविशिष्टम् (तस्मात् समुच्चयो ग्रहाणां देवतानां चेति) । ईदृशी तावत् प्रकृतिः । यागः प्रधानभूतः, फले चोदितत्वात् । देवतावाक्यानि (सर्वाणि) तदर्थानि (संनिधानाविशेषात्) । तस्मात् प्रधानभूत एव यागः अर्थादभ्यस्यते । विकृतौ तु 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इति चोदकेन ग्रहणानि संनिहितानि । इतराण्यपि (बार्हस्पत्यादीनि) आम्नानसामर्थ्यात् (संनिहितान्येव) तेन तत्रापि सर्वाणि युगपत् गृह्णाति प्रयोगवचनः संनिधानाविशेषात् । ननु बृहस्पतिर्देवता चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते (तेन तत्र ग्रहान्तरस्याभावात् अनुदाहरणत्वमिति) । उच्यते । न संभवति (देवताविधानम् (द्रव्यवचनत्वात् बार्हस्पत्यशब्दस्य । चोदयति—) तस्योपसर्जनार्थो विधीयते । यथा 'दण्डी' इति पुरुषोपसर्जनभूतो दण्ड एव विधीयते पुरुषस्य प्राप्तत्वात् । एवमिहापि । कथम् ? (ग्रहाकारस्तोत्रम्—) द्रव्यदेवतासंबन्धं चोदकप्राप्तमनूद्य बृहस्पतिः (उपसर्जनीभूतः) विधीयते । (उत्तरमाह—) उच्यते । उपसर्जनतायोऽत्र न शक्यते विधातुम्, असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? (उत्तरमाह) तत्र (बृहस्पतिर्देवता अस्य इति

स्य प्राधान्येन । तस्मात् यस्योपसर्जनं चशब्दः, सोऽत्र क्रियागुणाभ्यां संबध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् सिद्धमिति । टुप्. १०।३।१४।५६. * चशब्दः समुच्चयं ब्रूते, परन्तु न प्राधान्येन । समुच्चयशब्दस्तु समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते । चकारस्तु कारकद्वयोपसर्जनत्वेन समुच्चयं ब्रूते । सीन्या. * चशब्दः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणार्थे तु समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशेत् क्रियागुणैः समुच्चयः संबध्येत । 'समुच्चयः शोभनः', समुच्चयो द्रष्टव्यः' इति यथा भवति, एवम् 'च शोभनः' 'च द्रष्टव्यः' इति वा भविष्यति । तथा यथेह समुच्चेययोः षष्ठी भवति, धवखदिरयोः समुच्चय इति एवं धवः खदिरश्च इत्यत्राप्यभविष्यत्, न तु भवति । तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति । भा. १०।३।१४।५६. * चशब्दस्य द्योतकत्वम् । टुप्. १०।३।१४।५६. * चशब्दस्य निपातत्वेन अवाचकत्वम् (निपाता द्योतकाः) । सोम. ३।१।१२. * चशब्दस्य यद्यपि पदात् परत्वं न स्मर्यते, तथापि प्रयोगनियमात् अनभिधानाच्च परस्तादेव प्रयुज्यते । नहि असौ पुरस्तात् प्रयुज्यमानः अर्थमभिधत्ते । रत्न. १०।३।१४।५६. * चशब्दे उच्चरिते इतरेतरयोगः प्रतीयते, स तस्यार्थः । टुप्. १०।३।१४।५६.

चक्रकन्यायः । अन्योन्याश्रय एवावर्तितः चक्रकं भवति । तच्च स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षित्वरूपमिति । अस्यापि हि आत्माश्रयवत् त्रैविध्यमिति । साहस्री. ६११.

चक्रनाभिन्यायः । मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे (११८।१ टीकायां) अव्यक्तमव्याकृतमायाशबलं हार्दाकाशः इति पर्याया त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वाचकाः । 'चक्रे नाभिरिव श्रिता' इति प्रयोगदर्शनात् । तत्र त्रिशिष्टे निकृष्टं चक्रनाभिन्यायेन श्रितं वस्तु अव्यक्ताख्यम् । 'निष्प्रपञ्चं परं ब्रह्म तस्मान्न परतस्तु किम्' इति इष्टः ते न्याय अन्नमिति । साहस्री. ७६१.

चक्रभ्रमणन्यायः । यथा चक्रभ्रान्तिहेतौ कुलालव्यापारे निवृत्तेऽपि भ्रान्तिस्तस्य वेगाश्रयादेव भाति, तथा भ्रानेऽपि । (अज्ञाने नष्टेऽपि जीवन्मुक्तिः । संग्रहः) साहस्री. २७५.

चक्रवाकीचक्रवाकन्यायः । श्रूयते हीमौ जलचरपक्षिदम्पती दिने संपृक्तौ सन्तौ यथेच्छं नदीतीरे विहरतः, सूर्यास्तवेलायामन्यतरः उड्डीय नद्याः परे पारे गत्वा शब्दायते, इहत्यस्तदनुकृत्योड्डीय परे पारे याति, परस्थः अवारतीरे आयाति, पुनः परस्थः अवारमवारस्थः पारं यात्यायाति चैवं रात्रिपर्यन्तं कुरुतः । दिने पुनर्मीलतो रात्रौ वियुञ्जाते इत्येवं विषयविवक्षायामयमवतरतीति । साहस्री. ५५६.

* 'चक्षुषी वा एतौ यज्ञस्य यदाज्यभागौ' इति आज्यभागयोः फलार्थवादः, न तु फलविधिः दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।३।१।१-३, * चक्षुषा रूपमुपलभ्यते इति दर्शनादेवावगतम् । १।१।२।२ पृ. १६. * चक्षुषः प्रकाशानुग्रहापेक्षित्वेऽपि रूपमर्थः । (अर्थो विषयः) । वा. ३।२।१।१ पृ. ७४७, * चक्षुषः सामान्यम् अनित्यत्वमगृह्णतोऽपि रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते । ३।४।४।१३ पृ. ९४०. * योग्यतालक्षणसंबन्धेन चक्षुषो ग्राहकत्वात् चक्षुर्ग्राह्यरूपसमानदेशस्यापि स्पर्शादेः अयोग्यत्वेन अग्रहणं युक्तम् । सु पृ. ७७२. * चक्षुषोरञ्जनं संस्कारः न फलप्रयुक्तः (दीक्षायाम्) । भा. ४।३।१।१-३. * चक्षुरादेः उत्पन्नस्यापि स्वाभाविकं रूपग्रहणसामर्थ्यं नैव विहन्यते । बृहती. १९४. * चक्षुरादिपदानां संसर्गिद्रव्यवाचकानां पशुगणस्याभिगुणैपगतानां नोहः । भा. ९।३।१०।२७-२८. * चक्षुरादिशब्दा न गोलकवाचकाः, किन्तु रूपदर्शनसामर्थ्यैरूपतेजोमात्रादिवाचकाः । वि. ९।३।१०. * चक्षुरिन्द्रियं तेजोरश्मिरूपम् । 'तेजोरश्मिवचनस्तु अयं (चक्षुःशब्दः) ' । भा. ९।३।१०।२७. * चक्षुरिन्द्रियं रूपमात्राभिव्यञ्जकतया रूपवत्त्वानुमानेन तैजसं प्राकृतिकम् । मणि. पृ १९.

चक्षुर्दीपन्यायः । यथा अन्धकारावृतघटादिदर्शने चक्षुर्दीपौ उभावपि अपेक्ष्येते, दीपदर्शने तु तथा न, किन्त्वेकं चक्षुरेवापेक्ष्यते । तथा 'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता । स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते ॥' इति (पञ्चदश्याम्) । साहस्री. ४५३.

कथम्? सप्तदशैते ग्रहा गृह्यन्ते, द्वये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च। अत्र व्यक्तमधिकाः सुराग्रहाः। तेषु 'गृह्यन्ते' इति ग्रहणं चोद्यते, नानूद्यते। सकृदुच्चरितो 'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमग्रहैरपि संभन्त्स्यते। तस्मात् चोदनाऽन्तरं ग्रहाणाम्। अनेन असंदिग्धेन अन्यदपि एवमेवावगम्यते।

लिङ्गदर्शनाच्च। ५॥

भाष्यम्— लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति। किम्? 'विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद्वाजपेयः। अतीव अग्निष्टोमं क्रामति (अति) उक्थ्यम् अति षोडशिनम्, नातिरात्रमाप्नोति' इति। विरण्यशब्दो विस्तीर्णे भवति। यथा 'विरण्यानि अरण्यानि' विस्तीर्णानीति गम्यते। यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता, बाधाया नोपपद्यते। तस्मादपि समुच्चय इति।

शा— वैकृता ग्रहा (बार्हस्पत्यादयः) प्राकृतानां ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां निवर्तका न वेति संशये, ग्रहाणां यागनिर्वृत्त्यर्थत्वेन एककार्यत्वात् प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैर्ग्रहैः निर्वृत्ते यागे चोदकप्राप्ता निवर्तन्ते। इति प्राप्ते, ब्रूमः। 'येषां मिथोऽनपेक्षाणां कार्येणैकेन संगतिः। तेषां बाधो विकल्पो वा नैवमस्ति ग्रहे पुनः॥' नहि यागनिर्वृत्तौ ग्रहा वाक्येन विधीयन्ते 'बार्हस्पत्येन यजेत' इति, येन निरपेक्षा यागं निर्वर्तयेयुः। प्रयोगवचनस्तु चोदकप्राप्तान् उपदिष्टांश्च ग्रहान् यौगपद्येन गृह्णन् सहितानामेव यागान्वयं गमयति।

सोम— पूर्ववत् इहापि प्राकृतबाधः (रथघोषेण यथा मन्त्रदर्भबाधः, तथा बार्हस्पत्यादिग्रहैः ऐन्द्रवायवादेर्बाधः) इत्युचितेः संगतिः। सूत्रार्थस्तु— सर्वत्र विकृतौ ग्रहान्तराम्नानं प्राकृतादधिकं समुच्चितं स्यात्, प्रकृतौ अनेकग्रहाम्नानवत् इति।

वि— 'बार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः। समुच्चिता उत, ऽऽद्योऽस्तु कार्यैक्याद् ग्रहलिङ्गतः॥, समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथा। विधेयोक्तेन लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं मुधामहे॥'

भाट्ट— बृहस्पतिसवे 'बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति' इति, विषुवति 'अर्कं गृह्णाति' इति, अश्वमेधे 'सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ गृह्णाति' इति श्रुतम्। तदत्र वैकृतग्रहणानां दृष्टार्थत्वात् प्राकृतैन्द्रवायवादिग्रहणबाधकत्वे प्राप्ते, पशुसोमाधिकरणव्युत्पादितकौस्तुभोक्तरीत्या (२।२।१६) सत्यपि ग्रहणानां तदीयदेवतासंयोगस्य च दृष्टार्थत्वे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यभिया ग्रहणानाम् अदृष्टार्थतया आरादुपकारकत्वस्यापि स्थापितत्वात्, तस्य च वैकृतेन ग्रहणेनोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् उपहोमादिवदेव समुच्चयः। न च 'अर्कं गृह्णाति' इत्यादौ संज्ञया अभ्यासाद्वा ग्रहणान्तरत्वेऽपि 'बार्हस्पत्यं गृह्णाति' इत्यादौ 'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इतिवत् प्राकृतग्रहणानुवादेन देवतामात्रविधिसंभवात् न ग्रहणान्तरविधिसंभवः, तद्धितोपात्तद्रव्यस्य द्वितीयया कर्मत्वावगमेन देवताविधौ ग्रहणस्य कर्मत्वानुपपत्तेः। तद्धितोपात्तद्रव्योद्देशेनैव देवताविधौ ग्रहणाश्रितत्वे प्रमाणाभावः। 'एका गाम्' इत्यादौ दक्षिणादानं प्रकृत्यैवाम्नानात् दानाश्रितत्वलाभः इत्युक्तो विशेषः। द्रव्योद्देशेन देवताविधौ एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च। अतोऽवश्यं द्रव्योद्देशेन देवताविशिष्टं ग्रहणमेव 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इतिवद्विधीयते। तच्च न प्राकृतमेव ग्रहणम्, तथात्वे प्राप्तग्रहणोत्पत्त्यनुवादेन देवताविधिः द्रव्योद्देशेन तद्विनियोगविधिश्चेति वाक्यभेदात्। अतोऽत्रापि गुणात् ग्रहणान्तरमेवेति अदृष्टार्थत्वात् न तेन प्राकृतग्रहणबाधः। वस्तुतस्तु 'बृहस्पते जुषस्व नः' इत्यादिग्रहणे मन्त्राम्नानादेव मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनया प्राकृतमन्त्रतद्देवतयोर्बाधोपपत्तेः एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेरेव ग्रहणान्तरत्वम्। 'आग्नेया ग्रहाः' इत्यत्र तु ग्रहोद्देशेनैव देवताविधानान्न ग्रहणान्तरत्वशङ्का। अत एव ग्रहणानां बहुत्वात् तत्र बहुवचनम्, प्रकृते चैकवचनं स्वारसिकतया संगच्छते। अत एव तत्र प्राकृतदेवताबाध एव। प्रकृते तु ग्रहणान्तरत्वात् न कस्य चिद्बाधः। उपादकीभूतप्रकृतयागाभ्यासस्तु प्रकृतिवच्चैव विरुध्यते।

मण्डन— 'बार्हस्पत्यो न बाधकः।' ४.

शंकर— 'शुक्रादिर्न ग्रहान्तरम्।' ४.

* ग्रहणम् आज्यस्य औपभृतस्य चतुःसंख्याद्यविशिष्टद्वित्वविशिष्टम्, न तु अष्टत्वविशिष्टैकम्। भा. ४।१।१७।४६-४८, * ग्रहणं प्रदानार्थम्। छादनेन ग्रहणं

होमे श्रूयते ' चतुरवत्तं जुहोति ' इति, न होमार्थे पुरोडाशे सांनाय्ये वा । भा. १०।८।१२।३१.

* अष्टाकपालादीना हविष्ट्वात् ' द्विर्हविषोऽवद्यति ' इति अवदाने गृहीते चोदनाऽन्तरेण तत्संस्कारार्थोपस्तरणाभिघारणग्रहणात् चतुरवत्तं निष्पन्नम् । भा. ११४।६।१९ पृ. ३४०. * यत्र पुनः प्रधानद्रव्यात् चतुरवत्तम्पञ्चमन्तरेण न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्यात् चतुरवदातव्यम् । चतुरवत्तमिह होतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति । भा. १०।८।१३।२४.

* चतुरवत्तचोदनया अर्थप्राप्तावदाने संख्यामात्रम् ' द्विर्हविषः ' इति विधीयते, न तु द्विरभिघारणमवदानम् । इति टुप्टीकार्थः । के. ५।२।२।४.

* चतुरवत्तवाक्ये चतुरवत्तानुवादेन होमविधिः इति पक्षे अवदानवाक्ये अवदानविध्यवश्यम्भावेऽपि चतुरवत्तहोमावयवतया विधानात्र पृथक् पदार्थान्तरम्, इति प्रदानान्तानुसमय एव नानाबीजेष्ट्यधिकरणन्यायेन । सोम. ५।२।३, * चतुरवत्तवाक्ये जुहोतिना देवतोद्देशत्यागानुवादेन प्रक्षेपः अवत्तसंस्कारो विधीयते । ५।२।१, * चतुरवत्तवाक्ये ' यच्चतुरवत्तम् ' इत्यनूद्य तत्संस्कारतया होमविधिः इति पक्षम् अवत्तहोमविधिः इति पक्ष च दशमे वक्ष्यति । ५।२।३.

* ' यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः, पञ्चावत्तैव वपा कार्या ' (आज्यं हिरण्यं वपा हिरण्यम् आज्यमिति पञ्चावत्तता) । भा. १०।७।१९।६४.

* ' चतुरस्राः भवन्ति ' इष्टकाः । अयम् आश्रितास्त्वगुणेन गुणफलविधि । संकर्ष. २।१।२.

* चतुरहे पुरस्तात् माघ्याः पौर्णमास्याः, गवामयनस्य दीक्षा । भा. ६।५।९।३०–३७. * ' चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन् ' इति प्रकृतौ कालेयत्ता विवक्षिता । टुप्. ११।४।७।२७.

* चतुरुपह्वयते इति इडोपहूतेति पदविषय पर्यालोचना ॥

' चतुरुपह्वयते ' इति विधिना इडानिगदः सर्वोऽपि चतुर्वारमावर्तनीयः । चतुरनुवाकः सप्तदशामित्यादौ तथा दर्शनात् । इति प्राप्ते, इडोपहूतेति पदे एव प्रकृत्य अस्य पाठात् पदविषयिण्येव आवृत्तिः । समिद्घृतन्यायेनायं प्रवादः । संकर्ष. ४।३।१८.

* चतुर्गृहीतद्वयस्य उपभृति विधानम् । भा. ४।१।१७।४६–४८. * चतुर्गृहीतद्वयाधिकरणविचारः । (४।१।१७।४६–४८) । चतुर्थाध्यायाद्यपादे अन्त्याधिकरणे अनारभ्याधीतम् ' चतुर्गृहीतं जुहोति ' इति वाक्यं सिद्धान्तसाधकत्वेनोपन्यस्तम् । ' चतुर्गृहीतं जुहोति ' इति हि अनारभ्याधीतेन होमाङ्गं चतुर्गृहीतं प्राप्तम्, तेन ' अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् ' इति होमाङ्गभूतग्रहणाङ्गभूताष्टसंख्या बाधिता चतुष्टयद्वयलक्षणार्था इति । तदनुपपन्नम् । ' चतुर्गृहीतं जुहोति ' इति हि होमानुवादेन चतुर्गृहीतं विधत्ते । न च प्रयाजानुयाजयोर्होमः केन चित् प्राप्तः । एवम् आज्यभागयोः उपांशुयाजे च होमस्याप्राप्तेः न चतुर्गृहीत विधीयते । अथ ' चतुर्गृहीतं जुहोति ' इति चतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधिः इत्युच्यते, तदपि अनुपपन्नम् । नहि अत्र दर्शयागादि किञ्चिदनूदितम्, न वा ' यस्य पर्णमयी जुहूः ' इत्यादिवत् कर्माव्यभिचारि किञ्चित् द्वारमनूद्य होमविधानम् । कर्माङ्गतैव अस्य होमस्य न स्यात् । किन्तु विश्वजिद्वत् कल्प्यफलं स्वतन्त्रमेवेद होमान्तरमापद्येत ।

अथ मतम् ' चतुर्गृहीतम् ' इति द्वितीयाबलात् तदनूद्य तत्संस्कारकत्वेन प्रतिपत्तिभूतो होमो विधीयते । चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्तिस्तु तन्मरत्वे होमोपकारकत्वमात्रमभिप्राया इत्युच्यते, तदप्ययुक्तम् । एवमपि अस्य अनारभ्याधीतत्वात् चतुर्गृहीतस्य भोजनादौ लोकेऽपि संभवात् निर्वापाद्यभावत् (३।१।५।१२–१५) न वैदिककर्माङ्गचतुर्गृहीतोपस्थितिरस्ति इति नास्य होमस्य प्रयाजाद्यङ्गता सिध्येत् । अथ चतुर्गृहीतस्य होमाङ्गत्वोक्तिवत् अनारभ्यवादत्वोक्तिर्नाद्रियते, ततोऽस्तु नाम कर्माङ्गचतुर्गृहीतोपस्थितिः, तथापि यत्र चतुर्गृहीतं विहितमस्ति ' चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् ' इत्यत्र, तत्रैव विनैव चतुर्गृहीताक्षेपेण होमविध्युपपत्तौ नोपांशुयाजाज्यभागादौ चतुर्गृहीताक्षेपो होमविधिना क्रियते सूक्ष्म वियाऽऽक्षेपवत् कर्मभिः । एतेन इदमपि निरस्तम्, यथा " अध्ययनस्य स्वाध्यायार्थत्वविधिरेव सामर्थ्यदृष्टार्थत्वबलनायः

सांग्रहणी नाम इष्टिं निर्वपेत् । चि. ४।४।४. * 'उपास्मै गायता नरः' इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यात् । भा. ८।१।१४।२३.

* ग्रामभृत्यस्य अनेकस्वाम्यन्वयेऽपि अन्योन्यानपेक्षानेकस्वामिकत्वं नैव युज्यते । सु. ३।७ पृ. २६.

* ग्रावाणः (उपलाः वरवंटे इति भाषा) अवभृथदेशे नीयन्ते । सा च प्रतिपत्तिः । चि. ४।२।८.

* 'ग्रावस्तुत ग्रावस्तोत्रीयाः अन्वाह' । भा. ३।७।९।२२. * ग्रावस्तुत् होतुः पुरुषः । चतुर्थकर्तास्योऽयम् । अयं पादी चतुर्थांशभाक् । तिस्रो गा लभते । 'ग्रावस्तुतमुन्नेता दीक्षयति' मते । वि. ३।७।२७.

* ग्रावस्तुते द्वादशाहादौ अहर्गणे सोमोपावहरणकाले देयानि । भाट्ट. १०।६।१९.

※ ग्रावस्तुतोऽपि हारियोजने सोमभक्षः । सर्वशब्दन्यायः । हारियोजनन्यायः । हारियोजनगतसर्वशब्दन्यायः ॥

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् । ३।५।९। २७ ॥

भाष्यम्—ज्योतिष्टोमे ग्रावस्तुत् नाम होतृपुरुषः । तत्र संदेहः किं स सोमं भक्षयेत्, नेति । उच्यते । ग्रावस्तुत् न भक्षयेत् । कुतः ? यतोऽस्य भक्षं नामनन्ति । हारियोजने चमसिनामधिकारः इति मन्यमानः (सूत्रकारः) एवं ह स्माह नास्य आम्नायते भक्ष इति ।

वा— गतः समाख्याभक्षः । इदानीं वाचनिकोऽव अनुगम्यते । तत्र 'यथाचमसमन्यांश्चमसान् चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इत्येतत् वचनं किं प्रकरणात् अशेषविषयं सत् ग्रावस्तुतोऽपि भक्षं प्रापयति, उत स्ववाक्योपात्तचमसिविषयत्वात् न इति संदेहे, तेनैव तावत् अभिप्रायेण न विद्यते इत्याह ।

हारियोजने वा, सर्वसंयोगात् । २८ ॥

भाष्यम्— हारियोजनस्य वा ग्रावस्तुतं भक्षयितारं मन्यामहे । एवं हि आमनन्ति । 'यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति । यदा हारियोजनस्य सर्वे लिप्सन्ते, तदा ग्रावस्तुदपीति ।

वा— न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृभागवचनः सन् एकदेशे स्थापयितुम् । अतो हारियोजनं ग्रावस्तुदपि भक्षयेत् ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

भाष्यम्—वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, ग्रावस्तुतो हारियोजने भक्ष इति । चमसिनां तत्राधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् ? चमसिनामेव विभागः । 'चमसिनः अन्यांश्चमसान् यथाचमसं भक्षयन्ति' इत्यनूद्य चमसिनः एव वदति, 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इति । एकं हीदं वाक्यम् । 'अथैतस्य' इति अथशब्दयोगात् अनन्तरवृत्तमपेक्षते । 'सर्व एव' इति एवशब्द· सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वप्रकृतान् अपेक्षते । अतो मन्यामहे 'यथाचमसम् अन्यांश्चमसान् चमसिनो भक्षयन्ति' इत्यनेन पूर्वेण 'अथैतस्य हारियोजनस्य' इत्येतस्य एकवाक्यता भवतीति । तेन चमसिनां संनिहितानामेव विभागो यथाचमसमन्यम, हारियोजने तु सर्वे एवेति ।

वा—पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । 'यथाचमसमन्यान्' इति पुनःश्रुतेः न किंचित् प्रयोजनमस्ति अन्यदतः सर्वशब्दविशेषणत्वात् । अथशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययः । ये हि अन्यत्र प्रत्येकरूपेण उपात्ताः, तेषु एवकारो भवति । तस्मात् न ग्रावस्तुत् ग्र्यतव्यः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्, तदर्था चमसिश्रुतिः । ३० ॥

भाष्यम्— तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, चमसिनः एव हारियोजने लिप्सन्ते इति । सर्वे तु विधीयन्ते हारियोजने । सर्वे भक्षयन्ति इति । न पुनः चमसिनः इति संबन्धः शक्यते विधातुम् । द्वौ हि संबन्धौ अस्मिन् वाक्ये अपूर्वौ न शक्येते विधातुम् । तस्मात् अन्या वचनव्यक्तिः । का पुनरसौ ? 'यथाचमसम् अन्यान् चमसान् चमसिनो भक्षयन्ति' इत्यनुवादः । चमसिनः चमसान् भक्षयन्त्येव, ते भक्षयन्तो यथाचमसमेव । अथ एतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः, सर्वे एवेति । किमेवं भविष्यति ? सर्वशब्दश्च सर्वान्

–१११. * चतुर्थे चतुर्गृहीतम् अनूयाजार्थम् इतरच्च प्रयाजार्थम् इति सिद्धं भवति । शाब्. ४।१।१०.

* चतुर्थे अध्याये प्रयोगरूपा विधेरवस्था निरूपिता । कणिका. पृ. ४१२. * चतुर्थे अध्याये प्रयोजका-प्रयोजकलक्षण वृत्तम्, तत्र प्रसर्तव्यम् । भा. ५।१।१।१. टुप्— भाष्यकारेण चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षण वृत्तमित्युक्तम्, तदयुक्तम् । कुतः । क्रत्वर्थपुरुषार्थ-जिज्ञासा हि सूत्रकारेण प्रतिज्ञाता । सैव उपवर्णयितव्या । उच्यते । प्रयोजकाप्रयोजकमपि प्रतिज्ञातम् 'अर्थे सम-वैषम्यम्' (४।१।८।२१) इत्यत्र । द्वयोरेकस्मिन्नपि उपसंह्रियमाणे इतरत् लक्ष्यते एव । अथवा प्रयोजका-प्रयोजकत्वेनोपसंहर्तव्यम् । यतः असाधारणेन लक्षणभेदः । इतरथा द्वादशपादम् (तृतीयस्य अष्टौ चतुर्थस्य चत्वार इति) एकं लक्षणं स्यात् । यावत् (लक्षणानुसारेण) शेषौ नावधार्येते, न तावच्छेषभावः । नहि सामान्येन व्यवहारः । 'कर्माण्यपि जैमिनिः' (३।१।२।४) इत्यनेन कर्मणां फलशेषभाव उक्तः । अतः शेषलक्षणमेनैव अस्य पुरुषार्थतायाः सिद्धत्वात् पुरुषार्थजिज्ञासया अध्यायभेदो नोपपद्यते । तेन सा तेनैव गतत्वात् नाध्यायान्तरेण कार्या । 'असंयुक्तं प्रकरणात्' (३।३।४।११) इति वानेन क्रत्वर्थलक्षणमुक्तम् । श्रुत्यादिभिर्यदसंयुक्तं फलवता च क्रतुना प्रकरणेन गृह्यते तत् क्रत्वर्थम् । प्रयोजकाप्रयोजकत्वं [illegible] नोक्तम् । तदिहोच्यते । 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थ-योर्जिज्ञासा' इति सूत्रं किंपरतया उपादीयते । क्रत्वर्थ-पुरुषार्थयोर्हि अनन्तरं प्रयोजकाप्रयोजकौ, तयोर्लक्षणार्थम् । ५।१।१।१. * चतुर्थे अध्याये प्रकृतिलक्षणे प्रयोगपर्या निर्णयः प्रयोज्यगोचरः, क्रमस्तु अतः परं निरूप्यते । (पुनरपि 'चतुर्थाध्याय'शब्दे इदं द्रष्टव्यमुपरिष्टात्)। भा. ५।१।१।१, * चतुर्थे अहनि द्वादशाहगते त्रैलोक नाम साम 'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्' इत्यति-जगत्यामुत्पन्नम् । ३।२।५।२१ वर्णकं २. * चतुर्थे च एव-कामग्रन्दरहितस्य फलविधित्वनियकरणात् । शा. ३।२। २।२२ पृ. १३६.

* 'चतुर्थेचतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते' इत्यत्र षोडशी नाहीनस्य चतुर्थेचतुर्थेऽहनि ग्राह्यः एकस्मिन् अहीने चतुर्थेऽहनि, अन्यस्मिन्नहीनेऽपि चतुर्थेऽहन्येव इति । न तु एकस्मिन् अहीने चतुर्थे अष्टमे द्वादशेऽहनि इति । भा. १०।५।१४।५५–५७. * चतुर्थेचतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते इत्यधिकरणे एकस्याहीनस्य एकमेव चतुर्थम् । वीप्सा तु अहीनान्तरमादाय इति । कौ. २।३।१०।२२ पृ. ७४.

ञ्जू चतुर्थेचतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् । १०।५।१४।५५ ॥

'चतुर्थेचतुर्थे अहनि अहीनस्य गृह्यते' इति श्रुत्वा एकैकस्मिन् अहीने चतुर्थे पुनस्ततश्चतुर्थे अहनि इति अभ्यासेन षोडशी ग्रहः प्रतीयेत, न तु एकस्मिन् अहीने चतुर्थेऽहनि, द्वितीयेऽहीने चतुर्थेऽहनि, एवं तृतीये चतुर्थे अहीने इति अभ्यासः । भोजनवत् । यथा 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते' इत्युक्ते चतुर्थे-ऽहनि भुक्त्वा पुनः ततश्चतुर्थेऽहनि इति गम्यते तद्वत् । तस्मादेकस्मिन्नहीने इति पूर्व. पक्षः ।

अपिवा संख्यावत्त्वान्नानाऽहीनेषु गृह्यते, पक्ष-वदेकस्मिन् संख्यार्थभावात् । ५६ ॥

पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अपिवाशब्दः । चतुर्थे अहनि इति षोडशिग्रहणस्य संख्यावत्त्वात् संख्यासंबन्धात् नाना अहीनेषु एव षोडशी गृह्यते इति सिध्यति । नाना अहीनेषु एकस्मिन् अहन्येव चतुर्थे संख्यायाः अर्थस्य प्रयोजनस्य भावात् विद्यमानत्वात् । एकस्मिन्नेव अहीने तु चतुर्थे अष्टमे इति क्रमश्च स्यात् द्वादशाहादिकस्या अहीनस्य अभावात् चतुर्थेचतुर्थे इति वीप्सा व्यर्था स्यात् । एकस्मिन् अहीने आदितश्चतुर्थेऽहनि, तथा अन्यस्मिन्नहीनेऽपि आदितश्चतुर्थेऽहन्येव, अपरस्मिन्नपि अहीने तथैव, एवं अन्यत्रान्यत्र इत्येव श्रुतिवाक्यार्थः । पक्षवत् यथा पक्षम्यापक्षम्या भुङ्क्ते इति वीप्सायाः एकस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा पक्षे पञ्चमीद्वयाभावात् पक्षान्तरं शक्यते, एवं चतुर्थेचतुर्थेऽहनि इति वीप्सया अहीनान्तरं शक्यते । तस्मात् नाना अहीनेषु ग्रहीतव्यः इति सिद्धान्तः ।

श्रीत्वा शीर्षाणि निधाय उपनिष्क्रम्य संप्रेष्यति । वषट्कृते अनुवषट्कृते च हुत्वा हरति भक्षम् । तं सर्वे समशः प्रतिविभज्य चुच्चुषाकारं धाना भक्षयन्ति इति ।

चमसिनां वा, संनिधानात् । २९ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् । पूर्वसूत्रोक्तं सिद्धान्तपक्षमाक्षेप्तुं वा-शब्दः । चमसिनामेव हारियोजनेऽपि अधिकारः । तेषामेव संनिधानात् । 'चमसिनोऽन्यांश्चमसान् यथा-चमसं भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते' इति एकमेवैतद्वाक्यम् । तेन सर्वशब्देन चमसिनामेवानुवादः । ततश्च नास्ति प्रावस्तुतो भक्षः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्, तदर्था चमसिश्रुतिः ।३०॥

पूर्वसूत्रोक्तपूर्वपक्षं तुशब्दो व्यावर्तयति । हारियोजने न केवलं चमसिनामेव संनिधानम् । किन्तु सर्वेषामेव संनिधानमृत्विजां यजमानस्य च । सर्वेषां विधित्वात् 'सर्वे एव लिप्सन्ते' इति वाक्यस्य सर्वविधानार्थत्वात् । 'चमसिनोऽन्यांश्चमसान् यथाचमसं भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते' इति वाक्यस्य तु इत्थं स्वारसिकी योजना—चमसिनश्चमसान् भक्षयन्त्येव, ते च भक्षयन्तो यथाचमसमेव इत्यनुवादः । अथैतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः, किन्तु सर्वे एव ऋत्विजो यजमानश्चेति । अर्थात् प्रावस्तुदपि । तदर्था हारियोजनार्था हारियोजनस्तुत्यर्था चमसिश्रुतिः । महाभागो हारियोजनः, यस्मात्तं सर्वे लिप्सन्ते, अन्यांस्तु चमसान् एकैक एवेति । के.

● प्रावस्तुत्सहिताः सर्वे एव हारियोजने भक्षयितारः । भा. ३।५।९।२९-३०.

● प्रादपग्रहणं नाम साधिकारस्य विधेः प्रयोजनकस्य संनिधिपठितप्राप्तेः स्वप्रयोजनभूतैः प्रयोजनप्रयोजकीभावेन अन्वितत्वाभिधानम् (इद प्रभाकरोक्तम्)। सोम. ५।२।१ पृ. ४०६, ● प्रादपग्रहणपादये अधिकारिणिमपने आकाङ्क्षा-योग्यता-संनिधानानि प्रयोजकानि, न तु सम्बोधाय स्मृति । ५।१।१ वर्णकं ३.

● मोक्षे एविध्योगमयनमात्मनं च । वि. २।१।१.

● मुमुष्टिः महान् दर्भमुष्टिः । 'मुमुष्टिना अग्नीध्रति' अग्निचयने अग्निम् । के.

घ

● घञादयः प्रत्ययाः सिद्धस्वभावधात्वर्थद्योतकाः । वि. २।१।१ वर्णकं ९. ● 'घटो भवति' इत्यत्र आक्षिप्तप्रयोजकव्यापार प्रयोज्यव्यापारमात्रं विवक्ष्यते । वा. २।१।१।१. पृ. ३७८. ● अपवरके घटो नास्ति इति निषेधः अपवरकाख्यस्य निषेधाश्रयस्य निषेध्यघटप्रदेशात् प्रदेशान्तरस्य सद्भावम् निषेध्यस्य च घटस्य प्रदेशान्तरे सद्भावमपेक्षते । सु. पृ. ५०७, ● घटौ आनीयेताम् इत्युक्ते द्वितीयो घट एवानीयते नाश्वादिर्यथा, तथा यजमानौ इत्यत्र द्वितीयः पुमानेव ग्राह्य. । पूर्वपक्षे । रत्न. ६।१।५. ● 'घटं करोति' इत्यत्र अभिधीयमानकर्मशक्त्या आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा स्वयमेव आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा केवलं प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते । वा. २।१।१।१ पृ. ३७७–३७८.

☞ 'घटाद्योन्मीलितं चक्षुर्नहि पटं न पश्यति' इति न्यायेन तत्र चारितार्थ्येऽपि कस्तित्स्य अग्रहणे किं मानम् ? भूतिः पृ. ५९.

☞ घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः इति न्यायः । अस्य न्यायस्याल्पशक्तिमतो बहुशक्तिमता सह विग्रहविषयतामवधार इति । साहस्री. ८८५.

☞ घटादर्पणन्यायः । यथा घटानां कुम्भानां निर्मलानां वा अद्रिशृङ्गाणां विशालता अल्पेऽपि दर्पणे विलोक्यते, तथा महत्त्वेऽपि । एवं व्यापारे विशालप्रमेयमापनविषये, सामान्यमयस्तावीति संचरयते । साहस्री. ८८४.

☞ घटाकाशन्यायेन उपाध्युपधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वे अन्यतरस्यापि पूर्णत्वं न युज्यते अत उपाधिरपि अपूर्ण एव । तथा चाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वात् न परस्परपरिच्छेदकत्वम्, किन्तु इतरेतराध्यासकल्पनैवास्ति । सनत्सु नी. ४१३, ● घटाकाशन्यायेन एकोऽप्यात्मा जीवोपाधिभेदेन अनेको भाति । १।२०.

● घटादयो हि प्रत्यभिज्ञायमाना अपि आपन्नसंयोगान्तरस्य अवयवविभागस्य दर्शनात् अनित्याः,

न द्रव्यप्रयोजकत्वम्, अभिघारणस्य तु प्रयोजकं स्यात् । ततश्च वाजपेये प्राजापत्यवपाऽभिघारणार्थं प्रयाजशेषं धारयितुं पात्रान्तरमुत्पाद्यं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं प्रयाजशेषस्य प्रतिपाद्यत्वं संपाद्यते । ननु प्रतिपत्तेरपि धारणं प्रयुङ्क्ते एव, अन्यथा वैगुण्यप्रसङ्गात्, तस्य चान्याय्यत्वात् । अत एव सत्रे साधारणपात्रोत्पादनम् । तद्धि एवमर्थम्, यदि कस्य चित् यजमानस्य पात्रैः प्रयोगः प्रारभ्यते, ततः कदा चित् तेषु प्रयुक्तेषु तस्य यजमानस्य प्रमादसंभवे पात्राणां परिधानीये कर्मणि (अन्त्येष्टौ) विहिता प्रतिपत्तिर्लुप्येत ततश्च वैगुण्यं स्यादिति । यदि प्रतिपत्तिः न धारणस्य प्रयोजिका, ततः प्रतिपत्तिलोपमनादृत्य कस्य चिदेकस्य पात्रैः प्रयोगः स्यात् । तस्मात् अनर्थकं प्रयाजशेषस्य प्रतिपाद्यत्वाभिधानमिति । सत्यमुक्तं भवता, किन्तु अत्र प्रयाजशेषस्य क्रतुपशुवपाऽभिघारणेन प्रतिपत्तिः सिद्धा इति न धारणमपेक्षेत् । हविषा तु प्राधान्ये प्राजापत्यवपानामवैगुण्यार्थं धारणं भवेत् इति युक्तमेव प्रतिपत्त्यभिधानम् । यदि प्रयोजकाप्रयोजकत्वचिन्ता चतुर्थे, कथं तर्हि क्रत्वर्थ-पुरुषार्थत्व-यज्ञाङ्गत्वायज्ञाङ्गत्व- अपूर्वसदसद्भाव- नियमविधिन्युत्पादन- फलविध्यर्थवादत्व-फलवत्त्व-कालार्थाङ्गप्रधानार्थत्व-समप्रधानत्व-गुणप्रधानत्वादीनि चिन्त्यन्ते ? प्रयोजकाप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थमेव तत् । तथाहि, क्रत्वर्थत्वे गोदोहनादेः क्रतुविधिप्रयोज्यत्वम्, नान्यथा । तथा एकत्वादेः यज्ञार्थत्वे तत्प्रयुक्तम् (त्वम्) । स्विष्टकृति अपूर्वसद्भावे तादृशस्य अपूर्वं प्रयोजकम् । एवं तर्हि हविर्विनाशेऽपि हविरन्तरमुत्पाद्य अदृष्टसिद्ध्यर्थं स्विष्टकृद्यागः कर्तव्यः स्यात् । नैतदेवम् । यद्यपि अपूर्वं यागस्य प्रयोजकम्, यागस्तु न द्रव्यस्य प्रयोजकः, एकदेशद्रव्यत्वात् । तस्माददोषः । एवम् ' अर्थे समवैषम्यम् ' (४।१।८।२१) इत्यतः पूर्वं शेषशेषित्वविचारेण प्रयोजकाप्रयोजकत्वं निरूपितम् । अत एवोक्तम् ' अतिक्रान्तस्तृतीयविषयः ' इति (भाष्ये) । ततः (सम वैषम्यसूत्रोत्तर) साक्षादेव लक्षणार्थनिरूपणम् । सोमलिप्तानां तु प्रतिपाद्यत्वं कृष्णविषाणाप्रसङ्गेनोक्तम् । तथा कर्तृदेशकालगुणद्रव्यसंस्काराणां दृष्टर्थानामर्थप्राप्तत्वात् न विधानं संभवति, देशान्तरादिनिवृत्त्यर्थत्वेऽपि परिसंख्या स्यात् । न च अन्यो विधिप्रकारः संभवति, तस्मादनुवादः इत्याशङ्क्य अस्ति अन्यो विधिप्रकारः नियमो नाम यत् पाक्षिकप्राप्तांशपरिपूरणमिति यावत् । तस्मात् विधिरिति । यदिदं नियमविधिव्युत्पादनम्, तदपि दर्शपूर्णमासादिविधीनां नियमेन समादिप्रयोजकत्वसिद्ध्यर्थम् । तथा अपापश्लोकश्रवणादीनामर्थवादत्वे पर्णमयीत्वादीनां क्रतुविधिप्रयुक्तिः, न फलविधित्वे । विश्वजिदादीनामफलत्वे प्रयोजकत्वमेव विधेर्दुर्लभम्, फलवत्त्वे तु तत् भवति । ततः फलगतविशेषानुसंधानं प्राक् अङ्गप्रयोजनसंबन्धविचारात् । तथा ' अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ' इत्यादीनाम् अङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वे अग्निविधिप्रयुक्तिः सौत्रामण्यादीनाम् । कालार्थत्वे दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रयोजकत्वं च न भवति । तथा जातेष्टेः शेषिविरोधेन निमित्तानन्तर्यनाशमभिधाय शौचकालप्रयोजकत्वमुक्तम् । तदुपोद्घातत्वेन च पुत्रगामिफलप्रतिपादनम् । पुत्रफलत्वे हि शेषिविरोधः शक्यते वक्तुम्, न पितृफलत्वे इति । ततः अङ्गभूतायामपि सौत्रामण्यां स्वकालप्रयोजकत्वमुक्तम् । तथा अनुमत्यादीनां विदेवनादीनां च समप्राधान्ये सर्वेषां फलमेव प्रयोजकं स्यात्, गुणप्रधानभावे तु अनियोज्यानां तत्प्रयुक्तत्वमिति । ननु प्रधानेषु विधिरेव प्रयोजकः, न फलम् । तत् कथं प्रधानेषु फलं प्रयोजकम्, अङ्गेषु विधिरिति ? वाक्लिष्टमेकदेशिवत् आचर्यते । नैवास्माभिः प्रधानेषु विधेः अप्रयोजकत्वमुच्यते, किं तर्हि ? प्रयुक्तिविशेषचिन्ता क्रियते इति । यथा चातुर्मास्यप्रयोगविधिः दध्यानयनप्रयोजकोऽपि किम् आमिक्षाऽर्थं प्रयुङ्क्ते, उत वाजिनार्थमपि इति विचार्यते, यदर्थं च प्रयुङ्क्ते, तत् प्रयोजकमित्युच्यते, आमिक्षा प्रयोजिका, न वाजिनमिति, तथा अत्रापि ' किं विदेवनादीनां फलं प्रयोजकम्, उत क्रतुः ' इत्यस्य अयमेवार्थः ' किं फलसिद्ध्यर्थं प्रयुज्यते, उत क्रतूपकारसिद्ध्यर्थम् ' इति । एवमुत्तरत्रापि विदेवनादीनां शेषविचारेण प्रयुक्तिविशेषचिन्तैव क्रियते । तथा दधिग्रहस्य नित्यत्वात् नित्यवत् ज्योतिष्टोमादिप्रयुक्तित्वं, वैश्वानरादेस्तु नैमित्तिकत्वात् न नित्यवत् प्रयुक्तिः, पितृयज्ञस्य अनङ्गत्वात् न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तिः । तथा स्वरुस्थानयोः पशुयूपप्रयुक्तत्वम् ।

⌛ घुणाक्षरन्यायः । घुणः कीटभेदः । यथा घुणेन भक्षिते काष्ठादौ अकस्मात् ककारादिसदृशच्छिद्रेषु सत्सु घुणेनाक्षराणि निर्मितानि इति मूर्खैः कल्प्यते तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. ८२.

● अबुद्धिपूर्वकस्य हि प्रामाण्यं घुणाक्षरन्यायेन क्वचिद् भवेदपि न सार्वत्रिकं भवेत् इति बोद्धः । परिमलः. २।२।८।४२ ब्र. सू., ● न चैवमपि घुणाक्षरन्यायेन वेदसमानानुपूर्वीकस्य वाक्यस्य अर्थान्तरविवक्षया प्रयोक्तरि व्यभिचारः । सकलवेदवक्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । १।१।२ वर्णकं १ ब्रसू.

● ' घृतं देवाना मस्तु पितृणाम् ' इत्ययं दीक्षार्थाभ्यङ्गसंबन्धिनवनीतविधेः अर्थवादः । के. ३।४।३।११. ● ' घृतं प्रोक्षणम् ' इति विहिते घृते प्रोक्षणे ' आपो देवीः शुद्धाः स्थ ' इति प्रोक्षणमभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः ' घृत देव शुद्धमसि ' इति ऊह्यते । बाल. पृ १२७. ● ' घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः ' (प्रदाने च) ' चत्वारिचत्वारि कृष्णलान्यवद्यति ' । (कृष्णमुखगुञ्जापरिमितान् सुवर्णकणान् शतसंख्याकान् घृते प्रक्षिप्य गार्हपत्यादौ प्रतरोष्णीकरणे चरुत्वं सिद्धमिति ज्ञेयम् । के.) । भा. १०।१।१०।४०, ● ' सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः ' अत्र प्राकृतपयनिवृत्तिः । १०।७।१९।६४. ● ' घृते श्रपयति ' कृष्णलचरुम् । अयं लुप्तार्थः प्रतिप्रसवविधिः । बाल. पृ. १६. ● घृताशने पद्दशधर्मा भवन्ति । भा. ९।२। १२।४०, ● घृताशनमध्वाशनयोर्वैकल्पिकयोर्गवामयने पञ्चहान्तेऽनुष्ठानम् । १०।६।१९।२७–२८. ● ' घृतेष्टकाः उपदधाति ' इति घृतद्रव्यस्यैवोपधानं घटे पूरणेन संभवात् न तु मृन्मय्यः घृतेष्टकाः । संकर्ष. २।१।२४. ● घृतयागपशुकागोष्ठी ससपागमतः उपांशुयाजस्य विकृतिः । वि. १२।२।७ वर्णक २. ● ' घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व ' स्रुगादापनमन्त्रोऽयम् । संकर्ष. ४।८।१०.

⌛ घोटारूढस्य विस्मृतो घोटः इति न्यायः । बृहती. पृ १३५ । लोके च्यवन कथासु श्रूयते घोटारूढस्य भवतो विस्मृतो घोटः इति । विस्मृतः चित्तादपभ्रान्तः । ऋजु पृ. १३५.

● घ्राणमिन्द्रियं गन्धमात्राभिव्यञ्जकतया गन्धवत्त्वानुमानेन पृथिवीप्रकृतिकम् । मणि. पृ. १९.

च

● चार्थे इतरेतरयोगे (द्वंद्व–) समासविधानात् । भा. ६।१।५।२२ पृ. १३६६. ● चादीनां निपातोपसर्गाणां पृथक् पदत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण अर्थप्रतिपादकत्वाभावात् पदान्तरार्थातिशयद्योतनार्थत्वावधारणात् तत्समभिव्याहृतस्य नामपदस्य आख्यातपदस्य वा तदीयरपेक्ष्येण स्वार्थासमासत्वात् पदान्तरान्वयानुपपत्तेः चादिशब्दोपहितयोरेव अन्वयः । सु. पृ. ४३४.

● चशब्दः अपिशब्दार्थवाची [illegible] चित् ' कुमाराश्च न पयो लभेरन् ' कुमारा अपीत्यर्थः । वि. ११।१।९. ● चशब्दः । सम्बन्धे (१०।३।११ अधिकरणे) ' यथा प्रकृतेः परस्तादुच्चार्यमाणः प्रत्ययः स्वार्थं प्रकृत्यर्थान्वितमेव अभिधत्ते, तद्वत् चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तदर्थम् अर्थान्तरान्वितम् उच्चारितमात्रः एवाभिधत्ते, इति प्रकृतिप्रत्ययवत् चशब्दस्थलेऽपि मुख्यमेव श्रुतित्वम् । अन्यथा पुरस्तादपि उच्चार्यमाणः स्वार्थं कुर्यात्' इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोकवेदयोः चशब्दस्य व्यवहिततयाऽपि प्रयोगदर्शनेन पुरस्तात् प्रयोगेऽपि तदर्थप्रतीतेरविरोधात् । तथा सति सर्वेषामपि निपातानां श्रुतित्वापत्तिः, सर्वसम्बन्धिकशब्दमात्रस्य श्रुतित्वापत्तिश्च । इति दिक् । सोम. १०।३।११. ● चशब्दस्तावत् समुच्चयस्य न पर्यायवचनः । टुप्. १०।३।१४।५९. ● चशब्दः तुशब्दस्य स्थाने ' किञ्चेह भवतः ' इतिवत् गमयितव्यः (अचोदितं च कर्मभेदात् ३।४।३० इत्यत्र) । वा. ३। ४।११।३० पृ. ९६४. ● चशब्दः तुशब्दस्थाने दृष्टश्च यथा ' किञ्चेह भवति ' इति । ' गुणावेशश्च सर्वत्र ' (गुणावेशस्तु सर्वत्र इत्यर्थ.) । भा. ८।३।६।२८, ● चशब्दः यस्मात् पर उच्चार्यते तस्य अर्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, [illegible] वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादपि उच्चार्यमाणः एतमर्थं कुर्यात् । १०।३।११।४२. ● चशब्दः यस्मादर्थे (क्व चित्) । ऋजु. पृ. १६७. ● चशब्दः समुच्चयं ब्रुवन् उपादेयत्वेन ब्रवीति, न

'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' (पा० १।४।४०) आङ्प्रतिपूर्वकश्रुधातुसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रतिज्ञाजनकयाचनकर्तुः संप्रदानत्वम्। 'देवदत्ताय गामाशृणोति प्रतिशृणोति वा'। प्रतिश्रवणादिधात्वर्थेन व्याप्यमानत्वात् याचकस्य।

'अनुप्रतिगृणश्च' (पा० १।४।४१) प्रत्यनुपूर्वकगृणाते. समभिव्याहारे पूर्वशंसनादिकर्तुः होतुः संप्रदानत्वम्। 'अध्वर्युः होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति' (होता शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः) इति धात्वर्थप्रोत्साहनव्याप्यमानत्वात्। एवं च मुख्यैव चतुर्थी।

" यत्र तु धात्वर्थकर्मव्याप्यमानस्य अर्थभवेन अन्यथान्वयः, तत्र उपपदविभक्तिः तादर्थ्यादिलक्षणया उपपदार्थे अन्वयेन प्रधानक्रियायामनन्वयात्, 'मुक्तये हरिं भजति' 'भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते' इत्यादौ। अत्र कल्पितप्राप्तिक्रियाऽन्वयेन श्रुतभजनादिक्रियाया कारकत्वेन साक्षादनन्वयात् साध्यत्वमात्रे लाक्षणिकत्वाच्च" इति वैयाकरणाः। अन्ये तु अत्र चतुर्थ्या नोपपदविभक्तित्वम्, किन्तु साध्यत्वलक्षणया कारकविभक्तित्वमेव। अत एव 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ साध्यत्वेन भावनाऽन्वयः अङ्गीक्रियते इत्याहुः। परे तु तत्रापि सर्वान् कामान् इत्यर्थात् उपपदविभक्तित्वमेव इत्याहुः। तत् 'अग्निमाधत्ते' इत्यादौ द्वितीयाया अपि उपपदविभक्तित्वापत्त्या उपेक्षणीयमेव।

एवम् 'वाताय कपिला विद्युत्' इत्यत्र कल्पितज्ञानक्रियाऽन्वयेन 'फलेभ्यो याति' इत्यादौ अप्रयुज्यमानतुमुन्नन्तकर्तृककल्पिताहरणक्रियाऽन्वयेन उपपदविभक्तिः।

'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा० २।३।१५) 'यागाय याति' इत्यादौ कल्पितदर्शनादिक्रियाऽन्वयेन उपपदविभक्तित्वम्। 'यागसाध्यकं यानम्' इत्यर्थे तु पूर्ववत् कारकविभक्तित्वमेव। 'जनार्दनायार्घ्यम्' इत्यत्रापि उपपदविभक्तित्वम्, पक्षे कारकत्वं च।

'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च' (पा० २।३।१६) इति विहिता नमःपदादियोगे चतुर्थी उपपदविभक्ति.। यथा 'हरये नम., स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' हरिमनुकूलयितुमित्यर्थः। 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यत्र तु छान्दसः प्रयोगः (चिन्त्यमिदम्)। 'प्रजाभ्यः स्वस्ति'। स्वस्तिपदं कल्याणवाचकमिदम्, द्वितीयं सुबन्तम्, 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' 'वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये' इति उभयथा प्रयोगात्। उभयत्रापि मङ्गलवाचकत्वमेव। 'अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, इन्द्राय वषट्'। स्वाहापदं स्वधापदं वषट्पदं च प्रदानार्थकम्। अलम् इति पर्याप्त्यर्थसमर्थादिपदान्तरोपलक्षणम्। अत एव स्वामिवाचकप्रभुपदसमभिव्याहारे षष्ठ्येव साधुः न चतुर्थी। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता। अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः॥' इत्याद्यनुशासनात् प्रभुपदस्य स्वामिनि शक्तिग्रहात् 'प्रभुर्बुभूर्भुवनत्रयस्य' (माघ. १।४९) इति प्रयोगाच्च। 'तस्मै प्रभवति' (पा० ५।१।१०१) इति तु अलंपदार्थकप्रभुपदसमभिव्याहारात् चतुर्थ्येव साधुः। सोऽपि जनयितुं पालयितुं वा इति कल्पितक्रियाऽन्तरान्वयात् उपपदविभक्तिरेव। 'प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः' इति वार्तिकस्य तु भावं नाकलयामः।

'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' (पा० २।३।१७) मन्यधातुसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थकर्मणि विकल्पिता चतुर्थी उपपदविभक्तिः। 'न त्वा तृणाय तृणं वा मन्ये' अत्र विकल्पितानादरक्रियाऽन्वयात् उपपदविभक्तित्वम्। ['गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' (पा० २।३।१२) अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्त. चेष्टाया गम्यमानायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। मणि पृ. १३२ (इदं पाठान्तरम्)] एवं 'ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति' इति विकल्पिता चतुर्थी कल्पितचेष्टाऽध्वादिपदार्थान्तरान्वयात् उपपदविभक्तिः। 'मनसा हरिं व्रजति' इत्यत्र चेष्टाया अभावात् द्वितीयैव साधुः इति दिक्।

अत्र मीमांसकाः। चतुर्थ्या देवतात्वे शक्तिः। 'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः। देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरम्॥' इति वार्तिकात् (वा. पृ. ५३३ 'मन्त्रवर्णेन चेष्यते' 'दुर्बलं च परंपरम्' इति च मूले पाठः)। तथाहि 'सूक्तहविषो:' इतिवार्तिकात् 'आग्नेयं सूक्तम्, आग्नेयोऽष्टाकपालः'

● चक्षुष्कामेष्टी 'अग्नये भ्राजस्वते' इति द्विः, मध्ये च सौर्यश्चरुः। तत्र अग्न्योर्भ्राजस्वतोः आवाहनं प्रदानं च न तन्त्रम्। संकर्ष. ४।४।९.

● चणकाः मुद्गानां न प्रतिनिधिः, 'अयज्ञिया वै माषाश्चणकाः कोद्रवाः'। वि. ६।३।६.

● चण्डालघृतैकहस्तन्यायः। अयं श्लोकेन विवृतः। तथाहि, 'यथाहि चण्डालघृतैकहस्तो मज्जनगाधेऽपि शरित्प्रवाहे। भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम्॥' इति ज्योतिश्चिन्तामणौ विस्तार इति। साहस्री. ५७६.

● ननु 'वस्त्रान्तरितचण्डालस्पर्शेऽप्यापत्तिते क्वचित्। साक्षात्स्पृष्टपदेपेक्षा सचेलस्नानशुद्धता॥ सत्यं तत्रेष्यते स्नानं तद्वस्त्रस्पर्शकारितम्। अशुद्धिकारणं तद्धि चण्डालस्पर्शवन्मतम्॥ तथा च वह्नियुक्तेऽपि पक्वे तत्स्पर्शदूषिते। स्पृश्यमाने भवत्येव दोषः संयुक्तवत्तथा॥' चण्डालस्पृष्टस्यास्य अस्त्येवामेध्यता। तस्मादस्ति हविषादिशुद्धिः। वा. १।३।२।२ पृ. १८१.

● युगपदनेकचण्डालादिस्पर्शादौ नैमित्तिकस्य स्नानादेः तन्त्रेण सकृदनुष्ठानम्। अनेकनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकशास्त्रियम्। भाट्ट. ५।२।२.

● चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश इति मनुष्याधिकारमित्रायम्। भा. १।२।४।३८। चत्वारि शृङ्गेति रूपकद्वारेण यज्ञस्तुतिः कर्मप्रकृते उत्साहं करोति। होत्रे तु अयं (मन्त्रः) विधुरति होतृराज्ये विनियुक्तः। तस्य च आग्नेयत्वात् अद्भश्च आदित्यदेवतत्वसद्भावात् आदित्यरूपेण अग्निस्तुतिरुपपत्तौ। तत्र चत्वारि शृङ्गा इति दिक्चतुष्टयमात्र महगन्। त्रयो अस्य पादा इति ग्रीष्मवर्षाशरदः। द्वे शीर्षे इत्ययनाभिप्रायम्। सप्त हस्ता इति सप्तर्तुभिः। त्रिधा बद्ध इति सवनाभिप्रायेण। वृषभ इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुतिः। रोरवीति स्तनयित्नुता।

सर्वलोकप्रसिद्धेः महान् देवो मर्त्याँ आविवेश इत्युपसंहरणोपकारेण सर्वपुरुषहृदयानुप्रवेशात्। वा.

● चत्वारोऽभिप्लवाः एकः पृष्ठ्यः षडहः स मासः (गवामयने)। संकर्ष. ३।१।२९.

● 'चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' अत्र मन्त्रचतुष्टयान्ते अभ्र्यादानसंनिपातः। न तु प्रतिमन्त्रं मन्त्रविकल्पो वा, वाचनिकसंख्यया प्रतिसंनिपातस्य बाधितत्वात्। मन्त्रास्तु देवस्यत्वा, अभ्रिरसि, नारिरसि, हस्त आदाय इति च। भा. १२।३।१४।३०. ● चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयः। वि. १२।३।१४.

● 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु॥' 'आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः।' वि. १०।८।१.

● चतुःसंख्याऽनुग्रहो निर्वापे मुष्टिलोपेन वाजपेयगतसप्तदशशरावे चरौ। भा. १०।२।२८।६४-६७. ● चतुःसंख्याविशिष्टो निर्वापः एकः पदार्थः। टुप्. ५।२।३।५.

● चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिघारणाभ्याम्। भा. १०।८।१२।२९-३२. ● चतुरवत्तम् उपांशुयाजेऽपि कर्तव्यमेव उपस्तरणाभिघारणयोरभावेऽपि। १०।८।१३।३३-३४. ● 'चतुरवत्तं जुहोति' अत्र जुहोतेः प्रक्षेपमात्रपरत्वं स्वीक्रियते, तत्र अविवक्षायेन्यूनार्थकत्वे लक्षणादोषः। बाल. पृ. ४. ● 'चतुरवत्तं जुहोति' (उपस्तृणाति, द्विर्हविषोऽवद्यति, अभिघारयति, चतुरवत्तं जुहोति) अत्र होमस्याप्राप्तत्वात् न समुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते। चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं प्रयोजनापेक्षमस्ति। तस्मात्तस्य अनेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं विधातुम्, इति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमपेक्ष्यते। वा. ३।४।१४।४१ पृ. ९८१. ● 'चतुरवत्तं जुहोति' इह आग्नेयचोदनया विहिते यागे होमस्य यथाक्रमप्राप्तौ प्रतिपत्तिः। इदं पर्यग्निकरणाधिकरणे वार्तिके प्रतिपादितम्। बाल. पृ. ८२. ● 'चतुरवत्तं जुहोति' इति होमेषु इदं विधानम्। संकर्ष. २।२।५. ● चतुरवत्तं

तात्वे लक्षणा इति तस्याः ततो (चतुर्थ्याः तद्धितात्) दौर्बल्यमुक्तमाकरे। विक्रयादौ च स्वीकारसत्त्वेऽपि पूर्वदलस्यैवान्याभावात् बाधदलम्। तथापि धर्मे त्यागादिकम् अन्यलभ्यम्। केवलमुद्देश्यत्वं स्वीकारश्च चतुर्थ्यर्थः। तयोश्च उक्तपरम्परासंबन्धेन विषयताघटितसामानाधिकरण्येन च त्यागद्वारको भावनाऽन्वयः। एवं च एतादृशलक्षणानानात्वे यत्रयत्र चतुर्थीप्रयोगः तत्र सर्वत्र लक्षणेति। काशिकावृत्तिकारस्यापि अयमेवाभिप्रायः। वैयाकरणनव्यास्तु —यत्क्रियाकर्मसंबन्धजन्यफलभागित्वेन उद्देश्यं यत्, तत् तत्क्रियासंप्रदानम्। 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र दानक्रियाकर्मकारकेण गोद्रव्येण यः स्वत्वाख्यो विप्रस्य संबन्धः, तज्जन्यं फलं सुखादि, तद्भागित्वरूपेण उद्देश्यत्वं विप्रे इति स दानक्रियासंप्रदानम् इति लक्षणसमन्वयः। पितृस्वर्गोद्देशेन ब्राह्मणसंप्रदानकधनदाने पितुः स्वर्गादिरूपफलभागित्वेऽपि न संप्रदानत्वम्, तत्फलस्य पितरि धनसंबन्धाभावेन तत्संबन्धाभावात्। अत एव कर्मकारकजन्यत्वं पितृस्वर्गादावपि कदा चित् संभाव्येत इति संबन्धजन्यत्वानुधावनम्।

अत्र 'कर्मणा यम्' इति द्वितीयानिर्देशात् कर्मकारकं प्रति संप्रदानस्य ईप्सितत्वं लभ्यते। तेन फलभागित्वेन ईप्सितत्वं संप्रदानत्वम् इत्यर्थः। 'विप्राय गां ददाति स्वर्गकामः' इत्यादौ च कर्मकारकस्य स्वर्गाङ्गभूतदानाङ्गत्वेऽपि तत्संबन्धस्य आनुपङ्गिकविप्रप्रीतिजनकत्वात् तस्यापि दानजन्यादृष्टजनकत्वेन ईप्सितत्वात् विप्रे संप्रदानत्वाविघातः। 'अजां ग्रामं नयति' इत्यत्र अजासंबन्धजन्यफलभागित्वेन ग्रामस्य ईप्सितत्वाभावात् न ग्रामस्य संप्रदानत्वप्रसङ्गः। तादृशफलभागित्वेन ग्रामस्य ईप्सितत्वे तु 'अजां ग्रामाय नयति' इति प्रयोग इष्ट एव। एवमेव च 'रजकाय वस्त्रं ददाति, रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्यादयः प्रयोगा अपि उपपादनीयाः। एवम् 'उपाध्यायः तस्मै चपेटिकां ददाति' इति महाभाष्यप्रयोगोऽपि सगच्छते। इतरथा स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनरूपदानघटितसंप्रदानत्वे ईदृशप्रयोगाणां भाक्तत्वापत्तेः। अतः बहुतरप्रयोगसाधारणमिदं संप्रदानत्वम्।

अत्र च 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र फलजनकत्वरूपम् उद्देश्यत्वनिरूपितत्वं च चतुर्थ्यर्थः। प्रकृत्यर्थः चतुर्थ्यर्थे फले निरूपितत्वे च साक्षात् संबन्धेन अन्वेति। चतुर्थ्यर्थयोश्च परस्वत्वापादकस्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलक्रियावाचिधात्वर्थताऽवच्छेदकपरस्वत्वे अन्वयः। द्वितीयाऽऽर्थवृत्तित्वस्यापि तत्र स्वस्वत्वे च अन्वयः। तथा च विप्रवृत्तिसुखजनकविप्रनिरूपितगोवृत्तिजनकक्रिया चैत्रनिष्ठा इति शाब्दबोधः। 'रजकाय वस्त्रं ददाति' इत्यादौ समर्पणे एव धात्वर्थताऽवच्छेदके चतुर्थ्यर्थयोरन्वयः। 'चपेटां ददाति' इत्यत्रापि चपेटासंयोगे एव धात्वर्थताऽवच्छेदके तयोरन्वयः। 'वृक्षायोदकं सिञ्चति' इत्यत्रापि वृक्षनिष्ठपुष्टिजनकत्ववृक्षनिरूपितत्वयोः धात्वर्थताऽवच्छेदके उदकनिष्ठसंयोगे अन्वयः— इत्याहुः। तन्न। संप्रदानशब्दस्य अवयवार्थबाधेन शक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात्। 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र चैत्रस्य गमनक्रियाकर्मकारकग्रामजन्यसंयोगजन्यसुखभागित्वेन संप्रदानत्वापत्तेश्च। न च इष्टापत्तिः। 'ग्रामं गच्छति चैत्राय' इति प्रयोगापत्तेः। न च 'आकडारादेका संज्ञा' (पा० १।४।१) इत्यनुशासनात् संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यानुपपत्तेः 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (पा० १।४।२) इति स्मृतिवचनात् गच्छति इति कर्त्राख्याते कर्तृसंज्ञायाः आवश्यकत्वे पूर्वायाः संप्रदानसंज्ञायाः बाधोपपत्तिः इति वाच्यम्। तथात्वे 'चैत्रेण ग्रामो गम्यते' इतिवत् 'चैत्राय ग्रामो गम्यते' इति प्रयोगापत्तेः। कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयाप्रयोगवत् संप्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थीप्रयोगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्। इतरथा 'ग्रामं गच्छति, ग्रामे गच्छति' इति विकल्पभेदेन प्रयोगद्वयानापत्तेः। न च 'चैत्रः स्वस्मै गच्छति' इतिवत् तादृशप्रयोगे इष्टापत्तिः, 'स्वस्मै गम्यते' इत्यस्य 'स्वार्थं गम्यते' इति विवरणानुरोधेन तादर्थ्यचतुर्थीत्वेन संप्रदानविभक्तित्वानुपपत्तेः। न च एतद्दोषवारणाय क्रियाकरणत्वं कर्मविशेषणम्, ग्रामश्च न गमनकरणम्, देयं तु दानक्रियाकरणम् इति नासंभवः इति वाच्यम्। देयस्यापि स्वत्वरूपफलांशे करणत्वम्, न तु तदनुकूलक्रियांऽशे इति गमनेऽपि तदविशिष्टम्। गमनफलस्य संयोगस्यापि ग्रामजन्यत्वाविशेषात्। विप्रनिष्ठ-

स्वाध्यायस्यार्थज्ञाने विनियोगमाक्षिपति, यथा वा 'चरुमुपदधाति' इति चर्वर्थोपधानविधिरेव सामर्थ्याद्धर्यत्वप्रकरणेश्वरो., एवं होमोऽपि उपांशुयाजाद्यर्थः सन् स्वशब्दस्य चतुर्गृहीतस्योपांशुयाजाद्यर्थतामाक्षिपति' इति।

अथ मतम् उपांशुयाजाज्यभागादिष्वपि ध्रौवमेव चतुर्गृहीतमङ्गमस्ति इति तदनूद्यैव होमविधिरयम्। एवमपि औपभृते चतुर्गृहीतस्यानेन विध्यभावात् नाष्टत्वस्य चतुर्द्वयलक्षणार्थता सिध्येत्। किञ्च एवं सति उपांशुयाजादौ ध्रौवस्यैव एकदेशं सकृदेव स्रुचा गृह्णीयात् समानयनवत्, न तु अपरं चतुर्गृहीतं सिध्येत्। अथ एवमेतद्दोषद्वयोद्धारोऽभिमतः। औपभृते होमस्यैव असिद्धेः न होममनूद्य चतुर्गृहीतं विधीयते, किन्तु चतुर्गृहीतमनूद्य होमो विधेयः। तत्र च अन्योन्याश्रयापत्तिः, अष्टत्वेन चतुर्द्वयलक्षणायां सत्यां प्राप्तं चतुर्गृहीतमनूद्य होमो विधेयः, होमविधौ च तत्साद्गुण्यनिर्वाहाय चतुर्गृहीतस्य आक्षेपतः प्राप्तौ तल्लक्षणा अष्टत्वेनेति। अतः समानयनदृष्टार्थत्वादेव औपभृते होमप्राप्तौ चतुर्गृहीतविधिः इत्याद्यदोषपरिहारः। किञ्चेत्यादिद्वितीयदोषस्य परिहारस्तु, उपांशुयाजादौ ध्रौवैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वाभावात्। अतः तदनूद्य होमविध्ययोगात् होमानुवादेनैव चतुर्गृहीतं विधेयमिति। एतदप्ययुक्तम्, उपांशुयाजादौ होमाप्राप्तेरेव। किञ्च यदुक्तं ध्रौवैकदेशस्य चतुर्गृहीतत्वाभावादिति, तदपि न, प्राक्तनप्रयाजत्रयविषयजौहवेऽपि चतुर्गृहीतैकदेशस्यैव चतुर्गृहीतशब्देन लक्षणोक्तेः तद्वदेव ध्रौवेऽपि संभवात्। एवमपि औपभृते चतुर्गृहीतस्य अनेन विध्यभावात् नाष्टत्वस्य चतुर्द्वयलक्षणार्थता सिध्येत् इति दोषः पूर्वोक्तः स्यादेव। किञ्च एवं ध्रौवात् स्रुचामुपांशुयाजाद्यर्थं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् इत्यपि पूर्वोक्तो दोषः प्रसज्येत। यदि च तत्र कृत्स्नचतुर्गृहीतसंस्कारकहोमस्य अङ्गत्वानुपपत्त्या चतुर्गृहीतं प्रति होमं आक्षिप्येत, ततः प्रयाजत्रयेऽपि प्रत्येकं तादृशहोमस्य अङ्गत्वानुपपत्त्या प्रत्येकं चतुर्गृहीतमाक्षिप्येत। अथ 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायाम्' इति सामान्यतः, 'अभिक्राम जुहोति' इत्यादि विशेषतो लिङ्गदर्शनैरेव उपांशुयाजप्रयाजानुयाजाज्यभागेषु होमप्राप्तिः। 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यनेन तु प्राक्तनप्रयाजत्रये चतुर्गृहीतसत्त्वात् तद्व्यतिरिक्तेषु होमवत्सु चतुर्गृहीतं विधीयते, प्राक्तनप्रयाजत्रये तु 'चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्' इत्युद्देश्यभूतप्रयाजबहुत्वस्य अविवक्षितत्वेन प्रतिप्रयाजं चतुर्गृहीतप्राप्त्याशङ्कायामपि जुह्वैकत्वात् एकस्यैव चतुर्गृहीतस्य तन्त्रेण लिङ्गदर्शनप्राप्तहोमसाधनतासिद्धेः न तत्र 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यस्य व्यापारः इति। तदप्ययुक्तम्। लिङ्गदर्शनमात्रस्य होमप्रापकत्वायोगात्। अत एव तत्रतत्र भाष्यकारेणोक्तम् 'लिङ्गमसाधकं प्रासिरुच्यताम्' इति। न च सप्तमे 'स्वरुमेककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात्' इत्यत्र लिङ्गमात्रस्य प्रापकत्वमिव अत्रापि तथा स्यात् इति [illegible]कयम्। तत्रापि इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासाधनाविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यतः अतिदेशकल्पने 'अक्ताः शर्कराः' इत्यत्र अर्थवादेनेव लिङ्गैः विशेषमात्रावगमात् इति। अत्र ब्रूमः। यजतिचोदनाचोदितेषु द्रवद्रव्यकेषु प्रतिपत्तिरूपे आचारात् होमे प्राप्ते अनारभ्यवादेन 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः। सोऽपि उत्कर्षता आद्यप्रयाजत्रयव्यतिरिक्तेषु इति।

यत्तु शास्त्रदीपिकया सर्वप्रदानाधिकरणे "ननु आचारादेव होमः प्राप्तः' इत्याशङ्क्य दूषितम् 'न आचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् श्रुतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे अनुपपत्तेः। यदि च आचारप्रमाणको होमः स्यात् ततस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वात् विकृतिष्वपि औपदेशिक एव होमः इति प्रत्यक्षद्वारत्वात् आहवनीयादय पवमानेष्ट्यादिषु उपदेशादेव प्राप्येरन् 'अभयश्च स्वकालत्वात्' इति न्यायात्, तत्र 'तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्' इति सूत्रकारव्यवहारो नोपपद्येत" इति। तदपि चतुरवत्तहोमविषयमेव, तत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या उपस्तरणाभिघारणप्राप्तचतुरवत्तानुवादेन होमविधिसंभवात् आचारकल्पनापातात्। 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यत्र तु न तदापत्तिः, चतुर्गृहीतप्राप्त्यभावात् तदनुवादेन होमविधेरसंभवस्योक्तत्वात्। नापि द्वितीयदोषप्रसक्तिः 'तासामग्निः' इति सूत्रस्य चतुरवत्तहोममात्रविषयतयाऽपि उपपत्तेः इति। (इति चतुर्गृहीतद्रव्याधिकरणविचारः)। याज्ञ. पृ. १०९

भोजने तत्संख्यं स्यात् । ५७ ॥

पूर्वपक्षिणा 'चतुर्थेचतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते' इति भोजनवत् इति यदुक्तं (५५ सू.), तत्राह । भोजने तत्संख्यं भोजनदिनमारभ्य चतुष्ट्वसंख्यात्त्वं स्यात् लोकाभिप्रायात् । अहीने तु शब्दाभिप्रायं ग्राह्यम् । तस्मात् नानाऽहीनेषु चतुर्थेऽहनि षोडशिग्रहणम् इति सिद्धान्तः ।

अत्र कुतूहले 'भोजने संख्यावत्त्वात्ततोऽपि संख्या स्यात्' इति सूत्रानुपूर्वी । तदर्थश्च—उदाहृते भोजनवाक्ये प्रकरणादिगम्यतात्पर्यवशेन संख्यावत्त्वात् भक्तविशेषारम्भमारभ्य पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षचतुर्थत्वसंयोगावगमात् ततोऽपि पूर्वपूर्वभोजनदिनापेक्षया संख्या स्यात् एकस्मिन्नेव देवदत्ते चतुर्थेचतुर्थे इति वीप्सा स्यात् इति वैषम्यम् इति । के.

● चतुर्थे (अध्याये) न स्वरूपेण प्रयुक्तिर्विचारिता, किं तर्हि प्रयुज्यमानपदार्थपरतया । कणिका. पृ. ४१८.

● चतुर्थाध्याये प्रथमद्वितीयपादाभ्यां क्रतुप्रयुक्तिः । तृतीयपादे पुरुषार्थप्रयुक्तिः नाम फलप्रयुक्तिः । चतुर्थे तु फलप्रयुक्तस्यपवादः । सोम. ४।३।१, ४।४।१. ● 'अङ्गप्रधानचिन्तेयं चतुर्थाध्यायगोचरः ।' भा. २।२।३।३ पृ. ४७३.

● चतुर्थाध्यायाद्यपादान्त्याधिकरणाक्षेपसमाधानम् । यजतिचोदनाचोदितेषु द्रव्यदानेषु प्रतिपत्तिरूपे आचाराद् होमे प्राप्ते, अनारभ्यवादेन 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यनेन चतुर्गृहीतमात्रविधिः । सोऽपि आद्यप्रयाजप्रयन्त्यतिरिक्तेषु इति । बाल. पृ. १११. ● चतुर्थाध्यायार्थः प्रयोक्तृत्वमेव । क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं तु उदाहरणविशेषनिष्ठतया प्रयोज्यत्वसिद्ध्यर्थं विचार्यते । भाट्ट. ४।१।१.

● चतुर्थाध्यायार्थविचारः । (न्यायरत्नमालास्थ. ।) एवं श्रुत्यादिभिः उपनीते अंशत्रये अनुष्ठानयोग्या भावना संजाता विधीयते, अनुष्ठाप्यते इत्यर्थः । अनुष्ठापकत्वमेव हि विधेः स्वरूपम् । अवगते च फले, तत एव अनुष्ठानसिद्धेः नार्थो विधिना इति चेन् न, साधनत्वावगतिमात्रेण प्रवृत्त्यसंभवात् । साधनत्वमात्रं हि यागस्य फलं प्रति अवगम्यते । तद् हि दैवनिर्मितस्येव निदाघसमयपरिभव्यंदिनतपनातपनिपातसंतप्ततनोरिव मेघपुष्पगर्भमेघसंघस्य (मेघपुष्पं घनरसः । मेघपुष्पगर्भाणां जलगर्भाणां सजलानां मेघानां संघस्य इत्यर्थः) संतापस्य उत्सादकत्वम् (मेघसंघः संतापम् उत्सादयति इति) कर्मणः फलजनकत्वम्, उत अन्यकृतस्य प्रपाऽऽदिवत्, भोजनादिवद्वा स्वयंकृतस्य इति विशेषानवगमात् न प्रवर्तेत । विधिस्तु प्रवर्तकस्वभावात् 'कर्तुरेव इदं फलं साधयति' इति कल्पयति इति भवति अनुष्ठापकः । विशिष्टानुष्ठानं च विशेषणानुष्ठानमन्तरेण अनुपपन्नमिति विशेषणेष्वपि अनुष्ठापकः अर्थात् भवति । तत्र केषां केन प्रकारेण अनुष्ठापको भवति इत्येतत् चतुर्थे चिन्त्यते । तत्र फलांशे तावत् पुरुषस्य स्वयमेव प्रवृत्तत्वात् न विधिः अनुष्ठापको भवति । कथं तर्हि लक्ष्यमाणत्वं उभयोरिति साध्यांशस्यापि साधनांशवत् चोदनालक्षणत्वमुच्यते । नैष दोषः । चोदनाप्रमेयं हि तल्लक्षणम् । तत्र ज्योतिष्टोमादेः प्रमाणान्तरागम्यमानस्यापि यथा फलसाधकत्वं विधिप्रमाणकमिति तल्लक्षणत्वम्, एवं फलस्यापि तत्साध्यत्वमन्यतः अनवगतमिति विधेरेवावगम्यते इति भवति तदपि तल्लक्षणम् । न च एतावता विधेयत्वम् । नहि अज्ञातज्ञापनं विधिः, येन तद्विषयतया फलस्य विधेयत्वं स्यात् । किन्तु अप्रवृत्तप्रवर्तनम्, तेन यत्र पूर्वमप्रवृत्तः पुरुषो विधिवशात् प्रवर्तते, तत् विधेयम् । फले च पूर्वमेव प्रवृत्तिः मानसी संजाता । ज्योतिष्टोमसाध्यत्वानवगमेऽपि तत्र तावत्येव प्रवृत्तिः । नहि कायवचनचेष्टाः फलमवगाहन्ते । साधनांशे तु तत्रतो ज्ञाते सति पूर्वमप्रवृत्त एव प्रवर्तते । तस्मात् तत् विधेयम्, न फलमिति । एवम् अङ्गानामपि दध्यानयनादीनामामिक्षाऽऽद्यर्थमेव अनुष्ठापनम्, न वाजिनाद्यर्थतया । प्रतिपत्त्यर्थं च प्रतिपाद्यं द्रव्यं नानुष्ठापयति । नहि शेषार्थं शेष्यनुष्ठानम्, शेष्यर्थे तु शेषानुष्ठानम् । शेषिणोऽपि यत्र अन्यसाधनस्यैव अन्यत्र विनियोगः यथा पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापे, तत्रापि परप्रयुक्तस्यैव । तत्र शेषत्वेऽपि प्रयाजशेषस्य साधनत्वात् न स्वयं प्रयोजकत्वम् । किमर्थं तर्हि प्रयाजशेषाभिधारणस्य प्रतिपत्तिप्रतिपादनं शेषस्यापि प्रयाजशेषस्य तदनुयुक्तस्यैव विनियोगात् नाभिधारणेन प्रवृत्तिसंभवः । सत्यं शेषत्वेऽपि प्रयाजशेषस्य

इत्यादौ चतुर्थी । 'शत्रुं याति' इति तदर्थः । स च प्रकृते घञ् । न च 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इत्यनेन गतार्थत्वम्, तुमुनेव तादर्थ्यस्यापि घञा उक्ततया साधुत्वार्थे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाप्राप्तौ चतुर्थीविधिसार्थक्यात् । न च शुद्धभावे एव घञ उत्पाद्य तादर्थ्यचतुर्थ्युपपत्तेः 'भाववचनाश्च' इति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्रियार्थाया क्रियाया विशेषविहितेन तुमुना घञो बाधापत्तेः, तदन्वोपरि तादर्थ्यचतुर्थ्यप्रसक्तेः । अतः तद्बाधार्थे घञादेरपि तदर्थे विधाने कृते प्रथमाबाधार्थे चतुर्थीविधिसार्थक्यात् ।

एवम् 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च' (पा० २।३।१६) इति सूत्रेण एभिः शब्दैर्योगे चतुर्थी स्यात् इत्यर्थकेन 'हरये नमः' इत्यादौ चतुर्थी । उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वनिरूपकनमनादित्ववैशिष्ट्यमाख्यातार्थे संसर्गः । उपपदस्य संसर्गघटकत्वे तात्पर्यग्राहकत्वाच्च उपपदविभक्तित्वम् । न च तादर्थ्यचतुर्थ्यैव 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादाविव गतार्थत्वम्, नमःपदयोगे षष्ठीप्राप्त्यर्थत्वेन नमनार्थकपदान्तरयोगे वा चतुर्थीप्रवर्तकत्वेन च सार्थक्यात् । यदा तु नमनस्य धात्वर्थत्वम्, तदा धातोः संसर्गघटकत्वतात्पर्यग्राहकत्वात् कारकविभक्तित्वेन 'देवान् नमस्करोति' इत्यादौ कर्मत्वार्थिका द्वितीयाऽपि नानुपपन्ना । प्रजाभ्यः स्वस्ति, अग्नये स्वाहा, पितृभ्यः स्वधा, दैत्येभ्यो हरिरलम् । पर्याप्त्यर्थकश्चायम् अलंशब्दः । उपलक्षणं च प्रभु समर्थ शक्तादिशब्दानाम्, 'तस्मै प्रभवति' इतिप्रयोगात् । न तु अत्र षष्ठीव्यावृत्तिः । तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' (माघ० १।४९) इति न विरोधः । वषडिन्द्राय । चकारः षष्ठीनिषेधार्थकः ।

एवम् 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' (पा० २।३।१७) इत्यनेन प्राणिवर्जिते मन्यतेः कर्मणि तिरस्काररूपानादरे विवक्षिते चतुर्थी वा स्यात् इत्यर्थकेन 'न त्वां तृणं तृणाय वा मन्ये' इत्यत्र वैकल्पिकी चतुर्थी । अत्र कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः । अत्र च तृणपद तृणसदृशपरम् । तथा च तृणसदृशकर्मभिन्नं त्वत्कर्मकं ज्ञानम् इत्यर्थः । न कर्मकज्ञाने तृणसदृशकर्मभेदस्य अत्र त्वयि तृणसदृशभेदे पर्यवस्यति । तत्र च अनादरविवक्षायाम् 'त्वां तृणसदृशमपि न मन्ये' इत्यर्थः फलितः । अतो नोक्तरूपविवक्षायां चतुर्थीप्रयोगः । अत्र मन्ये इत्युपादानात् 'मन्वे' इत्यत्र न चतुर्थी । तेन 'त्वां तृणं मन्वे' इत्येव प्रयोगः । अत्र 'अप्राणिषु इत्यपनीय नौ-काकान्न शुक शृगालवर्ज्येषु इति वाच्यम्' तेन अप्राणित्वेऽपि 'न त्वा नावम् अन्नं वा मन्ये' इत्यादौ न चतुर्थी । प्राणित्वेऽपि च 'न त्वा शुने मन्ये' इत्यादौ भवत्येव चतुर्थी । न चैवं मन्यतिकर्मत्वाविशेषात् युष्मच्छब्दादपि चतुर्थ्यापत्तिः, अनादरे इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरव्यञ्जके कर्मणि चतुर्थीविधिप्रतीतेः तदप्रसङ्गात् ।

तत् सिद्धं सर्वत्र चतुर्थ्याः भावनाऽन्वय इति । भाट्टरहस्यं. पृ. १०१-११२.

* चतुर्थ्या मन्त्रवर्णो बाध्यते । 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति चतुर्थ्या केवलस्याग्नेः देवतात्वप्रापिकया अग्निर्ज्योतिरितिमन्त्रवर्णः ज्योतिष्ट्वविशिष्टस्याग्नेर्देवतात्वप्रापकः । बाल. पृ. १४४.

☒ चतुर्थ्यर्थत्वदेवताप्राधान्यम् इति न्यायेन कर्मण एव सर्वभूतोत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वेन सर्वातिशयत्वमनिवार्यम् इत्याशङ्कायाम् । श्रीकर. ३।२।३७ सू.

* चतुर्थ्यामुपवासाः कन्यकानां सर्वासां सदाचारः । बा. १।३।३।७ पृ २०५. * चतुर्थीनिर्देशो देवतानां देवतात्वं वाक्येन, तद्धितनिर्देशो श्रुत्या । भा. २।२।९। २३ पृ. ५३३ । 'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं च परपरम् ॥' बा.

* 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायाम्' आहवनीयगतवषट्काराहुतिपरिगणनमेवेदम् । पञ्च प्रयाजाः, द्वौ आज्यभागौ, स्विष्टकृत्, त्रयोऽनूयाजाः, प्रधानाहुतित्रयमिति चतुर्दश पौर्णमास्याम् । सानाय्यस्य सहानुष्ठानात् प्रधानाहुतिद्वयं शेषं समानम् इति त्रयोदश अमावास्यायाम् । के. (भा. २।२। २।८) । * 'चतुर्दशभिर्वपति' वपने कृते देशे ग्राम्यान्यारण्यानि च बीजानि चतुर्दशभिर्मन्त्रैर्वपति । संकर्ष. २।१।२५.

* 'चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसीरन्' । सत्रमेतत् । सप्तभूतदाद्याहधर्मातिदेशोऽत्र । वि. ८।२।५.

साग्रहणीदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमविचाराः राजसूयवत् द्रष्टव्याः । इति । न्यायरत्नमाला.

* चतुर्थी तद्धितेन बाध्यते देवताविधौ । बाल. पृ. १४४. * चतुर्थी त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व–प्रतिगृहीतृत्वसमुदायात्मकसंप्रदानत्ववाचिनी, अन्यथा वाच्यैकदेशत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वात्मकं देवतात्वं वदति । मु. पृ. ७४८.

* चतुर्थी । संप्रदाने चतुर्थ्यर्थः ' चतुर्थी संप्रदाने ' (पा० २।३।१३) इति सूत्रात् । संप्रदानत्वं च धात्वर्थकर्मणा व्याप्यमानत्वम् । व्याप्यमानत्वमभिप्रेयमाणत्वम् । धात्वर्थकर्मजन्यव्यापारोद्देश्यत्वम् इति यावत् । यथा ' विप्राय गां ददाति ' दानकर्मीभूतगोजन्यपयोदोहनादिव्यापारोद्देश्यत्वात् विप्रस्य संप्रदानत्वम् । ' रजकाय वस्त्रं ददाति ' इत्यत्र तु ददातेर्लाक्षणिकत्वात् चतुर्थ्यपि संबन्धमात्रे लाक्षणिकी । एवं च दानकर्मीभूतगवादिप्रतिग्रहीतृत्वं संप्रदानत्वम् । ' कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ' (पा० १।४।३२) इति सूत्रस्यापि अयमर्थः । दानकर्मणा गवादिना यमभिप्राप्नोति इति जीर्णाः । अभिनवास्तु दृष्टादृष्टफलत्वोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम् । धात्वर्थजन्यदृष्टफलशालित्वमिति यावत् । तत्फलं सकर्मकेषु धात्वर्थतावच्छेदकम्, अकर्मकेषु जन्यमात्रम् । सूत्रस्यापि कर्मणा धात्वर्थेन इत्यर्थः । तेन ' विप्राय गां ददाति, पत्ये शेते, कृष्णाय रोचते भक्तिः ' इत्यादौ मुख्यः प्रयोगः । अत्र विप्रनिष्ठस्वत्वोत्पत्त्युद्देश्यको दानानुकूलो व्यापारः, पतिनिष्ठसुखोद्देश्यकशयनानुकूलो व्यापारः इत्यादिबोधः । एवंच कर्मकारकापेक्षया संप्रदानस्य प्राधान्यम् । अत एव ' मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ' इत्यत्र न दानस्य दण्डप्रतिपत्त्यर्थत्वं किन्तु उपयोक्ष्यमाणसंस्कारत्वम् (इति) सिद्धान्तितम् । ' आग्नेयाय हिरण्यं ददाति ' इत्यत्र आग्नेयस्य संप्रदानत्वेऽपि न भावनोद्देश्यत्वम्, भूतभाव्युपयोगाभावेन इष्टत्वाभावात् इति दिक् ।

' रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ' (पा. १।४।३३) रुच्यादिधातुसमभिव्याहारे तु प्रीयमाणस्यैव संप्रदानत्वम् । ' देवदत्ताय वने रोचन्ते फलानि ' इति रुचिमत्त्वस्य अवच्छेदकत्वासंबन्धेन वननिष्ठत्वेऽपि न संप्रदानत्वम् ।

' श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ' (पा० १।४।३४) ज्ञीप्स्यमानस्य संप्रदानत्वम् । ' गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते निह्नुते तिष्ठते शपते वा ' इति । स्मरहेतुकगोपीकर्तृकश्लाघनादिज्ञापनवत्वात् कृष्णस्य संप्रदानत्वम् । ' इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान् ' इत्यत्र पान्थस्य ज्ञापयितव्याभावात् न संप्रदानत्वम् । श्लाघनं स्तवनम् । निह्नवः अपनयः ।

' धारेरुत्तमर्णः ' (पा० १।४।३५) धारयतिसमभिव्याहारे उत्तमर्णस्य संप्रदानत्वम् । ' मह्यं सुवर्णशतं धारयति देवदत्तः ' देवदत्तकर्तृकधारणकर्मीभूतसुवर्णशतव्याप्यमानत्वात् सुवर्णशतधारणजन्यदुःखस्याश्रयत्वाद्वा । अत एव ' वने धारयति ' इत्यत्र वनस्य न तत् । उत्तमर्णत्वं च गृहीतधनवृद्धिभागित्वं वृद्धिजन्यसुखभागित्वं वा । एतेन ' भक्ताय धारयति मोक्षं कृष्णः ' इत्युदाहरणं सूत्रविरुद्धम् ।

' स्पृहेरीप्सितः ' (पा० १।४।३६) स्पृहयतिसमभिव्याहारे इच्छासामान्यविषयस्य संप्रदानत्वम् । प्रकृष्टेच्छाविषयस्य कर्मत्वम् । ' पुष्पेभ्यः स्पृहयति ' । ' वने स्पृहयति ' इति वने तदभावः ।

' क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः ' (पा० १।४।३७) ' क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ' (पा० १।४।३८) ' अरये कुप्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति ' । उपसर्गरहितक्रोधार्थकधातुसमभिव्याहारे कोपकर्मणः अरेः संप्रदानत्वम् । ' वने कुप्यति ' इत्यादौ वनस्य न तत् । ' शिष्यमभिक्रुध्यति ' इत्यादावपि न । क्रोधः अमर्षः, द्रोहः अपकारः, ईर्ष्या अक्षमा, असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । एते कोपविशेषा एव ।

' राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ' (पा० १।४।३९) राधि–ईक्ष्योः समभिव्याहारे विविधप्रश्नविषयशुभाशुभाविष्करणस्य संप्रदानत्वम् । ' कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । गर्गकर्तृकगोपीकृतविविधप्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनाधिकरणहरिसंप्रदानकं राधनम् ईक्षणं वा ' इति बोधः ।

अन्येषां व्याख्यां दूषयितुमाह —) ' ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिः न किञ्चित् दृष्टम् ' इत्ययुक्तं वदति द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात्) (अत्र आनन्दाश्रमीये टिप्पणी " दृष्टमित्यनेन कर्तृसंस्कारमात्रार्थत्वं न वदति' इत्यादिरूपा पङ्क्तिः प्रक्षीनेति भाति " इति । वयं तु ' दृष्टमित्युक्तं वदति' इत्यस्य स्थाने ' दृष्टमित्ययुक्तं वदति ' इति वार्तिके पाठं कल्पयामः । अत एव 'द्रव्यक्षपणस्य' इत्यादिना प्रयुक्तो हेतुः सगच्छते, टिप्पणीपाठे तु असंगतः स्यात् हेतुः) । 'भाष्ये तु ब्रह्मादीनामुपकारकैः ' इत्यनेनापि मुख्यः परिक्रयः आपद्यते । न च अवश्यं भक्षणेनैव तेषामुपक्रियते । गृहानयनादिनाऽपि उपकारोपपत्तेः । सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थता भक्षस्य भवति (१२।१।१५। ३१–३२ इत्यत्र । ३२ सूत्रे ' नान्यार्थत्वात् ' इत्यत्र एवमुक्तं न वा [शेषभक्षः] वृत्त्यर्थः, नहि अलं वृत्तये । संस्कारार्थोऽसौ उपयुक्तसंस्कारार्थत्वात् भक्षाणाम् । इति) । प्रत्ताविभिः निष्क्रयणमिधानात् । पुरुषसंस्कारा हि भक्षैर्निर्वर्तेरन् । (स्वमतेन भाष्यार्थमाह —) तत एव भक्षणम् । तत्र भागानां प्रतिपत्तिः, तथापि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां दृष्टे सति अदृष्टोर्न्याय्यत्वात् दृष्टः एव भर्तॄणां सामर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते। कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो भक्षणं नाम । गृहमपि च नीत्वा यावत् भक्षणं न क्रियते, तावत् तदनुपयोगात् अनुपकारः । तेन अवश्यं सुदूरमपि गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम् । तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् योग्यतावशेन च व्यादेशाद्वारप्रक्रान्तभक्षमाणनस्य अवश्यं कर्तव्यत्वात् ब्रह्मादीनामेव भक्षणेन उपकर्तव्यमिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षपणापेक्षस्य भक्षणकृतमेव क्षपणं योग्यतया अवधार्यते ।

व्यादेशाद् दानसंस्तुतिः । ५१ ॥

भाष्यम् — अथ यत् दक्षिणासंस्तव इति, व्यादेशसामान्यात् तदपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यतीति ।

वा — दक्षिणा इति प्रावाह्निकोपकारापेक्षया ' ब्रह्मणः' इत्यादिनिर्देशसामान्याद्वा भविष्यति । तस्मात् भक्षार्थोऽयं व्यादेश इति स्थितम् ।

शा — ' भक्षस्याश्रवणात् तावत् तादर्थ्यं नावगम्यते ॥ क्रियत्वस्यानर्थितावद् भवतीति तदर्थता । ' नैवम् । ' स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीत, न त्विह । स्वामित्वं कस्य चिद्, दत्तं देवतायै हविर्यतः ॥ '

सोम — प्रयोजनम् । आनत्यर्थत्वे तथाङ्गभूताभेयविकारे न कर्तव्यम्, प्रतिपत्त्यर्थत्वे तु कर्तव्यमिति ।

वि — ' इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ।, भक्षाश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥, देवतायै समस्तस्य त्यक्तत्वात् स्वामिता नहि । शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ '

भाट्ट — आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकृतस्य ' इदं ब्रह्मण इदं होतुः ' इत्यादिमन्त्रवर्णकल्पितो विभागरूपो व्यादेशः श्रुतः । स किं दक्षिणारूपतया परिक्रयार्थः सन् ऋत्विक्संस्कारार्थः, उत भक्षणरूपतया प्रतिपत्त्यर्थः सन् शेषसंस्कारार्थः इति चिन्तायाम्, भक्षस्याश्रवणात् ' ब्रह्मणः ' इत्यादिषष्ठीश्रुत्या च वासिष्ठादिवत् (?) ब्रह्मादीनां स्वामित्वावगमात्, तस्य च दानमन्तरेण अनुपपत्तेः, तस्य च त्यक्तेऽपि पुरोडाशे लिङ्गादेव स्वीकारकल्पनोपपत्तेः, सोमवमनवत् ऋत्विक्संस्कारार्थं दक्षिणादानविधिरेवात्र कल्प्यते । अत एव ' एता वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा ' इत्यपि लिङ्गमुपपद्यते । अतः परिक्रयार्थः । इति प्राप्ते, सकलस्यैव पुरोडाशस्य अग्नये त्यक्तत्वात् अनीशो यजमानो न शक्नोति अन्यास्तेन परिक्रेतुम् । अतः तव मते पुनः स्वीकारो दानमानतिश्चेति अनेककल्पना । लिङ्गश्रुति न वाक्यस्य श्रुतत्वात् स्वीकारकल्पनेऽपि न दोषः । अतो वरं भक्षणकर्तृत्वमेव संबन्धसामान्यवाचिषष्ठ्याः अर्थं परिकल्प्य अपेक्षितशेषप्रतिपत्तिरूपं भक्षणमेव ब्रह्मादिकर्तृकं मान्त्रवर्णिकविधिना विधीयते । आरम्भ न आनतिरपि अनेन भक्षणोपयोगित्वेन अवगन्तव्या, न तु यद्गुणवर्णादिवत् क्रियाऽन्तरोपयोगिनी, अयोग्यत्वात् । अतश्च आवश्यकत्वाद्भक्षणमेव संबन्धघटकत्वेन कल्प्यते, न क्रियाऽन्तरं समर्पणादिगौरवात् । अतश्च ब्रह्मसंबन्धिसमर्पणमेव शेषप्रतिपत्तिः । तेन न गृहीत्वा स्वयमन्यद्वारा वा भक्षणं संपादनीय-

इत्यादिप्रयोगाच सूक्तप्रकाशयत्वं त्यज्यमानहविःउंबन्धित्व-रूपं च देवतात्वं द्विविधं तद्धितवाच्यम्, 'साऽस्य देवता' (पा० ४।२।२४) इत्यनुशासनेन देवताऽधिकारे 'अग्नेर्ढक्' (पा० ४।२।३३) इत्यादिभिः सूत्रैः अनेक-ढगादिप्रत्ययविधानात् । 'साऽस्य देवता' इत्यत्र सूक्तहविषोः प्रथमान्तनिर्दिष्टत्वेन विशेषणत्वप्रतीतावपि उक्तप्रयोगेषु सामानाधिकरण्येन अग्न्यादिपदार्थविशेष्य-त्वेन प्रतीतेः तत्पदनिर्दिष्टाग्न्यादीनां देवतात्वमान-बोधकत्वात् । तेन तद्धितस्य देवतात्वविशिष्टाग्न्यादि-विशिष्टसूक्तहविर्वाचकत्वे सिद्धे नागृहीतविशेषणान्यायेन देवतात्वे शक्तिः । एवम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादावपि स्वाहाशब्दार्थहविस्त्यागे अग्नेश्च विशेषणत्वेन प्रतीतेः संबन्धान्तरत्वाभावेन देवतात्वेनैव विशेषणता इति तत्र चतुर्थ्याः शक्तिः । एवं मन्त्रवर्णस्यापि इति जीर्णाः ।

अत्र पितृचरणाः । नेदं शार्तिकं चतुर्थ्या देवतात्वे शक्तिबोधकम्, किन्तु देवताप्रतिपादकान्तरोपलक्षणं सत् चतुर्थीमन्त्रवर्णादौ देवतात्वाक्षणिकत्वपरम् । 'दुर्बलं तु परपरम्' इत्यभिधानात् । तथाहि देवताशब्दतद्धित-चतुर्थीद्वितीयामन्त्राः देवतात्वबोधकाः । तत्र 'अग्नि-र्देवता वातो देवता' इत्यादौ अग्न्यादीनां देवतात्व-प्रकारकभानात् उभयरूपे देवतात्वे शक्तिः । 'सूक्तप्रका-श्योऽग्निः, द्रव्यत्यागसंबन्धी वा' इति बोधः । तद्धितस्य तु हविषः अग्न्यादिनिष्ठसंबोधानन्तर त्यागादिकल्पनात् ततो दुर्बलत्वम् । चतुर्थ्यास्तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व-विशिष्टप्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्ववाचिन्याः प्रतिग्रहीतृत्व-त्यागेन एकदेशलक्षणया ततोऽपि दुर्बलत्वम् । 'विष्णुं यजति' इत्यादौ द्वितीयायास्तु उद्देश्यत्वमात्रवाचिन्याः विशिष्टे लाक्षणिकत्वात् दुर्बलत्वम् । मन्त्रकर्मसंबन्धज्ञाना-नुपपत्तिकल्प्यमन्त्रप्रकाश्यकर्मसंबन्धज्ञानानुपपत्तिकल्प्य — मन्त्रप्रकाश्यकर्मसंबन्धज्ञानानुपपत्तिकं देवतात्वम् इति (मन्त्रस्य) अत्यन्तं दुर्बलत्वम् । तेन संप्रदानत्वे एव चतुर्थ्याः शक्तिः न देवतात्वे इत्याहुः ।

अत्र तद्धितादियुक्तवाक्येषु देवताविधिः अपूर्वः इति के चित् । यागविधिनैव द्रव्यसामान्यस्येव देवतासामा-न्यस्यापि आक्षेपात् इन्द्रादिदेवताविशेषनियमपरतया नियमविधिः इत्याहुः ।

तद्धितचतुर्थ्यादिभिः उक्तव्युत्पत्त्या स्वप्रकृत्यर्थस्य देवतात्वं प्रतिपाद्यते । अत एव इन्द्राग्नीतिप्रातिपदिको-चरतद्धितेन इन्द्राग्निरूपप्रातिपदिकार्थद्वयनिष्ठमेकं व्यासज्य-वृत्ति देवतात्वं प्रतिपाद्यते । एवं महेन्द्रपदोत्तरतद्धितेन महेन्द्रस्यैव देवतात्वम् इति तत्र न इन्द्रस्य देवतात्वमिति । उद्देश्यत्वं च त्यागाव्यवहितपूर्वकालीनस्ववाचकवैदपदोच्चा-रणपरत्वम् । तेन देवतायाः प्रयोगसंबन्धित्वम् इति प्रकृतिविकृतिसंनिधिनियमेष्वपि वैधपदसिद्धिः इति दिक् । अधिकं मत्कृतकुसुमाञ्जलौ अवधेयम् । मणि. पृ. १३४–१३६.

* 'चतुर्थी संप्रदाने' (पा० २।३।१३) इति सूत्रात् संप्रदानत्वार्थिका चतुर्थी भावनाऽन्वयिन्येव । तच्च 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा० १।४। ३२) इति सूत्रे निरुक्तम् । दानक्रियाकर्मकारकेण यम् अभिप्रैति संबध्नाति स संप्रदानम् इति सूत्रार्थः । संप्र-दीयते अस्मै इति अन्वर्थसंज्ञाबलात् दानक्रियालाभः । तथा च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति स्वीकारयत्वं संप्र-दानत्वम् इति न्यायसुधाकारादयः । वैयाकरणाश्च । स्वीकारो यथेष्टविनियोगयोग्यतोत्पादकः प्रतिग्रहः । 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र लक्षणमन्वयः स्फुटः । उद्देश्यत्वस्वीकारौ च गवा विप्रस्य संबन्धः । तत्र उद्देश्यत्वं त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणप्रयुक्तज्ञानविष-यत्वम् । न च तत्र प्रमाणाभावः, शिष्टाचारस्यैव प्रमाण-त्वात् । 'नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धासमन्वितो वदेत् । संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं संप्रददे इति ॥ न ममेति स्वस्वतया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् । दानहोमादिक कुर्यादेवं श्रद्धासमन्वितः ॥' इति हेमाद्रिधृतवृद्ध-वसिष्ठवचनाच्च । अत एव पूर्वदलम् इन्द्रादिदेवता-यामतिव्याप्तम्, अतः स्वीकारेति । [illegible] प्रतिग्रहस्य नवमे निषेधात् । अत एव त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वम् उक्तविध-मिन्द्रादिरूपे अर्थे शब्दे च । त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदो-च्चारणकर्मत्वरूपं वा देवतात्वं तद्धितार्थ्यं वृद्धव्यव-हारात् । 'प्रजापतये जुहोति' इत्यादौ च तादृशदेव-

फलसामान्याभावेऽपि 'विप्राय मया गौर्दत्ता, न तु तस्य कश्चित् भोगो जातः' इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः न फलघटितसंप्रदानत्वं युक्तम्। यत्तु प्रतिग्रहाभावेऽपि 'मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्' इति वचनात् पात्रोद्देश्यकत्यागमात्रेण 'अस्मै मया दत्ता, न तु अनेन गृहीता' इति व्यवहारः, स दानस्यैव तत्र परस्वत्वोत्पत्त्यभावेन अजातत्वात् भाक्त एव इति न पूर्वमते तादृशस्थले अव्याप्त्यापत्तिः। वस्तुतस्तु मतद्वयेऽपि पदार्थद्वयेऽपि शक्तिद्वयकल्पनस्य आवश्यकत्वात् अन्यमते च पदार्थैकदेशे फले प्रकृत्यर्थस्य अन्वयापत्तेः, निरुक्तसंप्रदानत्वाभावेऽपि च 'विप्राय गां ददाति' इति वाक्यात् 'विप्रसंप्रदानकं गोकर्मकं दानम्' इति बोधोदयात् देयद्रव्यनिष्ठत्वनिरूपकत्वरूपं तत्समनियतम् अखण्डोपाधिरूपमेव वा संप्रदानत्वं युक्तमाश्रयितुम्। तदेव च धात्वर्थः चतुर्थ्यर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थो विप्रः साक्षात् आधेयत्वेनैव अन्वेति। तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेन ससंबन्धिककल्पनात् निरूपकापेक्षायाम् 'कर्मणा यमभिप्रैति' (पा० १।४।३२) इतिसूत्रात् कर्मकारकनिरूपकत्वावगतेः स्वनिरूपकदेयद्रव्यकर्मकदानानुकूलत्वसंसर्गेण कृतौ अन्वयः। मुख्यदानातिरिक्ते च सर्वत्र भाक्तः संप्रदानत्वव्यवहारः। अत एव 'प्रजापतये जुहोति' इत्यादौ लक्षणयैव देवतात्वं प्रतिपाद्यते इति चतुर्थ्याः तद्धितापेक्षया दौर्बल्यम्। अत एव दानातिरिक्तयत्किञ्चित्क्रियाजन्यफलभागित्वरूपभाक्तसंप्रदानत्वेऽपि चतुर्थीविधानार्थम् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकम् 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानसंज्ञः स्यात्' इत्यर्थकम्। न चैवं क्रियाफलशालित्वेन 'घटं करोति' इत्यादौ चतुर्थ्यापत्तिः, परत्वेन द्वितीयया चतुर्थ्याः बाधात्, यत्किञ्चित्क्रियाजन्यफलशालित्वात्मकस्य भाक्तसंप्रदानत्वस्य सकर्मकाकर्मकसाधारणस्य सकर्मकमात्रविषयिण्या द्वितीयया बाधोपपत्तेश्च। अत एव 'पत्ये शेते' इत्यत्र चतुर्थी। अत एव मुख्यदानातिरिक्तसकर्मकधातुस्थलेऽपि यत्र 'वृक्षायोदकं सिञ्चति' इत्यादौ कर्मकारकान्तरं लब्धम्, तत्रापि वृक्षे निरुक्तभाक्तसंप्रदानत्वविवक्षायां चतुर्थी भवत्येव। कर्मान्तराभावे तु द्वितीयैव। तत्रापि गत्यादिसकर्मकधातुविशेषस्थले पुनः प्रतिप्रसवार्थम् 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' (पा० २।३।१२) इत्यनुशासनं चेष्टात्मकर्मणि अध्वभिन्ने द्वितीयाचतुर्थ्यौ स्यातामित्यर्थकम्। 'ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति' अचेष्टायां तु 'मनसा हरिं व्रजति', अध्वनि तु 'पन्थानं गच्छति'। पन्थाधिष्ठिते एव पथि अयं चतुर्थीपर्युदासः। यदा तु उत्पथात् पन्था एव क्रमितुमिष्यते, तदा 'उत्पथेन पथे गच्छति' इति भवत्येव चतुर्थी। अत्र सर्वत्र आश्रयत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः। तच्च स्वनिरूपकफलजनकक्रियाऽनुकूलत्वसंसर्गेण कृतौ अन्वेति।

यत्तु 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रस्य यथाश्रुतभाष्यस्वरसात् वाक्यपदीयकैयटादौ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं कृतम्। तथाहि, सर्वा हि पाकादिक्रिया ज्ञानेच्छादिक्रियाकर्म। तदत्र 'पत्ये शेते' इत्यादौ चतुर्थ्यन्तप्रयोगः, तत्र अनुमेयां ज्ञानादिक्रियां विवक्षित्वा तत्कर्मत्वेन शयनं विवक्ष्यते, तत्र ज्ञानादिक्रियाकर्मकारकभूतशयनं प्रति ईप्सितत्वेन पत्युः संप्रदानत्वोपपत्तेः नार्थो वार्तिकेन। यत्र तु 'घटं करोति, ओदनं पचति, हरिं मनसा व्रजति, पन्थानं गच्छति' इत्यादौ द्वितीयाप्रयोगः, तत्र ज्ञानादिक्रियया अभेदं पाकादिक्रियाया विवक्षित्वा तां प्रति ईप्सिततमस्य ओदनादेः कर्मत्वम्, 'ग्रामं गच्छति' इत्यादौ तु द्विविधप्रयोगसत्त्वात् भेदाभेदोभयविवक्षया उभयसंप्रदानस्य दानक्रियामात्रनिरूपितत्वानङ्गीकाराच्च 'पत्ये शेते' इत्यादावपि मुख्यसंप्रदानत्वाविरोध इति। तन्न। पत्यादिधातुभ्यो ज्ञानाद्यनुमानाभावात्, नियमेन आरोपे प्रमाणाभावाच्च, विध्यभावे कारणाभावेन प्रयोगगतसाधुत्वज्ञानाभावात् भेदाभेदव्यवस्थाप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। तस्मात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति न प्रत्याख्येयम्। अत एव भाष्यकारेणापि 'कर्मणा' इति सूत्रे प्रत्याख्यातमपि 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रे 'क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते' इति ग्रन्थेन विचित्य तस्य आश्रितमेव। न चैवम् 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रप्रत्याख्यानानुपपत्तिः, धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपे तत्समनियताखण्डोपाधौ वा विवक्षिते द्वितीया, तदनवच्छेदकक्रियाजन्यफलभागित्वे

चतुर्थी । अत एव आयतोर्धात्वर्थयोः उपसर्गयोगे कर्मसंज्ञाविधिः ' शत्रुमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ' इत्यादौ ' क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ' (पा० १।४।३८) इत्यनेन ।

एवम् ' राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ' (पा० १।४।३९) इत्यनेन एतयोर्योगे विविधप्रश्नसंबन्धी संप्रदानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थकेन ' कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा ' इत्यत्र चतुर्थी । विविधं पृष्टो गर्गः कृष्णसंबन्धिशुभाशुभं पर्यालोचयति इत्यर्थः । अत एव संबन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ' (पा० [illegible] ४।४०) इत्यनुशासनात् आङ्भ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानसंज्ञः स्यात् इत्यर्थकात् ' विप्राय गां प्रतिशृणोति ' इत्यत्र चतुर्थी । अत्र अन्यदीयप्रवर्तनापूर्वकः अभ्युपगमो धात्वर्थः, वृत्तित्वं चतुर्थ्यर्थः । स च स्वाश्रयप्रवर्तनाजन्याभ्युपगमानुकूलत्वसंसर्गेण कृतौ अन्वेति । चैत्रनिष्ठप्रवर्तनाप्रवर्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

एवम् ' अनुप्रतिगृणश्च ' (पा० १।४।४१) इत्यनेन आङ्भ्यां परस्य गृणातेर्योगे पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतकारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् इत्यर्थकेन ' होत्रे अनुगृणाति, प्रतिगृणाति ' इत्यत्र चतुर्थी । शंसनपूर्वकप्रोत्साहनं धात्वर्थः, वृत्तित्वरूपः संबन्धः, कर्मत्वं च चतुर्थ्यर्थः । तयोश्च क्रमेण शंसनप्रोत्साहनद्वारकः भावनाऽन्वयः । होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

एवम् ' परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ' (पा० १।४।४४) इत्यनेन यत् नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्, तस्मिन् साधकतमं कारकं विकल्पेन संप्रदानसंज्ञकं स्यात् इत्यर्थकेन ' शतस्य शतेन वा परिक्रीणीते ' इत्यत्र विकल्पेन चतुर्थी । करणत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या ' इति वार्तिकात् उपकारकापकारकसाधारणं तदुद्देश्यकत्वं लक्षणया चतुर्थ्यर्थः । ' मुक्तये हरिं भजति, मशकाय धूमः ' इत्यादौ । तच्च जनकत्वादिना अनेकप्रकारेण । तेन ' ब्राह्मणाय दधि तिष्ठति ' इत्यादावपि द्रव्यद्वारकक्रियासंबन्धेऽपि चतुर्थी । अत एव ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इत्यनेनापि न गतार्थत्वम् ।

एवम् ' क्लृपि संपद्यमाने च ' इत्यनेन प्रकृतिरूपं कारणं कार्यात्मना यदा संपद्यते, तदा कार्यवाचकात् चतुर्थी स्यात् क्लृप्यर्थकधातुयोगे । ' मृत् घटाय कल्पते संपद्यते जायते वा ' इत्यादौ मृत् घटाकारेण परिणमते इत्यर्थः । इदं च कार्यकारणयोः भेदविवक्षायाम् । वार्तिकाभेदविवक्षायाम् ' मृद् घटः कल्पते ' इति प्रथमैव । ' जनिकर्तुः प्रकृतिः ' (पा० १।४।३०) इत्यनेन मृदः अपादानत्वविवक्षायां तु ' मृदो घटः कल्पते ' इत्यत्र कारणे पञ्चमी, कार्ये तु अभिहितत्वात् प्रथमैव । न च ' तादर्थ्ये चतुर्थी ' इत्यनेन गतार्थत्वम्, परिणामत्वेन बोधस्य विवक्षितत्वात् । एवमग्रेऽपि ।

तथा ' उत्पातेन ज्ञापिते च ' इत्यनेन उत्पातेन ज्ञापनविषये चतुर्थी इत्यर्थकेन ' वाताय कपिला विद्युत् विद्योतते ' इत्यत्र चतुर्थी । तत्त्वेन ज्ञाप्यत्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् हितसुखादियोगेऽपि चतुर्थी, ब्राह्मणाय हितं सुखं वा इत्यादौ । इदं च तद्योगे चतुर्थीसमासविधानस्वज्ञापकवशात् । संबन्धित्वं चतुर्थ्यर्थः ।

एवम् ' क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ' (पा० २।३।१४) इत्यनेन क्रियावाचि उपपदं यस्य, तस्य स्थानिनः तुमुन्ण्वुल्रूपस्य अप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् इत्यर्थकेन ' फलेभ्यो याति, नमस्कुर्मो नृसिंहाय ' इत्यादौ चतुर्थी । फलानि आहर्तुम्, नृसिंहमनुकूलयितुम् इत्यर्थः । [illegible] च तुमुन्नन्तस्य अप्रयोगे । ण्वुलन्तस्य अप्रयोगे तु फलानि आहारक इत्यर्थः । द्वितीयाऽपवादार्थं कर्मग्रहणम् । प्रयुज्यमाने तु द्वितीयैव । अत्र अप्रयुज्यमानाहरणनिरूपित कर्मत्वं चतुर्थ्यर्थः । तस्य च स्वनिरूपकाहरणक्रियोद्देश्यकयानानुकूलत्वं कृतौ संसर्गः । संसर्गकोटिप्रविष्टत्वादेव च आहरणस्य अशाब्दत्वेऽपि न क्षतिः ।

एवम् ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' (पा० २।३।१५) इति सूत्रेण, ' भाववचनाश्च ' (पा० ३।३।११) इति सूत्रेण विहितो यः तुमुना समानार्थकः प्रत्ययः, तदन्तात् चतुर्थी स्यात् इत्यर्थकेन ' यागाय याति '

मित्यपि अपास्तम् । आवश्यकभक्षणस्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तित्वोपपत्तौ क्रियाऽन्तरकल्पने गौरवात् । दक्षिणाश्रुतिस्तु आनुषङ्गिकानतिप्रयोजनत्वात् अर्थवादः । २१.

मण्डन— 'परिक्रियार्थो न भवेद्विभागः ।'

शंकर— 'चतुर्धाकरणे भक्षः ।' २२.

● चतुर्धाकरणं यथा मिश्रदेवतत्वात् ऐन्द्राग्ने न भवति, तथा उपांशुयाजाज्यस्य मिश्रदेवतत्वात् नोत्कर्षः । भा. ५।४।६।२१. ● चतुर्धाकरणं शेषकार्यम् । वा. ३।४।१४।३७.

● चतुर्धाकरणाधिकरणम् । आग्नेयचतुर्धाऽधिकरणन्यायोऽयम् । भा. ३।१।१७।२६–२७. ● चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायः । ऐन्द्राग्नेऽपि अभ्यासे 'इन्द्रपीतस्य' इत्येवं समन्त्रकं भक्षणम् । त्यागस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पानस्य पीतपदलक्षितस्वीकारस्य वा प्रत्येकवृत्तित्वेन द्वित्वमात्रवत् एकेन पदेन व्यपदेष्टुं शक्यत्वात् त्यागस्य हुताहुतसमुदायविषयत्वेन भक्ष्यमाणाहुतावयवमात्रविषयत्वाभावात् न पीतशब्देन त्यक्तत्वलक्षणा । अतः चतुर्धाकरणाधिकरणविषयत्वाभावात् तस्यापि समन्त्रकं भक्षणम् इति प्राप्ते । भाट्ट. ३।२।१८. ● चतुर्धाकरणाधिकरणन्यायेन इन्द्राग्न्योर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वात् । कौ. ३।२।१८।११ (४०). ● चतुर्धाधिकरणन्यायेन अग्निसमिन्धनप्रकाशनार्थसामिधेन्यनुवचनवत् काम्ये सामिधेन्यनुवचने अनुप्रयोगवत्त्वात् प्रयोगमध्यपात्यग्निसमिन्धनाधीनस्य कर्मान्तरभूतस्यापि काम्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्य इत्युक्तम् । कु. पृ. १०५८. ● द्विदेवत्ये न चतुर्धाकरणाद्यधिकरणन्यायेन केवलस्य पूष्णो देवतात्वाभावात् यत्र केवलः पूषा तत्रैव पेषणम् । भाट्ट. ३।३।१९.

● चतुर्धाकरणन्यायः । अयमेव आग्नेयचतुर्धाकरणन्यायः । भा. ३।१।१५।२६–२७. ● चतुर्धाकरणविधौ आग्नेयशब्देन द्विदेवत्यो न गृह्यते किन्तु आग्नेय एव एकदेवत्यः । वा. ३।१।१५।२६–२७.

● चतुर्मुष्टिनिर्वापेणैवानुगमः तावानेकः पदार्थः दर्शपूर्णमासयोः । भाट्ट ५।२।३.

● चतूरात्रे चयनं कर्तुं शक्यते । भा. १०।७ २१।७८.

● चतुर्विंशतिमानं हिरण्यं दक्षिणा श्येनीयप्राशणीयायाम् । भा. ८।२।१०।१६.

चतुर्वेदविन्न्यायः । यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुधनं चतुर्वेदविदे देयं भवतीति कस्य चिद्वचनं श्रुत्वा कश्चिन्मुग्धो 'वेदाश्चत्वारः' इत्यहं जाने, मह्यं देयमिदमिति वदन् न लेभे तत्, प्रत्युतोपहास्यतां प्राप्तः, तथा यः सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्यादिशब्दमात्राभिज्ञस्तदर्थानभिज्ञो वा तत्त्वविदभिमानेन तद्गतिमिच्छति, न स तामेति उपहसनीयश्च भवतीति ज्ञेयमिति । साहस्री. ७८.

चतुर्व्यूहन्यायः । चत्वारो व्यूहाः, विभागा इति यावत् । यथा पाञ्चरात्रमते—वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नाऽनिरुद्धाख्यमूर्तयश्चतुर्व्यूहशब्देनोच्यन्ते । बह्वृचोपनिषदि च शरीरपुरुषच्छन्दःपुरुषवेदपुरुषमहापुरुषाश्चतुर्व्यूहशब्देनोक्ताः । सांख्यपातञ्जलदर्शनयोश्च हेयम्, हानम्, हेयहेतुः, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपाद्या भवन्ति । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम्, तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्, प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः, विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । चिकित्साशास्त्रे तु रोगः, आरोग्यम्, निदानम्, भैषज्यमिति चत्वारो व्यूहत्वेन प्रोक्ता इति । तथाऽन्यत्रापि शास्त्रे यथासंभवं चतुर्व्यूहमूहनीयमित्येवमस्य न्यायस्यावतार इति । साहस्री. ४७२.

● 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् । पञ्चहोत्राऽमावास्याम्' । 'पृथिवी होता चतुर्होतॄणाम्, अग्निर्होता पञ्चहोतॄणाम्' । वि. ३।७४. ● 'चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम्' अयं व्यवस्थाविधिः प्रत्यर्थः अनुभयश्चासौ । बाल. पृ. १७. ● चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्राभ्यामभिमर्शनमपूर्वप्रयुक्तम्, न समुदायप्रयुक्तं दर्शपूर्णमासयोः । भा. २।१।५।११–१९, ● चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रयोर्द्विरभिमर्शने करणमन्त्रयोः सौर्ययागे विकल्पः । ८।१।१५।२६, ● चतुर्होतृहोमेषु अनाहिताग्नेरेवाधिकारः । ६।८।१।१–१०.

● चतुष्कपालानां पात्राणां भेदेन प्रयोग कर्तृ- स्वत्वाविरोधित्वात् न सहप्रयोगः । यद्यपि गार्हप-

* 'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये' अथ सार्वः कृत्यः विधौ । वाल. पृ. ४०.

* चरुः अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वः जीवतण्डुलः विशदसिद्धः ओदनः इति याज्ञिकाः । निघण्टुकाराः 'उखा स्थाली चरुः' इति पर्यायानुपदिशन्ति 'हव्यपाके चरुः पुमान्' इति च । वि. १०।१।१०, * चरुः ओदनत्वाद् उदकगतोष्मणा पक्तव्यः । १०।१।११. * चरु. (ओदनस्य पाकोपयुक्तं पात्रम्, स्थाली) मृन्मयः । मा. १०।१।१०।४१.

चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् । १०।१।१०।३६ ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति चरुः श्रुतः । स किं कपालविकारो हविर्विकारो वा हविर्विकारत्वेऽपि किं स्थालीविकारः ओदनविकारो वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । चरुः हविर्विकारः स्यात्, न कपालविकारः । इज्यासंयोगात् सौर्यम् इति तद्धितेन चरोरिज्याऽर्थत्वं गम्यते तस्मात् चरुः हविः ।

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च । ३७ ॥

'सौर्यं ... निर्वपेत्' इति चरुशब्दः स्थालीवाचकः स्यात् प्रसिद्ध ग्रहण यस्य तादृशत्वात् । स्थाल्यां चरुशब्दः आ च हिमवत. आ ... कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् चरुः स्थाली इति ... पक्षः ।

ओदनो वाऽदनीयसंयोगा... । ३८ ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति चरुः ओदनः स्यात्, न स्थाली । अदनीयेन अनु योग्येन संयो... । अदनीयेन द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः । स्था... च नातु योग्या । वाशब्दः स्थालीपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तस्मात् ... ओदनः इति सिद्धान्त. ।

न ह्यर्थत्वात् । ३९ ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्दः न ओदनवाचक. । स्थाल्यां स प्रसिद्धः । अन्यथा द्व्यर्थत्वं तस्य स्यात् । न च एकस्य पदस्य द्व्यर्थौ युक्तो मतीतुम् । तथा च द्व्यर्थत्वप्रसङ्गात् चरुः स्थाली एव । इति पूर्वः पक्ष. ।

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् । ४० ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति चरुः हविर्विकारः कपालविकारो वा इति विशये संशये कपालविकारः स्यात् । अर्थोपपत्तिभ्याम् अर्थात् उपपत्तेश्च । प्रदेयत्वाभावेऽपि स्थाल्या चरुशब्दार्थे 'सौर्यम्' इति तद्धितार्थस्य संभवात् । स्थाल्यां अर्पितस्य प्रदेयहविष्ट्वेन यागकल्पनाया अपि उपपत्तेश्च । तस्मात् चरुः कपालविकारः चरुशब्दार्थश्च स्थाली । इति पूर्वपक्षः ।

गुणमुख्यविशेषाच्च । ४१ ॥

'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इति चरुशब्देन प्रदेयार्थत्वेन विधौ चोदकप्राप्तः मुख्यः पुरोडाशो बाध्येत । श्रपणार्थत्वेन विधौ तु पुरोडाशस्य गुणभूतानि कपालानि बाध्येरन् । प्रसङ्गे गुणो बाधनीयः न मुख्यम् इति गुणमुख्ययोर्विशेषस्य सत्त्वात् चरुशब्देन स्थाली श्रपणार्थत्वेन विधीयते इति युक्तम् । तस्मात् चरुशब्दार्थः स्थाली कपालविकारः इति पूर्वपक्षः ।

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ट्वात् । ४२ ॥

तच्छ्रुतौ तस्य चरुशब्दस्य श्रुतौ श्रवणेऽपि अन्यस्यैव द्रव्यस्य क्व चित् हविष्ट्वं दृश्यते । यथा 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलम्' इति विधाय 'चत्वारि-चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति' इत्युक्तम् । अत्र चरुशब्दे श्रुतेऽपि कृष्णलानामेव हविष्ट्वं प्रसिद्धम् । एवं प्रकृतेऽपि 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यत्रापि चरुः स्थाली स्यात् स्थाल्यां च मुवं हविः स्यात् । तस्मात् चरुशब्दार्थः स्थाली, सा च कपालविकारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च । ४३ ॥

'मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकामः' इति वाक्ये चरुशब्दार्थः स्थाली तथा प्रियङ्गवः हविः इति अन्यभरः अन्यत् हविः, तच्च चरौ नाम स्थाल्यां निष्पादितं स्यात् । इदं लिङ्गं हविरन्यत्वे दृश्यते । ...था 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यत्रापि स्यात् । तस्मात् च...ब्दार्थः स्थाली । सा च कपालविकारः ।

...नो वा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

'सौ... चरुं निर्वपेत्' इत्यत्र चरुः ओदन एव स्यात्, न स्था... । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । चरुशब्दस्य

इति तस्यैव अपेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्ष्यत्वं गम्यते । वा. ३।५।७।२२.

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् । ३।७।२२।४६ ॥

ज्योतिष्टोमे ये चमसाध्वर्यवो भवन्ति, ते किं चमसान् जुहुयुः अध्वर्युरेव वा चमसान् जुहुयात् इति चमसाध्वर्युकर्मज्ञानार्थे विचारे पूर्वपक्षसूत्रमिदम् । चमसान् सोमचमसान् चमसाध्वर्यवो जुहुयुः, समाख्यानात् चमसाध्वर्यवः इति नामधेयात् यौगिकात् । यदि तेषां सोम सहितचमसहोमरूपं कर्म न स्यात् चमसाध्वर्युसमाख्या तेषां व्यर्था स्यात् । तस्मात् ते जुहुयुः ।

अत्र सुधा—चमसाध्वर्युसमाख्यानात् सर्वेषु चमसकार्येषु चमसाध्वर्युविनियोगप्रतीतेः चमसान् इति द्वितीयोक्तस्य च कर्मत्वस्य व्यापारमात्रवाचकत्वेन उपपत्तेः चमसान् चमसाध्वर्यवो 'व्यापारयेयुः' इति क्रियाध्याहारेण सूत्रार्थः इति ।

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् । ४७ ॥

सिद्धान्तयति । वाशब्देन पूर्वपक्षं निरस्यति । चमसान् अध्वर्युरेव जुहुयात्, न चमसाध्वर्यवः । तन्न्यायत्वात् । सः न्यायः यस्मिन् तत् होमकर्म तन्न्यायम्, तस्य भावः तन्न्यायत्वं तस्मात् । न्यायश्च 'आध्वर्यवपदार्थम् अध्वर्युः कुर्यात् आध्वर्यवश्च होमः' इति भाष्योक्तः । 'सामान्यसमाख्यानापेक्षविशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या न बाधते' इति न्यायो वा वार्तिककारोक्तः । न्यायः अबाध्यत्वम् इति च सुधा । 'नीयते प्राप्यते इति न्यायः कर्मणि घञ् । तथा च न्यायशब्दोऽत्र कर्मपरः । तन्न्यायत्वात् अध्वर्युकर्मत्वात् होमस्य' इति तु कुतूहले व्याख्यातम् ।

चमसे चान्यदर्शनात् । ४८ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरप्रतिपादनार्थं सूत्रमिदम् । चमसे च चमसाध्वर्योः अन्यस्य दर्शनात् न चमसाध्वर्युः चमसं जुहुयात् । 'चमसांश्चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति, तान् स वषट्कर्त्रे हरति' इति वचनं होमोत्तरं चमसं चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति इति गम्यते । 'यो वा अध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति, चमसोऽस्य स्वम्' इत्युक्तम् । न तावदस्य चमसः स्वम् । यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य स्वम् इति तु ब्रुवन् अध्वर्योः चमसेन होमं दर्शयति । तस्मात् चमसाध्वर्युभ्योऽन्यस्यैव अध्वर्योः चमसहोमः कर्म इति गम्यते । चकारः हेत्वन्तरपरो भिन्नक्रमः अन्यदर्शनात् इत्यस्यानन्तरं योज्यः । 'चमसाध्वर्युभ्योऽन्यस्य चमसे होमकारित्वदर्शनात्' इति सुधा ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् । ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे चमसहोमः अध्वर्योरेव कर्म न चमसाध्वर्यूणाम् इति सिद्धान्ते उक्ते ननु तर्हि चमसाध्वर्यवः इति कथं समाख्यानं प्रवर्तते इति शङ्कायामुच्यते । अशक्तौ अन्यत्र कर्मणि व्यापृतत्वात् अध्वर्योः चमसहोमशक्तेरभावे ते चमसाध्वर्यवः चमसहोमे कर्तृतया प्रतीयेरन् । तदा ते जुहुयुः । के.

• चमसान् भक्षितान् आप्यायितान् दक्षिणस्यानसोऽवलम्बे सादयन्ति ज्योतिष्टोमे । भा. ३।५।६।२०. • चमसैः ग्रहैश्च ये सोमा युगपद् हूयन्ते, तेषु 'उक्थशा यज सोमानाम्' इति मन्त्रः । केवलग्रहकरणकहोमे तु 'उक्थशा यज सोमस्य' इति मन्त्रः । संकर्ष. २।३।१२. • चमसैः पूर्वस्मिन् वषट्कारे इन्द्रः इष्टः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः । शेषास्तत्र इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च । भा. ३।२।१२।३०. • चमसानाम् ऐन्द्रचमसः प्रकृतिः । अनैन्द्राश्चमसाः चोदकेन सधर्मकाः । वि. ३।२।१६, • चमसानामैन्द्रत्वात् होतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं चमसस्थिते हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होमका अनुवषट्कारे जुह्वति । ३।२।१२. • चमसानां ग्रहाणां च दाभिपर्यायेषु समुच्चय एव । संकर्ष. ३।३।१६. • चमसेषु ग्रहेषु च सोमस्य शेषो भवति 'सोमस्याग्ने वीहि इत्यनुवषट्करोति' इति चोदनया । के. • चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो (भक्षविषयः) नोपलभ्यते, तथापि प्रैषगतया (प्रैतु होतुश्चमसः०) समाख्यया अनुमीयते । होतृचमसत्वविशिष्टं हि द्रव्यनयनप्रेषणं न कथञ्चित् उपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न भक्षयन्ति .....तस्मात् भक्षितव्यं होत्रादिभिः । वा. ३।५।७।२२.

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ।१७॥

भाष्यम्— व्यवतिष्ठेत वा ग्रहेष्वेव संमार्गः, न चमसेष्वपि प्रसज्येतेति । कुतः? अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्। श्रूयमाणो हि ग्रहो नोत्स्रष्टव्यः । उत्सृज्यमाने श्रुतिरेव बाध्यते ग्रहमिति । ग्रहस्तगीतं तन्मवतामित्यवगम्यते । न चैतन्न्याय्यम् । तस्मात् ग्रहशब्देन ग्रहं लक्षयित्वा तस्य संमार्गसंबन्धो विधीयते । न च अविदधत् संमार्गं शक्नोति तत्संबन्धं विधातुम् । अतो विदधात्येवैष शब्दः संमार्गम् । न च श्रुतिर्बाधिष्यते । कुतः? संमार्ष्टीति संमृजिगतं पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या शक्नोति विधातुम् । न तत्र कश्चिद्विशेषः, उपादीयमाने वा संमृजौ, परेण वा संबध्यमाने इति । तेन न ग्रहसंबन्धेऽपि श्रुतिर्बाधिता भवति । अतो ग्रहेष्वेव संमार्गो व्यवस्थातुमर्हतीति । ननु अपूर्वसंयोगाविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च चमसेष्वपि प्रसज्यते, न ग्रहेष्वेव अस्य विधानमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । प्रकरणवद्भिः एकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तत्र विधातुम्, नाकृत्वा एकवाक्यताम् । सा च प्रकरणादनुमीयते । इयं पुनर्ग्रहशब्देन सह प्रत्यक्षा । तस्माच्च प्रकरणे विधानम् । ग्रहैकत्वसंबन्धे पुनः उत्सृज्य स्वार्थं न शक्नोति विधातुम्। तस्माद्वैषम्य ग्रहैकत्वविधानेन । यदुक्तम्, 'यथा स्थालानि संमृज्यन्तामिति लक्षणा, तद्वदिहापीति' परिहृतमेतत् 'लोके कर्म अर्थलक्षणम्, शब्दलक्षणं पुनर्वेदे' इति ।

वा— यथास्थूलं तावदुत्तरम् । ग्रहासंबन्धे सति संमार्गविधानाभावात् अवश्यम्भावित्वाच्च संबन्ध्यन्तरस्य न केवलसंमार्गविधानम्। अथवा ग्रहशब्देन यदपूर्वं लक्षितम्, तदयुक्तत्वात् व्यवस्था । ननु 'अपूर्वसंयोगाविशेषात्' इत्येकापूर्वाभिप्रायम् । उत्पत्ति तु कर्मैकत्वे तदपूर्वाभेदे च ग्रहचमसाभ्यासानाम् अयुगपत्कालत्वात् स्वरूपसाहित्यमेकस्मिन् कर्मणि अपूर्वे वा ■ संभवति इत्यवश्यं प्रत्यभ्यासम् अवान्तरापूर्वभेदेन भवितव्यम् । विनाऽपि चाभ्यासेन यागस्वरूपसिद्धेरदृष्टार्थः एवाभ्यासः । ततश्च ग्रहशब्दोपस्थापितप्रयोगावान्तरापूर्वातिक्रमकारणाभावात् व्यवस्थासिद्धिः । अतएवातिदेव 'फलं तु सह चेष्टया' (३।१।४।१०) इत्येषोऽर्थो योजयितव्यः । न चैकत्वविवक्षावत् ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदो भविष्यतीति पूर्वाधिकरणेन भ्रमितव्यम् ।

शा— संमार्गः चमसेष्वपि स्यात् इति प्राप्ते, अभिधीयते '**नहि ग्रहविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते । यागैकत्वेऽप्यपूर्वाणि भिद्यन्तेऽभ्यासभेदतः ॥**' तस्मात् संमार्गो न चमसेषु कर्तव्यः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु— गुणानां संमार्गादीनाम् अव्यवस्था चमसादिसाधारण्यं स्यात्, तेषां संस्कारत्वेन अपूर्वसाधननिवेशित्वेन चमसानामपि तत्साधनत्वाविशेषात् इति ।

वि— '**चमसादि न संमृज्यं ग्रहो वा, ग्रहस्यास्ति मार्जनम् । एकत्ववद् ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥, अबाधोऽनादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि । चमसादौ न संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥**'

[1] **भाट्ट—**एकत्ववत् ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा लिङ्गादेव संमार्गस्य सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनत्वावगमेन सोमपात्रमात्रस्य संस्कार्यत्वावगतेः, उभयोरपि ग्रहचमसयोरेकज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वेन यथैव (ग्रहेष्विव) चमसेष्वपि संमार्गप्रवेशः । इति प्राप्ते, ग्रहत्वविवक्षायां वाक्यभेदाद्यभावात् उत्पत्ति ज्योतिष्टोमैक्ये तत्तदभ्यासापूर्वाणां भेदात् 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति' इतिवत् ग्रहजन्यापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणोपपत्तेर्न चमसेषु संमार्गः ।

मण्डन— '**चमसानां न संमार्गः ।**'

शंकर— '**चमसेषु न संमृजिः ।**'

● **चमसाधिकरणे** ग्रहेष्वेव संमार्गो न चमसेषु इत्युक्ते, तत्प्रसङ्गात् सप्तदशारत्निता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वा इति चिन्तायाम् आनर्थक्यात्तदङ्गेषु इत्यनेन यूपनिवेशोऽभिहिते अभिक्रमणोपवीताधिकरणाभ्यां च अङ्गावतारविशेषे अभिहिते वारणाधिकरणायोक्तिस्य अङ्गावतारस्य अनुवाक्याधिकरणेन उपजीवनात् वाक्यविरोधे क्रमस्य परिहृते मुष्टिकरणादेरपि अविरोधिना क्रमेण विनियोगमाशङ्क्य आनन्तर्यरूपक्रमस्य आनन्तर्याधिकरणेन अनिनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गागतविचारेण समाप्तेः बुद्धिस्थचमसाधिकरणप्रसङ्गेन अस्य (चतुर्थाधिकरणाधिकरणस्य) संगतिः । मु. पृ. १०७२. ● चमसाधि-

प्रयुज्यते। एवं चरुः स्थाली। तथापि 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादौ अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वे जीवतण्डुले विशदसिद्धे ओदने चरुशब्दो ज्ञेयः। वि. १०।१।१०.

ॠ चरुशब्दवाच्येनौदनेन सौर्ययागे प्राकृतहविषो बाधः ॥

चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात्। १०।१।१०।३६ ॥

भाष्यम्— चरुः श्रूयते। 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति। सौर्यः आग्नेयविकारः इत्येतत् समधिगतम्। 'ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्ताद्विकारो हि' इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः किं चरुः कपालविकारः, हविर्विकार इति। यदा हविर्विकारः तदा किं स्थाल्या हविर्निक्रियते, उत ओदनेनेति। किं तावत् प्राप्तम्? हविर्विकारः स्यादिति। कुतः? इज्यासंयोगात्। तद्धितार्थो विधीयते चरोः, सौर्यं चरुं निर्वपेदिति। एवमिज्यार्थश्चरुः। तस्माद्धविर्विकार इति।

टुप्— (सिद्धान्तसार-) चरुशब्दस्य उभयत्र प्रयोगः (अस्ति लोके स्थाल्यामोदने च) न च प्रयोगमात्रेण शब्दार्थो भवति। कथं खलु नियमः? उच्यते। प्रयोगतोऽज्ञानात् स्मृतेः (एव) नियमः। ओदने च चरुशब्दस्मरणम्, न स्थाल्याम्। (तस्मात् ओदनेन पुरोडाशस्य बाधः)।

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च। ३७ ॥

भाष्यम्— एवं स्थिते विशेषः उच्यते हविर्विकारः। प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च। स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते। प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम्। प्रसिद्धश्च स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः। तस्मात् स्थाल्या हविर्निक्रियते इति।

ओदनो वाऽदनीयसंयोगात्। ३८ ॥

भाष्यम्— ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते। तदोदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यम्, न स्थाल्याः। कुतः? अदनीयसंयोगात्। अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन। तत्प्रत्ययमाचारादेषां स्मृतिरनुमीयते। स्मृतेः श्रुतिः। तस्मादोदनेन हविर्निक्रियते इति।

न, द्व्यर्थत्वात्। ३९ ॥

भाष्यम्— न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः। कुतः? द्व्यर्थः एवं स भवेत्। स्थाल्यां हि स प्रसिद्धः समधिगतः। तस्मादोदने लक्षणाशब्दः तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम्। अन्याय्यो हि एवंजातीयकेषु अनेकार्थभावः। तस्मात् स्थाल्या हविर्निक्रियते इति। यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति। उच्यते। अनुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते। वचनादवगम्यते स्थाल्या यागः कर्तव्य इति। कथम्? तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः। नासौ आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः। कल्प्यमाने वा आचारेण शब्दो बाध्येत। न चैतत् न्याय्यम्। शब्दानुरोधेन हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम्। यथा 'शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्ति' इति 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति च।

कपालविकारो वा, विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम्। ४० ॥

भाष्यम्— हविर्विकारपक्षो न सिध्यति। स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुः आचारात् श्रुतिराशङ्क्यते। ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगात् लक्षणाशब्द आशङ्क्यः। अस्ति चान्या गतिः कपालविकारो भवेदिति। तस्मात् चरुशब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः। कपालविकारोऽपि अर्थः सूर्यस्य। तेन सौर्यं इति शक्यते व्यपदेष्टुम्। उपपत्तिश्चास्ति। शक्यते स्थाल्यां श्रपयितुम्। तस्माद्धविर्विकारपक्षे संशये कपालविकारः आश्रयणीयः।

गुणमुख्यविशेषाच्च। ४१ ॥

भाष्यम्— अस्ति गुणमुख्ययोर्विशेषः। गुणो बाधितव्यो न्याय्यः, न मुख्यः। तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति।

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ट्वात्। ४२ ॥

भाष्यम्— तच्छ्रुतौ च अन्यद्धविर्दर्शयति। 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति। शतकृष्णलानि हविः। चरुरेषां संबन्धी। 'चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति' इति कृष्णलानां हविष्ट्वम्।

वि—'चमसेश्चमसाध्वर्युर्होत्रध्वर्युरेव वा ।, संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु, नैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ विशेषस्यानपेक्षत्वात् तेनान्यस्य अपेक्षणात् । अध्वर्युर्द्रुमाच्छकेस्तद्यक्तौ परोऽपि वा ॥'

भाट्ट—चमसे विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्युरूपया तेषामेव होमादौ कर्तृत्वम्, समासान्तर्गताध्वर्युपदस्य रूढ्या शुद्धाध्वर्युपदस्येव वरणादिनिमित्तत्वाविशेषात् । इयांस्तु विशेषः, यत् तस्य सर्वकार्येषु विनियोगः, एतेषां तु चमसेष्वेव इति । यदि तु तत्तद्वरणानां भेदादनेकशक्तिकल्पने गौरवमाशङ्क्येत, ततोऽस्तु एषु अध्वर्युशब्दस्य गौणत्वम् । न च विनिगमनाविरहः, चमसाध्वर्युवरणवाक्ये रूढिकल्पने चमसाध्वर्युपदस्यैव तत्कल्पनाऽऽपत्तेः, अध्वर्युपदस्य ततो भिन्नस्य शक्त्यन्तरकल्पनाऽभ्यस्याभावात् । अतो लाघवात् प्रचुरप्रयोगाच्च अध्वर्युपदस्यैव प्रसिद्धाध्वर्यौ एव शक्तिः, इतरेषु तु गौणी । तथापि तु प्रहादौ तस्यापि होमादिकर्तृत्वात् होमकर्तृत्वसादृश्यमात्रेण एतेषु गौणत्वोपपत्तेः सामान्यसमाख्यां बाधित्वा चमसेषु एतेषामेव होमादिकर्तृत्वम् । इति प्राप्ते, गौणत्वस्य आवश्यकत्वे चमसवृत्तिहोमादिकर्तृत्वेनापि गौणत्वोपपत्तौ तदुपजीव्यसामान्यसमाख्याबाधे प्रमाणाभावात् चमसेष्वपि अध्वर्युरेव होमादिकर्ता । तत्सादृश्यात् प्राकृतत्वे तु गौणसमाख्यया चमसाध्वर्यवः । तेषामप्यर्थमत्रे 'इतरमन्यः' इत्येवं प्रतिप्रस्थात्रादयः ।

मण्डन—'अध्वर्योश्चमसाहुतिः ।'

शंकर—'चमसेऽध्वर्युबाधो न ।'

● चमसाध्वर्यवः इति समाख्या चमसेषु अध्वर्युवत् वृत्तिं प्रतिपादयति । शा. ३।७।२२।४७. ● चमसाध्वर्यवः ऋत्विग्भ्योऽन्ये सन्ति । 'मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवः' 'होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः' इति षष्ठ्या भेदावगमात् । वि. ३।७।१०. ● चमसाध्वर्यवः यदा चित् अपरोक्ष्योऽहीनेनारुणौ सता चमसेर्जुहुयुः । शा. ३।७।२२। ४६–४९.

■ चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् । ३।७।१०।२५॥ ज्योतिष्टोमे 'चमसाध्वर्यून् वृणीते' इत्युक्तम् । त एते चमसाध्वर्यवः पूर्वाधिकरणोक्तेषु षोडशस्वेव ऋत्विक्षु अन्यतमा भवेयुः, न तेभ्योऽन्ये इति उत्सूत्रे पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रमिदम् । चकारः 'भिन्नाः स्युः' इति साध्यस्य अनुकर्षणार्थः । चमसाध्वर्यवः ऋत्विग्भ्यो भिन्नाः स्युः । कुतः ? तैर्व्यपदेशात्, मध्यतःकारिभिः होत्रकैश्च व्यपदेशात्, 'मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः' इति । किन्च वरणाख्यकर्तृत्वसिद्धेरस्य कर्तृभेदहेतुत्वेन पूर्वाधिकरणोक्तस्य अनुकर्षणार्थोऽपि सूत्रे चकारः । तथा च 'चमसाध्वर्यून् वृणीते' इति उत्पत्तिवाक्ये एव चमसाध्वर्यूणां भेदेन उक्तेरपि ते ऋत्विग्भ्यो भिन्नाः । के.

● चमसाध्वर्यवः दशसंख्याकाः कर्तव्याः चमसानां दशत्वात् । वि. ३।७।१०. ● चमसाध्वर्यवः बहवः एव । न तु एको द्वौ वा अनियमो वा । शा. ३।७।११।२६. ● चमसाध्वर्यवः यजमानेन तुल्यकक्षाः । शा. ३।७।१८। १८. ● चमसाध्वर्यवः यद्यपि यजमानेन ध्रियन्ते, तथापि ऋत्विगाशाकरत्वेन भ्रियमाणत्वात् भवत्येव तदीयत्वव्यपदेशः 'मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः' इति । के.

■ चमसाध्वर्युदशत्वन्यायः ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् । ३।७।१२।२७ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे सन्ति चमसाध्वर्यवः । ते च बहव इत्युक्तम् । कियन्तो बहव इति संदेहे त्रयः, बहुवचनसामर्थ्यात् । इति प्राप्ते, ब्रूम । दशत्वं लिङ्गदर्शनात् । ते दश भवेयुः । तथाहि लिङ्गं ज्योतिष्टोमविकारे दशपेये श्रूयते 'दश चमसाध्वर्यवो दशदश एकैकं चमसमुपसर्पन्ति' एतस्मात् कारणात् दशपेयो भवति इति ब्रुवन् दश चमसाध्वर्यून् दर्शयति । यदि त्रयो भवेयुः, एतद्दर्शनं नोपपद्येत । तस्मात् त्रींस्त्रीन् एषां दर्शयेत् । यदि च दश न भवेयुः, नोपपद्येत एतद्दर्शनम् । तस्मात् भवन्ति दश । दश चैषां स्वामिनः । तस्मात् प्रयोजनमात्रात् दशत्वस्य उपादीयते । तस्मात् ज्योतिष्टोमेऽपि अन्यत्राऽपि संख्या अनुमन्यते । तेनापि दश भवेयुः ।

वा— बहुत्वनिर्देशे 'प्रथमं वा नियम्येत' (११।१। ८।२१) इति त्रिषु प्राप्ते दशत्वे ज्योतिष्टोमादिष्वि

संबन्धसामान्ये तद्धिताङ्गीकारे प्रमाणाभावाच्च कृष्णलवत् स्थाली हविष्ट्वेनैव विधीयते । अतश्च प्राकृतस्य हविष एव वा बाधः । ओदनवाचित्वे तु तस्य हविष्ट्वेनैव योग्यत्वात् पुरोडाशस्य बाधः । तत्रापि चरुशब्दस्य याज्ञिकप्रसिद्धया अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वतण्डुलप्रकृतिकौदनवाचित्वस्य तृतीये स्थापितत्वात्तस्य च स्थालीमन्तरेण एकस्मिन्नपि कपाले पाकानुपपत्तेः कपालस्य तद्गताष्टत्वादेश्चार्थलोपाद्बाधः । अत एव स्थाल्याश्चरुपाकान्यथाऽनुपपत्त्यैव अर्थप्राप्तत्वेन कपालस्थानापन्नत्वाभावात् न कपालधर्मा आसादनप्रोक्षणादयस्तत्र कार्याः । एवं चरौ संवपनाभावात् तदर्थाः प्रणीतास्तद्धर्माश्च न भवन्तीत्युक्तमेव । एवं पेषणमप्यपि पुरोडाशसिद्ध्यर्थत्वेन चरुसिद्धेः तद्व्यतिरेकेणापि जायमानत्वात् चरौ पेषणस्य बाधः । एवमुपधानादीनां कपालधर्माणामपि । वस्तुतस्तु 'कपालान्युपदधाति' इत्यत्र कपालत्वस्य व्रीहित्ववदविवक्षितत्वात्, हविःपाकाधिकरणत्वस्य च स्थाल्यामपि सत्त्वात्, हविःपाकसाधनीभूतगार्हपत्यादेरिव उपधानस्यापि याज्ञिकाचारसिद्धस्य प्राप्तिरविरुद्धा । अत एव तत्र न कपालविशेषत्वस्यापि व्रीहित्वादिवदेव विवक्षा । एवम् 'पात्राण्यासादयति' इत्यादावपि पात्रत्वस्याविवक्षितत्वात् संसाधनताऽऽश्रयत्वस्यैव विवक्षितत्वेन स्थाल्यामपि तद्धर्मप्राप्तिरविरुद्धा । अतश्च चरौ एतावन्तो धर्माः स्थाल्यासादनम्, प्रोक्षणम्, 'आदेवयज्ञं वह' इति अङ्गारनिरूहणम्, 'ध्रुवाऽसि' इत्यूहेन स्थाल्यधिश्रयणम्, तस्यां लौकिकजलं तप्तं कृत्वा 'घर्मो [illegible]' इत्यूहेन तण्डुलप्रक्षेप, पर्यग्निकरणम् 'अग्नेस्त्वा स्थाने' इति प्रैष., 'आप्यायताम्' इत्यभिघारणम्, 'मूल उत्सानि' इत्युद्वासनम्, 'आर्द्रः प्रथस्नुः' इति पुनरभिघारणमित्यादयः प्रयेतव्याः । बाध्यास्तु प्रणीता, पेषणम्, स्थाल्या उपरि अङ्गारस्थापनम्, कपालयोगकर, संवाप, संयवनम्, पिण्डीकरणम्, प्रथनम्, श्लक्ष्णम्, हविष्यङ्गारभस्मारोपः, आप्यनिनयनम्, उदकस्पर्शनम्, भस्मापुद्वार, भुदरणे तस्य प्रस्तौ आर्द्रिकरण, 'यत्र आपा' इत्यपसरात् प्रत्यञ्जननिन्दनम् । अत्र सर्वत्रार्थलोपो मुद्दताऽनुसंधेयः ।

मण्डन— 'सौर्ये हविः स्याच्चरोदनस्तु ।' १२.

शंकर— 'सौर्ये चरुरिहौदनः ।' १२.

● चरुसंज्ञकः पाकः स्थाल्यां निर्वर्त्यते, न कटाहे न कपाले । भा. १०।१।११।४८.

▣ घर्मतप्तो महिषीं हन्तीति न्यायः । सप्तमीह निमित्ते । निमित्तं च फलम् । तथा च घर्मतन्त्वर्थमित्यर्थः । अयं न्यायः 'योऽल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छति' तत्र विषये प्रवर्तते इति । तथा चोक्तं रघुवंशे 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्' इति । साहस्री. ८९.

▣ चलं गुणवृत्तम् इति न्यायः । अयं नीलकण्ठीयभगवद्गीताटीकायाम् (४।१८) उक्तः । तथाहि— कर्मणीति । कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियादिव्यापारे अविद्यया प्रत्यगात्मन्यारोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं नौस्थेन तीरतरौ चलने आरोपिते सति तत्प्रबुद्धया तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत्, तथा चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु इत्याद्युक्तम् । विस्तरस्तु तत्रैवेति । साहस्री. ९१३.

● चलति इति प्रत्ययः कथम् ? उच्यते । देशान्तरे संप्रतिपत्तिदर्शनात् । तद्देशान्तरं गच्छदागच्छच्च चलतीत्युच्यते । तत्र गन्ताऽपि प्रत्यक्षो देशान्तरमपि, तेन गत इति चोच्यते, आगत इति चोच्यते । भा. ६।१।६।१२.

● चलतिगच्छत्योः एकार्थत्वेऽपि सकर्मकाकर्मकत्वे । मणि. पृ. ५४. ● चाक्षुषादिसामग्री मानसे ज्ञाने प्रतिबन्धिका शाब्दसामग्र्या च प्रतिबध्या । पृ. ६१, ● चाक्षुषत्वमानसत्वयोर्विरोधेन बहून्यंशे मानसाद्यभावम् । पृ. २०.

● चाण्डालादिस्पर्शनाश्या प्रतिष्ठादिजन्या पाषाणनिष्ठ पूजाहेतुः आधेयशक्तिः आवश्यकी । मणि. पृ.४४.

● चाण्डालयाजनम् अनाचारः विश्वामित्रस्य । वा. १।३।३।७ पृ. २०३.

● चातकयोः पिपासाकालः प्रावृडिव स्यते । (वस्तुतस्तु प्रावृषि श्रूयमाणस्य विशिष्टः शब्दः प्रियाऽऽह्वानाय इति वस्तुस्थितिः । पुंचातकस्य च स शब्दः । प्रावृड्येव हि चातकानां प्रजाकाल. । के.) सोम.

■ चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायः ॥

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ।३।७।११।२६ ॥

भाष्यम्—तेष्वेव (चमसाध्वर्युष्वेव) संदेहः किमनियमः एको द्वौ बहवो वा, उत बहवः एवेति । अनियमः इति प्राप्ते, उच्यते बहवः इति । कुतः ? उत्पत्तौ बहुश्रुतेः । ' चमसाध्वर्यवः ' इति उत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति । तस्मात् बहव इति ।

वा— उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः । (भाष्यस्य स्पष्टत्वात् सूत्रपाठमात्रं कृतम्) ।

सोम— प्रासङ्गिकी संगतिः । सूत्रार्थस्तु ' चमसाध्वर्यून् वृणीते ' इति उत्पत्तौ बहुत्वश्रुतेः बहव एव चमसाध्वर्यवः इति ।

वि— ' तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति, ग्रहैक्यवत् । नेति चेत्, ग्राम वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ '

भाट्ट— ते चमसाध्वर्यवो वरणवाक्ये बहुत्वश्रुतेर्बहवः । यद्यपि तत्रोद्देश्यविशेषणत्वात् बहुत्वाविवक्षा, तथापि ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इतिवत् संस्कारविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशायां तद्विवक्षोपपत्तिः । अनयैव दिशा ' पुरोहितं वृणीते ' ' अध्वर्युं वृणीते ' इत्यादावपि एकत्वविवक्षा द्रष्टव्या । वस्तुतस्तु तत्तत्र विनियोगेऽपि ' चमसाध्वर्यवश्चमसाननुप्रयन्ति ' ' अध्वर्युः पुरो विभजते ' इत्यादौ बहुत्वैकत्वश्रुतेः तद्विवक्षोपपत्तिः ।

मण्डन— ' बहवस्ते बहुश्रुत्या । '

शंकर— ' बहुश्रुतेस्तेऽपि नाना । '

● चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायेन उपादीयमानयोरध्वर्य्वोः एकत्वं विवक्षितम् । शा. ५।१।१ वर्णके २.

● (' यस्योभावनुगतौ अभिनिम्लोचेत् ') आहवनीयाद्युद्देश्यस्वरूपस्य प्रागविज्ञाते अविज्ञातोद्देश्यगतसंख्यासाहित्ययोः चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायेन विवक्षितत्वात् नैकाग्न्युत्पादनसामर्थ्यम् । सोम. ६।४।८, ● चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायस्वरूपम् " चमसाध्वर्यून् वृणीते ' इत्यत्र चमसाध्वर्यूणां कत्रर्थत्वं यस्य प्रागसिद्धतया चमसाध्वर्यूद्देशेन वरणमात्रविधानानुपपत्त्या चमसाध्वर्यून् नाम कर्तॄन् कल्पयेत् इत्यादीव " इति । अनेनैव वाक्येन चमसाध्वर्यूणामुत्पाद्यत्वात् उत्पत्तौ श्रूयमाणं बहुत्वम् उपादेयगतत्वात् विवक्षितम् इति । ५।१।१.

● चमसादौ दशापवित्रेण संमार्गो नास्ति प्रमाणाभावात् । ग्रहेष्वेव हि संमार्गो विहितः । वि. ३।१।८, ● चमसेडादिभक्षाः ग्रहेष्वपि सन्त्येव, तेषां प्रतिपत्तिरूपत्वात् । १०।२।९.

● चमसिनः होतृब्रह्मादयः । वि. ३।५।९, ● चमसिषु समाख्या भक्षहेतुः । ३।५।१२, ● चमसित्वं न भक्षणे कारणम्, ग्रावस्तुतोऽपि (हारियोजने) भक्षणश्रवणात् । ३।५।६. ● चमसिसमाख्या वषट्कारश्च भक्षकारणम् । भा. ३।५।१०।३१.

■ चम्पकपटन्यायः । यथा दूरीकृतेष्वपि पटनिष्ठचम्पकपुष्पेषु पटे उपलभ्यमानो गन्धो निराश्रयगुणानुपपत्त्या योगात् स्वाश्रयं द्रव्यं कल्पयति, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. २८६.

● चयने ' औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति । अथैतदुपदधाति ' । अत्र अदृष्टमात्रार्थत्वात् सकृदेवावघातः । वि. ११।१।६. ● चयने लोकम्पृणायाः मन्त्रस्यावृत्तिः, मन्त्रार्थस्य नानात्वात् । भा. ११।४।१२।४१. ● चयने श्रूयते ' यज्ञायज्ञीय पुच्छे गायति ' इति । तत्र यथाम्नातमेव गिरापदयुक्तं प्रयोक्तव्यम् । यत्र हि अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं प्रयुज्यते, तत्रैव क्लृप्तप्रकारेण इरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतौ उपदेशात् नान्यत्र प्राप्तिरिति । टुप्. ९।२।१७।५३.

● चयनविषयकं सर्वम् अग्निचयनशब्दे द्रष्टव्यम् । के.

● चरकशाखासु आध्वर्यवं बहु, वाजसनेयिशाखायाम् अल्पम् । शा १।३।८।२७ पृ २८६.

● चरणं शाखा । चरणान्तरं शाखान्तरम् । ' आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ ' इति ' जातेरस्त्रीविषयात् ' (पा० ४।१।६३) इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् । के.

● चरन्ति इति च प्रयोग उच्यते । भा. ११।२।८।१२.

ओदनेऽर्थे आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः प्रयुक्तत्वात्। अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वो विशदसिद्ध ओदनश्चरुः। तस्मात् ओदने चरुशब्दः। हविर्विकारो न कपालविकारः। न चात्र स्थाली चरुशब्दार्थः। इति सिद्धान्तः।

अपूर्वव्यपदेशाच्च। ४५॥

'पुरोडाशेन वै देवा अस्मिन् लोके आर्ध्नुवन्, चरुणा अमुष्मिन् लोके' इति चरोः ओदनस्य अपूर्वत्वेन व्यपदेशो भवति। पुरोडाशेन ऋद्धिर्भवति चरुणा तु परलोकेऽपि ऋद्धिः इति चरुः श्रेष्ठः इत्युच्यते। पुरोडाशस्थाने यश्चरुः, स ओदन एव स्यात् न स्थाली। तस्मात् चरुर्नाम ओदन एव हविर्विकारः इति सिद्धान्तः।

तथा च लिङ्गदर्शनम्। ४६॥

'आदित्यः प्रायणीयश्चरुः अदितेर्देवत्य उदयनीयः' इति विधाय 'अदितिमोदनेन' इत्युक्तम्। तथा च इदं लिङ्गदर्शनम् चरुर्नाम ओदन एवेत्यत्र। तस्मात् सौर्यश्चरुः ओदन एव हविर्विकारः, न कपालविकारः, न चरुः स्थाली अत्र। इति सिद्धान्तः। के.

* चरूणां सर्वेषामेकः, पुरोडाशानामेकः इति द्वावेव शब्दौ युगपत् कर्तव्यौ यत्र चरवः पुरोडाशाश्च व्यतिषक्ताः। तत्र च 'इदममुष्य, इदममुष्य' इत्यादिरीत्या देवतानिर्देशः समुच्चित्य कार्यः। संकर्ष. १।३।२३. * चरौ एतावन्तो धर्माः– स्थालीसादनम्, प्रोक्षणम्, 'आ देवयजं वह' इति अङ्गारनिरूहणम्, 'ध्रुवाऽसि' इत्यूहेन स्थाल्यधिश्रयणम्, तस्यां लौकिकं जलं तप्तं कृत्वा 'धर्मो स्थ' इत्यूहेन तण्डुलप्रक्षेपः, पर्यग्निकरणम्, 'अग्ने हव्यं रक्षस्व' इति प्रैषः, 'आप्यायताम्' इति अभिघारणम्, 'शृत उत् स्नाति' इति उद्वासनम्, 'आर्द्रः प्रथस्नुः' इति पुनरभिघारणम् इत्यादयः प्रयोक्तव्याः। बाध्यास्तु– प्रणीताः, पेषणम्, स्थाल्या उपरि अङ्गारस्थापनम्, कपालयोगजन्यः, संयापः, संयवनम्, पिण्डीकरणम्, प्रथनम्, श्लक्ष्णकरणम्, हविषि अङ्गारभस्माद्यारोपः, आप्यनिनयनम्, सदनकरणम्, भस्मापहारः, स्फुटनं यस्य महतो भाविकत्वात्, 'यस्ता आत्मा' इत्यस्यात् प्रक्षालनम् इत्यादयः। अत्र सर्वत्र अर्थलोपः मुख्य अनुष्ठेयः। भाट्ट १०।१।१०. * चरौ एव विनियोगः पेषणस्य पौष्णस्य। वि. ३।३।१९. * चरौ कृष्णलानाम् अवघातबाधः। भा. १०।१।१।१-२ वर्णकं २, * चरौ कृष्णलानाम् आग्नेयधर्मातिदेशः। ८।१।१८।३५-३९, * चरौ कृष्णलानां युगपदुपहृतानां सर्वभक्षाणां ब्रह्मणा स्वस्वकाले भक्षणम्। १०।२।६।२०, * चरौ घृतपक्के सौमारौद्रे शुक्लव्रीहिभिः प्राकृतयवानां बाधः। १०।७।१९।६४-७१, * चरौ नैर्ऋतादौ विहितकृष्णादिव्रीहिभिः प्राकृतयवबाधः। १०।७।१९।६४-७१, * चरौ मौद्रे प्राकृतबर्हिःस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहः। ९।१।२।३, * चरौ राजसूये 'नैर्ऋतं चरुं नखावपूतानाम्' इत्यत्र नखेषु उलूखलमुसलधर्मैः प्रोक्षणं भवति। ९।२।१२।४०, * चरौ वाजपेयगतसप्तदशशरावे मुष्टिलोपेन चतुःसंख्याऽनुग्रहः। १०।२।२८।६४-६७, * चरौ शतकृष्णले उपस्तरणाभिघारणयोर्बाधः। १०।२।२।३-१२, * चरौ शत० चतुर्धाकरणादीनां नानुष्ठानम्। १०।२।७।२१, * चरौ शत० पाकानुष्ठानम् उष्णीकरणात्मकम्। १०।२।१।१-२, * चरौ शत० ब्रह्मभक्षाणां युगपत्परिहारः। १०।२।४।१७, * चरौ शत० भक्षणं कुम्भकुम्भीन्यायेन कर्तव्यम्। १०।२।३।१३-१६, * चरौ शत० सर्वभक्षाणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणे परिहारः। १०।२।५।१८-१९, * चरौ सौर्ये अवज्वलनबाधः। १०।१।१९।५७, * चरौ सौर्ये आग्नेयधर्मैर्यथावदतिदेशः। ८।१।१४।२७-३१, * चरौ सौर्ये कपालोपधानबाधः। १०।१।१६।५४, * चरौ सौर्ये निर्वापमन्त्रे सूर्यपदस्योहः। ९।३।१।१-८, * चरौ सौर्ये पेषणस्य बाधः। १०।१।१२।४९-५०, * चरौ सौर्ये प्रथनश्लक्ष्णीकरणयोर्बाधः। १०।१।१७।५५, * चरौ सौर्ये भस्माङ्गाराध्यारोपबाधः। १०।१।१८।५६, * चरौ सौर्ये स्फुटनस्य बाधः। १०।१।२०।५८, * चरौ सौर्ये संतापनस्य बाधः। १०।१।१५।५३, * चरौ सौर्ये संयापनस्य बाधः। १०।१।१३।५१, * चरौ सौर्ये संवपनस्य बाधः। १०।१।१४।५२, * चरौ सौर्ये स्थाल्यानेन पाकः। १०।१।११।४५-४८.

* चरु-अधिकरणम्। शा. ३।१।४।९ पृ. २२१.

लिङ्गदर्शनाच्च । ४३ ॥

भाष्यम्— एवं हि आह ' मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां (श्वेतानां गवां) दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकामः ' इति । मृन्मयो हि चरुः न प्रियङ्गुविकारः । तस्मात् अन्यत् हविः । चरुरपि कपालविकारः इति ।

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् । ४४ ॥

भाष्यम्—हविर्विकार एवात्र चरुः तद्धितसंयोगादवगम्यते । सौर्यश्चरुः कर्तव्यः इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुः उत्सृज्यः अवगम्यमानो बाध्येत । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन् अशक्ये सौर्यसंबद्धः क्रियेत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते तदा ओदनेन । ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः । तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्व्यर्थत्वमन्याय्यमिति । अन्याय्यमेव द्व्यर्थत्वम् । तत्र कुत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्थाल्यो स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वो विशदसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तम्, 'न पक्तिनामत्वात्' इति । आचाराच्च स्मृतिर्बलीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियते इति । तथाश्रमप्यर्थः अदनीयेन यागो भविष्यतीति । अपिच सूर्यस्य अन्यत् द्रव्यं नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत्, नैतदेवम् । कर्मचोदनायां हि निष्पन्नानां चोदको भवति । प्राक् चरुशब्दवचनात् भवति चोदना । द्रव्यदेवतासंबन्धो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविधिशेषः चरुशब्दः न पुरोडाशविशेषणं भवति, जघन्यत्वात् चोदकस्येति ।

अपूर्वव्यपदेशाच्च । ४५ ॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामः ओदनेन हविर्विक्रियते इति । कुतः ? अपूर्वव्यपदेशो भवति । एवं हि आह 'पुरोडाशेन वै देवा अस्मिन् लोके आर्ध्नुवन्, चरुणाऽमुष्मिन् लोके' इति । पुरोडाशेन आप्नोति, चरुणा अमुष्मिन् इति । यदि स्थाल्यां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशः, तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवाः अस्मिन् लोके आर्ध्नुवन् इति, चरुणा अमुष्मिन् लोके इति गम्यते । तत्र चरुणा अमुष्मिन् इति अन्यवत् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हविर्विक्रियते इति ।

तथा च लिङ्गदर्शनम् । ४६ ॥

भाष्यम्— एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमपि उपपन्नं भविष्यति । कथम् ? ' आदित्यः प्रायणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीयः ' इति । तत्रैतच्छ्रूयते । ' आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वा अग्नीषोमौ यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेन ' इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः । अदितेः आदित्यश्चरुरिति प्रत्यक्षानुवादः । तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं भवति ' यदि तण्डुलो विद्यते, आमं तद्धविः स्यात् ' इति तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियते इति दर्शयति ।

सोम— पूर्वेण दृष्टार्थत्वाय संनिपातित्वपरत्वे इह दृष्टद्वारा सूर्यसंबन्धनिर्वाहाय हविराधारतया कपालविकारत्वमेव वक्तव्यमित्युचितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु— देवतासंबन्धावगतयागसंबन्धात् चरुः हविर्विकारः इति ।

वि—' सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किंवाऽन्नम्, लौकिकोक्तितः । स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपाल—(स्य इति पाठः) विकृतित्वतः ॥, विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तितः । योग्यत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविर्यथा ॥ '

भाट्ट— अत्र निरुपपदश्रवणाधिकरणे (१।३।४।९ भा. पृ. २२१–२२४) चरुशब्दस्यौदनवाचित्वम्, वाक्यशेषात्, न तु लोकप्रसिद्ध्या स्थालीवाचकत्वम्, लोकप्रसिद्धेर्लाक्षणिकत्वेनाप्युपपत्तेः इत्यस्यार्थस्य विचारितस्य प्रयोजनं बाधोपयोगितया कथ्यते । स्थालीवाचित्वे हि ' सौर्यं चरुम् ' इत्यादौ स्थाल्या अनदनीयत्वात् हविष्ट्वानुपपत्तेः संबन्धसामान्ये तद्धितमङ्गीकृत्य स्थाली सूर्यदेवत्यहविःपाकसाधनत्वेन विधीयते । तत्र कालस्य बाधः । वस्तुतस्तु तदाऽपि आग्नेयविकारत्वे एव प्रमाणाभावात् सांनाय्यविकारत्वे च स्थाल्याः प्राप्तेनाविधेयत्वात्

१२–१६. ● चातु० वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च अग्नि-मन्थनम् । के. ७।१।३।१७. ● चातु० सर्वत्रानेकत्वेऽपि पर्वैक्यम् । पर्वैक्येऽपि च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदेन प्रयोगत्रैगुण्यं प्रयाजादीनामावृत्तिरेव । वि. ११।२।३. ● चातु० साकमेधपर्वणि अनीकवत्यादीनां सद्यस्कालता । भा. ५।१।११।१९–२२. ● चातु० साकमेधपर्वणि त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तेषु अभिघारणविधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विचिकित्सिता-भिघारणस्तुत्यै अर्थवादः । वि. १०।८।५, ● चातु० साकमेधपर्वणि माध्यन्दिनीयायाः सातपनीयायाः कदा चिदु-त्कर्षे अग्निहोत्रहोमकाले च प्राप्ते इष्टिमध्ये एव स्वकाले सायममिहोत्रं हुत्वा पश्चादिष्टिशेषः समापनीयः, न तु अग्निहोत्रमुत्कष्टव्यम् । (सातपनीयान्यायः ।) ५।१।१७, ● चातु० सामिधेनीसाप्तदश्यम् । १०।८।२. ● चातु० सौमिकेषु उत्करे वाजिनासादनं न धर्ममात्रं न च क्रियाऽन्तरम् , किन्तु तस्य होमनिर्वृत्तिः दृष्ट प्रयोजनम् । गुणविधिरयम् । पृथ्वमुत्कर करिष्यामः । भा. १०।३।३।१८–२२, ● चातुर्मास्येषु सौमिकेषु परिधौ पशुनियोजने गुणविधिः । तस्य पश्वनपगमः दृष्ट प्रयोजनम् । महान्तं परिधिं करिष्यामः । १०।३।३।१८–२२,

ॐ चातुर्मास्येषु सौमिकेषु प्राकृतासादननियो-जनानुवादेन विहिताभ्यामुत्करपरिधिभ्यां प्राकृत-योर्वेदियूपयोर्बाधः ॥

संस्कारे तु क्रियाऽन्तरं तस्य विधायकत्वात् । १०।३।३।१८ ॥

भाष्यम्— सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते 'उत्करे वाजिनमासादयन्ति' 'परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तत्र सन्देहः किमेतत् आसादनान्तरं नियोजनान्तरं च, उत प्रकृतयोः आसादननियोजनयोर्गुण-विधिः इतरथा इतरथा । तत्र एतावत् नः परीक्ष्यं किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनं च, उत दृष्टार्थमिति । यदि धर्ममात्रम्, ततः क्रियाऽन्तरम् । अथ दृष्टार्थम्, ततो गुणविधिरिति । तत्र उभयं संदिग्धम् इति उभयं संदेह परीक्ष्यते किं धर्ममात्रम् इतरथा इतरथा क्रियाऽन्तरम्, उत दृष्टकार्ये गुणविधिरिति । किं प्राप्तम् ? तुच्छत्वात् तीक्ष्णा-ग्रत्वाच्च उत्करस्य दृष्टकार्यमासादनं न शक्यं कर्तुम् । तथा उपशयत्वात् (शयानत्वात्) परिधेः दृष्टकार्यकं नियो-जनम् अशक्यं कर्तुम् । तस्मात् धर्ममात्रम् । यथा सौत्रा-मणीकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्धनि आसादयति' इति धर्म-मात्रमासादनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्, क्रियाऽन्तरम् । तथाच सति आसादनं नियोजनं च विधायिष्यते, तत्र श्रुत्या विहितं भविष्यति, इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपिच अस्मत्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिलक्षणाऽर्थे न भविष्यतः । भवत्पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयाताम् । तस्मात् क्रियाऽन्तरं इतरवितरथ, तस्य विधायकत्वात् । स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य ॥ यथा आघारे गुणविधि., तथा अस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनाख्ये ।

टुप्—ननु वाजिने विशिष्टानुवादः (आसादन-विशिष्टोत्करानुवादः दोषः), वाक्यभेदो वा । उच्यते । 'वाजिनं निधित्य अभिघार्य' इति प्रकृत्य श्रूयते 'वाजि-नमुत्करे आसादयति' इति । उत्करः एव (केवलः) विधीयते, वाजिनं तु प्रकरणात् लभ्यते । 'परिधौ पशुम्' इत्यपि यत् नियुञ्जन्ति, तत् परिधौ इति (एतावदुच्यते) पशुः (तु) सामर्थ्येन (एव लभ्यते) ।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च । १९ ॥

भाष्यम्— एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते 'वेद्यां हवींषि आसादयति' 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मादपि क्रियाऽन्तरमिति ।

विधेस्तु तत्र भावात् संदेहे, यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात् । २० ॥

भाष्यम्—तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, नासादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति । किं तर्हि ? प्राकृतयोः आसादन-नियोजनयोः गुणविधिः । तत्र एतत् वर्ण्यते दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः ? कार्यस्य दृष्टत्वात् । आसादनं समीपानयनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम्, नियोजनस्यापि पश्वनपगमः । एवं चेत्, तस्मात् गुणविधिः इतरथा इतरथा । कुतः ? विधेस्तत्र भावात् आसादननियोजनविधेः तत्र दृष्टत्वात् चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् । संदेहे तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति, न

🙞 **घातकजीमूतन्यायः** । जीमूतो मेघः । यथा-मीष्टसिद्धौ यथा बहुकालिक्यपि तत्तृष्णोपशाम्यति, तथास्य प्रवृत्तिरिति । 'शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषा चिरोपगताम् । क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिना प्रवासरुचिम् ॥' इति । 'सर्वंसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादि । साहस्री. ४२०.

: * चातुःस्वर्यवान् ऋङ्मन्त्रो यथा 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्यादिः । 'ळे, तं' इत्येतयोः प्रचयत्वात् । बाल. पृ. ६०, * चातुःस्वर्यवान् यजुर्मन्त्रो यथा 'देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति । आद्य-यकारस्य प्रचयत्वात् । पृ. ६०.

* चातुर्थिकन्यायेन (४।४।१२।३९-४१) ज्योतिष्टोमपदाभिधेयस्य सोमयागस्यैव स्वर्गवाक्येन फलसंबन्धः, अन्येषां तु (इष्टिपशुहोमानाम्) तदङ्गत्वम् । भाट्ट. २।२।१. * तत्तद्वाक्येनैव तत्तद्वाक्यार्थ-विशिष्टभावनाविधानमङ्गीकृत्य फलवाक्ये लाघवात् फल-संबन्धमात्रविधानम् । तदपि च ज्योतिष्टोमपदानुरोधात् चातुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकयागस्यैव । कौ. २।२।१।१ पृ. १४१. * सिद्धान्ते तु विद्यमानशेषत्वात् चातुर्थिक-न्यायेन प्रतिपत्तिकर्मत्वात् सर्वेभ्यः स्विष्टकृत्करणम् । भाट्ट. ३।४।१९.

* चातुर्मास्यानि । आदौ अन्वारम्भणीया, वैश्वानरो द्वादशकपालः, पार्जन्यश्चरुः । अथ वैश्वदेवं पर्व 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम् (एतानि पञ्च संचराणि नाम), मारुतं सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, द्यावापृथिव्यमेककपालम्' इति । अथ वरुणप्रघासाः- पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालम्, मारुती, मेषी, वारुणो मेषः, कायमेककपालम् । अवभृथः । इति । अथ साकमेधाः- अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं साकं सूर्येणोद्यता, मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुम्, सायं हुतेऽग्निहोत्रे गृहमेधीयम् । श्वोभूते मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालं साकं सूर्येणोद्यता, महाहविर्भिर्यजते, पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालम्, ऐन्द्रं चरुम्, वैश्वकर्मणमेककपालम् (निर्वपेत् इति सर्वत्र अन्वयः), महापितृयज्ञेन यजते (तत्र सोमाय पितृमते, पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः इति), रौद्राः त्र्यम्बकाः प्रतिपूरुषं एकाधिकाः । अथ शुनासीरीयः— पञ्च संचराणि, ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालम्, वैश्वदेवं चरुम्, इन्द्राय शुनासीराय द्वादशकपालम्, वायव्यं पयः, सौर्यमेककपालम्, वायव्या यवागूः इति । चातुर्मास्यानि पाशुकानि च भवन्ति, तत्र इष्टिस्थाने पशवः । सौमिकेषु तु चातुर्मास्येषु इष्टिस्थाने सोमयागा भवन्ति । के. * 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' एकत्वात् फलस्य एकः प्रयोगः । भा. ११।२। ३।१२.

🙞 **चातुर्मास्यानां पशुकामप्रयोगे सहस्रपशु-प्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवमेव अभ्यस्य स्वस्वकाले वरुण-प्रघासादीनि पर्वाणि अनुतिष्ठेत् ॥**

स एव पशुकामप्रयोगेन वरुणप्रघासैरित्यादिना पर्वत्रय-निषेधः श्रूयते । न स्वातन्त्र्येण फलार्थतया तैर्यजेत, किं त्वङ्गत्वेनेति तदर्थः, अन्यथा प्रतिषेधे विकल्पस्य पर्युदासे वाक्यवैयर्थ्यस्यापातात् । तेनाङ्गानां प्रधानसमकालत्वात् वसन्ते एव इतराणि पर्वाणि कुर्यात् । इति प्राप्ते, तत्-स्थालेऽपि वैश्वदेवस्याभ्यासविधानार्थः प्रतिषेधवादः । अतः पशुलाभादूर्ध्वं पश्चाद्यथाकालं तैरपि यजेत । 'यदा सहस्रं पशून्प्राप्नुयादथ वरुणप्रघासैर्यजेत' इत्यादि-श्रुतेः । संकर्ष. ३।१।२४.

* चातुर्मास्यानां पाञ्चसांवत्सरिकः प्रयोगः । तत्र त्रीन् इष्ट्वा चतुर्थमुत्सृजेत्, द्वौ परौ इष्ट्वा तृतीयमुत्सृजेत्, एष वै त्रयोदशो मासः समतिपद्यते इत्युक्तम् । संकर्ष. ३।१।१८. * चातुर्मास्ययोः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः उत्तरवेदिः पर्युदस्यते । भा. ७।३।८।२१ पृ. १५५१. * 'चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः' । अध्वर्युः, प्रतिप्रस्थाता, होता, ब्रह्मा, आग्नीध्रश्चेति । वि. ११।२। १०. * 'चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्च ऋत्विजः.' इति कर्तॄणां नियमविधिः, नानुवादः । भा. ४।२।१।२३-२४. * चातुर्मास्यानां यथा पाञ्चसांवत्सरिकः पक्षः, तथा यावज्जीविकोऽप्यस्ति । संकर्ष. ३।१।२०.

वि—' विरोधि तक्षणाद्यम कार्यं नो वा, यतो यतौ। यूपाउचितस्त' कार्यम्, न तद्रूपोपमर्दनात् ॥ '

भाट्ट—विरोधे तु तक्षणनिखननादौ किं यूपधर्माः, उत परिधिधर्माः सन्यकत्वोत्तरामन्त्रादयः इति चिन्तायाम्, यूपधर्माणां यागसाधनपशुसंबन्धियूपवृत्तित्वेन अन्तरङ्गत्वात् बहिरङ्गाणां यागाङ्गप्रक्षेपसाधनाग्निपरिधानसंबन्धिकाष्ठनिष्ठानां परिधिधर्माणां दौर्बल्यापगतेर्यूपधर्मा एव कार्याः। इति प्राप्ते, पुरोडाशकपालन्यायेन अग्निपरिधानसाधनरूपपरिधित्वेनैव पशुनियोजनसाधनत्वावगतेः परिधानप्रयुक्तत्वावगमात् तद्धर्माणामेव पुरःस्फूर्तिकतया बलवत्त्वम्, स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनाच्च। एवमुभयोरप्यङ्गधर्मत्वाच्च न प्राधान्यकृताऽपि व्यवस्था। प्रथमप्रवृत्तत्वात्तु परिधिधर्माणां बलवत्त्वमित्यपि शक्यं वक्तुम्। तक्षणस्य यूपत्वोत्पादकत्वात् प्रकृते च यूपबाधेन परिधिविधानात् तमासिद्धावदनावदनुपयोगेनेति सन्यकत्वादीनामविरोध एव। उत्तरामन्त्रादीनां तु बाधे अग्निपरिधानस्यैवानुपपत्तेरावश्यकत्वम्। नहि निखननं विना पशुनियोजनं न संभवति, स्थूलकाष्ठग्रहणेन तदुपपत्तेः। अतः परिधानधर्मा एव कार्याः। नचैवं ' यो होता सोऽध्वर्युः ' इत्यत्राध्वर्युपदार्थे होतृधर्मानतिदेशवत् निखननादौ परिधेर्यूपानतिदेशः, येन उपदेशेनातिदेशबाधः शङ्क्येत। परिधेः पशुनियोजने एव विनियुक्तत्वात्तु निखननादेः स्थानापत्त्यतिदेशेनैव प्राप्तेः प्राबल्यशङ्का।

मण्डन—' विरोधे परिधेर्गुणाः। '

शंकर—' विरोधे योप्यसाधनम्। '

● चातु० ' पूर्ववदाज्येनानुयाजान् यजति '। वि. १०। ४।२७. ● चातु० प्रयाजानाम् अनुयाजानां च नवसंख्या सर्वसंबन्धा, न प्रत्येकम्। प्रयाजैकादशत्वन्यायः। भा. ५।३।१।१–२, ● चातु० प्रयाजानुयाजानां नवत्वगुणविधि, न च तेन प्राकृतानाङ्गान्तरलोपः। (आगी षोमीयपश्वादौ – इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । १०।३।११–१२. ● चातु० ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्वदेवे पर्वणि देशस्य नियमविधिः। वि. ४।२।१८. ● चातु० ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ' ' वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत ' ' चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः ' इति देशकालकर्तृणामैक्यम्। भा. ११।२।१।१–२. ● चातु० मध्यमपर्वणोः यदग्निप्रणयनम्, तल्लौकिकमेव, न तु तत्र सौमिकाग्निप्रणयनधर्मातिदेशः। दर्शपूर्णमासगतं च प्रणयनं चोदकप्राप्तम्। वि. ७।३।८. ● चातु० महापितृयज्ञः पित्र्या नाम साकमेधपर्वणि भवति। के.

☒ चातुर्मास्येषु ' यदि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तीर्य द्विरभिघारयेत् ' इत्यत्र वरुणप्रघासग्रहणम् ॥

चातुर्मास्येष्वेव ' यदि वसन्ता यजेत द्विरुपस्तीर्य द्विरभिघारयेत् ' इत्यादि उपक्रम्य ' यदि प्रावृषि यजेत सकृदुपस्तीर्य द्विरभिघारयेत् ' इति श्रुतम्। तत्र वसन्तकाले क्रियमाणस्य वैश्वदेवपर्वण उपस्थितत्वात् यदि प्रावृषीति वाक्येऽपि यजिना तदेवोच्यते। तस्यैव पशुकामप्रयोगे आ पशुप्राप्तेरभ्यसनीयत्वेन वर्षास्वपि तत्प्रसक्तेः। इति प्राप्ते, ' प्रावृषि वरुणप्रघासैः ' इति विधिप्रतीतासाधारणलिङ्गेन वरुणप्रघासानामेवोपस्थितत्वात् त एव ग्राह्याः, चातुर्मास्यत्वेन तेषामपि प्रकृतत्वात्, अप्रकृतत्वेऽपि वा ' जटिलं भोजयेत् ' इत्यादौ जटाविशिष्टस्येव प्रतीतिसंभवाच्च। संकर्ष. ३।१।२२.

● चातु० यावज्जीवाभ्यासपक्षे ' त्रिषु त्रिषु संवत्सरेषु मार्गमासमुत्सृजेत् '। संकर्ष. ३।१।२०. ● चातु० वाजिनयागे निषेधविधानात् अनुवषट्कारः कर्तव्यः। विध्यन्तमनु धानाव्यस्यैव, न सोमस्य। भा. ८।२। ३।१–९.

☒ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेन गोषु प्रभूतपयस्कत्वे वसन्ते यजेत ॥

' वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन् काले प्रभूत गोषु पयः स्यात् ' इति श्रुत्या वसन्तादावप्रतीते. कालान्तरेऽपि तस्यां यदि पयोवृद्धौ सत्यां कार्यप्रयोगारम्भः स्यात्। इति प्राप्ते, ' यस्मिन् काले वर्द्धीरिः स्यात्तदा यजन्यम् ' इत्युक्ते विहितवसन्तकालस्याप्रतीतेः यस्मिन् वर्षे वसन्ते प्रभूत पयः स्यात्, तस्मिन्नेव वसन्ते इत्येव। संकर्ष. ३।१।२३.

● चातु० ' वैश्वदेवेन यजेत ' इति वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम्। वैश्वदेवाभिधानम्। भा. १।४।१०।

कर्मान्तरविधानं युक्तम्। अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः। ज्ञाते च चोदकेन आच्छादननियोजने। तस्मात् यस्य गुणस्य चोदकः शब्दः, तदर्थतया उच्चारणं स्यात्। तस्मात् गुणविधिरिति। अथ यदुक्तम् 'श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु वाक्यम्' इति, उच्यते। यद्यपि वाक्यम्, तथापि अल्पीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति। यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्येति।

. संस्कारसामर्थ्याद् गुणसंयोगाच्च। २१॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् 'तीक्ष्णप्रत्वादुत्करस्य स्थपत्वाच्च परिधेः, दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्येते कर्तुम्' इति। अत्रोच्यते। यथा शक्येते उत्करे च परिधौ च आसादननियोजने कर्तुं तथा करिष्येते, पृथ्वग्रम् उत्करं करिष्यामः महान्तं च परिधिम्। अतः पृथ्वग्रतया स्थविम्ना च गुणेन संयोगात् आसादननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति। तस्मात् न कर्मान्तरमिति।

विप्रतिषेधात् क्रिया प्रकरणे स्यात्। २२॥

भाष्यम्—अथ यदुक्तम् 'यथा सौत्रामणीप्रकरणे चर्ममात्रमासादनमेवमिहापि' इति, तत् परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधात् न शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम्। तस्मात् क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात्। न तु इह दृष्टकार्यकमशक्यम्। तस्मात् गुणविधिः।

सोम—पूर्वत्र वक्तप्राकृतकार्ये उत्तरपारे मन्त्रविधावपि इह न प्राकृतकार्ये कर्मणि गुणविधिः इत्युच्यते: संगतिः। सूत्रार्थस्तु-आसादनादिसंस्कारभङ्गे क्रियाऽन्तरमेव विधेयं स्यात् न गुणमात्रम्, श्रुत्या तद्विधायकत्वावगमादिति।

वि—'त्रिमुत्करे सादनं च परिधौ च नियोजनम्। कर्मान्तरे प्राकृतयोर्गुणो वा, ऽऽद्योऽसंभवात्॥, पृथुतामुत्करस्य परिधेश्च स्थविष्ठताम्। आश्रित्य संभवात् कर्तुं गुणौ तौ त्यवगम्यतौ॥'

भाट्ट—सौमिकचातुर्मास्येषु 'उत्करे वाजिनमासादयति' 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति श्रुतम्। तत्र प्राकृतवाजिनासादनपशुनियोजनोद्देशेन उत्करपरिधिविधाने वाक्यभेदापत्तेः, आसादननियोजनमात्रोद्देशेन तद्विधाने च स्रुगासादने शाकटीययूपमनियोजने च अतिप्रसङ्गापत्तेः, आसादनान्तरनियोजनान्तरे एवात्र उत्करपरिधिविशिष्टे विधीयेते, वाक्यभेदापादकस्यैव गुणस्य भेदकत्वात्। तयोरपि च न प्राकृतकार्यापन्नतया विधानम्, उत्करस्य देशविशेषवृत्तिशङ्कुरूपस्य (भ्राकूटस्य) तीक्ष्णाग्रत्वेन तत्र चिरकालीनप्राकृतकार्यापन्नासादने वाजिनावस्कन्दनापत्तेः, परिधेश्च तनुतरस्य अनिखातस्य च पशुनपक्रमणसाधनीभूतनियोजनसाधनत्वासंभवात्। अतः आदृष्टार्थमासादनं नियोजनं च क्षणमात्रं कृत्वा पुनः प्राकृतं वेद्यां यूपे चासादनं नियोजनं च कार्यमिति न ताभ्यां तयोर्बाधः। इति प्राप्ते, यद्यपि आसादनान्तर नियोजनान्तर च विधेयम्, तथापि प्रकारादानवत् प्राकृतकार्यार्थतयैव तद्विधिः, लाघवात्। न चाशक्यता, पृथ्वग्रतासंपादनेनापि तदुपपत्तेः, परिधे परिमाणविशेषानाम्नानेन स्थौल्यकरणेऽपि बाधकाभावाच्च। अतो युक्तः प्राकृतासादननियोजनयोर्बाधः। वस्तुतस्तु प्राकृतासादनादेरेवातिदेशतः पूर्वं प्रवृत्तेः, नानेन गुणविशिष्टस्य वाजिनाद्युद्देशेन विधानाच्च कर्मान्तरत्वमपि। सत्यं तु वाजिनोदाहरणे आसादनोद्देशेन उत्करविधानेऽपि 'वाजिन निधिन्य अभिघार्य' इति वाजिनस्यैव पूर्वं प्रकान्ततया विषयत्वोपपत्तेरतिप्रसङ्गाभावाच्च विशिष्टविधिस्वीकारोऽपि। अत उत्करपरिधिभ्यामेव वेदियूपयोर्बाध'।

मण्डन—'आसादने स्याद् विधिरुत्करस्य।'

शंकर—'नोत्करादौ क्रियाविधि।'

● चातुर्मास्येषु सौमिकेषु वाजिनासादने उत्कररूपगुणस्य, पशुनियोजने च परिधिरूपगुणस्य विधानम्। भा. १०।३।४।१८–२२.

● चातुर्मास्यावयवयोः अनीकवत्सातपनीययोरैष्टिकः साधारण्यवचनम् 'यदनीकवते प्रहिस्तान् सांतपनीयस्य' इति। भा. ११।२।३।१७ ● चातुर्मास्याख्याना वैश्वदेवादिपर्वणां कालभेदात् अप्रावृत्ति (११।२।३।१२–१८ इत्यत्र) सिद्धान्तिता। प्र पृ ७०१. ● चातुर्मास्यादौ प्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वम्। भा ११।२।१।१–२, ४–७, ● चातुर्मास्यादिषु तत्तद्वाक्यप्रयोगानुरोधेन

अग्नीनादधीत' 'ग्रीष्मे राजन्यः' 'शरदि वैश्यः' इति त्रैवर्णिकस्यैव आधाने निर्देशः। तेन शूद्रस्य आधानाधिकारो न भवति। क्रतुषु च ब्राह्मणश्रुतिः। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणम्। अग्निष्टोमादिषु क्रतुषु च ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव विशेषा विहिताः। तेन शूद्रस्य क्रतुषु नतरामधिकारः। क्षत्रियवैश्ययोः अग्निष्टोमे 'अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः' इत्येव दीक्षाऽऽवेदने ब्राह्मणपदेनैव निर्देशो विहितः ऐतरेयके। तदेषा ब्राह्मणश्रुतिः, शूद्रस्य नास्त्येवाधिकारः क्रतुषु इत्यत्र लिङ्गम्। इति आत्रेय आचार्यो मन्यते। इति सिद्धान्तः।

निमित्तार्थेन बादरिस्तस्मात् सर्वाधिकारं स्यात्। २७॥

पूर्वपक्षी आह। अग्न्याधेये वर्णत्रयोक्तिः निमित्तार्थेन। यदि ब्राह्मण आदध्यात् वसन्ते आदध्यात् इति रीत्या ब्राह्मणादीनां वसन्तादिभिः संबन्धो गम्यते। अथ यदि शूद्र आदध्यात् न तस्य ऋतुनियमः, इतरेषां तु नियमः इति भावः। तस्मात् कर्मशास्त्रं सर्वाधिकारं सर्वमनुष्याधिकारं स्यात् इति बादरिराचार्यो मन्यते। सर्वस्य अधिकारो यस्मिन् तत् सर्वाधिकारं शास्त्रम्।

अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद् यथाश्रुति प्रतीयेत। २८॥

अग्निहोत्रादिषु वैदिकेषु कर्मसु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः, उत शूद्रभिन्नानां त्रयाणामेवेति विचारे बादरिमतेन शूद्रसहितानां चतुर्णामपि इति पूर्वः पक्षः। तन्निरासार्थः अपिवाशब्दः। यथाश्रुति श्रुतिमनतिक्रम्य अधिकारः प्रतीयेत। अन्यार्थदर्शनाच्च शूद्रवर्जितानां त्रयाणामेव अधिकारो ज्ञायते। आधाने, सामसु, व्रतेषु, अग्न्यायतननिर्माणे प्रक्रमेषु च, शूद्रभिन्ना एव त्रयो वर्णाः श्रूयन्ते। आधानादिवाक्यानि आधानाद्यर्थान्येव न निमित्तार्थानि इति तानि शूद्रविषयात् अन्यार्थानि दृश्यन्ते। तेषु शूद्रभिन्नानामेव ग्रहणात् शूद्रस्याधिकारो नास्तीति ज्ञायते। तत्र आधाने 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति श्रुतिः। 'बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य' इति सामविषया श्रुतिः। 'पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य' इति व्रतविषया श्रुतिः। 'अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशसु राजन्यः, द्वादशसु वैश्यः' इति प्रक्रमविषया श्रुतिः।

निर्देशात्तु पक्षे स्यात्। २९॥

सिद्धान्तिना उक्तं पूर्वपक्षी निराकरोति। 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति सामान्यवाक्यम्। तेन शूद्रस्य आधानं प्राप्नोति। 'वसन्ते ब्राह्मणः, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः' इति तु ब्राह्मणादीनां निर्देशात् पक्षे ब्राह्मणादिनिमित्ते कालविधानार्थं स्यात्। तथा च ब्राह्मणादीनां नियतः कालः, शूद्रस्य तु न नियतः इति विशेषः। तस्मात् शूद्रस्याप्यधिकारः।

वैगुण्यान्नेति चेत्। ३०॥

सिद्धान्ती शङ्कते। ब्राह्मणादेः बार्हद्गिरादि साम, पयआदि व्रतम्, अष्टादिप्रक्रमाश्च भवन्ति, शूद्रस्य तच्छून्यत्वात् तत्कर्मणो वैगुण्यं स्यात्। वैगुण्यात् वैगुण्यप्राप्तेः न शूद्रस्य कर्म संभवति इति चेत् सिद्धान्ती ब्रूयात्।

न, काम्यत्वात्। ३१॥

सिद्धान्तिनः शङ्कां पूर्वपक्षी निराकरोति। न वैगुण्यदोषः प्राप्नोति। काम्यत्वात्, कामयिष्यते शूद्रः। 'अभीवर्तो नाम ब्रह्मसाम कं चिद्विशेषमनारभ्य आम्नातम्'। तत् शूद्रः कामयिष्यते। 'चतुर्भिरग्निमादधीत' इति अनियतप्रक्रमकमाधानं शूद्रः कामयिष्यते। 'मस्तु शूद्रस्य' इति शूद्रस्य व्रतमुक्तमेव। तत् स कामयिष्यते। तथा च वैगुण्यं न स्यात्। वैगुण्यदोषाभावाच्च तस्यापि कर्माधिकारः।

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्। ३२॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह पूर्वपक्षी। हेत्वन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। व्रतरूपे पुरुषस्य संस्कारे तत्प्रधानत्वात् पुरुषप्रधानत्वात् व्रतग्रहणाभावेऽपि न वैगुण्यम्। सामर्थ्योत्पादनाय हि पयआदेर्भक्षणम्। यस्य तु पुरुषस्य व्रतग्रहणं विनाऽपि सामर्थ्यम्, स तदनपेक्ष्यैव यागमभिनिर्वर्तयति। तस्मात् व्रताभावेऽपि न वैगुण्यम्। तस्मात् शूद्रस्यापि कर्माधिकारे न विरोधः।

लक्षणा । (शङ्कते–) ननु एतत् स्यात्, द्रव्यत्वात् आज्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्मकेतिकर्तव्यताऽर्थिना प्रकरणेन न ग्रहणमिति । (परिहरति–) सत्येवात्र क्रिया इत्यनुपालम्भः । प्रधानदेशत्वाच्च अङ्गानाम् आज्यादिभिरवश्यं स्तोत्रसमीपे भवितव्यम् । अतश्च यथैव 'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इत्यत्र अग्निः सत्तामात्रेण उपकरोति, एवमिहापि इति निर्दोषम् । तस्मात् गुणविधानमिति । अत्राभिधीयते । 'प्रधानतोऽभिसंबन्धः' इति (चौत्रं पदम्) । अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने सति उपपद्यते । अत्र पुनः कर्मानुवादेन गुणो विधीयते । न च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्र एकगुणविधाने गुणान्तरानाक्षेपात् अर्थापत्त्यभावे श्रौतानेकविधिव्यापारकल्पनायां पुनःपुनरुच्चारणं प्रत्ययस्य कर्तव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् । आह च 'अर्थादनेकमप्यर्थं विधापयति भावना । विशेषणविधिस्त्वन्यत्र गृह्णाति विशेषणम् ॥' एकपदोपात्तेऽपि च अनेकविधिशक्तिकल्पनागौरवमस्त्येव । उत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणान्तरा(र)विरोधाच्च अशक्तिः (विधातुम्) । तथाहि 'उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्म सर्वं ह्यनूद्यते । न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तरम् ॥' यत्र अनूद्यमानः एव अवश्यं गुणोऽपि अनुवदितव्यः, तत्र नैरपेक्ष्यदर्शनात् आकाङ्क्षाऽधीनसंबन्धगुणान्तरविधानानुपपत्तिः । न च निष्कृष्य क्रियामात्रे गुणविधिः शक्यः कर्तुम् । कुतः ? 'प्रथमं हि स्ववाक्यस्थैर्गुणैः संबध्यते क्रिया । वाक्यान्तरगतैः पश्चात् शुद्धा सा शक्यते ॥' यानि परस्परनिरपेक्षाणि व्रीहियवादिवाक्यवत् प्रवर्तन्ते, तेषां तुल्यबलत्वात् भवति विकल्पः । इह च उत्पत्तिवाक्यम् अन्यनिरपेक्षं विदध्यात् नोत्पन्नवाक्यम्, अनुत्पन्ने अनुवादानुपपत्तेः । पशुकामसंबन्धाच्च पदान्तरगतार्थग्रहणनिमित्तोऽपि वाक्यभेदो विद्यते । यद्यपि च फलं न विधीयते, तथापि तत्र कर्मविधानात्, कर्मणि च गुणविधेः, अस्त्येव गौरवम् । अपि च कर्मणः फलगुणो भवेत् गुणाद्विध्यनुवाददोषः अपरः स्यात् । न च पशुकामपदम् अर्जनाद्यन्यात् फलमनूद्यते । कथम् ? 'पुरुषार्थो हि सर्वेण स्वरूपेणैव काम्यते । तत्साधनतदङ्गेषु प्रवृत्तिः प्रार्थनाकृते ॥'

नहि साधनभूतं पशुं कश्चित् कामयते । विनैव तु कामेन प्रार्थितान्यथाऽनुपपत्त्या तमुपादत्ते, गौणी वा तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यत् मुख्यया वृत्त्या काम्यते, तदेव कामशब्दोपबन्धात् फलं प्रतीमः । विस्तरेण चैतत् 'असाधकं तु तादर्थ्यात्' (६।१।१।२) इत्यत्र वक्ष्यामः । फलं च अग्नीषोमीयस्य क्रत्वङ्गत्वात् नैतत् अन्यद्वा अस्ति इत्यनुवादार्थभवः । प्रकरणं च बाध्येत प्राजापत्यस्य यागस्य । नामधेयत्वे तु कर्मफलसंबन्धमात्रकरणात् न कश्चिद्दोषः । 'पञ्चदशान्याज्यानि' इति द्रव्यसंख्ययोः उभयोः स्तोत्रेषु अप्राप्तत्वात् नान्यतरानुवादेन इतरविधानसंभवः, कर्मान्तरस्थं च न प्रतीयते, तदनुवादेन च विधौ अकर्माङ्गत्वप्रसङ्गः प्रकरणबाधश्च । न च विशिष्टद्रव्यविधिः उपपद्यते इति वक्ष्यते 'तत्सर्वत्वमयज्ञाङ्गभूतम्' इति (४।१।५।११) । न च अक्रियाविशेषणं विधीयते, विधायकस्य नामपदैः साक्षादसंबन्धात् । न चेह क्रिया उपात्ता, या विधीयमाना अर्थात् अनेकमपि गुणमाक्षिपेत् । न चैषा स्तुतिप्रयोगवचनेन ग्रहणम्, अक्रियाऽऽत्मकत्वात् । आह च 'नायान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् । गुणद्वये कथम्भावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥' न च भवतिक्रियां प्रति अङ्गत्वमुपपद्यते । सर्वोऽपि हि लब्धात्मकः अन्यत्र व्याप्रियते । सत्तायास्तु वस्त्वात्मलाभमात्रापवर्गात् न साध्यत्वम् । तद्व्यतिरिक्तसाध्यान्तरानपेक्षणाच्च उपकारासंबन्धात् न इतिकर्तव्यतात्वम् । यत्तु 'रथंतरं भवति' इत्येवं चोदितानामपि प्रकरणेन ग्रहणम्, तत् अतिदेशप्राप्तसामान्तरक्रियासंबन्धविज्ञानात् । न वा आज्यादीनां लोके सत्ता न सिद्धा, येन इदानीं भाव्येत । स्तुतिप्रयोगसंनिधिस्थापनभावना करिष्यते इति चेन्न, अचोदितत्वात् । 'अग्निमुपनिधाय' इति तु स्पष्टं विधानम् । आत्मलाभव्यतिरिक्ता चेयं क्रिया शक्यते कथम्भावेन ग्रहीतुम् । सिद्धान्तेन च (अत्र 'ग्रहीतुं सिद्धान्ते । न च' इति आनन्दाश्रमीये मुद्रितम् । परन्तु सुधायाम् (पृ. ४२४) 'शङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यानुसार सिद्धान्तेन चेति' इत्युक्तम् । तदनुसारमसमाप्तिः) वाक्यस्य अर्थवशात् नान्यथाऽनुपपत्त्या

नरम् । कृष्णविषाणा च प्रथमाद्दीक्षाकालमारभ्य प्रवर्तते । भा. ११।३।६।१३–१४. * चात्वाले प्रासनं कृष्णविषाणायाः न प्रयोजकम् । बाल. पृ. १०७.

* चान्द्रमसोऽपि संवत्सरः (तस्य च चतुष्पञ्चाशदधिकशतत्रयमिताः दिवसाः) । भा. ६।७।१३।३८. * चान्द्रमासानामेव मासाना चातुर्मास्यपर्वसु ग्रहणम्, न तु सावनानाम् । संकर्ष. ३।१।१८.

* चान्द्रायणं प्रायश्चित्तविशेषो माससाध्यः । तत्र भोजने ग्रासानां वृद्धिः ह्रासो वा क्रियते । तद्भेदाश्च पिपीलिकामध्यम्, यवमध्यम्, मुनिचान्द्रायणम् इत्यादयः । के.

* चार्वाकस्य शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादिनः मतं निरासश्च । आत्मवादः इत्यत्र द्रष्टव्यम् । भा. २।१।२।५ पृ. ४०१–०२ * चार्वाकैकदेशिनः जातिः नास्त्येवेति वदन्ति । मणि. पृ. २२, * चार्वाकैकदेशिनः स्वलक्षणरूपशुद्धविषयकमेव निर्विकल्पकं प्रमा इति वदन्ति । पृ. ९२. * चार्वाकमतम् । आश्रीपता वा सुरगुरो दर्शनम्, व्यवहारमात्रमेवेद वेदमयाभिहितं परमार्थः । प्राज्ञैः लोकयात्रासिद्ध्यर्थं सुमतिनर्थं अनुपाल्यमानमिति । इष्टश्चायमर्थः यत् ' प्राज्ञैः कमनः उपजीव्यन्ते ' इति । बृहती. पृ. २०८ । लोकव्यवहारार्थमेवेदं अदृष्टप्रयोजनरहितं वेदमयाभिहितमर्थं सुप्रतिबन्धं सुप्रयुक्तं दम्भात्मकम् अनुपाल्यमानं पश्याम इति । यथा आहुः ' अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ ' इति । ऋजु.

[redacted] चालनीन्यायः । यथा चालनी सारं परित्यज्य असारमात्रं गृह्णाति, तथा अत्रापि । किञ्च, चालनीभ्रामणे तत्स्थतण्डुलादीनां छिद्रद्वारा सर्वेषां यथा पतनम्, एवं यत्किञ्चित्स्थितवस्तूनां सर्वेषां लक्षणादिबहिर्भावो यत्र संभाव्यते, तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा–व्यापकतालक्षणे साध्यप्रतियोगिताकाभावपदेन महानसीयवह्न्यभिकरणे पर्वतीयवह्न्यभावस्य सत्त्वेन वह्निप्रतियोगिकाभावस्य तत्तदधिकरणे सत्त्वात् सर्वेषां वह्नीनां व्यापकतालक्षणबहिर्भाव इति । साहस्री. २२७.

* ' चिकीर्षया च संयोगात् ' इत्यत्र सौमिकवेदेर्देशत्वेन अङ्गप्रधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कौ. २।१।५।१२ पृ. ८४. * चिकीर्षया च संयोगात् (३।७।३।७) इत्यधिकरणे ' इयति शक्ष्यामहेऽस्या कर्तुम् ' इत्ययम् ' षट्त्रिंशत्प्रक्रमा ' इति सौमिकमहावेदिमानविधेर्वाक्यशेषः देशविधिरूपोऽर्थवाद इत्युक्तं भट्टसोमेश्वरेण । बाल. पृ. ५७.

सू चिकीर्षया च संयोगात् । ३।७।३।७ ॥

ज्योतिष्टोमे वेदिः आम्नाता ' षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन, इयति शक्ष्यामहे ' इति । इयं वेदिः प्रधानार्थैव न अङ्गार्था इति पूर्वः पक्षः । तत्रेदं सूत्रम् । प्रधानस्य इति पद पूर्वसूत्रादनुवर्तते । महावेदिः इति पदं तु विषयवाक्यानुसारेण अध्याह्रियते । ज्योतिष्टोमे महावेदिः प्रधानस्यैव स्यात् । कुतः ? चिकीर्षया संयोगात्, ' समानकर्तृकेषु तुमुन् ' (पा० ३।३।१५८) इच्छाऽर्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् इति सूत्रेण इच्छाऽर्थेविहिततुमुन्-प्रत्ययान्तेन कर्तुम् इति पदेन चिकीर्षा उक्ता । तद्घटितेन ' इयति शक्ष्यामहे अस्या कर्तुम् ' इति वाक्यस्य श्रवणात्, प्रधानमात्रस्य च फलसाधनत्वेन चिकीर्षितत्वात् । तस्मात् प्रधानमात्रार्था वेदिः इति पूर्वः पक्ष. । पूर्वसूत्रे फलसंयोगात् इति हेतुरुक्तः, तद्दृष्टान्तार्थः अत्र चशब्दः ।

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात् सर्वचिकीर्षा स्यात् । ९ ॥

सूत्रेण प्राप्तं पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इति या फलस्य श्रुतिः, सा तद्युक्ते अङ्गयुक्ते प्रधाने सति । साङ्गात् फलं श्रूयते, न प्रधानमात्रादित्यर्थः । तस्मात् साङ्गस्य फलवत्त्वात् सर्वचिकीर्षा अङ्गानां प्रधानस्य चेति सर्वेषां चिकीर्षा कर्तुमिच्छा ' इयति शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुम् ' इति वाक्येन उक्ता स्यात् । तस्मात् साङ्गप्रधानार्था महावेदिः इति सिद्धान्त. ।

अत्र सुधा— अनुश्रुतया प्रधानोक्त्या स्वार्थप्रतियोगितया उपस्थापितस्य अङ्गस्य अस्यशब्देन परामर्शात् ज्योतिष्टोमेन इति तृतीयाश्रुत्या करणीभूतस्य ज्योति-

भेदात्, करणत्वस्यापि पशुगतस्य प्राप्तत्वेन अविधेयतया उभयविशिष्टैककारकविध्ययोगात् । अतश्च 'अग्नीषोमीयः' इति प्राकरणिकवचनेन विहितप्राकरणिकपुंस्त्वावरोधे स्त्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः प्रकृतानामेव यागानां विचित्रद्रव्यकत्वेन लक्षणात् चित्रापदं नामधेयम् । इत्यभिप्रायेण च स्त्रीप्रत्ययः । एवमाज्यादिपदेष्वपि । असमस्तत्वेन विशिष्टस्याप्युत्पन्नत्वात् प्राप्तस्तोत्रानुवादेन द्रव्यसंख्याद्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदः । न च उत्पत्तिवाक्ये एव द्रव्यविशिष्टस्तोत्रविधिः, अत्र तु संख्यामात्रविधिरस्त्विति वाच्यम् । घृतादीनां स्तोत्रे करणत्वासंभवेन विशिष्टविध्ययोगात्, पञ्चदशानीत्यादिस्तुतिगतसंख्यारूपस्तोत्रवाचिडप्रत्ययस्य गुणविधित्वे अनुपपत्तेश्च । अत आज्यादिपदं वाक्यद्वयेऽपि शक्त्यैव स्तोत्रनामधेयम् । आज्यादिपदाभिधेयस्तोत्रानुवादेन गुणवाक्ये सर्वत्र संख्यामात्रविधिः । आज्योत्पत्तिवाक्ये च तत्संज्ञकानि चत्वारि स्तोत्राणि नामकशक्तबहुवचनेन तावत्त्वावगमात् । एवं पृष्ठोत्पत्तिवाक्येऽपि षट् । अनुष्ठेयानि तु नियतानि चत्वारि । आद्ययोर्द्वयोर्बृहद्रथन्तरयोः अन्त्ययो. नौधसश्यैतयोर्वचनेन विकल्पविधानात् । यथा चात्र तत्तद्दूषणानां निरासो मतान्तरदूषणानि च, तानि कौस्तुभे द्रष्टव्यानि । १।४।३.

मण्डन— 'नाम चित्रापदं तथा ।' तथा उद्भिदवत् ।

शंकर— 'चित्रादेश्चापि नामता ।' ३.

● चित्राऽधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्ने, द्रव्यविशिष्टकर्मान्तरविधिपक्षेऽपि मत्वर्थलक्षणादोषस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । कौ. १।४।३।६ पृ. २२०. ● चित्राऽधिकरणे एकवाक्यत्वबलादेव कथंचित् पशुवाचकत्वम् (पूर्वपक्षे) । वाक्यार्थ. पृ. २०. ● चित्राऽधिकरणे 'यदि पञ्चदशान्यानि' इति समासः स्यात् ततो न वाक्यभेदो भवेत् इति पार्थसारथिना उक्तम् । कौ. २।२।१।६ पृ. १७८. ● चित्राऽधिकरणे 'श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते यतो ॥' इति कल्पितवाक्ये उद्देश्यताविशेषविवक्षायामपि वाक्यभेदाभाव उक्तः । बाल. पृ. १२२.

● न च 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्यस्योत्पत्तिवाक्यतया चित्राऽधिकरणे वार्तिककारेणोदाहृतत्वात् तत्र बहुत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । सोम. ७।३।३. ● वैयर्थ्यपरिहाराय कण्वरथन्तरादीनां स्वकार्यकारित्वमित्युक्तं चित्राऽधिकरणे कौस्तुभे । भाट्ट. १०।६।६, ● षाडहिकेषु रथन्तरादिषु षट्सु पृष्ठशब्दस्य व्याख्यानार्थतावशेन निरूढलक्षणायाः चित्राऽधिकरणे कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् । ७।२।१२. ● चित्राऽधिकरणोक्तरीत्या आरुण्यत्रीह्योभयवृत्तिकरणत्वद्वय तृतीययोच्यते, पार्ष्ठिकान्वये च तदाश्रययोः सामानाधिकरण्येनान्वयः । कौ. ३।१।६।१२ पृ. १५७. ● पृष्ठैरुपतिष्ठते इत्यत्र चित्राऽधिकरणन्यायेन स्तोत्रवचनः पृष्ठशब्दः । बाल. पृ. १४१. ● 'श्येनेनाभिचरन्' इत्यत्र नापि वाक्यभेदः, येन चित्राऽधिकरणन्यायप्रवृत्तिः शङ्क्येत । कौ. १।४।५।५ पृ. २१४, ● न च 'सोमेन यजेत' इत्यत्र चित्राऽधिकरणपूर्वपक्ष इव (१।४।२।३) विशिष्टैककारकविधिः शङ्कितुं शक्यः, विभक्तिभेदात् । १।४।४।४ पृ. १९७.

● चित्राऽऽज्याधिकरणं चित्राऽधिकरणम् । भा. १।४।२।३. ● अर्थवादानाम् अवयवार्थपरत्वाभावे चित्राऽऽज्याधिकरणविरोध. । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०. ● न च चित्राऽऽज्याधिकरणद्वयापि तन्मात्राक्षेपकत्वविशेषेण विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । 'चित्रया यजेत' इत्युदाहरणान्तरे तदाक्षेपकात् चित्राऽऽज्याधिकरणात् उद्भिदधिकरणविषयवाक्ये तदाक्षेपकत्वस्य अभ्यर्हितत्वात्, इति चाहुस्तत्र अप्पनयकाद्याः । सोम. १।४।६ पृ. ७० ● 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमसाधनेन श्येनेन शत्रुवधं कुर्यात् इत्यर्थे कृते वाक्यभेदाभावात् न चित्राऽऽज्याधिकरणन्यायः । कु. १।४।५।५.

● चित्राऽऽदीनां ऐहिकफलत्वमेव अभ्युपयन्तः भट्टवादीयाः, 'किमिति तर्हि तत्कारिणां सर्वेषामनन्तरमेव फलं न भवति इति चोद्यम्' कर्मवैगुण्येन समादधते, तन्मते इह अनुष्ठकर्मणां फल स्वभावाद्वचपीति स्वीकार्यं स्यात् इत्याह 'सर्वेषां कर्मवैगुण्यात् फलाभावं वदन्ति ये । आनन्तर्यमुपेत्यैव ते स्वाभाविकवादिनः ॥' (स्वभाववादस्तु नैव युक्तः) । श्लोवा. चित्राक्षेपरिहारे

मण्डन— 'शाङ्गार्थो सौमिकी वेदिः ।'

शंकर— मण्डनवत् ।

* चिकीर्षान्यायेन (३।७।३।७,९) शाङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वम् (दक्षिणानाम्) इति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । वा. ३।७।५।११.

* चितिः नाम शाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पक्ष्याद्याकारेण वेदिर्निर्मीयते सा । तत्रापि प्रत्येकः स्तरः चितिः इत्युच्यते प्रथमा चितिः, द्वितीया चितिः इत्यादि । (एवं पञ्च चितयो भवन्ति । एकैकचितेरुपरि च पुरीषम् [चिखल इति भाषा] भवति । एवं पञ्च चितयः, पञ्च च पुरीषाणि भवन्ति) । वि.४।४।७. * चितिः मध्यमा प्रत्यक्षब्राह्मणोक्तानाम् इष्टकानामाश्रयः । भा. ५।३।७।१९. * चितिः षष्ठी नैमित्तिकी प्रतिष्ठाऽर्था । ४।४।७।१४–१८. * चितयो नित्याः पञ्च । प्रतिष्ठाऽभावनिमित्ता तु षष्ठी चितिः । वि. ४।४।७. * चितीनां पञ्चधा विभागः पुरीषव्यवधानेन । (पुरीष नाम स्तरयोःस्तरयोर्मध्ये स्तरसंधानार्थां स्थाप्यमाना आर्द्रा मृत्) । संकर्ष. २।१।१८.

☒ चित्यधिकरणम् । षष्ठी चितिर्नैमित्तिकी ॥

षट्चितिः पूर्ववत्त्वात् ४।४।७।१४ ॥

भाष्यम्— अग्निचयनं श्रूयते 'य एव विद्वानग्निं चिनुते' इति । तत्र श्रूयते 'संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदति, योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति, पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं चिनुते' इति । तत्र सन्देहः किं योऽयं नित्य एवाग्निः, स एवायं षट्चितिक उच्यते, उत एकचितिको नैमित्तिक इति । किं प्राप्तम् ? तस्मिन्नेव नित्येऽग्नौ षष्ठी चितिरेषा विधीयते । नित्यायामेव पञ्चधा एषोऽर्थवादः । योऽपि न प्रतिष्ठाऽर्हः सोऽपि अनया पञ्चधा चित्या प्रतिष्ठातुमर्हति इति चितिप्रशंसा । किमर्थमेव वर्ण्यते ? षष्ठीशब्दश्रवणात् । षष्ठ्या हि पूरणी षष्ठी । एकस्या हि चितौ षष्ठीशब्दो न सामञ्जस्येन स्यात् । तस्मात् षट्चितिकोऽग्निर्नित्य इति ।

ताभिश्च तुल्यसंख्यानात् । १५ ॥

भाष्यम्— ताभिश्च पूर्वाभिः अस्यास्तुल्यवत् प्रसंख्यानं भवति । कथम् ? 'इयं वाव प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् । अन्तरिक्षं वाव द्वितीया चितिः, वयांसि पुरीषम् । असौ वाव तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । यज्ञो वाव चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाव पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवत्सरो वाव षष्ठी चितिः, ऋतवः पुरीषम्' इति । तुल्यानां च तुल्यवदनुक्रमणं भवति यथा 'देवा ऋषयो गन्धर्वास्ते ऽन्यत आसन्, असुरा रक्षांसि पिशाचाः तेऽन्यत आसन्' इति । तुल्यवचामूषा चितीनामनुक्रमणमनया षष्ठ्या, तस्मादेतया तत्तुल्यया भवितव्यम् । यदि च अस्मिन्नेव क्रतौ तास्तस्मिन्नेवैषा, तत एताभिस्तुल्या । तस्मादपि स एव नित्योऽग्निः षट्चितिक इति ।

अर्थवादोपपत्तेश्च । १६ ॥

भाष्यम्— अर्थवादश्च भवति 'षट् चितयो भवन्ति, षट् पुरीषाणि, तानि द्वादश संपद्यन्ते, द्वादश मासाः संवत्सरः, संवत्सरे एव प्रतितिष्ठति' इति । तत् एकचितिके अग्नौ न सामञ्जस्येन वचनं भवति । तस्मात् नित्य एव षट्चितिक' ।

एकचितिर्वा स्यादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन । १७ ॥

भाष्यम्— एकचितिर्वा नैमित्तिकः स्यात् । कुत. ? अपवृक्ते हि यागे चोद्यते अप्रतिष्ठा निमित्तेन । यो न प्रतितिष्ठति तस्य एषा चिति. उच्यते नैमित्तिकी । सा न नित्या भवितुमर्हति । अपिच अपवृक्ते यागे चोद्यते सा, न वर्तमाने भवितुमर्हति । ननु चित्वा इति चयने निर्वृत्ते, न यागे । उच्यते । नैतत् पदार्थे निर्वृत्ते चित्वा इति, किं तर्हि ? वाक्यार्थे । अग्निं चित्वा इति अग्नेश्चयनेन अर्थमभिनिर्वर्त्य इति । कृते च यागे चयनेनाग्नेरर्थो निर्वर्तितो भवति, नान्यथा । षष्ठीशब्दश्च पञ्च पूर्वाश्चितय उक्ताः, ता अपेक्ष्य अवकल्पिष्यते । तस्मात् निर्वृत्ते यागे इत्युच्यते । तस्मात् वचनात् एकचितिरग्निः ।

विप्रतिषेधात् ताभि· समानसंख्यत्वम् । १८ ॥

भाष्यम्— द्वयोः सूत्रयोरिदमुत्तरम् 'ताभिश्च तुल्यसंख्यानात्, अर्थवादोपपत्तेश्च' इति । ताभिर्नित्याभिः समानसंख्यत्वं भविष्यति । अर्थवादश्चोपपत्स्यते । पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्ति, याभिरसौ चितिभि· न प्रतितिष्ठति ।

शब्दस्य अर्थेन संबन्धः । तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य अर्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः सम्यक् संप्रत्ययः इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः, तस्य मिथ्याभाव आशङ्क्येत, परप्रत्ययो हि तदा स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं मिथ्येति । नहि तदानीमन्यतः पुरुषात् अवगतिमिच्छामः । ब्रवीति इत्युच्यते, बोधयति, बुध्यमानस्य निमित्तं भवति इति । शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते । कथं विप्रलब्धं ब्रूयात्, नैतदेवमिति । न चास्य चोदना, 'स्याद्वा न वा' इति सांशयिकं प्रत्ययमुत्पादयति । न च 'मिथ्यैतत्' इति कालान्तरे देशान्तरे अवस्थाऽन्तरे पुरुषान्तरे वा पुनः अव्यपदेश्यप्रत्ययो भवति । योऽपि अस्य प्रत्ययविपर्यासं दृष्ट्वा अत्रापि विपर्यंस्यति इत्यानुमानिकः प्रत्यय उपपद्यते, सोऽपि अनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विरुध्यमानो बाध्यते । तस्मात् चोदनालक्षण एव धर्मः । (पृ. ३९-४२).

अथ यदुक्तम्, अनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलादर्शनात् कालान्तरे च कर्माभावात् प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात् प्रमाणम्, यदि पञ्चैव प्रमाणानि अभविष्यन् । येनयेन हि प्रमीयते तत्तत् प्रमाणम् । शब्देनापि प्रमीयते, ततः शब्दोऽपि प्रमाणं यथैव प्रत्यक्षम् । न च प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेण अनवगतमित्येतावता अनवगतं भवति । न चैव श्रूयते कृते कर्मणि तावतैव फलं भवति, किन्तु कर्मणः फलं प्राप्यते इति । यच्च कालान्तरे फलस्य अन्यत् प्रत्यक्षं कारणमस्तीति । नैष दोषः । तदेव हि तत्र कारणम्, शब्दश्चेति ।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तम् 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति इति । तदुच्यते । शरीरसंबन्धात् । यस्य तत् शरीरम्, सोऽपि तैर्यज्ञायुधैः यज्ञायुधी इति उच्यते (पृ. ५८-६०) । यदुक्तं न चैव याति इति विधिशब्द इति । मा भूद्विधिशब्दः 'स्वर्गकामो यजेत' इति वचनान्तरेण अवगतमनुवदिष्यते तस्मादविरोधः (पृ. ७२) ।

'ननु प्रत्यक्षादीनि – अतो नैभिः परीक्ष्य' (भा. पृ. १९-४०) पूर्वपक्षी — प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम् इति, कोऽभिप्रायः ? अयमभिप्रायः, यदुक्तमनपेक्षत्वात् इति प्रमाणान्तरानवगम्यमर्थमवगमयति इति एतावन्मृषा । कुतः ? भविष्यंश्च एषोऽर्थः इति भाव्यतया प्रामाण्यमुक्तम् । तदत्र न संभवति । कथं पुनरसंभवः ? किमनियोगकं वाक्यमस्तीति । (अनियोगकं नियोगानभिधायकम् । नियुज्यते अनेन इति व्युत्पत्त्या नियोगशब्दाभिधेयलिङादिरहितं वाक्यमस्ति ? येनासंभवः । यावता सर्वमेव सनियोगकं वाक्यम् । तथा च सति कार्याभिधायकत्वात् संभवत्येव प्रामाण्यम् । अत्रोत्तरम्–) किमत्र नियोगः करिष्यति, प्रमाणान्तरावगम्ये हि तस्य दर्शनात्, स्मृत्यादौ । तस्मात् विनियोगायत्तम्यमेव अर्थमालोच्य विषयो वक्तव्यः । (फलसाधनतानिबन्धनामेव कार्यतां यागस्य लिङादिर्वदति । एवं सति अभ्युपगम्यमाने शब्दस्वातन्त्र्यमदृष्टं न कल्पितं भविष्यति, पारतन्त्र्यं च दृष्टं न परित्यक्तं भविष्यति) । स चायं विनिश्चयः अतो विद्यमानोपलम्भनविषय एवोपलभ्यते 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादौ । का चात्र विद्यमानोपलम्भनता ? (उत्तरम्–) क्रियाऽनन्तरफलभाविता । दृष्टार्थत्वात्र कृष्यादेः अनन्तरफलभावितया प्रमाणान्तरावगम्यतैव अस्य वक्तुं शक्यते । (शुष्यत्सु व्रीह्यादिषु कृष्यादि क्रियमाणमनन्तरभावितयैव काम्यते इत्यनयाऽपि युक्त्या अनन्तरभाविता युक्ता) । संभवति च प्रमाणान्तरविषयत्वे को हि नाम अदृष्टं लोके स्वातन्त्र्यं शब्दस्य कल्पयितुं क्षमः । तस्मात् नियोगः प्रैषाद्यर्थतुल्य एवेति प्रतिपत्तव्यम् । (यथा प्रैषादिषु लौकिकेषु नियोगः प्रमाणान्तरपूर्वकः, तथा चित्रादेशगतोऽपि इति) । तदिदं कुत इत्येतस्य प्रश्नस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् इत्युत्तरम् ।

ननु एवं ग्रन्थे व्याख्यायमाने 'पशवो नोपलभ्यन्ते' (भा. पृ. १९ पं. ७) इत्यादिः अनर्थको ग्रन्थः । उपलभ्यन्तां मा वा पशवः, सर्वथा प्रमाणान्तरसापेक्षं शाब्दम् इत्येतावदत्र वाच्यम् । (परिहरति–) सत्यमेतावत् वाच्यम्, केन चोक्तम् अन्यत् वाच्यमिति । (अतः आह–) तदनन्तरफलानुपलम्भवादो न पठ्येत (अनर्थकत्वात्) इत्युक्तम् । (समाधत्ते–) न

तत्त्ववित् स्वकृतकर्मफलेन न युज्यते इति भाव इति वदन्ति । साहस्री. २८९.

चित्रानलन्यायः । चित्रगतः अनलो यथा न दहति, तथा जीवन्मुक्तगतः संसारः तं न तापयति । साहस्री. २९१.

चित्रामृतन्यायः । चित्रानलन्यायवत् अर्थः । अयं सुखविषये इति विशेषः । साहस्री. २९०.

चित्रपटन्यायः । उक्तं च पञ्चदश्यां चित्रदीपे 'यथा चित्रपटे दृष्टं अवस्थानां चतुष्टयम् । परमात्मनि विज्ञेयं तथाऽवस्थाचतुष्टयम् । १ ॥ यथा धौतो घट्टितो हि लाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्यामी सूत्रात्मा विराडात्मा तथेर्यते । २ ॥ स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद् घट्टितोऽन्नविलेपनात् । मष्याकारैर्लाञ्छितः स्याद् रञ्जितो वर्णपूरणात् । ३ ॥' इति । साहस्री. २८५.

• चित्रा पौर्णमासी । 'मुखं वा एतत् संवत्सरस्य, यत् चित्रा पौर्णमासी' । वि. ६।५।१०. • 'चित्रया यजेत' इति चित्रेष्टिरुक्ता चित्राशब्दस्य यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयत्वात् । चित्रत्वं च हविर्वैचित्र्यात् । तत्र 'दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलाः, तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति विस्तरे वाक्यपाठः । १।४।२ । 'दधि मधु घृत पयो धाना उदकं तण्डुलाः' इति पाठः शास्त्रदीपिकायाम् । 'दधि मधु पयो घृतमुदकं धानास्तण्डुलाः' इति भाट्टकौस्तुभे च (१।४।३।२ पृ. १७६.) पाठः । के. • 'चित्रया यजेत' 'त्रिवृद्बहिष्पवमानम्' 'पञ्चदशानि आज्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इति चित्रा–पवमान–आज्य–पृष्ठ–शब्दाः कर्मनामधेयानि । भा. १।४।२।३. • 'चित्रया यजेत पशुकामः' । अत्र पशुफलम् भवति प्रतिबन्धे ऐहिकम्, सति प्रतिबन्धे तु आमुष्मिकम् । वि. ४।३।१२.

चित्राऽधिकरणम् । चित्राऽऽज्याधिकरणम् । चित्रान्यायः । चित्रेष्टिन्यायः । चित्रादिपदं यागनामधेयम् ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः । १।४।२।३ ॥

भाष्यम्— 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'त्रिवृद् बहिष्पवमानम्' 'पञ्चदशानि आज्यानि' 'सप्तदशानि पृष्ठानि' इत्युदाहरणम् । (चित्रा नाम काचित् इष्टिः । बहिष्पवमानं नाम अग्निष्टोमे प्रातःसवने स्तोत्रविशेषः । पञ्चदशानि पञ्चदशस्तोमकानि । एवं सप्तदशानि सप्तदशस्तोमकानि) किं चित्राशब्दः पवमानशब्दः आज्यशब्दः पृष्ठशब्दश्च गुणविधयः, उत कर्मनामधेयानि इति संशयः । प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविधयः । न च एते कर्मणि प्रसिद्धाः । न च अमी यौगिकाः । जातिशब्दा हि एते । चित्रा इति च गुणशब्दः । 'चित्रया यजेत' इति च यागानुवादः । विज्ञातत्वात् न यागविधिः । गुणे फलकल्पनाया यत्नतेनं विवक्षा । तथा 'आज्यानि भवन्ति' 'पृष्ठानि भवन्ति' इति च । गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा । तस्मात् गुणविधयः, इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यस्मिन् गुणविधि. नामधेयम् इति संदिग्धे गुण. अपर उपदिश्यते, प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः, कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुणविधौ हि सति वाक्यं भिद्येत । पुष्यो मासे स्त्रीपशुः. पशवः फलम्, चित्रो गुणः, इति न शक्यमेकेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो गुणो विधीयमानः क्रिया विधीयेत, नाग्नीषोमीये । पशुकामे च विधीयेत, सोऽपि नाग्नीषोमीये । तथा 'पञ्चदशानि आज्यानि भवन्ति' इति आज्येषु पञ्चदशता । न च अविहितानि स्तोत्रेषु आज्यानि भवन्ति । न च अन्यत् विधायकं वाक्यम् । तच्च एतत् आज्यानि विदध्यात्, विहितेषु च पञ्चदशताम् । गम्यते च पञ्चदशतायाः आज्यानां च संबन्धः । स्तोत्रसंबन्धश्च आज्यनामविशात पञ्चदशतासंबन्धश्च । द्वावेतौ अर्थौ एकवाक्यस्य अशक्यौ विधातुम् । अथ तु कर्मनामधेयम्, नैव विरोधो भवति । केवलः सङ्ख्यासंबन्ध. तदानीं विधीयते । अपि च आज्यानि स्तोत्राणि इत्यनेन शब्देन लक्षणयैव गुणो विधीयेत । अत. कर्मणां नामधेयानि वाक्यान्तरैः 'आज्यै. स्तुवते' 'पृष्ठै. स्तुवते' इत्येवमादिभिः विहितानाम् । ननु अप्रसिद्धं कर्मणां नामधेयमिति,

विनियोजकवाक्यकल्पना । यदि तु ' आज्यैः स्तुवते ' इत्यनेन विहितानां पञ्चदशत्वविधिरुच्येत, ततः पूर्वाधिकरणन्यायेन सैव मत्वर्थलक्षणा इति मत्वा वदति 'अपि च आज्यानि स्तोत्राणि ' इत्यादि । संसर्गिद्रव्यत्वाच्च आज्याना साक्षात् पञ्चदशत्वयोगाभावात् अङ्गुलपलादिपरिमाणकल्पना अवश्याश्रयितव्या भवेत् । तेन एवं ज्ञायते " यद्यपि उत्पत्तौ नामत्वं न ज्ञातं गुणवाक्ये च तस्यानधिकारः, तथापि एतद्गुणविधानमेवं सिध्यति 'यदि उत्पत्तौ आज्यशब्दो नामधेयम्' नान्यथा" इति । 'गुणवाक्योपपत्त्यर्थं समभिव्याहृतेन च । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामधेयत्वमाश्रितम् ॥ '

' यदाजिमीयुः, तदाज्यानामाज्यत्वम् ' इति । यस्मात् देवाः प्रजापतिवचनात् एतेषु स्तोत्रेषु आजिमधावन्, ततः तदर्हत्वात् एतानि आज्यानि इति । तथा ' तासां वायुः पृष्ठे व्यवर्तत ' इति ' यस्मात् अपां वायुना पृष्ठे स्पृष्टे रथंतरादीनि जातानि, तस्मात् तानि पृष्ठानि ' इति अर्थवादात् विज्ञातम् । तत्प्रकृतित्वाच्च वामदेव्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । ' द्वौ एतौ अर्थौ एकस्य वाक्यस्य अशक्यौ ' इत्यस्य (भाष्यस्य) अनन्तरम् ' अथ कस्मात्र पञ्चदशसंख्याविशिष्टानि ' इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । ' विशिष्टानां वाचकस्य अभावात् ' इति प्रमाणाम्नातानुच्चारणाभिप्रायम् । ' ननु पदद्वयम् ' इति भवतिक्रियासंबन्धाभिप्रायम् । ' नैतत् पदद्वयमपि विधायकम् ' इति, प्रधानक्रिया हि विशेषणानि पिण्डीकरोति । तदभावात्तु प्रत्येकवर्तित्वात् न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, अतश्च परस्परसंबन्धाभावः । पञ्चदशानि यानिकानिचित् भवन्ति, आज्यान्यपि यावन्तितावन्ति भवन्ति इति कल्पना । तस्मात् नोभयं विधायकम् । न च अनुवादकम्, स्तोत्रेषु वाक्यशक्त्यभावात्, अनर्थकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात् एकानुवादेन इतरविधिः नामधेयत्वे अवकल्पते । 'विधायकम्' इति चात्र विधेयार्थोपनयनव्यापारात् पुनःपुनः अभिहितम्, न हि नामपदस्य विधिशक्तिरस्ति । पञ्चदशानि इति च स्तुतिसाधकतमस्तोत्रीयत्वपरिच्छेदात् मुख्यं स्तुतिमाननिमित्तं स्तोमत्वम् इति शब्दसामञ्जस्यं भविष्यति ।

शा— तत्र सिद्धान्तः ' वाक्यभेदप्रसङ्गेन सामानाधिकरण्यतः । अन्वाख्यानार्थवादाच्च नामतैवोपपद्यते ॥ ' इति ।

सोम— पूर्वाधिकरणवैधर्म्येणोत्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु- यस्मिन् वाक्ये रूढ्या गुणोपदेशः प्रतीयते, तत्र नासौ गुणोपदेशः, किन्तु तस्य नामत्वेन प्रधानसंबन्धः इति ।

वि— ' यच्चित्रया यजेतेति तद् गुणो नाम वा भवेत् ।, चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥, द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः । स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्पवमानेषु तत् तथा ॥ ' २।४।३.

भाट्ट— अत्र गुणे एव रूढानाम् ' चित्रया यजेत पशुकामः ' ' पञ्चदशान्याज्यानि ' ' सप्तदशानि पृष्ठानि ' 'त्रिवृद् बहिष्पवमानम्' इत्यादौ चित्राज्यपृष्ठत्रिवृद्बहिष्पवमानशब्दानां गुणविधित्वं कर्मनामधेयत्वं वेति चिन्तायाम्, दध्यादिवत् रूढेषु कर्मनामधेयत्वासंभवात् गुणविधित्वमेवैषाम् । तत्र चित्रापदे तावत् प्रातिपदिकेन चित्रत्वम्, स्त्रीप्रत्ययेन च स्त्रीत्वं विधीयते, विधेययोः परस्परसाहित्यावगतेः विधेयसामर्थ्यानुरोधेन प्राणिद्रव्यकयागस्यैवोद्देश्यत्वावगतेः । प्रकृतानाम् ' दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत् संसृष्टं प्राजापत्यम् ' इत्येतद्वाक्यविहितानां यागानामुद्देश्यत्वासंभवेऽपि सर्वप्रकृतिभूताग्नीषोमीययागोद्देशेन सर्वपशुयागोद्देशेन वा विधीयते । न चानेकगुणविधाने वाक्यभेदः ' धेनुर्दक्षिणा ' इतिवत् उभयविशिष्टैककारकविधानेन अवाक्यभेदात् । एवमाज्यपदेन घृतम्, पृष्ठपदेन शरीरावयवः । स च संख्याविशिष्टः प्रकरणात् ' आज्यैः स्तुवते ' ' पृष्ठैः स्तुवते ' इत्येतद्वाक्यविहितस्तोत्राङ्गतया यथाक्रमं विधीयते । एवं त्रिवृच्छब्दवाच्यं त्रिगुणितद्रव्यं पवनक्रियाविशिष्टं तथैव तद्वाक्येन विधीयते । सर्वत्र द्रव्याणां स्तोत्रसमीपदेशे अदृष्टार्थं स्थापनेनैव स्तोत्रोपकारकता । उत्पत्तिवाक्येषु तु आज्यादिपदं गुणवाक्यप्राप्तत्वादनुवादः । स्तोत्रमात्रं तु विधीयते । इति प्राप्ते, प्राप्तकर्मानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपानेकगुणविधाने वाक्य-

२२. * चित्राऽऽदीनां फलं किमिहैव जन्मनि, उत इह वा जन्मान्तरे वा इति चिन्तने भर्तृमित्रादयः इहैव इति मन्यन्ते। तान् प्रत्याह 'येषां त्विहफलान्येव चित्राऽऽदीनीति कल्पना। निर्निमित्तं फलं तेषां स्यादिहाकृतकर्मणाम्। १४॥ चित्राऽऽदीनां फलं यावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनि।' १५॥ श्लोवा. चित्राऽऽक्षेपपरिहारे।

* चित्राऽऽदिचोदनाऽऽक्षेपः परिहृतः यज्ञायुधिनः यजमानस्य स्वर्गगमनसिद्ध्यर्थः। बाल. पृ. ७.

चित्रेष्टौ 'अग्ने गोभिर्न०' इत्यादिभिः पुष्टिमन्त्रैरेव होमाः॥

चित्रेष्टौ 'अथैता आहुतीर्जुहोति' इति विधाय 'एता वै देवताः पुष्टिपतयः' इति श्रुतम्। तन्नियमेन के चित्पुष्टिलिङ्गा उपादेयाः। इति प्राप्ते, 'अग्ने गोभिर्न आगहीन्द्रपुष्ट्या जुषस्व नः' इत्यादिमन्त्राणामेव क्रमेणाम्नातत्वात् पुष्टिलिङ्गत्वाच्च नानियमः। संकर्ष. २।४।५.

* चित्रेष्टौ आज्यभागयोर्याज्यापुरोनुवाक्ये वार्त्रघ्न्यौ। वार्तिकमतेन। वि. १२।२।७. * चित्रेष्टौ तण्डुलेषु प्राकृतव्रीहियवान्यतरनियमो नास्ति। (अधिकरणं तु 'यत्कैवल्यं प्राकृतस्य' इत्यत्र) भा. १०।२।११।७१. * चित्रेष्टौ निर्वापमन्त्रे तद्देवतापदोहः। भा. ९।३।२। १–२, ४–८. * चित्रेष्टौ मान्त्रवर्णिक्य एव इन्द्रादयो देवता', न अन्या एव काश्चित्। संकर्ष. २।४।५. * चित्रेष्टिद्रव्याणाम् 'दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलाः तत् संसृष्टं प्राजापत्यम्' इत्येतेषां तुल्यार्थत्वेऽपि अन्योन्यसापेक्षत्वेन विकल्पाभावः। तु पृ ८००.

* 'अथैष ज्योतिः' 'एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इति एतच्छब्दपरामृष्टानां गुणानां सहस्रदक्षिणायाश्च प्राप्तकर्मानुवादेन विधाने वाक्यभेदापत्ते. चित्रान्यायेन (चित्राधिकरणेन १।४।२।३) नामधेयत्वम्। कौ. १।४। ५।५ पृ. २१७. * चित्रायागे चतुर्थपञ्चमे हविषी 'सारस्वतौ भवतः' इति। तत्र याज्यानुवाक्याक्रमेण स्त्रीयागस्य प्राथम्यावगमात् मुख्ययागक्रमेण स्त्रीयागस्य प्रथमं निर्वापः कार्यः। वि. ५।१।७, * चित्रायागे मधुनि उदके च प्राकृतौ नाज्यावगताज्यधर्माः कर्तव्याः, शुक्लवर्णत्वात् उत्पवनादीनां संभवाच्च। न पयोधर्माः दोहनादीनामसंभवात्। ८।१।१९.

* चित्रावादः। (अत्र 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्' इत्यस्य 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानम्' इत्येतावतः सूत्रांशस्य च वृत्तिकारमतेन अर्थः संगृह्यते। अत्रैवार्थे प्रसङ्गेन चित्रावादस्य पूर्वपक्ष उपन्यस्त इति कृत्वा चित्रावाद इत्येतस्य नाम अनेकेषु ग्रन्थेषु आहितम्। अर्थादेव चात्र चित्राक्षेपवादः चित्राक्षेपपरिहारश्च संगृहीतावेव।) भाष्यम्— ननु प्रत्यक्षादीनि अन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि। शब्दस्तु न प्रमाणम्। कुतः? 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्'। अनिमित्तम् अप्रमाणं शब्दः। यो हि उपलम्भनविषयो नोपलभ्यते, स नास्ति यथा शशस्य विषाणम्। उपलम्भकानि च इन्द्रियाणि पश्वादीनाम्। न च पशुकामेष्ट्यनन्तरं (चित्रेष्ट्यनन्तरमित्यर्थः) पशव उपलभ्यन्ते। अतो नेष्टिः पशुफला। कर्मकाले च फलेन भवितव्यम्। यत्काल हि मर्दनम्, तत्कालं मर्दनसुखम्। कालान्तरे फलं दास्यति इति चेत्। न कालान्तरे फलमिष्टेः इत्यवगच्छामः। कुतः? यदा तावदसौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न दत्तवती, यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ नास्ति। असती कथं दास्यति। प्रत्यक्षं च फलकारणमन्यदुपलभामहे। न च दृष्टे कारणे सति अदृष्टं कल्पयितुं शक्यते प्रमाणाभावात्। एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गोऽपि फलं न भवतीति मन्यामहे। दृष्टविरुद्धमपि भवति किंचिद्वचनम्। पाप्नचयन विधायाह (अन्येष्टौ) 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति (नात्मानम्)। न च तत् स्वर्गं लोकं यातीति। प्रत्यक्षं हि तत् दह्यते। न च 'एष याति' इति विधिशब्दः। एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धवचनमप्रमाणम्। 'अप्सुनि मज्जन्त्यलाबूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते' इति यथा। तत्सामान्यात् अग्निहोत्रादिचोदनास्वपि अनाश्वासः। तस्मात् न चोदनालक्षणोऽर्थः धर्मः। (इति पूर्वपक्षः)।

(सिद्धान्तमाह) 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानम्' तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। अपौरुषेयः

घटते एव । प्रमाणान्तरसद्भावपरीक्षया प्रामाण्यं वक्तव्यम्, न स्वतः इत्येवंपरो ग्रन्थः । (अस्यार्थः – यदेतत् प्रमाणान्तरानुपलम्भेन अप्रामाण्याभिधानं तत् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रतिपादनपरम् । निरपेक्षस्य हि प्रमाणान्तरानुपलब्धेऽपि प्रामाण्यं स्वातन्त्र्येणोपपद्यते एव । सापेक्षस्य च प्रमाणान्तरायत्तं प्रामाण्यम् । तच्च प्रमाणान्तरमेवं स्यात् यदि क्रियाऽनन्तरं फलं स्यात् । तदभावे प्रमाणान्तरेण अयमर्थः प्रत्येतुं न शक्यते इति तदपेक्षस्य अप्रामाण्यं युक्तमेव । तस्मात् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वप्रदर्शनार्थत्वे अस्य [भाष्य-] ग्रन्थस्य, न किञ्चिदनुपपन्नम्) । तच्चात्र प्रमाणान्तरं दृष्टम् । कथं पुनरत्र दृष्टावगतिः ? क्रियाऽनन्तरभावित्वात् फलस्य । कथं तर्हि कृष्यादेः ? (उत्तर विकल्प्य आह) किं कृष्यादेः नानन्तरं फलमवगम्यते ? किं क्रियाफलं नावगम्यते उत प्रयोजनफलम् । पाटनादि तावत् क्रियाफलमवगम्यते । व्रीह्युत्पत्तिस्तु प्रयोजनम् । न च प्रयोजनानवगमात् अदृष्टता उच्यते । अत्र हि प्रयोजनं फलं न पद्यते दृष्टावगम्यन्ते फलान्तरानन्तरत्वात् । यच्च किञ्चित् इतिर्विदारादि अवगम्यते न तत् पाटनादिवत् व्रीह्युत्पत्तेः पश्चात् कारणतया शक्यते वक्तुम्, अदर्शनात् । तस्मात् प्रमाणान्तरपरीक्षैवात्र धर्मजिज्ञासुभिः कर्तव्या । न पुनरप्यभावात् धर्मावगतिः ।

कथं पुनः स्वर्गकामादिषु विद्यमानोपलम्भनता । (स्वर्गं प्रति साध्यसाधनभावस्य अदृष्टप्रमाणसमधिगम्यत्वात् । ततश्च स्वर्गकामादिचोदनानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं स्यात् – इति सिद्धान्ती । आशंसा तत्राह–) नियोगस्य तावत् नियोगान्तं पदवादी अवद्यतम् । एकश्चायं नियोगः अनुबन्धभेदात् भिद्यते इति स्थितम् । तस्मात् सर्वत्र सापेक्ष इत्युक्तं भवति । (नियोगस्य नियोजकत्वं तावत् नास्ति । प्रमाणान्तरसमधिगम्या फलसाधनतैव कर्मणो नियोक्त्री । तदनुवादतस्तु लिङादयः इति यदा पदवादानुगम्, तदा स्वर्गादावपि, प्रकृतात् नियोगस्य अधिकारविरहानुपलम्भात्तेन भिन्नस्य सर्वत्र नियोजकत्वं नास्ति । तेन तत्रापि सापेक्षत्वात् सर्वत्र सापेक्ष शब्द इत्युक्तं भवति) । अतो यत्र प्रमाणान्तरमस्ति भवतु तत्र सापेक्षम्, यत्र नास्ति तत्र मा भूत् । तस्मात् यत्तु उक्तं शब्दस्तु न प्रमाणमिति । (भवतु तत्र तथात्वं सापेक्षत्वम्, न पुनः प्रामाण्यम्, अनुवादकत्वात् । यत्र नास्ति प्रमाणान्तरं तत्र तथात्वमपि मा भूत्, दूरत एव प्रामाण्यम् । अत्र च मूलयुक्तिः पारतन्त्र्यदर्शनात् सापेक्षत्वमिति । विद्यमानोपलम्भनता तु सापेक्षत्वे एव अभ्युच्चययुक्तिः इति स्वर्गकामाधिकारेऽपि सापेक्षत्वात् अप्रामाण्यमिति स्थितम्) ।

दृष्टविरुद्धं च किञ्चित् वैदिकं वचनम् । यत्र वचनं विधायाह "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति" इति प्रत्यक्षं शरीरं व्यपदिशति । न च तत् स्वर्गं याति इति । प्रत्यक्षं हि दह्यते । न चैव याति इति विधिशब्दः । एवंजातीयकं च प्रमाणविरुद्धमप्रमाणम् (इति भाष्यम्, पाठभेदः क्रियाभिद्वत) । कथं पुनरिदं प्रमाणविरुद्धम् । अर्थवादोऽयम् । अर्थवादेषु च सर्वे प्रमाणविरोधाः गुणवादेन व्याख्याताः । अथाप्यभिप्रायः, 'नापि अर्थवादा व्याख्याताः' इति । बालिशभाषितमेतत् । नहि उक्तस्य उच्यमानस्य वा व्यवस्थितस्य आक्षेपो युक्तः, अन्यत्र विशेषाभिधानात् । उक्तोच्यमानताविशेषे विवक्ष्यमाणे सर्वमनवस्थितं स्यात् । तस्मात् स्थितास्थितत्वमेव वक्तव्यावक्तव्यकारणम् । किञ्च अत्र उपन्यस्तस्य परिहृतस्य तत्र (अर्थवादाधिकरणे) पुनरुपन्यासो न घटते प्रत्यक्षविरोधात् इति । (समाधानमाह–) उच्यते । स्थिते एवार्थवादानां गुणवादेन व्याख्याने इदं वचनमाक्षिप्यते । अत्र हि तदुक्ता गुणवादैः न शक्यन्ते । गुणवादा हि प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिविरहेण उपपद्यन्ते । अत्र च प्रमाणान्तरप्रतिपत्तिः शरीरे एव । [illegible] शरीरव्यतिरिक्तं किञ्चिदुपलभामहे । तत्र 'एष' इति व्यपदिष्टम्, 'याति' इत्यनेन विरुद्धम्, दह्यमानत्वाच्छरीरस्य । तस्मात् विधितः (विप्रलम्भकतया) अर्थवादत्वञ्च अवगन्तव्यम् भवतीति । किञ्च विधौ हि सति नियोगोऽपि तावत् स्वातन्त्र्यशङ्का जायते । अर्थवादे तर्हि नास्ति इति प्रदर्शयति (भाष्यम्) 'न चैव याति इति विधिशब्दः' इति (विधित्वे हि नियोगस्य प्रमाणान्तरानपेक्षत्वात् स्वातन्त्र्यशङ्का भवति । अर्थवादे तु

सु. पृ. ९७. * चोदना । ‘ प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः । सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ॥’ श्लोवा. १।१।२।२।२१०–२११. * चोदना यद्यपि कार्यमर्थं प्रतिपादयति , तथापि पौरुषेयी चोदना प्राप्नोति , वचनस्य स्वातन्त्र्यदर्शनात् ततश्च प्रत्ययान्तरसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यमापद्यते (इति चेन्न) । यदि चोदना कार्यमर्थं प्रतिपादयति तदा न पौरुषेयी । पुरुषा हि प्रमाणान्तरप्रतीतार्थप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुञ्जते । न च कार्यं प्रमाणान्तरप्रमेयम् । तेन तत्प्रतिपादकस्य न पौरुषेयत्वम् । अतः अदृष्टमपि स्वातन्त्र्यं कल्प्यते कार्यप्रतीतिबलेन । चैत्यवन्दनादिषु तु पौरुषेयत्वेन स्मरणम् । तेन अनपेक्षत्वं चोदनायाः । ऋजु. पृ. २३.

चोदना वा गुणानां० इत्यनेन न्यायेन (२।२।३।६) अनेकार्थोपादानलक्षणादपि गुणात् कर्मान्तरविधिसिद्धिः (यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् इत्यादौ) । सु. पृ. ८८९, * ‘चोदना वा गुणानां युगपत् शास्त्रात्’ इत्यनेन न्यायेन विष्ण्वादिवाक्यैः (विष्णुरुपांशु यष्टव्यः इत्यादिभिः) यागविधावपि अन्तरालवाक्येन कर्मान्तरविधानापत्तिः । पृ. ७५१. * चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टम् इत्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्च , नेन्द्रिय (वा) । भा. १।१।२।२ पृ. १२, * यत्र भूयांसो गुणाः समाम्नाताः तत्र क्रियार्था चोदना इति गम्यते । ३।३।३।१०, * चोदनाः न पौरुषेय्य. इति सिद्धान्तः । १।१।८।२७–३२. * चोदनायाः प्रामाण्यम् । न तावदुपलम्भकारणान्तरं शक्यानुमानं परिगणितप्रमाणसामग्रीव्यतिरिक्तस्य अभावनिश्चयात् । उपदेशात्तु व्यामोहादपि उपपद्यते । असति व्यामोहे वेदादपि उपपद्यते । अतः प्रमाणान्तरस्य अनपेक्षणात् न तद्विपर्ययेण अप्रामाण्यं चोदनायाः । स्वतश्चार्थप्रतिपादकतया अर्थसंस्पर्शिता । ऋजु. पृ. २४.

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत , नह्यशब्दं प्रतीयते । ४।३।५।१० ॥

‘तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति’ इति श्रूयते, ‘यः सर्वायायुरते , स विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत’ इति च । इदं पितृकर्म विश्वजिद्यागो वा किं निष्फलं कर्ममात्रम् , उत सफलमिति संशये पूर्वपक्षमाह । अस्या चोदनाया विधिवाक्ये फलाश्रुतेः फलस्य अश्रवणात् कर्ममात्रं निष्फलमेव कर्म विधीयेत । नहि अशब्दं शब्देन अप्रतिपादितं फलं प्रतीयते प्रत्येतुमर्हति । तस्मात् फलाश्रवणात् पितृकर्म विश्वजिच्च निष्फलः सन्नेव विधीयते ।

अपिवाऽऽम्नानसामर्थ्याच्चोदनाऽर्थेन गम्येतार्थानां ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धस्तस्माच्छ्रुत्येकदेशः सः । ११ ॥

पूर्वपक्षं निरसितुम् अपिवा–शब्दः । न तत् कर्म निष्फलम् । तत्र कर्मणि फलस्य चोदना , करोति यजेत इति अर्थेन कर्तव्यतावचनेन गम्येत । आम्नानसामर्थ्यात् । आम्नायते इति आम्नानं विधियुक्ता भावना । आम्नानसामर्थ्यात् विधिभावनासामर्थ्यात् फलचोदना गम्यते । ननु फलवाचकः शब्दोऽत्र नास्ति । सत्यम् । परन्तु लोके श्रुतानामर्थानाम् अर्थवत्त्वेन उपपत्तिमत्त्वेन कारणेन वचनानि व्यवहितान्यपि अध्याहारादिभिः संबन्धीनि प्रतीयन्ते । अन्यथा तु अर्थतः यानि असमर्थानि पदार्थं बोधयितुम् , तेषामर्थतः असमर्थानाम् आनन्तर्येऽपि सति असंबन्धः न संबन्धः नान्वयो भवति । ‘देवदत्तस्य भार्या राज्ञ. पुरुषः’ इत्यत्र भार्यापदस्य राज्ञः इति पदेन आनन्तर्ये सत्यपि न तयोः संबन्धः कश्चित् । तस्मात् सः दूरस्थोऽपि फलबोधकः शब्दः, श्रुत्येकदेशः भूतस्य वाक्यस्य एकदेशः इति ध्येयम् । अर्थतः संबद्धस्य दूरस्थस्यापि अन्वयो ज्ञातुं शक्यते अव्यवहितस्यापि च अर्थतः असंबद्धस्य अन्वयो ज्ञातुं न शक्यते । प्रकृते ‘पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति’ इत्यादावपि दूरस्थेन फलपदेन अन्वये सति कर्मण. सफलता सिध्यति ।

वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् । १२ ॥

सिद्धान्ती एव आह । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः तु-शब्दस्य स्थाने निविशमानः । गुणार्थवत् वाक्यार्थ. संपद्यते । यथा ‘इन्द्राय राज्ञे सूकरः’ इति वाक्यस्य स्वतः आख्यातशून्यस्यापि ‘अश्व आलभ्यते’ इति वाक्यान्तरस्थे

साध्यसाधनसिद्ध्यपेक्षा अवसीयते (प्रवृत्तिदर्शनेन लिङादीनां कार्यार्थप्रतिपादकत्वं तावत् अवगम्यते लोके । तथा व्युत्पन्नास्ते स्वार्थाभिधाने न प्रमाणान्तरमपेक्षन्ते । अतो यद्यपि वक्ता प्रमाणान्तरप्रतीतामेव कार्यतां विवक्षति, तथापि शब्दः स्वसामर्थ्येनैव तां प्रतिपादयति । तेन वेदेऽपि न साध्यसाधनावगमपूर्वकः अर्थोऽभिधीयते । दर्शितं च भाष्ये— आचार्यचोदितः करोमि इति हि दृश्यते नानेनास्य सिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति, यतः प्रतिपत्ता कार्यमेव प्रतिपद्य अनुतिष्ठति, न पुनः साध्यसाधनभावम् । अतः कुर्वाण आपृष्टः ' आचार्यप्रेरितः करोमि ' इति व्यपदिशति, न साध्यसाधनभावावगमम् । यदि पौरुषेयेऽपि वाक्ये प्रतिपत्ता निरपेक्षत्वमेव कार्यं बुध्यते, तदा किमिति पुरुषापेक्षा संबन्धस्य निराक्रियते । भवतु पौरुषेयः संबन्धः, वेदाश्च पौरुषेयाः । तथापि निरपेक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यं भविष्यति । अत्रोत्तरम्—) कारणदोषसंभावनानिराकरणाय निराक्रियते । (न पुनरसमर्थितौ । अस्यार्थः— यदि पौरुषेयत्वं न निराक्रियते तदा उपपन्नाऽपि कार्यप्रतीतिः कारणदोषात् मिथ्या स्यात् । प्रामाण्यप्रतीतं हि स्वयमर्थं पुरुषः परस्मै प्रतिपादयति । तत्र च पौरुषेयस्य वचनस्य, कार्यस्य कारणानुमापकता । यदि च वेदानां पौरुषेयता स्यात् तदा प्रमाणान्तरेण वेदार्थं प्रतीत्य पुरुषेण उपदेशः कार्यः । न च प्रमाणान्तरमस्ति इति कारणदोषसमुत्पन्नाऽपि प्रतीतिः मिथ्या स्यात् ' चैत्यं वन्देत स्वर्गकामः ' ' स्तूपाय भक्तं दद्यात् स्वर्गकामः' इति । एवमर्थं निराक्रियते) तस्मात् स्वातन्त्र्यं नियोगस्य इत्यनेन विवेकः प्रदर्श्यते । पुरुषं हि नियुञ्जानः साध्यसिद्धिम् अवगमयति इति षष्ठे प्रतिपादयिष्यति ।

क्रियैवं सति अनन्तरानुपलब्धिर्निरस्ता भवति । बाढं निरस्ता । नहि अस्मिन् पक्षे क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः, किं तर्हि नियोगार्थवशात् । अतश्च अस्मात् अस्य सिद्धिः इत्येतावदेव गम्यते, आनन्तर्यं व्यवहितं वेति । तच्च अनपेक्षत्वं यत्नतः प्रतिपादितम् । (यदि क्रियाशक्तिनिरूपणा साध्यसिद्धिः, तदा अनन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति शङ्कार्थः स्यात् । न च अस्मिन् पक्षे— स्वातन्त्र्येण कार्याभिधानपक्षे— यस्मादियं क्रियाफलं साधयितुं शक्नोति, तस्मात् कार्यात् फलसिद्धिः इत्येवं क्रियाशक्तिं निरूप्य साध्यसिद्धिः । किं तर्हि, यस्मात् कामी कार्यं बोध्यते तस्मात् कार्यं फलमिति । न च क्षणभङ्गुरां क्रियां नियतदेहान्तरभोग्यस्वर्गसाधनाशक्तां स्वर्गकामः कार्यतया बोद्धुमर्हम् इत्यपूर्वं कालान्तरस्थायि फलसिद्धिसमर्थं लिङादयः कार्यतया बोधयन्ति, इति तस्य स्थास्नुतया कालान्तरेऽपि फलसाधनत्वाविरोधः । यस्मात् प्रामाण्यापादकम् अनेनेदं सिध्यति इत्येतदर्थानपेक्षत्वम्, तच्च यत्नतः साधितम् अपौरुषेयत्वप्रतिपादनेन) । पृ. १५६–१६०

' न चैष विधिशब्दः ' इत्यपि प्रत्युक्तम् । ननु च ' स एषः ' इत्युपपन्नार्थम् । ' स्वर्गे लोके याति ' इति कथम् ? अधिकृतकामसिद्धेः सिद्धम् । (एतदपि सिद्धम्, यस्मात् अधिकृतस्य कामः स्वर्गादिः सिध्यति इति स्थापितम्) यदुक्तम् ' अहंकारममकारौ अनात्मनि आत्माभिमानौ ' इति मुषितकषायाणामेव एतत् कथनीयम्, न कर्मसङ्गिनाम् इत्युपरम्यते । आह च भगवान् द्वैपायनः ' न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ' (गीता ३।२६) इति रहस्याधिकारे । तस्माच्च विवृतमत्र भाष्यकारेण भगवता ग्रन्थान्तरानुरोधात्, नाज्ञानात् इति । बृहती. पृ. १८७ । (श्लोकवार्तिकार्थस्य भाष्ये एव स्पष्टत्वात् श्लोकवार्तिकं नात्र पृथक् संगृह्यते) ।

● चित्रिणी वज्रिणी इत्यादयः इष्टकाः अप्रकरणे समाम्नाताः । तासामपि अग्न्यर्थत्वात् अरण्यत्वम् अङ्कुष्यत्वं भस्मयोगः इति इष्टकाधर्माः कर्तव्याः, प्रकरणात् वाक्यस्य बलवत्त्वात् । भा. ३।६।१२।३५, ● चित्रिणी वज्रिणी भूतेष्टकाः इत्यादय इष्टकाः अग्निशेषाः न तु चितिशेषाः । तेन ताः सकृदुपधातव्याः, न प्रतिचिति । ५।३।६।१५–१६. ● चित्रिण्यादीनां ब्राह्मणविहितानामिष्टकानां मध्यमचितावुपधानम्, नोत्तमायां पञ्चम्याम् । चि. ५।३।७, ● चित्रिण्यादीनां लोकंपृणातः पूर्वं मध्यमचितौ उपधानम् । ५।३।८.

● चिनोतिवाक्यार्थः तत्रोत्तरान्तपरत्वात् अग्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेः भावनाऽन्वयपरत्वात् अग्नि-

चनन तत्' इति अन्यार्थदर्शनं तन्नभेद दर्शयति। साङ्गयोर्हि फलसंबन्धः, तेन साङ्गयोः प्रधानयोः पौर्वापर्यं ज्ञायते। तस्मात् राजसूये पृथग्दक्षिणायुक्तानाम् आग्ना वैष्णवादीना भेदेन अङ्गानुष्ठानमिति सिद्धान्त.। के.

* चोदनागतं यत्, तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमितरत्। भा. ८।२।६।११, * चोदनागतं लिङ्ग ज्ञापकम्, मन्त्रगत प्राप्तस्य द्योतकम्। ८।१।१६।२१, * चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानम् इत्युक्तमस्माभिः (चोदनासूत्रे)। १।१।५।३. * चोदनायाथात्म्यम्। एकपुरुषपाठस्य अविश्रम्भणीयत्वेन चोदनायाथात्म्यनिश्चायकत्वायोगात् पारम्पर्याविच्छेदेनैव निश्चायकत्वम् अङ्गीकार्यम्। अनादित्वाच्च अनवस्थादोषाभावः। सु. पृ. १२३.

* चोदनालक्षणं कर्तव्यतया उपदिश्यते। यच्च कर्तव्यतया उपदिश्यते न तदनर्थः। कर्तव्यताऽवगमादेव अनर्थत्वनिवृत्तेः। ऋजु. पृ. २८.

* चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (१.१।२।२)। अनेन सूत्रेण धर्मस्वरूपं तत्प्रमाण चोच्यते। (तत्र सामान्यतो धर्मे वेद. प्रमाणम्। विशेषतश्च विधय अर्थवादाः मन्त्रा. नामधेयानि च प्रमाणम्)। मपि. पृ. ७. * चोदना०। धर्मे प्रमाणस्य निषे. प्रतिज्ञाऽर्थं चोदनासूत्रम्। तदुक्तम् 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन.' इति। तथेदं धर्मलक्षणद्वारा सामान्यतो धर्मस्वरूपोक्त्यर्थमपि। तच्चेदमर्थद्वय वचनव्यक्तिद्वयतः एकेनापि सूत्रेणोच्यते। तत्र अन्यतरा शाब्दी अन्यतरा आर्थी (वचनव्यक्तिः)। तत्र 'यो धर्म.' इत्युद्दिश्य 'स चोदनालक्षण: चोदनाप्रमाणकः' इति प्रमाणवचनव्यक्ति.। 'य. चोदनालक्षण:' इत्युद्दिश्य 'स धर्म.' इति स्वरूपवचनव्यक्तिः। [illegible] चोदनाप्रमाणकत्वस्य धर्मलक्षणत्वात् निषेधेऽपि च प्रवर्तनाविषयत्वेनेव निषेधे निवर्तनाविषयत्वेन चोदनालक्षणत्वात् अतिव्याप्तिं वारयितुम् अर्थः इति अनर्थसाधनत्वाभावोऽपि विशेषणम्। श्येनयागव्यावृत्त्यर्थं तत् इति भाष्ये। तस्य हि फल हिंसेति। सत्योश्चरत्यां (वचनव्यक्तौ) तावतैव पर्यवसानम्। आद्यायां तु द्वौ नियमौ विवक्षितौ। यो धर्म तत्र चोदनैव प्रमाणम् इत्येक प्रत्यक्षानुमानबुद्धवाक्यादिव्यावृत्त्यर्थः। यो धर्मस्तत्र चोदना प्रमाणमेव इत्यपरः नास्तिकाभिमतवेदाप्रामाण्यनिरासार्थः। इति चोदनासूत्रार्थः। बाल पृ. ४-५.

⁑ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः। १।१।२।२॥

को धर्मो नाम इत्याकाङ्क्षाया धर्मस्य लक्षणमुच्यते। चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्, विधिवाक्यमित्यर्थः। चोदनया लक्ष्यते ज्ञायते स चोदनालक्षणः। अर्थः पुरुषस्य इष्टफलार्थ.। तथा च विधिबोधितत्वे सति पुरुषार्थोपयोगित्वम् इति धर्मस्य लक्षणम्। विशेषणानुपादाने भोजनादौ अतिव्याप्ति., विशेष्यानुपादाने परम्परया अनिष्टहेतौ श्येनादौ अभिचारकर्मणि अतिव्याप्तिः, तदुभयनिरासार्थं पदद्वयम्। तथा च धर्मस्य लक्षणवत्त्वात् तज्ज्ञानार्थं मीमांसा कर्तव्या इत्यधिकरणार्थः। के.

* चोदना०। न च अस्मिन् सूत्रे 'धर्मे चोदनारूपस्य वेदशब्दस्यैव प्रामाण्यम्' इति नियमकरणात् स्मृत्याचारयोरस्य प्रामाण्याङ्गीकारे च तद्भङ्गापत्ति. इति वाच्यम्। तत्रत्यचोदनाशब्दस्य 'चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तक वाक्यम्' (भाष्यम्) 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः' (श्लोवा पृ २११।११) इति भाष्यवार्तिकस्वरसात् विधिमात्रवचनत्वेन तस्मिन् सूत्रे ईदृशनियमाकरणात्। अत एव तत् सूत्रं न प्रथमाध्यायार्थप्रतिज्ञापरम्, अपितु प्रथमपादव्युत्पाद्यविधिप्रामाण्यप्रतिज्ञापरमेव इति स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यामः (१ पृष्ठे। परन्तु अनवत्यात् न्यूनमेव किञ्चित्तत्रोक्त नाधिक किमपि)। नियमोऽपि तेन ईदृश एव क्रियते 'धर्मे एव प्रमाणं चोदना' इति। यद्यपि च 'चोदनैव प्रमाणम्' इत्यपि नियमः क्रियेत, तथापि 'प्राधान्येन सैव प्रमाणम्' इत्येवपरो द्रष्टव्यः। न तु एतावता अन्येषां प्रामाण्यनिषेध.। कौ. १।२।४।४२ पृ. ७६. * चोदना०। सूत्रस्यैवं योजना—चोदनालक्षण कार्यरूपः वेदार्थ. नेन्द्रियादिलक्षण. क्रियाकारकसंसर्गादिः। तत्रार्थो यो नि.श्रेयसफलः स धर्मः, अनर्थः श्येनादिनियोगः। ऋजु. पृ २७. * चोदनालक्षण. अर्थः श्रेयस्कर। भा. १।१।२।२ पृ. १७, * चोदनालक्षण: सम्यक् सम्न्वयः। १।१।५।५ पृ. ४२. * चोदनालक्षणसूत्रेण कार्ये अर्थे

* चोदकाभावे प्राजापत्यन्यायाभावः । (५।२।१)। बाल. पृ. ८७. * चोदकावगतक्रमानुरोधेन तदन्तापकर्षः तदाद्युत्कर्षश्च न्याय्यः । ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये, सवनीये च पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रम एव तदन्तत्वतदादित्वनियामकः । सोम. ५।१।१२. * चोदकाश्रितत्वात् श्रुत्यर्थपाठकाण्डाना बलीयस्त्वम्, प्रयोगवचनाश्रितत्वात्तु मुख्यप्रवृत्तिक्रमयोर्दुर्बलत्वम् । टुप्. ५।१।१०।१८. * चोदकप्राप्तं ग्रहकालत्वं विकृतिषु 'य इष्ट्या पशुना॰' इति वचनेन बाध्यते । वि. ५।४।७. * चोदकप्राप्तस्य यस्य प्रत्यक्षभुवेन कार्यमभिनिर्वर्त्यते, तत् तेन निवर्त्येताम् । भा. १०।२।२८।६७ (६८). * चोदकप्राबल्यात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, ततः सारस्वतस्य । आध्वरकल्पायाम् । रत्न. ५।१।१०।१८.

* चोदकव्यापारौ । भावयेत् । किम् ? पशूपकारम् । केन ? पुरोडाशयागेन । कथम् इत्यनेन यागगतो व्यापारः (अभिलषितः) । स च उपमितलक्षितप्रापणेन अग्नीषोमीयस्य (पौर्णमासिकस्य) यो यागगतो व्यापारः, तं सादृश्येन आकाङ्क्षति । तत्र यदेतत् अग्नीषोमीययागगतव्यापारविशेषनियमनम् अष्टमलक्षणसिद्धम्, तदुत्पत्तिरिव उत्पत्तिः । तस्य च व्यापारस्य यत् इतरेण संबन्धकरणम्, सा प्राप्तिः (विनियोग इत्यर्थः) । द्वावपि चेमौ चोदकव्यापारौ । टुप्. १२।१।१।२.

* चोदना इति अपूर्वं ब्रूमः (चोदना पुनरारम्भः इत्यत्रेदम्) । भा. २।१।२।५, * चोदना इति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः । आचार्यचोदितः करोमि इति हि दृश्यते । १।१।२।२ पृ. १२. * चोदना । 'क्रियाप्रेक्षिते. पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ । तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिंश्चोदनोच्यते ॥' श्लोवा. १।१।२।२. * 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ।' बाल. पृ. ४. * चोदना च क्रियायाः अभिधायकं वाक्यम् । भा. २।१।१।१ पृ. ३७२. * चोदना धर्मे प्रमाणमेव न वा इति संशये शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव प्रामाण्यदर्शनात् चोदनात्मकशब्दस्य मूलभूतप्रमाणान्तराभावात् तस्या अपि अप्रामाण्यात् धर्मो निष्प्रमाणक इति पूर्वपक्षः । शब्दस्य प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वेन स्वतः प्रामाण्यात् धर्मश्चोदनाप्रमाणक एव इति सिद्धान्तः । वैद्यनाथी. १।१।५।५ पृ. २३.

ॐ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

अपूर्वं कथमवगम्यते तदाह । चोदना इति अपूर्वं ब्रूमः । चोद्यते फलार्थं कर्मणश्चोदनात् आक्षिप्यते इति । अस्तीति शेषः । अपूर्वम् अस्ति । पुनःशब्दः यतः इत्यर्थे इति कुतूहलम् । यतः फलार्थं कर्मणः आरम्भः शिष्यते । अपूर्वाभावे विधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् फलजनकत्वेन कर्मविधानान्यथाऽनुपपत्त्या अपूर्वस्य सिद्धिः । अपूर्वम् आत्मनि समवैति । अपूर्वस्य सत्वात् विहितद्रव्यगुणापचारे प्रतिनिधिना प्रयोगोऽनुष्ठातव्यः । इदं चापूर्वं कर्मजन्या शक्तिर्वा सूक्ष्मं फलमेव वा । के.

* चोदना पुनरारम्भः । यच्च वृत्त्यन्तरकारैः आरभतेर्णिजन्तात् अच् प्रत्ययमुत्पाद्य आरम्भयति प्रवर्तयति इति आरम्भः प्रवर्तक वाक्य चोदना इति चोदनास्वरूपकथनार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यातम्, तत् प्रकृतापूर्वप्रतिपत्त्युपायशब्दचिन्तानौपयिकत्वात्, चोदनास्वरूपकथनार्थत्वे च अस्य सूत्रस्य चोदनासूत्रानन्तर (१।१।२) कर्तव्यत्वापत्तेरयुक्तम् ।

'आरम्भः शिष्यते' इति भाष्येण आरम्भप्रातिपदिकात् फलोत्पादनवाचिनः 'तत्करोति तदाचष्टे' (पा॰ धातुपाठे चुरादौ गणसूत्रमिदम्) इति स्मृतेः आरम्भमाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे णिचमुत्पाद्य अच्-प्रत्ययकरणेन आरम्भं फलोत्पादनम् आचष्टे इत्यारम्भशब्दव्याख्यानात् आरम्भः चोदना, इत्यारम्भशब्दार्थो लभ्यते । सु. पृ. ६१२.

ॐ चोदना पुनरारम्भः । २।१।२।५ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते ? अस्ति तावदपूर्वमिति कृत्वा न नामार्थेभ्य, किन्तु भावार्थेभ्य एवेति निरूपितम् । इदानीमपूर्वमेव किमस्ति नास्तीति विचार्यते । अथायं पूर्वपक्षिणोऽभिसंधिः— न तावदपूर्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । नाप्यनुमानेन, तद्व्याप्तिवल्लिङ्गाभावात् । न च शब्देन । न च लोके अपूर्वप्रतिपादकं किञ्चित्पदमवगम्यते । अपूर्वपदं तु अन्वर्थनामतया अभावप्रतिपादकमेव । न च अपदार्थीभूतस्य वाक्यार्थत्वमस्ति । नाप्युपमानेन,

समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तम् ' सन्मूलस्य प्रमाणत्वं साध्यस्यापि परैः श्रितम् । न सिद्धमप्यसन्मूलमाश्रयेणाभिदूषितम् ॥' (वा. पृ. २२४) इति । किञ्च म्लेच्छप्रसिद्धार्थपरिग्रहे सति द्रविडकर्णाटसिंहलादिदेशभेदेन म्लेच्छभाषावैचित्र्यात् सर्वेष्वेव आर्याप्रसिद्धशब्देषु क्वा चित् क्व चित् देशे केनापि म्लेच्छेन अयं शब्दः क चिदर्थे प्रयुक्त इति शङ्कया निगमादिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अतो निगमादिवशेनैव पिकादिशब्दानाम् अर्थनिर्णयः इति । एवं प्राप्ते, अभिधीयते । भवेदेवं यदि आर्यप्रसिद्ध्यविरोधेऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणं न भवेत् । तथाहि, पिकादिशब्दास्तावत् वेदेषु अनुष्ठेयार्थतया श्रूयन्ते । तेन नैषां पदापभ्रंशरूपत्वं संभवति, नापि अनर्थकत्वम् । न चैते आर्यव्यवहारे क चिदर्थविशेषे प्रसिद्धाः प्रत्यभिज्ञायन्ते । ज्ञायन्ते च कोकिलाद्यर्थविषयाः म्लेच्छप्रयोगेषु । न च शब्दार्थसंबन्धावधारणे कश्चित् आर्यम्लेच्छयोः विशेषोऽस्ति । यत्र पुनः आर्यैः अन्यत्र प्रयुक्तः शब्दो म्लेच्छैः अन्यत्र प्रयुज्यते, तत्र आर्याणां शब्दार्थनिरूपणेषु अभियुक्ततरत्वात् तद्वशेन म्लेच्छप्रसिद्धेः गौणत्वेनैव उपपत्तेः भवतु आर्यप्रसिद्धार्थस्य मुख्यत्वेन बलीयस्त्वम् । न च अत्र म्लेच्छप्रसिद्धेः गौणत्वं संभवति, मुख्यभूतार्थान्तराभावात् । न च निरुक्तादिवशेनैव अत्र मुख्यार्थनिरूपणमिति युक्तम् । निरुक्तवशेनापि अर्थविशेषावधारणासंभवात् । तथाहि, पिकशब्दस्य तावत् निगमवशेन अर्थविशेषकथनं नास्त्येव, तथा सति संदेहाभावात् । किन्तु अवयवव्युत्पत्त्यनुसारेण ऊहनीयः भवेदर्थः । तत्र पिबति पाति पचति इत्यनेकधात्वसाधारणत्वात् अवयवान्वयस्य निरुक्तवशेनापि नार्थविशेषावधारणम् । अतो निरुक्तप्रसिद्धिरपि न म्लेच्छप्रसिद्धिविरोधिनी, किन्तु कोकिले, पिबति पाति पचति इत्येव म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेणैवेति । यत्र पुनः अन्विष्यमाणाऽपि म्लेच्छप्रसिद्धिरपि नोपलभ्यते 'सृण्येव' इत्यादिपदेषु, तत्र निरुक्तादीनामेव निर्णायकत्वम् । तदुक्तम् 'यस्य चान्विष्यमाणाऽपि प्रसिद्धिर्न भविष्यति । कामं प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्प्याऽऽश्रयिष्यते ॥ निश्चिता बहुरूपा च सा संदेहप्रदायिनी । अनन्योपायतामात्रे क चिदेव प्रहीष्यते ॥' इति (वा. पृ. २२८) । या तु अभियुक्तैः अन्विष्यमाणाऽपि अनुपलभ्यार्थान्तरप्रसिद्धिः, सा कदा चित् क चिद्देशे समस्ति इति शङ्क्यमाना धूमस्य अग्निसंदेहेऽपि साधारणी इत्युपेक्षणीयैवेति । न च एवं सति प्रसिद्धार्थपदगोचरस्य निरुक्तस्य वैयर्थ्यमिति वक्तव्यम् । 'षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः' इति विधिबलात् सर्वस्यैव निगमनिरुक्तव्याकरणावबोधितपदार्थस्यैव अनुष्ठितस्य फलपूर्वसाधनत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तम् 'न चार्थप्रत्ययानङ्गं निरुक्ताद्यप्यनर्थकम् । षडङ्गवेदविज्ञानपूर्वकर्मक्रियाफलात् ॥' (वा. पृ. २२८) । अतो म्लेच्छप्रसिद्धानामपि पिकादिपदार्थानां ग्रहणं युक्तमेवेति । प्रयोजनम्-पूर्वपक्षे अनियमः, सिद्धान्ते कोकिलस्यैव उपादानमिति । सूत्रं तु- म्लेच्छप्रसिद्धमपि वेदे चोदितं प्रतीयेत प्रमाणेन विरोधाभावात् इति । शाबा.

✱ चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन । १।३।५।१० ॥

पिक-नेम-तत-तामरसशब्दान् आर्याः न कस्मिंश्चिदर्थे प्रयुञ्जते । तत्र विचारः । अशिष्टैः म्लेच्छैः चोदितम् उक्त पिकनेमादिशब्दानामर्थजातं प्रतीयेत । प्रमाणेन श्रुतिस्मृतिसदाचारेण अविरोधात् विरोधाभावात् । तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः, नेमः अर्धम्, तामरसं पद्मम्, तत इति परिमण्डल सच्छिद्रं दारुमयं पात्रम् । इति ज्ञातव्यम् । के.

● तुल्यश्च अन्यजनपदवासिनामपि दृष्टार्थत्वात् शब्दव्यवहारे प्रमाणभावः इत्युक्तम् 'चोदितं तु प्रतीयेत०' इति । शा. २।१।२।१ पृ. ५८६.

✱ चोदिते तु परार्थत्वाद् विधिवदविकारः स्यात् । ९।१।१४।४० ॥

दर्शपूर्णमासयो 'इडोपहूतेडोपहूता' इत्यादौ इडानिगदे 'दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्धान्' इत्याम्नायते । तत्र यज्ञपतिशब्दः बहुयजमानके कर्मणि ऊहितव्यो न वा, किं समवेतार्थाभिधायी यज्ञपतिशब्दः, न वा इति विचारे सिद्धान्तमाह । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः पूर्वोक्तात् यज्ञपतिशब्दे वैषम्यमाह । चोदिते पठिते यज्ञपतिशब्दे परार्थ-

विदितपूर्वः । तदनवगमे च कथं लक्षणेति । मैवम् । प्रामाणिकानाम् उत्तरकालमयं विवेकः, इतरेषां तु अपभ्रंशादिवत् । न च लिङ्शब्दातिरिक्तप्रमाणम् अपूर्वमवगम्यते । क्रिया तु प्रमाणान्तरावगतेति सैव लक्षणाविषयः, नापूर्वम् । संबन्धश्च यद्यपि लौकिकभोजनादिक्रियया सह साक्षादपूर्वस्य नास्ति, तथापि यागादिक्रिया तावत् अपूर्वसंबद्धा, तद्गतं च क्रियात्वं भोजनादिक्रियास्वपि अस्तीति परस्परसंबन्धात् लक्षणोपपत्तिरिति । ननु काम्यस्वर्गविशिष्टः पुरुषो व्यवहितोपायतया क्रियां विहाय अव्यवहितोपायमपूर्वरूपं कार्यं प्रवृत्तिहेतुतया लिङभिधेयं चेन्मन्यते, एवं तर्हि इष्टोपायतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु लिङभिधेया च, किमानुषङ्गिककार्यावगमेनेति । उच्यते । कस्य इष्टोपायता प्रवृत्तिहेतुः, लिङभिधेयता च भवदभिमता । न तावत् यागस्य, नापि कृतेः, न द्वयोरपि, व्यवहितत्वेन अव्यवहितकाम्योपायत्वाभावात् । अव्यवहितकाम्योपायस्यैव कार्यत्वेन लिङभिधेयत्वस्वीकारात् । अथ अव्यवधानात् अपूर्वस्यैव, तदयुक्तम् । परमतेऽपि विधितः पूर्वम् अपूर्वस्य अनवगतत्वात् । लिङादिशब्देनैव अपूर्वमभिधातव्यं तद्गतेष्टोपायत्वं च । अस्मन्मते तु अपूर्वमात्रमेव कार्यरूपेण अभिधीयते इति महानयं विशेषः । अतः शब्दाभिधेयमेव अपूर्वमिति ।

(प्रभाकरमतखण्डनम्) अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि व्युत्पत्तिविरहमहानलज्वालाकलापपरिहारो न भवेत् । तथाहि, यत्तावदुक्तं स्नानपानादिप्रभृति सकलव्यवहारेष्वेव कार्यावगतिः प्रवृत्तिनिमित्तं स्वसंताने समधिगतमिति । तदयुक्तम्, व्यभिचारात् । कृतिसाध्यं हि कार्यमित्यवगतं लोके, कृत्यनन्तरम् उत्पत्त्यर्हत्वं लोके विषभक्षणकण्टकमर्दनादिष्वपि अविशिष्टम् । नहि विषभक्षणे कण्टकमर्दने वा कृत्यनन्तरोत्पत्त्यर्हत्वं न संभवति । न च तस्य स्वसंताने प्रवृत्तिहेतुत्वम् अवगतम् । अथ अनिष्टोपायतया न तत्र प्रवृत्तिः, एवं तर्हि तदागमन्यायेन इष्टोपायतैव प्रवृत्तिहेतुरस्तु, किं कार्येणेति ।

यदपि केनाप्युक्तं न कृत्यनन्तरोत्पत्त्यर्हत्वं कार्यत्वम्, किन्तु कृतिप्रयोजनत्वे सति कृत्यनन्तरोत्पत्त्यर्हत्वम् । प्रयोजनं च तदेवोच्यते, यदवगतमिच्छाप्रवृत्तौ कारणम् । न च इष्टोपायतैव परमवगता सती इच्छाप्रसवकारणम्, किन्तु इष्टतदुपायानिष्टपरिहारतदुपायानां चतुर्णामेव इच्छाप्रसवहेतुत्वम् । सकलकार्यस्यैव च अनियतकारणत्वासंभवात् एतच्चतुष्टयानुगतमेव इच्छोत्पत्तिकारणं वक्तव्यम्, चतुर्ष्वन्यतमत्वमेव······एतदेव वा कृतिप्रयोजनत्वम् । नहि विषभक्षणे कण्टकमर्दने वा एवम्भूतकृतिप्रयोजनत्वे सति कृत्यनन्तरोत्पत्त्यर्हत्वमस्ति इति न तेन व्यभिचार इति । तदेतदर्थशून्यं भ्रामकमेव पर वचनम् । नहि इष्टोपायातिरिक्ता अन्या कोटिः समस्ति, अनिष्टपरिहारस्यापि इष्टत्वात् अनिष्टपरिहारोपायस्यापि इष्टोपायत्वात् । सन च इच्छाप्रसवहेतुत्वं स्वभावसुन्दरत्वात् इति इष्टस्यैव परम्, न तु इष्टोपायस्य, अप्रियत्वेन स्वतो दुःखहेतुतया इच्छोत्पादकत्वासंभवात् । किन्तु फलमेव स्वगतामिच्छामुत्पाद्य स्वोपायतया तत्रापि इच्छामुत्पादयति । एतच्च लिप्साधिकरणे एव (४।१।२।२) प्रपञ्चितम् । तेन साधनस्य इच्छाजनकत्वात प्रयोजनत्वम् । अतः कथं कृतिप्रयोजनत्वविशेषितमपि कार्यत्वं प्रवृत्तिजनकमिति । अथ तन्मा भवतु इष्टोपायस्य इच्छाजनकत्वम्, इच्छाविषयत्वं तावदस्ति । न च विषभक्षणकण्टकमर्दनयोः इच्छाविषयत्वमस्ति । तेन इच्छाविषयत्वविशेषितमेव कार्यं प्रवृत्तिहेतुर्भविष्यतीति । तदप्ययुक्तम् । साधनस्य हि इच्छाविषयत्वं फलजन्यमित्युक्तम् । तच्च फलसाधनत्वावगमाधीनमेव इति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेन इच्छाद्वारेण इष्टोपायतया एव प्रवृत्तिहेतुत्वं लोकेऽपि इति कार्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे व्युत्पत्तिविरहः एवेति । भवतु वा लोके कार्यस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम्, तथापि वेदे अपूर्वरूपकार्योपस्थितिः कुतः ? तथाहि, किमत्र लिङभिधेयं प्रवृत्तिनिमित्तं कार्यशब्देनाभिमतम् ? किं कृत्युद्देश्यं प्रधानं परम्परया कृतिसाध्यम्, अथ साक्षादेव अन्योद्देशप्रवृत्तकृत्युत्पाद्यम् ? अत्र न तावत् पूर्वः, तथात्वे फलस्यैव कार्यत्वात् । नहि कृत्युद्देश्यं प्रधानं परम्परया कृतिसाध्यं फलातिरिक्तं लोके दृष्टम् । नापि द्वितीयः, तथात्वे च धात्वर्थस्यैव कार्यत्वात् । नहि साक्षादन्योद्देशप्रवृत्तकृत्युत्पाद्यं धात्वर्थातिरिक्तं लोके समधिगतम् । अपूर्वं तु एतदुभयस्वाभावात् कुतः कार्यम् ? अतो यदुक्तम् अव्यवहितकाम्यो-

यीयाद्युपलक्षणम् इति बहुवचनोपपत्तिः । क्रु. २।३।४५, ● अर्थवादगतघृतशब्दस्तु विध्यनुसारेण छन्निन्यायेन घृताघृतलक्षकः इति पूर्वपक्षः । १।४।१९।२०. ● आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छन्निन्यायेन वैश्वदेवत्वम् । वि. १।४।११. ● उभयोर्भोक्तृत्वमेकस्य (ऋतं पिबन्तौ इत्यत्र), एकस्य भोक्तृत्वमन्यस्य चाभोक्तृत्वमन्यत्र (द्वा सुपर्णा इत्यत्र), इति विद्याभेदमुक्त्वा छन्निन्यायेन अविरोधात् जीवोपादानस्य तादात्म्यप्रतिपादनार्थत्वाच्च रूपाभेदाद् विद्यैक्यमुक्तम्, तत्र छन्निन्यायादिभिरर्थैकत्वस्य ' गुहा प्रविष्टौ॰' इत्यत्र सिद्धत्वात् । श्रीकर. १।२।१४ ब्रसू. ● एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते नेतरः, तथापि पातृसंबन्धात् पिबन्तौ इत्युच्यते छन्निन्यायेन । कठोप. शांभा. ३।१. ● चातुर्मास्येषु ' वैश्वदेवेन यजेत ' इत्युक्ते आग्नेयादियागसमुदायस्य ग्रहणम् इत्युक्ते न चाग्नेयादियागसमुदायस्य कथं वैश्वदेवशब्दो नामधेयं स्यात्, आमिक्षायागमात्रस्य विश्वदेवदेवत्यत्वात् इति वाच्यम् । छन्निन्यायेन वैश्वदेवावैश्वदेवेषु लक्षणया तदुपपत्तेः । क्रु. १।४।११।१४. ● ज्योतिष्टोमे च छन्निन्यायेन पृष्ठशब्दप्रयोगात् लक्षणा द्वादशानि पृष्ठानि इति (ज्योतिष्टोमे एकमेव वस्तुतः पृष्ठम्) । वा. ७।३।३।७. ● फलवाक्ये (ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत) यजिः प्रकृतसर्वयागपर्यायोऽलक्षकः ज्योतिष्टोमपदं च छन्निन्यायेन सर्वनामधेयमिति प्राप्ते । भाट्ट. २।२।११.

● छन्दः वेदाङ्गमेकम् । इद पौरुषेयमपि (स जयति पिङ्गलनागः, पैङ्गले त्रिष्टुम् इति तत्रोक्तत्वात् ।) अविच्छिन्नसंप्रदायेनानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च प्रमाणम् । वि. १।३।२. ● छन्दसा समानास्येव त्रिवृत् भवति यत्र ज्योतिष्टोमे । भा. १०।४।२१–२२. ● छन्दसां वैदिकवाक्यपरिमाणज्ञानद्वारा वेदोपकारकत्वम् । प्रपि. पृ. ५. ● छन्दसि तु यथादर्शम् (पाणिनीयस्य सूत्रम् । यथादर्शनं प्रत्यासत्त्यनुपपत्त्यन्वं छन्दसि, न दर्शनप्रतिबन्धम् । भा.) ब्रसन्. १।१।४।१४

![नि] छन्दसि यथेष्टं पदानामन्वयो वर्णनीयः इति न्यायात् श्रुतेरर्थस्य (च) विचारो युक्तः । श्रीकर. ३।३।२८ ब्रसू.

![नि] छन्दश्च देवतावत् । ३।२।१८।४२ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमरोपभक्षमन्त्रे ' गायत्रच्छन्दसः ' इति सोमविशेषणं श्रुतम् । गायत्रमेव छन्दो यस्य सोमशकलादो इति बहुव्रीहिः । किमयं भक्षमन्त्रः केवलगायत्रीछन्दस्के प्रदाने भवति, किंवा छन्दोऽन्तरसहितगायत्रीछन्दस्केऽपि प्रदाने इति विचारे पूर्वपक्षमाह । छन्दश्च 'गायत्रच्छन्दसः' इत्यादि पदमपि यत्र सोमशकलादौ केवलगायत्रीछन्दस्का, एव भक्षः, तस्मैव यागे समन्वेति बृहस्पतिसवादौ । देवतावत्, यथा केवलेन्द्रदेवताके एव यागे इन्द्रपीतस्य इति पदं समन्वेति, नान्यदेवतासहितेन्द्रदेवताके ऐन्द्राग्नादौ, तद्वत् ।

सर्वेषु वा भावादेकच्छन्दसः । ४३ ॥

सिद्धान्तमाह । वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सर्वेषु छन्दोऽन्तरसहितगायत्रच्छन्दस्केष्वपि यागेषु ज्योतिष्टोमादौ भक्षमन्त्रे ' गायत्रच्छन्दसः ' ' त्रिष्टुप्छन्दसः ' इत्यादि पदं प्रवर्तेत । एकच्छन्दसः एकमात्रच्छन्दस्कस्य क्रतोः अभावात् । बृहस्पतिसवेऽपि सवनमुख्यीये ऋगन्तरस्य पठितत्वात् । ' गायत्रमेतदहर्भवति ' इति तु भूम्ना प्रयोगः । तस्मात् सर्वत्र प्रातःसवनीये भक्षे गायत्रच्छन्दसः इति पदम्, माध्यंदिने त्रिष्टुप्छन्दसः इति पदं प्रयोक्तव्यमेव । के.

● छन्दश्च देवतावत् । यथा अन्यसहितेन्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते, तथा अन्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयाऽपि इति प्रयोजनाधेयसूत्रव्याख्या । सु. पृ. ११६२.

● छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् । ३।४।१।१९ ॥ यागधर्मस्याप्यावश्यकत्वात् यागोपकारित्वात् ऐन्द्रप्रदानमात्रस्याऽपि च यागोपकारिणोरपरयोः प्रदानानां भेदात् सोमभक्षणमन्त्रयोरिव कर्मण्येवेऽपि सर्वगामित्वात् इति छन्दःप्रतिषेधस्य सर्वगामित्वम् इति सूत्रार्थस्य सर्वाम्नायस्याभिप्रायात् सोमस्य तद्धर्माणां च इत्यर्थः । (इदमधिकरणं सूत्रम्) । [illegible] ११९३.

अन्यथाऽपि उपपत्ति., अन्यथैवोपपत्तिः इति दूषण-द्वयम् । तेन अनुमानदूषण विशेषविरोधम् अभिदधतः अर्थापत्तिदूषणापरिज्ञानमेव आत्मनः प्रकटितमिति ।

यदप्युक्तम्, कार्यकारणयो अयौगपद्यात् सर्वत्र पूर्व-भाविन. एव कारणत्वम्, तेन यथा अनन्तरपूर्वभाविन. तथा अर्थापत्त्या क्व चित् चिरपूर्वभाविनोऽपि यागस्य भविष्यतीति । तदयुक्तम् । कारणत्वं हि कार्योत्पत्ति-शक्तियोगित्वम् । न च अतीतस्य शक्तियोगित्वं संभवति । कथं तर्हि पूर्वभाविनः कारणत्वमिति चेत्, उच्यते । द्वयी हि कार्यस्यावस्था उत्पन्नावस्था, उत्पद्यमानावस्था च । तत्र उत्पन्नावस्थाया कारणस्य पूर्वभावित्वमेव । तद-भिप्रायेणोच्यते अनन्तरपूर्वभावि कारणमिति । उत्पद्य-मानदशाया तु कार्योत्पत्तिशक्तियोगि कारण विद्यते एव, सर्वत्र उत्पद्यमानदशाया कारणस्य विद्यमानत्वात् । कथं चिरातिवृत्तस्य कारणत्वमिति । तेनैव शब्दावबोधितसाध-नत्वानुपपत्त्या तदुपपादकम् अपूर्वं कल्प्यते इति । तदु-क्तम् ' फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरभाविने । तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वमपि कल्प्यते ॥ ' इति (शा. दृ. ३९०) ।

नन्वेव भवतु क्षणिकस्य यागस्य चिरभाविफल-करणत्वान्यथाऽनुपपत्त्या फलापूर्वमेकम् । अपूर्वा-न्तराणि तु कुत. ? उच्यते । ' दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ' इत्यत्र करणतया परस्परसहिता भिन्नाः षड् यागाः प्रतीयन्ते । तेन यथा फलकरणत्वानुपपत्त्या फला-पूर्वमेकं कल्प्यम्, तथा क्षणिकाना साहित्यानुपपत्त्या उत्पत्त्यपूर्वाण्यपि कल्प्यन्ते एवेति नानुपपन्नम् । ते च षड् यागा. कालभेदभिन्नतया समुदायद्वयापन्ना. ' दर्श-पूर्णमासाभ्याम् ' इति करणविभक्त्या विवक्षितसाहित्या. करणतया प्रतीयन्ते । तेषा च समुदायद्वयापन्नानाम् अङ्गानि उदीच्यानि यथा प्रयाजादीनि साधारणानि, असाधारणान्यपि तथा बहूनि सन्त्येव । तत्रापि ' चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमा-वास्याम् ' इति चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्राणाम् असाधारणाङ्ग-त्वम् (' पृथिवी होता ' इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता । ' अग्निर्होता ' इत्यादिको मन्त्र. पञ्चहोता ।) तथा ' संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति ' इति वैमृधस्य कर्मण. पौर्णमास्यङ्गत्वमिति । अङ्गं च तत् भवति, यत् स्वरूपे कार्ये वोपकरोति । तत्र उदीच्याङ्गाना स्वरूपोप-योगाभावात् कार्ये एवोपयोगो वक्तव्यः । तेन साङ्गा पौर्णमासी एक समुदायापूर्वं जनयति । तथैव अमावास्या अपर समुदायापूर्वमिति । न च फलापूर्वे एव कार्ये उदीच्याङ्गोपयोग. इति वक्तव्यम् । असाधारणाङ्गोप-देशस्य असाधारणकार्यव्यतिरेके अनुपपत्ते. । अन्यथा एकफलापूर्वप्रयुक्तत्वेन प्रयाजादिवत् तेषामपि साधारणत्व-प्रसङ्गात् । किञ्च यत्र विभिन्नसमुदायसाध्यमेकं कार्यम्, तत्र प्रात्यात्मिकसमुदायसाध्यावान्तरकार्यद्वारेणैव । यथा पदात्मकवर्णसमुदायाना पदार्थज्ञानावान्तरकार्यद्वारेण वाक्यार्थज्ञानमिति व्युत्पत्तिबलात् । उत्पत्त्यपूर्वाणा फला-पूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या साङ्गसमुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयमेव कल्प्यते इति ।

नन्वेव तर्हि समुदायापूर्वद्वयमेव अव्यवहितफलसाधन-मस्तु, किं परमफलापूर्वस्वीकारेण ? उच्यते । कर्तुः इष्टफलनिष्पादकता फलाव्यवहितैककार्यद्वारेणैव, यथा कुविन्दस्य तन्तुसंयोगनिष्पादनद्वारेण पटनिष्पादकत्वमिति व्युत्पत्त्या समुदायापूर्वद्वयस्य अव्यवहितफलसाधनत्वा-नुपपत्त्या फलापूर्वमेकं कल्प्यते इत्यपूर्वनवकसिद्धिः । ' तदपूर्वनवकमासीत् (चारोपचारबालनलमीभुजङ्ग.) सङ्गतसोपानक यत्र । '

अत्र च प्रतिपदाधिकरणापूर्वाधिकरणयो. भावार्थाधि-करणपरिकरत्वात् भावार्थाधिकरणप्रयोजनेनैव प्रयोजन-वत्त्वम् । भावार्थाधिकरणप्रयोजनं चैवम्—यदि द्रव्यगुणयो-फलसाधनत्व. तदा अप्रतिनिधानम्, अदृष्टकार्यत्वेन तत्स-दृशस्य द्रव्यादेस्तत्कार्यत्वानवधारणात् । भावार्थस्य तु फलसाधनत्वे, द्रव्याभावे तत्सदृशद्रव्यान्तरस्य दृष्टकार्य-त्वेन प्रतिनिधानमिति ।

सूत्रं तु— अपूर्वं पुनरस्ति, यदारम्भश्चोदना । आरभ्यते इत्यारम्भ. फलभाक्त्वेनोच्यते । सेत्र चोद्यमाना अपूर्वसद्भावे प्रमाणमित्यर्थः । सौता

* चोदना ' प्रवर्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते । सा चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्तनकृत्न मति ॥ '

* छन्दोमाः । छन्दोमशब्देन चतुर्विंशः चतुश्चत्वारिंशः अष्टाचत्वारिंशः इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । गायत्री –त्रिष्टुप्– जगती– छन्दोभिर्मीयमानत्वात् । गायत्रीछन्दस. चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेन गायत्रीपदं चतुर्विंशतिसंख्या दर्शयति , चतुर्विंशतिसंख्यत्वाच्च चतुर्विंशं स्तोमं गायत्रीशब्दो दर्शयति । एवं त्रिष्टुप्जगत्योर्द्रष्टव्यम् । वि. १।४।१६, * छन्दोमाः त्र्यो द्वादशाहे अष्टमादीनि त्रीण्यहानि । ‘ प्रायणीयोऽतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमाः अविवाक्यमहः उदयनीयोऽतिरात्रः’ इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः । ८।२।५.

* छन्दोमसंज्ञकानां त्रयाणामह्नां मध्ये द्वितीयेऽह्नि मरुत्वतीयशंसके शस्त्रे ‘ महश्चि त्वमिन्द्र यत एतानीति सूक्तम् ’ इति श्रुत्या ‘सुप्येव जर्भरी’ (ऋसं. १०। १०६।६) इत्यृक् विहिता । सु. पृ. ११२. * छन्दोमस्तुत्यर्थः ‘ अछन्न वा एतत् , यच्छन्दोमम् ’ इति अछन्नशब्दः । (छन्दोमरहितं सत्र न भवति सम्यक् सत्रम् । छन्दोमसहितमेव सत्र सम्यक् सत्रमिति श्रुत्यर्थः) । वि. १।४।१६.

ऋ छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति इति न्यायः । ‘ यू स्त्र्याख्यौ नदी ’ (पा० १।४।३) इति सूत्रभाष्ये उक्तः । (“ न तर्हि इदानीम् इद भवति ? [यदि उपसर्ग इति धातोः क– प्रत्ययो न भवति तर्हि] ‘ यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ ’ छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति । ” इति महाभाष्यम् । अत्र कैयटः– ‘ शिष्टप्रयोगात् अस्मिन् विषये साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः ’–इति । प्रियाख्येभ्यः इत्यत्र आङ् उपसर्गे सत्यपि ख्याधातोः क प्रत्ययः कृतः । के.) साहस्री. २३.

* छन्दोविचित्यामपि (पिङ्गलेन) गायत्र्यादिविवेको लोकवेदयोः प्रत्यक्ष । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति श्रौतम् । वा १।३।१।२ पृ. १६७. * छन्दोविचित्यां गायत्र्यादिविवेककथनं लोकवेदमूलं तद्विज्ञानपूर्वकस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वकथनं वेदमूलम् । सु. पृ. १२९.

* छन्दोव्यतिक्रमः भक्षपवमानपरिधिकपालमन्त्राणां तदर्थाना च न भवति , किन्तु मन्त्रगतानां छन्दसामेव द्वादशाहे व्यूढे ; प्रातःसवने जगतीशब्दः, माध्यंदिने गायत्रीशब्दः, तृतीयसवने त्रिष्टुप्शब्दः वक्तव्यः । भा. १०।५।२६।८८.

ऋ छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् । ८८ ॥

व्यूढे द्वादशाहे ‘ छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्ति , गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्याः ’ इति छन्दोव्यतिक्रमः छन्दसां व्यतिक्रमः उक्तः । तस्मात् भक्षपवमानपरिधिकपालस्य भक्षाणां पवमानानां परिधीनां कपालानां च ये मन्त्राः, तेषां मन्त्राणां यथोत्पत्ति यथाम्नानं वचनं स्यात् । न तु मन्त्राणां मन्त्रार्थानां च कश्चिदपि व्यतिक्रमः कर्तव्यः । किन्तु केवलं मन्त्रगतस्य गायत्रशब्दस्य स्थाने जागतशब्दः, त्रिष्टुप्शब्दस्य स्थाने गायत्रीशब्दः, जगतीशब्दस्य स्थाने त्रिष्टुप्शब्दः इति विपर्यासमात्रं कार्यम् । यथोत्पत्तिवचनम् ऊहवत् उक्तरीत्या ऊहविशिष्टं स्यात् । (ऊहवत् इति मतुप् ।) इति सिद्धान्तः । के.

* छलम् अर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य शब्दस्य अर्थान्तरकल्पनया प्रत्यवस्थानम् । सु. पृ. ७१२. * छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोगः इत्यनेन स्वयम् अप्रयोगाय परप्रयुक्तस्य च छलादेः उत्तराभासत्वोद्भावनाय न्यायविस्तरे छलादिव्युत्पादनम् , न तु प्रयोगाय इति न्यायभाष्ये उक्तम् । पृ. ९८७

* छाग. । अश्वः छागो भविष्यति । यः छिन्नगमनः अश्वः स छागः । छिदेर्गमेश्च छागशब्दः प्रसिद्धः । (इति चेन्न) । नहि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो ह्यसौ पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धो नासौ अवयवप्रसिद्धः, नासौ अवयवप्रसिद्ध्या बाधितव्यः । तस्माच्छागश्छागः । किन्तु जातिशब्दः स्यात् । भा. ६।८। १०।३७–४०. * ‘ छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि ’ इति मन्त्रः जातिविधिः । बाल. पृ. ६४.

टुप्— आर्षेयवरणे तु उभौ विधी। तत्र एकेन (आर्षेयं वृणीते इत्यनेन) वरणं विधीयते। अपरेण (एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते इत्यनेन) अवयवसंख्यास्तुतिमता वाक्येन वरणे त्रित्वम् (विधीयते)।

नियमो वैकार्थ्ये ह्यर्थभेदाद्भेदः, पृथक्त्वेनाभिधानात्। ३५ ॥

भाष्यम्— नियमो वा। ऐकार्थ्ये हि पशुच्छागशब्दयोः। सामान्यं पशुरिति, छागादयो विशेषा उच्यन्ते। कथम्? तैः सामानाधिकरण्यात्। पशुश्छागः, पशुरश्वः, पशुर्मेषः, पशुरुस्रः इति। एवं सति न मन्त्रवर्णः पशुशब्देन विरुध्यते। तेन छागोऽपि आलब्धव्यश्चोदितः। मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदमवगम्यते, छागं विवक्षित्वा अयं पशुशब्दः उच्चरित इति, नान्यान् विशेषान् (अश्वादीन्) इति। छागोपकरणम् अस्योपदर्शितम्। यथा पशुदर्शने पशुशब्दः छागाभिप्राय इति गम्यते। यथा युगवरत्रोपदर्शिते ईषाचक्रादिसंनिधाने च 'अश्वमानय' इत्युक्ते यानाश्वम् अधिकृत्य ब्रूते इति गम्यते, न तु विदेवनाश्वमिति। यदि हि अर्थभेदो भवेत् पशुच्छागशब्दयोः पृथक्त्वेनाभिधानम्, ततो भेदः स्यात्, न छाग एव नियम्येत, अविहितश्छागार्थं इत्यश्वोपादानम्। अपि च छागपक्षे तं मन्त्रवर्णः प्रकाशयेत्। छागार्थाभिधाने पुनः पशुशब्दस्य, छागप्राप्तौ अन्येषामप्राप्तिः, इत्यस्मिन् प्राप्ते, लिङ्गेन नियमः क्रियते इति।

टुप्— (सिद्धान्त्येकदेशिवचनं व्याचष्टे—) अत्र सूत्रे पशुशब्दः छागाश्वादीनाम् (विशेषाणाम्) बोधकः। पूर्वस्मिन् (पूर्वपक्षवाद्युक्ते सामान्ये) शब्दार्थे (अभ्युपगम्यमाने) न शक्नोति विशेष्टुं मन्त्रवर्णः स्वार्थोऽपि। व्यक्तिविषयत्वे तु मन्त्रगतोऽपि (छागशब्दः) संनिधानात् छागविषयं (चोदनागतं पशुशब्दं) करोति।

अनियमो वाऽर्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदाभ्याम्। ३६ ॥

भाष्यम्— अनियमो वा, यःकश्चित् पशुरुपादेयः अर्थान्तरत्वात्। अर्थान्तरं पशुत्वम्, अर्थान्तरं छागत्वम्। अर्थयोः अत्र सामानाधिकरण्यम्, न शब्दयोः। कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते? व्यतिरेकात् शब्दभेदाच्च। व्यतिरेको हि भवति, कश्चित् पशुर्न छागः। तथा 'छागः' 'पशुः' इति शब्दभेदः। शब्दभेदादेव अर्थभेदो न्याय्यः, एकस्मिन् वाक्ये समवायात् पशु छागमानयेति। इतरथा अन्यतरेण कृतार्थत्वात्, अन्यतरो वाक्ये न समवेयात्। समवैति च। तस्मात् अन्यत् पशुत्वम्, अन्यत् छागत्वम्। तस्मादनियमो यःकश्चित् पशुरुपादेय इति।

टुप्— (सिद्धान्त्येकदेशिमतं पूर्वपक्षवादी दूषयति—) छागादीनां सामान्यं पशुत्वं पशुशब्देनोच्यते इति स एव शब्दार्थः, न छागत्वादीनि।

न वा, प्रयोगसमवायित्वात्। ३७ ॥

भाष्यम्— तत्र उत्सूत्रिका पक्षव्यावृत्तिः। (उत्तरः भाष्यत्वेन उपलभ्यमानो ग्रन्थस्तु अन्येन केन चित् विरचितः, न भाष्यकारप्रणीतः इति ध्येयम् 'उत्सूत्रिका' इत्युक्तत्वात्। के.) अन्यत्वेऽपि सति नियम एव। कुतः? मन्त्रस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात्। मन्त्रसाधनं हि कर्म इति गम्यते। यदि छागमुपादास्यामहे, सगुणं कर्म शक्ष्यामः कर्तुं मन्त्रमुपाददानाः, मन्त्रस्यापाक्षिकत्वात्। अथ अन्यमुपादास्यामहे, मन्त्रस्य विषयाभावात् मन्त्रमपनयतो न सगुणं कर्म निर्वर्तयेम। अतो न च श्रुतिं बाधामहे अन्यस्मिन् पशुशब्दो वर्तते इति। न वा अन्यमुपादास्यामः वैगुण्यात् बिभ्यतः। तस्मात् छागः एवोपादातव्यः इति।

टुप्— एवमेन (पूर्वपक्षवाद्युक्तेन न्यायेन सामान्ये) शब्दार्थे (व्यवस्थिते) 'न वा प्रयोगसमवायित्वात्' (इत्यनेन सिद्धान्तसूत्रेण) प्रयोगवचनोपसंग्रहार्थं छागनियमः (अभिधीयते। इदं च सूत्रं भाष्यकारेण अदृष्टत्वात् उत्सूत्रिका पक्षव्यावृत्तिः इत्युक्तम्। वार्तिककारेण तु अपरग्रन्थेषु पुस्तकेषु दृष्ट्वा पठितमिति वेदितव्यम्। तदयमर्थः प्रयोगवचनेन नित्यवत् मन्त्रस्योपसंग्रहः। स मा बाधि इति छाग एव नियम्यते)। एवम् (उक्तेन न्यायेन प्रयोगवचनसंग्रहादेव छागपशुशब्दयोः) विशेषणविशेष्यभावः। विशेषणविशेष्यभावो हि (नैकविधः।) स हि पदेऽपि (एकस्मिन्) प्रकृतिप्रत्यययोर्भवति (यथा) अश्वः इति (प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां जातिलिङ्गसंख्याविशिष्टैक-

त्वात् इडास्तुत्यर्थत्वात् अविकारः न विकारः न ऊहः । विधिवत् । यथा 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते' इत्यत्र विधौ सत्रे एकेन केनचिद्यजमानेन अन्वारम्भेऽपि चारितार्थ्यम्, तथा एकयजमानस्तुतिद्वाराऽपि इडास्तुतिसंभवः, हे इडे त्वया उपहूताः सन्तः दैव्या मानुषाश्च अध्वर्यवः यज्ञं यज्ञपतिं च वर्धयन्ति इति । ततश्च यज्ञपतिशब्दः इडास्तावकत्वात् न समवेताभिधायी विकृतौ नोहितव्यः इति सिद्धान्तः । के.

* 'चोदिते हि तदर्थत्वात् तस्य तस्योपदिश्येत' (२।२।३।६)। यदि हि अष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्येन उपसंहृतम्, ततोऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्च आग्नेयवाक्ये 'चोदिते हि०' इत्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । (आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्, द्व्यवदानं जुहोति इति) । भा. २।४।१४।४०. * विधित्वस्य यो देशो भावनाख्यः, स सर्वेषां विशेषणानां यद्यपि समानः, तथापि प्राधान्यात् प्रवर्तितस्य फलालोचनहेतुकत्वात् एकस्य च विधेः अनेकफलसंबन्धायोगात् एकस्मिन्नेव विशेषणे विधित्वं पर्यवसितमिति 'चोदिते हि तदर्थत्वात्०' इत्यत्र दर्शितम् । सु. पृ. ७७३.

§ चोरापहार्यन्यायः । यथा चोरापहार्यौ भिन्नौ, तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ इति । सर्वसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । साहस्री. ८९०.

* चोष्यं यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्निष्पीडितस्य चमत्कारेण मुखमारुतेन रसो निष्पीयते तत् । यथा इक्षुदण्डादिकम् । बाल. पृ. १६८.

§ चोरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायः । एवं हि पुराणकथा—कदा चित् कैश्चित् राजदूतैश्चोरान्वेषणपरैः तपस्यतो माण्डव्यस्य ऋषेः समीपगतान् तान् चोरान् प्राप्य माण्डव्यसमेतान् तान् चोरान् बद्ध्वा राज्ञे निवेद्य तदाज्ञया ऋषिसहिताश्चोराः शूले समारोपिताः । ततश्च तेषु माण्डव्यं विज्ञाय शूलात् मोचयामास राजा प्रणामादिभिश्च प्रसादयामास । एवं दुष्टसङ्गात् दुर्गतिर्भवति इति भावः । साहस्री. १२१.

* चौर्यशब्दः परस्वहरणे । सु. पृ. ८९९.

* चौलोपनयनादिसंस्काराणां दैविकानां च कर्मणां शुक्लपक्षोत्तरायणपुण्यदिनानि अनुष्ठानकालः । 'उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे' इति कल्पसूत्रम् । वि. ६।८।९.

* कृषवनाः पश्चाद्वचिनः इति गोभिलः । वि. टिप्पणी. १०।७।२०.

छ.

* 'छत्रिणो गच्छन्ति' इति एकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तौ उच्येते 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र । शांभा. १।२।११ प्रभृ. * छत्रिणो गच्छन्ति इत्येकेनैव छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । छत्रिशब्देन सार्थलक्षणाऽर्थेन सोऽपि च्छत्री गृह्यते । भा. १।४।१२।२३ (६), * छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्ति इति लिङ्गसमवायात् शब्दप्रवृत्तिः । ३।८।२२।४४. * एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि 'छत्रिणो गच्छन्ति' इतिवत् तत्साहचर्यात् सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । वि. १।४।१८.

§ छत्रिन्यायः । यथा लोके छत्रिणो यान्तीति प्रयोगे सपरिवारे राज्ञि गच्छति छत्र्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तते । अयं न्यायः शारीरकमीमांसाभाष्ये १।२।११, १।२।१२, १।३।२४ सूत्रत्रयविवृतौ व्यवहृतः । तत्र हि 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥' इति कठवल्लीश्रुत्यर्थे । तत्र किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानौ इति बहुधा संमीमांस्य ऋतं पिबन्तौ इत्यत्र जीवे पिबति अशनायातीतः परमात्माऽपि तत्साहचर्यात् छत्रिन्यायेन पिबतीत्युपचर्यते इत्याद्युक्तम् । साहस्री. ६७०.

* छत्रिन्यायेन पानादीनां सर्वेषां पुरोडाशत्वोपचारः । वैभासा. ८।५।१, * अनहङ्गणा प्रकृत्यर्थत्वादित्वेन । वारवन्तीयादिपदवन्ति सामानि इति (मन्त्रप्रत्ययम्) बहुवचनं छत्रिन्यायेन (वारवन्तीययज्ञायज्ञीयवामदेव्येषु) योज्यम् । परिमल. ३।१।२०।३३ प्रभृ. * प्रधानेषु (२।३।८९) इत्येकदेशप्रयोगं छत्रिन्यायेन सादृश्या-

साधनं चास्य धर्मादि तदा किञ्चिन्न विद्यते । न च निःसाधनः कर्ता कश्चित् सृजति किञ्चन । ५० ॥ नाधारेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीष्यते । प्राणिनां भक्षणाच्चापि तस्य लाला प्रवर्तते । (तस्य ऊर्णनाभेः) ५१ ॥ अभावाच्चानुकम्प्यानां नानुकम्पाऽस्य जायते । सृजेच्च शुभमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः । ५२ ॥ अथाप्युपादिना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपपद्यते । आत्माधीनाभ्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् । ५३ ॥ तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते । जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिध्यति ? । ५४ ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । एवमेव प्रवृत्तिश्चेत् (प्रयोजनं विनैव) चैतन्येनास्य किं भवेत् । ५५ ॥ क्रीडाऽर्थायां प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता । बहुव्यापारताया च क्लेशो बहुतरो भवेत् । (इति न क्रीडा सम्भवति)। ५६ ॥ संहारेच्छाऽपि चैतस्य भवेदप्रत्ययात् पुनः । (संहारेच्छा न संभवति, प्रत्ययं ज्ञान विनैव वा सा स्यात् । यथायुक्तम्)। न च केश्चिदसौ (प्रजापतिः) ज्ञातुं कदा चिदपि शक्यते । ५७ ॥ स्वरूपेणोपलब्धेऽपि स्रष्टृत्वं नावगम्यते । सृष्ट्यादौ प्राणिनो ये च बुध्यन्तां किं नु ते तदा । (न बुध्यन्ते इति भावः) । ५८ ॥ (तदेवाह–) कुतो वयमिहोत्पन्ना इति तावन्न जानते । प्रागवस्था च जगतः स्रष्टृत्वं च प्रजापतेः । ५९ ॥ न च तद्वचनेनैषां प्रतिपत्तिः सुनिश्चिता । (तत्र कारणमाह–) असृष्ट्वाऽपि ह्यसौ ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनात् (प्रकाशनार्थम्) । ६० ॥ (ननु वेदात् तथा ज्ञानं स्यात् आद्यप्राणिनाम् । तत्राह–) एष वेदोऽपि तत्पूर्वस्तत्सद्भावादिबोधने । साशङ्को, न प्रमाणं स्यादित्यस्य व्याहृतिः कुतः (तत्पूर्वः प्रजापतिपूर्वकः तेन कृतश्चेत् वेदः, तदा वेदेऽपि शाशङ्कैव) । ६१ ॥ यदि प्रागप्यसौ तस्मादर्थादासीत्, न तेन सः । संबद्ध इति तस्यान्यस्तदर्थोऽन्यप्ररोचना (यदि वेदः नित्यः स्यात् प्रजापतेः प्राचीनः स्यात् तदा 'प्रजापतिर्वा इदमेक एवासीत् सोऽकामयत प्रजाः पशून् सृजेयेति, ततो वै स प्रजाः पशूनसृजत' इत्यसौ वेदः तस्मात् प्रजापतेः प्रागपि अर्थात् यदि आसीत्, तदा स प्रजापतिः तेन वेदेन संबद्धो न स्यात् । नहि पश्चात्तनं व्यापारं पूर्वतरो वेदः प्रकाशयितुं समर्थः । इति हेतोः तस्य वेदस्य तदर्थः सोऽर्थः अन्यप्ररोचनारूपः अन्य एव स्यात् । न यथाश्रुतः) । ६२ ॥ स्तुतिवाक्यकृतश्चैव (प्रजापतिः स्रष्टेति) जनानां मतिविभ्रमः । पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम् । ६३ ॥ उपाख्यानादिरूपेण वृत्तिर्वेदवदेव नः । धर्मादौ भारतादीनां भ्रान्तिस्तेभ्योऽप्यतो भवेत् । ६४ ॥ आख्यानानुपयोगित्वाच्चेषु सर्वेषु विद्यते । स्तुतिनिन्दाऽऽश्रयः कश्चिद्वेदस्तच्चोदितोऽपि वा । ६५ ॥ (रत्नाकरः—भारतादिष्वपि हि अस्त्येव अध्ययनविधिस्थानीयो विधिः 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति । अतोऽवश्यं प्रयोजनवदर्थपरत्वात् उपाख्यानमात्रस्यानुपयोगात् अन्यस्तुत्यर्थत्वम् अङ्गीकर्तव्यम् । तत्र क्व चिद्वैदिका एव विषयोऽग्निहोत्रादयो भारतादिषु श्रूयन्ते, क्व चित् भारतादिचोदिताः स्मार्तविषयः, तेन अन्यपरा एव तत्रापि सृष्ट्यादिवादाः) वेदस्याविप्रवृत्तौ च (प्रवृत्तौ तत्परौ) नाकृतत्वमतिर्भवेत् । प्रलयेषु स्थितिश्चास्य साशङ्का स्यात् प्रजापतौ । ६६ ॥ कर्तृधर्मविनाशानामभावादित्थकल्पना । सैषं युक्ता यथेदानीं भूतानां दृश्यते क्रमात् । ६७ ॥ प्रलयेऽपि प्रमाणं नः सर्वोच्छेदात्मके नहि । न च प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिकर्मणा । ६८ ॥ न च कर्मवतां युक्ता स्थितिरुद्भोगवर्जिता । कर्मान्तरनिरुद्धं हि फलं न स्यात् क्रियाऽन्तरात् । ६९ ॥ सर्वेषां तु फलपेतं न स्थानमुपपद्यते (स्थान स्थितिः) । न चाप्यनुपभोगोऽसौ कस्यचित् कर्मणः फलम् । ७० ॥ अशेषकर्मनाशे वा पुनः सृष्टिर्न युज्यते । कर्मणां वाऽप्यभिव्यक्तौ किं निमित्तं तदा भवेत् । ७१ ॥ ईश्वरेच्छा यदीष्येत सैव स्यात् लोककारणम् । ईश्वरेच्छावशित्वे हि निष्फला कर्मकल्पना । ७२ ॥ न चानिमित्तया युक्तमुत्पत्तुं हीश्वरेच्छया । यच्च तस्या निमित्तं यत् तद् भूतानां भविष्यति (उत्पत्तौ निमित्तम्, माऽस्तु ईश्वरेच्छा) । ७३ ॥ संनिवेशविशिष्टानामुत्पत्तिं यो घटादिवत् । साधयेत् चेतनाधिष्ठां देहानाम्, तस्य चोत्तरम् । (विशिष्टानां देहानां चेतनाधिष्ठितत्वं यो वादी साधयेत्, तस्येदमुत्तरमुच्यते) ७४ ॥ कस्य चिद्धेतुमात्रत्वं यद्यपिष्टमनुमेयते । कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धेः सिद्धसाध्यता,

* छन्दोगाः । 'ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ सरहस्यान्यधीयते । छन्दोगास्तेषु सर्वेषु न कश्चिन्नियतः स्वरः । तेन तेष्वप्यवेदत्वं स्वराभावात् प्रसज्यते ॥' वा. १।३।६।१३ पृ. २४०, * छन्दोगैरेव गौतमगोभिलीये धर्मगृह्यसूत्रे परिगृहीते । १।३।७।१५ पृ. २४४, * छन्दोगप्रवचनं हि औद्गात्रशब्देनाभिधीयते तत्प्रवचनस्थं कर्म औद्गात्रम्, तत्संबन्धाच्च पुरुषाः प्रवक्तृत्वेन अनुष्ठातृत्वेन च उद्गातारः । ३।५।८।२६ पृ. १००३, * छन्दोगसूत्रकृता 'तरुपुरोडाशमधुविरोधात्' इति सूत्रेण (शाक्यानामयने) अन्नमिश्रणेन मांसस्य पुरोडाशनिष्पादनसामर्थ्यमुक्तम् । सु. पृ. ६३८.

* छन्दोगणो जगत्यन्तः । (दैवच्छन्दांसि सप्त गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि) । रत्न. १०।९।२५।८५.

* छन्दोग्रन्थः सामाधारछन्दःप्रतिपादको ग्रन्थः । अयमेव 'वेदसामग्रन्थः' योनिग्रन्थश्चोच्यते । वि. ९।२।५.

छन्दोऽधिकरणम् । गायत्रच्छन्दसः इत्यादेर्मन्त्रस्य नानाछन्दस्केऽपि विनियोगः ॥

छन्दश्च देवतावत् । ३।२।१८।४२ ॥

भाष्यम्— अस्मिन् मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इत्युच्यते । तत्र संदेहः किं एकच्छन्दसि सोमे मन्त्रः, उत नानाच्छन्दस्यपीति । उच्यते । छन्दश्च देवतावत् । यथा अन्यसहितेन्द्रे न मन्त्रः, एवम् अनेकच्छन्दस्के सोमे न स्यात् मन्त्रः इति । अत्रापि हि गायत्रच्छन्दसः इति सविशेषणस्य समासो नावकल्पते ।

वा— इदमपवादाधिकरणम् । तत्र पूर्ववदेव तावत् सापेक्षगायत्रच्छन्दःसाधनके समासाभावात् गायत्रच्छन्दस्त्वानुपपत्तेः यत्र केवला गायत्री उपयुक्ता, स एव मन्त्रेण अभिधातव्यो नान्यः ।

सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः । ४३ ॥

भाष्यम्— सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः । अभावात् एकच्छन्दसः । नैव कश्चित् एकच्छन्दाः सोमोऽस्ति । तेन यथाभूतोऽयम्, तथाभूतस्य छन्दो विशेषणम् । तस्मात् अनेकच्छन्दस्के सोमे मन्त्रः स्यादिति ।

वा— इति प्राप्ते, अभिधीयते 'यत्र नामोपपद्येत निरपेक्षं विशेषणम् । सापेक्षस्यासमस्तत्र न तु यत्रापि नास्ति तत् ॥' उक्तमेतत् चतुर्थाऽधिकरणेऽपि । यदि केवलाग्निदैवत्यः प्रकरणे न स्यात्, ततः सापेक्षदेवत्योऽपि गृह्येतेति । तदिह केवलेन्द्रदैवत्यसद्भावात् इन्द्रपीतत्वं सापेक्षेन्द्रदेवत्यात् निवृत्तम्, न तु केवलगायत्रच्छन्दस्त्वं कस्य चिदस्ति । त्रयाणामपि वेदानां क चित् साधनांशे छन्दोऽन्तराणां अवश्यंभावित्वात् । अतो रथंतरसामन्यपि नानाच्छन्दस्कासु एव गायत्रच्छन्दस्त्वम् । अत एव नित्यसापेक्षेषु नैतत् भविष्यति सापेक्षमसमर्थमिति । तस्मात् नानाच्छन्दस्केऽपि मन्त्रः इति सिद्धम् ।

सुधा— पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेन अधिकरणस्य अवान्तरसंगतिः ।

सोम— सूत्रार्थस्तु देवतावत् छन्दोऽपि अन्यसाहित्येन स्यादिति ।

षि— 'ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽपवेतरैः । छन्दोभिरपि युक्ते स्या, दाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥, द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित् । नानाछन्दस्यैन्द्र एव, कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् । तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ॥'

भाट्ट— तत्रैव मन्त्रे 'गायत्रच्छन्दसः' इति श्रुतम् । तच्चेदं सोमविशेषणमेवास्मिन् पूर्वपक्षे । अतश्च केवलमेव यत्र ऐन्द्रप्रदाने गायत्रीछन्दो यथा बृहस्पतिसवादौ 'गायत्रमेतदहर्भवति' इति श्रुतः, तन्नैवास्यो कर्षः, न तु ज्योतिष्टोमे निवेशः, केवलगायत्रीछन्दस्कप्रदानाभावात् । न च सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणाभाव॰, इन्द्रदेवत्यप्रातःसवनादीनामन्यत्र लोके अभावेन पारिशेष्यादेव बृहस्पतिसवोपस्थितिसंभवात् । इति प्राप्ते, बृहस्पतिसवेऽपि सवनमुखीये ऋगन्तरस्य पठितत्वात् 'गायत्रमेतत्' इत्यादेश्च भूम्नाऽपि व्याख्यानोपपत्तेः प्रकृतौ विकृतौ वा केवलगायत्रछन्दस्कत्वाभावात्, नित्यसापेक्षत्वेन समासोपपत्तेः प्रकृतावेव निवेशः । वस्तुतस्तु गायत्र्याः प्रत्येकमेव साधनत्वात् अन्यापि ऋगन्तरे न समासभङ्गाशङ्काऽपि ।

मण्डन— 'छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च मन्त्रः ।'

शंकर— 'नानाच्छन्दस्य मन्त्रः ।'

स्यास्य (आत्मज्ञानस्य) पारार्थ्ये याऽपि नाम फलश्रुतिः। साऽर्थवादो भवेदेव (अर्थवाद एवेत्यन्वयः) न स्वर्गादेः फलान्तरम् (स्वर्गादेः सकाशात्) । १०४ ॥ सुखोपभोगरूपश्च यदि मोक्षः प्रकल्प्यते । स्वर्ग एव भवेदेष पर्यायेण, क्षयी च सः । १०५ ॥ नहि कारणवत् किञ्चिदक्षयित्वेन गम्यते । तस्मात् कर्मक्षयादेव हेत्वभावेन मुच्यते । १०६ ॥ नह्यभावात्मकं मुक्त्वा मोक्षनित्यत्वकारणम् । न च क्रियायाः कस्याश्चिदभावः फलमिष्यते । १०७ ॥ तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात् पूर्वक्रियाक्षये । उत्तरप्रचयासत्त्वाद् देहो नोत्पद्यते पुनः । १०८ ॥ कर्मजन्योपभोगार्थं शरीरं न प्रवर्तते । तदभावे न कश्चिद्धि हेतुस्तत्रावतिष्ठते । १०९ ॥ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया । ११० ॥ प्रार्थ्यमानं फलं ज्ञातं न चानिच्छोर्भविष्यति । आत्मेत्येव चैतदस्तीति तज्ज्ञानमुपयुज्यते । १११ ॥ सर्गप्रलयविज्ञानं समस्तजगदाश्रयम् । स्वशरीरविदा पुंसा नाधिक्येनोपयुज्यते । ११२ ॥ तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना । समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिध्यत्यप्रमाणिका । ११३ ॥ सर्वज्ञवन्निषेध्या च स्रष्टुः सद्भावकल्पना । "न च धर्मादृते तस्य (ईश्वरस्य) भवेल्लोकाद् विशिष्टता । ११४ ॥ न चाननुष्ठितो धर्मो ज्ञानानुष्ठानादृते सिद्धे. (ज्ञानात् ऋते) । न च वेदादृते सा स्याद् वेदो न च पदादिभिः (ऋते) । ११५ ॥ तस्मात् प्रागपि सर्वेऽमी स्रष्टुरासन् पदादयः । स्यात् तत्पूर्वकता चास्य चेतन्यादस्मदादिवत् (स्रष्टुरपि वेदपूर्वकता स्यात्) । ११६ ॥" एवं ये युक्तिभिः प्राहुस्तेषां दुर्लभमुत्तरम् । अन्येभ्यो व्यवहारोऽयमनादिर्वेदवादिभिः । (स्रष्टुः वेदपूर्वत्व साधयतां न किञ्चिदुत्तरं भवति । तेन सत्यपि सर्गे सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन अनादिरेव वेदव्यवहार इत्यर्थः) । ११७ ॥ श्लोवा. १।१।५।४ संबन्धाक्षेपपरिहार.

● 'जगतः कर्ता' इति कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । बाल. पृ. ४५, ● जगत्कारणं सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोरूप प्रधानमिति प्रक्रिया स्थितिसिद्धान्तपरपर्याया सांख्यैरुक्ता, पुरुष इति ब्रह्मविद्भिः, ईश्वर इति पातञ्जलैः, परमाणव इति औलुक्यैः (काणादैः) । सु. पृ. १३१.

● यदि जगत्सामा (सोम. स्यात्) आग्रयणाग्रान् (महान् गृह्णीयात्) । जगत्यामुत्पन्नं साम यस्य स जगत्सामा । तच्च साम महादिवाकीर्त्ये विषुवति शुद्धम् । [विभ्राड् बृहत् पिबतु इति सा जगती]। वि. १०।५।१५ वर्णक २ । ज्योतिष्टोमे आर्भवपवमाने कार्यं साम जगत्यामुत्पन्नमस्ति इत्यादि सोमनाथेनोक्तम् । तच्च अभिप्रियाणि पवते चनोहितः इति जगत्यामुत्पन्नम् । तत् नात्र गृह्यते इत्यन्यदेतत् । के

☒ जगत्साम्नि सामाभावादृक्तः साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ ॥

ज्योतिष्टोमे ' यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ' महान् गृह्णीयात् इति श्रुतम् । अस्या आग्रयणाग्रतायाः किं प्रकृतौ निवेशः, उत विकृतौ इति विचारे प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि तदाख्यं जगदाख्यं साम ऋक्तः स्यात् जगतीछान्दस्कयोनिऋग्द्वारा स्यात् सामाभावात् । नहि कृत्स्नेऽपि सामवेदे जगत्साम साम अस्ति । तस्मादत्र 'विभ्राड् बृहत् पिबतु' इति जगत्यामुत्पन्नं महादिवाकीर्त्यं नाम साम, स विषुवान् जगत्सामा । तस्मात् आग्रयणाग्रतायाः विकृतौ विषुवति निवेशः इति सिद्धान्तः । अथवा अनेनैव सूत्रेण जगत्सामशब्दनिर्वचनं भाष्ये वर्णकान्तरेण कृतम् । अक्षरार्थस्तु स एव । के.

☒ जगत्सामाधिकरणम् । जगत्सामशब्दः जगत्यामुत्पन्नस्य साम्नो वाचक., ततश्च जगत्सामनिमित्तकाग्रयणाग्रता विषुवति निवेश्या ॥

जगत्साम्नि सामाभावादृक्तः साम तदाख्यं स्यात् । १०।५।१५।५८ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् इत्येतदेवोदाहरणम् । तत्र संशय. किं रथंतरसामा जगत्सामा रथंतरसामा बृहत्सामा वा, किमुभयसामा जगत्सामा, किं रथंतरसामा जगत्सामा, किं यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामेति । किं प्राप्तम् । अन्यतरसामेति । कुतः । विशेषानवगमात्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्,

ॾ छागन्यायः । छागपशुन्यायः । अग्नीषोमीयः पशुश्छाग एव ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् । ६।८।१०।३० ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति । तत्र संदेहः किं यःकश्चित् पशुरालम्भनीयः, उत छाग इति । वक्ष्यमाणेनाभिप्रायेण भवति संशयः । ननु एकेराम्नायते 'अजोऽग्नीषोमीयः' इति । सर्वशाखाप्रत्ययं चैकं कर्मेति । अत्रोच्यते । प्रतिशाखं भिन्नानि कर्माणि इति कृत्वा चिन्ता । किं तावत् प्राप्तम् ? पशुचोदनायामनियमः । उत्सर्गे कर्तव्ये द्रव्यं शक्यते उत्स्रष्टुम्, न पशुत्वम् । द्रव्यं हि साधकम् । अतोऽत्र द्रव्यान्तरेणोत्सर्गो न संभवति इति द्रव्यमुपादीयते । तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः यत्किञ्चित् उत्स्रष्टव्यमिति । कुत एतत् ? अविशेषात् । नहि पशुत्वसंनिदेशे कश्चित् विशेष उपलभ्यते । तस्मात् यःकश्चित् पशुरिति ।

टुप् — 'पशुमालभेत' इति नोभयथा प्रतिभातो वाक्यात् संशयः । (किन्तु) वक्ष्यमाणेन कारणेन (तदेव कारणमाह—) मन्त्रवर्णात् । (कथमित्यत आह—) यदि नियतो मन्त्रवर्णः, (ततः) छाग एव (आलम्भनीयः) । अथ पाक्षिकः (मन्त्रः, ततः) यःकश्चित् (पशुः) । गोऽश्वादीनां पशुत्वं सामान्यमत्र सूत्रे पश्वर्थः ।

छागो वा, मन्त्रवर्णात् । ३१ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यत्किञ्चन द्रव्यं पशुत्वमुपादेयमिति । अस्ति उत्स्रष्टव्यस्य नियमकारणं मन्त्रवर्णः । 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति छागप्रकाशनसमर्थो मन्त्रवर्णः समाम्नायते । यदि छागो नोपादेयः, ततः तत्प्रकाशनसमर्थस्य (मन्त्रस्य) उपादानमनर्थकम् । तेनावगम्यते छागमधिकृत्य उत्सर्गं विदधातीति । मान्त्रवर्णिको द्रव्यनियमविधिरिति ।

टुप्टीका अत्र सूत्रे नास्ति । तन्त्ररत्ने तु 'एतत् निगदेनैव व्याख्यातम् । तस्य चायमर्थः, विधिस्तुत्योः समानविषयत्वात् मन्त्रदोषेन चोदनार्थनिर्णयो युक्तः इति' इति ।

न, चोदनाविरोधात् । ३२ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । न शक्नोति मन्त्रवर्णः चोदनाया प्रत्यर्थिन्याम् (सत्याम्) द्रव्यं नियन्तुम् । यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न श्रूयते, तत्र अप्रकाशितमेव तत् कर्तव्यमिति । तस्मात् न मन्त्रवर्णात् प्रकाश्यनियमविधिः कल्प्यते 'एवमत्र प्रकाश्यं प्रकाशयितव्यम्' इति । अत्र पुनः शब्देनावगम्यते 'पशुत्वेन प्रकाशयितव्यम्' इति तस्माच्च मन्त्रवर्णः तत्सद्भावे समर्थः । मन्त्रवर्णात् हि कल्प्या प्रयोगवचनेन श्रुतिः । इह क्लृप्ता प्रयोगवचनेन उपसंहर्तव्या । अन्य एव पशुशब्दस्यार्थः पशुत्वम्, अन्यो मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्मान्न मन्त्रवर्णः चोदनाविरोधेन नियन्तुमर्हतीति ।

टुप्— नहि विधायकाविधायकगतयोः विशेषणविशेष्यभावेन एकवाक्यता । 'छागस्य वपायाः' इति वपाविशेषणं छागशब्दः ।

आर्षेयवदिति चेत् । ३३ ॥

भाष्यम्— इति चेत् पश्यसि, न पशुत्वमन्येभ्यः पशुभ्य आच्छेत्तव्यमिति । यथा 'आर्षेयं वृणीते' 'त्रीन् वृणीते' इति सामान्यश्रुतिः त्रिष्वेव अवतिष्ठते इति त्रित्वविशेषो विवक्षितः, नान्ये विवक्षिता इति । एवमिहापि पशुत्वं छागं प्रकल्पयितुं विवक्षितम्, नान्यान् विशेषान् इति ।

तन्त्ररत्नम्— सिद्धान्तवादिनश्चोद्यम् आर्षेयवदिति चेत् इति । तस्य चायमर्थः, यथैव आर्षेयवरणं वाक्यान्तरगतेनापि त्रित्वेन विशेष्यते, तथैव मन्त्रगतेन छागशब्देन पशुशब्दस्य विशेषणं युक्तमिति ।

न, तत्र ह्यचोदितत्वात् । ३४ ॥

भाष्यम्— नैतदेवम् । तत्र हि अचोदितं द्रव्यमुपसंख्यं मन्त्रगतं । वरणे पुनश्चोदितम् । तत्र त्रित्वसंख्यासंबन्धस्य वरणे चोदितत्वात् नान्या संख्या क्रियते, आर्षेयशब्दादपि न अनार्षेयम् । त्रिशब्दस्य हि यत् सामर्थ्यम्, येन आर्षेयशब्दो विशिष्टसंख्याविषयो नियम्यते । इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तस्मादनियम इति ।

द्रव्यप्रतीतेः । तथा) वाक्ये (द्वयोः) पदयोरपि भवति (यथा) 'शुक्लः पटः' इति । (तथा) वाक्यान्तरस्थयोरपि (शब्दयोः) भवति (यथा) 'आर्षेयं वृणीते' ('त्रीन् वृणीते') इति । इहापि प्रकरणवशेन प्रयोगवचनवशेन वा ('छागेन पशुना यजेत' इति छागपशुशब्दयोः विशेषणविशेष्यभावः सिद्धो भवति) इति ।

रूपाल्लिङ्गाच्च । ३८ ॥

भाष्यम्— ननु अश्वमपि उपाददानाः नैव मन्त्रवर्णमपहास्यामः । स एवाश्वः छागो भविष्यति । यः छिन्नगमनोऽश्वः, स छागः । छिदेर्गमेश्च छागशब्दः प्रसिद्धः । क्वचित् 'मुष्करा भविष्यन्ति' (भवन्ति) इति श्रूयते । यदि अन्तरेण वचनम् अमुष्कराः, तदा इदमुपपद्यते । तस्मात् छिन्नगमनोऽश्वोऽपि छागः इति कर्माख्या भविष्यतीति ।

छागे न कर्माख्या, रूपलिङ्गाभ्याम् । ३९ ॥

भाष्यम्— अत्रोच्यते । छागे कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्यां नावकल्पते । नहि छागशब्दः छिन्नगमनवचनः । समुदायो हि असौ पृथगर्थान्तरे प्रसिद्धः । नासौ अवयवप्रसिद्ध्या बाधितव्यः । तस्मात् नाश्वः छागः ।

रूपान्यत्वाच्च जातिशब्दः स्यात् । ४० ॥

भाष्यम्— इदं पदोत्तर सूत्रम् । अथ कस्माद्वयोवचनो भवति ? वयोवचना ह्येते शब्दाः, छागश्छागलो वस्त इति । तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यतीति । उच्यते । नैतदेवम् । तस्य वयोवचनः, अजजातिगतं तु वयो वदितुं शक्नोति । यथा शोणः इति वर्णवचनः अश्वजातिगत वर्णं वदति, नान्यम् । तस्मात् रूपान्यत्वात् न वयोमात्रवचनः, किन्तु जातिशब्दः स्यात् । जात्याश्रयं वयो वदेत् । अतश्छाग एव नियम्यते ।

विकारो नौत्पत्तिकत्वात् । ४१ ॥

भाष्यम्— इदमपि पदोत्तरम् । इह अश्वादीनां विकारः छागशब्दः । किञ्चिदत्र अश्वादीनामुच्चार्यते, किञ्चिदन्यदेव । तस्मात् अश्वोऽपि छाग इति । न । औत्पत्तिकत्वात् । औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः संबन्धः इत्युक्तम् (१।१।५ इत्यत्र) । नास्त्यविकारः शैशवीति । तस्मात् नाश्वश्छागः । अतश्छाग एवोपादातव्यः इति ।

स नैमित्तिकः, पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् । ४२ ॥

भाष्यम्— पदोत्तरमेवेद सूत्रम् । अथ कस्मान्न छिद्रनिमित्तः छागशब्दो भवति ? एवं श्रूयते 'सुषिरो वा एतर्हि पशुः, यर्हि वपामुत्खिदति' इति । नेत्युच्यते । छिद्रत्वस्य गुणस्य पशोरचोदितत्वात् । अन्यङ्ग पशुमालभेत इति चोद्यते । तस्मादच्छिद्रः पशुः । न च अवयवप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्बाध्यते इत्युक्तमेव । तस्मात् छाग एव उपादेयः, नाश्वादयः इति ।

जातेर्वा, तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् । ४३ ॥

भाष्यम्— वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मात् अवयवप्रसिद्ध्या समुदायप्रसिद्धिर्न बाध्यते, तस्मात् जातेरेव छागशब्दो वाचकः । एवं समुदायस्य अर्थवत्ता अनुगृहीता भविष्यति । तस्मात् तत्प्रायवचनमुपपद्यते । 'विश्वेषां देवानामुस्राणां छागानां मेषाणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि' इति जातिप्राये वचनमुपपद्यते । प्रायेणापि हि नियमः क्रियते यथा अन्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा अन्योऽयम् इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् छाग एवोपादातव्य इति । कृत्वाचिन्तायां प्रयोजनं न वक्तव्यम् ।

शा— 'सामान्यावसिता तावच्चोदना वाक्यभेदतः । मन्त्रस्तदविरोधेन याज्ञिको यौगिकोऽपि वा ॥' उच्यते । 'चोदनापशुसामान्यमङ्गत्वेनावबोधयेत् । छागोऽप्यविकलं तत्तु प्रविश्यपरिसमाप्नित ॥ मन्त्रप्रकरणाम्नानान्नित्यमङ्गं प्रतीयते । क्लृप्तया रूढिशक्त्या च स च्छागस्यैव वाचकः ॥ तेन तं वाक्यं गृह्णन् विधिनात्मविरोधिनम् । विधत्ते छागमेवाङ्ग तस्माच्छागोपसंग्रहः ॥'

सोम— पूर्ववत् इहापि मन्त्रस्यानित्यत्वम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । उत्पत्तिविधेः मन्त्रेण विना पर्यवसानेऽपि प्रयोगवचनात् मन्त्रस्य नित्यग्रहणात् अनेन मन्त्रेण प्रकाशितम् 'पशुमालभेत' इत्येवमुभयोरेकवाक्यतापर्यवसानात् मन्त्रानुरोधेऽपि विधिवाक्यविरोधाभावात् शास्त्रभोजिन्यायेन विधेश्छागविषयत्वम् ।

फलाशस्य अविधेयत्वात् । तस्मात् यथोक्तमेव योजनीयम् । 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' इत्यनेन च अर्थवादत्वं वक्ष्यते । 'फलं तु तत्प्रधानायाम्' इति च कामपदोपबद्धाया तदर्थत्वम् (वक्ष्यते) ।

'आह, पुरुषस्य संस्कारकम् इति गृह्णीमः' इति संस्कारशब्दोच्चारणात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमभ्युपगच्छति (भाष्यकारः) । नहि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात् संस्कारः इत्यभिधीयते । 'दर्शपूर्णमासावेव कुर्वतः इत्येतच्च' (इति भाष्यस्य) इति कोऽभिप्रायः ? सर्वथा तावत् जङ्घ्न्यमानधर्मत्वेन एव गम्यमानः आनर्थक्येन लौकिकान्निवर्त्येत । यस्तु ज्योतिष्टोमादौ जङ्घ्न्यमानः, स दर्शपूर्णमासिकवदेव सप्रयोजनः इति अशक्यो वर्जयितुमिति । अतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भवति । अस्योत्तर गूढाभिप्रायम् 'संस्कृतेन तु तेन प्रयोजनं नास्ति' इति । कुतः ? 'न संबन्धो निर्वीतस्य यथैवाविध्यकर्मणा । श्रुत्यादिभिरसंयोगात् तथैवास्य क्रियाऽन्तरैः ॥' यदि सर्वत्र विहितः सन् अनर्थकत्वेन लौकिकात् निवर्त्येत, तत एतदेव स्यात् । न तु असौ एव निवर्तयितुं शक्यते । नहि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिन्निवर्त्यन्ते । किं तर्हि ? आदित एव एषा प्रवृत्तिप्रतिपत्त्योऽवधार्यते । सा च एवं प्रतिबध्यते, यदि 'द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा' इत्यधिकरणन्यायेन स्वरूपसंगतौ अनर्थकत्वात् जङ्घ्न्यमानशब्देन अपूर्वसाधनत्व लक्ष्यते, तल्लक्षणा च न प्रकरणादृते लभ्यते । न च दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वा अन्यस्य प्रकरणमस्ति । तस्मात् तदपूर्वसाधन यो जङ्घ्न्यमानः तस्यैवेदं संस्कारः । एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम् । एतौ च परिचोदनापरिहारौ सूत्रकार एव वक्ष्यति 'आरादपीति चेत्' 'न तद्वाक्य हि तदर्थत्वात्' इति । यत्तु प्रयोगवचनेन सिद्धेः विध्यानर्थक्यम् इति, तत्राह, वर तस्यानुवादत्वं न च निष्फलपुरुषमात्रधर्मविधानमिति ।

इह भाष्यकारेण निरन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयो. एकस्याः परिचोदनायाः परस्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम् । 'अङ्गं सत् प्रयोगवचनेन गृह्यते, न चाविहितमङ्गं भवति' इत्येकः । 'एवं सति अनुवादो भविष्यति' इत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति विवेक्तव्यम् । यथा तावत् पूर्वत्र व्याख्यातम्, तथा विधित्वमेव सत्यम् । अनुवादाभिधानं तु अभ्युपेत्यवादमात्रमिति गम्यते (इति केचित्) । शक्यं [illegible] अनुवादत्वं समर्थयितुम् (इत्यन्ये) । कुतः ? 'अपर्यायविधायित्वादेकोऽङ्गानां विधिर्यतः । प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥' 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात्' इत्यत्र सर्वेषामेव अङ्गानाम् एकप्रयोजनकल्पनया एकं विधिं वक्ष्यति । स च प्रयोगवचनेन विधीयमानानां भविष्यति, प्रात्यात्मिकविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स विधिः । अङ्गप्रधानवत्त्वो च भावनाया युगपत्पुरुषनियोगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अत्राभिधीयते । द्वावपि एतौ ग्रन्थौ साधू । कथम् ? पूर्वं तावत् 'न चाविहितमङ्गं भवति' इत्यनया चोपपत्त्या न विरुद्धः । उक्तं हि एतत् विधौ अनाश्रीयमाणे तात्पर्यमात्रस्य साध्यत्वात् निष्प्रयोजनत्वे इति न शक्यमङ्गत्वं कल्पयितुम् । तेन तावत् विधिः । अथ च अनुवादः कथम् ? पूर्वेण विधिना अङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं भावयीपते, तावन्तं च कालम् असौ विधिरूपेण अवतिष्ठते । प्रयोगवचनग्रहणे तु सति तद्गतविधिसंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणात् विधित्वेन विना न व्यवहारः सिध्यति इति विधिः । उत्तरकाले तु तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः अनुवादः, इति उभयमपि साधूक्तम् ।

व्यपदेशादपकृष्येत । १६ ॥

भाष्यम्— अथ यदुपनीर्णितम्, द्वादशोपसत्ता यथा उत्कृष्यते, तथा इदमपि उत्कष्टव्यमिति । उच्यते । तद्धि वाक्येन अहीनानां व्यपदिश्यते । फलवन्तश्च अहीनाः । न च तत्र ज्योतिष्टोमे अहीनशब्दः, गौणत्वात् । व्यपदेशाच्च 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इति । ततो युक्तं द्वादशोपसत्ता यत् प्रकरणादुत्कृष्यते । न तु इह पुरुषसंबन्धो निष्प्रयोजनत्वात्, अन्यस्य च प्रयोजनवतः प्रकरणे अभावात् ।

विशेषविषययोः उपक्रमोपसंहारयोः उपसंहारानुसारेण न तत्प्राबल्यवर्णनमयुक्तम् । एतेन छागपशुन्यायोदाहरणमपि निराकृतम् । तत्रापि अनुष्ठानाय विधेर्विशेषाकाङ्क्षयैव मन्त्रार्पितविशेषे पर्यवसानाभ्युपगमात् । ४।१।२.

* छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेन गीतिहेतवः अक्षरविकारादयः विलक्षणाः । ते चानुष्ठाने विकल्प्यन्ते, न तु समुच्चीयन्ते । वि. ९।२।७. * छान्दोग्यानुपदे जैमिनिकृते सूत्रग्रन्थे जैमिनिनैव 'औदुम्बरीप्रकरणे च शाट्यायनिना तामूर्ध्वदशेन उभयम वाससी दर्शयति' इति स्वग्रन्थेन शाट्यायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वेन सर्ववेष्टनमभ्याख्यातम् । शाट्यायनिना शाखिना औदुम्बरीप्रकरणे 'तामूर्ध्वदशेन' इति श्रुतिः उभयत्र विहुत्याम् औदुम्बर्यां च वाससी दर्शयति इति जैमिनिग्रन्थस्यार्थः । सु. पृ. १६०, * छान्दोग्यब्राह्मणेषु स्वरनियमाभावः । पृ. ३३३.

छायोपसेवनन्यायः । 'यावद्रोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात्' इत्यारण्यके । छायोपसेवनं प्रतिमाद्वारको भोगः शत्रुकृतात्। स्वदेहप्रतिमायामपि कण्टकेन तुन्नो व्यथते । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।९, * चैतन्यस्य छायोपसेवनन्यायेन परकल्पितसंबन्धेनापि व्यवहारनिर्वाहे सति तत्सत्यत्वकल्पनाऽनौचित्यात् । मोक्षधर्मे नीलकण्ठः १।१.

* छायाशब्दः (क्व चित्) प्रक्रियाऽर्थः । सु. पृ. ७७६.

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति इति न्यायः । यत्र दुःखाद्दुःखान्तरप्राप्तिरिति विवक्ष्यते, तत्रायमवतरतीति । उक्तं च 'एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य । तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥' इति । किञ्च— 'क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः । आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥' इति विष्णुशर्मा (पञ्चतन्त्रे) । साहस्री. ६४७.

छिन्ने पुच्छे लूने कर्णे श्वा नैव नाश्वो न गर्दभः इति न्यायः । प्रागपि जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रमाण मननादीनां वैफल्यं छिन्ने०...इति न्यायात् । श्रीकर. २।१।९ त्रयू.

* छेदनं शाखायाः अग्रार्थम्, न तु मूलार्थम् । भा. ४।२।३।८–९. * छेदनं शाखाऽर्थमेव वाक्यात्, न उपवेषार्थम् । भा. ४।२।३।८. * शाखाछेदनस्य वत्सापाकरणं प्रयोजकम्, न कपालोपधानं दर्शपूर्णमासयोः । भा. ४।२।३।८–९, * छेदनादिप्रयोजको न स्वरुः । यूपं निष्पद्यमानमनु निष्पन्नोऽसौ । ४।२।१।१–६.

ज.

* जगत् अनादि । न च तस्य कश्चित् स्रष्टा । 'सर्गादौ च क्रिया नास्ति, तादृक् कालो हि नेष्यते ।४२॥ यदि स्यादौ जगत् सृष्ट्वा धर्माधर्मौ ससाधनौ । यथाशब्दार्थसम्बन्धान् वेदान् कश्चित् प्रवर्तयेत् । ४३ ॥ जगद्धिताय वेदस्य तथा किञ्चिन्न दुष्यति । सर्वेशवत्तु दुःसाधमित्यश्रैतत्र संश्रितम् । ४४ ॥ यदा सर्वमिदं नासीत् काऽवस्था तत्र गम्यताम् । प्रजापतेः क्व वा स्थानं किंरूपं च प्रतीयताम् । ४५ ॥ (रत्नाकरः—यश्चायं समस्तस्य स्रष्टा प्रजापतिः, स तदा क्वावतिष्ठते, नापि तस्याधारः संभवति पृथिव्यादीनामसंभवात् । किमाकृतिश्चासौ ? न तावदशरीरः, तथा सति सिसृक्षया प्रयत्नादेरसंभवात् । नापि शरीरी, तस्य भौतिकत्वात्, भूतादीनां च तदानीमभावात् इत्यर्थः) । ज्ञाता च कस्तदा तस्य यो जनान् बोधयिष्यति । (तस्य प्रजापतेः ज्ञाता श्रोता कः, यः श्रोता स्वयं बुद्ध्वा इतरान् जनान् बोधयिष्यति) । उपलब्धेर्विना चैतत् कथमध्यवसीयताम् । ४६ ॥ प्रवृत्तिः कथमाद्या च जगतः संप्रतीयते । शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छाऽपि सर्जने । ४७ ॥ शरीराद्यथ (दि—थ) तस्य स्यात् तस्योत्पत्तिर्न तत्कृता । तद्वदन्यप्रसङ्गोऽपि, 'नित्यं यदि तदिष्यते' (तद्वत् प्रजापतेः जगत्स्रष्टृशरीरवत् तच्छरीरोत्पादनार्थम् अन्यस्य शरीरस्य प्रसङ्गः इत्यनवस्था । शङ्कते नित्यम् इत्यादि) । ४८ ॥ (उत्तरम् —) पृथिव्याद्यननुत्पत्तौ किंमयं तत् पुनर्भवेत् । (तत् नित्यं शरीरं किंमयं भवेत् । किञ्च—) प्राणिनां प्राग्दुःखा च सिसृक्षाऽस्य न युज्यते । (अस्य प्रजापतेः) ४९ ॥

पानधारणरूपस्य फलस्य स्ववाक्य एव कल्पत्वेन तदभावात् । यद्यपि चायमर्थवादः स्यात्, तथापि प्रकरणाम्नातक्रतूपकारापेक्षया अस्यैव स्ववाक्योपस्थितस्य तद्वाचकपदान्तरकल्पनया फलत्वस्य औचित्याच्च । अतः शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । इति प्राप्ते, न तावत् फलं कल्प्यम्, पश्चे इति वर्तमानव्यनिर्देशेन योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् । अतोऽस्य भुत्यर्थत्वेनैव अन्वयमङ्गीकृत्य फलापेक्षाया कामपदयुक्तपदान्तरकल्पनया अस्यैव वा भविष्यदर्थकत्वकल्पनया फलपरत्वं परिकल्प्य तस्य कथञ्चित् जञ्जभ्यमानकर्तृभोग्यत्व वाच्यम् । तथा सति फलम्, तज्जनकत्वम्, तद्व्यापाररूपापूर्वकल्पनं च इत्यनेककल्पनातो वरं प्रकरणानुरोधेन क्लृप्तक्रतुफलाधानयोग्यताजनकत्वमात्रं क्रत्वपेक्षितत्वात् कल्पयितुमुचितम्, इति क्रतुयुक्तपुरुषधर्म एवायम् । फलाधानयोग्यतासंपादकत्वाच्च याजमानः इति प्रयोजनम् ।

मण्डन— ' जञ्जभ्यमानः प्रकृतोऽधिकारी । '

शंकर— ' जृम्भामन्त्र. क्रतोरङ्गम् । ' ११.

● एतेन कर्मधिकरणे आख्यातार्थत्वं कर्तुर्निरस्य जञ्जभ्यमानाधिकरणे धात्वर्थत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि (नैयायिकवत्) परास्ताः । शब्दकौ. स्फोटविचारे. ● जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वसिद्धिः । सु. पृ. १२०, ● जञ्जभ्यमानाधिकरणन्यायेन लोहितोष्णीषादीनामपि वपनादिवत् संस्कारत्वावगमात् । ३।७ पृ. ५१.

● जञ्जभ्यमानन्यायेन (जञ्जभ्यमानाधिकरणोक्तेन) क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वाप्तेः । सु. पृ. १३८१. ● जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः नैमित्तिकः सन् अदोषनिर्घातार्थः क्रत्वर्थः अधिकारविधि. । बाल. पृ. १४. ● जञ्जभ्यमानमन्त्रवचनं दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव व्यवतिष्ठते । (मन्त्रश्च ' मयि दक्षक्रतू ' इति । रत्न. ६।१।५।२२.

ꣲ जतुकाष्ठन्यायः । यथा जतु काष्ठं च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठाच्च जतु पृथक् क्रियते, तथा यत्र वस्तुतो भिन्नयोः केन चिदुपाधिना श्लिष्टयोः पुनः प्रयत्नान्तरेण पृथक्करणम्, तत्रास्य प्रवृत्तिः । यथा चोक्तं साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे श्लेषालङ्कारप्रकरणे– ' इह केचिदाहुः सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः ' इति । साहस्री. ६१८.

● जनकसप्तरात्रः कुसुरुविन्दादिषु अष्टसु सप्तरात्रेषु अष्टमः । स च द्वादशाहगतदशाहान्तर्गतसप्ताहविकारः । सोम. ८।३।२. ● जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि अग्निष्टोममुख्यानि ' इति । तत्र प्रथमस्याह्नोऽग्निष्टोमत्वम् । शेषाणां त्रयाणाम् अग्निष्टोमविकृतित्वम् । चतुर्णामपि त्रिवृत्त्वं विशेषः । आद्येषु चतुर्षु अहःसु द्वादशाहगतपृष्ठ्यषडहस्थत्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां चतुर्णामह्नां धर्माः पञ्चदशत्वादि वर्जयित्वा अतिदेष्टव्याः गणत्वसाम्यात्, न तु प्रथमस्याह्नः उत्तरेषु त्रिषु । वि. ८।३।२.

ꣲ जनकसप्तरात्रन्यायः । जनकसप्तरात्रे द्वादशाहिकसप्ताहधर्माणां क्रमेणातिदेशः ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् । ८।३।२।३ ॥

भाष्यम्— जनकसप्तरात्रे श्रूयते ' चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्ति ' इति । तथा अन्यत्र श्रूयते ' नव त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति ' इति । तत्र संदेहः [illegible] पार्ष्ठिकस्य (पृष्ठ्यषडहगतस्य) प्रथमस्याह्नः अभ्यासः, उत नानाऽह्नां द्वादशाहिकानां स्तोमविधिः इति । किं प्राप्तम् ? गणचोदनायां यस्य लिङ्गम्, तदावृत्तिः प्रतीयेत, आग्नेयवत् । गणचोदनायामेवंविधायाम्, यस्य लिङ्गं पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य अह्नः त्रिवृत्त्वम्, तस्यैव आवृत्तिः प्रतीयेत, चोदनासामान्यात् । आग्नेयवत् । तद्यथा ' अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये ' इति देवतैक्यात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य त्रिष्यन्ताभ्यासः (त्रिष्यन्तस्य अभ्यासः), एवमिहापि ।

नानाऽहानि वा, संघातत्वात्, प्रवृत्तलिङ्गेन चोदनात् । ४ ॥

भाष्यम्— नाना अहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्तेरन्, न पार्ष्ठिकं प्रथममहः । कस्मात् ? संघातत्वात् । संघात एष उच्यते ' चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि ' इति । पृथक्त्वनिवेशिनी हि चत्वारि इति संख्या पृथक्त्वेन

नम् (जीवानां कर्मभिरेव तत्सिद्धेः सृष्टिप्रलयसिद्धेः माऽस्तु ईश्वरः) । ७५ ॥ इच्छापूर्वकपक्षेऽपि तत्पूर्वत्वेन कर्मणाम् । इच्छाऽनन्तरसिद्धिस्तु दृष्टान्तेऽपि न विद्यते (गृहादिदृष्टान्तेऽपि) । ७६ ॥ अनेकान्तश्च हेतुस्ते तच्छरीरादिना भवेत् । (ईश्वरशरीरादिना । उत्पत्तिमत्त्वे सति सन्निवेशविशिष्टत्वात् इति हेतुः) उत्पत्तिमांश्च तद्देहो देहत्वादस्मदादिवत् । ७७ ॥ अथ तस्याप्यधिष्ठानं तेनैवेत्यविपक्षता (ईश्वरशरीरं न विपक्षः तस्यापि ईश्वराधिष्ठितत्वात्) । अशरीरो ह्यधिष्ठाता नात्मा मुक्तात्मवद्भवेत् । ७८ ॥ कुम्भकाराद्यधिष्ठानं घटादौ यदि चेष्यते । नेश्वराधिष्ठितत्वं स्यादस्ति चेत् साध्यहीनता (नहि घटादौ अस्माकम् ईश्वराधिष्ठानं सिद्धम्)। ७९ ॥ यथासिद्धे च दृष्टान्ते भवेद्धेतोर्विरुद्धता । (विरोधमेवाह—) अनीश्वरविनाश्यादिकर्तृमत्त्वं प्रसज्यते । (देहादिकं नेश्वरकर्तृकं चेतनोपादानत्वात् घटादिवत् इति ईश्वरभिन्नविनाशिकर्तृकत्वं प्रसज्येत) । ८० ॥ कुलालवच्च नैतस्य (ईश्वरस्य) व्यापारो यदि कल्प्यते । अचेतनः कथं भावस्तदिच्छामनुरुध्यते (अशरीरस्य चेतनाशून्यस्य इच्छाम्) । ८१ ॥ तस्मात्र परमाण्वादेरारम्भः स्यात्तदिच्छया । (इच्छाया असंभवात् । आत्मैवैको जगदादौ तिष्ठति । स एव स्वेच्छया व्योमानिलानलजलभूमिरूपेण परिणममानः सर्वं प्रपञ्चमारभते इति मतं निराकरोति—) पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत् । ८२ ॥ स्वाधीनत्वाच्च धर्मादेस्तेन क्लेशो न युज्यते । तद्वशेन प्रवृत्तौ वा व्यतिरेकः प्रसज्यते । (व्यतिरेकः अभावः मतस्य) । ८३ ॥

(आत्मा अपरिणत एव अविद्यावशेन परिणतमिव प्रपञ्चरूपेण आत्मानं स्वप्नवत् पश्यति इति मतं निरस्यति—) स्वयं च शुद्धरूपत्वादसत्त्वाच्चान्यवस्तुनः । स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता । ८४ ॥ अन्येनोपप्लवेऽभीष्टे द्वैतवादः प्रसज्यते । स्वाभाविकीमविद्यां तु नोच्छेत्तुं कश्चिदर्हति । ८५ ॥ विलक्षणोपपाते हि नश्येत् स्वाभाविकी क्वचित् । (श्यामतेव पार्थिवाणूनामग्निसंयोगेन) । न त्वेकात्माभ्युपायानां हेतुरस्ति विलक्षणः (एकात्माभ्युपायानां एकमात्मानं स्वीकुर्वताम्) । ८६ ॥

(सांख्यपक्षं प्रतिक्षिपति —) पुमानकर्ता येषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया । कथमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते । ८७ ॥ मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोऽपि वा । मनोवृत्तिर्हि सर्वेषां न चोत्पन्नं तदा मनः । ८८ ॥ कर्मणां शक्त्यवस्थानां येऽशक्ता बन्धहेतुता । सा न युक्ता, न कार्यं हि शक्तिस्थात् कारणाद् भवेत् । ८९ ॥ दधिशक्तिर्नहि क्षीरे दाधिकारम्भमर्हति । दध्यारम्भस्य सा हेतुस्ततोऽन्या दाधिकस्य तु । ९० ॥ कारणाच्छक्त्यवस्थाच्च यदि कार्यं प्रजायते । बन्धः पुनः प्रसज्येत फले दत्तेऽपि कर्मणा । ९१ ॥ शक्त्यवस्थत्वमेवेष्टं विनाशेऽपि हि कर्मणाम् । प्राक् चापि शक्तिसद्भावादनुष्ठानं वृथा भवेत् । ९२ ॥ शक्त्यवस्थं च रागादि किं नेष्टं बन्धकारणम् । कर्मादत्तफलत्वाच्चेच्छक्तिमदपि तद् भवेत् । ९३ ॥ बन्धशक्त्यप्रतियोगित्वाच्च ज्ञानं मोक्षकारणम् । कर्मशक्त्या नहि ज्ञानं विरोधमुपगच्छति । ९४ ॥ यद्यप्यज्ञानबन्धत्वं कर्मणामवगम्यते । रागादिवत्, तथाप्येषां न ज्ञानेन निराक्रिया । ९५ ॥ कर्मक्षयो हि विज्ञानादित्येतच्चाप्रमाणवत् । फलस्याप्यस्य वा दानं राजपुत्रापराधवत् (राजपुत्रेणापराधे कृते यथा तस्य अल्पो दण्डः, तद्वत्) । ९६ ॥ अयत्नेऽपि हि शक्तिस्थं यदि स्यात् कर्म कारणम् । ततः प्रधानकालेऽपि (प्रलयकालेऽपि) युज्यते कारणताऽभिधा । ९७ ॥ मनोवृत्तिरिदानीं तु हेतुर्, नास्ति च सा तदा । मनसा संकराच्चापि तदा स्यात् कर्मसंकरः । ९८ ॥ तस्माद्येषोऽधिकाराख्यो बन्धहेतुः प्रकल्पते । योग्यत्वेऽप्यधिकाराख्यो विप्रयोगो न युज्यते । ९९ ॥ चैतन्यं योग्यता पुंसः प्रकृतेस्तद्वदात्मता । भोक्तृभोग्यत्वयोस्ते च न साम्यामपगच्छतः । १०० ॥ उत्पत्तौ कर्मणां चेष्टमज्ञानं कारणं यदि । तदभावात् स्यादनुत्पत्तिस्तेषां न फलवर्जनम् । १०१ ॥ ज्ञानं मोक्षनिमित्तं च गम्यते नेन्द्रियादिना । न च सांख्यादिविज्ञानाद् मोक्षो वेदेन चोद्यते । १०२ ॥ आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोदितम् । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते । १०३ ॥ विज्ञाते

प्रासन्यात् । न च आद्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वविधौ प्रमाणाभावेन अग्निष्टोमपुरस्त्वस्यापि विधिः आवश्यक इति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् त्रयाणामन्येषां विध्यन्तरेण स्तोमविधानाच्च आद्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वप्राप्तेः । इति भाष्यकाराभिप्रायः । वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन त्रिवृत्त्वविधौ योग्यतया सप्तस्वपि अहःसु आद्येषु चतुर्षु स्तोमेषु त्रिवृत्त्वविध्यापत्तेः, अहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र तदापत्तेः, चतुःसंख्याविशिष्टाहरुद्देशेन वाक्यभेदापत्तेः अयमेव संख्याविशिष्टत्रिवृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । त्रयाणां चान्येषां विध्यन्तरेण विधिः । सर्वेषां च फलवाक्येन फलसंबन्धमात्रकरणम् । एवं च उत्पत्तिवाक्ये चतुर्णां गणत्वप्रतीतेः तस्य उत्पत्तिगतत्ववत् त्रिवृत्त्वस्यापि उत्पत्तिगतत्वेन साम्येऽपि त्रिवृत्त्वस्य अङ्गभूतस्तोमवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैव आद्यानां चतुर्णाम् अतिदेशः प्राप्यः । सर्वथा नाद्यस्यैव चतुर्षु अतिदेशः । एवं च 'अग्निष्टोममुखानि' इत्यनुवादोपपत्तिः । इतरेषां त्रयाणां अन्यसंस्थाकत्वात् । इतरथा 'अग्निष्टोमानि' इत्येवावदयत् सर्वेषु अग्निसंस्थाकत्वस्यैव अतिदेशेन प्राप्तेः ।

मण्डन— 'नानाऽहिकानां विहिता त्रिवृत्ता ।'
शंकर— 'त्रिवृत्ताम्याद्यातिदेशः ।'

● ननु 'पयोक्थ्यम्' इत्यत्र गणचोदनयैव प्राप्तानामह्नां संस्थामात्रं विधीयते (विधास्यते—भाष्यपाठः) इति भाष्यकारेणोक्तम्, तदेवमपि संभवति इत्यतिशयार्थमुक्तम् । परमार्थतस्तु गणचोदनायाः फलसंबन्धस्य अन्यावृत्तत्वात् अन्यत उत्पत्तिमपेक्षमाणाया स्वयमुत्पत्तिपरत्वायोगात् इयमेवोत्पत्तिचोदना इति जनकसप्तरात्रन्यायेन द्रष्टव्यम् । शान. ८।३।४।८–९.

'जन्मान्तरसहस्रेषु बुद्धिर्या भाविता पुरा । तामेव भजते जन्तुरुपदेशो ह्यनर्थकः ॥' इति न्यायः । यत्र तु नानाविधश्रुतिस्मृतिप्रभृत्युपदेशसत्त्वेऽपि तमनादृत्य स्वाभीष्टमते प्रवृत्तिर्भवेत् तत्रायमवतरति । साहस्री. ५२५.

● जन्मत्वम् असिद्धस्य कर्तुं स्वात्मलाभफलकव्यापारसामान्यम् । मु पृ. १४२.

● जपः अदृष्टार्थः इति 'इतरे (अधिका मन्त्राः) जपवत् अदृष्टार्था भवन्ति' इति भाष्ये (१२।३।१४।३०) दृष्टान्तीकरणम् । के. ● जपः अविवक्षितार्थकम् उच्चारणमात्रमेव । यत्र मन्त्रमप्यर्थमविवक्षित्वा उच्चारणमात्रमदृष्टार्थं क्रियते, यथा—वैष्णवीमृचमनूच्य इति स जपः इति सर्कं क्षाद्रशे । बाल. पृ. ७१. ● जपः इति कः पदार्थः 'जप व्यक्तायां वाचि' इति । जप्यते इति जपः । वचनं जपनम् इति समानोऽर्थः । यस्मात् 'जप व्यक्तायां वाचि' इति स्मर्यते, तेन यत्र वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते नाशास्यते स जपः । भा. १२।४।१।१. टुप्—वैष्णव्यामृचि ये वर्णाः, तेषामुच्चारणं कर्तव्यम् अदृष्टार्थम् । इदं हि जपशब्देनोच्यते । यः पुनस्तत्र पदैरुच्चार्यमाणैः स्वाभाविकोऽर्थप्रत्ययः सः अचोदितत्वात् अविवक्षित एव । अथवा अर्थप्रत्ययः संयुक्तत्वात् वर्णोच्चारणस्यैवाङ्गम् । ● जपः (मन्त्रस्य) 'शोभान्तोच्चारणं जपः' । कु. ११२।४।४३ पृ. ४६. ● जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः । भाट्ट. ९।३।८ वर्णकं ३ । जपतिचोदनाचोदितत्वं जपत्वम्, न तु उपांशुप्रयोज्यत्वम्, नापि अर्थाविवक्षया अदृष्टार्थोच्चारणकत्वम् अर्थाविवक्षाया प्रमाणाभावात् । १२।४।१. ● जपस्य याजमानस्य लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १२।३।१८।५०. ● जपमन्त्राणां दीक्षितस्य समुच्चयः कार्यनानात्वात् । आग्नावैष्णवी सारस्वती बार्हस्पत्या चेति ऋक्त्रयं जपमन्त्राः (एवमन्येऽपि) । वि. १२।४।१, ● जपमन्त्रेषु नैस्वर्यम् । ९।२।८ वर्णकं ३. ● जपमन्त्रादि-व्यतिरिक्तेषु करणमन्त्रादिरूपेषु 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिषु आध्वर्यवयाजमानेषु आधुनिकानां याज्ञिकानां चातुःस्वर्येण प्रयोगे मूलं मृग्यम् । सोम. ९।२।८. ● जपसंस्कारेष्टीनां लोपः अस्वियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे । भा. १०।२।१८।४९.

जपस्तुत्याशीरभिधानमन्त्राणां समुच्चयः ॥

जपाभ्याकर्मयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् । १२।४।१।१॥

भाष्यम्— जपाः 'वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या' (इदं विष्णुर्वि चक्रमे), 'सारस्वतीमनूच्य वाग् यन्तव्या'

तस्य चान्यतरसामत्वात् । एवं प्राप्तम् । अथवा, उभयसामा जगत्सामा । जगच्छन्दः कृत्स्नवाची । कृत्स्नस्तुत्वा च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे । अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्य अविशेषणत्वात् अविवक्षा प्रसज्येत । तस्मात् उभयसामा । अथवा रथंतरसामा जगत्सामा । तत्र हि ऋचि जगच्छन्दो विद्यते 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम्' इति । यदि चोभयसामा जगत्सामा भवेत्, कृतकर्मे विधिरनर्थकः स्यात्, तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ । तस्माद्रथंतरसामैव जगत्सामेति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामेति । तथाहि श्रुतिः । इतरथा रथंतरसामनि अध्यवसीयमाने ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्मात् जगत्या यत्र साम, स जगत्सामा । ऋतौ जगदाख्यं साम स्यात् विघुनति । ननु शुक्रामो विपुवान् इत्युच्यते । नैष दोषः । स कामाय भविष्यति । तस्मात् विपुवति विकृतौ निवेशः इति ।

टुप्— 'कृतकर्मे विधिरनर्थकः स्यात्' इति (भाष्यम्) । कोऽर्थः ? रथंतरसामत्वे ऐन्द्रवायवाग्रता विहिता, बृहत्सामत्वे तु शुक्राग्रता । उभयसामत्वे आग्रयणाग्रतैव विधातव्या जगत्सामशब्दे अनुच्यमानेऽपि लभ्यते (इति) ।

शा— पूर्वव्याख्यायाम् (प्रथमे वर्णके इत्यर्थः) नैमित्तिकम् आग्रयणाग्रत्वं विचारितम्, तद्धेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रस्तावः । इह तु ■ एव साक्षात् विचारितः इति भेदः ।

वि— 'बृहद् रथंतरैक किं द्वयं चोत रथंतरम् । यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामा, ऽग्रिमो भवेत् ॥ ज्योतिष्टोमस्य साहचर्याद्विकल्पाय तु द्वयम् । जगत्वं सर्वताऽभाति तदुक्तिस्त्वर्थता तदा ॥, रथंतर जगच्छब्दाद् विप्रकृष्टाऽत्र लक्षणा । जगत्यृचि स्थितं सामेत्येतत् स्यात् संनिकर्षतः ॥'

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे रथंतरसामकत्वनिमित्तम् ऐन्द्रवायवाग्रत्वं बृहत्सामकत्वनिमित्तं च शुक्राग्रत्वं च विधाय 'यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्' इति श्रुतम् । तत्र न तावत् जगत्संज्ञकं साम प्रकृतौ विकृतौ वा कस्यामपि सामशाखायां प्रसिद्धम्, येन तन्निमित्तकमिदमाग्रयणाग्रत्वं तत्र निविशेत । अतो जगत्सामशब्दार्थः कः, इति जिज्ञासायां जगच्छन्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् प्रकृतः सामद्वयकार्त्स्न्यापरपर्यायो यत्र समुच्चयस्तत्र निविशते ; स च यद्यपि न प्रकृतौ, बृहद्रथंतरसाम्नस्तोत्रयोरदृष्टार्थयोरपि वचनेन विकल्पावगतेः साम्नोरपि विकल्पात् । तथापि यत्र संसवादौ उभयोर्वाचनिकः समुच्चयः, तत्रोत्कर्षः इत्याद्यपक्षः । न जगच्छन्दः कृत्स्नवाची, तथात्वे कृत्स्नस्य जगतः इत्यादिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । अपितु वस्तुमात्रवाची । अतश्च जगच्छब्दयुक्तं साम जगत्साम । योगश्च तद्घटितऋगाश्रयत्वसंबन्धेन । अतश्च रथंतरयोनौ 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम्' इति जगत्पदपाठात् रथंतरमेव जगत्सामपदेनोच्यते, इति तत्रैव ऐन्द्रवायवाग्रत्वेन सह विकल्पेन निवेशः इति द्वितीयः । सिद्धान्तस्तु परम्परासंघटितसंबन्धाङ्गीकारेऽपि साक्षाद्रथंतरसामानुपुरस्कारेण विहितैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विलम्बोपस्थितिकाग्रयणाग्रत्वेन सह विकल्पायोगात् जगतीच्छन्दस्कायामृचि उत्पन्नं सामैव जगत्साम, तस्य च विपुवति सत्त्वात् तत्र आग्रयणाग्रत्वस्योत्कर्षः । तत्र हि पृष्ठे महादिवाकीर्त्यं साम 'विभ्राड् बृहत् पिबतु' इति जगत्यामुत्पन्नम् । न च एवमपि प्रकृतावेव पवमाने 'कावमन्त्यं जगतीषु' इति जगतीस्वकार्यसत्त्वात् निवेशोपपत्तौ उत्कर्षकल्पने प्रमाणाभावः इति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वेन यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वानुपपत्तेः । स्वमते तु यदि (इत्यस्य) यमैन्यर्थः । ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिना विकल्पस्यापि अयुक्तत्वात् । न च एवं जगतीसामेत्यापत्तेः, ईकारलोपः अननुशिष्टः कल्प्य, इति वाच्यम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वस्योक्तत्वेन ईकारस्यापि वैकल्पिकत्वात् । अत एव मध्यमन्त्रे तृतीयसवनस्य इत्येतद्विशेषणत्वेन 'जगतीछन्दस.' इति वक्तव्ये 'जगच्छन्दसः' इति कस्तां विभक्तौ श्रवणम् । अतो विपुवति आग्रयणाग्रत्वं स्यात्, न प्रकृतौ । तेन ऐन्द्रवायवाग्रत्वादेः पक्षे बाधः ।

मण्डन— 'मानं जगत्साम यतो जगत्याम् ।' १६.

शंकर— 'जगत्सामा च विपुवान् ।' १७.

जपत्वं नाम जपतिचोदनाचोदितत्वम्, न तु उपांशुप्रयोज्यत्वं जपत्वम्, तथात्वे उपांशुयाजाङ्गभूतयाज्यायामपि जपत्वापत्तौ नानुस्वर्यापत्तेः। नापि अर्थाविवक्षया अदृष्टार्थोच्चारणकत्वं तत्, मन्त्रजन्यार्थप्रकाशनस्यैव दृष्टाभावे अदृष्टार्थत्वकल्पनोपपत्तौ अर्थाविवक्षाया प्रमाणाभावात्। अत एव 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।' (पा० शिक्षा ५२) इति स्मृत्युक्ते जपादौ अर्थप्रकाशनं दर्शयति। अत एव जपनिचोदनाचोदितेष्वपि न सर्वत्राऽदृष्टार्थत्वं करणमन्त्रादेरपि संभवात्। स्तुतिस्तु गुणतात्पर्यकमभिधानम् अदृष्टार्थकमियुक्तत्वेन स्तोत्रशस्त्राधिकरणे। फलाशासनमाशीः। तेषामपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगः। गुणविशिष्टगुणिप्रकाशनमभिधानम्। एतेषां च क्वचित् साङ्कर्येऽपि न दोषः, तत्तदुपाधेः असाङ्कर्यात्। तत्र ये तावदनुष्ठेयार्थप्रकाशकाः जपादयः तेषां करणमन्त्रवदेव विकल्पः, ये तु अननुष्ठेयसमवेतप्रकाशनार्थाः, तेषां प्रकाश्यैकत्वेऽपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगात् अधिकतरश्रद्धाजननार्थं समुच्चयः एव। ये तु अदृष्टार्थासमवेतप्रकाशनार्थाः, तेषां प्रयाजादिवदेव समुच्चयः। न च एकजपादिसमाख्यायोगात् एककार्यत्वावगतेः विकल्पाशङ्का, दृष्टार्थजपादौ कार्यभेदस्य आवश्यकत्वेन सकलजपसाधारणैककार्यकल्पनाऽनुपपत्तेः।

मण्डन—' समुच्चयो जपादीनाम्। '

शंकर—' जपाशीरादिषु च सः। ' सः समुच्चयः।

* जपादिमन्त्रेषु मन्त्रसमाम्नायसिद्धस्वरनियमः। भाषास्वराधिकरणे द्रष्टव्यम्। भा. १२।३।८।२०–२२.

* जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः। यत्तु द्वादशे जपादीनाम दृष्टार्थत्वमुक्तम्, तत् मन्त्रसाध्यार्थाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वाभिप्रायेण। अस्तु वा जपादीनां कर्मासमवेतार्थाभिधायिनामुच्चारणमात्रार्थत्वम्, नैतावता कर्मसमवेतार्थाभिधायिनामपि करणमन्त्रादीनां दृष्टविधया उपयोगसंभवे अदृष्टार्थोच्चारणार्थत्वकल्पना युक्ता। कौ. १।२।४।४२ पृ. ७१.

ꣳ जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात्। १२।४।१।१ ॥

जपाः 'वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या' इत्याद्युक्तत्वात् 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे' इत्यादयो जपमन्त्राः, 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इत्यादयः स्तुतिमन्त्राः, 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इत्यादयः आशीर्मन्त्राः, 'एषोऽसि त्वेषोऽसि' इत्यादयः अभिधानमन्त्राः। अकर्मसंयुक्ताः ये कर्मसंयुक्ता न भवन्ति, तादृशाः जपमन्त्राः स्तुत्याशीरभिधानार्थाश्च मन्त्राः, तेषां याजमानेषु कर्मसु समुच्चयः स्यात् पृथगर्थत्वात्। आशीःपृथक्त्वात् आशिषां पृथक्त्वात्, एवं स्तुतीनां पृथक्त्वात्, अभिधानानां च पृथक्त्वात्। इति सिद्धान्तः।

समुच्चयं च दर्शयति। १२ ॥

शस्त्रानुवचनयोः 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति मन्त्राणां समुच्चयं दर्शयति। पूर्वसूत्रे याजमानेषु इत्युक्तं तत् प्रायिकम्। के.

* 'जमदग्निर्वै' इत्युपक्रम्य 'स एतं पञ्चममवदानमपश्यत्, तन्निरवपत्' इत्युक्तम्। तस्मात् जमदग्नीनां पञ्चावत्तम्। संकर्ष. २।२।६.

* जयाः नाम मन्त्राः 'चित्तं च चित्तिश्च आकूतं चाकूतिश्च' इत्यादयः। संकर्ष. २।४।२१. * जयाः नाम होमाः। 'यदजयन् तज्जयानां जयत्वम्' इत्युक्तेः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादिमन्त्रकरणकहोमाः जयाः। सोम. ३।४।१३. * जयाधिकरणम्। जयादिन्यायः द्रष्टव्यः। भा. ३।४।१।२५–२७. * जयाभ्यातानाधिकरणम् जयादिन्यायः। के.

* जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमः वैदिकेष्वेव कर्मसु। जयादिन्यायः। भा. ३।४।१।२५–२७. * जयाभ्यातानराष्ट्रभृत्प्रारिप्लवादिहोमाः दर्विहोमाः। वि. ८।४।४.

ꣳ जयादिन्यायः। जयाभ्यातानाधिकरणम्। जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमाः वैदिककर्मणां शेषः ॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात् सर्वकर्मणाम्। ३।४।१।२५ ॥

भाष्यम्—इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदा-

चिरजीवित्वम् । तस्मात् पुरुषमात्रधर्माः एवंजातीयका इति ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् । १५ ॥

भाष्यम्— न वा उत्कृष्टव्यम् । कुतः ? प्रकरणविशेषात् । प्रकरणयुक्त एव जञ्जभ्यमानो वचनेन संस्क्रियते यथा यवादि द्रव्यं प्रोक्षणादिना । ननु न शक्नोति प्रकरणं जञ्जभ्यमानशब्दमेकदेशे अवस्थापयितुम् । वाक्यं हि प्रकरणात् बलवत्तरमिति । उच्यते । न ब्रूमो जञ्जभ्यमानशब्दः प्रकरणेन अप्राकरणिकात् पुरुषान्निवर्त्यते इति । किन्तु फलं तत्र कल्पनीयम् । ननु प्रत्यक्षं श्रूयते फलम् 'प्राणापानावेवात्मन् धत्ते' इति । नेति ब्रूमः । नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे । य एषः 'प्राणापानावेवात्मन् धत्ते' इति वर्तमानापदेश एषः, न विधायकः । स्तावकस्तु भवति मन्त्रवचनस्य । तस्मात् दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यत्र एतत् न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः संस्कारकर्म इति गम्यते । आह । पुरुषसंस्कारकर्म इति युज्यते, दर्शपूर्णमासावेव कुर्वतः इत्येतत्र । कथम् ? योऽपि हि अन्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां जञ्जभ्यते, सोऽपि जञ्जभ्यमानशब्देन उच्यते एव । न च प्रकरणेन व्यावर्त्यते इत्येतदुक्तम् । तस्मादुत्कृष्यते । अत्रोच्यते । नैव व्यावर्त्यते । संस्कृतेन तु तेन नास्ति प्रयोजनम् । ननु प्रकरणे पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम् । उच्यते । संस्कृतपुरुषो दर्शपूर्णमासौ अनुष्ठास्यति । आह, उत्कर्षेऽपि सति संस्कृतः अन्यदनुष्ठास्यति । उच्यते । नान्यस्य संस्कारो गुणो भवति, अप्रकृतत्वात् । आह, प्रकृतस्यापि न गुणः । वाक्येन पुरुषधर्मः इत्यवगमात् । उच्यते । आनर्थक्यात् न पुरुषधर्मोऽवगम्यते । तस्मादस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यता, नान्येन फलवताऽपि कर्मणा, प्रकरणाभावात् । तस्मात् नोत्कर्षः । यत्तु प्रकरणे निवेशः इत्येतस्मिन् पक्षे 'ब्रूयात्' इत्यनुज्ञानवचनम् अविवक्षितस्वार्थमिति, एवं सति अनुवादो भविष्यति, न पुरुषसंबन्धविधानस्य प्रयोजनमस्तीति ।

वा— पुरुषधर्म इत्येतावत् गृह्णीमः । यत्तु पुरुषमात्रधर्मः ततश्च उत्कर्षः इति, एतदसत्यम् । कुतः ? 'अविरोधात् समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः । बाधो न युज्यते कर्तुं न च दूरात् फलश्रुतिः ॥' पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्येत । ननु इतरत्रापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सत्यं बाध्येयाताम्, यदि अपुरुषेण संबन्धोऽभ्युपगम्येत । वयं तु प्रकरणगतपुरुषधर्मं ब्रुवाणाः न किञ्चिदपि बाधिष्यामहे । न प्राकरणिके जञ्जभ्यमाने स्नातरि च सकलशब्दार्थो योग्यत्वं वा नास्ति । ननु अविशेषबुद्धिः बलवत्प्रमाणप्रभूता दुर्बलप्रमाणमूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितुम् । एषा तावत् अवश्यमेव निवर्तनीया । नहि अविदुषः असमर्थस्य वा अधिकारः संभवति । ननु एवं प्रकरणं विशेषकमभ्युपगतं भवति । नैवदेवम् । ग्राहकमेव अत्रापि प्रकरणम्, येन उद्दिश्यमानजञ्जभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते । नहि तस्यैव व्यापारोऽवकल्पते, कथम्भावस्य इत्थम्भावादन्येन असंबन्धात् । योऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणः प्रकरणात् विशेषलाभं मन्यते, तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्यापारे तद्-गृहीतत्वापेक्षा भवति इति (तथापीत्यर्थः) नैव तद्विशेषणमवकल्पते । कथं तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः ? उच्यते । विनैव विशेषणत्वेन अत्र प्रकरणस्यापुरुषग्रहणसिद्धिः । तथाहि, 'व्रीहीणां प्रोक्षणं यद्वल्लौकिकानामनर्थकम् । तद्वदेतदपीत्येवं फलाय प्रकृतं गतम् ॥' यथा हि व्रीह्यादि प्रोक्षणादिभिः संबध्यमानं न च तावत् प्रकरणेन विशेष्यते, अथ च आनर्थक्यभयात् विप्रकृष्टफलकल्पनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते, तथाऽत्र फलकल्पनाभयात् प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्राकरणिकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते । नहि तत्संभवे अन्यफलकल्पनाप्रमाणं लभ्यते । ननु च क्लृप्तमेव अनयोः फलमित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, न तु ईदृशेन शब्देन फलमुच्यते, कामशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव च 'नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे' इत्याह (भाष्यकारः) । फलविधानं हि ईदृशेन शब्देन न क्रियते इति वक्ष्याम. (४।३।१) । इतरथा पुनः 'ब्रूयात्' इत्यत्रापि अस्त्येव विधिविभक्तिः इति अयुक्तमेव विधायकाभाववचनम् । नहि 'धत्ते' इत्येतस्य अविधायकत्वात् तथालम्भो भवति, सर्वत्रैव

सोम— 'यदजयन् तज्जयानां जयत्वम्' इत्युक्तेः 'चित्तं च' इत्यादिमन्त्रकरणकहोमाः जयाः। सूत्रार्थस्तु— यः प्रकरणाधीतो वाक्यात् कर्मशेषः सः अविरोधात् सर्वकर्मणां शेषः इति।

वि— 'येनेत्सेत् कर्मणा तत्र जयहोमेऽखिलार्थता। वैदिकेष्वेव वा, सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥, होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि। तेनानारभ्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥' १३.

भाट्ट— अनारभ्यैव अधीतम् 'येन कर्मणेत्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्' इति। कर्मणा ऋद्धिं स्वफलाधिक्यं प्राप्तुमिच्छेदित्यर्थः। अतश्च यथाऽवस्थितफलार्थं विनैव जयादीन् कर्माणि। कर्मभ्यः फलाधिक्येच्छया तु जयादयः कर्माङ्गम्। तत्र च कर्मत्वस्य क्रत्वव्यभिचरितत्वात् न तावत् जुह्वादिवत् तदुपस्थितिः। न च लौकिकस्य कर्मणः कृषिभोजनादेः दृष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थजयादिग्राहकत्वायोगः, 'रोहिण्यां कृषिकर्माणि कारयेत्' 'पुरस्तात् कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेत्' इत्यादिवत् अस्यापि निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन वा ग्रहणोपपत्तेः। न च तथापि जयादेः आहवनीयसाध्यत्वात् कृष्यादौ तदभावात् अनङ्गत्वम्, जयादेरेव होमत्वेन आहवनीयप्रणयनप्रयोजकत्वोपपत्तेः। न च प्रधानसादेश्यासंभवात् अनङ्गत्वम्, अङ्गगुणविरोधन्यायेन तदसंभवेऽपि अङ्गत्वोपपत्ते.। कृषिदेशे अग्निनयनेन समानदेशत्वसंभवाच्च। वस्तुतस्तु कृष्यादेर्दृष्टार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावात् अङ्गप्रधानयोः एकदेशत्वे एव प्रमाणाभावः। अस्तु वा तत्, तथापि तस्य लिङ्गादिरूपप्रमाणत्वाभावेन वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेः लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मार्थत्वमेव जयादीनाम्। इति प्राप्ते, अग्निमद्वैदिककर्माङ्गे तस्य वाक्यप्रयुक्ताग्निप्रणयनोपजीवित्वम्, तदन्यकर्माङ्गे च तत्प्रयोजकत्वकल्पनम् इति गौरववैरूप्यादिभिया क्षामप्रभृतीनां आहिताग्न्यादिधानविषयत्ववत् (६।२।७) जयादिविधिनैव सन्निधानपाठार्थम् अग्निमत्कर्मार्थतयैव जयादिविधानात् नेतरकर्मार्थत्वम्। ११.

मण्डन— 'जयाद्यो वैदिकहोमशेषाः।'

शंकर— 'जयास्तेतावत् कर्माङ्गम्।' १५.

● जयादिन्यायेनैव लौकिके फलकल्पना वैदिके न इत्येवम्, विहितेऽपि अग्निरहिते तत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वम् इतरत्र न, इत्येवं च वैरूप्यापत्तेः विधिलाघवानुरोधेनैव ससंकोचं क्षामप्रभृतिवदेव अनुमन्यते, अतश्च अग्निमत्कर्मसंबन्धश्रवणमेव उद्देश्यम्। तदपि च न शेषितया, अपितु निमित्ततयैव। भाट्ट. ३।४।१४.

● जयमन्त्रेषु चित्तादिशब्दानां चतुर्थ्यन्तपाठो न कर्तव्यः, किन्तु यथासमाम्नानमेव प्रयोगः। संकर्ष. २।४।२१. ● जयहोमाः 'चित्तं च स्वाहा' इत्यादयः। राष्ट्रभृत्-होमाः 'ऋताषाड्' इत्यादयः। अभ्यातानहोमाः 'अग्निर्भूतानाम्' इत्यादयः। ते च न कृष्यादिषु लौकिककर्मसु, किन्तु वैदिकेष्वेव कर्तव्याः। वि. ३।४।१३. ● जयहोममन्त्राणां प्रथमान्तचतुर्थ्यन्तपाठयोः समुच्चयः इति चेन्न, किन्तु विकल्प एव। संकर्ष. २।४।२२.

● जरणम्— (सम्यग्जरणम्) गात्रग्लान-इन्द्रियग्लानितृप्तीकरण प्राणाख्यसम्यगुपस्थान-नाभ्यधस्तादागमनरूपानेकार्थहेतुः। सु. पृ. ११३८. ● जरणं भक्षणापारविशेषः। तत्र सोमे 'हिन्व मे गात्रा' इत्यादिर्मन्त्रः। जरणार्थं च सम्यगुपवेशनादिकं कर्तव्यम्। जरणान्ते च भक्षणम्। वि. ३।२।९. ● जरणस्यापि 'भुक्त्वा वै शुनमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्' इति सुखासनादिप्रयत्नसाध्यत्वम्। कु. ३।२।९।२३। 'भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नमदाग्ययः। ततः पदशतं गच्छेद् वामे पार्श्वे शयीत च ॥' इति च वैद्यके। के.

● जराऽऽदिशब्दानां पदागमपरिभाषया स्फुटाग्रहणात् प्राक् अराद्यन्त्यावयवच्छेदोपस्थापकत्वेन निरुक्तविशिष्टरूपोपादानत्वस्य (साक्षादानुपूर्व्यवच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानियोजकत्वरूपविशिष्टरूपोपादानत्वस्य) सुवचत्वात्। भूति. पृ. ६७.

● जर्तिलाः आरण्यतिलाः। 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च'। वि. १०।८।४. ● जर्तिलाः कृष्णतिलाः (रानटी तीळ इति भाषा), गवेधुकाः तृणधान्यानि, इति मद्भभास्करः। जर्तिलाः अरण्यतिलाः, गवेधुकाः वन-

वा— प्रकरणे अहीनस्य अत्यन्तमविद्यमानत्वाद् वाक्यसंयुक्तद्वादशोपसत्त्वं प्रकरणेन अनुगृह्यमाणमुत्कृष्यते इति अदृष्टान्तः ।

शा— 'जञ्जभ्यमानधर्मोऽयं वाक्यात्, प्रकरणेन तु । क्रत्वङ्गम्, दुर्बलं तच्च तेनास्य पुरुषार्थता ॥ सत्यं यदि विरोधः स्याद् वाक्यप्रक्रिययोरिह । ततः फल प्रकल्प्येत, न त्वत्रास्ति विरोधिता ॥ जञ्जभ्यमानः पुरुषः क्रतावपि हि विद्यते । तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थत्वं भविष्यति ॥ अवश्यं हि फलं कल्प्यं तत्राभ्याहारतो वरम् । प्रकृतेनैव संबन्ध इति क्रत्वर्थता स्थिता ॥' एकदेशिना तु (मामाकराणाम्) नात्र क्रत्वर्थता सिध्येत् । निमित्तं हि जृम्भिका । निमित्तं चाधिकारिविशेषणम् । अतो जृम्भिकानिमित्तयुक्तस्य पुरुषस्य अधिकारिण. अत्र वाक्ये श्रुतस्य लाभात्, कार्यस्य च फलानपेक्षत्वात् अनपेक्षं संपूर्णं वाक्यं न प्रकृतसंबन्धमुपेयात्, स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थं स्यात् इत्याहुः तावत् । ९.

सोम—पूर्वोक्तशुद्धक्रतुधर्मत्वस्य इह अपवादकरणात् संगतिः । भाष्यस्थोदाहरणान्तरे तु स्नानस्य मलापकर्षणार्थत्वात् सुखावतरणार्थतीर्थविशेषणत्वाच्च लिङ्गात् स्नानस्य तत्कर्तृपुरुषार्थत्वं बोध्यम् । सूत्रार्थस्तु— यथा द्वादशाहीनस्य इति उपसद्द्वादशत्वं वाक्येन अहीनधर्मस्तथा मन्त्रवचनं तीर्थस्नानं च वाक्येन लिङ्गेन च पुरुषार्थत्वावगमात् शुद्धपुरुषधर्मः स्यात् इति ।

वि—'जञ्जभ्यमानमन्त्रोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।, वाक्यादाद्यः, प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया ॥' ९.

भाट्ट— ज्योतिष्टोमे 'तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव हि समानानां भवति' इत्यत्र तीर्थस्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववत् आरादुपकारकत्वे प्राप्ते पशुपुरोडाशन्यायेन दृष्टरूपमलापकरणार्थत्वलिङ्गेन बाधित्वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । 'अप्सु दीक्षातपसी प्रवेशयन्' इत्यर्थवादे अप्सु दीक्षावत्त्वसंकीर्तनात्, दीक्षायाश्च यमनियमपरिग्रहरूपायाः पुरुषसंस्कारकत्वस्य 'गृहपतिं दीक्षयति' इत्यादिना स्पष्टत्वादपि स्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वम् । अत एव कर्तृत्वाशे वैयर्थ्यादनुपयोगेऽपि फलाधानांशे उपयोगकल्पनात् अस्य याजमानत्वमिति स्पष्टत्वादेव इदं सूत्रे उदाहृतमपि न विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोस्तु 'जञ्जभ्यमानो ब्रूयात् मयि दक्षक्रतू इति, प्राणापानावेव आत्मन् धत्ते' इति श्रुतो मन्त्रपाठ. किं शुद्धक्रतुधर्म., उत शुद्धपुरुषधर्मः, आहोस्वित् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः इति चिन्तायाम्, पूर्ववत् पुरुषस्य शानचुपात्तस्यापि सर्वप्रधानभूताया भावनाया चैत्रादिवत् विशेषणत्वेन उपादानात् प्रवर्ग्यन्यायेन (३।३।१२) प्राधान्यकल्पनाऽनुपपत्तेः 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा० ३।२।१२६ क्रियायाः परिचायके, हेतौ च अर्थे वर्तमानात् धातोर्लटः शतृशानचौ स. । हेतुः फलं कारणं च) इत्यनेन अनुवचनक्रियायां लक्षणत्वेन अवगतस्य जृम्भणस्य भाष्यस्थादिना लक्षणत्वायोगात् निमित्तत्वप्रतीतेः जृम्भाया निमित्ते अनुवचनं भेदनहोमवत् आरादुपकारकम् । शानजुपात्तकर्ता तु अर्थप्राप्तत्वादनुवाद. । वस्तुतस्तु, अनुवचनस्य आरादुपकारकत्वे समाख्यया आध्वर्यवत्वापत्तेः यजमानान्यपुरुषजृम्भायामपि तत्कर्तृकमन्त्रपाठापत्ते. शानजुक्तजृम्भाकर्तृकर्तृकत्वानुवादानुपपत्तेः अतश्च जृम्भायाः पुरुषविशेषणत्वमङ्गीकृत्य जञ्जभ्यमानकर्तृविशिष्टमनुवचनमेव आध्वर्यवं विधीयते आरादुपकारकत्वेन । ततश्च जृम्भायाः क्रिया प्रति निमित्तत्वेन अन्वयायोगात् आर्थिकमेव अस्याः वषट्कारादिवत् निमित्तत्वमिति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु, जञ्जभ्यमानस्य कर्तृत्वेन अनुवचनं प्रति गुणत्वाङ्गीकारे गुणानुरोधेन प्रधानभूतानुवचनस्य क्रतौ पाक्षिकत्वापत्तेः जञ्जभ्यमानस्य क्रिया प्रति शब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्गादिवदेव प्राधान्यम् । तदा हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः । यद्यपि च तिङभिहितकारकत्वमेव प्रथमाऽर्थ., न तु संस्कार्यत्वम्, तथापि कर्तृत्वस्य फलसमानाधिकरणत्व- तद्व्यधिकरणत्ववैशिष्ट्यभेदेन भिन्नत्वात् उक्तयुक्त्या [illegible] फलसमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव प्रथमाऽर्थत्वात् फलभोक्तृत्वरूपसंस्कार्यत्वसिद्धिः अविकलैव । एतदभिप्रायेणैव कौस्तुभे अधिकारित्वस्य प्रथमाऽर्थत्वोक्तिः इति ध्येयम् । अतो जञ्जभ्यमानोद्देशेन अनुवचनविधानात्, प्रकरणानुरोधेन च वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावात् शुद्धपुरुषधर्मत्वम् । न च फलकल्पना, प्रामा-

ग्रहश्च । यथा 'विषं भक्षयितव्यं न कदाचित्' इति विषभक्षणस्य कर्तव्यता प्रतिषेधसंबन्धार्थं कीर्त्यते, नानुष्ठानाय । एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ।

टुप्— [अत्र अस्मदीयलिखितायाः, आनन्दाश्रमीयायाः मुद्रितायाः, लिखिततन्त्ररत्नानुसारिण्याश्च टुप्टीकायाः, पाठा भिन्ना भवन्ति अंशतः । तत्रादौ तन्त्ररत्नानुसारेण रत्नपूरणेन पाठो निवेश्यते] (पूर्वपक्षमाह—) चतुर्थेऽपि [अधिकरणे तृतीये इव] नास्ति पर्युदासः । (तत्र तावत्) अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति संबन्धेन पर्युदासाभावः । यदि होमे (पयोविधेरवं शेषः) ततो जर्तिलविधानम् अनर्थकम् (स्यात्) । अथ एवमुच्येत अनाहुतिः कर्तव्येति, तथा (सति) होमस्यैव अभावात् सर्वमेव (जर्तिलविधानं पयोविधानं च) न घटते । तस्मात् 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इति (विधिना) विहिता यवागूः अनेन प्रतिषिध्यते, निषिध्य (च) पयो विधीयते । तस्मात् (जर्तिलयवाग्वा पयसा वा इति) विकल्पः । [इति पूर्वः पक्षः । अथ यथालिखितं यथामुद्रितं च टुप्टीका निवेश्यते] चतुर्थेऽपि नास्ति पर्युदासः । अजर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति संबन्धेन पर्युदासाभावः । यदि होमे (यदि पयोविधेः होमे-इति मुद्रिते) पयश्च जर्तिलयवागूश्च प्राप्नुयात् (तदा सति-इति मुद्रिते अधिकम्) पर्युदासः स्यात् । न चैतयोः प्राप्तिः, पयसस्तु केवलस्य । अथ एवमुच्येत (अजर्तिलयवाग्वा जुहुयादिति, ततो जर्तिलविधानमनर्थकम्-इत्यधिकं लिखिते) । अथ एवमुच्येत अनाहुतिः कर्तव्येति [इत्यादिः अवशिष्टः पूर्वपक्षः समानः त्रितयेऽपि । अथ सिद्धान्तग्रन्थः प्रायो भेदाभावात् रत्नपूरणेन एकधैव निवेश्यते]

उच्यते । अर्थवादोऽयम् (पयोहोमस्तुतये । कथमित्याह—) 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च' इति अनाहुतिवचनेन प्रतिषिद्धस्य विकल्पनिन्दापि (सं पूर्ववादी) स च 'पयसा जुहुयात्' इत्यनेनैव लभ्यते विकल्पो विनाऽपि प्रतिषेधवचनेन । तस्मात् प्रतिषेधो न घटते । सर्वस्तु अयम् 'पयसा जुहुयात्' इत्यस्य (विधेयपदस्य) वाक्यशेषत्वेन (एव) घटते । यथा 'देवदत्तः शोभनो विद्वान्' इति । 'एवंगुणविशिष्टोऽपि यज्ञदत्तमपेक्ष्य अविद्वान् अशोभनश्च' इति । तत्र ये देवदत्तस्य निन्दास्तुती, न ते देवदत्तार्थे (देवदत्तं विधातुं निषेद्धुं वा उच्चार्येते) किं तर्हि यज्ञदत्तार्थे । एवमत्रापि निन्दास्तुती पयोविधानार्थे ।

सोम— जर्तिलाः कृष्णतिलाः (काळे) गवेधुकाः तृणतण्डुलाः इति भट्टभास्करः । जर्तिलाः आरण्यतिलाः, गवेधुका वनगोधूमाः इति केचित् (वनगोधूमा नाम वेणुयवाः स्युः । अन्येषां वनगोधूमानामनुपलभ्यत्वात् । परन्तु वेणुयवानामाग्रयणं पृथक् विहितम् । के.) । सूत्रार्थस्तु— यदि अन्यत् न विधीयेत, तदानीमेव शिष्ट्या श्रूयमाणो नञ् प्रतिषेधार्थः स्यात् अन्यविधौ तु अर्थवादः तद्विधिनैव जर्तिलादिविकल्पस्य सिद्धत्वात् विकल्पार्थे प्रतिषेधानर्थक्यात् परद्रव्यान्तरविधानावगमकत्वात् स्तुत्या एकार्थत्वादिति ।

वि— 'जर्तिलोक्तौ चतुर्थी किं विकल्पोऽथ पयःस्तुतिः ।, विकल्पः पूर्ववत्, मैवं पाक्षिकत्वात् पयसा इह ॥' तस्मादर्थवादः । विकल्पे पक्षद्वयम् । होमाभावस्तृतीयः पक्षः । पयोविधिश्चतुर्थः ।

भाट्ट— अग्निहोत्रे 'जर्तिल॰' (भाष्यवत्) इति श्रुतम् । तत्र जर्तिलगवीधुकयोः प्रथमवाक्येन विहितयोः अनाहुतिः इत्यनेन प्रतिषेधः, उत सर्वोऽयं पयोहोमविधेरर्थवादः इति चिन्तायाम्, आख्यातभेदश्रवणेन भिन्नवाक्यत्वस्यैव प्रतीतेः स्तुतिलक्षणया एकवाक्यत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, प्रथमवाक्यद्वये च स्पष्टविधिश्रवणेन जर्तिलगवीधुकयवाग्वोः विधेयत्वावगमात्, अनाहुतिः इत्यनेन च निन्दोपनीतनिषेधकल्पनात् तयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । अन्त्यस्तु पयस एव विधिः । इति प्राप्ते, यद्यपि आद्यो जर्तिलगवीधुकयोः विधिः स्यात्, तथापि अनाहुतिः इति निन्दया न स्वतन्त्रनिषेधोपकल्पनम् । तस्यास्तु निकटस्थ वीहितयवादेन पयोविधिनैव सिद्धत्वात् । अत एव अनाहुतिः इति निन्दा नहिनिन्दान्यायेन पयोविधिस्तुत्यर्थैव । अनुवादस्तु जर्तिलगवीधुकविधिरपि पयोविध्यनुरोधेन पयःस्तुत्यर्थ एव । न तु विधिपरः । तदपेक्षया प्रशस्तोऽपि

शैलादिनीरधर्मास्तरङ्गके । अनुगम्याथ तस्थिरे फेनेऽप्यनुगता यथा ॥ ' इति वादसुधाकरः । साहस्री. ६३८.

⧗ जलतरङ्गबुद्बुदन्यायः । चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य जलतरङ्गबुद्बुदन्यायेन तत्रैवोत्पत्तिप्रलययोः अवगमात् ' एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ' इति तदन्वयात् सर्वस्येति भाव इत्युक्तमिति । साहस्री. ७४२.

⧗ जलताडनन्यायः । यथा जलस्य ताडनं व्यर्थं तद्वत् अन्यत्रापि । साहस्री. २९७.

⧗ जलतुम्बिकान्यायः । यथा पङ्कलिप्ता तुम्बिका नदीसमुद्रादौ मज्जती पङ्कक्षये अवकाशे आगत्य तिष्ठति, तथा जीवो देहक्षये लोकाकाशान्ते गत्वा तिष्ठति । अयमेव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरजैना मन्यन्ते । अनेनैव न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनमिति (सारस्वत–) वैयाकरणाः । साहस्री. ८.

⧗ जलतैलन्यायः । जले प्रक्षिप्तस्य तैलस्य यथा जलोपरि गमनं भवति, तथा कर्मबन्धमुक्तस्य जीवस्य लोकाकाशात् उपरि गमनं भवति, स एव मोक्षः जैनमते । साहस्री. ८.

⧗ जलनिमज्जनन्यायः । व्यवहारे दिव्यविशेषोऽयम् । संग्रह. । अत्र याज्ञवल्क्यः ' सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ ' २।१०८ । मिताक्षरायां वरुण सत्येन माम् अभिरक्ष त्वम् इत्यनेन मन्त्रेण कम् उदकम् अभिशाप्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्य ऊरू गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायाम् (कृतायां) भवति । ततः किं कर्तव्यम् इत्यत आह– (याज्ञ०) ' समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः । गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ ' १०९ । मिता– (निमज्जनात् प्राक्) त्रिषु शरेषु मुक्तेषु मध्यो वेगवान् (पुरुषः) मध्यमशरपातस्थाने गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोः (तयोः) तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति, तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरस्थानं गच्छति,

(तत्रस्थः) शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्य अन्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा (शोध्यः) शुद्धो भवति इति । के.

⧗ जलबिन्दुनिपातन्यायः । यथा जलकणिकापातेन घटः क्रमशः पूर्यते, एवं विद्यानां धर्मस्य धनस्य च क्रमशः संचयो भवतीति विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति । उक्तं च– ' जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ ' इति । साहस्री. ६४८.

⧗ जलमन्थनन्यायः । यथा जलस्य मन्थनं व्यर्थम्, न नवनीतप्रदम्, तद्वदपि । साहस्री. २९८.

⧗ जलमौक्तिकन्यायः । अयं देशकालपात्रभद्राविशेषादल्पमपि महत्त्वमस्य जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोतीति दर्शनादिति । म० भा० अनु० १२ अ० श्लो० ९ टीकायामुक्तः इति । साहस्री. ७६३. ● (स्वातीजलमेव मौक्तिकं भवति) स्वाभाविकभेदनिवृत्तिः भ्रमरकीटक–लोहरस–जलमौक्तिकादिनानाविधदृष्टान्तानुसारेण (इति) जिज्ञासाऽधिकरणे स्पष्टमुक्तम् । श्रीकर. १।१।८ भाष्.

⧗ जलूकान्यायः । सा हि स्तनस्थाऽपि क्षीरमगृहीत्वा रक्तमेव गृह्णाति तथा खलः । संग्रह. । अन्योऽपि जलूकान्यायः बृहदारण्यकोपनिषदि उक्तः ' तद्यथा तृणजलायुका (तृणस्थः कीटकः) तृणस्यान्तं गत्वा अन्यमाक्रममाक्रम्य आत्मानमुपसंहरति (तृणान्तरं गच्छति), एवमेव अयमात्मा इदं शरीरं निहत्य अन्यमाक्रममाक्रम्य (वासनया अन्यं देहं गृहीत्वा) आत्मानमुपसंहरति ' इति । ४।४।३.

● जहदजहल्लक्षणा तृतीया (लक्षणा) ' तत्त्वमसि ' इत्यादौ इति वेदान्तिनः । मञ्जि. पृ. ७९.

⧗ जहदजहत्स्वार्थवृत्तिन्यायः । यत्र शब्दैकदेशत्यागेन एकदेशान्वयः, तत्राय प्रवर्तते । यथा ' सोऽयं देवदत्तः ' इत्यादौ तत्कालैतत्कालवैशिष्ट्यमपहाय इतरत्कालांशस्य संभवाद्दानमिति मन्त० । साहस्री ४१७

● जहत्स्वार्था भवत्प्रवृत्त्यैव लक्षणे । ' गङ्गायां घोषं वसति ' इति । इदं मञ्जीरस्य–एकपद–

(प्र णो देवी) 'बार्हस्पत्य(त्या)मनूच्य वाग् यन्तव्या' (बृहस्पते अति यदर्यः) इति। स्तुतयः 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इति। आशिषः 'आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि' इति। अभिधानार्थाः 'एषोऽसि' इति। अथ जप इति कः शब्दार्थः? 'जप व्यक्तायां वाचि' इति। जप्यते इति जपः। यद्येवम्, अयमपि जपः 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इति। अयमपि जप्यते। सत्यम् अयमपि जपः। स्तुतिरपि तु इष्यते। अयं तु जप एव केवलः। इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाणे एतस्मिन्, जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्चेति केवला जपाः प्रतीयन्ते। यथा 'ब्राह्मणाः परिव्राजका ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तु' इत्युक्ते केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, तद्वत्। ननु 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे' इति स्तुतिरियम्। न खलु। नास्त्यत्र स्तुतिशब्दः। नापि किञ्चित् स्तोतव्यमस्ति। ननु विष्णुः? न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति। न स्तुत्यो विष्णुः क्वचिदङ्गीक्रियते। नापि स्तुतिः कर्तव्या चोदिता। वचनमात्रं तु चोदितम्, 'वैष्णवीमनूच्येति'। तत् कर्तव्यम्। वचनं जपनमिति समानार्थाः, यस्मात् 'जप व्यक्तायां वाचि' इति स्मर्यते। तेन यत्र वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते न स्तूयते नाशास्यते, स जपः। अथ जपस्य अभिधानार्थस्य च को विशेषः? जपे वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते, न स्तूयते। अभिधानेन तु परः सताऽसता वा गुणेन आदिश्यते 'एषोऽसि त्वेषोऽसि' इति। तेषां तत्रतत्रैकार्थत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उच्यते। समुच्चयः। कुतः? आशीःपृथक्त्वात्, जपपृथक्त्वात्, स्तुतिपृथक्त्वात्, अभिधानपृथक्त्वाच्च। नहि इदं विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते, स एव पावका नः सरस्वतीत्यनेन। एवं सर्वत्र। तस्मात् नानाऽर्था एते। अतस्तेषां समुच्चयः स्यात्।

टुप्---'वैष्णवीमनूच्य वाग् यन्तव्या' एवमादीनि उदाहरणानि। एतेषां मन्त्राणां विकल्पः समुच्चयो वा इति चिन्त्यते। (तत्र) पूर्वेण न्यायेन विकल्पे प्राप्ते उच्यते, समुच्चयः इति। कुतः? अन्यकार्यत्वात्। (तथाहि,) वैष्णव्यामृचि (इदं विष्णुर्वि चक्रमे इत्यस्याम्) ये वर्णाः, तेषामुच्चारणम् (अदृष्टार्थम्) कर्तव्यम्। इदं हि जपशब्देन उच्यते। यः पुनस्तत्र पदैः उच्चार्यमाणैः स्वाभाविकः अर्थप्रत्ययः, सः अचोदितत्वात् अविवक्षित एव। अथवा अयमर्थप्रत्ययः संयुक्तत्वात् वर्णोच्चारणस्यैव अङ्गम्। (कः पुनर्जपादीनां विशेषः? तत्र जपः उच्चारणमात्रम्। स्तुतिमाह--) यत्र पुनः 'आग्नेः स्तुवते' इति चोदना (तत्र स्तुतिः)। तत्र कानि चित् पदानि गुणं प्रत्याययन्ति, कानि चित् गुणिनम्। तत्र गुणगुण्युच्चारणेन स्तुतिर्भवति। (अभिधानस्य स्तुतितो विशेषं दर्शयति--) स्तुतिचोदनासु स्तुतिमात्रस्य (गुणाभिधानात्मकस्य) चोदितत्वात् विपरिवृत्त्या न गुण्यर्थव्याप्तिः विवक्ष्यते। करणेषु (अभिधानेषु तु) विपरिवृत्त्या स्तुतिः गुणिनं व्याप्नोति। (आशीःस्वरूपमाह--) गुणी व्याप्तो यत्र प्रार्थ्यते, ते मन्त्रा आशिषः उच्यन्ते।

समुच्चयं च दर्शयति। २॥

भाष्यम्— समुच्चयं दर्शयति शब्दानुवचनयोः, 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इति 'त्रिरुत्तमामन्वाह' इति। समुच्चये च सति प्रथमा चोत्तमा च विद्यते, न विकल्पे। तस्मादपि समुच्चयः। याज्यमानेष्विति प्रायिको निर्देशः। एकस्मिंश्च मन्त्रे त्रितयमपि संभवति, स्तुतिरभिधानं जपश्च। यथा 'इदं विष्णुर्वि चक्रमे' इति, यदि विष्णुर्नोच्यते ततः स्तुतिः, अथान्यस्मै वृत्तान्तः आख्यायते ततोऽभिधानम्। अथ आत्मनाऽवधार्यते, ततो जपः।

शा—यत्र सन्तमपि अर्थप्रत्ययम् अविवक्षित्वा उच्चारणमात्रमदृष्टाय क्रियते स जपः। गुणसंकीर्तनं स्तुतिः। आशासनम् अभीष्टप्रार्थनम् आशीः। गुणविशिष्टगुणिकीर्तनमदृष्टार्थमभिधानम्।

सोम—सूत्रार्थस्तु- याज्यमानेषु मन्त्रेषु अकर्मसंयुक्ताः कर्मणि करणत्वेन संयोगरहिता ये जपाः ये च आशीरादयः, तेषु समुच्चयः स्यात्, आशीरादिशब्दाद्दृष्टपृथक्त्वात् इति।

वि— 'सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः।, जपैक्यादादिमो, ऽन्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः॥'

भाट्ट— सन्ति जपसंज्ञकाः के चिन्मन्त्राः 'वैष्णवीमृचं जपति' इत्येवं जपतिचोदनया विनियुक्ताः। तत्र

द्वयसंनिपाते तन्त्रत्वस्यैव उचितत्वात् । एतेन अदृष्टसाजात्येऽपि नित्यकाम्यदर्शादिस्थलेऽपि अगृह्यमाणविशेषतया तन्त्रत्वमेव, न तु काम्येन नित्यप्रसङ्गः, मानाभावात् । काये सति तस्यैव निमित्तस्यापि प्रयोजकत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तदभावकल्पनायां प्रमाणाभावात् । इतरथा कामनायाः फलोत्पत्ति प्रत्येव कारणत्वकल्पनेन वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । व्यक्तिभेदे परं काम्येन गोदोहनादिना नित्यचमसकार्यसिद्धिः प्रसङ्गेनेति तद्विषयोऽयं काम्येन नित्यसिद्धिः प्रसङ्गेनेति प्रवादः । अस्तु वा तादृशस्थलेऽपि प्रसङ्गः । तथापि अदृष्टवैजात्येन क्व चित् प्रसङ्गः । अत एव 'अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रावसृक्पाते' (अत्र तृतीयपादे छन्दोभङ्गः । स्मृतौ तु अत्र 'त्रिरात्रं दण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते' इति पाठः । याज्ञ० ३।२९२) इत्यत्र अवक्षपातरूपव्याप्यनिमित्तप्रायश्चित्तेन व्यापकनिमित्तरूपावगूरणप्रायश्चित्तनिमित्तकप्रायश्चित्तयोः सजातीययोरेव प्रसङ्गसिद्धिः विज्ञानेश्वरेणोक्ता । तथापि तन्त्रं प्रसङ्गो वेति तु स्वयमूह्यम् । विजातीये तु नैव क्व चिद्वचनं विना प्रसङ्गः इति प्रकृते अदृष्टार्थत्वेऽपि जागरणयोर्न प्रसङ्गः । वस्तुतस्तु, दर्शपूर्णमासयोरपि यदि रात्रिजागरणं विहितम्, तदा दीक्षणीयाऽऽदेः उपसत्कालत्वात् तत्र तल्लोप एवेति न प्रसङ्गः ।

मण्डन— 'स्यात् प्रायणीयाऽऽदिषु जागृतिः पृथक् ।'

शंकर— 'दीक्षार्थाज्जागरः पृथक् ।' ९.

● पत्नीसंनहनं दीक्षणीयायामपि नेत्युक्तं बौधायनेन । नहि तददृष्टार्थम्, येन जागरणन्यायेन पुनः क्रियेत । भाट्ट. १२।१।१३.

● जाग्रद्भ्रमाणां बाह्यार्थविषयत्वम् । 'अलातचक्रेऽलातं व्याघ्रीभ्रमणसंहननम् । १०९ ॥ गन्धर्वनगरेऽग्राणि पूर्वदृष्टं गृहादि च । पूर्वानुभूततोयं च रश्मितप्तोषरं तथा ॥ ११० ॥ मृगतोयस्य विज्ञाने कारणत्वेन कल्प्यते ॥ १११ ॥' श्लोक. निरालम्बनवादे.

‡ जाग्रद्वासनाऽनुयुक्तः स्वप्नः इतिन्यायेन स्वप्नस्यापि जाग्रद्वासनाहेतुत्वोपदेशात् । श्रीकर. २।२।२९ ब्रह्म.

● जाघनी अग्नीषोमीयपशौ पत्नीसंयाजेषु नियता । सा च न प्रतिपत्तिः किन्तु अर्थकर्मैव । वि. १२।४।६.

‡ जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । इयं जाघनी प्रतिपदत् दर्शपूर्णमासप्रकरणात् पशौ उत्कृष्यते, जाघन्याः पशोरेकदेशत्वात् । जाघनी हि पुच्छभागः पशोः अवयवः । तस्याः दर्शपूर्णमासयोरसंभवः, तत्र पशोरभावात् । तस्मात् यत्र पशुस्तत्र उत्कष्टव्या । चशब्दो दृष्टान्तार्थः । इति पूर्वः पक्षः ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तं वाशब्देन व्यावर्तयन् सिद्धान्ती आह । पत्नीसंयाजानुद्दिश्य अत्र वाक्ये जाघनी विधीयते इति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु आज्येन विकल्पितायाः जाघन्याः चोदना विधिरेव । पत्नीसंयाजाना पूर्वत्वात् प्राप्तत्वात् जाघन्याश्च अपूर्वत्वात् अप्राप्तत्वात् । सूत्रे प्राप्तत्वात् अप्राप्तत्वात् इति उभयथा छेदः । तस्मान्नोत्कर्षः । इति सिद्धान्तः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

'जाघन्या पत्नी. संयाजयन्ति' इत्युक्ता जाघनी यस्मात् पशोरेकदेशः, दर्शपूर्णमासयोश्च नास्ति पशुः, तस्मात् जाघनी पशौ उत्कष्टव्यैव इति चेत् । 'जाघनी चैकदेशत्वात्' इत्युक्तस्यैवानुभाषणार्थं सूत्रम् । इति चेत् पूर्वपक्षी ब्रूयात् ।

न, प्रकृत्यर्थशास्त्रनिष्पत्तेः । २३ ॥

परिहरति सिद्धान्ती । इति चेन्न । कुतः ? प्रकृतौ दर्शपूर्णमासाभिक्रायाम् अङ्गत्वेन पशुजाघन्याः शास्त्रात् निष्पत्तेरभावात् । जाघन्याः निष्पत्तिः शास्त्रेण न विहिता, छागहरिणादेरपि कस्य चित् पशोर्जाघन्याः क्रयादिनाऽपि संपादयितुं शक्यत्वात् । कस्तूरिरङ्गाचार्यैस्तु प्रकृतेः इति पदं स्वीकृत्य जाघन्यायमिति पशौ इति व्याख्यातम् । ग-पुस्तके तु 'न प्रकृतौ शास्त्रनिष्पत्तेः' इति पाठः । परन्तु कुतूहले 'न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः' इत्येव

हरणम् ।, 'येन कर्मणेर्त्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्' 'राष्ट्रभृतो जुहोति' इति 'अभ्यातानान् जुहोति' इति । तत्रैते किं सर्वकर्मणा कृष्यादीनां शेषभूताः, उत वैदिकानामग्निहोत्रादीनामिति । शेषत्वं तु निर्ज्ञातकर्मसंबन्धात् फलाश्रवणाच्च । किं तावत् प्राप्तम् ? सर्वकर्मणां शेषाः, विशेषानभिधानादिति ।

वा— इह वाक्याववारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धश्चिन्त्यते । पूर्वपक्षवादी तत्र पश्यन्नपि आहवनीयसंयोगं होमानां प्राधान्यात् तद्वशेन आहवनीयप्रवृत्तेः कृषिसेवादीनामपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषात् शक्यते 'येन कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्' इत्येवमुपलक्षणं कर्तुम् इति मन्यमान आह सर्वकर्मणां शेषो जयादिरिति । तेन सेवादिनाऽपि ऋद्धिमिच्छन् आहवनीये जयादीन् जुहुयात् । न चाहवनीयस्य एते न प्रयोजकाः, होममात्रोद्देशेन आहवनीयविधानात् । तेन अनाहिताग्नेः मा नाम भूवन्, आहिताग्निना तु वर्णानुरूपं लौकिकमपि कर्म अनुतिष्ठता कर्तव्याः । एवं च अनारभ्यवादस्वरसो न भग्नो भविष्यति । न च एवमादयः साक्षात् कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्यास्यन्ति, कामं वा पुनरुक्तभयात् निवृत्तिं वर्जयेयुः, कृष्यादिषु तु न का चित् पुनरुक्तताशङ्का इत्यवर्जनमेव युक्तम् ।

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात् । २६ ॥

भाष्यम्— न चैवदस्ति सर्वकर्मणां कर्षणादीनामपि अङ्गभूता इति । होमा एते, अतो व्यवतिष्ठेरन् । आहवनीयसंयोगो भवति होमेषु 'यदाहवनीये जुहोति, तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इति । तेन यस्याहवनीयः तस्यैते अङ्गम् । न च कृष्यादीनि आहवनीये वर्तन्ते । न चैषां गार्हपत्योऽस्ति, यतः प्रणीत आहवनीयः स्यात् । तस्मात् न कर्षणादीनां जयादयः ।

वा— व्यवतिष्ठेरन् एते होमा वैदिकेष्वेव, न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ? 'समानदेशता नित्यमिष्यतेऽङ्गप्रधानयोः । न च कृष्यादिभिः साङ्गमेषां स्यात् तुल्यदेशता ॥' कर्षणं हि भूमौ क्रियते, राजकुले च सेवा । जयादयश्च होमत्वात् अविहिताधिकरणान्तराः एकान्तेन आहवनीये कर्तव्याः । तत्र विना वचनेन अङ्गप्रधानवैदेश्यम् आपद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयः, यत्र अविगुणा भवन्ति । तस्मिंश्च सति नार्थापत्त्या वैदेश्यम् अभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेण अनभ्यनुज्ञातं कृतं फलं ददाति । अतः सगुणसंपादनायैव अनाहिताग्नीनामविदुषाम् अमनुष्याणां च एते न भवन्ति । तथा कर्मान्तराणामपि । ननु क्षेत्रमेव आहवनीयं नीत्वा होष्यते । न, तथापि विलेखनहोमयोः देशभेदापरिहारात् । सामीप्यमात्रं हि तत्रानुगृह्येत, न तु समानदेशत्वम् । नहि एकैकस्मिन् विदारणे आहवनीयं निक्षिप्य होतुं शक्यते । न च तावताऽपि समानदेशत्वं भवति । होमास्तु इति च (सूत्रे) हेतुव्यपदेशः । यतोऽमी होमाः, तस्मात् व्यवतिष्ठेरन् ।

शेषश्च समाख्यानात् । २७ ॥

भाष्यम्— इतश्च पश्यामो वैदिकानां शेषभूता इति । कुतः ? समाख्यानात् । आध्वर्यवमिति हि समाख्याते वेदे जयादयः समाम्नाताः सन्तः अध्वर्युणा करिष्यन्ते । कर्षणादिषु अध्वर्योरभावात् अनध्वर्युणाऽपि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन् । तस्मात् वैदिकानां शेषभूता इति ।

वा— इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषः । यतः समाख्याऽनुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादिषु अध्वर्युर्विद्यते । तदङ्गभूताः सन्तः एते तत्कर्तृकताः प्रतिपद्यन्ते । कृष्यादीनां तु ऋत्विगभावात् भेदेन च जयादीनां वरणादीनामनाम्नानात् अपूर्वत्वात् चोदकेन प्राप्तिर्नास्ति । यदि च तदर्थमेव अध्वर्युर्व्रियते, ततः कर्तृभेदोऽपि आपद्यते । नहि कृषिमध्वर्युः करोति । तेन समाख्यानात् यो वाक्यशेषः, अध्वर्युणा कर्तव्यम् अध्वर्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः, स एवमनुगृहीतो भवति इति व्यवस्थासिद्धिः ।

शा— क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसङ्गात् पूर्वाधिकरणे अनारभ्यवादः प्रस्तुतः । तत्प्रस्तावादेव अनारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते । 'तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते । तस्मात् कृष्यादिनाऽपीर्त्सेत् तत्राग्नौ जुहुयाज्जयान् ॥ तस्मात् तत्राप्यवैगुण्यात् सर्वार्थाः स्युर्जयादयः ।, नैवं प्रधानवैदेश्याद् वैगुण्यं जायते यतः ॥' १३.

(जाघन्या पत्नीः इति वाक्यम्) विकृतौ कार्यं कुर्वत् उत्कृष्यते इत्युच्यते ।

चोदना वाऽपूर्वत्वात् । २१ ॥

भाष्यम्— जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः ? अपूर्वत्वात् । अप्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र स्वशब्देन पत्नीसंयाजा विहिताः, जाघनीसंबन्धः तेषामविहितः । यत्र च संबन्धो विधीयते, तत्र अन्यतरस्यान्यत्र विधानम्, संबन्धो नान्तरीयकः । यदा संबन्धस्य विधानम्, नान्तरीयकौ संबन्धिनौ । यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र स्वशब्देन संबन्धो विधीयते । यत्र तु अन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्रैकं लक्षयित्वा अन्यतरो विधीयते । लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजाः । कथमवगम्यते ? पत्नीसंबन्धात्र सर्वो यागः कश्चिदेव तु लक्ष्यते, यस्य पत्न्यः साधनत्वेन । अथ कस्मान्न जाघनीं लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ? नास्य अपूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम् । जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्यं भिद्येत । अस्ति तु अत्र विहितः सपत्नीको यागः, यः पत्नीभिर्लक्ष्यते । तस्मात् यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते । यत्तु वाक्येन जाघनीविधानं श्रुत्या यागस्येति । इविह यागविधानं न संभवतीत्युक्तम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्माज्जाघनीविधानम् । एवं चेत् दर्शपूर्णमासयोर्विना जाघन्या विगुणः पत्नीसंयाजयागः स्यात् । तस्मादनुत्कर्षः इति ।

वा— न वा अस्य विधेरुत्कर्ष इति । कुतः ?
' जाघन्युद्दिश्यमाना स्यात् संस्कार्योत्कर्षकारणम् ।
इहोपादीयतेऽङ्गत्वाद् यागेष्वाज्यवदेव सा ॥'
सर्वत्र एवंविधे वाक्ये गुणे विधित्सिते संस्कारीयुक्तम् । पत्नीसंयाजाश्च अनन्तरविहिता मनसि वर्तन्ते, इति न विधातुं शक्यते । न चेह विधितेन पशुगतपत्नीसंयाजानुवादो युक्तः, तद्बुद्ध्यभावात् । न च जाघन्याः कालादिवत् अनुवादेयत्वम्, येनेमं विधिमाकर्षेत् । संस्कार्यत्वादिति चेत् । न, तृतीयाऽश्रवणत्वश्रुतानिश्चय प्रमाणाभावात् । यदि च कृतार्थां जाघनीं प्रत्युप अयं विधिः प्रवर्तेत, तथापि तावत् कदाचित् प्रमाणदोषवत् द्वितीयाऽर्थे (जाघन्या इति) तृतीया इति व्याख्यायेत । सा तु अपूर्वा विधीयते । तस्मात् नोत्कर्षमर्हति । न च प्रकरणबद्धत्वात् एते पत्नीसंयाजा उत्कर्षं सहन्ते । वाक्यबलीयस्त्वात् इति चेन्न, वाक्यस्यापि एवमादेः अधिकृतापेक्षित्वेन प्रकरणात् दुर्बलतरत्वात् । यदि हि एतदेव पत्नीसंयाजानां उत्पत्तिवाक्यं भवेत्, ततः प्रकरणात् आच्छिन्द्यात् । एते तु वाक्यान्तरोत्पत्तित्वात् संनिधिवशेन यावता कालेन एतेन वाक्येन संगृह्यन्ते, तावता दर्शपूर्णमासाभ्यामपि शक्या ग्रहीतुम् । न च जाघन्याः फलवत्त्वं विज्ञातम्, येन एतेषां प्रयोजनाकाङ्क्षामपनयेत् । अतो यावत् ' असौ विमर्शा ' इत्यालोच्यते, तावत् फलवद्दर्शपूर्णमासप्रसूतेन क्रमभावेन आह्वयमाणादितम् । न च इह अपूर्वयागविधानम्, यजिमात्रत्वेन अश्रवणात् । पत्नीसंबद्धयागश्रवणं हि एतत् । तत्र यदि जाघन्युद्देशेन च कर्म विधीयते, पत्न्यश्चास्य विधीयन्ते, ततः अनेकार्थविधानात् ' ऐकशब्द्ये परार्थवत् ' इति वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । अल्पार्थविधिसंभवाच्च न विशिष्टविधानेन परिहारो घटते । तस्मात् विशिष्टं यागमुद्दिश्य द्रव्य विधीयते । ननु एवमपि विशिष्टानुवादात् सुतरां वाक्यं भिद्येत । नैष दोषः । प्रकरणप्राप्तेः पत्नीशब्दस्य अतन्त्रत्वात् । यथैव ' अभिक्रामं जुहोति ' इति सामान्यशब्दोऽपि अधिकारात् प्रयाजविषयो भवति, तथैव ' पत् संयाजयन्ति ' इत्येतावतैव अधिकृताः पत्नीसंयाजाः प्रत्येष्यन्ते । तस्मादनुत्कर्षः ।

एकदेश इति चेत् । २२ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तम् एकदेशो जाघनी न पशुं प्रयोक्ष्यते, तस्मादुत्कर्ष इति, तत् परिहर्तव्यम् ।

वा— यदुक्तम् ' एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् अप्रयोजक इति ' तत्रोच्यते । (यद्यपि एकदेशो द्रव्यं यस्य यागस्य इति चतुर्थाऽधिकरणसूत्रस्थैकदेशद्रव्यशब्दार्थः, तथापि अत्र जाघनीरूपद्रव्यैकरूपता स्वीक्रियते इति सुधायां सूचितम् । तन्त्ररत्ने तु एकदेशद्रव्यम् इति कर्मविशेषणत्वेन चतुर्थाऽधिकरणे नांगतः स्वीकृत.) ।

गोधूमाः इति केचित् । सोम. १०।८।४. * जर्तिलगवीधुकाधिकरणम् । जर्तिलयवागून्यायः द्रष्टव्यः । के. * 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्, न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान् । अथो खल्वाहुः अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति विधेः, 'अनाहुतिः' इति च निन्दया निषेधानुमानात्, विधिनिषेधौ । इति प्राप्ते, सिद्धान्तः । 'न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च' इति । 'शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात्' इति पूर्वाधिकरणसूत्रानुषङ्गेण योज्यम् । न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत्, यदि अत्र प्रत्यक्षो विधिः संनिहितो न स्यात् ततः षोडशिग्रहणवाक्यवत् एकेन शिष्ट्वा परेण प्रतिषेधः स्यात् । इह तु 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति विध्यन्तरस्य प्रक्लृप्तत्वात् तच्छेषभूतोऽयमर्थवादः स्यात् । अन्यथा निषेधैकवाक्यत्वं विना निन्दावानवधारणेन अनाहुतित्वकीर्तनस्य निषेधकल्पकत्वासंभवात् आनर्थक्यापत्तेः । कथञ्चित् कल्पितस्यापि वा निषेधस्य षोडशिग्रहणनिषेधवत् विकल्पार्थत्वात् तस्य चात्र पयःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानादेव सिद्धेः आनर्थक्यापरिहारात् । यवागूस्तुतिनिन्दयोः कथं पयःस्तुत्यर्थत्वम् इत्याशङ्क्य परसामर्थ्याच्च इत्युक्तम् । ग्राम्यारण्यपशुहिंसानापादकत्वेन प्रशस्तानामपि जर्तिलगवीधुकानां पयःप्रयोगापेक्षया दुष्टत्वात् पयः प्रशस्ततरम् इति परेण पयोविधिना अन्वये सामर्थ्यात् इत्यर्थः । एवं च एकवाक्यत्वे संभवति अनेकादृष्टानुबन्धिवाक्यभेदापादकविधित्वाङ्गीकरणायोगात् जुहुयात् इति लिङोऽपि स्तुत्यर्थत्वसिद्धिः । सु. इ. ६१–६२. * जर्तिलयवाग्वादिनिषेधस्य पयोहोमविध्यर्थवादत्वम् । भा. १०।८।४।७.

* जर्तिलयवागून्यायः । अग्निहोत्रे जर्तिलयवाग्वादिनिषेधः पयोहोमविध्यर्थवादः ॥

॥ चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च । १०।८।४।७ ॥

भाष्यम्——इदं समाम्नायते अग्निहोत्रे 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्, न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान् । अथो खल्वाहुः, अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । अत्र संदेहः किं 'जर्तिलयवाग्वा गवीधुकयवाग्वा वा जुहोति' इति विधिः, 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च' इति प्रतिषेधः, अथवा उभावेतौ अर्थवादार्थौ, 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिः इति । किं प्राप्तम् ? 'जर्तिलयवाग्वा' इति विधिः, विधिशब्दस्य प्रत्यक्षत्वात् । 'अनाहुतिः' इत्यपि प्रत्यक्षः प्रतिषेधः । 'पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्यपरो विधिः प्रत्यक्षत्वादेव । एवं सति विकल्पः । जर्तिलयवाग्वा गवीधुकयवाग्वा वा होतव्यम्, न वा ताभ्याम्, पयसा होतव्यम् इति । न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते । नहि नशब्दस्य जर्तिलयवाग्वा गवीधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति । आहुतिशब्देन सह समस्तत्वात् । कल्प्यमाने वा सामर्थ्ये संबन्ध एव न स्यात् अजर्तिलयवाग्वा जर्तिलयवाग्वा जुहोति इति । अनर्थकश्च पर्युदासे विधिर्भवेत् । कृत्स्नस्य पर्युदस्तत्वात् । क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यम् । जर्तिलगवीधुकानामप्राप्तत्वात् । तस्मात् विकल्प इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । भवेदयं प्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत् । पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य विधेः प्रक्लृप्तौ जर्तिलगवीधुकहोमवचनम् अनाहुतिवचनमपि अर्थवादार्थं स्यात् । आनर्थक्यात् । अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः । यदा हि पयसा जुहोति, अर्थादेव तदा अनाहुतिर्जर्तिला गवीधुकाश्च भवन्ति । अथ कथमसौ अनाहुतिः, या यज्ञे हूयते । परसामर्थ्याच्च परेण च पयसा अग्निहोत्रं जुहोति इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्तिलगवीधुकविधेः प्रतिषेधस्य च भवति । तस्मात् सर्वमिदमेकं वाक्यम् । कथम् ? जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा इति साक्षात् निन्दावचनेन एतत् संपद्यते अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति । सा च निन्दा पयोविधिप्रशंसार्था । कथम् ? जर्तिलगवीधुकाहुतिर्गुणवती, न तत्र ग्राम्याः पशवो हिंस्यन्ते नारण्याः । एवमपि गुणवती पयोहोमं प्रति अनाहुतिरेव । एवं पयोहोमो गुणवत्तरः इति । जर्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति न कर्तव्यार्थं कीर्त्यते । किं तर्हि ? प्रतिषेद्धुम् । कर्तव्योपदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित् । प्रतिषेधसंबन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतरस्तुतिः । आनन्तर्यानु-

जाघनीशब्दस्य पश्ववयववाचित्वेऽपि उत्तरार्धादिशब्दवत् सर्वसंबन्धिकत्वाभावात् लोकसिद्धहस्तजाघन्या एव आज्यवत् पत्नीसंयाजोद्देशेन विधिसंभवे तृतीयाया लक्षणाऽङ्गीकरणे प्रमाणाभावः। अतिदेशात् प्राप्तानां पत्नीसंयाजानाम् आरादुपकारकत्वबाधेन पशुप्रकरणस्थवाक्येनैव संनिपत्योपकारकत्वलाभे दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थवाक्यवैयर्थ्यापत्तिश्च । अतः पत्नीसंयाजोद्देशेनैव जाघनीविधिः। न च प्राप्तकर्मानुवादेन पत्नीनामपि विधाने, देवतात्वेन प्राप्त्युपपादनेऽपि च, विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । अवान्तरप्रकरणादेव कर्मविशेषोद्देशसंभवेन अवाक्यभेदात् । अतो नास्य प्रकरणादुत्कर्षः । अग्नीषोमीयप्रकरणस्थवाक्यं तु विकल्पेन प्राप्ताया नियमार्थमिति वक्ष्यते । न चैवं तत्र हस्तजाघन्या एव नियमसंभवेन पश्वनुनिष्पन्नाया ग्रहणे प्रमाणाभावः, प्रतिपत्त्यन्तराभावेन उपस्थितायास्तस्यास्त्यागे प्रमाणाभावादिति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

मण्डन— 'विधेया जाघनी यागे'। १५.

शंकर— 'जाघन्युत्कर्षणं नैव।' १५.

* जाघनीसमुच्चयन्यायः । विकृतौ अतिदिष्टमात्रविषयस्तु भावयोर्विकल्पो यथा । 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति आज्येन वा' इति विहितम् । पशौ पुनः श्रुतम् 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति, तत् पत्नीसंयाजानां जाघन्यर्थताऽर्थं न भवति अप्राकृतकार्यताऽऽपत्तेः, किन्तु प्रकृतितो वैकल्पिकत्वाः प्राप्ताया जाघन्याः नियमार्थम् । तत्र च उपादेयत्वात् जाघन्येकत्वं विवक्षितम् । ततश्च पशुगणे प्रतिसंस्कार्यं संस्कारावृत्तिः इति जाघनीसमुच्चयन्यायप्रवृत्तेः याकाचित् जाघनी उपादेया इति विकल्पः। इदं च द्वादशे 'द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थधर्म स्यात्..' (१२।४।६।१०) इत्यधिकरणे उक्तम् । (इदं न्यायस्य नामधेयं पूर्वपक्षानुसारेण भवेत् । विकल्प एव तु सिद्धान्त)। बाल पृ. १६२.

* 'जातमञ्जलिना गृह्णाति' अग्निं मथनोत्तरम् । संकर्ष. ४।३।६, * 'जातमभिप्राणिति' अग्निं मथनोत्तरम् । ४.३।६.

* जातेष्टिः जातकर्मानुष्ठानोत्तरं कर्तव्या ॥

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् । ४।३।१६।३८ वर्णकं २ ॥

भाष्यम्— एवं वा । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति । तत्र संदेहः किं जातमात्रे, उत कृते जातकर्मणि इति । जातमात्रे इति प्राप्तम् । संप्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । कृते जातकर्मणि इति । कुतः ? सामर्थ्यात् । कृते हि जातकर्मणि प्राशनं तस्य विधीयते । यदि प्राक् जातकर्मणः इष्टिः क्रियते, प्राशनकाले विप्रकृष्येत, तत्रास्य शरीरधारणं न स्यात् ।

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः । ३९ ॥

भाष्यम्— अथ यदुक्तं संप्राप्ते निमित्ते हि नैमित्तिकेन भवितव्यमिति । उच्यते । अङ्गानामुपघातसंयोगो निमित्तार्थः । उपघातः पुत्रजन्म, तद् भूतं निमित्तम् । न तत्कालः अङ्गम् । तत्र निमित्तं कृतेऽपि जातकर्मणि नापैति । इतरस्मिन् पक्षे कालः अपेयात् । लक्षणा च अस्मिन् पक्षे स्यात् । तस्मात् कृते जातकर्मणि इति ।

सोम— यदर्थं पुत्रगतत्वं फलस्योक्तं तन्निरूपणात् संगतिः । १७.

वि— 'जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।, निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमा ॥, जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् । प्रायेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुत्तमस्तु सा ॥'

भाट्ट— एवं वा । इयमिष्टिः पुत्रजननानन्तरमेव कार्या, सप्तम्या जननस्य निमित्तत्वावगमेन निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्योचितत्वात् । न चात्र सप्तम्या जननोत्तरकालविधिरिति तन्त्रसारोक्तं युक्तम्, 'पुत्रे' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतो 'मित्रे' इतिवत् निमित्तपरैव सप्तमी । सापेक्षत्वाच्च हविरार्तिन्यायेन उभयविवक्षा । यद्यपि पुत्रमात्रं निमित्तं स्यात्, तथापि निमित्तानन्तर्यलाभेन नैमित्तिकस्य शीघ्रकालबाधेनापि अनन्तरमेव करणम् । न च स्तन्यपानाभावे पुत्रमरणेन दोषविरोधापत्तिः, जातकर्माङ्गभूतस्य घृतमधुप्राशनपूर्वकवैधप्राथमिकदक्षिणस्तनप्राशनस्य उत्तरकालत्वेऽपि रागतो

अनयोः पयोऽपेक्षया निन्द्यत्वमेव, अतः पय एव प्रशस्ततरम् इति स्तुतिः । श्रूयमाणोऽपि च विधिः वाशब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धात् न विधायकः । नहि अयं वाशब्दो विकल्पविधायकः, तस्य न्यायादेव सिद्धेः । अपितु 'विषमपि वा भक्षयेत् न तु परान्ने भुञ्जीयाः' इतिवत् अन्यविधानतात्पर्यक एव । अतः सर्वोऽयं स्तुतिलक्षणया पयोविध्येकवाक्यतापन्नः स्तुत्यर्थः । एवं च एकवाक्यताऽपि लभ्यते ।

मण्डन— 'स्तुतिर्जर्तिलवाक्यं तु ।' ५.

शंकर— 'जर्तिलादेर्विधिर्न च ।' ५.

● जर्तिलयवागून्यायेन एकवाक्यतालाभार्थं पूर्वस्य विधेः अर्थवादत्वं प्रकल्प्य ... । भाट्ट. १०।५।२२, ● जर्तिलयवागून्यायेन पदैकवाक्यतालाभार्थं तच्छेषत्वस्यैव कल्पनात् । ११।४।२१, ● जर्तिलयवागून्यायेन सर्वमिदमेकवाक्यम् इति तावदविवादम् । अतः चतुरहे (पुरस्तात् पौर्णमास्ये दीक्षेरन्) इत्येव विधिः । ६।५।१०. ● यूपैकादशिन्याम् 'यजमानसंमिता मिनुयात् कनीयांसं यज्ञक्रतुमुपेयात्... वेदिसंमिता मिनोति' इत्यत्र स्तुतिपूर्वकस्तद्विधिरपि न विधानार्थः, अपितु जर्तिलयवागून्यायेन पश्वेकादशिनीवृत्तियूपैक्यविधिस्तुत्यर्थः, एकवाक्यतालाभात् । कस्तूरि. २।४।२।२६. ● जर्तिलवाक्यादौ विधिप्रत्ययस्य अविधायकत्वम् । संकर्ष. ४।३।५.

⧗ जलानयनन्यायः । यथा जलमानीयतामित्युक्ते अचोदितमपि पात्रानयनं जलानयनेऽन्तर्भवतीति, तथा प्रकृतेऽपि । साहस्री. १७०.

⧗ जलालोकपवनन्यायः । आगारे गवाक्षादिमत्सु देशेषु रथ्यानुपलम्भस्य च स्वप्रार्थिना बाधरितार्थिना च जलालोकपवनन्यायेन मूर्तत्वेऽपि मिथःप्रतिघातकत्वाभावकल्पनयोपपत्तेः (जलालोकपवनानां परस्परप्रतिघातकत्वं यथा नास्ति) । परिमल. १।२।१।९–६ वस्.

⧗ जलाशयतरङ्गचन्द्रन्यायेन एक एव शुद्ध आत्मा जीवरूपेण बहुधा दृश्यते । सनत्सुजातीय. नीलकण्ठ. १।२०.

● जलोदरम् । ■ हि वरुणगृहीत इत्युच्यते जलोदरेण यो पदीत यस्योदरं जलवृद्ध्या भवति । जलोदरमित्येवं लोके तत् प्रसिद्धम् । न च तस्य अश्वप्रतिग्रहो लौकिकः निदानमिति प्रतिज्ञायते, न चानेन विधीयते । तस्मात् न अश्वप्रतिग्रहात् जलोदरोपपातः । भा. ३।४।१०।२९, ● जलोदराख्यो दोषः जलवृद्ध्या उदरवृद्धिलक्षणः । सु. पृ. १४९३. ● जलोदररोगः पूर्वजन्मनि अश्वदातुः प्रायश्चित्ताकरणे अस्मिन् जन्मनि भवति (आर्थिकमिदम्) । वि. ३।४।१४, ● जलोदररोगप्रदा वरुणदेवता । ३।४।१५.

⧗ जलौष्ण्यन्यायः । यथा 'शीतस्पर्शवत्य आपः' इति लक्षणतो जले स्वाभाविकं शैत्यं वर्तते, उष्णत्वं तु तेजःसंयोगादिति । एवं चाय न्यायः अन्यासाधारणधर्मस्य अन्यत्रारोपविवक्षायां प्रवर्तते इति भावः । साहस्री. ३७१.

⧗ जलकतकरेणुन्यायः । अयं बाधं प्रबाध्य स्वयमेव बाधकनिवृत्तिविवक्षायां प्रवर्तते । यथा सपङ्कजले प्रक्षिप्ताः कतकस्यौषधिविशेषस्य 'निर्मली' इति भाषाया प्रसिद्धस्य रेणवो रजांसि तस्मात् सपङ्कजलात् पङ्कं विलाप्य स्वयमेव विलीयन्ते, तथा तत्त्वज्ञानं सविलासाज्ञानं निवर्त्य स्वयमेव निवर्तते इति । साहस्री. २६०.

⧗ जलचन्द्रन्यायः । यथा जलपात्रेषु चन्द्रप्रतिबिम्बानि चन्द्राद् दूरस्थानि भिन्नानि च नानाविधानि दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु नैवम्, एवंविषयेऽयमन्यायः प्रवर्तते । तथा च श्रुतिः— 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इति । साहस्री. ९२५.

⧗ जलतरङ्गन्यायः । यथा जलगुणा माधुर्यद्रवशैत्यादयो जलस्योपरि वातवशात् तरङ्गे उत्पन्ने सति तद्विवर्तत्वेन जलनिष्ठे तस्मिंस्तरङ्गे प्राप्य तरङ्गोत्पत्त्यनन्तरं तरङ्गविवर्तत्वेन तरङ्गनिष्ठे फेनेऽप्यनुगताः । जलम्, तरङ्ग, फेनः इति भेदव्यवहारे विद्यमानेऽपि जलादीनां माधुर्यद्रवशैत्यव्यतिरेकेण स्वरूपाभावतया तेषां माधुर्यद्रवशैत्यात्मकत्वात् पूर्वपूर्वाधिष्ठानस्यैव उत्तरोत्तरव्याप्त्याकारेण विवर्तमानत्वात् । उत्तरोत्तरकार्येषु पूर्वाधिष्ठानानन्यत्वं प्रदर्शितमनेन न्यायेन । उक्तं च— 'माधुर्यद्रव-

वि. ४।३।१८, तत्रापि आशौचादूर्ध्वं जातेष्टिः कर्तव्या। ४।३।१९, * जातेष्ट्याः फलं पुत्रस्यैव, न तु कर्तुरपि पितुः। 'यस्मिन् जाते निर्वपति स पूतः' इति वाक्यात्। पुत्रे फलं पितुरीप्सितमेव। ४।३।१७.

■ जातेष्टिन्यायः। वैश्वानराधिकरणम्। वैश्वानरवाक्यन्यायः। वैश्वानरेष्टौ अष्टाकपालादिभिः द्वादशकपालस्य स्तुतिः, न गुणविधिः॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये। १।४।११।१७॥

भाष्यम्——'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति श्रूयते। तत्र 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्येवमादयः कपालविकल्पाः श्रूयन्ते। तेषु संदेहः किम् अष्टत्वादयो गुणविधयः, उत अर्थवादा इति। तत्र गुणविधयः इत्येव ब्रूमः। कथम्? ये हि पूर्ववन्तो विदितपूर्वमर्थं अभिवदन्ति, ते अविधानार्थाः। तदेतत् अस्य वाक्यस्य समाम्नाये सामर्थ्यम्, यत् अविदितपूर्वकाभिधानम्। किं तत्? विधानसामर्थ्यम्। एवमविहितमर्थं विधास्यति। इतरथा अर्थवादाः सन्तः अनर्थकाः स्युः। न च द्वादशकपालस्य शेषभावमुपगन्तुमर्हति। प्रत्यक्षा हि अष्टानां कपालानां स्तुतिः, परोक्षा द्वादशानाम्। प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात्। तस्मात् गुणविधयः।

वा—— गुणविधिनामधेयविचारे पर्यवसिते अधुना केवलगुणविधित्वमेव अस्ति न वा इति विचार्यते। अथवा अष्टाकपालत्वस्य वैश्वानरसामानाधिकरण्यात् द्वादशत्वान्तर्गतत्वप्रख्यत्वेन नामधेयत्वमाशङ्क्य गुणविधिप्रसिद्ध्यादिभिः प्रकृतपक्तिर्बुद्धेः तत्प्रख्यत्वाभावाच्च समर्थनीयम्। तमपि निराकृत्य अर्थवादता पूर्वसिद्धैव उपसंहरिष्यते। (भाष्यकारान्तरकृत–अकारप्रश्लेषरहितसूत्रव्याख्यानत्यागेन अकारप्रश्लेषेण भाष्यकृत [शबराचार्यस्य] व्याख्याने कारणं वक्तुम् उपन्यासपूर्वकं तत् दूषयति—) तत्र पूर्ववता विधानेन अर्थवत्त्वम्, अपूर्वाणां नामधेयत्वावधारणात् 'यदुत्पत्त्यपूर्वम्' इति। तस्मात् गुणविषयः अष्टत्वादयः इति केचित्। तदयुक्तम्। नहि अपूर्वत्वात् नामधेयत्वं सिद्धम्। अपूर्वत्वात् हि यथैव लौकिकार्थापरिज्ञानात् न गुणविधित्वम्, एवं वैदिककर्माभिधायित्वं सुतरामप्रसिद्धम् इति नामधेयत्वमपि न स्यात्। सत्येव च सर्वत्र लौकिकेऽर्थे समभिव्याहारादिभिः नामधेयता उक्ता। तस्मात् यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः 'पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादने। अप्राप्तत्वादिहैते स्युर्वैश्वदेवविकल्पवत्॥' यदि हि वैश्वानरयागे अष्टत्वादयः कुतश्चित् प्राप्ता भवेयुः, ततः संवादद्वारेण नामधेयत्वम् अर्थवादता वा स्यात्। न तु प्राप्तिरस्ति, केवलद्वादशत्वविधानात्। तथाहि 'यथा-प्यर्थोत्मनाऽस्त्येव महासंख्यास्ववान्तरा। अपरिच्छेदकत्वात्तु नासौ कर्मविशेषणम्॥' नहि सत्तामात्रेण संख्या व्याप्रियते। किं तर्हि? संख्येयपरिच्छेदेन। द्वादशत्वेन च कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु न अष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वम् इत्यविद्यमानता। यद्यपि च यथाकथञ्चित् अस्तित्वमाश्रीयते, तथापि एतावन्मात्रं भवेत् 'अष्टौ भवन्ति' इति, न तु 'यदष्टाकपालः' इति। संस्कृततद्धितो दोषः। (तत्र इत्यनुवर्तमाने 'संस्कृतं भक्षाः' [पा० ४।२।१६ सप्तम्यन्तात् अण् स्यात् संस्कृते अर्थे, यत् संस्कृतं भक्षाः चेत् ते स्युः। अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः पुरोडाशः] इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतम् इत्यस्मिन्नर्थे संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुसंज्ञा दृष्टाकपालप्रातिपदिकात् विहितस्य अण्प्रत्ययस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' [पा० ४।१।८८ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः अजादिरनपत्यार्थः, तस्य लुक् स्यात्] इति द्विगुपरतद्धितलुक्स्मरणेन लोपात् अष्टाकपालशब्दसिद्धिः।) तद्धितार्थनिमित्तश्च समासः। ('तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति तद्धितार्थे विषयभूते दिक्संख्ययोः सामानाधिकरण्यसमासस्मृतेः, संस्कारकत्वस्य उपाधित्वावगमात् द्वादशत्वपरिच्छिन्नाना च संस्कारकाणाम् अष्टत्वेन परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् अष्टाकपालशब्दानुपपत्तिः) तौ च (तद्धितसमासौ) सति सामर्थ्ये भवतः। सामर्थ्यं च अन्यनिरपेक्षत्वे भवति। सापेक्षाश्च द्वादशत्वेन अष्टत्वादय, इति न द्वादशकपालः अष्टाकपालादिशब्दाभिधानीयकं लभते। तेन स्वरूपसंकीर्तनस्य असत्त्वात् प्रयोजनम् असच्छब्दतरमापद्येत। न च द्वादशत्वनिरपेक्षः अष्टत्वादेः

विषयम् । 'प्रोद्गातॄणाम्' इति च प्रकृतिप्रत्ययरूपशब्दभेदविषयम् । बाल. पृ. १४२. * जहत्स्वार्था लक्षणा स्ववाक्यार्थाविशेष्यकान्वयप्रयोजिका 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । मणि पृ. ७६. * जहत्स्वार्था वृत्तिः अर्थवादेषु इति प्राभाकराः । अजहत्स्वार्था इति भाट्टाः । कु. १।२।१।१८ पृ. ३०.

᳚ जहत्स्वार्थवृत्तिन्यायः । यथा जहति पदानि उपसर्जनीभूतानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । परार्थाभिधानं वृत्तिः । परस्य शब्दस्य योऽर्थः तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति तद्यथा, तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहातीत्यादि 'समर्थः पदविधिः' (पा० २।१।१) इति सूत्रमहाभाष्ये स्पष्टम् । किञ्च यत्र वाच्यार्थस्य अन्वयाभावः, तत्र जहत्स्वार्था वृत्तिः प्रवर्तते । यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति' । अत्र मञ्चपदं मञ्चस्थपुरुषे लाक्षणिकम्, वाच्यार्थस्य क्रोशनकर्तृत्वान्वयासंभवादिति भावः । साहस्री. ४३५.

* जागरणं दर्शपूर्णमासयोरौपवसथ्यां रात्रौ कर्तव्यम् । ज्योतिष्टोमे च दीक्षाजागरणात् ऐष्टिकं जागरणं पृथक् कर्तव्यम् । तच्च रक्षार्थमदृष्टार्थं वा । उपसत्कालत्वे तु जागरणलोप एव । वि. १२।१।८. * जागरणं रात्रौ ज्योतिष्टोमे दीक्षाकालम् । तच्च यज्ञाङ्गानां रक्षणाय अप्रमादार्थम् । किंवा अदृष्टार्थम् । भा. १२।१।८।१७, * जागरणं रात्रौ दर्शपूर्णमासयोः औपवसथ्ये अहनि एकेषाम् । १२।१।८।१७, * जागरणेन दीक्षाकालीनेन सौमिकेन प्रायणीयाऽऽदिषु न प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।८।१७. * जागरणस्य आधाने रात्रौ पदार्थरक्षणार्थत्वेन कात्यीये निषेधः । अयम् अपूर्वगतप्रतिपत्तिकारितदृष्टार्थसंनिपातिक्रियानिषेधः । बाल. पृ. ३७.

᳚ जागरणन्यायः । ज्योतिष्टोमे सौमिकेन दीक्षाकालीनेन जागरणेन दार्शिकजागरणस्य न प्रसङ्गः ॥

तदुक्तं च, कालभेदात् । १२।१।८।१७ ॥

भाष्यम्— सोमे दीक्षाकालं रात्रिजागरणमाम्नातम्, 'या प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्ति, तया स्वप्नेन व्यावर्तते' इति । दर्शपूर्णमासयोरपि औपवसथ्ये अहनि एकेषामाम्नातम् । तत् प्रायणीयाऽऽदिषु चोदकेन प्राप्यते । तेषां तन्त्रमध्यपातात् दीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । तदुक्तं च दीक्षायुक्तं च जागरणम्, नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः ? कालभेदात् । यदि तावत् यज्ञाङ्गानां रक्षणाय अप्रमादार्थम्, ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्तीति तद्रक्षणार्थं प्रायणीयाऽऽदिषु उपवसथकाले भेदेन कर्तव्यम् । अथापि अदृष्टार्थम्, तथापि औपवसथी रात्रिस्तस्य निमित्तम् । निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्तव्यम् । तस्माद्भेदेन कर्तव्यम् ।

सोम—यदि निर्वापे हविर्धानस्य न प्रसङ्गः, जागरणे तर्हि अस्तु प्रसङ्गः इत्युत्थितेः संगतिः । सूत्रार्थस्तु—दीक्षाकालयुक्तं जागरणं न प्रसज्येत कालभेदात् इति ।

वि— 'दीक्षाजागरणं प्रायणीयाऽऽदौ तद् भवेन्न वा ।, अदृष्टार्थं ततस्तत् स्या, न रक्षार्थंयतोऽन्यदा ॥'

भाट्ट— सोमे एव दीक्षाकाले रात्रिजागरणमाम्नातम्, दर्शपूर्णमासयोरपि औपवसथ्येऽहनि जागरणमाम्नातम्, तदतिदेशेन सोमाङ्गेष्टिषु प्राप्तं सोमाङ्गजागरणेन प्रसज्यते । इति प्राप्ते, यदि तावज्जागरणं यज्ञसाधनरक्षाद्वारा अप्रमादार्थम्, तदा अन्यकालीनजागरणेन अन्यकालीनेष्ट्यङ्गभूतपदार्थरक्षणासंभवान्न प्रसङ्गः । नहि क्वापि सोमाङ्गभूता इष्टिर्दीक्षासमानास्ति, दीक्षणीयायाः सद्यस्कालायाः दिने एव सत्त्वात् । प्रायणीयाऽऽदौ तु भिन्नकालता स्पष्टैव । अथ 'दीक्षित एतां रात्रिं जागर्ति तया स्वप्नेन व्यावर्तते' इत्यर्थवादानुसारात् स्वप्नव्यावृत्तिफलकजागरणस्य अदृष्टार्थत्वप्रतीतेः तदहृष्टस्य ज्योतिष्टोमपरमापूर्वोत्पत्त्यवधिस्थायित्वात् तेनैव प्रसङ्गसिद्धेः नेष्टिषु पृथग्जागरणमिति चेत्, तथात्वेऽपि दार्शिकजागरणस्य दृष्टार्थत्वेन प्रसङ्गानुपपत्तेः, तस्यापि अदृष्टार्थत्वेऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन विजातीययोर्जागरणयोरेकादृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावेन विजातीयादृष्टेन विजातीयादृष्टजनकक्रियाप्रसङ्गानुपपत्तेः । न च अदृष्टवैजात्येऽपि दर्शश्राद्धेन व्यतीपातश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिरिति कालादर्शाद्युक्तं युक्तम् । तत्र अगृह्यमाणविशेषतया कालैक्येन निमित्त-

द्वादशत्वविधिनैव प्राप्तेः अनुवादत्वापत्तिः । तेन एतै-भिर्वैर्वाक्यैः स्वतन्त्रा विधीयन्ते इत्यवश्यं भवता अभ्यु-पगन्तव्यम् । ततश्च द्वादशत्वम् उत्पत्तिवाक्यशिष्टम्, इतराणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणापेक्षैः दुर्बलानि सन्ति न संबध्यन्ते । एवं तावत् वैश्वानरयागो बलवत्तरगुणावरोधात् न अष्टत्वादीन् प्रति इच्छति । अपिच अष्टत्वादयोऽपि नैव अतिसोढाः । (सोढशब्दः सहेः कर्तरि क्ते सिद्धः) । तेऽपि पुरोडाशेन एकवाक्यभूतत्वात् नैव वैश्वानरयागस्य प्राप्नुवन्ति । तत्प्रकरणं बाधित्वा न तस्य भविष्यन्ति । तथा च अतद्गुणाः केवलपुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्तु-त्यर्थकाः । 'नहि तं पुरोडाशं प्रति अर्थवत्ता अस्ति' । (एवं भाष्य-व्याख्यानेन सूत्रं व्याख्याय स्वयमन्यथा व्याचष्टे-) अथवा कथमतद्गुणाः, इत्यत आह- (सूत्रम्) नहि [illegible] यागम् अन्यायवद्द प्रति अर्थवत्ता अस्ति इति ।

तच्छेषो नोपपद्यते । १९ ॥

भाष्यम्--- इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् । इति आभाषान्तं सूत्रम् ।

(वार्तिकं तु उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यम् ।)

अविभागाद् विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् । २० ॥

भाष्यम्--- यदा तु अष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अन-र्थका इत्यवगतम्, तदा लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः वैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वादश-संख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविभक्ताः । अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेन अवयवस्तुतिरुपपद्यते यथा 'शोभनमस्य चक्रस्य नेमितुम्बारम्' 'शोभनमस्या सेनायाः हस्त्यश्वपदातम्' इति । तस्मात् उपपन्ना स्तुतिरिति ।

वा--- (अत्र सुधा--- 'इति यदुक्तम्' इति भाष्येण 'आभाषान्तमेतत् सूत्रम्' इत्युक्त्वा 'अवि-भागाद्॰ येरन्' इति सूत्रं परिहारार्थत्वेन भाष्यकृता पृथक् पठितमपि 'यदा तु' इति भाष्यग्रन्थेन आभाषा-सूत्रार्थस्य परिहारसूत्रार्थेन सह एकीकृत्य व्याख्यानात् स्वयमपि तथा व्याख्यातुम् एकीकृत्य पठति । 'इति चेत्' इति पदद्वयं भाष्यकारेण अपठितमपि श्रुत्यन्तरे दृष्टत्वात् वार्तिककृता पठितम् ।) 'तच्छेषो नोपपद्यत इति चेदविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ।' (यद्यपि अत्र उत्तरवाक्ये नञ् क्वापि न पठ्यते तथापि अर्थानुसारात् 'इति चेन्नाविभागात्' इति नञ्घटितं सूत्रं पठितुं युक्तम्) । 'अष्टत्वाद्यविधानत्वाद् व्यर्थेयं तत्प्ररोचना । तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥' (यद्यपि आनन्दाश्रमीये एतस्य श्लोकस्य पूर्वार्धे तच्छेषसूत्रविवरणत्वेन, उत्तरार्धे च अविभागसूत्र-विवरणारम्भकत्वेन मुद्रितम्, तथापि वार्तिकमते ऐकसूत्र्ये सति सकलश्लोकोऽपि अभिन्नत्वेनैव स्वीकर्तव्यः इति तथा कृतमस्माभिः) यत् विधेयमवधार्यते, तदेव स्तोतव्यम् । द्वादशत्वं चात्र विधेयम् । तस्मात् यथाकथञ्चित् तदेव स्तोतव्यम् । (शेषम् अविभागपदं सामीप्यार्थकत्वेन व्याचष्टे-) तत्सामीप्याच्च शक्नुवन्ति अष्टादिशब्दाः तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् । एकदेशस्तुतिद्वारेण च एकदेशी स्तुतो भवति । तेन एतदुक्तं भवति 'ईदृशोऽयं द्वादशकपालो महाभागः, यस्मिन् क्रियमाणे अष्टाकपाला-दयोऽपि संभाविता भवन्ति । ते च अष्टत्वादयो ब्रह्मवर्च-सादिसिद्धिप्रशस्ताः, तस्मात् प्रशस्तोऽयम्' इति । यत्तु अस्त्येव द्वादशत्वस्य अन्या स्तुतिरिति, नैष दोषः । कुतः ? 'स्तुतेरपरिमाणत्वाद् यावती हि प्रतीयते । ता सर्वामेकरूप्येण विध्युद्देशः प्रतीच्छति ॥' सर्वत्र हि अल्पैर्बहुभिर्वा अक्षरैः स्तुतयो दृश्यन्ते, श्रोतृप्रकारानेकत्वाच्च क्व चित् काश्चित् अर्थवत्यो भवन्ति । यथैव केषां चित् विध्युद्देशमात्रेण प्रवृत्तौ सिध्यन्त्याम् अन्यार्था स्तुतिराश्रीयते, तथैव अल्पस्तुत्युप-पत्तेऽपि कार्ये महास्तुत्याश्रयणमिति ।

कारणं स्यादिति चेत् । २१ ॥

भाष्यम्--- इति चेत् भवान् पश्यति अर्थवादा इति, कारणमष्टत्वादीनां ब्रह्मवर्चसादि कस्मान्न भवति ? ब्रह्मवर्चस-कामस्य अष्टाकपाल । एवमुत्तरेषु यथाकामम् । किमेव भविष्यति ? पुरोडाशस्य गुणविधानेऽपि आनर्थक्यं न भविष्यति । न च लक्षणया द्वादशकपालस्य स्तुतिः कल्पिता भविष्यति । तस्मात् कामेभ्यो विधयो भविष्यन्ति ।

पाठः । तत्र प्रकृतेः दर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वेन शास्त्रतः अनिष्पत्तेः अविधानात् ' इति व्याख्यातम् । के.

* जाघनी दर्शपूर्णमासयोः आज्येन विकल्प्यते । सोम. १२।४।६. * जाघनी दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु गुणत्वेन विधीयते । न तस्याः पशौ उत्कर्षः । न च जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते । (जाघनी पशोः पुच्छम् । वि. ३।३।५) । भा. ३।२।१०।२०–२२.

* जाघनीनां विकल्पः, न समुच्चयः पशुगणेषु पत्नीसंयाजेषु । जाघन्या पत्नीसंयाजनं च न प्रतिपत्तिकर्म किन्तु अर्थकर्म । १२।४।६।१०–१६.

* जाघन्यधिकरणे वक्ष्यति यत्रान्यतरदप्राप्तम्, तत्रैव इतरोद्देशेन इतरविधिः । अर्थात् संबन्धे उभयमाप्तौ वा केवलसंबन्धविधानमिति । जाघनीन्यायोऽयम् । वा. ३।२।५।१६ पृ. ५०३. * अन्यतर–(क्रियाकारकयोः) प्राप्तौ च संबन्धविधेः जाघन्यधिकरणे निषेत्स्यमानत्वात् । सु. ८९२, * उभयप्राप्तौ संबन्धविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र लक्षणत्वेन संबन्धो विधीयते इति जाघन्यधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । पृ. ११३२.

* जाघन्यपचारे दर्शपूर्णमासयोः पशौ च सुनासिजाघनीमुपादाय पत्नीसंयाजाः कर्तव्याः । सोम. १२।४।६.

※ जाघनीन्यायः । जाघन्यधिकरणम् । पत्नीसंयाजन्यायः । पशुजाघनीवाक्यन्यायः । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु आज्येन सह जाघन्याः विकल्पः ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् । ३।३।१०।२० ॥

भाष्यम्— दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । तत्र संशयः किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोः, उत पशाविति । कथं दर्शपूर्णमासयोः, कथं च पशाविति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते , तत उत्कर्षः । अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते , ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम् ? उत्कर्षः । कुत एतदुत्कृष्यते ? जाघन्या पत्नीसंयाजा विधीयन्ते इति । कथम् ? शब्दात् पत्नीसंयाजाना विधानम् , वाक्येन जाघन्याः । शब्दश्च बलवान् , न वाक्यम् । ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव । सत्यं विहिताः, जाघन्यामिदानीं पुनर्विधीयन्ते । सा तत्संबद्धा कर्तव्येत्युच्यते । एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाः, विनाऽपि जाघन्या न विगुणाः । जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्मात् यत्र जाघनी प्रयोजनवती , तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः । पशौ च सा, न दर्शपूर्णमासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोक्ष्यते । तस्मादस्य विधानस्योत्कर्ष इति ।

वा.— उत्कर्षवुद्देरपवादः प्रस्तूयते । ' जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ' इति गुणप्रधानत्ववचनव्यक्तिद्वयात् संदेहः । यदि जाघनीं संस्कार्यत्वेन उद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कारका विधीयन्ते , ततः संस्कार्यस्य प्राधान्यात् तत्स्थानापरित्यागे सति यत्र जाघनी तत्र पत्नीसंयाजाः, न यत्र ते तत्रासौ । सा च लोकवत् निष्प्रयोजनत्वात् संस्क्रियते इति अग्नीषोमीयगता कृतार्थत्वात् संस्कर्तव्या । यदि तु पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी विधीयते , ततः प्रकृतानुवादवुद्धयनपायात् दर्शपूर्णमासयोरेव जाघनीविधानम् । किं प्राप्तम् ? आरादुपकारकत्वात् सामवायिकत्वस्य अभ्यर्हितत्वात् , अन्यत्र धात्वर्थविधानात् विधिप्रत्ययानुपपत्तेः, एकदेशद्रव्याणां च अप्रयोजकत्वात् । तथा सति च परप्रयुक्तकृतार्थग्रहणेन प्रतिपत्तिलक्षणाऽऽपत्तेः अग्नीषोमीयजाघनीसंस्कारविधानात् उत्कर्ष इति । ' सा तत्संबद्धा कर्तव्या इति उच्यते ' इति (भाष्ये) छेदः । (उच्यते इति पूर्वान्वयि नोत्तरान्वयि इत्यर्थः) परं च कर्मकथनम् ' एवं सति ' इत्यादि । (एवं सति इत्यादि परं च भाष्यं कर्मकथनम् , कर्म अनुष्ठानं कथ्यते अनेन इति कर्मकथनम् अनुष्ठानविशेषप्रदर्शनार्थमित्यर्थः) । यदि पुनः ' उच्यते , एवं सति ' इति योज्यते, ततः (उच्यते इत्यतः प्राक्तनग्रन्थस्य) परिचोदनाछायाऽऽपत्तिः । न च तत् युक्तम् , उत्तरानभिधानात् । तस्मात् आत्मवचनत्वेनैव योज्यम् । ननु एवं सति प्रतिपदादिवदेव (यथा प्रतिपदोः उत्कर्षः, तद्वत्) उत्कर्षात् प्रकृतौ पत्नीसंयाजानामकरणं प्राप्नोति । प्राप्नुयादेवम्, यदि पशौ पत्नीसंयाजा न स्युः । ते तु अतिदेशप्राप्ताः तत्र विद्यमाना एव केवलं जाघनीसंबन्धित्वेन विधीयन्ते । नैव तर्हि उत्कर्ष इति वक्तव्यम् । सत्यम् । न कस्य चित् पदार्थस्य उत्कर्षः, इदमेव तु वाक्यम्

शा— गुणविधिः इति चेत्, उच्यते । 'उत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वं न तावदुपपद्यते । सर्वेषामर्थभेदेन वाक्यं तत्र हि भिद्यते ॥ न चाप्युत्पन्नशिष्टत्वं सर्वेषामुपपत्तिमत् । न द्वादशकपालस्य ह्यविवक्षोपपद्यते ॥' इति प्राप्ते, अभिधीयते । 'फलार्थेषु गुणेषु स्याद् वाक्यभेदोऽर्थभेदतः । उपक्रमोपसंहारसाम्यात्त्वत्रैकवाक्यता ॥' तस्मादर्थवादः । १२.

सोम— वैश्वदेवादिशब्दवैयर्थ्येन प्रत्यवस्थानात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु– पूर्वपक्षतः पूर्वमासिमन्तः वैश्वदेवादिशब्दाः खलु गुणविधानार्थाः न भवन्ति, अस्मिंस्तु अष्टाकपालादिसमाम्नाये तत्सामर्थ्यं स्यात् इति ।

वि— 'यद् द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्या अनन्तरम् । श्रुतमष्टाकपालादि तद् गुणो नाम वा स्तुतिः ॥', अन्तर्भावादष्टताऽऽदेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् । द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥, वाक्यैक्यमुपसंहाराद् विस्पष्टं तत्तु गम्यते । नानागुणविधौ तस्मादष्टताऽऽदिसंस्तुतिः ॥'

गुरुमतमाह– 'अगुणत्वादनामत्वादमन्यत्वादनन्वये । अष्टत्वादप्रमाणं, चेदार्थवादतया ऽन्वयात् ॥' १२.

भाट्ट— 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यनेन यागं विधाय 'यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' इत्यादिना अष्टाकपालनवकपालदशकपालैकादशकपालद्वादशकपालान् अनूद्य 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति श्रुतम् । तत्र द्वादशत्वे अष्टत्वादेः प्राप्तत्वात् अष्टाकपालशब्दः वैश्वानरयागनामधेयम् इत्येकः पक्षः । स्वरूपेण प्राप्तावपि परिच्छेदकत्वेन प्राप्त्यभावात् गुणविधय एव एते । अष्टत्वमष्टाकपालं द्रव्यं वा पूर्वयागे विधीयते । उपक्रमोपसंहारैक्येन चैकवाक्यत्वप्रतीतेः, न द्वादशकपालस्योत्पत्तिशिष्टता । अथवा अस्तु वाक्यनानात्वम् । तथापि 'यद् द्वादशकपालो भवति' इत्यनेनैव तद्विधिः । वैश्वानरवाक्ये तत्पदमनुवाद एव इति द्वितीयः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिरूपफलोद्देशेन प्रकृतयागाश्रिता गुणा एव अष्टाकपालादयो विधीयन्ते इति तृतीयः । सिद्धान्ते तु द्वैमवत्यैकवाक्यत्वे तद्भेदस्य अन्याय्यत्वात् प्रकृतयागस्यैवेयं सर्वा स्तुतिः । यदङ्गभूतद्वादशकपालावयवः अष्टाकपालादिरपि एकैकफलसाधनम्, तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्वफलप्रयोजकत्वे कः संदेह इति यागस्तुतिः । अष्टाकपालपदम् आग्नेयाष्टाकपाले यत्र गौण्या वृत्त्या अष्टत्वाश्रयकपालाश्रयित्वसादृश्येन द्वादशकपालावयवे गौणम् । तेन च अवयवद्वारा अवयवी द्वादशकपालो लक्ष्यते । तेन लक्षणया यागस्तुतिरिति । इदं चाधिकरणम् औदुम्बराधिकरणन्यायेन पुनरुक्तमपि शिष्यशिक्षाऽर्थमुक्तमिति ध्येयम् । १२.

मण्डन— 'अष्टतेन्द्राऽवयुत्योक्ता ।'

शंकर— '*अष्टत्वाद्यर्थवादत्वम् ।*' १२.

* आहाराद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यम्भावेन जातेष्टिन्यायेन प्राकरणिककालोपसंग्रहस्यापि सिद्धान्ते इव उपपत्तेः 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र । को. १।३।११।१४ पृ. ७६, * दाक्षायणयज्ञे निमित्तश्रुत्या सातत्यानुष्ठाने प्रसक्ते आहारविहारादिवशेन तद्बाधात् जातेष्टिमासाग्निहोत्रन्यायेन पौर्णमास्याद्यनुग्रहेऽपि सातत्यस्य अत्यन्तबाधायोगात् पुनःपुनरनुष्ठानोपपत्तिः । २।३।४।९ पृ. ४१, * 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र अत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपदिष्टसातत्यानुरोधेन आतिदेशिककालबाधात् सर्वदैव कर्तव्यत्वापत्तिरिति न च वाच्यम्, आहारविहाराद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यम्भावे जातेष्टिन्यायेन आतिदेशिककालानुरोधेनापि तत्संपादनस्य संकर्षे वक्ष्यमाणत्वात् । २।२।५।१६ पृ. २०५.

* जातकर्मणि तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेण दर्शिता बालकविपत्तिपरिहाराय । वि. ४।३।१९, * जातकर्मानन्तरं स्तनप्राशनं विहितम्, तदुत्तरं जातेष्टिः कर्तव्या । ४।३।१८, तत्रापि आशौचादूर्ध्वमिष्टिः कर्तव्या । ४।३।१९.

* जातपुत्रः कालं च शौचं च निमित्ते पुत्रजन्मनि उपसंहृत्य दशरात्रस्य परस्तात् अमावास्यया पौर्णमास्या वा जातेष्टिं कुर्वन् नातिपतति अधिकारम् । कणिका.

न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

भाष्यम्— न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः जाघनी शास्त्रेणोच्यते । एवं पशोर्निष्पन्नया जाघन्या पत्नीसंयाजा यष्टव्याः इति । अविशिष्टा जाघनी विधीयते । सा संभवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्वाऽपि आनीयमाना । तस्मादुत्कर्ष इति । (अस्मात् भाष्यात् 'न प्रकृतावशास्त्रनिष्पत्तेः' इति सूत्रस्य पाठः सिध्यति । भाष्यस्थो नञ् तु अशास्त्रनिष्पत्तेः इति समासगतस्य नञो व्याख्या । सूत्रस्थो नञ् तु चेदन्तपूर्वोक्तशङ्कानिरासाय । के.)

वा— स नाम अप्रयोजको भवति, यस्य प्रकृतग्रहणात् विना अर्थो न ज्ञायते यथा 'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यति' इति । जाघनीशब्दस्तु हृदयादिशब्दवत् आकृतिवचनः । सा च अन्तरेणापि पश्वपादानं परप्रयुक्तपशूपजीवनं वा, शक्या उपादातुम् । 'रूपं वाऽशेषभूतत्वात्' इति यथाकथञ्चित् उत्पन्ना येनकेनचित् उपादाय शक्या अनुष्ठातुम् । न चेयं अवयवभूता लोके न प्रचरति । मांसविक्रयिणो हि प्रत्यङ्गविभक्तानेव पशून् विक्रीणते । तत्र शक्या जाघनी क्रयादिना उपादातुम् । न च अवश्यमियं छागादेव ग्रहीतव्या, जघनावयवमात्रेण श्रवणात् । अग्नीषोमीयेऽपि हृदयादीनां संभवत्येव लोकादुपादानम्, तथा सत्यपि तु तेषां भेदेनैव जातिविशेषः तत्परिमाणश्च संकल्पनादिर्निर्मितः, इति क्रयाद्यनाश्रयणम् । न तु इह तथा शास्त्रकृता निष्पत्तिः । (सूत्रे–) प्रकृतिग्रहणं च दर्शपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थम् । तस्मात् दार्शपौर्णमासिकपत्नीसंयाजाङ्गभूतेन आज्येन सह विकल्प्यमाना जाघनी इति सिद्धम् ।

शा— (सिद्धान्तः–) 'जाघनी हि गुणत्वेन तृतीयोक्त्या–(जाघन्या इति) ऽवगम्यते । पत्नीसंयाजयागाश्च द्रव्यापेक्षाव्यवस्थिताः ॥ तेन तेषां गुणत्वेन जाघन्यत्र विधीयते । न च सापेक्षवृत्तित्वमुत्तरार्धादिशब्दवत् ॥' अतो जाघन्याः दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः ।

सोम— उत्कर्षापवादात् संगतिः । सूत्रे नशब्दः उत्कर्षापकर्षकः ।

वि— 'संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशावुत । दर्शादौ, तत् पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ जाघनी नाम मांसोऽसौ दर्शादौ समवैति हि । नोत्कर्ष्यं न संस्कार्या साधनत्वात् तृतीयया ॥' १५.

भाट्ट— दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणे 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति श्रुतम् । तत्र किमनेन वाक्येन अग्नीषोमीयपशुनिष्पन्नजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ततश्चेतस्य विधानस्य प्रकरणादुत्कर्षः, उत पत्नीसंयाजोद्देशेन जाघनी द्रव्यत्वेन विधीयते, इति चिन्तायाम्, जाघनीशब्दस्य उत्तरार्धादिशब्दवत् एकदेशद्रव्यवाचित्वेन जाघन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात् प्रयोजनवत्त्वावगमेन प्रयाजशेषवत् उद्देश्यत्वावगतेः तृतीयायाः द्वितीयाऽर्थलक्षणामङ्गीकृत्य पत्नीसंयाजा एव तदुद्देशेन विधीयन्ते । एवं द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाल्लाघवम्, इतरथा तृतीयविधिप्रकारापत्तेः । एवं च वाक्येन प्रकरणबाधात् पत्नीसंयाजानां पश्वङ्गत्वमात्रप्रसक्तावपि 'आज्येन पत्नीः संयाजयन्ति' इति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकरणबाधायोगात् तेन च आरादुपकारकतया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वावगमेऽपि अनेन वचनेन संनिपत्योपकारकतया अग्नीषोमीयपशुयागाङ्गतया विधिर्नानुपपन्नः । न च जाघन्याः परप्रयुक्तपशुनिष्पन्नत्वस्य लोकेऽपि संभवात् अन्यसंनिहितक्रतुसंबन्धाभावेन कथं यागीयत्वोपस्थितिः, अग्नीषोमीयप्रकरणे श्रुतेन 'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति वाक्यान्तरेण प्रकृतापूर्वसाधनीभूतजाघन्युद्देशेन पत्नीसंयाजविधायकेन यागसंबन्धोपस्थितेः 'अंशुं गृह्णाति' इतिवत् अनारभ्याधीतेऽपि अस्मिन् क्रतुसंबन्धावगमोपपत्तेः ।

यत्तु केश्चिदतिदेशादेव पत्नीसंयाजानां पशुयागसंबन्धावगमात् प्राकरणिकवाक्यं तद्धर्मककर्मान्तरविधायकं पूर्वपक्षे इत्युक्तम्, तत् अतिदेशेन पत्नीसंयाजानाम् आरादुपकारकत्वविधया पशुयागसंबन्धावगमेऽपि तात्पर्यग्राहकप्रमाणे अनारभ्याधीतवाक्ये जाघन्यासादीयत्वोपस्थितौ प्रमाणाभावात्, अतिदेशेन संनिधाने प्रकरणान्तरप्रसंभवेन कर्मान्तरत्वानुपपत्तेश्च उपेक्षितम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा इदं विधानमग्नीषोमीये उत्कृष्यते । इति प्राप्ते,

मनुष्याणाम्, अवि. पशूनाम्, तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि असृज्यन्त । ऊरुभ्यां मध्यत. सप्तदशं निरमिमीत, तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगती छन्दः, वैरूप साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गाव पशूनाम्' एवमुक्ते सति एकस्मिन् एवजातीयत्वे विज्ञाते अन्योऽपि तज्जातीयको हृदयमागच्छति । तस्मादर्थवादा' ।

शा— जाति. । तत्र आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिषु मुख्यत्वमेव, येनकेनचित्संबन्धेन तद्धितोत्पादात् । देवतासंबन्ध एव यः ऽस्ति । नहि यदेव त्यज्यते तस्यैव केवल देवतासंबन्ध., त्यक्तुरपि तेनैव संबन्धेन सैव देवता भवति । यथा च वक्ष्यति ' भवति पुरुषस्यापि चक्षुः सा देवता ' (भा. ५।४।६।१९) इति । तस्मादनुदाहरणत्वम् । अतो यत्र अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यादिप्रयोगा. तदुदाहर्तव्यम् । अग्निर्हि प्रतीतो मुखप्रभवत्वसामान्येन ब्राह्मणादीन् उपस्थापयति । जातिरिति चात्र जन्मोपादान विवक्षितम् । यद्यपि च तथा वस्तु नास्ति, तथापि अर्थवादान्तरे तथोक्तत्वात् इह तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपाद्यते ।

शा— ' अग्निर्वै ब्राह्मण' ' इत्यादिष्वपि पूर्ववत् नामधेयाय गुणविधित्वं च उत्क्राम्य अर्थवादत्व साधनीयम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम् । एवमुत्तरसूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि । १४.

सोम— पूर्वन्यायातिदेशात् संगति । न च प्रपञ्चस्य अनादित्वेन सृष्ट्याद्यभावात् अयमर्थो न सिद्ध इति वाच्यम् । इतिहासपुराणप्रामाण्यबलेन सृष्ट्यादे. प्रामाणिकत्वात् । अस्यार्थस्य असत्यत्वेऽपि संकीर्तनमात्रेण ज्ञानस्य निमित्तत्वोपपत्तेश्च । अनेनैवाभिप्रायेण तदर्थसद्भावे नात्यन्त यत्न कर्तव्य ।

वि— ' आग्नेयो ब्राह्मणोऽपि पूर्ववत् सर्वनिर्णय. । द्वारे तु मुखजत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ' ब्राह्मणस्य संस्तवे । १४.

भाट्ट— ' अग्निर्वै ब्राह्मण ' इत्यत्र पूर्ववदेव अग्निशब्दो ब्राह्मणे गौण द्वयोरपि अग्निब्राह्मणयोरेकब्रह्ममुखप्रभवत्वात् । अग्निजननसमानजातीयजननमेवात्र गुण. । १४.

मण्डन— ' अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या । ' १३.

शंकर— ' जात्याऽपि क्वापि गौणीष्टा । ' १४. जात्या जन्मना ।

* अर्थवादानाम् अवयवार्थपरत्वाभावे जात्यधिकरणविरोधः । तत्र मुखजातत्वगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या ब्राह्मणे अग्निशब्दस्य वृत्तेर्व्यवस्थापनात् । कु. १।२।१।१८ पृ. ३१.

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्, पक्तिवैषम्यात् । ११।४।१०।४० ॥

जात्यन्तरेषु भिन्नजातीयेषु पशुषु सत्सु यथा ऐकादशिनेषु कुम्भीशूल्यावपाश्रपणीनां भेद. स्यात् । पक्तिवैषम्यात् पाकवैषम्यात् । अविमांसानि अल्पेन कालेन पच्यन्ते, अजमांसानि तु ततो विलम्बेन । तस्मात् जातिभेदे कुम्भ्यादिभेदः इति सिद्धान्तः ।

वृद्धिदर्शनाच्च । ४१ ॥

सिद्धान्ती हेत्वन्तरमाह । सोमाभण्या गोऽजादिषु पशुषु शूलानां वृद्धे. आधिक्यस्य दर्शनात् ' शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्ति ' इति बहुवचनात् । तस्मात् जातिभेदे कुम्भ्यादिभेद. । के.

* जात्यभावो वैयाकरणपक्षे । सु पृ. १४२३. * जात्याद्यवभासीनि तावत् (जातिनामगुणक्रियाद्रव्याणि) एतानि ज्ञानानि उत्पद्यन्ते । न च अविद्यमानमेव आकार ज्ञानमवगमयति । स्वलक्षणरूपवत् तदपेनावभासनात् । तत्र विद्यमानता कदाचित् बहिरर्थरूपतया, कदाचित् ज्ञानाकारतया । तत्र यदा विज्ञान प्रत्यक्ष न भवति इति स्थितम्, तदा पारिशेष्यात् अर्थाकारतैव अवशिष्यते । तथा च विद्यमानार्थाकारग्रहणात् न कल्पनारूपता (इति निरालम्बनखण्डनम्) । ऋजु. पृ ४५. * जातिगुणयो प्रातिपदिकार्थत्वम् । सु. पृ. ७३९. * जातिगुणक्रियाद्रव्येषु न साधारणाकारावमर्शोऽस्ति । ऋजु. पृ १२०.

* जातिग्रहणे वृक्षत्वादिजातिग्रहणे आलोक–इन्द्रिय–अनेकपिण्डानुस्मृति–शब्दस्मरण–व्यक्ति–महत्त्व–संनिकर्ष–आकारविशेषादय कारणम् । या. १।२।१।२ पृ. १०९

यत्किञ्चित्प्राशनस्य संभवेन मरणानापत्तेः । न च जननानन्तर्यस्य जातकर्मण्यपि आवश्यकत्वात् निमित्तगमनाविरहः, प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्यैव नियामकत्वात् । इति प्राप्ते, जातकर्मणो नालच्छेदपूर्वभावविधानात् अच्छिन्ननालस्य प्राशननिषेधात् इष्टेर्जननानन्तरमेव करणे मरणापत्तेः शेषिविरोधापत्त्या उत्कर्षः । न च निमित्तश्रुत्यनुरोधेन स्मार्तनिषेधस्य अनाहिताग्निपरत्वम्, श्रुतनिमित्तस्थले निमित्तस्य नैमित्तिकानुष्ठापनमात्रे विधेस्तात्पर्येण अनन्तरानुष्ठानस्य असति बाधके उत्सर्गसिद्धत्वेन निमित्तश्रुत्यविरोधात्निषेधसंकोचानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु— निमित्तत्वम् अनन्तरमवश्यानुष्ठापकत्वरूपमेव । अन्यथा भेदनहोमादेरपि पदार्थगतकुलक्रमबाधानुरोधेन अन्ते करणापत्तेः । जातकर्मनामकरणादौ मलमासादावनुष्ठानानुपपत्तेश्च । अतो निमित्तश्रुतिविरोधेऽपि जातकर्मणोऽपि निमित्तानन्तर्यश्रवणात् अवश्यमन्यतरस्य तद्बाधे निषेधस्यापि संकोचापत्त्या जातेष्टावेव तद्बाधः । यदि हि स्मार्तानामपि अनेकेषां बाधे श्रौतस्याप्येकस्य बाधः, प्रमेयबलाबलस्य बलवत्त्वात् । अतो यत्रैव एतादृशं बलवद्बाधकं विशिष्य कालविधिर्वा, तत्रैव अगत्या आनन्तर्यघटितमेव निमित्तत्वं लक्षणया आश्रीयते । अतश्च तदतिदेशेन प्राप्तानां सामान्यविहितानां वा आशौचकालादीनां बाधे प्रमाणाभावात् आशौचापगमे मलमासादिरहिते शुद्धे पर्वणि जातेष्टिः कार्या । १७.

मण्डन— 'नैषा प्राग् जातकर्मणः ।' १८.

शंकर— 'जातकर्मोत्तर सेष्टिः ।' १८.

जातेष्टिः पत्न्याः भाण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे पौर्णमास्यादौ स्वकाले कर्तव्या ॥

(उत्सूत्रं तृतीयं वर्णकम्) ।)

भाष्यम्— अथ किमन्तर्दशाहे यस्मिन्कस्मिन् वा अहनि, उत स्वकाले इति । किं प्राप्तम् ? यस्मिन्कस्मिन् वा अहनि इत्येवमनियमः प्राप्तः । कुतः ? नियामकाभावादिति । अत्रोच्यते । पौर्णमास्याममावास्यायां वा । कुत. ? श्रुतेः । एवं हि श्रूयते । 'य इष्टया पशुना सोमेन वा यजेत, स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेत' इति । नातिमात्रे वचनस्य । इतरस्मिन् पक्षे कालोऽपेयात् । लक्षणाऽपि अस्मिन् पक्षे स्यात् । अन्यस्यां तिथौ अन्तर्दशाहे वा कुर्वन् सर्वाण्यङ्गानि उपसंहर्तुं न शक्नुयात् । कालं शौचं च नोपसंगृह्णीयात् । तस्मादतीते दशाहे पौर्णमास्याममावास्यायां वा कुर्यादिति ।

टुप्— एवं वा 'इतरस्मिन् पक्षे कालोऽपेयात्, लक्षणा च स्यात्' । निष्ठा हि (जाते इति क्त.) भूतसामान्ये उत्पद्यते । तस्य यः श्रुत्यर्थः, स च कृतेऽपि जातकर्मणि विद्यत एव । जातानन्तरता निमित्तमिति यो ब्रवीति, तेन सामान्यवचनो विशेषे लक्षणया स्थापित. । जातानन्तरं त्रुटिः न शक्यते संभावयितुम् । क्षणिको हि सा । अत आह– 'कालोऽपेयात्' इति । अन्तर्दशाहेऽपि न क्रियेत अशौचस्य अपरिसमाप्तत्वात् । तस्मात् दशाहोत्तरकालाया पौर्णमास्याममावास्याया वा कर्तव्या । 'भिन्ने जुहोति' इति अनन्तरमेव क्रियते । नैमित्तिको हि पाठक्रमः इतरं पाठक्रमं बाधित्वा निविशते इति ।

शा—'निमित्तानन्तरं प्राप्ता प्रयोजनविरोधतः । उत्कृष्य, तदभावात्तु पुनर्नोत्क्रष्टुमर्हति ॥ शौचाङ्गेन विनाऽप्येषा कर्तव्यैव निमित्ततः । अपिवाऽप्येकदेशे स्यात् इति षष्ठे हि वक्ष्यते ॥' उच्यते । 'निमित्तस्वरसात् प्राप्तिर्या बाधम्, सा निवारिता । प्रयोजनविरोधेन यावदङ्गोपसंग्रहः ॥' अनेनान्याय शौचकालप्रतीक्षया आशौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्या ।

सोम— पूर्वेणैकस्येण प्रत्यवस्थानात् संगतिः । आशौचापगमे पत्न्याः भाण्डस्पर्शानर्हत्वापगमे इत्यर्थः ।

वि— 'जातकर्मानन्तर स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ।, निमित्तसन्निधेराद्यः, कर्त्रशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥'

भाट्टस्तु द्वितीयवर्णकान्तर्गत एव ।

मण्डन— 'शुद्धे पर्वणि सा कार्या ।' १९.

शंकर— 'नाशौचे सा स्वकालगा ।' १९.

● जातेष्टि. पुत्रगतपूतत्वादिफलप्रयुक्ता । फलांशो यागांशश्चेति द्विधाऽधिकरणम् । भा. ४।३।१६।३८–३९. ● जातेष्टिः 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति विहिता । वि. ११।१।१२, ● जातेष्टयाः जातकर्मोत्तरं कर्तव्यता, न तु तत्पूर्व. आशौचोत्तरकाले जातकर्मणः प्राक् ।

नापि व्यासङ्गेन अवयविनो वृत्तिः, अवयवान्तरविरहात्। अवयवशालिनो हि (न) केन चिदवयवेन क चन, केन चित् क चनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती। किञ्च एकैकत्रावृत्तेः अवृत्तिरेव, एकैकातिरिक्तानेकाभावात्। किञ्च सकलावयवग्रहणे एव नियमेन अवयवी ज्ञायेत, न च तथा संभवति ? अवयवान्तरेण अवयवान्तरतिरस्कारात्। न च प्रकारान्तरेण वृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य। अवयवेभ्यश्च अवयवी व्यतिरिच्यमानः अव्यतिरिच्यमानो वा न प्रमाणेन संगच्छते। व्यतिरिक्तो हि तदग्रहेऽपि ग्रहणं कदाचिदनुभवेत्। न खलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव, तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत। कस्यां चिदपि दशायामननुभूयमानेषु अप्यवयवेष्वनुभूयेत। न चावयविनमवयवानुभवमन्तरेण केचिदुपलभन्ते। अव्यतिरिच्यमानस्तु नास्त्येवेति वचनभङ्गिभाङ्ग्योक्तं भवति। तदेवम् अवयविग्रहणमुपपत्तिभिः अनुसंधीयमानमेकान्ततो छीयते। कथं तर्हि स्थूलावभासिनी मनीषा समर्थनीया ? इत्थम्, उत्तराधरभावेन निरन्तरमुत्पन्नाः परमाणवः एव समधिगतेन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदशाविशेषाः प्रत्यक्षमीक्षन्ते। तत्साक्षादनुभवतः तद्बलभावी मानस एव स्थूलविकल्पो विजृम्भते, दूरादिव वस्तु निरन्तरेषु समनुभूयमानेषु घनमिति मतिः। अतः लघीयसा द्रव्याणामाश्रयाभिमतानामयोगात् जातिरपि तदाश्रिता नाभ्युपगममर्हति। अपिच जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते, तस्या नित्यत्वेनाभ्युपगमात्। नहि नित्यं कस्मै चित् कार्याय पर्याप्तम्। यदि न कार्यसमानम्, नित्य कार्योदयप्रसङ्गात्। अशक्तस्वभाव तु नित्याविचिकित्सनाय अशक्तिक न किञ्चित् कुर्वीत। [illegible] च अजनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति ? यो हि विषयः स्वस्य अन्वयव्यतिरेकौ ज्ञानमनुकारयति स प्रत्ययः। किञ्च, समुन्मिषितचक्षुषः विदूरविषयान्तराननुसन्धानव्यापृतस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनीं स्वस्तिमतीं कामाक्षीं वा (गां) साक्षात्कुर्वाणस्य न जातिरपरा अवभासते। अन्यच्च जातिरसौ पिण्डैः सहोत्पद्यते विनश्यति वा, तथोपगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्। यस्य हि जातिरनेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते। वर्त्तिमती विनाशिनी चान्याऽन्या स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात्। सेयं नित्या जातिरुदितवत्यां व्यक्तौ प्रतीयमाना नान्यत आगता, निष्क्रियत्वात्। न च तत्रैवासीत्, प्रागप्रतीतेः। न च क्षितिरपि युक्तिमती, व्यक्तिरेव हि तस्या देशो नाकाशादिः। अनुत्पन्ना च व्यक्तिरिति क्वाऽवतिष्ठतामाकृतिः। न चोत्पादेऽपि अवतिष्ठते। तदेषा जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठते चेति संकटमापतितम्। किञ्च व्यक्तेरभिन्ना भिन्ना वा उभयरूपा वा जातिरास्थेया। तत्र नाभिन्ना, तथाभावे व्यक्त्या सहोत्पादे विनाशे वा स्वरूपापहारापत्तिरिति पुरस्तादुपन्यस्तम्। व्यक्तिमात्राङ्गीकारे च कोऽसत्पक्षस्य भेदः इत्यपि चिन्तया श्रान्तः सीदन्तु बहवः। अतो व्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदता शाक्यमेवाचरितम् अनतिरेकिणीं जातिमुररीकुर्वाणैः। भिन्नत्वेऽपि पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्तिः उभयप्रतीतौ च संबन्धप्रतीतिसमासक्तिः अस्त्येवेति चेत् ? महदिदं वैयात्यम्। कः खल्विह गवि गोत्वमिति मतिमभ्युपगच्छेत् अन्यत्र निरस्तत्रपायन्त्रणात्। भिन्नत्वे च वृत्तिप्रकारो दुर्निरूप एव, किं व्यासङ्गिनी वृत्तिरुत प्रत्येकपरिसमाप्तिमतीति ? एकत्र परिसमाप्तौ अन्यत्र न वर्तेतेति पुनरपि स्वरूपापहारः। अभ्यासङ्गेऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्न एव। प्रत्येकं च गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात्। न चोभयरूपता, विरोधात्। न चोपलम्भबलेन विरोध एव नास्तीति चतुरस्रम्, तथाविधस्योपलम्भस्यैव असंभावनीयत्वात्। अभिन्नाकारबुद्धिबोध्यं हि वस्तु अभिन्नमिति लौकिकाः, विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नः, तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेण अवभातः, तदा अभेदप्रतीतिदशायामेक आकारः अनुमननीयः ? स जातिभागस्य पिण्डभागस्य वा ? अनेकत्रिरवभासोऽयं स्यात् न तु जातिजातिमतोरभेदावभासः। अथ विलक्षणावपि आकारौ तादात्म्येन प्रतीयेते इति मतम्। तत्रापि पर्यनुयोजनीयः किमिदं तादात्म्यं नामेति ? एकाकारतेति ब्रूयात् तर्हि पूर्वोक्तमेव दूषणमापतत् कृतम्। शब्दयोः सामानाधिकरण्यम्, तादात्म्यमिति चेत्, अयुक्तमेतत् 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ अतादात्म्येऽपि

कर्मोपयोगः संभवति, संख्यात्वात्। यद्यपि च अष्टत्वस्तुत्या द्वादशत्वं स्तूयते, न तु अष्टाकपालस्तुत्या द्वादशकपालस्य स्तुतिः, विशेषणविशेष्ययोः अत्यन्तभेदात् । अपिच अस्त्येव द्वादशत्वस्य आत्मीया स्तुतिः 'जगत्यैवास्मिन्' इति । तस्मात् द्वादशत्वेन सह विकल्पमानाः गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वं चेदं वैकल्पिकानेकसंख्याविशिष्टवैश्वानर-विधानात् एकमेव उत्पत्तिवाक्यम्, इति न बलाबले विशेषः । ('वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते । यदष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नवकपालो भवति, त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति । यत् दशकपालो भवति, विराजैवास्मिन् अन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालो भवति, त्रिष्टुभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालो भवति जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्य-न्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति एकमेव उत्पत्ति-वाक्यम्) तस्मात् 'सामर्थ्यम्' इति च पूर्वप्रकृत योग्यापेक्षत्वात् वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेशः । तदीय हि सामर्थ्यम् अस्मिन् समाम्नायेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्मात् विधानार्था इति ।

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थकाः, नहि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । १८ ॥

भाष्यम्— नैतदस्ति गुणविधयः इति । गुणस्य विधानार्था एते सन्तः पुरोडाशस्य कपालेषु संख्या विदध्यु । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपिच अष्टत्वादयः पुरोडाशेन एकवाक्यभूताः प्रकरणं बाधित्वा न यागस्य भविष्यन्ति । यागासंबन्धे च अनर्थकाः, पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वानर यागस्य स्तुतिरुपपद्यते । तस्मात् अर्थवादा इति ।

वा— 'प्रकृताप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः । द्रव्यं गुणवदेवं च न कथञ्चिद् विधीयते ॥' प्रकृते तावत् द्वादशत्वावरोधात् नाष्टत्वादयो विधीयन्ते, न च दूरस्थे तदुपादानशब्दाभावात् । न च कर्मान्तर पेक्षयाऽष्टत्वादिगुणकं संभवति, द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यय(या)-श्रवणात् । एतेन पुरोडाशे संख्याविधिः त्रेधाऽपि प्रत्युक्तः (प्रकृतयागसंबन्धिनि, दूरस्थयागसंबन्धिनि, अपूर्वयाग-संबन्धिनि वा गुणविधिः इति त्रेधाऽपि प्रत्युक्तः) । तथा अष्टाकपालादिपुरोडाशविधानम् (त्रेधाऽपि प्रत्युक्तम् । तत्र प्रकृते यागे असंभवमाह—) नहि द्वादशकपालपुरोडा-शावरुद्धो यागः पुरोडाशान्तरं गृह्णाति । (दूरस्थे असं-भवमाह—) नापि अनभुदिते कर्मणि स्वशब्देन अप्रवृत्ते पुरोडाशविधानं फलवत्साधनासंबद्धं कथञ्चिदुपयुज्यते । नापि अव्यापारात्मकत्वात् द्रव्य विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिदादिवदपि नाध्याहारेण फलं कल्प्यते । (अपूर्वे यागे विध्यसंभवमाह—) 'वैश्वानरपदं नापि यागायाभानुपज्यते । विभक्त्यन्तरयोगित्वात् न चर्वेऽ (च श्रुते) स्यादनर्थकम् ॥' (पदोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—) स्यादेतत् । वैश्वानरपदानुषङ्गात् अष्टा-कपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेः यागान्तरसिद्धिरिति, तन्नास्ति । प्रथमाऽन्तेषु द्वितीयाऽन्तानुषङ्गात् । न च विभक्तिविपरिणामः, अन्यथाऽपि उपपद्यमानत्वात् । यदि हि अनुषङ्गविपरिणामौ अन्तरेण अष्टत्वादिश्रवणमनर्थकं स्यात्, ततः किं वा न क्रियेत, तत्तु स्तुत्यर्थत्वेन उपपन्नतरत्वात् नानर्थकम् । तदा च अनुवादत्वात् विपरिणतविभक्तिसंबन्धेऽपि अदोषः । (त्रेधाऽपि पुरोडाशविधानं न संभवतीत्युपसंहरति—) तस्मात् न पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपाले अष्टाकपालादयः पुरोडाशाः स्वात्मभिर्विभक्ता विद्यन्ते, अष्टत्वादिमान-विशेषदर्शनात् । ते च अष्टत्वादयः न यागे, नापि पुरोडाशे विधीयन्ते इत्युक्तम् । न च अष्टत्वादीनां द्वादशकपालेन एकवाक्यता तत्र (न च इत्यादिग्रन्थस्थितुः) उपपद्यते, नानाविधेय— (नानाविध—) प्रयोजनवशेन अर्थैकत्वा-भावात् । न च नानाविधानां विभज्यमानानां साका-ङ्क्षत्वं विद्यते । यदि च एकं वाक्यं भवेत्, ततः सर्व-विशिष्टैकभावनाविधानात् न विकल्पः स्यात् । अष्टत्वा-दीनां च गुणत्वात् न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनु-ष्ठानोपपत्तिः । न च संख्यानां समुच्चयः संभवति, संख्या-न्तरोपजननेन सर्वाभावप्रसङ्गात् । संख्यान्तरानुपजनन-समुच्चयस्तु द्वादशत्वे अष्टत्वाद्यन्तर्भावात् । तथाभूतानां च

नुदयात्, एकातिरिक्तानेकाभावेऽपि एक एव सद्वितीयः आश्रयः संयोगस्येति न दोषः। ननु द्रव्ये एव तथोत्पन्ने संयोगविकल्पमाविर्भावयतः, न तु तदतिरेकी संयोगो नाम कश्चिद् गुणविशेषः। तन्न, प्रत्यभिज्ञायेते हि द्रव्ये अनुवृत्ते, कादाचित्की च तयोरपरेयं दशा दृश्यते, इति भन्ययैव भेदसिद्धिः। स्थापिता मीमांसाजीवरक्षायां प्रत्यभिज्ञा। अतः संयोगलक्षणसाधारणगुणासमवायिकारणोपगृहीता अवयवा एव समवायिकारणमवयविन उपपद्यन्ते। यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः, सोऽप्यवयविनः प्रतीतौ स्थितायामनुपपन्नः। व्यासक्त एवावयवेषु अवयवी, नैकत्र जातिवत् परिसमाप्तः। अवयवान्तरैरपि च विना स तस्य कोऽपि महिमा, य एक एव अनेकावयवानुस्यूत इति किं न कल्प्यते, यद्यपि चावयविन एकैकत्र अवृत्तिः, तथापि नावृत्तिदोषः, संयोगश्चिवा एवावयवा अनेकाश्च आश्रयभूता मताः, अनेकतयैव आश्रयत्वात् समवायिकारणानाम्। अत एव संयोगः सद्वितीयाश्रय इति न दोषः, न च सकलावयवोपलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिः अवयविनः, तेभ्यो भिन्नत्वात्। न चैतावता एकावयवग्रहणमात्रेऽपि ग्रहणपर्यनुयोगो युक्तः। कार्यानुगुणत्वात् कारणकल्पनायाः, कार्यसिद्ध्यर्थं हि कारणं परिकल्प्यते, न कार्यविनाशाय। तेन यावतामवयवानां ग्रहणे तदुपलम्भः तावतामेवावगमः तदवगमनिबन्धनमिति दर्शनबलेनाभ्युपेयते। भिन्नत्वेऽपि तत एव सहोपलम्भनियमः उपयोगायमानात्। उपेयभूतोऽवयवी उपायवर्तिनश्च अवयवाः। प्रत्येकं तु तेषां शक्यते एव सहोपलम्भोऽपि वक्तुम्, अवयवान्तरयोगिनः अवयविनोऽपि परिभवे। इतरान्वयव्यतिरेकाभ्यां हि वस्त्वन्तरत्वमवसीयते, अनारभ्यमाणोऽपि चावयवी विलक्षणो बुद्धिगोचरतामाचरत्येव। अवयवी हि ज्यायान् एको दृश्यमानागच्छति, अवयवास्तु क्षोदीयांसो भूयांसश्च। स चायमवयवी महत्त्वादुपलभ्यश्च चाक्षुषः स्पार्शनो वा, पार्थिवो वा आप्यो वा तैजसो वा। वायवीयस्तु महत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च स्पार्शन एव। द्व्यणुकस्तु चाक्षुषौतिकोऽपि अमहत्त्वादप्रत्यक्ष एव न। अमहत्त्वम् अवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणां महिमगुणकारणानामभावात्।

गगनादीनां तु महतामपि रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यलमतिविस्तरेण। ननु सकलावयवसमाश्रितत्वात् अवयविनः तिरोहितैरवयवैः सह इन्द्रियार्थसंनिकर्षे कथमवयविना समागमः? न चासंगतमेव बहिरिन्द्रियम् अवबोधकमिति प्रतिज्ञा युज्यते, अवयवानामपि अर्थसंनिकृष्टेन्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति। उक्तोत्तरमेतत्, भिन्नत्वादवयविनः अवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पटादिपूपपन्न एवेन्द्रियसंनिकर्षोऽवयविनः। तदनया दिशा तावदुपपन्नम् आश्रयद्रव्यम् आकृतेः पृथुलम्। नन्वुक्तं रूपादिव्यतिरेकि द्रव्यं नोपलभ्यते इति, किमिदं पश्यतोहरत्वम्, प्रतीयते हि, महानवयवी रूपादिव्यतिरेकी। अत एव जपाकुसुमसंनिधानाभिभूतरूपमपि स्फटिकद्रव्यं प्रत्यभिज्ञायते। कथं नामागृहीतं प्रत्यभिज्ञायेत। अपि च दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् रूपस्पर्शव्यतिरेकि द्रव्यं स्फुटतरप्रतीतं नापह्नोतुमुचितम्। वनादिषु बाधकप्रत्ययबलेन कल्पनेयं प्रसरति दूरतया अन्तरालाग्रहणनिबन्धनोऽयम् अभेदग्रहव्यवहारः प्रवर्तते इति। अवयविनि तु बाधकज्ञानं नास्तीति पुरस्तादावेदितम्। तेनाश्रयद्रव्याभावात् जातेरपलापः प्रलापमात्रमिति स्थितम्।

यच्चेदमुदितं नित्यतया जातेः आत्मविज्ञानजननेऽपि न शक्ततेति, तदपि क्षणभङ्गनिराकरणपर्वणि विस्तरेण नित्यानामर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्युक्तम्। मा वा स्वविज्ञानमपि जातिर्जीजनत्, तथापि कथङ्कारमसौ अप्रत्यक्षा? न ह्येवमाज्ञा राज्ञः 'कारणभूते एव प्रत्यक्षेण प्रचरितव्यम्' इति। यतो यतः प्रतीयते स तस्य विषयः इति सार्वलौकिकम्। ननु प्रत्यक्षमपि अविसंवादादेव प्रमाणम्, अविसंवादश्च तत्साहात्म्यलाभात्, अन्यतरस्य भवतो नित्यभूतस्य वा अभावेऽपि भावसंभवात् नियमेन संवादायोगादिति भवताऽभ्युपेयम् 'प्रत्यक्षस्य कारणमेव विषयः' इति। अत एव च प्रत्यक्षमनुमानं च द्वे एव प्रमाणे, तयोरेव अर्थाविसंवादकत्वात्। प्रत्यक्षं साक्षादर्थेन प्रतिबद्धम्। अनुमानं तु अर्थप्रतिबद्धलिङ्गजन्यतया पारम्पर्येण प्रतिबद्धम्। यस्य तु न साक्षात् नापि परम्परया अर्थप्रतिबन्धः, न तस्य प्रामाण्यमुचितम्, तस्य तदविसंवादनियमाभावात्। अर्थाविसंवादि च प्रमाणं

वा— (स्वयं सूत्रं व्याचष्टे–) 'जनकत्वेन पूता-देरष्टत्वादीनि कारणम् । (भाष्यकारीयं व्याख्यान-मुपपादयति–) तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणा-भिधा ॥' यदुक्तं द्वादशत्वावरोधात् अनर्थकमष्टत्वादि-विधानं स्तवनं चेति । तत् नानर्थकम् । नित्यं हि द्वादश-कपालता । यस्तु गुणवत्तानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते, तस्य अष्टत्वादीनि द्वादशत्वोपमर्देन निवेक्ष्यन्ते । तथाहि, 'पुरुषार्थसमासत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम् । विशेषवत्त्वाच्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥' ('नैमित्तिकं तु प्रकृतौ' ३।६।३।१० इति न्यायः पूर्वार्धेनोक्तः । विशेषतः इत्यनेन 'अविशेषेण यच्छा-स्त्रम्' १०।८।८।१६ इति न्यायेनोक्तम् । पूर्व-प्राप्ते इत्यादिना तु 'पौर्वापर्ये' ६।५।१९।५४ इति न्यायेनोक्तम्) पुरुषार्थसिद्ध्यर्थो हि सर्वः प्रयासः इति तत्प्रत्यासन्नं वस्तु बलीयो भवति । दूरे च द्वादशत्व पुरुषार्थस्य तत्साधनयागद्रव्यसंस्कारार्थकपालपरिच्छेदात् । अष्टत्वादयस्तु तदाश्रिताः सन्तः साक्षात् ब्रह्मवर्चसादि साधयन्ति इति प्रत्यासत्तेर्बलीयांसो भवन्ति । तस्माद्धर्म-परतः इति । ननु च 'ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन यद्दीष्यते । स्तुत्यभावाद् विधिः केन वर्तमाना-पदेशिनाम् ॥' तत्र केचिदाहुः 'औदुम्बराधिकरण-पूर्वपक्षन्यायेन अत्र प्रत्यवस्थानम्' इति । तन्न युक्तम्, तत्रैव दत्तोत्तरत्वात् । अतः अयमभिप्रायः, 'पूत एव स तेजस्वी' इत्यादिना फलमुच्यते । 'गायत्र्यैवैनम्' इत्यादिस्तुतैः प्राप्ताग्निको विधिः । 'यदष्टाकपालः' इत्यादिभिः सार्थवादकैः प्रत्येकं निहितानां यथासंख्येन 'पूत एव' इत्यादिभिः फलसंबन्धः क्रियते ।

आनर्थक्यादकारणम्, कर्तुर्हि कारणानि, गुणार्थो हि विधीयते । २२ ॥

भाष्यम्—यदि कामाय विधयः, भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः । एकं चेदं वाक्यम्, 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्येवमुपक्रान्तम् 'यद् द्वादश-कपालो भवति जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रि-यावी पशुमान् भवति' इत्येवमन्तम् । तस्य मध्ये अष्टत्वादयः श्रूयमाणा यदि न संबध्येरन्, ततो वाक्यान्तराणि भवेयुः । कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयुः । स एष गुणार्थोऽत्र विधीयते वैश्वानरयागे 'पूत एव' इत्येव-मादिः । तेन चैते अष्टत्वादयः साक्षाद्धेतुत्वेन संबध्यन्ते । यस्मात् 'गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति' तेन पूत एव सः । यस्मात् 'त्रिवृतैवास्मिँस्तेजो दधाति' तेन तेजस्वी । यस्मात् 'विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति' तेनान्नादः । यस्मात् 'त्रिष्टुभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति' तेन इन्द्रियावी । यस्मात् 'जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति' तेन पशुमा-निति । ततः कामाय विधयः असंभवन्तो यदि अर्थवादा अपि न भवेयुः आनर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं ब्रह्मवर्चस्वित्वादयः अष्टत्वादीनाम् । तस्मात् अष्टत्वादयो-ऽर्थवादा इति ।

वा—'वाक्यानि यावदर्थं स्युर्गुणेभ्यः फल-कल्पने । एकोपक्रमसंहारादेकं चेदं प्रतीयते ॥' पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेव उपक्रान्तम्, तदेव अष्टत्वादीनामन्ते 'यत् द्वादशकपालो भवति' इति, 'यस्मिन् जाते एताम्' इति च उपसंह्रियमाणं पश्यामः । तावति च न अष्टत्वादयः पृथक् भवितुं लभन्ते । तदेक-वाक्यता च न स्तुत्या विना उपपद्यते, अर्थान्तरपरताया-मानर्थक्यात् । यदि हि कर्तृसंबन्धीनि एतानि भवेयुः, ततस्तस्य कारणानि प्रयोजकानि स्युः । वैश्वानरसंबन्धीनि तु एतानि । तस्मात् गुणार्थः अन्यासंभवात् इति स्तुत्यर्थो विधीयते । 'पूत एव सः' इत्येवमादीनां च तच्छब्द-युक्तानाम् 'यस्मिन् जाते' इत्यनेन अपेक्षितत्वात्, न पूर्वैः सह फलत्वेन संबन्धः । न चात्र अनुषङ्गः, येन बलात् आच्छिद्य नीयेरन् । न च अष्टत्वादिब्रह्म-वर्चसादीनां यथाविभागेन संबन्धः । यत्र विभागो 'गायत्र्यैवैनम्' इत्यादौ, तत्र स्तुतिरभ्युपगतैव । अतो या नाम 'पूतः' इत्येवमादीनां फलकल्पना, सा यागस्यैव भवति, नाष्टत्वादीनाम् । प्रयत्नोपनिपाते तु यागस्यापि स्तुतिरेव, एवं कामश्रुतिरहितत्वेन फलविप्र-तिषेधात् । एतेनैव स्तूयमाने 'यदष्टाकपालः' इत्या-दीनामुपसंहारपरता । तस्मात् न गुणविधयः इति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षेण तदनवगमात् । आकृतिस्तु न प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा अनुमेया । न चानुमानमपि शक्यं शाक्येषु प्रतिपद्धृषु । इत्यलमतिविस्तरेण ।

अत्र केचित् गवादितुल्यतया द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ताजातिमङ्गीकुर्वन्ति । भवति हि सर्वेष्वेव सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिरिति संवदन्तः । तदिदमपरामृष्टजातितत्त्वानामुपर्युपरिकल्पितम् । पूर्वरूपानुकारिणी यदि धीरुदीयते, ततोऽभ्युपेयेतैव जातिः । न च नानाजातीयेषु द्रव्येषु सर्षपमहीधरादिषु, गुणेषु गन्धरसादिषु समानाकारानुभवो भवति । केवलं तु सत्सदिति शब्दमात्रमेव प्रयुज्यते । भवति च विनाऽपि जात्या पाचकमीमांसकादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्तरेणोपपद्यते । सत्यमस्त्येव उपाधिरेकः प्रमाणसंबन्धयोग्यता नाम । तत्रान्यः पण्डितम्मन्यो मन्यते । ननु इदमसमञ्जसमुच्यते सर्वत्र हि उपाधिभेदमवगम्य औपाधिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति, न पुनः प्रागेव सह धा । [illegible] च प्रमाणमेव जायमानमस्तीत्येवमेव जायते । प्रमाणोदयोत्तरकालं हि अनया भवितव्यम् । किञ्च सत्यपि प्रमाणयोगे किञ्चिद् अस्तीति गम्यते, किञ्चिच्च आसीदिति, तथा अन्यद्भविष्यतीति । तत्र प्रमाणसंबन्धस्य वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु सत्त्वे तस्य भेदाव्यवस्थानात् युक्तस्त्रिधाऽभावः । अपि च भूमितलनिखातेषु चिरतरकालवर्तिषु प्रक्षीणशतपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्तमयेऽपि वर्तमानसत्तासंदेहः । न च प्रमाणसंबन्धव्यतिरेकिणीं सत्तामन्तरेण अनुपपन्न इति । तदिदमनाकलितरत्नवचनस्य केवलं गल्लगर्जितम् । उक्तमस्माभिः प्रमाणसंबन्धयोग्यता उपाधिः । यदि हि प्रमाणसंबन्ध उपाधिरिति वदेम, तत इत्थमुपालभ्येमहि । योग्यता तु प्रमाणसंबन्धातिरिक्ता प्रमाणेनावसीयते इति युक्त एवास्तीति प्रमाणोदयः । तस्याश्च त्रैकाल्यात् त्रैकाल्यावगमोऽपि समर्थित एव । तस्याश्च संशयितत्वेऽपि युक्तैव । का पुनरियं प्रमाणसंबन्धयोग्यता नाम । ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुरीकृतम् । नैतदेवम्, यो हि महासामान्यं सत्तां वर्णयते, सोऽपि स्वरूपमात्रं पदार्थानां मन्यते एव । अन्यथा शशशृङ्गादीनामनुत्पन्नातिवृत्तानां च किमिति महासामान्येन संबन्ध एव न स्यादिति पर्यनुयोगे कः परिहारः ? तेन स्वरूपवत्त्वैव प्रमाणसंबन्धयोग्यता । यस्य हि स्वरूपमस्ति, तत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते । त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तम् । न च महासामान्यस्य, नित्यत्वात् । तथा संशयितताऽपि तस्यैव, न पुनरसंशयिते स्वरूपे अपरः सत्तासंदेहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः कः संबन्धः, यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं कुतः ? नान्यदतोत्तरं स्वरूपत्रैकाल्यादितः । तस्मात् स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्दो न पुनरेक आकारः सत्ता नाम द्रव्यगुणकर्मणाम् । अपि च काश्यपीयानां जातिसमवायविशेषेषु स्वरूपसत्तोपाधिक एव सच्छब्द इत्यभ्युपगमः । तस्य च द्रव्यगुणकर्मस्वपि तथाभावोऽस्तीति । तदेवमपाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये यत् स्वमनीषानिर्मितकुतर्कबलेन सन्मात्रविषयं प्रत्यक्षमिति स्थापितम्, तदतिदूरोत्सारितम् । एतेनैव न्यायेन शब्दत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । नहि ककारगकारयोरेकाकारमनुगतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति । योऽपि चायं शब्दशब्दः सोऽपि श्रोत्रग्रहणोपाधिनिबन्धनप्रवृत्तिरिति न जातु जातिकल्पनायै विभवति । तत्र इदमपहस्तितम्, यदाहुः 'शब्दत्वमेव तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिनिबन्धनया नानावर्णरूपया विपरीभवत् तत्तदर्थस्यावगमाय कल्पते' इति ।

अनयैव च दिशा ब्राह्मणत्वादिजातिरपि निवारिता । नहि नानाजातीपुरुषव्यक्तिषु पुरुषत्वादर्थान्तरभूतम् एकमाकारम् आत्मसात् कुर्वती मतिराविर्भवति । नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेषु अनुवर्तमानमेकमाकारम् अतिचिरमनुसंदधतोऽपि बुध्यन्ते । यदप्याहुः, यद्यपि आपातप्रभातया धिया ब्राह्मण्यं नावसीयते, तथापि ब्राह्मणभूतमातापितृसंबन्धानुसंधानसहायां बुद्धौ तदवभासीति । तदपि च स्वमानसविभ्रमादि । अनुसंदधानोऽपि मातापितृसंबन्धं को जातु एकमाकारमवबोद्धुं प्रभवति । यच्चोदाहृतम्, यथा पिहितभाजने तैलद्रव्यव्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहणसहकारिणा चक्षुषैव विभाव्यते इति । तदपि न सुन्दरम् । नहि तदानीं चाक्षुषस्य

* जिज्ञासापदं विचारं न लक्षयति, किन्तु धर्मज्ञानेच्छां इत्येव । बाल. पृ. १.

जित्वरीवदुपाचरेदिति न्यायः । अयम् 'विदूराञ् ञ्य.' ४।३।८० इति सूत्रमहाभाष्ये न्यवद्धृतः । तत्रत्यभाष्याभिप्रायस्त्वेवम्, अयुक्तोऽयं निर्देशः । नह्यसौ मणिर्विदूरात् प्रभवति, किं तर्हि ? बालवायाख्यपर्वतविशेषात् प्रभवति । तत्पर्वतसमीपे विदूरनगरे संस्क्रियते । एवं तर्हि 'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥' यथा वणिजो वाराणसीं जित्वरीमुपाचरन्ति, एवं वैयाकरणा बालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति इत्युक्तम् । साहस्री. ८४०.

जीवत्यवचनमायुराशीष्पस्तदर्थत्वात् । १०। २।२५।६१ ॥

सर्वस्वारे क्रतौ प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्तवाके आयुराशिषः 'आयुराशास्ते' इति आयुषः कामनायाः अवचनं वचनं न कर्तव्यम्, तत्र पठनीयम् । तदर्थत्वात् यजमानायुःप्राप्त्यर्थत्वात् तस्य वाक्यस्य । सर्वस्वारे तु यजमानो मरणकामः न आयुष्कामः । तस्मात् तत्र पठनीयम् ।

वचनं वा, भागित्वात् प्राग् यथोक्तात् । ६२ ॥

सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ यजमाने जीवति सूक्तवाके 'आयुराशास्ते' इति आयुषः आशिषः वचनं कर्तव्यम् । वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यथोक्तात् प्राक् भागित्वात् । आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य त्रिधा गतिः प्रार्थयितव्या भवति । अस्मात् यथोक्तात् प्राक् तु आयुराशीः भागिनी युक्तैव 'आर्भवकालं यावत् जीव्यासम्' इति । भागः अवसरः अस्ति अस्या इति भागिनी । तस्मात् सर्वस्वारे प्रायणीयाऽऽदौ सूक्तवाके आयुराशी र्वक्तव्या इति सिद्धान्तः । के.

* जीवत्यवचनमायुराशीष्पस्तदर्थत्वात् । अस्मिन्नधिकरणे क्त्वाचिन्तयोक्तेन 'ईहार्थाभावात् सूक्तवाकवत्' (१०।२।२१।५३) इति न्यायेन सर्वस्वारेऽपि सर्वेषामेव सूक्तवाक्फलानाम् अकाम्यमानत्वेन अवचने प्राप्ते, 'जीवत्यवचनम्०' इत्यत्र आयुराशीः अर्थवादोक्तेः इतरसूक्तवाक्फलस्य काम्यमानस्यैव फलत्वमिष्टमिति गम्यते । बाल. पृ. १७५.

* जीवनं नाम प्राणधारणमुच्यते । कणिका. पृ. ३६४. * जीवनं निमित्तम् अशेषिभूतं दर्शादिकं स्वार्थे न प्रयुङ्क्ते, किन्तु पापक्षयरूपशेष्यर्थे प्रयुङ्क्ते । बाल. पृ. १०७. * जीवने सति भोजनवत् नित्यकर्म अवश्यमनुष्ठेयम् । वि. ६।३।२.

जीवितोऽपि (जीवन्नपि) न जीवेत् स, यदि लोकेन दूष्यते इति न्यायः । स्पष्टार्थः । साहस्री. ९०२.

* '*जुषाणो अग्न आज्यस्य वेतु*' '*जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु*' इति आज्यभागयाज्यामन्त्रौ । संकर्ष. ४।३।११.

* जुहूः अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धवती । वि. ३।६।१. * जुहूः पर्णमयी अनारभ्यविहिता । सा प्रकृतौ निविशते, विकृतौ तु चोदकात् । ३।६।१. * जुहूः 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' पर्णमयत्व क्रत्वर्थम्, क्रतुसंबन्धश्च वाक्येन, फलश्रवणं चार्थवादः । पर्णमयत्वं पलाशकाष्ठमयत्वम् । ४।३।१. * जुहूमभिमृशति 'जुनज्मि वाचं सह दिवा सूर्येण' इति (मन्त्रेण)। आ. १२।१।५।११. * जुह्वा वसुरसीत्येवमादिभिः अञ्जन परिधिधर्मे. । १२।२।१०।२६. * जुह्वाः आकारो द्विविधो लौकिकः, शास्त्रीयश्च । अरत्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वग्बिलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । (हंसस्य मुखमिव मुखं यस्याः सा हंसमुखी, तस्या भावो हंसमुखत्वम् । अरत्निः कनिष्ठिकान्तपर्यन्तो हस्तः । त्वग्देशे बिलं यस्याः सा त्वग्बिला) अपूर्वीयस्त्वाकारस्तु शास्त्रीयः । अत्र अपूर्वीयश्च क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति, अतः पर्ण. क्रतौ प्रविष्ट. । वि. ३।६।५. * जुह्वाः द्रव्यप्रदानस्य अग्निसंबन्धापादनद्वारा प्रधानसाधनत्वात् अन्यापेक्षया प्रधानविप्रकर्षः । सु. पृ. ६२६. * जुह्वामाज्यं चतुर्वारं आदाय् आज्यग्रहणकाले । 'चतुर्जुह्वां गृह्णाति' । तत्र प्रतिग्रहणं मन्त्रावृत्ति. । मन्त्रश्च 'शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि' इत्यादि. । वि. ११।४।१५.

■ जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । १२।१।२।७ ॥

पशुपुरोडाशे प्रयाजादिकं पशुप्रयाजादेः प्रसङ्गात् सिद्धम् इति पृथक् न कर्तव्यम्, परन्तु आज्यभागौ पशुपुरोडाशे कर्तव्यौ इति जैमिनेराचार्यस्य मतम् । यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पदार्थस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य कार्ये परस्य तन्त्रम् आपद्यते, तस्य प्राप्तेः परतन्त्रापत्तेः परस्य परकीयस्य तन्त्रस्य आपत्तेः हेतोः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्वस्य स्वीयस्य तन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् यथा पौरोडाशिकानां पाशुकम्। यस्य तु न किञ्चित् परकीयं कार्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो न युक्तः यथा आज्यभागयोः । तस्मात् तयोः न निवृत्तिः । न च पशौ आज्यभागौ विद्येते इति पाशुकेन तन्त्रेण सिद्धिः । ततः पशुपुरोडाशे आज्यभागौ कर्तव्यौ इति सिद्धान्तः । के.

● जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् (१२।१।२।७) इत्यधिकरणे प्रयोगवचनश्चोदकापेक्षया दुर्बलः इति वक्ष्यते । सोम. ५।१।१०.

● जैमिनिप्रणीता धर्ममीमांसा षोडशभिरध्यायैः षट्पञ्चाशत्पादैः युक्ता । ('अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'विद्यते वाऽन्यकालत्वाद् यथा याज्यासंप्रैषो यथा याज्यासंप्रैषः' इत्यन्तैः सूत्रैः) । संकर्ष. ४।४।१०. ● जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातम् (द्वादशाध्यायात्मकं) 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्येतदन्तम् । वि. १।१।१.

● जैमिनीयाः महाप्रलयं न स्वीकुर्वन्ति, अवान्तरप्रलयं तु स्वीकुर्वन्ति । 'प्रलयः' इति बिन्दौ मणौ द्रष्टव्यम् । के.

● जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य स्वगतलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । तच्च यूपधर्मः । वि. १०।२।३२.

● जोषणनिगमः 'अग्निरिदं हविरजुषत' इत्यादिः दर्शपूर्णमासयोः । वि. १०।४।२७.

● जौह्वमाज्यं प्रयाजार्थम्, औपभृतं तु प्रयाजानुयाजोभयार्थम् । भा. ४।२।१६।४२.

● ज्ञातम् इति प्रमेयमनुसरन्ति प्रमाणविदः । बृहती. पृ. ६६. ● ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वम् । सु. पृ. १२१०.

■ ज्ञाते च वाचनं, नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति (३।८।८।१८) इति न्यायः । (ज्ञातमस्यास्ति ज्ञातः यजमानः । यजमाने कलशिमन्त्रज्ञानयुक्ते सत्येव 'कलशीर्यजमानं वाचयति' इति वाचनं विहितम् । हि यस्मात् अविद्वान् वैदिके कर्मणि न विहितः । किन्तु विद्वानेव विहितः । इति न्यायसूत्राक्षरार्थः । के.) ज्ञाते — इति न्यायेन अविदुषो यजमानवत् आर्त्विज्येऽपि अनधिकारात् । सु. पृ. ९९.

■ ज्ञाते च वाचनं नह्यविद्वान् विहितोऽस्ति । ३।८।८।१८ ॥

वाजपेये 'कलशीर्यजमानं वाचयति' इति, 'उज्जितीर्यजमानं वाचयति' इति च श्रुतम् । 'आयुर्यज्ञेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्' इत्यादयो मन्त्राः कलशयो नाम । उज्जितिमन्त्रास्तु 'अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयत्' (तैस. १।७।११) इत्यादयः । तत्र वाचयति इत्युक्त्या अनधीतस्वाध्यायो यजमानः अध्वर्युणा कर्मकाले वाचनीयः इति गम्यते इति उक्तसूत्रे पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तयति । ज्ञातम् अस्यास्ति इति ज्ञातो यजमानः । 'पीता गावः भुक्ता ब्राह्मणाः' 'पीतप्रतिबद्धवत्साम्' इत्यादिवत् मत्वर्थीयेन अच्प्रत्ययेन प्रयोगः । ज्ञाते च ज्ञाते एव यजमाने सति वाचनं मन्त्राणां कर्तव्यम् । किंवा यथाश्रुत एव ज्ञातशब्दः । यजमानेन ज्ञाते एव मन्त्रजाते सत्यपि वाचनं कर्तव्यम् । वाचनं च पाठयो वा समर्पणम्, 'ब्रूहि' इति अभिधानं वेति यथेष्टम् । अथ कस्मात् ज्ञाते एव वाचनम् । हि यस्मात् अविद्वान् अनधीतस्वाध्यायः कर्मसु न विहितोऽस्ति न अधिकृतो भवति इति । तस्मात् अधीतोऽपि मन्त्रं स्मरणाय वाचयितव्य इति सिद्धान्तः । के.

● ज्ञाततायाः विषयज्ञानातिरिक्तायाः आवश्यकत्वात् । मणि. पृ. १६. ● ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैव बुद्धेः ग्रहणाङ्गीकारः (मीमांसकमते) । ज्ञातता च ज्ञानजन्यो वेद्यनिष्ठः अतिशयविशेषः । स च मानस-

दर्शनात् । उपचारस्तत्रेति चेत्, अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते । वयं तु विवक्षामात्रपरतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनाय ईशत इति सर्वत्र मन्यामहे । कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्ताकारम् उल्लिखन्ती समुपजायते ? तेनास्या एव बुद्धेर्द्रढिम्नः कारणमनुमास्यामहे, अस्ति तद्विशेषणं यदुपरागवशेन इयम् अभिन्नाकारानुसन्धायिनी धीरुदीयते इति । तदपि न जातिसाधनसमर्थम् । कार्यभूता हि बुद्धिरेषा कारणमाक्षिपन्ती यदनन्तरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति, न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चिदुपस्थापयति । सा चेयं स्वलक्षणविषयदर्शनसमनन्तरभाविनीति ता एव व्यक्तयः स्वनिर्भासां बुद्धिमुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमाविर्भावयन्ति । नितान्तभेदवतीनां च व्यक्तीनां कापि चिदेव महिमा, न सर्वासामिति किमनुपपन्नम् ? । यथा हि भिन्ना अपि चक्षुरालोकमनस्कारा एव सामग्रीसमुपनिपतिताः एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते, तथा व्यक्तयोऽपि किं नारभन्ते इति नेदं प्रतिपत्तिकठिनम् । सा चेयं स्वाकारेण अभेदेन आत्यन्तिकभेदयोगिनीनामपि व्यक्तीनाम् अभेदं संदृशन्ती संवृतिरित्यनुगीयते । यथा च मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति, तस्य विशदावभासित्वात्, अस्याश्च अभिलापसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासत्वात्, अभिलापानां च विशदाकारमवभासयितुमशक्तेः, अभिलापमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैषा न स्वच्छाकारावभासिनी । ननु एतत् प्रतीतिपराहतमुदितम्, गौरयमिति बुद्धौ विशदावभासात् । उच्यते, न विशदावभासित्वमवजानीमहे । तत्तु समानकालभाविनो निर्विकल्पप्रत्ययस्य स्वलक्षणावलम्बिनः प्रसादात्, तदभावे तथात्वानुपलम्भात् । न चैतद्वाच्यम् एकमेव वस्तु इन्द्रियैर्निराकारमनुभूयते, शब्दैश्चाविशदावभासमिति । भिद्यमानेऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधभेदस्यानुपपत्तेः । नियताकारं च स्वलक्षणम्, नियताकारश्च अस्यां बुद्धौ चकास्ति, तदेवं विशदाविशदतया नियतानियततया च स्वलक्षणस्य विकल्पाकारस्य च भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात् परम्परया वा स्वलक्षणविषयदर्शनप्रभवतया स्वलक्षणपरत्वाभिमानिनो जायन्ते । तत एव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति पारम्पर्येण । वस्तुनि प्रतिबन्धात् अवस्त्वपि प्रतिबद्धं भवति, मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत् । यथा हि खलु मणिप्रभायां मणिधिषणायां मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिः अयथार्थतया भेदमजुषमाणाऽपि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिसमधिगमनिमित्तं भवेत्, तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्णत्यपि स्वलक्षणात् दर्शनम्, दर्शनतो विकल्पः, इति स्वलक्षणप्रतिबद्धा सती तत्प्राप्तये प्रभवति । निर्विकल्पकप्रत्ययसमधिगतस्वलक्षणप्रापकतया च स्मृतिरियमुच्यते । तत एव च गृहीतग्राहित्वादप्रमाणम् । अन्यथा वस्तुविषयतया वस्तुप्रापकतया च अनुमानमिव प्रमाणमेव स्यात् । स चायं तस्याकारः प्रथमानो न ज्ञानस्यैव, बहिष्ट्वेनावभासनात् । न चार्थगत एव, उक्तेन न्यायेन निरस्तत्वात् । किन्तु अयमसन्नेव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रतिशब्दः । एतत्तु शास्त्रचिन्तका विवेचयन्ति, प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पौ अर्थौ एकीकृत्य ताभ्यामेव अनुमन्यमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते, प्रवृत्ताश्च अर्थप्रतिलम्भेनाविसंवादं मन्यन्ते । कथं पुनः एकत्वाध्यवसायो दृश्यविकल्पयोः ? अतद्व्यावृत्ततया तत्सदृशत्वात् । यथा दृश्यस्य अतद्व्यावृत्तता, तथा विकल्पस्यापि । तस्मात् जातिप्रत्ययो विकल्पमात्रम्, परमार्थतस्तु न जातिर्नाम किञ्चित् । अपि च द्रव्यसमवायिनी जातिरभिमता, न च गन्धादिव्यतिरिक्तं द्रव्यमुपलभामहे चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापारादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

अत्रोच्यते, संविदेव हि भगवती विषयसत्तावगमे शरणम्, गवादिषु च स्वलक्षणाकारावलम्बिनी बुद्धिरुदीयते इति निर्विवादम्, नयवीथ्यां च निर्णीतम् 'प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्ययः' इति । ननु तदेव असदिति मन्यते, अवयव्यादीनामेकान्ततः अनुपपन्नत्वात् । उच्यते, न दृष्टे का चिदनुपपत्तिः । ननूक्ता अवयविनोऽनुपपत्तिः आरम्भकाभावात्, अनुपपत्तेरनुपपत्तिः, कार्यं प्रतीतं कारणकल्पनायां प्रमाणम् । [illegible] पुनः स्वरूपबाधितं कार्यं कारणनिरूपणाय अपह्नवमर्हति । तेनावयवा एव समासादितसंयोगाभ्यन्तराधारगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति । संयोगश्चैक एवानेकत्र वर्तते, एकैकत्र संयुक्तप्रत्यया-

पृ. २१, * ज्ञानवतोऽपि विहिताननुष्ठाननिषिद्धाचरणाभ्यां प्रत्यवायोत्पत्तिः। पृ. ५७.

* ज्ञानसाकारत्वादिभिः 'ज्ञानातिरिक्तस्य वेदनाऽनुपपत्तेः अन्यव्यावृत्तिरूपं सामान्यं ज्ञानाकारः' इति निरूपितम्। कणिका. पृ. १८६.

* ज्ञापनं ज्ञानहेतुर्व्यापारः। स च अक्षरणामभिधानाख्यः पुरुषस्यापि अभिधायकाक्षरोच्चारणरूपः। सु. पृ. ६६०.

* 'ज्येष्ठो वा एष (दधिग्रहः) ग्रहाणाम्।' ज्येष्ठः प्रशस्तः, न तु प्रथमः। संकर्ष. ३।३।८, * 'ज्येष्ठा वा एते ब्राह्मणाः पुरा विदामक्रन्।' अत्र ज्येष्ठशब्दः प्राथम्यवाचको न भवति, किन्तु प्राशस्त्यवाचकः। ३।३।८. * ज्येष्ठस्य (पशुषु ज्येष्ठस्य) विषुवदतिरात्रः कातीये। बाल. पृ. ३४.

* ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति, सोऽयं ज्येष्ठवृषभयज्ञः (स च उदीच्यैः क्रियते। वस्तुतः सर्वसाधारणोऽयम्। सातारादन्ते तु आषाढपूर्णिमाया पूर्वोत्तरदिने वा वर्तमाने मूलनक्षत्रे कुर्वन्ति। तस्य च बेंदूर इति संज्ञा। विदर्भादौ तु तस्यैव 'पोळा' इति संज्ञा। स तत्र भाद्रपदादिमासे क्रियते)। वि. १।३।८.

* ज्यैष्ठिनेयस्य (ज्येष्ठायाः पत्न्याः अपत्यस्य) विषुवदतिरात्रः कातीये। बाल. पृ. ३४.

* 'ज्योतिः। अथैष विश्वज्योतिः। अथैष सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र एभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं संकीर्त्य तत्र वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराणि उपदिश्यन्ते। भा. २।२।८।२२.

ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् (१।१।२४ ब्र. सू.) इति न्यायेन मन्त्रार्थं प्राकरणिकमन्त्राणां राजानं प्रधानभूतम्। सू. पू. भा. ११२.

* ज्योतिः। द्योततेर्धातोः 'द्युतेः सिन् आदेश जः' इति औणादिके (२७५) सिन् प्रत्ययविधेः दकारस्य च जकारादेशविधेः ऋद्धिसाधनाच्छरीरं द्योतनं मत्वर्थलक्षणया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् इति ज्योतिःशब्दप्रवृत्तिः। सु. पृ. ८२५. * ज्योतिः नाम अग्निष्टुतः पदद्वः ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः अष्टरात्रे। वि. १२।३।१, * ज्योतिः नाम एकाहो यागः। गवामयने च ज्योतिर्नामको यागः। तत्र ऐकाहिकेतिकर्तव्यता ग्राह्या, न तु द्वादशाहिकी। ७।४।३. * ज्योतिर्नाम सोमयागः। 'यद्विरात्रे विभ्रंशेत्, तेन तस्मिन् पुनरस्ति। अथ यो ज्योतिष्टोमे प्रायश्चित्तिरभूत्, अपि ह्येतेन एकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेत' इति अग्निष्टोमविभ्रंशनिमित्तप्रायश्चित्तार्थत्वेनापि ज्योतिषो विधानम्। सु. पृ. ८२४. * ज्योतिः, विश्वज्योतिः, सर्वज्योतिः इत्यत्र संज्ञया कर्मभेदः। संज्ञाऽधिकरणम्। भा. २।२।८।२२.

* ज्योतिरतिरात्रः ऋद्धिकामस्य कातीये। बाल. पृ. ३४.

ॐ ज्योतिरधिकरणन्यायेन 'ततः यो अस्य महिमा' (ऋग्. ८।३।४) इति सूक्तस्य परमेश्वरपरत्वं तत्र च जगद्रूपमहिम्नः सत्यत्वोक्तिः इति चेन्न। निर्गुणत्वश्रुतिविरोधेन स्वरूपमहत्त्वस्यैव सत्यत्वोक्तेः पठ्या उपचरितत्वात्। (ज्योतिः ब्रह्म, पूर्ववाक्ये चरणाभिधानात् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति सर्वभूताना पादत्वेन अभिधानात् इत्यक्षरार्थः। अत्र चन्द्रिका— 'यद्यपि नात्र ज्योतिश्चरणाभिधानात् इति ज्योतिरधिकरणन्यायावकाशः 'अथ यदतः परो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादिवाक्ये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इत्यादिपूर्ववाक्योक्तचतुष्पाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दानुसारेण भौतिकज्योतिषः विविवर्तमानदीप्त्यनुपलब्ध्या च ज्योतिःशब्दस्य रूढित्यागात्।... तथापि परोक्तमनुमृत्याह— न निर्गुणत्वेत्यादि। इति)। अद्वैत. २१४।२७२ सू.

* ज्योतिरादिनाम्ना ऐन्द्रीशुब्रह्मण्याप्रवर्तकेन अग्निष्टुताम आग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तक बाध्यते पञ्चदशरात्रे। बाल. पृ. १३२.

* ज्योतिःशास्त्रे एवमुक्तम्। कल्पादौ एकनक्षत्रे स्थिताश्चन्द्रादयः, ततः प्रभृति आत्मनो गतिविशेषेण शीघ्रमन्दत्वरूपेण अन्यान्यन्यानि नक्षत्राणि उपसंक्रामन्ति। तेषा च नक्षत्रचक्रे संचरतां शीघ्रमन्दत्वविशेषेण गतिपर्यायेलक्षण्यं भवति। चन्द्रादित्यगतिविशेषावच्छिन्नस्य च कालस्य तिथिनक्षत्रव्यपदेशत्वात् चन्द्रादित्य-

व्यवजिहीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते । सिद्धश्चेदयं मनोरथो यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसंवादः प्रार्थनीयः । यद्विषयमेव च यत् ज्ञानम्, तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्ययान्तरनिबन्धना अविसंवादप्रार्थना । अर्थेन अप्रतिबद्धमपि च ज्ञानं स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थम् अविसंवादकमेव संप्रवर्तते । तेनोत्पत्तिमात्रे एव विज्ञानस्य परापेक्षा, न प्रामाण्ये अर्थाविसंवादलक्षणे । अतः सिद्धं शाब्दादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणां प्रामाण्यम् । एतदर्थमेव नयवीथ्यां सर्वं ज्ञानं विषयाऽव्यभिचारीति प्रतिपादितम् । अतो नित्यायामपि जातौ भवत्येव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तम् एकभावेन मनसा समाकलयतः कालाक्षी स्वस्तिमती वा (गा) नास्ति जातिप्रतीतिरिति, तदसिद्धम्, आकारो हि सा । प्रतीते चाकारे यदि परमर्थान्तरानुसंधानविकलतया तन्त्यानुवृत्तिर्नावसीयते । अनुवृत्ता च जातिर्नानुवृत्तिः । अग्रहणेऽपि च धर्मस्य धर्मिणो ग्रहणं नानुपपन्नम् । अत एव च पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरामर्शिनी मनीषा प्रत्यभिज्ञासमाख्याता उदीयते । यच्चोक्तम् अनाश्रयतया तत्रैव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतया चान्यस्माद् नागच्छन्ती स्वरूपहानिप्रसङ्गेन व्यक्त्या सहानुपजायमाना कथं संबन्धमनुभवति जातिरिति । तदिदं मायामोहजननं यथाजातजनोद्वेजनमात्रम् । संयोगो हि उभयकर्मजो भवति मल्लयोरिव, अन्यतरकर्मजो वा स्थाणुश्येनयोरिव, संयोगजो वा यथा तन्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य तुरीयोगः । स च कर्म प्राक्संनिधानं वा अपेक्षते, समवायस्तु संयोगादिभिन्नो न कर्म वा तत्र वा प्राक्सत्तामपेक्षते । यत एव तु पिण्डस्योदयः समवायिकारणात्, तत एव जातिसमवायोऽपि तस्य उपपद्यते । समवायं च न वयं काणादीया इव नित्यमुपेमः, विनश्यन्त्यामपि व्यक्तौ न जातिरन्यत्र याति, न च तत्रावतिष्ठते, न विनश्यति, केवलं तत्संनिधिसमवायसंबन्धो निवर्तते, तेन तस्यानुपलम्भनम् । तथाहि न याति निष्क्रियत्वात्, नावतिष्ठते व्यक्तिमात्राश्रयत्वात्, तदभावे अवस्थानासंभवात्, न विनश्यति पिण्डान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । विनाशो हि नामाप्रतिपत्तिर्वानुपलम्भ इति असकृदावेदितम्,

अतो न संकटं किञ्चित् । यच्च पिण्डेभ्यो जातेरभिन्नत्वमुभयरूपत्वं न दूषितम्, तदस्माकं साहायकमेवाचरितम् । को हि नाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रत्यभिज्ञानम् अभेदाश्रयेण साधयेत्, को वा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे रूपे प्रतिजानीते । भेदवादः पुनरस्माकमपि संमत एव । न च तत्र इहप्रत्ययापत्तिदोषः । प्रतीत्य हि आधारमाधेयं च संबन्धं च प्रतीयात्, सर्वं च रूपं रूपिग्रहणमन्तरेण न प्रतीयते । अतो न समानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनी इति नेहप्रत्ययसंभवः, कर्मणि तु अनुमेये भवत्येव इहप्रत्ययः । वृत्तिविकल्पे तु कृत्स्नसमाप्तिरेवाङ्गीकरणीया, न चान्यत्रावृत्तिदोषः, प्रत्यक्षावगमात् वृत्तेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । पृथग् ग्रहणं तु जातेरसिद्धमेव । व्यक्त्यन्तरे हि जातिः प्रतीयमाना प्राच्यपिण्डपरिहारेण प्रकाशते । उदीच्यपरिहारस्तु प्राक्तनसमधिगमसमये सिद्धमेवेति परिहृतनिखिलानुपपत्तिकमुपपादितं यवादिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातिवस्तूपपन्नम् । प्रत्यक्षवेद्यत्वं जातेः इन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतेः । संयुक्तसमवायलक्षणश्च संनिकर्षोऽपि नानुपपन्नः । गोत्वमिति च मतिर्विषयदत्तार्थनिर्भासिनी न शक्यते अपवदितुम् । समसमयसंभवनिर्विकल्पकदर्शनबलेन इत्थमियं प्रथते इति तथाभावे प्रमाणाभावात् । शाब्दमात्रे तु केवलाकारपरिगृहीताकारप्रतीतेः रूपान्तरानवभासाच्च अविशदावभासः । ऐन्द्रियके तु संवेदने प्रस्फुटतररूपावभासात् विशदावगमः इति नाकारविपर्ययापत्तिः । नन्वेषा जातिप्रतीतिः मिथ्यामेव व्यक्तिम् अभेदेन अवगमयन्ती जायते इति भ्रान्तिरेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । इयं तु भ्रान्तिर्निर्बीजा न युज्यते इति बीजभावेन जातिरनुमीयते सत्यमवायश्च । दृष्टा हि संतापसंचारितदहनपरमाणुसंवलितायोगोलके दहनाकारानुकारिणी प्रतीतिरिति । तदिदमुत्तोत्तरमपि पुनः पर्यनुयोक्ष्यामहे विस्तरभयात्, भयादिति मन्यामहे । मिथ्या हि जातिरभ्यस्ते । न वास्ताकारमात्रमिव चैकमेव मन्यन्ते । केवलं शब्दप्रयोगे समाधिसंबन्धः । तत्र च लौकिकः प्रयोग एव शरणम् । प्रयोगश्च भूतस्य स्वरूपता गौण्या वा वृत्त्या नाद्यत्वम् । समवायस्तु भाव एव परं वदे सिद्ध अनुमेय,

दिभिः रूपवन्तः, एवं रूपवान् भविष्यति । तस्मात् अन्यथा वर्ण्यते ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे इदमाम्नातम् । ननु तथापि प्रकरणान्तरत्वात् दर्शपूर्णमासयोरङ्गता । उच्यते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा' इति नामधेयमिदम् आख्याताभावात् स्वतन्त्रम् । स्वातन्त्र्याच्च यत् पूर्वं विज्ञातम्, तत् अभिवदते । आख्याते हि सति तदनुसारि एतत् । यदि आख्यातं प्रकृते वर्तते, ततः प्रकृते । अथ अप्रकृते, ततः तदपि अप्रकृते । तस्मात् दर्शपूर्णमासोत्तरकालः सोमः कर्तव्यः इत्येतत् विधीयते । स च विपरिवर्तमानत्वात् न कर्मान्तरम् । दर्शपूर्णमासौ नैव विधीयेते । अतस्तयोः कर्मान्तरशङ्कैव नास्ति ।

शा— 'दर्शोपलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स च प्रकृत एवेति न कर्मान्तरसंभवः ॥' तस्मात् सोमस्यायं कालविधिः । १६.

सोम— पूर्ववत् इह विपरिवृत्यभावेन कर्मान्तरत्वात् अङ्गप्रयोजनसंबन्धपरत्वम् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे सोमारम्भे दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरमनुष्ठेयम्, सिद्धान्ते तु नेति । सूत्रार्थस्तु–कर्मान्तरोत्पत्तिकालविधिरस्ति, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा' इति वाक्यस्य कालप्राधान्यात् इति ।

वि— 'किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः । अङ्गाङ्गिभावः काले वा, क्रमार्थ्येय चाङ्गता ॥, दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते । स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥' १६

भाट्ट— सोमप्रकरणे एव 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति श्रुतम् । तत्र यद्यपि फलार्थतया सोमयागस्य वक्तव्यत्वात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञाबलेन न कर्मान्तरत्वाशङ्का, तथापि प्रकरणान्तरन्यायेन दर्शपूर्णमासधर्मकस्यैव कर्मान्तरस्य फलवत्सोमयागोद्देशेन विशेषपूर्वकालविशेषणतया विधानम् । न चात्र वाक्यभेदः, परस्परान्वयस्य श्रुतत्वात् । इति प्राप्ते, 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादौ आख्याताश्रमानाधिकरण्येन व्यवहितपरामर्शकत्वस्य कौस्तुभादौ स्थापितत्वात् कर्मान्तरत्वानुपपत्तेः स्वफलमयुक्तदर्शपूर्णमासपूर्वकालकत्वस्यैव सोमयागोद्देशेन विधानम्, इति कालार्थ एवायं संयोगः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमारम्भात् पूर्वस्मिन् पर्वणि दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरं तत्तत्कालं कृत्वा तद्दकालं दर्शो वा पूर्णमासो वा कार्यः, सिद्धान्ते नेति । १३.

मण्डन— 'कृतेष्टिः सोमकालवान् ।' (कृता इष्टिः येन स कृतेष्टिः पुरुषः सोमकालवान् भवति) । १७.

शंकर— 'दर्शोत्तर सोमयागः ।' १६.

* ज्योतिष्टोमः द्वादशाहस्य प्रकृतिः । वि. १०।६।१४, * ज्योतिष्टोमः न दर्शपूर्णमासाङ्गम् । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तु कर्त्रैक्यम् उत्तरकालत्वं चार्थः । ४।३।१६, * ज्योतिष्टोमः नित्यः न काम्यः, 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति वीप्सया विधानात् । ६।२।११. * ज्योतिष्टोमः मूलप्रकृतिः सोमानाम् । ८।१।३ वर्णके २. * ज्योतिष्टोमः यागाभ्यासात्मकः । सु. पृ. ८००, * ज्योतिष्टोमः याजुर्वेदिकः । वि. ३।३।३, * ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थः 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इत्युक्तत्वात् । ४।३।११, * ज्योतिष्टोमः सर्वकामार्थोऽपि नैकेनैव प्रयोगेण सर्वफलप्राप्तिः, किन्तु प्रतिफलं पृथक् प्रयोगः । ४।३।११. * ज्योतिष्टोमः । सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावात् यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमप्रायपाठप्रतीतेः । सु. पृ. ९८३ । गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे (३।३।२) ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताया वक्ष्यमाणत्वात् औद्गात्रे ज्योतिष्टोमार्थत्वस्य तदङ्गभूतस्तोत्राद्याधारा ज्योतिष्टोमोक्तिः । पृ. ९८४. * ज्योतिष्टोमः साहः, एकेनाह्ना निष्पाद्यमानत्वात् । वि. ३।३।१३, * ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि संस्थाभेदाद्भिद्यते । यज्ञायज्ञीयेन स्तोत्रेण समाप्तो अग्निष्टोमः । तत ऊर्ध्वम् उक्थ्यस्तोत्रैः त्रिभिः समाप्तो उक्थ्यः । एवंरीत्या सप्त भेदाः । तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उत्तरसंस्था अग्निष्टोमस्य विकृतयः । ३।६।१६, * ज्योतिष्टोमः स्वर्गहेतुः देहान्तरस्योत्पादकः । ४।३।१२. * ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनन्ति 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः द्वादशाहीनस्य' इति । वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा द्वादशोपसत्ता अहीनस्य धर्मः, न तु ज्योतिष्टोमस्य । भा. ३।३। ८।१५–१६. * 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'

संवेदनस्य विषयातिरेकः, किन्तु अनुमानमेव तत्र सर्विदः। यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीक्षितुं क्षमः, स चक्षुषैवाज्यजातिमपि प्रत्येति। न गन्धग्रहणमपेक्षते। नन्वेवं बहु अवहीनम्, किंनिबन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषां चित् अधिकारो नान्येषाम्, किंनिबन्धना च ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था। अत्रोच्यते। अनादौ संसारे अन्यजनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चिदेव स्त्रीपुरुषसंततयः सन्ति, तासामन्योन्यव्यतिकरजाताः स्त्रीपुंव्यक्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः। अनिदंप्रथमतया च संततेः सर्वेषां स्वसंततिपतितत्वात् सिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता। तेन संततिविशेषप्रभवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्त्युपाधिः। तत्प्रभवानामेव कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनम्। के पुनस्ते संततिविशेषाः? न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते, किन्तु लोकत एव प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः। तथा च तदन्यत्वेऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुञ्जते लोकाः। कथं पुनस्तदन्यत्वमेव शक्यमवगन्तुम्, स्त्रीणामपराधसंभवात्। संभवन्ति हि पुंश्चल्योऽपि स्त्रियः परिणेतारं व्यभिचरन्त्यः। उच्यते। उक्तमेतत् दृश्यादर्शनमेवाभाव इति। यत्र यावदुपलब्धिसामग्री, तावत्यां सत्यामपि यत्र व्यभिचारो न दृश्यते, तत्र नास्त्येव व्यभिचार इति लोकप्रमाणकमेतत्। अपि च अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयाः, तासु नास्त्येव व्यभिचारसंभावनाऽवकाशः। भवतु स्वस्ति, मा भूत् बह्वल्पेषु तत्संततिप्रभवत्वनिश्चयः। न चैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यः, तत्राप्यनिश्चय इति युक्तमिति। यच्च बह्वीषु ज्वालासु एकवर्तिवर्तिनीषु ज्वालात्वं सामान्यं प्रत्यभिज्ञागोचरः कैश्चिदिष्यते, तदपि युक्तसारं न पुष्यति। स एतेषां निरीक्षणके अन्यथासिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाबीजम्। इयं तु भेदाग्रहणेन शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यते इति नालं सामान्यमुपस्थापयितुम्। तेन भेदग्रहणपुरस्सरमभेदज्ञानं मिथ्येति सामान्योपगमे कारणमिति निरवद्यम्। 'शालिकनाथेन कृतं शुभमतिना धीनिर्णयानामिदम्। प्रकृतिविशेषादहरत प्रकरणमुक्तत्वपनेन ॥ ३ ॥' प्र. पञ्चिका. पृ. १७–३२.

* 'जानामि' इत्याद्यनुभवानाम् 'अनुमनामि' इत्युपनीतभानत्वम् (उपनीतभानं नाम ज्ञानसंनिकर्षेण जायमानं ज्ञानम्)। मणि. पृ. १५.

* जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः। संकर्ष. २।१।१२.

* जामदग्न्याः पञ्चावत्तिनः। वि. १०।७।२०.
* जामदग्न्यानां पञ्चावत्तविधिः। संकर्ष. २।२।६। तत्रापि प्रधानभूताद्दौग्धादिद्रव्यादेव पञ्चमवदानम्, न तु अभिघारणवर्धनेन। २।२।७। तत्रापि उपस्तीर्य त्रीण्यवदानानि क्रमेण गृहीत्वा अभिघारणम् इति पञ्चावत्तता, न तु उपस्तरणम् अवदानद्वयम् अभिघारणं ततः पश्चाद्वदानम् इति क्रमः। २।२।८.

जामात्रर्थे प्रस्तुतस्य सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्यायः। यथा साङ्ख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरासाय प्रयुक्ताः वेदान्तसूत्रोक्तयुक्तयो योगाभिमतप्रधानकारणमपि निराकुर्वन्तीति दिक्। इत्यत्र विस्तरः। साहस्री. ४२४.

* जामि— सोदर्यवाचिजामिशब्दलक्षितस्य सादृश्यस्य नैरन्तर्यानुष्ठाने सति आलस्यापादकत्वेन दोषत्वम्। (तथा च जामित्वमालस्यमेव)। मु. पृ. ७४७.

* जायतेः उत्पत्त्यनुकूलक्रिया अर्थः। मणि. पृ. १४१.

* जिज्ञासाऽधिकरणम् (१।१।१।१)। अध्ययनविधिर्विषयः। वेदाध्ययनोत्तरं धर्माधर्मज्ञानरूपविचारविधायको न वा इति संशयः। अध्ययनस्य गुरुमुखोच्चारणपूर्वकोच्चारणरूपत्वात् तस्य विश्वजिद्वत् स्वर्गार्थत्वात् 'अधीत्य स्नायात्' इति स्नानविधिना विचारो न कर्तव्यः इति पूर्वपक्षः। अध्ययनविधेः अर्थज्ञानपर्यन्ततया तस्य विचारमन्तरेण असंभवात् कर्तव्यः इति सिद्धान्तः। (अथातो धर्मजिज्ञासा)। मणि. पृ. ५, * जिज्ञासाऽधिकरणे विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलकत्वस्य प्रथमसूत्रे एव निराकरणात् (अध्ययनस्य)। सोम. १।२।१. * जिज्ञासाऽधिकरणोक्तरीत्या स्वाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्त्वसिद्धौ...। भाट्ट. १।२।१.

त्रयः पशवः । तेषां त्रयाणामर्थे एक एव यूपः तन्त्रेण संपाद्यः । ११।३।३. * ज्योतिष्टोमे अञ्जनस्य वपनस्य दन्तधावनस्य नखनिकृन्तनस्य स्नानस्य च फलश्रुतिः फलार्थवादः, न तु फलविधिः । भा. ४।३।१।१–२, * ज्योतिष्टोमे अतिग्राह्या नाम ग्रहाः विहिताः । ते च विकृतिषु अतिदिश्यन्ते । 'पृष्ठ्ये गृह्णीयात्' 'उक्थ्ये गृह्णीयात्' इति पुनर्वचनं तु प्रकृतिसाम्यार्थम् । वि. १०।८।११. * ज्योतिष्टोमे अधिषवणफलके प्रकृत्य श्रूयते 'दीर्घसोमे संतृन्द्यात् धृत्यै' इति । इदं संतर्दनं ज्योतिष्टोमसंस्थासु गृह्यते, अग्निष्टोमे तु संतर्दनम् असंतर्दनम् इति विकल्पः । न च ज्योतिष्टोमादुत्कर्षः संतर्दनस्य । भा. १।३।११।२४–३१. * ज्योतिष्टोमे अध्वर्युरेव चमसैर्जुहुयात् । ग्रहहोमव्यापृतत्वेन तदशक्तौ चमसाध्वर्यवः चमसैर्जुहुयुः । वि. ३।७।२२, * ज्योतिष्टोमे अनशनरूपं तपो याजमानम्, वचनविशेषात्तु ऋत्विजामपि । तपोऽधिकरणम् । ३।८।४, * ज्योतिष्टोमे अनारभ्याधीतानाम् अदाभ्यादिग्रहाणां सकृदेव प्रातःसवने अनुष्ठानम् । ग्रहैकत्वाधिकरणम् । ५।३।६, * ज्योतिष्टोमे अनुबन्ध्यानिगदेषु उस्राशब्द एव, वनस्पतियागे च वनस्पतिशब्द एव पठनीयः । १०।४।१८. * ज्योतिष्टोमे अनुयाजोत्कर्षेऽपि दाक्षिणाग्निकयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्नोत्कर्षः । भा. ५।१।१५।२८.

⁕ ज्योतिष्टोमे अनुष्टुभो गायत्र्योश्च प्रगथनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे श्यावाश्वान्धीगवसाम्नोर्गानम् ।

प्रागाथिकं तु । ९।२।६।२५ वर्णक ३ ॥

भाष्यम्— एवं वा । 'पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव्यमन्त्यं जगतीषु' इति । यदेतत् श्यावाश्वमान्धीगवं च द्वे सामनी तयोः पूर्वा अनुष्टुप् 'पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे । अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम् ।' (इति) । उत्तरे द्वे गायत्र्यौ, 'यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः ॥ तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः ॥' इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः किं अन्ययोः उत्तरस्यनुष्टुभोः आगमं कृत्वा समासु गानं कर्तव्यम् अथवा याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप् उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः प्रगथनेन तृचं कृत्वा अनुष्टुप्प्रकारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ? अन्ये अनुष्टुभौ आगमयितव्ये इति । कुत एतत् ? एवं तासामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । 'प्रागाथिकं तु ।' प्रागाथिकं गानं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति 'आनुष्टुभः प्रगाथः' इति । प्रगाथता स्मर्यमाणा नापह्नोतव्या ।

स्वे च । २६ ॥

भाष्यम्— एवं स्वे गानं भविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते, नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ।

प्रगाथे च । २७ ॥

भाष्यम्— प्रगाथशब्दश्च उपपत्स्यते पुनःपादे गीयमाने ।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च । २८ ॥

भाष्यम् — अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति । एवमाह, 'चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयपवनम् । एका ककुप्' इति । तन्निर्दिश्यते पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः, ताः षड् गायत्र्यः तिस्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तयोः पूर्वा अनुष्टुप् उत्तरे गायत्र्यौ तत्र प्रगथनेन क्रियमाणे द्वयोः साम्नोः षडनुष्टुभः, ताश्चतस्रो जगत्यः, पूर्वाभिः सह सप्त । उष्णिहि सफं ककुभि पौष्कलम् एकमपि एकस्यामृचि अपरमप्येकस्याम् । ते द्वे उष्णिक्ककुभौ, सैका जगती गायत्रीपादश्च । पूर्वाभिः सह अष्टौ जगत्यः । काव्ये तिस्रो जगत्यः, ताभिः सह एकादश भवन्ति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयम्, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विराट्पङ्क्तिः । ततः ककुभमुत्तरे कृत्वा प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोमे क्रियमाणे सप्त बृहत्यो भवन्ति, चतुर्दश ककुभः । याः सप्त बृहत्यः, ताः पञ्च जगत्यः । पूर्वाभिः सह षोडश । एकश्चात्र जगतीपादः पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु या द्वादश ककुभः, ताः षट् जगत्यः,

ऋ जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात् संदेहे यथाकामी प्रतीयेत । ६।६।६।३३ ॥

सत्रे जुह्वादीनां यज्ञपात्राणामप्रयुक्तत्वात्, 'स्वैरेव पात्रैः प्रयोगः कर्तव्यः' इति प्रयुक्तत्वस्य अभावात् तथा विधेरभावात् कैः पात्रैः प्रयोगः कर्तव्यः इति संदेहे सति यजमानो यथाकामी प्रतीयेत । यथा अयं कामयते तथा कर्तव्यम् । स्वस्य अन्यस्य वा पात्रैः प्रयोगः स्यात् । इति पूर्वः पक्षः । याथाकामी (इच्छा) प्रतीयेत इति पाठस्तु सूत्रानुसारीति गम्यते । यथाकामी प्रवेत् इति तु भाष्ये पठितम् ।

अपिवाऽन्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वाच्च । ३४ ॥

पूर्वपक्षं सूत्रेण प्राप्तम् अपिवा इतिशब्देन विपरिवर्त्य सिद्धान्तमाह । साधारणानि सप्तदशानामपि यजमानानां साधारणानि नवीनान्येव अन्यानि पात्राणि कुर्वीरन् सत्रिणः । अन्यतमस्य पात्राणां ग्रहणे तु विप्रतिषेधः स्यात् । यस्य पात्राणि गृहीतानि स्युः, तस्य सत्रमध्ये दैवान्मरणे तेन सह तानि पात्राणि दहेरन् । तथा सति सत्रप्रयोगलोपः स्यात् । पात्राणामदाहे तु मृतस्य दाहो विगुणः स्यात् इति विप्रतिषेधः । साधारणानि च पात्राणि शास्त्रकृतानि शास्त्रतात्पर्यविषयाणि । न च जीवतः अन्यस्य पात्रैः क्रतुनिर्वृत्तिरस्तु इति वाच्यम् । तथापि प्रयोगप्राप्तुभावस्य शास्त्रकृतत्वात् क्रतुवैगुण्यमवर्जनीयमेव स्यात् । तस्मात् विप्रतिषेधात् शास्त्रकृतत्वाच्च साधारणानि पात्राणि स्वतन्त्राणि कर्तव्यानि । इति सिद्धान्तः । के.

• जुहूरयमार्ज्यं प्रयाजमितयार्थम् । वि. ४।१।१५.

• जुहोतिः प्रक्षेपरूपफलवाची । देवतोद्देश्यकप्रक्षेपफलको द्रव्यत्यागः जुहोतिपदवाच्यः । मभि. पृ. १०२.

• जुहोतेः अकर्मकत्वात् सक्तूनां द्वितीयया करणलक्षणा इत्युक्तं तन्त्ररत्ने तन्त्रसारन्यायसुधयोश्च । तत्र, 'हुतोहुतः पर्यावर्तते' इत्यादौ कर्मणि निष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वासिद्धेः, होः कर्मणि तृतीया चकारात् द्वितीया च स्यात् इत्यर्थेन 'तृतीया च होश्छन्दसि' (पा० २।३।३ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च) इति सूत्रकारव्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । कौ. २।१।१२ पृ. ७८८ • जुहोतेः देवतोद्देशद्रव्यत्यागपूर्वकप्रक्षेपात्मकहोमसमाप्तिभूतप्रक्षेपांशप्रधानता । सु.- पृ. १५२७.

• जुहोतिचोदनानामेव दर्विहोम इति नामधेयम्, होमशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्, न यजतिचोदनानाम् । वि. ८।४।२.

ऋ जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् । ८।४।२।४ ॥

दर्विहोमशब्दः स्मार्तानां श्रौतानां च कर्मणामभिधानमित्युपगतम् । अथ किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानां चेति सर्वेषां नामधेयम्, किंवा जुहोतिचोदनानामेवेति विचारे सिद्धान्ती आह । जुहोतिचोदनानामेव दर्विहोमशब्दो नामधेयम् । उभयचोदनानां व्यावर्तको वाशब्दः । तत्संयोगात् दर्विहोमः इति होमशब्दसंयोगात् । यजतौ तु लक्षणा स्यात् । तस्मात् दर्विहोमशब्दो जुहोतिनामधेयम् । द्वितीये अन्तरागार्भिण्यधिकरणे सूत्रमिदम् । के.

• जुहोतिचोदितानां सर्वेषां दर्विहोमाख्यत्वस्य अपूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । सु. पृ. ८३६.

• जृम्भा जृम्भिका नाम सुखाद्यादानफलको निद्राऽऽलस्यादिकारणप्रयुक्तो वायुविकारभेदः । सोम. ३।४।९.

• जृम्भायां सत्याम् 'मयि दक्षक्रतू' इति मन्त्रस्य पाठः कर्तव्यः । क्रतुयुक्तजृम्भमाणपुरुषसंस्कारोऽयम् । वि. ३।४।९ । लौकिके च 'छिक्कापतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः । यथोरपि च कर्तव्या सर्वदा शुभमिच्छता ॥' इति शिष्टोक्तिः प्रसिद्धा । छिक्कायां सत्याम् 'जीव' इति शब्दः उच्चार्यः, पतने 'उत्तिष्ठ' इति शब्दः उच्चार्यः, जृम्भायां च अङ्गुलिध्वनिः कर्तव्यः इति श्लोकार्थः । के.

• जैमना जैमनी । तद्वाचिनो जेमशब्दस्य पामाऽऽदिषु पाठात् 'लोमादिपामाऽऽदिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति यथासंख्यन्यायेन पामादिभ्यः परो विहितो नप्रत्ययो जेमशब्दात् परो भवति । (पा० ५।२।१०० लोमादिभ्यः मत्वर्थीयः शः लोमशः । पामाऽऽदिभ्यः नः पामनः जेमनः । पिच्छादिभ्यः इलः पिच्छिलः) । सु. पृ. ११२.

प्रत्यक्षविषयः। वैद्यनाथः पृ २३. ● ज्ञाततासाधनम्। 'प्रामाण्यवादः' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम्। मणि. पृ. १६.

● ज्ञातुः ज्ञानजन्यप्राकट्यरूपफलवत्तया ज्ञानकर्मत्वे बाधकाभाव. इति शौर्याः। मणि. पृ. ५४.

卐 ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायः। द्विविधा हि निवृत्तिः विरोधिना, सामग्रीनिवृत्त्या च। यथा वातेन दीपनाशः, यथा वा तैलवर्त्यादिनाशे दीपनिवृत्तिः। तथा आद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया ज्ञप्तिवर्गस्येति। साहस्री. २७८.

● ज्ञानम् आत्मसमवेतत्वात् आत्माधारम्। मु. पृ. ६६०. ● ज्ञानं न प्रत्यक्षम्, किन्तु विषयज्ञाततया अनुमेयम्। इदम् 'प्रामाण्यवादः' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम्। के. ● ज्ञानं सर्वं मिथ्याविषयकमेवेति न काचित् प्रमा इति निरालम्बनवादिना मतं तत्खण्डनं च 'निरालम्बनवादिनः' इति बिन्दौ द्रष्टव्यम्। मणि. पृ. २३–२४.

卐 'ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदाच विरोत्स्यते। पुरुषान्तरसंस्थं च नाज्ञानं तेन बाध्यते॥' इति न्यायः। श्लोवा. संबन्धाक्षेपपरिहारे ३५। रत्नाकरः– यापेक्षं ज्ञाताज्ञातत्वम्, तदेकस्यापि भिन्नपुरुषापेक्षया ज्ञातत्वमज्ञातत्वं वा विरुद्धम्। नहि एकपुरुषगतं ज्ञानम् इतरगतेनाज्ञानेन विरुध्यते। नापि अज्ञानं ज्ञानेन विरुध्यते। ● उत्पद्यमानमुत्तर ज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैव उत्पद्यते। वि. ६।५।१९. ● न च कार्यजननात्पूर्वं ज्ञानं ज्ञानेन ज्ञायते, किन्तु अविवृत्तजनकभावम्। ऋजु. पृ. ६६. ● यथा द्वादशाहज्ञानमुत्पन्नं पाश्चात्त्येनैव नैमित्तिकेन सर्वमेदक्षणनादिज्ञानेन बाध्यते। शा. ६।५।१९. ● ज्ञानस्य अस्मन्मते स्वतःप्रामाण्येन दोषाद्यभावे प्रमाणत्वेन सिद्धिः। रहस्य. पृ. १४. ● ज्ञानस्य आनुमानिकत्वं वक्ष्यति। बृहती. पृ. ४९. ● ज्ञानस्य ज्ञेयाभिव्यक्तिकल्पनात् फलान्तरानभ्युपगमात्। विवि. पृ. २३१. ● ज्ञानस्य ज्ञेयनिरूपणाधीनस्य ज्ञेयभेदेन भेदः। ग्रु. पृ. ७०४. ● ज्ञानस्य निरवयवत्वात्। पृ. १०८२. ● प्रधानाभिवकर्मभेदेन गुणभूतस्य ज्ञानस्य कर्मणः भेदो गुणः। ऋजु. पृ. १८९.

● ज्ञानानुमेयता। अत्र केचित् ज्ञानमनुमेयमिच्छन्ति, तेषां मते ज्ञानस्यैवाभावः प्रसज्यते। तथाहि, ज्ञानानुमानं हि नार्थसत्तामात्रेण भवितुमर्हति, तस्य तदविनाभावनियमाभावात्, युधिष्ठिराद्यर्थाभावेऽपि ज्ञानं पर वर्तते एव। अथ अर्थज्ञानं लिङ्गमित्युच्यते, तदपि नोत्पत्तिमात्रेण लिङ्गम् अनवभासमानेऽपि उत्पन्नानुत्पन्नयोरविशेषात्, न हि अनवभासमानं लिङ्गमनुमापकं भवति। न चार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तराधीनमवभासनम्, ज्ञानान्तरानवगमात् उक्तरीत्या अनवस्थापातात्। तस्मादर्थज्ञानं स्वयंप्रकाशमेवाभ्युपगन्तव्यम्। मधि. पृ. ३३.

卐 ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यो बाधकाऽभावात् इति न्यायः। यथा ज्ञानापकर्षावसानभूमिर्भस्मावरणाम्, तथा तदुत्कर्षावसानभूमिरमीश्वर इत्यङ्गीकार्यम्। तथोत्कृष्टत्वं ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भावः इत्यन्यत्र विस्तरः। साहस्री. ७९०.

● ज्ञानेच्छाकृतिसंस्काराणां समानविषयकत्वेनैव कार्यकारणभावः। मणि. पृ. १७, ● ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविशेष्यत्वाभ्यां हेतुहेतुमद्भावः। पृ. ८३.

● ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः मोक्षसाधनम्। 'मोक्षवादः' इत्यत्र बिन्दौ मणिग्रन्थे द्रष्टव्यम्। के. ● ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेन चनत्वा, अतः सिद्धो ज्ञानकर्मसमुच्चयः। मणि पृ. ५७. ● ज्ञानजातमिदं वासनानिरूपणमेव (इति ज्ञाननिरालम्बनवादिनः)। बृहती. पृ ५३. ● ज्ञानधर्मवैराग्यादयः बुद्धिधर्मत्वेन प्रसिद्धाः सांख्यानाम्। ऋजु पृ. १६४. ● ज्ञानभिन्नो विषयः। तद्विषयत्वं च ज्ञानजन्यफलभागित्वम्। मणि. पृ. २६, ● ज्ञानमात्रं मनोजन्यम्। पृ. १९. ● ज्ञानमात्रात्मवादिनोऽपि जन्मान्तरमभ्युपयन्ति। 'जन्मान्तरेऽभ्युपेतेऽपि ज्ञानमात्रात्मवादिनाम्।' श्लोवा. आत्मवादे ३३.

● ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः। ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारे ज्ञातस्य सुरभिचन्दनखण्डस्य चक्षुषा 'सुरभि चन्दनम्' इति ज्ञानं न स्यात्। सौरभांशे सौरभचक्षुषो वा प्रत्यासत्तेरभावात्। अतस्तत्र तज्ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः। मणि.

यानि इष्टिविकाराणि तेष्वतिदेशप्राप्तः अनोऽधिकरणको निर्वापः सोमार्थयोरेव अनसोरन्यतरत्र कर्तव्यः, अनस्त्वावच्छिन्नस्य साधनत्वेन विहितस्य परप्रयुक्तस्य लाभे स्वतन्त्रानोऽन्तराक्षेपकल्पनाऽनुपपत्तेः । इति प्राप्ते, न तावत् मन्त्रवन्नियमेन स्वदेशस्थापितस्य अनसो निर्वापदेशशालामुखीयपश्चाद्भागे नयनं संभवति, तयोर्द्वयोर्हविर्धारणव्यापृतयोः हविषः उत्तारणे तस्मिन् एव वैगुण्यापत्तेः । अथ प्रवृत्तिन एव देशाभावकृतं वैगुण्यं स्वयमनुरोधेन सोढ्वा हविर्धानदेशे एव तदुपरि एकदेशानस्थिते सोमे सत्यपि निर्वापोऽपि क्रियेत, ततः अनोऽन्तरग्रहणेऽपि यजमानगृहे कार्यान्तरार्थम् अनोऽन्तरसत्त्वे लाघवस्य तुल्यत्वात् न देशाभावकृतवैगुण्यसहनम् । यदाऽपि तदभावः, तदाऽपि तदाक्षेपकल्पनमेव अनुपादेयदेशबाधापेक्षया युक्तमाश्रयितुम् । नह्यत्र देशः अनसोऽङ्गम्, अपितु निर्वापाङ्गम् । अतः पदार्थत्यागापेक्षया पदार्थाक्षेपस्यैव पाक्षिकस्य न्याय्यत्वात् न प्रसङ्गः ।

मण्डन— ' निर्वापकर्मार्थमनोऽन्तर भवेत् । '

शंकर— ' हविर्धानं न निर्वापे । ' ८.

● ज्योतिष्टोमे इष्टिपश्वादिषु दार्शिकं होतृवरणं कर्तव्यम्, प्रवरणं तु न कर्तव्यम् । भा. १२।१।१८। ३६–४२, ● ज्योतिष्टोमे इष्टिपश्वादिषु सौमिकवेद्या दार्शिकवेद्याः प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।३।८–९.

● ज्योतिष्टोमे उक्थ्यानां सौभरं ब्रह्मसाम । तत्र हीष् ऊर्क् ऊ इति निधनानां वृष्टि–अन्नाद्य–स्वर्गार्थं क्रमेण व्यवस्था, न तु सौभरस्य निधनानां पृथक् फलम् । भा. २।२।१३।२८–२९. ● ज्योतिष्टोमे उक्थ्यग्रहः प्रातःसवने गृह्यते । वि. २।३।१, ● ज्योतिष्टोमे उक्थ्यग्रहस्य अग्रायणोत्तरमु कर्षे षोडशिग्रहस्यापि सस्तोत्रस्य ततः परमुत्कर्षः । ५।१।१८. ● ज्योतिष्टोमे उक्थ्यस्तोत्राणां त्रयाणां मध्यम सौभरं ब्रह्मसाम । सोम. २।२।१३. ● ज्योतिष्टोमे 'उच्चैर्ऋचा' इत्यादिना श्रुतेन विहितमुच्चैस्त्वादिकं वेदधर्मः । वि. ३।३।१, ● ज्योतिष्टोमे 'उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना' । अत्र ऋगादिशब्दा वेदपराः, ■ तु मन्त्रपराः उपक्रमानुसारात् ' त्रयो वेदा अजायन्त ' इत्युपक्रमः । तथा च यजुर्वेदोत्पन्ना ऋचोऽपि उपांश्वेव पठनीयाः । ३।३।१.

⧗ ज्योतिष्टोमे ' उत यत् सुन्वन्ति ' इत्यादिना श्रुतेन वाक्येन सामिधेन्यनुवचनार्थं हविर्धानदेशो लक्ष्यते ॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात् सामिधेनीनाम् । ३।७।७।१५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रूयते ' उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ' इति । हविर्धानयोर्यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीभिः संबध्नीयादित्यर्थः । तत्र संदेहः किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोद्यते, हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः, उत हविर्धानेन अमूषामनूच्यमानानां देशो लक्ष्यते इति । किं तावत् प्राप्तम् ? सामिधेनीनामङ्गत्वेन हविर्धानं चोद्यते । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत् सामिधेनीभिः संनह्येदिति । तेन हविर्धानसंबद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात् सामिधेन्यङ्गभावे सति हविर्धानश्रुतिरनुग्रहीष्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात् सामिधेन्यङ्गं हविर्धानम् ।

वा— ' उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ' इति श्रूयते । पूर्ववदेव संदेहविचारनिर्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत्, विस्पष्टार्थत्वमनुपादानात् । न तु अर्थैरं दृश्यते, इदं परस्य अशिष्यमिति, मम तु शिष्यमिति । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः उच्यते ।

देशमात्रं वा, प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य । १६ ॥

भाष्यम्— देशलक्षणार्थं वा एतदुच्यते । यस्मिन् सुन्वन्ति, तस्मिन् देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयन्तीति सोमासादनार्थे तावदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽपि अग्निसमिन्धनार्थमुपादेया इति । इह तु एतावत् श्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वन्ति, तत्संबद्धाः सामिधेन्यः अग्निसमिन्धनार्थमुपादेयाः इति । तत्र न ज्ञायते किं सामिधेन्यः संबद्धा हविर्धानस्योपकुर्वन्ति, किं हविर्धानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावत् हविर्धानस्य नोपकुर्वन्ति । नहि तावत्

गतिविभागज्ञानेन तिथिनक्षत्रज्ञानं भवति । एतावन्तः चन्द्रादित्ययोर्गतिपर्यायाः एकस्मिन् युगे भवन्ति इत्यव-गतेषु तद्भागेषु संवत्सरादिषु 'इह इदानीं चन्द्रमाः, इहेदानीमादित्यः' इत्येवं चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानस्य तिथ्यादिज्ञानोपयोगित्वम् । एतावद्भिर्युगपर्यायैः एतावन्तः चन्द्रादित्यगतिपर्यायाः इति च युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभागो ज्ञायते । एतावन्तो युगपरिवर्ता जाताः इति ज्ञाते 'अस्य युगस्य एतावन्ति अहोरात्राणि अस्य एतावन्ति' इति समस्तातीताहोरात्रसंख्यानात्मक-महर्गणं कृत्वा 'अस्य ग्रहस्य इदानीम् ईदृशी गतिर्वर्तते अस्य ईदृशी' इति ज्ञानं भवति इति युगपरिवर्तपरिमाण-ज्ञानस्य चन्द्रादित्यादिगतिविभागज्ञानोपयोगित्वम् । दिव-सस्याष्टमोऽयं मुहूर्तः, तेन अस्मिन्मुहूर्ते नभोमध्ये सूर्यः इति मुहूर्तसंख्यानेन आदित्यस्य गतिविशेषज्ञानं भवति । सु. पृ. १२९–१३०, ● ज्योतिःशास्त्रे ग्रहदौःस्थित्ये शान्तिविधानात् सौस्थित्ये च उपनयनादिविधानात् तस्य च वेदमूलत्वात् कर्मफलविपाकसूचनं वेदमूलम् । पृ. १३०, ● ज्योतिःशास्त्रे तिथ्यादिकथनं गणितानुमेयत्वात् लोकमूलम्, ग्रहदौस्थ्यादिनिमित्तेष्टानिष्टफलविपाकसूचनं तु वेदमूलम् । पृ. १२९.

● ज्योतिःशास्त्रविषयः ग्रहाणां सौस्थित्यदौःस्थित्य-रूपः संनिवेशः । सु. पृ. १२०, ● ज्योतिःशास्त्रव्यवहार-सिद्ध्यर्थं चन्द्रसूर्यान्तरालादिदेशपरिमाणं युगादिकालपरि-माणं च गणितविषयपदार्थयोरनुमानपूर्वकम् । पृ. १२८.

● ज्योतिषं वेदाङ्गम् । पौरुषेयमपि अविच्छिन्नपार-म्पर्येणानुवर्तनात् वेदमूलकत्वाच्च प्रमाणम् ('पञ्चसंवत्सर-मयम्' इत्यादि ज्योतिषं लगधाचार्यप्रणीतमिति वदन्ति) । वि. १।३।७.

● ज्योतिष्टोमः अभिषेचनीयस्य प्रकृतिः । अभि-षेचनीयो राजसूयान्तर्गतः सोमः । वि. ६।३।१०, ● ज्योतिष्टोमः । 'एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाया-ह्रियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' । अत्रोत्पत्तिवाक्यस्ये विधिमात्रत्वे आश्रित्य 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति फले विधिः । ४।३।१०, ● ज्योतिष्टोमः । ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः 'त्रिवृत् पञ्चदशः सप्त-दशः एकविंशः, एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः' स्तोमानां ज्योतिष्ट्वं यज्ञप्रकाशकत्वम् । स्तोम-वत्त्वं च सोमयागानामेव, नेष्टिपशूनाम् । ४।४।१२.

ऊ ज्योतिष्टोमः दर्शपूर्णमासोत्तरं कर्तव्यः इति कालार्थः संयोगः ॥

उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्, वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् । ४।३।१५।३७ (३८ के.) ॥

भाष्यम्— इदमाम्नायते 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति । तत्र संदेहः किमेतत् अङ्गस्य विधानम्, उत कालस्येति । किं प्राप्तम् ? श्रुतेः अङ्गस्य । इति प्राप्ते, उच्यते । अस्मिन् कालाङ्गविधानसंशये कालः स्यात्, वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् । कालप्रधानं हि एतत् वाक्यम्, न यागविधानपरम् । कथमतत्परता अस्य ? रूपावचनात् । कथं रूपावचनम् ? देवताऽ-भावात् । कथमभावः ? अश्रुतत्वात् । या हि यस्य श्रूयते, सा तस्य देवता भवति । श्रुत्या हि देवता गम्यते, न प्रत्यक्षादिभिः । तस्मात् नापूर्वस्य यागस्य विधानम् । कालार्थे अनुवादे नायं दोषः । विहितदेव-ताको हि अनूद्यते । तस्मादत्र कालार्थः संबन्धः इति । तत्र दर्शयति 'एष वै देवरथो यद् दर्शपूर्णमासौ, यद् दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते, रथस्पष्ट एव अवसाने वरे देवतानामवस्यति' इति । प्रदर्शिते मार्गे रथेन यातुः सुखं भवति, एवं दर्शपूर्णमासौ इष्ट्वा सोमेन यष्टुः सुखं भवति । दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि तस्य दीक्ष-णीयाऽऽदीनि रूपवत्त्वानि भवन्ति । एवम् अर्थवादः अर्थवान् भवति ।

वा— 'कथं रूपावचनम् ? देवताऽभावात्' इत्ययुक्तमिदम् (भाष्यम्) । 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-सवेन यजेत' इति सत्यामपि पूर्वकालतायां ॥ कालार्थः संयोगः, किं तर्हि ? अङ्गाङ्गिसंबन्धः । अविपरिवर्तमान-त्वात् न शक्यते वाक्यान्तरेण (विधीयते इत्यन्वयः) यो बृहस्पतिसव. अवगतः, स एव कालो विधीयते इति । तस्मात् प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं कर्मान्तरं प्रति-पद्यते बृहस्पतिसवसंज्ञकम् । एवमितरत्रापि प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं कर्मान्तरम् । यथा सौमेन्द्रादयः ऐन्द्रवायवा-

उत्थाने वाग्विसर्गे च मन्त्रयोरुपदेशः । उत्थानवाग्विसर्गाधिकरणम् । भा. ३।२।४।१०, ● ज्योतिष्टोमे उत्सर्गमात्र (यजमानः) स्वयं कुर्यात्, शेषस्य चान्य एव स्यात् कर्ता । ३।७।८।१८–२०, ● ज्योतिष्टोमे उद्गातृपच्छेदस्य परत्वे तन्निमित्तकपुनःप्रयोगे सर्वस्वदानम् । ६।५।२०।५५. ● ज्योतिष्टोमे उद्गातृचमसः समुब्रह्मण्यानामुद्गातॄणाम् इति भाष्यमतम्, अपसुब्रह्मण्यानाम् इति वार्तिकमतम् । के. ३।५।८।२३–२६. ● ज्योतिष्टोमे उद्गातृप्रतिहर्त्रोः अपच्छेदयौगपद्ये अदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्ययोर्विकल्पः । भा. ६।५।१८।५१–५३, ● ज्योतिष्टोमे उपगाः उद्गातॄणामेव ऋत्विजामन्यतमे । ३।७।१४।३०.

ज्योतिष्टोमे उपरवेषु 'किमत्र, भद्रम्, तन्नौ सह' इति श्रुतं फलमृत्विजोऽपि ॥ विस्तरे इदम् ।

व्यपदेशाच्च । ३।८।१४।२९ ॥ (२० के.)

भाष्यम्— यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्र आर्त्विजम् (फलम्) । दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् चत्वारः उपरवाः प्रादेशमुखाः प्रादेशान्तरालाः । तत्र हस्तौ प्रवेश्य अध्वर्युर्यजमानमाह 'किमत्र' इति, स आह 'भद्रम्' इति, 'तन्नौ सह' इति अध्वर्युः प्रत्याह इति व्यपदेशो भवति अध्वर्योर्यजमानस्य च । तन्नौ सह इत्युभयोर्वचनमध्वर्युयजमानयोः । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमनेनेति ।

वा— व्यपदेशादितरेषाम् (३।८।५।१४) इत्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतम्, इह तु प्रस्तावचशेन मन्त्रगतम् । यदि श्लेषेण कल्प्यमानं कदाचिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुम् इत्याशङ्का स्यात् । कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेः अविशिष्टः, इति न किञ्चित् गौरवम् । अथ कस्मादुभौ एव प्रयुञ्जाते ? यदा एकेनापि प्रयुज्यमानः शक्नोत्येव उभयगामि फलं प्रकाशयितुम्, तदा सिद्धेऽर्थे न किञ्चिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्ति इत्यध्वर्युनियमः इति ।

वि— 'भद्रं तन्नौ सहेत्येतत् किमत्र, स्वामिनि युज्यते ।, द्विरुक्त्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥' ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयो. अधस्तात् चतसृषु आग्नेयादिविदिक्षु चत्वारः उपरवनामकाः गर्ता. अरत्निमात्रखाताः अधोभागे परस्पर मिलिता ऊर्ध्वभागे परस्पर प्रादेशमात्रान्तरहिता वर्तन्ते । तेषु एकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति, तथैवाध्वर्युः अन्यस्मिन् स्वहस्तं प्रसार्य अधस्तात् यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः 'किमत्र' इत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च 'भद्रम्' इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरं ब्रूते । ततो यजमानः 'तन्नौ सह' इत्यनेन मन्त्रेण तत् फलम् उभयगामितयैव स्वीकरोति ।

मण्डन— 'द्वयोः फलं भद्रपदाभिधेयम् ।'

शंकर— 'व्यपदेशे च तद् भवेत् ।' तत् फलम् ।

● ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः 'रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामि' इति । तस्य प्रत्युपरवे आवृत्तिः । उपरवन्यायः । भा. ११।४।१९।५५–५६. ● ज्योतिष्टोमे 'उपवती रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्, अग्रवती बृहत्पृष्ठस्य' । अनेकं पृष्ठम् इतरनिरपेक्षं तत्तत्प्रतिपदो निमित्तम् (उपास्मै गायत इति उपवती, प्रभुवो वाचो अग्रियः इति अग्रवती) । वि. १०।२।१६. ● ज्योतिष्टोमे उपसदग्नीषोमीययोः येषाम् आतिथ्याबर्हिषः स्तरणकाले स्तरणमन्त्रस्यावृत्तिः । भा. १२।१।२०।४५–४७ (४६–४७), ● ज्योतिष्टोमे उपसद्विधिः अपूर्वे कर्म यावदुक्तमनुष्ठेयम् । उपसन्न्यायः । १०।७।१४।४३–४६, ● ज्योतिष्टोमे उपसन्मन्त्रेषु अनुषङ्गेण मन्त्रपूरणम् । अनुषङ्गाधिकरणम् । २।१।१६।४८, ● ज्योतिष्टोमे ऋतुग्रहयागेषु यजमानस्य स्वयं याज्यापाठपक्षे प्रथमवषट्कारो यजमानस्यैव, न होतुः । ३।५।१८।४४–४६. ● ज्योतिष्टोमे ऋतुयाज्यावरणम् 'इन्द्रं होतात् यजुर्दिव आ पृथिव्याः' इत्यादिभिः ऋतुयाज्यानमवैर्हौत्रादिवरणं क्रियते । वि. १०।२।२६. ● ज्योतिष्टोमे ऋत्विजः स्वामिवसदृशा. । भा. ३।७।१८।३८, ● ज्योतिष्टोमे 'एकस्मै वा अन्ये क्रतवः कामाय आह्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः' इति श्रुतम् । सोऽयं फलोद्देशः । ४।३।१०।२५–२६ । सर्वकामनेऽपि प्रतिफलं पृथगनुष्ठानं कर्तव्यम् । योगसिद्ध्यधिकरणम् । ४।३।११।२७–२८. ● ज्योतिष्टोमे एकहायन्या अरुणविशेषत्वात् सामान्यवचनविरोधाभावात् न दोषो विद्यते (इति न तत्र दानु. प्रत्यनीकः) । भा. ३।१।१०।२८ पृ. २६१.

श्रवणं यस्य तत्) कर्म तद्रूपभूयस्त्वेन सामस्त्येन निराकाङ्क्षीकरणसमर्थेन निर्णेतव्यमिति । ऋक्सामवेदयोश्च तुल्यधर्मत्वात् तद्गतभेदोपादानं निष्फलम्, इति मत्वा ' उभयश्रुति ' इत्युक्तम् (सूत्रे) ।

सोम— यत्र विधिः, तद्धर्मत्वे उक्ते तत्प्रसङ्गात् ज्योतिष्टोमस्य क्व विधिः इति विचारणात् संगतिः । सूत्रार्थस्तु– वेदद्वयश्रुतं कर्म रूपभूयस्त्वेन विधेयतया अवगन्तव्यमिति ।

वि— ' ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् । उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वम्, हेत्वभावादनिर्णयः ॥, यजुष्यभिगते द्रव्यदेवते [illegible] तद्विधिः । तद्वशात् स्वरनिर्णीतिरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ '

भाट्ट— यत्र एकमेव कर्म अनेकेषु वेदेषु श्रुतम्, तत्र क्व उत्पत्तिः क्व च तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायाम्, यत्र अङ्गबाहुल्यं तत्र उत्पत्तिः सेवकबाहुल्येन राजावस्थाननिर्णयवत् । वस्तुतस्तु कर्मस्वरूपपरिचायकद्रव्यदेवतादिवाचकस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्रापि द्वैविध्ये बहिरङ्गत्वेऽपि अव्यभिचारात् देवताया एव, न तु द्रव्यस्येत्याहुरुक्तम् । अतश्च एवंविधनिश्चायकसत्त्वे तत्रैवोत्पत्तिः, अन्यत्र तदनुवादेन अविरोधिगुणान्तरविधानम् । विरोधिनि तु गुणाभेद एव । एवं यत्र क्वापि नियामकस्याभावः, तत्रापि आम्नानाद्भेदः । नह्यत्र शाखाऽन्तरन्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिपरत्वे कर्मैकत्वम्, तद्वदिह अध्येतृभेदाभावात् । अतो नियामकबलेन यत्रैवोत्पत्तिः, तद्वेदनिबन्धन एव स्वर इति सिद्धम् ।

मण्डन— ' ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे । '

शंकर— ' उभयश्रुति भूयस्त्वात् । ' उभयश्रुति कर्म भूयस्त्वात् निर्णेयम् ।

● ज्योतिष्टोमस्य सप्त संस्थाः अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी अतिरात्रः अप्तोर्यामः वाजपेयश्चेति । तथा अग्निष्टोमसंस्थैव मिश्र रूप ज्योतिष्टोमस्य । वि. ५।३।१२. ● ज्योतिष्टोमस्य समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मस्वरूपस्य यजुर्वेदे आम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनाऽपि यागनिष्पत्तिशक्तेः स्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यम् । सु. पृ. ११९०, ● ज्योतिष्टोमस्य सामवेदे उत्पत्त्यभावात् । पृ. ११९७. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाभ्ययोरपि ग्रहधर्माः कर्तव्याः, तयोरपि ज्योतिष्टोमार्थत्वात् । भा. ३।६।११।३२–३४, ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाभ्यादयो ग्रहाः क्रतुशेषत्वात् धाराग्रहेभ्यः पूर्वं सकृदेव कर्तव्याः । चित्रिण्यादयश्च इष्टकाः अग्निशेषत्वात् सकृदेव उपधातव्याः । ५।३।६।१५–१६. ● ज्योतिष्टोमे अंश्वदाभ्यरूपगुणविधिः । वि. २।३।९, ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीदग्नीन् विहर ' इति मन्त्रः अग्निविहरणप्रैषे अन्वितः, न तु उत्थाने । ' उत्तिष्ठन्नन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर ' इति तु उत्थानकालो विधीयते । ३।२।४, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमप्रणयनस्य दीक्षाकाले नापकर्षः । यूपच्छेदापकर्षेऽपि तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षाभावात् । ५।१।१४. ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पशुः । अग्नीषोमीयपशुविषयकं प्रायः सर्वम् ' अग्नीषोमीये पशौ ' इति शब्दे द्रष्टव्यम् । के. ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयः पशुः औपवसथ्ये सुत्यापूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवने आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते, अनुबन्ध्यपशुस्तु अवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । (तत्स्थाने आमिक्षा वा क्रियते ।) वि. ५।१।६. ● ज्योतिष्टोमे ' अग्नीषोमीयं पशुमालभते ' इत्यत्र एकत्वं विवक्षितमेव । भा. ४।१।५।११–१६, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य स्वरोः होमान्ते प्रहरणम्, नानुबन्ध्याकाले । ११।३।५।८–१२, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीये पशौ ' बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति ' । अत्र बर्हिषि, ' आज्येन यूपमनक्ति ' इत्यत्र आज्ये च प्राकृता धर्मा न कर्तव्याः । ३।८।१६।३१, ● ज्योति० पशौ यूपम् ' अर्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्धं बहिर्वेदि ' इति देशलक्षणा, न तु अर्धमन्तर्वेदि इति यूपाङ्गभावेन । ३।७।६।१३–१४, ● ज्योति० पशौ यूपपरिव्याणार्था रशना रशनाधर्माश्च श्रूयन्ते, ते पशुतन्त्रार्थाः नाग्नीषोमीयार्थाः एव । ३।६।१०।३१, ● ज्योति० पशौ शेषभक्षा मैत्रावरुणस्यापि । १०।७।६।१८–१९ । परन्तु एकभागत्वम् । १०।७।७।२०–२१. ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुप्रकमस्था ' दैक्षस्य(?)नहोमीयं श्रुतोऽध्वर्युर्गृह्णाति ' इति स्मृतिः न प्रमाणम् । वि. १।३।२, ● ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीय–सवनीय–अनुबन्ध्याः

'द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत' इति नित्यवदाम्नायते, न पाक्षिकम्। तदेव नित्यं कुर्वन्न शक्नोति अन्यत् परिमाणमुपादातुम्। तस्मात् द्वादशाहे एव परिमाणं नियम्येत। अन्यानि परिमाणानि विकृतौ भविष्यन्तीति नैधायानर्थक्यमिति।

टुप्— द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात्। (इदम् अधिकरणसिद्धान्तसूत्रम् इति तन्त्ररत्नम्। 'दीक्षापरिमाणे' इति सूत्रे भाष्यमनादृत्य उत्सूत्रपूर्वपक्षेण सिद्धान्तपरत्वेन व्याख्याय 'द्वादशाहस्तु' इत्येतत् सूत्रम् अधिकरणान्तरपरतया व्याचष्टे वार्तिककारः। इति भाटिप्पणी) द्वादशाहे ज्योतिष्टोमीयदीक्षापरिमाणे याथाकाम्यं प्राप्तम्। तत्र संदेहः तथैव इह, उत नियमः। अविशेषात् याथाकामी (यथाकामी इति रत्नपाठः) इति प्राप्तम्। 'द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात्'। किं लिङ्गम्? 'षट्त्रिंशदहो वा एषः, यद् द्वादशाहः' इति। न चायं विधिः अन्यस्तुतित्वात्। अपि च दीक्षावाक्ये 'द्वाभ्या लोमावद्यति' ('द्वाभ्या त्वचम्, द्वाभ्यामसृक्, द्वाभ्या मांसम्, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्या मज्जानम्') इति षड् द्विकान् अनुक्रम्य द्वादशायं स्तौति। तस्मात् द्वादश द्वादशाहे दीक्षाः।

वि— 'ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादयोऽथवा।, स्याद् भृतेर्वननादाद्यः, प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः॥' तस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः।

भाट्ट— सोमे 'एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः' इत्येवं बहवो दीक्षापक्षाः श्रुताः। तत्र सोमे द्वादशदीक्षापक्षः एव 'द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत' इति विहितस्य भृतिपदवाच्यदक्षिणाद्रव्यार्जनानुकूलयाच्ञारूपस्य भृतिवननस्य पक्षान्तरेष्वसंभवात्, अतोऽन्ये पक्षा विकृतिविषया। 'एकं वृणीते' इत्यादिवदनुत्थानुवादा वेति भाष्यकाराभिप्रायः। वार्तिककाराशयस्तु भिन्नप्रदेशस्थत्वेन 'एक वृणीते' इतिवदर्थवादत्वायोगात् सर्वे एव विधय इति तावदविवादम्। प्रकरणानुरोधाच्च नानेकेषामुत्कर्षकल्पना। तद्वरमेकस्यैव भृतिवननवाक्यस्य पाक्षिकत्वकल्पना। द्वादशरात्रिशब्दो वा दीक्षापरिमाणमात्रपरः यावतीषु रात्रिषु दीक्षा भवति तत्परः। वस्तुतस्तु लक्षणाऽपीयं न विधौ, दीक्षितकर्तृकभृतिवननस्यैव पक्षप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यन्ताप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रिशब्दस्यानुवादत्वोपपत्तेः। अतो नैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनाऽपि। दीक्षापक्षाणामेव परः व्रीहियववद्विकल्पः। अस्तु वा तस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा, तथापि न दोष इति।

मण्डन— 'दीक्षामान विकल्पत.।' ज्योतिष्टोमे।

शंकर— 'दीक्षाविकल्पः प्रकृतौ।'

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे अनेकैः सोमभक्षणे अनुज्ञाप्यैव भक्षयितव्यम्॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम्। ३।५।१४।४०॥

भाष्यम्— अथ यः एकपात्रे सोमः अनेकेन भक्ष्यते, किं तत्रानुज्ञाप्य अननुज्ञाप्य वा भक्षयितव्यम्, उतानुज्ञाप्यैवेति। लाघवादनियमे प्राप्ते, उच्यते। अनुज्ञाप्य भक्षयितव्यमिति। कस्मात्? वचनात्। इद वचन भवति, 'तस्मात् सोमो नानुपहूतेन पेयः' इति। उपह्वान चानुज्ञापनम्। प्राप्तिसूत्रमेतत्।

वा— 'तस्मात्सोमो नानुपहूतेन' इत्येतस्य अर्थकथनार्थम् उत्तरविवक्षार्थं च एतत्सूत्रम्।

सोम— अत्रापि प्रसङ्ग एव संगतिः।

वि— 'नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वा, ऽत्र लाघवात्। आद्यो, नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः॥'

भाट्ट— इदं च भक्षणम् 'नानुपहूतेन सोमः पातव्यः' इति वचनात् अनुज्ञाप्यैव। तदपि न लौकिकेन शब्देन, अपितु आम्नानवशात् 'उपहूत उपह्वयस्व' इत्यनेनैव मन्त्रेण। तत्रापि लिङ्गेन वाक्यं बाधित्वा विभज्यैव एकोऽनुज्ञापने, अपरश्च अनुज्ञायाम्। निषेधत्वाच्च अनुज्ञापनानुज्ञयोर्विधिकल्पना, मन्त्रवत्त्वाच्च। तत्रापि अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा 'उपह्वयस्व' इति प्रथममनुज्ञाग्रहणे, 'उपहूत.' इति पश्चादनुज्ञादाने विनियोक्तव्यम्। १२. (अत्र भाष्यस्थाना १४–१५–१६ इति त्रयाणामपि अधिकरणानामन्तर्भावः)।

मण्डन— 'पान चोपहवेन हि।'

शंकर— 'अनुज्ञाप्य च भक्ष. स्यात्।'

वषट्काराच्च भक्षयेत् इत्यत्र वषट्कारोऽपि भक्षनिमित्तमित्युक्तं न क्रमः। स तु इहैव चिन्त्यते। स चेत् वचनमनादृत्य न्यायादेव चिन्त्यते, सोऽपि अनभिधेयः पाञ्चमिकवत् अविधेयश्च स्यात् इति सिद्धान्तहानिः, पञ्चमे चासौ चिन्त्यः स्यात्। प्रसङ्गादिह चिन्त्यते युष्माकमिव इति चेत्, तर्हि तथैव ब्रूहि। विधेयत्वादसौ तृतीये चिन्त्यते इति पाञ्चमिकात् विशेषाभिधानं प्रलापः। किञ्च यदि 'वचनात्' इति सूत्रं कृत्वाचिन्तोद्घाटनार्थम्, तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्तव्यम्। इदं तु 'कारणानुपूर्व्यात्' इति सूत्रात् प्रागेव कृतम्, इति न कृत्वाचिन्तोद्घाटनं युज्यते। यदि च न्यायादेव प्राथम्यं लभ्यते, ततो वचनमेवेदं न्यायानुवादमात्रम्, तत्र 'वचनात्' इति सूत्रानुपपत्तिः।

सोम— सूत्रे क्रमात् इत्यस्थिततया पात्रस्य संनिधानात् इति।

वि— 'एकपात्रे किमध्वर्युरग्यात् पूर्वमुतेतरः।, तद्धस्ते पात्रसंस्थानात् तस्य प्रथमभक्षणम्॥, पाहि होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वता। वषट्कर्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाध्यं वचो नहि॥'

भाट्ट— भक्षयत्पूर्वत्वे चिन्तिते अधुना प्रसङ्गात् तत्क्रमो निरूप्यते। तत्रैकस्मिन् पात्रे कर्तृभेदेन भक्षभेदे 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति वचनात् 'होतेव नः प्रथमः पाहि' इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च वषट्कर्तुः तन्निमित्तः प्रथमो भक्षः। न च होमकर्तुरध्वर्योर्हस्ते पात्रसत्त्वात् अर्पणप्रत्यर्पणकल्पने गौरवापत्तेः, तस्यैव न्यायेन भक्षप्राथम्यावगतेः, तदपेक्षया च वषट्कर्तुः प्राथम्यविधाने अपूर्वविधित्वापत्तेः समाख्यानिमित्तभक्षापेक्षयैव तेन प्राथम्यविधिः (विधान) नियमविधित्वापत्त्यनुरोधेन युक्तमिति वाच्यम्। नियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेव एतस्य वचनस्य प्रवृत्तत्वेन नियमविधित्वानपायात् न्यायेन संकोचानुपपत्तेः। अतो वषट्कारनिमित्तः प्रथमं भक्षः। मैत्रावरुणादिचमसेषु सवनमुखीये ऐन्द्रप्रदाने होत्रा वषट्कारात्, मित्रावरुणादिभ्यश्च प्रदाने मैत्रावरुणादिभिर्वषट्कारात्। वषट्कर्त्रनेकत्वे तु प्रदानक्रमेणैव क्रमः। वषट्कर्तृभक्षानन्तरं च होमाभिषवोभयकर्तृसत्त्वे तस्य भक्षः, तन्निमित्तभक्षस्य वाचनिकत्वात्। ततो दुर्बलसमाख्याप्रमाणकः। होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे तु तदनन्तरं भिन्नकर्तृकसमाख्याप्रमाणक एव। समानकर्तृके तु होमाभिषवकर्तृकभक्षाभावे द्विरनुष्ठानमात्रं न क्रमाभिव्यञ्जकं किञ्चित्। तत्सत्त्वे तु पूर्वोक्तः एव क्रम इति ध्येयम्।

मण्डन— 'भक्षक्रमो यथाप्राप्ति।'

शंकर— 'वषट्कर्ताऽऽदितः पिबेत्।'

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे सोमभक्षे अनुज्ञापनाऽनुज्ञे वैदिकमन्त्रेणैव॥

तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात्। ३।५।१५।४१॥

भाष्यम्— अथ अनुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थिते, किं लौकिकेन वचनेन अनुज्ञापयितव्यम्, उत वैदिकेनेति। अनियमात् लौकिकेन। इति प्राप्ते, उच्यते। तदुपहूत॰ (सूत्रम्) अनुज्ञापनलिङ्गोऽयं मन्त्रः, लिङ्गात्। अनुज्ञापने समाम्नातः सामर्थ्यात् विनियुज्यते। तत्र कृतेऽर्थे लौकिको निवर्तते।

वा— तत् उपह्वानं केन कर्तव्यम्। अत आह 'उपहूत उपह्वयस्व इत्यनेन' इति (सूत्रम्)। उभयोः अनुज्ञाप्यानुज्ञापकयोः व्यापारप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम्। सर्वथा लौकिकेन तावत् न कर्तव्यमित्यर्थः।

सोम— सूत्रार्थस्तु— तत् अनुज्ञानम् 'उपहूत उपह्वयस्व' इत्यनेन मन्त्रेण अनुज्ञापयेत्। णिजर्थो न विवक्षितः अनुजानीयात्। न च सूत्रे णिजर्थाविवक्षायां प्रमाणाभावात् अनुज्ञापनमेव अत्र विषयः किं न स्यात् इति वाच्यम्। एतत्सूत्रतच्छन्देन 'वचनादनुज्ञातभक्षणम्' इति पूर्वसूत्रोपात्तानुज्ञानपरामर्शस्यैव वक्तव्यत्वात्, 'उपह्वानं केन कर्तव्यम्' इति वार्तिकानुसारेण उपह्वानपरपर्यायानुज्ञानस्यैव अत्र विषयत्वौचित्यात् इति।

वि— 'किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा, यथातथा। अविशेषात्, उपह्वानमन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी॥' उक्तिः।

मण्डन— 'मन्त्रेणोपहवः कार्यः।'

शंकर— 'मन्त्रेण च वदिष्यते।'

स्त्वेव कुर्यात्, न तु दाशतयीत्वया कयाचित् । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आग्नीध्रमण्डपसमर्थनं हिरण्यकेशिनः 'अयं नो अग्निः' इत्यनया ऋचा कुर्वन्ति, बौधायनाश्च 'अग्निर्मूर्धा', इत्यनया । के. * ज्योतिष्टोमे आग्नीध्र- सदो- हविर्धानमण्डपोपस्थानेषु क्रमेण प्रकृतां काचित् आग्नेयी ऐन्द्री वैष्णवी च ऋक् ग्राह्या । आग्नेयीन्याय. । वि. ३।२।८. * ज्योतिष्टोमे आग्रयणाग्रता श्रुता विकृतिरूपे विधुरति निवेश्या ।' भा. १०।५।१५।५८ वर्णक १. * ज्योतिष्टोमे आज्यानि पञ्चदशानि इति आज्यशब्दः शस्त्रविशेषाणां नामधेयम्, न गुणविधिः । १।४।२।३. * ज्योतिष्टोमे 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते' । आज्यपृष्ठादिस्तोत्रे. रथंतरसामादेर्यादीनां प्राकृतानां न बाधः, किन्तु समुच्चयः । वि. १०।४।१, * ज्योतिष्टोमे आतिथ्याबर्हिषा उपसदग्नीषोमीययोर्बर्हिषः प्रसङ्गसिद्धिः । १२।१।१९. * ज्योतिष्टोमे आतिथ्याबर्हिषि अग्नीषोमीयदेशे स्तरणार्थं संनद्य आह्रियमाणे संनहनहरणमन्त्रयोर्नावृत्तिः । संनहनहरणमन्त्राधिकरणम् । भा. १२।१।२।१४६-४७. * ज्योतिष्टोमे आग्नेयाय हिरण्यदानम् अनुयाज्यावरणं चादष्टार्थं कर्तव्यम् । वि. १०।२।२६. * ज्योतिष्टोमे आर्भवकाले सवनीयपशोः प्रचारः । भा. ११।३।१५।४६. * ज्योतिष्टोमे आश्विनग्रहः दशमो गृह्यते, तृतीयो हूयते । वि. ५।७।१.

ज्योतिष्टोमे इष्टयादौ हविर्धानशकटाभ्यां भिन्ने शकटे हविर्निर्वापः ॥

हविर्धाने निर्वपणार्थे साधयेताम्, प्रयुक्तत्वात् । १२।१।७।१४ ॥

भाष्यम्— कृते हविर्धाने यानि औपधगुणकानि वैदिकानि कर्माणि वर्तन्ते, यथा पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यश्चरुः, तेषु विचार्यते किं तेषां निर्वापो हविर्धाने कर्तव्यः, अथवा अनोऽन्तरमुपादेयमिति । किं प्राप्तम् ? हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेताम्, एकं वा । कुतः ? प्रयुक्तत्वात् । प्रयुक्तमस्ति, शक्नोति च तेषां निर्वापं साधयितुम् । अन्यस्योपादाने केवल्यमनर्थको व्यापार आपद्यते । तस्मादयोरन्यतरेण निर्वापः कर्तव्यः ।

असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् । १५ ॥

भाष्यम्— असिद्धिर्वा हविर्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यः । कुतः ? प्रधानवैगुण्यात् । निर्वापस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषम् अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणचक्रमाक्रम्य अनसोऽपि निर्वपति इति । यदि हविर्धाने निर्वापः क्रियते तद्देशं तत्रैव । तथा प्रधानं सोमकर्म विगुणं भवेत् । हविर्धानयोर्मन्त्रवच नियमवच प्रवर्तनं स्थापनं (च) कृतम्; तत्सर्वमनर्थकं स्यात् । अथ च पुनः क्रियेते, तथापि आवृत्तिरश्रुता भवत्येव । अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसङ्गो युक्तः । यत् कारणं प्रधानस्य यो धर्मः, तमितरे यथाश्रुतमुपजीवन्तीति परवशत्वात् । यदि यथाश्रुतेन अस्य कार्यं न सिध्यतीति, ततः स्वस्य कार्यलोपो भवेत्, स्व वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्नुयात् प्रधानकार्यं व्याहत्य स्वार्थं साधयितुम् । अथ कस्मात् हविर्धानदेशे निर्वापो न क्रियते ? एवमपि तेषां कर्मणा वैगुण्यं भवेत् । अस्तु परतन्त्रोपजीवीनि एतानि यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति । यथा पाशुकान् प्रयाजान् अन्यस्थानानपि पशुपुरोडाशः उपजीवति । उच्यते । युक्तं तत्र, कृतास्ते प्रयाजाः । न च कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनः क्रिया न्याय्या । अथ पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम् । स यदि सगुणः शक्यते कर्तुम्, तथा सगुणः कर्तव्यः । शक्यते च अनोऽन्तरमुपादाय । तस्मात् हविर्धानयोर्निर्वापः ।

अनसां च दर्शनात् । १६ ॥

भाष्यम्—अनोबहुत्वं च दृश्यते । अनांसि प्रवर्तयन्ति इति । तस्मादपि अनोऽन्तरमुपादेयमिति ।

सोम— 'अनसोऽपि निर्वपति' इति अनस्याकारेणैव अङ्गत्वात् हविर्धानयोर्निर्वापे अनस्येव निर्वापस्य सिद्धया वैगुण्याभावः, इति पूर्वपक्षोपपत्तेः संगतिः। सूत्रे निर्वपणार्थे निर्वपणरूपकार्यार्थमित्यर्थः ।

वि— 'हविर्धानोर्ध्वकाले किमौपधार्थमनोऽन्तरम् । नास्त्यस्ति वा, न शक्तत्वाद्, देशभेदादिनाऽन्तिमः ॥'

भाट्ट— सोमे सोमधारणार्थे द्वे शकटे हविर्धानसंज्ञके प्राचीनं हविर्धानमण्डपे समन्त्रकं स्थापिते । तदुत्तरं च

यतो विशेषः स्यात्' इति (न्यायात् अध्वर्युपुरुषः एव) प्रतिप्रस्थाता स्यात् (न तु ब्रह्मपुरुषः अग्नीत्)। किञ्च निर्वापेण प्रोक्षणमुपस्थाप्यते, न अलंकरणेन। (तस्मान्निर्वाप एव प्रोक्षणादीनां लक्षकः नालंकरणम्, इति प्रतिप्रस्थातैव कर्ता नाग्नीत्)। किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरुप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः कर्तव्याः, उत पौरोडाशिकाः प्रागलंकरणात् इति फलेनायं संशयः (भाष्यकारेण वर्णितः) [एतदुत्तर एतत्सूत्रस्था टुप्टीका अस्मदीयलिखिते नास्त्येव। उत्तर सूत्रं तत्रत्या टुप्टीका च अस्त्येव। तथापि मुद्रिते तन्त्ररत्ने च विद्यमानत्वात् एतत्सूत्रस्था उत्तरा टुप्टीका संगृह्यते]।

(तदिदम् एकदेशीयमधिकरणव्याख्यान दूषयति–) अयुक्तमिदं व्याख्यानम्। (कुतः ?) समाख्यानात् सर्वस्य (शस्त्रोपात्तेः प्रोक्षणादेश्च) अध्वर्युकर्तृकता। यथा वा 'सहाश्वबध्नन्ति' 'सह पिंपन्ति' इति (क्वचित् अश्वमेधादौ बहुपशुषु, नानाबीजेषु च) एककालत्वात् (इतरमन्त्रः) इति प्राप्नोति। ईदृशमपि (इह वचनमेककालत्वप्रापकम्) नास्ति। नहि प्रातरनुवाकः प्रोक्षणादयश्च प्रागलंकरणात् सहानुष्ठेयाः इति वचनमस्ति। येन अध्वर्योः उपास्त्या नियतत्वात् इतरेषां कर्ता चिन्त्यते (चिन्त्येत। अध्वर्युणैव उपास्त्युत्तर प्रोक्षणादीनां कर्तुं शक्यत्वात्)। अभ्युपेत्य ब्रूमः। अस्तु समानकालता, तथापि प्रागलंकरणात् नैव प्रतिप्रस्थाता (स्यात्)। कथम् ? पौरोडाशिकाः पदार्थाः चिरेण समाप्यन्ते, क्षिप्रं प्रातरनुवाकः। तत्र येषु (प्रातरनुवाकोपास्त्या सह) समानकालता नास्ति, तेषु अविरोधात् समाख्यानात् अध्वर्युरेव कर्ता (युक्तः। किञ्च) निर्वापस्य प्रोक्षणादीन् लक्षयतः किंकृतः अवधिः ? साक्षादेव हि [illegible] (निर्वापः) प्रयोगं लक्षयति। (तेन सर्वः प्रयोगः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः स्यात्। तच्चानिष्टम्)। अथ विशेषात् कांश्चिदेव लक्षयिष्यति (अन्यथा समाख्याविरोधः स्यात्) इति चेत्, न। नास्त्यस्य लक्षयतः परिमाणम् (एतावत् लक्षयति, नापरमिति)। संबन्धात् लक्षणा प्रवर्तते, स च संबन्धः सर्वेषु अविशिष्टोऽस्य। (तस्मात् न कर्तृविशेषनिरूपणार्थमिदमधिकरणम्। ततश्च भाष्यग्रन्थोऽपि–) 'किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरुप्य' इत्येवमादिः फलत्वेन (अभ्युपगम्यमानः) नोपपद्यते (फलाभिप्रायं ग्रन्थवर्णनं न संभवतीत्यर्थः। कीदृशं तर्हि संभवति, तदाह–) किं प्रथमं प्रचरणीहोमादीन् अध्वर्युः करोति (ततः प्रोक्षणादीन्), उत प्रोक्षणादीन् (पौरोडाशिकान् प्रथमं करोति पश्चात् सौमिकान् प्रचरणीहोमादीन्) इति ईदृशं संभवति (क्रमविशेषस्य) निरूपणम्। (न कर्तृविशेषनिरूपणम्)।

प्रतिप्रस्थातृ–आग्नीध्रकर्तृत्वे अविद्यमाने (अविद्यमानत्वात् इत्यर्थः) प्रयोगवचनपरिगृहीतानां पौर्वापर्यक्रम एव चिन्त्यते। (एकेषां मतमाह–) प्रातरनुवाकानन्तरकाल प्रोक्षणादीन् करोति, उत प्रचरणीहोमादीन् इत्ययं संशयः। तत्र उभयोरपि (सौमिकपौरोडाशिकयोः) अध्वर्युकर्तृकत्वात् (नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्) अनियमः इति। एवं प्राप्ते, ब्रूमः। 'निर्वपस्व' इत्यनेन प्रैषो दत्तः (अध्वर्युणा)। तस्मात् प्रैषे स्वतन्त्रः कर्ता (अध्वर्युः)। प्रैषार्थे तु (निर्वापे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकेऽपि अध्वर्योरेव–) हेतुकर्तृत्वात् द्वितीयः पदार्थः प्रोक्षणादिः बुद्धौ संनिधीयते (अतः स एव प्रथमं क्रियते। सौमिकानां [illegible]) प्रचरणीहोमादीनां नास्ति संनिधापकः पदार्थः (इति ते तदानीं न कर्तव्याः)। ननु 'अभूदुषा रुशत्पशुः' इत्यनेन (प्रातरनुवाकान्त्येन मन्त्रेण) प्रचरणीहोमः पर्युपस्थाप्यते। (तत्काले स विहितः इति)। उच्यते। भिन्नकर्तृकावेतौ (मन्त्र–होमौ)। भिन्नकर्तृकत्वाच्च पूर्वः पदार्थः नोत्तरमभिनिर्वर्तयति। न चानयोः अङ्गाङ्गिसंबन्धः, येन इयमृक् प्रचरणीहोमस्य करणभूता स्यात् (करणत्वे च सति समानकर्तृकता स्यात्, न तु तदस्ति)। अतः 'अभूदुषा रुशत्पशुः' इत्यस्याः (ऋचः) प्रचरणीहोमस्य च कालार्थः संबन्धः। तस्मात् प्रैषः प्रातरनुवाककाले (अध्वर्युणा देयः) प्रोक्षणादयः प्रातरनुवाकादुत्तरम् (कर्तव्याः, ततः प्रचरणीहोमादयः इति)।

एतदपि (एकेषां मतं) अयुक्तम्। (कुतः ?) होतुः प्रैषं दत्त्वा अनन्तरमेव निर्वापप्रैषो दत्तः, तस्य च

विधीयन्ते सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धस्त्वासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानम् आसामनूच्यमानानाम् उपादातव्यं संबन्धयितुमिति । कथं तर्हि ? हविर्धानविशेषसंबन्धोऽत्र सामिधेनीनां श्रूयते, न हविर्धानसंबन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंबन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्येत । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः ? प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेण वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः, स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समासन्नः । तत्र यत् सुन्वन्ति, तदन्वाहुः इत्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् । अथ एवमभिसंबन्धः कस्मान्न भवति 'यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्धः' इति ? नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धः, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च, तत्र वाक्यं भिद्यते । तस्मात् नैवमभिसंबन्धः इति ।

वा— सोमधारणेन तावत् प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेव अग्निसमिन्धनार्थत्वात् कल्प्यं प्रयोजनमिति नास्ति अङ्गाङ्गित्वापेक्षा । हविर्धानविशेषसंबन्धपरे वाक्ये सामान्यसंबन्धशक्तिमपि कल्पयतः आग्नेय्यधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः । विशेषेण सामान्याक्षेपात् वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेण अर्थापत्तिश्रयो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं मुखेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ।

समाख्यानं च तद्वत् । १७ ॥

भाष्यम्— समाख्यानं च तद्देव भवति । यथा अस्माभिः न्याय उपदिष्टः सोमार्थं हविर्धानमिति ।

वा— हविर्धानमिति, (न्यायमाह—) अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यं परस्येवोऽवकल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात् । (सामिधेन्यः स्वशाखया तत्कर्ता होता धीयते यस्मिन् इति सामिधेनीधानम्, यथा हविर्धानम्) ।

सोम— पूर्ववत् वाक्यभेदाभावात् सामिधेन्यङ्गतया हविर्धानं विधेयम् इत्युत्थितेः संगतिः । प्रयोजनम्— पूर्वपक्षे हविर्धानाख्ये (दक्षिणे) शकटे स्थित्वा सामिधेन्यनुवचनं कर्तव्यम्, सिद्धान्ते तु तत्समीपदेशे इति । सूत्रार्थस्तु— 'सामिधेनीः तत् (तत्र) अन्वाहुः' इति वचनात् हविर्धानयोर्मध्ये यस्मिन् (दक्षिणे) अभिषवः, तत् हविर्धानं सामिधेन्यङ्गं स्यात् इति ।

वि— 'हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता । हविर्धानस्य वास्त्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥, वाक्यात् स्यादङ्गता, नैवं प्रकृत्या पश्चिमेऽस्थितः । देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥'

भाट्ट— सोमे 'उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति श्रुतम् । यत् यत्र दक्षिणहविर्धाने अभिषवः, तत्र अग्नीषोमीयादिसामिधेनीः अनुब्रूयादित्यर्थः । तत्र हविर्धानशकटः सामिधेन्यङ्गम्, उत तल्लक्षितो देशविशेषः इति चिन्तायाम्, पूर्ववत् परिसंख्यावाक्यभेदाद्यभावात् लक्षणापरिहाराय सोमधारणेन कृतार्थस्यापि हविर्धानस्यैव पुरोडाशकपालन्यायेन सामिधेन्यङ्गत्वम् । इति प्राप्ते, 'हविर्धानस्य अत्यन्ताप्राप्तस्य सामिधेन्यङ्गत्वेन विधौ अपूर्वविधित्वापत्तेः, प्रकृतितः आहवनीयप्रत्यग्देशस्य अतिदेशप्राप्तस्य अनियमेन दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपवर्तितया प्राप्तेः, दक्षिणहविर्धानलक्षितदेशस्य नियमविधौ लाघवमिति तदनुरोधेन लक्षणाऽपि न दोषः । वस्तुतस्तु लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वात् निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन औत्तरकालिकत्वाच्च तदनुरोधेन लक्षणाऽनुपपत्तेः, यत् यत्र देशे सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति, तत् तस्मिन् अभिषवदेशे सामिधेनीरनुब्रूयात् इत्यर्थावगमेन हविर्धानस्याप्रतीतेः अभिषवदेशस्यैव श्रौतत्वेन विधेयत्वात् न लक्षणाऽपि । प्रयोजनं पूर्वपक्षे हविर्धानोपरि सामिधेनीपाठः । सिद्धान्ते अभिषवदेशो दक्षिणहविर्धानसमीपे ।

मण्डन— 'हविर्धानं गुणो नर्चाम् ।'

शंकर— 'हविर्धान देशलक्ष्म ।'

● ज्योतिष्टोमे 'उच्चिष्ठन्नाह अग्नीदग्नीन् विहर' इति, तथा 'व्रतं कृणुत इति वाचं विसृजति' इति च श्रूयते । तत्र उत्थान वाग्विसर्गयोः कालार्थः संयोगः । न तु

विधिः । ततो बहिष्पवमानस्यान्ते 'अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशानलंकुरु' इति प्रैषः समाम्नातः । तत्र सवनीयहवि.षु धानादिषु दार्शिकविध्यन्ते निर्वाप-प्रोक्षणालंकरणादिरूपे प्राप्ते निर्वापान्तस्य प्रैषविधानादप-कर्षः, अलङ्करणादेश्चोत्कर्षो निर्विवाद एव । मध्यतनाना प्रोक्षणादीना तु अलङ्करणात् प्रागेव करणम्, न तु निर्वापोत्तरम्, प्रधानाङ्गाना प्रचरणीहोमादीना कल्राकाल-कत्वेन तैर्व्यवधानात् । इति प्राप्ते, प्रोक्षणादीना निर्वापरूप-पूर्वपदार्थोपस्थापितानामतिक्रमे प्रमाणाभावात् निर्वापो-त्तरमेव करणम् । न च सौमिकैर्व्यवधानम्, उपास्तिपक्षे तावत् प्रधानाङ्गभूतायामुपास्तौ अध्वर्युकर्तृकत्वस्य आव-श्यकत्वात् अतिदेशप्राप्तनिर्वापसमानकर्तृकत्वानुरोधाच्च प्रोक्षणादौ 'इतरमन्यः' इति न्यायेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-कत्वावगतेः, सौमिकस्य व्यवधायकत्वानुपपत्तेः । न चैव सति 'निर्वपस्व' इति प्रैषे प्रोक्षणादिलक्षणाऽऽपत्ति-रित्याविरतन्मरत्नोक्तदूषणावकाशः, न्यायेनैव तत्प्राप्त्यभ्यु-पगमेन लक्षणाऽऽदौ आपादकाभावात् । उपास्त्यभावपक्षे तु यद्यपि अध्वर्युरेव अतिदेशप्राप्तप्रोक्षणादौ कर्तेति निर्वापेण भिन्नकर्तृकेण न शक्यते प्रोक्षणादिकमुपस्थापयितुम्, तथापि अध्वर्योरपि निर्वापे प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वोपपत्तेर्युक्तमेव निर्वापोपस्थापितत्व प्रोक्षणादौ । न चास्मिन् पक्षे प्रधानाङ्गप्रचरणीहोमादिभिर्व्यवधानम्, तस्य 'अभूदुषा' इत्यादिप्रातरनुवाकपरिधानीयाकालक-त्वेन प्रोक्षणाद्युत्तरत्वात्, प्रातरनुवाकर्चामपि बहुतरत्वेन तावन्त्ये एवैष्टिकपदार्थसमाप्त्युपपत्तेश्च ।

यत्त्वत्र तन्मरत्नस्वरसात् अन्येषपि वक्ष्यमाणानैष्टिक-पदार्थानां बहुत्वात् प्रचरणीहोमकालविधि उपास्तिपक्षा-भिप्रायेणेत्युक्तम्, तत् प्रचरणीहोमस्योपास्त्यभावपक्षे कालविध्यभावे 'प्रतिप्रस्थातः' इत्यादिप्रैषोत्तरभाविपाठ-क्रमेण तत्क्रमकाणां प्रचरणीहोमादीनां प्रधानाङ्गतया क्रमबाधे प्रमाणाभावात् प्रोक्षणादीनां सौमिकपदार्थोत्तर-त्वस्य प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वस्य वा आपत्तेरुपेक्षितम् । इतरथा उपास्तिपक्षेऽपि तथा एव प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वापत्त्या प्रोक्ष-णादौ तदन्तानपेक्षा । ननु ऐष्टिकानां बहुत्वात् 'अभूदुषा' इत्येतदुत्तरमपि तदापत्तेः प्रचरणीहोमकालस्यावस्य संकोच इत्युक्तम्, तत् अस्तु नाम तथा, तथापि यावन्तः एवैष्टिकाः तत्कालावधि कर्तुं शक्याः, तावता पूर्वं करणा-पत्तेः, अन्येषां च तदुत्तर प्रतिप्रस्थाना वा करणोपपत्ते-र्वास्यसंकोचे प्रमाणाभावः । वस्तुतस्तु सर्वे पूर्वं कर्तुं शक्या एवेत्युक्तम् ।

मण्डन— 'सौमिकोऽलङ्कृतेः पश्चात् ।' १५.

शंकर— 'सौमिकः प्रोक्षणाद्यनु ।' १७.

● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकैरेव धानैः सौम्यचरौ, सवनीय-पुरोडाशादीना च होमः, न तु सौमिकैर्ग्रहचमसैः । वि. १२।१।४. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधान देवता-परिग्रहार्थमपि न कर्तव्यम् । भा. १२।१।१२।२४–२८. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधान सौमिकविहरणेन प्रसङ्गसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि. १२।१।१०. ● ज्योति-ष्टोमे ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदक्षिणा नास्ति । आनतिस्तु सोमदक्षिणयैव सिद्धा । सौमिकदक्षिणान्यायः । भा. १२। १।१६।२३. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु इडाऽऽदिभक्षाः ऋत्विजा सन्त्येव प्रतिपत्त्यर्थत्वात् । वि १२।१।१७, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु इडाऽऽदिभक्षा यजमानस्यापि । १२।१।१५. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु जागरणं दीक्षाजाग-रणस्य रक्षाऽर्थत्वे अदृष्टार्थत्वेऽपि वा पृथक् कर्तव्यम् । तच्च रक्षाऽर्थमदृष्टार्थं वा । यतो औपवसथी रात्रिः जागरणनिमित्तम् । भा. १२।१।८. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टि-केषु दार्शिकमारण्यभोजन चोदकप्राप्तमपि न कर्तव्यम् । सौमिकेन पयोव्रतादिना प्रसङ्गसिद्धत्वात् । भा. १२।१। १४।३०, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु दार्शिक. वेदाऽऽदिः शेषभक्षः चोदकप्राप्तः कर्तव्य. एव संस्काराभावात् । १२।१।१५।३१. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहन सौमिकसंनहनेन प्रसङ्गसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि. १२।१।१३. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु परिक्रय अन्वा-हार्यः चोदकप्राप्तो न कर्तव्य., सौमिकेन परिक्रयेण प्रसङ्गसिद्धत्वात् । भा. १२।१।१६।३२. ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु व्रतोपायन सत्यवचन-ब्रह्मचर्यादिसंकल्परूप सौमिकव्रतोपायनेन प्रसङ्गसिद्ध पृथक् न कार्यम् । वि. १२।१।११, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु हवि.सादनार्थं महा-वेदिकरणोत्तरम् ऐष्टिकी वेदि. पृथक् [illegible] कार्या । आसादन

ड ज्योतिष्टोमे एकादीनां दीक्षाणां विकल्पः। द्वादशाहे तु दीक्षा द्वादशैव ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात्। ६।५।८।२८॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते 'एका दीक्षा, तिस्र उपसदः, पञ्चमीं प्रसुतः' इति, तिस्रो दीक्षाः, द्वादश दीक्षाः, इति बहूनि दीक्षापरिमाणानि आम्नातानि। तेषु संदेहः किमनियमः, यद्वा तद्वा परिमाणमुपादेयम्, उत द्वादश दीक्षा इति। किं प्राप्तम्? दीक्षापरिमाणे यथाकामी स्यात्। नास्ति नियमः। कुतः? अविशेषात्। न कश्चन विशेष उपादीयते। तस्मात् यत्किञ्चित् परिमाणमुपादेयमिति।

टुप्— दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ (अस्य उत्तरसूत्रेण एकाधिकरणत्वमङ्गीकृत्य द्वादशपरिमाणत्वमेव भाष्यकारः सिद्धान्तितवान्। तदाक्षिपति—) अयमयुक्तः सिद्धान्तो वर्णितः (भाष्यकारेण)। सत्यमत्र नित्यवदाम्नानं हेतुः, न तु 'द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत' (द्वादशदिनेषु दीक्षायुक्तः स्यात्। तदा च यज्ञोपयोगि द्रव्यं याचेत। वनु याचने) इत्यस्य वाक्यस्य। कस्य तर्हि? 'एका दीक्षा' इत्येवमादीनाम्। तानि हि नित्यवदाम्नातानि प्रकरणे किमिति उत्कृष्यन्ते? तुल्यप्रमाणतया च विकल्पः। आह, न तर्हि नित्यानि। (पाक्षिकत्वात्)। उच्यते। प्रयोगापेक्षं नित्यत्वम् (ज्योतिष्टोमे नित्यवदाम्नातानि इति कृत्वा नित्यत्वमुक्तम्, न प्रयोगापेक्षनित्यत्वविरोधः)। यदि विकल्प्यते, कथम् (तर्हि) भृतिवननवाक्यम्? (परिहरति—) आह, उत्कृष्यताम्। (स एव प्रतीति—) यो वा हेतुः अत्र भवत, येन बहूनि उत्कृष्यन्ते, एकं नोत्कृष्यते। परं बहूनामनुत्कर्षः, प्रकरणानुग्रहात्। (यस्तु तस्तु न कस्यापि उत्कर्षः इत्याह—) अपि च एकादिवाक्यान्यपि प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्य (शेषभूतानि) भृतिवननवाक्यमपि (शेषभूतम्)। न च तुल्ये प्रकरणे अन्यतमदुत्कर्ष्टुं शक्यते (अत्र आनन्दाश्रमीये 'तुल्यप्रकरणेन अन्यतमेन अन्यतमदुत्कष्टुम्' इति पाठः। अस्मदीये लिखिते 'न च तुल्ये प्रकरणेऽन्यतमेन अन्यतमदुत्कष्टुम्' इति। कस्मिंने तु 'न च तुल्ये प्रमाणे प्रकरणे अन्यतमदुत्कष्टुम्' इति पाठः)। अयं चाप्यनुवाद एव (द्वादश रात्रीः इति)। यदि अयं विधीयेत, वाक्यं भिद्येत। कथम्? भृतिवननम् (द्रव्यार्जनम्) तावत् अर्थप्राप्तम्, नहि तेन विना परिक्रयः संभवति। इति तत् तावन्न विधेयम् (अर्थसिद्धत्वात्)। द्वादश रात्रीः इत्येतदपि (दीक्षायाः द्वादशपरिमाणम्) नैव (विधेयम्)। सन्त्येव हि तस्य (दीक्षितस्य) द्वादश रात्रयः, 'द्वादश दीक्षाः' इति वचनात्। नित्यवत् द्वादश रात्रयः (एव न एकादशरात्रादयः) इत्येतदपि नैव (विधातुं शक्यम्), एकादिवाक्यानर्थक्यभयात्। (दीक्षितशब्दोऽपि नैव स्वार्थविधानार्थः इत्याह—) दीक्षितः दीक्षा अस्य संजाता, इत्येतदपि नैव (विधेयम्), संजातैव हि तस्य दीक्षा आग्नावैष्णवादिभिः। किं तर्हि (विधेयम्, तदाह—) भृतिवननस्य उपसदस्य च संबन्धो विधीयते। (तत्रापि उपसद्द्वये सति कस्य भृतिवननेन संबन्धो विधीयते इति चिन्त्यम्)। तत्र यदि तावत् '(यत्) भृतिवननं कुर्यात् (तत्) द्वादश रात्रीः' इति (विधीयते) ततः नित्यानित्यसंयोगः (प्रसज्येत), नित्यवत् भृतिवचनम्, अनित्या द्वादश रात्रयः। अथ (अहःपर्युदासेन) रात्रावेव भृतिवननं कस्मान्न विधीयते? उच्यते। वाक्यं भिद्येत, 'रात्रिषु भृतिवननं कुर्यात्, तच्च द्वादशसु' इति। अथ 'यत् रात्रिषु भृतिवचनम्, तत् द्वादशसु' इति (विधीयते) ततो विशिष्टानुवादः (दोषः)। यदि तु अन्यः पक्षः 'यत् भृतिवननं कुर्यात्, तत् दीक्षितः' इति, ततो न (कश्चित्) दोषः। विधेयं नेतत्, यदि (वननम्) दीक्षितस्य न प्राप्नोति। द्वादश रात्रीः इति चानुवादः पाक्षिकः (प्रमाणान्तरस्य) यथा वा दीक्षाकालसमकालं (भृतिवननं कार्यम्) इति (अत्र दीक्षितकालसंकल्पेन इति मुद्रितपाठः। दीक्षितसमकाले इति रत्नपाठः)। तस्मात् इयमेव अवधारणा दीक्षापरिमाणे यथाकामी इति।

द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात्। २९ ॥

भाष्यम्— द्वादशाहे एव परिमाणमुपादीयेत। कुतः? लिङ्गात्। सामर्थ्यादित्यर्थः। किं सामर्थ्यम्?

सोमधर्माः न कर्तव्याः, किन्तु प्रणीताऽऽदिधर्माः । ९।४।१३. * ज्योतिष्टोमे प्रावस्तुत्सहिताः सर्वे हारियोजने भक्षयितारः । भा. ३।५।९।२७–३०. * ज्योतिष्टोमे 'घृतं देवानाम्' इत्यादि श्रुतम् 'नवनीतेनाभ्यङ्क्ते' इत्यस्य विधेरर्थवादः । वि. ३।४।७. * ज्योतिष्टोमे चमसाना न दशापवित्रेण संमार्गः । चमसाधिकरणम् । दशापवित्रं नाम खण्डपटः कश्चित् । स च दशाभाग-सहित इति शब्दो वक्ति । लोके न तादृङ्नियमः । भा. ३।१।८।१६–१७,* ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः ऋत्विग्भ्यो यजमानपुरुषेभ्यश्चान्ये । ३।७।१०।२५. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवो दश वरीतव्याः । चमसाध्वर्युदशत्वन्यायः । वि. ३।७।१२. * ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवो बहवो वरीतव्याः । चमसाध्वर्युबहुत्वन्यायः । भा. ३।७।११।२६, * ज्योतिष्टोमे चमसिना समाख्याभक्षोऽस्ति । ३।५।७।२२.

ज्योतिष्टोमे चमसिनां सोमशेषभक्षः ॥

चमसेषु समाख्यानात्, संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् । ३।५।७।२२ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे एव श्रूयते 'प्रैतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातॄणाम्, प्र यजमानस्य, प्र यन्तु सदस्यानाम्' इति । तत्र संदेहः किं चमसिनामस्ति भक्षः, नेति । किं प्राप्तम् ? नेति ब्रूमः । भक्षो नातिप्रतायते इत्युक्तम् । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । चमसेषु अस्ति भक्ष इति । कुतः ? समाख्यानात् । होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमस उद्गातुश्चमस इति समाख्यया निर्दिश्यते । होता यत्र चमति चमिष्यति अचमीद्वा, स होतुश्चमसः । यत्र होता न चमेत् न होतुश्चमसो भवेत् । तस्माच्चमतीति । आह । का अस्य लिङ्गस्य प्राप्तिरिति । सामर्थ्यमिति ब्रूमः । होतुश्चमसेन प्रैतव्यम् । यदि चात्र होता न चमेत्, न शक्यं भवेत् होतुश्चमसेन प्रैतुम् । न च अन्यत् होता ओदनादि चमिष्यति । सोमचमस इति हि तं समाचक्षते । अपि च न तद्धोतुर्द्रव्यम्, यजमानस्य तत् द्रव्यम्, होतुस्तत्र चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोऽवकल्प्यते । पवित्रं हि सोमः, न तस्मिन् भक्षिते पात्रं व्यापद्यते । अत्र चमसेन शक्यते होतुम् । वचनप्रामाण्यात् उच्छिष्टेन होष्यतीति चेत् । नैवम् । असति अवकाशे वचनं बाधकं भवति । अस्ति चावकाशः सोमभक्षणम् । तस्माच्चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम इति । अथ तक्षणादीनि आश्रीयेरन् । तथा संबन्धापह्नवात् अतच्चमस एव स्यात्, द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्माच्च अब्राह्मणस्य सोमं प्रतिषेधति । 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं बिभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिमीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति भक्षनिवृत्तिं दर्शयति । तेषां भक्षाशङ्का एवं सति उपपद्यते, यदि चमसिनोऽस्ति भक्षः । तस्मादस्तीति मन्यामहे ।

वा—स्वहीन एतत् यथोपदेशमिति । स तु समाख्याऽऽदिभेदभिन्न उपदेशः अनुसर्तव्यः, न तु श्रुतविशेषमात्रनिष्ठः । तत्र चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो नोपलभ्यते, तथापि प्रैषगतया समाख्यया अनुमीयते । होतृचमसत्वादिविशिष्टं हि द्रव्यानयनप्रैषण न कथञ्चिदुपपद्यते, यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्ति । कथम् ? चमस इति अदनार्थस्य चमेः औणादिके अधिकरणसाधने असच्प्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतभविष्यद्वर्तमानानां कस्यचित् संबन्धे अपेक्ष्यमाणे भूतवर्तमानयोरदर्शनात् भविष्यत्त्वमनुमीयते । नहि अन्यथा 'होतुश्चमसः प्रैतु' इत्येतस्य अनुष्ठानं शक्यते । तस्मात् चमितव्यं होत्रादिभिः । सोमशेषवन्तः चमसाः प्रेषिताः इति तस्यैव अपेक्षितप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेः भक्षणं गम्यते । सशेषः चमसो हूयते 'अत्र जुहोति' इति वचनात् । न च अन्यत् ओदनादिद्रव्यं प्रतीयते, यस्य चमनात् चमसत्वमुपपद्यते । न च तच्चमनस्य कर्माङ्गभावः स्यात्, तत्र प्रकरणं बाध्येत, प्रैषोऽपि च उत्कृष्येत, सोमचमससमाख्या च बाध्येत । यदि च ओदनादि भक्ष्येत, ततः उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत । शूद्रवर्णे तत्र तक्षणाद्याश्रयणे, यस्य होतृचमसत्वादि अवधारितम्, तस्य विनाशात् द्रव्यान्तरं तच्चमसत्वं न भवति, इति समाख्यातद्रव्यसाधनकहोमविधानबाधः स्यात् । एतेन चमसान्तरोपादानं प्रत्युक्तम् । तदुपादाने च श्रुतचमससंबन्धाऽतिक्रमः स्यात् । न च वचनसामर्थ्यात् उच्छिष्टेन होतुं शक्यम्, वचनस्य अन्तरेणापि

ज्योतिष्टोमे एकपात्रे बहुभिः सोमभक्षणे होतुः प्रथमं भक्षः ॥

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् । ३।५।१३। ३६ ॥

भाष्यम्— अथ यत्र एकस्मिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कस्तत्र क्रम इति ? उच्यते 'एकपात्रे०' (सूत्रम्) तस्य हि क्रमो भक्षयितुम्, यस्य हस्ते सोमः ।

वा— एकस्मिन् पात्रे अनेको भक्षयिता साधितः । इदानीं तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्र अध्वर्यौ प्रथमं भक्षयति (सति) न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विक्षेप्स्यते । अन्यथा पुनः अध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तस्मै समर्पणात् विक्षेपः स्यात्, इति मत्वा क्रमात् अध्वर्युः पूर्वः इत्याह (सूत्रकारः) ।

होता वा मन्त्रवर्णात् । ३७ ॥

भाष्यम्— होता वा पूर्वो भक्षयेत् । मन्त्रवर्णात् । मन्त्रवर्णो हि तथा 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' ('एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत ।' ऋसं. १०।९४।२) इति । तथा 'होतेव नः प्रथमः पाहि' ('अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् । होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥' ऋसं. ५।४३।३) ।

वा— बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भवति इति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र ग्रावस्तुतिपरो मन्त्रो होत्रकारिणा प्रथमं भक्षं दर्शयति । (मन्त्रार्थमाह–) एते वदन्ति–अभिषवे क्रियमाणे (ग्रावाण.) शब्दं कुर्वन्ति । शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति– वदनमेव उत्तरेण अभिक्रन्दनेन विशेषितम् । हरितेभिः आसभिः– सोमसंपर्कात् नीलाकृतैर्मुखैः । (आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः) । विष्ट्वी–कर्मणि । ग्रावाणः सुकृत.– शोभनकारिणः । सुकृत्यया–सुकृत्येन । होतुः चित्– होतुरपि पूर्वे हवि. अद्य– होतुः यत् प्रथमं अदनीयम् । तत् आशत–भुक्तवन्तः । इति ब्रुवन् (मन्त्र) वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष. इति दर्शयति । एवम् 'होतेव नः प्रथमः पाहि' इति । यथा होता प्रथमं पिबति इति उपमानात् प्रतिपद्दिर्गम्यते ।

वचनाच्च । ३८ ॥

भाष्यम्—वचनमिदं भवति 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष.' इति । वचनमेवेदम् । न मन्तव्यम् अनेकगुणविधानात् अविवक्षितं प्राथम्यमिति । अप्राप्तत्वात् प्राथम्यस्य नायमनुवादः, विधिरेव । समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम् ।

वा— 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इति विशिष्टविधानं पूर्वमेवोक्तम् । अपूर्वत्वाच्च नानेकविधिदोषः । समासआधिक्यः । समासेन एकपदीभूतैककारकविधानात् 'तस्य-तस्योपदिश्येत' (५।३।११) इत्येतन्नास्ति ।

कारणानुपूर्व्याच्च । ३९ ॥

भाष्यम्— प्रथमं हि वषट्करणं निमित्तं होतुः । ततो होमः अध्वर्योर्निमित्तम् । निमित्तानुपूर्व्याच्च नैमित्तिकानुपूर्व्ये क्रमानुरोध. ।

वा— यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपातात् 'वषट्कृते जुहोति' इति प्रथमं होतृव्यापारो निमित्तम्, पश्चादध्वर्योर्होमः । ननु च तस्यापि अभिषव. प्रथमतरमासीत् । सत्यमासीत्, न तु तावतो निमित्तत्वम् उभाभ्यां वा, 'नहि तयोर्धर्मशास्त्रम्' (६।४।७।२५) इत्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत' इत्येतस्मात् होतुरेव केवलस्य प्रथमभक्षभ्रान्ति, तस्यापि एतेन सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृमात्रे होतृशब्द. इति प्रतिपादितं भवति ।

शा— सिद्धे अनेकेषां भक्षणे क्रमश्चिन्त्यते (इति संगति. । प्राभाकरास्तु वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः इति वचनं न प्राथम्यविधायकम्, किन्तु भक्षमानविधायकमित्याहु, तन्मतमनूद्य दूषयति–) ये तु 'वचनाभावेऽपि कारणप्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षणं भवति इति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणम्, वचनोपन्यासस्तु कृत्वाचिन्तोद्घाटनार्थम्' इत्याहु, तेषां स्वव्यवहारविरोध. । (व्यवहारमाह–) तार्तीयः क्रमः अभिधेयो विधेयश्च इति विश्रब्धं व्यवहरन्ति । अत एव 'अथो तृतीये चिन्त्यते' इत्याहुः । अनेनाधिकरणे क्रमचिन्ता ।

* ज्योतिष्टोमे एव अश्वदाभ्यौ विधीयेते, न तु कर्मान्तरम् । भा. २।३।९।२०. * ज्योतिष्टोमे 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः, य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव हि तज्जीयते, प्र वा मीयते'। अत्र य एतेन इति अग्निष्टोम एवोक्तः प्रकरणात् । 'अथान्येन' इत्यन्यशब्देन सोमविकाराः सर्वे यज्ञा गृह्यन्ते अत्यग्निष्टोमादयः एकाहाः अहीनाः सत्राणि चेति । वि. ५।३।१३. * ज्योतिष्टोमे 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णाति' इत्यादिना ग्रहाग्रतागुणविधिः । रथन्तराधिकरणम् । भा. २।३।१।१.

* ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु आश्विनः तृतीयस्थाने पठितः । 'आश्विनो दशमो गृह्यते' इति शब्देन तु तस्य दशमत्वं सिध्यति तत् ग्रहणे ज्ञेयम्, तृतीयत्व तु यागे । वि. ५।४।१. * ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिपात्रेषु प्रकृतपुरोडाशशकलादीनामेव निधानम् । भा. ३।८।१८।३३, * ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवग्रहे द्विर्भक्षयितव्यम् 'द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्ह्येतस्य वषट्करोति' इति वचनात् । ऐन्द्रवायवन्यायः । ३।५।५।१८, * ज्योतिष्टोमे ऐन्द्राग्नसोमभक्षणममन्त्रकम् । ३।२।१७।४०–४१. * ज्योतिष्टोमे ऐष्टिको निर्वापः प्रोक्षणादि च प्रातरनुवाकोत्तर कर्तव्यं पश्चाच्च सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः कर्तव्याः । वि. ५।१।१३, * ज्योतिष्टोमे ऐष्टिको निर्वापः सौमिकहविर्धानशकटाभ्यां भिन्ने शकटे कर्तव्यः । न तु हविर्धानशकटयोरन्यतरस्मिन् । १२।१।७.

सू ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकाः प्रोक्षणादयः पूर्वमनुष्ठेयाः प्रचरणीहोमादय· सौमिकास्तु पश्चात् ॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् । ५।१।१३।२५ ॥

भाष्यम्— ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्रातरनुवाककाले, 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्व इति प्रेष्यति' इति सवनीयानां निर्वापकालः । अस्ति च बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीदग्नीन् विहर, बर्हिस्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्कुरु' इति । तत्र संदेहः किं प्रातरनुवाककाले सवनीयाधिकल्प प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः, उत पौरोडाशिकाः प्रागलङ्करणादिति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रवृत्त्या कृतकालानाम् । ज्ञातकालाना पदार्थानां प्रवृत्त्या नियमः स्यात् । प्रयुज्यमानमेव हि पूर्वपदार्थमभिनिवच्छति । स तस्य परस्तात् समाम्नातः परस्तात् कर्तव्यः । सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमो बाधितः । अलंकरणं च बहिष्पवमानस्य परस्तात् समाम्नातम् । तस्मात्तस्य पूर्वः पदार्थो निर्वपणादीनाम-तः, तत उत्तरे सौमिकाः पदार्था· कर्तव्या इति ।

टुप्— (अध्वर्युणा 'प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि' इति होत्रे) प्रातरनुवाकप्रैषं प्रदाय अनन्तर 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयान् निर्वपस्व' इति प्रैषः (प्रतिप्रस्थात्रे) दत्तः । बहिष्पवमाने स्तुते 'अग्नीदग्नीन् विहर' इति (अग्नीधे) पुनः प्रैषः । तत्र प्रैषसंबोधितो होता प्रातरनुवाके प्रवृत्तः । अध्वर्युः उपास्त्याम् (होतृसमीपस्थितौ) व्यापृतः वचनात् आ प्रातरनुवाकपरिसमाप्तेः (तेन हि मनसा प्रातरनुवाकं प्रतिगृणता होतुः समीपे आसितव्यम् । अतः) तस्य व्यापृतत्वात् प्रोक्षणादिषु (निर्वापात् पश्चात् भाविषु अलङ्करणात् प्राग्भाविषु पौरोडाशिकेषु) असंभवः । तस्मिन् काले (उपास्त्या सह) एककालोपनिपातात् अन्यकर्तृकत्वे अवगते कर्तृविशेषः चिन्त्यते । किं प्रतिप्रस्थाता प्रागलङ्कारात् ये पदार्थाः (प्रोक्षणादयः), तेषु (कर्तृत्वेन निर्वपस्व इति प्रैषेण) विधीयते निर्वापेण तान् (पदार्थान्) लक्षयित्वा । स निर्वापः अध्वर्युकर्तृकत्वासंभवात् लक्षणायुक्तः आश्रीयमाणो यावदेव अध्वर्योः व्यापृतता तावदेव (प्रागलङ्करणात्) लक्षयति । (अलङ्करण तु अग्नीत्कर्तृकम्) अलङ्करणादूर्ध्वं क्षणिकत्वात् अध्वर्यो· न लक्षयति । (क्षणशब्दात् अवसरपर्यायात् 'अत इनिठनौ' इति ठनि, तस्येके क्षणिकशब्दः । अध्वर्यो· अवसरवत्त्वादित्यर्थः) तस्मात् निर्वापादीनां किं प्रतिप्रस्थाता कर्ता, उत अलंकरणात् प्राक् ये पदार्थाः ऊर्ध्वं निर्वापात्, तान् अलङ्करणेन (अग्नीत्कर्तृकेण) लक्षयित्वा आग्नीध्र कर्ता विधीयते । (इति) । किं प्राप्तम् ? लक्षणाऽविशेषात् अनियमः । प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रो वेति । एवं प्राप्ते, ब्रूम· । समस्तौ उभौ पदार्थौ (प्रोक्षणादिः उपास्तिश्च समाम्नानात्) अध्वर्युकर्तृकौ । तत्र विरोधात् एकत्र अध्वर्युर्निपत· उपास्त्ये । प्रोक्षणादिषु 'इतरमन्यत्वेन

(अध्वर्योः) उपास्ति कुर्वतः निर्वापसंस्कारः अपैति (विरकृचत्वात्) । अतो नासौ प्रोक्षणादीन् उपस्थापयति । 'अभूदुषा' (इति प्रातरनुवाकपरिधानीयामन्त्रः) तु कालार्थेऽपि संबन्धे 'अस्मिन् काले प्रचरणीहोमः' इति शक्नोति अवगमयितुम् । यदि अस्मिन् (अभूदुषाकाले) प्रचरणीहोमादयो न क्रियेरन् (अभूदुषा-) कालसंबन्धः (श्रुतः) बाध्येत । (तेन वचनादपि प्रचरणीहोमादयः तदानीं कर्तव्याः, न प्रोक्षणादयः इति सिद्धान्तानुपपत्तिः स्यात्) अतः अन्यथा वर्ण्यते । पाक्षिकी अध्वर्योः उपास्तिः । (ततोऽसौ) यतरस्मिन् पक्षे नास्ति , तत्र विचार्यते । किम् (निर्वापानन्तरम्) प्रचरणीहोमादिषु (सौमिकेषु) प्रवर्तताम्, उत प्रोक्षणादिषु (पौरोडाशिकेषु) इति । तत्र (ज्ञापकम्) प्रमाणम् । (अतो निरुप्य प्रोक्षणादयः कर्तव्याः, ततः सौमिकाः इति) ।

शब्दविप्रतिषेधाच्च । २६ ॥

भाष्यम्—शब्दश्च विप्रतिषिध्यते । अलंकुरु इत्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्येत । अस्मत्पक्षे तु अलंकुरु इत्युक्ते अलंकरणमेव प्रतिपत्स्यते । तत्रालंकरणे प्राप्तकाले प्राप्तकालवचनो लोडन्तः अनुग्रहीष्यते । तस्मादत्र प्राप्तुचिकः क्रम इति ।

टुप्—'अलंकुरु इत्युक्तः प्रोक्षणादीन् प्रतिपद्येत' (अस्य भाष्यस्य) न 'प्रोक्षणादीन् कुर्यात्' (इत्यर्थः) । किं तर्हि ? अध्वर्युणा क्रियमाणान् प्रतीक्षेत इत्यर्थः । नास्ति आग्नीध्रः कर्तृत्वे प्रमाणम् । 'तत्र अलंकरणे (प्राप्तकाले) प्राप्तकालतावचनः लोडन्तः (अलंकुरु इति शब्दः) अनुग्रहीष्यते' अयुक्तमिदम् (भाष्यम् । कुतः ?) एवं हि पूर्वमुक्तम् (३।८।११।२२) प्रैषे लोट्, न प्राप्तनिर्वापे प्रतिप्रस्थाता कर्ता, अतः निर्वापः अध्वर्योः न प्रोक्षणमुपस्थापयति, भिन्नकर्तृकत्वात् । (तथा) प्रचरणीहोमस्यापि प्रैषेण व्यवधानात् नास्ति उपस्थापकम् । तस्मात् द्वयोरपि उपस्थापकाभावात् अनियमः इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रैषे सत्यन्यः कर्ता, प्रैषार्थे (तु निर्वापे) हेतुकर्ता (अध्वर्युः) । तस्मात् निर्वापे हेतुकर्तृत्व (प्रोक्षणादिषु वितते) । इतरत्र (सौमिकेषु) नास्ति (उपकालतायाम्) इति आर्थिकोऽनुवादः । कथम् ?) 'अलंकरणस्य प्राप्तः कालः', 'तत्र च (आग्नीध्रः)' इति वाक्यं भिद्येत । उच्यते । यदि असावर्थः वर्तमानकालेऽस्ति, ततः प्रैषेण संस्कृतः अनन्तरमेव अनवभ्रष्टसंस्कारः प्रैषार्थे प्रवर्तते, एवं प्रैषस्य दृष्टार्थता (भवति) । इतरथा प्रैषस्य आनर्थक्यम् (अदृष्टार्थता च स्यात्) । अतः प्रैषसामर्थ्यात् (प्रैषस्य दृष्टार्थतासामर्थ्यात् अनभिधेयाऽपि) प्राप्तकालता अवगम्यते । सा बाध्येत अकृतेषु प्रोक्षणादिषु । (ततश्च आदौ प्रोक्षणादयः, ततः प्रचरणीहोमादयः इति सिद्धम्) ।

सोम— पूर्वत्र अनूयाजानन्तर सूक्तवाकाद्युपस्थिति-नियमात् तेषामनूयाजानन्तर कर्तव्यतानियमेऽपि, नेह निर्वापानन्तर्यनियमः उपस्थितिनियमाभावात् इति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । प्रातरनुवाकोपास्तिः अध्वर्योः विकल्पिता । इदं चाधिकरणं प्रातरनुवाकोपास्त्यभावपक्षे, न तदुपास्तिपक्षे । 'यदाऽस्य होतुर्विजानाति अभूदुषा रुशत्पशुः इति तत् प्रचरण्या जुहोति' इति विधिश्च अनुपास्तिपक्षाभिप्रायः । सूत्रार्थस्तु— कृतकालत्वात् ख्यातकालत्वात् पदार्थानां प्रकृत्या नियमः स्यात् । प्रयुज्यमान एव पूर्वः पदार्थः उत्तरमुपस्थापयति । प्रचरणी जुहूवदयः पात्रविशेषः, तेन 'शुक्रोत्वमिः सनिमा' इत्यादिमन्त्रकरणको होमः प्रचरणीहोमः । 'देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु' इत्यभिघारणं पुरोडाशालंकरणम् ।

वि— 'सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ? पूर्वता वा, ऽत्र नियमो नास्ति वदेद्युपवर्तनात् ॥, प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वे ह्यध्वर्योरपि कर्तृता । प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः प्रसूचितः ॥'

भाट्ट—सोमे सुत्यायां प्रातरनुवाकप्रैषम् 'प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो होतरनुब्रूहि' इत्येवंविधं होत्रे दत्वा 'प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्व इति प्रैष्यति' इति प्रैषं विधाय होत्रा प्रातरनुवाके अनूच्यमाने अध्वर्योस्तत्सहितैर्विहिता या प्रातरनुवाकश्रवणाप्तिः । सा च वचनादेव वैकल्पिकी । ततः 'अथ यत्र होताभिजानाति अभूदुषारुशत्पशुः इति प्रचरण्या स्रुचि चतुर्गृहीतं जुहोति' इत्यादिना प्रचरणी-होमादिकान् सौमिकान् पदार्थान् विधाय सवनीयहवि-

सौमिक्यामेव। ऐष्टिकवेद्याः सौमिक्या महावेद्या प्रचारार्थया प्रसङ्गसिद्धिः। १२।१।३, ● ज्योतिष्टोमे ऐष्टिकेषु होतृवरणं सौमिकवरणात् पृथक् कर्तव्यमदृष्टार्थत्वात्। १२।१।१८.

ॐ ज्योतिष्टोमे औत्तरवेदिकप्रणयनोत्तरं शालामुखीयः गार्हपत्यः, प्राजहितश्च ॥

शालामुखीयोऽप्याहवनीय एव। आहवनीयात् इत्यपादानस्य व्यवहारात्। वरुणप्रघासेष्विव वेदिभेदेन विभागमात्रम्। इति प्राप्ते, 'आहवनीयापादानकोत्तरवेद्यधिकरणकप्रणयनेन आहवनीयं कुर्यात्' इति विधौ प्रणयनाव्यवहितपूर्वक्षणे अपादानस्याहवनीयत्वानपायेन तथा व्यवहारसम्भवेऽपि तज्जनकत्वेन तदुत्तरक्षणमारभ्य तस्य गार्हपत्यत्वमेव। अत एव 'सेमार्हि गार्हपत्यौ' इति प्राजहितशालामुखीययोः गार्हपत्यत्वेनैव व्यपदेशः श्रुत्यन्तरे उपपन्नः। 'एषोऽत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति स्मृतिश्च। यत्तु भाष्ये वर्णकान्तरम्, तत् अस्यैवाधिकरणस्य पुनरपि वाक्यान्तरेण वर्णनं सिद्धान्तसूत्रे पाठभेदप्रदर्शनैकफलकम्। संकर्ष. २।२।१२.

● ज्योतिष्टोमे कण्डूयनमन्त्रः 'कृषिपु स्यामकृषे' इति। ('कृषिं सुसस्यामुत्कृषे' इति पाठ एव आवश्यकः, आनन्दाश्रमीयः पाठस्तु साक्षाद्वा परम्परया वा मूलग्रन्थवाचनप्रमादात् संपन्नः, मूलग्रन्थेऽपि च लिखिते कस्यचिदर्थविदुषः 'कृषिपु इति रूपमशुद्धम्, पत्र कस्मात्' इति शङ्का। सस्याम् इति तु सत्यशब्दस्य नपुंसकत्वात् अशुद्धमेव इति तस्य लिखितिः, इति तेन पाठान्तरमारचितम्) यदा एकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूयत्वं तदाऽपि सकृदेव प्रयोज्यः, नावृत्तिः। भा. ११।४।१६। ४८–४९. ● ज्योतिष्टोमे कर्मारम्भे यजमानेन स्वीयं धनं त्रेधा व्यवस्थाप्यते 'इदं मे भुक्त्यर्थम्, इदं मे यज्ञार्थम्, इदं मे दक्षिणाऽर्थम्' इति। अयं च विभागो विश्वजिति अतिदिश्यते। वि. ६।७।७, ● ज्योतिष्टोमे काम्यं शुक्रादिकं गृहीत्वा 'इदं धारयेयुक्थम्, यं कामाय गृह्णीयु', ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्' इति। १०।५।२१. ● ज्योतिष्टोमे 'कृष्णविषाणया कण्डूयति' 'नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति'। अत्र कण्डूयनं प्रयोजकम्, प्रासनं तु प्रतिपत्तिः। प्रासनाधिकरणम्। भा. ४।२।७।१९, ● ज्योतिष्टोमे क्रयाभिषवादयो धर्माः सोमे एव कर्तव्याः, न फलचमसे। सोमधर्मासामान्यविध्याधिकरणम्। ३।६।१६।४१–४७, ● ज्योतिष्टोमे 'क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' 'दण्डी प्रैषानन्वाह' अत्र मैत्रावरुणेन दण्डधारणम् अर्थकर्म, न प्रतिपत्तिः। दण्डदानन्यायः। ४।२।६।१६–१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे 'गायत्रछन्दसः' इत्यादिपदघटितमन्त्रो नानाछन्दस्के ऐन्द्रप्रदाने सोमे एव, नान्यत्र। (कृत्वाचिन्ता। अत्र केवलो विस्तरमन्त्र एवोदाहर्तव्यः)। 'ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरैः। छन्दोभिरपि युक्ते स्या, दाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥, द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न क्वचित्। नानाछन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ सवनार्थैन्द्रपीतोक्तिरिस्युद्घाटनमीरितम्। तेन सर्वप्रदानेषु (नानाछन्दस्केषु) मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥' वि. ३।२।१९.

ॐ ज्योतिष्टोमे गार्हपत्यकर्माणि शालामुखीये एव ॥

यानि च गार्हपत्यकार्याणि 'आग्न्या गार्हपत्ये जुहोति' इत्यादिसौमिकाङ्गानि, यानि चैष्टिकानि पत्नीसंयाजादीनि, तानि सर्वाण्यपि विकल्पेनोभयत्र क्रियेरन्नविशेषात्। इति प्राप्ते, 'प्राग्नमग्निं प्रणयन्ति' इत्यादिना 'यर्हि तस्य पशुश्रपणं हरेत्तेनैवैनं भागिनं करोति' इत्यन्तेन प्राजहितस्य पशुश्रपणैककार्यकत्वश्रवणात्तदितराणि शालामुखीये एव भवन्ति। संकर्ष. २।२।१३.

● ज्योतिष्टोमे 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्येकत्वमविवक्षितम्। तेन सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः। ग्रहाधिकरणम्। भा. ३।१।७।१३–१५, ● ज्योतिष्टोमे ग्रहणाम् ऐन्द्रवायवाग्रत्वे विहिते ऐन्द्रवायवस्य स्वस्थाने ग्रहणम्, न तु उपांश्वोः पूर्वम्। १०।५।१७।६२–६४. ● ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रतायां ग्रहणापकर्षे सादनस्याप्यपकर्षः। वि. १०।५।२१, ● ज्योतिष्टोमे ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य पयःप्रभृतिभिर्मिश्रणम् 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिनम्, धानाभिर्हारियोजनम्, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतम्' इति विहितम्। अत्र पयःप्रभृतीनां संस्कारकत्वात् क्रयाद्यपः

आचारभङ्गं सोमभक्षे शक्यत्वात् । सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत् तुल्यमिति चेत्, नैतदेवम् 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति श्रुतेः । तस्मात् चमसिभिर्भक्षयितव्यः सोम. इति । भाष्यमपि अनेनैव क्रमेण नेतव्य न यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणाम् उपपत्त्यन्तरव्यवधानेन क्लिष्टत्वात् । तस्माच्च अब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति । यदि च 'प्र यजमानस्य' इति समाख्यया न सोमभक्षः प्राप्यते, ततः फलचमसविधौ 'स यदि सोमं विभक्षयिषेत्' इति 'न सोमम्' इति च प्रतिषेधसंकीर्तनं नावकल्पेत । तस्मात् अस्ति चमसिना सोमभक्ष इति ।

शा-सोमयो। भाट्टे च इदमधिकरणं पूर्वाधिकरणे एव अन्तर्भावितम् ।

वि—'किं प्रैतु होतुश्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम् ।, अभक्षोऽनुक्तितो, होतुश्चमसेत्याख्ययाऽस्तु तत् ॥'

मण्डन—'समाख्या कल्पयेद् भक्षम् ।'

शंकर—'स समाख्यानिमित्तकः ।'

* ज्योतिष्टोमे तप. 'दाइ नाश्नाति श्वइं नाश्नाति' इति याजमानमेव । वचनात्तु क चित् ऋत्विजामपि । भा. ३।८।३।९-१०, * ज्योतिष्टोमे तार्तीयसवनिकपुरोडाशादिषु हविष्कृदाह्वानं न कर्तव्यम् । १२।२।४। १२-१३, * ज्योतिष्टोमे 'तीर्थे स्नाति' इत्युक्त तीर्थे स्नानम्, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणे एव निविशते । ३।४।५।१४-१६.

* ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् । ४।४।१२।३९ ॥

तुल्यानि अविशिष्टम् इति पदच्छेदः । ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाप्रायणीयाऽऽदयो ऐष्टिकाः पाशुकाश्च यागाः सुत्याया सोमयागाश्च भवन्ति । तत्र किं सर्वे यागाः प्रधानम्, सोमयाग एव वा प्रधानम् इतरदङ्गमिति विचारे पूर्वपक्षयति । ज्योतिष्टोमे सर्वाणि तुल्यानि प्रधानानि । हि यस्मात् प्रधानत्वे यत् कारणं फलवत्त्वम्, तत् सर्वेषां यागानामविशिष्टं समानं यागत्वात् । तस्मात् सर्वे यागाः प्रधानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धात् कारणश्रुतिस्तस्मात् सोमः प्रधानं स्यात् । ४० ॥

पूर्वपक्षं तुशब्देन निरस्यन् सिद्धान्तमाह । उत्पद्यते इत्युत्पत्तिः फलम् उत्पत्तिवाक्यम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति फलवाक्यम् । गुणाः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशरूपाः स्तोमाः ज्योतिःशब्दबोध्याः । गुणानाम् उत्पत्तिवाक्येन संबन्धस्य विद्यमानत्वात् कारणश्रुतिः पूर्वपक्षोक्तकारणस्य फलसंबन्धस्य बोधिका श्रुतिः संभवति । ज्योतिष्टोमस्य फलेन संबन्धात् ज्योतीरूपाणा स्तोमशब्दिताना गुणाना फलेन संबन्धः । स्तोमाश्च सोमार्थाः । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सोमः प्रधानं स्यात् । सोमयागा एव प्रधानं दीक्षणीयाऽऽदयो यागास्तु अङ्गम् ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् । ४१ ॥

सिद्धान्ते हेत्वन्तरमाह । 'शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्दीक्षणीया' इत्येवमादेः अन्यार्थस्य लिङ्गस्य दर्शनं भवति । एव 'चतुर्विंशतिमानं हिरण्य दीक्षणीयाया दद्यात्' 'प्रायणीयाया द्वे चतुर्विंशतिमाने' इति च ज्योतिष्टोमदक्षिणायाः सकाशात् भिन्ना दक्षिणा दृश्यते, तदपि लिङ्ग भवति । तेन दीक्षणीयाऽऽदीनामङ्गत्वं सिध्यति न प्रधानत्वम् । के.

* ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ।

'ज्योतींषि वा एतानि य एतस्य स्तोमाः' इत्यर्थवादे त्रिवृदादिस्तोमेषु ज्योतिष्ट्वव्यपदेशात् 'ग्रह वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति च विधौ सोमयागस्य त्रिवृदादिस्तोमयोगावगमात् प्रसिद्धार्थेन नाम्ना यज्ञार्थो विशेष्यते इति । सु. पृ. ७२४.